ET-TEYSÎR FÎ'T-TEFSÎR

Ömer Nesefî Tefsiri

NECMEDDİN ÖMER EN-NESEFÎ

1. Cilt

TÜRKİYE YAZMA ESERLER KURUMU BAŞKANLIĞI YAYINLARI: 150

Dinî İlimler Serisi : 27

Kitabın Adı : ET-TEYSÎR FÎ'T-TEFSÎR
Ömer Nesefî Tefsiri 1. Cilt

Müellifi : Ebû Hafs Necmüddîn Ömer b. Muhammed b. Ahmed en-Nesefî es-Semerkandî (ö. 537/1142)

Özgün Dili : Arapça

Eleştirmeli Metin ve Çeviri : Dr. Muhammed Coşkun

Proje Editörü : Dr. Muhammed Coşkun
Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi,
Temel İslam Bilimleri (Tefsir), Öğretim Üyesi

Türkçe Editörü : Dr. Öğr. Üyesi Ercan Alkan
Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi,
Temel İslam Bilimleri (Tasavvuf), Öğretim Üyesi

Arapça Editörü : Dr. Öğr. Üyesi Ali Benli
Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi,
Temel İslam Bilimleri (Arap Dili ve Belagatı), Öğretim Üyesi

Son Okuma : Ahmet Ali Balcı, Selahaddin Cimitoğlu, Zeynep Altıner

Yapım : Yüksel Yücel

Baskı : Bilnet Matbaacılık ve Yayıncılık A.Ş.
Dudullu OSB 1. Cadde No. 16 Ümraniye / İstanbul
Tel: 444 44 03 www.bilnet.net.tr / Sertifika No. 42716

Baskı Yeri ve Yılı : İstanbul 2019

Baskı Miktarı : 1. Baskı, 1500 adet

KÜTÜPHANE BİLGİ KARTI
Library of Congress A CIP Catalog Record

Necmeddin Ömer en-Nesefî
et-Teysîr fi't-Tefsîr, Ömer Nesefî Tefsiri

1. Kur'ân-ı Kerîm, 2. Tefsir, 3. et-Teysîr, 4. Ömer Nesefî, 5. Mâtürîdî, 6. Te'vîlâtü'l-Kur'ân

ISBN: 978-975-17-4426-5 (Takım) 978-975-17-4427-2 (1. Cilt)

Copyright © Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı. Her hakkı mahfuzdur.
Bütün yayın hakları *Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı*'na aittir. Başkanlığın izni olmaksızın tümüyle veya kısmen, hiçbir yolla ve hiçbir ortamda yayınlanamaz ve çoğaltılamaz.

T.C. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı
Süleymaniye Mh. Kanuni Medresesi Sk. No: 5 34116 Fatih / İstanbul
Tel.: +90 (212) 511 36 37
Faks: +90 (212) 511 37 00
info@yek.gov.tr
www.yek.gov.tr

ET-TEYSÎR FÎ'T-TEFSÎR

ÖMER NESEFÎ TEFSİRİ

(İNCELEME - ELEŞTİRMELİ METİN - ÇEVİRİ)

1. CİLT

NECMEDDİN ÖMER EN-NESEFÎ
(ö. 1142)

Eleştirmeli Metin ve Çeviri
Muhammed Coşkun

Editör
Muhammed Coşkun

TÜRKİYE
YAZMA
ESERLER
KURUMU
BAŞKANLIĞI

TAKDİM

İnsanlık tarihi, akıl ve düşünce sahibi bir varlık olan insanın kurduğu medeniyetleri, medeniyetler arasındaki ilişkileri anlatır. İnsan, zihnî faaliyetlerde bulunma kabiliyetiyle bilim, sanat ve kültür değerleri üretir, ürettiği kültür ve düşünce ile de tarihin akışına yön verir.

Medeniyetler, kültürler, dinler, ideolojiler, etnik ve mezhebî anlayışlar arasındaki ilişkiler kimi zaman çatışma ve ayrışmalara, kimi zaman da uzlaşma ve iş birliklerine zemin hazırlamıştır.

İnsanların, toplumların ve devletlerin gücü, ürettikleri kültür ve medeniyet değerlerinin varlığıyla ölçülmüştür. İnsanoğlu olarak daha aydınlık bir gelecek inşâ edebilmemiz, insanlığın ortak değeri, ortak mirası ve ortak kazanımı olan kültür ve medeniyet değerlerini geliştirebilmemizle mümkündür.

Bizler, Selçuklu'dan Osmanlı'ya ve Cumhuriyet'e kadar büyük devletler kuran bir milletiz. Bu büyük devlet geleneğinin arkasında büyük bir medeniyet ve kültür tasavvuru yatmaktadır.

İlk insandan günümüze kadar gök kubbe altında gelişen her değer, hakikatin farklı bir tezahürü olarak bizim için muteber olmuştur. İslam ve Türk tarihinden süzülüp gelen kültürel birikim bizim için büyük bir zenginlik kaynağıdır. Bilgiye, hikmete, irfana dayanan medeniyet değerlerimiz tarih boyunca sevgiyi, hoşgörüyü, adaleti, kardeşlik ve dayanışmayı ön planda tutmuştur.

Gelecek nesillere karşı en büyük sorumluluğumuz, insan ve âlem tasavvurumuzun temel bileşenlerini oluşturan bu eşsiz mirasın etkin bir şekilde aktarılmasını sağlamaktır. Bugünkü ve yarınki nesillerimizin gelişimi, geçmişimizden devraldığımız büyük kültür ve medeniyet mirasının daha iyi idrak edilmesine ve sahiplenilmesine bağlıdır.

Felsefeden tababete, astronomiden matematiğe kadar her alanda, Medine'de, Kahire'de, Şam'da, Bağdat'ta, Buhara'da, Semerkant'ta, Horasan'da, Konya'da, Bursa'da, İstanbul'da ve coğrafyamızın her köşesinde üretilen değerler, bugün tüm insanlığın ortak mirası hâline gelmiştir. Bu büyük emanete sahip çıkmak, bu büyük hazineyi gelecek nesillere aktarmak öncelikli sorumluluğumuzdur.

Yirmi birinci yüzyıl dünyasına sunabileceğimiz yeni bir medeniyet projesinin dokusunu örecek değerleri üretebilmemiz, ancak sahip olduğumuz bu hazinelerin ve zengin birikimin işlenmesiyle mümkündür. Bu miras bize, tarihteki en büyük ilim ve düşünce insanlarının geniş bir yelpazede ürettikleri eserleri sunuyor. Çok çeşitli alanlarda ve disiplinlerde medeniyetimizin en zengin ve benzersiz metinlerini ihtiva eden bu eserlerin korunması, tercüme ya da tıpkıbasım yoluyla işlenmesi ve etkin bir şekilde yeniden inşâ edilmesi, Büyük Türkiye Vizyonumuzun önemli bir parçasıdır. Bu doğrultuda yapılacak çalışmalar, hiç şüphesiz tarihe, ecdadımıza, gelecek nesillere ve insanlığa sunacağımız eserleri üretmeye yönelik fikrî çabaların hasılası olacaktır. Her alanda olduğu gibi bilim, düşünce, kültür ve sanat alanlarında da eser ve iş üretmek idealiyle yeniden ele alınmaya, ilgi görmeye, kaynak olmaya başlayan bu hazinelerin ülkemize ve tüm insanlığa hayırlar getirmesini temenni ederim. Aziz milletimiz, bu kutsal emaneti yücelterek muhafaza etmeyi sürdürecektir.

Recep Tayyip Erdoğan
Cumhurbaşkanı

İÇİNDEKİLER

TAKDİM 4

GİRİŞ 9

Ömer Nesefî: Hayatı ve Eserleri 9

Hayatı 9

Eserleri 10

et-Teysîr fi't-Tefsîr: Literatür ve İçerik

Müellife aidiyeti 14

Nüshalar 14

Özellikleri 16

Biçim Özellikleri

Metin İçi Yapı/Tasnif Sistemi 17

Atıflar ve Kaynaklar 20

İçerik

Yöntem ve Kavramlar 24

Tefsir Edebiyatındaki Yeri

et-Teysir'in Geriye Dönük İrtibatları 29

et-Teysîr'in Dönemi Açısından Konumu 30

et-Teysîr'in Sonraki Dönem Tefsir Literatürüne Etkisi/Katkısı 31

Çağdaş Çalışmalarda et-Teysîr 33

KAYNAKLAR 37

ET-TEYSÎR FÎ'T-TEFSÎR

[MÜELLİFİN MUKADDİMESİ] 60

[İsti'âze Bahsi] 76

FÂTİHA SÛRESİ 142

Rahmân ve rahîm oln Allah'ın adıyla 142
[Fâtiha Sûresinin Nüzûl Sebebi] 144
[Fâtiha Sûresinin İsimleri] 148
[Fâtiha Sûresinin Fazileti] 162
BAKARA SÛRESİ 282
ARAPÇA KAYNAKÇA 1188
DİZİN 1220

ÖMER NESEFÎ: HAYATI VE ESERLERİ

Hayatı

Tam adı Ömer b. Muhammed b. Ahmed b. İsmâîl b. Muhammed b. Ali b. Lokmân şeklindedir. en-Nesefî en meşhur nisbesidir, bunun yanı sıra Semerkant'ta yaşamış ve orada vefat etmiş olması nedeniyle kendisine es-Semerkandî de denilmektedir. Meşhur künyesi Ebû Hafs'tır. Müfti's-sekaleyn ve Sâhibü'l-akāid şeklinde lakapları bulunmakla birlikte en yaygın lakabı Necmüddîn'dir.

461/1068 yılında Nesef (Nahşeb) şehrinde doğmuş, orada çok sayıda âlimden dersler alarak yetişmiştir. Bunlar arasında öncelikli olarak Nesefî'nin kendisinden Hanefî fıkhını öğrendiği Ebü'l-Yüsr el-Pezdevî (ö. 494/1100) sayılabilir. Ayrıca İshâk b. Muhammed en-Nevhî (en-Nûhî) en-Nesefî (ö. 481/1088), Ahmed b. el-Hasen el-Hâdimî en-Nesefî (ö. 513/1119), Hüseyin b. Ali el-Kâşgarî (ö. 484/1091), Hasen b. Ahmed es-Semerkandî (ö. 491/1097) ve Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin torunlarından olan Ali b. Hasen el-Mâtürîdî (ö. 511/1117) gibi isimler de hocaları arasında yer almaktadır. Metinlerinin yanı sıra ders aldığı hocaları da onun ilmî şahsiyeti hakkında fikir vericidir. Hocaları arasında Hanefî fakihleri ve Mâtüridî kelâmcıları yer aldığı gibi talebeleri arasında da Hanefî fıkıh literatürünün önemli metinlerinden biri kabul edilen *el-Hidâye*'nin müellifi Burhânüddîn el-Merginânî (ö. 593/1197) yer almaktadır. Ayrıca Ebû Hafs Ömer b. Muhammed b. Ömer el-Âkilî, Muvaffakuddin Ahmed b. Muhammed el-Hârizmî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali el-Belhî ez-Zâhîr, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Abdülcelîl es-Semerkandî, Ahmed b. Mûsâ el-Keşşenî, Burhâneddin Muhammed b. Hasan el-Kâsânî ve oğlu Ebü'l-Leys Ahmed b. Ömer en-Nesefî gibi isimler de onun talebeleri arasında zikredilir.[1]

Karahanlılar döneminde Mâverâünnehir bölgesinde yaşamış olan Ömer Nesefî, kelâm, fıkıh, usûl ve tefsir başta olmak üzere pek çok alanda behre

1 Bkz. Ebü'l-Fidâ Zeynüddîn Kāsım b. Kutluboğa, *Tâcü't-Terâcim*, thk. Muhammed Hayr Ramazan Yûsuf, (Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 1413/1992), s. 219 vd; Abdülkādir b. Muhammed b. Nasrullâh b. Sâlim İbn Ebi'l-Vefâ, *el-Cevâhirü'l-Mudiyye fi Tabakāti'l-Hanefiyye*, thk. Abdülfettâh Muhammed el-Hülv, (Kāhire: Dâru Hicr, 1413/1993), 2: 658; İsmâil b. Muhammed Emin el-Bağdâdî, *Hediyyetü'l-Ârifîn: Esmâü'l-Müellifîn ve Âsâru'l-Musannifîn*, (Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1951), 1: 783.

sahibi çok yönlü bir ilmî kişiliğe sahiptir. Bu hususu eserlerinin çeşitliliğinde ve muhtevasında gözlemlemek mümkündür. Mekke'de bulunduğu bir dönemde Zemahşerî'yi (ö. 538/1144) ziyaret etmek istediği ve aralarında ilginç bir diyalog geçtiği anlatılır. Anlatıya göre Nesefî, Zemahşerî'nin kapısına vardığında Zemahşerî, Nesefî'ye kim olduğunu sorar, o da "Ömer" cevabını verir. Bunun üzerine Zemahşerî *insarif!* (Git!) diye karşılık verir. Nesefî insarif ifadesinin hem "Git!" anlamına hem de "İ'rab kurallarına tâbi ol, munsarif ol!" anlamına geldiğini fark edip "Ömer munsarif olmaz (Ömer çekip gitmez) Ömer ismi gayr-ı munsarıftır." cevabını verir. Zemahşerî ise "*izâ nükkire yensarif* (Tanınmaz ise çekip gider, Ömer kelimesi nekre olarak kullanılınca munsarıf olur.)" cevabını verir.[1] Ancak bu anekdota rağmen Nesefî ve Zemahşerî'den herhangi birinin, eserlerinde diğerine atıf yaptığı bilinmemektedir. 12 Cemâziyelevvel 537 (3 Aralık 1142) tarihinde Semerkant'ta vefat etmiştir.[2]

Eserleri

1. *Akāidü'n-Nesefî*: Ömer Nesefî'nin en çok şöhret bulmuş eseri olup Ehl-i Sünnet'in Mâtürîdiyye ekolünün kelâm/itikat alanındaki görüşlerini derli toplu ve öğretici bir şekilde sunan kısa bir risâledir. Eserin fakih olarak tanınan Ömer Nesefî'ye değil, kelâmcılığıyla meşhur Burhâneddin en-Nesefî'ye ait olduğunu savunanlar olmuşsa da risâlenin ilk şârihi olan Teftâzânî'nin (ö. 792/1390) yanı sıra Kâtib Çelebi, Bağdatlı İsmâil Paşa, Wensinck ve Brockelmann gibi pek çok âlim ve araştırmacı arasındaki yaygın kanaat, eserin Ömer Nesefî'ye ait olduğu yönündedir.[3] Başta Sa'deddin et-Teftâzânî olmak üzere pek çok âlim tarafından şerh edilmiş, asırlar boyunca medreselerde okutulmuştur.[4]

1 Şemseddîn Muhammed b. Ali b. Ahmed ed-Dâvûdî, *Tabakātü'l-Müfessirîn*, (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1403/1983), 2: 8; İbn Ebi'l-Vefâ, *el-Cevâhirü'l-Mudiyye*, 2: 658; Bağdâdî, *Hediyyetü'l-Ârifîn*, 1: 783; Ayşe Hümeyra Aslantürk, "Necmeddin Nesefî", *DİA* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2006), c. 32, s. 571.

2 Kāsım b. Kutluboğa, *Tâcü't-Terâcim*, s. 220; Ahmed b. Mustafa b. Halil Taşköprüzâde, *Miftâhu's-Sa'âde ve Misbâhu's-Siyâde,* (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1405/1985), 1: 124; İbn Ebi'l-Vefâ, *el-Cevâhirü'l-Mudiyye*, 2: 658; Bağdâdî, *Hediyyetü'l-Ârifîn*, 1: 783; Aslantürk, "Nesefi", 32: 571. Taşköprüzâde, Nesefî'nin vefat tarihini h. 538 olarak vermekte ve Zemahşerî ile aynı sene vefat ettiklerini ifade etmektedir.

3 Mustafa b. Abdullâh Hacı Halife Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn an Esâmi'l-Kütübi ve'l-Fünûn*, nşr. Şerafettin Yaltkaya-Rafet Bilge, (Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1941), 2: 1145; Bağdâdî, *Hediyyetü'l-Ârifîn*, 1: 783; Yunus Şevki Yavuz, "Akāidü'n-Nesefî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2: 217-218.

4 Kāsım b. Kutluboğa, *Tâcü't-Terâcim*, s. 220; Kâtib Çelebi *Keşfü'z-Zunûn*, 2: 1144; Aslantürk, "Necmed-

2. *el-Manzûmetü'n-Nesefiyye*: Hanefî fıkhına dair özet bir metin olan bu kitap, fıkıh tarihinde kaleme alınmış ilk manzum eser olma özelliğine sahiptir. Ayrıca Ebû Hanîfe, Muhammed b. Hasan, Ebû Yûsuf, Züfer b. Hüzeyl ile Şâfiî ve Mâlik'in görüşlerini içermesi itibariyle mezhepler arası görüş farklılıklarını ele alan hilâfiyat literatürünün de ilk örnekleri arasında gösterilir.[1] Muhtevasının özlü oluşu, tertibi ve dilinin sadeliği dolayısıyla medreselerde ders kitabı olarak uzun süre okutulmuş, Ebü'l-Berekât en-Nesefî, Alâeddin el-Üsmendî ve Ebü'l-Velîd İbnü'ş-Şıhne gibi isimlerin de aralarında bulunduğu çok sayıda âlim tarafından şerh veya ihtisar edilmiştir.[2]

3. *el-Ekmelü'l-Atvel*: Müellifin *et-Teysîr*'de de zaman zaman atıf yaptığı bu eseri, *et-Teysîr*'e oranla daha hacimli bir tefsir olup[3] Kahire Hidîviyye Kütüphanesi'nde nüshaları mevcuttur. Eser Sabâh Tantâvî Abdülhamîd Abdülmün'im, Muhammed Abdülmün'im Harîbe, Azze Ahmed Abdurrahman, Hatice Ali Hasen Ebü's-Suud, Sümeyye Sâbit Ahmed Mehrân, Sabra el-Hüseynî, Hindiyye Ahmed Muhammed Âmir, Meryem Abdülhamîd Muhammed ve Muhammed İbrâhim eş-Şâfiî gibi isimler tarafından bölümler hâlinde 1992 yılından itibaren Ezher Üniversitesi Külliyyetü'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye ve'l-Arabiyye'de tez olarak neşre hazırlanmaktadır.[4]

4. *Kitâbü'l-Beyân an Garîbi'l-Kur'ân*: 18 varaktan oluşan kısa bir Garîbü'l-Kur'ân metnidir. Matla'u'n-nücûm koleksiyonu içerisinde yer alan ve medresede okutulmak üzere yazıldığı anlaşılan bu metin, yakın zamanda yüksek lisans tezi olarak tahkik edilmiştir.[5]

5. *el-Kand fî Zikri Ulemâi Semerkand*: Mâverâünnehir âlimlerinin biyografilerini konu edinen bu eserin yirmi ciltten meydana geldiği söylense de günümüze sadece bir ciltlik kısmı ulaşmıştır.[6]

---

din Nesefî", 32: 572.

1 Ferhat Koca, "el-Manzûmetü'n-Nesefiyye", *DİA* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2003), 28: 34.

2 Kâsım b. Kutluboğa, *Tâcü't-Terâcim*, s. 220; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, 2: 1867; Aslantürk, "Necmeddin Nesefî", 32: 572.

3 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, 1: 117.

4 http://www.quran-c.com/display/Disptitle.aspx?UID=25798&CID=148 (Erişim tarihi: 26.04.2019).

5 Bkz. Huzeyfe Kocabaş, *Ömer Nesefi ve Kitâbü'l-Beyân an Ğarîbi'l-Kur'ân Adlı Eseri: Metin ve İnceleme*, (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2018).

6 Bu cildin pek çok baskısı yapılmıştır. Yusuf el-Hâdi tahkiki ile (Tahran: Mir'âtü't-Türâs, 1999) ve Nazar Muhammed el-Faryâbî (Riyâd: Mektebetü'l-Kevser, 1412/1991) tahkiki ile yapılan baskıları yaygındır.

6. *Tılbetü't-Talebe*: Fıkıh terimleri sözlüğüdür.[1] Çok sayıda yazma nüshası bulunan eserin birçok baskısı yapılmıştır.

7. *Fetâvâ Necmiddîn*: Nesefî'ye ait fetvaların derlemesi olup Ebü'l-Hasan Necmeddin Atâ b. Hamza es-Suğdî tarafından derlenmiştir.[2]

8. *Tuhfetü'l-Mülûk*: Hanefî fıkhına göre yazılmış muhtasar bir ilmihal kitabıdır.[3]

9. *Şerhu Medâri'l-Usûl*: Ebü'l-Hasan el-Kerhî'nin *el-Usûl* adlı risâlesinin kısa bir şerhidir. Birçok yazması mevcuttur.[4]

10. *Zelletü'l-Kārî*: Birkaç varaktan müteşekkil küçük bir risâledir.[5] Fermân İsmâil ed-Deylemî tarafından tahkikli neşri yapılmıştır.[6]

11. *Tatvîlü'l-Esfâr li-Tahsîli'l-Ahbâr*: Nesefî bu eserde 550 hocasından rivayette bulunmuştur.[7]

12. *Tefsîr-i Nesefî*: Farsça Kur'ân meâli mahiyetinde bir eser olup Azîzullah Cüveynî tarafından 2 cilt halinde neşredilmiştir.[8]

13. *Risâle fî Beyâni Mezâhibi't-Tasavvuf*: Yazma nüshalarında farklı isimlerle kaydedilen bu risâle Ali Ekber Ziyâî tarafından neşredilmiş,[9] Süleyman Uludağ tarafından da Türkçeye tercüme edilmiştir.[10]

14. *Matla'u'n-Nücûm ve Mecma'u'l-Ulûm*:[11] Ansiklopedik bir eser olup dinî ilimler yanında tabiî ve riyâzî ilimler, dil, edebiyat, tarih gibi konuları kapsayan elli yedi bölümden oluşmaktadır. Eser Taşkent Ebu Reyhan Biruni

1 Kāsım b. Kutluboğa, *Tâcü't-Terâcim*, s. 219; Kâtib Çelebi *Keşfü'z-Zunûn*, 2: 1144.
2 Süleymaniye Kütüphanesi, Fâtih, nr. 2345; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, 2: 1230.
3 Süleymaniye Kütüphanesi, Hekimoğlu Ali Paşa, nr. 969, Yazma Bağışlar, nr. 1963; Beyazıt Devlet Ktp., Bayezid, nr. 2165.
4 Süleymaniye Kütüphanesi, Bağdatlı Vehbi Efendi, nr. 2003; Esad Efendi, nr. 669, vr. 61-67, nr. 3808, vr. 135-136, nr. 3583, vr. 19-22.
5 Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, nr. 1532, 1598; Esad Efendi, nr. 692, 3541; Fâtih, nr. 5427.
6 Fermân İsmail İbrahim ed-Deylemî, "Zelletü'l-Kārî li'ş-Şeyh Ebî Hafs 'Umer b. Muhammed en-Nesefî: Dirâse ve Tahkīk", *Mecelletü'l-'Ulûmi'l-İslâmiyye*, 9/1, (1432/2011), 2: 361-420.
7 Kāsım b. Kutluboğa, *Tâcü't-Terâcim*, s. 220; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, 1: 415.
8 Ömer en-Nesefî, *Tefsîr-i Nesefî*, nşr. Azîzullah Cüveynî, (Tahran: İran Kültür Vakfı Yayınları, 1974-1975) c. 2.
9 Bkz. Ömer en-Nesefî, "Risâle fî beyâni mezâhibi't-tasavvuf", nşr. Ali Ekber Ziyâî, *et-Türâsü'l-Arabî*, 46/12 (Dımaşk: İttihâdu'l-Kitâbi'l-Arabî, 1412/1992), s. 133-141.
10 Bkz. Ömer en-Nesefî, "Risâle fî beyâni mezâhibi't-tasavvuf", çev. Süleyman Uludağ, *Diyanet Dergisi*, 18/3 (1979) s. 167-173.
11 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, 2: 1602; Seyyit Ekber Muhammadaminov, "Matla' al-Nujum wa Majma' al-'Ulum by Abu Hafs 'Umar al-Nasafi as a Sample of Guidance Manual at the Time of Qarakhanids", *Manuscripta Orientalia*, 21/2 (December/Aralık, 2015), s. 20-31.

Şark Yazma Eserler Merkezine (al-Beruni Center for Oriental Manuscripts) bağlı olan Taşkent Devlet Şark Çalışmaları Enstitüsünde (Tashkent State Institute of Oriental Studies) 1462 demirbaş numarasında kayıtlıdır. Eser P. G. Bulgakov (1927-1993) tarafından gün yüzüne çıkarılmış olmakla birlikte, tıpkıbasımı 2015 yılında Seyyit Ekber Muhammadaminov tarafından, geniş bir indeks ile gerçekleştirilmiştir.[1] Muhammadaminov neşrinde, metinde 56 ayrı bölüm bulunmaktadır ki bunlardan 40'ı Ömer Nesefî'ye, 16'sı başka isimlere aittir. Yukarıda bahsi geçen *Kitâbu'l-Beyân an Garîbi'l-Kur'ân* isimli kısa eser de bu 40 bölümden biridir.

Bunların yanı sıra 15. *el-Yevâkīt fi'l-Mevâkīt*,[2] 16. *Kalâ'idü'l-Ferâid fî Şerhi Kaydi'l-Evâbid*,[3] 17. *Haşrü'l-Mesâil ve Kasrü'd-Delâil*,[4] 18. *Minhâcü'd-Dirâye fi'l-Fürû'*,[5] 19. *Nazmü'l-Câmi'i's-Sagīr*,[6] 20. *Ta'dâdü Şüyûhi Ömer*,[7] 21. ed-*Dâ'ir fi'l-Fıkh*, 22. *el-Münebbihât*,[8] 23. *el-Hasâil fi'l-Mesâil*,[9] 24. *Târîhu Buhârâ*,[10] 25. *el-İş'âr bi'l-Muhtâr mine'l-Eş'âr*,[11] 26. *Ucâletü'l-Hasbî bi-Sıfati'l-Mağribî*,[12] 27. *Meşâri'u'ş-Şârî*, 28. *el-İcâzâtü'l-Müterceme bi'l-Hurûfi'l-Mu'ceme*, 29. *en-Necâh fî Şerhi Ahbâri Kitâbi's-Sıhâh*,[13] 30. *Ba'sü'r-Regāib li-Bahsi'l-Garâib*, 31. *el-Cümelü'l-Me'sûre*,[14] 32. *Kitâb fî Ecnâsi'l-Fıkh*,[15] 33. *el-Hasâil fi'l-Furû'*,[16] 34. *De'avâtu'l-Müsteğfirîn*,[17] 35. *el-Fetâvâ en-Nesefiyye*[18] gibi pek çok eserinin ismi de zikredilebilir.

---

1 Kocabaş, *Ömer Nesefi*, s. 40.
2 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, 2: 2054.
3 Süleymaniye Kütüphanesi, Lâleli, nr. 980.
4 Süleymaniye Kütüphanesi, Lâleli, nr. 1036, Şehid Ali Paşa, nr. 764; Millet Kütüphanesi, Feyzullah Efendi, nr. 720, 721, 835.
5 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, 2: 1871; Bağdâdî, *Hediyyetü'l-Ârifîn*, 1: 783; Aslantürk, "Nesefi", 32: 573.
6 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, 1: 563; Bağdâdî, *Hediyyetü'l-Ârifîn*, 1: 783; Dâvûdî, *Tabakātü'l-Müfessirîn*, s. 306; Taşköprizâde, *Miftâhu's-Sa'âde*, 1: 123; Aslantürk, "Nesefi", 32: 573.
7 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, 1: 418.
8 Carl Brockelmann, *Geschicte der Arabischen Litteratur Supplmentband*, (Leiden: Brill, 1937-1942), 1: 762.
9 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, 1: 668.
10 Bağdadi, *Hediyyetü'l-Ârifîn*, 1: 783; Aslantürk, "Nesefi", 32: 573.
11 Bağdâdî, *Hediyyetü'l-Ârifîn*, 1: 783; Aslantürk, "Nesefi", 32: 573.
12 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, 2: 1125.
13 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, 2: 1929.
14 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, 1: 602.
15 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, 1: 11.
16 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, 1: 706.
17 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, 1: 756.
18 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, 2: 1230.

et-Teysîr fi't-Tefsîr: Literatür ve İçerik Müellife aidiyeti

Tahkik ve tercümesini sunduğumuz, tam ve hacimli bir tefsir olan *et-Teysîr fi't-Tefsîr*'in Ömer Nesefî'ye aidiyeti konusunda literatürde herhangi bir tartışmanın varlığı bilinmemektedir. Ömer Nesefî'nin hayatta olduğu dönemde talebesi tarafından yazılan ve -ana nüsha olarak tercih ettiğimiz- Manisa İl Halk Kütüphanesi, 66/1-4 numarada kayıtlı bulunan nüshada müstensih her cildin başında ve sonunda metnin Ömer Nesefî'ye aidiyetini gösteren açık ifadelere yer vermiştir. Benzer kayıtlar incelediğimiz diğer nüshalarda da mevcuttur. Bunun yanı sıra *et-Teysîr*'in pek çok yerinde Ömer Nesefî, diğer eserlerine atıf yapmaktadır.

Nüshalar

et-Teysîr'in günümüze ulaştığı bilinen yüz civarında nüshası yazma eser kataloglarında kayıtlıdır.[1] Büyük çoğunluğu ülkemiz kütüphanelerinde bulunan bu nüshalar içerisinde metnin tamamını ihtiva eden (eksiksiz) 19 nüsha vardır.[2] Bunlara ilâve olarak yurt dışındaki kütüphanelerde de pek çok nüsha mevcuttur.[3] En erken tarihli nüsha Manisa İl Halk

1 Nüshaların tam listesi ve tavsifleri hakkında geniş bilgi için bkz. Müessesetü Âli'l-Beyt, *el-Fihristü'ş-Şâmil li't-Türâsi'l-Arabiyyi'l-İslâmiyyi'l-Mahtût: Ulûmu'l-Kur'ân*, *Mahtûtâtu't-Tefsîr ve Ulûmuh*, (Ammân: el-Mecme'u'l-Melekî li-Buhûsi'l-Hadârati'l-İslâmiyye, 1989), 1: 152-154; Ali Şevvâh İshâk, *Mu'cemu Musannefâti'l-Kur'âni'l-Kerîm*, (Riyâd: Dâru'r-Rufâ'î, 1403/1983), 2: 193 vd; Ayşe Hümeyra Aslantürk, *Ebu Hafs Ömer en-Nesefi'nin et-Teysir fi't-Tefsir Adlı Eserinin Tahlili ve el-Bakara Suresi'nin Tenkidli Neşri*, (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 1995), s. 34-77; Ahmet Balaban, *Necmuddin Ömer b. Muhammed en-Nesefi'nin et-Teysir fi't-Tefsir İsimli Eserinin Edisyon Kritiği ve Tahlili (Ali İmran Suresi)*, (Yüksek Lisans Tezi, Sabahattin Zaim Üniversitesi, 2018), s. 34-39.

2 Manisa İl Halk Kütüphanesi, nr. *66/1-4* (İstinsah tarihi: h. 522-524); Süleymaniye, nr. *93* (İstinsah tarihi: h. 523? -Bu nüshanın ferâğ kaydında h. 522-524 tarihine yer veriliyor olmakla beraber, bu kaydın, Manisa nüshasındaki ifadenin tekrarı olduğu açıktır, çünkü hem yazı tarzından hem tezyin/tezhip özelliklerinden, bu nüshanın geç döneme ait olduğu kolaylıkla anlaşılabilmektedir. Manisa nüshasından çoğaltıldığı anlaşılan nüshada, istinsah sürecinde çokça yazım yanlışı yapıldığı görülebilmektedir. Bu nedenle tahkikte dikkate alınmamıştır.-) Mahmutpaşa, nr. *57-58* (İstinsah tarihi: h. 823); Turhan Vâlide, nr. 15 (İstinsah tarihi: h. 847); Laleli, nr. 144-146 (İstinsah tarihi: h. 855); Millet Kütüphanesi, Feyzullah Efendi, nr. 88 (İstinsah tarihi: h. 860); Murad Molla, nr. 78-79 (İstinsah tarihi: h. 865); Turhan Vâlide, nr. 16 (İstinsah tarihi: h. 869); Atıf Efendi, nr. 156-159 (İstinsah tarihi: h. 874); Carullah Efendi, nr. 140 (İstinsah tarihi: h. 875); İstanbul Üniversitesi, nr. A 3198 (İstinsah tarihi: h. 887); Hazret-i Hâlid, nr. 10-13 (İstinsah tarihi: h. 904-906); Ayasofya, nr. 96-97 (İstinsah tarihi: h. 973); Ayasofya, nr. 94-95 (İstinsah tarihi: h. 1127); Reisülküttâb, nr. 41-42 (İstinsah tarihi: h. 1156-1159); Hamidiye, nr. 63 (İstinsah tarihi: h. 1167); Hamidiye, nr. 64 (İstinsah tarihi: h. 1169); İstanbul Üniversitesi, nr. A 4972 (İstinsah tarihi: h. ?); Koca Râgıp Paşa, nr. 74/99 (İstinsah tarihi: h. ?).

3 Örnek olarak: Özbekistan Akademi (Taşkent), nr. 3150 (İstinsah tarihi: h. 646); Berlin Devlet, nr. 41/Mf 767 (İstinsah tarihi: h. 650); Yehuda (Boston), nr. 328 1/3675 (İstinsah tarihi: h. 728); Chester

Kütüphanesi, 66/1-4 numarada kayıtlıdır. 4 ciltten oluşan ve 524/1129 tarihinde yazımı tamamlanan bu nüshanın sonunda müellifin bu tefsiri yazdırma (imlâ) işlemini 523/1128 tarihinde bitirdiği, fakat nüshayı kaleme alan Ebü'l-Hasen Ali b. Abdülmelik b. Ebü'n-Nasr es-Semerkandî'nin geçirdiği bir hastalık nedeniyle yazımın tamamlamasının bir yıl geciktiği kaydedilir. Üçüncü cildin sonundaki kayıtta ferâğ tarihi olarak 523/1128 tarihi verilmektedir. Anlaşılan müstensih son cildi yazmadan önce hastalanmış ve metni ancak bir yıl sonra tamamlayabilmiştir. Tefsirin sonunda müellifin bizzat kendisinin ferâğ kaydı sadedinde ve "*hâzâ min nazmihi fî zikri hatmihi* (İşbu satırlar müellifin bu eserin tamamlanışına dair kendi beyitleridir)." şeklinde başlıklandırılmış manzum bir bölüm bulunmaktadır ve bu bölümde tefsirin tamamlanış tarihinin 523/1128 olduğu ifade edilmektedir. Bu kayıtlar söz konusu nüshanın en azından ilk üç cildinin 537/1142 tarihinde vefat etmiş olan müellifin hayatı esnasında ve talebesi tarafından, bizzat kendi huzurunda, kendisi tarafından imlâ ettirilerek yazılmış olduğunu, son cildin ise müstensih/talebe tarafından bir sene sonra tamamlandığını göstermektedir. Nüshanın ilk cildinde Sultan II. Bayezid'in ve Kanûnî Sultan Süleyman'ın mührü bulunmaktadır. Özellikle ilk üç cildi oldukça okunaklı olan nüshada hatalı yazılmış kelime yok denecek kadar azdır. Hatalı yazımların hâmişinde de tashih kayıtları bulunmaktadır. Tashih kayıtlarının yanı sıra metnin kenarlarında sıklıkla açıklayıcı notlar eklenmiştir ki bütün bunlar bu nüshanın özellikle Anadolu'ya intikalinden sonra âlimler arasında tedavülde olduğunu, çokça okunduğunu göstermektedir. Yapılan bütün çalışmalarda bu nüsha esas kabul edilmektedir. Bizim çalışmamızda da ana nüsha olarak bu nüsha tercih edilmiştir.

İkinci önemli nüsha Süleymaniye Kütüphanesi, Mahmutpaşa, 57-58 numarada kayıtlı 2. ciltten müteşekkil nüshadır. Abdülhak b. Bahaüddîn tarafından 823/1420 tarihinde Semerkant'ta Zahîrüddîn el-Merginânî mescidinde istinsah edildiği kaydedilen ve pek çok yerinde mukabele ve tashih kayıtları bulunan bu önemli nüsha bugüne kadar yapılan çalışmalarda fark

Beatty (Dublin), nr. 5104 (İstinsah tarihi: h. 887); Mahmudiye (Medine), nr. 101-104 (İstinsah tarihi: h. 893-899); Rambor (Hindistan), nr. 412 M 2218 (İstinsah tarihi: h. 979).

edilmemiş veya dikkate alınmamış görünmektedir. Nüsha, eserin Anadolu'ya intikalinden önce yazılmış olup ülkemiz kütüphanelerindeki nüshalar arasında Manisa nüshasından sonra en eski tarihli nüshadır. Ayrıca kenarlarında çok sayıda not bulunan bu nüshanın pek çok âlim tarafından okunup okutulduğu anlaşılmaktadır. Nitekim nüsha karşılaştırması neticesinde, ana nüshanın ardından, yazım yanlışlarının en az bu nüshada bulunduğunu söylemek mümkündür.

Bu iki önemli nüsha dışında Süleymaniye Kütüphanesi, Turhan Vâlide koleksiyonunda bulunan 15 ve 16 numaralı nüshalar da bu çalışmada nüsha mukayesesi için esas alınmıştır. Turhan Vâlide, 15 numarada kayıtlı nüsha 847/1443 tarihinde Muhammed b. Muhammed el-Bemhâv tarafından istinsah edilmiş olup 522 varaktan müteşekkil tek nüshadır. Başında ve sonunda Sultan IV. Mehmed'in ve annesi Hatice Turhan Vâlide Sultan'ın vakıf mühürleri yer alan nüsha pek çok yerde harekelenmiş olmakla birlikte hem yazım hem harekeleme açısından sıklıkla yanlışlıklara rastlanmaktadır. Turhan Vâlide, 16 numarada kayıtlı nüsha ise 869/1464 tarihinde Dâvûd b. Mevlânâ İbrâhim tarafından istinsah edilmiş olup 859 varaktan müteşekkil tek nüshadır. Müstensih tarafından Mahmud Paşa'nın işareti ile istinsah edildiği ifade edilen bu nüshada da Hatice Turhan Vâlide Sultan'ın vakıf mührünün yanı sıra açık tashih ve mukabele kaydı bulunmaktadır. Turhan Vâlide, 15 numaralı nüsha ile benzerlik arz eden bu nüshada çok nâdir yerler dışında hareke bulunmamaktadır ve diğer nüshaya göre daha okunaklı ve açık yazılmıştır. Manisa ve Mahmutpaşa nüshalarına nazaran tâli konumda olan bu iki Turhan Vâlide nüshası, mukabele ve tashih görmüş olmaları nedeniyle diğer nüshalar arasında önce çıkmakta ve Osmanlı döneminde çoğaltılan pek çok diğer nüshaya da (Hamidiye, 63-64; Cârullah Efendi, 140; Ayasofya, 96-97 vs.) kaynaklık teşkil ettikleri anlaşılmaktadır.

Özellikleri

et-Teysîr fi't-Tefsîr, tefsir literatürünün pek çok önemli örneği gibi hem biçimi hem de içeriği açısından incelenmesi gereken, kendine özgü ve kapsamlı metinler arasında sayılabilir. Gerek biçim gerek içerik özellikleri açı-

sından Râgıb el-İsfahânî'nin (ö. 5/11. yüzyılın ilk çeyreği) *Câmiu't-Tefsîr*'i, Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) *el-Keşşâf*'ı, İbn Âtıyye'nin (ö. 541/1147) *el-Muharraru'l-Vecîz*'i, Tabersî'nin (ö. 548/1154) *Mecma'u'l-Beyân*'ı gibi döneminin diğer tefsir metinlerini belirli ölçüde yansıtıyor olsa da onlardan ayrıştığı yönler de bulunmaktadır. Bu itibarla bu iki çerçeveden tefsirin özelliklerini yakından incelemek yerinde olacaktır.

Biçim Özellikleri

Metin İçi Yapı/Tasnif Sistemi

et-Teysîr fi't-Tefsîr'in başında dört varaktan müteşekkil kısa bir mukaddime bölümü yer almaktadır. Bu bölümde müfessir önce Kur'ân'ın yüz ismini zikrederek Allah'a hamdetmekte, ardından tefsiri yazış gayesini açıklamakta ve özellikle talebelerinin bu yöndeki ısrarlı isteklerini geri çeviremediğini, uzun süren bir kararsızlığın ardından onların isteğine icabet edip bu tefsiri yazdığını kaydetmektedir. Hemen ardından tefsir ve tevil kavramlarının açıklamasına geçmekte, bu konuda başta Nadr b. Şümeyl (ö. 204/820), Sa'leb (ö. 291/904), İbn Düreyd (ö. 321/933), İbn Fâris (ö. 395/1004) gibi dil bilimcilerin izahlarının yanı sıra bu iki kavram arasındaki farklılıklara dair görüşleri vermektedir. Ardından re'y ile tefsirin ya da tevil yapmanın câiz olup olmadığı tartışmasına giren müellif İmam Mâtürîdî'den aktardığı ve re'y ile tefsirin cevazına dair görüşü detaylıca savunan bir pasajla bu konuyu sonlandırmaktadır. Ardından istiâze ve besmele tefsiri görece uzun sayılabilecek bir şekilde (yaklaşık on varak kadar) yapılmakta, daha sonra Fâtiha sûresinin tefsirine geçilmektedir.

et-Teysîr'de müfessir her sûreye kendi içinde kafiyeli bir cümle ile başlar. Bu cümleler besmelenin uzun formu olup sûrenin içerisinden seçilmiş kelime ya da ibarelerin sırasıyla Allah, rahmân ve rahîm isimleriyle birleştirilmesinden oluşur. Örnek olarak burada sırasıyla Kehf,[1] Nûr[2] ve Furkân[3] sûrelerinin başındaki ifadeler gösterilebilir:

1 Ömer Nesefî, *et-Teysîr*, 3: 276[a].
2 Ömer Nesefî, *et-Teysîr*, 3: 369[b].
3 Ömer Nesefî, *et-Teysîr*, 4: 1[b].

بسم الله الذي خلق الخلقَ لِيَبْلُوَهُم أَيُّهم أحسنُ عملاً، الرحمن الذي فطر النّاسَ من ترابٍ ثمّ من نطفةٍ ثمّ سوّاه رجلاً، الرحيم الذي جعل للذين آمنوا وعملوا الصالحات جناتِ الفردوس نُزُلًا

بسم الله الذي حرَّمَ السِّفاح، الرحمن الذي شرع النّكاح، الرحيم الذي وعد على السمع والطاعة الفلاح

بسم الله الذي نزّل القرآن على عبده ليكون للعالمين نذيرًا، الرحمن الذي له الملكُ الحقُّ يومَ القيامة وكان يومًا على الكافرين عسيرًا، الرحيم الذي جعل في السّماء بروجًا وجعل فيها سراجًا وقمرًا منيرًا

Sûre başlarında yer alan bu tür ifadelerin devamında sûrenin faziletine dair (büyük çoğunlukla) Übey b. Kâ'b'dan nakledilen bir hadîs-i şerife yer verilmekte, ardından sûrenin önceki sûre ile münasebeti ele alınmaktadır. Sonrasında sûrenin isimleri, nüzûl dönemi ve nüzûl sebeplerine dair mevcut bilgiler verilmekte ve ilk âyetten itibaren tefsir başlamaktadır.

et-Teysîr fi't-Tefsîr'in bu noktadan sonra takip ettiği iç düzen, isminde vurgulanan kolaylığı yansıtmaktadır. Müellif hemen hiçbir yerde konudan konuya geçmemekte; âyetleri tefsir ederken münasebet, dil bilim (nahiv/belâgat), nüzûl sebebi, rivayetler, kıraatler, fıkhî meseleler, kelâm tartışmaları ve tasavvufî/işârî muhtevaya büyük oranda burada zikrettiğimiz sıraya uygun bir şekilde yer vermektedir. Metinde bu bölümleri ayırt eden düzenli iç başlıklar bulunmamakla beraber, çoğu zaman *Ve'ntizâmuhâ bimâ kablehâ* (Öncesi ile münasebeti), *Ve emmâ tefsîruhâ* (Tefsirine gelince), *Kıssatu nüzûlihâ* (Nüzûl sebebi şöyle anlatılır), *Ve kurie* (Bu kelimenin şöyle okunduğu bir kıraat vardır), *Ve dellet el-âyetu 'alâ*…. (Âyet şu -fıkhî/kelâmî- hususa delalet eder), *Ve kāle ehlü'l-ma'rife* (Marifet ehli zatlar/Tasavvuf büyükleri şöyle der) gibi ifadelerle konular başlıklandırılmıştır.

Âyet metinleri, her bir âyetin tefsirine başlanırken (büyük çoğunlukla) tam olarak verilmiş, ardından o âyetin tefsir edildiği metin boyunca âyetteki

kelime ya da ibarelere ilişkin açıklamalar ve *kavluhu* (âyetin ... kısmı) şeklinde başlıklandırılmıştır. Mâtürîdî'nin (ö. 333/944) *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*'ında da gördüğümüz ve *kavluhu* (âyetin ... kısmı) şeklinde başlayan bu ara başlıkların hemen tamamı *et-Teysîr*'de ilgili ibaredeki kelimelerin dil bilimsel analizi ile başlamaktadır. Bu analizlerde kelimelerin etimolojisi, Kur'ân'ın farklı âyetlerindeki çeşitli kullanımları, Arap dilindeki diğer anlamları, bu anlamlar arasındaki irtibatlar, bütün bu anlamların Arap şiiri ve meselleri (deyişleri) üzerinden delillendirilmesi gibi hususlara yer verilir. Özellikle sûre başlarında ve uzun sûrelerde konunun/kıssanın bitip yeni bir konunun/kıssanın başladığı bölümlerde, yeni başlayan bölümün önceki bölüm ile münasebetine de değinen müfessir bu münasebeti "intizâm" kavramı ile ifade eder. Ancak münasebete dair bu açıklamalar, kavramın muhtevasının gereği, her âyetin tefsirinde bulunmaz.

Fâtiha sûresi ve Bakara sûresinin ilk yirmi âyetinin tefsirinde bu başlıklar altında yer verilen konular, tefsirin geri kalanına oranla fark edilir ölçüde uzundur. Bu başlangıç bölümünde (Fâtiha sûresi ve Bakara sûresinin ilk yirmi âyetinin tefsirinde) uzun kavram analizlerine de yer verilir. Örneğin hamd kelimesi yukarıda başlıkları zikredilen hususlar çerçevesinde incelendikten sonra, Kur'ân'da bu kelimenin kavram olarak hangi anlamlara geldiği çok daha geniş bir şekilde ele alınır ve kelimenin geçtiği hemen bütün âyetler, o âyetlerde kelimenin ifade ettiği anlama göre tasnif edilerek zikredilir. Bu bölümlerde Ömer Nesefî ilgili kelime/kavramı sadece tefsir etmekle kalmaz, bir bakıma o kavramın semantik analizini yapar; hem Arap dilinde hem Kur'ân'da hem de Kur'ân sonrası oluşan dinî ilimler literatüründe edindiği anlamları inceler. Görebildiğimiz kadarıyla *et-Teysîr*, bu türden izahlara verilen yer ve gösterilen ihtimam bakımından klasik tefsirin en önemli örneği sayılabilir. Bu yönüyle *et-Teysîr*'in bu kısmı, Râgıb el-İsfahânî'nin *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân* isimli meşhur eseri ile büyük benzerlik arz etmektedir. *Kitâbü'l-Beyân an Garîbi'l-Kur'ân* isimli bir eser de yazmış olan Ömer Nesefî, kendisinden kısa bir süre önce yazılan *el-Müfredât*'taki muhteva ve sistemi Garîbü'l-Kur'ân yazımı için uygun bulmamış, bunun yerine doğrudan tefsire taşımayı tercih etmiş görünmektedir. Nitekim Garîbü'l-Kur'ân metinlerinin Zeyd b. Ali (ö. 122/740) ile başlayan

ve Ömer Nesefî'nin yaşadığı 5/11. asra kadar uzanan dönüşüm seyri,[1] bu metinlerin Râgıb el-İsfahânî'nin yaptığı türden kavram analizlerine değil, daha kısa kelime izahlarına tahsis edildiğini göstermektedir. Bu bakımdan Râgıb'ın *el-Müfredât*'ı, genel anlamda Garîbu'l-Kur'ân yazımında önemli bir dönüşümü/muhteva genişlemesini temsil ediyor görünmektedir. Muhtemelen bu sebeple Ömer Nesefî *Kitâbu'l-Beyân an Garîbi'l-Kur'ân*'ında dönemine kadar yazılan Garîbü'l-Kur'ân'ların benimsediği üslûp ve muhtevaya bağlı kalmış, diğer deyişle Râgıb'ın *el-Müfredât*'ındaki geniş kavram analizlerini Garîbu'l-Kur'ân metnine almaya sıcak bakmamış, bunun yerine, daha kısa kelime izahları yapmakla yetinmiş; *el-Müfredât*'takine benzer kavram analizlerini ise *et-Teysîr*'de, özellikle de Fâtiha sûresinin tefsirinde ve Bakara sûresinin baş tarafında yapmıştır.

Atıflar ve Kaynaklar

Bütün tefsir müellifleri gibi öncelikli olarak sahâbe ve tâbiîn nesli içinde tefsir faaliyeti ile tanınmış simalardan nakledilen rivayet malzemesini veri olarak kullanan Ömer Nesefî, özellikle sahâbeden İbn Abbas, İbn Mes'ûd ve Übey b. Kâ'b; tâbiînden Ebü'l-Âliye (ö. 90/709), Saîd b. Cübeyr (ö. 94/713), İbrâhim en-Nehaî (ö. 96/714), Mücâhid (ö. 103/721), İkrime (ö. 105/723), Dahhâk (ö. 105/723), Hasan-ı Basrî (ö. 110/728), Katâde (ö. 117/735), Süddî (ö. 122/745), Zührî (ö. 124/742), İbn Cüreyc (ö. 150/767) gibi isimlerin rivayetlerine sıklıkla yer vermektedir. Bunlar kadar sıklıkla olmasa da yer yer Şehr b. Havşeb (ö. 100/718), Yahyâ b. Vessâb (ö. 103/721), Muhammed b. Kâ'b el-Kurazî (ö. 108/726), Atâ b. Ebû Rebâh (ö. 114/732), Kelbî (ö. 146/763), Ca'fer-i Sâdık (ö. 148/765) gibi âlimlerden de rivayet ve görüşler nakletmektedir. İbn Mes'ûd ve Übey b. Kâ'b'dan ağırlıklı olarak kıraat ve fezâil rivayetleri aktarırken İbn Abbas'tan etimoloji, sebeb-i nüzûl ve doğrudan âyetin anlamı çerçevesinde rivayetler nakletmektedir. Ancak bütün bu rivayet aktarımlarında, Abdürrezzâk es-San'ânî (ö. 211/826), İbn Cerîr et-Taberî (ö. 310/923) ya da İbn Ebî Hâtim (ö. 327/938) gibi rivayet derlemesi yapan müfessirlere (Taberî'nin ismini zikrettiği birkaç istisna dışında) herhangi bir atıf yapmamakta, sahâbe müsnedlerini derleyen hadis kitaplarını da

1 Garîbü'l-Kur'ân metinlerinin nesilden nesile dönüşümü, benzerlik ve farklılıkları ve Ömer Nesefî'nin *Kitâbu'l-Beyân an Garîbi'l-Kur'ân*'ının tahkik ve incelemesi için bkz. Kocabaş, *Ömer Nesefî*, s. 8-38.

açıkça referans göstermemektedir. Bu bağlamda onun bu rivayetlere erişim noktasında temel kaynağının Sa'lebî (ö. 407/1035) ve Vâhidî (ö. 468/1067) olduğu söylenebilir. Özellikle rivayetlerin yer aldığı bölümlerde (rivayetlerin aktarılış sıralaması, aktarılış biçim ve miktarları vs.) *et-Teysîr* ile Sa'lebî'nin *el-Keşf ve'l-Beyân*'ı arasında büyük benzerlikler söz konusudur.[1] Hatta Nesefî'nin naklettiği kimi rivayetler *el-Keşf ve'l-Beyân* dışındaki kaynaklarda kolaylıkla bulunamamaktadır. Bu türden rivayetlerin sayısı oldukça fazladır. Örneğin Fâtiha sûresinin fazileti hakkında Hasan-ı Basrî'den nakledilen şu rivayete, *el-Keşf ve'l-Beyân* dışında bir kaynakta rastlamadık:

أنزل الله عزّ وجلّ مائة وأربعة كتب من السماء أودع علومها أربعة: التوراة والإنجيل والزبور والفرقان، ثم أودع علوم هذه الأربعة الفرقان، ثم أودع علوم القرآن المفصّل، ثم أودع علوم المفصّل فاتحة الكتاب. فمن علم تفسيرها كان كمن علم تفسير جميع كتب الله المنزلة، ومن قرأها فكأنما قرأ التوراة والإنجيل والزبور والفرقان.

Allah Teâlâ gökten yüz dört kitap indirmiş ve onların ilimlerini içlerinden dördüne, yani Tevrat, İncil, Zebûr ve Furkān'a yerleştirmiştir. Daha sonra onların ilimlerini Furkān'a, Furkān'ın ilimlerini mufassal sûrelere, mufassal sûrelerin ilimlerini de Fâtihatü'l-Kitâb'a yerleştirmiştir. Kim Fâtihatü'l-Kitâb'ın tefsirini bilirse, Allah'ın indirdiği kitapların tamamının tefsirini bilen kimse gibi olur.[2]

Benzer bir örnek Abdullah b. Mes'ûd'dan nakledilen şu rivayet için de geçerlidir:

من أراد أن ينجيه الله من الزبانية التسعة عشر فليقرأ بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمنِ الرَّحِيمِ فإنّها تسعة عشر حرفا ليجعل الله له بكل حرف منها جنة من كلّ واحد.

1 Bunun için iki tefsirde mukaddime bölümlerine ve Fâtiha sûresinin tefsir edildiği bölümlere bakmak yeterlidir. Örneğin Bakara sûresinin başındaki "Elif-lâm-mîm" harflerinin tefsirine (ya da tefsir edilip edilmeyeceğine) dair nakledilen görüşler Nesefî tarafından senetsiz, Sa'lebî tarafından ise senetleri ile birlikte verilmektedir.

2 Bkz. Ömer Nesefî, *et-Teysîr*, 1: 3[a]; Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrahim es-Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân an Tefsîri'l-Kur'ân*, thk. Ebû Muhammed b. Âşûr, (Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1422/2002), 1: 91.

Kim Allah Teâlâ'nın kendisini on dokuz zebâniden kurtarmasını isterse besmeleyi okusun, çünkü besmele, her bir harfini Allah bir zebâniye karşı kalkan kılsın diye tam on dokuz harftir.[1]

Yine *et-Teysîr*'de yer verilen Şa'bî'nin Abdullah b. Abbas'tan naklettiği şu rivayet de *el-Keşf ve'l-Beyân* dışında bulunması zor rivayetler arasındadır:

إن رجلا أتى الشعبي فشكا إليه وجع الخاصرة، فقال: عليك بأساس القرآن. قال: وما أساس القرآن؟ قال: فاتحة الكتاب. قال الشعبي: سمعت عبد الله بن عباس غير مرّة يقول: إن لكل شيء أساسا وأساس العمارة مكة لأنها منها دحيت الأرض وأساس السماوات عريبا، وهي السماء السابعة، وأساس الأرض عجيبا، وهي الأرض السابعة السفلى، وأساس الجنان جنة عدن، وهي سرّة الجنان، وعليها أسّست الجنان، وأساس النار جهنم، وهي الدركة السابعة السفلى وعليها أسست الدركات، وأساس الخلق آدم عليه السّلام، وأساس الأنبياء نوح عليه السّلام، وأساس بني إسرائيل يعقوب، وأساس الكتب القرآن، وأساس القرآن الفاتحة، وأساس الفاتحة بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمنِ الرَّحِيمِ. فإذا اعتللت أو اشتكيت فعليك بالفاتحة تشفى.

Rivayete göre adamın biri Şa'bî'nin yanına gelir ve kalçasındaki bir ağrıdan şikâyet eder, o da kendisine, "Esâsü'l-Kur'ân'ı oku" der. Bunun üzerine adam, "Esâsü'l-Kur'ân nedir?" diye sorar, Şa'bî şöyle der:

O Fâtihatü'l-Kitâb'dır. Ben Abdullah b. Abbas'ın defalarca şöyle dediğini işittim: Her şeyin bir esası vardır, dünyanın esası Mekke'dir, çünkü yer oradan yayılmıştır. Göklerin esası 'arîbâ'dır ki yüce göklerin yedincisidir. Yerin esası 'acîbâ'dır, o da en aşağı yer derecelerinin yedincisidir. Cennetlerin esası Adn cennetidir, o cennetlerin döşeği, zeminidir, cennetler onun üzerine tesis edilmiştir. Ateşin esası cehennemdir, o en aşağı yedinci derekedir, diğer

1 Bkz. Ömer Nesefî, *et-Teysîr*, 1: 9[a]; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, 1: 91.

derekeler onun üzerine tesis edilmiştir. İnsanların esası Hz. Âdem, nebîlerin esası Hz. Nûh, İsrâiloğulları'nın esası Hz. Ya'kūb, kitapların esası Kur'ân, Kur'ân'ın esası Fâtiha, Fâtiha'nın esası Bismillâhirrahmânirrahîm'dir. Hastalandığın ya da bir şikâyetin olduğu zaman el-Esâs'ı oku, Allah'ın izni ile şifa bulursun.[1]

Bu türden örnekleri çoğaltmak mümkündür. Neticede Ömer Nesefî'nin *et-Teysîr*'de, rivayet malzemesi açısından *el-Keşf ve'l-Beyân*'ı temel kaynak olarak kullandığı açıktır. Metinler arasında böyle bir benzerlik görece daha sınırlı bir ölçüde de olsa, *et-Teysîr* ile Vâhidî'nin *et-Tefsîrü'l-Vasît*'i arasında da kurulabilir.

Sahâbe-tâbiîn neslinden sonra yaşayan ve gerek tefsir gerek tefsirin ilişkili olduğu disiplinlerde metin yazmış olan âlimler içerisinde Ömer Nesefî'nin en sık -hatta düzenli bir şekilde ve neredeyse her âyetin tefsirinde- atıf yaptığı isimler arasında ilk sıra İmam Mâtürîdî (ö. 333/944) ve Abdülkerîm b. Hevâzin el-Kuşeyrî'ye (ö. 465/1072) aittir. Bu itibarla İmam Mâtürîdî'nin *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*'ı ve Kuşeyrî'nin *Letâifü'l-İşârât*'ı *et-Teysîr*'in asıl kaynakları olarak nitelendirilebilir. Bu iki metinden hem sıklıkla kısa alıntılar yapılmakta, hem de uzunca blok alıntılara yer verilmektedir. Bu iki kaynaktan -Mâtürîdî şöyle der, Kûşeyrî şöyle der şeklinde- doğrudan isim verilerek yapılan nakiller arasında *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*'dan yapılan nakillerde müfessir zaman zaman Mâtürîdî'nin ifadelerini özetlemek ya da birebir alıntı yapmayıp anlam olarak nakletmek suretiyle verirken *Letâifü'l-İşârât*'tan yapılan nakillerin hemen tamamı harfi harfine iktibastır. Diğer taraftan doğrudan müellif ya da kitap ismi zikredilmeksizin bu iki metinden özetlenmiş bölümler de mevcuttur. Dolayısıyla *et-Teysîr*'in hemen her yerinde bu iki ismin ve eserin izini görmek mümkündür. Üstelik bu tespit sadece alıntı yapma, görüş iktibas etme düzeyinde değil, benimsenen ve savunulan görüşler açısından da geçerlidir. Bu bağlamda *et-Teysîr*'in Hanefî-Mâtürîdî gelenek ile tasavvuf geleneğini birleştiren bir metin olduğu kolaylıkla söylenebilir. Bunları takiben müfessirin önemli kaynakları arasında Mukātil b. Süleymân (ö. 150/767) ve İbn İshak (ö. 151/78) gibi siyer ve tefsir irtibatını kuran isimlerin yanı sıra Ferrâ (ö. 207/822), Ahfeş (ö. 215/830),

1 Bkz. Ömer Nesefî, *et-Teysîr*, 1: 17[b]; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, 1: 128.

İbn Kuteybe (ö. 276/889), Zeccâc (ö. 311/923) gibi filolojik tefsir müellifleri ve Halîl b. Ahmed (ö. 175/791), Sîbeveyhi (ö. 180/796), Kutrub (ö. 210/825), Sa'leb (ö. 291/904), İbn Düreyd (ö. 321/933), İbn Fâris (ö. 395/1004) gibi sözlük müellifleri gelmektedir. Fıkıh mesaili söz konusu olduğunda Hanefî geleneğine dayanan Nesefî başta Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî (ö. 189/805) ve kendi hocası Ebü'l-Yüsr el-Pezdevî (ö.493/1100) olmak üzere pek çok Hanefî fıkıh âliminden nakiller yapmakta, bunun yanı sıra zaman zaman Evzâî (ö. 155/774), Mâlik (ö. 179/795) ve Şâfiî (ö. 204/820) gibi diğer mezhep büyüklerinin görüşlerine de yer vermektedir. Kelâm alanında temel kaynağı Mâtürîdî olan müfessirimizin tasavvuftaki temel kaynağı Haris el-Muhâsibî (ö. 243/857), Tüsterî (ö. 283/896), Muhammed b. Ali et-Tirmizî (ö. 320/932) ve Kuşeyrî'dir. Ancak doğrudan iktibaslar sadece Kuşeyrî'nin *Letâifü'l-İşârât*'ından yapılmıştır.

İçerik

Yöntem ve Kavramlar

Her sûrenin başında fezâil ve münasebet rivayetlerine yer veren Nesefî, bu iki hususun ardından sûrenin isimleri, nüzûl dönemi ve nüzûl sebeplerine dair mevcut bilgiler vermekte, sonrasında ilk âyetten itibaren tefsire başlamaktadır. Bu aşamada müfessir her âyeti, ilk kelime ya da kelime grubundan başlayarak parça parça izah etmekte, bu izahlarını temelde dil bilimsel analizlere ağırlık vererek yapmaktadır. Bir kelime grubunda yer alan kelimelerin her biri dil bilimsel olarak izah edildikten sonra o kelime grubunun (cümle ya da ibarenin) toplam olarak ifade ettiği anlam konu edilmekte ve bu çerçevede rivayetler ve o döneme kadar tefsir bilginleri tarafından savunulmuş görüşler *kîyle* (denildi ki/bir görüşe göre…) kalıbı ile tasnif edilerek verilmektedir. Bu bölümlerde müfessirin doğrudan rivayet verilerine dayanarak anlama ulaştığını söylemek her zaman mümkün değildir. Aksine eğer Hz. Peygamber aleyhisselâmdan nakledilen güvenilir bir rivayet yoksa -ki böyle rivayetlerin bulunduğu durumlar nadirdir- rivayetler üzerinden sadece görüşler derlenmekte; fakat anlamın tespitine ağırlıklı olarak dil bilimsel analizler üzerinden ve kelâm meseleleri ile ilgili değerlendirmeler neticesinde ulaşılmaktadır. Örneğin Rab isminin anlamını ele aldığı yerde önce Abdullah b. Abbas'tan bu ismin efendi (seyyid) anlamına geldiğine

dair bir rivayet aktarmakta, ancak ardından uzunca analizler yaptıktan sonra Mâtürîdî'den de bir pasaj naklederek şöyle demektedir:

İmam Mâtürîdî şöyle demiştir: "Bu ifadenin anlamını sahip olarak değerlendirmek efendi (seyyid) olarak değerlendirmekten daha uygundur, çünkü 'Göklerin ve yerin rabbi ve sahibi' demek uygun olur ama 'Göklerin ve yerin efendisi' demek uygun olmaz. 'O, onun efendisidir.' ifadesi ancak insanlar için hususi olarak kullanılır."[1]

Mülk ve hükümranlık, yaratma ve emir O'nundur. O aynı zamanda onların efendisi yani itaat etmeleri gereken sahibidir. Kölenin efendisi onun sahibidir, köle ona itaat etmelidir. "Evin efendisi" ifadesi kullanılmaz, çünkü burada itaatin gerekliliği gibi bir anlam söz konusu değildir. Evin sahibi ev işlerini ıslah edip çekip çeviren, geçimini sağlayandır. Allah Teâlâ da kulların işlerini, dünya ve ahiret hayatlarını idare eder, müminlerin kalplerini marifete, dillerini şehâdete, nefislerini hizmete uygun hâle getirir. Onların itaatlerinde her ne kadar çokça kusur bulunsa da bu itaatleri kabule uygun hâle getirir, günahları ne kadar çok olsa da onları affa uygun hâle getirir. Hak Teâlâ şöyle buyurmuştur: "Amellerinizi sizin için sâlih hâle getirir." [el-Ahzâb 33/71] O zâhirleri nimetlerle terbiye eder ki bu nefislerdir, bâtını da rahmet ile terbiye eder ki bu da kalplerdir.[2]

Bunun ardından Nesefî Rab kelimesinin Kur'ân'daki kullanımlarını ele almakta ve şöyle devam etmektedir:

Mutlak kullanımda er-Rab kelimesi hususidir [yani yalnızca Allah için kullanılır], yaratılmışlar için ise bir şeye izâfe edilerek kullanılır. Örneğin rabbü'd-dâr (evin sahibi) denilir. Ebü'd-Derdâ ve Abdullah b. Abbas'ın şöyle dedikleri rivayet edilir: "er-Rab ismi Allah'ın ism-i a'zamıdır." Şöyle denilmiştir: Bunun delili şudur: er-Rab ismi dışındaki isimlerin harflerini ters çevirdiğin zaman anlamları kaybolur, ama er-Rab isminin maklûbu [yani ters çevrilmiş hâli] el-Berr'dir ki o da Allah'ın ismidir. Hızır aleyhisselâm Mescid-i Harâm'da geçen kıssada buna işaret edip şöyle demiştir: "Allah'ın ism-i a'zamı her nebînin, her velînin ve her Allah düşmanının kendisi ile

1 Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 1: 13-14.
2 Ömer Nesefî, *et-Teysîr*, 1: 21[a].

dua ettiği isimdir." Hızır aleyhisselâm bununla nebîlerin şu dualarına işaret etmiştir: "Rabbimiz! Biz nefsimize zulmettik." [el-A'râf 7/23], "Rabbim! Ben kavmimi gece gündüz davet ettim." [Nûh 71/5], "Rabbim! Onlar bana isyan ettiler." [Nûh 71/21], "Rabbim! Kâfirlerden yeryüzünde hiç kimseyi bırakma." [Nûh 71/26], "Rabbim! Beni ve ebeveynimi bağışla." [Nûh 71/28], "Rabbim! Bu beldeyi emin kıl." [İbrâhîm 14/35], "Rabbimiz! Ben zürriyetimden bir kısmını bir vadide iskân ettim." [İbrâhîm 14/37], "Rabbimiz! Sen bizim gizlediğimizi de açığa vurduğumuzu da bilirsin." [İbrâhîm 14/38], "Rabbim! Beni namaz kılan biri eyle, zürriyetimden [gelenleri] de. Ve duamı kabul et." [İbrâhîm 14/40], "Rabbimiz! Beni ve ebeveynimi bağışla." [İbrâhîm 14/41], "Rabbim! Zindan bana daha sevimlidir." [Yûsuf 12/33], "Rabbim! Sen bana mülk verdin." [Yûsuf 12/101], "Rabbim! Ben nefsime zulmettim." [el-Kasas 28/16], "Dedi ki: Rabbim! Göğsüme genişlik ver." [Tâhâ 20/25], "Rabbim! Beni ve kardeşimi bağışla." [el-A'râf 7/151], "Rabbim! Bana göster de sana bakayım." [el-A'râf 7/143], "Rabbim! Beni bağışla ve bana bir mülk ihsan et." [Sâd 38/35], "Rabbim! Bana Senin ihsan etmiş olduğun nimete şükretmeyi nasip et." [en-Neml 27/19], "Rabbim! Beni tek başıma bırakma." [el-Enbiyâ 21/89], "Rabbim! Benim kemiklerim zayıfladı." [Meryem 19/4], "Rabbimiz! Bize gökten bir sofra indir." [el-Mâide 5/114], "Rabbimiz! Bizi hesaba çekme." [el-Bakara 2/286].[1]

Allah Teâlâ Rab ismini umumi olarak âlemlere izâfe etmiş ve "âlemlerin Rabbi" [el-Fâtiha 1/1] buyurmuş, ardından gökleri, yeri ve ikisi arasındakileri tahsis edip "Göklerin, yerin ve ikisi arasındakilerin Rabbi" [eş-Şuarâ 26/24] buyurmuş, sonra gök ve yeri tahsis edip "Göğün ve yerin Rabbine yemin olsun ki" [ez-Zâriyât 51/23] buyurmuş, ardından doğuları ve batıları tahsis edip "Hayır, doğuların ve batıların Rabbine yemin olsun ki" [el-Meâric 70/40] buyurmuş, sonra iki doğu ve iki batıyı tahsis edip "İki doğunun ve iki batının Rabbi" [er-Rahmân 55/17] buyurmuş, sonra doğu ve batıyı tahsis edip "Doğunun ve batının Rabbi" [eş-Şuarâ 26/28] buyurmuş, sonra yeryüzünden sadece kendi evini tahsisi edip "O hâlde bu evin Rabbine kulluk etsinler" [Kureyş 106/3] buyurmuştur. Yine bu ismi bütün insanlara izâfe edip "De ki: İnsanların Rabbine sığınırım." [en-Nâs 114/1] buyurmuş, sonra Resûlünü tah-

1 Ömer Nesefî, *et-Teysîr*, 1: 21[a].

sis edip "Senin Rabbine yemin olsun ki" [el-Hicr 15/92] buyurmuş, ardından ümmetini de aynı şekilde tahsis edip "Rabbiniz dedi ki: Bana dua edin, size icâbet edeyim." [el-Mü'min 40/60] buyurmuştur.[1]

Görüleceği üzere Nesefî her ne kadar kelimenin anlamını belirleme yönünde ilk adımı rivayet ile atmış olsa da bu noktada durmamakta ve hem dil bilimsel analiz yapmakta, hem de kelimenin/kavramın Kur'ân'daki kullanım alanını derinlemesine incelemektedir. Bu incelemeler neticesinde varılan anlamın rivayetlerle uyumlu olup olmaması, görebildiğimiz kadarıyla Nesefî açısından asli bir kaygı değildir. Hatta bu örnekte görüldüğü üzere, İbn Abbas'tan gelen rivayet tercih edilmeyip başka bir görüş benimsenebilmiştir.

Nesefî'nin sıklıkla kullandığı kavramlar arasında intizâm-münâsebet, vech-vücûh-evcüh gibi kavramlar sayılabilir.

İntizâm kelimesi düzen, uyum anlamına geliyor olmakla birlikte *et-Teysîr*'de özel olarak, sûrelerin birbirleri ile münasebetini ya da uzun sûreler içerisindeki farklı âyet gruplarından/pasajlardan her birinin öncekilerle münasebetini ifade etmek üzere kullanılmaktadır. Bu bağlamda Nesefî hemen her sûrenin başında, bu kavramı kullanarak o sûre ile önceki sûrenin sonunun irtibatına ilişkin açıklamalar yaparken, uzun sûrelerde konunun değiştiği hemen her yerde yine aynı kavrama başvurarak benzer açıklamalar yapmaktadır. Bu yönüyle *et-Teysîr*, Münâsebâtü'l-Kur'ân ilmi çerçevesinde temel kaynak kabul edilen Fahreddin er-Râzî'nin *Mefâtîhu'l-Gayb*'ı ve Bikā'î'nin *Nazmü'd-Dürer*'i ile birlikte referans metinlerden biri; hatta bu iki metinden daha erken tarihli olması itibariyle Münâsebâtü'l-Kur'ân ilminin en erken kaynaklarından biri olarak değerlendirilebilir. Hatta *et-Teysîr*'de Ömer Nesefî'nin aralarında münasebet bulunduğunu ifade ettiği pek çok âyetin tefsirinde Fahreddin Râzî herhangi bir münasebet vechesinden söz etmemektedir.[2] Diğer taraftan her iki müfessirin de münasebet vechesinden söz ettikleri yerlerde metinler ve temalar birbirinden ayrı görünmektedir. Örneğin *et-Teysîr*'de [el-Bakara 2/114]. âyetin öncesi ile münasebeti çerçevesinde şu ifadelere yer verilmektedir:

1 Ömer Nesefî, *et-Teysîr*, 1: 21[b].

2 Örnek olarak bkz. Ömer Nesefî, *et-Teysîr*, 1: 153[a] (el-Bakara, 2/87), 166[a] (el-Bakara, 2/106), 168[a] (el-Bakara, 2/109).

وقوله: ﴿وَمَنْ اظْلَمُ مِمَّنْ منَعَ مسَاجِدَ اللهِ أَنْ يُذْكَرَ فِيهَا اسْمُهُ﴾ وانتظامها بما قبلها أن الآية الأولى في ذكر قبح مقالهم وهذه الآية في ذكر قبح فعالهم. ووجه آخر: كيف يدعون أنهم أهل الجنة ويمنعون عباد الله عن عبادة الله في بيوت الله.

"Allah'ın mescitlerinde onun adının anılmasını yasak eden ve onların yıkılması için çalışandan kim daha zalimdir." Âyetin öncesi ile münasebeti şöyledir: Önceki âyet onların sözlerinin çirkinliğini anlatıyordu, bu âyet ise onların fiillerinin çirkinliğini anlatmaktadır. Bir başka münasebet yönü ise şudur: Onlar Allah'ın kullarının Allah'ın evlerinde Allah'a kulluk etmesine engel oldukları hâlde nasıl olur da kendilerinin cennet ehli olduğunu iddia edebilirler?[1]

Buna karşılık Fahreddin er-Râzî aynı âyetin öncesi ile münasebeti hakkında şu değerlendirmeyi yapmaktadır:

الْمَسْأَلَةُ الثَّانِيَةُ: فِي كَيْفِيَّةِ اتِّصَالِ هَذِهِ الْآيَةِ بِمَا قَبْلَهَا وُجُوهٌ: فَأَمَّا مَنْ حَمَلَهَا عَلَى النَّصَارَى وَخَرَابِ بَيْتِ الْمَقْدِسِ قَالَ: تَتَّصِلُ بِمَا قَبْلَهَا مِنْ حَيْثُ إِنَّ النَّصَارَى ادَّعَوْا أَنَّهُمْ مِنْ أَهْلِ الْجَنَّةِ فَقَطْ، فَقِيلَ لَهُمْ: كَيْفَ تَكُونُونَ كَذَلِكَ مَعَ أَنَّ مُعَامَلَتَكُمْ فِي تَخْرِيبِ الْمَسَاجِدِ وَالسَّعْيِ فِي خَرَابِهَا هَكَذَا. وَأَمَّا مَنْ حَمَلَهُ عَلَى الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَسَائِرِ الْمَسَاجِدِ قَالَ: جَرَى ذِكْرُ مُشْرِكِي الْعَرَبِ فِي قَوْلِهِ: كَذَلِكَ قَالَ الَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ مِثْلَ قَوْلِهِمْ [الْبَقَرَةِ: ٣١١] وَقِيلَ: جَرَى ذِكْرُ جَمِيعِ الْكُفَّارِ وَذَمُّهُمْ، فَمَرَّةً وَجَّهَ الذَّمَّ إِلَى الْيَهُودِ وَالنَّصَارَى وَمَرَّةً إِلَى الْمُشْرِكِينَ.

Bu âyetin öncesi ile irtibatı hakkında birkaç yorum yapılabilir. Âyetten Hıristiyanların ve Beytülmakdis'in harap edilişinin kastedildiğini düşünenlere göre bunun öncesi ile irtibatı şöyledir: Hıristiyanlar sadece kendilerinin

1 Ömer Nesefî, *et-Teysîr*, 1: 169[b].

cennetlik olduklarını iddia etmişler, buna karşılık onlara şöyle denilmiştir: Sizler mescitlerin harabında böyle bir tutum takınmışken nasıl cennetlik olabilirsiniz?

Âyetteki mescit ile Mescid-i Haram ve diğer mescitlerin kastedildiğini düşünenler ise bu irtibatı şöyle kurarlar: "Bilmeyenler de onların söyledikleri gibi söyledi." [el-Bakara 2/113] âyetinde Arap müşriklerinden söz edilmiş ve onlar kınanmıştı -ki bir görüşe göre bu âyette bütün kâfirlerden söz edilmiştir-, böylece Allah bir âyette Yahudi ve Hıristiyanları, diğer âyette ise müşrikleri kınamış olmaktadır.[1]

Görülebileceği üzere her iki müfessir de âyeti öncesi ile irtibatlandırma konusuna ilgi göstermiş olmakla beraber, kurdukları münasebet bütünüyle aynı değildir. Dolayısıyla buna benzer örneklerden hareketle Fahreddin er-Râzî'nin *et-Teysîr*'i görmemiş olduğunu düşünmek mümkündür.

Nesefî'nin sıklıkla kullandığı bir başka kavram olan vech-evcüh-vücûh kelimesi *et-Teysîr*'de kimi zaman farklı kıraatleri, kimi zaman bir kelimenin dildeki mümkün anlam ihtimallerini,[2] kimi zaman Kur'ân'daki farklı kullanımlarını, kimi zaman belli âyetler arası münasebet çerçevesinde kurduğu farklı bağlantıları,[3] kimi zaman da yorumunda/izahında görece zorluk ya da kapalılık bulunan müşkil ifadelerin farklı izah türlerini anlatmak için kullanılır.

Tefsir Edebiyatındaki Yeri
et-Teysîr'in Geriye Dönük İrtibatları

et-Teysîr'in Hanefî-Mâtürîdî gelenek ile tasavvuf geleneğini birlikte takip ettiğini daha önce ifade etmiştik. Bu bağlamda onun fıkıh ve kelâm konularında bu sünnî geleneği sürdürdüğünü, özellikle keskin bir Mu'tezile karşıtlığı üzerinden hareket ettiğini söylemek mümkündür. Diğer taraftan özellikle Vâhidî-Sa'lebî çizgisi üzerinden onun Şâfiî-Eş'arî gelenekle ve dolaylı

1 Fahreddin er-Râzî, Muhammed b. Ömer b. Hüseyin, *Mefâtîhu'l-Gayb*, (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1981), 4: 10-11.

2 Örneğin "*el-Kur'ânu zelûlün*" şeklinde hem Abdullah b. Abbas'tan nakledilen hem de kimi kaynaklarda Hz. Peygamber aleyhisselâma ref' edilen rivayette geçen *zelûl* ifadesini izah ederken ve Allah kelimesinin türeyişine dair on farklı seçeneği sıralarken bu kavramı kullanır. bkz. Ömer Nesefî, *et-Teysîr*, 1: 3[b]; 6[a-b].

3 Örnek olarak Fâtiha sûresinin başındaki *el-Hamdü* ifadesi ile öncesindeki besmele arasındaki münasebetten söz ederken bu kavramı kullanır. Bkz. Ömer Nesefî, *et-Teysîr*, 1: 14[a].

olarak Ehl-i hadîs kanalı ile irtibat kurduğu da söylenebilir ki *et-Teysîr* ile *Te'vîlâtü'l-Kur'ân* arasında yapılabilecek herhangi bir mukayese, Ömer Nesefî'nin tefsir yazım tarzı ve tefsir yapma mantığı açısından, mezhep imamı olarak kabul ettiği Mâtürîdî'den belirli ölçüde ayrıştığını gösterecektir. Her ne kadar Vâhidî-Sa'lebî çizgisinde tefsirde rivayet ile yetinmeyip re'y ağırlıklı bir mekanizmanın işletilmesi, bu çizgi üzerinden ılımlı akılcılık denilebilecek bir Şâfiî ekolün oluştuğunu söylemeyi mümkün kılsa da bu yöndeki değerlendirmeler bu aşamada ileri düzey incelemelere muhtaç görünmektedir. Bu bakımdan *et-Teysîr*'de Ömer Nesefî'nin -isimlerini sıklıkla zikretmiyor olmakla beraber, muhteva karşılaştırmasından anlaşılabileceği üzere- Vâhidî-Sa'lebî çizgisine yakınlaşmış olması, bu iki ekolün -Hanefî-Mâtürîdî ekol ile Şâfiî-Eş'arî ekolün- Mu'tezile karşıtlığı ortak paydasında kesiştiklerini göstermektedir. Bununla beraber Ömer Nesefî *et-Teysîr*'de yer yer -konu gerektirdikçe- Eş'arîlik eleştirisi de yapmaktadır.

et-Teysîr'in Dönemi Açısından Konumu

et-Teysîr, içerdiği muhtevayı düzenleyip belirli bir tasnife tâbi tutması itibariyle dönemindeki diğer tefsir metinleri ile önemli ölçüde benzeşmektedir. Nitekim hem Tabersî'nin *Mecma'u'l-Beyân*'ında hem de İbn Atıyye'nin *el-Muharrarü'l-Vecîz*'inde benzer bir tasnif çabasının olduğunu söylemek mümkündür. Hicrî VI. asrın başından itibaren yazılan bu tefsir metinlerinde, önceki nesil metinlere nazaran konular titizlikle ayrıştırılmakta, mümkün mertebe bir konudan diğerine geçilmemektedir. Tabiatıyla böyle bir yazım sistemini tefsire uygulamak kolay değildir, çünkü tefsir metinleri de en nihayetinde mushaf sıralamasına ve Kur'ân'ın kendine özgü konu dağılımına tâbi metinlerdir. Bu nedenle onların fıkıh ya da kelâm metinleri gibi konulara, bölümlere ayrılarak yazılması söz konusu değildir. Ancak yine de bu dönemin tefsir metinlerinin büyük çoğunluğunda her bir âyetin tefsiri çerçevesinde konu edilecek hususların dil bilim, siyer/rivayet, fıkıh, kelâm, tasavvuf/ahlâk gibi alt başlıklara göre ayrıştırılması ve bunların özenli bir şekilde sırayla ele alınmış olması, bir önceki dönemde -örneğin Sa'lebî, Kuşeyrî ve Vâhidî gibi isimlerin tefsirlerinde- göremediğimiz bir husustur. Bu-

nunla beraber *et-Teysîr*'in kendi dönemindeki tefsir metinlerinden ayrıştığı noktalar da bulunmaktadır ki bunların başında geniş kavram incelemeleri gelmektedir. Kur'ân kelime ve kavramlarının hem Arap dilindeki hem de Kur'ân'daki anlam ve kullanım alanlarını (semantiğini) inceleyen müstakil çalışmalar hicrî 5. asır öncesinde yapılmış değildir. Geleneksel metinlere ilişkin bilgi birikimimiz çerçevesinde biz bugün, bu yönde yapılmış müstakil çalışmaların ilk olarak Râgıb el-İsfahânî'nin *el-Müfredât*'ı ile başlamış olduğunu düşünmekteyiz. Ancak tefsir geleneğinde bu muhtevaya tekabül eden malumatlar ağırlıklı olarak, hicrî 2. ve 3. asırlarda büyük bir ivme kazanıp sonrasında görece yavaşlayan filolojik tefsir hareketi kapsamında telif edilen -Me'âni'l-Kur'ân, Garîbü'l-Kur'ân, İ'râbu'l-Kur'ân, Mecâzü'l-Kur'ân vs. isimler taşıyan- metinlerde işlenmiş ve tedavülde tutulmuş görünmektedir. Bununla birlikte filolojik tefsirin Râgıb el-İsfahânî'nin *el-Müfredât*'ında gördüğümüz türden kapsamlı semantik inceleme ile birebir örtüştüğünü düşünmek abartılı olacaktır. Râgıb'ın bu alana katkısı, sadece mevcut muhtevayı müstakil metin yazımına dönüştürmekle sınırlı olmayıp doğrudan muhtevanın geliştirilmesini de içermektedir. İşte bu geliştirilmiş ve kapsamlı bir semantik incelemeye dönüşmüş muhteva, *et-Teysîr*'de Ömer Nesefî tarafından doğrudan tefsir metninin içerisine taşınmış görünmektedir. Bu özellik *et-Teysîr*'i, döneminde yazılmış diğer tefsirlerden bariz bir şekilde ayırmakta, ona kendine özgü bir nitelik kazandırmaktadır. Bu yönüyle Ömer Nesefi'nin metnini bugün "semantik inceleme" ve "konulu tefsir" olarak isimlendirdiğimiz başlıklar ve yaklaşımlar açısından hususi olarak inceleyecek ileri düzey çalışmalara ihtiyaç vardır.

et-Teysîr'in Sonraki Dönem Tefsir Literatürüne Etkisi/Katkısı

et-Teysîr'in Osmanlı dönemi tefsiri üzerinde belirli bir etkisi olduğunu onun Osmanlı ilmiyesi içerisinde çokça istinsah edilmiş ve okunmuş olmasından hareketle söylemek mümkün olduğu gibi haşiye metinlerinde ve kimi müstakil tefsirlerde kendisine yapılan atıflardan da anlayabiliyoruz. Osmanlı müfessirlerinden Bayezid Halife b. Abdullah el-Edirnevî (ö.

900/1404) *Secencelü'l-Ervâh* isimli tefsirinde,[1] Muğlalı Vefâî Muhyiddin Efendî (ö. 942/1535) ise *Tenvîrü'd-Duhâ* isimli işârî tefsirinde[2] doğrudan *et-Teysîr*'den iktibas yapmışlardır. Yine Yavuz Sultan Selim dönemi âlimlerinden Habîb b. Ali (ö.?) *Miftâhü'l-Fâtiha* isimli eserinde doğrudan *et-Teysîr*'in mukaddime bölümünü ve Fâtiha sûresi tefsirini ihtisar etmiştir.[3] Bu eserin başında yararlanılan kaynaklar arasında doğrudan Ömer Nesefî'nin ismine yer verilmiş olduğu gibi metnin içeriği de hemen hemen bütünüyle *et-Teysîr*'in özeti mahiyetindedir. Ayrıca Şihâbüddîn el-Hafâcî'nin (ö. 1069/1659) Beyzâvî'nin (ö. 685/1286) *Envârü't-Tenzîl*'ine yazdığı meşhur hâşiyesinde,[4] İsmâil Hakkı Bursevî'nin (ö. 1137/1725) *Rûhu'l-Beyân*'ında[5] ve haşiye metinlerinin müstakil tefsire dönüşümü olarak değerlendirilebilecek Âlûsî'nin (ö. 1270/1854) *Rûhu'l-Me'ânî*'sinde *et-Teysîr*'e doğrudan atıflar bulmak mümkündür.[6] Bunların yanı sıra başta *el-Câmi'u li-Ahkâmi'l-Kur'ân* müellifi Kurtubî (ö. 671/1273) olmak üzere pek çok müfessirin, isim zikretmeksizin *et-Teysîr*'den çokça faydalanmış, uzun bölümler iktibas etmiş olduklarını tespit edebiliyoruz. Örnek bir karşılaştırma için istiâzedeki şeytan kelimesinin tefsirine dair uzunca bahsin *et-Teysîr*'de ve Kurtubî tefsirinde ele alınışına bakılabilir. Bu iki tefsirde söz konusu bölüm neredeyse birebir aynıdır ve bu bölümde yer verilen detayların pek çoğu başka tefsirlerde bulunmamaktadır.[7] Benzer bir karşılaştırma Allah, Rahmân gibi isimlerin iştikakı ile ilgili bölümlerde de yapılabilir. Bütün bu bahislerde Kurtubî tefsirinde yer alan sayfalarca bölümün *et-Teysîr* ile neredeyse birebir aynı olduğunu görmek mümkündür. Bildiğimiz kadarıyla bu bölümler Kurtubî'den önce yazılan *et-Teysîr* dışındaki herhangi bir metinde bulunmamaktadır. Bu da Kurtubî'nin *et-Teysîr*'den haberdar olduğunu ve ondan

1 Bayezid Halife b. Abdullah, *Secencelü'l-Ervâh*, Süleymaniye Kütüphanesi, Halet Efendi, 3/1; Aslantürk, 230.
2 Bkz. Vefâî Muhyiddin Efendi, *Tenvîrü'd-Duhâ*, Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, 186; Aslantürk, 229.
3 Bkz. Habib b. Ali, *Miftâhu'l-Fâtiha*, Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, 2855, Nuruosmaniye, 5005.
4 Örnek olarak bkz. Hafâcî, Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ömer, *Hâşiyetü'ş-Şihâb alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, (Beyrût: Dâru Sâdır, ts), 1: 23; 2: 133, 137, 167; 3: 134, 141; 4: 189, 305; 5: 206; 6: 297; 8: 36.
5 Örnek olarak bkz. Bursevî, İsmâil Hakkı, *Rûhu'l-Beyân*, (Beyrût: Dâru'l-Fikr, ts), 1: 20, 46; 2: 209, 417; 3: 272, 520; 4: 392; 6: 261; 8: 490; 9: 34; 10: 85.
6 Örnek olarak bkz. Âlûsî, Şihâbüddîn Mahmûd b. Abdullâh, *Rûhu'l-Me'ânî fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Azîm ve's-Seb'i'l-Mesânî*, (Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts), 5: 25, 70; 12: 159; 19: 95; 22: 216; 26: 33; 29: 99; 30: 201.
7 Bkz. Ömer Nesefî, *et-Teysîr*, 1: 7[a]; Kurtubî, Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr, *el-Câmi'u li-ahkâmi'l-Kur'ân*, thk. Abdülmuhsin et-Türkî, (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 2006), 1: 139-141.

faydalandığını düşündürmektedir. Dolayısıyla bunlar *et-Teysîr*'in sonraki dönemde ilim çevrelerince biliniyor olduğunu göstermektedir. Ancak yine de bütün bunlar *et-Teysîr*'in *el-Keşşâf* gibi bir gelenek oluşturduğunu söylemek için yeterli değildir. Bu durumda onun ancak sınırlı düzeyde bir etkisinden söz etmek mümkün görünmektedir. Aynı durum Mâtürîdî tefsiri için de geçerlidir. Nitekim Mâtürîdî'nin etkisinin görece azlığı hakkında araştırmacılar çeşitli açıklamalar yapmıştır ki bunlar içerisinde Mâtürîdî'nin hilâfet merkezi Bağdat'tan uzakta yaşamış olması, Arap tarihçileri tarafından kasıtlı olarak zikredilmemesi, siyasî iktidarla anlaşmazlık içinde bulunması sebebiyle Eş'arîler gibi devlet imkânlarından yararlanmamış olması, Eş'arîliğin Nizâmiye medreselerinde okutularak İslâm dünyasının her tarafına gönderilecek kimselerin yetiştirilmesine mukabil Mâtürîdîliğin resmî eğitim kurumlarına girememesi, Eş'arîliğin Şâfiîler ve Mâlikîler gibi farklı kitleler tarafından benimsenmesine rağmen Mâtürîdîliğin sadece Hanefîler'e münhasır kalması, Mâtürîdîliğin akla daha fazla önem vermek suretiyle muhafazakâr ulemânın ve biyografi müelliflerinin ilgi alanı dışında kalması, Hanefî çevrelerinin Mâtürîdî'nin Ebû Hanîfe'nin otoritesini gölgelemesinden endişe etmeleri, eserlerinin dil ve üslûp açısından problemli oluşu gibi bir dizi sebep kaydedilmektedir.[1] Ancak bütün bu sebeplerin yeterince izah edici olmadığı anlaşılmaktadır. Çünkü sayılan bu hususlar içerisinde eserlerin dil ve üslup açısından problemli oluşu dışındakilerin tamamında Mâtürîdî ile Ömer Nesefî bütünüyle müşterek oldukları halde, Ömer Nesefî'nin Akāid risalesi oldukça yaygınlık kazanmış, üzerine pek çok şerh/hâşiye yazılmış ve medreselerde okutulmuştur. Dolayısıyla Mâtürîdî'nin (ve özellikle) *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*'ın etkisinin sınırlılığına ilişkin açıklamalar *et-Teysîr* için de söz konusu edilebilecek olsa da bu hususlar hem tartışmaya açıktır hem de daha hususi ve detaylı çalışmalara ihtiyaç duymaktadır.

Çağdaş Çalışmalarda *et-Teysîr*

Mâtürîdî'nin *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*'ı gibi Ömer Nesefî'nin *et-Teysîr*'i de çağdaş dönemde müellifinin sahip olduğu şöhrete mukabil ilgiyi görmüş değildir. Her iki metin de görece geç fark edilmiş, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân* Arap dünyasında 1970'lerde, Türkiye'de ise ancak 2000'li yıllarda neşredilmiş,

1 Bkz. Şükrü Özen, "Mâtürîdî", *DİA* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2003), 28: 147-148.

et-Teysîr ise bazı bölümleri gerek Arap dünyasının çeşitli üniversitelerinde gerekse ülkemizde lisansüstü tez konusu seçilerek tahkik edilmiş olsa da bir bütün olarak ilk kez elinizdeki yayımın tamamlanması ile neşredilmiş olacaktır. Yapılmış bu akademik çalışmalar içerisinden ulaşabildiklerimizi şöylece sıralamak mümkündür:

Vâkıa sûresinden Mürselât sûresinin sonuna kadar olan kısım Ali Abdülkādir Cum'a tarafından,[1] A'râf sûresinden Hicr sûresinin sonuna kadar olan kısım İbrâhim Muhammed tarafından,[2] Gāfir sûresinden Rahmân sûresinin sonuna kadar olan kısım Ebû Ferha el-Hüseynî tarafından,[3] Bakara sûresi 253. âyetten En'âm sûresinin sonuna kadar olan kısım Fâize Mahmûd Abdülâl tarafından,[4] Otuzuncu cüzü kapsayan kısım Mahmûd Dâvûd Sind Hamûde tarafından,[5] Nahl sûresinden Mü'minûn sûresinin sonuna kadar olan kısım Abdülmün'im Muhammed tarafından,[6] Bakara sûresinin tamamını kapsayan bölüm Ayşe Hümeyra Aslantürk tarafından,[7] ilk hizbin (Kur'ân'ın ilk beş sayfasının) tefsirini kapsayan kısım Yahyâ b. Ali b. Muhammed Fakîhî tarafından,[8] Tâhâ sûresinin tefsirini içeren bölüm Yasir Hüseyin Yağmur tarafından,[9] Âl-i İmrân sûresinin tefsirini kapsayan bölüm Ahmet Balaban tarafından[10] tahkik edilmiştir.

---

1 Ali Abdülkādir Cum'a, *et-Teysîr fî İlmi't-Tefsîr li'l-İmâm Ebî Hafs en-Nesefî, Tahkīk ve Dirâse Min Evveli Sûreti'l-Vâkı'a ilâ âhiri Sûreti'l-Mürselât,* (Yüksek Lisans Tezi, Ezher Üniversitesi, Kāhire, 1989).

2 İbrâhim Muhammed eş-Şâfiî, *et-Teysîr fî İlmi't-Tefsîr Tahkīk ve Dirâse Li-Tefsîri'n-Nesefî Min Sûreti'l-A'râf İlâ Nihâyeti Sûreti'l-Hicr,* (Doktora Tezi, Ezher Üniversitesi, Kāhire, 1990).

3 Ebû Ferha el-Hüseynî, *et-Teysîr fî İlmi't-Tefsîr, Tahkīk ve Dirâse li-Tefsîri'l-İmâm en-Nesefî Min Evveli Sûreti Gāfir İlâ Nihâyeti Sûreti'r-Rahmân,* (Yüksek Lisans Tezi, Ezher Üniversitesi, Kāhire, 1991).

4 Fâize Mahmûd Abdülâl, *et-Teysîr fî İlmi't-Tefsîr li'l-İmâm 'Umer b. Muhammed b. Ahmed en-Nesefî Tahkīk ve Dirâse Min Evveli Kavlihi Tilke'r-Rusulü Faddalnâ Ba'dahum 'alâ Ba'din İlâ Âhiri Sûreti'l-En'âm,* (Doktora Tezi, Ezher Üniversitesi, Kāhire, 1991).

5 Mahmûd Dâvûd Sind Hamûde, *et-Teysîr fî İlmi't-Tefsîr li'l-İmâm'Umer b. Muhammed b. Ahmed b. İsmâîl b. Muhammed b. Lokmân en-Nesefî Dirâse ve Tahkīk Min Evveli Sûreti'l-Nebe' İlâ Ahiri Sûreti'n-Nâs,* (Yüksek Lisans Tezi, Ezher Üniversitesi, Kāhire, 1992).

6 Abdülmun'im Huraybe Muhammed, *et-Teysîr fî İlmi't-Tefsîr Tahkīk ve Dirâse li-Tefsîri 'Umer b. Muhammed en-Nesefî min Sûreti'n-Nahl ilâ Nihâyeti Sûreti'l-Mü'minîn* (Yüksek Lisans Tezi, Ezher Üniversitesi, Kāhire, 1992).

7 Ayşe Hümeyra Aslantürk, *Ebu Hafs Ömer en-Nesefi'nin (öl. 537 - 1142) et-Teysir fi't-Tefsir Adlı Eserinin Tahlili ve el-Bakara Suresi'nin Tenkidli Neşri* (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul, 1995).

8 Yahya b. Ali b. Muhammed Fakîhî, *et-Teysîr fî İlmi't-Tefsîr li'l-İmâm Necmiddîn Ebî Hafs 'Umer b. Muhammed en-Nesefî Dirâseten ve Tahkīkan min Evveli'l-Kitâb ilâ Nihâyeti'l-Hizbi'l-Evvel* (Doktora Tezi, Câmi'atu'l-İmâm Muhammed b. Su'ûd el-İslâmiyye, Medine, 1416/1996).

9 Yasîr Hüseyin Yağmur, *et-Teysîr fi't-Tefsîr li'l-İmâm Ebî Hafs 'Umer b. Muhammed en-Nesefî Mine'l-Varaka 45 ile'l-Varaka 72 Sûretu Tâhâ* (Yüksek Lisans Tezi, Câmi'atü Ümmü Dermân, el-İslâmiyye, Hartûm, 1435/2014).

10 Ahmet Balaban, *Necmuddin Ömer b. Muhammed en-Nesefi'nin et-Teysir fi't-Tefsir İsimli Eserinin Edisyon*

et-Teysîr'in yakın zamanda 15 cilt olarak neşredilen bir baskısı mevcuttur.[1] Bu baskı çok sayıda ismin katıldığı bir tahkik çalışması olarak yayımlanmış olmakla beraber, metnin ana nüshasına değil, tâli ve geç döneme ait nüshalara dayanmaktadır. Metnin sağlıklı bir şekilde okuyucuya aktarımı konusunda önemli sorunlar içeren ve yazma nüshaların varak numaralarına atıf yapılmayan bu baskının diğer pek çok kusurları da göz önünde bulundurulduğunda, ilmî tahkik olarak değil, neşir olarak değerlendirilmesi mümkündür. 1990'lardan itibaren hem ülkemizde hem de Arap dünyasında kısmî tahkik ve inceleme çalışmalarına konu olmasına rağmen tamamının henüz ilmî bir tahkik ile neşredilmemiş olması, söz konusu ilginin sadece akademik düzeyle sınırlı kaldığını göstermektedir. Dolayısıyla *et-Teysîr* üzerine yapılan akademik çalışmalar Ömer Nesefî ve Mâtürîdî geleneğinin tefsir birikimini gün yüzüne çıkarmaya yönelik umumi bir ilgiye dönüşmüş değildir. Elinizdeki çalışma bu boşluğu doldurmak üzere atılmış bir adım olmayı hedeflemekte, Hanefî-Mâtürîdî geleneğin ilim mirasını ihyâ etmeye yönelik bir katkı sunmayı amaçlamaktadır.

Kritiği ve Tahlili (Ali İmran Suresi) (Yüksek Lisans Tezi, Sabahattin Zaim Üniversitesi, İstanbul, 2018).

1 Bkz. Ömer Nesefî, *et-Teysîr fi't-Tefsîr*, thk. Mahir Edîb Hammûş-Cemal Abdürrahim el-Fâris- Sâriye Fayez Aclûnî-Fâdî el-Mağribî (Beyrût: Dâru'l-Lübâb, 2019).

KAYNAKLAR

Ali Şevvâh İshâk. *Mu'cemu Musannefâti'l-Kur'âni'l-Kerîm.* Riyâd: Dâru'r-Rufâ'î, 1403/1983.

Âlûsî, Şihâbüddîn Mahmûd b. Abdullâh. *Rûhu'l-Me'ânî fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Azîm ve's-Seb'i'l-Mesânî.* Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.

Aslantürk, Ayşe Hümeyra. *Ebu Hafs Ömer en-Nesefi'nin (öl. 537 - 1142) et-Teysir fi't-Tefsir Adlı Eserinin Tahlili ve el-Bakara Suresi'nin Tenkidli Neşri*. Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 1995.

Aslantürk, Ayşe Hümeyra. "Necmeddin Nesefî". *DİA.* İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2006, c. 32, s. 571-573.

Bağdâdî, İsmail b. Muhammed Emin. *Hediyyetü'l-Ârifîn: Esmâü'l-Müellifîn ve Âsâru'l-Musannifîn*. 2. cilt. Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1951.

Balaban, Ahmet. *Necmuddin Ömer b. Muhammed en-Nesefi'nin et-Teysir fi't-Tefsir isimli eserinin edisyon kritiği ve tahlili (Ali İmran Suresi)*. Yüksek Lisans Tezi, Sabahattin Zaim Üniversitesi, 2018.

Bayezid, Halife b. Abdullah. *Secencelü'l-Ervâh.* Süleymaniye Kütüphanesi, Halet Efendi, 3/1.

Brockelmann, Carl. *Geschicte der Arabischen Litteratur Supplmentband*. Leiden: Brill, 1937-1942.

Bursevî, İsmâil Hakkı. *Rûhu'l-Beyân*. Beyrût: Dâru'l-Fikr, ts.

Dâvûdî, Şemseddîn Muhammed b. Ali b. Ahmed. *Tabakātü'l-Müfessirîn*. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1403/1983, c. 2.

Fermân, İsmail İbrahim ed-Deylemî. "Zelletü'l-Kārî li'ş-Şeyh Ebî Hafs 'Umer b. Muhammed en-Nesefî: Dirâse ve Tahkīk", *Mecelletü'l-'Ulûmi'l-İslâmiyye*, 9/1, (1432/2011), 2. s. 361-420.

Habib b. Ali. *Miftâhu'l-Fâtiha.* Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, 2855, Nuruosmaniye, 5005.

Hafâcî, Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ömer. *Hâşiyetü'ş-Şihâb alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*. Beyrût: Dâru Sâdır, ts.

İbn Ebi'l-Vefâ, Abdülkādir b. Muhammed b. Nasrullâh b. Sâil. *el-Cevâhirü'l-Mudiyye fî Tabakāti'l-Hanefiyye*. thk. Abdulfettâh Muhammed el-Hülv. 2. Baskı. Kāhire: Dâru Hicr, 1413/1993, c. 5.

Kāsım b. Kutluboğa, Ebü'l-Fidâ Zeynüddîn. *Tâcü't-terâcim.* thk. Muhammed Hayr Ramazan Yûsuf. Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 1413/1992.

Kâtib Çelebi, Mustafa b. Abdullâh Hacı Halife. *Keşfü'z-Zunûn an Esâmi'l-Kütübi ve'l-Fünûn.* nşr. Şerafettin Yaltkaya-Rafet Bilge. Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1941.

Koca, Ferhat. "el-Manzûmetü'n-Nesefiyye". *DİA.* İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2003, c. 28, s. 34-35.

Kocabaş, Huzeyfe. *Ömer Nesefi ve Kitâbü'l-Beyân an Garîbi'l-Kur'ân Adlı Eseri: Metin ve İnceleme*. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2018.

Kurtubî, Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr. *el-Câmi'u li-Ahkâmi'l-Kur'ân*. thk. Abdülmuhsin et-Türkî. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 2006.

Muhammadaminov, Seyyit Ekber. "Matla' al-Nujum wa Majma' al-'Ulum by Abu Hafs 'Umar al-Nasafi as a Sample of Guidance Manual at the Time of Qarakhanids". *Manuscripta Orientalia*. 21/2. (December/Aralık, 2015).

Ömer en-Nesefî. "Risâle fî beyâni mezâhibi't-tasavvuf". Çev. Süleyman Uludağ. *Diyanet Dergisi*, 18/3 (1979): 167-173.

Ömer en-Nesefî. "Risâle fî beyâni mezâhibi't-tasavvuf". nşr. Ali Ekber Ziyâî. *et-Türâsü'l-Arabî*, 46/12 (Dımaşk: İttihâdu'l-Kitâbi'l-Arabî, 1412/1992) 133-141.

Ömer en-Nesefî. *Tefsîr-i Nesefî.* nşr. Azîzullah Cüveynî. Tahran: İran Kültür Vakfı Yayınları, 1974-1975.

Özen, Şükrü. "Mâtürîdî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 28: 146-151. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

Râzî, Fahreddin Muhammed b. Ömer b. Hüseyin. *Mefâtîhu'l-Gayb.* Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1981, c. 32.

Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrahim. *el-Keşf ve'l-Beyân an Tefsîri'l-Kur'ân*. thk. Ebû Muhammed b. Âşûr. Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1422/2002.

Taşköprüzâde, Ahmed b. Mustafa b. Halil. *Miftâhu's-Sa'âde ve Misbâhu's-Siyâde.* Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1405/1985, c. 3.

Vefâî, Muhyiddin Efendi. *Tenvîrü'd-Duhâ*. Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, 186.

Yavuz, Yunus Şevki. "Akāidü'n-Nesefî". *DİA.* İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1989, c. 2, s. 217-219.

http://www.quran-c.com/display/Disptitle.aspx?UID=25798&CID=148 (Erişim tarihi: 26.04.2019).

Müessesetü Âli'l-Beyt. *el-Fihristü'ş-şâmil li't-türâsi'l-Arabiyyi'l-İslâmiyyi'l-mahtût: Ulûmu'l-Kur'ân*, *Mahtûtâtu't-tefsîr ve ulûmuh.* Ammân: el-Mecme'u'l-Melekî li-Buhûsi'l-Hadârati'l-İslâmiyye, 1989.

NÜSHA ÖRNEKLERİ

Resim 1: Manisa nüshası (ana nüsha) 1. cilt, zahriye

Resim 2: Manisa nüshası (ana nüsha), 1. cilt, ilk sayfa

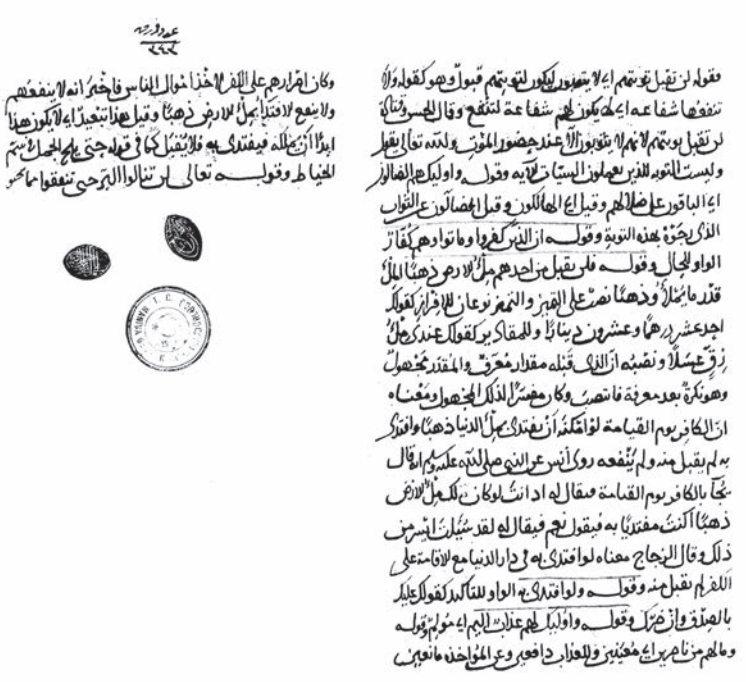

Resim 3: Manisa nüshası (ana nüsha), 1. cilt, son sayfa

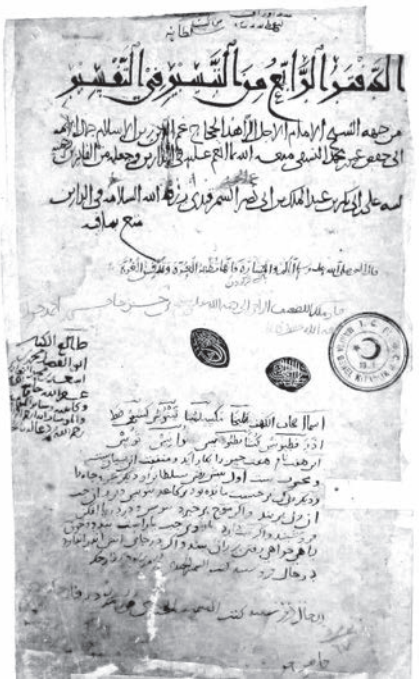

Resim 4: Manisa nüshası (ana nüsha), 4. cilt, ilk sayfa (zahriye)

Resim 5: Manisa nüshası (ana nüsha), 4. cilt, son sayfa (ferâğ kaydı ve manzum hâtime)

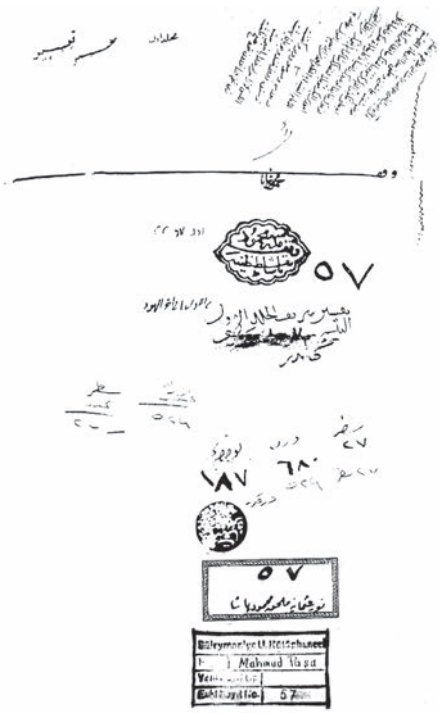

Resim 6: Mahmutpaşa nüshası, 1. cilt, ön zahriye

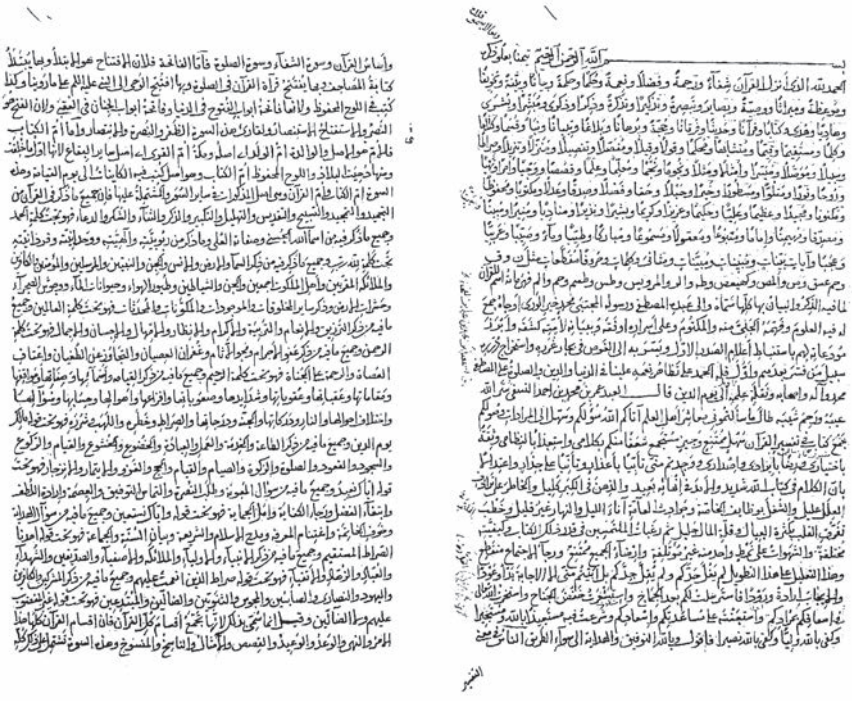

Resim 7: Mahmutpaşa nüshası, 1. cilt, ilk sayfa (1b-2a)

Resim 8: Mahmutpaşa, 1. cilt, son sayfa

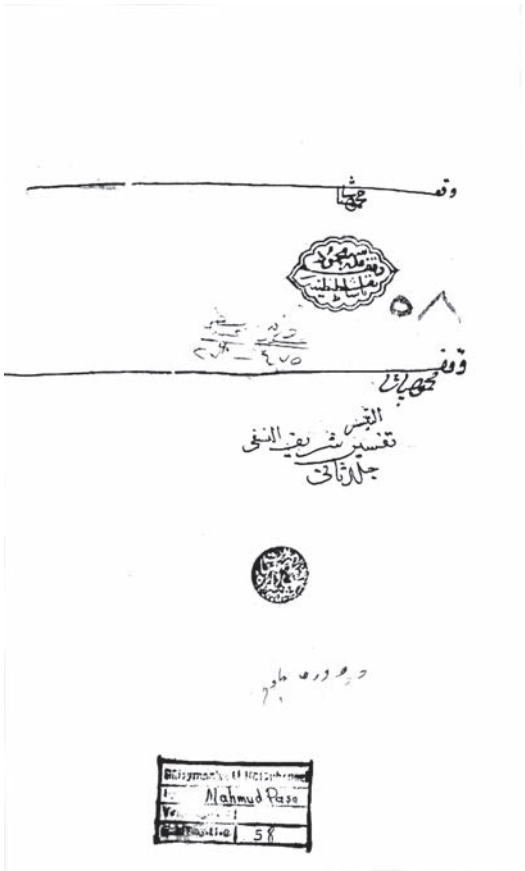

Resim 9: Mahmutpaşa, 2. cilt, ilk sayfa (ön zahriye)

Resim 10: Mahmutpaşa, 2. cilt, ilk sayfa

Mahmud Paşa
58

Resim 11: Mahmutpaşa, 2. cilt, son sayfa

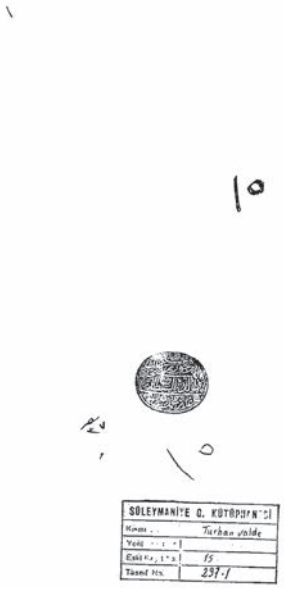

Resim 12: Turhan Vâlide, 15, ilk sayfa

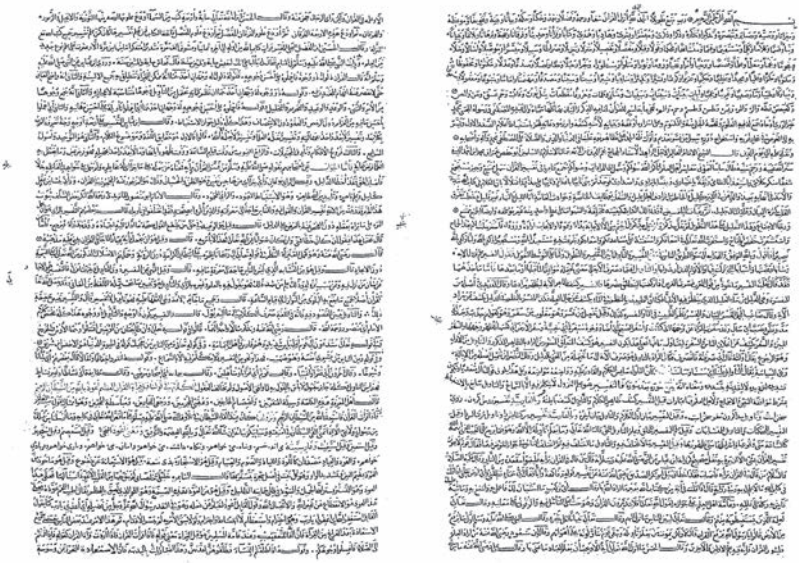

Resim 13: Turhan Vâlide, 15, ilk sayfa

Resim 14: Turhan Vâlide, 15, son sayfa

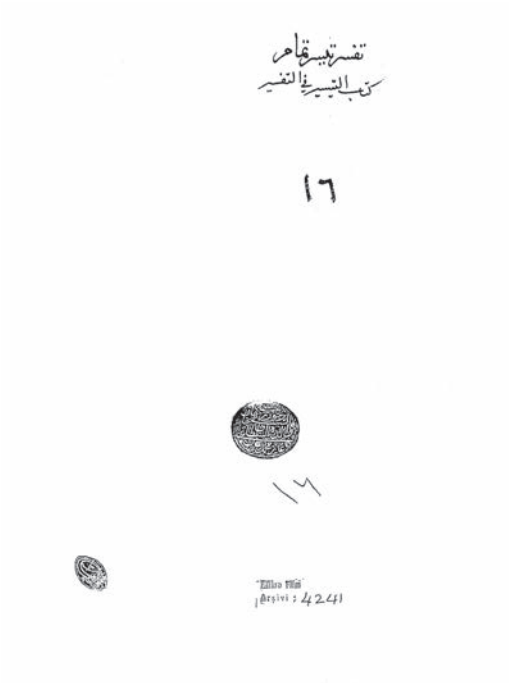

Resim 15: Turhan Vâlide, 16, ilk sayfa

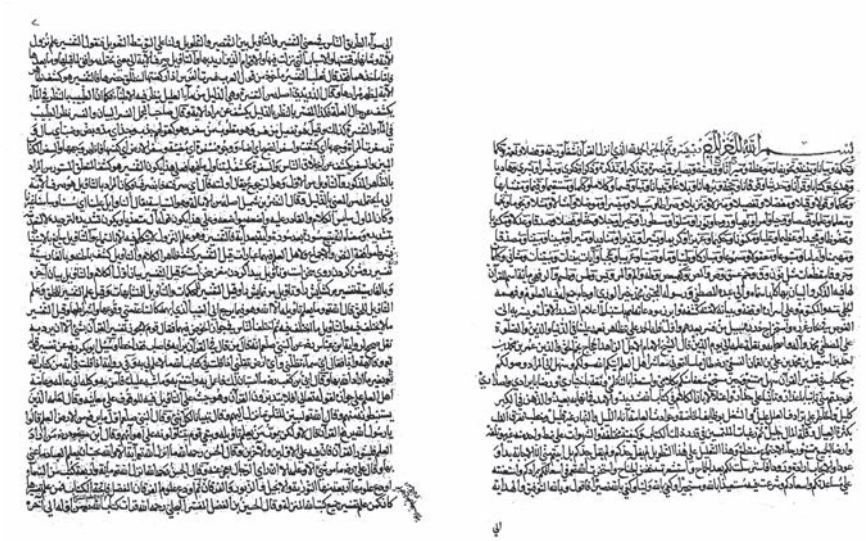

Resim 16: Turhan Vâlide, 16, ilk sayfa

Resim 17: Turhan Vâlide, 16, son sayfa

ET-TEYSÎR FÎ'T-TEFSÎR

NECMEDDİN ÖMER EN-NESEFÎ

Allah'ın rahmeti onun üzerine olsun.

التيسير في التفسير

نجم الدين عمر النسفي

رحمة الله عليه

[MÜELLİFİN MUKADDİMESİ]

Rahmân ve Rahîm olan Allah'ın adıyla

Rabbim, kolaylaştır ve tamama erdir.

Kur'ân'ı şifa ve rahmet, lutuf *(fazl*[en]) ve nimet, hüküm ve hikmet, beyân ve beyyine, korkutma (*tahvîf*[en]) ve öğüt, miras ve vasiyet, deliller mecmuası (*besâir*[a]) ve yol gösterici (*tebsırat*[en]), hatırlatma ve hatırlatıcı (*tezkiret*[en]), zikir ve nasihat (*zikrâ*), müjdeleyici ve müjde, hidâyet edici ve hidâyet kaynağı (*hâdiy*[en] *ve hüd*[en]), kitap ve Kur'ân, söz (*hadîs*[en]) ve furkân, hüccet ve burhan, tebliğ ve tebyin, haber ve yemin, kelâm ve kelimeler, dosdoğru (*müstakîm*[en]) ve hiçbir eğrilik içermeyen (*kayyim*[en]), müteşâbih ve muhkem, söz ve aktarım (*kavl*[en] *ve kıyl*[en]), mufassal ve tafsil, indirilmiş ve bahşedilmiş (*münezzel*[en] *ve tenzîl*[en]), sırat ve yol, kolaylaştırılmış ve birbiriyle irtibatlandırılmış (*müyesser*[en] *ve muvassal*[en]), misaller ve mesel, peyderpey indirilmiş bölümler ve parıldayan yıldız (*nücûm*[en] *ve necm*[en]), muallim ve ilim, kıssa ve vahiy, emir ve nehiy, ruh ve nûr, okunan ve satırlarda yazılan, hayır ve Allah'ın ipi, hak ve fasıl, doğruluk ve âdil, yazılmış ve mahfuz, korunmuş ve sakınılmış, şeref sahibi (*mecîd*[en]) ve azîm, yüce ve hikmetli, aziz ve kerim, müjdeleyici ve uyarıcı, çağıran ve aydınlatan, beyân eden ve beyân edilen, [kendisinden önceki kitapları] tasdik eden ve onları takvîm eden/düzelten (*müsaddik*[an] ve *müheymin*[en]), imam ve tâbi olunan, akledilen ve işitilen, mübarek ve tertemiz, pınar ve sağanak, Arapça ve hayretâmiz, âyetler ve beyyineler, beyân eden ve beyân edilenler, tekrarlanan (*mesâniy*[e]) ve *Nûn* [el-Kalem 68/1], *Kāf* [Kāf 50/1], *Hâ-Mîm-'Ayn-Sîn-Kāf* [eş-Şûrâ,42/1-2], *Sâd* [es-Sâd 38/1], *Elif-Lâm-Mîm-Sâd* [el-A'râf 7/1], *Kef-Hâ-Yâ-'Ayn-Sâd* [Meryem 19/1], *Tâ-Hâ* [Tâ-Hâ 20/1], *Elif-Lâm-Râ* [el-Hicr 15/1], *Elif-Lâm-Mîm-Râ* [er-Ra'd 13/1], *Yâ-Sîn* [Yâ-Sîn 36/1], *Tâ-Sîn* [en-Neml 27/1], *Hâ-Mîm* [el-Mü'min 40/1] ve *Elif-Lâm-Mîm* [el-Bakara 2/1] gibi mukattaa harfleri olarak indiren Allah'a hamdolsun. İşte bunlar Kur'ân'ın yüz ismi olup her biri Kur'ân'da zikredilmiş ve açıklanmıştır. Hak Teâlâ bütün bunlarla Kur'ân'ı isimlendirmiş ve onu seçkin kulu, mümtaz elçisi, bütün insanlığın en hayırlısı Hz. Muhammed aleyhisselâma vahyetmiştir. Onda elçisi için ilimleri toplamış,

[مقدمة المؤلف]

بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

رب سهّل وتمّم[1]

الحمد لله الذي أنزل القرآن شفاء ورحمة وفضلا ونعمة وحُكما وحكمة وبيانا وبيّنة وتخويفا وموعظة وميراثا ووصية وبصائرَ وتبصرة وتذكيرا وتذكرة وذكرا وذكرى ومبشّرا وبشرى وهاديا وهُدى وكتابا وقرآنا وحديثا وفرقانا وحجّة وبرهانا وبلاغا وتبيانا ونبأً وقَسَما وكلاما وكَلِما ومستقيما وقَيِّما ومتشابها ومحكما وقولا وقيلا ومُفَصَّلا وتفصيلا ومُنَزَّلًا وتنزيلا وصراطا وسبيلا ومُيَسَّرا ومُوَصَّلا[2] وأمثالا ومَثَلا ونجوما ونَجْما ومعلِّما وعِلْما وقَصَصا ووحيا وأمرا ونهيا وروحا ونورا ومتلوّا ومسطورا وخيرا وحَبْلا وحقّا وفصلا وصدقا وعدلا ومكتوبا ومحفوظا ومكنونا[3] ومجيدا وعظيما وعليّا[4] وحكيما وعزيزا وكريما وبشيرا ونذيرا ومناديا ومنيرا ومبيِّنا ومبيَّنا ومصدقا ومهيمنا وإماما ومتبوعا ومعقولا ومسموعا ومباركا وطيّبا وماءً وصيّبا وعربيا[5] وعَجَبا وآياتٍ وبيّناتٍ[6] ومبيِّناتٍ ومبيَّناتٍ[7] ومثانيَ وكلماتٍ وحروفا مقطعات مثل ﴿نٓ﴾ [القلم، ١/٦٨]، و﴿قٓ﴾ [ق، ١/٥٠]، و﴿حٰمٓ عٓسٓقٓ﴾ [الشورى، ١/٤٢-٢]، و﴿صٓ﴾ [ص، ١/٣٨]، و﴿الٓمٓصٓ﴾ [الأعراف، ١/٧]، و﴿كٓهٰيٰعٓصٓ﴾ [مريم، ١/١٩]، و﴿طٰهٰ﴾ [طٰه، ١/٢٠]، و﴿الٓرٰ﴾ [الحجر، ١/١٥]،[8] و﴿الٓمٓرٰ﴾ [الرعد، ١/١٣]، و﴿يٰسٓ﴾ [يس، ١/٣٦]، و﴿طٰسٓمٓ﴾ [النمل، ١/٢٧]، و﴿طٰسٓمٓ﴾ [القصص، ١/٢٨]، و﴿حٰمٓ﴾ [غافر، ١/٤٠]، و﴿الٓمٓ﴾ [البقرة، ١/٢][9] فهي مائة اسم للقرآن لها[10] فيه الذكر والبيان، بها كلّها سمّاه، وإلى عبده المصطفى ورسوله المجتبى محمد خيرِ الورى أوحاه، جمع له فيه العلوم

١ ح: تيمنا بعلو ذكره وتعالا بسمو قدره؛ ط: رب متع طويلا؛ ر: رب يسر وتمم بالخير.

٢ ح: ومُوَصَّلاومُيَسَّرا.

٣ م: محفوظا، صح هامش؛ ح ر – ومكنونا؛ ط: مكتوبا.

٤ ط – وعليا ؛ ر + ومكنونا.

٥ ط ر: وغريبا.

٦ ر: وبينات.

٧ ر– مبينات.

٨ ر: والٓمٓ.

٩ ر: والٓرٰ.

١٠ م: لما، صح هامش؛ ر ط: لها.

açığını ve gizlisini anlamayı ona bahşetmiş, onu Kur'ân'ın sırlarına vâkıf kılmıştır. Yüce Allah Hz. Muhammed aleyhisselâmın Kur'ân'ın mânasını ümmetine beyân etmesi sûretiyle onu anlama yolunu açmış, onda tevdi edilmiş olanları ilk neslin öncü âlimlerinin çıkarımları (istinbatları) yoluyla kendilerine [ümmetin sonraki nesillerine] bildirmiş, böylece ilk nesilden sonra Kur'ân'ı tefsir ve te'vil edenlerin onun harikalarının deryasına dalıp incilerini çıkarmalarını kolaylaştırmıştır. Velhâsıl, dinî ve dünyevî nimetlerinin ardı ardına gelmesinden dolayı Allah'a hamd, Hz. Muhammed'e, ailesine, ashâbına ve kıyamet gününe dek onun ilmini taşıyanlara salât olsun.

{Necmeddin Nesefî der ki:} Ey ilim ehli! -Allah sizi talebinize ulaştırsın ve muradınıza nâil olmanızı kolaylaştırsın- Nicedir sözlerime iştiyak duyup, ifade biçimimden haz alıp, tercihlerime itimat edip meseleleri ortaya koyuşuma rızâ gösterdiğiniz için benden Kur'ân tefsiri konusunda sehl-i mümteni tarzında, veciz ve derli toplu bir kitap telif etmemi istemekte, fakat mazeret beyân edip geri durduğumu, sakınıp ağırdan aldığımı ve şu sebepleri ileri sürdüğümü görmektesiniz: "Allah kelâmı üzerine konuşmak pek çetindir, böyle bir vazifeyi tamamlamak oldukça zordur, üstelik şu yaşlı hâlimde zihnim yorulmuş, biri diğerini izleyen hastalıklarla kalbim bitkin düşmüş durumdadır. Gece gündüz hususi vazifeler ve umumi hadiselerle meşguliyetim fazla, malın azlığına karşılık evlad ü ıyâlin çokluğundan dolayı düşüncelerin dağınıklığı da yamandır. Kaldı ki bu kitabın ne kadar ve nasıl olacağı konusunda herkesin isteği farklıdır. Bu isteklerin hepsi aynı istikamette değildir. Herkesi memnun etmek mümkün olmadığı gibi farklı talepte olanların ortak bir noktada birleşmesini umut etmek de beyhudedir." Fakat bu kadar uzun izahlara rağmen gerekçelerim isteğinizi azaltmadı, gayretinizi köreltmedi, aksine sürekli kapımı aşındırıp talebinize icâbet etmemi istediniz ve bana gönüllü olarak bu işe koyulmaktan başka yol bırakmadınız. Neticede o kadar ayak diremeden sonra yelkenleri suya indirip pes ettim, isteğinizde size yardımcı olma konusunda Hak Teâlâ'ya istiharede bulundum, yardım edip sizi memnun edebilmek için Allah'tan yardım niyaz ettim, O'na sığınarak ve ecrini umarak işe koyuldum. Velî olarak da yardımcı olarak da Allah yeter. Muvaffakiyet ve dosdoğru yola hidâyet Allah'tandır. İmdi derim ki:

وفهّمه الجليّ منه والمكتوم، وعلى أسراره أوقفه وببيانه لأمته كشفَه، وأبرز مُودَعَاتِه لهم باستنباط أعلام الصدر الأول، ويسّر به إلى الغوص في بحار غُرَرِه واستخراج دُرَرِه سبيل من فسّر بعدهم وأوّلَ، فله الحمد على تظاهر نِعَمِه علينا في الدنيا والدين، والصلاة على المصطفى محمّدٍ وآله وأصحابه ونَقَلَةِ علمه إلى يوم الدين.

{قال العبد عمر بن محمد بن أحمد النسفيّ[1] -ستر الله عيبه ورحم شيبه-:} طالما سألتموني معاشرَ أهل العلم -أتاكم الله سؤلكم وسهّل إلى المرادات [٢ا] وصولكم- جمعَ كتاب في تفسير القرآن سهلٍ ممتنع وجيز مستجمع؛ شغفا منكم بكلامي واستعذابا لنظامي[2] وثقة باختياري ورضا بإيرادي وإصداري، ووجدتم[3] مني تَأَبّياً بأَعْذار وتَأَنّياً على حِذار، واعتلالا بأن الكلام في كتاب الله شديد، والأمدَ في إنهائه بعيد، والذهنَ في الكبر كليل، والخاطرَ على ترادُف العِلَل عليلٌ، والشُغْلَ بوظائف الخاصة وحوادث العامة آناء الليل والنهار غيرُ قليل، وخَطْبَ تَفَرُّق القلب بكثرة العيال وقلّة المال جليلٌ، ثم رغبات الملتمسين في قدر ذلك الكتاب وكيفيته مختلفةٌ، والشهوات على نَمَطٍ واحد منه غيرُ مؤتلفةٍ، وإرضاءُ الجميع ممتنعٌ ورجاء الاجتماع منقطعٌ، وهذا التعليل على هذا التطويل لم يَفُلَّ حَدَّكم ولم يُقِلَّ جِدَّكم؛ بل أبيتم مني إلا الإجابةَ بداءً وعَوْدًا والإيجاب إرادةً ورَوْدًا، فاسترسلت لكم بعد الجِماح، واستشعرت خفض الجناح، واستخرت الله تعالى في إسعافكم بمرادكم،[4] واستعَنْتُهُ على مساعدتكم وإسعادكم، وشرعت فيه مستعيذا بالله ومستجيرا وكفى بالله وليًّا وكفى بالله نصيرا، فأقول وبالله التوفيقُ والهدايةُ إلى سواء الطريق:

١ ط: قال الشيخ الإمام العالم الأجل الزاهد الأستاذ الحجاج نجم الدين زين الأمة جمال الإسلام والمسلمين أبوحفص عمر بن محمد بن أحمد النسفيّ؛ ر: قال الشيخ الإمام العالم الأجل الزاهد الأستاذ الحجاج نجم الحق والدين عمر بن أحمد بن إسماعيل بن محمد بن علي بن لقمان النسفيّ.

٢ ر: لناظمي.

٣ ط ر: فوجدتم.

٤ ط - بمرادكم.

İnsanlar (âlimler) *tefsir* ve *te'vil* kelimelerinin anlamını kâh uzunca kâh kısaca izah etmişlerdir, biz de orta yolu tutup şöyle deriz: Tefsir âyetin nüzûlünü, durumunu, kıssasını, hangi sebepler hakkında indiğini ve kendisi ile kimlerin kastedildiğini bilmektir. Te'vil ise âyeti, taşıdığı ve öncesine ya da sonrasına muvâfık olan bir mânaya hamletmektir. Bu iki kelimenin kökenine gelince, Sa'leb şöyle demiştir: Tefsir, Arapların, hızını alması için atı mahmuzlamayı ifade etmek üzere kullandıkları *fessertü'l-ferese* [yani atın yükünü aldım, uykusunu açtım] şeklindeki ifadeden türetilmiştir. Buna göre tefsir, âyetin muradının ortaya çıkması için zâhirinin açılması demektir.

İbn Düreyd şöyle demiştir: Kelimenin aslı *et-tefsiretü*dür. Bu ise hastadan alınan ve doktor tarafından incelenen idrar örneği demektir. Nasıl doktor bu örnek üzerinde inceleme yaparak hastalığın durumunu açığa çıkarıyorsa müfessir de delil üzerinde inceleme yaparak âyetin muradını açığa çıkarır.

el-Mücmel müellifi [İbn Fâris] şöyle demiştir: *el-Fesr* kelimesi beyân (açığa çıkmak) anlamına gelir. Bu kelime doktorun hastadan alınan idrar örneği üzerindeki incelemesi demektir. *et-Tefsiretü* kelimesi de böyledir.[1]

Bir görüşe göre tefsir kelimesi *fesere* kökünden *tef'îl* vezninde türetilmiştir, *fesere* ise *sefere* kelimesinin maklûbudur, yani harflerin yeri değişmek sûretiyle ondan türetilmiştir. Bu harf değişme durumu tıpkı her ikisi de "uzattı" anlamına gelen *cezebe* ve *cebeze* fiilleri ve her ikisi de "aktı" anlamına gelen *bedda* ve *dabbe* fiillerindeki gibidir. *Kad sefereti'l-mer'etü 'an vechihâ* (kadın yüzünü açtı) ifadesindeki *sefere* fiili "açmak", *esfere's-subhu* (sabah aydınlandı) ifadesindeki *esfere* fiili "aydınlanmak", *vücûhun müsfiratun* (ak, parlak yüzler) ifadesindeki *müsfiratun* kelimesi "aydınlık, parlak", *sefere'l-arda* (toprağı süpürdü, yüzeyini açtı) ifadesindeki *sefere* fiili "süpürmek" anlamına gelir. Bu kökten *el-misferatü* kelimesi "süpürge", *es-sifru* kelimesi "beyân edici kitap" anlamına gelir. Yolculuğa insanların ahlâkını ortaya çıkardığı için *es-seferu* denilmiştir. *es-Süfratü (sofra)*, içindekini almak üzere üstü açılan yiyecek bohçasıdır. Buna göre tefsir, zikredilen ifadeden zâhir olarak kastedilen, fakat kapalı ve örtülü olan mânanın açığa çıkarılmasıdır.

1 İbn Fâris, *Muʿcemü Mekâyîsi'l-Luga*, 1: 721.

الناس في معنى التفسير والتأويل بين التقصير والتطويل، ولنا على التوسُّطِ التعويلُ، فنقول: التفسير علم نزول الآية وشأنِها وقصتِها والأسبابِ التي نزلت فيها والأقوامِ الذين أريدوا بها، والتأويل[١] صرف الآية إلى معنًى تحتمله[٢] موافقٍ لما قبلها أو ما بعدها.[٣] فأما مآخذهما فقد قال ثعلب:[٤]«التفسير مأخوذ من قول العرب «فَسَّرْتُ الفَرَسَ» إذا رَكَضْتَها لينطلق حصْرها، فالتفسير كشف ظاهر الآية ليظهر مرادها».

وقال الدريديّ:[٥]«أصله من التَّفْسِرَة، وهي الدليل من ماء العليل الذي ينظر فيه الأطباء، فكما أن الطبيب بالنظر في الماء يكشف عن حال العلة فكذا المفسر بالنظر في الدليل[٦] يكشف عن مراد الآية».

وقال صاحب **المُجْمَل**:[٧]«الفَسْر البيان،[٨] والفَسْر نظر الطبيب في الماء، [٢ب] والتفسرة كذلك».[٩]

وقيل: هو[١٠] تفعيل من «فَسَرَ» وهو مقلوب من «سَفَرَ» وهو كقولهم: «جَذَبَ وجَبَذَ» أي مدّ، و«بَضَّ وضَبَّ» أي سال. وقد سَفَرَت المرأةُ عن وجهها[١١] أي كشفت، وأَسْفَر الصُّبْحُ أي أضاء، ووجوهٌ مُسفرةٌ أي مضيئة،[١٢] وسَفَرَ الأرضَ أي كنَسَهَا فأظهر وجهها، والمِسْفَرةُ المِكْنَسَةُ،[١٣] والسِفْرُ الكتابُ[١٤] المبينُ، والسَفَرُ يكشف عن أخلاق الناس، والسُفْرَةُ تُكشف ليُتناول ما فيها، فعلى هذا يكون التفسير هو كشف المنغلق المستور من المراد بالظاهر المذكور.

١ ط + اعتماد.
٢ ح: يحتمله.
٣ ر: وما بعدها.
٤ هو أبو العباس أحمد بن يحيى الشيبانيّ المعروف بثعلب (ت. ٢٩١هـ/ ٩٠٤م) كان راوية للشعر، محدثا، مشهورا بالحفظ إمام الكوفيين في النحو واللغة في زمانه، ولد ومات في بغداد. من كتبه: الفصيح ومعاني القرآن وإعراب القرآن. انظر: نزهة الألباء لكمال الدين الأنباري، ص ١٧٣؛ معجم الأدباء لياقوت الحموي، ٥٣٦/٢؛ الأعلام للزركلي، ٢٦٧/١.
٥ هو أبو بكر محمد بن الحسن بن دريد الأزديّ (ت. ٣٢١هـ/٩٣٣م) من أئمة اللغة والأدب. ولد في البصرة، توفي في بغداد. من كتبه: الاشتقاق والجمهرة والمجتنى. انظر: وفيات الأعيان لابن خلكان، ٣٢٣/٤؛ الأعلام للزركلي، ٨٠/٦.
٦ ر: بالدليل.
٧ هو أبو الحسين أحمد بن فارس بن زكرياء القزوينيّ الرازيّ (ت. ٣٩٥هـ/١٠٠٤م) من أئمة اللغة والأدب، أصله من قزوين، توفي في الري. من تصانيفه: مقاييس اللغة ومجمل اللغة والصاحبي. انظر: معجم الأدباء لياقوت الحموي، ٤١٠/١؛ إنباه الرواة للقفطي، ١٢٧/١؛ الأعلام للزركلي، ١٩٣/١.
٨ ح – الفسر البيان.
٩ مجمل اللغة لابن فارس، ٧٢١/١.
١٠ ط – هو.
١١ ر: وجهها.
١٢ ط: مضيّة.
١٣ ط ر– والمِسفرة المِكنسة.
١٤ ط – الكتاب، صح هامش.

Te'vil ise *el-evl* kökünden gelir, bu da dönmek demektir. *Evveltühu fe-âle* ifadesi, "Ben onu döndürdüm, o da döndü" anlamına gelir. Bu durumda te'vilden murat, âyeti delil vasıtasıyla muhtemel olduğu mânaya döndürmektir.

Nadr b. Şümeyl şöyle demiştir: "Bu kelimenin aslı *el-iyâle*dir, o da *es-siyasetü* (sevk etmek, yönlendirmek) demektir. Nitekim *ulnâ ve îyle 'aleynâ* ifadesi, *süsnâ ve sâsenâ gayruna* (biz sevk edildik ve bizi başkası sevk etti) anlamına gelir. Sanki te'vil yapan kimse sözü sevk eden, ona kādir olan ve onu anlamına uygun bir şekilde kullanan kimsedir." Buna göre *âle* fiili geçişlidir ve bunun [*evvele* şeklinde] şeddeli hâle getirilmesi geçişliliğini sağlamak için değil, terdîdi [yani tekrar anlamının ifade edilmesi] için yapılmıştır. Mânası da sûre sûre, âyet âyet birbirini takip etmesi demektir. Buna göre tefsir nüzûl ilmi olup hakkında ancak rivayet (semâ') ile konuşulur, te'vil ise, nassa ve icmâya muvâfık olması şartıyla, istinbat (çıkarım) ile yapılabilir.

İlim ehlinin bu iki kavram hakkında çeşitli ifadeleri mevcuttur. Denilmiştir ki "Tefsir kelâmın zâhirinin keşfi, te'vil ise bâtınının keşfidir." Farsçada bu "Tefsir sözün yüzünü aydınlatmak, te'vil sözün özünü ortaya çıkarmaktır." şeklinde ifade edilir. Bir başka görüşe göre tefsir, kelâmın başının, te'vil ise sonunun beyânıdır. Farsçada bu "Tefsir açmak, te'vil göstermek içindir." şeklinde ifade edilir.

Bir başka görüşe göre tefsir muhkemler, te'vil ise müteşâbihler için olur. Bir diğer görüşe göre tefsir ilmi halka, te'vil ilmi ise Hakk'a aittir. Hak Teâlâ, "Onun te'vilini ancak Allah bilir." [Âl-i İmrân 3/7] buyurmuştur. Bu, kıyametin ne zaman kopacağı, şartlarının ne zaman zuhûr edeceği gibi Allah Teâlâ'nın müphem bıraktığı gayba dair konularda böyledir. Bir başka görüşe göre tefsir, üzerinde ihtilâf edilmeyen, te'vil ise üzerinde ihtilâf edilendir.

Âlimler tefsir ve te'vile girişmenin cevazı konusunda ihtilâf etmişlerdir. Bir grup, sahih bir nakil bulunmadıkça Kur'ân'ın hiçbir şey ile tefsiri câiz değildir demiştir. Bu grup Abdullah b. Abbas'ın Hz. Peygamber aleyhisselâmdan naklettikleri şu rivayete dayanırlar: "Kim Kur'ân hakkında re'yi ile konuşursa cehennemdeki yerine hazırlansın."[1]

1 Müslim, "Münâfikûn", 40; Tirmizî, "Tefsîr", 1.

والتأويل من الأوْل وهو الرجوع، يقال: «أوّلتُه فآل» أي «صرفته فانصرف»، وكأن[1] المراد بالتأويل هو صرف الآية إلى ما تحتمله[2] من المعنى بالدليل.

وقال النضر بن شميل:[3] «أصله من الإيالة، وهي السياسة، يقال: «أُلْنَا وإيلَ علينا»[4] أي سُسْنَا وساسنا غيرُنا. وكأن المؤوِّل سايسَ الكلام والقادر عليه وواضعه مَواضعَه»، وعلى هذا يكون قوله:[5] «آل» متعديا ويكون تشديده لترديده لا لتعديته بتشديده، ومعناه: أنه يتبع سورة بعد سورة وآية بعد آية،[6] فالتفسير وهو[7] علم النزول لا يُتكلم فيه إلا بالسماع، والتأويل سائغ بالاستنباط بشرط موافقة النص والإجماع.

ولأهل العلم فيهما عبارات، قيل: التفسير كشف ظاهر الكلام والتأويل كشف باطنه.[8]وبالفارسية: تفسير روشن كردنِ رويِ سخن است و تأويل پيدا كردنِ مَغزِ سخن است. وقيل: التفسير بيان أوّلِ الكلامِ والتأويلُ بيانُ آخِرِه. وبالفارسية: تفسير مَر گشايش را و تاويل مَر نُمايش را.

وقيل: التفسير للمحكمات والتأويل للمتشابهات. وقيل: علم التفسير للخلق وعلم التأويل للحق، قال الله تعالى: ﴿وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُۥٓ إِلَّا ٱللَّهُ﴾ [آل عمران، ٣/٧] وهو فيما يرجع إلى الغيب الذي أبْهَمَهُ الله[9] كالساعة متى وقوعُها وأشراطِها متى ظهورُها.[10] وقيل: التفسير ما لا يُختلف فيه والتأويل ما اختُلِف فيه.

ثم اختلف الناس في جواز الخوض فيهما، فقال قوم: لا يجوز تفسير القرآن بشيء إلا أن يرد به نقلٌ صحيح؛ لرواية[11] ابن عباس ﷺ [٣أ] عن النبيّ ﷺ أنه قال: «من قال في القرآن برأيه فليتبوأ مقعدَه من النار».[12]

---

١ ح: فكأن.
٢ ح ر: يحتمله.
٣ هو النضر بن شميل بن خرشة المازنيّ (ت. ٢٠٤هـ/٨٢٠م) من العلماء بأيام العرب ورواية الحديث وفقه اللغة، ولد وتوفي بمرو. من تصانيفه: الصفات والمعاني وغريب الحديث. انظر: الوافي بالوفيات للصفدي، ٧٨/٢٧؛ الأعلام للزركلي، ٣٣/٨.
٤ نسب هذا القول إلى عمر بن الخطاب رضي الله عنه وإلى زياد بن أَبيه وعلق الزمخشريّ عليه بأنه مثل في التجارب. انظر: الكامل للمبرد، ٣/ ١٢٩؛ كتاب الأفعال لابن القطاع، ٦٠/١؛ أساس البلاغة للزمخشري، ٣٩/١؛ المستقصى للزمخشري، ١٨٩/٢؛ مجمع الأمثال للنيسابوري، ٥٣/١.
٥ ط: قولك.
٦ ط – وآية بعد آية، صح هامش.
٧ ح ط: هو.
٨ ط + فيه.
٩ ط ر – الله.
١٠ ط – متى ظهورها.
١١ ط: كرواية.
١٢ سنن الترمذي، تفسير االقرآن ١، السنن الكبرى للنسائي، فضائل القرآن ٥٩.

Yine Hz. Peygamber aleyhisselâm "Kim Kur'ân hakkında re'yi ile konuşup da isabet [dahi] ederse, hata etmiş olur." buyurmuştur.[1]

Hz. Ebû Bekir'e Hak Teâlâ'nın "Meyveler ve otlaklar" [Abese 80/31] âyetinin tefsiri sorulmuş, o da "Eğer Allah'ın kitabı hakkında bilmediğim bir şey söylersem hangi gök beni gölgelendirir, hangi yer beni üzerinde taşır!" demiştir. Bir başka rivayette onun "Allah'ın kitabından bir âyet hakkında, Allah'ın ondan kastettiği muradın dışında bir şey söylersem…" dediği nakledilmiştir.

Übey b. Kâ'b şöyle demiştir: Senin için anlamı açık olan ile amel et, anlamı sana karışık gelene ise iman et ve onu bilenine havale et.

İlim ehlinin geneli bunun câiz olduğu görüşündedir, çünkü Allah Teâlâ, "Onlar Kur'ân'ı tedebbür etmezler mi?" [en-Nisâ 4/82] buyurmuştur. Bu, onun üzerinde düşünmeye ve mânalarına vâkıf olmaya teşviktir. Yine Hak Teâlâ, "İçlerinden onun derinliğini çıkaranlar onu bilirlerdi." [en-Nisâ 4/83], "Kendilerine indirileni insanlara beyân edesin diye…" [en-Nahl 16/44] ve "Her şeyi açıklayıcı olarak…" [en-Nahl 16/89] buyurmuştur.

Hz. Peygamber aleyhisselâm "Yeryüzünden ilk kaldırılacak olan, ilimdir." buyurmuş, bunun üzerine "Ey Allah'ın Resûlü! Kur'ân kaldırılacak mı?" demişler, o da "Hayır, fakat onun te'vilini bilenler ölecek, geriye onu hevâlarına göre te'vil eden kimseler kalacaktır." buyurmuştur.

Abdullah b. Mes'ûd şöyle demiştir: Her kim ilim isterse Kur'ân'ı alt üst etsin, çünkü onda öncekilerin ve sonrakilerin ilmi bulunur.

Hasan-ı Basrî şöyle demiştir: Allah Teâlâ, indirmiş olduğu her âyetten neyi kast etmiş olduğunu kullarının bilmesini ister.

Hz. Ali şöyle demiştir: Bilgisi Kur'ân'da olmayan hiçbir şey yoktur, ancak insanların görüşü ondan [onu anlamaktan] âciz kalır.

1 Ebû Dâvûd, "İlim", 5; Tirmizî, "Tefsîr", 1.

وقال ﷺ:[1] «من قال في القرآن برأيه فأصاب فقد أخطأ».[2]

وسئل أبو بكر الصديق رضي الله عنه عن تفسير قوله تعالى ﴿وَفَاكِهَةً وَأَبًّا﴾ [عبس، ٣١/٨٠] فقال: «أيُّ سماء تُظِلُّني وأيُّ أرض تُقِلُّني إذا قلت في كتاب الله ما لا علمَ لي به».[3] وفي رواية قال: «إذا قلت في آية من كتاب الله بغير ما أراد الله بها».[4]

وقال أبيّ بن كعب رضي الله عنه: ما استبان لك فاعمل به وما شُبِّه عليك فآمن به وكِلْهُ إلى عالمه.[5]

وعامّة أهل العلم على جوازه لقول الله تعالى: ﴿أَفَلَا يَتَدَبَّرُونَ الْقُرْآنَ﴾ [النساء، ٨٢/٤] وهو حثٌّ على التأمل[6] فيه والوقوف[7] على معانيه، وقال تعالى: ﴿لَعَلِمَهُ الَّذِينَ يَسْتَنْبِطُونَهُ مِنْهُمْ﴾ [النساء، ٨٣/٤]، وقال تعالى: ﴿لِتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ مَا نُزِّلَ إِلَيْهِمْ﴾ [النحل، ٤٤/١٦]، وقال تعالى: ﴿تِبْيَانًا لِكُلِّ شَيْءٍ﴾ [النحل، ٨٩/١٦].

وقال النبيّ ﷺ: «أوَّلُ ما يرفع من الأرض العلم»،[8] قالوا: «يا رسول الله، يُرفع القرآن؟»، قال: «لا، ولكن يموت من يعلم تأويله ويبقى قوم يتأوّلونه على أهوائهم».[9]

وقال ابن مسعود رضي الله عنه: من أراد العلم فليُثَوِّر القرآن، فإنّ فيه علم الأولين والآخرين.[10]

قال الحسن رحمة الله عليه: ما أنزل الله تعالى آية إلا والله[11] يحبّ أن يعلم العباد ما عنى بها.[12]

وقال عليّ رضي الله عنه: ما من شئ إلا وعلمه في القرآن،[13] ولكن رأي الرجال يعجز عنه.

---

١ ح ط- من قال في القرآن برأيه فليتبوأ مقعده من النار وقال عليه السلام.
٢ سنن أبي داود، علم ٥؛ سنن الترمذي، تفسير القرآن ١.
٣ مصنف ابن أبي شيبة، ١٣٦/٦.
٤ التفسير من سنن سعيد بن منصور، ١٦٨/١؛ شعب الإيمان للبيهقي، ٥٤٠/٣.
٥ التاريخ الأوسط للبخاري، ٦٤/١.
٦ ط: التأويل.
٧ ط: للوقوف.
٨ ط – العلم.
٩ مختصر قيام الليل للمروزي، ص ١٧٤؛ الدرّ المنثور للسيوطي، ٢٩٣/٣.
١٠ المعجم الكبير للطبراني، ١٣٦/٩؛ شعب الإيمان للبيهقي، ٣٤٧/٣.
١١ ط- الله.
١٢ الدرّ المنثور للسيوطي، ٢٩٣/٣.
١٣ ر- في القرآن.

Hasan-ı Basrî şöyle demiştir: Allah Teâlâ gökten yüz dört kitap indirmiş ve onların ilimlerini içlerinden dördüne, yani Tevrat, İncil, Zebûr ve Furkān'a yerleştirmiştir. Daha sonra onların ilimlerini Furkān'a, Furkān'ın ilimlerini mufassal sûrelere, mufassal sûrelerin ilimlerini de Fâtihatü'l-Kitâb'a yerleştirmiştir. Kim Fâtihatü'l-Kitâb'ın tefsirini bilirse, Allah'ın indirdiği kitapların tamamının tefsirini bilen kimse gibi olur.

Müfessir Hüseyin b. Fazl el-Becelî şöyle demiştir: Allah Teâlâ'nın kitabını başından sonuna yirmi sekiz bin kez tefekkür ederek ve üzerinde düşünerek okudum. Her bir okuyuşumda yeni bir tür ilim buldum. Sonra rüyamda Hz. Peygamber aleyhisselâmı gördüm. Bana "Ey Ebû Ali! Sen yüz otuz sene yaşayacaksın." buyurdu. [Râvi der ki:] Kendisi tam yüz otuz sene yaşadı.

Abdullah b. Abbas, Hz. Peygamber aleyhisselâmın "Kur'ân *zelûl*dür, *zû-vücûh*tur [yani çeşitli vecihlere sahiptir]. Siz onu en güzel vecihlerine hamlediniz." buyurduğunu rivayet etmiştir. Hz. Peygamber aleyhisselâmın kullanmış olduğu "*zelûl*" ifadesi iki anlama gelebilir. Birinci ihtimal kolay okunabilir, herkesin diline yatkın anlamında olması; ikinci ihtimal ise üzerinde çalışacak olanların anlayışlarının yetersiz kalmayacağı ölçüde anlamları açık mânasında olmasıdır. Hz. Peygamber aleyhisselâmın "*zû-vücûh*" ifadesi de iki anlama gelebilir. Birinci ihtimal, onun kelimelerinin düzeninin i'câzına uygun te'villeri barındırması, ikinci ihtimal ise onun emir-yasak, va'd-vaîd, haram kılma-helâl kılma gibi vecihleri kendisinde birleştirdiği anlamında olmasıdır. Hz. Peygamber aleyhisselâmın "Siz onu en güzel vecihlerine hamlediniz." ifadesi de iki anlama gelebilir. Birinci ihtimal, "Onun te'vilini en güzel mânalarına hamlediniz." anlamında olması; ikinci ihtimal ise "Ondaki en güzel olanla, yani ruhsatlarla değil azîmetlerle, intikam hükümleriyle değil af hükümleriyle amel edin." anlamında olmasıdır. Bütün bunlar da istinbatın câiz olduğunun delilidir.

Abdullah b. Abbas şöyle demiştir: "Tefsir dört türlüdür: Arapların kendi dil bilgileri ile bilecekleri tefsir, hiç kimsenin bilmeme konusunda mazur sayılamayacağı tefsir, âlimlerin bileceği tefsir ve Allah'tan başkasının bilmeyeceği tefsir." Demişlerdir ki: Bunlardan birincisi dilin hakikatleri ve sözün vazedildiği mânalardır. İkincisi tevhid ve şeriatın asıllarıdır.

وقال الحسن رحمة الله عليه: أنزل الله تعالى مائة وأربعة كتب من السّماء أودع علومَها أربعة منها: التوراة والإنجيل والزّبور والفُرقانَ، ثم أودع علوم[1] هذه الأربعة الفرقانَ[2] ثم أودع علوم الفرقان المفصّلَ ثم أودع علوم المفصّل فاتحةَ الكتاب، فمن علم تفسيرها كان كمن عَلِمَ تفسيرَ جميع كتب الله المنزلة.[3]

٥ وقال الحسين بن الفضْل[4] المفسر البَجَلِيُّ[5] رحمة الله عليه: «قرأت كتاب الله تعالى من أوله إلى آخره ثمانيا وعشرين ألف مرّة متدبّرا متفكّرا ما منها[6] من مرّة إلا وعثرت على[7] نوع جديد من العلم ورأيت النبيّ ﷺ في المنام فقال لي:[8] يا أبا عليّ، إنك لتعيش مائة وثلاثين سنة»، قال: فعاش مائة وثلاثين سنة.

وروى[9] ابن عباس رضي الله عنهما عن النبيّ ﷺ أنه قال: «القرآن ذلولٌ [٣ب] ذو وجوهٍ ١٠ فاحملوه على أحسن وجوهه»،[10] فقوله: «ذلول» له وجهان: أحدهما: أنه ممكن القراءة ينطلق[11] به جميعُ الألسنة. والثاني: أنه واضح المعاني حتى لا تقصر عنه أفهام المجتهدين فيه. وقوله: «ذو وجوه» له وجهان: أحدهما: أن نَظْمَ كلماتِهِ يحتمل من التأويل وجوها متناسبة لإعجازه. والثاني: أنه يجمع وجوها من الأمر والنهي والوعد والوعيد والتحريم والتحليل. وقوله: «فاحملوه على أحسن وجوهه» له وجهان: ١٥ أحدهما: أي احملوا تأويله على أحسن معانيه. والثاني: أي اعملوا بأحسن ما فيه من العزائمِ دون الرخص والعفوِ دون الانتصاف. وهذا كلّه دليل جواز الاستنباط.

وقال ابن عباس رضي الله عنهما: «التفسير على أربعة أوجه: وجه تعرفه العرب بكلامها، وتفسير لا يُعذر أحد بجهالته، وتفسير يعلمه العلماء، وتفسير لا يعلمه إلا الله».[12] قالوا: فالأول هو حقائق اللغة وموضوع الكلام، والثاني هو التوحيد وأصول الشرائع،

---

١ ط – علوم.
٢ ر– ثم أودع علوم هذه الأربعة الفرقان.
٣ انظر: تفسير الثعلبي، ٩١/١.
٤ هو أبو علي الحسين بن الفضل بن عمير البجليّ الكوفيّ النيسابوريّ (ت. ٢٨١هـ/ ٨٩٥م) المفسر الأديب إمام عصره في معاني القرآن. انظر: تاريخ الإسلام للذهبي، ٧٤٢/٦؛ لسان الميزان لابن حجر، ٣٠٧/٢.
٥ ط: البجلّي المفسر.
٦ ر: منها.
٧ ط + علم.
٨ ر – لي.
٩ ر: وروي عن.
١٠ سنن الدارقطني، ٢٥٥/٥؛ مرقاة المفاتيح للملا الهروي، ٣١٠/١.
١١ ط: تنطلق؛ ر: ينطق.
١٢ تفسير الطبري، ٧٠/١؛ تفسير الماوردي، ٣٦/١.

Üçüncüsü fer'î hükümler ve farklı anlama gelen ifadelerin te'vilidir. Dördüncüsü ise kıyamet saatinin zamanı, onun alâmetlerinin zuhûr ediş zamanı gibi gayba dair hususlardır. Hiç kimsenin bilmeme konusunda mazur sayılamayacağı kısım farz-ı ayndır, sadece âlimlere mahsus olan kısım ise farz-ı kifâyedir.

Hz. Peygamber aleyhisselâmın "Kim Kur'ân'ı kendi re'yi ile tefsir ederse…" şeklindeki hadisini delil olarak göstermelerine cevaben şöyle denilir: Bu hadisin mânası, "Kim onu aklına geldiği şekilde yorumlar ve lafızlarının delâletini esas almaz ise, doğruyu bulmuş olsa bile delil konusunda hata etmiştir." şeklindedir.

Denilmiştir ki re'y iki türlüdür: Birincisi bir iç dürtü ile insanın aklına gelen düşüncedir ki buna zan ve tahmin denilir. İşte Kur'ân söz konusu olduğunda sakıncalı görülen ve kendisinden sakındırılan re'y budur. İkincisi ise kâmil bir akıldan, keskin bir ilimden ve Allah tarafından zâhir ve destekten neşet eden re'ydir ki bu da [fıkıh ilminde] bilinen hüküm çıkarma (istinbat) işlemidir, övgüye lâyık olan re'ydir. Mâturîdî şöyle demiştir:

> Seleften bazıları bu rivayetin sıhhatini kabul etmemiştir. Nitekim imamların [sahâbe ve tâbiîn âlimlerinin] Kur'ân'ı tefsir ettikleri ve onun hakkında konuştukları sabittir. İnsanların Kur'ân'ı bilmeye ihtiyaçları vardır. Bu rivayetin sahih olduğunu kabul edenler ise te'vilinde ihtilâf etmişlerdir. Onlardan bazıları, "Re'y ile tefsir kişinin delillere dayanarak maksadı araştırmaksızın Kur'ân'ı aklı ile düşündüğü anlama hamletmesidir." demişlerdir. [Yine Mâturîdî şöyle demiştir:] Demişlerdir ki: Bu tehdit, ictihadı neticesinde varmış olduğu görüşün doğruluğunu kesin bir dil ile iddia eden kimse hakkındadır, çünkü insan bir süre sonra başka bir şeyi fark edebilir ve görüşünden dönebilir. Ancak "Bu muhtemeldir." diyen ve "Eğer bu görüş yanlış ise benden, doğru ise Allah'tandır." diyen kimsenin yaptığında bir sakınca yoktur. Bir görüşe göre de buradaki tehdide konu olan re'y, kişinin Kur'ân'da ifade edilen hususları anlama konusunda kendi görüşünü ölçü hâline getirmesi ve mezhebini bunun üzerine bina etmesidir.

والثالث فروع الأحكام وتأويل المحتمِلات، والرابع الغيوب من وقت قيام الساعة ووقت ظهور آياتها، وما[١] لا يُعذَر أحدٌ بجهله فهو[٢] فرضُ[٣] عينٍ، وما يختص به العلماء فرض[٤] كفاية.

فأما الجواب عن احتجاجهم بقوله ﷺ: «من فسر القرآن برأيه» فمعناه: من حمله على ما يَتَرَاءَى له بخاطره[٥] ولم يعمل على شواهد ألفاظه بدلائله فأصاب الحق فقد أخطأ الدليل.

وقيل: الرأي نوعان: رأي يَتَرَاءَى من هاجس نفسٍ وهو الظن والحسبان، وذلك هو المزجور عنه المحجور في القرآن، ورأي ينشأ من عقل كامل وعلم باهر وتأييد من الله ظاهر، وهو الاستنباط المعهود والرأي المحمود. وقال الإمام أبو منصور الماتريديّ (ت. ٣٣٣ هـ/٩٤٤م) رحمه الله:

> أنكر بعض السلف ثبوت هذا الخبر، فقد ثبت من الأئمة تفسير القرآن والقولُ فيه، وللناس حاجة إلى معرفته، والذين أقرّوا بصحته فقد اختلفوا في تأويله، قال بعضهم: التفسير بالرّأي هو أن يحمله[٦] المرء على ما يراه بقلبه[٧] دون الفحص عنه بالعرض على الدليل. قال: وقيل: [٤أ] هذا الوعيد في حق من يقطع القول بصحة ما أدّاه[٨] إليه اجتهاده وقد يبدو له فيرجع. فأما من قال: يحتمل هذا فيقول: إن كان خطأ فمنّي وإن كان صوابا فمن الله تعالى، فهذا لا بأس به. قال: وقيل: هو أن يجعل رأيه عيارا لما جاء في القرآن يَبني عليه مذهبه.

١ ح: فما.
٢ ح – فهو.
٣ ح ر: ففرض.
٤ ح ر: ففرض.
٥ ح: خاطره.
٦ ط: أن يحمل.
٧ ط ر في هامش م: بعقله.
٨ ح: أدى.

{Necmeddin Nesefî der ki:} Bu tıpkı Mu'tezile'nin, "Rablerine nazar ederler." [el-Kıyâme 75/23] âyetinde geçen "nazar" kelimesini "göz ile görmek" anlamında değil de "ikramı beklemek" anlamında yorumlamalarına ve Allah tarafından olduğu ifade edilen "dalâlete düşürme" ifadelerini dalâletin var edilmesi olarak değil de sadece sapkın kimselere bu ismin verilmesi olarak yorumlamalarına benzer. İmam Mâtürîdî şöyle demiştir:

> Bir görüşe göre bu, insanların bilmeye ihtiyaç duymadıkları müteşâbihlerle ilgilidir. Bir diğer görüşe göre ise söz konusu yasak te'vil ile değil tefsir ile ilgilidir ve bu ikisi arasında bir fark bulunmaktadır. Buna göre tefsir, âyetin kim hakkında indiğine ve iniş sebebine dair haber vermektir. Bu, nüzûle şahit olanın bileceği bir ilimdir, nüzûle şahit olan kimse bunu bilgiye dayanarak söyler, başkası ise re'yi ile söyler. Te'vil ise lafzın muhtemel mânalarını beyân etmektir. Allah Teâlâ Kur'ân'ı, kıyamete kadar ortaya çıkacak bütün ihtiyaçlar için bir asıl kılmıştır. İmamlardan nakledilen ve fukahanın, görüşlerini üzerine inşa ettikleri bütün yorumlar tefsir değil, te'vildir. Tefsir bunun [yani âyetteki mânanın] hakikatinin beyân edilmesi, te'vil ise bundan maksadın ne olduğunun beyân edilmesidir. Çünkü te'vil kelimesi dilde, sözü, nihaî olarak varacağı yere döndürmek anlamındadır. Tefsir tek vecihli iken te'vil çok vecihli olur.[1]

Bütün bu ifadeler İmam Mâtürîdî'nin sözlerinin özetidir.

Biz bu ikisine [yani tefsir ve te'vile] bir tek örnek vereceğiz. Allah Teâlâ'nın "Müminlerden iki grup çarpışacak olurlarsa…" [el-Hucurât 49/9] âyetinde sözü edilenlerin Evs ve Hazrec olduğu; "Siz güçlü kuvvetli bir kavme karşı (savaşa) çağrılacaksınız." [el-Feth 48/16] âyetinde sözü edilenlerin Farslar ve Yemâme savaşındaki düşmanlar olduğu; "İnsanlardan öyleleri vardır ki dünya hayatında söyledikleri hoşuna gider." [el-Bakara 2/204] âyetinde sözü edilenin Ahnes b. Şerîk olduğu; "İnsanlardan öyleleri vardır ki (Allah rızâsını kazanmak için) kendi nefsini feda eder." [el-Bakara 2/207] âyetinde sözü edilenin Suheyb olduğu söylenmiştir.

1 Bkz. Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 1: 4.

{قال نجم الدين[1] رضي الله عنه:} وهو كحمل المعتزلة النظر في قوله: ﴿اِلٰى رَبِّهَا نَاظِرَةٌ﴾ [القيامة، ٢٣/٧٥] على انتظار الكرامة دون الرؤية وحملهم الإضلال المذكور من الله تعالى على التسمية دون الإيجاد. قال:[2]

وقيل: هو في المتشابه[3] الذى ليس بالناس حاجة إلى معرفة ما فيه.
قال: وقيل: النهي عن التفسير دون التأويل، وبينهما فرق؛ فالتفسير هو الإخبار عن شأن من نزل فيه وعن سبب نزوله، وذلك علم من شهد ذلك فهو يقول فيه[4] بالعلم وغيره بالرأي، والتأويل: هو تبيين ما يحتمله اللفظ من المعاني وقد جعل الله القرآن أصلا لجميع ما يقع به البلوى من النوازل إلى قيام الساعة. قال: وجميع ما جاء عن الأئمة وبنى الفقهاء عليه فهو تأويل لا تفسير. قال: والتفسير تبيين حقيقة ذلك، والتأويل تبيين المقصود فيه؛ فإنه في اللغة صرف الكلام[5] إلى ما إليه يؤول،[6] والتفسير يكون ذا وجه، والتأويل ذو وجوه.[7]

هذا كلّه مختصر كلام الإمام أبي منصور.

{قال رضي الله عنه:} ونذكر مثالا واحدا لهما، قالوا في قوله تعالى: ﴿وَاِنْ طَآئِفَتَانِ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ اقْتَتَلُوا﴾ [الحجرات، ٩/٤٩] هما[8] الأوس والخزرج وفي قوله تعالى: ﴿سَتُدْعَوْنَ اِلٰى قَوْمٍ اُولِى بَأْسٍ شَدِيدٍ﴾ [الفتح، ١٦/٤٨] هم[9] فارس وأهل اليمامة وفي قوله تعالى: ﴿وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يُعْجِبُكَ قَوْلُهُ فِى الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا﴾ [البقرة، ٢٠٤/٢] هو الأخنس بن شريق وفي قوله تعالى: ﴿وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَشْرِى نَفْسَهُ﴾ [البقرة، ٢٠٧/٢] هو[10] صهيب،

١ ح طر – نجم الدين.
٢ يبدو من السياق أن القائل هو الماتريديّ.
٣ ط: من المتشابه.
٤ ر – وعن سبب نزوله، وذلك علم من شهد ذلك فهو يقول فيه.
٥ م – الكلام، صح هامش.
٦ ط ر + قال.
٧ انظر: تأويلات القرآن للماتريدي، ٤/١.
٨ ط: وهما.
٩ ط: وهم.
١٠ ط: وهو.

İşte bu ve benzeri bilgiler tefsir kapsamındadır ve bu konuda ancak rivayet yoluyla konuşulabilir. Yine Allah Teâlâ'nın "Gerek hafif gerek ağır hâlde sefere çıkın." [et-Tevbe 9/41] âyetindeki "hafif ve ağır" ifadeleri kimilerine göre genç-yaşlı, kimilerine göre fakir-zengin, kimilerine göre bekâr-evli, kimilerine göre sıhhatli-hasta, kimilerine göre ise hareketli-sakin mânasındadır. İşte bu [tür yorumlar] te'vil kapsamındadır ve bütün bu mânaların her biri mümkün ve makbuldür. Asıllara uyduğu ve akla ters düşmediği sürece bunları savunmakta bir sakınca yoktur.

[İsti'âze Bahsi]

Necmeddîn en-Nesefî şöyle der: Kur'ân-ı Azîmü'ş-şân'ı okumaya başlamadan önce söylediğimiz: "Kovulmuş şeytandan Allah'a sığınırım." cümlesi hakkında:

Mârifet ehli şöyle demiştir: *İsti'âze* kelimesi Allah'a yakınlaşmış olanların vesilesi, havf ehlinin korunağı, günahkârların sığınağı, kaçanların dönüş yeri, muhabbet ehlinin hoşnutluk hâlidir. Bu, Allah Teâlâ'nın "Kur'ân okuduğun zaman kovulmuş şeytandan Allah'a sığın." [en-Nahl 16/98] âyetindeki emrine imtisal edip sarılmaktır. *İsti'âze* nüzûlü şeytanın Hz. Peygamber aleyhisselâmın Kur'ân okumasına bir şey karıştırmaya çalışması esnasında olmuştur. Allah Teâlâ bu hususu kitabında şöyle anlatmıştır: "Biz senden önce hiçbir resûl ya da nebî göndermedik ki bir temennide bulunduğu zaman şeytan onun temennisine bir şey karıştırmasın." [el-Hac 22/52] bu hususun izahı, inşallah yeri geldiği zaman yapılacaktır.

E'ûzü ifadesinin mânası "sığınırım, iltica ederim" şeklindedir. Kimileri bunun mânasının "korunma talep ederim", kimileri "yardım dilerim", kimileri de "imdat dilerim" şeklinde olduğunu söylemiştir.

[*E'ûzü* kelimesinin kökünde yer alan] *el-'Avzü ve el-'iyâzü* kelimeleri tıpkı *el-levzü - el-liyâzü* ve es-*savmu - es-sıyâmü* kelimeleri gibi iki mastardır. Bir görüşe göre bu [*E'ûzü* kelimesi], "güç-kuvvet sahibi olandan koruma talep etmek" bir başka görüşe göre ise "huşû içerisinde yardım talep etmek" anlamına gelir. Bir diğer görüşe göre bu kelime *el-'uvvez* kelimesinden türetilmiştir, *el-'uvvez* ise örtünmeye, saklanmaya yarayan ve ağacın gövdesinden çıkan her türlü bitki anlamına gelir. Şair şöyle der:

فهذا ونحوه من التفسير ولا يُتكلم فيه إلا بالسّماع،[1] وقوله: ﴿اِنْفِرُوا خِفَافًا وَثِقَالًا﴾ [التوبة، ٤١/٩] قال بعضهم: أي شبانا وشيوخا، وقال بعضهم:[2] فقراء وأغنياء، وقال قوم: أي عُزَّابًا وَمُتَأَهِّلِينَ، وقال جماعة: أي أصحّاء ومرضى، وقال[3] طائفة: أي نشّاطا وغيرَ نشّاط، فهذا من التأويل، وكلّه جائز مقبول ولا بأسَ[4] بالقول به بما[5] وافق الأصول ولم يخالف العقول.

[الاستعاذة]

{قال رضي الله عنه:}[6] [٤ب] الكلام في قولنا قبل قراءة القرآن العظيم: أعوذ بالله من الشيطان الرجيم

قال أهل المعرفة: هذه الكلمة وسيلة المتقربين[7] واعتصام الخائفين وعتبى[8] المجرمين ورجعى الهاربين ومباسطة المحبين وهو امتثال لقول[9] رب العالمين: ﴿فَإِذَا قَرَأْتَ الْقُرْآنَ فَاسْتَعِذْ بِاللهِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ﴾ [النحل، ٩٨/١٦] ونزولها كان عند إلقاء الشيطان في تلاوة النبيّ ﷺ كما[10] قصّ الله تعالى في كتابه: ﴿وَمَا اَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ مِنْ رَسُولٍ وَلَا نَبِيٍّ اِلَّآ اِذَا تَمَنّٰى اَلْقَى الشَّيْطَانُ فِى اُمْنِيَّتِهٖ﴾ [الحج، ٥٢/٢٢]، وسيأتيكم بيانه في موضعه إن شاء الله تعالى.[11]

ومعنى «أعوذ»: ألتجئ،[12] وقيل: أستجير، وقيل: أستعين، وقيل: أستغيث. وفارسيته: می اندخسم و پناه می خواهم و نگاه داشت می خواهم و امان می خواهم و یاری می خواهم و فریاد می خواهم.

والعَوْذُ والعِيَاذُ مصدران كاللَّوْذِ واللِّيَاذ والصَّوم والصّيام. وقيل: هو الاستجارة بذي مَنَعَةٍ.[13] وقيل: هو الاستعانة عن خضوع، وقيل: هو مأخوذ من العُوَّذِ بضم العين وتشديد الواو وهو كل نَبْتٍ في أصل شجرة يتستّر بها، قال الشاعر:[14]

---

١ ر: بالاستماع.
٢ ر: آخرون.
٣ ط: قالت.
٤ ط: لا بأس؛ ر: فلا بأس.
٥ ط: لما؛ ر – بما.
٦ ط ر – قال رضي الله عنه.
٧ ح: إلى المتقربين.
٨ ط: عقبى.
٩ ح: بقول.
١٠ ط: على ما.
١١ ط + وبالله العصمة والتوفيق؛ ر + يقال.
١٢ ح + وقيل: استعصم.
١٣ ر – وقيل: هو الإستجارة بذي مَنَعَةٍ.
١٤ البيت للْكُمَيْت. انظر ديوانه، ص ٣٤٣؛ لسان العرب لابن منظور، «عوذ» وفيهما ورد: «خليلاي خُلْصَانيَّ، لَمْ يُبْقِ حُبُّها مِنَ القَلْبِ إِلَّا عُوَّذاً سَيَنالُها.

Dostlarım, kurtarın beni! Onun sevgisi
Kalpte sadece zor ulaşılır ('uvez[en]) olanı bıraktı ki onu da ele geçirecek

Buna göre [*E'ûzü* kelimesinin kökünde yer alan] *el-'avzu* kelimesi Allah Teâlâ'nın güzel örtüsü ile örtünmek ve onun her şeyi gölgeleyen himayesinin gölgesine sığınmak demektir. Bir başka görüşe göre bu kelime aynı formdaki *el-'uvvez* kelimesinden türetilmiştir ve anlamı da "kemiğe yapışık olan et" şeklindedir. Araplar "Etin en iyi yeri, kemiğe yapışık olanıdır." deyişinde kelimeyi bu mânada kullanırlar. Buna göre *el-'avzu* kelimesi, Allah'tan başkasından kopup uzaklaşmak ve Allah'a yönelmek (*el-ittisâl billâh*) mânasına gelir.

Kişinin *E'ûzü* demesi, kendi fiiline dair bir bildirim olup Allah Teâlâ'nın fazl u keremini istemek şeklinde değerlendirilir. Anlamı "Beni koru Ey Rabbim!" şeklindedir. Benzer şekilde kişinin "Allah'ın mağfiretini dilerim." anlamında *Estağfirullah* demesi de "Beni bağışla Ey Rabbim!" mânasındadır. Bu ifade bir hürmet ve tâzim olup gevşeklik ya da cüretkârlık demek değildir. Kaldı ki ezelde bu emir verilmiş olmasaydı kulun bu alanda adım atması [yani Allah'tan böyle bir talepte bulunmaya cüret etmesi] o kadar kolay olmazdı.

Kimilerine göre bu ilâhî emir, kişinin Kur'ân okumayı bitirdikten sonra isti'âze okumasını gerektirir, çünkü âyette geçen "fe" harfi takip mânası verir. Müslümanların çoğunluğuna göre ise bu, okumadan öncedir ve Allah Teâlâ'nın "Kur'ân okuduğun zaman" [en-Nahl 16/98] şeklindeki ifadesinin mânası, "Kur'ân okumayı istediğin zaman" şeklindedir. Benzer bir kullanım "Namaza kalktığınız zaman yüzlerinizi yıkayın." [el-Mâide 5/6] ve "Kadınları boşadığınız zaman onları iddetlerini gözeterek boşayın." [et-Talâk 65/1] âyetlerinde de söz konusudur. Burada lafız olarak zikredilmeyip gizlenmiş olan ifadenin varlığı, bedîhî olarak sabittir. Çünkü isti'âze, Kur'ân okurken şeytanın vesvesesinden korunmak için okunur, bu da onun Kur'ân okumanın sonrasında değil, öncesinde olması ile mümkündür. Bu şekildeki kullanım dilde mevcuttur. Şair şöyle demiştir:

Hamuru yoğurduğun zaman sağ elin ile başla

İşte bu [yani sağ el ile başlamak] sonra değil, önce yapılacak bir iştir. Bazı inkârcılar şöyle demişlerdir: "Siz Hz. Peygamber'in 'Şeytan içerisinde Kur'ân okunan evden kaçar.' şeklindeki hadisini rivayet ediyorsunuz, bu durumda şeytandan Allah'a sığınmaya ne hacet var ki?" Biz de deriz ki buna pek çok açıdan cevap verilebilir.

خَلِيلَيَّ خُلْصَانيَّ، لَمْ يُبْقِ حُبُّها مِنَ القَلْبِ إِلَّا عُوَّذاً سَيَنالُهَا

فعلى هذا، «العَوْذُ»[1] هو التستّر بستر الله الجميل والتبوء في ظل حمايته الظليل، وقيل: هو من العُوَّذِ بهذه الصيغة وهو اللحم الذي لصق بالعظم، يقال: «أطيبُ اللّحمِ عُوَّذُهُ»،[2] فعلى هذا، «العَوْذُ»[3] هو الانقطاع عن غير الله والاتصال بالله.

٥ وقول القائل: «أعوذ»، إخبار عن فعله وهو في التقدير سؤال الله عز وجل من فضله، أي أعِذْني يا رب، كما يقول القائل: «أستغفر الله»، أي اغفر لي يا رب، وهو احترام واستعظام لا انبساط واجترام، ولولا سبق الأمر به لم يتيسَّر الإقدام.

ثم هذا الأمر عند بعض الناس يقتضي وجوب[4] الاستعاذة بعد الفراغ من القراءة؛ فإن الفاء للتعقيب، وعند عامة المسلمين هو قبل القراءة. ومعنى[5] قوله: ﴿فَاِذَا قَرَأْتَ الْقُرْاٰنَ﴾ [النحل، ٩٨/١٦] أي[6] فإذا أردت قراءة القرآن كما في قوله:[7] ﴿اِذَا قُمْتُمْ اِلَى الصَّلٰوةِ فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ﴾ [المائدة، ٦/٥]، وقوله: ﴿اِذَا طَلَّقْتُمُ النِّسَآءَ فَطَلِّقُوهُنَّ لِعِدَّتِهِنَّ﴾ [الطلاق، ١/٦٥] وهذا إضمار ثابت بالبديهة؛ فإن الاستعاذة [٥أ] لِلتَّحَرُّز عن وسوسة الشيطان عند قراءة القرآن، وذلك بالتقديم لا بالتأخير، وهذا سائغ في اللغة، قال الشاعر:

إذا طَحَّنْتِ فابْدَئي بالميمنه

١٥ وذلك مقدّم لا مؤخّر. وقال بعض أهل الإلحاد: إنكم رويتم عن النبيّ ﷺ أنه قال: إن الشيطان ليَهْرُب من البيت الذى يُقرأ فيه القرآن،[8] فأي حاجة إلى الاستعاذة منه؟، قلنا: عنه أجوبة كثيرة:[9]

---

١ ر – العَوْذُ.
٢ انظر لهذا المثل: الدلائل للسرقسطي، ٩٥٤/٢؛ أساس البلاغة للزمخشري، ٦٨٤/١.
٣ ر – العَوْذُ.
٤ ط: جميع.
٥ ط: معنى.
٦ ط – أي.
٧ ط: كقوله.
٨ انظر: مصنف ابن أبي شيبة، ١٢٧/٦؛ كنز العمال لعلاء الدين المتقي الهندي، ٣٩٤/١٥.
٩ ر – كثيرة.

Birincisi, isti'âze bize ibadet kastıyla emredilmiştir. Bu yüzden de böyle bir gerekçe ile emri yerine getirmemek söz konusu olmaz.

İkincisi, bu vaad Kur'ân'ı okuyan ve onunla amel eden kimse için söz konusudur. Nitekim Hz. Peygamber aleyhisselâm, "Eğer Kur'ân seni alıkoymuyorsa o zaman sen okuyucu değilsin."[1] buyurmuştur. Kişinin Kur'ân ile amel etmesinde daima eksiklikler söz konusu olur. Bu yüzden de hadiste vaad edilen şeye nâil olduğundan emin olamaz, Allah'tan korunma talep etmekten müstağni kalamaz.

Üçüncüsü, şeytan onu bu kararlılıktan vazgeçirmeye çalışır, insan da isti'âze ile şeytanı defeder. Şeytanın insanın hâlini ifsat etmek için en çok çaba gösterdiği an, onun Rahmân ile mükâlemeye (konuşmaya) yöneldiği andır, bu yüzden insan derhal isti'âze okuyarak onun şerrini defetmeye çalışır.

Dördüncüsü, isti'âzeden maksat, Ca'fer es-Sâdık'ın şu sözünde ifade ettiği hususdur: "Sığınmak, Kur'ân okumayı tâzim etmek üzere ağzın yalandan, gıybetten, iftiradan temizlenmesi ya da Kur'ân vasıtasıyla Allah ile konuşmak için izin talep etmektir."

Yine [inkârcı kimseler] şöyle der: "Madem Kur'ân okurken Allah'a sığınıyorsunuz, o zaman neden hata, unutma ve isyan hâline düşerek imtihan edilme söz konusu oluyor?"

Buna şöyle cevap veririz: Allah'a sığınıldığı zaman Allah'ın kişiyi koruması, kulun takvâ, tezekkür (Allah'ı hatırlama, zikretme) ve basiret üzere olmasına bağlıdır. Allah Teâlâ, "Şüphe yok ki takvâ sahipleri, kendilerine şeytandan bir vesvese dokunduğu zaman tezekkür ederler (derhal Allah'ı hatırlarlar da) sonra hemen basiret sahibi olurlar." [el-A'râf 7/201] buyurmuştur. Bu şartları ihlal eden kimse söz konusu vaade nâil olamaz. Şeytandan Allah'a sığınıp da ardından şeytan kendisini isyana çağırdığı zaman ona tâbi olan kimsenin hâli, çokça mal ile birlikte yola çıkan ve malını korumak üzere büyük bir muhafız birliği edinen, ama ardından yolda dört bir bucaktan gelmiş azılı hırsızlara yem olan tüccarın hâli gibidir. Görmez misin ki şartları bihakkın yerine getirenler her neye nâil oldu iseler ona sözleri (duaları) ile nâil olmuşlardır.

1 Taberânî, *el-Mu'cemü'l-Kebîr*, 13: 622.

أحدها: أنا تعبّدنا به؛ فلا عدول عنه لمثل[1] هذا.

والثاني: أن هذا الوعد في حق من قرأه وعمل به، فقد قال ﷺ: «إذا لم ينهكَ القرآن فلست بقارئ»،[2] وفي العمل به خللٌ فلا يثق بنيله فلا يَستغنى عن سؤاله.

والثالث: أن الشيطان يجتهد في أن يصرفه عن هذه العزيمة فيدفعُه بالاستعاذة، وأسعى ما يكون الشيطان في إفساد حال الإنسان عند قصده مكالمةَ الرحمن فيجتهد في دفع شرّهِ بالاستعاذة الآن.

والرابع: أن الغرض به ما قاله جعفر الصادق (ت. ١٤٨هـ/٧٦٥م): التعوذ تطهير الفم عن الكذب والغيبة والبهتان تعظيما لقراءة القرآن، أو هو[3] للاستئذان[4] لمكالمة الله بالقرآن.

وقال[5] أيضا: إذا عذتم بالله من الشيطان عند قراءة القرآن فلِمَ وقوع الخطأ والنسيان والابتلاء بالعصيان؟

قلنا: حِفْظ الله عند العياذ بالله موعود على التقوى والتذكر والإبصار، قال تعالى: ﴿إِنَّ الَّذِينَ اتَّقَوْا إِذَا مَسَّهُمْ طَٰٓئِفٌ مِنَ الشَّيْطَانِ تَذَكَّرُوا فَإِذَا هُمْ مُبْصِرُونَ﴾ [الأعراف، ٢٠١/٧] فمن أَخَلَّ بهذه الشروط لم ينل هذا الموعود، ومثال من استعاذ بالله من الشيطان ثم اتبعه إذا دعاه إلى العصيان مثال التاجر يخرج إلى السفر بمال كثير ويلتجئ في حفظه بخَفِير خطير[6] ثم يستجيش دُهَاةَ السُرّاق من أقاصي الآفاق، ألا ترى أن الذين وَفَوا بالشروط نالوا[7] ما نالوا بما قالوا،

١ ر: بمثل.
٢ انظر: المعجم الكبير للطبراني، ٦٢٢/١٣؛ مسند الشهاب للقضاعي، ١/ ٤٣٢؛ مجمع الزوائد للهيثمي، ١٨٤/١.
٣ ط: وهو.
٤ ط: الاستيذان.
٥ القائل بعض أهل الإلحاد.
٦ ط + كبير.
٧ م ح ط - نالوا.

Hz. Nûh, "Rabbim! Hakkında bilgi sahibi olmadığım bir şeyi senden istemekten sana sığınırım." [Hûd 11/47] şeklinde; Hz. Mûsâ, "Şüphesiz ki ben, beni taşlamanızdan, benim de Rabbim, sizin de Rabbiniz olan Allah'a sığındım." [ed-Duhân 44/20] şeklinde; Hz. Yûsuf, "Allah'a sığınırım, çünkü o (kocan) benim efendimdir, bana iyi baktı." [Yûsuf 12/23] şeklinde; İmrân'ın karısı, "Onu ve soyunu kovulmuş şeytandan senin korumana bırakıyorum." [Âl-i İmrân 3/36] şeklinde; Hz. Meryem "Senden, Rahmân'a sığınırım. Eğer Allah'tan sakınan biri isen." [Meryem 19/18] şeklinde dua etmiştir. Rivayette geçtiğine göre Hz. İbrâhim de ateşe atıldığı zaman "Bana isyan eden ve bu yüzden eziyet eden kimsenin şerrinden beni yaratan ve hidâyete ulaştırana sığınırım." diye dua etmiştir. Peygamberimiz Hz. Muhammed aleyhisselâm da Allah Teâlâ'nın kendisine verdiği emir ile "Ey Rabbim! Şeytanların vesveselerinden sana sığınırım. Onların benim yanımda bulunmalarından da sana sığınırım." [el-Mü'minûn 23/97-98], "Yarattığı şeylerin kötülüğünden, karanlığı çöktüğü zaman gecenin kötülüğünden, düğümlere üfleyenlerin kötülüğünden, haset ettiği zaman hasetçinin kötülüğünden, sabah aydınlığının Rabbine sığınırım." [el-Felak 113/1-5], "Cinlerden ve insanlardan; insanların kalplerine vesvese veren sinsi vesvesecinin kötülüğünden, insanların Rabbine, insanların Melikine, insanların İlâhına sığınırım." [en-Nâs 114/1-6] şeklinde dua etmiştir. Mi'raç gecesinde de şöyle demiştir: "Azabından affına, gazabından rızâna, Senden Sana sığınırım." Böylece Hz. Nûh selâmete, Hz. Mûsâ keramete, Hz. Yûsuf ismete, İmrân'ın karısı korunmaya, Meryem müjdeye, Hz. İbrâhim dostluğa, Hz. Muhammed ise şefaat makamına nâil olmuştur.

Yine şöyle demişlerdir: "Şeytandan Allah'a sığınmakta Allah'tan başkasından duyulan korkunun açığa vurulması söz konusudur, oysa bu, kulluğu ihlal eder!" Buna cevaben deriz ki: Düşmanı düşman bellemek muhabbetin tahkikidir, Allah'tan başkasından firar edip Allah'a sığınmak kulluğun tamamlanmasıdır. Allah'ın emrine sıkıca sarılmak, O'na itaat takdim etmektir. Allah'tan korkmayandan korkmak meskeneti (acziyeti) ızhar etmektir, Allah'a sığınmak O'nun lutfuna el açmayı pekiştirmektir.

Denilir ki, isti'âze edip sığınmak uzaklaşmak ve yabanilik ifade eder. Çünkü bu kelime bazı dil âlimlerine göre yabancılık, ünsiyetsizlik anlamına gelir. Uzaklaştırılmış olan kimseden uzaklaşmak ondan duyulan korkudan değil, ama onu huzurundan uzaklaştırana muvafakat göstermek içindir. Nitekim insan sultanın uzaklaştırdığı kimseden uzak durur, fakat bunu ondan korktuğu için değil, sultanın bu tavrına muvafakat göstermek için yapar.

قال نوح عليه السلام: ﴿رَبِّ اِنِّی اَعُوذُ بِكَ اَنْ اَسْـَٔلَكَ مَا لَيْسَ لِی بِهٖ عِلْمٌ﴾ [هود، ١١/٤٧]، وقال موسى عليه السلام: ﴿وَاِنِّی عُذْتُ بِرَبِّی وَرَبِّكُمْ اَنْ تَرْجُمُونِ﴾ [الدخان، ٤٤/٢٠]، وقال يوسف عليه السلام: ﴿مَعَاذَ اللّٰهِ اِنَّهٗ رَبِّی اَحْسَنَ مَثْوَایَ﴾ [يوسف، ١٢/٢٣]، وقالت امرأة عمران: ﴿وَاِنِّی اُعِيذُهَا [٥٦] بِكَ وَذُرِّيَّتَهَا مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ﴾ [آل عمران، ٣/٣٦]، وقالت مريم: ﴿اِنِّی اَعُوذُ بِالرَّحْمٰنِ مِنْكَ اِنْ كُنْتَ تَقِيًّا﴾ [مريم، ١٩/١٨]، وقال إبراهيم عليه السلام حين أُلقي في النار على ما ورد في الأخبار: «أعوذ بالذى خلقني فهداني من شرّ من عصاه فأذاني»، وقال نبينا محمد[١] عليه السلام بأمر الله تعالى: ﴿اَعُوذُ بِكَ مِنْ هَمَزَاتِ الشَّيَاطِينِ وَاَعُوذُ بِكَ رَبِّ اَنْ يَحْضُرُونِ﴾ [المؤمنون، ٢٣/٩٧-٩٨]، وقال: ﴿اَعُوذُ بِرَبِّ الْفَلَقِ﴾ [الفلق، ١١٣/١-٥]، وقال: ﴿اَعُوذُ بِرَبِّ النَّاسِ﴾ السورةَ، [الناس، ١١٤/١]،[٢] وقال ليلة المعراج: «أعوذ بعفوك من عقابك وأعوذ برضاك من سخطك وأعوذ بك منك»،[٣] فنال نوح السلامة وموسى الكرامة ويوسف العصمة وامرأة عمران الإعاذة ومريم البشارة وإبراهيم الخُلّة والمصطفى الشفاعة.

وقالوا[٤] أيضا: في الاستعاذة من الشيطان إظهار الخوف من غير الله وهو يُخِلُّ بالعبودية. وقلنا:[٥] اتخاذ العدو عدوا تحقيقٌ للمحبة، والفرارُ من غير الله إلى الله تتميمٌ للعبودية،[٦] والامتثالُ بأمر الله تقديمٌ للطاعة، والخوفُ ممن لا يخاف الله إظهارٌ للمسكنة، والالتجاءُ بالله تأكيدٌ للمباسطة.

وقيل: التعوذ للتَّبَعُّد والتوحش، وهي كلمة استيحاش عند بعضهم، والتبعّدُ عن المُبَعَّد لا يكون لخوفه بل يكون وِفاقا لمن بَعَّدَه؛ ألا ترى أن الإنسان يتباعد عمن بَعَّدَه السلطان لا خوفا من ذلك الإنسان، بل وِفاقا للسلطان على ما كان،

١ ح + المصطفى.
٢ ط - وقال:اَعُوذُ بِرَبِّ النَّاسِ، صح هامش.
٣ سنن النسائي، الاستعاذة ٦٢؛ شعب الإيمان للبيهقي، ٥/٣٦٣.
٤ ح: قالوا | القائل أهل الإلحاد.
٥ ح: قلنا.
٦ م ح ط: العبودية.

Âdeta isti'âze okurken insan şöyle demiş olur: "Ey İblîs, rahmet ve yakınlıktan uzak ol. Bize senden yana çok büyük bir uzaklık vardır." Benzer şekilde Allah Teâlâ Sâmirî'yi lânetleyip rahmetinden uzaklaştırdığı zaman Hz. Mûsâ Sâmirî'ye bütün yaşamı boyunca "Bana dokunmak yok." demesini emretmiş, böylece insanları Sâmirî ile yakınlık kurmaktan uzaklaştırmak istemiştir.

Bir görüşe göre isti'âze, kişinin bütün kuvvet ve kudret iddiasından vaz geçip teberrî etmesi demektir. Buna göre isti'âze okuyan kimse sanki şöyle demiş olmaktadır: "Şeytan kendi aslına ve fiillerine bakıp ona göre hareket ettiği için helâk oldu, ben de onun gibi olmaktan teberrî edip Allah'a sığınıyorum."

Bir başka görüşe göre isti'âze, şeytanın tuzağından, saptırmasından ve kaydırmasından değil, hâlinden ve âkıbetinden Allah'a sığınmaktır.

Bir diğer görüşe göre isti'âze hürmetkâr olmaktır, nitekim Allah hürmetkâr olanları sever. Nasıl bir baba, evladının kendisine karşı hürmetkâr olmasını isterse Allah da kulunun kendisine karşı hürmetkâr olmasını ister.

Şöyle de denilmiştir: Aklına şeytanın durumu geldiğinde ondan Allah'a sığınan kulun durumu tıpkı yırtıcı bir hayvanla karşılaşan ve güvenli bir gölgeye (hareme) sığınıp içeri girerek kendisini emniyete alan bir avın durumu gibidir. Av güvenli bölgeye girdiği zaman yırtıcı hayvan eli boş hâlde geri döner. Yine efendisinden kaçtıktan sonra amansız bir haydutla karşılaşan ve tekrar geriye kaçıp efendisine sığınan kimsenin durumu da buna benzer. Bu durumda da haydut eli boş kalır. İşte kul kovulmuş şeytandan Allah'a sığındığı zaman şeytan da eli boş bir şekilde hüsrana uğrar.

İsti'âzede geçen "*billâhi*" kelimesindeki "be" harfi *sıla* [yani fiil ile nesnesini birbirine bağlayan unsur] olup birkaç mânada kullanılır. Buradaki mânası ise *ilsâk* (yani birleşiklik) anlamındadır. Bu, geçişsiz fiilin nesnesi ile irtibatlandırılması demektir.

Allah kelimesi Yüce Allah'ın en büyük ismidir (ism-i a'zam). Anlamı ise "yoktan yaratmaya kādir olan" şeklindedir. Bir görüşe göre bu ismin anlamı, "yücelik sıfatlarına müstahak olan", bir diğer görüşe göre ise "yaratma ve emrin sahibi olan" şeklindedir. Bir başka görüşe göre bu isim mâbut (kulluk edilen zât), bir diğer görüşe göre ise "kulluk edilmeye lâyık olan" anlamındadır.

كأنه يقول: اى ابليس از رحمت و قربت دور، ما را از تو دور دُورادُور. ألا ترى أن السامريَّ لما بعّده الله من رحمته أمره[١] موسى أن يدوم على قوله «لا مساس»[٢] في جميع مدّته يُبَعِّد الناس بذلك عن صحبته.

وقيل: هو للتبرّؤ[٣] عن الحول والقوة، وكأنه[٤] يقول: هلك الشيطان بالنظر إلى أصله وفعله وأنا أتبرأ إلى الله من مثله.

وقيل: هو استعاذة بالله من حال إبليس ومآله لا عن كيده وإزلاله[٥] وإضلاله.

وقيل: هو تملّقٌ والله يحب المتملّقين، وكما أن الأب يُحِبُّ من ولده أن يتملق به[٦] فالله تعالى يحبّ من عبده أن يتملَّق به.

وقيل: مثل العبد إذا خطر بباله حال إبليس فعاذ منه بالله كمثل [٦١] صيدٍ قصده[٧] سَبُعٌ ففرّ إلى الحرم فدخله فأمن[٨] فرجع السبع خاسرا، وكمثل عبد هارب من مولاه تلقّاه لصٌّ فاتك[٩] فهرب منه إلى مولاه فآواه فبقي اللص قاصرا، فالعبد[١٠] إذا عاذ بالله من الشيطان الرجيم خَسَأ الشيطان خاسرا.

وقولنا: «بالله»، الباء صلةٌ وهي لمعانٍ، وهاهنا للإلصاق وهو وصل الفعل اللازم بالاسم الذي يقع الفعل عليه.

و«الله» اسم الله الأعظم، وتفسيره: القادر على الاختراع. وقيل: هو المستحق لأوصاف العلوّ. وقيل: هو من له الخلق والأمر، وقيل: هو المعبود. وقيل: هو المستحق للعبادة.

١ ر: أمر.
٢ يشير إلى قوله تعالى ﴿ قَالَ فَاذْهَبْ فَإِنَّ لَكَ فِي الْحَيٰوةِ اَنْ تَقُولَ لَا مِسَاسَّ ﴾ [طه، ٢٠/٩٧].
٣ م ط ر: التبري.
٤ ح: كأنه.
٥ ط – وإزلاله.
٦ ر – والله يحب المتملقين وكما أن الأب يحب من ولده أن يتملق به.
٧ ط: قتله، صح هامش.
٨ ر: كمثل رجل رأى سبعا فأخذ السلاح واحترز به عنه.
٩ ط: هاتك.
١٠ ح: والعبد.

Allah isminin türemiş olup olmadığı konusunda ihtilâf edilmiştir. Dilbilimcilerden Halîl b. Ahmed, nahivcilerden Zeccâc, tefsircilerden Hüseyin b. Fazl el-Becelî, fıkıh imamlarından Muhammed b. Hasan, hadis ehlinden Şâfiî ve bir grup âlim, kelimenin türememiş olduğunu, Hak Teâlâ'ya mahsus, sadece O'na ait özel isim olduğunu söylemişlerdir. Hak Teâlâ, "Sen O'na bir adaş bilir misin?" [Meryem 19/65] buyurmuştur. Tefsirde ifade edildiğine göre bu âyetin mânası, "Kendisine Allah ismi verilen birini bilir misin?" şeklindedir. Başka bazı âlimler ise bu ismin türemiş olduğunu söylemiştir. Bunlardan bazıları bu ismin korkup kaçtı, sığındı anlamlarına gelen *velihe-yevlehu-veleh*[en] kelimesinden türediğini söylemiştir. Şair şöyle der:

Başıma gelen belâlarda size sığındım
Ve bu durumlarda sizi cömert ve saygıdeğer kimseler buldum

Buna göre Allah isminin mânası, "kulların ihtiyaç anlarında O'na firar edip sığınmaları" şeklindedir. Kimileri de bu kelimenin hayrete düşmek anlamındaki *el-veleh* kelimesinden türediğini söyler. Bu kökten *el-vâlih* kelimesi evladını ya da başka bir şeyini kaybettiği için şaşkın duruma düşen kimse demektir. Yine *el-veleh* kelimesi aşırı özlem anlamına da gelir. Şair şöyle der:

Hasret dolu gönlüm size öyle özlem duydu ki…
Yeme içmeden kesilir oldu

Bu durumda Allah isminin anlamı, kulların O'nun azameti karşısında hayretler içinde oldukları, O'nu görme arzusu içinde oldukları şeklindedir. Bu iki görüşe göre Allah isminin aslı başlangıçta *vilâh* şeklindeydi, ancak başındaki *ve* harfi hemzeye dönüştü. Nitekim *vişâh* kelimesinin başındaki *ve* harfi de benzer şekilde hemzeye dönüşmüş ve kelime *işâh* şeklini almıştır. Böylece *vilâh* kelimesi ilâh şeklini almış, ardından da başına elif-lam takısı getirilmiş, *el-ilâh* hâlini almıştır. Bunun ardından, hafiflik (telaffuz kolaylığı) sağlamak üzere hemze (*el-ilâh* kelimesindeki "i" harfi) atılmış ve kelime "*Allah*" hâlini almıştır. Bazıları da Allah isminin "devam etti, sebat etti" anlamına gelen "*elihe-ye'lehu*" fiilinden türediğini söylemiştir. *Elihe bi'l-mekân* ifadesi, "bir yerde ikamet etti, devamlı olarak orada bulundu" anlamında kullanılır. Şair şöyle demiştir:

واختُلف في أنه[1] مشتقٌّ أو غير مشتقٍّ، قال الخليل بن أحمد رحمه الله[2] من أهل اللغة والزجّاجُ[3] من أهل النحو والحسينُ بن الفضل البَجَلِيّ من أهل التفسير ومحمدُ بن الحسن من أئمة الفقه والشافعيُّ من أهل الحديث وجماعةٌ: هو غير مشتق وهو اسم تفرّد الله به فهو اسم له خاصٌّ، قال تعالى: ﴿هَلْ تَعْلَمُ لَهُ سَمِيًّا﴾ [مريم، ٦٥/١٩]، جاء في التفسير أن معناه: هل تعرف أحدًا يسمى اللهَ. وقال آخرون: هو مشتق، ثم منهم من قال: اشتقاقه من «وَلِهَ، يَوْلَهُ، وَلَهًا» إذا فزِع ولجأ، قال الشاعر:[4]

وَلِهْتُ إِلَيْكُم في بلايا تَنُوبُنِي فَأَلْفَيْتُكُم فيها كريما مُمَجَّدا

فمعناه أن الخلق يلجؤون[5] به ويفزعون إليه في حوائجهم. ومنهم من جعله من «الوَلَه» الذي هو التحيُّر، و»الواله» الحيران لفقد الولد ونحوه، و»الوَلَهُ» شدّة الشوق أيضا، قال الشاعر:[6]

وَلِهَتْ نَفْسِي الطَّرُوبُ إليكم وَلَهًا حَالَ دُونَ طَعْمِ الطَّعَامِ[7]

ومعنى الاسم أن الخلق يتحيرون في عظمته وَالِهُونَ من شوق رؤيته، فعلى هذين أصل الاسم: «وِلاَه»[8] أُبدلت الواو همزةً كما قالوا: «وِشَاحٌ» و»إِشَاحٌ» فقيل: «اِلَهٌ» ثم دخلته الألف واللام فقيل: «الاله» ثم حُذفت الهمزةُ تخفيفًا فقيل: «الله». ومنهم من جعل الاسم من «أَلِهَ، يَأْلَهُ» أي دام وثبت، يقال: أَلِهَ بالمكان، أي دام وأقام، وقال[9] الشاعر:[10]

---

١ ط: في الله.
٢ هو أبو عبد الرحمن الخليل بن أحمد الفراهيديّ (ت. ١٧٠هـ/ ٧٨٦م) أستاذ سيبويه النحويّ. ولد ومات في البصرة، لغويّ ومنشئ علم العروض. من تصانيفه: كتاب العين؛ كتاب النّغم؛ كتاب العروض. انظر: طبقات الشعراء لابن المعتز، ٩٥/١؛ نزهة الألباء للأنباري، ص ٤٥؛ الأعلام للزركلي، ٣١٤/٢.
٣ هو أبو إسحاق إبراهيم بن السري الزجاج (ت. ٣١١هـ/٩٢٣م) عالم بالنحو واللغة والتفسير، ولد ومات في بغداد، من كتبه: معاني القرآن والاشتقاق وخلق الإنسان. انظر: طبقات المفسرين للداوودي، ٩/١؛ الأعلام للزركلي، ٤٠/١.
٤ انظر للبيت: مرقاة المفاتيح للملا الهروي، ٥/١.
٥ ط: يلجّون.
٦ البيت للكُمَيت. انظر: الهاشميات للكميت، ص ٢٣؛ تفسير الثعلبي، ٩٨/١ (الفاتحة، ١/١)؛ تهذيب اللغة للأزهري، «وله». وورد في الديوان: وَلِهَتْ نَفْسِي الطَّرُوبُ إليهم وَلَهًا حَالَ دُونَ طَعْمِ الطَّعَامِ
٧ ط: الطاعم.
٨ ط: ولاة.
٩ ح: قال.
١٠ انظر للبيت: تفسير الثعلبي، ٩٨/١ الفاتحة، ١/١.

Öyle bir diyarda kaldık ki izleri (bile) belli değil
Sanki kalıntıları eldeki dövme gibi (belli belirsiz)

Bu durumda Allah isminin anlamı, kadîm, ezelî, dâimî varlık şeklindedir. Bazıları da Allah isminin "kulluk etti" anlamına gelen *elihe-ye'lehu-ilâheten* fiilinden türediğini söylemiştir. A'râf sûresinin 128. âyetinde geçen *ve yezereke ve âliheteke* (Seni de ilâhlarını da terk etsin diye…) ifadesi *ve yezereke ve ilâheteke* (Seni de sana kulluk etmeyi de terk etsin diye…) şeklinde okunmuştur. Şair şöyle demiştir:

Tek ve yegâne ilâh olarak (olduğunu ikrar ederek) ilâhına kulluk et

Teellehe-yeteellehu fiili de kulluk etti anlamına gelir. Şair şöyle demiştir:

Allah iyiliklerini versin şu methiyeci şarkıcı kadınların
Ardımdan "Nasıl da ibadet ehli idi" diye tesbih ve istircâ' okurlar [yani Allah'tan geldik, yine O'na döneceğiz derler]

Buna göre Allah isminin mânası, "kulluk edilmeye lâyık varlık" şeklinde olur. Bazıları Allah kelimesinin "döndü, itimat etti" anlamına gelen "*Elihe ilâ fülân*[in]" fiilinden türemiş olduğunu söylemiştir. Şair şöyle der:

Binek develeri durdurulmuş hâlde iken ben ona dönüp sığındım

Buna göre Allah isminin mânası, "mahlûkatın dönüşü ve tevekkülü O'nadır" şeklinde olur. Bazıları Allah kelimesinin "şaşkınlık, hayret" anlamına gelen *el-eleh* kelimesinden türediğini söylemiştir. Şair şöyle der:

Issız bir çöl ki ortasında göz şaşkına döner
Kupkuru, amansız toz içinde, bir tek bitki bile yok üzerinde

Buna göre Allah isminin mânası, *el-veleh* kelimesinde söylediğimiz gibi olur. Bazıları Allah kelimesinin "Onda sükûn buldum." anlamına gelen "*elihtu ileyhi*" ifadesinden türediğini söylemiştir. Şair şöyle der:

Hadiseler ardı ardına yaşanırken ben onda sükûn buldum

أَلِهْنَا بِدَارٍ ما تَبِينُ رُسُومُها كأنّ بَقَايَاهَا وِشَامٌ عَلَىَ الْيَد [٢٦]

ومعنى الاسم أنه القديم الأزليّ الدائم.[١] ومنهم من جعله من «أَلَهَ، يَأْلَهُ، إلَهَةً» أي عَبَدَ، وفي قراءة بعضهم: «وَيَذَرَكَ وَإِلَهَتَكَ»[٢] أي عِبَادَتَكَ، قال الشاعر:[٣]

وَأْلَهْ إلهَكَ وَاحِدًا مُتَفَرِّدًا

و«تألَّهَ، يتألَّهُ»[٤] أي تعبَّد،[٥] قال الشاعر:[٦]

لِلّه[٧] دَرُّ الغَانِيَاتِ الْمُدَّهِ سَبَّحْنَ وَاسْتَرْجَعْنَ مِنْ تَأَلُّهِ

ومعنى الاسم أنه يَحِقُّ له العبادة. ومنهم من جعله من قولهم: «أَلِهَ إلى فلان» أي رجع إليه واعتمد عليه، قال الشاعر:[٨]

أَلِهْتُ إلَيْهَا وَالرَّكَائِبُ وُقَّفٌ

ومعنى الاسم أن رجوعَ الخلق إليه وتوكُّلَهم عليه. ومنهم من جعله من «الأَلَهِ» الذي هو التحيُّر، قال الشاعر:[٩]

وبِيْدَاءَ تِيهٍ تَأْلَهُ الْعَيْنُ وَسْطَهَا مُخَلَّقَةٍ غَبْرَاءَ صَرْمَاءَ سَمْلَق

ومعناه ما قلنا في «الوَلَه». ومنهم من جعله من قولهم: «أَلِهْتُ إليه» أي سكنت إليه، قال الشاعر:[١٠]

أَلِهْتُ إلَيْهَا والحَوَادِثُ جَمَّةٌ

---

١ ط: + الأبديّ.
٢ الظاهر أنه يشير إلى قوله تعالى: ﴿وَيَذَرَكَ وَاٰلِهَتَكَ﴾ [الأعراف، ١٢٧/٧]، وهذه القراءة نسبت إلى ابن مسعود وابن عباس وأنس ومجاهد وعلقمة وعاصم الجحدريّ والتميميّ وأبو طالوت وأبو رجاء وابن محيصن والحسن البصريّ والضحاك. انظر: تفسير الطبري، ٣٦٧/١٠؛ معجم القراءات لعبد اللطيف الخطيب،١٣٦/٣.
٣ انظر للبيت: تأويلات القرآن للماتريدي، ٣٧٤/١٧.
٤ ح + تألها.
٥ ر: قصد.
٦ البيت لرؤبة بن العجاج، انظر: ديوانه، ص ١٦٥؛ الكامل للمبرد، ١٠٨/٣؛ تفسير الطبري، ١٢١/١-١٢٢. ورد في الديوان:

لِلّه دَرُّ الغَانِيَاتِ الْمُدَّهِ سَبَّحْنَ وَاسْتَرْجَعْنَ مِنْ تألهي.

٧ ط – لله.
٨ انظر للبيت: لسان العرب لابن منظور، «أله»؛ تاج العروس للزبيدي، «أله».
٩ انظر للبيت: تأويلات القرآن للماتريدي، ٣٧٤/١٧.
١٠ انظر للبيت: لسان العرب لابن منظور، «أله»؛ تاج العروس للزبيدي، «أله».

Buna göre Allah isminin mânası, "Yaratılmışların kalpleri O'nu zikretmekle sükûn bulur." şeklindedir. Allah Teâlâ şöyle buyurur: "Dikkat ediniz! Kalpler Allah'ın zikri ile mutmain olur." [er-Ra'd 13/28] Bazıları Allah kelimesinin "yükseldi" anlamına gelen "*elihe*" fiilinden türediğini söylemiştir. Nitekim Araplar güneşi, yüksekliğinden dolayı *el-ilâhe* şeklinde isimlendirirler. Şair şöyle der:

Güneş (el-ilâhe) batacak endişesiyle acele ettik

Buna göre Allah isminin mânası, Allah Teâlâ'nın yüce ve azamet sahibi olduğu şeklindedir.

Bütün bu vecihlere göre *ilâh* kelimesi, kökündeki hemzenin *vâv* harfine dönüşmesi söz konusu olmaksızın *fi'âl* vezninde türetilmiş, ardından -daha önce ifade edildiği üzere- başındaki *hemze* ve *elif-lâm* takısı hazfedilmiştir. Bazıları Allah kelimesinin "yüceldi" anlamına gelen *lâhe-yelûhu* fiilinden türediğini söylemiştir. Buna göre Allah ismi, yüce, ulu, azamet sahibi ve münezzeh anlamına gelir. Bazıları da Allah kelimesinin "perdelendi" anlamına gelen "*lâhe-yelûhu-levh*^{en}" ve "*lâhe-yelîhu-leyh*^{en}" fiilinden türediğini söylemiştir. Şair şöyle der:

Örtünüp perdelendi de bir gün olsun dışarı çıktığı bilinmedi
Ah keşke çıksaydı da kendisini görseydik!

Bu durumda Allah isminin anlamı, O'nun zâtını dünya ehlinin gözlerinden perdelediği ve onlar cennette iken kendisini göstermeyi vaad ettiği şeklindedir. Bu iki veche göre "*Allah*" kelimesi, herhangi bir hazif söz konusu olmaksızın, kelimenin aslına dayanır. Yine bu formda ve başında *elif-lâm* takısı olmadan kullanımı da nakledilir. Şair şöyle der:

Büyük ilâh(lar)ı onu işitir

Bir başkası nidâ (dua) kabilinden şöyle der:

Allah'ım! Bu Cürhüm (kabilesi) senin (halis) kullarındır
(Diğer) insanlar yeni, onlar ise kadîm kullarındır [yani sana öteden beri inananlardır]

ومعنى الاسم أن قلوب الخلق تسكن بذكره، قال الله تعالى: ﴿أَلَا بِذِكْرِ اللَّهِ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوبُ﴾ [الرعد، ٢٨/١٣]. ومنهم من جعله من «أَلِهَ» أي ارتفع، والعرب تسمي الشمس الإلهَة لرفعتها، قال الشاعر:[١]

وأعْجَلنا الإلاهةَ أن تَؤُبَا

ومعنى الاسم أنه العلي العظيم.

فعلى هذه الوجوه «إله» فِعَالٌ على أصل الكلمة من غير إبدال همزة عن واو، ثم حُذفت الهمزة مع الألف واللام لما مر. ومنهم من جعله من «لاَهَ، يَلُوهُ» أي علا، ومعناه: أنه العليّ العالي العظيم[٢] المتعالي. ومنهم من جعله من «لاَهَ، يَلُوهُ، لَوْهًا» و«لاَهَ، يَليهُ، لَيْهًا» أي احتجب، قال الشاعر:[٣]

لَاهَتْ فَمَا عُرِفتْ يَوْمًا بِخَارِجَةٍ يَا لَيْتَهَا خَرَجَتْ حَتىَّ رَأَيْنَاهَا

فمعناه أنه حَجَب أبصارَ أهل الدنيا عن رؤيته ووعدهم لقاءه وهم في جنّته. وعلى هذين الوجهين قولنا: «الله» هو على الأصل من غير حذف، وقد ورد أيضا بهذه الصيغة فيما ليس في أوله ألف ولام، قال الشاعر:[٤]

يسمعها لاَهُهُ الكُبَار

وقال آخر[٥] في النداء:[٦]

لاَهُمَّ إنَّ جُرْهُمًا عِبَادُك النَّاسُ طِرْفٌ وَمِنْهُم[٧] تِلَادُك

١ انظر للبيت: المخصص لابن سيده، ٦٣/٤؛ أوله: تَرَوَّحْنَا من اللَّعْبَاءِ قَصراً.
٢ ط ر – العظيم.
٣ انظر للبيت: تفسير الثعلبي، ٩٨/١ (الفاتحة، ١/١)؛ تفسير القرطبي، ١٠١/١٧ (النجم، ١٩/٥٣-٢٢).
٤ انظر للبيت: تفسير الطبري، ٣٠٢/٥ (آل عمران، ٢٦/٣)؛ جمهرة اللغة لابن دريد، «برك»؛ تفسير أبي حيان، ٢٨/١ (الفاتحة، ١/١-٧).
٥ ط: آخرون.
٦ انظر للبيت: تفسير مقاتل بن سليمان، ١٢٥/٣ (الحج، ٣٠/٢٢). ورد فيه: لبيك إنَّ جُرْهُمًا عِبَادُك النَّاسُ طِرْفٌ وَمِنْهُم تِلَادُك.
٧ ط ر: وهم.

İşte bunlar kelimenin türeyişi konusundaki on görüştür. Geriye ilginç ve oldukça hoş bir görüş daha kaldı. Buna göre kelimenin aslı [Allah'a delâlet etmek üzere] kinaye olarak kullanılan *hâ* harfi idi, çünkü insanlar daha önce işitilmiş bir isim bilmedikleri için bu mânaya işaret etmek üzere içlerindeki fıtrî delâletten yola çıkarak bu kelimeyi kullandılar. Daha sonra buna mülkiyet anlamı katan *lâm* harfini ilâve ettiler, böylece kelime "*leh*" şeklini aldı. Bununla, "Yaratma ve emir O'na aittir." mânasını kast ediyorlardı. Ardından tâzim ifade etmek üzere bu kelimeyi seslendirirken biraz uzattılar ve böylece kelime "*lâh*" şeklini aldı. Sonra yine yüceltme maksadıyla kelimenin başına *elif-lâm* takısı eklediler ve kelime "*Allah*" hâlini aldı. Nahivcilerden kimi şöyle der: Bu kelimenin başına *elif-lâm* takısı, başından hazfedilmiş olan *hemze*nin yerine konulmak üzere ilâve edilmiştir, bu yüzden de bu *elif-lâm* takısı, yerine kullanıldığı *hemze* gibi kelimenin ayrılmaz parçasıdır. Bu nedenle "*Yâ Rahmân*", "*Yâ Rahîm*" ve benzeri nidâ ifadelerinde ilâhî ismin başındaki *elif-lâm* takısı düşürülürken "*Yâ Allah*" nidâsında *elif-lâm* takısı düşürülmez.

Ka'b el-Ahbâr'ın şöyle dediği rivayet edilir: Dâvûd aleyhisselâm *elih* ve *ulûh* idi, yani her hâlinde Allah'ı anar, dilinden hiç *ilâhî*, *ilâhî* (Ey Allah'ım!) ifadesini düşürmezdi.

Ca'fer es-Sâdık şöyle demiştir: Allah Teâlâ bu isminde gayb hâlinden sözüne, sözünden kalemine, kaleminden levhine, levhinden vahyine, vahyinden de nebîlerine, velî kullarının kalplerine sekinet ibraz buyurdu.

Mine'ş-şeytân (şeytandan) ifadesindeki "*min*" harfi dilde pek çok mânada kullanılır. Burada ise şu üç anlamdan birinde kullanılmıştır: Ya "Sonra insanların akın ettikleri yerden siz de akın edin." [el-Bakara 2/199] âyetinde olduğu gibi başlangıç anlamında, ya "Onlar oradan çıkacak değillerdir." [el-Mâide 5/37] âyetinde olduğu gibi intikal anlamında ya da fiili geçişli (müte'addî) yapmak için kullanılmıştır. Çünkü bu fiilin [yani sığınma fiilinin] devamında zikredilen isim [yani şeytan ismi] ile ilişkilendirilmesi dil bakımından sadece bu kelimeye [yani isti'âze cümlesine] mahsus bir durumdur. Birinci ve ikinci seçenekte anlam şöyle olur: Sığınmak şeytandan ayrılmakla başlar, Allah'a vuslat ile tamamlanır. Bu, mâsivâdan Allah'a intikaldir.

Şeytan İblis'tir. Bu kelimenin türeyişi konusunda on görüş vardır.

1. Şeytan kelimesi "uzaklık" anlamındaki *eş-şütûn* kökünden gelir. Şair şöyle der:

فهذه عشرة أوجه في الاشتقاق، وبقي وجه لطيف غريب، قيل: كان أصله [٧أ] هاء الكناية؛ وذلك أنهم أشاروا إليه بما وُضع في نفوسهم من دلالة الفطرة إذا[١] لم يعلموا اسما مسموعا، ثم أدخلوا عليه لاَمَ المِلك فصار «له»، يعنون: «له الخلقُ والأمرُ»، ثمّ مدُّوا بها أصواتَهم تعظيما فقالوا: «لاهْ»، ثم وصلوه بالألف واللام للتفخيم فصار «الله». ومن النحويين من قال: أُدخلت الألف واللام فيه بدلا عن الهمزة المحذوفة منه فلزمتا الكلمة لزومَ تلك الهمزة ولهذا لم تَسْقُطا عند النداء «يا ألله» كما سقطتا من غيره من الأسماء يا رحمن، يا رحيم ونحوه.

وعن كعب الأحبار رضي الله عنه قال: كان داود عليه السلام أَلِهَا أَلُوهًا أي مُولَعًا بمقاله في كل أحواله «إلَهِي، إلَهِي».

وقال[٢] جعفر الصادق رضي الله عنه: في هذا الاسم أبرزه الله تعالى من غيبه[٣] إلى قوله ومن قوله إلى قلمه ومن قلمه إلى لوحه ومن لوحه إلى وحيه ومن وحيه إلى أنبيائه سكينة لقلوب أوليائه.

وقولنا: «من الشيطان»، كلمة «مِنْ» في اللغة لأشياء، وهنا تكون لأحد معان ثلاثة: إمّا للابتداء كما في قوله تعالى: ﴿ثُمَّ اَفِيضُوا مِنْ حَيْثُ اَفَاضَ النَّاسُ﴾ [البقرة، ١٩٩/٢]، وإمّا للانتقال كما في قوله تعالى: ﴿وَمَا هُمْ بِخَارِجِينَ مِنْهَاْ﴾ [المائدة، ٣٧/٥]، وإمّا للتعدية؛ فإن وقوع هذا الفعل على الاسم المذكور بعده مختص بهذه الكلمة لغةً. وتحقيق المعنى الأول والثاني أن العَوْذَ يُبْتَدَاُ بالانفصال من الشيطان ويتمّ بالاتصال بالله، وهو انتقال من غير الله إلى الله.

والشيطان هو إبليس، وفي اشتقاقه عشرة أقاويل:

أحدها: أنه من الشُّطُون وهو البُعْد، قال الشاعر:[٤]

١ ط ر: إذ.
٢ ر: فقال.
٣ ر: غيبه.
٤ البيت لنابغة بني شيبان، انظر: ديوانه، ص ٣٤؛ الزاهر للأنباري، ٥٦/١.

Uzak bir beldeye vardıktan sonra Ne döner oldu ne de döndürülür

Bu durumda kelimenin mânası, "rahmetten uzaklaştırılmış" şeklindedir.

2. Kelime "helâk oldu" anlamındaki *şâte-yeşîtu* fiilinden gelir. Şair A'şâ şöyle der:

İyi biliriz ölümcül darbenin nereye vurulacağını
Nice koç yiğitler devrilmiştir mızraklarımızın ucunda

Bu durumda kelimenin mânası, "iki cihanda helâk olan" şeklindedir.

3. Kelime "yaktı" anlamındaki *şeyyeta eş-şey'e* ifadesinden ve yine "öfkeden yanıp tutuştu" anlamındaki *isteşâde gadab*^{en} ifadesinden türemiştir. Bu durumda kelimenin mânası, "dünyada ayrılık ateşi ile âhirette ise ceza ateşi ile yakılacak olan" şeklindedir.

4. Kelime "âsi, gemlenmez at" anlamındaki *feres*^{ün} *şetûn*^{ün} ifadesinden gelir. Bu durumda kelimenin mânası, "isyankâr, söz dinlemez" şeklindedir.

5. Kelime "uzun ip" anlamındaki *eş-şetan* kökünden gelir. Bu durumda kelimenin mânası, "azgınlıkta ileri giden, işi isyana uzatan/vardıran" şeklindedir.

6. Kelime "yerinde durmaz, hareketli" anlamındaki *feres*^{ün} *şeytân*^{ün} ifadesinden gelir. Bu durumda kelimenin mânası, "kibirli, kendini üstün gören" şeklindedir.

7. Şeytan her cinsin dik başlı ve söz dinlemez olanıdır, bu nedenle yılana da şeytan denilir. Allah Teâlâ, "Onun başı sanki şeytanların başları gibidir." [es-Sâffât 37/65] buyurmuştur ki bu âyette "şeytanlar" ifadesinden kasıt yılanlardır. Şair Cerîr şöyle der:

Bir zamanlar sevda şiirlerimden ötürü beni şeytan diye çağırırlardı
Ama ben şeytan olunca hepsi beni hor görmeye başladı

فأَضْحَتْ بعدما وصَلَتْ بدارٍ شُطُونٍ[1] لا تُعادُ ولا تَعُودُ

ومعناه المُبَعَّدُ من الرحمة.

والثاني: أنه من قولهم: «شَاطَ، يَشِيطُ» أي هَلَكَ، قال الأعشى:[2]

قَدْ نَطْعَنُ الْعَيْرَ في مَكْنُونِ فَائِلِهِ وَقَدْ يَشِيطُ عَلَىَ أرمَاحِنَا البَطَلُ[3]

ومعناه: «الهالك في الدارين».

والثالث: أنه من قولهم: «شَيَّطَ الشيءَ» أي أحْرَقَهُ و«استَشَاطَ غَضَبًا» أي احترق، ومعناه: المُحرَقُ[4] في الدنيا بنار الفُرقة وفي العقبى[5] بنار[6] العقوبة.

والرابع: أنه من قولهم: «فَرَسٌ شُطُونٌ» أي جموحٌ زموحٌ، ومعناه: العصِيُّ الأبِيُّ.

والخامس: أنه من «الشَّطَن» وهو الحبل الطويل المديد، ومعناه: المتمادي في الطغيان المُمتَدُّ إلى العصيان. [٧ب]

والسادس: أنه من قولهم: «فَرَسٌ شَيْطَانٌ»[7] أي مَرِحٌ نشِيطٌ، ومعناه:[8] المتكبّر والمترفّع.

والسابع: أن الشيطان هو العاتي والمتمرّد[9] من كل جنس ولذلك سُمّي[10] الحيّةُ شيطانًا، قال تعالى: ﴿طَلْعُهَا كَأَنَّهُ رُؤُسُ الشَّيَاطِينِ﴾ [الصافات، ٦٥/٣٧]، أي الحيَّاتِ، وقال[11] جرير:[12]

أيَّامَ يَدْعُونَنِي الشيطانَ من غَزَلِي وهُنَّ يَهْوَيْنَنِي إذ كُنْتُ شَيْطَانا[13]

---

١ ر: شَطون | وفي الديوان: شَطون.

٢ هو الأعشى الكبير أبو بصير ميمون بن قيس بن جندل (ت. ٧هـ/٦٢٩م) ولد بقرية باليمامة يقال لها منفوحة وفيها داره وبها قبره؛ ويقال إنه كان نصرانياً ووفد إلى مكة يريد النبيّ صلى الله عليه وسلم ومدحه بقصيدته. انظر: معجم الشعراء للمرزباني، ص ٤٠١؛ تاريخ دمشق لابن عساكر، ٣٢٧/٦١؛ الأعلام للزركلي، ٣٤١/٧.

٣ انظر للبيت: ديوانه، ص ٦٣؛ الحيوان للجاحظ، ٢٢٣/٣؛ الزاهر للأنباري، ٥٦/١؛ المخصص لابن سيده، ١٦٧/١. ورد في الديوان:

قَدْ نَخْضِبُ الْعَيْرَ من مَكْنُونِ فَائِلِهِ وَقَدْ يَشِيطُ عَلَىَ أرمَاحِنَا البَطَلُ.

٤ ط: المحترق؛ ر: المحرقة.

٥ ط ر: وغدا.

٦ ر + الحرقة.

٧ ح: شيطن.

٨ ط: فمعناه.

٩ ط ر: المتمرد.

١٠ ح ر: سميت.

١١ ر: قال.

١٢ هو جرير بن عَطِيَّة بن الخطفىّ (ت. ١١٠ هـ/ ٧٢٨ م) ولد ومات في اليمامة. وعاش عمره كله يناضل شعراء زمنه ويساجلهم وهو من أغزل الناس شعرا، وقد جمعت نقائضه مع الفرزدق في ثلاثة أجزاء وديوان شعره في جزأين. انظر: طبقات فحول الشعراء للجمحي، ٢٩٧/٢؛ تاريخ دمشق لابن عساكر، ٨٦/٧٢؛ الأعلام للزركلي، ١١٩/٢.

١٣ انظر للبيت: ديوانه، ص ٤٩٣؛ مجمل اللغة لابن فارس، ٥٠٢/١. ورد في الديوان: أزْمَانَ يَدْعُونَنِي الشيطانَ من غَزَلِي و كُنَّ يَهْوَيْنَنِي إذ كُنْتُ شَيْطَانا.

8. Kelime "eti dumana boğdu, iyi pişiremedi" anlamındaki *şeyyeta el-lahme* ifadesinden gelir. Bu durumda kelimenin mânası, "her şeyi ifsat eden, hiçbir şeyin ıslahına sahip olmayan" şeklindedir.

9. Kelime "yağ ile dolu (yağlı, besili) at" anlamındaki *feresun mişyâtun* ifadesinden gelir. Bu durumda kelimenin mânası, "çirkinlik, kötülük, şer ve tuzakla dolu" şeklindedir.

10. Kelime "bâtıl oldu, geçersiz oldu" anlamındaki *şâte* ifadesinden gelir. Bu durumda kelimenin mânası, "ameli bâtıl, emeli boşa çıkan" şeklindedir.

Şeytan kelimesinin *eş-şütûn* ve *eş-şetan* köklerinden türediği kabul edilirse o zaman bu kelime *fey'âl* veznindedir. Ama eğer şeytan kelimesinin *eş-şeyt, et-teşyît* ve *el-mişyât* köklerinden türediğini düşünecek olursan, o zaman kelime *fa'lân* veznindedir. Daha doğru olan birinci seçenektir, çünkü şair kelimeyi, sonunda *nûn* harfini de içerecek şekilde *fâil* formunda kullanmıştır. Nitekim Ümeyye b. Ebü's-Salt şöyle der:

(Hz. Süleyman) Hangi şeytan kendisine karşı gelse onu yakalar
Ve onu zincire vurup hapse atardı

İsti'âzedeki *er-racîm* ifadesine gelince, Kisâî Allah Teâlâ'nın "Eğer yakınların olmasaydı seni taşa tutardık (kınardık)." [Hûd 11/93] âyetindeki *raceme* fiilinin kınama anlamına geldiğini, bu yüzden isti'âzedeki *er-racîm* ifadesinin de "kınanmış" anlamına geleceğini söylemiştir. Bir görüşe göre bu kelime "en feci şekilde helâk edilmiş" anlamına gelir ve taşla recmedilmek ifadesinden türemiştir. Çünkü taşla recmedilmek ölümlerin en beteridir. Bir diğer görüşe göre bu kelime "atmak" anlamındaki *er-recm* kökünden türemiştir. Hak Teâlâ "gaybı taşlayarak…" [el-Kehf 18/22] buyurmuştur ki buradaki taşlamak kelimesi (bilmeden) atmak anlamına gelir. Sonra bu kelime *fe'îl* vezninde olmakla beraber kimilerine göre *fâil* mânasındadır ve anlamı, "Âdemoğullarını türlü belâlara ve felaketlere atan" şeklindedir. Kimilerine göre ise *mef'ûl* mânasındadır ve anlamı,

والثامن: أنه من قولهم: «شيَّطَ اللَّحْمَ» أي دخَّنه ولم يُنْضِجْهُ، ومعناه: أنه مفسد كل شيء وما به[1] صلاح[2] شيء.

والتاسع: أنه من قولهم «فَرَسٌ مِشْيَاطٌ» أي مُمْتَلِئٌ سِمنًا، ومعناه: أنه مُمْتَلِئٌ[3] خُبْثا ونُكْرا وشرا ومكرا.

٥ والعاشر: أنه من قولهم: «شَاطَ» أي بطل، ومعناه: أنه الباطل عملُه الخائبُ أملُه.

وإذا جُعل اشتقاقه من الشُّطُون والشَّطَن فهو فَيْعَالُ، وإذا جعلته من الشّيْط والتَّشْيِيط والمِشْياط فهو فَعْلَانُ. والأصحّ هو[4] الأول؛[5] لأن الشاعر أخرجه على لفظ الفاعل بالنون، فقال أميّة بن أبي الصّلت:[6]

أَيُّمَا شَاطِنٍ عَصَاهُ عَكَاهُ وَرَمَاهُ فِي الْقَيْدِ وَالأَغْلَال[7]

١٠ وقولنا: «الرجيم»، قال الكسائيّ:[8] هو المشتوم من قوله ﴿وَلَوْلَا رَهْطُكَ لَرَجَمْنَاكَ﴾[هود، ٩٣/١١] أي شتمناك.[9] وقيل: هو المُهْلَك بأقبح وجه، مأخوذٌ من الرَّجم بالحجارة؛ لأنه أقبح القتلات. وقيل: هو من الرَّجْمِ وهو الرَّمْيُ، قال تعالى: ﴿رَجْمًا بِالْغَيْبِ﴾ [الكهف، ٢٢/١٨] أي رميا. ثم هو فعيل بمعنى الفاعل عند بعضهم ومعناه: أنه رامى بني آدم بالدواهي والبلايا، وبمعنى المفعول عند آخرين ومعناه:

---

١ ط: له.
٢ ر + كل.
٣ ط - سِمنًا ومعناه أنه مُمْتَلِئٌ، صح هامش.
٤ ح - هو؛ ر - والأصحّ هو.
٥ ر: والأول أصح.
٦ ح ط ر- أميّة بن أبي الصّلت |هو أميّة بن عبد الله أبي الصّلت بن أبي ربيعة الثقفيّ (ت. ٥ هـ/ ٦٢٦م) شاعر جاهليّ من أهل الطائف قدم دمشق قبل الإسلام، وكان مطلعاً على الكتب القديمة، رحل إلى البحرين فأقام ثماني سنين ظهر في أثنائها الإسلام وعاد إلى الطائف فسأل عن خبر رسول الله صلى الله عليه وسلم فقدم عليه بمكة وسمع منه آيات من القرآن وانصرف عنه فتبعته قريش تسأله عن رأيه فيه فقال: أشهد أنه على الحق، قالوا: فهل تتبعه؟ فقال: حتى أنظر في أمره، وخرج إلى الشام وهاجر رسول الله صلى الله عليه وسلم إلى المدينة، وحدثت وقعة بدر وعاد أمية من الشام يريد الإسلام، فعلم بمقتل أهل بدر وفيهم ابنا خال له فامتنع، وأقام في الطائف إلى أن مات. أخباره كثيرة، وشعره من الطبقة الأولى. انظر: تاريخ دمشق لابن عساكر، ٢٥٥/٩؛ الأعلام للزركلي، ٢٣/٢.
٧ انظر للبيت: الجيم لإسحاق بن مرار الشيباني، ٢٩٢/٢؛ جمهرة اللغة لابن دريد، «عكو»؛ تاج العروس للزبيدي، «شطن».
٨ هو أبو الحسن عليّ بن حَمْزَة الكسَائيّ أحد الْقُرَّاء السَّبعة، أخذ علم النحو عن الرُّؤَاسِيّ (ت. ١٨٩ هـ / ٨٠٥ م) ولد في إحدى قراها وتعلم بها، وتنقل في البادية وسكن بغداد، وتوفي بالريّ، عن سبعين عاما. وهو مؤدب الرشيد العباسيّ وابنه الأمين. انظر: تاريخ العلماء النحويين للتنوخي، ص ١٩٠؛ نزهة الألباء لكمال الدين الأنباري، ص ٥٨؛ معجم الأدباء لياقوت الحموي، ١٧٣٧/٤؛ الأعلام للزركلي، ٢٨٣/٤.
٩ ط ر- أي شتمناك.

"lânete uğradığı zaman melekler tarafından göklerden atılmış" şeklindedir. Bir başka görüşe göre bu kelimenin mânası, "kendisine yönelen gök taşlarının hedefi olmuş" şeklindedir. Hak Teâlâ "Biz onu (gökteki burçları) şeytanlar için atılan taşlar hâline getirdik." [el-Mülk 67/5] buyurmuştur.

er-Racîm şeytan için bir kınama ifadesidir, haddizatında Kur'ân'da onun çok sayıda uğursuz ismi, kınanma anlamı taşıyan niteliği vardır. Bu isimler şunlardır: "İblis", "şeytan", "Sakın o aldatıcı sizi Allah hakkında aldatmasın." [Fâtır 35/5] âyetinde olduğu üzere "aldatıcı", "vesvese verici", "fısıldayıcı", "Ve o kâfirlerden oldu." [Sâd 38/74] âyetinde olduğu üzere "kâfir", "Derhal çık, çünkü sen aşağılıklardansın" [el-A'râf 7/13] âyetinde olduğu üzere "aşağılık", "Ve orayı her türlü inatçı şeytandan korumak üzere" [es-Sâffât 37/7] âyetinde olduğu üzere "inatçı", "Bir tek azgın şeytan hariç" [en-Nisâ 4/117] âyetinde olduğu üzere "azgın", "Onlara şeytandan bir vesvese/fitne dokunduğunda" [el-A'râf 7/201] âyetinde olduğu üzere "vesveseci/fitneci", "Sakın şeytan sizi fitneye sevk edip aldatmasın." [el-A'râf 7/27] âyetinde olduğu üzere "fitneci", "Ve din gününe dek lânetim senin üzerinedir." [Sâd 38/78] âyetinde olduğu üzere "mel'ûn", "Yerilmiş ve kovulmuş olarak çık oradan" [el-A'râf 7/18] âyetinde olduğu üzere "yerilmiş ve kovulmuş", "Kovulmak üzere her taraftan taşa tutulurlar." [es-Sâffât 37/8-9] âyetinde olduğu üzere "taşa tutulmuş", "Ve şeytan Rabbine karşı nankör oldu." [el-İsrâ 17/27] âyetinde olduğu üzere "nankör", "Ve şeytan insan için rezil rüsva edicidir." [el-Furkān 25/29] âyetinde olduğu üzere "rezil rüsva edici", "Muhakkak şeytan Rahmân'a karşı isyankârdır." [Meryem 19/44] âyetinde olduğu üzere "isyankâr", "Muhakkak şeytan sizin için düşmandır." [Fâtır 35/6] âyetinde olduğu üzere "düşman", "Muhakkak şeytan düşmandır ve apaçık bir saptırıcıdır." [el-Kasas 28/15] âyetinde olduğu üzere "saptırıcı".

Kur'ân'da şeytanın nitelikleri ve fiilleri arasında şunlar sayılmıştır: "Kaçındı ve kibirlendi." [el-Bakara 2/34], "Ben ondan daha hayırlıyım, dedi." [el-A'râf 7/12], "Secde edecek değilim, dedi." [el-Hicr 15/33], "Ve şeytan o ikisinin ayağını kaydırdı." [el-Bakara 2/36], "Onların aslında şeytan ayaklarını kaydırdı." [Âl-i İmrân 3/155], "O Rabbinin emrinden çıktı." [el-Kehf 18/50], "O ikisine yeminler etti." [el-A'râf 7/21], "O ikisini hile ile aldattı." [el-A'râf 7/22], "Tıpkı ebeveyninizi cennetten çıkardığı gibi…" [el-A'râf 7/27], "Ve şeytan ona unutturdu." [Yûsuf 12/42], "Bana bunu şeytandan başkası unutturmadı." [Kehf 18/63], "Gerçekten şeytan bana bir yorgunluk ve eziyet verdi." [Sâd 38/41],

أنه مرميٌّ من السموات بإلقاء الملائكة حين لُعن. وقيل: إنه المرميُّ بشُهُب السماء[1] إذا قصدها، قال تعالى: ﴿وَجَعَلْنَاهَا رُجُومًا لِلشَّيَاطِينِ﴾ [الملك، ٥/٦٧].

ثم هذه صفة مذمومة للشيطان، وله في القرآن أسماء مشؤومة وصفات مذمومة، وهي: إبليس والشيطان والغَرور في قوله تعالى: ﴿وَلَا يَغُرَّنَّكُمْ بِاللهِ الْغَرُورُ﴾ [فاطر، ٥/٣٥]، والوسواس والخناس والكافر: ﴿وَكَانَ مِنَ الْكَافِرِينَ﴾ [ص، ٧٤/٣٨]، والصاغر: ﴿فَاخْرُجْ اِنَّكَ مِنَ الصَّاغِرِينَ﴾ [الأعراف، ١٣/٧]، والمارد: ﴿وَحِفْظًا مِنْ كُلِّ شَيْطَانٍ مَارِدٍ﴾ [الصافات، ٧/٣٧]، والمريد: ﴿اِلَّا شَيْطَانًا مَرِيدًا﴾ [النساء، ١١٧/٤]، والطائف: ﴿اِذَا مَسَّهُمْ طَآئِفٌ مِنَ الشَّيْطَانِ تَذَكَّرُوا﴾ [الأعراف، ٢٠١/٧]، والفاتن: ﴿لَا يَفْتِنَنَّكُمُ الشَّيْطَانُ﴾ [الأعراف، ٢٧/٧]، والملعون: ﴿وَاِنَّ عَلَيْكَ لَعْنَتِى اِلٰى يَوْمِ الدِّينِ﴾ [ص، ٧٨/٣٨]، [٨] والمذؤوم والمدحور، قال: ﴿اخْرُجْ مِنْهَا مَذْؤُمًا مَدْحُورًا﴾ [الأعراف، ١٨/٧]، والمقذوف: ﴿وَيُقْذَفُونَ مِنْ كُلِّ جَانِبٍ دُحُورًا﴾[الصافات ٨/٣٧-٩]، والكفور: ﴿وَكَانَ الشَّيْطَانُ لِرَبِّهِ كَفُورًا﴾[الإسراء ٢٧/١٧]، والخذول: ﴿وَكَانَ الشَّيْطَانُ لِلْاِنْسَانِ خَذُولًا﴾[الفرقان، ٢٩/٢٥]، والعصيّ: ﴿اِنَّ الشَّيْطَانَ كَانَ لِلرَّحْمٰنِ عَصِيًّا﴾ [مريم، ٤٤/١٩]، والعدوّ: ﴿اِنَّ الشَّيْطَانَ لَكُمْ عَدُوٌّ﴾ [فاطر، ٦/٣٥]، والمضلّ: ﴿اِنَّهُ عَدُوٌّ مُضِلٌّ مُبِينٌ﴾ [القصص، ١٥/٢٨].

ومن[2] صفاته وأفعاله: ﴿اَبٰى وَاسْتَكْبَرَ﴾ [البقرة، ٣٤/٢]، ﴿قَالَ اَنَا خَيْرٌ مِنْهُ﴾ [الأعراف، ١٢/٧]، ﴿قَالَ لَمْ اَكُنْ لِاَسْجُدَ﴾ [الحجر، ٣٣/١٥]، ﴿فَاَزَلَّهُمَا الشَّيْطَانُ﴾ [البقرة، ٣٦/٢]، ﴿اِنَّمَا اسْتَزَلَّهُمُ الشَّيْطَانُ﴾ [آل عمران، ١٥٥/٣]، ﴿فَفَسَقَ عَنْ اَمْرِ رَبِّهٖ﴾ [الكهف، ٥٠/١٨]، ﴿وَقَاسَمَهُمَآ﴾ [الأعراف، ٢١/٧]، ﴿فَدَلّٰيهُمَا بِغُرُورٍ﴾ [الأعراف، ٢٢/٧]، ﴿كَمَآ اَخْرَجَ اَبَوَيْكُمْ مِنَ الْجَنَّةِ﴾ [الأعراف، ٢٧/٧]، ﴿فَاَنْسٰيهُ الشَّيْطَانُ﴾ [يوسف، ٤٢/١٢]، ﴿وَمَآ اَنْسَانِيهُ اِلَّا الشَّيْطَانُ﴾ [الكهف، ٦٣/١٨]، ﴿اَنِّى مَسَّنِىَ الشَّيْطَانُ بِنُصْبٍ وَعَذَابٍ﴾ [ص، ٤١/٣٨]،

---

١ ر: السموات.
٢ ر – ومن.

"Şeytan onun temennisine [bir şey] karıştırır." [el-Hac 52/22], "Şeytan benimle kardeşlerimin arasını açtı." [Yûsuf 12/100], "Şeytan elbet onların arasını açar." [el-İsrâ 17/53], "Şeytan onları etkisi altına aldı." [el-Mücâdele 58/19], "Hani şeytan onlara amellerini süslü göstermişti." [el-Enfâl 8/48], "Şeytan onlara süslü gösterdi ve kendilerini yanlış emellere sevk etti." [Muhammed 47/25], "Şeytan aslında içki ve kumar ile sizin aranızda kin ve düşmanlık oluşturmak, sizi Allah'ı zikretmekten ve namazdan alıkoymak ister." [el-Mâide 5/91], "Şeytan size sadece kötülüğü, çirkin işleri ve bilmediğiniz şeyleri Allah hakkında söylemenizi emreder." [el-Bakara 2/169], "Şeytan sizi fakirlikle korkutur ve size çirkin işleri emreder." [el-Bakara 2/268], "O sadece kendi taraftarlarını yakıcı azabın halkından olmaya çağırır." [Fâtır 35/6], "Şeytanın çarptığı kimse…" [el-Bakara 2/275], "Şeytanın ayarttığı kimse gibi…" [el-En'âm 6/71], "Ve şeytanların dürtmelerinden…" [el-Mü'minûn 23/97], "Şeytan dedi ki: Onları [saptırmak için] senin dosdoğru yolunun üzerine muhakkak oturacağım." [el-A'râf 7/16], "[Şeytan dedi ki] Onun soyunu hükmüm altına alacağım." [el-İsrâ 17/62], "[Şeytan dedi ki] Senin kullarından mutlaka mukadder bir pay alacağım." [en-Nisâ 4/118], "[Şeytan dedi ki] Onları saptıracağım, onları kuruntulara sevk edeceğim ve onlara emredeceğim…" [en-Nisâ 4/119], "[Şeytan dedi ki] Senin izzetine yemin ederim ki onların hepsini azdıracağım." [Sâd 38/82].

Şeytanın kötülüklerini ve rezilliklerini en kuşatıcı bir şekilde ifade eden isim *er-racîm* ismidir, çünkü bu isim *er-râcim* (taşlayan) anlamında anlaşılırsa o zaman ondan sadır olan bütün suçları kapsar, eğer *el-mercûm* (taşlanan) anlamında anlaşılırsa o zaman da onun maruz kaldığı (kalacağı) bütün cezaları kuşatır. Bu nedenle isti'âzede şeytanın diğer isim ve nitelikleri değil, bu ismi zikredilmiştir. *Eûzü billâhi mine'ş-şeytâni'r-racîm* şeklindeki isti'âze, şeytandan Allah'a sığınma ifadeleri içerisinde en uygun olanıdır. Bununla beraber insanların (âlimlerin) bu konuda başka tercihleri de vardır ki bunlarla ilgili rivayetler de mevcuttur.

Hz. Peygamber aleyhisselâmın şöyle isti'âze yaptığı rivayet edilmiştir: Allah'ın acı (elîm) azabından ve şeytanların dürtmelerinden O'nun büyük (azîm) olan affına sığınırım. Muhakkak ki Allah işiten ve bilendir.

Hz. Ebû Bekir'in şöyle isti'âze yaptığı rivayet edilmiştir: Bütün hasetçi ve âsi şeytanlardan bir ve şeref sahibi olan Allah'a sığınırım. Muhakkak ki Allah işiten ve bilendir.

﴿اَلْقَى الشَّيْطَانُ فِىٓ اُمْنِيَّتِهٖ﴾ [الحج، ٢٢/٥٢]، ﴿نَزَغَ الشَّيْطَانُ بَيْنِى وَبَيْنَ اِخْوَتِىْ﴾ [يوسف، ١٢/١٠٠]، ﴿اِنَّ الشَّيْطَانَ يَنْزَغُ بَيْنَهُمْ﴾ [الإسراء، ١٧/٥٣]، ﴿اِسْتَحْوَذَ عَلَيْهِمُ الشَّيْطَانُ﴾ [المجادلة، ٥٨/١٩]، ﴿وَاِذْ زَيَّنَ لَهُمُ الشَّيْطَانُ اَعْمَالَهُمْ﴾ [الأنفال، ٨/٤٨]، ﴿الشَّيْطَانُ سَوَّلَ لَهُمْ وَاَمْلٰى لَهُمْ﴾ [محمد، ٤٧/٢٥]، ﴿اِنَّمَا يُرِيدُ الشَّيْطَانُ اَنْ يُوقِعَ بَيْنَكُمُ الْعَدَاوَةَ وَالْبَغْضَاءَ فِى الْخَمْرِ وَالْمَيْسِرِ وَيَصُدَّكُمْ عَنْ ذِكْرِ اللهِ وَعَنِ الصَّلٰوةِ﴾ [المائدة، ٥/٩١]، ﴿اِنَّمَا يَأْمُرُكُمْ بِالسُّوٓءِ وَالْفَحْشَآءِ وَاَنْ تَقُولُوا عَلَى اللهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ﴾ [البقرة، ٢/١٦٩]، ﴿اَلشَّيْطَانُ يَعِدُكُمُ الْفَقْرَ وَيَأْمُرُكُمْ بِالْفَحْشَآءِ﴾ [البقرة، ٢/٢٦٨]، ﴿اِنَّمَا يَدْعُوا حِزْبَهُ لِيَكُونُوا مِنْ اَصْحَابِ السَّعِيرِ﴾ [فاطر، ٣٥/٦]، ﴿يَتَخَبَّطُهُ الشَّيْطَانُ مِنَ الْمَسِّ﴾ [البقرة، ٢/٢٧٥]، ﴿كَالَّذِى اسْتَهْوَتْهُ الشَّيَاطِينُ﴾ [الأنعام، ٦/٧١]، ﴿مِنْ هَمَزَاتِ الشَّيَاطِينِ﴾ [المؤمنون، ٢٣/٩٧]، ﴿لَاَقْعُدَنَّ لَهُمْ صِرَاطَكَ الْمُسْتَقِيمَ﴾ [الأعراف، ٧/١٦]، ﴿لَاَحْتَنِكَنَّ ذُرِّيَّتَهٗ﴾ [الإسراء، ١٧/٦٢]، ﴿لَاَتَّخِذَنَّ مِنْ عِبَادِكَ نَصِيبًا مَفْرُوضًا﴾ [النساء، ٤/١١٨]، ﴿وَلَاُضِلَّنَّهُمْ وَلَاُمَنِّيَنَّهُمْ وَلَاٰمُرَنَّهُمْ﴾ [النساء، ٤/١١٩]، ﴿فَبِعِزَّتِكَ لَاُغْوِيَنَّهُمْ اَجْمَعِينَ﴾ [ص، ٣٨/٨٢].

ثم أجمعُ الأسماء لمَخَازِيه ومساويه هو الرجيمُ؛ فإنه لو جُعل بمعنى الراجم كان جامعا لجميع ما يقع منه من الجنايات، ولو جُعل بمعنى المرجوم كان شاملا لجميع ما وقع[1] عليه من العقوبات؛ فلذلك ذكر في الاستعاذة هذا الاسم دون غيره من الأسماء والصفات. ثم هذه الاستعاذة أوجَهُ الاستعاذات، وللناس فيها اختيارات ووردت بها روايات:

رُوي عن النبيّ ﷺ أنه كان يقول: «أعوذ بعفوِ الله العظيمِ من عذابه الأليم ومن هَمَزَات الشياطين إن الله هو السميعُ العليمُ».

ورُوي عن أبي بكر الصديق رضي الله عنه أنه كان يقول: «أعوذ بالله الواحد الماجد من كل عدوٍّ حاسدٍ ومن كل شيطان مارِدٍ، إن الله هو السميع العليم».

---

١ ح: يقع.

Hz. Ömer'in şöyle isti'âze yaptığı rivayet edilmiştir: "Kıyamet gününe dek lânetlenmiş olan şeytandan, muin (yardımcı) olan Allah'a sığınırım."

Hz. Osman'ın şöyle isti'âze yaptığı rivayet edilmiştir: "Şeytandan, küfürden ve tuğyandan Allah'a sığınırım. O nimet ihsan eden ve kendisinden yardım niyaz edilendir."

Hz. Ali'nin şöyle isti'âze yaptığı rivayet edilmiştir: "Kovulmuş şeytandan azîm olan Allah'a, O'nun kerim vechine ve ezelî hükümranlığına sığınırım."

Hz. Hasan, Hz. Hüseyin, Ebû Zer, Üsâme ve Ammâr şöyle isti'âze yaparlardı: "Kovulmuş şeytandan azîm olan Allah'a sığınırım."

Muhammed b. Hanefiyye (ö. 80/699) şöyle isti'âze yapardı: "Azgın şeytandan kuvvet sahibi Allah'a sığınırım."

Abdullah b. Mes'ûd şöyle isti'âze yapardı: "Kibirlenen şeytandan cebbâr ve mütekebbir olan Allah'a sığınırım. Muhakkak ki Allah işiten ve bilendir."

Yedi kıraat imamından kimi "Kovulmuş şeytandan işiten ve bilen Allah'a sığınırım.", kimi "Kovulmuş şeytandan Allah'a sığınırım. Muhakkak ki Allah işiten ve bilendir.", kimi de "Kovulmuş şeytandan azîm olan Allah'a sığınırım." şeklinde isti'âze yapmıştır. Yine onlardan kimi isti'âze cümlesi içerisinde *el-azîm* (büyük) ismi ile *es-semî'* ve *el-alîm* (işiten ve bilen) isimlerini birlikte zikretmiş, kimi *este'îzu billâh* (Allah'tan sığınma niyaz ederim) ifadesini kullanmış, kimi de *neste'îzu billâh* (Allah'tan sığınma niyaz ederiz) ifadesini kullanmıştır. Tercih edilen ise cumhurun görüşü olan "Kovulmuş şeytandan Allah'a sığınırım." şeklindeki isti'âzedir.

{Necmeddin Nesefî der ki:} İsti'âze konusunda Âsım b. Behdele, Zir b. Hubeyş, İbn Mes'ûd, Hz. Peygamber, Cebrâil, Mîkâil, İsrâfil silsilesi ile nakledilen bir hadis, isti'âzenin İsrâfil tarafından levh-i mahfûzdan bu şekliyle alındığını bildirmektedir.

وعن عمر الفاروق[1] ﷺ أنه كان يقول: «أعوذ بالله المعين [٨ب] من الشيطان اللعين إلى يوم الدين».

وعن عثمان ذي النورين ﷺ أنه كان يقول: «أعوذ بالله من الشيطان والكفر والطغيان وهو المنعم المستعان».

وعن عليّ المرتضى ﷺ أنه كان يقول: «أعوذ بالله العظيم ووجهه الكريم وسلطانه القديم من الشيطان الرجيم».

وكان الحسن والحسين وأبو ذرّ وأسامة وعمّار ﷺ يقولون: «أعوذ بالله العظيم من الشيطان الرجيم».

وكان محمد بن الحنفية (ت. ٨٠هـ/٦٩٩م) ﷺ يقول: «أعوذ بالله القوي من الشيطان الغوي».

وكان ابن مسعود ﷺ يقول: «أعوذ بالله الجبار المتكبر من الشيطان المستكبر إن الله هو السميع العليم».

ومن القراء السبعة من يقول: «أعوذ بالله السميع العليم من الشيطان الرجيم»، ومنهم من يقول: «أعوذ بالله من الشيطان الرجيم إن الله هو السميع العليم»، ومنهم من يقول: «أعوذ بالله العظيم من الشيطان الرجيم»، ومنهم من يجمع بين «العظيم» و «السميع العليم»،[2] ومنهم من يقول: «أستعيذ بالله» ومنهم من يقول: «نستعيذ بالله»، والمختار هو قول الجمهور: « أعوذ بالله من الشيطان الرجيم».

{قال نجم الدين ﷺ:} ولي فيه حديث مسلسل ينتهي إلى عاصم[3] عن زِرّ عن ابن مسعود ﷺ عن النبيّ ﷺ عن جبريل عن ميكائيل عن إسرافيل أنه أخذه[4] من اللوح المحفوظ هكذا.

---

١ ر: ابن الخطاب.
٢ ط: والعليم.
٣ هو أبو النَّجُود عاصم بن بهدلة الأسديّ (ت.١٢٧هـ/٧٤٤م) من التابعين، شيخ الإقراء بالكوفة وأحد القراء السبعة، جمع بين الفصاحة والإتقان والتحرير والتجويد أخذ القراءة عن زِرّ بن حُبَيْش وأبي عبد الرحمن السلمي وأبي عمر والشيباني وروى عنه القراءة أبان بن تغلب وحفص بن سليمان وغيرهم، توفي في الشام ودفن بها. انظر: مشاهير علماء الأمصار لابن حبان، ص ٢٦١؛ غاية النهاية لابن الجزري، ٣١٥/١.
٤ ر: أخذ.

İsti'âze ile Kur'ân okumaya başlanılır, Muavvizeteyen (Felak ve Nâs) sûreleri ile de Kur'ân'ın hatmi tamamlanır, böylece bu ikisi arasındakilerin muhafazası ümit edilir. Mîsâk alınırken Allah Teâlâ kula "Ben sizin Rabbiniz değil miyim?" [el-A'râf 7/172] şeklinde hitap etmiştir, canı bedenden alacağı zaman da ona "Ey mutmain nefis!" [el-Fecr 89/27] şeklinde hitap eder. Böylece isti'âze ile iki hitap arasındaki şeylerin affı ümit edilir. Hz. Peygamber aleyhisselâm bu ümmet hakkında, "Ben bu ümmetin (önlerinde giden) önderiyim, Îsâ ise (artlarından) sevk edicisidir" buyurmuştur. Böylece isti'âze ile bu ikisi arasındakilerin kurtuluşu ümit edilir.

İsti'âzenin ardından besmele gelir. Bu da "Rahmân ve rahîm olan Allah'ın adıyla" şeklindedir.

Besmelenin isti'âze ile irtibatı ve uyumu şöyledir: Allah'a sığınmak insanın kendisini Allah'ın zikri ile koruma altına almasıdır. Bu nedenle rivayetlerde "Allah'ın tam kelimelerine sığınırım…" şeklindeki isti'âzenin müstehap olduğu zikredilmiştir. Allah Teâlâ'nın tam kelimeleri içerisinde işte bu üç isim (Allah, Rahmân ve Rahîm) de yer alır.

Bir görüşe göre isti'âze ile besmele arasındaki münasebet şöyledir: İsti'âze yapan kimse âdeta şöyle demiş olur: "Ben Allah'ın damgasını taşıyan biri olarak Allah'a sığınıyorum. Bu damga Allah'ın fıtratı, boyasıdır. Bu ikisi yaratma ve renk vermedir. Yaratma ve renk verme, yaratılmış varlık ile kaim olan şeyler olup Allah Teâlâ bu ikisinden münezzehtir." Yaratmak herhangi bir sebebe dayanmaz (onun nedeni ve niçini yoktur). Kulun yaratılışı ise hikmet iledir ve sebep üzeredir.

İsti'âze ile besmele arasındaki bir başka irtibat, Abdullah b. Abbas'tan nakledilen şu sözde ifade edilmiştir: Kur'ân'ın yüceltilmesi "Kovulmuş şeytandan Allah'a sığınırım." ifadesi iledir. Kur'ân'ın anahtarı da "Rahmân ve rahîm olan Allah'ın adıyla" cümlesidir.

Hz. Peygamber aleyhisselâm da "Kur'ân'ın anahtarı besmeledir." buyurmuştur.

Rivayette bildirildiğine göre kalemin levh-i mahfûzda yazdığı ilk şey "Rahmân ve rahîm olan Allah'ın adıyla" cümlesidir ve bu cümle Allah Teâlâ'nın Hz. Âdem'e indirdiği ilk sözdür. Bu, göklerin ve yerin halkının güvencesidir. Allah'tan bir cevaz sözüdür, Allah'ın tevhid ehli kullarına has mührüdür.

ثم التعوذُ به افتتاحُ قراءة القرآن وبالمعوذتين ختمُ سوَر القرآن، فيُرجى بذلك حفظ ما بينهما، وفي أخذ الميثاق خاطب الله تعالى العبد بقوله: ﴿اَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ﴾ [الأعراف، ١٧٢/٧] وعند النزع يخاطبه بقوله: ﴿يَآ اَيَّتُهَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ﴾ [الفجر، ٢٧/٨٩] فيُرجى بذلك عفوُ ما بينهما، والنبيّ عليه السلام يقول في حق هذه الأمة: «أنا قائدها وعيسى عليه السلام سائقُها»[١] فيُرجى بذلك نجاة ما بينهما.

وتلي التعوذ التسميةُ وهي ﴿بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ﴾

وانتظام هذه بذاك أن التعوذ بالله هو التحفظ بذكر الله؛ ولذلك ورد الخبر باستحباب هذا التعوذ: «أعوذ بكلمات الله التامة...» ومنها هذه الأسماء الثلاثة العظيمة.

وقيل: الجامع بينهما أنه[٢] يقول في التقدير: أعوذ بالله وأنا موسوم بِسِمَةِ[٣] الله[٤] وهي فطرة الله وصبغة الله وهما التكوين والتلوين،[٥] والكونُ واللّونُ قائمان بالمخلوق والله تعالى منزه عنهما، آفريدن پي چكونه وپر چكون وآفرينش بنده پا چكونه وبر چكونه.

وجامع آخر بينهما ما قال ابن عباس رضي الله عنهما: [٩أ] «إجلال القرآن بـ«أعوذ[٦] بالله من الشيطان الرجيم» ومفتاح القرآن بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ».

وقال النبيّ عليه السلام: «مفتاح القرآن التسمية».

ورُوي أن أوّل[٧] ما جرى به القلم في اللوح المحفوظ بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ، وأنه أوّل ما أُنزل على آدم عليه السلام وأنه أمان أهل السماوات والأرضين وأنه كلمة جواز من الله وأنه خاتم الله لعباده الموحدين.

١ انظر: تاريخ دمشق لابن عساكر، ٣٩٥/٥. وفيها وردت الحديث: (كيف تهلك أمة أنا أولها وعيسى بن مريم آخرها).
٢ ط: كان.
٣ ر: بسميه.
٤ ر – الله.
٥ ط – والتلوين.
٦ ط ر: أعوذ.
٧ ط – أول.

Abdullah b. Abbas, Hz. Peygamber aleyhisselâmın şöyle buyurduğunu rivayet etmiştir: Öğretmen çocuğa "De ki: Rahmân ve rahîm olan Allah'ın adıyla" der, çocuk da "Rahmân ve rahîm olan Allah'ın adıyla" derse Allah Teâlâ hem o çocuğun ebeveynine hem de öğretmene ateşten berat (bağışlanma) yazar.

Câbir b. Abdullah'ın şöyle dediği rivayet edilmiştir: "Besmele cümlesi indirildiği zaman bulutlar doğuya kaçtı, rüzgârlar sükûn buldu, deniz kabardı, hayvanlar kulak kabarttı, şeytanlar gökyüzünden taşlanıp kovuldu ve Allah Teâlâ kendi izzetine yemin ederek, kendi ismi neye okunursa okunsun ona muhakkak şifa vereceğini, onu mübarek kılacağını ve besmeleyi okuyanı cennete sokacağını buyurdu."

Abdullah b. Mes'ûd şöyle demiştir: "Kim Allah Teâlâ'nın kendisini on dokuz zebâniden kurtarmasını isterse besmeleyi okusun, çünkü besmele, her bir harfini Allah bir zebâniye karşı kalkan kılsın diye tam on dokuz harftir."

Mârifet ehlinden bir zât şöyle demiştir: "Besmele hidâyet hazinesinden mukaddes bir kelimedir, velâyet hil'atlarından bir rubûbiyet hil'atıdır, inâyet ehli için yakın bir vuslattır, günahkârlar için hususi bir rahmettir."

Bismillah ifadesindeki *be* harfi bitişme ve kapsama anlamı verir. Bunun beş farklı değerlendirmesi olabilir. İlkine göre bu harf besmeleyi daha önce geçen "Allah'a sığınırım." ifadesine bitiştirir, yani "Allah'ın ismine sığınırım." mânası çıkar.

İkincisine göre bu harf besmeleyi dile getirilmemiş bir emir ya da bildirime bağlar. Emir tekil için "Başla!", çoğul için "Başlayın!" şeklinde, bildirim ise "Ben başlarım." ve "Biz başlarız." şeklindedir. Öncesindeki *e'ûzü* (sığınırım) ifadesi bir bildirim olduğu için bunun da bir bildirim olması daha uygun bir seçenektir.

Üçüncüye göre bunun mânası "Allah'ın ismi ile uğur, teberrük, yardım ve sebat dilerim." şeklindedir.

Dördüncü vecih şöyledir: Olan her şey besmele ile olmuştur, olacak olan da besmele ile olacaktır.

وروى ابن عباس رضي الله عنهما عن النبيّ ﷺ أنه قال: «إن المعلم إذا قال للصبيّ قل بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ فقال الصبيّ بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ كتب الله تعالى براءةً لأبويه وبراءةً للمُعَلِّم من النار».[1]

وعن جابر رضي الله عنه قال: «لمّا نزلت بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ هرب الغيم إلى المشرق[2] وسكنت الرياح وماج[3] البحر وأصغت البهائم آذانها ورُجِمت الشياطين من السماء وحلف الله تعالى[4] بعزته لا يسمّى اسمه على شيء إلا شفاه ولا يسمّى اسمه على شيء إلا بارك عليه، ومن قرأ بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ دخل الجنة».[5]

وقال ابن مسعود رضي الله عنه: «من أراد أن ينجيه الله تعالى من الزبانية التسعة عشرة فليقرأ بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ؛ فإنها تسعة عشر حرفا[6] ليجعل الله تعالى كل حرف منها جُنَّةً له من[7] واحد منهم».[8]

وقال بعض[9] أهل المعرفة: التسمية كلمةٌ قُدْسية من كنز الهداية، وخِلْعَةٌ ربوبية من خِلَعِ الولاية، ووُصلةٌ قربية لأهل العناية، ورحمةٌ خاصّيّة لأصحاب الجناية.

وقوله: ﴿بِسْمِ اللهِ﴾ الباء حرف إلصاق[10] وتضمين[11] ولها وجوه خمسة أحدها: أنه يتصل بما تقدم «أعوذ بالله» أي[12] «أعوذ بِسْمِ اللهِ».

والثاني: أنه يتصل بأمر مضمر أو إخبار مضمر، الأمر «ابدأْ» للواحد و«ابدؤا» للجمع والإخبار «أَبدأُ أنا» أو «نبدأُ نحن»، والإخبار أولى ليوافق ما قبله: أعوذ وأبدأُ.

والثالث: أن معناه: أتيمن وأتبرك وأستعين وأستثبت[13] وأستغيث[14] بِسْمِ اللهِ.

والرابع: بِسْمِ اللهِ كان ما كان ويكون ما يكون.

---

١ انظر: تفسير الثعلبي، ٩١/١.
٢ ط ر: من المشرق.
٣ ط ر: هاج.
٤ ط: عز وعلا.
٥ انظر: تفسير الثعلبي، ٩١/١؛ تفسير ابن كثير، ١٢٠/١ (الفاتحة، ١/١).
٦ ر – حرفا.
٧ ط ر+ كل.
٨ انظر: تفسير الثعلبي، ٩١/١؛ تفسير القرطبي، ٩٢/١ (الفاتحة، ١/١)؛ تفسير ابن كثير، ١٢٠/١.
٩ ر: بعضهم من.
١٠ ط ر – إلصاق.
١١ ط ر: تضمين وإلصاق.
١٢ م ح ط – أي.
١٣ ح ر – وأستثبت.
١٤ ط – وأستغيث: ر + بقراءة.

Ca'fer es-Sâdık'ın şöyle dediği anlatılır: Allah Teâlâ bütün kitapların ilmini Kur'ân'a tevdi etti. Kur'ân'ın ilmini Fâtiha'ya, Fâtiha'nın ilmini besmeleye, besmelenin ilmini de *be* harfine tevdi etti. Bunun mânası şöyledir: Olan her şey benimle olmuştur, olacak olan da benimle olacaktır.

Şöyle denilmiştir: O'nun ilâhîliğinin keşfini ârifler bilir, onun şefkati sayesinde âlemler rızıklanır, onun rahmeti ile günahkârlar kurtulur. Şöyle denilmiştir: Besmeledeki mânaların açıklanması şöyledir: Allah dostlarının kalpleri besmeledeki Allah ismi ile Allah'ın rızâsı olmayan şeylerden salim olur. Rahmân ismi ile Allah'ın kullarının O'na hizmette (kullukta) gönülleri gayrete gelir. Rahîm ismi ile Allah'ın seçkin kullarının ruhları, Allah'ın gazabını gerektirecek şeylerden halas bulur.

Beşinci vecih şöyledir: Bu isim, açıkça zikredilmemiş bir mübtedânın haberidir, yani ibare, "İşte bu, Allah'ın ismi iledir." şeklindedir. Nitekim "indirdiğimiz sûre" [en-Nûr 24/1] âyetinde de bu durum söz konusudur, çünkü orada da mâna, "Bu, indirdiğimiz bir sûredir." şeklindedir. Yine "indirdiğimiz kitap" [Sâd 38/29] âyetinde de aynı durum söz konusudur, çünkü orada da mâna, "Bu, indirdiğimiz bir kitaptır." şeklindedir. Sonra bütün bu zikrettiğimiz vecihlerde [beyân ettiğimiz üzere] ibarede bir ızmâr [yani açıkça zikredilmeyip gizlenmiş kelime] bulunması ve bunun açıkça zikredilmemiş ve ifadenin bu [gizlendiği ifade edilen] kelimelerle başlamamış olmasındaki incelik, sözün başının Allah'ın adı ile olmasıdır. Böylece Kur'ân okuyan kimsenin ağzından çıkan ilk söz kendi fiili değil, Rabbinin isminin zikri olacaktır. Çünkü her hangi bir söz Allah'ın isminden daha güzel bir şey ile başlayamaz, hiçbir meram O'nun fazl u ihsanından daha büyük bir şeyle elde edilemez. Celâl ve ikram sahibi olan Allah Teâlâ bütün eksikliklerden münezzehtir.

Bir görüşe göre besmelenin mânası "Allah'ın isminin kuvveti sayesinde başlamaya kadir oldum." şeklindedir. Bu durumda besmele tıpkı "Allah'tan başka kuvvet ve kudret yoktur." *[lâ havle ve lâ kuvvete illâ billâh]* ifadesi ile aynı anlamdadır.

Ebû Bekir Verrâk şöyle demiştir: Allah kitabına iki şeyi zikrederek başladı: Bismillah ve elhamdülillah. Böylece Kur'ân okuyan kimse âdeta şöyle demiş olur: Varlıkların mevcudiyeti O'nunladır, mülkiyeti O'na aittir.

وحُكي عن جعفر الصادق رضي الله عنه أنه قال: أودع الله تعالى علوم كل الكتب القرآن وأودع علوم القرآن الفاتحة وأودع علوم الفاتحة التسمية وأودع علوم التسمية الباء، أي بي كان ما كان[1] ويكون ما يكون.

وقيل: كشفه بإلهيته عرفه العارفون [٢٩ب] وبعطفه ارتزق العالمون وبرحمته نجا المذنبون، وقيل: كشفه بالله سلمت قلوب أولياء الله عما ليس فيه رضا[2] الله، وبالرحمن سعت[3] نفوس عباد الله في خدمة الله، وبالرحيم تخلصت[4] أرواح أصفياء الله عما يوجب سخط الله.

والخامس: أنه خبر مبتدأ مضمر أي هذا بِسْمِ اللهِ كقوله ﴿سُورَةٌ اَنْزَلْنَاهَا﴾ [النور، ١/٢٤] أي هذه سورة، و﴿كِتَابٌ اَنْزَلْنَاهُ﴾ [ص، ٢٩/٣٨] أي هذا كتاب.[5] ثم اللطيفة في أن هذه[6] الوجوه التي بيّنا إضمارها لم[7] تظهر وبذكر تلك الكلمات لم تبدأ [هي] أن تكون البداية بِسْمِ اللهِ فلا يكون افتتاح كلام القارئ بذكر فعل نفسه بل باسم ربه[8] فلا يستفتح بأحسن من اسم الله كلام ولا يستنجح بأعظم من فضله مرام، تبارك الله ذو الجلال والإكرام.

وقيل: معناه «بقوة اسم الله قدرت أن بدأت» وهو بمعنى قولنا: «لا حول ولا قوة إلا بالله».

وقال أبو بكر الوراق[9] رحمه الله: «بدأ الله كتابه بذكرين، بِسْمِ اللهِ، اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ، كأنه قال:[10] الأشياءُ به وجودُها وله ملكُها».

---

١ ر + وبي.
٢ ر: رضاء.
٣ ر: سكنت.
٤ ر: تحصنت.
٥ م ط: الكتاب.
٦ ر – هذه.
٧ ح: ولم.
٨ ر + قال رضي الله عنه كما بدأ رسول الله صلى الله عليه وسلم حيث قال: ﴿اِنَّ اللهَ مَعَنَاۤ﴾ لا كما قال موسى: ﴿اِنَّ مَعِيَ رَبِّي﴾.
٩ هو أبو بكر محمد بن عمر الوراق الحكيم البلخيّ (ت. ٢٨٠هـ/٨٩٣م) ولد وتوفي في ترمذ وأقام ببلخ، من تصانيفه: رسالة في الحكمة والتصوف و العالم والمتعلم. انظر: حلية الأولياء لأبي نعيم، ٢٣٥/١٠؛ طبقات الصوفية للسلمي، ص ١٧٨؛ سير أعلام النبلاء للذهبي، ٣٨٩/١٦.
١٠ ر: كان.

Sonra diğer yerlerdeki *be* harfinin aksine besmeledeki *be* harfinin uzatılarak yazılmasının üç izahı vardır:

1. Bunu Hz. Peygamber aleyhisselâm emretmiştir. Mekhûl'ün rivayeti olarak bize nakledildiğine göre Muâviye b. Ebû Süfyân şöyle demiştir: Hz. Peygamber aleyhisselâmın huzurunda (vahiy) yazıyordum. Bana şöyle buyurdu: "Ey Muâviye! Mürekkebi akıt, kalemi sivrilt, *be* harfini dik yaz, *sîn* harfinin dişlerini birbirinden ayır, *mîm* harfinin ortasını kapatma, *Allah* lafzını güzel yaz, *er-Rahmân*'ı uzatarak *er-Rahîm*'i de özenli bir şekilde yaz."

2. İbn Kuteybe'nin dediği üzere mushafı yazanlar Allah'ın kitabının ancak tâzim ve tefhîm edilmiş bir harf ile başlamasını istediler.

3. Onlar *ism* kelimesinin başındaki *elif* harfini yazmadılar, fakat bu elifin uzatmasını *be* harfine eklediler ki bu durum, o *elif* harfinin *ism* kelimesinin başından düşürülmüş olduğuna delâlet etsin. *Elif* harfini *ism* kelimesinin başından düşürmelerinin sebebi ise besmelenin konuşmada ve yazıda sıkça tekrarlanıyor olmasıdır. Bu yüzden onlar *elif* harfini düşürerek telaffuz ve yazım kolaylığı sağlamak istediler. Nitekim "Yaratan Rabbinin ismi ile oku." [el-Alak 96/1] ve "Azîm olan Rabbinin ismini tesbih et." [el-Hâkka 69/52] âyetlerinde bu durum söz konusu olmadığı için [yani bunlar besmele kadar sık tekrarlanmadıkları için] o âyetlerde *ism* kelimesinin başındaki *elif* hazfedilmemiş, *be* harfi uzun yazılmamıştır.

Be harfi tek bir harf olmasına ve *tâ*, *fâ*, *kef*, *lâm*, *vâv* gibi tek harfli edatlar, fethalı olmasına karşılık burada *be* harfinin kesreli olmasının üç izahı vardır:

1. *Be* harfi telaffuzda uzatılarak söylenir, nitekim sen bunu *el-bâu* şeklinde uzatarak telaffuz edersin, bu da onun kesreli olmasının delilidir. Ama aynı durum *vâv*, *kef* ve *lâm* harflerinde söz konusu değildir, çünkü bunlar uzatılmazlar. *Tâ* harfi ise uzatılıyor olsa da bu durum onun kesreli olmasını gerektirmez. Nitekim *tellâhi* şeklinde yemin ederken *tâ* harfini uzatmazsın, çünkü burada bu harf *vâvu'l-kasem*'in [yani yemin için kullanılan *vâv* harfinin] bedeli olarak [onun yerine] kullanılmıştır. *Vâv* harfi fethalı olduğu için onun yerine kullanılan *tâ* harfi de fethalı olmuştur. *Fe* harfi de uzatılan bir harf olmasına rağmen, *be* harfinin aksine, *fellâhi* şeklindeki ifadede olduğu üzere fethalı olur, çünkü eğer kesre yapılıp da *fillâhi* denilse idi [atıf bozulur ve "Allah hakkında anlamına gelen"] *fillâhi* ifadesi ile karışırdı. Bu karışıklığa meydan vermemek için *fe* harfi fethalı okunur oldu.

ثم إنما طُوِّلت هذه الباء دون سائر الباءات لوجوه ثلاثة:

أحدها: أن النبيّ عليه السلام أمر بذلك فيما رُوي لنا بالإسناد عن مكحول[١] قال: قال معاوية رضي الله عنه: «كنت أكتب بين يدي رسول الله عليه السلام فقال: يا معاوية، أَلِقْ الدَّوَاةَ وحَرِّف الْقَلَم وانْصِبْ الْبَاءَ وَفَرِّق السِّين ولا تُعَوِّر الْمِيم وَحَسِّن اللهَ وَمُدَّ الرَّحْمَن وجَوِّد الرَّحِيم».[٢]

والثاني: ما قاله القُتَبيُّ[٣]: إنهم لم يريدوا أن يفتحوا كتاب الله إلا بحرف مُفَخَّم مُعَظَّم.[٤]

والثالث: أنهم أسقطوا الألف من «اسم» فردوا طول الألف على الباء ليكون دلالة على سقوط الألف منه، وإنما أسقطوها ههنا لكثرة دورها على الألسنة وفي الكتابة طلبًا للخفّة، وفي قوله: ﴿اِقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذِى خَلَقَۚ﴾ [العلق، ١/٩٦]، وقوله: ﴿فَسَبِّحْ بِاسْمِ رَبِّكَ الْعَظِيمِ﴾ [الحاقة، ٥٢/٦٩] لم يوجد هذا فلم تُحذف الألف ولم تُطوَّل الباء.

ثم إنما كسرت الباء مع أنها حرف واحد والحروف[٥] المفردة مفتوحة كالتاء والفاء والكاف واللام والواو لثلاثة أوجه:

أحدها: أن الباء حرف مُمَالٌ في الاسم؛ فإنك تقول: «الباء» على الإمالة وهي دليل الكسرة وليس كذلك الواو والكاف واللام؛[٦] لأنها لا تُمال ولا يلزم [١٠أ] عليه التاء أنها تُمال ومع ذلك تفتح في قولك: «تالله»؛ لأنها بدل واو القسم والواو مفتوحة فأُلحق البدل بها وبخلاف الفاء، فإنها مُمالة وهي مفتوحة في قولك: «فَالله»؛ لأنها لو كسرت فقيل «فِالله» اشتبهت[٧] بـ«في الله» ففُتحت ليزول الاشتباه.

---

١ ط + الشامي.
٢ انظر: كتاب أدب الإملاء للسمعاني، ٥٨٨/٢؛ الدر المنثور للسيوطي، ٢٨/١؛ كنز العمال للمتقي الهندي، ٣١٤/١٠.
٣ هو أبو محمد عبد الله بن مسلم بن قتيبة الدينوريّ النحويّ اللغويّ (ت. ٢٧٦ هـ/ ٨٨٩ م) صاحب التصانيف الحسان في فنون العلوم، مروزيّ الأصل، ولد وتوفي ببغداد. من تصانيفه: تأويل مختلف الحديث وأدب الكاتب وعيون الأخبار والشعر والشعراء والإمامة والسياسة ومشكل القرآن وتفسير غريب القرآن. انظر: تاريخ العلماء النحويين للتنوخي، ص ٢٠٩؛ إنباه الرواة للقفطي، ١٤٣/٢؛ وفيات الأعيان لابن خلكان، ٤٢/٣؛ الأعلام للزركلي، ١٣٧/٤.
٤ انظر: تفسير الثعلبي، ٩٢/١. وفيها عبارة : «قاله القيسيّ». لعله خطأ من المحقق.
٥ م: والحرف.
٦ ح ر: الكاف واللام والواو.
٧ ح: أشبهت.

2. Sîbeveyhi'ye ait şu görüştür: *Be* harfinin dilbilgisi bakımından tek işlevi, başına geldiği ismin sonunu kesre yapmaktır, bu yüzden de *kef* harfinin aksine bu harf kesreli okunmuştur. Çünkü *kef* hitap harfi (muhatap zamiri) olarak kullanıldığında ismi kesre yapmaz. Aynı şey *te* harfi için de geçerlidir. *Lâm* harfine gelince, *lâm* harflerinin çoğunluğu kesre yapmaz, *fe* ve *vâv* harfleri de böyledir.

3. Müberred'e ait şu görüştür: Bu harfin aslı *ye* harfidir, nitekim sen, "*Be* harfi yazdım" anlamında *bebbeytu* dersin. Diğer harfler ise böyle değildir. Bu harfi *ye* harfine irca ettiğin zaman onu kesre yaparsın, çünkü *ye* harfi kesrenin, *vâv* harfi ötrenin, *elif* harfi ise fethanın kız kardeşidir.

[Besmelede] *be* harfinden sonra *ism* kelimesi gelir. Bu kelimenin telaffuzunda dört lehçe vardır: *Elif* harfinin kesresi ile *ism*^{ün}, ötresi ile *üsm*^{ün}, *sin* harfinin kesresi ise *sim*^{ün} ve *sin* harfinin ötresi ile *süm*^{ün}. Şair şöyle der:

Allah seni öyle mübarek bir isimle (Sim^{en}*) isimlendirdi*
Senin O'nu tercih etmene karşılık onunla seni tercih etti.

Bir başka şair şöyle der:

Her bir sûrede ismi (Simuhu) bulunan, eksikliklerden münezzehtir
[Ki o sûreler] bildiğimiz bir üslûpla inmiştir

Bir diğer şair şöyle der:

Bu yılımızın başı [güya verimliliği ile] bizi memnun etti
[Bereketli sandık da] Müsamahanın babası diye isimlendirdik, [fakat bir de baktık ki] adı doymak bilmezmiş [Kıtlığı bütün birikimimizi tüketti]

Bu kullanımların hepsinin aslı *es-simvü* kelimesidir, bunun türeyişi ise *semâ, yesmû, sümüvv*^{en} ve *semiye, yesmî, sümiyy*^{en} şeklindedir. Anlamı "yüceldi, yükseldi" şeklindedir. Bu nedenle Arapların *üsmü* şeklindeki ifadeleri [*sümüvv*^{en} şeklindeki] *vâv*lı kökten emir formunda türemiş bir kelimedir ve bu form üzere mebnidir [yani harekesi sabittir].

والثاني: قول سيبويه:[1] إنها لا عمل لها إلا الكسر فكُسرت لذلك بخلاف الكاف؛ لأنها إذا كانت للخطاب لم تكن كاسرة وكذلك التاء، فأما[2] اللام فكثير من اللامات ليست بكاسرة[3] وكذا الفاء[4] والواو[5].

والثالث: قول المبرد:[6] إن أصلها الياء؛ فإنك تقول: «بَيَّيْتُ» أي كتبت الباء[7] ولا كذلك سائر الحروف وإذا رددتها إلى الياء كسرتَها؛ لأن الياء أخت الكسرة والواو أخت الضمّة والألف أخت الفتحة.[8]

وبعد الباء «اسم» وفيه أربع لغات: «اِسمٌ» بكسر الالف، و«اُسمٌ» بضمها، و«سِمٌ» بكسر السين، و»سُمٌ» بضمها، قال الشاعر:[9]

والله سمّاك سِمًا مباركًا آثرك الله به إيثاركا

وقال آخر:[10]

سبحان من في كل سورة سِمُهُ قد أُنزلتْ على طريق نعلمه

وقال آخر:[11]

وعامنا أَعْجَبَنَا مقدَّمه يُدعى ابا السمح وقرضات سُمُه

وأصل كله «السِّمْوُ»[12] واشتقاقه من «سَمَا، يَسْمُو، سُمُوًّا» و«سَمِيَ، يَسْمِي، سُمِيًّا» أي علا، فقولهم: «اُسمُ» يبنى[13] على صيغة الأمر من الواوي منه،

١ هو أبو بشر عمرو بن عثمان بن قنبر الحارثيّ الملقب سيبويه (ت. ١٨٠هـ/ ٧٩٦م) إمام النحاة وأول من بسط علم النحو، ولد بشيراز وتوفي بالأهواز وقيل وفاته وقبره بشيراز، من تصانيفه: « كتاب سيبويه» في النحو. انظر: تاريخ العلماء النحويين للتنوخي، ص ٩٠؛ نزهة الألباء لكمال الدين الأنباري، ص ٥٤؛ معجم الأدباء لياقوت الحموي، ٢١٢٢/٥؛ الأعلام للزركلي، ٨١/٥.

٢ ر: فأما.

٣ ح – وكذلك التاء فأما اللام فكثير من اللامات ليست بكاسرة.

٤ ر – الفاء.

٥ ر: الواو والفاء.

٦ هو أبو العباس محمد بن يزيد الأزديّ المعروف بالمبرد (ت. ٢٨٦هـ/٨٩٩م) مولده بالبصرة ووفاته ببغداد، إمام العربية ببغداد في زمنه وأحد أئمة الأدب والأخبار، من كتبه الكامل والمذكر والمؤنث والمقتضب. انظر: أخبار النحويين البصريين للسيرافي، ص ٧٦؛ تاريخ العلماء النحويين للتنوخي، ص ٥٣؛ الأعلام للزركلي، ١٤٤/٧.

٧ ر: الياء | والظاهر أنه خطأ من المستنسخ.

٨ ح ط ر– والواو أخت الضمّة والألف أخت الفتحة.

٩ انظر للبيت: إصلاح المنطق لابن السكيت، ص ١٠٤؛ تفسير الماوردي، ٧٥/٣ (يوسف، ١٢،٨٩)؛ تفسير القرطبي، ١٠٠/١(الفاتحة، ١،١)؛ الدر المصون للسمين الحلبي، ٥٥٤/٦ (يوسف، ١٢،٩١)؛ اللباب لابن عادل، ٢٠٤/١١ (يوسف، ١٢،٨٨). وفيها: الله أَسْماكَ سِمًا مُباركًا.

١٠ البيت لرؤبة بن العجاج، انظر: معاني القرآن للزجاج، ٣٩/١ (الفاتحة، ١،١)؛ الكشاف للزمخشري، ٤/١ (الفاتحة، ١،١)؛ تفسير الفخر الرازي، ١٠٤/١. وفيها: بِاسْمِ الَّذِي فِي كُلِّ سُورَةٍ سِمُهُ.

١١ البيت لم ينسب إلى قائل معين. أنظر: الزاهر للأنباري، ٥٤/١؛ الصحاح للجوهري، «لحم».

١٢ ط ر – وأصل كله «السِّمْوُ».

١٣ ح ط ر: بالضم بني.

İsmi şeklindeki kullanımları ise [*sümiyy*^{en} şeklindeki] *yâ*lı kökten emir formunda türemiş bir kelimedir ve bu form üzere mebnidir. Bu ikincisi *emsâ, yümsî* fiilinden emir formunda türetilmiş *emsi* ifadesine benzer. Fiil formunda türetilmiş mebni isimler pek çoktur, örnek olarak *yeşkür, yezîd, tagleb* ve *ya'mer* isimleri zikredilebilir.

Bu kökten türediğinde (besmeledeki) ismin mânası, besmeleyi okuyan kimsenin bu okuma ile yücelmesi, Allah Teâlâ'yı zikreden kimsenin O'nu zikretmek ve methetmek sûretiyle derecesinin yükselmesidir. Besmeledeki "*el-ism*" kelimesinin *veseme, yesimü* kökünden türediğini söyleyen hata etmiştir, çünkü bu kökten gelen fiil *semmâ*, *yüsemmî* ve *tesemmâ*, *yetesemmâ* şeklindedir. *el-İsm* kelimesinin çoğulu *el-esmâü* ve *el-esâmiyyü*, ism-i tasgir (küçültme ismi) formu ise *es-sümiyyü*dür. İllet harfi kelimenin sonunda yer alır. Eğer kelime *el-vesm* kökünden türemiş olsaydı durum böyle olmazdı. Başındaki *elif* ise ilâve edilmiş olup vasl [yani başka bir kelime ile bitişme] hâlinde kaybolur. Çünkü bu harf, hafifletme maksadıyla sonundaki harfin hazfedilmesinin ardından ilâve olarak eklenmiştir. *el-İsneyn, el-ibn, el-ibnetü* gibi kelimelerde ve sülâsî [yani üç harften müteşekkil] ve münşa'ibe [yani ilâve harf almış/mezîd] fiillerinin emir kiplerindeki *elif* harflerinde olduğu gibi zorunlu olarak ilâve edilen harflerde durum budur.

Sonra [âlimler] burada *ism* kelimesinin cümleye dâhil olması hususunda çeşitli görüşler savunmuşlardır. Ebû Ubeyde şöyle demiştir: "Bu kelime ziyadedir ve ibarenin anlamı, 'Allah ile' şeklindedir, bu tıpkı 'Orada O'nun ismi zikredilir.' [en-Nûr 24/36] âyetindeki gibidir. Nitekim bu âyette kastedilen 'Allah zikredilir.' mânasıdır. Yine bu tıpkı 'Rabbinin ismi münezzehtir.' [er-Rahmân 55/78] âyetindeki gibidir. Burada da anlam, 'Rabbin münezzehtir.' şeklindedir. Nitekim Allah Teâlâ 'Allah münezzehtir.' [el-A'râf 7/54] buyurmuştur." Şair Lebîd şöyle demiştir:

Bir dahaki yıla, sonra da siz ikinizin üzerine selâm ismi olsun
Kim ki tam bir yıl ağlarsa artık mazur sayılır

وقولهم: «اِسمِ» بالكسر بني على صيغة الأمر من اليائي منه كقولهم: «اَمْسِ» على صيغة الأمر من «أَمْسَى، يُمْسِى»، والأسماء المبنية على صيغة الفعل كثيرة كقولهم:[1] يشكُر ويزيد وتغلب ويعمر.

ومعنى الاسم من هذا المأخذ أن المسمِّي يعلو بتسميته، وذاكر الله تعالى تعلو درجته بذكر الله ومِدحته، ومن قال: إن اشتقاقه من «وَسَم، يَسِم» فقد أخطأ؛ لأن الفعل منه سَمّى، يُسَمِّي وتَسَمَّى، يَتَسَمَّى، وجمع «الاسم» الأسماءُ والأساميُّ وتصغيره «السُّميّ» وحرف العلة في آخره، ولو كان من «الوسم» لم يكن كذلك، والألف في أوّله مدرجة تذوب عند الوصل؛ لأنها أُدخلت في أوّله زائدة بعد حذف آخره تخفيفا، والزوائد[2] الضرورية كذلك كما في «الاثنين»[3] و«الابن» و«الابنة»،[4] وألفات الأمر من الأفعال الثلاثية [١٠ب] والأفعال المنشعبة.

ثم تكلموا في إدخال كلمة «اسم» ههنا، قال أبو عبيدة:[5] هو صلة وزيادة، ومعناه: بالله، كما في قوله: ﴿وَيُذْكَرَ فِيهَا اسْمُهُۥ﴾ [النور، ٣٦/٢٤]، أي ويُذكر[6] هو، وقوله: ﴿تَبَارَكَ اسْمُ رَبِّكَ﴾ [الرحمن، ٧٨/٥٥]، أي تبارك ربك، كما قال: ﴿تَبَارَكَ اللهُ﴾ [الأعراف، ٥٤/٧]، وقال لبيد:[7] (شعر)

إِلَى الْحَوْلِ ثُمَّ اسْمُ السَّلَامِ عَلَيْكُمَا وَمَنْ يَبْكِ حَوْلًا كَامِلًا[8] فَقَدِ اعْتَذَرْ[9]

---

١ م- كقولهم.
٢ ح: والزائد.
٣ ح ر - الإثنين.
٤ ح + الإثنين.
٥ هو أبوعُبيدة مَعْمَر بن المثنّى التيميّ البصريّ النحويّ المفسر (ت. ٢٠٨هـ/٨٢٣م) ولد في البصرة، وهو أول من صنّف في غريب الحديث كان عالمًا بالشعر والغريب والأخبار والنسب والتفسير. من تصانيفه: مجاز القرآن، إعراب القرآن، الأمثال في غريب الحديث. انظر: أخبار النحويين البصريين للسيرافي، ص ٥٣؛ بغية الوعاة للسيوطي، ٢٩٥/٢؛ طبقات المفسرين للداوودي، ٣٢٦/٢؛ الأعلام للزركلي، ٢٧٢/٧.
٦ ر: يذكر.
٧ هو أبو عقيل لبيد بن ربيعة بن مالك العامريّ (ت. ٤١ هـ / ٦٦١م) أحد الشعراء الفرسان الأشراف في الجاهلية، من أهل عالية نجد، أدرك الإسلام، ويعد من الصحابة ومن المؤلفة قلوبهم، ترك الشعر وسكن الكوفة وعاش عمرا طويلا، وهو أحد أصحاب المعلقات، جُمع بعض شعره في ديوان صغير. انظر: طبقات فحول الشعراء للجمحي، ١٣٥/١؛ الأعلام للزركلي، ٢٤٠/٥.
٨ ح: واحدا.
٩ انظر: ديوانه، ص ٥١؛ الزاهر للأنباري، ٤٣٩/١؛ الوَحشيّات/الحمَاسَة الصُغرى لأبي تمام، ص ١٥٤.

Demişlerdir ki: Kur'ân'da *sıla* olarak kullanılan dört kelime vardır. Bunlar *el-ism*, *el-vech*, *kâde* ve *tafika* kelimeleridir. [Geçtiği âyetler şunlardır] "Rabbinin ismini zikret." [el-İnsân 76/25], "Rabbinin vechi bâki kalır." [er-Rahmân 55/27], "Neredeyse onu göremez..." [en-Nûr 24/40], "Başladılar üzerlerini örtmeye…" [el-A'râf 7/22].

*Ziyâde*nin mânası konusunda da âlimler çeşitli görüşler beyân etmişlerdir. Ahfeş şöyle demiştir: "Bu, teberrük içindir. Eğer 'Allah ile' (*billâhi*) demiş olsaydı o zaman bunun yemin ifadesi olduğunu sanabilirlerdi. Bu yüzden, ziyâde kelime kullanılarak bu karışıklık giderilmiştir."[1] Kutrub şöyle demiştir: "Bu, Allah'ın zikrinin yüceltilmesi ve 'falanca ile teberrük ettim' şeklindeki ifadelerinde olduğu üzere onunla yaratılmışların zikri arasında fark olması için ziyâde edilmiştir." Çoğunluğa göre ise bu kelime zait değildir, kendisinden bir mâna kastedilerek kullanılmıştır. Mânası ise Allah Teâlâ'nın kendisini isimlendirdiği isimleri ile başlamak ve bu isimlerle teberrük etmektir. Allah Teâlâ "En güzel isimler Allah'ındır, O'na bunlarla dua edin." [el-A'râf 7/180] buyurmuştur ki burada [Allah'ın ismi ile dua etmede] iki husus vardır: Allah'a senâda bulunmak ve O'nu zikrederek ihtiyaçların giderilmesine nâil olmak. Birincisi konusunda Allah Teâlâ "En güzel isimler Allah'ındır, O'na bunlarla dua edin." [el-A'râf 7/180] buyurmuştur. Bu isimler doksan dokuz tane olup Kur'ân'ın değişik yerlerinde zikredilmiştir. Allah Kur'ân'da müminleri güzel isimlerle isimlendirmiştir. Örneğin "Müminler kurtuluşa ermiştir." [el-Mü'minûn 23/1], "Tövbe edenler, ibadet edenler." [et-Tevbe 9/112], "Müslüman erkekler ve Müslüman kadınlar…" [el-Ahzâb 33/35], "Ancak namaz kılanlar müstesnâ, onlar ki…" [el-Me'âric 70/22-23], "Allah onları sever, onlar da Allah'ı severler." [el-Mâide 5/54] âyetleri böyledir. Hz. Peygamber aleyhisselâm da "Kim bir şeyi severse onu çokça zikreder."[2] buyurmuştur. Allah Teâlâ seni sevmiş, çokça zikretmiş, güzel isimlerini saymıştır, sen de O'nu sevdiğine göre O'na en güzel isimleri ile dua et. Nitekim Allah Teâlâ "Rabbinin ismini zikret ve bütün varlığınla O'na yönel." [el-Müzzemmil 73/8] buyurarak mutlak mânada kendi ismini zikretmeyi emretmiştir.

1 Ahfeş, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1: 2
2 Beyhakî, *Şu'abü'l-Îmân*, 2: 49.

وقالوا: في القرآن أربع كلمات هن[1] صلات، وهي: «الاسم» و«الوجه» و«كاد» و«طفق»: ﴿وَاذْكُرِ اسْمَ رَبِّكَ﴾ [الإنسان، ٢٥/٧٦]، ﴿وَيَبْقَى وَجْهُ رَبِّكَ﴾ [الرحمن، ٢٧/٥٥]، ﴿لَمْ يَكَدْ يَرَاهَا﴾ [النور، ٤٠/٢٤]، ﴿وَطَفِقَا يَخْصِفَانِ﴾ [الأعراف، ٢٢/٧].

وتكلموا في معنى الزيادة، قال الأخفش:[2] «هو للتبرك ولو قيل: «بالله» لظنوه قَسَمًا فأُزيل الاشتباه بذكر هذه الزيادة».[3] وقال قطرب:[4] «إنه[5] لإجلال ذكر الله تعالى ليقع به الفرق بين ذكره وبين ذكر خلقه في مثل قولهم: تَبَرَّكْتُ بِفُلَانٍ». وأكثرهم على[6] أن الكلمة[7] مقصودة غير زائدة، ومعناه: البداية بذكر أساميه[8] التي سمَّى نفسه بها والتبرك بها، قال الله تعالى: ﴿وَلِلَّهِ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَى فَادْعُوهُ بِهَا﴾ [الأعراف، ١٨٠/٧]، وفيه شيئان: الثناء على الله[9] واستنجاح[10] الحوائج بذكرها، *فأما الأول فقد قال الله تعالى: ﴿وَلِلَّهِ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَى فَادْعُوهُ بِهَا﴾ [الأعراف، ١٨٠/٧][11] وهي تسعة وتسعون اسما متفرقة في القرآن، وسمى المؤمنين بأسامي حسنة في القرآن كما في قوله: ﴿قَدْ أَفْلَحَ الْمُؤْمِنُونَ﴾ [المؤمنون، ١/٢٣] ﴿التَّائِبُونَ الْعَابِدُونَ﴾ الآية، [التوبة، ١١٢/٩]، ﴿إِنَّ الْمُسْلِمِينَ وَالْمُسْلِمَاتِ﴾ الآية، [الأحزاب، ٣٥/٣٣]، ﴿إِلَّا الْمُصَلِّينَ الَّذِينَ هُمْ﴾ الآيات، [المعارج، ٢٢/٧٠-٢٣]، وقد قال: ﴿يُحِبُّهُمْ وَيُحِبُّونَهُ﴾ [المائدة، ٥٤/٥]، وقد قال عليه السلام: «من أحب شيئا أكثر ذكره»[12] والله تعالى أحبك فأكثر ذكرك وعد أسمائك الحسنة وأنت تحبه فادعه بأسمائه الحسنى وقد أمر الله تعالى بذكر اسمه على الإطلاق: ﴿وَاذْكُرِ اسْمَ رَبِّكَ وَتَبَتَّلْ إِلَيْهِ تَبْتِيلًا﴾ [المزمل، ٨/٧٣]

---

١ ح ط ر: هي.

٢ هو أبو الحسن سعيد بن مسعدة المجاشعيّ البلخيّ المعروف بالاخفش الاوسط (٢١٥هـ/٨٣٠م) نحويّ، عالم باللغة والأدب، ولد ببلخ وسكن البصرة وأخذ العربية عن سيبوية. من تصانيفه: معاني القرآن وشرح أبيات المعاني والاشتقاق. انظر: معجم الأدباء لياقوت الحموي، ١٣٧٤/٣؛ إنباه الرواة للقفطي، ٣٦/٢؛ طبقات المفسرين للداوودي، ١٩١/١؛ الأعلام للزركلي، ١٠١/٣.

٣ انظر: معاني القرآن للأخفش، ٢/١ (باختصار).

٤ هو أبو علي محمد بن المستنير المعروف بقطرب (ت. ٢٠٦هـ/٨٢١م) أحد أئمة النحو واللغة من أهل البصرة، توفي ببغداد. وله من التصانيف: معاني القرآن والاشتقاق والعلل في النحو والأضداد. انظر: تاريخ العلماء النحويين للتنوخي، ص ٨٢؛ نزهة الألباء لكمال الدين الأنباري، ص ٧٦؛ طبقات المفسرين للداوودي، ٢٥٦/٢؛ الأعلام للزركلي، ٩٥/٧.

٥ ط – إنه.

٦ ر: قالوا.

٧ ر: كلمة اسم.

٨ ر: أسماء.

٩ ح + يها.

١٠ ط: واستخراج.

١١ ر – وفيه شيئان: الثناء على الله واستنجاح الحوائج بذكرها، فأما الأول فقد قال الله تعالى: ﴿وَلِلَّهِ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَى فَادْعُوهُ بِهَا﴾.

١٢ انظر: شعب الإيمان للبيهقي، ٤٩/٢؛ بحر الفوائد للكلاباذي، ص ٢٣.

Ardından zaman tahsisi yaparak "Sabah akşam Rabbinin ismini zikret." [el-İnsân 76/25] buyurmuş, sonra mekân tahsisi yaparak "Öyle evlerde ki Allah oraların yükselmesine ve içlerinde kendi isminin zikredilmesine izin vermiştir." [en-Nûr 24/36] buyurmuş, sonra mahal tahsis ederek "Onlar ayakları üzerinde dururlarken üzerlerine Allah'ın ismini zikrediniz." [el-Hacc 22/36] buyurmuş, Allah'ın zikrinin bir mahalde yerleşmesini ifade ederek "Üzerine Allah'ın adı zikredilenlerden yiyiniz." [el-En'âm 6/118] buyurmuş, üzerine kendi ismi anılmamış olan şeyleri haram kılıp "Üzerine Allah'ın adı zikredilmemiş olanları..." [el-En'âm 6/121] buyurmuştur.

Kime son nefesini besmele ile vermek nasip olursa o kimse mesut olarak ölür. Kabrine konulduğunda kendisine, "Allah'ın adıyla ve Resûlullah'ın diniyle" denilen kimseye [hesap esnasında] vereceği cevaplar telkin edilir ve o kimse sevaba nâil olur. Kime kitabı (amel defteri) kıyamet günü besmele ile verilir ve bununla kendisi için hayır murat edilirse ona "Rahmân ve Rahîm olan Allah'ın adıyla" demesi ilham edilir. Rivayette bildirildiğine göre o gün kula kitabı verilir ve o da "Rahmân ve Rahîm olan Allah'ın adıyla" der, sonra kitabını açar, bir de bakar ki sayfaları bembeyaz, içinde hiçbir şey yok. Kendisine denilir ki: "Bu kitap günahlarla dolu idi ama besmelenin bereketi ile bu günahlar silindi." O kul sırat köprüsüne vardığı zaman kendisi için hayır murat edildiğine ona besmeleyi söylemesi ilham edilir. Yine rivayette ifade edildiğine göre müminler ayaklarını sırat köprüsüne koydukları vakit "Rahmân ve Rahîm olan Allah'ın adıyla" derler ve köprüyü geçerler, o esnada elbiseleri terden ıslanmış olur.

Besmele ile ihtiyaçları gidermeye gelince, Hz. Ali şöyle demiştir: "Bismillah kelimesi darlıkları açar, boşlukları tutar, vaadleri kolaylaştırır, şerlerden uzaklaştırır, gönüllere şifa verir, diriliş gününde emniyet sağlar."

"Allah" lafzı hakkında söylenecekler isti'âzenin tefsirinde geçmiştir.

er-Rahmân ve *er-Rahîm*: Bu iki isim rahmet kökünden türemişlerdir. Allah Teâlâ'nın rahmeti, onun rahmet ehli olan kimselere hayır murat etmesidir. Bir görüşe göre O'nun rahmeti kula hak etmemiş olduğu sevabı vermesi ve müstahak olduğu cezayı ondan defetmesidir. Bir başka görüşe göre rahmet, cezaya müstahak olanın cezasını terk etmektir. Bir diğer görüşe göre rahmet muhtaç olana ihsanda bulunmak, bir başka görüşe göre ise şefkattir. *er-Rahmân* ve *er-Râhîm* isimlerinin tefsiri konusunda selefin ve halefin pek çok görüşü bulunmaktadır.

ثم خص الزمان بقوله: ﴿وَاذْكُرِ اسْمَ رَبِّكَ بُكْرَةً وَاَصِيلاً﴾ [الإنسان، ٢٥/٧٦] والمكان فقال: ﴿فِى بُيُوتٍ اَذِنَ اللهُ اَنْ تُرْفَعَ﴾ الآية، [النور، ٣٦/٢٤] والمحل فقال: ﴿فَاذْكُرُوا اسْمَ اللهِ عَلَيْهَا صَوَآفَّ﴾ [الحج، ٣٦/٢٢] وأثبت به الحل فقال: ﴿فَكُلُوا مِمَّا ذُكِرَ اسْمُ اللهِ عَلَيْهِ﴾ [الأنعام، ١١٨/٦] وحرم ما لا يذكر اسم الله عليه فقال: ﴿وَلَا تَأْكُلُوا مِمَّا لَمْ يُذْكَرِ اسْمُ اللهِ عَلَيْهِ﴾ [الأنعام، ١٢١/٦].

ومن ختم له بِسْمِ اللهِ مات سعيدا،[١] ومن وُضع في قبره فقيل: بِسْمِ اللهِ وعلى ملة رسول الله لُقِّن الجواب ولقي الثواب، ومن أُعطي كتابه به في القيامة فأُريد به الخير أُلْهِم أن يقول بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ، وفي الخبر أن العبد يؤتى كتابه فيقول: بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ فينشره فإذا هو أبيض لا شيء فيه فيقال له: كان مملوءا سيئات فمُحي ببركة التسمية وإذا مر على الصراط وأُريد به الخير أُلهم أن يقول هذا. وفي الخبر أن المؤمنين إذا وضعوا أقدامهم على الصراط يقولون: بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ فيمرون عليها وثيابهم ندية من العرق.

وأما استنجاح[٢] الحوائج*[٣] فقد قال علي رضي الله عنه: كلمة باسم الله فاتقة للرتوق، ضابطة للخروق،[٤] مسهلة للوعود، مُجَنِّبَةٌ للشرور، وشفاء لما في الصدور، وأمان يوم النشور.

وقوله: ﴿اللهِ﴾؛ مرّ الكلام فيه في التعوذ.[٥]

وقوله: ﴿الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ﴾؛ هما اسمان مشتقان من الرحمة، ورحمة الله تعالى هي إرادته الخير بأهله. وقيل: هي إعطاء الله العبد ما لا يستحقه من المثوبة ودفع ما يستوجبه من العقوبة. وقيل: هي ترك[٦] عقوبة[٧] من يستحق العقوبة. وقيل: هي المنة على المحتاج. وقيل: هي العطف. وكثرت أقاويل السلف والخلف في تفسيرهما،

١ ط: شهيدا.
٢ ط: استفتاح.
٣ ما بين النجمتين ساقطة من م ح، فأتممناها من ط ر.
٤ ط ر – فاتقة للرتوق ضابطة للخروق.
٥ ط: التعوذ.
٦ ر – ترك.
٧ ر: عفو.

Ebû Saîd el-Hudrî'nin rivayet ettiğine göre Hz. Îsâ şöyle demiştir: "*er-Rahmân*, dünyanın rahmânı, *er-Rahîm* ise âhiretin rahîmi anlamındadır." Şu görüşler de bununla aynı anlama gelir.

Mücâhid şöyle demiştir: Dünya ehline merhametli olması itibariyle rahmân, âhiret ehline merhametli olması itibariye rahîmdir.

Yahya b. Muâz şöyle demiştir: Kulların maişetleri [yani bu dünyadaki geçimleri] ile ilgili maslahatları sağlaması itibariyle rahmân, âhiretleri ile ilgili maslahatları temin etmesi itibariyle de rahîmdir.

Bekir b. Abdullah el-Müzenî şöyle demiştir: Dünya nimetlerini vermesi itibariyle rahmân, âhiret nimetlerini vermesi itibariyle rahîmdir.

Hâris b. Esed el-Muhâsibî şöyle demiştir: Nefislere rahmeti ile rahmân, kalplere rahmeti ile rahîmdir.

Ebû Bekir Verrâk şöyle demiştir: Verdiği nimetler ile rahmân, lutuflar ile rahîmdir. Nimetler verip bahşettikleri, lutuflar ise vermeyip sarf ettikleridir.

Muhammed b. Ali et-Tirmizî şöyle demiştir: Ateşten kurtarması ile rahmân, cennetlere sokması ile rahîmdir.

Serî b. Mugallis şöyle demiştir: Sıkıntıları gidermesi ile rahmân, günahları bağışlaması ile rahîmdir.

Abdullah b. Cerrâh şöyle demiştir: Yolu beyân etmesi ile rahmân, muvaffakiyet ve muhafaza ihsan etmesi ile rahîmdir.

Abdullah b. Abbas şöyle demiştir: Rahmân iyi-kötü herkese merhamet edip rızık verendir, rahîm ise hususen müminlere rahmet edendir.

روى أبو سعيد الخدري ﷺ أن عيسى عليه السلام قال: الرَّحْمٰن رحمن الدنيا والرحيم رحيم الآخرة، ويرجع إلى ذلك

قول مجاهد: الرَّحْمٰن بأهل الدنيا والرحيم بأهل الآخرة،

وقول يحيى بن معاذ الرازي:[١] الرَّحْمٰن بمصالح معاشهم والرحيم بمصالح معادهم،

وقول بكر بن عبد الله المزني:[٢] الرَّحْمٰن بنعم الدنيا والرحيم بنعم الدين،

وقول الحارث بن أسد:[٣] الرَّحْمٰن برحمة النفوس والرحيم برحمة القلوب.

وقال أبو بكر الوراق: الرَّحْمٰن بالنعماء [١١أ] والرحيم بالآلاء، فالنعماء ما أعطى وحبا والآلاء ما صرف وزوى.

وقال محمد بن علي الترمذيّ:[٤] الرَّحْمٰن بالإنقاذ من النيران والرحيم بالإدخال في الجنان.

وقال السَّرِيُّ بن مُغَلِّس:[٥] الرَّحْمٰن بكشف الكروب والرحيم بغفران الذنوب.

وقال عبد الله بن الجراح:[٦] الرَّحْمٰن بتبيين الطريق والرحيم بالعصمة والتوفيق.

وقال ابن عباس ﷺ: الرَّحْمٰن العاطف على البَرِّ والفاجر بالرزق والرحيم بالمؤمنين خاصة.

١ هو أبو زكريا يحيى بن معاذ بن جعفر الرازيّ (ت. ٢٥٨هـ/٨٧٢م) ولد في الري وأقام بنشابور وتوفي فيها. انظر: حلية الأولياء لأبي نعيم، ٥١/١٠؛ طبقات الصوفية للسلمي، ص ٩٨؛ تاريخ بغداد للخطيب، ٢١٢/١٤؛ طبقات الأولياء لابن الملقن، ص ٣٢١؛ الطبقات الكبرى للشعراني، ٧٤/١.

٢ هو أبو عبد الله بكر بن عبد الله المزنيّ البصريّ (ت. ١٠٨هـ/٧٢٦م) محدث وفقيه من التابعين انظر: حلية الأولياء لأبي نعيم، ٢٢٤/١؛ الطبقات الكبرى للشعراني، ٣٠/١.

٣ هو أبو عبد الله الحارث بن أسد المحاسبيّ (ت.٢٤٣هـ/٨٥٧م) الزاهد العارف شيخ الصوفية ولد ونشأ بالبصرة، مات ببغداد، له التصانيف المشهورة منها: الرعاية لحقوق الله والعقل وفهم القرآن والمسائل في أعمال القلوب والجوارح. انظر: حلية الأولياء لأبي نعيم، ٢٣٣/١٠؛ طبقات الصوفية للسلمي، ص ٥٨؛ المتفق والمفترق للخطيب، ٧٦٦/٢؛ طبقات الأولياء لابن الملقن، ص ١٧٥؛ الأعلام للزركلي، ١٥٣/٢.

٤ هو أبو عبد الله محمد بن علي الحكيم الترمذيّ (ت. ٣٢٠هـ/٩٣٢م) الزاهد المحدث من كبار مشايخ خراسان من تصانيفه: علل الشريعة وختم الأولياء وبُدُوُّ الشأن ونوادر الأصول. انظر:حلية الأولياء لأبي نعيم، ٢٣٣/١٠؛ طبقات الصوفية للسلمي، ص ١٧٥؛ سير أعلام النبلاء للذهبي، ٤٦٦/١٠.

٥ هو أبو الحسن السريّ بن المغلس السقطيّ البغداديّ الصوفيّ (ت. ٢٥١هـ/٨٦٥م) كان أحد الأولياء المشهورين بالعبادة والمعروفين بالورع والزهادة، وكان أستاذ الجنيد وخاله، صحب معروفا الكرخيّ. أنظر: حلية الأولياء لأبي نعيم، ١١٦/١٠؛ تاريخ بغداد للخطيب، ٢٦٠/١٠؛ بغية الطلب لابن العديم، ٤٢٢١/٩.

٦ هو أبو محمد عبد الله بن الجراح ب التميميّ القهستانيّ (ت. ٢٣٧هـ/٨٥١م) نزيل نَيْسَابُور، محدِّث جليل عالي الإسناد، رحل وسمع مالك بن أنس، انظر: تاريخ الإسلام للذهبي، ٨٤٧/٥؛ تهذيب التهذيب لابن حجر، ١٦٩/٥.

Mukātil b. Süleyman şöyle demiştir: Rahmân bütün kullarına ihsanı ile merhamet edendir, rahîm ise sadece kendisine itaat edenlere merhamet edendir. Nitekim onları güç yetiremeyecekleri şeylerle mükellef tutmamış, fakat hak etmedikleri ölçüde rahmeti onlara takdir etmiştir.

Hârice b. Mus'ab şöyle demiştir: Rahmân bütün mahlûkatına merhamet eden, rahîm ise dostlarına merhamet edendir.

Serî b. Mugallis şöyle demiştir: Rahmân kullarına şefkat gösteren, onlara hiç beklemedikleri yerden rızık bahşeden, onların başından bilmedikleri şeyleri (belâları) defedendir. Rahîm ise müminlere rahmet eden, onların günahlarını bağışlayandır.

Dahhâk şöyle demiştir: Rahmân, gök ehline merhamet edendir, onları göklere yerleştirip kendilerini itaate kadir kıldığı, yakınlığını bahş ettiği, itimat edip vahyini teslim ettiği, onları âfetlerden uzak tuttuğu, şehvetin onlara ulaşmasını engellediği, dillerini türlü tesbihlerle konuşturduğu, kendilerine nûr elbiseleri giydirdiği vakit onlara rahmet etmiştir. Rahîm ise yeryüzünde yaşayanlara merhamet edendir, onlara elçiler gönderdiği, kitaplar indirdiği, kendileri için geçerli olan mazeretleri beyân ettiği ve belâları kendilerinden def ettiği vakit onlara rahmet etmiştir.

Abdullah b. Mübârek şöyle demiştir: Rahmân kendisinden istendiğinde veren, rahîm ise kendisinden istenmediğinde kızandır.

Bessâm b. Abdullah el-Irâkī şöyle demiştir: Rahmân, itaatleri (ibadetleri) saf ve halis olmasa da kabul ettiği vakit itaat ehline merhamet edendir. Rahîm ise tövbe ettiklerinde günahlarını silip onları sevapla değiştirdiği vakit günahkârlara merhamet edendir.

Matar el-Verrâk şöyle demiştir: Günahları bağışlaması itibariyle rahmân, itaatleri kabul etmesi itibariyle rahîmdir.

Ebû Bekir Verrâk şöyle demiştir: Kendisini bile bile inkâr edene rahmân, birliğini ikrâr edene rahîmdir.

وقال مقاتل بن سليمان (ت. هـ١٥٠/٧٦٧م): الرَّحْمٰن العطوف على كل عباده بفضله والرحيم الرفيق بأهل طاعته إذ لم يكلفهم ما لا يطيقون[١] وأوجب لهم من الرحمة ما لا يستحقون.

وقال خارجة بن مصعب:[٢] الرَّحْمٰن بكل خلقه الرحيم بأوليائه.

وقال السَّرِيُّ بن مُغَلِّس: الرَّحْمٰن العاطف على عباده يرزقهم من حيث لا يحتسبون ويدفع عنهم من حيث لايعلمون والرحيم بالمؤمنين يغفر لهم ما يُذنبون.

وقال الضحاك: الرَّحْمٰن بأهل السموات حين أسكنهم السموات وطوّقهم الطاعات وأكرمهم بقُربه وائتمنهم على وحيه وجنّبهم الآفات وقطع عنهم الشهوات وأنطق ألسنتهم بأنواع التسبيح وكساهم[٣] ملابس النور، الرحيم بأهل الأرض حين أرسل إليهم الرسل وأنزل عليهم الكتب وأعذر إليهم وصرف البلايا عنهم.

وقال ابن المبارك:[٤] الرَّحْمٰن الذي إذا سُئل أعطى والرحيم الذي إذا لم يُسأل غضب.

وقال بسَّام بن عبد الله العراقيّ:[٥] الرَّحْمٰن بأهل طاعته حين قبل منهم الطاعات وإن كن غير صافيات، الرحيم بأهل معصيته إذا تابوا محا عنهم السيئات وأبدلها حسنات.

وقال مطر الورّاق:[٦] الرَّحْمٰن بغفران السيئات، الرحيم بقبول الطاعات.

وقال أبو بكر الورّاق: الرَّحْمٰن بمن جحده والرحيم بمن وحَّده.

١ ط: لايطيقونه.

٢ هو أبو الحجّاج خارجة بن مصعب الضُّبَعِيّ الخراسانيّ (ت. ١٦٨/٧٨٤) الإمام العالم المحدث، شيخ خراسان، أخذ عن عمرو بن دينار وزيد بن أسلم. ضعفه بعض علماء الرجال ووثقه كثير منهم. انظر: التاريخ الكبير، للبخاري، ٢٠٥/٣؛ الكامل لابن عديّ، ٤٩٤/٣؛ سير أعلام النبلاء للذهبي، ٢٨/٧.

٣ ر: وأكساهم.

٤ هو أبو عبد الرحمن عبد الله بن المبارك المروزيّ (ت. ١٨١ هـ/٧٩٧ م) مولى بني حنظلة، تفقه على سفيان الثوريّ ومالك بن أنس وكان محباً للخلوة شديدة التورع، صاحب التصانيف والرحلات، جمع الحديث والفقه والعربية وأيام الناس. كان من سكان خراسان، ومات بهيت (على الفرات). له كتاب في الجهاد والرقائق. انظر: تاريخ دمشق لابن عساكر، ٣٩٩/٣٢؛ وفيات الأعيان لابن خلكان، ٣٣/٣؛ الأعلام للزركلي، ١١٥/٤.

٥ هو بسام بن عبد الله الأسديّ الكوفيّ الصَّيرَفيّ (ت. بعد ١٥٠هـ/٧٦٧م) روى عن أبي الطفيل وزيد بن علي بن الحسين وأخيه أبي جعفر الباقر وجعفر الصادق ويزيد الفقير وعطاء وعكرمة وغيرهم. انظر: التاريخ الكبير، للبخاري، ١٤٤/٢؛ تهذيب الكمال للمزي، ٥٨/٤.

٦ وهو مطر الوراق بن طهمان مولى علباء السلميّ (ت. ١٢٩هـ/ ٧٤٦م) كنيته أبو رجاء كان أصله من خراسان وكان ردئ الحفظ على صلاح فيه. انظر: مشاهير علماء الأمصار لابن حبان، ص ١٥٣؛ الكاشف للذهبي، ٢٦٨/٢.

Bir görüşe göre rahmân kendisini inkâr edene, rahîm ise kendisine şükredene merhametli oluşudur. Bir başka görüşe göre fıtrat [bahşetmesiyle] rahmân, davet ile rahîmdir. Kelbî'nin Ebû Sâlih kanalıyla rivayet ettiğine göre Abdullah b. Abbas şöyle demiştir: "Rahmân ve rahîm ince (rakīk) iki isimdir ki biri diğerinden daha incedir."[1] Hüseyin b. Fazl el-Becelî şöyle demiştir: Bu rivayet, râvinin hatasıdır, çünkü rikkat (incelik) Allah'ın sıfatlarından değildir ve mânası da kalbin inceliğinden neşet eden şefkattir. Rivayetin aslı "refîk" şeklinde olmalıdır. Çünkü rıfk Allah'ın sıfatlarından biridir. Nitekim Hz. Peygamber aleyhisselâm, "Allah şefkatlidir (refîkun) ve şefkati sever, şiddet karşısında vermediğini şefkat karşısında verir."[2] buyurmuştur.

Âlimlerden pek çoğu bu sözün "*rakīk*" şeklindeki rivayetini sahih kabul etmiş ve buradaki "*rikkat"* kelimesini lutuf ve merhametin kemâli olarak tefsir etmişlerdir ki bu durumda kelime, kulların sevdikleri kimselere karşı kalplerinin ince olması ve onlara şefkat ve rahmetlerinin kâmil olması anlamından alınmış mecaz bir kullanım olur. Bunun akabinde âlimler bu hadiste neyin murat edildiği konusunda ihtilâf etmiş ve dört farklı görüş dile getirmişlerdir. Bir grup şöyle demiştir: Bunun anlamı, bu iki isimden birinin diğer isimden anlaşılmayacak olan ziyade bir lutfa daha fazla delâlet ettiği şeklindedir. Ancak bu görüşte olanlar devamında şöyle demişlerdir: Bu ismin hangisi olduğunu tam olarak tespit edemeyiz, çünkü bu husus beyân edilmediği için bir müphemlik söz konusudur.

Saîd b. Cübeyr şöyle demiştir: Bu isim rahmândır, çünkü rahmân ismi kâfir-mümin herkesi kapsar. Nitekim Allah Teâlâ, "Benim rahmetim her şeyi kuşatmıştır." [el-A'râf 7/156] ve "Her kim küfrederse onu az bir süre faydalandırırım." [el-Bakara 2/126] buyurmuştur.

Vekî' b. Cerrâh şöyle demiştir: Bu isim rahîmdir, çünkü rahîm ismi müminin hem dünyadaki hâlini hem âhiretteki hâlini kapsar. Dünyadaki hâlini kapsaması açıktır, âhiretteki hâlini kapsaması ise günahlarının bağışlanması ve cennete dâhil edilmesidir. Hak Teâlâ "O, müminlere karşı rahîmdir." [el-Ahzâb 33/43] ve "Kendilerine Allah'tan büyük bir lutuf olduğunu müminlere müjdele." [el-Ahzâb 33/47] buyurmuştur.

1 Bkz. Mukātil b. Süleymân, *Tefsîr*, 1: 36.
2 Müslim, "el-Birr", 77; İbn Mâce, "el-Edeb", 9.

وقيل: الرَّحْمٰن بمن كفره والرحيم بمن شكره، وقيل: الرَّحْمٰن بالفطرة والرحيم بالدعوة. وروى الكلبيّ عن أبي صالح عن ابن عباس ﷺ أنه قال: «الرَّحْمٰن والرحيم اسمان رقيقان أحدهما أَرَقُّ من الآخر».[1] قال الحسين بن الفضل البجليّ: هذا وهم من الراوي؛ لأن الرقّة ليست من صفات الله، وتفسيرها[2] الشفقة الناشئة من رقّة القلب وإنما هما رفيقان والرفق من صفات الله تعالى، [١١ب] قال النبيّ عليه السلام: «إن الله رفيق يحب الرفق ويعطي على الرفق ما لايعطي علي العنف».[3]

وكثير من العلماء صَحَّحُوا رواية القاف وفسروا الرِّقَّةَ باللُّطف وكمال العطف مجازا مأخوذا من رقة قلوب العباد على أحبّتهم وهو كمال عطفهم ورحمتهم. واختلفوا بعد ذلك في المراد بهذا الحديث على أربعة أقاويل: فقال بعضهم: معناه أن أحد الاسمين أدلُّ على زيادة لطفٍ لا يُفهم ذلك من الاسم الآخر، وقالوا:[4] لا نعرف[5] ذلك الاسم على التعيين لوجود الإبهام وعدم التبيين.

وقال سعيد بن جبير: هو الرَّحْمٰن؛ لأنه يعمّ الكافرَ والمؤمنَ جميعا، قال الله تعالى: ﴿وَرَحْمَتِى وَسِعَتْ كُلَّ شَىْءٍ﴾ [الأعراف، ١٥٦/٧]، وقال: ﴿وَمَنْ كَفَرَ فَأُمَتِّعُهُ قَلِيلاً﴾ [البقرة، ١٢٦/٢].

وقال وكيع بن الجراح:[6] هو الرحيم؛ لأنه يشمل المؤمن في الدنيا والآخرة، أما في الدنيا فظاهر وأما في الآخرة فغفران ذنوبه وإدخاله الجنة، قال الله تعالى: ﴿وَكَانَ بِالْمُؤْمِنِينَ رَحِيمًا﴾ [الأحزاب، ٤٣/٣٣]، وقال: ﴿وَبَشِّرِ الْمُؤْمِنِينَ بِأَنَّ لَهُمْ مِنَ اللهِ فَضْلاً كَبِيراً﴾ [الأحزاب، ٤٧/٣٣].

١ انظر: تفسير مقاتل بن سليمان، ٣٦/١.
٢ ر: فتفسيرهما.
٣ انظر: صحيح مسلم، البر والصلة والآداب ٧٧؛ سنن ابن ماجة، الأدب ٩.
٤ ط: فقالو.
٥ ح: لايُعرف.
٦ هو أبو سفيان وكيع بن الجراح الرؤاسيّ (ت. ١٩٧ هـ/٨١٢ م) كان محدث العراق في عصره، ولد بالكوفة، وأبوه ناظر على بيت المال فيها، وتفقه وحفظ الحديث، واشتهر، وأورد الرشيد أن يوليه قضاء الكوفة، فامتنع ورعا. من تصانيفه: تفسير القرآن والسنن والمعرفة والتاريخ والزهد. انظر: تاريخ دمشق لابن عساكر، ٥٨/٦٣؛ الأعلام للزركلي، ١١٧/٨.

Başkaları da şöyle demiştir: Bunun anlamı, "Bu iki isimden her biri diğerinden incedir." şeklindedir. Yani her bir isimde diğer isimden anlaşılmayacak bir mâna bulunur. Bu yüzden rahmân ve rahîm isminden herhangi birini diğerine üstün tutmak mümkün değildir. Bu, daha önce naklettiğimiz görüşler içerisinde var idi.

Sa'leb şöyle demiştir: Rahmân ismi rahîm ismine göre daha güçlü övgü ifade eder, rahîm ismi ise rahmân ismine göre daha incedir.

Ca'fer es-Sâdık şöyle demiştir: Rahmân fiil olarak umumi, isim olarak hususidir. Rahîm ise isim olarak umumi, fiil olarak hususidir. Rahmânın isim olarak hususiliği, Allah'tan başkasının bu isim ile isimlendirilmemesidir. Fiil olarak umumiliği ise O'nun iyi ve günahkâr herkese rahmet etmesini ifade etmesidir. Rahîmin isim olarak umumiliği bu ismin Allah'tan başkasına verilmesinin câiz olmasıdır. Hak Teâlâ peygamberi Hz. Muhammed aleyhisselâm hakkında, "Müminlere karşı raûf ve rahîmdir." [et-Tevbe 9/128], ashabı hakkında ise "Aralarında rahmet sahibidirler." [el-Feth 48/29] buyurmuştur. Rahîmin fiil olarak hususiliği, onun kâfire değil sadece mümine yönelik rahmeti ifade ediyor olmasıdır.

Ebû Ubeyde şöyle demiştir: Nasıl ki *el-'atşân* (çok susamış) ataş/susuzluk sahibi, *er-reyyân* (suya kanmış) kanma sahibi anlamına geliyorsa *er-rahmân* da rahmet sahibi anlamına gelir. Nasıl ki *el-kadîr* ismi *el-kādir* anlamına, *el-'alîm* ismi *el-'âlim* anlamına geliyorsa *er-rahîm* ismi de *er-râhim* anlamına gelir. İlki (*er-rahmân*) bir sıfatın, ikincisi (*er-rahîm*) ise bir fiilin isbatıdır.

Bir görüşe göre *er-rahmân*, *fa'lân* vezninde olup sıfatta mübalağa ifade eder. Nitekim *el-gadbân* (kızgın), gazap dolu kimse anlamına, *es-sekrân* (sarhoş) içki/sarhoşluk dolu kimse anlamına gelir. *er-Rahîm* rahmeti devamlı olan anlamına, *er-râhim* ise kendisinden rahmetin sadır olduğu kimse anlamına gelir.

Bir başka görüşe göre nasıl ki *el-gadbân* (kızgın) kızgınlık sahibi anlamına geliyorsa *er-rahmân* da rahmet sahibi anlamına gelir. *er-Rahîm* ise tıpkı *es-semî'* kelimesinin işiten anlamına gelmesi gibi rahmet eden anlamına gelir.

وقال قائلون: معناه أن كلَّ واحد منهما أرقُّ من الآخر على معنى أن في كل[1] واحدٍ من الاسمين معنى يُفهم منه لا يفهم ذلك من الآخر بحيث[2] لا يمكن تفضيل أحدهما على الآخر، وذلك فيما حكينا من الأقاويل.

وقال ثعلب: الرَّحْمٰن أمدح من الرحيم والرحيم أرقّ من الرَّحْمٰن.

وقال جعفر بن محمد الصادق رضي الله عنه: الرَّحْمٰن خاصّ[3] في التسمية عامّ في الفعل، والرحيم عامّ في التسمية خاصّ في الفعل، وخصوص الرَّحْمٰن في التسمية أنه لا يتسمَّى به أحد غيره، وعمومُه في الفعل أنه يرحم البَرَّ والفاجر، وعمومُ الرحيم في التسمية أنه يجوز أن يتسمَّى به غيره، قال الله تعالى في حق نبيه عليه السلام: ﴿بِالْمُؤْمِنِينَ رَؤُفٌ رَحِيمٌ﴾ [التوبة، ١٢٨/٩]، وقال في حق أصحابه: ﴿رُحَمَآءُ بَيْنَهُمْ﴾ [الفتح، ٢٩/٤٨]، وخصوص[4] الرحيم[5] في الفعل أنه يرحم المؤمن دون الكافر.

وقال أبو عبيدة: الرَّحْمٰن ذو الرحمة كالعطشان هو ذو العَطَش والرَيَّانِ هو ذو الرِيّ، والرحيم الراحم كالقدير هو القادر والعليم هو العالم، فالأول إثبات صفة والثاني إثبات فعل.

وقيل: الرَّحْمٰن على وزن الفعلان وهو مبالغة في الصفة؛ فإن الغضبان هو المُمْتَلِئُ غضَبًا والسكران هو المُمْتَلِئُ سكرا، والرحيم[6] هو الدائمُ[7] الرحمةِ والراحم[8] هو الذي وُجدت منه الرحمةُ.

وقيل: الرَّحْمٰن من له الرحمة كالغضبان من له الغضب، والرحيم من يرحم كالسميع من يسمع.

١ ح: لكل؛ ر: كلَّ.
٢ ر: حيث.
٣ ط: خاصة.
٤ ط ر: وخصوصه.
٥ ط ر – الرحيم.
٦ ر: الرحمن.
٧ ط: دائم.
٨ ر: والرحيم.

Sonra bu iki isim aynı nitelikten türemekle beraber bunları birleştiren [yani birlikte kullanılmasına sebep olan] hususun ne olduğu konusunda birkaç ihtimal vardır. Birincisi vurgudur. Bunun benzeri "Yoksa onlar bizim kendilerinin sırlarını ve fısıldaşmalarını işitmediğimizi mi sanırlar." [ez-Zuhruf 43/80] âyetinde söz konusudur. *er-Rahmân* ve *er-rahîm* isimleri tıpkı *en-nedmân* ve *en-nedîm* (pişman) ve *el-lehfân* ve *el-lehîf* (üzgün, hayıflanan) isimleri gibidir. Birlikte kullanılmaları ise tıpkı *câddun muciddun* (gayretkeş, ciddiyet sahibi) ifadesinde olduğu gibidir.

İkincisi Sa'leb'in şu görüşüdür: *er-Rahmân* kelimesinin aslı İbrânicedir. Bu yüzden Arapların bundan anladığı mânayı ifade eden *er-rahîm* kelimesi onunla birlikte kullanılmıştır.

Üçüncüsü: Her iki ismin anlamı, daha önceki görüşlerde ifade edildiği üzere farklıdır. Bu yüzden birlikte kullanılmaları tekrar sayılmaz.

Dördüncüsü: Besmele önce Allah ismi ile başlamıştır ki bu heybete delâlet eder. Ardından rahmetten türeyen iki isim zikretmiş, böylece onlara Allah Teâlâ'nın kullarına heybetinin tesirini ulaştırmaktan daha çok rahmetinin tesirini ulaştıracağı müjdesini vermiştir.

Rahmân isminin rahîm isminden önce gelmesinin anlamı, rahmânın sadece Allah'a mahsus bir isim olmasıdır. Bu yüzden Allah'tan başkası için de kullanılan rahîm isminden önce zikredilmiştir. Ayrıca rahmân ismi övgü bakımından daha mübalağalıdır, bu yüzden önce zikredilmeye daha uygundur. Rahmân isminin mânası "rızık verici", rahîmin mânası ise "bağışlayıcı"dır, ilkinin neticesi kula daha önce ulaşır, bu yüzden önce zikredilmiştir.

Besmelede önce *Allah*, ardından *er-rahmân*, sonrasında da *er-rahîm* isminin gelmesinin mânası şudur: Hz. Peygamber aleyhisselâm gönderildiği zaman insanlar üç grup idiler. Birinci grup, müşrik Araplar idi. Araplar *Allah* ismini biliyorlardı. Nitekim Hak Teâlâ "Onlara kendilerini kimin yarattığını sorsan kesinlikle 'Allah' derler." [ez-Zuhruf 43/87] buyurmuştur. Ancak onlar *er-rahmân* ismini bilmiyorlardı. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: "Onlara Rahmân'a secde edin denildiği zaman derler ki: Rahmân da nedir?" [el-Furkān 25/60]. İkinci grup, Yahudiler idi. Yahudiler *er-rahmân* ismini biliyorlardı. Abdullah b. Selâm Müslüman olduğu zaman "Ey Allah'ın Elçisi! Kitabınızda *er-rahmân*ın zikredildiğini göremiyorum." demiş, bunun üzerine "İster Allah isterse Rahmân diye dua edin..." [el-İsrâ 17/110] âyeti indirilmiştir.

ثم معنى[1] الجمع بين الاسمين[2] [١٢أ] مع أنهما من صفة واحدة له[3] وجوه أربعة: أحدها: الإشباع كقوله تعالى: ﴿اَمْ يَحْسَبُونَ اَنَّا لَا نَسْمَعُ سِرَّهُمْ وَنَجْوٰيهُمْ﴾ [الزخرف، ٨٠/٤٣]، والرَّحْمٰنُ والرَّحِيم كالندمان والنديم واللهفان واللهيف والجمع بينهما كالجمع بين قولهم: «جادٌّ، مُجدٌّ».

والثاني قول ثعلب: إن الرَّحْمٰن عبرانيُّ الأصلِ فقرن به الرحيم الذي هو مفهوم العرب.

والثالث: أن معنى الاسمين مختلف كما مرَّ في الأقاويل فلم يكن تكرارا.

والرابع: أنه بدأ باسم الله وهو دلالة الهيبة فذكر بعده اسمين مشتقين من الرحمة يبشرهم أنه يوصل إلى عباده آثار رحمته أكثر مما يوصل إليهم آثار هيبته.

ثم معنى تقديم اسم الرَّحْمٰن على الرحيم أنه اسم خاص لِله فقُدِّم على الرحيم الذي قد يُسمّى به غيره ولأن الرَّحْمٰن أبلغ في المدح فكان أولى بالسبق ولأن معناه الرازق ومعنى الرحيم الغافر وأثر ذلك أسبق وصولا إلى العبد فسبق في الذكر.

ومعنى البداية في التسمية باسم الله ثم بالرَّحْمٰن ثم بالرحيم أن الناس عند مبعث النبيّ عليه السلام كانوا فرقا ثلاثة: مشركي العرب وكانوا يعرفون اسم الله، قال تعالى: ﴿وَلَئِنْ سَاَلْتَهُمْ مَنْ خَلَقَهُمْ لَيَقُولُنَّ اللّٰهُ﴾ [الزخرف، ٨٧/٤٣]،[4] وما كانوا يعرفون اسم الرَّحْمٰن، قال تعالى: ﴿وَاِذَا قِيلَ لَهُمُ اسْجُدُوا لِلرَّحْمٰنِ قَالُوا وَمَا الرَّحْمٰنُ﴾ [الفرقان، ٦٠/٢٥]، واليهود وكانوا[5] يعرفون اسم الرَّحْمٰن، قال عبد الله بن سلام لما أسلم: «يا رسول الله، لا أرى في كتابكم ذكر الرَّحْمٰن» فنزل قوله: ﴿ادْعُوا اللّٰهَ اَوِ ادْعُوا الرَّحْمٰنَ﴾ [الإسراء، ١١٠/١٧]،

---

١ ر: بمعنى.
٢ م – بين الاسمين، صح هامش.
٣ ح ط ر – له.
٤ ح: ﴿وَهُمْ يَكْفُرُونَ بِالرَّحْمٰنِ قُلْ هُوَ رَبِّى﴾.
٥ ح ط: كانوا.

Üçüncü grup ise Hıristiyanlar idi. Hıristiyanlar *er-rahîm* ismini biliyorlardı. İşte bu yüzden o topluluklara hitap edilirken, muhataplar bildiği için önce *Allah*, *er-rahmân* ve *er-rahîm* isimleri zikredilerek söze başlandı. Üç isimle başlanmasının bir diğer sebebi şudur: Her kul üç şeye sahiptir: Kalp, nefis ve ruh. Besmelede kalbin payına mârifet ve iman, nefsin payına rızık ve ihsan, ruhun payına af ve mağfiret düşer. *Allah* ismi hem mâna hem lafız itibariyle mümteni'dir [yani başkasına isim olarak verilemez]; *er-rahmân* ismi lafız olarak mümteni', mâna olarak mutlaktır; *er-rahîm* ismi ise hem lafız hem mâna olarak mutlaktır. Bu yüzden önce *Allah* ismi ile başlayıp ardından *er-rahmân*, sonra da *er-rahîm* ismi ile devam etmek en uygun olanıdır. Yine kulun hâlleri üçtür: Öncesi, hâlihazırdaki durumu ve sonu. Bu itibarla bu üç isim de buna göre tertip edilmiştir ki sana şu öğretilmiş olsun: O, senin önceni ıslah eden *Allah*'tır, hâlini düzenleyen *er-Rahmân*'dır, akıbetini güzel kılacak olan *er-Rahîm*'dir. *Allah* seni yaratan, *er-Rahmân* sana rızık veren, *er-Rahîm* de seni bağışlayacak olandır.

Şöyle demişlerdir: Allah Teâlâ'nın üç bin ismi vardır. Bunlardan bin adedini sadece melekler, bin adedini ise sadece nebîler bilir, üç yüz adedi Tevrat'ta, üç yüz adedi İncil'de, üç yüz adedi Zebûr'da, doksan dokuz adedi ise Kur'ân'dadır. Birini ise Allah Teâlâ kendine saklamıştır. Bu üç bin ismin anlamı işbu üç isimde mevcuttur. Kim bunları öğrenir ve söylerse sanki Allah'ı bütün isimleri ile zikretmiş gibi olur. Kur'ân'da doksan dokuz isim vardır. Bunlar üçe bölündüğünde her bir bölüm otuz üç eder. Ümmet de üç sınıftır. Önde gidenler, orta hâlli olanlar ve zalimler. Otuz üç isim önde gidenlerin, bir o kadarı orta hâlli olanların, bir o kadarı da zalimlerin payınadır. Bu üç isim, bütün isimlerin mânasını ihtiva eder. *Allah* ismi otuz üç ismin, *er-rahmân* ismi bir o kadarının, *er-rahîm* ismi de bir o kadarının mânasını ihtiva eder. İşte bu isimler besmelede bir araya gelmiş ve bütün isimlerin mânalarını derlemiştir. Yani: Ey sâbıklar, Allah Benim, uyanık olunuz. Ey muktesitler, Rahmân Benim, ayılınız. Ey âsiler, Rahîm Benim, işinize bakınız.

والنصارى كانوا يعرفون اسم الرحيم[١] فوقعت البداية في خطاب القوم بذكر هذه الأسماء الثلاثة لمعرفة المخاطبين بها؛ ولأنَّ كلَّ عبدٍ له ثلاثة أشياء: قلب ونفس وروح، وعلى القلب بهذه التسمية سمة المعرفة والإيمان، وعلى النفس سمة الرزق والإحسان، وعلى الروح سمة العفو والغفران، ولأن «الله» اسم[٢] ممتنع اللفظ والمعنى، والرَّحْمٰن ممتنع اللفظ مطلق المعنى، والرحيم مطلق اللفظ والمعنى؛ فكانت[٣] البداية باسم «الله» أولى ثم بالرَّحْمٰن ثم بالرحيم، ولأن أحوال العبد ثلاثة: سابقته وحالته وخاتمته؛ فرتب هذه الأسماء الثلاثة ليُعلِّمَكَ[٤] أنه الله[٥] الذي أصلح سابقتك والرَّحْمٰن الذي هيّأَ حالتك والرحيم الذي يحسن عاقبتك، الله الذي [٢١٢ب] خلقك والرَّحْمٰن الذي رزقك والرحيم الذي يغفر لك.

وقالوا: لله تعالى ثلاثة آلاف اسم: ألفٌ عرَفَتها الملائكة لا غير، وألف عرفها الأنبياءُ لا غير، وثلاثمائة في التّوراة وثلاثمائة في الإنجيل وثلاثمائة في الزبور وتسعة وتسعون في القرآن وواحد استأثر الله به، ثم معنى هذه الثلاثة[٦] الآلاف[٧] في هذه الأسماء الثلاثة، فمن علمها وقالها فكأنما ذكر الله بكل أسمائه، وفي القرآن تسعة وتسعون اسما وإذا[٨] جُعلت على الأثلاث فكل ثُلث ثلاثة وثلاثون والأمة ثلاثة أصناف: سابقون ومقتصدون وظالمون، فثلاثة وثلاثون على نصيب السابقين، ومثلها على نصيب المقتصدين، ومثلها على نصيب الظالمين، وهذه الأسماء الثلاثة تتضمن معاني الجميع: «الله» يتضمن معاني[٩] ثلاثة وثلاثين اسما، والرَّحْمٰن كذلك، والرحيم كذلك، وجُمعت هذه الأسامي[١٠] في التسمية وضمنت معاني الجملة، اى سابقان الله منم بيدار باشيد، اى مقتصدان رحمن منم هشيار باشيد، اى عاصيان رحيم منم بركار باشيد.

١ م – اسم الرحيم، صح هامش.
٢ ط – اسم.
٣ ر: وكانت.
٤ ح ط: يعلمك.
٥ ط: أن الله.
٦ ط: ثلاثة؛ ر + ثلاثة.
٧ ر: آلاف.
٨ ح: إذا؛ ط: فإذا.
٩ ط – معاني.
١٠ ر: الأسماء.

Zalim sürekli seyreder, orta hâlli her daim deveran eder, önde giden ise uçar gider. Bunların hepsi sensin. Zalim senin nefsindir, orta hâlli kalbindir, önde giden ise sırrındır. Nefis mihraba koşuşturan, kalp melekûtta dönüp duran, sır arşın altında uçandır. Rahmân ve rahîm olan Allah üçüne de ihsanda bulunandır.

{Necmeddin Nesefî der ki:} Hocamız Ebû Muhammed İsmâîl b. Muhammed en-Nûhî en-Nesefî bize Hz. Ali'nin soyundan birinden şöyle rivayet etmişti: Allah Teâlâ kalemi yarattığı zaman ona "*Bismillahirrahmânirrahîm* yaz." diye buyurdu. Kalem *Allah* ismini duyar duymaz ortadan ikiye yarıldı, baş tarafı levhanın üzerine yarılmış olarak düştü ve bin yıl boyunca öylece kaldı. Nihayet Rab Teâlâ ona rahmet etti ve kendisine *er-rahmân* ve *er-rahîm* isimlerini işittirdi. Böylece yarılmış olan iki kısımdan biri bu isimlerden birini duyunca iyileşti [yani diğer parçaya birleşti], diğeri de diğer ismi duyunca iyileşti [diğer parçaya birleşti].

Besmeledeki *elif* harfinin [yani *ism* kelimesinin başındaki *elif* harfinin] hazfedilmesi konusunda şöyle demişlerdir: Bu hayretten kaynaklı bir düşmedir. Bunda bir fikir noktası vardır, yani kalem hayrete düşmüş ve yazım esnasında elif harfini hazfetmiştir. Böylece bu düşme, yazım ehli için bir fikir noktası olmuştur.

Şöyle demişlerdir: Allah Teâlâ eşyayı ulûhiyeti ile var etti, onları rahmeti ile tuttu. Öncekilere ya da sonrakilere dünyada ya da âhirette verilmiş olan her nimet O'nun rahmeti iledir. Hz. Âdem ve Havvâ'nın bağışlanması O'nun rahmeti iledir. Allah Teâlâ, Hz. Âdem ve Havvâ hakkında şöyle haber vermektedir: "Dediler ki: Eğer bizi bağışlamaz ve bize rahmet etmezsen muhakkak biz hüsrana uğrayanlardan oluruz." [el-A'râf 7/23]. Aynı durum Hz. Nûh için de geçerlidir, o da şöyle demiştir: "Eğer beni bağışlamaz ve bana rahmet etmezsen hüsrana uğrayanlardan olurum." [Hûd 11/47]. Aynı durum Hz. Mûsâ ve Hz. Hârûn için de geçerlidir, onlar da şöyle demiştir: "Bizi rahmetine dâhil eyle." [el-A'râf 7/151]. Nebîlerin ve müminlerin kurtuluşu O'nun rahmeti ile olmuştur. Hz. Nûh hakkında şöyle buyurmuştur: "O'nun rahmet ettikleri hariç bugün Allah'ın emrinden kurtulan yoktur." [Hûd 11/43]. Hz. Hûd hakkında şöyle demiştir: "Biz Hûd'u ve onunla birlikte iman edenleri kendimizden bir rahmet ile kurtardık." [Hûd 11/58],

الظالم سيَّار والمقتصد دوَّار والسابق طيَّار وكلُّهم أنت، الظالمُ نفسُك والمقتصد قلبُك والسابق[1] سرُّك.[2] نفس بمحراب دونده‌است، دل در ملكوت گردنده‌است، سر در زير عرش پرنده‌است، الله رحمن رحيم هر سه را نوازنده‌است.

{قال[3] رضي الله عنه:} وكان شيخنا الإمام الأستاذ الخطيب[4] أبو محمد إسماعيل بن محمد النوحيّ النسفيّ رحمه الله روى لنا عن بعض أولاد عليّ رضي الله عنه: أن الله تعالى لما خلق القلم قال له: اكتب بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ فبسماع اسم الله وَلِهَ القلم وانشق[5] بنصفين فوضع رأسَه على اللوح كذلك مشقوقا ألف عام حتى رحمه الرب[6] تعالى فأسمعه الاسمين الرَّحْمٰن الرَّحِيم[7] فالتَأَمَ أحد الشقين بسماع أحد الاسمين والتَأَمَ الشق الآخر بسماع الاسم الآخر.

وقالوا في حذف الألف من «بِسْمِ»: هي سَقْطَةُ حَيْرَةٍ وفيها نُقطة فِكرَةٍ أي حَارَ القلمُ[8] فحذف الألف[9] في الكتابة وصارت هذه السَقطة نقطة فكرة لأهل الكتابة.

وقالوا: أوجد الله الأشياء [١٣ظ] بإلهيَّتِهِ[10] وأمسكها برحمته، فما من نعمة على الأوَّلين ولا على الآخِرين ولا في الدنيا ولا في الآخرة إلا برحمته، كان غفران آدم وحواء برحمته قال تعالى خبرا عنهما: ﴿وَاِنْ لَمْ تَغْفِرْ لَنَا وَتَرْحَمْنَا لَنَكُونَنَّ مِنَ الْخَاسِرِينَ﴾ [الأعراف، ٢٣/٧]، وكذا في حق نوح عليه السلام فإنه قال: ﴿وَاِلَّا تَغْفِرْ لِى وَتَرْحَمْنِى اَكُنْ مِنَ الْخَاسِرِينَ﴾ [هود، ٤٧/١١]، وكذا موسى وهارون فإنه قال خبرا عنهما:[11] ﴿وَاَدْخِلْنَا فِى رَحْمَتِكَ﴾ [الأعراف، ١٥١/٧]، وكانت[12] نجاة الأنبياء والمؤمنين برحمته، قال في حق نوح: ﴿لَا عَاصِمَ الْيَوْمَ مِنْ اَمْرِ اللهِ اِلَّا مَنْ رَحِمَ﴾ [هود، ٤٣/١١]، وقال في حق هود: ﴿نَجَّيْنَا هُودًا وَالَّذِينَ اٰمَنُوا مَعَهُ بِرَحْمَةٍ مِنَّا﴾ [هود، ٥٨/١١]،

١ ر + روحك.
٢ ر: وسرك.
٣ ر + الشيخ الإمام نجم الدين.
٤ ح ر: الخطيب الأستاذ.
٥ ر: انشق.
٦ ط: الله.
٧ ط - الرَّحْمٰن الرَّحِيم.
٨ في هامش ح: في الكتابة.
٩ ح - الألف.
١٠ ح: بالهية.
١١ ح ط - خبرا عنهما.
١٢ ر: وكان.

Hz. Sâlih hakkında şöyle demiştir: "Biz Sâlih'i ve onunla birlikte iman edenleri kendimizden bir rahmet ile kurtardık." [Hûd 11/66], Hz. Şu'ayb hakkında şöyle demiştir: "Biz Şu'ayb'ı ve onunla birlikte iman edenleri kendimizden bir rahmet ile kurtardık." [Hûd 11/94]. Hz. Peygamber aleyhisselâma vahiy O'nun rahmeti ile gelmiştir. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: "Sana bu kitabın vahyedileceğini ummuyordun, bu ancak Rabbinden bir rahmet olarak vahyedilmiştir." [el-Kasas 28/86]. Onun peygamber olarak gönderilmesi de böyle idi. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: "Biz seni ancak âlemlere rahmet olarak gönderdik." [el-Enbiyâ 21/107]. Onun ümmetine olan şefkat ve hoşgörüsü de Allah'ın rahmeti ileydi. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: "Allah'tan bir rahmet sayesindedir ki sen onlara yumuşak davrandın." [Âl-i İmrân 3/159]. Onun münafıkların yanlışa sevk etme çabalarından korunması da Allah'ın rahmeti ile olmuştur. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: "Eğer Allah'ın fazl u ihsanı ve rahmeti olmasaydı onlardan bir grup seni saptırmaya yeltenecekti." [en-Nisâ 4/113]. Üzerimize bulutların yağmur yağdırması ve bununla rızıkların yerden bitmesi O'nun rahmeti iledir. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: "Rahmetinin önünden müjde olarak rüzgârları gönderir." [en-Neml 27/63]. Baharda âlemin süslenip güzelleşmesi O'nun rahmeti iledir. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: "Bakınız Allah'ın rahmetinin eserlerine..." [er-Rûm 30/50]. Gecenin ve gündüzün bizim için olan faydaları O'nun rahmeti iledir. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: "Onun rahmetinden biri de sizin için geceyi ve gündüzü var etmesidir." [el-Kasas 28/72]. Ye'cûc ve Me'cûc'un önüne set çekilmesi ve onların zararının bizden defedilmesi O'nun rahmeti iledir. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: "Bu, Rabbimden bir rahmettir." [el-Kehf 18/98]. Üzerimize rızkın bollaştırılması O'nun rahmeti iledir. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: "Eğer siz Rabbimin rahmetinin hazinelerine sahip olsaydınız…" [el-İsrâ 17/100]. Verimliliğin bahşedilmesi O'nun rahmeti iledir. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: "Allah'ın insanlar için açtığı bir rahmeti tutacak olan yoktur." [Fâtır 35/2]. Üzerimizdeki afiyetin devamı O'nun rahmeti iledir. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: "Yahut Rabbim bana bir rahmet murat eder." [ez-Zümer 39/38]. Eşler arasındaki ülfet O'nun rahmeti iledir. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: "Aranızda bir sevgi ve rahmet var etmiştir." [er-Rûm 30/21]. Bize resullerin gönderilmesi O'nun rahmeti iledir. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: "Onlar mı Rabbinin rahmetini taksim edecekler." [ez-Zuhruf 43/32]. Kur'ân'ın indirilmesi O'nun rahmeti iledir. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: "Biz Kur'ân'dan müminler için şifa ve rahmet olanı indiriyoruz." [el-İsrâ 17/82]. İmanın verilmesi O'nun rahmeti iledir. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: "Dilediğini rahmetine dâhil eder." [el-İnsân 76/31].

وقال في حق صالح: ﴿نَجَّيْنَا صَالِحًا وَالَّذِينَ اٰمَنُوا مَعَهُ بِرَحْمَةٍ مِنَّا﴾ [هود، ٦٦/١١]،[١] وقال في حق شعيب: ﴿نَجَّيْنَا شُعَيْبًا وَالَّذِينَ اٰمَنُوا مَعَهُ بِرَحْمَةٍ مِنَّا﴾ [هود، ٩٤/١١]،[٢] وكان الوحي إلى نبينا محمد عليه السلام برحمته قال: ﴿وَمَا كُنْتَ تَرْجُوا اَنْ يُلْقٰٓى اِلَيْكَ الْكِتَابُ اِلَّا رَحْمَةً مِنْ رَبِّكَ﴾ [القصص، ٨٦/٢٨]، وكان بعثته كذلك قال: ﴿وَمَآ اَرْسَلْنَاكَ اِلَّا رَحْمَةً لِلْعَالَمِينَ﴾ [الأنبياء، ١٠٧/٢١]، وكان لِينُه مع أمته برحمته قال: ﴿فَبِمَا رَحْمَةٍ مِنَ اللهِ لِنْتَ لَهُمْ﴾ [آل عمران، ١٥٩/٣]، وكان[٣] حفظه عن إزلال[٤] المنافقين برحمته قال: ﴿وَلَوْلَا فَضْلُ اللهِ عَلَيْكَ وَرَحْمَتُهُ لَهَمَّتْ طَّآئِفَةٌ مِنْهُمْ اَنْ يُضِلُّوكَ﴾ [النساء، ١١٣/٤]، وإمطار السحاب علينا وإنبات الأرزاق بها[٥] برحمته قال: ﴿يُرْسِلُ الرِّيَاحَ بُشْرًا بَيْنَ يَدَىْ رَحْمَتِهٖ﴾ [النمل، ٦٣/٢٧]، وتزيين العالم في الربيع لنا برحمته قال: ﴿فَانْظُرْ اِلٰٓى اٰثَارِ رَحْمَتِ اللهِ﴾ [الروم، ٥٠/٣٠]، ومنافع الليل والنهار لنا برحمته، قال: ﴿وَمِنْ رَحْمَتِهٖ جَعَلَ لَكُمُ الَّيْلَ وَالنَّهَارَ﴾ [القصص، ٧٢/٢٨]، وسدّ يأجوج ومأجوج ودفع ضررهم عنا برحمته، قال: ﴿هٰذَا رَحْمَةٌ مِنْ رَبِّىْ﴾ [الكهف، ٩٨/١٨]، وتوسيع الرزق علينا برحمته، قال: ﴿لَوْ اَنْتُمْ تَمْلِكُونَ خَزَآئِنَ رَحْمَةِ رَبِّىْ﴾ [الإسراء، ١٠٠/١٧]، وإعطاء الخصب لنا برحمته، قال: ﴿مَا يَفْتَحِ اللهُ لِلنَّاسِ مِنْ رَحْمَةٍ فَلَا مُمْسِكَ لَهَا﴾ [فاطر، ٢/٣٥]، ودوام العافية لنا برحمته، قال: ﴿اَوْ اَرَادَنِى بِرَحْمَةٍ﴾ [الزمر، ٣٨/٣٩]، والألفة[٦] بين الزوجين برحمته، قال: ﴿وَجَعَلَ بَيْنَكُمْ مَوَدَّةً وَرَحْمَةً﴾ [الروم، ٢١/٣٠]، وإرسال الرسل إلينا برحمته، قال: ﴿اَهُمْ يَقْسِمُونَ رَحْمَتَ رَبِّكَ﴾ [الزخرف، ٣٢/٤٣]، وإنزال القرآن برحمته، قال: ﴿وَنُنَزِّلُ مِنَ الْقُرْاٰنِ مَا هُوَ شِفَآءٌ وَرَحْمَةٌ لِلْمُؤْمِنِينَ﴾ [الإسراء، ٨٢/١٧]، وإعطاء الإيمان برحمته، قال: ﴿يُدْخِلُ مَنْ يَشَآءُ فِى رَحْمَتِهٖ﴾ [الإنسان، ٣١/٧٦]،

١ ح – وقال في حق صالح: ﴿نَجَّيْنَا صَالِحًا وَالَّذِينَ اٰمَنُوا مَعَهُ بِرَحْمَةٍ مِنَّا﴾.
٢ ط – وقال في حق صالح: ﴿نَجَّيْنَا صَالِحًا وَالَّذِينَ اٰمَنُوا مَعَهُ بِرَحْمَةٍ مِّنَّا﴾، وقال في حق شعيب: ﴿نَجَّيْنَا شُعَيْبًا وَالَّذِينَ اٰمَنُوا مَعَهُ بِرَحْمَةٍ مِنَّا﴾.
٣ ر: وكذلك.
٤ ر: من إزلال.
٥ ر: لها.
٦ ط: والألفة.

Hevâ ve bid'atten muhafaza edilmek ve sünnet ve cemaat üzere sabit kalmak O'nun rahmeti iledir. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: "Rabbinin rahmet ettikleri hariç, onlar ihtilâf hâlinde olmaya devam ederler." [Hûd 11/118-119]. Kulun sâlih olması ve takvâsı O'nun rahmeti iledir. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: "Eğer üzerinizde Allah'ın fazlı ve rahmeti olmasaydı içinizden hiçbiri arınamazdı." [en-Nûr 24/21]. Nefsin hevâsına muhalefet O'nun rahmeti iledir. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: "Kuşkusuz ki nefis çokça kötülüğü emreder. Ancak Rabbimin rahmet ettikleri müstesna." [Yûsuf 12/53]. Şeytana muhalefet O'nun rahmeti iledir. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: "Eğer üzerinizde Allah'ın fazlı ve rahmeti olmasaydı şeytana tâbi olurdunuz." [en-Nisâ 4/83]. Günaha düştükten sonra tövbe O'nun rahmeti iledir. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: "Eğer üzerinizde Allah'ın fazlı ve rahmeti olmasaydı ve Allah tövbeleri kabul eden ve hikmet sahibi olmasaydı [hâliniz nice olurdu.]" [en-Nûr 24/10]. O'nun rahmeti her şeyi içine alır. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: "Benim rahmetim her şeyi kuşatmıştır" [el-A'râf 7/156]. Bu umumilikten yapılan tahsis O'nun rahmeti iledir. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: "Rahmetini dilediğine tahsis eder." [Âl-i İmrân 3/74]. Bu husus ehli kapsamında muhsinler yer alır. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: "Allah'ın rahmeti muhsinlere yakındır." [el-A'râf 7/56]. İtaat ehli yer alır. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: "Allah'a ve resulüne itaat ederler. İşte Allah onlara rahmet edecektir." [et-Tevbe 9/71]. Takvâ sahipleri yer alır. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: "Allah'tan sakının ve O'nun resulüne iman edin ki size rahmetinden iki kat versin." [el-Hadîd 57/28]. Mücahitler yer alır. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: "Allah, malları ve canları ile cihat edenleri, derece bakımından oturanlardan üstün kıldı. Gerçi Allah hepsine de güzellik [cennet] vaad etmiştir ama mücahitleri, oturanlardan çok büyük bir ecirle üstün kılmıştır. Kendinden dereceler, bağışlama ve rahmet vermiştir." [en-Nisâ 4/95-96]. Katilin affedilmesinin ve sulh ile kendisinden diyet alınmasının câiz kılınması O'nun rahmeti iledir. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: "İşte bu Rabbinizden bir hafifletme ve rahmettir." [el-Bakara 2/178]. Müminlere dili ile eziyet eden kimsenin derhal cezalandırılmayıp emniyet içinde bulunması O'nun rahmeti iledir. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: "Eğer dünyada ve âhirette Allah'ın sizin üzerinizdeki fazlı ve rahmeti olmasaydı size [bu ifk hadisesinden dolayı] azap dokunurdu." [en-Nûr 24/14]. Kâfirlere süre verilmesi O'nun rahmeti iledir. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: "Senin Rabbin bağışlayıcıdır, rahmet sahibidir." [el-Kehf 18/58]. O hâlde kulun O'nun rahmetinden ümit kesmemesi icap eder. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: "Allah'ın rahmetinden ümit kesmeyiniz." [ez-Zümer 39/53]. O'nun rahmetinden ümit kesen ancak kâfirdir.

والعصمة من الهوى والبدعة والتثبيت على السنّة والجماعة برحمته، قال: ﴿وَلَا يَزَالُونَ مُخْتَلِفِينَ إِلَّا مَنْ رَحِمَ رَبُّكَ﴾ [هود، ١١/١١٨-١١٩]، وصلاح العبد ووَرِعُهُ برحمته، قال: ﴿وَلَوْلَا فَضْلُ اللهِ عَلَيْكُمْ وَرَحْمَتُهُ مَا زَكَى مِنْكُمْ﴾ [النور، ٢٤/٢١]، [١٣ب] ومخالفة هوى النفس برحمته، قال: ﴿إِنَّ النَّفْسَ لَأَمَّارَةٌ بِالسُّوءِ إِلَّا مَا رَحِمَ رَبِّي﴾ [يوسف، ١٢/٥٣]، ومخالفة الشيطان برحمته، قال: ﴿وَلَوْلَا فَضْلُ اللهِ عَلَيْكُمْ وَرَحْمَتُهُ لَاتَّبَعْتُمُ الشَّيْطَانَ﴾ [النساء، ٤/٨٣]، والتوبة بعد الوقوع في المخالفة برحمته، قال: ﴿وَلَوْلَا فَضْلُ اللهِ عَلَيْكُمْ وَرَحْمَتُهُ وَأَنَّ اللهَ تَوَّابٌ حَكِيمٌ﴾ [النور، ٢٤/١٠]، وكل شيء تناله سعة[1] رحمته، قال: ﴿وَرَحْمَتِي وَسِعَتْ كُلَّ شَيْءٍ﴾ [الأعراف، ٧/١٥٦]، والخصوص من هذا العموم برحمته، قال: ﴿يَخْتَصُّ بِرَحْمَتِهِ مَنْ يَشَاءُ﴾ [آل عمران، ٣/٧٤]، ومن أهل الخصوص المحسنون، قال: ﴿إِنَّ رَحْمَتَ اللهِ قَرِيبٌ مِنَ الْمُحْسِنِينَ﴾ [الأعراف، ٧/٥٦]، والمطيعون، قال: ﴿وَيُطِيعُونَ اللهَ وَرَسُولَهُ أُولَئِكَ سَيَرْحَمُهُمُ اللهُ﴾ [التوبة، ٩/٧١]، والمتقون، قال: ﴿اتَّقُوا اللهَ وَآمِنُوا بِرَسُولِهِ يُؤْتِكُمْ كِفْلَيْنِ مِنْ رَحْمَتِهِ﴾ [الحديد، ٥٧/٢٨]، والمجاهدون، قال: ﴿فَضَّلَ اللهُ الْمُجَاهِدِينَ بِأَمْوَالِهِمْ وَأَنْفُسِهِمْ عَلَى الْقَاعِدِينَ دَرَجَةً وَكُلًّا وَعَدَ اللهُ الْحُسْنَى وَفَضَّلَ اللهُ الْمُجَاهِدِينَ عَلَى الْقَاعِدِينَ أَجْرًا عَظِيمًا دَرَجَاتٍ مِنْهُ وَمَغْفِرَةً وَرَحْمَةً﴾ [النساء، ٤/٩٥-٩٦]، وجواز العفو عن القاتل وأخذ الدية بالصلح برحمته، قال: ﴿ذَلِكَ تَخْفِيفٌ مِنْ رَبِّكُمْ وَرَحْمَةٌ﴾ [البقرة، ٢/١٧٨]، وأمان مؤذي المسلمين بلسانه عن المؤاخذة للحال برحمته، قال: ﴿وَلَوْلَا فَضْلُ اللهِ عَلَيْكُمْ وَرَحْمَتُهُ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ لَمَسَّكُمْ﴾ [النور، ٢٤/١٤]، وإمهال الكفار[2] برحمته، قال: ﴿وَرَبُّكَ الْغَفُورُ ذُو الرَّحْمَةِ﴾ الآية، [الكهف، ١٨/٥٨]، فما ينبغي للعبد أن يقنط من رحمته، قال: ﴿لَا تَقْنَطُوا مِنْ رَحْمَةِ اللهِ﴾ [الزمر، ٣٩/٥٣]، فالكافر هو الذي يئس من رحمته

١ ر: بسعة.
٢ ر: الكافرين.

Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: "Onlar benim rahmetimden ümit kesmişlerdir." [el-Ankebût 29/23]. Mümin ise O'nun rahmetini umar. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: "Onlar Allah'ın rahmetini umarlar." [el-Bakara 2/218]. O'nun rahmetinden ümit kesen sapmıştır. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: "O'nun rahmetinden ancak sapmışlar ümit keser." [el-Hicr 15/56]. Kıyamet günü mümin O'nun rahmetinden hususi olarak faydalanır. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: "O müminlere rahîmdir." [el-Ahzâb 33/43]. Kıyamet gününde herkesin toplanması O'nun rahmetindendir. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: "Rabbiniz rahmeti kendi üzerine farz kıldı, sizi elbet toplayacaktır." [el-En'âm 6/12]. Günahların bağışlanması O'nun rahmeti iledir. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: "Senin Rabbin bağışlayıcıdır, rahmet sahibidir." [el-Kehf 18/58]. Hz. Peygamber aleyhisselâmın ümmetine şefaati O'nun rahmeti iledir. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: "Biz seni ancak âlemlere rahmet olarak gönderdik." [el-Enbiyâ 21/107]. Cezanın kaldırılması O'nun rahmeti iledir. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: "O gün kimden ceza kaldırılırsa Allah ona rahmet etmiştir." [el-En'âm 6/16]. Cennete giriş O'nun rahmeti iledir. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: "Allah'ın rahmetindedirler. Onlar orada ebedî kalıcıdırlar." [Âl-i İmrân 3/107]. Cennette arzulanan şeylerin verilmesi O'nun rahmeti iledir. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: "Gafûr ve rahîm olan Allah'ın ikramı olarak orada sizin için canlarınızın çektiği her şey var ve istediğiniz her şey orada sizin için hazırdır." [Fussilet 41/31-32]. Müjde O'nun rahmeti iledir. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: "Onları Rableri kendisinden bir rahmet ile müjdeler." [et-Tevbe 9/21]. Selâm ve rü'yet [Allah'ın görülmesi] O'nun rahmeti iledir. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: "Rahmet sahibi Rabbin sözü olarak onlara selâm vardır." [Yâsîn 36/58].

Besmele İmam Mâlik'e göre her sûrenin başında bir âyettir. İmam Şâfiî'ye göre sadece Fâtiha sûresinin başında bir âyettir. Muhammed b. Hasan'dan besmelenin sûrelerin arasını ayırmak için indirilmiş bir âyet olduğu görüşü rivayet edilmiştir. Bizim mezhebimizin büyüklerinin zâhir görüşü besmelenin bir âyet olmadığı ve Kur'ân okumaya başlanırken teberrüken okunan bir zikir olduğu, Neml sûresindeki besmelenin ise tam bir âyet olmadığı şeklindedir. [Bu görüşü izah sadedinde] demişlerdir ki: Besmelenin Kur'ân'da tam bir âyet olmamasındaki lutuf,

قال: ﴿أُولَٰئِكَ يَئِسُوا مِنْ رَحْمَتِي﴾ [العنكبوت، ٢٣/٢٩]، والمؤمن راجى رحمته، قال: ﴿أُولَٰئِكَ يَرْجُونَ رَحْمَتَ اللَّهِ﴾ [البقرة، ٢١٨/٢]، وقد ضل من قنط من رحمته، قال: ﴿وَمَنْ يَقْنَطُ مِنْ رَحْمَةِ رَبِّهِ إِلَّا الضَّالُّونَ﴾ [الحجر، ٥٦/١٥]، ويختص المؤمن يوم القيامة برحمته، قال: ﴿وَكَانَ بِالْمُؤْمِنِينَ رَحِيمًا﴾ [الأحزاب، ٤٣/٣٣]، والجمع[١] يوم القيامة برحمته، قال: ﴿كَتَبَ عَلَىٰ نَفْسِهِ الرَّحْمَةَ لَيَجْمَعَنَّكُمْ﴾ [الأنعام، ١٢/٦]، ومغفرة الذنوب برحمته، قال: ﴿وَرَبُّكَ الْغَفُورُ ذُو الرَّحْمَةِ﴾ [الكهف، ٥٨/١٨]، وشفاعة النبي عليه السلام لأمته[٢] برحمته، قال: ﴿وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا رَحْمَةً لِلْعَالَمِينَ﴾ [الأنبياء، ١٠٧/٢١]، وصرف العقوبة برحمته، قال: ﴿مَنْ يُصْرَفْ عَنْهُ يَوْمَئِذٍ فَقَدْ رَحِمَهُ﴾ [الأنعام، ١٦/٦]، ودخول الجنة برحمته، قال: ﴿فَفِي رَحْمَةِ اللَّهِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ﴾ [آل عمران، ١٠٧/٣]، وإعطاء الشهوات فيها برحمته، قال: ﴿وَلَكُمْ فِيهَا مَا تَشْتَهِي أَنْفُسُكُمْ وَلَكُمْ فِيهَا مَا تَدَّعُونَ نُزُلًا مِنْ غَفُورٍ رَحِيمٍ﴾ [فصلت، ٣١/٤١-٣٢]، والبشارة برحمته، قال: ﴿يُبَشِّرُهُمْ رَبُّهُمْ بِرَحْمَةٍ مِنْهُ﴾ [التوبة، ٢١/٩]، والسلام والرؤية برحمته، قال: ﴿سَلَامٌ قَوْلًا مِنْ رَبٍّ رَحِيمٍ﴾ [يس، ٥٨/٣٦].

ثم التسمية عند مالك آية من رأس كل سورة، وعند الشافعيّ رحمه الله آية من رأس الفاتحة لاغير، [١٤] وعن محمد رحمه الله أنها آية أُنزلت للفصل بين السور، وظاهر[٣] مذهب أصحابنا رضي الله عنهم أنها ذكرٌ تُبدأ به القراءة تيمنا وليست بآية وفي سورة النمل هي ما دون آية. قالوا: اللطف في أنها ليست بآية تامة في القرآن

١ ر + بين الناس.
٢ ر – لأمته.
٣ ر: فظاهر.

cünüp, hayızlı ya da lohusa olan kimselerin önemli işlerin başında bunu okumaktan menedilmemiş olmasını sağlamaktır. Bu hususta besmelenin durumu kelime-i şehâdet gibidir. Nitekim kelime-i şehâdetteki iki cümle Kur'ân'ın herhangi bir yerinde birlikte geçmemekte, böylece tam bir âyet sayılmamaktadır. Cünüp ya da ona benzer [Kur'ân okumaya mani] bir hâli bulunan kimsenin aniden eceli gelebilir ve bu durumda [kelime-i şehâdet tam bir âyet olsa idi] son nefesinde kelime-i şehâdet getiremezdi.

أن لا يكون الجنب[1] والحائض والنفساء[2] ممنوعين عنه عند كل أمر ذي بال كالشهادتين لم تُجمعا في القرآن في موضع؛ لأن لا يتم آية، وربما يُحْتَضَر الجنب ونحوه فلا يمكنه التكلم بهما عند ختم عمره.[3]

١ ر + والنفاس.
٢ ر – والنفساء.
٣ ط + وبالله التوفيق؛ ر + والله الهادي.

FÂTİHA SÛRESİ

Rahmân ve rahîm olan Allah'ın adıyla

Hak Teâlâ'nın "Hamd Allah'a mahsustur." kavlinin besmele ile irtibatı, daha önce geçtiği üzere şöyledir: "Eşyanın varlığı Allah ile mümkündür, mülkiyeti O'na aittir." Bir diğer vecih şöyledir: "Allah'ın ismi ile başladım, O'nun yardımı ile başladım, bu yüzden Allah'a hamdolsun." Bir başka vecih ise şöyledir: "Rahmet ile nitelenmiş olan Allah'ın ismi ile başladım ki bu en büyük nimettir. Bütün nimetlerine karşılık hamd O'nadır."

Fâtiha sûresi Hasan-ı Basrî'ye göre sekiz, Hüseyin el-Cu'fî'ye göre altı, âlimlerin çoğunluğuna göre yedi âyettir. Hasan-ı Basrî, besmeleyi ve *en'amte 'aleyhim* (kendilerine nimet verdiklerin) ifadesini iki müstakil âyet saymış, el-Cu'fî ise her ikisini de müstakil âyet saymamıştır. Diğer âlimler ise sûrenin yedi âyet olduğu konusunda ittifak etmişlerdir. Ancak bizim mezhep büyüklerimiz *en'amte 'aleyhim* ifadesini müstakil âyet saymışlar ve "Besmele, Fâtiha sûresinin bir âyeti değildir." demişlerdir. Şâfiî ise besmeleyi Fâtiha sûresinden bir âyet saymış, *en'amte 'aleyhim* ifadesini müstakil âyet saymamıştır.

Fâtiha sûresi yirmi beş kelime ve yüz yirmi üç harftir. Yirmi üç *elif*, üç *be*, üç *te*, üç *hâ*, dört *dâl*, bir *zâl*, altı *râ*, iki *sâd*, iki *dâd*, iki *tı*, altı *'ayn*, iki *gayn*, bir *kāf*, üç *kef*, on altı *lâm*, on bir *mîm*, on *nûn*, dört *vâv*, dört *he*, bir *lâm elif*, on üç *ye* harfi vardır. Burada alfabe harflerinin toplam yirmi ikisi mevcuttur, Hz. Peygamber aleyhisselâmın vahiyden sonraki ömrü de yirmi iki senedir.

Fâtiha sûresi Allah Teâlâ'nın vahyinin bütün mânalarını ihtiva eder. İçerisinde şu yedi harf yer almaz: Peltek *se*, *cîm, hı, zay, şîn, zı* ve *fe* harfleridir. Bazı rivayetlerde bunun hikmeti şöyle ifade edilmiştir: Peltek *se* harfi *es-subûr*dan (helâk), *cîm* harfi *el-cehîm*den (cehennem), *hı* harfi *el-havf*ten (korku), *zây* harfi *ez-zekkûm*dan (zakkum ağacı),

سورة فاتحة الكتاب[1]

بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ[2]

وانتظام قوله: ﴿اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ﴾ بالتسمية ما مر أن الأشياء بالله وجودُها وله مِلكُها. ووجه آخر: بدأت باسم الله، بعون الله فالحمد لله. ووجه آخر: باسم الله الموصوف بالرحمة وهي أجلُّ نعمة، فله الحمد على نعمه جملة.

ثم هذه السورة ثماني آيات في قول الحسن البصريّ رحمه الله وست آيات في قول الحسين الجُعْفِيّ[3] وسبع آيات في قول الجمهور من أهل العلم، فالحسن رحمه الله عدّ التسمية و﴿اَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ﴾ آيتين وتركهما الجعفيّ، والباقون اتفقوا على أنها سبع آيات، لكن أصحابنا عدّوا ﴿اَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ﴾ آية وقالوا: ليست التسمية من الفاتحة، والشافعيّ رحمة الله عليه جعلها من الفاتحة ولم يجعل ﴿اَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ﴾ آية.

وهي خمس وعشرون كلمة، وهي مائة وثلاثة وعشرون حرفا، اثنان وعشرون ألفًا وثلاث بائات وثلاث تائات وثلاث حائات وأربع دالات وذال واحدة وست رائات وسينان وصادان وضادان وطائان وست عينات وغينان وقاف واحدة وثلاث كافات وست[4] عشرة لامًا وإحدى[5] عشرة ميمًا وعشر نونات وأربع واوات وأربع هائات ولام ألف واحدة وثلاثة عشر[6] ياءً، فمن الحروف المعجمة فيها اثنان وعشرون وأعوام النبيّ عليه السلام بعد الوحي اثنان وعشرون.

وهذه السورة مشتملة على جميع معاني ما أوحى الله إليه فيها وليس فيها سبعة أحرف؛ الثاء والجيم والخاء والزاي والشين والظاء والفاء. وفي بعض الآثار أن الحكمة فيها أن الثاء من الثبور والجيم من الجحيم والخاء [٢١٤ب] من الخوف والزاي من الزقوم

---

١ ر: تفسير سورة الحمد.

٢ يرى المصنف أن البسملة ليست بآية من الفاتحة وأن [صِرَاطَ الَّذِينَ اَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ] في آخر السورة آيتان، وهو أيضا رأي أصحاب أبي حنيفة رحمهم الله كما يصرح المصنف قريبا، ولذلك أثبتناها في أول السورة دون أن نضع آخرها رقم الآية وقمنا بترقيم الآيتين الأخيرتين من السورة على رأي المصنف.

٣ هو أبو عبد الله الحسين بن علي الجُعْفيُّ الكُوفيُّ (ت. ٢٠٣هـ/٨١٨م) المقرئ الزاهد، قرأ القرآن على حمزة الزيات وأتقنه وأخذ الحروف عن أبي عمرو بن العلاء وعن أبي بكر بن عياش وسمع من الأعمش وسفيان الثوريّ وصحب الفضيل بن عياض وغيره. انظر: سير أعلام النبلاء للذهبي، ٣٩٩/٩؛ غاية النهاية لابن الجزري، ٢٢٤/١.

٤ ر: وسبع.

٥ ر: واثنا.

٦ ر: وثلاث عشرة.

şîn harfi *eş-şekāvet*ten (bedbahtlık), *zı* harfi *ez-zulmet*ten (karanlık), *fe* harfi de *el-fîrâk*tan (ayrılık) gelir. Fâtiha sûresine iman ederek tâzim ve hürmet ile okuyan kimse ise bu yedi şeyden emniyet içinde olur.

Âyet sayısı yedi olan bu sûre birden yediye kadar bazı hususları içerir. Sûre tek bir sûredir. [Kudsî hadiste ifade edildiği üzere] iki kısma ayrılmıştır, nüzûlü konusunda üç görüş vardır, kısımları dörttür, sûredeki ilâhî isimler beştir, kulun burada kendisinden ızhar ettiği şeyler altıdır, sûrenin isimleri ise yedidir.

Birincisi: Bu sûre tek bir sûredir, bizim ilâhımız da birdir ve bu ümmet bir ümmettir, Allah'ın peygamberi bize bir olanı öğütlemiştir, yaratılışımız da yeniden diriltilişimiz de tek bir nefsin yaratılıp diriltilmesi gibidir. Sûrenin âyetleri ise açıktır.

Sûre iki kısımdır sözümüze gelince, bir yarısı övgü, diğer yarısı duadır. Bu husus Ebû Hüreyre'nin Hz. Peygamber aleyhisselâmdan rivayet ettiği şu kudsî hadiste ifade edilmiştir:

Allah Teâlâ buyurur ki: Ben namazı kulumla aramda ikiye taksim ettim. Kul "Hamd âlemlerin Rabbi olan Allah'adır." dediği zaman Allah der ki: "Kulum bana hamdetti." Kul "O rahmân ve rahîmdir." dediği zaman Allah der ki: "Kulum bana senâda bulundu." Kul "Din gününün sahibidir." dediği zaman Allah der ki: "Kulum beni tâzim etti." Kul, "Yalnız Sana kulluk eder, yalnız Senden yardım dileriz." dediği zaman Allah der ki: "Bu, benimle kulum arasında iki bölümdür." Kul, "Bizi dosdoğru yola ilet, kendilerine nimet verdiklerinin yoluna. Gazaba uğramış ve sapmışların yoluna değil." dediği zaman Allah der ki: "Bu kulumadır, kuluma istediği vardır."[1]

Kul sûrenin ilk yarısını okuduğu vakit Hak buyurur ki: "Kulum, Ben söylediğin gibiyim." Kul sûrenin ikinci yarısını okuduğu vakit Hak buyurur ki: "Kulum, istediğini sana vereceğim."

[Fâtiha Sûresinin Nüzûl Sebebi]

"Nüzûlü konusunda üç görüş vardır." şeklindeki ifademize gelince, Hz. Ali, Abdullah b. Abbas, Übey b. Kâ'b, Mukātil, Katâde, Dahhâk b. Müzâhim, Muhammed b. Hanefiyye, Ebü'l-Âliye, Rebî' b. Enes,

1 Müslim, "Salât", 38; İbn Mâce, "Edeb", 52.

والشين من الشقاوة والظاء من الظلمة والفاء من الفراق، ومعتقِد هذه السورة وقارئها على التعظيم والحرمة آمنٌ[1] من هذه الأشياء السبعة.

ثم هذه السورة التي آياتها سبع تشتمل على أعداد من الواحد إلى السبع: هي سورة واحدة، وهي نصفان، وفي نزولها ثلاثة أقاويل، وأقسامها أربعة، وأسماء الله تعالى فيها خمسة، والأشياء التي يظهر العبد فيها من نفسه ستة، وأساميها سبعة.

أما الأول فهذه سورة واحدة وإلهنا إله واحد وهذه الأمة أمة واحدة ورسول الله يعظنا بواحدة وما خَلْقُنا ولا[2] بَعْثُنا إلا كنفس واحدة وآياتها ظاهرة.

وأما قولنا: «نصفان» فنصفها ثناء ونصفها دعاء، وذلك فيما روى أبو هريرة رضي الله عنه عن النبيّ عليه السلام أنه قال:

يقول الله تعالى: قسّمت الصلاة بيني وبين عبدي نصفين، فإذا قال العبد: ﴿اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِينَۙ﴾ قال الله تعالى: حمدني عبدي، وإذا قال العبد: ﴿اَلرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِۙ﴾ قال الله تعالى: أثنى عليَّ عبدي، وإذا قال العبد: ﴿مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِۜ﴾ قال الله تعالى: مجّدني عبدي، وإذا قال العبد: ﴿اِيَّاكَ نَعْبُدُ وَاِيَّاكَ نَسْتَعِينُۜ﴾ قال الله تعالى: هذا بيني وبين عبدي نصفين،[3] وإذا قال العبد: ﴿اِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَۙ صِرَاطَ الَّذِينَ اَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْۙ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّٓالِّينَ﴾ قال الله تعالى: هذا لعبدي ولعبدي ما سأل.[4]

چون بنده نیمهٔ سورهٔ اول بخواند، حق عز و جل گوید: بندهٔ من، من آنم که تو می گویی، و چون نیمهٔ آخر بخواند، حق عز و جل گوید: بندهٔ من، من آن دهمت که تو می جویی.

[سبب نزول الفاتحة]

وأما قولنا: «في نزولها ثلاثة أقاويل» فقد قال عليّ وابن عباس وأبيّ بن كعب ومقاتل وقتادة والضحاك[5] بن مزاحم ومحمد بن الحنفية وأبو العالية والربيع بن أنس

---

١ ر: أَمِنَ.
٢ ر: وما.
٣ ر: نصفان.
٤ انظر: صحيح مسلم، صلاة ٣٨؛ سنن ابن ماجة، الأدب ٥٢.
٥ ر + أن أولاد عليّ.

Amr b. Şürahbîl, Âtâ Horâsânî, Ali b. Hüseyin b. Vâkıd ve bir grup âlim demişlerdir ki: "Fâtiha sûresi Mekkî'dir." Bunun delili ise Allah Teâlâ'nın Mekke'de indirilmiş olan Hicr sûresindeki, "Biz sana *es-seb'u'l-mesânî*yi ve Kur'ân-ı Azîm'i verdik." [el-Hicr 15/87] âyetidir. Âyette geçen *es-seb'u'l-mesânî* Fâtihâ sûresidir. Vâhidî tefsirinde senedi ile birlikte Ebû Meysere'den şu rivayeti nakleder:

Hz. Peygamber aleyhisselâm dışarı [yüksekçe bir yere] çıktığı zaman bir ses ona "Ey Muhammed!" diye sesleniyordu. Sesi duyduğu zaman kaçıp uzaklaşıyordu. Nihayet Varaka b. Nevfel ona, "Bu sesi duyduğun zaman olduğun yerde dur ve sana söylediği şeyi dinle." dedi. Hz. Peygamber aleyhisselâm tekrar çıktığında "Ey Muhammed!" sesini duydu ve "Buyur!" dedi. Bunun üzerine ses "De ki: Şehâdet ederim ki Allah'tan başka ilâh yoktur ve şehâdet ederim ki Muhammed Allah'ın resulüdür." Sonra dedi ki "De ki: Hamd âlemlerin Rabbi olan Allah'adır, O rahmân ve rahîmdir, din gününün mâlikidir…" Böylece Fâtihatü'l-Kur'ân'ı sonuna kadar okudu.[1]

Bu hadis Fâtiha sûresinin Mekkî olduğuna ve ilk indirilen sûre olduğuna, besmelenin de bu sûreden bir âyet olmadığına delâlet eder.

Mücâhid, "Fâtiha sûresi Medenî'dir" demiştir. Âlimler demişlerdir ki: "Bu, Mücâhid'in bir sürçmesidir, çünkü Hz. Peygamber aleyhisselâmın Mekke'de on üç yıl boyunca Fâtiha sûresi olmaksızın namaz kıldığı düşünülemez. Bu, akılların kabul edebileceği şey değildir."

Bir grup âlim de demiştir ki -bu görüş önceki iki görüşün uzlaştırılmasını içerir-: Fâtiha sûresi hem Mekkî hem de Medenî'dir. Yani bir kez Mekke'de bir kez de Medine'de indirilmiştir. Bunun sebebi ise Fâtiha sûresinin diğerlerine olan faziletini göstermektir. Bu nedenle, iki kez indirildiği için bu sûreye *mesânî* (tekrarlanan) denilmiştir.

"Kısımları dörttür." ifademize gelince, bunlar 1. Allah Teâlâ'nın güzel isimleri ile zikredilmesi, 2. Kulun kulluk ve yardım dileme davranışlarını ızhar etmesi, 3. İlâhî emre muvafakat edenlerin methedilmesi, 4. İlâhî emre muhalefet edenlerin kınanmasıdır.

1 Vâhıdî, *el-Vasît*, 1: 57-58.

وعمر بن شرحبيل وعطاء الخراسانيّ وعليّ بن الحسين بن واقد[1] وجماعة رضوان الله عليهم أجمعين: إنها مكيّة، ودليل ذلك قوله تعالى: ﴿وَلَقَدْ اٰتَيْنَاكَ سَبْعًا مِنَ الْمَثَانِى﴾ [الحجر، ١٥/٨٧] وهي الفاتحة وهي في سورة الحجر وهي مكيّة. وروى الواحديّ[2] في تفسيره بإسناده عن أبي ميسرة قال:

إن رسول الله ﷺ كان إذا برز سمع مناديا يناديه يا محمد، فإذا سمع الصوت انطلق هاربا فقال [١٥أ] له ورقة بن نوفل: إذا سمعت النداء فاثبت حتى تسمع ما يقول لك، فلما برز سمع النداء يا محمد، قال: لبيك، قال: قل أشهد أن لا إله إلا الله وأشهد أن محمدا رسول[3] الله،[4] ثم قال: قل اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِينَۙ اَلرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِۙ مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِۜ[5] حتى فرغ من فاتحة القرآن.[6]

فدل الحديث أن الفاتحة مكية وأنها أول ما أُنزل وأن التسمية ليست بآية منها.

وقال مجاهد وحده: هي مدنية، وقالوا: «هذه هفوة منه ولا يُظنّ أن النبيّ عليه السلام مكث بمكة ثلاث عشرة[7] سنة يصلي فيها[8] بغير فاتحة، هذا مما لا تقبله[9] العقول».

وقال جماعة وفيه تلفيق بين هذين القولين: «هي مكيّة مدنيّة»، أي أنزلت[10] بمكة مرة وبالمدينة مرة تفضيلا لهذه السورة على غيرها ولهذا سميت مثاني لتثنية نزولها.

وأما قولنا: «أقسامها أربعة» فهي: ذكر الله تعالى بأسمائه الحسنى، وإظهار العبد من نفسه العبادة والاستعانة، ومدحُ الموافقين، وذم المخالفين.

---

١ هو أبو الحسن علي بن الحسين بن واقد مولى عبد الله بن عامر بن كريز، القرشيّ المروزيّ (ت. ١٥٩هـ/٧٧٥م) الإمام المحدث، ولي قضاء مرو، نيسابوري الأصل تحول إلى مرو، حدث عن إسحاق بن راهويه. انظر: التاريخ الكبير للبخاري، ٦/٢٧٦؛ تاريخ الإسلام للذهبي، ٥/٤٠٥.

٢ ر + وهو عليّ بن أحمد المفسر | هو أبو الحسين علي بن أحمد بن محمد بن الواحديّ (ت. ٤٦٨ هـ/١٠٧٦ م) الإمام المفسر النحويّ، أستاذ عصره، مولده ووفاته بنيسابور، من تصانيفه: البسيط والوسيط والوجيز -كلها في التفسير- وشرح ديوان المتنبي وأسباب النزول وشرح الأسماء الحسنى. انظر: إنباه الرواة للقفطي، ٢/٢٢٣؛ طبقات المفسرين للسيوطي، ص ٧٨؛ طبقات المفسرين للداوودي، ١/٣٩٤؛ الأعلام للزركلي، ٤/٢٥٥.

٣ ر: عبده ورسوله.

٤ ر – الله.

٥ ح – اَلرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِۙ مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِۜ.

٦ ر: الكتاب | انظر: الوسيط للوَاحِدِيّ، ١/٥٧-٥٨.

٧ ر: عشر.

٨ ر: بها.

٩ ر: لايقبله.

١٠ ر: نزلت.

"Sûredeki ilâhî isimler beştir." sözümüze gelince, bunlar *Allah, er-Rab, er-Rahmân, er-Rahîm* ve *el-Mâlik* isimleridir.

"Kulun burada kendisinden ızhar ettiği şeyler altıdır." şeklindeki sözümüze gelince, bunlar kulluğun Allah'a has kılınması (*ihlâs*), yardım dileme, hidâyetin devamını talep etme, risâlet ehline uyma, Yahudilik ve Hıristiyanlığa muhalefet etme, bid'at ve dalâlet ehlinden ayrılmadır.

[Fâtiha Sûresinin İsimleri]

"İsimleri yedidir." sözümüze gelince, bunlar *el-Fâtiha, Ümmü'l-kitâb, es-Seb'u'l-mesânî, Sûretü'l-Hamd, Esâsü'l-Kur'ân, Sûretü'ş-Şifâ* ve *Sûretü's-Salât* isimleridir.

el-Fâtiha: Sûreye bu ismin verilmesinin sebebi, anlamının açılış/başlama olmasıdır ki mushafların yazımına ve namazda Kur'ân okumaya Fâtiha sûresiyle başlanır. Naklettiğimiz rivayete göre Hz. Peygamber aleyhisselâma gelen vahiy Fâtiha sûresi ile başlamıştır. Levh-i mahfûzda da böyle yazılmıştır. Yine bu sûre dünyada fetih kapılarının açılışı, âhirette de cennet kapılarının açılışıdır. Yine *feth* zafer, *istiftah* zafer istemek demektir, Fâtiha sûresini okuyan kimse zafer ve yardıma nâil olur.

Ümmü'l-kitâb: *el-Ümm* asıl demektir. *Ümmü'l-veled* (çocuğun anası) onun aslı demektir. Mekke, diğer bölgelerin aslı olduğu için oraya *ümmü'l-kurâ* denilir. Çünkü ilk yaratılan yer orasıdır ve diğer beldeler oradan yayılmıştır. Levh-i mahfûz *ümmü'l-kitâb*dır, çünkü o, kıyamet gününe kadar bütün varlıkların kendisine yazıldığı asıldır. Fâtiha sûresi de *ümmü'l-kitâb* ve *ümmü'l-Kur'ân*'dır, çünkü diğer sûrelerde zikredilen hususların aslıdır, onları ihtiva eder. Nitekim Kur'ân'da yer alan bütün hamd, övgü, tesbih, takdis, tehlîl, tekbir, zikir, senâ, şükür ve dualar "el-hamdu" kelimesinin kapsamındadır. Kur'ân'da geçen bütün ilâhî isimler (esmâ-i hüsnâ) ve yüce ilâhî sıfatlar, Allah'ın rububiyetine, ilâhlığına, tekliğine, birliğine dair bütün hususlar *lillâhi rabbi'l-'âlemîn* (Âlemlerin Rabbi Allah'adır.) ifadesinin kapsamındadır.

وأما قولنا: «أسماء الله فيها خمسة» فهي: الله، والرب، وَالرَّحْمٰن، والرحيم، والمالك.

وأما قولنا: «الأشياء التي يظهر العبد فيها من نفسه ستة» فهي: إخلاص العبادة، وسؤال المعونة، واستدامة الهداية، ومواقة أهل الرسالة، ومخالفة أهل اليهودية والنصرانية، ومفارقة أهل البدعة والضلالة.

[أسماءها]

وأما قولنا: «أساميها سبعة» فهي: الفاتحة، وأم الكتاب، وسبع[1] المثاني، وسورة الحمد، وأساس القرآن، وسورة الشفاء، وسورة الصلاة.

فأما الفاتحة فلأن الافتتاح هو الابتداء وبها يُبتدأ كتابة المصاحف وبها يُفتتح قراءة القرآن في الصلاة وبها أفتتح الوحي إلى النبيّ عليه السلام على ما روينا، وكذا كتب في اللوح المحفوظ، ولأنها فاتحة أبواب الفتوح في الدنيا وفاتحة أبواب الجنان في العقبى، ولأن الفتح هو النصر، والاستفتاحُ الاستنصار،[2] ولقارئ هذه السورة الظفرُ والنصرة والانتصار.

وأما أم الكتاب فـ«الأم» هي[3] الأصل، والوالدة[4] أم الولد أي أصله، ومكة أم القرى أي أصل سائر البقاع؛ لأنها أول ما خلفت ومنها دُحيت البلاد، واللوح المحفوظ أم الكتاب وهو أصلٌ كُتِبَ فيها الكائنات إلى يوم القيامة، وهذه السورة أم الكتاب وأم القرآن وهي أصل المذكورات في سائر السور والمشتملةُ [٢١٥ب] عليها؛ فإن جميع ما ذكر في القرآن من التحميد والتمجيد والتسبيح والتقديس والتهليل والتكبير والذكر والثناء والشكر والدعاء فهو تحت كلمة ﴿اَلْحَمْدُ﴾، وجميع ما ذكر فيه من أسماء الله الحسنى وصفاته العُلى وما ذكر من ربوبيته وإلهيته ووحدانيته وفردانيته فهو تحت كلمة ﴿لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ﴾،[5]

١ ح ر: والسبع.
٢ ر + ألا.
٣ ح: هو.
٤ ر: فالوالدة.
٥ ح ر – العالمين.

Kur'ân'da geçen bütün semâ, yer, insan, cin, nebîler, resuller, müminler, Müslümanlar, kâfirler, mukarrebîn melekler, bütün melekût ehli, cinler, şeytanlar, gökyüzü kuşları, su hayvanları, çöl vahşileri, yer haşereleri ve diğer mahlûkat, mevcudat, mukevvenât ve yaratılmışlara dair ifadeler *el-'âlemîn* ifadesinin kapsamındadır. Kur'ân'da geçen bütün rızık verme, nimet ihsan etme, terbiye, ikram, bekletme, süre verme, ihsan, güzellik verme ifadeleri *er-rahmân* kelimesinin kapsamı altındadır. Kur'ân'da geçen suçların affı, günahların silinmesi, isyanın bağışlanması, tuğyanın cezasız bırakılması, âsilerin salıverilmesi, canilere rahmet edilmesi ifadelerinin tamamı *er-rahîm* kelimesinin kapsamı altındadır. Kur'ân'da geçen kıyamete, isimlerine, sıfatlarına, yerlerine, makamlarına, çetinliklerine, cezalarına, şiddet hâllerine, zorluklarına, ürkütücülüklerine, dehşetine, hesabına, sualine, türlü hâllerine, cehennem ve onun derekelerine, cennet ve onun derecelerine, sırat ve onun tehlikesine, ateşin alevi ve onun kızgınlığına dair tüm ifadeler *mâliki yevmi'd-dîn* (Din gününün mâlikidir.) ibaresinin kapsamı altındadır. Kur'ân'daki bütün itaat, hizmet, amel, ibadet, içtenlikle boyun eğme, huşû, kıyam, rükû, secde, kuûd, namaz, zekât, oruç, gece ibadeti, hac, gazâ, emre uyma, yasaktan sakınma ifadeleri *iyyâke na'büdü* (Yalnız Sana kulluk ederiz.) ibaresinin kapsamı altındadır. Kur'ân'daki bütün yardım isteme, zafer talep etme, muvaffakiyet ve ismet niyaz etme, lutuf isteme, fazl u ihsan dileme, kifayet ve himaye [yani Allah'ın yardımını ve himayesini] ümit etme kabilinden ifadeler *iyyâke neste'în* (Yalnız Senden yardım dileriz.) ibaresinin kapsamı altındadır. Kur'ân'daki bütün hidâyet isteği, son nefesi mümin olarak verme konusundaki endişe, mârifet ganimetini elde etme isteği, İslâm'ın ve şeriatın övülmesi, sünnet ve cemaatin beyânı kabilinden hususlar *ihdine's-sırâta'l-müstakîm* (Bizi dosdoğru yola hidâyet et.) âyetinin kapsamı altındadır. Kur'ân'da geçen enbiya, evliya, seçkin melekler, sıddıklar, şehitler, âbidler, zâhidler, takvâ sahiplerine dair ifadelerin tamamı *sırâta'l-lezîne en'amte 'aleyhim* (kendilerine nimet verdiklerinin yoluna) âyetinin kapsamındadır. Kur'ân'da geçen müşrikler, kâfirler, Yahudiler, Hıristiyanlar, Sâbiîler, Mecûsîler, Senevîler, sapkınlar ve bid'atçilere dair bütün ifadeler *gayri'l-mağdûbî 'aleyhim ve le'd-dâllîn* (gazaba uğramışların ve sapmışların yoluna değil) âyetinin kapsamı altındadır.

وجميع ما ذكر فيه من ذكر السماء والأرض والإنس والجن والنبيين والمرسلين والمؤمنين والكافرين والملائكة المقربين وأهل الملكوت أجمعين والجن والشياطين وطيور الهواء وحيوانات الماء ووحوش الصحراء وحشرات الأرض وذكر سائر المخلوقات والموجودات والمُكَوَّنَات[1] والمُحْدَثَات فهو تحت كلمة ﴿الْعَالَمِينَ﴾، وجميع ما فيه من ذكر الترزيق والإنعام والتربية والإكرام والإنظار والإمهال والإحسان والإجمال فهو تحت كلمة ﴿اَلرَّحْمٰنِ﴾، وجميع ما فيه من ذكر عفو الأجرام ومحو الآثام وغفران العصيان والتجاوز عن الطغيان وإعتاق العصاة والرحمة على الجناة فهو تحت كلمة ﴿الرَّحِيمِ﴾، وجميع ما فيه من ذكر القيامة وأسمائها وصفاتها ومواقفها ومقاماتها وعقباتها وعقوباتها وشدائدها وصعوباتها وأفزاعها وأهوالها وحسابها وسؤالها واختلاف أحوالها والنار ودركاتها والجنة ودرجاتها والصراط وخَطَرِهِ واللَّهَبِ وَشَرَرِهِ فهو تحت قوله: ﴿مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ﴾، وجميع ما فيه من ذكر الطاعة والخدمة والعمل والعبادة والخضوع والخشوع والقيام والركوع والسجود والقعود والصلاة والزكاة والصيام والقيام[2] والحج والغزو والائتمار والانزجار فهو تحت قوله: ﴿اِيَّاكَ نَعْبُدُ﴾، وجميع ما فيه من سؤال المعونة وطلب النصرة والتماس التوفيق والعصمة وإرادة اللطف وابتغاء الفضل ورجاء الكفاية وأمل الحماية فهو تحت قوله: ﴿وَاِيَّاكَ نَسْتَعِينُ﴾، وجميع ما فيه من سؤال الهداية وخوف الخاتمة واغتنام المعرفة ومدح الإسلام والشريعة وبيان السنة والجماعة فهو تحت قوله: ﴿اِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ﴾، وجميع ما فيه من ذكر الأنبياء والأولياء والملائكة الأصفياء[3] والصديقين والشهداء والعُباد والزهاد والأتقياء فهو تحت قوله: [١٦] ﴿صِرَاطَ الَّذِينَ اَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ﴾، وجميع ما فيه من ذكر المشركين والكفار[4] واليهود والنصارى والصابئين والمجوس والثنويّين والضالّين والمبتدعين فهو تحت قوله تعالى: ﴿غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ﴾.

١ ر: والمكنونات.
٢ ر – والقيام.
٣ ح ر: والأصفياء.
٤ ح ر: والكافرين.

Bir görüşe göre sûrenin bu isim ile isimlendirilmesinin sebebi, sûrenin Kur'ân'ın bütün kısımlarını kendisinde birleştiriyor olmasıdır. Çünkü Kur'ân'ın bütün kısımları emir ve nehiy, va'd ve vaîd, kıssa ve mesel, nâsih ve mensûh şeklindedir. Fâtiha sûresi, bu hususların bütününü ihtiva eder. Nitekim *el-hamdü lillâh* ifadesinin mânası "*el-hamdü lillâh* deyiniz." şeklindedir ki bu bir emirdir ve terk edilmesinin nehyidir. *Rabbi'l-'âlemîn* (âlemlerin rabbi) ifadesi bütün mahlûkatın var edilişinin kıssasıdır. *Mâliki yevmi'd-dîn* (Din gününün mâlikidir.) âyetinde hem va'd hem de vaîd vardır. Dinin *sırât* olarak isimlendirilmesinde bir mesel söz konusudur. *Ellezîne en'amte 'aleyhim* (kendilerine nimet verdiklerin) âyetinde sözü edilenler ümmet-i Muhammed'dir ve bu ümmetin şeriatı nâsihtir. *Gayri'l-mağdûbî 'aleyhim ve le'd-dâllîn* (gazaba uğramışların ve sapmışların yoluna değil) âyetinde sözü edilenler Yahudiler ve Hıristiyanlardır, onların şeriatları ise mensûhtur.

Bir başka görüşe göre *ümmü'l-kitâb*ın mânası şöyledir: *el-ümm*, askerin karargâha diktiği sancak mânasına gelir. Şair el-Be'îs şöyle demiştir:

> *Sancağımız (ummunâ) ma'kildir (bağlı kaldığımız merkez) ki herkesin sığınması onadır*
> *Savaş kızışıp herkes darda kaldığı zaman*

Benzer şekilde *ümmü'l-kitâb* tıpkı askerlerin sığındığı sancak gibi bütün beşerin sığınağıdır. Bir başka görüşe göre *el-ümm* kelimesi *el-imâm* anlamındadır, nitekim bu sûre Müslümanların imamı, önderidir. *Ümmü'l-kurâ* (Mekke) ise insanların varmak istedikleri yer, maksattır. Cehenneme de Kur'ân'da "Onun anası *hâviye*dir." [el-Kāri'a 101/9] âyetinde *ümm* ismi verilmiştir, çünkü kâfirin dönüp varacağı ve kalacağı yer orasıdır. Beyin *ümmü'r-re's* olarak isimlendirilir, çünkü başın kendisi ile var olduğu uzuv odur. İşte *ümmü'l-Kur'ân* ismi bütün bu yüce mânaları taşır.

es-Seb'u'l-mesânî (tekrarlanan yedi): Fâtiha'ya bu ismin verilmesinin sebebi, sûrenin yedi âyet olması ve her namazda tekrarlanıyor olmasıdır. Bir görüşe göre buradaki *mesânî* kelimesi senâ (övgü) kelimesinden türemiştir ve bu sûrede Allah'a senâ söz konusudur. Abdullah b. Abbas şöyle demiştir: "Fâtiha sûresi *es-seb'u'l-mesânî* diye isimlendirilmiştir, çünkü Allah Teâlâ bu sûreyi ümmet-i Muhammed'e istisna etmiş, onlar için ayırmış, başkasına vermemiştir."

وقيل: إنما سُمّي بذلك؛ لأنها تجمع أقسام كل القرآن، فإن أقسام القرأن[1] كلها هذا: الأمر والنهي والوعد والوعيد والقصص والأمثال والناسخ والمنسوخ، وهذه السورة تشمل[2] على ذلك كله، فإن قوله: ﴿اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ﴾ معناه: «قولوا الحمد لله» وهذا أمر بالحمد ونهي عن تركه وقوله: ﴿رَبِّ الْعَالَمِينَۙ﴾ قصص عن إيجاد الخلائق أجمعين، وقوله: ﴿مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِۙ﴾ فيه وعد ووعيد، وتسمية الدين صراطا مثلٌ، وقوله: ﴿الَّذِينَ اَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْۙ﴾ هم هذه الأمة وشريعتهم ناسخة، وقوله: ﴿غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّٓالِّينَ﴾ هم اليهود والنصارى وشريعتهم منسوخة.

وقيل: معنى «أم الكتاب» أن الأم هي الراية ينصبها العسكر، قال البَعِيثُ[3] (شعر):

أُمُّنَا مَعْقِلٌ إِلَيْهِ إِلْتِجَاءُ الْقَوْمِ في الْبَأْسِ حِينَ حَرَّ القِتَالُ[4]

فأُمُّ الكتاب إليها مفزع البشر كالراية هي مفزع العسكر. وقيل: الأم الإمام، فالسورة إمام أهل الإسلام وأم القرى مقصد الأنام، وجهنم قيل لها ﴿فَاُمُّهُ هَاوِيَةٌۜ﴾ [القارعة، ٩/١٠١]؛ لأن الكافر له[5] إليها المرجع والمقام، والدماغ أم الرأس وللرأس به القيام، فأم القرآن يقوم بها هذه المعاني العظام.

وأما سبع[6] المثاني فهي السبع[7] الآيات وتُثنّى قراءتها في كل صلاة. وقيل هي من الثناء وفيها أثنية الله، وقال ابن عباس ﷺ: سميت مثاني لأن الله تعالى استثناها لهذه الأمة وذَخَرَهَا لهم فلم يعطها غيرهم.[8]

---

١ ر – فإن أقسام القرأن.
٢ ح ر: تشتمل.
٣ هو خِدَاش بن بشر بن خَالِد البعيث المجاشعيّ (ت. ١٣٤ هـ/ ٧٥١ م) أحد الشّعراء المجيدين بَصريّ، توفي بالبصرة، وكان خطيبًا شاعرًا فاخر الكلام حر اللّفظ وَقد غلبه جرير وأخمله وكان قد قاوم جَريرًا فِي قصائده ثمّ ضج إلى الفرزدق واستغاثه. انظر: طبقات فحول الشعراء للجمحي، ٥٣٣/٢؛ الوافي بالوفيات للصفدي، ١٨٠/١٣؛ الأعلام للزركلي، ٣٠٢/٢.
٤
٥ م – له.
٦ ح ر: السبع.
٧ ح: سبع.
٨ انظر: المستدرك للحاكم، ٧٣٧/١؛ تفسير ابن عطية، ٣٧٣/٣.

Sûreye bu ismin verilmesinin sebebi olarak zikredilen diğer görüşler şöyledir: (1) Bir kez Mekke'de bir kez de Medine'de yedi yüz bin melek eşliğinde indirilmiş olmasıdır. (2) Hem semâ ehlinin hem yer ehlinin bu sûre ile namaz kılıyor olmasıdır. (3) Yarısının Rab Teâlâ'ya senâ, yarısının da kulun isteği olmasıdır. (4) İki hakkı ihtiva etmesidir: Allah hakkı ve kul hakkı. (5) İkili mânaları ihtiva etmesidir: Rubûbiyet-ubûdiyet, yaratıcı-yaratılan, amel-muvaffakiyet, hidâyet-dalâlet, dost-düşman. (6) Aynı anlama gelen ikili kelimeleri ihtiva ediyor olmasıdır: Allah-Rab, er-rahmân-er-rahîm, iyyâke-iyyâke, es-sırât-sırât, 'aleyhim-'aleyhim, gayr-lâ, el-mağdûbi 'aleyhim-ed-dâllîn. (7) Çünkü Allah'ın isim ve sıfatları iki kısımdır. Bir kısmı azamet, ceberût, kibriya ve saltanata delâlet eder, diğer kısmı rahmet, şefkat, lutuf, merhamet ve ihsana delâlet eder. Sûredeki "*Allah*" lafzı ve "*er-Rahmâni'r-rahîm*" âyeti bu kısımların her ikisini de ihtiva eder. Hamd iki türlüdür: Biri zâtı ve sıfatlarına karşılık hamd, diğeri nimet ve ihsanlarına karşılık hamd. "*el-Hamdü lillâh*" ifadesi bu iki kısmı da ihtiva eder. Âlem iki türe ayrılır: Fenâ âlemi ve bekā âlemi. "*Rabbi'l-'âlemîn*" (âlemlerin rabbi) ifadesi bu iki türü de ihtiva eder. Rahmet iki çeşittir: Dünyada ve âhirette rahmet veya umumi ve hususi rahmet. "*er-Rahmâni'r-rahîm*" âyeti bu iki rahmet çeşidini de kapsar. "*ed-Dîn*" ceza/karşılık anlamına gelir ve iki şeye karşılık olur: İtaate sevap ile karşılık, mâsiyete ceza ile karşılık. "*Mâliki yevmi'd-dîn*" (Din gününün mâlikidir.) âyeti bu ikisine de delâlet eder. İtaat iki türdür: İbadet ve ubûdet. "*İyyâke na'budu*" (Yalnız Sana ibadet ederiz.) âyeti ikisine de delâlet eder. Yardım isteme iki hususta olur: Hayrı elde etme hususunda ve şerri terk etme hususunda. "*İyyâke neste'în*" (Yalnız Senden yardım dileriz.) âyeti ikisine de delâlet eder. Sapkın fırkalar iki gruptur: Cebriyye ve Kaderiyye. "*İyyâke na'budu ve iyyâke neste'în*" (Yalnız Sana ibadet ederiz, yalnız Senden yardım dileriz.) âyeti her iki fırkanın da reddine delâlet eder. Hidâyet beyân ve irşattır, "*ihdine's-sırâta'l-mustakîm*" (Bizi dosdoğru yola hidâyet et.) âyeti bu iki niteliğe de delâlet eder. Hidâyete erdiriciler iki topluluktur: Nebîler ve velîler. "*Ellezîne en'amte 'aleyhim*" (kendilerine nimet verdiklerinin yoluna) âyeti iki topluluğa da delâlet eder. İlâhî emirlere muhalefet edenler iki gruptur: Kâfirler ve bid'atçiler.

وقيل: لأنها نزلت مرتين: مرة بمكة ومرة بالمدينة شيّعها سبعُمائة ألف ملك. وقيل: لأن أهل السماء يُصَلُّونَ بها وأهل الأرض كذلك. وقيل: لأن نصفها ثناء الرب ونصفها سؤال العبد. وقيل: لأنها اشتملت على حقين: حق الله وحق العبد. وقيل: لأنها تتضمن معاني على المثاني: ذكر الربوبية والعبودية والخالق والمخلوق والعمل والتوفيق والهدى والضلال والوليّ والعدوّ. وقيل: يتضمن كلمات مثاني في معنى واحد: الله[١] ورب،[٢] الرحمن الرحيم، إياك إياك،[٣] الصراط [١٦ب] صراطَ، عليهم عليهم، غير ولا، المغضوب عليهم والضالين.[٤] وقيل: سميت بها؛ لأن أسماء الله وصفاته على قسمين: قسم يدل على العظمة والجبروت والكبرياء والسلطان، وقسم يدل على الرحمة[٥] والرأفة[٦] واللطف والعطف والإحسان، وقد اشتمل ذكر «الله» و﴿اَلرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ﴾[٧] على القسمين. والحمد على وجهين: حمدٌ على ذاته وصفاته، وحمدٌ على آلائه ونعمائه، وقد اشتمل قوله ﴿اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ﴾ على الوجهين. والعالم ينتوع على نوعين: عالم للفناء، وعالم للبقاء، وقد اشتمل قوله ﴿رَبِّ الْعَالَمِينَ﴾ على النوعين. والرحمة على ضربين: رحمة في الدنيا، ورحمة في العقبى، أو يقال رحمة عامة، ورحمة خاصة، ودل ﴿اَلرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ﴾ على الضربين. و﴿الدِّينِ﴾ الجزاء وهو على شيئين: على الطاعة بالثواب، وعلى المعصية بالعقاب، ودل قوله ﴿مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ﴾ على الشيئين. والطاعة صنفان: عبادة، وعبودة، ودل قوله ﴿اِيَّاكَ نَعْبُدُ﴾ على الصنفين. والاستعانة تكون[٨] على أمرين: على تحصيل الخير، وعلى ترك الشر، ودل قوله ﴿وَاِيَّاكَ نَسْتَعِينُ﴾ على الأمرين. والفِرَقُ الضالَّةُ فرقتان:[٩] جبرية، وقدرية، ودل قوله﴿اِيَّاكَ نَعْبُدُ وَاِيَّاكَ نَسْتَعِينُ﴾ على رد الفرقتين. والهدى بيانٌ وإرشاد، ودل قول ﴿اِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ﴾ على الوصفين. والمهديون قومان: الأنبياء والأولياء، ودل قول ﴿الَّذِينَ اَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ﴾ على القومين. والمخالفون حزبان: كفار ومبتدعون،

١ ح: لله.
٢ ح: رب؛ ر: رب العالمين.
٣ ح ر: وإياك.
٤ ح: الضالين؛ ر: ولا الضالين.
٥ ر – الرحمة.
٦ ر: الرأفة والرحمة.
٧ ح: والرحيم.
٨ م: يكون.
٩ م: فرقان.

"*Gayri'l-mağdûbî 'aleyhim ve le'd-dâllîn*" (gazaba uğramışların ve sapmışların yoluna değil) âyeti her iki gruba da delâlet eder. [Fâtiha sûresinin] isminin [es-seb'u'l-]mesânî olması çeşitli mânalar dolayısıyladır: Hamd, kemâl sıfatlarına ve türlü nimetlerine olmak üzere iki türlüdür. Âlem, fenâ ve bekâ âlemi olmak üzere iki türlüdür. Rahmetin eseri, dünya ve âhiret olmak üzere iki türlüdür. Ceza (amellere verilen karşılık), vefa ve cefa olmak üzere iki türlüdür. İbadet, gizli ve aşikâr olmak üzere iki türlüdür. Yardım dileme, emri yerine getirme ve kazâya tahammül etme olmak üzere iki türlüdür. Hidâyet, sebat ve ibtida olmak üzere iki türlüdür. Sırat, saadet ehli olanların ve bedbahtların yolu olmak üzere iki türlüdür. Bedbahtlar, Yahudiler ve Hıristiyanlar olmak üzere iki türlüdür.

Hz. Peygamber aleyhisselâm Übey b. Kâ'b'a "Sen şu mescidin kapısından çıkmadan sana Tevrat'ta, İncil'de ve Kur'ân'da bir benzeri bulunmayan bir sûre öğretmek istiyorum" buyurmuştur. Übey şöyle anlatır: "Ben de bunu öğrenmek için yavaş yavaş yürümeye başladım, sonra 'Ey Allah'ın elçisi! Bana öğretmeyi vaad ettiğin sûre (nedir)?' dedim, o, 'Namaza başladığın zaman ne okuyorsun?' buyurdu, ben de kendisine '*el-hamdü lillâhi rabbi'l-'âlemîn*' sûresini okudum. Bunun üzerine, 'İşte o sûre budur, o bana verilmiş olan Kur'ân-ı Azîm ve es-Seb'u'l-mesânî'dir.'[1] buyurdu."

Rivayette bildirildiğine göre -Allah'ın lâneti üzerine olsun- Ebû Cehil'e ait çokça mal taşıyan yedi gruptan müteşekkil bir kervan Şam'dan gelir. O esnada Hz. Peygamber aleyhisselâm ve ashabı da ona bakarlar. Sahâbeden pek çoğunun üzerinde giyecek elbisesi yoktur, karınları da açtır. O sırada Hz. Peygamber aleyhisselâmın aklından, ashabının ihtiyaçlarını giderme düşüncesi geçer, bunun üzerine Allah Teâlâ'nın, "Biz sana es-Seb'u'l-mesânî ve Kur'ân-ı Azîm'i verdik." [el-Hicr 15/87] âyeti nâzil olur. Yani, -Allah'ın lâneti üzerine olsun- Ebû Cehil'in o yedi kafilesinin yerine bunu verdik. "Sakın onlara meta olarak verdiğimiz şeylere göz dikmeyesin." [el-Hicr 15/88] Yani işte şu Ebû Cehil, sana vermiş olduğumuz şeye -o şeyin yüceliğine, büyüklüğüne rağmen- dönüp bakmıyor, o hâlde sen neden ona verdiğimiz bayağı dünya malına bakıyorsun? Elbette Allah Teâlâ Hz. Peygamber aleyhisselâmın temennisinin kendi nefsi için değil, ashabı için olduğunu biliyordu, bu yüzden de kendisine, "Onlar için hüzünlenme!" [el-Hicr 15/88] buyurdu ve ona faydası maldan daha çok olan şeyi emredip şöyle dedi: "Kanadını müminlerin üzerine ger." [el-Hicr 15/88], çünkü senin tevazuun onlar için, istediklerini elde etmelerinden çok daha hoştur.

1 Buhârî, "Tefsir", 1; Muvatta "Salât", 37.

ودل قول ﴿غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ﴾ على الحزبين. وبالفارسية: نامش مثانى از بهر روى معانى، حمد دو بر صفاتِ سزا و بر آلا و نعما، و عالم دو عالمِ فنا و عالمِ بقا، و اثرِ رحمت دو بدنيا و بعقبى، و جزا دو بر وفا و بر جفا، و عبادت دو پوشيده و پيدا، و استعانت دو بر اداء امر و تحملِ قضا، و هدايت دو ثبات و ابتدا، و صراط دو راهِ سعدا و راهِ اشقيا، و اشقيا دو يهود و نصارى.

وقال النبيّ ﷺ لأُبيّ بن كعب رضي الله عنه: «إني لأرجو أن لا تخرج من باب المسجد حتى تعلم سورة ما أُنزل في التّوراة ولا في الانجيل ولا في القرآن مثلها»، قال أُبيّ رضي الله عنه: «فجعلت أبطئُ في المشي رجاء ذلك ثم قلت: يا رسول الله، السورة التي وعدتني»، قال: «كيف تقرأ إذا افتتحت الصلاة؟»، فقرأت عليه ﴿اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِينَۙ﴾ فقال عليه السلام: «هي هذه السورة وهي السبع المثاني والقرآن العظيم الذي أُعطيت».[1]

ورُويَ أن عيرا قدمت من الشّام [١٧أ] لأبي جهل لعنة الله عليه بمال عظيم وهي سبع فرق ورسول الله وأصحابه ينظرون إليها وأكثر الصحابة بهم عُرى وجوع؛[2] فخطر ببال النبيّ عليه السلام شيء لحاجة أصحابه فنزل قول الله تعالى: ﴿وَلَقَدْ اٰتَيْنَاكَ سَبْعًا مِنَ الْمَثَانِى وَالْقُرْاٰنَ الْعَظِيمَ﴾ [الحجر، ٨٧/١٥] أي مكان سبع قوافل لأبي جهل لعنة الله عليه ﴿لَا تَمُدَّنَّ عَيْنَيْكَ اِلٰى مَا مَتَّعْنَا بِهٖٓ﴾ [الحجر، ٨٨/١٥] أي هذا أبو جهل لا ينظر إلى ما أعطيناك مع جلالة[3] هذه العطية فلِمَ تنظر إلى ما أعطيته وهو متاع الدنيا الدَّنيَّةِ، وعَلِمَ اللهُ أن تمنيه لم يكن لنفسه بل لأصحابه فقال: ﴿وَلَا تَحْزَنْ عَلَيْهِمْ﴾ [الحجر، ٨٨/١٥][4] و أمره بما يزيد نفعه على نفع المال فقال: ﴿وَاخْفِضْ جَنَاحَكَ لِلْمُؤْمِنِينَ﴾ [الحجر، ٨٨/١٥] فإن تواضعك أطيب لقلوبهم من ظفرهم بمحبوبهم.

١ موطأ مالك، صلاة ٣٧؛ صحيح البخاري، كتاب التفسير ١؛ المستدرك للحاكم، ٢٨٣/٢.
٢ ح ر: جوع وعُرى.
٣ ر: من جلالة.
٤ ر + لأن ذلك كله فانية وهذا باقي والباقي خير لك ولأمتك.

Sûretü'l-Hamd: Sûreye bu ismin verilmesinin sebebi sûrenin hamd ile başlaması, içerisinde hamdin emredilmesi ve nasıl yapılacağının öğretilmesi, hamde lâyık olanın Allah olduğunun beyân edilmesidir. Kur'ân'ın başı hamd olduğu gibi cennet ehlinin son sözü de hamd olacaktır.

Kur'ân'da zikredilen hamd, yedisi dünyada yedisi âhirette olmak üzere on dört türdür. Dünyadakiler şöyledir: 1. Din ve hidâyet nimetine hamd: "Hamd âlemlerin Rabbi olan Allah'adır. O rahmân ve rahîmdir." [el-Fâtiha 1/1-2] 2. Beyân ve delâlete hamd: "Hamd gökleri ve yeri yaratan Allah'adır." [el-En'âm 6/1] 3. Vahiy ve risâlete hamd: "Hamd kuluna kitabı indiren Allah'adır." [el-Kehf 18/1] 4. Maslahat ve nimete hamd: "Hamd göklerde ve yerde ne varsa hepsine sahip olan Allah'adır." [es-Sebe' 34/1] 5. Noksan ve ziyadeye hamd: "Hamd, gökleri ve yeri ilk kez yaratan Allah'adır." [Fâtır 35/1] 6. Ümmetin zalimlerinin helâkine hamd: "Nihayet zulmedenler toplumunun kökü kesildi. Hamd âlemlerin rabbi olan Allah'adır." [el-En'âm 6/45] 7. Âlemin ve yeryüzünün muhafazasına hamd: "Hamd göklerin ve yerin Rabbi olan Allah'adır." [el-Câsiye 45/36]

Âhiretteki hamd ise şöyledir: 1. Kabirlerdekiler diriltildikleri ve kabrin içinde o hâlde üç yüz sene bekledikleri zaman kendilerini ter basar, sonra hesaba çağrılınca hamdederler. Allah Teâlâ "Âhirette hamd O'nadır." [es-Sebe' 34/1] buyurmuştur. 2. Hesap bittiği zaman hamdederler. Allah Teâlâ "Ve aralarında hak ile hüküm verildi ve denildi ki: Hamd, âlemlerin Rabbi olan Allah'adır." [ez-Zümer 39/75] buyurmuştur. 3. Saadet ehli ile bedbahtlar iki yola ayrıldıkları zaman hamdederler ve derler ki: "Bizleri zalim kavimden kurtaran Allah'a hamdolsun." [el-Mü'minûn 23/28] 4. Sırat köprüsüne varıp da cennetin kokusunu aldıklarında ve oraya baktıklarında derler ki: "Bizi buna hidâyet eden Allah'a hamdolsun." [el-A'râf 7/43] 5. Cennete girdiklerinde hamdeder ve şöyle derler: "Bizlere vaadini doğru çıkaran Allah'a hamdolsun." [ez-Zümer 39/74] 6. Cennette derecelerde yükseldikleri ve hüzünden emin oldukları zaman şöyle derler: "Bizden hüznü gideren Allah'a hamdolsun." [Fâtır 35/34] 7. Keyfiyetsiz bir şekilde Rablerini gördükleri zaman hamdederler. Allah Teâlâ şöyle buyurur: "Onların son dualarının: 'Hamd, âlemlerin Rabbi olan Allah'adır' şeklindedir." [Yûnus 10/10]

وأما سورة الحمد فلأنها افتتحت بالحمد وفيها أمر بالحمد وتعليم كيفية الحمد وبيان أن الله مستحق الحمد وبداية القرآن بالحمد وختم كلام أهل الجنة بالحمد.

والحمد المذكور في القرآن على سبعة في الدنيا وعلى سبعة في العقبى: أما التي في الدنيا فالحمد على الدين والهداية: ﴿اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِينَۙ اَلرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِۙ﴾ [الفاتحة، ١/١-٢]، وعلى البيان والدلالة: ﴿اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ الَّذِى خَلَقَ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ﴾ [الأنعام، ١/٦]، وعلى الوحي والرسالة: ﴿اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ الَّذِٓى اَنْزَلَ عَلٰى عَبْدِهِ الْكِتَابَ﴾ [الكهف، ١/١٨]، وعلى المصالح والنعمة: ﴿اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ الَّذِى لَهُ مَا فِى السَّمٰوَاتِ وَمَا فِى الْاَرْضِ﴾ [السبأ، ١/٣٤]، وعلى النقصان والزيادة: ﴿اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ فَاطِرِ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ﴾ [فاطر، ١/٣٥]، وعلى إهلاك ظلمة الأمة: ﴿فَقُطِعَ دَابِرُ الْقَوْمِ الَّذِينَ ظَلَمُوا۟ وَالْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ﴾ [الأنعام، ٤٥/٦]، وعلى حفظ العالم والمملكة: ﴿فَلِلّٰهِ الْحَمْدُ رَبِّ السَّمٰوَاتِ وَرَبِّ الْاَرْضِ﴾ [الجاثية، ٣٦/٤٥].

وأما في الآخرة فإن أهل القبور إذا بعثوا وبقوا قياما في القبر ثلاثمائة سنة قد ألجمهم العرقُ ثمّ دُعُوا إلى الحساب حمدوا، قال تعالى: ﴿وَلَهُ الْحَمْدُ فِى الْاٰخِرَةِ﴾ [السبأ، ١/٣٤]. والثاني: إذا فرغوا من الحساب حمدوا، قال تعالى: ﴿وَقُضِىَ بَيْنَهُمْ بِالْحَقِّ وَقِيلَ الْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ﴾ [الزمر، ٧٥/٣٩]. والثالث: إذا ميز عند الطريقين أهل السعادة من أهل الشقاوة حمدوا وقالوا:[1] ﴿الْحَمْدُ لِلّٰهِ الَّذِى نَجّٰينَا مِنَ الْقَوْمِ الظَّالِمِينَ﴾ [المؤمنون، ٢٨/٢٣]. والرابع: إذا مروا على الصراط ووجدوا رائحة الجنة ونظروا إليها قالوا: ﴿الْحَمْدُ لِلّٰهِ الَّذِى هَدٰينَا لِهٰذَا﴾ [الأعراف، ٤٣/٧]. والخامس: إذا دخلوا الجنة قالوا: ﴿الْحَمْدُ لِلّٰهِ الَّذِى صَدَقَنَا وَعْدَهُ﴾ [الزمر، ٧٤/٣٩]. والسادس. إذا صعدوا على الدرجات [١٧ب] وأمنوا من الحزن قالوا: ﴿الْحَمْدُ لِلّٰهِ الَّذِٓى اَذْهَبَ عَنَّا الْحَزَنَۜ﴾ [فاطر، ٣٤/٣٥]. والسابع: إذا رأوا ربهم بغير كيف حمدوا، قال الله تعالى: ﴿وَاٰخِرُ دَعْوٰيهُمْ اَنِ الْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِينَۚ﴾ [يونس، ١٠/١٠].

١ ر: فقالوا.

Esâsü'l-Kur'ân: Sûreye bu ismin verilmesinin sebebine gelince, rivayete göre adamın biri Şa'bî'nin yanına gelir ve kalçasındaki bir ağrıdan şikâyet eder, o da kendisine, "Esâsü'l-Kur'ân'ı oku" der. Bunun üzerine adam, "Esâsü'l-Kur'ân nedir?" diye sorar, Şa'bî şöyle der:

"O Fâtihatü'l-Kitâb'dır. Ben Abdullah b. Abbas'ın defalarca şöyle dediğini işittim: Her şeyin bir esası vardır, dünyanın esası Mekke'dir, çünkü yer oradan yayılmıştır. Göklerin esası 'arîbâ'dır ki yüce göklerin yedincisidir. Yerin esası 'acîbâ'dır, o da en aşağı yer derecelerinin yedincisidir. Cennetlerin esası Adn cennetidir, o cennetlerin döşeği, zeminidir, cennetler onun üzerine tesis edilmiştir. Ateşin esası cehennemdir, o en aşağı yedinci derekedir, diğer derekeler onun üzerine tesis edilmiştir. İnsanların esası Hz. Âdem, nebîlerin esası Hz. Nûh, İsrâiloğulları'nın esası Hz. Ya'kūb, kitapların esası Kur'ân, Kur'ân'ın esası Fâtiha, Fâtiha'nın esası Bismillahirrahmânirrahîm'dir. Hastalandığın ya da bir şikâyetin olduğu zaman el-Esâs'ı oku, Allah'ın izni ile şifa bulursun."

Sûretü'ş-Şifâ: Sûreye bu ismin verilmesinin sebebi de aynı şekilde şu rivayettir: Hz. Peygamber aleyhisselâm, "Fâtihatü'l-Kitâb sûresinde yetmiş şifa vardır." buyurmuştur. Ebû Saîd el-Hudrî'nin rivayetine göre Hz. Peygamber aleyhisselâm, "Fâtihatü'l-Kitâb her türlü zehre şifadır." buyurmuştur. Bir diğer rivayette, "Ölüm hariç her derde devadır." buyrulmuştur. Hz. Peygamber aleyhisselâmın, eli kesilmiş birisine Fâtiha sûresini okuması ve onun elinin iyileşmesi meşhur bir rivayettir.[1] Yine sahâbeden bir grubun kendinden geçmiş baygın birine bu sûreyi okuması ve adamın derhal uyanıp kendine gelmesi, kavminin de onlara çok sayıda koyun hediye etmeleri mâlûmdur.

Sûretü's-Salât: Sûreye bu ismin verilmesinin sebebi Hz. Peygamber aleyhisselâmın "Allah Teâlâ buyurur ki: Namazı kulumla aramda ikiye taksim ettim…" şeklindeki hadisidir ki bu hadisi daha önce vermiştik.

1 Ebû Dâvûd, "et-Tıbb", 9.

وأما أساس القرآن فقد رُوي أن رجلا أتى الشعبيَّ[1] رحمه الله فشكى إليه وجع الخاصرة فقال: «عليك بأساس القرآن»، قال: «ما أساس القرآن؟»، قال:

«فاتحة الكتاب، سمعت عبد الله بن عباس ﷺ غير مرة يقول: إن لكل شيء أساسا فأساس الدنيا مكة؛ لأنها منها دُحيت الأرض، وأساس السموات عريبا[2] وهي السماء السابعة العليا، وأساس الأرض عجيبا وهي الأرض السابعة السفلى، وأساس الجنات جنة عدن وهي سُرَّة الجنان عليها أُسّست الجنان،[3] وأساس النار جهنم وهي الدركة السابعة السفلى عليها أُسّست الدركات، وأساس الخلق آدم، وأساس الأنبياء نوح، وأساس بني إسرائيل يعقوب، وأساس الكتب القرآن، وأساس القرآن الفاتحة، وأساس الفاتحة بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ، فإذا اعتللت أو اشتكيت فعليك بالأساس تُشفَ بإذن الله.»[4]

وأما سورة الشفاء فلهذا، وقال[5] النبيّ ﷺ: «إن في سورة فاتحة الكتاب سبعين شفاء»، وروى أبو سعيد الخدريّ ﷺ عن النبيّ ﷺ قال: «فاتحة الكتاب شفاء من كل سمّ»[6] وفي رواية «شفاء من كل داء إلا السام»[7] وهو الموت، وحديث قراءة النبيّ عليه السلام الفاتحة على مقطوع اليد وبرء يده مشهور،[8] وحديث قراءة جماعة من الصحابة على مجنون هذه السورة وإفاقته[9] وهبة قومه لهم غنما كثيرا معروف.[10]

وأما سورة الصلاة فلقول النبيّ عليه السلام: «يقول الله تعالى: قسّمت الصلاة بيني وبين عبدي نصفين...» الحديث، وقد رويناه.

---

١ هو أبو عمرو عامر بن شراحيل الشعبيّ الحميريّ (ت. ١٠٣ هـ / ٧٢١ م) راوية، علامة أهل الكوفة في زمانة، ولد في وسط خلافة عمر، يضرب المثل بحفظه، ولد ونشأ ومات بالكوفة، وكان فقيها، شاعرا من رجال الحديث الثقات، استقضاه عمر بن عبد العزيز. انظر: الطبقات الكبرى لابن سعد، ٢٤٦/٦؛ تاريخ بغداد للخطيب، ١٤٣/١٤؛ تاريخ الإسلام للذهبي، /٧٠؛ الأعلام للزركلي، ٢٥١/٣.

٢ ح ر: غريبا، صح في هامش ح.

٣ ح: الجنات.

٤ انظر: تفسير الثعلبي، ١٢٨/١؛ تفسير القرطبي، ١١٣/١.

٥ ر: قال.

٦ انظر: تفسير الثعلبي، ١٢٨/١؛ تفسير الفخر الرازي، ١٥٩/١؛ تفسير ابن كثير، ١٠١/١؛ عمدة القاري للعيني، ٨٠/١٨.

٧ الحديث في الحبة السوداء وهي الشُّونيزُ. انظر: صحيح البخاري، الطب ٧؛ صحيح مسلم، السلام ٨٨.

٨ انظر: سنن أبي داود، الطب ١٩.

٩ ر: وإفاقه.

١٠ انظر: صحيح ابن حبان، ٤٧٤/١٣؛ المستدرك للحاكم، ٤٧٤/١.

Sûrenin "salât" (namaz) olarak isimlendirilmesinin birkaç izahı vardır. Birincisi: Salât okumaktır, nitekim Allah Teâlâ, "Salâtında (okumanda) sesini çok yükseltme, çok da kısma." [el-İsrâ 17/110] buyurmuştur. Dolayısıyla "Namazı kulumla aramda ikiye taksim ettim." ifadesinin mânası, "Bu sûrenin okunuşunu taksim ettim." şeklindedir. İkincisi: Salât senâdır/övgüdür. Allah Teâlâ, "Nebî'ye salât ederler." [el-Ahzâb 33/56] buyurmuştur. Yine salât dua mânasına gelir. Allah Teâlâ, "Senin salâtın onlar için sükûnettir." [et-Tevbe 9/103] buyurmuştur. Bu sûre de hem dua hem senâdır. Üçüncüsü: Namazın güzelliği ve kemâli bu sûre ile olur. Bu yüzden sûre sanki namazın bütünüymüş gibi, tâzim kabilinden, salât/namaz olarak isimlendirilmiştir.

[Fâtiha Sûresinin Fazileti]

Fâtiha sûresinin fazileti hakkında pek çok hadis vardır. Bunlardan biri Hz. Peygamber aleyhisselâmın şu sözüdür: "Eğer Fâtiha sûresi Tevrat'ta olsaydı İsrâiloğulları Yahudileşmezdi. Eğer İncil'de olsaydı Îsâ'nın kavmi Hıristiyanlaşmazdı. Eğer Zebûr'da olsaydı Dâvûd'un kavmi maymuna çevrilmezdi. Hangi Müslüman Fâtiha sûresini okursa Allah ona sanki bütün Kur'ân'ı okumuş ve her bir Müslüman erkek ve kadına sadaka vermiş gibi sevap verir."

Fâtiha sûresi yedi âyettir, cehennemin kapıları da yedi adettir. Her kim bu sûreyi okursa ona cehennemin yedi kapısı kapanır. Bu kapıların her birinin genişliği göğün genişliği kadardır. Gökler yedi tabakadır. Bu binanın altı da yedi kat yerdir. Oranın halkı âdemoğullarıdır. Onların geçtikleri merhaleler yedidir: Önce bir çamurdan yaratılmışlardır, sonra bir nutfeden, sonra alakadan, sonra mudğadan, sonra kemik, sonra et, sonra da bir başka yaratılış olarak inşa edilmişlerdir. İnsan doğduğu zaman önce bebek olur, sonra sabî olur, sonra ergen olur, sonra bâliğ olur, sonra genç, sonra orta yaşlı, sonra da yaşlı olur. Bütün bu hâllerde rızkı yedi yerden gelir. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: "İnsan yiyeceğine bir baksın. Biz yağmurlar yağdırdık. Sonra toprağı göz göz yardık da oradan ekinler, üzüm bağları, sebzeler, zeytin ve hurma ağaçları, iri ve sık ağaçlı bahçeler, meyveler ve çayırlar bitirdik." [Abese 80/24-28]. İnsan kelime-i tevhîdi okumakla sevap alır ki o da [yani *Lâ ilâhe illallah Muhammedün resûlullâh* ifadesi] yedi kelimedir. Kelime-i tevhîd varlıkları var eden ve onların varlığını yedi harf ile bildiren Allah'ın rabliğinin ikrarıdır. Bu yedi harf *kün fe-yekûn* "Ol der ve oluverir." [el-Mü'min 40/68] âyetidir.

وتسميتها صلاة لوجوه، أحدها: أن الصلاة هي القراءة، قال تعالى: ﴿وَلَا تَجْهَرْ بِصَلَاتِكَ وَلَا تُخَافِتْ بِهَا﴾ [الإسراء، ١١٠/١٧]، فمعنى قوله: «قسّمت الصلاة» أي قراءةَ هذه السورة. والثاني. أن الصلاة هي الثناء، قال الله تعالى: ﴿يُصَلُّونَ عَلَى النَّبِيِّ﴾ [الأحزاب، ٥٦/٣٣]، وهي الدعاء أيضا، قال الله تعالى: ﴿وَصَلِّ عَلَيْهِمْ﴾ [التوبة، ١٠٣/٩]، وهذه[١] السورة دعاء وثناء. والثالث أن جمال الصلاة وكمالها بهذه السورة فسُمّي هذه السورة صلاةً كأنها كلها هي، تعظيما لها.

[فضل سورة الفاتحة]

وفي فضل هذه السورة أحاديث كثيرة منها قوله عليه السلام: «لو كانت هذه السورة في التّوراة لما تهوّد قوم موسى ولو كانت في الإنجيلِ لما تنصّر قوم عيسى [١٨ظ] ولو كانت في الزبور لما مُسِخَ قوم داود، وأيُّما مسلم قرأها أعطاه الله من الأجر كأنما قرأ القرآن كله وكأنما تصدّق على كل مؤمن ومؤمنة».[٢]

ثم هذه السورة سبع آيات وأبواب جهنم سبعة من قرأها أُغلقت عنه أبوابها السبعة وكل باب منها عَرْضُه كعرض السماء، والسمواتُ سبعٌ[٣] وبساط هذا البناء الأرضُون السبع، وأهلها بنو آدم وتاراتهم[٤] سبع؛ خلقوا من سلالة من طين ثم هي نطفة ثم علقة ثم مضغة ثم عظام ثم لحم ثم يُنشأ خلقا آخر، وإذا[٥] وُلد الإنسان فهو طفل ثم صبي ثم مراهق ثم بالغ ثم شاب ثم كهل ثم شيخ، ورزقه في هذه الأحوال من سبع، قال تعالى: ﴿فَلْيَنْظُرِ الْإِنْسَانُ إِلٰى طَعَامِهٖٓ﴾ [عبس، ٢٤/٨٠] إلى قوله: ﴿حَبًّا وَعِنَبًا﴾ الآية، [عبس، ٢٨/٨٠]، وهو مأجور بأن يقول كلمات الشهادة وهي سبع: لا إله إلا الله محمد رسول الله، وهي إقرار بربوبية من أوجد الأشياء وأخبر عن وجودها بسبعة أحرف: ﴿كُنْ فَيَكُونُ﴾ [المؤمن، ٦٨/٤٠]،

١ ر: فهذه.
٢ انظر: نفسير روح البيان للبرسوي، ٢٦/١.
٣ ر: السبع.
٤ في هامش م: أي أحوالهم.
٥ ح: فإذا.

İnsanın ömrünün geçmesini yedi gün hâlinde takdir etmiştir ki bu da cuma [hafta] günleridir. Dünyanın günlerinin süresini yedi bin sene kılmıştır. Her kim bu sûreye inanarak ve bu yedi âyeti tâzim ederek okursa yedi uzvu cehennemin yedi derekesinin cezalarından bağışlanır, kendisine yedi gök ve yedi yer dolusu sevap verilir, bereketi yedi iklime ulaşır, yedi rızkı bereketlenir, yedi hâlinde muhafaza edilir, Allah onu yedi kelimesi (kelime-i tevhîd) üzere sabit kılar ve yedi tehlikeden emin bir şekilde bu yedi merhaleyi geçtikten sonra ebedî saadete ulaşır. Bu husus Farsça şöyle ifade edilir: Akıbet endişesi küfür yahut Müslümanlık hakkında olur. Kabir endişesi, kabrin aydınlık yahut karanlık olması hakkındadır. Sual endişesi, doğruyu söyleyebilme yahut söyleyememek hakkındadır. Yeniden dirilme endişesi, yüzünün kara yahut ak olması hakkındadır. Hesap endişesi, selâmetle geçmen yahut geri kalman hakkındadır. Amellerin tartılması endişesi, taat köprüsünden ya hafif bir biçimde yahut ağır bir yükle geçmen hakkındadır. İki yolun endişesi, cehennemlik yahut cennetlik olman hakkındadır. Bu âyetleri hürmetle okursan kendini bütün bu tehlikelerden kurtarmış olursun.

Demişlerdir ki: Müslümanların hayırlıları yedi sınıftır: Hamdedenler, ümit edenler, korkanlar, ihlâs sahipleri, tevekkül edenler, istikamet üzere olanlar ve ârifler. Fâtiha sûresinde bu sınıfların her birinin nasibi vardır. Nitekim "Hamd âlemlerin Rabbi olan Allah'adır." âyeti hamdedenlerin nasibi, "O rahmân ve rahîmdir." âyeti ümit edenlerin nasibi, "O din gününün mâlikidir." âyeti korkanların nasibi, "Yalnız Sana kulluk ederiz." ifadesi ihlâs sahiplerinin nasibi, "Yalnız Senden yardım dileriz." ifadesi tevekkül edenlerin nasibi, "Bizi dosdoğru yola hidâyet et." âyeti istikamet üzere olanların nasibi, sûrenin geri kalan kısmı ise ârifl erin nasibidir.

1. Hamd, âlemlerin Rabbi Allah'a mahsustur. [el-Fâtiha 1/1]

Hak Teâlâ'nın **[Hamd âlemlerin Rabbi Allah'a mahsustur]** kavli hakkında Abdullah b. Abbas "Yani yaratıp kullarına lutfettikleri için şükür Allah'a mahsustur." demiştir. Bir başka rivayette Abdullah b. Abbas'ın şöyle dediği nakledilmiştir: "Yani kullarına nimetleri sağanak hâlinde vermesine ve taksim/takdir ile yaptığı lutuflara karşılık şükür Allah'a mahsustur."

وجعل مُضِيَّ عمرهم على سبعة أيام وهي أيام الجمعة وجعل مدة أيام الدنيا سبعة آلاف سنة فمن قرأ معتقدًا مُعَظِّمًا هذه الآيات السبع أُعتق جوارحه السبع عن عقوبات[1] الدركات السبع وأُعطي حسنات ملئ السموات السبع والأرضين السبع ووصلت بركته إلى أهل الأقاليم السبعة وبورك له في أرزاقه السبعة وحفظ في أحواله السبعة وثَبَّتَه الله على كلماته السبع ووصل إلى السعادة الأبدية عند مضي هذه الأدوار السبعة وأمن من الأخطار السبعة. وهي بالفارسية: خطرِ عاقبت كه بر كفر بود يا بر مسلمانى، و خطرِ گُور كه نورانى بود يا ظلمانى، و خطرِ سؤال كه جوابِ صواب گفتن توانى يا نتوانى، و خطرِ بعث كه رُويت با سياهى بود يا با رَخشانى، و خطرِ حساب كه بسلامت بجَهى يا در مانى، و خطرِ وزنِ اعمال كه پَلهٔ طاعت يا سَبُكى بود يا با گرانى، و خطرِ دو راه كه جهنمى شوى يا جنانى، چون اين آيات با تعظيم بر خوانى خويشتن ازين خطرها برَهَانى.

وقالوا: خيار المسلمين سبعة أصناف: الحامدون والراجون والخائفون والمخلصون والمتوكلون والمستقيمون والعارفون، وفي[2] هذه السورة نصيب كلهم، فقوله: ﴿اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِينَۙ﴾ على نصيب الحامدين وقوله: ﴿اَلرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِۙ﴾ على نصيب الراجين وقوله: ﴿مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِۜ﴾ على نصيب الخائفين وقوله: ﴿اِيَّاكَ نَعْبُدُ﴾ [٢٨ب] على نصيب المخلصين وقوله: ﴿وَاِيَّاكَ نَسْتَعِينُۜ﴾ على نصيب المتوكلين وقوله: ﴿اِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَۙ﴾ على نصيب المستقيمين وبقية السورة على نصيب العارفين.

١- اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِينَۙ

وقوله: ﴿اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِينَۙ﴾ قال ابن عباس رضي الله عنهما: أي الشكر لله بما صنع إلى خلقه، وفي رواية أنه[3] قال:[4] أي الشكر لله الذي جاد على العباد بسوابغ النعم ومواهب القسم.

---

١ ح: من عقوبات.
٢ ر: ففي.
٣ ح - أنه؛ ر: أخرى.
٤ ر - قال.

Übey b. Kâ'b şöyle demiştir: "Yani, her şey için şükür Allah'a mahsustur."

Mücâhid şöyle demiştir: "Yani dinî ve dünyevî büyün nimetleri için şükür Allah'a mahsustur."

Atâ şöyle demiştir: "Yani zâhir ve bâtın nimetlerine karşılık olarak şükür Allah'a mahsustur."

Ebû Ubeyde şöyle demiştir: "Hamd Allah'a mahsustur demek, senâ (övgü) Allah'a mahsustur demektir."

İbnü'l-Enbârî şöyle demiştir: "Hamd Allah'a mahsustur ifadesindeki hamd kelimesi medh kelimesinin döndürülmüş hâlidir."

"Hamd, güzel olan ile övmek ve nimet vereni itiraf etmektir." denildiği gibi "Hamd, ihsanı bilmek ve [bu bilgiyi] yaymaktır." da denilmiştir.

Hamdin efrâdını câmi tanımı konusunda söylenecek olan şudur: Hamd dört anlamda kullanılır. Birincisi: Güzel fiillerle övmektir. Nitekim *hamidtühû 'alâ fi'li kezâ* (onu şu fiilinden dolayı övdüm) denilir. Buna göre "Hamd Allah'a mahsustur." ifadesinin mânası şöyledir: Her fiilinde, öldürmesinde veya hayat vermesinde, fakir bırakmasında veya zenginleştirmesinde, aziz etmesinde veya zelil kılmasında, çoğaltmasında veya azaltmasında, belâ vermesinde veya imtihan etmesinde, sevindirmesinde veya tasalandırmasında övgü O'nadır. Böyle olması icap eder, çünkü O'nun yaptığı her fiil adalettir, hikmettir ve akıbeti övgüye değerdir.

İkincisi: Hamd şükür mânasındadır. Nitekim "Nimet verdiği için ona hamdettim." denilir. Bu durumda "Hamd Allah'a mahsustur." demek, "Sayısız nimetlerine ve unutulmaz ihsanlarına karşılık şükür O'nadır." demektir. Hak Teâlâ bu mânada, "Allah'ın nimetlerini sayacak olsanız, sayıp bitiremezsiniz." [en-Nahl 16/18] buyurmuştur. Her nimet O'ndandır, "Elinizde her ne nimet varsa Allah'tandır." [en-Nahl 16/53].

Üçüncüsü: Hamd rızâ mânasındadır. Nitekim "Falan kimsenin gidişatını ve görüşlerini hamdettim (beğendim, razı oldum)." denilir. Bu durumda âyetteki hamdin mânası, "O'nun hükmüne, kazâsına, kaderine, taksimine razı oldum, fiiline itiraz, hükmünden yüz çevirme söz konusu değildir." şeklindedir. Kaldı ki Allah Teâlâ, "Kim benim kazâma razı olmaz, belâlarıma sabretmez, nimetlerime şükretmez ise kendisine benden başka Rab bulsun." demişken bunun aksi nasıl düşünülebilir?

وقال أبيّ بن كعب رضي الله عنه: أي الشكر لله على الأشياء كلها.

وقال مجاهد: أي الشكر لله على جميع نعمائه دنيا ودينا.

وقال عطاء: أي على نعمائه ظاهرة وباطنة.

وقال أبو عبيدة: الحمد لله أي الثناء لله.

وقال ابن الأنباريّ:[1] الحمد لله مقلوب المدح.

وقيل: الحمد الثناء بالجميل والاعتراف للمنعم.[2] وقيل: الحمد معرفة الإحسان ونشره.

والكلام الجامع فيه أن الحمد يذكر لمعان أربعة، أحدها: الثناء بالأفعال الحسنة، يقال: «حمدته على فعل كذا» فمعنى ﴿اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ﴾ على هذا أي الثناء عليه في كل ما فعل، أمات أو أحيى، أفقر أو أغنى، أعز أو أذل، أكثر أو أقل، أبلى أو ابتلى، أبهج أو أشجى، وكذا يجب فإن جميع ما يفعله عدلٌ وحكمةٌ وعاقبتُهُ حميدةٌ.

والثاني: «الحمد» بمعنى الشكر، يقال: «حمدته على إنعامه»، فمعنى ﴿اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ﴾ على هذا أي الشكر على نعمه[3] التي لا تحصى ومننه التي لا تنسى، فقد قال الله تعالى: ﴿وَاِنْ تَعُدُّوا نِعْمَةَ اللّٰهِ لَا تُحْصُوهَا﴾ [النحل، ١٦/١٨]، وكل النعم منه،[4] ﴿وَمَا بِكُمْ مِنْ نِعْمَةٍ فَمِنَ اللّٰهِ﴾ [النحل، ١٦/٥٣].

والثالث: «الحمد» بمعنى الرضا، يقال: «حمدتُ سيرة فلان ومذهبه»، ومعنى ﴿اَلْحَمْدُ﴾[5] على هذا أي رَضِيْتُ بحكمه وقَضيَّتِه وتقديره وقِسمته فلا اعتراض على فعله ولا إعراض عن حكمه وكيف وقد قال: ومن[6] لم يرض بقضائي ولم يصبرعلى بلائي ولم يشكر على نعمائي فلْيَطْلُبْ ربًا سواي.[7]

---

١ هو أبو بكر محمد بن القاسم بن محمد الأنباريّ (ت. ٣٢٨ ه/٩٤٠ م) من أعلم أهل زمانه بالأدب واللغة، ومن أكثر الناس حفظا للشعر والأخبار، ولد في الأنبار (على الفرات) وتوفي ببغداد، من كتبه: الزاهر وشرح القصائد وإيضاح الوقف والابتداء. انظر: نزهة الألباء لكمال الدين الأنباري، ص ١٩٩؛ وفيات الأعيان لابن خلكان، ٣٤١/٤؛ الأعلام للزركلي، ٣٣٤/٦.

٢ ح: بالمنعم.

٣ ر: نعمة الله.

٤ ر + فقد قال.

٥ ح ر + لله.

٦ ر: من.

٧ انظر: تفسير الراغب الأصفهاني، ص ٢٥٤؛ تفسير الفخر الرازي، ٦٥/١٠ (النساء، ٣٢/٤). والحديث ورد في المعجم الأوسط للطبراني (١٩٢/٨) برقم: ٨٣٧٠ بهذا اللفظ: «مَنْ لَمْ يَرْضَ بِقَضَاءِ اللَّهِ وَقَدَرِهِ فَلْيَلْتَمِسْ إِلَهًا غَيْرَهُ».

Dördüncüsü: Hamd, güzel niteliklerle övmek mânasındadır. Nitekim "Falan kimseyi fazileti, ilmi, vakarı, hilmi (ağırbaşlılığı), cömertliği, eli açıklığı, kudreti ve cesareti nedeniyle hamdettim." denilir. Bu durumda âyetteki hamdin mânası şu şekildedir: "Güzel sıfatlarından dolayı hamd Allah'a mahsustur. Çünkü O Allah, rahmân, rahîm, alî (yüce), azîm (azamet sahibi), azîz (izzet sahibi), hakîm (hikmet sahibi), kadîr (kudret sahibi), kadîm (ezelî), ganî (zengin), kerîm (ikram sahibi), settâr (günahları örten), halîmdir (şefkat sahibi)."

el-Hamdü kelimesinin başındaki elif-lâm takısı, bu hamdin bütün hamd cinslerini kapsadığı anlamına gelir. Bu durumda yukarıdaki dört mânanın dördü de bunun içine girer. Dolayısıyla *el-hamdü* ifadesini okuyan kul âdeta şöyle demiş olur: Allah'ı bütün fiilleri ile överim, çünkü O'nun bütün fiilleri güzeldir. O'na, bütün nimetlerine karşılık şükrederim, çünkü O'nun nimetleri çoktur. O'nun her türlü kazâsına razıyım, çünkü hepsi övgüye değerdir. O'na bütün sıfatları ile hamdederim, çünkü hepsi yücedir.

Senâ Allah'a lâyıktır çünkü Allah her ne yaparsa hikmetin ta kendisidir. O'na şükür vaciptir çünkü O'ndan sayısız nimet gelmektedir. O'nun kazâsına rızâ göstermek gerekir çünkü kazâsı meşiyetinin hükmünü icrasıdır. O'nu övmek gerekir çünkü hamd ve medh O'nun sıfatlarındandır. Senâ et ki senâ bulasın, şükret ki atâ bulasın, rızâ göster ki rızâ bulasın, O'nu öv ki O'nu bulasın.

İmam Mâtürîdî şöyle demiştir: Burada Allah Teâlâ'nın, kullar O'nun zâtı itibariyle hamde lâyık olduğunu öğrensin ve kendisine hamdetsinler diye kendi zâtına hamdetmiş olması muhtemel olduğu gibi ifadenin başında "deyiniz" emrinin gizlenmiş olması da muhtemeldir. Bu durumda bu ifade, şükrün Allah'a yöneltilmesine dair bir emirdir, çünkü nimetler O'ndandır. Bu da aynı şekilde mümkün bütün itaatlerin (ibadetlerin) emrini ihtiva eder. Nitekim rivayette bildirildiğine göre Hz. Peygamber aleyhisselâm mübarek ayakları şişinceye kadar namaz kılmış, kendisine, "Allah senin geçmiş ve gelecek günahlarını bağışlamıştır." denilince de, "Şükreden bir kul olmayayım mı?" buyurmuştur. Böylece bütün ibadet/itaat çeşitleri Allah'a şükür olur.[1]

Âlimler *el-hamdü lillâhi* ibaresinin emir mi, bildirim mi yoksa cümle başı mı olduğu konusunda değerlendirmeler yapmışlardır. Kimi, "Bu ifade emirdir, yani '*el-Hamdü lillâhi* deyiniz.' anlamındadır" demiştir. Cümlede bir ifadenin bu şekilde gizlenmesi pek çok âyette kullanılan bir üslûptur.

1 Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 1: 11-12.

والرابع: «الحمد» بمعنى المدح بالصفات الحسنى، يقال: «حمدتُ فلانا على فضله وعلمه ووقاره وحلمه وجوده وسماحته وبأسه وشجاعته»، فمعنى[١] ﴿اَلْحَمْدُ﴾ على هذا أي المدح لله على صفاته الحسنى فهو[٢] الله الرحمن الرحيم العليّ العظيم العزيز الحكيم[٣] القدير القديم الغنيّ الكريم الستار الحليم إلى تمام أسمائه.[٤]

٥ واللام في ﴿اَلْحَمْدُ﴾ لاستغراق الجنس فيصير على مجموع المعاني الأربعة، كأن العبد يقول: أُثْنِي على الله بكل أفعاله فهي جميلة، وأَشكر له على كل نعمائه فهي جزيلة، وأَرضى بكل [١٩ظ] أَقْضِيَتِه فهي حميدة، وأَحمده بكل صفاته فهي جليلة.

ثنا خداى را سزد كه هر چه كند حكمت است، شكر ورا واجب شود كه از وى بى شمار نعمت است، رضا بقضاى وى بايد كه ورا نفاذِ مشيت است، ستايش ورا ١٠ بايد كه صفاتِ وى سزاى حمد مدحت است، ثنا گوى تا ثنا يابى، شكر گويى تا عطا يابى، رضا ده تا رضا يابى، ورا ستاى تا ورا يابى.

وقال الإمام أبو منصور رحمه الله: احتمل أن يكون الله تعالى حمد نفسه ليَعلمَ الخلائقُ[٥] استحقاقه الحمد بذاته فيحمدوه، ويحتمل أن يكون على إضمار الأمر، أي «قولوا الحمد لله» وهو أمر بتوجيه الشكر إليه؛ لأن النعم منه، وذلك يتضمن الأمر ١٥ أيضا بكل الممكن من الطاعات على ما رُوي عن النبيّ عليه السلام أنه صلّى حتى تورَّمت قدماه فقيل له: «قد غفر الله لك ما تقدم من ذنبك وما تأخر» قال: «أفلا أكون عبدا شكورا»،[٦] فصير أنواع الطاعات شكرا له.[٧]

وتكلموا في قوله: ﴿اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ﴾ أنه على الأمر به أو على الإخبار أو على الابتداء، قال بعضهم: «هو على الأمر أي «قولوا الحمد لله». وإضمار «القول» ثابت في كثير من الآيات؛

١ ح ر: ومعنى.
٢ ح: وهو.
٣ ر: العليم.
٤ ر + الحسنى.
٥ ح ر: الخلق.
٦ انظر: صحيح البخاري، رقاق ٢٠؛ صحيح مسلم، صفة القيامة ٧٩-٨١.
٧ تأويلات القرآن للماتريدي، ١/١١-١٢.

Allah Teâlâ şöyle buyurur: "Bir vakit İbrâhim ve İsmâil Kâbe'nin temellerini yükseltiyordu. Ey Rabbimiz!" [el-Bakara 2/128] burada ifade, "Dediler ki: Ey Rabbimiz!" şeklindedir. Yine Allah Teâlâ şöyle buyurur: "Onlara her kapıdan girerler. Selâm üzerinize olsun." [er-Raʿd 13/23-24] yani "Derler ki: Selâm üzerinize olsun." Yine Allah Teâlâ şöyle buyurur: "Yüzleri simsiyah kesilenlere gelince. İnkâr mı ettiniz?" [Âl-i İmrân 3/106] yani, "Onlara denilir ki: İnkâr mı ettiniz?" Bu tür gizlemeye şu âyet de delâlet eder: "Yalnız Sana kulluk eder, yalnız Senden yardım dileriz." [el-Fâtiha 1/4] burada "deyiniz ki" şeklinde bir kelimenin gizlenmiş olması gerekir. Nitekim bu ifade "Ve de ki: Hamd Allah'adır" [en-Neml 27/93] âyetinde ızhar edilmiştir [yani açık bir şekilde zikredilmiştir]. Bu, Allah tarafından kullara, kendisine nasıl hamd ve senâ edeceklerinin öğretilmesidir.

Bazı âlimler ise "Bu ifade bildirimdir, mânası da bütün hamdedenlerin hamdleri, bütün övgüde bulunanların övgüleri, bütün şükredenlerin şükürleri ve bütün zikredenlerin zikirleri Allah'adır şeklindedir." demişlerdir. Bunun Farsçası şöyledir: Hamd yalnız Allah için gerekli, O'nun için uygun ve başkasına değil yalnız O'na lâyıktır. Çünkü nimeti veren Allah'tır, bu yüzden de şükür O'nadır. Nitekim Allah Teâlâ, "Elinizde her ne nimet varsa Allah'tandır." [en-Nahl 16/53] buyurmuştur. Allah'ın yarattıkları içerisinde hangisi sana bir nimet vermişse, bu O'nun muvaffak kılması ve yardımı ile olmuştur.

Cümlenin mübteda olduğu şeklindeki görüşe göre ise bu ifade Allah Teâlâ'nın kendi zâtına hamdetmesi mânasına gelir, çünkü Allah Teâlâ hamdi sever. Hz. Peygamber aleyhisselâm, "Methi Allah Teâlâ'dan daha çok seven yoktur."[1] buyurmuştur. Bu nedenle kendi zâtını methetmiş ve "Hamd, âlemlerin Rabbi olan Allah'a mahsustur." [el-Fâtiha 1/1] buyurmuştur.

Mâna ehli zâtlar şöyle demişlerdir: Allah Teâlâ zâtına hamdetmiş ve "Hamd Allah'adır." [el-Fâtiha 1/1] buyurmuş, yarattıklarından hamd istemiş ve "De ki: Hamd Allah'adır." [en-Neml 27/59] buyurmuş, zâtını tenzih etmiş ve "Allah münezzehtir." [es-Sâffât 37/159] buyurmuş, yarattıklarından kendisini tenzih etmelerini istemiş ve "O'nu tesbih edin." [el-Ahzâb 33/42] buyurmuş, birliğine şehâdet edip "Allah, kendisinden başka ilâh olmadığına şahitlik etti." [Âl-i İmrân 3/18] demiş, kullarından bu şehâdeti istemiş ve "De ki: O Allah birdir." [el-İhlâs 112/1]buyurmuş, böylece hamdi, tenzihi ve şehâdeti sevdiğini izhar etmiştir.

1 Müslim, "Tevbe", 32.

قال الله تعالى:[1] ﴿وَاِذْ يَرْفَعُ اِبْرٰهِيمُ الْقَوَاعِدَ مِنَ الْبَيْتِ وَاِسْمٰعِيلُ رَبَّنَا﴾ [البقرة، ١٢٧/٢]، أي «قالا ربنا»، وقال:[2] ﴿يَدْخُلُونَ عَلَيْهِمْ مِنْ كُلِّ بَابٍ سَلَامٌ عَلَيْكُمْ﴾ [الرعد، ٢٣/١٣-٢٤]، أي «يقولون سلام عليكم»، وقال الله تعالى:[3] ﴿فَاَمَّا الَّذِينَ اسْوَدَّتْ وُجُوهُهُمْ اَكَفَرْتُمْ﴾ [آل عمران، ١٠٦/٣]، أي «يقال لهم أكفرتم»، ويدل على هذا الإضمار قوله: ﴿اِيَّاكَ نَعْبُدُ وَاِيَّاكَ نَسْتَعِينُ﴾ [الفاتحة، ٤/١] ولا بد هنا[4] من إضمار «قولوا» وقد أظهر ذلك في قوله: ﴿وَقُلِ الْحَمْدُ لِلّٰهِ﴾ [النمل، ٩٣/٢٧] وهذا تعليم من الله لعباده كيفية حمده وثنائه.

وقال بعصهم: هو على الإخبار، ومعناه أن حمد جميع الحامدين ومدح جميع المادحين وشكر جميع الشاكرين وذكر جميع الذاكرين لله جل جلاله. وبالفارسية: حمد خداى را بايد و خداى را شايد و خداى را سزد و جز ورا نه سزد. وذلك أن المنعم هو الله تعالى فالشكر[5] له، قال الله تعالى: ﴿وَمَا بِكُمْ مِنْ نِعْمَةٍ فَمِنَ اللّٰهِ﴾ [النحل، ٥٣/١٦]، ومن أنعم عليك من خلقه فبتوفيقه وعونه.

وأما الابتداء فحمدٌ من الله تعالى على نفسه؛ لأن[6] الله تعالى[7] يحب الحمد، قال النبيّ ﷺ: «لا أحد أحبّ للمدح من الله تعالى»،[8] فلذلك مدح نفسه فقال: ﴿اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ﴾ [الفاتحة، ١/١].

وقال أصحاب المعاني: حمد الله نفسه فقال: ﴿اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ﴾ [الفاتحة، ١/١] واستحمد من خلقه فقال: ﴿قُلِ الْحَمْدُ لِلّٰهِ﴾ [النمل، ٥٩/٢٧] ونزّه نفسه [١٩ب] فقال: ﴿سُبْحَانَ اللّٰهِ﴾ [الصافات، ١٥٩/٣٧] واستنزه من خلقه فقال: ﴿وَسَبِّحُوهُ﴾ [الأحزاب، ٤٢/٣٣] وشهد بوحدانيته فقال: ﴿شَهِدَ اللّٰهُ اَنَّهُ لَآ اِلٰهَ اِلَّا هُوَ﴾ [آل عمران، ١٨/٣] واستشهد من خلقه فقال: ﴿قُلْ هُوَ اللّٰهُ اَحَدٌ﴾ [الإخلاص، ١/١١٢] وأظهر بذلك محبته[9] الحمد والتنزيه والشهادة،

---

١ م ح - قال الله تعالى.
٢ م ح - وقال.
٣ م ح - وقال الله تعالى.
٤ ر: ههنا.
٥ ر: والشكر.
٦ ر: لأنه.
٧ ر - الله تعالى.
٨ صحيح مسلم، التوبة ٣٢.
٩ ر: محبة.

Yine O, mahlûkatı yarattığı, onları eğitip yetiştirdiği, onlara anlayış verip hidâyet ettiği için mahlûkatın kendisine bunlar ve diğer nimetler karşılığında şükretmesi gerekmektedir. Ancak o, kulların kendisine kâmil mânada şükretmekten âciz olduklarını bildiği için onlara olan fazl u ihsanını tamamlamak üzere kendi zâtına hamdetmiş, böylece *el-hamdü lillâhi* (Hamd Allah'adır) sözü ile kendisine edilmesi gereken şükrü kullarının yerine kendisi yapmıştır. Bu tıpkı kralların kendisine krallık konusunda rakip olanlara yaptığı gibidir. Nitekim Allah Teâlâ, bütün yarattıklarının fenâ bulmasından sonra, onları azarlama babında "Kimindir mülk bugün?" [el-Mü'min 40/16] buyurmuş, dostlarının hayatta olsalar buna cevap vereceklerini bildiği için onlar yerine kendisi cevap vererek "Bir ve kahhâr olan Allah'ındır." [el-Mü'min 40/16] diye cevap vermiştir. Yine Allah Teâlâ kullarına, kendisi için yapılacak kâmil mânada hamdin ancak kendisinin kendisine yaptığı hamd olduğunu, yoksa kullarının hamdinin kâmil olmadığını ızhar etmiştir. Çünkü kullar sonradan yaratılmış ve âciz varlıklardır, yok iken var edilmişlerdir, varlıklarının ardından da yok olacaklardır, bu durumda onların hamdi nasıl Allah'ın hakkına denk olabilir ki? Yine kulların hamdleri illetlidir, çünkü onlar bu hamd vesilesi ile var olanın devamını, olmayanın var olmasını isterler, bu yüzden de onların hamdleri sadece Allah için halis olmaz. Oysa Allah Teâlâ kendi zâtına ezelde hamdetmiştir ki O nasıl hak ise hamdi de haktır. Kullarına da kendisine hamdetmelerini emretmiş, böylece onların sonradan yaratılmış ve mecazi olan hamdlerinin kendi ezelî ve hakiki hamdi sayesinde sâlih, rızâya uygun ve makbul olmasını sağlamıştır. Aynı durum O'nun ezelde kendi birliğine şahitlik etmesi ve kullarına da bu şahitliği emretmesi gibidir ki burada da onların sonradan yaratılmış ve vakit ile mukayyet şahitlikleri, Allah Teâlâ'nın ezelî ve dâimî şahitliği sayesinde sâlih, rızâya uygun ve makbul olur. Bu şehâdet her ne kadar vakit ile mukayyet olsa da Allah Teâlâ işte bu şehâdetin karşılığında kullarına ebedî sevabı vaad etmiştir; çünkü bu şehâdet, Allah Teâlâ'nın ezelî ve dâimî vasıflarla kendi zâtına yaptığı şehâdet ile O'na şahitlik etmektir, bu yüzden de bu şehâdet karşılığında Allah, kullarına ebedî sevabı vaad etmiştir.

Her üç durumda da senin hamdden geri durmanın hiçbir gerekçesi yoktur, çünkü âyetteki hamd ifadesi emir anlamında ise senin bu emre uyman icap eder; Allah Teâlâ'nın hamde lâyık olduğuna dair bir bildirim (ihbar) anlamında ise senin bu hamde devam etmen ve çokça hamdetmen icap eder; ibtida anlamında ise yani O'nun kendi zâtını hamdetmesi anlamına geliyorsa o zaman da senin buna muhalefet edip büyüklenmenin herhangi bir gerekçesi yoktur. Bir an bile O'nun nimet ve iyiliği senin üzerinden eksik olmuyorken nasıl olur da sen ömründen bir saati O'na hamd ve şükretmeden geçirirsin?

ولأنه لما خلق الخلق وربّاهم وفهّمهم وهداهم وجب عليهم شكره بذلك وبسائر نعمه، وعَلِمَ عجزَهم عن شكره على الكمال أتَمَّ الإفضالَ بأن حمد نفسه بنفسه وناب عنهم في شكره بقوله: ﴿اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ﴾ [الفاتحة، ١/١]،[١] وهذا كما يخاطب الملوك المنازعين له في ملكه بعد فناء خلقه ﴿لِمَنِ الْمُلْكُ الْيَوْمَ﴾ [المؤمن، ١٦/٤٠]، تقريعا لهم، ويعلم أن أولياءه لو كانوا أحياء لأجابوا فينوب عنهم بقوله: ﴿لِلّٰهِ الْوَاحِدِ الْقَهَّارِ﴾ [المؤمن، ١٦/٤٠]، ولأنه أظهر لخلقه أن الحمد الذي هو له على الكمال هو الحمد الذي حمد به نفسه لا حمدهم إياه فإنهم محدثون عاجزون لم يكونوا فكانوا ولا يكونون بعد أن كانوا فكيف يكون حمدهم كفأً[٢] لحقه ولأن حمدهم معلول فإنهم يطلبون به إدامة الموجود ووجود المفقود فلا يخلص له، والله تعالى حمد نفسه في الأزل وهو حقٌ وحمده حقٌ وأمَرَ عباده أن يحمدوه ليصير حمدهم الحادث المجازي بالحمد الأزلي الحقيقي صالحا مرضيا مقبولا، وهذا كما شهد بوحدانيته في الأزل وأمر عباده بأن يشهدوا له بالوحدانية وجعل شهادتهم الحادثة الموقتة[٣] بشهادته[٤] الأزلية الدائمة صالحة مرضية مقبولة ووعدهم عليها ثواب الأبد مع أنها منهم موقتة؛ لأنها شهادة لله بما شهد هو بها لنفسه وهي أزلية دائمة على الأبد فلذلك وعدهم عليها ثواب الأبد.

وعلى الوجوه الثلاثة لا وجه لامتناعك عن الحمد بحال فإنه إن حُمل على الأمر فعليك الائتمار، وإن حُمل على الإخبار عن استحقاقه الحمد فعليك الدوام عليه والاستكثار، وإن حُمل على الابتداء وهو حمد[٥] نفسه فلا وجه للمخالفة والاستكبار، وكيف تُخَلِّي ساعة من عمرك عن حمده وشكره ولا تخلو لحظةً عن إنعامه وبِرّه.

١ ح ر + وهذا كما يصلي على النبيّ عليه السلام بسؤالنا عنا: «اللهم صلّ على محمد» مع أنه أمرنا بالصلاة عليه لعجزنا عن الصلاة عليه على ما يستحقه.
٢ ح: كفاءً.
٣ ر: موقتة.
٤ ر: بالشهادة.
٥ ر: حمده.

Eğer "Neden Allah Teâlâ kendi zâtına hamdetmiştir, böyle bir şey yaratılmışlar tarafından yapıldığında övgüye değer olmaz?" denilecek olursa bunun cevabı İmam Mâtürîdî'nin şu sözleridir: Bunun iki vechi vardır. Birincisi: O, hamde bir başkası sayesinde değil, zâtı ile lâyıktır, dolayısıyla O'nun kendine hamdetmesinde kullara hamdi öğretmek söz konusudur ki böylece onlar bu hamd sayesinde O'nun katına yakınlaşırlar, O'nun kendisine yaptığı senâyı yaparak bunun sevabını alırlar. Allah'tan başkası ise övgüye lâyık olan şeyi Allah sayesinde elde etmiştir, bu yüzden övgüyü kendisine değil, Allah'a yöneltmesi gerekir. İkincisi: Allah Teâlâ hamde lâyıktır, çünkü O'na temas edecek herhangi bir ayıp ya da kusur söz konusu değildir ki O'nun kendine hamdetmesinde bir noksanlık söz konusu olsun. Üstelik O, hiçbir şeyle memur değildir. Oysa kul ayıp ve kusurdan hâlî olamaz. Kul ancak ilâhî emirlere uymakla övülür, terk etmekle kınanır, bu yüzden kulda noksanlık mümkündür. Bu durumda olanın, kendisini rahmetine gark etmesi için Allah'a sığınması sezadır. Bu yüzden büyüklenmek Allah için övgü sebebidir, ama Allah'tan başkası için övgü sebebi değildir. Çünkü kulun büyüklenmesini anlamlı kılacak bir özelliği yoktur, zira bütün kullar yaratılış ve imtihan itibariyle eşittir. Herhangi birinin sahip olduğu bir fazilet ya da üstünlük onun kendisi sayesinde değil, Allah sayesindedir. Bu nedenle onun yapması gereken şey Rab Teâlâ'yı tenzih etmek ve şükürle O'na sığınmaktır, yoksa kendisi gibi olan kullara karşı kibirlenmek değil. Oysa Allah Teâlâ böyle bir nitelikten münezzehtir.[1]

Âlimler hamd ve şükür arasındaki fark konusunda pek çok şey söylemişlerdir:

Hamd söz ile olur, nitekim Allah Teâlâ, "De ki: Hamd Allah'adır." [en-Neml 27/93] buyurmuştur. Şükür ise amel ile olur, nitekim Allah Teâlâ, "Ey Dâvûd ailesi! Şükür ile amel edin." [es-Sebe' 34/13] buyurmuştur.

Hamd dil ile, şükür uzuvlar ile olur. Şükrün tahkiki ise rükünler iledir.

Hamd Allah'ın varlığına, şükür ise ihsanınadır.

Hamd Allah ile olana (sıfatlarına), şükür Allah'tan olanadır (nimetlerinedir).

Hamd celâl ve cemâle, şükür ise nimet ve fazla karşılık olur.

1 Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 1: 12.

فإن قيل: «لِمَ حمد الله تعالى نفسه ومثلُه في الخلق غير محمود؟»، فجوابه ما قاله[١] الإمام أبو منصور رحمه الله: له وجهان، أحدهما: أنه يستحق الحمد بذاته لا بأحد فيكون في ذلك تعريف الخلق ما يزلفهم [٢٠أ] لديه ليُثنوا عليه بما أثنى على نفسه، وغيرُه[٢] إنما يكون له ذلك بالله[٣] تعالى، فعليه توجيهُ الحمد إليه لا إلى نفسه. والثاني: أن الله حقيق لذلك؛ إذ لا عيب يمسّه ولا آفة تحلّ[٤] به فيدخلَ نقصان في ذلك، ولا هو مأمور بشيء، والعبد لايخلو[٥] عن عيوب وآفات ويُمدح بالائتمار ويُذمّ بالترك ويتمكن[٦] فيه النقصان،[٧] وحُقَّ لمثله الفزعُ إلى الله ليتغمده برحمته، وعلى ذلك، التكبرُ يُحمد به اللهُ ولا يُحمد به غيرُه؛ إذ ليس للعبد معنى يستقيم لذلك تكبرُه، إذ هم جميعا أكفاء من طريق الخلقة والمحنة. وما أدرك أحد منهم من فضيلة أو رفعة فبالله أدركه لا بنفسه، فعليه تنزيه الربّ تعالى والفزعُ إليه بالشكر لا بالتكبر على أمثاله، والله عن هذا الوصف متعال.[٨]

وتكلموا في الفرق بين الحمد والشكر،

قيل: الحمد بالقول، قال الله تعالى: ﴿وَقُلِ الْحَمْدُ لِلّٰهِ﴾ [النمل، ٢٧/٩٣] والشكر بالعمل، قال تعالى: ﴿اِعْمَلُوٓا اٰلَ دَاوُۥدَ شُكْرًاۜ﴾ [السبأ، ٣٤/١٣].

وقيل: الحمد باللسان والشكر بالجنان وتحقيق الشكر بالأركان.

وقيل: الحمد لله على وجوده والشكر له[٩] على جوده.

وقيل: الحمد الثناء عليه بما هو به والشكر الثناء عليه بما هو منه.

وقيل: الحمد[١٠] على الجلال[١١] والجمال والشكر على الإنعام والإفضال.

---

١ ر + الشيخ.
٢ ر + لا يحمد نفسه.
٣ ر: بإذن الله.
٤ ر: تحلي.
٥ ر: أن لايخلو.
٦ ح ر + به.
٧ ح – النقصان.
٨ تأويلات القرآن للماتريدي، ١٢/١.
٩ ر: لله.
١٠ ر + لله.
١١ ر: الإجلال.

Hamd verdiklerine -bunlar nimetlerdir-, şükür vermediklerine -bunlar ihsanlardır- olur.

Hamd zâhir nimetlere, şükür bâtın nimetlere olur.

Hamd baştan, şükür ise karşılık olarak yapılır.

Hamd güzel sıfatlarına karşılık, şükür ise büyük sanatına (mahlûkatına) karşılık olur.

Hamd, *medh* kelimesinin, şükür ise *el-keşr* kelimesinin maklubudur [yani harflerinin yeri değiştirilerek döndürülmüş hâlidir]. *el-Keşr*, dişler görününceye kadar dudakları kahkaha ile açmaktır. Şükür ise nimeti nimet sahibinden bilmek üzere kalpteki örtünün açılmasıdır.

Hamd, nimeti umumiliği ile övmek, şükür ise nimeti hususiliği ile övmektir.

Hamd şükürden lafız olarak daha hususi, ama mâna olarak daha umumidir. Şükür de hamdden lafız olarak daha umumi, mâna olarak daha hususidir. Nitekim "Hamd Allah'adır." dersin ama "Hamd falan kimseyedir." demezsin. İşte bu, lafzın hususiliğidir. Oysa hem "Allah'a şükür" dersin hem de "Falan kimseye şükür" dersin. Bu da lafzın umumiliğidir. Sonra hamd şükür yerine kullanılır ve "Falan kimseye yüce özellikleri ile hamdettim." ve "Falana muazzam işleri nedeniyle hamdettim." denilir. Şükür ise hamd yerine konulmaz, bu yüzden "Falana nimetleri için şükrettim." denilir ama "Yüceliği ve kibriyası için şükrettim." denilmez. Her şükür hamddir, ama her hamd şükür değildir. Farsçası şöyledir: Allah'a hamdolsun yani bütün övenlerin sonsuz övgüleri yalnız O'na aittir. Allah'a şükür olsun yani bütün şükredenlerin bütün nimetler için şükürleri yalnız O'na aittir.

Katâde şöyle demiştir: Allah Teâlâ yeri ve gökleri yarattığı zaman hamd ile başlamış ve "Hamd yeri ve gökleri yaratan Allah'adır." [el-En'âm 6/1] buyurmuş, sonunu da hamd ile yapmış ve "Aralarında hak ile hükmedilir ve denilir ki: Hamd âlemlerin Rabbi olan Allah'adır." [ez-Zümer 39/75] buyurmuştur. Böylece âlemin başını da sonunu da hamd ile yapmıştır.

وقيل: الحمد على ما حبا وهو النعماء والشكر على ما زوى وهو الآلاء.

وقيل: الحمد على النعم الظاهرة والشكر على النعم الباطنة.

وقيل: الحمد ابتداء والشكر جزاء.

وقيل: الحمد بصفاته الحسنى والشكر بصنائعه الكبرى.

وقيل: الحمد مقلوب المدح والشكر مقلوب الكَشْر وهو انفتاح الشفتين بالضحك حتى تبدو الأسنان والشكر انكشاف الغطاء عن القلب حتى[1] تعرف المنة من المنّان.

وقيل: الحمد هو الثناء بعموم النعمة والشكر هو الثناء بخصوص النعمة.

وقيل: الحمد أخص من الشكر لفظا وأعم معنىً، والشكر أعم منه لفظا وأخص معنىً؛ فإنك تقول: الحمد لله: ولا تقول: الحمد لفلان، فهذا خصوص اللفظ وتقول: الشكر لله والشكر لفلان، فهذا عموم اللفظ، ثم الحمد يوضع موضع الشكر فيقال: «حمدته على صفاته الجليلة» و«حمدته أيضا على صنائعه الجزيلة» [٢٠ب] والشكر لا يوضع موضع الحمد فيقال: شكرت له على آلائه ونعمائه ولا يقال: شكرت له على علائه وكبريائه، وكان كل شكر حمدا ولم يكن كل حمد شكرا. وبالفارسية: الحمد لله ستايِش همه ستايندگان ورا بى مُنتها و الشكر لله سپاسِ همه سپاس دارندگان ورا بر همه منّتها.

وقال قتادة: إن الله تعالى افتتح الحمد حين خلق السموات والأرض فقال: ﴿اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ الَّذِى خَلَقَ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ﴾ [الأنعام، ٦/١] وختم بالحمد فقال: ﴿وَقُضِىَ بَيْنَهُمْ بِالْحَقِّ وَقِيلَ الْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ﴾ [الزمر، ٣٩/٧٥] فجعل ابتداء العالم وانتهائه بالحمد.

---

١ ح: حين.

Kıraat imamlarının çoğunluğu *el-hamdü lillâh* ifadesini bu şekilde mübtedâ olarak [yani *el-hamdü* şeklinde] ve asıl hâlinde olduğu üzere *lâm* harfinin kesresi ile [yani *lillâhi* şeklinde] okurlar. Hârûn b. Mûsâ el-Atekî el-A'ver ve Rü'be b. Accâ' ise *dâl* harfinin nasbı ile [yani *el-Hamde* şeklinde] okumuşlardır ki bu durumda kelime mastar kabul edilir ve iğrâ yoluyla[1] emir sayılır. Hasan-ı Basrî *el-hamdi lillah* şeklinde *dâl* harfinin kesresi ile okumuştur ki bunun sebebi, *dâl* harfinin, *lâm* harfinin kesresine tâbi kılınmasıdır. İbrâhîm b. Ebî Able eş-Şâmî *dâl* harfinin ref'i ve ona tâbi kılarak *lâm* harfinin ötresi ile [*el-hamdü lüllâh* şeklinde] okumuştur. *el-Hamdü lilleh* şeklinde kasr yaparak *he* harfi üzerinde vakfe yapmak câizdir ki bu, [*Allah* lafzındaki] iki *lâm* harfi arasındaki *elif*in hazfedilmesidir. Şair şöyle der:

Allah'ın emrinden bir sel geliyor (câe min emrilleh)
Dallarla kaplı bahçeyi talan ediyor

[*Allah* lafzındaki] iki *lâm* harfi arasındaki *elif*in hazfedilmeyip sabit bırakılması daha doğru ve fasihtir.

Rabbi'l-'âlemîn (âlemlerin Rabbi) ifadesini Abdullah b. Abbas, "âlemlerin efendisi" şeklinde tefsir etmiştir. Bu tıpkı "Beni rabbinin yanında an!" [Yûsuf 12/42] âyetinde *rab* kelimesinin efendi anlamında kullanılması gibidir.

Bir görüşe göre *rab*, sahip anlamına gelir. Nitekim "*Rabbü'd-dâr*" ifadesi ev sahibi anlamında kullanılır. Hz. Peygamber aleyhisselâm bir adama, "Sen deve sahibi (rabbi) misin yoksa koyun sahibi mi?" diye sormuş, o da "Allah bana hepsinden nasip etti." demiştir.

Bir diğer görüşe göre *rab* kelimesi ıslah eden, tedbir eden anlamındadır. *Rabbetü'l-beyt* (ev hanımı) ifadesi ve *er-rabbâniyyûn*, yani ilimleri ile insanların işlerini ıslah eden, çekip çeviren âlimler ifadesi bu mânada kullanılır. Şair şöyle der:

Tıpkı köpürmüş sıvı yağ gibiydiler
Islah edilmemiş (gayrı merbûb) deride kalıvermiş

1 Nahivde iğrâ, teşvik maksatlı emir ifadesi anlamına gelir ve kelimenin başında gizli bir emir/teşvik fiili takdir edildiği için, kelime mansup kabul edilir. (Çev.)

ثم قراءة العامة ﴿اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ﴾ على الابتداء واللامَ بالكسر على الأصل، وقرأ هارون بن موسى العَتَكِيُّ الأعور[1] ورؤبة بن العجاج[2] بنصب الدال على المصدر وهو على الأمر بطريق الإغراء، وقرأ الحسن البصريّ: ﴿اَلْحَمْدِ لِلّٰهِ﴾ بخفض الدال إتباعا لكسرة اللام، وقرأ إبراهيم بن أبي عبلة الشاميّ[3] برفع الدال وضم اللام إتباعا للدال، ويجوز في الوقف على ﴿اَلْحَمْدُ لِلَّهْ﴾ القصرُ وهو حذف الألف التي بين اللام[4] والهاء، قال الشاعر:[5]

أَقْبَلَ سَيْلٌ جَاءَ من أَمْرِ اللَهْ يحرد حرد الجنة الْمُغِلَّهْ

وإثبات الألف أصح وأفصح.

وقوله: ﴿رَبِّ الْعَالَمِينَ﴾ قال ابن عباس ﷺ: «أي سيد العالمين» وهو كقوله: ﴿اذْكُرْنِي عِنْدَ رَبِّكَ﴾ [يوسف، ١٢/٤٢]، أي سيدك،

وقيل: معناه المالك كما تقول:[6] «رب الدار» أي مالكها. وقال النبيّ عليه السلام لرجل: «أَرَبُّ إبلٍ أنت أم رب غنمٍ؟» قال: «مِنْ كُلِّ آتاني اللهُ».[7]

وقيل: هو المصلح المدبر، ومنه «ربة البيت»، ومنه «الربانبون» وهم العلماء المصلحون أمور الناس بعلمهم والمدبرون لأمورهم، قال[8] الشاعر:[9]

كانوا كسالئةٍ حمقاءَ إذ حَقَنَتْ سِلاءها في أديمٍ غير مربوبِ

---

١ هو أبو عبد الله هارون بن موسى الأزديّ العتكيّ الأعور (ت. نحو ١٧٠ هـ / ٧٨٦ م) عالم بالقراءات والعربية، من أهل البصرة، كان يهوديا وأسلم وقرأ القرآن وحفظ النحو وحدّث، وكان أول من تتبع وجوه القراءات والشاذ منها، وهو من مشاهير أهل الحديث روى له البخاري ومسلم. من تصانيفه: الوجوه والنظائر في القرآن. انظر: نزهة الألباء لكمال الدين الأنباري، ص ٣٧؛ إنباه الرواة على أنباه النحاة للقفطي، ٣٦١/٣؛ الوافي بالوفيات للصفدي، ١٢٣/٢٧؛ غاية النهاية لابن الجزري ٢٣/١؛ الأعلام للزركلي، ٦٣/٨.

٢ هو أبو الجحّاف رؤبة بن العجاج التميميّ السعديّ (ت. ١٤٥ هـ/٧٦٢ م) راجز، من الفصحاء المشهورين، من مخضرمي الدولتين الأموية والعباسية، كان أكثر مقامه في البصرة، وأخذ عنه أعيان أهل اللغة، وكانوا يحتجون بشعره ويقولون بإمامته في اللغة. مات في البادية، وقد أسنّ، وله ديوان. انظر: تاريخ دمشق لابن عساكر، ٢١٢/١٨؛ وفيات الأعيان لابن خلكان، ٣٠٣/٢؛ الأعلام للزركلي، ٤٣/٣.

٣ هو أبو إسماعيل شمر بن يقطان بن المرتحل إبراهيم بن أبي عبلة الشّاميّ (ت. ١٥٣هـ/٧٧٠م) ثقة كبير تابعيّ له حروف في القراءات واختيار خالف فيه العامة، أخذ القراءة عن أم الدرداء الصغرى هجيمة بنت يحيى الأوصابية ووائلة بن الأسقع وروى عنه مالك بن أنس وابن المبارك وآخرون. انظر: مشاهير علماء الأمصار لابن حبان، ص ١٨٩؛ تاريخ دمشق لابن عساكر، ٤٢٨/٦؛ غاية النهاية لابن الجزري ٢٣/١.

٤ ر: اللامين.

٥ انظر للبيت: معاني القرآن للزجاج، ٢٠٧/٥ (القلم، ١٧/٦٨)؛ جمهرة اللغة لابن دريد، «حدر»؛ الزاهر لابن الأنباري، ٤٤٦/١؛ الصحاح للجوهري، «حرد».

٦ ح ر: يقال.

٧ مسند الحميدي، ١٣٣/٢؛ مسند أحمد، ٤٩٣/٢٨.

٨ ر: وقال.

٩ للفرزدق، انظر ديوانه، ص ٢٦؛ الزاهر للأنباري،٨٢/٢؛ الصحاح للجوهري، «سوأ». والسالئة: التي تصفي السلاء أي السمن، والأديم: الجلد.

Şair burada *gayrı merbûb* kelimesini, "ıslah edilmemiş" anlamında kullanmıştır.

Bir başka görüşe göre *rab* kelimesi mahlûkatı terbiye eden anlamındadır. Bu mânada Allah Teâlâ "Ve üvey kızlarınız..." [en-Nisâ 4/23] ve "Biz seni içimizde himaye edip büyütmedik mi?" [eş-Şuarâ 26/18] buyurmuştur. Kelime *rabbehu, yerubbuhu* ve *rabbâhu, yurabbîhi* şeklinde kullanılır. Kimilerine göre *rabbâhu* ifadesinin aslı *rabbebehu* şeklindedir, *be* harflerinden biri *ye* harfine dönüşmüştür. Aynı durum "Sonra çalım satarak ailesine döndü." [el-Kıyâme 75/32] âyetindeki *yetemettâ* fiili için de geçerlidir, çünkü bunun aslı da *temettata* şeklindedir. Bu da *temeddede* (yayılmak, serilmek) anlamındadır.

Kimilerine göre bu ifade artmak anlamına gelen *rabâ, yerbû* fiilinden *fe'ale* veznidir. Bu durumda *terbiye*, terbiye edilende ziyadenin sebatını sağlamak demektir.

Hüseyin b. Fazl el-Becelî şöyle demiştir: *er-Rab* sabit ve dâim demektir. Nitekim Araplar "*Rabbe bi'l-mekâni ve erabbe*" (kaldı) derler. Aynı anlam *lebbe* ve *elebbe* fiilinde de vardır. Hz. Peygamber aleyhisselâm fiili bu mânada kullanarak, "Kalıcı olan fakirlikten Allah'a sığınırım." buyurmuştur (*min fakr*^{in} *murib*^{in} şeklindeki hadis, *mulib*^{in} şeklinde de rivayet edilmiştir).

İmam Mâtürîdî şöyle demiştir: "Bu ifadenin anlamını sahip olarak değerlendirmek efendi (seyyid) olarak değerlendirmekten daha uygundur, çünkü 'Göklerin ve yerin rabbi ve sahibi' demek uygun olur ama 'Göklerin ve yerin efendisi' demek uygun olmaz. 'O, onun efendisidir.' ifadesi ancak insanlar için hususi olarak kullanılır."[1] Allah Teâlâ âlemlerin Rabbidir, yani bütün mahlûkatın sahibidir, mülk ve hükümranlık, yaratma ve emir O'nundur. O aynı zamanda onların efendisi yani itaat etmeleri gereken sahibidir. Kölenin efendisi onun sahibidir, köle ona itaat etmelidir. "Evin efendisi" ifadesi kullanılmaz, çünkü burada itaatin gerekliliği gibi bir anlam söz konusu değildir. Evin sahibi ev işlerini ıslah edip çekip çeviren, geçimini sağlayandır. Allah Teâlâ da kulların işlerini, dünya ve âhiret hayatlarını idare eder, müminlerin kalplerini mârifete, dillerini şehâdete, nefislerini hizmete uygun hâle getirir. Onların itaatlerinde her ne kadar çokça kusur bulunsa da bu itaatleri kabule uygun hâle getirir, günahları ne kadar çok olsa da onları affa uygun hâle getirir. Hak Teâlâ şöyle buyurmuştur: "Amellerinizi sizin için sâlih hâle getirir." [el-Ahzâb 33/71] O zâhirleri nimetlerle terbiye eder ki bu nefislerdir, bâtını da rahmet ile terbiye eder ki bu da kalplerdir.

1 Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 1: 13-14.

أي غير مصلَح.

وقيل: هو مُرَبِّي الخلق ومنه قوله: ﴿وَرَبَآئِبُكُمُ﴾[1] [النساء، ٢٣/٤]، ومنه قوله: ﴿اَلَمْ نُرَبِّكَ فِينَا وَلِيدًا﴾ [الشعرآء، ١٨/٢٦]، وقد رَبَّهُ، يَرُبُّهُ، ورَبَّاهُ، يُرَبِّيهِ، فمنهم من يقول: «رَبَّاهُ» أصله رَبَّبَهُ، جُعلت إحدى البائات ياءً كما في قوله: ﴿يَتَمَطّٰى﴾[2] [القيامة، ٣٢/٧٥][3] أصله يَتَمَطَّطَ[4] أي تمدّدَ.

ومنهم من يقول: هو فَعَّلَه من ربَا، يَرْبُو أي ازداد فالتَّربيةُ إثبات الزيادة في المربَّى.

وقال الحسين بن الفضل البجليّ: الرب الثابت الدائم [٢١أ] من قولهم: «رَبَّ بالمكان وأَرَبَّ» أي أقام وكذلك لَبَّ وأَلَبَّ، قال النبيّ عليه السلام: «أعوذ بالله من فقر مُرِبّ»[5] ورُوي «مُلِبّ».

وقال الإمام أبو منصور رحمه الله: «التوجيه إلى المالك أقرب منه إلى السيد إذ يستقيم أن يقال: رب السموات والأرض ومالك السموات والأرض، ولا يستقيم: «سيد السموات والأرض»، ولا يقال: «هو[6] سيده»[7] إلا في بني آدم خاصة»،[8] فالله تعالى رب العالمين أي مالك الخلائق أجمعين له المُلك والمِلك والخلق والأمر وهو سيدهم أي مالكهم الواجب عليهم طاعته، وسيد العبد مالكه وعليه طاعته، ولا يقال: «سيد الدار»؛ لأنه لا يمكن تحقيق معنى وجوب الطاعة فيها وهو مصلح أمورهم ومهيئ معاشهم ومعادهم، أصلح قلوب المؤمنين بالمعرفة وألسنتهم بالشهادة وأنفسهم بالخدمة وأصلح طاعتهم على كثرة تقصيرهم فيها بالقبول[9] وأصلح معاصيهم على كثرتها بالعفو، قال تعالى: ﴿يُصْلِحْ لَكُمْ اَعْمَالَكُمْ﴾ [الأحزاب، ٧١/٣٣]، وهو مربي الظواهر بالنعم[10] وهي النفوس، ومربي البواطن بالرحمة وهي القلوب.

---

١ ح ر + اللاتي في حجوركم.
٢ كـ ح: تَمَطَّى.
٣ ر + أي.
٤ م ح: تَمَطَّطَ.
٥ ر + وضرع إلى غير محب | انظر للحديث: تأويل مختلف الحديث لابن قتيبة، ص ٥٢.
٦ ر – ولا يقال هو.
٧ ر: ولا سيد.
٨ انظر: تأويلات القرآن للماتريدي، ١/١٣-١٤.
٩ ر: بالقول.
١٠ ر: بالنعمة.

Mutlak kullanımda *er-Rab* kelimesi hususidir [yani yalnızca Allah için kullanılır], yaratılmışlar için ise bir şeye izâfe edilerek kullanılır. Örneğin *rabbü'd-dâr* (evin sahibi) denilir. Ebü'd-Derdâ ve Abdullah b. Abbas'ın şöyle dedikleri rivayet edilir: "*er-Rab* ismi Allah'ın ism-i a'zamıdır." Şöyle denilmiştir: Bunun delili şudur: *er-Rab* ismi dışındaki isimlerin harflerini ters çevirdiğin zaman anlamları kaybolur, ama *er-Rab* isminin maklûbu [yani ters çevrilmiş hâli] *el-Berr*'dir ki o da Allah'ın ismidir. Hızır aleyhisselâm Mescid-i Harâm'da geçen kıssada buna işaret edip şöyle demiştir: "Allah'ın ism-i a'zamı her nebînin, her velînin ve her Allah düşmanının kendisi ile dua ettiği isimdir." Hızır aleyhisselâm bununla nebîlerin şu dualarına işaret etmiştir: "Rabbimiz! Biz nefsimize zulmettik." [el-A'râf 7/23], "Rabbim! Ben kavmimi gece gündüz davet ettim." [Nûh 71/5], "Rabbim! Onlar bana isyan ettiler." [Nûh 71/21], "Rabbim! Kâfirlerden yeryüzünde hiç kimseyi bırakma." [Nûh 71/26], "Rabbim! Beni ve ebeveynimi bağışla." [Nûh 71/28], "Rabbim! Bu beldeyi emin kıl." [İbrâhîm 14/35], "Rabbimiz! Ben zürriyetimden bir kısmını bir vadide iskân ettim." [İbrâhîm 14/37], "Rabbimiz! Sen bizim gizlediğimizi de açığa vurduğumuzu da bilirsin." [İbrâhîm 14/38], "Rabbim! Beni namaz kılan biri eyle, zürriyetimden de. Ve duamı kabul et." [İbrâhîm 14/40], "Rabbimiz! Beni ve ebeveynimi bağışla." [İbrâhîm 14/41], "Rabbim! Zindan bana daha sevimlidir." [Yûsuf 12/33], "Rabbim! Sen bana mülk verdin." [Yûsuf 12/101], "Rabbim! Ben nefsime zulmettim." [el-Kasas 28/16], "Dedi ki: Rabbim! Göğsüme genişlik ver." [Tâhâ 20/25], "Rabbim! Beni ve kardeşimi bağışla." [el-A'râf 7/151], "Rabbim! Bana göster de sana bakayım." [el-A'râf 7/143], "Rabbim! Beni bağışla ve bana bir mülk ihsan et." [Sâd 38/35], "Rabbim! Bana senin ihsan etmiş olduğun nimete şükretmeyi nasip et." [en-Neml 27/19], "Rabbim! Beni tek başıma bırakma." [el-Enbiyâ 21/89], "Rabbim! Benim kemiklerim zayıfladı." [Meryem 19/4], "Rabbimiz! Bize gökten bir sofra indir." [el-Mâide 5/114], "Rabbimiz! Bizi hesaba çekme." [el-Bakara 2/286].

Dört sahâbî şöyle dua etmiştir: "Rabbimiz! Sen bunu boş yere yaratmadın." [Âl-i İmrân 3/191], "Rabbimiz! Sen kimi ateşe sokarsan…" [Âl-i İmrân 3/192], "Rabbimiz! Biz bir nida edeni işittik." [Âl-i İmrân 3/193], "Rabbimiz! Bize vaad etmiş olduğunu bize ver." [Âl-i İmrân 3/194].

والرب على الإطلاق لله تعالى على الخصوص ويطلق على المخلوق بالإضافة فيقال: «رب الدار»، وعن أبي الدرداء وابن[1] عباس ﷺ انهما قالا: هو اسم الله الأعظم، وقيل: دلالة ذلك أن كل اسم قَلَّبْتَهُ بطل معناه إلا الرب؛ فإن مقلوبه البَرُّ، وهي اسم الله أيضا. وأشار الخضر عليه السلام إليه في المسجد الحرام في حكاية؛ فإنه قال: «اسم الله الأعظم هو ما دعا به كل نبيّ وكل وليّ وكل عدوّ» أشار[2] إلى دعوات الأنبياء؛ ﴿رَبَّنَا ظَلَمْنَآ اَنْفُسَنَا﴾ [الأعراف، ٢٣/٧]، ﴿رَبِّ اِنِّى دَعَوْتُ قَوْمِى لَيْلًا وَنَهَارًاۙ﴾ [نوح، ٥/٧١]، ﴿رَبِّ اِنَّهُمْ عَصَوْنِى﴾ [نوح، ٢١/٧١]، ﴿رَبِّ لَا تَذَرْ عَلَى الْاَرْضِ مِنَ الْكَافِرِينَ دَيَّارًا﴾ [نوح، ٢٦/٧١]، ﴿رَبِّ اغْفِرْ لِى وَلِوَالِدَىَّ﴾ [نوح، ٢٨/٧١]، ﴿رَبِّ اجْعَلْ هٰذَا الْبَلَدَ اٰمِنًا﴾ [إبراهيم، ٣٥/١٤]، ﴿رَبَّنَآ اِنِّى اَسْكَنْتُ مِنْ ذُرِّيَّتِى بِوَادٍ﴾ [إبراهيم، ٣٧/١٤]، ﴿رَبَّنَآ اِنَّكَ تَعْلَمُ مَا نُخْفِى وَمَا نُعْلِنُۜ﴾ [إبراهيم، ٣٨/١٤]، ﴿رَبِّ اجْعَلْنِى مُقِيمَ الصَّلٰوةِ وَمِنْ ذُرِّيَّتِى رَبَّنَا وَتَقَبَّلْ دُعَآءِ﴾ [إبراهيم، ٤٠/١٤]، ﴿رَبَّنَا اغْفِرْ لِى وَلِوَالِدَىَّ﴾ [إبراهيم، ٤١/١٤]، ﴿رَبِّ السِّجْنُ اَحَبُّ اِلَىَّ﴾ [يوسف، ٣٣/١٢]، ﴿رَبِّ قَدْ اٰتَيْتَنِى مِنَ الْمُلْكِ﴾ [يوسف، ١٠١/١٢]، ﴿رَبِّ اِنِّى ظَلَمْتُ نَفْسِى﴾ [القصص، ١٦/٢٨]، ﴿قَالَ رَبِّ اشْرَحْ لِى صَدْرِىۙ﴾ [طه، ٢٥/٢٠]، ﴿رَبِّ اغْفِرْ لِى وَلِاَخِى﴾ [الأعراف، ١٥١/٧]، ﴿رَبِّ اَرِنِىٓ اَنْظُرْ اِلَيْكَۜ﴾ [الأعراف، ١٤٣/٧]، ﴿رَبِّ اغْفِرْ لِى وَهَبْ لِى مُلْكًا﴾ [ص، ٣٥/٣٨]، ﴿رَبِّ اَوْزِعْنِىٓ اَنْ اَشْكُرَ نِعْمَتَكَ الَّتِى اَنْعَمْتَ عَلَىَّ﴾ [النمل، ١٩/٢٧]، ﴿رَبِّ لَا تَذَرْنِى فَرْدًا﴾ [الأنبياء، ٨٩/٢١]، ﴿رَبِّ اِنِّى وَهَنَ الْعَظْمُ مِنِّى﴾ [مريم، ٤/١٩]، ﴿رَبَّنَآ اَنْزِلْ عَلَيْنَا مَآئِدَةً مِنَ السَّمَآءِ﴾ [المائدة، ١١٤/٥]، ﴿رَبَّنَا لَا تُؤَاخِذْنَآ﴾ إلى آخر السورة، [البقرة، ٢٨٦/٢].

[٢١ب] وقالت الصحابة الأربعة ﷺ أجمعين: ﴿رَبَّنَا مَا خَلَقْتَ هٰذَا بَاطِلًاۚ﴾ [آل عمران، ١٩١/٣]، ﴿رَبَّنَآ اِنَّكَ مَنْ تُدْخِلِ النَّارَ﴾ [آل عمران، ١٩٢/٣]، ﴿رَبَّنَآ اِنَّنَا سَمِعْنَا مُنَادِيًا﴾ [آل عمران، ١٩٣/٣]، ﴿رَبَّنَا وَاٰتِنَا مَا وَعَدْتَنَا﴾ [آل عمران، ١٩٤/٣].

---

١ ر: وعن ابن.
٢ ر: وأشار.

Düşmanlar şöyle demişlerdir: "Rabbim! İnsanların diriltileceği güne kadar beni beklet." [el-Hicr 15/36], "Rabbimiz! Gördük ve işittik." [es-Secde 32/12], "Rabbimiz! Bedbahtlığımız bize galip geldi." [el-Mü'minûn 23/106], "Rabbimiz! Bizi oradan çıkar." [el-Mü'minûn 23/107].

Allah Teâlâ Rab ismini umumi olarak âlemlere izâfe etmiş ve "âlemlerin Rabbi" [el-Fâtiha 1/1] buyurmuş, ardından gökleri, yeri ve ikisi arasındakileri tahsis edip "Göklerin, yerin ve ikisi arasındakilerin Rabbi" [eş-Şuarâ 26/24] buyurmuş, sonra gök ve yeri tahsis edip "Göğün ve yerin Rabbine yemin olsun ki" [ez-Zâriyât 51/23] buyurmuş, ardından doğuları ve batıları tahsis edip "Hayır, doğuların ve batıların Rabbine yemin olsun ki" [el-Meâric 70/40] buyurmuş, sonra iki doğu ve iki batıyı tahsis edip "İki doğunun ve iki batının Rabbi" [er-Rahmân 55/17] buyurmuş, sonra doğu ve batıyı tahsis edip "Doğunun ve batının Rabbi" [eş-Şuarâ 26/28] buyurmuş, sonra yeryüzünden sadece kendi evini tahsisi edip "O hâlde bu evin Rabbine kulluk etsinler" [Kureyş 106/3] buyurmuştur. Yine bu ismi bütün insanlara izâfe edip "De ki: İnsanların Rabbine sığınırım." [en-Nâs 114/1] buyurmuş, sonra Resûlünü tahsis edip "Senin Rabbine yemin olsun ki" [el-Hicr 15/92] buyurmuş, ardından ümmetini de aynı şekilde tahsis edip "Rabbiniz dedi ki: Bana dua edin, size icâbet edeyim." [el-Mü'min 40/60] buyurmuştur.

el-'Âlemîn (âlemler) ifadesine gelince Abdullah b. Abbas, el-Kelbî rivayetinde nakledildiğine göre "Âlemler ifadesiyle yer üzerinde hareket eden bütün can sahibi varlıklar kastedilmektedir, çünkü terbiyeyi kabul edebilecek olanlar onlardır." demiştir.

Saîd b. Cübeyr'in rivayet ettiğine göre Abdullah b. Abbas şöyle demiştir: Âlemler ile "Âlemlere uyarıcı olsun diye." [el-Furkān 25/1] âyetinden dolayı, insanlar ve cinler kastedilmektedir.

Katâde şöyle demiştir: Âlemler ile cinler, insanlar, melekler ve şeytanlar kastedilmektedir. Muhatap olanlar onlardır.

Hüseyin b. Fazl el-Becelî şöyle demiştir: Âlemler ile Allah Teâlâ'nın "Âlemlerden erkeklere mi yaklaşıyorsunuz?" [eş-Şuarâ 26/165] âyetinden dolayı insanlar kastedilmektedir.

وقال الأعداء: ﴿رَبِّ فَاَنْظِرْنِی اِلٰی یَوْمِ یُبْعَثُونَ﴾ [الحجر، ٣٦/١٥]، ﴿رَبَّنَآ اَبْصَرْنَا وَسَمِعْنَا﴾ [السجدة، ١٢/٣٢]، ﴿رَبَّنَا غَلَبَتْ عَلَيْنَا شِقْوَتُنَا﴾ [المؤمنون، ١٠٦/٢٣]، ﴿رَبَّنَآ اَخْرِجْنَا مِنْهَا﴾ [المؤمنون، ١٠٧/٢٣].

ثم إن الله تعالى أضاف هذا الاسم إلى العالمين على العموم فقال: ﴿رَبِّ الْعَالَمِينَ﴾ [الفاتحة، ١/١]، ثم خص السموات والأرض وما بينهما فقال: ﴿رَبُّ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَا﴾ [الشعراء، ٢٤/٢٦]، ثم خص السماء والأرض فقال: ﴿فَوَرَبِّ السَّمَآءِ وَالْاَرْضِ﴾ [الذاريات، ٢٣/٥١]، ثم خص المشارق والمغارب فقال: ﴿فَلَآ اُقْسِمُ بِرَبِّ الْمَشَارِقِ وَالْمَغَارِبِ﴾ [المعارج، ٤٠/٧٠]، ثم خص المشرقين والمغربين فقال: ﴿رَبُّ الْمَشْرِقَيْنِ وَرَبُّ الْمَغْرِبَيْنِ﴾ [الرحمن، ١٧/٥٥] ثم خص المشرق والمغرب فقال: ﴿رَبُّ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ﴾ [الشعراء، ٢٨/٢٦] ثم خص من الأرض بيته فقال: ﴿فَلْيَعْبُدُوا رَبَّ هٰذَا الْبَيْتِ﴾ [قريش، ٣/١٠٦]، وأضاف أيضا[1] هذا الاسم[2] إلى كل الناس فقال: ﴿قُلْ اَعُوذُ بِرَبِّ النَّاسِ﴾ [الناس، ١/١١٤]، ثم خص رسوله فقال: ﴿فَوَرَبِّكَ﴾ [الحجر، ٩٢/١٥]، وخص أمته أيضا فقال: ﴿رَبُّكُمُ ادْعُونِی اَسْتَجِبْ لَكُمْ﴾ [المؤمن، ٦٠/٤٠].

فأما قوله: ﴿الْعَالَمِينَ﴾ وقد قال ابن عباس ﷺ في رواية الكلبيّ: هم[3] كل ذي روح دبّ[4] على وجه الأرض لأنهم هم الذين يقبلون التربية.

وروى سعيد بن جبير عن ابن عباس ﷺ أنه قال: هم الجن والإنس من قوله[5] تعالى: ﴿لِيَكُونَ لِلْعَالَمِينَ نَذِيرًا﴾ [الفرقان، ١/٢٥].

وقال قتادة: هم الجن والإنس والملائكة والشياطين وهم المخاطبون.

وقال الحسين بن الفضل البجليّ رحمه الله: هم الإنس من قوله تعالى: ﴿اَتَأْتُونَ الذُّكْرَانَ مِنَ الْعَالَمِينَ﴾ [الشعراء، ١٦٥/٢٦].

١ ر – أيضا.
٢ ر + أيضا.
٣ في الأصل: هو، صح هامش.
٤ ر: يدبّ.
٥ ر: في قوله.

Hasan-ı Basrî şöyle demiştir: Âlemler ile bütün yaratılmışlar kastedilmektedir.

Ca'fer es-Sâdık şöyle demiştir: Âlemler ile cennet ve cehennem ehli kastedilmektedir.

Mukātil b. Süleyman şöyle demiştir: Eğer "âlemler" ifadesini tefsir edecek olsaydım her biri bin sayfadan oluşan bin cilde ihtiyaç duyardım.

Ebû Huzeyfe şöyle demiştir: Âlemler altıdır. Melekler bir âlem, cinler el-Cân oğulları ve zürriyeti bir âlem, şeytanlar İblis ve zürriyeti olarak bir âlem, insanlar bir âlem, hayvanlar ve yer canlıları bir âlem, kuşlar bir âlemdir. Allah hepsinin Rabbi, yaratıcısı ve rızık vericisidir.

Atâ b. Ebû Rebâh şöyle demiştir: Âlemler on sınıftır. Melekler, insanlar, cinler, şeytanlar, yabani hayvanlar, yırtıcılar, hayvanlar, sürüngenler, deniz hayvanları, kuşlar.

Vehb b. Münebbih şöyle demiştir: Onlar on sekiz bin âlemdir, dünya onlardan sadece biridir. Bütün bu harabe içerisinde mamur olan kısım, ancak koca çöldeki bir belde gibidir.

Dahhâk şöyle demiştir: Onlar üç yüz altmış âlemdir. Üç yüzü yalın ayak, sırtı çıplaktır, yaratıcılarını bilmezler. Bunlar cehennemin dolgusudur. Altmış âlem ise elbise giyinir. Zülkarneyn onlara uğramış ve kendileri ile konuşmuştur.

Saîd b. Cübeyr şöyle demiştir: Onlar bin âlemdir. Altı yüzü denizde, dört yüzü yeryüzündendir.

Alî b. Hüseyin b. Vâkıd şöyle demiştir: Âlemler bin ümmettir. Hak Teâlâ "Yeryüzünde hiçbir canlı ve iki kanadı ile uçan hiçbir kuş yoktur ki sizin gibi ümmet olmasınlar." [el-En'âm 6/38] buyurmuştur.

Mukātil b. Hayyân şöyle demiştir: Âlemler seksen bin âlemdir. Kırk bini karada, kırık bini denizdedir.

وقال الحسن البصريّ رحمه الله: هم الخلائق أجمعون.

وقال جعفر بن محمد الصادق رضي الله عنه: هم أهل الجنة والنار.

وقال مقاتل بن سليمان: لو فسَّرْتُ العالمين لأحتجْتُ إلى ألف جلد كل جلد ألف ورقة.

وقال أبو حذيفة: العالمون ستة، الملائكة عالم، والجن من بني الجان وذريته عالم، والشياطين إبليس وذريته عالم، والإنس عالم، والبهائم والدواب عالم، والطيور عالم، والله ربهم وخالقهم ورازقهم.

وقال عطاء بن أبي رباح: العالمون عشرة أصناف؛ الملائكة والبشر والجن والشياطين والوحوش والسّباع والبهائم والهوام ودواب البحر والطيور.

وقال وهب:[1] هم ثمانية عشر ألف عالم، الدنيا عالم منها وما العمران في الخراب إلا كفسطاط [٢٢أ] في الصحراء.

وقال الضحاك: هم[2] ثلثمائة وستون عالَما، ثلثمائة منهم حفاة عراة لا يعرفون[3] خالقهم وهم حشو جهنم، وستون عالَما يلبسون الثياب مرَّ بهم ذو القرنين وكلّمهم.

وقال سعيد بن جبير: هم ألف عالَم ستمائة فى البحر وأربع مائة على وجه الأرض.

وقال عليّ بن الحسين بن واقد: العالَمون ألف أمة، قال تعالى: ﴿وَمَا مِنْ دَآبَّةٍ فِى الْاَرْضِ وَلَا طَٰٓئِرٍ يَطِيرُ بِجَنَاحَيْهِ اِلَّآ اُمَمٌ اَمْثَالُكُمْ﴾ [الأنعام، ٣٨/٦].

وقال مقاتل بن حيّان:[4] العالَمون ثمانون ألف عالم أربعون ألفا فى البر وأربعون ألفا فى البحر.

---

١ هو أبو عبد الله وهب بن منبه الصنعانيّ الذماريّ، (١١٤ هـ/ ٧٣٢ م) مؤرخ، كثير الإخبار عن الكتب القديمة، عالم بأساطير الأولين، يعد فى التابعين، ولد ومات بصنعاء وولاه عمر بن عبد العزيز قضاءها. انظر: مشاهير علماء الأمصار لابن حبان، ص ١٩٨؛ وفيات الأعيان لابن خلكان، ٣٥/٦؛ الأعلا للزركليّ، ٨ / ١٢٥.

٢ ح – هم.

٣ ح: يعبدون، صح هامش.

٤ هو أبو بسطام مقاتل بن حيان النبطيّ البلخيّ (ت. ١٤١هـ/٧٥٨م) وكان ممن عنى بعلم القرآن وواظب على الورع في السر والاعلان ومات بكابل كان قد هرب من أبى مسلم إليها. انظر: مشاهير علماء الأمصار لابن حبان، ص ٣٠٩؛ تاريخ دمشق لابن عساكر، ١٠١/٦٠؛ طبقات المفسرين للداوودي، ٣٢٩/٢.

Kâ'b el-Ahbâr şöyle demiştir: Âlemlerin sayısını yaratılmışlardan hiçbiri sayamaz. Hak Teâlâ "Rabbinin ordularını O'ndan başkası bilemez." [el-Müddessir 74/31] buyurmuştur.

Ebû Hüreyre'nin şöyle dediği rivayet edilir: Allah Teâlâ mahlûkatı yarattığı zaman onlar dört sınıf idi: Melekler, şeytanlar, cinler ve insanlar. Sonra bunları on bölüme ayırdı. Bunlardan dokuzu meleklerdir, kalan biri ise şeytanlar, cinler ve insanlardır. Sonra bu üç grubu ona böldü. Dokuzu şeytanlar, kalan bir grubu insanlar ve cinler oldu. Sonra insanlar ve cinler grubunu ona böldü, bunlardan dokuzu cinler, biri insanlar oldu. Sonra insanları yüz yirmi beş parçaya ayırdı ve bunların yüz parçasını Hint beldesine yerleştirdi. Bunlardan bir kısmı Sâtûh ismi ile anılır. Bunlar başları köpek (yırtıcı hayvan) başı gibi olan insanlardır. Bir diğer kısmı Mâlûh ismi ile anılır. Bunlar gözleri göğüslerinde olan insanlardır. Bir kısmı Mâsûh diye anılır. Bunlar kulakları fil kulağı gibi olan insanlardır. Diğer bir kısmı Mâlûk diye anılır. Bunlar ayaklarına hâkim olamayan insanlardır ve Zü'l-Bây diye isimlendirilirler. Bunların hepsinin varacakları yer cehennemdir. Geri kalan on iki parçayı Rum beldesine yerleştirdi. Bunlar Nestûrîler, Melkâîler, İsrâilîlerdir ve hepsinin varacakları yer cehennemdir. Geri kalan altı parçayı Maşrık bölgesine yerleştirdi. Bunlar Ye'cûc-Me'cûc, Hakân Türkleri, Halaç Türkleri (bunlara Harleç Türkleri de denilir), Hazar Türkleri ve Harhîz Türkleri'dir ve hepsinin varacakları yer cehennemdir. Geri kalan altı parçayı Mağrib bölgesine yerleştirdi. Bunlar Zenciler, Zıtt'lar, Habeşler, Nûbîler, Berberler ve diğer mağrip kâfirleridir ve hepsinin varacakları yer cehennemdir. Geriye tevhid ehli olanlar olarak sadece bir parça kaldı ve onları da yetmiş üç fırkaya ayırdı. Bunların yetmiş ikisinin durumu tehlikelidir. Bunlar bid'at ve dalâlet ehli olanlardır. Bir tek kurtulan grup ise ehl-i sünnet ve'l-cemâattir, onların hesabı da Allah'a kalmıştır, dilediğini affeder, dilediğine azap eder. İşte "Âlemlerin Rabbi" ifadesinin tefsiri budur.

Âlemler kelimesi Kur'ân'da on anlamda kullanılmıştır.

1. İnsanlar ve cinler anlamında kullanılmıştır: "Âlemlere uyarıcı olsun diye..." [el-Furkān 25/1].

وقال كعب الأحبار: لا يحصر[1] عددَ العالمين أحدٌ من الخلق، قال تعالى: ﴿وَمَا يَعْلَمُ جُنُودَ رَبِّكَ إِلَّا هُوَ﴾ [المدثر، ٣١/٧٤].

وعن أبي هريرة رضي الله عنه قال: إن الله تعالى خلق الخلق حين خلقهم وهم أربعة أصناف: الملائكة والشياطين والجن والإنس. ثم جعل هؤلاء عشرة أجزاء: فتسعة منهم الملائكة، وجزء واحد الشياطين والجن والإنس. ثم جعل هؤلاء الثلاثة[2] عشرة أجزاء: فتسعة[3] منهم الشياطين وجزء واحد الجن والإنس. ثم جعل الجن والإنس عشرة أجزاء: فتسعة[4] منهم الجن وجزء واحد الإنس. ثم جعل الإنس مائة وخمسة وعشرين جزءا فجعل منهم مائة جزء في بلاد الهند، فمنهم ساطوخ وهم أناس رؤسهم مثل رؤس الكلاب، ومالوخ وهم أناس أعينهم على صدورهم، وماسوخ وهم أناس آذانهم كآذان الفيلة،[5] ومالوق وهم أناس لا تطاوعهم أرجلهم يُسَمَّوْنَ دُوَالبَاي، ومصير كلهم إلى النار. وجعل اثني عشر جزءا في بلاد الروم؛ النسطورية والملكائية والإسرائيلية، ومصير[6] جميعهم[7] إلى النار. وجعل ستة أجزاء منهم في المشرق: يأجوج ومأجوج وترك خاقان وترك خَلَج، ويقال[8] خرلخ[9] وترك خُزَر وترك خرخيز، وكلهم من أهل النار. وجعل ستة أجزاء منهم في المغرب: الزنج والزط والحبشة والنؤبة وبربر وسائر كفار المغرب،[10] ومصيرهم إلى النار. وبقي من الإنس من أهل التوحيد جزء واحد فجزّأهم ثلاثة وسبعين جزءا اثنان وسبعون على خطر وهم أهل البدع والضلالات وفرقة ناجية وهم أهل السنة والجماعة [٢٢ب] وحسابهم على الله تعالى، يغفر لمن يشاء ويعذب من يشاء، فهذا تفسير رب العالمين.[11]

و العالَمون في القرآن على[12] عشرة أوجه،[13]

أحدها: الإنس والجن، قال الله تعالى: ﴿لِيَكُونَ لِلْعَالَمِينَ نَذِيرًا﴾ [الفرقان، ١/٢٥].

---

١ في هامش ح: لا يحصي.
٢ ر – الثلاثة.
٣ ح: تسعة.
٤ ح: تسعة.
٥ ر: الفيل.
٦ ر: ومصيرهم.
٧ ر: جميعا.
٨ ح – ويقال.
٩ ر – ويقال خرلخ.
١٠ ر: العرب.
١١ انظر: تنبيه الغافلين للسمرقندي، ص ٤٤٨.
١٢ ر + وجوه.
١٣ ر – أوجه.

2. İnsanlar anlamında kullanılmıştır: "Biz Lût'u kurtardık ve âlemler içinde mübarek kıldığımız topraklara ulaştırdık." [el-Enbiyâ 21/75]

3. Hz. Nûh'tan kıyamete kadar geçen süre içinde yaşayacak olanlar anlamında kullanılmıştır: "Âlemler içinde Nûh'a selâm olsun." [es-Sâffât 37/79]

4. Hz. Mûsâ zamanında yaşayan İsrâiloğulları anlamında kullanılmıştır: "Ve sizi âlemlere üstün kıldığımı..." [el-Bakara 2/47].

5. Hz. Lût zamanında yaşayanlar anlamında kullanılmıştır: "Âlemlerden sadece erkeklere mi yaklaşıyorsunuz?" [eş-Şu'arâ 26/165]

6. Garipler anlamında kullanılmıştır: "Dediler ki: Biz seni âlemlerden [yoksul/gariplerden] alıkoymamış mıydık?" [el-Hicr 15/70]

7. Ehl-i kitap anlamında kullanılmıştır: "Yoluna gücü yetenlerin o evi haccetmesi, Allah'ın insanlar üzerinde bir hakkıdır. Kim inkâr ederse bilmelidir ki, Allah bütün âlemlerden müstağnidir." [Âl-i İmrân 3/97]

8. Müminler anlamında kullanılmıştır: "Eğer Allah'ın insanlardan bir kısmını diğerleriyle savması olmasaydı elbette yeryüzü altüst olurdu. Lâkin Allah âlemlere karşı lutuf ve kerem sahibidir." [el-Bakara 2/251]

9. Münafıklar anlamında kullanılmıştır: "Allah, âlemlerin göğsünde olanı en iyi bilen değil midir?" [el-'Ankebût 29/10]

10. Bütün mahlûkat anlamında kullanılmıştır: "Hamd, âlemlerin Rabbi olan Allah'adır." [el-Fâtiha 1/1] Burada kendisini bütün mahlûkata izâfe etmiş, bütün mahlûkatın mülk ve hükümranlık olarak O'na ait olduğunu ifade etmiş, aynı ismi lutuf kabilinden bize de izâfe edip "İşte bu, sizin Rabbinizdir." [Yûnus 10/32] buyurmuştur. Birincisinde zâtının tâzimi, ikincisinde ise sevdiklerinin tâzimi söz konusudur. Âdeta şöyle demektedir: "Ben ne muazzamım, zira bütün âlemler Benimdir. Sevdiklerim, sizler ne muazzamsınız, çünkü Ben sizin Rabbinizim."

el-'Âlem kelimesi, tıpkı *el-enâm* (canlılar), *er-raht* (grup), *el-ceyş* (ordu) kelimeleri gibi çoğul olup aynı lafızdan türeyen tekili yoktur. Bu kelime *el-'alem* ve *el-'alâmetü* kelimelerinden türemiştir ve tıpkı *el-hâtem* ve *et-tâbe'* kelimeleri gibi *fâ'el* veznindedir. *el-Hâtem* kendisi ile mühür vurulan şey,

والثاني: الناس، قال تعالى: ﴿وَنَجَّيْنَاهُ وَلُوطًا اِلَى الْاَرْضِ الَّتِى بَارَكْنَا فِيهَا لِلْعَالَمِينَ﴾ [الأنبياء، ٧٥/٢١].

والثالث: من كان بعد نوح إلى قيام الساعة، قال تعالى: ﴿سَلَامٌ عَلٰى نُوحٍ فِى الْعَالَمِينَ﴾ [الصافات، ٧٩/٣٧].

والرابع: من كان في زمن موسى من بني[1] إسرائيل، قال تعالى: ﴿وَاَنِّى فَضَّلْتُكُمْ عَلَى الْعَالَمِينَ﴾ [البقرة، ٤٧/٢].

والخامس: من كان في زمن لوط، قال تعالى: ﴿اَتَأْتُونَ الذُّكْرَانَ مِنَ الْعَالَمِينَ﴾ [الشعراء، ١٦٥/٢٦].

والسادس: الغرباء، قال تعالى: ﴿قَالُوا اَوَلَمْ نَنْهَكَ عَنِ الْعَالَمِينَ﴾ [الحجر، ٧٠/١٥].

والسابع: أهل الكتاب، قال تعالى: ﴿وَلِلّٰهِ عَلَى النَّاسِ حِجُّ الْبَيْتِ﴾ إلى قوله: ﴿غَنِىٌّ عَنِ الْعَالَمِينَ﴾ [آل عمران، ٩٧/٣].

والثامن: المؤمنون، قال تعالى: ﴿وَلَوْلَا دَفْعُ اللّٰهِ النَّاسَ﴾ إلى قوله: ﴿ذُوفَضْلٍ عَلَى الْعَالَمِينَ﴾ [البقرة، ٢٥١/٢].

والتاسع: المنافقون قال تعالى: ﴿اَوَلَيْسَ اللّٰهُ بِاَعْلَمَ بِمَا فِى صُدُورِ الْعَالَمِينَ﴾ [العنكبوت، ١٠/٢٩].

والعاشر: كل الخلوقات قال تعالى: ﴿اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ﴾ [الفاتحة، ١/١]، أضاف نفسه إلى كل الخلوقات مِلكا ومُلكا وأضاف هذا الاسم إلينا لطفا وعطفا قال: ﴿فَذٰلِكُمُ اللّٰهُ رَبُّكُمُ﴾ [يونس، ٣٢/١٠]، ففي الأول تعظيم نفسه وفى الثاني تعظيم أحبائه كأنه قال: ما أعظمني، والعَالَمون لي، وما أعظمكم أحبائي، وأنا ربكم.[2]

ثم «العالم» جمع لا واحد له من لفظه كالآنام والرهط والجيش، وهو مأخوذ من العَلمِ والعلامة وهو على وزن فاعَل بالفتح كالخاتَم والطابَع، والخاتَم ما يُختم به

---

١ ح: وبني.
٢ ح ر: لكم.

et-tâbe' ise kendisi ile baskı yapılan şeydir. Buna göre *el-'âlem* lafzı kendisi ile bilgi sahibi olunan, yani yaratıcının varlığına istidlal edilen şeydir. Nitekim yaratılmışların varlığı yaratıcının varlığına delildir. O'nun bütün mahlûkatı yaratmış olması ve bütün mahlûkatın sonradan yaratılmış olması da O'nun ezelîliğine delildir. Yine âlemin belli bir heyet üzere bâki kalıyor olması O'nun birliğine, başka bir heyet üzere var olması mümkün iken hususen bu heyet üzere var edilmiş olması da O'nun iradesine delildir. Âlemin belli bir nizam ve uyum içerisinde olması O'nun ilmine ve hikmetine; dua edenlerin duasına icâbet etmesi O'nun işitme ve icâbetine; yaratılmışların O'nun kazâsını geri çeviremez oluşu O'nun celâl ve azametine; (insanların) kararlarının bozulup düşüncelerinin boşa çıkması O'nun irade ve meşîetine; gayret edenlerin (zaman zaman) mahrum kalması O'nun kudret ve kabzına; kazanmaktan âciz olanların bolluk içinde olması O'nun nimet ve ihsanına; Allah'a iftira atanlara süre verilmesi O'nun hilm ve rahmetine; mahlûkatın muhtaçlığı O'nun zenginliğine; kulların acziyeti O'nun kudretine; onların zaafı O'nun kuvvetine; kulların boyun eğmesi O'nun kahrına ve mülküne delâlet eder.

er-Rab kelimesinin *el-'âlemîn* kelimesine izâfe edilmesi [yani âlemlerin Rabbi şeklindeki tamlama] O'nun hususi bir şeyin rabbi (efendisi/sahibi) sayılanlar gibi değil, aksine herkesin Rabbi olduğunun beyânı, herkes tarafından hamdedilmeye lâyık olduğunun izahıdır. Çünkü herkesi yaratan ve terbiye eden, herkese sahip olan O'dur. Onun rabliğinin varlığı onlara bağlı da değildir, nitekim âlemler henüz yok iken de O "âlemlerin Rabbi" idi ve âlemler yok olduktan sonra O yine "âlemlerin Rabbi" olmaya devam edecektir. Yaratılmışlar var olmadan önce yaratıcı, yaratılan varlıklar yok iken yaratan ve yapan, kudrete konu olan varlıklar yok iken kādir, kahra nesne olan şeyler yok iken kahır sahibi, rızık verilenler yok iken rızık verici, merhamet edilenler yok iken merhametli, zikredenler yok iken zikredilen, şükredenler yok iken şükredilen, hamdedenler yok iken hamdedilen, ibadet edenler yok iken mâbut (ibadet edilen), dua edenler yok iken icâbet eden, gökler ve yer yok iken zengin, mülk yok iken melik idi ve bütün yaratılmışların fenâ bulmasından sonra da o mâliktir. Bütün varlıkların ölümünden sonra Hak Teâlâ "Kimindir bugün mülk?" [el-Mü'min 40/16] diye sorar ve ardından da "Bir ve kahhâr olan Allah'ındır." [el-Mü'min 40/16] diye cevap verir. O yüceler yücesidir, izzet sahibidir, bağışlayıcıdır.

والطابَع ما يُطبع. فالعالم هو ما يُعلم به أي يستدل به على الصانع؛ فوجود المخلوقات دليل على وجود الخالق، وإيجاده[١] وحدوثُها دليل[٢] على قدمه، وبقاؤُها على هيئة دليل على وحدانيته، ووجودُها على هيئة مخصوصة مع جواز غيرها دليل على إرادته، وانتظامُها واتساقُها دليل على علمه وحكمته، وإجابةُ دعوات الداعين دليل على سمعه وإجابته، وعجزُ الخلق عن رد قضائه دليل على جلاله وعظمته، ونقضُ العزائم وفسخ الهمم دليل على إرادته ومشيئته، وحرمانُ المجتهدين دليل على قبضه وقدرته، وسعةُ العاجزين عن الكسب دليل على بسطه ومنته، وإمهالُ المفترين على الله دليل على حلمه ورحمته، وافتقارُ الخلق دليل على غنيته، وعجزُهم دليل على قدرته، وضعفُهم دليل على [٢٣أ] قوته، وانقيادُهم دليل على قهره ومُلكته.

ثم إضافة «الرب» إلى «العالمين» بيان أنه رب الجميع ليس كأرباب الأشياء المخصوصة، وإيضاح أنه مستحق حمد الكل؛ إذ هو خالقهم ومربّيهم ومالكهم وليس وجود ربوبيته بوجودهم، فقد كان رب العالمين قبل أن يكونوا، ويكون رب العالمين بعد أن يبيدوا،[٣] وكان خالقا قبل وجود المخلوقات، صانعا قبل وجود المصنوعات، قادرا قبل وجود المقدورات، قاهرا قبل وجود المقهورات، رازقا قبل وجود المرزوقين، راحما قبل وجود المرحومين، مذكورا قبل وجود الذاكرين، مشكورا قبل وجود الشاكرين، محمودا قبل وجود الحامدين، معبودا قبل وجود العابدين، مجيبا قبل وجود السائلين، غنيا قبل وجود السموات والأرض، مَلِكا قبل وجود المملكة والمملوكين، مالكا بعد فناء الخلق أجمعين، يقول الله تعالى بعد موت كل الخلق: ﴿لِمَنِ الْمُلْكُ الْيَوْمَ﴾ [المؤمن، ١٦/٤٠] ويقول: ﴿لِلَّهِ الْوَاحِدِ الْقَهَّارِ﴾ [المؤمن، ١٦/٤٠] سبحانه هوالعزيز الغفار .

١ ر: على إيجاده.
٢ ح - دليل، صح هامش.
٣ ر: يبدأوا.

Rabbi'l-'âlemîn ifadesi kıraat imamların çoğunluğu tarafından *be* harfinin kesresi ile okunmuştur ki bu durumda *rabbi* kelimesi sıfat olur. Zeyd b. Ali bu kelimeyi övgü ya da nida olarak değerlendirip nasb (üstün) ile okumuştur. Şakîk b. Seleme ise mübteda sayıp merfû olarak okumuştur. Aynı okunuş farklılıkları *er-rahmâni'r-rahîm* âyetindeki *er-rahmân* ve *er-rahîm* kelimelerinde de vardır.

2. O rahmân ve rahîmdir. [el-Fâtiha 1/2]

Rahmân ve rahîmin tefsiri besmelede geçmiş idi. Eğer "Besmelede zaten zikredildiği hâlde neden burada tekrar edildi?" diye soracak olurlarsa şöyle deriz: Bunun beş cevabı vardır.

1. [Rahmân ve rahîmin tekrar edilmesi,] besmelenin Fâtiha sûresinden olmadığının bilinmesi içindir. Zira eğer besmele Fâtiha sûresinden olsaydı o zaman tekrar etmezdi, çünkü böyle bir tekrarın faydası olmaz.

2. Bu ifade kulları çokça zikretmeye teşviktir, nitekim Allah'ı çok sevmenin alâmetlerinden biri O'nu çok zikretmektir. Hz. Peygamber aleyhisselâm "Bir şeyi çok seven onu çok zikreder." buyurmuştur.

3. Allah Teâlâ kendisinin "âlemlerin Rabbi" olduğunu zikretmiş, sonra da "âlemlerin Rabbi"nin onlara dünyada rızık veren rahmân ve âhirette kendilerini bağışlayacak olan rahîm olduğunu beyân etmiştir. Bu nedenle bu ifadenin ardından "Din gününün sahibidir." buyurmuştur.

4. Önce hamdi zikretmiştir ki rahmete hamd ile nâil olunur. Nitekim insanlardan aksırdığı zaman Allah'a ilk hamdeden Hz. Âdem olmuştur ve derhal kendisine, "Rabbin sana rahmet etsin, seni bunun için yarattı." denilmiştir. Böylece Allah Teâlâ kullarına hamdi öğretmiş ve onların ilâhî rahmete hamd ile nâil olacaklarını beyân etmiştir.

5. "Âlemlerin Rabbi" ifadesi bir terhîb (korkutma), "O rahmân ve rahîmdir." ifadesi ise tergîb (teşvik) kabilindedir. Bu yüzden terhîb ve tergîb birlikte kullanılmıştır ki insanlar için hem itaate sevk edici hem de günahtan menedici olsun.

ثم قوله ﴿رَبِّ الْعَالَمِينَ﴾ قراءة العامة بخفض الباء على النعت، وقرأ زيد بن عليّ[1] بنصبها على المدح أو على النداء، وقرأ شقيق بن سلمة[2] بألرفع على الابتداء. وكذا ﴿الرَّحْمَٰنِ الرَّحِيمِ﴾ على هذه الوجوه.

٢- الرَّحْمَٰنِ الرَّحِيمِ

٥ وقوله تعالى: ﴿الرَّحْمَٰنِ الرَّحِيمِ﴾ مرّ تفسيرها فى التسمية. فإن قالوا: لم كررها مع أن فى التسمية ذكرهما، قلنا: عنه أجوبة خمسة:

أحدها: ليعلم أن التسمية ليست من الفاتحة ولوكانت منها لما أعادهما لخلو الإعادة عن الإفادة.

والثاني: أنه ندب العباد إلى كثرة الذكر؛ فإن من علامة حبّ الله حبّ ذكر الله، وفى ١٠ الحديث: «من أحب شيئا أكثر ذكره».[3]

والثالث: أنه ذكر أنه ﴿رَبِّ الْعَالَمِينَ﴾ فبيّن أن ﴿رَبِّ الْعَالَمِينَ﴾ هو الرحمن الذي يرزقهم فى الدنيا والرحيم[4] الذي يغفر لهم فى العقبى، ولذلك ذكر بعده ﴿مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ﴾.

والرابع: أنه ذكر الحمد وبالحمد تُنال الرحمة، فإن أوّلَ من حمد الله من البشر آدم حين عطس فقال: الحمد لله وأجيب للحال: «يرحمك ربك ولذلك خلقتك»، فعلّم ١٥ خلقه الحمدَ وبين أنهم ينالون رحمته بالحمد.

والخامس: أن قوله: ﴿رَبِّ الْعَالَمِينَ﴾ ترهيب وقوله: ﴿الرَّحْمَٰنِ الرَّحِيمِ﴾ ترغيب فجمع بين الرغبة والرهبة ليكون ذلك أعون للناس على طاعته [٢٣ب] وأمنع من معصيته.

---

١ هو الإمام، أبو الحسين زيد بن علي بن الحسين بن علي بن أبي طالب (ت. ١٢٢ هـ/٧٤٠ م) ويقال له (زيد الشهيد) كانت إقامته بالكوفة، وقرأ على واصل بن عطاء وأشخص إلى الشام، فضيق عليه هشام بن عبد الملك، وحبسه خمسة أشهر، وعاد إلى العراق ثم إلى المدينة، فلحق به بعض أهل الكوفة يحرضونه على قتال الأمويين، ورجعوا به إلى الكوفة سنة ١٢٠هـ فبايعه أربعون ألفا وكان العامل على العراق يومئذ يوسف بن عمر الثقفي، فكتب إلى الحكم بن الصلت وهو في الكوفة أن يقاتل زيدا، ففعل، ونشبت معارك انتهت بمقتل زيد، في الكوفة. من تصانيفه. مجموع في الفقه وتفسير غريب القرآن. أنظر: مشاهير علماء الأمصار لابن حبان، ص ١٠٤؛ الوافي بالوفيات للصفدي، ٢١/١٥؛ الأعلام للزركلي، ٥٩/٣.

٢ هو أبو وائل شقيق بن سلمة الأسديّ (ت. ٨٢هـ/٧٠١م) أدرك رسول الله صلى الله عليه وسلم ولم يلقه، وسمع عمر بن الخطاب وعثمان وعلياً وعماراً وعبد الله بن مسعود وآخرين من الصحابة رضي الله عنهم ، وكان ممن سكن الكوفة وورد المدائن مع عليّ رضي الله عنه حين قاتل الخوارج بالنهروان. انظر: وفيات الأعيان لابن خلكان، ٤٧٧/٢؛ غاية النهاية لابن الجزري، ٢٩٧/١.

٣ انظر: بحر الفوائد للكلاباذي، ص ٢٣؛ شعب الإيمان للبيهقي، ٤٩/٢.

٤ ر: وهو الرحيم.

Burada rahmân ve rahîm isminin tefsirine dair daha önce besmelenin tefsirinde zikretmediğimiz bazı görüşleri de ilâve edelim.

Kuşeyrî şöyle demiştir: Hayat vermesi ile rahmân, haber/işaret vermesi ile rahîmdir. Hayat vermesi iyiliklerle, haber vermesi nûrlarladır. Tecellisinin keşfi ile rahmân, velâyetinin lutfu ile rahîmdir. Muvaffak kılması ile rahmân, tahkik etmesi ile rahîmdir. Tevfik muameleler için, tahkik vuslatlar içindir. Muameleler yönelenlere, vuslatlar bulanlaradır. Yaptığı ile rahmân, defettiği ile rahîmdir. Yapması güzelce riayeti, defetmesi ise güzelce inâyetidir.[1]

3. Din gününün mâlikidir. [el-Fâtiha 1/4]

Mâlik kelimesi dört şekilde okunmuştur: *Mîm* harfini uzatan *elif* ve *kef* harfinin esresi ile *mâliki* şeklinde, *elif* olmadan *lâm* ve *kef* harfinin esresi ile *meliki* şeklinde, *lâm* harfinin sâkin okunuşu ve *kef* harfinin kesresi ile *melki* şeklinde. Bu üç okunuşa göre kelime sıfattır. *Mîm* harfini uzatan *elif* harfi ve *kef* harfinin nasbı (fethası) ile *mâlike* şeklinde ve *lâm* harfinin kesresi ve *kef* harfinin nasbı ile *melike* şeklinde okunuşlarda ise kelime nida (seslenme) kelimesi olarak kabul edilir. *Lâm*, *mîm* ve *kef* harflerinin fethası ile *meleke* şeklinde okunuşta bu kelime mâzi (geçmiş zaman) fiili olur. Bu durumda *yevmi'd-dîn* ifadesi mef'ul kabul edilip mansub olarak *yevme'd-dîn* şeklinde okunur. Bir diğer okunuş ise *mâlikü yevmi'd-dîn* şeklinde *mîm* harfini uzatan *elif*le ve *kef*in ötresi iledir.

Mîm harfini uzatan *elif* harfi ve *kef*in esresi ile *mâliki* şeklindeki okunuş Hz. Peygamber aleyhisselâmdan, hulefâ-yi râşidînden ve sahâbe ve tâbiînden bir gruptan rivayet edilmiş olup Âsım, Kisâî, A'meş ve bir grup kıraat imamının tercihidir. *Lâm* ve *kef* harfinin kesresi ile *meliki* şeklindeki okunuş ise bir rivayette Hz. Peygamber aleyhisselâmdan, Hz. Osman, Hz. Ali, Zeyd b. Sâbit, İbn Ömer ve Ebü'd-Derdâ'dan rivayet edilmiş olup

1 Kuşeyrî, *Letâifü'l-İşârât*, 1: 11.

ونزيد في الفائدة ههنا[١] بذكر[٢] مقالات لم نذكرها في التسمية في تفسير الاسمين.[٣]

قال[٤] الإمام أبو القاسم عبد الكريم بن هوازن القشيريّ:[٥] الرحمن بما روَّح والرحيم بما لوَّح، فالترويح بالمَبارّ والتلويح بالأنوار. الرحمن بكشف تجليه والرحيم بلطف تَوليه.[٦] والرحمن بما يوفِّق والرحيم بما يُحقِّق،[٧] فالتوفيق للمعاملات والتحقيق للمواصلات، فالمعاملات للقاصدين والمواصلات للواجدين. الرحمن بما يصنع والرحيم بما يدفع، فالصنع بجميل الرعاية والدفع بحسن العناية.[٨]

٣- مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ

وقوله تعالى: ﴿مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ﴾ قرئ هذا على سبعة أوجه: مَالِكِ بالألف وخفض الكاف، ومَلِكِ بغير الألف وكسر[٩] اللام وخفض الكاف، ومَلْكِ بتسكين اللام وخفض الكاف. فهذه[١٠] ثلاثة وهي[١١] على النعت، ومَالِكَ بالألف ونصب الكاف، ومَلِكَ بكسر اللام ونصب الكاف وهذان على النداء، ومَلَكَ بفتح اللام[١٢] والميم[١٣] ونصب[١٤] الكاف[١٥] على الفعل الماضي، ويَوْمَ الدِّينِ بالنصب على المفعول، ومَالِكُ يَوْمِ الدِّينِ بالألف ورفع الكاف.

وأما مَالِكِ بالألف وخفض الكاف فقد رُوي ذلك عن النبيّ عليه السلام وعن الخلفاء الراشدين الأربعة ﷺ وعن جماعة من الصحابة والتابعين وهو اختيار عاصم والكسائيّ والأعمش[١٦] وجماعة، وأما مَلِكِ بكسر اللام وخفض الكاف فعن النبيّ عليه عليه السلام في رواية وعن عثمان وعليّ وزيد بن ثابت وابن عمر وأبي الدرداء ﷺ

---

١ ر: وههنا.
٢ ر: نذكر.
٣ ح: اسمين.
٤ ح + الشيخ.
٥ هو أبو القاسم عبد الكريم بن هوزان القشيري (ت. ٤٦٥ هـ / ١٠٧٢ م) أستاذ الجماعة ومقدم الطائفة، كان علامّة في الفقه والتفسير والحديث والأصول والأدب والشعر والكتابة وعلم التصوف، جمع بين الشريعة والحقيقة، كانت إقامته بنيسابور وتوفي فيها، من تصانيفه: الرسالة القشيرية ولطائف الإشارات في التفسير وحياة الارواح والدليل إلى طريق الصلاح والفصول في الاصول واربعون حديثا. انظر: وفيات الأعيان لابن خلكان، ٢٠٦/٣، طبقات المفسرين للسيوطي، ص ٧٣؛ الأعلام للزركلي، ٥٧/٤؛ معجم المؤلفين لعمر كحالة، ٦/٦.
٦ ر: يُولّيه.
٧ ر: يخص.
٨ لطائف الإشارات للقشيري، ١١/١.
٩ ح ر: بكسر.
١٠ في الأصل: فهذا.
١١ ح: هي.
١٢ ح ر- اللام.
١٣ ح ر: الميم؛ ر + واللام.
١٤ ح + اللام.
١٥ ح : والكاف | وبالجملة: (ح. بفتح الميم ونصب اللام والكاف؛ ر: بفتح الميم واللام ونصب الكاف)
١٦ هو أبو محمد سليمان بن مهران الأسدي الملقب بالأعمش (ت. ١٤٨ هـ/٧٦٥ م) تابعي مشهور. أصله من بلاد الريّ، ومنشأه ووفاته في الكوفة، كان عالما بالقرآن والحديث والفرائض، يروي نحو ١٣٠٠ حديث، قال الذهبي: كان رأسا في العلم النافع والعمل الصالح، قيل: لم ير السلاطين والملوك والأغنياء في مجلس أحقر منهم في مجلس الأعمش مع شدة حاجته وفقره. انظر: مشاهير علماء الأمصار لابن حبان، ص ١٧٩؛ الوافي بالوفيات للصفدي، ٢٥١/١٥ ؛ الأعلام للزركلي، ١٥٣/٣.

Nâfi‘, İbn Kesîr, Ebû Amr, Hamza ve İbn Âmir’in tercihidir. *Lâm* harfinin sükûnu ile *melki* şeklinde okunuş Ebû Amr’dan Abdülvâris b. Saîd tarafından rivayet edilmiştir. *Kef* harfinin nasbı ile *mâlike* şeklindeki okunuş Ebû Hüreyre, Ömer b. Abdülazîz ve A‘meş’ten rivayet edilmiştir. *Mîm* harfini uzatan *elif* olmaksızın ve nasb ile *melike* şeklindeki okunuş Ebû Hayve Şürayh b. Yezîd’den, mâzi fiil formunda *meleke* şeklindeki okunuş Yahyâ b. Ya‘mer’den nakledilmiştir. Merfû olarak *mâlikü* şeklindeki okunuş ise bazı Şam kurrâlarından nakledilmiştir. Ayrıca Yahyâ b. Ya‘mer ve Kuteybe [b. Mihrân]’dan *mâliki* kelimesinin açık bir *izcâ*‘ ile [yani fethayı kesreye yakınlaştırarak] okunuşu, Eyyûb es-Sahtiyânî’den ise işmâm ile okunuşu rivayet edilmiştir.

Müteahhirûn (sonraki dönem) âlimleri bu kıraatlerin hangisinin daha evlâ olduğu hususunu konuşmuşlardır. Bir görüşe göre bunlar içinde evlâ olanı *mâliki* şeklindeki kıraattir, çünkü bunda ziyade bir harf bulunur, bu yüzden ziyade bir sevap alınır. Abdullah es-Selcî’nin şöyle anlattığı nakledilir:

Alışkanlığım “mâliki yevmi’d-dîn” şeklinde okumak idi, bir gün belâgat ehli bir zât bana, “melik” şeklindeki okunuşun övgü hususunda daha güçlü olduğunu ve daha sevap olacağını söyledi, ben de alışkanlığımı terk ettim ve “meliki yevmi’d-dîn” şeklinde okumaya başladım. Nihayet rüyamda bir kişinin bana şöyle dediğini işittim: “Neden sevaplarından on tane eksilttin? Hz. Peygamber aleyhisselâmın ‘Kim Kur’ân’ı okursa ona her bir harf için on sevap verilir, on günah silinir, derecesi on kat yükseltilir.’ buyurduğunu duymadın mı?” Uyandım ve eski alışkanlığıma tekrar geri döndüm.

وهو اختيار نافع وابن كثير وأبى عمرو وحمزة وابن عامر، وأما **مَلْكِ** بسكون اللام فعن أبى عمرو رواه عبد الوارث بن سعيد،[1] وأما **مَالِكَ** بنصب الكاف فعن أبي هريرة ﷺ وعمر بن عبد العزيز والأعمش، وأما **مَلِكَ** بغير ألف والنصب فعن أبي حيوة[2] شريح[3] بن يزيد، وأما **مَلَكَ** على صيغة الفعل الماضى فعن يحيى بن يمعر،[4] وأما **مَالِكُ** بالرفع فعن بعض أهل الشام ثم عن يحيى بن يعمر وقتيبة[5] **مالِكِ** بإضجاع بليغ وعن أيوب السختيانيّ[6] بإشمام

وتكلم المتأخررن في أولى هذه القراءات فقيل: أولاها مالك بالألف؛ لأن فيه زيادة حرف وبه زيادة ثواب. فحُكي[7] عن عبد الله الثلجيّ[8] أنه قال

كان من عادتي قراءة: «مالك يوم الدين»، فذكر [٢٤أ] لي بعض الأدباء أن «ملك» أبلغ فى المدح وأكثر فى الثواب، فتركت عادتي[9] فكنت[10] أقرأ: «ملك يوم الدين» حتى رأيت فى المنام أن[11] قائلا قال لي: لم نقصت من حسناتك عشرا، أما سمعت قول النبيّ عليه السلام: «من قرأ القرآن كتب له بكل حرفٍ عشرُ حسنات ومحيت[12] عنه عشرُ سيئات ورفعت[13] له عشرُ درجات»[14] فانتبهت فلم أترك عادتي

١ هو أبو عبيدة عبد الوارث بن سعيد ، العنبري التنوري البصري (ت. ١٨٠ ه/٧٩٦ م) حافظ ثبت، كان فصيحا من أئمة الحديث. انظر: مشاهير علماء الأمصار لابن حبان، ص ٢٥٢؛ الوافي بالوفيات للصفدي، ١٨٩/١٩؛ الأعلام للزركلي، ١٧٧/٤.

٢ هو أبو حيوة شريح بن يزيد الحضرمي الحمصي (ت. ٢٠٣هـ/٨١٨م) صاحب القراءة الشاذة ومقرىء الشام، روى عن أرطاة بن المنذر وصفوان بن عمرو والكسائي وروى عنه ابنه حيوة وكثير بن عبيد وأبو حميد العوهي. انظر: التاريخ الكبير للبخاري، ٢٣٤/٤؛ الكاشف للذهبي، ٤٨٤/١؛ غاية النهاية لابن الجزري، ٢٩٤/١.

٣ جميع النسخ: وشريح| والصحيح ما أثبتناه؛ لأن «أبي حيوة» ليس اسما آخر بل هو كنية شريح بن يزيد كما هو واضح في ترجمته.

٤ هو أبو سليمان يحيى بن يعمر العدواني البصري (ت. قبل ٩٠هـ/٧٠٩م) تابعي وهو أول من نقط المصاحف. انظر: غاية النهاية لابن الجزري، ٣٣١/١.

٥ ر – وقتيبة | هو أبو عبد الرحمن قتيبة بن مهران الأزاذاني إمام مقريء صالح ثقة، أخذ القراءة عن الكسائي وسايمان بن مسلم بن جماز وإسماعيل بن جعفر، روى القرائة عنه أبو بشر يونس بن حبيب وأحمد بن محمد بن حوثرة وخلف بن هشام وغيرهم. انظر: غاية النهاية لابن الجزري، ٢٤/٢.

٦ هو أبو بكر أيوب بن أبي تميمة كيسان السختياني البصري (ت. ١٣١ هـ/٧٤٨ م) سيد فقهاء عصره، تابعي، من النساك الزهاد، من حفاظ الحديث، رُوي عنه نحو ٨٠٠ حديث. انظر: الطبقات الكبرى لابن سعد، ٢٤٦/٧؛ سير أعلام النبلاء للذهبي، ١٥/٦؛ الأعلام للزركلي، ٣٨/٢.

٧ ح : حُكي.

٨ هو أبو عبد الله محمد بن شجاع الثلجي (ت. ٢٦٦هـ/ ٨٧٩م) أحد فقهاء أهل الرأي، اتهمه البعض بالوضع والكذب والكفر، قال ابن عدي: يضع الحديث في التشبيه وينسبه إلى أهل الحديث، قال عبد الله بن أحمد: سمعت القواريري محمد يقول: ابن شجاع كافر، وقال أبو الفتح الأزدي: كذاب لا تحل الرواية عنه، توفي وهو ساجد في صلاة العصر. قال الذهبي: ختم له بخير. انظر: الكامل لابن عدي، ٥٥١/٧؛ الضعفاء والمتروكون لابن الجوزي، ٧٠/٣.

٩ ح – عادتي.

١٠ ر: وكنت.

١١ ر: كان.

١٢ ح : ومُحي.

١٣ ح : ورُفع.

١٤ مصنف ابن أبي شيبة، ١١٨/٦؛ السنن الكبرى للنسائي، عمل اليوم والليلة ٦٣؛ المعجم الأوسط للطبراني، ٣٠٧/٧.

Bir süre sonra ikinci bir rüya gördüm ve rüyamda bana, "Neden bu alışkanlığını terk etmiyorsun? Hz. Peygamber aleyhisselâmın 'Kur'ân'ı fehim ve mufahhim olarak [yani tâzim ile] okuyunuz' şeklindeki sözünü duymadın mı?" denildi. Bunun üzerine Kutrub'un yanına vardım ve kendisine "el-mâlik" ile "el-melik" arasındaki farkı sordum, bana şöyle cevap verdi: "el-Melik dünyada herhangi bir şeye sahip olandır, el-Mâlik ise sahip olanlara sahip olandır."

Bir görüşe göre harfin fazlalığı tercih sebebi değildir, çünkü sahâbe *fârihîn* [eş-Şuarâ 26/149] kelimesinin *ferîhîn* şeklindeki okunuşu, *hemiet*[in] [el-Kehf 18/86] kelimesinin *hâmiet*[in] şeklindeki okunuşu ve *nehirat*[in] [en-Nâziât 79/11] kelimesinin *nâhirat*[in] şeklindeki okunuşu arasında ihtilâf etmiştir. Ancak içlerinden hiçbiri diğerine kendi okuyuşunun bir harf fazla ihtiva ettiğini söyleyerek delil getirmemiş, aksine [lafzın değil] mânanın ziyadesine bakarak tercih yapmışlardır. Bu durumda bizim de hangi okunuşun mâna itibariyle daha güçlü olduğuna bakmamız icap eder.

Ebû Ubeyde, Asmaî, Ebû Hâtim ve Ahfeş şöyle demişlerdir: *Mâlik* şeklindeki okunuş [mâna bakımından] daha güçlüdür, çünkü "her şeyin mâliki" denilir ama "her şeyin meliki" denilmez, aksine "insanların meliki" (meliki'n-nâs) denilir. Yine *mâlik* kelimesi hem zâta (isme) hem fiile izâfe edilir. Örneğin "kölenin mâliki" ve "tasarrufun mâliki" denilir. Ayrıca bir kimse bir şeye *melik* olmadan o kimsenin o şeye *mâlik* olduğu söylenmez, ama aksi, yani *mâlik* olmadığı hâlde *melik* olduğu söylenir. Mesela "Falan kimse Arapların, acemlerin, Hintlilerin, Rumların, Türklerin meliki" denilir. Yine *mâlik* "*milk*" kelimesinden, *melik* ise *mülk* kelimesinden türer, ama *mâlik* her ikisine de delâlet eder. Örneğin "mülkün mâliki" ve "milkin mâliki" denilir, ama melik kelimesi bu iki mânaya delâlet etmez, çünkü "mülkün meliki" denilir ama "milkin meliki" denilmez. Yine Allah Teâlâ bu ifadeyi "din günü"ne izâfe etmiş, başka bir âyette ise "O gün hiçbir nefis bir başka nefis için hiçbir şeye sahip olmaz." [el-İnfitâr 82/19] buyurmuş, yaratılmışların mülke sahip olmadığını, bunun sadece Allah'a ait olacağını bildirmiştir.

حتى رأيت ثانيا فى المنام أنه قيل لى: لم لا تترك هذه العادة، أما سمعت قول النبيّ ﷺ: «اقرؤا القرآن فخما مفخما»[1] أي عظيما معظما، فأتيت قطرب وسألته الفرق بين المالك والملك، فقال: الملك الذى يملك شيئا من الدنيا، والمالك الذى يملك الملوك.

وقيل: لا ترجيح بزيادة حرف، فقد اختلفت[2] الصحابة في «فَرِهِينَۚ» و﴿فَٰرِهِينَۚ﴾ [الشعراء، ١٤٩/٢٦] و﴿حَمِئَةٖ﴾ [الكهف، ٨٦/١٨] و «حَامِئَةٍ» و﴿نَخِرَةٗ﴾ [النازعات، ١١/٧٩] و «نَاخِرَةٌ» فلم يحتج أحد[3] على صاحبه بزيادة الحرف وإنما رجحوا بزيادة المعنى، فبِنَا أن ننظر أيهما أبلغ في المعنى.

قال أبو عبيدة والأصمعيّ[4] وأبو حاتم[5] والأخفش: مالك أبلغ؛ فإنه يقال: مالك كل شيء، ولا يقال: ملك كل شيء، وإنما[6] يقال: ملك الناس، ولأنه يضاف إلى الفعل والذات يقال: مالك العبد ومالك التصرف، ولأنه لايقال: «مالك الشيء» إلا وهو يملكه، وقد يكون مَلِكُ شيء وهو لايملكه،[7] يقال: فلان ملك العرب وملك العجم وملك الهند وملك الروم وملك الترك، ولأن المالك من المِلك والمَلِك من المُلك والمالك يدل عليهما، يقال: «مالك المِلك ومالك المُلك» والمَلِك لا يدل عليهما، يقال: «مَلِك المُلك» ولا يقال: «مَلِكُ المِلك»، ولأنه أضاف إلى يوم الدين وذكر في آية: ﴿لَا تَمۡلِكُ نَفۡسٞ لِّنَفۡسٖ شَيۡـٔٗاۖ﴾ [الإنفطار، ١٩/٨٢] فنفى المُلك[8] عن الخلق فثبت ذلك لله.

١ أخرجه الطبراني في المعجم الكبير (١٥٥/٢٢) والبيهقي في شعب الإيمان (٢٤/٣) بلفظ: كان رسول الله صلى الله عليه وسلم فخما مفخما يتلألأ وجهه تلألؤ القمر ليلة البدر.
٢ ح: اختلف.
٣ ر: أحدهم.
٤ هو أبو سعيد عبد الملك بن قريب الباهليّ الأصمعيّ (ت. ٢١٦ هـ/٨٣١ م) راوية العرب وأحد أئمة العلم باللغة والشعر والبلدان. نسبته إلى جده أصمع، مولده ووفاته في البصرة، كان كثير التطواف في البوادي، يقتبس علومها ويتلقى أخبارها. من تصانيفه: الإبل والأضداد وخلق الإنسان والمترادف وشرح ديوان ذي الرمة. انظر: أخبار النحويين البصريين للسيرافي، ص ٤٦؛ الوافي بالوفيات للصفدي، ١٢٦/١٩؛ الأعلام للزركلي، ١٦٢/٤.
٥ هو أبو حاتم سهل بن محمد بن عثمان الجشميّ السجستانيّ (ت. ٢٤٨ هـ/٨٦٢ م) من كبار العلماء باللغة والشعر، من أهل البصرة، كان المبرّد يلازم القراءة عليه، له نيف وثلاثون كتابا، منها: كتاب المعمّرين والنخلة وما تلحن فيه العامة. انظر: تاريخ العلماء النحويين للتنوخي، ص ٧٣؛ الأعلام للزركلي، ١٤٣/٣.
٦ ح: إنما.
٧ انظر: الوسيط للواحدي، ١/ ٦٧.
٨ ح: المِلك.

Ebû Ubeyd, Âsım el-Cahderî, Müberrid, Ebû Amr, Zeccâc ve bir grup âlim şöyle demiştir: Melik daha güçlü ve Kur'ân'a daha uygundur. Allah Teâlâ "Gerçek melik olan Allah yücedir." [Tâhâ 20/114], "İnsanların meliki" [en-Nâs 114/2], "el-melik ve el-kuddûs" [el-Haşr 59/23] buyurmuştur. Kıyameti nitelerken "O gün mülk yalnız Allah'ındır." [el-Hacc 22/56], "Kimindir bugün mülk?" [el-Mü'min 40/16], "Göklerin ve yerin mülkü Allah'a aittir." [eş-Şûrâ 42/49], "Mülkü elinde bulunduran Allah, münezzehtir." [el-Mülk 67/1], "Mülk ve hamd O'nundur." [et-Tegābün 64/1] buyurmuştur. Ayrıca mâlik olan melik olmayabilir, ama mâlik olmadan melik olunmaz. Yine mâlik sadece muzaf olarak zikredilir, "şunun mâliki" şeklinde kullanılır, melik ise muzaf olmadan da kullanılır. "O el-meliktir" denilir. Bir zâtı hiçbir izâfet olmaksızın kendisinin ismi olarak kullanılan bir kelime ile övmek, onu başka bir kelimeye izâfe edilerek kullanılan bir kelime ile övmekten daha güçlü bir övgüdür.

Bu ismin dildeki kökü "*melektü'l-'acîne*" (Hamuru kuvvetlice yoğurdum.), "*melektü bi't-ta'ni'l-yemîni*" (Güçlü bir tasarruf ile hâkim oldum.), "*emlektü beyne'z-zevceyni*" (Eşlerin arasını düzelttim.) gibi ifadelerden gelir. Netice olarak mânası sıkıca tutmak, bağlamak, şiddet, kuvvettir. Bu durumda ismin anlamı hakiki olarak sadece Allah'a aittir, çünkü kâmil kuvvet, nüfuz sahibi velâyet, geçerli tasarruf ve hüküm O'nundur. Bu isim kullar için mecaz olarak kullanılır. Zira milk, mülk, melekût, izzet ve ceberût Allah'ındır, O haydır, ölümsüzdür. Kullardan mülke sahip olanların ise mülklerinin başı ve sonu vardır, sınırı vardır. Üstelik kulların mülkü her şeye değil bazı şeylere, arazlara değil cisme, nefese değil nefse, bâtına değil zâhire, gāibe değil hâzıra, ölüye değil diriye geçerlidir. Allah Teâlâ'nın mülkü ise başsız, sonsuz, sınırsızdır. Her şeye şamildir. Nefeslere ve nefislere, zâhirlere ve bâtınlara, fıtratlara, fikirlere, heyetlere, düşüncelere hâkimdir. O ezelden ebede mâliktir, mülkü zâil olmaz. O'nun mülkü dışında bütün mülkler zâil olur, O'nun mülkü dışında bütün mülkler bâtıldır. Oysa O'nun mülkünün ne zevali ne de intikali söz konusudur.

وقال أبو عُبَيْد وعاصم الجحدريّ[1] والمبرد وأبو عمرو[2] والزجاج وجماعة: مَلِك أبلغ وأوفق للقرآن، قال الله تعالى: ﴿فَتَعَالَى اللهُ الْمَلِكُ الْحَقُّ﴾ [طه، ٢٠/١١٤] وقال: ﴿مَلِكِ النَّاسِ﴾ [الناس، ١١٤/٢] وقال: ﴿اَلْمَلِكُ الْقُدُّوسُ﴾ [الحشر، ٥٩/٢٣] وقال فى صفة القيامة: ﴿اَلْمُلْكُ يَوْمَئِذٍ لِلّٰهِ﴾ [الحج، ٢٢/٥٦] وقال: ﴿لِمَنِ الْمُلْكُ الْيَوْمَ﴾ [المؤمن، ٤٠/١٦]، وقال: ﴿لِلّٰهِ مُلْكُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ﴾ [الشورى، ٤٢/٤٩] وقال: ﴿تَبَارَكَ الَّذِى بِيَدِهِ الْمُلْكُ﴾ [الملك، ٦٧/١] وقال: ﴿لَهُ الْمُلْكُ وَلَهُ الْحَمْدُ﴾ [التغابن، ٦٤/١]، ولأن المالك قد لا يكون مَلِكا، ولا يكون مَلِكا إلا ويكون مالكا ولأن المالك لا يذكر إلا مضافا، يقال: مالك كذا والمَلِك [٢٤ب] يذكر غير مضاف، يقال: هو المَلِك، ومدحُ الذات بما هو اسمه من غير إضافة أبلغُ من مدحه بالإضافة إلى غيره.

ومأخذ الاسم في اللغة من قولهم: «مَلَكْتُ العجينَ» و«ملكت بالطعن اليمين» و«أملكت بين الزوجين»، وحاصله الشَّدُّ والرَّبْطُ والشدة والقوة، فمعنى الاسم في الحقيقة لِلّه، فله القوة الكاملة والولاية النافذة والتصرف الماضي والحكم الجاري، وهو للعباد مجاز، فلله المِلك والمُلك والملكوت والعزة والجبروت، وهو الحيّ الذي لايموت. ومن مَلَك من العباد فلملكه بداية ونهاية وحد وغاية، وهو على البعض لا على الكل وعلى الجسم لا على العَرَض وعلى النَّفْس لا على النَّفَس وعلى الظاهر لا على الباطن وعلى الحاضر لا على الغائب وعلى الحيّ لا على الميت. ومُلك[3] الله تعالى بلا بداية ولا نهاية ولا حدٍ ولا غايةٍ و على الكل وعلى النفوس والأنفاس وعلى الظواهر والبواطن وعلى الفطرات والفكرات والهيئات والهمات، وهو الملك الذي لم يَزَل ولا يَزَال ولم يُزَل ولا يُزَال، كل مُلكٍ زائل إلا مُلكه وكل مِلك باطل إلا مِلكه، ليس لِمُلكه زوال ولا لِمِلكه انتقال.

١ هو عَاصِم بن أبي الصَّباح الجحدري الْبَصْرِيّ (ت. ١٢٣هـ/٧٤٠م) المُقْرِئ المفسر قرأ القرآن على سليمان بن قَتَّة ونصر بن عاصم والحسن البصريّ. قال ابن مَعِين: عَاصِم الجحدري هو صَاحب الْقراءة ثِقَة روى عن عقبَة بن ظبْيَان. انظر: غاية النهاية لابن الجزري، ١/٣١٧؛ الوافي بالوفيات للصفدي، ١٩/١٢٦

٢ هو أبو عمرو زَبَّان بن عَمَّار التميميّ المازنيّ البصريّ ويلقب أبوه بالعلاء (ت. ١٥٤ هـ/٧٧١ م) من أئمة اللغة والأدب وأحد القراء السبعة، ولد بمكة ونشأ بالبصرة ومات بالكوفة، قال أبو عبيدة: كان أعلم الناس بالأدب والعربية والقرآن والشعر، وكانت عامة أخباره عن أعراب أدركوا الجاهلية. له أخبار وكلمات مأثورة. انظر: الأعلام للزركلي، ٣/٤١.

٣ ر: والملك.

İmam Mâtürîdî şöyle demiştir: Âyette Rab Teâlâ'nın, onun mülkü altında olmakla nitelendirildiği zaman [ki bu kıyamet günüdür] mevcut olmayan şeylere de mâlik olduğuna delâlet vardır. Böylece Allah Teâlâ'nın lâyık olduğu her sıfata başkası sayesinde değil, kendi zâtı ile lâyık olduğu sabit olur. Bu yüzden biz deriz ki: O ezelde yaratıcıdır (hâlık), ezelde rahîmdir, ezelde cömerttir (cevâd), ezelde işitendir (semî‘), bütün bunların nesneleri henüz mevcut olmasalar da bu böyledir. Aynı şekilde deriz ki: Her şey sonradan yaratılmış (hâdis) olsa da O ezelde her şeyin rabbi ve ilâhıdır. Nitekim kendisi daha bugünden "Din gününün mâlikidir" buyurmuştur ki burada sözü edilen "gün" henüz yaratılmış değildir.[1]

Mâliki yevmi'd-dîn ifadesi nasıl [*yevme'd-dîn* şeklinde] nasb ile okunmuşsa Zeyd b. Ali *rabbi'l-'âlemîn* ve *er-rahmâni'r-rahîm* ifadelerini de [*rabbe'l-'âlemîn* ve *er-rahmâne'r-rahîme* şeklinde] nasb ile okumuştur. Bu okunuşta bu ifadeler övgü ya da nida sayılır. Çoğunluğun kıraati bu ifadeleri sıfat sayıp esre ile okumak şeklindedir. Şakîk b. Seleme ise mübtedâ kabul edip merfû olarak okumuştur.

Din günü: Milk ve mülkün (sahiplik ve egemenliğin) özellikle din gününe izâfe edilmesinin [yani din gününde mülkün sadece Allah'a ait olduğunun ifade edilmesinin] sebebi Allah Teâlâ'nın bugün (dünyada) yaratılmışlara mülk ve milk vermiş olmasıdır. Ama dünyada mülk sahipleri cimrilik eder, hükümranlık sahipleri zulmeder. Kıyamet günü geldiği zaman dünyadaki bütün mâlik ve meliklerden her türlü milk ve mülk alınır, böylece bütün milk ve mülk hususi olarak Allah Teâlâ'ya ait olur ve ortada hiçbir cimrilik ve zulüm kalmaz, aksine Allah milkinde cömert, mülkünde âdildir. Bu itibarla bu âyet bir vaad ve uyarıdır. Dostlara "Melik ve mâlik Benim, sizi mülküm ile izzetlendiririm, milkim ile zenginleştiririm ve hiç kimse Bana mani olamaz." demekte, düşmanlara ise "Melik ve mâlik Benim, bana karşı muamelenizin nasıl olduğunu biliyorum, size karşılık vermeye kādirim, artık benden kaçışınız yoktur ve azabı sizden defedecek kimse de yoktur." demektedir.

Din kelimesinin tefsiri hususunda yedi görüş vardır. Abdullah b. Abbas, İbn Mes'ûd, Hasan-ı Basrî, Süddî ve Mukātil'e göre tıpkı "İşte dosdoğru din budur." [er-Rûm 30/30] âyetindeki "dosdoğru din"in anlamının "dosdoğru hesap" olması gibi, buradaki din kelimesi de "hesap" anlamına gelir. Allah kullarını kıyamet günü hesaba çeker. Nitekim şöyle buyurmuştur: "Dönüşleri muhakkak bizedir, sonra hesapları da muhakkak bize düşer." [el-Gāşiye 88/25-26]

1 Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 1: 18.

وقال الإمام أبو منصور رحمه الله: في الآية دلالة وصف الرب بملك ما ليس بموجود وقتَ الوصف بملكه وهو يوم القيامه، ثبت أن الله تعالى بجميع ما يستحق الوصف به يستحقه بنفسه لا بغيره، ولذلك قلنا نحن: هو خالق لم يزل، ورحيم لم يزل، وجواد لم يزل،[٢] وسميع لم يزل،[٣] وإن كان ما وقع[٤] عليه[٥] ذلك لم يكن. وكذلك نقول: هو رب كل شيء وإله كل شيء في الأزل وإن كانت الأشياء حادثة، كما قال: ﴿مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ﴾ اليومَ[٦] و إن كان «اليوم» بعدُ غيرَ حادث.[٧]

ثم قوله: ﴿مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ﴾ كما قرئ بالنصب فقد قرأ زيد بن عليّ ﴿رَبَّ الْعَالَمِينَ﴾ ﴿اَلرَّحْمٰنَ الرَّحِيمَ﴾ بالنصب وهو على المدح أو على النداء، وقراءة العامة بالخفض على النعت، وقرأ شقيق بن سلمة بالرفع على الابتداء.

وقوله: ﴿يَوْمِ الدِّينِ﴾ فإنما[٨] أضاف المِلك والمُلك إلى يوم الدين على الخصوص؛ لأنه قد أعطى اليوم الخلق مُلكا ومِلكا، والمُلاَّكُ[٩] يبخلون في مِلكهم والملوك يجورون في مُلكهم، فإذا كان يوم الدين نزع المِلكَ عن كل مالكٍ والمُلكَ عن كل مَلِكٍ [٢٥ظ] فيبقى المِلك والمُلك له على الخصوص فلا يبقى بُخل ولا جَوْر بل يجود في مِلكه ويعدل في مُلكه وهو وعد ووعيد، يقول للأولياء: أنا المَلك والمالك، أُعزّكم بمُلكي وأغنيكم بمِلكي فلا يمنعني مانع. ويقول للأعداء: أنا المَلك والمالك علمت ما عاملتموني[١٠] به وأقدر على مكافاتكم فلا فرار لكم مني و لا يدفع العذاب عنكم دافع.

وفي تفسير ﴿الدِّينِ﴾ أقاويل سبعة: قال ابن عباس وابن مسعود والحسن البصريّ والسديّ ومقاتل ﷺ: هو الحساب كما في قوله ﴿ذٰلِكَ الدِّينُ الْقَيِّمُ﴾ [الروم، ٣٠/٣٠] أي الحساب المستقيم، والله يحاسب العباد[١١] يوم القيامة، قال تعالى: ﴿اِنَّ اِلَيْنَآ اِيَابَهُمْ ثُمَّ اِنَّ عَلَيْنَا حِسَابَهُمْ﴾ [الغاشية، ٨٨/٢٥-٢٦].

١ ر: ولم يُزَل.
٢ ر – وجواد لم يزل.
٣ ر + وبصير لم يزل.
٤ ر – وقع.
٥ ر + وقع.
٦ ح – اليومَ.
٧ تأويلات القرآن للماتريدي، ١٨/١.
٨ ح: إنما.
٩ ر: والملوك.
١٠ ر: عملتموني.
١١ ر: العبد.

Mücâhid, Dahhâk ve Katâde ise şöyle demiştir: Tıpkı "Mademki ceza görmeyeceksiniz." [el-Vâkıa 56/86] ve "O gün Allah onlara gerçek cezalarını verir." [en-Nûr 24/25] âyetlerinde olduğu gibi din kelimesi ceza/karşılık anlamındadır. Allah kullarına o gün amelleri ile karşılık verir. Nitekim şöyle buyurmuştur: "Bugün her nefis kazandığının karşılığını alır." [el-Mü'min 40/17]

Bir grup şöyle demiştir: Tıpkı "Kralın yasasına göre kardeşini alması mümkün değildi." [Yûsuf 12/76] âyetinde olduğu gibi burada da din kelimesi kazâ/hüküm anlamındadır. Allah o gün kulları arasında hüküm verecektir. Nitekim şöyle buyurmuştur: "Aralarında hak ile hükmedilir." [ez-Zumer 39/69]

Muhammed b. Kâ'b el-Kurazî şöyle demiştir: "Biliniz ki halis din Allah'ındır." [ez-Zümer 39/3] âyetinde olduğu gibi din kelimesi tevhid anlamındadır. O gün izzet ve keramet tevhid ehlinindir. Nitekim şöyle buyurmuştur: "Mümin erkeklerle mümin kadınları, önlerinden ve sağlarından, nûrları aydınlatıp giderken gördüğün günde..." [el-Hadîd 57/12].

Bir görüşe göre din kelimesi itaat anlamındadır. Şair Züheyr şöyle demiştir:

Eğer Esed oğulları bölgesinde bir vadide konaklayacak olursam
Amr'a itaat altında (fî dîni 'Amr), ve aramıza Fedek bölgesi girerse

Bu durumda anlam, "O gün itaatten başka hiçbir şeyin fayda vermeyeceği bir gündür." şeklindedir. Nitekim Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: "O gün ne mal fayda eder ne evlatlar." [eş-Şuarâ 26/88], "Ne mallarınız ne de evlatlarınız siz bizim katımızda yakınlaştırır." [es-Sebe' 34/37]

Hüseyin b. Fazl el-Becelî, "Din kelimesi boyun eğmek anlamındadır." demiştir. Hz. Peygamber aleyhisselâm Ebû Tâlib'e, "Ben seni öyle bir kelimeye davet ediyorum ki eğer söyleyecek olsan Araplar sana boyun eğer." demiştir.

وقال مجاهد والضحاك وقتادة: هو الجزاء كما فى قوله: ﴿فَلَوْلَآ اِنْ كُنْتُمْ غَيْرَ مَدِيْنِيْنَۙ﴾[1] [الواقعة، ٥٦/٨٦] أي غير مَجزيّين، وقال: ﴿يَوْمَئِذٍ يُوَفِّيهِمُ اللهُ دِينَهُمُ الْحَقَّ﴾ [النور، ٢٤/٢٥] أي جزاءَهم، والله يجزي العباد يومئذ بأعمالهم كما قال تعالى: ﴿اَلْيَوْمَ تُجْزٰى كُلُّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْۗ﴾ [المؤمن، ٤٠/١٧].

وقال جماعة: هو القضاء، كما قال تعالى: ﴿مَا كَانَ لِيَأْخُذَ اَخَاهُ فِى دِينِ الْمَلِكِ﴾ [يوسف، ١٢/٧٦] أي قضائه، والله يقضي بين خلقه يومئذ كما قال تعالى: ﴿وَقُضِىَ بَيْنَهُمْ بِالْحَقِّ﴾ [الزمر، ٣٩/٦٩].

وقال محمد بن كعب القرظيّ:[2] هو التوحيد كما فى قوله: ﴿اَلَا لِلّٰهِ الدِّينُ الْخَالِصُۗ﴾ [الزمر، ٣٩/٣] والعزّ والكرامة يومئذ لأهل التوحيد، قال تعالى: ﴿يَوْمَ تَرَى الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ يَسْعٰى نُورُهُمْ بَيْنَ اَيْدِيهِمْ﴾ الآية، [الحديد، ٥٧/١٢].

وقيل: الدين الطاعة، قال زهير:[3]

لئنْ حَلَلْتُ بِوَادٍ فِي بَنِي أَسَدٍ فِي دِينِ عَمْرو وحالَتْ بَيْنَنَا فَدَكُ[4]

أي هو يوم لا ينفع فيه إلا الطاعة، قال تعالى: ﴿يَوْمَ لَا يَنْفَعُ مَالٌ وَلَا بَنُونَۙ﴾ الآية، [الشعراء، ٢٦/٨٨] وقال: ﴿وَمَآ اَمْوَالُكُمْ وَلَآ اَوْلَادُكُمْ﴾ الآية، [السبأ، ٣٤/٣٧].

وقال الحسين بن الفضل البجليّ: هو الخضوع، قال النبيّ عليه السلام لأبي طالب: «إني أدعوك إلى كلمة لو قلتها دانت لك العرب»[5] أي خضعت،

---

١ ر + ترجعونها.

٢ هو محمد بن كعب بن حبان بن سليم بن أسد القُرَظِيّ (ت. ١٠٨هـ/) تابعي مدني، كان من أفاضل أهل المدينة علما وفقها، وقد ولد في حياة رسول الله صلى الله عليه وسلّم روى عن علي وابن مسعود وأبي الدرداء وأبي أيوب وفضالة بن عبيد وأبي هريرة وقد جلس للتحديث في المسجد فانهدم السقف وأهلكه مع أصحابه. انظر: الطبقات الكبرى لابن سعد، ١٣٤/١؛ التاريخ الكبير للبحاري، ٢١٦/١؛ تاريخ الإسلام للذهبي، ١٦٠/٣.

٣ هو زهير بن أبي سلمى ربيعة بن رياح المُزَنِيّ (ت ٦٠٩ م) حكيم الشعراء في الجاهلية، وفي أئمة الأدب من يفضله على شعراء العرب كافة، قال ابن الأعرابي: كان لزهير في الشعر ما لم يكن لغيره كان أبوه شاعرا وخاله شاعرا وأخته سلمى شاعرة وابناه كعب وبجير شاعرين وأخته الخنساء شاعرة، ولد في بلاد (مُزَينة) بنواحي المدينة، قصائده تسمى الحوليّات وله ديوان. انظر: الشعر والشعراء لابن قتيبة، ١٣٧/١؛ نشوة الطرب لابن سعيد الأندلسي، ص ٤٧١؛ الأعلام للزركلي، ٥٢/٣.

٤ انظر للبيت: الزاهر لابن الأنباري، ٢٧٨/١؛ تاج العروس للزبيدي، «فدك»؛ تفسير الثعلبي، ١١٦/١[الفاتحة، ٤/١]. والبيت في الزاهر وتاج العروس وردت هكذا: لَئِنْ حَلَلْتُ بِجَوّ فِي بَنِي أَسَدٍ فِي دِينِ عَمْرو، وحالَتْ بَيْنَنَا فَدَكُ

٥ اخرج ابن أبي شيبة في مصنفه وأحمد في مسنده: «يا عم، إني أريدهم على كلمة واحدة يقولونها تدين لهم بها العرب وتؤدي إليهم به العجم الجزية» الحديث، انظر: مصنف ابن أبي شيبة، ٣٣٢/٧؛ مسند أحمد، ٤٥٨/٣.

Kıyamet günü mahlûkatın boyun eğme günüdür. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: "O gün yüzler hay ve kayyûm olana boyun eğer." [Tâhâ 20/111], "Sesler Rahmân'ın huzurunda kısılır." [Tâhâ 20/108]

Yemân b. Riâb şöyle demiştir: Bu kelime kahır ve galebe çalmak anlamına gelir. Araplar, *dintuhu fe-dâne* (Onu baskı altına aldım, o da boyun eğdi.) derler. Şair A'şâ bu ikisi hakkında şöyle der:

O ittifak etmiş beş kabileyi boyun eğdirir istemediklerinde
Boyun eğmeyi, sürekli saldırı ve hücum ile

Kıyamet günü zorbaların bastırıldığı, baskıcıların derdest edildiği gündür. Allah Teâlâ şöyle buyurur: "Sakın Allah'ın, zalimlerin yaptığından gafil olduğunu sanmayasın." [İbrâhîm 14/42]

Ferrâ şöyle demiştir: Bu kelime âdet mânasına gelir. Şair Musakkib el-Abdî şöyle demiştir:

[Gece vakti onu (devemi) yola koşmaya çalıştığım zaman… Hüzünlü bir adam gibi dile gelir ve sızlanarak şöyle der:]

Ben ona semerimi eğmedim diye
"Benim ve onun âdeti (dini) hep bu mudur?" diyor

Kıyamet günü herkesin kendi âdeti üzere diriltileceği gündür. İnkârcı kâfir inkârı üzere diriltilir. Allah Teâlâ onların şöyle diyeceklerini bildirir: "Vallahi Ey Rabbimiz! Biz müşrik değildik." [el-En'âm 6/23]

4. Yalnız Sana kulluk eder, yalnız Senden yardım dileriz. [el-Fâtiha 1/4]

İyyâke (yalnız Sana) ifadesi, "Deyiniz ki yalnız Sana" anlamına gelir. Eğer *el-hamdü* ifadesi cümle başı ya da haber kabul edilecekse o takdirde burada bu şekilde bir gizli ifadenin bulunması gerekir. Ama eğer "*el-hamdü*" ifadesi emir kabul edilecek ve onun başında "deyiniz ki" ifadesinin gizli olduğu düşünülecekse, o zaman burada ikinci kez aynı ifadenin gizli olması değil, bunun ona atıf olduğu düşünülür. *İyyâke* kelimesi ile ilgili olarak kıraat, dil, i'rab mâna bakımından ele alınacak hususlar vardır.

ويومُ القيامة يومُ خضوع الخلق، قال تعالى: ﴿وَعَنَتِ الْوُجُوهُ لِلْحَيِّ الْقَيُّومِ﴾ [طه، ١١١/٢٠] وقال: ﴿وَخَشَعَتِ الْأَصْوَاتُ لِلرَّحْمٰنِ﴾ [طه، ١٠٨/٢٠].

وقال يمان بن رئاب:[١] هو القهر والغلبة، تقول العرب: «دِنتُه فدان» أي قهرته فخضع، قال الأعشى فيهما جميعا (شعر):[٢] [٢٥ب]

هو دانَ الرِّبابَ[٣] إذ كرهوا الـ ... ـدّينَ دِراكاً بغزوةٍ وصِيال

ويوم القيامة يوم قهر الجبارين وقصم القهارين، قال تعالى: ﴿وَلَا تَحْسَبَنَّ اللهَ غَافِلًا عَمَّا يَعْمَلُ الظَّالِمُونَ﴾ الآيات، [إبراهيم، ٤٢/١٤].

وقال الفراء:[٤] هو العادة، قال المُثَقِّبُ العَبْدِيّ:[٥]

تَقول إذا درأتُ لَهَا وَضِيني ... أَهَذا دِينُه أبدا ودِيني[٦]

ويوم القيامة يوم يبعث فيه كل أحد[٧] على عادته، فالكافر المنكر يبعث على إنكاره، يقول الله تعالى خبرا عنهم أنهم يقولون:[٨] ﴿وَاللهِ رَبِّنَا مَا كُنَّا مُشْرِكِينَ﴾ [الأنعام، ٢٣/٦].

٤- اِيَّاكَ نَعْبُدُ وَاِيَّاكَ نَسْتَعِينُ

وقوله تعالى: ﴿اِيَّاكَ﴾ أي «قولوا إياك» ولا بد من هذا الإضمار إن حُمل قوله:[٩] ﴿اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ﴾ على الابتداء أو على الإخبار، وإن حُمل على الأمر وأُضمر «قولوا» هناك كان هذا عطفا على ذلك من غير إضمار ثان. و﴿اِيَّاكَ﴾ فيها كلام من جهة القراءة واللغة والإعراب والمعنى.

١ جميع النسخ: رباب | والصحيح ما أثبتناه، وهو يمان بن رئاب الخراسانيّ، ضعفه الدارقطني وقال: يرى رأي الخوارج. وله كتاب في التفسير ومعاني القرآن. وله أقوال في التفسير أورد بعضها الثعلبي والماوردي في تفسيريهما، وعن هذين التفسيرين نقلت أقواله واشتهرت؛ فذكر بعض أقواله ابن الجوزي والبغوي وغيرهما. انظر: الضعفاء والمتروكون للدارقطني، ١٣٧/٣؛ المؤتَلِف والمختَلِف للدارقطني، ١٠٥٢/٢؛ الضعفاء والمتروكون لابن الجوزي، ٢١٨/٣؛ لسان الميزان لابن حجر، ٥٤٦/٨.

٢ انظر للبيت: ديوانه، ص ١١؛ الزاهر لابن الأنباري، ٢٧٩/١؛ الصحاح للجوهري، «دين».

٣ في هامش الأصل: الرباب بالكسر خمس قبائل تجمعوا فصاروا يداً واحدة وهم: ضبة، وثور، وعجل، وتميم، وعدي، وإنما سموا بذلك لأنهم غمسوا أيديهم في رب وتحالفوا عليه. وقال الأصمعي: سموا به لأنهم تربوا أي تجمعوا، والنسبة إليهم رُبي بالضم.

٤ هو أبوزكرياء يحيى بن زياد الفرّاء (ت. ٢٠٧ هـ/٨٢٢ م) إمام الكوفيين وأعلمهم بالنحو واللغة وفنون الأدب وانتقل إلى بغداد، وعهد إليه المأمون بتربية ابنيه وتوفي في طريق مكة. وكان مع تقدمه في اللغة فقيها متكلما، عالما بأيام العرب وأخبارها، عارفا بالنجوم والطب، يميل إلى الاعتزال. من كتبه: المقصور والممدود ومعاني القرآن والمذكر والمؤنث وكتاب اللغات و الفاخر في الأمثال وما تلحن فيه العامة. انظر: إنباه الرواة للقفطي، ٧/٤؛ وفيات الأعيان لابن خلكان، ١٧٦/٦؛ الأعلام للزركلي، ١٤٥/٨.

٥ هو العائذ بن محصن بن ثعلبة المثقب العبديّ (ت. نحو ٣٥ ق هـ /نحو ٥٨٨ م) من ربيعة، شاعر جاهلي من أهل البحرين، اتصل بالملك عمرو بن هند، وله فيه مدائح. ومدح النعمان بن المنذر، وسمي المثقب ببيت قاله، جمع بعض شعره في ديوان. انظر: معجم الشعراء، ص ٣٠٣؛ الأعلام للزركلي، ٢٣٩/٣.

٦ انظر للبيت:ديوانه، ص ١٩٥؛ جمهرة اللغة لابن دريد «ضهي»؛ الزاهر للأنباري، ٢٧٩/١.

٧ ح: واحد.

٨ ح - أنهم يقولون.

٩ ح: قولوا.

Kıraat: Çoğunluğun kıraati *elif* harfinin kesresi ve *ye* harfinin şeddesi iledir. Fazl er-Rukâşî *elif* harfinin fethası ve *ye* harfinin şeddesi ile okumuştur. Ubeyd b. Umeyr'in kıraati *elif* harfinin meddi ve *ye* harfinin tahfifi ile *eyâke* şeklinde, Amr b. Fâid'in kıraati *elif* harfinin kesri ve *ye* harfinin tahfifi ile *iyâke* şeklindedir. İbn Mücâhid şöyle demiştir: "Bu okunuşun neyin nesi olduğunu bilmiyorum, ya bir hatadır ya da bir lehçedir."

{Necmeddin Nesefî der ki:} Bu kıraat yanlışlığının izahı şöyledir: Araplar *iyâtü'ş-şemsi 'aynuhâ* der ve *iyâ* kelimesi ile güneşin kendisini kast ederler. Bu durumda *iyâke* şeklindeki okunuş "Senin güneşine kulluk ederiz." anlamına gelir ki buna inanmak küfürdür. Dolayısıyla bu şekilde okumak hatalıdır ve namazı ifsat eder. Bu okunuşun bir lehçe olmasının izahı ise şöyledir: Şeddeli harfin tahfifi Arap dilinde nakledilir, örneğin aynı kelime *rubemâ* ve *rubbemâ* şeklinde kullanılır. Nitekim "*Rubemâ yeveddüllezîne keferû* (İnkâr edenler isteyecek ki...)" [el-Hicr 15/2] âyetindeki bu ifade iki şekilde de okunmuştur. Yine *hemze* yerine *he* harfi konularak *hiyyâke* şeklindeki okunuş da mümkündür. Aynı durum *eyhât* ve *heyhât* kelimelerinde de söz konusudur.

Dil: Bir görüşe göre bu kelimenin aslı *ivyâke*dir ve *evâ ileyhi, âvâhu* (ona sığındı) ifadesinden gelir. Sanki bu âyeti okuyan kimse, "Yardım ve kulluk konusunda her şeyi bırakıp Sana sığınıyorum." demektedir. Bu kelime bir zamir olup ancak mansub olarak kullanılır ve sadece kinayeye (zamire) izâfe edilir. Nadir durumlarda açık isme izâfe edildiği de olmuştur. [Mesela bir Arap deyişinde], "Bir adam altmışına vardığı zaman artık gençlerden uzak durmalıdır." (*fe-iyyâhu ve iyyâ eş-şevâb*) denilir. Şair şöyle der:

Beni Hâlid ile baş başa bırak (Da'nî ve iyyâ Hâlid)
Kesivereceğim onun şah damarını

أما القراءة: فقراءة[1] العامة بكسر الألف وتشديد الياء، وقراءة الفضل الرقاشيّ[2] بفتح الألف وتشديد الياء، وقراءة عبيد بن عمير[3] آيَاكَ بمدّ الألف وتخفيف الياء، وقراءة عمرو بن فائد[4] إِيَاكَ بكسر الألف وتخفيف الياء. قال ابن مجاهد:[5] «ما أدري ما هي، ويشبه أن يكون خطأً[6] أو لغة[7]».

٥ {وقال[8] نجم الدين رحمة الله عليه:} ووجه الغلط: أنهم قالوا: «إياةُ الشمس عينُها» فكأنه يقول: شمسَك نعبد، واعتقاده كفر، فالقراءة به خطأ، وهي للصلاة[9] مفسدة.[10] ووجه اللغة: أن تخفيف المُشَدَّد مسموع أيضا كما في قولهم:[11] رُبَّمَا ورُبَمَا وقد قرئ: ﴿رُبَمَا يَوَدُّ الَّذِينَ كَفَرُوا﴾ [الحجر، ١٥/٢] بهما جميعا. قال:[12] ويجوز هِيَّاكَ بالهاء بدلا عن الهمزة كما فى قولهم ايْهَاتِ وهيهات.

١٠ **وأما اللغة:** فقد قيل: أصله إِوْيَاكَ وهي من قولهم: «أوى إليه آواه» فكأنه يقول: إليك أنقطع بالعبادة والاستعانة. وهذه الكلمة ضمير مكنيّ لا يكون إلا فى موضع نصب ولا تضاف إلا إلى كناية، وقد وردت إضافتها إلى الصريح شاذًّا: « إذا بلغ الرجلُ السّتين فإيّاه وإيّا الشَّوَابّ»،[13] وقال الشاعر:[14]

دَعْنِي وَإِيَّا خَالِدٍ فَلَأُقَطِّعَنَّ عُرَى نِيَاطِه

---

١ ر: قراءة.

٢ هو أبو العباس الفضل بن عبد الصمد بن الفَضْل الرَّقاشي البصريّ، (ت. نحو ٢٠٠ هـ/ نحو ٨١٥ م) شاعر مجيد، من أهل البصرة، فارسي الأصل، انتقل إلى بغداد ومدح الخلفاء وكانت بينه وبين أبي نواس مهاجاة ومباسطة. انظر:معجم الشعراء للمرزباني، ص ٣١١؛ الوافي بالوفيات للصفدي، ٤٣/٧؛ الأعلام للزركلي، ١٥٠/٥.

٣ هو عبيد بن عُمَيْر بن قَتَادَة اللَّيْثِيّ الجندعي المَكِّيّ (ت. ٧٤هـ/٦٩٣م) الواعظ المفسر وُلد في حياة رسول الله ﷺ وروى له الجماعة وروى هو عن عمر بن الخطاب وعبد الله بن عمرو بن العاص وعائشة. انظر: الكاشف للذهبي، ٦٩١/١؛ الوافي بالوفيات للصفدي، ٢٨١/١٩؛ غاية النهاية لابن الجزري، ٤٤١/١.

٤ هو أبو علي عمرو بن فائد الأسواري التميمي (ت. بعد ٢٠٠ هـ/بعد ٨١٥ م) معتزلي، من القراء القصاص، من أهل البصرة، كان منقطعا إلى أميرها محمد بن سليمان. أخذ عن عمرو بن عبيد، وله معه مناظرات، ووردت عنه الرواية في حروف القرآن روى عنه الحروف حسان بن محمد الضرير وبكر بن نصر العطار وقيل: له تفسير كبير. انظر: غاية النهاية لابن الجزري، ٥٣٢/١؛ الأعلام للزركلي، ٨٣/٥.

٥ هوأبو بكر أحمد بن موسى بن العباس بن مجاهد التميميّ البغداديّ (ت. ٣٢٤ هـ/٩٣٦ م) كبير العلماء بالقراءات في عصره، الإمام المُقْرِئ المحَدِّثُ النحوي، شيخ المقرئين، مصنّف كتاب السّبعة، من أهل بغداد. له كتاب القراءات الكبير وكتاب قراءة ابن كثير وقراءة أبي عمرو وقراءة عاصم وقراءة نافع وقراءة حمزة و قراءة الكسائي وقراءة ابن عامر وقراءة النبي ﷺ وكتاب الياءات وكتاب الهاءات. انظر: سير أعلام النبلاء للذهبي ٢٧٢/١٥؛ الأعلام للزركلي، ٢٦١/١.

٦ ح – خطأ.

٧ ح: لغة أو خطأ.

٨ ح + الشيخ الإمام.

٩ ر – للصلاة.

١٠ ر + للصلاة.

١١ ر: قوله تعالى.

١٢ ح : وقد قالوا؛ ر: قالوا

١٣ انظر للمثل: الكتاب لسيبويه، ٢٧٩/١؛ شمس العلوم لابن سعيد الحميرى، ٣٧٠/١؛ زهر الأكم لليوسي، ١٤١/١.

١٤ البيت لأبن أبي عيينة، انظر:البحر المحيط لأبي حيان، ٤١/١ [الفاتحة، ١/١-٧]؛ المجيد للسَّفَاقُسِي، ص ٤٧؛ البصائر لأبي حيان التوحيدي، ٤٥/٥.

Yaygın kullanımda ve Kur'ân âyetlerinde bu kelime zamire izâfe edilir: "Ya Biz ya da siz (*ve iyyâkum*)" [es-Sebe' 34/24], "Daha öncesinde onları da beni de (*ve iyyâye*)" [el-A'râf 7/155], "Sizi de onları da (*ve iyyâhum*) rızıklandıran Biziz." [el-En'âm 6/151], "O'ndan başka (*illâ iyyâhu*) dua ettikleriniz yitip gitti." [el-İsrâ 17/67]. Bu kelime ancak öncesinde bir fiil var iken kullanılır ve fiil ile arasında ancak istisna, atıf ya da zamirin tekrarı girebilir. Örneğin: *Mâ 'aneytü illâ iyyâke* (Senden başkasını kast etmiş değilim.), *Zekertüke ve iyyâhu* (Seni ve onu andım.), *Ed'ûke iyyâke* (Seni çağırdım.) kullanımları böyledir.

İ'rab: Halîl b. Ahmed şöyle demiştir: *İyyâ* dil için bir merdiven mesabesinedir, *kef* harfi mansubdur, yani bu daha önce geçmiş olan bir ismin zamiridir. Eğer *kef* harfi fiilden sonra gelecek olsa *na'buduke* (Sana kulluk ederiz) şeklinde kullanılır. Ama fiilin önüne geçtiği zaman tek bir harf olarak telaffuz edilmez, bu yüzden başına, dile bir merdiven, dayanak olsun ve kolayca telaffuz edilsin diye "*iyyâ*" eklemişlerdir. Ya da *kef* harfi fiilin öncesinde tek başına kullanıldığı zaman teşbih harfi ile karıştırılmasın diye bu eklemeyi yapmış, böylece bu karışıklığı gidermişlerdir.

Ferrâ şöyle demiştir: Fiil kendisine taalluk ettiği için nasb edilmiştir, *kef* harfi ise izâfet nedeniyle mecrurdur. Yani bu ifade, "Zâtına kulluk ederiz." mânasına gelir.

Mâna: Bu kelimenin ilâvesinde açık bir anlam söz konusudur, çünkü "Sana kulluk eder ve Senden yardım dileriz." demiş olsaydın, her ne kadar bu ifade daha kısa/veciz olsa da, âyetin mevcut ibaresinde birtakım ilâve anlamlar bulunmaktadır: Âyet sonlarındaki seci uyumu sağlanmış, Allah'tan başkasına kulluk ve başkasından yardım isteme anlamı olumsuzlanmıştır. En önemlisi ise bu şekilde okuduğunda kişi önce kendisini zikrederek değil, Allah'ı zikrederek söze başlamış olmaktadır ki bu, kulluktan Allah'a değil Allah'tan kulluğa nazardır. İşte bu sayede "Allah bizimledir." [et-Tevbe 9/40] diyen Hz. Peygamber aleyhisselâmın "Muhakkak benimle birlikte Rabbim var, bana yol gösterecek." [eş-Şuarâ 26/62] diyen Hz. Mûsâ'ya göre derece üstünlüğü ortaya çıkar. Bu çok ince bir mâna ve yüce bir bilgidir.

Burada şöyle denilemez: "Neden *iyyâke* ibaresi iki kez tekrarlandı? Sadece birincisi ile yetinilseydi de doğru olurdu." Cevaben deriz ki: Çünkü sözün başındaki *iyyâ* ifadesi, sonundaki *kef* gibidir. Eğer "Sana kulluk eder ve Senden yardım dileriz." demiş olsaydı da her iki fiilin sonundaki *kef* harfini [yani sen zamirini] tekrarlamış olacaktı. *İyyâ* da işte böyledir.

وفي الكلام الشائع وفي آيات القرآن الإضافة إلى الكناية؛ ﴿وَاِنَّآ اَوْ اِيَّاكُمْ﴾ [السبأ، ٢٤/٣٤]، ﴿مِنْ قَبْلُ وَاِيَّاىَ﴾ [الأعراف، ١٥٥/٧]، ﴿ نَرْزُقُكُمْ وَاِيَّاهُمْ ﴾ [الأنعام، ١٥١/٦]، ﴿ضَلَّ مَنْ تَدْعُونَ اِلَّآ اِيَّاهُ﴾ [الإسراء، ٦٧/١٧]، ولا يؤتى بها إلا [٢٦أ] مقدمةً على الفعل ولا يؤخر إلا بفاصل بالاستثناء أو العطف أو تكرار الكناية، «ما عنيت إلا إيّاك»، «ذكرتك وإيّاه»، «أدعوك إيّاك»».

وأما الإعراب: فقد قال الخليل بن أحمد: «إيّا سُلَّمٌ للّسان، والكاف نصب أي هي كناية متقدمة، ولو أخّرت قلت: «نعبدك» فإذا قدّمت لم يكن التلفظ بحرف واحد، فزادوا «إيّا»[١] سُلَّمًا لِلّسان ليتمكن منه أو لأن الكاف وحدها إذا تقدمت شابهت كاف التشبيه فأزالوا الاشتباه بهذا».

وقال الفرّاء: إنما نُصبَ لوقوع الفعل عليه والكاف خفض بالإضافة، وبيانه أن هذا بمنزلة قولك: نفسك نعبد.

وأما المعنى: ففي زيادة هذه الكلمة معنى بليغ؛ فإنك لو قلت: نعبدك ونستعينك وإن كان أوجز لكن في هذا النظم فوائد زوائد: موافقة رؤوس الآي، ونفي العبادة والاستعانة عن غير الله، وأجلُّها البدايةُ بذكر الله دون نفسه وهو نظر من الله إلى العبادة لا من العبادة إلى الله، وبهذا ظهر علو درجة نبينا[٢] عليه السلام على موسى عليه السلام بقوله: ﴿اِنَّ اللّٰهَ مَعَنَا﴾ [التوبة، ٤٠/٩] وقول موسى: ﴿اِنَّ مَعِىَ رَبّى سَيَهْدِينِ﴾ [الشعراء، ٦٢/٢٦] وهو معنى لطيف وعلم شريف.

ولا يقال: لِمَ كرّر ﴿اِيَّاكَ﴾ ولو اكتفى بالأول صح، لأنا[٣] نقول:[٤] بأن[٥] إيّا في أول الكلام كالكاف في آخره، ولو قال: «نعبدك ونستعينك» أُحتيج إلى تكرار الكاف فكذا إيّا،

١ ر: إيّاه.
٢ ح + محمد.
٣ ر – لأنا.
٤ ر: قلنا.
٥ ر: لأن.

Ayrıca bunun tekrarı, her birinde ayrı bir anlam ifade eder, "Yalnız Sana kulluk ederiz, başkasına değil; yalnız Senden yardım dileriz, başkasından değil." anlamı ortaya çıkar.

İbadet ederiz: İbadet dilde pek çok mânaya gelir. Birincisi zillet ve kahırdır. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: "İsrâiloğulları'nı baskı altına aldın (*'abbedte*)" [eş-Şuarâ 26/22], yani onları zelil kıldın diye. Arapların *Tarîkun mu'abbedun* (çok çiğnenmiş yol) ifadesi de bu mânadadır. Şair şöyle der:

Süratli ve safkan beyaz develerle yarışır
İyice çiğnenmiş yol üzerinde arka ayakları ön ayaklarının kalktığı yeri derhal takip eder (çok süratli koşar)

Ba'îrun mu'abbedun ifadesi "katranla boyanmış deve" anlamına gelir. Şair Tarafe şöyle der:

Nihayet tüm aşiret beni bırakıverdi
Tıpkı katrana bulanmış deve gibi bir başıma bırakıldım

Buna göre ibadet, Allah Teâlâ karşısında tezellül (zillet içinde olmak) anlamında *el-'abd* kelimesinden gelir.

İkincisi, ikram ve izzet anlamındadır. *Ba'îrun mu'abbedun* ifadesi "kendisine ikram edilen deve" anlamında kullanılır. Hâtim [et-Tâî] şöyle demiştir:

Diyor ki: (Malın) sende kalsın, çünkü ben
Malın cimrilerin elinde kıymetli olduğunu düşünürüm

Buna göre ibadet eden (*el-'âbid*), hizmet izni almış olmakla ikrama nâil olmuş kimse demektir.

Üçüncüsü, burun kıvırma ve geri durma anlamındadır. Allah Teâlâ şöyle buyurur: "De ki eğer Rahmân'ın evladı olsaydı ben ilk yüz çevirenlerden olurdum." [ez-Zuhruf 43/81]. Bu âyetteki *el-'âbidîn* kelimesinin *elif* harfinin hazfedilerek [yani *el-'abidîn* şeklinde] okunması hâlinde anlam böyle olur. Şair şöyle der:

İşte bunlar benim atalarım, hadi sen de getir onların dengini
Ben Küleyb (oğullarının) Dârim (oğulları) tarafından hicvedilmesinden geri dururum.

ولأن تكراره[1] تحقيق لكل واحد منهما مفردا، أي نعبدك لا غير ونستعينك[2] لا غير.

وقوله تعالى: ﴿نَعْبُدُ﴾ فالعبادة فى اللغة لمعان، أحدها: التذليل والقهر، قال تعالى: ﴿اَنْ عَبَّدْتَ بَنِى اِسْرَآئِيلَ﴾ [الشعراء، ٢٢/٢٦] أي ذلّلتهم قهرتهم. ومنه قولهم: «طريق مُعَبَّد» أي مذلل بكثرة الوطئ، قال الشاعر:[3]

٥ تُبَارِي عِتاقًا نَاجِيَاتٍ وأَتْبَعَتْ وَظِيفًا وَظِيفًا فَوْقَ مَوْرٍ مُعَبَّدِ

و«بعير مُعَبَّد» أي مَطْلِيٌّ بالقطران، قال طرفة:[4]

إِلَىَ أَنْ تَحَامَتْنِي الْعَشِيرَةُ كُلُّهَا وأُفْرِدْتُ إِفْرَادَ البَعِيرِ المعبَّدِ[5]

فالعبادة من العبد هو[6] التذلل لله تعالى.

والثاني: الإكرام والإعزاز،[7] يقال: بعير مُعَبَّد أي مُكَرَّم، قال حاتم:[8]

١٠ تَقُولُ ألا أمسِكْ عليكَ فإنَّني أَرَى المالَ عِنْدَ الباخِلينَ مُعَبَّدا[9]

فالعابد على هذا هو المُكَرَّم بالإذن في الخدمة.

والثالث: الأَنَفَة [٢٦ب] والاستنكاف، قال تعالى: ﴿قُلْ اِنْ كَانَ لِلرَّحْمٰنِ وَلَدٌ فَاَنَا اَوَّلُ الْعٰبِدِينَ﴾ [الزخرف، ٨١/٤٣]، على قراءة حذف الألف، قال الشاعر:[10]

أُولَئِكَ آبَائِي فَجِئْنِي بِمِثْلِهِمْ وَأَعْبَدُ أَنْ يُهْجَى[11] كُلَيْبٌ[12] بِدَارِمِ

١ ر: التكرار.
٢ ر: ونستعين بك.
٣ البيت لطَرَفَة بن العَبْد.انظر:ديوانه، ص ٢٠؛ الزاهر للأنباري، ١/١٠٧.
٤ هو أبو عمرو طَرَفَة بن العَبْد بن سفيان بن سعد البكريّ الوائليّ (ت. نحو ٦٠ ق هـ /٥٦٤ م) شاعر جاهلي من الطبقة الأولى، ولد في بادية البحرين وتنقل في بقاع نجد واتصل بالملك عمرو بن هند فجعله في ندمائه ثم أرسله بكتاب إلى المكعبر (عامله على البحرين وعمان) يأمره فيه بقتله، لأبيات بلغ الملك أن طرفة هجاه بها، فقتله المكعبر شابا. أشهر شعره معلقته، وجمع المحفوظ من شعره في ديوان صغير. انظر: الشعر والشعراء لابن قتيبة، ١/١٨٢؛ نشوة الطرب لابن سعيد الأندلسي، ص ٦١٦؛ الأعلام للزركلي، ٣/٢٣٩.
٥ البيت لطَرَفَة بن العَبْد.انظر:ديوانه، ص ٢٥؛الزاهر للأنباري، ١/١٠٧.
٦ ر: هي.
٧ ح: الإعزاز والإكرام.
٨ ح + الطائيّ | هو أبو عَدِيّ حاتم بن عبد الله الطائيّ القحطانيّ (ت. ٤٦ ق هـ /٥٧٨ م) فارس شاعر جواد جاهلي، يضرب المثل بجودة، كان من أهل نجد وزار الشام فتزوج ماوية بنت حجر الغسانية ومات في عوارض (جبل في بلاد طيّئ). شعره كثير، بقي منه ديوان صغير. انظر: البداية والنهاية لابن كثير، ٣/٢٥٢؛ الأعلام للزركلي، ٢/١٥١.
٩ انظر للبيت: الزاهر للأنباري، ١/١٠٨.
١٠ البيت للفرزدق وليس هو في ديوانه. انظر: إصلاح المنطق لابن السكيت، ص ٤٥؛ جمهرة اللغة لابن دريد، «بدع»؛ تفسير الماوردي، ٥/٢٤١ [الزخرف، ٨١/٤٣].
١١ ح: أهجو.
١٢ ح: كليبا.

Buna göre *el-'âbid* kelimesi efendisinden başkasının hizmetinden geri duran, başkasına bağlanmaya yanaşmayan, sadece ona kulluk edip ondan yardım isteyen anlamındadır.

Dördüncüsü, emir ve yasakla mükellef tutmak anlamındadır. Bu anlamda *te'abbedehu* ve *iste'bedehu* (onu mükellef tuttu, emir ve yasak koydu) denilir. Şair şöyle der:

> *[Bak şu işe!] Nimr b. Sa'd bana emir vermiş, oysaki [daha düne kadar] Nimr b. Sa'd bana boyun eğer, hizmetime koşardı*

Buna göre *el-'abd*, Allah'ın emir ve yasakları ile mükellef olan kimse, *el-'âbid* de bu emir ve yasaklara uyan kimsedir.

Bu ifadenin tefsirine gelince, Abdullah b. Abbas "Bunun mânası, 'Seni birleriz' şeklindedir." demiştir. İkrime de şöyle demiştir: Kur'ân'da geçen bütün ibadet kelimelerinden murat tevhiddir. Bütün tesbih kelimelerinden murat namaz, bütün kunut kelimelerinden murat itaat, bütün divan/koltuk kelimelerinden maksat üzerinde tüller bulunan döşekler, bütün kadeh kelimelerinden maksat şarap dolu kadeh, bütün rüzgâr kelimelerinden murat rahmet rüzgârı, bütün rîh (kasırga) kelimelerinden murat azap rüzgârıdır.

Süfyân b. Uyeyne ve bir grup âlim şöyle demiştir: Bunun mânası, "Sana boyun eğer ve itaat ederiz." şeklindedir.

Hasan-ı Basrî şöyle demiştir: [Mânası] "Sana itaat ederiz." şeklindedir.

Dahhâk'in Abdullah b. Abbas'tan rivayet ettiğine göre Cebrâil Hz. Peygamber aleyhisselâma gelmiş ve "Ey Muhammed! *İyyâke na'budu* demek, 'Rabbimiz! Sadece Seni umarız, başkasını değil!' demektir." demiştir. Eğer tek başına bu rivayet sahih olsa, âyetin başka bir te'viline ihtiyaç kalmazdı.

Dahhâk'in şöyle dediği nakledilir: Bunun mânası, "Seni umar, Senden korkarız." şeklindedir ki O buna lâyıktır, çünkü "O, takvâya (sakınmaya) ehildir ve O mağfiret ehlidir." [el-Müddessir 74/56] buyurmuştur. Peygamberleri övgü sadedinde "Bize korku ve istek ile dua ederler." [el-Enbiyâ 21/90],

فالعابد على هذا هو الذي يأنف[1] من خدمة[2] غير مولاه ويستنكف من التعلق[3] بسواه ولا يعبد ولا يستعين إلا إياه.

و الرابع: التكليف بالأمر والنهى، يقال: «تَعَبَّدَه، واستعبده» إذا كلَّفه أمرَه ونهيَه، قال الشاعر:[4]

تَعَبَّدَنِي نِمْرُ بْنُ سَعْدٍ وَقَدْ أُرَى وَنِمْرُ بْنُ سَعْدٍ لِي مُطِيعٌ وَمُهْطِعُ

فالعبد هو المكلَّف أمر الله ونهيه، والعابد هو المُؤْتَمِرُ المُنْتَهِيُ.

وأما تفسيره فقد قال ابن عباس ﷺ: «معناه إيّاك نوحد»، قال عكرمة: جميع ما ذكر في القرآن من العبادة فالمراد بها التوحيد، وجميع ما ذكر فيه من التسبح فالمراد به الصلاة، وجميع ما ذكر فيه من القنوت فالمراد به الطاعة، وجميع ما ذكر فيه من الأرائك فهي السرر التى فوقها الكلة، وجميع ما ذكر فيه من الكأس فهي القدح مع الشراب، وجميع ما ذكر فيه من الرياح فهي رياح الرحمة، [٢٧ أ] جميع ما ذكر فيه من الريح فهي ريح العقوبة.

وقال سفيان بن عيينة[5] وجماعة: معناه لك نخشع ونخضع أي بالطاعة.

وقال الحسن البصريّ: إيّاك نطيع.

وروى الضحاك عن ابن عباس ﷺ أن جبريل عليه السلام قال للنبيّ عليه السلام: «يا محمد، إيّاك نعبد أي نؤمل ونرجو ربنا لا غيرك»، وهذا وحده لو ثبتت روايته لم يحتج إلى تأويل سواه.

وعن الضحاك قال: معناه إيّاك نرجو ونخاف وهو أهل لذلك، قال تعالى: ﴿هُوَ أَهْلُ التَّقْوٰى وَأَهْلُ الْمَغْفِرَةِ﴾ [المدثر، ٥٦/٧٤]، قال في مدح الأنبياء: ﴿وَيَدْعُونَنَا رَغَبًا وَرَهَبًا﴾ [الأنبياء، ٩٠/٢١][6]

---

١ ر – يأنف.
٢ ح: عن خدمة.
٣ ح: عن التعلق.
٤ البيت ورد في مسائل نافع بن الأزرق وهناك نسب ابن عباس ﷺ هذا البيت إلى تُبَّع وقد ورد في كثير من المصادر غير منسوب. انظر: مسائل نافع بن الأزرق عن عبد الله بن العباس، ص ١٥١؛ تهذيب اللغة للأزهري، ٩٧/١؛ الصحاح للجوهري، «عبد»؛ الإتقان للسيوطي، ١٠١/٢.
٥ هو أبو محمد سفيان بن عيينة الهلاليّ الكوفيّ (ت. ١٩٨ هـ/٨١٤ م) محدّث الحرم المكيّ، من الموالي، ولد بالكوفة وسكن مكة وتوفي بها، كان حافظا ثقة، واسع العلم كبير القدر. من تصانيفه: الجامع في الحديث وكتاب في التفسير. انظر: الطبقات الكبرى لابن سعد، ٥/ ٤٩٧؛ وفيات الأعيان لابن خلكان، ٣٩١/٢؛ الأعلام للزركلي، ١٠٤/٣.
٦ ر + وأمر به العباد فقال: ﴿وَادْعُوهُ خَوْفًا وَطَمَعًا﴾ [الأعراف، ٥٦/٧].

kunut ehli hakkında "Âhiretten sakınır, Rabbinin rahmetini umar." [ez-Zümer 39/9] buyurmuş ve bunu emrederek "O'na korku ve ümit ile dua edin." [el-A'râf 7/56] buyurmuştur.

Mârifet ehli bir zât şöyle demiştir: İbadet, senin bütününün O'nunla meşgul olmasıdır. Bu; kalbin O'nun mârifeti ile, ruhun O'nun müşahedesi ile, nefsin O'nun hizmeti ile ve dilin O'nun övgüsü ile meşgul olmasıdır.

Şöyle denilmiştir: İbadet, Rabbi yüceltip nefsi zelil etmektir.

Şöyle denilmiştir: İbadet, kazâya rızâ, belâlara sabır ve nimetlere şükürdür.

Şöyle denilmiştir: İbadet, Allah'ı haberinde tasdik etmek, kaderinde O'na boyun eğmek, emir ve yasaklarında O'na itaat etmek, teşvik ve sakındırmalarında O'na güvenmektir.

Hak Teâlâ'nın "İbadet ederiz." sözü ibadet ve ubûdeti ifade eder. İbadet kulluk etmek, ubûdet kul olmaktır. İbadet bir vakitle sınırlıdır ve onu yapmak taattir, ubûdet ise ebedîdir ve ondan geri kalmak günahtır. Doğru söylemek ibadettir ve her söylediğini yerine getirmek üzerine şart değildir, yalan söylememek ubûdettir ve yerine getirmeyeceği bir şeyi söylemek aslâ münasip değildir. İbadet Allah'ın hoşnut olduğunu yapmak, ubûdet Allah'ın her yaptığından hoşnut olmaktır. İbadet zekât ve sadaka yoluyla maldan vermek, ubûdet hırsızlık ve yağma sebebiyle malın gitmesinden hoşnutluk duymaktır. Ubûdetin sevabı ibadetin sevabından daha fazladır.

Ebû Ümâme el-Bâhilî, Hz. Peygamber aleyhisselâmın şöyle buyurduğunu rivayet eder: "Sultanın zulüm ve düşmanlık yoluyla aldığı bir tek dirhem, üç yüz bin dirhem sadaka vermekten daha hayırlıdır."

İbadet edene *'âbid* denilir, çoğulu *'ubbâd*dır. Ubûdet sahibi ise *'abd*dır, bunun çoğulu da *'ibâd*dır. Allah Teâlâ melekleri, nebîleri ve müminleri her ikisi ile de övmüştür. Meleklerle ilgili olarak ibadet niteliği konusunda "O'na ibadet konusunda kibirlenmezler." [el-Enbiyâ 21/19] buyurmuş, ubûdet niteliği konusunda, "Aksine onlar değerli kullardır." [el-Enbiyâ 21/26] buyurmuştur. Nebîler hakkında "Onlar bize ibadet eden kimselerdir." [el-Enbiyâ 21/73], "İbadet ehli için uyarıdır." [el-Enbiyâ 21/74] buyurmuş,

وقال في حق القانت ﴿يَحْذَرُ الْاٰخِرَةَ وَيَرْجُوا رَحْمَةَ رَبِّهٖ﴾ [الزمر، ٩/٣٩] وأمر فقال: ﴿وَادْعُوهُ خَوْفًا وَطَمَعًاۚ﴾ [الأعراف، ٥٦/٧][1].

وقال بعض أهل المعرفة: العبادة شغل كلك به وهو شغل القلب بمعرفته وشغل الروح بمشاهدته وشغل النفس بخدمته وشغل اللسان بمِدحته. وقيل: العبادة إجلال الرب وإذلال النفس.

وقيل: هي الرضاء بالقضاء [٢٧أ] والصبر على البلاء والشكر على النعماء.

وقيل: هي تصديق الله فيما أخبر، والانقياد له فيما قدّر، والطاعة[2] فيما نهى وأمر، والثقة بما رغّب وحذّر.

ثم قوله: ﴿نَعْبُدُ﴾ من العبادة ومن العبودة. عبادت بندگی کردن وعبودت بنده بودن، عبادت موقت است وان کردن طاعت است وعبودت مؤبد است وان ماندن معصیت است، راست گفتن عبادت است همه آوردن بر تو نی دررغ نا گفتن عبودت است هیچ دروغ گفتن روا نی، عبادت کردن آنچه خدای پسندد عبودت پسندیدن آنچه خدای کند، عبادت داد ز مال بطریق زکوة وصدقة عبودت خوش بودن برفتن مال بغارت و سرقه، و ثواب این بیش از ثواب آن.

روی أبو أمامة الباهليّ رضي الله عنه عن النبيّ ﷺ أنه قال: «درهم واحد يأخذه السلطان ظلما واعتداء خير من أن يتصدق بثلاثمائة ألف درهم.»[3]

وصاحب العبادة عَابِدٌ، وجمعُه العُبَّادُ، وصاحب العبودة عَبْدٌ وجمعُه العِبَادُ، وقد مدح الله تعالى الملائكة والنبيين والمؤمنين بهما فقال في حق الملائكة في صفة العبادة: ﴿لَا يَسْتَكْبِرُونَ عَنْ عِبَادَتِهٖ﴾ [الأنبياء، ١٩/٢١] وقال في صفة العبودة: ﴿بَلْ عِبَادٌ مُكْرَمُونَ﴾ [الأنبياء، ٢٦/٢١] وقال في عبادة الأنبياء: ﴿وَكَانُوا لَنَا عَابِدِينَ﴾ [الأنبياء، ٧٣/٢١]، ﴿وَذِكْرٰى لِلْعَابِدِينَ﴾ [الأنبياء، ٧٤/٢١]

١ ر – وأمر فقال: ﴿وَادْعُوهُ خَوْفًا وَطَمَعًاۚ﴾ [الأعراف، ٥٦/٧].
٢ ح ر + له.
٣ لم أقف عليه.

onların ubûdeti konusunda da "Muhakkak o şükreden bir kul idi." [el-İsrâ 17/3], "O iki hanım, sâlih iki kulumuzun nikâhı altında idi." [et-Tahrîm 66/10], "Muhakkak o bizim mümin kullarımızdan idi." [es-Sâffât 37/132], "Kullarımızı an!" [Sâd 38/45], [Sâd 38/41], "Ne güzel kuldur!" [Sâd 38/30], "Dedi ki: Ben Allah'ın kuluyum." [Meryem 19/30], "Kuluna Furkān'ı indirdi." [el-Furkān 25/1], "Kulunu gece vakti yürüttü." [el-İsrâ 17/1], "Ve kuluna vahyetti." [en-Necm 53/10], "Ve Allah'ın kulu kalktığı vakit." [el-Cinn 72/19] buyurmuştur. Müminlerle ilgili olarak ibadet niteliği konusunda "Tövbe edenler, ibadet edenler." [et-Tevbe 9/112] buyurmuş, ubûdet niteliği konusunda ise "Ey kullarım!" [el-Ankebût 29/59] buyurmuştur.

İbadetin kapsamına gafletsiz namaz, gıybetsiz oruç, minnetsiz sadaka, gösterişsiz hac, insanlar işitsin derdi olmaksızın gazâya çıkmak, eziyet etmeden köle azat etmek, bıkmadan zikir, âfete bulaştırmadan yapılan diğer ibadetler girer. Ubûdetin kapsamına ise husumetsiz rızâ, şikâyetsiz sabır, şüphesiz yakîn, gaybetsiz müşahede, dönüşsüz yönelme, kopuşsuz vuslat girer.

Şöyle denilmiştir: Ubûdetin hakikati iddiayı terk etmek, eziyete tahammül etmek ve Mevlâ'yı sevmektir.

Şöyle denilmiştir: O, dünyanın sende bir kıymetinin olmaması, iki kâinatın kalbinde hiçbir tesirinin bulunmamasıdır.

Şöyle denilmiştir: O hadleri muhafaza etmek (Allah tarafından belirlenen kaidelere riayet etmek), ahde vefa göstermek, var olana razı olmak, olmayanı istemeyi terk etmektir.

Şakīk-ı Belhî şöyle demiştir: O, dünyayı ehline terk edip âhireti hakkıyla talep etmen ve hevânı Allah'ın kazâ ve rızâsının altına alman, ölüme ve kıyamete hazırlanmandır.

Şöyle denilmiştir: Onun alâmeti, senin mertebeni yükselttikçe tevazuunun, malını artırdıkça cömertliğinin, ömrünü uzattıkça itaatinin artmasıdır.

Şöyle denilmiştir: O, minneti görmek, hizmette gayretkeş olmak ve son nefesten korkmaktır. Birincisi Hz. İbrahim'e aittir. Nitekim şöyle demiştir: "Beni yaratan O'dur ve O bana hidâyet eder." [eş-Şuarâ 26/78]. İkincisi Hz. Muhammed aleyhisselâma aittir. Nitekim Hz. Peygamber ayakları şişinceye kadar namaz kılmıştır. Üçüncüsü doğru sözlü Hz. Yûsuf'a aittir. Nitekim şöyle demiştir: "Canımı Müslüman olarak al ve beni sâlihlere ilhak et." [Yûsuf 12/101]

وقال في عبودتهم: ﴿اِنَّهُ كَانَ عَبْدًا شَكُورًا﴾ [الأسراء، ٣/١٧]، ﴿كَانَتَا تَحْتَ عَبْدَيْنِ مِنْ عِبَادِنَا صَالِحَيْنِ﴾ [التحريم، ١٠/٦٦]، ﴿اِنَّهُ مِنْ عِبَادِنَا الْمُؤْمِنِينَ﴾ [الصافات، ١٣٢/٣٧]، ﴿وَاذْكُرْ عِبَادَنَآ﴾ [ص، ٤٥/٣٨]، ﴿وَاذْكُرْ عَبْدَنَآ﴾ [ص، ٤١/٣٨]، ﴿نِعْمَ الْعَبْدُ﴾ [ص، ٣٠/٣٨]، ﴿قَالَ اِنِّى عَبْدُ اللهِ﴾ [مريم، ٣٠/١٩]، ﴿نَزَّلَ الْفُرْقَانَ عَلٰى عَبْدِهٖ﴾ [الفرقان، ١/٢٥]، ﴿اَسْرٰى بِعَبْدِهٖ﴾ [الإسراء، ١/١٧]، ﴿فَاَوْحٰى اِلٰى عَبْدِهٖ﴾ [النجم، ١٠/٥٣]، ﴿وَاَنَّهُ لَمَّا قَامَ عَبْدُ اللهِ﴾ [الجن، ١٩/٧٢] وقال في حق المؤمنين في صفة العبادة: ﴿اَلتَّآئِبُونَ الْعَابِدُونَ﴾ [التوبة، ١١٢/٩] وقال في صفة العبودة: ﴿يَا عِبَادِىَ﴾ [العنكبوت، ٥٩/٢٩].

فمن العبادة الصلاة بلا غفلة والصوم بلا غيبة والصدقة بلا منة والحج بلا إراءة والغزو بلا سمعة والعتق بلا أذيّة والذكر بلا ملالة وسائر الطاعات بلا آفة، ومن العبودة الرضا بلا خصومة والصبر بلا شكاية واليقين بلا شبهة والشهود بلا غيبة والإقبال بلا رجعة والاتصال بلا قطيعة.

وقيل: حقيقة العبودة ترك الدعوى واحتمال الأذى [٢٧ب] وحب المولى. وقيل: هي أن لا يكون للدنيا عندك خطر ولا للكونين في قلبك أثر. وقيل: هي حفظ الحدود والوفاء بالعهود والرضاء بالموجود وترك طلب المفقود.

وقال شقيق[١] رحمه الله: هي ترك الدنيا لأهلها وطلب الآخرة بحقها وأن تجعل هواك تحت قضاء الله ورضاه والاستعداد للموت والقيامة.

وقيل: علامتها أن لا يزيد في رفعتك إلا زدت في التواضع، ولا يزيد في مالك إلا زدت في السخاوة، ولا يزيد في عمرك إلا زدت في الطاعة.

وقيل: هي رؤية المنة وجهدُ الخدمة وخوف الخاتمة، فالأول للخليل حيث قال: ﴿اَلَّذِي خَلَقَنِي فَهُوَ يَهْدِينِ﴾ [الشعراء، ٧٨/٢٦]، والثاني للحبيب حيث قام «حتى تورمت قدماه»،[٢] والثالث ليوسف الصديق حيث قال: ﴿تَوَفَّنِي مُسْلِماً وَاَلْحِقْنِي بِالصَّالِحِينَ﴾ [يوسف، ١٠١/١٢].

١ هو أبو علي شقيق بن إبراهيم بن علي الأزديّ البلخيّ (ت. ١٩٤ هـ/ ٨١٠ م) زاهد صوفي، من مشاهير المشايخ في خراسان ولعله أول من تكلم في علوم الأحوال (الصوفية) بكور خراسان، صحب إبراهيم بن أدهم وحدث عنه وعن أبي هاشم كثير بن عبد الله الأبلي وعباد بن كثير وأبي حنيفة وروى عنه حاتم بن عنوان الأصم البلخي وأبو سعيد محمد بن عمرو البلخي وآخرون، استشهد في غزوة كولان (بما وراء النهر). انظر: تاريخ دمشق لابن عساكر، ١٣١/٢٣؛ وفيات الأعيان لابن خلكان، ٤٠٥/٢؛ الوافي بالوفيات للصفدي، ١٦/ ١٠١؛ الأعلام للزركلي، ١٧١/٣.

٢ صحيح البخاري، تفسير سورة ١؛ سنن النسائي، قيام الليل ١٧.

İbadet, Allah Teâlâ'nın insanlar ve cinleri kendisi için yarattığı şeydir. Bu hususta Hak Teâlâ "Ben insanları ve cinleri ancak bana ibadet etsinler diye yarattım." [ez-Zâriyât 51/56] buyurmuştur. İbadeti umumi olarak insanlara emredip "Ey İnsanlar! Rabbinize ibadet edin." [el-Bakara 2/21] buyurmuştur. Nebîlere tahsis edip "Biz senden önce hiçbir resul göndermedik ki kendisine Allah'tan başka ilâh yoktur, bana ibadet edin diye vahyetmiş olmayalım." [el-Enbiyâ 21/25] buyurmuştur. Aralarından Hz. Mûsâ'ya tahsis edip "Ben, elbette Ben Allah'ım. Benden başka ilâh yoktur, o hâlde Bana ibadet et." [Tâhâ 20/14] buyurmuştur. Ümmetler hakkında "Biz her bir ümmete, Allah'a ibadet edin diye elçi gönderdik." [en-Nahl 16/36] buyurmuş, her bir nebînin kıssasında "Ey Kavmim! Allah'a ibadet edin. Sizin O'ndan başka ilâhınız yoktur." [el-A'râf 7/65] buyurmuş, İsrâiloğulları hakkında "Hani biz İsrâiloğulları'ndan Allah'tan başkasına ibadet etmeyeceksiniz diye söz almıştık." [el-Bakara 2/83] buyurmuş, Hz. Îsâ'nın kavmi hakkında "Ve Allah elbette benim de sizin de Rabbinizdir, o hâlde O'na ibadet edin." [Meryem 19/36] buyurmuş, ümmet-i Muhammed hakkında "İş bu ümmet sizin bir tek ümmetinizdir, Ben de Rabbinizim, o hâlde Bana ibadet edin." [el-Enbiyâ 21/92], "Allah'a ibadet edin, O'na hiçbir şeyi ortak koşmayın." [en-Nisâ 4/36], "O'na ibadet edin ve O'na şükredin." [el-Ankebût 29/17], "Sadece bana ibadet edin." [el-Ankebût 29/56] buyurmuş, sonra bunu Hz. Muhammed aleyhisselâma tahsis edip "O'na ibadet et ve O'na tevekkül et." [Hûd 11/123], "Sana ölüm gelinceye kadar Rabbine ibadet et." [el-Hicr 15/99], "O'na ibadet et ve ibadetinde sabırlı ol." [Meryem 19/65], "Aksine sadece Allah'a ibadet et ve şükredenlerden ol." [ez-Zümer 39/66] buyurmuş, ona bunu dili ile de söylemesini emrederek "De ki: Ben Allah'a ibadet ederim, dinimi sadece O'na halis kılarak." [ez-Zümer 39/14] buyurmuş, bize de aynı şeyi emredip "Yalnız Sana kulluk ederiz." [el-Fâtiha 1/4] buyurmuştur.

"Yalnız Senden yardım dileriz." yani yardımı sadece senden talep ederiz. Çünkü *istif'âl* veznindeki *sîn* harfi talep ve isteme anlamı katar.

Mârifet ehlinden bir zât şöyle demiştir: Bu, muayene (ayan beyân görme) talebidir, yani "Senden, sanki Seni görüyormuşçasına ibadet etmemizi nasip etmeni istiyoruz." anlamındadır. Nitekim Hz. Peygamber aleyhisselâmın, "İhsan, sanki Allah'ı görüyormuş gibi ibadet etmendir, çünkü sen O'nu görmesen de O seni görüyor."[1] buyurduğu sabittir.

1 Buhârî, "Tefsîru Sûreti Lukmân", 2; Müslim, "Îmân", 1.

ثم العبادة أمرٌ خلق الله تعالى الجن والإنس لها[1] فقال: ﴿وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْاِنْسَ اِلَّا لِيَعْبُدُونِ﴾ [الذاريات، ٥٦/٥١] وأمر به الناس على العموم فقال: ﴿يَآ اَيُّهَا النَّاسُ اعْبُدُوا رَبَّكُمُ﴾ [البقرة، ٢١/٢] وخص بها الأنبياء فقال: ﴿وَمَآ اَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ مِنْ رَسُولٍ اِلَّا نُوحِى اِلَيْهِ اَنَّهُ لَآ اِلٰهَ اِلَّآ اَنَا۠ فَاعْبُدُونِ﴾ [الأنبياء، ٢٥/٢١] خص من بينهم موسى فقال: ﴿اِنَّنِى اَنَا اللّٰهُ لَآ اِلٰهَ اِلَّآ اَنَا۠ فَاعْبُدْنِى۠﴾ [طه، ١٤/٢٠] وقال في حق الأمم: ﴿وَلَقَدْ بَعَثْنَا فِى كُلِّ اُمَّةٍ رَسُولًا اَنِ اعْبُدُوا اللّٰهَ﴾ [النحل، ٣٦/١٦] وقال في قصة كل نبي: ﴿يَا قَوْمِ اعْبُدُوا اللّٰهَ مَا لَكُمْ مِنْ اِلٰهٍ غَيْرُهُ﴾ [الأعراف، ٦٥/٧] وقال في بني إسرائيل: ﴿وَاِذْ اَخَذْنَا مِيثَاقَ بَنِى اِسْرَآئِيلَ لَا تَعْبُدُونَ اِلَّا اللّٰهَ﴾ [البقرة، ٨٣/٢] وقال في حق قوم عيسى: ﴿وَاِنَّ اللّٰهَ رَبِّى وَرَبُّكُمْ فَاعْبُدُوهُ﴾ [مريم، ٣٦/١٩] وقال في حق هذه الأمة: ﴿اِنَّ هٰذِهٖٓ اُمَّتُكُمْ اُمَّةً وَاحِدَةً وَاَنَا۠ رَبُّكُمْ فَاعْبُدُونِ﴾ [الأنبياء، ٩٢/٢١] وقال: ﴿وَاعْبُدُوا اللّٰهَ وَلَا تُشْرِكُوا بِهٖ شَيْـًٔا﴾ [النساء، ٣٦/٤] وقال: ﴿وَاعْبُدُوهُ وَاشْكُرُوا لَهُۥ﴾ [العنكبوت، ١٧/٢٩] وقال: ﴿فَاِيَّاىَ فَاعْبُدُونِ﴾ [العنكبوت، ٥٦/٢٩] وخص به المصطفى ﷺ فقال: ﴿فَاعْبُدْهُ وَتَوَكَّلْ عَلَيْهِ﴾ [هود، ١٢٣/١١] وقال: ﴿وَاعْبُدْ رَبَّكَ حَتّٰى يَأْتِيَكَ الْيَقِينُ﴾ [الحجر، ٩٩/١٥] وقال: ﴿فَاعْبُدْهُ وَاصْطَبِرْ لِعِبَادَتِهٖ﴾ [مريم، ٦٥/١٩] وقال: ﴿بَلِ اللّٰهَ فَاعْبُدْ وَكُنْ مِنَ الشَّاكِرِينَ﴾ [الزمر، ٦٦/٣٩] وأمره أن يقول ذلك باللسان أيضا فقال: ﴿قُلِ اللّٰهَ اَعْبُدُ مُخْلِصًا لَهُ دِينِى۠﴾ [الزمر، ١٤/٣٩] وأمرنا به أيضا أن نقول: ﴿اِيَّاكَ نَعْبُدُ﴾ [الفاتحة، ٤/١].

وقوله تعالى: ﴿وَاِيَّاكَ نَسْتَعِينُ﴾ أي نطلب العون ونسأله؛ [٢٨] فإن سين الاستفعال للطلب والسؤال.

وقال بعض أهل المعرفة: هي طلب العين أي نسألك أن تجعلنا نعبدك كأننا[2] نعاينك، فقد ثبت في الحديث أن «الإحسان أن تعبد الله كانك تراه؛ فإن لم تكن تراه فإنه يراك».[3]

---

١ ح: ليأمرهم بها.
٢ ح: كأنا.
٣ صحيح البخاري، تفسير سورة لقمان ٢؛ صحيح مسلم، الإيمان ١.

Abdullah b. Abbas şöyle demiştir: Âyetin mânası, "Sana kulluk konusunda yalnız Senden yardım isteriz." şeklindedir.

Süddî şöyle demiştir: Gücümüzün yetmeyeceği şeyler konusundan yalnız Senden yardım dileriz.

Hasan-ı Basrî şöyle demiştir: Bizi yaratış amacı olan ibadet konusunda yalnız Senden yardım isteriz.

İbn Uyeyne şöyle demiştir: Bizi Sana ibadetten alıkoyan şeytan ile muharebe konusunda yalnız Senden yardım isteriz.

Mukātil şöyle demiştir: Dinimizi ve dünyamızı ıslah edecek yardımı her işimizde Senden dileriz.

Bütün bu görüşleri birleştiren ifade şudur: Bize hakların edası, farzların yerine getirilmesi, kötülüklere tahammül ve maslahatları talep konusunda yardım etmeni Senden niyaz ederiz.

Eğer, "Yardımı ancak amelden önce isteriz, dolayısıyla burada önce 'Yalnız Sana kulluk ederiz.' denmeden önce 'Yalnız Senden yardım dileriz.' denilmesi gerekmez miydi?" diye sorarlarsa buna verilecek cevap birkaç türlüdür.

Birincisi: *Vâv* harfi iki şeyin bir aradalığını ifade eder, tertip ifade etmez. Bu yüzden burada anlam her ikisinin de istenmesi, ikisinden herhangi birinin terk edilmemesidir.

Bir diğer cevap: Bu ibarenin mânası, "Yalnız Seni birleriz ve tevhidde sebat konusunda yalnız Senden yardım dileriz." şeklindedir.

Bir diğer cevap: Bu ibarenin mânası, "Tevhidin ardından itaatleri/ibadetleri eda konusunda yardım isteriz." şeklindedir.

Bir diğer cevap: Bu ibarenin mânası, "Hâlihazırda yalnız Sana kulluk eder, bunu gelecekte de devam ettirmek için Senden yardım isteriz." şeklindedir.

Bir diğer cevap: Bu ibarenin mânası, "Zâhirlerimizle yalnız Sana kulluk ederiz ki elimizden gelen budur. Bâtınlarımızı muhafaza etmen için ise Senden yardım dileriz, çünkü bâtınları dilediği gibi çekip çeviren Sensin." şeklindedir.

Bir diğer cevap: Bu ibarenin mânası, "Recâ hâliyle yalnız Sana kulluk ederiz, korku hâliyle yalnız Senden yardım dileriz." şeklindedir.

Bir diğer cevap: Bu ibarenin mânası, "Şükür olarak yalnız Sana kulluk eder, sabır konusunda yalnız Senden yardım dileriz." şeklindedir.

وقال[1] ابن عباس رضى الله عنهما: معناه: وإيّاك نستعين على عبادتك.

وقال السديّ: وإيّاك نستعين على ما لا طاقة لنا به.

وقال الحسن: وإيّاك نستعين على ما خلقتنا له من عبادتك.

وقال ابن عيينة: وإيّاك نستعين على محاربة الشيطان الذي يمنعنا عن عبادتك.

وقال مقاتل بن سليمان: أي بك نستغيث في أمورنا بما يصلحنا في ديننا ودنيانا.

والجامع للأقاويل: نسألك أن تعيننا على أداء الحقوق وإقامة الفروض وتحمُّل المكاره وطلب المصالح.

فإن قالوا: «المعونة إنما تطلب قبل العمل؛ فهلا قال: إيّاك نستعين قبل قوله إيّاك نعبد؟» فجوابه من وجوه،

أحدها: أن الواو لمطلق الجمع لا للترتيب، فمعناه: أنه يأتى بهما ولا يتركهما.

وآخر: أن معناه إيّاك نُوحِّد وإيّاك نستعين على الثبات والتوحيد.[2]

وآخر: أن معناه نستعين على أداء الطاعات بعد التوحيد.

وآخر: أن معناه إيّاك نعبد في الحال وإيّاك نستعين على ذلك في الاستقبال.

وآخر: أن معناه إيّاك نعبد بظواهرنا فهي التي في وسعنا وإيّاك نستعين على حفظ بواطننا فأنت الذي تقلبها كيف تشاء.

وآخر: أن معناه إيّاك نعبد على الرجاء وإيّاك نستعين على الخوف.

وآخر: أن معناه إيّاك نعبد على الشكر وإيّاك نستعين على الصبر.

---

١ ر: فقال.
٢ ح: على التوحيد.

Ebû Bekir Verrâk şöyle demiştir: Bu ibarenin mânası: "Bizi yarattığın için yalnız Sana kulluk ederiz, bize hidâyet ettiğin için de yalnız Senden yardım dileriz." şeklindedir.

Muhammed b. Alî et-Tirmizî şöyle demiştir: Yalnız Sana kulluk ederiz, ibadetimiz saf olmasa da Sen kabul buyur. Yalnız Senden yardım dileriz, yardıma lâyık olmasak da Sen bize yardım lutfet.

Ebü'l-Hasan el-Kannâd şöyle demiştir: Yalnız Sana kulluk ederiz, çünkü yaratıcı Sensin. Yalnız Senden yardım dileriz, çünkü yaratılanın yaratandan müstağni olması mümkün değildir.

Şöyle denilmiştir: Yalnız Sana kulluk ederiz, çünkü biz kullarız. Yalnız Senden yardım dileriz, çünkü Sen kerem sahibi ve cömertsin.

Şöyle denilmiştir: Yalnız Sana kulluk ederiz, çünkü Sen gerçek mâbutsun. Bu yola bağlı kalmak için de yalnız Senden yardım dileriz.

Şöyle denilmiştir: Yalnız Sana kulluk ederiz, bu zâhirde zillettir. Hakikatte bâtında bunun izzet olduğunu kalplerimize öğretmen için yalnız Senden yardım dileriz. Şair şöyle demiştir:

Boyunlar yakınlaşmak üzere eğildiğinde
Bizden sana, onların izzeti zilletindedir

Şöyle denilmiştir: Dünyevi alakaları ve yüz çevirmeyi bırakmak için yalnız Sana kulluk ederiz, bu hâl üzere sabit kalmak için yalnız Senden yardım dileriz. Çünkü bu bizim değil, Senin sayendedir.

Şöyle denilmiştir: İhlâs ile yalnız Sana kulluk ederiz, sırlarımızın mükâşefesi için yalnız Senden yardım dileriz.

Şöyle denilmiştir: Senin emrin ile yalnız Sana kulluk ederiz, ihsanın ile bu konuda yalnız Senin yardımını isteriz.

Şöyle denilmiştir: Dua ile yalnız Sana kulluk ederiz, iddiaları bizden uzaklaştırman ve bizi hakikat bahçelerine döndürmen için yalnız Senden yardım dileriz.

Şöyle denilmiştir: Muvaffakiyet ile yalnız Sana kulluk ederiz. Bizi muvaffak kıldığın bu kulluğun şükrünü eda edebilmek için yalnız Senden yardım isteriz.

وقال أبو بكر الوراق: إيّاك نعبد لأنك خلقتنا وإيّاك نستعين لأنك هديتنا.

وقال محمد بن علي الترمذي: إيّاك نعبد فاقبلْ عبادتنا وإن كانت غير صافية، وإيّاك نستعين فَأَعِنَّا وإن كنا غير مستحقين للإعانة.

وقال أبو الحسن القناد:[1] إيّاك نعبد؛ لأنك الصانع، وإيّاك نستعين؛ لأن المصنوع لا غنى له عن الصانع.

وقيل: إيّاك نعبد؛ لأنا عبيد، وإيّاك نستعين؛ لأنك كريم مجيد.

وقيل: إيّاك نعبد؛ لأنك المعبود بالحقيقة، وإيّاك نستعين على لزوم هذه [٢٨ب] الطريقة.

وقيل: إيّاك نعبد وهذا تذلل في الظاهر، وإيّاك نستعين على أن تُعَلِّمَ قلوبنا أنه تعزّز في الحقيقة والباطن. وقد قال[2] قائلهم:[3]

وإذا تذللت الرقاب تقرُّبًا منا إليك فعِزُّها في ذلها

*وقيل: إيّاك نعبد لقطع العلائق والإعراض، وإيّاك نستعين على الثبات على هذا الحال؛ فإنه بك لا بنا.

وقيل: إيّاك نعبد بالإخلاص وإيّاك نستعين على المكاشفة لأسرارنا.

وقيل: إيّاك نعبد بأمرك وإيّاك نستعين عليها بفضلك.

وقيل: إيّاك نعبد بالدعاء وإيّاك نستعين أن تسقط عنا الدعاوى ونرد إلى رياض الحقائق.

وقيل: إيّاك نعبد بالتوفيق وإيّاك نستعين على شكر ما وفقتنا من عبادك.*[4]

١ هو أبو يحيى محمد بن عبد الوهاب الكوفيّ القنّاد (ت. ٢١٢هـ/٨٢٧م) أصله من أصبهان، روى عن أبي حنيفة وروى عنه الترمذيّ والنسائيّ وابن ماجة. انظر: طبقات المحدثين بأصبهان لأبي الشيخ الأصبهاني، ١/٤١٧؛ الكاشف للذهبي، ٢/ ١٩٧؛ الوافي بالوفيات للصفدي، ٤/ ٥٥.

٢ ح: وقال.

٣ انظر للبيت: المنتحل للثعالبي، ص ٣٥؛ التذكرة لابن حمدون، ٤/١٨٧. وفيهما ورد: وإذا تذلّلت الرّقاب تقرّبا ... منها إليك فعزّها في ذلّها.

٤ ما بين النجمتين ساقط من م ح، فأتممناها من النسخ الأخر.

Bu iki ifadenin birlikte kullanılması iftihâr (övünme) ve iftikār (muhtaçlık) ifade etmek içindir. Çünkü "İbadet ederiz." ifadesi kişinin Allah'ın kulu olması, O'na ibadet etmesi ile iftihardır, "Yardım isteriz." ifadesi ise O'nun yardımına, muvaffak kılmasına ve korumasına olan ihtiyaçtır. Bu durumda âyet âdeta şöyle demiş olur: Naz etmeyi bir yana bırak çünkü sen Benim kulumsun. Yardım isteğini ortaya koy çünkü Benim yardımım olmasa hiçbir şey değilsin.

Şöyle demişlerdir: Bu iki ifade kullara ellerinden gelen gayreti göstermelerini öğretmek, ilâhî lutuf ve cömertliği nasıl isteyeceklerini telkin etmek için (birlikte kullanılmıştır). Kulun bu iki ifadeyi birlikte kullanmayı tahkik etmesi, yani diliyle söylediğini gerçekleştirmesi ise, bir kez sadece Allah'a kulluk edip O'ndan yardım dileyeceğini söyledikten sonra artık asla başkasına kulluk etmemesi ve başkasından yardım istememesidir.

Anlatıldığına göre bir gün Süfyân es-Sevrî bir topluluğa akşam namazı kıldırır. Namaz esnasında "Yalnız Sana kulluk eder, yalnız Senden yardım dileriz." âyetini okuduğu zaman düşüp bayılır. Ayılınca kendisine bunun sebebi sorulur, o da şöyle der: "Korktum ki bana 'O zaman niye doktorların ve sultanların kapısına gidiyorsun?' denilecek."

Sonra bu iki ifadenin toplamından Ehl-i sünnet ve'l-cemâat mezhebinin görüşünün teyidi çıkar ki bu da hem kulun fiilinin hem Allah'ın muvaffak kılmasının kabulüdür. Burada Cebriyye ve Mu'tezile mezheplerine reddiye vardır. Cebriyye kulun fiilini reddeder, oysa "Yalnız Sana kulluk ederiz." ifadesi onlara bu konuda reddiyedir. Mu'tezile ise Rablerinin muvaffakiyetini kabul etmez, oysa "Yalnız Senden yardım dileriz." âyeti onların görüşüne reddiyedir. Ehl-i sünnet ve'l-cemâat ise "Kul fiil sahibidir, fiilini seçer. Allah da bu fiili yaratır ve irade eder." der. Âyet işte bu görüşün bütününe delâlet eder.

İmam Mâtürîdî şöyle demiştir:

> "Yalnız Sana kulluk ederiz" ifadesinin başında gizli bir emir, yani "Bunu söyle!" ibaresi vardır. Sonra burada söylenecek şeyde herhangi bir istisna kaydı koymamış, aksine mutlak olarak bunu söylemesi emredilmiştir. Dolayısıyla tevhidde hiçbir şeyin istisna edilmemesi gerekir.

ثم الجمع بين الكلمتين للافتخار والافتقار، فقوله: «نعبد» افتخار بكونه عبدا له وعابدا[1] له، وقوله: «نستعين» افتقار إلى معونته واحتياج إلى توفيقه وعصمته، كأنه يقول: بناز و سر بر آر كه بندهٔ منى و بزار و سر فرود آر كه بى معونتِ من بر هيچ نئى.

وقالوا: هما لتعليم بذل الجهود وتلقين سؤال العطاء والجود. ثم تحقيق هذين اللفظين من العبد أن لا يخدم غير الله ولا يسأل غير الله بعد ما أظهر هذا من نفسه أنه إيّاه يعبد وإيّاه يستعين.

وقد حُكي عن سفيان الثوريّ[2] رحمه الله أنه أمّ قوما في صلاة المغرب فلما قال: ﴿اِيَّاكَ نَعْبُدُ وَاِيَّاكَ نَسْتَعِينُ﴾ خرّ مغشيّا عليه، فلما أفاق قيل له في ذلك فقال: خفت أن يقال لي: فَلِمَ تذهب إلى أبواب الأطباء والسلاطين.

ثم في مجموع الكلمتين تحقيق مذهب السنة والجماعة وهو إثبات الفعل من العبد والتوفيق من الله، وفيه رد على الجبرية[3] والمعتزلة، والجبرية[4] يَنْفُونَ الفعل من العبد وقوله: ﴿اِيَّاكَ نَعْبُدُ﴾ يرد ذلك عليهم، والمعتزلة لا يرون التوفيق من ربهم وقوله: ﴿وَاِيَّاكَ نَسْتَعِينُ﴾ يرد ذلك عليهم، وأهل السنة والجماعة يقولون: «من العبد الفعل واختيار الفعل ومن الله خلق ذلك الفعل ومشيئة ذلك الفعل» والآية تدل على ذلك كله.

وقال الإمام أبو منصور رحمة الله عليه:

قوله: ﴿اِيَّاكَ نَعْبُدُ﴾ هو على إضمار الأمر أي «قل هذا» ثم لم يجعل له أن يستثني في القول به بل ألزمه القول به فيجب أن لا يستثنى في التوحيد

---

١ ر: عابدا.

٢ هو أبو عبد الله سفيان بن سعيد بن مسروق الثوري (ت.١٦١ هـ/٧٧٨ م) كان سيد أهل زمانه في علوم الدين، ولد ونشأ في الكوفة، وراوده المنصور العباسي على أن يلي الحكم، فأبى وخرج من الكوفة سنة ١٤٤ هـ فسكن مكة والمدينة ثم طلبه المهدي، فتوارى وانتقل إلى البصرة فمات فيها مستخفيا. من تصانيفه: الجامع الكبير والجامع الصغير كلاهما في الحديث، وكتاب في الفرائض. انظر: وفيات الأعيان لابن خلكان، ٢/ ٣٨٦؛ الوافي بالوفيات للصفدي، ١٥/ ١٧٤؛ الأعلام للزركلي، ٣/ ١٠٤.

٣ ح: الجبرية.

٤ ح: فالجبرية.

Bu konuda bir istisnada bulunan [inşâallah vb. bir kayıt koyan] kimse bunu bir şüphe ile yapmış olur, oysa Allah Teâlâ "Gerçek müminler Allah'a ve resulüne iman edip sonra şüphe etmeyenlerdir." [el-Hucurât 49/15] buyurmuştur. Hz. Peygamber aleyhisselâm da, "Amellerin en faziletlisi şüphe içermeyen imandır."[1] buyurmuştur.[2]

"Yalnız Senden yardım isteriz" âyetinde Mu'tezile'nin görüşünün iptali söz konusudur, çünkü onların görüşüne göre yardım dilemek söz konusu olmaz. Zira bu yardım, insanın mükellef kılındığı şey hususunda olacaktır. Oysa bu şey [onlara göre] zaten kula verilmiştir. Nitekim onlara göre kulun mükellef olduğu şeyleri yapması için gerekli olan hususlardan herhangi biri verilmemiş [Allah katında kalmış] ise o zaman onun mükellef olması câiz olmaz. Bu durumda zaten verilmiş olanı istemek, verileni gizlemek demektir ki bu da nankörlüktür. Sanki bu durumda âyet kula Allah'ın nimetini gizlemesini, nankörlük etmesini ve inat olsun diye O'ndan bunu yine istemesini emretmiş olmaktadır ki Allah hakkında böyle bir düşünce küfürdür. Sonra kulun istediği şey ya Allah katında vardır ve tamamını vermemiştir ya da O'nun katında yoktur ki bu durumda da onu istemek Allah ile alay etmektir, çünkü bir başkasından onda bulunmadığını bildiği bir şeyi isteyen kimse onunla alay etmiştir. Yine istenen şeyi Allah'ın ya vermeme ve bununla beraber kulu onunla mükellef tutma hakkı vardır ki bu durumda onların "Allah katında kulun din konusunda salâhına yarayacak bir şey olup da onu vermemesi hâlinde mükellefiyet câiz değildir." şeklindeki görüşleri geçersiz olur ya da Allah'ın bu istenilen şeyi vermeme yetkisi yoktur. Bu durumda sanki [bu âyeti okumuş olan] kul, "Allah'ım, haksızlık etme." demiş olmaktadır. Allah hakkındaki ilmi (düşüncesi) böyle olan kimsenin öncelikle (doğru düzgün) Müslüman olması icap eder.[3]

Eğer "Yalnız Sana kulluk eder, yalnız Senden yardım dileriz." âyeti hakkında, "Burada gizli bir 'deyiniz'" kelimesi takdir edilirse ki bu, sûrenin başında da takdir edilmişti, bu durumda sözün başı gāib sîgası formunda, burası ise muhataba hitap formunda olacaktır, aynı durum "Bize hidâyet et." âyeti için de söz konusudur, o hâlde bu iki ifade (sîga farklılığı) nasıl birlikte kullanılmıştır?" diye sorulacak olursa bunun cevabı şudur: Bu kullanım Arap dilinde yaygındır ve Kur'ân'da da mevcuttur.

1 Nesâî, "Îmân", 1.
2 Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 1: 18.
3 Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 1: 20.

وأن من استثنى فيه فعن شك يستثني والله تعالى يقول: ﴿إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ الَّذِينَ آمَنُوا بِاللهِ وَرَسُولِهِ ثُمَّ لَمْ يَرْتَابُوا﴾ [الحجرات، ١٥/٤٩] وقال النبيّ ﷺ: «أفضل الأعمال إيمان لا شك فيه».[١]

قال: وقوله: ﴿وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ﴾ فيه إبطال قول المعتزلة؛ لأن الاستعانة لا تصح على قولهم؛ لأن تلك المعونة على أداء ما كلف به[٢] وقد أُعطيَ[٣] العبدُ ذلك إذ على [٢٩أ] قولهم لا يجوز أن يكون مكلفا وقد[٤] بقي شيء مما به أداء ما كلف به[٥] عند الله، وطلب ما أعطي كتمانُ العطية وهو كفران، فيصر كأن الله أمر أن يكفر نعمه ويكتمها ويطلبها منه تعنتا، وظنُّ مثله بالله كفر. ثم لا يخلو من أن يكون عند الله ما يطلب فلم يعط التمام إذًا[٦] أوْ ليس عنده فيكون طلبه استهزاءا به إذ مَن طلب إلى آخَر ما يعلم أنه ليس عنده فهو هازئ به، ولأن الذي يطلب أما أن يكون لِله أن لا يعطيه مع التكليف فيبطل قولهم: إنه لا يجوز أن يكلف وعنده ما به الصلاح في الدين فلا يعطى، أو ليس له أن لا يعطي، فكأنه قال: اللهم لا تَجُرْ، ومن هذا علمه بربه فالإسلام أولى به.[٧]

ثم قوله: ﴿إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ﴾ [فإن قيل:] «وإن أضمر فيه الأمر بالقول وفي أول السورة كذلك، فإن الأول مغايبة وهذا مخاطبة وكذا قوله: ﴿اِهْدِنَا﴾ فكيف جُمِع بينهما»؟ وجوابه أنه[٨] سائغ في كلام العرب وورد في القرآن.

١ تأويلات القرآن للماتريدي، ١٨/١. أنظر للحديث الذي أورده الإمام الماتريدي: سنن النسائي، الإيمان ١، الزكاة ٣٩.
٢ ح – به.
٣ ح: قد أُعْطِيَ.
٤ م: قد.
٥ ح – به.
٦ ح: إذن.
٧ تأويلات القرآن للماتريدي، ٢٠/١.
٨ ح – أنه، صح هامش.

Allah Teâlâ önce "Rableri onlara tertemiz içecek sunar." [el-İnsân 76/21] buyurmuş, ardından da "Muhakkak bu sizin için bir karşılıktır." [el-İnsân 76/22] buyurmuştur. Yine önce "Rabbine yemin olsun ki onları ve şeytanları toplayacağız ve onları hazır bulunduracağız." [Meryem 19/68] demiş, ardından "İçinizden oraya girmeyecek olan yoktur." [Meryem 19/71] buyurmuş, önce "Ve peygamber kendisi ile evlenmek istediği takdirde kendini peygambere hibe eden mümin kadın..." [el-Ahzâb 33/50] demiş ardından "Yalnız sana mahsus olmak üzere..." [el-Ahzâb 33/50] buyurmuştur. Bütün bunlar önce gāib sonra muhatap sîgasının kullanıldığı örneklerdir. Başka âyetlerde de önce muhatap sîgasının sonra da gāib sîgasının kullanıldığı olmuştur. [Örneğin] Hak Teâlâ şöyle demiştir: "Hatta siz gemilerde bulunduğunuz ve o gemiler onları alıp götürdüğü vakit..." [Yûnus 10/22]. Şair Nâbiga şöyle demiştir:

Ey Meyye'nin (Alyâ isimli) yüksek tepedeki diyarı!
Terk edilmiş, üzerinden onca zaman geçmiş

Şair burada muhatap sîgasından gāib sîgasına geçiş yapmıştır. Bir başka şair de gāib sîgasından muhatap sîgasına geçiş yaparak şöyle demiştir:

Vah nefsime vah! Daha gencecik Hâlid (ölmüş)
(Dostum Hâlid!) Yüzünün beyazı çorak toprağa gömülü

Sonra buradaki incelik şudur: Seven kimse söze başladığı zaman önce gāib sîga kullanır, biraz açıldığı zaman muhatap sîga kullanmaya başlar. Kimileri de buradaki muhatap sîgasının başlangıcının "Din gününün mâlikidir." âyeti (âyetteki *mâliki* kelimesini nida olarak değerlendirip *mâlike* şeklinde mansub olarak okuyan kıraate göre) olduğunu söyler. *Rabbi'l-'âlemîn* (âlemlerin Rabbi) ifadesini mansub olarak [*Rabbe'l-'âlemîn* şeklinde] okuyanlar ise hitap sîgasının bu âyetten başladığını söylerler. Bu iki âyetin ikisini de övgü ifadesi kabul edip mansub okuyanlar ise bunları sûrenin başına uygun olarak gāib sîgası sayarlar.

Hz. Peygamber aleyhisselâmın bu sûrenin Allah ile kul arasındaki taksimini bildiren rivayetinde geçen "Bu, benimle kulum arasında iki bölümdür." şeklindeki sözü konusunda İmam Mâtürîdî iki mânaya işaret etmiştir. Bunlardan ilki, bu iki bölümün her birinin Allah ile kul arasında olmasıdır. Buna göre kulluk kuldandır ve Allah içindir, yardım isteme kulun fiilidir ama kulun Allah'tan talebidir.

قال الله تعالى: ﴿وَسَقٰىهُمْ رَبُّهُمْ شَرَابًا طَهُورًا﴾ [الإنسان، ٢١/٧٦] ثم قال: ﴿إِنَّ هٰذَا كَانَ لَكُمْ جَزَآءً﴾ [الإنسان، ٢٢/٧٦] وقال: ﴿فَوَرَبِّكَ لَنَحْشُرَنَّهُمْ وَالشَّيَاطِينَ ثُمَّ لَنُحْضِرَنَّهُمْ﴾ [مريم، ٦٨/١٩] ثم قال: ﴿وَإِنْ مِنْكُمْ إِلَّا وَارِدُهَا﴾ [مريم، ٧١/١٩] وقال: ﴿وَامْرَأَةً مُؤْمِنَةً إِنْ وَهَبَتْ نَفْسَهَا لِلنَّبِيِّ إِنْ أَرَادَ النَّبِيُّ أَنْ يَسْتَنْكِحَهَا﴾ [الأحزاب، ٥٠/٣٣] ثم قال: ﴿خَالِصَةً لَكَ﴾ [الأحزاب، ٥٠/٣٣] وهذه كله مغايبة ثم مخاطبة. وقد وردت المغايبة بعد المخاطبة أيضا، قال تعالى: ﴿حَتّٰى إِذَا كُنْتُمْ فِي الْفُلْكِ وَجَرَيْنَ بِهِمْ﴾ [يونس، ٢٢/١٠] وقال النابغة:[1]

يَا دَارَ مَيَّةَ بِالْعَلْيَاءِ فَالسَّنَدِ أَقْوَتْ وَطَالَ عَلَيْهَا سَالِفُ الْأَبَدِ[2]

رجع في هذا من المخاطبة إلى المغايبة. وقال آخر ورجع من المغايبة إلى المخاطبة: (شعر)[3]

يَا وَيْحَ نَفْسِي كانَ جِدَّةُ خَالِدٍ وَبَيَاضُ وَجْهِكَ لِلتُّرَابِ الْأَعْفَرِ

ثم اللطيفة فيه ههنا أن المحب إذا ابتدأ غايب فإذا انبسط خاطب. ومنهم من جعل ابتداء هذه المخاطبة من قوله: ﴿مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ﴾ على قراءة من نصب الكاف على النداء، ومن قرأ ﴿رَبَّ الْعَالَمِينَ﴾ على النصب جعل الابتداء من ذلك، ومن جعلهما نصبا على المدح وعلى القطع كان على المغابية بناء على افتتاح السورة.

وقوله عليه السلام في خبر القسمة: «هذا بيني وبين عبدي نصفين» أشار الإمام أبو منصور رحمه الله إلى معنيين فيه، أحدهما: [٢٩ب] أن يكون كل واحد منهما بين الله وعبده؛[4] العبادة من العبد وهي لله تعالى، والاستعانة فعل العبد وهي طلبه من الله تعالى.

---

١ هو أبو أمامة زياد بن معاوية الذبيانيّ الغطفانيّ المضري (ت. نحو ١٨ ق هـ/نحو ٦٠٤ م) شاعر جاهلي، من الطبقة الأولى، من اهل الحجاز. كانت تضرب له قبة من جلد أحمر بسوق عكاظ فتقصده الشعراء فتعرض عليه أشعارها، وكان الأعشى وحسان والخنساء ممن يعرض شعره على النابغة، وكان أبو عمرو ابن العلاء يفضله على سائر الشعراء. شعره كثير، جمع بعضه في ديوان صغير. وعاش عمرا طويلا. انظر: نشوة الطرب لابن سعيد الأندلسي، ص ٥٦٢؛ الأعلام للزركلي، ٥٤/٣.

٢ انظر للبيت: ديوانه، ص ١٤؛ الشعر والشعراء لابن قتيبة، ١٦٥/١؛ تهذيب اللغة للأزهري، ٢٧٥/٨؛ المحكم لابن سيده، ٥٠٥/٧؛ خزانة الأدب للبغدادي، ١٢٥/٤.

٣ البيت لأبي كبير عامر بن الْخُلَيْس. أنظر: ديوان الهذليين، ١٠١/٢؛ المستقصى للزمخشري، ٦٧/١. وفيها: يَا لَهْفَ نَفْسِي كانَ جِدَّةُ خَالِدٍ وَبَيَاضُ وَجْهِكَ لِلتُّرَابِ الْأَعْفَرِ.

٤ ر: وبين عبده.

İkincisi ise kulluğun kuldan Allah'a, yardım etmenin ise Allah'tan kula olduğu şeklindedir. Bu, daha açık bir mânadır, çünkü sûrenin geri kalanı için "Bu, kulum içindir, kuluma istediği vardır." buyurmuştur. Hidâyetin faydası kula yönelik olduğu için bunun "kula ait" olduğunu söylemiştir. Aynı durum yardımın faydası için de geçerlidir. Sonra bu taksim besmelenin Fâtiha sûresinden olmadığına delâlet eder, çünkü sûreyi ikiye bölmüş ve tam ortada kalan bu âyeti de ikiye bölmüştür. Öncesinde üç, sonrasında da üç âyet vardır. Ama bu hesap besmeleyi sayamayınca doğru olmaktadır. Böylece bu âyetin yarısı ile birlikte önceki âyetler sûrenin yarısı, âyetin diğer yarısı ile sonraki âyetler de sûrenin diğer yarısı olmaktadır ki sûre yedi âyettir. Yine taksime başlarken besmeleyi saymamış, doğrudan "Kul *el-hamdü lillâh* dediğinde Allah 'Kulum bana hamdetti' der" şeklinde başlamıştır. Bu, Medine ve Basra'nın kurrâ ve fakihlerinin görüşüdür, haberler ve sahâbe rivayetleri de buna delâlet etmektedir.

5. Bizi dosdoğru yola hidâyet eyle! [el-Fâtiha 1/6]

Bu âyetin öncesi ile irtibatı şöyledir: "Yalnız Sana kulluk ederiz." ifadesi kulun kendisinden tevhid inancını ızhar etmesi, "Yalnız Senden yardım dileriz." ifadesi ise Rabbinden yardım talebidir. "Bize hidâyet et." ifadesi ise kulun dininde sebat talep etmesidir ki bu sebat da O'nun kulluğunun ve yardım istemesinin gerçekleşmesidir.

Âyetteki *ihdinâ* (bize hidâyet et) ifadesinin tefsirinde birçok görüş vardır. Birincisi -ki bu, sıhhatinde görüş birliği edilmiş bir görüştür- Hz. Ali ve Übey b. Kâ'b'ın şu görüşüdür: *"İhdinâ* kelimesi, 'Bizi, bu dosdoğru yol üzere sabit kıl!' anlamına gelir." Nitekim kişi zaten yemek yemekte olan bir başkasına "Ye!", okumakta olan birine "Oku!" dediği zaman, "Bu yaptığına devam et, sabit kal!" demiş olur. Bunun bir benzeri Hz. İbrâhim ve Hz. İsmâil "Rabbimiz! Bizi Sana teslim olmuş iki Müslüman eyle." [el-Bakara 2/128] şeklindeki sözleridir ki bu devamlılık ve sebat talebine yönelik bir duadır. Allah Teâlâ bunu müminlere hitaben emretmiş ve "Ey iman edenler! Allah'a ve resulüne iman edin." [en-Nisâ 4/136] buyurmuştur.

İkincisi Mukātil ve Süddî'nin görüşüdür: *İhdinâ* demek, bize yol göster, bizi irşat et demektir ki bu söz, fiil ya da niyet itibariyle bir an olsun sapmamak için dosdoğru yolda her daim rüşd üzere olma talebidir. Benzer şekilde Abdullah b. Abbas da "Bunun mânası, 'Bizi itaatlere irşat et!' şeklindedir." demiştir.

والثاني: أن العبادة من العبد لله والمعونة من الله للعبد، وهذا أظهر؛ لأنه قال في بقية السورة: «هذا لعبدي ولعبدي ما سأل»،[1] لمَّا كان نفع الهداية للعبد جعله[2] للعبد فكذلك نفع المعونة. ثم دلت هذه القسمة على أن التسمية ليست من الفاتحة؛ فإنه جعل السورة نصفين ثم جعل هذه الآية المتوسطة نصفين وقبلها ثلاث آيات بدون التسمية فتصير مع نصف هذه الآية نصف السورة ونصف هذه الآية مع الثلاث الآيات التي بعدها نصف السورة وهي سبع آيأت، ولأنه لم يعد التسمية في تقسيمها بل بدأ بقوله: «فإذا قال العبد الحمد لله قال الله تعالى: حمدني عبدي» وهذا قول قرآء المدينة والبصرة وفقهاء الكوفة، وعلى ذلك دلت الأخبار وأثارالصحابة.

٥- اِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ

وقوله : ﴿اِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ﴾ انتظامه بما قبله أن قوله: ﴿اِيَّاكَ نَعْبُدُ﴾ إظهار التوحيد من نفسه و﴿اِيَّاكَ نَسْتَعِينُ﴾ طلب العون من ربه، وقوله: ﴿اِهْدِنَا﴾ سؤال الثبات على دينه وهو تحقيق عبادته واستعانته.

وفي تفسير الكلمة أقاويل، أحدها وهو المجمع على صحته قول عليّ وأبيّ رضى الله عنهما: «إهدنا أي ثبتنا على هذا الصراط المستقيم». وهذا كما يقال للرجل: «كُلْ» وهو يأكل، واقْرَأْ وهو يقرأ، أي دم على ذلك وأثبت عليه، وهو نظير قول إبراهيم وإسماعيل: ﴿رَبَّنَا وَاجْعَلْنَا مُسْلِمَيْنِ لَكَ﴾ [البقرة، ١٢٨/٢] هو دعاء استدامة واستثبات، وبذلك خاطب الله المؤمنين فقال: ﴿يَا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا اٰمِنُوا بِاللهِ وَرَسُولِهِ﴾ [النساء، ١٣٦/٤].

والثاني: قول مقاتل والسديّ: ﴿اِهْدِنَا﴾ أي أرشدنا، وهو طلب إعطاء الرشد في كل ساعة إلى الطريق المستقيم كيلا يزيغ عنه لحظة فعلاً ولا قولاً ولا نيّةً، وكذا قال ابن عباس رضي الله عنهما: معناه: أرشدنا إلى الطاعات.

١ تأويلات القرآن للماتريدي، ٢٠/١-٢١.
٢ ح: جعلها.

Üçüncüsü bazı müfessirlerin, bu ifadenin "Hidâyete erenlerin hidâyetini artırır." [Muhammed 47/17] âyetinde zikredilen artırmayı talep etmek olduğu şeklindeki görüşleridir. Buna göre bu, yakîn ve nûrdur, yani "Bizi isabetli bir yakîn ve nûr vererek ziyade et ki her gün basiretimiz ve hak din üzere sebat ve kararlılığımız daha da artsın."

Dördüncüsü bazı âlimlerin şu görüşüdür: Mânası, "Bizi muvaffak kıl!" şeklindedir. Allah Teâlâ, "Allah zalimler kavmine hidâyet etmez." [Âl-i İmrân 3/86] buyurmuştur ki burada "hidâyet etmez" ifadesi, "muvaffak kılmaz" mânasındadır. Yine "Bizim uğrumuzda cihat edenleri yollarımıza hidâyet ederiz." [el-Ankebût 29/69] âyetinde de "Yollarımızda sülûka muvaffak kılarız." anlamında kullanılmıştır. Şair [kendisini hapseden Hz. Ömer'e hitaben] şöyle demiştir:

Hakkımda acele etme, mülkün sahibi sana hidâyet etsin
Çünkü her makamın kendine mahsus bir sözü vardır

Beşincisi bazı âlimlerin şu görüşüdür: Mânası, "Bizi cennet yolunda sev ket!" şeklindedir. Allah Teâlâ, "Onları cehennem yoluna (hidâyet) sevk edin." [es-Sâffât 37/23] buyurmuştur ki buradaki "Onları hidâyet edin." ifadesi, sevk edin anlamına gelir. Bu, Arapların, "Atların öncüleri (*hevâdiyy*) geldi." şeklindeki ifadesinde de bu mânada kullanılır. *Hevâdiyyü'l-cibâl*, "dağların sırtları" anlamında; *hâdiyetü'l-icl*, "yaban sürüsünün önünden giden dağ keçisi" anlamındadır. Kelimenin asıl anlamı "uzatmak"tır. Çoğunlukla yol göstermek, delâlet (rehberlik) etmek anlamında kullanılır. Örneğin "*hedâhu kezâ*", "*hedâhu li-kezâ*" ve "*hedâhu ilâ kezâ*" (hem harf-i cersiz hem *li* hem de *ilâ* harfi cerleri ile), "Onu falan şeye yönlendirdi, yol gösterdi." anlamında kullanılır. Bu üç kullanım da Kur'ân'da yer alır: "Bizi dosdoğru yola ilet." [el-Fâtiha 1/5], "Allah dilediğini nûruna iletir." [en-Nûr 24/35], "Allah dilediğini dosdoğru yola iletir." [en-Nûr 24/46]

Delâlet imâle (uzatma) anlamına gelir, *hidâu'l-'arûsi ilâ zevcihâ* "gelinin, eşi ile zifafa girmesi" anlamına gelir. Aynı şekilde *ihdâu'l-hediyyeti ile's-sadîk* "dosta hediye vermek", *ihdâu'l-hedyi ile'l-harem* "kurbanlık hayvanı hareme doğru sevk etmek", *tehâdâ el-kavmü fi'l-meşyi* "Topluluk birbirlerine dayanarak yürüyor.", *Harace fülân*^{ün} *yuhâdâ beyne isneyn* "Filanca iki kişi arasında (hastalığı nedeniyle onlara tutunarak) çıktı." gibi kullanımlar bu kabildendir. *el-Hâdî* "boyun" anlamına gelir ki *el-'asâ* ve *es-sâbık* kelimeleri de böyledir.

والثالث: قول بعض المفسرين أنه طلب الزيادة المذكورة في قوله: ﴿وَالَّذِينَ اهْتَدَوْا زَادَهُمْ هُدًى﴾ [محمد، ١٧/٤٧] وهو اليقين والنور أي زدنا اليقين الصائب والنور الثاقب حتى نزداد كل يوم استبصارا وعلى الدين الحق ثباتاً وقراراً.

و الرابع: قول بعضهم: معناه وفقنا، قال الله تعالى: ﴿وَاللهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ﴾ [آل عمران، ٨٦/٣] [٣٠أ] أي لايوفقهم، وقال: ﴿وَالَّذِينَ جَاهَدُوا فِينَا لَنَهْدِيَنَّهُمْ سُبُلَنَا﴾ [العنكبوت، ٦٩/٢٩] أي لنوفقنهم لسلوك سبلنا، وقال الشاعر:[١]

فَلاَ تُعَجِّلْنِي هداكَ المليكُ فإنَّ لكلِّ مقامٍ مقالاً

و الخامس: قول بعضهم: معناه: قَدِّمْنَا في طريق الجنة، قال تعالى: ﴿فَاهْدُوهُمْ إِلَى صِرَاطِ الْجَحِيمِ﴾ [الصافات، ٢٣/٣٧] أي قدموهم وهو من قولهم: «أقبلت هوادي الخيل» أي متقدماتها، وهوادي الجبال وجوهها وأعناقها، وهادية الإجل العنز المتقدمة عليها،[٢] وأصل الكلمة الإمالة، وأغلب استمعالها في الإرشاد والدلالة، يقال: «هداه كذا ولكذا[٣] وإلى كذا» وثلاثتها في القرآن: ﴿اِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ﴾ [الفاتحة، ٥/١]، ﴿يَهْدِي اللهُ لِنُورِهِ﴾ [النور، ٣٥/٢٤]، ﴿وَاللهُ يَهْدِي مَنْ يَشَاءُ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ﴾ [النور، ٤٦/٢٤].

والدلالة إمالة، وهداء العروس إلى زوجها وهو زفافها كذلك، وإهداء الهدية إلى الصديق كذلك، واهداء الهَدْي إلى الحرم كذلك، و»تهادى القوم في المشي» إذا تمايلوا، و»خرج فلان يهادى بين اثنين» من ذلك، والهادي العنق، والعصاء والسابق أيضا[٤] من ذلك.[٥]

١ البيت للحُطَيْئَة وهو من القصيدة التي يخاطب بها عمر بن الخطاب رضي الله عنه لمَّا حبسه، فاستعطف عمر رضي الله عنه بشعره فأطلقه. انظر: ديوانه، ص ١٠٩؛ الكامل للمبرد، ١٤٨/٢؛ الزاهر للأنباري، ١١٤/١؛ الأغاني للأصبهاني، ١٢١/٢. وفيها ورد: تَحَنَّنْ عليَّ هداكَ المليكُ ... فإنَّ لكلِّ مقامٍ مقالاً.

٢ ح: عليه.

٣ ر: وكذا.

٤ ر – أيضا.

٥ ر + أيضا.

Kur'ân'da kullanılan "hidâyet (*el-hüdâ*)" kelimesinin anlamlarının ondan fazla olduğu zikredilmişse de bunlardan hâsıl olan asıl mânalar ikidir. Birincisi "Semûd'a gelince, biz onlara hidâyet ettik." [Fussilet 41/17] âyetinde olduğu üzere beyân, ikincisi ise "Dilediğine hidâyet eder." [en-Nûr 24/46] âyetinde olduğu üzere kulda hidâyet bulma fiilinin yaratılması anlamıdır. Üçüncü bir anlama daha gelebilir ki o da hidâyette sabit kılma anlamıdır, bu da ikinci anlamın aynısıdır, çünkü o anlamda sözü edilen hidâyetin yenilenmesidir. Buna göre âyetteki "Bize hidâyet et." ifadesi beyân talebi değildir, çünkü beyân daha önce gelmiştir. Hidâyetin ilk kez yaratılmasının talebi de değildir, çünkü [bu sözü müminler söyleyeceği için] daha önce Allah bunu zaten vermiştir, fakat bu sebat talebidir ki bu da hidâyetin an be an yenilenmesidir.

Kur'ân'da "hidâyet (*el-hüdâ*)" kelimesinin kullanımları ise şöyledir: 1. Hidâyet kelimesi beyân anlamında kullanılmıştır. 2. Hidâyet bulma fiilinin yaratılması anlamında kullanılmıştır. Nitekim bu ikisine dair âyetleri daha önce vermiş idik. 3. Sabit kılma anlamında kullanılmıştır: "Bizi dosdoğru yola hidâyet et." [el-Fâtiha 1/5] 4. Davet anlamında kullanılmıştır: "Her kavmin bir hidâyetçisi vardır." [er-Ra'd 13/7] 5. Delâlet anlamında kullanılmıştır: "Umulur ki Rabbim beni doğru yola hidâyet eder." [el-Kasas 28/22] 6. Islah anlamında kullanılmıştır: "Elbette Allah, hainlerin tuzağını hidâyete erdirmez." [Yûsuf 12/52] 7. İlham anlamında kullanılmıştır: "Takdir eden ve hidâyet eden..." [el-A'lâ 87/3] Yani erkek ve kadını yaratan ve onların birbirlerine nasıl yaklaşacaklarını kendilerine ilham eden. 8. Din anlamında kullanılmıştır: "De ki: Asıl hidâyet Allah'ın hidâyetidir." [el-Bakara 2/120] 9. Yakîn anlamında kullanılmıştır: "Ve biz onların hidâyetini artırdık." [el-Kehf 18/13] 10. Tevhid anlamında kullanılmıştır: "Biz mi sizi hidâyetten alıkoyduk?" [es-Sebe' 34/32] 11. Kitaplar ve resuller anlamında kullanılmıştır: "Benden size bir hidâyet geldiğinde ise…" [el-Bakara 2/38]. 12. Hususi olarak Hz. Peygamber aleyhisselâmın durumu anlamında kullanılmıştır: "İndirmiş olduğumuz apaçık delilleri ve hidâyeti gizliyorlar." [el-Bakara 2/159] 13. Hususi olarak Kur'ân anlamında kullanılmıştır: "Ki onlara Rablerinden hidâyet gelmiş idi." [en-Necm 53/23]. 14. Hususi olarak Tevrat anlamında kullanılmıştır: "Biz Mûsâ'ya Kitab'ı verdik ve onu hidâyet kıldık." [el-İsrâ 17/2], "Biz Mûsâ'ya hidâyeti vermiştik." [el-Mü'min 40/53].

والهُدى المذكور في القرآن وإن ذُكرت وجوهها[1] زائدة على العشرة فحاصله شيئان، أحدهما: البيان كما في قوله: ﴿وَاَمَّا ثَمُودُ فَهَدَيْنَاهُمْ﴾ [فصلت، ١٧/٤١] والثاني: خلق فعل الاهتداء في العبد كما في قوله: ﴿يَهْدِى مَنْ يَشَآءُ﴾ [النور، ٤٦/٢٤] وقد يجئ ثالث وهو الإثبات على الاهتداء وهو عين الثاني؛ لأنه يجدده فيه، فعلى هذا قوله: ﴿اِهْدِنَا﴾ ليس هو سؤال البيان؛ فإنه سابق ولا ابتداء الإيجاد؛ فإنه قد أعطاه، و لكنه سؤال التثبيت وهو تجديده فيه ساعة بعد ساعة.

فأما وجوهها[2] المذكورة في القرآن: قفد ذكر للبيان، وذكر لخلق فعل الاهتداء وقد تلونا الآيتين، وللتثبيت:[3] ﴿اِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ﴾ [الفاتحة، ٥/١]، وللدعوة: ﴿وَلِكُلِّ قَوْمٍ هَادٍ﴾ [الرعدة، ٧/١٣]، وللدلالة: ﴿عَسٰى رَبِّى اَنْ يَهْدِيَنِى سَوَآءَ السَّبِيلِ﴾ [القصص، ٢٢/٢٨]، وللإصلاح: ﴿وَاَنَّ اللّٰهَ لَا يَهْدِى كَيْدَ الْخَآئِنِينَ﴾ [يوسف، ٥٢/١٢]، وللإلهام: ﴿وَالَّذِى قَدَّرَ فَهَدٰى﴾ [الأعلى، ٣/٨٧] أي خلق الذكر والأنثى فألهمهما كيف يأتيها وتأتيه، وللدين: ﴿اِنَّ هُدَى اللّٰهِ هُوَ الْهُدٰى﴾ [البقرة، ١٢٠/٢]، ولليقين: ﴿وَزِدْنَاهُمْ هُدًى﴾ [الكهف، ١٣/١٨]، وللتوحيد: ﴿اَنَحْنُ صَدَدْنَاكُمْ عَنِ الْهُدٰى﴾ [السبأ، ٣٢/٣٤]، وللرسل والكتب: ﴿فَاِمَّا يَأْتِيَنَّكُمْ مِنِّى هُدًى﴾ [البقرة، ٣٨/٢]، ولأمر محمد عليه السلام خاصة: [٣٠ب] ﴿يَكْتُمُونَ مَآ اَنْزَلْنَا مِنَ الْبَيِّنَاتِ وَالْهُدٰى﴾ [البقرة، ١٥٩/٢]، وللقرآن خاصة: ﴿وَلَقَدْ جَآءَهُمْ مِنْ رَبِّهِمُ الْهُدٰى﴾ [النجم، ٢٣/٥٣]، وللتّوراة خاصة: ﴿وَاٰتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ وَجَعَلْنَاهُ هُدًى﴾ [الإسراء، ٢/١٧]، ﴿وَلَقَدْ اٰتَيْنَا مُوسَى الْهُدٰى﴾ [المؤمن، ٥٣/٤٠].

١ ح: وجوهه.
٢ ح: وجوهه.
٣ ر: وللتأنيث.

Hidâyet bulma fiili de Kur'ân'da birçok anlamda kullanılmıştır. 1. Dünyada yol bulma anlamında kullanılmıştır: "Ve onlar yıldızlarla yol bulurlar." [en-Nahl 16/16]. 2. İstircâ' [yani Allah'tan geldik, yine O'na döneceğiz demek] anlamında kullanılmıştır: "İşte onlar hidâyete ermiş olanlardır." [el-Bakara 2/157]. 3. Geçmiştekilerin yolunu izleme anlamında kullanılmıştır: "Ve biz onların izinden yola devam edenleriz." [ez-Zuhruf 43/22]. 4. Sünnet ve cemâat mezhebini takip etme anlamında kullanılmıştır: "Elbette ben tövbe eden, iman edip sâlih amel işleyen, sonra da hidâyet bulan kimse için çok bağışlayıcıyım." [Tâhâ 20/82]

Tahkik ehli olan Kuşeyrî'nin "Bize hidâyet et." âyeti ile ilgili oldukça anlamlı ifadeleri vardır. Kendisi şöyle der:

> "Bize hidâyet et." yani bizi Sana meylettir, yönelişimizi Sana doğru kıl. Sana yol gösteren delilimiz olan, Sana ulaşan yolumuzu kolaylaştır. Sırlarımızı ağyârı [yani Sen'den gayrısını] müşahede etmekten kesip ayır, kalplerimizi nûr parıltıları ile aydınlat. Kastımızı izlerin kirinden arıtıp sadece Sana doğru kıl. Bizi istidlal makamından yakınlık ve vuslat makamına yücelt. Bize mükâşefe buyuracağın cemâl ve celâl müşahedesi ile bizleri emsâl ve eşkâlde sükûn bulmaktan uzaklaştır. Hâllerimizin karanlıklarını bizden gider ki Senin kutsiyetinin nûrları ile aydınlanalım, çabamızın gölgesini üzerimizden kaldır ki Senin cömertliğinin yıldızları ile basiret sahibi olalım. Bizi vesveselerden, havatırdan, akla gelen düşüncelerden, desiselerden muhafaza buyur ki başarısızlık, zayıflık, tabiat, âdet, tembellik, irade zafiyeti, mal tamahı ya da ziyade talebi gibi âfetler bizi sürüklemesin.[1]

İmam Mâtürîdî şöyle demiştir: -Allah gönüllerini daraltsın- Mu'tezile "Hidâyetten murat beyândır." der, çünkü onlar hidâyet bulma fiilinin Allah tarafından yaratıldığını düşünmezler. Eğer onların dediği gibi olsaydı o zaman onlarla gazaba uğrayanlar ve sapmışlar bu konuda eşit durumda olurlardı, çünkü Allah herkese beyânda bulunmuştur.[2]

Ayrıca hidâyet kelimesinde birtakım ilâve anlamlar da söz konusudur. Bunlardan biri şöyledir: Allah Teâlâ kullarının ihtiyaçlarını önemsediği için onlara bu şekilde talepte bulunmalarını emretmiştir. Nitekim O, nebîlerin ve velîlerin kendisinden talepte bulunduğu zâttır. Hz. Yûsuf şöyle demiştir:

1 Kuşeyrî, *Letâifü'l-İşârât*, 1: 13.
2 Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 1: 21.

وذكر الإهتداء لوجوه: لمعرفة طرق الدنيا: ﴿وَبِالنَّجْمِ هُمْ يَهْتَدُونَ﴾ [النحل، ١٦/١٦]، وللاسترجاع: ﴿وَأُولَٰئِكَ هُمُ الْمُهْتَدُونَ﴾ [البقرة، ١٥٧/٢]، وللاستنان بسنن الماضين: ﴿وَإِنَّا عَلَىٰ آثَارِهِمْ مُهْتَدُونَ﴾ [الزخرف، ٢٢/٤٣]، ولسلوك مذهب السنة والجماعة: ﴿وَإِنِّي لَغَفَّارٌ لِمَنْ تَابَ وَآمَنَ وَعَمِلَ صَالِحًا ثُمَّ اهْتَدَىٰ﴾ [طه، ٨٢/٢٠].

٥ ولبعض أهل التحقيق في قوله: ﴿اِهْدِنَا﴾ كلمات مليحة وهو الإمام القشيري قال:

> اهدنا أي مل بنا إليك، واجعل إقبالنا عليك، كن عليك دليلنا، ويسر إليك سبيلنا، اقطع أسرارنا عن شهود الأغيار ولوّح في قلوبنا طوالع الأنوار وأفرد قصودنا إليك عن دنس الآثار ورَقِّنا عن منازل الاستدلال إلى ساحات القرب والوصال، حلّ بيننا وبين مساكنة
> ١٠ الأمثال والأشكال بما تكاشفنا به من شهود الجمال والجلال، أزِل عنا ظلمات أحوالنا لنستضيء بأنوار قدسك، وارفع عنا ظل جهدنا لنستبصر بنجوم جودك، احفظنا عن النزغات والوسواس والخطرات والهواجس كيلا تستهوينا آفة[١] من فشل أو هوادة أو طبع أو عادة أو كسل أو ضعف إرادة أو طمع مال واستزادة.[٢]

١٥ وقال الإمام أبو منصور رحمه الله: «قالت المعتزلة زحمهم الله: المراد من الهداية هنا البيان، فإنهم لا يرون من الله تعالى خلق فعل الاهتداء، ولو كان كما قالوا فهم والمغضوب عليهم والضالون في ذلك سواء؛ لانه قد بين للكل».[٣]

ثم في هذه الكلمة فوائد» منها: أن الله أمر عباده بهذا السؤال؛ لأنه[٤] أهم حوائجهم وهو الذي سأله الأنبياء والأولياء، قال يوسف عليه السلام:

---

١ ر + الجبن.
٢ ر: أواستزادة | لطائف الإشارات للقشيري، ١٣/١.
٣ تأويلات القرآن للماتريدي، ٢١/١.
٤ ر: لأنهم.

"Benim canımı Müslüman olarak al." [Yûsuf 12/101] Hz. Mûsâ'ya iman eden sihirbazlar şöyle demiştir: "Bizim canımızı Müslümanlar olarak al." [el-A'râf 7/126] Sahâbe-i kirâm şöyle demiştir: "Bizim canımızı iyilerle birlikte al." [Âl-i İmrân 3/193]. Kul hâlinin zâhirine güvenmemelidir, çünkü işin sonu değişebilir. İblis'ten, Bersîsâ'dan, Bel'am'dan ve Sa'lebe'den ibret al!

Bir başka ilâve mâna şudur: Allah Teâlâ nasıl dua edileceğini öğretmiştir ki bu, önce senâ ile duaya başlamak şeklindedir. Hz. Peygamber aleyhisselâm da, "Kim senâda bulunmadan önce duaya başlarsa, kendisine icâbet edilmemeye müstahaktır." buyurmuştur.

Bir başka ilâve mâna şudur: Allah Teâlâ bu duayı yapmayı emretmiştir, eğer icâbet etmeyi murat etmiş olmasaydı bu emri vermezdi. Nitekim daha önce naklettiğimiz rivayette geçen "Bu, kulum içindir, kuluma istediği vardır." şeklindeki hadîs-i şerifte bu icâbeti tahakkuk ettirmiştir. Bu, ilâhî rahmetin ispatı, muhabbetin gerçekliğinin delilidir. Rivayette "Namaz kılan, Rabbi ile münacattadır."[1] denilmektedir ki rivayetin bu konu ile ilgili olduğu söylenmiştir. Bunun bir münacat olduğunun ortaya konulması muhabbetin, yakınlığın ve hususiyetin ispatıdır, çünkü ancak muhabbet ehlinin münacatı olur, ancak yakınlık elde edildikten sonra ve ancak hususiyet ortaya çıktıktan sonra münacat olur.

Bir başka ilâve mâna şudur: Çoğul formundaki "Bize hidâyet et." ifadesini okuyan mümin hem kendisini hem de bütün Müslümanları kasteder ki bu da kendisi için şefaat mahallinin ispatıdır. Nitekim namazın sonunda da "Mümin erkek ve mümin kadınları bağışla!" diye dua eder, bağışlanma talebi konusunda onlara şefaatçi olur ve "Bize dünyada da âhirette de iyilik ver." [el-Bakara 2/201] şeklinde dua ederek dünya ve âhiret maslahatları konusunda onlara şefaatçi olur. Kıyamda iken "Bize hidâyet et." diye dua eder ki bu hem kendisi için hem de bütün müminler için iman ve mârifet üzere sebat talebidir. Bu da şefaatin en büyüğüdür. Her bir müminin bütün iman ehline şefaati sabit olduğuna göre, Hz. Peygamber aleyhisselâmın isyankâr/günahkâr kimseler hakkındaki şefaati hakkında zannın ne olabilir?

1 Buhârî, "Mevâkîtu's-salât", 8.

﴿تَوَفَّنِى مُسْلِمًا﴾ [يوسف، ١٠١/١٢]، وقال سحرة فرعون: ﴿وَتَوَفَّنَا مُسْلِمِينَ﴾ [الأعراف، ١٢٦/٧]، وقالت الصحابة: ﴿وَتَوَفَّنَا مَعَ الْأَبْرَارِ﴾ [آل عمران، ١٩٣/٣] وما ينبغي أن تعتمد[١] على ظاهر الحال؛ فقد يتغير في المآل، واعتبر بإبليس وبرصيصا وبَلْعَمْ وثعلبة.

ومنها: أنه علّم كيفية الدعاء وهي البداية بالثناء، وقد قال عليه السلام: «من بدأ بالدعاء قبل الثناء قَمِنٌ أن لا يُستجاب له».[٢]

ومنها: أنه أمر بهذا الدعاء ولو لم يرد الإجابة [٣١ا] لما أمر به وقد حقق ذلك فيما روينا: «هذا لعبدي ولعبدي ما سأل»، وهذا إثبات[٣] المباسطة، وهو دليل حقيقة المحبة، وما رُوي أن «المصلي يناجي ربه»[٤] فقد قيل: هو في هذا، وفي إثبات هذه المناجات إثبات المحبة والقربة والخصوصية فلا مناجاة إلا من أهل المحبة وإلا بعد نيل القربة و إلا عند ظهور الخصوصية.

ومنها: أن قوله: ﴿اِهْدِنَا﴾ على الجمع يكون لنفسه ولعامة المسلمين وهو إثبات محل الشفاعة له، ويقول في آخر الصلاة:[٥] اغفر للمؤمنين والمؤمنات، فيشفع لهم في طلب المغفرة، ويقول: ﴿اٰتِنَا فِى الدُّنْيَا حَسَنَةً وَفِى الْاٰخِرَةِ حَسَنَةً﴾ [البقرة، ٢٠١/٢] فيشفع لهم في سؤال مصالح الدنيا والآخرة، وفي القيام[٦] يقول: ﴿اِهْدِنَا﴾ وهو سؤال لنفسه ولهم الثبات على الإيمان والمعرفة وأنه أعظم الشفاعة، ولما[٧] ثبتت الشفاعة لكل مؤمن في حق كل أهل الإيمان فما ظنك بشفاعة النبيّ عليه السلام في حق أهل العصيان.

---

١ ح ر: يُعتمد.
٢ أخرج ابن أبي شيبة في مصنفه: «إذا بدأ الرجل بالثناء قبل الدعاء فقد وجب، وإذا بدأ بالدعاء قبل الثناء كان على رجاء». انظر: مصنف ابن أبي شيبة، ٢٢/٦.
٣ ح: لإثبات.
٤ موطأ مالك، الصلاة ٢٩؛ صحيح البخاري، مواقيت الصلاة ٨.
٥ ر + اللهم.
٦ ح: القيامة.
٧ ح: فلما.

es-Sırât (yol) kelimesini Nâfi‘, Iraklılar ve çoğunluk *sâd* harfi ile okumuş, Abdullah b. Abbas ise *sîn* harfi ile okumuştur. Bazı kıraat imamları da böyle okumuştur. Hamza b. ez-Zeyyât biraz işmâm ile *ze* harfine yakınlaştırarak okumuştur. *Sâd* harfi ile okunuş Kureyş lehçesidir, *sîn* ile okunuş Benî Kays lehçesidir, *ze* harfi ile okunuş ise Benî Uzre lehçesidir.

es-Sırât “yol” anlamına gelir. Bir görüşe göre bu, “düz yol” anlamındadır. Bir başka görüşe göre “apaçık yol” anlamındadır. Bir diğer görüşe göre kelime Rumca’dır.

Ancak Ebû Ubeyde şöyle demiştir: “Kur’ân’da Arapça olmayan bir kelime yoktur.”[1]

Bazıları şöyle demiştir: Araplar bu kelimeyi dillerine dâhil edip konuştukları zaman artık Arapçalaşmıştır.

Bazıları şöyle demiştir: Bu kelime *el-istirât* kökünden gelir ki bu da “yutmak” anlamındadır. Yola bu ismin verilmesi, kendisini takip edenleri çekip içine almasındandır.

Bazıları şöyle demiştir: *el-Musterat* kelimesi yiyeceğin geçtiği yol anlamına gelir. Yol ise canlıların geçtiği yere denilir. *Sîn* harfi, *tı* harfine uyum sağlamak için *sâd* harfine dönüşmüştür. Bu şekilde zayıf olan, kuvvetli ile birleşerek kuvvet kazanır.

Burada sırat kelimesi ile neyin kast edildiği konusunda ihtilâf edilmiştir. Abdullah b. Abbas, Câbir, İbnü’l-Hanefiyye, Dahhâk, Mukātil ve İbn Cüreyc, “Bu, İslâm’dır.” demişlerdir. Nitekim Allah Teâlâ İblis’ten haber verirken ondan naklederek “Onlar için Senin dosdoğru yolunun üzerine oturacağım.” [el-A‘râf 7/16], yani “Onları Senin dininden saptıracağım.” demiştir. Yine Allah Teâlâ peygamberi Hz. Muhammed aleyhisselâma, “Muhakkak sen onları dosdoğru yola davet ediyorsun.” [el-Mü’minûn 23/73] buyurmuştur.

Hz. Ali ve İbn Mes‘ûd, “Sırat, Allah’ın kitabıdır.” demişlerdir. Allah Teâlâ “Sana vahyedilene sımsıkı sarıl, muhakkak sen dosdoğru yol üzeresin.” [ez-Zuhruf 43/43] buyurmuştur.

---

1 Ebû Ubeyde, *Mecâzü’l-Kur’ân*, 1: 17.

وقوله: ﴿الصِّرَاطَ﴾ فقد قرأ نافع[1] وأهل العراق والعامة بالصاد، وقرأ ابن عباس بالسين، وبه قرأ بعض القراء[2] وحمزة[3] فأشَمَّها الزاي قليلا. فالصاد لغة قريش، والسين لغة بني قيس، والزاي لغة بني عذرة.

والصراط هو السبيل، وقيل: الطريق السويّ. وقيل: هو الطريق الواضح. وقيل: هو لغة الروم.

وقال أبو عبيدة: «ليس في القرآن غير العربية».[4]

وقيل: لمّا تكلمت العرب به صارت عربية أيضا.

وقيل: هو من الإسترواط، وهو الابتلاع سمي بذلك؛ لأنه يبتلع سالكيه.

وقيل: إن المسترط ممرّ الطعام والطريق ممرّ الأنام، وصارت السين صادا لمطابقة الطاء، وكذا الضعيف يقوى باتصاله بالأقوياء.

واختلف في المراد به ههنا، قال ابن عباس وجابر وابن الحنفية والضحاك ومقاتل وابن جريج: هو الإسلام، قال الله تعالى خبرا عن إبليس: ﴿لَاَقْعُدَنَّ لَهُمْ صِرَاطَكَ الْمُسْتَقِيمَۙ﴾ [الأعراف، ١٦/٧] أي لأضلنهم عن دينك، وقال لنبيه محمد عليه السلام: ﴿وَاِنَّكَ لَتَدْعُوهُمْ اِلٰى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ﴾ [المؤمنون، ٧٣/٢٣].

وقال عليّ وابن مسعود: هو كتاب الله تعالى، قال الله تعالى: ﴿فَاسْتَمْسِكْ بِالَّذِىٓ اُوحِىَ اِلَيْكَۚ اِنَّكَ عَلٰى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ﴾ [الزخرف، ٤٣/٤٣].

---

١ هو نافع بن عبد الرحمن بن أبي نعيم الليثيّ (ت. ١٦٩ هـ/٧٨٥ م) أحد القراء السبعة المشهورين، أصله من أصبهان، اشتهر في المدينة وانتهت إليه رياسة القراءة فيها، وأقرأ الناس نيفا وسبعين سنة، وتوفي بها. انظر: وفيات الأعيان لابن خلكان، ٣٦٨/٥؛ غاية النهاية لابن الجزري، ٢٨٨/٢؛ الأعلام للزركلي، ٥/٨.

٢ ر: ابن كثير.

٣ هو حمزة بن حبيب بن عمارة بن إسماعيل، التيمي، الزيات (ت. ١٥٦ هـ/٧٧٣ م) أحد القراء السبعة، أدرك الصحابة فيحتمل أن يكون رأى بعضهم، وكان من موالي التيم فنسب إليهم، توفي بحلوان، كان عالما بالقراءات، انعقد الإجماع على تلقي قراءته بالقبول. انظر: وفيات الأعيان لابن خلكان، ٢١٦/٢؛ غاية النهاية لابن الجزري، ٢٣٨/١؛ الأعلام للزركلي، ٢٧٧/٢.

٤ مجاز القرآن لأبي عبيدة، ١٧/١.

Hasan-ı Basrî ve Ebü'l-Âliye er-Riyâhî, "Sırat, Hz. Peygamber aleyhisselâm ve iki dostu Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in yoludur." demişlerdir. Allah Teâlâ Hz. Peygamber aleyhisselâm hakkında, "Seni dosdoğru yola hidâyet edecektir." [el-Feth 48/2], sahâbe hakkında "Allah müminlerden razı olmuştur. Kalplerinde olanı bilmiş, onlara güven duygusu vermiş ve onları pek yakın bir fetihle ödüllendirmiştir." [el-Feth 48/18] buyurmuştur. O, "Allah sizi doğru yola ulaştırsın." [el-Feth 48/20] buyurmuştur.

Bekir b. Abdullah el-Müzenî'nin şöyle dediği nakledilir: Rüyamda Hz. Peygamber aleyhisselâmı gördüm ve kendisine sırât-ı müstakîmin ne olduğunu sordum, o da bana, "Benim ve benden sonra râşid halifelerimin sünnetidir." buyurdu.

Ebû Süleymân ed-Dârânî şöyle demiştir: Sırat, Allah Teâlâ'nın bir önceki âyette "Yalnız Sana kulluk ederiz." âyetinde ifade ettiği kulluk yoludur. Allah Teâlâ "O'na kulluk edin, işte bu dosdoğru yoldur." [Âl-i İmrân 3/51] buyurmuştur.

Süddî şöyle demiştir: Sırat, cennet yoludur. Yol ikidir: Biri cehennem yoludur. Hak Teâlâ şöyle buyurmuştur: "Onları cehennem yoluna sevk edin." [es-Sâffât 37/23] Diğeri cennet yoludur. Hak Teâlâ şöyle buyurmuştur: "Bizi dosdoğru yola hidâyet et." [el-Fâtiha 1/5]

Dinin sırat olarak isimlendirilmesinin sebebi şudur: Bir hedefi veya maksadı olan kimse ona ancak yol kat ederek, doğru bir yola girerek ulaşabilir. Allah Teâlâ mekândan münezzehtir, ancak talep eden kul mekân sahibidir, bu yüzden vuslata ve maksada nâil olması için mesafeleri kat etmesi, âfetlere maruz kalması, korkulan şeylere tahammül etmesi kaçınılmazdır.

Büyük zâtlardan birine, "Allah'a giden yol nedir?" diye sorulmuş, o da, "İki devir yapar, sonra ulaşırsın. Bir devir yapar dünyayı ardına atarsın, ikinci bir devir daha yapar ve ukbâyı (âhireti) ardına atarsın, işte o zaman ulaşmış olursun." demiştir.

el-Müstakîm kelimesi "düz, dosdoğru" anlamına gelir. *Ekāmehû, fe's-tekāme* "Onu doğrulttu, o da doğruldu." denilir. Aynı formda, *evse'ahu, fe'stevse'a*, "Ona genişlik sağladı, o da genişliğe ulaştı."; *erhâhu, fe'sterhâ* "Ona rahatlık sağladı, o da rahat erdi." denilir. Harf-i cersiz kullanım üç bâbdan gelir: *İnfi'âl* (örnek: *el-inkitâ'*), *ifti'âl* (örnek: *el-ihtilât*) ve *istif'âl* (örnek: *el-istirsâl*).

وقال الحسن البصريّ وأبو العالية الرياحيّ: هو طريق النبيّ عليه السلام وصاحبيه أبي بكر وعمر ﷺ، قال الله تعالى فى حق النبيّ عليه السلام: ﴿وَيَهْدِيَكَ صِرَاطًا مُسْتَقِيمًا﴾ [الفتح، ٢/٤٨] وقال فى حق أصحابه: [٣١ب] ﴿لَقَدْ رَضِيَ اللهُ عَنِ الْمُؤْمِنِينَ﴾ [الفتح، ١٨/٤٨] إلى قوله: ﴿وَيَهْدِيَكُمْ صِرَاطًا مُسْتَقِيمًا﴾ [الفتح، ٢٠/٤٨].

وعن بكر بن عبد الله المزنيّ قال: رأيت النبيّ ﷺ في المنام فسألته عن الصراط المستقيم فقال: «سنتي وسنة الخلفاء الراشدين بعدي».[١]

وقال أبو سليمان الدارانيّ:[٢] هو طريق العبودية التي ذكرها قبله ﴿إِيَّاكَ نَعْبُدُ﴾ [الفاتحة، ٤/١]، قال الله تعالى: ﴿فَاعْبُدُوهُ هٰذَا صِرَاطٌ مُسْتَقِيمٌ﴾ [آل عمران، ٥١/٣].

وقال السديّ: هو طريق الجنة؛ فالطريق طريقان: طريق الجحيم، قال الله تعالى: ﴿فَاهْدُوهُمْ إِلٰى صِرَاطِ الْجَحِيمِ﴾ [الصافات، ٢٣/٣٧]، وطريق الحنة، قال: ﴿اِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ﴾ [الفاتحة، ٥/١].

ثم إنما سمي الدين صراطا؛ لأن من كان له مقصود أو مقصد فإنما يصل إليه بعد قطع الطريق وسلوك سواء السبيل، والله تعالى متعال عن الأمكنة لكن العبد الطالب صاحب المكان فلا بد له من قطع المسافات ومس الآفات وتحمل المخافات ليكرم بالوصول[٣] والموافاة.

وقيل لبعض الكبراء: ما الطريق إلى الله تعالى؟ فقال: عطفتين وقد وصلت، تدور مرة فتنبذ الدنيا وراء ظهرك وتدور ثانية فتنبذ العقبى وراء ظهرك وقد وصلت.

وقوله: ﴿الْمُسْتَقِيمَ﴾ أي المستوي، يقال: «أقامه، فاستقام» كما يقال: «أوسعه،[٤] فاستوسع» و»أرخاه فاسترخى»، واللازم يجيء من ثلاثة أبواب، من الانفعال كالانقطاع، ومن الافتعال كالاختلاط، ومن الاستفعال كالاسترسال.

١ ر: من بعدي.
٢ هو أبو سليمان عبد الرحمن بن أحمد بن عطية العنسيّ المذحجيّ الدارانيّ (ت. ٢١٥ هـ/٨٣٠ م) أحد رجال الطريقة، كان من جلة السادات وأرباب الجد في المجاهدات، من أهل داريّا (بغوطة دمشق) رحل إلى بغداد وأقام بها مدة، ثم عاد إلى الشام وتوفي في بلده. انظر: وفيات الأعيان لابن خلكان، ١٣١/٣؛ الأعلام للزركلي، ٢٩٣/٣.
٣ ر: بالوصال.
٤ ر – أوسعه.

Yolun müstakim sıfatı ile nitelenmesi iki anlama gelir. Birincisi, yolun kendisinin düzgün olması, eğriliğinin bulunmaması, ikincisi ise o yola girenin dosdoğru ilerlemesi anlamınadır. Örneğin Hak Teâlâ "Gündüzü gösterici kıldık." [Yûnus 10/67] buyurmuştur ki buradaki "gösterici" ifadesi, "içerisinde görülen" anlamındadır. Benzer şekilde "Akan nehir" ifadesi, "içinde suyun aktığı nehir" anlamına gelir. Kur'ân'da bunun benzeri ifade, "İş sıkılaştığı, kararlaştığı zaman..." [Muhammed 47/21] âyetidir, burada "Onlar işte kararlı hâle geldikleri zaman..." anlamına gelir. Yine "Onların ticareti kâr etmemiştir." [el-Bakara 2/16] ifadesi, "Onlar bu ticarette kâr etmemişlerdir." anlamına gelir. Aynı durum "Dediler ki: O zaman bu, hüsrana uğrayan bir dönüştür." [en-Nâziât 79/12] âyetinde de söz konusudur.

Müfessirlerden biri şöyle demiştir: Sırât-ı müstakîm, kendisine giren yolcuyu hataya meylettirmeyen, dümdüz yoldur. Bazıları şöyle demiştir: Sırât-ı müstakîm, yolcusunu cennete götüren yoldur.

İmam Mâtürîdî şöyle demiştir: Sırât-ı müstakîm, kāim, yani delillerle sabit, hiçbir şey ile ortadan kalmayan, kanıtları hiçbir tuzak ile yok edilemeyen yoldur.[1]

Kuşeyrî şöyle demiştir: "Sırât-ı müstakîm, kitap ve sünnetten delili bulunan ve kendisine bid'atin sirayet etmediği yoldur." Yine şöyle demiştir: "O, ümmetin selefinin kendisi ile yükseldiği, ibret delillerinin doğruluğunu dile getirdiği yoldur." Yine şöyle demiştir: "O, sıhhatine tevhid delillerinin şahitlik, tahkik şahitlerinin tembih ettiği yoldur."[2]

{Necmeddin Nesefî der ki:} Ben de şöyle derim: Sırât-ı müstakîm, üzerinde belirsizlik karanlığının ve bid'at tozunun olmadığı yoldur. O, yolcusunu saptırmayan, terk edeninin de doğruya ulaşamadığı yoldur. O, kendisine girenin yol kesme korkusu yaşamadığı, yolcusuna ismet ve tevfik kılavuzu ile rehberlik eden yoldur. O, maksada ve hedefe ulaşmak isteyenlere bunu kolaylaştıran ve Allah Teâlâ tarafından gözetilen yoldur.

1 Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 1: 22.
2 Kuşeyrî, *Letâifu'l-İşârât*, 1: 14.

ثم وصف الطريق به[1] له معنيان،؛ أحدها: أنه مستوٍ بنفسه غير معوج. والثاني: أن سالكه مستقيم فيه كقوله: ﴿وَالنَّهَارَ مُبْصِرًا﴾ [يونس، ٦٧/١٠] أي يُبصر[2] فيه وكقولك: «نهر جار» أي الماء جار فيه، ونظيره في القرآن: ﴿فَإِذَا عَزَمَ الْأَمْرُ﴾ [محمد، ٢١/٤٧] أي عزموا فيه وقوله: ﴿فَمَا رَبِحَتْ تِجَارَتُهُمْ﴾ [البقرة، ١٦/٢] أي ما ربحوا فيها وقوله: ﴿قَالُوا تِلْكَ إِذًا كَرَّةٌ خَاسِرَةٌ﴾ [النازعات، ١٢/٧٩].

وقال بعض أهل التفسير: هو المستوي الذي لا يميل بسالكه[3] إلى خطأٍ. وقال بعضهم: هو الذي يفضي بسالكه إلى الجنة.

وقال الإمام أبو منصور رحمه الله: «هو القائم أي الثابت بالبراهين الذي لا يزيله شيء ولا ينقض حججه كيد».[4]

وقال الإمام[5] القشيريّ رحمه الله: «هو ما عليه من الكتاب والسنة دليل وليس للبدعة إليه سبيل»، وقال أيضا: «هو ما درج عليه[6] سلف الأمة ونطق بصوابه دلائل العبرة»، وقال أيضا: «هو ما شهد بصحته دلائل التوحيد ونبه عليه شواهد التحقيق».[7] [٣٢أ]

{وقال[8] رضي الله عنه:} وأنا أقول:[9] هو ما ليس عليه ظلام النكرة[10] ولا غبار البدعة، هو ما لا يَضلُّ سالكُه ولا يهتدي تاركُه، هو ما لا يخاف فيه قطع[11] الطريق ويمد سالكه ببدرقة[12] العصمة والتوفيق، هو ما يسهل إلي المقصد والمقصود وصول قصّاده والله تعالى بمرصاده.

١ سقط من الأصل، لعله سهو من المستنسخ.
٢ ر: تبصرة.
٣ ح: سالكه.
٤ تأويلات القرآن للماتريدي، ٢٢/١.
٥ ر – الإمام.
٦ ر: إليه.
٧ لطائف الإشارات للقشيري، ١٤/١.
٨ ح: قال + الشيخ الإمام نجم الدين.
٩ ح – وأنا أقول.
١٠ ر: الفكرة.
١١ ر + فيه.
١٢ ح ر: ببذرقه.

6. Nimet verdiklerinin yoluna... [el-Fâtiha 1/6]

Bu ifade, "Bizi dosdoğru yola ilet." âyetindeki "yol" kelimesinin bedelidir, onun açıklaması gibidir. Bedel, neyin bedeli ise i'rabda ona tâbidir, çünkü o, bedeli olduğu şeyin aynıdır. Aynı durum, "Sen muhakkak ki dosdoğru bir yola iletirsin." [eş-Şûrâ 42/52] âyeti ile "Allah'ın yolu…" [eş-Şûrâ 42/53] âyeti arasında da söz konusudur. İkincisindeki sırat kelimesi, birincisindekine tâbi olarak mecrur olmuştur. Burada da ikincisindeki sırat kelimesi, ilkindekine tâbi olarak mansub olmuştur. Aynı durum "Onu perçeminden yakalarız." [el-Alak 96/15] âyeti ile "O yalancı ve günahkâr perçeminden." [el-Alak 96/16] âyeti arasında ve "Kureyş'e yapılan kolaylaştırma için…" [Kureyş 106/1] âyeti ile "Onlara yaz ve kış yolculuklarında yapılan kolaylaştırma…" [Kureyş 106/2] âyeti arasında da söz konusudur.

Bütün bunlar Halîl b. Ahmed'e göre bedel, Ahfeş'e göre atf-ı beyân, Kisâî'ye göre itbâ', Ferrâ'ya göre ise el-mütercim şeklinde isimlendirilir.

Ellezîne kelimesi *ellezî* kelimesinin çoğuludur. Bu ancak birleştiği kelime ile tamamlanan ve ondan ayrı zikredilmeyen bir ism-i mevsûldür. İki şey için kullanılan hâli (tesniyesi) *ellezâni*, müennesinin iki şey için kullanılan hâli ise *elletânî* şeklindedir. *Ellezî*nin çoğulu *ellezîne*, *elletî*nin çoğulu ise *ellâtî*, *ellevâtî* ve *ellâî* şeklindedir.

"Nimet verdiklerin" ifadesi kendilerine minnet buyurdukların anlamındadır. *En'amte* fiilinin isim hâli kesre ile *en-ni'metü* şeklindedir. Fetha ile [yani *en-ne'me* şeklinde] okununca nimete mazhar olma, ötre ile [yani *en-nu'me* şeklinde] okununca sevinç anlamına gelir.

Âyette sözü edilen kendilerine nimet verilenlerin kimler olduğu ve verilen nimetin ne olduğu konusunda ihtilâf edilmiştir.

Mücâhid ve Ebû Ravk şöyle demişlerdir: Kendilerine nimet verilenler nebîlerdir. Delili ise Meryem sûresinde nebîleri zikrettikten sonra, "İşte bunlar Allah'ın kendilerine nimet verdiği kimselerdir." [Meryem 19/58] buyrulmuş olmasıdır.

İbn Keysân, "Onlar nebîler ve sıddıklardır." demiştir.

Hasan-ı Basrî ve Abdurrahman b. Zeyd "Onlar nebîler ve onlara tâbi olanlardır." demişlerdir.

٦- صِرَاطَ الَّذِينَ اَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ

وقوله: ﴿صِرَاطَ الَّذِينَ اَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ﴾ هو بدل عن قوله: ﴿اِهْدِنَا الصِّرَاطَ﴾ وهو كالتفسير له، والبدل يتبع المبدل في إعرابه؛ لأنه هو، وهو كقوله: ﴿وَاِنَّكَ لَتَهْدِٓى اِلٰى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ﴾ [الشورى، ٥٢/٤٢]، ﴿صِرَاطِ اللّٰهِ﴾ [الشورى، ٥٣/٤٢]، فأتبع الخفضَ الخفضَ، وهنا أتبع النصبَ النصبَ، وهذا كقوله: ﴿لَنَسْفَعًا بِالنَّاصِيَةِ﴾ [العلق، ١٥/٩٦] ﴿نَاصِيَةٍ كَاذِبَةٍ خَاطِئَةٍ﴾ [العلق، ١٦/٩٦] وقوله: ﴿لِاِيلَافِ قُرَيْشٍ﴾ [قريش، ١/١٠٦] ﴿اِيلَافِهِمْ﴾ [قريش، ٢/١٠٦].

هذا كله عند الخليل يسمى البدل وعند الأخفش يسمى عطف البيان وعند الكسائيّ يسمى الإتباع وعند الفرّاء يسمى المترجم.

وقوله : ﴿ الَّذِينَ﴾ هو جمع «الذي» وهو اسم موصول لا يتم إلا بصلته ولا يذكر[١] بدونها، وتأنيثه «التي»، وتثنية الذي «اللذان»، وتثنية التي «اللتان»، وجمع الذي «الذين»، وجمع التي «اللاتي واللواتي واللائي» .

و قوله: ﴿اَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ﴾ أي مننت عليهم، والاسم منه النّعمة بالكسر، وبالفتح التنعم، وبالضم المَسَرَّةُ.[٢]

واختلف في هؤلاء المنعَم عليهم مَنْ هم وفي هذا الإنعام الذي عليهم ما هو؟

قال مجاهد وأبو روق:[٣] هم النبون، ودليله قوله في سورة مريم بعد ذكر الأنبياء: ﴿اُولٰٓئِكَ الَّذِينَ اَنْعَمَ اللّٰهُ عَلَيْهِمْ﴾ [مريم، ٥٨/١٩].

وقال ابن كيسان:[٤] هم الأنبياء والصديقون.

وقال الحسن وعبد الرحمن بن زيد: هم الأنبيا وأتباعهم.

---

١ ر – يذكر.

٢ ر: المرة.

٣ هو عطية بن الحارث أبو رَوْق الهِزّاني الكوفيّ. صدوق من الطبقة الخامسة، صاحب «التفسير» روى عن الضحاك بن مزاحم وغيره وروى له أبو داود والنسائي وابن ماجة. انظر: الطبقات الكبرى لابن سعد، ٣٦٩/٦؛ طبقات المفسرين للداوودي، ٣٨٦/١.

٤ هو أبو الحسن محمد بن أحمد المعروف بابن كيسان (ت. ٢٩٩ هـ/٩١٢ م) عالم بالعربية، نحوا ولغة، من أهل بغداد، أخذ عن المبرد وثعلب، وكان يحفظ مذهب البصريين في النحو والكوفيين؛ لأنه أخذ عن المبرّد وثعلب. من تصانيفه :المهذب في النحو وغلط أدب الكاتب وغريب الحديث ومعاني القرآن. انظر: معجم الأدباء لياقوت الحموي، ٢٣٠٦/٥؛ إنباه الرواة للقفطي، ٥٧/٣؛ الوافي بالوفيات للصفدي، ٢٤/٢؛ الأعلام للزركلي، ٣٠٨/٥.

Mukātil, "Onlar nebîler, sıddıklar, şehitler ve sâlihlerdir." demiştir. Süddî, "Onlar nebîler ve müminlerdir." demiştir. Bu dört görüş birbirine yakındır ve hepsinin delili, "İşte onlar Allah'ın kendilerine nimet verdiği nebîler, sıddıklar, şehitler ve sâlihlerle beraberdir." [en-Nisâ 4/69] âyetidir.

Abdullah b. Abbas şöyle demiştir: Onlar, Allah'ın kendileri üzerindeki nimetini değiştirmelerinden önceki hâlleri ile Hz. Mûsâ'nın ashabıdır. Bunun delili "Ey İsrâiloğulları! Üzerinizdeki nimetimi hatırlayın." [el-Bakara 2/122] âyetidir.

Dahhâk, İbn Cüreyc ve Vekî' şöyle demişlerdir: Kendilerine nimet verilenler, müminlerdir. Delili ise "Allah'ın üzerinizdeki nimetini hatırlayın, hani siz düşmanlar idiniz de O sizin kalplerinizi birbirine yakınlaştırdı ve O'nun nimeti sayesinde kardeşler oldunuz." [Âl-i İmrân 3/103] âyetidir.

Saîd b. Müseyyeb şöyle demiştir: Onlar Allah'ın kendilerine hidâyet ve itaat nimeti bahşettiği kimselerin tamamıdır. Bunun delili de yukarıdakinin aynıdır. Sehl b. Abdullah et-Tüsterî şöyle demiştir: Onlar Allah'ın kendilerine sünnete tâbi olma nimeti verdiği kimselerdir. Delili ise "İşte onlar rüşd ehlidir, Allah'tan bir lutuf ve nimet olarak..." [el-Hucurât 49/7-8] âyetidir.

Muhammed b. Ali et-Tirmizî şöyle demiştir: Onlar Allah'ın kendilerine verdiği nimete şükretme nimetini de ihsan ettiği kimselerdir, çünkü nimet [bir sıfat olarak] nankörde değil, şükredende kalır, gittiği zaman sanki hiç olmamış gibi olur.

Ali b. Hüseyin b. Vâkid şöyle demiştir: Onlar Allah Teâlâ'nın kendilerine bollukta şükür, darlıkta sabır ihsan ettiği kimselerdir, çünkü şükür ancak sabır ile tamam olur.

Hasan-ı Basrî şöyle demiştir: Bunlar dört sahâbîdir. Delili ise daha önce zikrettiğimiz "İşte onlar Allah'ın kendilerine nimet verdiği nebîler, sıddıklar, şehitler ve sâlihlerle beraberdir." [en-Nisâ 4/69] âyetidir. Bu âyet onlar hakkında indirilmiştir.

Kuşeyrî şöyle demiştir: Onlar, Allah'ın kendilerine dosdoğru yola hidâyet nimetini ihsan ettiği kimselerdir, çünkü âyetin öncesinde zikredilen husus budur. Onlar nebîler ve seçkinlerdir.[1]

1 Kuşeyrî, *Letâifü'l-İşârât*, 1: 14.

وقال مقاتل: هم الأنبياء والصديقون والشهداء والصالحون. وقال السديّ: هم الأنبياء والمؤمنون. وهذه الأقاويل الأربعة متقاربة ودليل كلها قوله: ﴿فَأُولَٰئِكَ مَعَ الَّذِينَ أَنْعَمَ اللهُ عَلَيْهِمْ مِنَ النَّبِيِّينَ وَالصِّدِّيقِينَ وَالشُّهَدَاءِ وَالصَّالِحِينَ﴾ [النساء، ٦٩/٤].

وقال ابن عباس: هم أصحاب موسى قبل أن يغيروا نعمة الله عليهم، ودليل ذلك قوله: ﴿يَا بَنِي إِسْرَائِيلَ اذْكُرُوا نِعْمَتِيَ الَّتِي أَنْعَمْتُ عَلَيْكُمْ﴾ [البقرة، ١٢٢/٢].

وقال الضحاك وابن جريج ووكيع: هم المؤمنون، ودليله قوله: ﴿وَاذْكُرُوا نِعْمَتَ اللهِ عَلَيْكُمْ إِذْ كُنْتُمْ أَعْدَاءً فَأَلَّفَ بَيْنَ قُلُوبِكُمْ فَأَصْبَحْتُمْ بِنِعْمَتِهِ إِخْوَانًا﴾ [آل عمران، ١٠٣/٣].

وقال سعيد بن المسيب: هم جميع من أنعم الله عليهم بالهدى والطاعة، لما مرّ. وقال سهل بن عبد الله / [٣٢ب] التستريّ:[١] هم الذين أنعم الله عليهم بالسنة، ودليل ذلك قوله: ﴿أُولَٰئِكَ هُمُ الرَّاشِدُونَ فَضْلًا مِنَ اللهِ وَنِعْمَةً﴾ [الحجرات، ٤٩/٧-٨].

وقال محمد بن علي الترمذيّ: هم الذين أنعم الله عليهم بشكر ما أنعم الله عليهم؛ وذلك لأن النعمة إنما تبقى لمن شكر لا لمن كفر، فإذا زالت فكأنها لم تكن.

وقال عليّ بن الحسين بن واقد: هم الذين أنعم الله عليهم بالشكر على السراء والصبر على الضراء؛ لأن الشكر لا يتم إلا بالصبر.

وقال الحسن: هم الصحابة الأربعة، ودليله ما تلونا: ﴿فَأُولَٰئِكَ مَعَ الَّذِينَ أَنْعَمَ اللهُ عَلَيْهِمْ﴾ الآية، [النساء، ٦٩/٤] وهي نزلت فيهم.

وقال القشيريّ: «هم الذين أنعم الله عليهم بالهداية إلى الصراط المستقيم؛ لأنها هي المذكورة قبله وهم الأنبياء والأصفياء».[٢]

---

١ هو أبو محمد سهل بن عبد الله بن يونس التستري (ت. ٢٨٣ هـ/٨٩٦ م) أحد أئمة الصوفية وعلمائهم والمتكلمين في علوم الإخلاص والرياضيات وعيوب الأفعال، ولقي ذا النون المصري بمكة. له كتاب في تفسير القرآن مختصر، وكتاب رقائق المحبين وغير ذلك. انظر: الوافي بالوفيات للصفدي، ١١/١٦؛ الأعلام للزركلي، ١٤٣/٣.

٢ لطائف الإشارات للقشيري، ١٤/١.

Hüseyin b. Fazl şöyle demiştir: Onlar Allah'ın kendilerine son nefesi İslâm üzere verme nimetini ihsan ettiği kimselerdir, çünkü hakiki nimet budur. Bunlar müfessirlerin sözleridir, bu hususta bir de muhakkiklerin sözleri vardır:

Ca'fer es-Sâdık şöyle demiştir: Onlar, Seni bilme ve Senden anlama nimetini kendilerine ihsan ettiğin kimselerdir.

Muhammed b. Ali et-Tirmizî şöyle demiştir: Onlar, uzuvlarını hizmet esnasında heybet ile bağladığın kimselerdir.

Ebü'l-Abbas b. Atâ şöyle demiştir: Onlar zümre zümredir. Âriflere Allah mârifet nimetini, velîlere sıdk, rızâ, yakîn ve seçkinlik nimetini, ebrâra hilim ve şefkat nimetini, müritlere itaatin tadını alma nimetini, müminlere ise yardım dileme nimetini ihsan etmiştir.

Ebû Osman el-Hîrî şöyle demiştir: Onlar kendilerine yolun tehlikelerini, şeytanın tuzaklarını ve nefsin hıyanetini öğretmek sûretiyle nimet verdiğin kimselerdir.

Muhammed b. Fazl şöyle demiştir: Kendilerine, Sana münacat yolunca yardım isteme konusunda yardım lutfunda bulunduğun kimselerdir. Bağdatlı Allah dostlarından bir şöyle demiştir: Bu, Sana yakınlık ve ünsiyetin devamı sayesinde nimete bakmaktan kendilerini alıkoyduğun (fenâ eylediğin) kimselerin yoludur.

Şöyle denilmiştir: Ezelde kendileri hakkında cereyan edene nazar nimetini bağışladığın ve bu keşfin kendilerini senden alıkoymadığı kimselerin yoludur. Şöyle denilmiştir: Onlar kendilerine iman, hidâyet, muvaffakiyet, riayet, murakabe ve uykusuzluk (gece ibadeti) nimeti ihsan ettiğin kimselerdir. Şöyle denilmiştir: Onlar nasiplerinden geçme ve Seninle güzel edep içerisinde kāim olma nimeti ihsan ettiğin kimselerdir. Şöyle denilmiştir: Onlar nimeti değil, nimet vereni müşahede etme nimeti verdiğin kimselerdir. Şöyle denilmiştir: Onlar varlığın karanlıklarını sırlarından izale ederek kendilerine nimet verdiğin, ruhlarını kudsiyetinin nûru ile temizlediğin ve böylece himmetleri ile Seni müşahede eden, Seninle birlikte Senden başkasını müşahede etmeyen kimselerdir.

وقال الحسين بن الفضل: هم الذين أتم الله[1] عليهم النعمة بختمهم على الإسلام؛ لأنه هو النعمة بالحقيقة. هذه أقاويل المفسرين وفيه أقاويل للمحققين:

قال جعفر بن محمد الصادق رضي الله عنه: الذين أنعمت عليهم بالعلم بك والفهم عنك.

وقال محمد بن عليّ الترمذيّ: الذين زممت جوارحهم بالهيبة عند الخدمة.

وقال أبو العباس بن العطاء:[2] هم طبقات: فالعارفون أنعم الله عليهم بالمعرفة، والأوليا أنعم الله عليهم بالصدق والرضاء واليقين والصفوة، والأبرار أنعم الله عليهم بالحلم والرأفة، والمريدون أنعم الله عليهم بحلاوة الطاعة، والمؤمنون أنعم الله عليهم بالاستعانة.

وقال أبو عثمان الحيريّ:[3] الذين أنعمت عليهم بأن عرفتهم مهالك الصراط ومكايد الشيطان وخيانة النفس.

وقال محمد بن الفضل: الذين أنعمت عليهم بالإعانة على الاستعانة في طريق مناجاتك. وقال بعض البغداديين: صراط من أفنيته عن النظر إلى النعمة بدوام التنعم بقربك ومؤانستك.

وقيل: صراط الذين أنعمت عليهم بالنظر إلى جريان ما جرى عليهم في الأزل، فلم يشغلهم كشف ذلك عن الشغل بك. وقيل: أنعمت عليهم بالإيمان والهداية والتوفيق والرعاية والمراقبة والكلاءة.[4] وقيل: أنعمت عليهم بفناء حظوظهم وقيامهم معك بحسن الأدب. وقيل: أنعمت عليهم بمشاهدة المنعم دون النعمة.[5] وقيل: أنعمت عليهم بإزالة ظلمات الأكوان [٣٣أ] عن سرائرهم وطهرت أرواحهم بنور قدسك فشاهدوك بهممهم ولم يشاهدوا معك سواك.

---

١ ح – الله

٢ هو أحمد بن محمد بن سهل بن عطاء الأدمي البغدادي (ت. ٣٠٩/٩٢٢) من ظراف مشايخ الصوفية وعلمائهم له لسان في فهم القرآن يختص به، صحب إبراهيم المارستاني والجنيد بن محمد ومن فوقهما من المشايخ كان أبو سعيد الخراز يعظم شأنه. انظر: طبقات الصوفية للسلمي، ص. ٢٠٧؛ سير أعلام النبلاء للذهبي، ١١/١٥٧.

٣ هو أبو عثمان سعيد بن إسماعيل بن سعيد بن منصور الواعظ الحيريّ (ن. ٢٩٨هـ/٩١٠م) ولد بالري ونشأ بها ثم انتقل إلى نيسابور فسكنها إلى أن توفي بها، وكان قد سمع بالري من محمد بن مقاتل وغيره، وبالعراق من محمد بن إسماعيل الأحمسي وحميد بن الربيع للحمي وغيرهما، ودخل بغداد. انظر: وفيات الأعيان لابن خلكان، ٢/٣٧٠.

٤ ر + وقيل: أنعمت عليهم بمشاهدة المنعم دون النعمة.

٥ ر – وقيل: أنعمت عليهم بمشاهدة المنعم دون النعمة.

Şöyle denilmiştir: Onlar Sana müşahede ile kulluk etme nimeti verdiğin ve bu sayede sanki Seni görüyormuş gibi Sana kulluk (ibadet) eden kimselerdir. Şöyle denilmiştir: Onlar kendilerine Senden talepte bulunma ve münacat izni vermekle nimet ihsan ettiğin kimselerdir. Şöyle denilmiştir: Onlar vuslat nimeti verdiğin ve yolda durmayan kimselerdir.

Şöyle denilmiştir: Onlar nasiplerini ele geçirme derdine düşmeden Senin haklarını yerine getirme nimeti verdiğin kimselerdir. Bu söz Kuşeyrî'ye aittir. Yine Kuşeyrî şöyle demiştir: "Kendilerini kendi izlerinden temizlediğin, bu sayede Sana Seninle vasıl olan kimselerin yolu." Yine şöyle demiştir: "Yani, onlar hakikat vâridatı üzerilerine galip geldiği vakit kendilerinde şeriatın izlerini muhafaza ettiğin, bu sayede ilmin sınırının dışına çıkmayan ve şeriat ahkâmından herhangi birini ihlal etmeyen kimselerdir."[1]

Şöyle denilmiştir: Onlar nimetine ehil kıldığın, ikramına uygun gördüğün kimselerdir. Şöyle denilmiştir: Onlar başlangıçta inâyet nimeti, hâlde hidâyet nimeti ve nihayette de himaye nimeti verdiğin kimselerdir. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: "Kendilerine tarafımızdan ezelde en güzel şey takdir edilmiş olanlar..." [el-Enbiyâ 21/101]. Bu, başlangıçtaki nimettir. Şöyle buyurmuştur: "Sizi imana hidâyet etti." [el-Hucurât 49/17]. Bu, hâldeki nimettir. Şöyle buyurmuştur: "Allah iman edenleri sabit kılar." [İbrâhim 14/27]. Bu da nihayetteki nimettir.

İmam Mâtürîdî şöyle demiştir: -Allah kendilerini perişan etsin- Mu'tezile'nin görüşüne göre Allah'ın ne müminlerden biri üzerinde ne gazaba uğrayanlar üzerinde ne de sapmışlar üzerinde bir nimeti vardır, çünkü Allah'ın herhangi bir kimse üzerinde din konusunda ona en uygun olanı vermek ve razı olunan yolu beyân etmek dışında bir nimeti yoktur ki bu nimet de bütün kâfirlere verilmiştir. Bu durumda onların görüşüne göre Allah'a övgü geçersiz olmaktadır. İsmet Allah'tandır.[2]

7. Gazaba uğramışların ve sapmışların yoluna değil. [el-Fâtiha 1/7]

"Gazaba uğramışlar" ifadesindeki "gayr" kelimesi üç anlama gelir. Birincisi başkalıktır. Farsçası "cüz"dür. Hak Teâlâ "Bize başkasını iftira edesin diye." [el-İsrâ 17/73] şeklinde buyurmuştur. İkincisi "lâ/değil" mânasıdır, Farsçası "neh"dir. Hak Teâlâ şöyle buyurmuştur: "Her kim aşırı gitmeden ve haddi aşmadan…" [el-Bakara 2/173]. Yani "aşırı giderek değil, haddi aşarak değil." Üçüncüsü "illâ/ancak" mânasındadır. Farçası "meğer"dir.

1 Kuşeyrî, *Letâifü'l-İşârât*, 1: 14.
2 Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 1: 23.

وقيل: أنعمت عليهم بعبادتك على المشاهدة حتى عبدوك كأنهم يرونك. وقيل: أي أنعمت عليهم بأن أذنت لهم فى سؤالك ومناجاتك. وقيل: أنعمت عليهم بالوصول فلم يقفوا في الطريق.

وقيل: «أنعمت عليهم بالقيام بحقوقك دون التعريج على استجلاب حظوظهم»[1] وهو قول القشيريّ، وقال أيضا: «صراط من طهرتهم عن آثارهم حتى وصلوا إليك بك»، وقال أيضا: «أي حفظت عليهم آثار الشريعة عند غلبات واردات الحقيقة حتى لم يخرجوا عن حد العلم ولم[2] يُخِلُّوا بشيء من أحكام الشرع».[3]

وقيل: أي أهّلتهم لإنعامك وأصلحتهم لإكرامك. وقيل: أي أنعمت عليهم في البداية بالعناية وفي الحال بالهداية وفي النهاية بالحماية، قال الله تعالى: ﴿اِنَّ الَّذٰينَ سَبَقَتْ لَهُمْ مِنَّا الْحُسْنٰىٓ﴾ [الأنبياء، ١٠١/٢١] وهذا في البداية، وقال: ﴿اَنْ هَدٰيكُمْ لِلْاِيمَانِ﴾ [الحجرات، ١٧/٤٩] وهذا في الحالة وقال: ﴿يُثَبِّتُ اللّٰهُ الَّذٰينَ اٰمَنُوا﴾ [إبراهيم، ٢٧/١٤] وهذا في النهاية.

وقال الإمام أبو منصور رحمه الله: «وعلى قول المعتزلة -حذلهم الله- ليس لله على أحد من المؤمنين نعمة ليست على المغضوب عليهم ولا الضالين، إذ لا نعمة من الله على أحد إلا الأصلح في الدين والبيان للسبيل المرضي وتلك قد كانت على جميع الكفرة فيبطل على قولهم الثنيا، وبالله العصمة.»[4]

٧- غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ

وقوله: ﴿غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ﴾ فكلمة «غير» تجئ على ثلاثة أوجه: بمعنى المغايرة، وفارسيته: «جز»، قال تعالى: ﴿لِتَفْتَرِيَ عَلَيْنَا غَيْرَهُ﴾ [الإسراء، ٧٣/١٧] وبمعنى «لا»، وفارسيته: «نه»، قال تعالى: ﴿فَمَنِ اضْطُرَّ غَيْرَ بَاغٍ وَلَا عَادٍ﴾ [البقرة، ١٧٣/٢] أي لا باغيا ولا عاديا، وبمعنى «إلا»، وفارسيته: «مگر»،

١ لطائف الإشارات للقشيري، ١٤/١.
٢ ر: ومن.
٣ لطائف الإشارات للقشيري، ١٤/١.
٤ تأويلات القرآن للماتريدي، ٢٣/١.

Hak Teâlâ "Orada Müslümanlara ait ancak bir tek ev bulduk." [ez-Zâriyât 51/36] buyurmuştur. Burada gayr kelimesinin bu vecihlerden hepsine hamledilmesi mümkündür. İlkine hamledilirse anlam, "Bizi, gazaba uğramışlardan başka olan ve üzerlerine olan nimetini tamamladığın kimselerin yolu üzere sabit kıl." şeklinde olur. İkincisine hamledilirse anlam, "Nimet verdiklerinin yolu üzere, gazaba uğramışların değil." şeklinde olur. Üçüncüsüne hamledilirse anlam, "Ancak gazaba uğramışlar ve sapmışlar hariç." şeklinde olur; fakat bu, "*gayr*" kelimesinin mansub okunması durumunda mümkündür. Nitekim Halîl b. Ahmed İbn Kesîr'in nasb ile okuduğunu rivayet etmiştir ki bu kelimenin nasb ile okunuşunun birkaç sebebi vardır. Biri, bu kelimeyi istisna olarak değerlendirmektir. Bu durumda da iki seçenek vardır. İlki, Abdullah b. Abbas'ın "kendilerine nimet verdiklerin" ifadesini "Ey İsrâiloğulları! Sizin üzerinizdeki nimetimi hatırlayın." [el-Bakara 2/122] âyeti nedeniyle İsrâiloğulları olarak tefsir etmesine dayalı olarak, bu istisnanın hakiki anlamda istisna olmasıdır. Bu durumda buradaki sebat talebi, bütün peygamberlere ve bütün kitaplara iman eden Ehl-i kitabın yolu üzere sebat talebidir ve bundan bazılarına iman edip diğer bazılarını inkâr eden Yahudi ve Hıristiyanlar istisna edilmiş olur.

İstisnanın ikinci seçeneği, bunun "lâ" anlamına munkatı' istisna olmasıdır, yani anlam, "Senden evliyanın yolunu talep ediyoruz, düşmanların yolunu değil." şeklinde olur.

Gayr kelimesinin mansub olmasının bir diğer sebebi ise bu kelimenin hâl kabul edilmesidir. Kisâî, "Bu, kat' kaidesi[1] nedeniyle nasbdır" demiştir. Bir görüşe göre bu ifade övgü ifadesi olarak mansubdur ve cümlenin takdiri, "Kendilerine gazap edilmiş kimseler olarak değil." şeklindedir. Kelimenin -çoğunluğun tercihi olan- mecrur okunuşu ise "Kendilerine nimet verilenler" ifadesinin sıfatı olması ve bu ibarenin de izâfet nedeniyle mecrur olmasıdır. Dil itibariyle bu ifadenin, yeni bir cümle başlangıcı olarak merfû olması da mümkündür. Bu durumda anlam, "Onlar gazaba uğramamış kimselerdir." şeklinde olur; ancak böyle bir okuyuş yoktur, bu yüzden de âyet bu şekilde okunmaz.

"Gazaba uğramışlar" ifadesindeki gazap, rızânın tersidir. Bir görüşe göre bu, "intikam istemek", diğer bir görüşe göre "tehdidin gerçekleşmesi", bir görüşe göre "şiddetle kavrayıp acı verici bir şekilde yakalamak", bir başka görüşe göre ise "sırrın ifşa edilmesi ve ateş ile azap"tır.

1 Nahiv açısından bir başka kelimeye tâbi (sıfat, bedel, vs.) olan bir kelimenin kendisine tâbi olduğu kelimeye irab açısından tâbiliğinin kopması.

قال تعالى: ﴿فَمَا وَجَدْنَا فِيهَا غَيْرَ بَيْتٍ مِنَ الْمُسْلِمِينَ﴾ [الذاريات، ٣٦/٥١]، ويجوز صرفها ههنا إلى هذه الوجوه، فإن حملت على الأول فمعناها: ثبتنا على الطريق الذين أتممت النعمة عليهم المغايرين للمغضوب عليهم، وإن حملت على الثاني فمعناها: على طريق المنعم عليهم لا المغضوب عليهم، وإن حملت على الثالث فمعناها: إلا المغضوب [٣٣ب] وهذا على قراءة النصب، وقد روى الخليل بن أحمد عن ابن كثير أنه قرأ بالنصب، وللنصب وجوه، أحدها: الاستثناء، وللاستثناء وجهان، أحدهما: حقيقة الاستثناء على تفسير ابن عباس لقوله: ﴿الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ﴾ أنهم بنو إسرائيل لقوله: ﴿يَا بَنِي إِسْرَائِيلَ اذْكُرُوا نِعْمَتِيَ الَّتِي أَنْعَمْتُ عَلَيْكُمْ﴾ [البقرة، ١٢٢/٢] ويكون هذا سؤال التثبيت على طريق أهل الكتاب الذين آمنوا بكل الأنبياء وبكل[١] الكتب واستثنى اليهود والنصارى منهم الذين آمنوا ببعض وكفروا ببعض.

والثاني: أن يكون[٢] استثناء منقطعا بمعنى لا، أي نسألك طريق الأولياء لا طريق الأعداء.

ووجه آخر للنصب أنه على الحال، وقال الكسائيّ: هو على القطع، وقيل: هو على المدح وتقديره: لا مغضوبا عليهم. وقراءة الخفض -وهي قراءة العامة- لما أنه نعتُ «الذين أنعمت عليهم» وذلك مخفوض بالإضافة، ويجوز في اللغة الرفع على الاستئناف بمعنى: وهم غير المغضوب عليهم، ولم يُقرأ به[٣] فلا يقرأ به.

فأما ﴿الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ﴾ فالغضب هو نقيض الرضاء، وقيل: هو إرادة الانتقام، وقيل: هو تحقيق الوعيد، وقيل: هو الأخذ الأليم والبطش الشديد، وقيل: هو هتك الأستار والتعذيب بالنار.

١ ح: وكل.
٢ ر + له.
٣ ر + أحد.

Gazab, ancak bir harfi cer ile kullanılan bir fiildir ki bu da *'alâ* harfidir. Mef'ulü bu sıla ifadesine birleşerek gelir. İkili (tesniye), çoğul ve müennes hâli ise ism-i mevsûlün kendisine değil, sıla ifadesine gelir. Çünkü bu ilâveler cümlenin tamam olmasından sonra gelir ki cümle de ancak sıla ifadesi ile tamam olur. Örneğin *racülün mağdûbun 'aleyhi* (kendisine kızılmış adam), *imraatün mağdûbun 'aleyhâ* (kendisine kızılmış kadın), *racülâni ve'mraetâni mağdûbun 'aleyhimâ* (kendilerine kızılmış iki adam ve iki kadın), *ricâlün mağdûbun 'aleyhim* (kendilerine kızılmış adamlar), *nisâün mağdûbun âleyhinne* (kendilerine kızılmış kadınlar) şeklinde kullanılır.

'Aleyhim (üzerlerine/kendilerine) ifadesinin okunuşunda yedi kıraat vardır:

1. *He* harfinin kesresi ve *mîm* harfinin sâkin okunuşu. Bu Medine, Basra, Kûfe ve Şam ehlinin okuyuşudur.

2. *He* harfinin ötresi ve *mîm* harfinin sâkin okunuşu. Bu A'meş'in okuyuşudur.

3. *He* harfinin kesresi ve *mîm* harfinin ötresi ve (kelime sonunda) *vâv* harfi. Bu İbn Kesîr'in okuyuşudur.

4. *He* ve *mîm* harfinin ötresi ve (kelime sonunda) *vâv* harfi. Bu Îsâ b. Ömer'in okuyuşudur.

5. *He* harfinin ve *mîm* harfinin kesresi ve (kelime sonunda) *ye* harfi. Bu Hasan-ı Basrî'nin okuyuşudur.

6. *He* harfinin ötresinin ihtilâsı ve *mîm* harfinin sâkin okunuşu. Bu Abdülvehhâb'ın Ebû Amr'den rivayetidir.

7. *He* ve *mîm* harfinin kesresi. Bu, Amr b. Fâid'in okuyuşudur.

Âyette bu ifade ile kimlerin kastedildiğine gelince: Adî b. Hâtim et-Tâî'nin Hz. Peygamber aleyhisselâmdan naklettiği bir rivayete göre gazaba uğramışlar, Yahudiler; sapmışlar ise Hıristiyanlardır. Aynı rivayeti Abdullah b. Abbas da nakletmiş ve "De ki: Size bundan Allah katında karşılık olarak daha kötüsünü haber vereyim mi? Allah'ın kendisine lânet ettiği ve gazap ettiği kimse…" [el-Mâide 5/60] âyetini delil olarak göstermiştir. Çünkü bu kimseler "Daha önce kâfirlere karşı zafer diliyorlardı." [el-Bakara 2/89]

ثم الغضب فعل لا يتعدى إلا بصلة وهي «على»، ويجيء منه المفعول به موصولا بهذه الصلة، ثم التثنية والجمع والتأنيث تدخل الصلة لا الموصول؛ لأن هذه الزيادات تدخل بعد التمام وتمامه بصلته فيقال: رجل مغضوب عليه، وامرأة مغضوب عليها، ورجلان وامرأتان مغضوب عليهما، ورجال مغضوب عليهم، ونساء مغضوب عليهن.

وفي ﴿عَلَيْهِمْ﴾ سبع قراءات:

كسر الهاء وتسكين الميم وهي قراءة أهل المدينة والبصرة والكوفة والشام.

وبضم الهاء وتسكين الميم وهي قراءة الأعمش.

وبكسر الهاء وضم الميم مع الواو وهي قراءة ابن كثير.

وبضم الهاء والميم مع الواو وهي قراءة عيسى بن عمر.[1]

وبكسر الها والميم مع الياء قراءة الحسن.

وباختلاس ضمة الهاء وإسكان الميم رواية عبد الوهاب عن أبي عمرو.

وبكسر الهاء والميم بغير ياء قراءة عمرو بن فائد.

فأما المراد بهم في هذه الآية فقد روى عدي بن حاتم [٣٤] الطائيّ ﷺ عن النبيّ عليه السلام أنهم هم اليهود والضالون هم النصارى،[2] وكذا قال ابن عباس ﷺ واستشهد بقوله تعالى: ﴿قُلْ هَلْ أُنَبِّئُكُمْ بِشَرٍّ مِنْ ذٰلِكَ مَثُوبَةً عِنْدَ اللّٰهِ مَنْ لَعَنَهُ اللّٰهُ وَغَضِبَ عَلَيْهِ﴾ [المائدة، ٦٠/٥] وذلك أنهم: ﴿كَانُوا مِنْ قَبْلُ يَسْتَفْتِحُونَ عَلَى الَّذِينَ كَفَرُوا﴾ [البقرة، ٨٩/٢]

١ هو أبو سليمان عيسى بن عمر الثقفي (ت. ١٤٩ هـ/٧٦٦ م) من أهل البصرة عالم بالنحو والعربية والقراءة وقراءته مشهورة ، شيخ الخليل وسيبويه وابن العلاء، أول من هذب النحو ورتبه، وعلى طريقته مشى سيبويه وأشباهه، أخذ القراءة عرضا عن عبد الله بن أبي إسحاق وروى الحروف عن عبد الله بن كثير وابن محيصن وسمع الحسن البصري وله اختيار في القراءة على قياس العربية وروى القراءات عنه أحمد بن موسى اللؤلؤي والأصمعي والخليل بن أحمد. من تصانيفه: الجامع والإكمال في النحو. انظر: معجم الأدباء لياقوت الحموي، ٢١٤١/٥؛ إنباه الرواة للقفطي، ٣٧٤/٢؛ غاية النهاية لابن الجزري، ٥٤٠/١؛ وفيات الأعيان لابن خلكان، ٤٨٦/٣؛ الأعلام للزركلي، ١٠٦/٥.

٢ مسند أحمد، ١٢٤/٣٢؛ سنن الترمذي، تفسير القرآن ٢.

yani Arap kâfirler karşısında bir gün Hz. Muhammed aleyhisselâmın gelip kendilerini muzaffer kılacağını söylüyorlardı. "Bildikleri şey kendilerine geldiği zaman onu inkâr ettiler." [el-Bakara 2/89]. Onlar Hz. Muhammed aleyhisselâmın kendi ataları olan İshak soyundan gelmesini istiyorlardı, fakat Hz. Muhammed aleyhisselâm Hz. İsmâil'in soyundan biri olarak gönderilince onu sırf haset ve kıskançlıkla inkâr ettiler. "Böylece gazap üzerine gazaba müstahak oldular." [el-Bakara 2/90]. Yani öfke üzerine öfkeye, lânet üzerine lânete maruz kaldılar. İlki onların Hz. Îsâ'yı inkâr etmelerinden, ikincisi ise Hz. Muhammed aleyhisselâmı inkâr etmelerinden dolayı idi. Dahhâk, Mukātil, Süddî, Atâ, İbn Cüreyc ve İbn Keysân âyeti böyle tefsir etmişlerdir. Âyet hakkında başka söylenecek pek çok şey vardır ve bunlar "*ed-dâllîn*" (sapmışlar) ifadesinin ardından söylenecektir.

Ve le'd-dâllîn (Ve sapmışların [yoluna] değil): Bir görüşe göre buradaki *lâ* edatı tekit için kullanılmış sıla ifadesidir. Mânası ise *gayri'l-mağdûbi 'aleyhim ve'd-dâllîn* (gazaba uğramış ve sapmış olmayanlar) şeklindedir. *Lâ* edatı ise, bu ifadenin "kendilerine nimet verdiklerin" ifadesine atıf olduğu sanılmasın diye ilâve edilmiştir.

Bir başka görüşe göre *lâ* edatı daha önce bahsi geçen *gayr* mânasındadır. Bu durumda sanki şöyle denilmiştir: *Gayri'l-mağdûbi 'aleyhim ve gayri'd-dâllîn* (gazaba uğramış olmayanlar ve sapmış olmayanlar). *Lâ* edatının *gayr* kelimesine atfı mümkündür. Çünkü her ikisi de olumsuzlama için kullanılır. Bu yüzden de birbirlerine münasiptirler. Örneğin, *hâzâ gayru 'âkil ve gayru 'âlim* (Bu, akıllı değildir, âlim de değildir.) denildiği gibi *hâzâ gayru 'âkil ve lâ 'âlim* (Bu akıllı değildir, âlim de...), *hâzâ lâ 'âkil ve lâ 'âlim* (Bu ne akıllıdır ne de âlim.) denilebilir.

Bir görüşe göre *lâ* edatı ilâve bir anlam katar, çünkü senin *mâ câenî Zeydün ve 'Amr* (Bana Zeyd ve Amr gelmedi.) şeklindeki ifaden bu ikisinin birlikte gelmesinin olumsuzlanması iken *mâ câenî Zeydün ve lâ 'Amr* (Bana ne Zeyd geldi ne de Amr.) ifaden bu ikisinin birlikte ya da ayrı ayrı gelmiş olmalarının olumsuzlanmasıdır ve olumsuzlama konusunda daha açık ve güçlüdür. Aynı şekilde kendilerine nimet verilmiş olanların yolunda sebat ve sapmış ve gazaba uğramış olanların yolundan korunma talebinde de bu durum söz konusudur.

ed-Dâllîn "sapmışlar" ifadesine gelince, dalâlet rüşdün tersidir ve Kur'ân'da çeşitli anlamlarda kullanılmıştır:

أي يستنصرون على كفار العرب بمحمد عليه السلام ﴿فَلَمَّا جَآءَهُمْ مَا عَرَفُوا كَفَرُوا بِهِۦ﴾ [البقرة، ٨٩/٢] كانوا يرجون أن يكون محمد من ولد إسحق وهو أبوهم، فلما بعث محمد وهو من ولد إسماعيل كفروا به حسدا وبغيا ﴿فَبَآءُو بِغَضَبٍ عَلَىٰ غَضَبٍ﴾ [البقرة، ٩٠/٢] أي انقلبوا بسخط على سخط ولعنة على لعنة: الأول بكفرهم بعيسى والثاني بكفرهم بمحمد عليهما السلام وكذ فسر الضحاك ومقاتل والسديّ وعطاء وابن جريج وابن كيسان، وفيه كلام كثير يذكر بعد ذكر: ﴿الضَّآلِّينَ﴾.

وقوله تعالى: ﴿وَلَا الضَّآلِّينَ﴾ قيل: و«لا» صلة مؤكدة ومعناه: غَيْرِ الْمَغضوب عليهِم وَالضّالين، لكن زيدت «لا»؛ لئلا يظن أنه معطوف على ﴿الَّذِينَ اَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ﴾،

وقيل: هو بمعنى «غير» الذي تقدم، كأنه قال: غَيْرِ الْمَغضوب عليهِم وَ غَيْرِ الضّالين، وإنما جاز أن يعطف بـ«لا» على «غير»؛ لأنهما جميعا للنفي فتناسبا، يقال: «هذا غير عاقل وغير عالم» و«هذا غير عاقل ولا عالم» و«هذا لا عاقل ولا عالم».

وقيل: كلمة «لا» لفائدة زائدة؛ فإن قولك: «ما جائني زيد وعمرو» ينفي مجيئهما جميعا معا وقولك: «ما جائني زيد ولا عمرو» ينفي مجيئهما جميعا وتفرقة، وهذا أبلغ في النفي، فكذا في سؤال التثبيت على طريق المنعم[1] عليهم والعصمة عن طريق الضالين والمغضوب عليهم.

فأما قوله تعالى: ﴿الضَّآلِّينَ﴾ فالضلال نقيض الرشد وهو في القرآن لمعان:

---

١ ر: المسلم.

1. Azgınlık ve küfür mânasında kullanılmıştır: Allah Teâlâ İblis'ten haber vererek şöyle buyurur: "Muhakkak onları azdıracağım." [en-Nisâ 4/119] 2. Hata/ayağın kayması mânasında kullanılmıştır: "Onlardan bir grup senin ayağını kaydırmaya yeltenecekti." [en-Nisâ 4/113] 3. Hüsran mânasında kullanılmıştır: "Kâfirlerin tuzağı ancak hüsrandadır." [el-Mü'min 40/25] 4. Hatalar mânasında kullanılmıştır: Allah Teâlâ Hz. Yûsuf'un kardeşlerinden şöyle nakleder: "Gerçekten babamız apaçık bir hata içindedir." [Yûsuf 12/8] 5. Geçersizlik, butlan mânasında kullanılmıştır: "İnkâr edenler ve Allah yolundan alıkoyanların amelleri geçersizdir." [Muhammed 47/1] 6. Cehâlet mânasında kullanılmıştır: "Dedi ki: Ben onu yaptım, ama o sıralar ben cahillerden idim." [eş-Şuarâ 26/20] 7. Unutma mânasında kullanılmıştır: "Eğer biri unutur ise diğeri hatırlatır." [el-Bakara 2/282] 8. Kaybolup gitme anlamında kullanılmıştır: "Şimdi biz toprakta kaybolup gidince mi?" [es-Secde 32/10].

Bu âyette ise kelimenin anlamı küfürdür, çünkü "kendilerine nimet verdiklerinin yolu" âyetinde zikredilen imanın karşıtı olarak kullanılmıştır. Ancak bu, hususi bir küfürdür, çünkü o kimseler "gazaba uğramışlar" ifadesine atfedilmiştir. Dolayısıyla bunların onlardan başka kimseler olduğu açıktır. Nitekim o kimselerin Hıristiyanlar olduğuna dair rivayet bulunduğunu söylemiş idik.

Gazap ve dalâlet Kur'ân'da umumi olarak bütün kâfirler için kullanıldığı gibi Yahudiler ve Hıristiyanları birlikte ifade etmek için hususi olarak da kullanılmıştır. Hak Teâlâ bütün kâfirler hakkında "Ancak kim küfre göğsünü açarsa (bilsin ki) onların üzerine Allah'tan bir gazap vardır." [en-Nahl 16/106] ve "İnkâr edenler ve Allah yolundan alıkoyanlar uzak [apaçık] bir sapma ile sapmışlardır." [en-Nisâ 4/167] buyurmuştur. Yahudiler hakkında "De ki: Allah katında yeri bundan daha kötü olanı size haber vereyim mi? Allah'ın lânetlediği ve gazap ettiği, aralarından maymunlar, domuzlar ve tâgūta tapanlar çıkardığı kimseler. İşte bunlar, yeri daha kötü olan ve doğru yoldan daha ziyade sapmış bulunanlardır." [el-Mâide 5/60] buyurmuştur. Hıristiyanlar hakkında ise "Daha önceden sapan, birçoklarını saptıran ve yolun doğrusundan uzaklaşan bir topluma uymayın. İsrâiloğulları'ndan kâfir olanlar, Dâvûd ve Meryem oğlu Îsâ diliyle lânetlenmişlerdir. Bunun sebebi, söz dinlememeleri ve sınırı aşmalarıdır. Onlar, işledikleri kötülükten, birbirini vazgeçirmeye çalışmazlardı. Andolsun yaptıkları ne kötüdür! Onlardan çoğunun, inkâr edenlerle dostluk ettiklerini görürsün. Nefislerinin onlar için [âhiret hayatları için] önceden hazırladığı şey ne kötüdür: Allah onlara gazap etmiştir ve onlar azap içinde devamlı kalıcıdırlar!" [el-Mâide 5/77-80] buyurmuştur.

للغيّ والكفر، قال تعالى خبرا عن إبليس: ﴿وَلَاُضِلَّنَّهُمْ﴾ [النساء، ١١٩/٤]. وللزلل، قال تعالى: ﴿لَهَمَّتْ طَّآئِفَةٌ مِنْهُمْ اَنْ يُضِلُّوكَ﴾ [النساء، ١١٣/٤]. وللخسار، قال تعالى: ﴿وَمَا كَيْدُ الْكَافِرِينَ اِلَّا فِى ضَلَالٍ﴾ [المؤمن، ٢٥/٤٠]. وللخطايا، قال تعالى خبرا عن إخوة يوسف: ﴿اِنَّ اَبَانَا لَفِى ضَلَالٍ مُبِينٍ﴾ [يوسف، ٨/١٢].[١] وللبطلان، قال تعالى: ﴿اَلَّذِينَ كَفَرُوا وَصَدُّوا عَنْ سَبِيلِ اللهِ اَضَلَّ اَعْمَالَهُمْ﴾ [محمد، ١/٤٧]. وللجهالة، قال تعالى: ﴿قَالَ فَعَلْتُهَآ اِذًا وَاَنَا مِنَ الضَّآلِّينَ﴾ [الشعراء، ٢٠/٢٦]. وللنسيان، قال الله تعالى: ﴿اَنْ تَضِلَّ اِحْدٰيهُمَا فَتُذَكِّرَ اِحْدٰيهُمَا الْاُخْرٰى﴾ [البقرة، ٢٨٢/٢]، [٣٤ب] وللتلاشى، قال الله تعالى: ﴿ءَاِذَا ضَلَلْنَا فِى الْاَرْضِ﴾ [السجدة، ١٠/٣٢].

وفي هذه الآية هو ضلال الكفر؛ لأنه مقابل الإيمان المذكور في قوله: ﴿صِرَاطَ الَّذِينَ اَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ﴾، ثم هو كفر مخصوص؛ لأنهم معطوفون على ﴿الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ﴾ فالظاهر أنهم غيرهم، وقد قلنا إنه رُوي أنهم النصارى.

ثم الغضب والضلال وردا جميعا في القرآن لجميع الكفار على العموم ولليهود[٢] والنصارى جميعا على الخصوص، قال الله تعالى في حق جميع الكفار: ﴿وَلٰكِنْ مَنْ شَرَحَ بِالْكُفْرِ صَدْرًا فَعَلَيْهِمْ غَضَبٌ مِنَ اللهِ﴾ [النحل، ١٠٦/١٦] وقال الله تعالى: ﴿اِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَصَدُّوا عَنْ سَبِيلِ اللهِ قَدْ ضَلُّوا ضَلَالًا بَعِيدًا﴾ [النساء، ١٦٧/٤] وقال في حق اليهود: ﴿قُلْ هَلْ اُنَبِّئُكُمْ بِشَرٍّ مِنْ ذٰلِكَ مَثُوبَةً عِنْدَ اللهِ مَنْ لَعَنَهُ اللهُ وَغَضِبَ عَلَيْهِ﴾ [المائدة، ٦٠/٥] إلى أن قال: ﴿اُولٰٓئِكَ شَرٌّ مَكَانًا وَاَضَلُّ عَنْ سَوَآءِ السَّبِيلِ﴾ [المائدة، ٦٠/٥] وقال في حق النصارى: ﴿وَلَا تَتَّبِعُوٓا اَهْوَآءَ قَوْمٍ قَدْ ضَلُّوا مِنْ قَبْلُ وَاَضَلُّوا كَثِيرًا وَضَلُّوا عَنْ سَوَآءِ السَّبِيلِ﴾ [المائدة، ٧٧/٥] إلى أن قال: ﴿لَبِئْسَ مَا قَدَّمَتْ لَهُمْ اَنْفُسُهُمْ اَنْ سَخِطَ اللهُ عَلَيْهِمْ﴾ [المائدة، ٨٠/٥].

١ م – وللخطايا، قال تعالى خبرا عن إخوة يوسف: ﴿اِنَّ اَبَانَا لَفِى ضَلَالٍ مُبِينٍ﴾ [يوسف، ٨/١٢]، صح هامش.
٢ ر: واليهود.

Burada hususen Yahudiler hakkında gazap, Hıristiyanlar hakkında sapkınlık ifadesinin kullanılmasının sebebi, gazap tehdidinin sapkınlık nitelemesinin üzerinde olmasıdır. Çünkü gazap kaçınılmaz bir intikam iradesidir ki Yahudiler buna daha müstahaktır, çünkü onların küfürleri son derece çirkindir, inat ve isyankârlıkta son derece ileri gitmişler ve "Allah fakir, biz zenginiz." [Âl-i İmrân 3/181], "Allah'ın eli bağlıdır dediler, elleri bağlansın." [el-Mâide 5/64] yani "Allah cimridir." demişlerdir. Yine onlar "Allah yeri ve gökleri altı günde yarattı, sonra yoruldu ve Cumartesi günü istirahat etti." demişler, Cebrâil'e düşmanlık etmişler, peygamberleri haksız yere öldürmüşler [el-Bakara 2/61], Hz. Îsâ'yı öldürmeye kalkışmış ve "Onu öldürdük." demişler, Meryem'e apaçık iftira atmışlar, Tevrat'ı tahrif etmişler, "Daha önceden kâfirlere karşı zafer diliyorlardı, ama bildikleri kendilerine gelince onu inkâr ettiler." [el-Bakara 2/89] Bütün bunlar yüzünden de gazaba müstahak olmuşlardır.

Sapkınlık ise ayan beyân olan yoldan meyledip ayrılmaktır. Hıristiyanlar bu yol apaçık beyân edildikten sonra ondan ayrılmışlardır. Nitekim Hz. Mûsâ, Hz. Îsâ ve Hz. Muhammed onları Tevrat, İncil ve Furkān ile davet etmiş, ama onlar beyânın en kâmil şekilde vuku bulmasından sonra son derece açık bir sapkınlık içinde olmuşlardır. Yine onlar "Allah, üçün üçüncüsüdür." [el-Mâide 5/73], "Allah, Meryem oğlu Mesih'tir." [el-Mâide 5/72] sözleri ile körlük, inat ve yoldan çıkmanın zirvesine çıkmışlardır. Çünkü onlar Hz. Îsâ'nın duası ile hastaları iyileştirdiğini, ölüleri dirilttiğini ve buna benzer şeyler yaptığını -ki bunlar Allah Teâlâ'nın ona mucize olarak vermiş olduğu şeyler idi ve bütün bunları var edip ortaya koyan Allah idi- görünce bunları Hz. Îsâ'nın kendisinin yaptığını düşünmüş ve onu ilâh edinmiş, kendisinin yiyip içtiğini, gidip geldiğini, yorulup dinlendiğini görmelerine rağmen onu Allah'a ortak koşmuşlardır. Bu durumda onlar darda kalan, mağlup olan, baskı altında kalan ve bir Rabbin kulu olan varlığın ilâh olmayacağını anlamayacak kadar fetanetten yoksun davrandılar ve Hz. İbrâhim'in "Ben batıp gidenleri sevmem dedi. Ay'ı doğarken görünce, Rabbim budur, dedi. O da batınca, Rabbim bana doğru yolu göstermezse elbette yoldan sapan topluluklardan olurum, dedi." [el-En'âm 6/76-77] şeklindeki sözleri ile yaptığını yapamamışlardır. Yine gazaba uğrayan kimse asla rızâya nâil olamaz, aynı şekilde Yahudiler de asla Müslüman olmazlar sapkın ise hidâyete erebilir. Nitekim rivayet edildiğine göre Hz. Îsâ'nın âhir zamanda gökten ineceği ve Hıristiyanları Hz. Muhammed aleyhisselâma iman etmeye davet edeceği zaman onlar iman edecekler, sapkınlıklarının ardından hidâyete ereceklerdir. Hakikat ehli bir zât şöyle demiştir:

وإنما خص اليهود بالغضب في هذه الآية والنصارى بالضلال؛ لأن وعيد الغضب فوق الوصف بالضلال؛ لأن الغضب هو إرادة الانتقام لا محالة واليهود أحق بذلك لغاية قبح كفرهم وبلوغهم الغاية في التمرد والمعاندة؛ فقد ﴿قَالُوٓا إِنَّ ٱللَّهَ فَقِيرٌ وَنَحْنُ أَغْنِيَآءُ﴾ [آل عمران، ١٨١/٣] وقالوا: ﴿يَدُ ٱللَّهِ مَغْلُولَةٌ غُلَّتْ أَيْدِيهِمْ﴾ [المائدة، ٦٤/٥] أي هو بخيل، وقال: إن الله خلق السموات والأرض في ستة أيام فلَغَبَ فاستراح يوم السبت. وكانوا يعادون جبريل وكانوا ﴿يَقْتُلُونَ ٱلنَّبِيِّـۧنَ بِغَيْرِ ٱلْحَقِّ﴾ [البقرة، ٦١/٢] وقصدوا قتل عيسى وقالوا: قد قتلناه وقالوا على مَريَمَ بهتانا عظيما وحرفوا التّوراة ﴿وَكَانُوا۟ مِن قَبْلُ يَسْتَفْتِحُونَ عَلَى ٱلَّذِينَ كَفَرُوا۟ فَلَمَّا جَآءَهُم مَّا عَرَفُوا۟ كَفَرُوا۟ بِهِۦ﴾ [البقرة، ٨٩/٢] فاستحقوا بذلك كله الغضب.

وأما الضلال فهو الميل عن الطريق المستبين، والنصارى قد عدلوا عنه بعد غاية التبيين، فقد دعاهم موسى وعيسى ومحمد عليهم السلام بالتّوراة والإنجيل والفرقان، فهم في غاية الضلال بعد وقوع البيان على الكمال، ولأنهم في غاية العمى والتمادي في الردى بقولهم: ﴿إِنَّ ٱللَّهَ ثَالِثُ ثَلَٰثَةٍ﴾ [المائدة، ٧٣/٥] و﴿إِنَّ ٱللَّهَ هُوَ ٱلْمَسِيحُ ٱبْنُ مَرْيَمَ﴾ [المائدة، ٧٢/٥]؛ وذلك أنهم رأواه بدعائه يصح المرضى ويحيي الموتى وكذا وكذا -وذاك شيئ أعطاه الله معجزة له والله تعالى هو الموجد والمظهر ذلك- [٣٥] فجعلوه من عند عيسى من نفسه واتخذوه إلها وأشركوا به مع ما[١] رأوه يأكل ويشرب ويجئ ويذهب ويستريح ويتعب ولم يكن لهم من الفطنة ما يعلمون أن المضطر المغلوب المقهور المربوب لا يكون إلها فيرجعوا إلى ما رجع اليه إبراهيم حيث قال: ﴿لَآ أُحِبُّ ٱلْـَٔافِلِينَ﴾ [الأنعام، ٧٦/٦] إلى أن قال: ﴿لَئِن لَّمْ يَهْدِنِى رَبِّى لَأَكُونَنَّ مِنَ ٱلْقَوْمِ ٱلضَّآلِّينَ﴾ [الأنعام، ٧٧/٦] ولأن المغضوب عليه لا ينال الرضاء أبدا، وكذا اليهود لا يسلمون أبدا، وأما الضال فقد يهتدي، وقد رُوي أن عيسى عليه السلام حين ينزل من السماء في آخر الزمان ويدعو النصارى إلى الإيمان بمحمد فيؤمنون وبعد الضلال يهتدون. وقال بعض المحققين:

١ ر - ما.

Gazaba uğrayanlar Ehl-i kitabın inatçıları, sapmışlar ise onların taklitçileridir. Allah Teâlâ onların inatçıları hakkında "Kendilerine kitap verdiklerimiz onu evlatlarını bildikleri gibi bilirler. Onlardan bir grup bile bile hakkı gizlerler." [el-Bakara 2/146], "Onu ellerindeki Tevrat ve İncil'de yazılı olarak bulurlar." [el-A'râf 7/157], "Nefisleri kesin olarak emin olduğu hâlde onu bile bile inkâr ettiler" [en-Neml 27/14] buyurmuştur. Hz. Mûsâ Firavun'a, "Bunları âlemlerin Rabbinden başkasının indirmediğini biliyorsun." [el-İsrâ 17/102] demiştir. Taklitçileri hakkında da "Onlardan ümmîler de vardır ki kuruntular dışında Kitab'ı bilmezler, sadece zan sahibidirler." [el-Bakara 2/78], "Dediler ki: Biz atalarımızı bir inanç üzere bulduk ve onların izinden hidâyet buluyoruz." [ez-Zuhruf 43/22], "Zayıf olanlar büyüklük taslayanlara derler ki: Biz size tâbi idik." [İbrâhim 14/21] buyurmuştur.

Gazap inatçılar içindir. Hak Teâlâ "Daveti kabul edildikten sonra, Allah hakkında tartışmaya girenlerin delilleri, Rableri katında boştur. Onlar için bir gazap, vardır." [eş-Şûrâ 42/16] buyurmuştur. Sapkınlık ise taklitçiler içindir. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: "Dediler ki: Rabbimiz! Biz efendilerimize ve büyüklerimize itaat ettik, onlar da bizi saptırdılar." [el-Ahzâb 33/67]

Bu iki kelimenin toplamı hakkında selefe ait pek çok söz vardır. Sehl b. Abdullah et-Tüsterî şöyle demiştir: Onlar bid'at ile gazaba uğramamış ve sünnetten sapmamış olanlardır.

Şöyle denilmiştir: Gazaba uğramış olanlar kibirlenenler, sapmışlar ise şüphe edenlerdir. Şöyle denilmiştir: Gazaba uğramış olanlar müşrikler, sapmışlar ise münafıklardır. Şöyle denilmiştir: Gazaba uğramış olanlar küfrün önderleri, sapmışlar ise onlara tâbi olanlardır. Şöyle denilmiştir: Gazaba uğramış olanlar kâfirler, sapmışlar ise bid'atçilerdir. Şöyle denilmiştir: Gazaba uğramış olanlar uçuruma yuvarlananlar, sapmışlar ise hevâya tâbi olarak hidâyet yolundan ayrılanlardır. Mârifet ehlinin dili ile onlar fiilleri görerek gazaba uğramış olmayanlar ve amellerinin karşılığını talep ederek sapmış olmayanlardır.

المغضوب عليهم هم المعاندون من أهل الكتاب والضالون هم المقلدون منهم، قال الله تعالى في حق المعاندين منهم: ﴿اَلَّذِينَ اٰتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ يَعْرِفُونَهُ كَمَا يَعْرِفُونَ اَبْنَآءَهُمْ ۖ وَاِنَّ فَرِيقًا مِنْهُمْ لَيَكْتُمُونَ الْحَقَّ وَهُمْ يَعْلَمُونَ﴾ [البقرة، ١٤٦/٢] وقال: ﴿يَجِدُونَهُ مَكْتُوبًا عِنْدَهُمْ فِى التَّوْرٰيةِ وَالْاِنْجِيلِ﴾ [الأعراف، ١٥٧/٧] وقال: ﴿وَجَحَدُوا بِهَا وَاسْتَيْقَنَتْهَآ اَنْفُسُهُمْ﴾ [النمل، ١٤/٢٧] وقال موسى لفرعون: ﴿قَالَ لَقَدْ عَلِمْتَ مَآ اَنْزَلَ هٰٓؤُلَآءِ اِلَّا رَبُّ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ﴾ [الإسراء، ١٠٢/١٧] وقال في حق المقلدين منهم: ﴿وَمِنْهُمْ اُمِّيُّونَ لَا يَعْلَمُونَ الْكِتَابَ اِلَّآ اَمَانِىَّ وَاِنْ هُمْ اِلَّا يَظُنُّونَ﴾ [البقرة، ٧٨/٢] وقال: ﴿قَالُوا اِنَّا وَجَدْنَآ اٰبَآءَنَا عَلٰٓى اُمَّةٍ وَاِنَّا عَلٰٓى اٰثَارِهِمْ مُهْتَدُونَ﴾ [الزخرف، ٢٢/٤٣] وقال: ﴿فَقَالَ الضُّعَفٰٓؤُا لِلَّذِينَ اسْتَكْبَرُوٓا اِنَّا كُنَّا لَكُمْ تَبَعًا﴾ الآية، [إبراهيم، ٢١/١٤].

ثم الغضب للمعاندين، قال الله تعالى: ﴿وَالَّذِينَ يُحَآجُّونَ فِى اللهِ مِنْ بَعْدِ مَا اسْتُجِيبَ لَهُ حُجَّتُهُمْ دَاحِضَةٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ وَعَلَيْهِمْ غَضَبٌ﴾ [الشورى، ١٦/٤٢]، والضلال صفة المقلدين، قال الله تعالى: ﴿وَقَالُوا رَبَّنَآ اِنَّآ اَطَعْنَا سَادَتَنَا وَكُبَرَآءَنَا فَاَضَلُّونَا السَّبِيلَا﴾ [الأحزاب، ٦٧/٣٣].

ثم في مجموع الكلمتين كلام كثير للسلف: قال سهل بن عبد الله التستريّ: غير المغضوب عليهم بالبدعة ولا الضالين عن السنة.

وقيل: المغضوب عليهم المكابرون والضالين المرتابون. وقيل: المغضوب عليهم المشركون والضالون المنانقون. وقيل: المغضوب عليهم أئمة الكفر والضالون أتباعهم. وقيل: المغضوب عليهم الكافرون والضالون المبتدعون. وقيل: المغضوب عليهم الموقعون [٣٥ب] في مهاوي الردى والضالون الجائرون عن طريق[١] الهدى باتباع الهوى. وعلى لسان أهل المعرفة: غير المغضوب عليهم برؤية الأفعال ولا الضالين بطلب الأعواض على الأعمال.

١ ر: من طريق.

Şöyle denilmiştir: Onlar senin hizmetini yerine getirme vakitlerinde güzel edebi terk ederek gazaba uğramış olmayanlar ve senin minnetini görmekten sapmamış olanlardır. Şöyle denilmiştir: Onlar kendini beğenme ve gösteriş ile gazaba uğramış olmayanlar ve ibadetlerin rükünlerinde sünnetleri gözetmekten sapmamış olanlardır. Şöyle denilmiştir: Onlar kendilerini nefislerine tevdi etmen nedeniyle gazaba uğramış olmayanlar ve sana sımsıkı bağlı kalmayı terk ederek sapmamış olanlardır. Şöyle denilmiştir: Gazaba uğramamış olanlar, yani perişanlık dürtülerinin kendilerine çarptığı, mahrumiyet musibetlerinin başlarına geldiği, ret darbesini alan ve mahrumiyet sadmesine mağlup olanların dışındakilerdir.

Şöyle denilmiştir: Onlar ismet ve muvaffakiyeti unutarak gazaba uğramış olmayanlar ve ezelî irade ve taksimi müşahededen sapmamış olanlardır. Şöyle denilmiştir: Onlar hizmet âdâbını yok saydıkları ve itaat şartlarını yerine getirmede kusurlu oldukları için gazaba uğramış olmayanlardır. Şöyle denilmiştir: Onlar mahrumiyet çölünde yapayalnız kalan ve zan vadilerinde düşünceleri, himmetleri paramparça olanlardır.

Şöyle denilmiştir: "Bize hidâyet et!" ifadesi şu anlama gelir: Bizi Senden başkasına hamdetmeyi câiz gören gazaba uğramışların ve Sana hamdettikleri zaman bu hamdlerinde kendi fiillerini gören, fakat Senin kendilerini hamde muvaffak kılmandaki nimeti görmekten gafil olan sapmışların yolunda değil, aksine Sana hamdetmeye, hamdi Senden başkasının değil sadece Senin hak ettiğini görmeye muvaffak kılarak kendilerine nimet ihsan etmiş olduğun kimselerin yolunda sabit kıl!

Şöyle denilmiştir: Yani, bizi kendilerine nimet verdiğin ve "Allah onları sever, onlar da Allah'ı severler." [el-Mâide 5/45] buyurduğun kimselerin yolu üzere sabit kıl ve bizi "Bizler Allah'ın evlatları ve sevdikleriyiz." [el-Mâide 5/18] diyen gazaba uğramışların ve sapmışların yolundan muhafaza buyur! Bizi kendileri için mânanın sıhhat bulduğu sevdiklerinden eyle, bizi yalancı davanın kendilerini Senden kopardığı düşmanlardan eyleme!

وقيل: غير المغضوب عليهم بترك حسن الأدب في أوقات القيام بخدمتك، ولا الضالين عن رؤية منتك. وقيل: غير المغضوب عليهم بالعجب والمراءة، ولا الضالين عن مراعاة السنن في أركان العبادات. وقيل: غير المغضوب عليهم بأن وكلتهم على أنفسهم، ولا الضالين بترك اعتصامهم بك وتمسكهم.[١] وقيل: غير المغضوب عليهم أي الذين صدمتهم هواجس[٢] الخذلان وأدركتهم مصائب الحرمان وكبستهم سطوة الرد وغلبتهم صدمة الصد.[٣]

وقيل: غير المغضوب عليهم بنسيان التوفيق والعصمة، ولا الضالين عن شهود سابق الاختيار والقسمة.[٤] وقيل: غير المغضوب عليهم لتضييعهم[٥] آداب الخدمة وتضجيعهم في أدا شروط الطاعة.[٦] وقيل: هم الذين تقطعوا في مفاوز الحرمان وتبددت منهم[٧] الهموم في أودية وجوه الحسبان.[٨]

وقيل: قوله: ﴿اِهْدِنَا﴾ أي ثبتنا على طريق الذين أنعمت عليهم بتوفيقهم لحمدك ورؤيتهم استحقاق الحمد لك دون غيرك لا على طريق المغضوب عليهم الذين استجازوا حمد غيرك ولا الضالين الذين إذا حمدوك شاهدوا فعلهم في حمدك وغفلوا عن رؤية منتك في توفيقهم لحمدك.[٩]

وقيل: أي ثبتنا على طريق الذين أنعمت عليهم فقلت: ﴿يُحِبُّهُمْ وَيُحِبُّونَهُۥٓ﴾ [المائدة، ٥٤/٥] وأعصمنا عن طريق المغضوب عليهم والضالين الذين قالوا: ﴿نَحْنُ اَبْنَٰٓاُ۟ اللَّهِ وَاَحِبَّٰٓؤُهُۥ﴾ [المائدة، ١٨/٥] واجعلنا من أحبائك الذين صح لهم المعنى ولا تجعلنا من أعدائك[١٠] الذين قطعهم عنك كاذب الدعوى.

---

١ ر + بكتابك.
٢ ح ر: هواجم.
٣ انظر: لطائف الإشارات للقشيري، ١٥/١.
٤ انظر: لطائف الإشارات للقشيري، ١٥/١.
٥ ر: بتضييعهم.
٦ انظر: لطائف الإشارات للقشيري، ١٥/١.
٧ ر: بهم.
٨ انظر: لطائف الإشارات للقشيري، ١٥/١.
٩ ر: بحمدك.
١٠ م: عن أعدائك.

Şöyle denilmiştir: Yani, bizi kendilerine verdiğine razı olduklarında kendilerinden razı olduğun kimselerin yolunda sabit kıl! Bizi kendilerine isabet eden kötü şeyler ve Senin ezelî takdirin söz konusu olduğu zaman Sana öfke duyan ve Senin gazabına maruz kalan kimselerden ve yolu yürümekten yolun kendisini hedefleyen -ki aslında yolu yürümekle onlara emredilen şey, kendilerine bu yolu yürümelerini emredene ulaşmaktır- ve yola girdiklerinde vuslattan uzaklaşan, girmekten perdelenen sapmışlardan eyleme! Çünkü her vasıl olan giremez, her giren yakınlaşamaz, her yakınlaşan iyi olamaz, her iyi olan hususi olamaz, her hususi olan bâki kalamaz. Kurbiyete nâil olan nice kimseler vardır ki uzaklaştırılmıştır ve nice hususi olan vardır ki kovulmuştur.

Sonra Allah Teâlâ burada hidâyet ve sıratı zikretmiş ve hidâyeti "De ki: Asıl hidâyet Allah'ın hidâyetidir." [el-Bakara 2/120] âyetinde kendisine, "Onların hidâyeti üzere..." [en-Nahl 16/37] âyetinde kullara izâfe etmiştir. Sıratı da "Ve bu benim dosdoğru yolumdur." [el-En'âm 6/153], "Allah'ın yolu..." [eş-Şûrâ 42/53] âyetlerinde kendisine, "Kendilerine nimet verdiklerinin yoluna..." [el-Fâtiha 1/6] âyetinde ise kullara izâfe etmiştir. Aynı şekilde din kelimesini de "Allah'ın dininden başkasını mı?" [Âl-i İmrân 3/83] âyetinde kendisine, "Bugün size dininizi tamamladım." [el-Mâide 5/3] âyetinde kullara izâfe etmiştir. Bunun birkaç sebebi vardır: Birincisi, bütün bunlar şeriat olarak Allah'a, fayda olarak bize aittir. Bunları meşru kılan ve faydasını bize veren O'dur. Yine bunlar seçim ve rızâ olarak O'na, sülûk ve uyma olarak bize aittir. Yine O bunları kendisine izâfe ederek kulun kendisini (amelini) beğenmesinin önünü kesmiş, sonra kula izâfe ederek kulun kalbine sükûn vermiştir. Yine bunları kula izâfe ederek onu şereflendirmiş ve yakınlaştırmış, sonra kendisine izâfe ederek İblis'in bu konudaki istek ve emelini boşa çıkarmıştır. Nitekim "İzzet Allah'ın, resulünün ve müminlerindir." [el-Münâfikūn 63/8] âyeti indirildiği zaman şeytan, "Allah'ın ve resulünün izzetini çekip almaya gücüm yetmese de müminlerin izzetini çekip alabilirim." demiş, bunun üzerine Allah Teâlâ "Bütün izzet Allah'a aittir." [Fâtır 35/10] buyurarak şeytanın bu isteğinin önünü kesmiştir.

Fâtihayı okuyanın sûre tamamlanınca dediği *âmîn* kelimesinde birkaç lehçe vardır. Kasr ile *emîn* şeklinde telaffuz edilir. Şair şöyle der:

وقيل: أي ثبتنا على طريق الذين رضيت عنهم إذا رضوا عنك بما كان عليهم منك ولا تجعلنا ممن غضبت عليهم إذا سخطوا عنك بما أصابهم من مكروه وسبق به القضاء منك ولا من الذين ضلوا عن الطريق بأن قصدوا في سلوك الطريق عين[1] الطريق وإنما أمروا بسلوك الطريق للوصول إلى من أمرهم بسلوك هذا الطريق، فإذا نازلوا الطريق فقد انقطعوا عن الوصول وحُجبوا عن الدخول، وليس [٣٦أ] كل من وصل دخل ولا كل من دخل قرب ولا كل من قرب برّ ولا كل من برّ خصّ ولا كل من خص بقي فكم من مقرَّب بُعِّد ومُختصٍّ طُرِّدَ.

ثم ذكر هنا الهدى والصراط وأضاف الهدى إلى نفسه في قوله: ﴿قُلْ اِنَّ هُدَى اللهِ هُوَ الْهُدٰىؕ﴾ [البقرة، ١٢٠/٢] وأضافه إلى العباد في قوله: ﴿عَلٰى هُدٰيهُمْ﴾ [النحل، ٣٧/١٦] وأضاف الصراط إلى نفسه في قوله: ﴿وَاَنَّ هٰذَا صِرَاطِى مُسْتَقِيمًا﴾ [الأنعام، ١٥٣/٦] وقوله: ﴿صِرَاطِ اللهِ﴾ [الشورى، ٥٣/٤٢] وأضافه إلى العباد في قوله: ﴿صِرَاطَ الَّذِينَ اَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ﴾ [الفاتحة، ٦/١] وكذا قال في الدين: ﴿اَفَغَيْرَ دِينِ اللهِ﴾ [آل عمران، ٨٣/٣] ثم قال: ﴿اَلْيَوْمَ اَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ﴾ [المائدة، ٣/٥] وذاك لوجوه، أحدها: أن ذلك كله له شرعا ولنا نفعا، هو الذي شرع ذلك وجعل لنا نفع ذلك، ولأنها له ارتضاءً واختيارًا ولنا سلوكا وائتمارا، ولأنه أضافه إلى نفسه قطعا لِعُجْب العبد ثم أضافها إلى العبد[2] تسكينا لقلب العبد، ولأنه أضافها إلى العبد تشريفا[3] وتقريبا ثم أضافها إلى نفسه قطعا لِطَمَع إبليس عنه وتخييبا، وهذا كما قيل: لما نزل قوله: ﴿وَلِلّٰهِ الْعِزَّةُ وَلِرَسُولِهٖ وَلِلْمُؤْمِنِينَ﴾ [المنافقون، ٨/٦٣] قال الشيطان:[4] إن لم أقدر على سلب عز الله وعز رسوله أَسْلُبُ[5] عز المؤمنين[6] فقال الله تعالى: ﴿فَلِلّٰهِ الْعِزَّةُ جَمِيعًا﴾ [فاطر، ١٠/٣٥] فقطع طمعه عن ذلك.

وقول القارئ: «آمين» بعد تمام السورة فيه لغات: «أمين» بالقصر، قال الشاعر:[7]

---

١ ر: غير.
٢ ر – ثم أضافها إلى العبد.
٣ ح ر + له.
٤ ر + اللعين.
٥ ر: لأسلب.
٦ ح: المسلمين، صح هامش.
٧ البيت لجُبَيْر بن الأضبط. انظر: معاني القرآن للزجاج، ٥٤/١؛ الزاهر للأنباري، ٦٦/١؛ مقاييس اللغة لابن فارس، «أمن». وفيها ورد: تباعَدَ مني فُطْحُلٌ إذ سألته أمينَ فزادَ اللهُ ما بيننا بُعْدا.

Kendisi ile karşılaştığımda (Esedoğullarından) Fethal benden uzaklaştı
Emîn! Allah aramızdaki uzaklığı artırsın

Elif harfinin uzatılması ile *âmîn* şeklinde telaffuz edilir. Şair şöyle der:

Ey Rabbim! Benden onun sevgisini sonsuza dek çekip alma!
Allah rahmet eylesin "Âmîn" diyen kula

İmâle ile *imîn* şeklinde de telaffuz edilir ki bu aynı zamanda bir kıraattir. Eğer şedde ile *âmmîn* şeklinde okunacak olursa bu okuyuş bu konumda hata olur. Şemsüleimme Abdülazîz b. Ahmed el-Halvânî avamın okuyuşunun sahih bir vechini bulmak ve onların namazlarının fesattan muhafazasını temin etmek maksadıyla bu okuyuşun bir vechesini zikretmiştir. Buna göre bu okuyuşun mânası, "İcâbetini kastederek sana dua ederiz." demektir. Çünkü *el-âmmîn* kelimesi -şedde ile- "yönelenler, kastedenler" anlamına gelir, Allah Teâlâ "Ne de Beyt-i Haram'a yönelenlere..." [el-Mâide 5/2] buyurmuştur.

Ca'fer es-Sâdık'ın bunu şeddeli okuduğuna delâlet edecek şekilde tefsir ettiği rivayet edilmiştir. Çünkü kendisi [onun tefsiri sadedinde] şöyle demiştir: "Yani, sana doğru yöneliyoruz ki sen, sana yönelenin elini boş çevirmeyecek kadar kerem sahibisin." Aynı şekilde Hüseyin b. Fazl el-Becelî de şöyle demiştir: "Bunun mânası şöyledir: Bu dua ile sana yöneliyoruz, bize bu duada icâbet et."

Bu kelimenin *nûn* harfinin i'rabında birkaç vecih vardır. En doğrusu, bu harfin fetha olmasıdır ki zâhir kıraat de böyledir. Çünkü bu, edatlardandır, edatlar mebnidir, mebni olmakta aslolan sükûndur. İki sâkin bir araya geldiğinde ise muhakkak bir hareke verilmesi gerekir ve fetha verilir, çünkü fetha harekelerin en hafifidir. Aynı durum *sevfe, keyfe, eyne* kelimelerinde de söz konusudur. Vakıf durumunda sükûn ve kesre de mümkündür, çünkü sâkin harfe hareke verildiği zaman kesre verilir. Şair şöyle der:

Günlerden sana bir ihtiyaç isabet ederse
Senden yana ne dünya için ağlarız ne de din için
Gün olur da naşını görürsek demeyiz
*"Âmîn**e** Ey Arşın Rabbî, Âmîn**i**!" sözünden başka şey.*

تَبَاعَدَ عَنِّي فُطْحُلٌ إِذْ لَقِيْتُهُ أَمِينَ فَزَادَ اللَّهُ مَا بَيْنَنَا بُعْدَا

وآمين بمد الألف، قال الشاعر:[1]

يَا رَبِّ لا تَسْلُبَنِّي حُبَّها أبدًا ويَرْحَمُ اللهُ عَبْدًا قَالَ آمِينَا

وإمين بالإمالة لغة وهي قراءة أيضا، ولو قيل آمّين بالتشديد فهو خطأ في هذا الموضع. وذكر شمس الأئمة ابو محمد عبد العزيز بن أحمد الحَلْوَانِيُّ[2] رحمه الله وجها لهذا تصحيحا لكلام العامة وصيانة لصلاتهم عن الفساد أن معناه: ندعوك قاصدين إجابتك، فإن تفسير «الآمّين» بالتشديد هو القاصدون، قال الله تعالى: ﴿وَلَآ آمِّينَ الْبَيْتَ الْحَرَامَ﴾ [المائدة، ٢/٥].

وعن جعفر بن محمد الصادق رضي الله عنه أنه فسره بما يدل على أنه كان يُشَدِّدُهُ؛ فإنه قال: أي قاصدين نحوك وأنت أكرم من أن تخيب قاصدك. وكذلك قال الحسين بن الفضل البجليّ رحمه الله: معناه قصدناك بهذا الدعاء، فأجبه لنا.

وفي إعرابه في النون وجوه: أصحها الفتحة وهي [٣٦ب] القراءة الظاهرة، ووجهه أنه من الأدوات وهي مبنية، وأصل البناء السكون، وعند التقاء الساكنين يضطر إلى التحريك فيفتح؛ لأن الفتحة أخف الحركات كما فى سوف وكيف وأين، وقد يُسَكَّن للوقف وقد يكسر أيضا؛ لأن الساكن إذا حُرك كُسر، وقال الشاعر:[3]

فإنْ تُصِبْكَ من الأيام جائحةٌ لا نَبْكِ منك على دُنْيَا ولا دِينِ

وَلَا نَقُولُ اذا يَوْمًا نُعِيْتَ لَنَا إلاَّ بآمِينَ ربَّ العَرْشِ آمينِ

١ البيت لقيس بن معاذ المُلَوَّح. انظر: ديوانه، ص ٣١؛ إصلاح المنطق لابن السكيت، ص ١٣٥؛ الزاهر للأنباري، ٦٧/١.

٢ هو شمس الأئمة عبد العزيز بن أحمد بن نصر الحَلواني (ت. ٤٥٦هـ/ ١٠٦٣م) صاحب المبسوط، إمام الحنفية في وقته ببخارى، تفقه على جماعة منهم: القاضي أبي علي الحسين بن الخضر النسفي، وأبي الفضل الزَّرَنْجَري، وتفقه عليه الأَنْدَقي، وسمع منه شمس الأئمة السرخسي، توفي بـ«كَشّ» ودفن ببخارى. انظر: الجواهر المضية لأبي الوفاء عبد القادر القرشي ٤٢٩/٢؛ تاج التراجم لابن قُطْلُوبغا، ص ١٨٩.

٣ انظر للبيت: الزاهر للأنباري، ٦٦/١.

Yine bu kelimenin nida olarak değerlendirilip merfû okunduğu da zikredilmiştir ki bu okunuş, kelimeyi Allah'ın ismi olarak te'vil etmeye dayanır. Bu durumda sanki kişi, "Ey Âmînu" demiş olmaktadır.

Tefsirine gelince, Abdullah b. Abbas'ın rivayet ettiğine göre Hz. Peygamber aleyhisselâm "Rabbim, yap!" demiştir.

Abdullah b. Abbas ise, "Mânası, 'böyle olur' şeklindedir." demiştir. Bir görüşe göre bunun aslı Farsça olup mânası "hemîn (tıpkı, ta kendisi, işte o kadar)" şeklindedir.

Mücâhid şöyle demiştir: Bu Allah'ın isimlerinden biridir ve mânası "Allah zevalden emindir, O'nun haksızlık etmeyeceğinden emin olunur, her konuda eman sahibi, güvenilirdir ve müheymindir, yani şahittir."

Zeyd b. Eslem şöyle demiştir: Âmîn arşın hazinelerinden bir hazinedir ve te'vilini Allah'tan başkası bilmez.

Kelimeyi Allah'ın ismi olarak görenlere göre kelimenin fetha ile okunması -ki bu durumda kelime nida/seslenme olduğu için merfû olması gerekir- bir dua nidası olmasındandır ve aslı, "*Yâ Âmînâh*" şeklindedir; ancak sonundaki *he* ve *elif* harfi hafifletme maksadıyla hazf edilmiş, geriye *nûn* harfi fethalı olarak kalmıştır.

Ayrıca bu kelime Mücâhid'e göre sûredendir, diğerlerine göre sûreden değildir.

Rivayete göre Hz. Peygamber aleyhisselâm Fâtiha sûresini okuduğu zaman Cebrâil ona, "Âmîn de!" buyurmuş, o da, "Âmîn, âlemlerin Rabbinin mümin kulları üzerindeki mührüdür." buyurmuştur. Yine Hz. Peygamber aleyhisselâm bir kişinin geceleyin dua ettiğini işitmiş ve "Duanı âmîn ile bitir ve müjdeye nâil ol." buyurmuştur.

İbn Ömer'in rivayetine göre Hz. Peygamber aleyhisselâm, "Dua eden ve âmîn diyen [sevaba] ortaktır" buyurmuştur ki bununla Hak Teâlâ'nın [Hz. Mûsâ'nın dua etmesi, Hz. Hârûn'un da âmîn demesine karşılık] "Dedi ki: Duanıza icâbet edilmiştir." [Yûnus 10/89] âyetini kastetmiştir.

Hz. Peygamber aleyhisselâm şöyle demiştir: "İmam *ve le'd-dâllîn* dediği zaman âmîn deyiniz, çünkü bunu imam da söyler melekler de söyler. Kimin âmîn deyişi meleklerin âmîn deyişine denk düşerse onun geçmiş ve gelecek günahları bağışlanır."[1]

1 Buhârî, "Ezân", 113.

وقد ذكر فيه الرفع أيضا على النداء على تأويل من جعله اسما لله تعالى كأنه قال: «يا آمينُ».

فأما تفسيره ففيما رواه ابن عباس رضي الله عنهما عن النبيّ ﷺ: «رب افعل».[1]

وقال ابن عباس: معناه: كذلك يكون. وقيل: أصله فارسية ومعناه: همين.

وقال مجاهد: هو اسم من أسماء الله تعالى ومعناه أنه آمنٌ من الزوال ومأمون من جوره ومؤتمن على كل شيء ومهيمن أي شهيد.

وقال زيد بن أسلم: آمين كنز من كنوز العرش لا يعلم تأويله إلا الله.

فأما فتحه على تفسير من جعله اسم الله -ومن حقه الرفع؛ لأنه نداء- فلأنه نداء نُدْبَة وأصله «يا آميناهْ» وحذفت الهاء والألف تخفيفا، فبقيت النون على الفتحة.

ثم هي عند مجاهد من السورة وعند غيره ليست منها .

وروي أن النبيّ عليه السلام لما قرأ الفاتحة قال له جبريل: قل آمين، وقال عليه السلام : «آمين خاتَم رب العالين على عباده المؤمنين»،[2] وسمع رجلا يدعو ليلا فقال عليه السلام: «اختم بآمين وأَبشر».[3]

وروى ابن عمر عنه عليه السلام أنه قال: «الداعي والمُؤَمِّن شريكان»[4] يعني به قوله تعالى: ﴿قَالَ قَدْ أُجِيبَتْ دَعْوَتُكُمَا﴾ [يونس، ٨٩/١٠].

وقال عليه السلام: «إذا قال الإمام «ولا الضالين» فقولوا آمين؛ فإن الإمام يقولها والملائكة يقولون، ومن[5] وافق تأمُينه تأمينَ الملائكة غُفر له ما تقدم من ذنبه».[6]

١ انظر: تفسير الثعلبي، ١٢٥/١؛ تفسير القرطبي، ١٢٨/١.
٢ الدعاء للطبراني، ص ٨٩.
٣ الدعاء للطبراني، ص ٨٩.
٤ فيض القدير للمناوي، ٥٣٦/٣؛ كنز العمال للمتقي الهندي، ٧٥/٢.
٥ ح: فمن.
٦ موطأ مالك، الصلاة ٤٥؛ صحيح البخاري، الأذان ١١٣.

Farsçada isti'âze, besmele ve Fâtihâ'nın genişçe tefsirinde çoğu görüşte şunlar ifade edilir:

Allah'tan himaye diliyor, O'na sığınıyor, O'ndan korunma talep ediyor, emân diliyor, yardım ve medet istiyorum. Gerçek mâbut olan, yaratılmışların himaye edicisi, şevk ehlini hayretlere düşüren, kadîm ve ezelî, azîm ve âlî olan O'dur. O ki azametinde akıllar hayrandır, kalpler O'nun müşahedesinde teselli ve sükûnet bulur, gözler dünyada iken O'nu görmekten perdelidir. Şeytanı cennetten süren, onu buyruğa uymaması sebebiyle çaresiz koyup haddi aşması ve serkeşliği sebebiyle yanıp yakılma ve perişan olma durumlarında bırakan O'dur. Bağışlayan, merhamet eden, nimet veren, kurtaran, eriştiren, kelâm sahibi olan ve dileyen Allah'ın adıyla. Hamd ve şükür, emir, haber ve ibtidâ sahibi Allah'adır. Hamdin mânalarını toplayan budur. Senâ, bütün senâlara lâyık olan Allah'adır. Şükür, sayıya sınıra gelmeyen sonsuz nimetleri sebebiyle O'nadır. Hükmünün ve sultanlığının icrası olan kazâsına rızâ göstermek gerekir. Tüm övgüler, sıfatları övülmeye ve yüceltilmeye değer olması sebebiyle O'nadır. Yaratıcı, besleyip büyüten, dünyadaki her şeyin varlığını sürdürmesini sağlayan O'dur. Her şeyde O'nun ilâhlığının, rabliğinin, birliğinin ve kudretinin göstergesi vardır. Kullarının rızıklarını veren ve âsilere bağışlayıcı olan O'dur. Hesap ve ceza, hüküm ve kazânın gerçekleştiği, tevhid ehline ikramda bulunularak itaat edenlere iltifat gösterildiği, büyüklenenlere baş eğdirilerek zâlimlerin kahredildiği, kâfirlerin yalancı çıkarıldığı kıyamet gününün yegâne hükümdarıdır. İmanda sebat etmek ve emre uymak için, şeytana muhalefet etmek ve ağır yükü çekebilmek için, gizli ve saklının, içimiz ve dışımızın bir olması için yalnız Seni bilir, Seni zikreder, Seni ister, Seninle olur, Sana ibadet eder ve Senden yardım isteriz. Bizi iman, Kur'ân'a uyma, peygamberlere, sevgili kullarına ve tüm iyilik sahiplerine tâbi olma yolunda tut. Sana itaat için bize muvaffakiyet ver, yakîn ve tevekkülümüzü ziyadeleştir, bizi cennet yoluna ilet ve bizi sünnet yolunda muhafaza eyle. Bizi Yahudilerin ve Hıristiyanların, sapmışların, sürülmüşlerin, inanmayanların, arzularında boğulanların, kulluk etmeyenlerin ve şükür bilmeyenlerin yollarından uzak kıl. Bizi övülen ve beğenilen yolda gidenlerin, yaratıcının beğendiklerinin yolunda yürüt. Âmin.

وفارسية التعوذ والتسمية والفاتحة على بسطٍ يأتي على أكثر الأقاويل فيها هذا:

می اندخسم و پناه می خواهم و نگاه داشت می خواهم و امان می خواهم یاری می خواهم و فریاد می خواهم بخدای که معبود بحق است، و اندخسوارهٔ خلق است، و واله کنندهٔ اهل شوق است، و قدیم و ازلی است، و عظیم و علی است، و عقلها حیران است در عظمت او، و دلها با آرام است در مشاهدت او، و دیدها محجوب است در دنیا از رؤیت او، از دیو رانده در حُرقت وهلاکت [۷۳ا] مانده بی فرمان بی درمان با طغیان با عدوان، و آغاز می کنم بنام خدای بخشنده بخشاینده دهنده آمرزنده رهاننده رساننده خواننده خواهنده، بگوید سپاس و ستایش مر خدای را چون امر داری، و سپاش مر خدای را سزد چون اخبار داری، و سپاس مر خدای چون ابتدا داری، و جامع مر معانئ حمد را این بود، ثنا مر خدای را که بهمه ثناها سزاست، و شکر ورا بر همه نعمتها که بی حد و بی منتها است، و رضا بقضاء وی که حکم و پادشاهی وراست و ستایشها همه ورا که صفات وی سزای مدحت و ثنا است، آفریدگار و پروردگار و سازندهٔ کار همه جهانیان است، و در همه چیزی بر الوهیت و ربوبیت و وحدانیت و قدرت او نشان است، روزی دهندهٔ بندگان است، بخشاینده بر عاصیان است، پادشاه روز روستخیز است که در وی حساب و جزا و حکم و قضا و کرامت موحدان است و نواخت مطیعان و خضوع جباران و قهر قهاران و جحود کافران است، ترا دانیم و ترا خوانیم و ترا خواهیم و ترا باشیم و ترا پرستیم و یاری از تو خواهیم بر ثبات و بر ایمان و گزارد فرمان و مخالفت شیطان و کشیدن بار گران و یکسان داشتن آشکار و نهان، بدار ما را بر راه ایمان موافقت قرآن و متابعت انبیا و یاران و همه نیکوکاران، و توفیق ده ما را بر اطاعت و بفزای ما را یقین و ثقت و پیشفرست ما را در راه جنت ونگاه دار ما را بر راه سنت و دور دار ما را از راه جهودان و تراسایان و راندگان و گمراهان و نا گروندگان و هوا داران و خدمت نا آراندهگان و منت نا بیننده‌گان، و در رفت راه براه پسنده کننده‌گان و در کردگار پسنده کننده‌گان آمین.

Ey kendisi için havf ve fenâ söz konusu olmayan! Senin fiilinde zulüm ve cefa, sözünde yerine getirmeme ve yanlışlık, ilminde hiçbir şey için gizlilik yoktur. İstediğimizi bize ver çünkü Senden başka duaya karşılık veren yoktur.

Allah'ın bir lutfudur ki bize Fâtiha sûresini ikram etmiş ve rahmet peygamberi Hz. Muhammed aleyhisselâm ile bize olan lutfunu tamamlamıştır. Hak Teâlâ sûrenin başında "Hamd Allah'adır." buyurmuş, nebîsi hakkında ise "Muhammed Allah'ın elçisidir." [el-Feth 48/29] buyurmuştur. Yine Fâtiha sûresinde "âlemlerin Rabbi" demiş, resulü hakkında ise "âlemlere rahmet" [el-Enbiyâ 21/107] buyurmuştur. Fâtiha'da [kendisi hakkında] "O rahmân ve rahîmdir." demiş, müminler için Resulü hakkında ise "Onlara karşı raûf ve rahîmdir" [et-Tevbe 9/128] buyurmuştur. Sonra sûrede [kendisi hakkında] "Din gününün sahibidir." demiş ve elçisi hakkında ise "Dini tamamen hâkim kılsın diye." [el-Feth 48/28] buyurmuştur. Sonra burada "Yalnız Sana kulluk eder, yalnız Senden yardım dileriz." demiş ve elçisi hakkında da "Hayır, onun için yalnız Allaha kulluk et ve şükredenlerden ol." [ez-Zümer 39/66] buyurmuştur. Sonra burada "Bizi dosdoğru yola hidayet eyle!" demiş ve elçisi hakkında da "Ve elbette sen dosdoğru yola hidâyet edersin." [eş-Şûrâ 42/52] buyurmuştur. Yine burada "Kendilerine nimet verdiklerinin yoluna..." demiş ve elçisi hakkında "Ve senin üzerindeki nimetini tamamlasın diye" [el-Feth 48/2] buyurmuştur. Sonra burada "Gazaba uğramışların ve sapmışların yoluna değil" demiş ve elçisi hakkında "Arkadaşınız ne saptı ne de azdı." [en-Necm 53/2] buyurmuştur. Fâtiha sûresini okuyan kimse "âmîn" der. Nitekim bu ifade, âlemlerin Rabbinin mührüdür, Muhammed Mustafa aleyhisselâm da nebîlerin mührüdür. Hamd, âlemlerin Rabbi Allah'a mahsustur.

ای آن که ترا خوف و فنا نی در فعل تو جور و جفا نی و در قول تو خلف و خطا نی و بر علم تو هيچ چيز را خفا نی، همين ده که خواستيم که جز تو اجابت کنندهٔ دعا نی.

ثم من لطف الله تعالى أن أكرمنا بهذه السورة وأتم لطفه علينا بمحمد برسوله[1] نبيّ الرحمة فقال في أول هذه السورة: ﴿اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ﴾ وقال في حق نبيه: ﴿مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللّٰهِ﴾ [الفتح، ٢٩/٤٨] ثم قال هنا: ﴿رَبِّ الْعَالَمِينَ﴾ وقال في حق رسوله: ﴿رَحْمَةً لِلْعَالَمِينَ﴾ [الأنبياء، ١٠٧/٢١] ثم قال هنا: ﴿اَلرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ﴾ وقال في حق المؤمنين: ﴿ رَؤُفٌ رَحِيمٌ ﴾ [التوبة، ١٢٨/٩] ثم قال هنا: ﴿مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ﴾ قال في حق رسوله: ﴿لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدِّينِ﴾ [الفتح، ٢٨/٤٨] ثم قال هنا: ﴿اِيَّاكَ نَعْبُدُ وَاِيَّاكَ نَسْتَعِينُ﴾ وقال في حق رسوله: ﴿بَلِ اللّٰهَ فَاعْبُدْ وَكُنْ مِنَ الشَّاكِرِينَ﴾ [الزمر، ٦٦/٣٩] ثم قال هنا: ﴿اِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ﴾ وقال في حق رسوله: ﴿وَاِنَّكَ لَتَهْدِي اِلٰى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ﴾ [الشورى، ٥٢/٤٢] ثم قال هنا: ﴿صِرَاطَ الَّذِينَ اَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ﴾ وقال في حق رسوله: ﴿وَيُتِمَّ نِعْمَتَهُ عَلَيْكَ﴾ [الفتح، ٢/٤٨] [٣٧ب] ثم قال هنا: ﴿غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ﴾ وقال في حق رسوله: ﴿مَا ضَلَّ صَاحِبُكُمْ وَمَا غَوٰى﴾ [النجم، ٢/٥٣] ثم يقول قارئ السورة: «آمين» وهو خاتم رب العالمين والمصطفى محمد خاتم النبيين والحمد لله رب العالمين.[2]

١ ح: رسوله.
٢ ح – والحمد لله رب العالمين.

BAKARA SÛRESİ

Rahmân ve Rahîm olan Allah'ın adıyla.

Kitabı hiçbir şüphe olmayacak şekilde indiren Allah'ın, takvâ sahibi müminlere gaybı lutfeden Rahmân'ın, kusur sahiplerine ayıplarını örtme nimetini ihsan eden Rahîm'in adıyla.

Bakara sûresinin Fâtiha sûresi ile münasebeti yedi açıdandır:

1. Fâtiha ümmü'l-kitâbdır, Bakara sûresinin başı da "İşte bu kitap" şeklindedir. Fâtiha Mekke'de, Bakara ise Medine'de indirilen ilk sûredir.

2. Fâtiha iki kısımdır: Övgü ve dua. Bakara'nın da başı övgü, sonu duadır. Zira "Elif lâm mîm" âyetinin tefsiri hakkında pek çok görüş vardır ve bunlardan birine göre âyet Allah'ın ism-i aʿzamıdır, bir diğerine göre âyetin anlamı "Ben Allah'ım, bilirim." şeklinde, bir başkasına göre ise âyetin anlamı "Allah Latîf ve Mecîddir." şeklindedir. Bu ise Allah'a övgüdür. Sûrenin sonu da Allah'tan ihtiyaçların talebidir.

3. Fâtiha'nın başı Allah Teâlâ'nın ilâhlığının, rablığının, rahmetinin ve hükümranlığının beyânıdır ve orada Allah'ın birliği ve bilinmesi öğretilmektedir. Ortası kula ibadeti, ubûdeti ve yardım dilemeyi bildirmektir ki bu, kula O'nun şeriat ve hakikatinin yoluna sülûkün öğretilmesidir. Sonu işte bu hâl üzere sebat ve muhalefetten korunma talebidir. Orada kulun dünya ve âhiret maslahatlarını talep etme konusunda Allah'a dönmesi telkin edilir. İşte Bakara sûresinin toplamı da tam bu sûrenin kısımlarına denk düşer, çünkü sûrenin başında, ortasında ve sonunda iman zikredilmiştir: "Onlar gayba iman ederler." [el-Bakara 2/3], "Deyiniz ki: Allah'a ve bize indirilene iman ettik." [el-Bakara 2/136], "Ancak iyilik, Allah'a iman edenin […] yaptığıdır." [el-Bakara 2/177], "Resul Rabbinden kendisine indirilene iman etti." [el-Bakara 2/285].

سورة البقرة

بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ[1]

بسم الله الذي أنزل الكتاب بلا ريب، الرحمن الذي لطف بالمتقين المؤمنين[2] بالغيب، الرحيم الذي منّ على المقصّرين[3] بستر العيب.

وانتظام هذه السورة بالفاتحة من سبعة أوجه: بواحد واثنين وثلاثة وأربعة وخمسة وستة وسبعة:

أمّا الواحد فالفاتحة أم الكتاب وافتتاح هذه السورة بـ﴿ذٰلِكَ الْكِتَابُ﴾ ولأن الفاتحة أول سورة أنزلت بمكة، والبقرة أول سورة أنزلت بالمدينة.

وأمّا الاثنان فإن الفاتحة قسمان: ثناءٌ ودعاءٌ، وهذه السورة أولها ثناء وآخرها دعاء، فإن ﴿الٓمٓ﴾ فيها أقاويل كثيرة، منها أنه الاسم الأعظم، ومنها أن معناه :أنا الله أعلم، ومنها أن معناه:[4] الله اللطيف المجيد، وذاك ثناء على الله، وآخر السورة سؤالات الحاجات من الله تعالى.

وأمّا الثلاثة فإن أولَ الفاتحة بيان ألوهية الله وربوبيته ورحمته وملكته[5] وفيه تعليم توحيد الله ومعرفته، ووسطَها إخبارُ[6] العبد عن عبادته وعبودته واستعانته، وهو تعريف العبد سلوكَ طريق شريعته وحقيقته، وآخرَها سؤالُ الثبات على ذلك والعصمة عن مخالفته، وفيه تلقين العبد الرجوعَ إلى الله في طلب مصالح دنياه وآخرته، ومجموع هذه السورة أقسام هذه الصورة؛ فإنه ذكر الإيمان في أولها وأثنائها وآخرها: ﴿يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ﴾ [البقرة، ٣/٢]، ﴿قُولُوٓا اٰمَنَّا بِاللهِ وَمَآ اُنْزِلَ اِلَيْنَا﴾ الآية، [البقرة، ١٣٦/٢]، ﴿وَلٰكِنَّ الْبِرَّ مَنْ اٰمَنَ بِاللهِ﴾ الآية، [البقرة، ١٧٧/٢]، ﴿اٰمَنَ الرَّسُولُ بِمَآ اُنْزِلَ اِلَيْهِ مِنْ رَبِّهٖ﴾ الآية، [البقرة، ٢٨٥/٢]،

١ ط + رب وفق ومتع طويلا آمين.
٢ ط: بالمؤمنين المتقين.
٣ ر: المقصّرين.
٤ ر + أنا.
٥ ر: وملائكته.
٦ ط – إخبار.

Bakara sûresinde Allah'ın birliğinin beyân edildiği âyetler yer alır: "Sizin ilâhınız bir tek ilâhtır." [el-Bakara 2/163], "Allah, kendisinden başka ilâh olmayandır. O haydır, kayyûmdur." [el-Bakara 2/255]. Bakara'da Allah [Fâtiha sûresinde ifade ettiği] kulluğun aynısını zikretmiş ve "Rabbinize kulluk edin." [el-Bakara 2/21], "Benden sonra neye kulluk edeceksiniz? Dediler ki: Senin ilâhına kulluk edeceğiz." [el-Bakara 2/133] buyurmuştur. Yine bu sûrede namaz, kıbleye yönelme, namazda huşû, oruç, zekât, sair itaatler, nafakalar, sadakalar, hac, umre, cihat, itikâf, vasiyet ve sevilmesine karşılık malı verme gibi ibadetin tafsilatları; takvâ, sabır, şükür, içkiden sakınmak, ahde vefâ ve haramı terk gibi ubûdetin tafsilatları; kısas, nikâh, boşanma, evlilik, infak, iddet, ric'at, emzirme, îlâ, hayız, doğum, alışveriş, borçlar, rehinler ve emanetler gibi pek çok âyette zikredilen ahkâma boyun eğme yer almıştır. Yine sûrenin başında Hz. Âdem'den, ortasında Hz. İbrâhim'den, müminlerden -dünya ve âhirette güzellik talebi- ve sonrasında sûrenin sonunda da Hz. Muhammed Mustafa'dan dualar zikredilmiştir.

4. Fâtiha sûresi ilk indirildiği ve Hz. Peygamber aleyhisselâm bunu ilk okuduğu, insanlar ilk işittiği zaman -ki bu sûrede, tevhide çağrı ve söylediğimiz diğer hususlar yer almaktadır- işitenler dört sınıf olmuşlardır. Bir sınıf putperestler idi ve bunlar hem zâhir hem bâtın olarak iman ettiler. Bir sınıf Ehl-i kitap idi ve geçmişteki peygamberlere inanıyorlardı, bunlar da aynı şekilde hem zâhir hem bâtın olarak iman ettiler. Bir sınıf onu inkâr edip hem zâhir hem bâtın olarak yalanladı. Diğer bir sınıf ise kılıçtan korktu ve zâhirde iman edip bâtında inkâr ettiler. İşte Allah Teâlâ bu sınıfların hepsini bu sûrenin başında zikretti. Nitekim "Takvâ sahipleri için hidâyettir. Onlar gayba iman ederler." [el-Bakara 2/2-3] âyeti ilk sınıf hakkında, "Onlar sana indirilene ve senden önce indirilene iman ederler." [el-Bakara 2/4] âyeti ikinci sınıf hakkında, "İnkâr edenleri uyarsan da uyarmasan birdir." [el-Bakara 2/6] âyeti üçüncü sınıf hakkında ve "İnsanlardan kimi vardır ki: 'Bizler Allah'a inandık.' derler." [el-Bakara 2/8] âyeti dördüncü sınıf hakkındadır.

والآيات التي فيها بيان وحدانيَّة الله: ﴿وَاِلٰهُكُمْ اِلٰهٌ وَاحِدٌۚ﴾ [البقرة، ١٦٣/٢]، ﴿اَللّٰهُ لَآ اِلٰهَ اِلَّا هُوَۚ اَلْحَيُّ الْقَيُّومُۚ﴾ الآية، [البقرة، ٢٥٥/٢]، وذكر نفس العبادة في قوله: ﴿اعْبُدُوا رَبَّكُمُ﴾ [البقرة، ٢١/٢]، ﴿مَا تَعْبُدُونَ مِنْ بَعْدِيۜ قَالُوا نَعْبُدُ اِلٰهَكَ﴾ [البقرة، ١٣٣/٢]، وتفاصيل العبادة من الصلاة واستقبال القبلة[١] والخشوع فيها والصوم والزكاة وسائر الطاعات[٢] والنفقات[٣] والصدقات والحج والعمرة والجهاد والاعتكاف والوصية وإيتاء المال على حبه وتفاصيل العبودة من التقوى والصبر [٣٨] والشكر واجتناب الخمر والوفاء بالعهد وترك الحرام والانقياد للأحكام من القصاص والنكاح والطلاق والمتعة والإنفاق والعدة والرجعة والرضاع والإيلاء والحيض والولادة والمبايعات والمداينات والرهون والأمانات في تفاريق الآيات، وذكر الدعوات من آدم في أولها ومن إبراهيم في وسطها ومن المؤمنين من سؤال الحَسَنَتَيْن من بعدها ومن المصطفى والأمة في آخرها.

وأمّا الأربعة فإن الفاتحة لما نزلت[٤] أول شيء وقرأها النبيّ عليه السلام وسمعها الناس وفيها دعاء إلى التوحيد وغير ذلك مما قلنا صار السامعون أربعة أصناف: صنف كانوا عَبَدَة الأصنام فآمنوا به ظاهرا وباطنا،[٥] وصنف كانوا أهلَ الكتاب ومؤمنين بالماضين من الرسل فآمنوا به أيضا ظاهرا وباطنا، وصنف[٦] كفروا به وكذبوه[٧] ظاهرا وباطنا، وصنف[٨] خافوا سيفه فآمنوا به ظاهرا وكفروا به باطنا، فذكرهم الله جميعا في أول هذه السورة؛ فإن قوله: ﴿هُدًى لِلْمُتَّقِينَۙ الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ﴾ الآية، [البقرة، ٢/٢-٣] في الصنف الأول وقوله: ﴿وَالَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِمَآ اُنْزِلَ اِلَيْكَ وَمَآ اُنْزِلَ مِنْ قَبْلِكَۚ﴾[٩] [البقرة، ٤/٢] في الصنف الثاني وقوله: ﴿اِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا سَوَٓاءٌ عَلَيْهِمْ ءَاَنْذَرْتَهُمْ﴾ الآيتين، [البقرة، ٦/٢] في الصنف الثالث وقوله: ﴿وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَقُولُ اٰمَنَّا بِاللّٰهِ﴾ الآيات، [البقرة، ٨/٢] في الصنف الرابع.

١ ح ر ط + فيها.
٢ ح – الطاعات.
٣ ح: النفقات.
٤ ر: أنزلت.
٥ ط + أيضا.
٦ ر + منهم.
٧ ح: وكذبوا.
٨ ر + منهم.
٩ ح + الآيتين.

5. Fâtiha sûresinde zikredilen fiiller beştir: Hamd, kulluk, yardım dileme, hidâyet bulma ve sapkınlık. Hamd nimetlere karşılık olur, bu sûrede bu nimetler sayılmıştır. Kulluk pek çok çeşittir ki bu sûrede tafsilatı yer alır. Yardım dileme pek çok konuda olur, bu sûrede bunlar beyân edilmiştir. Hidâyet bulmanın karşılığında sevaplar vardır, bu sûrede bunlar takrir edilmiştir. Sapkınlık karşısında cezalar vardır ki bu sûrede bunlar ifade edilmiştir.

6. Fâtiha sûresinin ilk âyetinde "âlemler" zikredilir. Çoğunluğa göre bu ifade cansızların değil, canlıların ismidir, çünkü çoğulu [canlı varlıkların çoğulu için kullanılan] ye ve *nûn* harfleri ile yapılır. Canlı varlıklar -daha önce Ebû Huzeyfe'den naklettiğimiz üzere- altı gruptur: Melekler, cinler, insanlar, şeytanlar, kara hayvanları ve kuşlar. Bakara sûresinde bu canlıların hepsi zikredilmiştir.

Melekler hakkında şöyle buyurmuştur: "Hani Rabbin meleklere demişti ki…" [el-Bakara 2/30], "Bir vakit meleklere dedik ki…" [el-Bakara 2/34], "Kim Allah'a ve meleklerine düşman ise..." [el-Bakara 2/98], "Onların üzerine Allah'ın ve meleklerin lâneti vardır." [el-Bakara 2/161], "Hepsi Allah'a ve meleklerine (…) iman ettiler." [el-Bakara 2/285]. Cinlerle ilgili olarak Bakara'da İblis'ten söz edilmiştir, nitekim bir başka sûrede onun "Cinlerden" [el-Kehf 18/50] olduğunu bildirmiştir. İnsanlar hakkında "Ey İnsanlar!" [el-Bakara 2/21] buyurmuş ve bunu tekrar tekrar zikretmiştir. Şeytanlar hakkında "Şeytanların okudukları..." [el-Bakara 2/102] buyurmuştur. Hayvanlar yani yer üzerinde hareket eden yırtıcı, ehlî ve sürüngen türleri zikretmiş, yabaniler hakkında "Domuz" [el-Bakara 2/173], ehlî hayvanlar hakkında "İnek" [el-Bakara 2/70], "Buzağı" [el-Bakara 2/93], "Kolayınıza gelen bir kurban..." [el-Bakara 2/196] buyurmuş, sürüngenlerle ilgili olarak da yılandan söz etmiştir ki bu da "Dedik ki: Oradan birbirinize düşman olarak inin." [el-Bakara 2/36] âyetidir, çünkü bunlar arasında yılan da vardır. Kuşlardan ise "Kuşlardan dört tanesini al." [el-Bakara 2/260] âyetinde söz etmiştir.

وأمّا الخمسة فالأفعال المذكورة في الفاتحة خمسة: الحمد والعبادة والاستعانة والاهتداء والضلالة. والحمد[1] على النعم وفي هذه السورة تعديدُها، والعبادة على وجوه وفي هذه السورة تفصيلُها، والاستعانة على أمور وفي هذه السورة تبيينُها، والاهتداء به مثوبات وفي هذه السورة تقريرُها، والضلال عليه عقوبات وفي هذه السورة تكريرُها.

وأمّا الستة فالمذكور في أول آيات الفاتحة «العالمون»، وأكثرهم على أنه اسم لأهل الحياة منهم دون الجماد لجمعه بالياء والنون، وهم ستة: الملائكة والجن والإنس والشياطين والدواب والطيور كما حكينا عن أبي حذيفة، وهم كلهم مذكورون في هذه السورة.

فأمّا الملائكة فقد قال: ﴿وَاِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلٰٓئِكَةِ﴾ [البقرة، ٣٠/٢]، ﴿وَاِذْ قُلْنَا لِلْمَلٰٓئِكَةِ﴾ [البقرة، ٣٤/٢]، ﴿مَنْ كَانَ عَدُوًّا لِلّٰهِ وَمَلٰٓئِكَتِهٖ﴾ [البقرة، ٩٨/٢]، ﴿اُولٰٓئِكَ عَلَيْهِمْ لَعْنَةُ اللّٰهِ وَالْمَلٰٓئِكَةِ﴾ [البقرة، ١٦١/٢]، ﴿كُلٌّ اٰمَنَ بِاللّٰهِ وَمَلٰٓئِكَتِهٖ﴾ [البقرة، ٢٨٥/٢].[2] [٣٨ب] وأمّا الجن فقد ذكر إبليس وذكر في[3] آية[4] أنه ﴿كَانَ مِنَ الْجِنِّ﴾ [الكهف، ٥٠/١٨]. وأمّا الإنس فقد قال: ﴿يٰٓاَيُّهَا النَّاسُ﴾ [البقرة، ٢١/٢] وكرر ذلك.[5] وأمّا الشياطين فقد قال: ﴿مَا تَتْلُوا الشَّيٰطِينُ﴾ [البقرة، ١٠٢/٢].[6] وأمّا الدوابّ فهي كل[7] ما يدبّ على وجه الأرض من السباع والبهائم والهوام وقد ذكر فيه من السباع: ﴿الْخِنْزِيرِ﴾ [البقرة، ١٧٣/٢]،[8] ومن البهائم: ﴿الْبَقَرَ﴾ [البقرة، ٧٠/٢] و﴿الْعِجْلَ﴾ [البقرة، ٩٣/٢]،[9] ﴿فَمَا اسْتَيْسَرَ مِنَ الْهَدْيِ﴾ [البقرة، ١٩٦/٢]، ومن الهوام الحية وهو في قوله: ﴿وَقُلْنَا اهْبِطُوا بَعْضُكُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ﴾ [البقرة، ٣٦/٢] وكان فيهم الحية. وأمّا الطيور فقد ذكر منها في قوله: ﴿فَخُذْ اَرْبَعَةً مِنَ الطَّيْرِ﴾ [البقرة، ٢٦٠/٢].

١ ح: فالحمد.
٢ ح + وأما الإنس فقد قال: ﴿يٰٓاَيُّهَا النَّاسُ﴾ وكرر ذلك.
٣ ر + ذلك في.
٤ ر: الآية.
٥ ح – وأما الإنس فقد قال: ﴿يٰٓاَيُّهَا النَّاسُ﴾ وكرر ذلك.
٦ ر: ﴿وَاِذَا خَلَوْا اِلٰى شَيٰطِينِهِمْ﴾.
٧ ح ط: جميع.
٨ ط – وقد ذكر فيه من السباع: الْخِنْزِيرِ.
٩ ح + وقال.

7. Fâtiha sûresi yedi âyettir, yedi âyette zikredilen kelimeler Bakara sûresinde de zikredilmiştir. "Hamd" kelimesi "Biz seni hamd ile tesbih ediyoruz." [el-Bakara 2/30] âyetinde, Allah kelimesi pek çok âyette, "âlemlerin Rabbi" ifadesi "Dedi ki: Ben âlemlerin Rabbine teslim oldum." [el-Bakara 2/131] âyetinde, "Rahmân ve Rahîm" isimleri, "Allah'tan başka ilâh yoktur, O Rahmân ve Rahîmdir." [el-Bakara 2/163] âyetinde zikredilmiştir. "Din gününün mâlikidir." ifadesinde kıyamet gününden söz edilmektedir, Bakara sûresinde de "Öyle bir günden korkun ki o gün Allah'a döneceksiniz." [el-Bakara 2/281] denilmiştir. Bu, son indirilen ve kıyamet konusunda en açık olan âyettir. "Yalnız sana kulluk ederiz." ifadesi "Rabbinize kulluk edin." [el-Bakara 2/21] ve benzeri âyetlerde, "Yalnız senden yardım dileriz." ifadesi "Sabır ve namaz ile yardım dileyin." [el-Bakara 2/45] âyetinde, "Bizi dosdoğru yola ilet." ifadesi "Allah dilediğini dosdoğru yola iletir." [el-Bakara 2/213] âyetinde, "Kendilerine nimet verdiklerinin yoluna" ifadesi "Size vermiş olduğum nimetini hatırlayın." [el-Bakara 2/40] âyetinde zikredilmiştir ki bu âyette nebîler kastedilmiş olabilir. Yine Bakara sûresinde nebîlerden Âdem, İbrâhim, İsmâil, İshak, Ya'kūb, torunları, Mûsâ, Hârûn, Dâvûd, Süleyman, Îsâ, Hezekiel, Samuel, Üzeyir peygamberler zikredilmiş, umumi olarak hepsi "İşte bu resuller…" [el-Bakara 2/253] ve "Hepsi Allah'a, meleklerine, kitaplarına ve resullerine iman ettiler." [el-Bakara 2/285] âyetinde zikredilmiştir. "Gazaba uğramışların ve sapmışların yoluna değil." ifadesinde gazap zikredilmiştir, Bakara'da ise "Böylece onlar gazap üzerine gazaba maruz kaldılar." [el-Bakara 2/90] denilmiştir. Yine bu ifadede sapkınlıktan söz edilmiştir, bu sûrede de "Her ne kadar daha önce sizler sapkınlardan olsanız da…" [el-Bakara 2/198] ve "Onunla dilediğini saptırır." [el-Bakara 2/26] denilmiştir. Sonra bu kimseler Yahudi ve Hıristiyanlardır, bu sûrenin başlangıcı da çoğunlukla bunlarla ilgilidir ve nihayet onlar hakkında "Sen onların dinlerine tâbi olmadıkça Yahudiler de Hıristiyanlar da senden asla razı olmazlar." [el-Bakara 2/120] buyurulmuştur.

Bu sûreye Bakara ismi verilmiştir. Ancak bazıları "içerisinde Bakara'nın zikredildiği sûre" derler ve "sûre" kelimesinin doğrudan *el-bakara* (inek), *en-nahl* (bal arısı) ve benzeri şeylere izâfe edilmesini iyi karşılamazlar. Doğru olan, böyle bir zorlamaya gerek olmadığıdır, çünkü burada izâfetten maksat, bu konuların o sûrede zikredilmiş olduğunu ifade etmektir.

وأمّا السبعة فالفاتحة سبعُ آيات وكلمات آياتها مذكورة في سورة البقرة، فـ ﴿اَلْحَمْدُ﴾ في قوله: ﴿وَنَحْنُ نُسَبِّحُ بِحَمْدِكَ﴾ [البقرة، ٢/٣٠]، و﴿لِلّٰهِ﴾ في آيات، و ﴿رَبِّ الْعَالَمِينَ﴾ في قوله: ﴿قَالَ اَسْلَمْتُ لِرَبِّ الْعَالَمِينَ﴾ [البقرة، ٢/١٣١]، و﴿اَلرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ﴾ في قوله: ﴿لَآ اِلٰهَ اِلَّا هُوَ الرَّحْمٰنُ الرَّحِيمُ﴾ [البقرة، ٢/١٦٣]، و﴿مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ﴾ فيه ذكر يوم لقيامة وفي سورة البقرة: ﴿وَاتَّقُوا يَوْمًا تُرْجَعُونَ فِيهِ اِلَى اللّٰهِ﴾ الآية، [البقرة، ٢/٢٨١] وهي آخر آية نزلت وهي أبلغ آية في ذكر يوم القيامة، و﴿اِيَّاكَ نَعْبُدُ﴾ في قوله: ﴿اعْبُدُوا رَبَّكُمُ﴾ [البقرة، ٢/٢١] ونحوه، و﴿وَاِيَّاكَ نَسْتَعِينُ﴾ في قوله: ﴿وَاسْتَعِينُوا بِالصَّبْرِ وَالصَّلٰوةِ﴾ [البقرة، ٢/٤٥]، وقوله: ﴿اِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ﴾ في قوله: ﴿وَاللّٰهُ يَهْدِى مَنْ يَشَآءُ اِلٰى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ﴾ [البقرة، ٢/٢١٣]، وقوله: ﴿صِرَاطَ الَّذِينَ اَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ﴾ في قوله: ﴿اذْكُرُوا نِعْمَتِيَ الَّتِى اَنْعَمْتُ عَلَيْكُمْ﴾ [البقرة، ٢/٤٠] وقد أريد به الأنبياء، و ذكر فى سورة البقرة من الأنبياء آدم وإبراهيم وإسماعيل وإسحاق ويعقوب والأسباط وموسى وهارون وداود وسليمان وعيسى وحزقيل وأشمويل وعزير،[1] وعلى العموم في قوله: ﴿تِلْكَ الرُّسُلُ فَضَّلْنَا﴾ [البقرة، ٢/٢٥٣] وفي قوله: ﴿كُلٌّ اٰمَنَ بِاللّٰهِ وَمَلٰٓئِكَتِهِ وَكُتُبِهِ وَرُسُلِهِ﴾ [البقرة، ٢/٢٨٥]، وقوله: ﴿غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّآلِّينَ﴾ [الفاتحة، ١/٧] ذكر الغضب في قوله: ﴿فَبَآؤُ بِغَضَبٍ عَلٰى غَضَبٍ﴾ [البقرة، ٢/٩٠] والضلال في قوله: ﴿وَاِنْ كُنْتُمْ مِنْ قَبْلِهِ لَمِنَ الضَّآلِّينَ﴾ [البقرة، ٢/١٩٨] وقوله: ﴿يُضِلُّ بِهِ كَثِيرًا﴾ [البقرة، ٢/٢٦]، ثم هم اليهود والنصارى وأكثر صدر السورة في ذكرهم إلى أن قال: ﴿وَلَنْ تَرْضٰى عَنْكَ الْيَهُودُ وَلَا النَّصَارٰى حَتّٰى تَتَّبِعَ مِلَّتَهُمْ﴾ [البقرة، ٢/١٢٠].

ثم السورة تُدعى سورة البقرة ومن الناس من قال: «السورة التي تذكر فيها البقرة» ويستقبح إضافة السورة إلى البقرة وكذا سورة النحل ونحوها. والصحيح أنه لا حاجة إلى هذا التكلّف؛ فإن المراد من هذه الإضافة هو ما قال: إنها ذكرت فيها،

١ ح ر ط: وعزيرًا.

Nitekim Hz. Peygamber aleyhisselâm "Kur'ân'ın zirvesi Bakara sûresidir." buyurmuştur.[1] Bu konuda pek çok hadîs-i şerif bulunmaktadır, dolayısıyla bu şekilde kullanımın câiz olduğu sübût bulmaktadır.

Bakara sûresi Medine'de indirilmiştir, sadece bir âyet Vedâ haccı esnasında Kurban bayramı gününde indirilmiştir. Bu "Öyle bir günden korkun ki o gün Allah'a döneceksiniz." [el-Bakara 2/281] âyetidir ve en son indirilen âyettir. Mekke'de seksen beş sûre indirilmiştir. Bunların ilki Fâtiha, sonuncusu Mutaffifîn sûresidir. Diğerleri -ki bunlar yirmi dokuz sûredir- Medine'de indirilmiştir. Bunların ilki Bakara, sonuncusu ise Mâide sûresidir.

Bakara sûresinin harfleri yirmi beş bin altı yüz elli sekiz adettir. Kelimeleri altı bin yüz on altı tanedir. Âyet sayısı Şamlılara göre iki yüz seksen dört, Mekkelilere ve Medinelilere göre iki yüz seksen beş, Kûfelilere göre iki yüz seksen altı, Basralılara göre iki yüz seksen yedidir, çünkü bunlar arasında bazı âyet sonlarının âyet sonu mu yoksa ortası mı olduğu konusunda ihtilâf vardır. Bazı rivayetlerde "Eğer bu sûrenin âyet sayısı üç yüze tamamlanmış olsa idi, tamam olurdu." denilir ki bunun mânası, "Bu sûre hükümlerin ve temel usullerin büyük çoğunluğunu ihtiva eder, geriye diğer sûrelerde zikredilen birkaç hüküm kalır. Eğer onlar da bu sûrede olsaydı, o zaman bu sûre insanların din ilimleri konusunda muhtaç oldukları her şeyi açıkça ifade etmiş olurdu." şeklindedir.

Bakara'da on beş mesel, beş yüz hüküm ve Kur'ân'ın en uzun âyeti olan müdâyene âyeti bulunmaktadır. Müdâyene âyeti yüz otuz kelimedir ve yaklaşık yirmi hüküm içermektedir.

1. Elif lâm mîm. [el-Bakara 2/1]

Bakara sûresi mukattaa harfleri ile başlar. Kur'ân'ın yirmi dokuz sûresi de mukattaa harfleri ile başlar. Sûrenin başında yer alan *elif lâm mîm* harfleri hakkında yaklaşık otuz görüş vardır:

1 Tirmizî, "Fedâilü'l-Kur'ân", 2.

وقد قال النبيّ عليه السلام: «سنام القرآن سورة البقرة»،[1] وفي ذلك أحاديث،[2] فثبت إطلاق هذا الإطلاق.

ثم هذه السورة مدنية إلا آية منها [٣٩] نزلت يوم النحر بمنى في حجة الوداع: ﴿وَاتَّقُوا يَوْمًا تُرْجَعُونَ فِيهِ إِلَى اللهِ﴾ [البقرة، ٢/٢٨١] وهي آخر آية نزلت. وقد نزلت بمكة خمس وثمانون سورة أولها سورة الفاتحة وآخرها ﴿وَيْلٌ لِلْمُطَفِّفِينَ﴾ [المطففين، ٨٣/١]، ونزل[3] سائرها[4] -وهي[5] تسع وعشرون سورة- بالمدينة[6] أولها سورة البقرة وآخرها سورة المائدة.

وحروف سورة البقرة خمس وعشرون أَلْفًا وستمائة وثمانية وخمسون، وكلماتها ستة آلاف ومائة وست عشرة كلمة،[7] وآياتها مائتان وأربع وثمانون آية عند أهل الشام، وخمس عند أهل مكة والمدينة، وست عند أهل الكوفة، وسبع عند أهل البصرة؛ لاختلافهم في مواضع: منها أنه تمام الآية أووسطها. وفي بعض الأخبار أنها: «لو كملت ثلاثمائة آية لتكلمت» ومعناه: أن السورة آتية على أكثر الأحكام والأصول العظام، وبقبت عدة أحكام[8] ذكرت في غيرها، ولو[9] كانت في هذه السورة لصرحت بجمبع ما بالناس إليه حاجة من علوم الدين.

وفي هذه السورة خمسة عشر مَثَلًا، وخمسمائة حكم، وفيها أطول آية وهي آية المداينة وهي مائة وثلاثون كلمة، وفيها قريب من عشرين حكما.

١- الٓمٓ

وافتتاح هذه السورة بالحروف المقطعة وتسعة وعشرون من سور القرآن مفتتحة بها. وفي هذه الحروف ﴿الٓمٓ﴾ التي افتتحت بها هذه السورة قريب من ثلاثين قولا:

١ مسند أحمد، ٣٣/٤١٧؛ سنن الترمذي، فضائل القرآن ٢.
٢ ح + كثيرة.
٣ ح: ونزلت.
٤ ط + بالمدينة.
٥ ح - سائرها وهي.
٦ ط - بالمدينة.
٧ ر - كلمة.
٨ ر: الأحكام.
٩ ح: فلو.

Hz. Ebû Bekir şöyle demiştir: Allah Teâlâ'nın her kitapta bir sırrı vardır. Kur'ân'daki sırrı ise sûrelerin başındaki bu harflerdir.

Hz. Ömer şöyle demiştir: Her kitabın bir ziyneti vardır. Kur'ân'ın ziyneti ise alfabe harfleridir (hurûf-ı tehecciî). Hz. Ali şöyle demiştir: Her kitabın bir özü vardır. Kur'ân'ın özü ise alfabe harfleridir (hurûf-ı tehecciî). Hz. Osmân şöyle demiştir: Mukattaa harfleri tefsir edilemez olan gizli sırlardandır.

Dahhâk şöyle demiştir: Âlimler mukattaa harflerinin tefsirinde âciz kalmışlardır.

Abdullah b. Abbas bir rivayete göre şöyle demiştir: "*Elif* Allah, *lâm* Latîf, *mîm* ise Mecîd demektir." Bir başka rivayette ise şöyle demiştir: "*Elif lâm mîm*, 'Ben Allah'ım, bilirim.'; *elif lâm mîm sâd*, 'Ben Allah'ım, bilirim ve lutfederim.'; *elif lâm râ* ise, 'Ben Allah'ım, görürüm.' anlamındadır." Yine Abdullah b. Abbas'tan nakledilen bir başka rivayet ise şöyledir: "*Elif* Allah, *lâm* Cebrâil, *mîm* Muhammed'dir. Yani 'Allah, Muhammed'e Cebrâil vasıtasıyla kitabı indirdi.' demektir." İbn Mes'ûd şöyle demiştir: Bu harfler Allah'ın ism-i a'zam'ıdır.

Hasan-ı Basrî ve Saîd b. Cübeyr şöyle demişlerdir: Biz nasıl telif edileceğini bilemesek de mukattaa harfleri bir şekilde birleştirilip telif edildiği zaman Allah'ın isimleri ortaya çıkar. Zira "*Elif lâm râ*" [el-Hicr 15/1], "*Hâ mîm*" [Fussilet 41/1], "*Nûn*" [el-Kalem 68/1] âyetleri üç sûrenin baş âyetleridir, bunlar birleştirildiği zaman *er-rahmân* kelimesi çıkar ki bu da Allah'ın isimleri içerisinde büyük bir isimdir.

Katâde şöyle demiştir: Bu harfler Kur'ân'ın isimleridir. Abdurrahman b. Zeyd b. Eslem şöyle demiştir: Bu harfler sûrelerin isimleridir. Mücâhid şöyle demiştir: Bu harfler Allah Teâlâ'nın kitabına başladığı başlangıç ifadeleridir. Saîd b. Müseyyeb şöyle demiştir: Bu harfler olacakların ve fitnelerin ifadesi hakkındadır. Ebü'l-Âliye şöyle demiştir: Bu harfler bir topluluğun süresi, diğerinin eceli hakkındadır. Rebî' b. Enes şöyle demiştir: Bu harflerden her biri Allah'ın nimet ve ihsanları hakkındadır. Bir grup âlim şöyle demiştir: *Elif* Allah'ın *el-İlâh, el-Ahad, el-Evvel, el-Âhir* ve *el-Emîn* isimlerinin ilk harfi, *lâm el-Latîf* isminin, *mîm* ise *el-Mâlik, el-Mecîd* ve *el-Mennân* isimlerinin ilk harfidir.

وقال[1] أبو بكر الصديق ﷺ: لله تعالى في كل كتاب سر، وسر الله في القرآن هذه الحروف التي في أوائل السور.[2]

وقال عمر ﷺ: لكل كتاب زينة وزينة القرآن حروف التهجي. وقال عليّ ﷺ: إن لكل كتاب صفوة وصفوة القرآن حروف[3] التهجي. وقال عثمان[4] ﷺ: هي من المكتوم الذي لا يُفسر.[5]

وقال الضحاك: عجزت العلماء عن تفسير الحروف المقطعة.

وقال ابن عباس ﷺ في رواية: ألف الله، لام لطيف، ميم مجيد. وقال في رواية: معناه: أنا الله أعلم، و﴿الٓمٓصٓ﴾ أنا الله أعلم وأفضل، و﴿الٓرٰ﴾ أنا الله أرى. وعنه في رواية: ألف الله، لام جبريل، ميم محمد أي[5] أنزل الله[6] جبريل على محمد بالكتاب. وقال ابن مسعود: إنها اسم الله الأعظم.

وقال الحسن وسعيد بن جبير: هذه الحروف إذا ألفت ضربا من التأليف كانت أسماء الله تعالى وإن كنا لا نقف على تأليفها؛ وذلك لأن قوله: ﴿الٓرٰ﴾ [الحجر، ١/١٥] و﴿حٰمٓ﴾ [فصلت، ١/٤١] و﴿نٓ﴾ [القلم، ١/٦٨] رؤوس ثلاث سور، وإذا جمعت صارت «الرحمن» وهو اسم عظيم من أسماء الله تعالى. [٣٩ب]

وقال قتادة: إنها أسماء القرآن. وقال عبد الرحمن بن زيد بن أسلم: إنها أسماء السور. وقال مجاهد: إنها فواتح يفتح[7] الله بها كتابه. وقال سعيد بن المسيب: إنها في ذكر الكوائن والفتن. وقال أبو العالية: إنها في مدة قوم وآجال آخرين. وقال الربيع بن أنس: ما فيها من حرف إلا وهو في ذكر آلائه ونعمائه. وقال جماعة: الألف افتتاح اسمه الإله والأحد والأول والآخر والأمين، واللام افتتاح اسمه اللطيف، والميم افتتاح اسمه المالك والمجيد والمنان.

١ ط: قال.
٢ نسب الأزهري وابن منظور هذا القول إلى الشعبي. انظر: تهذيب اللغة للأزهري، ١٥/٤٨٨؛ لسان العرب لابن منظور، ١/١١ (باب تفسير الحروف المقطعة).
٣ ط - حروف.
٤ ح ر ط: ابن عباس.
٥ ح ر ط + الله.
٦ ح ر ط - الله.
٧ ح ر ط: يفتتح.

Muhammed b. Kâ'b el-Kurazî şöyle demiştir: *Elif* Allah'ın nimetleri, *lâm* O'nun lutfu, *mîm* ise mecdidir (yüceliği). Ebû Fâhite şöyle demiştir: Mukattaa harfleri kitabın anasıdır, Kur'ân onlardan çıkarılmıştır. Hz. Âdem'e kesik kesik olarak indirilen alfabe harflerinden olduğu bilinsin diye harfler bu şekilde kesik kesik indirilmiştir.

Abdülaziz b. Yahyâ şöyle demiştir: Mukattaa harflerinin mânası şudur: Allah Teâlâ onları zikretmiş ve şöyle buyurmuştur: Onları bu şekilde kesik kesik olarak işitin, böylece onlar size birleştirilmiş, telif edilmiş olarak geldiği zaman kendilerini daha önce tanımış olursunuz. Çocuklara da bu şekilde önce harfler teker teker öğretilir. Sanki Allah Teâlâ onlara Kur'ân'ı önce kesik kesik ve bildikleri şekilde işittirmekte, böylece kendilerine bildirildiği zaman bunu bilmeleri sağlanmakta, ardından telif edilmiş bir kelâm olarak onlara işittirmektedir.

Ebû Revk şöyle demiştir: Kâfirler "Bu Kur'ân'a kulak vermeyin, okunduğu zaman gürültü yapın." [Fussilet 41/26] demiş ve birbirlerine ondan yüz çevirmeyi öğütlemiş oldukları için Allah Teâlâ, onların ıslahını ve faydasını istemiş olması nedeniyle kendilerine bilmedikleri sözler göndermeyi murat etmiş, böylece bu durum onlara kendilerine gelen Kur'ân karşısında susup sessizce onu dinlemelerini temin etmiştir. Bu yüzden mukattaa harflerini indirmiştir. Onlar bu harfleri işittikleri zaman hayrete düşmüş kimseler gibi "Muhammed'in getirdiği şu şeye bir kulak verin!" demişler, kulak verip dinledikleri zaman ise Kur'ân ile onlara hücum etmiş, kulaklarını doldurmuştur ve bu durum onların Kur'ân'ı dinlemelerinin sebebi, faydalanmalarının yolu olmuştur.

Hüseyin b. Fazl el-Becelî şöyle demiştir: Bu harfler Allah'tan başka kimsenin bilmediği müteşâbihlerdendir.

وقال محمد بن كعب القرظي: الألف آلاء الله واللام لطفه والميم مجده.[١] وقال أبو فاختة:[٢] هذه الحروف أمهات الكتاب منها أُستخرج هذا القرآن وأنزلت مقطعة ليُعلم أنها من الحروف المعجمة التي أنزلت على آدم مقطعة.[٣]

قال عبد العزيز بن يحيى:[٤] معنى هذه الحروف أن الله تعالى ذكرها فقال: اسمعوها مقطعة حتى إذا وردت عليكم مؤلفة كنتم عرفتموها قبل ذلك، وكذلك يُعلّم الصبيان أولا مقطعة معروفة،[٥] وكأن الله أسمعهم القرآن مقطعة معروفة ليعرفوها إذا وردت عليهم معرفة[٦] ثم أسمعهم مؤلفة.[٧] وقال أبو روق: إن الكفار لما قالوا: ﴿لَا تَسْمَعُوا لِهٰذَا الْقُرْاٰنِ وَالْغَوْا فِيهِ﴾ [فصلت، ٢٦/٤١] وتواصوا بالإعراض عنه أراد الله تعالى لما أحب من صلاحهم ونفعهم أن يورد عليهم ما لا يعرفونه ليكون ذلك سببا لإسكاتهم واستماعهم لما يرد عليهم من القرآن؛ فأنزل هذه الحروف، وكانوا إذا سمعواها قالوا كالمتعجبين: اسمعوا إلى ما يجئ به محمد، فإذا أصغوا واستمعوا هجم عليهم بالقرآن[٨] فأولجه مسامعهم فكان ذلك سببا لاستماعهم وطريقا لانتفاعهم.[٩]

وقال الحسين بن الفضل البجلي: هي من المتشابه الذي لا يعلمه إلا الله تعالى.

---

١ انظر لهذه الأقوال: تفسير الثعلبي، ١٣٧/١[البقرة، ١/٢-٧]؛ تفسير الفخر الرازي، ٢٥٤/٢ (البقرة، ١/٢).

٢ هو أبو فاختة سعيد بن علاقة من كبار التابعين مولى أم هانىء بنت أبي طالب (ت. ٩٠ هـ/٧١٦م) شهد صفين مع علي رضي الله عنه، وروى عنه. أنظر: الطبقات الكبرى لابن سعد، ١٧٦/٦؛ تاريخ دمشق لابن عساكر، ٢٦٣/٢١؛ ميزان الاعتدال للذهبي، ٣٧٦/١.

٣ انظر: تفسير الطبري، ٢٠٢/٥ (آل عمران، ٧/٣)؛ تفسير الماوردي، ٣٧٠/١ (آل عمران، ٧/٣).

٤ هو عبد العزيز بن يحيى بن عبد العزيز الكناني المكيّ (ت. ٢٤٠ هـ/٨٥٤ م) فقيه مناظر، كان من تلاميذ الإمام الشافعيّ، يلقب بالغول لدمامته، قدم بغداد في أيام المأمون، فجرت بينه وبين بشر المريسي مناظرة في القرآن.من تصانيفه: الحيدة رسالة في مناظرة لبشر المريسي. انظر: طبقات الشافعية للسبكي، ١٤٤/٢؛ طبقات الشافعيين لابن كثير، ١٤٢/١؛ الأعلام للزركلي، ٢٨/٤.

٥ ح ر: وكأن الله أسمعهم القرآن مقطعه.

٦ ط: مفرقة.

٧ انظر: تفسير الثعلبي، ١٣٧/١(البقرة، ١/٢-٧)؛ تفسير الفخر الرازي، ٢٥٤/٢ (البقرة، ١/٢).

٨ ط: القرآن.

٩ انظر: تفسير الثعلبي، ١٣٧/١(البقرة، ١/٢-٧)؛ تفسير الفخر الرازي، ٢٥٤/٢ (البقرة، ١/٢).

İkrime şöyle demiştir: Bu harfler yemin ifadeleridir. Kutebî (İbn Kuteybe) şöyle demiştir: Allah Teâlâ'nın bütün mukattaa harflerine yemin etmiş olması, ama bunun için hepsini değil, bazılarını zikretmiş olması mümkündür. Örneğin insan "Abeceyi öğrendim." der, ama bütün harfleri öğrenmiş olduğunu kasteder, "el-Hamdü'yü okudum." der, ama bütün Fâtiha sûresini kasteder.[1]

Ebü'l-Âliye'nin şöyle dediği nakledilir: Mukattaa harfleri Allah Teâlâ'nın dillerde dolaşan isimlerinden yirmi sekiz tanesidir, onlardan her biri ilâhî isimlerden birinin ilk harfidir. Bu harfler O'nun nimetleri, kavimlerin müddet ve ecelleri hakkındadır.

Şöyle denilmiştir: Her bir harf, bir kelimenin kısaltmasıdır ki bu, dilde bilinen bir kullanımdır. Zeccâc şöyle demiştir:

Dilersen ikimiz de şerefleniriz, dua etti … Rabbi olan Allah'a seslice ve işittirdi
Bir hayra hayırlarla, şerre ise ***ş*** *… Ki ben şerri ancak sen istersen* ***i***

Şair burada "Şerre ise şer ile karşılık verilir ki ben şerri ancak sen istersen isterim." demek istemiştir. Kutrub şöyle bir şiir nakletmiştir:

Bir cariye bana söz verdi bana ***g***
Başımı yağlayacak, bitlerimi ayıklayacak veya ***s***

Şair burada, "Bana gelecekti." ve "Saçımı yıkayacaktı." demek istemiştir. Sîbeveyhi şöyle bir şiir nakletmiştir:

"Durdurun!" (gemiyi) diye seslendiler onlara, dediler ki: ***B***
Hepsi birden dediler ki: ***B***

Şair burada "Binmez misiniz?" ve "Binin." demek istemiştir. Bir başka şair şöyle demiştir:

Dedim ki ona: Dur! O da bana dedi ki: ***D***
Sakın bizim atı hızlı sürmeyi unuttuğumuzu sanmayasın

[Şair burada "Durdum." demek istemiştir.]

1 İbn Kuteybe, *Te'vîlü Müşkili'l-Kur'ân,* s. 300.

وقال عكرمة: هي أقسام. وقال القتبي: يجوز أن يكون[1] الله أقسم بالحروف المقطعة كلها واقتصر على ذكر بعضها من ذكر جميعها كما يقول القائل: «تعلمت أ ب ت ث» وهو يريد كل الحروف ويقول: «قرأت الحمد» وهو يريد كل السورة.[2]

وعن أبي العالية قال: هذه من الثمانية والعشرين من أسماء الله[3] التي دارت[4] عليها الألسن كلها وليس منها حرف إلا وهو مفتاح اسم من أسماء الله تعالى [٤٠أ] وفي آلائه ونعمائه وفي مدة قوم وآجالهم.

وقيل: كل حرف مختصر عن كلمة وهو متعارف في اللسان، قال[5] الزجاج (شعر):[6]

إن شِئْت أَشرفْنا كِلانا، فدَعا اللَّهَ جَهْراً رَبَّه، فأَسْمَعا

بالخَيرِ خَيراتٍ، وإن شَرّا فا وَلَا أُريدُ الشرَّ إِلَّا أَن تَا

أي وإن شرا فشرا ولا أريد الشر إلا أن تريد. وأنشد قطرب:[7]

جَارَيَةٌ قَدْ وَعَدَتْنِي أنْ تَا تَدْهُنَ رَأْسي وَتُفَلِّيني أَوْتَا

أي تمسح، وأنشد سيبويه:[8]

نادَوْهُم أنْ ألْجِمُوا ألاَ تَا قالُوا جميعاً كُلُّهم ألَا فَا

أي ألا تركبون فقالوا: ألا فاركبوا، وقال آخر:[9]

قُلْتُ لَهَا قِفِي فَقَالَتْ لِي قَافْ لَا تَحْسَبِي أَنَّا نَسِينَا الْإِيجَافْ[10]

---

١ ط - يكون.
٢ انظر: تأويل مشكل القرآن لابن قتيبة، ص ٣٠٠.
٣ ر ط- من أسماء الله.
٤ ر: ذكرت.
٥ ح ر+ الشاعر، أنشده.
٦ انظر للبيت: معاني القرآن للزجاج، ٦٣/١ (البقرة، ١/٢)؛ لسان العرب لابن منظور، «معي».
٧ انظر للبيت: العشرات لغلام ثعلب، ص ١٠٠.
٨ انظر للبيت: تهذيب اللغة للأزهري ، ٤٨٨/١٥؛ لسان العرب لابن منظور، ١١/١ (باب تفسير الحروف المقطعة)؛ ما يجوز للشاعر في الضرورة للقزاز القيرواني، ٣٤٨.
٩ انظر للبيت: تهذيب اللغة للأزهري ، ٤٨٨/١٥؛ تفسير الطبري، ٢١٦/١(البقرة، ١/٢)؛ معاني القرآن للزجاج، ٦٢/١ (البقرة، ١/٢)؛ المغرب للمُطَرِّزِيّ، ص ٤٩٢؛ خزانة الأدب للبغدادي، ٣٢٣/١١.
١٠ ط + الإسراع في المشي.

Müberred şöyle demiştir: Bu harfler Allah Teâlâ'nın kâfirlere karşı delil göstermesidir, çünkü Hz. Peygamber aleyhisselâm onlara "On sûre getirin." [Hûd 11/13], "Bir sûre getirin." [Yûnus 10/38] dediği zaman onlar bundan âciz kaldılar. Bunun üzerine mukattaa harfleri indirildi, yani onlara şöyle denildi: "Bu Kur'ân sizin diliniz olan harflerden müteşekkildir. Dolayısıyla onun bir benzerini getirme konusundaki âcizliğinizin tek sebebi, onun benzeri olmayan Allah'ın kelâmı olmasıdır."

Şöyle denilmiştir: *Elif lâm mîm* harflerinden bir kelime oluşturulduğunda bu kelime *elem* (değil mi?) olur, yani "Bunun işte o kitap olduğunu görmez misin? Bilmez misin?" anlamına gelir.

Şöyle denilmiştir: Bu üç harften her biri seslendirilişi itibariyle ve dilde zâhir olarak vazedilişi açısından bir anlam ifade eder. *Elif* harfi *ülfet* kelimesinden '*alime* veznindedir, anlamı da "Allah Muhammed'e ülfet gösterdi." şeklindedir. *Lâm* harfi *el-levm* (kınama) kökünden *lâme* veznindedir ve mânası "Kâfirler peygamberimizi, atalara muhalefet ettiği için kınadılar." şeklindedir. *Mîm* harfi *el-mûm* kökünden *bî'a* veznindedir. *el-Mûm* ise *birsâm*, yani insanı ifsat edip şaşkına çeviren hastalık (zatülcenp, zatürree) anlamındadır. Bu durumda *mîme* kelimesi, "Hakkın ve hidâyetin ortaya çıkışıyla kâfirlerin burnu sürtüldü." anlamına gelir.

Şöyle denilmiştir: *Elif, ene* (ben) kelimesinden; *lâm*, *lî* (bana) kelimesinden; *mîm* ise *minnî* (benden) kelimesinden gelir, sanki şöyle der: "Ben Allah'ım, melik Benim, rezzâk Benim, Benim Ben! Mülk Benimdir, hüküm Benimdir, Benimdir Benim! İhsan Bendendir, minnet Bendendir, bağışlama Bendendir, Bendendir Benden!"

Şöyle denilmiştir: *Elif* alâka ve arazları keserek nefsini sadece Bana tahsis et, *lâm* uzuvlarını bıkmadan ve yüz çevirmeden Bana ibadet için uysallaştır, *mîm* Benimle ünsiyet kurarak ve Beni müşahede ederek tahakkümsüz ve itirazsız bir şekilde sıfatlarını ve şeklini yok et anlamındadır.

Iraklı bir zât şöyle demiştir: Yaratılmışların akılları ilk hitap esnasında, anlama mahallinde hayrete düştü. Böylece hiç kimsenin ilâhî hitabı bilme konusunda acziyetten başka, ilâhî hitabın hakkını bilmeye giden bir yola sahip olmadığını anladılar.

وقال المبرد: إن هذه الحروف احتجاج من الله تعالى على الكفار؛ لأن النبيّ ﷺ لما قال لهم: ﴿فَأْتُوا بِعَشْرِ سُوَرٍ﴾ [هود، ١٣/١١] و﴿فَأْتُوا بِسُورَةٍ﴾ [يونس، ٣٨/١٠] وعجزوا عنه أنزل هذه الحروف، أي إن القرآن من هذه الحروف التي هي لغاتكم فليس عجزكم عن الإتيان بمثلها إلا لأنه كلام الله لا مثل له.

وقيل: إذا جعلت هذه الحروف كلمة فهي «أَلَمْ» أي ألم تر وألم تعلم أنه ذلك الكتاب.

وقيل: كل حرف من هذه الثلاثة على ما يؤدى نطقا يُطلب من ظاهره معناه وضعا، ألف هو على وزن عَلِمَ من الألفة ومعناه: ألف الله محمدا، ولام على وزن لاَمَ[١] من اللّوم معناه: لاَمَ الكفارُ نبيَّنا على مخالفة الآباء، ومِيمَ على وزن بِيعَ من المُومِ[٢] وهو البِرْسَامُ وهو المحير المفسد من الأسقام ومعناه: بُهت الكفار وأُرغموا بظهور الحق والهدى.

وقيل: ألف من «أنا» ولام من «لي» وميم من «منّي» وكأنه[٣] قال: أنا الله، وأنا الملك، وأنا الرازق، وأنا وأنا،[٤] ولي الملك، ولي الحكم، ولي ولي، ومنّي الإحسان، ومنّي الامتنان، ومنّي الغفران، ومنّي ومنّي.

وقيل: ألف معناه: أفرد نفسك لي بإسقاط العلائق والأعراض. ولام معناه: ليّن جوارحك لعبادتي بلا ملالة ولا إعراض.[٥] وميم: محِّ رسومك وصفاتك بالأنس بي والمشاهدة لي بلا تحكم ولا اعتراض.

وقال بعض العراقيين: [٢٤٠ظ] حيّر عقول الخلق في ابتداء خطابه وهو محل الفهم؛ ليعلموا أن لا سبيل لأحد إلى معرفة حقوق خطابه إلا بعلمهم بالعجز عن معرفة خطابه.

---

١ ح: قام؛ ر: نام.
٢ الْمُومُ: الْبِرْسَامُ، وَمِيمَ الرَّجُلُ فَهُوَ مَمُومٌ، وَالْمُومَاةُ: الْمَفَازَةُ الْوَاسِعَةُ الْمَلْسَاءُ، جَمْعُهَا مَوَامٍ. انظر: مقاييس اللغة لابن فارس، «موه»؛ الصحاح للجوهري، «موم».
٣ ط: فكأنه.
٤ ر ط – وأنا.
٥ ط – ولام معناه: ليّن جوارحك لعبادتي بلا ملالة ولا إعراض.

Şöyle denilmiştir: Bunlar velîlerin kendi aralarında kullandığı rumuzlardır. Zâhirleri avam için, remizleri ve işaretleri ise seçkinler içindir. Hz. Peygamber aleyhisselâm şöyle buyurmuştur: "Benim bildiğimi bilseydiniz çok ağlar az gülerdiniz."[1] Yani Hakk'ın bana tevdi ettiği sırrın hakikatlerini bilseydiniz [çok ağlar az gülerdiniz]. Yine Hz. Peygamber aleyhisselâm şöyle buyurmuştur: "Bana cevâmiu'l-kelim [yani az sözle çok mâna ifade etme gücü] verildi ve [anlamlar] benim dilimde ihtisar edildi."[2]

Şöyle denilmiştir: *Elif lâm mîm*, kula namazda *elif* gibi dik durması, sonra rükûda *lâm* gibi eğilmesi, daha sonra secdede *mîm* gibi bükülmesi yönünde bir tembihtir. Şöyle denilmiştir: Büyük sûreye *elif* ile başladı ve onu içindeki anlamlar nedeniyle öne geçirdi. Bu anlamlar arasında *istivâ* (dümdüz olmak), *intisâb* (dik olmak), diğer harflerden kopup ayrılmak, noktalardan uzak olmak, mekândan, yani harflerin mahrecinden müstağni olmak yer alır. Kul öne geçmek istediği zaman zâhiri ve bâtını dümdüz olmalı, Allah Teâlâ'nın hizmeti için doğrulup dik olmalı, mahlûkattan kopup ayrılmalı, kendisini ağyardan tecrit etmeli ve mekânlardan bağımsız olmalıdır.

Mukattaa harflerinin sâkin olmaları ve i'rab edilmemeleri, onların isim değil, alfabe harfi olmaları sebebiyledir. Ebü'n-Necm şöyle der:

Ziyâd'ın yanından bir bunak gibi ayrılıp geldim
Ayaklarım (adımlarım) eğri büğrü bir çizgi izleyerek
Yolda lâm elif çizerek

Eğer mukattaa harflerinin birer isim olduğunu düşünür ve birbirlerine atfedersen o zaman i'rab edebilirsin. Ebû Ubeyde şöyle bir şiir nakleder:

Elif ve vâv üzere toplandıklarında
Ve de yâ, işte o zaman aralarında savaş patlar

[Şâir burada *elif*, *vâv* ve *yâ* harflerini i'rab etmiş ve sonlarına tenvin koymuştur.]

Kıraat imamları bu harfleri vasıl hâlinde okuduklarında *lâm* harfinin *mîm*ini *mîm* harfinin *mîm*ine idgam etmek, uzatmak ve *mîm*i şeddeli okumak gibi okuyuşları vardır. Uzatmanın, idgamın ve şeddenin terki de câizdir, zaten vakıf durumunda böyle okunur. En güzel olanı hepsini tek nefeste okumaktır.

1 Buhârî, "Küsûf", 2.
2 Buhârî, "Ta'bîr", 11.

وقيل: هي رموز سار بها الأولياء، فالظواهر للعوام والرموز والإشارات للغواص،[1] قال النبيّ عليه السلام: «لو تعلمون ما أعلم لضحكتم قليلا ولبكيتم كثيرا»[2] أي من حقائق سر الحق إليّ، وقال عليه السلام: «أوتيت جوامع الكلم واختصر لي اختصارا».[3]

وقيل: هو تنبيه للعبد أن ينتصب قائما في الصلاة كالألف ثم ينحنى للركوع كاللام ثم يجتمع في السجود كالميم. وقيل: بدأ السورة الكبرى بالألف، وجعله سابقا لما فيه من معاني: منها الاستواء، ومنها الانتصاب، ومنها الانقطاع عن سائر الحروف، ومنها التجرد عن النقط، ومنها الاستغناء عن الأمكنة وهي مخارج الحروف، فإذا أراد العبد أن يصير سابقا فليستو ظاهرا وباطنا ولينتصب لخدمة الله تعالى ولينقطع عن الخلق وليتجرد عن الأغيار وليتبَتَّلْ عن الأمكنة.

ثم إنما سكنت هذه الحروف ولم تعرب؛ لأنها حروف هجاء ليست بأسماء، قال أبو النجم:[4]

أَقْبَلْتُ مِنْ عِندِ زِيادٍ كالخَرِفْ
تخطُّ رجلايَ بخَطٍّ مُخْتَلِف
يُكَتِّبانِ فِي الطَّرِيقِ لامَ أَلِفْ[5]

فإن جعلتها أسماء وعطفت بعضها على بعض أعربتها، وأنشد أبو عبيدة:[6]

إِذَا اجتَمَعُوا عَلَى أَلِفٍ وَوَاوٍ وَيَاءٍ هَاجَ بَيْنَهُم القِتَالُ

ثم للقراء[7] في هذه الحروف عند الوصل إدغام ميم اللام في ميم الميم، والمدّ، وتثقيل الميم. ويجوز ترك المدّ وترك الإدغام وترك التثقيل، وعند الوقف يصير كذلك، ويجوز ذلك[8] والأحسن إخراج كلها في نفَس واحد.

١ ط: للخواص.
٢ مسند أحمد ٤٧٨/١٣؛ صحيح البخاري، الكسوف ٢.
٣ مسند أحمد، ٤١٢/٢؛ صحيح البخاري، تعبير ١١.
٤ هو أبو النجم الفضل بن قدامة العجليّ (ت. ١٣٠ هـ/٧٤٧ م) من بني بكر بن وائل، من أكابر الرجّاز ومن أحسن الناس إنشادا للشعر، نبغ في العصر الأموي، وكان يحضر مجالس عبد الملك بن مروان وولده هشام، قال أبو عَمْرو بن العلاء: كان ينزل سواد الكوفة، وهو أبلغ من العجاج في النعت. انظر: الوافي بالوفيات للصفدي، ٤٣/٢٤؛ الأعلام للزركلي، ١٥١/٥.
٥ انظر للبيت: الزاهر للأنباري، ٣٣/١؛ المخصص لابن سيده، ٢٥٨/٤.
٦ انظر للبيت: معاني القرآن للزجاج، ٦١/١ (البقرة، ١/٢)؛ المخصص لابن سيده، ٢٥٨/٤؛ سر صناعة الإعراب لابن جني، ٤٠٦/٢؛ تفسير الثعلبي، ١٣٩/١ (البقرة، ١/٢)؛ درة الغواص للحريري، ص ٢٠٩.
٧ ر: للفقراء| لعله تصحيف.
٨ ر + أي الوقف.

Bu harflerin i'rabdaki mahalline gelince, kimilerine göre *elif lâm mîm* mübtedâ, *zâlike* haber, *el-kitâb* ise haberin sılasıdır. Bu tıpkı, *Zeydun zâlike'r-racül lâ şekke fîh* (Zeyd, o adamdır, bunda hiç kuşku yok.) ifadesi gibidir. Bir görüşe göre *zâlike'l-kitâb* (işte o kitap) ifadesi mübtedâ, *elif lâm mîm* ise onun haberidir, ancak haber tıpkı *'âlimün zâlike'r-racül* (âlimdir şu adam) ifadesinde olduğu gibi ismin önüne geçmiştir. Bir görüşe göre bu üç harfin sonrası ile irtibatlı olarak i'rabda mahalli yoktur. *Zâlike* mübtedâ, *el-kitâb* ise onun haberidir. Elif lâm mîm de yemin, başlangıç ifadesi, sûrenin ismi veya bir emirdir ve kendi başına tam bir ifadedir.

Nüzûlüne gelince, Ebû Sâlih'in Abdullah b. Abbas'tan rivayet ettiğine göre içlerinde Kâ'b b. Eşref, Ahtab'ın oğulları Huyey ve Cüdey, Ebû Lübâb, Kâ'b b. Üseyd ve Mâlik b. Dayf'ın -Allah onlara lânet etsin- bulunduğu bir Yahudi grubu Hz. Peygamber aleyhisselâmın yanına gelir ve ona Elif lâm mîm'i sorarlar, derler ki: "Kendisinden başka ilâh olmayan Allah adına bize yemin ver! Bunlar gerçekten sana semadan mı geldi?" Hz. Peygamber aleyhisselâm, "Evet, bu şekilde indirildi." buyurur. Huyey, "Eğer doğru söylüyorsan o zaman ben bu ümmetin kaç yıl lokma yiyeceğini [rızkının, nasibinin ne kadar süreceğini] biliyorum." der ve arkadaşlarına bakarak, "Ümmetinin lokma yiyeceği yılların sayısı ancak yetmiş bir sene olan bir adamın dinine nasıl gireriz?" der. Bunun üzerine Hz. Ömer ona, "Bunun böyle olduğunu nereden biliyorsun?" diye sorar, o da, "Bunu cümmel (ebced) hesabından çıkardım, *elif* bir, *lâm* otuz, *mîm* ise kırk eder." der. Hz. Peygamber aleyhisselâm bu söz üzerine tebessüm eder, Huyey ise, "Bundan başka var mı?" der, Hz. Peygamber aleyhisselâm, "Evet" buyurur. Huyey, "Nedir?" der, Hz. Peygamber aleyhisselâm, *Elif lâm mîm sâd* [el-A'râf 7/1] var." buyurur. Huyey, "Bu ilkinden fazla, tam yüz altmış bir sene ediyor. Böylece ilkinin tefsiri de ortaya çıkmış oldu, çünkü orada "Onda şüphe yoktur, takvâ sahipleri için hidâyettir." [el-Bakara 2/2] diyor, zaten biz de henüz gerçekleşmesinden önce gayba iman eden takvâ sahipleriyiz, peki bundan başka var mı?" diye sorar. Hz. Peygamber aleyhisselâm, "Evet, *'Elif lâm râ.* Âyetleri muhkem kılınmış bir kitap.' [Hûd 11/1] âyeti var." buyurur, Huyey, "Bu, ilkinden de ikincisinden de fazla, bunlarda muhkem kılınıp tafsil edilmiş. Zaten biz de şahitlik ediyoruz ki eğer sen doğru söylüyorsan o zaman ümmetinin mülkü sadece iki yüz otuz bir sene olacaktır, Allah'tan kork ve gerçekten başkasını söyleme! Bundan başka var mı?" diye sorar.

ومحل ذلك من الإعراب عند بعضهم أن ﴿الٓمٓ﴾ ابتداء و﴿ذٰلِكَ﴾ خبره و ﴿الْكِتَابُ﴾ صلة خبره، كقولك: «زيد ذلك الرجل لا شك فيه». وقيل: ﴿ذٰلِكَ الْكِتَابُ﴾ ابتداء وقوله ﴿الٓمٓ﴾ خبره، وقد ذكر مقدما على الاسم،[1] كقولك: «عالم هذا الرجل». وقيل: لا محلّ لهذه الأحرف الثلاثة من الإعراب على وجه التعلق بما بعده، و ﴿ذٰلِكَ﴾ مبتدأ و﴿الْكِتَابُ﴾ خبره و﴿الٓمٓ﴾ قسم أو افتتاح أو اسم للسورة أو أمر وهو تام بنفسه.

وأما[2] نزولها فقد روى أبو صالح عن ابن عباس ﷺ أن رهطا من اليهود منهم كعب بن الأشرف وحُيىّ وجُديّ [٤١ا] ابنا أخطب وأبو لبابة وكعب بن أسيد ومالك بن الضيف -لعنهم الله- دخلوا على رسول الله ﷺ فسألوه عن ﴿الٓمٓ﴾ وقالوا: «نَنْشُدُك الله الذي لا إله إلا هو، أحقٌّ أنها أتتك من السماء؟»، فقال النبيّ عليه السلام: «نعم، كذلك نزلت»، فقال حيي: «لئنْ كنت صادقا إنى أعلم أُكُلَ هذه الأمة من السنين» ثم نظر حُيىّ إلى أصحابه فقال: «كيف ندخل فى دين رجلٍ إنما منتهى أكل أمته إحدى وسبعون سنة»، فقال له عمر ﷺ: «وما يدريك أنها كذلك»، قال: «أخذتها من حساب الجمل؛ فالألف واحد واللام ثلاثون والميم أربعون»، فضحك النبيّ عليه السلام فقال حُيىّ: «هل غير هذا؟» قال: «نعم»، قال: «وما هو؟» قال: ﴿الٓمٓصٓ﴾ [الأعراف، ١/٧]، قال حيي: «هذه أكثر من الأولى، هذه مائة وإحدى وستون سنة وقد تبين لنا في هذه تفسير الأولى؛ لإنه قال: ﴿لَا رَيْبَ فِيهِ هُدًى لِلْمُتَّقِينَ﴾ [البقرة، ٢/٢]، فنحن المتقون الذين آمنا بالغيب قبل أن يكون فهل غير هذا ؟» قال : «نعم ﴿الٓرٰ كِتَابٌ أُحْكِمَتْ اٰيَاتُهُ﴾[3] [هود، ١/١١]» قال حُيىّ: «هذ أكثر من الأولى والثانية، وقد أُحكم فيهن وفُصّل، فنحن نشهد لئن كنت صادقا ما ملك أمتك إلا احدى وثلاثون ومائتا سنة، فاتق الله ولاتقل إلا حقا، فهل غير هذا؟»

١ ر: في الاسم.
٢ ح: فأما.
٣ ح ر+ ثُمَّ فُصِّلَتْ.

Hz. Peygamber aleyhisselâm, "Evet, *'Elif lâm mîm râ*. Bunlar, Kitab'ın âyetleridir. Sana Rabbinden indirilen haktır, fakat insanların çoğu inanmazlar.' [er-Ra'd 13/1] âyeti var." buyurur. Huyey, "Biz şahitlik ediyoruz ki bizler sana inanmayanlardanız, hangi sözünü alacağımızı bilemiyoruz?" der. Bunun üzerine Ebû Yâsir, "Ben ise peygamberlerimizin bu ümmetin mülkünü haber verdiklerine, ama ne kadar süreceğini kesin olarak söylemediklerine şahitlik ederim, eğer Muhammed söylediklerinde doğru ise o zaman ben bütün bunların kendisi için toplanacağını düşünüyorum." der. Yahudiler kalkarlar ve "Senin işinle başa çıkamıyoruz, azını mı alalım, çoğunu mu bilemedik?" derler. İşte bu, Allah Teâlâ'nın "Sana kitabı indiren O'dur. Onda muhkem âyetler vardır ki onlar kitabın anasıdır." [Âl-i İmrân 3/7] âyetidir. Bu âyetler En'âm sûresindeki "De ki: Gelin size okuyayım…" [el-En'âm 6/151] âyeti ile başlayan üç âyettir. Müteşâbihler ise "*Elif lâm mîm*" [el-Bakara 2/1], "*Elif lâm mîm sâd*" [el-A'râf 7/1], "*Elif lâm mîm râ*" [er-Ra'd 13/1] gibi âyetlerdir. "Kalplerinde eğrilik bulunanlara gelince, onlar kitabın müteşâbih âyetlerinin peşine düşerler." [Âl-i İmrân 3/7] bu ümmetin rızkının, nasibinin ne kadar olduğunu hesaplarken böyle yaparlar, oysa "Onların te'vilini Allah'tan ve ilimde derinleşenlerden başkası bilmez." [Âl-i İmrân 3/7] yani Abdullah b. Selâm, Sa'lebe b. Amr, Esed b. Kâ'b, Üseyd b. Zeyd ve Selâm b. Mişkem gibi Ehl-i kitabın müminleri "Derler ki: Biz ona iman ettik." [Âl-i İmrân 3/7] yani azına da çoğuna da iman ettik. Onlar böyle deyince Huyey onlara dedi ki "Yazık size! Aklınızı karıştıran bâtılı anlayamıyor musunuz?" Onlar, "Aksine, biz hakkı biliyoruz." dediler ve sonra da "Rabbimiz! Kalplerimizi kaydırma." [Âl-i İmrân 3/8] diye dua ettiler. Bunun üzerine Hz. Peygamber aleyhisselâm akletmeleri için Yahudilere misaller vermeye başladı. Ancak Allah onların kalplerini mühürlemişti, bu yüzden anlamadılar. İşte bu da Allah Teâlâ'nın "İnkâr edenleri uyarsan da uyarmasan da onlar için birdir, iman etmezler." [el-Bakara 2/6] âyetidir.

2. İşte o kitap, onda hiçbir şüphe yoktur. Takvâ sahipleri için hidâyettir. [el-Bakara 2/2]

Zâlike'l-kitâb (İşte o kitap) ifadesindeki *zâlike* üç harften müteşekkildir. *Zâ* işaret, *lâm* harfin desteği, *kef* ise muhatap zamiridir. Bu kelime Kur'ân'da üç şekilde kullanılmıştır:

قال: «نعم، ﴿الٓمٓرٰ﴾ إلى قوله: ﴿وَلٰكِنَّ اَكْثَرَ النَّاسِ لَا يُؤْمِنُونَ﴾ [الرعد، ١/١٣]» قال: «فنحن نشهد أنا من الذين لا يؤمنون ولا ندري بأي قولك نأخذ؟» فقال أبو ياسر: «أما أنا فأشهد بما أنزل على أنبيائنا[١] أنهم قد أخبروا عن مُلْكِ هذه الأمة ولم يوقتوا كم يكون، فإن كان محمد صادقا فيما يقول إني لأراه سيُجمع له هذا كله»، فقام اليهود وقالوا: «غلبنا أمرك، فلا ندري أبالقليل نأخذ أم بالكثير». فذلك قوله: ﴿هُوَ الَّذِىٓ اَنْزَلَ عَلَيْكَ الْكِتَابَ مِنْهُ اٰيَاتٌ مُحْكَمَاتٌ هُنَّ اُمُّ الْكِتَابِ﴾ [آل عمران، ٧/٣] وهي الآيات التي في سورة الأنعام: ﴿قُلْ تَعَالَوْا﴾ [الأنعام، ١٥١/٦] إلى ثلاث آيات. وأما المتشابهات فـ﴿الٓمٓ﴾ [البقرة، ١/٢] و﴿الٓمٓصٓ﴾ [الأعراف، ١/٧] و﴿الٓمٓرٰ﴾ [الرعد، ١/١٣] ﴿فَاَمَّا الَّذِينَ فِى قُلُوبِهِمْ زَيْغٌ فَيَتَّبِعُونَ مَا تَشَابَهَ مِنْهُ﴾ [آل عمران، ٧/٣] حين يحسبون كم أكل هذه الأمة. ﴿وَمَا يَعْلَمُ﴾ [آل عمران، ٧/٣] ذلك ﴿اِلَّا اللّٰهُ وَالرَّاسِخُونَ فِى الْعِلْمِ﴾ [آل عمران، ٧/٣] يعني عبد الله بن سلام وثعلبة بن عمرو وأسد بن كعب وأُسَيْد بن زيد وسلام بن مِشْكم[٢] وهم مؤمنو أهل الكتاب، ﴿يَقُولُونَ اٰمَنَّا بِهٖ﴾ [آل عمران، ٧/٣] أي قليله وكثيره. فقال لهم حُيَيّ: «ويحكم، أما تعرفون الباطل فيما يخلط عليكم!»، فقالوا: «بل نعرف الحق»، ثم قالوا: ﴿رَبَّنَا لَا تُزِغْ قُلُوبَنَا﴾ الآية، [آل عمران، ٨/٣] فجعل رسول الله عليه السلام يضرب الأمثال لليهود ليعقلوا، وكان الله تعالى طبع على قلوبهم فلم يفهموه. فذلك قوله: ﴿اِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا [٤١ب] سَوَٓاءٌ عَلَيْهِمْ ءَاَنْذَرْتَهُمْ اَمْ لَمْ تُنْذِرْهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ﴾ [البقرة، ٦/٢].[٣]

٢- ذٰلِكَ الْكِتَابُ لَا رَيْبَ فِيهِ هُدًى لِلْمُتَّقِينَ

وقوله تعالى: ﴿ذٰلِكَ الْكِتَابُ﴾ فـ«ذلك» ثلاثة أحرف، «ذا» إشارة، و«اللام» عماد، و«الكاف» خطاب. وهذه الكلمة في القرآن على ثلاثة أوجه:

---

١ ر + منا.
٢ ح - بن مشكم.
٣ انظر لهذه الرواية: تفسير مقاتل بن سليمان، ٨٥/١ (البقرة، ١/٢)؛ غرائب التفسير للكرماني، ١١١٨٥/١ (البقرة، ١/٢)؛ تفسير الفخر الرازي، ٢٥٤/٢ (البقرة، ١/٢)؛ لباب النقول للسيوطي، ص ١٦٩.

1. Gâibe işaret etmek maksadıyla kullanılmıştır: "İşte onda yarışanlar yarışsınlar." [el-Mutaffifîn 83/26]

2. Hâzıra (muhataba) işaret etmek maksadıyla kullanılmıştır: Allah Teâlâ şöyle buyurur: "Bunda akıl sahibi için yeterli bir yemin var mıdır?" [el-Fecr 89/5]

3. Gâib ya da hâzır olarak nitelenemeyenin ismi olarak kullanılmıştır: "İşte O Allah, sizin Rabbinizdir." [el-En'âm 6/102]

Şiirde *zâlike* (o) zamiri *hâzâ* (bu) zamiri yerine kullanılabilir. Hufâf b. Nüdbe şöyle der:

Mızrak böğründe kıvrılırken diyordum ki kendisine
Aklından çıkarma Hufâf'ı, işte ben buyum bu!

Burada *zâlike* (o) zamiri *hâzâ* (bu) anlamında kullanılmıştır. Âyette bu ifadenin bu üç anlama gelmesi de mümkündür, nitekim Kur'ân'ın ismi olabilir ki Kur'ân Allah'ın kelâmıdır, onun zâtı ile kāim olup gâib ya da hâzır olarak nitelendirilemez. Yine bu kelime *hâzâ* (bu) mânasında kullanılmış olabilir. Bu Mücâhid, Mukātil b. Hayyân, İbn Cüreyc, Kisâî, Ahfeş ve Ebû Ubeyde'nin görüşüdür. Yine kelime gāibe işaret anlamında da olabilir.

Abdullah b. Abbas şöyle demiştir: Âyet "Bu, sana vahyedeceğimi bildirdiğim o kitaptır." anlamındadır. Atâ b. Sâib şöyle demiştir: O, sana mîsâk günü vaad ettiğimdir. Yemân b. Riâb şöyle demiştir: O, Tevrat ve İncil'de zikretmiş olduğum kitaptır. Ferrâ şöyle demiştir: Bu kitap, işte sana vaad ettiğim o kitaptır.[1] İbn Keysân şöyle demiştir: Allah Teâlâ Bakara sûresinden önce on küsur senede müşriklerin yalanladığı pek çok sûre indirdi, sonra Bakara'yı indirdi ve "İşte o kitap" buyurdu, bununla daha önce indirilmiş olan sûreleri kastetti.

el-Kitâb kelimesinin dildeki asıl anlamı toplamaktır. Askeri birliğe bu yüzden *el-ketîbe* denilir. *Ketebtü'l-bağlete* ifadesi katırın iki dudağını birleştirecek şekilde ağzına gem vurmak anlamında kullanılır. Şair şöyle der:

1 Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân,* 1: 10.

إشارة إلى الغائب، قال تعالى: ﴿وَفِى ذٰلِكَ فَلْيَتَنَافَسِ الْمُتَنَافِسُونَ﴾ [المطففين، ٢٦/٨٣].

وإشارة إلى الحاضر، قال الله تعالى: ﴿هَلْ فِى ذٰلِكَ قَسَمٌ لِذِى حِجْرٍ﴾ [الفجر، ٥/٨٩].

واسم لمن لا يوصف بالغيبة والحضرة، قال الله تعالى: ﴿ذٰلِكُمُ اللهُ رَبُّكُمْ﴾ [الأنعام، ١٠٢/٦].

وقد جاء في الشعر «ذلك»[١] لـ«هذا». قال خفاف بن ندبة:[٢]

أَقُولُ له والرُّمْحُ يأْطِرُ مَتْنَهُ تَأَمَّلْ خُفَافًا إِنَّني أنا ذَلِكا[٣]

أي هذا. وفي هذه الآية يمكن تقرير الكلمة على الوجوه الثلاثة: يجوز أن يكون اسما للقرآن وهو كلام الله تعالى وهو قائم بذات الله لا يوصف بحضرة ولا غيبة. ويجوز أن يكون بمعنى «هذا»، وهو قول مجاهد ومقاتل بن حيان وابن جريج والكسائيّ والأخفش وأبي عبيدة. ويجوز أن يكون بمعنى الإشارة إلى الغائب.

قال ابن عباس ﷺ: معناه ذلك الكتاب الذي أخبرتك أني أوحيه إليك. وقال عطاء بن السائب: ذلك[٤] الذي وعدتك يوم الميثاق. وقال يمان بن رئاب:[٥] ذلك الكتاب الذي ذكرته في التوراة والإنجبل. وقال الفراء: «هذا الكتاب[٦] ذلك[٧] الذي وعدتك».[٨] وقال ابن كيسان: أنزل الله تعالى قبل البقرة ببضع عشرة سنة سورا كذّب بها المشركرن، ثم أنزل البقرة فقال: ﴿ذٰلِكَ الْكِتَابُ﴾ يعنى ما تقدمها.

وقوله: ﴿الْكِتَابُ﴾ فأصله في اللغة الجمع، وسميت[٩] الكتيبة بها لاجتماعها. ويقال: «كتبت البغلة» إذا جمعت[١٠] بين شُفْرَيْها بحلقة، قال الشاعر:[١١]

---

١ ر + إشارةً.

٢ هو خُفَاف بن عمير بن الحارث بن الشريد السلمي (٢٠ هـ/٦٤٠ م) أحد فرسان قيس وشعرائها وهو ممن ثبت على إسلامه في الردة وشهد فتح مكة مع رسول الله صلى الله عليه وسلم وكان معه لواء بني سليم الآخر. انظر: الطبقات الكبرى لابن سعد، ٢٧٥/٤؛ أسد الغابة لابن الأثير، ٦١٥/١؛ الأعلام للزركلي، ٣٠٩/٢.

٣ انظر للبيت: جمهرة اللغة لابن دريد، ١٠٨٩/٢؛ الزاهر للأنباري، ٣٣٥/٢.

٤ ر + الكتاب.

٥ جميع النسخ: رباب. | والصحيح ما أثبتناه.

٦ ح ر – هذا الكتاب.

٧ ح ر + الكتاب.

٨ معاني القرآن للفراء، ١٠/١.

٩ ح: وسمي.

١٠ ح: جمع.

١١ هو سالم بن دارة بن مسافع بن عقبة الجشمي، الغطفاني (ت. نحو ٣٠ هـ/٦٥٠ م) وهو من ولد عبد الله بن غطفان بن سعد، كان هجّاء، من المخضرمين، أدرك الجاهلية والإسلام وتوفي بالمدينة في خلافة عثمان بن عفان، من تصانيفه: ديوان شعر. أنظر: الشعر والشعراء لابن قتيبة، ٣٨٩/١؛ الأعلام للزركلي، ٧٣/٣؛ معجم المؤلفين لعمر رضا كحالة، ٢٠٤/٤.

Fezâre oğullarından biri ile baş başa kaldığında sakın güvenip de
Deveni emanet etme, onu deri kemerle iyice bağla

Bu kökten *el-huzretü (dikişte iğnenin iki deliği arasındaki mesafe) anlamına gelen el-kütbetü* kelimesi türer ki bunun çoğulu *el-küteb*dir. *el-Kitâb* kelimesi de üzerine yazılmış olan şey (*mektûb*) anlamına gelir ve Kur'ân'da yirmi anlamda kullanılmıştır:

1. Kitap kelimesi farz anlamında kullanılmıştır: "Vakitleri belirlenmiş bir kitap olarak." [en-Nisâ 4/103] Yani "vakitleri belirlenmiş farz olarak."

2. Delil anlamında kullanılmıştır: "O hâlde getirin kitabınızı..." [es-Sâffât 37/157]. Yani "delilinizi getirin." Bu görüş Kelbî'ye aittir.

3. Ecel anlamında kullanılmıştır: "Biz hiçbir beldeyi helâk etmedik ki onların mâlûm bir kitabı olmasın." [el-Hicr 15/4]

4. Miktar anlamında kullanılmıştır: "Her ecelin bir kitabı vardır." [er-Ra'd 13/38]

5. Kazâ anlamında kullanılmıştır: "Allah'ın sizin üzerinizdeki kitabı…" [en-Nisâ 4/24].

6. Köle ile yazışma (özgürlük sözleşmesi) yapma anlamında kullanılmıştır: "Elinizin altında bulunanlardan kitap isteyenler ile mükâtebe yapın." [en-Nûr 24/33]

7. Ruhsat ve ibâha anlamında kullanılmıştır: "Allah'ın sizin için yazmış olduğunu dileyin." [el-Bakara 2/187]

8. Levh-i mahfûz anlamında kullanılmıştır: "Ve o elbette ümmü'l-kitâb-dadır." [ez-Zuhruf 43/4]

9. Tevrat anlamında kullanılmıştır: "Biz Mûsâ'ya kitabı verdik." [Hûd 11/110]

10. İncil anlamında kullanılmıştır: "Ben, Allah'ın kuluyum, O bana kitabı verdi." [Meryem 19/30]

11. Tevrat ve İncil anlamında kullanılmıştır: "Ey Ehl-i kitap!" [Âl-i İmrân 3/65]

12. Kur'ân anlamında kullanılmıştır: "Bu, sana indirdiğimiz bir kitaptır." [Sâd 38/29]

لَا تَأْمَنَنَّ فَزارِيّاً خَلَوْتَ بِهِ عَلَى قَلوُصِكَ [1] واكْتُبْها بأَسْيارِ [2]

ومنه الكُتْبَةُ وهي الخُرْزَةُ،[3] وجمعها الكُتَبُ، والكتاب بمعنى المكتوب، وهي في القرآن على عشرين وجها:

بمعنى الفرض، قال تعالى: ﴿كِتَابًا مَوْقُوتًا﴾ [النساء، ١٠٣/٤] أي فرضا موقتا.

وبمعنى البرهان، قال تعالى: ﴿فَأْتُوا بِكِتَابِكُمْ﴾ [الصافات، ١٥٧/٣٧] أي ببرهانكم، قاله الكلبي.

وبمعنى الأجل، قال تعالى: ﴿وَمَآ اَهْلَكْنَا مِنْ قَرْيَةٍ اِلَّا وَلَهَا كِتَابٌ مَعْلُومٌ﴾ [الحجر، ٤/١٥].

وبمعنى المقدار، قال تعالى: ﴿لِكُلِّ اَجَلٍ كِتَابٌ﴾ [الرعد، ٣٨/١٣].

وبمعنى القضاء، قال تعالى: ﴿كِتَابَ اللهِ عَلَيْكُمْ﴾ [النساء، ٢٤/٤].

وبمعنى مكاتبة العبد، قال تعالى: ﴿وَالَّذِينَ يَبْتَغُونَ الْكِتَابَ مِمَّا مَلَكَتْ اَيْمَانُكُمْ فَكَاتِبُوهُمْ﴾ [النور، ٣٣/٢٤].

وبمعنى الرخصة والإباحة، قال تعالى: ﴿وَابْتَغُوا مَا كَتَبَ اللهُ لَكُمْ﴾ [البقرة، ١٨٧/٢].

وبمعنى اللوح [٤٢أ] المحفوظ، قال تعالى: ﴿وَاِنَّهُ فِى اُمِّ الْكِتَابِ﴾ [الزخرف، ٤/٤٣].

وبمعنى التوراة، قال تعالى: ﴿وَلَقَدْ اٰتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ﴾ [هود، ١١٠/١١].

وبمعنى الإنجيل، قال تعالى: ﴿اِنِّى عَبْدُ اللهِ اٰتَانِىَ الْكِتَابَ﴾ [مريم، ٣٠/١٩].

وبمعنى التوراة والإنجيل، قال تعالى: ﴿يَآ اَهْلَ الْكِتَابِ﴾ [آل عمران، ٦٥/٣].

وبمعنى القرآن، قال تعالى: ﴿كِتَابٌ اَنْزَلْنَاهُ اِلَيْكَ﴾ [ص، ٢٩/٣٨].

---

١ ح ط: بعيرك.

٢ انظر للبيت: الشعر والشعراء لابن قتيبة، ٣٨٩/١؛ جمهرة اللغة لابن دريد، «بتن»؛ المحكم والمحيط الأعظم لابن سيده، «كتب».

٣ في هامش م: الخرزة رأس الحية | قال الخليل بن أحمد: «الكَتْبُ خَرْزُ الشيء بسَيْر، والكُتْبَةُ الخُرْزَةُ التي ضَمَّ السَّيْرُ كِلَا وَجْهَيْهَا». انظر: كتاب العين للخليل بن أحمد، ٣٤١/٥، «باب الكاف والتاء والباء معهما ك ت ب».

13. Kulların amel defterleri anlamında kullanılmıştır: "Kıyamet günü ona bir kitap çıkarırız." [el-İsrâ 17/13]

14. Yahudilerin kendiliklerinden yazıp Allah'ın kitabı olduğunu iddia ettikleri şeyler anlamında kullanılmıştır: "Kitabı elleriyle yazanların vay hâline." [el-Bakara 2/79]

15. Hz. Süleyman'ın Belkıs'a mektubu anlamında kullanılmıştır: "Dedi ki: Ey ulular! Bana değerli bir kitap iletildi." [en-Neml 27/29]

16. Zebûr'da yazılı olanlar anlamında kullanılmıştır: "Biz Zebûr'da yazmıştık ki…" [el-Enbiyâ 21/105].

17. Kâfirlerin Hz. Peygamber aleyhisselâmdan gökten indirmesini istedikleri şey anlamında kullanılmıştır: "Dediler ki: Sana asla inanmayız." [el-İsrâ 17/90], "Bize okuyacağımız bir kitap indirmediğin sürece…" [el-İsrâ 17/93].

18. Rahmet vaadi anlamında kullanılmıştır: "Rabbiniz rahmeti kendi üzerine yazdı." [el-En'âm 6/45]

19. Müminlerin kalplerinde imanın sabit kılınması anlamında kullanılmıştır: "İşte onların kalplerine Allah imanı yazmıştır." [el-Mücâdele 58/22]

20. Ruhlar anlamında kullanılmıştır: "Hayır, muhakkak iyilerin kitabı illiyyûndadır." [el-Mutaffifîn 83/18], "Muhakkak günahkârların kitabı siccîndedir." [el-Mutaffifîn 83/7]

el-Kitâb kelimesinin bu âyetteki mânası hakkında ise Saîd b. Cübeyr şöyle demiştir: O, levh-i mahfûzdur. İkrime şöyle demiştir: O, Tevrat ve İncil'dir. Abdullah b. Abbas, Dahhâk ve Katâde şöyle demişlerdir: O Kur'ân'dır. Nitekim çoğunluk bu görüştedir, en açık ve meşhur olan da bu görüştür.

Kur'ân'a *el-Kitâb* isminin verilmesi ise bu ismin delâlet ettiği toplama anlamı dolayısıyladır ve bu toplama anlamı hususunda birkaç vecih söz konusudur:

1. Kur'ân, harfleri kendinde toplar ve onlar kelime olur, sonra kelimeleri toplar ve onlar âyet olur, sonra âyetleri toplar ve onlar tam birer sûre olur, sûreleri toplar ve onlar kerametler içeren bir kitap olur.

وبمعنى صحيفة أعمال البشر، قال: ﴿وَنُخْرِجُ لَهُ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ كِتَابًا﴾ [الإسراء، ١٣/١٧].

وبمعنى ما كتب اليهود من عند أنفسهم وادعوا أنه كتاب الله، قال: ﴿فَوَيْلٌ لِلَّذِينَ يَكْتُبُونَ الْكِتَابَ بِاَيْدِيهِمْ﴾ [البقرة، ٧٩/٢].

وبمعنى رسالة سليمان إلى بلقيس، قال تعالى: ﴿قَالَتْ يَآ اَيُّهَا الْمَلَؤُا اِنِّى اُلْقِىَ اِلَىَّ كِتَابٌ كَرِيمٌ﴾ [النمل، ٢٩/٢٧].

وبمعنى ما كتب في الزبور، قال تعالى: ﴿وَلَقَدْ كَتَبْنَا فِى الزَّبُورِ﴾ [الأنبياء، ١٠٥/٢١].

وبمعنى ما اقترحه[1] الكفار من نبينا إنزاله من السماء، قال تعالى: ﴿وَقَالُوا لَنْ نُؤْمِنَ لَكَ﴾ [الإسراء، ٩٠/١٧] إلى قوله: ﴿حَتّٰى تُنَزِّلَ عَلَيْنَا كِتَابًا نَقْرَؤُهُ﴾ [الإسراء، ٩٣/١٧].

وبمعنى وعد الرحمة، قال تعالى: ﴿كَتَبَ رَبُّكُمْ عَلٰى نَفْسِهِ الرَّحْمَةَ﴾ [الأنعام، ٥٤/٦].

وبمعنى إثبات[2] الإيمان في قلوب المؤمنين، قال تعالى: ﴿اُولٰٓئِكَ كَتَبَ فِى قُلُوبِهِمُ الْاِيمَانَ﴾ [المجادلة، ٢٢/٥٨].

وبمعنى الأرواح، قال تعالى: ﴿كَلَّآ اِنَّ كِتَابَ الْاَبْرَارِ لَفِى عِلِّيِّينَ﴾ [المطففين، ١٨/٨٣] قال: ﴿اِنَّ كِتَابَ الْفُجَّارِ لَفِى سِجِّينٍ﴾ [المطففين، ٧/٨٣].

وأما المراد بـ﴿الْكِتَاب﴾[3] ههنا فقد قال سعيد بن جبير: هو اللوح المحفوظ. وقال عكرمة: هو التوراة والإنجيل. وقال ابن عباس والضحاك وقتادة: هو القرآن. وعليه الجمهور وهو الأشهر الأظهر.

ثم إنما سمي القرآن كتابا لمعنى[4] الجمع الذي دل عليه مأخذ الاسم من وجوه:

أحدها: أنه جمع الحروف حتى صارت كلمات، وجمع الكلمات حتى صارت آيات، وجمع الآيات حتى صارت سُوَرًا تامَّاتٍ، وجمع السور حتى صارت كتابا مشتملا على كرامات.

١ ح: ما اقترح.
٢ ط - إثبات.
٣ ر - بالكتاب.
٤ ر: بمعنى.

2. Kur'ân çeşitli hikmetler nizamıdır, türlü delillerin kendisi ile kāim olduğu bir kitaptır. Hz. Peygamber aleyhisselâm şöyle buyurmuştur: "Bana cevâmiu'l-kelim [yani az sözle çok mâna ifade etme gücü] verildi."[1]

3. Kur'ân, Allah Teâlâ'nın indirmiş olduğu bütün kitapların mânasını kendisinde toplar. Hz. Peygamber aleyhisselâm şöyle buyurmuştur: "Bana Tevrat'ın yerine yedi uzun sûre, Zebûr'un yerine Miûn sûreleri (âyet sayısı yüzün üzerinde olan sûreler), İncil'in yerine Mesânî sûreleri verildi ve ben Mufassal sûreler ile üstün kılındım."

4. Kur'ân, kendisine iman edenler için iki cihandaki hayrı bir araya getirir. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: "Kime hikmet verilmişse muhakkak ona çokça hayır verilmiştir." [el-Bakara 2/269]

5. Kur'ân, kendisine iman edenlerle nebîler, sıddıklar, şehitler ve sâlihleri cennette bir araya getirir. Nitekim Hz. Ali'nin rivayet ettiğine göre Hz. Peygamber aleyhisselâm şöyle buyurmuştur: Kur'ân on şey üzere indirildi: Müjde ve uyarı, nâsih ve mensuh, muhkem ve müteşâbih, öğüt ve mesel, helâl ve haram. Kim müjdesini müjde bilip uyarısından sakınır, nâsihi ile amel edip mensuhuna iman eder, muhkemi ile yetinip müteşâbihini âlimine tevdi eder, öğüdünden öğüt, meselinden ibret alır, helâlini helâl haramını haram bilirse işte onlar gerçek müminlerdendir, onlara nebîler, sıddıklar, şehitler ve sâlihlerle birlikte yüce dereceler vardır. Bunlar ne güzel dostlardır. O kimse benim ve benden öncekilerin varisidir, daima Allah Teâlâ'nın himaye ve güvencesi altında olur. Kur'ân okuduğu sürece rahmet onu kaplar, üzerine sekinet iner, benim zümremde ve sancağımın altında haşredilir.

6. Kur'ân, sevenleri birleştirir, çünkü o sevenin sevdiğine kitabı, sevenin sevdiği ile hitabı, sevenin sevdiğine hatırlatmasıdır. Hz. Peygamber aleyhisselâm şöyle buyurmuştur: "Kim Kur'ân okursa Allah ile konuşmuş olur."

1 Buhârî, "Ta'bîr", 11.

والثاني: أنه نظام لصنوف الحِكَم وقوام لأنواع الحجج، قال النبيّ عليه السلام: «أوتيت جوامع الكلم».[1]

والثالث: أنه جمع معاني جميع[2] كتب الله المنزلة، قال النبيّ عليه السلام: «أوتيت السبع الطول مكان التوراة، والمِئِينَ مكان الزبور، والمثاني مكان الإنجيل، وفُضِّلت بالمُفَصَّل».[3]

والرابع: أنه يجمع[4] لأهله[5] خير الدارين، قال الله تعالى: ﴿وَمَنْ يُؤْتَ الْحِكْمَةَ فَقَدْ أُوتِيَ خَيْرًا كَثِيرًا﴾ [البقرة، ٢٦٩/٢].

والخامس: أنه يجمع بين أهله وبين النبيين والصديقين والشهداء والصالحين في الجنة على ما روي عليّ ﷺ عن النبيّ عليه السلام أنه قال: أنزل القرآن على عشرة: بشيرا ونذيرا وناسخا ومنسوخا ومحكما ومتشابها وموعظة [٤٢ب] ومثلا وحلالا وحراما، فمن أبشر ببشيره وانتذر بنذيره وعمل بناسخه وآمن بمنسوخه واقتصر على محكمه وردّ علم متشابهه إلى عالمه واتعظ بعظته واعتبر بمَثَله وأحلّ حلاله وحرّم حرامه فأولئك من المؤمنين حقا لهم الدرجات العلى مع النبيين والصديقين والشهداء والصالحين وحسن أولئك رفيقا، وهو وارثي ووارث الأنبياء من قبلي، ولايزال في ضمان الله تعالى وكنفه، وحيث ما تلا القرآن غشيته الرحمة ونزلت عليه السكينة، ويحشر في زمرتي وتحت لوائي.

والسادس: أنه يجمع بين الحبيب والحبيب؛ فإنه كتاب الحبيب إلى الحبيب وخطاب الحبيب مع الحبيب وتذكرة الحبيب للحبيب، وقال النبيّ عليه السلام: «من قرأ القرآن فقد كلم الله تعالى».[6]

---

١ مسند أحمد، ٤١٢/٢؛ صحيح البخاري، تعبير ١١.
٢ ط – جميع.
٣ مسند الطيالسي، ٣٥١/٢؛ مسند أحمد، ١٨٨/٢٨؛ المعجم الكبير للطبراني، ٢٥٨/٨.
٤ ر + على ما يشتمل.
٥ ر: لأهل.
٦ أخرج ابن أبي شيبة في مصنفه والحاكم في مستدركه: «من قرأ القرآن فكأنما استدرجت النبوة بين جنبيه إلا أنه لا يوحى إليه» مصنف ابن أبي شيبة، ١٢٠/٦؛ المستدرك للحاكم، ٧٣٨/١.

Şöyle demişlerdir: Allah Teâlâ Hz. Mûsâ'ya bin sûreden oluşan ve her bir sûresi bin âyet olan Tevrat'ı indirdiği zaman Hz. Mûsâ, "Ey Rabbim! Kim bu kitabı okuyup ezberlemeye güç yetirebilir ki?" demiş, Allah da "Ben bundan daha büyük bir kitap indireceğim." buyurmuştur. Hz. Mûsâ, "Kime indireceksin Ey Rabbim!" diye sorunca, "Nebîlerin sonuncusuna" buyurmuştur. Hz. Mûsâ, "Onun ümmetinin ömürleri kısa iken bunu nasıl okuyacaklar?" diye sorunca, "Ben onlara onu öyle kolaylaştıracağım ki çocukları bile okuyabilecek." buyurmuştur. Hz. Mûsâ, "Ey Rabbim! Bunu nasıl yapacaksın?" diye sorunca Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: "Ben semadan yere yüz otuz kitap indirdim: Beş'i Şît'e, otuzu İdrîs'e, yirmisi İbrâhim'e, Tevrat sana, Zebûr Dâvûd'a, İncil Îsâ'ya. Bu kitaplarda olacakları zikrettim ve bunların hepsinin mânalarını Muhammed aleyhisselâmın kitabında zikrettim, bütün bunları yüz on dört sûrede topladım. Bu sûreleri on cüzde, cüzleri de yedişer bölümde topladım. Bu yedişerlik bölümlerin mânalarını da yedi âyette, yani Fâtiha sûresinde topladım. Sonra onun mânasını da yedi harfte yani *bismillah* harflerinde, bunların hepsini de "*Elif lâm mîm*"in *elif* harfinde topladım ve sonra Bakara sûresine "*Elif lâm mîm*" ile başladım.

Allah Teâlâ Tevrat'ta bunu vaad edip sonra Hz. Muhammed aleyhisselâma indirince Yahudiler bunun böyle olduğunu bile bile inkâr ettiler. Allah Teâlâ da "İşte bu, o kitaptır." [el-Bakara 2/2] âyetini indirdi, yani işte o vaad ettiğim kitap budur, buyurdu.

Sonra onu burada kitap diye isimlendirdi, ama onun Kur'ân'da yüz ismi vardır ki biz bunları kitabın başında zikrettik. Allah lutuf olarak bizi dini ile izzetlendirdi, kitabı ile değerli kıldı, nebîsi ile bize şeref verdi, Kur'ân'da hem kendisine hem resulüne hem de bizlere verdiği isimleri zikretmek sûretiyle bizi lutfuna lâyık gördü. Bu isimler yirmiden fazladır:

1. Hak: Allah Teâlâ kendisi hakkında şöyle buyurmuştur: "Allah'ın hak olduğunu…" [en-Nûr 24/25]. Kitabı hakkında şöyle buyurmuştur: "Ta ki onlara hak ve beyân edici resul gelinceye kadar…" [ez-Zuhruf 43/29]. Resulü hakkında şöyle buyurmuştur: "De ki: Ey insanlar! Size hak gelmiştir." [Yûnus 10/108] Bizim hakkımızda şöyle buyurmuştur: "İşte onlar gerçek [hak] mânada müminlerdir." [el-Enfâl 8/74]

وقالوا: «لما أنزل الله على موسى التوراة وهي ألف سورة كل سورة ألف آية قال موسى: «يا رب ومن يطيق قراءة هذا الكتاب وحفظه!» فقال الله: «إني أنزل كتابا أعظم من هذا»، قال: «على من يا رب؟» قال: «على خاتم النبيين»، قال: «وكيف يقرأ أمتة ولهم أعمار قصيرة؟» قال: «إني أُيَسِّرُه عليهم حتى يقرأ صبيانهم»، قال: «يا رب وكيف تفعل؟» قال: «إني أنزلت من السماء إلى الأرض مائة وثلاثة كتب: خمسين على شيت، وثلاثين على إدريس، وعشرين على إبراهيم، والتوراة عليك والزبور على داود، والإنجيل على عيسى، وذكرت الكائنات في هذه الكتب فأذكر جميع معاني هذه الكتب في كتاب محمد عليه السلام، وأجمع ذلك كله في مائة وأربع عشرة سورة وأجعل هذه السور في ثلاثين جزءا، والأجزاء في سبعة أسباع، ومعنى هذه الأسباع في سبع آيات: الفاتحة، ثم معانيها في سبعة أحرف وهي «بسم الله»، ثم ذلك كله في الألف من ﴿الٓمٓ﴾ ثم أَفتتح سورة البقرة فأقول: ﴿الٓمٓ﴾».

ولما وعد الله ذلك في التوراة وأنزله على محمد عليه السلام جحدت اليهود أن يكون هذا ذلك، قال الله تعالى: ﴿ذٰلِكَ الْكِتَابُ﴾ أي هذا ذلك.

ثم سماه ههنا كتابا وله في القرآن مائة اسم، وقد عددناها في صدر هذا الكتاب، ومن فضل الله علينا أن أعزّنا بدينه وأكرمنا بكتابه وشرّفنا بنبيه وخصّنا بتفضيله بأن ذكر في القرآن أسماء[1] سمّى بها نفسه وكتابه ورسوله وسمّانا أيضا بها وهي أكثر من عشرين اسما:

الحق، [٤٣] قال تعالى: ﴿اَنَّ اللّٰهَ هُوَ الْحَقُّ﴾ [النور، ٢٥/٢٤] وقال لكتابه: ﴿حَتّٰى جَآءَهُمُ الْحَقُّ وَرَسُولٌ مُبِينٌ﴾ [الزخرف، ٢٩/٤٣] وقال لرسوله: ﴿قُلْ يَآ اَيُّهَا النَّاسُ قَدْ جَآءَكُمُ الْحَقُّ﴾ [يونس، ١٠٨/١٠] وقال لنا: ﴿اُولٰٓئِكَ هُمُ الْمُؤْمِنُونَ حَقًّا﴾ [الأنفال، ٧٤/٨].

١ في الأصل: اسما.

2. Nûr: Allah Teâlâ kendisi hakkında şöyle buyurmuştur: "Allah göklerin ve yerin nûrudur." [en-Nûr 24/35]. Kitabı hakkında şöyle buyurmuştur: "Nûra tâbi olurlar." [el-A'râf 7/157]. Resulü hakkında şöyle buyurmuştur: "Size Allah'tan nûr ve apaçık bir kitap gelmiştir." [el-Mâide 5/15]. Bizim hakkımızda şöyle buyurmuştur: "İşte o, Rabbinden bir nûr üzeredir." [ez-Zümer 39/22]

3. Azîz: Allah Teâlâ kendisi hakkında şöyle buyurmuştur: "Allah kuvvetli ve azîzdir." [el-Hac 22/74] Kitabı hakkında şöyle buyurmuştur: "Ve o muhakkak ki azîz bir kitaptır." [Fussilet 41/41] Resulü hakkında şöyle buyurmuştur: "Size içinizden öyle bir resul gelmiştir ki azîzdir." [et-Tevbe 9/128] Bizim hakkımızda şöyle buyurmuştur: "İzzet Allah'ın, resulünün ve müminlerindir." [el-Münâfikūn 63/8]

4. Kerîm: Allah Teâlâ kendisi hakkında şöyle buyurmuştur: "Kerîm olan Rabbini…" [el-İnfitâr 82/6]. Kitabı hakkında şöyle buyurmuştur: "O muhakkak ki kerîm bir Kur'ân'dır." [el-Vâkıa 56/77] Resulü hakkında şöyle buyurmuştur: "O muhakkak ki kerîm bir elçinin sözüdür." [el-Hâkka 69/40] Bizim hakkımızda şöyle buyurmuştur: "Biz âdemoğlunu kerem sahibi kıldık." [el-İsrâ 17/70]

5. Azîm: Allah Teâlâ kendisi hakkında şöyle buyurmuştur: "O yücedir, azîmdir." [el-Bakara 2/255] Kitabı hakkında şöyle buyurmuştur: "Ve yüce Kur'ân-ı Azîm'i verdik." [el-Hicr 15/87]. Resulü hakkında şöyle buyurmuştur: "Sen elbette yüce [azîm] bir ahlâk üzeresin." [el-Kalem 68/4] Bizim hakkımızda şöyle buyurmuştur: "Büyük [azîm] bir başarı kazanmış demektir." [el-Ahzâb 33/71]

6. Şehîd: Allah Teâlâ kendisi hakkında şöyle buyurmuştur: "Şahit olarak Allah yeter." [el-Feth 47/28] Kitabı hakkında şöyle buyurmuştur: "Ardından ondan bir şahit onu takip eder." [Hûd 11/17] Resulü hakkında şöyle buyurmuştur: "Seni de bunlara şahit olarak getiririz." [en-Nahl 16/89] Bizim hakkımızda şöyle buyurmuştur: "İnsanlara şahit olasınız diye..." [el-Bakara 2/13].

7. Mübîn: Allah Teâlâ kendisi hakkında şöyle buyurmuştur: "O apaçık [mübîn] haktır." [en-Nûr 24/25]. Kitabı hakkında şöyle buyurmuştur: "Apaçık [mübîn] bir kitaba yemin olsun." [ez-Zuhruf 43/2] Resulü hakkında şöyle buyurmuştur: "De ki: Ben, evet ben apaçık [mübîn] bir uyarıcıyım." [el-Hicr 15/89] Bizim hakkımızda şöyle buyurmuştur: "Islah eden ve beyân eden..." [el-Bakara 2/160].

والنور، قال الله تعالى: ﴿اَللّٰهُ نُورُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ﴾ [النور، ٣٥/٢٤] وقال لكتابه: ﴿وَاتَّبَعُوا النُّورَ﴾ [الأعراف، ١٥٧/٧] وقال لرسوله: ﴿قَدْ جَاءَكُمْ مِنَ اللهِ نُورٌ وَكِتَابٌ مُبِينٌ﴾ [المائدة، ١٥/٥] و قال لنا: ﴿فَهُوَ عَلٰى نُورٍ مِنْ رَبِّهٖ﴾ [الزمر، ٢٢/٣٩].

والعزيز، قال الله تعالى: ﴿اِنَّ اللهَ لَقَوِيٌّ عَزِيزٌ﴾ [الحج، ٧٤/٢٢] وقال لكتابه: ﴿وَاِنَّهُ لَكِتَابٌ عَزِيزٌ﴾ [فصلت، ٤١/٤١] وقال لرسوله: ﴿لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِنْ اَنْفُسِكُمْ عَزِيزٌ﴾ [التوبة، ١٢٨/٩] وقال لنا: ﴿وَلِلّٰهِ الْعِزَّةُ وَلِرَسُولِهٖ وَلِلْمُؤْمِنِينَ﴾ [المنافقون، ٨/٦٣].

والكريم، قال الله تعالى: ﴿بِرَبِّكَ الْكَرِيمِ﴾ [الانفطار، ٦/٨٢] وقال لكتابه: ﴿اِنَّهُ لَقُرْاٰنٌ كَرِيمٌ﴾ [الواقعة، ٧٧/٥٦] وقال لرسوله: ﴿اِنَّهُ لَقَوْلُ رَسُولٍ كَرِيمٍ﴾ [الحاقة، ٤٠/٦٩] وقال لنا: ﴿وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِٓى اٰدَمَ﴾ [الإسراء، ٧٠/١٧].

والعظيم، قال الله تعالى: ﴿وَهُوَ الْعَلِيُّ الْعَظِيمُ﴾ [البقرة، ٢٥٥/٢] وقال لكتابه: ﴿وَالْقُرْاٰنَ الْعَظِيمَ﴾ [الحجر، ٨٧/١٥] وقال لرسوله: ﴿وَاِنَّكَ لَعَلٰى خُلُقٍ عَظِيمٍ﴾ [القلم، ٤/٦٨] وقال لنا: ﴿فَقَدْ فَازَ فَوْزًا عَظِيمًا﴾ [الأحزاب، ٧١/٣٣].

والشهيد، قال الله تعالى: ﴿وَكَفٰى بِاللهِ شَهِيدًا﴾ [الفتح، ٢٨/٤٨] وقال لكتابه: ﴿وَيَتْلُوهُ شَاهِدٌ مِنْهُ﴾ [هود، ١٧/١١] وقال لرسوله: ﴿وَجِئْنَا بِكَ شَهِيدًا عَلٰى هٰٓؤُلَآءِ﴾ [النحل، ٨٩/١٦] وقال لنا: ﴿لِتَكُونُوا شُهَدَآءَ عَلَى النَّاسِ﴾ [البقرة، ١٤٣/٢].

والمبين، قال الله تعالى: ﴿هُوَ الْحَقُّ الْمُبِينُ﴾ [النور، ٢٥/٢٤] وقال لكتابه: ﴿وَالْكِتَابِ الْمُبِينِ﴾ [الزخرف، ٢/٤٣] وقال لرسوله: ﴿وَقُلْ اِنِّى اَنَا النَّذِيرُ الْمُبِينُ﴾ [الحجر، ٨٩/١٥] وقال لنا: ﴿وَاَصْلَحُوا وَبَيَّنُوا﴾ [البقرة، ١٦٠/٢].

8. Zü'l-ulâ (Yücelik sahibi): Allah Teâlâ kendisi hakkında şöyle buyurmuştur: "En yüce olan Rabbinin ismini tesbih et." [el-A'lâ 87/1] Kitabı hakkında şöyle buyurmuştur: "Yüce ve hikmetlidir." [ez-Zuhruf 43/4] Resulü hakkında şöyle buyurmuştur: "O en yüce ufukta idi." [en-Necm 53/7] Bizim hakkımızda şöyle buyurmuştur: "Üstün olan sizlersiniz." [Âl-i İmrân 3/139]

9. Hâdî: Allah Teâlâ kendisi hakkında şöyle buyurmuştur: "De ki: Asıl hidâyet Allah'ın hidâyetidir." [el-Bakara 2/120] Kitabı hakkında şöyle buyurmuştur: "Onda hiçbir şüphe yoktur, takvâ sahipleri için hidâyettir." [el-Bakara 2/2]. Resulü hakkında şöyle buyurmuştur: "Onlara Rablerinden hidâyet gelmiştir." [en-Necm 53/23] Bizim hakkımızda şöyle buyurmuştur: "Biz onların hidâyetlerini artırırız." [el-Kehf 18/13]

10. Hâkim: Allah Teâlâ kendisi hakkında şöyle buyurmuştur: "Ta ki Allah aramızda hükmetsin." [el-A'râf 7/87] Kitabı hakkında şöyle buyurmuştur: "Arapça bir hükümdür." [er-Ra'd 13/37] Resulü hakkında şöyle buyurmuştur: "Ve onların aralarında hükmet." [el-Mâide 5/49] Bizim hakkımızda şöyle buyurmuştur: "Adâleti ayakta tutanlar olun." [en-Nisâ 4/135]

11. Hikmet: Allah Teâlâ kendisi hakkında şöyle buyurmuştur: "Apaçık bir hikmettir." [el-Kamer 54/5] Kitabı hakkında şöyle buyurmuştur: "Bu, bizim sana vahyettiğimiz hikmettendir." [el-İsrâ 17/39] Resulü hakkında şöyle buyurmuştur: "Size kitabı ve hikmeti öğretir." [el-Bakara 2/151] Bizim hakkımızda şöyle buyurmuştur: "Kime hikmet verilmişse..." [el-Bakara 2/269].

12. Rahmet: Allah Teâlâ kendisi hakkında şöyle buyurmuştur: "Rabbin bağışlayıcıdır, rahmet sahibidir." [el-Kehf 18/58] Kitabı hakkında şöyle buyurmuştur: "Biz bu Kur'ân'dan müminler için şifa ve rahmet olanı indiriyoruz." [el-İsrâ 17/82] Resulü hakkında şöyle buyurmuştur: "Biz seni ancak âlemlere rahmet olarak gönderdik." [el-Enbiyâ 21/107] Bizim hakkımızda şöyle buyurmuştur: "İşte o Allah'ın rahmetindedir." [Âl-i İmrân 3/107]

13. Emir: Allah Teâlâ kendisi hakkında şöyle buyurmuştur: "Allah size emrediyor." [en-Nisâ 4/58] Kitabı hakkında şöyle buyurmuştur: "Bu, Allah'ın size indirdiği emridir." [et-Talâk 65/5] Resulü hakkında şöyle buyurmuştur: "Ailene namazı emret." [Tâhâ 20/132] Bizim hakkımızda şöyle buyurmuştur: "İyiliği emredersiniz." [Âl-i İmrân 3/110]

وذو العُلى، قال الله تعالى: ﴿سَبِّحِ اسْمَ رَبِّكَ الْاَعْلٰىۙ﴾ [الأعلى، ١/٨٧] وقال لكتابه: ﴿لَعَلِيٌّ حَكِيمٌ﴾ [الزخرف، ٤/٤٣] وقال لرسوله: ﴿وَهُوَ بِالْاُفُقِ الْاَعْلٰى﴾ [النجم، ٧/٥٣] وقال لنا: ﴿وَاَنْتُمُ الْاَعْلَوْنَ﴾ [آل عمران، ١٣٩/٣].

والهادي،[1] قال الله تعالى: ﴿قُلْ اِنَّ هُدَى اللهِ هُوَ الْهُدٰىؕ﴾ [البقرة، ١٢٠/٢] وقال لكتابه: ﴿لَا رَيْبَۛ فِيهِۛ هُدًى لِلْمُتَّقِينَ﴾ [البقرة، ٢/٢] وقال لرسوله: ﴿وَلَقَدْ جَاءَهُمْ مِنْ رَبِّهِمُ الْهُدٰىؕ﴾ [النجم، ٢٣/٥٣] وقال لنا: ﴿وَزِدْنَاهُمْ هُدًى﴾ [الكهف، ١٣/١٨].

والحاكم، قال الله تعالى: ﴿حَتّٰى يَحْكُمَ اللهُ بَيْنَنَاۚ﴾ [الأعراف، ٨٧/٧] وقال لكتابه: ﴿حُكْمًا عَرَبِيًّاؕ﴾ [الرعد، ٣٧/١٣] وقال لرسوله: ﴿وَاَنِ احْكُمْ بَيْنَهُمْ﴾ [المائدة، ٤٩/٥] وقال لنا: ﴿كُونُوا قَوَّامِينَ بِالْقِسْطِ﴾ [النساء، ١٣٥/٤].

والحكمة، قال: ﴿حِكْمَةٌ بَالِغَةٌ﴾ [القمر، ٥/٥٤] وقال لكتابه: ﴿ذٰلِكَ مِمَّٓا اَوْحٰٓى اِلَيْكَ رَبُّكَ مِنَ الْحِكْمَةِؕ﴾ [الإسراء، ٣٩/١٧] وقال لرسوله: ﴿وَيُعَلِّمُكُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ﴾ [البقرة، ١٥١/٢] وقال لنا: ﴿وَمَنْ يُؤْتَ الْحِكْمَةَ﴾ [البقرة، ٢٦٩/٢].

والرحمة، قال الله تعالى: ﴿وَرَبُّكَ الْغَفُورُ ذُوالرَّحْمَةِؕ﴾ [الكهف، ٥٨/١٨] وقال لكتابه: ﴿وَنُنَزِّلُ مِنَ الْقُرْاٰنِ مَا هُوَ شِفَٓاءٌ وَرَحْمَةٌ لِلْمُؤْمِنِينَۙ﴾ [الإسراء، ٨٢/١٧] وقال لرسوله: ﴿وَمَٓا اَرْسَلْنَاكَ اِلَّا رَحْمَةً لِلْعَالَمِينَ﴾ [الأنبياء، ١٠٧/٢١] وقال لنا: ﴿فَبِمَا رَحْمَةٍ اللهِۗ﴾ [آل عمران، ١٠٧/٣].

والأمر، قال: ﴿اِنَّ اللهَ يَأْمُرُكُمْ﴾ [النساء، ٥٨/٤] وقال لكتابه: ﴿ذٰلِكَ اَمْرُ اللهِ اَنْزَلَهٗٓ اِلَيْكُمْۗ﴾ [الطلاق، ٥/٦٥] وقال لرسوله: ﴿وَأْمُرْ اَهْلَكَ بِالصَّلٰوةِ﴾ [طه، ١٣٢/٢٠] وقال لنا: ﴿تَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ﴾ [آل عمران، ١١٠/٣]. [٤٣ب]

---

١ ط: والهدى.

14. Münzir (Uyarıcı): Allah Teâlâ kendisi hakkında şöyle buyurmuştur: "Sizi alevli bir ateşe karşı uyardım." [el-Leyl 92/14] Kitabı hakkında şöyle buyurmuştur: "Müjdeci ve uyarıcı olarak, ama çoğu yüz çevirdi." [Fussilet 41/4] Resulü hakkında şöyle buyurmuştur: "Bir müjdeci ve bir uyarıcı olarak…" [el-Feth 48/8]. Bizim hakkımızda şöyle buyurmuştur: "Döndüklerinde toplumlarını uyarsınlar diye…" [et-Tevbe 9/122].

15. Tâhir (Temiz): Allah Teâlâ kendisi hakkında şöyle buyurmuştur: "Tâ hâ" [Tâhâ 20/1], "Tâ sîn" [en-Neml 27/1]. Kitabı hakkında şöyle buyurmuştur: "O değerli, yüce ve tertemiz sahifelerdedir." [Abese 80/13-14] Resulü hakkında şöyle buyurmuştur: "Sizleri temizler." [el-Ahzâb 33/33] Bizim hakkımızda şöyle buyurmuştur: "Ve O tertemiz olanları sever." [el-Bakara 2/222]

16. Tayyib (Hoş/Temiz): Allah Teâlâ kendisi hakkında şöyle buyurmuştur: "Hoş bir kelime…" [İbrâhîm 14/24]. Kitabı hakkında şöyle buyurmuştur: "Hoş olan söze yöneltilmişlerdir." [el-Hac 22/24] Resulü hakkında şöyle buyurmuştur: "Temiz erkekler temiz kadınlar içindir." [en-Nûr 24/26] Bizim hakkımızda şöyle buyurmuştur: "Onlar ki melekler canlarını hoşnut bir şekilde alır." [en-Nahl 16/32]

17. Dâ'î (Çağıran): Allah Teâlâ kendisi hakkında şöyle buyurmuştur: "Allah selâm diyarına çağırır." [Yûnus 10/25] Kitabı hakkında şöyle buyurmuştur: "Allah'ın davetçisine icâbet edin." [el-Ahkâf 46/31] Resulü hakkında şöyle buyurmuştur: "Sen elbette onları çağırıyorsun." [el-Mü'minûn 23/73] Bizim hakkımızda şöyle buyurmuştur: "Hayra çağırırlar." [Âl-i İmrân 3/104]

18. Kāim (İkāme eden, ayakta tutan): Allah Teâlâ kendisi hakkında şöyle buyurmuştur: "Adâleti ikāme ederek..." [Âl-i İmrân 3/18]. Kitabı hakkında şöyle buyurmuştur: "Kāim olarak şiddetli bir azap hakkında uyarmak üzere…" [el-Kehf 18/2]. Resulü hakkında şöyle buyurmuştur: "Allah'ın kulu kıyam edip kalktığında..." [el-Cin 72/19]. Bizim hakkımızda şöyle buyurmuştur: "Allah için ibadet eder vaziyette kalkın [Allah'a saygı ve bağlılık içinde namaz kılın]." [el-Bakara 2/238]

19. Sâdık (Doğru sözlü): Allah Teâlâ kendisi hakkında şöyle buyurmuştur: "Allah'tan daha doğru sözlü kimdir?" [en-Nisâ 4/122] Kitabı hakkında şöyle buyurmuştur: "Ve doğruyu getiren…" [ez-Zümer 39/33]. Resulü hakkında şöyle buyurmuştur: "Önündekileri tasdik ederek..." [Fâtır 25/31]. Bizim hakkımızda şöyle buyurmuştur: "Ve doğru sözlüler..." [el-Ahzâb 33/35].

والمنذر، قال: ﴿فَاَنْذَرْتُكُمْ نَارًا تَلَظّٰىۚ﴾ [الليل، ١٤/٩٢] وقال لكتابه: ﴿بَشِيرًا وَنَذِيرًاۚ فَاَعْرَضَ اَكْثَرُهُمْ﴾ [فصلت، ٤/٤١] وقال لرسوله: ﴿وَمُبَشِّرًا وَنَذِيرًاۙ﴾ [الفتح، ٨/٤٨] وقال لنا: ﴿وَلِيُنْذِرُوا قَوْمَهُمْ اِذَا رَجَعُوٓا اِلَيْهِمْ﴾ [التوبة، ١٢٢/٩].

والطاهر، قال الله تعالى: ﴿طٰهٰۚ﴾ [طه، ١/٢٠] و﴿طٰسٓ﴾ [النمل، ١/٢٧] وقال لكتابه: ﴿فِى صُحُفٍ مُكَرَّمَةٍۙ مَرْفُوعَةٍ مُطَهَّرَةٍۙ﴾ [عبس، ١٣/٨٠-١٤] وقال لرسوله: ﴿وَيُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيرًاۚ﴾ [الأحزاب، ٣٣/٣٣] وقال لنا: ﴿وَيُحِبُّ الْمُتَطَهِّرِينَ﴾ [البقرة، ٢٢٢/٢].

والطيب، قال: ﴿كَلِمَةً طَيِّبَةً﴾ [إبراهيم، ٢٤/١٤] وقال لكتابه: ﴿وَهُدُٓوا اِلَى الطَّيِّبِ مِنَ الْقَوْلِ﴾ [الحج، ٢٤/٢٢] وقال لرسوله: ﴿الطَّيِّبَاتُ لِلطَّيِّبِينَ﴾ [النور، ٢٦/٢٤] وقال لنا: ﴿اَلَّذِينَ تَتَوَفّٰيهُمُ الْمَلٰٓئِكَةُ طَيِّبِينَۙ﴾ [النحل، ٣٢/١٦].

والداعي، قال تعالى: ﴿وَاللّٰهُ يَدْعُٓوا اِلٰى دَارِ السَّلَامِۜ﴾ [يونس، ٢٥/١٠] وقال لكتابه: ﴿اَجِيبُوا دَاعِىَ اللّٰهِ﴾ [الأحقاف، ٣١/٤٦] وقال لرسوله: ﴿وَاِنَّكَ لَتَدْعُوهُمْ﴾ [المؤمنون، ٧٣/٢٣] وقال لنا: ﴿يَدْعُونَ اِلَى الْخَيْرِ﴾ [آل عمران، ١٠٤/٣].

والقائم، قال: ﴿قَآئِمًا بِالْقِسْطِۜ﴾ [آل عمران، ١٨/٣] وقال لكتابه: ﴿قَيِّمًا لِيُنْذِرَ بَأْسًا شَدِيدًا﴾ [الكهف، ٢/١٨] وقال لرسوله: ﴿لَمَّا قَامَ عَبْدُ اللّٰهِ﴾ [الجن، ١٩/٧٢] وقال لنا: ﴿وَقُومُوا لِلّٰهِ قَانِتِينَ﴾ [البقرة، ٢٣٨/٢].

والصادق، قال: ﴿وَمَنْ اَصْدَقُ مِنَ اللّٰهِ قِيلًا﴾ [النساء، ١٢٢/٤] وقال لكتابه: ﴿وَالَّذِى جَآءَ بِالصِّدْقِ﴾ [الزمر، ٣٣/٣٩] وقال لرسوله: ﴿مُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِۜ﴾ [فاطر، ٣١/٣٥] وقال لنا: ﴿وَالصَّادِقِينَ﴾ [الأحزاب، ٣٥/٣٣].

20. Hayır: Allah Teâlâ kendisi hakkında şöyle buyurmuştur: "Sen rahmet edenlerin en hayırlısısın." [el-Mü'minûn 23/109] Kitabı hakkında şöyle buyurmuştur: "De ki: Allah'ın fazlı ve rahmetiyledir ki bu, onların topladıklarından daha hayırlıdır." [Yûnus 10/58] Resulü hakkında şöyle buyurmuştur: "De ki: O sizin için hayır kulağıdır." [et-Tevbe 9/61] Bizim hakkımızda şöyle buyurmuştur: "Siz en hayırlı ümmetsiniz." [Âl-i İmrân 3/110]

21. Ahsen (En güzel): Allah Teâlâ kendisi hakkında şöyle buyurmuştur: "Yaratanların en güzeli olan Allah, yüceler yücesidir." [el-Mü'minûn 23/14] Kitabı hakkında şöyle buyurmuştur: "Allah, sözün en güzelini indirir." [ez-Zümer 39/23] Resulü hakkında şöyle buyurmuştur: "Biz insanı en güzel şekilde yarattık." [et-Tîn 95/4] Bizim hakkımızda şöyle buyurmuştur: "Kimdir din itibariyle daha güzel olan?" [en-Nisâ 4/125]

22. Mübârek: Allah Teâlâ kendisi hakkında şöyle buyurmuştur: "Rabbinin ismi mübârektir." [er-Rahmân 55/78] Kitabı hakkında şöyle buyurmuştur: "Bu, mübârek bir zikirdir." [el-Enbiyâ 21/50] Resulü hakkında şöyle buyurmuştur: "Mübârek bir ağaçtan…" [en-Nûr 24/35]. Bizim hakkımızda şöyle buyurmuştur: "Mübârek bir gecede..." [ed-Duhân 44/3], "Eğer beldelerin halkları iman edip sakınsalardı biz onlara gök ve yerden bereket [kapıları] açardık." [el-A'râf 7/96]

"Onda hiçbir şüphe yoktur." Yani onda şek yoktur. Buradaki *er-rayb* kelimesi, içerisinde korku bulunan *şek* demektir ki *er-rayb şek*ten daha hususidir. Her *rayb şek*tir, ama her *şek rayb* değildir. *er-Rîbetü* kelimesi bu kökten türemiş olup töhmet anlamına, *el-mürîb* töhmet altında bırakan anlamına gelir. Zeccâc şöyle demiştir: *Râbenî fülân*^{ün} ifadesi, bir kimseden kuşku duyulacak bir şey öğrendiğin zaman denilir, *erâbenî* ise "O bana şüphe vehmi verdi."' demektir. Bu mânada Zeccâc şu beyti nakleder:

> *Kardeş dediğin o kimsedir ki kendisinden şüphelendiğin zaman der ki: "Şüphene (vehmine) sebep olan benim." Kendisini kınadığın zaman ise alttan alır*

Burada şair ilk kelimeyi hakiki şüphe anlamında, ikincisini ise şüphe vehmi anlamında kullanmıştır. *Lâ raybe* ifadesindeki *lâ*, tebrie kelimesi olarak isimlendirilir ve tek bir ismin başına geldiği zaman bu isim fetha üzere mebni olur, tenvin almaz. Çünkü bu durumda *lâ* edatı ve başına geldiği isim, tıpkı *hamsete 'aşer* (on beş) ifadesi gibi birlikte tek bir isim olurlar. Nitekim *lâ racüle fi'd-dâr* (Evde hiç adam yok) ifadesi *hel min racül*^{in} *fi'd-dâr* (Evde hiç/herhangi bir adam var mı?) sorusunun cevabıdır.

والخير، قال: ﴿وَاَنْتَ خَيْرُ الرَّاحِمِينَ﴾ [المؤمنون، ١٠٩/٢٣] وقال لكتابه: ﴿قُلْ بِفَضْلِ اللهِ﴾ إلى قوله: ﴿هُوَ خَيْرٌ﴾ [يونس، ٥٨/١٠] وقال لرسوله: ﴿قُلْ اُذُنُ خَيْرٍ لَكُمْ﴾ [التوبة، ٦١/٩] وقال لنا: ﴿كُنْتُمْ خَيْرَ اُمَّةٍ﴾ [آل عمران، ١١٠/٣].

والأحسن، قال: ﴿فَتَبَارَكَ اللهُ اَحْسَنُ الْخَالِقِينَ﴾ [المؤمنون، ١٤/٢٣] وقال لكتابه: ﴿اَللهُ نَزَّلَ اَحْسَنَ الْحَدِيثِ﴾ [الزمر، ٢٣/٣٩] وقال لرسوله: ﴿لَقَدْ خَلَقْنَا الْاِنْسَانَ فِى اَحْسَنِ تَقْوِيمٍ﴾ [التين، ٤/٩٥] وقال لنا: ﴿وَمَنْ اَحْسَنُ دِينًا﴾ [النساء، ١٢٥/٤].

والمبارك، قال: ﴿تَبَارَكَ اسْمُ رَبِّكَ﴾ [الرحمن، ٧٨/٥٥] وقال لكتابه: ﴿وَهٰذَا ذِكْرٌ مُبَارَكٌ﴾ [الأنبياء، ٥٠/٢١] وقال لرسوله: ﴿مِنْ شَجَرَةٍ مُبَارَكَةٍ﴾ [النور، ٣٥/٢٤] وقال لنا: ﴿فِى لَيْلَةٍ مُبَارَكَةٍ﴾ [الدخان، ٣/٤٤] وقال الله تعالى: ﴿وَلَوْ اَنَّ اَهْلَ الْقُرٰى اٰمَنُوا وَاتَّقَوْا لَفَتَحْنَا عَلَيْهِمْ بَرَكَاتٍ مِنَ السَّمَّاءِ وَالْاَرْضِ﴾ [الأعراف، ٩٦/٧].

وقوله تعالى: ﴿لَا رَيْبَ فِيهِ﴾ أي لا شك فيه.[١] والريب شك فيه خوف،[٢] وهو أخص من الشك، وكل[٣] ريب شك وليس كل شك ريبا. والرِّيبة التهمة من ذلك، والمريب المتهم. وقال الزجاج: «رابني فلان إذا علمت منه الريبة وأرابني أي أوهمني الريبة»[٤] وأنشد:[٥]

أخوكَ الذي إن رِبْتَه قال إنَّما أَرَبْتُ، وإن عاتَبْتَه لانَ جانِبُه

جعل الأول للحقيقة والثاني للوهم.[٦] و«لا» كلمة تبرئة، وهي إذا دخلت اسما واحدا بُني على الفتحة ولم يُنوّن؛ لأنهما يصيران كاسمٍ واحدٍ بمنزلة «خمسةَ عشرَ»؛ فإن قولك: «لا رجل في الدار» هو جواب قول القائل: «هل من رجل في الدار؟»

١ ر + بينهما فرق.
٢ ر – والريب شك فيه خوف.
٣ ر ط: فكل.
٤ معاني القرآن للزجاج، ٦٨/١ (البقرة، ١/٢).
٥ انظر للبيت: لسان العرب لابن منظور، «ريب»؛ تاج العروس للزبيدي، ، «ريب».
٦ ط – وقال الزجاج... والثاني للوهم.

Burada *min* kelimesi *racül* kelimesi ile birlikte soru cümlesinde tek bir şey hâlini almıştır. Aynı şekilde bu ikisi cevap cümlesinde de tek bir şeydir. Buradaki *min* edatı, olumsuzlama sorusunun genellik ifade etmesini sağlar [yani "Herhangi bir adam var mı?" anlamını verir], çünkü bu tek bir kişi ve daha fazlası hakkında sorudur. *Lâ racüle* ifadesi ise bir ve daha fazlasının olumsuzlanması anlamına gelir. Eğer soruda *hel racülün fi'd-dâr* (Evde bir tek adam var mı?) denmiş olsaydı o zaman bu, sadece bir kişi hakkında soru olurdu. Buna cevaben verilen *mâ fi'd-dâri racülün* (Evde bir adam yok) cevabı da tek bir kişinin varlığının olumsuzlanması olurdu. Ancak bu son ifadenin kapsamına iki ya da daha fazla kişinin girmesi de mümkündür. İşte Zeccâc'ın genel olarak ifade ettiği hususun detayı budur. Eğer *lâ* edatından sonra iki isim gelecek olursa bu durumda dört vecih vardır: 1. Her ikisinin merfû olması ve tenvin alması, 2. Her ikisinin fetha alıp tenvin almaması, 3. İlkinin merfû ve tenvinli, ikincisinin ise fethalı ve tenvinsiz olması, 4. İlkinin fethalı ve tenvinsiz, ikincisinin ise merfû ve tenvinli olması. Bu husus *lâ havle ve lâ kuvvete illâ billâh* ifadesinde açıkça görülür.

"Onda hiçbir şüphe yoktur." ifadesi, "Onun o vaad edilmiş kitap olduğunda şüphe yoktur." anlamına gelir. Bir görüşe göre bu ifade, "Onun hidâyet olduğunda şüphe yoktur." anlamına, diğer bir görüşe göre ise, "Onda zikredilenlerde şüphe yoktur, çünkü onlar müphem (kapalı) değil, mübeyyen (açık) hususlardır." anlamına gelir.

Eğer, "Kâfirler ondan şüphe etmişler, Allah'ın kitabını kabul etmemişlerdir. Ehl-i kıbleden bid'at ehli olanlar onun müteşâbihlerinin mânasında şüphe etmişler, müteşâbihleri zâhirleri üzere te'vil edip sapmışlardır. Âlimler onun vecihleri konusunda şüphe etmişler ve vecihlerden herhangi birinde kati bir görüş sahibi olamamışlardır. Avam ise onun mânasını anlamamıştır. Bu durumda ondan şüphenin olumsuzlanması ne anlama gelmektedir?" diyecek olursan bunun üç cevabı vardır:

1. Bu, insanlardan değil, kitaptan şüphenin olumsuzlanmasıdır. Kitap, kendisine şüphe yerleşemez diye nitelenmiştir ki bu haktır, doğrudur, mâlûmdur ve anlaşılırdır. İnsanlar bundan ister şüphe etsinler ister etmesinler durum değişmez. Nasıl ki insanlar yalan olduğunu söyleseler de bir şey doğru ise yine doğrudur. Benzer şekilde insanlar doğru olduğunu iddia etseler de yalan yine yalandır [yani insanların ne dediği önemli değildir]. Aynı şekilde kitap da böyledir, ona dâhil olacak herhangi bir şüphe ya da ona yerleşecek herhangi bir ayıp söz konusu değildir.

و«من» مع «رجل» صارا شيئا [٤٤[١]] واحدا في السؤال فصار هذان أيضا شيئا واحدا في الجواب. و«مِنْ» هو لتعميم سؤال النفي؛ فإنه سؤال عن الواحد وما زاد عليه. و«لا رجلَ» نفي الواحد وما فوقه. ولو قال: «هل رجل في الدار؟» فهذا سؤال عن واحد لا غير. وقولك: «ما في الدار رجل» نفي للواحد لا غير. ويجوز أن يكون فيه اثنان وأكثر. وهذا كشف ما ذكره الزجاج وأجمَلَ.[١] فإن[٢] ذكرت بعده اسمين ففيه أربعة أوجه: رفعهما، وتنوينهما، وفتحهما بغير تنوبن، ورفعُ أولهما وتوينُه مع فتح الآحز بغير تنوين، وفتحُ أولهما بغير تنوين مع رفع الآخر وتنوينِه، ويستوضح ذلك في قولهم: لا حول ولا قوة إلا بالله.

ثم معنى قوله: ﴿لَا رَيْبَ فِيهِ﴾ أي لا شك في كونه ذلك الكتاب الموعود, وقيل: أي لا شك في كونه هدى. وقيل: أي لا شك في المذكورات فيه؛[٣] فهي مُبيَّنة غير مبهمة.

فإن قالوا: «إن الكفار شكّوا فيه فلم يقروا بكتاب الله، والمبتدعون من أهل القبلة شكُّوا[٤] في معاني متشابهاته فأجروها على ظواهر[٥] ضلوا[٦] بها، والعلماء شكوا في وجوهه فلم يقطعوا القول على وجه منها، والعوام شكوا فيه فلم يفهموا معانيه، فما معنى نفي الريب منه؟»[٧] فله ثلاثة أجوبة:

أحدها: أن هذا[٨] نفي الريب عن الكتاب لا عن الناس، والكتاب موصوف بأنه لا يتمكن فيه ريب، فهو حق صدق معلوم مفهوم شكَّ الناس فيه أو لم يشكوا، كالصدق صدق في نفسه وإن وصفه الناس بالكذب، والكذب كذب في نفسه وإن وصفه الناسُ بالصدق، فكذا الكتاب ليس مما يلحقه ريب أو يتمكن فيه عيب.

---

١ ر + فيها.
٢ ر: إذا.
٣ ر – فيه.
٤ ح – شكوا.
٥ ح ر: ظواهرها.
٦ ح: فضلوا.
٧ ح: عنه.
٨ ط – أن هذا.

2. Bu, Kur'ân'ı dikkatlice düşünüp iyice inceleyen kimsenin şüpheye kapılmayacağı anlamındadır. Çünkü kim Kur'ân'ı hakkıyla öğrenir, onda iyice derinleşir ve inatçılık yapmadan, insaflı bir şekilde Kur'ân üzerinde düşünürse onda herhangi bir çelişki ya da tenakuz bulamaz, aksine onun her bir kısmının diğer kısımlarını doğruladığını görür.

3. Bu ifade her ne kadar form olarak olumsuzlama olsa da anlam olarak yasaklamadır. Tıpkı "Hacda tartışma, refes ve fısk yoktur." [el-Bakara 2/197] âyetindeki gibidir. Nitekim bu âyetteki bu ifadeler zâhirdeki gibi olumsuzlama anlamına hamledilirse ortaya benzer bir müşkil çıkar. Çünkü biz hac esnasında tartışan, fasıklık yapan ya da refes yapan (müstehcen ifadeler kullanan) kimseler görmekteyiz. Fakat bu ifade hac esnasında bu tür şeylerin yapılmasını yasaklanması anlamına gelir. İşte konumuz olan ifade de böyledir. Bunun bir benzeri de şu âyette vardır: "Kendisinde şüphe olmayan günde onları topladığımız zaman hâlleri nice olacak." [Âl-i İmrân 3/25] Nitekim inkârcılar âhiret gününü inkâr etmiş, müşrikler o gün hakkında şüphe etmişlerdir. Ancak bunun izahı üç türlüdür. Birincisi: Bu ifade o günün varlığında ve tahakkukunda şüphe yoktur anlamına gelir. İkincisi: O güne dair işler şüphe ve karıştırma şeklinde cereyan etmez anlamına gelir. Üçüncüsü: Bu ifade o günden şüphe duymanın yasaklanmasıdır, çünkü o gün muhakkak gerçekleşecektir.

Fîhi (onda) ifadesi *he* harfinin kesresi, ötresi ve sükûnu ile okunmuştur. Bunların her biri iki şekilde izah edilir.

Kesre ile okunuş, öncesindeki *ye* harfinden dolayıdır. Ötre ile okunuş, aslının böyle olmasındandır, çünkü bu zamirin aslı *hüve* zamiridir. Sükûn ile okunuş ise vakıf nedeniyledir.

Kesre iki türlüdür: İşbâ'sız yani sonunda *ye* harfinin telaffuz edilmediği kesre -ki yazımda kelimenin sonunda *ye* harfi yoktur- ve sonunda *ye* harfi ile işbâ' olan kesre -ki zamirin aslı sonu *vâv* olan *hüve* zamiridir ve bu *vâv* burada, öncesindeki kesre nedeniyle *ye* harfine dönüşür-.

Ötre de aynı şekilde iki türlüdür: *Vâv* harfi ile işbâ' olan ötre. Bu Zührî'nin kelimenin aslı olan *hüve* zamiri üzere okuyuşudur. [Diğeri ise] sonrasındaki *vâv* harfinin yazımın esas alınması ve hafifletme sebebiyle kaldırıldığı ötredir.

والثاني: أن هذا نفي الريب[1] عن المقتبس منه بعد إنعام[2] النظر وإجالة الفكر، فمن تعلّمه وتبحّر ونظر فيه منصفا غير معاند لم يجد فيه تناقضا ولا تعارضا بل وجده يُصَدِّقُ بعضه بعضا.

والثالث: أن هذا نهي في المعنى وإن كان نفيا في الصيغة، وهو[3] كقوله: ﴿فَلَا رَفَثَ وَلَا فُسُوقَ وَلَا جِدَالَ فِى الْحَجِّ﴾ [البقرة، ١٩٧/٢] فإن هذه الكلمات لو حُملت على ظاهر النفي توجه عليه هذا الإشكال؛ فإنا نجد من يرفث فيه ويفسق ويجادل ولكنه[4] نهي عن فعل ذلك في الحج، فهذا مثله. ونظيره قوله: ﴿فَكَيْفَ إِذَا جَمَعْنَاهُمْ لِيَوْمٍ لَا رَيْبَ فِيهِ﴾ [آل عمران، ٢٥/٣] وقد أنكره الملحدون وشك فيه المشركون، لكن وجوهه[5] ثلاثة: أحدها أنه لا شك في وجوده وتحققه في نفسه. والثاني أنه لا تجري أموره على الشك والتلبيس. والثالث أنه نهي عن الارتياب فيه؛ فإنه واقع لا محالة .

وقوله: ﴿فِيهِۦ﴾ قرئ بكسر الهاء وضمها وسكونها. وكل وجه على وجهين:

أما الكسر فللياء التي قبلها وأما الضم [٤٤ب] فهي على الأصل؛ لأن أصل الكناية «هو»، وأما التسكين فعلى الوقف.

ثم الكسرة على وجهين: كسرةٌ غير مشبَعَة، أي[6] لا ياء[7] بعدها لفظا؛ لأنه لا ياء بعدها كتابة. وكسرةٌ مشبَعَة بالياء؛ لأن هاء الكناية أصلها «هو» بالواو، وجعلت هذه الواو ياء ههنا للكسرة المتقدمة.

والضمة على وجهين أيضا: مشبعة بالواو وهي قراءة الزهري[8] على أصل كلمة «هو»، وضمة لا واو بعدها تخفيفا وبناء على الكتابة.

---

١ ر – الريب.
٢ ط: انعدام.
٣ ح – وهو.
٤ ح ر: لكنه.
٥ ر: الجواب منه.
٦ ح – أي.
٧ ح: بلا ياءٍ.
٨ هو أبو بكر محمد بن مسلم بن عبد الله بن شِهَاب الزهريّ (ت. ١٢٤ هـ / ٧٤٢ م) أحد الفقهاء والمحدثين والأعلام التابعين بالمدينة، رأى عشرة من الصحابة وهو أول من دون الحديث، نزل الشام واستقرّ بها، وكتب عمر بن عبد العزيز إلى عماله: عليكم بابن شهاب فإنكم لا تجدون أحدا أعلم بالسنة الماضية منه. قال ابن الجزري: مات بشَغْب، آخر حدّ الحجاز وأول حد فلسطين. أنظر: وفيات الأعيان لابن خلكان، ١٧٧/٤؛ الوافي بالوفيات للصفدي، ١٧/٥؛ الأعلام للزركلي، ٩٧/٧.

Sükûn da iki vecihtir: Vakıf üzere sükûn ki bunun sebebi, sözün tamamlanması ve ardından yeni ifadenin başlamasıdır. Yeni ifade, *hüve hüden* (O, hidâyettir) şeklindedir. [Diğer vecih ise] Ebû Hâtim'in Ebû Amr'dan rivayet ettiği üzere, idgam nedeniyle sükûndur.

Hüden (hidâyet) kelimesinin tefsiri ve benzerleri ile ilgili söylenecekler daha önce "Bize hidâyet et." [el-Fâtiha 1/5] âyetinde geçmişti. Sonra bu kelime burada tıpkı *et-tükā, es-sûrâ, ed-dücâ* kelimeleri gibi mastar olabileceği gibi fâil de olabilir, çünkü dil bakımından mastar ism-i fâil için de mef'ul için de kullanılabilir. Örneğin *racülün 'adlün* (adâlet adam) ifadesi, "âdil adam" anlamında, "rızâ" kelimesi "razı olunan" anlamında kullanılır. *el-Hüdâ* (hidâyet) kelimesi Kur'ân'da *el-hâdî* (hidâyete erdiren) anlamında kullanılmıştır. Hak Teâlâ Hz. Mûsâ'dan naklederek şöyle buyurur: "Ya da ateşe bir yol gösterici bulurum." [Tâhâ 20/10] Buradaki *hüden* kelimesi "hidâyet eden/gösteren" anlamında kullanılmıştır. Eğer bu kelime mastar olarak kabul edilirse, o zaman "Onda hidâyet vardır." âyetindeki kullanım böyledir. Eğer fâil olarak kabul edilirse o zaman anlam, "O, takvâ sahiplerine hidâyettir, yani onları hidâyete erdiricidir." şeklinde takdir edilir.

İ'rabına gelince, zâhir olan şudur ki burada i'rab harfi olan *ye* harfinin harekesi yoktur, çünkü bu kelime maksur bir isimdir, tenvin ile *ye* harfi düşmüştür. Bu sîga Kur'ân'da nasb, cer ve ref' mahallinde kullanılır. "Onların hidâyetini artırır." [Muhammed 47/17] âyetinde mansub, "Onda hidâyet ve nûr vardır." [en-Nisâ 4/46] âyetinde merfû, "İşte onlar hidâyet üzeredir." [el-Bakara 2/5] âyetinde ise mecrurdur. Burada, yani "Takvâ sahipleri için hidâyettir" âyetinde mansub ve merfû olabilir, ama mecrur olamaz, çünkü kelimeyi mecrur yapacak bir unsur yoktur. Mansub olması kat' [yani ikinci ve üçüncü ismin i'rab itibariyle ilkine muhalif olması] nedeniyle olur ki bunun da birkaç vechi vardır. İlki, "İşte o kitap" ifadesinden kat' olmasıdır. Bu durumda *el-Kitâb* kelimesi marife, *hüden* kelimesi nekredir. İkincisi "İşte o" kelimesinden kat' olmasıdır ki bu da marifedir. Üçüncüsü: "onda" kelimesinden kat' olmasıdır ki bu da marifedir. Marife kelimenin nekre ile nitelenmesi uygun olmaz, bu yüzden kat' kaidesi gereği tıpkı "Allah'ın devesi, sizin için bir âyet olarak..." [el-A'râf 7/73], "İşte bu benim kocam, bir ihtiyar..." [Hûd 11/72], "İşte evleri, yerle yeksan olmuş hâlde..." [en-Neml 27/52] âyetlerinde olduğu gibi nasb edilir.

والتسكين على وجهين: على الوقف؛ لتمام الكلام ثم الابتداء على معنى «هو هدى»، وإدغام في رواية أبي حاتم عن أبي عمرو.

وقوله تعالى: ﴿هُدًى﴾ قد مر الكلام في تفسيره ونظائره في قوله: ﴿اِهْدِنَا﴾ [الفاتحة، ٥/١]. ثم هو يصلح مصدرا ههنا كالتُّقى والسُّرى والدُّجى، ويصلح فاعلا؛ فإن اسم المصدر يطلق على الفاعل والمفعول لغةً. يقال: «رجل عدل» أي عادل و«رضًا» أي مرضي. وقد ورد في القرآن الهُدى بمعنى الهادي. قال الله تعالى خبرا عن موسى: ﴿اَوْ اَجِدُ عَلَى النَّارِ هُدًى﴾ [طه، ١٠/٢٠] أي هاديا. فإن جُعل مصدرا فعلى قوله: ﴿فِيهِ هُدًى﴾. وإن جعل فاعلا فعلى أن يجعل تقديره: هو هُدًى لِلْمُتَّقِينَ أى هاد.

وأما إعرابه ففي الظاهر لا حركة للياء التي هي حرف الإعراب؛ فإنه اسم[1] مقصور وقد سقطت الياء بالتنوين. وهذه الصيغة وردت في القرآن في محل النصب والخفض والرفع. قال الله تعالى: ﴿زَادَهُمْ هُدًى﴾ [محمد، ١٧/٤٧] هذا منصوب، وقال: ﴿فِيهِ هُدًى وَنُورٌ﴾ [النساء، ٤٦/٥] وهذا مرفوع، وقال: ﴿اُولٰٓئِكَ عَلٰى هُدًى﴾ [البقرة، ٥/٢] وهذا مخفوض، وههنا قوله: ﴿هُدًى لِلْمُتَّقِينَ﴾ يصلح أن يكون منصوبا ومرفوعا ولايحتمل الخفضَ لعدم الخافض. فأما النصب فعلى القطع.[2] وللقطع وجوه: أحدها من قوله: ﴿ذٰلِكَ الْكِتَابُ﴾ و﴿الْكِتَابُ﴾ معرفة و﴿هُدًى﴾ نكرة، والثاني من قوله: ﴿ذٰلِكَ﴾ وهو معرفة أيضا، والثالث من قوله: ﴿فِيهِ﴾ فهو معرفة أيضا، ووصف المعرفة بالنكرة لايستقيم؛[3] فنُصِبَ قطعًا كما في قوله: ﴿نَاقَةُ اللّٰهِ لَكُمْ اٰيَةً﴾ [الأعراف، ٧٣/٧] وقوله: ﴿وَهٰذَا بَعْلِى شَيْخًا﴾ [هود، ٧٢/١١] وقوله: ﴿فَتِلْكَ بُيُوتُهُمْ خَاوِيَةً﴾ [النمل، ٥٢/٢٧].

---

١ ر – اسم.

٢ هو في النحو صرف التابع عن تبعيته في الإعراب لمتبوعه، وفي باب الإضافة حذف المضاف إليه، ويكون القطع في النعت والبدل وعطف البيان والإضافة. والقطع يكون لسببين: الأول: لتنبيه السامع وإيقاظ ذهنه إلى الصفة المقطوعة، والثاني أن القطع لا يكون إلا إذا كان السامع المخاطَب يعلم اتّصاف الصفة بالموصوف التي يذكرها المتكلم أو يقطعها.

٣ ر + أيضا.

Bir görüşe göre bu ifade hâl olduğu için nasb edilmiştir, yani anlam, "Onun hidâyet olduğunda şüphe yoktur" şeklindedir. Merfû olması ise birkaç nedendendir. İlkine göre bu ifade "işte bu" ifadesinin haberidir. İkincisine göre bu ifade *el-Kitâb* kelimesinin haberi, üçüncüsüne göre *fihi* kelimesinin haberi, dördüncüsüne göre ise gizlenmiş bir mübtedânın haberidir ki bu durumda ifadenin takdiri, "o hidâyettir" şeklinde olur. Sonra burada üç soru akla gelir:

1. Hidâyet Allah'tan olduğu hâlde neden burada Kur'ân'a izâfe edildi?

2. Neden burada "Takvâ sahipleri için hidâyettir." diyerek hidâyeti takvâ sahiplerine tahsis etti de başka yerde "İnsanlar için hidâyet ve açık deliller..." [el-Bakara 2/185] diyerek umumi kullandı?

3. Kur'ân'da herkesin hidâyeti bulunduğu hâlde neden sadece takvâ sahiplerine hidâyet olduğu söylendi? Bu durumda takvâ sahibi olmayanlar bu konuda mazeret sahibi midir?

Birincinin cevabı: Hidâyetin Kur'ân'a izâfe edilmesi, sebep açısındandır. Benzer kullanım, "Sen hidâyet edersin." [eş-Şûrâ 42/52] âyetinde vardır ki bunun aksi "Sen hidâyet edemezsin." [el-Kasas 28/56] âyetinde söz konusudur. Yine saptırma "Firavun kavmini saptırdı, hidâyete erdirmedi." [Tâhâ 20/79] âyetinde Firavun'a, "Onlar insanlardan çoğunu saptırdılar." [İbrâhîm 14/36] âyetinde putlara izâfe edilmiştir, oysa dilediğini saptıran, dilediğini de hidâyete erdiren Allah Teâlâ'dır, nitekim "Asıl hidâyet Allah'ın hidâyetidir." [el-Bakara 2/120] buyurmuştur.

İkincinin cevabı: O, beyân itibariyle tüm insanların hidâyeti, irşat itibariyle hususen takvâ sahiplerinin hidâyetidir. Benzer şekilde hususi olarak Hz. Peygamber aleyhisselâm hakkında "Sen ancak ondan korkanı uyarırsın." [en-Nâziât 79/45], "Sen ancak zikre tâbi olan Rahmân'dan gayben korkanı uyarırsın." [Yâsîn 36/11] buyurulmuştur, bununla beraber yine Hz. Peygamber aleyhisselâm hakkında "Biz seni bütün insanlara uyarıcı ve müjdeci olarak gönderdik." [Sebe' 34/28] buyurulmuştur, ancak o herkesi tebliğ anlamında uyarmış, fakat bu tebliğ sadece Allah'tan korkanlara fayda etmiş, onların dikkatini çekmiştir. İşte burada da durum bunun gibidir.

وقيل: هو نصب على الحال، أي لا ريب في كونه[1] هدى. وأما الرفع فلوجوه: أحدها أنه خبر قوله: ﴿ذٰلِكَ﴾.[2] والثاني: أنه خبر قوله: ﴿الْكِتَابُ﴾. والثالث: أنه خبر قوله: ﴿فِيهِ﴾. والرابع: أنه خبر مبتدأ مضمر أي هو هدى. ثم ههنا ثلاثة أسئلة:

أحدها: أنه لِم أضاف الهدى إلى القرآن وهو من الله تعالى؟

والثاني: أنه لِم خص هنا فقال: ﴿هُدًى لِلْمُتَّقِينَ﴾، وعم في موضع آخر فقال: ﴿هُدًى لِلنَّاسِ وَبَيِّنَاتٍ﴾ [البقرة، ١٨٥/٢]؟

والثالث: أنه لِم خص المتقين بالهدى وفيه هُدى الكلِّ، وهل عُذر غيرُ المتقين بهذا؟

وأما جواب الأول فإضافة [٤٥أ] الهدى إلى القرآن على وجه التسبيب كما في قوله: ﴿وَاِنَّكَ لَتَهْدِى﴾ [الشورى، ٥٢/٤٢] مع قوله: ﴿اِنَّكَ لَا تَهْدِى﴾ [القصص، ٥٦/٢٨] وكما في إضافة الإضلال إلى فرعون بقوله: ﴿وَاَضَلَّ فِرْعَوْنُ قَوْمَهُ وَمَا هَدٰى﴾ [طه، ٧٩/٢٠] وإلى الأصنام بقوله: ﴿اِنَّهُنَّ اَضْلَلْنَ كَثِيرًا مِنَ النَّاسِ﴾ [إبراهيم، ٣٦/١٤] والله تعالى هو الذي يضل من يشاء ويهدى من يشاء، قال تعالى: ﴿اِنَّ هُدَى اللّٰهِ هُوَ الْهُدٰى﴾ [البقرة، ١٢٠/٢].

وأما جواب الثاني: فهو هدى الناس كلهم بيانا وهدى المتقين على الخصوص إرشادا، وهو كقوله تعالى في حق رسوله على الخصوص: ﴿اِنَّمَآ اَنْتَ مُنْذِرُ مَنْ يَخْشٰيهَا﴾ [النازعات، ٤٥/٧٩] وقال: ﴿اِنَّمَا تُنْذِرُ مَنِ اتَّبَعَ الذِّكْرَ وَخَشِيَ الرَّحْمٰنَ بِالْغَيْبِ﴾ [يس، ١١/٣٦] مع ما قال فيه على العموم: ﴿وَمَآ اَرْسَلْنَاكَ اِلَّا كَآفَّةً لِلنَّاسِ بَشِيرًا وَنَذِيرًا﴾ [سبأ، ٢٨/٣٤] لكن أنذر الكل تبليغا ونفع ذلك أهل الخشية تنبيها فهذا مثله.

---

١ ح: فيه حال كونه.
٢ ح + الْكِتَابُ.

Üçüncünün cevabı: O, takvâ sahiplerine hidâyettir, çünkü ondan faydalananlar onlardır, bu yüzden sanki hususen onlara hidâyetmiş gibi ifade edilmiştir. Herhangi bir şeyden başkaları değil de sadece bir kişi faydalanıyorsa, bu durumda "O, hususen sanadır." denilir, yani "Bundan sadece sen faydalanıyorsun." denilmek istenir, yoksa insanların onunla hidâyet bulmamış olmaları onu hidâyet olmaktan çıkarmaz. Nitekim gözü görmeyen kimse göremese de güneş güneştir, ağzının tadı bozuk olan tadını alamasa da bal baldır, burnu tıkalı olan kokusunu alamasa da misk misktir. Asıl eli boş kalıp hüsrana uğrayacak kimse deryalar dolup taşarken susuzluk çeken, ay parıldıyorken karanlıkta kalan, güzel koku yanı başında iken kötü kokan, pınar gürül gürül akıyorken dili damağı kuruyan kimsedir. Asıl hüsran, Kur'ân emirler ve yasaklar verirken fasıklık eden, ilâhî uyarılar ve müjdeler apaçık ve ardı ardına gelmişken korku ve ümitten uzak duran kimseye aittir. Bu nedenle Hak Teâlâ "O elbette kâfirler için bir hüsrandır." [el-Hâkka 69/50] buyurmuştur.

"Takvâ sahipleri için." *Muttakî* kelimesinin kökü *el-vikāye*dir, bu da koruma anlamındadır. *et-Tevekkî* kelimesi çekinme, *el-ittikāu*, korunma, yani âfetten sakınma anlamındadır. *Vikāyetü'r-re's* (başı koruma), *vikāyetü's-sevb* (elbiseyi koruma) ve *vikāyetü'l-kitâb* (kitabı koruma) ifadeleri de böyledir. Bu kökten türeyen isim *et-takvâ*dır, bunun aslı *el-vekvâ* şeklinde olup ilk *vâv* harfi aslî, ikincisi zaittir. *Ye* harfi fiilin son harfidir, vezni *fe'vul*dür. Bir görüşe göre bu kelime *fe'lâ* veznindedir, bu durumda ikinci *vâv* harfi kelimenin son harfi, ikinci *ye* harfi ise zaittir. Ancak ilk görüş daha uygundur, çünkü kelimenin kökünde *ye* harfi vardır, bu yüzden son harfi *eş-şekvâ* ve *ed-da'vâ* kelimelerindeki gibi *vâv* harfi olamaz, çünkü bu iki kelimenin kökünde *vâv* harfi bulunur. Kelimedeki ilk *vâv* harfinin *te* harfine dönüşmesinin sebebi *ittekā*, *yettekî* şeklindeki kullanımda bunların *te* harfine dönüşüyor olmasıdır, çünkü bu kelimelerin aslı *iytekā* şeklindedir, *vav* harfi, öncesindeki harf kesre olduğu için *ye* olmuştur ki aynı durum *el-mî'âd, el-mîzân* ve *el-mîrâs* kelimelerinde de söz konusudur. Sonra *ye* harfi *te* harfine dönüşmüş ve ilki ikincisine idgam edilmiştir, bunun sebebi ise uyum sağlamak ve harfler arasındaki ahenksizlikten (tenâfür-i hurûf) kaçınmaktır. Sonra kelime bu fiilden türeyen isim formunda mebnî olmuştur.

فأما جواب الثالث: فهو هدى للمتقين؛ لأنهم هم المنتفعون به، فكأنهم[١] خصوا به، كذلك[٢] يقال في كل من انتفع بشيء على الخصوص دون غيره: إنه لك على الخصوص، أي أنت المنتفع به وحدك. وليس في أن الناس لم يهتدوا به ما[٣] يخرجه من أن يكون هدى؛ فالشمس شمس وإن لم يرَها الضريرُ، والعسل عسل[٤] وإن لم يجد طعمه الممرور، والمسك مسك وإن لم يدرك طيب ريحه المؤوف،[٥] فالخيبة كل الخيبة لمن عطش والبحرُ زاخرٌ، وبقيَ في الظلمة والبدرُ زاهرٌ، وخَبُثَ والطيبُ حاضرٌ، وذَوَى[٦] والروضُ ناضرٌ، والحسرة كل الحسرة لمن عصى وفسق والقرآنُ ناه وآمر،[٧] وفارَقَ الرغبة والرهبة والوعدُ متواتر والوعيد متظاهر، ولذلك قال جل جلاله: ﴿وَإِنَّهُ لَحَسْرَةٌ عَلَى الْكَافِرِينَ﴾ [الحاقة، ٥٠/٦٩].

وقوله: ﴿لِلْمُتَّقِينَ﴾ أصل الكلمة من الوقاية، وهي الحفظ، والتوقّي التحفُّظ، والاتقاء الاحتفاظ، أي الاحتراز عن الآفة، وعلى ذلك وقاية الرأس والثوب والكتاب. والاسم منه التقوى، وأصله الوَقْوَى، الواو الأولى أصلية والثانية زائدة، والياء لام الفعل، ووزنه فَعْوَلُ. ويقال: هو على وزن فعلى؛ فالواو الثانية على هذا لام الفعل، والياء الأخيرة زائدة. والأوجه هو الأول؛ لأن الكلمة يائية فلا تجعل لامها واوا بخلاف الشكوى والدعوى؛ فإنهما واويتان، وإنما صارت الواو الأولى تاء بناء[٨] على صيرورتها تاء فى قولك: «اتقى، يتقي»؛ لأن أصله: «ايتقى»[٩] صارت[١٠] الواو ياء؛ لكسرة ما قبلها، كما فى الميعاد والميزان والميراث، ثم جعلت الياء تاء وأدغمت[١١] الأولى في الثانية؛ طلبا للتلاؤم وتوقيا عن التنافر، ثم بُني الاسم على هذا الفعل[١٢]

---

١ ط: كأنهم.
٢ ر: وكذلك.
٣ ر: وما | لعله تصحيف.
٤ ط – عسل.
٥ شيء مَؤُوف: أصابته آفة. انظر: تهذيب اللغة للأزهري، ٤٢١/١٥.
٦ (ذَوَى) الذال والواو والياء كلمة واحدة تدل على يبس وجفوف. تقول: ذَوَى الْعُودُ يَذْوِي، إِذَا جَفَّ، وَهُوَ ذَاوٍ، وربما قالوا: ذَأَى يَذْأَى، والأول الأجود. انظر: مقاييس اللغة لابن فارس، «ذوي».
٧ ح: آمر.
٨ ر – بناء.
٩ ر: اوتقى.
١٠ ر ط: فصارت.
١١ ر: فأدغمت.
١٢ ر + فقيل التقوى.

Aynı durum *ittehame* fiilinden türeyen *et-tühametü* kelimesinde de söz konusudur. Bu kelimenin kökü de *vehametün* şeklindedir. Yine *et-tuhmetü, et-tukeetü, et-tuklânü*, *et-türâsü* ve *et-tücâhu* kelimelerinde de bu harfin aslî harf olduğu düşüncesi ile aynı kullanım söz konusudur.

Takvâ iki kısımdır: Asıl ve fer. Asıl olan imandır, küfürden sakınmak demektir. Fer olan ise günahlardan sakınmaktır. Birincisi ile ebedî azaptan, ikincisi ile de süreli azaptan kurtuluşa nâil olunur.

İman anlamındaki takvâ şu âyetteki gibidir: "Beraberinizdekini tasdik edici olarak gönderdiğime iman edin, onu ilk inkâr edenler olmayın, âyetlerimi az bir bedel karşılığı satmayın, sadece Benden korkun." [el-Bakara 2/41] Günahları terk etmek anlamındaki takvâ ise şu âyetteki gibidir: "Ey iman edenler! Allah'tan korkun." [el-Bakara 2/278] Âlimlerin takvâ ve takvâ sahibi ile ilgili yaklaşık yüz civarında görüşü vardır ki biz bunları *Nahru Ulûmi't-Tefsîr alâ Nahvi Rüsûmi't-Tezkîr* isimli eserimizde saymıştık. Haddizatında Allah'ın kitabında bu ifadenin tefsirinde bizim o kitabımızda saydıklarımızdan çoğundan müstağni kılacak izahlar söz konusudur. Nitekim Allah Teâlâ "Fakat asıl iyilik Allah'a iman eden…" [el-Bakara 2/177] buyurduktan sonra pek çok şey saymış, sonunda da "İşte onlar takvâ sahipleridir." [el-Bakara 2/177] buyurmuştur. İşte delil ile sabit olan ve hiçbir şüphe taşımayan mutlak takvâ budur. Açıklık itibariyle bunun ardından gelen ifade ise Hz. Peygamber aleyhisselâmın "Takvânın tamamı Allah Teâlâ'nın 'Muhakkak ki Allah adâleti emreder.' [en-Nahl 16/90] âyetindedir" şeklindeki hadisidir. Sıhhat itibariyle buna yakın olan diğer izah ise şudur: Mutlak anlamda takvâ sahibi kimse Kur'ân'da mevcut olan takvâ emirlerine sıkıca bağlı olan kimsedir. Bu emirler de üç türlüdür: Avama emir, havassa emir, havassın havassına emir.

Avama emir ateşten sakınmaktır: "Ateşten sakının." [Âl-i İmrân 3/131] Havassa emir kıyamet gününden sakınmaktır: "Allah'a döneceğiniz günden sakının." [el-Bakara 2/281] Havassın havassına emir ise Allah'tan sakınmaktır: "Ey akıl (lüb) sahipleri! Benden sakının!" [el-Bakara 2/197]. Avam günahkârdır, bu yüzden onları ateş ile korkutmuştur. Havas itaatkârdır, bu yüzden onları ihlâsa davet etmiştir ki kıyamet günü sadakat sorusu karşısında şaşkına dönmesinler.

كما فى التُّخَمَة من «اتخم»[1] وأصله «وَخَمَةٌ»[2] وكذا التهمة والتكأة والتكلان والتراث والتجاه؛ توهما [٤٥ب] أنها أصلية.

ثم التقوى قسمان: أصل وفرع، فالأصل الإيمان، وهو اتقاء عن الكفر. والفرع هو الاتقاء عن الذنوب. فبالأول النجاة من العذاب المؤبَّد، وبالثاني النجاة من العذاب المؤقَّت.

٥ أما التقوى الذي هو إيمان ففي مثل قوله: ﴿وَاٰمِنُوا بِمَآ اَنْزَلْتُ مُصَدِّقًا لِمَا مَعَكُمْ وَلَا تَكُونُٓوا اَوَّلَ كَافِرٍ بِهٖ وَلَا تَشْتَرُوا بِاٰيَاتِى ثَمَنًا قَلِيلًا وَاِيَّاىَ فَاتَّقُونِ﴾ [البقرة، ٤١/٢] وأما التقوى الذي هو ترك الذنوب بعد تمام الإيمان ففي مثل قوله: ﴿يَآ اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا اتَّقُوا اللّٰهَ﴾ [البقرة، ٢٧٨/٢] وللناس في التقوى والمتقى أقاويل تبلغ مائة عددناها في كتابنا الموسوم بـ«**نحر علوم التفسير على نحو رسوم التذكير**» وفي كتاب الله تعالى في
١٠ تفسيره ما يغني عن كثير من ذلك؛ فإنه قال: ﴿وَلٰكِنَّ الْبِرَّ مَنْ اٰمَنَ بِاللّٰهِ﴾ [البقرة، ١٧٧/٢] وعد أشياء ثم قال في آخره: ﴿وَاُولٰٓئِكَ هُمُ الْمُتَّقُونَ﴾ [البقرة، ١٧٧/٢] فهذا هو المتقي المطلق الثابت بحجة لا ريب فيها. والذي يليه في الوضوح قول النبيّ عليه السلام: «جماع التقوى في قول الله تعالى: ﴿اِنَّ اللّٰهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْاِحْسَانِ﴾ الآية، [النحل، ٩٠/١٦]».[3] والذي يقرب منه فى الثقة بصحته أن المتقي المطلق من ائتمر بأمر التقوى
١٥ الوارد في القرآن، وهو على ثلاثة أوجه: للعام وللخاص ولخاص الخاص.

أما أمر العام فباتقاء النار: ﴿وَاتَّقُوا النَّارَ﴾ [آل عمران، ١٣١/٣]، وأما أمر الخاص فباتقاء يوم القيامة: ﴿وَاتَّقُوا يَوْمًا تُرْجَعُونَ فِيهِ اِلَى اللّٰهِ﴾ [البقرة، ٢٨١/٢]، وأما أمر خاص الخاص فبتقوى الله: ﴿وَاتَّقُونِ يَآ اُولِى الْاَلْبَابِ﴾ [البقرة، ١٩٧/٢]، والعامة عصاة فخوّفهم النار؛ كي يتركوا المعصية. والخاص مطيعون فدعاهم إلى الإخلاص؛ كي لايتحيروا
٢٠ في جواب سؤال الصدق يوم القيامة.

---

١ ر: التخم.

٢ وَخِمَ الرجل بالكسر، أي اتَّخَمَ، وقد اتَّخَمْتُ من الطعام وعن الطعام، والاسم التُّخَمَةُ بالتحريك، كما في وكلة وتكلة، والجمع تخمات وتُخَمٌ. وأَتْخَمَهُ الطعام على أَفْعَلَهُ، وأصله أَوْخَمَهُ، وهذا طعامٌ مَتْخَمَةٌ بالفتح، وأصله موخمة؛ لانهم توهموا التاء أصلية لكثرة الاستعمال، والعامة تقول التُخْمَةُ بالتسكين. انظر: الصحاح للجوهري، «وخم».

٣ انظر: تفسير الثعلبي، ١٤٢/١.

Havassın havassı ise Allah için, Allah sayesinde ve Allah iledirler, bu yüzden de onlara kendisinden sakınmayı emretmiştir. Bu, onların Allah için olmaları, O'ndan başkasını mülahaza etmekten sakınmalarıdır. Bunun sebebi ise onların perdelenmeye düşmemelerini sağlamaktır. Hak Teâlâ "Ey akıl (lüb) sahipleri! Benden sakının!" [el-Bakara 2/197] buyurmuştur. Lüb kelimesi saf, halis dost anlamındadır. Yani, "Ey seçkin dostlarım! Başkası için değil, Benim için olun." demiştir.

Hz. Peygamber aleyhisselâma "Allah'tan hakkıyla sakının." [Âl-i İmrân 3/102] âyeti sorulunca şöyle buyurmuştur: "Allah'a itaat edilip isyan edilmemesi, O'nun zikredilip unutulmaması, O'na şükredilip nankörlük edilmemesidir."

Şöyle denilmiştir: Takvâ uzuvlara gem vurmak ve yüreğindeki türlü duyguları zaptetmektir. Uzuvlara gem vurmak kulağı boş söz dinlemekten, gözü boş eğlenceye bakmaktan, dili boş sözden, boğazı fazla yemekten, ayağı başkalarına doğru adım atmaktan, nefsi kirlilerle düşüp kalkmaktan (çirkin şeyler yapmaktan) menetmektir. Yürekteki türlü duyguları zaptetmek ise himmeti parçalanmaktan alıkoyup toplamak, türlü engellerden uzaklaşmak, alâkaların kirlerinden arınmaktır. Kimin zâhiri takvâ sahibi olursa ihlâsı zâhir olur, kimin bâtını takvâ sahibi olursa ihlâsı içinde olur ve kulağı Hakk'ın kelâmını işitmekten, gözü Hakk'ı görmekten, dili Hak ile konuşmaktan, eli Hakk'ın lutuflarını kavramaktan, ayağı Hakk'a yakınlaşma ile sıdk oturağına ulaşmaktan, kalbi Hakk'ı müşahededen, ruhu Hakk'a yakınlıktan, sırrı Hakk'ın lutfundan nasibini alır ve bütünü Hak için ve Hak ile olur.

Şöyle denilmiştir: "Takvâ sahipleri" ifadesinin tefsiri, devamındaki "Onlar gayba iman ederler, namaz kılarlar, kendilerine verdiğimiz rızıktan infak ederler." [el-Bakara 2/3] âyetindedir. Bu tıpkı İhlâs sûresindeki *es-samed* kelimesinin, hemen devamındaki "Doğmamıştır, doğrulmamıştır ve O'nun hiçbir dengi yoktur" [el-İhlâs 112/3-4] âyetlerinde tefsir edilmesi ve Meâric sûresindeki *helûʿan* kelimesinin devamındaki "Kendisine bir fenalık dokunduğunda sızlanır, kendisine bir hayır dokununca da cimri kesilir." [el-Meâric 70/20-21] âyetlerinde tefsir edilmesi gibidir.

وخاص الخاص لله وبالله ومع الله فأمرهم باتقائه وهو أن يكونوا له ويتقوا ملاحظة غيره؛ كيلا يقعوا في الحجبة، قال: ﴿وَاتَّقُونِ يَٰٓ أُولِي الْأَلْبَابِ﴾ [البقرة، ١٩٧/٢]، واللب الخالص، أي يَا خُلْصَانِي، كونوا لي لا لغيري.

وسئل رسول الله عليه السلام عن قوله تعالى: ﴿اتَّقُوا اللهَ حَقَّ تُقَاتِهِ﴾ [آل عمران، ١٠٢/٣] فقال: «هو أن يطاع فلا يعصى، وأن يذكر فلا ينسى، وأن يشكر فلا يكفر».[١]

وقيل: التقوى زمّ الجوارح وضمّ الجوانح، فزم الجوارح منع الأذن عن سماع اللغو، ومنع العين عن نظر اللّهو، ومنع اللسان عن فضول الكلام، ومنع الحلق عن فضول الطعام، ومنع القدم عن التخطي إلى الأغيار، ومنع النفْس عن ملابسة الأقذار. وأما ضم الجوانح هو جمع الهمة عن التفاريق والتفردُ عن وجوه التعاويق والتنزهُ عن ألواث التعاليق، فمن اتقى ظاهره ظهر خلاصه، ومن اتقى باطنه بطن[٢] استخلاصه [٤٦أ] وحَظِي أذنُه بمساع كلام الحق وعينه برؤية الحق ولسانه بمكالمة الحق ويده بقبض عطايا الحق ورجله بالوصول إلى مقعد الصدق بتقريب الحق وقلبه بمشاهدة الحق وروحه بقرب الحق وسره بلطف الحق وصار كلّه للحق وبالحق.

وقيل: تفسير المتقين فيما ذكر بعده: ﴿اَلَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ وَيُقِيمُونَ الصَّلٰوةَ وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَۙ﴾ [البقرة، ٣/٢]، وهو كما قالوا: إن تفسير ﴿الصَّمَدُۚ﴾ [الإخلاص، ٢/١١٢] ما ذكر بعده الذي: ﴿لَمْ يَلِدْ وَلَمْ يُولَدْۙ وَلَمْ يَكُنْ لَهُ كُفُوًا اَحَدٌ﴾ [الإخلاص، ٣/١١٢-٤] وتفسير ﴿هَلُوعًاۙ﴾ [المعارج، ١٩/٧٠] ما ذكر بعده: ﴿اِذَا مَسَّهُ الشَّرُّ جَزُوعًاۙ وَاِذَا مَسَّهُ الْخَيْرُ مَنُوعًاۙ﴾ [المعارج، ٢٠/٧٠-٢١].

١ أنظر: مجع الزوائد للهيثمي، ٣٢٦/٦.
٢ ح: ظهر، صح هامش.

3. Onlar gayba iman ederler, namaz kılarlar, kendilerine verdiğimiz rızıktan infak ederler. [el-Bakara 2/3]

"Onlar gayba iman ederler." Buradaki *ellezîne* kelimesi, başına elif-lâm takısının gelmiş olmasının gösterdiği üzere, isimdir. Bu ism-i mevsûldür, çünkü sılası olan "inanırlar" ifadesi ile tam bir ifade olur. Bunun aslı iki *lâm* harfi ile yazılan şeklidir ki bunların biri kelimenin kendi *lâm* harfi, diğeri ise lâm-ı ta'riftir, yazıda sadece birinin yazılması ile yetinilmesinin sebebi ise, çok kullanıldığı için hafifletme düşüncesidir. Bu nedenle aynı kelimenin tesniyesi iki *lâm* harfi ile yazılır, çünkü tesniyesi çok kullanılmamaktadır. Bu kelime lafız olarak mebnidir, bu nedenle mansub, merfû ya da mecrur olması fark etmez. Örneğin *câeni ellezîne alimtü* (bildiğim kişiler bana geldi), *raeytü ellezîne âlimtü* (bildiğim kişileri gördüm) ve *merartü bi'l-lezîne alimtü* (bildiğim kişilere uğradım) denilir. Mebni olmamasının sebebi ism-i mevsûl olması ve ancak sıla cümlesi ile birlikte tamam olmasıdır, bu yüzden lafız olarak bu kelime sanki [bütün] bir kelimenin [sılası olan kelimenin] bir kısmı gibidir. Oysa i'rab ancak kelimenin tamamlanması hâlinde sonunda söz konusu olur. Tesniyedeki *ellezâni* ifadesi i'rab edilir, *elif* ile merfû, *ye* ile de mansub ve mecrur olur, çünkü tekil hâlinin i'rab edilmesine engel olan şey harflere bitişik olması idi, oysa harflerin tesniyesi olmaz, dolayısıyla bu kelimenin tesniyesi harflere bitişmez, aksine kendisinde isim mânası tahakkuk eder, bu yüzden de i'rab edilir.

Ellezîne yü'minûne (iman eden kimseler) ifadesinin takdiri "müminler" şeklindedir. Bu takdire göre *ellezîne* ifadesinin i'rabdaki mahalli cerdir, çünkü "takvâ sahipleri" ifadesinin sıfatıdır, bu yüzden i'rabda ona tâbi olur. Övgü ifadesi olarak değerlendirilip nasb edilmesi ve başında bir *hüm* "onlar" zamirinin takdir edilmesi ile ref' edilmesi de mümkündür.

"İman ederler." İman kelimesi dilde tasdik anlamına gelir. *Âmene bihi* ve *âmene lehu* şeklinde *bihi* ve *lehu* harf-i cerleri ile kullanılır ve "Onu doğruladı." anlamına gelir. *Amenehu* şeklindeki kullanım ise, "Onun için eman sağladı." anlamına gelir. Tasdik anlamına gelen iman kelimesinin bu kökten geldiği söylenmiştir, çünkü bir başkasını verdiği bir haber konusunda tasdik eden kimse, haber verenin verdiği haber konusunda kendisine doğruluk ya da yanlışlığı hakkında güven sağlar.

٣- ﴿ٱلَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِٱلْغَيْبِ وَيُقِيمُونَ ٱلصَّلٰوةَ وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَ﴾

وقوله تعالى: ﴿ٱلَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِٱلْغَيْبِ﴾ فإن «ٱلَّذِينَ» اسم بدلالة دخول الألف واللام فيه، وهو موصول؛ لأنه يتم[١] بصلته وهي[٢] «يُؤْمِنُونَ»، وأصله «اللذين» بلامين إحداهما لام التعريف والثاني لام لذي.[٣] وإنما اكتفي في الكتابة بواحدة؛ تخفيفا لكثرة الاستعمال، ولهذا يكتب في التثنية «اللذان» بلامين؛ لأنه لم يكثر استعماله. وهو غير مُعرب لفظا؛ ولهذا يستوي نصبه ورفعه وخفضه فيقال:[٤] «جاءني الذين علمت»، و«رأيت الذين علمت»، و«مررت بالذين علمت». وإنما لم يعرب؛ لأنه موصول لا يتم إلا بصلته فصار لفظه كأنه بعض الكلمة، ولا إعراب إلا لِتمام الكلمة في آخرها. فأما «اللذان» في التثنية فإنها[٥] أُعرب، فكان رفعه بالألف، ونصبه وخفضه بالياء؛ لأن منع الإعراب كان لإلحاقه بالحروف، ولا تثنية للحروف فلم يلحق بها بل تحقق فيه معنى الاسم؛ فأُعرب لذلك .

وقوله: ﴿ٱلَّذِينَ يُؤْمِنُونَ﴾ تقديره: المؤمنين. ومحل ﴿ٱلَّذِينَ﴾ من الإعراب على هذا التقدير الخفضُ؛[٦] لأنه نعت للمتقين، فيتبعه في إعرابه. ويجوز أن يكون نصبا على المدح، ويجوز أن يكون رفعا بإضمار كلمة «هم».

وقوله: ﴿يُؤْمِنُونَ﴾ فالإيمان في اللغة[٧] هو التصديق، وقد آمن به وله، أي صدّقه، وآمنه أي أثبت له الأمان.[٨] وقيل: إن الإيمان الذي هو التصديق مأخوذ من هذا؛ فإن المصدِّق غيرَه فيما أخبره به يثبت لنفسه الأمن من إخبار المخبر له بالكذب أو الخطأ.

---

١ ر: لا يتم إلا.
٢ ح: وهو.
٣ ر: لذ.
٤ ح: ويقال.
٥ ر ط: فإنما.
٦ ح: خفض.
٧ ر: باللغة.
٨ ر: الإيمان.

Usulcüler kula farz olan imanın mahiyeti hakkında ihtilâf etmişlerdir: Cehm b. Safvân, "İman bilgidir." demiştir. Kerrâmîler, "İman sadece ikrardır." demişlerdir. Rekkāşî, "İman, kalpte bilginin mevcut olması koşuluyla ikrar etmektir." demiştir. Bilgi zorunlu olarak bulunur, ancak ikrar ile birlikte bulunduğu zaman iman sadece ikrardır, çünkü iman zorunlu fiilin değil, kazanılmış fiilin ismidir.

Ehl-i hak şöyle demiştir: "İman kalp ile tasdik ve dil ile ikrardır." İmam Mâtürîdî şöyle demiştir -ki bu Ebû Hanîfe'den rivayet edilmiştir ve bir grup âlimin görüşüdür-: İman tasdiktir.

Mâlik, Şâfiî, Evzâî, ehl-i hadîs ve Zâhirîler şöyle demiştir: İman, dil ile tasdik, kalp ile ikrar ve rükünler ile ameldir.

Eş'arî şöyle demiştir: Bütün bunlar ve ilâve olarak, ölünceye kadar sebat etmektir.

Hasımların şüphelerinin ve ehl-i hakkın delillerinin beyânı kelâm kitaplarında yer alır, inşallah biz burada bu âyetin tefsirinde ve bu sûrede münafıklarla ilgili olan diğer âyetlerin tefsirinde yeterli olacak kadarına işaret edeceğiz.

ثم اختلف أهل الأصول في مائية الإيمان المفترَض على العبد: قال جهم:[١] هو المعرفة. وقالت الكرامية:[٢] هو مجرد الإقرار. وقال الرقاشيّ: هو الإقرار بشرط وجود المعرفة في القلب.[٣] والمعرفة ضرورية توجد لا محالة، لكن إذا وجدت هي مع الإقرار فالإيمان هو الإقرار[٤] وحده؛ لأنه اسم لفعل اكتسابي لا اضطراري.[٥]

٥ وقال أهل الحق: هو التصديق بالقلب والإقرار باللسان. وقال الإمام أبو منصور رحمه الله وهو مروي عن أبي حنيفة ﷺ (ت. ١٥٠هـ/٧٦٧م) وهو قول جماعة: هو التصديق.

وقال مالك والشافعيّ والأوزاعيّ[٦] [٤٦ظ] وأهل الحديث وأصحاب الظواهر: الإيمان هو التصديق بالقلب والإقرار باللسان والعمل بالأركان.

١٠ وقال الأشعريّ: كل ذلك والبقاء عليه إلى الموت.

وبيان شُبَهِ[٧] الخصوم وحجج أهل الحق يذكر في كتب الكلام.[٨] ونشير[٩] نحن[١٠] في بقية هذه الآية وفي تفسير الآيات التي في المنافقين من هذه السورة إلى ما يقع به[١١] الاشتفاء[١٢] والاكتفاء[١٣] إن شاء الله.[١٤]

١ هو أبو محرز جهم بن صفوان السمرقنديّ (ت. ١٢٨ هـ /٧٤٥ م) من موالي بني راسب، رأس فرقة الجهمية، ذهب إلى أن الإنسان لا يوصف بالاستطاعة على الفعل بل هو مجبور بما يخلقه الله تعالى من الأفعال على حسب ما يخلقه في سائر الجمادات وأن نسبة الفعل إليه إنما هو بطريق المجاز. كان يقضي في عسكر الحارث بن سريج، الخارج على أمراء خراسان، فقبض عليه نصر بن سيار وأمر بقتله، فقتل. انظر: مقالات الإسلاميين للأشعري، ص ٢٧٩؛ الوافي بالوفيات للصفدي، ١٦٠/١١؛ الأعلام للزركلي، ١٤١/٢.

٢ الكرامية هم أتباع أبي عبد الله محمد بن كرام وكان من زهاد سجستان ثم خرج هو وأصحابه من سجستان فساروا حتى انتهوا إلى غرجة فدعوا أهلها إلى اعتقادهم فقبلوا قولهم وبقي ذلك المذهب في تلك الناحية، وأصولها ست: العابدية، والتونية، والزرينية، والإسحاقية، والواحدية وفي الجملة فهم كلهم يعتقدون أن الله تعالى جسم وجوهر ومحل للحوادث ويثبتون له جهة ومكانا. انظر: الفرق بين الفرق للبغدادي، ص ٢٠٢؛ اعتقادات فرق المسلمين للفخر الرازي، ص ٦٧.

٣ ر: بالقلب.

٤ ح ر + باللسان.

٥ ح: ضروري.

٦ ح – والأوزاعيّ | هو أبو عمرو عبد الرحمن بن عمرو الأوزاعيّ (ت. ١٥٧ هـ/٧٧٤ م) إمام الديار الشامية في الفقه والزهد، وأحد الكتاب المترسلين، ولد في بعلبكّ ونشأ في البقاع وسكن بيروت وتوفي بها، وعرض عليه القضاء فامتنع. من تصانيفه: السنن في الفقه، والمسائل. انظر: وفيات الأعيان لابن خلكان، ١٢٧/٣؛ الأعلام للزركلي، ٣٢٠/٣.

٧ ح: شبهة.

٨ ر + ونحن.

٩ ر: نشير.

١٠ ر – نحن.

١١ ح ر + الاستغناء.

١٢ ح: والاشتفاء؛ ر – والاشتفاء؛ ط: الاستغناء.

١٣ ح – والاكتفاء، صح هامش.

١٤ ح – إن شاء الله.

Yü'minûn kelimesi Ebû Amr b. el-'Alâ'nın kıraatinde hemzesiz okunur. Hemzenin okunması ve terki konusunda kıraat imamlarının ayrıntılı görüşleri bulunur. Buna göre Ebû Amr bütün sâkin hemzeleri okumayı terk eder, ancak şu dört durum bunun istisnasıdır: Birincisi: Sükûnu cezm alâmeti ise. Örneğin *ev nense'hâ* [el-Bakara 2/106], *ve in neşe'* [eş-Şuarâ 26/4] âyetlerinde böyle okur. İkincisi: Anlamın değişmesi durumunda hemzeyi terk etmez. Örneğin *esâsen ve ri'yen* [Meryem 19/74] kelimesi böyledir. Üçüncüsü: Bir başka lehçeye kayma durumu varsa hemzeyi terk etmez. Örneğin: *Mü'sadetün* [el-Hümeze 104/8] âyetinde böyledir. Dördüncüsü: Tahfif [hemzesiz] ile okumanın daha zor olması durumunda. Örneğin *ve tü'vî ileyke* [el-Ahzâb 33/51] âyetinde böyledir. Velhasıl Ebû Amr Kur'ân'da otuz üç yerdeki hemzeyi okur ki bunların ilki *enbi'hüm* [el-Bakara 2/33], sonuncusu da *mü'sadetün* [el-Hümeze 104/8] âyetidir. Kisâî *ez-zi'bü* [Yûsuf 12/13] kelimesindeki hemzeyi terk eder, geriye kalanların tamamını okur. Âsım *mü'sadetün* [el-Hümeze 104/8] âyetindeki hemzeyi terk eder, geriye kalanların tamamını okur. Hamza b. ez-Zeyyât üzerinde vakıf yaptığı hemzeleri okumaz, geriye kalanların tamamını okur. İbn Kesîr *el-Kur'ân* kelimesi dışındaki bütün hemzeleri okur. İbn Âmir bütün hemzeleri okur.

Hz. Peygamber aleyhisselâmdan nakledilen, "Mümin, komşusunun şerrinden emin olduğu kimsedir."[1] şeklindeki hadisinin anlamı -doğrusunu Allah bilir- şöyledir: İman ehlinin niteliklerini kendisinde kâmil bir şekilde toplamış olan mümin böyledir. Aynı şekilde Hz. Peygamber aleyhisselâmın "Mümin yumuşak başlıdır, kolaydır, cömerttir, müsamahalıdır boyun eğen deve gibi sürüldüğünce sürücüsünü takip edip gider, bir kaya üzerine çökmesi istendiğince çöker.",[2] "Mümin ülfet sahibidir, kendisi ile kolay ülfet kurulur, cana yakındır, ülfet sahibi olmayan ve kendisi ile ülfet kurulamayan kimsede hayır yoktur", "Mümin fetanetlidir, uyanıktır, şüpheli durumlarda duraksar, iyice emin olmaya çalışır, âlimdir, verâ sahibidir", "Mümin günah işler, derhal tövbe eder, ne mutlu tövbesi üzere can verene!" şeklindeki hadisleri de bu anlamdadır.

1 Buhârî, "Edeb", 29.
2 İbn Mâce, "Mukaddime", 6.

ثم[1] قوله: ﴿يُؤْمِنُونَ﴾ في قراءة أبي عمرو بن العلاء بغير همز، وللقراء في الهمز وتركه مذاهب وتفاصيل: فأبو عمرو يترك كل همزة ساكنة إلا أن يعترض أحد أربعة أشياء: أحدها أن يكون سكونها علامة الجزم، نحو قوله:[2] ﴿اَوْ نَنْسَأْهَا﴾ [البقرة، ١٠٦/٢][3] و﴿اِنْ نَشَأْ﴾ [الشعراء، ٤/٢٦]، أو يتغير المعنى، نحو قوله: ﴿اَثَاثًا وَرِءْيًا﴾ [مريم، ٧٤/١٩] أو أن يخرج إلى لغة أخرى، نحو قوله: ﴿مُؤْصَدَةٌ﴾ [الهمزة، ٨/١٠٤]، أو يكون التخفيف أثقل، نحو قوله: ﴿وَتُـْٔوِۦٓ اِلَيْكَ﴾ [الأحزاب، ٥١/٣٣]، وفي الحاصل هو يهمز في ثلاثة[4] وثلاثين موضعا من القرآن أولها: ﴿اَنْبِـُٔهُمْ﴾ [البقرة، ٣٣/٢] وآخرها: ﴿اِنَّهَا عَلَيْهِمْ مُؤْصَدَةٌ﴾ [الهمزة، ٨/١٠٤]. والكسائيّ يترك الهمز[5] في قوله:[6] ﴿الذِّئْبُ﴾ [يوسف، ١٣/١٢] ويهمز ما عداه. وعاصم[7] يترك الهمزة في ﴿مُؤْصَدَةٌ﴾ [الهمزة، ٨/١٠٤] ويهمز ما سواه.[8] وحمزة يترك همز[9] ما يقف عليه ويهمز ما خلاه. وابن كثير يهمز الكل إلا كلمة «القرآن». وابن عامر يهمز الكل.

وما رُوي عن النبيّ عليه السلام أنه قال: «المؤمن من أمِن جاره بوائقه»[10] فمعناه -والله أعلم-: المؤمن المستكمل أوصاف أهل الإيمان هذا، وكذا قوله عليه السلام: «المؤمن هيّن ليّن جواد، سمح كالجمل الأنف إذا قُيِّد انقاد وإذا أُنيخ على حجر[11] استناخ»[12] وقوله: «المؤمن إِلْفٌ مَأْلُوفٌ حَيِيٌّ، ولا خير فيمن لايألف ولا يؤلف»[13] وقوله: «المؤمن فَطِنٌ حَذِرٌ[14] وقّاف مُتَثَبِّتٌ[15] عالم وَرِعٌ»[16] وقوله: «المؤمن وَاهٍ راقِعٌ،[17] فسعيدٌ من هلك على رَقْعِهِ».[18]

---

١ ح: وفي.
٢ في الأصل: قولك، لعله خطأ من المستنسخ.
٣ قراءة عاصم ﴿اَوْ نُنْسِهَا﴾ كما في المصحف، والتي أوردها المصنف هي قراءة ابن عباس وأبي بن كعب ومجاهد وعطاء وابن نجيح وعبيد بن عمير ومن القراء ابن كثير وعمر بن العلاء. انظر: تفسير الطبري، ٣٩٤/٢ [البقرة، ١٠٦/٢]؛ معجم القراءات لعبد اللطيف الخطيب، ١٧١/١.
٤ ر: بثلاثة.
٥ ح: همزة.
٦ ح - في قوله.
٧ ح + في رواية أبي بكر.
٨ ح: سواه.
٩ م: الهمز؛ ح: همزة.
١٠ انظر: مسند أحمد، ١٨٩/٦؛ صحيح البخاري، الأدب ٢٩.
١١ ح: صخرة.
١٢ انظر: الزهد لابن المبارك، ص ١٣٠؛ سنن ابن ماجة، المقدمة ٦.
١٣ انظر: مسند الشهاب للقضاعي، ١٠٨/١؛ آداب الصحبة للسلمي، ص ٧٨؛ فيض القدير للمناوي، ٢٥٣/٦.
١٤ ر: جدد. لعله تصحيف.
١٥ ر: منيب.
١٦ انظر: كشف الخفاء للعجلوني، ٣٥٣/٢.
١٧ ر: رافع | وَاهٍ يعني: مُذْنِبٌ، رَاقِعٌ يعني: تَوَّابٌ مُسْتَغْفِرٌ.
١٨ ر: رفعه | انظر للحديث: المعجم الأوسط للطبراني، ٢٤٣/٢؛ مجمع الزوائد للهيثمي، ٢٠١/١٠.

Buna göre hakikat ehlinin iman kelimesinin tefsiri sadedinde söyledikleri, müminin iman hasletleri makamındaki kemâl hâlinin izahı sadedindedir.

Rüveym şöyle demiştir: İman, var edeni gördüğünde her iki âlemin de (kevneyn) senin gözünde küçülmesidir. O hâlde sakın hiçbir varit seni yolundan alıkoymasın, hiçbir şahit seni kendine esir etmesin.

Fâris şöyle demiştir: İman, şeriatın muhafazasında hakikatin tâzim edilmesidir. Vâsıtî şöyle demiştir: İmandaki ilk adım, başına gelen herhangi bir musibet ya da sana ihsan edilen herhangi bir nimet hususunda hiçbir şüpheye kapılmamandır, çünkü hakikatte bu ikisi (nimet ve musibet) arasında bir fark yoktur. Dâvud et-Tâî şöyle demiştir: İman sana karanlığın ardından nûr, kasvetin ardından yumuşaklık, bid'atin ardından sünnet ve mücahedenin ardından ibadetten zevk almayı temin eder.

Sehl b. Abdullah et-Tüsterî şöyle demiştir: İman dört rükündür: Allah'a tevekkül, Allah'ın emrine teslimiyet, Allah'ın kazâsına (takdirine) rızâ ve Allah'ın nimetlerine şükür. Takvâ imanın kapısı, yakîn imanın kalbi, sabır imanın direği, ihlâs imanın kemâlidir. Ebû Hüreyre'nin rivayet ettiğine göre Hz. Peygamber aleyhisselâm şöyle buyurmuştur: "İman altmış küsur yahut yetmiş küsur şube olup en üstünü Lâ ilâhe illallah, en sondaki de yoldan eziyet verici şeyi kaldırmaktır. Hayâ imandan bir şubedir."[1]

Bu yüzden ehl-i hadîs bütün bu hususları iman kapsamında sayar. Biz ise şöyle deriz: Bunlar imanın hasletlerindendir ki hepsi tek bir hadiste sayılmış değildir. Âlimler bunları çeşitli şekillerde saymışlardır. Bu hadisin [değişik rivayetlerinin] ihtiva ettiği en yüksek rakam yetmiş dokuzdur ki ben bunları kendi seçtiğim bir tertibe göre -bu tertibin kaynağı kendi ictihadımdır- şöyle sıralıyorum:

1 Buhârî, "Îmân", 3; İbn Mâce, "Mukaddime", 9.

وعلى هذا ما قال أهل الحقيقة في تفسير الإيمان فهو[١] تفسير كمال حال المؤمن في مقامات خصال الإيمان.

قال رويم:[٢] الإيمان استصغار الكونين عند رؤية المكوِّن، فلا يستطرقك[٣] وارد ولا يسترقُّك شاهد.

وقال فارس: الإيمان تعظيم الحقيقة في صون الشريعة. وقال الواسطيّ:[٤] أول قدم في الإيمان أن لا يجرى عليك التلوين فيما يرِد عليك من نعمة أو بلية إذ لا فرق بينهما في الحقيقة. وقال داود الطائي:[٥] الإيمان يورثك النور بعد الظلمة ثم اللين بعد القسوة ثم السنة بعد البدعة ثم التلذذ بالعبادة بعد المجاهدة.

وقال سهل بن عبد الله التستري: «الإيمان أربعة أركان: التوكل على الله، والاستسلام لأمر الله، والرضا بقضاء الله، والشكر لنعماء الله. والتقوى باب الإيمان، واليقين قلب الإيمان، والصبر عماد الإيمان، [٤٧أ] والإخلاص كمال الإيمان». وروى أبو هريرة ﷺ عن النبيّ عليه السلام أنه قال: «الإيمان بضع وستون أو بضع وسبعون[٦] أفضلها لا إله إلا الله وأدناها إماطة الأذى عن الطريق، والحياء شعبة من الإيمان»[٧]

فأهل الحديث جعلوا[٨] هذا كله من الإيمان، ونحن قلنا:[٩] هي من خصال أهل الإيمان. ولم يَرِد تعديدها بأعيانها في حديث واحد، وأهل العلم عدّوا على ذلك على وجوه. وأقصى ما يتناوله لفظ[١٠] هذا[١١] الحديث[١٢] تسعة وسبعون وأنا أعدّها على ترتب أَختاره وعلى الإجتهاد مداره.

---

١ ح: وهو.
٢ هو رويم بن أحمد بن يزيد بن رويم (ت ٣٣ هـ/٩٤١م) صوفي شهير من مشايخ بغداد. أنظر: طبقات الصوفية للسلمي، ص ١٤٧؛ حلية الأولياء للإصبهاني، ١/ ٢٩٦-٣٠١؛ الأعلام للزركلي، ٣٧/٣.
٣ ر: فلايستطرفك.
٤ هو أبو بكر محمد بن موسى الواسطيّ (ت. ٣٣١ هـ / ٩٤٢ م) متصوف، من كبار أتباع الجنيد، فرغاني الأصل، من أهل واسط. دخل خراسان، وأقام بمرو فمات بها. وكان عالما بالأصول وعلوم الظاهر. انظر: طبقات الصوفية للسلمي ، ص ١٣٢؛ طبقات الأولياء لابن الملقن، ص ١٤٨؛ الأعلام للزركلي، ١١٧/٧.
٥ هو أبو سليمان داود بن نصير الطائي الكوفي (ت. ١٦٥ هـ / ٧٨١ م) كان كبير الشأن، سمع الحديث، واشتغل بالفقه مدة، ثم اختار العبادة والزهد، فبلغ منهما الغاية، توفي بكوفة. انظر: الطبقات الكبرى لابن سعد، ٣٦٧/٦؛ وفيات الأعيان لابن خلكان، ٢٥٩/٢؛ طبقات الأولياء لابن الملقن، ص ٢٠٠.
٦ ر + بابا.
٧ صحيح البخاري، الإيمان ٣؛ سنن ابن ماجة، المقدمة ٩.
٨ ر: قالوا.
٩ ح: نقول.
١٠ ر: لفظه.
١١ ر – هذا.
١٢ ر: على الحديث.

İmanın şubelerinden ilk sırada tehlil [yani Lâ ilâhe illallah] gelir. Tehlili şunlar takip eder: Tekbir, tesbih, hamd, temcîd (Allah'ı yüceltme), tecrîd (Allah'ı tenzih etme), tefrîd (Allah'ı birleme), tövbe, inâbe (yönelme), temizlik, taharet, namaz, zekât, oruç, kıyam, itikâf, hac, umre, kurban, sadaka, gaza, köle azat etme, Kur'ân okuma, ihsana bağlı kalma, isyandan uzak durma, azgınlığı terk etme, düşmanlığı bırakma, gönlün takvâ sahibi olması, dili muhafaza etme, Allah'a senâda bulunma, dua, korku, ümit, sevgi, hayâ, sıdk (doğruluk), safa (arılık), nasihat, vefâ, pişmanlık, ağlama, ihlâs, arınma, hilim, cömertlik, nimete şükür, belâya sabır, kazâya rızâ, ölüme hazırlık, sünnete tâbi olma, sahâbeye uyma, ümmetin âlimlerinin izinden gitme, sıradan insanlara (avama) şefkat gösterme, seçkinlere (havas) hürmet etme, yaşlılara saygı, küçüklere şefkat, emanete riayet, koruma, yedirme, nimet ihsan etme, yetimlere iyilik, sıla-i rahim, selâmı yayma, sadakatle teslimiyet, günahlardan korunma, dünyaya tamah etmeme, âhirete rağbet, mevlaya muvafakat, hevâya muhalefet, cehennemden sakınma, me'vâ cennetini talep etme, keremi yayma, iffet ve namusu muhafaza, hizmetinde olanlara ihsan, Allah'tan muvaffakiyet talebi, hakikati arama hâlini muhafaza, komşuyu ve dostları gözetme, kölelere güzel muamele etme ve en sonunda da yoldaki eziyet verici şeyi kaldırma. Kim imanın şubelerini hakkıyla tamamlarsa Allah'ın vaadi olarak imanın kemâline nâil olur ki bu kimse, Allah Teâlâ'nın hakkında şöyle buyurduğu kişidir: "İman edip de imanlarına zulmü (şirki) bulaştırmayanlar var ya; işte güven onların hakkıdır. Doğru yolu bulmuş olanlar da onlardır." [el-En'âm 6/82]

Bi'l-gayb ifadesindeki *gayb* kelimesi dilde şehâdetin (görünür olan) zıddıdır. *Kad gābe fulân*^{ün} *annâ gaybeten* (Falan kimse bize görünmez oldu), *gābeti'ş-şemsü gaybûbeten* (Güneş battı) şeklinde ifadeler kullanılır. *Gayâbetü'l-cübb* (kuyunun derinliği) kuyunun dibindeki kemer gibidir. *el-Gıybetü* (gıybet), insanların ayıplarını gıyaplarında konuşmaktır. Gayba iman etmenin bu âyetteki anlamı (tefsiri) konusunda ihtilâf edilmiştir. Saîd b. Cübeyr şöyle demiştir: [Gayba iman ederler] yani, Allah'a iman ederler. Abdullah b. Abbas şöyle demiştir: Yani, resulleri tasdik ederler. İbn Cüreyc şöyle demiştir: Yani, vahye iman ederler. Nitekim "O gaybı saklayacak da değildir." [et-Tekvîr 81/24] âyetinde gayb kelimesi vahiy mânasındadır. Hasan-ı Basrî şöyle demiştir: Yani, âhireti tasdik ederler.

فأقول: بدأ فيه التهليل والذى يليه التكبير والتسبيح والتحميد والتمجيد والتجريد[1] والتفريد والتوبة والإنابة والنظافة والطهارة والصلاة والزكاة والصيام والقيام والاعتكاف والحج والعمرة والقربان والصدقة والغزو والعتق وقراءة القرآن وملازمة الإحسان ومجانبة العصيان وترك الطغيان وهَجر العدوان[2] وتقوى الجنان وحفظ اللسان والثناء والدعاء[3] والخوف والرجاء والحب والحياء والصدق والصفاء والنصيحة[4] والوفاء والندم والبكاء والإخلاص والزكاء والحلم والسخاء والشكر في العطية والصبر في البَلِيَّة والرضا بالقضية والاستعداد للمَنِيَّة واتباع السنة وموافقة الصحابة والاقتداء بعلماء الأمة والشفقة على العامة واحترام الخاصة وتعظيم أهل الشيبة والعطف على ضغار البرية وأداء الأمانة وإظهار الصيانة والإطعام والإنعام وَبِرُّ الأيتام وصلة الأرحام وإفشاء السلام وصدق الاستسلام وتحقق الاستعصام والزهد في الدنيا والرغبة في العقبى والموافقة للمولى مخالفة الهوى والحذَر من لظى وطلب جنة المأوى وبث الكرم وحفظ الحُرَم والإحسان إلى الخدم وطلب التوفيق وحفظ التحقيق ومراعاة الجار والرفيق وحسن الملكة في الرقيق وأدناها إماطة الأذى عن الطريق، فمن استكمل الوفاء بشعب الإيمان نال بوعد الله كمال الأمان وهو الذي قال الله تعالى: ﴿اَلَّذِينَ اٰمَنُوا وَلَمْ يَلْبِسُوٓا اِيمَانَهُمْ بِظُلْمٍ اُولٰٓئِكَ لَهُمُ الْاَمْنُ وَهُمْ مُهْتَدُونَ﴾ [الأنعام، ٨٢/٦].

وقوله: ﴿بِالْغَيْبِ﴾ هو في اللغة نقيض الشهادة. وقد غاب فلان عنا غيبةً، وغابت[5] الشمس أي غربت غيبويةً، وغيابة الجب كالطاق في البئر، والغِيبة ذكر عيوب الناس[6] في الغَيبة. واختُلف في تفسيره ههنا، قال سعيد بن جبير: أي يؤمنون بالله. وقال ابن عباس رضي الله عنهما: أى يصدقون الرسل. [٤٧ب] وقال ابن جريج: أي يؤمنون بالوحي، من قوله: ﴿وَمَا هُوَ عَلَى الْغَيْبِ بِضَنِينٍ﴾ [التكوير، ٢٤/٨١] معناه على الوحي. وقال الحسن: أي يصدقون بالآخرة.

---

١ ر + والفريد.
٢ ر – وقراءة القرآن وملازمة الإحسان ومجانبة العصيان وترك الطغيان وهَجر العدوان.
٣ ر + وقراءة القرآن وملازمة الإحسان ومجانبة العصيان وترك الطغيان وهَجر العدوان.
٤ ط: والنصح.
٥ ر: أو غابت.
٦ ر: الإنسان.

Âlimlerden biri şöyle demiştir: Yani, Allah'a iman ederler ve O müminlere görünmese bile, onlar münafıklar gibi yapmaz, O'na itaat ederler. Nitekim Allah Teâlâ, "Onlar Rablerinden gayben korkarlar." [el-Enbiyâ 21/49] buyurmuştur. Bir âlim şöyle demiştir: Yani, onlar hem görünen dilleri ile hem de görünmeyen (gāib) kalpleri ile iman ederler. Görünmeyen kalpleri ile değil de sadece görünen dilleri ile iman eden münafıklar gibi değildirler.

Velhasıl gayb kulun kendisine ancak bir delil ile ulaşabileceği her şeydir. Bu, duyu organları ile idrak edilemeyen ve kendisine iman edilmesi gereken şey olup Hz. Peygamber aleyhisselâmın, kendisinin vefatından sonra dünyada olacak hadiselere, kıyamet ahvaline, cennet ve cehenneme dair bildirdiği hususlardır. İmam Mâtürîdî şöyle demiştir:

> Bu ifade iki şekilde yorumlanmıştır: Allah'ın gaybına inanırlar ve O'ndan geçmişteki ümmetlerin peygamberlerinden talep ettiği şeyleri talep etmezler. Örneğin İsrâiloğulları'nın Hz. Mûsâ'ya "Allah'ı açıkça görmeden sana iman etmeyiz." [el-Bakara 2/55] demeleri gibi demezler. İkincisi: Kur'ân'ın gaybına ve onlara haber verdiği va'd ve vaîdlere, emir ve yasaklara, diriliş, cennet ve cehenneme dair haberlere inanırlar. İman ancak gayba yönelik olur, çünkü iman tasdiktir. Tasdik ve yalanlama ise ancak haberlerde söz konusu olur. Haber de gözle görülen hakkında değil, görülmeyen (gayb) hakkında olur.[1]

Hakikat ehli şöyle demiştir: Bunun mânası şöyledir: Onlar Kur'ân'ın gaybı ile âhiretin gaybını ayan beyân görürler. Sonra gaybın gaybı ile Hakk'ı her an kendilerine muttali olarak müşahede ederler. Böylece Hakk'ın kendilerine muttali olması ile O'ndan başka her şeyin müşahedesinden uzaklaşırlar (gāib olurlar), işte onlar O'nunla müşahede hâlinde kāimdirler.

Gayb kelimesi Kur'ân'da pek çok anlamda kullanılmıştır: 1. Sır anlamında kullanılmıştır: "Ben muhakkak göklerin ve yerin gaybını bilirim." [el-Bakara 2/33] Yani bu ikisinin halkının sırrını bilirim. 2. Eş anlamında kullanılmıştır: "O hanımlar gaybı muhafaza ederler/kenilerini kimsenin görmediği durumlarda iffetlerini korurlar." [en-Nisâ 4/34] 3. Rızık anlamında kullanılmıştır: "Gaybın anahtarları O'nun katındadır." [el-En'âm 6/59] 4. Levh anlamında kullanılmıştır: "Yoksa gayba mı muttali oldu?" [Meryem 19/78]

1 Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân,* 1: 31.

وقال بعضهم: أي يومنون بالله ويطيعونه وإن غابوا عن المؤمنين لا كالمنافقين كما قال: ﴿اَلَّذِينَ يَخْشَوْنَ رَبَّهُمْ بِالْغَيْبِ﴾ [الأنبياء، ٤٩/٢١]. وقال بعضهم: أي يؤمنون بقلوبهم الغائبة مع ألسنتهم الظاهرة لا كالمنافقين الذين يؤمنون بألسنتهم الظاهرة دون قلوبهم الغائبة.

والجملة أن الغيب كلّ ما لايصل إليه العبد إلا بدليل، وهو ما غاب عن الحس مما يجب الإيمان به وهو ما أخبر به النبيّ عليه السلام من الكائنات بعده في الدنيا وما بعد الموت من أحوال القيامة والجنة والنار. وقال الإمام أبو منصور رحمه الله:

> قيل فيه بوجهين: يؤمنون بغيب الله ولا يطلبون منه ما طلب الأمم السابقة من أنبيائهم كقول بني إسرائيل لموسى: ﴿لَنْ نُؤْمِنَ لَكَ حَتّٰى نَرَى اللهَ جَهْرَةً﴾ [البقرة، ٥٥/٢]. والثاني: يؤمنون بغيب القرآن وبما يخبرهم القرآن من الوعد والوعيد والأمر والنهي والبعث والجنة والنار. والإيمان إنما يكون بالغيب؛ لأنه تصديق، والتصديق[١] والتكذيب إنما يكونان[٢] عن الخبر، والخبر[٣] يكون عن غيب لا عن مشاهدة.[٤]

وقال أهل الحقيقة: معناه أنهم بغيب القرآن عاينوا غيب الآخرة ثم بغيب الغيب شاهدوا الحق مُطَّلِعًا عليهم في جميع الأوقات فغابوا باطلاعه عليهم عن مشاهدة كل شيء سواه فهم قائمون معه[٥] مع المشاهدة.

ثم الغيب في القرآن جاء لمعان: للسر قال: ﴿إِنِّي اَعْلَمُ غَيْبَ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ﴾ [البقرة، ٣٣/٢] أي سر أهلهما. وللزوج قال: ﴿حَافِظَاتٌ لِلْغَيْبِ﴾ [النساء، ٣٤/٤]. وللرزق قال: ﴿وَعِنْدَهُ مَفَاتِحُ الْغَيْبِ﴾ [الأنعام، ٥٩/٦]. وللّوح قال: ﴿اَطَّلَعَ الْغَيْبَ﴾ [مريم، ٧٨/١٩].

١ ط: التصديق.
٢ ح: يكون.
٣ ر + إنما.
٤ تأويلات القرآن للماتريدي، ٣١/١.
٥ ح + يعني.

5. Vahiy anlamında kullanılmıştır: "O gaybı saklayacak değildir." [et-Tekvîr 81/24]. Kullar için gayb olmasından dolayı da "Gaybın âlimi" [el-En'âm 6/73] buyurmuştur. 6. Ölçü/tartı anlamında kullanılmıştır: "Biz gaybı koruyucular değiliz." [Yûsuf 12/81] 7. Azap anlamında kullanılmıştır: "Gaybı da bilmem." [el-En'âm 6/50] Yani azabın ne zaman ineceğini bilmem. 8. Ölüm anlamında kullanılmıştır: "Eğer gaybı bilseydim…" [el-A'râf 7/188]. Yani ne zaman öleceğimi bilseydim. 9. Şüphe anlamında kullanılmıştır: "Gaybı taşlayarak..." [el-Kehf 18/22]. Yani şüphe hâlinde konuşarak. 10. Mûcize inmesi anlamında kullanılmıştır: "Diyorlar ki: Ona rabbinden bir mûcize inse ya! De ki: Gayb ancak Allah'a aittir." [Yûnus 10/20] Yani mûcizenin inişine dair bilgi. 11. Yokluk anlamında kullanılmıştır: "Bu, onun benim kendisine gıyabında ihanet etmediğimi bilmesi içindir." [Yûsuf 12/52]

Bu farklı anlamlar şöyle uzlaştırılabilir: Allah Teâlâ kendisinin gaybı bildiğini, başkasının bilmediğini haber vermiştir. Nitekim "Gökte ve yerde olanlar gaybı bilemez, ancak Allah bilir." [en-Neml 27/65] buyurmuş, "Gaybın anahtarları O'nun katındadır." [el-En'âm 6/59] demiş, Resulüne hitaben, "De ki: Ben size Allah'ın hazinelerinin bende olduğunu söylemiyorum, gaybı da bilmiyorum." [el-En'âm 6/50] demiş, "Süleyman'ın cesedi yıkılınca cinler anladılar ki eğer gaybı bilmiş olsalardı aşağılayıcı azap içinde kalmamış olacaklardı." [Sebe' 34/14] buyurarak cinlerin gaybı bilmediklerinin farkında olduklarını ifade etmiş, "Allah sizi gayba muttali kılacak değildir." [Âl-i İmrân 3/179] buyurmuş, "İşte bu, gayb haberlerindendir." [Âl-i İmrân 3/44] sözüyle gaybı resulüne bildirenin kendisi olduğunu haber vermiş, "Yoksa gayba mı muttali oldu?" [Meryem 19/78] ve "Yoksa onlarda gaybın ilmi mi var?" [el-Kalem 68/37] sözleri ile kâfirleri kınamış, "De ki: Allah'ım! Ey göklerin ve yerin yaratıcısı, gaybın ve şehâdetin âlimi." [ez-Zümer 39/46] âyeti ile gaybı bilmesi nedeniyle kendisine senâda bulunmayı emretmiş; "Onlar gayba iman ederler." [el-Bakara 2/3], "Allah, kendisinden gayben korkanları bilsin diye" [el-Mâide 5/94], "Rahmân'dan gayben haşyet duyan kimse." [Yâsîn 36/11], "Allah, kendisine ve resullerine gayben destek verenleri bilsin diye." [el-Hadîd 57/25] âyetleriyle müminleri gayba iman etmeleri, gayben korkmaları, haşyet duymaları ve [İslâm'a] destek vermeleri ile övmüş, sonra "De ki: Kendisinden kaçtığınız o ölüm muhakkak size ulaşacaktır, sonra gaybın âlimine döndürüleceksiniz." [el-Cum'a 62/8] buyurmuş ve onlara gayben cennet müjdesini verip şöyle demiştir: "Adn cennetleri ki Rahmân onu kullarına gayben vaad etmiştir." [Meryem 19/61]

وللوحي قال: ﴿وَمَا هُوَ عَلَى الْغَيْبِ بِضَنِينٍۚ﴾ [التكوير، ٢٤/٨١]، ولما غاب عن العباد قال: ﴿عَالِمُ الْغَيْبِ﴾ [الأنعام، ٧٣/٦]. وللكيل: ﴿وَمَا كُنَّا لِلْغَيْبِ حَافِظِينَ﴾ [يوسف، ٨١/١٢]. وللعذاب قال: ﴿وَلَآ اَعْلَمُ الْغَيْبَ﴾ [الأنعام، ٥٠/٦] أي متى ينزل العذاب. وللموت قال: ﴿وَلَوْ كُنْتُ اَعْلَمُ الْغَيْبَ﴾ [الأعراف، ١٨٨/٧] أي متى أموت. وللشك قال: ﴿رَجْماً بِالْغَيْبِۚ﴾ [الكهف، ٢٢/١٨] أي قولا بالشك. ولنزول العلامة قال: ﴿وَيَقُولُونَ لَوْلَآ اُنْزِلَ عَلَيْهِ اٰيَةٌ مِنْ رَبِّهٖۚ فَقُلْ اِنَّمَا الْغَيْبُ لِلّٰهِ﴾ [يونس، ٢٠/١٠] أي علم نزولها. وبمعنى[1] الغيبة قال: ﴿ذٰلِكَ لِيَعْلَمَ اَنِّى لَمْ اَخُنْهُ بِالْغَيْبِ﴾ [يوسف، ٥٢/١٢].

والتلفيق أن الله تعالى أخبر أنه عالم الغيب ولا يعلم غيره الغيب؛ فإنه قال: ﴿لَا يَعْلَمُ مَنْ فِى السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ الْغَيْبَ اِلَّا اللّٰهُ﴾ [النمل، ٦٥/٢٧][2] وذكر[3] أن ﴿عِنْدَهٗ مَفَاتِحُ الْغَيْبِ﴾ [الأنعام، ٥٩/٦] وقال لرسوله: ﴿قُلْ لَآ اَقُولُ لَكُمْ عِنْدِى خَزَآئِنُ اللّٰهِ وَلَآ اَعْلَمُ الْغَيْبَ﴾ [الأنعام، ٥٠/٦] و ذكر [٤٨أ] أن الجن علموا أنهم لا يعلمون الغيب بقوله: ﴿فَلَمَّا خَرَّ تَبَيَّنَتِ الْجِنُّ اَنْ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ الْغَيْبَ﴾ [سبأ، ١٤/٣٤] قال: ﴿وَمَا كَانَ اللّٰهُ لِيُطْلِعَكُمْ عَلَى الْغَيْبِ﴾ [آل عمران، ١٧٩/٣] وأخبر أنه هو الذي أخبر رسوله بالغيب بقوله: ﴿ذٰلِكَ مِنْ اَنْبَآءِ الْغَيْبِ﴾ [آل عمران، ٤٤/٣] ووبخ الكفار بقوله: ﴿اَطَّلَعَ الْغَيْبَ﴾ [مريم، ٧٨/١٩] وبقوله: ﴿اَمْ عِنْدَهُمُ الْغَيْبُ﴾ [القلم، ٣٧/٦٨] وأمر بالثناء عليه به بقوله: ﴿قُلِ اللّٰهُمَّ فَاطِرَ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ عَالِمَ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ﴾ [الزمر، ٤٦/٣٩] ومدح المؤمنين بالإيمان بالغيب وبالخوف بالغيب وبالخشية بالغيب وبالنصرة بالغيب بقوله: ﴿يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ﴾ [البقرة، ٣/٢]، ﴿لِيَعْلَمَ اللّٰهُ مَنْ يَخَافُهٗ بِالْغَيْبِۚ﴾ [المائدة، ٩٤/٥]، ﴿وَخَشِىَ الرَّحْمٰنَ بِالْغَيْبِۚ﴾ [يس، ١١/٣٦]، ﴿وَلِيَعْلَمَ اللّٰهُ مَنْ يَنْصُرُهٗ وَرُسُلَهٗ بِالْغَيْبِۜ﴾ [الحديد، ٢٥/٥٧] وقال: ﴿قُلْ اِنَّ الْمَوْتَ الَّذِى تَفِرُّونَ مِنْهُ فَاِنَّهٗ مُلَاقِيكُمْ ثُمَّ تُرَدُّونَ اِلٰى عَالِمِ الْغَيْبِ﴾ [الجمعة، ٨/٦٢] ووعدهم الجنة بالغيب فقال: ﴿جَنَّاتِ عَدْنِ الَّتِى وَعَدَ الرَّحْمٰنُ عِبَادَهٗ بِالْغَيْبِۜ﴾ [مريم، ٦١/١٩].

١ ر: ولمعنى؛ ط: ومعنى ذلك.
٢ ر + وقال الله تعالى لرسوله.
٣ ر: واذكر.

"Onlar namazı ikâme ederler." Bundan sonraki âyetler amellerin imandan bir parça olmadığına delâlet eder, çünkü Allah Teâlâ önce imanı zikretmiş, ardından da amelleri ona atfetmiştir ki atfedilen ile kendisine atıf yapılan birbirinden ayrı şeylerdir.

"Onlar namazı ikâme ederler." ifadesi ile ilgili olarak İmam Mâtürîdî şöyle demiştir:

> Bu ifade iki anlama gelebilir. İlki bildiğimiz namazdır, yani onlar namazı rükûsuyla, secdesiyle, huşûsuyla, gönülden boyun eğerek, kalbin ve niyetin ihlâsıyla, tıpkı rivayette "Kiminle münacat ettiğini aklından çıkarma!" şeklinde ifade edildiği gibi tastamam ikâme ederler. İkinci ihtimal ise bu ifadenin Allah'a hamd ve senâ anlamına gelmesidir. Eğer murat edilen anlam bu ise o zaman bu anlamın dünyada yahut âhirette neshedilmesi ya da kaldırılması muhtemel değildir.[1]

Tefsir âlimlerinin bu konuda altı görüşü vardır: [Birincisi] Kimine göre namazın ikâmesi edası anlamına gelir, nitekim müezzin *kad kāmet es-salâtü* dediğinde bunun mânası, "İnsanlar namazı eda etmeye başladılar." şeklindedir. Bir şeyin kıyâmı demek onun varlığı demektir. Kul tarafından namazın ikâme edilmesi ise tahsil edilmesidir.

[İkincisi] Abdullah b. Abbas şöyle demiştir: Namazın ikâmesi rükû ve secdelerinin ve bunlarda yapılması gerekenlerin tastamam yerine getirilmesidir. Bu durumda bu kelime "takvîm", yani doğru düzgün yapma, fiillerinde ve rükünlerinde namaza hiçbir eksik dâhil etmeme; farzlarında, vaciplerinde, sünnetlerinde ve âdâbında ona hiçbir halel getirmeme anlamına gelir.

[Üçüncüsü] Bir görüşe göre namazın ikâmesi ona devam etmek ve onu ızhar etmektir. Şair şöyle demiştir:

> *Gazâle [isimli kadın] bir cenk pazarı ikâme etti ki*
> *Iraklılara, tam bir yıl sürdü.*

Yani Şebîb el-Hâricî'nin hanımı harp işini ve kılıçla vuruşmayı tam bir yıl sürdürdü. Hak Teâlâ'nın "Ancak ısrarla başına kāim olup dikilirsen başka!" [Âl-i İmrân 3/75] âyetinde de bu kullanım vardır, nitekim burada "kāim" kelimesi alacağını istemeye devam etme anlamındadır.

---

1 Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân,* 1: 32.

وقوله: ﴿وَيُقِيمُونَ الصَّلٰوةَ﴾ دلت بقية الآية على أن الأعمال ليست من الإيمان؛ فإنه ذكر الإيمان وعطف عليه الأعمال والمعطوف غير المعطوف عليه.

وقوله: ﴿وَيُقِيمُونَ الصَّلٰوةَ﴾ قال الإمام أبو منصور رحمه الله:

> هذا يحتمل وجهين: يحتمل[1] الصلاة المعروفة أي يقيمونها بتمام ركوعها وسجودها والخشوع والخضوع له فيها وإخلاص القلب والنية له على ما جاء في الخبر: «انظر من تناجى»، ويحتمل الحمدَ لله والثناءَ عليه، فإن كان المراد هذا فهو لا يحتمل النسخ ولا الرفع في الدنيا والآخرة.[2]

ولأهل التفسير في هذا[3] ستة أقاويل: قال بعضهم: إقامة الصلاة أداؤها؛[4] فإن قول المؤذن: قد قامت الصلاة معناه أخذوا في أدائها، وقيام الشيء وجوده وإقامته من العبد تحصيله.

وقال ابن عباس رضي الله عنه: إقامتها إتمام ركوعها وسجودها وما يجب فيها، وهو في معنى التقويم أي التسوية فلا يدخل نقصا في شيء من أفعالها وأركانها ولا خللا في فرائضها وواجباتها وسننها وآدابها.

وقيل: إقامتها إدامتها وإظهارها، قال الشاعر:[5]

أَقَامَتْ غَزَالَةُ سُوقَ الضِّرَابِ لِأَهْلِ العِرَاقَيْنِ حَولًا قَمِيطاً[6]

أي أدامت امرأة شبيبٍ الخارجيّ أمر الحرب وضرب السيوف حولا تاما. ومنه[7] قوله تعالى: ﴿إِلَّا مَا دُمْتَ عَلَيْهِ قَآئِمًا﴾ [آل عمران، ٧٥/٣] أي مواظبا على التقاضى .

---

١ ح - يحتمل.
٢ تأويلات القرآن للماتريدي، ٣٢/١.
٣ ح: فيها.
٤ في هامش ر + في وقتها.
٥ الشاعر هو أيمن بن خُرَيم بن فاتك بن الأخرم الأسدي، (ت. ٨٠ هـ / ٧٠٠ م) أسلم يَوْم الفتح، وهو غلام يفاع، روى عَنْ أبيه وعمه وهما بدريان، أخرج له التّرمذيّ حديثا واستغربه وقال: لا نعرف لأيمن سماعا من النبيّ -صلّى الله عليه وسلم-. انظر: الطبقات الكبرى لابن سعد، ٣٨/٦؛ أسد الغابة لابن الأثير، ١٨٨/١ الأعلام للزركلي، ٣٥/٢.
٦ انظر للبيت: المحكم والمحيط الأعظم لابن سيده، «زغل»؛ تاج العروس للزبيدي، «غزل».
٧ ط: وقيل.

Dördüncüsü İbn Keysân'ın görüşüdür: "Onlar namazı ikâme ederler." Yani, gayba iman iddialarının doğruluğunun delilini namaz ile ikâme ederler.

Beşincisi âlimlerden birinin şu görüşüdür: Namazın ikâmesi, sınırlarının ve şartlarının, yani cevaz ve kabul şartlarının gözetilmesidir. Cevaz şartları, altısı namaza başlamadan önce, altısı da namaza başladıktan sonra olmak üzere on ikidir ki bunlar mâlûmdur. Kabul şartları ise altısı zâhirde, altısı da bâtında olmak üzere on ikidir. Zâhirdeki şartlardan ilki huşûdur, çünkü Hak Teâlâ, "Onlar namazlarında huşû içindedirler." [el-Mü'minûn 23/2] buyurmuştur. İkincisi takvâdır, çünkü Hak Teâlâ, "Allah ancak takvâ sahiplerinden kabul buyurur." [el-Mâide 5/27] buyurmuştur. Diğerleri ise haram yemeyi terk etmek, boş sözü terk etmek, tembelliği ve ağırdan almayı terk etmektir. Bâtındaki şartlar ise ihlâs, tefekkür, korku, ümit, kendini kusurlu görme ve müşahededir.

Altıncısı Kuşeyrî'nin görüşüdür: Namazın ikâmesi onun rükünlerini ve sünnetlerini yerine getirmek, sonra namazın kendisi için kılındığı zâtın görülmesi vesilesiyle namazın kendisinin müşahedesinden gâib olmaktır.

Allah Teâlâ şöyle buyurur: Benim ortaklığa hiç ihtiyacım yoktur, kim Benim için bir amel işler de ona Benden başkasını(n rızâsını) da ortak ederse, o amel onun olsun, Ben ondan beriyim.

Ebû Bekir Şiblî'nin şöyle dediği nakledilir: Namazda iken kalbim âhireti düşünmeye başlarsa abdestimi yenilerim, dünyayı düşünmeye başlarsa guslümü yenilerim. Allah Teâlâ "Müminler kurtuluşa ermiştir. Onlar ki namazlarında huşû içindedir." [el-Mü'minûn 23/1-2] buyurmuştur, huşû zâhir ve bâtının sükûn bulması, kişinin hiçbir uzvunun sünnet dışında bir şekilde hareket etmemesi, bâtınında hiçbir şeyin de Allah'a yakınlık dışında bir gayeye yönelmemesidir.

Hz. Peygamber aleyhisselâm, namaz esnasında sakalı ile oynayan birini görünce şöyle buyurmuştur: "Bu kişinin eğer kalbi huşû içinde olsaydı, uzuvları da huşû içinde olurdu."[1]

1 Abdürrezzâk, *el-Musannef,* 2: 266; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef,* 2: 86.

و الرابع قول ابن كيسان: ﴿يُقِيمُونَ الصَّلٰوةَ﴾ أي يقيمون بالصلاة برهانهم على صدق دعواهم في الإيمان بالغيب.

والخامس قول بعضهم: إقامتها مراعاة حدودها وشرائطها أي شرائط [٤٨ب] الجواز والقبول، وشرائط الجواز ستة قبل الشروع وستة بعده وهي معروفة،[١] وشرائط القبول ستة بالظاهر وستة بالباطن: فالظاهر[٢] الخشوع لقوله[٣] تعالى: ﴿فِى صَلَاتِهِمْ خَاشِعُونَ﴾ [المؤمنون، ٢/٢٣] والتقوى لقوله:[٤] ﴿اِنَّمَا يَتَقَبَّلُ اللّٰهُ مِنَ الْمُتَّقِينَ﴾ [المائدة، ٢٧/٥] وترك أكل الحرام وقول اللغو والكسل والإبطاء. وأما الباطن فالإخلاص والتفكّر والخوف والرجاء ورؤية التقصير والمشاهدة .

والسادس قول القشيريّ: «إقامتها القيام بأركانها وسننها ثم الغيبة عن شهودها برؤية من يصلى له».[٥]

يقول الله تعالى: أنا أغنَى الشركاء عن الشرك، فمن عمل لي عملا وأشرك فيه غيري فهو له، وأنا منه بريء.

وعن أبي بكر الشبليّ[٦] رحمه الله أنه قال: لو نظر قلبي في الصلاة إلى العقبى توضأت، ولو نظر إلى الدنيا لاغتسلت. وقال الله تعالى: ﴿قَدْ اَفْلَحَ الْمُؤْمِنُونَ اَلَّذِينَ هُمْ فِى صَلَاتِهِمْ خَاشِعُونَ﴾ [المؤمنون، ١/٢٣-٢] والخشوع سكون الظاهر والباطن[٧] فلا يصرف شيئا من أعضائه إلى غير السنة ولا شيئا من باطنه إلى غير القربة.

وقال النبيّ عليه السلام حين رأى رجلا يعبث بلحيته في الصلاة قال: «أما لو خشع قلب هذا[٨] لخشعت جوارحه».[٩]

١ ر: معرفة الشروط والأركان وفعلها.
٢ ح + هو.
٣ ر: كقوله.
٤ ر: كقوله.
٥ لطائف الإشارات للقشيري، ١٧/١.
٦ هو أبو بكر دلف بن جحدر الشبلي (ت. ٣٣٤ هـ /٩٤٦ م). كان واليا في دنباوند (من نواحي رستاق الريّ) وولي الحجابة للموفق العباسيّ، وكان أبوه حاجب الحجاب، ثم ترك الولاية وعكف على العبادة، فاشتهر بالصلاح. له شعر جيد، سلك به مسالك المتصوفة. أصله من خراسان، ونسبته الى قرية (شبلة) من قرى ما وراء النهر، ومولده بسر من رأى، ووفاته ببغداد. انظر: طبقات الصوفية للسلمي ، ص ٢٥٧؛ وفيات الأعيان لابن خلكان، ٢٧٣/٢؛ الوافي بالوفيات للصفدي، ١٨/١٤؛ طبقات الأولياء لابن الملقن، ص ٢٠٤؛ الأعلام للزركلي، ٣٤١/٢.
٧ ر + له.
٨ ر + الرجل.
٩ المصنف لصنعاني، ٢٦٦/٢؛ مصنف ابن أبي شيبة، ٨٦/٢.

Şöyle denilmiştir: Namazın ikâmesi ilk olarak zâhir ve bâtın itibariyle temizlenmek, hem dünya elbisesi hem takvâ elbisesi ile güzelleşmek, ilâhî öfkeden sakınarak vakti gözetmek, görünüşü ıslah etmekle beraber niyeti halis kılarak, hem yüz hem kalp ile kıbleye dönmek, tâzim eşliğinde iftitah tekbiri almak, kıyam rüknünü tam olarak yerine getirmek, tedebbür ve tefekkür eşliğinde okumak, sessizce ve kulak vererek dinlemek, huşû hâli ile rükûa eğilmek, müşahede hâli ile secdeye varmak, tashih ederek (doğrulayarak) tesbih etmek, son oturuşu hazır bir şekilde tamamlamak, ahde uygun bir şekilde teşehhüt okumak, tahkik ve isbat ile salâvat okuyup dua etmek, tamamlamış olarak selâm vermek, sonra ihlâs ile dua edip geriye dönmek sûretiyle olur.

es-Salât (namaz) kelimesi dilde dua, övgü, okuma ve rahmet anlamlarına gelir. Hak Teâlâ "Ve onlara salât (dua) et." [et-Tevbe 9/103] âyetinde bu kelimeyi dua mânasında kullanmıştır. Yine "Allah ve melekleri Nebî'ye salât ederler." [el-Ahzâb 33/56] âyetindeki salâtın senâ olduğu söylenmiştir. "Salâtında sesini yükseltme." [el-İsrâ 17/110] âyetindeki salât kelimesi okumak, "İşte onlara Rablerinden salavât vardır." [el-Bakara 2/157] âyetindeki *salavât* kelimesi rahmet anlamına gelir. Belirli fiiller ve zikirlerin hususi ismi olan şeriattaki namaza salât isminin verilmesinin sebebi, bu ibadette bulunan okuma fiili, oturuş esnasında yapılan dua ve namaz kılana yönelik ilâhî rahmettir.

Şöyle denilmiştir: Namaza bu ismin verilmesi, *salleytü'l-'ûde* (Ağacı ateşle yumuşattım) şeklindeki kullanımdan gelir. Namaz kılan kimse âlemlerin Rabbinin huzurunda huşû içine girer ve yumuşar. Bir diğer görüş şöyledir: Salât kelimesi *es-salâ* kelimesinden gelir ki bu da atın kuyruk sokumu anlamına gelir. Namaz kılan kimse rükû ve secde için eğilirken bu iki hâlde kalçaları yukarı kalkar. Bir diğer görüş şöyledir: Salât kelimesi *feresün musallin* (yarışta ikinci gelen at) şeklindeki kullanımda geçen kelimeden türemiştir. Kur'ân'da namaz imanın hemen ardından ikinci husus olarak zikredildiği için ona bu isim verilmiştir. Nitekim bu âyette de gayba imanın ardından zikredilmiştir. Hz. Peygamber aleyhisselâm da, "Namaz, imanın ardından gelir." buyurmuştur.

وقيل: إقامة الصلاة بالتطهر أولا ظاهرا وباطنا وبالتجمل بلباس أهل الدنيا ولباس التقوى، ومراعاة الوقت مع اتقاء المقت، وإخلاص النية مع إصلاح الطَّوِيَّةِ، واستقبال القبلة بالوجه والقلب، والافتتاح بتكبير عن توقير، والإتيان بقيام على تمام، والقراءة عن تدبر وتفكر، والاستماع عن إنصات وإخبات، والانحناء بركوع عن خشوع،[1] والخرور بسجود عن شهود، والتكلم بتسبيح عن تصحيح، والختم بقعدة عن عُدَّة، وتشهد[2] عن تعهد، وصلوات[3] ودعوات عن تحقيق، وإثبات وتسليم على تتميم، ثم الدعاء على إخلاص، والرجوع على إفلاس.

وقوله: ﴿الصَّلٰوةَ﴾ فالصلاة في اللغة اسم للدعاء والثناء والقراءة والرحمة، قال الله تعالى: ﴿وَصَلِّ عَلَيْهِمْ﴾ [التوبة، ١٠٣/٩] أي اُدْعُ لهم وقال: ﴿اِنَّ اللّٰهَ وَمَلٰٓئِكَتَهُ يُصَلُّونَ عَلَى النَّبِيِّ﴾ [الأحزاب، ٥٦/٣٣]، قيل: هي[4] الثناء وقال: ﴿وَلَا تَجْهَرْ بِصَلَاتِكَ﴾ [الإسراء، ١١٠/١٧] أي بقرائتك وقال: ﴿اُولٰٓئِكَ عَلَيْهِمْ صَلَوَاتٌ مِنْ رَبِّهِمْ﴾ [البقرة، ١٥٧/٢] أي رحمة، والصلاة المشروعة المخصوصة بأفعال وأذكار سميت بها لما في قيامها من القراءة وفي قعودها من الثناء والدعاء ولفاعلها من الرحمة.

وقيل: سميت الصلاة[5] بها من قولهم: «صَلَّيْتُ العُودَ» أي لينته بالنار [٤٩] والمصلي بالصلاة يلين ويخشع لرب العالمين. وقيل: هي[6] من «الصلا» و هو مغرز الذَنَب من الفرس، والمصلي ينحنى للركوع والسجود فيرفع الصَّلَوَيْنِ في هذين الحالين، وقيل: هي من قولهم: «فرس مصَلٍّ»[7] أي تالٍ[8] للسابق فى حَلْبَة الرهان، سميت بها لأنها في الذكر ثانية الإيمان؛ فإنها ذكرت في هذه الآية بعد الإيمان بالغيب وقد قال النبيّ عليه السلام: «الصلاة ثانية[9] الإيمان».[10]

١ ح: من خشوع.
٢ ر: والتشهد.
٣ ر + عن تصديق.
٤ ر: هو.
٥ ح – الصلاة.
٦ ح – هي.
٧ ر: مصلي.
٨ ر: تالي.
٩ ر: تالية.
١٠ لم أقف في المصادر.

Âyette geçen *es-salât* kelimesi cins isim olsa da bununla çoğul isim kastedilmiştir. Cins isim bu şekilde kullanıma uygundur. Hak Teâlâ "Bugün bir kere yok olmayı istemeyin, birçok kere yok olmayı isteyin!" [el-Furkān 25/14] buyurmuştur. Bu tıpkı "Allah, müjdeciler ve uyarıcılar olarak peygamberler gönderdi ve beraberlerinde, kitapları hak olarak indirdi."[el-Bakara 2/213] âyetindeki el-kitâb kelimesinin "kitaplar" anlamında kullanılması gibidir. es-Salât kelimesi her gün farz olan beş vakit namaz anlamındadır ki bu namazların sayısı bizden önceki ümmetlere elli vakit olarak farz kılınmıştır. Nitekim bize de Mi'rac gecesinde bu şekilde farz kılınmış, daha sonra hafifletilmek üzere beşe indirilmiş, fakat sevabı katlanarak elli vakit sevabı olarak kalmıştır.

es-Salât kelimesi imam mushaftaki [yani Hz. Osman mushafındaki] yazıma bağlı kalmak için *vâv* harfi ile yazılır. Nitekim o mushafta *es-salât, ez-zekât, el-hayât* kelimeleri *vâv* harfi ile yazılmıştır. *es-Salât* kelimesini *vâv* harfi ile yazmalarının sebebi ise kelimenin kökünde *vâv* harfinin bulunduğunu hissettirmektir. Nitekim biz daha önce *es-salât* kelimesinin *es-salâ* kelimesinden türediğini söylemiştik ki bu kökte *vâv* harfi bulunur. Bu nedenle *es-salâ* kelimesinin tesniyesi (ikil formu) *es-salevân* şeklindedir.

Allah Teâlâ namazı bazı âyetlerde salât olarak isimlendirdiği gibi "Akşamladığınız zaman Allah'ı tesbih edin." [er-Rûm 30/17] âyetinde tesbih olarak, "Allah sizin imanlarınızı zayi edecek değildir." [el-Bakara 2/143] âyetinde iman olarak, "Fecrin Kur'ân'ı" [el-İsrâ 17/78] âyetinde Kur'ân olarak, "Elbette ki iyilikler kötülükleri giderir." [Hûd 11/14] âyetinde iyilikler (hasenât) olarak, "Ey Meryem! Rabbin için kunut yap." [Âl-i İmrân 3/43] âyetinde kunut olarak, "Rükû edenlerle birlikte siz de rükû edin." [el-Bakara 2/43] âyetinde rükû olarak, "Gece boyunca onlar secde ederler." [Âl-i İmrân 3/113] âyetinde secde olarak, "Biz emaneti arz ettik." [el-Ahzâb 33/72] âyetinde emanet olarak, "Onlar öyle adamlardır ki hiçbir ticaret ya da alışveriş onları Allah'ı zikretmekten alıkoymaz." [en-Nûr 24/37] âyetinde zikir olarak, "Seher vakitlerinde istiğfar edenler." [Âl-i İmrân 3/17] âyetinde istiğfar olarak isimlendirmiştir. Sonra âyette zikredilen husus namazın ikāmesidir ki Allah Teâlâ namaz konusunda bazı şeyleri daha emretmiştir: "Namazı ikāme ediniz." [el-Bakara 2/43] âyeti ile onun ikāmesini, "Namazları muhafaza ediniz." [el-Bakara 2/238] âyeti ile onun muhafazasını,

ثم الصلاة في هذه الآية اسم الجنس وأريد بها الجمع، واسم الجنس يصلح ذلك، قال تعالى: ﴿لَا تَدْعُوا الْيَوْمَ ثُبُورًا وَاحِدًا وَادْعُوا ثُبُورًا كَثِيرًا﴾ [الفرقان، ١٤/٢٥] وهذا كقوله: ﴿فَبَعَثَ اللهُ النَّبِيِّنَ مُبَشِّرِينَ وَمُنْذِرِينَ وَأَنْزَلَ مَعَهُمُ الْكِتَابَ﴾ [البقرة، ٢١٣/٢] أي الكتب، وهي خمس صلوات مكتوبة في كل يوم وليلة وكانت خمسين على من قبلنا وكذا فرضت علينا ليلة[١] المعراج ثم حُطّت إلى خمس تخفيفا وثبت جزاء الخمسين تضعيفا.

وتكتب الصلوة بالواو اتباعا لمصحف الإمام[٢] وقد كتبت[٣] فيها الصلوة والزكوة والحيوة بالواو وإنما كتبوا الصلوة بالواو؛ إشعارا أن أصلها[٤] الواو، فقد قلنا إن أصلها من «الصلا» وهو واويّ؛ ولذلك يقال في تثنيته الصلوان.[٥]

ثم إن الله تعالى سماها صلاة في آيات وسماها تسبيحا في قوله: ﴿فَسُبْحَانَ اللهِ حِينَ تُمْسُونَ﴾ [الروم، ١٧/٣٠]، وسماها إيمانا في قوله: ﴿وَمَا كَانَ اللهُ لِيُضِيعَ إِيمَانَكُمْ﴾ [البقرة، ١٤٣/٢] وقرآنا في قوله: ﴿وَقُرْآنَ الْفَجْرِ﴾ [الإسراء، ٧٨/١٧] وحسنات في قوله: ﴿إِنَّ الْحَسَنَاتِ يُذْهِبْنَ السَّيِّئَاتِ﴾ [هود، ١٤/١١] وقنوتا في قوله: ﴿يَا مَرْيَمُ اقْنُتِي لِرَبِّكِ﴾ [آل عمران، ٤٣/٣] وركوعا في قوله: ﴿وَارْكَعُوا مَعَ الرَّاكِعِينَ﴾ [البقرة، ٤٣/٢] وسجودا في قوله: ﴿آنَاءَ اللَّيْلِ وَهُمْ يَسْجُدُونَ﴾ [آل عمران، ١١٣/٣] وأمانة في قوله: ﴿إِنَّا عَرَضْنَا الْأَمَانَةَ﴾ [الأحزاب، ٧٢/٣٣] وذكرا في قوله: ﴿رِجَالٌ لَا تُلْهِيهِمْ تِجَارَةٌ وَلَا بَيْعٌ عَنْ ذِكْرِ اللهِ﴾ [النور، ٣٧/٢٤] واسغفارا في قوله: ﴿وَالْمُسْتَغْفِرِينَ بِالْأَسْحَارِ﴾ [آل عمران، ١٧/٣]. ثم المذكور في الآية إقامة الصلاة والله تعالى أمر في الصلاة بأشياء: بإقامتها بقوله: ﴿وَأَقِيمُوا الصَّلٰوةَ﴾ [البقرة، ٤٣/٢] وبالمحافظة عليها بقوله: ﴿حَافِظُوا عَلَى الصَّلَوَاتِ﴾ [البقرة، ٢٣٨/٢]

١ ر: بليلة.
٢ ر + عثمان رضي الله عنه.
٣ ط: وكتبت.
٤ ط: لأن أصلها.
٥ ما ذكره المصنف من قواعد الإملاء كانت جارية منذ البداية إلى القرن الحديث حيث قررت قواعد الخط والإملاء بأن تحفظ كتابة مثل هذه الكلمات (الصلوة، الزكوة..) كما في المصحف الشريف وأما في غير المصحف فتكتب وفق القواعد الحديثة.

"Onlar ki namazlarında devamlıdırlar." [el-Meâric 70/23] âyeti ile onun devamlı olarak kılınmasını, "Namaz müminler üzerine vakitli bir farz olarak yazılmıştır." [en-Nisâ 4/103] âyeti ile onun vakitlerinde eda edilmesini, "Rükû edenlerle birlikte siz de rükû ediniz." [el-Bakara 2/43] âyeti ile onun cemaatle kılınmasını, "Onlar ki namazlarında huşû içindedirler." [el-Mü'minûn 23/2] âyeti ile onun huşû içinde kılınmasını emretmiştir. Bütün bu emirlerin ardından insanlar beş grup olmuştur:

Bir grup bu emirleri kabul etmeyenlerdir ki bunların başında Ebû Cehil -Allah'ın lâneti onun üzerine olsun- gelir, çünkü Allah Teâlâ onun hakkında "Ne tasdik etti ne namaz kıldı" [el-Kıyâme 75/31] buyurmuş, bu gruptakilerin sonunu ise şöyle ifade etmiştir: "Onlara denilir ki: 'Sizi Sekar'a (cehenneme) ne soktu?' Onlar şöyle derler: Biz namaz kılanlardan değildik. (…) Ceza gününü de yalanlıyorduk." [el-Müddessir 74/42-46]

Bir grup bu emirleri kabul eden, fakat yerine getirmeyenlerdir ki bunlar Ehl-i kitaptır. Allah onları "Onların ardından bir grup geldi ki namazı zayi ettiler." [Meryem 19/59] şeklinde zikretmiştir. Kelbî bu âyette kastedilenlerin Ehl-i kitap olduğunu söylemiştir. Allah onların sonunu da zikretmiş ve "Onlar bu tutumlarından ötürü gayyaya atılacaklardır." [Meryem 19/59] buyurmuştur ki gayya cehennemde bir kuyu olup oradaki en korkunç yerdir. Ateş bile ondan kurtulmak için her gün defalarca imdat diler. Sonra Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: "Ancak tövbe edip inanan ve sâlih amel işleyenler başka…" [Meryem 19/60]. Yani Yahudilik ve Hıristiyanlık'tan tövbe edip Hz. Muhammed aleyhisselâma iman eden ve sâlih amel olarak namazları muhafaza edenler başka.

Bir grup bu emirlerin bir kısmını yerine getirirken tembellik edip diğer kısmını yerine getirmeyenlerdir. Bunlar münafıklardır. Allah Teâlâ bunları, "Münafıklar kendilerince Allah'ı aldatıyorlar… Onlar, namaza kalktıkları zaman tembel tembel kalkarlar." [en-Nisâ 4/142] buyurmuş, sonlarını ise, "Muhakkak münafıklar cehennemin en aşağı tabakasındadır." [en-Nisâ 4/145] şeklinde ifade etmiştir.

Bir grup ise namazı ancak vakti çıktıktan sonra kılanlardır. Allah Teâlâ bunları, "Veyl o namaz kılanlara ki onlar namazlarından gafildirler." [el-Mâûn 107/4-5] şeklinde zikretmiştir. Böylece onların sonlarının veyl olduğunu bildirmiştir ki veyl cehennemde bir vadi olup dünyadaki bütün dağlar oraya konulsa hepsini eritecek bir vadidir.

وإدامتها بقوله: ﴿اَلَّذِينَ هُمْ عَلٰى صَلَاتِهِمْ دَآئِمُونَ﴾ [المعارج، ٢٣/٧٠] وبأدائها في أوقاتها بقوله: ﴿كَانَتْ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ كِتَابًا مَوْقُوتًا﴾ [النساء، ١٠٣/٤] وأدائها في جماعة بقوله: ﴿وَارْكَعُوا مَعَ الرَّاكِعِينَ﴾ [البقرة، ٤٣/٢] وبالخشوع فيها بقوله: ﴿اَلَّذِينَ هُمْ فِى صَلَاتِهِمْ خَاشِعُونَ﴾ [المؤمنون، ٢/٢٣] و بعد هذه الأوامر صار الناس على[1] طبقات خمس:[2]

طبقة لم يقبلوها ورأسهم أبو جهل -لعنة الله عليه- فقال في حقه: ﴿فَلَا صَدَّقَ وَلَا صَلّٰى﴾ [القيامة، ٣١/٧٥] وذكر مصيرهم فقال: ﴿مَا سَلَكَكُمْ فِى سَقَرَ قَالُوا [٤٩ب] لَمْ نَكُ مِنَ الْمُصَلِّينَ﴾ [المدثر، ٤٢/٧٤-٤٣] إلى قوله: ﴿وَكُنَّا نُكَذِّبُ بِيَوْمِ الدِّينِ﴾ [المدثر، ٤٦/٧٤].

وطبقة قبلوها ولم يؤدوها وهم أهل الكتاب فذكرهم الله فقال: ﴿فَخَلَفَ مِنْ بَعْدِهِمْ خَلْفٌ﴾ [مريم، ٥٩/١٩]، قال الكلبي: «هم أهل الكتاب»، وقال: ﴿اَضَاعُوا الصَّلٰوةَ﴾ [مريم، ٥٩/١٩] وذكر مصيرهم فقال: ﴿فَسَوْفَ يَلْقَوْنَ غَيًّا﴾ [مريم، ٥٩/١٩] وهو دركة في جهنم هي أهيب موضع فيها تستغيث النار منها كل يوم كذا وكذا مرة، ثم قال: ﴿اِلَّا مَنْ تَابَ﴾ [مريم، ٦٠/١٩] أي من اليهودية والنصرانية ﴿وَاٰمَنَ﴾ [مريم، ٦٠/١٩] أي بمحمد ﴿وَعَمِلَ صَالِحًا﴾ [مريم، ٦٠/١٩] أي حافظ على الصلوات.

وطبقة أدوا بعضها ولم يؤدوا بعضها متكاسلين وهم المنافقون فذكرهم الله تعالى قال: ﴿اِنَّ الْمُنَافِقِينَ يُخَادِعُونَ اللّٰهَ﴾ إلى قوله: ﴿وَاِذَا قَامُوا اِلَى الصَّلٰوةِ قَامُوا كُسَالٰى﴾ [النساء، ١٤٢/٤] فذكر مصيرهم فقال: ﴿اِنَّ الْمُنَافِقِينَ فِى الدَّرْكِ الْاَسْفَلِ مِنَ النَّارِ﴾ [النساء، ١٤٥/٤].

وطبقة يؤدونها لكن بعد خروج وقتها فذكرهم الله تعالى فقال: ﴿فَوَيْلٌ لِلْمُصَلِّينَ اَلَّذِينَ هُمْ عَنْ صَلَاتِهِمْ سَاهُونَ﴾ [الماعون، ٤/١٠٧-٥] وذكر أن مصيرهم ويل وهو واد في جهنم لو جعلت فيه جبال الدنيا لماعت أي لسالت.

١ ر + خمس.
٢ ر - خمس.

Hz. Peygamber aleyhisselâm şöyle buyurmuştur: "Kim bir namazı vakti çıkıncaya kadar kılmaz da sonra kazâ ederse cehennemde bir süre yanar ki bu süre seksen sene olup her bir senesi üç yüz altmış gündür, bu günlerden her biri ise sizin saydığınız günlerin hesabıyla bin yıla tekabül eder."[1]

Bir grup ise bu emirleri kabul eden ve namazı vaktinde ve şartlarına uygun olarak kılan kimselerdir. Bunların başında Hz. Muhammed Mustafa aleyhisselâm gelir. Allah Teâlâ onu "Elbet Rabbin senin gecenin üçte ikisine yakın bir kısmında kalktığını (namaz kıldığını) biliyor." [el-Müzzemmil 73/20], "De ki: Benim namazım, ibadetim…" [el-En'âm 6/162] şeklinde zikretmiştir. Onun ashabı da bu kapsamdadır ki Allah Teâlâ onları "Müminler gerçekten kurtuluşa ermişlerdir. Onlar ki namazlarında huşû içindedirler." [el-Mü'minûn 23/1-2] şeklinde zikretmiş ve varacakları yeri "İşte bunlar varis olanların ta kendileridir. Onlar Firdevs cennetlerine varis olurlar. Onlar orada ebedî kalacaklardır." [el-Mü'minûn 23/10-11] şeklinde ifade etmiştir. Bu, cennetteki en yüce ve değerli makam olup mümin orada muradına nâil olur, Rabbine nazar eder.

"Kendilerine verdiğimiz rızıktan infak ederler." Rızık, farklı şekillerde de olsa, vermek demektir. Nitekim rızık bir kimseyi bir mülke sahip kılmak şeklinde olur. Bu mânada Allah Teâlâ "Kendilerine verdiğimiz rızıktan infak ederler." buyurmuştur. Buradaki "rızık verme" ifadesi "mâlik kılma" anlamındadır. 1. Rızık "besleme, gıda" anlamına gelebilir: "Yeryüzünde hiçbir canlı yoktur ki rızkı Allah'a ait olmasın." [Hûd 11/6] 2. "Yiyecek" anlamına gelebilir: "Size ondan bir rızık getirsin." [el-Kehf 18/19] 3. "Mal" anlamına gelebilir: "Rızkı dilediğine genişçe verir." [er-Ra'd 13/26] 4. "Yağmur" anlamına gelebilir: "Allah'ın gökten indirdiği rızıkta..." [el-Câsiye 45/5]. 5. "Cennet" anlamına gelebilir: "Rabbinin rızkı daha hayırlı ve kalıcıdır." [Tâhâ 20/131] 6. "Hibe" anlamına gelebilir: "Miras taksiminde [kendilerine pay düşmeyen] akrabalar, yetimler ve fakirler hazır bulunurlarsa, onlara da maldan bir şeyler [rızık] verin." [en-Nisâ 4/7] buyurmuştur ki burada rızık "mirasçı olmayanlara gönüllü olarak teberru ve sadaka kabilinden bir şeyler hibe etmek" anlamındadır. Aynı şekilde rızık, hâkimlere ve askerlere verilen rızıkta olduğu gibi bir vazifenin icrası şeklinde de olabilir. Bütün bu anlamlar dönüp dolaşıp "verme" anlamına gelir.

1 Benzer hadisler için bkz: İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef,* 1: 301; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-Kebîr,* 11: 294.

وقال النبيّ عليه السلام: «من ترك صلاة حتى مضى وقتها ثم قضاها عُذّب في النار حقبا، والحقب ثمانون سنة كل سنة ثلاثمائة وستون يوما كل يوم ألف سنة مما تعدون.»[1]

وطبقة قبلوها وهم يراعونها في مواقيتها بشرائطها ورأسهم المصطفى ﷺ وذكره الله تعالى بقوله: ﴿اِنَّ رَبَّكَ يَعْلَمُ اَنَّكَ تَقُومُ اَدْنٰى مِنْ ثُلُثَيِ الَّيْلِ﴾ الآية، [المزمل، ٢٠/٧٣] وقال: ﴿قُلْ اِنَّ صَلَاتِى وَنُسُكِى﴾ الآية، [الأنعام، ١٦٢/٦] وأصحابه كذلك فذكرهم بقوله: ﴿قَدْ اَفْلَحَ الْمُؤْمِنُونَۙ اَلَّذِينَ هُمْ فِى صَلَاتِهِمْ خَاشِعُونَۙ﴾ [المؤمنون، ١/٢٣-٢] وذكر مصيرهم فقال: ﴿اُولٰٓئِكَ هُمُ الْوَارِثُونَۙ اَلَّذِينَ يَرِثُونَ الْفِرْدَوْسَۜ﴾ [المؤمنون، ١٠/٢٣-١١] وهو أرفع موضع في الجنة وأبهاه ينال المؤمن فيه مُنَاهُ وينظر إلى مولاه.

وقوله تعالى: ﴿وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَۙ﴾ فالرزق هو الإعطاء وإن اختلفت وجوهه؛ فإن الرزق يكون تمليكا، قال الله تعالى: ﴿وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَۙ﴾ أي ملّكناهم، ويكون غذاء، قال الله تعالى: ﴿وَمَا مِنْ دَآبَّةٍ فِى الْاَرْضِ اِلَّا عَلَى اللهِ رِزْقُهَا﴾ [هود، ٦/١١] أي غذاؤها، ويكون طعاما، قال: ﴿فَلْيَأْتِكُمْ بِرِزْقٍ مِنْهُ﴾ [الكهف، ١٩/١٨] ويكون مالاً، قال الله تعالى: ﴿يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَآءُ﴾ [الرعد، ٢٦/١٣] أي المال، ويكون مطرا، قال الله تعالى: ﴿وَمَآ اَنْزَلَ اللهُ مِنَ السَّمَآءِ مِنْ رِزْقٍ﴾ [الجاثية، ٥/٤٥] ويكون جنة، قال الله تعالى: ﴿وَرِزْقُ رَبِّكَ خَيْرٌ وَاَبْقٰى﴾ [طه، ١٣١/٢٠] أي الجنة، ويكون هبة، قال الله تعالى: ﴿وَاِذَا حَضَرَ الْقِسْمَةَ اُولُوا الْقُرْبٰى وَالْيَتَامٰى وَالْمَسَاكِينُ فَارْزُقُوهُمْ مِنْهُ﴾ [النساء، ٧/٤] هو هبة شيء لغير [٥٠أ] الورثة تبرعا وتصدقا، ويكون إجراء وظيفة كرزق القضاة والجنود. وكل ذلك راجع إلى الإعطاء.

١ أخرج ابن أبي شيبة في هذا الباب بسنده: «من ترك صلاة مكتوبة حتى تفوته من غير عذر فقد حبط عمله» وأخرج الطبراني بسنده: «من ترك صلاة لقي الله وهو عليه غضبان». انظر: مصنف ابن أبي شيبة، ٣٠١/١؛ المعجم الكبير للطبراني، ٢٩٤/١١.

Rızık bize göre "gıda verme, besleme" anlamında iken Mu'tezile'ye göre "mâlik kılma" anlamındadır. Dolayısıyla onlara göre haram olan şey rızık değildir, çünkü [meşru bir şekilde edinilmiş] mülk değildir. Bu onların gösterdiği son derece çirkin bir tutumdur ve dalâletin son noktasıdır, çünkü Allah'ın kitabını reddetmek anlamına gelir. Zira Allah Teâlâ "Yeryüzünde hiçbir canlı yoktur ki rızkı Allah'a ait olmasın." [Hûd 11/6] buyurmuştur. Bu durumda onlara göre hayvanlar Allah'ın rızkını yememektedirler, çünkü onlar yedikleri şeye mâlik değildirler. Yine onlara göre ömrü boyunca hep haram mal kazanan ve yiyen kimse Allah'ın rızkından hiçbir şey yememiş, yani Allah bu kişiye hiçbir rızık vermemiş olur.

Allah Teâlâ'nın zâtı bir olduğu hâlde burada "verdiğimiz" buyurarak Allah Teâlâ çoğul kip ile kendisini ifade etmiştir. Bunun sebebi, bu tür hitabın mülk sahiplerine (krallara) özgü bir hitap olmasıdır, Allah mülk sahiplerinin mâlik ve melikidir, bu yüzden bu hitap tarzını kullanır. Kralların bilindik hitapları dört türlüdür: Tekil formda "Şunu yaptım." şeklindeki hitap, çoğul formda "Şunu yaptık." şeklindeki hitap, fâili zikredilmeden yapılan "Size şu hak/görev verildi." şeklindeki hitap ve sanki kraldan başkası konuşuyormuş gibi fiilin gâib sîga ile kullanıldığı "Sultan size şunu emretti." şeklindeki hitap. Kur'ân Arap dili ile indirilmiş olduğu için onda kendisinden söz ederken bu hitap türlerinin hepsini kullanmıştır. Örneğin "Beni, yarattığım kişiyle baş başa bırak." [el-Müddessir 74/11] buyurmuştur ki bu tekil formdur. Yine "Biz onu indirdik." [el-Kadr 97/1], "Biz Nûh'u elçi olarak gönderdik." [Nûh 71/1], "Biz sana kevseri verdik." [el-Kevser 108/1], "Biz sana fetih verdik." [el-Feth 48/1] ve "Biz yarattık." [İnsan 76/2] (el-İnsan 76/2) buyurmuştur ki bunlar çoğul formdur. Fâili zikretmeksizin "Size oruç farz kılındı." [el-Bakara 2/183], "Size savaş farz kılındı." [el-Bakara 2/216], "Size kısas farz kılındı." [el-Bakara 2/178], "İnsan aceleden yaratıldı." [el-Enbiyâ 21/37], "İnsan zayıf yaratılmıştır." [en-Nisâ 4/28] buyurmuş, gâib sîgası ile de "O Allah ki sizleri yaratmıştır." [er-Rûm 30/40], "Allah'ın göğsünü İslâm'a açtığı kimse…" [ez-Zümer 39/22], "O Allah ki sözün en güzelini indirir." [ez-Zümer 39/23], "O'dur resulünü hidâyet ile gönderen." [et-Tevbe 9/33] buyurmuştur.

ثم الرزق هو التغذية عندنا وهو[1] عند المعتزلة التمليك؛ فالحرام عندهم ليس برزق؛ لأنه ليس بملك. وهذا في غاية الفحش منهم وهو نهاية الضلال؛ فإنه رد كتاب الله تعالى، قال:[2] ﴿وَمَا مِنْ دَآبَّةٍ فِى الْاَرْضِ اِلَّا عَلَى اللهِ رِزْقُهَا﴾ [هود، ٦/١١] والحيوانات[3] عندهم ليست تأكل رزق الله؛ لأنها لا تملك، وآكل الحرام عندهم وكاسبه في جميع عمره لم يأكل من رزق الله شيئا ولم يرزقه الله شيئا.

ثم إنما ذكر الله تعالى هذا الفعل بصيغة الجمع من نفسه وهو واحد لا شريك له؛ لأنه[4] خطاب الملوك[5] والله مالك الملك وملك الملوك؛ فله استحقاقه ومنه إطلاقه. والمعهود من كلام الملوك أربعة أوجه: الإخبار على لفظة الوحدان: «فعلت كذا»، وعلى لفظة الجمع: «فعلنا كذا»، وعلى ما لم يُسمَّ فاعله: «رُسم لكم كذا»، وإضافة الفعل إلى اسمه على وجه المغايبة: «أمركم سلطانكم بكذا»، والقرآن نزل بلغة العرب؛ فجمع الله فيه هذه[6] الوجوه كلها فيما أخبر به عن نفسه فقال: ﴿ذَرْنِى وَمَنْ خَلَقْتُ وَحِيداً﴾ الآية، [المدثر، ١١/٧٤] وهذا[7] على صيغة الواحد، وقال: ﴿اِنَّآ اَنْزَلْنَاهُ﴾ [القدر، ١/٩٧]، ﴿اِنَّآ اَرْسَلْنَا نُوحًا﴾ [نوح، ١/٧١]، ﴿اِنَّآ اَعْطَيْنَاكَ الْكَوْثَرَ﴾ [الكوثر، ١/١٠٨]، ﴿اِنَّا فَتَحْنَا﴾ [الفتح، ١/٤٨]، ﴿اِنَّا خَلَقْنَا﴾ [الإنسان، ٢/٧٦] وهذا[8] على صيغة الجمع، وقال فيما لم يسمّ فاعله: ﴿كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ﴾ [البقرة، ١٨٣/٢]، ﴿كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِتَالُ﴾ [البقرة، ٢١٦/٢]، ﴿كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِصَاصُ﴾ [البقرة، ١٧٨/٢]، ﴿خُلِقَ الْاِنْسَانُ مِنْ عَجَلٍ﴾ [الأنبياء، ٣٧/٢١]، ﴿وَخُلِقَ الْاِنْسَانُ ضَعِيفًا﴾ [النساء، ٢٨/٤]، وقال في المغايبة: ﴿اَللهُ الَّذِى خَلَقَكُمْ﴾ الآية [الروم، ٤٠/٣٠]، ﴿اَفَمَنْ شَرَحَ اللهُ صَدْرَهُ﴾ [الزمر، ٢٢/٣٩]، ﴿اَللهُ نَزَّلَ اَحْسَنَ الْحَدِيثِ﴾ [الزمر، ٢٣/٣٩]، ﴿هُوَ الَّذِى اَرْسَلَ رَسُولَهُ بِالْهُدٰى﴾ [التوبة، ٣٣/٩].

١ ح – هو.
٢ ح – قال؛ ر: وقال.
٣ ح: فالحيوانات.
٤ ر: لأن.
٥ ر + يكون كذلك.
٦ ر: من هذه.
٧ ح: فهذا.
٨ ح: فهذا.

"İnfak ederler." İnfak malın ihtiyaç için sarf edilmesidir. "İnfak korkusu ile" [el-İsrâ 17/100] âyetindeki "infak" kelimesi "muhtaç duruma düşmek" anlamına gelir. en-Nüfûk hayvanın helâk olması, en-nefâk pazarın canlı olması, el-intifâk ise tavşanın deliğinden çıkması anlamına gelir. Tavşanın (Arap tavşanının) deliğinin beş giriş noktasına en-nâfikā, er-râhitâ, el-kāsı'â ve ed-demmâ isimleri verilmiştir. Nifâk kişinin içi ile dışının bir olmamasıdır. Bütün bu kelimelerin anlamlarının dönüp vardığı nokta "giderme ve yok etme" anlamıdır.

Bu ifadenin tefsirinde altı görüş vardır: [Birincisi] Abdullah b. Abbas bunu, "Yani, onlar kendilerine verdiğimiz mallardan zekât verirler." şeklinde tefsir etmiştir. Kelime "Altın ve gümüşü biriktirip gizleyerek onları Allah yolunda harcamayanları elem dolu bir azapla müjdele." [et-Tevbe 9/34] âyetinde de bu mânada kullanılmıştır ki böyle bir tehdit ancak farz olan bir şeyin terkine karşılık olur. Allah Teâlâ kitabında pek çok âyette zekât ile namazı birlikte zikretmiştir: "Namazı kılın, zekâtı verin." [el-Bakara 2/43], "Onlar namazı kılarlar, zekâtı verirler." [et-Tevbe 9/71], "Namazı kılar zekâtı verirler." [el-Bakara 2/277], "Namazı kılıp zekâtı verenler." [en-Nisâ 4/162]. Bu ikisi arasındaki münasebet ise şöyledir: Namaz kılmak Allah hakkıdır, zekâtı fakire vermek ise Allah'ın kulunun hakkıdır, bu yüzden bunların her ikisini de Allah'ın emri ile gözetmek gerekmektedir. Bütün ibadetlerin temeli bu ikisidir, çünkü namaz beden ile yapılan bir ibadet, zekât ise mal ile yapılan bir ibadettir ve bütün ibadetler bu iki kısımdan birine dâhildir.

İkincisi, Abdullah b. Mes'ûd'un "İnfak, kişinin ailesine yaptığı harcamadır." şeklindeki görüşüdür. Bu mânada Hak Teâlâ "Eli geniş [varlıklı] olan genişliğinden infak etsin." [et-Talâk 65/7] buyurmuştur.

Üçüncüsü, Dahhâk'ın "İnfak, çeşitli mallardan çeşitli şekillerde sadaka vermektir." şeklindeki görüşüdür. Bu durumda infak, her türlü hayır için yapılan harcamayı içerir. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: "Kazandıklarınızın iyilerinden ve yerden sizin için çıkardıklarımızdan Allah yolunda harcayın." [el-Bakara 2/268]

وقوله تعالى: ﴿يُنْفِقُونَ﴾ فالإنفاق هو صرف المال إلى الحاجة، والإنفاق في قوله: ﴿خَشْيَةَ الْإِنْفَاقِ﴾ [الإسراء، ١٠٠/١٧] هو الافتقار، والنفوق[١] هلاك الدابة، والنَّفاق رواج السوق، والانتفاق خروج اليربوع من النافقاء، ولجحر اليربوع خمسة مداخل: النافقاء والراهطاء والقاصعاء والدامّاء،[٢] والنِّفاق مخالفة السر العلانية. ومرجع ذلك كله إلى الإمضاء والإفناء.

فأما[٣] تفسيره[٤] ففيه[٥] ستة أقاويل: قال ابن عباس: «أي من الأموال التي أعطيناهم يؤتون الزكاة»، كما في قوله: ﴿وَالَّذِينَ يَكْنِزُونَ الذَّهَبَ وَالْفِضَّةَ وَلَا يُنْفِقُونَهَا فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَبَشِّرْهُمْ بِعَذَابٍ أَلِيمٍ﴾ [التوبة، ٣٤/٩] والوعيد لا يكون إلا بترك الفرض. وقد قرن الله الصلاة بالزكاة في آيات من كتابه: ﴿وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ﴾ [البقرة، ٤٣/٢]، ﴿وَيُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَيُؤْتُونَ الزَّكَاةَ﴾ [التوبة، ٧١/٩] [٥٠ب] ﴿وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ وَآتَوُا الزَّكَاةَ﴾ [البقرة، ٢٧٧/٢]، ﴿وَالْمُقِيمِينَ الصَّلَاةَ وَالْمُؤْتُونَ الزَّكَاةَ﴾ [النساء، ١٦٢/٤]. والنظم بينهما أن الصلاة حق الله وصرف الزكاة إلى الفقير حق عبد الله والواجب مراعاتهما بأمر الله، ومرجع جميع العبادات إلى هذين؛ فالصلاة عبادة بدنية، والزكاة عبادة مالية، وجميع العبادات[٦] ينقسم إليهما.

والثاني قول ابن مسعود: «هو الإنفاق على الأهل»، قال الله تعالى: ﴿لِيُنْفِقْ ذُو سَعَةٍ مِنْ سَعَتِهِ﴾ الآية، [الطلاق، ٧/٦٥].

والثالث قول الضحاك: «هو التصدق من أنواع الأموال في الوجوه المختلفة»، ويتناول ذلك الصرفَ إلى كل خير، قال الله تعالى: ﴿أَنْفِقُوا مِنْ طَيِّبَاتِ مَا كَسَبْتُمْ وَمِمَّا أَخْرَجْنَا لَكُمْ مِنَ الْأَرْضِ﴾ [البقرة، ٢٦٧/٢].

---

١ ر + وهو.
٢ ط - ولجحر اليربوع خمسة مداخل: النافقاء والراهطاء والقاصعاء والدامّاء.
٣ ح ر: وأما؛ ط - فأما.
٤ ط: وتفسيره.
٥ ط: فيه.
٦ ح - العبادات إلى هذين؛ فالصلاة عبادة بدنية، والزكاة عبادة مالية، وجميع العبادات.

Dördüncüsü, âlimlerden birinin, bu ifadenin Kur'ân okumak anlamına geldiği şeklindeki görüşüdür. Bu durumda bunun namaz ile birlikte zikredilmesindeki münasebet, müminlerin namaz esnasında Kur'ân okuyor olmalarıdır. Hak Teâlâ şöyle buyurmuştur: "Onlar, korkarak ve ümit ederek Rablerine ibadet etmek için yataklarından kalkarlar. Kendilerine rızık olarak verdiğimiz şeylerden de Allah için harcarlar." [es-Secde 32/16]. Yani kendilerine verdiğimiz Kur'ân'dan okurlar, çünkü burada sözü edilen durum mal infak etme durumu değildir. Zira burada gece namazından söz edilmektedir.

Beşinci görüşe göre infak, canın feda edilmesi anlamına gelir. Allah Teâlâ "Allah yolunda infak edin ve kendi elinizle kendinizi tehlikeye atmayın." [el-Bakara 2/195] buyurmuştur ki "Allah yolunda canlarınızı, ruhlarınızı feda edin ve şehâdet ile nâil olacağınız ebedî hayattan mahrum kalmayın." anlamındadır. Nitekim "Onlar Rableri katında diridirler." [Âl-i İmrân 3/169] âyeti ile şehitlerin ebedî hayatta oldukları ifade edilmiştir.

Altıncı görüşe göre "İnfak ederler." ifadesi şu anlama gelir: Onlar sahip oldukları hiçbir şeyi Allah'tan esirgemezler, ubudiyet/kulluk edebi içerisinde nefislerini infak ederler, dâimî sûrette rububiyeti müşahede ederek kalplerini infak ederler. Bu yüzden şeriat ehlinin infakı mal ile, hakikat ehlinin infakı hâl ile olur. Hepsini içerecek şekilde şöyle denilebilir: Zenginlerin infakı mallarından olur ve onlar mallarını ihtiyaç sahiplerinden esirgemezler. İbadet ehlinin infakı nefislerinden olur ve onlar nefislerini hizmet vazifesinden esirgemezler. Âriflerin infakı kalplerinden olur ve onlar murakabe hakikatinden kalplerini esirgemezler. Muhiplerin (Allah sevgisi ile dolu olanların) infakı ruhlarından olur ve onlar ruhlarını ilâhî takdirin mecrasından esirgemezler. En veciz bir şekilde bu husus şöyle ifade edilebilir: Zenginlerin infakı koyunlardan, fakirlerin infakı himmetten olur. Zenginlerin infakı malı cepten çıkarmak, fakirlerin infakı ise masivayı kalpten çıkarmaktır. Daha açık olarak şöyle denilebilir: İnfaktan maksat zekâttır ve her şeyin zekâtı kendi cinsinden verilir.

Malın zekâtı fakirlerle dostluk, izzetin zekâtı tevazu ve ihsan, şerefin zekâtı zayıflara yardım, evladın zekâtı yetimlere şefkat, ilmin zekâtı başkasına öğretmek, evin zekâtı misafire ikram etmek, sıhhatin zekâtı günahlardan kaçınmak, kuvvetin zekâtı kâfirlere karşı cihat etmek, güzel sesin zekâtı Kur'ân okumak, bedenin zekâtı Allah'a isyankâr olmamak,

والرابع قول بعضهم: إنه قراءة القرآن، ونظمه[1] إلى الصلاة: أنهم يقرؤن القرآن في الصلاة، قال الله تعالى: ﴿تَتَجَافٰى جُنُوبُهُمْ عَنِ الْمَضَاجِعِ يَدْعُونَ رَبَّهُمْ خَوْفًا وَطَمَعًا وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَ﴾ [السجدة، ١٦/٣٢] أي مما أعطيناهم من القرآن يتلون فليس هذه حالة إنفاق المال؛ فإنها حالة صلاة الليل.

والخامس: أنه إنفاق الروح، قال الله تعالى: ﴿وَاَنْفِقُوا فِى سَبِيلِ اللّٰهِ﴾ [البقرة، ١٩٥/٢] أي بأرواحكم ﴿وَلَا تُلْقُوا بِاَيْدِيكُمْ اِلَى التَّهْلُكَةِ﴾ [البقرة، ١٩٥/٢] أي إلى حرمان الحياة الباقية الحاصلة بالشهادة بقوله: ﴿اَحْيَآءٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ﴾ [آل عمران، ١٦٩/٣].

والسادس: أي لا يدّخرون عن الله شيئا مما هو لهم؛ فينفقون نفوسهم في آداب العبودية وينفقون قلوبهم على دوام مشاهدة الربوبية؛ فإنفاق أصحاب الشريعة من حيث الأموال، وإنفاق أرباب الحقيقة من حيث الأحوال،[2] والأجمع أن يقال: إن إنفاق الأغنياء من أموالهم لا يدّخرونها عن أهل الحاجة، وإنفاق العابدين من نفوسهم لا يدخرونها عن وظائف الخدمة، وإنفاق العارفين من قلوبهم لا يدّخرونها عن حقائق المراقبة، وإنفاق المحبين من أرواحهم لا يدّخرونها عن مجاري الأقضية، والأقصر أن يقال: إن إنفاق الأغنياء من الغنم، وإنفاق الفقراء من الهمم؛ فإنفاق الأغنياء إخراج المال من الجيب، وإنفاق الفقراء إخراج الأغيار من القلب،[3] والأظهر أن يقال: المراد من النفقة هي[4] الزكاة، وزكاة كل شيئ من جنسه.

زكاةِ مال مواسات با درويشان است، و زكاةِ عز تواضع و احسان است، و زكاةِ شرف نصرتِ ضعيفان است، و زكاةِ فرزندان نواختنِ يتيمان است، و زكاةِ علم تعليمِ ديگران است، و زكاةِ خانه آوردنِ مهمان است، [٥١ظ] و زكاةِ صحت پرهيز از گناهان است، و زكاةِ قوت جهاد با كافران است، و زكاةِ آوازِ خوش خواندنِ قرآن است، و زكاةِ تن نا كردنِ عصيان است،

١ ط + أي ضمه.
٢ انظر: لطائف الإشارات للقشيري، ٢٠/١.
٣ ر: عن القلب.
٤ ح – هي.

dilin zekâtı iftira atmamak, gözün zekâtı nâmahreme bakmamak, mürüvvetin zekâtı garipleri sevindirmek, kulluğun zekâtı Allah'ın emrini yerine getirmek, sevginin zekâtı Rahmân'ı zikretmek, imanın zekâtı uzuvlarla kulluk etmek, İslâm'ın zekâtı şeytana muhalefet etmek, zühdün zekâtı sultandan uzak durmak, kalbin zekâtı imanı yüceltmek, sırrın zekâtı Rabbi murakabe etmek, hayatın zekâtı ise canı feda etmektir.

Allah Teâlâ âyette önce imanı zikretmiştir ki bu kalp ile olur, ardından namazı zikretmiştir ki bu bedenle olur, ardından da infakı zikretmiştir ki bu da mal ile olur. İşte bu, bütün ibadetlerin toplamıdır. İmanda necat (kurtuluş), namazda münacat, infakta ise dereceler vardır. İmanda müjde (beşaret), namazda kefâret, infakta taharet vardır. İmanda izzet, namazda kurbet (yakınlık), infakta ziyade (artma) vardır.

Şöyle denilmiştir: Bu âyette dört husus zikredilir: Takvâ, gayba iman, namazı kılmak ve infak. Bunlar dört raşit halifenin nitelikleridir, böylece âyette onların fazileti beyân edilmiştir. Takvâ Hz. Ebû Bekir'in niteliğidir, Allah Teâlâ "Veren ve takvâ sahibi olana gelince…" [el-Leyl 92/5] buyurmuştur. Gayba iman Hz. Ömer'in niteliğidir, Allah Teâlâ "Ey Peygamber! Sana Allah ve beraberindeki müminler yeter." [el-Enfâl 8/64] buyurmuştur. Namazı kılmak Hz. Osman'ın niteliğidir, Allah Teâlâ "Yoksa gece vakitlerinde secde hâlinde ve kıyam hâlinde âhiretten korkarak ve Rabbinin rahmetini umarak itaat eden mi?" [ez-Zümer 39/9] buyurmuştur. İnfak Hz. Ali'nin niteliğidir, Allah Teâlâ "Onlar mallarını geceleyin ve gündüzleyin infak eden kimselerdir." [el-Bakara 2/284] buyurmuştur.

4. Onlar sana indirilene de, senden önce indirilenlere de iman ederler. Âhirete de yakîn ile (kesin olarak) inanırlar. [el-Bakara 2/4]

"Onlar sana indirilene iman ederler." Yani sana vahyedilene iman ederler. İndirme (inzâl) kelimesi dilde pek çok anlamda kullanılmıştır: 1. Yüksekten aşağıya gönderme anlamında kullanılmıştır: "Rabbimiz! Bize gökten bir sofra indir." [el-Mâide 5/114] 2. Yağmur yağdırma anlamında kullanılmıştır: "Onun üzerine suyu indirdiğimizde…" [el-Hac 22/5]. 3. Verme anlamında kullanılmıştır: "Size hayvanlardan sekiz çift indirdi." [ez-Zümer 39/6] 4. Yaratma anlamında kullanılmıştır: "Demiri indirdik ki onda müthiş bir güç vardır." [el-Hadîd 57/25]

وزكاةِ زقان نا گفتنِ بهتان است، و زكاةِ چسم نا نگرستنِ بيگانگان است، و زكاةِ مروت نواختنِ غريبان است، و زكاةِ عبوديت بجاى آوردنِ فرمان است، و زكاةِ محبت ياد كردنِ رحمن است، و زكاةِ ايمان خدمتِ اركان است، و زكاةِ اسلام مخالفتِ شيطان است، و زكاةِ زهد دور بودن از سلطان است، و زكاةِ دل تعظيمِ ايمان است، و زكاةِ سر مراقبتِ يزدان است، و زكاةِ زندگانى فدا كردنِ جان است.

ثم ذكر في الآية الإيمان وهو بالقلب، ثم الصلاة وهي بالبدن، ثم الإنفاق وهو بالمال، وهو مجموع كل العبادات. وفي الإيمان[1] النجاة، وفي الصلاة المناجاة، وفي الإنفاق الدرجات. وفي الإيمان البشارة، وفي الصلاة الكفارة، وفي الإنفاق الطهارة. وفي الإيمان العزة، وفي الصلاة القربة، وفي الإنفاق الزيادة.

وقيل: ذكر في هذه الآية أربعة أشياء: التقوى والإيمان بالغيب وإقامة الصلاة والإنفاق، وهي صفات الخلفاء الراشدين الأربعة، ففي الآية بيان فضلهم. التقوى لأبي بكر الصديق ﷺ، قال الله تعالى: ﴿فَاَمَّا مَنْ اَعْطٰى وَاتَّقٰىۙ﴾ [الليل، ٥/٩٢]. والإيمان بالغيب لعمر الفاروق ﷺ، قال تعالى: ﴿حَسْبُكَ اللّٰهُ وَمَنِ اتَّبَعَكَ مِنَ الْمُؤْمِنِيْنَۗ﴾ [الأنفال، ٦٤/٨]. وإقامة الصلاة لعثمان ذي النورين ﷺ، قال الله تعالى: ﴿اَمَّنْ هُوَ قَانِتٌ اٰنَاۤءَ الَّيْلِ سَاجِدًا وَّقَاۤىِٕمًا﴾ الآية، [الزمر، ٩/٣٩]. والإنفاق لعليّ المرتضى ﷺ، قال الله تعالى: ﴿اَلَّذِيْنَ يُنْفِقُوْنَ اَمْوَالَهُمْ بِالَّيْلِ وَالنَّهَارِ﴾ الآية، [البقرة، ٢٧٤/٢].

٤- وَالَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِمَآ اُنْزِلَ اِلَيْكَ وَمَآ اُنْزِلَ مِنْ قَبْلِكَۚ وَبِالْاٰخِرَةِ هُمْ يُوقِنُونَ

وقوله تعالى: ﴿وَالَّذِيْنَ يُؤْمِنُوْنَ بِمَآ اُنْزِلَ اِلَيْكَ﴾ أي أوحي إليك، والإنزال[2] في اللغة لمعان: للإرسال من علو إلى سفل، قال: ﴿رَبَّنَآ اَنْزِلْ عَلَيْنَا مَاۤىِٕدَةً مِّنَ السَّمَاۤءِ﴾ [المائدة، ١١٤/٥]. وللأمطار، قال: ﴿فَاِذَآ اَنْزَلْنَا عَلَيْهَا الْمَاۤءَ﴾ [الحج، ٥/٢٢]. وللإعطاء، قال: ﴿وَاَنْزَلَ لَكُمْ مِّنَ الْاَنْعَامِ ثَمٰنِيَةَ اَزْوَاجٍۚ﴾ [الزمر، ٦/٣٩]. وللخلق، قال: ﴿وَاَنْزَلْنَا الْحَدِيْدَ فِيْهِ بَاْسٌ شَدِيْدٌ﴾ [الحديد، ٢٥/٥٧].

---

١ ح ر: ففي الإيمان.
٢ ر: الإنزال.

5. Şeriat belirleme, kanun koyma anlamında kullanılmıştır: "Beraberlerinde kitap ve mizan indirdik." [el-Hadîd 57/25]. Burada mizan söz konusu olduğu zaman indirmek, şeriat koymak, yani onu takdir etmek, belirlemek anlamına gelir. Nitekim Allah Teâlâ "Ve mizanı koydu." [er-Rahmân 55/7] buyurmuştur.

6. Yüceltme anlamında kullanılmıştır: "Onlara konaklayacak [inecek] yer olarak Firdevs cennetleri vardır." [el-Kehf 18/107] Cennet menzilleri, konakları yukarıdan aşağı inme yeri değil, aşağıdan yukarı çıkma, yücelme mekânlarıdır. Nitekim Allah Teâlâ "İşte onlar için yüksek dereceler vardır." [Tâhâ 20/75] buyurmuştur. Hz. Peygamber aleyhisselâm da "Kur'ân okuyan kimseye denilir ki: Oku ve yücel."[1] buyurmuştur. 7. Söz anlamında kullanılmıştır: "Dedi ki: Ben de Allah'ın indirdiği gibi indiririm." [el-En'âm 6/93], yani "söylerim." 8. Bir yere yerleştirmek anlamında kullanılmıştır: "De ki: Rabbim! Beni mübarek bir menzile yerleştir." [el-Mü'minûn 23/29] 9. Konuk ağırlama anlamında kullanılmıştır: "Ben ağırlayanların en hayırlısıyım." [Yûsuf 12/59] Yani misafir ağırlayanların en hayırlısıyım. 10. Bir şeyin yerini ve konumunu gözetmek anlamında kullanılmıştır: Hz. Peygamber aleyhisselâm şöyle buyurmuştur: "İnsanları kendi menzillerine indiriniz."[2] Yani onlara kadr ü kıymetleri uyarınca hürmet gösteriniz. 11. Vahiy anlamında kullanılmıştır: "Sana indirilene" [el-Bakara 2/4] ifadesinde olduğu gibi.

Eğer bu kelime burada yukarıdan aşağıya indirme anlamına hamledilirse o zaman anlam, Cebrâil'in onu tebliğ etmek üzere inmesi olur. Nitekim Allah Teâlâ "Onu Rûhu'l-emîn indirmiştir." [eş-Şuarâ 26/193] buyurmuştur. *Tenzîl* kelimesi de *inzâl*in tekrarlandığını ve çokluğunu ifade eder.

"Sana indirilene" ifadesi tilâvet edilen Kur'ân ve tilâvet edilmeyen vahiy anlamına gelir. Tilâvet ediliyor olan işte şu sûreler ve âyetlerdir, tilâvet edilmeyen (gayr-i metlüv) ise Hz. Peygamber aleyhisselâmın beyân ettiği namazın rek'atları, zekâtın nisabı, suçların cezaları kabilinden hususlardır. Allah Teâlâ "O hevâsından konuşmaz, aksine o ancak vahyedilen bir vahiydir." [en-Necm 53/3-4] buyurmuştur.

---

1 Ahmed b. Hanbel, *Müsned,* 11: 404; Tirmizî, "Fezâilü'l-Kur'ân", 18.

2 Ebû Dâvûd, "Edeb", 23.

وللوضع والشرع، قال: ﴿وَاَنْزَلْنَا مَعَهُمُ الْكِتَابَ وَالْمِيزَانَ﴾ [الحديد، ٢٥/٥٧] فهو في حق الميزان وضع وشرع؛ للتقدير به، كما قال: ﴿وَوَضَعَ الْمِيزَانَۙ﴾ [الرحمن، ٧/٥٥].

ويكون بمعنى الإعلاء قال: ﴿كَانَتْ لَهُمْ جَنَّاتُ الْفِرْدَوْسِ نُزُلًاۙ﴾ [الكهف، ١٠٧/١٨] ومنازل الجنة ليست للنزول فيها من علو إلى سفل؛ بل من سفل إلى علو، قال تعالى: ﴿فَاُولٰٓئِكَ لَهُمُ الدَّرَجَاتُ الْعُلٰىۙ﴾ [طه، ٧٥/٢٠] وفي الحديث: «يقال لقارئ القرآن اقرأ وارْتَقِ».[١] ويكون بمعنى القول، قال تعالى: [٥١ب] ﴿سَاُنْزِلُ مِثْلَ مَآ اَنْزَلَ اللّٰهُ﴾ [الأنعام، ٩٣/٦] أي سأقول. ويكون بمعنى[٢] التَّبْوِئَة، قال: ﴿وَقُلْ رَبِّ اَنْزِلْنِى مُنْزَلًا مُبَارَكًا﴾ [المؤمنون، ٢٩/٢٣]. ويكون بمعنى التضييف، قال تعالى: ﴿وَاَنَا خَيْرُ الْمُنْزِلِينَ﴾ [يوسف، ٥٩/١٢] أي المضيفين. ويكون في معنى مراعاة الشيء على محله ومنزله، قال النبيّ عليه السلام: «أنزلوا الناس منازلهم»[٣] أي احترموا على أقدارهم. ويكون بمعنى الوحي، كما قال في هذه الآية: ﴿بِمَآ اُنْزِلَ اِلَيْكَ﴾ [البقرة، ٤/٢].

وإن حمل على الإنزال الذي هو من العلو إلى السفل فمعناه: إنزال جبريل لتبليغه، كما قال: ﴿نَزَّلَ بِهِ الرُّوحُ الْاَمِينُ﴾ [الشعراء، ١٩٣/٢٦] والتنزيل للتكرير والتكثير من الإنزال.

ثم معنى ﴿بِمَآ اُنْزِلَ اِلَيْكَ﴾ هو القرآن الذي يتلى والوحي الذي لا يتلى، فالمتلو هو هذه السور والآيات، وغير المتلو ما بيّن النبيّ عليه السلام من أعداد الركعات ونصب الزكوات وحدود الجنايات. قال الله تعالى: ﴿وَمَا يَنْطِقُ عَنِ الْهَوٰىۜ اِنْ هُوَ اِلَّا وَحْىٌ يُوحٰىۙ﴾ [النجم، ٣/٥٣-٤].

---

١ ح ر: وأرق | انظر للحديث: مصنف ابن أبي شيبة، ١٣١/٦؛ مسند أحمد، ٤٠٤/١١؛ سنن الترمذي، فضائل القرآن ١٨؛ مختصر قيام الليل للمروزي، ص ١٧٥. وفيها ورد: «يُقَالُ لِقَارِئِ الْقُرْآنِ: اقْرَأْ وَارْقَهْ» وفي سنن الترمذي ورد الحديث بعبارة: «اقْرَأْ وَارْتَقِ». وقال المباركفوري: (وارق) أمر من رقأ يرقا رقا أي اصعَدْ، قال في القاموس: رَقَأَ في الدرجة صَعِدَ وهي الْمَرْقَأَةُ وتُكْسَرُ أي يقال لصاحب القرآن اقْرَأِ القرآن واصْعَدْ على درجَات الجنة. انظر: تحفة الأحوذي للمباركفوري، ١٣٨/٨.

٢ ر: في معنى.

٣ سنن أبي داود، الأدب ٢٣.

Sonra bu indirme fiili Allah'tan olduğu hâlde burada meçhul formda [yani indirilen şeklinde] ifade edilmiştir. Sebebi ise daha önce değinildiği üzere kralların hitaplarının dört şekilde olması ve hepsinin Kur'ân'da kullanılmış olmasıdır. Nitekim Allah Teâlâ "İndirdiğime iman edin." [el-Bakara 2/41] âyetinde tekil formu, "Biz sana indirdik…" [en-Nisâ 4/105] âyetinde çoğul formu, "Allah'ın indirdiğine iman edin." [el-Bakara 2/91] âyetinde fâilin zikredildiği formu, "Sana indirilene…" [el-Bakara 2/4] âyetinde de meçhul formu kullanmıştır.

Burada Allah Teâlâ "Sana indirilene…" [el-Bakara 2/4] buyurmuşken başka bir âyette "Size indirilene tâbi olun." [el-A'râf 7/3] buyurmuş ve indirme fiilini bütün ümmete izâfe etmiştir, çünkü peygambere indirilenin hükmü bütün ümmeti bağlar, bu yüzden de peygambere hitap ümmete hitap sayılır. Aynı zamanda bu hitap, yani peygamber ile birlikte bu değerli makamda zikredilmek ümmet için bir teşriftir.

"Senden önce indirilenlere de…" Yani "Onlar senden önce diğer peygamberlere indirilen kitaplara da iman ederler." Kitapların hükümleri farklı olduğu hâlde hepsine iman etmek iki açıdandır: İlki bunların hepsinin Allah'tan geldiğini tasdik etmek, ikincisi ise bunların neshedilmemiş hükümlerine iman etmektir.

Bu âyetin önceki âyetlerle münasebeti, daha önce zikredildiği üzere şöyledir: İlk âyette müminlerin takvâ, gayba iman etme, namaz ve infak gibi hususlarla övüldüğü ifadeler indirilince Ehl-i kitap, "Bunlar bizimle ilgili, çünkü bunlar bizim niteliklerimizdir." demişler, bunun üzerine "Onlar sana indirilene de senden önce indirilenlere de iman ederler." [el-Bakara 2/4] âyeti indirilmiştir. Böylece övgü, önceki peygamberlere indirilen kitaplara inandığı gibi Hz. Muhammed aleyhisselâma indirilene de iman eden kimselere tahsis edilmiştir. Böylelikle Ehl-i kitabın, Hz. Muhammed aleyhisselâma indirileni inkâr ettikleri için bu övgünün dışında kaldıkları ortaya konulmuştur. Buna göre bu âyetteki *vellezîne* (ve onlar) ifadesi, daha önceki âyette zikredilen kimselerin sıfatıdır ve aradaki *vâv* birbirinden ayrı şeyleri birbirine atfeden bir harf değil, aynı şeyin birbirine eş anlamlı niteliklerini sıralamak için kullanılan bir harftir. Bunun örneği "Efendi, nefsine hâkim ve sâlihlerden olan bir peygamber." [Âl-i İmrân 3/39] ve "Günahları bağışlayan ve tövbeleri kabul eden." [Gâfir 40/3] âyetlerinde bulunmaktadır.

ثم هذا الإنزال هو من الله تعالى وإنما ذكر ههنا على ما لم يسمّ فاعله؛ لما مر أن خطاب الملوك يقع على أربعة أوجه وقد ذكرت هذه الوجوه كلها في هذه الكلمة. قال في صيغة الواحد: ﴿وَاٰمِنُوا بِمَآ اَنْزَلْتُ﴾ [البقرة، ٤١/٢] وقال في صيغة الجمع: ﴿اِنَّآ اَنْزَلْنَآ اِلَيْكَ﴾ [النساء، ١٠٥/٤] وقال في ذكر الاسم: ﴿اٰمِنُوا بِمَآ اَنْزَلَ اللّٰهُ﴾ [البقرة، ٩١/٢] وقال فيما لم يسمَّ فاعله: ﴿بِمَآ اُنْزِلَ اِلَيْكَ﴾ [البقرة، ٤/٢].

ثم ههنا قال: ﴿بِمَآ اُنْزِلَ اِلَيْكَ﴾ وقال فى آية أخرى: ﴿اِتَّبِعُوا مَآ اُنْزِلَ اِلَيْكُمْ﴾ [الأعراف، ٣/٧] فأضاف إلى جميع الأمة؛ لأن المنزَل على الرسول يلزم أحكامه جميعهم، فكان خطابه خطابهم، وهو أيضا تشريف لهم وجمعٌ في الكرامة بينه وبينهم.

وقوله تعالى: ﴿وَمَآ اُنْزِلَ مِنْ قَبْلِكَ﴾ أي ويؤمنون بما أنزل من الكتب قبلك على سائر الأنبياء. ثم الإيمان بكل الكتب مع تنافي أحكامها من وجهين: أحدهما: التصديق أن كلها من عند الله، والثاني: الإيمان بما لم ينسخ من أحكامها.

ثم انتظام هذه[1] الآية بما قبلها ما ذكر أنه لما نزل مدح المؤمنين بالتقوى والإيمان بالغيب والصلاة والإنفاق في الآية الأولى قال أهل الكتاب: هذا لنا وهي أوصافنا، فنزل قوله: ﴿وَالَّذِيْنَ يُؤْمِنُوْنَ بِمَآ اُنْزِلَ اِلَيْكَ وَمَآ اُنْزِلَ مِنْ قَبْلِكَ﴾ [البقرة، ٤/٢] فجعل المدح للذين يؤمنون بما أنزل على محمد كما يؤمنون بما أنزل على الأنبياء الذين قبله، فثبت خروجهم عن ذلك بكفرهم بما أنزل على محمد. وعلى هذا يكون قوله: ﴿وَالَّذِيْنَ﴾ نعتا للمذكورين قبله، والواو لا يكون للعطف الذي هو للمغايرة؛ بل[2] [٥٢أ] ذكر نعوت مترادفة لمنعوت واحد بالواو كما قال: ﴿وَسَيِّدًا وَحَصُوْرًا وَنَبِيًّا﴾ [آل عمران، ٣٩/٣] وقال: ﴿غَافِرِ الذَّنْبِ وَقَابِلِ التَّوْبِ﴾ [غافر ، ٣/٤٠]

١ ح – هذه.
٢ ر + يكون.

Nitekim dilbilimsel olarak, "Falan kimse âlimdir, zâhiddir, doğru sözlüdür." demek mümkün olduğu gibi, "Falan kimse âlimdir ve zâhiddir ve doğru sözlüdür." demek de mümkündür, çünkü fiilden türetilmiş olan ve müsemmâya delâlet eden isim[in bu delâleti], hem varlığın (müsemmânın) kendisine hem de onda bulunan niteliklere delâlettir. Varlığın kendisine delâlet etmesi açısından isim, müsemmânın kendisine delâlet eder. Onda bulunan niteliklere delâlet etmesi açısından ise ismin delâleti müsemmâdan başkasına delâlettir. Böyle olduğu için de niteliklerin, aralarına *vâv* harfi konulmadan zikredilmesi mümkündür, çünkü bu nitelikler aynı zâtın nitelikleridir. Aralarına *vâv* harfi konularak zikredilmesi de mümkündür, çünkü nitelikler birbirlerinden farklıdır. Diğer taraftan buradaki *vellezîne* (ve onlar) ifadesinin mübtedâ (söz başı) olması, "İşte onlar hidâyet üzeredir." [el-Bakara 2/5] âyetinin de bunun cevabı olması mümkündür.

Eğer, "Kur'ân veciz bir üslûp kullandığı hâlde neden ilk âyette zikredilmiş olan iman kelimesi burada da zikredildi?" diye soracak olursan bunun cevabı birkaç türlüdür. İlk cevap şöyledir: Bir şeyi tekit ve takrir etmek için yapılan tekrar Araplar tarafından bilinen bir üslûptur. Şair şöyle der:

Nice nimetler vardır sizin için, nice nice ve nice!

Kur'ân'da da "Veyl olsun o gün yalanlayanlara!" [el-Mürselât 77/10] âyeti Mürselât sûresinde defalarca zikredilir. Aynı şekilde "O hâlde Rabbinizin hangi nimetlerini yalanlıyorsunuz?" [er-Rahmân 55/16] âyeti defalarca zikredilir. Çünkü Kur'ân Arap dili ile indirilmiştir.

İkinci cevap: İkinci olarak zikredilen "iman" kelimesi Ehl-i kitabın sözlerinin reddiyesidir, dolayısıyla yeni bir anlam ifade eden bir tekrardır.

Üçüncü cevap: Bu "iman" kelimesi ilkinden başkadır. Çünkü birincisi gayba iman olup bu, kıyamet ve ona dâhil hususları içerir. Buradaki iman kelimesi ise Kur'ân'a ve diğer kitaplara iman etmeyi ifade eder. Eğer ilk âyetteki "iman" kelimesi "Kur'ân'a iman" olarak yorumlanırsa o zaman buradaki iman, tilâvet edilmeyen vahye (vahy-i gayr-i metlüv) ve diğer kitaplara iman anlamına gelir ve bu durumda yine ortada tekrar söz konusu olmaz.

"Âhirete de yakîn ile (kesin olarak) inanırlar." Âhiret kelimesi *el-âhir* (son) kelimesinin müennesidir ve *el-evvel* (ilk) kelimesinin zıddıdır. Sayılabilen varlıklar söz konusu olduğunda kelime sonda gelenin ismidir. *el-Âher* ise birincinin ardından gelen demektir.

ويجوز أن يقال: «فلان عالم زاهد صادق» ويجوز: «عالم وزاهد وصادق»؛ لأن الاسم المشتق من الفعل المطلق على المسمى هو دلالة على الذات وعلى الصفة القائمة به، فباعتبار أنه دلالة على الذات هو هو،[1] وباعتبار أنه دلالة على صفة قائمة به هو غيره؛ فجاز ذكر الصفات بغير واو لاتحاد الذات، ومع[2] الواو لتغاير الصفات.[3] ويجوز أن يكون هذا ابتداءً ويكون جوابه: ﴿أُولَٰئِكَ عَلَىٰ هُدًى﴾ الاية، [البقرة، ٥/٢].

فإن قالوا: لماذا كرر ذكر الإيمان في هذه الآية بعد ما ذكره في الآية الأولى والقرآن على الإيجاز؟، فجوابه من وجوه: أحدها: أن التكرير للتأكيد والتقرير متعارف العرب، قال قائلهم:[4]

كَمْ نِعْمَةٍ كَانَتْ لَكُمْ كَمْ كَمْ وَكَمْ

وفي القرآن: ﴿وَيْلٌ يَوْمَئِذٍ لِلْمُكَذِّبِينَ﴾ [المرسلات، ١٠/٧٧] في سورة المرسلات[5] مرات، وفي سورة الرحمن: ﴿فَبِأَيِّ آلَاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ﴾ [الرحمن، ١٦/٥٥] مرات، والقرآن نزل بلغة العرب.

والثاني: أن الثاني رد لقول أهل الكتاب؛ فكان إعادةً جددت إفادةً.

والثالث: أن هذا غير الأول؛ فإن الأول إيمان بالغيب وهو القيامة وما فيها، وهذا إيمان بالقرآن وسائر الكتب. ولئن حمل الغيب المذكور في الآية الأولى على القرآن فهذا على الإيمان بالوحي الذي لا يتلى وبسائر الكتب فلم يكن تكرارا.

وقوله تعالى: ﴿وَبِالْآخِرَةِ هُمْ يُوقِنُونَ﴾ فالآخرة تأنيث الآخر، وهو الذي يقابل الأول، وهو في المعدودات اسم للفرد اللاحق. والآخر بفتح الخاء هو الذي يلي الأول،

---

١ ط – هو.
٢ ط: مع.
٣ ح + وهذا في حق المخلوقات.
٤ انظر للبيت: الصناعتين للعسكري، ص ١٩٣؛ صبح الأعشى للقلقشندي، ٣٦١/٢.
٥ ح: والمرسلات.

el-Âhiretü kelimesi âyette gizli (muzmer) olan bir müennes kelimenin sıfatı konumundadır, ancak bunun tayininde tefsirciler ihtilâf etmiştir. Kimine göre bu, "âhiret diyarı"dır, nitekim Kur'ân "Ve elbette âhiret diyarı…" [el-En'âm 6/32] âyetinde bu ibareyi aynen kullanmıştır. Âhiret diyarı ifadesi bu diyarın, yani dünyanın karşıtıdır. Allah Teâlâ bu ikisini, yani dünya ve âhiret kelimelerini pek çok âyette birlikte kullanmıştır: "Onların amelleri dünyada ve âhirette boşa çıkmıştır." [et-Tevbe 9/69], "Belki de tefekkür edersiniz, dünyada ve âhirette…" [el-Bakara 2/219-220], "Dünyada da âhirette de muteberdir." [Âl-i İmrân 3/45].

Bir görüşe göre bu kelime (gizli olan ifade) *el-hayâtü'l-âhiretü* (âhiret hayatı) şeklindedir. Nitekim Kur'ân pek çok âyette dünya hayatı ve âhiret hayatı ifadelerini birlikte kullanmıştır: "Âhirete karşılık dünya hayatını satın aldılar." [el-Bakara 2/86], "Âhirete karşılık dünya hayatını satın alırlar." [en-Nisâ 4/74], "Âhirete karşılık dünya hayatına razı mı oldunuz?" [et-Tevbe 9/38], "Âhiret karşılığında dünya hayatının yararı çok azdır." [et-Tevbe 9/38], "Onlara dünya hayatında da âhirette de müjde vardır." [Yûnus 10/64], "Âhirete karşılık dünya hayatını tercih ediyorlar." [İbrâhîm 14/3]

Bir görüşe göre bu kelime (gizli olan ifade) *en-neş'etü'l-âhiretü* (âhiretteki yaratılış) şeklindedir, nitekim Kur'ân şöyle der: "Andolsun ki siz ilk yaratılışı biliyorsunuz!" [el-Vâkıa 56/62], "Sonra Allah aynı şekilde sonraki yaratmayı da yaratacaktır." [el-Ankebût 29/20], "Şüphesiz sonraki yaratma da O'na aittir." [en-Necm 53/47]

Âhiret kelimesi Kur'ân'da pek çok anlamda kullanılmıştır: 1. Hz. Îsâ'nın dini anlamında kullanılmıştır: "Biz bunu son dinde işitmedik." [Sâd 38/7] 2. Son söz anlamında kullanılmıştır: "Allah da onu son ve ilk sözüne karşılık ibret verici bir şekilde cezalandırdı." [en-Nâziât 79/25]. Yani onun ilk söylediği "Sizin için kendimden başka bir ilâh bilmiyorum." [el-Kasas 28/38] şeklindeki sözüne ve son söylediği "Ben sizin en yüce Rabbinizim." [en-Nâziât 79/23] şeklindeki sözüne karşılık cezalandırdı. Firavun'un bu iki sözü arasında kırk yıllık bir süre vardı. 3. Hz. Peygamber aleyhisselâma vahyin gecikmesi durumu karşılığında kullanılmıştır: "Âhiret senin için başlangıçtan daha hayırlıdır." [ed-Duhâ 93/4]

والآخرة هي نعت لأنثى[1] مضمرة. واختلف في ذلك أهل التفسير، قال بعضهم: هي الدار الآخرة،[2] وقد نص عليها في آيات: ﴿وَلَلدَّارُ الْاٰخِرَةُ﴾ [الأنعام، ٣٢/٦] وهي تقابل هذه الدار وهي الدنيا، وقد جمع بينهما في آيات فقال: ﴿حَبِطَتْ اَعْمَالُهُمْ فِى الدُّنْيَا وَالْاٰخِرَةِۚ﴾ [التوبة، ٦٩/٩] وقال: ﴿لَعَلَّكُمْ تَتَفَكَّرُونَۙ فِى الدُّنْيَا وَالْاٰخِرَةِ﴾ [البقرة، ٢١٩/٢-٢٢٠] وقال: ﴿وَجِيهًا فِى الدُّنْيَا وَالْاٰخِرَةِ﴾ [آل عمران، ٤٥/٣].

وقيل: هي الحياة الآخرة؛ فقد جمع بينها وبين الحياة الدنيا في آيات فقال: ﴿اشْتَرَوُا الْحَيٰوةَ الدُّنْيَا بِالْاٰخِرَةِۗ﴾ [البقرة، ٨٦/٢] وقال: ﴿يَشْرُونَ الْحَيٰوةَ الدُّنْيَا بِالْاٰخِرَةِۗ﴾ [النساء، ٧٤/٤] وقال: ﴿اَرَضِيتُمْ بِالْحَيٰوةِ الدُّنْيَا مِنَ الْاٰخِرَةِۚ﴾ [التوبة، ٣٨/٩] وقال: ﴿فَمَا مَتَاعُ الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا فِى الْاٰخِرَةِ اِلَّا قَلِيلٌ﴾ [التوبة، ٣٨/٩] وقال: ﴿لَهُمُ الْبُشْرٰى فِى الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا وَفِى الْاٰخِرَةِۗ﴾ [يونس، ٦٤/١٠] [٥٢ب] وقال: ﴿يَسْتَحِبُّونَ الْحَيٰوةَ الدُّنْيَا عَلَى الْاٰخِرَةِ﴾ [إبراهيم، ٣/١٤].

وقيل: هي النشأة الآخرة؛ فقد[3] قال: ﴿وَلَقَدْ عَلِمْتُمُ النَّشْاَةَ الْاُولٰى﴾ [الواقعة، ٦٢/٥٦] وقال: ﴿ثُمَّ اللّٰهُ يُنْشِئُ النَّشْاَةَ الْاٰخِرَةَۜ﴾ [العنكبوت، ٢٠/٢٩] وقال: ﴿وَاَنَّ عَلَيْهِ النَّشْاَةَ الْاُخْرٰىۙ﴾ [النجم، ٤٧/٥٣].

ثم هذه الكلمة[4] ذكرت في القرآن لأشياء: لملة عيسى عليه السلام، قال: ﴿مَا سَمِعْنَا بِهٰذَا فِى الْمِلَّةِ الْاٰخِرَةِۚ﴾ [ص، ٧/٣٨]. وللكلمة الآخرة، وقال: ﴿فَاَخَذَهُ اللّٰهُ نَكَالَ الْاٰخِرَةِ وَالْاُولٰىؕ﴾ [النازعات، ٢٥/٧٩] أي بكلمته الأولى: ﴿مَا عَلِمْتُ لَكُمْ مِنْ اِلٰهٍ غَيْرِىۚ﴾ [القصص، ٣٨/٢٨] وبكلمته الآخرة: ﴿اَنَا۠ رَبُّكُمُ الْاَعْلٰىۙ﴾ [النازعات، ٢٤/٧٩] فكان بينهما أربعون سنة. ولحالة تأخير الوحي إلى النبيّ عليه السلام، قال: ﴿وَلَلْاٰخِرَةُ خَيْرٌ لَكَ مِنَ الْاُولٰىؕ﴾ [الضحى، ٤/٩٣].

---

١ ر: الأنثى.
٢ ر + خير.
٣ ر: ثم.
٤ ر + وهي الآخرة.

4. Kabir anlamında kullanılmıştır: "Allah, iman edenleri hem dünya hayatında hem de âhirette (kabirde) sabit bir sözle sağlamlaştırır." [İbrâhîm 14/27] 5. Ölümden sonra diriliş anlamında kullanılmıştır: "Sonra Allah aynı şekilde sonraki yaratmayı da yaratacaktır." [el-Ankebût 29/20] 6. Kıyamet anlamında kullanılmıştır: "Âhirete inanmayanlar…" [el-İsrâ 17/45]. 7. Cehennem anlamında kullanılmıştır: "Âhiretten sakınır." [ez-Zümer 39/9] 8. Cennet anlamında kullanılmıştır: "Âhiret Rabbinin katında takvâ sahiplerinindir." [ez-Zuhruf 43/35], "İşte bu âhiret yurdu…" [el-Kasas 28/83].

"Yakîn ile inanırlar." Yakîn kelimesi burada şüphenin zıddıdır. Bir görüşe göre ise şüphenin ortadan kalkması anlamına gelir. Bir başka görüşe göre kelime Arapların *yekine'l-mâu fi'l-havdi* (su havuzda sabit kaldı) şeklindeki ifadesinden türemiştir. Buna göre yakîn, bir şeyin doğruluğu konusunda kalbin sükûn bulup mutmain olması demektir.

Bir başka görüşe göre yakîn, bilgi sağlayacak yollar ve istidlal yoluyla ilim elde etmektir. Bu yüzden de Allah'ın bir şeyi yakînen bildiği söylenmez, çünkü O her şeyi sonradan kazanılmış ilimle değil, ezelî ilmi ile bilir. Bir diğer görüşe göre yakîn, bir şeyi bildikten sonra onu tasdik etmektir. Bu kökten gelen fiil *eykane bi'ş-şey'i* ve *teyakkane bihi* ve *isteykane bihi* şeklinde kullanılır ki bu *akdeme*, *tekaddeme* ve *istekdeme* şeklindeki kullanıma benzer.

Tefsirine gelince, bir görüşe göre bu ifade şu anlama gelir: "Onlar şüphesiz bir şekilde bilirler, "Sadece bir zanna sahibiz, yakîn sahibi değiliz." [el-Câsiye 45/32] diyenler gibi değildirler." Bir başka görüşe göre "Tasdik ederler" anlamına, bir diğer görüşe göre "Bildikleri ile amel ederler, dünyaya yönelmez, âhiretten gafil kalmazlar, âhirette kınanmalarına ya da ceza görmelerine sebep olacak şeyler yapmazlar." anlamına gelir.

Kur'ân'da zikredilen yakîn kelimesi pek çok anlama gelir. Bu âyette olduğu gibi "tasdik" anlamına, "Onu kesin olarak öldürmediler." [en-Nisâ 4/157] âyetinde olduğu gibi tahkik anlamına, Kur'ân hakkında "Şüphesiz bu kesin haktır." [el-Vâkı'a 56/95] denildiği üzere bazı kimseler onun hakkında şüphe etseler de özünde kesinlik sahibi olduğu anlamına, "Sana yakîn gelinceye kadar Rabbine kulluk et." [el-Hicr 15/99] âyetinde olduğu üzere "ölüm" anlamına, "Yine andolsun onu gözünüzle kesin olarak göreceksiniz." [et-Tekâsur 102/7] âyetinde olduğu üzere "kıyâmet" anlamına, "Bu Kur'ân, insanlar için kalp gözleri, kesin olarak inanan bir toplum için de bir hidâyet ve bir rahmettir." [el-Câsiye 45/20] âyetinde olduğu üzere ilim ve ilimle amel etme anlamına gelir.

وللقبر، قال: ﴿يُثَبِّتُ اللهُ الَّذِينَ اٰمَنُوا بِالْقَوْلِ الثَّابِتِ فِى الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا وَفِى الْاٰخِرَةِۚ﴾ [إبراهيم، ١٤/٢٧]. وللبعث بعد الموت، قال: ﴿ثُمَّ اللهُ يُنْشِئُ النَّشْاَةَ الْاٰخِرَةَۜ﴾ [العنكبوت، ٢٩/٢٠]. وللقيامة، قال: ﴿الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْاٰخِرَةِ﴾ [الإسراء، ١٧/٤٥]. وللنار قال: ﴿يَحْذَرُ الْاٰخِرَةَ﴾ [الزمر، ٣٩/٩]. وللجنة قال: ﴿وَالْاٰخِرَةُ عِنْدَ رَبِّكَ لِلْمُتَّقِينَۚ﴾ [الزخرف، ٤٣/٣٥] وقال: ﴿تِلْكَ الدَّارُ الْاٰخِرَةُ﴾ الآية، [القصص، ٢٨/٨٣].

وقوله: ﴿هُمْ يُوقِنُونَۚ﴾ فاليقين نقيض الشك. وقيل: هو زوال الشك. وقيل: هو من قول العرب: «يَقِنَ الماءُ في الحوض» أي استقرّ، فكان اليقين طمأنينة القلب وسكونه على حقيقة الشيء.

وقيل: هو وقوع العلم من جهة الاستدلال والأسباب التي يستفاد بها العلم؛ ولذلك لا يوصف الله بالإيقان بالشيء؛ لأنه عالم بعلمه الأزليّ لا بعلم مكتسب. وقيل: هو التصديق بالشيء بعد العلم به. والفعل منه: «أيقن بالشيء، وتيقّن به، واستيقن به»[1] كما يقال: «أقدم،[2] وتقدّم، واستقدم».

فأما تفسيره فقد قيل: يوقنون أي يعلمون بغير شكٍّ وليسوا كالذين قالوا: ﴿اِنْ نَظُنُّ اِلَّا ظَنًّا وَمَا نَحْنُ بِمُسْتَيْقِنِينَ﴾ [الجاثية، ٤٥/٣٢]. وقيل: أي يصدّقون. وقيل: أي يعملون بما يعلمون منه؛ فلا يركنون إلى الدنيا ولا يغفلون عن الآخرة ولا يعملون ما يعاتَبون أو يعاقَبون عليه في الآخرة.

واليقين المذكور في القرآن جاء لمعان: للتصديق كما في هذه الآية، وللتحقيق كما في قوله: ﴿وَمَا قَتَلُوهُ يَقِينًاۢ﴾ [النساء، ٤/١٥٧]، ولكونه متيقَّنا به في نفسه وإن شك فيه البعض، كما قال في حق القرآن: ﴿اِنَّ هٰذَا لَهُوَ حَقُّ الْيَقِينِۚ﴾ [الواقعة، ٥٦/٩٥]، وللموت كما قال: ﴿وَاعْبُدْ رَبَّكَ حَتّٰى يَأْتِيَكَ الْيَقِينُ﴾ [الحجر، ١٥/٩٩]، وللقيامة: ﴿ثُمَّ لَتَرَوُنَّهَا عَيْنَ الْيَقِينِۙ﴾ [التكاثر، ١٠٢/٧]، وللعلم والعمل به كما قال: ﴿هٰذَا بَصَٓائِرُ لِلنَّاسِ وَهُدًى وَرَحْمَةٌ لِقَوْمٍ يُوقِنُونَ﴾ [الجاثية، ٤٥/٢٠].

---

١ ر – به.
٢ ط + وقدّم.

Yakînin üç türü vardır: İlme'l-yakîn, ayne'l-yakîn ve hakka'l-yakîn. Bunların yorumunda bazı görüşler vardır. Bir görüşe göre aklı başında olan herkesin ölümü bilmesi ilme'l-yakîndir, kişi melekleri (ölüm meleğini) gördüğü zaman bu bilgi ayne'l-yakîn olur, ölümü tattığı zaman ise hakka'l-yakîn olur. Bir başka görüşe göre ilme'l-yakîn bir şeyi olduğu gibi bildirmektir (ihbâr), ayne'l-yakîn bir şeyi nasıl ise o şekilde bilmektir (mârifet), hakka'l-yakîn ise o şeyin bizzat kendisidir. Bir diğer görüşe göre ilme'l-yakîn haber ve istidlal ile elde edilen bilgi, ayne'l-yakîn ilham ve tarif ile elde edilen bilgi, hakka'l-yakîn ise bu ikisinin toplamıdır. Bir başka görüşe göre ilme'l-yakîn şeriatın zâhiri, ayne'l-yakîn şeriatta ihlâs, hakka'l-yakîn ise şeriatta müşahededir.

Âhirete yakîn ile iman etmenin meyvesi, ona hazırlanmaktır. Bu konuda şöyle denilmiştir: Şu on kişi aldananlardandır: Yaratıcısının Allah olduğunu yakîn ile bildiği hâlde O'na kulluk etmeyen kimse, rızık vericisinin Allah olduğunu yakîn ile bildiği hâlde O'ndan mutmain olmayan kimse, dünyanın geçici olduğunu yakîn ile bildiği hâlde ona itimat eden kimse, varislerin düşmanlar olduğunu yakîn ile bildiği hâlde onlar için mal toplayan kimse, ölümün geleceğini yakîn ile bildiği hâlde ona hazırlanmayan kimse, varacağı yerin kabir olduğunu yakîn ile bildiği hâlde orayı imar etmeyen kimse, deyyânın (hüküm sahibinin) kendisini hesaba çekeceğini yakîn ile bildiği hâlde delilini sağlamlaştırmayan kimse, geçeceği yerin sırat olduğunu yakîn ile bildiği hâlde ağırlıklarını hafifletmeyen kimse, ateşin günahkârların diyarı olduğunu yakîn ile bildiği hâlde ondan kaçınmayan kimse ve cennetin iyilerin diyarı olduğunu yakîn ile bildiği hâlde onun için amel etmeyen kimse.

Şöyle denilmiştir: Yakînin gayesi dörttür: Dünyadan ayrılmadan önce onu terk etmen, âhirete varmadan önce onu talep etmen, ölüm başına gelmeden önce ona hazırlanman, kendisi ile mülâki olmadan (karşılaşmadan) önce Rabbini razı etmen.

Sonra bu âyette müminlerin âhirete yakîn ile iman ettikleri ifade edilerek "Onlar âhirete yakîn ile (kesin olarak) iman ederler." [el-Bakara 2/4] denilmiş, başka bir âyette ise onlar hakkında zandan söz edilip "Onlar rablerine kavuşacaklarını ve O'na döneceklerini zannederler." [el-Bakara 2/46] denilmiştir ki bu Allah Teâlâ'nın müminler hakkında zâhirleri farklı, anlamları aynı lafızlar kullanmak sûretiyle onlara yönelik bir lutfudur.

ثم في اليقين ثلاثة أشياء: [٥٣ا] علم اليقين وعين اليقين وحق اليقين. وفي تفسيرها أقاويل: قيل: علم كل عاقل بالموت[١] علم اليقين، فإذا عاين الملائكة فهو عين اليقين، فإذا ذاق الموت فهو حق اليقين. وقيل: علم اليقين الإخبار عن الشيء على ما هو به، وعين اليقين معرفته على ما هو به، وحق اليقين هو ذلك الشيء بعينه.[٢] وقيل: علم اليقين ما حصل[٣] بالخبر والاستدلال، وعين اليقين ما وقع بالتعريف والإلهام، وحق اليقين مجموعهما. وقيل: علم اليقين ظاهر الشريعة، وعين اليقين الإخلاص فيها، وحق اليقين المشاهدة فيها.

ثم ثمرة اليقين بالآخرة الاستعداد لها؛ فقد قيل: عشرة من المغرورين: من أيقن أن الله خالقه فلا يعبده، ومن أيقن أن الله رازقه فلا يطمئن به، ومن أيقن أن الدنيا زائلة فيعتمد عليها، ومن أيقن أن الورثة أعداؤه فيجمع لهم، ومن أيقن أن الموت آت فلا يستعد له، ومن أيقن أن القبر منزله فلا يعمره، ومن أيقن أن الدَّيَّان يحاسبه فلا يُصحح حجته، ومن أيقن أن الصراط ممره فلا يخفف ثقله، ومن أيقن أن النار دار الفجار فلا يهرب منه، ومن أيقن أن الجنة دار الأبرار فلا يعمل لها.

وقيل: غاية اليقين أربعة: تركك الدنيا قبل ارتحالك عنها، وطلبك الآخرة قبل قدومك إليها، واستعدادك للموت قبل نزوله بك، وإرضاؤك الرب قبل لقائك إيّاه.

ثم ذكر في هذه الآية من المؤمنين الإيقان بالآخرة فقال: ﴿وَبِالْاٰخِرَةِ هُمْ يُوقِنُونَ﴾ [البقرة، ٤/٢]، وذكر منهم الظن في آية وقال: ﴿اَلَّذِينَ يَظُنُّونَ اَنَّهُمْ مُلَاقُوا رَبِّهِمْ وَاَنَّهُمْ اِلَيْهِ رَاجِعُونَ﴾ [البقرة، ٤٦/٢]، وهو لطف من الله بإثبات صفات لهم تختلف ظواهرها وتتفق معانيها.

---

١ ر + فهو.
٢ ح ر- بعينه.
٣ ر: يحصل.

Nitekim Allah Teâlâ müminleri "Cehalet ile kötülük yaparlar…" [en-Nahl 16/119] âyetinde cehalet ile nitelerken "İlim sahipleri" [Âl-i İmrân 3/7] âyetinde ilim ile nitelemiş, "Sizler Allah'a muhtaç olanlarsınız." [Fâtır 35/15] âyetinde fakirlik ile nitelerken "O'dur zengin kılan ve varlık sahibi eden." [en-Necm 53/48] âyetinde zenginlik ile nitelemiş, "İnsan zayıf yaratılmıştır." [en-Nisâ 4/28] âyetinde zayıflık ile nitelerken "Ve onlara karşı gücünüz yettiği ölçüde kuvvet hazırlayın." [el-Enfâl 8/60] âyetinde kuvvet ile nitelemiş, "Müminlere karşı zilletlidirler." [el-Mâide 5/54] âyetinde zillet ile nitelerken "Kâfirlere karşı izzetlidirler." [el-Mâide 5/54] âyetinde izzet ile nitelemiş, "Ey İnsan!" [el-İnşikāk 84/6] âyetinde unutma ile nitelerken "Allah'ı çokça zikreden erkekler ve kadınlar…" [el-Ahzâb 33/35] âyetinde zikir ile nitelemiş, "Göklerdeki ve yerdeki herkes Rahmân'a kul olarak gelecektir." [Meryem 19/93] âyetinde kulluk ile nitelerken "Ve sizleri mülk sahipleri kıldı." [el-Mâide 5/20] âyetinde mülk ile nitelemiş, sizleri [bizleri] öncelikle kendi mülkü üzerinde var ettiğini ifade edip "Allah'tır sizleri yaratan…" [er-Rûm 30/40] buyurmuş, sonra müminlerden satın aldığını haber verip "Allah müminlerden canlarını ve mallarını satın almıştır." [et-Tevbe 9/111] buyurmuş, sonra onlara kendisi için amel etmeleri karşılığında sanki ücret karşılığında çalışanlar gibi muamele edip "Rableri katında onların ücretleri vardır." [el-Bakara 2/274], "Onlara ücretlerini/ecirlerini tastamam vermek için…" [Fâtır 35/30], "Amel edenlerin ücreti/karşılığı ne de güzeldir." [ez-Zümer 39/74] buyurmuş, sonra onları dostlar diye isimlendirip "Dikkat edin, Allah'ın dostları…" [Yûnus 10/62] buyurmuş, kendisini onların "dostu" diye isimlendirip "Allah müminlerin dostudur." [Âl-i İmrân 3/68] buyurmuş, onlara olan sevgisini ve onların kendisine yönelik sevgisini zikredip "Allah onları sever, onlar da Allah'ı severler." [el-Mâide 5/54] buyurmuştur. Bütün bunların izahı şöyledir: Zan işin başındaki durumdur, yakîn ise haber ve istidlalin sahih olmasından sonradır. Cehalet günahın âkıbetine dair cehalettir, ilim şehâdetin hakikatidir. Fakirlik yaratılışın aslından gelir, zenginlik ise hilati elde etmekle olur. Zayıflık bünyeden, kuvvet himmetten gelir. Zillet dostlara yumuşak davranmak şeklinde, izzet ise düşmanlara sert davranmakla kendisini gösterir. Unutmak fıtrattan/yaratılıştan gelir, zikir ise yardım ile olur. Kulluk (ubûdet) aslî hâldir, mülk sahibi olmak ilâhî lutuf iledir. Allah'ın satın alması kişinin canını ve malını celâl diyarı için sarf etmesine yönelik teşviktir, ücret sevabın hazırlığıdır. Dostluk ve muhabbet O'nun bize dost ve sevilene yapılan muamele ile muamele etmesidir. En doğrusunu Allah bilir.

وصفهم بالجهل في قوله: ﴿عَمِلُوا السُّوءَ بِجَهَالَةٍ﴾ [النحل، ١١٩/١٦] وبالعلم في قوله: ﴿وَأُولُوا الْعِلْمِ﴾ [آل عمران، ١٨/٣] وبالفقر في قوله تعالى: ﴿أَنْتُمُ الْفُقَرَاءُ إِلَى اللَّهِ﴾ [فاطر، ١٥/٣٥] وبالغناء في قوله: ﴿وَأَنَّهُ هُوَ أَغْنَى وَأَقْنَى﴾ [النجم، ٤٨/٥٣] وبالضعف في قوله: ﴿وَخُلِقَ الْإِنْسَانُ ضَعِيفًا﴾ [النساء، ٢٨/٤] وبالقوة في قوله: ﴿وَأَعِدُّوا لَهُمْ مَا اسْتَطَعْتُمْ مِنْ قُوَّةٍ﴾ [الأنفال، ٦٠/٨] وبالذلة في قوله: ﴿أَذِلَّةٍ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ﴾ [المائدة، ٥٤/٥] وبالعزة في قوله: ﴿أَعِزَّةٍ عَلَى الْكَافِرِينَ﴾ [المائدة، ٥٤/٥] وبالنسيان في قوله: ﴿يَا أَيُّهَا الْإِنْسَانُ﴾ [الانشقاق، ٦/٨٤] وبالذكر في قوله: ﴿وَالذَّاكِرِينَ اللَّهَ كَثِيرًا وَالذَّاكِرَاتِ﴾ [الأحزاب، ٣٥/٣٣] وبالعبودية في قوله: ﴿إِنْ كُلُّ مَنْ فِي السَّمٰوَاتِ وَالْأَرْضِ إِلَّا آتِي الرَّحْمٰنِ عَبْدًا﴾ [مريم، ٩٣/١٩] وبالملك في قوله: ﴿وَجَعَلَكُمْ مُلُوكًا﴾ [المائدة، ٢٠/٥] وبأنه أوجدكم أولا على ملكه فقال: ﴿اللَّهُ الَّذِي خَلَقَكُمْ﴾ [الروم، ٤٠/٣٠] [٥٣ب] ثم أخبر بأنه اشترى من المؤمنين فقال: ﴿إِنَّ اللَّهَ اشْتَرَى مِنَ الْمُؤْمِنِينَ أَنْفُسَهُمْ وَأَمْوَالَهُمْ﴾ [التوبة، ١١١/٩] ثم جعلهم في العمل له كالأُجَرَاءِ فقال: ﴿فَلَهُمْ أَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ﴾ [البقرة، ٢٧٤/٢]، ﴿لِيُوَفِّيَهُمْ أُجُورَهُمْ﴾ [فاطر، ٣٠/٣٥]، ﴿فَنِعْمَ أَجْرُ الْعَامِلِينَ﴾ [الزمر، ٧٤/٣٩] ثم سمّاهم أولياء فقال: ﴿أَلَا إِنَّ أَوْلِيَاءَ اللَّهِ﴾ [يونس، ٦٢/١٠] وسمّى نفسه وليهم فقال: ﴿وَاللَّهُ وَلِيُّ الْمُؤْمِنِينَ﴾ [آل عمران، ٦٨/٣] فذكر محبته إيّاهم ومحبتهم إيّاه فقال: ﴿يُحِبُّهُمْ وَيُحِبُّونَهُ﴾ [المائدة، ٥٤/٥].

ووجه ذلك كله: أن الظنَ في ابتداء الحال، واليقينَ بعد صحة الخبر والاستدلال، والجهلَ بعاقبة المعصية، والعلمَ بحقيقة الشهادة، والفقرَ بأصل[١] الخلقة، والغناءَ بنيل الخلعة، والضعفَ بالبنية، والقوةَ بالهمة، والذلةَ بملاينة الأولياء، والعزةَ بمخاشنة الأعداء، والنسيانَ بالجبلة، والذكرَ بالمعونة، والعبودةَ بالأصل، والتمليكَ بالفضل، والاشتراءَ للحث على بذل النفس والمال لوجود دار الجلال، والأجرَ لتهنئة[٢] الثواب، والولايةَ والمحبةَ بمعاملته معنا معاملة الأولياء والأحباء، والله أعلم بالصواب.[٣]

١ ر: بأهل.
٢ ر: لتهيئة.
٣ ح - والله أعلم بالصواب؛ ر - بالصواب.

5. İşte onlar Rablerinden bir hidâyet üzeredirler ve kurtuluşa erenler de işte onlardır. [el-Bakara 2/5]

"İşte onlar" Yani onlar önceki âyetlerde zikredilen kimseler. "Ve (…) iman edenler" [el-Bakara 2/3] âyetini ilk âyette geçen "müminler" kelimesinin sıfatı ya da onlara atıf olarak kabul eden kimselere göre bunlar gayba ve daha sonra zikredilecek diğer hususlara iman etmekle nitelendirilmiş olan takvâ sahipleridir. Bu durumda cümle "Onlar yakîn ile iman ederler." [el-Bakara 2/4] âyeti ile tamamlanmıştır ve bu âyetin başındaki "İşte onlar" ifadesi mübtedâdır. "Bir hidâyet üzeredirler" ifadesi ise bu mübtedânın haberidir. Fakat "Ve (…) iman edenler" [el-Bakara 2/3] âyetinin başındaki *vâv* harfinin mübtedâ [yani cümle başlangıcı] olduğunu söyleyenlere göre "İşte onlar" ifadesi bu mübtedânın haberidir ve özellikle "Onlar sana indirilene de, senden önce indirilenlere de iman ederler. Âhirete de yakîn ile (kesin olarak) inanırlar." [el-Bakara 2/4] âyetinde sözü edilen kimselere işaret eder.

"Bir hidâyet üzeredirler." Yani rüşd üzeredirler. Bir görüşe göre, "Beyân ve hüccet üzeredirler.", bir başka görüşe göre ise "Doğruluk, hak ve sıhhat üzeredirler." anlamına gelir. Bu, kulun fiilinin isbâtı/olumlanmasıdır.

"Rablerinden" bu da Allah'ın muvaffak kılmasının ispatı/olumlanmasıdır. İlki Cebriyye'ye, ikincisi de Mu'tezile'ye reddiyedir, ikisinin toplamı Ehl-i sünnet ve'l-cemâat'in delilidir. Bu ifade tıpkı "Yalnız sana kulluk eder, yalnız senden yardım dileriz." [el-Fâtiha 1/4] âyeti gibidir.

"Hidâyet" İslâm'ın ismidir. Allah Teâlâ İslâm'ı pek çok isimle isimlendirmiş ve bunlardan her birini kendisine izâfe etmiştir. Allah'ın hidâyeti, Allah'ın yolu, Allah'ın fıtratı, Allah'ın boyası, Allah'ın dini, Allah'ın nûru, Allah'ın kelimesi bunlardandır. Bunların geçtiği âyetler şöyledir: "De ki: Hidâyet Allah'ın hidâyetidir." [Âl-i İmrân 3/73], "Allah'ın yolu…" [eş-Şûrâ 42/53], "Allah'ın fıtratı…" [er-Rûm 30/30], "Allah'ın boyası..." [el-Bakara 2/138], Allah'ın dinine grup grup girerler." [en-Nasr 110/2], "Allah'ın ipine sımsıkı sarılın." [Âl-i İmrân 3/103], "Allah'ın nûrunu ağızları ile söndürmek istiyorlar." [et-Tevbe 9/32], "Ve Allah'ın kelimesi en üstün olandır." [et-Tevbe 9/40]

٥- أُولٰٓئِكَ عَلٰى هُدًى مِنْ رَبِّهِمْ وَأُولٰٓئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ

وقوله: ﴿أُولٰٓئِكَ﴾ أي المذكورون قبله، وهم المتقون الموصوفون بالإيمان بالغيب وسائر الأوصاف المذكورة بعده على قول من جعل ﴿وَالَّذِينَ يُؤْمِنُونَ﴾ [البقرة، ٤/٢] صفة للأولين أو عطفا عليهم. ويتم الكلام بقوله: ﴿هُمْ يُوقِنُونَ﴾ [البقرة، ٤/٢] ويكون ﴿أُولٰٓئِكَ﴾ مبتدأً وقوله: ﴿عَلٰى هُدًى﴾ خبرَ المبتدأ. فأما من جعل الواو للابتداء فقوله: ﴿أُولٰٓئِكَ﴾ يكون خبرَ ذلك[١] المبتدأ، ويرجع[٢] على الخصوص إلى المذكورين في قوله: ﴿وَالَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِمَآ أُنْزِلَ اِلَيْكَ﴾ الآية، [البقرة، ٤/٢].

وقوله: ﴿عَلٰى هُدًى﴾ أي على رشد. وقيل: أي بيان وحجة. وقيل: أي صواب وحق وصحة، وهذا إثبات فعل العبد.

وقوله: ﴿مِنْ رَبِّهِمْ﴾ هذا إثبات توفيق الله. والأول ردٌّ[٣] على الجبرية والثاني ردٌّ على المعتزلة[٤] وهما جميعا دليل أهل السنة والجماعة،[٥] وهو كقوله: ﴿اِيَّاكَ نَعْبُدُ وَاِيَّاكَ نَسْتَعِينُ﴾ [الفاتحة، ٤/١].

والهدى اسم الإسلام، والله تعالى سمّى الإسلام بأسماء وأضاف[٦] كل واحد من ذلك إلى نفسه: هُدى الله، صراط الله، فطرة الله، صبغة الله، دين الله، نور الله، حبل الله، كلمة الله. وآياتها: ﴿قُلْ اِنَّ الْهُدٰى هُدَى اللّٰهِ﴾ [آل عمران، ٧٣/٣]، ﴿صِرَاطِ اللّٰهِ الَّذِى﴾ [الشورى، ٥٣/٤٢]، ﴿فِطْرَتَ اللّٰهِ الَّتِى﴾ [الروم، ٣٠/٣٠]، ﴿صِبْغَةَ اللّٰهِ﴾ [البقرة، ١٣٨/٢]، ﴿يَدْخُلُونَ فِى دِينِ اللّٰهِ اَفْوَاجًا﴾ [النصر، ٢/١١٠]، ﴿وَاعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللّٰهِ﴾ [آل عمران، ١٠٣/٣]، ﴿يُرِيدُونَ اَنْ يُطْفِؤُا نُورَ اللّٰهِ﴾ [التوبة، ٣٢/٩]، ﴿وَكَلِمَةُ اللّٰهِ هِىَ الْعُلْيَا﴾ [التوبة، ٤٠/٩].

---

١ ح - ذلك.
٢ ح: فيرجع.
٣ ح - رد.
٤ ح: القدرية.
٥ ح - والجماعه.
٦ ح: فأضاف.

Yine Allah İslâm'ı tekil kelimelerle de isimlendirmiştir:

Takvâ kelimesi: "Ve onları takvâ kelimesine bağlı kıldı." [el-Feth 48/26]

Güzel söz: "Güzel sözler O'na yükselir." [Fâtır 35/10]

Güzel kelime: "Allah güzel kelimeyi misal olarak verdi." [İbrâhîm 14/24]

Güzel söz ve güzel kelime misali: "Ve onlar sözün güzel olanına hidâyet edilmişlerdir." [el-Hac 22/24]

Doğru söz: "Ancak Rahmân'ın kendisine izin verdiği ve doğru söz söyleyen kimse hariç." [en-Nebe' 78/38]

Rızâya uygun söz: "Ve sözünden razı olduğu kimse…" [Tâhâ 20/109].

Hak söz: "Allah hakkında Hak olandan başkasını söylemeyin." [en-Nisâ 4/171]

Hak davet: "Hak davet O'na aittir." [er-Ra'd 13/14]

Hakka şahitlik: "Ancak hakka şahit olan hariç…" [ez-Zuhruf 43/86].

Ahit: "Ancak Rahmân'ın katında bir ahdedinmiş olan hariç…" [Meryem 19/87].

İyilik: "Kim bir iyilik getirirse ona ondan daha hayırlısı vardır." [en-Neml 27/89], "Kim de bir kötülük getirirse onlar yüzüstü ateşe atılırlar." [en-Neml 27/90]

İhsan: "İhsanın karşılığı ihsandan başka nedir ki?" [er-Rahmân 55/60]

İman: "Sizi imana hidâyet etmiş olması…" [el-Hucurât 49/17].

İslâm: "Allah katında din İslâm'dır." [Âl-i İmrân 3/19]

Selâm: "Size selâm verene 'Sen Müslüman değilsin.' demeyin." [en-Nisâ 4/94]

Barış (silm): "Hep birlikte barışa girin." [el-Bakara 2/208]

Yol: "Biz onu yola hidâyet ettik." [el-İnsân 76/3]

Reşâd yolu: "Sizi doğru yola [reşâd yoluna] hidâyet ediyorum." [Gâfir 40/38]

Rüşd yolu: "Eğer rüşd yolunu isterlerse…" [el-A'râf 7/146], "Rüşde hidâyet eder." [el-Cin 72/2]

وسمّاه بأسماء مفردة: كلمة التقوى: ﴿وَاَلْزَمَهُمْ كَلِمَةَ التَّقْوٰى﴾ [الفتح، ٢٦/٤٨]

والكلم الطيب: [٥٤أ] ﴿اِلَيْهِ يَصْعَدُ الْكَلِمُ الطَّيِّبُ﴾ [فاطر، ١٠/٣٥]،

وكلمة طيبة:[١] ﴿ضَرَبَ اللّٰهُ مَثَلًا كَلِمَةً طَيِّبَةً﴾ [إبراهيم، ٢٤/١٤]

والقول الطيب ومثل كلمة طيبة:[٢] ﴿وَهُدُوٓا اِلَى الطَّيِّبِ مِنَ الْقَوْلِ﴾ [الحج، ٢٤/٢٢]

وقول الصواب: ﴿اِلَّا مَنْ اَذِنَ لَهُ الرَّحْمٰنُ وَقَالَ صَوَابًا﴾ [النبأ، ٣٨/٧٨]

والقول المرضيّ: ﴿وَرَضِيَ لَهُ قَوْلًا﴾ [طه، ١٠٩/٢٠]

وقول الحق: ﴿وَلَا تَقُولُوا عَلَى اللّٰهِ اِلَّا الْحَقَّ﴾ [النساء، ١٧١/٤]

ودعوة الحق: ﴿لَهُ دَعْوَةُ الْحَقِّ﴾ [الرعد، ١٤/١٣]

وشهادة الحق: ﴿اِلَّا مَنْ شَهِدَ بِالْحَقِّ﴾ [الزخرف، ٨٦/٤٣]

والعهد: ﴿اِلَّا مَنِ اتَّخَذَ عِنْدَ الرَّحْمٰنِ عَهْدًا﴾ [مريم، ٨٧/١٩]

والحسنة: ﴿مَنْ جَآءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ خَيْرٌ مِنْهَا﴾ [النمل، ٨٩/٢٧]، ﴿وَمَنْ جَآءَ بِالسَّيِّئَةِ فَكُبَّتْ وُجُوهُهُمْ﴾ [النمل، ٩٠/٢٧]

والإحسان: ﴿هَلْ جَزَآءُ الْاِحْسَانِ اِلَّا الْاِحْسَانُ﴾ [الرحمن، ٦٠/٥٥]

والإيمان: ﴿اَنْ هَدٰيكُمْ لِلْاِيمَانِ﴾ [الحجرات، ١٧/٤٩]

والإسلام: ﴿اِنَّ الدِّينَ عِنْدَ اللّٰهِ الْاِسْلَامُ﴾ [آل عمران، ١٩/٣]

والسلامَ: ﴿وَلَا تَقُولُوا لِمَنْ اَلْقٰى اِلَيْكُمُ السَّلَامَ﴾ [النساء، ٩٤/٤]

والسِّلْمَ: ﴿ادْخُلُوا فِى السِّلْمِ كَآفَّةً﴾ [البقرة، ٢٠٨/٢]

والسبيل: ﴿اِنَّا هَدَيْنَاهُ السَّبِيلَ﴾ [الإنسان، ٣/٧٦]

وسبيل الرشاد: ﴿اَهْدِكُمْ سَبِيلَ الرَّشَادِ﴾ [غافر، ٣٨/٤٠]

وسبيل الرشد: ﴿وَاِنْ يَرَوْا سَبِيلَ الرُّشْدِ﴾ [الأعراف، ١٤٦/٧]، ﴿يَهْدِى اِلَى الرُّشْدِ﴾ [الجن، ٢/٧٢]

---

١ م – وكلمة طيبة.
٢ ح – ومثل كلمة طيبة.

Nimet: "Allah'tan bir lutuf ve nimet…"[el-Hucurât 49/8].

Fazl: "De ki: Allah'ın fazlı sayesinde..." [Yûnus 10/58].

Adâlet: "Allah size adâleti emreder." [en-Nahl 16/90] Abdullah b. Abbas şöyle demiştir: Yani [Allah size] tevhidi emreder.

Hak: "De ki: Hak Rabbinizdendir." [el-Kehf 18/29]

Doğruluk: "Doğru olanı getiren…" [ez-Zümer 39/33]. Abdullah b. Abbas şöyle demiştir: Bu, doğruyu söyleyen mümin kimse anlamındadır. Âyette geçen "sıdk/doğruluk" çoğul anlamında tekil bir kelimedir. Nitekim Allah Teâlâ "İşte onlar takvâ sahiplerinin ta kendileridir." [el-Bakara 2/177] buyurmuştur.

İyilik (Birr): "Ancak iyilik Allah'a iman eden (...) kimsenin amelidir." [el-Bakara 2/177]

Delil (Beyyine): "De ki: Ben Rabbimden bir delil üzereyim." [el-En'âm 6/57]

Din: "Dini Allah'a halis kılarak…" [Yûnus 10/22]. Hak din: "Hidâyet ve hak din ile..." [et-Tevbe 9/33]. Dosdoğru din [Kıyem] : "Dosdoğru din olarak..." [el-En'âm 6/161]. Doğrultan din [Kayyime]: "İşte bu doğrultan dindir." [el-Beyyine 98/5]

Yol (tarikat): "Ve eğer onlar yolu dosdoğru tuttursalardı." [el-Cin 72/16].

Şeriat: "Dinden size şeriat kıldı." [eş-Şûrâ 42/13]

İşte bunlar kırk [civarında] isim olup içlerinden bazıları "mümin"e de verilmiştir. Allah Teâlâ bunu bize bir lutuf olarak bahşetmiş ve "Sizi hidâyet etmesi ile size minnet eder." [el-Hucurât 49/17], "O sizi isimlendirdi." [el-Hac 22/78], "O sizin mevlânızdır." [el-Hac 22/78] buyurmuş, ardından da "O ne güzel mevlâdır, ne güzel yardımcıdır." [el-Hac 22/78] buyurmuştur. Kâfir için de "Zararı faydasından daha yakın olana dua/kulluk eder. Ne kötü dost ve ne kötü yoldaştır." [el-Hac 22/13] buyurmuştur.

Hak Teâlâ'nın "İşte onlar bir hidâyet üzeredirler" ifadesi müminlere övgü, "Rablerinden" ifadesi ise hidâyetin onlara kendi katından geldiğinin beyânıdır ki bu da müminlere yönelik bir ilâhî lutuftur, çünkü onlara hidâyeti kendisi bahşettiği hâlde hidâyetle onları övmüştür. Bu tıpkı Hz. Yûsuf hakkında "İşte biz ondan kötülüğü ve fuhşu uzak tutmak için böyle yaptık." [Yûsuf 12/24] buyurması gibidir ki burada Hz. Yûsuf'un kötülükten uzak tutulmasının ve masum kılınmasının ilâhî bir bağış olduğu beyân edilmekte, ardından da "O bizim ihlâsa erdirilmiş kullarımızdan idi." [Yûsuf 12/24] buyurulmaktadır.

والنعمة: ﴿فَضْلًا مِنَ اللهِ وَنِعْمَةً﴾ [الحجرات، ٨/٤٩]

والفضل: ﴿قُلْ بِفَضْلِ اللهِ﴾ [يونس، ٥٨/١٠]

والعدل: ﴿إِنَّ اللهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ﴾ [النحل، ٩٠/١٦] قال ابن عباس: أي بالتوحيد،

والحق: ﴿وَقُلِ الْحَقُّ مِنْ رَبِّكُمْ﴾ [الكهف، ٢٩/١٨]

والصدق: ﴿وَالَّذِي جَاءَ بِالصِّدْقِ﴾ [الزمر، ٣٣/٣٩] قال ابن عباس: هو المؤمن الذي يقول الصدق، وهذا فرد بمعنى الجمع، فقد قال: ﴿وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُتَّقُونَ﴾ [البقرة، ١٧٧/٢]

والبرّ: ﴿وَلَكِنَّ الْبِرَّ مَنْ آمَنَ بِاللهِ﴾ [البقرة، ١٧٧/٢]

والبينة: ﴿قُلْ إِنِّي عَلَى بَيِّنَةٍ مِنْ رَبِّي﴾ [الأنعام، ٥٧/٦]

والدين: ﴿مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ﴾ [يونس، ٢٢/١٠] ودين الحق: ﴿بِالْهُدَى وَدِينِ الْحَقِّ﴾ [التوبة، ٣٣/٩] ودينا قِيَمًا: ﴿دِينًا قِيَمًا﴾ [الأنعام، ١٦١/٦] ودين القَيِّمَة: ﴿وَذَلِكَ دِينُ الْقَيِّمَةِ﴾ [البينة، ٥/٩٨]

والطريقة: ﴿وَأَنْ لَوِ اسْتَقَامُوا عَلَى الطَّرِيقَةِ﴾ [الجن، ١٦/٧٢]

والشريعة: ﴿شَرَعَ لَكُمْ مِنَ الدِّينِ﴾ [الشورى، ١٣/٤٢]

وهذه[1] أربعون اسما وللمؤمن منها أسماء، ومَنَّ الله علينا بذلك فقال: ﴿يَمُنُّ عَلَيْكُمْ أَنْ هَدَاكُمْ﴾ [الحجرات، ١٧/٤٩]، ﴿هُوَ سَمَّاكُمُ﴾ [الحج، ٧٨/٢٢]، ﴿هُوَ مَوْلَاكُمْ﴾ [الحج، ٧٨/٢٢] ثم قال: ﴿فَنِعْمَ الْمَوْلَى وَنِعْمَ النَّصِيرُ﴾ [الحج، ٧٨/٢٢] وقال للكافر: ﴿يَدْعُوا لَمَنْ ضَرُّهُ أَقْرَبُ مِنْ نَفْعِهِ لَبِئْسَ الْمَوْلَى وَلَبِئْسَ الْعَشِيرُ﴾ [الحج، ١٣/٢٢].

ثم قوله: ﴿أُولَئِكَ عَلَى هُدًى﴾ مدحٌ لهم وقوله: ﴿مِنْ رَبِّهِمْ﴾ بيان أنه من عنده حصل لهم وهذا فضل منه عليهم حيث مدحهم وهو الذي منحهم، وهو كما قال في حق يوسف عليه السلام: ﴿كَذَلِكَ لِنَصْرِفَ عَنْهُ السُّوءَ وَالْفَحْشَاءَ﴾ [يوسف، ٢٤/١٢] وهو بيان المنة بصرفه وعصمته ثم قال: ﴿إِنَّهُ مِنْ عِبَادِنَا الْمُخْلَصِينَ﴾ [يوسف، ٢٤/١٢]

---

١ ح ر: فهذه.

Bu ona, ihlâs ve seçkinliği nedeniyle yapılmış bir övgüdür [Oysa ona bu ihlâs ve seçkinliği bahşeden Allah'tır]. Aynı şekilde bizim hakkımızda da "Ancak Allah size imanı sevdirdi, onu kalplerinizde süsledi ve size küfrü kötü gösterdi." [el-Hucurât 49/7] buyurmuş, sonra "İşte onlar raşit/doğru yolda olan kimselerdir." [el-Hucurât 49/7] buyurarak bizi övmüştür. Habîb el-Acemî şöyle demiştir: "İlâhî! Bahşeden de Sensin, öven de Sensin."

Sonra âyetin tamamı bunun "Takvâ sahipleri için" [el-Bakara 2/2] olduğunu ifade eder ki bu [takvâ niteliği], her türlü muhalefeti terk etme niteliği ile övmektir. Ardından "Onlar gayba iman ederler." [el-Bakara 2/3] buyurmuştur ki ibadetlerin başı ile övgüdür. Ardından "Ve namazı kılarlar." [el-Bakara 2/3] buyurmuştur ki bu, ibadetleri kendisinde cemeden kuşatıcı ibadet ile övgüdür. Sonra "Ve kendilerine verdiğimiz rızıktan infak ederler." [el-Bakara 2/3] buyurmuştur ki bu, cömertliklerin esası olan şey ile övgüdür. Sonra "Ve onlar sana indirilene de senden önce indirilene de iman ederler." [el-Bakara 2/4] buyurmuştur ki bu, bütün risâletleri tasdik etmekle övgüdür. Sonra "Ve onlar âhirete yakîn ile inanırlar." [el-Bakara 2/4] buyurmuştur ki bu, dirilişe ve bütün muamelelerin karşılığının alınacağına inanmak, bunu ikrar etmek demektir. Sonra "İşte onlar Rablerinden bir hidâyet üzeredirler." [el-Bakara 2/5] buyurmuştur ki bu, her durumda hidâyet vasfına sahip olan kimseler hakkında şehâdettir. Bütün bu sıfatları kendisinde toplayan kimsenin işte bu namaza ehil olması gayet yerindedir.

Sonra bu âyette bütün bu sıfatlarla nitelendirilen kimseler hakkında "hidâyet"i zikretmiştir. Ancak "Deyin ki: 'Biz Allah'a, bize indirilene (Kur'ân'a), İbrâhim, İsmâil, İshak, Ya'kūb ve Ya'kūboğullarına indirilene, Mûsâ ve Îsâ'ya verilen (Tevrat ve İncil) ile bütün diğer peygamberlere Rablerinden verilene iman ettik. Onlardan hiçbirini diğerinden ayırt etmeyiz ve biz ona teslim olmuş kimseleriz.' Eğer onlar böyle sizin iman ettiğiniz gibi iman ederlerse gerçekten doğru yolu bulmuş olurlar." [el-Bakara 2/136-137] âyetlerinde ise onlar için diğer ibadetlerden söz edilmeksizin sadece ikrar ve inanma sıfatlarından ötürü "hidâyet" niteliğini zikretmiştir. Bunun sebebi ise imanın şerefini, değerinin yüceliğini, şanının büyüklüğünü ve iman güçlendiği zaman günahların (muhalefetlerin) kendisini geçersiz kılamayacağını, aksine onun galip geleceğini ve kulu günahlara dalmış olduktan sonra tövbeye sevk edeceğini beyân etmektir. Nasıl bugün imana hidâyet etti ise yarın da cennetlere hidâyet edecektir. Nitekim "İman edip sâlih amel işleyenleri Rableri imanları ile hidâyete erdirir." [Yûnus 10/9] buyurmuştur,

وهو[1] ثناء عليه بإخلاصه وصفوته، وقال في حقنا: ﴿وَلٰكِنَّ اللّٰهَ حَبَّبَ اِلَيْكُمُ الْاِيمَانَ وَزَيَّنَهُ فِى قُلُوبِكُمْ وَكَرَّهَ اِلَيْكُمُ الْكُفْرَ﴾ [الحجرات، ٧/٤٩] ثم أثنى علينا فقال: ﴿اُولٰٓئِكَ هُمُ الرَّاشِدُونَۙ﴾ [الحجرات، ٧/٤٩]. وقال حبيب العجميّ:[2] «إلهي أنت تمنح وأنت تمدح».

ثم مجموع الآية أنه قال: ﴿لِلْمُتَّقِينَۙ﴾ [البقرة، ٢/٢] وهو مدح بترك كل المخالفات، ثم قال: ﴿اَلَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ﴾ [البقرة، ٣/٢] [٥٤ب] وهو ثناء برأس الطاعات، ثم قال: ﴿وَيُقِيمُونَ الصَّلٰوةَ﴾ [البقرة، ٣/٢] وهو مدح بجامعة العبادات، ثم قال: ﴿وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَۙ﴾ [البقرة، ٣/٢] وهو مدح بما هو أساس السخاوات، ثم قال: ﴿وَالَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِمَٓا اُنْزِلَ اِلَيْكَ وَمَٓا اُنْزِلَ مِنْ قَبْلِكَۚ﴾ [البقرة، ٤/٢] وهو التصديق بكل الرسالات، ثم قال: ﴿وَبِالْاٰخِرَةِ هُمْ يُوقِنُونَۜ﴾ [البقرة، ٤/٢] وهو الإقرار والاعتقاد بالبعث والجزاء على كل المعاملات، ثم قال: ﴿اُولٰٓئِكَ عَلٰى هُدًى مِنْ رَبِّهِمْ﴾ [البقرة، ٥/٢] وهو شهادة لهؤلاء الموصوفين بالهداية في كل الحالات، وحُقَّ[3] لمن جمع هذه الصفات أن يؤهَّل لهذه الصلاة.

ثم في هذه الآية ذكر الهدى للموصوفين بكل هذه الصفات وفي قوله: ﴿قُولُٓوا اٰمَنَّا بِاللّٰهِ وَمَٓا اُنْزِلَ اِلَيْنَا﴾ [البقرة، ١٣٦/٢] إلى قوله: ﴿فَاِنْ اٰمَنُوا بِمِثْلِ مَٓا اٰمَنْتُمْ بِهٖ فَقَدِ اهْتَدَوْاۚ﴾ [البقرة، ١٣٧/٢] ذكر لهم الهدى بالإقرار والاعتقاد بدون سائر الطاعات؛ بيانا لشرف الإيمان وجلال قدره وعلوّ أمره وأنه إذا قوي لم يبطله نفس المخالفات؛ بل هو الذي يغلب فيرده إلى التوبة بعد التمادي في البطالات، وكما هدى اليوم إلى الإيمان يهدى غدا إلى الجنان. قال:[4] ﴿اِنَّ الَّذِينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ يَهْدِيهِمْ رَبُّهُمْ بِاِيمَانِهِمْۚ﴾ [يونس، ٩/١٠]؛

---

١ ح ر: فهو.
٢ هو أبو محمد حبيب بن عيسى العجمي (ت. نحو ١٤٠ هـ/ ٧٥٧م) يروى عن الحسن وغيره وكان عابدا زاهدا مجاب الدعوة. أنظر: الوافي بالوفيات للصفدي، ٢٣٠/١١؛ طبقات الأولياء لابن الملقن، ص ١٨٢.
٣ ر + جميع الكرامات.
٤ ر: فقال.

çünkü itaat ehli kimseler itaatlerinin binekleri üzerinde ilerlerken nûrları önlerinden ve sağ taraflarından ilerler ve melekler kendilerini karşılar. Hak Teâlâ şöyle buyurmuştur: "O gün takvâ sahiplerini Rahmân'ın huzuruna elçiler heyeti gibi toplarız." [Meryem 19/85], "Ve onları melekler karşılar." [el-Enbiyâ 21/103]. İsyankârlar ise kıyametin uçsuz bucaksız alanlarında birbirlerinden ayrı, tek başlarına kalırlar, ellerinde itaat nûru yoktur, kendilerini melekler karşılamaz, bu yüzden yolu bulamazlar ve herhangi bir kılavuz onlara yolu göstermez. Allah da onlara der ki: Ey kullarım! "Cennetlikler bugün nimetler içerisinde zevk sürmektedir." [Yâsîn 36/55], onlar aldıkları güzel karşılıktan dolayı size vakit ayıramazlar. Cehennemlikler ise aldıkları cezanın şiddetinden dolayı size merhamet edemezler. Ey miskinler topluluğu! Selâm olsun size, nasılsınız? Benzerleriniz sizden önce gidip size yol göstermemiş olsalar da ben size yol gösteririm. Eğer size hak ettiğiniz şekilde muamele edecek olursam o zaman kerem nerede kalır?

Bu meyanda şöyle bir beyit irat etmişlerdir:

O zaman biz de onlar gibi sıkıntıda oluruz
Eğer onlar terk ettiğinde biz de onları terk edecek olursak

"Ve kurtuluşa erenler de işte onlardır." Burada "işte onlar" ifadesi, âyetin başındaki "işte onlar" ifadesine atıftır ve bir başka mübtedâdır. "Onlar" (hüm) zamiri ise tekittir. Bu zamir fasıl zamiri olarak ve imâd olarak isimlendirilir. "Kurtuluşa erenler" ifadesi "işte onlar" ifadesinin haberidir. Bir görüşe göre "onlar" (hüm) zamiri bir başka mübtedâdır ve "Kurtuluşa erenler" ifadesi onun haberidir, bu iki ifadenin toplamı da "işte onlar" ifadesinin haberidir. Felâh (kurtuluş) kelimesi dilde pek çok anlama gelir. Bunlardan biri bekā mânasıdır. Şair Lebîd şöyle demiştir:

Tamamı bizden önce yerleşim yeri olan beldelere yerleşiriz
Ve Âd ve Himyer'in ardından kurtuluş (bekā) ümit ederiz

Hayır içinde kalmak anlamına da gelir. Şair Adiyy şöyle demiştir:

Sonra felâhın, mülkün ve nimetin ardından
Orada kabirler onları örtüverdi

وذلك أن المطيعين يسعى نورهم بين أيديهم وبأيمانهم وهم على مراكب طاعاتهم والملائكة تتلقاهم، قال تعالى:[1] ﴿يَوْمَ نَحْشُرُ الْمُتَّقِينَ اِلَى الرَّحْمٰنِ وَفْدًا﴾ [مريم، ٨٥/١٩] وقال: ﴿وَتَتَلَقّٰيهُمُ الْمَلٰٓئِكَةُ﴾ [الأنبياء، ١٠٣/٢١] وتبقى العصاة مفردين منقطعين في متاهات القيامة ليس لهم نور الطاعة ولا في حقهم استقبال الملائكة فلا يهتدون السبيل ولا يهديهم دليل فيقول الله لهم: عبادي! ﴿اِنَّ اَصْحَابَ الْجَنَّةِ الْيَوْمَ فِى شُغُلٍ فَاكِهُونَ۟﴾ [يس، ٥٥/٣٦][2] إن أهل الجنة من حسن الثواب لا يتفرغون لكم وأهل النار من شدة العقاب لا يرحمونكم معاشر المساكين[3] سلام عليكم، كيف أنتم إن كان أشكالكم سبقوكم ولم يهدوكم فأنا أهديكم، إن عاملتكم بما تستوجبون فأين الكرم؟

وأنشدوا:[4]

نَحْنُ إِذَا فِي الجَفَاءِ مِثْلُهُم إِذَا هَجَرْنَاهُمْ كَمَا هَجَرُوا

وقوله تعالى: ﴿وَاُولٰٓئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ﴾ وَاُولٰٓئِكَ عطف على قوله: ﴿اُولٰٓئِكَ﴾ وهو ابتداءٌ آخر. وكلمة ﴿هُمُ﴾ تأكيد ويُسمى فصلا ويُسمى عمادا، و﴿الْمُفْلِحُونَ﴾ خبر ﴿اُولٰٓئِكَ﴾. وقيل: ﴿هُمُ﴾ مبتدأٌ آخر و﴿الْمُفْلِحُونَ﴾ خبرُه وهما جميعا خبرُ ﴿اُولٰٓئِكَ﴾. والفلاح في اللغة لمعان: للبقاء، قال لبيد: [٥٥][5]

نَحُلُّ بِلادًا كُلُّهَا حُلَّ قَبْلَنَا ونَرْجُو الفَلاحَ بَعْدَ عَادٍ وحِمْيرِ

وللبقاء في الخير، قال عديّ:[6]

ثُمَّ بَعْدَ الفَلَاحِ والملكِ والنِّعْمَةِ وَارتْهُمُ هُنَاكَ القُبُورُ[7]

١ ح – قال تعالى.
٢ ر + يعني.
٣ ر: المسلمين.
٤ البيت للمؤمل بن أميل بن أسيد المحاربي (ت. نحو ١٩٠ هـ / نحو ٨٠٥ م) شاعر من أهل الكوفة، أدرك العصر الأموي واشتهر في العصر العباسي، وكان فيه من رجال الجيش وكان شاعرا مجيدا ودون طبقة الفحول. أنظر: معجم الشعراء للمرزباني، ص ٣٨٤؛ معجم الأدباء لياقوت الحموي، ٢٧٣٣/٦؛ الأعلام للزركلي، ٣٣٤/٧.
٥ انظر: ديوانه، ص. ٤٧؛ الزاهر للأنباري، ٢٠٦/١.
٦ هو عديّ بن زيد العبادي التميمي النصراني (ت. نحو ٣٥ ق هـ / نحو ٥٩٠ م) شاعر من دهاة الجاهليين كان قرويا، من أهل الحيرة، فصيحا يحسن العربية والفارسية وهو أول من كتب بالعربية في ديوان كسرى، اتخذ في خاصته وجعله ترجمانا بينه وبين العرب. فسكن المدائن. وجمع ما بقي من شعره في ديوان. أنظر: طبقات فحول الشعراء للجمحي، ٦٨١/٢؛ الأعلام للزركلي، ٢٢٠/٤.
٧ انظر: إصلاح المنطق لابن السكيت، ص. ٦٦؛ الزاهر للأنباري، ١٥١/١. وفيها وردت: ثُمَّ بَعْدَ الفَلَاحِ والملكِ والإِمَّة وارثُهُمُ هناكَ القبورُ.

Yaşam anlamına gelir. Şair Abîd b. Ebras şöyle demiştir:

Dilediğince yaşa, çünkü ulaşılabilir (amaca)
Zayıflıkla ve akıl sahibi de aldatılabilir

Zafer ve hayra isabet anlamına da gelir. Şair Lebîd şöyle demiştir:

Akıl sahibi isen aklet… Çünkü akleden felâh bulur

Kurtuluş ve başarı anlamına da gelir. Şair şöyle demiştir:

Sükût edip sessiz duran kurtuluşa ermiştir

Buradaki tefsirine gelince, Abdullah b. Abbas şöyle demiştir: Yani onlar ateşten kurtulanlardır. Katâde şöyle demiştir: Yani onlar cennette bâki kalanlardır. İbn Keysân şöyle demiştir: Yani onlar talep ettiklerini elde eden ve korktuklarından kurtulanlardır. Ebû Ubeyde şöyle demiştir: "Yani onlar hayra isabet edenlerdir.[1] İbn Kuteybe şöyle demiştir: "Yani onlar kalıcı nimetler içinde kalanlardır."[2] Bir görüşe göre bunun anlamı: Düşmanı alt etmekte başarılı olanlardır. Düşman ise nefsin fısıltısı (hevâcis), kalbin düşünceleri (havâtır) ve şeytanın vesveseleridir. Bütün bunların hepsi şu üç anlama dayanır:

Birincisi, "ulaşmak, elde etmek (zafer)" anlamıdır. Bunun izahı şöyledir: O kimseler nefislerine karşı muzaffer olmuş, nefislerini altetmişlerdir. Böylece nefisleri onları hevâlarını takip etmeye sürükleyememiştir. Yine o kimseler dünyaya karşı zafer kazanıp dünyayı altetmişlerdir. Böylece dünya onları süsleri ile aldatamamıştır. Şeytana da galip gelmiş, ona muhalefet etmişlerdir. Böylece şeytan onları vesveseleri ile meftun edememiştir. Kötü dostlara karşı da galip gelmişlerdir, böylece onlar kendilerini yanlışlara sürükleyememiştir.

İkincisi, "kurtuluş" anlamıdır. Bunun izahı şöyledir: Bu kimseler küfürden, sapkınlıktan, bid'atten, cehaletten, nefislerin aldatmasından, şeytanın vesvesesinden, imanın yok olmasından, emniyetin ortadan kalkmasından, kabrin vahşetinden,

1 Ebû Ubeyde, *Mecâzü'l-Kur'ân*, 1: 29.
2 İbn Kuteybe, *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân*, s. 39.

وللعيش، قال عَبِيد بن الأبرص:[1]

أفْلِح بِمَا شِئْتَ فَقَدْ يُبْلَغُ بالضَّعفِ وقد يُخدَعُ الأرِيبُ[2]

وللظفر ولإصابة الخير، قال لبيد:[3]

فاعْقِلِي إنْ كُنْتِ لَمّا تَعْقِلِي وَلَقَدْ أفْلَحَ مَنْ كانَ عَقَلْ

وللفوز والنجاة، قال الشاعر:[4]

قَدْ أَفْلَحَ السَّاكِتُ الصَّمُوت

فأما تفسيره ههنا فقد قال ابن عباس ﷺ: أي الناجون من النار. وقال قتادة: أي الباقون في الجنة. قال ابن كيسان: أي الذين ظفروا بما طلبوا ونجوا مما[5] هربوا. وقال أبو عبيدة: «أي المصيبون الخير».[6] وقال القتبيّ: «أي الباقون في النِّعَم المقيم».[7] وقيل: أي الفائزون بقهر الأعداء وهي هواجس النفوس وخواطر القلوب ووساوس الشيطان. وحاصل كله يرجع إلى ثلاثة أشياء:

أحدها: الظفر، وبسطه أنهم ظفروا على النفس فقهروها فلم تجرَّهم إلى متابعة هواها، وعلى الدنيا فهجروها فلم تغرَّهم بزخارف مرآها، وعلى الشيطان فخالفوه ولم يُفتنَهم بالوساوس، وعلى قرناء السوء فتحاموهم ولم يبتلوا باستغواء النسانس.

والثاني: النجاة، وبسطه[8] أنهم نجوا من الكفر والضلالة والبدعة والجهالة وغرور النفوس[9] ووسوسة الشيطان وزوال الإيمان وفقد الأمان ووحشة القبور

١ هو أبو زياد عبيد بن الأبرص بن عوف بن جشم الأسديّ (ت. نحو ٢٥ ق هـ/نحو ٦٠٠ م) شاعر من دهاة الجاهلية وحكمائها وهو أحد أصحاب المجمهرات المعدودة طبقة ثانية عن المعلقات، عاصر أمرأ القيس، وله معه مناظرات ومناقضات، وعمّر طويلا حتى قتله النعمان بن المنذر وقد وفد عليه في يوم بؤسه. له ديوان شعر. انظر: الأعلام للزركلي، ١٨٨/٤؛ معجم المؤلفين لعمر رضا كحالة، ٢٣٤/٦.

٢ انظر للبيت: ديوانه، ص ٢٢؛ الشعر والشعراء لابن قتيبة، ٣١٤/١؛ جمهرة اللغة لابن دريد، «فحل».

٣ انظر للبيت: ديوانه، ص. ٩١؛ الزاهر للأنباري، ٣٨/١.

٤ البيت ينسب إلى أبي العتاهية وإلى ابنه محمد. انظر: الموشى للوشاء، ص ٧؛ مجمع الأمثال لأبي الفضل الميداني، ١٢٩/٢؛ لباب الآداب لابن منقذ، ص ٢٧٦.

٥ ح + منه.

٦ مجاز القرآن لأبي عبيدة، ٢٩/١.

٧ تفسير غريب القرآن لابن قتيبة، ص. ٣٩.

٨ في الأصل: وبسطه.

٩ ح: النفوس.

dirilişin dehşetinden, sıratın sarsıntısından, sert ve şiddetli zebânilerin musallat olmasından, cennetten mahrum kalmaktan, ayrılık ve kopma feryadından kurtulmuşlardır.

Üçüncüsü, "bekā" anlamıdır. Bunun izahı şöyledir: Bu kimseler ebedî mülk içinde, dâimî nimetlerde bâki kalmışlar, hesapsız nimetlere, perdesiz buluşmaya (likāya) nâil olmuşlardır.

Eğer, "Hak Teâlâ burada 'İşte onlar Rablerinden bir hidâyet ve felâh üzeredirler.' demiş olsaydı bu da doğru olurdu ve daha veciz olurdu, o hâlde neden böyle demedi?" diyecek olurlarsa buna şöyle cevap veririz: Çünkü âyet sonları *yünfikūn*, *yûkinûn* şeklinde bitmektedir, buna uyumlu âyet sonu *el-müflihûn* şeklindedir.

Eğer, "Neden, 'İşte onlar hidâyete erenler ve kurtuluşa erenlerdir.' demedi?" derlerse şöyle deriz: Çünkü böyle demiş olsaydı sadece onların hidâyet üzere olduğunu beyân etmiş, fakat bu hidâyetin Rablerinden geldiğini beyân etmemiş olacaktı.

Eğer, "Neden, 'İşte onlar kurtuluşa erenlerdir.' demedi, oysa bu ifade daha veciz olurdu?" diyecek olurlarsa şöyle deriz: Burada "onlar" (hüm) kelimesinin ziyade edilmesi bir tür tekittir ki bu durumda anlam daha güçlü ifade edilmiş olmaktadır.

Farsçası şöyledir: Dünyada doğru olanlar, kıyamette kurtulanlardır; dünyada doğru yolda, kıyamette doğru iştedirler.

6. Küfre saplananlara gelince, onları uyarsan da uyarmasan da onlar için birdir, inanmazlar. [el-Bakara 2/6]

"Küfre saplananlara gelince" Küfür kelimesinin dildeki aslı örtmek, kaplamak anlamına gelir. Şair Lebîd şöyle der:

Öyle bir gecede ki bulutları yıldızları kaplayıvermiş

Kâfir kelimesi karanlık gece anlamına gelir, çünkü karanlık gece, karanlığı ile eşyayı örter. Şair Lebîd şöyle der:

(Güneş) karanlığa elini uzatmaya başlayınca
Ve ürperti veren yerler karanlığa gömülünce

وأهوال النشور وزلة الصراط وتسلط الزبانية[1] الشداد الغلاظ[2] وحرمان الجنان ونداء القطيعة والهجران.

والثالث: البقاء، وبسطه أنهم بقوا في الملك الأبدي والنعيم السرمدي[3] ونالوا نعيما لا حساب له ولقاءً لا حجاب له.

٥ فإن قالوا: لو قال: «أولئك على هدى من ربهم وفلاح» لاستقام وكان أوجز في الكلام، فلِمَ لم يقل كذلك؟ قلنا: لأن الفواصل «ينفقون» و «يوقنون»، فالذي يساويهما «المفلحون».

فإن قالوا: لم لم يقل: «أولئك هم المهتدون المفلحون»؟ قلنا: لأنه يكون فيه بيان اهتدائهم دون بيان أنه من ربهم.

١٠ فإن قالوا: لم لم يقل «وأولئك الفلحون» وهو أوجز؟ قلنا: في زيادة كلمة «هم» نوع تأكيد وهو أبلغ.

وفارسيتهما: الجامعة بدنيا راستكاران و بقيامت رَستگاران، بدنيا بر راه راست و بقيامت بر كار راست.

٦- اِنَّ الَّذينَ كَفَرُوا سَوَآءٌ عَلَيْهِمْ ءَاَنْذَرْتَهُمْ اَمْ لَمْ تُنْذِرْهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ

١٥ وقوله: ﴿اِنَّ الَّذينَ كَفَرُوا﴾ فأصل الكلمة في اللغة للستر [٢٥٥] والتغطية، قال لبيد:[4]

فِي ليلةٍ كَفَرَ النجومَ غَمامُها

والكافر: الليل المظلم، لستره الأشياء بظلمته، قال لبيد:[5]

حتى إذا أَلْقَتْ يدًا في كافرٍ وأَجَنَّ عوراتِ الثُّغُور ظلامُها

---

١ ح + الغلاظ.
٢ ح - الغلاظ.
٣ ر + ووجدوا ملكا لا زوال له ونعيما لا انتقال له وسرورا لا حزن معه وشبابا لا هرم معه وراحة لا شدة معه.
٤ انظر: ديوانه، ص. ١١١؛ جمهرة اللغة لابن دريد، «رفن».
٥ انظر: ديوانه، ص. ١١٤؛ الزاهر للأنباري، ١/١١٩.

Kâfir kelimesi çiftçi anlamına da gelir, çünkü çiftçi tohumu toprağa ekmek sûretiyle onu gizler. Kâfir kelimesi zırhının üzerine başka elbise giymiş kimse anlamına gelir, çünkü bu kimse bedenini zırhı ile örtmüş, zırhını da elbisesi ile örtmüştür. Kâfir kelimesi deniz ve suyu çok olan nehir anlamına gelir, çünkü bu da suyu ile toprağı örter. Kâfir kelimesi şükreden kimsenin zıddı anlamındadır, çünkü bu kimse nankörlüğü ile nimeti örter. Kâfir kelimesi müşrik anlamına gelir, çünkü müşrik şirki ile imanı örter. Kâfir kelimesi inkârcı anlamına gelir, çünkü inkârcı bâtılı ile hakkı örter. Kefâret günahı örten şeydir. *Remâd*[in] *mekfûr*[un]" (örtülmüş kül), rüzgâr tarafından üzerine toprak örtülmüş kül anlamına gelir. Şair -recez bahriyle- şöyle demiştir:

Örtülmüş kül dışında (beldedeki) her şey silinip gitmiş
Rengi kararmış, rüzgâra ve yağmura maruz kalmış

el-Kefru kelimesi gecenin karası/karanlığı anlamına gelir. Şair şöyle demiştir:

Fecrin aydınlanmasından önce geldi
Ki İbnu Zukâ (Sabah aydınlığı) hâlâ gecenin karanlığında gizliydi

el-Kefrü kelimesi köy anlamına da gelir, çünkü köy insanları örter. Hz. Peygamber aleyhisselâm şöyle buyurmuştur: "Küfûr halkı kabir halkıdır."[1] Burada Hz. Peygamber aleyhisselâm *el-küfûr* kelimesi ile "köyler"i kastetmiştir, çünkü bunlar ilim ehlinden uzaktırlar ve tıpkı ölüler gibidirler. *el-Küferî* kelimesi hurma tomurcuğunun kılıfı, örtüsü anlamına gelir. *el-Kâfûr* da aynı şekildedir, güzel kâfur hararet örter. Ayrıca *el-Kâfûr* cennet ehlinin içeceği karışım olup cennette bir pınardan çıkar ve her türlü kederi örter/giderir.

Kur'ân'da kâfir kelimesi dört anlamda kullanılmıştır: 1. Mümin kelimesinin zıddı olarak kullanılmıştır: "Küfredenler ve Allah yolundan alıkoyanlar…" [en-Nahl 16/88]. 2. Bile bile inkâr anlamında kullanılmıştır: "Kim de bile bile inkâr ederse [bilsin ki] Allah âlemlerden müstağnidir." [Âl-i İmrân 3/97] Yani haccın farziyetini bile bile inkâr eden kimse. 3. Şükredenin zıddı anlamında kullanılmıştır: "Bana şükredin, bana karşı kâfir olmayın." [el-Bakara 2/152] 4. Berî olan, uzaklaşan kimse anlamında kullanılmıştır: "Kıyamet günü kiminiz kiminizi tanımazlıktan gelir." [el-Ankebût 29/25] Yani "kiminiz kiminizden uzak durur/teberrî eder."

1 bkz. Buhârî, *el-Edebü'l-Müfred,* s. 203; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-Evsat,* 5: 121.

والكافر: الزارع، لستره البذر في الأرض بزراعته، والكافر: الذي لبس فوق درعه ثوبا، لستره بدنَه بدرعه ودرعَه بثوبه، والكافر: البحر والنهر الكثير الماء، لستره الأرض بمائه، والكافر: نقيض الشاكر، لستره النعمة بكفرانه،[1] والكافر: المشرك، لستره الإيمان بشركه، والكافر: المنكر، لستره الحق بباطله،[2] والكفارة[3] مُغَطِّيَةُ الذَّنْبِ، ورماد مكفور سفت الريحُ التراب عليه حتى غطَّته، قال: (الراجز)[4]

قَدْ دَرَسَتْ غَيْرَ رَمَادٍ مَكْفُور مُكْتَئِب اللونِ مَرِيح مَمْطُور

والكَفْر: سواد الليل، قال الشاعر:[5]

قد وَرَدَتْ قبلَ انْبِلاجِ الفَجْر وابنُ ذُكاءٍ كامنٌ في الكَفْر

والكَفْر: القرية، لسترها الناس، قال النبيّ ﷺ: «أهل الكفور هم أهل القبور»[6] أي القرى؛ لبعدهم عن أهل العلم كالموتى، والكُفُرِيُّ: كُمُّ الطَّلْعِ؛ لأنه يستره، وكذا الكافور، وكافور الطِيب يستر الحرارة، والكافور: مزاج شراب أهل الجنة وهو من عين في الجنة يستر كل همّ.[7]

والكافر في القرآن على أربعة أوجه: أحدها: نقيض المؤمن، قال تعالى: ﴿اَلَّذِينَ كَفَرُوا وَصَدُّوا عَنْ سَبِيلِ اللهِ﴾ [النحل، ٨٨/١٦]. والثاني: الجاحد، قال تعالى: ﴿وَمَنْ كَفَرَ فَإِنَّ اللهَ غَنِيٌّ عَنِ الْعَالَمِينَ﴾ [آل عمران، ٩٧/٣] أي جحد وجوب الحج. والثالث: نقيض الشاكر، قال: ﴿وَاشْكُرُوا لِي وَلَا تَكْفُرُونِ﴾ [البقرة، ١٥٢/٢]. والرابع: المتبرىء، قال: ﴿يَوْمَ الْقِيَامَةِ يَكْفُرُ بَعْضُكُمْ بِبَعْضٍ﴾ [العنكبوت، ٢٥/٢٩]، أي يتبرأ بعضكم من بعض.

١ ح + والكافر: المنكر، لستره الحق بباطله.
٢ ح – والكافر: المنكر، لستره الحق بباطله.
٣ ط: والكافرة.
٤ انظر: إصلاح المنطق لابن السكيت، ص. ٩٩؛ تاج العروس للزبيدي، (كفر).
٥ الشاعر هو حُميد الأرقط. انظر للبيت: إصلاح المنطق لابن السكيت، ص. ٩٩؛ معجم ديوان الأدب لأبي إبراهيم الفارابي، ١١١/١.
٦ أخرج البخاري في الأدب المفرد: «لا تسكن الكُفُورَ، فإن ساكن الكفور كساكن القبور» وأخرج الطبراني في الأوسط: «لا تنزلوا الْكُفُورُ، فإنها بمنزلة القبور». انظر: الأدب المفرد للبخاري، ص ٢٠٣؛ المعجم الأوسط للطبراني، ١٢١/٥.
٧ ط – قال: (الزاجر) قَدْ دَرَسَتْ ... وهو من عين في الجنة يستر كل همّ، صح هامش.

Burada âyette zikredilen [kâfirler kelimesinden kastedilen] mâna şudur: İmana karşılık küfrü, tevhide karşılık şirki, hakka karşılık bâtılı satın alan; nimete nankörlükle, Allah'ın haberine yalanlamayla, resullere bile bile inkâr ile ve kıyamete dair hususlara inkâr ile mukabelede bulunan kimseler.

Bununla kimlerin kastedildiği hususunda ihtilâf edilmiştir. Abdullah b. Abbas şöyle demiştir: Bunlar Medine çevresindeki Yahudilerdir. Rebî' b. Enes şöyle demiştir: Bunlar Ahzâb'ın [yani Hendek savaşını idare eden müttefik kabilelerin] yöneticileridir. Taberî şöyle demiştir: "Bunlar bütün Ehl-i kitabın müşrikleridir."[1] Bütün bu görüşlerin ve daha başka görüşlerin beyânı Allah'ın izni ile âyetin tamamının izahından sonra gelecektir.

"Onlar için birdir." Yani uyarman ve uyarının terk edilmesi onlar için eşittir. Âyetteki *sevâ*^{ün} kelimesi mastar olup sıfat (âmil/ism-i fâil) anlamında kullanılmıştır. Tıpkı *racül*^{ün} *'adl*^{ün} (âdil adam) kelimesinde *'adl* mastarının *'âdil* anlamında kullanılması gibi. Çünkü *el-fe'âl* mastar kalıplarındadır, örneğin *ez-zehâb* (gitmek), *es-salâh* (iyi olmak), *el-fesâd* (bozulmak) böyledir. Ayrıca bunun sıfat kalıbı (sıfat-ı müşebbehe kalıbı) olması da mümkündür, örneğin *seyf*^{in} *kehâm*^{ün} (bitkin/kör kılıç), *edîm*^{ün} *sahâh*^{un} (sağlam kemik), *racül*^{in} *şehâh*^{un} (pinti adam) ifadelerinde bu kalıp kullanılmıştır. *Sevâ*^{ün} kelimesi Kur'ân'da pek çok anlamda kullanılmıştır:

1. *Adâlet* anlamında kullanılmıştır: "De ki: Ey Ehl-i kitap! Aramızda âdil olan bir kelimeye gelin." [Âl-i İmrân 3/64]

2. "Orta" anlamında kullanılmıştır: "Baktı ve onu cehennemin ortasında görüverdi." [es-Sâffât 37/55]

3. Yola yönelme anlamında kullanılmıştır: "Umulur ki Rabbim beni doğru yola hidâyet eder." [el-Kasas 28/22]

4. İki hâlin eşit olması anlamında kullanılmıştır: "Dediler ki: İster nasihat et ister nasihat edenlerden olma, bizim için birdir." [eş-Şuarâ 26/136]

5. Şu üç âyette ise "ortaklar" anlamında kullanılmıştır: "Orada yerli de yabancı da ortaktır." [el-Hac 22/25], "İsterler ki kâfir olasınız da hepiniz aynı şeye ortak olasınız." [en-Nisâ 4/89], "Elinizin altında olan [kölelerinizden] hiç size verdiğimiz rızıklarda size ortak olan ve kendileriyle eşit olduğunuz kimseler var mı?" [er-Rûm 30/28].

1 Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, 1: 260.

ثم معنى المذكور في هذه الآية: ﴿اِنَّ الَّذِينَ اشْتَرَوُا الْكُفْرَ بِالْاِيمَانِ﴾ [آل عمران، ١٧٧/٣] والتوحيدَ بالشرك والحقَّ بالباطل والنعمةَ بالكفران وخبرَ الله بالتكذيب ورسالةَ الرسل بالجحود وأمورَ القيامة بالإنكار.

واختلفوا في المرادين بالآية، قال ابن عباس ﷺ: هم اليهود الذين حول المدينة. وقال الربيع بن أنس: هم قادة الأحزاب. وقال الطبريّ: «هم مشركو أهل الكتاب كلهم».[١] ويجيء بيان هذه الأقاويل وأقاويل أخر بعد تمام الآية إن شاء الله.

وقوله: ﴿سَوَآءٌ عَلَيْهِمْ﴾ أي مستو عندهم الإنذار وتركه، فهو مصدر أريد به النعت كقولك: رجل عدل [٥٦ظ] أي عادل؛ لأن الفَعَالَ من أبنية المصادر كالذهاب والصلاح والفساد. ويجوز أن يكون بناء النعت أيضا كقولك: سيف كهام، وأديم صحاح، ورجل شَحَاح. وهذه الكلمة ذكرت في القرآن لمعان:

للعدل في قوله تعالى: ﴿قُلْ يَآ اَهْلَ الْكِتَابِ تَعَالَوْا اِلٰى كَلِمَةٍ سَوَآءٍ﴾ [آل عمران، ٦٤/٣] أي عدل.

وللوسط في قوله: ﴿فَاطَّلَعَ فَرَاٰهُ فِى سَوَآءِ الْجَحِيمِ﴾ [الصافات، ٥٥/٣٧] أي في وسطها.[٢]

ولقصد الطريق في قوله: ﴿عَسٰى رَبِّى اَنْ يَهْدِيَنِى سَوَآءَ السَّبِيلِ﴾ [القصص، ٢٢/٢٨] أي قصد الطريق.

وللمستوى كما في قوله تعالى: ﴿قَالُوا سَوَآءٌ عَلَيْنَآ اَوَعَظْتَ اَمْ لَمْ تَكُنْ مِنَ الْوَاعِظِينَ﴾ [الشعراء، ١٣٦/٢٦].

وللشركاء في ثلاث آيات: ﴿سَوَآءً الْعَاكِفُ فِيهِ وَالْبَادِ﴾ [الحج، ٢٥/٢٢]، ﴿وَدُّوا لَوْ تَكْفُرُونَ كَمَا كَفَرُوا فَتَكُونُونَ سَوَآءً﴾ [النساء، ٨٩/٤]، ﴿هَلْ لَكُمْ مِنْ مَا مَلَكَتْ اَيْمَانُكُمْ مِنْ شُرَكَآءَ فِى مَا رَزَقْنَاكُمْ فَاَنْتُمْ فِيهِ سَوَآءٌ﴾ [الروم، ٢٨/٣٠].

١ تفسير الطبري ٢٦٠/١.
٢ ح : وسطها.

Hak Teâlâ "Onlar için birdir" demiş, fakat "Senin için birdir." dememiştir. Yani uyarman ve uyarmayı terk etmen senin hakkında eşit iki durum değildir, çünkü onlar iman etmeseler de sen uyarmana karşılık sevap alırsın. Fakat onlar hakkında bu iki durum eşittir, çünkü onlar her iki durumda da iman etmezler. Bu durum emir bi'l-ma'rûfa benzer. Çünkü bu durumda da emir bi'l-ma'rûfa muhatap olan kimse onunla amel etmese de, bu görevi yerine getiren kimse sevap alır. Bu kimseler Hz. Hûd'a, "İster nasihat et isterse nasihat edenlerden olma, bizim için birdir." [eş-Şuarâ 26/136] diyen kavmi gibi kimselerdir ki Allah Teâlâ da onlar hakkında "Onları uyarsan da uyarmasan da onlar için birdir, iman etmezler." [el-Bakara 2/6] buyurmuş, ardından da, "Sizin için onları uyarmanız da sessiz kalmanız da birdir." [el-A'râf 7/193] buyurmuştur. Bu kimselere kıyamet gününde "Yaslanın o ateşe, ister sabredin ister etmeyin, sizin için eşittir. Siz sadece işlemiş olduklarınızın karşılığını alıyorsunuz." [et-Tûr 52/16] denilir. Allah Teâlâ bu kimselerin "İster feryat edelim ister sabredelim bizim için eşittir. Bizim için bir kurtuluş yoktur." [İbrâhîm 14/21] diyeceklerini haber vermektedir. Onlara uyarı, davet ve nasihatin yapılması ve terk edilmesi eşit olduğu için onların ateşe sabretmeleri ve etmemeleri, orada feryat etmeleri ve etmemeleri de bir tutulmuştur. Sen ki eğer gençlikte ve yaşlılıkta günahın eşitse, hastalıkta ve sağlıkta günah konusundaki ısrarın değişmiyorsa, nimette ve darlıkta yüz çevirmen aynı ise, yakına da uzağa da kasvetin aynı ölçüde ise, gizlide de açıkta da ayağının kayması bir ise; bu durumda ölüm gelip çattığında tövbekâr olman ile günahta ısrarcı kalmanın eşit olmasından, canın bedeninden çekilip alınırken pişmanlıkla sessizliğin eşit kalmasından, sâlih kulların kabrini ziyaret etmeleri ile bundan imtina etmelerinin eşit olmasından, şefaatçilerin kıyamette senin işinle ilgilenmeleri ile terk etmelerinin eşit olmasından hiç korkmaz mısın?

"Onları uyarsan da" Âyette kelimenin başında soru harfi gibi eklenmiş olan *elif* harfi sekiz farklı şekilde kullanılır: 1. Haber istemek için kullanılır: "Bunu sen mi yaptın?" [el-Enbiyâ 21/62] 2. Yadırgama için kullanılır: "Allah hakkında bilmediğiniz şeyler mi söylüyorsunuz?" [Yûnus 10/68] 3. İspat [olumlama] için kullanılır: "Ben sizin Rabbiniz değil miyim?" [el-A'râf 7/172] 4. Nefy [olumsuzlama] için kullanılır: "Siz mi yaratılma bakımından daha zorsunuz yoksa gök mü? Onu Allah bina etmiştir." [en-Nâziât 79/27]

ثم قوله: ﴿سَوَآءٌ عَلَيْهِمْ﴾ لم يقل: سواء عليك أي إنذارك وترك إنذارك ليسا سواءً في حقك؛ فإنك تُثاب على الإنذار وإن لم يؤمنوا، فأما في حقهم فهما سواء؛ لأنهم لا يؤمنون في الحالين. وهو نظير الأمر بالمعروف؛[1] فإنه يثاب به الآمر وإن لم يعمل به المأمور. وكان هؤلاء القوم كقوم هود الذين قالوا هودا:[2] ﴿سَوَآءٌ عَلَيْنَآ اَوَعَظْتَ اَمْ لَمْ تَكُنْ مِنَ الْوَاعِظِينَ﴾ [الشعراء، ١٣٦/٢٦] وقال الله تعالى في حق هؤلاء: ﴿سَوَآءٌ عَلَيْهِمْ ءَاَنْذَرْتَهُمْ اَمْ لَمْ تُنْذِرْهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ﴾ وقال أيضا: ﴿سَوَآءٌ عَلَيْكُمْ اَدَعَوْتُمُوهُمْ اَمْ اَنْتُمْ صَامِتُونَ﴾ [الأعراف، ١٩٣/٧] يقال لهم في القيامة: ﴿اِصْلَوْهَا فَاصْبِرُوٓا اَوْ لَا تَصْبِرُوا۟ سَوَآءٌ عَلَيْكُمْ اِنَّمَا تُجْزَوْنَ مَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ﴾ [الطور، ١٦/٥٢] وأخبر عنهم أنهم يقولون: ﴿سَوَآءٌ عَلَيْنَآ اَجَزِعْنَآ اَمْ صَبَرْنَا مَا لَنَا مِنْ مَحِيصٍ﴾ [إبراهيم، ٢١/١٤] فلما كان الوعظ وتركه لهم سواء وكذا الإنذار وتركه سواء والدعاء وتركه سواء كان صبرهم في النار وتركه سواء وجزعهم في النار وتركه سواء. وأنت إذا كان عصيانك في الشباب والشيب سواء، وتماديك في الصحة والمرض سواء، وإعراضك في النعمة والمحنة سواء، وقسوتك على القريب والبعيد سواء، وزيغك في السر والعلانية سواء، أما تخشى أن تكون توبتك عند الموت وإصرارك سواء، وعذرك عند النزع وسكوتك سواء، وزيارة الصالحين قبرك وامتناعهم سواء، وقيام الشفعاء بأمرك في القيامة وتركهم سواء.

وقوله تعالى: ﴿ءَاَنْذَرْتَهُمْ﴾ الألف التي تزاد في أول الكلمة على صورة ألف الاستفهام تجيء على ثمانية أوجه: للاستخبار كما في قوله: ﴿ءَاَنْتَ فَعَلْتَ هٰذَا﴾ [الأنبياء، ٦٢/٢١]. وللاستنكار كما في قوله: ﴿اَتَقُولُونَ عَلَى اللهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ﴾ [يونس، ٦٨/١٠]. للإثبات كما في قوله: ﴿اَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ﴾ [الأعراف، ١٧٢/٧]. وللنفي كما في قوله: [٥٦ب] ﴿ءَاَنْتُمْ اَشَدُّ خَلْقًا اَمِ السَّمَآءُ بَنٰيهَا﴾ [النازعات، ٢٧/٧٩].

١ ر + والنهي عن المنكر.
٢ ح ر: لهود.

5. Emir için kullanılır: "Hiç sakınmaz mısınız?" [eş-Şuarâ 26/106] 6. Nehiy (yasaklama) için kullanılır: "İnsanlara iyiliği mi emrediyorsunuz?" [el-Bakara 2/44] 7. Tahkik [kesinlik] için kullanılır: "Orada fesat çıkaracak birini mi yaratacaksın?" [el-Bakara 2/30] Kimilerine göre bu âyetteki kullanım tahkik anlamındadır. 8. Tesviye [iki durumun eşit olduğunu bildirmek] için kullanılır: "Onları uyarsan da uyarmasan da onlar için birdir, iman etmezler." [el-Bakara 2/6], "Onları ister çağırın ister sessiz kalın, sizin için eşittir." [el-A'râf 7/193] Aynı zamanda bu harf, *e Zeydün fi'd-dâri em 'Amrun* (Evdeki Zeyd midir yoksa Amr mı?) şeklindeki kullanımda olduğu üzere, tesviye ifade etmek üzere soru kalıbı olarak kullanılır. Bu ifadeyi ancak Zeyd ve Amr'dan hangisinin evde olduğuna dair bilgin eşit olduğu zaman kullanırsın. Bu nedenle aynı ifadeyi tahkik formunda söylerken *'alimtü e Zeydün fi'd-dâri em 'Amrun* (Evdekinin Zeyd mi yoksa Amr mı olduğunu bildim.) dersin.

Nazmü'l-Kur'ân'ın yazarı [Ebû Alî Hasan b. Yahyâ b. Nasr el-Cürcânî] şöyle demiştir: Bu ifade tahkik anlamına geldiği, fakat soru formu tahkik anlamını ifade etmediği hâlde âyette bu harfin kullanılmasının sebebi, "Hangisini yaparsan yap onlar için eşittir; uyarmak da uyarıyı terk etmek de eşittir." anlamının kastedilmiş olmasıdır. "Hangi" (*eyyü*) kelimesi aslında soru anlamındadır, *elif* harfi de bu anlamdadır. Bu yüzden de soru anlamına gelen *elif* harfinin bu âyette kullanılması uygun olmuştur.

"Uyarı" korkutma anlamındadır. Bir görüşe göre tebliğ etme, bir başka görüşe göre ise azabı bildirmedir.

Âyetin okunuşuna gelince, Ebû Ca'fer, Şeybe, Nâfi', A'meş tek bir hemze ile ve uzatarak okurlar. Ebû Amr da böyle okur. Ebû Amr'ın iki hemzenin birleştiği durumlarda kendisine mahsus bir yolu vardır. Eğer iki hemzenin ikisi de merfû, mecrur ya da mansub olma hususunda ortak ise ilkini yumuşatarak, ikincisini tahkik ile okur. Örneğin şu âyetler böyledir: *Hattâ izâ câe ehadeküm el-mevtü* "Ta ki sizden birine ölüm gelince…" [el-En'âm 6/61], *Evliyâu* "Velîler…" [el-Câsiye 45/19], *Ale'l-bigāi in eradne tehassünen* "Eğer iffetli kalmak isterlerse onları fuhşa zorlamayın." [en-Nûr 24/33] Ancak *Kemâ âmene's-süfehâu elâ* "Beyinsizlerin inandığı gibi mi? Bilesiniz ki…" [el-Bakara 2/13], *Ve bedâ beynenâ ve beyneküm el-bağdâu ebeden* "Sizinle bizim aramızda ebedî bir nefret ve düşmanlık baş gösterdi." [el-Mümtehine 60/4];

وللأمر كما في قوله: ﴿اَلَا تَتَّقُونَۚ﴾ [الشعراء، ١٠٦/٢٦]. وللنهي كما في قوله: ﴿اَتَأْمُرُونَ النَّاسَ بِالْبِرِّ﴾ [البقرة، ٤٤/٢]. وللتحقيق كما في قوله: ﴿اَتَجْعَلُ فِيهَا مَنْ يُفْسِدُ فِيهَا﴾ [البقرة، ٣٠/٢] وهو تحقيق عند بعضهم. وللتسوية إذا كانت الألف في أحد الشيئين و«أم» في الشيء الآخر كقوله: ﴿سَوَآءٌ عَلَيْهِمْ ءَاَنْذَرْتَهُمْ اَمْ لَمْ تُنْذِرْهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ﴾ [البقرة، ٦/٢]، ﴿سَوَآءٌ عَلَيْكُمْ اَدَعَوْتُمُوهُمْ اَمْ اَنْتُمْ صَامِتُونَ﴾ [الأعراف، ١٩٣/٧]. وفي الاستفهام يدخل للتسوية[١] أيضا في قولك: أزيد في الدار أم عمرو؟ إنما تقول ذلك حين استوى علمك فيهما أن أحدهما فيها؛ ولذلك تقول في التحقيق: علمت أزيد في الدار أم عمرو.

وقال صاحب **النظم**:[٢] وإنما ورد هذا بألف الاستفهام والاستفهام غير محقق وهذا محقق؛ لأنه يستقيم[٣] ههنا أن يقال: سواء عليهم أيهما فعلت: الإنذار وترك الإنذار، وكلمة أي في الأصل للاستفهام وهذا في معناه، فصلح فيه ألف الاستفهام.

ثم الإنذار هو التخويف، وقيل: الإبلاغ، وقيل: الإعلام بالعذاب.

وأما قراءته فقد قرأ أبو جعفر[٤] وشيبة[٥] ونافع والأعمش ممدودة مهموزة بهمزة واحدة وكذلك أبو عمرو، ولأبي عمرو طريق في اجتماع الهمزتين، فإن كانتا متفقتين منصوبتين أو مرفوعتين أو مخفوضتين؛ ﴿حَتّٰى اِذَا جَآءَ اَحَدَكُمُ الْمَوْتُ﴾ [الأنعام، ٦١/٦]، ﴿اَوْلِيَآءُ﴾ [الجاثية، ١٩/٤٥]، ﴿اُولٰٓئِكَ﴾ [الزمر، ٣٣/٣٩]، ﴿عَلَى الْبِغَآءِ اِنْ اَرَدْنَ تَحَصُّنًا﴾ [النور، ٣٣/٢٤] لَيَّنَ الأولى وحَقَّقَ الثانية، وإن كانتا مختلفتين؛ ﴿كَمَآ اٰمَنَ السُّفَهَآءُ اَلَآ﴾ [البقرة، ١٣/٢]، ﴿وَبَدَا بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمُ الْعَدَاوَةُ وَالْبَغْضَآءُ اَبَدًا﴾ [الممتحنة، ٤/٦٠]،

١ ر: التسوية.
٢ هو أبو علي الحسن بن يحيى بن نصر الجرجاني (ت. ؟) صاحب نظم القرآن.
٣ ح ر: لا يستقيم.
٤ هو أبو جعفر يزيد بن القعقاع (ت. ١٣٢ هـ/٧٥٠ م) تابعي مشهور، أحد القراء العشرة من التابعين، وكان إمام أهل المدينة في القراءة وعُرف بالقارئ، توفي في المدينة. انظر: غاية النهاية لابن الجزري، ٣٣٣/٢؛ الأعلام للزركلي، ١٨٦/٨.
٥ هو شيبة بن نصاح بن سرجس (ت. ١٣٠ هـ / ٧٤٧ م) مولى أم سلمة رضي الله عنها مسحت على رأسه ودعت له بالخير، قاضي المدينة وإمام أهلها في القراءات، وكان من ثقات رجال الحديث. انظر: غاية النهاية لابن الجزري، ٢٩٨/١؛ الأعلام للزركلي، ١٨١/٣.

E emintüm men fi's-semâi en yahsife bikümü'l-arza "Semada olanın sizi yere geçirmeyeceğinden emin mi oldunuz?" [el-Mülk 67/16] âyetlerinde olduğu gibi iki hemze merfû, mecrur ya da mansub olma hususunda farklı iseler o zaman ilkini tahkik ile ikincisini yumuşak [lîn ile] okur. Âsım, Hamza ve Kisâî ise her iki hemzeyi de asıl hâli üzere ispat ile okurlar.

"Onları uyarsan da" ifadesi Hz. Peygamber aleyhisselâma yönelik hitaptır, çünkü uyarıyı yapan odur. Kur'ân'da zikredilen "uyarı" altı çeşittir: 1. Allah'tan uyarı: "Sizi alev saçan ateşe karşı uyardım." [el-Leyl 92/14] 2. Allah'ın kitabından uyarı: "Arapça bir Kur'ân olarak âyetleri genişçe açıklanmış bir kitaptır. Müjdeleyici ve uyarıcı olarak gönderilmiştir." [Fussilet 41/4-5] 3. Allah'ın peygamberlerinden uyarı: "Onların içlerinde de uyarıcılar göndermiştik." [es-Sâffât 37/72] 4. Hz. Muhammed Mustafa aleyhisselâmdan uyarı: "Biz seni müjdeci, uyarıcı ve şâhit olarak gönderdik." [el-Feth 48/8] 5. Âlimlerden uyarı: "Ve toplumlarını uyarmaları için…" [et-Tevbe 9/122]. 6. Yaşlılıktan uyarı: "Sizi, düşünüp öğüt alacak kimsenin düşünüp öğüt alabileceği kadar yaşatmadık mı? Size uyarıcı da gelmişti." [Fâtır 35/37] Nitekim yaşlılık ölümün uyarıcısı, habercisi, elçisi, öncüsü, gelişinin bildiricisidir.

Bu âyetlerle kimlerin kastedildiği konusunda âlimler ihtilâf etmişlerdir. Kelbî şöyle demiştir: Bunlar Yahudilerden oluşan bir gruptur: Kâ'b b. Eşref, Huyey b. Ehtab, Cüdey b. Ehtab, Ebû Yâsir b. Ehtab (bu zât Huyey'in kardeşi değildir), Sa'ye b. Amr, Mâlik b. Dayf ve Ebû Lübabe -Allah hepsine lânet etsin-. Onların kıssaları ve hurûf-ı mukattaaya dair yorumları, "*Elif lâm mîm"* [el-Bakara 2/1] âyetinin tefsirinde tafsilatlı olarak anlatılmıştı.

Abdullah b. Abbas da bunun bir benzerini şöyle ifade etmiştir: Bu âyet Yahudiler hakkında indirildi. Onların aralarında Kâ'b b. Eşref, Huyey b. Ehtab ve Mâlik b. Dayf -Allah hepsine lânet etsin- gibi isimler vardı. Mâlik Yahudilerin lideri idi. Bir gün Hz. Peygamber aleyhisselâm ile tartışmıştı ve Hz. Peygamber aleyhisselâm ona; "Tevrat'ta Allah'ın şişman din âlimini sevmediğin[e dair ifadeyi] gördün mü?" diye sormuştu. O da "Evet" demişti. Hz. Peygamber aleyhisselâm ise, "İşte sen onlardansın." buyurmuştu. Mâlik buna çok kızdı ve "Allah herhangi bir beşere bir şey indirmiş değildir." dedi.

﴿ءَاَمِنْتُمْ مَنْ فِى السَّمَآءِ اَنْ يَخْسِفَ بِكُمُ الْاَرْضَ﴾ [الملك، ١٦/٦٧] حقّق الأولى وليّن الثانية، وأما عاصم وحمزة والكسائيّ فإنهم يثبتون الهمزتين جميعا على الأصل.

ثم قوله تعالى: ﴿ءَاَنْذَرْتَهُمْ﴾ خطاب للنبيّ عليه السلام؛ فكان[١] الإنذار منه. والإنذار المذكور في القرآن من ستة: من الله تعالى: ﴿فَاَنْذَرْتُكُمْ نَارًا تَلَظّٰىۚ﴾ [الليل، ١٤/٩٢] ومن كتابه: ﴿قُرْاٰنًا عَرَبِيًّا﴾ [فصلت، ٤/٤١] إلى قوله: ﴿بَشِيرًا وَنَذِيرًاۚ﴾ [فصلت، ٥/٤١] ومن أنبيائه: ﴿وَلَقَدْ اَرْسَلْنَا فِيهِمْ مُنْذِرِينَ﴾ [الصافات، ٧٢/٣٧] ومن المصطفى عليه السلام: ﴿اِنَّآ اَرْسَلْنَاكَ شَاهِدًا وَمُبَشِّرًا وَنَذِيرًاۙ﴾ [الفتح، ٨/٤٨] ومن العلماء: ﴿وَلِيُنْذِرُوا قَوْمَهُمْ﴾ [التوبة، ١٢٢/٩] ومن الشيب: ﴿اَوَلَمْ نُعَمِّرْكُمْ مَا يَتَذَكَّرُ فِيهِ مَنْ تَذَكَّرَ وَجَآءَكُمُ النَّذِيرُ﴾ [فاطر، ٣٧/٣٥] فالشيب نذير الموت وبريد الموت ورسول الموت ورائد الموت والمخبر بمجيء الموت.

واختلفوا في الذين أريدوا بهذه الآيات، قال الكلبيّ: هم رهط من اليهود: كعب بن الأشرف [٥٧أ] وحييّ بن أخطب[٢] وجدىّ بن أخطب وأبو ياسر بن أخطب -وليس بأخى حييّ- وسعية بن عمرو ومالك بن الضيف وأبو لبابة -لعنهم الله-، وقد مرت قصتهم عند تفسيرنا ﴿الٓمٓ ۚ﴾ [البقرة، ١/٢] بتطويلها وتفسيرهم المقطعات بتفصيلها.

وبنحوه قال ابن عباس: إن الآية نزلت في شأن اليهود منهم كعب بن الأشرف وحييّ بن أخطب ومالك بن الضيف -لعنهم الله-. وكان مالك رأس اليهود، وقد جادل النبيّ عليه السلام يوما فقال النبيّ عليه السلام: «هل وجدت في التوراة أن الله يبغض الحبر السمين؟» قال: نعم، فقال النبيّ عليه السلام: «أنت منهم»؛ فغضب مالك فقال: «ما أنزل الله على بشر من شيء»؛

١ ر: وكان.
٢ ر: الأخطب.

Bunun üzerine Allah Teâlâ, "Allah'ın kadrini gereği gibi bilemediler. Çünkü 'Allah hiç kimseye hiçbir şey indirmedi.' dediler. De ki: 'Mûsâ'nın insanlara bir nûr ve hidâyet olarak getirdiği (…) kitabı kim indirdi?'" [el-En'âm 6/91] âyetini indirdi. Yahudiler Mâlik'e "Seni böyle bir inkâra sürükleyen nedir?" diye sordular, o da "O beni kızdırdı." diye cevap verdi. Onlar ise, "Ne yani, sen her kızdığında inkâr mı edeceksin?" dediler ve onu liderlikten azlettiler, yerine Kâ'b b. Eşref'i getirdiler. Nihayet Hz. Peygamber aleyhisselâm ensardan bir grubu gönderdi ve onlar da onu öldürdüler. Yahudiler Hz. Peygamber aleyhisselâmın peygamber olarak gönderilmesinden önce ona iman eder ve onun gelişi ile zafer kazanacaklarını söylerlerdi. "Ama bildikleri şey kendilerine gelince onu inkâr ettiler." [el-Bakara 2/89] İnkâr etmelerinin sebebi liderlik sevdası ve rüşvet almak idi. Allah Teâlâ şöyle buyurdu: "Vay o kimselere ki elleriyle Kitab'ı yazarlar, sonra da onu az bir karşılığa değişmek için, 'Bu, Allah'ın katındandır.' derler. Vay ellerinin yazdıklarından ötürü onların hâline! Vay kazandıklarından dolayı onların hâline!" [el-Bakara 2/79]

Mukātil şöyle demiştir: Bu âyet Utbe [b. Rebî'a], Şeybe [b. Rebî'a] ve Velîd b. Mugīre hakkında indirilmiştir.[1] Rebî' b. Enes şöyle demiştir: Bu âyet Bedir günü öldürülenler hakkında indirilmiştir.

Ebû Revk şöyle demiştir: Bu âyet Ebû Cehil ve beraberindeki bir grup hakkında indirilmiştir. Bunlar Hz. Peygamber aleyhisselâmdan mûcize isterlerdi, hatta Ebû Cehil bir gece yolda yürürken karşısında Hz. Peygamber aleyhisselâmı görünce, "Bana peygamberliğine delâlet eden bir mûcize göster, yoksa seni öldürürüm." dedi. Hz. Peygamber aleyhisselâm, "Ne istiyorsun?" buyurdu, o da "Ayı ikiye böl." dedi. Hz. Peygamber aleyhisselâm parmağı ile aya işaret buyurdu. İbn Mes'ûd der ki: Ay ikiye ayrıldı, onun yarığının arasından Hirâ'yı gördüm. Ama mel'un Ebû Cehil dedi ki: "Ne kadar da sihirbazsın Ey Muhammed!" Bunun üzerine Allah Teâlâ "Kıyamet yaklaştı ve ay yarıldı. Onlar bir mûcize görseler yüz çevirir ve süregelen bir sihirdir derler." [el-Kamer 54/1-2] âyetlerini indirdi. Hz. Peygamber aleyhisselâm onların mûcizeyi görmelerinin ardından iman etmelerini ümit ediyordu, bu yüzden Allah Teâlâ "Onları uyarsan da uyarmasan da onlar için birdir, inanmazlar." buyurdu.

1 Mukātil, *Tefsîr,* 1: 88.

فأنزل الله تعالى هذه الآية: ﴿وَمَا قَدَرُوا اللّٰهَ حَقَّ قَدْرِهٖٓ اِذْ قَالُوا مَآ اَنْزَلَ اللّٰهُ عَلٰى بَشَرٍ مِنْ شَىْءٍ قُلْ مَنْ اَنْزَلَ الْكِتَابَ الَّذِى جَآءَ بِهٖ مُوسٰى﴾ [الأنعام، ٩١/٦]؛ فقالت اليهود لمالك: «ما حملك على هذا الإنكار؟» قال: «إنه أغضبني»، قالوا: «كلما غضبت كفرت» فعزلوه عن الرياسة وأقاموا كعب بن أشرف[١] مقامه إلى أن بعث رسول الله عليه السلام رهطا من الأنصار فقتلوه. وكان اليهود آمنوا بالنبيّ عليه السلام قبل مبعثه وكانوا يستنصرون به ﴿فَلَمَّا جَآءَهُمْ مَا عَرَفُوا كَفَرُوا بِهٖ﴾ [البقرة، ٨٩/٢] وكان سبب كفرهم حب الرياسة وأخذ الرشوة، قال تعالى: ﴿فَوَيْلٌ لِلَّذِينَ يَكْتُبُونَ الْكِتَابَ بِاَيْدِيهِمْ ثُمَّ يَقُولُونَ هٰذَا مِنْ عِنْدِ اللّٰهِ لِيَشْتَرُوا بِهٖ ثَمَنًا قَلِيلًا﴾ [البقرة، ٧٩/٢].

وقال مقاتل رحمه الله: «نزلت الآية في شأن عتبة وشيبة والوليد بن المغيرة».[٢] وقال الربيع: نزلت في الذين قتلوا يوم بدر.

وقال أبو روق: نزلت في شأن أبي جهل وجماعة معه سألوا رسول الله عليه السلام معجزة حتى قال أبو جهل وكان يسرى بالليل فاستقبله رسول الله عليه السلام فقال: «أرنى آية على نبوتك وإلا لأقتلنك»، فقال: «ما تريد؟» قال: «شُقَّ القمر بنصفين»، فأشار النبيّ عليه السلام إلى القمر، قال ابن مسعود: «فانشق[٣] بنصفين فرأيت حِراء بين شقي القمر فقال اللعين: ما أسْحَرَكَ يا محمد! فأنزل الله تعالى: ﴿اِقْتَرَبَتِ السَّاعَةُ وَانْشَقَّ الْقَمَرُ وَاِنْ يَرَوْا اٰيَةً يُعْرِضُوا وَيَقُولُوا سِحْرٌ مُسْتَمِرٌّ﴾ [القمر، ١/٥٤-٢] وكان[٤] النبيّ عليه السلام يطمع في إيمانهم بعد رؤيتهم المعجزة وإيقانهم فقال الله تعالى: ﴿ءَاَنْذَرْتَهُمْ اَمْ لَمْ تُنْذِرْهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ﴾.

١ ح: الأشرف.
٢ تفسير مقاتل بن سليمان ٨٨/١.
٣ ح ر + القمر.
٤ ر: فكان.

Buradaki *em* (yoksa/ya da) harfi Kur'ân'da dört türlü kullanılmıştır.

1. Başına soru anlamındaki *elif* harfinin geldiği fiile atıf olarak kullanılmıştır: "Siz gökte olanın yeri başınıza geçirmeyeceğinden emin mi oldunuz?" [el-Mülk 67/17] âyetinin ardından "Yoksa (…) emin mi oldunuz?" [el-Mülk 67/18] denilmesindeki gibi.

2. Tıpkı *elif* harfi gibi, cümle başında soru edatı olarak kullanılmıştır: "Yoksa onların mülkten nasipleri mi var?" [en-Nisâ 4/53] Burada *em* harfi *elif* harfi anlamında kullanılmıştır.

3. "Aksine" (*bel)* anlamında kullanılmıştır: "Aksine ben daha hayırlıyım." [ez-Zuhruf 43/52]

4. Tıpkı bu âyette "Onları uyarsan da uyarmasan da onlar için birdir." ifadesinde olduğu üzere soru söz konusu olmaksızın "ya da" anlamındaki kullanımdır. Burada "ya da onları uyarmasan" anlamı vardır, soru anlamı yoktur.

Âyetteki *lem* kelimesi olumsuzlama ifadesidir. Olumsuzlama ifadeleri şunlardır: Geçmiş zaman için *lem* ve *lemmâ*: *Lem yelid ve lem yûled* "Doğmamıştır, doğurulmamıştır." [el-İhlâs 112/3], "Allah sizin içinizden cihat edenleri ayırt etmemişken…" [Âl-i İmrân 3/142]. Şimdiki zaman için *leyse*: *Leysû sevâ*^{en} "Onların hepsi birbirine eşit değildir." [Âl-i İmrân 3/113] Gelecek zaman için *len*: *Len yuahhirellâhu nefsen* "Eceli geldiği vakit hiçbir nefsin ecelini Allah tehir etmez." [el-Münâfikūn 63/11] Bütün zamanlar için *mâ*, *lâ* ve *in*: Bunlar içerisinde *mâ* harfi geçmiş zaman için kullanılır: *Ve mâ ce'alnâ li-beşerin min kablike el-huld* "Biz senden önce hiçbir beşere ölümsüzlük vermedik." [el-Enbiyâ 21/34]; şimdiki zaman için kullanılır: *Ve ma el-hayâtü'd-dünyâ illâ metâ'u'l-gurûr* "Dünya hayatı aldatıcı bir eğlenmeden başkası değildir." [Âl-i İmrân 3/185]; gelecek zaman için kullanılır: *Ve mâ hüm bi-hâricîne mine'n-nâr* "Onlar ateşten çıkacak değillerdir." [el-Bakara 2/167] *Lâ* harfi de geçmiş zaman için kullanılır: *Fe-lâ saddake ve lâ sallâ* "Tasdik de etmedi, namaz da kılmadı." [el-Kıyâme 75/31]; şimdiki zaman için kullanılır: *Lâ fâridun ve lâ bikrun* "Yaşlı da değil, körpe de değil." [el-Bakara 2/68]; gelecek için kullanılır: *Lâ yemûtü fihâ ve lâ yehyâ* "Orada ne ölecek ne de yaşayacaktır." [Tâhâ 20/74]

İn harfi de geçmiş zaman için kullanılır: *Ve in kâne mekruhum* "Tuzakları (…) olsaydı dahi" [İbrâhîm 14/46]; şimdiki zaman için kullanılır: *İn'il-kâfirûne illâ fi gurûr* "Kâfirler ancak bir aldanış içindedirler." [el-Mülk 67/20]; gelecek için kullanılır: *Bel in ye'idü'z-zâlimûne ba'zuhum ba'zan illâ gurûran* "Hayır, zalimler birbirlerine aldatmaktan başka bir şey vaad etmezler." [Fâtır 35/40]

وقوله تعالى: ﴿اَمْ﴾ هذه الكلمة في القرآن على أربعة أوجه:

أحدها: عطف على ما دخله ألف الاستفهام[1] [٥٧ظ] ﴿ءَاَمِنْتُمْ مَنْ فِى السَّمَآءِ اَنْ يَخْسِفَ بِكُمُ الْاَرْضَ﴾ [الملك، ١٧/٦٧] ثم قال: ﴿اَمْ اَمِنْتُمْ﴾ [الملك، ١٨/٦٧].

والثاني: ابتداء استفهام كالألف: ﴿اَمْ لَهُمْ نَصِيبٌ مِنَ الْمُلْكِ﴾ [النساء، ٥٣/٤]، أي أَلَهُمْ.

والثالث: بمعنى «بل»: ﴿اَمْ اَنَا۠ خَيْرٌ﴾ [الزخرف، ٥٢/٤٣] أي بل أنا خير.

والرابع: بمعنى «أو» من غير استفهام كما في هذه الآية: ﴿ءَاَنْذَرْتَهُمْ اَمْ لَمْ تُنْذِرْهُمْ﴾ أي أو لم تنذرهم، فلا استفهام في هذه الآية.

وقوله: ﴿لَمْ﴾ كلمة نفي وكلمات النفي:[2] «لم» و«لما» للماضي: ﴿لَمْ يَلِدْ وَلَمْ يُولَدْ﴾ [الإخلاص، ٣/١١٢]، ﴿وَلَمَّا يَعْلَمِ اللّٰهُ الَّذِينَ جَاهَدُوا مِنْكُمْ﴾ [آل عمران، ١٤٢/٣]، و«ليس» للحال: ﴿لَيْسُوا سَوَآءً﴾ [آل عمران، ١١٣/٣]، و«لن» للمستقبل: ﴿وَلَنْ يُؤَخِّرَ اللّٰهُ نَفْسًا اِذَا جَآءَ اَجَلُهَا﴾ [المنافقون، ١١/٦٣] و«ما» و«لا» و«إن» الخفيفة للكلِّ؛ أما «ما» فيصلح للماضي: ﴿وَمَا جَعَلْنَا لِبَشَرٍ مِنْ قَبْلِكَ الْخُلْدَ﴾ [الأنبياء، ٣٤/٢١] وللحال: ﴿وَمَا الْحَيٰوةُ الدُّنْيَآ اِلَّا مَتَاعُ الْغُرُورِ﴾ [آل عمران ، ١٨٥/٣] وللمستقبل: ﴿وَمَا هُمْ بِخَارِجِينَ مِنَ النَّارِ﴾ [البقرة، ١٦٧/٢] وأما «لا» فيصلح للماضي: ﴿فَلَا صَدَّقَ وَلَا صَلّٰى﴾ [القيامة، ٣١/٧٥] وللحال: ﴿لَا فَارِضٌ وَلَا بِكْرٌ﴾ [البقرة، ٦٨/٢] وللمستقبل: ﴿لَا يَمُوتُ فِيهَا وَلَا يَحْيٰى﴾ [طه، ٧٤/٢٠].

وأما «إن» فيصلح للماضي: ﴿وَاِنْ كَانَ مَكْرُهُمْ﴾ [إبراهيم، ٤٦/١٤] وللحال: ﴿اِنِ الْكَافِرُونَ اِلَّا فِى غُرُورٍ﴾ [الملك، ٢٠/٦٧] وللمستقبل: ﴿بَلْ اِنْ يَعِدُ الظَّالِمُونَ بَعْضُهُمْ بَعْضًا اِلَّا غُرُورًا﴾ [فاطر، ٤٠/٣٥].

١ ر + كالألف أم لهم.
٢ ر – النفي.

"Onları uyarmasan" ifadesindeki *tünzirhüm* fiili, başındaki *lem* harfi ile meczumdur. "İman etmezler" ifadesinin ise "İnkâr edenler" ifadesinin cevabı olduğu söylenmiştir. Âyette bir takdim-tehir vardır, buna göre ifade, "İnkâr edenler iman etmezler, onları uyarman ve uyarmaman onlar için eşittir." şeklindedir ve iki mübtedâ, iki de cevap içermektedir.

Bir görüşe göre "İnkâr edenler" ifadesi mübtedâdır, "Onlar için eşittir" ifadesi bir başka mübtedâdır. İkinci mübtedânın cevabı, "Onları uyarsan da" ifadesidir. Yani anlam, "Onlar için kendilerini uyarman ya da uyarmayı terk etmen eşittir." şeklindedir. Bu mübtedâ ve haber, ilk mübtedânın cevabını oluşturur, ilk mübtedâ ile bağlantısı ise "Onları uyarsan da" cümlesindeki *he* zamiridir. Bu tıpkı, *Zeydün vechuhu hasenün* (Zeyd'in yüzü güzeldir) cümlesi gibidir. "İman etmezler" ifadesi tam bir cümledir ve burada "Onları uyarsan da uyarmasan da onlar için birdir." cümlesi vurgulanmakta ve açıklanmaktadır.

Sonra bu Hz. Peygamber aleyhisselâma yönelik bir hafifletme, kalbini (aklını) rahatlatma mesabesindedir, nitekim burada Allah Teâlâ, Hz. Nûh ve diğer peygamberlere [inkârcı muhataplarının] durumlarını işin sonunda bildirmesine karşılık Hz. Peygamber aleyhisselâma bu kimselerin hâllerini başlangıçta haber vermiştir. Hz. Nûh uzun zaman geçip bu uzun zaman içinde çok çetin zorluklar ve hüzünler yaşadıktan sonra Allah Teâlâ kendisine "Kavminden iman etmiş olanlar dışında kimse iman etmeyecek." [Hûd 11/36] buyurarak haber vermiş, Hz. Nûh da bunun ardından onların helâk edilmeleri için dua etmiştir. Diğer peygamberler için de durum böyledir. Bu itibarla âyette Hz. Peygamber aleyhisselâmın bir mûcizesi de bulunmaktadır, çünkü âyet ona bu kimselerin iman etmeyeceklerini haber vermiş ve vakıa tam da âyetin haber verdiği gibi gerçekleşmiştir. Bu gayba dair bir husus olup Allah Teâlâ tarafından bildirilmedikçe hiçbir beşer tarafından bilinemez. Allah da gaybı, risâletini tahsis ettiği kimselerden (peygamberlerden) başkasına bildirmez. Nitekim "Gaybı bilendir ve gaybına, razı olduğu elçilerinden başka hiç kimseyi muttali kılmaz." [el-Cin 72/26-27] buyurmuştur. Yine bu âyette kulun fiilinin ispatı (olumlanması) da söz konusudur, çünkü burada "Onlar iman etmezler." demiştir ki bu ifadede kulun seçme gücünün bulunduğu ispat edilmiş, ikrah ve zorlama nefyedilmiştir. Zira "İman etmeye güç yetiremezler." demiş, aksine "İman etmezler." demiştir.

وقوله: ﴿تُنْذِرْهُمْ﴾ مجزوم بـ«لم». وقوله: ﴿لَا يُؤْمِنُونَ﴾ قيل: هو جواب لقوله: ﴿اِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا﴾. وفي الآية تقديم وتأخير، ونظمه: إن الذين كفروا لا يؤمنون سواء عليهم أنذرتهم أم لم تنذرهم، فهما ابتداءان وجوابان .

وقيل: ﴿اِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا﴾ ابتداء وقوله: ﴿سَوَآءٌ عَلَيْهِمْ﴾ ابتداء آخر، وجواب الابتداء الثاني قوله: ﴿ءَاَنْذَرْتَهُمْ﴾ أي سواء عليهم إنذارك وتركك الإنذار. ثم هذا الابتداء وخبره جواب للابتداء الأول وقد اتصل بالأول بالهاء العائدة التي في قوله: ﴿ءَاَنْذَرْتَهُمْ﴾ وهو كقولك: زيد وجهه حسن.[1] ثم قوله: ﴿لَا يُؤْمِنُونَ﴾ كلام تام فيه تأكيد لقوله: ﴿سَوَآءٌ عَلَيْهِمْ ءَاَنْذَرْتَهُمْ اَمْ لَمْ تُنْذِرْهُمْ﴾ وبيان له.

ثم هذا تخفيف على النبيّ عليه السلام وتفريغ لقلبه حيث أخبره عن حال[2] هؤلاء في الابتداء بما أخبر نوحا عليه السلام وسائر الأنبياء في الانتهاء؛ فإنه قال لنوح بعد طول الزمان ومقاساة الشدائد والأحزان: ﴿اَنَّهُ لَنْ يُؤْمِنَ مِنْ قَوْمِكَ اِلَّا مَنْ قَدْ اٰمَنَ﴾ [هود، ١١/٣٦] فدعا بهلاكهم بعد ذلك وكذا سائر الانبياء، وفي الآية معجزة النبيّ عليه السلام حيث أخبر أنهم لا يؤمنون فكان كما أخبر، وهذا غيب لا يطلع عليه بشر إلا باطلاع الله تعالى، والله لا يُطلِع على الغيب إلا من اختصه بالرسالة، قال: ﴿عَالِمُ الْغَيْبِ فَلَا يُظْهِرُ عَلٰى غَيْبِهٖٓ اَحَدًا اِلَّا مَنِ ارْتَضٰى [٥٨أ] مِنْ رَسُولٍ﴾ [الجن، ٧٢/٢٦-٢٧] وفي الآية إثبات فعل العباد فإنه قال: ﴿لَا يُؤْمِنُونَ﴾ وفيه إثبات الاختيار ونفي الإكراه والإجبار؛ فإنه لم يقل: لا يستطيعون بل قال: ﴿لَا يُؤْمِنُونَ﴾.

---

١ ط - حسن.
٢ ح - حال.

Eğer, "Allah Teâlâ neden burada 'İman etmezler.' demiştir, hâlbuki biz bazı kâfirlerin iman ettiklerini görüyoruz?" diyecek olurlarsa şöyle deriz: Bu bütün kâfirler hakkında söylenmiş değildir, aksine muayyen bir grup hakkında söylenmiştir ki onları daha önce açıklamıştık.

Eğer, "Madem Allah onların iman etmeyeceklerini biliyordu, o zaman neden Hz. Peygamber aleyhisselâma onları İslâm'a davet etmesini emretti?" diyecek olurlarsa şöyle deriz: Uyarı mazeretlerinin kalmaması içindir. Allah Teâlâ "Resullerden sonra insanların Allah'a karşı herhangi bir delilleri kalmasın diye müjdeleyici ve uyarıcılar olarak resulleri gönderdik." [en-Nisâ 4/165] ve "Eğer biz onları o Kur'ân'dan önce bir azap ile helâk etseydik mutlaka, 'Ey Rabbimiz! Keşke bize bir peygamber gönderseydin de alçalıp rezil olmadan önce âyetlerine uysaydık.' derlerdi." [Tâhâ 20/134] buyurmuştur.

Eğer, "Madem Allah onların iman etmeyeceklerini haber verdi, o zaman nasıl iman etmeyeceklerini haber verdikten sonra Nûh kavmini helâk etti ise onları da helâk etseydi ya?" diyecek olurlarsa şöyle deriz: Hz. Muhammed aleyhisselâm, Kur'ân'da ifade edildiği gibi âlemlere rahmettir. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: "Oysa sen onların içinde iken Allah onlara azap edecek değildi. Bağışlanma dilerlerken de Allah onlara azap edecek değildir." [el-Enfâl 8/33]

Kuşeyrî şöyle demiştir:

> Kim niteliklerinin örtüsü altında Hakk'ı müşahede etmekten perdelenmiş ise o kimse için kendisine Hakk'ı gösterenin sözü ile (dünyadan) nasibini alma konusunda yardımcı olanın sözü eşittir. Hatta bu kimse kendisini gaflete çağırana daha meyillidir, ona kulak vermeye daha isteklidir. Nasıl ki kâfir ezeldeki bedbahtlığından dolayı dalâletinden pişmanlık duymuyorsa aynı şekilde nefsinin zincirleri ile bağlanmış olan kimse de Hakk'ın ve gaybın müşahedesinden perdelidir, onun hidâyetini göremez, yoluna giremez.[1]

Yine şöyle demiştir:

> İddialarının karanlıklarında kalan kimse için rüşd ehlinin nasihatleri ile bâtıl ehlinin süslemeleri eşittir. Çünkü Allah Teâlâ onun hâlinden insafın bereketini çekip almıştır, bu yüzden de o doğru yola davet edene kulak vermez. Şairin dediği gibi:
>
> *Nasihatim dinleyene*
> *Nasihat dinleyenin öfkesi ise bana*[2]

1 Kuşeyrî, *Letâifü'l-İşârât,* 1: 21.
2 Kuşeyrî, *Letâifü'l-İşârât,* 1: 22.

فإن قالوا: لم قال: ﴿لَا يُؤْمِنُونَ﴾ ونرى بعض الكفار يؤمنون؟ قلنا: ليس هذا في حق كل الكفار؛ بل في حق قوم بأعيانهم وقد بيناهم.

فإن قالو: لمَّا علم الله أنهم لا يؤمنون فَلِمَ أمر النبيّ عليه السلام بدعائهم؟ قلنا: كان الإنذار للإعذار، قال تعالى: ﴿رُسُلًا مُبَشِّرِينَ وَمُنْذِرِينَ لِئَلَّا يَكُونَ لِلنَّاسِ عَلَى اللهِ حُجَّةٌ بَعْدَ الرُّسُلِ﴾ [النساء، ١٦٥/٤] وقال: ﴿وَلَوْ اَنَّآ اَهْلَكْنَاهُمْ بِعَذَابٍ مِنْ قَبْلِهٖ لَقَالُوا رَبَّنَا لَوْلَآ اَرْسَلْتَ اِلَيْنَا رَسُولًا فَنَتَّبِعَ اٰيَاتِكَ مِنْ قَبْلِ اَنْ نَذِلَّ وَنَخْزٰى﴾ [طه، ١٣٤/٢٠].

فإن قالوا: لما أخبر الله رسوله أنهم لا يؤمنون، فهلا أهلكهم كما أهلك قوم نوح بعد ما أخبر أنهم لا يؤمنون؟ قلنا: لأن النبيّ عليه السلام كان رحمة للعالمين كما ورد به الكتاب، وقد قال الله تعالى: ﴿وَمَا كَانَ اللهُ لِيُعَذِّبَهُمْ وَاَنْتَ فِيهِمْ وَمَا كَانَ اللهُ مُعَذِّبَهُمْ وَهُمْ يَسْتَغْفِرُونَ﴾ [الأنفال، ٣٣/٨].

وقال الإمام القشيريّ رحمه الله:

> من كان في غطاء وصفه محجوبا عن شهود حقه فَسِيَّان عنده قول من دلَّه على الحق وقول من أعانه على استجلاب الحظ؛ بل هو إلى داعي الغفلة أميل، وفي الإصغاء إليه أرغب، وكما أن الكافر لا يرعوي عن ضلالته لما سبق من شقاوته فكذلك المربوط بأغلال نفسه محجوب عن شهود غيبه وحقه، فهو لا يبصر رشده ولا يسلك قصده.[١]

وقال أيضا:[٢]

> إن الذي بقي في ظلمات دعاويه سواء عنده نصح الراشدين وتسويلات المبطلين؛ لأن الله تعالى نزع عن أحواله بركات الإنصاف، فلا يصغي[٣] إلى داعي الرشاد، كما قيل:
>
> وعلى النَّصوح نصيحتي وعليّ غَضبان[٤] النصوح

١ لطائف الإشارات للقشيري، ٢١/١.
٢ لطائف الإشارات للقشيري، ٢٢/١.
٣ ر: لايصغي.
٤ ح ر: عصيان.

7. Allah onların kalplerini ve kulaklarını mühürlemiştir. Gözleri üzerinde de bir perde vardır. Onlar için büyük bir azap vardır. [el-Bakara 2/7]

"Allah onların kalplerini mühürlemiştir." Âyetin önceki âyetler ile irtibatı, bu kimseleri önceki âyetlerde hâlleri ve sıfatları ile zikrettikten sonra burada onların âkıbetlerini zikretmesidir.

Hateme fiili sözlükte üç mânaya gelir: [Birincisi] Mühürlemek anlamıdır ki *hâtim* (mühür) kelimesi buradan türer. [İkincisi] Bir şeyi tamamlamak ve sonuna ulaşmak anlamıdır. "Kur'ân'ı hatmetme" ifadesi buradan türer. Yine Allah Teâlâ'nın Hz. Peygamber aleyhisselâmı nitelemek üzere kullandığı *"Hâtemü'n-nebiyyîn* (Nebîlerin sonuncusu)" [el-Ahzâb 33/40] ifadesi buradan gelir. Zira Hz. Peygamber aleyhisselâm nebîlerin ve resullerin sonuncusudur. Yine "Onun sonu misktir." [el-Mutaffifîn 83/26] âyetindeki kullanım da buradan gelir. Yani kişinin orada bulacağı son şey misk kokusudur. [Üçüncüsü] İşaretlemek anlamıdır. *Hateme 'ale'l-kitâb* (Kitaba işaret koydu), *hateme 'ale'l-bâb* (Kapıya işaret koydu) ve *hateme 'ale'ş-şehâde* (İcâzetnâmeye/tanıklık belgesine damga vurdu) gibi kullanımlar buradan gelir.

Hateme kelimesinin bu âyetteki tefsirine gelince, Abdullah b. Abbas şöyle demiştir: Allah onların kalplerini mühürlemiştir, bu yüzden onlar hayır olanı akledemezler. Mücâhid şöyle demiştir: Bu, günahların kalbin etrafını her yönden sarıp sarmalaması ve böylece onu kuşatmasıdır. İbn Kuteybe şöyle demiştir: Yani onun üzerini kapattı ve kilitledi, böylece o artık herhangi bir hayrı işitemez, akledemez.[1]

Kelimenin dildeki ilk anlamına göre âyetin mânası şöyle olur: Allah onların kalplerine mühür vurmuştur ki bu mühür oradaki küfrün dışarı çıkmasına ve dışarıdaki imanın içeri girmesine engel olur. Dildeki ikinci anlama göre âyetin mânası şöyle olur: Allah bu kalplerin inkâr, nankörlük ve inatlarını tamamlamış, bunu onların son hâli kılmıştır, bu yüzden bu kalpler böyle kalırlar, değişemezler. Üçüncü anlama göre âyetin anlamı şöyle olur: Allah bu kalplerin üzerine, içlerindekilerini açığa çıkaran damgalar vurmuştur ki bunlarla tanınır, bunlarla nitelendirilirler. Bu "hatm"e kelâmcı gruplar tarafından verilen üç anlam ise şöyledir:

1 İbn Kuteybe, *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân*, s. 40.

٧- خَتَمَ اللهُ عَلَى قُلُوبِهِمْ وَعَلَى سَمْعِهِمْ وَعَلَى أَبْصَارِهِمْ غِشَاوَةٌ وَلَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ

وقوله تعالى: ﴿خَتَمَ اللهُ عَلَى قُلُوبِهِمْ﴾ انتظامه بما قبله أنه ذكر هؤلاء بصفاتهم وحالاتهم ثم ألحق به ذكر[١] عقوباتهم.

و﴿خَتَمَ﴾ في اللغة لثلاثة[٢] معان: للطبع، ومنه سمي الخاتم؛ لأنه يطبع.[٣] وللإتمام وبلوغ الآخِر، ومنه خَتْم القرآن، ومنه قوله تعالى في صفة النبيّ عليه السلام: ﴿وَخَاتَمَ النَّبِيِّنَ﴾ [الأحزاب، ٣٣/٤٠] وهو آخر النبيين ومتمُّ[٤] عدة المرسلين، وقوله: ﴿خِتَامُهُ مِسْكٌ﴾ [المطففين، ٨٣/٢٦] أي آخر ما يجد فيه رائحة المسك. وللإعلام، يقال: «ختم على الكتاب» و«على الباب» و«على الشهادة» [٥٨ب] أي أعلم عليها.

فأما تفسيره ههنا[٥] فقد قال ابن عباس ﷺ: طبع الله على قلوبهم فلا يعقلون الخير. وقال مجاهد: وهو أن تَحُفَّ الذنوبُ بالقلب من كل نواحيه حتى تلتقى عليه. وقال القتبى: «أي أقفل عليها وأغلقها فلا تعي خيرا ولا تسمعه».[٦]

والتحقيق على طريق اللغة على الأول: أن الله تعالى طبع عليها فجعلها بحيث لا يخرج منها ما فيها من الكفر ولا يدخلها ما ليس فيها من الإيمان. وعلى الثاني: أن الله أتم جحودها وكفرها وعنودها وجعل ذلك آخر أمرها فلا يزول ولا يحول. وعلى الثالث: أن الله تعالى أعلم عليها ووسمها بما فيها؛ فَبِهِ تُعرف وبه تُوصف. وأما معنى هذا الختم فعلى ثلاثة أوجه لثلاث طوائف من المتكلمين:

---

١ ح - ذكر.
٢ ر: على ثلاثة.
٣ ر + به.
٤ ر: وختم.
٥ ح: هنا.
٦ تفسير غريب القرآن لابن قتيبة، ص ٤٠.

Cebriyye -Allah onları perişan etsin- bunu, Allah tarafından kişinin İslâm'dan ve onu bilmekten men edilmesi ve küfre ve bilgisizliğe mecbur kılınması olarak yorumlamıştır. Buna göre ifade tıpkı "Bugün onların ağızlarını mühürleriz." [Yâsîn 36/65] âyetinde olduğu gibi hakiki mühürlemedir. Bu yorum onların fasit mezheplerinin kulların herhangi bir fiil ve seçime sahip olmayıp mecbur oldukları şeklindeki görüşlerine göre yapılmıştır. Sözlerinin yanlışlığı açıktır.

Mu'tezile -Allah onları perişan etsin- ise bunun tıpkı kitaba ya da kapıya vurulan ve sadece bildirme maksadı taşıyan bir işaret gibi olup kalpler üzerine vurulan ve meleklerin bu kimselerin kâfir olduklarını bilmelerini, böylece onlara hayır duası değil beddua etmelerini sağlayan bir işaret, damga anlamına geldiğini savunmuştur. Onlar bu ifadenin tıpkı *Ketebe fülân*^{un} *şehâdetehu ve hateme 'aleyha* (Falan kimse şehâdetini yazdı ve mühürledi [yani şahitliğini ispat etti]) ifadesinde olduğu gibi yalnızca şahitlik olduğunu söyler ve şöyle derler: Bunun mânası, Allah bu kalplerin kâfir olduğuna şahitlik etti ve bunu meleklerine bildirdi. Bu yorum da onların kulların fiillerinin Allah tarafından yaratılmadığı, O'nun irade, kazâ, meşîet ve takdirine göre olmadığı şeklindeki fasit mezheplerine göre yapılmıştır.

Ehl-i sünnet ve'l-cemâat ise şöyle demiştir: Bu, küfür fiilinin hem [kul tarafından] gerçekleştirildiğinin hem de [Allah tarafından] yaratılmış olduğunun ispatıdır. Hak ehline göre hatmin neticesi Allah tarafından bir cezadır ve bu ceza kulun cebr altına girmesine sebep olmaz, iman etmesine engel teşkil etmez, onu zorla küfre sürüklemez. Aksine onun yanlış tercihi, küfürde aşırılığı ve ısrarına karşılık olarak verilmiş ziyade bir cezadır. Bu ceza nedeniyle kul iman fiilini ve isyanı tek etmeyi kolaylaştıran ilâhî lutuftan mahrum kalır. Nitekim bu kimselerin "Ey iman edenler! Allah'a ve resulüne iman edin." [en-Nisâ 4/136] âyetinde ifade edildiği üzere muhatap olmaya, "Onlara ne oluyor da inanmıyorlar!" [el-İnşikāk 84/20], "Bunlar Allah'a ve âhiret gününe iman etselerdi ne zararları olurdu?" [en-Nisâ 4/39] âyetlerinde ifade edildiği üzere imandan imtina etme nedeniyle kınanmaya, "Kahrolası insan! Nedir onu küfre sürükleyen!" [Abese 80/17] âyetinde ifade edildiği üzere küfürden dolayı kınanmaya devam etmeleri bunun delilidir. Eğer mecbur olsalardı, iman etmekten âciz olsalardı o zaman hitap ortadan kalkardı, kendilerine yönelik kınama ve eleştiriler düşerdi.

فأما الجبرية -خذلهم الله- فقد جعلوا ذلك من الله منعا من الإسلام والمعرفة وإجبارا على الكفر والنكرة كما في قوله: ﴿اَلْيَوْمَ نَخْتِمُ عَلٰٓى اَفْوَاهِهِمْ﴾ [يس، ٦٥/٣٦] أنه منعٌ حقيقيٌ. وهذا منهم جريٌ على مذهبهم الفاسد في أن العباد مجبورون ولا فعل لهم اختيارا، وفساد كلامهم ظاهر.

وأما المعتزلة -خذلهم الله- فقد جعلوا ذلك إعلاما محضا على القلوب بما يظهر للملائكة أنهم كفار فيلعنوهم ولا يدعون لهم بخير كختم الكتاب أو الباب إعلام عليه بعلامة مجردة، وجعلوا ذلك مجرد شهادة من قولك: «كتب فلان شهادته وختم عليها» أي أثبت شهادته، فيقولون: معناه شهد الله عليها بكفرها وأظهر ذلك للملائكة. وهذا أيضا منهم جريٌ على مذهبهم الفاسد في أن أفعال العباد ليست بمخلوقة لله تعالى ولا هي بقضائه وتقديره ومشيئته وإرادته.

وأما أهل السنة والجماعة فقد قالوا: إنه إثبات فعل الكفر وإيجاده. وحاصل الختم عند أهل الحق عقوبةٌ من الله لا تمنع العبد عن الإيمان جبرا ولا تحمله على الكفر كرها؛ بل[1] هي زيادة عقوبة له على سوء اختياره وتماديه في الكفر وإصراره يُحرم بها عن اللطف الذي يسهل[2] به فعل الإيمان وترك العصيان، يدل عليه أنهم بقوا مخاطبين بالإيمان بقوله: ﴿يٰٓاَيُّهَا الَّذِيْنَ اٰمَنُوْٓا اٰمِنُوْا بِاللّٰهِ وَرَسُوْلِهٖ﴾ [النساء، ١٣٦/٤] وملومين على الامتناع عنه بقوله: ﴿فَمَا لَهُمْ لَا يُؤْمِنُوْنَۙ﴾ [الانشقاق، ٢٠/٨٤] وقوله: ﴿وَمَاذَا عَلَيْهِمْ لَوْ اٰمَنُوْا بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ﴾ [النساء، ٣٩/٤] ومُوَبَّخِينَ على الكفر بقوله: ﴿قُتِلَ الْاِنْسَانُ مَآ اَكْفَرَهٗ﴾ [عبس، ١٧/٨٠] أي [٥٩أ] ما حمله على الكفر، ولو صاروا مجبورين وعن الإيمان عاجزين لزال الخطاب وسقط اللوم والعتاب

١ ح - بل.
٢ ط: يستهل.

Nitekim hesap günü ağızlara mühür vurulduğu zaman durum böyle olacaktır. Orada insanlar hakiki olarak konuşmaktan âciz kalacakları için konuşma emrine muhatap olmayacaklardır. Bu konuda doğru görüş (mezheb), hem kulun fiilini hem de Allah'ın [bu fiili] yaratmış olduğunu kabul etmektir.

Bu mânada Allah'ın kitabında üç kelime kullanılmıştır: *Hatm* (mühür), *tab'* (mühür/damga) ve *kinân* (kılıf). Bunların hepsinde hem kulun hem Allah'ın fiili zikredilir. *Hatm* kelimesinin kullanımı "Allah onların kalplerini mühürlemiştir." [el-Bakara 2/7] âyetinde olduğu gibidir. Bu, Allah'ın fiilinin olumlanmasıdır. Öncesinde ise "İnkâr edenler…" [el-Bakara 2/6] denilmiştir. Bu da kulların fiilinin olumlanmasıdır. *Tab'* kelimesi "Küfürleri nedeniyle Allah onların kalplerine mühür vurmuştur." [en-Nisâ 4/155] âyetinde kullanılır ki burada "mühür vurmuştur" ifadesi Allah'ın fiiline, "küfürleri nedeniyle" ifadesi de onların fiillerine işaret eder. *Kinân* kelimesi "Biz onların kalplerinin üzerinde kılıflar koyduk." [el-Kehf 18/57] âyetinde kullanılmıştır ki bunun hemen öncesinde "Kendisine Rabbinin âyetleri hatırlatıldığında yüz çevirenden daha zalim kimdir?" [el-Kehf 18/57] buyurmuştur.

Mühürleme (hatm) Kur'ân'da üç şekilde kullanılmıştır. İlki ceza olarak mühürlemedir ki örneği bu âyettir. İkincisi değer ve ikram anlamındaki mühürlemedir ki örneği "Yoksa onlar 'Yalan uydurup Allah'a iftira etti' mi diyorlar? Eğer Allah dilerse senin kalbini mühürler." [eş-Şûrâ 42/24] âyetidir. Mukātil şöyle demiştir: Yani kalbine sabır mührü vururuz ve sen artık yalanlanmış olmaktan sıkıntı duymazsın. Bu ona ilâhî ikram olarak verilen bir kolaylıktır. Üçüncüsü öğüt olarak mühürlemedir ki örneği "De ki: Ne dersiniz, eğer Allah sizin kulağınızı ve gözlerinizi alır, kalplerinizi de mühürlerse, Allah'tan başka onu size getirecek ilâh kimmiş?" [el-En'âm 6/46] âyetidir. Burada kulakların ve gözlerin alınmasının bu uzuvların alınması anlamına gelmesi muhtemel olduğu gibi uzuvlar bâki kalmakla beraber işlevlerinin alınması anlamına gelmesinin de muhtemel olduğu söylenmiştir. Anlam şöyledir: Ey kulaklarını, gözlerini ve kalplerini Allah'tan başkası ile meşgul edenler! Eğer Allah bu uzuvlarını alacak olsa, kim size onları verecek? Ey bu uzuvlarını Hak ile meşguliyette kullananlar! Eğer Allah bunları haktan çevirecek olsa, onları tekrar hakka kim döndürecek? Dolayısıyla bu âyet hem hak ehli olana hem de bâtıl ehli olana bir tembihtir.

كما في الختم على الأفواه يوم الحساب؛ لمَّا عجزوا به حقيقةً عن الكلام لم يبق الخطاب بالكلام. وتحقيق المذهب إثبات فعل العبد وتخليقِ الله تعالى.

والمذكور في هذا المعنى في كتاب الله تعالى ثلاثة أشياء: الختم والطبع والكنان، وفي كل واحد منها ذكر فعل العبد[1] وفعل نفسه.[2] أما في الختم[3] فقد قال الله تعالى: ﴿خَتَمَ اللهُ عَلٰى قُلُوبِهِمْ﴾ [البقرة، ٧/٢] وهذا إثبات فعل نفسه وقال قبله: ﴿اِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا﴾ [البقرة، ٦/٢] وهذا إثبات فعلهم. وقال في الطبع: ﴿بَلْ طَبَعَ اللهُ عَلَيْهَا بِكُفْرِهِمْ﴾ [النساء، ١٥٥/٤] وقوله:[4] ﴿طَبَعَ﴾ فعلُه وقوله: ﴿بِكُفْرِهِمْ﴾ فعلُهم. وقال في الكنان: ﴿اِنَّا جَعَلْنَا عَلٰى قُلُوبِهِمْ اَكِنَّةً﴾ [الكهف، ٥٧/١٨] وقال قبله: ﴿وَمَنْ اَظْلَمُ مِمَّنْ ذُكِّرَ بِاٰيَاتِ رَبِّهٖ فَاَعْرَضَ عَنْهَا﴾ [الكهف، ٥٧/١٨].

ثم الختم في القرآن على ثلاثة أوجه: للعقوبة، كما في هذه الآية. وللكرامة، كما في قوله: ﴿اَمْ يَقُولُونَ افْتَرٰى عَلَى اللهِ كَذِبًا فَاِنْ يَشَاِ اللهُ يَخْتِمْ عَلٰى قَلْبِكَ﴾ [الشورى، ٢٤/٤٢] وقال مقاتل: أي يختم بالصبر ولاتجد[5] غُضَّةَ التكذيب، وهذا تسيهل عليه بطريقة الكرامة.[6] وللموعظة، كما في قوله: ﴿اِنْ اَخَذَ اللهُ سَمْعَكُمْ وَاَبْصَارَكُمْ وَخَتَمَ عَلٰى قُلُوبِكُمْ مَنْ اِلٰهٌ غَيْرُ اللهِ يَأْتِيكُمْ بِهٖ﴾ [الأنعام، ٤٦/٦] قالوا: يحتمل أخذ أعيانها ويحتمل أخذ منافعها مع بقاء صور أعيانها وتقديره: أيها الشاغلون الأسماع والأبصار والقلوب بغير الحق لو أخذ الله هذه الأعيان وأذهبها فمن يأتي[7] بها؟ وأيها الشاغلون هذه الأشياء بالحق لو أن الله تعالى أزالها عن الحق فمن الذي يعيدها إليه؟ فهو تنبيه وعظة للمبطل والمُحِقِّ جميعا.

---

١ ح: نفسه.
٢ ح : العبد.
٣ ط – أما في الختم، صح هامش.
٤ ح: فقوله.
٥ ح: فلا تجد.
٦ انظر: تفسير مقاتل بن سليمان، ٧٦٩/٣.
٧ ح: يأتيكم.

Sonra bu cezanın sebebi günahta ısrardır. Ebû Hüreyre'nin rivayet ettiğine göre Hz. Peygamber aleyhisselâm şöyle buyurmuştur: "Mümin bir günah işlediği zaman kalbinde siyah bir leke oluşur. Eğer tövbe eder ve bağışlanma dilerse kalbi bu lekeden temizlenir. Fakat daha fazla günah işlerse bu leke artar ve nihayet kalbi kaplar."[1]

Şöyle demişlerdir: Bu mühürden kurtulmanın yolu, kesenin ağzındaki mührü açmak ve hak yolda (malı) sarf etmekten engel olmamasını sağlamak; dile mührü vurmak ve bâtıla dalmasına engel olmaktır.

"Kalplerini" ifadesindeki *kulûb* kelimesi *el-kalb* kelimesinin çoğuludur, o ise fuâd anlamındadır. Her şeyin halis ve en değerli olan tarafına onun "kalbi" derler. *'Arabiyyun kalbun* ifadesi "safkan Arap" anlamına gelir. Hurmanın kalbi, tam ortasında olanıdır. Bir şeyi kalp etmek demek onu çevirmek demektir. Bir şeyin inkılâbı onun evrilip çevrilmesidir. Kalp ayın menzillerinden biridir. *el-Kulleb*, iş çeviren, çözümler bulan mahir kimse demektir. İnsanın kalbine bu ismin verilmesinin sebebi bu uzvun en şerefli uzuv olmasıdır. Çünkü onda akıl, anlayış gibi özellikler bulunur. Yine tıpkı bir yıldız gibi aydınlattığı, hâlden hâle geçtiği, diğer uzuvları çekip çevirdiği için de ona kalp denilmiştir.

Allah kâfirin kalbini mühür mahalli kıldı, müminin kalbini ise muhabbetin (*mihr*) mahalli kıldı. Kâfirler için "Allah onların kalplerini mühürlemiştir." dedi; müminler içinse "Sizlere imanı sevdirdi ve kalplerinizi onunla süsledi." dedi.

"Kalp sahibi olan için bunda elbet öğüt vardır." [Kāf 50/37] âyetindeki "kalp" kelimesinin akıl anlamında olduğu söylenmiştir.

"Ve kulaklarını" buradaki *es-sem'u* kelimesi aslında *es-semâ'u* (işitme) mânasına gelen mastardır. *es-Sem'u* aynı zamanda işitme uzvu olan kulak anlamına da gelir. Kesre ile *es-sim'u* kelimesi ses (şöhret, tanınmışlık) anlamına gelir. *el-İstimâ'* kulak vermek demektir. "Dinleyen" mânasındaki *es-sâmi'u* ve *es-semî'u* ise bu kökten sıfattır (âmildir). *es-Semî'u* aynı zamanda "dinleten" anlamına da gelir. "Beni dinleyin." [Yâsîn 36/25] ifadesi "Bana itaat edin." anlamına gelir. "İşitilmeyen dua" demek, icâbet edilmeyen dua demektir. *Semi'allâhü limen hamideh* (Allah kendisine hamd edeni işitti) demek, onun duasına icâbet etti, kabul buyurdu demektir.

1 İbn Mâce, "Zühd", 29, Ahmed b. Hanbel, *Müsned,* 13: 333.

ثم سبب هذه العقوبة الإصرار على الذنوب، روى أبو هريرة ﷺ عن رسول الله عليه السلام أنه قال: «إن المؤمن إذا أذنب كانت[1] نكتة سوداء في قلبه، فإن تاب ونزع واستغفر صُقِلَ قلبُه منها، وإن زاد زادت حتى تعلوَ قلبه».[2]

وقالوا: سبب الحفظ عن هذا الختم رفع الختم عن الكِيس فلا يمنعه عن حق، ووضعُ الختم على اللسان فلا يطلقه في باطل.[3]

وقوله: ﴿عَلٰى قُلُوبِهِمْ﴾ هي جمع القلب وهو الفؤاد، وقلب كل شيء خالصه وأشرفه. و«عربيٌّ قلبٌ» أي خالص، وقلب النخلة ما في وسطها [٥٩ب] وقلب الشيء صَرفه، وانقلابه انصرافه، والقلب نجم من منازل القمر، والقُلَّب الحُوَّل بالتشديد أي الذي يقلب الأمور ويحتال[4] لها، فسُمِّي قلب الإنسان به؛ لأنه أشرف أعضائه لما فيه من العقل والفهم ونحو ذلك ولانقلابه ولإضائته كالنجم ولتَقَلُّبِه في الأمور لتصريفه الأعضاء.

خداى عز وجل دلِ كافر را محلِّ مُهر گرداند، و دلِ مؤمن را محلِّ مِهر گرداند، خَتَمَ اللهُ عَلَى قُلُوبِهِمْ گفت كافران را، وَحَبَّبَ إِلَيْكُمُ الْإِيمَانَ وَزَيَّنَهُ فِي قُلُوبِكُم گفت مؤمنان را.[5]

والقلب في قوله: ﴿اِنَّ فِى ذٰلِكَ لَذِكْرٰى لِمَنْ كَانَ لَهُ قَلْبٌ﴾ [ق، ٥٠/ ٣٧] قيل أي عقل.

وقوله تعالى: ﴿وَعَلٰى سَمْعِهِمْ﴾ فالسمع في الأصل السَّماع، وهو مصدر، والسمع أيضا الأذن بمعنى السامعة، والسِّمع بالكسر الصيت، والاستماع الإصغاء للسَّماع، والسامع والسميع النعت، والسميع أيضا المسمع،[6] وقوله: ﴿فَاسْمَعُونِۜ﴾ [يس، ٣٦/٢٥] أي فَأَطِيعُونِ، و«دعاء لا يُسمع» أي لا يجاب، و«سمع الله لمن حمده» أي قَبِل وأجاب،

---

١ ر: فكانت.
٢ مسند أحمد، ١٣/٣٣٣؛ سنن ابن ماجة، الزهد ٢٩؛ المستدرك للحاكم، ٢/٥٦٢؛ تفسير الطبري، ١،٢٦٧ [البقرة، ٢/٧].
٣ ط – الختم على اللسان فلا يطلقه في باطل، صح هامش.
٤ ر: فيحتال.
٥ ط – خداى عز وجل دلِ كافر را محلِّ مُهر گرداند، و دلِ مؤمن را محلِّ مِهر گرداند، خَتَمَ اللهُ عَلَى قُلُوبِهِمْ گفت كافران را، وَحَبَّبَ إِلَيْكُمُ الْإِيمَانَ وَزَيَّنَهُ فِي قُلُوبِكُم گفت مؤمنان را.
٦ ر + كالبديع بمعنى المبدع؛ م ح ر: المستمع.

"Yalanı çok dinlerler." [el-Mâide 5/42] âyeti "Bâtılı kabul ederler.", "İçinizden onları dinleyenler var." [et-Tevbe 9/47] âyeti ise "Onların casusları var." anlamına gelir. "Sen ölülere işittiremezsin." [en-Neml 27/80] âyeti, kâfirlerin hakkı kabul etmelerini sağlayamazsın anlamına, "Dinlemeye tahammül edemiyorlar." [Hûd 11/20] âyeti ise onların peygambere olan nefretlerinden dolayı Kur'ân'ı işitmeye tahammül edemedikleri anlamına gelir. Rivayette "Hangi vakit daha işitilendir?"[1] ifadesi geçer ki bu, "duaya daha uygun, icâbet edilmesi daha çok umulan vakit" anlamındadır. Hadiste "Ondan daha işitilir bir söz duymadım." ifadesi geçer, yani kalbe daha tesirli ve etkili (beliğ) bir söz duymadım demektir. Bütün bu ifadeler *es-semâ'* kökünden türer.

Âyetin mânası şöyledir: Allah onların kulaklarına mühür vurmuş, o kulakların herhangi bir hayrı dinleyememesine, kavrayamamasına, kabul edememesine sebep olmuştur ki bu da onların kötü seçimlerinin, bâtıla meyledip onu tercih etmelerinin cezasıdır.

"Kulaklarını" ifadesinde kulak kelimesinin çoğul değil de *sem'ihim* şeklinde tekil olarak kullanılması birkaç şekilde izah edilebilir. İlkine göre bu kelime aslında mastardır ve mastarlar hem tekil hem tesniye (ikil) hem de çoğula uygundur. Nitekim *hüve yadribu darben* (O bir darbe vurdu) denildiği gibi *hümâ yadribâni darben* (O ikisi bir darbe vurdu) ve *hüm yadribûne darben* (Onlar bir darbe vurdu) da denilir. Allah Teâlâ "Onlar bir tuzak kuruyorlar, ben de bir tuzak kurarım." [et-Târık 86/15-16], "Bugün tek bir helâk dilemeyin, çokça helâk dileyin." [el-Furkān 25/14], "İşte bunlar benim misafirimdir." [el-Hicr 15/68] buyurmuştur. Bütün bunlarda [tuzak, helâk ve misafir kelimelerini] tekil olarak kullanmıştır, çünkü bu kelimeler asıl itibariyle mastardır.

İkincisine göre burada gizli bir ifade vardır. Anlam ise "işitme mevzilerine, yani kulaklarına" şeklindedir. Bu tıpkı "Köye sor." [Yûsuf 12/82]âyetinde, "Köy halkına sor." anlamının kastedilmiş olması gibidir. Bu gizli ifadenin varlığı cümlenin anlamı ile de sabittir, çünkü işitmek bir fiildir, mühür ise fiile değil ancak fiilin mahalline vurulur.

Üçüncüsüne göre burada onlardan her birinin kulağına mühür vurulmuş olduğu kastedilmiştir. Bu tıpkı "Bana iki koçun başını getir."ifadesinde olduğu gibidir. Şair şöyle demiştir:

1 Taberânî, *ed-Du'â,* 1: 58; a.mlf, *Müsnedü'ş-Şâmiyyîn,* 2: 30.

و﴿سَمَّاعُونَ لِلْكَذِبِ﴾ [المائدة، ٤٢/٥] أي قابلون للباطل، ﴿وَفِيكُمْ سَمَّاعُونَ لَهُمْ﴾ [التوبة، ٤٧/٩] أي جواسيس، ﴿إِنَّكَ لَا تُسْمِعُ الْمَوْتَى﴾ [النمل، ٨٠/٢٧] أي لا تقدر أن توفق الكفار لقبول الحق، ﴿مَا كَانُوا يَسْتَطِيعُونَ السَّمْعَ﴾ [هود، ٢٠/١١] أي سماع القرآن لبغض الرسول، وفي الخبر: «أيّ الساعات أسمع»[١] أي أحق بالدعاء وأرجى للاجابة، وفي الحديث: «لم أسمع قولا أسمع منه»[٢] أي أبلغ وأنجع في القلب. كل هذا من السَّماع.

ثم معنى الآية: ختم الله على آذانهم فجعلها لا تصغي إلى خير ولا تعيه ولا تقبله عقوبة لهم على سوء اختيارهم وميلهم إلى الباطل وإيثارهم.[٣]

ثم قوله: ﴿عَلَى سَمْعِهِمْ﴾ على الوحدان دون الجمع لوجوه: أحدها: أنه في الأصل مصدر والمصدر يصلح للواحد والاثنين والجمع، يقال: هو يضرب ضربا، وهما يضربان ضربا، وهم يضربون ضربا. وقال تعالى: ﴿إِنَّهُمْ يَكِيدُونَ كَيْدًا وَأَكِيدُ كَيْدًا﴾ [الطارق، ١٦/٨٦-١٥]،[٤] وقال تعالى: ﴿لَا تَدْعُوا الْيَوْمَ ثُبُورًا وَاحِدًا وَادْعُوا ثُبُورًا كَثِيرًا﴾ [الفرقان، ١٤/٢٥]، وقال تعالى: ﴿هَؤُلَاءِ ضَيْفِي﴾ [الحجر، ٦٨/١٥] فوحَّد؛ لأنه في الأصل مصدر.[٥]

والثاني: أن فيه إضمارا ومعناه: وعلى مواضع سمعهم أي سماعهم، وهي الآذان كما في قوله: ﴿وَسْئَلِ الْقَرْيَةَ﴾ [يوسف، ٨٢/١٢] أي أهلها. وثبت هذا الإضمار دلالة أن السمع فعل ولا يُختم على الفعل وإنما يُختم[٦] على محله.

والثالث: أنه أراد سمع كل [٦٠أ] واحد منهم، وهذا كما يقال: ائتني برأس كبشين، وقال الشاعر:[٧]

---

١ الدعاء للطبراني، ٥٨/١؛ مسند الشاميين للطبراني، ٣٠/٢.
٢ لم نقف عليه.
٣ ح + وقول المعتزلة والجبرية -خذلهم الله- فيه فردنا قولهم على نحو ما سبق في ختم القلب؛ ر ط + وقول المعتزلة والجبرية فيه وقد رددنا قولهم على نحو ما سبق في ختم القلب.
٤ ر + وقال الله تعالى خبرا عن إبراهيم: ﴿هَؤُلَاءِ ضَيْفِي﴾ [الحجر، ٦٨/١٥] فوحَّد الضيف؛ لأنه في الأصل مصدر
٥ ر - وقال تعالى: ﴿هَؤُلَاءِ ضَيْفِي﴾ [الحجر، ٦٨/١٥] فوحَّد؛ لأنه في الأصل مصدر.
٦ ح - يُختم.
٧ انظر: الصاحبي لابن فارس، ص ١٦١؛ شمس العلوم لنشوان بن سعيد،٣١٨٩/٥.

Yarı mide ile yiyin ki yaşayasınız
Çünkü içinde bulunduğunuz zaman kıtlık/açlık zamanıdır

Dördüncüsü Sîbeveyhi'nin görüşüdür. Buna göre bu ifade iki çoğulun arasında bulunduğu için, tekil formda da olsa çoğul anlamına delâlet eder. Bunun örneği "Onları karanlıklardan aydınlığa çıkarır." [el-Bakara 2/257]âyetindeki kullanımdır. Burada "karanlıklar" ifadesinin çoğul olması, "nûr" kelimesi ile de çoğul anlamın kastedildiğine delâlet eder. Şair [Alkame b. Abde] şöyle demiştir:

[Öyle ıssız bir yol ki] orada bitkin develerin leşleri bulunur
Kemikleri bembeyaz [etleri sıyrılmış], derisi kupkuru

Yani "Derileri ise kupkuru."

"Gözleri üzerinde" Buradaki *ebsâr* kelimesi gözler anlamına gelir. *Basar* göz demektir, çoğulu da *ebsâr*dır. Tıpkı *sefer* kelimesinin çoğulunun *esfâr* olması gibidir. Kesre ile *ibsâr* ise görmek demektir. *el-Besâretü*, gören kimsenin özelliğidir. *Şerufe* fiili ile aynı babdan *besure* fiili "Basiret sahibi oldu." anlamındadır. *Besure bihi*, "Onu gördü" demektir. Allah Teâlâ Sâmirî'nin *Besurtü bi-mâ lem yebsurû bihi* (Onların görmediklerini gördüm.) [Tâhâ 20/96] dediğini nakletmektedir. Basîret kalp ile görmektir. Yine basîret delil anlamına da gelir. "Aksine insan kendi nefsi aleyhine şahittir." [el-Kıyâme 75/14] âyetindeki *basîret*[in] kelimesinin "şahit" anlamına geldiği, yani kıyamet günü insanın uzuvlarının yaptıklarına şahitlik edeceği söylenmiştir. "Bugün gözün keskindir." [Kāf 50/22] âyeti "bilgin etkilidir" anlamındadır. "Ve gündüzü gösterici kıldık." [Yûnus 10/67] âyetindeki *mübsıran* kelimesi ise "içerisinde görme fiilinin gerçekleştiği zaman" anlamındadır. "Biz gündüz âyetini gösterici kıldık." [el-İsrâ 17/12] âyetinde aynı kelime ise "aydınlatıcı, gösterici" anlamındadır. *el-İstibsâr* kelimesi de emin olmak, kesin bilgi sahibi olmak anlamındadır.

Eğer, "*Ebsâr* kelimesinin tekili olan *basar* kelimesi de tıpkı *es-sem'u* kelimesi gibi mastardır, o hâlde [yani *es-sem'u* mastar olduğu için tekil kullanıldığı hâlde] bu kelime neden tekil kullanılmadı?" diyecek olurlarsa şöyle deriz: Çünkü basar kelimesi mastar olduğu gibi gözün ismidir de, bu durumda tekil kullanımı mastar değil, isim olacaktı, bu nedenle çoğul kullanıldı. Kelimenin mânası -doğrusunu Allah bilir- şöyledir:

كُلُوا في نصف بطنكم تعيشوا فإن زمانكم زمنٌ خميصُ

والرابع قول سيبويه: إنه[1] توسط[2] جمعين؛ فدل على الجمع وإن وُحِّد، كما في قوله: ﴿يُخْرِجُهُمْ مِنَ الظُّلُمَاتِ اِلَى النُّورِ﴾ [البقرة، ٢/٢٥٧] دل على الأنوار ذكر الظلمات، وقال[3] الراعي:[4]

بِهَا جِيَفٌ حَسْرَى فَأَمَّا عِظَامُهَا فَبِيضٌ وَأَمَّا جِلْدُهَا فَصَلِيبُ

أي جلودها صليبة.

وقوله تعالى: ﴿وَعَلٰٓى اَبْصَارِهِمْ﴾ أي عيونهم، والبصر[5] العين، وجمعه الأبصار، كالسفر جمعه الأسفار، والإبصار بالكسر الرؤية، والبصارة صفة البصير، وقد بصُر من حَدِّ[6] شَرُف، أي صار بصيرا، وبصر به أي رآه، قال تعالى خبرا عن السامري:[7] ﴿بَصُرْتُ بِمَا لَمْ يَبْصُرُوا بِهٖ﴾ [طه، ٢٠/٩٦]، والبصيرة رؤية القلب، والبصيرة البينة أيضا، وقوله: ﴿بَلِ الْاِنْسَانُ عَلٰى نَفْسِهٖ بَصِيرَةٌ﴾ [القيامة، ٧٥/١٤]، قيل: أي جوارحه بصيرة أي[8] شاهدة عليها بما رأت من عملها يوم القيامة، وقوله: ﴿فَبَصَرُكَ الْيَوْمَ حَدِيدٌ﴾ [ق، ٥٠/٢٢] أي علمك نافذ، وقوله: ﴿وَالنَّهَارَ مُبْصِراً﴾ [يونس، ١٠/٦٧] أي يبصر فيه، وقوله: ﴿وَجَعَلْنَآ اٰيَةَ النَّهَارِ مُبْصِرَةً﴾ [الإسراء، ١٧/١٢] أي مضيئة، والاستبصار التيقن.

فإن قالوا: لم جمع الأبصار والواحد[9] بصر وهو مصدر كالسمع؟ قلنا: لأنه اسم للعين أيضا فكان[10] اسما لا مصدرا فجُمع لذلك ومعنى الكلمة -والله أعلم-:

---

١ ر: ذكر.
٢ ر: بين.
٣ ح: قال.
٤ البيت لعلقمة بن عبدة. انظر: جمهرة اللغة لابن دريد، «صلب»؛ تفسير القرطبي، ١/١٩٠ (البقرة، ٢/٧).
٥ ح ر: فالبصر.
٦ ر: عد.
٧ م ط - عن السامري، صح هامش ط.
٨ ح - أي.
٩ ح: فالواحد.
١٠ ر: وكان.

Onların kalp gözlerinin üzerinde gaflet perdesi, şüphe örtüsü, karanlık bulutu vardır. Bu yüzden hakkı göremezler, onu kabul edemezler ve ona teslim olmazlar. Bir görüşe göre anlam şöyledir: Onlar gözleri olduğu hâlde hakka karşı kördürler, tıpkı kulakları olduğu hâlde ona karşı sağır kesildikleri gibi.

"Perde" *el-Gişâve* ve *el-gişâ* kelimeleri örtü anlamına gelir. *et-Tagşiye*, örtüp kaplamak demektir. "Elbiselerine örtünürler." [Hûd 11/5] âyetinde *yestagşûne* kelimesi "örtünürler, bürünürler" anlamına gelir. "Örttüğü zaman geceye yemin olsun." [el-Leyl 92/1] âyetinde *yegşâ* fiili "Karanlığı ufku kapladı." anlamına gelir. "Denizde onları kaplayan kapladı." [Tâhâ 20/78] âyetindeki *gaşiyehüm* fiili, "Onların üzerine yükseldi ve üzerlerini kapladı." anlamına gelir. "Onu sarıp sarmaladığında" [el-A'râf 7/189] âyetindeki *tegaşşâhâ* fiili cinsel ilişki anlamına gelir ki bunda da örtüp kapatma anlamı vardır. *el-Gāşiyetü*, semeri örten şey demektir. "Allah'ın azabından onları sarıp sarmalayacak bir belâ..." [Yûsuf 12/107] âyetindeki *gāşiyetün* kelimesi, "onların başlarına gelen azap" anlamındadır. "Sana kıyametin haberi geldi mi?" [el-Gāşiye 88/1] âyetindeki *el-gāşiye* kelimesi mahlûkatı kuşatan kıyamet demektir. "Üzerlerinden ateşten örtüler..." [el-A'râf 7/41] âyetindeki *gavâş* kelimesi, ateşten örtü anlamındadır. *el-Gaşyü* bayılmak demektir. "Kendisine ölüm baygınlığı gelen kimse gibi..." [el-Ahzâb 33/19] âyetindeki *yugşâ 'aleyhi* ifadesi, "baygınlık" anlamına gelir ki bunda da aklın örtülmesi söz konusudur.

Bu kelimenin okunuşunda ihtilâf edilmiştir. Çoğunluğun okuyuşu *gayn* harfinin kesresi, *elif* ziyadesi ve kelimenin sonunun ref'i ile [*gişâvetün* şeklinde]dir. Hasan-ı Basrî *gayn* harfinin ötresi ve *elif* ziyadesi ile [*guşâvetün* şeklinde], Abdullah b. Mes'ûd'un kıraatini okuyanlar ise *gayn* harfinin fethası ile ve *elif* ziyadesi olmaksızın *gaşvetün* şeklinde, Cahderî *gayn* harfinin fethası ve *elif* ziyadesi ile *gaşâvetün* şeklinde, el-Mufaddal *gayn* harfinin kesresi ve kelimenin sonunun nasbı ile *gişâveten* şeklinde okumuştur. Dil açısından bu kelimenin okunuşunda altı geçerli seçenek vardır: *Elif* ziyadesi ve *gayn* harfinin fethası, ötresi ve nasbı ile *gişâvetün/gaşâvetün/guşâvetün* şeklinde; *elif* ziyadesi olmaksızın ve *gayn* harfinin fethası, ötresi ve nasbı ile *gişvetün/gaşvetün/guşvetün* şeklinde. Bunlar içerisinde en sahih ve açık olanı *gayn* harfinin kesresi ve *elif* ziyadesi ile [*gişâvetün* şeklindeki] okunuştur. Şair [Hâris b. Hâlid b. Âs, vaktiyle çok yakın olduğu halife Abdülmelik b. Mervân'dan beklemediği soğukluğu görünce] şöyle demiştir:

وعلى أبصار قلوبهم حجابُ غفلةٍ وغطاءُ شبهةٍ وسحابُ ظلمةٍ فلا يرون الحق ولا يقبلونه ولا ينقادون له، وقيل: معناه يتعامَوْنَ عن الحق مع وجود العيون كما يتصامُّون عنه مع وجود الآذان.

وقوله تعالى: ﴿غِشَاوَةٌ﴾ فالغشاوة والغشاء الغطاء، والتغشية التغطية، وقوله: ﴿يَسْتَغْشُونَ ثِيَابَهُمْ﴾ [هود، ٥/١١] أي يتغطون بها، وقوله: ﴿وَالَّيْلِ إِذَا يَغْشَىٰ﴾ [اليل، ١/٩٢] أي يُغَطِّي ظلامُه الأفقَ، وقوله: ﴿فَغَشِيَهُمْ مِنَ الْيَمِّ مَا غَشِيَهُمْ﴾ [طه، ٧٨/٢٠] أي علاهم فغطَّاهم، وقوله: ﴿فَلَمَّا تَغَشَّاهَا﴾ [الأعراف، ١٨٩/٧] أي وطئها وفيه التغطية، والغاشية ما ستر السرجَ، وقوله: ﴿غَاشِيَةٌ مِنْ عَذَابِ اللهِ﴾ [يوسف، ١٠٧/١٢] أي عقوبه تجللهم، و: ﴿هَلْ أَتَاكَ حَدِيثُ الْغَاشِيَةِ﴾ [الغاشية، ١/٨٨] هي القيامة تجلل الخلق، وقوله: ﴿وَمِنْ فَوْقِهِمْ غَوَاشٍ﴾ [الأعراف، ٤١/٧] أي لُحفٌ من نار، والغَشْيُ الإغماء، وقوله: ﴿كَالَّذِي يُغْشَى عَلَيْهِ مِنَ الْمَوْتِ﴾ [الأحزاب، ١٩/٣٣] أي يغمى عليه، وفيه ستر للعقل .

ثم اختلف في قراءة هذه الكلمة؛ فقراءة العامة بكسر الغين وزيادة الألف ورفع [٦٠ب] الآخر، وقراءة الحسن بضم الغين مع الألف، وقراءة أصحاب عبد الله بن مسعود ﷺ: غَشْوَةٌ بفتح الغين بغير الألف، وقراءة الجحدريّ: غَشَاوَةٌ بفتح الغين مع الألف، وقراءة المفضل:[1] غِشَاوَةٌ بكسر الغين ونصب الآخر. ويستقيم في اللغة ستة أوجه؛ غشَاوَةٌ بالألف بفتح الغين وضمها وكسرها، وغشْوَةٌ بغير الألف بفتح الغين وضمها وكسرها، وأظهرها وأصحها الكسر مع الألف، قال الشاعر:[2]

١ هو أبو محمد المفضل بن محمد الضبيّ الكوفيّ (ت. ١٦٨هـ/٧٨٤م) إمام مقرئ نحوي، أخذ القراءة عن عاصم بن أبي النجود والأعمش، روى القراءة عنه علي بن حمزة الكسائي وجبلة بن مالك وسعيد بن أوس. انظر: غاية النهاية لابن الجزري، ٢٦٨/٢.

٢ البيت للحارث بن خالد المخزومي. انظر: لسان العرب لابن منظور، «غشا»؛ تفسير القرطبي، ١٩١/١ (البقرة، ٧/٢). وفيها ورد: صَحِبْتُكَ إِذْ عَيْنِي عَلَيْهَا غِشَاوَةٌ فَلَمَّا انْجَلَتْ قَطَّعْتُ نَفْسِي أَلُومُهَا.

Gözümün üzerinde perde (gişâvet[tün]) var iken sana tâbi oldum
Şimdi perde açılınca kendimi parçalarcasına kınıyorum

Çoğunluğun kıraati bu kelimenin son harfinin ref' edilerek okunması şeklindedir, çünkü "Gözleri üzerinde perde vardır." ifadesi mübtedâdır, ilk cümledeki *hateme* fiiline atıf değildir. Bu kelimeyi mansub olarak okuyanlar başında gizli bir *ca'ale* (kıldı/yarattı) fiili takdir ederler, yani "Gözleri üzerine perdeler kıldı." şeklinde anlamlandırırlar.

Bunun mânası şöyledir: Kalp gözleri üzerinde gaflet perdesi, şüphe kılıfı bulunur, dünyada hakka karşı körlük yaptıkları için âhirette bu şekilde diriltilirler. Hak Teâlâ "Kim bu dünyada kör ise o âhirette de kördür." [el-İsrâ 17/72] buyurmuştur. Onlar gözlerinin üzerine perdeler koydukları için bu durum onlarda dünyada, ölüm anında, kabirde, kıyamette ve cehennemde devamlı olarak kalır. Nitekim Hak Teâlâ onların dünyadaki hâlleri hakkında "Onları perdeledik, artık göremezler." [Yâsîn 36/9] buyurmuş; ölüm anındaki hâlleri hakkında ise şöyle demiştir: "Sanki kendisine ölüm baygınlığı gelmiş kimse gibi..." [el-Ahzâb 33/19], "Allah'ın azabından onları sarıp sarmalayacak bir belâ..." [Yûsuf 12/107], "Azabın kendilerini kuşatıp örttüğü gün..." [el-Ankebût 29/55], "Ve ateş yüzlerini kaplar." [İbrâhîm 14/50], "Sana kıyametin haberi geldi mi?" [el-Gāşiye 88/1] Bir görüşe göre bu, karanlığı ve dehşeti ile onları kaplayacak olan kıyamettir. Bir başka görüşe göre ise bu "Ve ateş yüzlerini kaplar." [İbrâhîm 14/50] âyetinde sözü edilen ateştir. Bir görüşe göre *gāşiye* [perde] üç şeydir: Gözlerin perdesi ki bu Allah ile karşılaşmaktan perdeler; bedenlerin perdelenmesi ki bu ateşten gömlektir; kalplerin perdesi ki bu da kopmak, ayrılmaktır. Bunlar dünya perdeleridir ve Allah Teâlâ'nın "Sizi ilk nasıl yarattı ise o şekilde döneceksiniz." [el-A'râf 7/29] âyetinin tahkiki olarak, âhirette de onları perdeleyecektir.

Âyette hususen kalplerin, kulakların ve gözlerin zikredilmesinin sebebi, hitabın bu üç uzvun hak yolda kullanılması ile gerçekleşiyor olmasıdır. Nitekim Hak Teâlâ "Akletmez misiniz?" [el-Bakara 2/44], "İşitmez misiniz?" [el-Kasas 28/71], "Görmez misiniz?" [ez-Zâriyât 51/21] buyurmuştur. Bu hitap Allah Teâlâ'nın insanlara gerekli sebepleri [araçları] hazırlamasından sonradır. Şöyle buyurmuştur: "Sizin için kulaklar, gözler ve kalpler yaratan O'dur." [el-Mü'minûn 23/78]

تَبِعتُكَ إِذْ عَيْنِي عَلَيْهَا غِشَاوَةٌ فَلَمَّا انْجَلَتْ قَطَّعْتُ نَفْسِي أَلُومُهَا

وقراءة الأكثر برفع الأخر؛ فإن قوله: ﴿وَعَلَىٰٓ اَبْصَارِهِمْ غِشَاوَةٌ﴾ هذا كلام مبتدأ وهو غير معطوف على الأول بالختم، ومن نصبه فعلى إضمار «وجعل» أي وجعل على أبصارهم غشاوة.

ثم معناه: على أبصار قلوبهم غطاء غفلة وغلاف شبهة، فلما[1] تعاموا عن الحق في الدنيا فكذلك يبعثون في العقبى، قال تعالى: ﴿وَمَنْ كَانَ فِى هٰذِهٖٓ اَعْمٰى فَهُوَ فِى الْاٰخِرَةِ اَعْمٰى﴾ [الإسراء، ٧٢/١٧] ولما جعلوا على أبصارهم غشاوة تتصل لهم[2] هذه الحالة في الدنيا وعند الموت وفي القبر وفي القيامة وفي النار، قال في الدنيا: ﴿فَاَغْشَيْنَاهُمْ فَهُمْ لَا يُبْصِرُونَ﴾ [يس، ٩/٣٦] وقال في الموت: ﴿كَالَّذِى يُغْشٰى عَلَيْهِ مِنَ الْمَوْتِۚ﴾ [الأحزاب، ١٩/٣٣] وقال: ﴿غَاشِيَةٌ مِنْ عَذَابِ اللّٰهِ﴾ [يوسف، ١٠٧/١٢] وقال: ﴿يَوْمَ يَغْشٰيهُمُ الْعَذَابُ﴾ [العنكبوت، ٥٥/٢٩] وقال: ﴿وَتَغْشٰى وُجُوهَهُمُ النَّارُۘ﴾ [إبراهيم، ٥٠/١٤] وقال: ﴿هَلْ اَتٰيكَ حَدِيثُ الْغَاشِيَةِۜ﴾ [الغاشية، ١/٨٨] قيل: هي القيامة تغشاهم بظلمتها وفظاعتها. وقيل هي النار ﴿تَغْشٰى وُجُوهَهُمُ﴾ [إبراهيم، ٥٠/١٤]. وقيل هي ثلاثة أشياء: غاشية الأبصار وهي الحجبة عن لقاء الله،[3] وغاشية الأبدان وهي حرقة النار، وغاشية القلوب وهي هيبة القطيعة.[4] فهذه غشاوة في الدنيا أورثتهم هذه الغشاوات في العقبى تحقيقا لقوله تعالى: ﴿كَمَا بَدَاَكُمْ تَعُودُونَۜ﴾ [الأعراف، ٢٩/٧].

ثم إنما ذكر في الآية القلوب والسمع والأبصار؛ لأن الخطاب كان باستعمال هذه الثلاثة في الحق كما قال: ﴿اَفَلَا تَعْقِلُونَ﴾ [البقرة، ٤٤/٢] ﴿اَفَلَا تَسْمَعُونَ﴾ [القصص، ٧١/٢٨] ﴿اَفَلَا تُبْصِرُونَ﴾ [الذاريات، ٢١/٥١] وكان هذا الخطاب بعد أن هيَّأ الله لهم الأسباب قال: ﴿وَهُوَ الَّذِىٓ اَنْشَاَ لَكُمُ السَّمْعَ وَالْاَبْصَارَ وَالْاَفْـِٕدَةَۜ﴾ [المؤمنون، ٧٨/٢٣]

١ ح ر: ولما.
٢ ح ر: بهم.
٣ ح + عليهم.
٤ ط – قيل: هي القيامة تغشاهم ..... وهي هيبة القطيعة، صح هامش.

Ancak onlar bu uzuvları, kullanılması emredilen yerlerde kullanmamışlar, bundan dolayı da dünyada kalplere ve kulaklara mühür vurulması, gözlere ise perde indirilmesi ile cezalandırılmışlardır. Kıyamet günü de cezaları bu cinsten olacaktır ki bu, Allah Teâlâ'nın şu âyetlerinde ifade edilmiştir: "Kalpler var ki o gün şiddetle çarpacaktır." [en-Nâziât 79/8], "Bir ateş ki yüreklere işler." [el-Hümeze 104/7], "O sağır edici çığlık geldiği zaman..." [Abese 80/33] yani kulakları sağır edecek çığlığı geldiği zaman. "O gün gözleri korku ile inecektir." [en-Nâziât 79/9], "O gün biz günahkârları gök gözlü olarak haşrederiz." [Tâhâ 20/102] yani kör olarak haşrederiz. Sonra da onların âhiretteki cezalarını beyân etmiş ve şöyle buyurmuştur:

"Onlar için büyük bir azap vardır." *el-'Azâb* ceza demektir. *el-Azb* acının zıttı, tatlılık sahibi şeydir. *İ'zâbü'n-nefsi an kezâ* nefsi bir şeyden alıkoymak demektir. Cezaya azap isminin verilmesinin sebebi, akıl sahibi insanın, üzerinde düşündüğü zaman kötülükten uzak durmasına vesile olmasıdır. Bir görüşe göre bunun sebebi cezanın, kişinin tabiatı gereği tattığı lezzet ve keyfin, hevâsına uyarak dünyada tattığı şeyin karşılığı olmasıdır.

Azîm büyük demektir. Bir görüşe göre bu "çok" anlamına, bir başka görüşe göre ise "devamlı" anlamına gelir, yani ebedî ateş azabı demektir. Büyüklüğü dehşetinden, hâlinin şiddetinden, zincirlerinin çokluğundan gelir. Bir görüşe göre bu dünyada öldürülmek ve esir edilmek, âhirette ise ateşte yanmaktır.

Zâhir ve bâtın itibariyle mümin olanları ve zâhir ve bâtın itibariyle kâfir olanları zikrettikten sonra şimdi zâhiren iman eden, fakat iç dünyalarında kâfir olan kimseleri zikretmekte ve şöyle buyurmaktadır:

8. İnsanlardan, inanmadıkları hâlde 'Allah'a ve âhiret gününe inandık.' diyenler de vardır. [el-Bakara 2/8]

"İnsanlardan" yani insan cinsinden. *en-Nâs* (insanlar) kelimesi "insan" kelimesinin aynı lafızdan olmayan çoğuludur. Çünkü *el-insân* kelimesi *ins* kökünden *fi'lân* veznidir, *ins* "gördü" anlamına gelen *ânese* fiilinden türemiştir. *el-Cinn* kelimesi ise "gizlendi" anlamındaki *ictenne* fiilinden gelir. Nitekim insanlar görünürken cinler görünmezler.

فلم يستعملوها فيما أمروا باستعمالها فيه فعوقبوا في الدنيا بالختم على القلوب والأسماع والغشاوة على الأبصار ويوم القيامة من جنس ذلك عقوباتها وهي ما قال: ﴿قُلُوبٌ يَوْمَئِذٍ وَاجِفَةٌ﴾ [النازعات، ٨/٧٩][1] [٦١] وقال: ﴿الَّتِي تَطَّلِعُ عَلَى الْأَفْئِدَةِ﴾ [الهمزة، ٧/١٠٤] وقال: ﴿فَإِذَا جَاءَتِ الصَّاخَّةُ﴾ [عبس، ٣٣/٨٠] أي المصمة وقال: ﴿أَبْصَارُهَا خَاشِعَةٌ﴾ [النازعات، ٩/٧٩][2] وقال: ﴿وَنَحْشُرُ الْمُجْرِمِينَ يَوْمَئِذٍ زُرْقًا﴾ [طه، ١٠٢/٢٠] أي عميا، ثم بين عقوبتهم في الآخرة فقال:

﴿وَلَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ﴾ فالعذاب العقوبة، والعذب ذو العذوبة وهي نقيض الملوحة، وإعذاب النفس عن كذا هو منعها عنه. وسمي العذاب عذابا؛ لأنه يمنع من الجناية إذا تأمل فيها[3] العاقل. وقيل إنما سمي به؛ لأنه جزاء ما استعذبه المرء بطبعه أي استطابه؛ ولذلك قال: ﴿فَذُوقُوا عَذَابِي﴾ [القمر، ٣٩/٥٤] وإنما يذاق الطيب على معنى أنه جزاء ما استطابه واستحلاه[4] بهواه في دنياه.

وقوله: ﴿عَظِيمٌ﴾ أي كبير، وقيل: أي كثير. وقيل: أي دائم وهو التعذيب بالنار أبدا. ثم عظمه بأهواله وشدة أحواله وكثرة سلاسله وأغلاله. وقيل: هو القتل والأسر في الدنيا والتحريق بالنار في العقبى.

ثم ذكر بعد ذكر المؤمنين ظاهرا وباطنا والكافرين ظاهرا وباطنا المنافقين الذين آمنوا ظاهرا وكفروا باطنا[5] فقال:

٨- وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَقُولُ اٰمَنَّا بِاللهِ وَبِالْيَوْمِ الْاٰخِرِ وَمَا هُمْ بِمُؤْمِنِينَ

﴿وَمِنَ النَّاسِ﴾ أي ومن جنس الإنس. والناس جمع إنسان على غير لفظه، فـ«الإنسان»[6] فِعْلَان من إنس[7] ومأخذه من آنَسَ أي أبصر. والجن من اجتن أي استتر؛ فالبشر يُرَون والجن لا يُرَون.

١ + أي شديدة الاضطراب.
٢ ر + أي ذليلة بما عراها من الغير والتحير.
٣ ر + وامتنع منه.
٤ ر: واستجلبه.
٥ ط - المنافقين الذين آمنوا ظاهرا وكفروا باطنا، صح هامش.
٦ ح: و»الإنسان».
٧ ح: الإنس.

Bir görüşe göre bu kelime vahşetin zıddı olan *üns* kökünden türemiştir. İnsana bu ismin verilmesinin sebebi ise bedeninin ruhuna, ruhunun da bedenine ünsiyetidir. Bir başka görüşe göre bu kelime *if'ilân* veznindedir ve aslı *insiyân* şeklindedir. Bunun delili, kelimenin küçültme formunun *üneysân* şeklinde olması, yani hazfedilmiş *ye* harfinin bu formda geri dönmesidir. İnsana bu ismin verilmesinin sebebi ise onun unutkanlığıdır. Nitekim Allah Teâlâ Hz. Âdem hakkında "Unuttu ve biz onda kararlılık görmedik." [Tâhâ 20/1159] buyurmuştur. Bu nedenle "Şüphesiz insan Rabbine karşı çok nankördür." [el-Âdiyât 100/6] âyetinin tefsirinde *kenûd* kelimesinin nimetleri hep unutan, fakat sıkıntıları hiç unutmayan anlamına geldiği söylenmiştir. Bu kelimenin çoğulu olan *en-nâs* kelimesi aynı lafızdan değildir, çünkü *en-nâs* kelimesinin *üns* kökünden de *nisyân* kökünden de türetilmesi mümkün değildir. Bu çoğul kelimenin anlamı hareket mânasındaki *en-nevs* kelimesinden gelir, insanlara bu ismin verilmesinin sebebi onların yükümlülüklerinde, sakıncalı fiillerde ve mübah işlerde hareket hâlinde olmalarıdır ki diğer canlıların (hayvanların) hareketleri bütün bu alanlarda değildir.

"Diyenler de vardır." Âyetteki *men* kelimesi hem tekil hem de çoğul için kullanılır. Bu âyette çoğul için kullanılmıştır. Yani anlam, "Böyle diyen bir topluluk vardır." şeklindedir. Bunlar -Allah onlara lânet etsin- münafıkların reisleri olan Abdullah b. Übey b. Selûl, Muattib b. Kuşeyr, Ced b. Kays ve başkalarıdır.

Mücâhid şöyle demiştir: Bu sûrenin başından dört âyet müminlerin, iki âyet kâfirlerin, on üç âyet ise münafıkların nitelikleri hakkındadır.

Mukātil şöyle demiştir: "Sûrenin başından iki âyet muhacir müminlerin nitelikleri hakkında, iki âyet Ehl-i kitap müminlerin nitelikleri hakkında, iki âyet kâfirlerin, on üç âyet de münafıkların nitelikleri hakkındadır."[1]

"Allah'a ve âhiret gününe inandık." Onların bunu iddia ettiklerini bildirmiş, sonra da "İnanmadıkları hâlde" buyurmuştur. Yani "Öyle değillerdir." demiştir. Böylece onlardan imanı nefyetmiştir, çünkü iman onların kalplerinde değildir. Nitekim "Ağızları ile iman ettik diyen fakat kalpleri iman etmemiş olanlar…" [el-Mâide 5/41] ve "Bedeviler iman ettik dediler, de ki: İman etmediniz…" [el-Hucurât 49/14] buyurmuştur. Böylece Kerrâmiyye'nin "İman sadece ikrardır." şeklindeki görüşü geçersiz olmaktadır.

1 Mukātil, *Tefsîr*, 1: 88.

وقيل: هو من الأُنس الذي هو ضد الوحشة وسمي به لاستئناس روحه ببدنه وبدنه بروحه، وقيل: هي إفعلان وأصله إنسيان؛ دليل ذلك أنه يقال في التصغير: أنيسيان، فتعاد الياء المحذوفة. وسمي به؛ لنسيانه. وقال الله تعالى في حق آدم: ﴿فَنَسِيَ وَلَمْ نَجِدْ لَهُ عَزْمًا﴾ [طه، ١١٥/٢٠]؛ ولذلك جاء في تفسير قوله: ﴿إِنَّ الْإِنْسَانَ لِرَبِّهِ لَكَنُودٌ﴾ [العاديات، ٦/١٠٠] أي نسّاء للنعم ذكّار للمحن. والناس جمعه لا من لفظه؛ فإنه لا يستقيم جعلُه من الأنس ولا من النسيان. ومعنى هذا الجمع من النَّوْس[١] وهو التحرك، سموا به لحركاتهم في مباحاتهم وواجباتهم ومحظوراتهم، وحركات سائر الحيوانات لا توجد وجودها منهم.

وقوله تعالى: ﴿مَنْ يَقُولُ﴾ كلمة ﴿مَنْ﴾ تصلح للواحد والجمع وههنا[٢] للجمع أي «قوم يقولون»، وهم عبد الله بن أُبي بن سلول ومُعَتِّب بن قشير وجد بن قيس وغيرهم -لعنهم الله- وهؤلاء [٦١ب] رؤوس المنافقين.

قال مجاهد: أربع آيات من أول السورة في نعت المؤمنين وآيتان في الكافرين وثلاث عشرة آية في المنافقين.

وقال مقاتل: «آيتان من أولها في نعت المؤمنين المهاجرين وآيتان في مؤمني أهل الكتاب وآيتان في الكفار وثلاث عشرة آية في المنافقين».[٣]

وقوله تعالى: ﴿اٰمَنَّا بِاللهِ وَبِالْيَوْمِ الْاٰخِرِ﴾ أخبر عنهم أنهم يدَّعون ذلك ثم قال: ﴿وَمَا هُمْ بِمُؤْمِنِينَ﴾ أي ليسوا، فنفى الإيمان عنهم لأنه[٤] لم يكن في قلوبهم وقد قال: ﴿مِنَ الَّذِينَ قَالُوا اٰمَنَّا بِاَفْوَاهِهِمْ وَلَمْ تُؤْمِنْ قُلُوبُهُمْ﴾ [المائدة، ٤١/٥] وقال: ﴿قَالَتِ الْاَعْرَابُ اٰمَنَّا قُلْ لَمْ تُؤْمِنُوا﴾ [الحجرات، ١٤/٤٩] وبطل بهذا قول الكرامية: إنه مجرد الإقرار،

١ ر: النفوس.
٢ ح: وهنا.
٣ تفسير مقاتل بن سليمان، ٨٨/١.
٤ ر + لو.

Çünkü münafıklar bunu ikrar etmişler, fakat Allah Teâlâ onların imanını nefy etmiştir [yani olumsuzlamıştır]. Sonra burada "diyenler de vardır" ifadesindeki "demek" fiili tekildir, çünkü başındaki *men* lafzı tekile uygundur. Ardından "inanmadıkları hâlde" ifadesinde çoğul kelime kullanmıştır, çünkü asıl kastedilen budur, bu yüzden burada lafız anlama hamledilmiştir. Bu tıpkı "Kim ihsan sahibi olarak kendini Allah'a teslim ederse, onun mükâfatı Rabbinin katındadır." [el-Bakara 2/112] ifadesinde lafız esas alınarak tekil form kullanıldıktan hemen sonra "Artık onlara korku yoktur, onlar üzülmeyeceklerdir." [el-Bakara 2/112] ifadesinde anlam esas alınarak çoğul form kullanılmasına benzer. Aynı şekilde "Erkek veya kadın, kim mümin olarak iyi iş işlerse, elbette ona hoş bir hayat yaşatacağız." [en-Nahl 16/97] ifadesinin ardından "Ve onların mükâfatlarını yapmakta olduklarının en güzeli ile vereceğiz." [en-Nahl 16/97] ifadesinin gelmesinde de aynı durum söz konusudur.

"İnanmadıkları hâlde" ifadesindeki *bi-mü'minîn* kelimesinin başına gelen *be* harfi tekit bildirir. Bunun bir örneği de "O bir şair sözü değildir." [el-Hâkka 69/41] âyetinde vardır. Bu harfin hazfi de mümkündür, nitekim "Bu bir beşer değil!" [Yûsuf 12/31] âyetinde hazfedilmiştir, çünkü buradaki *mâ* kelimesi *leyse* anlamındadır, *leyse* kelimesinin kullanılması durumunda tekit için gelen bu *be* harfinin kullanılması da hazfedilmesi de mümkündür. Örneğin Allah Teâlâ "Allah hâkimler hâkimi değil midir?" [et-Tîn 95/8] âyetinde bu harfi kullanmış, ama "Onlar eşit [hepsi aynı] değildirler." [Âl-i İmrân 3/113] âyetinde kullanmamıştır.

Âyette Hz. Peygamber aleyhisselâmın mûcizesi de bulunmaktadır, çünkü bu kimseler görünüşte inandıklarını söylemişler, fakat içlerinde küfrü gizlemişlerdir, Hz. Peygamber aleyhisselâm ise onların kalplerinde olanı haber vermiştir. Bu, gayba dair bir haberdir ve Allah Teâlâ "O, gaybı bilendir. Hiç kimseye gaybını bildirmez. Ancak seçtiği resuller başka." [el-Cin 72/26-27] buyurmuştur. Bu âyet, iddianın geçerlilik deliline dayanmadıkça reddedileceğine de delâlet eder. Şair şöyle der:

> *Kim sahip olmadığı bir şeyi ızhar ederse …İddiasında sınandığında rezil olur*
> *Elbette kendini metheden kınanır … Ve kendini kınayan methedilir*

Firavun "Ben Müslümanlardanım." [Yûnus 10/90] demiş, fakat kendisine "Daha önce fesatçılardan idin." [Yûnus 10/91] denilmiştir. Hz. Yûnus "Ben zalimlerden oldum." [el-Enbiyâ 21/87] demiş, fakat kendisine "Eğer o tesbih edenlerden olmasaydı…" [es-Sâffât 37/143] denilmiştir.

فإن المنافقين أقروا بذلك والله تعالى نفى عنهم ذلك ثم أنه قال: ﴿مَنْ يَقُولُ﴾ وهذا فعل الواحد لأن كلمة ﴿مَنْ﴾ تصلح له ثم قال: ﴿وَمَا هُمْ﴾ على الجمع لأنه هو المراد فحمل على المعنى وهو كقوله: ﴿بَلٰى مَنْ اَسْلَمَ وَجْهَهُ لِلّٰهِ وَهُوَ مُحْسِنٌ فَلَهٗۤ اَجْرُهٗ عِنْدَ رَبِّهٖ﴾ [البقرة، ١١٢/٢] فهذا على الوحدان للصيغة ثم قال: ﴿وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُوْنَ﴾ [البقرة، ١١٢/٢] على الجمع للمعنى وكذا قوله: ﴿مَنْ عَمِلَ صَالِحًا مِنْ ذَكَرٍ اَوْ اُنْثٰى وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَلَنُحْيِيَنَّهٗ حَيٰوةً طَيِّبَةً﴾ [النحل، ٩٧/١٦] ثم قال: ﴿وَلَنَجْزِيَنَّهُمْ اَجْرَهُمْ بِاَحْسَنِ مَا كَانُوْا يَعْمَلُوْنَ﴾ [النحل، ٩٧/١٦].

وقوله: ﴿بِمُؤْمِنِيْنَ﴾ الباء للتأكيد وهو كقوله: ﴿وَمَا هُوَ بِقَوْلِ شَاعِرٍ﴾ [الحاقة، ٤١/٦٩] ويجوز حذفها، قال تعالى: ﴿مَا هٰذَا بَشَرًا﴾ [يوسف، ٣١/١٢] وهذا لأن «ما» بمعنى «ليس»، ويجوز في «ليس» الباءُ وحذفُها، قال تعالى: ﴿اَلَيْسَ اللّٰهُ بِاَحْكَمِ الْحَاكِمِيْنَ﴾ [التين، ٨/٩٥] وقال أيضا: ﴿لَيْسُوْا سَوَآءً﴾ [آل عمران، ١١٣/٣].

وفي الآية معجزة النبيّ عليه السلام؛ فإنهم أظهروا الإيمان وأضمروا الكفر والنبيّ عليه السلام أخبر عما في قلوبهم وذاك[1] غيب والله تعالى يقول: ﴿عَالِمُ الْغَيْبِ فَلَا يُظْهِرُ عَلٰى غَيْبِهٖۤ اَحَدًا اِلَّا مَنِ ارْتَضٰى مِنْ رَسُوْلٍ﴾ [الجن، ٢٦/٧٢-٢٧]. ودلت الآية أن الدعوى مردودة إذا لم تقم عليها دلالة الصحة، قال قائلهم:[2]

من تحلى بغير ما هو فيه ... فضح الامتحان ما يدعيه

وإن من مدح نفسه ذُمَّ ومن ذم نفسه مُدح

قال فرعون: ﴿وَاَنَا مِنَ الْمُسْلِمِيْنَ﴾ [يونس، ٩٠/١٠] فقيل له: ﴿وَكُنْتَ مِنَ الْمُفْسِدِيْنَ﴾ [يونس، ٩١/١٠]. وقال يونس النبيّ عليه السلام: ﴿اِنِّيْ كُنْتُ مِنَ الظّٰلِمِيْنَ﴾ [الأنبياء، ٨٧/٢١] فقيل له: ﴿فَلَوْلَاۤ اَنَّهٗ كَانَ مِنَ الْمُسَبِّحِيْنَ﴾ [الصافات، ١٤٣/٣٧].

---

١ ح: وذالك.

٢ انظر للبيت: لطائف الإشارات للقشيري، ٢٢/١ (البقرة، ١٠/٢)؛ تفسير روح البيان للبرسوي، ٥٢/١ (البقرة، ١٠/٢).

9. Bunlar Allah'ı ve müminleri aldatmaya çalışırlar. Oysa sadece kendilerini aldatırlar da farkında değillerdir. [el-Bakara 2/9]

"Allah'ı aldatmaya çalışırlar." *el-Had'u* kelimesi aldatmak anlamına gelir. *el-İhdâ'* gizlemek demektir. Buradan türetilen *el-mehdû'* kelimesi içerisine bir şeyler gizlenen küçük odacık demektir. *Hade'a fâhu* ifadesi, "Ağzının kokusu değişti" demektir. *Dînâr hâdi'* "eksik dinar" anlamına, *sinûn haddâ'a* "geçim vesilelerinin az olduğu yıllar" anlamına gelir. "Allah'ı aldatmaya çalışırlar" ifadesinin anlamı, "Görünüşte iman ızhar edip içlerinde küfrü gizleyerek Allah'ın peygamberini ve müminleri aldatmaya çalışıyorlar." şeklindedir. Burada Allah Teâlâ peygamberin ve müminlerin aldatılmaya çalışılmasını kendisinin aldatılmaya çalışılması konumunda değerlendirerek -ki onlara eziyet edilmesini de kendisine eziyet olarak değerlendirmiştir- peygamberin ve müminlerin derecesini yükseltmiştir.

Bir görüşe göre bunun mânası şöyledir: Onlar gizledikleri küfürleri ile açığa vurdukları imanlarını ifsat ederler. Bir başka görüşe göre mâna "Kendilerince Allah'ı kandırdıklarını zannederler, onlar nezdinde bu böyledir." şeklindedir. Bunun benzeri, "Kendilerinin (doğru) bir şey üzere olduklarını sanırlar." [el-Mücâdele 58/18] âyetinde vardır. Yine "O gün onlara seslenir: Nerede benim ortaklarım?" [Fussilet 41/47] âyetinde de bu durum vardır. Yani anlam, "Nerede benim ortağım olduğunu iddia ettiğiniz varlıklar?" şeklindedir. Yine "İlâhları onlara fayda sağlamadı." [Hûd 11/101] âyetindeki mâna da "İlâh olduğunu iddia ettikleri varlıklar onlara fayda sağlamadı." şeklindedir.

Mukātil şöyle demiştir: "Bunun mânası şöyledir: Allah'a karşı cüretkârlık sergilediler ve aralarında 'Biz Allah'ı aldattık.' diye konuştular. Bu onların Allah'a attıkları diğer iftiralar gibi bir iftira idi."[1]

Bir görüşe göre bu ifade "Allah'ı mı kandırıyorlar?" şeklinde sorudur ve tıpkı "Dedi ki: Bu benim Rabbimdir." [el-En'âm 6/77] ifadesinin "Bu mudur benim Rabbim?" anlamında olmasına benzer. Bir başka görüşe göre onlar görünüşte bir şey ızhar edip içlerinde bunun aksini gizledikleri için yaptıkları şey aslında aldatma olmasa da aldatma şeklinde tasvir edildi ve bu şekilde isimlendirildi. Çünkü aldatmak bir kimseye, o kimsenin farkına varamayacağı şekilde tuzak kurmak demektir.

1 Mukātil, *Tefsîr*, 1: 89.

٩- يُخَادِعُونَ اللهَ وَالَّذِينَ اٰمَنُوا۟ وَمَا يَخْدَعُونَ اِلَّآ اَنْفُسَهُمْ وَمَا يَشْعُرُونَ

وقوله تعالى: ﴿يُخَادِعُونَ اللهَ﴾ فالخدع[١] الختل، والإخداع الإخفاء، ومنه المَخْدَع وهو البيت الصغير[٢] يخفى فيه الشيء، و«خدع فاه» أي تغيرت رائحته، ودينار خادع أي ناقص، وسنون [٦٢ظ] خدّاعة أي قليلة المَرافق؛ فقوله: ﴿يُخَادِعُونَ اللهَ﴾[٣] معناه: يخادعون رسول الله والمؤمنين بإظهار الإيمان مع إضمار الكفر، رفع درجةَ النبيّ والمؤمنين حيث جعل خداعهم خداعه كما جعل إيذائهم إيذاء.

وقيل: معناه يفسدون ما أظهروا من الإيمان بما أضمروا من الكفر. وقيل: معناه يخادعون الله على زعمهم أي هو عندهم أي خداعُ اللهِ يظنون أنهم يخفون على الله شيئا، وهو كما قال: ﴿وَيَحْسَبُونَ اَنَّهُمْ عَلٰى شَىْءٍ ۜ﴾ [المجادلة، ١٨/٥٨] ونظيره: ﴿وَيَوْمَ يُنَادِيهِمْ اَيْنَ شُرَكَآءِىْ﴾ [فصلت، ٤٧/٤١] أي على زعمهم، وقوله: ﴿فَمَآ اَغْنَتْ عَنْهُمْ اٰلِهَتُهُمُ﴾ [هود، ١٠١/١١] أي على زعمهم.

وقال مقاتل: «معناه[٤] اجترؤا على الله وقالوا فيما بينهم: نحن نخادع الله وكان هذا بهتانا منهم كسائر ما افتروا على الله».[٥]

وقيل: معناه أيخادعون الله، على الاستفهام وهو كقوله: ﴿قَالَ هٰذَا رَبِّىۚ﴾ [الأنعام، ٧٧/٦] أي أهذا ربي. وقيل: إنهم أظهروا شيئا وأضمروا خلافَه فتصور بصورة الخداع فسمي به وإن لم يكن هو؛ فإن حقيقته أن يمكر بأحد فلا يعلم به الممكور،

---

١ ح: والخدع.
٢ ح + الذي.
٣ ر: قيل.
٤ ح – معناه.
٥ انظر: تفسير مقاتل بن سليمان، ٨٩/١.

Buradaki ifade bu bakımdan tıpkı "Ateşe karşı ne de dayanıklılar!" [el-Bakara 2/175] âyetindeki gibidir. Hiç kimse ateşe karşı dayanıklı değildir, ancak onlar kendilerini ateşe sürükleyecek olan fiili işlemeye devam ettikleri için bu durum ateşe karşı dayanıklı olmak şeklinde tasvir edilmiştir. Bir görüşe göre bunun mânası, "Hakkı bâtıl ile ortadan kaldırmak için hileler yaparlar." şeklindedir.

Sonra *el-muhâda'a* kelimesi her ne kadar asıl itibariyle *müfâ'ale* vezninde olup iki kişi tarafından yapılan bir fiile işaret ediyor olsa da, tıpkı *el-müsâfere* (yolculuk) ve *el-müsâdefe* (rast gelmek) fiilleri gibi tek kişinin fiili de olabilir. Eğer kelime dildeki aslına göre iki kişi arasındaki fiil olarak anlamlandırılacak olursa, bu durumda da -ileride açıklayacağımız üzere- aldatma fiili onlara, aldatmanın cezasını vermek de Allah'a ait fiil olarak düşünülür.

Eğer, "Onlar Allah'ı bilmiyorlarsa onun nasıl aldatıyor olabilirler? Onu biliyorlarsa, o zaman O'nu aldatmaya nasıl (ne cüretle) yönelebilirler?" denilecek olursa şöyle deriz: Onların hangi açılardan "aldatan kimse"nin fiilini yaptıklarını daha önce beyân etmiştik.

"Ve müminleri" Bu da ilk ifadeye atıftır, yani "müminleri de aldatmaya çalışırlar." İfadenin bu kısmının gerçek anlamda anlaşılması da mümkündür, çünkü müminleri aldatmak onların gücü dâhilindedir. "Allah'ı aldatmaya çalışıyorlar." ifadesinin ise "Peygamberi ve müminleri aldatmaya çalışıyorlar." anlamına geldiği daha önce söylenmiştir. Ancak doğru olan, bu ifadenin sadece "Peygamberi aldatmaya çalışıyorlar." şeklinde anlamlandırılmasıdır çünkü onların müminleri aldatmaya çalıştıkları zaten ifadenin devamında ayrıca "Ve müminleri" şeklinde zikredilmiştir. Sonra Allah Teâlâ onların, resulünü aldatmaya çalışmasını kendisini aldatmaya çalışmak olarak nitelemiştir ki bunun sebebi onu teşrif etmektir. Bu tıpkı "Eğer siz Allah'a yardım ederseniz O da size yardım eder." [Muhammed 47/7] âyetindeki gibidir ki burada "Allah'ın resulüne yardım ederseniz." mânası kastedilmiştir. Benzer şekilde Allah Teâlâ "Muhakkak sana biat edenler aslında Allah'a biat etmişlerdir." [el-Feth 48/10] âyetinde peygambere biat etmeyi Allah'a biat etme yerine koymuştur. Aynı durum şu âyetlerde de söz konusudur: "Allah'a ve resulüne iman edin." [en-Nisâ 4/136], "Allah'a itaat edin ve resule itaat edin." [et-Tegābün 64/12],

وهذا كقوله: ﴿فَمَآ اَصْبَرَهُمْ عَلَى النَّارِ﴾ [البقرة، ١٧٥/٢] ولا صبر لأحد عليها لكن لما داموا على الفعل الذي به يصيرون إلى النار تصور ذلك بصورة الصبر على النار. وقيل: معناه يحتالون لإزالة الحق بالباطل.

ثم المخادعة وهي على المفاعلة وإن كان أصلها لما يكون بين اثنين فقد يكون لفعل الواحد كالمسافرة والمصادفة، وإن حملت على الوضع فالخداع كان منهم وجزاء الخداع من الله تعالى على ما نبين.

فإن قالوا: إن لم يعرفوا الله فكيف خادعوه وإن عرفوه فكيف قصدوا خداعه؟ قلنا: قد بينا أنهم عملوا عمل المخادعين من الوجوه التي ذكرناها.

وقوله: ﴿وَالَّذِينَ اٰمَنُوٓا﴾ عطف على الأول، أي ويخادعون المؤمنين أيضا. ويجوز حمله على الحقيقة في حقهم؛ فإنه في وسعهم. فأما قوله: ﴿يُخَادِعُونَ اللّٰهَ﴾ فقد مر قولٌ: إن معناه يخادعون الرسول والمؤمنين، والصحيح أن يحمل ذلك على مخادعتهم الرسول وحده دون المؤمنين؛ فإن خداعهم المؤمنين مذكور على التصريح بعده وهو قوله: ﴿وَالَّذِينَ اٰمَنُوٓا﴾، ثم إنما جعل مخادعتهم رسوله[1] مخادعته تشريفا له كما جعل نصرته نصرته بقوله: ﴿اِنْ تَنْصُرُوا اللّٰهَ يَنْصُرْكُمْ﴾ [محمد، ٧/٤٧] أي تنصروا رسوله، وكما جعل مخداعته مخادعة الله فقد جعل مبياعته مبايعة الله بقوله: [٦٢ب] ﴿اِنَّ الَّذِينَ يُبَايِعُونَكَ اِنَّمَا يُبَايِعُونَ اللّٰهَ﴾ [الفتح، ١٠/٤٨] وكذا في أشياء ذكرها في آيات: ﴿اٰمِنُوا بِاللّٰهِ وَرَسُولِهٖ﴾ [النساء، ١٣٦/٤] ﴿وَاَطِيعُوا اللّٰهَ وَاَطِيعُوا الرَّسُولَ﴾ [التغابن، ١٢/٦٤]

١ ط: رسول، لعله تصحيف.

"Kim Allah'a ve resulüne isyan ederse…" [en-Nisâ 4/14], "Allah'a ve resulüne icâbet ederler." [Âl-i İmrân 3/172], "Kim Allah'a ve resulüne karşı gelirse…" [el-Enfâl 8/13], "Allah'a ve resulüne düşmanlık edenler..." [el-Mücâdele 58/5], "Allah'a ve resulüne yardım ederler." [el-Haşr 59/8], "Allah'a ve resulüne karşı sadık/samimi oldukları sürece…" [et-Tevbe 9/91], "O zaman Allah'a ve resulüne karşı savaşa girdiğinizi bilin." [el-Bakara 2/279], "Allah'a ve resulüne eziyet ederler." [el-Ahzâb 33/57], "Allah ve resulü kendilerini razı etmenize en lâyık olandır." [et-Tevbe 9/105], "Asıl velîniz Allah ve resulüdür." [el-Mâide 5/55], "Allah ve resulü amellerinizi görecek." [et-Tevbe 9/105], "Allah ve resulünün önüne geçmeyin." [el-Hucurât 49/1], "Allah'a ve resulüne hicret etmek üzere…" [en-Nisâ 4/100].

"Oysa sadece kendilerini aldatırlar." Ebû Amr ve İbn Kesîr bu ifadeyi âyette geçen ilk ifadeye, yani *yuhâdi'ûnellâhe* ifadesine uygun olarak *ve mâ yuhâdi'ûne* şeklinde okumuşlardır. Diğer kıraat imamları ise *ve mâ yehde'ûne* şeklinde okumuşlardır, çünkü onlar sadece kendilerini aldatabilirler.

Dil âlimlerinden kimileri şöyle demiştir: Bir kimse aldatma fiilinde amacına ulaşamadığı zaman bunu ifade etmek için *hâde'a* kelimesi, amacına ulaştığı zaman ise *hede'a* kelimesi kullanılır. Münafıkların aldatmaları da maksadına ulaşamadığı için, onların fiili *muhâde'a* (aldattığını sanmak) sayılır. Ancak bu fiillerinin zararı kendilerine dokunduğu için, kendileri açısından bu fiil *had'* (aldatma) sayılır.

Tefsiri şöyledir: Onların aldatma fiilleri, hedefledikleri kimselere nüfuz etmez. Dolayısıyla sanki onlar kendilerini kandırmışlardır. Tıpkı "Falan kimse filan ile alay ediyor, ama aslında ancak kendisi ile alay ediyor." [yani kendisini alay edilecek duruma düşürüyor] ifadesindeki gibidir. Bir görüşe göre anlam, "Onların aldatmalarının vebali ancak kendilerine döner." şeklindedir. Nitekim Allah Teâlâ "Kötü tuzak ancak sahibini kuşatır." [Fâtır 35/43] buyurmuştur. Bunun benzeri "Kim gerisin geri dönerse ancak kendi aleyhine dönmüş olur." [el-Feth 48/10], "Azgınlığınız ancak kendi aleyhinizedir." [Yûnus 10/23], "Kim de cimrilik ederse sadece kendi aleyhine etmiş olur." [Muhammed 47/38], "Kim kötülük ederse kendi aleyhine eder." [Fussilet 41/46] âyetlerinde de söz konusudur. İhsan konusunda da Allah Teâlâ "Eğer ihsan ederseniz kendi lehinize etmiş olursunuz." [el-İsrâ 17/7], "Kim basiretli davranırsa kendi lehine olur." [el-En'âm 6/104],

﴿وَمَنْ يَعْصِ اللهَ وَرَسُولَهُ﴾ [النساء، ١٤/٤] ﴿اسْتَجَابُوا لِلهِ وَالرَّسُولِ﴾ [آل عمران، ١٧٢/٣] ﴿وَمَنْ يُشَاقِقِ اللهَ وَرَسُولَهُ﴾ [الأنفال، ١٣/٨] ﴿يُحَادُّونَ اللهَ وَرَسُولَه﴾ [المجادلة، ٥/٥٨] ﴿وَيَنْصُرُونَ اللهَ وَرَسُولَهُۥ﴾ [الحشر، ٨/٥٩] ﴿إِذَا نَصَحُوا لِلهِ وَرَسُولِهِۦ﴾ [التوبة، ٩١/٩] ﴿فَأْذَنُوا بِحَرْبٍ مِنَ اللهِ وَرَسُولِهِۦ﴾ [البقرة، ٢٧٩/٢] ﴿يُؤْذُونَ اللهَ وَرَسُولَهُ﴾ [الأحزاب، ٥٧/٣٣] ﴿وَاللهُ وَرَسُولُهُۥٓ اَحَقُّ اَنْ يُرْضُوهُ﴾ [التوبة، ٦٢/٩] ﴿إِنَّمَا وَلِيُّكُمُ اللهُ وَرَسُولُهُ﴾ [المائدة، ٥٥/٥] ﴿فَسَيَرَى اللهُ عَمَلَكُمْ وَرَسُولُهُ﴾ [التوبة، ١٠٥/٩] ﴿لَا تُقَدِّمُوا بَيْنَ يَدَيِ اللهِ وَرَسُولِهِ﴾ [الحجرات، ١/٤٩] ﴿مُهَاجِرًا إِلَى اللهِ وَرَسُولِهِ﴾ [النساء، ١٠٠/٤].

وقوله تعالى: ﴿وَمَا يَخْدَعُونَ اِلَّآ اَنْفُسَهُمْ﴾ قرأ أبو عمرو وابن كثير:[1] «وما يخادعون» على موافقة الكلمة الأولى ﴿يُخَادِعُونَ اللهَ﴾، وقرأ الباقون: ﴿وَمَا يَخْدَعُونَ﴾؛ لأن خدعهم أنفسهم لا يعدوهم.

وقال بعض أهل اللغة: يقال: خَادَعَ، إذا لم يبلغ مراده، وخَدَعَ إذا بلغ مراده؛ فلما لم ينفذ خداعهم فيما قصدوا كان مخادعةً، ولما وقع ضرر فعلهم على أنفسهم كان في حق أنفسهم خدعا.

وتفسيره: ولا ينفذ خداعهم فيمن قصدوه، فكأنهم خدعوا أنفسهم كما يقال: فلان يسخر بفلان وما يسخر إلا بنفسه. وقيل: معناه وما يرجع وبال خداعهم إلا إليهم؛ قال تعالى: ﴿وَلَا يَحِيقُ الْمَكْرُ السَّيِّئُ اِلَّا بِاَهْلِهِۦ﴾ [فاطر، ٤٣/٣٥] ومثله: ﴿فَمَنْ نَكَثَ فَاِنَّمَا يَنْكُثُ عَلٰى نَفْسِهِۦ﴾ [الفتح، ١٠/٤٨]، ﴿اِنَّمَا بَغْيُكُمْ عَلٰٓى اَنْفُسِكُمْ﴾ [يونس، ٢٣/١٠]، ﴿وَمَنْ يَبْخَلْ فَاِنَّمَا يَبْخَلُ عَنْ نَفْسِهِۦ﴾ [محمد، ٣٨/٤٧]، ﴿وَمَنْ اَسَآءَ فَعَلَيْهَا﴾ [فصلت، ٤٦/٤١]، وقال في الإحسان: ﴿اِنْ اَحْسَنْتُمْ اَحْسَنْتُمْ لِاَنْفُسِكُمْ﴾ [الإسراء، ٧/١٧]، ﴿فَمَنْ اَبْصَرَ فَلِنَفْسِهِۦ﴾ [الأنعام، ١٠٤/٦]،

---

١ ح ر + ونافع.

"Kim hidâyet bulursa kendi lehine hidâyet bulmuş olur." [el-İsrâ 17/15], "Kim cihat ederse kendi lehine cihat etmiş olur." [el-Ankebût 29/6], "Kim nefsini arındırırsa kendi lehine yapmış olur." [Fâtır 35/18], "Kim sâlih âmel işlerse kendi lehinedir." [Fussilet 41/46], "Kim şükrederse ancak kendi lehine şükretmiş olur." [en-Neml 27/40] buyurmuştur.

Ayrıca burada "Oysa sadece kendilerini aldatırlar." buyurmuş, ancak başka bir sûrede "Onlar Allah'ı aldatmaya çalışırlar, hâlbuki Allah onları aldatır." [en-Nisâ 4/142] buyurmuştur ki bundan maksat cezadır. Bir görüşe göre maksat, onlara kendi amellerine uygun şekilde karşılık vermesidir. Nitekim rivayete göre onlar ateşe atılıp orada uzun bir süre azap gördükleri ve Rahmân'dan yardım diledikleri zaman kendilerine, "İşte şu kapılar açıldı, çıkın!" denilecek, onlar kapılara koşuşacaklar, fakat vardıklarında kapıların yüzlerine kapandığını görecekler ve tekrar şeytanlarla ve tâgūtlarla birlikte ateş kuyularına döndürüleceklerdir. Allah Teâlâ şöyle buyurur: "Onlar bir tuzak kurdu, Biz de bir tuzak kurduk." [en-Neml 27/50], "Onlar bir tuzak kuruyorlar, ben de bir tuzak kuruyorum." [et-Târık 86/15-16]

"Farkında değillerdir." Âyette kullanılan *eş-şi'r* kelimesi bilmek ve fark etmek anlamındadır. *el-İş'âr* bildirmek/işaretlemek demektir. Kurbanlık hayvanın işaretlenmesi buradan gelir. *eş-Şi'âr* alâmet, *el-meşâ'ir* semboller, *eş-şe'âir* alâmetler anlamına gelir ki bu hac ibadetinin amelleridir. Tekili *şe'îre* ve *şe'âre* şeklinde olup hususi bir bilginin adıdır. Bu bilgi bir şey üzerinde dikkatlice nazarda bulunarak elde edilen bilgidir. Kelime *eş-şe'r* kökünden türer, bu nedenle kelime hususi bir vezinle ve kafiyeli olarak yazılan söz (şiir) bilgisi için isim olarak kullanılır.

Tefsirine gelince, bir görüşe göre bu ifade, "Onlar bunun kendilerini aldatmak olduğunu bilmezler." anlamına gelir. Bir başka görüşe göre "Bunun vebalinin kendilerine döneceğini bilmezler."; bir diğer görüşe göre "Onların peygamberi ve müminleri aldatmalarının Allah tarafından bilindiğini bilmezler."; bir başka görüşe göre "Allah'ı aldatmaya güç yetiremeyeceklerini bilmezler."; bir diğer görüşe göre "Allah'ın kendilerini aldatmanın cezası ile cezalandıracağını bilmezler."; bir başka görüşe göre, "Allah'ın yaptıklarını bildiğini bilmezler." anlamına gelir ki bu tıpkı "Allah'ın onların açığa vurduklarını da gizlediklerini de bildiğini bilmezler mi?" [el-Bakara 2/77] âyeti gibidir. Buradaki öğüt şudur: Münafık amelinin vebalini bilmeden iş yapar, amel işler, mümin ise amelinin vebalini bilerek amel işler, o hâlde Rabbi katında mazereti nedir?

﴿مَنِ اهْتَدٰى فَاِنَّمَا يَهْتَدِى لِنَفْسِهٖ﴾ [الإسراء، ١٥/١٧]، ﴿وَمَنْ جَاهَدَ فَاِنَّمَا يُجَاهِدُ لِنَفْسِهٖ﴾ [العنكبوت، ٦/٢٩]، ﴿وَمَنْ تَزَكّٰى فَاِنَّمَا يَتَزَكّٰى لِنَفْسِهٖ﴾ [فاطر، ١٨/٣٥]، ﴿مَنْ عَمِلَ صَالِحًا فَلِنَفْسِهٖ﴾ [فصلت، ٤٦/٤١]، ﴿وَمَنْ شَكَرَ فَاِنَّمَا يَشْكُرُ لِنَفْسِهٖ﴾ [النمل، ٤٠/٢٧].[١]

ثم قال[٢] ههنا: ﴿وَمَا يَخْدَعُونَ اِلَّآ اَنْفُسَهُمْ﴾ وقال في سورة أخرى: ﴿يُخَادِعُونَ اللّٰهَ وَهُوَ خَادِعُهُمْ﴾ [النساء، ١٤٢/٤] وأريد به الجزاء. وقيل: يعاملهم على وفق ما عاملوا، وذلك فيما جاء أنهم إذا ألقوا في النيران وعُذّبوا فيها طويلا من الزمان واستغاثوا[٣] بالرحمن قيل لهم: هذه الأبواب قد فُتحت فاخرجوا، فتبادروا إلى الأبواب فإذا انتهوا إليها غُلّقت دونهم وأعيدوا إلى الآبار والتوابيت مع الشياطين والطواغيت. يقول الله تعالى: ﴿وَمَكَرُوا مَكْرًا وَمَكَرْنَا مَكْرًا﴾ [النمل، ٥٠/٢٧] وقال: ﴿اِنَّهُمْ يَكِيدُونَ كَيْدًا وَاَكِيدُ كَيْدًا﴾ [الطارق، ١٥/٨٦-١٦].

وقوله تعالى: ﴿وَمَا يَشْعُرُونَ﴾ الشعر العلم [٦٣أ] والفطنة، والإشعار الإعلام، وإشعار الهدي منه، والشعار العلامة، والمشاعر المعالم، والشعائر العلامات وهي معالم الحج وأعماله،[٤] واحدتها شعيرة وشعارة. ثم هو اسم لعِلْمٍ خاص وهو العلمُ بدقة النظر في الشيء، مأخوذ من الشَعر؛ ولذلك يطلق هذا الاسم على معرفة الكلام المُقَفَّى الموزون بوزن خاص.

وأما تفسيره فقد قيل: أي وما يعلمون أنه خداعٌ لأنفسهم. وقيل: أي وما يعلمون أن وَبَالَه راجع عليهم. وقيل: أي وما يعلمون أن الله يُطلع على خداعهم رسولَه والمؤمنين. وقيل: أي وما يعلمون أنهم لا يقدرون أن يخادعوا الله. وقيل: وما يعلمون أن الله[٥] جازيهم[٦] جزاء خداعهم. وقيل: أي وما يعلمون أن الله يعلم بصنيعهم، وهذا كما قال: ﴿اَوَلَا يَعْلَمُونَ اَنَّ اللّٰهَ يَعْلَمُ مَا يُسِرُّونَ وَمَا يُعْلِنُونَ﴾ [البقرة، ٧٧/٢] والعظة فيه أن المنافق عمل ما عمل وهو لا يعلم بوبال ما عمل والمؤمن يعلم به ثم يعمل به؛[٧] فما عذره عند ربه؟[٨]

١ ط - وَمَنْ يَبْخَلْ فَاِنَّمَا يَبْخَلُ عَنْ نَفْسِهٖ .... وَمَنْ شَكَرَ فَاِنَّمَا يَشْكُرُ لِنَفْسِهٖ، صح هامش.
٢ ط: لما قال.
٣ ح: فاستغاثوا.
٤ ط: وأحواله.
٥ ر + خادعهم أي.
٦ ط: خادعهم.
٧ ح - به.
٨ ح - عند ربه.

Sonra bu âyette onlardan "bilgi" olumsuzlanmışken "Bildiğiniz hâlde hakkı gizlemeyin." [el-Bakara 2/42] âyetinde onların bilgi sahibi oldukları ifade edilmiştir. Bu iki ifadenin uzlaştırılması şöyledir: Onlar aslında bunu bilmektedirler, fakat bildikleri ile amel etmedikleri için sanki bilmiyormuş gibidirler. Bu tıpkı "Dilsizdirler, sağırdırlar, kördürler." [el-Bakara 2/18] âyeti gibidir ki hakikatte onlar konuşmakta, işitmekte ve görmektedirler, ancak bundan faydalanmadıkları için sanki dilsiz, sağır ve kör gibidirler. Bir alete sahip olan kimse o aletten faydalanmıyorsa onunla alete sahip olmayan arasında fark yoktur. Bilgisi ile amel etmeyen âlim ile cahil, malından faydalanmayan zengin ile fakir, yaşamından faydalanmayan canlı ile ölü eşittir.

Sonra Allah Teâlâ "Ve ilim sahipleri, adâleti ikâme ederek…" [Âl-i İmrân 3/18] âyetinde müminler için "ilim" niteliğini kullanmış, ama "Bir cahillik edip de kötülük işleyenler…" [en-Nisâ 4/17] âyetinde onlar için cehalet sıfatını kullanmıştır. Aynı şekilde "Bilmektedirler ki…" [el-Bakara 2/102] âyetinde kâfirler için ilim sıfatını kullanırken "De ki: Ey cahiller! Bana Allah'tan gayrısına kulluk etmemi mi emrediyorsunuz?" [ez-Zümer 39/63] âyetinde onlar için cehalet sıfatını kullanmıştır. Ancak müminler ile kâfirler bir değildir, aksine müminler için "ilim" sıfatının kullanılması onlar için bir değer, cehalet sıfatının kullanılması ise günahın özrünün telkin edilmesi mesabesindedir. Buna karşılık kâfirler için "ilim" sıfatının kullanılması onların bahanelerinin bulunmadığının ifadesi, cehalet sıfatının kullanılması ise kendilerindeki eksiklik/kusur hâlinin ispatı içindir.

10. Kalplerinde bir hastalık vardır. Allah da onların hastalıklarını artırmıştır. Yalanlamalarına karşılık da onlara elem dolu bir azap vardır. [el-Bakara 2/10]

"Kalplerinde bir hastalık vardır." *el-Maraz* kelimesi dilde hastalık anlamına gelir. *el-İmrâz*, hastalık sıfatının bulunduğunun ifadesi, *et-temrîz* ise hastaya bakmaktır. Bir görüşe göre bu, insanı sağlıklı olma hâlinden çıkaracak hastalık, nifak ya da diğer bütün kusurlar için kullanılır. *el-Maraz* kelimesi Kur'ân'da dört şey için kullanılmıştır: 1. "Hastalık" anlamında kullanılmıştır: "Hasta olana da zorluk yoktur." [el-Feth 48/17] 2. "Kanayan yara" anlamında kullanılmıştır: "Eğer hasta/yaralı ya da seferde iseniz..." [en-Nisâ 4/43].

ثم في هذه الآية نفيُ العلم عنهم وفي قوله: ﴿وَتَكْتُمُوا الْحَقَّ وَاَنْتُمْ تَعْلَمُونَ﴾ [البقرة، ٤٢/٢] إثبات العلم لهم، والتوفيق بينهما: أنهم علموا به حقيقة ولكن لم يعملوا بما علموا فكأنهم لم يعلموا، وهو كقوله: ﴿صُمٌّ بُكْمٌ عُمْيٌ﴾ [البقرة، ١٨/٢] وكانوا ناطقين سامعين[١] ناظرين حقيقة لكن[٢] لم ينتفعوا بذلك فكانوا كأنهم صمٌّ بكمٌ عميٌ؛ فذوا الآلة إذا لم ينتفع بها فهو وعادم الآلة سواء، والعالم الذي لا يعمل بعلمه فهو والجاهل سواء، والغنيّ الذي لا ينتفع بماله فهو والفقير سواء، والحيّ الذي لا يستمتع بحياته فهو والميت سواء.

ثم إن الله تعالى أثبت للمؤمنين العلم بقوله: ﴿وَاُولُوا الْعِلْمِ قَآئِمًا بِالْقِسْطِ﴾ [آل عمران، ١٨/٣] وأثبت لهم الجهل بقوله: ﴿لِلَّذِينَ يَعْمَلُونَ السُّوءَ بِجَهَالَةٍ﴾ [النساء، ١٧/٤] كما أثبت للكفار العلم بقوله: ﴿وَلَقَدْ عَلِمُوا﴾ [البقرة، ١٠٢/٢] والجهل بقوله: ﴿قُلْ اَفَغَيْرَ اللهِ تَأْمُرُوٓنِّى اَعْبُدُ اَيُّهَا الْجَاهِلُونَ﴾ [الزمر، ٦٤/٣٩] وليسوا سواءً؛ بل إثبات العلم للمؤمنين إثبات الكرامة وذكر الجهل تلقين عذر المعصية، وإثباتُ العلم للكفار إلزام الحجة وذكرُ الجهل إثبات المنقصة.

١٠- فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ فَزَادَهُمُ اللهُ مَرَضاً وَلَهُمْ عَذَابٌ اَلِيمٌ بِمَا كَانُوا يَكْذِبُونَ

وقوله تعالى: ﴿فِى قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ﴾ المرض في اللغة العلة، والإمراض إثبات صفة المرض، والتمريض القيام على المريض. وقيل: هو كل ما خرج به الإنسان عن حد الصحة من علة أو نفاق أو تقصير في أمر. والمرض في القرآن لأربعة أشياء: للعلة [٦٣ظ] في قوله: ﴿وَلَا عَلَى الْمَرِيضِ حَرَجٌ﴾ [الفتح، ١٧/٤٨] وللجراح في آية التيمّم: ﴿وَاِنْ كُنْتُمْ مَرْضٰٓى اَوْ عَلٰى سَفَرٍ﴾ [النساء، ٤٣/٤]

١ ح: سامعين ناطقين.
٢ ح: ولكن.

3. "Günah/fücur" anlamında kullanılmıştır: "Kalbinde hastalık olan kimse tamaha kapılır." [el-Ahzâb 33/32] 4. "Şüphe" anlamında kullanılmıştır: "Kalplerinde bir hastalık vardır." [el-Bakara 2/10]

Tefsirine gelince, Abdullah b. Mes'ûd, Abdullah b. Abbas, Rebî' ve Katâde burada hastalık ile kastedilenin "şüphe" olduğunu, Mukātil "nifak", İbnü'l-Enbârî ise "karanlık" olduğunu söylemiştir. Nitekim *leyle*^{tün} *marîzet*^{ün} ifadesi "karanlık gece" anlamına gelir. Kimileri de bunun Hz. Peygamber aleyhisselâmın zaferi ve onların liderliklerinin Hz. Peygamber aleyhisselâma geçmesi nedeniyle içine düştükleri gam/keder anlamında olduğunu söylemiştir.

İmam Mâtürîdî şöyle demiştir: "Yani ıstırap ve tereddüt vardır. Bedenin hastalığı da böyledir. Nifakın hastalık olarak isimlendirilmesi müminin diri, kâfirin ise ölü olarak isimlendirilmesindeki ile aynı şekilde bir isimlendirmedir. Münafık tıpkı hastanın yaşama tutunma ile ölüm arasında gidip gelmesi gibi içinin İslâm'a muhalefeti ve dışının muvafakati arasında gidip geldiği için hasta diye isimlendirilmiştir."[1] Yine Allah Teâlâ "Ancak Allah'a selim bir kalp ile gelen hariç…" [eş-Şuarâ 26/89] buyurmuştur ki bundan maksat, şüpheden ve şirkten uzak kalptir. Münafığın kalbi ise bunun aksidir, dolayısıyla da selim değil, hastadır.

"Allah da onların hastalıklarını artırmıştır." Ziyade [artırma] noksanın zıddıdır. Bu âyette olduğu gibi geçişli olarak, "Yüz bine ya da daha fazla [sayıdaki insana]…" [es-Sâffât 37/147] âyetinde ise geçişsiz olarak kullanılmıştır. Tersi olan noksan [eksiklik] kelimesi de böyledir: "Onu etrafından eksiltiyoruz…" [er-Ra'd 13/41] âyetinde geçişli, "Onların akılları ve dinleri eksiktir."[2] hadisinde ise geçişsiz olarak kullanılmıştır.

Tefsirine gelince, bir görüşe göre bunun mânasının, "Allah onları şüphelerine şüphe ilâve ederek cezalandırmıştır ki bu da onların ısrar ve inatlarına verilmiş bir cezadır." şeklindedir. Süddî şöyle demiştir: Allah düşmanlığı onların hastalığını artırdı. Bir görüşe göre anlam, "Allah onların kederlerine keder ilâve etti." şeklindedir.

1 Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 1: 36.
2 Buhârî, "Hayız", 6; İbn Mâce, "Fiten", 19.

وللفجور في قوله: ﴿فَيَطْمَعَ الَّذِى فِى قَلْبِهِۦ مَرَضٌ﴾ [الأحزاب، ٣٢/٣٣] وللشك في قوله: ﴿فِى قُلُوبِهِمْ مَرَضٌۙ﴾ [البقرة، ١٠/٢].

وأما التفسير فقد قال ابن مسعود[١] وابن عباس[٢] والربيع وقتادة: أي شك. وقال مقاتل: أي نفاق.[٣] وقال ابن الأنباري: أي ظلمة؛[٤] يقال:[٥] ليلة مريضة، أي مظلمة.[٦] وقال بعضهم: أي غمٌّ بسبب نصرة النبيّ عليه السلام وزوال رئاستهم اليه.

وقال الإمام أبو منصور الماتريدى: «أي اضطرابٌ وتردد، ومرض الجسم كذلك. وطريق تسمية النفاق مرضا أن المؤمن يُسمى[٧] حيا والكافر ميتا، فسمي المنافق مريضا؛ لتردُّدِه بين موافقة الظاهر ومخالفة الباطن كتردد المريض بين بقائه حيا وبين موته».[٨] ولأن[٩] الله تعالى قال: ﴿اِلَّا مَنْ اَتَى اللّٰهَ بِقَلْبٍ سَلِيمٍۗ﴾ [الشعراء، ٨٩/٢٦] أي خال عن الشك والشرك فكان[١٠] قلب المنافق بخلافه، فلم يكن سليما بل كان مريضا.

وقوله تعالى: ﴿فَزَادَهُمُ اللّٰهُ مَرَضاًۚ﴾ الزيادة خلاف النقصان، ويجيء متعديا كما في هذه الآية، ولازما كما في قوله: ﴿اِلٰى مِائَةِ اَلْفٍ اَوْ يَزِيدُونَۚ﴾ [الصافات، ١٤٧/٣٧]. ونظيرها نقيضها وهو النقصان، هو[١١] متعدٍّ في قوله: ﴿نَنْقُصُهَا مِنْ اَطْرَافِهَاۜ﴾ [الرعد، ٤١/١٣]، ولازم في قول النبي عليه السلام «إنهن ناقصات العقل والدين.»[١٢]

وأما التفسير فقد قيل: معناه جازاهم الله بزيادة شكٍّ على شكِّهم؛ عقوبة لهم على إصرارهم وعنودهم. وقال السديّ: فزادتهم عداوة الله مرضا. وقيل: أي زاد[١٣] الله غما على غمهم.

١ ح – ابن مسعود.
٢ ح: ابن عباس وابن مسعود.
٣ انظر تفسير مقاتل، ٨٩/١. وفيه قال مقاتل: «فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ يعنى الشك.».
٤ ر + قال.
٥ ط: قال تعالى، لعله تصحيف.
٦ انظر: الزاهر لابن الأنباري، ٤٧٥/١.
٧ ح ر ط: سُمي.
٨ انظر: تأويلات القرآن للماتريدي، ٣٦/١.
٩ ط: لأن.
١٠ ح: وكان.
١١ ط: وهو.
١٢ انظر للحديث: مسند أحمد، ٢٤٦/٩؛ صحيح البخاري، الحيض ٦؛ سنن ابن ماجة، الفتن ١٩.
١٣ ح: زادهم.

İmam Mâtürîdî şöyle demiştir: "Yani Allah kâfirlerin inançlarında küfrü yaratmaya ilâve yaptı." Mu'tezile -Allah onları perişan etsin- şöyle der: Bu münafığın nifakı ile baş başa bırakılmasıdır. Bu görüş onların küfür ve günahları Allah'ın yaratma ve iradesi olarak görmemek şeklindeki fasit ilkelerinden kaynaklanır. Bu yüzden onlar bu tür ifadeleri "baş başa bırakmak" anlamına hamlederler. Bir görüşe göre bunun mânası, "Allah onların zafer konusundaki zaaflarını, kudret konusundaki acziyetlerini artırdı." şeklindedir. Şair şöyle der:

Ey rüzgârı güneye ve Sabâ rüzgârı yönüne gönderen!
Zeyd öfkelendiğinde onun öfkesini artır

Şiirde geçen "Zeyd" kelimesi bir kabile ismidir. Beyitteki duanın anlamı, "Onu öfkelendiği konuda zafere ulaşmaya kādir kılma" şeklindedir. Sonra bu ifade tarzı kimilerine göre kesinleştirme anlamına, kimilerine göre ise dua anlamına gelir.

Eğer, "Örfteki kullanımına göre dua âcizin işidir, o hâlde Allah Teâlâ'nın bu şekilde dua (beddua) etmesinin anlamı nedir?" diyecek olurlarsa şöyle deriz: Bu, onlar aleyhine beddua etmenin câiz olduğunun Allah tarafından öğretilmesidir ve tıpkı "Allah onları kahretsin." [et-Tevbe 9/39], "Bir tek inatçı şeytan hariç ki Allah ona lânet etsin." [en-Nisâ 4/117-118] âyetlerindeki gibidir. Buna yakın bir kullanım da "Alevli ateştekiler Allah'ın rahmetinden uzak olsun." [el-Mülk 67/11], "Ebû Leheb'in elleri kurusun! Kurudu da!" [Tebbet 111/1] âyetlerinde mevcuttur.

Sonra bu âyette itaat olsun günah olsun bütün fiillerin Allah tarafından yaratıldığının ispatı söz konusudur. Burada "Allah da onların hastalıklarını artırmıştır." buyurmakta, başka bir âyette "Onların hidâyetlerini artırır." [Muhammed 47/17] buyurmaktadır. Denilmiştir ki: Onların hastalığının artırılması ardı ardına gelen âyetler ve birbirlerini destekleyen delillerin indirilmesi ile gerçekleşmiştir. Hak Teâlâ "Bir sûre indirildiğinde onlardan kimi der ki: Şimdi bu hanginizin imanını artırdı?" [et-Tevbe 9/124] buyurmuş, ardından da "Kalplerinde hastalık olanlara gelince, [bu sûre] onların inkârlarına inkâr ilâve eder." [et-Tevbe 9/125] buyurmuştur ki bu artırma, sebep olma şeklindedir. Yani âyet bu kimselerin yakînen imanlarının artmasına sebep olurken diğerlerinin şüphelerinin artmasına sebep olur. Bu tıpkı "Onlara bir uyarıcı geldiği zaman bu onların ancak uzaklaşmalarını artırdı." [Fâtır 35/22] ve

وقال الإمام أبو منصور رحمه الله: أي زاد الله خلق الكفر في اعتقادهم.[1] وقالت المعتزلة خذلهم الله: هو على التخلية بين المنافق ونفاقه. وهذا بناء على أصلهم الفاسدة أنهم لا يرون الكفر والمعاصي بتخليق الله ومشيئته؛ فلا يحملون مثل هذا إلا على التخلية. وقيل: معناه زادهم الله ضعفا عن الانتصار وعجزا عن الاقتدار، كما قال الشاعر:[2]

يَا مُرْسِلَ الرِّيحِ جَنُوبًا وَصَبَا إِذْ غَضِبَتْ زَيْدٌ فَزِدْهَا غَضَبَا

وزيد قبيلة. ومعنى الدعاء في هذا البيت: أي لا تقدرها على الانتصار فيما غضبت منه. ثم هذه الصيغة للتحقيق عند بعضهم وللدعاء عند آخرين.

فإن قالوا: [٦٤أ] الدعاء للعاجز عرفا، فما معنى هذا الدعاء من الله تعالى؟ قلنا: هذا تعليم من الله تعالى أنه يجوز الدعاء عليهم، وهذا كقوله: ﴿قَاتَلَهُمُ اللّٰهُ﴾ [التوبة، ٣٩/٩] وكقوله: ﴿اِلَّا شَيْطَانًا مَرِيدًا ۙ لَعَنَهُ اللّٰهُ﴾ [النساء، ١١٧/٤-١١٨] وقريب[3] منه: ﴿فَسُحْقًا لِاَصْحٰبِ السَّعِيرِ﴾ [الملك، ١١/٦٧] وقوله: ﴿تَبَّتْ يَدَآ اَبِى لَهَبٍ وَتَبَّ﴾ [تبت، ١/١١١].

ثم في هذه الآية إثبات خلق الأفعال من الله تعالى طاعاتها ومعاصيها قال هنا: ﴿فَزَادَهُمُ اللّٰهُ مَرَضًا ۚ﴾ وقال في آية أخرى: ﴿زَادَهُمْ هُدًى﴾ [محمد، ١٧/٤٧] ثم قيل: زيادة مرضهم كان بإنزال الآيات المتتابعة[4] والحجج المتناصرة. قال الله تعالى: ﴿وَاِذَا مَآ اُنْزِلَتْ سُورَةٌ فَمِنْهُمْ مَنْ يَقُولُ اَيُّكُمْ زَادَتْهُ هٰذِهٖٓ اِيمَانًا﴾ [التوبة، ١٢٤/٩] وقال: ﴿وَاَمَّا الَّذِينَ فِى قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ فَزَادَتْهُمْ رِجْسًا اِلٰى رِجْسِهِمْ﴾ [التوبة، ١٢٥/٩] وذلك على وجه التسبيب، أي صارت الآية سببا لزيادة يقين هؤلاء ولزيادة شك هؤلاء، وهو كقوله: ﴿فَلَمَّا جَآءَهُمْ نَذِيرٌ مَا زَادَهُمْ اِلَّا نُفُورًا ۙ﴾ [فاطر، ٤٢/٣٥]

١ انظر: تأويلات القرآن للماتريدي، ٣٧/١.
٢ انظر للبيت: التمثيل والمحاضرة للثعالبي، ٧١؛ نهاية الأرب للنويري، ٧٧/٣.
٣ ح: وقريبا.
٤ ر: المتتابعات.

"Benim davetim onların sadece uzaklaşmalarını artırdı." [Nûh 71/6] âyetlerindeki gibidir. Şaşılacak olan durum, aydınlatıcı âyetler karşısında şüphelerinin artması ve apaçık deliller karşısında kalplerinin mutmain olmamasıdır. Ancak güneş, gözünde hastalık olanın hastalığını artırır, su sert kayayı daha da sertleştirir. Bu kimseler öyle insanlardır ki şifa ve rahmet olarak indirilen Kur'ân onları kalplerindeki hastalık ve illeti artırmıştır.

Bir görüşe göre onların hastalıklarının artması farzların ve had cezalarının indirilmesi ile olmuştur. Kelime-i şehâdeti bile telaffuz etmek onlara ağır gelirken bu tür ibadet mükellefiyetleri ve suçlara karşı verilecek cezalar belirlendiği zaman sıkıntıları iyice artmış, şüpheleri çoğalmıştır. Böylelikle de âhiretteki azaplarına azap eklenmiştir. Allah Teâlâ "Onlara azap üstüne azap ilâve ederiz." [en-Nahl 16/88] buyurur. Müminler için ise dünyada Allah Teâlâ'nın "Allah hidâyete erenlerin hidâyetini artırır." [Meryem 19/76] âyetinde ifade ettiği şey, âhirette ise "Ve onlara lutfundan ziyade ihsan eder." [en-Nisâ 4/173] âyetinde ifade ettiği şey vardır.

"Onlara elem dolu bir azap vardır." Bu âhirettedir, ilki ise dünyadadır. Âyetteki *elem* kelimesi dilde acı anlamına gelir. *el-Elîm* acı duyan demektir, ancak burada *mü'lim* (acı veren) anlamındadır ki bu tıpkı *es-semî'* (işiten) kelimesinin *el-müsmi'* (işittiren) anlamında kullanılmasına benzer. Şair şöyle der:

> *[Esir düşmüş kız kardeşim] Reyhâne'nin kendini bana işittiren (aklımdan çıkmayan) özleminden midir?*
> *Gözüme uykunun girmemesi, dostlarımın uyuduğu şu anda!*

Tefsirine gelince, bu acının kalplere ulaşacağı söylenmiştir. Bir görüşe göre bu, bitip tükenmek bilmeyen şiddetli bir acıdır.

"Yalanlamalarına karşılık." Yani yalancı oldukları için. Âyetteki *mâ* harfi *kâne* fiili ile kullanıldığında -diğer bütün fiillerle kullanımında olduğu gibi- mastar olur. Örneğin *semi'tü mâ kulte* (Söylediğini işittim) dersin ki burada *mâ kulte* ifadesi *kavlek* anlamına gelir. *Kâne* kelimesi "Şehirde dokuz kişilik bir grup vardı." [en-Neml 27/48] âyetinde olduğu gibi geçmiş zaman için kullanılabilir. "Kâfirler için zorlu bir gün olacaktır." [el-Furkān 25/26] âyetinde olduğu gibi gelecek zaman

وقال: ﴿فَلَمْ يَزِدْهُمْ دُعَآءِىٓ اِلَّا فِرَارًا﴾ [نوح، ٦/٧١] ومن العجيب[١] ازدياد شكّهم بالآيات النيّرة واضطراب قلوبهم مع الدلائل البيّنة، لكن[٢] الشمس تزيد عليلَ العين علةً والماء يزيد الحجرَ الصلب صلابةً، هم قومٌ زادهم القرآنُ الذي أُنزل شفاءً ورحمةً في القلوب مرضًا وعلةً.

وقيل: كانت زيادة مرضهم بإنزال الفرائض والحدود؛ فقد كان يشقّ[٣] عليهم التكلم بالشهادة فكيف وقد لحقتهم الزيادات وهي وظائف العبادات ثم العقوبات على الجنايات فازدادوا[٤] بذلك اضطرابا على اضطراب وارتيابا على ارتياب ويُزادون بذلك في الآخرة عذابا على عذاب. قال تعالى: ﴿زِدْنَاهُمْ عَذَابًا فَوْقَ الْعَذَابِ﴾ [النحل، ٨٨/١٦] والمؤمنون لهم في الدنيا ما قال تعالى: ﴿وَيَزِيدُ اللهُ الَّذِينَ اهْتَدَوْا هُدًى﴾ [مريم، ٧٦/١٩] وفي العقبى ما قال تعالى: ﴿وَيَزِيدُهُمْ مِنْ فَضْلِهٖ﴾ [النساء، ١٧٣/٤].

وقوله تعالى: ﴿وَلَهُمْ عَذَابٌ اَلِيمٌۢ﴾ وهذا في العقبى والأوّل في الدنيا. والألم في اللغة الوجع، والأليم الوجيع، وهو بمعنى المؤلم أي الموجع، كما يقال «السميع» بمعنى المسمع، قال الشاعر:[٥]

أمِنْ ريحانة الداّع السميعُ يؤرّقُني وأصحابي هُجُوعُ

وأما تفسيره فقد قيل: يصل ألمه إلى القلوب. وقيل: هو الشديد الذي لا يزول ولا ينقطع.

وقوله تعالى: ﴿بِمَا كَانُوا يَكْذِبُونَ﴾ أي بكونهم كاذبين؛ فإن «ما» مع «كان» مصدر، وكذا كل فعل، تقول: «سمعت ما قلت» أي قولك. وكلمة «كان» قد يجيءُ للماضى كما في قوله: ﴿وَكَانَ فِى الْمَدِينَةِ تِسْعَةُ رَهْطٍ﴾ [النمل، ٤٨/٢٧] وقد يجئ للمستقبل كما في قوله: ﴿وَكَانَ يَوْمًا عَلَى الْكَافِرِينَ عَسِيرًا﴾ [الفرقان، ٢٦/٢٥]

١ ر: وعن العجيب.
٢ م – بالآيات النيّرة واضطراب قلوبهم مع الدلائل البيّنة لكن، صح هامش.
٣ ح: شق.
٤ م – وهي وظائف العبادات ثم العقوبات على الجنايات فازدادوا، صح هامش.
٥ الشاعر هو عمر بن معديكرب الزبيدي، يعد من الصحابة، أنظر للبيت: الزاهر لابن الأنباري ٨٠/١؛ جمهرة اللغة لابن دريد ١٢٤٩/٣؛ تفسير الطبري، ٢٩٢/١.

ve "Beşikteki bir çocuk olan biriyle nasıl konuşalım?" [Meryem 19/29] âyetinde olduğu gibi şimdiki zaman anlamında kullanılabilir. "Müminlere karşı merhametlidir." [el-Ahzâb 33/43] âyetinde olduğu gibi geniş zaman anlamında da olabilir, yani "Onlara karşı ezelde de merhametli idi, şimdi de merhametlidir, sonsuza kadar da merhametli olacaktır." anlamındadır. "Boğulanlardan oldu." [Hûd 11/43] âyetinde olduğu gibi "oldu/hâline geldi" anlamında da kullanılabilir, "Eğer fakir ise…" [el-Bakara 2/280] âyetinde olduğu gibi "vuku bulmak" anlamına da kullanılabilir.

"Yalan" doğruluğun zıddıdır. Bu kelimenin tıpkı *lu'b* ve *le'ib* (oyun) kelimesinde olduğu gibi *kizb* ve *kezib* şeklinde iki farklı okunuşu vardır. *et-Tekzîb* ise yalanlamak demektir. Kûfeliler bu ifadeyi tahfif ile *yekzibûn* şeklinde okurlar ki bu, onların söyledikleri sözlerde yalancı oldukları anlamına gelir. Diğerleri ise şedde ile okumuşlardır ki bu da onların Allah ve resulünü yalanlamaları anlamına gelir.

Tefsirine gelince, bir görüşe göre bu ifade, "Şirk koşarak Allah hakkında yalan söylerler." anlamına gelir. Bir başka görüşe göre "Kalpleri ile tasdik etmeksizin sadece dilleri ile 'Sen Allah'ın resulüsün' derken yalan söylerler." anlamına gelir ki bu husus "Münafıklar sana geldiklerinde: Şahitlik ederiz ki sen Allah'ın peygamberisin, derler. Allah da bilir ki sen elbette, O'nun peygamberisin. Allah, münafıkların kesinlikle yalancı olduklarını bilmektedir." [el-Münâfikūn 63/1] âyetinde ifade edilmiştir. Bir görüşe göre bu ifade, "Onlar 'Allah'a ve âhiret gününe inandık' sözlerinde yalan söylerler." anlamına gelir ki bu husus buradaki âyetlerde daha önce zikredilmişti. Böylece bizim "İman sadece ikrardan ibaret değildir." şeklindeki görüşümüz sağlamlaşır, çünkü bu kimseler dilleri ile ikrar etmiş olsalar da uzuvları buna muhalif olduğu için Allah onları iman iddiaları konusunda yalanlamıştır.

11. Onlara 'Yeryüzünde fesat çıkarmayın.' denildiği zaman, 'Biz ancak ıslah edicileriz.' derler. [el-Bakara 2/11]

"Onlara 'Yeryüzünde fesat çıkarmayın.' denildiği zaman." Âyetteki *izâ* kelimesi zaman bildirir, gelecek zaman için kullanılan bir zarftır. *İz* kelimesi ise geçmiş zaman zarfıdır. Fesat salâhın (doğru ve iyi olanın) zıddı, ifsat ise ıslahın zıddıdır.

وقد يجئ للحال كما في قوله:[1] ﴿كَيْفَ نُكَلِّمُ مَنْ كَانَ فِي الْمَهْدِ صَبِيًّا﴾ [مريم، ١٩/٢٩] وقد يجئ جامعا لذلك كله كما في قوله: ﴿وَكَانَ بِالْمُؤْمِنِينَ رَحِيمًا﴾ [الأحزاب، ٣٣/٤٣] أي لم يزل رحيما بهم في الأزل وفي الحال وفي الأبد، وقد يجئ بمعنى صار كما في قوله: ﴿فَكَانَ مِنَ الْمُغْرَقِينَ﴾ [هود، ١١/٤٣] وقد يجئ بمعنى وقع كما في قوله: ﴿وَإِنْ كَانَ ذُو عُسْرَةٍ﴾ [البقرة، ٢/٢٨٠].

ثم الكذب خلاف الصدق، وفيه لغتان: كِذْبٌ وكَذِبٌ، كقولك: لعْبٌ ولَعِبٌ،[2] والتكذيب النسبة إلى الكذب. وقرأ أهل الكوفة: «يَكْذِبُونَ» بالتخفيف، وهو كذبهم فيما قالوا. وقرأ غيرهم بالتشديد وهو تكذيبهم [٦٤ب] الله ورسوله.

وأما تفسيره فقد قيل: أي يكذبون على الله بإثبات الشريك. وقيل: أي بتحليل ما حرّمه وتحريم ما حلّله. وقيل: أي بقولهم إنك لرسول الله بألسنتهم من غير تصديق قلوبهم بذلك، وهو منصوص عليه بقوله: ﴿قَالُوا نَشْهَدُ إِنَّكَ لَرَسُولُ اللَّهِ﴾ [المنافقون، ٦٣/١] إلى أن قال: ﴿وَاللَّهُ يَشْهَدُ إِنَّ الْمُنَافِقِينَ لَكَاذِبُونَ﴾ [المنافقون، ٦٣/١]. وقيل: أي بقولهم آمنا بالله وباليوم الآخر من غير اعتقاد، وهو الذي سبق ذكره في هذه الآيات. وتحقق به ما قلنا: «إن الإيمان[3] ليس هو مجرد الإقرار»؛ فقد كذّبهم الله تعالى في دعوى الإيمان مع إقرارهم باللسان[4] لمخالفة الجنان، والله المستعان.

١١- وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ لَا تُفْسِدُوا فِي الْأَرْضِ قَالُوا إِنَّمَا نَحْنُ مُصْلِحُونَ

وقوله تعالى: ﴿وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ لَا تُفْسِدُوا فِي الْأَرْضِ﴾ وكلمة[5] «إذا»[6] للتوقيت،[7] وهي ظرف للزمان المستقبل. و«إذ» ظرف للزمان الماضي. والفساد ضد الصلاح، والإفساد ضد الإصلاح.[8]

١ ح + خبرا قالوا.
٢ م - خلاف الصدق وفيه لغتان: كِذْبٌ وكَذِبٌ كقولك لُعْبٌ ولَعِبٌ، صح هامش.
٣ ط: لأن الإيمان.
٤ م - هو مجرد الإقرار فقد كذبهم الله تعالى في دعوى الإيمان مع إقرارهم باللسان، صح هامش.
٥ ح ر ط- وكلمة.
٦ ح ر ط + كلمة.
٧ ح ر ط: توقيت.
٨ ط - والإفساد ضد الإصلاح.

Tefsirine gelince, bir görüşe göre anlam, "Müslümanlar bu münafıklara 'Medine ve çevresinde günah olan amelleri işlemeyin.' dedikleri zaman" şeklindedir. -Bu, âyetin nazmından/sözdiziminden çıkan anlamdır.- Bir başka görüşe göre "Dalkavukluk yapmayın." şeklinde, bir diğer görüşe göre, "İnsanları Hz. Muhammed aleyhisselâmdan uzaklaştırmayın." şeklinde, bir görüşe göre "İnsanları Allah'ın dininden ve resulüne tâbi olmaktan alıkoymayın." şeklinde, bir görüşe göre "Kâfirlere meyletmeyin." şeklinde, bir başka görüşe göre ise "Emirleri terk edip yasakları işlemek sûretiyle hevânıza uymayın." şeklindedir.

Bu âyet ile kimlerin kastedildiği konusunda âlimler ihtilâf etmişlerdir. Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Mes'ûd ve bir gruba göre bunlar münafıklardır. Mukātil'e ve Abdullah b. Abbas'tan nakledilen bir diğer rivayete göre bu âyetten "Ey insanlar! Rabbinize kulluk edin!" [el-Bakara 2/21] âyetine kadar olan kısım Yahudiler hakkındadır. Nitekim "'Biz ancak ıslah edicileriz.' derler." ifadesi buna delâlet eder, çünkü fesat kabilinden bu tür amellerini ıslah olarak niteleyen bunu açıkça ifade eden kimseler Yahudilerdir. Münafıklar ise yaptıkları şeyi "Bu ıslahtır." diyerek açıkça savunuyor değildiler. Eğer böyle diyecek olsalardı küfürleri ortaya çıkar ve öldürülürlerdi. Yahudiler ise açıkça kendilerinin Hak yol üzere, başkalarının ise bâtıl üzere olduğunu söylüyorlardı. Münafıklar "Şahitlik ederiz ki sen Allah'ın Peygamberisin." [el-Münâfikūn 63/1] diyorlardı ve "Sizden olduklarına dair Allah adına yemin ediyorlar." [et-Tevbe 9/56] âyetinde ifade edildiği gibi konuşuyorlardı. Bir başka delil ise "Onlara 'İnsanların iman ettiği gibi siz de iman edin.' denildiği zaman 'Biz hiç, sefihlerin iman ettikleri gibi iman eder miyiz!' derler." [el-Bakara 2/13] âyetidir. Münafıkların bunu açıkça söylemeleri mümkün değildi, böylece bu âyetin Yahudiler hakkında indirilmiş olduğu sabit olmaktadır. Yahudilerin ifsadı Hz. Peygamber aleyhisselâmın [kendi kitaplarında zikredilmiş olması] durumunu gizlemeleri, insanları ondan alıkoymaları, rüşvet almaları ve rüşvet karşılığında hükümleri değiştirmeleri idi. Âyetin münafıklar hakkında indirildiğini savunanlar ise şöyle derler: Öncesi ve sonrası -daha önce açıkladığımız ve ileride açıklayacağımız üzere- münafıklar hakkındadır. Onların "Biz ancak ıslah edicileriz." şeklindeki ifadeleri ise "Fesat kabilinden olan bu tür şeyler yapmıyoruz, aksine dininizde size tâbi oluyoruz." anlamında olup nifak ve fesat çıkarma suçlamasını reddetmeleri anlamına gelir.

وأما تفسيره فقد قيل: أي وإذا قال المسلمون لهؤلاء المنافقين -وهو النظم- لاتعملوا بالمعاصي[1] في أرض المدينة وما حولها، وقيل: أي لا تداهنوا. وقيل: أي لا تفرقوا الناس عن محمد عليه السلام. وقيل: أي لا تصدوا الناس عن دين الله واتباع رسوله. وقيل: أي لا تمايلوا الكفار. وقيل: أي لا تتبعوا الهوى بترك المأمور وارتكاب المنهي.

واختلفوا في المرادين بهذه الآية. قال ابن عباس وابن مسعود وجماعة ﷺ: هم المنافقون. وقال مقاتل وهو رواية عن ابن عباس ﷺ: هم اليهود من هنا إلى قوله: ﴿يَآ اَيُّهَا النَّاسُ اعْبُدُوا رَبَّكُمُ﴾ [البقرة، ٢١/٢] قال: ويدل عليه أنه قال: ﴿قَالُٓوا اِنَّمَا نَحْنُ مُصْلِحُونَ﴾ [البقرة، ١١/٢][2] واليهود هم الذين كانوا يعتقدون هذا الإفساد إصلاحا ويظهرون ذلك، فأما المنافقون فما كانوا يقولون ظاهرا «إن هذا إصلاح»، ولو قالوا[3] ذلك لظهر كفرهم فقُتلوا، فأما اليهود فقد كانوا أظهروا أنهم على الحق وغيرهم على الباطل والمنافقون كانوا يقولون: ﴿نَشْهَدُ اِنَّكَ لَرَسُولُ اللّٰهِ﴾ [المنافقون، ١/٦٣] ﴿وَيَحْلِفُونَ بِاللّٰهِ اِنَّهُمْ لَمِنْكُمْ﴾ [التوبة، ٥٦/٩] ودليل آخر قوله: ﴿وَاِذَا قِيلَ لَهُمْ اٰمِنُوا كَمَٓا اٰمَنَ النَّاسُ قَالُٓوا اَنُؤْمِنُ كَمَٓا اٰمَنَ السُّفَهَٓاءُ﴾ [البقرة، ١٣/٢] والمنافقون ما كان يمكنهم التكلم بهذا ظاهرا فثبت أنه في اليهود، وإفسادهم هو[4] كتمان حال النبيّ عليه السلام وصد الناس عنه وأخذهم الرشوة وتغييرهم الأحكام بها. وأما القائلون بأن الآية في المنافقين فقد قالوا: إن ما قبلها وما بعدها[5] في المنافقين على ما بينا ونبين، [٦٥ظ] فأما قولهم: ﴿اِنَّمَا نَحْنُ مُصْلِحُونَ﴾ [البقرة، ١١/٢] فعمناه أنهم قالوا: لا نفعل هذه الأشياء التي هي إفساد؛ بل نتبعكم على دينكم. وهذا إنكار منهم للنفاق والإفساد،

---

١ ح: في المعاصي.
٢ م - يَآ اَيُّهَا النَّاسُ اعْبُدُوا رَبَّكُمُ قال: يدل عليه أنه قال: قَالُٓوا اِنَّمَا نَحْنُ.
٣ ح: قال.
٤ ح - هو.
٥ ط - فقد قالوا: إن ما قبلها وما بعدها، صح هامش.

Bu görüşte olanlara göre onları ifsatları şu âyetlerde ve benzerlerinde zikredilen hususlardır: "Allah'ı ve müminleri aldatmaya çalışırlar." [el-Bakara 2/9], "Onlara soracak olsan kesinlikle 'Biz öylesine lafa dalmış oyalanıyorduk' diyeceklerdir." [et-Tevbe 9/65] -ki bu âyet onların Akabe gecesinde Hz. Peygamber aleyhisselâmın devesini kovmaları meselesi ile ilgilidir- "Ve derler ki: O bir kulaktır." [et-Tevbe 9/61], "Bir küfür ve zarar verme amaçlı mescit edinenler…" [et-Tevbe 9/107], "Yeminlerini kalkan edinirler." [el-Mücâdele 58/16], "Tâgūtun hakemliğine başvurmak isterler." [en-Nisâ 4/60] -burada kastedilen tâgūt Kâ'b b. Eşref'tir-, "Ehl-i kitaptan olan kâfir kardeşlerine derler ki…" [el-Haşr 59/11], "Münkeri emreder, maruftan sakındırırlar ve cimrilik ederler." [et-Tevbe 9/67], "Başlarını çevirirler." [el-Münâfikūn 63/5], "Derler ki: Biz sizinle beraberiz. Onlarla Sadece alay ediyoruz." [el-Bakara 2/14], "İnsanlara gösteriş yaparlar." [en-Nisâ 4/142], "Böylece onlar şüpheleri içinde tereddüt ederler." [et-Tevbe 9/45]

"Yeryüzünde" Yeryüzü dünyanın yüzeyidir, sema ise tavanıdır. Bir görüşe göre bu kelime ile Medine kastedilmiştir, çünkü münafıkların ifsatları orada idi.

"Biz ancak ıslah edicileriz." Âyetteki *innemâ* kelimesi aslında iki kelimeden oluşur. *İnne* tekit kelimesi olup *mâ* harfi ile birleşmiş, böylece ortaya çıkan kelime hasr ve kasr (tahsis ve darlatma/kısıtlama) ifade eder olmuştur. Örneğin "Allah ancak tek bir ilâhtır." [en-Nisâ 4/171] âyeti "Allah'tan başka ilâh yoktur" anlamına gelir. "Zekâtlar ancak fakirlere (…) verilir." [et-Tevbe 9/60] âyetinde de aynı şey söz konusudur. Burada da anlam "Biz sadece ıslah edicileriz." şeklindedir. Buradaki "biz" kelimesi "ben" kelimesinin aynı lafızdan olmayan çoğuludur. Benzer şekilde *hâulâi* (onlar) kelimesi de *hazâ* ve *hâzihi* (bu) kelimesinin çoğuludur. Yine *ulâike* (onlar) kelimesi de *zâke* ve *zâlike* (bu/şu) kelimesinin çoğuludur. Yine *en-nisve* (kadınlar) kelimesi *el-mer'e* (kadın) kelimesinin, *el-ibil* (develer) kelimesi de *en-nâka* ve *el-cemel* (deve) kelimesinin, *el-ganem* (koyunlar) kelimesi de *eş-şât* (koyun) kelimesinin [farklı lafızlardan olan] çoğuludur. Sonra bu kelimeyi (çoğul anlamında olsa da) tekil kullanıcı, sözünü kralların konuşmasına benzer tarzda ifade etmek istediği zaman kullanır. Allah Teâlâ "Şüphesiz Biz hayat verir ve Biz öldürürüz." [el-Hicr 15/23] buyurur. Aynı şekilde bu kelimeyi iki kişi de kullanabilir. Allah Teâlâ Hârût ve Mârut'un "Biz ancak bir fitneyiz/imtihanız." [el-Bakara 2/102] dediklerini nakleder. Bu âyette, [yani 'Biz ancak ıslah edicileriz.' ifadesinde] olduğu gibi çoğul konuşmacı/mütekellim de bu ifadeyi kullanabilir.

وكان إفسادهم على قول هؤلاء ما ذكر في هذه الآيات: ﴿يُخَادِعُونَ اللهَ وَالَّذِينَ اٰمَنُواۚ﴾ [البقرة، ٩/٢]، ﴿وَلَئِنْ سَاَلْتَهُمْ لَيَقُولُنَّ اِنَّمَا كُنَّا نَخُوضُ وَنَلْعَبُۜ﴾ [التوبة، ٦٥/٩] وهي قصة تنفيرهم ناقة النبيّ[1] عليه السلام ليلة العقبة وقوله: ﴿وَيَقُولُونَ هُوَ اُذُنٌۜ﴾ [التوبة، ٦١/٩]، ﴿وَالَّذِينَ اتَّخَذُوا مَسْجِداً ضِرَاراً وَكُفْراً﴾ الآية [التوبة، ١٠٧/٩]، ﴿اِتَّخَذٓوا اَيْمَانَهُمْ جُنَّةً﴾ [المجادلة، ١٦/٥٨]، ﴿يُرِيدُونَ اَنْ يَتَحَاكَمُٓوا اِلَى الطَّاغُوتِ﴾ [النساء، ٦٠/٤] وهو كعب بن الأشرف، ﴿يَقُولُونَ لِاِخْوَانِهِمُ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ اَهْلِ الْكِتَابِ﴾ الآية [الحشر، ١١/٥٩]، ﴿يَأْمُرُونَ بِالْمُنْكَرِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمَعْرُوفِ وَيَقْبِضُونَ اَيْدِيَهُمْۜ﴾ [التوبة، ٦٧/٩]، ﴿لَوَّوْا رُؤُسَهُمْ﴾ الآية [المنافقون، ٥/٦٣]، ﴿قَالُٓوا اِنَّا مَعَكُمْۚ اِنَّمَا نَحْنُ مُسْتَهْزِؤُنَ﴾ [البقرة، ١٤/٢]، ﴿يُرَآؤُنَ النَّاسَ﴾ [النساء، ١٤٢/٤]، ﴿فَهُمْ فِى رَيْبِهِمْ يَتَرَدَّدُونَ﴾ [التوبة، ٤٥/٩] ونحوها.

وقوله: ﴿فِى الْاَرْضِۙ﴾ فهي وجه بساط الدنيا، والسماء سقفها. وقيل: أريد بها هنا أرض المدينة؛ فإن[2] إفساد المنافقين كان فيها.

وقوله تعالى: ﴿قَالُٓوا اِنَّمَا نَحْنُ مُصْلِحُونَ﴾ «إنما» كلمتان في الأصل؛ «إن» كلمة تأكيد قرنت بـ«ما» فصارت للحصر والقصر، فقوله: ﴿اِنَّمَا اللهُ اِلٰهٌ وَاحِدٌۜ﴾ [النساء، ١٧١/٤] تقديره: لا إله إلا الله الواحد، وقوله: ﴿اِنَّمَا الصَّدَقَاتُ لِلْفُقَرَآءِ﴾ [التوبة، ٦٠/٩] كذلك، وكذا هنا معناه: ما نحن إلا مصلحون.[3] وقوله: ﴿نَحْنُ﴾ جمع «أنا» على غير لفظه كـ«هؤلاء» جمع «هذا» و«هذه» وكقولهم: أولئك هو جمع ذاك وذلك،[4] وكـ«النسوة» جمع المرأة، وكـ«الإبل» جمع الناقة والجمل،[5] وكـ«الغنم» جمع الشاة. ثم هذه الكلمة يتكلم بها الواحد إذا أخرج الكلام مخرج خطاب الملوك، قال: ﴿وَاِنَّا لَنَحْنُ نُحْيِۦ وَنُمِيتُ﴾ [الحجر، ٢٣/١٥]، ويتكلم بها الاثنان قال خبرا عن هاروت وماروت: ﴿اِنَّمَا نَحْنُ فِتْنَةٌۜ﴾ [البقرة، ١٠٢/٢]، ويتكلم بها الجماعة كما في هذه الآية ﴿اِنَّمَا نَحْنُ مُصْلِحُونَ﴾.

---

١ ح: رسول الله.
٢ ر: وإن.
٣ ح – وقوله: اِنَّمَا الصَّدَقَاتُ لِلْفُقَرَآءِ، كذلك وكذا هنا معناه: ما نحن إلا مصلحون.
٤ ح ر ط + وتلك.
٥ ح ر ط: الجمل والناقة.

Islah ifsadın zıddıdır. *es-Salâh* ve *es-salûh* ise fesadın zıddıdır. Kelimenin etimolojisinde üç farklı lehçe söz konusudur. Birincisi *dehale-yedhulu* kalıbında *saleha-yesluhu* şeklinde, ikincisi *sana'a-yesna'u* kalıbında *saleha-yeslahu* şeklinde, üçüncüsü ise *şerufe-yeşrufu* kalıbında *saleha-yesluhu* şeklindedir. *es-Sulh* (barış), *el-musâlaha* (anlaşma) ve *el-ıstılâh* (uzlaşma/terim) kelimeleri de buradan türemiştir.

Sonra münafıkların bu sözlerinin birkaç anlamı olabilir. Birincisine göre onlar ifsadı, yani nifak ve yasaklanan şeyleri yaptıklarını inkâr etmektedirler, çünkü bunu gizlemektedirler, fakat Allah onların gizlediklerini açığa çıkarmıştır.

İkincisine göre onlar bu sözleri ile Müslümanlara mazeret beyân etmiş olmakta ve "Biz kâfirlerle uzlaşıp onlara meylediyoruz, fakat bunu yaparak onlarla müminler arasında ıslah sağlamak istiyoruz." demektedirler. Bu Abdullah b. Abbas'ın görüşüdür.

Üçüncüsüne göre onlar şöyle demiş olmaktadır: İçimizden kâfirlere, dış görünüşte de müminlere uyum sağlayarak işin sonundaki hâlimizi ıslah ediyoruz. Böylece eğer bunlar (kâfirler) zafere ulaşacak olursa onlara "Biz de sizdeniz" diyeceğiz, diğerleri zafere ulaşırsa onlara da aynı şeyi söyleyeceğiz.

Dördüncüsüne göre bu ifade Yahudilerin cevabıdır ki onlar zaten kendi inançlarının ifsat değil ıslah olduğunu açıkça söylemektedirler.

12. Şunu bilin ki onlar bozguncuların ta kendileridir, fakat farkında değildirler. [el-Bakara 2/12]

"Şunu bilin ki onlar bozguncuların ta kendileridir." Âyetteki *elâ* kelimesi tembih/dikkat çekme anlamına gelir. *İnne* kelimesi tekit ifade eder, *hüm* zamiri ise daha önce zikri geçenlere işaret eder. İkinci *hüm* zamiri tekittir, çünkü tekrar tekit ve takrir demektir. Aynı tekit "Muhakkak Ben, Ben Allah'ım." [el-Kasas 28/30], "Muhakkak Biz, Biz zikri indirdik." [el-Hicr 15/9], "Muhakkak O, O bağışlayıcı ve merhametlidir." [Yûsuf 12/98], "Elbette Sen, Sensin tövbeleri kabul eden ve merhametli olan." [el-Bakara 2/128], "Dediler ki: Mutlaka siz, sizsiniz zalimler." [el-Enbiyâ 21/64], "Şunu bilin ki onlar, bozguncuların ta kendileridir." [el-Bakara 2/12] âyetlerinde de mevcuttur.

والإصلاح ضد الإفساد،[1] والصلاح والصُلوح ضد الفساد. وفي تصريفه ثلاث لغات: «صلَح يصلُح» كقولك: دخل يدخل، و«صلَح يصلَح» كقولك: صنع يصنع، و«صلُح يصلُح» كقولك: شرف يشرف. والصلح والمصالحة والاصطلاح[2] من ذلك.

ثم لقولهم هذا وجوه، أحدها: أنهم أنكروا الإفساد وهو النفاق وما نهوا عنه؛ لأنهم كانوا يخفون ذلك فأظهر الله ما أضمروا وكشف ما ستروا.

والثاني: [٦٥ظ] أنهم اعتذروا إلى المسلمين وقالوا: إنما نوافق الكفار ونمايلهم نريد بها الإصلاح بينهم وبين المؤمنين. وهذا قول ابن عباس رضي الله عنهما.

والثالث: أنهم قالوا: نصلح أمرنا بموافقة الكفار في الباطن وموافقة المؤمنين في الظاهر نظرا في العاقبة حتى لو كان الظفر لهؤلاء قالوا: نحن منكم، ولوكان لهؤلاء قالوا لهم كذلك .

الرابع: أن هذا جواب اليهود وأظهروا به أن ما هم فيه إصلاح وليس بإفساد.

١٢- اَلَآ اِنَّهُمْ هُمُ الْمُفْسِدُونَ وَلٰكِنْ لَا يَشْعُرُونَ

وقوله تعالى: ﴿اَلَآ اِنَّهُمْ هُمُ الْمُفْسِدُونَ﴾ «اَلَآ» كلمة تنبيه، و«إن» كلمة تأكيد، و«هم» كناية عن المذكورين قبله، و«هم» ثانيا تأكيد؛ لأن التكرير تأكيد وتقرير. وهذا كقوله: ﴿اِنِّى اَنَا اللّٰهُ﴾ [القصص، ٣٠/٢٨]، ﴿اِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّكْرَ﴾ [الحجر، ٩/١٥]، ﴿اِنَّهُ هُوَ الْغَفُورُ الرَّحِيمُ﴾ [يوسف، ٩٨/١٢]، ﴿اِنَّكَ اَنْتَ التَّوَّابُ الرَّحِيمُ﴾ [البقرة، ١٢٨/٢]، ﴿فَقَالُوا اِنَّكُمْ اَنْتُمُ الظَّالِمُونَ﴾ [الأنبياء، ٦٤/٢١]، ﴿اَلَآ اِنَّهُمْ هُمُ الْمُفْسِدُونَ﴾ [البقرة، ١٢/٢].

---

١ ط: الفساد.
٢ ح: من الصلاح.

Bu kimseler kendileri için "ıslah ediciler" ismini kullanmışlar, fakat Allah bunu reddetmiş ve onları "bozguncular" olarak isimlendirmiştir. Onların sözünün dört farklı anlamı vardır ve bu âyette bütün bu anlamlara ret söz konusudur.

Birincisi, onların nifakı inkâr edip gizlemeleridir ve bu âyet onların sırlarını ifşa etmiş, gizlediklerini açığa çıkarmıştır.

İkincisi, onların "Biz kâfirlere yakınlaşarak ıslah amaçlıyoruz." diyerek mazeret bildirmeleridir ki Allah Teâlâ âyet ile onların bu yaptığının ifsat olduğunu haber vermektedir. Zira kâfirler onların kendilerinden yana olduklarını bilmektedirler ve bu durum onların küfürde ısrar etmelerinde teşvik edici olmaktadır.

Üçüncüsü, onların her iki taraf ile de uyum içinde olmalarının işlerine yarayacağını düşünmeleridir ki Allah Teâlâ burada onların bu yaptığının hem dünyada hem âhirette onların sonlarını kötü kılacağını haber vermektedir. Zira onlar zâhirde kâfirlere tâbi olmadıkları için kâfirler onları reddedecektir. Riyakârların durumu da böyledir. İhlas sahibi olmaktan başka kurtuluş yolu yoktur.

Dördüncüsü, bu ifadenin Yahudiler tarafından açıkça söylenen bir cevap olmasıdır. Nitekim onlar hakkında Allah Teâlâ "Kötü ameli kendisine güzel gösterilen ve onu iyi sanan kimse…" [Fâtır 35/8] buyurmuştur. Bunlar Hz. Mûsâ'nın salâh hâlini fesat olarak, kendi azgınlığını ise doğru yol olarak isimlendiren ve "Bırakın beni, dedi. Mûsâ'yı öldüreyim; (Kurtarabilirse) Rabbine yalvarsın! Çünkü ben onun, dininizi değiştireceğinden yahut yeryüzünde fesat çıkaracağından korkuyorum." [el-Gāfir 40/26], "Ben size kendi görüşümü söylüyor ve sizi sadece doğru olan yola yönlendiriyorum." [el-Gāfir 40/29] diyen Firavun gibidirler ki Allah Teâlâ ona reddiye olarak "O muhakkak fesatçılardan idi." [el-Kasas 28/4], "Fesatçılardan idin." [Yûnus 10/91] demiş, buradaki âyette de [Yahudilere reddiye olarak] "Şunu bilin ki onlar bozguncuların ta kendileridir." buyurmuştur.

Şöyle denilmiştir: Bu âyet münafıkların kendilerini ıslah ile müminleri ise ifsat ile niteleddiklerine delâlet eder. Bu durumda onların "Biz aslında ıslah edicileriz, asıl bozguncular sizlersiniz." demiş olmaları gerekir. Bu nedenle Allah Teâlâ onların bu iki sözünü de reddetmiş ve "Şunu bilin ki onlar bozguncuların ta kendileridir." buyurmuştur.

أثبتوا لأنفسهم اسم[1] المصلحين فنفاه[2] الله عنهم وأثبت لهم اسم المفسدين، وكان لكلامهم أربعة أوجه وفي هذا ردهم على تلك الوجوه.

أما الأول: فكان إنكارا منهم وإسرارا وكان هذا هتكا لأستارهم وإظهارا لأسرارهم.[3]

والثاني: كان اعتذارا بأنا نطلب الإصلاح باستمالة الكفار، فأخبر بهذا أن هذا إفساد منهم حيث علم الكفارُ أن المنافقين لهم أنصار وهذا باعث لهم على الإصرار.

والثالث: كان ظنا منهم أن موافقة الفريقين من وجهين تنفعهم في الحالين فتكون إصلاحا لبالهم، فأخبر أنه إفساد لحالهم ومآلهم؛ فإنهم طلبوا رضاء الفريقين وقد فاتهم ذالك كله؛ فإن المؤمنين يبغضونهم لما أنهم لايوافقونهم في الباطن، والكافرون يردونهم؛ لما أنهم لايتابعونهم في الظاهر. وكذا حال أهل الريا، ولا خلاص إلا في الإخلاص.[4]

والرابع: كان جواب اليهود جهارا، وكانوا ممن قال تعالى في حقهم:[5] ﴿اَفَمَنْ زُيِّنَ لَهٗ سُوْٓءُ عَمَلِهٖ فَرَاٰهُ حَسَنًا﴾ [فاطر، ٨/٣٥] وكانوا كفرعون سَمَّى صلاح موسى فسادا، وغواية نفسه رشادا، فقال: ﴿ذَرُوْنِيْٓ اَقْتُلْ مُوْسٰى وَلْيَدْعُ رَبَّهٗ ۚ اِنِّيْٓ اَخَافُ اَنْ يُّبَدِّلَ دِيْنَكُمْ اَوْ اَنْ يُّظْهِرَ فِى الْاَرْضِ الْفَسَادَ﴾ [المؤمن، ٢٦/٤٠] وقال: ﴿مَآ اُرِيْكُمْ اِلَّا مَآ اَرٰى وَمَآ اَهْدِيْكُمْ اِلَّا سَبِيْلَ الرَّشَادِ﴾ [المؤمن ، ٢٩/٤٠] فرد الله تعالى عليه[6] فقال: ﴿اِنَّهٗ كَانَ مِنَ الْمُفْسِدِيْنَ﴾ [القصص، ٤/٢٨] وقال: ﴿وَكُنْتَ مِنَ الْمُفْسِدِيْنَ﴾ [يونس، ٩١/١٠] وقال [٦٦] هنا: ﴿اَلَآ اِنَّهُمْ هُمُ الْمُفْسِدُوْنَ﴾.

وقيل: في هذا ما يدل على أنهم وصفوا أنفسهم بالإصلاح والمؤمنين بالإفساد، واقتضى أنهم قالوا: إنما نحن مصلحون وأنتم مفسدون، فرد الله عليهم القولين وقال: ﴿اَلَآ اِنَّهُمْ هُمُ الْمُفْسِدُوْنَ﴾

---

١ ط: أنهم هم، صح هامش.
٢ ح: فنفاهم.
٣ م ح ط - لأسرارهم.
٤ ر - ولا خلاص إلا في الإخلاص.
٥ م ح - تعالى في حقهم.
٦ ط: عليهم.

Bu cümlenin takdiri (anlamı), "Onlardır bozguncular, siz değil!" şeklindedir. Eğer onların sözleri sadece âyette ifade edilenden ibaret olsaydı o zaman kendilerine cevap olarak, "Onlar bozgunculardır." denilmesi yeterli olurdu. Ancak *hüm* (onlar) zamirinin tekrarlanması ve sıfatın [*el-müfsidûn* (bozguncular) şeklinde] elif-lâm takısı ile marife yapılarak kullanılması, bizim söylediğimizin delilidir. Bu tıpkı "Seni kınayan kimse, asıl soyu kesik olanın kendisidir." [el-Kevser 108/3] âyeti gibidir ki burada o mâlûm mel'un kişinin [yani Ebû Leheb'in] "Muhammed'in soyu kesilecektir, öldüğü zaman adı sanı unutulacaktır." şeklindeki sözüne reddiyedir ve Allah Teâlâ "Seni kınayan kimse, asıl soyu kesik olanın kendisidir, sen değil!" [el-Kevser 108/3] buyurmuştur.

Sonra burada müminlerin şerefinin beyânı söz konusudur, çünkü Allah Teâlâ münafıkların Hz. Peygamber aleyhisselâma söylediklerine cevap vermeyi üstlendiği gibi müminlere söylediklerine de cevap vermeyi üstlenmiştir. Nitekim Velîd b. Mugīre -Allah kendisine lânet etsin- Hz. Peygamber aleyhisselâm hakkında "O mecnundur." ifadesini kullanmış, Allah da onu reddederek "Rabbinin nimeti sayesinde sen mecnun değilsin." [el-Kalem 68/2] buyurmuş, ardından da o mel'un hakkında "Sakın yalancılara/inkârcılara boyun eğme!" [el-Kalem 68/8] buyurduktan sonra "Alabildiğine yemin eden, aşağılık, daima kusur arayıp kınayan, durmadan laf götürüp getiren, iyiliği hep engelleyen, mütecaviz, günaha dadanmış, kaba ve haşin, bütün bunlardan sonra bir de soysuzlukla damgalanmış kimselerden hiçbirine sakın boyun eğme." [el-Kalem 68/10-13] demiştir. Bunlar kınama ifade eden on isimdir. Müminler için de bu şekilde isimler kullanılmıştır. Çünkü münafıklar müminleri fesatçılar olarak nitelemiş, Allah da onların bu nitelemelerini reddetmiş ve münafıkları kınama ifade eden şu nitelikler ile isimlendirmiştir: 1. Aldatmaya çalışanlar: "Allah'ı ve müminleri aldatmaya çalışırlar." [el-Bakara 2/9] 2. Cahiller olarak: "Fakat farkında değillerdir." [el-Bakara 2/9] 3. Hasta olarak: "Kalplerinde bir hastalık vardır." [el-Bakara 2/10] 4. Yalancılar olarak: "Yalanladıkları için…" [el-Bakara 2/10]. 5. Bozguncular olarak: "Asıl bozguncular onlardır." [el-Bakara 2/12] 6. Sefihler olarak: "Şunu bilin ki asıl sefihler onlardır." [el-Bakara 2/13] 7. Azgınlar olarak: "Azgınlıkları içinde bocalarlar." [el-Bakara 2/15] 8. Diğer nitelikleri ise [sağır, dilsiz ve kör olarak] "Onlar sağırlar, dilsizler ve körlerdir. Bu sebeple onlar geri dönemezler." [el-Bakara 2/18] âyetinde dile getirilmiştir.

وتقديره: هم المفسدون لا أنتم. ولو كان كلامهم هذا الواحد المنصوص عليه فحسبُ[1] كفى جوابا لهم «إنهم مفسدون»، فتكرار «هم» وتعريف النعت بالألف واللام دليل على ما قلنا، وهو كقوله: ﴿اِنَّ شَانِئَكَ هُوَ الْاَبْتَرُ﴾ [الكوثر، ٣/١٠٨] هو رد قول ذلك اللعين أن محمدا أبتر، إذا مات انقطع ذكره، فقال الله تعالى: ﴿اِنَّ شَانِئَكَ هُوَ الْاَبْتَرُ﴾ [الكوثر، ٣/١٠٨] لا أنت.[2]

ثم فيه بيان شرف المؤمنين حيث تولى جواب المنافقين عما قالوه للمؤمنين كما كان في حق المصطفى عليه السلام، فإن الوليد بن المغيرة لعنه الله قال له: إنه مجنون، فنفاه الله تعالى عنه بقوله: ﴿مَآ اَنْتَ بِنِعْمَةِ رَبِّكَ بِمَجْنُوْنٍۚ﴾ [القلم، ٢/٦٨] ثم قال في ذم ذلك اللعين: ﴿فَلَا تُطِعِ الْمُكَذِّبِيْنَ﴾ [القلم، ٨/٦٨] وقال: ﴿وَلَا تُطِعْ كُلَّ حَلَّافٍ مَهِيْنٍۙ هَمَّازٍ مَشَّآءٍ بِنَمِيْمٍۙ مَنَّاعٍ لِلْخَيْرِ مُعْتَدٍ اَثِيْمٍۙ عُتُلٍّ بَعْدَ ذٰلِكَ زَنِيْمٍۙ﴾ [القلم، ١٠/٦٨-١٣] وهي عشرة أسماء مذمومة، فكذلك في حق المؤمنين؛ فإن المنافقين سموا المؤمنين مفسدين فنفاه الله عنهم[3] وسمى المنافقين[4] بعشرة أسماء مذمومة: «مخادعين» بقوله: ﴿يُخَادِعُوْنَ اللّٰهَ﴾ [البقرة، ٩/٢]، «جاهلين» بقوله: ﴿وَمَا يَشْعُرُوْنَ﴾ [البقرة، ٩/٢]، «مرضى» بقوله: ﴿فِىْ قُلُوْبِهِمْ مَّرَضٌۙ﴾ [البقرة، ١٠/٢]، «كاذبين» بقوله: ﴿يَكْذِبُوْنَ﴾ [البقرة، ١٠/٢]، «مفسدين» بقوله: ﴿هُمُ الْمُفْسِدُوْنَ﴾ [البقرة، ١٢/٢]، «سفهاء» بقوله: ﴿اَلَآ اِنَّهُمْ هُمُ السُّفَهَآءُ﴾ [البقرة، ١٣/٢]، «طاغين» بقوله: ﴿فِىْ طُغْيَانِهِمْ يَعْمَهُوْنَ﴾ [البقرة، ١٥/٢] وتمامها بقوله: ﴿صُمٌّ بُكْمٌ عُمْىٌ فَهُمْ لَا يَرْجِعُوْنَۙ﴾ [البقرة، ١٨/٢].

---

١ ح – عليه فحسب.
٢ ح – لا أنت.
٣ ط – فنفاه الله عنهم، صح هامش.
٤ ح + بعده.

"Fakat farkında değildirler." Âyetteki *lâkin* kelimesi istidrâk [yani eksik ifadenin tamamlanması/önceki sözden neşet eden yanlış anlaşılma ihtimalinin giderilmesi] anlamındadır. Bir görüşe göre bu ifade, olumsuzladığın bir şeyin yerine olumladığın bir başka şeyin geçirilmesi anlamına gelir. Kelime şeddeli ve şeddesiz [yani *lâkinne* ve *lâkin* şekilde] okunur. Şeddeli hâli nasb edatı, şeddesiz hâli ise ref' edatıdır. Her ikisi de ismin başına gelir. Şeddesiz olan fiilin başına da gelir. Hak Teâlâ "Biz onlara zulmetmedik, lakin kendilerine zulmettiler." [Hûd 11/101] buyurmuştur. Bu ifadesinin sonundaki *nûn* harfi şiirdeki uyum gereği düşebilir. Şâir şöyle demiştir:

(Seninle sohbet edemem) fakat (ve laki) eğer suyun fazla ise bana da su ver

Atıf konumunda şeddesiz *lâkin* kelimesi diğer atıf harfleri gibi işlev görür. Örneğin *mâ câeni Zeydun lâkin 'Amrun*" (Bana Zeyd gelmedi, ama Amr geldi), *mâ raeytü Zeyden lâkin 'Amran* (Zeyd'i görmedim, ama Amr'ı gördüm), *mâ merartü bi-Zeydin lâkin bi-'Amrin* (Zeyd'e uğramadım, ama Amr'a uğradım) dersin.

"Farkında değildirler" ifadesi "bilmezler" anlamına gelir. Neyi bilmedikleri konusunda ihtilâf edilmiştir. Bir görüşe göre bu ifade, "Onlar bozguncu olduklarını, fiillerinin bozgunculuk olduğunu bilmezler." anlamındadır. İmam Mâtürîdî şöyle demiştir:

> Eğer anlam bu ise o zaman bu, "Bilinmeyen delil bağlayıcı değildir." diyenlerin görüşünü çürütür. Bu Nâşî ve diğer bazı Mu'tezilîlerin görüşüdür. Çünkü bu âyet münafıkların, bilmemesine rağmen, yaptıkları fiilin fesat olduğunu haber vermektedir. Aynı durum "Siz farkında olmadan amelleriniz boşa çıkar." [el-Hucurât 49/2] âyetinde de söz konusudur. Burada onlar deliller üzerinde düşünerek bilmeye imkânları olmasına rağmen [böyle bir düşünme faaliyetinde bulunmadıkları için] bilmedikleri hâlde amellerinin boşa çıkacağını haber vermektedir.[1]

1 Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân,* 1: 38.

وقوله تعالى: ﴿وَلٰكِنْ لَا يَشْعُرُونَ﴾ «لكن» كلمة استدراك، وقيل: هي[1] تحقيق شيء تُثْبِتُه بدلَ[2] شيء تَنْفِيه.[3] وتُشدّد وتُخفّف، والمشدَّد ناصبٌ والمخفَّف رافعٌ، ويدخلان جميعا الاسمَ، والمخفف منه يدخل الفعلَ أيضا، قال تعالى: ﴿وَمَا ظَلَمْنَاهُمْ وَلٰكِنْ ظَلَمُوٓا اَنْفُسَهُمْ﴾ [هود، ١٠١/١١] وقد يسقط نونه للضرورة في الشعر، قال الشاعر:[4]

وَلَاكِ اسْقِنِي إِنْ كَانَ مَاؤُكَ ذَا فَضْلِ[5]

وفي موضع العطف يكون «لكن» المخففة كسائر حروف العطف في العمل؛ تقول: «ما جائنى زيد لكن عمرو» و«ما رأ يت زيدا لكن عمروا»، و«ما مررت بزيد لكن عمرو».

وقوله: ﴿لَا يَشْعُرُونَ﴾ أي لا يعلمون. واختلف في معناه قيل: لا يعلمون أنهم مفسدون وأن فعلهم إفساد. قال الإمام [٦٦ب] أبو منصور رحمه الله:

> إن كان التأويل هذا فهو ينقض قول من يقول: إن الحجة لا يلزم إلا بالمعرفة، وهو قول الناشي[6] وغيره من المعتزلة؛ لأنه أخبر بفساد صنيعهم وإن لم يشعروا به.[7] وهو كقوله أيضا: ﴿اَنْ تَحْبَطَ اَعْمَالُكُمْ وَاَنْتُمْ لَا تَشْعُرُونَ﴾ [الحجرات، ٢/٤٩] أخبر بحبط أعمالهم وإن كانوا لا يعلمون بعد أن كانوا بسبيل العلم به، أي متمكنين من الوصول إلى العلم بالنظر في دلائله.[8]

---

١ م ح: هو.
٢ ر: يدل على.
٣ ر: بنفسه.
٤ ر + فلست بآتيه ولاأستطيعه.
٥ انظر للبيت: سر صناعة الإعراب لابن جني، ١٩٤/٢؛الصحاح للجوهري «لكن». البيت ينسب إلى النجاشي والمصادر ينقلها كما يلي: فَلَسْتُ بآتِيهِ ولا أستطيعه ... ولاكِ اسْقِنِي إن كان ماؤكِ ذا فَضلِ.
٦ هو أبو العباس عبد الله بن محمد الناشي الأنباري المعروف بابن شرشير الشاعر (ت. ٢٩٣ هـ/٩٠٥ م) كان من الشعراء المجيدين، وهو في طبقة ابن الرومي والبحتري وأنظارهما، وهو الناشي الأكبر وكان نحويا عروضيا متكلما، أصله من الأنبار، وأقام ببغداد مدة طويلة ثم خرج إلى مصر، وأقام بها إلى آخر عمره. وكان متبحرا في عدة علوم من جملتها علم المنطق. انظر: إنباه الرواة للقفطي، ١٢٩/٢؛ وفيات الأعيان لابن خلكان ٩١/٣.
٧ ح – وإن لم يشعروا به.
٨ تأويلات القرآن للماتريدي، ٣٨/١.

Bir görüşe göre bu ifade ilmin gerçekte mevcudiyetinin olumsuzlanması değil, onların ilimle amel etmediklerinin ifadesidir. Bu hususu daha önce ifade etmiştik. Bir başka görüşe göre anlam, "Onlar azaba uğrayacaklarını bilmezler." şeklinde, bir diğer görüşe göre, "Ölümün ne zaman başlarına geleceğini ve tövbe etme imkânlarının tükeneceğini bilmezler." şeklindedir. "Bilmektedirler ki…" [el-Bakara 2/102] âyetinde bu kimseler bilgi sahibi olarak, "Farkında değildirler." âyetinde ise üç bakımdan, yani yaptıklarının fesat olduğunu bilmemek, bunun karşılığında bir azap olduğunu bilmemek ve tövbe etmeden ölümün ne zaman gelip kendilerini yakalayacağını bilmemek açısından cahil olarak nitelendirilmişlerdir. Böyle olduğu için de Allah Teâlâ onların bahanelerini tüketmiş, delili kesin olarak ilzam edici hâle getirmiş, âyetin farklı delâletleri ile bütün bu cehaletleri ortadan kaldırmıştır. Nitekim onların yaptıklarının ifsat olduğunu "Şunu bilin ki asıl onlar bozgunculardır." [el-Bakara 2/12] âyeti ile ifade etmiş, ifsadın karşılığındaki azap hakkında "Muhakkak münafıklar cehennemin en aşağı derecesindedirler." [en-Nisâ 4/145] buyurmuş, ölümün gelip çatması konusunda ise "Onlar farkında değilken ansızın onlara geliverir." [eş-Şuarâ 26/222] buyurmuştur. Aynı şekilde müminleri de "Ve ilim sahipleri…" [Âl-i İmrân 3/18] âyetinde "ilim" ile nitelemiş, sonra da ilme muhalefetlerinden dolayı kendilerini "Bir cahillik edip kötülük işleyenler…" [en-Nisâ 4/17] âyetinde cahillik ile nitelemiştir. Onların cehaletlerinin de yukarıdaki cehalette söz konusu olan üç yönü vardır ki Allah Teâlâ bu üç tür cehaleti de ortadan kaldırmıştır. İlki hakkında, bunun fasıklık olduğunu ifade ederek şöyle buyurmuştur: "İmandan sonra fasıklık ismi ne kadar da kötüdür!" [el-Hucurât 49/11], bunun cezası hakkında "Günahkârlar elbet cehennemdedir." [el-İnfitâr 82/14] buyurmuş, ölüm ile ilgili husus konusunda ise "Herhangi birinize ölüm gelip de 'Rabbim! Beni yakın bir süreye kadar geciktirsen de sadaka verip iyilerden olsam!' demesinden önce, size verdiğimiz rızıktan harcayın." [el-Münâfikūn 63/10] buyurmuştur.

13. Onlara, 'İnsanların iman ettiği gibi siz de iman edin.' denildiği vakit 'Biz hiç, sefihlerin iman ettikleri gibi iman eder miyiz!' derler. Biliniz ki sefihler ancak kendileridir, fakat bunu bilmezler. [el-Bakara 2/13]

"Onlara, 'İnsanların iman ettiği gibi siz de iman edin.' denildiği vakit 'Biz hiç, sefihlerin iman ettikleri gibi iman eder miyiz!' derler." Kelbî'nin Ebû Sâlih kanalıyla rivayet ettiğine göre Abdullah b. Abbas, bu âyetin Yahudiler hakkında ve Ehl-i kitap içerisinde Abdullah b. Selâm ve arkadaşları ve Necâşî ve arkadaşları gibi Müslüman olanlar hakkında indiğini söylemiştir.

وقيل: ليس هذا نفي حقيقة العلم؛ بل هو نفي عملهم[1] بالعلم، وقد قررناه فيما مرّ. وقيل: أي لا يشعرون أنهم يُعذبون. وقيل: أي لا يشعرون متى ينزل بهم الموت فتنقطع عنهم التوبة. ولما كانوا موصوفين بالعلم في الأصل بقوله: ﴿وَلَقَدْ عَلِمُوا﴾ [البقرة، ١٠٢/٢] وصاروا موصوفين بالجهل بقوله: ﴿لَا يَشْعُرُونَ﴾ من الوجوه الثلاثة أنهم لم يعلموه إفسادا ولم يعلموا أن عليه عذابا ولم يعلموا متى يموتون قبل أن يتوبوا ألزمهم الحجة فأزال هذه الجهالات بالدلالات، فقال إنه إفساد بقوله: ﴿اَلَآ اِنَّهُمْ هُمُ الْمُفْسِدُونَ﴾ [البقرة، ١٢/٢] فقال في عذابه: ﴿اِنَّ الْمُنَافِقِينَ فِى الدَّرْكِ الْاَسْفَلِ مِنَ النَّارِ﴾ [النساء، ١٤٥/٤] وقال في الموت: ﴿فَيَأْتِيَهُمْ بَغْتَةً وَهُمْ لَا يَشْعُرُونَ﴾ [الشعراء، ٢٢٢/٢٦] وكذا وصف المؤمنين بالعلم بقوله: ﴿وَاُولُوا الْعِلْمِ﴾ [آل عمران، ١٨/٣] ثم وصفهم بالجهل بمخالفتهم العلم فقال: ﴿يَعْمَلُونَ السُّوٓءَ بِجَهَالَةٍ﴾ [النساء، ١٧/٤]. وكان جهلهم من هذه الوجوه الثلاثة فأزالها فقال[2] في حق الأول إنه فسوق بقوله:[3] ﴿بِئْسَ الِاسْمُ الْفُسُوقُ بَعْدَ الْاِيمَانِ﴾ [الحجرات، ١١/٤٩] وقال في عقوبته: ﴿وَاِنَّ الْفُجَّارَ لَفِى جَحِيمٍ﴾ [الانفطار، ١٤/٨٢] وقال في الموت: ﴿مِنْ قَبْلِ اَنْ يَأْتِىَ اَحَدَكُمُ الْمَوْتُ فَيَقُولَ رَبِّ لَوْلَآ اَخَّرْتَنِى اِلٰٓى اَجَلٍ قَرِيبٍ﴾ [المنافقون، ١٠/٦٣] الآيات.

١٣- وَاِذَا قِيلَ لَهُمْ اٰمِنُوا كَمَآ اٰمَنَ النَّاسُ قَالُٓوا اَنُؤْمِنُ كَمَآ اٰمَنَ السُّفَهَآءُ اَلَآ اِنَّهُمْ هُمُ السُّفَهَآءُ وَلٰكِنْ لَا يَعْلَمُونَ

وقوله تعالى: ﴿وَاِذَا قِيلَ لَهُمْ اٰمِنُوا كَمَآ اٰمَنَ النَّاسُ قَالُٓوا اَنُؤْمِنُ كَمَآ اٰمَنَ السُّفَهَآءُ﴾ ذكر الكلبيّ عن أبي صالح عن ابن عباس ﷺ أن الآية نزلت في شأن اليهود ومسلمي أهل الكتاب؛ عبد الله بن سلام وأصحابه والنجاشي وأصحابه؛

١ ح: علمهم، لعله تصحيف.
٢ ح - فقال.
٣ ح : فقال.

Nitekim rivayete göre Hz. Peygamber aleyhisselâm Abdullah b. Mes'ûd ve Ca'fer-i Tayyâr'ı Necâşî'ye elçi olarak gönderir. Onlar da yolda, içlerinde Ehl-i kitaptan kimselerin de bulunduğu bir Şâm kafilesi ile karşılaşırlar. Abdullah b. Mes'ûd namazda sesli okurken "Ey Ehl-i kitap! Biz, birtakım yüzleri silip dümdüz ederek arkalarına çevirmeden yahut onları cumartesi adamları gibi lânetlemeden önce, size gelenleri doğrulamak üzere indirdiğimize iman edin." [en-Nisâ 4/47] âyetine gelir. O esnada kafilede bulunan Abdullah b. Selâm bunu işitince korkar, başka bir şeye dönüştürülme korkusu içinde elini yüzünü ovuşturmaya başlar ve nihayet Hz. Peygamber aleyhisselâmın yanına varıp Müslüman olmaya niyet eder. Medine'ye gelir ve Hz. Peygamber aleyhisselâmın yanına varıp ona, "Ey Allah'ın resulü! Ben kavmimin lideriyim, onlar bana hürmet ederler. Benim Müslüman olmam nedeniyle onların da Müslüman olmalarını ümit ediyorum. Onları çağır ve kendilerine beni nasıl bildiklerini, aralarındaki konumumu sor. Sonra da Müslüman olduğumu onlara bildir. Umuyorum ki sana olumlu cevap verirler." der. Hz. Peygamber aleyhisselâm da onun dediği gibi yapar, Yahudiler yanına geldiklerinde onlara, "İbn Selâm'ı aranızda hangi konumda değerlendirirsiniz?" der. Onlar, "O bizim efendimizdir, efendimizin oğludur, Allah'ın Mûsâ'ya indirdiği kitabı yeryüzünde en iyi bilen bir tek o kalmıştır." derler. Hz. Peygamber aleyhisselâm, "Pekiyi, o Müslüman olursa siz de olur musunuz?" diye sorar. Onlar, "O Müslüman olmaz!" derler. Hz. Peygamber aleyhisselâm sorusunu tekrarlar, ama onlar yine aynı cevabı verirler. Bunun üzerine Abdullah b. Selâm ortaya çıkar ve onlara "Ey Allah düşmanları! Allah sizi bildiği gibi yapsın! Tevrat'ın falan filan yerinde Muhammed'in ve niteliklerinin yazılı olduğunu bilmez misiniz?" der. Onlar, "Ey İbn Selâm! Sen aslında biraz önce söylediğimiz övgü ifadelerini hak etmiyorsun, ama aramızda olmadığın için gıybetini etmek istemedik, bu sebeple o sözleri söyledik." derler. Dışarı çıkarken de ona "Sen ne sefîh bir adamsın böyle!" derler. Bunun üzerine Allah Teâlâ bu âyeti indirir. Buna göre âyetin anlamı şöyledir: "Yahudilere, 'Necâşî ve beraberindekiler gibi, Abdullah b. Selâm ve beraberindekiler gibi siz de Muhammed'e ve kitabına iman edin' denildiği zaman derler ki: 'Ne yani! Biz hiç bu cahiller, yani Abdullah b. Selâm ve beraberindekiler gibi iman eder miyiz?'"

وذلك أن النبيّ عليه السلام بعث ابن مسعود وجعفرا الطيار رسولا إلى النجاشي فاستقبلهم عير الشام وفيهم أهل الكتاب، وكان ابن مسعود يقرأ جهرا فانتهى إلى هذه الآية: ﴿ يَآ اَيُّهَا الَّذِينَ اُوتُوا الْكِتَابَ اٰمِنُوا بِمَا نَزَّلْنَا مُصَدِّقًا لِمَا مَعَكُمْ مِنْ قَبْلِ اَنْ نَطْمِسَ وُجُوهًا فَنَرُدَّهَا [٦٧ا] عَلٰٓى اَدْبَارِهَآ اَوْ نَلْعَنَهُمْ كَمَا لَعَنَّآ اَصْحَابَ السَّبْتِ﴾ [النساء، ٤/٤٧]

وفي العير عبد الله بن سلام، فلما سمع ذلك[١] هاب وجعل يمسح رأسه ووجهه خوفا من المسخ وهمّ أن يأتي رسول الله عليه السلام فيُسلم. فأتى المدينة ودخل على رسول الله عليه السلام وقال: «يا رسول الله! إنى سيد قومي وإنهم يعظمونني وأرجو أنهم يسلمون بإسلامي، فادعهم وسلهم عني[٢] من أنا فيهم واخبرهم بإسلامي، فعسى يجيبونك»، ففعل فلما دخلوا عليه قال لهم: «ما تعدون فيكم ابن سلام؟» فقالوا: «هو سيدنا وابن سيدنا وأعلم يهودي بقي على وجه الأرض بالكتاب الذي أنزل الله على موسى». فقال النبي عليه السلام: «أتسلمون إن أسلم هو؟» فقالوا: «هو لا يسلم» فكرر ذلك فأجابوا كذالك فخرج عبد الله إليهم وقال لهم: «يا أعداء الله! فعل الله بكم كذا وكذا، أما وجدتم نعت محمد وصفته مكتوبا في التوراة في موضع كذا؟» فقالوا: «يا ابن سلام! ما كنت أهلا للذي[٣] أثنينا عليك ولكن كنت غائبا فكرهنا أن نغتابك». وخرجوا وهم يقولون له: إنك رجل جاهل سفيه، فأنزل الله تعالى هذه الآية. فعلى هذا تأويل الآية: وإذا قيل لليهود آمنوا بمحمد وكتابه كما آمن عبد الله بن سلام وأصحابه والنجاشيّ وأصحابه قالوا: أنؤمن كما آمن هؤلاء الجهال؛ ابن سلام وأصحابه؟[٤]

١ ح – فلما سمع ذلك.
٢ ح: وسلني عنهم.
٣ ر – للذي.
٤ ح – هؤلاء الجهال ابن سلام وأصحابه، صح هامش.

Hasan-ı Basrî şöyle demiştir: "Sefihlerin iman ettiği gibi" yani kadınlar ve çocukların iman ettiği gibi. Abdullah b. Mes'ûd, -bir rivayete göre- Abdullah b. Abbas, Mücâhid, Katâde, Rebî' ve Süddî ise bu âyetin münafıklar hakkında indirildiğini söylemişlerdir. Bu görüşe göre âyetin tefsiri şöyledir: Münafıklara "Siz de Hz. Peygamber aleyhisselâmın ashabı gibi dil ile iman etmenin yanı sıra kalp ile de iman ediniz." denilince "Hiçbir şey bilmeyen şu sahâbenin iman ettiği gibi mi iman edelim?" derler. İlk tefsire göre onlar bu sözü açıkça söylemiştir, çünkü sözü söyleyenler Yahudilik inancında ısrarcıdırlar, küfürlerini açıkça ızhar etmektedirler. İkinci tefsire göre ise bu sözü münafıklar dilleri ile değil, içten içe söylemektedirler. Ancak Allah onların sırlarını ifşa etmiş, gizlediklerini açığa vurmuş, böylece düşmanlıklarına karşı kendilerini cezalandırmıştır. Bu durum tıpkı ihlâs sahibi kimselerin ihlâslarının Allah tarafından açığa vurulması gibidir. İhlâs sahipleri bu hâllerini dilleri ile ifade etmeseler de, Allah onların velâyetlerini tahakkuk ettirmek için bu durumlarını açığa çıkarır. Nitekim "Onlar şiddeti her yere yayılmış bir günden korkarak verdikleri sözü yerine getirirler. Kendi canları çekmesine rağmen yemeği yoksula, yetime ve esire yedirir ve şöyle derler: Biz sizi Allah rızâsı için doyuruyoruz; sizden ne bir karşılık ne de bir teşekkür bekliyoruz. Biz, çetin ve belâlı bir günde Rabbimizden korkarız." [el-İnsân 76/7-10] âyetlerinde böyle yapmıştır. Bu hasletler bu kimselerin kalplerinde olmakla beraber, Allah Teâlâ onları teşrif etmek ve hâllerini teşhir etmek üzere bunları ızhar etmiştir. Âyette Hz. Peygamber aleyhisselâmın risâletinin beyânı/delili de bulunmaktadır, çünkü daha önce ifade edildiği üzere burada Hz. Peygamber aleyhisselâm, âlemlerin Rabbinin kendisine bildirmesi sayesinde, münafıkların kalplerinde olanı bildirmiştir.

"Biliniz ki sefihler ancak kendileridir." Âyetteki *es-süfehâu* kelimesi *es-sefîh* kelimesinin çoğuludur. Masdarı *es-sefeh* ve *es-sefâhetü* şeklindedir. Bu da hilmin zıddıdır. Bir görüşe göre sefâhet akıl noksanlığı/akıl hafifliği demektir. Nitekim *sevb*^{ün} *sefîh*^{ün} "Kötü dokunmuş elbise" demektir. *Teseffehet er-rîyhu eş-şecerate* ifadesi "Rüzgâr ağacı savuruverdi/ağaç rüzgâr karşısında hafif kaldı" demektir. Şair Ebû Temmâm şöyle der:

Mızrağı sefihtir hem de cahil
Sefihin cahile üstünlüğü anlaşıldığı vakit

وقال الحسن: كما آمن[1] السفهاء أي النساء والصبيان. وقال ابن مسعود وابن عباس في رواية ومجاهد وقتادة والربيع والسدي: إنها في المنافقين، وتفسيرها على هذا القول: وإذا قيل للمنافقين آمنوا بالقلوب مع إيمانكم بالألسنة كما آمن أصحاب رسول الله عليه السلام قالوا: أنؤمن كما آمن هؤلاء الصحابة الذين لا يعلمون شيئا. فعلى التفسير الأول كان قولهم هذا جهرة؛ لأنهم كانوا مصرين على اليهودية ظاهرين وبالكفر مجاهرين. وعلى التفسير الثاني كان المنافقون يتكلمون بهذا الكلام في أنفسهم دون أن ينطقوا[2] به بألسنتهم، لكن هتك الله أستارهم وأظهر أسرارهم؛ عقوبة لهم على عداوتهم. وهذا كما أظهر ما أضمره أهل الإخلاص من الكلام الحسن وإن لم يتكلموا به بالألسن تحقيقا لولايتهم قال:[3] ﴿يُوفُونَ بِالنَّذْرِ﴾ [الإنسان، ٧/٧٦] إلى أن قال: ﴿اِنَّمَا نُطْعِمُكُمْ لِوَجْهِ اللهِ﴾ [الإنسان، ١٠/٧٦] وكان [٦٧ب] هذا في قلوبهم فأظهره تشريفا لهم وتشهيرا لحالهم. وفي الآية بيان رسالة النبيّ عليه السلام وهو أنه أخبر بما في قلوب المنافقين بإخبار رب العالين على ما مر.

وقوله تعالى: ﴿اَلَآ اِنَّهُمْ هُمُ السُّفَهَآءُ﴾ هو جمع السفيه، ومصدره السَّفَهُ والسفاهة، وذلك[4] ضد الحِلْم, ويقال:[5] خفة العقل،[6] يقال: ثوبٌ سفيهٌ، أي ردىء النسج، وتسفّهت الريح الشجرةَ، أي مالت بها وحركتها واستخفتها، وقال أبو تمام:[7]

سَفِيهُ الرُّمْحِ جَاهِلُهُ إذَا مَا بَدَا فَضْلُ السَّفيهِ عَلَى الحَلِيمِ

١ ح – وقال الحسن: كما آمن، صح هامش.
٢ ح : ينطلقوا.
٣ ح: فقال.
٤ ط: وذاك.
٥ ر: وبيان.
٦ ر: للعقل.
٧ انظر للبيت: الكامل للمبرد، ١٩/٢؛ الصناعتين لأبي هلال العسكري ٢٩٧.

Yani mızrağı ile hızlıca, seri bir şekilde darbe vurur. *Teseffehtü eş-şey'e* ibaresi, bir şeyi hakir görmek anlamında, *teseffehtü fülân*^{en} *'an mâlihi* ifadesi bir kimseyi mal konusunda aldatmak anlamına kullanılır. *es-Sefîh* bir kimsenin çokça su içmesine rağmen kanmaması anlamına da gelir. *Sâfehtü ed-denne* (Şarap testisine düştüm) ifadesi kişinin şarap testisinin başında oturması ve ara ara ondan içmesi anlamında kullanılır. *Sâfehet en-nâkatü et-tarîka* (Deve yolu belledi) ifadesi devenin yola iyice alıştığını, bakmadan gidebildiğini ifade etmek için kullanılır.

Tefsirine gelince, bir görüşe göre *es-süfehâ* (sefihler) ifadesi cahiller anlamına, bir başka görüşe göre doğruyu bildikleri hâlde kasten iftira atanlar anlamına, bir diğer görüşe göre gerçeğin aksini söyleyen zalim kimseler anlamına, bir görüşe göre sonuçları üzerinde düşünmeden açıkça (küfrünü) dile getiren kimseler anlamına, bir diğer görüşe göre akıl ve görüşleri hafif olan, işlerin maslahatları hakkında cahil olan kimseler anlamına gelir. Kelimenin münafıkların sıfatı olarak ifade ettiği anlama dair farklı görüşlerin hâsılı şudur: Sefih cehaleti açık, akılsız, düşüncesiz, görüşü zayıf, anlayışı kıt, inadı bitip tükenmeyen, değersiz, çabucak günah işleyen, nefsi hakir, şeytan tarafından aldatılmış, azgınlığın esiri olmuş, dâimî olarak isyan ve nankörlük/küfran hâlinde bulunan, olup biteni umursayan kimsedir. Münafıkların bu sözünde iki husus bulunmaktadır: İlki onların iman etmelerinin artık ümit edilemeyeceği, ikincisi de iman etmiş kardeşlerini sefih görmeleridir. Sözün başındaki soru formu hayret ve şaşkınlık ifade eder. Bunlar kendilerinin akıllı, başkalarının sefih olduğunu sanmışlardır ki bu nefsin ve şeytanın insana yanlışı süsleyip doğru göstermesidir. Hevâ ve azgınlık sahiplerinin sapkınlıkları da bundan kaynaklanır. Nitekim Allah Teâlâ "Biliniz ki sefihler ancak kendileridir." buyurmuştur ki bu, ihlâs sahibi müminler için en değerli rütbe, en aziz makamdır, çünkü böylelikle Allah onları koruyup himaye etmiş, kendilerine düşmanca iftiralar atanlara cevap vermiş, bu çerçevede söz en beliğ şekilde başlayarak "Biliniz ki" buyurmuş, ardından en güçlü tekit ifadesi olan *inne* (muhakkak ki) ile devam etmiş, sonra da en güzel son ile sözü bitirerek "kendileridir" buyurmuştur. Yani anlam, "sefihler bunlar değil, onlardır" şeklindedir. Çünkü bunlar (müminler) iman ve ihlâsları ile sefehten kaçmışlar, hakka ve ilme rağbet etmişlerdir. Bunlar hakiki anlamda ilim sahipleri ve doğru yolda istikamet üzere olanlardır.

أي سريع الطعن بالرمح خفيفه، وتسفهتُ الشيء أي استحقرته، وتسفهت[١] فلانا عن ماله، أي خدعته. والسفيه[٢] أن يكثر[٣] الرجل[٤] شرب الماء فلا يَروَى، وسافهت الدَّنَّ إذا قعدت عنده تشرب منه ساعة بعد ساعة، وسافهت الناقة الطريق أي لازمته لا تبالي به.

وأما تفسيره فقد قيل: السفهاء الجهال. وقيل: البهّاتون المتعمدون لخلاف[٥] ما يعلمون. وقيل: العجال الظالمون القائلون خلاف الحق. وقيل: المجاهرون التاركون النظر في العواقب. وقيل: الجهال بمصالح الأمور[٦] الخفاف العقول والآراء. وحاصل تفسير «السفيه» في صفة المنافق[٧] على مجموع اللغات وأقاويل الطبقات أنه ظاهر الجهل، عديم العقل، خفيف اللبّ، ضعيف الرأي، رديّ الفهم، مُمَالُ الغيِّ، مستخَفّ القدر، سريع الذنب، حقير النفس، مخدوع الشيطان، أسير الطغيان، دائم العصيان، ملازم الكفران، لا يبالي بما كان. وفي قولهم هذا شيئان[٨] اثنان:[٩] تأييسهم عن إيمانهم وتسفيه من آمن من إخوانهم، وهذا الاستفهام في أول الكلام للاستعجاب والاستعظام، ترآئ لهم أنهم هم الأَلِبَّاء وأن غيرهم هم[١٠] السفهاء، وهذا من تسويل النفس وتزيين الشيطان، ومنه ضلالات أهل الهوى والطغيان؛ فقال الله تعالى: ﴿اَلَآ اِنَّهُمْ هُمُ السُّفَهَآءُ﴾ وهذا[١١] أكرم رتبة وأعز رفعة للمؤمنين المخلصين؛ إذ حماهم ورعاهم وردّ على من عاداهم[١٢] وبالسوء رماهم،[١٣] فقال بأبلغ ما يبدأ به الكلام: «ألا»، وبأوكد ما [٦٨ظ] يؤسس به النظام: «إن»، وبأحسن ما يتبع به البدء بالختام: «هم» هم السفها، أي لا هؤلاء؛ لأنهم بإيمانهم وإخلاصهم من السفه هربوا، وفي العلم والحق رغِبوا، وهم العلماء على الحقيقة، والمستقيمون على الطريقة.

١ ح: سفّهتُ.
٢ ر: والسفه.
٣ ر: أي يكثر.
٤ م ح – الرجل.
٥ ح: بخلاف.
٦ ر + وقيل.
٧ ح: المنافقين.
٨ ح – شيئان.
٩ ح: بيان.
١٠ ط – هم.
١١ ح: وهو.
١٢ ح: ما عاداهم.
١٣ ح – وبالسوء رماهم.

"Fakat bunu bilmezler." Yani kendilerinin sefih olduğunu bilmezler. Bir görüşe göre bu ifade, "Onlar kendisi ile hakkı bâtıldan ayıracakları bilgiye sahip değillerdir.", bir diğer görüşe göre "Yaptıklarının sonucunu bilmezler." anlamına gelir. Bir görüşe göre ise bu ifade onların cehaletlerinden dolayı mazur sayılacağı anlamına gelmez, aksine onların ilimlerinden fayda görmedikleri anlamına gelir.

Sonra bu âyetin mâna inceliklerinden biri şudur: Hz. Hûd'a "Muhakkak biz seni bir sefahet içinde görüyoruz." [el-A'râf 7/66] diyen kimselere bizzat Hz. Hûd'un kendisi cevap vermiş ve "Ey kavmim! Bende bir sefihlik yoktur." [el-A'râf 7/67] demiştir. Oysa müminlere benzer bir şey söylendiği zaman cevap verme işini Allah Teâlâ bizzat üstlenmiş ve bu sözü söyleyenlerin sefih olduğunu ifade etmek üzere "Biliniz ki sefihler ancak kendileridir." buyurmuştur.

14. İman edenlerle karşılaştıkları zaman, 'İman ettik.' derler. Fakat şeytanlarıyla baş başa kaldıkları zaman, 'Şüphesiz, biz sizinle beraberiz. Biz ancak onlarla alay ediyoruz.' derler. [el-Bakara 2/14]

"İman edenlerle karşılaştıkları zaman, 'İman ettik.' derler." Âyetteki *lekū* fiili, "Onları gördükleri zaman" anlamına gelir. Nitekim *el-likā* kelimesi birbirini görmek anlamına gelir. *el-Lekyu* ve *el-lukyâ* kelimeleri de böyledir. *el-Mülâkāt* ve *el-iltikā* kelimeleri ise toplanma/karşılaşma anlamına, özellikle de savaşta karşılaşma anlamlarına gelir. Allah Teâlâ "Karşı karşıya gelen iki grupta sizin için bir âyet vardır." [Âl-i İmrân 3/13] âyetinde bu kelimeyi kullanmıştır. *et-Telakkī* kelimesi karşılama anlamına geldiği gibi "Âdem Rabbinden kelimeler aldı." [el-Bakara 2/37] âyetinde "almak" anlamında kullanılmıştır. Bu kelime "Hani siz onu dilinize dolamıştınız…" [en-Nûr 24/15] âyetinde bir sözü insanların birbirinden duyup aktarmaları anlamına gelir.

Tefsirine gelince, -bir rivayete göre- Abdullah b. Abbas, Mukātil ve Ebû Sehl et-Tâlekānî bunun mânasının "Yahudiler müminleri gördükleri zaman" şeklinde olduğunu söylemişlerdir. Bakara sûresinde geçen ve Yahudiler hakkında indirildiği konusunda icma bulunan "Onlar iman edenlerle karşılaşınca, 'İman ettik' derler. Birbirleriyle baş başa kaldıklarında da şöyle derler: Rabbinizin huzurunda delil olarak kullanıp sizi sustursunlar diye mi, Allah'ın size bildirdiklerini onlara söylüyorsunuz?" [el-Bakara 2/76] âyeti buna delâlet eder. Kendisinden nakledilen bir başka rivayete göre Abdullah b. Abbas, Mücâhid ve çoğunluk ise bu ifadenin mânasının "münafıklar müminleri gördükleri zaman" şeklinde olduğunu söylemişlerdir.

وقوله تعالى: ﴿وَلٰكِنْ لَا يَعْلَمُونَ﴾ أي لا يعلمون أنهم السفهاء. وقيل: أي لا يعلمون علما يميزون به بين الحق والباطل. وقيل: أي لا يعلمون عاقبة صنيعهم.[1] وقيل: أي لا ينتفعون بعلمهم لا أنهم يُعذرون بجهلهم.

ثم من لطائف الآية: أن الذين قالوا لهُودٍ النبيّ عليه السلام: ﴿إِنَّا لَنَرٰيكَ فِى سَفَاهَةٍ﴾ [الأعراف، ٦٦/٧] أجابهم[2] هو بنفسه فقال: ﴿يَا قَوْمِ لَيْسَ بِى سَفَاهَةٌ﴾ [الأعراف، ٦٧/٧] والله تعالى تولى جواب المؤمنين وأثبت السفه للقائلين فقال: ﴿اَلَآ اِنَّهُمْ هُمُ السُّفَهَآءُ﴾.

١٤- وَاِذَا لَقُوا الَّذِينَ اٰمَنُوا قَالُٓوا اٰمَنَّاۚ وَاِذَا خَلَوْا اِلٰى شَيَاطِينِهِمْۙ قَالُٓوا اِنَّا مَعَكُمْ اِنَّمَا نَحْنُ مُسْتَهْزِؤُنَ

وقوله تعالى: ﴿وَاِذَا لَقُوا الَّذِينَ اٰمَنُوا قَالُٓوا اٰمَنَّاۚ﴾ لقوا أي عاينوا، واللقاء الرؤية والمعاينة، واللقي[3] واللُّقْيَا كذلك، والملاقاة والالتقاء الاجتماع وهو للاجتماع[4] في الحرب أيضا على الخصوص، قال الله تعالى:[5] ﴿قَدْ كَانَ لَكُمْ اٰيَةٌ فِى فِئَتَيْنِ الْتَقَتَاۖ﴾ [آل عمران، ١٣/٣] والتلقِّي الاستقبال، وهو الأخذ أيضا في قوله: ﴿فَتَلَقّٰٓى اٰدَمُ مِنْ رَبِّهٖ﴾ [البقرة، ٣٧/٢] وهو رواية بعضهم من بعض[6] في قوله:[7] ﴿اِذْ تَلَقَّوْنَهُ بِاَلْسِنَتِكُمْ﴾ [النور، ١٥/٢٤].

وأما تفسيره فقد قال ابن عباس في رواية ومقاتل وأبو سهل الطالقانيّ:[8] معناه وإذا عاين اليهود المؤمنين، ويدل عليه قوله[9] في هذه السورة: ﴿وَاِذَا لَقُوا الَّذِينَ اٰمَنُوا قَالُٓوا اٰمَنَّاۚ وَاِذَا خَلَا بَعْضُهُمْ اِلٰى بَعْضٍ قَالُٓوا اَتُحَدِّثُونَهُمْ﴾ [البقرة، ٧٦/٢] وذلك في حق اليهود بالإجماع، وقال ابن عباس في رواية ومجاهد والجمهور: وإذا عاين المنافقون المؤمنين.

---

١ ر: خديعهم.
٢ ح: فأجابهم.
٣ ح: اللقي.
٤ ح ر: الاجتماع.
٥ م ح - قال الله تعالى.
٦ ح: عن بعض.
٧ ر: كما في قوله.
٨ هو أبو سهل إسحاق بن المأمون بن إسحاق بن إبراهيم الطالقاني (ت. ٢٨٥ هـ/٨٩٨ م) سكن بغداد، حدث عن الكوسج والربيع بن سليمان روى عنه ابن مخلد، وكتب الناس عنه كتاب الشافعي بروايته عن الربيع، انظر: المنتظم لابن الجوزي، ٣٨٦/١٢؛ تاريخ الإسلام للذهبي ١٢٠/١٢.
٩ ح - قوله.

Nüzûlüne gelince, rivayet edildiğine göre münafık Abdullah b. Übey bir gün bir yol kavşağında münafık arkadaşları ile birlikte oturmakta iken Hz. Peygamber aleyhisselâmın ashabı onların bulunduğu yerden geçer. Abdullah b. Übey arkadaşlarına -Allah onlara lânet etsin-: "Bana bakın ve şu sefihleri nasıl sizden uzaklaştırdığımı görüp öğrenin, onlarla nasıl konuştuğuma bakın ve siz de benim yaptığım gibi yapın." der. Ardından ilk karşılaştığı kişi olan Hz. Ebû Bekir'e "Merhaba ey Benî Temîm b. Mürre kabilesinin efendisi! Allah'ın dininde kuvvetli kişi, Allah'ın peygamberinin seferlerdeki yoldaşı, mağaradaki ikinci kişi, canını, kızını ve malını Allah Resulü'ne feda eden kimse!" der. Ardından Hz. Ömer ile karşılaşır ve ona "Merhaba ey Benî Adiyy b. Kâ'b b. Mürre kabilesinin efendisi! Allah'ın dininde kuvvetli kişi, Allah'ın düşmanlarına karşı öfkesi şiddetli insan, canını, kızını ve malını Allah Resulü'ne feda eden kimse!" der. Sonra Hz. Ali ile karşılaşır ve ona "Merhaba ey -Allah'ın bütün mahlûkat arasından nübüvvet için seçtiği Resulullah dışında- Benî Haşim kabilesinin efendisi!" der. Hz. Ali ise ona, "Allah'tan kork ve münafıklık yapma, çünkü münafıklar yeryüzünde Allah'ın yaratmış olduğu en şerli kimselerdir." der. O ise, "Ey Ebü'l-Hasan! Böyle söyleme, Vallahi bizim imanımız ve tasdikimiz tıpkı sizin iman ve tasdikiniz gibidir, biz de hem gizli hem açık hâlimizde müminleriz." der. Sonra ayrılırlar ve Abdullah b. Übey -Allah ona lânet etsin- der ki: "Şunları savuşturmamı nasıl buldunuz?" Arkadaşları da "Sen aramızda olduğun sürece hayır içinde kalmaya devam ederiz." derler. Sonra Hz. Ebû Bekir ve beraberindeki sahâbeler Hz. Peygamber aleyhisselâma döner ve bu olanları bildirirler, bunun üzerine bu âyet onlar hakkında indirilir.

Yahudiler küfürlerini açıkça ifade ettikleri hâlde bu âyetin Yahudiler hakkında indirildiğini söyleyenler ise "'İman ettik.' derler." ifadesini "Kitap ehlinden bir grup, 'Müminlere indirilene günün başlangıcında iman edin, sonunda da inkâr edin, belki onlar size bakarak dönerler.' dedi." [Âl-i İmrân 3/72] âyetinde geçen "iman" anlamına hamlederler. Buna karşılık âyetin münafıklar hakkında indirildiği görüşünün gerekçesi açıktır.

Bu âyetin önceki âyet ile irtibatı şöyledir: Önceki âyette müminlerin münafıklara söylediği söz anlatılmış, burada ise münafıkların müminlere söyledikleri anlatılmıştır. Önceki âyette münafıkların "sefih" şeklindeki nitelemelerine aynı niteleme ile karşılık verilmiş, burada ise onların alaylarına alayla karşılık verilmiştir.

وأما النزول فقد رُوي أن عبد الله بن أُبيّ المنافق كان جالسا مع أصحابه المنافقين على قارعة الطريق إذ استقبله أصحاب النبيّ عليه السلام فقال عبد الله لأصحابه -لعنهم الله-: «انظروا إليّ وتعلّموا منّي كيف أردّ هؤلاء السفهاء عنكم فانظروا كيف أُكَلِّمُهُم فافعلوا كما أفعل»، فقال لأبي بكر الصديق ﷺ وكان أول من لقيه: «مرحبا بسيد بني تميم بن مرة، القوي في دين الله تعالى، صاحب رسول الله في الأسفار، ثاني اثنين في الغار، الباذل نفسه وبنته وماله لرسول الله»، [٦٨ب] ثم استقبله عمر ﷺ فقال: «مرحبا بسيد بني عدي بن كعب بن مرة، القوي في دين الله، الشديد الغضب على أعداء الله، الباذل نفسه وماله وبنته لرسول الله»، ثم استقبله علي ﷺ فقال: «مرحبا بسيد بني هاشم ما خلا رسول الله؛ لأن الله اصطفاه وخصه من بين خلقه بالنبوة»، فقال له علي ﷺ: «اتق الله فلا تنافق[١] فإن المنافقين شر خليقة الله في الأرض»، فقال: «يا أبا الحسن! لا تقل هكذا، فوالله إن إيماننا كإيمانكم وتصديقنا كتصديقكم، ونحن مؤمنون[٢] في السر والعلانية». ثم افترقوا، فقال عبد الله بن أبيّ -لعنه الله-:[٣] «كيف رأيتم ردي هؤلاء منكم؟»، فقالوا: «لا نزال بخير ما عشت بيننا» ثم رجع أبو بكر وأصحابه إلى النبيّ عليه السلام فأخبروه بذلك فنزلت هذه الآية في شأنهم.[٤]

فأما من حملها على اليهود وهم مجاهرون بالكفر فإنه يحمل قولهم: ﴿قَالُوٓا۟ ءَامَنَّا﴾ على الإيمان المذكرر في قوله: ﴿وَقَالَتْ طَّآئِفَةٌ مِّنْ أَهْلِ ٱلْكِتَٰبِ ءَامِنُوا۟ بِٱلَّذِىٓ أُنزِلَ عَلَى ٱلَّذِينَ ءَامَنُوا۟ وَجْهَ ٱلنَّهَارِ وَٱكْفُرُوٓا۟ ءَاخِرَهُۥ لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ﴾ [آل عمران، ٣/٧٢]، وأما حملها على المنافقين فظاهر.

وانتظام هذه الآية بالآية التي قبلها أنه[٥] ذكر في تلك الآية ما قالوا لهم وذكر في هذه الآية ما قال المنافقون لأولئك وفي تلك الآية مقابلة التسفيه بالتسفيه وفي هذه الآية مقابلة الاستهزاء بالاستهزاء.

---

١ ر: ولا تنافق.
٢ ر: المؤمنون.
٣ ر + لأصحابه.
٤ انظر: تفسير مقاتل، ١/٨٩-٩٠؛ أسباب النزول للواحدي، ٢٠.
٥ ح: فإنه.

"Fakat şeytanlarıyla baş başa kaldıkları zaman." Buradaki *halev* (baş başa kaldılar) fiili çoğul olup tekili *halâ* şeklindedir. *Halâ, yehlû, halvet*^{en} şeklinde türer. *Halâ el-mekânü halâen* ifadesi "Mekân boşaldı." anlamına, *halâ bi-fülânin* ifadesi "İki kişi baş başa kaldılar, halvet oldular." anlamına, *halâ bi-imraetihi*" ifadesi "Adam hanımıyla münasebete girdi." anlamına, *halâ ileyhi* ifadesi "Baş başa kalmak üzere onun yanına gitti." anlamına, *halet el-mer'etü* ifadesi "Kadın dul kaldı, boşandı." anlamına gelir. Yine *halâ* fiili "geçip gitti" anlamına da gelir.

Buradaki tefsirine gelince, bir görüşe göre "Fakat şeytanlarıyla baş başa kaldıkları zaman" ifadesi, "onların yanına gittikleri zaman" anlamında, bir başka görüşe göre "onlara döndükleri zaman" anlamında, bir diğer görüşe göre "Şeytanları ile halvet hâlinde baş başa kaldıkları zaman" anlamındadır. Buradaki *ilâ* (-e, -a) harfi *ma'a* (beraber) anlamına gelir. Bunu Nadr b. Şümeyl söylemiştir. Bu durumda bu harf tıpkı "Allah'ın yanı sıra benim yardımcılarım kimdir?" [Âl-i İmrân 3/52] âyetindeki *ilâ* harfinin *ma'a* anlamına kullanılmasına benzer. Buna göre abdest âyetindeki *ile'l-merâfik* "Dirseklere kadar…" [el-Mâide 5/6] ifadesi "dirseklerle beraber" anlamına gelir. Bir görüşe göre bunun anlamı, "Müminlerin yanından ayrılıp şeytanlarına gittikleri zaman" şeklindedir. Çünkü başlangıçta bir kimsenin yanına giden kimse için *halâ bihi* ifadesi, ama önce birinin yanına gidip ondan ayrıldıktan sonra bir başkasının yanına giden kimse için *halâ ileyhi* ifadesi kullanılır. Ahfeş şöyle demiştir: "*Halevtü ileyhi* ifadesi 'Onu amacım edindim.' anlamına gelir."[1] Kûfeli âlimlerden biri de "Şeytanları ile baş başa kaldılar." ifadesinin "Halvetlerini şeytanlarına tahsis ettiler." anlamına geldiğini söylemiştir.

eş-Şeyâtîn, "şeytan" kelimesinin çoğuludur. Halîl b. Ahmed, "Araplar nezdinde bütün azgın varlıklar şeytandır." demiştir. Bu âyette bu isimle kimlerin kastedildiği konusunda ihtilâf edilmiştir. Abdullah b. Abbas bunların münafıklara yalanlamayı emreden Yahudiler olduğunu, Abdullah b. Mes'ûd ise bunların "onların küfürdeki önderleri" olduğunu söylemiştir. Dahhâk şöyle demiştir: Bunlar onların kâhinleridir. Kurayzaoğullarının kâhini Kâ'b b. Eşref, Süleymoğullarının kâhini Ebû Bürde, Cüheyneoğullarının kâhini Abdüddâr, Esedoğullarının kâhini Avf b. Âmir, Şam'daki kâhin ise Abdullah b. Sevdâ idi. Araplar bu kâhinlerin gaybı bildiklerine, sırlara muttali olduklarına ve hastalıkları tedavi ettiklerine inanırlardı.

1 Ahfeş, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1: 51.

وقوله تعالى: ﴿وَاِذَا خَلَوْا اِلٰى شَيٰطِينِهِمْ﴾ فقوله: ﴿خَلَوْا﴾ للجمع. وللواحد:[1] «خلا». صرفه:[2] «خلا، يخلو، خلوة»، وخلا المكانُ خلاء أي صار خاليا، وخلا بفلان أي اجتمعا على الخلوة، وخلا بامرأته أي دخل بها، وخلا إليه أي انصرف إليه للخلوة، وخلت المرأة أي صارت خَليَّة[3] أي طالقاً، وخلا أي مضى.

وأما تفسيره هنا[4] فقد قيل: ﴿وَاِذَا خَلَوْا اِلٰى شَيٰطِينِهِمْ﴾ أي أفضوا إليهم. وقيل رجعوا إليهم. وقيل: أي خلوا مع شياطينهم أي اجتمعوا على الخلوة. و«إلى» بمعنى «مع»، قاله النضر بن شميل، وهو كقوله: ﴿مَنْ اَنْصَارِۤى اِلَى اللّٰهِ﴾ [آل عمران، ٥٢/٣] أي مع الله. وعلى هذا قوله: ﴿اِلَى الْمَرَافِقِ﴾ [المائدة، ٦/٥] أي مع المرافق. وقيل: معناه انصرفوا من لقاء المؤمنين إلى شياطينهم. فمن دخل على أحد ابتداءً قيل: خلا به، وإذا انصرف عن [٦٩ظ] أحد ودخل عن غيره قيل: خلا إليه. وقال الأخفش: «خلوت إليه أي جعلته غايتي في حاجتي».[5] وقال بعض الكوفيين: خلوا إلى شياطينهم، أي صرفوا خلوتهم إلى شياطينهم.

فأما الشياطين فهو جمع شيطان. وقال الخليل: كل متمرد عند العرب شيطان. واختلفوا في المرادين بهذا الاسم هنا.[6] قال ابن عباس: هم اليهود الذين[7] أمروهم بالتكذيب. وقال ابن مسعود: هم رؤساؤهم في الكفر. وقال الضحاك: هم كهنتهم، وهم في بني[8] قريظة كعب بن الأشرف وفي بني سليم أبو بُردة وفي بني[9] جهينة عبد الدار وفي بني أسد عوف بن عامر وفي الشام عبد الله بن سوداء. وكانت[10] العرب تعتقد فيهم أنهم مطلعون على الغيب ويعرفون الأسرار ويداوون الأمراض.

---

١ ط – للواحد.
٢ ح ط: وصرفه.
٣ ط: خليله.
٤ ر: ههنا.
٥ معاني القرآن للأخفش، ٥١/١.
٦ ر: ههنا.
٧ ح – الذين؛ ط + قالوا.
٨ ح ط – بني.
٩ ح ط – بني.
١٠ ر: فكانت.

Araplara göre her bir kâhinin bir şeytanı vardı ve bu şeytan ona kehanetlerini bildirirdi. Bunlar haktan uzak oldukları için kendilerine şeytan denilmiştir, çünkü *eş-şütûn* kelimesi uzaklık anlamına gelir. Yine inatçılıkları ve azgınlıkları yüzünden onlara bu isim verilmiştir, nitekim şeytan kelimesi azgın ve inatçı anlamına gelir. Ayrıca şeytanlar onları yandaşları oldukları için onlar "yandaş" diye de isimlendirilmiştir. Çünkü bir kimseye benzemeye çalışan kimse onun ismi ile isimlendirilir. Bu kimseler şeytan niteliğinde oldukları için şeytanların isimleri ile isimlendirilmiştir. Bu nedenle Hz. Peygamber aleyhisselâm bir güvercinin peşinde koşturan birini görünce "Bir şeytan diğer şeytanı takip ediyor."[1] buyurmuş, namaz kılanın önünden geçen kimse hakkında ise, "Onunla savaşsın, çünkü o şeytandır."[2] buyurmuştur. Hz. Yûsuf'u gören şehirdeki kadınlar onu melek niteliğinde gördükleri için "Bu bir beşer değil! Bu olsa olsa değerli bir melektir." [Yûsuf 12/31] demişlerdir. Ümmet-i Muhammed'in âlimleri İsrâiloğulları peygamberlerinin niteliklerine sahip olduğu için Hz. Peygamber aleyhisselâm "Ümmetimin âlimleri İsrâiloğulları'nın peygamberleri gibidir."[3] buyurmuştur. Bu durumda aklı başında olan kimsenin yapması gereken şey yoldan çıkarıcı şeytanların değil, meleklerin ve nebîlerin sıfatlarını kazanmaya çalışmaktır.

"Şüphesiz, biz sizinle beraberiz." Buradaki *ma'a* kelimesi birliktelik ifade eder. Örneğin *câe Zeydün ma'a 'Amrin* (Zeyd Amr ile geldi) denildiği zaman onunla birlikte geldiği ifade edilir. Kelimenin okunuşunda iki lehçe vardır, biri *'ayn* harfinin harekelendirilerek okunuşu, diğeri ise bu harfin sâkin okunuşu şeklindedir. Şair şöyle der:

Kim sakınırsa Allah onunla beraberdir. (Fe innellâhe ma'hu)
Allah'ın rızkı kâh gelir kâh gider

Cââ ma'ân şeklinde tenvinli de kullanılır ki bu durumda "İkisi birlikte geldiler." anlamına gelir. Yine *Ci'tu min ma'ahu* ifadesi, "Onun yanından geldim." anlamında kullanılır. Bu kelime Kur'ân'da birkaç mânaya gelir. İlki birliktelik mânasıdır ki asıl olan mâna budur. Allah Teâlâ "Herhangi bir işte onunla birlikte iken…" [en-Nûr 24/62] buyurmuştur. Bazen birliktelik ve katılma, ilhak anlamına gelir. Bu mânada Hak Teâlâ "İşte bu benimle birlikte olanların zikridir." [el-Enbiyâ 21/24] buyurur.

1 İbn Mâce, "Edeb", 44.
2 İbn Ebî Şeybe, *Musannef,* 1: 250; Ahmed b. Hanbel, *Müsned,* 17: 401.
3 Ali el-Kārî, *Mirkātü'l-Mefâtîh,* 9: 3932.

وليس من كاهن إلا وعند العرب أن معه شيطانًا يُلقي إليه كهانته. وسمّوا شياطين لبعدهم عن الحق؛ فإن الشُّطون هو البعد، ولعتوّهم وتمردهم؛ فإن الشيطان هو العاتي المتمرد، ولأن الشياطين قرناؤهم فسمّوا بقرنائهم، ولأنّ من شابهَ أحدًا سُمّي به، ولما كان هؤلاء على صفة الشياطين سموا بهم، ولذلك قال النبي عليه السلام لِمن رآه يتبع حمامًا:[1] «شيطان[2] يتبع شيطانًا»،[3] وقال للمارّ[4] بين يدي المصلي: «فَلْيُقَاتِلْهُ،[5] فإنّه شيطانٌ».[6] وقال نسوة في المدينة ليوسف: ﴿مَا هٰذَا بَشَرًاۚ اِنْ هٰذَآ اِلَّا مَلَكٌ كَرِيمٌ﴾ [يوسف، ٣١/١٢]؛ لما رأينه بصفة الملَك. وقال النبي عليه السلام: «علماء أمتي كأنبياء بني إسرائيل»[7] لما كانوا بصفتهم، فعلى العاقل أن يتصف بصفة الملائكة والأنبياء ولا يتصف بصفة الشياطين الأغوياء.[8]

وقوله تعالى: ﴿قَالُوٓا اِنَّا مَعَكُمْۗ﴾ «مع» كلمة قِران، يقال: «جاء زيد مع عمرو»، أي مقترناً به. وفيه لغتان: تحريك العين وتسكينها.[9] قال الشاعر:[10]

ومَنْ يَتَّقِ فإنّ اللهَ مَعْهُ ورِزقُ اللهِ مُؤتاب[11] وغادي

ويقال: «جاءا[12] معًا» بالتنوين، أي مقترنين، ويقال: «جئت مِنْ مَعه» أي من عنده. وهو في القرآن لمعان: للقِران[13] وهو الأصل، قال الله تعالى: ﴿وَاِذَا كَانُوا مَعَهُ عَلٰٓى اَمْرٍ﴾ [النور، ٦٢/٢٤]. وللقِران واللحوق، قال: ﴿هٰذَا ذِكْرُ مَنْ مَعِيَ﴾ [الأنبياء، ٢٤/٢١]،

١ ر: حراما.
٢ ر – شيطان.
٣ سنن ابن ماجة، الأدب ٤٤؛ المعجم الأوسط للطبراني، ٢٤٢/٥.
٤ ح: للمارّين.
٥ ط – على صفة الشياطين سموا بهم، ولذلك قال النبي عليه السلام لِمن رآه يتبع حمامًا: «شيطان يتبع شيطانًا»، وقال للمارّ بين يدي المصلي: «فَلْيُقَاتِلْهُ، صح هامش.
٦ مصنف ابن أبي شيبة، ٢٥٠/١؛ مسند أحمد، ٤٠١/١٧.
٧ تكلّم العلماء في إسناد هذا الحديث، فقال الملا الهروي في مرقاة المفاتيح: «وأمّا حديث «علماء أمّتي كأنبياء بني إسرائيل» فقد صرَّحَ الحفّاظ كالزّركشيّ والعسقلانيّ والدّميريّ والسّيوطيّ أنّه لا أصل له». انظر: مرقاة المفاتيح لملا الهروي، ٣٩٣٢/٩.
٨ ر: والأغوياء.
٩ ح – وقوله تعالى ﴿قَالُوٓا اِنَّا مَعَكُمْۗ﴾ «مع» كلمة قِران، يقال: «جاء زيد مع عمرو»، إي: مقترناً به. وفيه لغتان: تحريك العين وتسكينها.
١٠ البيت للفراء، انظر: الصاحبي لابن فارس، ٢٥/١؛ الصحاح للجوهري، «أوب». وفيها وردت: ومَنْ يَتَّقْ فإنّ الله مَعْهُ ورِزقُ اللهِ مُؤتابٌ وغادِ.
١١ م: مُؤتا بي.
١٢ م: جاء.
١٣ ر: للقرآن، لعله سهو من المستنسخ.

"Onunla hapse iki delikanlı da girdi." [Yûsuf 12/36] âyetinde olduğu gibi "sonra" anlamına, "Beraberinizdekini tasdik edici olarak…" [el-Bakara 2/91] âyetinde olduğu gibi "nezdinde" anlamına, "Allah dışında başka ilâhlar mı?!" [en-Neml 27/63] âyetinde olduğu gibi "başka" anlamına, "Allah takvâ sahipleri ve muhsin olanlarla beraberdir." [en-Nahl 16/128] âyetinde olduğu gibi "yardım" anlamına, "Onlar gecelediklerinde Allah onlarladır." [en-Nisâ 4/108] âyetinde olduğu gibi "bilme" anlamına, "Ve sana tâbi olanlardan bir grup" [el-Müzzemmil 73/20] âyetinde olduğu gibi "tâbi olma" anlamına, "Derler ki: Biz sizinle değil miydik?" [en-Nisâ 4/141] âyetinde olduğu gibi sûrette olanı gösterme anlamına, "Derler ki: Biz asıl sizinleyiz." [el-Bakara 2/14] âyetinde olduğu gibi kalpte olanı gösterme anlamına ve "Onunla beraber olanlar…" [el-A'râf 7/64] âyetinde olduğu gibi hem sûrette hem kalpte olanı gösterme anlamına gelir.

Kelimenin buradaki anlamına gelince, bir görüşe göre bunun anlamı, "Biz görünüşte onunla birlikte olsak da aslında Muhammed'e karşı sizinle beraberiz." şeklinde, bir başka görüşe göre "Biz size yardımcıyız." şeklinde, bir başka görüşe göre "Biz sizin yalanlama ve düşmanlık tavrınıza sahibiz." şeklinde, bir görüşe göre "Biz sizin dininizdeyiz." şeklindedir. Onlar bu sözü söyleyerek iki şeye birden sahip olmak istemişler, fakat ikisinden de mahrum kalmışlardır. Hak Teâlâ "Bunların arasında bocalayıp durmaktalar; ne onlara ne bunlara." [en-Nisâ 4/143] buyurmuştur. İşte iradenin yolu ile âdet ehlinin yolunu birleştirmek isteyen kimse bunu başaramaz, iki zıt bir araya gelmez. Her tarakta bezi olan, her yöne kalbinde bir irtibat barındıran kimse felaketlere yem olur, irtibatlar arasında parçalanıverir.

"Biz ancak onlarla alay ediyoruz." *el-Huz'u* kelimesi kişinin bir başkasında bulunup da kendisinde bulunmayan bir şeyle alay etmesidir. *Heze'e bihi* "alay etti" demektir. *el-Huz'etü* alaya konu olan kimse, *el-huze'etü* ise insanlarla alay eden kimse demektir. *el-İstihzâ* kelimesi de tıpkı *es-istishâr* kelimesinin *es-suhriyye* ile aynı anlamda olmasına benzer şekilde, *el-huz'u* ile aynı anlamdadır.

وبمعنى «بعد»، [٦٩ب] قال: ﴿وَدَخَلَ مَعَهُ السِّجْنَ فَتَيَانِۖ﴾ [يوسف، ٣٦/١٢]، وبمعنى «عند»، قال:[١] ﴿مُصَدِّقًا لِمَا مَعَهُمْۖ﴾ [البقرة، ٩١/٢]، وبمعنى «سوى»، قال:[٢] ﴿ءَاِلٰهٌ مَعَ اللّٰهِۚ﴾ [النمل، ٦٣/٢٧] أي سوى الله، وبمعنى المعونة، قال:[٣] ﴿اِنَّ اللّٰهَ مَعَ الَّذِينَ اتَّقَوْا وَالَّذِينَ هُمْ مُحْسِنُونَ﴾ [النحل، ١٢٨/١٦]، وبمعنى العلم، قال:[٤] ﴿وَهُوَ مَعَهُمْ اِذْ يُبَيِّتُونَ﴾ [النساء، ١٠٨/٤]، وبمعنى المتابعة، قال:[٥] ﴿وَطَآئِفَةٌ مِنَ الَّذِينَ مَعَكَۜ﴾ [المزمل، ٢٠/٧٣]، وبمعنى شهود الصورة، قال:[٦] ﴿قَالُوٓا اَلَمْ نَكُنْ مَعَكُمْۖ﴾ [النساء، ١٤١/٤]، وبمعنى شهود القلب، قال:[٧] ﴿قَالُوٓا اِنَّا مَعَكُمْۚ﴾ [البقرة، ١٤/٢]، وبمعنى شهود الصورة والقلب،[٨] قال:[٩] ﴿وَالَّذِينَ مَعَهُ﴾ [الأعراف، ٦٤/٧].[١٠]

فأما تفسيره هنا[١١] فقد قيل: معناه: إنّا عون لكم على محمد وإن كنا معه ظاهرًا. وقيل: معناه إنّا لكم أنصار. قيل:أي إنا على ما أنتم عليه من التكذيب والعداوة. وقيل: أي على دينكم. أرادوا الجمع بين الأمرين فحرموا عنهما،[١٢] قال الله تعالى: ﴿مُذَبْذَبِينَ بَيْنَ ذٰلِكَ لَآ اِلٰى هٰٓؤُلَآءِ وَلَآ اِلٰى هٰٓؤُلَآءِۚ﴾ [النساء، ١٤٣/٤]. كذلك من رام أن يجمع بين طريق الإرادة وما عليه أهل العادة لا يلتئم له ذلك، والضدان لا يجتمعان، ومن كان له في كل ناحيةٍ خليط وفي كل زاوية من قلبه ربيط كان[١٣] نهبًا للطوارق ومنقسمًا بين العلائق.

وقوله تعالى:﴿اِنَّمَا نَحْنُ مُسْتَهْزِؤُنَ﴾ الهزء السخرية[١٤] من شيء يحق عند صاحبه ولا يحق عند الهازئ. وقد هزأ به[١٥] أي سخر، والهُزْأة بتسكين الزاء هو الذي يُسخر منه، والهُزَأة بفتحها الذي يسخر من الناس. والاستهزاء كالهزء بمنزلة الاستسخار هو[١٦] كالسخرية.

---

١ ح – قال.
٢ ح – قال.
٣ ح – قال.
٤ ح – قال.
٥ ح – قال.
٦ ح – قال.
٧ ح – قال.
٨ ط – قال: قَالُوا إنَّا مَعَكُمْ، وبمعنى شهود الصورة والقلب، صح هامش.
٩ ح – قال.
١٠ ر + والذين آمنوا معه.
١١ ح ر – هنا؛ ط: ههنا.
١٢ ح: فحرموهما.
١٣ ط ر + عليه.
١٤ م: والسخرية؛ ر + عبارة.
١٥ ر + كالصلاة مثلا؛ فإنها حق عند المصلي وغير حق عند الهازئ وهو المنافق.
١٦ ح – هو.

Bu ifadenin öncesi ile irtibatı şöyledir: Onlar şeytanlarına "Biz sizinle beraberiz." dedikleri zaman şeytanları onlara, "O hâlde neden onların katıldığı hadiselere katılıyorsunuz, onların mescitlerine giriyorsunuz, onlarla birlikte hac yapıyor ve seferlere katılıyorsunuz?" demişler, bunun üzerine münafıklar, "Biz sadece alay ediyoruz." demişlerdir. Bir görüşe göre bunun anlamı, "Hz. Muhammed aleyhisselâm ve ashabı ile alay ediyoruz." şeklinde, bir başka görüşe göre "Çağrıldığımız şeyi yalanlıyoruz." şeklinde, bir diğer görüşe göre "Onlara kendimizi sanki hem içten hem dış görünüş itibariyle onların dinindenmişiz gibi gösteriyoruz, fakat aslında sadece onlarla dış görünüş itibariyle birlikteyiz ve böyle yaparak onların ganimetlerine ortak oluyor, kadınları ile evlenebiliyor, sırlarına vâkıf oluyor, mallarımızı, kadınlarımızı ve evlatlarımızı onların ellerinden muhafaza ediyoruz." şeklindedir.

15. Allah onlarla alay ediyor da tuğyanları içinde bocalarlarken kendilerine müddet veriyor. [el-Bakara 2/15]

"Allah onlarla alay ediyor." Bu ifadenin sekiz yorumu vardır:

1. Allah onlara dünyada onların muamelelerine göre muamele eder. Onlar görünüşte iman etmektedirler, fakat içlerinde nifak vardır, Allah da şu anda görünüşte güven verir, eman ızhar eder, fakat âkıbetleri ateşte yanmaktır.

2. Âhirette onları alay etmenin cezası ile cezalandırır. Araplar cezayı cezaya sebep olan şeyin ismi ile isimlendirirler. Şair Amr b. Külsûm şöyle der:

> *Bakınız! Sakın hiç kimse bize karşı bir cahillik edeyim demesin*
> *Sonra biz de cahillerin cahilliğinin ötesinde cahillik ederiz*

Kur'ân'da da bu kullanım şu âyetlerde vardır: "Kötülüğün karşılığı misliyle kötülüktür." [eş-Şûrâ 42/40], "Eğer ceza verecekseniz size verilenin misli ile ceza verin." [en-Nahl 16/126], "Kim size saldırıp düşmanlık ederse siz de ona saldırın." [el-Bakara 2/194], "Allah'ı aldatmaya çalışıyorlar, oysa asıl Allah onları aldatır." [en-Nisâ 4/142], "Onlar tuzak kuruyorlar ve Allah da tuzak kuruyor." [el-Enfâl 8/30],

وانتظامه بما[1] قبله أنهم لما قالوا لشياطينهم: إنا معكم، قالوا: فما لكم تشهدون مشاهدهم وتدخلون مساجدهم وتحجون وتغزون[2] معهم؟ قالوا: إنما نحن مستهزؤن. قيل: معناه: ساخرون بمحمد عليه السلام وأصحابه رضي الله عنهم. وقيل: أي مكذبون بما ندعى إليه. قيل: أي نريهم أنا نوافقهم على دينهم ظاهرا وباطنا وإنما نكون معهم ظاهرا لنشاركهم في غنائمهم وننكح نسائهم[3] ونطّلع على أسرارهم[4] ونحفظ أموالنا وأولادنا ونسائنا من أيديهم.

١٥ - ﴿اَللَّهُ يَسْتَهْزِئُ بِهِمْ وَيَمُدُّهُمْ فِي طُغْيَانِهِمْ يَعْمَهُونَ﴾

وقوله تعالى: ﴿اَللَّهُ يَسْتَهْزِئُ بِهِمْ﴾ له ثمانية أوجه:

أحدها: أنه عاملهم في الدنيا على وفق[5] معاملتهم؛ فإنهم أظهروا الإيمان وفي باطنهم النفاق، والله تعالى أظهر لهم في الحال الأمان وعاقبتهم الإحراق بالنيران.[6]

والثاني: أن معناه: يجازيهم[7] في الآخرة جزاء استهزائهم. والعرب تسمي الجزاء باسم [٧٠أ] الابتداء. قال عمرو بن كلثوم:[8]

ألا لا يجهلَنْ أحدٌ علينَا فنجْهَلَ فوقَ جهْلِ الجَاهلِينا[9]

وفي القرآن: ﴿وَجَزٰٓؤُا سَيِّئَةٍ سَيِّئَةٌ مِثْلُهَا﴾ [الشورى، ٤٠/٤٢]، و﴿وَإِنْ عَاقَبْتُمْ فَعَاقِبُوا بِمِثْلِ مَا عُوقِبْتُمْ بِهِ﴾ [النحل، ١٢٦/١٦]، ﴿فَمَنِ اعْتَدٰى عَلَيْكُمْ فَاعْتَدُوا عَلَيْهِ﴾ [البقرة، ١٩٤/٢]، ﴿يُخَادِعُونَ اللَّهَ وَهُوَ خَادِعُهُمْ﴾ [النساء، ١٤٢/٤]، ﴿وَيَمْكُرُونَ وَيَمْكُرُ اللَّهُ﴾ [الأنفال، ٣٠/٨]،

---

١ ط: لما.
٢ ط: وتقرون.
٣ ح ط ر: بناتهم.
٤ ط: سرائرهم.
٥ م ح ط - على وفق، صح هامش م ط.
٦ م ح ط - بالنيران، صح هامش م.
٧ ر: ويجازيهم.
٨ ط + ألا لا يظلمن أحدٌ علينَا فنظلم فوقَ ظلم الظالمين | هو أبو الأسود عمرو بن كلثوم بن مالك بن عتّاب التغلبي (ت. نحو ٤٠ ق هـ - نحو ٥٨٤ م) ، شاعر جاهلي، من الطبقة الأولى. ولد في شمالي جزيرة العرب في بلاد ربيعة. وتجوّل فيها وفي الشام والعراق ونجد. عمر طويلا. أشهر شعره معلقته التي مطلعها: « ألا هبّي بصحنك فاصبحينا « يقال: إنها كانت في نحو ألف بيت، وإنما بقي منها ما حفظه الرواة، وفيها من الفخر والحماسة العجب. انظر: معجم الشعراء للمرزباني، ص. ٢٠٢؛ الأعلام للزركلي، ٨٤/٥.
٩ ط: الجاهلين | انظر: ديوانه، ص. ٧٨؛ الصاحبي لابن فارس، ١٧٥/١؛ المزهر للسيوطي، ٢٧٠/١.

"Onlar bir tuzak kuruyorlar, Ben de bir tuzak kuruyorum." [et-Târık 86/15-16], "Onlar Allah'ı unuttular, Allah da onları unuttur." [et-Tevbe 9/67], "Onlar müminlerle alay ediyorlar, Allah da onlarla alay ediyor." [et-Tevbe 9/79], "Biz sadece alay ediyoruz. Allah onlarla alay ediyor." [el-Bakara 2/14-15]

3. Sîbeveyhi'nin görüşü: "Allah onlarla alay ediyor." Yani alaylarının zararını onların kendi başlarına getiriyor. Aynı durum "Oysa sadece kendilerini aldatırlar." [el-Bakara 2/9] âyetindeki gibidir ki bu husus "Kötü tuzak ancak kuranın başına dolanır." [Fâtır 35/43] âyetinde ifade edilmiştir.

4. Abdullah b. Abbas'ın görüşü: Onlar her ne zaman bir hata yapsalar Allah onlara yeni bir nimet ihsan eder.

5. Hüseyin b. Fazl el-Becelî'nin görüşü: Bu, şu anda istenilenin verilmesi, fakat gelecekte onun ansızın alınmasıdır. Hak Teâlâ "Kendilerine yapılan uyarıları unuttuklarında, (indirmiş olduğumuz sıkıntı ve musibetleri kaldırıp) üzerlerine her şeyin kapılarını açtık. Nihayet kendilerine verilenler yüzünden şımardıkları zaman onları ansızın yakaladık, birdenbire onlar bütün ümitlerini yitirdiler." [el-En'âm 6/44] buyurmuştur.

6. Onlar inanmadıkları hâlde Hz. Peygamber aleyhisselâma "Senin Allah'ın Resulü olduğuna şahitlik ediyoruz." demişlerdir. Münafığa (kıyamette) "Tat bakalım! Sensin izzet ve kerem sahibi olan!" [ed-Duhân 44/49]denilir, oysa izzet ve kerem sahibi olmak münafığın niteliklerinden değildir.

7. Katâde'nin görüşü: Bu Allah Teâlâ'nın onların kıyamet günündeki hâllerine dair verdiği şu haberde anlatılan hususdur: "Münafık erkeklerle münafık kadınların, müminlere: Bizi bekleyin, nûrunuzdan bir parça ışık alalım, diyeceği günde kendilerine 'Arkanıza dönün de bir ışık arayın!' denilir. Nihayet onların arasına, içinde rahmet, dışında azap bulunan kapılı bir sur çekilir. Münafıklar onlara: 'Biz sizinle beraber değil miydik?' diye seslenirler." [el-Hadîd 57/13-14], müminler ise onlara "Evet ama siz kendi başınızı belâya soktunuz." [el-Hadîd 57/13-14] derler, yani şeytanlarınıza "Biz sizinle beraberiz." diyerek başınızı belâya soktunuz. Bugün ise "Biz sizinle beraber değil miydik?" diyorsunuz. Vaktiyle siz alay ediyordunuz, bugün ise biz sizinle alay ediyoruz. Böylece müminlerin alayı, onlara verilmiş bir karşılık/ceza olur. Allah Teâlâ'nın bu alayı kendisine izâfe etmesi ise hem müminleri şereflendirmedir hem de tıpkı Hz. Peygamber aleyhisselâma "Attığında sen atmadın, ancak Allah attı." [el-Enfâl 8/17] buyurduğu gibi onların fiilini kendi fiili yerine koymasıdır.

﴿يَكِيدُونَ كَيْدًا ۝ وَأَكِيدُ كَيْدًا﴾ [الطارق، ٨٦/١٥-١٦]، ﴿نَسُوا اللَّهَ فَنَسِيَهُمْ﴾ [التوبة، ٩/٦٧]، ﴿فَيَسْخَرُونَ مِنْهُمْ سَخِرَ اللَّهُ مِنْهُمْ﴾ [التوبة، ٩/٧٩]، ﴿إِنَّمَا نَحْنُ مُسْتَهْزِئُونَ اللَّهُ يَسْتَهْزِئُ بِهِمْ﴾ [البقرة، ٢/ ١٥-١٦].

والثالث: قول سيبويه: ﴿اللَّهُ يَسْتَهْزِئُ بِهِمْ﴾ أي: يوقع ضرر استهزائهم بهم كما[١] في الخداع: ﴿وَمَا يَخْدَعُونَ إِلَّا أَنْفُسَهُمْ﴾ [البقرة، ٢/٩] وهو كقوله: ﴿وَلَا يَحِيقُ الْمَكْرُ السَّيِّئُ إِلَّا بِأَهْلِهِ﴾ [فاطر، ٣٥/٤٣].

والرابع: قول ابن عباس رضي الله عنهما: كلما[٢] أحدثوا خطيئةً جدّد لهم نعمة.

والخامس: قول الحسين بن الفضل البجلي: هو إعطاء المراد في الحال وأخذُ البغتة في المآل، قال تعالى: ﴿فَلَمَّا نَسُوا مَا ذُكِّرُوا بِهِ فَتَحْنَا عَلَيْهِمْ أَبْوَابَ كُلِّ شَيْءٍ حَتَّى إِذَا فَرِحُوا بِمَا أُوتُوا أَخَذْنَاهُمْ بَغْتَةً فَإِذَا هُمْ مُبْلِسُونَ﴾ [الأنعام، ٦/٤٤].

والسادس: أنهم قالوا للنبي عليه السلام: «نشهد أنك لرسول الله» ولم يكن ذلك في عقيدتهم. ويقال للمنافق: ﴿ذُقْ إِنَّكَ أَنْتَ الْعَزِيزُ الْكَرِيمُ﴾ [الدخان، ٤٤/٤٩] وليس ذلك من صفتهم.

والسابع: قول قتادة: وهو ما أخبر الله تعالى عن حالهم يوم القيامة: ﴿يَوْمَ يَقُولُ الْمُنَافِقُونَ وَالْمُنَافِقَاتُ لِلَّذِينَ آمَنُوا انْظُرُونَا نَقْتَبِسْ مِنْ نُورِكُمْ﴾ [الحديد، ٥٧/١٣] إلى أن قال ﴿أَلَمْ نَكُنْ مَعَكُمْ﴾ [الحديد، ٥٧/١٤] فيقولون ﴿بَلَى وَلَكِنَّكُمْ فَتَنْتُمْ أَنْفُسَكُمْ﴾ [الحديد، ٥٧/١٤] بما قلتم لشياطينكم: «إنا معكم» واليوم تقولون[٣] لنا: ﴿أَلَمْ نَكُنْ مَعَكُمْ﴾ [الحديد، ٥٧/١٤] وكنتم تستهزؤُن، فاليوم نحن بكم[٤] مستهزؤن؛ فيكون الاستهزاء من المؤمنين مجازاة لهم. وإنما أضاف الله ذلك إلى نفسه بقوله: ﴿اللَّهُ يَسْتَهْزِئُ بِهِمْ﴾؛ تشريفًا للمؤمنين وجعلا لفعلهم فعله كما قال لنبيه: ﴿وَمَا رَمَيْتَ إِذْ رَمَيْتَ وَلَكِنَّ اللَّهَ رَمَى﴾ [الأنفال، ٨/١٧].

---

١ ح + قال.
٢ ط - كلما، صح هامش.
٣ ط: تقول.
٤ ط - بكم.

8. Kelbî'nin görüşü: Onlar dünyada müminlere gülmüşlerdi, Allah da müminleri kıyamet günü onlara gülecek bir konuma getirir, müminlerin cennetten bakıp münafıkları görmelerini sağlar, böylece müminler onlara, "Ateşten çıkıp cennete girmek ister misiniz?" diye sorarlar, münafıklar da "Evet" derler. Bunun üzerine onlara ateşten bir kapı açılır, derhal oraya yönelirler, ama kapı yüzlerine kapatılır, sonra bir başka kapı açılır, hemen oraya koşarlar, fakat o da yüzlerine kapatılır. Bu durum sürekli devam eder ve müminler de onlara gülüp alay ederler. Allah Teâlâ "Şüphesiz günahkârlar iman edenlere gülerlerdi. (…) İşte o gün (âhirette) de iman edenler kâfirlere gülerler." [el-Mutaffifîn 83/29-34] buyurmuştur.

Bu âyet insanlar ile alay etmenin çirkinliğine delâlet eder. Nitekim Allah Teâlâ "Bir grup diğer bir grup ile alay etmesin" [el-Hucurât 49/11] buyurmuş, Mûsâ kıssasında "Dediler ki: Sen bizimle alay mı ediyorsun? Mûsâ da dedi ki: Cahillerden olmaktan Allah'a sığınırım." [el-Bakara 2/67] buyurarak bunun cahillerin fiili olduğunu bildirmiştir. İnsanlarla alay etmeye karşılık tehdit böyle ise Allah ile alay etmenin karşılığının ne olacağını var sen düşün!Bu husus Hz. Peygamber aleyhisselâm tarafından [şöyle ifade edilmiştir:] "Günahta ısrarcı olduğu hâlde tövbe eden kimse Rabbi ile alay eden kişi gibidir."[1]

Alaya alayla karşılık verilmesi cezanın amel cinsinden olacağının delilidir. Biz daha önce kötü amellerin karşılığından söz eden âyetleri saymıştık. İyi amellerin karşılığında da aynı durum söz konusudur. Allah Teâlâ "İhsanın karşılığı ihsandan başka nedir ki?" [er-Rahmân 55/60], "İhsan sahiplerine en güzel ihsan vardır." [Yûnus 10/26], "Siz Beni zikredin, Ben de sizi zikredeyim." [el-Bakara 2/152], "Siz Benim ahdime vefa gösterin Ben de sizin ahdinize vefa göstereyim." [el-Bakara 2/40], "Eğer siz Allah'a yardım ederseniz O da size yardım eder." [Muhammed 47/7], "Allah onlardan razı olmuş, onlar da Allah'tan razı olmuşlardır." [el-Mâide 5/119], "Dua ettiğinde duacının duasına icâbet ederim, o hâlde onlar da Bana icâbet etsinler." [el-Bakara 2/186] buyurmuştur.

1 Beyhakī, *Şu'abü'l-Îmân,* 9: 362.

والثامن قول الكلبي: إنهم ضحكوا من المؤمنين في الدنيا فيجعلهم يوم القيامة يضحكون منهم وهو أنه يجعل المؤمنين يطلعون على المنافقين من الجنة فيقولون لهم: أتحبون أن تخرجوا من النار وتدخلوا[1] الجنة؟ فيقولون: نعم، فيفتح لهم باب من النار فيقصدون إليه فيُغلق عليهم[2] ثم يُفتح باب آخر فيقصدونه[3] فيغلق عليهم[4] فلا يزال يفعل بهم كذلك والمؤمنون يضحكون منهم، قال الله تعالى: ﴿إِنَّ الَّذِينَ أَجْرَمُوا كَانُوا مِنَ الَّذِينَ آمَنُوا يَضْحَكُونَ﴾ [المطففين، ٢٩/٨٣] إلى أن قال: ﴿فَالْيَوْمَ الَّذِينَ آمَنُوا مِنَ الْكُفَّارِ يَضْحَكُونَ﴾ الآية، [المطففين، ٣٤/٨٣].

ودلت [٧٠ب] الآية على قبح الاستهزاء بالناس وقد قال الله تعالى: ﴿لَا يَسْخَرْ قَوْمٌ مِنْ قَوْمٍ﴾ [الحجرات، ١١/٤٩] وقال في قصة موسى: ﴿قَالُوا أَتَتَّخِذُنَا هُزُوًا قَالَ أَعُوذُ بِاللهِ أَنْ أَكُونَ مِنَ الْجَاهِلِينَ﴾ [البقرة، ٦٧/٢] فأخبر أنّه فعل الجاهلين.[5] وإذا كان وعيد الاستهزاء بالناس هذا، فما جزاء الاستهزاء بالله؟ وهو فيما قال النبيّ عليه السلام: «المستغفر من الذنب وهو مصرٌ عليه كالمستهزئ بربه».[6]

ثم مقابلة الاستهزاء بالاستهزاء دليلٌ على أن الجزاء من جنس العمل. وقد عددناها[7] آيات[8] في أجزية أعمال السوء، وأجزيةُ أعمال الخير كذلك، قال الله تعالى: ﴿هَلْ جَزَاءُ الْإِحْسَانِ إِلَّا الْإِحْسَانُ﴾ [الرحمن، ٦٠/٥٥] وقال: ﴿لِلَّذِينَ أَحْسَنُوا الْحُسْنَى﴾ [يونس، ٢٦/١٠] وقال: ﴿فَاذْكُرُونِي أَذْكُرْكُمْ﴾ [البقرة، ١٥٢/٢] وقال: ﴿وَأَوْفُوا بِعَهْدِي أُوفِ بِعَهْدِكُمْ﴾ [البقرة، ٤٠/٢] وقال: ﴿إِنْ تَنْصُرُوا اللهَ يَنْصُرْكُمْ﴾ [محمد، ٧/٤٧] وقال: ﴿رَضِيَ اللهُ عَنْهُمْ وَرَضُوا عَنْهُ﴾ [المائدة، ١١٩/٥] وقال: ﴿أُجِيبُ دَعْوَةَ الدَّاعِ إِذَا دَعَانِ فَلْيَسْتَجِيبُوا لِي﴾ [البقرة، ١٨٦/٢]

---

١ ح ر: وتدخلون.
٢ ط - عليهم.
٣ ط: فيقصدون.
٤ ح ط - فيغلق عليهم.
٥ ح - فأخبر أنّه فعل الجاهلين، صح هامش.
٦ شعب الإيمان للبيهقي، ٣٦٢/٩؛ مرقاة المفاتيح لملا الهروي، ١٦٣١/٤.
٧ ح ط: عددنا.
٨ ح: الآيات.

"Tuğyanları içinde bocalarlarken kendilerine müddet veriyor." Burada geçen *yemüddü* fiilinin şöyle kullanımları vardır: *Meddü'l-habl* "ipin uzatılması", *meddü'n-nehâr* "güneşin yükselmesi", *meddü'z-zıll* "gölgenin uzaması", *meddü'l-'ayş* "ömrün uzaması", *meddü'n-nehr* "Nehrin suyunun artması, kendisine başka bir nehrin suyunun daha katılması." Bu kelime geçişli ve geçişsiz olarak kullanılır. *Meddü'l-elif, meddü'l-vâv* ve *meddü'l-yâ* ise bu harflerin uzatılarak okunması anlamına gelir. *Medîdü'l-kāme* "uzun boylu", *meddü'd-devât/imdâdü'd-devât* "Kalemin mürekkeple beslenmesi", *imdâdü'l-ceyş* "orduya yardımcı kuvvetlerin katılması" anlamına gelir. *Medde* fiili ile *emedde* fiili arasındaki farklar sadedinde şu üç husus zikredilir: Yûnus şöyle demiştir: "*Mededtü* (yardım ettim) fiili kötülük için, *emdedtü* ise iyilik için kullanılır."[1] Ferrâ şöyle demiştir: "Bir şeye yapılan ziyade onun kendi cinsinden ise bunu ifade etmek için *mededtü* fiili kullanılır. Örneğin *meddü'n-nehr* "Nehrin suyunun artması, kendisine başka bir nehrin suyunun daha katılması" ifadesi böyledir. *İmdâd* ise ziyadenin başka bir cinsten olması durumunda kullanılır. Örneğin *imdâdü'l-ceyş* "Orduya yardımcı kuvvetlerin katılması" böyle bir kullanımdır."[2] Ahfeş şöyle demiştir: "*Med* terk, *imdâd* ise vermek demektir."[3] Allah Teâlâ "Biz onun azabını uzattıkça uzatacağız." [Meryem 19/79], "Rahmân ona mühlet versin." [Meryem 19/75], "Kendilerine bol bol verdiğimiz mal ve evlatla onların iyiliğine koştuğumuzu mu sanıyorlar?" [el-Mü'minûn 23/55] buyurmuştur.

Buradaki tefsirine gelince, bir görüşe göre bu ifade "Onları terk eder." anlamına, bir başka görüşe göre "Onları amelleri ile baş başa bırakır, engel olmaz." anlamına, bir diğer görüşe göre ise "Onların sürelerini uzatır." anlamına gelir. İbn Mes'ûd, "Onlara mühlet verir.", Mücâhid "Onların müddetlerine ilâve yapar.", İbn Keysân ise "Onları erteler." anlamına geldiğini söylemiştir. Bütün bu görüşlerde anlam birbirine yakındır.

Tuğyân ise sözlükte sınırı aşmak demektir. *Tağā es-seylü* ifadesi "Sel taşkın yaptı." anlamına, *tağâ el-bahru* ifadesi "Denizin dalgaları kabardı." anlamına gelir. Halîl b. Ahmed şöyle demiştir: Bu kelimenin son harfi *yâ dâ* olur *vâv* da olur, *Tağavtü/tağaytü, tuğyânen/tuğvânen* aynı anlamdadır."[4]

1 bkz. Ahfeş, *Meâni'l-Kur'ân*, 1: 52.
2 bk. Neşvân b. Saîd, *Şemsü'l-Ulûm*, 9: 6196.
3 bk. Ahfeş, *Meâni'l-Kur'ân*, 1: 52.
4 Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, 4: 435.

وقوله تعالى: ﴿وَيَمُدُّهُمْ فِى طُغْيَانِهِمْ يَعْمَهُونَ﴾ فَمَدُّ الحبلِ جرُّه، ومدُّ النهار ارتفاعُه، ومدُّ الظل بسطُه، ومدُّ العيش[1] تطويله، ومدُّ النهر ازدياد مائه وزيادة نهر آخر في مائه، لازم ومتعد.[2] ومدُّ الألف والواو والياء تطويلها، ومديد القامة طويلها،[3] ومدُّ الدَّواة وإمدادها إلاقَتُها[4] بالمداد، وإمداد الجيش إلحاق المدد به. وذُكر في الفرق[5] بين مَدَّ وأَمَدَّ ثلاثه أوجه، قال يونس: «مددتُ في الشر، وأمددتُ في الخير».[6] وقال الفراء: «مددت فيما كانت الزيادة منه كمد[7] النهر، والإمداد فيما كانت الزيادة من غيره كإمداد الجيش».[8] وقال الأخفش: «المد الترك والإمداد الإعطا».[9] قال تعالى: ﴿وَنَمُدُّ لَهُ مِنَ الْعَذَابِ مَدًّا﴾ [مريم، ٧٩/١٩] ﴿فَلْيَمْدُدْ لَهُ الرَّحْمٰنُ مَدًّا﴾ [مريم، ٧٥/١٩] وقال: ﴿اَيَحْسَبُونَ اَنَّمَا نُمِدُّهُمْ بِهِ مِنْ مَالٍ وَبَنِينَ﴾ [المؤمنون، ٥٥/٢٣] أي نعطيهم.

فأما تفسيره هنا[10] فقد قيل: ويمدهم أي ويتركهم.[11] وقيل: يُخَلِّيهم. وقيل: يطيلهم. وقال ابن مسعود: يملي لهم. وقال مجاهد: يزيدهم مدة.[12] وقال ابن كيسان: يمهلهم. وهي أقاويل متقاربة.

وأما الطغيان فهو مجاوزة الحد في اللغة. يقال: طغى السيل، أي جاء بالماء الكثير، وطغى البحر، إذا هاجت أمواجه. وقال الخليل : «هو من الواو والياء جميعًا، طَغَوْتُ وطَغَيْتُ طُغْيَانًا وطُغْوَانًا».[13]

---

١ ر: العينين.
٢ ر: ومتعدي.
٣ ر: تطويلها.
٤ في هامش م: اصلاحها.
٥ ط: في القرآن، صح هامش.
٦ معاني القرآن للأخفش، ٥٢/١.
٧ ر: فكذا.
٨ انظر: شمس العلوم لنشوان بن سعيد، ٦١٩٦/٩.
٩ معاني القرآن للأخفش، ٥٢/١.
١٠ ر: ههنا.
١١ ح: يتركهم.
١٢ ح: مردًا؛ ر: مدا؛ ط – وقال ابن مسعود: يملي لهم. وقال مجاهد: يزيدهم مدة، صح هامش.
١٣ انظر: كتاب العين الخليل بن أحمد، ٤٣٥/٤.

Buradaki tefsirine gelince, Abdullah b. Abbas ve Süddî "tuğyanlarında" ifadesinin "küfür ve sapkınlıklarında" anlamına geldiğini söylemişlerdir. Bir görüşe göre tuğyan güçsüz olana karşı güç kullanmaktır. Bir başka görüşe göre "tuğyanlarında" ifadesi "küfürdeki aşırılıklarında" anlamına, bir diğer görüşe göre "inatlarında" anlamına, bir görüşe göre "büyüklük taslamalarında" anlamına, bir görüşe göre "cehaletlerinde" anlamına, bir diğer görüşe göre "körlüklerinde" anlamına, bir başka görüşe göre "ısrarlarında" anlamına, bir görüşe göre "hadlerini aşmalarında" anlamına gelir. Aynı ifade bir görüşe göre "Onların dünyada tuğyan hâli içinde kalışları uzar." anlamında iken bir diğer görüşe göre "Tuğyanlarının âhiretteki cezaları uzar." anlamındadır.

el-'Ameh (bocalamak) ise şaşkınlık içinde tereddüt anlamına gelir. Fiil hâli *'amihe* şeklinde, isim hâli ise *'amihün* ve *'âmihün* şeklindedir. Çoğulu ise *'ümmehün* şeklindedir. Şair şöyle demiştir:

Bir yol ki her tarafı başka yere açılıyor
Basiretsiz cahilleri (bi'l-câhilîne'l-'ümmeh) kılavuzsuz bırakıyor

Zehebet ibiluhu el-'ümmeyhâ ifadesi "Develeri kaybolup gitti." anlamında kullanılır. Buradaki tefsirine gelince, Abdullah b. Abbas, Mücâhid ve Rebî' bunun "tereddüt ederler" anlamına geldiğini söylemişlerdir. Bir görüşe göre bu ifade "şaşkınlık yaşarlar" anlamına, bir başka görüşe göre "Yollarını bulma konusunda bocalarlar, bir türlü yolu göremezler." anlamına gelmektedir. Bu üç nitelik de onlarda mevcuttur. Nitekim tereddüt "Bunların arasında bocalayıp/tereddüt edip durmaktalar; ne onlara ne bunlara." [en-Nisâ 4/143] âyetinde, şaşkınlık "Herhangi bir yol bulamazlar…" [en-Nisâ 4/98] âyetinde, körlük ise "Onlar kördürler, artık geri dönemezler." [el-Bakara 2/18] âyetinde zikredilmiştir.

"Tuğyanları içinde bocalarlarken" ifadesi Kur'ân'da kâfirlerin, bid'atçilerin, dinden dönenlerin ve münafıkların niteliği olarak zikredilmiştir. Allah Teâlâ kâfirler hakkında "İşte biz, bize kavuşmayı ummayanları, kendi azgınlıkları içinde bocalar hâlde bırakırız." [Yûnus 10/11], bid'atçiler hakkında "Allah kimi saptırırsa artık onu doğru yola iletecek kimse yoktur. Allah onları azgınlıkları içinde bırakır, bocalayıp dururlar." [el-A'râf 7/186],

وأما تفسيره هنا[1] فقد قال ابن عباس والسدي: في طغيانهم، أي كفرهم وضلالهم.[2] وقيل: هو إظهار [٧١أ] القوة على من لا قوة له. وقيل: أي في غلوهم في الكفر. وقيل: أي في عتوّهم. وقيل:أي في تكبُّرِهم. وقيل: أي في جهلهم. وقيل: أي في عماهم. وقيل: أي في تماديهم. وقيل: أي في مجاوزتهم قدرَهم، ومعناه: يطيل مكثهم في طغيانهم في الدنيا. وقيل: أي يطيل مكثهم في جزاء طغيانهم في العقبى.

وأمّا العَمَهُ فهو التردُّد في الحيرة. وقد عَمِه[3] فهو عَمِهٌ، وعَامِهٌ، وجمعه عُمَّهٌ. قال الشاعر:[4]

ومَهْمَهٍ أطرافُهُ في مَهْمَه أعمَى الهُدَى بالجَاهِلِينَ العُمَّه

ويُقال: «ذهبتْ إبلُه العُمَّيْهَا»[5] إذا لم يدر أين ذهبت. وأما تفسيره هنا[6] فقد قال ابن عباس ومجاهد والربيع: معناه يترددون. وقيل: يتحيرون. وقيل: أي يعمون عن رشدهم فلا يبصرونه. وهذه الصفات الثلاثة[7] ثابتة فيهم: أما[8] التردد ففي قوله: ﴿مُذَبْذَبِينَ بَيْنَ ذٰلِكَ﴾ [النساء، ١٤٣/٤]، وأما التحير ففي قوله: ﴿لَا يَهْتَدُونَ سَبِيلًا﴾ [النساء، ٩٨/٤] وأما العمى ففي قوله: ﴿عُمْىٌ فَهُمْ لَا يَرْجِعُونَ﴾ [البقرة، ١٨/٢].

ثم قوله: ﴿في طغيانهم يعمهون﴾ مذكور في القرآن في صفة الكافرين والمبتدعين والمرتدين والمنافقين، قال الله تعالى في الكفار: ﴿فَنَذَرُ الَّذِينَ لَا يَرْجُونَ لِقَآءَنَا فِى طُغْيَانِهِمْ يَعْمَهُونَ﴾ [يونس،١١/١٠]، وقال في المبتدعين: ﴿مَنْ يُضْلِلِ اللهُ فَلَا هَادِىَ لَهُۥ وَيَذَرُهُمْ فِى طُغْيَانِهِمْ يَعْمَهُونَ﴾ [الأعراف، ١٨٦/٧]،

---

١ ط ر: ههنا.
٢ ر: وضلالتهم.
٣ ر + يعمه.
٤ لرؤبة بن العجاج. انظر: ديوانه، ص. ١٦٦، الزاهر لابن الأنباري، ٣٧/٢.
٥ ر: العمى.
٦ ط ر: ههنا.
٧ ط ر: الثلاث.
٨ في الأصل: أما، والتصحيح من النسخ الأخر.

dinden dönenler hakkında "Biz onların kalplerini ve gözlerini ters döndürürüz de ilkin ona iman etmedikleri gibi (mûcize geldikten sonra da inanmazlar) ve yine onları azgınlıkları içinde bırakırız da bocalar dururlar." [el-En'âm 6/110], münafıklar hakkında ise "Tuğyanları içinde bocalarken kendilerine müddet veriyor." [el-Bakara 2/15] buyurmuştur.

Bu âyet Ehl-i sünnet ve'l-cemâat'in delilidir, çünkü burada "Kendilerine müddet veriyor." buyurmuştur ki bu Hak Teâlâ'nın kendi fiilidir. Yine burada "Tuğyanları içinde bocalarken" buyurmuştur ki bu da kulun fiilinin ispatıdır. Böylece âyet kulun kendi fiilinin fâili olduğuna, Allah'ın da onun fiilinin yaratıcısını olduğuna delâlet eder ve Cebriyye'nin "Kulun herhangi bir fiili yoktur." şeklindeki görüşü de Kaderiyye'nin "Kulun fiilinde Allah'ın hiçbir dahli yoktur." şeklindeki görüşü de geçersiz olur. Sonra kulun kendisine verilen ömrün uzunluğu ya da malının ve evlatlarının çokluğu ile sevinmemesi gerekir çünkü Allah Teâlâ düşmanları hakkında uzun ömür ile ilgili olarak "Tuğyanları içinde bocalarken kendilerine müddet veriyor." buyurmuş, mal ve evlatlarla ilgili olarak "Kendilerine bol bol verdiğimiz mal ve evlatla onların iyiliğine koştuğumuzu mu sanıyorlar?" [el-Mü'minûn 23/55] buyurmuştur. Uzun ömür onlar için bir perişanlık, mal ve evlat çokluğu ise mahrumiyet olmuştur. Sonra bu uzatmanın karşılığında hiç de istenmeyecek bir uzatma verilecektir. Hak Teâlâ "Rahmân ona mühlet versin." [Meryem 19/75] buyurmuş, ardından da "Biz onun azabını uzattıkça uzatacağız." [Meryem 19/79] buyurmuştur. Düşmanına dünyada çokça mal verirken dostuna âhirette upuzun gölgelik bahşetmiştir. Allah Teâlâ mi' raç gecesi Hz. Muhammed aleyhisselâma şöyle buyurmuştur: Senin ümmetine bir nimetim olarak onların ömürlerini kısalttım ki günahları çoğalmasın, mallarını azalttım ki kıyamette hesapları çetinleşmesin, zamanlarını sona bıraktım ki kabirde kalışları uzun sürmesin.

16. İşte onlar, hidâyete karşılık dalâleti satın alanlardır. Ancak onların bu ticareti kazançlı olmamış ve kendileri de hidâyete erememişlerdir. [el-Bakara 2/16]

"İşte onlar, hidâyete karşılık dalâleti satın alanlardır." *eş-Şirâ* satmak, *el-iştirâ* ise satın almaktır. *eş-Şervâ* ise misil, denk demektir. Abdullah b. Abbas'a ve Abdullah b. Mes'ûd'a göre buradaki tefsiri, "Küfrü aldılar, imanı terk ettiler." şeklindedir. Katâde, "Hidâyete karşılık dalâleti tercih ettiler." demiştir. Bir başka görüşe göre anlam "seçtiler" şeklinde, bir diğer görüşe göre ise "değiştirdiler" şeklindedir ki bu durumda bu ifade "Kim iman ile küfrü değiştirirse…" [el-Bakara 2/108] âyeti gibidir.

وقال في المرتدين: ﴿وَنُقَلِّبُ اَفْـِٕدَتَهُمْ وَاَبْصَارَهُمْ كَمَا لَمْ يُؤْمِنُوا بِهٖٓ اَوَّلَ مَرَّةٍ وَنَذَرُهُمْ فِى طُغْيَانِهِمْ يَعْمَهُونَ﴾ [الأنعام، ١١٠/٦]، وقال في المنافقين في هذه الآية: ﴿وَيَمُدُّهُمْ فِى طُغْيَانِهِمْ يَعْمَهُونَ﴾ [البقرة، ١٥/٢].

ثم الآية دليل أهل السنة والجماعة؛ فإنه قال: ﴿وَيَمُدُّهُمْ﴾ وهو إثبات فعل نفسه، وقال: ﴿فِى طُغْيَانِهِمْ يَعْمَهُونَ﴾ وهو إثبات فعل العبد، فدل على أن العبد فاعلٌ والله لِفعله خالقٌ، وبطل قول الجبرية أن لا فعل للعبد، وقول القدرية أن لا صنع لله في فعل العبد. ثم ما ينبغي أن يفرح العبد بطول العمر وامتداده ولا بكثرة أمواله وأولاده؛ والله تعالى يقول في أعدائه في حق العمر: ﴿وَيَمُدُّهُمْ فِى طُغْيَانِهِمْ﴾ [البقرة، ١٥/٢]. وفي حق المال والبنين: ﴿اَيَحْسَبُونَ اَنَّمَا نُمِدُّهُمْ بِهٖ مِنْ مَالٍ وَبَنِينَۙ﴾ [المؤمنون، ٥٥/٢٣]، وكان طول العمر لهم خذلانًا وكثرة الأموال والأولاد حرمانًا. ثم لهم بمقابلة هذا المد مدٌّ لا يُحمد، قال تعالى:[١] ﴿فَلْيَمْدُدْ لَهُ الرَّحْمٰنُ مَدًّاۚ﴾ [مريم، ٧٥/١٩]، ثم قال: ﴿وَنَمُدُّ لَهُ مِنَ الْعَذَابِ مَدًّاۙ﴾ [مريم، ٧٩/١٩] وقد جعل لعدوه في الدنيا مالًا ممدودًا وللوليّ في الآخرة ظلًا ممدودًا. وقال [٧١ب] الله تعالى لمحمد عليه السلام ليلة المعراج: إن من نعمي على أمتك أني قصرت أعمارهم؛ كيلا تكثر ذنوبهم، وأقللت أموالهم؛ كيلا يشتد في القيامة حسابهم، وأخرت زمانهم؛ كيلا يطول في القبور حبسهم.

١٦- اُولٰٓئِكَ الَّذِينَ اشْتَرَوُا الضَّلَالَةَ بِالْهُدٰىۖ فَمَا رَبِحَتْ تِجَارَتُهُمْ وَمَا كَانُوا مُهْتَدِينَ

وقوله تعالى: ﴿اُولٰٓئِكَ الَّذِينَ اشْتَرَوُا الضَّلَالَةَ بِالْهُدٰىۖ﴾ فالشراء البيع، والاشتراء الابتياع، والشَّرْوَى المِثْلُ. وتفسيره هنا[٢] في قول ابن عباس وابن مسعود ﷺ: أخذوا[٣] الكفر وتركوا الإيمان. وقال قتادة: استحبوا الضلالة على الهدى أي آثروها. وقيل: أي اختاروها. وقيل: أي استبدلوها. وهو كقوله ﴿وَمَنْ يَتَبَدَّلِ الْكُفْرَ بِالْاِيمَانِ﴾ [البقرة، ١٠٨/٢].

١ ح - قال تعالى.
٢ ط ر: ههنا.
٣ ط: وأخذوا.

Âyetin Yahudiler hakkında indirildiğini söyleyenlere göre bu ifade "Daha önce kâfirlere karşı zafer isterlerken kendilerine Allah katından ellerindekini doğrulayan bir kitap gelip de bilip öğrendikleri gerçekler karşılarına dikilince onu inkâr ettiler." [el-Bakara 2/89] âyetine gönderme yapar. Çünkü onların bu tavırları hidâyetin dalâlet ile değiştirilmesidir. Âyetin münafıklar hakkında indirildiğini söyleyenlere göre ise -ki münafıklar hiçbir zaman herhangi bir hidâyet üzere olmamışlardır- bu ifadenin mânası, "Nifakı aldılar, samimiyeti terk ettiler, hidâyeti dalâlet ile değiştirmek sûretiyle saptılar." anlamındadır. Bu durumda ifade tıpkı "Onları karanlıklardan aydınlığa çıkarır." [el-Bakara 2/257] ifadesinin ardından kâfirler hakkında "Onları aydınlıktan karanlığa çıkarırlar." [el-Bakara 2/257] denilmesi gibidir ki bu, kâfirlerin aydınlıkta olup da karanlığa intikal ettikleri anlamında değil, asıl hâlleri olan karanlıkta kalmaya devam ettikleri anlamındadır.

Bu ifade mecazdır. Mecaz ise dilciler tarafından bilinmektedir. Mecaz daha güçlü bir açıklayıcılığa sahiptir, kulak ve kalbe etkisi daha fazladır. Kur'ân'da da çokça kullanılmıştır. Hak Teâlâ şöyle buyurmuştur: "Biz onu saçılmış zerreler hâline getiririz." [el-Furkān 25/23], "Su taştığı/azdığı zaman..." [el-Hâkka 69/11], "Gece de onlar için bir ibret alâmetidir. Biz ondan gündüzü sıyırıp çekeriz de onlar karanlıklara gömülürler." [Yâsîn 36/37], "Onlara gösterdiğimiz her bir âyet [mûcize] diğerinden/kardeşinden daha büyüktü." [ez-Zuhruf 43/48], "Kadınlarınız sizin ekininizdir." [el-Bakara 2/223], burada da "İşte onlar, hidâyete karşılık dalâleti satın alanlardır." buyurmaktadır. Bunun aslı bir malı diğeri ile değiştirmektir, hidâyetin dalâlet ile değiştirilmesi konusunda istiare olarak kullanılmıştır. Aralarındaki ortak unsur seçme ve değiştirme mânasıdır. Her satın alan kişi seçim yapar, değiştirir. Bu âyette sözü edilen kimseler de hidâyete karşılık küfrü seçmiş, hidâyet ile küfrü değiştirmişlerdir. Bu iki anlama diğer iki âyette daha Allah Teâlâ işaret buyurmuştur: "Hidâyete karşılık körlüğü istediler." [Fussilet 41/17], "Kim imanı küfür ile değiştirirse…" [el-Bakara 2/108].

ثم هذا على قول الذين قالوا إن الآية في اليهود يرجع إلى قوله: ﴿وَكَانُوا مِنْ قَبْلُ يَسْتَفْتِحُونَ عَلَى الَّذِينَ كَفَرُوا۟ فَلَمَّا جَآءَهُمْ مَا عَرَفُوا كَفَرُوا بِهِۦ﴾ [البقرة، ٨٩/٢] فكان هذا استبدالًا منهم الضلالة بالهدى، وعلى قول من جعلها في حق المنافقين وهم لم يكونوا[١] في الهدى قط فمعناه: أخذوا النفاق وتركوا الإخلاص إضلالًا أن استبدلوا الضلالة بالهدى. وهذا كما في قوله: ﴿يُخْرِجُهُمْ مِنَ الظُّلُمَاتِ اِلَى النُّورِ﴾ [البقرة، ٢٥٧/٢]، وفي حق الكفار: ﴿يُخْرِجُونَهُمْ مِنَ النُّورِ اِلَى الظُّلُمَاتِ﴾ [البقرة، ٢٥٧/٢] ليس هذا بطريق النقل؛[٢] بل بالإبقاء على الأصل.

ثم هذا مجاز، وهو متعارَف أهل اللسان، وهو أبلغ في البيان وأوقع في القلوب والآذان، وهو كثير في القرآن. قال تعالى: ﴿فَجَعَلْنَاهُ هَبَآءً مَنْثُورًا﴾ [الفرقان، ٢٣/٢٥] وقال:[٣] ﴿لَمَّا طَغَا الْمَآءُ﴾ [الحاقة، ١١/٦٩] وقال:[٤] ﴿وَاٰيَةٌ لَهُمُ الَّيْلُ نَسْلَخُ مِنْهُ النَّهَارَ﴾ [يسن، ٣٧/٣٦] وقال:[٥] ﴿وَمَا نُرِيهِمْ مِنْ اٰيَةٍ اِلَّا هِىَ اَكْبَرُ مِنْ اُخْتِهَا﴾ [الزخرف، ٤٨/٤٣] وقال:[٦] ﴿نِسَآؤُكُمْ حَرْثٌ لَكُمْ﴾ [البقرة، ٢٢٣/٢] وقال ههنا:[٧] ﴿اشْتَرَوُا الضَّلَالَةَ بِالْهُدٰى﴾ [البقرة، ١٦/٢]. أصله[٨] في استبدال مال بمال، واستعير في الهدى والضلال، والجامع بينهما معنى الاختيار والاستبدال؛ فكل مشترٍ مختار، وكل مشترٍ مستبدل. وكذا[٩] هؤلاء اختاروا[١٠] الكفر على الهدى واستبدلوه به. وقد أشار إلى هذين المعنين في آيتين فقال:[١١] ﴿فَاسْتَحَبُّوا الْعَمٰى عَلَى الْهُدٰى﴾ [فصلت، ١٧/٤١]. وقال:[١٢] ﴿وَمَنْ يَتَبَدَّلِ الْكُفْرَ بِالْاِيمَانِ﴾ [البقرة، ١٠٨/٢].

---

١ ر: يكونوا.
٢ ر: العقل.
٣ ح – وقال.
٤ ح – وقال.
٥ ح – وقال.
٦ ح – وقال.
٧ ح: هنا.
٨ ح ر: وأصله.
٩ ح: فكذا.
١٠ ر – والاستبدال فكل مشترٍ مختار، وكل مشترٍ مستبدل. وكذا هؤلاء اختاروا.
١١ ح – فقال.
١٢ ح – وقال.

"Hidâyete karşılık dalâleti." Bir görüşe göre bu "imana karşılık küfrü" anlamında, bir başka görüşe göre "kesin inanca karşılık şüpheyi", bir diğer görüşe göre "ilme karşılık cehaleti", bir başka görüşe göre "birliğe karşılık ayrılığı", bir görüşe göre "ihlâsa karşılık nifakı", bir görüşe göre "âhirete karşılık dünyayı", bir görüşe göre "cennete karşılık ateşi" anlamındadır. Bir görüşe göre bu ifadenin anlamı şöyledir: Dünyayı seçmek ve ateşi icap ettiren amelleri yapmak dalâlettir. Âhireti seçmek ve kendisi ile cennetin kazanılacağı amelleri yapmak hidâyettir.

Bu âyet satışın hükmünün icap ve kabul kelimelerinin telaffuzuna gerek olmaksızın sadece mal alış verişi ile sabit olacağına delâlet eder. Zira bu âyette sözü edilen kimseler yaptıkları mübadeleyi sözlü olarak telaffuz etmedikleri hâlde hidâyeti terk edip dalâleti almış oldukları için "satın alanlar" diye isimlendirilmişlerdir. Buna İmam Mâtürîdî işaret etmiştir.

"Ancak onların bu ticareti kazançlı olmamıştır." Buradaki *er-ribh* ve *er-rebeh* kelimesi fazlalık/kazanç anlamına gelir. Benzer şekilde *el-misl* ve *el-mesel* kelimeleri de [sîgaları farklı olmakla birlikte] aynı anlama gelir. *er-Rebâh* kelimesi de bu mânadadır. Hz. Peygamber aleyhisselâm "Müsamaha kazançtır."[1] buyurmuştur. *et-Ticâretü* kelimesi *dehale* babında *tecera* fiilinin mastarıdır. *İttecera* (ticaret yaptı) fiili de bunun *ifte'ale* babıdır. *et-Tâcir* kelimesinin çoğulu tıpkı *er-rekb* gibi *et-tecr* şeklinde, *el-füccâr* gibi *et-tüccâr* şeklinde, *es-sıyâm* gibi *et-ticâr* şeklinde gelir. Anlamı şöyledir: Onlar bu ticaretlerinde kâr etmemişlerdir. Bu ticaret dalâletin hidâyet ile satın alınmasıdır ki bu mecaz ve istiare yoluyla alış verişe benzetilmiştir. Sonra burada istiare olmakla birlikte tıpkı "İş kesinleştiği zaman" [Muhammed 47/21] ifadesinin "İnsanlar o işe kesin karar kıldıkları zaman" anlamına gelmesi, "Gece yürüdüğü zaman" [el-Fecr 89/4] ifadesinin "Gece içinde yürüdüğü zaman" anlamına gelmesi ve "Aksine gecenin tuzağı" [Sebe' 34/33] ifadesinin "Onların gece içinde kurdukları tuzak" anlamına gelmesi gibi cümledeki özne ve nesnenin yer değiştirdiği bir kullanım (maklûbu'l-kelâm) söz konusudur [yani kazançlı çıkmayan ticaretin kendisi değil, ticareti yapanlardır]. Alışverişi bu şekilde olan kimsenin avuçları boş kalır, ticareti kazanç sağlamaz.

1 Kuzâ'î, *Müsnedü'ş-Şihâb,* 1: 48; Müttakī el-Hindî, *Kenzü'l-Ummâl,* 6: 361.

وقوله تعالى: ﴿الضَّلَالَةَ بِالْهُدٰىۗ﴾ قيل: الكفر بالإيمان. وقيل: الشك بالإيقان. وقيل: الجهل بالعلم. وقيل: الفرقة بالجماعة. وقيل: النفاق بالإخلاص. وقيل: الدنيا بالآخرة. وقيل: النار بالجنة. وقيل:[1] معناه [٧٢أ] أن اختيار الدنيا ضلال، والعمل بما يوجب النار ضلال، واختيار الآخرة هدى، والعمل بما يُنال به الجنة هدى.

ثم هذا دليل على أن حكم البيع يثبت بالتّعاطي من غير تكلّم بالإيجاب والقَبول؛ فإن هؤلاء سُمّوا مشترين بترك الهدى وأخْذِ الضلال من غير التكلم بهذه المبادلة. أشار إليه الإمام أبو منصور رحمه الله.[2]

وقوله تعالى:﴿فَمَا رَبِحَتْ تِجَارَتُهُمْ﴾ فالرِّبْح والرَّبَح الفضل، ونظيرهما المِثْل والمَثَل، والرَّبَاحُ كذلك. قال النبيّ عليه السلام: «السَّمَاحُ رَبَاحٌ».[3] والتجارة مصدر «تَجَر» من باب دخل، واتّجر افتعل منه، وجمع التاجر التَّجْر، كالرَّكْب، والتُّجَّار كالفُجَّار، والتِّجَار[4] كالصِّيَام. ومعناه: فما ربحوا في تجارتهم، وهي اشتراء الضلالة بالهدى، وهو مجاز واستعارة كالشراء. ثم هو مع الاستعارة من مقلوب الكلام كقوله: ﴿فَاِذَا عَزَمَ الْاَمْرُ﴾ [محمد، ٢١/٤٧] أي عزموا عليه، وقوله: ﴿وَالَّيْلِ اِذَا يَسْرِۚ﴾ [الفجر، ٤/٨٩] أي يُسري فيه،[5] وقوله: ﴿بَلْ مَكْرُ الَّيْلِ﴾ [سبأ، ٣٣/٣٤] أي مكرهم فيهما. ومن كان على هذا الوجه مبايعته خسرت صفقته وما ربحت تجارته.

---

١ ح ط - وقيل.
٢ انظر: تأويلات القرآن للماتريدي، ٤٢/١.
٣ مسند الشهاب للقضاعي، ٤٨/١؛ كنز العمال للمتقي الهندي، ٣٦١/٦.
٤ ط - والتِّجَار، صح هامش.
٥ ر: منه.

"Ve kendileri de hidâyete erememişlerdir." Daha önce "Yalanladıkları için" [el-Bakara 2/10] âyetinin tefsirinde *kâne* fiilinin hem geçmiş zaman hem şimdiki zaman hem de gelecek zaman için kullanılabileceğini söylemiştik. Burada bu kelimenin her üç anlamda kullanıldığını söyleyen görüşler mevcuttur. Bir görüşe göre bu ifade "Onlar zaten hidâyet üzere değillerdi, bu yüzden perişan oldular, hidâyet karşısında dalâleti tercih ettiler." anlamına gelir. Bir başka görüşe göre "Onlar şu anda dalâlete sımsıkı sarıldıkları için hidâyet üzere değillerdir." anlamına, bir diğer görüşe göre ise "Hidâyete ermeyeceklerdir, yani ileride de iman etmeyeceklerdir." anlamına gelir.

Bu ifadenin bir önceki ifade ile irtibatı hakkında şöyle denilmiştir: Bu kimseler hidâyet karşısında dalâleti satın almakla doğru yola (hidâyete) nâil olamamışlardır. Şöyle de denilmiştir: Kişi ya kazanç sağlamak ya da doğru yolu bulmak için ticaret yapar, oysa bunlar ne kazanç sağlayabilmişlerdir ne de doğru yolu bulabilmişlerdir. Bir başka görüş şöyledir: Onlar müminlerin yol bulup ulaştıkları kârlı ticarete yol bulup ulaşamamışlardır, çünkü müminler hakkında "Asla zarar etmez bir ticaret umarlar." [Fâtır 35/29], "Size sizi acı verici azaptan kurtaracak bir ticaret göstereyim mi?" [es-Saf 61/10] denilmiş, bu kimselere hakkında ise "İşte onlar hüsrana uğrayanların ta kendileridir." [el-Bakara 2/27] ve "İşte bunlar kendilerini zarara uğratan kimselerdir." [Hûd 11/21] denilmiştir.

17. Onların durumu, bir ateş yakan kimse misalidir. O ateş yanıp da etrafını aydınlattığı anda Allah, hemen onların aydınlığını giderir ve onları karanlıklar içinde bırakır, görmezler. [el-Bakara 2/17]

"Onların durumu." Âyette geçen *el-mesel* kelimesi Kur'ân'da on farklı anlamda kullanılmıştır:

1. "Sıfat" anlamında kullanılmıştır: "En yüce mesel Allah'ındır." [en-Nahl 16/60] ve "İşte onların Tevrat'taki meseli budur." [el-Feth 48/29]

2. "Benzer" anlamında kullanılmıştır: "Allah için misaller getirmeyin." [en-Nahl 16/74] [yani, O'nu başkalarına benzerlikle nitelemeyin.]

3. "Tür" anlamında kullanılmıştır: "Biz bu Kur'ân'da her türden örnek verdik." [ez-Zümer 39/27]

4. "İbret" anlamında kullanılmıştır: "Biz de onları sonrakiler için bir geçmiş ve ibret/mesel kıldık." [ez-Zuhruf 43/56]

وقوله تعالى: ﴿وَمَا كَانُوا مُهْتَدِينَ﴾ قد مرّ في قوله: ﴿بِمَا كَانُوا يَكْذِبُونَ﴾ [البقرة، ١٠/٢] أنَّ «كان» يصلح للماضي وللحال[١] وللاستقبال،[٢] وهنا[٣] قد قيل بالوجوه الثلاثة. قيل: أي وما كانوا على الهدى؛ فلذلك خُذلوا فاختاروا الضلالة على الهدى. وقيل: أي وما هم بمهتدين للحال لتمسكهم بالضلال. وقيل: أي وما يكونون مهتدين أي لا يؤمنون مِن بعدُ.

وقيل في انتظام هذا بالأول: وما نالوا الهدى حيث اشتروا الضلالة بالهدى. وقيل: إنما يتجر المرءُ للربح وللاهتداء ولم يكن لهؤلاء ربح ولا اهتداء. وقيل: أي ما اهتدوا إلى الاتجار بالتجارة الرابحة التي اهتدى إليها المؤمنون؛ فقد قيل لهم: ﴿يَرْجُونَ تِجَارَةً لَنْ تَبُورَ﴾ [فاطر، ٢٩/٣٥] و﴿هَلْ اَدُلُّكُمْ عَلٰى تِجَارَةٍ تُنْجِيكُمْ مِنْ عَذَابٍ اَلِيمٍ﴾ [الصف، ١٠/٦١]، وقيل لهؤلاء: ﴿اُولٰٓئِكَ هُمُ الْخَاسِرُونَ﴾ [البقرة، ٢٧/٢] ﴿اُولٰٓئِكَ الَّذِينَ خَسِرُٓوا اَنْفُسَهُمْ﴾ الآية، [هود، ٢١/١١].

١٧- مَثَلُهُمْ كَمَثَلِ الَّذِي اسْتَوْقَدَ نَاراً فَلَمَّا اَضَاءَتْ مَا حَوْلَهُ ذَهَبَ اللهُ بِنُورِهِمْ وَتَرَكَهُمْ فِي ظُلُمَاتٍ لَا يُبْصِرُونَ

وقوله: ﴿مَثَلُهُمْ﴾ المَثَل في القرآن لعشرة معان:

للصفة، قال الله تعالى: ﴿وَلِلّٰهِ الْمَثَلُ الْاَعْلٰى﴾ [النحل، ٦٠/١٦]، وقال: ﴿ذٰلِكَ مَثَلُهُمْ فِى التَّوْرٰيةِ﴾ [الفتح، ٢٩/٤٨].

وللشبه، قال: ﴿فَلَا تَضْرِبُوا لِلّٰهِ الْاَمْثَالَ﴾ [النحل، ٧٤/١٦]. أي لا تصفوا الله الأشباه. [٧٢ب]

وللنوع، قال: ﴿وَلَقَدْ ضَرَبْنَا لِلنَّاسِ فِى هٰذَا الْقُرْاٰنِ مِنْ كُلِّ مَثَلٍ﴾ [الزمر، ٢٧/٣٩] أي من كل نوع.

وللعبرة، قال: ﴿فَجَعَلْنَاهُمْ سَلَفًا وَمَثَلًا لِلْاٰخِرِينَ﴾ [الزخرف، ٥٦/٤٣] أي عبرة.

١ ح: والحال.
٢ ح: والاستقبال.
٣ ط ر: وههنا.

5. "Önder" anlamında kullanılmıştır: "Biz onu İsrâiloğulları'na önder/mesel kıldık." [ez-Zuhruf 43/59]

6. "Hâl/durum" anlamında kullanılmıştır: "Onların durumu bir ateş yakan kimse misalidir." [el-Bakara 2/17] Yani hâlleri, ateş yakan kimse gibidir.

7. "Âkıbet" anlamında kullanılmıştır: "Bu dünya hayatında harcadıklarının âkıbeti…" [Âl-i İmrân 3/117].

8. "Örnek" anlamında kullanılmıştır: "Dünya hayatının örneği…" [Yûnus 10/24].

9. "Sıla ifadesi ve ziyade kelime" olarak kullanılmıştır: "Onlardan öncekiler gibi…" [el-Haşr 59/15].

10. "Azap" anlamında kullanılmıştır: "Onlardan öncekiler gibi…" [el-Haşr 59/15] [yani onların azabı öncekilerin azabı gibidir].

Mesel kelimesi dilde benzerlik (*eş-şebeh*) anlamına gelir. *el-Misl* ve *el-mesel* kelimeleri *eş-şibh* ve *eş-şebeh* kelimeleri gibidir. *Misâl* bir şeye denk olan, onun birebir karşısına konulabilecek olan şeydir. *Timsâl* sûret anlamına gelir. Kur'ân'da meseller (emsâl) bulunur ki bunlar bildirmek ve izah etmek içindir. Zira mesel daha kısa anlatım ve anlatılanın daha iyi anlaşılmasını sağlar. Şöyle demişlerdir: Yüz için ayna ne ise söz için de mesel odur. Aynaya bakan kimse orada kendi yüzünün bir mislini görür, kendi durumunun hakikatine vâkıf olur, tam olarak hangi niteliklere sahip olduğunu öğrenir. Aynı şekilde sözü dinleyen kimsenin mesel kullananın sözünün mânasına vâkıf olması, onun kastına ulaşması da böyledir. Tabii bunu, mesel üzerinde düşünen kimse yapabilir. İlâve olarak meselde insan envai çeşit mânalara yönelebilir, oradan hayret verici türlü anlamlar çıkarabilir. Bunu şu örnek ile açıklayabiliriz: Allah Teâlâ "Dünya hayatının örneği bir su gibidir…" [Yûnus 10/24] buyurmuştur, âlimler burada dünya hayatının suya benzetilmesinin mânası hakkında çeşitli görüşler dile getirmişlerdir. Bir görüşe göre su az olunca fayda, çok olunca zarar verir; az su hadesten, cenabetten, hayız ve nifastan temizler; ondan yiyecek ve içecek edinilir; kirli eşyalar onunla yıkanır; hayvanlar, araziler, ağaçlar onunla sulanır, kurak yerler ihyâ edilir. Ama su çoğalınca binaları yıkar, ekinleri ifsat eder, ağaçları söküp götürür, nehirleri taşırır, yolları kapatır, insanları boğar. Aynı şekilde az mal da insanın ihtiyacına yeter, maslahatını temin eder, âhiret için azık sağlamaya yarar.

وللإمام، قال: ﴿وَجَعَلْنَاهُ مَثَلًا لِبَنِى اِسْرَآئِيلَ﴾ [الزخرف، ٥٩/٤٣].

وللحال: ﴿مَثَلُهُمْ كَمَثَلِ الَّذِى اسْتَوْقَدَ نَارًا﴾ [البقرة، ١٧/٢] أي حالهم كحال المستوقد.

وللعاقبة، قال: ﴿مَثَلُ مَا يُنْفِقُونَ فِى هٰذِهِ الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا﴾ [آل عمران، ١١٧/٣].

وللمثال، قال: ﴿اِنَّمَا مَثَلُ الْحَيٰوةِ﴾ [يونس، ٢٤/١٠].

وللصلة والزيادة، قال: ﴿كَمَثَلِ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ﴾ [الحشر، ١٥/٥٩] معناه كالذين.

وللعذاب، قال: ﴿كَمَثَلِ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ﴾ [الحشر، ١٥/٥٩] أي عذاب هؤلاء كعذاب الذين من قبلهم.

والمثل في اللغة الشبه.[١] والمِثْل والمَثَل كالشِبْه والشّبَه، والمثال ما يماثل الشيء، والتمثال الصورة. وفي القرآن أمثال وهي للإيضاح والإبلاغ؛ فإنه أوجز في الذكر وأوقع في الفهم. وقالوا: إن المثل للكلام كالمرآة للوجه، يرى الناظر فيها مِثلَ وجهه فيقف على حقيقة حاله ويعرف كمال وصفه، وكذا وقوف السامع على معنى كلام المتمثل ووصوله إلى مراد قوله للمتأمل[٢] مع ما تذهب فيه النفس كل مذهب وتستفيد منه كل معنى معجب. ونوضح ذلك في واحد:[٣] أن الله تعالى قال: ﴿اِنَّمَا مَثَلُ الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا كَمَآءٍ﴾ [يونس، ٢٤/١٠] فتكلموا في معنى تمثيله بالماء فقيل: إن الماء إذا قَلَّ نَفَعَ وإذا كَثُر ضَرّ، ففي[٤] القليل التطهّر من الحدَث والجنابة والحيض والنفاس واتخاذ الأطعمة والأشربة وغسل الأعيان النجِسة وسقي الدواب والأراضي والأشجار وإحياء الفَلات، فإذا كثُر هدم البنيانَ وأفسد الزروع وقلع الأشجار وبثق الأنهار وسدّ الطريق وأغرقَ الناس. وكذا المال القليل يكفى به المؤن ويقام به المصالح ويُتزود به للمعاد،

١ ح – والمثل في اللغة الشبه.
٢ ح: بالتأمل، صح هامش.
٣ ر: بواحد.
٤ ح + الماء.

Ama çok olunca azgınlığa sebep olur, isyana, kine, nefrete/düşmanlığa sevk eder, düşmanları ve hasetçileri çoğaltır. Yine şöyle denilmiştir: Su az olduğu zaman onu sen istediğin tarafa akıtabilirsin ve kendisinde hayat, imar bulunur, ama çok olunca o kendi istediği yere akar ve onda yıkım ve ölüm olur. Malın durumu da bütün bu örneklerde olduğu gibidir.

"Bir ateş yakan kimse misalidir." Yani bir ateş tutuşturan kimse misalidir. Bu fiil "*vekadtü en-nâre vekûd*[en]" (ateşi tutuşturdum) şeklinde kullanılır. *Evkadehâ gayruhâ* ve *istevkadehâ* ifadeleri de "Onu tutuşturdu." anlamına gelir. *el-Vekūd* yakılan odun demektir, çünkü ateş onunla tutuşturulur. *el-Vekad* ise ateş anlamına gelir. *Vekdetü'l-harr* (ateşin sıcaklığı) demektir. Buradaki *istevkade* fiili tıpkı *istîkān* (kesinlik talebi) fiilinin *el-îkān* (kesin inanma) anlamında, *el-istihrâc* (çıkarma) fiilinin *el-ihrâc* (çıkarma) anlamında, *el-istirhâb* (korkutma isteği) fiilinin *el-irhâb* (korkutma) anlamında kullanılmasında olduğu gibi, *el-îkād* (tutuşturma) anlamında kullanılmıştır. Benzer şekilde Ahfeş de şöyle demiştir: "Bunun mânası, 'Kendi kendisine bir ateş tutuşturan kimsenin misalidir.' şeklindedir" demiştir. Bir görüşe göre *istevkade* fiili, "Başkasından ateş yakmasını istedi." anlamına gelir, çünkü *istif'âl* babındaki *sîn* harfi istek ve talep anlamı katar.

Bu âyette kimlerin kastedildiği konusunda ihtilâf edilmiştir. Kendisinden nakledilen bir rivayete göre Abdullah b. Abbas, Saîd b. Cübeyr, Muhammed b. Kâ'b, Atâ ve Yemân b. Riâb şöyle demişlerdir: Bunlar Yahudilerdir, Hz. Muhammed aleyhisselâm peygamber olarak gönderilmeden önce onu ikrar ediyorlardı. Bu yüzden bir nûr üzere idiler, ama Hz. Peygamber aleyhisselâm peygamber olarak gönderildiğinde onu inkâr ettiler. Böylece karanlıktaki kimseler oldular. Bu durumda onlar bir çölde iken kendisini güvene almak için ateş yakan, fakat ateşi sönüveren kimse gibidir. Nitekim onlar hakkında "Allah, hemen onların aydınlığını giderir." [el-Bakara 2/17] buyurmuştur, yani o ateşin üzerine kasıp kavurucu bir fırtına gönderir ve onu söndürür. Bu bir başka âyette Yahudiler hakkında kullanılan şu nitelemeye benzer: "Onlar her ne zaman (Hz. Muhammed'e karşı) bir savaş ateşi tutuştursalar Allah onu derhal söndürür." [el-Mâide 5/64]

Mukātil, Katâde, Dahhâk, Süddî ve İbn Kuteybe şöyle demişlerdir -ki bu Abdullah b. Abbas ve Abdullah b. Mes'ûd'un da görüşüdür-: Bu âyet münafıklar hakkında indirilmiştir, onlar tıpkı bir çöldeki kimsenin ateş ile kendisine emniyet sağladığı gibi kelime-i şehâdet ile kendilerine emniyet sağlamışlardır, fakat ölüm ile birlikte bu emniyet ortadan kalkmıştır.

فإذا كثر أورد الطغيان وولّد العصيان وأورث البغضاء والشنآن وأكثرَ الأعداء والحُسَّادَ. وقيل: إذا قلّ الماء أجريته حيث شئت وفيه الحياة والعمارة، وإذا كثر جرى حيث شاء وفيه الخراب[1] والإماتة، فكذا حال المال، وعلى هذا جميع الأمثال.

وقوله تعالى: ﴿كَمَثَلِ الَّذِى اسْتَوْقَدَ نَارًا﴾ أي أشعل نارًا[2] [٧٣أ] يقال: وقدت النار وقودًا، أي اشتعلت، وأوقدها غيرها واستوقدها أي أشعلها، والوَقود بفتح الواو الحَطَب لأنه به تُشعل النارُ، والوَقَد بفتح الواو والقاف النار، ووَقْدَة الحَرّ شدتُه. والاستيقاد هنا[3] كالإيقاد بمنزلة الاستيقان والإيقان، والاستخراج والإخراج، والاسترهاب والإرهاب، وكذا قال الأخفش: «إن معناه كمثل الذي أشعل[4] نارًا بنفسه». ويقال: استوقد أي سأل غيره أن يوقد؛ فإن سين الاستفعال للطلب والسؤال.

واختلفوا في المرادين بهذه الآية. قال ابن عباس في رواية وسعيد بن جبير ومحمد بن كعب وعطاء ويمان بن رئاب: هم اليهود، كانوا يقرون بالنبيّ عليه السلام قبل مبعثه فكانوا[5] في نور، فلما بُعث جحدوه فصاروا في الظلمة كمن أوقد نارًا في المفازة للأمن فطفئت، وعلى هذا جاء عنهم في قوله: ﴿ذَهَبَ اللهُ بِنُورِهِمْ﴾ [البقرة، ١٧/٢] أي أرسل عليها ريحًا عاصفا فأطفأتها، وهو ما جاء في صفة اليهود في آية أخرى: ﴿كُلَّمَآ اَوْقَدُوا نَارًا لِلْحَرْبِ﴾ [المائدة، ٦٤/٥] أي مع محمد[6] ﴿اَطْفَاَهَا اللهُ﴾ [المائدة، ٦٤/٥].

وقال مقاتل[7] وقتادة والضحاك والسديّ والقُتَبِيّ وهو قول ابن عباس وابن مسعود: الآية في المنافقين، أمِنوا بالشهادة كما أمِن صاحب النار في المفازة ثم زال ذلك بالموت.[8]

---

١ ر: الإضرار.
٢ ط – أي أشعل نارًا، صح هامش.
٣ ط ر: ههنا.
٤ ط: اشتعل.
٥ ر: وكانوا.
٦ ط – أي مع محمد، صح هامش.
٧ ط + ابن حيان.
٨ انظر: تأويل مشكل القرآن لابن قتيبة، ص. ٣٦١– ٣٦٢.

Sonra burada cümlenin başındaki "Onların durumu" ifadesi çoğul olduğu hâlde "Bir ateş yakan kimse misalidir." ifadesi tekil olarak kullanılmıştır, bunun birkaç sebebi vardır:

Bir görüşe göre bunun mânası, "Onlardan her birinin durumu bir ateş yakan kimse misalidir." şeklindedir. Benzer bir kullanım "Sizi çocuk olarak çıkarırız." [el-Hac 22/5] âyetinde vardır, çünkü burada çoğula hitap ettiği hâlde "çocuklar olarak" dememiştir. Çünkü cümlenin anlamı "Her birinizi çocuk olarak çıkarırız." şeklindedir. Bir başka görüş: Bu bir cins ismidir, bu yüzden de hem tekil için hem çoğul için uygundur. Bir başka görüş: Yakan kimse tek olsa da ateşi çok kişi için yakar, ondan aydınlananlar çoktur. Bir başka görüş: Bu onların kendilerinin değil, fiillerinin temsilidir ve anlamı şöyledir: Münafıkların fiilinin misali ateş yakan kimsenin fiilinin misalidir, her iki fiil de aynıdır. İsimlerden fiilin zikredilmemesi (hazfedilmesi) mümkündür, nitekim "Sizin yaratılmanız da diriltilmeniz de tek bir nefis gibidir." [Lokmân 31/28] âyetinde de "Tek bir nefsin yaratılması ve diriltilmesi gibidir." anlamı kastedilmiştir.

"O ateş yanıp da etrafını aydınlattığı anda." Yani aydınlattığı zaman. *ed-Dav'u* kelimesi *en-nûr* (ışık, aydınlık) anlamındadır. *Dâe* fiili aydınlattı anlamına gelir. *Edâe* fiili de geçişsiz olarak aynı anlama gelir. Aynı fiil *nevvere* (aydınlattı) anlamında geçişli olarak da kullanılır. "Onlara her ne zaman aydınlatsa…" [el-Bakara 2/20] âyetinde de bu geçişsiz kullanım vardır. Dolayısıyla *nâre-enâre* (aydınlattı), *bâne-ebâne* (açıkladı, beyân etti) fiilleri gibi *dâe* ve *edâe* fiilleri de aynı olur. Bu âyette ise "O ateş yanıp da etrafını aydınlattığı anda." cümlesinde aynı fiil geçişli olarak kullanılmıştır, çünkü fiilin sonuna dişillik bildiren *te* harfi gelmiştir. İfadenin mânası, "Bu ışık onu yakan kimsenin etrafında bulunan bölgeleri aydınlattığı zaman" şeklindedir. Eğer burada fiil geçişsiz olsaydı o zaman "etrafı aydınlandığı zaman" anlamında olurdu, çünkü *mâ havlehu* (etrafı) kelimesindeki *mâ* harfi müzekkerdir.

Eğer, "Işık ve nûr arasında bir ayrılık var mıdır yoksa bunlar aynı şey midir? Eğer bunlar farklı ise o zaman burada neden ikisini de kullandı ve 'O ateş yanıp da etrafını aydınlattığı anda Allah, hemen onların aydınlığını/nûrunu giderir.' buyurdu? Eğer bu ikisi aynı ise o zaman neden iki kelime birbirinden ayırt edildi?" denilirse şöyle deriz: Bu ikisi burada aynı şeydir, birlikte kullanılmalarının sebebi, böyle bir kullanımın ilk lafzın ikincide de aynı şekilde tekrar edilmesi açısından lafız olarak daha güzel, nazım olarak daha iyi, fesahat (dilsel nitelik) olarak daha üstün ve ibare olarak daha latif hâle gelmesidir.

ثم إنما قال: ﴿كَمَثَلِ الَّذِى اسْتَوْقَدَ نَارًا﴾ على الوحدان وإن كان قوله «مثلهم» على الجمع لوجوه:

أحدها: أن معناه: مثل كل واحد منهم كمثل المستوقد، وهذ كقوله: ﴿ثُمَّ نُخْرِجُكُمْ طِفْلًا﴾ [الحج، ٢٢/٥] ولم يقل أطفالًا وإن خاطب الجمع؛ لأن معناه: نخرج كل واحد منكم طفلًا. وقيل: هو اسم جنس؛ فيصلح للواحد والجمع. وقيل: الموقد للجمع يكون واحدًا والمستضيئون كثيرًا. وقيل: هو تمثيل فعلهم لا أعيانهم، ومعناه: مثل فعل المنافقين كمثل فعل المستوقد، وكلا الفعلين واحد، وإضمار الفعل في الاسم جائز كما في قوله: ﴿مَا خَلْقُكُمْ وَلَا بَعْثُكُمْ اِلَّا كَنَفْسٍ وَاحِدَةٍ﴾ [لقمان، ٣١/٢٨] أي كخلق نفس واحدة وبعثها.[١]

وقوله تعالى: ﴿فَلَمَّا اَضَاءَتْ مَا حَوْلَهُ﴾ أي أنارت، والضوء النور، وضاء أي نار، وأضاء يكون بمعنى ضاء أيضا لازما، ويكون متعديا بمعنى نوّر، وهو في قوله: ﴿كُلَّمَا اَضَاءَ لَهُمْ﴾ [البقرة، ٢/٢٠] لازم، ويكون ضاء وأضاء واحدا [٧٣ب] كقوله: نار وأنار، وبان وأبان. وفي هذه الآية: ﴿فَلَمَّا اَضَاءَتْ مَا حَوْلَهُ﴾ متعد؛ لأنه ذكره بالتاء. ومعناه: فلما نوّرت النار المواضع التي حول هذا[٢] المستوقد. ولو كان لازمًا لكان يقول: فلما أضاء ما حوله؛ لأن «ما» مذكر.

فإن قالوا: هل بين الضوء والنور مغايرة أو هما شيء واحد، فإن كانا غيرين فلِم أثبتهما جميعًا في شيء واحد هنا[٣] فقال: ﴿فَلَمَّا اَضَاءَتْ مَا حَوْلَهُ ذَهَبَ اللّٰهُ بِنُورِهِمْ﴾ [البقرة، ٢/١٧] وإن كانا واحدًا فلمَ غاير بين الكلمتين؟ قلنا: هما واحد هنا، [٤] وإنما ذكرهما جميعًا لأنه أعذبُ لفظًا وأحسنُ نظمًا وأبلغ في الفصاحة وألطف في العبارة من الإعادة بلفظ الأول،

١ ط – وبعثها، صح هامش.
٢ ط – هذا، صح هامش.
٣ ط ر: ههنا.
٤ ط ر: ههنا.

Bunların aynı olduklarının delili, mârifet nûrunun niteliği konusunda Allah Teâlâ'nın "Neredeyse onun yağı aydınlatacak…" [en-Nûr 24/35] ve "Nûr üstüne nûrdur." [en-Nûr 24/35] âyetleridir. Tevrat hakkında da "Biz Mûsâ ve Hârûn'a Furkān'ı ve bir ışık verdik." [el-Enbiyâ 21/48] buyurmuş, yine Tevrat hakkında "Biz Tevrat'ı indirdik ki ondan hidâyet ve nûr vardır." [el-Mâide 5/44].

"Etrafını" ifadesiyle ışığı yakanın çevresi kastedilmektedir. Bu kelime *havlehu, havâlîhi* ve *havleyhi* şeklinde kullanılır.

"Allah, hemen onların aydınlığını giderir." Yani götürür. *ez-Zehâb* ve *ez-zehûb* kelimesi intikal anlamına gelir. *el-Mezheb* yol demektir. *ez-Zehâb* aynı zamanda zeval anlamına gelir. Allah Teâlâ "Allah sizden günahı/kiri gidermek istiyor." [el-Ahzâb 33/33] buyurmuştur ki burada "gidermek" ifadesi "izale etmek" anlamındadır. *Zehebe* (gitti) fiili geçişsizdir, *be* harf-i ceri ile kullanılarak geçişli olabilir. Örneğin *etânî fülânün* (bana falan geldi) denildiği gibi *etâ bihi gayruhu* (bana onu başkası getirdi) de denilebilir. Yine *zehebe hüve* ifadesi "O gitti." anlamına, *zehebe bihi gayruhu* ifadesi "Onu başkası götürdü." anlamına, *kāme hüve* ifadesi "O kalktı." anlamına, *kāme bihi gayruhu* ifadesi "Onu başkası kaldırdı." anlamına gelir.

Burada *en-nûr* kelimesi onların yaktıkları ateşin ışığı anlamındadır. Asıl kastedilen bu olmasına rağmen burada "ateşleri" denmemesinin sebebi şudur: Ateşte iki şey vardır: Isı ve ışık. Allah ışığı gidermiş, ama çok da istenmeyen ısı bâki kalmıştır. İmam Mâtürîdî bu ifadenin mânasının "Allah onların basiret nûrlarını giderir." şeklinde olduğuna işaret etmiştir.

"**Ve onları bırakır."** Yani onları kendi hâllerine bırakır.

"Karanlıklar içinde" Bu ifade *zulmet* (karanlık) kelimesinin çoğuludur. Yine bu kelimenin -tıpkı *el-hucurât* (odalar) ve *el-gurufât* (odalar) kelimelerinde olduğu gibi- *ez-zulem*, *ez-zulumât* ve *ez-zulemât* şeklinde de çoğulu yapılabilir. Bu bir şeyi etrafından kaplayan karanlıklardır. Her bir tarafta bir karanlık bulunur, dolayısıyla bütün taraflar söz konusu olduğunda "karanlıklar" bulunur.

Tefsirine gelince, Hasan-ı Basrî şöyle demiştir: Bu onların Hz. Peygamber aleyhisselâma ızhar ettikleri Müslümanlığın nûrudur ki Allah Teâlâ onlardan, öldükleri vakit bu nûru kabirlerinde keser.

ودليل اتحادهما قوله[1] في صفة نور المعرفة: ﴿يَكَادُ زَيْتُهَا يُضِيءُ﴾ [النور، ٣٥/٢٤]، وقال: ﴿نُورٌ عَلَىٰ نُورٍ﴾ [النور،٣٥/٢٤]، وقال في التوراة: ﴿وَلَقَدْ آتَيْنَا مُوسَىٰ وَهَارُونَ الْفُرْقَانَ وَضِيَاءً﴾ [الأنبياء، ٤٨/٢١] وقال فيها أيضا: ﴿إِنَّا أَنْزَلْنَا التَّوْرَاةَ فِيهَا هُدًى وَنُورٌ﴾ [المائدة، ٤٤/٥].

وقوله: ﴿مَا حَوْلَهُ﴾ أي جهات المستوقد. يقال: حوله وحواليه[2] وحوليه. وقوله:

﴿ذَهَبَ اللهُ بِنُورِهِمْ﴾ أي أَذْهَبَهُ. والذهاب والذهوب الانتقال، والمذهب الطريق، والذهاب الزوال أيضا، قال الله تعالى: ﴿إِنَّمَا يُرِيدُ اللهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ﴾ [الأحزاب، ٣٣/٣٣] أي ليزيله. وذهب لازم، ويصير متعديًا بالباء كما يقال: أتاني فلان، وأتى به غيره، وذهب هو، وذهب به غيره، وقام هو، وقام به غيره.

والنور هنا[3] ضوء النار التي أوقدوها. وإنما لم يقل: «بنارهم» وإن كانت هي المذكورة قبلها؛ لأن للنار شيئين: حرارة ونورًا، والله أذهب النور وبقي عليهم الحر المحذور. والإمام أبو منصور رحمه الله يشير إلى أن معناه: أذهب الله نور بصرهم،[4] على ما نبين.

وقوله تعالى: ﴿وَتَرَكَهُمْ﴾ أي خلّاهم.

وقوله:[5] ﴿فِي ظُلُمَاتٍ﴾ هي جمع الظلمة، وتُجمع على الظُّلَم والظُّلُمَات بالضم والظُّلَمَات بفتح اللام، وكذا الحُجُرات والغُرُفات، وهي الظلمات المحيطة به من كل جهة؛ ففي كل جهة ظلمة،[6] ومن الجهات[7] ظلمات.[8]

وأما تفسيره فقد قال الحسن ﷺ: هو النور الذي أظهروه للرسول بالإسلام، قطعه الله عنهم بالموت في قبورهم.

---

١ ر: فقوله.
٢ ط – وحواليه، صح هامش.
٣ ط ر: ههنا.
٤ انظر: تأويلات القرآن للماتريدي، ٤٨/١.
٥ ط – وقوله.
٦ ر: مظلمة.
٧ ر: الجهل.
٨ ر: الظلمات.

Ebû Bekir Esam şöyle demiştir: Allah onların nûrlarını gidermiştir, kendilerine ceza olarak âhirette yüzlerini karartmıştır. Bir görüşe göre "Onları karanlıklar içinde bırakır." ifadesi onlara kendisi ile görebilecekleri bir ışık vermemek anlamındadır. Bir başka görüşe göre bu ifade tıpkı "Onu evde bıraktı." ifadesinin "Onu evden çıkarmadı." anlamına gelmesinde olduğu gibi "Onları karanlıklardan çıkarmaz." anlamına gelir. Bu Mu'tezile'nin yorumudur -Allah onları rüsva eylesin- çünkü onlar insan fiillerinin Allah tarafından yaratıldığını düşünmezler. Ehl-i sünnet ve'l-cemâat'e göre doğru olan yorum "Onları bırakır." ifadesinin "Onları karanlıklar içinde kılar." anlamına gelmesidir. Bu açıdan bu ifade tıpkı "Onu çıplak bir kaya olarak bırakır." [el-Bakara 2/264] âyetinin "Onu çıplak bir kaya hâline getirir." anlamında olması gibidir.

"Görmezler." Yani ışık gitmiş olduğu için çevrelerini görmezler. Sonra âyetin başında "Bir ateş yakan kimse misalidir. O ateş yanıp da etrafını aydınlattığı anda…" şeklinde tekil ifade kullandığı hâlde burada "Ve onları karanlıklar içinde bırakır, görmezler." şeklinde çoğul ifade kullanmasının sebebi, daha önce ifade edildiği üzere ateşi yakanın tek kişi, fakat ondan ısınanların çok kişi olması ya da yine daha önce ifade edildiği şekliyle tekil ifadeden çoğul mâna kastedilmiş olmasıdır. Bu ifade tıpkı "Doğruyu getiren ve onu tasdik eden var ya, işte takvâ sahipleri onlardır." [ez-Zümer 39/33] ve "Bilakis, kim muhsin olarak yüzünü Allah'a döndürürse onun ecri Rabbi katındadır. Öyleleri için ne bir korku vardır, ne de üzüntü çekerler." [el-Bakara 2/112] âyetleri gibidir.

Abdullah b. Abbas, Katâde, Dahhâk, Mukātil ve Süddî'ye göre âyetin anlamı şöyledir: Münafıkların küfür ve nifak konusundaki durumları karanlık bir gece vakti bir geçitte ateş yakan ve onunla aydınlanan, ısınan, çevresini gören ve sakınacağı şeylerden kendisini koruyan, emniyetini sağlayan kimsenin durumu gibidir. Bu kimse bu hâl üzere iken ansızın ateşi sönüverir ve karanlık içinde korku ve şaşkınlık hâlinde kalır. İşte münafıkların durumu da böyledir. Çünkü onlar dış görünüşte iman kelimesini (kelime-i şehâdeti) söylemişler, onun nûru ile nûrlanmış, izzeti ile izzet bulmuş, sağladığı emniyetten nasiplenmiş, mümin kadınlarla nikâhlanma, onların mallarına varis olma, ganimetlerinden pay alma gibi haklara sahip olmuş, mal ve evlatlarını korumuşlardır. Ancak öldüklerinde tekrar korku ve karanlık hâline dönerler ve azap ve intikam içinde kalırlar.

وقال أبو بكر[1] الأصم:[2] ذهب الله بنورهم سوّد وجوههم في الآخرة عقوبة لهم. وقيل: معنى ﴿تَرَكَهُمْ﴾ في الظلمات أي لم يأتهم بضياء يبصرون به. وقيل [٧٤ظ] أي لم يخرجهم منه، كما يقال: تركه في الدار، أي لم يخرجه منها. وهذا تأويل المعتزلة خذلهم الله؛ فإنهم لا يقولون بخلق أفعال البشر من الله. والصحيح من التأويل عند أهل السنة والجماعة: ﴿وَتَرَكَهُمْ﴾ أي جعلهم في الظلمات، وهو كقوله: ﴿فَتَرَكَهُ صَلْدًا﴾ [البقرة، ٢٦٤/٢] أي جعله صلدًا.

وقوله: ﴿لَا يُبْصِرُونَ﴾ أي لا يبصرون ما حولهم لذهاب النور. ثم إنما قال: ﴿وَتَرَكَهُمْ فِى ظُلُمَاتٍ لَا يُبْصِرُونَ﴾ بالجمع مع أن المذكور في أول الآية ﴿الَّذِى اسْتَوْقَدَ نَارًا فَلَمَّآ اَضَآءَتْ مَا حَوْلَهُ﴾ وهو واحد؛ لما مر أن الموقد واحد والمصطلون جمع، أو أريد بالواحد الجمعُ من الوجه الذي مرّ، وهو كقوله: ﴿وَالَّذِى جَآءَ بِالصِّدْقِ وَصَدَّقَ بِهٖٓ اُولٰٓئِكَ هُمُ الْمُتَّقُونَ﴾ [الزمر، ٣٣/٣٩].وقوله: ﴿بَلٰى مَنْ اَسْلَمَ وَجْهَهُ لِلّٰهِ﴾ [البقرة، ١١٢/٢] ثم[3] في آخره:[4] ﴿وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ﴾ [البقرة، ١١٢/٢].

ومعنى الآية في قول ابن عباس وقتادة والضحاك ومقاتل والسديّ: مثل المنافقين في كفرهم ونفاقهم كمثل رجل أوقد نارًا في ليلة مظلمة في مفازة واستضاء بها واستدفأ[5] ورأى ما حوله واتقى ما حذر وخاف فأمن، فبينا هو كذلك إذ طفئت ناره فبقي في ظلمة خائفًا متحيرًا، فكذلك المنافقون إذا أظهروا كلمة الإيمان واستناروا بنورها واعتزوا بعزها وأمِنوا بسببها فناكحوا المسلمين ووارثوهم وقاسموهم الغنائم وأمِنوا على أموالهم وأولادهم، فإذا ماتوا عادوا إلى الخوف والظلمة وبقوا في العذاب والنقمة.

---

١ م ح ط – أبو بكر.
٢ هو ابو بكر عبد الرحمن بن كيسان الأصم (نحو ٢٢٥ هـ – نحو ٨٤٠ م). فقيه معتزلي مفسر، قال ابن المرتضى: إنه كان يخطّئ عليا عليه السلام في كثير من أفعاله ويصوّب معاوية في بعض أفعاله. وله تفسير ومناظرات مع أبي الهذيل العلاف. انظر: طبقات المعتزلة لابن المرتضى، ص. ٥٦–٥٧؛ الأعلام للزركلي، ٣٢٣/٣.
٣ ح + قال.
٤ ر: آخره.
٥ ط + بها.

İmam Mâtürîdî şöyle demiştir:

> Bu âyette "Allah onlarla alay ediyor." [el-Bakara 2/15] ve "Allah onları aldatır." [en-Nisâ 4/142] âyetlerinin mânası ortaya çıkar. Nitekim Allah onları dünya ve âhirette rezil rüsva eder. Çünkü onlar münafıklıkları ile emniyette olmayı istemişler, fakat Allah onlara bunun cezası olarak dâimî korku vermiştir. Nitekim "Her gürültüyü kendi aleyhlerine zannederler." [el-Münâfikūn 63/4], "Kalplerinde hastalık bulunanların sana sanki korkudan ölüp baygınlığı yaşar gibi baktıklarını görürsün." [Muhammed 47/20], "Korku geldiği zaman onların sana sanki ölüm baygınlığı gelmiş gibi gözleri dönerek baktıklarını görürsün." [el-Ahzâb 33/19], "Münafıklar kalplerinde olanı müminlere haber verecek bir sûrenin indirilmesinden endişe ederler." [et-Tevbe 9/64] âyetlerinde onların bu korkusu anlatılır. Yine onlar münafıklık yaparak her iki grubun rızâsını kazanmayı, her iki taraf nezdinde izzet ve saygınlık elde etmeyi istemişler, fakat her iki grup da bunu öğrenip kendilerini dışlamıştır. Hak Teâlâ "Onlar sizden de değiller, onlardan da değiller." [el-Mücâdele 58/14], "Ne bunlara ne onlara meylederler." [en-Nisâ 4/143] buyurmuştur. Böylece izzet ve saygınlık gitmiş, zillet ve düşkünlük gelmiştir. Dolayısıyla onların durumu aydınlanmak ve ısısından faydalanmak amacıyla bir ateş yakan, fakat Allah tarafından gözü kör edilen, böylece ateşin ısısından faydalanma ve ışığı ile aydınlanma ümidi yok oluveren kimse gibidir. Bu kimse gözü kör olduğu için, yanma korkusundan dolayı ateşe yaklaşamaz, böylece soğuk havada onun ısısından da faydalanamaz. Yine gözü görmediği için ateşle yemek de pişiremez. Âhirette ise, müminler ışıklarını aldıkları zaman cehennemden kendilerine seslenen bu münafıklara gülecek ve daha önce ifade ettiğimiz şekilde cevap vereceklerdir.[1]

18. Onlar, sağırdırlar, dilsizdirler, kördürler. Artık dönmezler. [el-Bakara 2/18]

"Onlar, sağırdırlar." *es-Samem* kulağın deliğinin tıkanmasıdır. *el-Esamm* kör kaya demektir. *el-Cüzru'l-esamm*, kulların bilgisine ulaşamayacakları hesabın aslı demektir. *el-Kanâtü's-semmâ*, ortası boş olmayan demektir.

1 bkz. Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân,* 1: 44-45.

وقال الإمام أبو منصور رحمه الله:

في هذه الآية كشفُ قوله: ﴿اَللّٰهُ يَسْتَهْزِئُ بِهِمْ﴾ [البقرة، ١٥/٢] وقولِه: ﴿وَهُوَ خَادِعُهُمْ﴾ [النساء، ١٤٢/٤]؛ فإنه فضحهم في الدنيا والآخرة؛ لأنهم طلبوا بنفاقهم الأمن فأعقبهم الله خوفًا دائمًا كما قال: ﴿يَحْسَبُونَ كُلَّ صَيْحَةٍ عَلَيْهِمْ﴾ [المنافقون، ٤/٦٣] وقال: ﴿رَاَيْتَ الَّذِينَ فِى قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ يَنْظُرُونَ اِلَيْكَ نَظَرَ الْمَغْشِيِّ عَلَيْهِ مِنَ الْمَوْتِ﴾ الآية، [محمد، ٢٠/٤٧] وقال:[١] ﴿فَاِذَا جَاءَ الْخَوْفُ رَاَيْتَهُمْ يَنْظُرُونَ اِلَيْكَ تَدُورُ اَعْيُنُهُمْ كَالَّذِى يُغْشٰى عَلَيْهِ مِنَ الْمَوْتِ﴾ [الأحزاب، ١٩/٣٣] وقال: ﴿يَحْذَرُ الْمُنَافِقُونَ اَنْ تُنَزَّلَ عَلَيْهِمْ سُورَةٌ تُنَبِّئُهُمْ﴾ [التوبة، ٦٤/٩]، ولأنهم طلبوا بالنفاق رضا الفريقين والشرفَ والعز فيهم فعَلِم الفريقان جميعًا بذلك فطردوهم، قال تعالى: ﴿مَا هُمْ مِنْكُمْ وَلَا مِنْهُمْ﴾ [المجادلة، ١٤/٥٨] وقال: ﴿لَآ اِلٰى هٰٓؤُلَآءِ وَلَآ اِلٰى هٰٓؤُلَآءِ﴾ [النساء، ١٤٣/٤] فزال الشرف والعز وجاء الهوان والذل، فمثلهم كمثل مستوقد النار ليستضيء [٧٤ظ] بها وينتفع بحرها، فأذهب الله بصره فذهب ما كان يأمل الاستضائة[٢] به بضوءها والانتفاع بِحَرِّها،[٣] وأعقبه خوف الإحراق لو دنا منها، وذهب الانتفاع بحرّها[٤] في البرد، وإصلاحُ الأغذية بها بذهاب البصر. وأما في الآخرة فما ذكرنا من جواب المؤمنين لهم عند اقتباس النور وضحك المؤمنين منهم وهم في النار.[٥]

١٨- صُمٌّ بُكْمٌ عُمْيٌ فَهُمْ لَا يَرْجِعُونَ

وقوله تعالى: ﴿صُمٌّ﴾ الصمَم انسداد خروق المسامع، والأصم الصّخْر الأملس، والجذْرُ الأَصَمُّ أصل الحساب الذي لا يصل إلى معرفته العباد، والقناة الصمَّاء التي ليست بمجوّفةٍ،

١ ح - وقال، صح هامش.
٢ في الأصل: الاستيضاه.
٣ ط - فذهب ما كان يأمل الاستيضائة به بضؤها والانتفاع بِحَرِّها.
٤ ط + فذهب ما كان يأمل الاستيضائة به بضؤها والانتفاع بِحَرِّها.
٥ انظر: تأويلات القرآن للماتريدي، ٤٤/١-٤٥. نقل المصنف كلام الماتريدي بتصرفات لا تخل بالمعنى.

es-Sammâu "dâhi", *es-sımmetu* "cesur", *es-summetu* "aslan", *kārûra mesmûme* "kapalı kutu", *sımâm* ise "kapalılık" anlamına gelir. Bütün bunların hepsinde bağlama ve kapatma, kilitleme anlamı asıldır. *el-Esamm* kelimesi *es-samem* (sağırlık) kökünden (mastarından) türetilmiş sıfattır ve çoğulu da *es-summ* şeklindedir. Benzer şekilde *ef'al* formundaki bütün kelimeler/mastarlar yaratılış özelliklerine dair nitelik anlamı taşırlar ve çoğulları *fu'l* formunda gelir. Örneğin *el-bukm (dilsiz)*, *el-'umy* (kör) kelimeleri de böyledir. Eğer bunlar isim iseler çoğulları *efâ'îl* formunda olur, örneğin *el-erneb* (yabani tavşan) ismi *el-erânîb* şeklinde, *el-a'cem* (yabancı) ismi *el-e'âcîm* şeklinde çoğul yapılır. Eğer bunlar bir kusuru ifade eden nitelik iseler o zaman *fe'lâ* formunda çoğul yapılır. Örneğin *el-a'cef* (cılız) kelimesi *el-'acfâ* şeklinde, *el-ahmak* (ahmak) kelimesi de *el-hamkā* şeklinde çoğul yapılır.

"Dilsizdirler." *el-Bukm* kekemeliktir ki bu insanın dilinde bulunan ve harfleri düzgünce çıkarmasına engel olan bir âfettir. Bir görüşe göre bu kelime doğuştan lâl olan kimse demektir. Bir başka görüşe göre bu, akıl/gönül yokluğunu da içeren bir dilsizliktir.

"**Kördürler."** *el-'Umy* gözün ve kalbin görme kuvvetinin gitmesidir. *el-'Amâye* cehalet demektir. *el-'Amâ* gizlilik anlamına da gelir. *et-Ta'miye* gizlemektir. *el-Bekm* (dilsizlik) kelimesinin sıfatı *el-ebkem*, sıfat hâlinin çoğulu ise *el-bukm*dür. *el-'Umy* (körlük) kelimesi göz körlüğü anlamında kullanıldığında bunun sıfat hâli *el-a'mâ*, sıfatın çoğulu *el-'umy* şeklinde, kalp körlüğü anlamına kullanıldığında ise sıfatı *el-'amy*, çoğulu ise *el-'amûn* şeklindedir. Hak Teâlâ "Aksine onlar ona karşı (kalben) kördürler (*'amûn*)." [en-Neml 27/66] buyurmuştur.

Bu kelimelerin âyette merfû olarak kullanılmalarının sebebi, başlarında "onlar" ifadesinin gizli olmasıdır, yani anlam, "Onlar, sağırdırlar, dilsizdirler, kördürler." şeklindedir. Abdullah b. Mes'ûd bunu *summ^en bukmen 'umyen* şeklinde okumuştur. Bu mansub okunuşun üç izahı vardır. İlkine göre ifade (*ve terakehüm summen bukmen 'umyen*) "Onları sağır, dilsiz ve kör bırakır." şeklindedir. İkincisine göre ifadede kınama anlamı vardır, [dolayısıyla mansubdur]. Üçüncüsüne göre de bu ifade hâldir [bu yüzden mansubdur].

Tefsirine gelince, Katâde şöyle demiştir: Yani Hakkı duyup işitmekte sağır, hakkı konuşma konusunda dilsiz, onu görme konusunda kördürler. Bir görüşe göre anlam, "Kulakları, dilleri ve gözleri sağlıklı olduğu hâlde, delilleri apaçık ortaya konulmuş olan haktan yüz çevirme konusunda âdeta sağır, dilsiz ve kör gibidirler" şeklindedir. Nitekim şair şöyle demiştir:

والصمّاء الداهية، والصِمَّة الشجاع، والصُمّة الأسد، وقارورة مصمومة[1] أي مسدودة، وصِمامها سدادها. وأصل كله[2] السَّدُّ والشَّدُّ، والأصمّ النعت من الصَّمَمِ، وجمعه الصُّمُّ، وكذا كل «أفعل» كان نعتًا ممّا هو خِلْقَةٌ فجمْعُه الفُعْلُ. ومثله البُكم والعُمي، فإن كان[3] اسمًا فعلى الأَفَاعِلِ يُجمع، كالأرنب والأرانب، والأعجم[4] والأعاجم، فإن كان[5] نعتًا مما هو آفةٌ فعلى الفَعْلَى كالأعجف والعَجْفَى، والأحمق والحَمْقَى.

وقوله تعالى:﴿بُكْمٌ﴾ فالبكم هو الخَرَس وهو آفة في اللسان لا يتمكن معها أن يعتمد مواضع الحروف. وقيل: الأبكم هو الذي يولد أخرس. وقيل: هو الخرس مع ذهاب الفؤاد.

وقوله: ﴿عُمْىٌ﴾ فالعمى ذهاب بصر العين والقلب، والعَمَايَة الجهالة،[6] والعَمَى الخفاء أيضًا، والتعمية الإخفاء، والنعت من البَكم الأبكم، وجمعه البُكْمُ، ومن العَمَى الأعْمَى في العين، وجمعه العُمْيُ. ومن القلب العَمْىُ، وجمعُه العَمُون. قال: ﴿بَلْ هُمْ مِنْهَا عَمُونَ﴾ [النمل، ٦٦/٢٧]

ثم رفْع هذه الكلمات بإضمار كلمة «هم»، أي هم صم بكم عمي. وقرأ عبدالله بن مسعود ﷺ: «صُمًّا بُكْمًا عُمْيًا» ولنصب ذلك ثلاثة أوجه، أحدها: وتركهم صُمًّا بُكْمًا عُمْيًا. والثاني: على الذم. والثالث: على الحال.

وأما تفسيره فقد قال قتادة: أي صُمّ عن استماعِ الحق، بكمٌ عن التكلم[7] به، عمي عن إبصاره.[8] وقيل: أي يتصامّون ويتباكون ويتعامَوْن مع قيام الآلات في الإعراض عن الحق [٧٥أ] الذي قامت على حقيّته[9] الدلالاتُ. وقد قال قائلهم:

---

١ ح + الرأس.
٢ ح ط: كلمة.
٣ ح: وإن كان.
٤ ط - والأعجم.
٥ ح: وإن كان.
٦ ر: والجهالة.
٧ ر: من التكلم.
٨ ر: من إبصاره.
٩ ط: حقيقة؛ ر: حقيقته.

Hilmim (yumuşak başlılığım) sağırdır (duymazdan gelir) ama kulaklarım sağır değildir

Bir görüşe göre anlam, "Onlar sanki sağır, dilsiz ve kördür, çünkü bu uzuvlara sahip olmalarına rağmen onlardan faydalanamazlar." şeklindedir. Bu durumda bu ifade kâfirin ölü olarak nitelendirilmesine benzer, çünkü o da hayatının faydasını görememektedir. Sonra bu kimseler dünyada bu sıfatlarla nitelendirilince âhirette de aynı cinsten cezalarla cezalandırılırlar. Hak Teâlâ "Biz kıyamet günü onları yüzleri üzere kör, sağır ve dilsiz olarak haşrederiz." [el-İsrâ 17/97] buyurmuştur, yani o gün onlar Allah'ın kelâmını işitemezler, O'nunla muhatap olamazlar ve O'nu göremezler, oysa Müslümanlar dünyada Hakk'ı işitmiş, Hakk'ı konuşmuş, Hakk'a nazar etmişlerdir, kıyamet günü de Hak ile muhatap olma, O'nun selâmını alma ve onunla karşılaşma lutfuna nâil olacaklardır.

"Artık dönmezler." *er-Rücû'* kelimesi insırâf (dönmek) anlamına gelir. *er-Rec'* sarf (döndürme) anlamına gelir, böylelikle *race'a* (döndü) fiili hem geçişli hem de geçişsiz kullanılır. *er-Ricâ'* göçmen kuşların soğuk beldelerden sıcak beldelere gittikten sonra geri dönüşü anlamına, *el-ircâ'* develerin cılızken semizleşmesi ve besili hâle gelmesi anlamına, *ric'atü'z-zevc* ve *rac'atü'z-zevc* boşanmış kadına geri dönmek anlamına gelir. *er-Rüc'â* kelimesi *er-rücû'* (dönüş) ile aynı anlamdadır. *el-Mercû'* ise mektubun cevabı demektir.

Buradaki anlamı ise "Hakk'a dönmezler." şeklindedir. Bir görüşe göre "Körmüş, sağırmış ve dilsizmiş gibi yapmaktan dönmezler." anlamına, bir başka görüşe göre "Hakk'ı görmeye, dinlemeye ve konuşmaya dönmezler." anlamına, bir diğer görüşe göre "Allah'ın sevabına dönmez/yönelmezler." anlamına gelir. Âyet onların uzuvlarının sağlam olması nedeniyle dönme imkânına sahip olduğunu ifade eder ki tam da bu nedenle dönme fiilini terk etmiş olduklarını için kınanmaya müstahak olurlar. Yine "dönmezler" ifadesi, buradaki "Onlar, sağırdırlar, dilsizdirler, kördürler." ifadesinin onlarda bu uzuvların bulunmadığı anlamına değil, aksine onların bu uzuvları kullanmayı terk ettikleri anlamına geldiğini ifade eder.

حِلْمِي أَصَمُّ وأُذْنِي غيرُ صَمَّاءِ[1]

وقيل: معناه كأنهم صم بكم عمي؛ فإنهم لا ينتفعون بهذه الآلات مع وجودها، فكأنهم عدِموها. وهذا كما يسمى الكافر ميتًا؛ لأنه لا ينتفع[2] بحياته. ثم لما وُصفوا بهذه الصفات في الدنيا عوقبوا في القيامة بجنسها؛ قال تعالى: ﴿وَنَحْشُرُهُمْ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ عَلٰى وُجُوهِهِمْ عُمْيًا وَبُكْمًا وَصُمًّا﴾ [الأسراء،١٧/٩٧] فلا يسمعون كلام[3] الله ولا يخاطبون الله ولا يرَوْنَه، والمسلمون كانوا سامعين الحقَّ قائلين بالحق ناظرين إلى الحق، فيُكرمون يوم القيامة بخطابه وسلامه ولقائه.

وقوله تعالى: ﴿فَهُمْ لَا يَرْجِعُونَ﴾ الرجوع الانصراف، والرَّجْع الصَّرْف، فيكون «رجع» لازمًا ومتعديًا. والرِّجاع رجوع الطير بعد قطاعها أي خروجها من بلاد البرد إلى بلاد الحرّ، والإرجاع سِمَنُ الإبل وحُسْنُ حالها بعد هُزالها، ورجْعَةُ الزوج في المطلَّقة بفتح الراء وكسرها، والرُجعى الرجوع، والمرجوع جواب الرسالة.

وتفسيره هنا:[4] لا يرجعون إلى الحق. وقيل: عن التعامي والتصامّ والتباكم. وقيل: إلى رؤية الحق وسماعه والتكلم به. وقيل: إلى ثواب الله. وأفادت الآية أنهم كانوا يستطيعون الرجوع باستطاعة سلامة الآلات حيث استحقوا الذم بتركه وأن قوله: ﴿صُمٌّ بُكْمٌ عُمْىٌ﴾ ليس بنفي الآلات؛ بل هو نفي تركهم استعمالها.[5]

١ انظر للبيت: المحكم والمحيط الأعظم لابن سيده، (ص م م)؛ تاج العروس للزبيدي، (ص م م).
٢ ط: لا علم له.
٣ ط: سلام.
٤ ر: ههنا.
٥ ر: باستعمالها.

Sonra Allah Teâlâ "İşte biz âyetleri böylece tafsilatlı olarak açıklıyoruz ki belki dönerler." [el-A'râf 7/174] âyeti ile insanları kendi emirlerine uyup yasaklarından kaçınmaya "dönme"ye teşvik etmektedir. Kim kendi seçimi ile O'na dönmezse, onu ölüm ve dirilişte zorla Allah'a döndürürler. Hak Teâlâ "Her nefis ölümü tadacaktır, sonra Bize döndürüleceksiniz." [el-Ankebût 29/57], "Allah'a döndürüleceğiniz günden sakının." [el-Bakara 2/281] buyurmuştur. Kim de dünyada kendi fiili ile Allah'a döner ve "Biz Allah'tanız ve O'na dönücüyüz." [el-Bakara 2/156] şeklindeki sözü ile bunu tahkik ederse, o kimsenin Hakk'a dönüşü saygınlık ile gerçekleşir ve Hak Teâlâ'nın "Ey mutmain nefis! O senden razı, sen de O'ndan razı olarak Rabbine dön." [el-Fecr 89/27-28] hitabına muhatap olur.

19. Yahut onların durumu, gökten yoğun karanlıklar içinde gök gürültüsü ve şimşekle sağanak hâlinde boşanan yağmura tutulmuş kimselerin durumu gibidir. Ölüm korkusuyla, yıldırım seslerinden parmaklarını kulaklarına tıkarlar. Oysa Allah, kâfirleri çepeçevre kuşatmıştır. [el-Bakara 2/19]

"Yahut gökten sağanak hâlinde boşanan yağmur gibi" *Ev* (yahut) harfi Kur'ân'da on üç anlamda kullanılmıştır:

1. Şüphe anlamında kullanılmıştır: "Dediler ki: Ya bir gün kaldık yahut bir günün bir kısmı kadar..." [el-Kehf 18/19].

2. Şüphelendirme anlamında kullanılmıştır: "Eğer o ölür yahut öldürülürse…" [Âl-i İmrân 3/144]. Bu ilkinden farklıdır, çünkü bunda sözün sahibi herhangi bir şüphe sahibi olmasa da iki seçenekten hangisinin olacağı dinleyenden gizlenmiştir.

3. Muhayyer bırakma anlamında kullanılmıştır: "Onun kefâreti on fakiri doyurmak (...) yahut bir köle azat etmektir." [el-Mâide 5/89]

4. Mübah kılma anlamında kullanılmıştır: "De ki Allah diye dua edin yahut Rahmân diye dua edin." [el-İsrâ 17/110] Bu, muhayyer bırakmanın aynı değildir, muhayyer bırakmada iki seçenekten her ikisinin değil, sadece birinin farz olduğu, fakat seçme hakkı verildiği ifade edilir, mübah kılmada ise kişi iki seçeneğin ikisini birden de yapabilir, sadece birini de yapabilir.

5. Tafsil anlamında kullanılmıştır: "Allah'a ve Resulüne savaş açanların ve yeryüzünde bozgunculuk çıkarmaya çalışanların cezası; ancak öldürülmeleri yahut asılmaları veya ellerinin ve ayaklarının çaprazlama kesilmesi yahut o yerden sürülmeleridir. Bu cezalar onlar için dünyadaki bir rezilliktir." [el-Mâide 5/33] Bu cezalardan her biri farklı bir suçun cezasıdır.

ثم إن الله تعالى ندب الخلق إلى الرجوع إليه بالائتمار بأمره والانتهاء بنهيه بقوله: ﴿وَكَذٰلِكَ نُفَصِّلُ الْاٰيَاتِ وَلَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ﴾ [الأعراف، ١٧٤/٧]، فمن لم يرجع إليه اختيارًا رجعوه إليه إجبارًا بالموت والبعث. قال الله تعالى: ﴿كُلُّ نَفْسٍ ذَآئِقَةُ الْمَوْتِ ثُمَّ اِلَيْنَا تُرْجَعُونَ﴾ [العنكبوت، ٥٧/٢٩] وقال:﴿وَاتَّقُوا يَوْمًا تُرْجَعُونَ فِيهِ اِلَى اللهِ﴾ [البقرة، ٢٨١/٢] ومن رجع إليه في الدنيا بفعله وحقق ذلك بقوله: ﴿اِنَّا لِلّٰهِ وَاِنَّآ اِلَيْهِ رَاجِعُونَ﴾ [البقرة، ١٥٦/٢] كان[١] رجوعه إليه بالكرامة ويُخاطَب بقوله: ﴿يَآ اَيَّتُهَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ اِرْجِعِى اِلٰى رَبِّكِ رَاضِيَةً مَرْضِيَّةً﴾ [الفجر، ٢٧/٨٩-٢٨].

١٩- اَوْ كَصَيِّبٍ مِنَ السَّمَآءِ فِيهِ ظُلُمَاتٌ وَرَعْدٌ وَبَرْقٌ يَجْعَلُونَ اَصَابِعَهُمْ فِٓي اٰذَانِهِمْ مِنَ الصَّوَاعِقِ حَذَرَ الْمَوْتِ وَاللهُ مُحِيطٌ بِالْكَافِرِينَ

وقوله تعالى: ﴿اَوْ كَصَيِّبٍ مِنَ السَّمَآءِ﴾ «اَوْ» في القرآن لثلاثة عشرة معنى:

أحدها للشك، قال: ﴿قَالُوا لَبِثْنَا يَوْمًا اَوْ بَعْضَ يَوْمٍ﴾ [الكهف، ١٩/١٨].

وللتشكيك، قال:[٢] ﴿اَفَائِنْ مَاتَ اَوْ قُتِلَ﴾ [آل عمران، ١٤٤/٣] وهذا غير الأول؛ هذا[٣] إخفاء الحال على السامع من غير شك من القائل.

وللتخيير، قال: ﴿فَكَفَّارَتُهٗٓ اِطْعَامُ عَشَرَةِ مَسَاكِينَ﴾ [المائدة، ٨٩/٥] إلى قوله: ﴿اَوْ تَحْرِيرُ رَقَبَةٍ﴾ [المائدة، ٨٩/٥].

وللإباحة، قال: ﴿قُلِ ادْعُوا اللهَ اَوِ ادْعُوا [٧٥ب] الرَّحْمٰنَ﴾ [الإسراء، ١١٠/١٧]. وهذا غير التخيير؛ ذاك بيان أن الواجب أحدهما لا الكل وله الخيار، وفي الإباحة له أن يفعلهما وله أن يفعل احدهما.

وللتفصيل، قال: ﴿اِنَّمَا جَزٰٓؤُا الَّذِينَ يُحَارِبُونَ اللهَ وَرَسُولَهُ﴾ الآية، [المائدة، ٣٣/٥] كل عقوبة منها لجناية غير الأخرى.

---

١ ر: وكان.
٢ ح - قال.
٣ ح: وهذا.

6. *Ve* anlamında kullanılmıştır: "Belki o öğüt alır ve korkar." [Tâhâ 20/44]

7. *Bel* (aksine) anlamında kullanılmıştır: "Bir göz kırpması gibi ya da daha az bir zaman…" [en-Nahl 16/77].

8. "*Ve lâ*" (Ve hayır/ve yapma) anlamında kullanılmıştır: "Ve onlardan hiçbir günahkâra yahut hiçbir nanköre itaat etme." [el-İnsân 76/24]

9. *Hattâ* (tâ ki) anlamında kullanılmıştır: "Bu işte sana düşen bir şey yoktur yahut Allah onların tövbelerini kabul eder." [Âl-i İmrân 3/128]

10. İki şeyden ikisi de varken hükmün her ikisi ile ilgili olduğu, ancak tek biri var ise sadece var olanla ilgili olduğu durumları ifade etmek üzere kullanılmıştır: "İçinizden kim hasta yahut seferde ise..." [el-Bakara 2/184], "Öldürülür yahut galip gelirse…" [en-Nisâ 4/74].

11. Zikredilmiş iki şey arasında girme anlamında kullanılmıştır. Buna ilâve olarak aralarında *ev* edatı bulunan iki kelime çiftinin zikredilmesi ve bunlardan birinin birine, diğerinin diğerine tayin edilmesinin kastedilmesi anlamı da vardır: "O hâlde ya biz apaçık bir hidâyet veya dalâlet üzereyiz yahut siz." [Sebe' 34/24] Yani "biz hidâyet üzereyiz, siz ise dalâlet üzeresiniz."

12. İki husus zikredilip sanki muhatap bunlar arasında muhayyer bırakılıyormuş ya da her ikisi de mübah kılınıyormuş gibi görünen, fakat muhatap her ikisini ya da birini yapsa bile ona bunun fayda vermeyeceği kastedilen cümlelerde zikredilen iki şey arasında kullanılmıştır: "Yaslanın o ateşe, artık sabredin yahut etmeyin!" [et-Tûr 52/16]

13. Bu sayılanlardan iki ya da daha fazlasını ifade etmek üzere kullanılmıştır: Bu âyetteki "Yahut gökten sağanak hâlinde boşanan yağmur gibi" ifadesi böyledir. Bu ifade muhayyer bırakma anlamına gelebilir, bu durumda anlam "Dilerseniz münafıkların misalini ateş yakan kimse gibi düşünebilir ya da sağanak yağmura tutulan kimse gibi düşünebilirsiniz." şeklinde olur. "Ve" anlamında kullanılmış olması da mümkündür, yani anlam "ve gökten sağanak hâlinde boşanan yağmur gibi" şeklinde olur. "*Bel*/aksine" anlamında olması mümkün olduğu gibi tafsil ifade etmek için kullanılmış olması da mümkündür, çünkü Allah'ın izni ile daha sonra açıklayacağımız üzere burada ilk yapılan teşbih ile ikinci teşbih başka şeylere dairdir.

وبمعنى الواو، قال: ﴿لَعَلَّهُ يَتَذَكَّرُ اَوْ يَخْشٰى﴾ [طه، ٢٠/٤٤].

وبمعنى بل، قال:[١] ﴿كَلَمْحِ الْبَصَرِ اَوْ هُوَ اَقْرَبُ﴾ [النحل، ١٦/٧٧].

وبمعنى«ولا» قال: ﴿وَلَا تُطِعْ مِنْهُمْ اٰثِمًا اَوْ كَفُورًا﴾ [الإنسان، ٧٦/٢٤].

وبمعنى حتى، قال:﴿لَيْسَ لَكَ مِنَ الْاَمْرِ شَيْءٌ اَوْ يَتُوبَ عَلَيْهِمْ﴾ [آل عمران، ٣/١٢٨].

ولذكر شيئين يتعلق الحكم بأيهما وجد وبهما إن وجدا، قال: ﴿فَمَنْ كَانَ مِنْكُمْ مَرِيضًا اَوْ عَلٰى سَفَرٍ﴾ [البقرة، ٢/١٨٤] وقال: ﴿فَيُقْتَلْ اَوْ يَغْلِبْ﴾ [النساء، ٤/٧٤].

وللدخول بين مذكورين[٢] ويلحق بهما مذكوران بينهما كلمة «أو» أيضًا، والمراد تعيين أحدهما لأحدهما وتعيين الآخر للآخر، قال: ﴿وَاِنَّآ اَوْ اِيَّاكُمْ لَعَلٰى هُدًى اَوْ فِي ضَلَالٍ مُبِينٍ﴾ [سبأ، ٣٤/٢٤] أي إنا لعلى هدى وإنكم لفي ضلال.

وللذكر بين أمرين ويوهم أنه مخير بينهما ويباح لهما كلاهما والمراد به أنه لو فعلهما لم ينفعاه ولوفعل أحدهما لم ينفعه، قال:[٣] ﴿اِصْلَوْهَا فَاصْبِرُوا اَوْ لَا تَصْبِرُوا﴾ [الطور، ٥٢/١٦].

ولاحتمال وجهين أو وجوه مما يستعمل فيه، كما في هذه الآية: ﴿اَوْ كَصَيِّبٍ﴾ يحتمل أن يكون للتخيير، أي وإن شئتم[٤] فاجعلوا مثل المنافقين كمثل المستوقد نارًا، وإن شئتم فاجعلوا مثلهم كمثل أصحاب صيِّب. ويجوز أن يكون بمعنى الواو، أي وكصيب، ويجوز أن يكون بمعنى بل، ويجوز أن يكون للتفصيل؛ فالتشبيه الأول لشيء، والثاني لشيء آخر، على ما نبين إن شاء الله.

١ ح – قال.
٢ ر: المذكورين.
٣ ح: وقال.
٤ ح: إن شئتم.

"Yahut gökten sağanak hâlinde boşanan yağmur gibi" ifadesindeki *kef* harfi teşbih için kullanılır. Teşbih belâgatın kısımlarından biri olup anlamın daha açık ve kalpte daha etkili olmasını, kulağa daha hoş gelmesini sağlar ve kastedilen mânaya daha iyi ulaştırır. Kur'ân'da da çokça kullanılmıştır: "Güzel bir ağaç gibi" [İbrâhîm 14/24], "Kötü bir ağaç gibi" [İbrâhîm 14/26], "Issız çöldeki serap gibidir." [en-Nûr 24/39], "Rüzgârın savurduğu kül gibi" [İbrâhîm 14/18], "Bir kayanın durumu gibi" [el-Bakara 2/264], "Köpeğin durumu gibi" [el-A'râf 7/176], "Onlar hayvanlar gibidir." [el-A'râf 7/179], "Denizde dağlar gibi.." [eş-Şûrâ 42/32], "Onlar sanki içi boş hurma kütükleri gibidir." [el-Hâkka 69/7], "Sanki içinde bir lamba bulunan bir kandillik gibidir." [en-Nûr 24/35], "Sanki inciye benzer bir yıldızdır." [en-Nûr 24/35], "Yedi başak yetiştiren bir tane gibidir." [el-Bakara 2/261], "Bir kayalıktaki bir bahçe gibidir." [el-Bakara 2/265], "Gökten indirdiğimiz bir su gibi." [el-Kehf 18/45], "Yağmur misali" [el-Hadîd 57/20], "Sanki onlar saçılmış çekirge sürüleri gibidir." [el-Kamer 54/7], "Sanki atılmış renkli yün gibi." [el-Kāria 101/5], "Kızgın yağ gibi bir gül." [er-Rahmân 55/37], "Sanki şeytanların başları gibi." [es-Sâffât 37/65], "Su isteklerine maden eriyiği gibi kavuran bir su ile cevap verilir." [el-Kehf 18/29], "Saklı inci gibidirler." [et-Tûr 52/24], "Günyüzü görmemiş yumurta gibi bembeyazdırlar." [es-Sâffât 37/49], "Sanki onlar yakut ve mercandırlar." [er-Rahmân 55/58]

es-Sayyib yağmur anlamına gelir ve (indi anlamındaki) *sâbe, yesûbu* fiilinden türer. Şair şöyle demiştir:

> *O hâlde sen bir insana ait değilsin, fakat bir meleğe aitsin*
> *Gökten inen, semânın boşluğundan (yeryüzüne) yönelen*

es-Sayyib aynı zamanda bulut anlamına da gelir. Şair Ebû Zueyb şöyle demiştir:

> *Vadide bir su birikintisindeki yağmurun suladığı*
> *Sağanak hâlinde, uzunca bir zaman hiç durmaksızın*

وقوله: ﴿اَوْ كَصَيِّبٍ﴾ الكاف للتشبيه، وهو أحد أقسام البلاغة، وهو أبلغ في المعنى وأوقع في القلب وأعذب في السماع وأوصل إلى المراد. وهو في القرآن كثير: ﴿كَشَجَرَةٍ طَيِّبَةٍ﴾ [إبراهيم، ٢٤/١٤]، ﴿كَشَجَرَةٍ خَبِيثَةٍ﴾ [إبراهيم، ٢٦/١٤]، ﴿كَسَرَابٍ بِقِيعَةٍ﴾ [النور، ٣٩/٢٤]، ﴿كَرَمَادٍ اشْتَدَّتْ بِهِ الرِّيحُ﴾ [إبراهيم، ١٨/١٤]، ﴿كَمَثَلِ صَفْوَانٍ﴾ [البقرة، ٢٦٤/٢]، ﴿كَمَثَلِ الْكَلْبِ﴾ [الأعراف، ١٧٦/٧]، ﴿أُولَٰئِكَ كَالْأَنْعَامِ﴾ [الأعراف، ١٧٩/٧]، ﴿فِي الْبَحْرِ كَالْأَعْلَامِ﴾ [الشورى، ٣٢/٤٢]، ﴿كَأَنَّهُمْ أَعْجَازُ نَخْلٍ خَاوِيَةٍ﴾ [الحاقة، ٧/٦٩]، ﴿كَمِشْكَوٰةٍ فِيهَا مِصْبَاحٌ﴾ [النور، ٣٥/٢٤]، ﴿كَأَنَّهَا كَوْكَبٌ دُرِّيٌّ﴾ [النور، ٣٥/٢٤]، ﴿كَمَثَلِ حَبَّةٍ أَنْبَتَتْ سَبْعَ سَنَابِلَ﴾ [البقرة، ٢٦١/٢]، ﴿كَمَثَلِ جَنَّةٍ بِرَبْوَةٍ﴾ [البقرة، ٢٦٥/٢]، ﴿كَمَاءٍ أَنْزَلْنَاهُ مِنَ السَّمَاءِ﴾ [الكهف، ٤٥/١٨]، ﴿كَمَثَلِ غَيْثٍ﴾ [الحديد، ٢٠/٥٧]، ﴿كَأَنَّهُمْ جَرَادٌ مُنْتَشِرٌ﴾ [القمر، ٧/٥٤]، ﴿كَالْعِهْنِ الْمَنْفُوشِ﴾ [القارعة، ٥/١٠١]، ﴿وَرْدَةً كَالدِّهَانِ﴾ [الرحمن، ٣٧/٥٥]، ﴿كَأَنَّهُ رُؤُسُ الشَّيَاطِينِ﴾ [الصافات، ٦٥/٣٧]، ﴿يُغَاثُوا بِمَاءٍ كَالْمُهْلِ﴾ [الكهف، ٢٩/١٨]، ﴿كَأَنَّهُمْ لُؤْلُؤٌ مَكْنُونٌ﴾ [الطور، ٢٤/٥٢]،[1] ﴿كَأَنَّهُنَّ بَيْضٌ مَكْنُونٌ﴾ [الصافات، ٤٩/٣٧]،[2] [٧٦أ] ﴿كَأَنَّهُنَّ الْيَاقُوتُ وَالْمَرْجَانُ﴾ [الرحمن، ٥٨/٥٥].

والصيب المطر من قولهم: صاب، يصوب،[3] أي نزل. قال الشاعر:[4]

فَلَسْتَ لِإِنْسِيٍّ وَلَكِنْ لِمَلَاكٍ تَنَزَّلَ مِنْ جَوِّ السَّمَاءِ يَصُوبُ

والصيب السحاب أيضًا، قال أبو ذؤيب:[5]

بقرارِ قِيعانٍ سَقاها صَيِّبٌ وَاهٍ، فَأَثْجَمَ بُرْهَةً ما يُقْلِعُ[6]

١ ح - كَأَنَّهُمْ لُؤْلُؤٌ مَكْنُونٌ.
٢ ح + كَأَنَّهُمْ لُؤْلُؤٌ مَكْنُونٌ.
٣ ط ر + صوبا.
٤ انظر للبيت: الزاهر لابن الأنباري، ٢٥٥/٢؛ المحكم والمحيط الأعظم لابن سيده، (ك ف أ).
٥ انظر للبيت: ديوان الهذليين، ٥/١؛ المحكم والمحيط الأعظم لابن سيده، (ق ر ر)؛ تاج العروس للزبيدي، (ق ر ر). وفي الديوان: بقرارِ قِيعانٍ سَقاها وَبِلٌ وَاهٍ، فَأَثْجَمَ بُرْهَةً لا يُقْلِعُ
٦ في هامش م: فأثجم بالثاء أي أمطر دائما أياما فإذا أقلع فقد أنجم؛ و في هامش ط: أثجم المطر أي كثر ودام، يقال:

es-Sayyib kelimesinin aslı *sayvib* şeklindedir, ancak buradaki *vâv* harfi *ye* harfi ile kesre arasına gelip idgam edildiği için *ye* harfine dönmüştür ki aynı şey *es-seyyid, el-ceyyid, et-tayyib* ve *el-leyyin* kelimelerinde de vardır. Ancak *es-seyyid* ve *el-ceyyid* kelimelerindeki *ye* harfinin aslı *vâv*, *et-tayyib* ve *el-leyyin* kelimelerindeki harfin aslı ise *ye*dir. Bu iki kelimede ikişer kez yazılan *ye* harfi birleştirilmiştir.

Buradaki anlamı ise Abdullah b. Abbas ve Abdullah b. Mes'ûd'a göre "yağmur gibi" şeklindedir. Kimileri bu ifadenin anlamının "bulut gibi" olduğunu söylemişlerdir, çünkü aynı âyette "Onda karanlıklar, gök gürültüsü ve şimşek vardır." denilmektedir ki bunlar yağmurda değil, bulutta olur. Buluta *sayyib* (yağmur) isminin verilmesinin nedeni, yağmurun buluttan yağmasıdır, bu yüzden bulut gökten inen (*yesûbu*) yağmurdur.

"Gökten" *es-Semâ* kelimesi sözlükte, dünyanın tavanı anlamındadır. *es-Semâ* aynı zamanda atın sırtı, yağmur, evin damı, bulut anlamlarına da gelir. Kur'ân'da bu kelime farklı anlamlarda kullanılmıştır: 1. Yedi gök anlamında kullanılmıştır: "O, yeryüzünde olanların hepsini sizin için yaratan, sonra göğe yönelip onları yedi gök hâlinde düzenleyendir." [el-Bakara 2/29] 2. Üzerimizdeki gök anlamında kullanılmıştır: "Üzerlerindeki semaya bakmazlar mı?" [Kāf 50/6] 3. Bulut anlamında kullanılmıştır: "Semadan su indirdi." [ez-Zümer 39/21] 4. Yağmur anlamında kullanılmıştır: "Semayı üzerinize akın akın gönderir." [Hûd 11/52] 5. Hava anlamında kullanılmıştır: "Aslı sabit, dalları ise semadadır." [İbrâhîm 14/24] 6. Evin tavanı anlamında kullanılmıştır: "Kendisini bir iple semaya [tavana] bağlasın." [el-Hac 22/15] 7. Cennet seması anlamında kullanılmıştır: "Gökler ve yer durduğu sürece orada kalıcıdırlar." [Hûd 11/108] 8. Cehennem seması anlamında kullanılmıştır. "Gökler ve yer durduğu sürece orada kalıcıdırlar." [Hûd 11/107]

Buradaki anlamı "dünya semasından" şeklindedir. Bir görüşe göre anlam "buluttan" şeklindedir. *es-Sayyib*in bulut olduğunu söyleyen kimse buradaki sema kelimesini bulut anlamına hamledemez, bu yüzden de "dünya seması" anlamına hamleder. Fakat *es-sayyib*in yağmur olduğunu söyleyen kimse sema kelimesini her iki anlama da hamledebilir. Bu iki tefsir şöyle uzlaştırılabilir:

والصَيِّب أصله صيْوِب، صارت الواو ياء لوقوعها بين[1] ياء وكسرة وأدغمت، كالسيّد والجيّد والطيّب والليّن، إلّا أنّ السيد والجيد واويّان، والطيب والليّن يائيّان، وأصلهما: طَيْيِب ولَيْيِن بيائين، ثم صارتا واحدة بالإدغام.[2]

وتفسيره هنا:[3] أو كمطر[4] في قول ابن عباس وابن مسعود. وقد قال بعضهم: أي كسحاب؛ لأنه قال: ﴿فِيهِ ظُلُمَاتٌ وَرَعْدٌ وَبَرْقٌ﴾ وذلك في السحاب لا في المطر، وسمي السحاب صيبًا؛ لأن الصيب منه، وهو المطر الذي يصوب، أي ينزل.

وقوله: ﴿مِنَ السَّمَاءِ﴾ فالسماء في اللغة سقف الدنيا،[5] والسماء ظهر الفرس أيضًا،[6] والسماء المطر أيضًا، والسماء سقف البيت أيضًا،[7] والسماء السحاب أيضًا.[8] وهي في القرآن على وجوه: ذُكرت للسموات السبع، قال: ﴿ثُمَّ اسْتَوَى إِلَى السَّمَاءِ فَسَوَّيهُنَّ سَبْعَ سَمٰوَاتٍ﴾ [البقرة، ٢/٢٩]. وللسماء التي تلينا، قال: ﴿أَفَلَمْ يَنْظُرُوا إِلَى السَّمَاءِ فَوْقَهُمْ﴾ [ق، ٥٠/٦]. وللسحاب، قال: ﴿أَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً﴾ [الزمر، ٣٩/٢١]. وللمطر، قال: ﴿يُرْسِلِ السَّمَاءَ عَلَيْكُمْ مِدْرَارًا﴾ [هود، ١١/٥٢]. وللهواء، قال: ﴿أَصْلُهَا ثَابِتٌ وَفَرْعُهَا فِي السَّمَاءِ﴾ [إبراهيم، ١٤/٢٤]. ولسقف البيت: ﴿فَلْيَمْدُدْ بِسَبَبٍ إِلَى السَّمَاءِ﴾ [الحج، ٢٢/١٥]. ولسماء الجنة، قال: ﴿خَالِدِينَ فِيهَا مَا دَامَتِ السَّمٰوَاتُ وَالْأَرْضُ﴾ [هود، ١١/١٠٨]. ولسماء جهنم، قال: ﴿خَالِدِينَ فِيهَا مَا دَامَتِ السَّمٰوَاتُ وَالْأَرْضُ﴾ [هود، ١١/١٠٧].

وتفسيره هنا:[9] أي من السماء الدنيا. وقيل: أي من السحاب، فمن جعل الصيب سحابًا لم يمكنه صرف السماء إلى السحاب، فيصرفه إلى السماء الدنيا، ومن جعله مطرًا أمكنه صرفه إلى كل واحد منهما. والتوفيق بين التفسيرين:

أثجمت السماء ثم أنجمت.

١ ط + طائفة.
٢ ط ر – والليّن، إلّا أنّ السيد والجيد واويّان، والطيب والليّن يائيّان، وأصلهما: طَيْيِب ولَيْيِن بيائين، ثم صارتا واحدة بالإدغام.
٣ ط ر: ههنا.
٤ ر: أي كمطر.
٥ ط ر + والسماء السحاب أيضًا.
٦ ط ر – والسماء ظهر الفرس أيضًا.
٧ ط ر + والسماء ظهر الفرس أيضًا.
٨ ط ر – والسماء السحاب أيضًا.
٩ ر: ههنا.

Yağmur dış görünüşte buluttan yağar, bulut ise asıl itibariyle semadandır, nitekim Allah Teâlâ "Görmez misin ki Allah, bulutları sevk eder. Sonra, onları kaynaştırıp üst üste yığar. Nihayet yağmurun, onların arasından yağdığını görürsün." [en-Nûr 24/43] buyurmuştur.

Vehb b. Münebbih *Kitâbü'l-Mübtede*'de Abdullah b. Abbas'ın şöyle dediğini rivayet eder: Arşın altında bir deniz vardır, hayvanların (canlıların) rızkı oradan iner. Allah Teâlâ ona vahyeder, o da bir semadan diğerine ve nihayet dünya semasına kadar Allah'ın dilediği kadar yağmur yağdırır. Allah rüzgâra vahyeder, rüzgâr onu taşıyıp buluta yükler, bulut kalbur gibidir, Allah ona elemesini vahyeder, o da eler. Düşen hiçbir yağmur tanesi yoktur ki beraberinde onu konacağı yere bırakan bir melek olmasın. Gökten düşen hiçbir katre yoktur ki ağırlığı ve ölçüsü mâlûm olmasın. Bunun tek istisnası tufan günü olmuştur, çünkü o gün ölçüsüz ve tartısız bir şekilde bardaktan boşanırcasına su inmiştir.

"Yoğun karanlıklar." Bunlar gecenin, bulutun ve yağmurun karanlığıdır. Bir görüşe göre bu, yağmur ve bulutun ışığı örtmesinden kaynaklanan karanlıktır.

"Gök gürültüsü ve şimşekle." *er-Ra'd* (gök gürültüsü) Vehb b. Münebbih'e sorulmuş, o da "Allah bilir." demiştir. Ma'mer'in şöyle dediği nakledilir: "Zührî'ye *er-ra'd*'in ne olduğunu sordum, o da 'Allah bilir.' dedi."

Kâ'b, Abdullah b. Ömer'e *er-ra'd*'i sormuş, o da şöyle demiştir: "O, Allah'ın bulutları sevk etmekle görevlendirdiği bir melektir. Allah bulutların bir beldeye sevk edilmesini istediği zaman ona emreder, o da sevk eder. Dağıldıkları zaman tıpkı sizin hayvanlarınıza yaptığınız gibi onları sesi ile alıkoyar ve toparlar." Ardından şu âyeti okumuştur: "Ra'd (gök gürültüsü) O'nu hamd ile tesbih eder, melekler de O'nun korkusundan tesbih ederler." [er-Ra'd 13/13]

Sahâbeden bazı kimselerden rivayet edildiğine göre onlar gök gürültüsünü duydukları zaman "Gök gürültüsünün kendisini hamd ile tesbih ettiği, meleklerin de O'ndan korku ile tesbih ettikleri Allah yüceler yücesidir." derlermiş.

أن المطر من السحاب عيانًا وهو من السموات أصلًا، قال: ﴿اَلَمْ تَرَ اَنَّ اللّٰهَ يُزْجِى سَحَابًا ثُمَّ يُؤَلِّفُ بَيْنَهٗ ثُمَّ يَجْعَلُهٗ رُكَامًا فَتَرَى الْوَدْقَ يَخْرُجُ مِنْ خِلٰلِهٖۚ﴾ [النور، ٤٣/٢٤].

وروى وهب بن منبه في **المبتدأ**[١] عن ابن عباس أنه قال: تحت العرش بحر [٧٦ب] ينزل منه أرزاق الحيوانات، يوحي الله تعالى إليه فيُمطر ما شاء من سماء إلى سماء حتى ينتهي إلى السماء الدنيا، ويوحي إلى الريح فتحمله فَتَبُثُّهُ في السحاب، والسحاب بمنزلة الغِربال، ثم[٢] يوحي[٣] إلى السحاب أن غَرْبِلْهُ فيُغربله. فليس من قطرة تقطر إلا ومعها ملك يضعها موضعها، ولا تنزل من السماء قطرة إلا بكيل معلوم ووزن معلوم، إلا ما كان من يوم الطوفان، فإنه[٤] ينزل[٥] ماء منهمر بغير كيل ولا وزن.

وقوله تعالى: ﴿فِيهِ ظُلُمَاتٌ﴾ هي ظلمة الليل والسحاب والمطر. وقيل: ما يستره المطر والسحاب من نور الطوالع.

وقوله تعالى: ﴿وَرَعْدٌ وَبَرْقٌۚ﴾ أما الرعد فقد سئل وهب بن منبه عن الرعد فقال: الله أعلم. وعن معمر قال: سألت الزهري عن الرعد ما هو؟ فقال: الله أعلم.

وسأل كعبٌ عبدَ الله بن عمر عن الرعد فقال: ملك وكّله الله بسياقة السحاب، فإذا أراد الله أن يسوقه إلى بلد أمره فساقه، فإذا تفرق عليه زجره بصوته حتى يجتمع كما يَرُدّ أحدكم رِكَابَه، ثم قرأ: ﴿وَيُسَبِّحُ الرَّعْدُ بِحَمْدِهٖ وَالْمَلٰٓئِكَةُ مِنْ خِيفَتِهٖۚ﴾ [الرعد، ١٣/١٣].

وعن جماعة من الصحابة أنهم كانوا إذا سمعوا الرعد قالوا: سبحان من يسبح الرعدُ بحمده والملائكة من خيفته.

---

١ ر: المنبهات.
٢ ط - ويوحي إلى الريح فتحمله فَتَبُثُّهُ في السحاب، والسحاب بمنزلة الغِربال، صح هامش.
٣ ط: ويوحي.
٤ ح + كان.
٥ ط ر: نزل.

Şehr b. Havşeb'in şöyle dediği nakledilir: *er-Ra'd* bir melektir ve tıpkı çobanın develeri sevk ettiği, bağırarak (ıslık çalarak) onları topladığı gibi bulutları sevk eder, dağıldıkları zaman onları toplar. Çok kızdığı zaman ağzından alev fışkırır ki işte o da şimşektir.

Katâde şöyle demiştir: *er-Ra'd* Allah'ın yarattıklarından bir mahlûk olup parıltılıdır ve Allah'a itaatkârdır.

Abdullah b. Abbas şöyle demiştir: "Konuşması ve gülmesi buluttan güzel hiçbir şey yoktur." Kendisine, "Bulutun konuşması ve gülmesi nedir?" diye sordukları zaman "Konuşması gök gürültüsü, gülmesi ise şimşektir." demiştir.

Bir diğer rivayete göre Abdullah b. Abbas şöyle demiştir: *er-Ra'd* bulutun altında sıkışan ve yükselen rüzgârdır, işte bu ses de o yüzden ondan çıkar.

Bir görüşe göre *er-ra'd* (gök gürültüsü), bulutların birbirine çarpması demektir. Kelime *er-ri'detü* (titreme), kökünden gelir. Çünkü o titreyen, yani sıkışarak çıkan bir sestir. "*Ur'idet ferâisuhu 'inde'l-havf*" (Korku esnasında dizleri titredi)[1] ifadesi de bu kabildendir. *er-Ri'dîd* (titrek), korkudan titrediği için korkan kimseye verilen isimdir. *er-Ri'dîdetu* (uzuvları yumuşak kadın) kelimesi de buradan türer.

el-Berk (şimşek) ise bu görüşte olanlara göre bulutların birbirlerine çarpmasından çıkan sestir. Hz. Ali "*el-Berk*, *er-Ra'd* isimli meleğin demirden kamçısı ile bulutlara vurmasından çıkan sestir." demiştir. Abdullah b. Abbas ve Dahhâk şöyle demişlerdir: O ateşten bir kamçıdır ve melek onunla bulutları alıkoyar. Bir görüşe göre o, suyun parıldamasıdır. Mücâhid ve Muhammed b. Müslim et-Tâifî şöyle demişlerdir: *el-Berk* (şimşek) dört yüzü olan bir melektir. İnsan yüzü, boğa yüzü, kaplan yüzü ve aslan yüzü. Kanadını oynattığı zaman şimşek çakar.

Şuayb b. Habhâb şöyle demiştir: Allah Teâlâ'nın kitabında şunu gördüm: Arşı taşıyan meleklerden her birinin bir insan yüzü, bir boğa yüzü, bir kaplan yüzü ve bir aslan yüzü vardır. Kanatlarını oynattıkları zaman şimşek çakar.

1 Metinde geçen *ferâis* kelimesi "kürek kemiği ile yan tarafı arasındaki et" anlamına gelir. Korku esnasında bu bölgenin titrediği bilinir. Dilimizde bu durum "Dizleri titredi." şeklinde ifade edilir. (Çev.)

وعن شهر بن حوشب: إن الرعد ملك يَحْدُو[1] السحاب كما يحثّ الراعي الإبل وكما ينعق الراعي بغنمه، فإذا تفرقت سحابه ضمها فإذا اشتد غضبه طارت من فِيهِ النارُ فهي الصواعق.

وقال قتادة: الرعد خلق من خلق الله تعالى ساطع مطيع.

وقال ابن عباس: ليس شيْء أحسنَ منطقًا ولا أحسن ضحكًا من السحاب. قالوا: ما منطقة وما ضحكه؟ قال: منطقه الرعد وضحكه البرق.

وقال ابن عباس في رواية: الرعد ريح تختنق تحت السحاب[2] فيتصاعد، فيكون منه ذلك الصوت.[3]

وقيل: الرعد اصطكاك الأجرام وهو من الرِعدة؛[4] لأنه صوت يرتعد أي يضطرب. و«أُرعدت فرائصه عند الخوف» من هذا. والرِعديد الجبان لارتعاده من خوفه، والرِعديدة[5] المرأة اللينة الأعضاء من ذلك.

قوله: ﴿الْبَرْقُ﴾ هو ما ينقدح من اصطكاك الأجرام عند هؤلاء. وقال علي ﷺ: هو ضرب الملك الذي هو الرعد السحاب بمخراق من حديد. وقال ابن عباس والضحاك: هو سوط[6] من نار يَزْجُر به الملك السحاب. وقيل: هو تلألؤ الماء. وقال مجاهد ومحمد بن مسلم الطائفي:[7] البرق [٧٧أ] ملك له أربعة أوجه: وجه إنسان ووجه ثور ووجه نسر ووجه أسد، فإذا مصع بأجنحته فذلك البرق. والمصع التحريك والضرب.

قال شعيب بن الحبحاب:[8] وجدت في كتاب الله تعالى أن حملة العرش لكل ملك منهم وجه إنسان ووجه ثور ووجه أسد ووجه نسر، فإذا حركوا أجنحتهم فهو البرق.

---

١ ر: يحثّ.
٢ ر + فتصادع وفي رواية.
٣ ط - الصوت، صح هامش.
٤ ط: الرعد.
٥ ط ر: والرِعديد.
٦ ر: صوت.
٧ هو أبو عبد الله محمد بن مسلم الطائفي المكي (ت. ١٧٧ هـ /٧٩٣ م)، ممن كان له العناية الكثيرة في العلم، سكن مكة، روى عنه الجماعة خلا البخاري. انظر: الوافي بالوفيات للصفدي، ١٩/٥؛ طبقات خليفة بن خياط، ص. ٤٨٠.
٨ هو أبو صالح شعيب بن الحبحاب الأزدي (ت. ٣٠ هـ/٦٥٠م)، تابعي، ثقة، روى عن أنس بن مالك، عاش في البصرة. انظر: التاريخ الكبير للبخاري، ٢١٦/٤؛ الطبقات الكبرى لابن سعد، ٢٥٣/٧.

Bu görüşlerin tamamına göre bu âyette zikredilen gök gürültüsü ve şimşek (*er-ra'd* ve *el-berk*), bulutta parıldayan ateş ve sestir. Eğer *er-Ra'd* ve *el-Berk* bir meleğin iki ismi ya da iki meleğin ismi iseler o zaman bu âyette onların kendileri değil, sesleri ve tesirleri kastedilmiştir. Mi'raç kıssasının Abdullah b. Abbas tarafından nakledilen rivayetinde Hz. Peygamber aleyhisselâm şöyle buyurmuştur: Sonra yaratılış itibariyle insanoğluna benzeyen bir meleğe uğradım, yarısı kardan yarısı ateşten idi. Şöyle tesbih ettiğini duydum: Kar ve ateşi bir araya getiren Allah yüceler yücesidir, mümin kullarını birleştiren Allah yüceler yücesidir. Dedim ki: "Ey Cebrâil! Bu melek kimdir?" Dedi ki: "Bu, Allah Teâlâ'nın kudreti ile görmüş olduğun gibi yarattığı ve kendisine bulutları bir yerden bir yere sevk etme görevini verdiği melektir. İsmi Ra'd'dir, gök gürültüsü ve şimşek ondan çıkar. Yani bulutları sevk etmesi ile gök gürültüsü çıkar, bulutlara kızması ile de şimşek çıkar. Allah Teâlâ'nın "Görmez misin ki Allah, bulutları sevk eder. Sonra, onları kaynaştırıp üst üste yığar. Nihayet yağmurun, onların arasından yağdığını görürsün." [en-Nûr 24/43] şeklindeki sözünü duymadın mı?"

Hakāiku'l-Kur'ân kitabında (müellif) şöyle der: İbnü'z-Zencânî şöyle demiştir: *"er-Ra'd* (gök gürültüsü) meleklerin çarpmaları (düşüp bayılmaları), *el-Berk* (şimşek) onların yanıp tutuşmaları (çığlıkları), yağmur ise onların ağlamalarıdır." Eğer bu söz zâhiri ile değerlendirilecek olursa denilebilir ki melekler zaten korku ve haşyet ile nitelendirilmişlerdir. Nitekim Allah Teâlâ "Melekler O'nun korkusundan tesbih ederler." [er-Ra'd 13/13], "Ve onlar O'nun korkusundan ürperirler." [el-Enbiyâ 21/28] buyurmaktadır. Onların ağlamaları da şiddetlidir ki Hz. Peygamber aleyhisselâm mi'raç gecesi her bir semadaki meleklerin kendilerinden daha aşağı semada olanlara göre daha etkili bir şekilde ağladıklarını, onları bu şekilde gördüğünü anlatmıştır. Bu durumda senin havada gördüğün [gök gürültüsü ve şimşek] semada onlardan kaynaklanıyor olabilir. Eğer bu ifade temsile hamledilecek olursa o zaman izahı şöyledir: Yani nasıl gök gürültüsünün sesini duyuyorsanız, aynı şekilde biliniz ki melekler de korku içinde işte bu hâldedir.

وعلى كل هذه الأقاويل الرعد والبرق المذكوران في هذه الآية هو الصوت والنار التي تلمع في السحاب. فإن كان[1] الرعد والبرق اسمين لملك أو ملكين فقد أريد بما ذُكر في هذه الآية صوتهما وأثرهما لا عينهما. وفي قصة المعراج من رواية ابن عباس قال عليه السلام: ثم مررت على ملك يُشبه الآدميَّ خَلْقًا؛ نصفه من الثلج ونصفه من النار. وسمعت[2] تسبيحه وهو يقول: سبحان الذي ألف بين الثلج والنار، سبحان الذي يؤلف بين عباده المؤمنين. فقلت: «يا جبريل، من هذا الملك؟» قال: هذا ملك خلقه الله تعالى بقدرته كما تراه ووكله على السحاب يسوقه من موضع إلى موضع، واسمه رعد ومنه الرعد والبرق، يعني بسياقه السحاب يظهر الرعد وبعنفه على السحاب يظهر[3] البرق، ألم تسمع الله يقول: ﴿اَلَمْ تَرَ اَنَّ اللّٰهَ يُزْجِي سَحَابًا﴾ الآية، [النور، ٤٣/٢٤].

وقال في كتاب **حقائق القرآن**: قال ابن الزنجاني:[4] «الرعد صعقات الملائكة والبرق حرقاتهم والمطر بكاؤهم». فإن حمل هذا الكلام على الظاهر فالملائكة[5] موصوفون بالخشية والخيفة. قال: ﴿وَالْمَلٰٓئِكَةُ مِنْ خِيفَتِهٖ﴾ [الرعد، ١٣/١٣] وقال: ﴿وَهُمْ مِنْ خَشْيَتِهٖ مُشْفِقُونَ﴾ [الأنبياء، ٢٨/٢١] وبكاؤهم شديد أيضًا، حكاه النبي عليه السلام أنّه رآهم ليلة المعراج باكين أهل كل سماء إلى العلو[6] أشد أثرًا من الذين مَن دونهم.[7] فيجوز أن يكون ما ترى من الهواء هو منهم من السماء. وإن حمل على التمثيل فله وجه: أي كما تسمعون صوت الرعد فاعلموا أن صياح الملائكة في الخوف كذلك،

١ ط: فإذا كان؛ ر: وإن كان.
٢ ط – وسمعت، صح هامش.
٣ ط + الرعد.
٤ جميع النسخ: ابن الريحاني، والتصحيح من نسخة عاطف أفندي. قال الآلوسي في روح المعاني: «وقال ابن الزنجاني: الرعد صعقات الملائكة والبرق ذفرات أفئدتهم والمطر بكاؤهم». انظر: روح المعاني للآلوسي، ١٣٧/١٣.
٥ م ر: والملائكة.
٦ ط: من العلو.
٧ ط: دونهم.

Nasıl şimşeğin çakmasını görüyorsanız, bilin ki işte onların şevklerinin ateşlerinin parlaması da böyledir. Nasıl siz yağmur damlalarının düşüşünü görüyorsanız, biliniz ki onların gözyaşları da böyledir. Onlar Kur'ân'da "Allah'ın kendilerine emrettiği şeyde O'na isyan etmezler, kendilerine emredileni yaparlar." [et-Tahrîm 66/6], "Ve onlar O'nun korkusundan ürperirler." [el-Enbiyâ 21/28], "Onlar kerim kullardır." [el-Enbiyâ 21/26] şeklinde nitelendirilmiş olmalarına rağmen durumları budur, pekiyi onca sürçmemiz, hatamız, kusurumuz, günahımız var iken bizim hâlimiz nasıl olmalıdır?

"Parmaklarını tıkarlar." Buradaki *yec'alûne* (kılarlar) fiili "koyarlar" anlamındadır. Bir görüşe göre "sokarlar" anlamındadır. Bu ifadenin çoğul kullanılmış olması "Yahut gökten sağanak hâlinde boşanan yağmur gibi" ifadesinden kastedilenin "yağmura yakalanan kimseler" olduğuna delâlet eder, çünkü ancak bu durumda "parmakları tıkamak" onların fiili olabilir. *el-Esâbi'* (parmaklar) *isba'* kelimesinin çoğuludur. Bu kelimenin okunuşunda beş farklı lehçe vardır: *Esbi', usba', usbu', isbi'* ve *isba'*. Bu sonuncusu en meşhur olanıdır. Anlamı, "el ve ayak parmaklarından her biri" şeklindedir. *el-İsba'* kelimesi sema (işitme) yoluyla [Arapların kullanımlarına dayalı olarak] müennes (dişil) kabul edilir. Hz. Peygamber aleyhisselâm bir sefer esnasında recez türünde söylediği bir şiirde [parmağa müennes/dişil isim formunda hitap ederek] şöyle buyurmuştur:

> *Sen kanayan bir parmaktan başka nesin ki*
> *Allah yolunda karşılaştığın şey nedir ki?*

Âyet herhangi bir şeyin isminin o şeyin bir kısmına da mecaz olarak verilmesinin câiz olduğuna delâlet eder, çünkü burada parmakların kulağa tıkandığı ifade edilmiştir. Oysa kastedilen mâna parmakların hepsinin değil, bir kısmının (uçlarının) kulağa tıkanmış olmasıdır. Bunun anlamı, "Onlar gök gürültüsünden korktukları için parmakları ile kulaklarını kapatırlar." şeklindedir.

"Kulaklarına" *Âzân* (kulaklar) kelimesi *üzün* (kulak) kelimesinin çoğuludur. Bu da işitme organıdır. *Ezine, ye'zenu* fiili "işitti" anlamına gelir. Allah Teâlâ "Rabbine kulak verdiğinde -ki ona yaraşan da budur-." [el-İnşikāk 84/2] Yani itaatkâr olarak dinledi, buyurmuştur. Hz. Peygamber aleyhisselâm da "Allah Teâlâ Kur'ân'ı teganni ile okuyan peygamberini dinlediği gibi hiçbir şeyi dinlememiştir."[1] buyurmuştur.

1 Ahmed b. Hanbel, *Müsned,* 15: 500; Müslim, "Salâtü'l-müsâfirîn", 234.

وكما ترون لَمَعَان البرق فَلَمَعَانُ نيران أشواقهم كذلك، وكما ترون تقاطر الأمطار فدموعهم كذلك، وهذا حالهم مع أنهم ﴿لَا يَعْصُونَ اللهَ مَآ اَمَرَهُمْ وَيَفْعَلُونَ مَا يُؤْمَرُونَ﴾ [التحريم، ٦٦/٦] ﴿وَهُمْ مِنْ خَشْيَتِهٖ مُشْفِقُونَ﴾ [الأنبياء، ٢١/٢٨] وهم ﴿عِبَادٌ مُكْرَمُونَۙ﴾ [الأنبياء، ٢١/٢٦] فكيف ينبغي لنا أن نفعل مع هفواتنا وجفواتنا وخطواتنا وخطيئاتنا.

٥ وقوله: ﴿يَجْعَلُونَ اَصَابِعَهُمْ﴾ قيل: يضعون. وقيل يدخلون. ودلت هذه الآية[١] وهي فعل الجمع أن المراد من قوله: [٧٧ب] ﴿اَوْ كَصَيِّبٍ﴾ أو كأصحاب صيب، حتى صار هذا فعلًا لهم. والأصابع جمع إصبع،[٢] وفيها خمس لغات: أَصبع بفتح الهمزة وكسر الباء، وأُصبَع بضم الهمزة وفتح الباء، وأُصبُع بضمهما، وإِصبع بكسرهما، وإِصبَع بكسر الهمزة وفتح الباء وهي أشهرها وهي إحدى أصابع اليدين والرجلين. والإصبَع ١٠ مؤنثة سماعًا. قال النبيّ عليه السلام في رجز له في بعض مغازيه:[٣]

هَلْ أَنْتِ إِلَّا إِصْبَعٌ دَمِيتِ وَفِي سَبِيلِ اللهِ مَا لَقِيتِ

ودلت الآية أن إطلاق اسم الشيء على بعضه[٤] جائز مجازًا؛ فإنه ذكَرَ[٥] جعْل الأصابع في الآذان والمقصود بعضها لا كلها، ومعنى هذا:[٦] يسدون آذانهم بأصابعهم خوفًا من الرعد.

١٥ وقوله: ﴿فِيٓ اٰذَانِهِمْ﴾ هي جمع أذن، وهي الجارحة السامعة. وقد «أذن، يأذن» أي سمع. قال الله تعالى: ﴿وَاَذِنَتْ لِرَبِّهَا وَحُقَّتْۙ﴾ [الانشقاق، ٨٤/٢] أي سمعت مطيعة. قال النبي: «ما أذن الله لشيء كإذنه لنبي تغنى بالقرآن».[٧]

---

١ ط: الكلمة.
٢ ر: الإصبع.
٣ صحيح البخاري، كتاب الجهاد والسير ٩؛ صحيح مسلم، كتاب الجهاد والسير ١١٢.
٤ ط - بعضه.
٥ ط - ذكَر.
٦ ح - هذا.
٧ م ح - قال النبي ﷺ: ما أذن الله لشيء كإذنه لنبي تغنى بالقرآن | انظر: مسند أحمد، ١٥/٥٠٠؛ صحيح مسلم، صلاة المسَافرين ٢٣٤.

Ezân işittirme yoluyla bildirmek demektir. *Ezine* (işitti) fiili dolaylı olarak "bildi" anlamına da gelir. *Racülün üzün*ün ifadesi "her sözü dinleyen ve kabul eden kimse" anlamına gelir.

"**Ölüm korkusuyla, yıldırım seslerinden parmaklarını kulaklarına tıkarlar. Oysa Allah, kâfirleri çepeçevre kuşatmıştır.**" Yıldırım (*es-sâ'ika*), ateşle birlikte çıkan sestir. Bir görüşe göre o insanın bayıltacak ya da öldürecek kadar kuvvetli olan gök gürültüsünün şiddetli sesidir. Bir başka görüşe göre bu kelime "dumansız ateş" demektir. Bir diğer görüşe göre bu kelime "gökten inen ve işitenlerin çoğunu öldüren ses türünden bir azap" anlamına gelir. Bir görüşe göre *es-sâ'ika* ve *es-sâki'a* aynı anlama gelir. Her ikisi de "vurma" anlamına gelen *es-sak'* kökünden gelir ki bu aynı zamanda ses demektir. *es-Sakî',* bitkileri vuran soğuk (don) demektir. *es-Saka'* baygın demektir. Görüşler içinde en kapsamlı olanı ise *es-sâ'ika* kelimesinin gök gürültüsünün şiddetli sesi ve ondan çıkan ve üzerine düştüğü şeyleri yakan ateş parçası olduğu şeklindedir. Burada kastedilen anlam da budur.

Yıldırım (*es-sâ'ika*) kelimesi Kur'ân'da pek çok şey için kullanılmıştır: 1. İsrâiloğulları'nın kıssasının anlatıldığı "Dediler ki: 'Allah'ı açıkça görmeden sana asla iman etmeyiz.' Bunu üzerine onları bir yıldırım yakalayıverdi." [el-Bakara 2/55] âyetinde "ateş" anlamında kullanılmıştır. 2. Âd kavminin kıssasının anlatıldığı "Tıpkı Âd kavmini vuran yıldırım gibi…" [Fussilet 41/13] âyetinde "kasırga" anlamında kullanılmıştır. 3. Semûd kavminin kıssasının anlatıldığı "Semûd'a gelince, Biz onlara hidâyeti gösterdik, ama onlar hidâyete karşılık körlüğü istediler, bunun üzerine onları alçaltıcı azap yıldırımı yakalayıverdi." [Fussilet 41/17] âyetinde "çığlık" anlamında kullanılmıştır. 5. Mutlak anlamda azap karşılığında kullanılmştır: "Eğer yüz çevirirlerse de ki: Ben sizi bir yıldırım konusunda uyarmış bulunuyorum." [Fussilet 41/13] 6. Gökten inen azap anlamında kullanılmıştır: "Yıldırımlar gönderir ve onları dilediğine isabet ettirir." [er-Ra'd 13/13] 7. Bakara sûresinin bu âyetinde ise gök gürültüsünün sesi anlamında kullanılmıştır.

والأذان الإعلام بالإسماع، وأَذِنَ[1] أي عَلِمَ إذْ سمِعَ، و«رجل أُذُنٌ» أي[2] يسمع كل قول ويقبله.

وقوله: ﴿مِنَ الصَّوَاعِقِ حَذَرَ الْمَوْتِ وَاللهُ مُحِيطٌ بِالْكَافِرِينَ﴾ هي الصاعقة وهي الصوت مع النار. وقيل: هي صوت الرعد الشديد الذي يصعَق منه الإنسان أي[3] يغشى عليه أو يموت. وقيل: هي نار لا دخان لها. وقيل: هي عذاب ينزل من السماء يموت منه أكثر من سمعه. وقيل: الصاعقة والصاقعة واحدة، وهي من الصَّقْع[4] أي الضرب، وهو الصوت أيضًا، والصقيع البرد المجرف[5] للنبات، والصقَع بفتح القاف الغشي أيضًا. وقيل[6] في الصاعقة[7] وهو أجمع ما قيل فيه: هو الشديد من صوت الرعد تقع معه قطعة نار تجرف[8] ما أتت عليه، وهو المراد هنا.[9]

وقد ذكرت الصاعقة في القرآن لأشياء: للنار في قصة بني إسرائيل: ﴿وَقَالُوا لَنْ نُؤْمِنَ لَكَ حَتّٰى نَرَى اللهَ جَهْرَةً فَاَخَذَتْكُمُ الصَّاعِقَةُ﴾ [البقرة، ٥٥/٢]. وللريح في قصة عاد، قال: ﴿مِثْلَ صَاعِقَةِ عَادٍ﴾ [فصلت، ١٣/٤١]. وللصيحة في قصة ثمود، قال: ﴿وَاَمَّا ثَمُودُ فَهَدَيْنَاهُمْ فَاسْتَحَبُّوا الْعَمٰى عَلَى الْهُدٰى فَاَخَذَتْهُمْ صَاعِقَةُ الْعَذَابِ الْهُونِ﴾ [فصلت، ١٧/٤١]. ولمطلق العذاب، قال: ﴿فَاِنْ اَعْرَضُوا فَقُلْ اَنْذَرْتُكُمْ صَاعِقَةً﴾ [فصلت، ١٣/٤١]. وللعذاب النازل من السماء، قال: ﴿وَيُرْسِلُ الصَّوَاعِقَ فَيُصِيبُ بِهَا مَنْ يَشَآءُ﴾ [الرعد، ١٣/١٣]. ولصوت الرعد كما في هذه الآية.

---

١ ر – وأَذِنَ.
٢ ط ر – أي.
٣ ح – أي.
٤ ط: الصعق.
٥ ط ر: المحرق.
٦ ح – وقيل.
٧ ح: و في الصاعقة.
٨ ح ط ر: تحرق.
٩ ط ر: ههنا.

"Yıldırımlardan" ifadesi "yıldırımlar sebebiyle" anlamındadır ya da burada bir gizli kelime vardır, takdiri şöyledir: Yıldırımlardan korktukları için ya da yıldırımlardan korunmak için parmaklarını kulaklarına tıkarlar. *es-Savâ'ik* (yıldırımlar) kelimesindeki *elif-lâm* takısı izâfetin yerine konulmuştur, yani ifade aslında "gök gürültüsünün yıldırımlarından" ya da "yağmurun yıldırımlarından" şeklindedir. Bu açıdan [yani izâfetin yerine elif-lâm takısının kullanılması açısından] ifade tıpkı "Doğrusu cennet sığınaktır." [en-Nâziât 79/41] ifadesinin "Onun sığınağıdır." anlamında olmasına benzer.

"Ölüm korkusuyla." Burada kullanılan *el-hazer* kelimesi insanı teyakkuza ve çekinmeye sevk eden korku anlamındadır. *Racülün hazirun* ve *racülün hazurun* (teyakkuz hâlindeki adam) ifadeleri buradan türer. *Tayrun hazirun* "suyu içerken endişeli ve ürperti hâlinde olan kuş" demektir. Ölüm hayatın son bulmasıdır. *Hazara* (korku) kelimesinin mansub olmasının sebebi mef'ulun leh (sebep bildiren mef'ul) olmasıdır, yani "ölümden korktukları için böyle yaparlar."

"Oysa Allah, kâfirleri çepeçevre kuşatmıştır." *el-İhâta* (kuşatmak) bir şeyin tamamını her yönden idrak etmek demektir. Bir şeyi her yönüyle bilmeyi ifade etmek için de kullanılır. Allah Teâlâ "Her şeyi ilim itibariyle kuşatır." [et-Talâk 65/12] buyurur. Yine bir şeyi tamamıyla helâk etmek anlamına da gelir. Allah Teâlâ şöyle buyurur: "Ve meyvesi kuşatıldı/helâk edildi." [el-Kehf 18/42], "Ancak kuşatılırsanız başka…" [Yûsuf 12/66]. Yani hepiniz helâk edilirseniz başka.

Buradaki tefsiri ise kimilerine göre, "Allah dilerse onları öldürür, dolayısıyla sakınmalarının bir faydası yoktur." şeklindedir. Bir görüşe göre anlam, "Allah kâfirleri bilir ve onların fiillerini resulüne bildirir." şeklinde, bir başka görüşe göre "Allah onları bilir ve karşılıklarını verecektir." şeklinde, bir diğer görüşe göre "Yaptıklarından dolayı Allah onları cehennemde bir araya getirecektir." şeklindedir. "Allah onları etraflarından kuşatmıştır." [el-Burûc 85/20] âyetinde ise anlam, "Onlar Allah'ın mülkünün, ilminin ve kudretinin dışına çıkamazlar." şeklindedir.

وقوله: ﴿مِنَ الصَّوَاعِقِ﴾ أي من قبل الصواعق وبسببها، أو فيه مضمر [٧٨أ] وتقديره: يجعلون أصابعهم في آذانهم تحرزًا من الصواعق أو خوفًا من الصواعق. والألف واللام في «الصواعق» بدل الإضافة أي من صواعق الرعد أو صواعق الصيب. وهو كقوله: ﴿فَإِنَّ الْجَنَّةَ هِيَ الْمَأْوَىٰ﴾ [النازعات، ٤١/٧٩] أي مأواه.

وقوله تعالى: ﴿حَذَرَ الْمَوْتِ﴾ الحذر الخوف الباعث على التحفظ والتيقظ، ورجل حَذِرٌ وحَذُرٌ بكسر الذال وضمها من ذلك، وطير حذِرٌ أي يتحفّظ[١] في شربه[٢] والتقاط حَبِّهِ. و﴿الْمَوْتِ﴾ زوال الحياة. ونصب «حذرَ» على أنه مفعول له، أي لأجل حذرهم من الموت يفعلون كذلك.

وقوله تعالى: ﴿وَاللهُ مُحِيطٌ بِالْكَافِرِينَ﴾ الإحاطة إدراك الشيء بكماله من كل جهاته، وتستعمل في العلم بالشيء من كل وجوهه، قال: ﴿اَحَاطَ بِكُلِّ شَيْءٍ عِلْمًا﴾ [الطلاق، ١٢/٦٥]، ولإهلاك الشيء بكليته، قال: ﴿وَاُحِيطَ بِثَمَرِهِ﴾ [الكهف، ٤٢/١٨]،[٣] ﴿اِلَّا اَنْ يُحَاطَ بِكُمْ﴾ [يوسف، ٦٦/١٢] أي تهلكوا جميعًا.

وتفسيره ههنا عند بعضهم: أي يميتهم إن شاء فلا فائدة لحذرهم. وقيل: أي هو عالم بالكفار، فيُطلع رسولَه على أفعالهم. وقيل: أي عالم بهم فيجازيهم[٤] يوم القيامة بأعمالهم. وقيل: أي يجمعهم في جهنم بما فعلوا. وفي قوله: ﴿وَاللهُ مِنْ وَرَآئِهِمْ مُحِيطٌ﴾ [البروج، ٢٠/٨٥] أي لا يخرجون من ملكه[٥] وعلمه وقدرته.

١ ر: يتحذر.
٢ ر: من شربه.
٣ ح + وقال تعالى.
٤ ر: يجازيهم.
٥ ر: عن ملكه.

20. Şimşek sanki gözlerini çıkaracakmış gibi çakar, onlar için etrafı aydınlatınca orada birazcık yürürler, karanlık üzerlerine çökünce de oldukları yerde kalırlar. Allah dileseydi elbette onların kulaklarını sağır, gözlerini kör ederdi. Allah şüphesiz her şeye kādirdir. [el-Bakara 2/20]

"**Şimşek sanki gözlerini çıkaracakmış gibi çakar.**" *Kâde, yekâdu, mekâdet*^{en} fiili "yaklaşma" anlamı verir. *Kâde yef'alü* kezâ ifadesi, "Yapmaya çok yaklaştı ama yapmadı." anlamına gelir. *Mâ kâde yef'al* ifadesi ise "Neredeyse yapmayacaktı ama yaptı." anlamına gelir. Bu kelime *'asâ* (belki/umulur ki) ifadesi gibidir, ancak *'asâ* fiili en harfi ile birlikte kullanılırken *kâde* hem bu harfle hem de bu harf olmaksızın kullanılır. Dildeki yaygın kullanımı en harfi olmaksızın kullanımdır. Kur'ân'da da bu şekilde kullanılmıştır. Demişlerdir ki: *Kâde* fiili en ile birlikte kullanıldığı zaman *'asâ* fiiline benzer, *'asâ* fiili ise en harfi olmaksızın kullanılınca *kâde* fiiline benzer. Allah Teâlâ *'asâ* fiilini, "Umulur ki Allah bir fetih getirir." [el-Mâide 5/52] şeklinde kullanmıştır. *Kâde* fiili ise şu âyetlerde kullanılmıştır: "Onun şimşeğinin parlaklığı neredeyse gözleri alıverecek." [en-Nûr 24/43], "Neredeyse onu göremeyecek." [en-Nûr 24/40], "Neredeyse yapmayacaklardı." [el-Bakara 2/71], "Neredeyse hiçbir sözü anlamıyorlar." [en-Nisâ 4/78], "Neredeyse hışımla saldıracaklar…" [el-Hacc 22/72], "Neredeyse beni öldüreceklerdi." [el-A'râf 7/150], "Eğer biz seni sabit kılmış olmasaydık neredeyse onlara birazcık meyledecektin." [el-İsrâ 17/74], "İçlerinden bir kısmının kalpleri neredeyse eğrilmeye yüz tutacakken…" [et-Tevbe 9/117], "Onun etrafında neredeyse keçe gibi birbirlerine geçeceklerdi." [el-Cinn 72/19], "İnkâr edenler neredeyse…" [el-Kalem 68/51], "Neredeyse ondan [bu söylediklerinden] gökler çatlayacak oldu." [Meryem 19/90], "Neredeyse öfkeden parçalanacak…" [el-Mülk 67/8], "Onu yudumlamaya çalışacak ama boğazından geçiremeyecek." [İbrâhîm 14/17] Bu âyetlerdeki ifadelerin takdiri şöyledir: Şimşek onların gözlerini neredeyse çıkaracaktı, fakat Allah'ın koruması sayesinde çıkarmadı; İsrâiloğulları neredeyse ineği kesmeyeceklerdi, fakat Allah'ın yardımı ile onu kestiler; kâfirler Kur'ân okuyan müminlerin üzerine neredeyse hışımla saldıracaklardı, fakat Allah'ın kendilerini engellemesinden dolayı buna muvaffak olamadılar. Diğer ifadelerde de takdir bu minval üzeredir.

٢٠- يَكَادُ الْبَرْقُ يَخْطَفُ اَبْصَارَهُمْ كُلَّمَا اَضَاءَ لَهُمْ مَشَوْا فِيهِ وَاِذَا اَظْلَمَ عَلَيْهِمْ قَامُوا وَلَوْ شَاءَ اللّٰهُ لَذَهَبَ بِسَمْعِهِمْ وَاَبْصَارِهِمْ اِنَّ اللّٰهَ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ

وقوله تعالى: ﴿يَكَادُ الْبَرْقُ يَخْطَفُ اَبْصَارَهُمْ﴾ كاد يكاد مَكادةً، أي قارب، يقال: «كاد يفعل كذا»، أي قرُب أن يفعل[١] ولم يفعل،[٢] وإذا قلت: «ما كاد يفعل»، فمعناه: قرب أن لا يفعل وفعل، وهو مثل عَسى، إلا أن «عسى» يوصل بكلمة «أن» و«كاد» يستعمل بغير «أن»، وقد يستعمل أيضًا مع «أن»، واللغة الفاشية هي الأول وفي القرآن كذلك. وقالوا: إذا وصل «كاد» بـ«أن» فهو تشبيه بـ«عسى» وإذا أُسقِط «أن»[٣] عن «عسى» فهو تشبيه بـ«كاد»، قال تعالى في «عسى»: ﴿فَعَسَى اللّٰهُ اَنْ يَأْتِيَ بِالْفَتْحِ﴾ [المائدة، ٥/٥٢]، وقال في «كاد»: ﴿يَكَادُ سَنَا بَرْقِهِ يَذْهَبُ بِالْاَبْصَارِ﴾ [النور، ٢٤/٤٣] وقال: ﴿لَمْ يَكَدْ يَرٰيهَا﴾ [النور، ٢٤/٤٠] ﴿وَمَا كَادُوا يَفْعَلُونَ﴾ [البقرة، ٢/٧١] ﴿لَا يَكَادُونَ يَفْقَهُونَ حَدِيثاً﴾ [النساء، ٤/٧٨] ﴿يَكَادُونَ يَسْطُونَ﴾ [الحج، ٢٢/٧٢] ﴿وَكَادُوا يَقْتُلُونَنِي﴾ [الأعراف، ٧/١٥٠] ﴿وَلَوْلَا اَنْ ثَبَّتْنَاكَ لَقَدْ كِدْتَ تَرْكَنُ اِلَيْهِمْ شَيْئاً قَلِيلاً﴾ [الإسراء، ١٧/٧٤] ﴿مَا كَادَ يَزِيغُ قُلُوبُ فَرِيقٍ مِنْهُمْ﴾ [التوبة، ٩/١١٧] ﴿كَادُوا يَكُونُونَ عَلَيْهِ لِبَداً﴾ [الجن، ٧٢/١٩] ﴿وَاِنْ يَكَادُ الَّذِينَ كَفَرُوا﴾ [القلم، ٦٨/٥١] ﴿تَكَادُ السَّمٰوَاتُ يَتَفَطَّرْنَ مِنْهُ﴾ [مريم، ١٩/٩٠] ﴿تَكَادُ تَمَيَّزُ مِنَ الْغَيْظِ﴾ [الملك، ٦٧/٨] ﴿يَتَجَرَّعُهُ وَلَا يَكَادُ يُسِيغُهُ﴾ [إبراهيم، ١٤/١٧]. وتقدير الآيات: قَرُبَ أن يَخطَف البرق أبصارَهم لكن لم يخطف بحفظ الله، وقرب بنو إسرائيل إلى أن لا يصلوا إلى ذبح البقرة لكن وصلوا إلى ذلك بعون الله، وقرب الكفار أن [٧٨ب] يسطوا[٤] بالمؤمنين القارئين لكن لم يقدروا[٥] عليه بمنع الله. وعلى هذا سائرها.[٦]

---

١ ر + كذا.
٢ ط - ولم يفعل.
٣ ر - أن.
٤ ر: يسلطوا.
٥ ر: أن يقدروا.
٦ ط - ﴿وَمَا كَادُوا يَفْعَلُونَ﴾ ... لكن لم يقدروا عليه بمنع الله. وعلى هذا سائرها.

"Çıkaracakmış gibi" Buradaki *el-hatf* kelimesi *'alime* babından bir fiil olup hızla alıvermek anlamına gelir. *Racülün haytafün* ifadesi "hızlıca geçip giden adam" anlamına, *eş-şeytânü yehtafü's-sem'a* ifadesi "Şeytan kulak hırsızlığı yapıyor." anlamına, *el-berku yahtafü'l-basar* ifadesi ise "Şimşek gözü alıveriyor." anlamına gelir.

Hasan-ı Basrî bu kelimeyi *yehitifü* şeklinde okumuştur. Bir kıraatte kelime *yehatifü* şeklinde, birinde *yihitifü* şeklinde okunmuştur. Bazı Medineliler *yehttifü* (*he* harfinin sükûnu ve *tı* harfinin şeddesi ile) okumuşlardır. Çoğunluğun okuyuşu *yehtafü* şeklindedir. *Tı* harfinin şeddeli okunuşunun izahı, bu fiilin aslının *yehtatıfü* şeklinde olması, sonradan *te* harfinin *tı* harfi ile birleşmiş/idgām edilmiş olmasıdır. *Hı* harfinin kesre ile okunmasının izahı ise iki sâkin harfin yan yana gelmesidir ki bu durumda ilk harfin harekesi kesre yapılır. Örneğin *lem yekûni'llezîne keferû* (İnkâr edenler… değillerdir.) [el-Beyyine 98/1] âyetinde *yekün* kelimesinin sonu, sâkin iken kesre olur. *Ye* harfinin kesreli okunmasının izahı ise *hı* harfine tâbi olmasıdır. *Hı* harfinin fethalı okunmasının izahı, kendisine idgam edilmiş olan *te* harfinin harekesinin ona intikal etmesidir.

"Onlar için etrafı aydınlatınca" Buradaki edâe (aydınlatınca) fiili hem geçişli hem de geçişsiz olabilir. İlkinin anlamı "Şimşek onlara ışıldadığında", ikincisinin anlamı ise "Şimşek onlar için yolu aydınlatınca" şeklinde olur.

"Birazcık yürürler." *el-Meşyü* hafifçe yürümek demektir. *el-Meşiyyü* ve *el-müşüvvü* ise [bağırsakları harekete geçirici] müshil ilaç demektir. Kur'ân'da *el-meşyü* kelimesi pek çok anlamda kullanılmıştır: 1. Yürüme anlamında kullanılmıştır: "Yerleşip dolaşan melekler…" [el-İsrâ 17/95]. 2. Geçip gitme anlamında kullanılmıştır: "Onun üzerinde yürüyün…" [el-Mülk 67/15]. 3. Yol bulma, hidâyete erme anlamında kullanılmıştır: "Size kendisi ile yolunuzu bulacağınız bir nûr verir." [el-Hadîd 57/28] 4. Sürünme anlamında kullanılmıştır: "Onlardan kimi de karnı üzere sürünür." [en-Nûr 24/45] 5. Söz taşıma, dedikodu anlamında kullanılmıştır: "Sürekli söz taşıyan…" [el-Kalem 68/11]. Buradaki tefsiri ise şöyledir: Şimşek her çaktığında ve yolu aydınlattığında onun ışığında yürürler, ışık kesilince dururlar.

وقوله: ﴿يَخْطَفُ﴾ فالخَطْف الاستلاب بسرعة[١] مِنْ حَدِّ عَلِمَ، و«رجل خَيْطَفٌ» سريع المر، والشيطان يخطف السمع أي يسترقه، والبرق يخطف البصر[٢] أي يستلبه.[٣]

وقرأ الحسن البصري: يَخِطِفُ بفتح الياء وكسر[٤] الخاء والطاء، وقرئ: يَخَطِفُ بفتح[٥] الياء والخاء وكسر[٦] الطاء، وقرئ: يِخِطِفُ بكسر الياء والخاء والطاء، وقرأ بعض أهل المدينة: يَخْطّفُ بسكون الخاء وتشديد الطاء،[٧] وقراءة الأكثر: يَخْطَفُ بفتح الياء وسكون الخاء وفتح الطاء وتخفيفها، فأما وجه تشديد الطاء فعلى أن أصله يَخْتَطِف فأدغمت التاء في الطاء، وأما كسر الخاء فلاجتماع الساكنين فحُرِّك الأول إلى الكسر، كما في قوله: ﴿لَمْ يَكُنِ الَّذِينَ كَفَرُوا﴾ [البينة، ١/٩٨]، وأما كسر الياء فإتباعًا[٨] للخاء،[٩] وأما فتح الخاء فَلِنَقْلِ حركة التاء المدغَمة[١٠] إليها.

وقوله تعالى: ﴿كُلَّمَا اَضَاءَ لَهُمْ﴾ يجوز ﴿اَضَاءَ﴾ للازم والمتعدي. ومعنى الأول: كلما أضاء لهم البرق. ومعنى الثاني: كلما أضاء البرق الطريق لهم.

وقوله تعالى: ﴿مَشَوْا فِيهِ﴾ المشْي السير السهل، والمَشِيُّ بالتشديد والمَشُوُّ الدواء المسهِل.[١١] والمشي في القرآن لمعانٍ: للسير كما في قوله: ﴿يَمْشُونَ مُطْمَئِنِّينَ﴾ [الإسراء، ٩٥/١٧]، وللمُضِيّ كما في قوله: ﴿فَامْشُوا فِي مَنَاكِبِهَا﴾ [الملك، ١٥/٦٧]، وللاهتداء كما في قوله:﴿وَيَجْعَلْ لَكُمْ نُوراً تَمْشُونَ بِهِ﴾ [الحديد، ٢٨/٥٧]، وللانجرار كما في قوله: ﴿فَمِنْهُمْ مَنْ يَمْشِي عَلَى بَطْنِهِ﴾ [النور، ٤٥/٢٤]، وللنميمة كما في قوله: ﴿هَمَّازٍ مَشَّاءٍ بِنَمِيمٍ﴾ [القلم، ١١/٦٨]. وتفسيره ههنا: كلما نار البرق فأنار الطريق مضوا في ضوئه فإذا انقطع وقفوا.

---

١ ط: بالسرعة.
٢ ط - يخطف البصر، صح هامش.
٣ ح: يسلبه.
٤ ط - وكسر، صح هامش.
٥ ح: بكسر، صح هامش.
٦ ح ر - وكسر.
٧ المصنف لم يصرح حركة الطاء، ولكن القراءة المنسوبة إلى أهل المدينة يَخْطّفُ بكسر الطاء المشددة. انظر: معجم القراءات لعبد اللطيف الخطيب، ٥٨/١.
٨ ر: إتباعًا.
٩ ر: للخط.
١٠ ط: والمدغَمة.
١١ ط + قال النبي ﷺ: «خير الدواء المشي».

"Karanlık üzerlerine çökünce de oldukları yerde kalırlar." *el-Kıyâm* kelimesi ayakta durmak anlamındadır. "Onlardan ayakta duranlar da var yıkılıp giden de!" [Hûd 11/100] âyetinde "ayakta dikilmek" anlamında, "Seni ayakta bırakırlar." [el-Cum'a 62/11] âyetinde "ayağa kalkmak" anlamında, "Uyandıklarında dediler ki…" [el-Kehf 18/14] âyetinde "uyanma, kalkma" anlamında, "Gökyüzünün ve yerin O'nun emri ile bâki kalmaları O'nun âyetlerindendir." [er-Rûm 30/25] âyetinde "bekâ" anlamında, "Karanlık üzerlerine çökünce de oldukları yerde kalırlar." -Yani ışık gidip karanlık gelince dururlar- âyetinde ise "durma" anlamındadır.

"Allah dileseydi." *Lev* harfi şart edatıdır, ona bağlanan şey, şartın yokluğu ile imkânsız olur. Bu harf "Keşke bir şansım daha olsa da ihsan sahiplerinden olsam." [ez-Zümer 39/58] âyetinde olduğu gibi temenni ifade etmek için de kullanılabilir. "Dilemek" ise iradedir.

"Elbette onların kulaklarını sağır, gözlerini kör ederdi." Yani kulak ve gözlerini giderir, yok ederdi. Arapçada geçişlilik bu âyette olduğu gibi *be* harfi ile de sağlanabilir. Sonra burada "kulak" kelimesi çoğula izâfe edilmekle beraber tekil kullanılmış, "gözler" kelimesi ise çoğul kullanılmıştır. Bunun izahını "Allah onların kalplerini ve kulaklarını mühürlemiştir. Gözleri üzerinde de bir perde vardır." [el-Bakara 2/7] âyetinin tefsirinde yapmıştık.

Bu ifadenin tefsiri/anlamı şöyledir: Eğer Allah dileseydi onların kalp gözlerini ve kulaklarını gidermiş olduğu gibi baş gözlerini ve kulaklarını da giderirdi. Bir görüşe göre anlam şöyledir: Eğer Allah dileseydi onları dünyada olduğu gibi âhirette de sağır ve kör yapardı. Bir diğer görüşe göre anlam şöyledir: Eğer Allah dileseydi onların göz ve kulaklarından faydalanmalarını ortadan kaldırdığı gibi bizzat göz ve kulaklarının kendisini de ortadan kaldırabilirdi.

Bu görüşleri bilince şu soru bertaraf edilmiş olur: "Allah, 'Onlar, sağırdırlar, dilsizdirler, kördürler.' [el-Bakara 2/18] sözü ile onların işitme, duyma ve görme özelliklerine sahip olmadığını zaten söylemişti, o hâlde burada gözlerinin kör edilmesi ve kulaklarının sağır edilmesinin Allah'ın dileğine bağlı olduğunun söylenmesi ne anlama gelmektedir?" Çünkü biz bu soruya karşılık şöyle deriz: Allah Teâlâ'nın onlardan aldığını söylediği şey ile şayet dileseydi alacağını söylediği şey farklıdır ki bunu yukarıda zikrettik.

وقوله تعالى: ﴿وَاِذَآ اَظْلَمَ عَلَيْهِمْ قَامُواۗ﴾ القيام الانتصاب، قال تعالى: ﴿مِنْهَا قَآئِمٌ وَحَصِيدٌ﴾ [هود، ١٠٠/١١]، والقيام الاستواء، قال: ﴿وَتَرَكُوكَ قَآئِماًۗ﴾ [الجمعة، ١١/٦٢]، والقيام النهوض، قال: ﴿اِذْ قَامُوا فَقَالُوا﴾ [الكهف، ١٤/١٨]، والقيام البقاء، قال: ﴿وَمِنْ اٰيَاتِهٖٓ اَنْ تَقُومَ السَّمَآءُ وَالْاَرْضُ بِاَمْرِهٖۗ﴾ [الروم، ٢٥/٣٠]، والقيام الوقوف، قال: ﴿وَاِذَآ اَظْلَمَ عَلَيْهِمْ قَامُواۗ﴾ [البقرة، ٢٠/٢] أي وإذا زال الضوء وجاء الظلام وقفوا.

وقوله تعالى: ﴿وَلَوْ شَآءَ اللّٰهُ﴾ «لو» كلمة شرط، والمعلق به يمتنع بامتناع شرطه. وقد يكون للتمني كما في قوله: ﴿لَوْ اَنَّ لِي كَرَّةً فَاَكُونَ مِنَ الْمُحْسِنِينَ﴾ [الزمر، ٥٨/٣٩]. والمشيئة الإرادة.

وقوله تعالى: ﴿لَذَهَبَ بِسَمْعِهِمْ وَاَبْصَارِهِمْ﴾ أي لأذهبها، فالتعدية قد يقع بالباء أيضًا. ثم ذكر السمع على الوحدان مع إضافته إلى الجمع وذكر[١] الأبصار[٢] بالجمع لما مرّ في قوله: ﴿خَتَمَ اللّٰهُ عَلٰى قُلُوبِهِمْ وَعَلٰى سَمْعِهِمْۗ وَعَلٰٓى اَبْصَارِهِمْ﴾ [البقرة، ٧/٢]. [٧٩أ]

وتفسير هذه الكلمات: ولوشاء الله لذهب بسمع رؤوسهم وأبصار رؤوسهم كما ذهب بسمع قلوبهم وأبصارها. وقيل: لو شاء الله لجعلهم صمًّا وعُمْيًا[٣] في الآخرة كما جعل[٤] لهم[٥] كذلك في الدنيا. وقيل: ولو شاء الله لذهب بأعيان الأبصار والأسماع[٦] منهم كما ذهب بمنافع الأسماع والأبصار منهم.

وبمعرفة[٧] هذه الأقاويل اندفع سؤال من سأل فقال: «لما قال: ﴿صُمٌّ بُكْمٌ عُمْيٌ﴾ [البقرة، ١٨/٢] فقد نفى السمع والنطق والبصر عنهم؛ فما معنى تعليق إذهابها عنهم بالمشيئة؟»؛ لأنا نقول: ما نفاه عنهم غير ما علق إذهابه عنهم بالمشيئة، وهو[٨] ما ذكرنا.[٩]

١ ط – مع إضافته إلى الجمع وذكر.
٢ ط: والأبصار.
٣ ر: عُمْيًا.
٤ ح ر: جعلهم.
٥ ح ر – لهم.
٦ ح ط: الأسماع والأبصار.
٧ ط: ولمعرفة.
٨ ر – وهو.
٩ ر: وقد ذكرنا.

"Allah şüphesiz her şeye kādirdir." "Her" kelimesi kapsayıcılık ifade eder ve içine giren her şeye işaret eder. "Şey" ise var olanların tamamına işaret eder. Burada ise, "yaratılmış her şey" anlamındadır, çünkü ilâhî kudretin altında olduğunu düşünmenin câiz olduğu "şey" budur. Âyette kullanılan *el-kadîr* kelimesi *el-kādir* ile aynıdır, tıpkı *el-'alîm* kelimesi ile *el-'âlim* kelimesinin aynı olması gibi. Bu kelimeden türetilen sıfat *el-kudretü* ve *el-makdiretü* şeklindedir. *el-İkdâr*, "kudret vermek" demektir. *İktedera* fiili "kudret yetirdi" anlamına, ondan türeyen *muktedir* ismi ise "kādir" anlamına gelir.

Bu ifadenin tefsiri şöyledir: O şüphesiz her şeye kādirdir. Öncesinde sadece kulakların sağır, gözlerin kör edilmesinden bahsedilmesinin sebebi, ilgili kıssada bunların zikredilmiş olmasıdır. Gök gürültüsü kulağı etkiler, şimşek ise gözü etkiler, Allah bu durumda bu ikisini de gidermeye ve her durumda her şeye kādirdir.

Bu âyetlerin tamamının te'vili konusunda ise pek çok görüş nakledilmiştir. Bunlardan birine göre Medine'de münafıklardan iki kişi Hz. Peygamber aleyhisselâmdan kaçıp müşriklere sığınmışlar ve Allah Teâlâ'nın bu âyette zikrettiği gibi içerisinde gök gürültüsü, şimşek ve yıldırımların bulunduğu bir yağmur bu kimselere isabet etmiştir. Bunun üzerine bu iki kişi her yıldırım çarptığında korkudan parmaklarını kulaklarına tıkamışlar, şimşek çakmadığı zaman ise önlerini göremedikleri için yürüyemez olmuşlardır. Sonunda "Keşke sabaha çıksak da Muhammed aleyhisselâmın yanına varıp eline sarılsak [pişmanlığımızı bildirsek]." dediler. Sabah olunca Hz. Peygamber aleyhisselâmın yanına varmış ve Müslüman olmuşlardır. Allah da bu ikisinin durumunu Medine'deki münafıklara darb-ı mesel olarak anlatmıştır.

Abdullah b. Abbas, Dahhâk, Atâ, Ali b. Ebû Talha, Mukātil, Kelbî ve Ca'fer es-Sâdık şöyle demişlerdir: Bu, Kur'ân'ın misalidir, yani münafıkların Kur'ân ile olan durumları yağmura tutulmuş bir yolcunun durumu gibidir. Burada Kur'ân yağmura benzetilmiştir çünkü Kur'ân'da ona iman edenler için hayat vardır. "Ondan karanlıklar vardır." [el-Bakara 2/19] Yani Kur'ân'da küfrün ve günahların zikri ve bunlara yönelik tehdidin ifadesi bulunur. O gök gürültüsü gibidir. Yine onda iman ve itaate karşılık olarak verileceklerin müjdesi vardır ki bu da şimşek gibidir.

وقوله تعالى: ﴿إِنَّ اللهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ﴾ «كُلّ» كلمة استيعاب يتناول جميع ما دخل فيه. و«الشيء» اسم لكل موجود، وههنا هو اسم لكل موجود مخلوق؛ لأنه هو الذي يجوز دخوله تحت القدرة. والقدير هو القادر، كالعليم هو العالم. والصفة القدرة والمقدرَة، والإقدار إثبات القدرة، واقْتَدَرَ فهو مقتدر بمعنى قَدَرَ فهو قادر.

٥ وتفسيره هنا: أنه على كل شيء قادر. وإنما ذكر قبله إذهاب السمع والبصر لا غير؛ لأنهما هما المذكوران في القصة: فالرعد يؤثر في السمع، والبرق يؤثر في البصر والله قادر على إزالتهما في هذه الحالة وقادر على كل شيء في كل حالة.[١]

فأما تأويل جملة هذه الآيات فقد وردت[٢] فيه[٣] أقاويل كثيرة:[٤] منها ما روي أنه كان رجلان من المنافقين من المدينة[٥] هربَا من رسول الله عليه السلام إلى المشركين،
١٠ فأصابهما هذا المطر الذي ذكر الله تعالى فيه رعد وبرق وصواعق، فجعلا كلما أضاء لهما الصواعق[٦] جعلا أصابعهما في آذانهما من الفرق،[٧] وإذا[٨] لم يلمع لم يُبصرا، فكانا لايمشيان فجعلا يقولان:[٩] ليتنا أصبحنا فنأتي محمدا عليه السلام فنضع أيدينا في يده، فأصبحا فأتياه فأسلما، فضرب الله مثلهما للمنافقين بالمدينة.

وقال ابن عباس والضحاك وعطاء وعلي بن طلحة ومقاتل والكلبي وجعفر بن محمد
١٥ الصادق ﷺ:[١٠] هذا مثل القرآن أي: مثل المنافقين مع القرآن كمثل مسافر أصابه مطر، فشبّه القرآن بالمطر؛ لأن في القرآن حياة من آمن به. ﴿فِيهِ ظُلُمَاتٌ﴾ [البقرة، ١٩/٢] ذكر الكفر والوعيد عليه وعلى المعاصي وهو[١١] كالرعد وفيه الوعد على الإيمان والطاعات كالبرق.

---

١ ر: حال.
٢ ط – فقد وردت.
٣ ط ر: فيها.
٤ ط ر – كثيرة.
٥ ط ر: في المدينة.
٦ ط: البرق.
٧ ط: الغرق.
٨ ط: فإذا.
٩ ر: يقولا.
١٠ ر + وعن آبائه الطاهرين.
١١ ر: فهو.

Bir görüşe göre "karanlıklar" fitnelerin beyân edilmesi, "gök gürültüsü" korkutma ve sakındırma, "şimşek" ise zafer ve galibiyetin beyânıdır. Şöyle denilmiştir: Gök gürültüsü müteşâbih, şimşek ise muhkem âyetlerdir. Şöyle denilmiştir: Gök gürültüsü haramların beyân edilmesi ve bunlara yönelik tehditler, şimşek ise helâllerin beyân edilmesi ve bunlara yönelik müjdedir. Şöyle denilmiştir: Gök gürültüsü Kur'ân'da zikri geçen imtihan ve sınamalar, şimşek ise onda bulunan hidâyet ve şifadır. "Parmaklarını kulaklarına tıkarlar." [el-Bakara 2/19] yani sanki hiç duymamış gibi cihattan ve diğer emirlerden kaçarlar. Şöyle denilmiştir: Sağır ve körmüş gibi yaparlar ki haklarında indirilen ve öldürülmelerini emreden âyetleri işitmesinler. Şöyle denilmiştir: "Parmaklarını kulaklarına tıkarlar." [el-Bakara 2/19] ifadesi hakiki anlatımdır, yani onlar gerçekten de Kur'ân'ı dinlememek için parmaklarını kulaklarına tıkamışlardır. Kur'ân'ın delilleri neredeyse akılları hayrete düşürecek, gönülleri kendisine cezbedecek kadar açıktır. Şöyle denilmiştir: Kur'ân neredeyse onların gizli saklı hâllerini ifşa edecek olmuştur. Şöyle denilmiştir: Kur'ân'ın beyânı neredeyse onların dalâletlerini giderecek olmuştur.

"Onlar için etrafı aydınlatınca orada birazcık yürürler." Muhkem âyetler üzerinde ne zaman düşünecek olsalar Kur'ân'a iman etmeye yönelirler, ama müteşâbih âyetler onlara karmaşık gelince yüz çevirir ve inkâr ederler. Şöyle denilmiştir: Her ne zaman müminlere karşı delil olarak kullanmak üzere müteşâbih âyetlere sarılsalar muhkem âyetler ile onların delilleri çürütülür. Böylece onlar küfürlerinin karanlığı içinde şaşkın bir şekilde kalırlar.

"**Allah dileseydi elbette onların kulaklarını sağır, gözlerini kör ederdi."** Nasıl onları rüsva etmek için kalplerini ve basiretlerini giderdi ise onlara ceza olarak bunu da yapardı. Muhakkak O, dilediğini yapmaya kādirdir.

Şöyle denilmiştir: Bu, iman eden, fakat bir zarara uğrayınca dinden dönen kimseler hakkındadır. Bunlar Allah Teâlâ'nın "İnsanlardan kimileri vardır ki Allah'a bir şüphe üzere (ucundan kıyısından) iman eder, kendisine bir hayır isabet edince onunla mutmain olur." [el-Hacc 22/11] âyetinde zikredilen kimselerdir. Bu itibarla Allah Teâlâ "Yahut gökten sağanak hâlinde boşanan yağmur gibi…" [el-Bakara 2/19] buyurarak İslâm'ı yağmura, ondaki nimeti şimşeğe, imtihan ve sıkıntıları ise gök gürültüsüne benzetmiştir.

وقيل: الظلمات بيان الفتن، والرعد الزجر والتخويف، والبرق بيان النصرة والظفر. وقيل: الرعد المتشابهات والبرق المحكمات. وقيل: الرعد بيان المحرمات والوعيد عليها، [٧٩ب] والبرق بيان المحللات والوعد عليها. وقيل: الرعد ما في القرآن من ذكر الامتحان والابتلاء والبرق ما فيه من الهدى والشفاء.[١] ﴿يَجْعَلُونَ اَصَابِعَهُمْ فِى اٰذَانِهِمْ﴾ [البقرة، ١٩/٢] ينفرون عن الجهاد وسائر الأوامر كأن لم يسمعوا. وقيل: يتصامّون ويتعامَون؛ كيلا يسمعوا ما نزل في شأنهم والأمر بقتلهم. وقيل: ﴿يَجْعَلُونَ اَصَابِعَهُمْ فِى اٰذَانِهِمْ﴾ [البقرة، ١٩/٢] حقيقةً؛ كيلا يسمعوا القرآن، يكاد حجج القرآن تُبهر العقول وتجذبها إلى نفسها لوضوحها.[٢] وقيل: يكاد القرآن يدل على عوراتهم. وقيل: يكاد بيان القرآن يذهب بضلالتهم.

﴿كُلَّمَآ اَضَآءَ لَهُمْ مَشَوْا فِيهِ﴾، كلما تفكروا في المحكمات قصدوا أن يؤمنوا بالقرآن، وإذا اشتبهت عليهم المتشابهات أعرضوا وكفروا. وقيل: كلما تمسّكوا بالمتشابهات ليحتجوا بها على المؤمنين انقطعت حججهم بالمحكمات فبقُوا في ظلمة كفرهم متحيرين.

﴿وَلَوْ شَآءَ اللّٰهُ لَذَهَبَ بِسَمْعِهِمْ وَاَبْصَارِهِمْ﴾ عقوبةً لهم كما ذهب بسمع قلوبهم وأبصارهم[٣] خذلانا لهم؛ إنه قدير على ما أراد.

وقيل: هذا في الذين آمنوا، ولما[٤] مسهم الضر ارتدوا، وهم الذين ذكرهم الله في قوله: ﴿وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَعْبُدُ اللّٰهَ عَلٰى حَرْفٍ فَاِنْ اَصَابَهُ خَيْرٌ اطْمَاَنَّ بِهِ﴾ الآية، [الحج، ١١/٢٢] فقال:[٥] ﴿اَوْ كَصَيِّبٍ﴾ [البقرة، ١٩/٢] فشبه الإسلام بالمطر، والنعمة فيه بالبرق، والفتن والمحن فيه بالرعد،

١ ط – وقيل: الرعد ما في القرآن من ذكر الامتحان والابتلاء والبرق ما فيه من الهدى والشفاء، صح هامش.
٢ في هامش م: من هنا إلى قوله: «لو غمض عينه» ليس في الأصل إلا أن المصنف ألحقه بالحاشية فكتبت ههنا في المتن.
٣ ح ط ر: وأبصارها.
٤ ط: لما.
٥ ط: قال.

"Parmaklarını kulaklarına tıkarlar." [el-Bakara 2/19] yani sıkıntı ve zorluklara dair herhangi bir şey duymak istemezler. Müslümanların izzeti ve kazandıkları ganimetlere dair gördükleri şeyler kalplerindeki şüpheleri yok etmek üzeredir. Ancak "Karanlık üzerlerine çökünce de oldukları yerde kalırlar." Yani dünya menfaati yok olunca dururlar. "Allah dileseydi" onların ellerindekini çeker alırdı ve zilletlerine zillet ilâve ederdi. Elbette O, her şeye kādirdir.

Şöyle denilmiştir: Bu misal Yahudiler ile ilgilidir. Zira yolcu yolun mâmur hâle gelmesi, su havzalarının dolması ve böylece sudan hem kendisinin hem de hayvanlarının faydalanması için yağmurun yağmasını bekler. Ancak karanlıkları, gök gürültüsünü ve şimşeği beklemez. Yahudilerin durumu da böyleydi. Onlar Hz. Peygamber aleyhisselâmın peygamber olarak gönderilmesini bekliyorlar, onunla hidâyet bulmak ve düşmanlarına karşı galip gelmek istiyorlardı. Ancak kendi şeriatlarının neshedilmesini ve inançları üzere kalanlara cehennem tehdidinin yöneltilmesini beklemiyorlardı. Burada yağmur Hz. Muhammed aleyhisselâmın, karanlıklar Yahudi şeriatının neshedilmesinin, gök gürültüsü Yahudilere yönelik cehennem tehdidinin, şimşek Hz. Peygamber aleyhisselâmın mûcizelerinin meselidir. "Parmaklarını kulaklarına tıkarlar." [el-Bakara 2/19] Yani âyetlerin apaçık ortaya çıkmasına rağmen onlar inkârda inat ederler. "Şimşek sanki gözlerini çıkaracakmış gibi çakar." Yani İslâm'ın delillerinin apaçık ortaya çıkışı onların kalplerinin karanlığını neredeyse giderecektir. "Onlar için etrafı aydınlatınca orada birazcık yürürler, karanlık üzerlerine çökünce de oldukları yerde kalırlar." Yani yolcu şimşeğe bakacak olsa yolu görebilir, gözünü kapatırsa yolu göremez. Aynı şekilde Yahudiler de eğer Hz. Peygamber aleyhisselâmın hâline bakıp düşünselerdi hidâyete ulaşırlardı. Ancak onlar yüz çevirdikleri için sapkınlık içerisinde kaldılar. Elbette Allah dilediği şeyi yapmaya kādirdir.

Rebî' b. Enes, İbn Cüreyc, Mücâhid, Dahhâk ve Kelbî Abdullah b. Abbas'tan rivayet ederek şöyle demişlerdir: Bu, onların dilleri ile ikrar edip kalpleri ile inkâr etmelerinin misalidir. Yani münafığın iman konusundaki durumu karanlık bir gecede, bir geçitten geçerken yağmura yakalanan yolcunun durumu gibidir. Burada iman yağmura benzetilmiştir, çünkü onda kalplerin hayatı bulunur. "Onda karanlıklar vardır." [el-Bakara 2/19]

﴿يَجْعَلُونَ اَصَابِعَهُمْ فِىٓ اٰذَانِهِمْ﴾ [البقرة، ١٩/٢] أي لا يحبون أن يسمعوا بشيء من الشدائد والبلايا، يكاد ما يرونه من عز المسلمين وإصابة[١] الغنائم يمحو عن قلوبهم الشبهات، ﴿ وَاِذَآ اَظْلَمَ عَلَيْهِمْ قَامُواْ﴾، أي وإذا زال نفع الدنيا وقفوا، ﴿وَلَوْ شَآءَ اللّٰهُ﴾ لسلب ما في أيديهم وزادهم ذلا إلى ذل. إنه على كل شيء قدير.

وقيل: المثل لليهود؛ وذلك أن المسافر ينتظر المطر ليعمر الطرق ويملأ الحياض فينتفع به هو ودوابه، ولا يتوقع الظلمات والرعد والبرق، فكذا[٢] اليهود كانوا ينتظرون خروج نبينا عليه السلام؛ ليهتدوا به ويقهروا الأعداء، ولم ينتظروا نسخ شريعتهم والوعيد بالنار لمن كان على دينهم؛ فالمطر مثال محمد النبي[٣] عليه السلام، والظلمات نسخ شريعتهم، والرعد[٤] الوعيد بالنار، والبرق معجزات النبي عليه السلام. ﴿يَجْعَلُونَ اَصَابِعَهُمْ فِىٓ اٰذَانِهِمْ﴾ [البقرة، ١٩/٢] يعاندون في الإنكار مع ظهور الآيات. ﴿يَكَادُ الْبَرْقُ يَخْطَفُ اَبْصَارَهُمْ﴾ أي كاد ظهور دلائله يذهب ظلمة قلوبهم. ﴿كُلَّمَآ اَضَآءَ لَهُمْ مَشَوْا فِيهِ وَاِذَآ اَظْلَمَ عَلَيْهِمْ قَامُواْ﴾ أي المسافر لو نظر إلى البرق لأبصر الطريق، ولو غمّض عينه[٥] خفي عليه الطريقُ، فكذا[٦] اليهود، لو تأملوا في حال النبي عليه السلام لاهتدوا، ولما أعرضوا بقوا [٨٠أ] في الضلال،[٧] إنه قدير على ما أراد.

قال الربيع بن أنس وابن جريج ومجاهد والضحاك والكلبي عن ابن عباس رضي الله عنهم: هذا مثل لإقرارهم بألسنتهم وإنكارهم بقلوبهم، أي مثل المنافق في الإيمان كمسافر في مفازة في ليلة مظلمةٍ أصابه المطر، شبّه الإيمان بالمطر؛ لأن به حياة القلوب، و﴿فِيهِ ظُلُمَاتٌ﴾ [البقرة، ١٩/٢]

١ ر: في إصابة.
٢ ر: وكذا.
٣ ح ط ر – النبي.
٤ ط: والوعد.
٥ ر: عينيه.
٦ ر: وكذا.
٧ ط ر: الضلالة.

Yani bu münafığın kalbinde küfrün karanlığı, dilinde ise ikrarın nûru vardır, tıpkı şimşek gibi çakar. O bu ikisi arasında tıpkı gök gürültüsünden korkar gibi korkmaktadır. "Parmaklarını kulaklarına tıkarlar." [el-Bakara 2/19] Yani kendilerini doğru yola iletecek deliller ve peygamberin mûcizeleri üzerinde kalpleri ile tefekkür etmezler. "Şimşek sanki gözlerini çıkaracakmış gibi çakar." Yani üzerinde tefekkür etmese bile bu deliller, neredeyse onun kalbinin karanlığını ve gözünün perdesini giderecek gibidir.

Bir görüşe göre bu ifade şu anlama gelir: Münafığın dili ile ettiği imanın nûru neredeyse onun gerçek hâlini müminlerden saklayacaktır. "Onlar için etrafı aydınlatınca orada birazcık yürürler." Yani hayatta oldukları sürece bunu (Müslüman olduklarını) söylerler ve bundan faydalanırlar, öldüklerinde ise kabrin karanlıkları ve mahşerin cezası içinde kalırlar. "Allah dileseydi" münafığı derhâl helâk eder, ona ölüme kadar mühlet vermezdi, çünkü O, her şeye kādirdir.

Bir başka görüşe göre anlam şöyledir: Bu, münafığın korku ve şaşkınlığının meselidir, çünkü yağmurun, gök gürültüsünün ve karanlıkların bulunduğu bir gece son derece ıssız ve korkutucudur. Parmakların ölüm korkusu ile kulağa tıkanmasının anlamı, münafığın sırrının ortaya çıkmasından ve bu nedenle öldürülmekten ya da sürülmekten yana duyduğu korkudur. "Oysa Allah, kâfirleri çepeçevre kuşatmıştır." [el-Bakara 2/19] onlara intikam cezasını indirmeye kādirdir. "Şimşek sanki gözlerini çıkaracakmış gibi çakar." Yani münafığın korkusu neredeyse onu helâk edecektir. Onlar için etrafı aydınlatınca orada birazcık yürürler." Yani her ne zaman iki taraftan birinin galibiyeti söz konusu olsa o tarafa tâbi olurlar, ama işler değişince onlar da saflarını değiştirirler. "Allah dileseydi" yağmura tutulmuş kimsenin korktuğu şeyi, yani gözlerinin kör, kulaklarının sağır olmasını gerçekleştirirdi. Allah'ın münafığı bu iki tarafa birden meyletme hâli üzere bırakması âcizliğinden değildir, çünkü "Allah şüphesiz her şeye kādirdir."

Şöyle denilmiştir: Bu, münafıkların müminlere iman ile kâfirlere ise inkâr ile muamele etmelerinin misalidir. Allah şöyle buyurmuştur: Onların durumu gecenin, bulutların, yerin ve içerisinde gök gürültüsü ve şimşek bulunan yağmurun karanlığı içindeki kimsenin durumu gibidir. Böyle bir kişide hem ışık, hem karanlık hem de korku bir araya gelmiştir. Işık, onun ızhar ettiği imanın nûrudur, karanlık onun gizlediği küfrün karanlığıdır, korku ise hâllerinin açığa çıkmasından duyduğu endişedir.

في قلبه ظلمة الكفر وعلى لسانه نور الإقرار كالبرق وهو خائف بين ذلك كالخائف من الرعد، ﴿يَجْعَلُونَ اَصَابِعَهُمْ فِۤى اٰذَانِهِمْ﴾ [البقرة، ١٩/٢] لا يتفكرون بقلوبهم إلى دلائل الرشد ومعجزات الرسول، ﴿يكَادُ الْبَرْقُ﴾ أي تلك الدلائل تذهب بظلمة قلبه وغطاء بصره، وإن لم يتفكر فيها.

٥ وقيل: يكاد نور إيمان المنافق بلسانه يخفى على المؤمنين حالُه، ﴿كُلَّمَاۤ اَضَٓاءَ لَهُمْ مَشَوْا فِيهِۙ﴾ أي ما داموا في الحياة يتكلمون به وينتفعون به، وإذا ماتوا بقوا في ظلمة القبر وعقوبة الحشر، ﴿وَلَوْ شَٓاءَ اللّٰهُ﴾ لأهلك المنافق للحال ولم يمهله إلى الموت؛ لأنه قدير على كل شيء.

وقيل: هذا مثل خوف المنافق وتحيّره؛ فإن ليلة المطر والرعد والبرق والظلمات
١٠ في غاية الهول والإيحاش، ومعنى جعل الأصابع في الآذان حذرَ الموت: خوفُ المنافق أن يُطّلَعَ على سِرّه فيُقتَل أو يُنفَى[١] ﴿وَاللّٰهُ مُحِيطٌۢ بِالْكَافِرِينَ﴾ [البقرة، ١٩/٢] قادر على إنزال نقمته بهم، ﴿يَكَادُ الْبَرْقُ يَخْطَفُ اَبْصَارَهُمْۜ﴾ يكاد خوف المنافق يُهلِكهُ ﴿كُلَّمَاۤ اَضَٓاءَ لَهُمْ مَشَوْا فِيهِۙ﴾ أي كلما ظهَرت غلبَةُ أحد الفريقين تابَعوهم، وإذا انقلب الأمرُ انقلبوا، ﴿وَلَوْ شَٓاءَ اللّٰهُ﴾ لحقق ما يخافُه صاحب
١٥ الصّيب لاختطاف السمع والبَصر، وليس تركُ الله المنافقَ على هذا التذبذب لعجزه، إنه ﴿عَلٰى كُلِّ شَىْءٍ قَدِيرٌۚ﴾.

وقيل: هذا مَثَل لقاء المنافقين المؤمنين بالإيمان، والكفارَ بالكفر، قال: مثلهم كمثل رجُل في ظلمات الليل والسّحاب والأرض والمطر، وفي المطر رعد وبرق، فقد اجتمع نور وظلمة وخوف، فالنورُ ما يُظهرهُ
٢٠ من الإيمان، والظلمةُ ما يُضمره من الكفر والخوف منهم[٢] ظهور أمورهم،

١ م: يُنفَق.
٢ ح – منهم، صح هامش.

"Ölüm korkusuyla yıldırım seslerinden parmaklarını kulaklarına tıkarlar." [el-Bakara 2/19] yani onlar sırlarının ifşa olması tehlikesi içindedirler. "Oysa Allah, kâfirleri çepeçevre kuşatmıştır." [el-Bakara 2/19] korktukları şeyleri onlara yakınlaştırır. "Şimşek sanki gözlerini çıkaracakmış gibi çakar." Yani müminler imanlarının kuvveti ve nûru sayesinde neredeyse münafıkların nifakının farkına varacak, onların sırlarını anlayacaklardır. "Onlar için etrafı aydınlatınca orada birazcık yürürler." Yani onlar her ne zaman mümin olduklarını söyleseler bununla müminlerden kendilerini korurlar. "Fakat şeytanlarıyla baş başa kaldıkları zaman, 'Şüphesiz, biz sizinle beraberiz. Biz ancak onlarla alay ediyoruz.' derler." [el-Bakara 2/14] böylece dalâlet karanlıklarına düşerler. "Allah dileseydi" onların korunma vesilelerini ortadan kaldırırdı ve onlar eliyle müminlerin başına gelenlere engel olurdu. Bu tıpkı Allah'ın, dilemesi hâlinde, herhangi bir yıldırım, şimşek ya da gök gürültüsü olmaksızın dahi yağmura tutulmuş kimsenin kulaklarını sağır, gözlerini kör etmeye kādir olmasına benzer. "Oysa Allah, kâfirleri çepeçevre kuşatmıştır." [el-Bakara 2/19] onları bilir, onlara mâliktir, onlar O'nun elindedirler, dolayısıyla kaçışları, kurtuluşları yoktur. "Allah şüphesiz her şeye kādirdir."

Katâde ve İbn Cüreyc şöyle demiştir: Bu, münafığın korkaklığı ve savaşa çağrıldığı zamanki ölüm korkusunun meselidir. Oysa nasıl ki yağmurla toprak ve insanlar hayat buluyorsa cihatla da din ihyâ olur. Münafıklar savaşa çağrıldıkları zaman "Evlerimiz açık/sahipsiz." [el-Ahzâb 33/13] derlerdi, Allah Teâlâ ise buna cevaben şöyle buyurmuştur: "Evleri açık/sahipsiz değildir." [el-Ahzâb 33/13], "Eğer size Allah'tan bir zafer nasip olursa, 'Biz sizinle beraber değil miydik?' derler. Kâfirlerin zaferden bir nasipleri olursa bu sefer de onlara, 'Sizi yenip öldürebileceğimiz hâlde öldürmeyip müminlerden korumadık mı?' derler." [en-Nisâ 4/141] Bunların cihada rağbet etmemelerinin sebebi Hz. Peygamber aleyhisselâmı "Allah elbette dinini galip kılacaktır." [es-Saff 61/9] ve "Allah'ın sözü en üstün olandır." [et-Tevbe 9/40] ifadelerini tasdik etmemiş, dirilişe ve Allah'ın şehitler için hazırladığı mükâfata inanmamış olmalarıdır. "Şimşek sanki gözlerini çıkaracakmış gibi çakar." Yani İslâm'ın zaferi ve izzeti sanki münafığı imana zorlayacak "onlar için etrafı aydınlatınca orada birazcık yürürler." Yani Müslümanların izzeti onları ne zaman aydınlatsa onda biraz yürürler, ama işler tersine gidince küfürleri içinde şaşkın bir şekilde kalırlar.

و﴿يَجْعَلُونَ اَصَابِعَهُمْ فِى اٰذَانِهِمْ مِنَ الصَّوَاعِقِ﴾ [البقرة، ١٩/٢] هم على خطر هتك السّتر ﴿وَاللّٰهُ مُحِيطٌۢ بِالْكَافِرِينَ﴾ [البقرة، ١٩/٢] يُقرّبهم مما يخافون ﴿يَكَادُ الْبَرْقُ﴾ أي يكاد قوةُ إيمان المؤمنين ونورُه يَفْطنُون بها نفاق المنافقين، وينكشف لهم أسرارهم ﴿كُلَّمَآ اَضَآءَ لَهُمْ مَشَوْا فِيهِۖ﴾ كلما تكلموا بالإيمان كانوا سالمين مع المؤمنين، ﴿وَاِذَا خَلَوْا اِلٰى شَيَاطِينِهِمْۙ قَالُٓوا اِنَّا مَعَكُمْۖ﴾ [البقرة، ١٤/٢] وقعوا في ظلمات الضلال[٨٠ب] ﴿وَلَوْ شَآءَ اللّٰهُ﴾ لأزال أسباب التحرُز عنهم وما[١] أوقع بهم المؤمنين كما لوشاء الله لذهب بسمع صاحب الصّيب وبصره من غير صاعقةٍ ورعدٍ وبرقٍ ﴿وَاللّٰهُ مُحِيطٌۢ بِالْكَافِرِينَ﴾ [البقرة، ١٩/٢] عالم بهم مالك لهم وهم في قبضته فلا مخلص ولا مهرَبَ لهم، وهو﴿عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌۙ﴾.

وقال قتادة وابن جريج: هذا مَثل لِجُبْنِ المنافق وخوفِه من الموت إذا دُعِيَ إلى القتال، وفي الجهاد إحياء الدين كما أن في المطر حياة الأرض وأهلِها، وكانوا إذا دُعوا إليه قالوا: ﴿اِنَّ بُيُوتَنَا عَوْرَةٌۛ﴾ [الأحزاب، ١٣/٣٣] قال:﴿وَمَا هِىَ بِعَوْرَةٍۛ﴾ الآية، [الأحزاب، ١٣/٣٣] وقال: ﴿فَاِنْ كَانَ لَكُمْ فَتْحٌ مِنَ اللّٰهِ قَالُٓوا اَلَمْ نَكُنْ مَعَكُمْۖ وَاِنْ كَانَ لِلْكَافِرِينَ نَصِيبٌۙ قَالُٓوا اَلَمْ نَسْتَحْوِذْ عَلَيْكُمْ﴾ [النساء، ١٤١/٤] وإنما لم يرغبوا في الجهاد؛ لأنهم كانوا لا يصدّقون النبي ﷺ في قوله، ﴿لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدِّينِ كُلِّهِۦ﴾ [الصف، ٩/٦١] وفي قوله: ﴿وَكَلِمَةُ اللّٰهِ هِىَ الْعُلْيَاۗ﴾ [التوبة، ٤٠/٩] وما يُصدِّقون بالبعث وما أعدّ الله للشهداء.﴿يَكَادُ الْبَرْقُ﴾ أي عزُّ الإسلام وظهورُه يُلجِئه إلى الإيمان، ﴿كُلَّمَآ اَضَآءَ لَهُمْ﴾ عِزُّ المسلمين ﴿مَشَوْا فِيهِۖ﴾ وإذا كانت الدَّبْرَةُ عليهم قاموا متحيّرين في كفرهم

١ ح – وما، صح هامش.

"Allah dileseydi" onları herhangi bir savaş olmaksızın da helâk edebilirdi, nitekim "Allah şüphesiz her şeye kādirdir." Benzer mânada Allah şöyle buyurur: "(Evlerinde) oturup da kardeşleri hakkında 'Bize uysalardı öldürülmezlerdi.' diyenlere de ki: Eğer doğru sözlü insanlar iseniz, canlarınızı ölümden kurtarın bakalım!" [Âl-i İmrân 3/168], "Ey iman edenler! Sizler, inkâr edenler ve yeryüzünde sefere çıkan veya savaşan kardeşleri hakkında 'Eğer bizim yanımızda kalsalardı ölmezler, öldürülmezlerdi.' diyenler gibi olmayın." [Âl-i İmrân 3/156]

Şöyle denilmiştir: "Allah dileseydi" onların bedenlerini perişan eder, ondan bir fayda sağlamalarına mani olurdu, böylece onlar ne cihada katılabilirlerdi ne de başka bir farzı yerine getirebilirlerdi, nitekim "Allah şüphesiz her şeye kādirdir."

Şöyle denilmiştir: Onlar ne zaman bir menfaate ya da ganimete çağrılsalar icâbet ederler, ama "Karanlık üzerlerine çökünce de oldukları yerde kalırlar." Yani savaşa çıkmaları emredilince ağırdan alırlar. Şöyle denilmiştir: Onlar ne zaman kendi taraflarının galip geldiğini işitseler sevinirler, ama "Karanlık üzerlerine çökünce de oldukları yerde kalırlar." Yani müminlerin galip geldiğini gördükleri zaman şaşkınlık içinde kalırlar. "Allah dileseydi" onların taraflarını helâk ederdi, nitekim "Allah şüphesiz her şeye kādirdir."

Şöyle denilmiştir: Bu misal Yahudilerin Tevrat ile olan durumları hakkındadır. Buna göre yağmur Tevrat'tır, karanlıklar onun müteşâbihleri, gök gürültüsü tehditler, şimşek ise Hz. Peygamber aleyhisselâmın şeriatı ve Tevrat'ta anlatılan özellikleridir. "Parmaklarını kulaklarına tıkarlar." [el-Bakara 2/19] Yani Tevrat'ta ondan bahseden ifadelerden ve bu ifadeler üzerinde düşünmekten imtina ederler, çünkü liderliklerinin ve maddi çıkarlarının ellerinden gitmesinden endişe ederler. Oysa Hz. Peygamber aleyhisselâmın hâlinin açıkça ortaya çıkışı neredeyse onların küfürlerini yok edecektir.

Şöyle denilmiştir: "Onlar için etrafı aydınlatınca orada birazcık yürürler." Yani hevâlarına uyanları kabul ederler, uymayanları ise reddederler.

Şöyle denilmiştir: Eğer tefekkür etselerdi iman eder ve saadete ulaşırlardı, ama onlar yüz çevirdiler, bu yüzden de helâk olup hüsrana uğradılar. Nasıl Allah Teâlâ yolcunun gözlerini kör olması hâlinde dahi aydınlatmaya kādir ise aynı şekilde Yahudilerin kalplerini de, onlar yüz çevirseler dahi, aydınlatmaya kādirdir, ancak bunu murat etmemişti ki O, dilediği her şeye kādirdir.

﴿وَلَوْ شَآءَ اللّٰهُ﴾ لأهلكهم وأماتهم من غير قتال، إنه ﴿عَلٰى كُلِّ شَىْءٍ قَدِيرٌ﴾ كما قال: ﴿اَلَّذِينَ قَالُوا لِاِخْوَانِهِمْ وَقَعَدُوا لَوْ اَطَاعُونَا مَا قُتِلُوا۟ قُلْ فَادْرَؤُا عَنْ اَنْفُسِكُمُ﴾ [آل عمران، ١٦٨/٣] وقال:﴿يَآ اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا لَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ كَفَرُوا وَقَالُوا لِاِخْوَانِهِمْ﴾ الآية، [آل عمران، ١٥٦/٣].

٥ وقيل: ﴿وَلَوْ شَآءَ اللّٰهُ﴾ لعطّل أبدانهم ومصالحها فلم يصلحوا لجهاد ولا لفرضٍ آخر، إنه ﴿عَلٰى كُلِّ شَىْءٍ قَدِيرٌ﴾.

وقيل: أي كلما دعوا إلى غنيمة ومنفعةٍ أجابوا، ﴿وَاِذَا اَظْلَمَ عَلَيْهِمْ قَامُوا۟﴾ أي وإذا أمروا بالخروج للغزو تثاقلوا. وقيل: كلما سمعوا غلبة أشياعهم فرحوا.﴿وَاِذَا اَظْلَمَ عَلَيْهِمْ قَامُوا۟﴾ أي وإذا رأوا غلبة المؤمنين تحيّروا، ﴿وَلَوْ شَآءَ اللّٰهُ﴾ لأهلك ١٠ أشياعهم، إنه ﴿عَلٰى كُلِّ شَىْءٍ قَدِيرٌ﴾.

وقيل: المثل لليهود مع التوراة فالمطر التوراة، والظلمات متشابِهاتُها، والرعد الوعيد، والبرق ذكرُ محمد ونعتُه وشرعه، ﴿يَجْعَلُونَ اَصَابِعَهُمْ فِىٓ اٰذَانِهِمْ﴾ [البقرة، ١٩/٢] يُعرِضون عن ذِكره والتأمُّل فيه مخافة فوت الرئاسة والمأكلة، يكاد ظهورُ حالِه يزيل كفرهم.

١٥ وقيل: ﴿كُلَّمَآ اَضَآءَ لَهُمْ مَشَوْا۟ فِيهِ﴾ أي ما وافق أهواءهم قبلوا وما خالفها رَدّوا.

وقيل: معناه: لو تفكّروا لآمنوا وسَعِدوا ولكن أعرضوا فهلكوا وخسروا، وكما أنّ الله تعالى قادرٌ على تنوير بصر المسافر وإن تعامى فكذا هو قادر على تنوير قلوب اليهود وإن أعرضوا، ولكن لم يشأ ذلك وهو على كل ما يشاء قدير.

İmam Mâtürîdî şöyle demiştir:

Bu misal Hz. Peygamber aleyhisselâmın dönemindeki kâfirler hakkındadır, nitekim "Oysa Allah, kâfirleri çepeçevre kuşatmıştır." [el-Bakara 2/19] buyurmaktadır. O dönemde kâfirler iki sınıf idi: Bir sınıf Ehl-i kitap idi, bunlar kitabı değiştirmişlerdi. Bu hususu Allah Teâlâ şöyle ifade etmiştir: "Tefrikaya düşüp ihtilâf edenler gibi olmayın…" [Âl-i İmrân 3/105], "Ey Ehl-i kitap! Peygamberlerin arasının kesildiği bir dönemde elçimiz size geldi ve beyân ediyor…." [el-Mâide 5/19]. Ehli kitap içerisinde bir grup kitapta olmayan yeni şeyleri ona sokmuşlardı. Nitekim Allah Teâlâ "Ehl-i kitaptan bir grup, okuduklarını kitaptan sanasınız diye kitabı okurken dillerini eğip bükerler." [Âl-i İmrân 3/78] buyurur. Böylece hak kitapların izi silinmişti ve onlar dalâlet karanlığında kalmışlardı, aralarında hiçbir hikmet içermeyen çelişkili görüşler çıkmıştı. Bir diğer sınıf ise herhangi bir kitaba ve nebîye iman etmeyen, aksine putlara, taşlara, ateşe tapan kimselerdi. Bunları doğru yola sevk edecek kimseleri yoktu, bu yüzden bunlar kendilerini dalâletten hidâyete, parçalanmışlıktan birliğe çıkaracak birine ihtiyaç duyuyorlardı. Allah da onlara bir nebî gönderdi, ona âyetlerini lutfetti ki ona itaat ettikleri takdirde kendilerini kurtarsın. Onlar tıpkı gecenin ve bulutların karanlığında kalıp şaşkın düşmüş ya da şiddetli açlık, susuzluk ve kuraklıkla imtihan edilmiş bir toplum idiler, Allah da onlara yağmur ile yardım etti. Onlar Allah'ın bu nimetine şükranla karşılık verdiler ve böylece helâk olmaktan kurtuldular. Bu, ona tâbi olanların durumudur. Ancak onlar içinde bu peygambere nankörlükle karşılık verenler de oldu. Onları anlatırken peygamberini yağmura benzetti, çünkü o yağmur gibi rahmet idi. Ona iman edenlerin imanını şimşeğe ve onun ışığında yürümeye, inatçıların inadını ise gök gürültüsüne benzetti. Buna göre onlar kâfir olmalarına rağmen yine de Hz. Muhammed aleyhisselâmın nûru ve bereketi neredeyse onları kurtaracak gibidir. "Onlar için etrafı aydınlatınca orada birazcık yürürler." Yani onun nûr ve bereketi kendileri için ne zaman görünür olsa ona yönelir, onda sükûn bulurlar, ama "Karanlık üzerlerine çökünce de oldukları yerde kalırlar." Yani Hz. Muhammed aleyhisselâm dünyadan alınınca onlar türlü azaplara maruz kalırlar. "Allah dileseydi elbette onların kulaklarını sağır, gözlerini kör ederdi. Yani Hz. Muhammed aleyhisselâm aralarında iken de onlara azap ederdi, çünkü O, her şeye kādirdir.[1]

1 Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân,* 1: 51-53.

[٨١أ] وقال الإمام أبو منصور رحمه الله:

المثل لكفار عصر النبيّ عليه السلام، ألا ترى أنه قال: ﴿وَاللهُ مُحِيطٌ بِالْكَافِرِينَ﴾ [البقرة، ١٩/٢][1] وكانوا[2] صنفين: أهل الكتاب[3] قد غيروه كما قال: ﴿وَلَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ تَفَرَّقُوا وَاخْتَلَفُوا﴾ [آل عمران، ١٠٥/٣] وقال: ﴿يَا أَهْلَ الْكِتَابِ قَدْ جَاءَكُمْ رَسُولُنَا يُبَيِّنُ لَكُمْ عَلَى فَتْرَةٍ مِنَ الرُّسُلِ﴾ [المائدة، ١٩/٥]، ومن أهل الكتاب قوم ابتدعوا الكتاب كما قال: ﴿وَإِنَّ مِنْهُمْ لَفَرِيقًا يَلْوُۥنَ أَلْسِنَتَهُمْ بِالْكِتَابِ﴾ [آل عمران، ٧٨/٣] فاندرست الكتب الحق وصاروا في ظلمة الضلالة[4] وظهر منهم القول المختلف المتناقض الذي لا تحتمله الحكمة، وصنف لا ينتحلون الكتاب ولا يؤمنون بنبي؛ بل يعبدون الأوثان والأحجار والنيران، ليس لهم من يدلهم على رشد؛[5] فاحتاجوا[6] إلى من يخرجهم من الضلال[7] إلى الهدى، ومن الفرقة إلى الائتلاف؛ فبعث الله إليهم نبيا وأكرمه[8] بالآيات؛ ليستنقذهم به إن أطاعوه، فكانوا كقوم بقوا في ظلمات الليل والسحاب فتحيروا،[9] وكقوم[10] ابتلوا بشدة الجوع والعطش والقحط[11] والجدوبة فأغاثهم بالمطر فتلقوا نعمه بالشكر؛ فنجوا بذلك من الهلكة. وذلك مثل من اتبعه. ومنهم من تلقاه بالكفران.[12] فشبه نبيه بالمطر؛ إذ هو رحمة كالمطر، وشبّه إيمان من آمن به بضوء البرق والمشي فيه، وشبّه عناد المعاندين بالرعد. يكاد نور محمد وبركته يخطفهم من العذاب مع كفرهم ﴿كُلَّمَا أَضَاءَ لَهُمْ﴾ أي كلما ظهر لهم نوره وبركته سكنوا إليه، ﴿وَإِذَا أَظْلَمَ عَلَيْهِمْ قَامُوا۟﴾ أي وإذا رُفع محمد عُذّبوا بأنواع العذاب، ﴿وَلَوْ شَآءَ اللهُ لَذَهَبَ بِسَمْعِهِمْ وَأَبْصَارِهِمْ﴾ أي لعذّبهم[13] ومحمد فيهم؛ إنه قدير على كل شيء.[14]

١ ر + وقالوا.
٢ ر: كانوا.
٣ ط ر: كتاب.
٤ ر: الضلال.
٥ ط: رشدهم.
٦ ط: احتاجوا.
٧ ح: الضلالة.
٨ ر: وأكرمهم.
٩ ط: متحيرين.
١٠ ط: أو كقوم؛ ر: وقوم.
١١ ر: بالقحط.
١٢ ر + وذلك مثل من لم يتبعه.
١٣ ر: ليعذبهم. انظر: تأويلات القرآن للماتريدي، ٥١/١-٥٣. المصنف ينقل كلام الإمام الماتريدي بتصرفات لا تفسد المعنى.

21. Ey insanlar! Sizi ve sizden öncekileri yaratan rabbinize kulluk edin ki takvâya eresiniz. [el-Bakara 2/ 21]

"Ey İnsanlar!" Zeccâc şöyle demiştir:

> *Yâ* harfi seslenme edatıdır. *Eyyuhâ* kelimesindeki *eyy* harfi ötre üzere mebni mübhem bir isimdir, çünkü müfred münâdâdır. *en-Nâs* kelimesi ise onun sıfatıdır. *Eyyuhâ* kelimesindeki *hâ* harfi tembih için olup *eyy* ismine bitişiktir ve izâfetin yerine gelmiştir. Çünkü *eyy* kelimesinde asıl kullanım, bu kelimenin soru kalıbında iken bir başka kelimeye muzaf olmasıdır. Sîbeveyhi Halîl b. Ahmed'den şöyle nakleder: "Müfred münâdâ i'raba tâbi değildir, mebnidir."[1] Bu nedenle de tenvin almaz, sıfatı ise i'rab edilen kelimelerin merfû oluşu tarzında merfûdur, bu nedenle başına elif-lâm takısı gelir.[2]

Ahfeş şöyle demiştir: *en-Nâs* kelimesi *eyy* kelimesinin sılasıdır [yani ism-i mevsûlun mübhemliğini gideren ifadedir].

Nida (seslenme) gafillerin uyarılması, gāiblerin huzura çağrılması, sakinlerin harekete geçirilmesi, cahillerin bilgilendirilmesi, meşgullerin meşguliyetlerinin sonlandırılması, yüz çevirmişlerin yüzünün (doğru yöne) çevrilmesi, sevenlerin heyecanlandırılması ve müritlerin şevke getirilmesidir. Allah Teâlâ geçmiş ümmetlere meskenlerin ismiyle, bize ise "müminler" nitelemesiyle seslenmiştir: "Ey iman edenler." [el-Bakara 2/104]. Yine bize insanlık ismi ile seslenmiştir ki bu bir mürüvvettir. Ayrıca güzel bir muamele ile ve güzel sadâkat ifadeleri kullanarak seslenmiştir. "Ey İnsanlar!" Bu ifade insanın başlangıçtaki hâline bir övgüdür ve son itibariyle de insanın insanlığına bağlı kalmasına teşviktir. "İnsanlar" kelimesi "gördü" anlamındaki *ânese* fiilinden türemiştir, sanki burada "Ey basiret sahipleri!" [el-Haşr 59/2] demiş olmaktadır. Yine bu kelime *el-üns* (ünsiyet) kökünden de türer ki bu da insanın Rabbinin zikrine ünsiyet kurması ile övülmesidir. Ayrıca insan kelimesi *nisyan* (unutma) kökünden de türer, bu ise bir kınama ve mazeret telkinidir. Kınama olması itibariyle sanki "Ey nimetlerimizi nankörlükle, emirlerimizi isyankârlıkla unutan!" demektedir. Mazeret telkini olması itibariyle ise sanki şöyle demektedir: "Ey bize karşı kasıtlı değil, fakat unutarak, taammüden değil, fakat sehven muhalefet eden! Unutkanlığından dolayı seni mazur gördük, imanından dolayı seni affettik."

1 Bkz. Sîbeveyhi, *el-Kitâb,* 2: 184, 199.
2 Zeccâc, *Meâni'l-Kur'ân,* 1: 98.

٢١- يَا أَيُّهَا النَّاسُ اعْبُدُوا رَبَّكُمُ الَّذِي خَلَقَكُمْ وَالَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ

وقوله تعالى: ﴿يَا أَيُّهَا النَّاسُ﴾ قال الزجاج:

> «ياء» نداء، و«أيُّ» اسم مبهم مبنيّ على الضم؛ لأنه منادى مفرد، و«الناس» صفة له، و«ها» تنبيه لازم لـ«أي» وهو عِوضٌ عن الإضافة في «أي»؛ لأنّ أصل أيّ أن يكون مضافة في الاستفهام. وقال سيبويه عن الخليل: «المنادى المفرد مبنيّ وليس بمعرب»[١] ولذلك لم ينوّن،[٢] وصفته مرفوعةٌ رفعَ إعراب؛ ولذلك دخله الألف واللام.[٣]

وقال الأخفش: «الناس صلة لأي».

والنداء تنبيه الغافلين وإحضار الغائبين وتحريك الساكنين وتعريف الجاهلين وتفريغ المشغولين وتوجيه المعرضين وتهييج المحبين وتشويق المريدين، وإن الله تعالى نادى الماضين باسم المساكين وناداناباسم [٨١ظ] المؤمنين: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا﴾ [البقرة، ١٠٤/٢]، وباسم الإنسانية وهي المروءة، وبحسن المعاملة وصدق المجاملة: ﴿يَا أَيُّهَا النَّاسُ﴾ وهو مدحٌ ابتداءً وبعثٌ على ملازمة الإنسانية انتهاءً، وهو مشتق أيضا من آنس، أي أَبْصَرَ،[٤] كأنّه قال: ﴿يَا أُولِي الْأَبْصَارِ﴾ [الحشر، ٢/٥٩] ومن الأُنْسِ أيضًا وهو مدح له بالأنس بذكر ربه، ومن النسيان وهو عتاب وتلقين عذر. أما العتاب فكأنه يقول: يا أيها الناسي نعمَنا بالكفران وأوامرنا بالعصيان، وأما التلقين للعذر فكأنه يقول: يا أيها المخالف لنا ناسيا لا عامدا وساهيا لا قاصدا، عذَرنَاك لنسيانك، وعفونا عنك لإيمانك.

---

١ انظر: الكتاب لسيبويه، ١٨٤/٢، ١٩٩.
٢ ر: ما ينون.
٣ انظر: معاني القرآن للزجاج، ٩٨/١.
٤ م ح: بصر، صح هامش.

"İnsanlar" ifadesi burada müminler, kâfirler ve münafıkların ismi olabilir. **"**Kulluk edin" ifadesi de hepsine emirdir ki bunların hepsinin zikri daha önce geçmiştir. Müminler sûrenin başında, kâfirler onlardan sonra, münafıklar da onlardan sonra zikredilmiştir.

"Rabbinize kulluk edin" ifadesi, "Ey müminler, itaat edin! Ey kâfirler, iman edin! Ey münafıklar, ihlâs sahibi olun!" anlamındadır. Bu durum âyetin önceki âyetlerle de irtibat yönüdür. Kulluk/ibadet kelimesinin tefsirine dair görüşler daha önce geçmişti, burada sadece bir görüşü zikredelim: İbadet kâmil mânada itaat etmek için güç-kuvvetin tamamını kullanmak, günahtan uzaklaşmak için haşyet şuurunu hep hazır/canlı tutmaktır.

"Rabbinize" ifadesi ilâhınıza, mâlikinize ve terbiye edicinize anlamında kullanılmıştır.

"Sizi yaratan" *el-Halk* (yaratma) kelimesi dilde takdir etme anlamına gelir. Züheyr b. Ebû Sülmâ şöyle der:

Sen düşündüğün/takdir ettiğin şeyi kararlı bir şekilde yaparsın
Oysa bazıları takdir eder, ama onu yapmaz

"Hani sen çamurdan bir kuş yapıyordun." [el-Mâide 5/110] âyetinde de bu kullanım vardır. *el-Halk* kelimesi yaratma anlamına geldiği gibi "Bu, öncekilerin uydurmasından başka bir şey değildir." [eş-Şuarâ 26/137] âyetinde olduğu üzere "iftira" anlamına, "Bu ancak bir uydurmadır." [Sâd 38/7] âyetinde olduğu üzere "uydurma", "İşte bunlar Allah'ın yarattığıdır." [Lokmân 31/11] âyetinde olduğu üzere "yaratılmış varlık" anlamına, "O her yaratılmışı bilir." [Yâsîn 36/79] âyetinde olduğu üzere "yaratılmışlar" anlamına, "Onların benzerini yaratmaya kādirdir." [el-İsrâ 17/99] âyetinde olduğu üzere ölümden sonra diriltme anlamına da gelir.

Burada "Sizi yaratan" ifadesi "sizi var eden O'dur, dolayısıyla kendisine kulluk etmenize lâyık olan da O'dur" anlamına gelir. İbadet/kulluk ise ihlâs ile O'nun için amel etmektir. İmam Mâtürîdî şöyle der: İbadet/kulluk kişinin kendisini söz, amel ve inanç olarak bütünüyle Allah'a adamasıdır.[1]

1 Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân,* 1: 57.

وقوله: ﴿النَّاسُ﴾ ههنا يصلح اسما للمؤمنين والكافرين والمنافقين وقوله تعالى: ﴿اعْبُدُوا﴾ أمرٌ لهم جميعًا وقد سبق ذكرهم جميعا؛ ذكر المؤمنين في أول السورة، وذكر الكفار بعدهم، وذكر المنافقين بعدهم.

وقوله: ﴿اعْبُدُوا رَبَّكُمُ﴾ معناه: أيها المؤمنون، أطيعوا، وأيها الكافرون، آمنوا، وأيها المنافقون، أخلصوا. وهو وجه انتظام هذه الآية بتلك الآيات. وقد مر في تفسير العبادة أقاويل، ونذكر ههنا قولا واحدا وهو: أن العبادة استفراغ الطاقة في استكمال الطاعة، واستشعار الخشية في استبعاد المعصية.

وقوله: ﴿رَبَّكُمُ﴾ أي إلهكم ومالككم ومربيكم.

وقوله تعالى: ﴿الَّذِى خَلَقَكُمْ﴾ الخلق في اللغة التقدير، قال زهير بن أبي[1] سلمى:[2]

ولأَنْتَ تَفْري ما خَلَقْتَ، وَبَعـ ضُ القومِ يَخْلُقُ ثم لا يَفْري[3]

ومنه قوله تعالى: ﴿وَاِذْ تَخْلُقُ مِنَ الطِّينِ﴾ [المائدة، ١١٠/٥] والخلق الإيجاد، والخلق الافتراء في قوله: ﴿اِنْ هٰذَآ اِلَّا خُلُقُ الْاَوَّلِينَۙ﴾ [الشعراء، ١٣٧/٢٦]، والاختلاق كذلك في قوله: ﴿اِنْ هٰذَآ اِلَّا اخْتِلَاقٌۛ﴾ [ص، ٧/٣٨]، والخلق المخلوق في قوله: ﴿هٰذَا خَلْقُ اللّٰهِ﴾ [لقمان، ١١/٣١]، والخلق المخلوقون في قوله:[4] ﴿وَهُوَ بِكُلِّ خَلْقٍ عَلِيمٌۙ﴾ [يس، ٧٩/٣٦]، والخلق البعث بعد الموت في قوله: ﴿قَادِرٌ عَلٰٓى اَنْ يَخْلُقَ مِثْلَهُمْ﴾ [الإسراء، ٩٩/١٧].

وتفسير ﴿خَلَقَكُمْ﴾ ههنا: أوجدكم، فهو المستحق لعبادتكم إياه، وهي[5] العمل له على الخلوص. وقال الإمام أبو منصور رحمه الله: «العبادة جعلُ العبد كليَّتَه لله قولًا وعملًا وعقدًا».[6]

---

١ ط ر - زهير بن أبي.

٢ ط ر: الشاعر | هو زهير بن أبي سلمى ربيعة بن رياح المزني (١٣ت. ق هـ - ٦٠٩ م) من مضر، حكيم الشعراء في الجاهلية. وفي أئمة الأدب من يفضله على شعراء العرب كافة. ولد في بلاد (مُزَينة) بنواحي المدينة، وكان يقيم في الحاجر (من ديار نجد) واستمر بنوه فيه بعد الإسلام. قيل: كان ينظم القصيدة في شهر وينقحها ويهذبها في سنة، فكانت قصائده تسمى «الحوليّات». انظر: طبقات فحول الشعراء للجمحي، ٥١/١؛ الأعلام للزركلي، ٥٢/٣.

٣ انظر للبيت: ديوانه، ص ٥٦؛ الزاهر لابن الأنباري، ٨٨/١.

٤ ح - ﴿هٰذَا خَلْقُ اللّٰهِ﴾، والخلق المخلوقون في قوله.

٥ ح: وهو.

٦ تأويلات القرآن للماتريدي، ٥٧/١.

Necmeddin Nesefî şöyle der: Hak Teâlâ Kur'ân'da "yaratma" anlamını her şekilde ifade ederek takrir etmiştir. Sadece kendisinin yaratıcı (hâlik) olduğunu haber vererek "Her şeyin yaratıcısıdır." [el-En'âm 6/102] buyurmuş, eşsiz yaratıcı [hallâk] olduğunu bildirerek "O eşsiz yaratıcı ve bilendir." [Yâsîn 36/81] buyurmuş, yaratanların en güzeli olduğunu haber vererek "Yaratanların en güzeli olan Allah yüceler yücesidir." [el-Mü'minûn 23/14] buyurmuş, her şeyi yarattığını haber vererek "Her şeyi yarattı." [el-En'âm 6/101] buyurmuş, dilediğini yaratacağını haber vererek "Senin Rabbin dilediğini yaratır ve seçer." [el-Kasas 28/68] buyurmuştur. Ayrıca O, mahlûkattan bazı varlıklarını yarattığını hususen ifade etmiştir ki bunlardan biri gökyüzüdür: "Gökleri direksiz olarak yarattı." [Lokmân 31/10], onlardan biri yeryüzüdür: "Şimdi siz yeryüzünü yaratanı mı inkâr ediyorsunuz?" [Fussilet 41/9], sonra bu ikisini birlikte zikredip "Gökleri ve yeri yarattı." [et-Tegâbün 64/3] buyurmuştur. Onlardan biri gece ve gündüzdür: "Geceyi, gündüzü, güneşi ve ayı yaratan O'dur." [el-Enbiyâ 21/33]. Cinlerin ve insanların yaratılmasını zikrederek "Ben cinleri ve insanları ancak bana kulluk etsinler diye yarattım." [ez-Zâriyât 51/56] buyurmuş, hususen cinleri zikrederek "Cinleri de yalın ateşten yarattı." [er-Rahmân 55/15] buyurmuş, İblîs'i zikrederek "Beni ateşten, onu ise çamurdan yarattın." [Sâd 38/76] sözünü nakletmiş, melekleri zikrederek "Yoksa biz melekleri dişi mi yarattık?" [es-Sâffât 37/150] buyurmuş, Hz. Âdem'i zikrederek "İnsanı yaratmaya çamurdan başladı." [es-Secde 32/7] buyurmuş, Havvâ'yı zikrederek "Ondan eşini yarattı." [en-Nisâ 4/1] buyurmuş, eşlerimizi zikrederek "Onun âyetlerinden biri de size kendi nefislerinizden eşler yaratmasıdır." [er-Rûm 30/21] buyurmuş, Âdem ve Havvâ'nın evlatlarını zikrederek "Atılan bir sudan yaratıldı." [et-Târık 86/6] buyurmuş, yaratılış aşamalarını zikrederek "Sonra nutfeyi alaka yaptık. Peşinden, alakayı, bir parçacık et hâline soktuk; bu bir parçacık eti kemiklere çevirdik; bu kemikleri etle kapladık. Sonra onu başka bir yaratışla insan hâline getirdik. Yapıp-yaratanların en güzeli olan Allah yüceler yücesidir." [el-Mü'minûn 23/14], "Üç karanlık içinde ardı ardına yaratılış aşamalarından geçirir." [ez-Zümer 39/6] buyurmuş, bununla kendisini överek "Yaratanların en güzeli olan Allah yüceler yücesidir." [el-Mü'minûn 23/14] buyurmuştur.

{وقال[1] الإمام نجم الدين[2] ﷺ}: وقرّر[3] معنى التخليق بأن كرّره في القرآن من كل طريق: أخبر أنّه هو الخالق فقال: ﴿خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ﴾ [الأنعام، ١٠٢/٦]، وأنّه الخلاق فقال: ﴿وَهُوَ الْخَلَّاقُ الْعَلِيمُ﴾ [يس، ٨١/٣٦]، وأنّه أحسن الخالقين فقال: ﴿فَتَبَارَكَ اللهُ اَحْسَنُ الْخَالِقِينَ﴾ [المؤمنون، ١٤/٢٣]، وأنه خلق كل شيء فقال: ﴿وَخَلَقَ كُلَّ شَيْءٍ﴾ [الأنعام، ١٠١/٦]، وأنه يخلق ما يشاء قال: ﴿وَرَبُّكَ يَخْلُقُ مَا يَشَآءُ وَيَخْتَارُ﴾ [القصص، ٦٨/٢٨]، وخص بعض [٨٢أ] المخلوقات بالذكر: منها[4] السماء، فقال: ﴿خَلَقَ السَّمٰوَاتِ بِغَيْرِ عَمَدٍ﴾ [لقمان، ١٠/٣١]، ومنها الأرض، فقال: ﴿اَئِنَّكُمْ لَتَكْفُرُونَ بِالَّذِى خَلَقَ الْاَرْضَ﴾ [فصلت، ٩/٤١] وجمعهما فقال: ﴿خَلَقَ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ﴾ [التغابن، ٣/٦٤]، ومنها الليل والنهار، قال: ﴿وَهُوَ الَّذِى خَلَقَ الَّيْلَ وَالنَّهَارَ وَالشَّمْسَ وَالْقَمَرَ﴾ [الأنبياء، ٣٣/٢١]، وذكر الجن والإنس فقال: ﴿وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْاِنْسَ اِلَّا لِيَعْبُدُونِ﴾ [الذاريات، ٥٦/٥١]، وخصّ الجان فقال: ﴿وَخَلَقَ الْجَآنَّ مِنْ مَارِجٍ مِنْ نَارٍ﴾ [الرحمن، ١٥/٥٥]، وإبليس فقال: ﴿خَلَقْتَنِى مِنْ نَارٍ وَخَلَقْتَهُ مِنْ طِينٍ﴾ [ص، ٧٦/٣٨]، والملائكة[5] فقال: ﴿اَمْ خَلَقْنَا الْمَلٰٓئِكَةَ﴾ [الصافات، ١٥٠/٣٧]، وآدم فقال: ﴿وَبَدَاَ خَلْقَ الْاِنْسَانِ مِنْ طِينٍ﴾ [السجدة، ٧/٣٢]، وحواء فقال: ﴿وَخَلَقَ مِنْهَا زَوْجَهَا﴾ [النساء، ١/٤]، وأزواجنا فقال: ﴿وَمِنْ اٰيَاتِهٖٓ اَنْ خَلَقَ لَكُمْ مِنْ اَنْفُسِكُمْ اَزْوَاجًا﴾ [الروم، ٢١/٣٠]، وأولاد[6] آدم وحواء فقال: ﴿خُلِقَ مِنْ مَّآءٍ دَافِقٍ﴾ [الطارق، ٦/٨٦]، والتارات فقال: ﴿ثُمَّ خَلَقْنَا النُّطْفَةَ عَلَقَةً فَخَلَقْنَا الْعَلَقَةَ مُضْغَةً فَخَلَقْنَا الْمُضْغَةَ عِظَامًا فَكَسَوْنَا الْعِظَامَ لَحْمًا ثُمَّ اَنْشَأْنَاهُ خَلْقًا اٰخَرَ فَتَبَارَكَ اللهُ اَحْسَنُ الْخَالِقِينَ﴾ [المؤمنون، ١٤/٢٣]، وقال: ﴿خَلْقًا مِنْ بَعْدِ خَلْقٍ فِى ظُلُمَاتٍ ثَلٰثٍ﴾ [الزمر، ٦/٣٩]، وأثنى به[7] على نفسه[8] فقال: ﴿فَتَبَارَكَ اللهُ اَحْسَنُ الْخَالِقِينَ﴾ [المؤمنون، ١٤/٢٣]؛

١ ر: قال الشيخ.
٢ ط ر – الإمام نجم الدين.
٣ ط: وقدّر؛ ر: وقرب.
٤ ط ر: ومنها.
٥ ط – والملائكة، صح هامش.
٦ ر: ولأولاد.
٧ ر – به.
٨ ر + فيه.

Çünkü O yaratmayı en güzel şekilde yapmıştır: "Biz insanı en güzel şekilde yarattık." [et-Tîn 95/4], insanların amellerinin yaratılışını zikrederek "Sizi de yaptıklarınızı da Allah yaratmıştır." [es-Sâffât 37/96] buyurmuş, onların iç dünyalarının [sırlarının] yaratılışını zikrederek "O kalplerde olanı bilir. Hiç bilmez mi yaratmış olan?!" [el-Mülk 67/13-14] buyurmuş, kadın ve erkeğin yaratılışını zikrederek "Erkeği ve dişiyi yaratana…" [el-Leyl 92/3] buyurmuş, hayvanları insanlar için yarattığını zikrederek "Hayvanları da O yarattı. Onlarda sizin için ısıtıcı [şeyler] ve birçok faydalar vardır. Onlardan bir kısmını da yersiniz." [en-Nahl 16/5] buyurmuş, aynı şekilde bütün hayvanları zikrederek "Allah, her canlıyı sudan yarattı. İşte bunlardan kimi karnı üstünde sürünür, kimi iki ayağı üstünde yürür, kimi dört ayağı üstünde yürür... Allah dilediğini yaratır." [en-Nûr 24/45] buyurmuş, sineği zikrederek "Allah'tan gayrı kendilerine dua ettiğiniz varlıklar bir sinek dahi yaratamazlar." [el-Hacc 22/73] buyurmuş, cansızları zikrederek "Allah, yarattığı gölgeleri de size amade kılmıştır." [en-Nahl 16/81] buyurmuş, bilmediğimiz şeyleri yarattığını zikrederek "O sizin bilmediklerinizi de yaratır." [en-Nahl 16/8] buyurmuş, ölümü ve yaşamı yarattığını zikrederek "O ölümü ve hayatı yaratandır." [el-Mülk 67/2] buyurmuş, ardından bizi boşuna yaratmadığını ifade edip "Yoksa sizi boşuna yarattığımızı ve bize dönmeyeceğinizi mi sandınız?" [el-Mü'minûn 23/115] buyurmuş, sonra yaratıp rızık verdiğini ve hem hayat hem ölüm verdiğini ifade ederek "Allah, sizi yaratan, sonra size rızık veren, sonra sizi öldürecek ve daha sonra da diriltecek olandır. Allah'a koştuğunuz ortaklardan, bunlardan herhangi bir şeyi yapabilen var mı? O, onların ortak koştuklarından uzaktır, yücedir." [er-Rûm 30/40] buyurmuştur. Bütün bunlar O'ndan olduğuna göre kulların ibadetlerine lâyık olan varlık da sadece O'dur, başkası değildir, nitekim "Sizi ve sizden öncekileri yaratan rabbinize kulluk edin." buyurmuştur.

"Ve sizden öncekileri" Buradaki *vâv* harfi atıf harfidir, yani "ve sizden öncekileri yaratan, bu yüzden de onların kulluğuna da lâyık olan" anlamındadır. Haddizatında Allah, kullara kendisine ibadet etmelerini emredip "Senden önce gönderdiğimiz bütün peygamberlere, 'Şüphesiz, benden başka hiçbir ilâh yoktur. Öyleyse bana ibadet edin.' diye vahyetmişizdir." [el-Enbiyâ 21/25] buyurmuştur. "Ve sizden öncekileri" ifadesinde ilâhî kudretin ve yaratıcılığın kapsayıcılığına delâlet söz konusudur. Yine bu ifadede gaflet uykusundan uyandırmak üzere "Onlar yaşadılar, geçip gittiler, şimdi siz onların sonlarını unutmayın, kusurlarınıza bahane aramayın." denilmiş olmaktadır.

لأنه أحسنَ[1] التخليق فقال: ﴿لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ فِي أَحْسَنِ تَقْوِيمٍ﴾ [التين، ٤/٩٥]، وذكر خلق أعمالهم فقال: ﴿وَاللَّهُ خَلَقَكُمْ وَمَا تَعْمَلُونَ﴾ [الصافات، ٩٦/٣٧]، وخلق أسرارهم فقال: ﴿إِنَّهُ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ. أَلَا يَعْلَمُ مَنْ خَلَقَ﴾ [الملك، ١٣/٦٧-١٤]، وذكر خلق الذكر والأنثى فقال: ﴿وَمَا خَلَقَ الذَّكَرَ وَالْأُنْثَى﴾ [الليل، ٣/٩٢]، وخلْقَ الأنعامِ لأجلهم فقال: ﴿وَالْأَنْعَامَ خَلَقَهَا لَكُمْ فِيهَا دِفْءٌ﴾ [النحل، ٥/١٦] الآيات، وكذا كل الحيوانات فقال: ﴿اللَّهُ خَلَقَ كُلَّ دَابَّةٍ﴾ إلى قوله: ﴿يَخْلُقُ اللَّهُ مَا يَشَاءُ﴾ [النور، ٤٥/٢٤]، وذكر الذباب فقال: ﴿إِنَّ الَّذِينَ تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ لَنْ يَخْلُقُوا ذُبَابًا﴾ [الحج، ٧٣/٢٢]، وذكر الجمادات فقال: ﴿وَاللَّهُ جَعَلَ لَكُمْ مِمَّا خَلَقَ ظِلَالًا﴾ [النحل، ٨١/١٦]، وذكر خلق ما لا نعلم فقال: ﴿وَيَخْلُقُ مَا لَا تَعْلَمُونَ﴾ [النحل، ٨/١٦]، وذكر خلق الموت والحياة فقال: ﴿الَّذِي خَلَقَ الْمَوْتَ وَالْحَيَاةَ﴾ [الملك، ٢/٦٧]، ثم ذكر أنه ما خلقنا عبثًا فقال: ﴿أَفَحَسِبْتُمْ أَنَّمَا خَلَقْنَاكُمْ عَبَثًا وَأَنَّكُمْ إِلَيْنَا لَا تُرْجَعُونَ﴾ [المؤمنون، ١١٥/٢٣]، ثم ذكر أنه خَلَقَ ورزقَ[2] وأنه يُحيي وأنه يُميت فقال: ﴿اللَّهُ الَّذِي خَلَقَكُمْ ثُمَّ رَزَقَكُمْ ثُمَّ يُمِيتُكُمْ ثُمَّ يُحْيِيكُمْ هَلْ مِنْ شُرَكَائِكُمْ مَنْ يَفْعَلُ مِنْ ذَلِكُمْ مِنْ شَيْءٍ سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى عَمَّا يُشْرِكُونَ﴾ [الروم، ٤٠/٣٠]،[3] وإذا كان هذا كله منه، كان استحقاق عبادة الخلق له دون غيره،[4] وقال:[5] ﴿اعْبُدُوا رَبَّكُمُ الَّذِي خَلَقَكُمْ﴾ [البقرة، ٢١/٢].[6]

وقوله تعالى: ﴿وَالَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ﴾ الواو[7] للعطف، أي وخلق الذين من قبلكم؛ فاستحق عبادتهم وأمرهم أيضا بعبادته، فقال:[8] ﴿وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ مِنْ رَسُولٍ إِلَّا نُوحِي إِلَيْهِ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا أَنَا فَاعْبُدُونِ﴾ [الأنبياء، ٢٥/٢١] وفي قوله: ﴿الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ﴾ دلالةٌ على شمول القدرة والصنعة، وتنبيهٌ عن سِنَةِ الغفلة [٨٢ظ] أنهم كانوا فمَضَوْا وخَلَوْا[9] وانقضَوْا،[10] فلا تَنْسَوْا مصيرَكم ولا تستجيزوا تقصيركم.

---

١ ح - أحسنَ، صح هامش.
٢ ط ر: وأنه رزقَ.
٣ م: اَللهُ الَّذِي خَلَقَكُمْ ثُمَّ رَزَقَكُمْ ثُمَّ يُمِيتُكُمْ ثُمَّ يُحْيِيكُمْ ثُمَّ إليه ترجعون، لعله سهو من المستنسخ.
٤ ح ط - دون غيره، صح هامش ط.
٥ ط: فقال.
٦ ر + والله أعلم.
٧ ر: والواو.
٨ ح - فقال.
٩ ح ط ر: وجاؤوا، صح هامش ح.
١٠ ر: فانقضَوْا.

"Umulur ki takvâya eresiniz." *'Alle* ve *le'alle* kelimeleri dilde, işin sonunu bilmeyen kimsenin bir şeyi ummasını ifade eder. Allah tarafından kullanıldığında ise muhatabın ummasına yönelik talebi ifade eder, çünkü Allah için hiçbir şey bilinmez, gizli değildir. Bu tıpkı bizim için şaşırma, Allah kullandığında ise "şaşırtma" anlamına gelen *keyfe* (nasıl) kelimesi gibidir.

Farsçada bu, şöyle ifade edilmiştir: Tereccî ummak, tercîh ümit taşımak; taaccüb şaşırmak, ta'cîb şaşkınlık içinde bulunmaktır.

Takvâyı umarak Rabbinize kulluk edin anlamındadır. Burada takvâ iki mânaya gelir: Birincisi dünyada amelî olarak takvâ, ikincisi ise âhirette umulan takvâ. Âyetteki "ibadet/kulluk" kelimesi tevhid anlamında yorumlanırsa o zaman dünyadaki takvâ şirkten sakınmaktır. "İbadet" kelimesi itaat mânasında yorumlanırsa o zaman dünyadaki takvâ günahlardan kaçınmaktır. Âhiretteki takvâ ise cehennemden ve diğer cezalardan korunmaktır. Burada bir lutuf hitabı söz konusudur. Nitekim bir insan diğerine "Seni kaba davranışından dolayı kınamayacağım, umulur ki tekrar seçkin hâline geri dönersin." der, Allah Teâlâ ise şöyle buyurur: "İşte böylece biz onu Arapça bir Kur'ân olarak indirdik ve Allah'a karşı gelmekten sakınsınlar yahut onlara bir uyarı versin diye onda tehditleri teker teker sıraladık." [Tâhâ 20/113], "Allah sizi, analarınızın karnından siz hiçbir şey bilmez durumda iken çıkardı. Şükredesiniz diye size kulaklar, gözler ve kalpler verdi." [en-Nahl 16/78], "Böylece Allah, Müslüman olasınız diye üzerinizde olan nimetini tamamlıyor." [en-Nahl 16/81], "Bu da bizim indirdiğimiz bereket kaynağı bir kitaptır. Artık ona uyun ve Allah'a karşı gelmekten sakının ki size merhamet edilsin." [el-En'âm, 6/155], "Hayır işleyin ki kurtuluşa eresiniz." [el-Hacc 22/77], daha ilginç olanı ise Firavun hakkındaki şu ifadesidir: "Ona yumuşak söz söyleyin, umulur ki öğüt alır yahut korkar." [Tâhâ 20/44] Şiblî bu âyet hakkında şöyle dermiş: Ey Rabbim! Bu senin "Ben sizin en büyük Rabbinizim!" [en-Nâziât 79/24] diyen kimseye karşı lutfundur, o hâlde alnını toprağa koyup sana secde edene ve 'Benim en yüce olan Rabbim münezzehtir.' diyen kimseye karşı lutfun kim bilir nasıldır?" Bütün bunlar, "umulur ki" ifadesinin kulların ummasını talep etmeye yönelik bir ifade olarak değerlendirilmesine göredir. Buna göre buradaki âyetin Hz. Mûsâ ve Hz. Hârûn'a söylediği şeyin mânası şöyledir:

وقوله تعالى: ﴿لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ﴾ عَلَّ ولَعَلَّ في اللغة كلمة تَرَجٍّ ممن[1] لا يعلم العاقبة، وهي[2] ترجية من الله؛ لأنه لا يخفى عليه خافية. وهو[3] ككلمة «كيف»، هي للتعجُّب منا وللتعجيب من الله تعالى.

وفارسيتهما: ترجّى اميد داشتن وترجيه به اميد داشتن تعجّب شگفت داشتن وتعجيب بشگفت داشتن.

ومعناه: اعبدوا ربكم راجين التقوى. وللتقوى ههنا معنيان: التقوى في الدنيا عملًا، والتقوى في الآخرة[4] أملًا. ففي الدنيا الاتقاء عن الشرك إن حمل الأمر بالعبادة على التوحيد، والاتقاء عن الذنوب إن حمل ذلك على الطاعات. والاتقاء في الآخرة هو الاحتفاظ عن النار وسائر العقوبات. وهذه مخاطبة لطف، يقول الرجل لآخر: «لا أؤاخذك بالجفوة؛ لعلك ترجع إلى الصفوة»، فالله[5] تعالى يقول: ﴿وَكَذٰلِكَ اَنْزَلْنَاهُ قُرْاٰنًا عَرَبِيًّا وَصَرَّفْنَا فِيهِ مِنَ الْوَعِيدِ لَعَلَّهُمْ يَتَّقُونَ﴾ [طه، ١١٣/٢٠]، ﴿وَاللّٰهُ اَخْرَجَكُمْ مِنْ بُطُونِ اُمَّهَاتِكُمْ لَا تَعْلَمُونَ شَيْـًٔا وَجَعَلَ لَكُمُ السَّمْعَ وَالْاَبْصَارَ وَالْاَفْـِٔدَةَۙ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ﴾ [النحل، ٧٨/١٦]، ﴿كَذٰلِكَ يُتِمُّ نِعْمَتَهُ عَلَيْكُمْ لَعَلَّكُمْ تُسْلِمُونَ﴾ [النحل، ٨١/١٦]، ﴿وَهٰذَا كِتَابٌ اَنْزَلْنَاهُ مُبَارَكٌ فَاتَّبِعُوهُ وَاتَّقُوا لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَۙ﴾ [الأنعام، ١٥٥/٦]، ﴿وَافْعَلُوا الْخَيْرَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ۩﴾ [الحج، ٧٧/٢٢] ومن العجيب ذكره في حق فرعون: ﴿فَقُولَا لَهُ قَوْلًا لَيِّنًا لَعَلَّهُ يَتَذَكَّرُ اَوْ يَخْشٰى﴾ [طه، ٤٤/٢٠]. وكان الشبلي رحمه الله يقول في هذا: «يارب، هذا لطفك بمن يقول: فَقَالَ ﴿اَنَا رَبُّكُمُ الْاَعْلٰى﴾ [النازعات، ٢٤/٧٩] فكيف لطفك بمن سجد لك على التراب وقال :سبحان ربي الأعلى». وهذا كله على ما مرّ أنه ترجية. ومعناه ههنا أنه قال لموسى وهارون:

١ ح: مما.
٢ ط: وهو.
٣ ر: وهي.
٤ ر: العقبى.
٥ ط ر: والله.

"Ona gidin ve onu Bize çağırın, bu arada onun icâbet edeceğine, işlediklerinden af dileyeceğine dair ümitli olun." Allah Teâlâ Firavun'un iman etmeyeceğini bilmektedir, ancak delilin tastamam olması için Hz. Mûsâ ve Hz. Hârûn'a bunu emretmiş ve işin âkıbetini onlardan gizlemiştir ki onlar davette kusur etmesinler.

22. O, yeri sizin için döşek, göğü de bina yapan, gökten su indirip onunla size rızık olarak çeşitli ürünler çıkarandır. Öyleyse siz de bile bile Allah'a ortaklar koşmayın. [el-Bakara 2/22]

"O yeri sizin için döşek yaptı." Bu ifade yukarıdaki **"Rabbinize"** kelimesinin sıfatıdır. Tefsiri şöyledir: Yeri sizin için bu hâle getirdi. Bir görüşe göre tefsiri, "Bu şekilde yarattı." şeklinde, bir başka görüşe göre ise "Yeri yaydı." şeklindedir.

Ce'ale (kıldı) kelimesi Kur'ân'da pek çok anlamda kullanılmıştır: 1. Yaratma anlamında kullanılmıştır: "Karanlıkları ve aydınlığı yarattı." [el-En'âm 6/1] 2. İndirme anlamında kullanılmıştır: "Belki akledersiniz diye Biz onu Arapça bir Kur'ân olarak indirdik." [ez-Zuhruf 43/3] Yani bilin/anlayın diye [Kur'ân'ı] sizin dilinizde indirdik. 3. Hapsetme anlamında kullanılmıştır: "Biz sizi bayağı bir sudan yaratmadık mı? Sonra onu sağlam bir yerde tutmadık mı?" [el-Mürselât 77/20-21] Yani onu "Belli bir vakte kadar" [el-Mürselât 77/22] yani doğum zamanına kadar hapsetmedik mi? 4. Koyma anlamında kullanılmıştır: "Yanındaki görevli gençlere dedi ki: Onların eşyalarını bineklerine yükleyin." [Yûsuf 12/62] Yani onların dirhemlerini keselerine koyun. 5. Sokma, tıkama anlamında kullanılmıştır: "Parmaklarını kulaklarına tıkadılar." [Nûh 71/7] 6. Toplama anlamında kullanılmıştır: "Sana haraç/vergi toplayalım mı?" [el-Kehf 18/94] 7. Yapma, inşa etme anlamında kullanılmıştır: "Bizimle onlar arasında bir set yapmana karşılık..." [el-Kehf 18/94]. 8. Hâkim kılma, mülk verme anlamında kullanılmıştır: "Beni ülkenin hazinelerinin başına getir." [Yûsuf 12/55] 9. Söyleme ve niteleme anlamında kullanılmıştır: "Allah'la beraber başka bir ilâh kabul etme." [el-İsrâ 17/22] 10. Risâlet verme anlamında kullanılmıştır: "Bana ailemden bir yardımcı ver." [Tâhâ 20/29] 11. Dönüştürme anlamında kullanılmıştır: "Onları yenilmiş ekine dönüştürdü." [el-Fîl 105/5] 12. Bir hâle getirme anlamında kullanılmıştır: "İnsanlardan bir kısmının gönüllerini onları arzular hâle getir." [İbrâhîm 14/37]

اذهبا إليه وادعواه إلينا وأنتما على رجاء إجابته واعتذاره عن جنايته. والله تعالى قد علم أنه لا يجيب، لكن أمر بذلك إلزامًا للحجة، وأخفى الحال عليهما؛ لأن لا يُقَصِّرا في الدعوة.

٢٢- اَلَّذِي جَعَلَ لَكُمُ الْاَرْضَ فِرَاشًا وَالسَّمَآءَ بِنَآءً وَاَنْزَلَ مِنَ السَّمَآءِ مَآءً فَاَخْرَجَ بِهٖ مِنَ الثَّمَرَاتِ رِزْقًا لَكُمْ فَلَا تَجْعَلُوا لِلّٰهِ اَنْدَادًا وَاَنْتُمْ تَعْلَمُونَ

وقوله تعالى:﴿اَلَّذِي جَعَلَ لَكُمُ الْاَرْضَ فِرَاشًا﴾ هو صفة قوله: ﴿رَبَّكُمُ﴾، وتفسيره: صيّر لكم الأرض. وقيل: خلق. وقيل: بسط.

و«جعل» في القرآن لمعان: للخلق قال تعالى: ﴿وَجَعَلَ الظُّلُمَاتِ وَالنُّورَ﴾ [الأنعام، ١/٦]، وللإنزال قال تعالى: ﴿اِنَّا جَعَلْنَاهُ قُرْءٰنًا عَرَبِيًّا لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ﴾ [الزخرف، ٣/٤٣] أي بلغتكم لتعرفوا،[١] وللحبس قال تعالى: ﴿اَلَمْ نَخْلُقْكُمْ مِنْ مَآءٍ مَهِينٍ فَجَعَلْنَاهُ فِى قَرَارٍ مَكِينٍ﴾ [المرسلات، ٢٠/٧٧-٢١] أي حبسناه ﴿اِلٰى قَدَرٍ مَعْلُومٍ﴾ [المرسلات، ٢٢/٧٧] أي إلى وقت الولادة، وللوضع قال: ﴿وَقَالَ لِفِتْيَانِهِ اجْعَلُوا بِضَاعَتَهُمْ فِى رِحَالِهِمْ﴾ [يوسف، ٦٢/١٢] أي ضعوا دراهمهم في جوالقهم، وللإدخال [٨٣أ] قال: ﴿جَعَلُوا اَصَابِعَهُمْ فِى اٰذَانِهِمْ﴾ [نوح، ٧/٧١]، وللجمع قال: ﴿فَهَلْ نَجْعَلُ لَكَ خَرْجًا﴾ [الكهف، ٩٤/١٨]، وللبناء قال: ﴿عَلٰى اَنْ تَجْعَلَ بَيْنَنَا وَبَيْنَهُمْ سَدًّا﴾ [الكهف، ٩٤/١٨]، وللتمليك والتسليط قال:[٢] ﴿اجْعَلْنِى عَلٰى خَزَآئِنِ الْاَرْضِ﴾ [يوسف، ٥٥/١٢]، وللقول والوصف قال: ﴿لَا تَجْعَلْ مَعَ اللّٰهِ اِلٰهًا اٰخَرَ﴾ [الإسراء، ٢٢/١٧]، وللإرسال قال: ﴿وَاجْعَلْ لِى وَزِيرًا مِنْ اَهْلِى﴾ [طه، ٢٩/٢٠]، وللتحويل قال: ﴿فَجَعَلَهُمْ كَعَصْفٍ مَأْكُولٍ﴾ [الفيل، ٥/١٠٥]، وللتصيير قال: ﴿فَاجْعَلْ اَفْـِٔدَةً مِنَ النَّاسِ تَهْوِى اِلَيْهِمْ﴾ [إبراهيم، ٣٧/١٤]،

١ ط - أي بلغتكم لتعرفوا.
٢ ر + خبرا عن يوسف.

13. Terk anlamında kullanılmıştır: "Dilediğini de kısır bırakır." [eş-Şûrâ 42/50] 14. Verme anlamında kullanılmıştır: "Kendisine çokça mal verdim." [el-Müddessir 74/16] 15. Edinme anlamında kullanılmıştır: "Onun bir kısmını helâl bir kısmını haram saydınız." [Yûnus 10/59] 16. Amade kılma anlamında kullanılmıştır: "Size gemileri ve hayvanları binek olarak amade kıldı." [ez-Zuhruf 43/12] 17. Yükseltme anlamında kullanılmıştır: "Biz semayı korunmuş bir tavan olarak yükselttik." [el-Enbiyâ 21/32] 18. Yayma anlamında kullanılmıştır: **"O sizin için yeri döşek yaptı."**

"Yeri" *el-Arz*, üzerinde bulunduğumuz yerdir. Bu kelimenin türediği birkaç köken vardır. *el-Arz* atın ayaklarının alt kısmıdır, üzerinde bulunduğumuz yeryüzü de alt kısımdır. *el-Arz* titreme anlamına da gelir, üzerinde bulunduğumuz yeryüzü de zaman zaman sarsılabilir ki üzerindeki dağlar yaratılmadan önce sarsılmaktaydı, onu sabitlemek için Allah onda dağları yarattı. *el-Ariz* iyi huylu, hayra meyilli demektir, üzerinde bulunduğumuz yeryüzü de öyledir, nitekim onda su ve otlaklar vardır, üzerinde canlılar ve ölüler için yerleşim ve sığınma imkânı bulunur. *el-İrâz* yaygı demektir, yeryüzü bizim yaygımızdır. *el-Araz* genişlik demektir ki bizim yeryüzümüz de geniştir. *el-Arazatü* tahtakurusu demektir, bizim yeryüzümüz de kendisine defnedilenleri kemirir. *et-Te'rîz* tesis ve temellendirme demektir, Hz. Peygamber aleyhisselâm "Geceden orucunu temellendirmemiş olanın orucu olmaz."[1] buyurmuştur. Bizim yeryüzümüz de temeldir.

"Döşek" yaygı demektir. *el-Ferş* mastar olup yaymak demektir, *el-firâş* üzerine yayılan şeyin ismidir, yani yaygı anlamına gelir. Kadın erkeğin yaygısıdır, çünkü erkek onunla yatmak ister. Allah Teâlâ cennet hanımları hakkında "Yükseltilmiş döşekler." [el-Vâkıa 56/34] buyurur. Kur'ân'da yeryüzü için bu isme benzer şekilde *el-mehd* [beşik], *el-mihâd* [döşek] ve *el-bisât* [yaygı] kelimeleri de kullanılır: "Yeri sizin için beşik yapan O'dur." [Tâhâ 20/53], "Biz yeryüzünü bir döşek yapmadık mı?" [en-Nebe' 78/6], "Biz yeryüzünü bir döşek olarak yaydık, bakınız ne de güzel döşeriz." [ez-Zâriyât 51/48], "Allah yeri sizin için yaymıştır." [Nûh 71/19], "Yoksa yeri bir karar mekânı hâline getiren mi?" [en-Neml 27/61]

1 Taberânî, *el-Mu'cemü'l-Evsat,* 9: 45.

وللترك قال: ﴿وَيَجْعَلُ مَنْ يَشَآءُ عَقِيمًا﴾ [الشورى، ٤٢/٥٠] وللإعطاء قال: ﴿وَجَعَلْتُ لَهُ مَالًا مَّمْدُودًا﴾ [المدثر، ٧٤/١٦]، وللاتخاذ قال: ﴿فَجَعَلْتُمْ مِنْهُ حَرَامًا وَحَلَالًا﴾ [يونس، ١٠/٥٩]، وللتسخير قال: ﴿وَجَعَلَ لَكُمْ مِنَ الْفُلْكِ وَالْأَنْعَامِ مَا تَرْكَبُونَ﴾ [الزخرف، ٤٣/١٢]، وللرفع قال: ﴿وَجَعَلْنَا السَّمَآءَ سَقْفًا مَحْفُوظًا﴾ [الأنبياء، ٢١/٣٢]، وللبسط قال: ﴿جَعَلَ لَكُمُ الْأَرْضَ فِرَاشًا﴾ [البقرة، ٢/٢٢].

وقوله: ﴿الْأَرْضَ﴾ هي الأرض التي نحن عليها. واشتقاقها من أشياء: فالأرض هي[١] قوائم الفَرَس وهي أسافِلُه، وأرضنا التي نستقر عليها متسفلةٌ، والأرض الرِّعدة، وأرضنا قد تتزلزل وكانت متزلزلةً قبل خلق الجبال عليها؛ فخلق الله تعالى الجبال[٢] لتوطيدها. والأريض الخليق بالخير، وكذلك أرضنا؛ ففيها الماء والمرعى، وعليها القرار والمأوى للأحياء والموتى. والإراض البساط، وهي بساطنا. والأرَض بفتح الراء الاتساع، وأرضنا متسعة، والأرَضَة دُويبة تأكل العود، وأرضنا تَتَارّضُ ما دفن فيها، والتأريض التأسيس والتأصيل. قال النبي عليه السلام: «لا صيام لمن لم يُؤَرِّضْهُ[٣] من الليل».[٤] وأرضنا هي الأساس.

وقوله: ﴿فِرَاشًا﴾ أي بساطا؛ فالفرش البسط، وهو مصدر، والفراش[٥] البساط، وهو اسم لما يفرش، أي يبسط،[٦] والمرأة فراش الرجل؛ لأنه يستفرشها، قال تعالى الله تعالى في أزواج الجنة: ﴿وَفُرُشٍ مَرْفُوعَةٍ﴾ [الواقعة، ٥٦/٣٤].[٧] ونظير هذا الاسم للأرض في القرآن: المهد والمهاد والبساط. قال تعالى: ﴿الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ الْأَرْضَ مَهْدًا﴾ [طه، ٢٠/٥٣] وقال: ﴿أَلَمْ نَجْعَلِ الْأَرْضَ مِهَادًا﴾ [النبأ، ٧٨/٦] وجمع بين الفرش والمهد في آية فقال: ﴿وَالْأَرْضَ فَرَشْنَاهَا فَنِعْمَ الْمَاهِدُونَ﴾ [الذاريات، ٥١/٤٨] وقال: ﴿وَاللهُ جَعَلَ لَكُمُ الْأَرْضَ بِسَاطًا﴾ [نوح، ٧١/١٩] وقال: ﴿أَمَّنْ جَعَلَ الْأَرْضَ قَرَارًا﴾ [النمل، ٢٧/٦١]

١ ط ر – هي.
٢ ط – فخلق الله تعالى الجبال.
٣ يعني: يُنْوِيه.
٤ المعجم الأوسط للطبراني، ٩/٤٥. وفيها: لا صيام لمن لم يُؤَرِّضْهُ قبل الفجر.
٥ ر: الفراش.
٦ ح – أي يبسط، صح هامش.
٧ ح – والمرأة فراش الرجل؛ لأنه يستفرشها، قال تعالى الله تعالى في أزواج الجنة: ﴿وَفُرُشٍ مَرْفُوعَةٍ﴾.

Buna yakın nitelikler kabilinden şunları da kullanmıştır: "Yeri de bunun ardından yaydı." [en-Nâziât 79/30] Âyetteki *ed-dahvü* kelimesi yaymak anlamına gelir. "Yere ve onu yayana…" [eş-Şems 91/6] Bu âyetteki *et-tahvü* kelimesi de yaymak, genişletmek anlamına gelir. "Bakmazlar mı yere, nasıl da yayılmıştır." [el-Gâşiye 88/20], "Yeri de uzattık/yaydık." [el-Hicr 15/19].

"Göğü de bina yapan" Bu cümle ilk cümleye atıftır, yani "göğü de bina yapmıştır." Gök, üzerimizde olan semadır ve "yükseldi" anlamındaki *semâ, yesmû, sümüv*^{ven} kökünden türemiştir. "Yahut da gökten sağanak hâlinde boşanan yağmur…" [el-Bakara 2/19] âyetinin tefsirinde bu kelimenin anlamları açıklanmıştı. Bu kelime "Biz dünya semasını süsledik…" [el-Mülk 67/5] âyetinde olduğu üzere tek bir gök anlamında kullanılabildiği gibi "Sonra semaya yöneldi ve onları düzenledi." [el-Bakara 2/29] âyetinde olduğu gibi yedi gök anlamında da kullanılabilir. Tek bir gök anlamında kullanılması normal olan durumdur, çoğul anlamında kullanılmasının ise iki izahı vardır: İlkine göre bu kelime *el-'abâetü* (aba, palto) kelimesinin çoğulunun *el-'abâ* şeklinde gelmesinde olduğu gibi, *es-semâetü* kelimesinin çoğuludur. İkincisine göre ise *semâ* kelimesi cins isimdir, bu yüzden de kapsamına girenlerin hepsini ifade eder.

"Bina" inşa edilmiş yapı demektir. *el-Fi'âl* kalıbı çoğu zaman mef'ul anlamında kullanılır. *el-Kitâb* kelimesinin *mektûb* (üzerine yazılmış olan) anlamına, *el-fırâş* kelimesinin *el-mefrûş* (üzerine yayılınmış) anlamına, *el-bisât* kelimesinin *el-mebsût* (yayılmış) anlamına, *el-mihâd* kelimesinin *el-memhûd* (döşenmiş, döşek) anlamına gelmesi de böyledir. *el-Binâ* kelimesi aynı zamanda *benâ, yebnî* (inşa etti) fiilinin mastarıdır. Bu kelime dilde üç anlama gelir: Ey Hâmân! Bana bir kule yap." [el-Mü'min 40/36] âyetinde olduğu üzere terkip (inşa) anlamına, "Sizin mi yaratılmanız daha zordur yoksa semanın mı? Onu Biz yükselttik." [en-Nâziât 79/27] âyetinde olduğu üzere yükseltme anlamına, Hz. Peygamber aleyhisselâmın "Saftan çıksın, abdest alsın ve namazını sürdürsün."[1] şeklindeki hadisinde olduğu üzere birleştirme (vasıl) anlamına gelir. İşte bu üç anlama, yani mürekkep olma, yükseltilmiş olma ve birleştirilmiş olma anlamlarına dayalı olarak semaya da bina ismi verilir.

1 Ali el-Kārî, *Mirkātü'l-Mefâtîh,* 2: 794; Zeylaî, *Nasbü'r-Râye,* 1: 38.

وقريب من هذه[1] الصفة ما قال: ﴿وَالْأَرْضَ بَعْدَ ذٰلِكَ دَحٰيهَآ﴾ [النازعات، ٣٠/٧٩] ﴿وَالْأَرْضِ وَمَا طَحٰيهَا﴾ [الشمس، ٦/٩١] والدحو البسط، والطحو البسط والتوسع،[2] وقال: ﴿وَإِلَى الْأَرْضِ كَيْفَ سُطِحَتْ﴾ [الغاشية، ٢٠/٨٨] أي بسطت وقال: ﴿وَالْأَرْضَ مَدَدْنَاهَا﴾ [الحجر، ١٩/١٥].

وقوله تعالى:﴿وَالسَّمَآءَ بِنَآءً﴾ معطوف على الأول، أي وجعل السماء بناء. والسماء هي التي فوقنا، مشتقة من «سما، يسمو، [٨٣ب] سموًّا» أي علا. وقد مرت وجوهه في قوله: ﴿أَوْ كَصَيِّبٍ مِنَ السَّمَآءِ﴾ [البقرة، ١٩/٢] وهي تصلح للواحد[3] كما في قوله: ﴿وَلَقَدْ زَيَّنَّا السَّمَآءَ الدُّنْيَا﴾ [الملك، ٥/٦٧] وللسموات السبع كما في قوله: ﴿ثُمَّ اسْتَوَىٰٓ إِلَى السَّمَآءِ فَسَوّٰيهُنَّ﴾ [البقرة، ٢٩/٢] فكونها للواحدة[4] ظاهر، وللجمع بطريقين: أحدهما أنها جمع[5] السماءة[6] كالعباء والعباءة،[7] والثاني: أنه جنس فيجوز أن يتناول الكل.

وقوله:﴿بِنَآءً﴾ أي مبنية؛ فالفِعَال بمعنى المفعول كثير، منها: الكتاب بمعنى المكتوب، والفراش[8] بمعنى المفروش، والبساط بمعنى المبسوط، والمهاد بمعنى الممهود. والبناء مصدر أيضا لِـ«بَنَى،[9] يبني». وهو في اللغة لثلاثة[10] معان: للتركيب كما في قوله: ﴿يَا هَامَانُ ابْنِ لِى صَرْحًا﴾ [المؤمن، ٣٦/٤٠] وللرفع كما في قوله: ﴿ءَأَنْتُمْ أَشَدُّ خَلْقًا أَمِ السَّمَآءُ بَنٰيهَا﴾ [النازعات، ٢٧/٧٩] وللوصل: كما في قوله عليه السلام: فلينصرف وليتوضّأ وليَبْنِ على صلاته»؛[11] فتسمى[12] السماء بناءً لهذه[13] الوجوه، وهي أنها مركبة مرفوعة موصولة.

---

١ ح: هذا.
٢ ط: والتوسيع.
٣ ط ر: للواحدة.
٤ ط: للواحد.
٥ ر – أنها جمع.
٦ ر: السماء.
٧ ح: كالعباءة والعباء.
٨ ط – والفراش.
٩ ح ط ر: من بَنَى.
١٠ ر: لثلاث.
١١ مرقاة المفاتيح للملا الهروي، ٧٩٤/٢؛ نصب الراية للزيلعي، ٣٨/١.
١٢ ط ر: فسمي.
١٣ ر: بهذه.

el-Bünyân kelimesi de *el-binâ* kelimesi gibidir. Bu kelime Kur'ân'da birçok anlamda kullanılmıştır: 1. Duvar anlamında kullanılmıştır: "Onlar perçinlenmiş duvar gibidir." [es-Saff 61/4] 2. Ashâb-ı Kehf kıssasında ribat anlamında kullanılmıştır: "Dediler ki: Onların üzerine bir bina yapın." [el-Kehf 18/21] 3. Seyirlik yer anlamında kullanılmıştır: "Siz her bir tepeye bir alâmet/kule inşa edip eğleniyor musunuz?" [eş-Şuarâ 26/128] 4. Mescit anlamında kullanılmıştır: "Binasını […] üzere inşa eden..." [et-Tevbe 9/109]. 5. Ocak/fırın anlamında kullanılmıştır: "Onun için bir bina yapın!" [es-Sâffât 37/97] 6. Tam yapı anlamında kullanılmıştır: "Bina kuran ve dalgıçlık yapan şeytanlar." [Sâd 38/37] 7. Sema anlamında kullanılmıştır: "Göğe ve onu inşa edene." [eş-Şems 91/5] 8. Cennet makamı anlamında kullanılmıştır: "Hani demişti ki: Rabbim! Cennette katında bana bir ev yap." [et-Tahrîm 66/11] Bu sıfatın bir benzeri Kur'ân'da şu âyetlerde sema kelimesi için kullanılmıştır: "Onu yükseltti ve düzene koydu." [en-Nâziât 79/28], "Yükseltilmiş tavana…" [et-Tûr 52/5]. *es-Semk* kelimesi yüksek anlamındadır ve *senâmün sâmikün* [yüksek hörgüç] ifadesinden gelir. Kur'ân'ın semayı "tavan" diye isimlendirmesinin sebebi, yüksekliği ile birlikte eğimli olmasıdır. *el-Esküf* kelimesi uzun ve eğimli yer [çatı, tavan] anlamına gelir. "Yüce gökler." [Tâhâ 20/4] ve "Göğün [kendi düzeninde] durması…" [er-Rûm 30/25] âyetlerinde de gökyüzünün bu şekilde nitelendirilmesi söz konusudur. Göğün nitelikleri arasında "Biz göğü muhafaza edilmiş bir tavan yaptık." [el-Enbiyâ 21/32] âyetinde ifade edildiği üzere "korunmuşluk" da vardır. Onun korunması "Biz onu her kovulmuş şeytandan koruduk." [el-Hicr 15/17] âyetinde ifade edildiği üzere şeytanlardan koruma ve "Allah yer ve gökleri, yok olmasınlar diye tutar." [Fâtır 35/41] âyetinde ifade edildiği üzere düşmekten koruma şeklinde iki türlüdür. Yine Allah Teâlâ gökyüzünü şu sıfatlarla da nitelemiştir: "Üzerinize yedi sağlam gök inşa ettik." [en-Nebe' 78/12], "Yedi göğü tabaka tabaka yarattı." [el-Mülk 67/3], "Yedi yol." [el-Mü'minûn 23/17], "Bitişik idiler de biz onları ayırdık." [el-Enbiyâ 21/30], "Burçlara sahip göğe…" [el-Bürûc 85/1], "Yollara sahip göğe…" [ez-Zâriyât 51/7], "Göğü yükseltti." [er-Rahmân 55/7], "Ve onu süsledik." [el-Hicr 15/16], "Ve onu koruduk." [el-Hicr 15/17], "Ve onları muhkem bir şekilde düzenledi." [Fussilet 41/12], "Onları düzenledi." [el-Bakara 2/29], "Herhangi bir bozukluk görebiliyor musun?" [el-Mülk 67/3], "Onda hiçbir eksiklik/gedik yoktur." [Kāf 50/6], "Allah yer ve gökleri, yok olmasınlar diye tutar." [Fâtır 35/41]

والبنيان كالبناء، وهذه[1] الكلمة[2] في القرآن جاءت[3] لأشياء: للجدار وحده قال: ﴿كَأَنَّهُمْ بُنْيَانٌ مَرْصُوصٌ﴾ [الصف، ٤/٦١]، وللرباط قال[4] في قصة أصحاب الكهف: ﴿فَقَالُوا ابْنُوا عَلَيْهِمْ بُنْيَانًا﴾ [الكهف، ٢١/١٨]، وللمنظر قال: ﴿أَتَبْنُونَ بِكُلِّ رِيعٍ آيَةً تَعْبَثُونَ﴾ [الشعراء، ١٢٨/٢٦]، وللمسجد قال: ﴿أَفَمَنْ أَسَّسَ بُنْيَانَهُ﴾ [التوبة، ١٠٩/٩]، وللأتون قال: ﴿ابْنُوا لَهُ بُنْيَانًا﴾ [الصافات، ٩٧/٣٧]، وللعمارة التامّة قال: ﴿وَالشَّيَاطِينَ كُلَّ بَنَّاءٍ وَغَوَّاصٍ﴾ [ص، ٣٧/٣٨]، وللسماء قال: ﴿وَالسَّمَاءِ وَمَا بَنَاهَا﴾ [الشمس، ٥/٩١]، ولمنازل الجنة قال: ﴿إِذْ قَالَتْ رَبِّ ابْنِ لِي عِنْدَكَ بَيْتًا فِي الْجَنَّةِ﴾ [التحريم، ١١/٦٦]. *ونظير هذه الصفة للسماء في القرآن قوله: ﴿رَفَعَ سَمْكَهَا فَسَوَّاهَا﴾ [النازعات، ٢٨/٧٩] وقوله: ﴿وَالسَّقْفِ الْمَرْفُوعِ﴾ [الطور، ٥/٥٢]، فالسمك المرفوع من قولهم: سَنَامٌ سَامِكٌ، أي مرتفع. وسمّاها سقفا؛ لانحنائها مع ارتفاعها، والأسْقَفُ الطويل المُنْحَني، وقوله: ﴿وَالسَّمَوَاتِ الْعُلَى﴾ [طه، ٤/٢٠]، وقوله: ﴿أَنْ تَقُومَ السَّمَاءُ﴾ [الروم، ٢٥/٣٠] ومن صفاته ما قال: ﴿وَجَعَلْنَا السَّمَاءَ سَقْفًا مَحْفُوظًا﴾ [الأنبياء، ٣٢/٢١]. وحفظها لمعنيين:[5] من الشياطين، قال: ﴿وَحَفِظْنَاهَا مِنْ كُلِّ شَيْطَانٍ رَجِيمٍ﴾ [الحجر، ١٧/١٥] وعن الوقوع قال: ﴿إِنَّ اللَّهَ يُمْسِكُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ أَنْ تَزُولَا﴾ [فاطر، ٤١/٣٥]، وقال: ﴿وَبَنَيْنَا فَوْقَكُمْ سَبْعًا شِدَادًا﴾ [النبأ، ١٢/٧٨]، وقال: ﴿سَبْعَ سَمَوَاتٍ طِبَاقًا﴾ [الملك، ٣/٦٧]، وقال: ﴿سَبْعَ طَرَائِقَ﴾ [المؤمنون، ١٧/٢٣]، وقال: ﴿كَانَتَا رَتْقًا فَفَتَقْنَاهُمَا﴾ [الأنبياء، ٣٠/٢١] وقال: ﴿وَالسَّمَاءِ ذَاتِ الْبُرُوجِ﴾ [البروج، ١/٨٥] وقال: ﴿وَالسَّمَاءِ ذَاتِ الْحُبُكِ﴾ [الذاريات، ٧/٥١]، وقال: ﴿وَالسَّمَاءَ رَفَعَهَا﴾ [الرحمن، ٧/٥٥]، وقال: ﴿وَزَيَّنَّاهَا﴾ [الحجر، ١٦/١٥] وقال: ﴿وَحَفِظْنَاهَا﴾ [الحجر، ١٧/١٥] وقال: ﴿فَقَضَيهُنَّ﴾ [فصلت، ١٢/٤١] أي أحكمهن، وقال: ﴿فَسَوَّيهُنَّ﴾ [البقرة، ٢٩/٢]، وقال: ﴿هَلْ تَرَى مِنْ فُطُورٍ﴾ [الملك، ٣/٦٧] وقال: ﴿مَا لَهَا مِنْ فُرُوجٍ﴾ [ق، ٦/٥٠] وقال: ﴿يُمْسِكُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ أَنْ تَزُولَا﴾ /[٨٤ا] الآية، [فاطر، ٤١/٣٥].

---

١ ط ر – وهذه.
٢ ط ر: والكلمة جاءت.
٣ ط ر – جاءت.
٤ ح: كما.
٥ ح: من معنيين.

Sonra gök ve yerin kulluk emri üzere yaratılmış olmalarının zikredilmesi beş türlü izah edilebilir:

Birincisi: Onları yaratmaya kādir olan yegâne varlık Allah'tır. Dolayısıyla kulluk edilen ilâh olmaya lâyık olan yegâne varlık da O'dur.

İkincisi: Onları yaratan Allah'tır, başkası değildir. Bu yüzden onlara düşen, Allah'ı birlemek ve hiçbir şeyi O'na ortak koşmamaktır.

Üçüncüsü: Yeri onlara bir yaygı ve rızık mekânı yapıp üzerinde yürüyebilmeleri için uygun hâle getiren, göğü de kendisinden üzerlerine bereketlerin indiği bir tavan yapan varlık Allah'tır. O hâlde onların yapmaları gereken şey O'na kulluk ve itaat etmek sûretiyle şükretmektir.

Dördüncüsü: Bu anlatım bir tür delil getirmedir, çünkü kâfirlerden bazıları yeryüzünde bulunan putlara, ateşe vs. tapar, kimileri de gökte bulunan güneş, ay, melekler vb. varlıklara tapar. Bu itibarla Hak Teâlâ şöyle demiş olmaktadır: Yer, gök ve bu ikisinde bulunan her şey Benim mülkümdür, Benim yarattığım varlıklardır, o hâlde benim mülkümü nasıl olur da kulluk konusunda bana ortak koşarsınız?

Beşincisi: Bu ifade tehdit kabilindedir. Yani gök ve yer benim mülkümdür, dilersem sizi yerin dibine geçiririm, dilersem göğü üzerinize yıkarım. Bunun benzeri bir ifade şu âyette geçer: "Onlar, önlerindeki ve arkalarındaki (kendilerini dört bir yandan kuşatan) göğe ve yere bakmadılar mı? Eğer dilersek onları yere geçirir veya gökten üzerlerine parçalar düşürürüz." [es-Sebe' 34/9]

"Ve indirdi." ifadesi "Sizi yarattı." [el-Bakara 2/21] ve "Ve sizin için kıldı." [el-Bakara 2/22] ifadelerine atıftır.

"Ve gökten indirdi." Yani dünyanın tavanı olan gökten ya da buluttan indirdi. "Yahut gökten sağanak hâlinde boşanan yağmur gibi…" [el-Bakara 2/19] âyetinin tefsirinde "Sema/gök" kelimesinin anlamı olarak bunlardan her ikisinin de söylendiğini ifade etmiştik, bu yüzden burada ikisi için de kullanıyoruz.

ثم معنى ذكر خلق السماء والأرض في حال الأمر بالعبادة من خمسة[1] أوجه:

أحدها: أن الله هو الذي قدر على خلقهما؛ فهو المستحق لأن يكون إلها يُعبد.

والثاني: أنه هو الذي تفرّد بخلقهما؛ فعليهم أن يوحِّدوه ولا يشركوا به شيئًا.

والثالث: أنه هو الذي أنعم عليهم بجعل الأرض بساطا لهم وموضعًا لأرزاقهم وذلولًا يمشون في مناكبها، والسماء سقفًا لهم، منها تنزل عليهم البركات؛ فعليهم أن يشكروا له بعبادته وطاعته.

والرابع: أنه[2] على سبيل الاحتجاج؛ لأن من الكفار من يعبد ما في الأرض من الأوثان والنيران، ومنهم من يعبد ما في السماء، وهو:[3] الشمس[4] والقمر والملائكة،[5] فقال: الأرض والسماء وما فيهما ملكي وخلقي، فكيف تجعلون ملكي[6] شريكا لي في العبادة؟

والخامس: أنه على سبيل الوعيد، يعني: السماء والأرض ملكي، فإن شئتُ خسفت الأرض بكم، وإن شئت ألقيت السماء عليكم، كما قال: ﴿اَفَلَمْ يَرَوْا اِلٰى مَا بَيْنَ اَيْدِيهِمْ وَمَا خَلْفَهُمْ مِنَ السَّمَآءِ وَالْاَرْضِ اِنْ نَشَأْ نَخْسِفْ بِهِمُ الْاَرْضَ اَوْ نُسْقِطْ عَلَيْهِمْ كِسَفًا مِنَ السَّمَآءِ﴾ [السبأ، ٣٤/٩].

وقوله تعالى: ﴿وَاَنْزَلَ﴾ عطف على قوله: ﴿خَلَقَكُمْ﴾ [البقرة، ٢/٢١] و﴿جَعَلَ لَكُمُ﴾ [البقرة، ٢/٢٢].

﴿وَاَنْزَلَ مِنَ السَّمَآءِ﴾ أي من السماء التي هي سقف الدنيا أو من السحاب. وقد بيّنا في قوله: ﴿اَوْ كَصَيِّبٍ مِنَ السَّمَآءِ﴾ [البقرة، ٢/١٩] أنه قيل بكل[7] واحد منهما، ووفَّقْنَا بينهما أيضا.

١ ط ر: خمسة.
٢ ط – أنه.
٣ ح – وهو.
٤ ح: من الشمس.
٥ ر: وللملائكة.
٦ ط: لمثلي، وفي الهامش: لملكي.
٧ ط ر: لكل.

"Su" yağmur demektir. *el-Mâ* (su) kelimesinin aslı *el-mevehü* şeklindedir. Nitekim çoğulunun *el-miyâh* ve *el-emvâh*, küçültme isminin *el-müveyh*, fiil hâlinin *mevvehe es-sikkîne*, *emâhet el-bi'r* şeklinde kullanılıyor olması bunun delilidir. Ne var ki *el-mevehü* kelimesindeki *vâv* harfi, bir önceki harfin harekesi nedeniyle, telaffuz kolaylığı sağlamak için sâkin yapılmıştır, çünkü *vâv* harfi illetli harftir. Ardından bu harf *elif* harfine dönüşmüştür, çünkü bir önceki harfin harekesi fethadır. Aynı durum *el-mâl* ve *el-hâl* kelimelerinde de söz konusudur. Böylece kelime *mâh* şeklini almış, ardından sonundaki "*h*" harfi hemze ile değiştirilmiştir, bunun sebebi ise bu iki harfin mütecanis (aynı cinsten) olmasıdır. Aynı durum [yani "*h*" sesinin hemzeye dönüşmesi] *iyyâke/hiyyâke* ve *eyhât/heyhât* kelimelerinde de söz konusudur.

"Onunla size rızık olarak çeşitli ürünler çıkarandır." *el-Hurûc* (çıkmak) kelimesi aslında bir şeyin korunaklı yerden açık yere intikalidir. *el-İhrâc* (çıkarmak) aynı fiilin geçişli hâlidir. *el-İstihrâc* çıkarım yapmak, *et-tehâruc* varislerin birbirlerine mirastan bir şeyler vermeleri demektir. *Tahrîcü'l-mes'ele* (meselenin kaynaklarını etraflıca çıkarmak) ve *tahrîcü'l-mu'allim* (hocanın talebeyi mezun etmesi, icazet vermesi) ifadeleri mâlûm kullanımlardır.

Bu kelime Kur'ân'da pek çok anlamda kullanılmıştır: 1. Bu âyette asıl [yani çıkma] anlamında kullanılmıştır: "Yurtlarından çıkan (…) kimseler gibi olmayın." [el-Enfâl 8/47] 2. İnme anlamında kullanılmıştır: "Nihayet yağmurun onların arasından çıktığını görürsün." [er-Rûm 30/48] 3. Yükselmek anlamında kullanılmıştır: "Yere neyin girdiğini ve ondan neyin çıktığını bilir." [es-Sebe' 34/2] 4. Ortaya çıkarma anlamında kullanılmıştır: "Allah gizlemekte olduklarınızı çıkaracaktır." [el-Bakara 2/72] 5. Ayrılma anlamında kullanılmıştır: "Yurtlarımızdan ve evlatlarımızdan uzaklaştırıldık." [el-Bakara 2/246] 6. Dünyaya geri dönüş anlamında kullanılmıştır: "Çıkış için bir yol var mıdır?" [el-Mü'min 40/11] 7. Yaratma ve var etme anlamında kullanılmıştır: **"Onunla size rızık olarak çeşitli ürünler çıkarandır."** Yoksa burada bu rızıkların ağaçlara konulduğu ve ağaçların onları çıkardığı anlamında değildir. 8. Hayat anlamında kullanılmıştır: "İşte biz böylece ölüleri çıkarırız." [el-A'râf 7/57] 9. Ölüm anlamında kullanılmıştır: "Melekler ellerini uzatmış, 'çıkarın' diye canlarınızı!" [el-En'âm 6/93]

وقوله: ﴿مَآءً﴾ أي مطرا، والماء أصله: المَوَهُ، بدليل أن جمعه المِيَاه والأمْواه، وتصغيره المُوَيْه، والفعل منه مَوَّهَ السكينَ، وأماهت البئر، إلا أن الواو من المَوَه سُكِّنت؛ لحركة ما قبلها؛ طلبا للتخفيف؛ لأنها معتلة، ثم صُيرت ألفًا؛ لفتحة ما قبلها، كما في «المال» و«الحال»،[1] فصار «ماه»، ثم[2] أبدلت الهاء بالهمزة؛ لتجانسهما[3] كما في قوله:[4] إياك وهيّاك، وأيهات وهيهات.

وقوله تعالى: ﴿فَاَخْرَجَ بِهٖ مِنَ الثَّمَرَاتِ﴾ الخروج حقيقته[5] الانتقال من الحصن إلى العورة، والإخراج متعدية،[6] والاستخراج الاستنباط، والتخارج من الورثة إخراج بعضهم بشيء من الميراث، و«تخريج[7] المسألة» و«تخريج المُعَلِّم»[8] معروفان.

والكلمة في القرآن ذكرت لوجوه: لهذه الحقيقة التي مرت قال: ﴿وَلَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ خَرَجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ﴾ [الأنفال، ٤٧/٨] وللنزول [٨٤ب] قال: ﴿فَتَرَى الْوَدْقَ يَخْرُجُ مِنْ خِلَالِهٖ﴾ [الروم، ٤٨/٣٠]، وللصعود قال: ﴿يَعْلَمُ مَا يَلِجُ فِى الْاَرْضِ وَمَا يَخْرُجُ مِنْهَا﴾ [السبأ، ٢/٣٤] وللظهور قال: ﴿وَاللّٰهُ مُخْرِجٌ مَا كُنْتُمْ تَكْتُمُونَ﴾ [البقرة، ٧٢/٢] وللفراق قال: ﴿وَقَدْ اُخْرِجْنَا مِنْ دِيَارِنَا وَاَبْنَآئِنَا﴾ [البقرة، ٢٤٦/٢] وللرجوع إلى الدنيا قال: ﴿فَهَلْ اِلٰى خُرُوجٍ مِنْ سَبِيلٍ﴾ [المؤمن، ١١/٤٠] وللخلق والإيجاد كما في هذه الآية: ﴿فَاَخْرَجَ بِهٖ مِنَ الثَّمَرَاتِ﴾ [البقرة، ٢٢/٢] أي أوجدها، ليس أنها موضوعة في الأشجار[9] فيخرجها[10] منها، وللحياة قال: ﴿كَذٰلِكَ نُخْرِجُ الْمَوْتٰى﴾ [الأعراف، ٥٧/٧]، وللموت قال: ﴿وَالْمَلٰٓئِكَةُ بَاسِطُوٓا اَيْدِيهِمْ اَخْرِجُوٓا اَنْفُسَكُمْ﴾ [الأنعام، ٩٣/٦]

١ ط ر + والخال.
٢ ط – ثم.
٣ ح: ولتجانسهما.
٤ ر: قولهم.
٥ ط: في الحقيقة؛ ر: حقيقة.
٦ ط: متعد.
٧ ط + شيء من.
٨ ر: العلم.
٩ ط – أنها موضوعة في الأشجار، صح هامش.
١٠ ط ر: فأخرجها.

10. Edinme/yapma anlamında kullanılmıştır: "Onlara bir buzağı, böğürtüsü olan bir ceset/beden çıkardı." [Tâhâ 20/88] Yani yaptı, şekil verdi. 11. Dua/çağırma anlamında kullanılmıştır: "İnkâr edenlerin ise dostları tâgūttur -yani şeytanlardır-, onları aydınlıktan karanlığa çıkarırlar." [el-Bakara 2/208] Yani hidâyetten dalâlete çağırırlar. 12. Kurtuluş anlamında kullanılmıştır: "Kim Allah'tan sakınırsa Allah ona bir çıkış nasip eder." [et-Talâk 65/2] 13. Sûretin değişmesi anlamında kullanılmıştır: "Çık oradan!" [el-Hicr 15/34] Yani melek sûretinden çık. 14. Zikretme anlamında kullanılmıştır: "Siz insanlar için çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz." [Âl-i İmrân 3/110] Yani geçmişteki insanlara zikredilmiş [en hayırlı ümmetsiniz].

"Onunla" yani bahsi geçen su ile ki bu su da yağmurdur.

"Onunla size rızık olarak çeşitli ürünlerden çıkarandır." *Min* harfi burada cins anlamı verir, ancak bu harfin asıl kullanımı "kısmîlik" anlamıdır. Haddizatında cins anlamında da kısmîlik anlamı bulunur, çünkü cins de cinslerin bir kısmıdır. *es-Semerât* (meyveler) kelimesi *es-semeretü* kelimesinin çoğuludur. Bunun aslı artmak ve çoğalmaktır. Örneğin *semmerallahu mâlehu* (Allah onun malını artırsın) denilir. Meyveye de bu nedenle bu isim verilir. Her şeyin ve her fiilin meyvesi (semeresi) ona ilâve olan kısımdır. Bu kelime, sonunda bulunan ve tekillik ifade eden *te* harfinin atılmasıyla *semer* şeklinde çoğul yapılır, sonra da *simâr* şeklinde çoğul yapılır ki aynı durum *beled* kelimesinin *bilâd* şeklinde çoğul yapılmasında da söz konusudur. Sonra *simâr* kelimesi de *es-sümür* şeklinde çoğul yapılır, aynı durum *el-himâr* (merkep) kelimesinin *el-humur* şeklinde çoğul yapılmasında da vardır. Bunlar düzensiz/kuralsız çoğullardır. Kelimenin düzenli/kurallı çoğulu ise *es-semârât* şeklindedir. Sonra bu kelime burada bakliyat, meyve ve gerek yerden gerek ağaçlardan yetişen bütün yenilebilir bitkiler anlamında kullanılmıştır. Nitekim "Olgunlaştığında meyvesinden yiyin ve hasat günü hakkını da verin." [el-En'âm 6/141] âyetindeki kullanım buna delildir, çünkü hasat ziraat ürünlerinde olur. Allah Teâlâ bu âyette özet olarak ifade ettiği hususu başka âyetlerde genişçe ifade buyurmuştur: "O gökten su indirendir. İşte biz onunla her türlü bitkiyi çıkarıp onlardan yeşillik meydana getirir ve o yeşil bitkilerden, üst üste binmiş taneler, -hurma ağacının tomurcuğunda da aşağıya sarkmış salkımlar- üzüm bahçeleri, zeytin ve nar çıkarırız: Her biri birbirine benzer ve her biri birbirinden farklı. Bunların meyvesine, bir meyve verdiği zaman, bir de olgunlaştığı zaman bakın." [el-En'âm 6/99],

وللاتخاذ قال: ﴿فَاَخْرَجَ لَهُمْ عِجْلًا جَسَدًا لَهُ خُوَارٌ﴾ [طه، ٨٨/٢٠] أي اتخذ وصاغ،[١] وللدعاء قال: ﴿وَالَّذِينَ كَفَرُوا اَوْلِيَآؤُهُمُ الطَّاغُوتُ﴾ [البقرة، ٢٠٨/٢] أي الشياطين، ﴿يُخْرِجُونَهُمْ مِنَ النُّورِ اِلَى الظُّلُمَاتِ﴾ [البقرة، ٢٠٨/٢] أي يدعونهم[٢] من الهدى إلى الضلالات، وللنجاة قال: ﴿وَمَنْ يَتَّقِ اللهَ يَجْعَلْ لَهُ مَخْرَجًا﴾ [الطلاق، ٢/٦٥]، ولتغيير الصورة قال: ﴿فَاخْرُجْ مِنْهَا﴾ [الحجر، ٣٤/١٥] أي من صورة الملائكة، وللذكر قال: ﴿كُنْتُمْ خَيْرَ اُمَّةٍ اُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ﴾ [آل عمران، ١١٠/٣] أي ذكرت لمن سلف من الناس.

وقوله: ﴿بِهِ﴾ أي بالماء الذي ذكر، وهو المطر.

وقوله: ﴿فَاَخْرَجَ بِهِ مِنَ الثَّمَرَاتِ﴾ «من» كلمة تجنيس ههنا، وأصله للتبعيض، وفي التجنيس[٣] معنى التبعيض؛[٤] لأنه بعض الأجناس. والثمرات جمع الثمرة، وأصلها الزيادة والنماء، يقال: ثمّرَ الله ماله، أي زاده وكثّره. والفاكهة تسمى ثمرة لهذا، وكذا ثمرة كل عينٍ وعملٍ هو ما زاد عليه، وتُجمعُ الثمرة ثَمَرًا بحذف الهاء التي هي للتوحيد، ثم ثِمَارًا، كالبلد يجمع بلادًا، ثم الثمارُ تجمع على الثُمُر كالحمار تجمع على الحُمُر، وهذه جموع تكسير، وجمع السلامة هو الثمرات. ثم هي[٥] ههنا المأكولات كلها من الحبوب والفواكه وغيرها مما يخرج من الأرض والشجر[٦] ويدل عليه قوله: ﴿كُلُوا مِنْ ثَمَرِهِ اِذَآ اَثْمَرَ وَاٰتُوا حَقَّهُ يَوْمَ حَصَادِهِ﴾ [الأنعام، ١٤١/٦] والحصاد يكون للزرع. وقد بسط الله تعالى ما اختصره في هذه الآية في آية أخرى فقال: ﴿وَهُوَ الَّذِى اَنْزَلَ مِنَ السَّمَآءِ مَآءً فَاَخْرَجْنَا بِهِ نَبَاتَ كُلِّ شَىْءٍ فَاَخْرَجْنَا مِنْهُ خَضِرًا نُخْرِجُ مِنْهُ حَبًّا مُتَرَاكِبًا﴾ الآية، [الأنعام، ٩٩/٦]

---

١ ط: وضاع.
٢ ط: يدعوهم.
٣ ط: والتجنيس.
٤ ر - وفي التجنيس معنى التبعيض.
٥ ح: هو.
٦ ح - والشجر، صح هامش.

"Gerçekten Biz, yağmuru bol bol yağdırdık. Sonra toprağı, iyiden iyiye yardık! Böylece sizin ve hayvanlarınızın yararlanması için orada taneler, üzümler, yoncalar, zeytinler, hurmalıklar, sık ağaçlı bahçeler, meyveler ve otlaklar ortaya çıkardık." [Abese 80/25-28]

es-Semerât kelimesinin başındaki *elif-lâm* takısı marifelik ifade eder ki bunun da birkaç çeşidi vardır. Biri kelimeyi cins açısından belirlemek şeklindedir, bu durumda o cinse dâhil olan her şeyi içine alma anlamı verir. İkincisi insanların bildikleri şey anlamında marifelik anlamıdır ki bu durumda bu meyveler/bitkiler, insanların bildikleri bitkilerdir. Üçüncüsü yine insanların bildikleri şey anlamında marifelik anlamıdır, ancak bu durumda kasıt, cennetten çıkan meyve anlamıdır. Hz. Peygamber aleyhisselâm "Âdem aleyhisselâm cennetten inince Allah ona her bir şeyin yapımını öğretti ve onu cennet meyveleri ile donattı, işte sizin şu meyveleriniz cennet meyvelerindendir, ancak cennet meyvelerinin bunlardan farkı, bozulmamalarıdır."[1] buyurmuştur.

"Size rızık olarak" Yani yiyecek olarak. Bir görüşe göre bu "size azık olarak" anlamına, bir başka görüşe göre "gıda olarak" anlamına gelir ki bunlar birbirine yakın görüşlerdir. Bu ifadenin tafsilatlı bir şekilde tefsiri "Kendilerine verdiğimiz rızıktan infak ederler." [el-Bakara 2/3] âyetinde yapılmıştı. Ana hatları ile ifade edilecek olursa, Allah Teâlâ kullarına ihsan etmiş olduğu nimetleri bildirmekte; göğün yükseltilmiş bir tavan yapılması, yerin onlar için yaygı gibi açılması, yağmur ile onlara bitkilerin rızık olarak çıkarılması gibi nimetlerini hatırlatmaktadır. Şöyle denilir: Allah insanlara zorunlu olarak ihtiyaç duydukları şeyleri lutfetmek sûretiyle onları başkalarına minnet duymaktan azade etmiştir. Bu meyanda gökyüzü onlara örtü, yer döşek, mubah şeyler rızık, itaat meslek, ibadet meşguliyet, zikir ünsiyet, Rab ise vekil olarak yeter.

İmam Mâtürîdî şöyle demiştir:

> Bu âyet göklerin ve yerin yaratılmasından, suyun indirilmesinden, meyvelerin ve türlü faydalı şeylerin çıkarılmasından maksadın insanlar olduğuna delâlet etmektedir ki bütün bunlar ile imtihan edilenler insanlardır.

1 Bezzâr, *Müsned,* 8: 45; Hâkim, *el-Müstedrek,* 2: 592.

وقال: ﴿أَنَّا صَبَبْنَا الْمَآءَ صَبًّا﴾ [عبس، ٢٥/٨٠] إلى أن قال: ﴿فَأَنۢبَتْنَا فِيهَا حَبًّا وَعِنَبًا﴾ الآية، [عبس، ٢٧/٨٠-٢٨].

ثم الألف واللام في: ﴿الثَّمَرَاتِ﴾ للتعريف وله وجوه: أحدها: تعريف الجنس، وهو لتعميم الكل. والثاني: أنه لتعريف المعهود، وهو ما تعارفوه من الثمار. والثالث: أنه لتعريف المعهود، [٨٥أ] وهو الثمار المخرجة من الجنة. قال عليه السلام: «لمّا أهبط آدم عليه السلام علّمه الله صنعة كل شيء وزوَّده[١] من ثمار[٢] الجنة، فثماركم هذه من ثمار الجنة، إلّا أن ثمار الجنة لا تتغير».[٣]

وقوله تعالى: ﴿رِزْقًا لَّكُمْ﴾ أي طعاما لكم. وقيل: قوتا لكم. وقيل: غذاء. وهي متقاربة. وقد مر تفسيره وتفصيله في قوله: ﴿وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنفِقُونَ﴾ [البقرة، ٣/٢] وجملته أن الله تعالى تعرّف إليهم بذكر ما منّ به عليهم من خلقِ السّماء لهم سقفا مرفوعا، وإنشاءِ الأرض لهم فرشا موضوعا،[٤] وإخراج النبات لهم بالمطر زرقا مجموعا. ويقال: أعتقهم من منّة[٥] الأمثال بأن هيّأ لهم[٦] ما لا بدّ منه، فكافاهم السماء غِطاء، والأرض وطاء، والمباحات رزقا، والطاعة حرفة، والعبادة شغلا، والذكر مؤنسا، والرب تعالى كافيا.

وقال الإمام أبو منصور رحمه الله:

> دلت الآية أن المقصود في خلق السماء والأرض وإنزال الماء وإخراج[٧] الثمرات وأنواع المنافع بنو آدم وهم الممتحنون فيها؛

---

١ ر: وزوّجه.
٢ ط - ثمار.
٣ انظر للحديث: مسند البزار، ٤٥/٨؛ المستدرك للحاكم، ٥٩٢/٢.
٤ ط: مرفوعا، صح هامش.
٥ ر: عن منّة.
٦ ط - لهم.
٧ ط - وإخراج، صح هامش.

> Nitekim âyette "Size kıldı." [el-Bakara 2/22], "Yerde ve göklerde olanları size amade kıldı." [el-Câsiye 45/13], "Geceyi ve gündüzü size amade kıldı." [İbrâhîm 14/33], "Gemiyi size amade kıldı." [İbrâhîm 14/32] buyurmuştur ki daha pek çok âyette bütün bunlar bize izâfe edilmiştir. Sonra Allah Teâlâ lutfuyla, aralarındaki uzaklığa rağmen göğün faydalarını yerinkilerle birleştirmiştir ki bunun neticesinde yerden çıkan her şey gökten inen su ile çıkar. Böylece Allah, bu ikisinin de yaratıcısının bir olduğunun bilinmesini murat etmiştir. Çünkü eğer birinin yaratıcısı diğerinden farklı olsaydı bunların faydaları, aralarındaki uzaklığa rağmen birleşemezdi ve bu iki yaratıcıdan birinin diğerine muhalif olması düşünülebilirdi. O hâlde bu durum, yer ve göğün yaratıcısının tek olduğuna ve O'nun ortağı olmadığına delâlet eder.[1]

"Öyleyse siz de bile bile Allah'a ortaklar koşmayın." Buradaki *endâd* (ortaklar) kelimesi *nidd* kelimesinin çoğuludur, bu da misil anlamına gelir. *en-Nedîd* ve *en-nedîde* kelimeleri de böyledir. Şair şöyle demiştir:

> *es-Senderî (İbn Yezîd el-Küllâbî) benim dengim sayılmasın diye (onunla atışmıyorum)*
> *(Yoksa) ben bir araya gelmiş toplulukları dağıtıveririm*

A'mâm kelimesi 'amm (büyük topluluk) kelimesinin çoğuludur, el-umûm kelimesi uzun boylular/büyükler anlamına, el-amâ'im kelimesi ise topluluklar anlamına gelir. Yine şair *en-nidd* ve *en-nedîd* kelimelerini şöyle kullanmıştır:

> *Siz şimdi Teym'i mi bana denk (nidd) sayıyorsunuz?*
> *Oysa Teym, soyluya denk (nedîd) olamaz!*

Niddüke hüvellezi yünâddüke (Senin dengin sana mukabil olandır.) denilir, yani senin karşına çıkıp seni savabilendir. Bu kelime *nedde, nüdûd*[en] ve *nedâden* (uzaklaştı, kaçtı) kelimesinden gelir. Buradaki tefsiri Abdullah b. Abbas ve Hasan-ı Basrî'ye göre "Mülk konusunda hiçbir varlığı Allah'a denk ve ortak varlık olarak nitelemeyin." şeklindedir. Bazı rivayetlerde "denk ve ortak" yerine "benzer ve aynı" ifadesi geçer. Mücâhid ve İkrime'nin Abdullah b. Abbas'tan nakline göre anlam,

1 Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân,* 1: 58.

فإنه قال: ﴿جَعَلَ لَكُمُ﴾ [البقرة، ٢٢/٢] وقال: ﴿وَسَخَّرَ لَكُمْ مَا فِى السَّمٰوَاتِ وَمَا فِى الْاَرْضِ﴾ [الجاثية، ١٣/٤٥] وقال: ﴿وَسَخَّرَ لَكُمُ الَّيْلَ وَالنَّهَارَۚ﴾ الآية، [إبراهيم، ٣٣/١٤] وقال: ﴿وَسَخَّرَ لَكُمُ الْفُلْكَ﴾ [إبراهيم، ٣٢/١٤] وكثير[١] من الآيات أضاف ذلك كله إلينا. ثم جعل بلطفه منافع السماء متصلة بمنافع الأرض على بعد ما بينهما، فلا تخرج الأرض شيئا إلا بما ينزل من السماء من الماء؛ ليُعلم أنَ مُنشئهما واحد؛ لأنه لوكان منشئ هذا غير الآخر لم يتصل منافع هذا بمنافع الآخر على بعد ما بينهما وتوّهم خلاف أحدهما الآخر، فإذا كان كذلك دلّ أن مُنشِئهما واحد لا شريك له.[٢]

وقوله تعالى: ﴿فَلَا تَجْعَلُوا لِلّٰهِ اَنْدَادًا﴾ هو جمع نِدّ، وهو المِثْل، وكذلك النَديدُ والنَديدة. قال الشاعر:

لِكَيْلا يكونَ السَّنْدَرِيُّ نَدِيدَتي وأَشتم أَعماما عُموما عَماعِمَا[٣]

والأعمام جمع عمّ، والعموم الطوال، والعماعم الجماعات. وقال[٤] في الند[٥] والنديد:[٦]

أَتَيْمًا تجْعلُونَ إليَّ نِدًّا وما تَيمٌ لِذي حَسبٍ نَدِيدُ[٧]

وندك هو الذي ينادك، أي الذي يقابلك لينفّرك، من قولهم: «ندَّ، ندودًا،[٨] ونَدَادًا» أي نفر. وتفسيره هنا ما قال ابن عباس والحسن: أي[٩] لا تصفوا الله أمثالا وشركاء في ملك.[١٠] وفي بعض الألفاظ: أعدالا وأشكالا. وقال مجاهد وعكرمة عن ابن عباس:

---

١ ط: وفي كثير.
٢ تأويلات القرآن للماتريدي، ٥٨/١.
٣ البيت للبيد بن ربيعة. انظر: ديوانه، ص. ١٩٩؛ تاج العروس للزبيدي، «ندد».
٤ ر – وقال.
٥ ر: وفي الند.
٦ ط – لِكَيْلا يكونَ السَّنْدَرِيُّ نَدِيدَتي وأَشتم أَعماما عُموما عَماعِمَا والأعمام جمع عمّ، والعموم الطوال، والعماعم الجماعات. وقال في الند والنديد، صح هامش؛ ر + قال الشاعر.
٧ البيت لجرير. انظر: ديوانه، ص. ١٢٩؛ معاني القرآن للزجاج، ٩١/١ (البقرة، ٢٢/٢).
٨ ط – لِكَيْلا يكونَ السَّنْدَرِيُّ نَدِيدَتي وأَشتم أَعماما عُموما عَماعِمَا والأعمام جمع عمّ، والعموم الطوال، والعماعم الجماعات.
٩ ر: أن.
١٠ ح ر: في ملكه.

"Allah'tan başkasına itimat etmeyin, sadece Allah'a tevekkül edin." şeklindedir. Yine Abdullah b. Abbas'ın şöyle dediği nakledilir: "Sakın 'Falan kişi olmasaydı başıma şu şu gelirdi.', 'Köpeğimiz kapıda havlıyor olmasaydı eşyalarımız çalınırdı.' demeyin." Hz. Peygamber aleyhisselâmın şöyle buyurduğu nakledilmiştir: Keşke/eğer demekten kaçınınız, çünkü bu münafıkların sözüdür, münafıklar "Eğer onlar bizimle olsalardı öldürülmez ve ölmezlerdi." [Âl-i İmrân 3/156] demişlerdir.

"Bile bile" yani sizi ve sizden öncekileri, gökleri, yeri ve rızıkları yaratanın putlar değil Allah olduğunu biliyorsunuz, çünkü putlar ne bir zarar verebilirler ne de bir fayda sağlayabilirler. Aynı anlamda Allah Teâlâ "Şimdi siz Allah'ı bırakıp size bir fayda sağlayamayacak, zarar da veremeyecek olan şeylere mi kulluk ediyorsunuz?" [el-Enbiyâ 21/66], "Ve Allah'ın kendisini bir ilim üzere saptırdığı kimse…" [el-Câsiye 45/23] -yani ilâh edindiği varlığın kendisine fayda sağlamayacağına dair bir ilim üzere- buyurmuştur. Bir görüşe göre "Bile bile" ifadesi, "Bütün bunları yapanın Allah olduğunu kabul ettiğiniz hâlde" anlamına gelir. Nitekim Allah Teâlâ "Andolsun, eğer onlara, 'Gökleri ve yeri kim yarattı, güneşi ve ayı hizmetinize kim verdi?' diye soracak olsan mutlaka, 'Allah' diyeceklerdir." [el-Ankebût 29/61], "Andolsun, eğer onlara, 'Gökten yağmuru kim indirip de onunla yeryüzünü ölümünden sonra diriltti?' diye soracak olsan, mutlaka, 'Allah' diyeceklerdir." [el-Ankebût 29/63] buyurmuştur.

İmam Mâtürîdî şöyle demiştir: "Bile bile" ifadesi şu anlama gelmektedir: Sizde düşündüğünüz, tefekkür ve tedebbür ettiğiniz takdirde Allah'ın hiçbir benzeri ve dengi olmadığını anlamayı sağlayacak olan şeyi [yani aklı] yaratmıştır. Nitekim Allah Teâlâ "Ve kendinizde de âyetler vardır. Görmez misiniz?" [ez-Zâriyât 51/21] buyurmuştur."[1]

Bir görüşe göre anlam şöyledir: "Onun dengi olmadığını biliyorsunuz." Bir görüşe göre anlam şöyledir: "Allah'a denk koşanların başına inen azabı biliyorsunuz." Bir görüşe göre anlam şöyledir: "Allah'tan başkasının hizmete lâyık olmadığını bildiğiniz hâlde O'ndan başkasına hizmet etmeyin. Allah'tan başka hiçbir varlığın fayda veya zarar veremeyeceğini, herhangi bir şey vermeye ya da almaya kādir olmadığını bildiniz hâlde O'ndan başkasından korkmayın."

1 Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 1: 59.

لا تعتمدوا[1] على غير الله وتوكلوا على الله. وعن ابن عباس أنه قال: أي لا تقولوا لولا فلان لأصابني كذا، ولولا كلبنا يصيح على الباب لسُرِق متاعنا. وعن النبي عليه السلام:[2] «إيّاكم ولو؛ فإنه من كلام المنافقين، قالوا: ﴿لَوْ كَانُوا عِنْدَنَا مَا مَاتُوا وَمَا قُتِلُوا﴾ [آل عمران، ١٥٦/٣]».

٥ وقوله [٨٥ب] تعالى:﴿وَأَنْتُمْ تَعْلَمُونَ﴾ أي أن الله هو الذي خلقكم ومَن قبلكم وخلق السماء والأرض وخلق الأرزاق دون الأصنام؛ فإنها لا تضر ولا تنفع. وقال: ﴿أَفَتَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللهِ مَا لَا يَنْفَعُكُمْ شَيْئًا وَلَا يَضُرُّكُمْ﴾ [الأنبياء، ٦٦/٢١] وقال: ﴿وَأَضَلَّهُ اللهُ عَلَى عِلْمٍ﴾ [الجاثية، ٢٣/٤٥] أي على علم[3] أن الذي اتخذه إلها لا ينفعه. وقيل: أي ﴿وَأَنْتُمْ تَعْلَمُونَ﴾ وتقرون أن الله هو الذي فعل ذلك قال تعالى: ﴿وَلَئِنْ سَأَلْتَهُمْ مَنْ ١٠ خَلَقَ السَّمٰوَاتِ وَالْأَرْضَ وَسَخَّرَ الشَّمْسَ وَالْقَمَرَ لَيَقُولُنَّ اللهُ﴾ [العنكبوت، ٦١/٢٩] وقال: ﴿وَلَئِنْ سَأَلْتَهُمْ مَنْ نَزَّلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَحْيَا بِهِ الْأَرْضَ مِنْ بَعْدِ مَوْتِهَا لَيَقُولُنَّ اللهُ﴾ [العنكبوت، ٦٣/٢٩].

وقال الإمام أبو منصور رحمه الله: «وَأَنْتُمْ تَعْلَمُونَ، أي أنشأ فيكم ما لو تدبّرتم وتفكّرتم وتأمّلتم علمتم أنه لا ند له ولا شكل له، قال: ﴿وَفِي أَنْفُسِكُمْ أَفَلَا تُبْصِرُونَ﴾ ١٥ [الذاريات، ٢١/٥١]».[4]

وقيل: أي وأنتم تعلمون أنه ليس له ند. وقيل: أي وأنتم تعلمون أنه واحد. وقيل: أي وأنتم تعلمون بما نزل بمن اتخذ لله أندادا. وقيل: أي لا تخدموا غير الله وأنتم تعلمون أنه لا يستحق الخدمة غيره، ولا ترجوا ولا تخافوا غيره، وأنتم تعلمون أنه لا نافعَ ولا ضارَّ ولا معطيَ ولا مانعَ غيره.

١ ط: لا تعبدوا.
٢ م - وعن النبي عليه السلام.
٣ ط - علم، صح هامش.
٤ تأويلات القرآن للماتريدي، ٥٩/١.

Buradaki umumi nasihat şudur: Âyette "Size verdi." demiş, sonra "Size rızık olarak" buyurmuştur, eğer kıyamet günü sana, "İşte bütün bunları sizin için yaptım, pekiyi siz Benim için ne yaptınız?" diyecek olursa ne cevap vereceksin?

Anlatıldığına göre Şiblî bir gün insanlara vaaz etmiş, kıyamet günü ve onun dehşetinden bahsettikçe insanlar ağlamaya başlamışlar, bunun üzerine oradan geçen Ebü'l-Hüseyin en-Nûrî, "Onları korkutma, çünkü o günün hesabı bu kadar uzun değil, sadece iki kelimeden ibaret: Ben seninleydim peki sen kiminleydin?" demiştir.

Ömer en-Nesefî der ki: Ben de şöyle derim: Bu sualin cevabı hakkında siz ne söylemek istersiniz? Erkek bedenle birlikte ve kadın peşindeyim demekte, kadın erkekle birlikte ama daha güçlüsünün peşindeyim demekte, efendi sultanla birlikteyim ama kâr-zarar peşindeyim demekte. "Ben tamamıyla Hak ileyim" diyen kim?

23. Eğer kulumuza indirdiklerimizden herhangi bir şüpheye düşüyorsanız, haydi onun benzeri bir sûre getirin, eğer iddianızda doğru iseniz Allah'tan gayrı şahitlerinizi de çağırın. [el-Bakara 2/23]

"**Eğer herhangi bir şüpheye düşüyorsanız."** Âyetin öncesi ile irtibatı şudur: Bu âyet kendilerine "Ey insanlar" [el-Bakara 2/21] diye seslenilenlere hitaptır ki o kimselere Allah'a, resulüne ve kitabına iman etmelerini emretmiş, o âyetlerde zikredilen delillerle Allah'ın Rab oluşunu, bu âyet ile de resulünün ve kitabının doğruluğunu ispat etmiştir.

Sonra buradaki *in* (eğer) kelimesi birkaç anlama gelir: "Eğer siz Allah'a yardım ederseniz O da size yardım eder." [Muhammed 47/7] âyetinde olduğu üzere şart anlamına; "Mademki müminsiniz, o hâlde faiz olarak kalanı terk edin." [el-Bakara 2/278] âyetinde olduğu üzere *iz* (-e göre) anlamına; "Kâfirler ancak bir aldanma içindedirler." [el-Mülk 67/20] âyetinde olduğu üzere olumsuzlama anlamına; "Rabbimizin vaadi muhakkak gerçektir." [el-İsrâ 17/108] âyetinde olduğu üzere tekit anlamına;

والوعظ الكلي أنه قال في الآية: ﴿جَعَلَ لَكُمُ﴾ وقال: ﴿رِزْقًا لَكُمْ﴾ فلو قال[1] لك[2] في القيامة: «فعلتُ هذا كله لكم فما فعلتم لي»؟، فما تقول؟[3]

وعن الشبلي أنه[4] وعظ الناس يوما فأبكاهم لِمَا ذكر من القيامة وأهوالها، فمر بهم أبو الحسين النوري[5] وقال: «لا تفزعهم؛ فإن حساب[6] يومئذ ليس بهذا الطول، إنما هو كلمتان: من ترا بودم تو كرا بودى».

{قال[7] الشيخ الإمام[8] ﷺ}:[9] وأنا أقول: شما چه خواهيد گفتن در جوابِ اين سؤال، شوى گويد لختى تن را بودم و لختى زن را، و زن گويد لختى شوى را بودم لختى گوى را، و خواجه گويد لختى سلطان را بودم لختى سود و زيان را، كيست كه گويد من همه حق را بودم.

٢٣- وَاِنْ كُنْتُمْ فِي رَيْبٍ مِمَّا نَزَّلْنَا عَلٰى عَبْدِنَا فَأْتُوا بِسُورَةٍ مِنْ مِثْلِهٖ وَادْعُوا شُهَدَاءَكُمْ مِنْ دُونِ اللّٰهِ اِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ

وقوله تعالى: ﴿وَاِنْ كُنْتُمْ فِي رَيْبٍ﴾ انتظامه بما قبله أنه خطاب للذين ناداهم فقال: ﴿يَا اَيُّهَا النَّاسُ﴾ [البقرة، ٢/٢١] وقد[10] أمرهم بالإيمان وهو: بالله ورسوله وكتابه، وأثبت دليل ربوبيته بما ذكر في تلك الآية، وأثبت رسالة رسوله وصحة كتابه في هذه الآية.

ثم كلمة «إن» لمعانٍ: للشرط كما في قوله: ﴿اِنْ تَنْصُرُوا اللّٰهَ يَنْصُرْكُمْ﴾ [مُحَمَّد، ٧/٤٧]، وبمعنى «إذ» كما في قوله تعالى: ﴿وَذَرُوا مَا بَقِيَ مِنَ الرِّبٰوا اِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ﴾ [البقرة، ٢/٢٧٨]، وللنفي كما في قوله: ﴿اِنِ الْكَافِرُونَ اِلَّا فِي غُرُورٍ﴾ [الملك، ٦٧/٢٠]،[11] وللتأكيد بمنزلة «لقد» كما في قوله: ﴿اِنْ كَانَ وَعْدُ رَبِّنَا لَمَفْعُولًا﴾ [الإسراء، ١٧/١٠٨]،

١ ر: وقال.
٢ ر: لكم.
٣ ر: ما تقولون.
٤ ح - أنه.
٥ ط ر: أبو الحسن الثوري | أبو الحسين أحمد بن محمد النوري البغدادي (ت. ٢٩٥ هـ/٩٠٨م). بغدادي المنشأ والمولد، خراساني الأصل، يعرف بابن البغوي. صحب السري وابن أبي الحواري. وكان من أقران الجنيد، كبير الشأن. والنورى نسبة إلى «نور»، بليدة بين بخاري وسمرقند؛ ويقال: لنور كان بوجهه فنسب اليه. انظر: طبقات الصوفية للسلمي، ص. ١٣٥؛ طبقات الأولياء لابن الملقن، ص. ٦٢.
٦ ر: حسابهم.
٧ ط + المصنف.
٨ ر + الحاج.
٩ ط - الشيخ الإمام رضي الله عنه.
١٠ ح: قد.
١١ ح + أي ما الكافرون.

"Şüphesiz Rabbin, onların her birinin amellerinin karşılığını onlara tam olarak verecektir." [Hûd 11/111] âyetinde olduğu üzere *inne* (şüphesiz) anlamına gelir; "Andolsun Biz onlara, size vermediğimiz kudreti/imkânı vermiştik." [el-Ahkāf 46/26] âyetinde olduğu üzere sıla (bağlantı) ifadesi olarak ve "Sana zarar verecek olsa da doğru söylemelisin, sana fayda sağlayacak olsa da yalandan uzak durmalısın." ifadesinde olduğu üzere tahkik [yani bahse konu olan şeyin gerçek olduğunu ifade etme] anlamında kullanılır.

"İseniz" Buradaki *küntüm* ifadesi *entüm* (siz) anlamına gelir. *Küntüm* kelimesi Kur'ân'da geçmiş zaman, şimdiki zaman ve gelecek zaman için kullanılır. "Yalanlamalarına karşılık." [el-Bakara 2/10] âyetinde geçen *kâne* kelimesinin tefsirinde bu hususu izah etmiştik. *Küntüm* kelimesi de onunla aynıdır. Geçmiş zaman için kullanımına örnek "Sizler ölüler idiniz." [el-Bakara 2/28] âyeti, şimdiki zaman için kullanımına örnek "Eğer inanıyor iseniz üstün olan sizlersiniz." [Âl-i İmrân 3/139] âyeti, gelecek zaman için kullanımına örnek ise "Sizler [kıyamet günü] üç grup olacaksınız." [el-Vâkıa 56/7] âyetidir.

"Şüpheye" Yani kuşkuya. Bu kelimenin izahı "Onda şüphe yoktur." [el-Bakara 2/2] âyetinin tefsirinde geçmişti.

"İndirdiklerimizden" Buradaki *mimmâ* kelimesi aslında iki kelimenin birleşmesinden oluşmuştur. *Min* kelimesinin sonundaki *nûn* harfi *mîm* harfine idgam edilmiş (birleştirilmiş) böylece bu ikisi, yazıda şedde ile gösterilen tek bir *mîm*, okunuşta ise iki ayrı *mîm* olmuştur. *Mâ* harfi *ellezî* (o ki) anlamındadır. Böylece "İndirdiklerimizden" ifadesi Kur'ân anlamına gelir. Onun indirilmesi ile ilgili hususları "Sana indirilene…" [el-Bakara 2/4] âyetinin tefsirinde izah etmiştik. Tenzîl kelimesi tafsil anlamına gelir ve bu kelime Kur'ân'ın parça parça indirildiğine delâlet eder. Bunun hikmeti ise "İnkâr edenler: 'Kur'ân ona bir defada topluca indirilmeli değil miydi?' dediler. Biz onu senin kalbine iyice yerleştirmek için böyle yaptık ve onu tane tane okuduk." [el-Furkān 25/32] âyetinde ifade edilmiştir. Öncekilerin kitapları tek seferde indirilmiş, onlar da kitapları tek seferde terk etmişlerdir. Kur'ân ise parça parça indirilmiş, bu yüzden kalplerde kavranmış bir şekilde sabit olarak kalmıştır. Ayrıca bugün Allah dostları perdelenmiş oldukları için Allah Teâlâ kitabı ile onların hâlini her an yeniler.

أي لقد كان. وبمعنى «إنّ» المشددة كما في قوله: ﴿وَاِنَّ كُلًّا لَمَّا لَيُوَفِّيَنَّهُمْ رَبُّكَ اَعْمَالَهُمْ﴾ [هود، ١١/١١١]، وللصلة كما في قوله: ﴿وَلَقَدْ مَكَّنَّاهُمْ فِيمَا اِنْ مَكَّنَّاكُمْ فِيهِ﴾ [الأحقاف، ٤٦/٢٦][1] وللتحقيق كما يقال: عليك بالصدق وإن ضرّك، وإياك والكذب وإن نفعك، أي مع أنه كذلك.

وقوله: ﴿كُنْتُمْ﴾ أي أنتم. و«كنتم» في القرآن جاء للماضي وللحال[2] والاستقبال، وقد [٨٦أ] بيّنا كذلك في كلمة «كان» عند قوله: ﴿بِمَا كَانُوا يَكْذِبُونَ﴾ [البقرة، ٢/٥١] و﴿كُنْتُمْ﴾ على ذلك: أمّا للماضي ففي قوله: ﴿وَكُنْتُمْ اَمْوَاتًا﴾ [البقرة، ٢/٢٨]، وأما للحال ففي قوله: ﴿وَاَنْتُمُ الْاَعْلَوْنَ اِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ﴾ [آل عمران، ٣/١٣٩] وأما للاستقبال ففي قوله: ﴿وَكُنْتُمْ اَزْوَاجًا ثَلٰثَةً﴾ [الواقعة، ٥٦/٧] أي يوم القيامة.

وقوله: ﴿فِي رَيْبٍ﴾ أي في شك, وقد مر[3] شرحه في قوله: ﴿لَا رَيْبَ﴾ [البقرة، ٢/٢].[4]

قوله تعالى:﴿مِمَّا نَزَّلْنَا﴾، «ممّا» كلمتان[5] أدغمت النون في الميم فصارتا ميمًا واحدة مشددة خطا وميمين نطقًا. و«ما» بمعنى الذي. ومعنى ﴿ما نَزَّلْنَا﴾ أي الذي نزلنا، وهو القرآن، وإنزاله ما فسرناه في قوله: ﴿بِمَا اُنْزِلَ اِلَيْكَ﴾ [البقرة، ٢/٤]، والتنزيل للتفصيل[6] ودلت الكلمة على إنزاله مفصلا. وحكمته ما قال: ﴿وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لَوْلَا نُزِّلَ عَلَيْهِ الْقُرْاٰنُ جُمْلَةً وَاحِدَةً كَذٰلِكَ لِنُثَبِّتَ بِهِ فُؤَادَكَ﴾ [الفرقان، ٢٥/٣٢] نزلت كتب الأولين جملة فتركوها جملة، ونزل القرآن مفصلا فبقي في القلوب مثبتًا محصلًا. ولأن أولياء الله اليوم في دار الحجبة فجدد لهم الأنس بكتابه ساعة فساعة،

١ ح ط ر + أي فيما مَكَّنَّاكُم فيه.
٢ ح ط ر: والحال.
٣ ر – مر.
٤ ط – وقد مر شرحه في قوله: ﴿لَا رَيْبَۛ﴾، صح هامش؛ ر – في قوله: ﴿لَا رَيْبَۛ﴾.
٥ ح ط ر + من ما.
٦ ح ر: التفصيل.

Nitekim Allah Teâlâ üç şeyin parça parça, aşamalı olarak indirildiğini ifade buyurur. İlki Kur'ân'dır: "İndirdiklerimizden" İkincisi yağmurdur: "Biz gökten mübarek bir su indirdik." [Kāf 50/9]. Üçüncüsü ise rızıktır: "Biz onu ancak belli bir ölçü ile indiririz." [el-Hicr 15/21].

Eğer yağmur dünyadakiler üzerine topluca gelseydi tufan olurdu. Eğer rızık kullar üzerine topluca gelseydi onu saklamaktan âciz düşerlerdi. Eğer Kur'ân topluca gelseydi onunla amel etmek her kalp için ağır gelirdi.

"Kulumuza" Bu, peygamberimiz Hz. Muhammed Mustafa aleyhisselâmdır. Onun Kur'ân'da zikredilen pek çok ismi bulunmaktadır, ancak kendisinin bu isimlerden en çok sevdiği "abd/kul" ismidir. Bu isim ibadet ve ubûdet anlamlarını kendisinde toplar. Hz. Peygamber aleyhisselâmın ismi olarak "abd/kul" Kur'ân'da tekrarlanmıştır. Âdeta şöyle der: Kur'ân'ı ona vahyettim, böyleyken o Bana kuldur. "Kuluna Furkān'ı indirdi." [el-Furkān 25/1] Risâlet görevini yerine getirmek için doğrulduğunda Bana kuldu. "Allah'ın kulu kalktığında…" [el-Cinn 72/19], Kendi katıma ilettim, bana kuldu. "Kulunu gece yolculuğuna çıkaran Allah yüceler yücesidir." [el-İsrâ 17/1], Onunla sırrı söyleştim, bana kuldu. "Kuluna vahyettiğini vahyetti." [en-Necm 53/10] O makamda bana övgüsünü dile getirdi. "Selâmlar, salavatlar/dualar ve güzellikler Allah'a aittir." O hep benim kulumdur. "Ben şahitlik ederim ki Allah'tan başka ilâh yoktur ve şahitlik ederim ki Muhammed O'nun kulu ve elçisidir." O tüm hâllerinde bana kuldur ve ben ise ona kâfiyim. "Allah kuluna kâfi değil midir?" [ez-Zümer 39/36] O bana şükrederek kulluğunu yerine getirendir. "Şükreden bir kul olmayayım mı?"[1]

"Bir sûre getirin." Bu ifade bir sûre getirmeye yönelik bir emirdir. *el-İtyân* kelimesi yapmak, gelmek, uğramak anlamına gelmektedir. *el-Îtâ* vermek demektir. *Te'tiyetü's-seyl* suyun akarının açık olması anlamına, *et-teettî* hazırlık anlamına, *el-muâtât* muvafakat anlamına, *el-itâ* ürün/mahsul anlamına, *el-etiyyü* ve *el-etâviyyü* yabancı, garip anlamına, *el-mîtâ* tutulan yol anlamına gelir. Bütün bu kullanımlarda anlamlar birbirine yakındır.

1 Ahmed b. Hanbel, *Müsned,* 30, 176; Buhârî, "Teheccüd", 6.

وقد ذكر الله تعالى تنزيل[1] ثلاثة أشياء[2] شيئًا فشيئًا: القرآن بقوله: ﴿مِمَّا نَزَّلْنَا﴾ [البقرة، ٢٣/٢]، والمطر بقوله: ﴿وَنَزَّلْنَا مِنَ السَّمَاءِ مَاءً مُبَارَكًا﴾ [ق، ٩/٥٠]، والرزق بقوله: ﴿وَمَا نُنَزِّلُهُ اِلَّا بِقَدَرٍ مَعْلُومٍ﴾ [الحجر، ٢١/١٥].

و اگر باران جمله آمدی بر عالمیان طوفان شدی، و اگر روزی جمله آمدی بنده از نگاه داشتن آن همه ناتوان شدی، و اگر قرآن جمله آمدی عمل بهمه بر دل هر یکی گران شدی.

وقوله تعالى: ﴿عَلٰى عَبْدِنَا﴾ هو نبينا المصطفى محمد ﷺ، وله أسماء كثيرة في القرآن، وكان أحبها إليه العبد، فهو مستجمع لمعان في العبادة[3] والعبودة، وكُرّر هذا الاسم له في القرآن وكأنه قال: قرآن بوى وحى كردم وى ما را بنده، ﴿نَزَّلَ الْفُرْقَانَ عَلٰى عَبْدِهٖ﴾ [الفرقان، ١/٢٥]، و باداء رسالت بر خاست و وى بنده ﴿وَاَنَّهُ لَمَّا قَامَ عَبْدُ اللّٰهِ﴾ [الجن، ١٩/٧٢]، وبحضرة برديمش و وى بنده ﴿سُبْحَانَ الَّذِىٓ اَسْرٰى بِعَبْدِهٖ﴾ [الإسراء، ١/١٧]، و با وى راز گفتم و وى بنده ﴿فَاَوْحٰٓى اِلٰى عَبْدِهٖ مَٓا اَوْحٰى﴾ [النجم، ١٠/٥٣]، و در آن مقام ما را ثنا گفت «التَّحياتُ لله والصلوات الطّيّباتُ»، و وى ما را بنده «أشهد أن لا إله إلا اللهُ[4] وأشهد أن محمدًا عبده ورسوله»، در همه احوالِ وى ما را بنده و ما ورا بسنده ﴿اَلَيْسَ اللّٰهُ بِكَافٍ عَبْدَهٗ﴾ [الزمر، ٣٦/٣٩]، و وى ما را بشكر خدمت آرنده «أفلا أكون عبدًا شكورًا».[5]

وقوله: ﴿فَأْتُوا بِسُورَةٍ﴾ هذا أمر بالإتيان بسورة. والإتيان في اللغة هو المجيءُ، والإتيان الفعل، والإتيان الغشيان، والإتياء[6] الإعطاء، و«تأتية السيل» تسهيل[7] سُبُلِه، والتأتّي التهيّؤ، والمؤاتاة الموافقة، والإتاء الغَلَّة، والأتيُّ والأتاويُّ الغريب، والمِيتاء الطريق المسلوك، ومعانيها متقاربة.

١ ط: تنزيله.
٢ ط - ثلاثة أشياء.
٣ ط ر: العبادة.
٤ ط ر - أشهد أن لا إله إلا اللهُ.
٥ مسند أحمد، ١٧٦/٣٠؛ صحيح البخاري، التهجد ٦.
٦ ر: والإتيان.
٧ ر: تسيل.

Kur'ân'da *el-ityân* kelimesi kırk anlamda kullanılmıştır ki biz bunları ilk ve uzun tefsirimizde *el-Ekmelu'l-Atvel*'de saymıştık. Bu âyette ise kelime muaraza yapmak, karşı koymak anlamına gelir. Yani "Bu Kur'ân'a bir sûre ile karşı koyun." demektedir. Âyetteki bu kullanım "De ki: Tevrat'ı getirin." [Âl-i İmrân 3/93] âyetindeki kullanımın tersidir çünkü orada olanın ortaya çıkarılması, burada ise olmayanın inşa edilmesi söz konusudur. Bu da Kur'ân'ın Allah tarafından kuluna indirilmiş bir kitap olduğu, Hz. Peygamber aleyhisselâmın risâlet iddiasında doğru sözlü olup insanları dalâletten hidâyete çağırmak ve delilleri ikâme etmek üzere gönderildiği, buna karşılık onların inkâr konusunda ve Hz. Muhammed'in bu Kur'ân'ı kendiliğinden uydurduğu şeklindeki iddialarında inatçı oldukları hususunda ilzam edici delildir. Bu meyanda âyet şöyle demektedir: Eğer bu kitap beşer sözü ise o zaman siz de kendi imkânlarınızla onun bir benzerini ortaya koyun ve bu sorumluluğu kendi çabanızla yerine getirin.

"Getirin" Bu ifade emir sîgası olup âciz bırakma mânasındadır. Emir sîgası Kur'ân'da birkaç şekilde kullanılmıştır: 1. Farz bildirme anlamında kullanılmıştır: "Namazı kılın, zekâtı verin." [el-Bakara 2/43] 2. Mendupluk bildirme [teşvik etme] anlamında kullanılmıştır: "Hayır işleyin." [el-Hacc 22/77] 3. Mubahlık bildirme [izin verme] anlamında kullanılmıştır: "İhramdan çıktığınızda avlanın." [el-Mâide 5/2] 4. Muhayyer bırakma anlamında kullanılmıştır: "De ki: İster Allah isterse Rahmân ismi ile dua edin…" [el-İsrâ 17/110]. 5. Yasaklama anlamında kullanılmıştır: "Dilediğinizi yapın." [Fussilet 41/40] 6. Ret anlamında kullanılmıştır: "O hâlde kendi nefsinizden ölümü savın bakalım." [Âl-i İmrân 3/168] 7. Tekvin [yaratma] anlamında kullanılmıştır: "Aşağılık maymunlar olun." [el-Bakara 2/65] 8. Şart anlamında kullanılmıştır: "De ki: İster taş olun ister demir." [el-İsrâ 17/50] Yani böyle de olsanız yine de ölecek ve dirileceksiniz. 9. Âciz bırakma anlamında kullanılmıştır: "Haydi, sen de onu batıdan getir." [el-Bakara 2/258] Burada **"Bir sûre getirin."** ifadesinde de bu kullanım söz konusudur. *Fe'tû* (Getirin) kelimesinin başındaki *fe* harfi takip ifade eder. *Fe* harfi olmaksızın *îtû* şeklinde kullanılır ki bu durumda kelimenin başındaki *elif* harfi sonradan eklenmiştir. Hemze ise öncesindeki harfin kesre olmasından dolayı *ye* harfine dönüşmüştür. Sonra iki hemzenin birleşmemesi için *hemze* düşmüş, *sümme'tû* [Sonra gelin] [Tâhâ 20/64] âyetinde olduğu üzere *ye* harfi yazımda bâki kalmıştır,

والإتيان في القرآن لأربعين معنى عددناها [٨٦ظ] في تفسيرنا الأول والأطول،[١] وهو في هذه الآية المعارضة، أي عارضوا هذا القرآن بسورة، وهذا خلاف[٢] قوله: ﴿قُلْ فَأْتُوا بِالتَّوْرٰىةِ﴾ [آل عمران، ٩٣/٣] ذاك[٣] إظهار ما قد كان، وهذا إنشاء ما لم يكن، وهذا إلزام الحجة عليهم بأن[٤] القرآن[٥] مما[٦] أنزله الله على عبده وهو صادق في دعوى الرسالة وأنه مبعوث لإقامة الدلالة والدعوة إلى الهدى من الضلالة، وأنهم معاندون في إنكاره وفي دعواهم:[٧] أنه مما افتراه محمد باختياره. يقول: إن كان هذا من كلام البشر فعارضوه بمثله من عندكم وتفصّوا[٨] عن هذه العهدة بجهدكم.

وقوله: ﴿فَأْتُوا﴾ صيغته صيغة أمر[٩] ومعناه الإعجاز، وهذه الصيغة في القرآن على وجوه: للفريضة كما في قوله: ﴿وَاَقِيمُوا الصَّلٰوةَ وَاٰتُوا الزَّكٰوةَ﴾ [البقرة، ٤٣/٢]، وللندب كما في قوله: ﴿وَافْعَلُوا الْخَيْرَ﴾ [الحج، ٧٧/٢٢]، وللإباحة كما في قوله: ﴿وَاِذَا حَلَلْتُمْ فَاصْطَادُوا﴾ [المائدة، ٢/٥]، وللتخيير كما في قوله: ﴿قُلِ ادْعُوا اللّٰهَ اَوِ ادْعُوا الرَّحْمٰنَ﴾ [الأسراء، ١١٠/١٧] وللنهي كما في قوله: ﴿اِعْمَلُوا مَا شِئْتُمْ﴾ [فصلت، ٤٠/٤١]، وللزد كما في قوله: ﴿فَادْرَؤُا عَنْ اَنْفُسِكُمُ الْمَوْتَ﴾ [آل عمران، ١٦٨/٣]، وللتكوين كما في قوله: ﴿كُونُوا قِرَدَةً خَاسِئِينَ﴾ [البقرة، ٦٥/٢]، وللشرط كما في قوله: ﴿قُلْ كُونُوا حِجَارَةً اَوْ حَدِيدًا﴾ [الإسراء، ٥٠/١٧] أي إن كنتم كذلك فلكم الموت والبعث، وللإعجاز كما في قوله: ﴿فَأْتِ بِهَا مِنَ الْمَغْرِبِ﴾ [البقرة، ٢٥٨/٢]، وكذا قوله: ﴿فَأْتُوا بِسُورَةٍ﴾ والفاء ههنا للتعقيب، وبدون الفاء يقال: ايتوا، الألف مجتلبة، والهمزة صارت ياء لكسرة ما قبلها وسقطت همزتها كراهة التقاء الهمزتين، وثبت الياء كتابة في قوله: ﴿ثُمَّ ائْتُوا﴾ [طه، ٦٤/٢٠]

١ ح ط ر: الأطول | أشار إلى تفسيره المسمى بـ«الأكمل الأطول» وقد كتبه قبل هذا التفسير.
٢ ر: بخلاف.
٣ ر: وذاك.
٤ ر – بأن.
٥ ر: بالقرآن.
٦ ر: بما.
٧ ط: في دعواهم؛ ر: وفي دعواه.
٨ ر: وتقصّوا | تَفصَّى من الشيء، وعنْه : تخلَّص منه.
٩ ح: الأمر.

çünkü bu âyette okunuşta *sümme* kelimesinden sonra durulup *i'tû* kelimesi ayrı okunabilir. Buna karşılık buradaki *fe'tû* (Getirin) ifadesinde ve *ve'tû* (Getirin) [el-Bakara 2/189] âyetinde aynı *ye* harfi yazılmamıştır, çünkü *fe* harfi ya da *vâv* harfi ile bu harflerin bitişik olduğu kelimenin ayrıştırılarak okunması kolay değildir.

"Bir sûre" Burada *bi-sûret*^{in} ifadesinin başındaki *bi* harfi, geçişsiz olan *el-ityân* fiilini geçişli yapmak için getirilmiştir. *es-Sûretü* kelimesi *sâre, yesûru* (yükseldi) fiilinden gelir. Şehri çevreleyen duvarlar, yüksek oldukları için *sûr* diye isimlendirilir. *Li-fülânin sûretün fi'l-mecdi* (Falan kimsenin şeref konusunda yüksek bir yeri vardır) ifadesinde de bu kullanım söz konusudur. Şair Nâbiga şöyle der:

> *Görmez misin Allah sana öyle bir sûre (yüce bir makam) bahşetmiştir ki*
> *Her kralın, onun altında debelendiğini görürsün*

Buna göre Kur'ân'ın sûreleri, birbirinden ayrı âyetlerin toplamından oluşan ve diğer sûrelerden ayrılıp müstakil bir sûre olma konusunda bir bayrak gibi yükselip ortaya çıkan bölümlerdir. Bir görüşe göre sûre, Kur'ân'ın yüce konumlarından her biridir. Bir başka görüşe göre sûre, Kur'ân'ın her biri şanı yüce ve değerli olan kısımlarından biridir.

"Onun benzeri bir sûre getirin." ifadesi herhangi bir kayıt söz konusu olmadığı için Kur'ân'ın en kısa sûrelerini de içerir ki en kısa sûre, üç kısa âyetten oluşan Kevser sûresidir. İşte bu en beliğ ilzam ve hasımlara karşı en kesin darbedir. Çünkü "O hâlde onun gibi bir söz getirsinler." [et-Tûr 52/34] âyetindeki ilk meydan okuma bütün Kur'ân'ın bir benzerini getirmeye yönelik idi, sonra "De ki: Bu Kur'ân'ın bir benzerini getirme konusunda insanlar ve cinler bir araya gelecek olsalar, birbirlerine yardım dahi etseler onun bir benzerini getiremezler." [el-İsrâ 17/88] âyetinde onların Kur'ân'ın tamamını getirmekten âciz olduklarını bildirmiş, ardından da "De ki: O hâlde onun dengi on sûre getirin." [Hûd 11/13] âyeti ile on sûre getirmelerini ve daha sonra da "De ki: Bir sûre getirin." [Yûnus 10/37] âyetinde bir tek sûre getirmelerini istemiştir. Onlar ise bunların hepsinden âciz kalmışlardır. Böylece onlara karşı delil kesinleşmiştir.

لأنه[1] يُوقف على ﴿ثُمَّ﴾، ويبدأ: ﴿ائْتُوا﴾ ولا يثبت في قوله: ﴿فَأْتُوا﴾ [البقرة، ٢/٢٣] وفي وقوله: ﴿وَأْتُوا﴾ [البقرة، ٢/١٨٩] لتعذُّرِ الفصل بين الفاء وبين الكلمة، وكذا بين الواو وبينها.

وقوله: ﴿بِسُورَةٍ﴾ الباء لتعدية فعل الإتيان اللازم. والسورة هي مأخوذة من قولهم: «سار، يسور» إذا ارتفع وعلا، وسُمّي الجدار المحيط بالمدينة سورًا لارتفاعه، ويقال: «لفلان سورة في المجد» أي سناء ورفعة. قال النابغة:[2]

ألم تَرَ أنَّ اللَّه أعطَاكَ سُورَةً تَرَى كُلَّ مَلكٍ دُونَهَا يَتَذَبْذَبُ

فالسورة من القرآن على هذا مجموع آيات مفصّلة ارتفعت وعلَت وظهرت وصارت[3] كالعَلَمِ في مغايرتها سائر السور. وقيل: هي منزلة من منازل القرآن رفيعة. وقيل: هي [٨٧أ] قِسم من أقسام القرآن ارتفع شأنه وعلا قدره.

وقوله: ﴿بِسُورَةٍ مِنْ مِثْلِهِ﴾ إطلاقه يتناول أقصر السور، وهي في القرآن سورة الكوثر، وهي ثلاث آيات قصار. وهذا أبلغ إلزام وأتم قطع لأهل الخصام. فقد كان التحدي أولًا بالإتيان بمثل[4] كل القرآن بقوله: ﴿فَلْيَأْتُوا بِحَدِيثٍ مِثْلِهِ﴾ [الطور، ٥٢/٣٤] ثم أخبر عن عجزهم عن ذلك بقوله: ﴿قُلْ لَئِنِ اجْتَمَعَتِ الْاِنْسُ وَالْجِنُّ عَلٰى اَنْ يَأْتُوا بِمِثْلِ هٰذَا الْقُرْاٰنِ لَا يَأْتُونَ بِمِثْلِهِ وَلَوْ كَانَ بَعْضُهُمْ لِبَعْضٍ ظَهِيرًا﴾ [الإسراء، ١٧/٨٨] ثم بعشر سور بقوله: ﴿قُلْ فَأْتُوا بِعَشْرِ سُوَرٍ مِثْلِهِ﴾ [هود، ١١/١٣] ثم بسورة بقوله: ﴿قُلْ فَأْتُوا بِسُورَةٍ﴾ [يونس، ١٠/٣٧] وقد[5] عجزوا عن ذلك كله فلزمتهم الحجة.

---

١ ح: إلا أنه.
٢ انظر للبيت: ديوانه، ص. ١٩؛ الزاهر لابن الأنباري، ١/٧٥.
٣ ح: فصارت.
٤ ط: مثل.
٥ ط: قد.

"Onun benzeri" Buradaki *el-misl* kelimesi benzer anlamındadır. *el-Mümâsil* kelimesi müşâbih anlamına, *et-temsîl* teşbih anlamına gelir. Bir şeyin misli, onun yerine geçen, onun boşluğunu dolduran şeydir. "Onun benzeri" ifadesindeki "onun" zamirinin neye işaret ettiği konusunda ihtilâf edilmiştir. Abdullah b. Abbas "Bana denk saydıklarınızdan getirin." demiş, İbn Keysân ise "Sizin gibi bir beşer olan Muhammed gibi birinden getirin." demiştir, nitekim "Kulumuza" ifadesinde Hz. Peygamber aleyhisselâmın zikri geçmiştir, bu yüzden bu zamirin ona işaret etmesi mümkündür.

İmam Mâtürîdî şöyle demiştir: Siz de tıpkı onun getirdiği gibi bir şey getirin, çünkü siz cevher, yaratılış ve dil itibariyle onunla eşitsiniz, böyle bir şey uydurma konusunda o sizden daha üstün değildir.[1]

Bir görüşe göre ifade "Muhammed gibi okumayan, yazmayan, ümmi birinden" anlamına gelir ki bu, her türlü vehmi giderme konusunda daha etkilidir, çünkü Hz. Peygamber aleyhisselâm okuma yazma bilmediği gibi kitaplara [yani semavî kitaplara] bakmış, insanlardan kıssaları dinlemiş de değildi, fakat buna rağmen kendisine böyle bir kitabın indirildiğini bildirdi. Bu durumda Hz. Peygamber'in bu kitabı kendiliğinden uydurmadığı, Rabbinden vahiy alarak getirdiği konusunda herhangi bir şüphe kalmamış olacaktır.

Mücâhid ve Katâde şöyle demişlerdir: "Bu Kur'ân'ın bir benzerini getirin." Nitekim cümlenin bundan önceki kısmında "İndirdiklerimiz" ifadesinde Kur'ân'dan söz edilmiştir.

Kur'ân'ın bir misli olamaz, çünkü Kur'ân Allah'ın sıfatı, kelâmı ve vahyidir. O'nun zâtı gibi sıfatlarının da misli olmaz. Ancak bu ifadenin anlamı, "Sizin iddianıza göre onun misli" şeklindedir. Nitekim onlar "Dilesek biz de bunun benzerini söyleriz." [el-Enfâl 8/38] demişlerdir. Bu tıpkı "O gün onlara seslenir, 'Nerede benim ortaklarım?' diye." [Fussilet 41/47] âyetinde "sizin iddianıza göre benim ortaklarım" anlamının, "İlâhına bir bak." [Tâhâ 20/97] âyetinde "İlâh olduğunu iddia ettiğin şeye bak." anlamının kastedilmiş olmasına benzer.

Kur'ân'ın benzerinin getirilmesi konusundaki meydan okuma onun bazı açılardan benzerini getirmeye yönelik meydan okumadır ki bunlar yedi hususdur:

1 Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 1: 59.

وقوله: ﴿مِنْ مِثْلِهِۦ﴾ المِثْل الشِّبْه، والمماثل المشابه، والتمثيل التشبيه، ومثل الشيء حقيقة ما ينوب منابه ويسدّ مسدّه. واختلف في المراد بالهاء التي في آخره أنها كناية راجعة إلى ما ذا؟ قال ابن عباس: أي من الذي جعلتموه ندًا لي، فقد سبق ذكره. وقال ابن كيسان: أي من مثل محمد من البشر؛ لأنه بشر مثلكم، وقد سبق ذكره في قوله: ﴿عَلَىٰ عَبْدِنَا﴾ [البقرة، ٢/٢٣].

وقال الإمام أبو منصور رحمه الله: «أي ائتوا أنتم بمثل ما أتى هو؛ إذ أنتم وهو سواء في الجوهر والخلقة واللسان، وليس هو أولى بالاختلاق منكم».[١]

وقيل: أي من مثل محمد من رجل أمّيّ لا يكتب ولا يقرأ، وهذا أبلغ في قطع الأوهام؛ فإن النبيّ عليه السلام مع أنه لا يكتب ولا يقرأ ولا ينظر في الكتب ولم يسمع القصص من الناس أخبر بنزول هذا الكتاب، ولا شبهة[٢] في أنه لم يختلقه من تلقاء نفسه، ولم يأت به إلا بوحي من ربه.[٣]

وقال مجاهد وقتادة: أي من مثل هذا القرآن، وقد سبق ذكره في قوله: ﴿مِمَّا نَزَّلْنَا﴾ [البقرة، ٢/٢٣].

ثم القرآن وإن كان لا مثل له؛ لأنه صفة الله وكلام الله ووحي الله، ولا مثل لصفاته كما لا مثل لذاته، لكن معناه: «من مثله على زعمكم»؛ فقد كانوا يقولون: ﴿لَوْ نَشَآءُ لَقُلْنَا مِثْلَ هَٰذَآ﴾ [الأنفال، ٨/٣١]، وهذا كقوله: ﴿وَيَوْمَ يُنَادِيهِمْ اَيْنَ شُرَكَآءِىَ﴾ [فصلت، ٤١/٤٧] أي على زعمكم، وقال: ﴿وَانْظُرْ اِلَىٰ اِلٰهِكَ﴾ [طه، ٢٠/٩٧] أي على زعمك.

ثم التحدي إلى مثل القرآن كان في وجوهه،[٤] وهي سبعة:

١ تأويلات القرآن للماتريدي، ١/٥٩.
٢ ح ط ر: فلا شبهة.
٣ ح: من الله تعالى.
٤ ح: وجوه، صح هامش.

Birincisi: İ'câz ve belâgat hususudur ki Kur'ân az söz ile çok anlamı ifade eder. Hz. Peygamber aleyhisselâm da "Bana cevâmiu'l-kelim [yani az söz ile çok meram anlatabilme özelliği] verildi."[1] buyurmuştur. Buna örnek olarak şu âyetler verilebilir: "Kısasta sizin için hayat vardır." [el-Bakara 2/179], "Ondan suyunu ve otlağını çıkardı." [en-Nâziât 79/31], "Göklerde ve yerde olanlar Allah'ı tesbih ederler." [et-Tegābün 64/1]

İkincisi: Kur'ân'ın fesahat ve belâgat ehlini âciz bırakan beyân ve fesahat özelliğidir. Ebû Ubeyde'nin aktardığına göre bedevinin biri, bir Kur'ân okuyucusunun "Sana emredileni haykır." [el-Hicr 15/94] âyetini okuduğunu işitmiş ve derhâl secdeye kapanmış, ardından da "Bu sözün fesahati karşısında secde ettim." demiştir.

Üçüncüsü: Kur'ân'ın sıra dışı olan, hatta Arapların nazım, nesir, recez, şiir, hutbe, seci, risale gibi söz sanatlarının hepsinden farklı olan nazım biçimi, sözdizimidir ki Kur'ân Arapların kullandığı harfleri ve kelimeleri kullandığı hâlde onun nazmı bunların hiçbirisine dâhil edilememektedir.

Dördüncüsü: Kur'ân'ı okuyan kimse usanmaz, dinleyen kimse bıkmaz. Okudukça lezzeti artar. Oysa başka sözler nazım ve nesir bakımından güzel olsalar da tekrarlandıkça bıktırır ve insanın diline ağır gelmeye başlar.

Beşincisi: Kur'ân'da bulunan geçmişe dair haberlerdir. Onda peygamberlerin ümmetleri ile olan kıssaları, eski çağların ve zamanların kıssaları yer alır. Oysa Hz. Peygamber aleyhisselâm Ehl-i kitap toplumların bildiği semavî kitap bilgilerine sahip olmayan ümmi bir topluma mensup ümmî bir kişidir.

Altıncısı: Kur'ân'da bulunan gayb haberleri ve geleceğe dair bildirileridir ki bunlar Kur'ân'ın haber verdiği gibi gerçekleşmiştir. Örnek olarak şu âyetler verilebilir: "Topluluk hezimete uğrayacak ve arkalarını dönüp kaçacak." [el-Kamer 54/45], "Hani Allah size iki gruptan birinin sizin olduğunu vaad ediyordu." [el-Enfâl 8/7], "Muhakkak sûrette Mescid-i Haram'a gireceksiniz." [el-Feth 48/27], "Dinini bütün dinlere üstün kılmak üzere…" [el-Feth 48/28], "Eğer yapamazsanız ki asla yapamayacaksınız." [el-Bakara 2/24]

1 Ahmed b. Hanbel, *Müsned,* 2: 412; Buhârî, "Ta'bîr", 11.

أحدها: الإيجاز والبلاغة حَتَّى[1] يَشْتَمِلَ يَسِيرُ كلماتِه على كثيرٍ من المعاني، قال عليه السلام: «أوتيتُ جوامع الكلِم».[2] وذلك مثل قوله: ﴿وَلَكُمْ فِى الْقِصَاصِ حَيٰوةٌ﴾ [البقرة، ١٧٩/٢] وقوله: ﴿اَخْرَجَ مِنْهَا مَآءَهَا وَمَرْعٰيهَا﴾ [النازعات، ٣١/٧٩] وقوله: ﴿يُسَبِّحُ لِلّٰهِ مَا فِى السَّمٰوَاتِ وَمَا فِى الْاَرْضِ﴾ [التغابن، ١/٦٤].

والثاني: البيان والفصاحة التي عجز عنها الفصحاء وقَصُر عنها البلغاء. حكى أبو عبيدة أن أعرابيًا سمع قارئًا يقرأ: ﴿فَاصْدَعْ بِمَا تُؤْمَرُ﴾ [الحجر، ٩٤/١٥] فسجد وقال: سجدت لفصاحة هذا الكلام.

والثالث: النظم الذي نقض العادة حتى صار خارجًا من جنس كلامهم [٨٧ظ] في النظم والنثر والرَّجَز والشعر والخُطَب والسَّجْع والرسائل، فلا يمتزج بها ولا يدخل في شيء منها مع استعمال حروفه وكلماته.

والرابع: أن قارئه لا يَكِلُّ وسامعه لا يَمَلُّ، وإكثارُ تلاوته يزيد في حلاوته، وغيره من الكلام وإن كان مُسْتَحْسَن النظم ومُسْتَعْذَب[3] النثر يُمل إذا أُعيد ويُستثقل إذا رُدّد.

والخامس: ما فيه من الأخبار بما كان. فيه من قصص الأنبياء مع أممها والقرون الخالية في أزمنتها، وهو أمي من أمة أمّيين ليس لها علم بما عرفه أهل الكتاب مما في الكتب السالفة.

والسادس: ما فيه من علم الغيب والإخبار بما يكون فكان كما أخبر، كقوله: ﴿سَيُهْزَمُ الْجَمْعُ﴾ [القمر، ٤٥/٥٤] وقوله: ﴿وَاِذْ يَعِدُكُمُ اللّٰهُ اِحْدَى الطَّآئِفَتَيْنِ اَنَّهَا لَكُمْ﴾ [الأنفال، ٧/٨] وقوله: ﴿لَتَدْخُلُنَّ الْمَسْجِدَ الْحَرَامَ﴾ [الفتح، ٢٧/٤٨] وقوله: ﴿لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدِّينِ كُلِّهٖ﴾ [الفتح، ٢٨/٤٨] وقوله: ﴿فَاِنْ لَمْ تَفْعَلُوا وَلَنْ تَفْعَلُوا﴾ [البقرة، ٢٤/٢].

١ ط - حَتَّى، صح هامش.
٢ مسند أحمد، ٤١٢/٢؛ صحيح البخاري، تعبير ١١.
٣ ح ط ر: مُسْتَعْذَب.

Yedincisi: Kur'ân'ın bütün ilimleri kapsaması, bütün ilâhî kitaplarda olanları ihtiva etmesi, bütün hadiselere cevaplar vermesi ve bütün maslahatları temin etmesidir. Hak Teâlâ "Biz kitapta hiçbir şeyi eksik bırakmadık." [el-En'âm 6/38] buyurur. Şöyle denilmiştir: Hak Teâlâ'nın "Aşırıya kaçmayınız." [el-A'râf 7/31] âyeti bütün tıp ilmini ihtiva eder. Aynı şekilde Kur'ân'da edebiyat, dil, dilbilim, belâgat, kelâm, fıkıh, öğüt ve sair faydalı bilgiler de vardır. İlim ehlinin tamamı, Kur'ân'ın bu türden ifadelerinden hareketle pek çok kitap yazmıştır. Kelâmcıların delilleri Kur'ân'dan edinilmiş, fıkıhçıların meseleleri Kur'ân'da çıkarılmış, ediplerin dile ilişkin kullanımları/lehçeleri Kur'ân ile tashih edilmiş, nahivcilerin mülâhazaları Kur'ân ile izah edilmiş, vaizlerin öğütleri Kur'ân'dan alınmış, bilgelerin işaretleri Kur'ân'dan beslenmiş ve mârifet ehlinin latifeleri Kur'ân'dan istinbat edilmiştir.

"Şahitlerinizi de çağırın." Buradaki *ve'd'û* (çağırın) kelimesi *de'â ileyşey'i du'âen ve da'veten* (Bir şeye çağırdı) şeklinde d harfinin ötresi ve fethası ile kullanılır. Du'â şeklindeki kullanım mastardır, *de'â* şeklindeki kullanım ise sayı bildiren mastardır. Ötreli olarak *ed-du'vetü* şeklindeki kullanım ziyafet anlamına, *ed-di'vetü* evlat iddia etmek anlamına gelir. Aynı kökten *tedâ'et el-hıytân* (Duvarlar birbirini çağırdı) ifadesi mecaz olarak "duvarlar yıkıldı" anlamında kullanılır. Kur'ân'da *du'â* kelimesi pek çok anlamda kullanılmıştır. Bu âyetteki kullanımın hangi anlamda olduğu konusunda ihtilâf edilmiştir. Bir görüşe göre anlam, "getirin" şeklinde, bir başka görüşe göre "yardım isteyin" şeklindedir. Şair yardım isteme anlamında şöyle demiştir:

Senden önce nice hasımlar üşüştüler
Üzerime de ne sızlandım ne de kimseden yardım istedim

Bunun benzeri Kur'ân'da "De ki: Çağırın ortaklarınızı." [el-A'râf 7/195], "O da meclisini (taraftarlarını) çağırsın bakalım." [el-Alak 96/17], "Günah yüklü kimse yükünü taşıması için başkasını çağırsa…" [Fâtır 35/18] âyetlerinde de vardır. Bu emir formu tıpkı "Bir sûre getirin." [Bakara 2/23] âyetindeki gibi âciz bırakmayı ifade eden bir emirdir. Burada Allah Teâlâ sayıları çok da olsa yaratılmışlardan yardım dilemenin onlara bir fayda sağlamayacağını beyân etmiştir. Nitekim muhtacın muhtaca müracaat etmesi, fakirin fakire itimadı, âcizin âcize sığınması fayda etmez. O hâlde sen ihtiyacını ancak o ihtiyacı karşılamakta zorlanmayacak olana arz et!

والسابع: كونه جامعًا للعلوم كلّها ومشتملًا على ما في الكتب المنزلة كلّها ومنتظمًا لجوابات الحوادث كلها وآتيًا على المصالح كلها، قال تعالى: ﴿مَا فَرَّطْنَا فِي الْكِتَابِ مِنْ شَيْءٍ﴾ [الأنعام، ٣٨/٦] وقالوا: إن قوله: ﴿وَلَا تُسْرِفُوا﴾ [الأعراف، ٣١/٧] يأتي على جميع علوم الطب، وكذا فيه كل علم من الأدب من اللغة والنحو والبلاغة ومن الكلام والفقه والتذكير وفنون الفوائد، فكل أهل العلم يصنفون تصانيف كثيرة بفوائد القرآن.[١] فحُجج المتكلمين منتزعة من القرآن، ومسائل الفقهاء مستخرجة من القرآن، ولغات الأدباء مصححة بالقرآن، وفوائد النحويين مستوضحة بالقرآن، وعِظات المذَكِّرين[٢] مأخوذة من القرآن، وإشارات الحكماء مستفادة من القرآن، ولطائف أهل المعرفة مستنبطة من القرآن وكذا وكذا.

وقوله: ﴿وَادْعُوا شُهَدَاءَكُمْ﴾ يقال: دعا إلى الشيء دُعاءً ودَعْوَة بفتح الدال، والأول مطلق المصدر والثاني المرّة منه، والدُّعْوَةُ بالضم المأدُبة، والدِّعوة بالكسر اِدّعاء الولد، و«تداعت الحيطان» تهادمت، من هذا مجازًا. والدُّعاء في القرآن لمعان، واختُلف في المذكور ههنا فقيل: معنى أُدْعوا، أي أحضروا، وقيل: أي استعينوا. وقال الشاعر في الاستعانة:[٣]

وَقَبْلَكَ رُبَّ خَصْمٍ قَدْ تمالَوْا عَليَّ فَمَا جَزِعْتُ وَلَا دَعَوْتُ

ونظيره في القرآن قوله: ﴿قُلِ ادْعُوا شُرَكَاءَكُمْ﴾ [الأعراف، ١٩٥/٧] وقوله: ﴿فَلْيَدْعُ نَادِيَهُ﴾ [العلق، ١٧/٩٦] وقوله: ﴿وَإِنْ تَدْعُ مُثْقَلَةٌ إِلٰى حِمْلِهَا﴾ [فاطر، ١٨/٣٥] وهذا أمر إعجاز كقوله: ﴿فَأْتُوا بِسُورَةٍ﴾ [البقرة، ٢٣/٢]. وبيّن أن الاستعانة [٨٨أ] بالخلق الكثير هنا لا يغنيهم شيئًا، وما يغني رجوع المحتاج إلى المحتاج واعتماد الفقير على الفقير والتجاء العاجز على العاجز؛ فلا ترفعْ حوائجك إلاَّ إلى من لا يشقُّ عليه قضاؤها،

١ ح – فكل أهل العلم يصنفون تصانيف كثيرة بفوائد القرآن.
٢ ر: المذكورين.
٣ انظر للبيت: شمس العلوم للحميرى، ٢١٠١/٤؛ خزانة الأدب للبغدادي، ٣٥/٦.

Sadece hazineleri tükenmeyecek olandan iste! Sadece sana yardımdan âciz kalmayacak ve başkasından yardım almadan sana yardım edecek, tek başına seni muhafaza edebilecek, mala ihtiyaç duymaksızın seni zengin kılacak olana itimat et! O seni koruduğu zaman çok olan düşmanların azalır, o senin vekilin olduğu zaman az olan malın çoğalır.

"Şahitleriniz" Şahitlik gözle görülen ya da kesin emin olunan bir konuda şahidin gördüğüne tanıklık etmesidir. *eş-Şühûd* hazır bulunmak, *el-müşâhede* görmek, *el-meşhed* insanların huzuru demektir. "Gaybın ve şehâdetin âlimi" ifadesi, "gizliyi ve açığı bilen" anlamına gelir.

"Şahitleriniz" ifadesinin tefsiri ise şöyledir: Tıpkı *el-fukahâ* (fıkıhçılar) kelimesinin *el-fakîh* kelimesinin çoğulu olması gibi, *eş-şühedâ* (şahitler) kelimesi de *eş-şehîd* kelimesinin çoğuludur. Abdullah b. Abbas'a göre anlamı, "yardımcılarınız" şeklindedir, çünkü şahit, iddia sahibine, hakkını alması konusunda yardımcı konumundadır. Mücâhid ise şöyle demiştir: Anlam "Onun, Kur'ân'ın benzeri olduğu konusunda size şahitlik edecek insanlar" şeklindedir. Bir görüşe göre anlam, "fasih, şair ve beliğ/edip olanlarınız" şeklindedir ki bunlar kürsülerde konuşan ve insanların huzurunda en önde gelen kimselerdir. Ferrâ şöyle demiştir: "Şahitleriniz ifadesi ilâhlarınız anlamına gelmektedir."[1] Çünkü onlar ilâhlarının kendilerine şahitlik ve şefaatçilik edeceklerine inanıyorlardı. Bu görüş siyaka en uygun olanıdır, çünkü "Çağırın" ifadesi şairlere, fasihlere, beliğlere de yöneliktir, dolayısıyla bunların hepsine şahitlerini çağırmaları emredilmektedir, yoksa bunlar çağrılacak kimseler değildir. Dolayısıyla en doğru görüş, şahitler kelimesi ile onların taptıkları şeylerin kastedilmiş olmasıdır. Nitekim **"Allah'tan başka"** ifadesi de buna delâlet eder ki bu ifade "şahitleriniz" ifadesinin devamıdır. Yani anlam, "Allah'tan gayrı kendilerini şahit edindiğiniz varlıklar" şeklindedir ki bu da tıpkı "Yoksa O'ndan gayrı varlıkları dost mu edindiler?" [eş-Şûrâ 42/9], "Yoksa onlar Allah'tan başkasını şefaatçiler mi edindiler? De ki: Onlar hiçbir şeye güç yetiremezler ve akıl erdiremezlerse de mi şefaatçi edineceksiniz?" [ez-Zümer 39/43] âyetlerinde ifade edildiği üzere putların niteliği olarak zikredilir. Yine Allah Teâlâ onların edindiği dostlar hakkında şöyle buyurur: "Hâlbuki dost yalnız Allah'tır. O ölüleri diriltir, her şeye kādirdir." [eş-Şûrâ 42/9]

1 Bkz. Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1: 19.

ولا تسألْ إلا ممن لا تفنى خزائنه، ولا تعتمد إلا على من لا يعجز عن شيء ينصرك من غير معين، ويحفظك من غير صاحب، ويغنيك من غير مال، فيقلّ عدد الأعداء الكثير إذا حماك، ويكثر عدد المال القليل إذا كفاك.

قوله: ﴿شُهَدَآءَكُمْ﴾ الشهادة الإخبار بما شوهِد شهودَ عيان أوشهودَ إيقان، والشهود الحضور، والمشاهدة المعاينة، والمشْهَد محضر الناس، وعالم الغيب والشهادة، أي السر والعلانية.

وأما تفسيره ههنا فالشهداء جمع شهيد كالفقهاء جمع فقيه. ومعناه عند ابن عباس: أي أعوانكم؛ لأن الشاهد كالعون للمدّعى في استخراج حقه. وقال مجاهد: أي ناسًا يشهدون لكم أنه مثل القرآن. وقيل: أي فصحاءكم وشعراءكم وبلغاءكم وهم كبراء المشاهد والخطباء في المحافل. وقال الفراء: «يعني آلهتكم»؛[1] لأنهم كانوا يعتقدون أنها تشهد لهم وتشفع لهم، وهو الأشبه؛ لأن قوله: ﴿وَادْعُوا﴾ خطاب للكل فيتناول كل الفصحاء وكل الأعوان والشهداء، فكان الكل مأمورين بأن يكونوا داعين فلا يكونوا مدعوّين، فالأصح إرادة ما يعبدون. ويدل[2] عليه قوله: ﴿مِنْ دُونِ اللهِ﴾ [البقرة، ٢٣/٢] وهذا صلة قوله: شهداء، أي الذين اتخذتموهم شهداء من دون الله. وهذه صفة الأصنام كما في قوله: ﴿اَمِ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِهٖٓ اَوْلِيَآءَۚ﴾ [الشورى، ٩/٤٢] وقوله: ﴿اَمِ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِ اللهِ شُفَعَآءَۚ﴾ [الزمر، ٤٣/٣٩] ثم قال في هذا: ﴿قُلْ اَوَلَوْ كَانُوا لَا يَمْلِكُونَ شَيْـًٔا وَلَا يَعْقِلُونَ قُلْ لِلّٰهِ الشَّفَاعَةُ جَمِيعًاۖ﴾ [الزمر، ٤٣/٣٩-٤٤] وقال في الأولياء الذين اتخذوهم:[3] ﴿فَاللّٰهُ هُوَ الْوَلِيُّ وَهُوَ يُحْيِ الْمَوْتٰىۖ وَهُوَ عَلٰى كُلِّ شَىْءٍ قَدِيرٌۖ﴾ [الشورى، ٩/٤٢].

١ معاني القرآن للفراء، ١٩/١.
٢ ح ط ر: يدل.
٣ ر – الذين اتخذوهم.

"Allah'tan başka" Allah'tan gayrı demektir. Âyette geçen *dûne* kelimesi pek çok anlama gelmektedir. Burada "gayrı" anlamında kullanılmıştır. *Dûne* kelimesi aslında isimdir, bu yüzden başına harf-i cer alır. Nitekim burada başına *min* edatı gelmiş ve onu mecrur yapmıştır. Ancak bu kelimenin kullanımı harflere benzer, çünkü harflerde olduğu gibi, yalnızca başka bir kelime ile birlikte anlam ifade eder. Bu nedenle de harfler gibi değerlendirilir ve başına *elif-lâm* takısı ve nekrelik bildiren tenvin almaz ki bu ikisi isimlerin özelliklerindendir.

"Eğer iddianızda doğru iseniz." Doğruluk habere konu olan şeyi olduğu gibi bildirmektir ve yalanın zıddıdır, çünkü yalan, habere konu olan şeyi olduğundan farklı bir şekilde bildirmek demektir. *es-Sadk* sert/keskin mızrak, pürüzsüz kılıç demektir. *es-Sadîk* dost, *es-sadâka* dostluk demektir. *Raculü sıdk* tamlaması "Ne iyi adamdır!" anlamına gelir. *Sevbü sıdk* (çok iyi elbise), *kademü sıdk* (doğruluk makamı), *mak'adü sıdk* (sadâkat meclisi) ifadelerinin tamamı tamlama şeklindeki kullanımlardır. *es-Sıddîk* kelimesi de doğrulukta en ileri dereceyi ifadeyi eder.

"Eğer iddianızda doğru iseniz." Yani "Muhammed bu Kur'ân'ı kendi uydurdu şeklindeki sözünüzde doğru iseniz." Bir görüşe göre anlam, "Eğer iddianızın geçerliliği varsa" şeklindedir. Bir görüşe göre bu ifade Yahudilere hitap olup "Muhammed'e indirdiğimiz Kur'ân'ın Allah katından olduğu konusunda şüpheniz var ise o zaman Kur'ân'ın benzeri bir sûreyi Tevrat'tan getirin ve ikisini karşılaştırın. Böylece Kur'ân'ın Tevrat ile muvafık olduğunu görecek ve Muhammed'in onu kendisinin uydurmadığını, aksine onun Allah'tan geldiğini bileceksiniz. Eğer şüphenizde samimi iseniz bu konuda din adamlarınızdan, ruhbanlarınızdan yardım alabilirsiniz." Bu, âyetin tamamının tefsiridir.

24. Bunu yapamazsanız -ki elbette yapamayacaksınız- yakıtı, insan ve taş olan cehennem ateşinden sakının. O ateş kâfirler için hazırlanmıştır. [el-Bakara 2/24]

"Bunu yapamazsanız." Bu ifade de yine onlara hitaptır. Başındaki *fe* harfi takip ifade eder, *in* şart edatıdır, *lem* harfi gelecek zaman bildiren fiillerin başına gelen ve onların anlamını geçmiş zamana dönüştüren olumsuzlama ifadesidir.

وقوله تعالى: ﴿مِنْ دُونِ اللهِ﴾ أي غير الله. وكلمة «دون» لها معان، ومعناها ههنا ما قلنا، ودون في الأصل اسم؛ ولهذا دخلها الخافض، وهو «من» وخفضها، ولكنها تستعمل استعمال الحروف؛ لأنها تفيد المعنى في غيرها كالحروف؛ فأجريت مجراها لذلك أي مفردة عن اللام التي هي للتعريف، والتنوين الذي هو للتنكير، وهما من خصائص الأسماء.

وقوله تعالى: ﴿إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ﴾ فالصِّدق هو الإخبار عن المُخبَر به على ما هو به، وهو نقيض الكذب؛ فإنه الإخبار عن المخبر به على خلاف ما هو به. والصَّدْق بالفتح الرمح الصُّلب، والحسام المستوِي، والصديق الخليل، والصداقة الخُلّة، و«فلان رجلُ صِدْقٍ» بالإضافة، أي نعم الرجل هو، [٨٨ب] و«ثوب صدق» و«قدم صدق» و«مقعد صدق» كله بالإضافة على هذا الوجه، والصِّدِّيق بالتشديد المبالغ في الصدق.

ومعنى قوله: ﴿إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ﴾ أي في مقالتكم: «إن محمد تقوّله من تلقاء نفسه». وقيل: أي إن كانت لِدعواكم صحة. وقيل: هو خطاب اليهود، أي إن كنتم في شك مما نزلنا من القرآن على محمد أنه ليس من الله فاتوا بسورة من مثل القرآن من التوراة وقابلوها بالقرآن لتجدوها موافقةً لما في التوراة لتعلموا أن هذا لم يختلقْه محمد من عند نفسه وأنه من عند الله، واستعينوا بأحباركم ورهبانكم إن كنتم صادقين أنكم تشكّون فيه. وهذا تفسير تمام هذه الآية.

٢٤- فَإِنْ لَمْ تَفْعَلُوا وَلَنْ تَفْعَلُوا فَاتَّقُوا النَّارَ الَّتِي وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ أُعِدَّتْ لِلْكَافِرِينَ

وقوله تعالى: ﴿فَإِنْ لَمْ تَفْعَلُوا﴾ خطاب لهؤلاء أيضًا، و«الفاء» للتعقيب، و«إن» للشرط، و«لم» كلمة نفي تدخل المستقبل فتجعله[١] بمعنى[٢] الماضي،

١ ط: وتجعله؛ ر: ونقله.
٢ ر: لمعنى.

Sonra başına şart edatı olan *in* harfinin gelmesi ile anlam tekrar gelecek zaman anlamına dönüşür. Buradaki işaret şöyledir: Mümin imanı ve itaati ile izzetlidir, sonra isyanı ile zelil olur, sonra tövbe ve pişmanlığı ile tekrar izzet sahibi olur.

"Yapamazsanız" ifadesindeki *tef'alû* fiili çoğuldur, başına cezm edatı olan *lem* geldiği için sonundaki *nûn* harfi düşmüştür, çünkü *nûn* harfi ref' alâmetidir. Dilde *fiil* kelimesi iş yapmak anlamına gelir, *min fülân*^{in} *fa'letün hasenetin* (*ev seyyietin*) (Falanca kimseden iyi (ya da kötü) davranış sadır olmuştur.) denilir. *Fülânün hasenü'l-fe'âl* (Falan kimse iyi davranış sahibidir) ve *fülânün seyyiu'l-fi'âl* (Falan kimse kötü davranış sahibidir) denilir. İyi davranış için *fe'âl*, kötü davranış için *fi'âl* şeklinde kullanılır, edebiyat bilginlerinin çoğunluğu bu görüştedir.

Muhammed b. Ziyâd İbnü'l-Arabî şöyle demiştir: *el-Fe'âl* hayır ve şer fiilleri anlamında mastardır, *el-fi'âl* ise hayır ve şer fiilleri anlamında isimdir. *Mücmelü'l-Luga* isimli eserde şöyle denilir: "*el-Fi'âl* fiil kelimesinin çoğuludur, *el-fe'âl* ise kerem anlamına gelir."[1] *Mâ fe'ale fülânün* (Falan kimse ne yaptı) ifadesi "Falan kimse nereye gitti?" anlamında kullanılır.

Kelâmcılara göre fiil, mümkün varlığın imkân hâlinden zorunluluk hâline döndürülmesidir ve hem doğrudan fiil için hem de terk için kullanılır, çünkü her ikisini de kapsar, şahitte de gaipte de aynıdır.

Buradaki anlamı ise şöyledir: "Eğer onun benzeri bir sûre getiremez ve şahitlerinizden yardım alamazsanız." Bu kelime her fiil için kullanılabilir. Bu şekilde söylenmesi yukarıda geçen ifadeleri açıkça söylemekten daha özlüdür, bu yüzden de daha fasih ve edebidir. Bu söylediğimizi izah sadedinde, kelimenin farklı eylemler için kullanımlarına dair örnek âyetler zikredeceğiz: "O, yaptıklarınızdan haberdardır." [en-Neml 27/88] Bu kullanımda fiil kelimesi her türlü davranış, söz ve niyeti içerir. "Onlar ki zekât fiilini yaparlar." [el-Mü'minûn 23/4] yani zekâtı eda ederler. "Eğer onlar kendilerine öğütleneni yapsalardı…" [en-Nisâ 4/66], "Eğer onlara, kendinizi öldürün yahut yurtlarınızdan çıkın, diye emretmiş olsaydık, içlerinden pek azı müstesna, bunu yapmazlardı." [en-Nisâ 4/66],

1 Bkz. İbn Fâris, *Mücmelü'l-Luga*, 3: 724.

ثم دخول «إن» وهو[1] للشرط يجعله[2] بمعنى المستقبل. والإشارة فيه: أن المؤمن عزيز بإيمانه وطاعته ثم ذلّ بعصيانه وجفْوته ثم يعود عزيزًا بتوبته وندامته.

و«تفعلوا» فعل جمع وسقطت النون من آخره بـ«لم»؛ لأنه جازم، والنون كان علامة الرفع. والفعل في اللغة العمل، وجاءت: «من فلان فعلة حسنة أو سيئة»، و«فلان حسن الفَعال» بالفتح، و«سيئ الفِعال» بالكسر، عليه أكثر أهل[3] الأدب.[4]

وقال ابن الأعرابي:[5] «الفَعال بالفتح مصدر في الخير والشر، وبالكسر اسم في الخير والشر». وفي **مجمل اللغة** يقول: الفِعال بالكسر جمع الفعل،[6] وبالفتح الكرم».[7] و«ما فعل فلان؟» أي أين ذهب؟.

والفعل عند أهل الكلام: هو صرف الممكن من الإمكان إلى الوجوب، ويقع على المباشرة والترك جميعًا؛ لشموله إياهما، وهو مستمر في الشاهد[8] والغائب.

وتفسيره ههنا: فإن لم تأتوا بسورة من مثله ولم تستعينوا بالشهداء. والكلمة صالحة لكل فعل، وهو أوجز من التصريح بما سبق، فكان أبلغ وأفصح. ونذكر آيات في استعمال هذه الكلمة لأعمال مختلفة إيضاحًا لِما قلنا، قال الله تعالى: ﴿إِنَّهُ خَبِيرٌ بِمَا تَفْعَلُونَ﴾ [النمل، ٨٨/٢٧] هذا يتناول كل عمل وقول وقصد، وقال: ﴿وَالَّذِينَ هُمْ لِلزَّكٰوةِ فَاعِلُونَ﴾ [المؤمنون، ٤/٢٣] أي مؤدون،[9] وقال: ﴿وَلَوْ اَنَّهُمْ فَعَلُوا مَا يُوعَظُونَ بِهِ﴾ [النساء، ٦٦/٤] وقال: ﴿وَلَوْ اَنَّا كَتَبْنَا عَلَيْهِمْ اَنِ اقْتُلُوٓا اَنْفُسَكُمْ اَوِ اخْرُجُوا مِنْ دِيَارِكُمْ مَا فَعَلُوهُ﴾ [النساء، ٦٦/٤]

١ ح: هو.
٢ ر: جعله.
٣ ط – أهل.
٤ ط: اللغة، صح هامش.
٥ هو أبو عبد الله محمد بن زياد المعروف بابن الأعرابي (ت. ٢٣١ هـ / ٨٤٥ م) راوية، ناسب، علامة باللغة. من أهل الكوفة. أخذ عن الكسائي كتاب «النوادر» وأخذ عن أبي معاوية الضرير. وأخذ عنه ثعلب. ان أحول. وهو ربيب المفضَّل بن محمد صاحب المفضليات. مات بسامراء. له تصانيف كثيرة، منها: أسماء الخيل وفرسانها وتاريخ القبائل والنوادر في الأدب وتفسير الأمثال وأبيات المعاني. انظر: نزهة الألباء للأنباري، ص. ١٢٠؛ إنباه الرواة للقفطي، ١٢٨/٣؛ الأعلام للزركلي، ١٣١/٦.
٦ ط ر: فعل.
٧ مجمل اللغة لابن فارس، ٧٢٤/٣.
٨ ر: بالشاهد.
٩ ح: المؤدون.

"Yahut 'Bizden önce babalarımız Allah'a ortak koşmuşlar. Biz onlardan sonra gelen bir nesiliz. Şimdi bâtıl ehlinin işlediği yüzünden bizi helâk mi edeceksin?' dememeniz içindir." [el-A'râf 7/173], "Nihayet onu kestiler ki neredeyse yapmayacaklardı." [el-Bakara 2/71], "Rabbimizin vaadi mutlaka gerçekleşecektir." [el-İsrâ 17/108], "Yûsuf'a ve kardeşine neler yaptığınızı biliyorsunuz değil mi?" [Yûsuf 12/89], "Eğer yapacaksanız ilâhlarınıza yardım edin." [el-Enbiyâ 21/86], "Biz hüküm vermeyi Süleyman'a kavratmıştık. Zaten her birine hükümranlık ve ilim vermiştik. Dâvûd ile birlikte, Allah'ı tespih etmeleri için dağları ve kuşları onun emrine verdik. Bunları yapan biz idik." [el-Enbiyâ 21/79], "Onu babasından isteyeceğiz ve muhakkak bunu yaparız." [Yûsuf 12/61], "Kim yaptı bunu ilâhlarımıza?" [el-Enbiyâ 21/59], "Mallarınızı aranızda bâtıl yolla yemeyin." [en-Nisâ 4/29], "Kim bunu yaparsa..." [en-Nisâ 4/30], "Onların aralarındaki gizli konuşmaların çoğunda hiçbir hayır yoktur. Kim bunları sırf Allah'ın rızâsını kazanmak için yaparsa, biz ona büyük bir mükâfat vereceğiz." [en-Nisâ 4/114], "Ne yazıcı zarar görsün ne şahit! Eğer yaparsanız..." [el-Bakara 2/282].

"Ki elbette yapamayacaksınız" Bu ifade tamamlanmamış olan cümle içerisinde ara sözdür. Bu, sözü güzelleştiren sanatlardan olup belâgatın ve dil sanatının özellikleri arasında sayılır. Benzeri bir kullanım "Biz bir âyeti değiştirip yerine başkasını getireceğimiz zaman" [en-Nahl 16/101] ifadesinin hemen sonrasında "Allah ne indireceğini en iyi bilendir." [en-Nahl 16/101] demiş olmasıdır ki bu da tamamlanmamış olan cümle içerisinde ara sözdür. Devamında gelen "Derler ki…" [en-Nahl 16/101] ifadesi ise "Biz bir âyeti değiştirip yerine başkasını getireceğimiz zaman" [en-Nahl 16/101] ifadesinin devamıdır. Burada da **"Sakının"** ifadesi, "Bunu yapamazsanız" ifadesinin devamı/cevabıdır. "Ki elbette yapamayacaksınız" ifadesi "Bunu asla yapabilecek değilsiniz." karşılığındadır. Buradaki *len* harfi bir şeyin ilelebet nefyedilmesi anlamındadır. Bir görüşe göre bu ifade, "Yapmaya asla güç yetiremezsiniz" anlamına gelir. Bu durumda ifadenin karşılığı, tıpkı "Tek bir yiyeceğe sabredemeyeceğiz." [el-Bakara 2/61] ve "De ki: Asla benimle birlikte sefere çıkmayacaksınız." [et-Tevbe 9/83] âyetlerinde olduğu gibi kudretin olumsuzlanmasıdır. Bu âyet Hz. Peygamber aleyhisselâmın doğruluğunun delilidir, çünkü o bunu haber vermiş ve durum onun haber verdiği gibi olmuştur. Bu bizim için gayb sayılacak bir şeydir, böyle bir şey hakkında haber vermek de ancak gaybı bilenin (Allah'ın) yapabileceği bir şeydir.

وقال: ﴿اَشْرَكَ اٰبَآؤُنَا﴾ إلى أن قال: ﴿ بِمَا فَعَلَ الْمُبْطِلُونَ﴾ [الأعراف، ١٧٣/٧] وقال: ﴿فَذَبَحُوهَا وَمَا كَادُوا يَفْعَلُونَ﴾ [البقرة، ٧١/٢] وقال: ﴿اِنْ كَانَ وَعْدُ رَبِّنَا لَمَفْعُولاً﴾ [الإسراء، ١٠٨/١٧][1] وقال: ﴿هَلْ عَلِمْتُمْ مَا فَعَلْتُمْ بِيُوسُفَ وَاَخِيهِ﴾ [يوسف، ٨٩/١٢] وقال: ﴿وَانْصُرُوٓا اٰلِهَتَكُمْ اِنْ كُنْتُمْ فَاعِلِينَ﴾ [الأنبياء، ٨٦/٢١] وقال:﴿فَفَهَّمْنَاهَا سُلَيْمٰنَ﴾ إلى قوله: ﴿وَكُنَّا فَاعِلِينَ﴾ [الأنبياء، ٧٩/٢١] وقال: ﴿سَنُرَاوِدُ عَنْهُ اَبَاهُ وَاِنَّا لَفَاعِلُونَ﴾ [يوسف، ٦١/١٢] [٨٩أ] وقال: ﴿مَنْ فَعَلَ هٰذَا بِاٰلِهَتِنَآ﴾ [الأنبياء، ٥٩/٢١] وقال: ﴿لَا تَأْكُلُٓوا اَمْوَالَكُمْ بَيْنَكُمْ بِالْبَاطِلِ﴾ [النساء، ٢٩/٤] إلى قوله: ﴿وَمَنْ يَفْعَلْ ذٰلِكَ﴾ [النساء، ٣٠/٤]، وقال: ﴿لَا خَيْرَ فِى كَثِيرٍ مِنْ نَجْوٰيهُمْ﴾ إلى قوله: ﴿وَمَنْ يَفْعَلْ ذٰلِكَ﴾ [النساء، ١١٤/٤] وقال: ﴿وَلَا يُضَآرَّ كَاتِبٌ وَلَا شَهِيدٌ وَاِنْ تَفْعَلُوا﴾ [البقرة، ٢٨٢/٢].

وقوله تعالى: ﴿وَلَنْ تَفْعَلُوا﴾ هذا اعتراض الكلام قبل التمام، وهو من محاسن الكلام وبدائعه ومعدود في الصناعة وأنواع البلاغة، وهو كقوله: ﴿وَاِذَا بَدَّلْنَآ اٰيَةً مَكَانَ اٰيَةٍ﴾ [النحل، ١٠١/١٦] ثم[2] قال:[3] ﴿وَاللّٰهُ اَعْلَمُ بِمَا يُنَزِّلُ﴾ [النحل، ١٠١/١٦] هذا اعتراض الكلام قبل التمام، وقوله: «قالوا»[4] جواب[5] ﴿وَاِذَا بَدَّلْنَآ﴾ [النحل، ١٠١/١٦] وههنا أيضًا ﴿فَاتَّقُوا﴾ [البقرة، ٢٤/٢] جواب ﴿فَاِنْ لَمْ تَفْعَلُوا﴾ [البقرة، ٢٤/٢] ومعنى «لن تفعلوا» أي لستم بفاعلين ذلك أبدًا، فـ«لن» نفي تأبيد. وقيل: معناه لن تقدروا أن تفعلوا، وهو كقوله: ﴿لَنْ نَصْبِرَ عَلٰى طَعَامٍ وَاحِدٍ﴾ [البقرة، ٦١/٢] وقوله: ﴿فَقُلْ لَنْ تَخْرُجُوا مَعِىَ اَبَدًا﴾ [التوبة، ٨٣/٩] هذا كله نفي القدرة. وهذه الآية دليل صدق[6] النبي عليه السلام؛ فإنه أخبر به فكان كما أخبر، وذاك[7] غيب عنا فلا يكون إلا عن إخبار من عالم[8] الغيب له بذلك.

١ ط - وقال: ﴿اِنْ كَانَ وَعْدُ رَبِّنَا لَمَفْعُولاً﴾، صح هامش.
٢ ط - ثم.
٣ ط: وقال.
٤ ط ر - قالوا.
٥ ر: فالجواب.
٦ ر: على صدق.
٧ ط ر: وذالك.
٨ ر: عالم.

"Cehennem ateşinden sakının." Yani Kur'ân'ın bir benzerini getirerek ona karşı koymaktan âciz kaldığınıza göre Muhammed'in benim elçim, kitabın (Kur'ân'ın) da benim kitabım olduğu konusundaki delil sizin için bağlayıcı olmuş bulunmaktadır. Bu durumda sizin onu tasdik etmeniz ve kendisine iman etmeniz gerekir. Eğer iman etmezseniz o zaman cehennemlik olursunuz. İşte o cehennemden sakının.

Takvânın ve çeşitlerinin izahı konusunda söylenecekler "Takvâ sahipleri için hidâyettir." [el-Bakara 2/2] âyetinin tefsirinde geçmişti. *en-Nâr* (ateş) kelimesi ile cehennem ateşi kastedilir. Bu kelime [herhangi bir kural gereği değil] sema yoluyla [yani Arapların kullanımı nedeniyle] müennestir. Bu nedenle âyette müennes ism-i mevsûl ve müennes sıfat kullanılmış, *elletî vekūduhâ en-nâsü ve'l-hicâretü* [el-Bakara 2/24] (yakıtı ateş ve insanlar olan) denilmiştir.

"Yakıtı" odunu anlamındadır. *el-Vekūd* kelimesi kendisi ile ateşin tutuşturulduğu şeydir ki bu da odundur. *el-Vükūd* ateşin alevidir. *el-Vükūd* mastar, *el-vekūd* ise isimdir.

"İnsanlar" kelimesi ile burada kâfirler kastedilmiştir.

"Taşlar" *el-hicâretü* (taşlar) kelimesi *hacer* kelimesinin çoğuludur, *hacer* kaya demektir. Benzer şekilde *cemel* (deve) kelimesinin çoğulu da *cimâle* şeklinde gelir ki bu, kıyas dışı bir çoğul yapma biçimidir. Kıyasa uygun olan çoğulu ise *el-ehcâr* şeklindedir, tıpkı *şecer* (ağaç) kelimesinin *el-eşcâr*, *seher* (seher vakti) kelimesinin *el-eshâr*, *sefer* (yolculuk) kelimesinin *el-esfâr* şeklinde çoğul yapılmasında olduğu gibi. Tefsirine gelince, bir görüşe göre bu dünyadaki dağlardır. Onlar dağlara (taşlara) bağlanarak ateşe atılırlar, ateş kaynayıp onları yukarı fırlattıkça taşlar onları aşağı çeker.

Abdullah b. Mes'ûd, Abdullah b. Abbas ve İbn Cüreyc bunun kibrit taşı olduğunu söylemişlerdir. Bu durumda bilhassa bu taşın zikredilmesinin sebebi, onun sahip olduğu beş özelliktir: Kibrit taşı çok hızlı tutuşur, çok geç soğur, çok kötü kokar, çok aşırı ısınır ve bedene çok sıkı yapışır.

Bir görüşe göre "taşlardan" kasıt müşriklerin taptıkları putlardır. Allah Teâlâ "Sizler ve Allah'tan gayrı tapındıklarınız cehennemin yakıtı olacaksınız." [el-Enbiyâ 21/98] buyurmuştur. Müşriklerin onlarla [yani putlarının ateşi ile] azaplandırılacak olmalarının sebebi, putlara kulluk etmeleri nedeniyle azaplandırılmakta olduklarını iyice anlamalarının ve vaktiyle tâzim edip izzetli olduklarını sandıkları putların zillet ve zavallılık içinde olduklarını görmelerinin sağlanmasıdır.

وقوله: ﴿فَاتَّقُوا النَّارَ الَّتِى﴾ أي ولما عجزتم عن معارضة القرآن بمثله لزمتكم الحجة أن محمدًا رسولي والكتاب -وهو[1] القرآن[2]- كتابي ولزمكم تصديقه والإيمان به، ولما لم تؤمنوا صرتم من أهل النار، فاتقوها.

والكلام في تفسير التقوى ووجوهه قد مرّ في تفسير قوله: ﴿هُدًى لِلْمُتَّقِينَ﴾ [البقرة، ٢/٢]. والنار هي نار جهنم، وهي مؤنثة سماعًا؛ ولذلك قال: ﴿الَّتِى وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ﴾ [البقرة، ٢/٢٤] فأّنث الصفة والكناية.

وقوله: ﴿وَقُودُهَا﴾ أي حَطَبُها، فالوَقود بفتح الواو ما توقد[3] به النار وهو الحَطَب، والوُقود بضمها التهابُها، فهو مصدر والأول اسم.

وقوله: ﴿النَّاسُ﴾ هم الكفار ههنا.

وقوله: ﴿وَالْحِجَارَةُ﴾ هي جمع حَجَر، والحجر الصَّخر ، وهو كالجمل والجِمالة،[4] وهذا جمع على غير قياس، والقياس فيه الأحجار، كالشجر والأشجار والسحر والأسحار والسفر والأسفار.وأما التفسير فقد قيل: هي جبال الدنيا علقت بهم حتى إذا ألقتهم النار عُلُوًّا حطَّتهم الحجارة سفلًا.

وقال ابن مسعود وابن عباس وابن جريج: هي حجارة الكبريت، وإنما خصت بالذكر؛ لأن فيها خمسة أشياء هي: أسرع وُقودًا، وأبطأ خمودًا، وأنتن رائحة، وأشد حرًا، وألصق بالبدن.

وقيل: هي الأصنام التي عبدوها، قال الله تعالى: ﴿إِنَّكُمْ وَمَا تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللهِ حَصَبُ جَهَنَّمَ﴾ [الأنبياء، ٢١/٩٨]، وإنما جعل التعذيب بها ليتحققوا أنهم عُذّبوا بعبادتها وليروا ذُلّها ومهانتها بعد اعتقادهم عزّها وعظمتها.

١ ط ر - والكتاب وهو.
٢ ط ر: والقرآن.
٣ ط: وما يوقد.
٤ ط + فالجِمالة.

Bir görüşe göre ateş insanları yaktığı gibi taşları da yakar ve âyette bunlar cehennemin dehşetini anlatmak, ondan korkutmak için zikredilmiştir. Bir görüşe göre anlam, "İçine insanlar girene kadar cehennemin yakıtı taşlardır, insanlar girdikten sonra yakıt insanlar olacaktır." şeklindedir.

Putların cehenneme sokulmasından maksat onlara azap etmek değildir, çünkü onların herhangi bir günahı yoktur, aksine maksat onlarla kâfirlere azap etmektir. Azabın kendisi ile gerçekleşeceği şey azap hissetmez. Nitekim Allah Teâlâ "O malların cehennem ateşinde kızdırılıp kendilerini dağlayacağı gün..." [et-Tevbe 9/35] buyurmuş, malların cehenneme gireceğini ifade etmiştir ki bundan maksat malların kendisinin azaplandırılması değil, zekâtı vermeyen kimsenin azaplandırılmasıdır. Aynı şey sevap konusunda da söz konusudur. Rıdvân ve Hazene melekleri ve cennetteki huriler müminlere sevap olarak verilir, ama onlar sevap almazlar. Kâfirin taşlarla azaplandırılmasındaki hikmet, onun [taştan yapılmış] puta tapmış, ona itimat etmiş, ona ümit bağlamış olmasıdır ki cehaletinin ortaya çıkması ve umudunun boşa çıkması için kendisine o taşın yanması ile azap edilir. İleri gelenlere hizmet eden ve onlardan medet uman reaya cehennemde onlarla birlikte ateşe gireceklerdir ki bu durum onlar için daha ağır olacak, ümitlerini daha çok kıracaktır. Aynı durum dünyada da bu şekilde gerçekleşir.

"O ateş kâfirler için hazırlanmıştır." Yani onlar için hazır hâle getirilip yaratılmıştır. Buradaki *i'dâd* kelimesi hazırlamak anlamındadır. *İsti'dâd* hazırlanmak, *el-'udde* herhangi bir şey için yapılan hazırlık anlamındadır. *el-İ'tidâd* da *i'dâd* ile aynı anlamdadır. "Biz cehennemi hazırladık (*a'tednâ*)." [el-Kehf 18/102] âyetinde bu fiil, bu anlamda kullanılmıştır.

Bu âyet Mu'tezile'ye -Allah onları perişan etsin- reddiyedir, çünkü onlar "Cennet ve cehennem henüz yaratılmamıştır, kıyamet günü cennetlikler ve cehennemlikler oraya girmeye hazır olduğu zaman yaratılacaktır." derler. Onların bu görüşleri bu âyet ve Allah Teâlâ'nın cennet hakkındaki "Takvâ sahipleri için hazırlanmıştır." [Âl-i İmrân 3/133] âyeti -ve benzeri başka âyetler- nedeniyle yanlıştır.

"Kâfirler için" Âyetin sonu, başındaki ifade ile tamamlanmaktadır, yani "cehenneme girmeyi gerektiren küfürden sakının, çünkü cehennem kâfirler için hazırlanmıştır." Sonra Allah Teâlâ **"Sakının"** ifadesinde kullandığı hitap sîgasını burada kullanarak "Sizin için hazırlanmıştır." dememiştir,

وقيل: الأحجار تحرقها النار كما تحرق الناس، ذكر ذلك تهويلًا [٨٩ب] وتهييبًا. وقيل: أي وقودها الناس إذا صاروا إليها والحجارة قبل أن يصيروا إليها.

ثم إدخال الأصنام في النار ليس لتعذيبها؛ إذ[١] لا ذنب[٢] لها، بل لتعذيب الكفار بها. وما به يكون العذابُ لا يكون له العذابُ، كما قال تعالى: ﴿يَوْمَ يُحْمٰى عَلَيْهَا فِى نَارِ جَهَنَّمَ﴾ [التوبة، ٣٥/٩] الآية، أدخلت الأموال جهنّم[٣] ليُعذب بها مانعُ الزكاة لا هي، وهذا كما في حق الثواب؛ فإن رضوان والخزنة والحور العين في الجنّة بهم الثوابُ وليس لهم الثواب. والحكمة في تعذيب الكافر بها أنّ الكافر عَبَدَ الصنم واعتمده ورجاه فَعُذِّبَ به إظهارًا لجهله وقطعًا لأمله، كأتباع الكبراء خَدَمُوهُم وَرَجَوْهُم وفي النار يسحبون معهم؛ ليكون أشقَّ عليهم وأقطع لرجائهم، وقد يقع[٤] كذلك[٥] في الدنيا لذلك.[٦]

وقوله تعالى: ﴿أُعِدَّتْ لِلْكَافِرِينَ﴾ أي هيّئت وخلقت،[٧] والإعداد التهيئة، والاستعداد التهيؤ، والعُدّة ما أُعدَّ للشيء، والإعتاد مثل الإعداد، قال تعالى: ﴿إِنَّآ اَعْتَدْنَا جَهَنَّمَ﴾ [الكهف، ١٠٢/١٨].

والآية رد على المعتزلة -خذلهم الله-؛ فإنهم قالوا: «النار والجنة لم تخلقا بعدُ، وإنما تخلقان يوم القيامة عند حضور أهلهما»، وقولهم باطل مردود لهذه[٨] الآية، ولقوله[٩] تعالى في الجنة: ﴿أُعِدَّتْ لِلْمُتَّقِينَ﴾ [آل عمران، ١٣٣/٣] ونحوهما من الآيات.

وقوله: ﴿لِلْكَافِرِينَ﴾ ختم لما وقع به البدء، أي اتقوا الكفر الموجب للنار، فإنها أعدت للكفار. ثم لم يقل: «أعدت لكم» خطابًا، كما قال: ﴿فَاتَّقُوا﴾ خطابًا؛

١ ط ر - إذ.
٢ ط ر: فلا ذنب.
٣ ط: في جهنم.
٤ ح - يقع، صح هامش.
٥ ط: ذلك؛ ر - كذلك.
٦ ط ر: كذلك.
٧ ط - أي هيّئت وخلقت، صح هامش.
٨ ح ط ر: بهذه.
٩ ر: وبقوله.

çünkü muhataplar içerisinde bazılarının iman edeceklerini bilmektedir. Bu yüzden de cehennem tehdidini sadece kâfir olanlarla sınırlandırmıştır. İmam Mâtürîdî şöyle der:

> Bu âyet Mu'tezile'nin görüşünü nakzeder, çünkü onlar büyük günah işleyen kimsenin ebedî olarak cehennemde kalacağını iddia eder, fakat ona "kâfir" de demezler. Allah Teâlâ burada onların, cehennemin kâfir olmayan kimseler için de hazırlanmış olduğu şeklindeki iddialarını olumsuzlamıştır. Sonra bize göre günahkâr müminin de cehennemde bir müddet azap görmesi mümkündür, zira Allah Teâlâ Kur'ân'da pek çok şeyin karşılığında cehennem azabı ile tehdit etmiştir. Meşhur hadîs-i şeriflerle de mümin kimsenin bir süre kaldıktan sonra cehennemden çıkacağı sübût bulmuştur.[1]

Sonra kimilerine göre bu âyet ile diğer âyetleri bu iki hususta telif etmenin yolu şudur: Cehennem herkes için aynıdır, ancak insanların orada görecekleri cezalar farklılaşır. Bir görüşe göre burada sözü edilen ve yakıtı insanlar ve taşlar olan ateş sadece kâfirler içindir, başkaları için ise başka bir ateş vardır. Allah Teâlâ kâfirleri ateşle korkutunca müminleri de cennetle müjdelemiş ve böylece kitabını *mesânî* (ikili) şeklinde nitelendirmiş olmasını fiilî olarak gerçekleştirmiştir. Kur'ân'ın nazmı üzerinde düşünen kişi onun belirli bir düzen içerisinde ikili (karşıt) anlamları zikrettiğini görecektir. Biz bu hususu Fâtiha sûresinin tefsirinde açıklamıştık. Bakara sûresinin nazmı da böyledir, nitekim burada önce Kitap zikredilmiş ve insanların Kitap konusunda müminler ve kâfirler olmak üzere iki sınıf oldukları, bunların arasında da biri imanı açıkça ızhar etmek diğeri de içten içe küfrü gizlemek şeklinde iki özelliğe sahip bir başka grubun (münafıkların) bulunduğu ifade edilmiş ve bu münafıkların durumu iki misal ile izah edilmiştir: Bunlardan biri ateş yakan kimsenin misali, diğeri de yağmurlara tutulup karanlıklarda kalan kimsenin durumudur. Sonra hepsine hitap ederek iki şey emretmiştir: İman ve ikrar. İman ve ikrar iki şeye yöneliktir: Allah'ın Rabliği ve Resûlullah'ın nübüvveti. Bunun neticesinde insanlar iki grup olmuşlardır: İnkârcılar ve kabul edenler. İnkârcıları ateşle korkutmuş, kabul edenleri ise cennetler ve nehirlerle müjdelemiştir ki bu husus şu âyette zikredilir:

1 Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân,* 1: 60-61.

لأنه علم[١] أن منهم من يؤمن؛ فقصّر الوعيد بالنار على طبقة الكفار. قال الإمام أبو منصور رحمه الله:

> هذا ينقض على المعتزلة قولهم، حيث خلّدوا صاحب الكبيرة في النار، ولم يطلقوا عليهم اسم الكفار، ففي زعمهم أنها أعدت لغير الكفار أيضًا. ثم عندنا يجوز أن يعذب المؤمن العاصي فيها مدة؛ فقد أوعد الله تعالى بالتعذيب[٢] بها[٣] في القرآن على أشياء، وثبت بالأحاديث المشهورة خروج المؤمن[٤] منها[٥] بعد مدة.[٦]

ثم الجمع بين هذه الآية وبين غيرها في هذين الأمرين عند بعضهم: أن هذه النار واحدة للكل لكن يتفاضل عقابهم فيها. وقيل: هذه[٧] النار التي وقودها الناس والحجارة وهي للكفار خاصة ولغيرهم نار غيرها. ولما[٨] خوّف بالنار الكافرين بشّر بالجنة المؤمنين؛ تحقيقًا لوصفه كتابَه بالمثاني، ومن تأمل في نظمه وجد على الانتظام تثنية المعاني. وقد شرحنا ذلك في الفاتحة، وكذا نظم سورة البقرة؛ فإنه ذكر الكتاب وبيّن أنّ الناس في حقه صنفان: مؤمنون وكافرون، وبينهما طبقة لهم وَصْفَانِ: إظهار الإيمان وإبطان[٩] الكفر، ولهم مثلان: مثل مستوقد النار،[١٠] ومثل الواقع في الظلمات والأمطار. ثم خاطب الكل فأمرهم بشيئين: الاعتقاد والإقرار في حق شيئين: ربوبية الله، ونبوة رسول الله. فصاروا فريقين: جاحدين فخوفهم بالنار، وقابلين فبشرهم بالجنة[١١] والأنهار، وذلك [٩٠أ] قوله تعالى:[١٢]

---

١ ط – علم.
٢ ط: التعذيب.
٣ ط: له.
٤ ح: المؤمنين.
٥ ط – في القرآن على أشياء وثبت بالأحاديث المشهورة خروج المؤمن منها، صح هامش
٦ تأويلات القرآن للماتريدي، ١/٦٠-٦١.
٧ ط – وقيل هذه.
٨ ح: وكما.
٩ ط: إظهار.
١٠ ر: للنار.
١١ ح: بالجنات.
١٢ ح – وذلك قوله تعالى.

25. İman edip sâlih ameller işleyenlere, kendileri için; içinden ırmaklar akan cennetler olduğunu müjdele. Cennetlerin meyvelerinden kendilerine her rızık verilişinde, 'Bu tıpkı daha önce bize verilen rızık!' diyecekler. Hâlbuki bu rızık onlara benzer olarak verilmiştir. Onlar için orada tertemiz eşler de vardır. Onlar orada ebedî kalacaklardır. [el-Bakara 2/25]

"İman edip sâlih ameller işleyenleri müjdele" *el-Beşâre*, *el-bişâre* ve *el-büşâre* kelimeleri kişinin bilmediği ve onu sevindirecek bir haberin kendisine verilmesidir. Bu habere bu ismin verilmesinin sebebi, insanın yüzünde (*el-beşere*) sevinç etkisi bırakmasıdır. Aslında kötü haber de insanın yüzünde etki bırakır ve ona da bu isim verilir, ancak bu ifade örfte yalın [yani herhangi bir kayıttan bağımsız olarak] kullanıldığı zaman iyi haber anlamına gelir, kötü haber anlamına ise ancak kayıtlı kullanıldığında gelir. *el-Beşere* insanın derisinin dış yüzüdür. Allah Teâlâ *levvâhetün lil-beşer* (Deriyi kasıp kavurur.) [el-Müddessir 74/29] buyurmuştur. *el-Beşer* ise insan demektir. Allah Teâlâ "Eğer beşerden birini görecek olursan…" [Meryem 19/26] buyurmuştur. Bu kullanım çoğuldur. Fakat *el-beşer* kelimesi tek bir insan anlamına da gelir. Allah Teâlâ "De ki: Ben ancak sizin gibi bir beşerim." [Fussilet 41/6] buyurmuştur. *el-Beşîr* müjdeci anlamına geldiği gibi güzel yüzlü kimse anlamına da gelir. *el-Bişr* yüzdeki parlaklık, neşe anlamına, *el-istibşâr* sevinç anlamına gelir. *Tebâşîrü's-subh* "sabahın ilk ışıkları/müjdecileri" anlamında kullanılır. Ayrıca bu fiil *dehale* babından *beşertühu* (onu müjdeledim) şeklinde ve *beşşertühu* (onu müjdeledim) şeklinde kullanılır, *fe-ebşere* ise (o da müjdeyi aldı, sevindi) anlamındadır.

"Müjdele" Bu ifade Hz. Peygamber aleyhisselâmın, sâlih amel işleyen müminleri cennet ile müjdelemesine yönelik bir emirdir.

Salâh (sâlihlik) kelimesi konusunda dilbilimsel olarak söylenecekler "Bizler ancak ıslah edicileriz." [el-Bakara 2/11] âyetinin tefsirinde geçmişti.

"Sâlih amel işleyenler" ifadesi ibadetlerin imandan başka olduğunun delilidir, çünkü burada bunlar imana atfedilmiştir ki bu durum ikisinin ayrı şeyler olduğuna delâlet eder. Bu ise İmam Şâfiî'ye ameli imandan sayma görüşü konusunda bir reddiyedir. Sonra *amel* kelimesi dilde fiil anlamına gelir. *el-'Umâle* işçiye verilen iş ücreti, *el-i'mâl* çalıştırmak, *isti'mâl* bir şeyi bir işte kullanmak anlamına gelir. *el-Mu'âmele* karşılıklı iş,

٢٥- وَبَشِّرِ الَّذِينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ اَنَّ لَهُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْاَنْهَارُ كُلَّمَا رُزِقُوا مِنْهَا مِنْ ثَمَرَةٍ رِزْقًا قَالُوا هٰذَا الَّذِي رُزِقْنَا مِنْ قَبْلُ وَاُتُوا بِهٖ مُتَشَابِهًا وَلَهُمْ فِيهَا اَزْوَاجٌ مُطَهَّرَةٌ وَهُمْ فِيهَا خَالِدُونَ

قوله تعالى: ﴿وَبَشِّرِ الَّذِينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ﴾ والبشارة: بفتح الباء وضمها وكسرها الخبرُ الصدق السارّ الذي ليس عند المخبر علمه، سميت بها لأنها تؤثر في البشرة بالبشر. وتسمّى بها الخبر المُحزن أيضًا لأنها تؤثر في البشرة أيضا، لكنّ المتعارف في الأول الإطلاقُ وفي الثاني التقييدُ. والبشرة ظاهر جلد الإنسان، قال تعالى: ﴿لَوَّاحَةٌ لِّلْبَشَرِ﴾ [المدثر، ٢٩/٧٤]، والبشر الناس، قال تعالى: ﴿فَاِمَّا تَرَيِنَّ مِنَ الْبَشَرِ اَحَدًا﴾ [مريم، ٢٦/١٩] وهذا جمع، والبشر الواحد منهم، قال: ﴿اِنَّمَآ اَنَا بَشَرٌ مِّثْلُكُمْ﴾ [فصلت، ٦/٤١]، والبشير المبشّر، والبشير الحسن الوجه، والبِشر الطلاقة، والاستبشار الفرح، وتباشير الصبح أوائله، وبَشَّرْتُهُ بالتشديد وبَشَرْتُهُ من حَدِّ دَخَلَ، فأبشر، أي قَبِلَ البشارةَ.

وقوله: ﴿وَبَشِّرِ﴾ أمر للنبي عليه السلام بأن يخبر المؤمنين الذين يعملون الصالحات بأن لهم الجنّة.

والكلام في الصلاح من حيث اللغة مرّ في قوله: ﴿اِنَّمَا نَحْنُ مُصْلِحُونَ﴾ [البقرة، ١١/٢].

ثم قوله:[1] ﴿وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ﴾ دليل على أن الطاعات غير الإيمان؛ لأنه عطفها على الإيمان، والعطف دليل على المغايرة، وهو رد على الشافعي -رحمه الله- في جعله العمل من الإيمان.[2] ثم العمل في اللغة هو الفعل، والعُمالة أجر العمل للعامل، والإعمال الحمل على العمل، واستعمال الشيء العملُ به، والمعاملة بين اثنين،[3]

١ ط: وقوله.

٢ في هامش ح ما نصه: وقد اعترض على هذا الاستدلال أبو القاسم الكعبي في تفسيره: ولو كان هذا دليلا على أن العمل غير الإيمان لكان قوله تعالى: ﴿وَالَّذِينَ كَفَرُوا وَكَذَّبُوا بِاٰيَاتِنَا﴾ [البقرة، ٣٩/٢] دليلا على أن التكذيب غير الكفر والكفر غير التكذيب. والجواب أن ظاهر الكلام يقتضي هذا إلا أنه خص بدليل وهو الإجماع؛ لأنا أجمعنا أن التكذيب بالرسل والآيات من الكفر ولم نجمع على العمل، والثاني أن الكفر هو الكفر بالله والتكذيب هو تكذيب رسول الله، وهما غيران في الحقيقة وإن كانا جميعًا من الكفر، فكذلك العمل والإيمان، هما غيران من شرائعه. (بسني)

٣ ر: الاثنين.

et-teʿâmül ise taâruf, yani bir şeyin karşılıklı olarak kabulü anlamına gelir. *el-Yaʿmele* çalışmaya dayanıklı kuvvetli deve demektir. "Sâlih ameller" ifadesindeki *salihât* kelimesi çoğul müennes bir ismin sıfatı olup o isim *el-hasletü* (haslet) ya da *el-fiʿletü* (fiiller) şeklindedir ve hazfedilmiştir.

Bu kelimenin anlamı konusunda ihtilâf edilmiştir. Hz. Osman şöyle demiştir: Sâlih amel işleyenler ile amellerini ihlâs ile tevhide uygun olarak yapanlar kastedilir. Allah Teâlâ'nın "O hâlde sâlih amel işlesin ve Rabbine kullukta hiçbir şeyi ortak koşmasın." [el-Kehf 18/110] âyeti buna delâlet eder. Münafığın ameli sâlih olmaz, çünkü halis olmaz.

Hz. Ali şöyle demiştir: Sâlih amel işleyenler ile farz namazları kılanlar kastedilir. Bunun delili de "Ve namazı kılarlar. Biz de sâlihlerin mükâfatını asla zayi etmeyiz." [el-Aʿrâf 7/170] âyetidir ki bu âyet "İman edip de güzel davranışlarda bulunanlar (bilmelidirler ki) biz, güzel işler yapanların ecrini zâyi etmeyiz." [el-Kehf 18/30] âyetinin tefsiri gibidir.

Abdullah b. Abbas şöyle demiştir: Yani aralarında ve Rableri ile kendileri aralarında sâlih ameller işlerler.

Muâz b. Cebel şöyle demiştir: Sâlih amel şu dört şeye sahiptir: İlim, niyet, sabır, ihlâs.

Sehl b. Abdullah et-Tüsterî şöyle demiştir: [Sâlih amel işlerler] yani sünnete bağlı kalırlar, çünkü bidʿatçinin ameli asla sâlih olamaz. Bazı âlimler bu ifadenin "emanetleri eda ederler" anlamına geldiğini söylemişlerdir. Nitekim Allah Teâlâ "Onların babaları sâlih idi." [el-Kehf 18/82] -yani güvenilir bir kimse idi- buyurmuştur. Bir görüşe göre anlam, "günahlardan tövbe ederler" şeklindedir. Nitekim Allah Teâlâ "Ondan sonra sâlih kimseler olursunuz." [Yûsuf 12/9] -yani tövbekâr olursunuz- buyurmuştur. Bir görüşe göre anlam, "farzları eda eder ve haramlardan kaçınırlar" şeklindedir. Bir rivayette Abdullah b. Abbas'ın "Sâlih ameller şeriatlardır ki bunlar namaz, zekât, hac, oruç ve cünüplükten temizlenip gusletmektir." dediği nakledilir.

Bir görüşe göre sâlih ameller iki türdür: Emanetleri eda etmek, ahde vefa göstermek, hakları sahiplerine vermek, sıla-i rahim yapmak gibi kullar arasında olan ameller ve kul ile Allah arasında olan ameller. Bu sonuncusu da iki türdür: Zâhir ve bâtın. Zâhir olan

والتعامل التعارف، واليعملة الناقة القوية على العمل. و﴿الصَّالِحَاتِ﴾ نعت لجمع[1] اسم مؤنث محذوف وهي الخصلة أو الفعلة.

واختُلف في تفسيرها، قال عثمان بن عفان ﷺ: وعملوا الصالحات، أي اَخلصوا الأعمال، يدل عليه قوله تعالى: ﴿فَلْيَعْمَلْ عَمَلًا صَالِحًا وَلَا يُشْرِكْ بِعِبَادَةِ رَبِّهٖٓ اَحَدًا﴾ [الكهف، ١١٠/١٨] والمنافق لا يكون عمله صالحًا؛ لأنه لا يكون خالصًا.

وقال علي بن أبي طالب ﷺ: أي أقاموا الصلوات المفروضات، دليله قوله: ﴿وَاَقَامُوا الصَّلٰوةَۗ اِنَّا لَا نُضِيعُ اَجْرَ الْمُصْلِحِينَ﴾ [الأعراف، ١٧٠/٧] وهو كالتفسير لقوله تعالى: ﴿وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ اِنَّا لَا نُضِيعُ اَجْرَ مَنْ اَحْسَنَ عَمَلًاۚ﴾ [الكهف، ٣٠/١٨].

وقال ابن عباس ﷺ: أي عملوا الصالحات فيما بينهم وبين ربهم.

وقال معاذ بن جبل ﷺ: العمل الصالح الذي تكون فيه أربعة أشياء: العلم والنية والصبر والإخلاص.

وقال سهل بن عبدالله التستري[2] رحمه الله: أي لزموا السنة؛ لأن عمل المبتدع لا يكون صالحًا البتة. وقال بعضهم: أي أدّوا الأمانات، قال[3] تعالى: ﴿وَكَانَ اَبُوهُمَا صَالِحًاۚ﴾ [الكهف، ٨٢/١٨] أي أمينًا. وقيل: أي تابوا عن السيئات، قال: ﴿وَتَكُونُوا مِنْۢ بَعْدِهٖ قَوْمًا صَالِحِينَ﴾ [يوسف، ٩/١٢] أي تائبين. وقيل: أي أدّوا الفرائض واجتنبوا المحارم. وعن ابن عباس في رواية: هي الشرائع، وهي الصلاة والزكاة والحج والصوم [٩٠ب] والاغتسال من الجنابة.

وقيل هي نوعان: أعمال بينك وبين العباد كأداء الأمانات والوفاء بالعهود وقضاء الحقوق وصلة الأرحام، وأعمال بينك وبين الله تعالى، وهي نوعان: ظاهرة[4] وباطنة،[5] فالظاهرة

١ ح ط - لجمع، صح هامش ط.
٢ ط ر - التستري.
٣ ط: وقال.
٤ ط: ظاهرُ.
٥ ط: وباطنُ.

şeriatı eda etmek, batın olan ise kalbin sıfatlarıdır. Onlar da tevekkül, kazâya rızâ, belâya sabır, rahatlıkta şükürdür.

Sonra bu ifade mutlak müjdenin iman ve sâlih amele bağlanması demektir. Nitekim itaatkâr mümin Allah'ın vaadi gereği herhangi bir azap görmeden cennete girer, kâfir ise ebedî azaba maruz kalır. Günahkâr müminin durumu da Allah'ın iradesine bağlıdır: Allah dilerse onu affeder ve azap etmeden cennete sokar, dilerse de ona bütün günahlarına veya bazı günahlarına karşılık azap eder, sonra onu cennete sokar.

"Kendileri için cennetler olduğunu" *Cennât* kelimesi *cennet* kelimesinin çoğuludur, *cennet* bostan demektir. *el-Cünnetü* ve *el-micennü* kalkan demektir. Kelimenin aslı *cenne ʿaleyhi el-leylü* (Gece onun üzerine çöktü, onu örttü) ifadesinden gelir. *el-Cünûn* ve *el-cinnetü* (cinnet) aklı örter. Cinler insanların gözlerinden örtülüdürler. *el-Cünnetü* ve *el-micennü* (kalkan/zırh) giysiyi kaplayıp örter, *el-cenenü* kabir, *el-cenân* kalp demektir ki kalp de örtülü/gizlidir. *el-Cenîn* anne karnındaki çocuk demektir ki o da örtülü/gizlidir.

Tefsirine gelince, Mufaddal b. Seleme şöyle demiştir: Cennet, içinde hurma ağacı bulunan bahçedir. Bir görüşe göre içinde ağaç bulunan bahçeye cennet denilir, eğer içinde üzüm bağı da varsa ona firdevs denilir. Bir görüşe göre cennet, içinde hurma, üzüm ve bütün meyvelerin bulunduğu bahçedir. Allah Teâlâ "Herhangi biriniz ister mi ki içerisinde her türlü meyveye sahip bulunduğu, içinden ırmaklar akan, hurma ve üzüm ağaçlarından oluşan bir bahçesi olsun…" [el-Bakara 2/266], "Meyvelerinden yesinler diye biz orada hurma ve üzüm bahçeleri var ettik ve içlerinde pınarlar fışkırttık." [Yâsîn 36/34-35] buyurur. Bahçeye cennet isminin verilmesinin sebebi içine giren kimsenin oradaki ağaçlarla örtünüp gizleniyor olması ya da ağaçlarının gölgelerinin yeri örtüyor olmasıdır.

Sonra "cennetler" ifadesi çoğuldur ve onlar sekiz tanedir. Abdullah b. Abbas şöyle demiştir: Onlar Dârü'l-celâl, dârü'l-karâr, dârü's-selâm, adn cenneti -ki bu cennetin merkezidir, bütün cennetlerin başındadır,

أداء الشرائع، والباطنة صفات[1] القلب: التوكل والرضاء بالقضاء والصبر في البلاء والشكر في الرخاء.

ثم هذا تعليق البشارة المطلقة بالإيمان والعمل الصالح؛ فإن المؤمن المطيع له الجنّة بوعد الله من غير تعذيب، والكافر له التعذيب المؤبد، والمؤمن العاصي في مشيئة الله: إن شاء غفر له وأدخله الجنّة قبل التعذيب، وإن شاء عذّبه بذنبه كل عقوبته[2] أو بعضها ثم أدخله الجنّة.

وقوله: ﴿اَنَّ لَهُمْ جَنّٰتٍ﴾ هي جمع جنّة وهي البستان. والجُنّة بالضم التُرس وكذا المِجَنّ، وأصله من «جَنَّ عليه الليل جَنانًا» أي ستره، والجنون يستر العقل، والجِنّة بالكسر كذلك، والجِنُّ والجنّة مستترون عن أعين الناس، والجُنَّة والمِجَنُّ يستر اللابس، والجَنَن القبر، وهو يستر الميت، والجَنان القلب وهو مستور، والجَنين الولد في البطن وهو مستور.

أما تفسيرها فقد قال المفضّل:[3] الجنّة كل بستان فيه نخل. وقيل: فيه شجر، فإن كان فيه كَرْمٌ فهو فردوس. وقيل: الجنّة اسم لبستان جامع فيه النخل والعنب وكل ثمر، قال تعالى:﴿اَيَوَدُّ اَحَدُكُمْ اَنْ تَكُونَ لَهُ جَنَّةٌ مِنْ نَخِيلٍ وَاَعْنَابٍ تَجْرِى مِنْ تَحْتِهَا الْاَنْهَارُ لَهُ فِيهَا مِنْ كُلِّ الثَّمَرَاتِ﴾ [البقرة، ٢٦٦/٢] وقال تعالى:﴿وَجَعَلْنَا فِيهَا جَنَّاتٍ مِنْ نَخِيلٍ وَاَعْنَابٍ وَفَجَّرْنَا فِيهَا مِنَ الْعُيُونِ لِيَاْكُلُوا مِنْ ثَمَرِهِ﴾ [يس، ٣٤/٣٦-٣٥]. وسميت بذلك؛ لأنها تستر وتُظل من يكون فيها بما فيها من الشجر، أو لأنها تستر الأرض بظل أشجارها.

ثم الجنّات جمع وهي ثمانية، قال ابن عباس: هي دار الجلال ودار القرار ودار السلام، وجنة عدن وهي قَصَبَةُ الجنّة وهي مشرفة على الجنان كلها.

---

١ ط: صفوات؛ ر: صفاء.

٢ ط: عقوبة.

٣ أبو طالب المُفَضَّل بن سلمة بن عاصم، (نحو ٢٩٠ هـ / - نحو ٩٠٣ م) كان لغويا فاضلاً، كوفي المذهب، لقي ابن الأعرابيّ وغيره من العلماء، واستكثر من الرواية ونقل اللغة، كان من خاصة الفتح بن خاقان وزير المتوكل. من كتبه: البارع في اللغة، والفاخر في الأمثال، والاستدراك على العين للخليل ابن أحمد، وضياء القلوب في معاني القرآن. انظر: معجم الشعراء للمرزباني، ص. ٣٨٤؛ نزهة الألباء للأنباري، ص. ١٥٤؛ الأعلام للزركلي، ٢٧٩/٧.

kapısının biri zümrütten diğeri yakuttan iki kanadı vardır ve bu iki kanadın arası da doğu ile batı arasındaki mesafe kadardır- me'vâ cenneti, firdevs cenneti, huld cenneti ve naîm cennetidir. Dârü'l-celâlin tamamı, şehirleri, sarayları, evleri, kuleleri, kapıları, dereceleri, odaları, yüksek yerleri, alçak yerleri, çadırları, salonları, ziynetleri ve içinde bulunan her şey nûrdandır. Dârü's-selâmın tamamı kızıl yakuttan, dârü'l-karârın tamamı mercandan, adn cennetinin tamamı zebercedden, me'vâ cennetinin tamamı kızıl altından, huld cennetinin tamamı gümüşten, naîm cennetinin tamamı zümrütten, firdevs cennetinin tamamı incidendir. Duvarları altın tuğladan, gümüş tuğladan, yakut tuğladan ve zeberced tuğladandır. Boyası misktir. Sarayları yakut, odaları inci, kapı kanatları altın, zemini gümüş, döşeme taşları mercan, toprağı misk, bitkisi zâferan ve amberdir.

"Altından ırmaklar akan" *Cerâ el-mâu*, *yecrî, ceryen, ceryeten, cereyânen* ifadesi "su aktı" anlamına gelir. *Mâun cârin* (akan su), *miyâhun câriyetün* (akan sular), *'aynün câriyetün* (akan pınar) anlamına gelir. *el-Câriye* gemi anlamına gelir, çünkü su onu akıtır. *Sadaka-i câriye* faydası devamlı olan (akar olan) sadakadır. *el-Erzâk el-câriye* (deveran eden rızık) demektir. Fiili, *ve kad ecrâ 'alâ cündihi ve ashâbihi el-ücreyât* (Ordusuna ve adamlarına ücretlerini verdi) şeklinde kullanılır. *el-Ceriyyü* vekil demektir, çünkü vekil, müvekkilinin mecrasında hareket eder, onun yerine geçer. Çoğulu *el-ecriyâ* şeklinde gelir. *el-İcriyâ* ise insanın sürdürdüğü âdet demektir.

"Altından" Bazı âyetlerde *min* harf-i ceri olmaksızın "Altında akar" [et-Tevbe 9/100] şeklinde kullanılmıştır, çünkü *taht* (alt) kelimesi zarftır, *min* harf-i ceri olmadan kullanıldığı âyette fetha olması buna delâlet eder. *Min* harf-i cerinin kullanımı ya bağlantı (sıla) için ya da akma fiilinin oradan başladığının beyânı içindir. Çünkü *min* harf-i ceri başlama noktası bildirir. *Taht* (alt) kelimesi isim olup aşağı kısım anlamındadır. İsim olduğu için başına gelen *min* harf-i ceri ile mecrur olmuştur. Ancak bu isim harfler gibi kullanılır, zira çoğunlukla başka kelime ile birleşerek anlam ifade eder. Bu nedenle de harflere benzer ve kendisinde nekrelik ya da marifelik alâmetleri görünmez.

وباب جنّة عدن مصراعان[1] من زمرّد وياقوت، بين المصراعين كما بين المشرق والمغرب، وجنّة المأوى وجنّة الفردوس وجنّة الخلد وجنّة نعيم. قال: ودار الجلال كلها من النور: مدائنها[2] وقصورها وبيوتها وشُرَفها وأبوابها ودرجها وغرفها وأعاليها وأسافلها وخيامها وأوانيها وحليها وكل ما فيها، ودار السلام كلها من اليواقيت الأحمر، ودار القرار كلها من المرجان، وجنّة عدن من الزبرجد كلها، وجنّة المأوى من الذهب الأحمر كلها، وجنّة الخلد من الفضة كلها، وجنّة نعيم من الزمرد كلها، وجنّة الفردوس [٩١ا] من اللؤلؤ كلها، وحيطانها لبنة ذهب ولبنة فضة ولبنة ياقوت ولبنة زبرجد، ومِلَاطُها[3] المسك، وقصورها الياقوت، وغرفها اللؤلؤ ومصاريعها الذهب، وأرضها الفضة، وحَصْبَاؤُها المرجان، وترابها المسك ونباتها الزعفران والعنبر.

وقوله: ﴿تَجْرِى مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ﴾ يقال: جرى الماء يجري جَرْيًا وجريةً وجَرَيَانًا، أي: سال، وماءٌ جارٍ ومياهٌ جاريةٌ وعينٌ جاريةٌ، أي تجري ماؤها، والجارية السفينة؛ لأن الماء يجري بها، وصدقة جارية أي وقف دائم النفع، والأرزاق الجارية الدارّة، وقد أجرى على جنده وأصحابه الأجرياتِ،[4] والجَرِيّ الوكيل، لأنه يجري مجرى الموكِّل، وجمعه الأجرياء بفتح الهمزة، والإجرياء بكسر الهمزة العادة التي تجري عليها الإنسان.

وقوله: ﴿مِنْ تَحْتِهَا﴾ وفي بعض الآيات: ﴿تَجْرِى تَحْتَهَا﴾ [التوبة، ١٠٠/٩] بالحذف[5] لما أنه ظرف والفتحة تدل عليه، وإثبات «من» للصلة أو لبيان أن ابتداء الجريان منه، فإنه[6] لابتداء الغاية. و«تحت» بمعنى سفل وهو اسم؛ ولهذا خفض بـ«من»، ولكن يستعمل استعمال الحروف؛ لأنه يفيد المعنى في غيره غالبًا، فأشبه الحرفَ فلم يظهرْ فيه علامة التعريف والتنكير.

---

١ ط: مصراعين.
٢ ر: ومدائنها.
٣ مِلَاط: أي طين بين اللبنتين.
٤ في هامش ح: الجرايات.
٥ ط ر: فالحذف.
٦ ر – فإنه.

"Altından" yani zemininin alt kısımlarından demektir. Bir görüşe göre anlam, "ağaçlarının altından" şeklinde, bir başka görüşe göre "odalarının altından" şeklinde, bir görüşe göre "kanal olmaksızın" şeklindedir. "Onların altlarından ırmaklar akar." [el-A'râf 7/43] âyetinde anlam, "Onların emri ile akar." şeklindedir. Yani nehirler onların emir ve tasarrufları altındadır. Bu tıpkı mel'un Firavun'un "İşte şu nehirler benim altımdan akıyor." [ez-Zuhruf 43/51] şeklindeki sözünde olduğu gibidir. Nehirlerin müminlerin emri ile akmasının anlamı bir başka âyette "Onları diledikleri gibi fışkırtıp akıtırlar." [el-İnsân 76/6] -yani yukarı ya da aşağı doğru diledikleri gibi- şeklinde ifade edilmiştir.

İmam Mâtürîdî şöyle demiştir:

> Cennet hususi bir yerin ya da bölgenin adı değil, ağaçların ve asmaların toplamının adıdır. Dolayısıyla "Altından akar." âyeti "Ağaçlarının ve asmalarının altından akar." anlamına gelir… Bir görüşe göre "altından" ifadesi "kendileri yüksekte iken görebilecekleri yerden" anlamına gelir. Bu insanların daha çok hoşuna gidecek bir durumdur… Yine şöyle de denilmiştir: "Altından" ifadesi yerin altından değil, "üzerlerindeki sarayların ve odaların altından" anlamına gelir. Benzer bir kullanım Hz. Peygamber aleyhisselâmın "Her bir saç telinin altında cenabet vardır."[1] şeklindeki sözüne benzer. Burada derinin altı değil, üst kısmının altında olduğu kastedilmiştir.[2]

"Nehirler" *el-Enhâr* kelimesi *nehr* (nehir) kelimesinin çoğuludur ki o da suyun aktığı yer, suyun akışı demektir. *Enhere ed-deme* "kanı akıttı" anlamına, *nehr*^{in} *nehirün* "suyu bol nehir" anlamına gelir. Bir görüşe göre nehre bu ismin verilmesinin sebebi onun genişliği ve parıltısıdır. Hak Teâlâ "Elbette takvâ sahipleri cennetlerde ve ırmak başındadırlar." [el-Kamer 54/54] -yani parıltı ve genişlik içindedirler- buyurur. Gündüzün *en-nehâr* diye isimlendirilmesi de genişliği ve parlaklığındandır. Bir görüşe göre gündüzün bu isimle isimlendirilmesinin sebebi tıpkı suyun nehirde akması gibi güneşin gündüzde akıyor olmasıdır.

1 İbn Mâce, "Tahâret", 106; Tirmizî, "Tahâret", 78.
2 Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân,* 1: 62.

وقوله: ﴿مِنْ تَحْتِهَا﴾ أي من أسافل أرضها. وقيل: من تحت أشجارها. وقيل: من تحت غرفها. وقيل: إنها تجري في غير أخدود. وفي الآية التي قال: ﴿تَجْرِى مِنْ تَحْتِهِمُ الْأَنْهَارُ﴾ [الأعراف، ٤٣/٧] فمعناه: بأمرهم، أي ذلك تحت ولايتهم وأمرهم، وهو كقول فرعون لعنه الله: ﴿وَهَٰذِهِ الْأَنْهَارُ تَجْرِى مِنْ تَحْتِى﴾ [الزخرف، ٥١/٤٣] أي بأمري. ومعنى جريها بأمرهم ما قال في آية أخرى: ﴿يُفَجِّرُونَهَا تَفْجِيرًا﴾ [الإنسان، ٦/٧٦] أي حيث شاؤوا علوًا وسفلًا.

وقال الإمام أبو منصور رحمه الله:

«الجنة ليست باسم للأرض والبقعة خاصّة، بل هي اسم لما يجمع الأشجار والعرائش، فقوله: ﴿تَجْرِى مِنْ تَحْتِهَا﴾ أي تحت أشجارها وعرائشها».[١] قال: «وقيل: من تحتها أي حيث تقع أبصارهم عليها وهم في العلوّ، وذلك أنزه عند الناس وأحلى وأطيب».[٢] قال: «وقيل أيضًا: من تحتها أي من تحت ما علا منها من القصور والغرف،[٣] لا تحت الأرض كقوله عليه السلام: »تحت كلّ شَعَرَةٍ جنابة«،[٤] أي تحت ما علا لا تحت الجلد».[٥]

وقوله: ﴿الْأَنْهَارُ﴾ هي جمع النهر وهو مسيل الماء، وقد أنهر الدمَ أي أساله،[٦] ونَهْرٌ نَهِرٌ أي كثير الماء. وقيل: سمي به لسعته وضيائه،[٧] قال تعالى: ﴿إِنَّ الْمُتَّقِينَ فِى جَنَّاتٍ وَنَهَرٍ﴾ [القمر، ٥٤/٥٤] أي ضياء وسعة، وسمي النهار به لسعته وضيائه.[٨] وقيل: سمي نهارًا لجريان الشمس فيه كجريان الماء في نهره.

١ انظر: تأويلات القرآن للماتريدي، ٦٢/١.
٢ انظر: تأويلات القرآن للماتريدي، ٦٢/١.
٣ ر: والفوق.
٤ سنن ابن ماجة، الطهارة ١٠٦؛ سنن الترمذي، الطهارة ٧٨.
٥ انظر: تأويلات القرآن للماتريدي، ٦٢/١.
٦ ط: ساله.
٧ ط ر: ولضيائه.
٨ ح – قال تعالى: ﴿إِنَّ الْمُتَّقِينَ فِى جَنَّاتٍ وَنَهَرٍ﴾ أي ضياء وسعة وسمي النهار به لسعته وضيائه، صح هامش.

Tefsirine gelince, Hz. Peygamber aleyhisselâmın "Cennette süt deryası, su deryası, bal deryası ve şarap deryası vardır, sonra diğer nehirler onlardan ayrılır."[1] buyurduğu rivayet edilir. Bu nehirlerin "Orada bozulmayan su ırmakları, tadı değişmeyen süt ırmakları, içenlere zevk veren şarap ırmakları ve süzme bal ırmakları vardır." [Muhammed 47/15] âyetinde zikredilen nehirler olduğu söylenmiştir. Bir görüşe göre nehir bir tanedir ama içinde şarap, su, süt ve bal akar, bunların hiçbiri diğerine karışmaz. Nitekim bu tıpkı "İki denizi salıvermiştir, onlar birbirlerine kavuşurlar, [ama] aralarında bir engel vardır, birbirlerine karışmazlar." [er-Rahmân 55/19-29] ve "İki denizin arasına engel koyan…" [en-Neml 27/61] âyetlerinde ifade edildiği üzere dünyada tatlı su ile tuzlu suyun karışmaması gibidir.

Bazıları da şöyle demiştir: Nehirde akan şey tektir, ama isteğe göre farklılaşır. Kişi nehirde akanın süt olmasını isterse süt olur, diğer şeylerden olmasını isterse o şey olur. Kimileri de şöyle demiştir: Akan şey tektir, ama dört tabiatı vardır: Hayatın var edilmesinde su tabiatı, büyümede süt tabiatı, tatlılıkta bal tabiatı, neşede şarap tabiatı. Bu kimselerin görüşüne göre âyette "nehirler" kelimesinin çoğul olarak zikredilmesinin sebebi, nehrin tek olmasına karşılık anlamlarının çok olmasıdır. İnsanlar cennete girdikleri zaman daha önceden ölümü tatmış, cehenneme girmiş, korkmuş ve zayıf düşmüş durumda olacaklardır. Bu nedenle orada önce hayat bulmaları için kendilerine su verilecek, böylece ölmeyecekler, ardından iyileşmeleri için kendilerine süt ikram edilecek, böylece onlar [sıhhat açısından] herhangi bir eksiklik görmeyeceklerdir, sonra neşe bulmaları için onlara şarap ikram edilecek ve artık onlar hüzünlenmeyeceklerdir, sonra sıhhat bulmaları için onlara bal ikram edilecek ve sonra onlar hasta olmayacaklardır. Sonra cennette pınarlar vardır: Kâfûr pınarı, zencebîl pınarı, selsebîl pınarı, rahîk pınarı ki bunun karışımı tesnîmdendir. Bu nehirler arşın altındaki bir pınardan çıkarlar. Rivayet edildiğine göre arşın altında (sütununda) genişlemesine "Bismillahirrahmânirrahîm" yazar, su pınarı Bism kelimesindeki mîm harfinden, süt pınarı Allah kelimesindeki he harfinden, şarap pınarı er-Rahmân kelimesindeki mîm harfinden, bal pınar da er-Rahîm kelimesindeki mîm harfinden çıkar. Bunlar o nehirlerin membaıdır, hepsinin döküldüğü yer ise kevserdir. O Hz. Peygamber aleyhisselâmın havuzu olup bugün cennette mevcuttur,

1 Ahmed b. Hanbel, *Müsned,* 33: 246; Dârimî, *Sünen,* 3: 1873.

وأما تفسيرها[1] فقد روي عن النبي عليه السلام [٢٩١ب] أنّه قال: «في الجنّة بحر اللبن وبحر الماء[2] وبحر العسل وبحر الخمر، ثم تشقّق الأنهار منها بعد».[3] قالوا: وهي الأنهار المذكورة في قوله: ﴿فِيهَآ أَنْهَارٌ مِنْ مَّآءٍ غَيْرِ ءَاسِنٍ﴾ الآية، [محمد، ١٥/٤٧]. وقيل: النّهر واحد، ويجري فيه الخمر والماء واللبن والعسل لا يخالط بعضها بعضًا كما لا يخالط الماءُ العذبُ الماءَ[4] الأجاجَ والملح في الدنيا، قال:﴿مَرَجَ الْبَحْرَيْنِ يَلْتَقِيَانِ بَيْنَهُمَا بَرْزَخٌ لَا يَبْغِيَانِ﴾ [الرحمن، ١٩/٥٥-٢٠] وقال:﴿وَجَعَلَ بَيْنَ الْبَحْرَيْنِ حَاجِزًا﴾ [النمل، ٦١/٢٧].

وقال بعضهم: الجاري واحد ويختلف باختلاف المُنْيَة؛ إن تمنّى أن يكون لبنًا كان لبنًا وكذا سائرها. وقال بعضهم: الجاري واحد وطبائعه أربع: طَبْع الماء في إثبات الحياة، وطَبْع اللبن في التربية، وطبع العسل في الحلاوة، وطبع الخمر في الإطراب. وإنما ذكر الأنهار جمعًا على قول هؤلاء لكثرة معانيها مع اتحاد عينها، فإذا دخلوا الجنّة وقد ذاقوا الموت ودخلوا النار وخافوا وضعفوا، سقوهم الماء ليحيوا ثم إنهم لا يموتون، وسقوهم اللبن ليتبرؤوا[5] ثم إنهم لا ينقصون، وسقوهم الخمر ليطربوا ثم إنهم لا يحزنون، وسقوهم العسل ليصحّوا ثم إنهم لا يسقمون. ثم في الجنّة عيون:[6] عين الكافور وعين الزنجبيل وعين السلسبيل وعين الرحيق ومزاجه من تسنيم. وهذه الأنهار تنبع من عيون في ساق العرش. وروي[7] أنه كُتب على ساق العرش عرضًا: بسم الله الرحمن الرحيم، وعين الماء تنبع من ميم «بسم»، وعين اللبن تنبع من هاء «الله»، وعين الخمر تنبع من ميم «الرحمن»، وعين العسل تنبع من ميم «الرحيم»، هذا منبعها، وأمّا مصبّها فكلها ينصبّ في الكوثر، وهو حوض النبيّ عليه السلام وهو في الجنة اليوم،

١ ح + هنا.
٢ ط - وبحر الماء، صح هامش.
٣ مسند أحمد، ٢٤٦/٣٣؛ سنن الدارمي، ١٨٧٣/٣.
٤ ط - الماءَ.
٥ ط: ليشربوا، وفي الهامش: ليربوا؛ ر: ليربوا.
٦ ح ط + أيضا.
٧ ر: وقد روي.

kıyamet günü müminler oradan içebilsinler diye arasât meydanına intikal ettirilir, sonra cennette müminler melekler vasıtası ile ondan içsinler diye cennete intikal ettirilir. Allah müminlere tertemiz içeceği vasıtasız olarak içirir. Şöyle buyurmuştur: "Rableri onlara tertemiz içecek içirir." [el-İnsân 76/21]

Mârifet ehli zâtlardan biri şöyle demiştir: Allah Teâlâ'nın katında bir içecek vardır ki onu mârifet ehli için saklar. Onlar ondan içtiklerinde neşelenirler, neşelendiklerinde kalkarlar, kalktıklarında coşarlar, coştuklarında kendilerinden geçerler, kendilerinden geçtiklerinde yaşarlar, yaşadıklarında uçarlar, uçtuklarında talep edeler, talep ettiklerinde bulurlar, bulduklarında inerler, indiklerinde yakınlaştırılırlar, yakınlaştırıldıklarında kendilerine keşfolunur, keşf sahibi olduklarında müşahede ederler, müşahede ettiklerinde muâyene ederler (ayan beyân görürler), muâyene ettiklerinde ünsiyet sağlarlar, ünsiyet sağladıklarında basiret sahibi olurlar.

"Cennetlerin meyvelerinden kendilerine her rızık verilişinde" Buradaki *küllemâ* (her) kelimesi fiillerin kapsayıcılığını gerekli kılar. *Küll* kelimesi ise şahısların umumiliğini ifade eder. *Küll* kelimesi içine giren her şeyi kapsar, *mâ* ise kendisinden sonra gelen fiil ile birlikte mastar olur ve o fiilin *küll* kelimesinin kapsamına girmesinden dolayı umum ifade etmesini gerektirir. Böylelikle de tekrarı gerektirir.

"Kendilerine rızık verilişinde" yani onlara verilişinde. Bunun hakikatini biz "Kendilerine verdiğimiz rızıktan infak ederler." [el-Bakara 2/3] âyetinin tefsirinde beyân etmiştik.

"Cennetlerin meyvelerinden" Buradaki *minhâ* (ondan) ifadesi "cennetlerden" anlamına gelir. Bu ifadedeki "*min*" harfi mekânın beyânını ifade eder, yani "bu mekândan rızıklandırılırlar" anlamına gelir.

"Meyvelerinden" Buradaki *min* ise cins ifade eder. Bir görüşe göre buradaki *min* harfi zaittir, yani "onlara her meyve verilişinde" anlamına gelir. Bir görüşe göre bu *min* harfi tıpkı *mâ fi'd-dâri min racülin* (Evde hiçbir adam yok) ifadesinde olduğu gibi tekit bildirir.

ويُنقل يوم القيامة إلى العرصات ليسقي[1] المؤمنين، ثم يُنقل إلى الجنة ويُسقى أهل الجنة من هذه الأنهار والعيون بواسطة الملائكة، ويسقيهم الله الشراب الطهور بلا واسطة، قال: ﴿وَسَقٰىهُمْ رَبُّهُمْ شَرَابًا طَهُورًا﴾ [الإنسان، ٧٦/٢١].

وقال بعض أهل المعرفة: إن لِلّه تعالى شرابًا ادَّخره لأهل المعرفة، فإذا شربوا طَرَبوا، وإذا طربوا قاموا، وإذا قاموا هاموا، وإذا هاموا طاشوا، فإذا[2] طاشوا عاشوا، فإذا[3] عاشوا طاروا، وإذا طاروا طلبوا، وإذا طلبوا وجدوا، وإذا وجدوا نزلوا، وإذا نزلوا قُرِّبوا، وإذا قُرّبوا كُوشفوا، وإذا كُوشفوا شاهدوا، وإذا شاهدوا عاينوا، وإذا عاينوا أنِسوا، وإذا أنِسوا أبصروا.

وقوله تعالى: ﴿كُلَّمَا رُزِقُوا مِنْهَا مِنْ ثَمَرَةٍ رِزْقًا﴾ «كلما» كلمة تقتضي عموم الأفعال، وكلمة «كل» تقتضي عموم الذوات، وحقيقتها[4] أن كلمة «كل» لعموم ما دخل فيه، [٩٢ظ] و«ما» مع الفعل المذكور بعده بمنزلة المصدر، فيقتضي عموم ذلك الفعل لدخولها فيه، فاقتضى التكرار بهذا الطريق.

وقوله: ﴿رُزِقُوا﴾ أي أُعطوا، وقد بيّنَّا حقيقة هذا في قوله: ﴿وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَ﴾ [البقرة، ٢/٣].

وقوله: ﴿مِنْهَا﴾ أي من الجنات. و«من» في ﴿مِنْهَا﴾ لبيان المكان، أي من هذا المكان[5] يرزقون.

وقوله: ﴿مِنْ ثَمَرَةٍ﴾ «من»[6] في هذا للتجنيس. وقيل: هي زائدة، أي كلما رزقوا ثمرة. وقيل: هي[7] للتأكيد كما في قولهم:[8] ما في الدار من رجل.

---

١ ط ر: لسقي.
٢ ح ط ر: وإذا.
٣ ح ط ر: وإذا.
٤ ر: وحقيقتهما.
٥ ط – من هذا المكان، صح هامش.
٦ ر: ومن.
٧ ر – هي.
٨ ط: قوله.

"Rızık" Bu kelime cümleden meçhul fiilin haberidir, hakikatte bu ifade ikinci mef'uldür. Burada Hak Teâlâ onlara cennette verilecek bir rızık olduğunu bildirmektedir. Aynı husus şu âyetlerde de bildirilmiştir: "Ve onlara orada sabah akşam rızıkları vardır." [Meryem 19/62], "İşte onlara mâlûm bir rızık vardır." [es-Sâffât 37/41], "İşte bu bizim rızkımızdır ve tükenmesi söz konusu değildir." [Sâd 38/54], "Orada hesapsızca rızıklandırılırlar." [el-Mü'min 40/40], "Biz ona değerli bir rızık hazırlamışızdır." [el-Ahzâb 33/31], "Allah ona güzel rızık vermiştir." [et-Talâk 65/11], "Bize biraz su ya da Allah'ın size verdiği rızıktan verin…" [el-A'râf 7/50].

Yine onlara meyveler verileceğini haber vermiştir ki bu meyvelerin nitelikleri arasında şunlar vardır: "Tükenmeyen ve yasaklanmayan çeşitli meyveler…" [el-Vâkıa 56/32-33], "Ve beğendikleri meyve…" [el-Vâkıa 56/20], "Orada, güven içinde [canlarının çektiği] her meyveyi isterler." *[ed-Duhân 44/55]*, "İkisinde de her meyveden çift çift vardır." [er-Rahmân 55/52], "İçinde her türlü meyve, hurma ve nar vardır." [er-Rahmân 55/68], "Dikensiz sedir ağaçları ve meyveleri küme küme dizili muz ağaçları altında…" [el-Vâkıa 56/28-29], "Bu iki cennetin meyveleri yakındır." [er-Rahmân 55/54], "Salkımları sarkıtılmıştır." [el-İnsân 76/14] Buradaki *kutûf* kelimesi üzüm salkımı anlamına gelir. Bedevinin biri Hz. Peygamber aleyhisselâma cennetin üzümleri ve salkımlarını sormuş, o da "Karganın bir ay boyunca bıkıp usanmaksızın uçarak alabileceği bir mesafe boyuncadır, bütün mahlûkat o salkımların birinin etrafında toplansa, o salkım hepsini doyurur."[1] buyurmuştur. Rivayet edildiğine göre cennetin ağaçlarından bir meyve koparıldığında onun yerine derhâl yenisi yetişirmiş. Bir rivayette anlatıldığına göre cennet üzümünün bir tanesinden inci misali bir şey çıkar ve bu inci parlak bir gözden fışkırır, ışığı güneşi bile kapsar. Bir başka rivayette şöyle anlatılır: Mümin cennete girdiği zaman yetmiş bin bahçe görür, her bir bahçede yetmiş bin ağaç, her bir ağaçta yetmiş bin yaprak ve her bir yaprağın üzerinde "Lâilâhe illellah Muhammedün resûlullah, günahkâr bir ümmet ve bağışlayıcı bir Rab" yazar. Yaprakların her birinin genişliği dünyanın doğusundan batısına kadardır.

1 Bkz. Buhârî, "Rikâk", 53; Müslim, "Fezâil", 27.

وقوله: ﴿رِزْقًا﴾ هي خبر ما لم يُسمّ فاعله، وهو مفعول ثان في الحقيقة، أخبر أن لهم رزقًا في الجنة وهو كقوله: ﴿وَلَهُمْ رِزْقُهُمْ فِيهَا بُكْرَةً وَعَشِيًّا﴾ [مريم، ٦٢/١٩] ﴿أُولَٰئِكَ لَهُمْ رِزْقٌ مَعْلُومٌ﴾ [الصافات، ٤١/٣٧] ﴿إِنَّ هَٰذَا لَرِزْقُنَا مَا لَهُ مِنْ نَفَادٍ﴾ [ص، ٥٤/٣٨] ﴿يُرْزَقُونَ فِيهَا بِغَيْرِ حِسَابٍ﴾ [المؤمن، ٤٠/٤٠] ﴿وَأَعْتَدْنَا لَهَا رِزْقًا كَرِيمًا﴾ [الأحزاب، ٣١/٣٣] ﴿قَدْ أَحْسَنَ اللهُ لَهُ رِزْقًا﴾ [الطلاق، ١١/٦٥] ﴿أَفِيضُوا عَلَيْنَا مِنَ الْمَاءِ أَوْ مِمَّا رَزَقَكُمُ﴾ [الأعراف، ٥٠/٧].

وأخبر أن لهم ثمرات ومن صفتها: ﴿وَفَاكِهَةٍ كَثِيرَةٍ لَا مَقْطُوعَةٍ وَلَا مَمْنُوعَةٍ﴾ [الواقعة، ٣٢/٥٦-٣٣]، ﴿وَفَاكِهَةٍ مِمَّا يَتَخَيَّرُونَ﴾ [الواقعة، ٢٠/٥٦]، ﴿يَدْعُونَ فِيهَا بِكُلِّ فَاكِهَةٍ﴾ [الدخان، ٥٥/٤٤]، ﴿مِنْ كُلِّ فَاكِهَةٍ زَوْجَانِ﴾ [الرحمن، ٥٢/٥٥]، ﴿فِيهِمَا فَاكِهَةٌ وَنَخْلٌ وَرُمَّانٌ﴾ [الرحمن، ٦٨/٥٥]، ﴿فِي سِدْرٍ مَخْضُودٍ وَطَلْحٍ مَنْضُودٍ﴾ [الواقعة، ٢٨/٥٦-٢٩]، ﴿وَجَنَا الْجَنَّتَيْنِ دَانٍ﴾ [الرحمن، ٥٤/٥٥]، ﴿وَذُلِّلَتْ قُطُوفُهَا تَذْلِيلًا﴾ [الإنسان، ١٤/٧٦]، والقطف عنقود العنب، وسأل أعرابي رسول الله عليه السلام عن أعناب الجنّة وعنقودها، فقال: «مسيرة شهر للغراب يطير ولا يفتُر عن الطيران، ولو اجتمع الخلائق على عنقود واحد لأشبعهم».[١] وروي أنه لا يُقطع ثمر من شجر الجنّة إلا نَبَتَ مكانه مثله. وروي أنه يخرج من حبّة عنب الجنّة مثل الدّرة فتنفلق الدّرة[٢] عن حوراء عينًا يغلِب نورُها الشمسَ. وفي الخبر: أن المؤمن إذا دخل الجنّة رأى سبعين ألف حديقة، في كل حديقة سبعين ألف شجرة، على كل شجرة سبعين ألف ورقة، على كل ورقة مكتوب: لا إله إلا الله محمد رسول الله، أمّةٌ مذنبة وربٌّ غفور،[٣] كل[٤] ورقة عرضها من شرق الدنيا إلى غربها.

١ انظر: مسند أحمد، ١٩١/٢٩؛ صحيح البخاري، الرقاق ٥٣؛ صحيح مسلم، الفضائل ٢٧.
٢ م ح ط - الدّرة.
٣ ر + رحيم.
٤ ر: وكل.

"'Bu tıpkı daha önce bize verilen rızık!' diyecekler." Abdullah b. Mes'ûd, Abdullah b. Abbas, Mücâhid ve Katâde şöyle demişlerdir: Yani cennet meyvelerinden bize verilen bu rızık tıpkı dünyada verilmiş olan rızık gibidir, yani sûret ve isim itibariyle ona benzemektedir. Abdullah b. Abbas, "Dünyada cennettekilerin sadece isimleri vardır." demiştir. Nitekim cennet ağaçları zebercet, yakut, altın ve gümüştendir.

Ebû Ubeyde ve Yahyâ b. Ebû Kesîr şöyle demişlerdir: Cennet meyveleri ağaçlarından toplandığı zaman yerlerine hemen yenisi gelir. Topladıklarının yerine gelen yenilerini görünce bunlar öncekilere (topladıklarına) benzer gelir ve derler ki "Bu tıpkı daha önce bize verilen rızık!" Şöyle denilmiştir: Akşamleyin, sabah verilmiş olanın benzeri verilir, onlar da derler ki "Bu tıpkı daha önce bize verilen rızık!", yani "daha önce yediğimiz gibi." Bir görüşe göre bunun mânası, "Bu, dünyada bize cennetteki rızkımız olarak vaad edilen şeydir." şeklindedir. Bir başka görüşe göre anlam, "Bu, dünyada bize rızık olarak verilen sâlih amelin sevabıdır." şeklindedir, buna göre sevap kelimesi cümlede gizlidir. Bu şekilde bir kelimenin gizlenmesi mümkündür. Nitekim "Köye sor." [Yûsuf 12/82] âyetinde anlam, "Köy halkına sor." şeklindedir.

"Hâlbuki bu rızık onlara benzer olarak verilmiştir." Buradaki *ve utû* fiili, çoğunluğun okuyuşuna göre meçhul fiil şeklindedir. Hârûn b. Mûsâ bunu *ve etev* şeklinde mâlûm fiil olarak okumuştur. Bu durumda anlam, "Hizmetçiler onlara rızıklarını getirir." şeklindedir. Çoğunluğun okunuşunda ise anlam, "İman edip sâlih amel işleyen ve cennete giren mü'minlere verilir." şeklindedir.

Benzerlik ifade eden *el-müteşâbih* kelimesi dilde *el-misl* ve *el-mesel* (benzer, denk) anlamındaki *eş-şibh* ve *eş-şebeh* (benzer) kelimesinin *mütefâ'il* kalıbında gelmiştir. *eş-Şebîh* de bu anlamdadır. *et-Teşbîh* temsil demektir, *müşâbehet* mümaselet anlamına gelir. *eş-Şebeh* de *el-işbâh* (benzetme) ile aynı anlamdadır. *eş-Şebeh* altına benzeyen bir madendir. *el-Umûr el-müştebihât* "zor/problemli işler" demektir, *el-müteşâbihât* da aynıdır. Müteşâbih aslında başkası ile benzerlik arz eden ve ondan ayırt edilmesi zor olan demektir. İki müteşâbih şey birbirine benzer şey demektir. *eş-Şübhe* bir yönüyle helâle bir yönüyle harama benzeyen şey anlamına ve delile benzeyen [ama tam delil olmayan] şey anlamına gelir.

وقوله تعالى: ﴿قَالُوا هٰذَا الَّذِى رُزِقْنَا مِنْ قَبْلُ﴾ قال ابن مسعود وابن عباس ومجاهد وقتادة: أي قالوا هذا الذي رزقنا من ثمار الجنّة مثل الذي كنا[1] رُزقناه من ثمار الدنيا، أي في الصورة والاسم؛ فقد قال ابن عباس ﷺ: ليس في الدنيا مما في الجنّة[2] إلا الأسماء، فأشجار الجنّة من الزبرجد والياقوت والذهب والفضة.

وقال أبو عبيدة ويحيى بن أبي كثير: «إن ثمار الجنّة إذا جُنيت من أشجارها استُخلِف مكانها مثلها، فإذا رأوا ما استخلف بعد الذي جُني اشتبه عليهم، فقالوا: هذا الذي رزقنا من قبل».[3] وقيل: يؤتى بالعشاء مثل مايؤتى بالغداء، [٩٢ب] فيقولون: هذا الذي رزقنا من قبل، أي مثل ما تقدم. وقيل: معناه هذا الذي وُعِدنا في الدنيا أن يكون رزقا لنا في الجنّة. وقيل: أي هذا ثواب ما رزقنا من العمل الصالح في الدنيا، والثواب مُضمَر، والإضمار جائز، كما في قوله تعالى: ﴿وَسْـَٔلِ الْقَرْيَةَ﴾ [يوسف، ٨٢/١٢]، أي أهل القرية.

وقوله: ﴿وَأُتُوا بِهِۦ مُتَشَابِهًا﴾ هو على ما لم يُسمّ فاعله على قراءة العامة، وقرأها هارون بن موسى: وأَتَوْا بفتح الألف على الفعل الظاهر، أي الخدم أتوا بالرزق. ومعنى القراءة المشهورة: وجِيئُوا به، أي الذين آمنوا وعملوا الصالحات الذين دخلوها.

والمتشابه في اللغة متفاعِل من الشِّبه والشَّبه، وهما كالمِثْل والمَثَل، والشبيه كذلك، والتشبيه التمثيل، والمشابهة المماثلة، والشَّبَه بفتح الشين والباء الإشباه[4] أيضًا،[5] والشَّبَه[6] جوهر يُشبه الذهب، والأمور المشتبهات المشكلات، والمتشابهات كذلك، وحقيقة المتشابه الذي فيه شبه من غيره حتى كاد لا يتميز من غيره، والمتشابهان[7] المتماثلان،[8] والشُّبهة ما يُشبه الحلال من وجه والحرام من وجه، والشُّبْهة[9] ما يشبه الحُجة.

١ ر – كنا.
٢ ط – مما في الجنّة، صح هامش.
٣ انظر: تفسير الطبري، ٤١٠/١ (البقرة، ٢٥/٢).
٤ ر: الاشتباه.
٥ ط – أيضًا.
٦ ر + والشِّبه.
٧ ر: والمتشابهات.
٨ ر: المتماثلات.
٩ ح + أيضًا.

Buradaki tefsirine gelince, Hasan-ı Basrî, Katâde ve İbn Cüreyc şöyle demişlerdir: Müteşâbih demek, benzer derecede güzel ve kaliteli olan şey demektir. Yani hepsi iyidir, birbirlerine benzerler, içlerinde kötü, bozuk, değişmiş olan yoktur, bu şekilde hepsi iyi olmayan dünya meyveleri gibi değildirler, çünkü dünya meyvelerinin içinde iyi olanlar olduğu gibi iyi olmayanlar da bulunur.

Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Mes'ûd ve Rebî' b. Enes şöyle demişlerdir: Müteşâbih tat bakımından değil, renk bakımından benzer olandır. Cennet meyveleri dünya meyvelerinden tat bakımından farklı, onlardan daha iyi ve lezzetli olsalar da renk bakımından onlarla aynıdır.

Mücâhid ve Yahyâ b. Saîd şöyle demişlerdir: Yani o meyveler hem tat hem renk bakımından dünya meyvelerine benzerler, renkte ve tatta dünya meyveleri gibidirler. Bu ifadede onların dünyada renk ve tatları ile bildikleri şeylerle teşvik edilmesi, rağbetlerinin artırılması anlamı bulunur.

Bir rivayete göre Mücâhid şöyle demiştir: Yani renk itibariyle birbirlerine benzerler, tatları farklıdır. Bu ifadede onları teşvik söz konusudur, çünkü onlar sûretleri aynı, fakat anlamları farklı şeyler bulurlar.

Ebû Zeyd el-Eşcaî şöyle demiştir: Benzerlik renk ve tatlarda değil, isimlerdedir. Cennet meyveleri dünya meyvelerine tat ya da renk bakımından benzemezler, aksine onların sadece isimleri aynıdır. Bu da onları bilmedikleri, nihayetine vâkıf olmadıkları lezzetlere teşvik etme anlamını taşır.

Bir görüşe göre "Hâlbuki bu rızık onlara benzer olarak verilmiştir." ifadesinin mânası, "Her zaman taze olarak verilir." şeklindedir. Cennette ilkbahar, yaz, sonbahar, kış yoktur; sıcak, soğuk, eksilme ve kayıp yoktur.

"Onlar için orada tertemiz eşler de vardır." Dilde *ez-zevc* koca, *ez-zevcetü* ise eş/kadın anlamına gelir. *ez-Zevc* aslında hem erkek hem de kadın için kullanılır. Kur'ân'da bu kelime pek çok anlamda kullanılmıştır: 1. Koca anlamında kullanılmıştır: "Ta ki bir başka koca ile evlenene kadar." [el-Bakara 2/230] 2. Hanım anlamında kullanılmıştır: "Eşini tut/boşama." [el-Ahzâb 33/37]

وأما تفسيره ههنا فقد قال الحسن وقتادة وابن جريج: معنى المتشابه هو التماثل في الجودة، أي: كله خيار[1] يشبه بعضه بعضًا لا رذل فيه ولا فساد[2] ولا متغيّر، وليس كثمار الدنيا التي لا تتشابه؛[3] لأن فيها خيارًا[4] و غير خيار.[5]

وقال ابن عباس وابن مسعود والربيع بن أنس: التشابه هو التماثل في اللون دون الطعم، فيكون ثمار الجنة في ألوان ثمار الدنيا وإن خالفتها في الطعم، فكانت ألذ وأطيب.

وقال[6] مجاهد ويحيى بن سعيد: أي أنها تشابه ثمار الدنيا في اللون والطعم جميعًا، أي هي تشبه ثمار الدنيا[7] في لونها وفي طعمها، وفي ذلك ترغيبهم في طلب ما عرفوه في الدنيا بلونه وطعمه.

وقال مجاهد في رواية: أي يشبه بعضها بعضًا في الألوان، وتختلف في الطعوم وفي ذلك زيادة نشاط لهم حيث وجدوا مما يتفق صورها ما يتفاوت معانيها.

وقال أبو زيد الأشجعي:[8] التشابه في الأسماء دون الألوان والطعوم، فلا تشبه[9] ثمار الجنة شيئًا من ثمار الدنيا في لون ولا طعم، وإنما يتفق أساميها لا غير، وفي ذلك ترغيبهم في وجود لذات لم يعهدوها ولا يقفون على غايتها.

وقيل: معناه ﴿وَأُتُوا بِهِۦ مُتَشَٰبِهًا﴾ أي متماثلًا في كل الأوقات على الطراوة [٩٣ا] ليس في الجنة خريف ولا شتاء ولا ربيع ولا صيف ولا حر ولا برد ولا نقص ولا فقد.

وقوله تعالى: ﴿وَلَهُمْ فِيهَآ أَزْوَاجٌ﴾ الزوج[10] البعل في اللغة،[11] والزوجة البعلة، والزوج ذكر وأنثى وهما زوجان أيضًا، وهو في القرآن لأشياء: للبعل قال: ﴿حَتَّىٰ تَنكِحَ زَوْجًا غَيْرَهُۥ﴾ [البقرة، ٢٣٠/٢] وللبعلة قال: ﴿أَمْسِكْ عَلَيْكَ زَوْجَكَ﴾ [الأحزاب، ٣٧/٣٣]

١ ط: جياد، صح هامش.
٢ ط ر: فاسد.
٣ ح: يتشابه.
٤ ط: جيادا.
٥ ط: جياد.
٦ ح + ابن.
٧ ح – في اللون والطعم جميعًا أي هي تشبه ثمار الدنيا.
٨ ط ر: والأشجعي.
٩ ح: ولا تشبه.
١٠ ر: والزوج.
١١ م ح ط + والزوج.

3. Her hayvanın erkek ve dişisi anlamında kullanılmıştır: "Ona her şeyden birer çift al." [el-Mü'minûn 23/27] 4. Her şeyin çifti anlamında kullanılmıştır: "Her şeyden iki eş yarattık." [ez-Zâriyât 51/49] 5. Sınıf anlamında kullanılmıştır: "Sizler üç sınıf olacaksınız." [el-Vâkıa 56/7] 6. Tür anlamında kullanılmıştır: "Her türden iç açıcı çift bitkiler." [el-Hacc 22/5] 7. Benzer anlamında kullanılmıştır: "Bütün çiftleri yaratan…" [Yâsîn 36/26]. 8. Yoldaş anlamında kullanılmıştır: "Zalimleri ve eşlerini toplayın." [es-Sâffât 37/22]

Tefsirine gelince, anlam, "Cennette onlar için eşler vardır ki onlar dünya hanımları ve cennet hurileridir." şeklindedir. Hak Teâlâ "Biz onları yepyeni bir yaratışla yarattık." [el-Vâkıa 56/35], "Onları siyah gözlü hurilerle evlendirmişizdir." [ed-Duhân 44/54] buyurmuştur. Müminlere bu hanımlarla eşlerini birleştirmeyi vaad etmiştir ki onlar hem tam bir ünsiyete hem de rahata kavuşsunlar; cennet, yiyecekler, içecekler ve saygınlık onlar için hazır hâle gelmiş olsun.

"Tertemiz" *et-Tuhr* ve *et-tahâretü* kelimeleri kirlilik/pislik anlamının tersidir. *Fülânün tâhirü's-siyâbi* (Falan kimsenin elbisesi temizdir) ifadesi "Falan kimse kusurlardan beridir." anlamındadır. *et-tetahhur* günah ve çirkinlikten beri olmaktır. *et-Tathîr* temizlemektir. Abdullah b. Mes'ûd bu ifadeyi *mutahharâtün* (tertemizler) şeklinde [çoğul olarak] okumuştur, çünkü bu kelime çoğul olan "kadınlar/eşler" kelimesinin sıfatıdır. Çoğunluğun kıraati olan imam mushafta yazılı hâli *mutahharatün (mutahharah)* şeklindedir, çünkü sayıca az olan şeyleri ifade eden çoğul kelimelerin sıfatı konusunda Araplardan işitilen kullanım *elif* ve *te* harfi ile çoğul yapma şeklinde, sayıca çok olanları ifade eden kelimelerin sıfatları konusundaki kullanım ise *he* harfi ile çoğul yapma şeklindedir. Örneğin *ehmiratün müstenfirâtün* (birkaç ürkmüş merkep) denilmesine karşılık *humurun müstenfiratün/müstanfirah* (çok sayıda ürkmüş merkep) denilir. Ayrıca *el-ezvâc* (eşler) kelimesi *zevc* (eş) kelimesinin çoğuludur ki bu kelime de lafız olarak müzekkerdir, çoğulda müennes olur ve bu durumda da sanki tekilmiş gibi muamele görür. Benzer durum *beytün hâvin* (harabe ev) ifadesinin çoğulunun *büyûtün hâviyâtün* şeklinde değil, *büyûtün hâviyetün* şeklinde gelmesine karşılık, *dârun hâviyetün* (harabe ev) ifadesinin çoğulunun *dûrun hâviyâtün* şeklinde gelmesine benzer. Çünkü burada müfred kelime (dâr/ev kelimesi) müennestir, *hâviyât* ise müennesler topluluğunu ifade eder. Yine burada *tâhiratün* demek yerine *mutahharatün* demesinin sebebi, *mutahharatün* kelimesinin daha etkili/beliğ olmasıdır,

وللذكر والأنثى من كل حيوان قال: ﴿فَاسْلُكْ فِيهَا مِنْ كُلٍّ زَوْجَيْنِ﴾ [المؤمنون، ٢٣/٢٧] وللشفع من كل شيء قال: ﴿وَمِنْ كُلِّ شَيْءٍ خَلَقْنَا زَوْجَيْنِ﴾ [الذاريات، ٥١/٤٩] وللصنف قال: ﴿وَكُنْتُمْ أَزْوَاجًا ثَلَٰثَةً﴾ [الواقعة، ٥٦/٧] وللون قال: ﴿مِنْ كُلِّ زَوْجٍ بَهِيجٍ﴾ [الحج، ٢٢/٥] أي لون حسن، وللشبه قال: ﴿خَلَقَ الْأَزْوَاجَ كُلَّهَا﴾ [يس، ٣٦/٣٦] وللقرين قال: ﴿احْشُرُوا الَّذِينَ ظَلَمُوا وَأَزْوَاجَهُمْ﴾ [الصافات، ٣٧/٢٢].

وأما تفسيرها[١] فمعناه ولهم في الجنات زوجات وهن نساء الدنيا وحور الجنّة جميعًا، قال: ﴿إِنَّا أَنْشَأْنَاهُنَّ إِنْشَاءً﴾ [الواقعة، ٥٦/٣٥] الآيات، وقال: ﴿وَزَوَّجْنَاهُمْ بِحُورٍ عِينٍ﴾ [الدخان، ٤٤/٥٤]. وَعَدَهُم الجمعَ بينهم وبين الزوجات ليتمّ لهم الأنس والراحات، وتهنأ لهم الجنّة[٢] والأطعمة والأشربة والكرامات.

وقوله تعالى:[٣] ﴿مُطَهَّرَةٌ﴾ فالطهر والطهارة خلاف الدنس، و«فلان طاهر الثياب»، أي نقيّ عن العيب، والتطهر التّنزه عن الإثم والقبيح،[٤] والتطهير إثبات الطهارة. وقراءة ابن مسعود ﷺ: مُطَهَّرَاتٌ؛ لأنها نعت النسوة، وهن جمع. وقراءة العامة وهو الذي في مصحف الإمام: مُطَهَّرَةٌ؛ لأن المسموع عن العرب في نعت الجمع القليل الألفُ والتاء، وفي نعت الجمع الكثير الهاءُ وحدها، يقال: أَحْمِرَةٌ مُسْتَنْفِرَاتٌ وحُمُرٌ مُسْتَنْفِرَةٌ، ولأن الأزواج جمع زوج وهو مذكر في اللفظ وإنما صار مؤنثًا بالجمع للحال فصارت[٥] كالواحدة كقولك: بيتٌ خَاوٍ، ثم تقول: بُيُوتٌ خَاوِيَةٌ، ولا تقول خَاوِيَاتٌ، وتقول دَارٌ خَاوِيَةٌ، ودُورٌ خَاوِيَاتٌ؛ لأن الواحدة كانت مؤنثة وهذه جماعة[٦] المؤنثات، وإنما قال: مُطَهَّرَةٌ ولم يقل طَاهِرَةٌ؛ لأن المطهرة أبلغ،

١ ط: تفسيره.
٢ هنِئ له الطَّعامُ: ساغ ولذَّ.
٣ ط - وقوله تعالى، صح هامش.
٤ ر: والقبح.
٥ ح: فكانت، صح هامش.
٦ ط: الجماعة.

çünkü *tâhiratün* kelimesi onların temizliğine delâlet ederken *mutahharatün* kelimesi onların temizliğini üstlenenin Allah olduğuna delâlet eder. Ayrıca *tef'îl* formu çokluk için kullanılır ve temizlik türlerine delâlet eder. Yine *tef'îl* formu nispet ve nitelik anlamı ifade eder, böylece kelime o kadınların temizlikle nitelenmiş, temizliğe nispet edilmiş kimseler olduklarına delâlet eder. Yine bu kelime dünya kadınlarının niteliği olarak kullanıldığı zaman onların -dünyada böyle olmasalar bile- âhirette böyle yapılacaklarına delâlet eder. Hurilerin niteliği olarak kullanıldığı zaman ise mânası, onların bu şekilde yaratılmış oldukları ve ebedî olarak böyle kalacakları şeklindedir.

Tefsirine gelince, bir görüşe göre bu ifade, onların yaratılıştan bedenlerinin temiz olduğu anlamına gelir. Çünkü onlar toprak, meni ve alakadan değil, misk, kâfur, amber, zâferandan yaratılmışlardır. Bir görüşe göre bu ifade, onların şu anda da beden olarak temiz oldukları anlamına gelir. Buna göre onların derilerinin altında kan ya da irin olmaz, karınlarında diğer insanların karınlarında olan şeyler bulunmaz. Bir görüşe göre bu ifade, onların bedenlerinin verem, yumru, ağrı gibi hastalık ve arazlardan temiz oldukları anlamına gelir. Bir görüşe göre bu ifade, onların bedenlerinin doğum hâlinden münezzeh olduğu anlamına gelir. Bu, Yemân b. Riâb'ın görüşüdür. Bir görüşe göre bu ifade, onların bedenden çıkan idrar, dışkı, meni, hayız, nifas, tükürük, balgam vb. şeylerden temiz oldukları anlamına gelir. Bir başka görüşe göre bu ifade, onların bağırıp çağırmak, tartışıp kavga etmek, dik kafalı davranıp ağır konuşmak, kötü davranmak, serkeşlik yapmak gibi fiillerden temiz oldukları anlamına gelir. Bir görüşe göre bu ifade, onların ahlâk itibariyle tertemiz oldukları, dolayısıyla haset, kin, öfke ve aldatma gibi fiilleri işlemedikleri anlamına gelir. Bir görüşe göre bu ifade, onların başkalarının kalplerini çelmekten temiz oldukları, kocaları dışında kimseye meyletmedikleri, erkeklerin kalplerinde onları kendilerinden nefret ettirecek bir hâlde olmadıkları anlamına gelir.

"Onlar orada ebedî kalacaklardır." *el-Hulûd* (kalıcılık) dilde, kalmak anlamına gelir, *el-ihlâd* ikâmet ve dayanmak anlamına da gelir. Bu kelimenin hakikati, bir şeyin başlangıç vaktinden itibaren devamlı olmasıdır. Bu nedenle Allah Teâlâ'nın *hâlid* olduğu söylenmez,

فإن طاهرةٌ تدل على طهارتها والمطهرة تدل على أن الله هو الذي منَّ بتطهيرها، ولأن التفعيل للتكثير فيدل على أنواع التطهير، ولأن التفعيل للنسبة والوصف فيدل على أنهن الموصوفات[١] بها المنسوبات إليها، ولأنها إن جعلت في أوصاف نساء الدنيا دلت على أنهن جُعلن كذلك في العقبى، وإن كن غير ذلك في الدنيا، وإن جعلت في[٢] صفة الحور العين فمعناه: أنهن خلقن كذلك وأبدًا يبقين كذلك.[٣] [٩٣ب]

وأما التفسير فقد قيل: مطهرات الأبدان في الخِلقة؛ فهن من المسك والكافور والعنبر والزعفران لا من التراب والمني والعلقة. وقيل: أي مطهرات الأبدان في الحال فليس تحت الجلود[٤] دم ولا قيح، ولا في البطون ما في بطون البشر. وقيل: مطهرات الأبدان عن الأمراض والأعراض من الورم والدرن والصُّداع وسائر الأوجاع. وقيل: مطهرات الأبدان عن الولادة وهو قول اليمان[٥] بن رئاب.[٦] وقيل: مطهرات الأبدان عما يخرج منها من بول أو غائط أو مني أوحيض أو نفاس أو مخاط[٧] أو بلغم. وقيل: مطهرات الأفعال فلا يصاخبن[٨] ولا يجادلن ولا يعترضن ولا يُعرضن ولا يغلظن القول ولا يُسِئْنَ الفعل ولا ينشزن. وقيل: مطهرات الأخلاق فلا يحسدن ولا يحقدن ولا يبغضن ولا يَغرْن. وقيل: مطهرات عن استرابة القلوب بهن فلا يملن إلى غير أزواجهن ولا يقع في قلوب الرجال ما ينفر طباعهم عنهن.

وقوله: ﴿وَهُمْ فِيهَا خَالِدُونَ﴾ الخلود البقاء لغة، والإخلاد الإقامة والركون[٩] أيضًا، وحقيقة الخلود الدوام[١٠] من وقت[١١] مبتدأ، ولهذا لا يجوز أن يقال لله تعالى أنه خالد؛

١ ر: الموصوف.
٢ ط - أوصاف نساء الدنيا دلت على أنهن جُعلن كذلك في العقبى وإن كن غير ذلك في الدنيا وإن جعلت في، صح هامش.
٣ ح - كذلك.
٤ ط: الحلق.
٥ ط: يمان.
٦ جميع النسخ: رباب، والصحيح ما أثبتناه.
٧ ط - أو مخاط، صح هامش.
٨ ر: فلا يصاحبن.
٩ ط: والركوب.
١٠ ط: والدوام.
١١ ط: ومن وقت.

çünkü O'nun başlangıcı yoktur, O kadîm/ezelîdir. Bu kelimenin tefsiri, onlar cennetlerde dâimî olarak kalıcıdırlar, orada ölmezler ve oradan çıkarılmazlar. Cennetliklerin cennette ebedî kalacakları, cehennemliklerin de cehennemde ebedî kalacakları bütün Müslümanların görüşüdür. Cehm b. Safvân -Allah kendisine lânet etsin- demiştir ki: "Cennet ve cehennem sonludur, çünkü sonsuza dek sürecek olan kalıcılık sadece Allah'a aittir."[1] Bizim delilimiz şu âyetlerdir: "Onlar orada ebedî kalacaklardır.", "Orada ebedî kalıcıdırlar." [en-Nisâ 4/57], "Orada ölümü tatmazlar." [ed-Duhân 44/56], "Onlar oradan çıkarılacak değillerdir." [el-Haşr 15/48], "Ve âhiret diyarı hayat diyarıdır." [el-Ankebût 29/64], "Ne kesintilidir ne de yasaklanır." [el-Vâkıa 56/33] Ayrıca cennetlikleri eğer cennetin son bulacağını bilecek olsalar bu durum onlar için en ağır ceza olur. Aynı şekilde cehennemlikler cehennemin son bulacağını bilseler, tam bir rahat içinde olurlar, böylece sevap cezaya, ceza da sevaba dönüşmüş olur. Onların "Allah zâtı ile bâkidir, cennet ve cehennemin bekâsı ise Allah'ın onları bâki kılması ile söz konusu olur." şeklindeki sözlerine verilecek cevap ise bundan farklıdır.

26. "Şüphesiz ki Allah bir sivrisineği, ondan daha da öte bir varlığı örnek olarak vermekten çekinmez. İman edenler onun, Rablerinden bir gerçek olduğunu bilirler. Küfre saplananlar ise 'Allah örnek olarak bununla neyi kastetmiştir?' derler. Allah onunla birçoklarını saptırır, birçoklarını da doğru yola iletir. Onunla ancak fasıkları saptırır." [el-Bakara 2/26]

"Şüphesiz ki Allah bir sivrisineği, ondan daha da ötesi bir varlığı örnek olarak vermekten çekinmez." Âyetin öncesiyle irtibatı üç açıdandır:

Birincisi: Allah Teâlâ bu sûrenin başında kâfirleri zikretmiş ve "Rabbinize kulluk edin." [el-Bakara 2/21] ifadesi ile onları imana davet etmiş, varlıkları yaratmış olmasını göstererek bunu delillendirmiş, Peygamberinin risâletini ve kitabının hakikatini ispat etmiştir. "Allah'tan başka yardımcılarınızı da çağırın." [el-Bakara 2/23] âyeti ile de müşriklerin putlarının âcizliğini ispat etmiş, onlar Allah'tan başka yardımcılarını çağıramayınca da putlarının âcizliğini kendilerine göstermek üzere "Allah'tan başka varlıkları dost/ilâh edinenlerin durumu bir örümceğin durumu gibidir." [el-Ankebût 29/41],

1 Bkz. Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 279.

لأنه قديم أزلي لا ابتداء له. وتفسيره: وهم في الجنات باقون دائمون مقيمون لا يموتون ولا يخرجون، فالبقاء[1] الأبديّ في الجنّة لأهلها وفي النار لأهلها قول جميع أهل الإسلام. وقال جَهم لعنه الله: «إن الجنّة والنار تَفْنَيَانِ؛ لأن البقاء الأبدي لِلّه وحده».[2] ودليلنا قوله: ﴿وَهُمْ فِيهَا خَالِدُونَ﴾ [البقرة، ٢/٢٥] وقوله: ﴿خَالِدِينَ فِيهَآ اَبَدًا﴾ [النساء، ٤/٥٧] وقوله: ﴿لَا يَذُوقُونَ فِيهَا الْمَوْتَ﴾ [الدخان، ٤٤/٥٦] وقوله: ﴿وَمَا هُمْ مِنْهَا بِمُخْرَجِينَ﴾ [الحشر، ١٥/٤٨] وقوله: ﴿وَاِنَّ الدَّارَ الْاٰخِرَةَ لَهِيَ الْحَيَوَانُ﴾ [العنكبوت، ٢٩/٦٤] وقوله: ﴿لَا مَقْطُوعَةٍ وَلَا مَمْنُوعَةٍۙ﴾ [الواقعة، ٥٦/٣٣]، ولأن أهل الجنّة لو علموا بالزوال لكانوا في أشد عقوبة، ولو أن أهل النار لو علموا بالفناء لكانوا في أتم راحة، فيصير الثواب عقابًا والعقاب ثوابًا. وجواب قولهم: إن الله باقٍ بذاته وبقاء الجنّة والنار وأهلهما بإبقاء الله فلا يشابهه.[3]

٢٦- اِنَّ اللّٰهَ لَا يَسْتَحْيٖٓ اَنْ يَضْرِبَ مَثَلًا مَا بَعُوضَةً فَمَا فَوْقَهَاۜ فَاَمَّا الَّذِينَ اٰمَنُوا فَيَعْلَمُونَ اَنَّهُ الْحَقُّ مِنْ رَبِّهِمْۚ وَاَمَّا الَّذِينَ كَفَرُوا فَيَقُولُونَ مَاذَآ اَرَادَ اللّٰهُ بِهٰذَا مَثَلًاۘ يُضِلُّ بِهٖ كَثِيرًا وَيَهْدِي بِهٖ كَثِيرًاۜ وَمَا يُضِلُّ بِهٖٓ اِلَّا الْفَاسِقِينَۙ

وقوله: ﴿اِنَّ اللّٰهَ لَا يَسْتَحْيٖٓ اَنْ يَضْرِبَ مَثَلًا مَا بَعُوضَةً فَمَا فَوْقَهَاۜ﴾ انتظام هذه الآية بما قبلها من ثلاثة أوجه:

أحدها: أن الله ذكر الكفار في أول هذه السورة ودعاهم إلى الإيمان بقوله: ﴿اعْبُدُوا رَبَّكُمُ الَّذِى خَلَقَكُمْ﴾ [البقرة، ٢/٢١] وأقام الدلالة عليه بتخليقه الأشياء، وأثبت رسالة نبيّه وحقيةَ كتابه وعجْزَ أصنامهم إذ قال: ﴿وَادْعُوا شُهَدَآءَكُمْ مِنْ دُونِ اللّٰهِ﴾ [البقرة، ٢/٢٣] ولم يمكنهم ذلك فعرّفهم عجز الأصنام فقال: ﴿مَثَلُ الَّذِينَ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِ اللّٰهِ اَوْلِيَآءَ كَمَثَلِ الْعَنْكَبُوتِۚ﴾ الآية، [العنكبوت، ٢٩/٤١]

١ ط: والبقاء.
٢ انظر: مقالات الإسلاميين للأشعري، ص. ٢٧٩.
٣ م ط ر: فلا مشابهة.

"Allah'tan başka kendilerine dua ettikleriniz bir sinek dahi yaratamazlar." [el-Hacc 22/73] buyurmuştur. Buna karşılık onların içindeki sefihler, "Bu Allah kelâmından değildir, çünkü Allah'ın celâline bu tür hakir/basit şeylerden söz etmek yaraşmaz." demişlerdir. Allah Teâlâ da "Şüphesiz ki Allah bir sivrisineği, ondan daha da öte bir varlığı örnek olarak vermekten çekinmez." buyurmuştur. Burada sivrisineğin daha ötesi varlıktan kasıt örümcek ve sinektir.

İkincisi: Kâfirlerin ardından münafıkları zikretmiş ve onlar hakkında "Ateş yakan kimsenin durumu gibi." [el-Bakara 17/2] ve "Sağanak hâlinde boşanan yağmur gibi." [el-Bakara 2/19] şeklinde iki misale yer vermiştir. Ardından onları "Rabbinize kulluk edin." [el-Bakara 2/21] âyeti ile ihlâsa davet etmiş, kendilerine resulün doğruluğunun ve kitabın hak oluşunun delilini beyân edip "Allah'tan başka yardımcılarınızı da çağırın." [el-Bakara 2/23] buyurmuştur ki bundan maksat "Şeytanları ile baş başa kaldıklarında…." [el-Bakara 2/14] âyetinde zikredilen yardımcıları ve dostlarıdır. Onlar âciz kalınca da "Allah'tan başka varlıkları dost/ilâh edinenlerin -yani bu kimselerin- durumu bir örümceğin durumu gibidir." [el-Ankebût 29/41] buyurmuştur. Bunun üzerine onların sefih olanları "Bu, Allah sözü değil!" demişler, Allah Teâlâ da bu âyeti onlara cevap olarak indirmiştir.

Üçüncüsü: Kâfirleri cehennem ile tehdit edip müminlere cennet müjdesi verince onlar, "Kâfirlerden başkası ateş ile azaplandırılmaz, cennete de bütün sâlih amelleri işlemiş olan müminden başkası giremez." demişler, bunun üzerine "Her kim zerre kadar hayır işlerse onu görür." [ez-Zilzâl 99/7] -yani cennet karşılığı olarak onu görür- ve "Her kim zerre ağırlığında kötülük işlerse onu görür." [ez-Zilzâl 99/8] -yani cehennem karşılığı olarak onu görür- buyurmuştur. Zerre küçük karınca demektir. Bunu duyan sefihler "Karıncadan söz etmek Allah'a yaraşmaz." demişler, bunun üzerine bu ayet indirilmiştir.

"Çekinmez" Buradaki *yestehyî* fiili *el-hayâ* kökünden istif'al babında fiildir ve dilde avretin ortaya çıkması demektir. Bir görüşe göre bu, çirkin sonuçlarından korkarak bir şeyden çekinmek, imtina etmek demektir.

فقال:[1] [٩٤] ﴿إِنَّ الَّذِينَ تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللهِ لَنْ يَخْلُقُوا ذُبَابًا﴾ [الحج، ٧٣/٢٢] وقال[2] السفهاء منهم: ليس هذا من كلام الله؛ فلا يليق بجلاله ذكر هذه الأشياء الحقيرة، فقال: ﴿إِنَّ اللهَ لَا يَسْتَحْيِۦٓ اَنْ يَضْرِبَ مَثَلًا مَا بَعُوضَةً فَمَا فَوْقَهَا﴾ وهو العنكبوت والذباب.[3]

والثاني: أنه ذكر المنافقين بعد الكفار وذكر لهم مثلين: ﴿كَمَثَلِ الَّذِى اسْتَوْقَدَ نَارًا﴾ [البقرة، ١٧/٢] ﴿اَوْ كَصَيِّبٍ﴾ [البقرة، ١٩/٢] ودعاهم إلى الإخلاص بقوله: ﴿اعْبُدُوا رَبَّكُمُ﴾ [البقرة، ٢١/٢] وبين لهم دليل صحة الرسول وحقيقة الكتاب وقال: ﴿وَادْعُوا شُهَدَآءَكُمْ﴾ [البقرة، ٢٣/٢] أي أعوانكم وأنصاركم وهم الذين سبق ذكرهم في قوله:[4] ﴿وَاِذَا خَلَوْا اِلٰى شَيَاطِينِهِمْ﴾ [البقرة، ١٤/٢] وعجزوا فقال: ﴿مَثَلُ الَّذِينَ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِ اللهِ اَوْلِيَآءَ﴾ [العنكبوت، ٤١/٢٩] وهم هؤلاء ﴿كَمَثَلِ الْعَنْكَبُوتِ﴾ [العنكبوت، ٤١/٢٩] قال سفهاؤهم: ما هذا من كلام الله تعالى، فأنزل الله تعالى هذه الآية ردًا عليهم.

والثالث: أنه لمّا أوعد الكفار بالنار وبشر المؤمنين بالجنّة قالوا:[5] لا يعذّب بالنار غير الكفار ولا ينال الجنّة إلا مؤمن عَمِلَ كلَّ الصالحات، فنزل:[6] ﴿فَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْرًا يَرَهُۥ﴾ [الزلزلة، ٧/٩٩][7] من ثواب الجنّة، ﴿وَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ شَرًّا يَرَهُ﴾ [الزلزلة، ٨/٩٩] أي من عقاب النار. والذرة هي النملة الصغيرة، قال السفهاء: لا يليق بالله[8] ذكر النملة، فنزلت هذه الآية.

وقوله: ﴿يَسْتَحْيِۦٓ﴾ هو يستفعل من الحياء، وهو في اللغة اتقاء ظهور العورة. وقيل: هو الانقباض عن الشيء والامتناع عنه خوفًا من مواقعة القبيح.

---

١ ح: وقال.
٢ ح ط ر: فقال.
٣ ط – والذباب، صح هامش.
٤ م ح ط – في قوله.
٥ ر: فهموا أن.
٦ ر + قوله.
٧ ح ر + أي.
٨ ر: لله.

Fiil *hayihe, yahyâ, hayâ*[en] şeklinde *'alime* babındandır, fâil hâli *hayiyün* şeklindedir. *el-Hayâ* avret yeri demektir, çünkü açığa vurulmasından çekinilir. Hayânın neticesi terk etmektir, çünkü bir şeyden hayâ eden kimse onu terk eder. Hayâ Allah Teâlâ'nın sıfatları hakkında hem olumlanarak hem de olumsuzlanarak zikredilmiştir. Hz. Peygamber aleyhisselâm "Allah hayâ sahibidir, kerîmdir. Kul kendisine ellerini açtığı zaman o elleri boş çevirmekten hayâ eder."[1] buyurmuştur. Yine Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "Allah Teâlâ buyurur ki: Yaşlılık (beyaz saç) benim [yaşlılara verdiğim] nûrumdur ve Ben nûrumu narım (ateşim) ile yakmaktan hayâ ederim."[2] Olumsuz olarak ise "Bu elbette peygamberi rahatsız etmektedir, ancak o sizden utanmaktadır, oysa Allah hakkı söylemekten çekinmez." [el-Ahzâb 33/53] âyetinde ve burada "Şüphesiz ki Allah bir sivrisineği, ondan daha da ötesi bir varlığı örnek olarak vermekten çekinmez." âyetinde kullanılmıştır. Hayânın mânası "terk etmek" şeklindedir, çünkü herhangi bir şey yaptığında kusurunun/ayıbının ortaya çıkmasından sakınan kimse o şeyi terk eder. Aynı şekilde çirkin bir duruma düşmekten korkan kimse onu terk eder. Hz. Peygamber aleyhisselâm Allah Teâlâ'nın kulun elini boş çevirmekten hayâ ettiğini söylediği zaman bunun anlamı, onu mahrum bırakmayı terk etmesidir. Âyette "Oysa Allah hakkı söylemekten çekinmez." [el-Ahzâb 33/53] denildiğinde de bunun mânası, "Allah onu beyân etmeyi terk etmez." şeklindedir. İşte yanlış anlaşılabilecek bu türden ifadelerin doğru izahı böyledir ki sen de bunun neticesini esas alır ve ona göre bunları tefsir edersin. Bu durum insanın hayretine benzer, nitekim insanın hayreti iki şeyden kaynaklanabilir: Birincisi iyilik ettiği kimseden kötülük görmüş olmasından, ikincisi ise kendisini hiçbir iyilik yapmamış olduğu bir yabancıdan gördüğü iyilikten. Çünkü bu durumlarda insan karşısındakinden beklemediği bir şeyi görmüş olur. Oysa böyle bir durum Allah için söz konusu değildir, çünkü Allah Teâlâ her şeyi bilir. Her şey olmadan önce onların nasıl olacaklarını bilir. Ancak bu gibi ifadelerin nihaî mânası rızânın ve hoşnutsuzluğun son raddesini ifade etmektedir. Allah Teâlâ'nın "hayret"inden söz edildiği zaman kastedilen şey, bu iki neticeden biridir.

1 Bkz. Tirmizî, "De'avât", 105; Hâkim, *Müstedrek,* 1: 675.

2 Sehâvî, *el-Mekāsidü'l-Hasene,* 652*; Müttakī el-Hindî, Kenzü'l-Ummâl,* 15: 673.

وقد حَيِيَ، يَحْيَى، حَيَاءً مِنْ حَدِّ عَلِمَ، وهو حَيِيٌّ، والحَيَاء الفرْج؛ لأنّه مُستحيً[1] من إظهاره، وحاصل الحياء هو الترك، فإن من استحيى من شيء تركه. وقد ورد ذكر الحياء في صفة الله تعالى إثباتًا ونفيًا. قال النبيّ عليه السلام: «إنَّ اللَّه حَيِيٌّ كريمٌ، يَسْتَحْيِي أن يَرفعَ العبد إليه يَدَيْهِ فيَرُدَّهُمَا صِفْرًا».[2] وقال النبي عليه السلام: «يقول الله تعالى: الشَّيْبُ نُورِي، وأنا أستحيي أنْ أُحْرِق نوري بناري».[3] وأما النفي ففي قوله: ﴿إِنَّ ذٰلِكُمْ كَانَ يُؤْذِى النَّبِىَّ فَيَسْتَحْىٖ مِنْكُمْ وَاللّٰهُ لَا يَسْتَحْىٖ مِنَ الْحَقِّ﴾ [الأحزاب، ٥٣/٣٣] وقال هنا: ﴿اِنَّ اللّٰهَ لَا يَسْتَحْىٖٓ اَنْ يَضْرِبَ مَثَلًا﴾ ومعناه[4] الترك؛[5] فإن من اتقى ظهور عيبه بشيء تركه، وكذا من خاف مواقعة قبيح تركه،[6] فإذا قال: «الله يستحيي من رد العبد خائبًا» فمعناه أن يترك حرمانه، وإذا قال: ﴿لَا يَسْتَحْىٖ مِنَ الْحَقِّ﴾ [الأحزاب، ٥٣/٣٣] فمعناه: لا يترك بيانه، وهذا هو الوجه في كشف الكلمات الموهمة أنك تعتبر حاصل ذلك فتفسره به. وهذا كالعجب من الإنسان، فعجبه[7] من آخر يكون من أحد شيئين: من إساءة من كان أحسن هو إليه فتعجب منه، ومن إحسان أجنبي إليه لم يكن منه إليه إحسان فتعجب منه، وذلك بظهور ما لم يكن عنده أنه يظهر كذلك.[8] وهذا لا يجوز على الله [٩٤ب] تعالى؛ لأنه علِمَ الأشياء كلها، وعلم ما يكون قبل أن يكون أنه إذا كان كيف يكون، لكن حاصل هذه الكلمات هو غاية الرضا أو غاية الكراهة،[9] والله تعالى إذا ذُكر منه العجب فإنما يراد به[10] أحد هذين اللذين هما الحاصل،

١ ح ط ر: يُستحيى.
٢ انظر للروايات المختلفة لهذا الحديث: سنن الترمذي، الدعوات ١٠٥؛ مسند البزار، ٤٧٨/٦؛ المستدرك للحاكم، ٦٧٥/١.
٣ انظر: المقاصد الحسنة للسخاوي، ص. ٦٥٢؛ كنز العمال للمتقي الهندي، ٦٧٣/١٥.
٤ ح ر: معناه.
٥ ط – الترك، صح هامش.
٦ ر – وكذا من خاف مواقعة قبيح تركه.
٧ ط: فتعجبه.
٨ ر: لذلك.
٩ في هامش م ما نصه: قال البقراط لما سئل عنه قال: العجب شيءٌ جُهِل سببُه، فإذا عُرف السببُ زال العجبُ.
١٠ ط – به.

Örneğin Hz. Peygamber aleyhisselâmın "Allah çocukça davranışlar sergilemeyen gence hayret eder."[1] şeklindeki sözünde geçen hayretten maksat, rızâdır. "Aksine Ben hayret ettim, onlar ise alay ediyorlar!" [es-Sâffât 37/12] âyetindeki hayretten maksat ise hoşnutsuzluktur. Diğerleri de bu minval üzere tefsir edilir.

Aynı nitelik hakkındaki olumlama ve olumsuzlama Allah'ın zâtına ilişkin değildir, çünkü Allah için olumlanan bir şeyin O'ndan olumsuzlanması, O'nun hakkında olumsuzlanan bir şeyin ise O'nun için olumlanması mümkün değildir. Aksine bu, o niteliğin muhatabı ile ilişkilidir ki bu durum "Allah kendisine şirk koşulmasını affetmez, bunun dışında dilediğini affeder." [en-Nisâ 4/48] âyetinde de söz konusudur. Burada Allah Teâlâ, kendisine şirk koşan hakkında affetmeyi olumsuzlarken şirk koşmayan hakkında olumlamıştır. Bunun sebebi ise Allah'ın zâtı ile değil, müşrik kimsenin ve müşrik olmayan kimsenin günahı ile ilgilidir. Aynı durum "Allah sizin için zorluk istemez, kolaylık ister." [el-Bakara 2/185] âyetinde ve "Allah'ın dilediği olur, dilemediği olmaz." şeklindeki sözde de vardır.

"Çekinmez" ifadesinin mânasının, "Sivrisineği örnek vermeyi terk etmez." şeklinde olduğu söylenmiştir. Bir görüşe göre bu ifadenin mânası, "Bundan imtina etmez." şeklindedir. Katâde ve bir grup âlim şöyle demiştir: Bu ifade Mekke müşrikleri ile ilgilidir, çünkü bunun bir benzeri, Mekke'de indirilen Müddessir sûresinde "Kalplerinde bir hastalık bulunanlar ile kâfirler, 'Allah örnek olarak bununla neyi anlatmak istedi.' desinler. İşte böyle. Allah dilediğini saptırır, dilediğini doğru yola iletir." [el-Müddessir 31/74] âyetinde zikredilmiş, burada ise, "Küfre saplananlar ise, 'Allah örnek olarak bununla neyi kastetmiştir?' derler. Allah onunla birçoklarını saptırır, birçoklarını da doğru yola iletir." [el-Bakara 2/26] buyurmuştur. Müddessir sûresindeki âyet ilk inen âyetlerdendir ve müşrikler hakkındadır, dolayısıyla bu âyet de öyledir. Bir başka görüşe göre bu âyet Medineli Ehl-i kitap münafıklar hakkındadır, çünkü âyette "Onlar, Allah'a verdikleri sözü, pekiştirilmesinden sonra bozan kimselerdir." [el-Bakara 2/27] denilmiştir ki bu, Ehl-i kitaptan olan münafıkların sıfatıdır. Nitekim onlar hakkında Allah, "Verdikleri sözü bozdukları için…" [en-Nisâ 4/155] buyurur. Ayrıca Bakara Sûresi Medine'de indirilmiştir.

1 Ahmed b. Hanbel, *Müsned,* 18: 600; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-Kebîr,* 17: 309.

ففي قوله عليه السلام: «إنّ الله ليَعْجَبُ من الشَّابِّ ليسَتْ له صَبْوةٌ»[1] هو غاية الرضاء، وفي قوله: ﴿بَلْ عَجِبْتُ﴾ [الصافات، ١٢/٣٧][2] بالضم ﴿وَيَسْخَرُونَ﴾ [الصافات، ١٢/٢٧] هو غاية الكراهة، وعلى هذا نظائره.

ثم الإثبات والنفي معًا في صفة واحدة لا يرجع إلى ذات الله؛ فإن ما أُثبت لِلّه تعالى لم يجز نفيُه عنه، وما نُفي عن الله تعالى لم يجز إثباتُه له. وإنما يرجع ذلك إلى ما يقع عليه ذكر هذه الصفة. وهو كقوله: ﴿اِنَّ اللّٰهَ لَا يَغْفِرُ اَنْ يُشْرَكَ بِهٖ وَيَغْفِرُ مَا دُونَ ذٰلِكَ لِمَنْ يَشَآءُ﴾ [النساء، ٤٨/٤] نفى المغفرة في حق من يشرك وأثبتها في حق من لا يشرك.[3] وذلك يرجع إلى ذنب المشرك، وذنبِ غير المشرك، لا إلى ذات الله، وكذا قوله: ﴿يُرِيدُ اللّٰهُ بِكُمُ الْيُسْرَ وَلَا يُرِيدُ بِكُمُ الْعُسْرَ﴾ [البقرة، ١٨٥/٢] وكذا قولهم: «ما شاء الله كان وما لم يشأ لم يكن».

ثم قوله: ﴿لَا يَسْتَحْيٖ﴾ قيل في تفسيره: لا يترك ضرب المثل بالبعوضة. وقيل: لا يمتنع عنه. وقال قتادة وجماعة: هو في مشركي مكة، بدليل أنه ذكر مثل هذا في سورة المدّثّر وهي مكيّة، قال: ﴿وَلِيَقُولَ الَّذِينَ فِى قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ وَالْكَافِرُونَ مَاذَآ اَرَادَ اللّٰهُ بِهٰذَا مَثَلًا كَذٰلِكَ يُضِلُّ اللّٰهُ مَنْ يَشَآءُ وَيَهْدِى مَنْ يَشَآءُ﴾ [المدثر، ٣١/٧٤] وقال هنا: ﴿وَاَمَّا الَّذِينَ كَفَرُوا فَيَقُولُونَ مَاذَآ اَرَادَ اللّٰهُ بِهٰذَا مَثَلًا يُضِلُّ بِهٖ كَثِيرًا وَيَهْدِى بِهٖ كَثِيرًا﴾ [البقرة، ٢٦/٢]. ثم تلك من أوائل الوحي وفي حق مشركي مكة، فكذا هذا. وقيل: هو في حق منافقي أهل المدينة من أهل الكتاب، بدليل أنه قال: ﴿اَلَّذِينَ يَنْقُضُونَ عَهْدَ اللّٰهِ مِنْ بَعْدِ مِيثَاقِهٖ﴾ [البقرة،٢٧/٢] وهذا صفة المنافقين من أهل الكتاب، فقد[4] قال: ﴿فَبِمَا نَقْضِهِمْ مِيثَاقَهُمْ﴾ [النساء،١٥٥/٤] ولأن سورة البقرة مدنية.

١ مسند أحمد، ٦٠٠/٢٨؛ المعجم الكبير للطبراني، ٣٠٩/١٧.

٢ هو قراءة علي وابن مسعود وابن عباس رضي الله عنهم، وقرأ بها من القراء حمزة والكسائي. رجحه الفراء على قراءة النصب وأنكره شريح القاضي وقال: «إن الله لا يعجب»، فسمع ذلك إبراهيم النخعي فقال: «إن شريحا شاعر يعجبه علمه، وعبد الله -يعنى ابن مسعود- أعلم بذلك منه.» انظر: الكشاف للزمخشري، ٢٠٤/٥ (الصافات، ١٢/٣٧)؛ تفسير الفخر الرازي، ١٢٦/٢٦ (الصافات، ١٢/٣٧)؛ معجم القراءات لعبد اللطيف الخطيب، ١٣/٨.

٣ ح - وأثبتها في حق من لا يشرك، صح هامش.

٤ ح - فقد.

Bazıları da âyetin her iki grup hakkında da indirilmiş olmasının mümkün olduğunu söylemişlerdir. Nitekim bu sûrenin başında hem kâfirlerden hem de münafıklardan söz edilmiştir. Yine Müddessir sûresinde "Kalplerinde hastalık bulunanlar (...) desinler diye" [el-Müddessir 74/31] denilmiştir ki bunlar münafıklardır, devamında da "(…) ve kâfirler" [el-Müddessir 74/31] denilmiştir ki bunlar da müşriklerdir.

Sonra Allah Teâlâ kâfirin sözü yüzünden doğru/hak bir darb-ı meseli vermeyi terk etmeyeceğini beyân etmiştir ki sen de günahkârın sözüne bakarak hak sözü söylemeyi terk etme! Yine Allah, nûru nar (ateş) ile yakmaktan hayâ ettiğini buyurmuştur, sen de melik ve cebbâr olana muhalefet etmekten hayâ et!

"Örnek olarak vermekten" Buradaki *yadribe* fiili beyân etmek anlamına gelir. Kur'ân'da *darb* kelimesi pek çok anlamda kullanılmıştır. 1. Yaralamadan, iz bırakmadan acı vermek anlamında kullanılmıştır: "Onları darp ediniz." [en-Nisâ 4/34] 2. Herhangi bir acı olmaksızın sadece sûret olarak vurma anlamında kullanılmıştır: "Asan ile taşa vur." [el-A'râf 7/160] 3. Az acı vermek anlamında kullanılmıştır: "Onunla vur ve böylece yeminini bozmamış ol." [Sâd 38/44] 4. Kesmek anlamında kullanılmıştır: "Vurun onların bütün parmaklarına." [el-Enfâl 8/12] 5. Öldürmek anlamında kullanılmıştır: "Vurun boyunlarının üstüne." [el-Enfâl 8/12] 6. Kırmak anlamında kullanılmıştır: "Derken üzerlerine yürüyüp onlara kuvvetlice bir darbe vurdu." [es-Sâffât 37/93] 7. Ölüm esnasında meleklerin kâfirlere azap etmesi anlamında kullanılmıştır: "Melekler de onların yüzlerine ve artlarına vururlar." [Muhammed 47/27] Bu kelimenin mecaz kullanımları da şöyledir: 8. Yolculuk anlamında kullanılmıştır: "Bir de başkaları var ki yeryüzünde sefere çıkarlar." [el-Müzzemmil 73/20] *Darebe er-racülü 'ale'l-ard* [Adam yeryüzünde yolculuğa çıktı] ifadesi bu anlamda kullanılır. 9. Geri durmak anlamında kullanılmıştır: "Vazgeçip sizi zikir ile uyarmaktan geri mi duralım?" [ez-Zuhruf 43/5] Âyet, "Haddi aştığınız takdirde vebalinizin ne olacağını size öğretmeden sizi olduğunuz hâlde mi bırakalım [uyarıdan geri mi duralım]?" anlamına gelmektedir. Bu anlamda kelimenin aslı kişinin bineği yoldan çıkacağı zaman ona vurarak bineğini yola döndürmesi, çevirmesi durumundan türetilmiştir. Burada vurmak, hayvanı çevirmek yerine kullanılır olmuştur. Âyette "Biz de onların kulaklarına vurduk." [el-Kehf 18/11] denilir ki bunun anlamı, "onları uyuttuk, işitmelerine engel olduk" şeklindedir. Bu anlam kulağa perde vurmak şeklinde takdir edilir.

وقيل: يجوز أن يكون نزول الآية في الفريقين جميعًا؛ فقد سبق ذكر الكفار والمنافقين في صدر السورة، وقال أيضًا في سورة المدثر: ﴿وَلِيَقُولَ الَّذِينَ فِى قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ﴾ [المدثر، ٣١/٧٤] وهم أهل النفاق، وقال: ﴿وَالْكَافِرُونَ﴾ [المدثر، ٣١/٧٤] وهم أهل الشرك.

ثم إن الله تعالى بيّن أنه لا يترك ضرب المثل الحق بقول الكفار فلا تترك أنت قول الحق بقول الفجار، وذَكَر أنه يَستحيي من إحراق النور بالنار، فاستحي أنت من مخالفة الملك الجبار.

وقوله: ﴿اَنْ يَضْرِبَ مَثَلًا﴾ أي يُبينَ، والضرب في القرآن لمعان: للإيلام من غير خَدْش ولا جرح، قال: ﴿وَاضْرِبُوهُنَّ﴾ [النساء، ٣٤/٤]، وللصورة[1] من غير إيلام قال: ﴿اَنِ اضْرِبْ بِعَصَاكَ الْحَجَرَ﴾ [الأعراف، ١٦٠/٧]، ولقليل إيلام قال: ﴿فَاضْرِبْ بِهِ وَلَا تَحْنَثْ﴾ [ص، ٤٤/٣٨] وللقطع قال: ﴿وَاضْرِبُوا مِنْهُمْ كُلَّ بَنَانٍ﴾ [الأنفال، ١٢/٨]، وللجزّ والإزهاق قال: ﴿فَاضْرِبُوا فَوْقَ الْاَعْنَاقِ﴾ [الأنفال، ١٢/٨]، [٩٥ظ] وللكسر قال: ﴿فَرَاغَ عَلَيْهِمْ ضَرْبًا بِالْيَمِينِ﴾ [الصافات، ٩٣/٣٧] ولتعذيب الملائكة الكفار عند الموت قال: ﴿وَالْمَلٰٓئِكَةُ يَضْرِبُونَ وُجُوهَهُمْ وَاَدْبَارَهُمْ﴾ [محمد، ٢٧/٤٧] ومن المجاز فيه: ﴿وَاٰخَرُونَ يَضْرِبُونَ فِى الْاَرْضِ﴾ [المزمل، ٢٠/٧٣] هو السير، وفيه ضرب الرجل على الأرض، وقوله: ﴿اَفَنَضْرِبُ عَنْكُمُ الذِّكْرَ صَفْحًا﴾ [الزخرف، ٥/٤٣] هو الصرف، وتقديره: أفنهملكم فلا نعرفكم ما عليكم بأن كنتم مسرفين. وأصله في الراكب إذا أراد أن يصرف مركبه عن جهته ضربه ليعدله، فوُضع الضرب موضع الصرف، وقوله: ﴿فَضَرَبْنَا عَلٰٓى اٰذَانِهِمْ﴾ [الكهف، ١١/١٨] أي أنمناهم ومَنَعْنَاهُم[2] السماع وهو من ضرب الحجاب على الأذن في التقدير،

١ ح + منهم.
٢ ط - ومَنَعْنَاهُم، صح هامش.

10. Kadınlar dışarı çıktıkları zaman başlarını örten örtüyü göğüslerini örtmek için üzerine doğru sarkıtsınlar anlamında kullanılmıştır: "Başörtülerini göğüslerine vursunlar." [en-Nûr 24/31] 11. "Izhar edilir" anlamında kullanılmıştır: "Aralarına bir sur vurulur." [el-Hadîd 57/13] 12. "Edin" anlamında kullanılmıştır: "Onlara bir yol vur." [Tâhâ 20/77] 13. "Onlara cizye takdir edildi." anlamında kullanılmıştır: "Onlara zillet vuruldu." [el-Bakara 2/61] 14. "Allah'ı şekillerle nitelemeyin." anlamında kullanılmıştır: "O hâlde artık Allah'a karşı meseller darb etmeyin." [en-Nahl 16/74] 15. "Misallendirme" anlamında kullanılmıştır: "İşte Allah böyle hakkı ve bâtılı darb eder." [er-Ra'd 13/74] 16. "Zikretme" anlamında kullanılmıştır: "Onlara misal [darb-ı mesel] olarak anlat." [Yâsîn 36/13] 17. "Beyân etme" anlamında kullanılmıştır: "Allah misal olarak darb eder." [İbrâhîm 14/24]. Bu âyette de kelimenin anlamı, tefsircilerin icması ile "beyân" şeklindedir.

"Örnek olarak" ifadesinin tefsiri "Bir ateş yakan kimsenin durumu gibi." [el-Bakara 2/17] âyetinin tefsirinde geçmiş idi.

"Bir sivrisineği" Buradaki *mâ* harfi on anlamda kullanılır: 1. Olumsuzlama olarak kullanılır: "Kör ve gören bir değildir." [Fâtır 35/19] 2. Bile bile inkâr anlamında kullanılır: "Bize ne bir uyarıcı geldi ne de müjdeci!" [el-Mâide 5/19] 3. *Ellezî* [o kimse ki] anlamında kullanılır: "Göğüslerin gizlediği..." [el-Mü'min 40/19]. 4. *Men* [yani canlılar için kullanılan ism-i mevsul] anlamında kullanılır: "Göğe ve onu bina edene…" [eş-Şems 91/5]. 5. Mastara dönüştürücü olarak kullanılır: "Rabbimin beni bağışladığını…" [Yâsîn 36/27]. 6. Soru edatı olarak kullanılır: "Sizi sekara [cehenneme] sürükleyen neydi?" [el-Müddessir 74/42] 7. Şart edatı olarak kullanılır: "İşledikleri her ne hayır varsa, asla karşılıksız bırakılmayacaklardır." [Âl-i İmrân 8 [115/3]. Zaman ifade etmek üzere kullanılır: "Hayatta olduğum sürece..." [Meryem 19/31]. 9. Hayret ifade etmek üzere kullanılır: "Ne de nankördür!" [Abese 80/17] 10. Sıla ifadesi olarak kullanılır: "Allah'tan bir rahmet ile…" [Âl-i İmrân 3/159] âyetinde kullanılmıştır.

"Bir sivrisineği" buradaki *be'ûzaten* kelimesi küçük haşere anlamına gelir. Bir şeyin *ba'zı*, onun bir kısmı demektir. *Teb'îzü'ş-şey'i* demek, bir şeyi parçalara ayırmak demektir. Sanki *ba'ûze*, küçük olduğu için haşerenin bir kısmı gibi tasavvur edilmiştir. Bu kelimenin başındaki *mâ* harfi

وقوله: ﴿وَلْيَضْرِبْنَ بِخُمُرِهِنَّ عَلٰى جُيُوبِهِنَّ﴾ [النور، ٣١/٢٤] أي وليُرْخِينَ مقانعهنّ فوق جيوبهن عند صدورهن للتستر، وقوله: ﴿فَضُرِبَ بَيْنَهُمْ بِسُورٍ﴾ [الحديد، ١٣/٥٧] أي أُظهر، وقوله: ﴿فَاضْرِبْ لَهُمْ طَرِيقًا﴾ [طه، ٧٧/٢٠] أي خذ، وقوله: ﴿وَضُرِبَتْ عَلَيْهِمُ الذِّلَّةُ﴾ [البقرة، ٦١/٢] أي وظّفت عليهم الجزية، وقوله: ﴿فَلَا تَضْرِبُوا لِلّٰهِ الْأَمْثَالَ﴾ [النحل، ٧٤/١٦] أي لا تصفوا الله الأشكال، وقوله: ﴿كَذٰلِكَ يَضْرِبُ اللّٰهُ الْحَقَّ وَالْبَاطِلَ﴾ [الرعد، ٧٤/١٦] أي يمثّل، وقوله: ﴿وَاضْرِبْ لَهُمْ مَثَلًا﴾ [يس، ١٣/٣٦] أي واذكر، وقوله: ﴿ضَرَبَ اللّٰهُ مَثَلًا﴾ [إبراهيم، ٢٤/١٤] أي بيّن، وههنا أيضًا معناه البيان بإجماع أهل التفسير.

و﴿مَثَلًا﴾ مر تفسيره في قوله: ﴿كَمَثَلِ الَّذِى اسْتَوْقَدَ نَارًا﴾ [البقرة، ١٧/٢].

وقوله: ﴿مَا بَعُوضَةً﴾ «ما» يجيء على عشرة أوجه: للنفي: ﴿وَمَا يَسْتَوِى الْأَعْمٰى وَالْبَصِيرُ﴾ [فاطر، ١٩/٣٥]، وللجحد: ﴿مَا جَاءَنَا مِنْ بَشِيرٍ وَلَا نَذِيرٍ﴾ [المائدة، ١٩/٥]، وبمعنى الذي: ﴿وَمَا تُخْفِى الصُّدُورُ﴾ [المؤمن، ١٩/٤] وبمعنى مَن: ﴿وَالسَّمَآءِ وَمَا بَنٰيهَا﴾ [الشمس، ٥/٩١]، وللمصدر: ﴿بِمَا غَفَرَ لِى رَبِّى﴾ [يس، ٢٧/٣٦]، وللاستفهام: ﴿مَا سَلَكَكُمْ فِى سَقَرَ﴾ [المدثر، ٤٢/٧٤]، وللشرط: ﴿وَمَا يَفْعَلُوا مِنْ خَيْرٍ فَلَنْ يُكْفَرُوهُ﴾ [آل عمران، ١١٥/٣]، وللوقت: ﴿مَا دُمْتُ حَيًّا﴾ [مريم، ٣١/١٩]، وللتعجب: ﴿مَآ اَكْفَرَهُ﴾ [عبس، ١٧/٨٠]، وللصلة: ﴿فَبِمَا رَحْمَةٍ مِنَ اللّٰهِ﴾ [آل عمران، ١٥٩/٣].

وقوله: ﴿بَعُوضَةً﴾ هي من صغار البَقّ، والبعض من الشيء طائفة منه، وتبعيض الشيء تجزئته، وكأن البعوضة بعض البَقّة لصَغرها. وكلمة «ما»

tekit için kullanılan ilâve bir sıla ifadesi olabileceği gibi isim de olabilir ki bunun izahı yaygın kıraate göre mansub olan *be'ûzaten* kelimesinin i'rabı sadedinde yapılacaktır. Yaygın/zâhir kıraatte bu kelime mansuptur. Nahivciler bu kelimenin merfû olmasının da mümkün olduğunu söylerler. Mansub olması ise üç şekilde izah edilir:

Birincisi: *Mâ* harfi zait ve tekit edicidir, anlamı da "gerçekten/hak olarak" şeklindedir. Bu durumda cümlenin anlamı, "Bir sivrisineği hak bir misal olarak vermekten çekinmez." şeklinde olur. Bu durumda *mâ* harfinin i'rabı olmaz, onu nasb ya da cer edecek olan âmilin etkisi, kendisinden sonraki kelimeye geçer. Nitekim âyette "Allah'tan bir rahmet ile…" [Âl-i İmrân 3/159] denilmiştir. [*fe-bimâ rahmetin* ifadesinde *mâ*nın alacağı hareke, ondan sonra gelen *rahmet* kelimesine geçmiştir.]

İkincisi: *Mâ* harfi nekre ve mansub isimdir, *be'ûzaten* kelimesi ise onun sıfat ve sılasıdır, i'rabda ism-i mevsule tâbidir. Takdiri, "Herhangi bir şeyi misal olarak vermekten…" şeklindedir. Yani "Dilediği şeyi misal olarak vermekte, ister bir sivrisineği, ister ondan da ötesini…" şeklindedir.

Üçüncüsü: Bu kelime, cer edici âmilin hazfedilmesi nedeniyle mansubdur. Mânası ise, "Sivrisinekten ondan ötesine kadar, bunların arasındaki herhangi bir şeyi misal olarak vermekten…" şeklindedir. Burada baştaki *beyne* (arasındaki) kelimesi ile sondaki *ilâ* (-e, -a) edatı hazfedilmiştir. Bu nedenle her iki *mâ* harfi de mansub olmuştur. Bunun benzeri *mutirnâ mâ zübâlete fe's-sa'lebiyye* (Zübâle ve Sa'lebiyye bölgeleri arasında yağmura kavuştuk) cümlesinde vardır.

Kelimenin merfû olması ise *hüve* (o) zamirinin hazfedilmesi ile olur ki bu durumda cümlenin takdiri "[İçinde] sivrisinek olan bir misali vermekten çekinmez." şeklindedir. Bu şekilde zamir takdiri dilde mümkündür. Şair şöyle demiştir:

> *Yeter bize şeref olarak başkalarına karşı ('alâ men gayrunâ)*
> *Nebî Muhammed'in bize olan sevgisi*

Bu şiirdeki gayr kelimesi hem merfû olarak hem mecrur olarak nakledilir. Rebî' b. Enes şöyle demiştir: Sivrisineğin misal olarak verilmesi dünya ehli için bir ibrettir, çünkü sivrisinek aç kaldığı sürece yaşar, karnı doyunca ölür. Aynı şekilde dünya ehli de müstağni olup azgınlaştığı zaman bu durum onun yuvarlanmasına (helâkine) sebep olur. İmam Mâtürîdî şöyle demiştir:

تصلح صلة زائدة مؤكِدة، وتصلح اسمًا وبيانه[1] في بيان إعراب ﴿بَعُوضَةً﴾ وهي منصوبة في القراءة الظاهرة. وقال النحويون: ويجوز فيها الرفع، وأما النصب فلوجوه ثلاثة:

أحدها: أن «ما» زائدة مؤكدة معناها:[2] حقًا، وتقديره: أن يضرب بعوضة مثلا حقًا،[3] ولا إعراب لـ «ما»، والخافض والناصب يتخطاها إلى بعدها،[4] قال: ﴿فَبِمَا رَحْمَةٍ مِنَ اللهِ﴾ [آل عمران، ١٥٩/٣]. ٥

والثاني: أن يكون[5] «ما» اسمًا نكرة منصوبة و﴿بَعُوضَةً﴾ صلة وصفة لها تابعة للموصول في إعرابه. وتقديره: أن يضرب مثلًا شيئًا، يعني: أيَّ مثلٍ أراد، بعوضةً فما فوقها.

والثالث: أن يكون نصبًا على نزع الخافض، ومعناه: أن يضرب مثلًا ما بين[6] بعوضة إلى ما فوقها، فنزع «بين» من الأول و«إلى» من الثاني [٩٥ب] فانتصبا بنزع ١٠ الخافض وهو كقولهم: مُطرنا مَا زُبالة فالثعلبية.[7]

وأمّا الرفع فبإضمار «هو»، تقديره : أن يضرب مثلًا الذي هو بعوضةٌ، والإضمار جائز، قال الشاعر:[8]

فَكَفَى بِنَا شَرَفًا عَلَى مَنْ غَيْرُنَا حُبُّ النَّبِيّ مُحَمَّدٍ إِيَّانَا[9]

يُنْشَدُ «غَيْر» بالرفع والخفض. وقال الربيع بن أنس: ضرَب المثل بالبعوضة عبرة ١٥ لأهل الدنيا؛ فإن البعوضة تحيى ما جاعت وتموت إذا شبعت، فكذا صاحب الدنيا إذا استغنى طغى وبه الرَدَى.[10] وقال الإمام أبو منصور رحمة الله عليه:

---

١ ح – وبيانه.
٢ ر: ومعناها.
٣ ر – حقًا.
٤ انظر: معاني القرآن للزجاج، ١٠٤/١.
٥ ر – أن يكون.
٦ ح – بين، صح هامش.
٧ في هامش م: الزُبالة والثعلبية منزلان في البادية.
٨ البيت لكعب بن مالك الأنصاري، من بني سلمة، وهم بطن من بطون الخزرج.
٩ انظر:الصحاح للجوهري، «منن»؛ المحكم لابن يسده، «كفي».
١٠ في هامش م: الرَدَى أي الهلاك.

> Allah'ın birliğine ve rabliğine dair cüssesi küçücük bir varlığın yaratılışındaki delâlet büyük varlıkların yaratılışındaki delâletten daha hayretamizdir. Çünkü sivrisinek gibi küçücük bir varlığın sûretini var etmek ve bu varlığın ihtiyaç duyduğu ağız, burun, iki göz, ayak, el, nefes alıp verme uzuvları gibi organları düzenlemek için bütün insanlar bir araya gelseler bile bunu başaramazlar. Fakat belki büyük bir varlığı bu şekilde tasvir etmeyi başarabilirler.[1]

Başka bir âlim şöyle demiştir: Allah Teâlâ zayıf türleri zikrederek zayıf insanların kalplerini kuvvetlendirmiş, zayıf varlıkları kuvvetli varlıklar şeklinde yaratma konusundaki kudretini yarattıklarına öğretmiştir. Çünkü sivrisinek o kadar küçük olmasına rağmen, koca fil ile benzer yaratılış şekillerine sahiptir, hatta sivrisinekte fazladan iki kanat da vardır. Dolayısıyla Allah Teâlâ nasıl ki küçücük cüsseli bir varlığa koca cüsselilere verdiği özellikleri vermiş ise, O'nun keremi açısından, az amele karşılık çok amel işleyenlere verdiği şeyi vermesi imkânsız değildir. Daha da ilginç olan ise, küçük varlığın büyük varlığa eziyet edebiliyor olması ve büyük varlığın bu eziyeti kendisinden savamıyor olmasıdır. Allah'ın lutfudur ki aslanı çok kuvvetli, sinek ve sivrisineği çok zayıf yaratmış, sonra da sineğe insanların yüzüne doğru uçup insanlar kendisini kovmak için ellerinden geleni yapmasına rağmen bunda ısrar etme cüreti vermiş, buna karşılık aslana korku vermiş ve bu korku aslanın insanların yaşadığı bölgelerden ve yollardan uzak durmasında kendisini göstermiştir. Eğer aslan sineğin ve sivrisineğin cesaretine sahip olsaydı insanlar helâk olurdu. Ancak Allah lutufta bulunmuş ve cüretkâr olanı zayıf, kuvvetli olanı ise korkak yaratmıştır. O izzet ve hikmet sahibidir.

Kuşeyrî şöyle der:

> Hakk'ın kudreti açısından tahkik mertebesinde yaratma havadaki toz zerreciklerinden birinden daha küçük bir şeydir. O'nun kudreti açısından arş ile sivrisinek aynıdır, arşın yaratılması daha zor, sivrisineğin yaratılması daha kolay değildir. Çünkü Allah Teâlâ, kendisine zorluk ya da kolaylığın ilişmesinden münezzehtir.[2]

1 Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân,* 1: 64.
2 Kuşeyrî, *Letâifü'l-İşârât*, 1: 30.

الأعجوبة في الدلالة على وحدانية الله وربوبيته في خلق الصغير الجثة[1] والجسم[2] أكثر من الكبار منها والعظام؛ لأن الخلائق لو اجتمعوا على تصوير صورة من نحو البعوض[3] والذباب وتركيب ما يحتاج إليه من الفم والأنف والعينين والرِجل واليد والمدخل والمخرج ما قدروا عليه. ولعلهم يقدرون على تصوير العظام من الأجسام الكبار منها.[4]

وقال غيره: إن الله قوّى قلوب ضعفاء الناس بذكر ضعفاء الأجناس، وعرّف الخلقَ قدرته في خلق الضعفاء على هيئة الأقوياء؛ فإن البعوض على صغره بهيئة[5] الفيل على كبره وفي البعوض[6] زيادة جناحين، فلا يُستبعد من كرمه أن يعطي قليل العمل ما يعطي كثير العمل من الخلقة، كما أعطى صغير الجثة ما أعطى كبير الجثة من الخلقة.[7] ومن العجيب أن هذا الصغير يؤذي هذا الكبير فلا يمتنع منه. ومن لطف الله تعالى أنه خلق الأسد بغاية القوة والبعوض والذباب بغاية الضعف ثم أعطى البعوض والذباب جرأةً أظهرها في طيرانهما في وجوه الناس وتماديهما في ذلك مع مبالغة[8] الناس في ذبهما بالمِذَبّة، وركّب[9] الجبن في الأسد وأظهر ذلك بتباعده عن مساكن الناس وطرقهم، ولوتجاسر الأسد تجاسر الذباب والبعوض لهلك الناس، فمنّ الله تعالى وجعل في المتجاسر الضعف، وفي القوي الجبن، وهو العزيز الحكيم.

وقال الإمام القشيري رحمه الله:

«الخلق في التحقيق -بالإضافة إلى قدرة الحق-[10] أقلُ من ذرة من الهباء في الهواء، وسِيّانٌ[11] في قدرته العرش والبعوضة، فلا خلقُ العرش عليه أعسر، ولا خلق البعوضة أيسر، فإنه[12] سبحانه متقدّس عن لحوق العسر واليسر».[13]

---

١ ط: من الجثة؛ ر: والجثة.
٢ ط - والجسم، صح هامش.
٣ ح: البعوضة.
٤ تأويلات القرآن للماتريدي، ٦٤/١.
٥ ط ر: كهيئة.
٦ ط - البعوض، وفي الهامش: البعوضة.
٧ ح: الخلقة.
٨ ط: مبالغة.
٩ ط - وركّب، صح هامش.
١٠ ط: الخالق، صح هامش.
١١ ط: وسئل، صح هامش.
١٢ ط - فإنه.
١٣ لطائف الإشارات للقشيري، ٣٠/١.

"Ondan daha da öte bir varlığı" Buradaki *fevk* kelimesi üst anlamındadır. *Fâkahû* fiili galebe çaldı, üstün geldi anlamındadır. Mansub olması ise *be'ûzat*^{en} kelimesinin tefsirinde zikredilen sebepten dolayıdır. Tefsirine gelince, Katâde ve İbn Cüreyc bunun mânasının, "daha büyük" şeklinde olduğunu söylemişlerdir. Ebû Ubeyde ise, "ötesindeki" anlamında olduğunu söylemiştir. Buradaki *dûne* kelimesi hem ön hem de arka anlamına gelen *el-verâ* kelimesi gibi zıt iki anlama gelebilen kelimelerdendir. Hak Teâlâ, "Ötelerinde ağır bir günü bırakırlar." [el-İnsân 76/27] buyurmuştur. Benzer şekilde *es-sarîm* kelimesi hem gündüz hem gece anlamına, *el-kur'* kelimesi hem hayız hem temizlik anlamına gelir.

Tahkik ehli âlimler şöyle demiştir: Yani "ondan daha küçük olan." Çünkü burada kastedilen şey küçüklüktür. Bu kelime Arapların *fâke fülânün kezâ* (Falan adam şöyle şöyle üstünlük sağladı) şeklindeki ifadelerinden alınmıştır. Geçmek iki türlüdür: Biri büyüklükte, diğeri ise küçüklükte geçmektir. Bir şeyin küçüklüğünden söz ediliyorsa, onun "ötesinde" olan şey ile kastedilenin küçüklükte onu geçmiş olduğu anlaşılır. Buna karşılık bir şeyin büyüklüğünden söz ediliyorsa, onun "ötesinde" olan şey ile kastedilenin büyüklükte onu geçmiş olduğu anlaşılır. Bu örf itibariyle bilinir. Nitekim "Falan kimsenin değeri düşük, hayrı azdır." denildiği zaman buna, "O bundan daha ötedir./Hayrı kıymetinden daha azdır." denilir. Demişlerdir ki: İki mânanın tek bir nitelikte toplanması onların iki zıt anlam olarak değerlendirilmesinden daha evlâdır, çünkü söz anlatmak için söylenir. Tek bir lafzın iki zıt anlama gelmesi, sözün müphem olmasına sebep olur. Bu değerlendirmeyi dilde iki zıt anlama gelebilen bütün kelimeler hakkında yapmış ve şöyle demişlerdir: *el-Verâ* kelimesi ister ön tarafından olsun ister arka tarafından, senin ötende olan şeyi ifade eder. *es-Sarîm* kelimesi ister gece olsun ister gündüz olsun, geçip giden vakti ifade eder. *el-Kur'* kelimesi ister hayız ister temizlik olsun, mutat olan vakte işaret eder. *el-Fevk* kelimesi ister küçüklük açısından olsun ister büyüklük açısından, bir şeyi geçen şey anlamına gelir. Âyette bu kelime "daha küçük" anlamına hamledilirse, o zaman ifadenin mânası şöyle olur: Allah, hakkı açıklamak için, sizin nezdinizde küçüklüğün son haddi olan sivrisinek misalini ve sadece kendi ilmi ve kudretinde bulunan daha küçük şeyleri -siz onları gözünüzle görmeseniz dahi- örnek olarak vermekten imtina etmez. Eğer bu kelime âyette "daha büyük" anlamına hamledilirse, o zaman anlam bir görüşe göre, "büyük bir fil" şeklinde olur.

وقوله: ﴿فَمَا فَوْقَهَا﴾ الفوق العلو، و«فَاقَهُ» أي غلبه وعلاه وصار فوقه. وانتصابه لما مر في قوله: ﴿بَعُوضَةً﴾. أما[1] تفسيره فقد قال قتادة وابن جريج: معناه فما فوقها في الكبر، وقال أبو [٩٦أ] عبيدة: «معناه فما دونها».[2] والكلمة من الأضداد كالوراء يكون للخلف والأمام، قال تعالى: ﴿وَيَذَرُونَ وَرَآءَهُمْ يَوْمًا ثَقِيلًا﴾ [الإنسان، ٧٦/٢٧]. والصريم يكون للنهار والليل، والقُرْء يكون للطهر والحيض.

وقال أهل التحقيق: أي فما فوقها في الصغر؛ لأن الغرض المطلوب هنا هو الصغر. والكلمة من قولهم: «فاقَ فلان كذا»، أي جاوز. والمجاوزة نوعان: بالصغر وبالكبر. فإن ذكر شيء على وجه التصغير فما ذكر بعده بهذه الكلمة عُرف أنه أريد به مجاوزته إيّاه في الصغر، وإن ذكر على وجه التكبير عرف أنه أريد به مجاوزته إيّاه[3] في الكبر، وهو متعارف، يقال: فلان صغير القدر قليل الخير، فيقال: هو فوق ذلك. قالوا: والجمع بين المعنيين بوصف واحد أولى من الحمل على الضدين؛ لأن الكلام للإفهام، وفي دلالة اللفظ الواحد على الضدين حملٌ على الإبهام، وحملوا على ذلك جميع ما ورد من الألفاظ الواقعة على الضدين في الكلام وقالوا: الوراء ماوراءك[4] خلفًا كان أو أمامًا، والصريم الوقت المنصرم ليلًا كان أو نهارًا، والقرء الوقت المعتاد طهرًا كان أو حيضًا، والفوق المجاوز عن الشيء صغرًا كان أو كبرًا، فإذا حمل على المجاوزة في الصغر فمعناه: أن الله لا يمتنع عن بيان الحق بضرب المثل بالبعوض[5] الذي هو نهاية في الصغر عندكم[6] بما هو دونه في الصغر مما[7] هو في علم الله تعالى وقدرته، وإن لم يره أحدكم بمشاهدته. وإذا حمل على المجاوزة في الكبر فقد قيل: أي بالفيل الكبير؛

١ ح: وأما.
٢ مجاز القرآن لأبي عبيدة، ١/٣٥.
٣ ط – في الصغر وإن ذكر على وجه التكبير عرف أنه أريد به مجاوزته إيّاه، صح هامش.
٤ ح ر: ما واراك.
٥ ر + وبما.
٦ ر – عندكم.
٧ ر: بما.

Çünkü fil ile sivrisinek sûret olarak benzerler, ancak biri uçar, diğeri yürür. Biri yaklaşırken diğeri kaçar. Biri sana eziyet eder, musallat olur, diğer ise senin emrin altındadır, sen ona hâkim olursun. Tuhaf olan şudur ki sen bu iki hayvanın küçüğüne karşı âciz iken büyüğüne güç yetirirsin, zayıf olanı yüzüne doğru uçtuğu zaman için sıkılır, daralırsın, hayatın berbat olur, bostanın ve bağın perişan olur. Daha da tuhaf olanı ise senin, zayıf olmana rağmen seni ateşe sürükleyecek ve utanmana sebep olacak şeylere cüret etmendir. Dünyada şu küçücük sivrisinekten bu kadar korkuyorsan, alevli ateşte akrepler ve yılanlar başına musallat olduğu zaman hâlin nice olacak, bir düşün!

Bir görüşe göre "ondan daha da öte bir varlığı" ifadesi örümcek ve sinek anlamına gelir, çünkü bunlar âyetteki bu ifadenin öncesinde -daha önce değindiğimiz gibi- zikredilmişlerdir. Örümceğin çok büyük önemi ve görevi vardır. Nitekim rivayetlerde ifade edildiği üzere Hz. Peygamber aleyhisselâm ve arkadaşı mağarada iken kâfirlerin kendilerine kastetmelerini Allah Teâlâ örümcek ile savuşturmuştur.

"İman edenler onun, Rablerinden bir gerçek olduğunu bilirler." Buradaki *emmâ* kelimesi tafsil ifade eder ve bir cevabının olması gerekir. Cevap cümlesinin başına da *fe* harfi gelir. Bu, isimleri ref' eden bir edattır, ancak hemen ardından bir emir ya da yasak ifadesi geliyorsa o zaman mansub olur. Hak Teâlâ "Yetimi ise hakir görme; isteyene gelince, sakın onu azarlama!" [ed-Duhâ 93/9-10] buyurmuştur. Bu edat tekrar edilerek kullanılır, nitekim Allah Teâlâ bu âyette "İman edenlere gelince" ve "Küfre sapanlar ise" ifadelerinde bu edatı tekrarlamıştır. Aynı şey her yerde söz konusudur. *el-Hakk* (gerçek) bâtılın zıddıdır. *el-Hakk* görev anlamına da gelir. *el-İstihkāk* görevin tahakkuk etmesidir. *el-Hakk* kelimesi "Allah'ın vaadi muhakkak haktır." [el-Câsiye 45/32] âyetinde "doğru" anlamında, "Rabbimin vaadi haktır." [el-Kehf 18/98] âyetinde "gerçekleşecek" anlamında, "Hakkını verin." [el-En'âm 6/141] âyetinde "haklar" anlamında, "Hakkıyla korkun." [Âl-i İmrân 3/102], "Hakkıyla cihat edin." [el-Hacc 22/78] ve "Hakkıyla takdir…" [el-En'âm 6/91] âyetlerinde "nihaî nokta" anlamında, "İnsanlar arasında hak ile hükmet." [Sâd 38/26] âyetinde "adâlet" anlamında, "Dedi ki: Rabbim! Hak ile hükmet!" [el-Enbiyâ 21/112] âyetinde "azap" anlamında, "Bizim senin kızlarında bir hakkımız yoktur." [Hûd 11/79] âyetinde "ihtiyaç" anlamında kullanılmıştır.

فإنهما يتماثلان صورة لكن هذا يطير وذاك يسير، وهذا يألَف وذاك ينفِر، وهذا يؤذيك ويستولي عليك وذاك تقهره أنت[1] وتستولي عليه. ومن العجب عجزك عن هذا الضعيف وقدرتك على ذلك الكبير. ومن الأعاجيب أن هذا الضعيف إذا طار في وجهك ضاق به قلبك، وتنغص عيشك وفسد عليك بستانك وكرْمك. وأعجب منه جرأتك مع ضعفك على ما يورثك العار ويوردك النار، فإذا كان جزعك هذا من البعوض في الدنيا فكيف حالك إذا تسلطت عليك الحيّات والعقارب في لظى.

وقيل: ﴿فَمَا فَوْقَهَاۚ﴾ أي العنكبوت والذباب، فقد كان ذكرهما قبل ذلك على ما ذكرنا، وللعنكبوت خطر[2] عظيم وأمر جسيم، فقد دفع الله به قصد الكفار على النبيّ المختار وصاحبه في الغار على ما عرف في الأخبار.

وقوله تعالى: ﴿فَاَمَّا الَّذِينَ اٰمَنُوا فَيَعْلَمُونَ اَنَّهُ الْحَقُّ مِنْ رَبِّهِمْۚ﴾ «أما» كلمة تفصيل، [٩٦ب] ولا بد لها من جواب، وجوابها بالفاء، وهي أداة رافعة للأسماء إلا إذا كان بعدها أمر أو نهي فتنصب، قال تعالى: ﴿فَاَمَّا الْيَتِيمَ فَلَا تَقْهَرْۖ وَاَمَّا السَّآئِلَ فَلَا تَنْهَرْۖ﴾ [الضحى، ٩/٩٣-١٠] وتجيء مكررة ﴿فَاَمَّا الَّذِينَ اٰمَنُوا﴾ [البقرة، ٢٦/٢] ﴿وَاَمَّا الَّذِينَ كَفَرُوا﴾ [البقرة،٢٦/٢] وكذا في كل موضع. و﴿الْحَقُّ﴾ نقيض الباطل، والحق الواجب، والاستحقاق الاستيجاب، والحق الصدق في قوله: و﴿اِنَّ وَعْدَ اللهِ حَقٌّ﴾ [الجاثية، ٣٢/٤٥]، والحق الكائن في قوله: ﴿كَانَ وَعْدُ رَبّى حَقًّاۖ﴾ [الكهف، ٩٨/١٨]، والحق الحقوق في قوله: ﴿وَاٰتُوا حَقَّهُ﴾ [الأنعام، ١٤١/٦]، والحق الغاية في قوله: ﴿حَقَّ تُقَاتِهِ﴾ [آل عمران، ١٠٢/٣] و﴿حَقَّ جِهَادِهِۖ﴾ [الحج، ٧٨/٢٢]، و﴿حَقَّ قَدْرِهِۦٓ﴾ [الأنعام، ٩١/٦]، والحق العدل في قوله: ﴿فَاحْكُمْ بَيْنَ النَّاسِ بِالْحَقِّ﴾ [ص، ٢٦/٣٨]، والحق العذاب في قوله: ﴿قَالَ رَبِّ احْكُمْ بِالْحَقِّۗ﴾ [الأنبياء،١١٢/٢١]، والحق الحاجة في قوله: ﴿مَا لَنَا فِى بَنَاتِكَ مِنْ حَقٍّۚ﴾ [هود، ٧٩/١١].

١ ر - أنت.
٢ ط - خطر، صح هامش.

Tefsire gelince, bunun mânası şöyledir: Hak dine kalpleri ile iman edip bunu dilleri ile ikrar edenler bu misalin Allah'tan gelen bir gerçek olduğunu bilirler ve bu gerçek mesel üzerine tefekkür ederler. Böylece büyük küçük her varlığı yaratanın Allah olduğuna, bütün bunların Allah'ın kudretinde eşit olduklarına, aynı şekilde insanların küçük ya da büyük hiçbir varlığı yaratamayacaklarına, hepsinin insanların acziyeti noktasında eşit olduklarına kesin olarak iman ederler.

Kuşeyrî şöyle demiştir: "Sırrının basireti açılmış olan kimse dış dünyadaki şeylere ve eserlere ancak ibret nazarı ile bakar, bu da onun ancak basiretinin etkisini artırır. Basiretleri gaflete dalma ve gaflete daldırılmanın hükmü ile köreltilmiş olanlara gelince, darb-ı meseller onların ancak cehaletlerini ve kafalarındaki karışıklığı artırır."[1]

"Rablerinden bir gerçek olduğunu bilirler." Kim Hakk'ı bilirse onu hakkıyla kabul etmek, gereğini yapmak ve eda etmek onun hakkıdır. Hatta Hakk'ı bilen ârifin hakkı, Hak ile ve Hak için olmasıdır. Onun Hak ile olması, Hak'tan başkasını mülâhaza etmemesi demektir. Hak için olması ise O'ndan başkasında sükûn bulmaması demektir. Yaratılmış varlıklar ve alâkalar (dünya meşgaleleri) ile kalbi taksim edilmiş, birlikteliği bölünmüş olan kimsenin nispeti [Hak için ve Hak ile oluşu] nasıl gerçekleşebilir ki?

"Küfre saplananlar ise, 'Allah örnek olarak bununla neyi murat etmiştir?' derler." Bu, inkâr anlamında bir sorudur ve anlamı şöyledir: Müşrikler ve Yahudiler ise "Allah sivrisineği örnek olarak vermekle neyi murat etti? Bunun ne faydası vardır?" derler ki bu onların sefihliğidir.

Buradaki *mâ zâ* ifadesi hakkında Zeccâc şöyle demiştir:

> *Mâ* ve *zâ* harflerinin tek bir isim olması mümkündür, bu durumda i'rabdaki konumları nasb olur ve anlamı da, "Allah bununla bir misal olarak neyi kastetti?" şeklinde olur. Buradaki *zâ* ifadesinin *ellezi* (o şey) anlamında olması da mümkündür, bu durumda anlam, "Allah'ın buradaki misal ile kastettiği şey nedir?" şeklinde olur. Yine bu durumda *mâ* harfi mübtedâ olarak merfû olur, *zâ* ise bu mübtedânın haberi olur.[2]

1 Kuşeyrî, *Letâifü'l-İşârât*, 1: 31.
2 Zeccâc, *Meâni'l-Kur'ân,* 1: 103-104.

وأما التفسير فمعناه: فأما الذين اعتقدوا بقلوبهم دين الحق وأقروا بألسنتهم بذلك فيعلمون أن هذا المثل حق من الله تعالى فيتفكرون في هذا المثل الحق ويوقنون أن الله هو خالق الكبير والصغير، كل ذلك في قدرته سواء، كما أن الخلق عاجزون عن الخلق الكبير والصغير، كل ذلك[1] في عجزهم سواء.

وقال الإمام[2] القشيري رحمه الله: «فأما من فتحت أبصار سرائره فلا ينظر إلى الأعيان والآثار إلا نظر الاعتبار، ولا يزداد إلا نفاذ الاستبصار. وأما الذين سُكّرت أبصارهم بحكم الغفلة والإغفال فلا يزيدهم ضرب الأمثال إلا زيادة الجهل والإشكال».[3]

وقوله تعالى: ﴿فَيَعْلَمُونَ اَنَّهُ الْحَقُّ مِنْ رَبِّهِمْۚ﴾ فمن عرف الحق، فَمِنْ حقه القيام بحقه وقبول حقه وأداء حقه. بل حق عارف الحقِّ كونُه بالحق وللحق، وكونه به[4] أن لا يلاحظ غيره، وكونه له أن لا يساكن غيره، وكيف تصح النسبة لمن تفرقت له الصحبة وتقسمت الخلائق والعلائق قلبه.

وقوله: ﴿وَاَمَّا الَّذِينَ كَفَرُوا فَيَقُولُونَ مَاذَٓا اَرَادَ اللّٰهُ بِهٰذَا مَثَلاًۘ﴾، هذا استفهام بمعنى الإنكار، ومعناه: وأما الذين أشركوا والذين هادوا فيقولون: أيُّ شيءٍ أراد الله بالضرب بالبعوض مثلا، وأيُّ فائدةٍ في هذا، وهذا سفهٌ منهم.

وقال الزجاج في ماذا:

> «يجوز أن يكون «ما» و«ذا» اسمًا واحدًا ويكون موضعهما نصبًا، ومعناه : أي شيء أراد الله بهذا مثلا. ويجوز[5] أن يكون «ذا» بمعنى الذي، فيكون المعنى: ما الذي أراد الله بهذا مثلًا[6] وأي شيء الذي أراد الله بهذا مثلا، ويكون «ما» رفعًا بالابتداء و«ذا» خبر الابتداء».[7]

١ ط - ذلك في قدرته سواء كما أن الخلق عاجزون عن الخلق الكبير والصغير كل ذلك، صح هامش.
٢ ط - الإمام.
٣ لطائف الإشارات للقشيري، ٣١/١.
٤ ح: بالحق.
٥ م: ويكون.
٦ ط - ويجوز أن يكون «ذا» بمعنى الذي فيكون المعنى ما الذي أراد الله بهذا مثلًا، صح هامش.
٧ انظر: معاني القرآن للزجاج، ١٠٣/١-١٠٤.

İrade dilemektir. *er-Revd* talep demektir, *el-mürâvede* istekte bulunmak, *el-irtiyâd* tekellüf/zorlama ile istemektir. İrade Allah Teâlâ'nın zâtı ile kâim ezelî bir sıfatı olup Allah bu sıfat ile kendisini nitelemiş ve "O irade ettiğini yapandır." [el-Burûc 85/16], "İrade ettiğini yapar." [el-Bakara 2/253] buyurmuştur.

"Allah onunla birçoklarını saptırır, birçoklarını da doğru yola iletir." *el-Kesîr* (çok) kelimesi azın zıttıdır. *'Aded*[in] *kâsirün* (çoğalan sayı) ifadesi "çok sayıda insan/şey" anlamına gelir. Şair şöyle der:

Asıl izzet çok olanındır

el-Mükâsere, çokluk sayesinde üstün gelmek anlamına gelir. *el-Meksûr*, çokluğa karşı mağlup olmuş anlamındadır. Tefsirine gelince, bir görüşe göre bu ifade Yahudiler, müşrikler ya da münafıklar hakkında bir bildirimdir. Buna göre onlar "Allah bu mesel ile pek çok insanı saptırır, pek çok insanı da hidâyete iletir." demişlerdir. Bir başka görüşe göre bu ifade Allah Teâlâ'dan bir haber/bildirimdir. İmam Mâtürîdî de şöyle demiştir:

> Bu onların, "Allah bu misal ile neyi murat etti?" şeklindeki sözlerine cevaptır. Burada Allah, "Onunla pek çoğunu saptırmayı ve pek çoğuna hidâyet etmeyi murat etmiştir." demektedir. Allah bununla, sapkınlığı tercih edeceğini bildiği kimseleri saptırır, hidâyeti tercih edeceğini bildiği kimseleri de hidâyete erdirir. Her iki grubun da tercih edeceklerini bildiği şeyleri onlar için irade eder. Bu âyet Mu'tezile'nin görüşünü çürütür, çünkü onlar "Allah bununla herkese hidâyet etmeyi murat etmiştir, ancak bazı insanlar hidâyete etmiş, bazıları sapmıştır." derler.[1]

Bir görüşe göre anlam şöyledir: Allah bu misal ile, misali hafife alan ve onu hikmet saymayan kâfirleri saptırır. Onun hikmet yönünü anlayan, faydasını bilen müminleri ise hidâyete erdirir. Saptırmak sapkınlık fiilini yaratmaktır ki bu, sapkınlığı tercih eden, delilleri gördükten sonra büyüklük taslayan kimseler için söz konusudur. Hidâyete erdirme ise hidâyet fiilini yaratmaktır

1 Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân,* 1: 67.

و«الإرادة» المشيئة، والرَّوْد الطلب، والمراودة المطالبة، والارتياد الطلب بِتَكَلُّفٍ.[1] والإرادة صفةٌ لِلّه تعالى أزلية قائمة بذاته وصف بها نفسه فقال: ﴿فَعَّالٌ لِمَا يُرِيدُ﴾ [البروج، ١٦/٨٥]، وقال: ﴿يَفْعَلُ مَا يُرِيدُ﴾ [البقرة، ٢٥٣/٢].

وقوله: ﴿يُضِلُّ بِهِ كَثِيرًا وَيَهْدِي بِهِ كَثِيرًا﴾ الكثير خلاف القليل، وعددٌ كاثرٌ أي كثير. قال الشاعر:[2]

.... وَإِنَّمَا العِزّةُ لِلْكَاثِرِ.

والمكاثَرة المُغالَبةُ بالكثرةِ، والمَكثُور المغلوب به. وأما تفسيره فقد قيل: هذا إخبار عن اليهود أو المشركين أو المنافقين أنهم قالوا: يضل الله[3] بالمثل كثيرًا من الناس ويهدي [٩٧أ] الله بالمثل كثيرًا من الناس. وقيل: هو إخبار من الله تعالى. وكذا قال الإمام أبو منصور رحمه الله:

> هذا جواب لقولهم:[4] ماذا أراد الله بهذا مثلًا. قال:[5] أراد أن يضل به كثيرًا ويهدي به كثيرًا، أضل من علم منه أنه يختار الضلالة وهدى به من علم أنه يختار الهدى، وأراد[6] من كل ما علم منه أنه يختاره. قال: والآية تنقض على المعتزلة قولهم؛ فإنهم يقولون: أراد أن يهدي به الكل ولكن ضلّ بعضهم واهتدى بعضهم.[7]

وقيل: يضل به من استخف بالمثل ولم يعده حكمة وهم الكافرون، ويهدي به من عرف وجه حكمته وعلم فائدته وهم المؤمنون. والإضلال خلق فعل الضلال وهو[8] في حق من اختار الضلالة وكابر بعد ما عرف الدلالة،[9] والهداية خلق فعل الاهتداء

---

١ ح: بتكليف.

٢ الشاعر هو الأعشى ميمون بن قيس. والبيت من قصيدته التي مطلعها: شاقتك من قتلة أطلالها، وصدر هذا البيت: وَلَسْتَ بِالأَكْثَرِ مِنْهُمُ حصى. انظر: ديوانه، ص. ١٤٣.

٣ م + بهم كثيرًا.

٤ ط: بقولهم.

٥ ر – قال.

٦ ط: أراد.

٧ تأويلات القرآن للماتريدي، ٦٥/١.

٨ ر – وهو.

٩ ر: الإله.

ve bu da hidâyete erme sıfatını tercih edenler için söz konusudur. Mu'tezile ise -Allah onları perişan etsin- bunu, bu kimselerin sapkın ve hidâyet ehli olarak isimlendirilmesi şeklinde yorumlamaktadır. Oysa dil buna imkân tanımaz, aklî ve naklî deliller bunu reddeder. İsmet (hatadan koruma) Allah'tandır.

"Onunla ancak fasıkları saptırır." *el-Fısk* ve *el-füsûk* itaatten çıkmak demektir. *Fesakat er-rutabetü* ifadesi, "Yaş hurma kabuğundan çıktı." anlamına gelir. *el-Füveysika*, deliğinden çıkan fareye denir. Bu ifade önceki ifadenin izahıdır, çünkü öncesinde "Allah onunla birçoklarını saptırır." buyurmuş, sonra kimi saptıracağını beyân sadedinde "Onunla ancak fasıkları saptırır." demiştir. Yani "Allah bu misali zikretmek sûretiyle sadece kendisine itaatten çıkan kimseleri perişan eder." demiştir.

Buradaki *el-fâsikīn* (fasıklar) ifadesinin mansub olmasının sebebi, saptırma fiilinin nesnesi olmasıdır. Genel olarak hidâyet ve saptırma hakiki anlamda Allah'tandır, hidâyete erme ve sapma ise hakiki anlamda kuldandır. Cebriyye mezhebine mensup olanlar kulun bu konuda herhangi bir fiile sahip olmadığını düşünürken Mu'tezile Allah'ın fiilini kabul etmez. Biz bu iki grubun görüşlerine daha önce cevap vermiştik.

Sonra hidâyet, onu tercih eden içindir. Hak Teâlâ "Ve kendisine yöneleni hidâyete erdirir." [er-Ra'd 13/27] buyurmuştur. Saptırma da onu tercih eden içindir, Allah Teâlâ "Ve Allah zalimleri saptırır." [İbrâhîm 14/27] ve "Onunla ancak fasıkları saptırır." buyurmuştur. Saptırma Allah'a izâfe edildiği zaman, tıpkı "Onunla pek çoğunu saptırır." âyetinde olduğu gibi sapma fiilinin yaratılması anlamına gelir. Bazen de "Onların amellerini saptırır/geçersiz kılar." [Muhammed 47/1] âyetinde olduğu üzere iptal etmek anlamına gelir. Ancak bu kelime şeytana izâfe edildiği zaman ayartma ve vesvese anlamına gelir. Şeytan, "Muhakkak onları saptıracağım." [en-Nisâ 4/119] demiştir. Firavun ve benzeri kimselere izâfe edilen saptırma ise sapkınlığa çağırma anlamındadır. Bu anlamda Hak Teâlâ "Firavun kavmini saptırdı." [Tâhâ 20/79] buyurmuştur. Bu fiil putlara izâfe edildiği zaman "sebep olmak" anlamına gelir. Hak Teâlâ "Onlar pek çok insanı saptırdılar." [İbrâhîm 14/36] buyurmuştur.

في حق من اختار صفة الاهتداء. والمعتزلة -خذلهم الله- حملوا ذلك على تسميتهم ضالين وتسميتهم مهتدين، واللغة لا تحتمل ذلك، والدلائل السمعية والعقلية ترد ذلك، وبالله العصمة.

وقوله: ﴿وَمَا يُضِلُّ بِهٖٓ اِلَّا الْفَاسِقِينَۙ﴾ الفسق والفسوق الخروج عن الطاعة، وفسقت الرُطَبة أي خرجت عن قشرها، والفُويسقة[1] الفأرة لخروجها من حجرها. ثم هذا كشف الكلام[2] الأول؛ فإنه قال: ﴿يُضِلُّ بِهٖ كَثِيرًا﴾ ثم بيّن من يضل به فقال: ﴿وَمَا يُضِلُّ بِهٖٓ اِلَّا الْفَاسِقِينَۙ﴾ أي وما يخذل الله بسبب ذكر هذا المثل إلا الخارجين عن طاعته.

وانتصابه بوقوع فعل الإضلال عليه. والجملة أن الهداية والإضلال من الله حقيقة، والاهتداء والضلال من العبد حقيقة.[3] والجبرية لا يرون فعل العبد، والمعتزلة لايرون فعل الله، وقد رددنا قول الفريقين قبل هذا.

ثم الهداية في حق من اختاره، قال: ﴿وَيَهْدِٓى اِلَيْهِ مَنْ اَنَابَۚ﴾ [الرعد، ١٣/٢٧]، والإضلال في حق من اختاره، قال: ﴿وَيُضِلُّ اللّٰهُ الظّٰلِمِينَ﴾ [إبراهيم، ١٤/٢٧] وقال: ﴿وَمَا يُضِلُّ بِهٖٓ اِلَّا الْفَاسِقِينَۙ﴾. والإضلال إذا أضيف إلى الله فهو خلق الضلال كقوله: ﴿يُضِلُّ بِهٖ كَثِيرًا﴾، وقد يكون للإبطال كقوله: ﴿اَضَلَّ اَعْمَالَهُمْ ﴾ [محمد، ٤٧/١]، وإذا أضيف إلى الشيطان فهو التزيين والوسوسة قال: ﴿وَلَاُضِلَّنَّهُمْ﴾ [النساء، ٤/١١٩] وما أضيف إلى فرعون ونحوه فهو الدعوة، قال: ﴿وَاَضَلَّ فِرْعَوْنُ قَوْمَهٗ﴾ [طه، ٢٠/٧٩]، وإذا أضيف إلى الأصنام فهو التسبيب، قال: ﴿اِنَّهُنَّ اَضْلَلْنَ كَثِيرًا مِنَ النَّاسِۚ﴾ [إبراهيم، ١٤/٣٦].

١ ط: والفوسقة؛ ر: والفسيقة.
٢ ط - الكلام، صح هامش.
٣ ط - والاهتداء والضلال من العبد حقيقة، صح هامش.

Bir görüşe göre "Onunla ancak fasıkları saptırır." ifadesindeki "fasıklar" kelimesi, "Bu misallerin yüceliklerine bakmayanlar" anlamına gelir. Velhasıl kötülük kötüler için, iyilik/güzellik iyiler içindir. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: "Biliniz ki Allah'ın lâneti zalimlerin üzerinedir." [Hûd 11/18], "Muhakkak ki Allah, fesatçıların amellerini ıslah etmez." [Yûnus 10/18], "Allah elbette hainlerin tuzaklarını yola erdirmez." [Yûsuf 12/52], "İşte biz günahkârlara böyle yaparız!" [el-Mürselât 77/18], "Allah elbette ki haddi aşanları sevmez." [el-Bakara 2/190], "O elbette israfçıları/haddi aşanları sevmez." [el-En'âm 6/141], "Ölçü ve tartıda hile yapanların vay hâline!" [el-Mutaffifîn 83/1], "Kibirlenenlerin vardığı yer ne kötüdür!" [ez-Zümer 39/72], "Müslümanlar için hidâyet ve müjdedir." [en-Nahl 16/102], "Ve Allah elbette müminlerle beraberdir." [el-Enfâl 8/19], "Allah ihsan sahiplerini sever." [el-Mâide 5/93], "Muhakkak ki Allah, sadaka verenlerin karşılığını verir." [Yûsuf 12/88], "Sabredenleri müjdele!" [el-Bakara 2/155], "O sâlihleri dost edinir." [el-A'râf 7/196], "Muhakkak ki Allah tövbe edenleri ve arınanları sever." [el-Bakara 2/222], "Takvâ sahipleri için hazırlanmıştır." [Âl-i İmrân 3/133], "Huşû içinde boyun eğenleri müjdele!" [el-Hacc 22/34], "Muhakkak ki Allah adâletli olanları sever." [el-Mâide 5/42], "Amel işleyenlerin karşılığı ne de güzeldir!" [Âl-i İmrân 3/136]

27. Onlar, Allah'a verdikleri sözü, pekiştirilmesinden sonra bozan, Allah'ın birleştirilmesini emrettiği şeyi koparan ve yeryüzünde bozgunculuk yapan kimselerdir. İşte onlar hüsrana uğrayanların ta kendileridir. [el-Bakara 2/27]

"Onlar, Allah'a verdikleri sözü, pekiştirilmesinden sonra bozan" Bu fasıkların sıfatıdır. İpi, yapıyı, düğümü, ahdi bozmak demek, bunların düzenini ve bağını koparmak demektir. *en-Nukz* bozulmuş demektir. *el-İntikāz*, bozmanın kabul edilmesidir. Bir şeyin *nakīz*i onun zıttıdır. Kasidenin *nakīza*sı onu cevabıdır. Âyette *yenkuzûne* fiili gelecek zaman formunda kullanılmış olsa da geçmiş zaman ya da şimdiki zaman anlamındadır. Yani, Allah bu misali zikretmek sûretiyle fasıklık yapan ve ahdi bozan, an itibariyle fasık olan ve ahdi bozmuş bulunan kimseleri perişan eder.

وقيل: ﴿وَمَا يُضِلُّ بِهِۦٓ إِلَّا ٱلْفَاسِقِينَ﴾ أي الذين لا ينظرون في أعاجيب هذا المثل. والحاصل أن السوء للمسيئين والحسنى للمحسنين، قال: ﴿أَلَا لَعْنَةُ ٱللَّهِ عَلَى ٱلظَّٰلِمِينَ﴾ [هود، ١٨/١١]، ﴿إِنَّ ٱللَّهَ لَا يُصْلِحُ عَمَلَ ٱلْمُفْسِدِينَ﴾ [يونس، ١٨/١٠] ﴿وَأَنَّ ٱللَّهَ لَا يَهْدِى كَيْدَ ٱلْخَآئِنِينَ﴾ [يوسف، ٥٢/١٢] ﴿كَذَٰلِكَ نَفْعَلُ بِٱلْمُجْرِمِينَ﴾ [المرسلات، ١٨/٧٧] ﴿إِنَّ ٱللَّهَ لَا يُحِبُّ ٱلْمُعْتَدِينَ﴾ [البقرة، ١٩٠/٢]، ﴿إِنَّهُۥ لَا يُحِبُّ ٱلْمُسْرِفِينَ﴾ [الأنعام، ١٤١/٦]، ﴿وَيْلٌ لِّلْمُطَفِّفِينَ﴾ [المطففين، ١/٨٣] [٩٧ب] ﴿فَبِئْسَ مَثْوَى ٱلْمُتَكَبِّرِينَ﴾ [الزمر، ٧٢/٣٩]، وقال: ﴿وَهُدًى وَبُشْرَىٰ لِلْمُسْلِمِينَ﴾ [النحل، ١٠٢/١٦]، ﴿وَأَنَّ ٱللَّهَ مَعَ ٱلْمُؤْمِنِينَ﴾ [الأنفال، ١٩/٨] ﴿وَٱللَّهُ يُحِبُّ ٱلْمُحْسِنِينَ﴾ [المائدة، ٩٣/٥] ﴿إِنَّ ٱللَّهَ يَجْزِى ٱلْمُتَصَدِّقِينَ﴾ [يوسف، ٨٨/١٢]، ﴿وَبَشِّرِ ٱلصَّٰبِرِينَ﴾ [البقرة، ١٥٥/٢] ﴿وَهُوَ يَتَوَلَّى ٱلصَّٰلِحِينَ﴾ [الأعراف، ١٩٦/٧]، ﴿إِنَّ ٱللَّهَ يُحِبُّ ٱلتَّوَّٰبِينَ وَيُحِبُّ ٱلْمُتَطَهِّرِينَ﴾ [البقرة، ٢٢٢/٢]، ﴿أُعِدَّتْ لِلْمُتَّقِينَ﴾ [آل عمران، ١٣٣/٣] ﴿وَبَشِّرِ ٱلْمُخْبِتِينَ﴾ [الحج، ٣٤/٢٢] ﴿إِنَّ ٱللَّهَ يُحِبُّ ٱلْمُقْسِطِينَ﴾ [المائدة، ٤٢/٥]، ﴿وَنِعْمَ أَجْرُ ٱلْعَٰمِلِينَ﴾ [آل عمران، ١٣٦/٣].

٢٧- ﴿ٱلَّذِينَ يَنْقُضُونَ عَهْدَ ٱللَّهِ مِنۢ بَعْدِ مِيثَٰقِهِۦ وَيَقْطَعُونَ مَآ أَمَرَ ٱللَّهُ بِهِۦٓ أَن يُوصَلَ وَيُفْسِدُونَ فِى ٱلْأَرْضِ أُو۟لَٰٓئِكَ هُمُ ٱلْخَٰسِرُونَ﴾

وقوله: ﴿ٱلَّذِينَ يَنْقُضُونَ عَهْدَ ٱللَّهِ مِنۢ بَعْدِ مِيثَٰقِهِۦ﴾ هذا نعت الفاسقين، ونقض الحبل والبناءِ والعقدِ والعهدِ والقرحةَ إزالةُ نظمها وضمِّها، والنُّقض بضم النون المنقوض، والانتقاض قبول النقض، ونقيض الشيء ضده، ونقيضة[١] القصيدة جوابها. و ﴿يَنْقُضُونَ﴾ صيغته للاستقبال، ومعناه ههنا الماضي أو الحال، أي إنّ الله يَخْذُلُ بذكر المثل مَنْ فسق ونقض العهدَ[٢] والذي هو فاسق وناقضٌ للعهد للحال.[٣]

١ ر: ونقيض.
٢ ط - أو الحال أي إن الله يخذل بذكر المثل مَن فسق ونقض العهد، صح هامش.
٣ ط - للحال.

el-Ahd (ahit) kelimesi dilde mîsâk (anlaşma/sözleşme) anlamına gelir. Ayrıca başka anlamları da vardır. Kur'ân'da bu kelime pek çok mânada kullanılmıştır: 1. Tevhid anlamında kullanılmıştır: "De ki: Allah katında bir ahit mi edindiniz?" [el-Bakara 2/80] 2. Cennet vaadi anlamında kullanılmıştır: "Allah asla ahdinden dönmez." [el-Bakara 2/80] 3. Farzlar anlamında kullanılmıştır: "Benim ahdime vefa gösterin." [el-Bakara 2/40] Yani, farzlarımı eda edin. 4. İtaatlerin karşılığı anlamında kullanılmıştır: "Ben de sizin ahdinize vefa göstereyim." [el-Bakara 2/40] 5. Vaad anlamında kullanılmıştır: "Ahdine Allah'tan daha sadık olan kimdir?" [et-Tevbe 9/111] 6. Emir anlamında kullanılmıştır: "Ben size ahit vermemiş miydim?" [Yâsîn 36/60] 7. Adak/söz anlamında kullanılmıştır: "Onlardan kimi de Allah'a ahit vermiştir." [et-Tevbe 9/75] 8. Mîsâk anlamında kullanılmıştır: "Allah'ın ahdini bozarlar." [el-Bakara 2/27] 9. Yemin anlamında kullanılmıştır: "Allah'ın ahdini az bir pahaya satmayın." [en-Nahl 16/95] 10. İmamet/önderlik anlamında kullanılmıştır: "Benim ahdim zalimlere erişmez." [el-Bakara 2/124] 11. Sebat anlamında kullanılmıştır: "Pek çoğunda herhangi bir ahit bulamadık." [el-A'râf 7/102] 12. Zaman anlamında kullanılmıştır: "Üzerinizden geçen ahit mi uzadı?" [Tâhâ 20/86]

Tefsirine gelince, Abdullah b. Abbas şöyle demiştir: Bu, Âdem'in zürriyetinden mîsâkın alınmasıdır. Allah bu zürriyeti tıpkı zerreler misali çıkarmış ve onlara, "Ben sizin Rabbiniz değil miyim?" [el-A'râf 7/172] diye sormuş, onlar da "Evet, öylesin" [el-A'râf 7/172] karşılığını vermişlerdir. Bu ahdin bozulması, ikrardan sonra inkâr, inancın kalpte yerleşmesinden sonra uzaklaşmadır. Muamele açısından ise tevhid ehli olup Allah'ın birliğini ikrar etmekle beraber başkalarını da görmektir.

Bir görüşe göre bu, müşrik Arapların kendi oydukları putlara ve diktikleri taşlara tapmalarından dolayı Yahudi ve Hıristiyanlar tarafından sapkın olarak nitelendirilmesine tepki olarak ettikleri yemindir ki Allah Teâlâ bu yemini şöyle haber vermektedir: "Müşrikler, eğer kendilerine bir uyarıcı gelirse, ümmetlerden -yani Yahudi ve Hıristiyanlardan- herhangi birinden daha çok doğru yol üzere olacaklarına dair en güçlü şekilde Allah'a yemin etmişlerdi. Fakat onlara bir uyarıcı -yani Muhammed- gelince, bu ancak onların nefretlerini artırdı." [Fâtır 35/42] Dolayısıyla onların ahdi bozmaları uzaklaşma, küfür ve yukarıda zikredilen yeminin iptali anlamındadır.

فأما العهد في اللغة فهو الميثاق وهو لأشياء أخر أيضًا. وفي القرآن لأشياء: للتوحيد في قوله: ﴿قُلْ اَتَّخَذْتُمْ عِنْدَ اللهِ عَهْدًا﴾ [البقرة، ٨٠/٢]، ولوعد الجنة في قوله: ﴿فَلَنْ يُخْلِفَ اللهُ عَهْدَهٗٓ﴾ [البقرة، ٨٠/٢]، وللفرائض في قوله: ﴿اَوْفُوا بِعَهْدِىٓ﴾ [البقرة،٤٠/٢]، أي أدّوا فرائضي، ولجزاء الطاعات في قوله: ﴿اُوفِ بِعَهْدِكُمْ﴾ [البقرة، ٤٠/٢]، وللوعد في قوله:﴿وَمَنْ اَوْفٰى بِعَهْدِهٖ مِنَ اللهِ﴾ [التوبة، ١١١/٩]، وللأمر في قوله: ﴿اَلَمْ اَعْهَدْ اِلَيْكُمْ﴾ [يس، ٦٠/٣٦]، وللنذر في قوله: ﴿وَمِنْهُمْ مَنْ عَاهَدَ اللّٰهَ﴾ [التوبة، ٧٥/٩]، وللميثاق في قوله: ﴿يَنْقُضُونَ عَهْدَ اللهِ﴾ [البقرة، ٢٧/٢]، ولليمين في قوله: ﴿وَلَا تَشْتَرُوا بِعَهْدِ اللهِ ثَمَنًا قَلِيلًاۗ﴾ [النحل، ٩٥/١٦]، وللإمامة في قوله: ﴿لَا يَنَالُ عَهْدِى الظّٰلِمِينَ﴾ [البقرة، ١٢٤/٢]، وللثبات في قوله: ﴿وَمَا وَجَدْنَا لِاَكْثَرِهِمْ مِنْ عَهْدٍۚ﴾ [الأعراف، ١٠٢/٧]، وللزمان في قوله: ﴿اَفَطَالَ عَلَيْكُمُ الْعَهْدُ﴾ [طه، ٨٦/٢٠].

وأما تفسيره فقد قال ابن عباس ﷺ: هو أخذ ميثاق ذرية آدم، أخرج الذرية كأمثال الذَرّ وقال لهم: ﴿اَلَسْتُ بِرَبِّكُمْۜ قَالُوا بَلٰىۛ﴾ [الأعراف، ١٧٢/٧]، ونقض هذا العهد هو الجحود بعد الإقرار والنفور بعد الاستقرار، ومن حيث المعاملة فيه رؤية الأغيار مع التوحيد والتفريد[1] في الإقرار.

وقيل: العهد هو حلف مشركي العرب حين ضللهم[2] اليهود والنصارى وسفّهوهم بعبادة الأصنام المنحوتة والأنصاب الموضوعة كما أخبر الله تعالى عنهم بقوله: ﴿وَاَقْسَمُوا بِاللهِ جَهْدَ اَيْمَانِهِمْ لَئِنْ جَاءَهُمْ نَذِيرٌ لَيَكُونُنَّ اَهْدٰى مِنْ اِحْدَى الْاُمَمِۚ﴾ [فاطر، ٤٢/٣٥]، أي اليهود والنصارى ﴿فَلَمَّا جَاءَهُمْ نَذِيرٌ﴾ [فاطر، ٤٢/٣٥] أي محمد، ﴿مَا زَادَهُمْ اِلَّا نُفُورًاۙ﴾ [فاطر، ٤٢/٣٥] فنقضُهم ميثاقَهم هو النفور والكفور وإبطال القَسَم المذكور.

١ ط ر: التفريد والتوحيد.
٢ ح: ضلّهم.

Bir görüşe göre bu, Allah Teâlâ'nın Ehl-i kitaptan aldığı mîsâktır. Allah Teâlâ şöyle buyurur: "Hani Allah, kendilerine kitap verilenlerden, 'Onu -Kitabı- mutlaka insanlara -sözlü olarak- açıklayacaksınız, onu -fiili olarak- gizlemeyeceksiniz.' diye sağlam söz almıştı. Fakat onlar verdikleri sözü, arkalarına atıp (ahitlerini bozup) onu az bir karşılığa -dünya menfaatine- değiştiler. -Yani Hz. Muhammed'in niteliklerini gizlediler, fasıklık ettiler ve ahdi bozdular.- Yaptıkları bu alış veriş ne kadar kötüdür." [Âl-i İmrân 3/187] Kumaş, arpa gibi basit dünya menfaatleri karşılığında hakkı gizlediler ve böylece kendilerini cehenneme maruz bıraktılar.

Bir görüşe göre bu mîsâk "Hani sizden sağlam bir söz almış, Tûr dağını da tepenize dikmiş ve 'Sakınasınız diye, size verdiğimiz Kitab'ı sıkı tutun, onun içindekileri düşünün.' demiştik." [el-Bakara 2/63] âyetinde sözü edilen mîsâktır. Bozulması ise "Sonra bunun ardından yüz çevirdiniz." [el-Bakara 2/64] âyetinde ifade edilmiştir.

Bir görüşe göre bu mîsâk "Hani, biz İsrâiloğulları'ndan 'Allah'tan başkasına ibadet etmeyeceksiniz, anne-babaya, yakınlara, yetimlere, yoksullara iyilik edeceksiniz, herkese güzel sözler söyleyeceksiniz, namazı kılacaksınız, zekâtı vereceksiniz.' diye söz almıştık." [el-Bakara 2/83] âyetinde sözü edilen mîsâktır. Bozulması ise "Sonra pek azınız hariç, yüz çevirerek sözünüzden döndünüz." [el-Bakara 2/83] âyetinde ifade edilmiştir.

Bir görüşe göre bu mîsâk "Hani 'Birbirinizin kanını dökmeyeceksiniz, birbirinizi yurtlarınızdan çıkarmayacaksınız.' diye de sizden kesin söz almıştık." [el-Bakara 2/84] âyetinde sözü edilen anlaşmadır. Bozulması ise "Ama işte şimdi siz birbirinizi öldürüyorsunuz…" [el-Bakara 2/85] âyetinde ifade edilmiştir.

Bir görüşe göre bu, Allah Teâlâ'nın insanlara bahşettiği ve kendileri ile hakkı bâtıldan ayırabilecekleri akıl, işitme ve görme gibi aletlerdir. Fıtrat mîsâkının -yani temyiz imkânı sağlayan aletlerin ve kudretin- bozulması ise bu aletlerin işlevsiz hâle getirilmesi ve gereken yerlerde kullanılmamasıdır.

Bir görüşe göre ilk ahit zürriyetten alınan mîsâktır, sonra Allah mîsâkı her ümmet için, kendilerine bir kitap ve şeriat eşliğinde resullerini göndererek yenilemiştir. Onların ahdi bozmaları ise kabul ettikleri şeye muhalefet etmeleridir.

وقيل: هو ميثاق الله تعالى على أهل الكتاب، قال تعالى: ﴿وَاِذْ اَخَذَ اللّٰهُ مِيثَاقَ الَّذِينَ اُوتُوا الْكِتَابَ لَتُبَيِّنُنَّهُ لِلنَّاسِ﴾ [آل عمران، ١٨٧/٣]، أي بالقول: ﴿وَلَا تَكْتُمُونَهُۥ﴾ [آل عمران، ١٨٧/٣] أي بالفعل، ونقضهم ما قال: ﴿فَنَبَذُوهُ وَرَآءَ ظُهُورِهِمْ﴾ [آل عمران، ١٨٧/٣] أي كتموا صفة محمد وفسقوا ونقضوا العهد ﴿وَاشْتَرَوْا بِهِۦ ثَمَنًا قَلِيلًاۖ﴾ [آل عمران، ١٨٧/٣] أي عرض الدنيا، [٩٨أ] ﴿فَبِئْسَ مَا يَشْتَرُونَ﴾ [البقرة، ١٨٧/٣] كتموا الحق لأجل العرض اليسير من الكرباس والشعير وأوقعوا أنفسهم بذلك السعير.[١]

وقيل: هذا الميثاق هو المذكور في قوله: ﴿وَاِذْ اَخَذْنَا مِيثَاقَكُمْ وَرَفَعْنَا فَوْقَكُمُ الطُّورَۜ خُذُوا مَآ اٰتَيْنَاكُمْ بِقُوَّةٍ﴾ [البقرة، ٦٣/٢] ونقضه ما ذُكر: ﴿ثُمَّ تَوَلَّيْتُمْ مِنْ بَعْدِ ذٰلِكَۚ﴾ [البقرة، ٦٤/٢].

وقيل: هو المذكور في قوله: ﴿وَاِذْ اَخَذْنَا مِيثَاقَ بَنِىٓ اِسْرَآئِيلَ لَا تَعْبُدُونَ اِلَّا اللّٰهَ﴾ الآية، [البقرة، ٨٣/٢]، ونقضه فيما قال: ﴿ثُمَّ تَوَلَّيْتُمْ اِلَّا قَلِيلًا﴾ [البقرة، ٨٣/٢][٢].

وقيل: هو المذكور في قوله: ﴿وَاِذْ اَخَذْنَا مِيثَاقَكُمْ لَا تَسْفِكُونَ دِمَآءَكُمْ﴾ الآية، [البقرة، ٢/ ٨٤]، ونقضه فيما ذكر ﴿ثُمَّ اَنْتُمْ هٰٓؤُلَآءِ تَقْتُلُونَ اَنْفُسَكُمْ﴾ [البقرة، ٨٥/٢].

وقيل: هو ما أودع الله فيهم من الآلات التي يقع بها التمييز بين الحق والباطل نحو العقل[٣] والسمع والبصر، ونقض ميثاق الفطرة -وهو إعطاء آلات[٤] التمييز والقدرة- تعطيلُها وترك استعمالها في لوازمها.

وقيل: العهد الأول هو ميثاق الذرية، ثم جدّد الله ميثاق كل أمة بإرسال رسولهم إليهم بكتاب وشريعة، ونقضهم هو خلافهم ما قبلوه.

---

١ ط: في السعير.
٢ ط - وقيل: هو المذكور في قوله: ﴿وَاِذْ اَخَذْنَا مِيثَاقَ بَنِىٓ اِسْرَآئِيلَ لَا تَعْبُدُونَ اِلَّا اللّٰهَ﴾ الآية، ونقضه فيما قال: ﴿ثُمَّ تَوَلَّيْتُمْ اِلَّا قَلِيلًا﴾.
٣ ط: الفعل.
٤ ط ر: الآلات.

Bir görüşe göre bu, Allah Teâlâ'nın "Allah hakkında, gerçek dışında bir şey söylemeyeceklerine dair onlardan Kitap'ta söz alınmamış mıydı?" [el-A'râf 7/169] âyeti ile âlimlerden aldığı mîsâktır. Bozulması ise onların buna muhalif davranmalarıdır.

Bir görüşe göre Müslüman olan herkes tevhid, Allah'a kulluk, O'nun emirlerine itaat, yasaklarından kaçınma, vaadine güvenme, hükmüne rızâ gösterme hususunda Allah'ın ahdini kabul etmiştir. Bu ahdin bozulması ise yüz çevirmek, itiraz etmek, yüz çevirmeyi tercih edip telafi talebinde bulunmaktır.

Şöyle denilmiştir: Kulun başına bir haram bulaşma musibeti geldiği zaman tövbesine bağlı kalmaya ve kötülükten uzak durmaya söz vermesi ahdin kapsamındadır. Ahdin bozulması ise tekrar kötülüğe dönmek, onu bir alışkanlık hâline getirmektir.

"Onun pekiştirilmesinden sonra" Yani sağlamlaştırılmasından sonra. *el-Vesîk* muhkem demektir. Bu kelime *vesuke, vesâkat*^{en} şeklinde *şerufe* kalıbından gelir. *et-Tevsîk* ve *el-îsâk* sağlamlaştırma, *el-mîsâk* muhkem ahit, *el-vesâk* ve *el-visâk* kendisi ile bir şeyin muhkemleştirildiği bağ anlamına gelir. Bu âyetteki *el-mîsâk* kelimesinden maksat ahdin kendisi değil, *el-mif'âl* formundaki mastar anlamıdır, çünkü ahdin kendisi "Allah'a verdikleri söz" ifadesinde zikredilmiştir. "Onun pekiştirilmesinden sonra" ifadesindeki "onun" zamirinin "ahit/söz" kelimesine işaret ediyor olması mümkündür, yani "bu ahdin sağlamlaştırılmasından sonra" anlamına gelebilir. Bu zamirin "Allah"a işaret etmesi de mümkündür ki Allah lafzı bu ifadenin öncesinde zikredilmiştir. Bu durumda anlam, "Allah'ın bu ahdi sağlamlaştırmasından sonra" şeklinde olur.

"Allah'ın birleştirilmesini emrettiği şeyi koparan" Bu, daha önce zikredilen münafıkların niteliklerindendir. Yani, "Allah'ın hakkını ve insanların haklarını zayi eden" anlamındadır. Allah'ın hakkının zayi edilmesi O'nun ahdinin bozulmasıyla, kulların haklarının zayi edilmesi ise sıla-i rahmin kesilmesiyle olur. *el-Kat'* (kesme) kelimesi dile, araya mesafe koymak demektir. *el-Katî'a* uzaklaşmak, hicran demektir. *Kıtâ'u't-tuyûr* kuşların soğuk bölgelerden sıcak memleketlere göç etmesi, *kutû'u'n-nehr* nehri geçmek, *kutû'u'l-vâdî* ise vadiyi geçmek demektir. Bir şeyi emretmek onun gerçekleştirilmesine çağrı yapmaktır. *el-İ'timâr*, emre uymaktır. *el-Vasl* (birleştirme) faslın tersidir, aynı zamanda hicranın da tersidir. *el-Vuslatu* ise kendisi ile birleşmenin sağlandığı şeydir.

وقيل: هو ما أخذ الله[1] على العلماء بقوله: ﴿اَلَمْ يُؤْخَذْ عَلَيْهِمْ مِيثَاقُ الْكِتَابِ﴾ الآية، [الأعراف، ١٦٩/٧]، ونقضه خلافهم ذلك.

وقيل: كل من أسلم فقد قبل عهد الله في توحيده وعبادته والائتمارَ في أمره[2] والانزجارَ بزجره، والثقةَ بوعده والرضا بحكمه، ونقضه[3] الإعراض والاعتراض واختيار الإعراض وطلب الأعواض.

وقيل: من العهد نذر العبد إذا نزل به محذور أن يلازم التوبة ويجانب الشرور، ونقضه[4] العود إلى مألوف الفساد ومراجعة التعاطي المعتاد.

وقوله: ﴿مِنْ بَعْدِ مِيثَاقِهِ﴾ أي توثيقه. والوثيق[5] المحكم، وقد وَثُقَ وَثَاقَةً مِنْ حَدِّ شَرُفَ، والتوثيق والإيثاق الإحكام، والميثاق العهد المحكم، والوثاق بفتح الواو وكسرها ما يُحكم به الشيء. والمراد من الميثاق في هذه الآية هو المصدر المذكور على وزن المِفْعال، دون نفس العهد؛ فقد ذكره في قوله: ﴿عَهْدَ اللهِ مِنْ بَعْدِ مِيثَاقِهِ﴾ والهاء التي[6] في آخره يجوز أن تعود إلى العهد، أي بعد توثيق ذلك العهد، ويجوز أن تعود إلى الله؛ فقد ذكر قبله، ومعناه: بعد توثيق الله ذلك.[7]

وقوله تعالى: ﴿وَيَقْطَعُونَ مَا اَمَرَ اللهُ بِهِ اَنْ يُوصَلَ﴾ هذه من صفات الفاسقين الذين سبق ذكرهم، أي هم المُضَيِّعُونَ حقَّ الله وحقَّ خلقه، فتضييع[8] حقِّ الله[9] بنقض عهده، وتضييع حقِّ خلقه بقطيعة[10] أرحامهم. و«القطع» في اللغة الإبانة، والقطيعة الهجران، وقطاع الطيور خروجها من بلاد البرد إلى بلاد الحر، وقطوع النهر والوادي عبورهما. والأمر بالشيء الدعاء إلى تحصيله، والائتمار الامتثال بالأمر. و«الوصل» نقيض الفصل، والوصل ضد الهجران، والوصلة ما يقع به الوصل.

---

١ ح ط ر – الله.
٢ ح: بأمره.
٣ ر: ونقض.
٤ ط + العهد المعتاد.
٥ ر: والتوثيق.
٦ ح – التي.
٧ ر + العهد.
٨ ر: وتضييع.
٩ ر + هو.
١٠ ط: كقطيعة.

Tefsirine gelince, bir görüşe göre bu, bazı peygamberlere iman edip diğerlerini inkâr etmektir. Nitekim onlara "O hâlde Allah'a ve onun elçilerine iman edin." [en-Nisâ 4/171] âyeti ile peygamberlerin tamamına iman etmeleri emredilmiştir. Müminlerin ise "Biz Allah'ın elçileri arasında ayrım yapmayız." [el-Bakara 2/285] dediklerini bildirmiştir.

Bir görüşe göre bu, sıla-i rahmi kesmektir, "Kendisi adına birbirinizden dilekte bulunduğunuz Allah'a karşı gelmekten ve akrabalık bağlarını koparmaktan sakının." [en-Nisâ 4/1] âyeti ile onlara sıla-i rahmi kesmemeleri emredilmiştir.

Bir görüşe göre bu, Hz. Muhammed aleyhisselâmı yalanlamak, ona muhalefet ve düşmanlık etmektir ki haddizatında Hz. Muhammed aleyhisselâm Hz. İsmâil'in soyundan, Ehl-i kitap ise Hz. İshak'ın soyundandır ve aralarında amcaoğlu düzeyinde akrabalık vardır. Allah Teâlâ şöyle buyurur: "De ki: Ben buna karşılık sizden, akrabalıktan doğan sevgiden başka bir ücret istemiyorum." [eş-Şûrâ 42/23] Yani sizinle aramda bu cihetten mevcut olan akrabalıktan doğan sevgiden [başka bir ücret istemiyorum].

Bir görüşe göre bu, onların bütün Araplardan kendilerini uzak saymaları ve onlara karşı husumet beslemeleridir. Araplar Hz. İsmâil'in soyundan, onlar ise Hz. İshak'ın soyundandırlar ve aralarında bir akrabalık vardır. Oysa onlar bu uzaklaşma ve husumet ile kendilerine korumaları emredilmiş olan sıla-i rahim bağını koparmaktadırlar.

"Ve yeryüzünde bozgunculuk/fesatçılık yapan" Bu da bu münafıkların niteliklerindendir. Kelimenin anlamı "Yeryüzünde fesat çıkarmayın." [el-Bakara 2/11] âyetinde geçmişti. Buradaki anlamına gelince, bir görüşe göre bu kelime tıpkı "Islahından sonra yeryüzünde fesat çıkarmayın." [el-A'râf 7/56] âyetinde olduğu gibi "küfür" anlamına gelir. Bir görüşe göre kelime tıpkı "Orada fesat çıkaracak olan birilerini mi yaratacaksın?" [el-Bakara 2/30] âyetinde olduğu gibi "günahlar" anlamına gelmektedir. Bir görüşe göre kelime tıpkı "Ye'cûc ve Me'cûc yeryüzünde fesat çıkarmaktadırlar." [el-Kehf 18/94] âyetinde olduğu gibi "insanların mallarını almak, mülklerini gasp etmek" anlamına gelmektedir.

وأما التفسير فقد قيل: هو الإيمان ببعض الأنبياء والكفر ببعض، وقد أمروا [٩٨ب] * بالإيمان بالكل بقوله: ﴿فَاٰمِنُوا بِاللّٰهِ وَرُسُلِهٖ﴾ [النساء، ١٧١/٤] وأخبر عن المؤمنين أنهم[١] قالوا:[٢] ﴿لَا نُفَرِّقُ بَيْنَ اَحَدٍ مِنْ رُسُلِهٖ﴾ [البقرة، ٢٨٥/٢].

وقيل: هو قطيعة الرحم وقد أمروا بوصلها بقوله: ﴿وَاتَّقُوا اللّٰهَ الَّذِى تَسَّاۤءَلُونَ بِهٖ وَالْاَرْحَامَ﴾ [النساء، ١/٤].

وقيل: هو تكذيب محمد عليه السلام وخلافه ومعاداته مع أنه من أولاد إسماعيل عليهم السلام، وأهل الكتاب من أولاد إسحق عليه السلام[٣] وبينهم قرابة بنوة العمّ، وقد[٤] قال الله تعالى: ﴿قُلْ لَّاۤ اَسْـَٔلُكُمْ عَلَيْهِ اَجْرًا اِلَّا الْمَوَدَّةَ فِى الْقُرْبٰى﴾ [الشورى، ٢٣/٤٢] أي الود بسبب القرابة التي بيني وبينكم من هذا الوجه.

وقيل: هو مباينتهم ومشاقتهم كلَّ العرب، والعرب[٥] من أولاد إسماعيل عليه السلام هذا[٦] وهم أولاد إسحق وبينهم هذه القرابة وهم بهذه المجانبة والمحاربة قاطعون للأرحام وقد أمروا بوصلها.

وقوله تعالى :﴿وَيُفْسِدُونَ فِى الْاَرْضِ﴾ وهذا من صفات هؤلاء الفاسقين[٧] أيضًا.[٨] وقد مر معنى الكلمة في تفسير قوله: ﴿لَا تُفْسِدُوا فِى الْاَرْضِ﴾ [البقرة، ١١/٢]، وأما[٩] تفسيره ههنا فقد قيل: هو الكفر[١٠] كما في قوله: ﴿وَلَا تُفْسِدُوا فِى الْاَرْضِ بَعْدَ اِصْلَاحِهَا﴾ [الأعراف، ٥٦/٧] وقيل: هو العمل بالمعاصي كما في قوله: ﴿اَتَجْعَلُ فِيهَا مَنْ يُّفْسِدُ فِيهَا﴾ [البقرة، ٣٠/٢]. وقيل: هو أخذ أموال الناس وتناول أملاكهم كما قال: ﴿اِنَّ يَاْجُوجَ وَمَاْجُوجَ مُفْسِدُونَ فِى الْاَرْضِ﴾ [الكهف، ٩٤/١٨].

١ ر – أنهم.
٢ ر: بقولهم.
٣ ر – وأهل الكتاب من أولاد إسحق عليه السلام.
٤ ط – وقد.
٥ ر – والعرب.
٦ ط ر – هذا.
٧ ط: الفاسقون.
٨ ط – أيضًا.
٩ ر: فأما.
١٠ ط: الكفار.

Bir görüşe göre kelime tıpkı "Onlara 'Yeryüzünde fesat çıkarmayın!' denildiği zaman…" [el-Bakara 2/11] âyetinde olduğu gibi "başkalarını fesada çağırmak ve sevk etmek" anlamına gelmektedir. Bir görüşe göre bu kelime insanları Allah'ın dininden ve O'nun Resulü'ne tâbi olmaktan alıkoymak anlamına gelmektedir. Bir görüşe göre ise bu kelime hakka ve doğruluğa muhalif olan her şey anlamına gelir. Nitekim Allah Teâlâ "Allah fesadı sevmez." [el-Bakara 2/205] buyurmuştur.

"İşte onlar hüsrana uğrayanların ta kendileridir." Yani bu zikri geçen kimseler asıl kusurlu olanlardır, aldanmış ve helâk olacak olanlardır. Çünkü buradaki kelimenin mastar hâli *el-husr*, *el-hasâr* ve *el-husrân* şeklindedir ki bunların tamamı üç anlama; noksanlık, helâk ve aldanma anlamlarına gelir. Allah Teâlâ şöyle buyurur: "Tartıda hüsran yapmayın." [er-Rahmân 55/9] yani eksiklik yapmayın, "Hüsrana uğrayanlardan olurum." [Hûd 11/47] yani helâk olanlardan, "Kendilerini hüsrana uğratmışlardır." [el-A'râf 7/53] yani kendilerini aldatmışlardır.

Kuşeyrî şöyle der:

> Sırrının bir an bile olsa O'nu müşahede etmekten uzaklaşması ahdi bozma kapsamına girer. Aldığın nefeslerin arasında O'nun hakkını yerine getirmekten seni alıkoyan tek bir nefesin girmesi, birleştirmekle emrolunduğun bağı koparmanın kapsamına girer. O'nu müşahede etmeye devam etmediğin bir anın senin üzerinden geçmiş olması, yeryüzünde fesat çıkarman kapsamına girer. Dikkat et, işte bu apaçık hüsrandır.[1]

28. Siz cansız iken size can veren Allah'ı nasıl inkâr edersiniz? Sonra sizi öldürecek, tekrar sizi diriltecek ve sonunda O'na döndürüleceksiniz. [el-Bakara 2/28]

"Allah'ı nasıl inkâr edersiniz?" Buradaki nasıl (*keyfe*) kelimesi birkaç anlamda kullanılır:

1. Mahza soru anlamıdır ki bu şekilde kullanıldığında hâl sorulur. Örneğin arkadaşına "*Keyfe ente*" (Nasılsın?) diye sorabilirsin.

2. Şart anlamında kullanılır. Arkadaşına "Sen bana nasıl muamele edersen ben de sana o şekilde muamele ederim." dersin. Bu kullanımda fiili cezm edersin. Bu, şart ve ceza cümlesi olur.

1 Kuşeyrî, *Letâifü'l-İşârât*, 1: 32.

وقيل: هو حمل الغير على الفساد ودعاؤه إلى الفساد كما[1] قال:[2] ﴿وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ لَا تُفْسِدُوا فِي الْأَرْضِ﴾ [البقرة، ١١/٢]. [3] وقيل: هو صد الناس عن دين الله واتباع رسول الله. وقيل: هو كل ما خالف[4] الحق والرشاد قال تعالى: ﴿وَاللَّهُ لَا يُحِبُّ الْفَسَادَ﴾ [البقرة، ٢٠٥/٢].

وقوله تعالى: ﴿أُولَئِكَ هُمُ الْخَاسِرُونَ﴾ أي هؤلاء المذكورون هم الناقصون[5] الهالكون المغبونون؛ فإن المصدر منه: الخُسر والخَسار والخُسران، وكلها لثلاثة معان: النقصان والهلاك والغَبْن، قال تعالى: ﴿وَلَا تُخْسِرُوا الْمِيزَانَ﴾ [الرحمن، ٩/٥٥] أي لا تنقصوا، وقال: ﴿اكُنْ مِنَ الْخَاسِرِينَ﴾ [هود، ٤٧/١١] أي الهالكين، وقال: ﴿قَدْ خَسِرُوا أَنْفُسَهُمْ﴾ [الأعراف، ٥٣/٧]، أي غبنوا.

وقال الإمام القشيري رحمه الله: «مِنْ نَقْضِ العهد أن يحيد سِرُّك لحظةً عن شهوده، ومِنْ قَطْع ما أُمِرْتَ بِوَصْلِه أن يتخلل أوقاتك نَفَسٌ يحطك عن القيام بحقه، ومِنْ إفسادِكَ[6] في الأرض ساعة تجري عليك ولم تَدم فيها على مشاهدته، ألا إن ذلك هو الخسران المبين».[7]

٢٨- كَيْفَ تَكْفُرُونَ بِاللَّهِ وَكُنْتُمْ أَمْوَاتًا فَأَحْيَاكُمْ ثُمَّ يُمِيتُكُمْ ثُمَّ يُحْيِيكُمْ ثُمَّ إِلَيْهِ تُرْجَعُونَ

وقوله تعالى: ﴿كَيْفَ تَكْفُرُونَ بِاللَّهِ﴾ «كيف» كلمة تستعمل لمعان:

للاستفهام المحض، وهو سؤال عن الحال، تقول لصاحبك: كيف أنت؟

وللشرط: تقول لصاحبك: كيف تعاملْني أعاملْك، تجزمهما،[8] وهو على الشرط والجزاء.

---

١ ر - كما.
٢ ط: قيل.
٣ ح - وقيل هو حمل الغير على الفساد ودعاءه إلى الفساد كما قال: ﴿وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ لَا تُفْسِدُوا فِي الْأَرْضِ﴾.
٤ ر: خلف.
٥ ط: المنافقون، صح هامش.
٦ ط: أفسدك.
٧ انظر: لطائف الإشارات للقشيري، ٣٢/١. (نقل المؤلف كلام القشيري بتصرفات يسيرة.).
٨ ر + معا.

3. Ümit kesme ifadesi olarak kullanılır. Örneğin bir şeyi taşımayı isteyen, ancak onu taşıyamayacağını düşündüğün kimseye "Zayıflığına rağmen onu nasıl taşıyacaksın?" dersin.

4. Arz ifade etmek için kullanılır. Örneğin arkadaşına, "*Keyfe ente ve kisvet*^{en} *fâhiraten*" (Gösterişli bir elbise ve sen nasıl olur?) dersin, yani "Onu ister misin?" diye arz edersin.

5. İnkâr/yadırgama anlamında kullanılır. Örneğin "Sana vefa göstermişken arkadaşına nasıl katı davranırsın?" dersin.

6. Olumsuzlama anlamında kullanılır. Örneğin "Müşriklerin nasıl herhangi bir ahdi olabilir?" [et-Tevbe 9/7] âyetinde (*mâ* ve *lâ*) "olmaz" anlamına kullanılmıştır. Nitekim devamında gelen "Ancak (…) kimseler müstesna" [et-Tevbe 9/7] âyeti buna delâlet eder.

7. Öncesini tekit, sonrasını tahkik anlamı ifade etmek üzere kullanılır. Allah Teâlâ "Her ümmetten bir şahit getirdiğimizde hâlleri nasıl olacak?" [en-Nisâ 4/41] buyurur, yani "Allah zerre kadar zulmetmez, âhirette nasıl zulmeder ki?" buyurur.

8. Niçin anlamına kullanılır. "Nasıl olabilir ki! Onlar size galip gelselerdi, sizin hakkınızda ne ahit, ne de antlaşma gözetirlerdi." [et-Tevbe 9/8] Yani "Niçin onlarla savaşmayasınız ki?"

9. Hayret ifadesi olarak kullanılır. "Bak, nasıl da Allah'a yalan isnat ediyorlar?" [en-Nisâ 4/50] Yani "Ey Muhammed! Bak da hayret et, bu durum senin hayret edeceğin bir durumdur."

10. Hayret uyandırma ifadesi olarak kullanılır ki buradaki âyette geçen "Allah'ı nasıl inkâr edersiniz?" ifadesi buna örnektir. Tefsirciler bu ifadenin anlamı konusunda ihtilâf etmişlerdir. Kimileri, "O sizin yaratıcınız olduğu hâlde neden Allah'ı inkâr ediyorsunuz?" anlamına geldiğini, kimileri, "Allah sizin yaratıcınız olduğu hâlde nasıl onu inkâr etmeyi kendinize câiz/mümkün görüyorsunuz?" anlamına geldiğini söylemiştir. Bir görüşe göre bu ifade "Allah sizin yaratıcınız iken O'nu inkâr etmeniz hayret vericidir." anlamındadır. Bir görüşe göre bu ifade yadırgama, bir görüşe göre kınama anlamı içerir.

وللإياسة: تقول لمن أراد أن يحمل شيئًا وعندك أنه يعجز عنه: كيف تحمله مع ضعفك؟

وللعرْض: تقول لصاحبك: كيف أنت وكسوةً فاخرةً، أي هل تريدها؟

وللإنكار:[1] كيف تجفو صديقك وقد وفّاك؟

وللنفي: بمنزلة «ما» و«لا» كما في قوله :﴿كَيْفَ يَكُونُ لِلْمُشْرِكِينَ عَهْدٌ﴾ [التوبة، ٧/٩] أي ما يكون ولا يكون بدليل أنه استثنى عنه فقال:﴿اِلَّا الَّذِينَ﴾ [التوبة، ٧/٩].

ولتأكيد ما قبله وتحقيق ما بعده، قال تعالى: ﴿فَكَيْفَ اِذَا جِئْنَا مِنْ كُلِّ اُمَّةٍ بِشَهِيدٍ﴾ [النساء، ٤١/٤]، أي أن الله لا يظلم مثقال ذرة فكيف في الآخرة.

وبمعنى «لِمَ» كما في قوله: ﴿كَيْفَ وَاِنْ يَظْهَرُوا عَلَيْكُمْ لَا يَرْقُبُوا فِيكُمْ اِلًّا وَلَا ذِمَّةً﴾ [التوبة، ٨/٩] أي لم لا تقاتلون.

وللتعجب: كما في قوله: ﴿اُنْظُرْ كَيْفَ يَفْتَرُونَ عَلَى اللهِ الْكَذِبَ﴾[النساء، ٥٠/٤] أي تعجب يا محمد؛ فإنه موضع التعجب لك.

وللتعجيب: وهو حمل الناس على التعجب كما في هذه الآية: ﴿كَيْفَ تَكْفُرُونَ بِاللهِ﴾. واختلف أهل التفسير فيه. فقال بعضهم: أي لِمَ تكفرون بالله وهو خلقكم؟ وقيل: أي[2] كيف استجزتم من أنفسكم الكفر بالله وهو خالقكم؟ وقيل: أي عَجَبٌ كفركم والله خالقكم. وقيل: هو إنكار. وقيل: هو توبيخ.

---

١ ر + تقول.
٢ ط – أي، صح هامش.

"Siz cansız iken size can veren Allah'ı" "Ölüm korkusuyla…" [el-Bakara 2/19] âyetinin tefsirinde "ölüm" kelimesini incelemiştik. Can vermek, hayatı var etmektedir. Bu âyetin öncesi ile irtibatı şöyledir: Önce "İnkâr edenlere gelince…" [el-Bakara 2/26] buyurmuş, sonra onları kınayarak, "Sizler yok iken, ölü iken, yani parçaları eşit bir nutfe hâlinde iken size hayat veren, sizi var eden, yani bu nutfenin bazı parçalarını kemik, bazılarını et, bazılarını damar, bazılarını sinir, bir kısmını beyin, bir kısmını deri, bir kısmını saç hâline getiren ve sizi et parçası ile konuşabilen, yağ parçası ile görebilen, kemik parçası ile işitebilen, kan parçası ile öğrenebilen (bilen) varlıklar hâline getiren, size kavrama ve yürüme gücü veren, sizi kuvvetlendiren, havada uçan kuşlara, denizdeki balıklara ve çöldeki vahşi hayvanlara hâkim kılan, sonra öldürecek ve tıpkı başlangıçtaki ölü hâlinizde olduğunuz gibi un ufak edecek olan Allah iken O'nu inkâr etmeyi nasıl kendinize mümkün görebiliyorsunuz?" demiştir.

Burada hitabın Müslümanlara yönelik olması da mümkündür. Bu durumda onlara yönelik kınama başka türlü olacaktır: Sizler küfür hâlinde ölü iken size iman ile hayat veren, cehalet ile ölü iken ilim ile hayat veren, istek ile ölü iken korku ile hayat veren, şüphe ile ölü iken yakîn ile hayat veren, ihtilâf ile ölü iken birlik ile hayat veren Allah'ın nimetlerine karşı nasıl nankörlük eder, onun lutuflarını gizlersiniz?

Bağdatlı bir zât şöyle demiştir: Sizler kendi nefislerinizin hayatı ile ölü hâlde iken sizi bu nefisleri öldürerek hayata kavuşturdu.

İbn Atâ şöyle demiştir: Sizler zâhir ile ölü idiniz, O size bâtın ile hayat verdi.

Fâris şöyle demiştir: Sizler kendi müşahedenizle ölü idiniz, O size kendi müşahedesi ile hayat verdi.

Vâsıtî şöyle demiştir: Sizler kendiniz ile ölü idiniz, O size kendisi ile hayat verdi.

Âyetin zâhirinin nazmına göre tefsiri şöyledir: Sizler hayat sahibi olmayan nutfeler idiniz, O size hayat verdi, yani sizi kudret ve bilgi sahibi canlılar olarak sûretlendirdi. Sonra ecelleriniz dolduğunda sizi öldürecek, ardından kabirde sual ve cevap için ve ceza ve ödüle hazırlık için sizi diriltecek, sonra da kıyamet günü amellerinizin karşılığını görmeniz için diriltecektir. Orada bir grup zincirler içinde olacak, diğer grup ise gölgeliklerde divanlara kurulacaktır.

وقوله تعالى: ﴿وَكُنْتُمْ اَمْوَاتًا فَاَحْيَاكُمْ﴾ ذكرنا الموت في تفسير قوله: ﴿حَذَرَ الْمَوْتِ﴾ [البقرة،١٩/٢]. والإحياء إثبات الحياة. وانتظام هذا بما قبله أنه قال: ﴿وَاَمَّا الَّذِينَ كَفَرُوا﴾ [البقرة، ٢٦/٢] ثم وبّخهم فقال: كيف تستجيزون من أنفسكم أن تكفروا بالله وهو الذي أوجدكم[١] بعد عدمكم، قد كنتم أمواتًا، أي نطفًا أجزاؤها متساوية فأحياكم، أي جعلكم أحياء فجعل بعض أجزاء النطفة عظمًا وبعضها لحمًا وبعضها عصبًا وبعضها عرقًا وبعضها مخا وبعضها جلدًا وبعضها شعرًا وجعلك تنطق بلحم وتبصر بشحم وتسمع بعظم وتعرف بدم، وأبطشك وأمشاك وأيدك وقوّاك وجعلك تستولي على طيور الهواء وحيتان الماء ووحوش الصحراء، ثم يميتكم فيجعلكم رُفاتًا كما كنتم في الأصل أمواتًا.

ويجوز أن يكون الخطاب للمسلمين وعتابهم على وجه آخر: كيف تكفرون نعم الله عليكم وتسترون أياديه إليكم وقد كنتم أمواتًا بالكفر فأحياكم بالإيمان، وكنتم أمواتًا بالجهل فأحياكم بالعلم، وكنتم أمواتًا بالرغبة فأحياكم بالرهبة، وكنتم أمواتًا بالشك فأحياكم باليقين، وكنتم أمواتًا بالاختلاف فأحياكم بالائتلاف.

وقال بعض البغدادين: وكنتم أمواتًا بحياة أنفسكم فأحياكم بإماتتها.

وقال ابن عطاء: وكنتم أمواتًا بالظواهر فأحياكم بالسرائر.

وقال فارس: وكنتم أمواتًا بشواهدكم فأحياكم بشاهده.[٢]

وقال الواسطي: وكنتم أمواتًا بكم فأحياكم به.

ثم تفسير ظاهر الآية على نظمها: كنتم نطفًا لا حياة فيها فأحياكم أي[٣] صوّركم أحياء قادرين عالمين ثم يميتكم عند انقضاء آجالكم ثم يحييكم في القبر للسؤال والجواب وتمهيد الثواب والعقاب ثم يبعثكم [٣٩٩] يوم القيامة للجزاء على الأعمال، فريقًا للسلاسل والأغلال وفريقًا للأرائك والظلال.

١ ط: أوجد.
٢ ط: بمشاهدته؛ ر: بشهادته.
٣ ح ط - أي.

Hakikat yoluyla âyetin tefsiri ise üç mertebededir, Kuşeyrî bunlara şöyle işaret etmiştir:

> İlki: Sizler O'nun hakkındaki cehaletiniz ile ölü idiniz, sonra sizi kendisi hakkındaki bilginiz ile ihyâ etti. Sonra sizi kendi müşâhedeniz ile öldürecek ve kendisi ile diriltecektir. Sonra şeriat hükümlerinin muhafazası ve hakikatlerin gözetilmesi ile O'na döndürüleceksiniz.
>
> İkincisi: Sizler nefislerinizin bekāsı ile ölü idiniz, sizi nefislerinizin fenâsı ile hayata kavuşturdu. Sonra bu müşahedeyi alarak sizi öldürecektir ki O'nu mülâhaza edip de hâlinizi ifsat etmeyesiniz. Sonra sizi alıvererek size hayat verecek, sonra O'nun kabzasında evrilip çevrilmek sûretiyle O'na döndürüleceksiniz.
>
> Üçüncüsü: Bu onların dünya hayatı boyunca sahip oldukları hâllerinin dönüştürülmesidir, çünkü onlar asıl itibariyle kendi zâtları ile ölü idiler, kendilerine ikâme ettiği şey ile onlara hayat verdi. Sonra onları bekāyı görmekten öldürür ve fenâya ulaştırır, sonra onları sabit kılıp kendilerine bekā verir, sonra her hâlükârda dönüşlerini ve sonlarını kendisine yönlendirir. Böylece onlar daima nefy (olumsuzlama) ve ispat (olumlama), öldürme ve hayat verme, bekā ve fenâ, sahv ve mahv arasındadırlar. Bu hâller içinde iken kulun küfrü ve nankörlüğü mümkün değildir.[1]

"Sonra sizi öldürecek" yani dünyada eceliniz geldiği zaman öldürecek **"tekrar sizi diriltecek"** yani kıyamet günü amellerinize karşılık hesap vermek üzere diriltecektir.

Süddî şöyle demiştir: Bu ifade, sizi kabirde diriltecek anlamına gelir, devamındaki **"ve sonunda O'na döndürüleceksiniz"** ifadesi ise âhirette O'na döneceksiniz anlamına gelir, çünkü "sonra" ifadesi iki şeyin sırasıyla birbiri ardınca gelmesini ifade eder, dolayısıyla bu durum **"tekrar sizi diriltecek"** ifadesi ile âhiretteki dirilmenin kastedilmediğine delâlet eder. Çünkü âhiretteki hayata hesap ve ceza için Allah'a dönüş de eşlik edecektir ve bunlar aralarında gecikme olmaksızın birlikte olacaktır. Bu âyet kabirdeki azap ve rahatın ispatına delâlet eder. Kur'ân'da buna delâlet eden başka âyetler de vardır.

1 Kuşeyrî, *Letâifü'l-İşârât,* 1: 32-33.

وأما على طريقة[1] الحقيقة فعلى ثلاث مراتب أشار إليها القشيري رحمه الله:

أولاها: وكنتم امواتًا بجهلكم عنه ثم أحياكم بمعرفتكم به، ثم يميتكم عن شواهدكم ثم يحييكم به ثم إليه ترجعون بحفظ أحكام الشرائع ومراعاة الحقائق.

والثانية: وكنتم امواتًا ببقاء نفوسكم فأحياكم بفناء نفوسكم ثم يميتكم عن شهود ذلك لئلا تلاحظوه فيفسد[2] عليكم ثم يحييكم بأخذكم[3] عليكم[4] ثم إليه ترجعون بتقلبكم[5] في قبضته.

والثالثة: هذا[6] تقليب[7] أحوالهم مدة حياتهم في دنياهم كانوا أمواتًا بذواتهم في الأصل[8] فأحياهم بما أقام فيهم ثم أماتهم عن رؤية البقاء فأفناهم ثم أثبتهم[9] وأبقاهم ثم جعل إليه في كل الأحوال مرجعهم ومنتهاهم فهم أبدًا[10] بين نفي وإثبات وإماتة وإحياء وبقاء وفناء وصحو ومحو، فمن المحال كفر العبد وكفرانه مع هذه الأحوال.[11]

وقوله تعالى: ﴿ثُمَّ يُمِيتُكُمْ﴾ أي في الدنيا عند انقضاء آجالكم ﴿ثُمَّ يُحْيِيكُمْ﴾ قيل: أي يوم القيامة للحساب والجزاء على أعمالكم.

وقال السديّ: أي ﴿ثُمَّ يُحْيِيكُمْ﴾ في القبر ﴿ثُمَّ إِلَيْهِ تُرْجَعُونَ﴾ في الآخرة؛ فإن «ثم» للتعقيب على سبيل التراخي فدل على أنّه لم يرد به حياة البعث، فإن الحياة يومئذ يقارنها الرجوع إلى الله بالحساب والجزاء ويتصل به من غير تراخ. ودلت الآية على إثبات عذاب القبر وراحة القبر، وفي القرآن آيات تدل على ذلك.

---

١ ط: طريق.
٢ ر: فتقيد.
٣ ر: بأخذه.
٤ ح ط ر: عنكم.
٥ ط: لتقلبك.
٦ ط: هو.
٧ ر: بقلب.
٨ ر: إلى الأصل.
٩ ر: أنبتهم.
١٠ ط - أبدًا، صح هامش.
١١ انظر: لطائف الإشارات للقشيري، ١/٣٢-٣٣. (نقل المؤلف كلام القشيري ببعض التصرفات.).

İbrâhim b. Ca'fer'in şöyle dediği nakledilir: Tefekkür ve tedebbür ederek Kur'ân'ı yedi yüz kez hatmettim. Nihayet Kur'ân'da kabir azabını ispata dair üç âyet buldum. Birinci âyet, "Sizin için yeryüzünde bir süreye kadar yerleşme ve faydalanma vardır." [el-A'râf 7/24] âyetidir ki burada "ölüme kadar" anlamı kastedilir. Sonra "Orada yaşarsınız." [el-A'râf 7/25] buyurmaktadır, bu da "kabirde" anlamına gelir, çünkü kabir de yeryüzündedir. Ölümden sonra hayat ancak kabirde olabilir. Yine "Ve orada ölürsünüz." [el-A'râf 7/25] buyurur ki bu da kabirdeki bu hayatın ardından gelen ölüm anlamındadır. Ardından "Ve oradan çıkarılırsınız." [el-A'râf 7/25] buyurur, bu da kabirden diriliş anlamına gelir. İkinci âyet, "De ki: Allah'tır sizi dirilten." [el-Câsiye 45/26] âyetidir. Bu, dirilere hitaptır, dolayısıyla ölümden sonraki dirilmeleri kastedilmektedir, çünkü zaten diri olanın diriltilmesi tasavvur edilemez. Ardından "Sonra sizi öldürecektir." [el-Câsiye 45/26] buyurmaktadır ki bu da "Bu hayattan sonra öldürecektir." anlamına gelir. Ardından "Sonra sizi kıyamet gününe toplayacaktır." [el-Câsiye 45/26] buyurur ki bu da "Sizi hesap vermek üzere toplar." anlamına gelir. Üçüncü âyet ise bu âyettir. Bu âyette "Sizler ölü idiniz." buyurmuştur ki bu, "Analarınızın rahimlerinde ölü idiniz." anlamına gelir. Sonra "Size hayat verdi, sonra sizi öldürecek." buyurur ki bu da dünyadaki ölümdür. Daha sonra "Sonra size hayat verecektir." buyurur ki bu kabirdedir. Ardından da "Sonra O'na döndürüleceksiniz." buyurur ki bu da kıyamet günü olacak diriliştir.

Kabir azabına delâlet eden âyetlerden biri, "Boğuldular ve derhâl ateşe girdirildiler." [en-Nahl 16/25] âyetidir. Âyetteki *fe* harfi aradan zaman geçmeksizin takip anlamı vermektedir. Kabir azabına delâlet eden bir başka âyet, "Ateş ki sabah akşam onlar ona arz edilirler." [el-Mü'min 40/46] âyeti ve hemen devamındaki "Kıyamet koptuğu gün ise [denilir ki] Firavun ailesini en şiddetli azaba sokun!" [el-Mü'min 40/46] ifadesidir. Burada "en şiddetli azap" ifadesinden kasıt cehennemdir. Kabir azabına delâlet eden bir başka âyet, "Onlara iki kez azap edeceğiz." [et-Tevbe 9/101] âyetidir. Yani biri dünyada sırlarının ifşa edilmesi sûretiyle azap, diğeri de kabirdeki azaptır. Âyetin devamında ise "Sonra büyük bir azaba sevk edileceklerdir." [et-Tevbe 9/101] buyurmuştur. Bir başka âyet ise "Ve elbette ki zalimler için bunun da ötesinde bir azap vardır." [et-Tûr 52/47] âyetidir ki burada da kabir azabı kastedilmiştir. Bir başka âyet de şehitler hakkındaki "Hayattadırlar ve Rableri katında rızıklanmaktadırlar. Sevinç içindedirler…" [Âl-i İmrân 170-169/3] âyetidir ki burada da kabir kastedilmiştir.

حُكي عن إبراهيم بن جعفر[1] أنه قال: ختمت القرآن سبعمائة مرة مع تفكر وتدبر حتى استنبطت ثلاث آيات في إثبات ذلك، إحداها[2] قوله: ﴿وَلَكُمْ فِى الْاَرْضِ مُسْتَقَرٌّ وَمَتَاعٌ اِلٰى حِينٍ﴾ [الأعراف، ٢٤/٧] يعني إلى الموت، ثم قال: ﴿قَالَ فِيهَا تَحْيَوْنَ﴾ [الأعراف، ٢٥/٧] أي في القبر؛ لأنه في الأرض. والحياة بعد الموت إنما تكون في القبر، ﴿وَفِيهَا تَمُوتُونَ﴾ [الأعراف، ٢٥/٧] بعد هذه الحياة في القبر، ﴿وَمِنْهَا تُخْرَجُونَ﴾ [الأعراف، ٢٥/٧] أي من القبر بالبعث. والثانية: قوله: ﴿قُلِ اللّٰهُ يُحْيِيكُمْ﴾ [الجاثية، ٢٦/٤٥] هذا خطاب الأحياء فينصرف ذلك إلى إحيائهم بعد موتهم؛ لأن إحياء الحي لا يتصور، ثم قال: ﴿ثُمَّ يُمِيتُكُمْ﴾ [الجاثية، ٢٦/٤٥] أي بعد هذه الحياة، ﴿ثُمَّ يَجْمَعُكُمْ اِلٰى يَوْمِ الْقِيٰمَةِ﴾ [الجاثية، ٢٦/٤٥] أي يبعثكم للجزاء. والثالثة:[3] هذه الآية: ﴿وَكُنْتُمْ اَمْوَاتًا﴾ أي في أرحام أمهاتكم، ﴿فَاَحْيَاكُمْ ثُمَّ يُمِيتُكُمْ﴾ في الدنيا، ﴿ثُمَّ يُحْيِيكُمْ﴾ في القبر، ﴿ثُمَّ اِلَيْهِ تُرْجَعُونَ﴾ بالبعث يوم القيامة.

ومنها قوله: ﴿اُغْرِقُوا فَاُدْخِلُوا نَارًا﴾ [النحل، ٢٥/٧١]، و«الفاء» للتعقيب بغير تراخ، ومنها قوله: ﴿النَّارُ يُعْرَضُونَ عَلَيْهَا غُدُوًّا وَعَشِيًّا﴾ [المؤمن، ٤٦/٤٠] ثم قال: ﴿وَيَوْمَ تَقُومُ السَّاعَةُ اَدْخِلُوا اٰلَ فِرْعَوْنَ اَشَدَّ الْعَذَابِ﴾ [المؤمن، ٤٦/٤٠] أي الجحيم، ومنها قوله: ﴿سَنُعَذِّبُهُمْ مَرَّتَيْنِ﴾ [التوبة، ١٠١/٩] أي مرة في الدنيا بهتك الستر ومرة في القبر، ثم قال: [١٠٠أ] ﴿ثُمَّ يُرَدُّونَ اِلٰى عَذَابٍ عَظِيمٍ﴾ [التوبة، ١٠١/٩] ومنها قوله: ﴿وَاِنَّ لِلَّذِينَ ظَلَمُوا عَذَابًا دُونَ ذٰلِكَ﴾ [الطور، ٤٧/٥٢] يعني في القبر، ومنها قوله في حق الشهداء: ﴿اَحْيَاءٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ يُرْزَقُونَ فَرِحِينَ﴾ [آل عمران، ١٦٩/٣٠-١٧٠]

١ هو أبو عبد الله محمد بن إبراهيم بن جعفر الجرجاني اليزدي (٤٠٨ هـ / ١٠١٨ م)، مسند أصبهان في وقته، ولد في جرجان ونشأ بنيسابور واستوطنها مدة، وأملى مجالس كثيرة، وتوفي بأصبهان. انظر: الوافي بالوفيات للصفدي، ٢٥٥/١؛ الأعلام للزركلي، ٢٩٥/٥.

٢ ط: أحدها.

٣ ط: والثالث.

Kabir azabına delâlet eden başka bir âyet, "Keşke kavmim bilseydi, Rabbimin beni bağışladığını ve ikram edilenlerden kıldığını." [Yâsîn 36/26-27] ifadeleridir. Kabir azabına bir başka delil ise "Elbette onun için dar/sıkıntılı bir yaşam vardır." [Tâhâ 20/124] âyetidir. Ebû Saîd el-Hudrî, Hz. Peygamber aleyhisselâmın âyeti "kabir azabı" şeklinde tefsir ettiğini rivayet etmiştir.[1]

"Ve sonunda O'na döndürüleceksiniz." *Sümme* (sonra) ifadesi yedi anlamda kullanılır:

1. Aralarında zaman farkı olan iki şeyin sıralaması için kullanılır. Bu âyetteki kullanım buna örnektir.

2. *Vâv* harfi ile aynı anlamda kullanılır: "Sonra Allah şahittir." (Yûnus 10/46] Yani "Ve Allah şahittir." anlamındadır.

3. "Birlikte" anlamında kullanılır: "Sonra iman edenlerden olur." [el-Beled 90/17]

4. Varlıkta değil, fakat sadece ifadede söz konusu olan sıralama için kullanılır: "Biz sizi yarattık, sonra size sûret verdik." [el-A'râf 7/11]

5. Takdim ifade etmek için kullanılır: "Cehennemlikler ondan yiyecekler ve onunla karınlarını dolduracaklardır. Sonra onlar için bunun üstüne kaynar sudan karışık bir içecek vardır." [es-Sâffât 37/66-67]

6. Cümle başı olarak kullanılır: "Sonra kitaba varis kıldık." [Fâtır 35/32]

7. Hayret uyandırma ifadesi olarak kullanılır: "Sonra kâfirler Rablerine eş koşarlar." [el-En'âm 6/1]

"Döndürüleceksiniz" (*türce'ûn*) ifadesini kıraat imamlarının çoğunluğu *te* harfinin ötresi ile okumuştur, Ya'kūb el-Hadramî ise *te* harfinin fethası ile *terci'ûn* şeklinde okumuştur ki bu onların Allah'a döneceklerine dair haber anlamına gelir. İlk okunuştaki anlam ise Allah'ın onları kendine döndüreceğinin bildirilmesidir. Aynı anlam "Sonra onlar Allah'a döndürülürler." [el-En'âm 6/62] ve "Her nerede olursanız olun Allah hepinizi getirir/toplar." [el-Bakara 2/148] âyetlerinde de vardır.

Necmeddîn en-Nesefî şöyle der: Benim bu âyetlerin nazmının tercümesine dair [Farsça] şu beyitlerim vardır:

1 Bkz. Hâkim, *el-Müstedrek*, 2: 413.

ومنها قوله: ﴿يَا لَيْتَ قَوْمِى يَعْلَمُونَ بِمَا غَفَرَ لِى رَبِّى وَجَعَلَنِى مِنَ الْمُكْرَمِينَ﴾ [يس، ٢٦/٣٦-٢٧] ومنها قوله: ﴿فَإِنَّ لَهُ مَعِيشَةً ضَنْكًا﴾ [طه، ١٢٤/٢٠] أي ضيقا.[١] روى أبو سعيد الخدري ﷺ عن النبي عليه السلام أنه فسره[٢] بعذاب القبر.[٣]

وقوله: ﴿ثُمَّ إِلَيْهِ تُرْجَعُونَ﴾ «ثم» تجيء على سبعة أوجه:

أحدها: للترتيب مع التراخي كما في هذه الآية.

والثاني: بمعنى الواو كما في قوله: ﴿ثُمَّ اللهُ شَهِيدٌ﴾ [يونس، ٤٦/١٠] أي والله شهيد.

والثالث: بمعنى مع ذلك كما في قوله: ﴿ثُمَّ كَانَ مِنَ الَّذِينَ آمَنُوا﴾ [البلد، ١٧/٩٠].

والرابع: للترتيب في الذكر لا في الوجود[٤] كما في قوله تعالى: ﴿وَلَقَدْ خَلَقْنَاكُمْ ثُمَّ صَوَّرْنَاكُمْ﴾ [الأعراف، ١١/٧].

والخامس: للتقديم كما في قوله: ﴿فَإِنَّهُمْ لَآكِلُونَ مِنْهَا﴾ [الصافات، ٦٦/٣٧] إلى قوله: ﴿ثُمَّ إِنَّ مَرْجِعَهُمْ لَإِلَى الْجَحِيمِ﴾ [الصافات، ٦٨/٣٧].

والسادس: للابتداء كما في قوله: ﴿ثُمَّ أَوْرَثْنَا الْكِتَابَ﴾ [فاطر، ٣٢/٣٥].

والسابع: للتعجيب كما في قوله: ﴿ثُمَّ الَّذِينَ كَفَرُوا بِرَبِّهِمْ يَعْدِلُونَ﴾ [الأنعام، ١/٦].

وقوله: ﴿تُرْجَعُونَ﴾ قرأ عامة القراء بضم التاء، وقرأ يعقوب تَرْجِعُونَ بفتح التاء، وهو إخبار عن رجوعهم، والأول إخبار أن الله يفعل بهم ذلك فيرجعهم إلى نفسه، وهو كقوله: ﴿ثُمَّ رُدُّوا إِلَى اللهِ﴾ [الأنعام، ٦٢/٦] وقال: ﴿أَيْنَ مَا تَكُونُوا يَأْتِ بِكُمُ اللهُ جَمِيعًا﴾ [البقرة، ١٤٨/٢].

{قال الشيخ الإمام الأجل[٥] نجم الدين رحمه الله:}، ولي أبيات في ترجمة نظم هذه الآيات:

---

١ م ح ط - أي ضيقا، صح هامش م.
٢ م: فسر.
٣ انظر: المستدرك للحاكم، ٤١٣/٢؛ إثبات عذاب القبر للبيهقي، ص. ٥٩.
٤ ط - ﴿ثُمَّ كَانَ مِنَ الَّذِينَ آمَنُوا﴾ والرابع للترتيب في الذكر لا في الوجود، صح هامش.
٥ ح - الأجل.

Ölü idin, sonra diri oldun. Bir müddet yaşadıktan sonra yine öleceksin. Haşir, amel defteri, terazi ve hesap derken cehenneme atılacaksın. Zalimler orada kalacak, takvâ sahipleri ise cennete iletilecek. Cennete iletilenler ebedî bir hayat ve saltanat bulur, cehennemde kalanlar ufalanıp paramparça edilir.

29. O, yeryüzünde olanların hepsini sizin için yaratan, sonra göğe yönelip onları yedi gök hâlinde düzenleyendir. O, her şeyi bilendir. [el-Bakara 2/29]

"O, yeryüzünde olanların hepsini sizin için yaratandır." *Hüve* (o) zamiri aslında *he* harfinden ibarettir, sonundaki *vâv* harfi ötrenin tam telaffuzu içindir. *Hüve* zamiri, daha önce zikri geçmiş olan bir şeye işaret ve delâlet eder. Burada ise *hüve* zamiri bir âyet öncesinde zikredilen "Allah'ı nasıl inkâr edersiniz?" [el-Bakara 2/28] ifadesindeki Allah lafzına işaret eder. Bu âyetin önceki âyet ile irtibatı iki açıdan kurulabilir:

Birincisi: Bu âyette kâfirlere şöyle hitap edilmektedir: Sizi yaratan, yeryüzündeki her şeyi sizin için var eden Allah olduğu hâlde, O'nu nasıl inkâr edersiniz? Onun sizi nasıl yarattığına bir bakın? Kudretini düşünün! Yeryüzündekileri sizin için nasıl yarattığına bakın ve size olan lutfunu görün de O'nun rabliğini bile bile inkâr etmeyi, O'na hizmette kusuru ve ibadetten yüz çevirmeyi kendiniz için câiz görmeyin.

İkincisi: Âyet müminlere hitaptır. Bu durumda âyetin öncesi ile irtibatı şöyledir: Önce kâfirleri kınamış, ardından da müminlere lutuf ile hitap ederek "O, yeryüzünde olanların hepsini sizin için yaratandır." buyurmuş, onlara sizler dünya nimetlerinin yaratılması konusunda asıl muhataplarsınız, âhiret nimetleri de sadece size mahsustur. Nimetler dünyada aslî olarak size aittir, kâfirler ise size tâbi olarak (sizin sayenizde) o nimetlere sahip olur, ayrıca âhirette nimetler kâfirlere değil, sadece size mahsus olacaktır. Nitekim Allah Teâlâ şöyle buyurur: "De ki: Allah'ın kulları için yarattığı ziyneti ve temiz rızkı kim haram kılmış? De ki: Bunlar, dünya hayatında (asıl olarak) müminler içindir. Kıyamet gününde ise (kâfirlere değil) yalnız onlara özgüdür." [el-A'râf 7/32]

مُردَه بودی و باز زنده شدی — وز بس زندگی بخواهی مُرد
باز حشر و کتاب و وزن و حساب — باز خواهد بدوزَخت بسُپُرد

ظالمان را خواهد در آنجا ماند — متقی را خواهد بجنت بُرد
آنکه بُردَند خُلد یابد و مُلك — وانکه ماندند ریزه کردد و خُرد [1]

٢٩- هُوَ الَّذِي خَلَقَ لَكُمْ مَا فِي الْاَرْضِ جَمِيعاً ثُمَّ اسْتَوٰى اِلَى السَّمَّاءِ فَسَوّٰيهُنَّ سَبْعَ سَمٰوَاتٍ وَهُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ

وقوله تعالى: ﴿هُوَ الَّذِى خَلَقَ لَكُمْ مَا فِى الْاَرْضِ جَمِيعًا﴾ «هو»: الهاء وحدها هي الأصل، والواو إشباع للضمة، وهي كلمة إشارة ودلالة على ما[2] سبق ذكره أو تقدم عهده. وهي هنا دلالة راجعة إلى ما ذكر في الآية التي قبلها: ﴿كَيْفَ تَكْفُرُونَ بِاللهِ﴾ [البقرة، ٢٨/٢]. وانتظام هذا بالأول من وجهين:

أحدهما: هذا خطاب الكفار ووجهه: كَيْفَ تَكْفُرُونَ بِاللهِ وهو الذي خلقكم وهو الذي خلق ما في الأرض جميعًا لكم فانظروا في تخليقه إياكم إلى قدرته وانظروا في تخليق ما في الأرض لأجلكم إلى منته فلا تستجيزوا جحود ربوبيته والتقصير في خدمته والإعراض عن عبادته.

والثاني: أنه خطاب المؤمنين ووجه نظمها أنه وبخ الكافرين ثم لاطف المؤمنين[3] فقال: ﴿هُوَ الَّذِى خَلَقَ لَكُمْ مَا فِى الْاَرْضِ جَمِيعًا﴾ فأنتم الأصول في نعم الدنيا وأنتم المختصون بنعم العقبى، [١٠٠ب] لكم في الدنيا بطريق الأصالة وللكفار بطريق التبعية، ولكم نعم الآخرة دون الكفار بطريق الخصوصية، قال تعالى: ﴿قُلْ مَنْ حَرَّمَ زِينَةَ اللهِ الَّتِى اَخْرَجَ لِعِبَادِهِ وَالطَّيِّبَاتِ مِنَ الرِّزْقِ قُلْ هِىَ لِلَّذِينَ اٰمَنُوا فِى الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا﴾ [الأعراف، ٣٢/٧] أي في الأصالة، ﴿خَالِصَةً يَوْمَ الْقِيٰمَةِ﴾ [الأعراف، ٣٢/٧] أي بدون الكفار،

١ ط ر - قال الشيخ الإمام الأجل... ماندند ديزه كردد وخرد.
٢ ط - ما.
٣ ط - ووجه نظمها أنه وبخ الكافرين ثم لاطف المؤمنين، صح هامش.

Dolayısıyla kâfirler cennet içeceklerinden bir yudum dahi tadamazlar. Allah Teâlâ onlar hakkında şu haberi verir: "Cehennemlikler cennetliklere 'Ne olur, sudan veya Allah'ın size verdiği rızıktan biraz da bizim üzerimize akıtın.' diye çağrışırlar. Onlar 'Şüphesiz, Allah bunları kâfirlere haram kılmıştır.' derler." [el-A'râf 7/50]

Tefsirine gelince, bir görüşe göre "O, yeryüzünde olanların hepsini sizin için yaratandır." ifadesi "Yeryüzündekilerin zaman içinde birbirini müteakiben ortaya çıkmalarını takdir etti." anlamındadır. Çünkü bu ifade dünyada var olan ve var olacak olan her şeyi içerir, ancak cümlede geçmiş zaman formu ile ifade edilmiştir, dolayısıyla anlam "var etmek" değil, "takdir etmek" şeklindedir.

Sonra cahil mutasavvıflar içerisinden ibâhî bir grup buradaki "sizin için" ifadesini mutlak olarak anlamış ve her şeyin mubah olduğu şeklinde yorumlamış, "Haram, kısıtlama, nehiy ve emir yoktur, mârifet tahakkuk ettikten, muhabbet kuvvetlendikten sonra hizmet (kulluk/ibadet) vazifesi düşer, haramlık kalkar, çünkü seven sevdiğini onu yoracak şeylerle mükellef kılmaz, onu istediklerinden alıkoymaz." demişlerdir. Bu onların açık küfrü, imandan alenen çıkmaları demektir. Hâlbuki Allah Teâlâ yasak koymuş, emir vermiş, haram kılmış, vaad etmiş, müjde vermiş, tehditte bulunmuştur. Naslar bu konuda açıktır, deliller çok ve birbirini destekler mahiyettedir. Şu hâlde kim bu âyeti mutlak mubahlık olarak anlarsa dinden bütünüyle çıkmış olur. Âyetin sahih anlamı Abdullah b. Abbas'ın dediği gibi şöyledir: "Bunları sizin menfaat ve maslahatınız için yarattı."

Bunun açıklaması şudur: Dünyada bulunan her şey sizin ihtiyaçlarınızın giderilmesi, geçiminizin temini içindir. Âdet gereği insanoğlu yeme-içme olmadan, elbise ve örtünecek şeylerle sıcak ve soğuğa karşı kendini korumadan hayatta kalamaz. Allah Teâlâ bütün bunları sizin için hazır etmiştir. Ayrıca yeryüzünde zorunlu ihtiyaçlarınıza ilâve güzellikler, ziynetler, rahat edip dinlenebileceğiniz türlü vesileler de vardır. Gökyüzü tavanınız, güneş kandiliniz, ay ışığınız, yıldızlar rehberiniz, rüzgâr ferah vesileniz, yağmur imdadınız, kar serinleticiniz, bulut gölgeniz, toprak yaygınız, nehirler pınarınız, tohum ve meyveler rızkınız,

فلا ينالون شربة من[١] ماء[٢] الجنة، قال تعالى خبرًا عنهم:﴿وَنَادَىٰٓ اَصْحَابُ النَّارِ اَصْحَابَ الْجَنَّةِ اَنْ اَفِيضُوا عَلَيْنَا مِنَ الْمَآءِ اَوْ مِمَّا رَزَقَكُمُ اللّٰهُ قَالُوٓا اِنَّ اللّٰهَ حَرَّمَهُمَا عَلَى الْكَافِرِينَ﴾ [الأعراف، ٧/٥٠].

وأما التفسير فقد قيل: ﴿هُوَ الَّذِى خَلَقَ لَكُمْ﴾ أي قدر أن يكون وقتًا بعد وقت؛ فإنه واقع على كلّ ما كان في الدنيا وما يكون، وقد ذكر بصيغة الماضي فكان واقعًا على التقدير دون الإيجاد.

ثم إن أهل الإباحة من المتصوفة الجَهَلة حملوا اللام في قوله: ﴿لَكُمْ﴾ على الإطلاق والإباحةَ على الإطلاق وقالوا: «لا خظْر ولا حجر ولا نهي ولا أمر، وإذا تحققت المعرفة وتأكدت المحبة سقطت الخدمة وزالت الحرمة؛ فالحبيب[٣] لا يكلف حبيبه ما يتعبه ولا يمنعه ما يريده ويطلبه». وهذا منهم كفرٌ صُراح وخروج من الإيمان بإفصاح، وقد[٤] نهى الله وأمر وأباح وحظر ووعد وأوعد وبشّر وهدّد،[٥] والنصوص ظاهرة، والدلائل متظاهرة، فمن حمل هذه الآية على الإباحة المطلقة فقد انسلخ من الدين بالكلية، فالمحمل الصحيح ما قال[٦] ابن عباس رضي الله عنهما: خلق لمنافعكم ومصالحكم.

وشرحه أن جمع ما في الدنيا لدفع حوائجكم وقوام معاشكم، فلا بقاء[٧] عادة للبشر إلا بالطعام والشراب، ودفع الحر والبرد بالأكنان والأثواب[٨] وقد هيّأ ذلك كله فيها لكم. وفيها أيضًا زوائد على الضروريات من تناول الطيبات والتجمل بأنواع الزينات والتقلب في وجوه اللذات والاسترواح بأنواع الراحات؛ فالسماء سقفكم، والشمس سراجكم، والقمر نوركم، والنجوم هداكم، والريح رَوْحكم، والغيث غياثكم، والثلج ثلجكم، والسحاب ظلكم، والأرض بساطكم، والبحار والأنهار سقاؤكم، والحبوب والثمار أرزاقكم،

١ م ط: مما.
٢ م ط - ماء.
٣ ر: إذ الحبيب.
٤ ط ر: فقد.
٥ ر + وبصر.
٦ ط ر: قاله.
٧ ط: ولا بقاء.
٨ ط: والأبواب.

güller ve reyhanlar kokunuz, bahçeler ve bostanlar gezip dolaşma yerleriniz, şifalı bitkiler ilacınız, güzel elbiseler giysileriniz, cevherler takılarınız, güzel etler yiyeceğiniz, gemiler ve hayvanlar bineğinizdir. Sonra hususi olarak herhangi bir kimsenin malı olmadığı sürece avladığınız hayvanlara, topladığınız ağaçlara, bitkilere, ağaç meyvelerine erişmekle mâlik olur, mülk sahiplerinin elinde olanlara ise meşru ve geçerli alışveriş akitleri ile sahip olursunuz, böylece bunlardan faydalanırsınız. Başkalarının mülkü olan şeylerden size meşru kılındığı şekilde ödünç alma, kiralama gibi yollarla da faydalanabilirsiniz. Bütün bunların hepsinden herhangi bir haramı işlememek ve günaha girmemek kaydıyla, kendilerine bakarak, kokularını alarak, gölgelerinde gölgelenerek, yollarında yürüyerek, güzel seslerini keyifle dinleyerek de faydalanabilirsiniz. Yine nikâh (cinsel birleşme) hazzına da nikâhlama ve cariye olarak alma yolları ile erişebilirsiniz.

Eziyet ve zarar veren hayvanlar ve pis olan varlıklar ise size cehennem azabını hatırlatır, öyle olmayan varlıklardaki nimetleri bilmenizi sağlar ki bu da büyük bir nimettir. Bütün bunlardan daha büyük nimet ise bu varlıklardan yola çıkarak Allah'ın birliğine ulaşmanızdır. Allah Teâlâ "Onlara âyetlerimizi ufuklarda ve kendi nefislerinde göstereceğiz." [Fussilet 41/53] buyurur. Bina onu yapana, yazı onu yazana, boya onu boyayana, sanat eseri onu yapan sanatçıya delâlet eder.

Hakikat ehli âyetin anlamı konusunda çeşitli görüşler dile getirmiştir. Kimine göre âyetin mânası, "Yeryüzündekileri sizin için yarattı ki onlarla kuvvet bulup Allah'a itaat edebilesiniz, yoksa onları günahlarda kullanasınız diye değil."; kimine göre ise "Bunları sizin için yarattı ki Allah'ın sizin üzerinizdeki nimetlerini sayasınız ve elinizdekinden daha fazlasına ulaşmak için şükredesiniz." şeklindedir.

İbn Atâ şöyle demiştir: Yeryüzündekileri sizin için yarattı ki bütün kâinat senin için olsun, sen de bütününle Allah için olasın ve senin için olanla meşgul olup da senin kendisi için olduğun varlıktan (Allah'tan) uzak kalmayasın.

والأوراد[1] والرياحين طيبكم، والرياض والحدائق مُتَنَزَّهَاتكم والأدوية علاجكم، والثياب النفيسة ملابسكم، والجواهر حليكم، واللحوم الطيبة مأكلكم، والسفن والأنعام مراكبكم. ثم إنكم تملكون ما كان من جنس الصيود والحطب والحشيش وثمار الجبال والبراري التي هي غير مملوكة بنفس الاستيلاء وما في أيدي الملّاك بالعقود المشروعة الصحيحة،[2] وتنتفعون،[3] [١٠١أ] بالأعيان المملوكة للأغيار بالإعارة والإجارة والإباحة فيما شرع فيه ذلك، وتنتفعون[4] بالكل بالنظر إليها وشم رياحها، والاستظلال بظلالها،[5] والسلوك في طرقها، واستلذاذ[6] الأسماع بطيب أصواتها فيما ليس فيه ارتكاب محرّم واجتلاب مأثم، والوصول إلى ملاذ الأنكحة بملك النكاح وملك اليمين.

وأما الحيوانات الضارة المؤذية والأعيان النجسة الخبيثة ففيها تذكير عقوبات الجحيم، ومعرفةُ النعم في أضدادها، وهو نفع عظيم، وأعظم من ذلك[7] كله نفع الاستدلال بها على وحدانية الله تعالى، قال الله تعالى: ﴿سَنُرِيهِمْ اٰيَاتِنَا فِى الْاٰفَاقِ وَفِىٓ اَنْفُسِهِمْ﴾ [فصلت، ٤١/٥٣] فالبناء دليل على الباني، والخط على الكاتب، والصياغة على الصايغ، والمصنوع على الصانع.

وأما أهل الحقيقة فقد قالوا فيه أقاويل، قال بعضهم: معناه: خلق لكم ما في الارض؛ لتتقوّوا به على طاعته لا لتصرفوه في وجوه معصيته. وقيل: خلق لكم ذلك لتعدوا نعمة الله عليكم فتقتضوا الشكر من أنفسكم طلبًا للمزيد على ما لديكم.

وقال ابن عطاء: خلق لكم ما في الأرض ليكون الكون كله لك وتكون أنت بكليتك لله، فلا تشتغل بما لك عمن أنت له.

---

١ ر – والأوراد.
٢ ر + وإباحتهم وإهدائهم وهبتهم.
٣ ر: فتنتفعون.
٤ ر: فتنتفعون.
٥ ط: بإظلالها؛ ر: بظلها.
٦ ط: والاستلذاذ.
٧ ط: ذلك.

Kuşeyrî şöyle demiştir: "Bütün yaratılmışları size amade kılmıştır ki bu, onlardaki her şeyden faydalanma anlamındadır. Nitekim siz yeryüzünde ikâmet edersiniz, göğün altında iskân edersiniz. Yaratılmış olan her şeyden bir başka şekilde faydalanırsınız, hatta üzerinde tefekkür edeceğiniz her varlık ve eserde Allah'ın kudretinin mükemmelliğini ve rububiyetinin zuhûrunu görürsünüz."[1]

Fiillerin ve varlıkların (a'yân), haklarında şer'î hüküm konulmadan önce mubah mı, haram mı oldukları, yoksa bu konuda duraksamak mı gerektiği konusunda usulcüler ihtilâf etmişlerdir. Hâliyle bütün bu hususlar sadece mükellef olması mümkün olan insanlar ve sadece iradeye dayalı fiiller için söz konusudur, tabii olarak ortaya çıkan fiiller için söz konusu değildir, çünkü bunlar teklif kapsamına girmez. Eş'ârîlere göre şer'î hükmün konulmasından önce fiillerde haramlık, farzlık ya da mubahlık olmaz. Haramlık yasakla, farzlık emirle, mubahlık ise mutlak ifade kullanmakla olur ki şer'î hüküm konulmadan önce bunların hiçbiri yoktur. Bu konuların tamamında Eş'arîlere tevakkuf (duraksama) görüşünü nispet eden hata etmiş olur, çünkü tevakkuf görüşünü savunmak, tevakkuf etmenin gereğine inanmak demektir ki Eş'arîler şer'î bildirim olmaksızın herhangi bir şeyin "gerekli olduğunu" düşünmezler.

Ehl-i hadîs kelâmcı ve fakihlerinden bir grup ile Mu'tezile ve İmâmiyye ekollerinden bazı kimseler bu fiillerin haram/yasak kapsamında olduğu, çünkü bu tür fiilleri işlemenin başkasının mülkünde, hak sahibinin izni olmaksızın tasarruf etmek anlamına geleceğini savunurlar. Kelâmcılar içerisinde Mu'tezile ve Irak fakihleri arasından Ebü'l-Hasen el-Kerhî, Ebû Bekir er-Râzî ve diğerleri bu âyet ve "Size rızık olsun diye…" [el-Bakara 2/22], "Size amade kıldı." [İbrâhîm 14/32] âyetlerinden hareketle bu fiillerin mubah olduğunu söylemişlerdir. Çünkü eşya, mükellefler için yaratılmış olduğuna göre mükelleflerin onlardan faydalanma hakları, onların haram/yasak olduğuna dair bir şer'î hüküm konulmadığı sürece bâkidir. Ayrıca eşya kendilerinden faydalanılsın diye yaratılmıştır. Yaratıcı onlardan faydalanacak değildir. Eğer kullar da onlardan faydalanmayacaksa o zaman eşyanın var edilmesinde herhangi bir hikmet ve fayda kalmamış olacaktır.

1 Kuşeyrî, *Letâifu'l-İşârât,* 1: 33.

وقال الإمام القشيري رحمه الله: «سخر لكم جميع المخلوقات على معنى حصول الانتفاع بكل شيء منها؛ فعلى الأرض تستقرون، وتحت السماء تستكنون،[1] وبكل مخلوق بوجه آخر تنتفعون، بل ما من عين وأثر فكّرتم فيه إلا وكمال قدرته وظهور ربوبيته به تعرفون».[2]

٥ واختلف أهل الأصول في الأفعال والأعيان قبل ورود السمع أنها على الحظر أو على الإباحة أو الوقف،[3] وكل ذلك في حق من يصح تكليفه من البشر دون غيرهم وفي الأفعال الاختيارية دون ما يقع بالطبعية والجواهر؛ إذ[4] لا يدخل[5] ذلك في التكليف. أما الأفعال فعند الأشعرية لا حظر ولا إباحة ولا وجوب قبل ورود الشرع، فالحظر بالنهي، والوجوب بالأمر، والإباحة بالإطلاق، وقد انعدم ذلك كله. ومن ١٠ نسب إلى الأشعرية التوقف في ذلك كله فهو خطأ؛ لأن القول بالتوقف قول بوجوب اعتقاد التوقف، وهم لا يرون الوجوب بدون السمع.

وقال جماعة من فقهاء أهل الحديث ومتكلميهم وبعض المعتزلة والإمامية إنها على الحظر؛ لأنه تناول في مُلك الغير والتصرف فيه من غير إذن صاحب الحق. وقالت المعتزلة من المتكلمين والفقهاءُ العراقيون أبو الحسن الكرخي[6] وأبو بكر ١٥ الرازي[7] وغيرهما: هي[8] على الإباحة لهذه الآية ولقوله: ﴿رِزْقًا لَّكُمْ﴾ [البقرة، ٢٢/٢] ﴿وَسَخَّرَ لَكُمُ﴾ [إبراهيم، ٣٢/١٤]. وهذا لأن الأشياء لمّا خُلقت للمكلفين كان مطلقًا لهم الانتفاع بها إلا أن يرد الدليل السمعي بالحظر ولأنها [١٠١ب] خلقت منتفَعًا ولا ينتفع بها الخالق، فلو لم ينتفع بها الخلق لم يكن في إيجادها فائدة وحكمة.[9]

---

١ ر: تسكنون.
٢ انظر: لطائف الإشارات للقشيري، ٣٣/١.
٣ م: الوفق، لعله سهو من المستنسخ.
٤ ر – إذ.
٥ ر: ولا يدخل.
٦ هو أبو الحسن عبيد الله بن الحسين الكرخي (٣٤٠ هـ – ٩٥٢ م) فقيه، انتهت إليه رياسة الحنفية بالعراق. مولده في الكرخ ووفاته ببغداد. له رسالة في الأصول التي عليها مدار فروع الحنفية وشرح الجامع الصغير وشرح الجامع الكبير. انظر: تاج التراجم لابن قطلوبغا، ص. ٢٠٠؛ الأعلام للزركلي، ١٩٣/٤.
٧ هو أبو بكر أحمد بن علي الرّازي المعروف بالجصاص (٣٧٠ هـ – ٩٨٠ م) فقيه، انتهت إليه رئاسة الحنفية. سكن بغداد ومات فيها. تفقه على أبي الحسن الكرخي وتخرج به وخوطب في أن يلي القضاء فامتنع. له كتاب أحكام القرآن وشرح الجامع الصغير والجامع الكبير لمحمد بن الحسن وكتاب في أصول الفقه. انظر: تاج التراجم لابن قطلوبغا، ص. ٩٦؛ الأعلام للزركلي، ١٧١/١.
٨ ر – هي.
٩ ر – وحكمة.

Ehl-i hak, yani Ehl-i sünnet ve'l-cemâat ise şöyle der: Âkıbetinin güzel olacağı bilinen şeyin güzel olduğu sabittir, âkıbetinin güzel olmadığı bilinen şeyin ise çirkin/kötü olduğu sabittir. Böylece vücub (zorunluluk/gereklilik) ve sakıncalılık/yasaklık sübût bulur. Akıl tarafından bilinmeyen şeyler hakkında ise [akla dayanarak] haramlık, mubahlık ya da vâciplikten söz etmenin anlamı yoktur, aksine bunların sonları güzel olabileceği gibi aksi de mümkündür. Dolayısıyla herhangi bir delile dayanmadan sadece tahakküm ile bu görüşlerden herhangi birini savunmanın herhangi bir gerekçesi yoktur. Bu, bizim Eş'ârîler gibi tevakkuf görüşünde olduğumuz anlamına gelmez, aksine Eş'ârilere göre bu şeyler hakkında aslî olarak herhangi bir hüküm söz konusu değildir, oysa bize göre bunların şöyle ya da böyle [yani haram ya da helâl] olmaları mümkündür ve bu hükümler şer'î bildirimin ortaya çıkması ile ortaya çıkar.

Varlıklara (a'yân) gelince, bunların yenilip içilmesi düşünülebilecek olanları üçe ayrılır: Gıda, ilaç ve öldürücü zehir. Bu ise akıl ve duyu ile bilinmez, dolayısıyla şer'î bildirimin bulunması gerekir. Kişinin bunları tecrübe etmeye girişmesi, kendisini tehlikeye atmak sayılacağı için câiz değildir. Bu asılların beyânı kelâm kitaplarındadır ve burada bu kadarı yeterlidir.

"Sonra göğe yöneldi." Buradaki *istevâ* fiili dilde üç anlama gelir: *İstevâ er-racülü* ifadesi, "Adamın gençlik çağı bitti/olgunluk yaşına geldi." anlamına gelir. *İstevâ ba'de mâ i'vecce* ifadesi, "Eğri iken doğruldu." anlamına gelir. *Fe'altü kezâ, sümme isteveyte ileyye teştümünî* ifadesi: "Ben sana şu şu (iyilikleri) yaptım, sonra sen bana yönelmiş beni kınıyorsun?" anlamına gelir. Kur'ân'da bu kelime pek çok anlamda kullanılmıştır: 1. Buluğ çağına erme anlamında kullanılmıştır: "Buluğ çağına gelip olgunlaşınca…" [el-Kasas 28/14]. 2. Eşit olmak anlamında kullanılmıştır: "İyi ve kötü bir olmaz." [el-Mâide 5/100] 3. Oturmak anlamında kullanılmıştır: "Sen ve beraberindekiler gemiye yerleştiğinizde." [el-Mü'minûn 23/28] 4. Binmek anlamında kullanılmıştır: "Sırtına binesiniz diye." [ez-Zuhruf 43/13] 5. Doğrulmak anlamında kullanılmıştır: "Gövdesi üzerine doğrulmuş…" [el-Feth 48/29]. 6. Karar kılmak anlamında kullanılmıştır: "Ve Cûdî'ye oturdu." [Hûd 11/44]

وقال أهل الحق وهم أهل السنة والجماعة:[1] ما عرف أن له عاقبة حميدة ثبت حسنه، وما عرف أن ليست[2] له عاقبة حميدة ثبت قبحه، فيثبت الوجوب والحظر، وما لا وقوف للعقل عليه فلا معنى للقول فيها بالحظر أو الإباحة[3] أو الوجوب،[4] بل يمكن أن تكون عاقبته[5] حميدة ويمكن خلافه، فلا وجه للقول بشيء تحكمًا بلا دليل. وليس هذا بتوقف منا كما قالت الأشعرية، بل عندهم لا حكم لها أصلا وعندنا هي ممكنة أن تكون كذا وكذا ويظهر[6] بورود السمع.

وأما[7] الأعيان[8] فما يُتصوّر فيه الأكلُ والشربُ ينقسم ثلاثة أقسام: فمنها ما هو غذاء، ومنها ما هو دواء، ومنها ما هو سم قاتل، ولا يعرف ذلك بالحس والعقل فلا بد من ورود السمع به، ولا[9] يجوز الإقدام بنفسه على تجربته لما فيه من خوف الهلاك. وبيان هذه الأصول في كتب الكلام، وهذا القدر كاف ههنا.[10]

وقوله تعالى: ﴿ثُمَّ اسْتَوَىٰٓ اِلَى السَّمَآءِ﴾ [البقرة، ٢/٢٩] «استوى» في اللغة لثلاثة أشياء: «استوى الرجل» انتهى شبابه، و«استوى بعد ما اعوجَّ» أي استقام، و«فعلت كذا[11] ثم استويت إليَّ تشتمني» أي أقبلت. وفي القرآن ورد لأشياء:[12] لبلوغ الإنسان غايته: ﴿وَلَمَّا بَلَغَ اَشُدَّهُ وَاسْتَوَىٰٓ﴾ [القصص، ٢٨/١٤]، وللتساوي: ﴿لَا يَسْتَوِى الْخَبِيثُ وَالطَّيِّبُ﴾ [المائدة، ٥/١٠٠]، وللجلوس: ﴿فَاِذَا اسْتَوَيْتَ اَنْتَ وَمَنْ مَعَكَ عَلَى الْفُلْكِ﴾ [المؤمنون، ٢٣/٢٨]، وللركوب: ﴿لِتَسْتَوُۥا عَلٰى ظُهُورِهٖ﴾ [الزخرف، ٤٣/١٣]، وللقيام: ﴿فَاسْتَوٰى عَلٰى سُوقِهٖ﴾ [الفتح، ٤٨/٢٩]، وللاستقرار: ﴿وَاسْتَوَتْ عَلَى الْجُودِيِّ﴾ [هود، ١١/٤٤].

---

١ ح + نضرهم الله.
٢ م: ليس.
٣ ر: والإباحة.
٤ ر – أو الوجوب.
٥ ر: عاقبة.
٦ ح: يظهر.
٧ ر – وأما.
٨ ر: والأعيان.
٩ ر: فلا.
١٠ ط – واختلف أهل الأصول في الأفعال .... وهذا القدر كاف ههنا، صح هامش.
١١ ح – كذا.
١٢ ر: للأشياء.

Kelimenin *istîlâ* anlamı şairin şu sözünde de geçer:

Bişr Irak'a hâkim oldu …Hem de kılıç ve akan kan olmaksızın

Bazı âlimler "Sonra arşa istiva etti." [Yûnus 10/3] âyetindeki *istevâ* kelimesini bu anlama hamletmişler ve bunun anlamı "hâkim oldu, istilâ etti" şeklindedir demişlerdir. Buna göre anlam şöyledir: O ezelde ve ebedde mülkün mâlikidir, melikler melikidir, fakat bu mülk ve velâyet herhangi bir sonradan yaratılma ve teceddüt (yenilenme) ile değildir. Bu, Allah'ın diğer sıfatları hakkında da "Şöyle yaptı, böyle yaptı." şeklinde kullanılan ifadeler gibidir. Yani bu geçmişte olan bir şeyin sona ermesi ve gelecekte olacak bir şeyin ihdâsı şeklinde değildir, aksine ezelî ve ebedî bir niteliktir. Geçmiş, gelecek ve şimdiki zaman ifadeleri yaratılmış olan şeyin hususi bir zamanda ortaya çıkmasından dolayı kullanılır. *İstevâ* fiili ayrıca yönelmek ve yükselmek anlamlarında da kullanılır. Tefsircilerinden bazıları "Sonra göğe yöneldi." âyetindeki *istevâ* fiilinin "yükseldi" anlamına geldiğini, bazıları ise "yöneldi" anlamına geldiğini söylemişlerdir.

Müşebbihe bu gibi müteşâbih ifadeleri zâhirine göre anlamlandırır ve bunların Allah hakkında câiz olduğunu düşünür, oysa Allah bunlardan münezzehtir, "Hiçbir şey O'nun misli gibi değildir, O işitendir, görendir." [eş-Şûrâ 42/11] buyurmuştur. Ehl-i hak ise bu gibi ifadelerin tamamını usule uygun bir şekilde te'vil eder. Bu âyetin te'vili ise *istevâ* fiilini yükselme anlamında yorumlayan ve "İstiva etti." [Fussilet 41/11] âyetini "Duman yükseldi." şeklinde tefsir edenlere göre "yükselmek" anlamındadır. Nitekim önce "O, yeryüzünde olanların hepsini sizin için yaratandır." [el-Bakara 2/29] buyurmuştur ki başlangıçta yeryüzünde duman vardır, daha sonra bu duman yükselmiş ve Allah Teâlâ onu gök olarak yaratmıştır. Nitekim bunu Allah başka bir âyette "O duman idi." [Fussilet 41/11] şeklinde ifade etmiştir.

Bu kelimeyi "yönelme" olarak anlamlandıranlara göre âyette latif bir istiare sanatı vardır, çünkü insanlar içerisinden iki şeyi art arda yapan kimse için "Şunu yaptı, sonra buna yöneldi." denilir ki bu, "İlkini tamamladı ve ikincisini yapma isteği kendisinde gerçekleşti." anlamına gelir. Böylece Allah Teâlâ insanların zihninde, yeryüzünün yaratılışını kâmil bir şekilde tamamladığı ve ardından göğün yaratılışını bunun üzerine tertip ettiği düşüncesini yerleştirmiştir.

وقد ورد هذا الاستيلاء[1] في قول الشاعر:[2]

قَدِ اسْتَوَى بِشْرٌ عَلَى الْعِرَاقِ مِنْ غَيْرِ سَيْفٍ وَدَمٍ مِهْرَاقِ

وعلى هذا حمل بعض أهل العلم قوله: ﴿ثُمَّ اسْتَوٰى عَلَى الْعَرْشِ﴾ [يونس، ٣/١٠] وقال: معناه استولى، أي هو مالك الملك ومِلك الملوك في الأزل والأبد لا بحدوث مُلكٍ وتجدد ولايةٍ، وهو كسائر ما يذكر في صفات الله تعالى أنه فعل كذا ويفعل[3] كذا ليس ذلك لانقضاء ما كان في الماضي ولا لحدوث ما يكون في المستقبل بل هو وصفٌ أزليٌّ أبديٌّ، وصيغة الماضي والحال والمستقبل لظهور المخلوق المفعول في زمان مخصوص. ويذكر استوى أيضًا للصعود وللإقبال. وقد ورد عن بعض أهل التفسير في هذه الآية: ﴿ثُمَّ اسْتَوٰٓى اِلَى السَّمَآءِ﴾ أي صعد، وعن بعضهم: أي أقبل.

والمشبهة يجرون هذه المتشابهات على ظواهرها ويجوّزون على الله تعالى ذلك والله تعالى منزه عنه، قال: ﴿لَيْسَ كَمِثْلِهٖ شَىْءٌ ۚ وَهُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ﴾ [الشورى، ١١/٤٢]، وأهل الحق[4] يؤولون ذلك كله على موافقة الأصول، فأما تأويل هذه الآية على قول من فسره بالصعود [١٠٢أ] أن قوله: ﴿اسْتَوٰٓى﴾ [فصلت، ١١/٤١] أي صعد الدخان فقد قال: ﴿هُوَ الَّذِى خَلَقَ لَكُمْ مَا فِى الْاَرْضِ﴾ [البقرة، ٢٩/٢][5] وكان في الأرض دخان[6] فصعد ذلك الدخان فخلقه الله سماءً كما قال في آية أخرى: ﴿وَهِىَ دُخَانٌ﴾ [فصلت، ١١/٤١].

وتأويلها على قول من فسر ذلك بالإقبال أنه استعارة لطيفة، فإن من رتب فعلين وهو من المخلوقين يقال: إنه فعل كذا ثم أقبل على كذا، أي أكمل الأول وحقق إرادة الثاني، وقرر[7] الله تعالى هذا في أفهام الخلق أنه[8] أكمل خلق الأرض ثم رتب عليه خلق السماء،

١ ر + أيضا كما.
٢ البيت ينسب إلى الأخطل. انظر: الصحاح للجوهري، «سوا»؛ تاج العروس للزبيدي، «سوو»؛ تفسير ابن عطية، ١١٥/١ (البقرة، ٢٧/٢-٢٩).
٣ ر: أو يفعل.
٤ م - الحق، صح هامش.
٥ ر + من دخان.
٦ ر - وكان في الأرض دخان.
٧ ر: فقرر.
٨ ر: أي.

Ancak bu ifadeden insanların fiillerinde olduğu gibi önce birincisinin yapılıp bitirildiği, ardından ikincisinin yapıldığı anlamı anlaşılmaz, aksine bunun mânası şöyledir: Allah'ın fiili ezelî ve ebedîdir, ancak varlıklar (a'yân) dış dünyadaki eserlerinin ortaya çıkış sırasına göre zikredilirler. Bu iki yorum -yükselme ve yönelme anlamları- bu kelimenin selef tarafından yapılan tefsirinin dışında kalmaktadır.

Bir diğer te'vil ise âyette takdim-tehir bulunduğu şeklindedir. Buna göre ifade, "O, yerden göğe bütün her şeyi sizin için yaratandır." şeklinde olup bunun ardından *istevâ* denilmiştir ki bunun anlamı da "Bütün bunlar muntazam ve tastamamdır" şeklindedir.

Bir başka te'vil şöyledir: Âyetteki istiva kelimesi her ne kadar Allah'ın istiva etmesi olarak zikredilmişse de bundan maksat göğün istivasıdır. Bu durumda ifade tıpkı "Beşikteki bir çocuk ile nasıl konuşalım?" [Meryem 19/29] âyetinde "Çocuk bizimle nasıl konuşsun?" anlamının ve "Onlar bana düşmandırlar." [eş-Şûrâ 42/77] âyetinde "Ben onlara düşmanım." anlamının kastedilmesi gibi kalb [yani cümlenin bazı öğelerinin yer değiştirmesi] sanatı ile söylenmiştir.

Bu âyet yeryüzünün gökyüzünden önce yaratıldığına delâlet eder. Bu konuda üç görüş vardır. Birine göre bu ikisi birlikte yaratılmışlardır ve "Ona ve göğe 'İsteyerek yahut istemeyerek gelin.' dedi, onlar da 'İsteyerek geldik.' dediler." [Fussilet 41/11] âyeti buna delildir.

Katâde ve Süddî şöyle demişlerdir: Önce gökyüzü sonra yeryüzü yaratılmıştır. Bunun delili ise "Ve bunun ardından yeri düzenledi." [en-Nâziât 79/30] âyetidir. Bu, kudret açısından daha hayrete şayandır, çünkü temelden önce tavanın yapılması demektir.

"Sonra göğe yöneldi ki o duman idi." [Fussilet 41/11] âyetine gelince, buradaki *sümme* (sonra) ifadesi varlığa geliş sıralamasını değil, bildirim sıralamasını gösterir. Aynı durum "Onu topraktan yarattı, sonra ona ol dedi, o da oldu." [Âl-i İmrân 3/59] âyetinde de vardır.

Abdullah b. Abbas ve Mücâhid şöyle demişlerdir: Önce yeryüzü, sonra gökyüzü yaratıldı, bunun delili ise bu âyetteki "Sonra göğe yöneldi." [el-Bakara 2/29] ifadesidir. "Ve bunun ardından yeri düzenledi." [en-Nâziât 79/30] âyetindeki "sonra" kelimesinin anlamı ise "bununla beraber"dir ki aynı anlam "İmandan sonra fasıklık ne kötü bir isimdir." [el-Hucurât 49/11] âyetinde de vardır.

ولا يفهم من هذا ما يفهم من ترتيب فعل البشر أن الأول ينقضي ثم الثاني يأتي، بل معناه ما قلنا: إن فعل الله أزليٌّ أبديٌّ، لكن ترتب ذكر الأشياء لترتب ظهور الآثار في الأعيان. هذان تأويلان خارجان على تفسير[1] السلف بالصعود[2] والإقبال.

وتأويل آخر أن فيه تقديمًا وتأخيرًا: هو الذي خلق لكم ما في الأرض جميعًا إلى السماء، أي خلق ذلك كله، ثم قال: ﴿ثُمَّ اسْتَوٰٓى﴾ أي انتظم ذلك كله وتم.

وتأويل آخر: أن الاستواء في الآية مذكور من الله تعالى والمراد منه الاستواء من السماء وهو على القلب كما في قوله: ﴿كَيْفَ نُكَلِّمُ مَنْ كَانَ فِى الْمَهْدِ صَبِيًّا﴾ [مريم، ٢٩/١٩] أي كيف يكلمنا هو وفي قوله:﴿فَاِنَّهُمْ عَدُوٌّ لِّىٓ﴾ [الشورى، ٧٧/٢٦] أي أنا عدو لهم.[3]

ودلت الآية على خلق الأرض قبل السماء، وفيه أقاويل ثلاثة، قيل: خلقهما معًا بدليل قوله تعالى: ﴿فَقَالَ لَهَا وَلِلْاَرْضِ ائْتِيَا طَوْعًا اَوْ كَرْهًا قَالَتَآ اَتَيْنَا طَآئِعِينَ﴾ [فصلت، ١١/٤١].

وقال قتادة والسدي: خلِق السماء أولًا ثم الأرض بدليل قوله: ﴿وَالْاَرْضَ بَعْدَ ذٰلِكَ دَحٰيهَآ﴾ [النازعات، ٣٠/٧٩] وهذا أعجب في القدرة وهو[4] إظهار[5] السقف قبل الأساس.

فأما قوله: ﴿ثُمَّ اسْتَوٰٓى اِلَى السَّمَآءِ وَهِىَ دُخَانٌ﴾ [فصلت، ١١/٤١] فـ«ثم» لترتيب الإخبار عنه لا لترتيب الوجود كما في قوله: ﴿خَلَقَهُ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ قَالَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ﴾ [آل عمران، ٥٩/٣].

وقال ابن عباس ومجاهد: خلق الأرض أولا ثم السماء بدليل هذه الآية: ﴿ثُمَّ اسْتَوٰٓى اِلَى السَّمَآءِ﴾ [البقرة، ٢٩/٢]. فأما قوله: ﴿وَالْاَرْضَ بَعْدَ ذٰلِكَ دَحٰيهَآ﴾ [النازعات، ٣٠/٧٩] فمعناه: مع ذلك كما في قوله: ﴿بِئْسَ الِاسْمُ الْفُسُوقُ بَعْدَ الْاِيمَانِ﴾ [الحجرات، ١١/٤٩]

١ ر: عن تفسير.
٢ ر: الصعود.
٣ ط + وإنهم عدو لي.
٤ م – وهو؛ ر: وهي.
٥ م: وإظهار.

Burada da anlam "iman ile birlikte" şeklindedir. Ayrıca burada "Bunun ardından yeri yarattı." dememiş, "Yeri düzenledi." demiştir, düzenlemek onu yaymak anlamındadır. Biz de bu görüşteyiz, yani Allah'ın önce yeryüzünü, sonra gökleri yarattığı ve sonra yerleri yaydığı görüşündeyiz. Bu, temelleri önce yapıp ardından binayı yapmak, sonra da temeli genişletmek şeklindeki hikmetli tavra daha uygundur.

Abdullah b. Abbas şöyle demiştir: Allah Teâlâ'nın ilk yarattığı şey uzunluğu bin yıllık yürüme mesafesi ve genişliği bin yıllık yürüme mesafesi olan bir cevherdir. Sonra Allah buna heybet ile baktı ve o eriyip dağıldı, sonra ondan bir duman çıktı ve yükseldi, köpük toplanıp suyun üstüne çıktı. O köpüğü yer, dumanı da gök yaptı. Demişlerdir ki: Gök dumandan yaratılmış, rüzgâr ile yükseltilmiş, işaret ile ayrılmış, direksiz dikilmiştir ve nefha ile yıkılacaktır.

"Onları yedi gök hâlinde düzenledi." Burada "onları" zamirinin çoğul olarak zikredilmesi, "gök" kelimesi ile çoğul olarak bütün göklerin kastedilmiş olduğunun delilidir. *Sevvâhünne* (Onları düzenledi) ifadesinin anlamı, onları düzgün ve muhkem yaptı şeklindedir. "Onu düzenlediğim zaman." [el-Hicr 15/29] âyetinde bu kelime "yarattığım zaman" anlamına, "Sizi âlemlerin Rabbi ile bir tutuyorduk." [eş-Şûrâ 42/98] âyetinde ise "eşit tutmak" anlamına gelir.

"Yedi gök" ifadesi "düzenledi" fiilinin ikinci mef'ulüdür. Selmân şöyle demiştir: Bu gökler yedi tanedir. İlkinin ismi Rukey'â'dır, yeşil zümrüttendir. İkincisinin ismi Erfelûn'dur, beyaz gümüştendir. Üçüncüsünün ismi Feydûm'dur, kızıl yakuttandır. Dördüncüsü Mâûn'dur, beyaz incidendir. Beşincisi Debkā'dır, kızıl altındandır. Altıncısı Defnâ'dır, sarı yakuttandır. Yedincisi Arîbâ'dır, parlayan bir nûrdandır.

أي مع الإيمان، ولأنه قال: ﴿بَعْدَ ذٰلِكَ دَحٰيهَآ﴾ [النازعات، ٣٠/٧٩] ولم يقل: «خلقها»، و ﴿دَحٰيهَآ﴾ [النازعات، ٣٠/٧٩] أي بسطها، وبه نقول: إنه خلق الأرض ثم السماوات ثم بسط الأرضِين، وهو أقرب إلى الحكمة تمهيد الأساس ثم رفع البناء ثم بسط الأساس.

وقال ابن عباس ﷺ: أول ما خلق الله تعالى جوهرة طولها وعرضها مسيرة ألف سنة في مسيرة عشرة آلاف سنة، فنظر الله إليها بالهيبة فذابت واضطربت، ثم ثار منها دخان فارتفع، واجتمع زبد فقام فوق الماء، فجعل الزبد أرضًا والدخان سماءً. قالوا:[١] فالسماء من دخان خلقت، وبريح ارتفعت، وبإشارة تفرقت، وبلا عماد قامت، وبنفخة انكسرت.

وقوله تعالى: ﴿فَسَوّٰيهُنَّ سَبْعَ سَمٰوَاتٍ﴾ [البقرة، ٢٩/٢] ذكر هذه[٢] الكناية على الجمع دليل أن المراد بالسماء السموات فهي جمع، والواحدة[٣] سماءة، ومعنى [١٠٢ب] «سواهن» قومهن[٤] جعلهن مستويات محكمات، وقوله:[٥] ﴿فَإِذَا سَوَّيْتُهُ﴾ [الحجر، ٢٩/١٥] معناه خلقته، وفي قوله: ﴿إِذْ نُسَوِّيكُمْ بِرَبِّ الْعَالَمِينَ﴾ [الشورى، ٩٨/٢٦] أي نجعلكم وإياه سواء.

وقوله: ﴿سَبْعَ سَمٰوَاتٍ﴾ مفعول ثان لـ«سواهن». وقد قال سلمان:[٦] هي سبع: اسم الأولى رقيعاء وهي من زمردة[٧] خضراء، واسم الثانية أَرْفَلُون وهي من فضة بيضاء، والثالثة فَيْدُوم[٨] وهي من ياقوتة حمراء، والرابعة ماعون وهي من درة بيضاء، والخامسة دبقاء وهي من ذهبة[٩] حمراء،[١٠] والسادسة دفناء وهي من ياقوتة صفراء، والسابعة عريباء وهي من نور يتلألأ.[١١]

---

١ ط – قالوا.
٢ ر + الآية.
٣ ر: واحده.
٤ ح ط ر + أي.
٥ ح ر: وفي قوله.
٦ ح: سليمان.
٧ ط – زمردة، صح هامش.
٨ ر: فَيْدُون.
٩ ط: ذهب.
١٠ ط: أحمر.
١١ انظر: روح المعاني للآلوسي، ٦/٢٩ (الملك، ٣/٦٧)؛ تفسير حدائق الروح والريحان لمحمد الأمين الهرري، ٢٦٤/١ (البقرة، ٢٩/٢).

"O, her şeyi bilendir." *Küll* (her) kelimesi kuşatıcılık ve kapsamlılık bildirir. Yani anlam, "O, her şeyin bilenidir" şeklindedir. Bu kelimenin başındaki *be* harfi, ilim kelimesinin harf-i ceridir ve onu tekit eder. Dil (vaz') açısından ilim kelimesi bu harf olmadan da kullanılır. Cümlenin anlamı şöyledir: "O yerlerin, göklerin ve bunların dışındaki zât ve niteliklerin yaratılışını bilendir."

30. Hani, Rabbin meleklere, 'Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım' demişti. Onlar, 'Orada bozgunculuk yapacak, kan dökecek birini mi yaratacaksın? Oysa biz sana hamd ederek daima seni tesbih ve takdis ediyoruz.' demişler, Allah da 'Ben sizin bilmediğinizi bilirim.' demişti. [el-Bakara 2/30]

"Hani Rabbin demişti" Bu kıssanın önceki bölüm ile irtibatı birkaç açıdan kurulabilir:

Birincisi: Önce göklerin ve yerin yaratılışı hakkında haber vermiş, sonra da bunların ardından ataları Hz. Âdem olan insanlığı yarattığını ve onu yaratmadan önce meleklere böyle bir varlık yaratıp kendisini halife kılacağını haber verdiğini bildirmiştir.

İkincisi: Bu âyet ile öncesi birlikte okunduğunda sanki şöyle demektedir: "Önce yeryüzündekilerin hepsini sizin için yarattı, sonra sizi orada yarattı; önce yaşamanız için gerekli koşulları hazırladı, sonra sizi yarattı ki böylece kalpleriniz rahatlatılmış, sıkıntılarınız giderilmiştir."

Üçüncüsü: Sizi yaratmış, eşyayı sizin için var etmiş, atanıza bu kıssanın tamamında anlatılan nimetleri bahşetmiş olan Allah'ı nasıl inkâr edersiniz? Atalara olan nimetlerin zikredilmesi insanlardan şükür talebinde bulunmaktır. Nitekim benzer şekilde Allah Teâlâ "Ey İsrâiloğulları! Benim sizlere olan nimetimi hatırlayın…" [el-Bakara 2/40] âyetinde İsrâiloğulları'na vaktiyle bahşettiği nimetleri onların evlatlarına anlatmıştır. Bu nedenle bu kıssayı da, aralarındaki yakınlıktan dolayı diğerinin hemen ardından zikretmiştir.

Kıssaya "Hani Rabbin demişti" ifadesi ile başlamıştır. Bu cümlenin başındaki *vâv* harfi, istinaf [yani yeni bir ifade başlatmak] için kullanılan *vâv* harfidir. *Vâv* harfinin asıl kullanımı atıf içindir, bu da bir cümlenin bir başka cümleye bağlanmasıdır. *İz* (hani) geçmiş zaman zarfıdır, başka anlamlar için de kullanılmıştır, hatta bunun beş anlamda kullanıldığı söylenmiştir:

وقوله تعالى: ﴿وَهُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ﴾[1] «كل» كلمة[2] إحاطة[3] واشتمال، أي[4] وهو عالم كل شيء، والباء تدخل صلة في العلم تأكيدًا ويصح بدونها وضعًا. ومعناه: أنه عالم بخلق الأرضين والسماوات وغيرهما من الذوات والصفات.

٣٠- وَإِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَٰٓئِكَةِ إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً قَالُوا أَتَجْعَلُ فِيهَا مَنْ يُفْسِدُ فِيهَا وَيَسْفِكُ الدِّمَاءَ وَنَحْنُ نُسَبِّحُ بِحَمْدِكَ وَنُقَدِّسُ لَكَ قَالَ إِنِّي أَعْلَمُ مَا لَا تَعْلَمُونَ

وقوله تعالى: ﴿وَإِذْ قَالَ رَبُّكَ﴾ انتظام هذه القصة بما قبلها من وجوه:

أحدها: أنه أخبر عن خلق السموات والأرض ثم أخبر أنه خلق بعدهما البشر وأبوهم آدم عليه السلام، وأخبر الملائكة قبل خلقه أنه يخلقه ويستخلفه.

والثاني: أنه قال: خلق لكم ما في الأرض جميعًا ثم خلقكم فهيأ أسبابكم ثم أخرجكم، وفيه تفريع قلوبكم وتفريح كروبكم.

والثالث: كيف تكفرون بالله وقد خلقكم وخلق الأشياء لكم وأنعم على أبيكم بما ذكر في تمام القصة. وذكر النعم على السالفين[5] استيداء[6] الشكر عن الخالفين[7] كما عدَّ نِعَم بني إسرائيل على أولادهم فقال: ﴿يَا بَنِي إِسْرَائِيلَ اذْكُرُوا نِعْمَتِيَ الَّتِي أَنْعَمْتُ عَلَيْكُمْ﴾ [البقرة، ٢/٤٠] إلى آخر القصة. ولذلك ذكر تلك القصص بعد هذه القصة لتقاربها.

وبدأ القصة بقوله: ﴿وَإِذْ قَالَ رَبُّكَ﴾ [البقرة، ٢/٣٠]، والواو[8] للاستئناف، وأصله للعطف، وهذا عطف جملة على جملة. و«إذ» كلمة ظرف للزمان الماضي، وقد يجيء لغيره، وقد قالوا: إنه يجيء على خمسة أوجه:

---

١ ر + كلمة.
٢ ر - كلمة.
٣ ر: لإحاطة.
٤ ر - أي.
٥ ر: السافلين.
٦ استودى بحقه يستودي استيداء: أقرّ به وعرفه.
٧ ر: من الخالفين.
٨ ر: الواو.

1. Geçmiş zaman için kullanılmıştır: "Hani demiştiniz ki: Ey Mûsâ!" [el-Bakara 2/61]

2. Geçmişte devam eden hâl için kullanılmıştır: "Hani kalemlerini atıyorlardı." [Âl-i İmrân 3/44]

3. Hâl [şimdiki zaman] için kullanılmıştır: "Onlar seni dinlerlerken hangi maksatla dinlediklerini, kendi aralarında konuşurlarken de o zalimlerin, 'Siz ancak büyülenmiş bir adama uyuyorsunuz.' dediklerini çok iyi biliyoruz." [el-İsrâ 17/47]

4. Yalnız gelecek zaman için kullanılmıştır: "Hani Allah 'Ey Meryem oğlu Îsâ, sen mi (…) dedin?' diyeceği zaman." [el-Mâide 5/116]

5. [Bazı âlimlere göre] Kıssaların başında "Hani meleklere demiştik ki…" [el-Bakara 2/34] ve benzeri ifadelerde olduğu üzere ziyade ve tekit ifadesi olarak kullanılmıştır. Bu Ebû Ubeyde'nin görüşüdür. Diğer dil âlimleri ona muhalefet etmiş ve şöyle demişlerdir: Bu tür kullanımlar zaman bildirir ve iki şekilde yorumlanır: Birincisi, "Ey Muhammed! Allah'ın meleklere böyle söylediği zamanı zikret." İkincisi, "Yerin ve göklerin yaratılışını tamamladığı ve meleklere böyle söylediği zaman sizi yaratmıştır."

"Senin Rabbin" Bu ifade Hz. Peygamber aleyhisselâma hitap olup tefsiri daha önceden geçmiş idi.

"Meleklere" *Melâike* kelimesi melek kelimesinin çoğuludur. Bu kelime *el-emlâk*, *el-melâik* ve *el-melâike* şeklinde çoğul yapılır. *el-Melek* kelimesinin aslı *me'lek* şeklindedir ve risâlet anlamındaki *el-elûk* kelimesinden türer. Şair Lebîd şöyle demiştir:

Bir çocuk ki annesi göndermiştir onu
Bir mesajla, biz de yaptık istediğini

Melekler Allah'ın elçileridir. Allah Teâlâ "Melekleri elçiler kılan…" [Fâtır 35/1] buyurmuştur. *el-Me'lek* kelimesi kalb [yani harflerinin yerinin değiştirilmesi] yoluyla *mel'ek* şekline gelir, çoğulu *el-melâike* olur. Bu *el-mehâlibe* ve benzeri kelimelerde kullanıldığı gibi *el-mefâ'ile* veznidir. Tekil olarak kullanıldığında kolay telaffuz edilsin diye hemze atılır ve *melek* denilir. *el-Melâike* kelimesi Kur'ân'da üç şekilde kullanılmıştır:

للماضي[1] كما في قوله: ﴿وَاِذْ قُلْتُمْ يَا مُوسٰى﴾ [البقرة، ٢/٦١].

وللحال في الماضي كما قال: ﴿اِذْ يُلْقُونَ اَقْلَامَهُمْ﴾ [آل عمران، ٣/٤٤]

وللحال كما قال: ﴿نَحْنُ اَعْلَمُ بِمَا يَسْتَمِعُونَ بِهٖٓ اِذْ يَسْتَمِعُونَ اِلَيْكَ وَاِذْ هُمْ نَجْوٰٓى﴾ [الإسراء، ١٧/٤٧].

وللمستقبل المحض: ﴿وَاِذْ قَالَ اللّٰهُ يَا عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ ءَاَنْتَ قُلْتَ﴾ [المائدة، ٥/١١٦].

وللزيادة والتأكيد كما في أوائل القصص: ﴿وَاِذْ قُلْنَا لِلْمَلٰٓئِكَةِ﴾ [البقرة، ٢/٣٤] ونحوه عند[2] بعضهم[3] وهو قول أبي عبيدة. وخالفه سائر أهل اللغة وقالوا: هو للتوقيت وله وجهان: أحدهما: واذكر يا محمد حين قال الله للملائكة هذا. والثاني: خلقكم حين أتم خلق السماوات والأرض وحين قال للملائكة كذا.

و﴿رَبُّكَ﴾ خطاب للنبي عليه السلام وتفسيره ما مر.[4]

وقوله: ﴿لِلْمَلٰٓئِكَةِ﴾ هو جمع الملك، وهو[5] يجمع على الأملاك والملائك والملائكة،[6] وأصل المَلك مألك من الألوك وهي[7] الرسالة، قال لبيد:[8] [١٠٣أ]

وغُلامٍ أَرْسَلَتْهُ أُمُّهُ بأَلُوكٍ فَبَذَلْنَا مَا سَأَلْ

والملائكة رسل الله تعالى، قال تعالى: ﴿جَاعِلِ الْمَلٰٓئِكَةِ رُسُلًا﴾ [فاطر، ٣٥/١]، والمألك قُلِّبَ فقيل: ملأك، وجُمع على: الملائكة،[9] وهي المَفَاعِلَة كالمهالبة ونحوها. والمستعمل في الواحد: مَلَكٌ، بحذف الهمزة تخفيفًا. ثم الملائكة في القرآن على ثلاثة أوجه:

١ ط – للماضي.
٢ ط: عندهم؛ ر: وعند.
٣ ط – بعضهم.
٤ ح ط ر – وتفسيره ما مر.
٥ ح: وقد.
٦ ط ر – وهو يجمع على الأملاك والملائك والملائكة.
٧ ط ر: وهو.
٨ انظر للبيت: ديوانه، ص. ١٤٠؛ الزاهر لابن الأنباري، ٢/٢٥٥.
٩ ر + وهو يجمع على الأملاك والملائك.

1. Tekil için kullanılmıştır: "O kıyamda namazda iken melekler ona seslendi." [Âl-i İmrân 3/39] Melekler kelimesiyle Cebrâil kastedilmektedir.

2. Hususi bir grup için kullanılmıştır: "Melekler onlara iner." [Fussilet 41/30]

3. Kapsayıcı olarak kullanılmıştır: "Allah kendisinden başka ilâh olmadığına şahitlik etmiştir, melekler de…" [Âl-i İmrân 3/18], "Hepsi Allah'a, meleklerine (…) iman ettiler." [el-Bakara 2/285]

Tefsirine gelince, bir görüşe göre bu ifade semadaki meleklere, diğer bir görüşe göre yeryüzündeki meleklere, bir başka görüşe göre de hepsine hitaptır. Aynı ihtilâf "Hani biz meleklere, Âdem'e secde edin demiştik." [el-Bakara 2/34] âyetinin tefsirinde de söz konusudur.

"Muhakkak Ben" Buradaki *inne* kelimesi tekit ifade eder, sonuna bitişmiş olan *ye* harfi ise konuşmacının kendisine işaret eden (nefs-i mütekellim) zamirdir. Bu kelime *innî* ve *innenî* olmak üzere iki şekilde okunur, ikincisi daha tekitlidir. Aynı durum *lâkinnî-lâkinnenî* (ancak ben) ve *keennî-keennenî* (sanki ben) ifadelerinde de söz konusudur.

"Yaratacağım" Burada kullanılan *ce'ale* kelimesi ile ilgili tafsilatlı bilgi daha önce verilmişti. Bu kelimenin anlamlarından biri yaratmak, bir diğeri de oluşturmaktır ki burada her ikisi ile de âyetin tefsir edildiği nakledilmiştir. Bir görüşe göre mânası "yaratacağım" şeklinde, bir başka görüşe göre "tayin edeceğim" şeklindedir. İlk görüş ihdâs (yaratma) anlamına, ikincisi ise oluşturma anlamına dayanır. Kelime her iki anlamı da taşır.

Câ'il^{ün} (yaratacağım) kelimesindeki tenvin, devamında gelen *halîfeten* (halife) kelimesinin mansub oluşu ile birlikte değerlendirildiğinde *câ'ilün* kelimesinin [ism-i fâil formunda olmasına rağmen] fiil anlamına geldiğine delâlet eder. Bu fiil de *halîfeten* kelimesini nesne alır. Yani anlam, "Bir halife yaratacağım" şeklindedir. Bu kullanım, kelimenin tenvinsiz ve izâfet terkibi içerisinde kullanılmasının aksi istikamettedir. Bu durum, fiilin, verilen haberin öncesinde mevcut olduğuna delâlet eder, çünkü izâfet terkibi ile *innî dâribü Zeydin* (Ben muhakkak Zeyd'e vurucuyum) dediğin zaman, bu ifade senin Zeyd'e zaten önceden vurmuş olduğunu haber vermen anlamına gelir, buna karşılık tenvin ile kullanıp *innî dâribün Zeyden* (Ben muhakkak Zeyd'e vurucuyum) dediğinde, ona vurmayı istediğini haber vermiş olursun.

للواحد كما في قوله: ﴿فَنَادَتْهُ الْمَلٰٓئِكَةُ وَهُوَ قَآئِمٌ﴾ [آل عمران، ٣/٣٩] أي جبريل صلوات الله عليه.

ولطائفه مخصوصة كما في قوله: ﴿تَتَنَزَّلُ عَلَيْهِمُ الْمَلٰٓئِكَةُ﴾ [فصلت، ٤١/٣٠].

وللاستيعاب كما في قوله: ﴿شَهِدَ اللهُ اَنَّهُ لَآ اِلٰهَ اِلَّا هُوَۙ وَالْمَلٰٓئِكَةُ﴾ [آل عمران، ٣/١٨] وقوله: ﴿كُلٌّ اٰمَنَ بِاللهِ وَمَلٰٓئِكَتِهٖ﴾ [البقرة، ٢/٢٨٥].

وأما التفسير فقد قيل: كان هذا خطابًا لملائكة السماء. وقيل:[١] كان هذا خطابًا لملائكة الأرض، وقيل: كان هذا خطابًا للكل، وكذا اختلفوا في قوله: ﴿وَاِذْ قُلْنَا لِلْمَلٰٓئِكَةِ اسْجُدُوا لِاٰدَمَ﴾ [البقرة، ٢/٣٤].

وقوله تعالى: ﴿اِنِّى﴾ «إن» كلمة تأكيد والياء للإضافة إلى نفس المتكلم، وفيه لغتان: إني وإنني، والثانية أوكد، وكذا لكني ولكنني، وكأني وكأنني.

وقوله تعالى: ﴿جَاعِلٌ﴾ قد مر التفصيل في الكلمة ومن وجوهه[٢] الخلقُ، ومنها التصييرُ، وبكل واحد منهما[٣] ههنا ورد[٤] التفسير. وقيل[٥]: معناه إني خالق أي سأخلق.[٦] وقيل: أي مُوَلٍّ وناصبٌ. والأول للإحداث، والثاني للتصيير، والكلمة تحتملهما.

والتنوين في قوله: ﴿جَاعِلٌ﴾ مع النصب في قوله: ﴿خَلِيفَةً﴾ دلالة الفعل، وذلك الفعل هو الواقع على قوله: ﴿خَلِيفَةً﴾ وتقديره: سأجعلُ خليفةً، وهو خلاف ترك التنوين والذّكرِ على وجه الإضافة. وذلك[٧] دليل وجود الفعل قبل الإخبار؛ فإنّ[٨] قولك:[٩] «إني ضاربُ زيدٍ» على الإضافة إخبار منك أنك قد ضربته، وقولك: «ضاربٌ زيدًا» بالتنوين إخبار أنك تريد ضربه.

١ ر – كان هذا خطابًا لملائكة السماء وقيل.
٢ م: وجوه؛ ر: من وجوهه.
٣ ر + ورد.
٤ ر – ورد.
٥ ر: فقيل.
٦ ر: شاءٍ خَلْقَ.
٧ م ح ط: وذاك.
٨ ر – فإن.
٩ ر: فقولك.

Bundan dolayı fıkıhçılar demişlerdir ki: Bir başkasına izâfet terkibi kullanarak *innî zâbihu şâtike* (Ben senin koyununu kesiciyim) diyen kimse o kişinin koyununu daha önceden telef ettiğini haber vermiş olduğu için ona ortalama bir koyun bedelini tazmin eder. Ama eğer bu kişi tenvin formu kullanıp *innî zâbihun şâteke* (Ben senin koyununu kesiciyim) deseydi, sadece o kimsenin koyununu kesmeyi istediğini söyleyerek onu tehdit etmiş olacağı için herhangi bir tazminde bulunması gerekmezdi. Buna göre "Allah geceyi sakin kılıcıdır." [el-En'âm 6/96], "Ben seni insanlara imam kılıcıyım." [el-Bakara 2/124] ve "Allah melekleri elçiler olarak göndericidir." [Fâtır 35/1] âyetlerinde gerçekleşmiş şeylerden söz edildiğini, buna karşılık "Ben yeryüzünde bir halife yaratıcıyım." âyetinde gelecekte olacak bir şey hakkında haber verildiğini anlamış olursun. Aynı durum "Biz onun üzerindekilerini kupkuru toprak hâline getiriciyiz." [el-Kehf 18/8] âyetinde de söz konusudur. Her iki şekilde okunabilen âyetlerde ise her iki anlama da delâlet bulunur. Örneğin "Allah, nûrunu tamamlayıcıdır." [es-Saff 61/8] âyeti her iki şekilde de okunmuştur. İzâfetli okuyuş İslâm hakikatinin tamamlanışına, tenvinli okunuş ise Müslümanların zaferinin tamama ereceğinin müjdesine delâlet eder. Yine "Onlar Allah'ın vereceği zararı giderici midir?" [ez-Zümer 39/38], "Onlar Allah'ın rahmetini tutucu mudur?" [ez-Zümer 39/38] ve "Allah elbette ki işini tamamlayıcıdır." [et-Talâk 65/3] âyetlerinde izâfet şeklindeki okunuş şimdiki zamana, tenvinli okunuş ise gelecek zamana delâlet eder.

"Halife" Bu kelime *halefehu, yehlufuhu, hulûfen* (Ardından gelip onun yerine geçti) fiilinden *fe'île* vezninde türemiştir. Âyette "Sizi yeryüzünde halifeler kılan O'dur." [Fâtır 35/39] buyurulur. *el-Halîf* kelimesi de bu anlamdadır. Bunun çoğulu *el-hulefâ* şeklindedir. Âyette "Unutmayın ki sizi Nûh kavminden sonra halifeler (*hulefâ*) kıldı." [el-A'râf 7/69] şeklinde kullanılmıştır ki bu *el-halîf* kelimesinin *el-hulefâ* şeklinde çoğul yapılması, *eş-şerîf* kelimesinin *eş-şürefâ* şeklinde çoğul yapılmasına benzer. *el-Halîfe* kelimesinin çoğulu ise *el-hulefâ* olup bunun benzeri *el-halîka* (yaratık) kelimesinin çoğulunun *el-halâik* şeklinde olmasıdır. Kelimenin sonundaki *te* harfi müenneslik değil, mübalağa anlamı katar. Benzer durum *'allâme* (çok bilgin), *nessâbe* (nesep uzmanı) ve *râviye* (çok rivayet nakleden) kelimelerinde de vardır. Halife aynı zamanda işleri yerine getirmek üzere görevlendirilmiş kimse anlamına da gelir. Âyette "Biz seni yeryüzünde halife kıldık." [Sâd 38/26] buyrulmuştur.

وعن هذا قال أهل الفقه:[1] من قال لآخر: «أنا ذابحُ شاتِك» بالإضافة ضمن[2] له قيمة شاةٍ وسطٍ لإقراره[3] له بإتلاف شاته من قبلُ، ولو قال: «أنا ذابحٌ شاتَك» بالتنوين والنصب في الشاة لم يضمن له شيئًا؛ لأنه يخوّفه أنه يريد ذبح شاته من بعدُ، وعلى هذا ظهر لك أنّ قوله: ﴿وَ جَاعِلُ الَّيْلِ سَكَنًا﴾ [الأنعام، ٩٦/٦][4] وقوله: ﴿اِنّى جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ اِمَامًا﴾ [البقرة، ١٢٤/٢] و﴿جَاعِلِ الْمَلٰٓئِكَةِ رُسُلًا﴾ [فاطر، ١/٣٥] إثبات أمور كائنة، وقوله: ﴿اِنّى جَاعِلٌ فِى الْاَرْضِ خَلِيفَةً﴾ إخبار عن أمر سيكون وكذا قوله: ﴿وَاِنَّا لَجَاعِلُونَ مَا عَلَيْهَا صَعِيدًا جُرُزًا﴾ [الكهف، ٨/١٨]، فأما الآيات التي تقرأ فيها على الوجهين فللدلالة على الأمرين. قال تعالى: ﴿وَاللّٰهُ مُتِمُّ نُورِهِ﴾ [الصف، ٨/٦١] قرئ[5] بهما؛ فالإضافة دليل تحقيق الإتمام لحقيّة الإسلام، والتنوين وعدٌ بإكمال ظهور أهل الإسلام. وقال: ﴿هَلْ هُنَّ كَاشِفَاتُ ضُرِّهٖٓ﴾ [الزمر، ٣٨/٣٩] وقال: ﴿هَلْ هُنَّ مُمْسِكَاتُ رَحْمَتِهٖ﴾ [الزمر، ٣٨/٣٩]، وقال:﴿اِنَّ اللّٰهَ بَالِغُ اَمْرِهٖ﴾ [الطلاق، ٣/٦٥] فالإضافة فيها للحال والتنوين للاستقبال.

وقوله: [١٠٣ب] ﴿خَلِيفَةً﴾ فعيلة من: «خَلَفه، يَخلُفه خُلوفًا»، أي جاء بعده يقوم مقامه ويسكن مسكنه، قال تعالى: ﴿وَهُوَ الَّذِى جَعَلَكُمْ خَلَٰٓئِفَ فِى الْاَرْضِ﴾ [فاطر، ٣٩/٣٥]. والخليف أيضًا كذلك، وجمعُ هذا: الخلفاء، قال تعالى: ﴿وَاذْكُرُوٓا اِذْ جَعَلَكُمْ خُلَفَآءَ مِنْ بَعْدِ قَوْمِ نُوحٍ﴾ [الأعراف، ٦٩/٧] وهو قياس الشريف والشرفاء، وجمع الخليفة الخلائف، وهو قياس الخليقة والخلائق، والهاء للمبالغة لا للتأنيث كما يقال: علّامة ونسّابة وراوية. والخليفة أيضًا هو المنصوب المأمور لتنفيذ الأمور، قال: ﴿اِنَّا جَعَلْنَاكَ خَلِيفَةً فِى الْاَرْضِ﴾ [ص، ٢٦/٣٨].

---

١ ر: العلم.
٢ ر: قد ضمن.
٣ ح: بإقراره؛ ر: إقراره.
٤ هذه قراءة ابن كثير ونافع وأبي عمر وابن عامر وأبي جعفر ويعقوب في رواية رويس. انظر: معجم القراءات لعبد اللطيف الخطيب، ٤٩٥/٢.
٥ ر: وقرئ.

Kelimenin buradaki anlamı konusunda ihtilâf edilmiştir. Abdullah b. Abbas ifadenin umumi olduğunu ve Hz. Âdem ile evlatlarının kastedildiğini söylemiştir. Onların bu şekilde isimlendirilmelerinin sebebi ise daha önce yeryüzünde yerleşmiş olan cinlerin ve meleklerin ardından gelmeleri yani onların halefleri olmalarıdır. Bu nedenle de meleklerin "Orada fesat çıkaracak ve kan dökecek birini mi yaratacaksın." [el-Bakara 2/30] şeklindeki sözleri doğru/anlaşılır bir sözdür. Onlar hiç şüphesiz bu sözü söylerken Hz. Âdem'i değil, evlatlarını/soyunu kastetmişlerdir.

Kaffâl'in bildirdiğine göre Hasan-ı Basrî burada Hz. Âdem'in değil, evlatlarının kastedildiğini söylemiştir. Buna göre onların bu şekilde isimlendirilmesinin nedeni hem Hz. Âdem'e halife hem de birbirlerine halife olmalarıdır. Melekler ve cinler ise birbirlerine halife olmazlar, aksine topluca gelir, topluca giderler.

Süddî şöyle demiştir: Bununla sadece Hz. Âdem'i kastetmiştir, bu ifade ona mahsustur.

Hz. Âdem'in halife olarak isimlendirilmesi konusunda da ihtilâf etmişlerdir. Abdullah b. Mes'ûd şöyle demiştir: Onun halifeliği insanlar arasında hüküm vermek, vahyi tebliğ etmek ve ilâhî beyânları, va'd ve vaîdleri beyân etmekti.

Bazıları şöyle demiştir: Onun ve evlatlarının halifeliği ağaçların yetiştirilmesi, meyvelerin çıkarılması ve nehirlerin açılması konusundadır. Allah Teâlâ arşı, kürsüyü, levhi, kalemi, sidre-i müntehâyı ve cennetü'l-me'vâyı yarattı, fakat bunları yaratmadan önce yaratacağını haber vermedi. Sadece Âdem ve evlatlarının yaratılacağını önceden haber verdi, çünkü bu şekilde onları şereflendirdi, saygın, üstün ve öncelikli kıldı. Bunu yapmasının sebebi ise onların asıllarının daha güzel ya da fiillerinin daha iyi olması değildi, aksine bu tamamen O'nun lutuf, ihsan, kerem ve cömertliği idi. Şair şöyle der:

Nice güzellikler gördüm de
Kalabalıklar arasında tercihim sensin

"Orada bozgunculuk yapacak, kan dökecek birini mi yaratacaksın?" denilmiştir ki: Buradaki soru ifadesi kısaltılmıştır. Yani anlam, "Orada bozgunculuk yapacak birini mi, cüretkârlık gösterip kan akıtacak birini mi yoksa Allah korkusundan gözlerinin yaşı akacak birini mi yaratacaksın?" şeklindedir. Bu şekilde iki taraflı bir ifadenin bir tarafı diğerine delâlet ediyorsa, diğer tarafının hazfedilmesi dilde mümkündür.

واختلف في تفسيره ههنا، قال ابن عباس: هذا للعموم، والمراد به آدم وأولاده. وسموا به؛ لأنهم خَلَفُوا الملائكة والجن بني الجانّ في سكنى الأرض، ولذلك استقام قول الملائكة: ﴿أَتَجْعَلُ فِيهَا مَنْ يُفْسِدُ فِيهَا وَيَسْفِكُ الدِّمَاءَ﴾ [البقرة، ٢/٣٠] ولا شك أنهم أرادوا بذلك أولاده دونه.

وقال القفال: قال الحسن البصري: هم أولاد آدم دون آدم. وسموا به؛ لأنهم يخلفون آدم ويخلف بعضهم بعضًا، والملائكة والجن بنو الجانّ لم يخلف بعضهم بعضًا، بل جاؤوا جملة وذهبوا جملة.

وقال السدي: أراد به آدم وحده وهو للخصوص.

ثم اختلفوا في تسميته خليفةً. قال ابن مسعود: خلافته[1] الحكمُ بين الخلق وتبليغُ الوحي وبيانُ الأمر والنهي وذكرُ الوعد والوعيد .

وقال بعضهم: خلافته وخلافة أولاده في إنبات الأشجار واستخراج الثمار وشق الأنهار. وقالوا: إن الله تعالى خلق العرش والكرسي واللوح والقلم وسدرة المنتهى وجنة المأوى، ولم يخبر عن خلقها قبل كونها وخص بذلك آدمَ وأولادَه؛ لأنه شرّفهم وكرّمهم وفضّلهم وقدّمهم وما فعل ذلك لكون أصلهم أزينَ ولا لكون فعلهم أحسنَ، لكن[2] منًّا منه[3] وفضلًا وكرمًا وطولًا. وقد قال قائلهم:[4]

وكم أَبْصَرْتُ مِنْ حُسْنٍ وَلكِنْ عَلَيْكَ مِنَ الوَرَى وَقَعَ اخْتِيَارِي

وقوله: ﴿أَتَجْعَلُ فِيهَا مَنْ يُفْسِدُ فِيهَا وَيَسْفِكُ الدِّمَاءَ﴾ قيل: هذه ألف الاستفهام وهو استفهام مختصر، أي أتجعل فيها من يفسد فيها أم من يصلح فيها، ومن يسفك الدماء جرأةً أم من يسفح الدموع خشية؟ ويجوز حذف أحد الشيئين إذا دل المبقي علي الملقى

---

١ ر: خلافة.
٢ ط: لك.
٣ ط: منهم.
٤ القائل هو محمد بن وهب القرشي (ت. ٤٢٠ هـ / ١٠٣٠ م). انظر للبيت: لطائف الإشارات للقشيري، ١/٣٣؛ المستطرف للأبشيهي، ص. ٢٦٤.

Örneğin "Sizi sıcaktan koruyan elbiseler…" [en-Nahl 16/81] âyetinde "sıcaktan ve soğuktan koruyan" denilmek istenmiştir. Bir görüşe göre bu, hikmete dair bir sorudur. Yani, fesat çıkarıp kan dökecek olanın yaratılmasındaki hikmet nedir?

Bir görüşe göre bu ifade soru değil, olumlama anlamındadır. Örneğin "Gelmedi mi?" [el-Hadîd 57/16] âyetindeki ifade "Gelmiştir." anlamında kullanılmıştır. Şair şöyle der:

Sizler binek binenlerin en hayırlısı
Ve insanlar içinde en eli açık olanlar değil misiniz?

Eğer, "Neden Allah Teâlâ gökte değil de yerde bir halife var etti?" derlerse şöyle deriz: Çünkü Allah Teâlâ yeryüzünde haksızlıkların ve haddi aşmaların olacağını biliyordu, bu yüzden de onların arasında onları bundan alıkoyacak kimseler yarattı. Oysa gökte böyle bir şey yoktu, bu yüzden de göktekiler arasında halife yaratmadı.

Eğer, "Halife görevlendirmek ancak orada bulunmayan ya da âciz olan birinin yapacağı şeydir, oysa Allah Teâlâ bütün bunlardan münezzehtir?" derlerse şöyle deriz: Elbette hiçbir şey Allah Teâlâ'dan gizli değildir, O da hiçbir şeyin uzağında değildir, ama emir gayba aittir ve her kul gayba muttali değildir. Allah bunu sadece nebîlere tahsis etmiş ve insanlara tebliğ etmesi için Hz. Âdem'i halife ve nebî olarak tayin etmiştir. Aynı şekilde herhangi bir acziyet de söz konusu değildir, ancak kullar Allah'ın haklarını bilme konusunda âcizdirler, bu yüzden halife, onlara bu hakları beyân etmek üzere gelir.

Eğer, "Melekler Hz. Âdem'in evlatları arasında böyle kimseler olacağını nasıl bildiler ve neden böyle konuştular?" derlerse şöyle deriz: Çünkü onlar daha önce cinlerin yeryüzünde fesat çıkardıklarını, kan döktüklerini, kendilerinin aksine onların şehvetli ve tamahkâr olduklarını, üreme ve çoğalma özelliklerine sahip olduklarını görmüşlerdi. Kendilerinin bu tür özellikleri olmadığı gibi onlardan bu tür fiiller de sadır olmamıştır. Bu yüzden bir kıyaslama yaparak Hz. Âdem ve evlatlarını da şehvet, üreme, çoğalma gibi özelliklerinden dolayı cinler gibi davranacaklarını düşünmüşlerdir. Ancak bu (kıyas) açık (güçlü) değildir, çünkü bir bölgede birilerinin yerleşip orada fesat çıkarmış olmaları, onlar gittikten sonra oraya yerleşecek başkalarının da aynı fesadı çıkaracakları anlamına gelmez. Nitekim cinlerden sonra yeryüzüne yerleşen melekler fesat çıkarmamışlardır.

كما في قوله: ﴿سَرَابِيلَ تَقِيكُمُ الْحَرَّ﴾ [النحل، ١٦/٨١] أي الحر والبرد. وقيل: هو سؤال الحكمة، أي:[١] أيُّ حكمةٍ في خلق من يفسد ويسفك؟

وقيل: هو الإثبات كما في قوله: ﴿اَلَمْ يَأْنِ﴾ [الحديد، ٥٧/١٦] أي قد آن. وقال الشاعر:[٢]

ألَسْتُم خَيْرَ مَنْ رَكِبَ الْمَطايا وأَنْدَى العَالَمِينَ بُطُونَ رَاح

فإن قالوا: لمَ استخلف الله خليفة في الأرض لا في السماء؟ قلنا: لأنه علم أنه يكون في الأرض تَبَاغٍ [١٠٤ا] وتَظَالُمٌ فجعل فيهم من يمنعهم عن ذلك ولم يكن في السماء ذلك فلم يجعل فيهم خليفة.

فإن قالوا: إنما يستخلف من غاب أو عجز، والله تعالى منزَّهٌ عن ذلك كلِّه. قلنا: بلى لا يغيب عنه شيء[٣] وهو لا يغيب عن شيء، لكن الأمر غيب، وليس كل عبد يطّلع على الغيب، فخصّ الأنبياء بذلك ونصب آدم خليفة ونبيًا ليبلّغهم ذلك، ولا عجز أيضًا، ولكن العباد يعجزون عن الوقوف على حقوق الله تعالى، فجاء الخليفة ليُبَيِّنَهَا لهم.

فإن قالوا: كيف علم الملائكة أن من أولاد آدم من يكون ذلك ولِمَ تكلموا بهذا الكلام؟ فقيل: لأنهم رأوا الجن بني الجانّ فقد أفسدوا فيها وسفكوا الدماء ولهم شهوة ونَهْمَةٌ[٤] وتوالد وتناسل والملائكة لم يكن لهم ذلك فلم يكن منهم ذلك، فقاسوا آدم وأولاده ولهم تناسل وتوالد وشهوات أنهم يكونون كذلك ولكن هذا غير واضح؛ لأنّ سكنى ساكن في دار وإفسادَه فيها لا يدل على أنه إذا ذهب وجاء غيره عمل عمله، ولهذا لم يفسد الملائكة الذين جاؤوا بعدهم.

---

١ ط – أي.
٢ البيت لجرير. انظر: ديوانه، ص. ٧٧؛ الشعر والشعراء لابن قتيبة، ١/٤٥٩.
٣ ط – شيء.
٤ ر: وتهمة.

Bir başka görüşe göre melekler levh-i mahfûza bakmışlar ve bunu görmüşler, bunu öğrenince de Allah'a sormuşlardır. Ancak başka bazı âlimler bu konuda herhangi bir haber veya nakil bulunmadığını ve bu görüşün tartışmaya açık olduğunu ifade etmiştir. Çünkü eğer melekler levh-i mahfûza bakıp bunu oradan öğrenmiş olsalardı, sordukları sorunun cevabı olacak şeyleri de orada görmüş olurlardı. Kaldı ki levh-i mahfûza bakan sadece İsrâfîl'dir ve o da kıyamete kadar bütün olacakları bilmez, sadece Berat gecesi, o yıl boyunca olacak şeyleri bilir. Doğru cevap Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Mes'ûd, Hasan-ı Basrî, İbn Cüreyc ve Muhammed b. İshak'ın şu cevabıdır: Allah Teâlâ bu haberi onlara vermiş ve kendilerine bu soruyu sormaları için izin vermiştir. Nitekim devamında onların "Bizim, Senin bize öğrettiğinden başka bilgimiz yoktur." [el-Bakara 2/32] demeleri buna delâlet eder.

Meleklerin bu bilgiye sahip oldukları hâlde böyle konuşmaları onların bir kusuru olmadığı gibi Allah'a itiraz ettikleri anlamına da gelmez, aksine bu durumun birkaç izahı vardır:

Bir: Bu ifade tıpkı "Ba'l'e mi tapıyorsunuz?" [es-Sâffât 37/125] âyetinde olduğu gibi taaccüp/hayret ifade eder ki bu, iki şekilde anlaşılabilir. İlki Allah'ın, âdemoğullarının hâllerini bilmesine rağmen onları halife kılmasına şaşkınlık, ikincisi ise Allah'ın onlara yönelik nimetlerinin çokluğuna rağmen âdemoğullarının fesat çıkarıp kan dökmelerine şaşkınlık şeklindedir.

İki: Bu soru hükme yönelik bir itiraz değil, hikmeti öğrenmek üzere sorulmuş bir sorudur. Nitekim Allah Teâlâ kendisi hakkında "O, yaptıklarından sorulmaz." [el-Enbiyâ 21/23] buyurmuştur. Ayrıca Allah'ın melekleri hakkında "Onlar Allah'ın emri olmadan konuşmazlar." [el-Enbiyâ 21/27] buyurmuş olması da buna delâlet eder. Hikmeti sormanın câiz olduğunun delili ise, kulun böyle bir soruyu Allah'tan başkasına soramayacak olmasıdır. Nitekim Allah Teâlâ sahâbenin zayıflarının "Rabbimiz! Neden bize savaşı farz kıldın? Bize bir süre kadar daha mühlet verseydin ya!" [en-Nisâ 4/77] dediklerini haber vermiş, ancak onların bu sözlerini yadırgamamış, aksine onlara cevaben, "De ki: Dünya menfaati azdır." [en-Nisâ 4/77] buyurmuştur. Yani onlara, "Ben size savaşı emrettim ki çokça sevap kazanasınız." demiştir. Başka bir âyette "Nerede olursanız olun, ölüm sizi yakalar." [en-Nisâ 4/78] buyurmuştur. Yani "Savaşsanız da savaşmasanız da ölüm sizi yakalar, şehit olarak ölmek hayat demektir. O hâlde fâni hayatınızı bâki hayat hâline, az olan fayda ve malınızı çok hâline getirin." buyurmuştur.

وقيل: إنهم كانوا نظروا في اللوح ورأوا ذلك فسألوا إذا علموا. لكن قالوا: ليس في هذا خبر ولا أثر، وفي قول ما قاله نظر؛ لأنهم إن نظروا في اللوح وعلموا ما يكون منهم رأوا فيه أيضًا ما يكون كشفًا لإشكالهم وجوابًا لسؤالهم على أن الناظر في اللوح وهو إسرافيل وحده وهو لا يطّلع على كل كائن إلى يوم القيامة بل يطلع على ما يكون في كل سنة ليلة البراءة.[1] والجواب الصحيح ما قاله ابن عباس وابن مسعود والحسن وابن جريج ومحمد بن إسحاق ﷺ: إن الله تعالى أخبرهم بذلك وأذن لهم في السؤال بدليل أنهم قالوا بعد ذلك: ﴿لَا عِلْمَ لَنَآ اِلَّا مَا عَلَّمْتَنَاۜ﴾ [البقرة، ٣٢/٢].

ثم هذا الكلام منهم بعد العلم لم يكن طعنًا فيهم[2] ولا اعتراضًا على الله تعالى بل له وجوه صحيحة:

أحدها: أنّه للتعجب كما في قوله:﴿اَتَدْعُونَ بَعْلًا﴾[الصافات، ١٢٥/٣٧] وهو من وجهين: أحدهما: التعجب من استخلاف الله إياهم مع علمه بحالهم. والثاني: التعجب من إفسادهم وسفكهم مع كثرة نعم الله عليهم.

وآخر: أنّه سؤال الحكمة لا الاعتراض على الحكم، قال تعالى: ﴿لَا يُسْـَٔلُ عَمَّا يَفْعَلُ﴾ [الأنبياء، ٢٣/٢١] ويدل على ذلك أن الله تعالى قال في حقهم:[3] ﴿لَا يَسْبِقُونَهُ بِالْقَوْلِ﴾[الأنبياء، ٢٧/٢١].[4] ودليل جواز سؤال الحكمة أن العبد إن لم يسأل ذلك من ربه فممن يسأل؟[5] وقد قال الله تعالى خبرًا عن ضعفاء الصحابة أنهم قالوا: ﴿رَبَّنَا لِمَ كَتَبْتَ عَلَيْنَا الْقِتَالَۚ لَوْلَآ اَخَّرْتَنَآ اِلٰٓى اَجَلٍ قَرِيبٍۜ﴾ [النساء، ٧٧/٤] فلم ينكر عليهم لكن أجابهم فقال: ﴿قُلْ مَتَاعُ الدُّنْيَا قَلِيلٌۚ﴾ [النساء، ٧٧/٤] أي أمرتكم بالقتال ليحصل لكم الثواب الكثير، وقال: ﴿اَيْنَ مَا تَكُونُوا يُدْرِكْكُمُ الْمَوْتُ﴾ [النساء، ٧٨/٤] أي إن قاتلتم أو لم تقاتلوا، والموت في الشهادة حياة، فاجعلوا [٢١٠٤ظ] الحياة الفانية باقيةً والمتاع القليل كثيرًا.

---

١ ط – وقيل إنهم كانوا نظروا في اللوح ورأوا ذلك ... بل يطلع على ما يكون فيكل سنة ليلة البراءة.
٢ ح – فيهم، صح هامش.
٣ ط – لَا يُسْئَلُ عَمَّا يَفْعَلُ ويدل على ذلك أن الله تعالى قال في حقهم.
٤ ط + وسؤال الحكمة جائز.
٥ ط – ودليل جواز سؤال الحكمة أن العبد إن لم يسأل ذلك من ربه فممن يسأل، في الهامش: لأن العبد إن لم يسأل ذلك من الله تعالى فممن يسأل.

"Orada bozgunculuk yapacak" Buradaki *men* harfi çoğul anlamındadır. Daha önce geçtiği üzere, "Onlardan kimileri de Allah'a iman ettik derler." [el-Bakara 2/8] âyetinde de bunun benzeri bir kullanım vardır. *Yüfsidü* [bozgunculuk yapar] ifadesinin tefsiri daha önce geçmişti. Bu ifade Kur'ân'da on farklı anlamda kullanılmıştır:

1. Küfür anlamında kullanılmıştır: "Şimdi mi? Oysa daha önce isyan etmiş ve fesatçılardan olmuştun." [Yûnus 10/91] 2. Günah işlemek anlamında kullanılmıştır: "Yeryüzünde fesatçılık yapmayın." [el-Bakara 2/11] 3. Tahrip anlamında kullanılmıştır: "Onlar bir beldeye girdikleri zaman orayı ifsat ederler." [en-Neml 27/34] 4. Öldürme anlamında kullanılmıştır: "Ye'cûc ve Me'cûc yeryüzünden fesatçılık yapıyorlar." [el-Kehf 18/94] 5. İnsanların hâllerini bozma anlamında kullanılmıştır: "Ve yeryüzünde fesada çalışırlar." [el-Mâide 5/33] 6. Helâk etme anlamında kullanılmıştır: "Yeryüzünde iki kez fesat çıkaracaksınız." [el-İsrâ 17/4] 7. Yağmur ve bitkinin azlığı anlamında kullanılmıştır: "Karada ve denizde fesat çıktı." [er-Rûm 30/41] 8. Sihir anlamında kullanılmıştır: "Allah fesatçıların [sihirbazların] amelini asla ıslah etmez." [Yûnus 10/81] 9. Ölçü ve tartıda eksiklik anlamında kullanılmıştır: "Ölçü ve tartıyı bozmayın." [Hûd 11/84], "Islahından sonra yeryüzünde fesat çıkarmayın." [el-A'râf 7/85] 10. Bozulma, çatışma anlamında kullanılmıştır: "Eğer yer ve gökte Allah'tan başka ilâhlar olsaydı, o zaman bu ikisi fesada uğrardı." [el-Enbiyâ 21/22]

Tefsirine gelince, bir görüşe göre burada kastedilen küfürdür. Yani "Onlar seni inkâr edecek, yarattıklarının kanlarını dökeceklerdir." demek istemişler, insanların Allah haklarına karşı suçlarını "küfür" ile, kul hakkı sayılacak konulardaki cinayetlerini ise "öldürme" ile ifade etmişlerdir ki bu ikisi, Allah ve kul hakkı olarak tasavvur edilebilecek en büyük hıyanetlerdir. Nitekim meleklerin bu söz mukabilinde kendileri hakkında iki şeyden; Allah'ı hamd ile tesbih etmek ve takdis etmekten söz etmiş olmaları da buna delâlet eder. Allah'ı hamd ile tesbih etmek O'na iman edip O'nu yüce sıfatları ile nitelemektir. Allah'ı takdis etmek ise onların hem kendilerini hem de bütün âlemi, rızâya uygun olmayan bütün fiillerden arındırmaları anlamına gelir.

وقوله: تعالى: ﴿مَنْ يُفْسِدُ فِيهَا﴾ «مَن» هنا للجمع كما في قوله: ﴿مَنْ يَقُولُ اٰمَنَّا بِاللَّهِ﴾ [البقرة، ٨/٢] على ما مرّ.[١] و﴿يُفْسِدُ﴾ مرَّ تفسيره. وهو في القرآن على عشرة أوجه:

للكفر، كما في قوله: ﴿آلْـٰٔنَ وَقَدْ عَصَيْتَ قَبْلُ وَكُنْتَ مِنَ الْمُفْسِدِينَ﴾ [يونس، ٩١/١٠]، وللعمل بالمعاصي، كما قال: ﴿لَا تُفْسِدُوا فِى الْاَرْضِ﴾ [البقرة، ١١/٢]، وللتخريب، كما قال: ﴿اِذَا دَخَلُوا قَرْيَةً اَفْسَدُوهَا﴾ [النمل، ٣٤/٢٧]، وللقتل، كما قال: ﴿اِنَّ يَأْجُوجَ وَمَأْجُوجَ مُفْسِدُونَ فِى الْاَرْضِ﴾ [الكهف، ٩٤/١٨]، ولإفساد أحوال الناس، قال: ﴿وَيَسْعَوْنَ فِى الْاَرْضِ فَسَادًا﴾ [المائدة، ٣٣/٥]، وللإهلاك، قال: ﴿لَتُفْسِدُنَّ فِى الْاَرْضِ مَرَّتَيْنِ﴾ [الإسراء، ٤/١٧]، ولقلة المطر والنبات، قال: ﴿ظَهَرَ الْفَسَادُ فِى الْبَرِّ وَالْبَحْرِ﴾ [الروم، ٤١/٣٠]، وللسحر، قال: ﴿اِنَّ اللّٰهَ لَا يُصْلِحُ عَمَلَ الْمُفْسِدِينَ﴾ [يونس، ٨١/١٠]، ولنقص الكيل والوزن، قال: ﴿وَلَا تَنْقُصُوا الْمِكْيَالَ وَالْمِيزَانَ﴾ [هود، ٨٤/١١] ثم قال: ﴿وَلَا تُفْسِدُوا فِى الْاَرْضِ بَعْدَ اِصْلَاحِهَا﴾ [الأعراف، ٨٥/٧]، وللانتقاض، قال: ﴿لَوْ كَانَ فِيهِمَآ اٰلِهَةٌ اِلَّا اللّٰهُ لَفَسَدَتَا﴾ [الأنبياء، ٢٢/٢١].

وأما التفسير فقد[٢] قيل:[٣] أراد هنا[٤] الكفر، أي يكفرون بك ويسفكون دماء خلقك، فذكروا جنايتهم[٥] في حق الله بالكفر وجنايتهم[٦] على الخلق بالقتل وهما أعظم ما يتصور من الخيانة[٧] في حق الحق وحق الخلق، فيدل عليه[٨] أنهم ذكروا من أنفسهم بمقابلتها شيئين: التسبيح بحمد الله والتقديس لله. والتسبيح بحمده هو الإيمان به ووصفه بصفاته العلى، والتقديس لله هو تطهير أنفسهم وتطهير العالم عن كل فعل لا يُرتضى.

١ ط ر – على ما مرّ.
٢ ط – وهو في القرآن على عشرة أوجه: للكفر، ...﴿لَوْ كَانَ فِيهِمَآ اٰلِهَةٌ اِلَّا اللّٰهُ لَفَسَدَتَا﴾ وأما التفسير فقد.
٣ ط: وقيل.
٤ ط: ههنا.
٥ ط: خيانتهم.
٦ ط: وخيانتهم.
٧ ر: الجناية.
٨ ح: عليهم.

Bir görüşe göre bu fesat ile kastedilen şey, her türlü günahı işlemektir. Aslında bütün günahlar fesadın kapsamına girdiği hâlde bu ifadenin sonrasında kan dökmek fesada atfedilmiştir. Bunun sebebi kan dökmenin çok kötü olması ve vebalinin büyüklüğüdür. Bunun benzeri "Senden ve Nûh'tan…." [el-Ahzâb 33/7] ifadesinin "Hani biz nebîlerden mîsâklarını almıştık…" [el-Ahzâb 33/7] ifadesine atfedilmesinde de söz konusudur ki burada da Hz. Muhammed ve Hz. Nûh'un derecelerinin yüceliği ve mertebelerinin büyüklüğü nedeniyle bu atıf yapılmıştır.

"Orada" Yani yeryüzünde.

"Ve kan dökecek" Dökülme anlamına gelen *es-sefk* kelimesi bazı dilcilere göre özellikle kanın dökülmesi anlamına, bazılarına göre ise hem kan hem gözyaşının dökülmesi anlamına gelir. *Dem* (kan) kelimesinin aslı *ed-demyü* şeklinde olup sonundaki *ye* harfi, sık kullanım nedeniyle, telaffuz kolaylığı sağlamak için hazfedilmiştir. Bu nedenle ism-i tasgîr (küçültme ismi) formunda bu harf tekrar geri gelir. Yine *demiye, yedmâ, edmâhu gayruhu, demmâhu* şeklindeki fiil kullanımında da bu *ye* harfi görünür hâle gelir. Çoğulu *ed-dimâu* şeklindedir. Kan rengine benzeyen kızıl renkteki ata *el-müdemmâ* denilir. *es-Şeccetü'd-dâmiyetü*, kanayan ama kanı akmayan yara/dert demektir. *Yüsfikü* (kan dökmek) tekil bir fiil olup tıpkı *yüfsidü* (fesad çıkarmak) fiili gibi çoğul anlamda kullanılmıştır. *ed-Dimâu* kelimesinin başındaki elif-lâm takısı izâfetin yerine kullanılmıştır. Yani anlam "Sözü dinlerler." [ez-Zümer 39/18] âyetinde "söz" kelimesinin "Allah'ın sözü" anlamında kullanılması örneğinde olduğu gibi, burada da "insanların kanı" anlamındadır. Kan dökmekten maksat, haksız yere kan dökmektir, çünkü kısas gereği ya da muharip (savaş hâlindeki düşman) kimse ile savaşta kan dökmek kınanacak bir şey değildir. Melekler burada kınanacak kan dökme fiilini kastetmişlerdir, çünkü bu fiili fesat çıkarma fiiline atfetmişlerdir. Böylece mutlak (kayıtsız) olarak kullanılan "kan dökme" fiili sözün akışının delâleti ile kayıtlanmıştır.

Allah Teâlâ "Yeryüzüne benim sâlih kullarım varis olacaktır." [el-Enbiyâ 21/105], "Gözlerinden gözyaşının boşaldığını görürsün." [el-Mâide 5/83] âyetlerinde insanları sâlih olmak ve gözyaşı dökmekle nitelediği hâlde melekler onları fesatçılık ve kan dökmekle nitelemişlerdir ki bu konuda doğru söylemişlerdir. Nitekim bu durum kendilerine haber verilmiştir. Allah Teâlâ "Allah'tan daha doğru sözlü kimdir?" [en-Nisâ 122/4] buyurmuş, âdeta şöyle demek istemiştir: İnsanlar içinde öyle olanlar da vardır, böyle olanlar da vardır. Ancak fesat yani isyan ârızîdir, ıslah yani iman ise dâimîdir. Nitekim bir kul bir başka kula (şiirde) şöyle der:

وقيل: المراد بهذا الفساد العمل بكل المعاصي، ثم عطف سفك الدماء على الإفساد مع أن كل المعاصي دخلت في الإفساد لتعظيم حاله وتكثير وباله كعطف قوله: ﴿وَمِنْكَ وَمِنْ نُوحٍ﴾ [الأحزاب، ٧/٣٣] على قوله: ﴿وَإِذْ أَخَذْنَا مِنَ النَّبِيِّنَ مِيثَاقَهُمْ﴾ [الأحزاب، ٧/٣٣] لعلو درجتهما وعظم مرتبتهما.

٥ وقوله: ﴿فِيهَا﴾ أي في الأرض.

وقوله: ﴿وَيَسْفِكُ الدِّمَاءَ﴾ السفك الصبُّ في الدم خاصة عند بعض أهل اللغة، وفي حق الدمع أيضًا عند بعضهم، والدم أصله الدَمْيُ بالياء وحذف تخفيفًا لكثرة الاستعمال، ولهذا يعود في التصغير ويظهر في الفعل من «دَمِيَ يدْمَى وأدْمَاهُ غيره ودَمَّاه»، وجمعه الدّماء، والمُدَمّى الفرس الأشقر الشديد الحمرة يشبه لونه لون الدم، ١٠ والشَّجَّة الداميةُ التي تدمى ولا تسيل. و«يسفك» فعل واحد ومعناه الجمع كما هو في «يفسد». والألف واللام في «الدماء» بدل الإضافة، أي دماء الناس كما في قوله: ﴿يَسْتَمِعُونَ الْقَوْلَ﴾[الزمر، ١٨/٣٩] أي قول الله. والمراد من سفك الدماء هو سفكها بغير حق؛ لأن سفكها قصاصا وحرابا للمحاربين غير مذموم، وهم أرادوا السفك المذموم، فقد عطفوه[١] على الإفساد فتقيد المطلق من الكلام[٢] به بدلالة[٣] سوق النظام.[٤]

١٥ ثم هؤلاء وصفوهم بالفساد وسفك الدماء والله تعالى وصفهم بالصلاح وسفح الدموع وقال: ﴿يَرِثُهَا عِبَادِيَ الصَّالِحُونَ﴾[الأنبياء، ١٠٥/٢١] [١٠٥أ] وقال: ﴿تَرَى أَعْيُنَهُمْ تَفِيضُ مِنَ الدَّمْعِ﴾ [المائدة، ٨٣/٥] والملائكة قالوا صدقًا فقد أخبروا بذلك، والله تعالى يقول: ﴿وَمَنْ أَصْدَقُ مِنَ اللهِ قِيلًا﴾ [النساء، ١٢٢/٤] وكأنه يقول فيهم هذا وفيهم هذا، لكن الفساد عارض وهو العصيان، والصلاح دائم وهو الإيمان، وقد قال مخلوق لمخلوق:[٥]

١ ط: عطفوا.
٢ ط – من الكلام.
٣ ط: دلالة.
٤ ط – سوق النظام.
٥ انظر للبيت: نفح الطيب للتلمساني، ٢٥/٦.

Sevgili şayet bir tek günah işlediyse (ne olmuş!)
İyilikleri ona bin şefaatçi çıkarır.

Bir başka şair şöyle der:

Kötü olan fiil bir tek ise
Onun sevindirici fiilleri binlerledir.

Diğer bir şair şöyle der:

İspiyoncular senin dereceni düşürmüş değildir
Benim nezdimde, gıybetini eden de sana zarar veremez
Aslında seni kınarlarken benim nezdimde
Seni övüyor olduklarını bilmezler.

"Oysa biz sana hamd ederek daima seni tesbih ve takdis ediyoruz." Tesbih Allah'ı her türlü kötü nitelikten tenzih etmektir. *Sübhâne min kezâ* ifadesi "Falan kimse şu şeyden ne kadar da uzaktır!" anlamına gelir. Şair şöyle der:

Bana onun övgüsü geldiğinde derim ki
Hayret şu övünen Alkame'ye doğrusu!

Bu kelimenin hayret anlamına geldiği de söylenmiştir ki bu beyitte anlam, "ona hayret ederim" şeklindedir. "Tesbih edenlerden idi." [es-Sâffât 37/143] âyetinde "namaz kılanlardan" anlamında, "*Sübhanallâhi* [Allah münezzehtir]." [es-Sâffât 37/159] âyetinde ise "Allah için namaz kılın." anlamındadır. *es-Sübhatü* kelimesi nafile anlamına gelir.

Tefsirine gelince, Abdullah b. Abbas ve Abdullah b. Mes'ûd şöyle demişlerdir: Bunun anlamı, "Biz senin emrin ile namaz kılıyoruz." şeklindedir. Bir görüşe göre anlam, "Seni eş, evlat, denk, zıt ve sana yaraşmayan sıfatlar sahibi olmaktan tenzih ediyoruz." şeklindedir.

"Hamd ederek" Abdullah b. Abbas ve Abdullah b. Mes'ûd'dan bize gelen bir rivayete göre bunun mânası, "Senin emrin ile" şeklindedir. Bu şekilde ifade edilmesi, "Senin övgüye değer (mahmûd) emrin ile" anlamını verir ve burada mastar ile mef'ul mânası kastedilmiştir. Benzer durum *hâzâ darbü'l-emîr* (Bu, emirin basmasıdır) ifadesinin "Bu emirin bastırdığı paradır." anlamına gelmesinde söz konusudur.

وإذا الحَبِيبُ أتَى بِذنْبٍ واحِدٍ جاءَتْ مَحَاسِنُهُ بأَلْفِ شَفِيع

وقال آخر:[1]

فإن يَكُنِ الفِعْلُ الّذي ساءَ واحدًا فأفعَالُهُ اللّائي سَرَرْنَ أُلُوفُ

وقال آخر:[2]

مَا حَطّكَ الوَاشُونَ عَنْ رُتْبَةٍ عِندِي ولا ضَرَّكَ مُغْتَابُ

كَأَنَّهُمْ أَثْنَوْا وَلَمْ يَعْلَمُوا عليكَ عِنْدِي بِالَّذِي عَابُوا

وقوله: ﴿وَنَحْنُ نُسَبِّحُ بِحَمْدِكَ وَنُقَدِّسُ لَكَ﴾ التسبيح تنزيه الله تعالى من كل سوء، و«سبحان من كذا» أي ما أبعده. قال[3] الشاعر:[4]

أقولُ لمّا جاءَنِي فَخْرُهُ سُبْحَانَ مِنْ عَلْقَمَةَ الفَاخِر

ويقال: هو كلمة تعجب، ومعنى هذا البيت: أي عجبًا منه. وقوله: ﴿كَانَ مِنَ الْمُسَبِّحِينَ﴾ [الصافات، ١٤٣/٣٧] أي من المصلين فـ﴿سُبْحَانَ اللهِ﴾[الصافات، ١٥٩/٣٧] أي صَلُّوا لِلَّهِ، والسُّبحة النافلة.

وأما التفسير فقد قال ابن عباس وابن مسعود ﷺ: معناه: ونحن نصلي بأمرك. وقيل: أي ننزهك عن الصاحبة والأولاد والأضداد والأنداد وعن الصفات التي[5] لا تليق بك.

وقوله: ﴿بِحَمْدِكَ﴾ روينا عن ابن عباس وابن مسعود إن معناه: بأمرك. وتحقيقه: بحمدك، أي بأمرك المحمود، مصدر أريد به المفعول كقولهم: هذا ضرب الأمير، أي مضروبه.

١ البيت لأَبِي الطَّيِّب المُتَنَبِّي ، انظر: ديوانه، ص. ٢٥٥.
٢ القائل هو أبو نواس انظر: البديع في نقد الشعر لابن منقذ، ص. ٢٣٢؛ معاهد التنصيص للعباسي، ٢٩٩/٢.
٣ ط: وقال.
٤ البيت للأعشى الكبير، انظر: ديوانه، ص. ١٤٣؛ معاني القرآن للأخفش، ٦٤/١ (البقرة، ٣٢/٢)؛ تفسير الطبري، ٥٠٣/١ (البقرة، ٣٢/٢).
٥ ر – التي.

Sa'lebî şöyle demiştir: Âlimlerden biri bunun anlamının, "Sana Fâtiha sûresi ile namaz kılarız." şeklinde olduğunu söylemiştir. Buna göre buradaki "Hamd ile" ifadesinden Fâtiha sûresinin ismi kastedilmiş, bu sûre Allah'ın kelâmı ve vahyi olduğu için de *hamdike* (Senin hamdin) şeklinde Allah'a izâfe edilmiştir.

Mücâhid şöyle demiştir: Anlam "Nimetlerine karşı seni hamd ile tâzim ederiz." şeklindedir.

Meleklerin "Seni hamd ile tesbih ederiz." ifadelerinin tahkiki, yani bu hamdin tatbiki, *sübhâneke Allâhümme ve bi-hamdike*" (Allah'ım! Sen münezzehsin, Sana hamd olsun.) deriz, şeklindedir. Bu ifade, kötü nitelikleri Allah'tan tenzih etme ve O'na, övgüye değer sıfatları nedeniyle övgüde bulunma anlamına gelir.

Mufaddal şöyle demiştir: Anlam: "Seni yüksek sesle zikrederiz." şeklindedir. Cerîr şöyle demiştir:

İlâh Tağlib (kabilesi)nin yüzünü karartsın
Ne zaman hacılar yüksek sesle tesbih edip tekbir getirseler

Sa'lebî şöyle demiştir: Anlam şu şekildedir: "Seni tesbih ve takdis ederiz ki bu da Senin hamdin iledir, yani bizi buna muvaffak kıldığın için hamd Sanadır. Zira muvaffakiyet bize değil, Sana aittir." Bu Ehl-i sünnet ve'l-cemâat mezhebinin tasdikidir, yani kulun fiili kendisine, yardımı ise Allah'a ait görmesidir.

"Seni takdis ediyoruz." Takdis temizlemek demektir. *el-Kuds* temiz anlamına gelir. *el-Kuddûs* Allah'ın isimlerindedir. *Beytü'l-makdis*, *el-ard el-mukaddese* (mukaddes topraklar), *el-Kādisiyye* gibi kelimeler *el-kuds* kelimesinden türemiştir. *el-Kuds* aynı zamanda bereket anlamına da gelir. Rivayette çok sayıda peygamberin mercimeği takdis ettikleri ifade edilmiştir.

Buradaki tefsirine gelince, kimine göre anlam, "Seni, Sana lâyık olmayan şeylerden arındırırız." şeklindedir. *Leke* (seni) ifadesindeki *lâm* harfi sıla [yani fiili mef'ule birleştirme] işlevi görür. Kimine göre anlam, "Kalplerimizi şirkten, nefislerimizi günahtan Senin için temizleriz." şeklindedir. Bir görüşe göre anlam, "Amellerimizi Senin için kusurdan, hatalardan, kendini beğenmişlikten ve riyadan temizleriz." şeklindedir.

وقال الثعلبي: قال بعضهم: أي نصلي لك بفاتحة الكتاب.[1] فقوله: ﴿بِحَمْدِكَ﴾ هذا اسم هذه السورة وأضيف[2] إلى الله؛ لأنها وحيه وكلامه.

وقال مجاهد: أي نعظمك بالحمد على نعمك.

وتحقيق قولهم: ﴿نُسَبِّحُ بِحَمْدِكَ﴾ أي نقول: سبحانك اللهم وبحمدك. وهو تنزيه عن الصفات الذميمة وحمده على الصفات الحميدة.

وقال المفضل: أي نرفع أصواتنا بذكرك، قال جرير:[3]

قَبَّحَ الإلَهُ وُجُوهَ تَغْلِبَ كُلَّمَا سَبَّحَ الحجيجُ وَكَبَّرُوا إهْلَالَا

قال الثعلبي: أي نسبحك ونقدس لك وذاك بحمدك، أي لك الحمد على توفيقك؛ فإنه بك لا بنا.[4] وهو تقرير مذهب السنة والجماعة، وهو رؤية الفعل من نفسه والعون من ربه.

وقوله: ﴿وَنُقَدِّسُ لَكَ﴾ التقديس التطهير، والقدس الطهر، والقدوس من أسماء الله، وبيت المقدس والأرض المقدسة والقادسية مأخوذات من القدس، والقدس البركة أيضًا، وفي الخبر: قَدَّسَ على العَدَس[5] كذا من الأنبياء.[6]

وأما التفسير هنا[7] فمعناه عند بعضهم: نطهرك عما لا يليق بك. «واللام» صلة. وقيل: بل معناه: نطهر قلوبنا من الشرك وأنفسنا من المعصية [١٠٥ظ] لك أي لأجلك. وقيل: أي نطهّر أعمالنا لك من الخلل والزلل والعُجب والرياء.

---

١ انظر: تفسير الثعلبي، ١/ ١٧٦(البقرة، ٢/٣٠).
٢ ط ر: وأضيفت.
٣ ر: جريج.
٤ انظر: تفسير الثعلبي، ١/ ١٧٦(البقرة، ٢/٣٠).
٥ ط ر: العرش.
٦ أخرج البيهقي في شعب الإيمان بسنده: «قُدِّسَ الْعَدَسُ عَلَى لِسَانِ سَبْعِينَ نَبِيًّا، مِنْهُمْ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ عَلَيْهِ السَّلَامُ وَهُوَ يُرِقُّ الْقَلْبَ، وَيُسْرِعُ الدَّمْعَةَ». انظر: شعب الإيمان للبيهقي، ٨/٩٨.
٧ ط: ههنا.

Eğer ilk anlam, yani "temizleme" anlamı verilirse, aynı anlam melekler tarafından "tesbih" kelimesinde de ifade edilmiş olacağı için buradaki tekrar tıpkı "Bilen ve haberdar olandır." [en-Nisâ 4/35] âyetinde olduğu gibi tekit ifade eder. Ayrıca tesbih, Allah'ın şanına yakışmayan şeyleri olumsuzlamak, takdis ise O'nun şanına yaraşan şeyleri olumlamaktır. İkinci mâna verilirse zaten tekrar olmaz, çünkü bu durumda birinci ifade Allah'ı tenzih etme anlamına, ikincisi ise meleklerin kendilerini Allah için temizlemesi anlamına gelir.

Meleklerin bu sözlerinin tamamı üç şeyi içerir. İlki "Seni hamd ile tesbih ederiz." ifadesindeki tevhiddir. İkincisi "Hamd ederek" ifadesindeki sünnettir (Ehl-i sünnet yoludur), çünkü bu sözü söylemekle onlar fiili kendilerinden, ihsanı/yardımı Allah'tan bilmişlerdir. Üçüncüsü "Seni takdis ediyoruz." ifadesindeki itaattir. Çünkü bu ifade nefislerin günahlardan, amellerin ayıplardan arındırılmasıdır ki bu da itaatin Allah için halis kılınmasıdır. Bu her Müslümana, kemâl mahalline ulaşmak üzere bu hususları tamamlaması için bir uyarı ve teşviktir.

Pek çok cüretkâr kimse bu hususlarda, inanılması câiz olmayan şeyler söylemiştir. Örneğin meleklerin âdemoğullarına haset ettiklerini, onları kınayıp kendilerini övdüklerini, bu yüzden de Hz. Âdem'e secde etmek ve dünya hayatında âdemoğulları için çalışıp âhirette onlara hizmet etmekle cezalandırıldıklarını söylerler. Bunlar çirkin sözlerdir. Allah Teâlâ'nın "Aksine onlar değerli kullardır." [el-Enbiyâ 21/26], "Kendilerine verdiği emirde Allah'a isyan etmezler ve hangi emri almışlarsa onu yaparlar." [et-Tahrîm 66/6], "Allah'ın emri olmadan konuşmazlar ve O'nun emri ile amel ederler." [el-Enbiyâ 21/27], "Bıkıp usanmadan gece gündüz tesbih ederler." [el-Enbiyâ 21/20] ve benzeri âyetlerde kendilerini övmüş bulunduğu mukaddes melekleri kötülemektir.

Meleklerin **"Orada bozgunculuk yapacak, kan dökecek birini mi yaratacaksın?"** şeklindeki sözleri yadırgama ya da hoş karşılamama değil, hikmetini öğrenmek amacıyla soru sorma ifadesidir. Onların kendilerini tesbih ve takdis eden kimseler olarak nitelemeleri ise yaptıkları ibadetleri sayıp dökmek anlamında değil, kulluğu itiraf etmek anlamındadır. Meleklere Hz. Âdem'e secde etmelerinin emredilmiş olması Hz. Âdem için bir teşriftir, ama onlar için bir tahkir değildir.

فإن حمل على الأول أي التطهير، وقد ذكروا ذلك في التسبيح، فالتكرار للتأكيد كقوله: ﴿عَلِيمًا خَبِيرًا﴾ [النساء، ٣٥/٤] ولأن التسبيح نفي ما لا يليق به والتقديسَ إثبات ما يليق به. وإن حمل على الثاني فلا تكرار؛ لأن الأول تنزيه الله والثاني تطهير أنفسهم لله.

ثم مجموع كلام هؤلاء بثلاثة أشياء: أحدها[١] التوحيد وهو في قولهم: ﴿نُسَبِّحُ بِحَمْدِكَ﴾. والثاني: السنة وهي في قولهم: ﴿بِحَمْدِكَ﴾؛ فإنه رؤية[٢] الفعل من أنفسهم والفضل من ربهم. والثالث: الطاعة، وهي في قولهم: ﴿وَنُقَدِّسُ لَكَ﴾؛ فإنه تطهير الأنفُسِ من الذنوب والأعمال عن العيوب[٣] وهو إخلاص الطاعة لله. وهذا تنبيه لكل مسلم وتحريض له على إتمام هذه الخلال ليبلغ محل الكمال.

وقد قال كثير من المجازفين في هذا المواضع أشياء لايجوز اعتقادها. قالوا: إنهم حسدوا بني آدم وعابوهم ومدحوا أنفسهم فعوقبوا بالأمر بالسجود لآدم وبالعمل لأولاده في الدنيا وخدمتهم في العقبى. وهذه مقالات شنيعة وذم للمقدسين[٤] الذين مدحهم الله[٥] في آيات، قال: ﴿بَلْ عِبَادٌ مُكْرَمُونَ﴾ [الانبياء،٢٦/٢١]، ﴿لَا يَعْصُونَ اللَّهَ مَا أَمَرَهُمْ وَيَفْعَلُونَ مَا يُؤْمَرُونَ﴾ [التحريم، ٦/٦٦]، ﴿لَا يَسْبِقُونَهُ بِالْقَوْلِ وَهُمْ بِأَمْرِهِ يَعْمَلُونَ﴾ [الانبياء، ٢٧/٢١]، ﴿يُسَبِّحُونَ اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ لَا يَفْتُرُونَ﴾[الأنبياء، ٢٠/٢١] وغير ذلك.

فأما قولهم: ﴿أَتَجْعَلُ فِيهَا مَنْ يُفْسِدُ فِيهَا﴾ فليس باستنكار[٦] وكراهة بل هو سؤال حكمة، ووصفهم أنفسهم بالتسبيح والتقديس ليس[٧] بنظر إلى عبادة[٨] بل اعتراف بعبودية. وأمرهم بالسجود لآدم تشريف لآدم لا تحقير لهم،

١ ط: واحدها.
٢ ط – رؤية، صح هامش.
٣ ح: من العيوب.
٤ ر: للمقربين.
٥ ح – الله.
٦ ط: باستكبار، صح هامش.
٧ ط: وليس.
٨ ط: عبادتهم.

Aynı şekilde onların amelleri yazmak, ahvali gözetlemek, rızık ulaştırmak, âfetlerde insanları korumak gibi hususlarda âdemoğlu için çalışmalarının emredilmiş olması da kendilerine böylesi önemli işlerde itimat edildiği anlamına gelir. Onlara cennette âdemoğullarını ziyaret etmelerini emretmesi de o ev ve saraylarda kendilerine gelmiş değerli konuklara ikramda bulunmak anlamına gelir.

"Allah da 'Ben sizin bilmediğinizi bilirim.' demişti." Onlara hikmeti derhâl beyân etmemiş, işin gizli tarafını göstermemiş, aksine şöyle demiştir: Onların, sahip oldukları niteliklerden dolayı halife kılınmasındaki hikmeti Ben bilirim. O hâlde hükmüme ve takdirime itiraz etmeyin, tasarrufumun ardındakini (gaybını) ortaya çıkarmaya çalışmayın. Çünkü yaratılmış her varlık yaratıcının gaybını bilecek, halk içindeki herkes hükümdarın sırlarına vâkıf olacak değildir.

Abdullah b. Mes'ûd, Abdullah b. Abbas ve Mücâhid şöyle demişlerdir: Bunun mânası şöyledir: Ben İblîs'in Âdem'e secde etme emri konusunda içinde gizlediği kibir ve mâsiyeti bilirim. Nitekim sizler onların fesat çıkaracaklarını ve kan dökeceklerini söylediniz, oysa fesadın asıl kaynağı, inadın sebebi olan ve kulları ifsat etmeye çalışan varlık sizin aranızdadır.

Şöyle demişlerdir: Allah Teâlâ'nın İblîs'in hâlini o esnada gizlemiş olmasının sebebi, onun hâlinin mahlûkata gizli olması idi. Bu sebeple Allah onun sırrını, kendisi ameli ile ortaya çıkarıncaya kadar ifşa etmedi.

Katâde şöyle demiştir: Ben insanlar içerisinde ıslahçı olup fesat çıkarmayacak olan nebî ve velîlerin olacağını biliyorum.

Bir görüşe göre mânası şöyledir: Siz nefsinizin bütün hâllerdeki itaatini gösterdiniz, ancak bu sizin tabiatınız olup zorlanmadan yaptığınız bir şeydir. İnsanlardan ise itaat ancak bazı hâllerde sadır olur, fakat onlar nefsin hevâsına, şeytanın vesvesesine ve dünyanın fitnesine sahip oldukları için zorlanarak bu itaati gerçekleştirirler, bu yüzden de onlar daha evlâdır, amelleri daha üstündür.

وكذا أمرهم بالعمل لبني آدم في كِتْبَةِ[1] الأعمال ومراقبة الأحوال وإيصال الأرزاق وحفظهم في الآفات ائتمان لهم على عظام الأمور، وأمرهم بزيارتهم في الجنة إكرام للأضياف بقيام الأعزة عليهم في تلك المنازل والقصور.

وقوله تعالى: ﴿قَالَ اِنِّی اَعْلَمُ مَا لَا تَعْلَمُونَ[2]﴾ لم يبين لهم في الحال وجه الحكمة ولا كشف لهم عن الخُفية بل قال: إني أَعلم وجه[3] الحكمة في استخلافهم على ما يكون من أوصافهم فلا تعترضوا على حكمي وتقديري ولا تستكشفوا غيب تدبيري؛ فليس كل مخلوق يطلع على غيب الخالق ولا كل أحد من الرعية يقف على سر الملك.

وقال ابن مسعود وابن عباس ومجاهد ﷺ: معناه: إني أعلم ما يُضمِره إبليس من الاستكبار والمعصية فيما يؤمر به من السجود لآدم، وكشفه أنكم قلتم في حقهم: إنهم يفسدون والدماء يسفكون، وفيكم من هو أصل الفساد ومادة العناد والساعي[4] في إفساد العباد.

وقالوا: إنما أخفى حال إبليس للحال لإخفائه ذلك على الأشكال فلم يهتك ستره حتى أظهر هو بالعمل سره.

وقال قتادة: إني أعلم [١٠٦ظ] أن فيهم الأنبياء والأولياء الذين يصلحون ولا يفسدون.

وقيل: معناه أنكم أظهرتم من أنفسكم الطاعات وهي في جميع الحالات لكن ذاك منكم طبع بغير[5] تكلف، ومنهم الطاعات في بعض الحالات لكن بالتكلف ولهم هوى النفوس ووسوسة الشيطان وفتنة الدنيا، فهم[6] أولى، وعملهم أعلى.

---

١ والكِتْبَة والاكتتاب في الْفَرْض والرزق والكَتْبَة أيضا اكتتابك كتابا تنسخه. انظر: المخصص لابن سيده، ٦/٤.
٢ ط + ثم.
٣ ط: على وجه.
٤ ط: وساع.
٥ ط: بعد، صح هامش.
٦ ط: وهم.

İmam Mâtürîdî şöyle demiştir:

> Meleklerin soruları iki şekilde değerlendirilebilir. Birincisine göre insanların böyle olacaklarını Allah onlara bildirmiş, onlar da "Onları sen yarattığın, sen rızık verdiğin, türlü nimetler ikram ettiğin hâlde nasıl böyle yaparlar? Oysa biz, Sen bizi yarattığından beri Seni tesbih ve takdis ediyoruz?" demişlerdir. Ya da, "Senin nimetlerinin büyüklüğüne rağmen onların kalpleri Sana isyana nasıl tahammül edebiliyor, bizim aklımız bunu kabul etmiyor?" demişlerdir. Allah da buna karşılık "Ben sizin bilmediğinizi bilirim." demiştir. Yani: "Ben onları fıtratlarına yerleştirdiğim şehvet ve kendilerine gelecek olan âfetlerle imtihan edeceğim. Bu yüzden onlar bu mertebeye sahip olacaklardır." demiştir. Melekler bu soruyu hikmeti öğrenmek üzere sormuşlar, Allah da onlara, insanları herhangi bir ihtiyaçtan ya da kendisine yarayacak bir şeyden dolayı yaratmadığını beyân etmiştir.
>
> İkincisine göre onların "yaratacak mısın" şeklindeki sözleri olumlu anlamdadır. Yani "Bunu yaparsın, çünkü herhangi bir günahın Sana zararı, itaatin de faydası olmaz." anlamındadır. Bu ifade tıpkı "Kalplerinde hastalık mı var?" [en-Nûr 24/50], "Beni öldürmek mi istiyorsun?" [el-Kasas 28/19], "Şimdi siz inkâr mı ediyorsunuz?" [Fussilet 41/9] âyetlerinde soru kalıbının olumlama anlamına kullanılmasına benzer.[1]

"Ben sizin bilmediğinizi bilirim." Onlara başkaları hakkında değil, fesatçılar hakkında haber vermiş, onlar soru sorduklarında kendilerine "Ben sizin bilmediğinizi bilirim." demiş, yani "İnsanlar içinde resuller ve hayırlı kimseler olacağını bilirim." buyurmuştur.

Bu ifadenin anlamı hakkında şu görüşler de söylenmiştir:

1. Onlar ilim sahibi, siz ise amel sahibisiniz. İlim daha üstündür. Bu nedenle Âdem'e bütün isimleri öğretip bu isimleri onlara sorduktan ve onlar isimleri bilemeyince Âdem onlara bu isimleri bildirdikten sonra şöyle buyurmuştur: "Allah şöyle dedi: Ben size, göklerin ve yerin gaybını şüphesiz ki Ben bilirim, yine açığa vurduklarınızı da gizli tuttuklarınızı da Ben bilirim demedim mi?" [el-Bakara 2/33]

1 Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân,* 1: 74-75.

وقال الإمام أبو منصور رحمه الله:

سؤالهم يخرج على وجهين: أحدهما: أن الله أعلمهم أنهم يكونون كذلك، فقالوا : كيف يفعلون ذلك وقد خلقتهم ورزقتهم وأكرمتهم بأنواع النعم، ونحن إذ خلقتنا نسبحك ونقدس لك؟ أو كيف تحتمل قلوبهم عصيانك مع عظيم نعمك ونحن تأبى علينا العقول ذلك؟ فقال: إني أعلم ما لا تعلمون، إني أمتحنهم مع ما ركّب فيهم من الشهوات وما يلحقهم من الآفات، فيكون ذلك منهم لذلك. فهم سألوا سؤال الحكمة، والله بيّن أنه لا يخلقهم للحاجة وليس لشيء ينفعه.

والثاني: أن معنى قولهم «تجعل» على الإيجاب، أي تفعل ذلك، إذ لا ضرر عليك بمعصية ولا نفع لك بطاعة، وهو كقوله: ﴿اَفِی قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ﴾ [النور، ٥٠/٢٤]، ﴿اَتُرِيدُ اَنْ تَقْتُلَنِی﴾ [القصص، ١٩/٢٨]، ﴿اَئِنَّكُمْ لَتَكْفُرُونَ﴾ [فصلت، ٩/٤١] والألف زائدة.[١]

وقوله: ﴿اِنِّی اَعْلَمُ مَا لَا تَعْلَمُونَ﴾ كان أخبرهم عن المفسدين دون غيرهم، فلما سألوا قال: ﴿اِنِّی اَعْلَمُ مَا لَا تَعْلَمُونَ﴾ أن فيهم الرسل والأخيار.[٢]

وقيل: أي[٣] لهم العلم ولكم العمل، والعلم أفضل: ولهذا قال بعدما[٤] علَّم آدَمَ الْاسماءَ كلّها وسألهم عنها فلم يعلموا فأنبأهم[٥] آدم ففهموا: ﴿اَلَمْ اَقُلْ لَكُمْ اِنِّی اَعْلَمُ غَيْبَ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ﴾ الآية، [البقرة، ٣٣/٢].

١ انظر: تأويلات القرآن للماتريدي، ٧٤/١-٧٥ (نقل المصنف كلام الماتريدي ببعض التصرفات).
٢ ط - وقال الإمام أبو منصور رحمه الله: سؤالهم ... فلما سألوا قال: ﴿اِنِّي اَعْلَمُ مَا لَا تَعْلَمُونَ﴾ أن فيهم الرسل والأخيار.
٣ ط - أي.
٤ ط: بعدها.
٥ ح ط: وأنبأهم.

2. İtaat size ait bir özelliktir ve iftihar vesilenizdir. Günah ise onlara aittir ve beraberinde tövbeleri vardır. 3. Siz onların isyanını biliyorsunuz, Ben ise onlara yönelik bağışlamayı biliyorum. 4. Tesbih ve takdisin sizin fiiliniz olup bunlardan söz etmeniz üstünlüğünüzü dile getirmek sayılır. Onların hatalarını affedip kötülüklerini bağışlamak ise Benim fazlım ve rahmetimdir, nimet ve minnetimin tamamlanmasıdır. 5. İhsan sahibi olursanız övgüye lâyık olursunuz, onlar günah işlediklerinde Ben onları bağışladığım zaman ise övgü bana olur. 6. "Ben sizin bilmediğinizi bilirim." Her ne kadar bize isyan ile zâhirleri kirlenmiş olsa da Bize olan muhabbetlerinde ve ahdimizi muhafaza etme konusunda sırlarının temizliğinde mümin kullarımın itikadının saflığını bilirim. 7. "Ben sizin bilmediğinizi bilirim." Onların bedenleri ile günah işlerken kalplerinin bunu hoş karşılamayacağını, sizin ise bedenlerinizle itaat ettiğinizi ve kalplerinizle bunu kastettiğinizi biliyorum. 8. Benim adâletim varken sizin itaatinizin, Benim affım varken onların günahlarının ne kıymeti var! 9. Siz nefislerinizi itaat ile güzelleştirdiniz, Ben ise onları af ile güzelleştirdim. Onların Benim affım ile güzelleşmesi sizin itaatleriniz ile güzelleşmenizden üstündür. 10. Sizin günahları terk etmeniz Bizim muhafazamız sayesindedir, onların günahlardan çıkışı ise Bizim rahmetimiz iledir.

Ardından Allah Teâlâ Hz. Âdem'e isimleri öğretmesini zikretmektedir. Bu husus ile önceki husus arasında Hz. Âdem'in yaratılışı ve kendisine ruh üflenmesi gibi konular zikredilmemiştir. Bunların kıssası Vehb b. Münebbih'in zikrettiğine göre şöyledir: Allah Teâlâ Âdem'i yaratmayı murat ettiği zaman yeryüzüne şöyle vahyetti, yani ilham etti: "Ben senden halife yaratacağım, onlardan kimi Bana itaat edecek, kimi de isyan edecek. İtaat edeni cennete, isyan edeni ise cehenneme sokacağım." Yeryüzü "Benden ateşe girecek bir mahlûk mu yaratacaksın?" dedi. Allah "Evet" buyurdu. Bunun üzerine yer ağladı ve kendisinden kıyamet gününe kadar akacak pınarlar çıktı. Allah Teâlâ yerin dört bir yanından, karasından, kızılından, iyisinden, kötüsünden, ovalarından ve dağlarından bir avuç alıp getirmesi için Cebrâil'i gönderdi. Cebrâil bir avuç almak üzere yeryüzüne geldiğinde yeryüzü ona, "Benden bugün, yarın ateşin nasibi olacak bir şey almaman için Seni bana gönderenin izzetine sığınıyorum." dedi. Cebrâil de yeryüzünden herhangi bir şey almadan yerine geri döndü ve

وقيل: أي لكم الطاعة وبها منكم الافتخار، ومنهم المعصية ومعها لهم الاعتذار. وقيل: أنتم تعلمون منهم العصيان وأنا أعلم مني لهم الغفران. وقيل: تسبيحُكم وتقديسُكم من فعلكم وفي ذكرهما إظهار فضلكم، وفي العفو عن خطيئاتهم وغفران سيئاتهم إظهار فضلي ورحمتي وإتمام منتي ونعمتي. وقيل: إذا أحسنتم فلكم المدح وإذا أساؤوا وغفرت فلي المدح. وقيل: أي إني أعلم ما لا تعلمون من صفاء عقائد المؤمنين في محبتنا وزكاء[1] سرائرهم في حفظ عهودنا وإن تدنست ظواهرُهم بعصياننا. وقيل: إني أعلم ما لا تعلمون أنهم يُذنِبون بأجسامهم ويكرهونه بقلوبهم، وأنتم تطيعون بأجسامكم وتعمدون عليه بقلوبكم. وقيل: أيُّ خطرٍ لطاعتكم مع عدلي، وأيُّ بقاءٍ لمعاصيهم مع عفوي. وقيل: أنتم جمّلتم أنفسكم بالطاعة وأنا جمّلتهم بالمغفرة، وتجمّلهم بمغفرتي فوق تجمّلكم بطاعتكم. وقيل: إنّ تركككم الذنوب بعصمتنا وخروجهم عن الذنوب برحمتنا.

ثم ذكر تعليمه الأسماء، وبين هذا وبين الأول إضمار خلقه ونفخ الروح فيه. وقصته ما قال وهب بن منبه: لما أراد الله أن يخلق آدم أوحى إلى الأرض أي أفهمها وألهمها: «إني جاعل منك [١٠٦ب] خليفة فمنهم من يطيعني ومنهم من يعصيني، فمن أطاعني أدخلته الجنة ومن عصاني أدخلته النار.» فقالت الأرض: مني تخلق خلقًا يكون للنار؟ قال: نعم، فبكت الأرض فانفجرت منها العيون إلى يوم القيامة. وبعث الله إليها جبريل ليأتيه بقبضة منها من زواياها الأربع من أسودها وأحمرها وطيبها وخبيثها وسهلها[2] وجبلها. فلما أتاها جبريل ليقبض منها قالت الأرض: إني أعوذ بعزة الذي أرسلك إليّ أن تأخذ مني[3] أشياء[4] اليوم[5] يكون منه نصيب النار غدًا، فرجع جبريل إلى مكانه لم يأخذ من الأرض شيئًا، فقال:

---

١ ط: وذكاء.
٢ ر + وَحَزْنِهَا.
٣ ط ر + اليوم.
٤ ط ر: شيئا.
٥ ط ر – اليوم.

"Ey Rabbim! Yeryüzü sana sığındı, ben de ona yönelmek istemedim." dedi. Bunun üzerine Allah Teâlâ Mikâil'e, "Git ve yerin dört bir yanından, karasından, kızılından, iyisinden, kötüsünden, ovalarından ve dağlarından bir avuç getir." buyurdu. Mikâil bir avuç almak için yeryüzüne geldiğinde yeryüzü ona Cebrâil'e söylediğini söyledi, o da geri dönüp Cebrâil'in söylediklerini söyledi. Allah da İsrâfîl'e daha önce Cebrâil'e söylediğini söyledi ve o da geri dönüp aynı şeyleri söyledi. Sonra Allah ölüm meleğine "Git ve yerin dört bir yanından, karasından, kızılından, iyisinden, kötüsünden, ovalarından ve dağlarından bir avuç getir." buyurdu. Ölüm meleği kendisine geldiğinde yeryüzü ona "Benden bugün, yarın ateşin nasibi olacak bir şey almaman için Seni bana gönderenin izzetine sığınıyorum." dedi. Ölüm meleği ise, "Ben de kendisine herhangi bir emrinde isyan etmekten O'nun izzetine sığınırım." dedi ve onun dört bir yanından, en üst tarafından bir avuç aldı ve göğe çıkardı. Allah ona emir verdi ve o da bunu çamur yaptı, kırk sene boyunca çamur kaldı ve sonunda yapışkan çamur hâline geldi. Ardından kırk yıl boyunca kurutulup şekillendirilmiş çamur, sonra kırk yıl boyunca balçık oldu, sonra onu bir beden hâline getirdi ve kırk yıl boyunca gökten yere yükselen meleklerin yolu üzerinde, Mekke yoluna konuldu. Meleklerden bir grup ne zaman onun yanından geçse onun görünüşünün güzelliğine hayret ediyorlardı. Daha önce Âdem'in sûretine benzer bir şey görmüş değillerdi. Nihayet İblîs onun yanından geçti ve "Allah bunu ne için yarattı acaba? Yemek yiyen bir karın mıdır bu? Ben bunda, gelecekte önemli haberleri olacak bir yaratık görüyorum." dedi ve arkadaşlarına şöyle seslendi: "Daha önce benzerini görmediğiniz sûrette olan şu yaratık eğer size üstün kılınırsa ne yapmayı düşünüyorsunuz?" Onlar da "Rabbimize itaat eder, O'na hiçbir konuda isyan etmeyiz." dediler. İblîs ise kendi kendine "Eğer o bana üstün kılınırsa kesinlikle ona isyan ederim, yok eğer ben ona üstün kılınırsam, o zaman da kesinlikle onu helâk ederim." dedi. Allah Âdem'e ruh üflemeyi murat ettiği zaman ruha ona girmesini emretti, ruh, "Girişi karanlık, ucu bucağı görünmez bir girme yeri" dedi, Allah ona ikinci kez "Gir!" buyurdu, o da aynı şeyi dedi. Allah üçüncü kez emir verdi, o yine aynı şeyi dedi. Dördüncüsünde Allah ona, "Zorla gir, zorla çık." buyurdu, böylece ruh onun için zorla girdi ve çıkışı da zorla olur.

يارب، استعاذت بك الأرض مني فكرهت أن أقدم عليها، فقال الله لميكائيل: انطلق فاتني بقبضة منها من زواياها الأربع من أسودها وأحمرها وسهلها وَحَزْنِهَا وطيبها وخبيثها، فلما أتاها ميكائيل ليقبض منها فقالت الأرض له كما قالت لجبريل، فرجع ميكائيل فقال كما قال جبريل، فقال الله لإسرافيل مثل ما قال لجبريل إلى أن يرجع وقال مثل ذلك، فقال الله لملك الموت: انطلق فاتني بقبضة من الأرض إلى آخر ما ذكر. فلما أتاها ملك الموت قالت الأرض: أعوذ بعزة الذي أرسلك إلي أن تقبض مني اليوم قبضة يكون للنار منها[1] نصيب غدًا، فقال ملك الموت: وأنا أعوذ بعزته أن أعصي له أمرًا، فقبض منها قبضة من زواياها الأربع من أديمها الأعلى فصعد بالقبضة إلى السماء، فأمره فجعلها طينًا أربعين سنة حتى صار لازبًا ثم حمأ مسنونًا أربعين سنة ثم صار صلصالًا أربعين سنة فجعله جسدًا موضوعًا على طريق مكة للملائكة الذين يصعدون من الأرض إلى السماء أربعين سنة كلما مر به ملأٌ منهم عجبوا منه من حسن صورته ولم يكونوا رأوا قبل ذلك على صورة آدم شيئًا يشبهه من الصور حتى مر به إبليس لعنة الله عليه فقال: لشيء ما خلق الله تعالى هذا؟ أجوف يأكل الطعام، إني لأرى صورة مخلوق سيكون له نبأ. فقال لأصحابه: أرأيتم هذا الذي لم تروا على صورته شيئًا من الخلق إن فُضِّل عليكم ماذا أنتم صانعون؟ قالوا: نطيع ربنا ولا نعصي له أمرا. وقال إبليس في نفسه: لئن فُضِّل عليّ لأعصينه ولئن فُضِّلت عليه لأهلكنه. ولما أراد الله أن ينفخ فيه الروح أمره أن يدخل فيه، فقال الروح: مدخلٌ بعيدُ القعر مُظلمُ المدخل. فقال له ثانيًا: ادخل، فقال كذلك. فقال له ثالثًا، فقال كذلك، فقال له رابعًا: ادخل كرهًا واخرج كرهًا، فلم يدخل إلا كرهًا ولا يخرج إلا كرهًا.[2]

١ ط: فيها.
٢ ط - ولا يخرج إلا كرهًا، صح هامش.

Ruhu ona üflediği zaman ruh onun başına, alnına, kulaklarına ve diline sirayet etti, sonra bütün bedenine yayıldı ve nihayet ayaklarına ulaştı, oradan bir çıkış bulamayınca geri döndü ve burun deliğine geldi, oradan hapşırdı. Bunun üzerine Rabbi ona "Hamd Âlemlerin Rabbi olan Allah'adır de!" buyurdu, Âdem de öyle dedi, bunun üzerine "Allah sana rahmet etsin, işte bu yüzden seni yarattım." buyurdu. Ruh mafsallarına ulaştığında hareket etmek istedi ama başaramadı, ayaklarına ulaşınca hareket etti. Allah Teâlâ da, "İnsan aceleden/aceleci yaratılmıştır." [el-Enbiyâ 21/37] buyurdu. Böylelikle et, kan, kemik, sinir, damar ve bağırsakları olan bir beşer oldu. Sonra ona tırnaklar verdi ki bunlar her gün yenileniyor ve güzelleşiyor, her an çeşitleniyordu. Bu esnada o beline kuşak sarıp, başına taç takmıştı. Allah onun bedeninde dokuz kapı/çıkış yarattı. Bunların yedisi başındaydı: Duymak için iki kulak, görmek için iki göz, koku almak için iki burun deliği, içinde konuşmasını sağlayan dilin ve tat almaya yarayan damağın bulunduğu ağız. İkisi de bedeninin diğer bölgelerindeydi. Bunlar yiyip içtiklerinin posasını çıkaracağı dübürü ve ön deliği idi. Aklını beynine, iştahını böbreklerine, öfkesini karaciğerine, katılığını kalbine, arzusunu akciğerine, kahkahasını dalağına, sevinç ve hüznünü yüzüne yerleştirdi. İnsanı kemik ile işitir, yağ ile görür, et ile konuşur ve kan ile bilir kılan Allah, yüceler yücesidir.

31. Âdem'e bütün isimleri öğretti. Sonra onları önce meleklere arz edip 'Eğer siz sözünüzde sadık iseniz, şunların isimlerini bana bildirin.' dedi. [el-Bakara 2/31]

"Âdem'e bütün isimleri öğretti." Öğretmek ilim telkin etmektir. *et-Te'allüm* bilgiyi almak, *et-ta'lîm* ise öğretmek, bildirmektir. Allah Teâlâ "De ki: Dininizi Allah'a mı öğretiyorsunuz?" [el-Hucurât 49/16] buyurmuştur. *et-Te'allüm* aynı zamanda ilim anlamına da gelir. Örneğin *te'allem kezâ* ifadesi "Şunu öğren." anlamına gelir. *İlim*, mâlûmun (bilgiye konu olan şeyin) gerçekte nasılsa o hâliyle anlaşılmasıdır. Bu kelimenin sıfat hâli *el-alîm* ve *el-âlim* şeklinde, mübalağalı hâli ise *el-allâm* şeklindedir. İsm-i tafdîl formu *el-a'lem* şeklindedir. *el-İ'lâm* bilgiyi ulaştırmak, *el-isti'lâm* ise bilgi verilmesini istemek demektir.

فلما نفخه فيه مار في رأس آدم وجبينه وأذنيه [١٠٧] ولسانه، ثم مار في جسده كله حتى بلغ قدميه فلم يجد منفذًا فرجع فخرج من منخريه فعطس فقال له ربه: فقل الحمد لله رب العالمين، فقال آدم، فقال: يرحمك الله ولذلك خلقتك، فلما انتهى إلى ركبتيه أراد الوثوب فلم يقدر، فلما بلغ قدميه وثب، فقال الله تعالى: ﴿خُلِقَ الْاِنْسَانُ مِنْ عَجَلٍۗ﴾ [الأنبياء، ٣٧/٢١] فصار بشرًا لحمًا ودمًا وعظامًا وعروقًا وعصبًا وأحشاءً ثم كساه لباسًا من ظفر يزداد جدة في كل يوم وحسنًا وتلونًا في كل حين وهو في ذلك منطق متوّج. وجعل في جسده تسعة أبواب: سبعة في رأسه: أذنين يسمعه بهما، وعينين يبصر بهما، ومَنْخَرَيْنِ يجد بهما كل رائحة، وفَمًا وفيه لسانٌ يتكلم به، وحَنَكٌ يجد به طعم كل شيء. وبابين في جسده وهما: قُبُلُهُ ودُبُرُهُ يخرج منهما ثُفْلُ طعامه وشرابه. وجعل عقله في دماغه، وشَرَهَهُ[١] في كُلْيَتِه وغضبه في كبده وصرامته في قلبه ورغبته في رِئَتِهِ وضحكه في طِحَالِهِ وفرحه وحزنه في وجهه، فسبحان من جعله يسمع بعظم ويبصر بشحم وينطق بلحم ويعرف بدم.

٣١- وَعَلَّمَ اٰدَمَ الْاَسْمَآءَ كُلَّهَا ثُمَّ عَرَضَهُمْ عَلَى الْمَلٰٓئِكَةِ فَقَالَ اَنْۢبِـُٔوْنِيْ بِاَسْمَآءِ هٰٓؤُلَآءِ اِنْ كُنْتُمْ صٰدِقِيْنَ

وقوله تعالى: ﴿وَعَلَّمَ اٰدَمَ الْاَسْمَآءَ كُلَّهَا﴾ التعليم تلقين العلم، والتَّعَلُّم تَلَقُّنُهُ، والتعليم الإعلام أيضًا، قال تعالى: ﴿قُلْ اَتُعَلِّمُوْنَ اللّٰهَ بِدِيْنِكُمْ﴾ [الحجرات، ١٦/٤٩] والتعلم العلم أيضًا، يقال: تَعَلَّمْ كذا،[٢] أي اِعْلَمْ، والعلم تبيُّن المعلوم على ما هو به، والنعت به العليم والعالم، والمبالغة منه العلّام، والتفضيل[٣] الأعلم. والإعلام إيقاع العلم، والاستعلام سؤال الإعلام.

١ ط: وشره.
٢ ر: هكذا.
٣ ط: والفضيل.

Buradaki tefsirine gelince, Abdullah b. Abbas şöyle demiştir: Melekler "Orada kan dökecek birini mi yaratacaksın?" [el-Bakara 2/30] dedikleri zaman Allah Âdem'in onlara üstünlüğünü ortaya çıkarmak istedi, bu yüzden de ona öğretti. Böylece Âdem'in onların bilmedikleri şeyi bilmekle onlara üstün oluşunu göstermiş oldu.

Allah'ın ona nasıl öğrettiği konusunda ihtilâf edilmiştir. Bir görüşe göre ona bu soruyu soranların dışında bir meleği göndermiş ve bu yolla kendisine mahlûkatın isimlerini vahyetmiş, Âdem de bunları işitip ezberlemiştir.

Bir görüşe göre ona ilham etmiş, böylece bilgi kalbine yerleşmiş, eşyanın isimlerine dair kalbindeki bu bilgi de dilinden dökülmüştür.

Aynı şekilde bu isimlerin Âdem'in dilinden tek bir dilde mi yoksa bütün dillerde mi çıktığı konusunda da ihtilâf edilmiştir. Bir görüşe göre tek bir dilde çıkmış, sonra her toplum muvazaa (toplumsal uzlaşım) yoluyla başka bir dili kullanır olmuştur.

Bir başka görüşe göre insanların kıyamet gününe kadar konuşacakları bütün dillerde bu isimleri söylemiş ve evlatlarına da bu şekilde öğretmiştir. Evlatları dağılınca her bir topluluk bunlardan kolaylarına gelen ve alışkın olduklarından birini sürdürmüş ve aradan geçen zamanla diğerlerini unutmuştur.

Bir görüşe göre bunlar bir sabah uyandıklarında, her bir topluluğun sadece bir dili konuşabildiğini, diğerlerini bir gecede unutmuş olduklarını görmüşlerdir.

Yine Âdem'e sadece isimlerin mi, yoksa hem isimler hem de onların anlamlarının mı öğretildiği konusunda da ihtilâf edilmiştir. Bir görüşe göre sadece isimler öğretilmiş, bir başka görüşe göre isimler mânalarıyla öğretilmiş ve her ismin nasıl kullanıldığı, (isimlendirilen şeyin) faydası ve zararı da öğretilmiştir.

"Âdem" Bir görüşe göre bu isim İbrânîce olup herhangi bir kelimeden türemiş değildir. Nebîlerin çoğunun ismi böyledir. Demişlerdir ki: Kur'ân'da her dilden kelime vardır, çünkü o herkese hitap etmektedir, bu yüzden de bütün dilleri içinde barındırır. Bir başka görüşe göre Kur'ân'da Arap dili dışında bir kelimenin bulunması câiz değildir, çünkü Allah Teâlâ "Biz onu Arapça bir Kur'ân olarak indirdik." [Yûsuf 12/2] buyurmuştur.

وأما تفسيره هنا فقد قال ابن عباس ﷺ: لما قالت الملائكة: ﴿اَتَجْعَلُ فِيهَا مَنْ يُفْسِدُ فِيهَا﴾ الآية، [البقرة، ٢/٣٠] أراد الله أن يظهر فضله عليهم فعلَّمه فأظهر فضله عليهم بعلمه ما لا يعلمونه.

واختلف في وجه تعليمه، فقيل: أرسل الله إليه مَلَكًا من غير هؤلاء وأوحى إليه بذكر أسماء المخلوقات فسمعها وحفظها. وقيل: ألهمه فوقع في قلبه فجرى[١] لسانُه بما في قلبه بتسمية الأشياء من عنده.

واختلف أيضًا أنه جرى لسانه[٢] بتسميتها بلسان واحد أم بالألسنة كلها، فقيل: بلسان واحد ثم كل قوم تواضعوا بلغة على غير ذلك من الألسنة.

وقيل: بل بالألسنة كلها التي يتكلم بها جميع الناس إلى يوم القيامة، وعلم هو ذلك كله أولاده، فلما تفرقوا تكلم كل قوم بلسان استسهلوه منها وألفوه، ثم نسُوا غيره بعد تطاول الزمان. وقيل: أصبحوا وكل قوم منهم يتكلمون بلغة قد نسُوا غيرها في ليلة واحدة.

واختلف أيضًا في أنه كان تعليم الأسماء[٣] وحدها أو تعليمها بمعانيها، فقيل: كان تعليم الأسماء على التجريد. وقيل: بل كان تعليم[١٠٧ب] الأسماء بمعانيها أن هذا اسمه كذا ويستعمل في كذا ونفعه كذا وضرُّه كذا.

وقوله: ﴿اٰدَمَ﴾ قيل: هو اسم عبراني ولا اشتقاق له، وأكثر أسماء الأنبياء كذلك. وقالوا: في القرآن من كل لسان؛ لأنه خطاب الكل فجمع ألسنة الكل. وقيل: لا يجوز أن يكون في القرآن غير العربي؛ لأن الله تعالى قال:﴿اِنَّآ اَنْزَلْنَاهُ قُرْءٰنًا عَرَبِيًّا ﴾[يوسف، ١٢/٢].

١ ح – في قلبه فجرى، صح هامش.
٢ ط ر: على لسانه.
٣ ح + كلها.

Ali b. Hüseyin b. Vâkid şöyle demiştir: Kur'ân'da Nabatîce, Habeşçe ya da Yemence bir kelime yoktur, ama onda Nabatîce, Habeşçe ya da Yemence dilleri ile Arapça arasında ortak kullanılan kelimeler vardır.

Ebû Ubeyd şöyle demiştir: Bu kelimelerin aslı yabancı bir dilde olup sonradan Arapçaya geçmiştir ve Araplar o kelimeleri kendi dillerinin i'rabına [yani Arapça gramerinin kurallarına] uygun hâle getirmişlerdir. Örneğin *Tûr* kelimesi Süryanice'de dağ demektir. Süryanice'de bu kelime merfû, mansub ya da mecrur iken sonunda bir *elif* yer alır ve başında elif-lâm takısı bulunmaz, ama Araplar bu kelimenin başına elif-lâm takısı koyarak onu i'raba tâbi kılmışlardır.

Bir görüşe göre Araplar dışındaki toplumların kullandığı bazı kelimeler Araplar tarafından da kullanılmış ya da Arapçaya intikal etmiş, böylece Arapçaya dâhil olmuştur.

Bir başka görüşe göre *Âdem* kelimesinin aslı Arapçadır, çünkü Arap dilinin formlarından olan *ef'al* veznindedir ve Arapçada sıfat olarak kullanılabilir. Bu görüşte olanlar bu kelimenin mânası konusunda ihtilâf etmişlerdir. Abdullah b. Abbas şöyle demiştir: Ona bu ismin verilmesinin sebebi, kendisinin toprağın *edîm* adı verilen yüzeyinden, yani üstteki görünen kısmından yaratılmış olmasıdır. Nitekim Abdullah b. Selâm'ın sorularına cevaben Hz. Peygamber aleyhisselâmın da böyle cevap verdiği nakledilmiştir.

Bir başka görüşe göre bu kelime bir renk ismi anlamına gelen *el-üdme* kelimesinden türemiştir. Bu, Dahhâk ve Nadr b. Şümeyl'in görüşüdür. Ancak bunun hangi renk olduğu konusunda ihtilâf etmişlerdir. Dahhâk bunun esmer renk olduğunu söylemiştir ki bu en yaygın görüştür. Nadr ise bunun beyaz renk olduğunu söylemiştir. Ayrıca cildin iç yüzeyi anlamındaki *el-edeme* kelimesinden türemiş olması da mümkündür. *el-Beşere* ise cildin dış yüzeyi demektir. *Fülân*^{ün} *mü'demün mübşerün* ifadesi, "Falan kimse hem cildin iç yüzeyinin yumuşaklığına, hem de dış yüzünün haşinliğine sahiptir." anlamına gelir. Hz. Âdem de beşerdir, bu iki vasfa birden sahip olduğu için *Âdem* ismini almıştır. Yine bu kelimenin *Âdemellâhu beynehuma, ye'dümü* (Allah onların arasını birleştirsin) fiilinden veya aynı anlamdaki *Âdeme, yü'dimü* (birleştirmek, ülfet sağlamak) fiilinden türemiş olması da mümkündür. Bu durumda ismin anlamı, Allah'ın onunla Havvâ'yı birleştirdiğine ya da kendisini ilâhî lutuf ve ikramlarla bir araya getirdiğine delâlet eder. Yine bu ismin "Sevdi" anlamına gelen *Âdeme* fiilinden türemiş olması da mümkündür. Şair şöyle der:

قال علي بن الحسين بن واقد: ليس في القرآن نبطية ولا حبشية ولا يمانية، لكنها عربية توافق نبطية وحبشية ويمانية.[1]

وقال أبو عبيد:[2] أصلها[3] عجمية وقعت إلى العرب فعرَّبَتْها بألسنتها. ومثال ذلك: أن طُورًا بالسريانية هو الجبل وهو بألف في آخره في الرفع والنصب والخفض جميعًا بلا ألف ولام في أوله فعربته العرب بالألف واللام وصرفته بالإعراب.

وقيل: كان غير العرب يتكلمون بكلمات وتكلمت[4] بها العرب أيضًا، فصارت عربية[5] أو نُقلت إلى العربية فصارت منها. وقيل: «آدم» عربيُّ الأصل؛ فإنه على صيغة كلام العرب وهو على وزن أفعل، ويصلح نعتًا في العربية. والقائلون[6] بهذا اختلفوا في معناه. قال[7] ابن عباس ﷺ: سُمّي به لأنه خُلق من أديم الأرض، وهو وجهها الظاهر. وكذا ورد عن النبيّ في سؤالات عبدالله بن سلام.

وقيل: هو من الأُدْمَة وهي من الألوان، وهو قول الضحاك والنضر بن شميل. ثم اختُلِفَ في تفسير الأدمة، فقال الضحاك: هي السُمرة، وهي[8] الأشهر. وقال النضر: هو[9] البياض. ويجوز أن يكون من الأَدَمَة بفتح الهمزة والدال وهي باطن الجلد، والبشرة ظاهره،[10] و«فلانٌ مُؤدَمٌ مُبْشرٌ» أي قد جمع لِينَ الأَدَمَة وخُشُونَةَ البَشَرَة فكان بشرًا، واسمه آدم لجمعه الوصفين. ويجوز أن يكون من قولهم:[11] «أَدَم الله بينهما، يأدُمُ»، و«آدَمَ، يُودِمُ» أيضًا، أي ألّف وجمع. ومعناه أن الله ألّف[12] بينه وبين حواء أو جمع بينه وبين كراماته وألّف بينه وبين عطياته. ويجوز أن يكون من قولهم : «آدَمَ»، أي أَحَبَّ. قال الشاعر:[13]

١ ر – لكنها عربية توافق نبطية وحبشية ويمانية، صح هامش.
٢ ر: عبيدة.
٣ ط: أصولها.
٤ ر: فكلمت.
٥ ط – وقيل كان غير العرب يتكلمون بكلمات وتكلمت بها العرب أيضًا، فصارت عربية.
٦ ط: وقائلون.
٧ ط: وقال.
٨ ط: وهو.
٩ ح: هي.
١٠ ر: ظاهرة.
١١ ط – ويجوز أن يكون من قولهم، صح هامش. ط + آدَمَ.
١٢ انظر: الزاهر لابن الأنباري، ١٦٠/٢؛ الصحاح للجوهري، «أرم».

Beyaz kadınlar ancak sevgiyi hak edeni severler

Şair burada *Lâ yü'dimne illâ mü'dimen* ifadesi ile "Ancak sevilecek olanı severler." demek istemiştir. Hz. Âdem, sahip olduğu özelliklerden dolayı, özellikle tövbesinden dolayı Allah'ın sevdiği kul idi. Allah Teâlâ, "Muhakkak Allah tövbe edenleri sever." [el-Bakara 2/222] buyurur. Kelimenin *Ce'altü fülân*^{en} *edmete ehlî* (Falan kimseyi ailemin rehberi, örneği kıldım) cümlesindeki kullanımdan türemiş olması da mümkündür. Bu duruma göre Âdem kelimesi, onun Allah dostlarının ve seçkinlerin örneği, rehberi olduğuna işaret etmektedir. Nitekim o, nebîlerin ilkidir.

Ferrâ şöyle demiştir: "*el-Edme* vesile demektir." Buna göre bu ismin mânası, Hz. Âdem'in vesilesinin apaçık, faziletinin kâmil olduğu şeklindedir.

"Bütün isimleri" Rebî b. Enes ve Ebü'l-Âliye şöyle demişlerdir: Ona meleklerin isimlerini öğretti.

Abdurrahmân b. Zeyd şöyle demiştir: Yani bütün zürriyetinin isimlerini öğretti.

Bir rivayete göre Abdullah b. Abbas, Mücahid, Katâde ve Dahhâk şöyle demişlerdir: Ona kap kacak isimlerine varıncaya kadar bütün isimleri öğretti.

Bir rivayete göre Abdullah b. Abbas şöyle demiştir: Ona her şeyin ve her fiilin ismini öğretti.

Mukātil şöyle demiştir: Allah Teâlâ canlı cansız her şeyi yarattı ve isimlerini Âdem'e öğretti. Ona "Ey Âdem! Bu attır, bu katırdır, bu merkeptir…" şeklinde en sonuncusuna kadar hepsini söyledi.

Saîd b. Cübeyr şöyle demiştir: Ona deve, inek, koyun, vb. her cinsin ismini öğretti.

Ebû Mûsâ şöyle demiştir: Ona her şeyin yapımını öğretti.

Dahhâk Abdullah b. Abbas'tan şöyle nakletmiştir: Ona şehirlerin, köylerin, dağların, kuşların, ağaçların, olacakların, kıyamet gününe kadar yaratacağı her varlığın ismini öğretti.

Bir görüşe göre Allah ona yerdeki ve gökteki bütün mahlûkatın, hayvanların, cansızların, yiyeceklerin, içeceklerin ve cennetteki bütün nimetlerin isimlerini öğretti.

والبِيضُ لا يُؤْدِمْنَ إِلاَّ مُؤْدَمًا

أي لا يُحْبِبْنَ إلا مُحَبَّبًا. وكان آدمُ حبيبَ الله بخصائصه ولا سيما بتوبته، قال الله تعالى: ﴿إِنَّ اللهَ يُحِبُّ التَّوَّابِينَ﴾ [البقرة، ٢/٢٢٢]. ويجوز أن يكون من قولهم: «جعلت فلانًا أُدْمَة أهلي» أي أسوتهم، ومعناه أنه أسوة للأولياء وقدوة الأصفياء، فإنه أول الأنبياء.

وقال الفراء: «الأُدْمَة الوسيلة»،[1] ومعنى الاسم من هذا أنّه ظاهر الوسيلة، كاملُ الفضيلة.

وقوله: ﴿الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا﴾ قال الربيع بن أنس وأبو العالية: علَّمه أسماءَ[2] الملائكة.

وقال عبد الرحمن بن زيد: أي أسماء ذرّيته كلهم.

وقال ابن عباس في رواية ومجاهد وقتادة والضحاك: علَّمه اسمَ كل شيء حتى القَصْعَةَ والقُصَيْعَةَ.

وقال ابن عباس في رواية:[3] علَّمه اسم كل عين وكل فعل.

وقال مقاتل: خلق الله كل شيء من الحيوان والجماد وغير ذلك ثم علم آدم أسماءها، فقال له: يا آدم، هذا فرس، وهذا بغل، وهذا حمار، حتى أتى على آخرها.

وقال سعيد بن جبير: علَّمه اسم كل جنس: البعير والبقر والشاة ونحوها.

وقال أبو موسى: علمه صنعة كل شيء.

وقال الضحاك عن ابن عباس: علَّمه أسماء [١٠٨أ] المدن والقرى والجبال وأسماء الطير والشجر وما يكون، وكل نسمة يخلقها إلى يوم القيامة.

وقيل: علَّمه أسماء المخلوقات كلها في الأرض، وفي السماء من الحيوانات والجمادات والمطعومات والمشروبات وكل[4] نعيم في الجنة.

---

١ نقله أبو عبيد عن الفراء وعزاه ابن سيده إلى أبي عبيد. انظر: تهذيب اللغة للأزهري، ١٤/١٥٠ «باب الدال والميم»؛ المخصص لابن سيده، ٣/٤١٦.

٢ ط: الأسماء.

٣ ح – في رواية.

٤ ر: فكل.

Humeyd eş-Şâmî şöyle demiştir: Ona yıldızların isimlerini öğretti.

Kuşeyri şöyle demiştir:

> "İsimler" ifadesinin umumi olarak kullanılmış olması, onun bütün isimleri kapsamasını gerektirir. Buna "hepsini" ifadesinin de birleştirilmiş olması da kapsamlılığı gerektirir. Hz. Âdem'e müfessirlerin dediği üzere bütün mahlûkatın isimlerini öğrettiği gibi Hak Teâlâ'nın isimlerini de öğretmiştir. Ancak Âdem'in seçilmiş olma konumu meleklere, bütün mahlûkatın isimlerini bilmesi ile zuhûr etti. Bu kadarı ile onun meleklere üstünlüğü açığa çıkmış oldu. Onun Allah Teâlâ'nın isimlerini bilen tek varlık olması ise hiçbir meleğin muttali olmadığı bir sırdır. Mahlûkatın isimlerini bilme konusunda kendisine eşit bir mertebeye sahip olmayan kimsenin Allah'ın isimlerini bilme konusunda ona eşit olması ne mümkün! Onun mahlûkatın isimlerini bilen tek kişi olarak seçilmiş olması meleklerin kendisine secde etme sebebi oluyorsa, Hak Teâlâ'nın isimlerini bilen tek kişi olarak seçilmesinin neleri gerektireceğini bir düşün![1]

"Sonra onları meleklere arz etti." Yani bu isimlerin sahiplerini, insanları, melekleri, cinleri, şeytanları ve diğer varlıkları arz etti. Buna akıl sahibi olan ve olmayan her varlık dâhildir, bu yüzden *hüm* (onlar) zamirini kullandı, çünkü akıl sahibi olanlarla olmayanları içine alan bir topluluğu ifade eden isim bu şekilde kullanılır. Bu çoğunluğun okuyuşudur. Übey b. Kâ'b *sümme arazahâ* şeklinde okumuştur ki bu durumda anlam, "O isimleri arz etti." şeklinde olur. Abdullah b. Mes'ûd'un okuyuşunda ise kelime *sümme arazahünne* şeklinde olup "Onların müsemmâlarını arz etti." anlamına gelir.

Kimileri şöyle demiştir: Bu, âyette geçen "isimler" ifadesi ile müsemmâların kastedildiğine delâlet eder. Bu nedenle "Onları arz etti." demiştir. Arz isimler için değil, zâtlar için kullanılabilir. Oysa doğru olan görüşe göre âyette "isimler" ifadesi isimlendirmeler anlamına gelir, çünkü öğretmeye konu olan şey zâtlar değil, isimlendirmelerdir. "Onları arz etti." ifadesi ise "O isimlerin sahiplerini arz etti." şeklinde "sahiplerini" kelimesinin gizlenmesi yoluyla söylenmiştir ki böyle bir kullanım mümkündür.

1 Kuşeyrî, *Letâifu'l-İşârât,* 1: 35.

وقال حُميدٌ الشاميّ: أسماء النجوم.

وقال الإمام القشيري:

عموم قوله: ﴿الْأَسْمَاءَ﴾ يقتضي الاستغراق، واقتران قوله: ﴿كُلَّهَا﴾ يوجب الشمول، فكما علمه أسماء المخلوقات كلها على ما قال المفسرون علمه أسماء الحق تعالى، لكن ظهر للملائكة محلُّ اختصاصه في علم الأسماء[1] كلها[2] من المخلوقات[3] وبذلك المقدار بان رجحانُه عليهم. وأما انفراده بمعرفة أسمائه تعالى فذلك سر لم يطّلع عليه[4] ملَك.[5] ومن ليس له رتبة مساواة آدم في معرفة أسماء المخلوقات، فأي طمع له في مساواته في معرفة أسماء الحق. وإذا كان تخصيصه بمعرفة أسماء المخلوقات يقتضي أن يصح سجود الملائكة له فما الظن بتخصيصه بمعرفة أسماء الحق، ما الذي يوجب له؟[6]

وقوله تعالى: ﴿ثُمَّ عَرَضَهُمْ عَلَى الْمَلَٰئِكَةِ﴾ أي عرض أصحاب الأسماء وهم الناس والملائكة والجن والشياطين وغيرهم فاجتمع في ذلك من يعقل ومن لا يعقل، فلذلك جمع بالهاء والميم؛ لأن الاسم الشامل على جَمْعِ من يعقل ومن لا يعقل[7] على ذلك. وهو[8] قراءة العامة، وفي قراءة[9] أُبي بن كعب: «ثُمَّ عَرَضَهَا» وهو يرجع إلى الأسماء. وفي قراءة ابن مسعود ﷺ: «ثُمَّ عَرَضَهُنَّ» ويرجع إلى المسميات.

ومنهم من قال: هذا يدل على أن الأسماء في هذه الآية أريد بها المسميات ولذلك قال: ﴿ثُمَّ عَرَضَهُمْ﴾، والعَرْض يقع على الذوات دون التسميات. والصحيح أن الأسماء هي التسميات في هذه الآية؛ فإن التعليم يقع عليها لا على الذوات. ويكون معنى قوله: ﴿ثُمَّ عَرَضَهُمْ﴾، أي عرض أصحاب الأسماء، على الإضمار وهو جائز.

---

١ ح: أسماء.
٢ م ح - كلها، صح هامش م.
٣ ح: المخلوقات.
٤ ح + أحد من.
٥ ح + ولا غيره.
٦ انظر: لطائف الإشارات للقشيري، ١/٣٥.
٧ ر + يقع.
٨ ط: وهذا.
٩ ط - قراءة.

"'Şunların isimlerini bana bildirin.' dedi." Bildirmek haber vermektir. *Enbeehu* ve *nebbeehu* fiilleri haber verdi anlamına gelir. *en-Nebe'* haber demektir. Çoğulu *el-enbâ* şeklindedir. "De ki: O büyük bir haberdir. *en-Nebe'* (haber) kelimesi Kur'ân'da çeşitli anlamlarda kullanılmıştır: 1. Kur'ân anlamında kullanılmıştır: "Siz ise ondan yüz çeviriyorsunuz." [Sâd 38/27-28] 2. Kıyamet anlamında kullanılmıştır: "Neyi aralarında soruyorlar? O büyük haberi!" [en-Nebe' 78/1-2] 3. Kıssa anlamında kullanılmıştır: "Onlara Âdem'in iki oğlunun haberini oku." [el-Mâide 5/27] 4. Haber anlamında kullanılmıştır: "Sana Sebe'den kesin bir haber getirdim." [en-Neml 27/22] 5. Öğretme anlamında kullanılmıştır: "Onlara isimlerini bildir." [el-Bakara 2/32] 6. Yaptıklarının karşılığını vermek anlamında kullanılmıştır: "Biz ona, 'Kendilerine muhakkak haber vereceksin.' diye vahyettik." [Yûsuf 12/15] 7. Açığa çıkarmak, muttali kılmak anlamında kullanılmıştır: "Bana bilen ve haberdar olan haber verdi." [et-Tahrîm 66/3] Bu âyetin öncesinde "Allah ona ızhar etti." [et-Tahrîm 66/3] Yani "onu muttali kıldı." denilmiştir.

"Bana bildirin." ifadesinin anlamı "Bana bu müsemmâların isimlerini haber verin." şeklindedir. Bu âyet, buradaki "isim" kelimesinin müsemmâ değil, isimlendirme anlamına geldiğine delâlet eder, çünkü burada "isimler" kelimesi "şunlar" zamirine izâfe edilmiştir ki izâfet, bu iki şeyin birbirinden ayrı şeyler olduğuna delâlet eder. Sonra âyette iki zamir kullanılmıştır. Biri *küllehâ* (hepsini) ifadesindeki *hâ* zamiri, diğeri de *arazahüm* (Onlara arz etti) ifadesindeki *hüm* zamiridir. Bu iki zamir aynı şeye işaret etmez, aksine müennes olan *hâ* zamiri isimlendirmelere, çoğul olan *hüm* (onlar) zamiri ise müsemmâlara işaret eder. Bu durum " (…) Seni çıkaran beldenden. Biz onları helâk ettik." [Muhammed 47/13] âyetindeki kullanıma benzer. Burada *ehracetke* (Seni çıkardılar) fiilindeki *te* zamiri beldeye, *ehleknâhüm* (Onları helâk ettik) ifadesindeki çoğul *hüm* zamiri ise belde halkına işaret eder.

Kulun güç yetiremeyeceği şeylerle mükellef kılınmasının câiz/mümkün olduğunu savunanlar bu âyete tutunurlar ve Allah'ın burada melekleri, güç yetiremeyecekleri bir şeyle mükellef kıldığını söylerler. Biz şöyle deriz: Burada mükellefiyet hitabı değil, âciz bırakma hitabı söz konusudur ki bunun benzeri "Onun benzeri bir sûre getirin." [el-Bakara 2/23] ve Hz. İbrâhim'in Nemrut'a hitaben dediği "O hâlde sen de güneşi batıdan doğur." [el-Bakara 2/258] sözüdür. Çünkü bu ifade "Eğer doğru sözlü iseniz." [el-Bakara 2/32] şartına bağlanmıştır.

وقوله تعالى: ﴿فَقَالَ اَنْبِـُٔونِى بِاَسْمَآءِ هَٰٓؤُلَآءِ﴾ الإنباء الإخبار، وقد «أنبأه ونبّأه»، أي أخبره، والنبأ الخبر، وجمعه الأنباء. والنبأ في قوله: ﴿قُلْ هُوَ نَبَؤٌا عَظِيمٌ اَنْتُمْ عَنْهُ مُعْرِضُونَ﴾ [ص، ٣٨/٦٧-٦٨][1] هو القرآن،[2] وفي قوله: ﴿عَمَّ يَتَسَآءَلُونَ عَنِ النَّبَإِ الْعَظِيمِ﴾ [النبأ، ٧٨/١-٢] هو القيامة، وفي قوله:﴿وَاتْلُ عَلَيْهِمْ نَبَاَ ابْنَىْ اٰدَمَ﴾ [المائدة، ٥/٢٧] هو القصة، وفي وقوله: ﴿وَجِئْتُكَ مِنْ سَبَإٍ بِنَبَإٍ يَقِينٍ﴾ [النمل، ٢٧/٢٢] هو الخبر، وفي قوله: ﴿اَنْبِئْهُمْ بِاَسْمَآئِهِمْ﴾ [البقرة، ٢/٣٣] هو التعليم، وفي وقوله: ﴿وَاَوْحَيْنَآ اِلَيْهِ لَتُنَبِّئَنَّهُمْ﴾ [يوسف، ١٢/١٥] هو الجزاء بفعلهم، وفي قوله: ﴿نَبَّاَنِىَ الْعَلِيمُ الْخَبِيرُ﴾ [التحريم، ٦٦/٣] هو الإظهار أي الإطْلَاع وقد[3] قال قبله: ﴿وَاَظْهَرَهُ اللهُ عَلَيْهِ﴾ [التحريم، ٦٦/٣] أي أطلعه.

ومعنى قوله: ﴿اَنْبِـُٔونِى﴾ أي أخبروني بأسماء هؤلاء المسميات. ودلت الآية أن الاسم هنا هو التسمية وهو غير المسمى؛ فإنه أضاف الأسماء إلى ﴿هَٰٓؤُلَآءِ﴾ والإضافة دليل المغايرة. ثم في الآية كنايتان: أحدهما بالهاء والألف وهي: ﴿كُلَّهَا﴾، والأخرى بالهاء والميم وهي: ﴿عَرَضَهُمْ﴾، ولا ترجعان إلى شيء واحد بل التأنيث ترجع إلى التسميات والجمع يرجع إلى المسميات، وهي كقوله: ﴿مِنْ قَرْيَتِكَ الَّتِى اَخْرَجَتْكَ اَهْلَكْنَاهُمْ ﴾[محمد، ٤٧/١٣] التاء ترجع إلى القرية، والجمع يرجع إلى أهلها.

وتعلق القائلون بجواز تكليف ما لا يطيقه [٢٠٨] العبد بهذه الآية أن الله تعالى خاطبهم بما لا يطيقونه.[4] وقلنا: هذا ليس بخطاب[5] تكليف بل هو خطاب تعجيز كقوله: ﴿فَأْتُوا بِسُورَةٍ مِنْ مِثْلِهِ ﴾[البقرة، ٢/٢٣] وكقول إبراهيم لنمرود: ﴿فَأْتِ بِهَا مِنَ الْمَغْرِبِ﴾ [البقرة، ٢/٢٥٨] ولأنه مُعَلَّقٌ بالشرط وهو قوله: ﴿اِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ﴾ [البقرة، ٢/٣٢]

١ ح + أي.
٢ ر: في القرآن.
٣ ح ر: فقد.
٤ ر: لم يطيقوه.
٥ ط – بخطاب، صح هامش.

Yani "Biz ondan daha üstünüz şeklindeki sözünüzde doğru iseniz haber verin, üstünlük ilimle olur, eğer ondan daha bilgili iseniz o zaman bildiğinizi haber verin." anlamına gelir. Şarta bağlanan şey ise şartın varlığından önce mevcut olmaz. Sonra "Bana bildirin." ifadesi öğretme anlamına değil, sadece haber verme anlamına gelir, çünkü öğretmek, bilgiyi oluşturmaktır ki bir şeyi zaten bilen kimseye onu öğretmek tasavvur edilemez. Haber vermek ise habere konu olan şeyi dile getirmektir, bu da bilene de bilmeyene de geçerli olur. "Ey Âdem! Onlara isimlerini bildir." [el-Bakara 2/33] âyetinde ise meleklere bildirmek, öğretmek söz konusudur, çünkü onlar bu bilgiyi bilmemektedirler.

Âyet iddia sahibinden delil isteneceğine delâlet eder, çünkü melekler üstünlük iddiasında bulunmuşlar, buna karşılık kendilerinden delil istenmiştir. Onlar görmedikleri gayb hakkında konuşmuşlar, bunun üzerine gördükleri şeylerdeki bilgisizlikleri yüzlerine vurulmuş, yani onlara "Siz gördüklerinizin isimlerini bile bilmiyorsunuz, hâl böyleyken görmediğiniz kimselerin fesatçı olduklarını nasıl söyleyebilirsiniz?" denilmiştir. Ey iddia sahipleri, mânalar neredir? Ey mârifet sahipleri, muhabbet neredir? Ey muhabbet sahipleri, itaat neredir?

Ebû Bekir el-Vâsıtî şöyle demiştir: O'nu bilip de sevmemen imkânsızdır. O'nu sevip de zikretmemen imkânsızdır. O'nu zikredip de zikrinin tadına varmaman imkânsızdır. Zikrinin tadına varıp da başka şeyle meşgul olman imkânsızdır.

"Eğer siz sözünüzde sadık iseniz" Sıdk hakkında söylenecekler daha önce söylenmiştir. Katâde şöyle demiştir: Allah Teâlâ Hz. Âdem'i topraktan yarattığı zaman melekler aralarında fısıldaştılar ve "Allah Teâlâ elbette dilediği mahlûku yaratabilir, ancak bizden daha üstün ve bilgili birini asla yaratmayacaktır." dediler. Allah onların acziyetini ızhar etti ve Hz. Âdem'e isimleri öğretip meleklere emir buyurarak "Eğer siz sözünüzde sadık iseniz bana şunların isimlerini haber verin." buyurdu, yani "Âdem'den daha bilgili olduğunuza dair sözünüzde sadık iseniz." Onlar bundan âciz kalınca ve Hz. Âdem isimleri kendilerine bildirince Hz. Âdem'in onlardan daha bilgili ve üstün olduğu ortaya çıktı. Bir görüşe göre bunun mânası şöyledir: Bana doğru bir şekilde haber verin, eğer isimlerini biliyorsanız ve doğru haber verecekseniz haber verin, aksi takdirde haber vermeyin.

أي في قولكم: «نحن أفضل منه»، والفضل بالعلم، فإن كنتم أعلم منه فأَنْبِؤُا بما علمتم، والمُعَلَّق بالشرط لا يوجد قبل وجود الشرط.[1] ثم قوله: ﴿اَنۢبِـُٔونِى﴾ هو خطاب بمجرد إخبار لا بالإعلام؛ فإنه إيقاع العلم وهو في حقِّ مَنْ قد علمه لا يتصوَّر، فأما الإخبار فهو تكلم بالمُخْبَر، ويصح ذلك لمن علم ولمن لم يعلم. فأما في قوله: ﴿يَٰٓـَٔادَمُ اَنۢبِئْهُمْ بِاَسْمَآئِهِمْۚ﴾ [البقرة، ٣٣/٢] فهو إعلام للملائكة؛ فإنهم ما كانوا يعلمونه.

ودلت الآية أن[2] المُدَّعِي يُطالَب بالحجة؛ فإنّ الملائكة ادّعوا الفضل فَطُولِبُوا بالبرهان وبَحَثُوا عن الغيب فَقُرِعُوا بالعيان، أي «لا تعلمون أسماء ما تعاينون، فكيف تتكلمون في فساد من لا تعاينون». فيا أرباب الدعاوي، أين المعاني؟ ويا أرباب المعرفة، أين المحبة؟ ويا أرباب المحبة، أين الطاعة؟

قال أبو بكر الواسطي: فمن المحال أن تعرفه ثم لا تُحِبَّه، ومن المحال أن تحبه ثم لا تَذْكُرَهُ، ومن المحال أن تذكره ثم لا تجد حلاوة ذكره، ومن المحال أن تجد حلاوة ذكره ثم تشتغل بغيره.

وقوله تعالى: ﴿اِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ﴾ مر الكلام في «الصدق». وقال قتادة: لما خلق الله تعالى آدم من تراب[3] همست الملائكة فيما بينهم وقالت: «لِلّهِ تعالى أن يخلق ما شاء من الخلق، ولكن لن[4] يخلق خلقا أفضل وأعلم منا»، فأظهر الله عجزّهم وعلّم آدم الأسماء وأمر الملائكة وقال:[5] ﴿اَنۢبِـُٔونِى بِاَسْمَآءِ هَٰٓؤُلَآءِ اِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ﴾ أنكم أعلمُ منه. ولما عجزوا عن ذلك وأنبأهم[6] آدمُ بها ظهر علمُه وفضلُه عليهم. فقيل: معناه: أنبؤني بصدقٍ، فإن علمتم بأسمائهم وكنتم صادقين في الإنباء عنها فأنبؤا، وإلا فلا تنبؤوا.

---

١ ر: المشروط.
٢ ح: على أن.
٣ ط: تراب، صح هامش.
٤ ر: أن لا.
٥ ح: فقال.
٦ ر: أنبأهم.

Bir diğer görüşe göre anlam şöyledir: Biliyorsanız haber verin. Burada "bilmek" kinaye yoluyla sadık olma ifadesi kullanılarak dile getirilmiştir, çünkü sadık olmak ancak bilmekle mümkündür.

Bir görüşe göre anlam şöyledir: Madem sadıksınız, o hâlde sadık davranın, biliyorsanız doğru söyleyin, yalan söylemeyin. Bu durumda bu ifade, "Eğer müminseniz." [el-Bakara 2/91] ifadesinin "Madem müminsiniz." anlamına gelmesine benzer.

İmam Mâtürîdî şöyle demiştir:

> Onlara bu şekilde bir uyarı yapılmış olmasının sebebi, Hz. Âdem onlara isimleri bildirince, gayret gösterecek olsalar bu isimleri bilebileceklerini düşünmemeleridir. Ya da onlara Hz. Âdem'in nübüvvetine delâlet edecek bir mûcize göstermek istemiş, onların bu konudaki âcizliklerini kendilerine hatırlatmış ve bu ilmi ortaya koyma konusunda onların Hz. Âdem'e boyun eğmelerini sağlamıştır. Bu tıpkı "Şu sağ elindeki nedir Ey Mûsâ!" [Tâhâ 20/17] âyetindeki durum gibidir. Burada da önce ona hâlini ve asasının durumunu hatırlatmış, böylece elindekinden (asasından) göreceği şeylerin nübüvvetinin delillerinden olduğunu bilmesini sağlamıştır.[1]

32. Dediler ki: Seni bütün eksikliklerden uzak tutarız. Senin bize öğrettiklerinden başka bizim hiçbir bilgimiz yoktur. Şüphesiz her şeyi bilensin, hikmet sahibisin. [el-Bakara 2/32]

"Dediler ki: Seni bütün eksikliklerden uzak tutarız." Meleklerin herhangi bir bilgiye sahip olmadıklarını söylemeden önce söze tesbih ile başlamalarının birkaç izahı vardır.

1. Tesbih ifadesi taaccüb (hayret, şaşkınlık) anlamı verir. Şair şöyle demiştir:

Bana onun övgüsü geldiğinde derim ki
Hayret şu övünen Alkame'ye doğrusu!

Buna göre âyetteki tesbih ifadesi, "Bilmediğimiz şeyi sormamız hayret edilecek bir durumdur!" mânasına gelir.

1 Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân,* 1: 79-80.

وقيل: أي إن كنتم عالمين. كَنَى عن العِلْمِ بالصدق؛ لأن الصدق لا يقام إلا بالعلم.

وقيل: معناه إذ كنتم صادقين، أي لما كنتم صادقين فاصدقوا وأنبؤا إن علمتم ولا تكذبوا، وهذا كقوله: ﴿إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ﴾ [البقرة، ٩١/٢] أي إذ كنتم مؤمنين.

وقال الإمام أبو منصور رحمه الله:

> يحتمل أن يكونوا نُبِّهُوا بهذا حتى لا يسبق إليهم عند إعلام آدم أن ذلك من حيث يدركونه لو تكلفوا، أو أراد أن يُريهم[١] آية عجيبة تدل على نبوته، ذكَّرهم عجزَهم عن ذلك وألزمهم الخضوعّ لآدم في إفادة ذلك العلم، وهذا كما قال: ﴿وَمَا تِلْكَ بِيَمِينِكَ يَا مُوسَى﴾ [طه، ١٧/٢٠] ذكّره أوَّلاً حاله وحال عصاه ليعلم ما أراه مما في يده من آية نبوته.[٢]

٣٢- قَالُوا سُبْحَانَكَ لَا عِلْمَ لَنَآ اِلَّا مَا عَلَّمْتَنَآ اِنَّكَ اَنْتَ الْعَلِيمُ الْحَكِيمُ

وقوله: ﴿قَالُوا سُبْحَانَكَ﴾ لبدايتهم بالتسبيح قبل إخبارهم أنه لا علم لهم وجوهٌ:

أحدها: أنه كلمة تعجب،[١٠٩أ] قال الشاعر:[٣]

أقولُ لمّا جاءَنِي فَخْرُهُ سُبْحَانَ مِنْ عَلْقَمَةَ الفَاخِرِ

ومعناه: عَجَبٌ[٤] سُؤَالُنَا عما لا علم لنا به.

---

١ ط: يزدهم.
٢ تأويلات القرآن للماتريدي، ٧٩/١-٨٠.
٣ البيت للأعشى الكبير، انظر: ديوانه، ص. ١٤٣؛ معاني القرآن للأخفش، ٦٤/١ (البقرة، ٣٢/٢)؛ تفسير الطبري، ٥٠٣/١ (البقرة، ٣٢/٢).
٤ ط - عجب، صح هامش.

2. Bu ifade melekler için gizli/bilinmez olan şeylerin Allah için de gizli olması gibi bir durumdan Allah'ı tenzih etmektir. Kelime Halîl b. Ahmed'e göre mastar olduğu için mansubdur, yani *nünezzihüke tenzîhen* (Seni büsbütün tenzih ederiz.) anlamına gelir. Nakkāş şöyle demiştir: Bu ifade nida/seslenme olduğu için mansubdur. Anlamı "Ey münezzeh olan!" şeklindedir.

3. Melekler cevap vermeden önce Allah'a övgü ile başlamışlardır ki her türlü hitapta kulun yapması gereken de budur.

4. Melekler bunu daha önce söylediklerinin tövbesi olarak zikretmişlerdir. Çünkü bu, tövbeden önce zikredilen bir kelimedir. Allah Teâlâ Hz. Mûsâ'nın "Seni tesbih ederim, Sana tövbe ettim." [el-Aʿrâf 7/143] dediğini bildirir ki burada anlam, "Ey Tertemiz olan! Beni, içine düştüğüm ayıptan temizle!" şeklindedir.

5. Melekler böyle söyleyerek daha önce "Biz Seni hamd ile tesbih ediyoruz." şeklinde söyledikleri sözü yerine getirmiş, uygulamışlardır.

"Senin bize öğrettiklerinden başka bizim hiçbir bilgimiz yoktur." Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Mesʿûd, Hasan-ı Basrî ve Muhammed b. İshak şöyle demişlerdir: Bunun mânası şöyledir: Sen bize onların yeryüzünde fesat çıkaracaklarını söyledin, biz de "Orada fesat çıkaracak birini mi yaratacaksın?" [el-Bakara 2/30] dedik ama bu isimler hakkında bize bir şey öğretmedin, bu yüzden onları bilmiyoruz. Eğer melekler sadece "Bizim hiçbir bilgimiz yoktur." demiş olsalardı tam ve yeterli cevap vermiş olurlardı, ancak onlar "Senin bize öğrettiklerinden başka" diyerek kulluklarını daha fazla ızhar ve itiraf etmelerini sağlamışlardır. Çünkü "Bizim hiçbir bilgimiz yoktur." sözü özür kabilinden, "Senin bize öğrettiklerinden başka" sözü ise Rablerini niteleme kabilindendir. Yani anlam şöyledir: Kusur bizden, kemâl Sendendir, talep bizden, fazl u ihsan Sendendir**.**

Bu âyet kulun kendi noksanlarından ve Allah'ın fazl u ihsanından asla gafil kalmaması ve bilmediği şeylerde "Bilmiyorum." demekten yüksünmemesi gerektiğini ifade eder.

والثاني: أنه تنزيه الله عن أن يخفى عليه ما خفي على الملائكة. ونصبه على المصدر عند الخليل بن أحمد،[1] أي ننزهك تنزيهًا. وقال النقاش: هو على النداء، أي يا سبحانك.

والثالث: أنهم بدؤوا بالثناء على الله قبل الجواب، وكذا يجب على العبد في كل خطاب.

والرابع: أنهم ذكروه على وجه التوبة عما[2] قالوا؛ فإنها كلمة تُقَدَّمُ على التوبة، قال تعالى خبرًا عن موسى عليه السلام: ﴿سُبْحَانَكَ تُبْتُ اِلَيْكَ﴾ [الأعراف، ١٤٣/٧] أي يا طاهرُ، طَهِّرْنِي عن العيب الذي وقعتُ فيه.

والخامس: أنهم حققوا ما وعدوا من أنفسهم: ونحن نسبِّح بحمدك.

وقوله: ﴿لَا عِلْمَ لَنَآ اِلَّا مَا عَلَّمْتَنَاۜ﴾ قال ابن عباس وابن مسعود والحسن ومحمد بن إسحاق ﷺ أجمعين: معناه: إنك أعلمتنا[3] أنهم يفسدون في الأرض فقلنا: ﴿اَتَجْعَلُ فِيهَا مَنْ يُفْسِدُ فِيهَا﴾ [البقرة، ٣٠/٢] وما أعلمتنا عن هذه الأسماء فلا نعلمها. ولو اكتفوا بقولهم: ﴿لَا عِلْمَ لَنَآ﴾ كان جوابًا تامًا لكن قالوا: ﴿اِلَّا مَا عَلَّمْتَنَاۜ﴾ ليكون زيادة عبودة، فإن قولهم: ﴿لَا عِلْمَ لَنَآ﴾ من باب العذر وقولهم: ﴿اِلَّا مَا عَلَّمْتَنَاۜ﴾ من باب الشكر، وهما جماع كل الخير. وقولهم: ﴿لَا عِلْمَ لَنَآ﴾ وصف أنفسهم، وقولهم: ﴿اِلَّا مَا عَلَّمْتَنَاۜ﴾ وصف ربهم، أي[4] مِنَّا النقص ومنك الكمال ومِنَّا الطلب ومنك الإفضال.

وإفادة[5] الآية[6] أن العبد ما ينبغي أن يغفل عن نقصانه وعن فضل الله وإحسانه ولا يأنفَ أن يقول: «لَا أَعْلَمُ» فيما لا يعلم.[7]

١ ح - بن أحمد.
٢ ط: كما.
٣ ح: علّمتنا.
٤ ح - أي.
٥ ح: وأفادت؛ ر: والإفادة.
٦ ر: من الآية.
٧ ر + ولا يكتم فيما يعلم.

Şa'bî'ye bir mesele hakkında soru sorulmuş, o da "Bilmiyorum." diye cevap vermiştir. Bunun üzerine kendisine "Güya Irakeynin (iki Irak'ın/Irak ve Şam diyarının) imamısın, bilmiyorum demekten utanmıyor musun?" denilmiş, o da "Melekler ilâhî huzurda iken 'Bilmiyoruz.' demişlerdi, ben kim oluyorum ki?" karşılığını vermiştir.

"Bilmiyorum" demenin ilmin yarısı olduğunu söylemişlerdir. Kadı Ebû Yûsuf'a bir mesele sorulmuş, o da "Bilmiyorum." diye cevap vermiştir. Bunun üzerine kendisine "Her gün beytülmâlden şu kadar ücret alıyorsun, sonra da bilmiyorum diyorsun?" denilmiş, o ise cevaben "Ben sadece bildiğim kadarının ücretini alıyorum, eğer bilmediklerimin ücreti bana verilecek olsaydı bütün dünyanın malı yetmezdi." demiştir.

Ebû Bekir el-Iyyâzî'ye minberde iken bir soru sorulmuş, o da "Bilmiyorum." şeklinde cevap vermiş, bunun üzerine kendisine, "Minber cahillerin yeri değildir." denilmişti. O ise "Ben buraya bildiğim kadarı ile çıktım, bilmediğim kadarı ile yükselecek olsaydım semaya ulaşırdım." demiştir.

Anlatıldığına göre âlimlerinden birine bir mesele sorulmuş, o da "Bilmiyorum." demiş, bunun üzerine soruyu soran kimse "Burası cahillerin yeri değil." demiş, âlim ise buna cevaben "Mekân bazı şeyleri bilen bazı şeyleri bilmeyenler içindir, her şeyi bilenin ise mekânı yoktur." demiştir.

"Şüphesiz her şeyi bilensin, hikmet sahibisin." Buradaki *inneke* (şüphesiz sen) ifadesi hitabı tekit için kullanılmıştır. *Ente* (sen) ifadesi ise tekidi daha mübalağalı hâle getirir, çünkü tekrar içerir, tekrarda da tekit ve takrir bulunur.

"Bilen (*el-Alîm*)" kelimesinin tefsiri daha önce gelmiştir. "Hikmet sahibi (*el-Hakîm*)" yaptığı işi sağlam yapan, sözünde ve fiilinde isabetli olan demektir. Abdullah b. Abbas şöyle demiştir: "Bilen" bilgide zirveye ulaşan anlamında, "hikmet sahibi" ise hikmetin zirvesine ulaşan anlamındadır. Meleklerin sözünün anlamı şöyledir: Bizim senin öğrettiklerinden başka bilgimiz yoktur, bizim bilgimiz eksiktir, Sen ise kâmil mânada bilgi sahibisin, fiilleri doğru yapansın, bizim bilmediğimizi bilirsin, Âdem'i üstün kılma konusunda da Sen nihaî hikmet sahibisin.

وسُئل[١] الشعبيّ رحمه الله عن مسألة، فقال: لا أدري، فقالوا له: ألا تستحيي وأنت إمام العِرَاقَيْنِ؟[٢] قال: إن الملائكة كانوا في الحضرة وقالوا: «لا علم لنا»، فمن أنا؟

وقالوا: «لا أدري» نصفُ العلم. وسُئل أبو يوسف القاضي رحمة الله عليه عن مسألة فقال: لا أدري، فقيل له: ترتزق من بيت المال كلّ يوم كذا ثم تقول: لا أدري. فقال: إنما أرتزق بقدر علمي، ولو أُعطيت[٣] بقدر جهلي لم يستغني[٤] مال كل[٥] الدنيا.[٦]

وسُئل أبو بكر العِيَاضِيُّ رحمه الله في رباط المُرَبَّع[٧] عن مسألة فقال: لا أدري، فقيل له: ليس المنبر موضع الجهال، فقال: إنما علوت بقدر علمي ولو علوت بجهلي لبلغت السماء.[٨]

وحُكي أن عالمًا سُئل عن مسألة فقال: لا أدري، فقال السائل: ليس هذا مكان الجهال، فقال العالم: المكان لمن يعلم شيئًا ولا يعلم شيئًا، وأما[٩] الذي يعلم كلّ شيء فلا مكان له.

وقوله: ﴿اِنَّكَ اَنْتَ الْعَلِيمُ الْحَكِيمُ﴾ «إنك» تأكيد خطاب، و«أنت» مبالغة في التأكيد؛ لأنه تكرير وفيه تأكيد وتقرير.

و﴿الْعَلِيمُ﴾ مر[١٠] تفسيره. و﴿الْحَكِيمُ﴾ المُحْكِمُ الصَّنْعَةِ والمصيبُ في القول والعمل. وقال ابن عباس: العليم الذي يبلغ في العلم غايتَه، والحكيم الذي يبلغ في الحكمة نهايتَه. ومعنى قول الملائكة، [١٠٩ب] أي[١١] لا علم لنا إلا ما علمتنا، فَعِلْمُنَا ناقص فأنت العالم بالكمال والمصيب بالأفعال، علمتَ ما لا نعلم، ولَكَ[١٢] الحكمةُ البالغةُ في تفضيل آدم.

---

١ ر: سُئل.
٢ ر + فَقُلْتَ لا أَعْلَمُ.
٣ ح: أعطيته.
٤ ر: لما كفاني.
٥ ر - كل.
٦ ر + بأجمعها.
٧ ح ط ر: المرتعة.
٨ في هامش م: قال أبو حنيفة رحمه الله «لا أدري» في أربع مسائل: في الدهر والخنثى وأطفال المشركين والختان.
٩ ح ط ر: فأما.
١٠ ر: قد مر.
١١ ح - أي.
١٢ ر: ذلك.

Melekler Allah'ı ilim ve hikmet ile nitelemişler ve bu sayede övgüye nâil olmuşlar, İblîs ise kendisine verilen secde emrindeki hikmeti reddetmiştir. Bu yüzden kovulmaya ve lânete müstahak olmuştur.

Bir görüşe göre "Hikmet sahibi" düzenleyen, takdir eden, hükmü beşer tarafından bozulamayan demektir. Bir başka görüşe göre bu ifade işlerin sonunu bilen, gizli ve açık her şeye muttali olan anlamına gelir.

33. Allah şöyle dedi: 'Ey Âdem! Onlara bunların isimlerini söyle.' Âdem, meleklere onların isimlerini bildirince Allah, 'Size, göklerin ve yerin gaybını şüphesiz ki Ben bilirim, yine açığa vurduklarınızı da gizli tuttuklarınızı da Ben bilirim demedim mi?' dedi. [el-Bakara 2/33]

"Allah şöyle dedi: Ey Âdem! Onlara bunların isimlerini söyle." Rivayete göre Hz. Âdem bir minbere çıkarılmış ve melekler önünde oturmuş vaziyette iken onlara eşyanın (varlıkların) isimlerini bildirmesi emredilmiştir. Bir başka görüşe göre o esnada melekler onun çevresinde ayakta beklemişlerdir.

Vehb şöyle demiştir: Hz. Âdem yeryüzünde iken onlara kuş, hayvan, yer, bitki, karada ve denizde olanlar dâhil her şeyin ismini söylemiştir. Sonra kendisine göklerin kapıları açılmış, o da her bir semanın ehline bunların isimlerini söylemiştir.

"Âdem, meleklere onların isimlerini bildirince" Yani onlara bu isimleri haber verdiği ve onlar da Âdem'in üstünlüğünü, kendi âcizliklerini anladıkları zaman.

"'Ben bilirim demedim mi?' dedi." Bu ifadenin zâhiri sorudur, ancak mânası onaylamadır, yani "Size demiştim." anlamına gelir. Bunun benzeri "Bilmez misin ki Allah her şeye kādirdir." [el-Bakara 2/106] âyetinde söz konusudur. Aynı şekilde "Sizin için yeterli değil mi?" [Âl-i İmrân 3/124], "Size gelmedi mi?" [el-En'am, 6/130], "Allah hâkimler hâkimi değil midir?" [et-Tîn 95/8] örneklerinde olduğu gibi olumsuz cümlenin başına gelen bütün soru ifadelerinde bu durum söz konusudur.

"Göklerin ve yerin gaybını" Yani gök ehlinden de yer ehlinden de gizli/gayb olanlar.

Bir görüşe göre bu ifade şu anlama gelir: Gök ehlinin gökteki sırrını, yer ehlinin de yerdeki sırrını bilirim.

وصف الملائكةُ اللهَ تعالى بالعلم والحكمة فنالوا بذلك المِدْحَةَ ونفى إبليسُ الحكمةَ في أمره بالسجدة فاستحق الطردَ واللعنة.

وقيل في ﴿الْحَكِيمُ﴾: هو الذي سوّى وقدّر ولا يَنْقُضُ حُكْمَهُ البَشَرُ. وقيل: هو العالم بعواقب الأمور والمطلع على المكشوف والمستور.

٣٣- قَالَ يَا آدَمُ أَنْبِئْهُمْ بِأَسْمَائِهِمْ فَلَمَّا أَنْبَأَهُمْ بِأَسْمَائِهِمْ قَالَ أَلَمْ أَقُلْ لَكُمْ إِنِّي أَعْلَمُ غَيْبَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَأَعْلَمُ مَا تُبْدُونَ وَمَا كُنْتُمْ تَكْتُمُونَ

وقوله: ﴿قَالَ يَا آدَمُ أَنْبِئْهُمْ بِأَسْمَائِهِمْ﴾ روى أنه رُفع على منبر وأُمر أن ينبئ[1] الملائكة بأسماء الأشياء فأنبأهم بها وهم جلوسٌ بين يديه. وقيل: قِيامٌ حواليه.

وقال وهب:[2] سماها لهم وهو في الأرض، كل شيء من الطير والبهائم والبقاع والنبات وما في البَرّ وما في البحر، ثم فتحت له السموات فسمى أهل كل سماء بأسمائهم.

وقوله: ﴿فَلَمَّا أَنْبَأَهُمْ بِأَسْمَائِهِمْ﴾ أي أخبرهم بها وعلموا فضله وعرفوا عجزهم.

وقوله: ﴿قَالَ أَلَمْ أَقُلْ لَكُمْ إِنِّي أَعْلَمُ﴾ ظاهرة استفهام ومعناه التقرير، أي قد «قلت لكم»، وهو كقوله: ﴿أَلَمْ تَعْلَمْ أَنَّ اللهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ﴾ [البقرة، ١٠٦/٢] وكذا كل استفهام دخل على جحدٍ: ﴿أَلَنْ يَكْفِيَكُمْ﴾ [آل عمران، ١٢٤/٣]، ﴿أَلَمْ يَأْتِكُمْ﴾ [الأنعام، ١٣٠/٦]، ﴿أَلَيْسَ اللهُ بِأَحْكَمِ الْحَاكِمِينَ﴾ [التين، ٨/٩٥].

وقوله: ﴿غَيْبَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ﴾ أي ما غاب عن أهل السموات وغاب عن أهل الارض.

وقيل: أي أعلم سر أهل السموات في السموات وسر أهل الأرض في الأرض.

---

١ ر: يفتي.
٢ ر + بن منبه.

Bir görüşe göre göklerin gaybı Âdem ve Havvâ'nın cennette kendilerine yasaklanmış olan ağaçtan yemeleridir ki bu, semadaki ilk isyandır. Yerin gaybı ise Kābil'in kardeşi Hâbil'i öldürmesidir, bu da yeryüzündeki ilk isyandır.

Bir görüşe göre göklerin gaybı Allah'ın oradaki mahlûkatın işlerine dair kazâsı, takdiri, yerin gaybı ise yerdekilerin ezelî takdir gereği yerde yaptıklarıdır.

Kuşeyrî şöyle demiştir: [Bu ifadenin anlamı şöyledir:] Ben gök ehli ve yer ehlinden mahlûkatın bilgisinin yetersiz kaldığı şeyleri bilirim. **"Yine açığa vurduklarınızı da, gizli tuttuklarınızı da ben bilirim"** yani açığa vurduğunuz itaatlerinizi ve gizlediğiniz niyetleri bilirim.

Bir görüşe göre **"açığa vurduklarınız"** "şu anda Âdem'in üstünlüğünü kabul etmeniz" anlamına, **"gizli tuttuklarınız"** ise "kendinizi daha önce Âdem'den üstün görmeniz" anlamına gelir.

Bir görüşe göre **"açığa vurduklarınız"** ifadesi onların "Orada fesat çıkarıp kan dökecek birini mi yaratacaksın?" [el-Bakara 2/30] şeklindeki sözleri, **"gizli tuttuklarınız"** ise "kendinizi daha önce Âdem'den üstün görmeniz" anlamına gelir.

Hasan-ı Basrî ve Katâde şöyle demişlerdir: Gizli tuttukları şey içlerinde sakladıkları "Allah kimi yaratırsa yaratsın, biz o yaratıktan üstün oluruz." şeklindeki düşüncedir. Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Mes'ûd, Saîd b. Cübeyr şöyle demişlerdir: Bu, İblîs'in içinde gizlediği kibir ve isyandır. İlkinde bu ifade bütün meleklere yönelik ve hem açığa vurulan hem de gizlenenleri içeren bir hitaptır. Bu sonuncu görüşe göre ise gizleme ifadesi İblîs'e hitaptır, yani "Senin gizli tuttuğunu ey İblîs!" anlamında olup ona tehdit mahiyetindedir. İlki ise meleklere hitap olup onlara müjde mahiyetindedir. Tekil muhataba çoğul formu ile hitap etmek dil açısından uygundur. Nitekim "Rabbim! Beni döndürün." [el-Mü'minûn 23/99] âyetinde bu form kullanılmıştır. Ya da bu ikincisi bütün meleklere yöneliktir ve her birinin kendi içinde gizledikleri kastedilmektedir.

وقيل: غيب السموات هو أكل آدم وحواء من الشجرة التي نهيا عنه وهو أول عصيان كان في السماء. وغيب الأرض قتل قابيل أخاه هابيل وهو أول عصيان كان في الأرض.

وقيل: غيب السموات ما قضاه فيها من أمور خلقه، وغيب الأرض ما فعلوه فيها بقضائه السابق به.[1]

وقال الإمام القشيري رحمه الله: أَعلمُ ما تقاصر عنه علوم الخلق من أهل السماء والأرض. وقوله: ﴿وَاَعْلَمُ مَا تُبْدُونَ وَمَا كُنْتُمْ تَكْتُمُونَ﴾ أي ما تبدون من الطاعات وتكتمون من النيات.[2]

وقيل: ﴿مَا تُبْدُونَ﴾ من فضل آدم الآن و﴿مَا كُنْتُمْ تَكْتُمُونَ﴾ من رؤيتكم فضل أنفسكم عليه، فيما كان.

وقيل: ﴿مَا تُبْدُونَ﴾ هو قولهم: ﴿اَتَجْعَلُ فِيهَا مَنْ يُفْسِدُ فِيهَا وَيَسْفِكُ الدِّمَآءَ﴾ [البقرة، ٣٠/٢] و﴿مَا كُنْتُمْ تَكْتُمُونَ﴾ من رؤيتكم فضلكم عليه.

وقال الحسن البصري وقتادة: «ما تكتمون» هو ما أضمروه في أنفسهم: لن يخلق الله خلقًا إلا ونحن أكرم عليه.[3] وقال ابن عباس وابن مسعود وسعيد بن جبير رضي الله عنهم: هو ما أسره إبليس من الكبر والعصيان. فعلى الأول [١١٠أ] خطابٌ[4] بالجمع لكل الملائكة في الإبداء والكتمان جميعًا. وعلى هذا الأخير خطاب الكتمان لإبليس، أي «ما تكتم يا إبليس»، وهو وعيد له. والأول خطابٌ للملائكة وهو وعدٌ لهم، وخطاب الواحد بصيغة الجمع مستقيمٌ كما في قوله: ﴿رَبِّ ارْجِعُونِۙ﴾ [المؤمنون، ٩٩/٢٣] أو هو خطاب كل الملائكة بكتمان الواحد منهم ذلك[5] في نفسه.[6]

---

١ ح ر – به.
٢ انظر: لطائف الإشارات للقشيري، ٣٦/١.
٣ ح + منه.
٤ ح ط ر: الخطاب.
٥ ح – ذلك.
٦ ح + ذلك.

Âyetteki *mâ* harfi gizleme ve açığa vurma fiillerinin mef'ulü olabileceği gibi fiile mastar anlamı katıyor da olabilir ki buna göre anlam "gizlemenizi ve açığa vurmanızı" şeklindedir.

34. Hani biz meleklere 'Âdem'e secde edin.' demiştik. İblîs hariç hepsi secde ettiler. O imtina etti ve büyüklük tasladı, böylece kâfirlerden oldu. [el-Bakara 2/34]

"Hani biz meleklere 'Âdem'e secde edin.' demiştik. İblîs hariç hepsi secde ettiler." Bu ifadenin öncesi ile münasebeti üç açıdan kurulabilir:

1. Cenâb-ı Hak onlara Hz. Âdem'in ilim ile üstünlüğünü ızhar edince kendilerine, Hz. Âdem'e selâmlama secdesi yaparak tâzimde bulunmalarını da emretti.

2. Bu âyetin başı, sonunda genel olarak ifade edilen husus açıklanmaktadır. "Gizlediğinizi de bilirim." ifadesinden İblîs'in maksadı kastedilmektedir.

3. Bu ifade Allah Teâlâ'nın "Size yeryüzünü bir döşek yapandır." [el-Bakara 2/22] âyetinden "Sizin için yarattı." [el-Bakara 2/29] âyetine kadar zikrettiği ve "Atanızı yarattı, onu üstün kıldı, ona ilim verdi ve meleklere ona secde etmelerini emretti." şeklinde ifade ettiği bize yönelik nimetlerine atıftır.

"Meleklere" Melekler hususunda ihtilâf edilmiştir. Bir görüşe göre onlar İblîs ile birlikte yeryüzünde olan melekler olup Allah bu meleklerle, yeryüzünü orada fesat çıkaran cinlerden temizlemiştir.

Bir görüşe göre onlar yedi semanın melekleridir.

Bir görüşe göre onlar bütün meleklerdir. Nitekim "Hepsi" [el-Hicr 15/30] âyeti ile bunu tekit etmiştir.

"Secde edin." Secde dilde boyun eğmek, teslim olmak demektir. Selâme b. Cendel şöyle der:

> *Kendileri ile savaştığımız herhangi bir topluluk bizi endişeye mi sevk etti ki*
> *Aksine hepsi üstünlüğümüzü kabul edip boyun eğdiler*

وقوله: «ما» يجوز أن يكون اسما للمفعول الذي يقع عليه الإبداءُ والكتمانُ ويجوز أن يكون[1] مع الفعل مصدرا، أي يعلم إبداءكم وكتمانكم.

٣٤- وَاِذْ قُلْنَا لِلْمَلٰٓئِكَةِ اسْجُدُوا لِاٰدَمَ فَسَجَدُّوا اِلَّا اِبْلِيسَ اَبٰى وَاسْتَكْبَرَ وَكَانَ مِنَ الْكَافِرِينَ

٥ وقوله: ﴿وَاِذْ قُلْنَا لِلْمَلٰٓئِكَةِ اسْجُدُوا لِاٰدَمَ فَسَجَدُّوا﴾ نظمها بما قبلها من ثلاثة أوجه:

أحدها: أنه لما أظهر فضلَه عليهم بالعلم أَمَرَهم[2] بتعظيمه بسجود التحية.[3]

والثاني: أنه كشف بأول هذه الآية ما أجمل في ختم تلك، و«أعلم[4] ما كنتم تكتمون» وهو قصد إبليس.

والثالث: أنه عطف على كل ما منّ به علينا بقوله: ﴿اَلَّذِى جَعَلَ لَكُمُ الْاَرْضَ
١٠ فِرَاشًا﴾ [البقرة، ٢٢/٢] إلى أن قال: ﴿خَلَقَ لَكُمْ﴾ [البقرة، ٢٩/٢] وخلق آباءكم وفضّله وعلّمه وأمر الملائكة بسجدته.

وقوله: ﴿لِلْمَلٰٓئِكَةِ﴾ اختلف فيهم. قيل: هم ملائكة الأرض الذين كانوا مع إبليس طهَّر الله بهم الأرضَ ممن أفسد فيها من بني الجانِّ.

وقيل: هم ملائكة السموات السبع.

١٥ وقيل: كل الملائكة فقد أكده بقوله: ﴿اَجْمَعُونَ﴾ [الحجر، ٣٠/١٥].

وقوله: ﴿اسْجُدُوا﴾ فالسجود في اللغة التطامن[5] والانقياد. قال سلامة بن جندل:[6]

هَلْ رَابَنَا مَعْشَرٌ مِمَّنْ نُحارِبُهُمْ إِلَّا أَقَرُّوا لَنَا بالفضْلِ أو سَجَدُوا[7]

---

١ ط - اسما للمفعول الذي يقع عليه الإبداءُ والكتمانُ ويجوز أن يكون، صح هامش.
٢ ح + بالسجود تحية له وتعظيما.
٣ ح - بتعظيمه بسجود التحية.
٤ ح + ما تبدون و.
٥ ح: التطأطؤ.
٦ هو أبو مالك سَلَامَة بن جَنْدَل بن عبد عمرو، (نحو ٢٣ ق هـ / نحو ٦٠٠ م): شاعر جاهلي، من الفرسان، من أهل الحجاز من بني كعب بن سعد التميمي، في شعره حكمة وجودة، وهو من وُصّاف الخيل، له ديوان صغير رواه الأصمعي. وأكثر المؤرخين على أنه جاهلي قديم مع أنهم يذكرون معاصرته لعمرو بن كلثوم. انظر: طبقات فحول الشعراء للجمحي، ١٥٥/١؛ الأعلام، للزركلي، ١٠٦/٣.
٧ انظر للبيت: شمس العلوم للحميري، ٢٩٨٣/٥.

Ebû Amr şöyle demiştir: Bir kimse başını eğip eğildiği zaman *escede* (Secde etti) denilir. Şair şöyle der:

(Hanımlar) develerinin yularlarını çektiklerinde develer boyun eğdi (secde etti)
Hıristiyanların Rablerine secdesi gibi

Escede el-ba'îrü (Deve secde etti) ifadesi "Deve boynunu eğdi." anlamına gelir. Şair şöyle der:

Ona dediler ki: Leylâ'ya secde et (boyun eğ)! O da secde etti.

Hurma ağacının dalları ağırlaşıp yere doğru sarkınca *secedet en-nahletü* (Hurma ağacı secde etti.) denilir. Meleklere emredilen bu secde hakkında ihtilâf edilmiştir. Bir görüşe göre bu, namazda emredilen tam secde değil, insanların büyükleri, liderleri karşısında tevazu, teşrif ve tâzim maksadıyla yaptıkları harekete benzer şekilde îmâ ile yapılan bir secdedir.

Çoğunluğun görüşüne göre ise bu secde tıpkı namaz secdesi gibi yüzü yere koyarak yapılmıştır. Bunun delili de bir başka âyette geçen "Secde eder vaziyette onun huzurunda yere kapanın." [el-Hicr 15/29] ifadesidir.

Sonra secdenin Hz. Âdem'e mi yoksa Allah'a mı yapıldığı konusunda da ihtilâf edilmiştir. Bir görüşe göre bu secde Allah'a ibadet için yapılmıştır ve âyetteki "Âdem'e" ifadesinin anlamı, "Âdem'e doğru" şeklindedir. Böylece Âdem onların yöneldikleri bir kıble olmuştur, secde ise Allah'a kulluk olarak yapılmıştır.

Doğru olan görüşe göre bu secde Âdem'e yapılmıştır. Eğer Allah'a yapılmış olsaydı İblîs bundan imtina etmezdi, çünkü secde Allah'a yapıldıktan sonra kıblenin Âdem ya da başka bir şey olması fark etmez.

Yine bu secdenin hususi bir secde olup olmadığı konusunda da ihtilâf edilmiştir. Katâde şöyle demiştir: "Bu secde Âdem'e saygı, hürmet olmak üzere Allah'a yapılmış bir secde idi. Bu yönüyle cenaze namazı gibiydi. Nitekim cenaze namazı da ölü için duadır, fakat Allah'a ibadettir." Doğru olan görüşe göre ise bu secde sadece Âdem'e selâmlama secdesi olarak hususi bir secde idi. Bu nedenle İblîs secde yapmaktan imtina etti ve Âdem'in kendisi tarafından tâzim edilmeye lâyık olmadığını düşündü, kaçındı ve kibirlendi.

وقال أبو عمرو: يقال «أسجد» إذا طأطأ رأسَه وانحنى. قال الشاعر:[1]

فُضولَ أَزِمَّتِهَا أَسْجَدَتْ سُجُودَ النَّصَارَى لِأربابِها

و«أسجد البعير» طأطأ رأسه. قال الشاعر:[2]

فَقُلْنَ له أَسْجِدْ لِلَيْلَى فَأَسْجَدا[3]

و«سجَدَت النخلةُ» إذا تَدَلَّت أغصانُها ومالت إلى الأرض. واختُلِفَ في هذا السجود الذي أُمروا به. قيل: هو الإيماء دون السجود المستوفي المشروع في الصلاة كالذي يفعله الناس في لقاء عظمائهم من الخضوع والتواضع لهم تشريفًا وتعظيمًا.

وقيل -وهو[4] قول الجمهور-: كان السجود بوضع الوجه على الأرض كما هو في الصلاة. ودليله قوله تعالى في آية أخرى: ﴿فَقَعُوا لَهُۥ سَاجِدِينَ﴾ [الحجر، ١٥/٢٩].

ثم اختلف أنه كان لآدم أو لِلّه تعالى. قيل: كانت عبادةً لله تعالى، ومعنى قوله: ﴿لِأٰدَمَ﴾ أي «إلى آدم» فكان هو قبلة أمروا بالتوجه إليها، والسجود كان عبادة لله تعالى.

وقيل -وهو الصحيح-: بل كان لآدم، ولوكان لله تعالى ما امتنع إبليس عن العبادة لله تعالى، ولا فرق بين كون آدم قبلة [١١٠ب] وبين غيره.

ثم اختلف أنه كان له على الخصوص أو كيف كان؟ قال قتادة: كان خدمةً لله تعالى حرمةً لآدم، كصلاة الجنازة عبادة له تعالى دعاء للميت. والصحيح أنه كان تحية لآدم على الخصوص، ولذلك امتنع إبليس عنه فلم ير آدمَ مستحقًّا لتعظيمه فأبى واستكبر،

١ البيت لحميد بن ثور الهلالي. انظر للبيت: ديوانه، ص. ٩٦؛ إصلاح المنطق لابن السكيت، ص. ١٨٠. وفيها:
فُضولَ أَزِمَّتِهَا أَسْجَدَتْ سُجُودَ النَّصَارَى لِأَحْبَارِهَا.

٢ انظر للبيت: مجمل اللغة لابن فارس، ٤٨٦/١، «باب السين والجيم وما يثلثهما»؛ المزهر للسيوطي، ٢٣٦/١.

٣ ر + بكاءً على ظهر التراب مجعدا.

٤ ح: هو.

Bu secde Âdem'e kulluk değildir, çünkü kulluk sadece Allah'a yapılır. Geçmişte selâmlama secdesi câiz idi, sonra nesh edildi. Allah Teâlâ Yûsuf kıssasında "Ve onun huzurunda secdeye kapandılar." [Yûsuf 12/100] buyurmuştur. Selmân-ı Fârisî Hz. Peygamber aleyhisselâmın huzurunda secde etmek istediği zaman Hz. Peygamber aleyhisselâm onu bundan menetmiş ve "Yaratılmış hiçbir kulun Allah'tan başka hiç kimseye secde etmemesi gerekir. Eğer bir kulun diğerine secde etmesini emredecek olsaydım kadının kocasına secde etmesini emrederdim."[1] buyurmuştur.

İmam Mâtürîdî şöyle demiştir: Burada kitabın sünnet ile neshine delil vardır, çünkü Allah'tan başkasına secde etmenin câizliği Âdem ve Yûsuf peygamberlerin kıssaları ile sabittir, ancak bu hadis ile nesh edilmiştir.[2]

Hz. Âdem'e secde edilmesindeki hikmet hakkında da âlimler görüş beyân etmişlerdir. Bir görüşe göre bu, ilmin üstünlüğünün ve âlimin başkasının hizmetini hak ettiğinin beyânı içindir. İmam Mâtürîdî şöyle demiştir:

> Allah onları itaatin değerini ortaya çıkaracak bir şekilde imtihana tâbi tutmuştur, çünkü çok yüce ve çok üstün olan bir varlığa karşı boyun eğmek kolaydır, yaratılmışların fıtratına uygundur. Ama boyun eğen kimse, boyun eğdiği kimsenin kendisinden daha aşağı ya da kendisine eşit mertebede olduğunu düşünürse o zaman ona boyun eğip itaat etmesindeki sıkıntı şiddetlenir. İşte Allah onları bu itibarla imtihan etmiştir ki Allah'a boyun eğip O'nun hakkını teslim eden ile nefsinde kibirlenen (İblîs) açıkça belli olsun. İşte geçmişteki müstekbirlerin peygamberlere tâbi olmaktan imtina etmeleri de bu sebebe dayanır.[3]

Bir görüşe göre bu, Allah Teâlâ'nın onların ibadetlerine muhtaç olmayışının beyân edilmesi ve onların "Biz Seni hamd ile tesbih ve takdis ediyoruz." [el-Bakara 2/30] şeklindeki sözlerinin yadırganmasıdır. Nitekim böylelikle onlara şöyle demiş olmaktadır: Sizin ibadet ve hizmetinize ihtiyacım yok, siz kullarım içerisinden bana çok fazla hizmet etmemiş bir kuluma hizmet edin.

1 İbn Mâce, "Nikâh", 4; Ebû Dâvûd, "Nikâh", 41; Tirmizî, "Radâ", 10.
2 Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 1: 88.
3 Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân,* 1: 86.

ولم يكن عبادة لآدم؛ لأن العبادة لا يجوز إلا لله تعالى، وكان سجودُ التحية جائزًا فيما مضى ثم نُسخ، قال الله تعالى في قصة يوسف: ﴿وَخَرُّوا لَهُ سُجَّدًا﴾ [يوسف، ١٠٠/١٢]، ولما أراد سلمان أن يسجد للنبيّ عليه السلام منعه وقال: «لا ينبغي لمخلوق أن يسجد لأحد إلا لِلّهِ تعالى، ولو أمرت أحدًا أن يسجد لأحدٍ لَأَمَرْتُ المرأة أن تسجد لزوجها».[١]

وقال الإمام أبو منصور رحمه الله: فيه دليل أن الكتاب ينسخ بالسنة؛ فإن جواز السجود لغير الله ثبت بقصة آدم وبقصة يوسف، ثم نسخ ذلك بالخبر.[٢]

وتكلموا في الحكمة في الأمر بالسجود له. قيل: هو بيان فضل العلم واستحقاق العالم خدمة غيره له. وقال الإمام أبو منصور رحمه الله:

> امتحنهم بوجه[٣] يظهر قدر الطاعة لأن الخضوع لمن يعلو أمره ويَجِلُّ قدرُه أمرٌ سهلٌ عليه طُبع الخلقُ، فإذا كان في نفس المأمور به بالخضوع أنه دونه في الرتبة أو شكله فيها اشتدت المحنة في مثله[٤] بالطاعة له[٥] والخضوع، فامتحنهم الله به[٦] حتى ظهر الخاضعُ لِلّهِ والمستسلمُ لحقِّه والمستكبرُ في نفسه وهو إبليس، وعلى ذلك كان امتناع المستكبرين الماضين عن اتباع المرسلين.[٧]

وقيل: هي بيانُ استغنائه عن عبادتهم إيّاه وإنكارٌ عليهم قولَهم: ﴿وَنَحْنُ نُسَبِّحُ بِحَمْدِكَ وَنُقَدِّسُ لَكَ﴾ [البقرة، ٣٠/٢] فقال لهم: لا حاجة إلى عبادتكم وخدمتكم، فاخدموا عبدًا من عبادي لم يَخْدُمْنِي كثيرَ خدمةٍ.

---

١ انظر: سنن ابن ماجة، النكاح، ٤؛ سنن أبي داود، النكاح، ٤١؛ سنن الترمذي، الرضاع، ١٠.
٢ انظر: تأويلات القرآن للماتريدي، ٨٨/١.
٣ ط: الله.
٤ ط: السجود.
٥ ط – له.
٦ ط – به.
٧ انظر: تأويلات القرآن للماتريدي، ٨٦/١.

Şöyle demişlerdir: Melekler "Biz itaat ve hizmet faziletine sahibiz." demişler, İblîs "Ben asıl ve nesep üstünlüğüne sahibim." demiş, Âdem ise "Ben hata ve yanlışlığın hayâsına sahibim." demiştir. Bunun üzerine Allah Teâlâ meleklere, "Sizin itaat ve hizmetiniz varsa Benim de mülk ve müstağniliğim (muhtaç olmayışım) var." buyurmuş, İblîs'e, "Senin aslın ve nesebin varsa da kibrin ve secdeden kaçınman nedeniyle lânet ve öfke senin üzerinedir." buyurmuş, Âdem'e ise "Hata ve yanlış senden olsa da bu hayân ve heybetin sebebiyle mağfiret ve rahmete nâil olacaksın." buyurmuştur.

Kuşeyrî şöyle demiştir: "Allah Teâlâ burada, kendisinin mukaddesliğinin onların fiilleri ile değil, kendi celâli ile söz konusu olduğunu, tesbih ve takdis ile güzelleşenlerin bizzat meleklerin kendileri olduğunu beyân etmiştir. Allah öylesine yücedir ki O'nun yücelttiği kimse O'nun yüceltmesi sayesinde yücelir, O'nun izzet verdiği kimse O'nun izzet vermesi sayesinde aziz olur. Mahlûkat tarafından yüceltilmeyecek kadar şanı yücedir, onlar tarafından izzetlendirilmeyecek kadar azizdir."[1]

Vehb'den şöyle nakledilmiştir: İlk secde eden Cebrâil idi, sonra Mikâil, sonra İsrâfil, sonra Azrâîl, sonra diğer melekler secde ettiler.

Şöyle denilmiştir: İlk secde eden Cebrâil idi, bu yüzden özellikle peygamberlerin efendisi olmak üzere bütün nebîlere vahyi indirmekle müşerref kılındı.

Bir görüşe göre Âdem'e ilk secde eden İsrâfîl idi, başını kaldırdığında, ilâhî emre uymada hepsinden önce davranmasına karşılık kendisine bir ikram olarak bütün Kur'ân alnına yazılmış idi.

Bir görüşe göre Âdem'e secde hadisesi yeryüzünde yaşanmış, bir başka görüşe göre gökyüzünde yaşanmıştır. Bir görüşe göre ise hiçbir gecikme olmaksızın, ruh üflemenin hemen akabinde gerçekleşmiştir, çünkü âyette "Ona şekil verdiğim ve ona ruhumdan üflediğim zaman, siz hemen onun için secdeye kapanın!" [el-Hicr 15/29] buyrulmuştur ki buradaki *fe* harfi gecikme olmaksızın hemen anlamı verir. Bir başka görüşe göre bu hadise isimlerin öğretilmesinden ve eşyanın isimlerinin meleklere haber verilmesinden sonra gerçekleşmiştir. Bu sûrenin âyetlerinin nazmı buna delâlet eder.

1 Kuşeyrî, *Letâifu'l-İşârât*, 1: 37.

وقالوا: قالت الملائكة: «لنا فضل الطاعة والخدمة»، وقال إبليس: «لي فضل الأصل والنسبة»، وقال آدم: «لي حياء الخطأ والزلة»، فقال الله تعالى للملائكة: «إن كان لكم الطاعة والخدمة فلي الملكُ والغُنْيَةُ»، وقال لإبليس: «إن كان لك الأصل والنسبة فبِكِبْرِكَ وإبائِك عليك اللعنةُ والسخطةُ»، وقال لآدم: «إن كان منك الخطأ والزلة وبسبب ذلك الحياء والهيبة فلك المغفرةُ والرحمةُ».

وقال الإمام القشيري رحمه الله: «بيَّن جلَّ جلاله أنّ قُدْسَهُ بجلالِهِ لا بأفعالهم، وأن التجمّل بالتسبيح والتقديس عائد إليهم؛ فهو الذي يَجِلُّ مَنْ أَجَلَّهُ بإجلاله ويَعِزُّ مَنْ أَعَزَّهُ بإعزازه، جَلَّ عن إجلال الخلق قدرُه وعَزَّ عن إعزاز الخلق ذِكْرُه».[1]

وعن وهب ﷺ قال: أول من سجد جبريل ثم ميكائيلُ ثم إسرافيلُ ثم عزرائيلُ ثم سائر الملائكة.

[١١١أ] وقيل: أول من سجد جبريل، فأُكرم بإنزال الوحي على النبيين وخصوصًا على سيد المرسلين.

وقيل: أول من سجد لآدم إسرافيل، فرَفع رأسه وقد ظهر كلُّ القرآن مكتوبًا على جبهته كرامةً له على سبقه إلى الائتمار.

وقيل: كان هذا في الأرض. وقيل: بل كان في السماء. وقيل: كان كما نفخ فيه الروح من غير تأخير، لقوله: ﴿فَإِذَا سَوَّيْتُهُ وَنَفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُوحِى فَقَعُوا لَهُ سَاجِدِينَ﴾ [الحجر، ٢٩/١٥] والفاء للتعقيب بلا تراخ. وقيل: بل كان بعد تعليم الأسماء وإنباء الملائكة بأسماء الأشياء. ودل عليه نظم آيات هذه السورة.

١ لطائف الإشارات للقشيري، ٣٧/١.

Ebû Bekir Nakkāş, *Şifâü's-Sudûr* isimli tefsirinde meleklerden secdenin iki kez gerçekleştiği yönünde bir görüş nakleder. Buna göre ilk secde, bu âyette ifade edildiği üzere, ruh üflenmesinin hemen ardından gerçekleşmiş, ikincisi ise meleklere isimlerin haber verilmesinin ardından gerçekleşmiştir. Bu ise sûrenin nazmından anlaşılır. Bu görüşü naklettikten sonra Nakkāş şöyle der: Bu, hiç kimsenin onaylamadığı bir görüştür, daha güçlü olan görüş bu hadisenin meleklere isimlerin bildirilmesinden sonra gerçekleştiği şeklindedir. Âyetteki *fe* (hemen) harfi ise "Ve şeytan onları hataya sürükledi." [el-Bakara 2/36], "Ve Âdem Rabbinden kelimeler aldı." [el-Bakara 2/37] âyetlerinden olduğu gibi aradan zaman geçtikten sonra bir fiilin diğerini takip etmesi anlamını da ifade edebilir. Nitekim Âdem'in Rabbinden kelimeler alması iki yüz ya da daha fazla sene sonra gerçekleşmiştir.

Allah'ın bize lutfudur ki meleklere atamıza secde etmelerini emretmiş, ama "Güneşe de aya da secde etmeyin, onları yaratana secde edin." [Fussilet 41/37] buyurarak bizim kendisinden başkasına secde etmemizi yasaklamıştır. Saygın melekleri Hz. Âdem'e ve ona secde etmeye yönlendirmiş, bizi ise kendisine secde ve kulluk etmeye sevk etmiştir.

"İblîs hariç." Buradaki *illâ* ifadesi istisna bildirir. İblîs'in meleklerden olup olmadığı konusunda ihtilâf edilmiştir. Hz. Ali, Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Mes'ûd, Saîd b. Müseyyeb ve İbn Cüreyc şöyle demişlerdir: Meleklerden idi ve ismi de Azâzîl idi. Meleklerin en üstünlerinden idi, sonra İblîsleşti.

Hasan-ı Basrî, Katâde, Mukātil, Şehr b. Havşeb ve İbn Zeyd şöyle demişlerdir: Meleklerden değil, cinlerden idi. Yalın, dumansız ateşten yaratıldı. Evlatları ve soyu vardı, kendisi şeytanların babasıdır. Bu görüşte olanlar "Bir tek İblîs hariç, o cinlerdendi." [el-Kehf 18/50] âyetini delil gösterirler. Onlara göre bu âyette secde emrine meleklerle birlikte muhatap olmasının sebebi onlardan biri olması değil, o esnada onların aralarında olmasıdır. *İllâ* kelimesi munkatı' istisna için kullanılır ki bu tür istisna cinsten yapılan istisnadan farklıdır. Bu, dilde yaygındır. Şair şöyle der:

وذكر أبو بكر النقاش[1] في تفسيره الملقب بـ«**شفاء الصدور**» عن بعضهم أن سجودهم له كان مرتين: مرة عند نفخ الروح فيه لتلك الآية، ومرة بعد إنبائهم بالأسماء لنظم هذه السورة. قال: وهذا قولٌ من هذا القائل لم يوافقه عليه أحدٌ، والأَظْهَرُ أنه كان بعد إنبائهم بالأسماء. وأما[2] الفاء في تلك الآية فقد تكون للتعقيب مع التراخي كما في قوله: ﴿فَأَزَلَّهُمَا الشَّيْطَانُ عَنْهَا﴾ [البقرة، ٣٦/٢] وقوله: ﴿فَتَلَقَّىٰ آدَمُ مِنْ رَبِّهِ كَلِمَاتٍ﴾ [البقرة، ٣٧/٢] وكان هذا التلقي بعد مائتي سنة أو أكثر.

ومن لطف الله بنا أن أمر الملائكة بالسجود لأبينا ونهانا عن السجود لغيره فقال: ﴿لَا تَسْجُدُوا لِلشَّمْسِ وَلَا لِلْقَمَرِ وَاسْجُدُوا لِلَّهِ الَّذِي خَلَقَهُنَّ﴾ [فصلت، ٣٧/٤١] نقل الملائكة المكرمين[3] إلى آدم وسجدته ونقلنا إلى سجدته وخدمته.

وقوله تعالى: ﴿إِلَّا إِبْلِيسَ﴾ «إلا» كلمة استثناء.[4] واختُلِفَ أن إبليس هل كان من الملائكة أم لا؟ قال عليّ وابن عباس وابن مسعود وسعيد بن المسيب وابن جريج: كان من الملائكة وكان اسمه عزازيل وكان من أشراف الملائكة ثم أَبْلَسَ.[5]

وقال الحسن البصري وقتادة ومقاتل وشَهْرُ بن حَوْشَبٍ وابن زيد: كان من الجن لا من الملائكة، خُلق من نار السَّموم وله نسلٌ وذريةٌ وهو أبو الشياطين. واحتجوا بقوله: ﴿إِلَّا إِبْلِيسَ كَانَ مِنَ الْجِنِّ﴾ [الكهف، ٥٠/١٨] وإنما دخل في الأمر بالسجود مع الملائكة لا لأنه منهم ولكن لأنه كان فيهم.[6] وكلمة «إلا»[7] استثناء المنقطع، وهو من خلاف الجنس، وذلك سائغ في اللغة، قال الشاعر:[8]

---

١ هو أبو بكر محمد بن الحسن بن محمد النقاش (ت. ٣٥١ هـ/ ٩٦٢ م) عالم بالقرآن وتفسيره، أصله من الموصل، ومنشأه ببغداد. وكان في مبدإ أمره يتعاطى نقش السقوف والحيطان فعرف بالنقاش. من تصانيفه: شفاء الصدور في التفسير، والإشارة في غريب القرآن، والموضح في القرآن ومعانيه، والمعجم الكبير في أسماء القراء وقراءاتهم. قال الذهبي: وقد اعتمد الداني في التيسير على رواياته للقراءات. انظر: وفيات الأعيان لابن خلكان، ٢٩٨/٤؛ غاية النهاية لابن الجزري، ١٠٧/٢؛ الأعلام للزركلي، ٨١/٦.

٢ ح: فأما.

٣ ر: المقربين.

٤ ر: الاستثناء.

٥ ح: إبليس.

٦ ح + وهذا.

٧ ح – وكلمة «إلا».

٨ انظر للبيت: تفسير القرطبي، ٢٩٤/١ (البقرة، ٣٤/٢).

Ne ateşin (susuzluğun) var ne de açlığın
Uykun hariç, ama uyumak yasak!

Kur'ân'da da şu âyetlerde bu kullanım vardır: "Orada boş söz işitmezler, 'Selâm!' hariç." [Meryem 19/62], "Ben sizin taptıklarınızdan beriyim. Beni yaratan hariç." [ez-Zuhruf 43/26-27] Yine bu görüşte olanlar Kur'ân'da şeytandan nakledilen "Beni ateşten yarattın." [el-A'râf 7/12] sözünü ve cinler hakkındaki "Cinleri ise biz daha önce yalın, dumansız ateşten yarattık." [el-Hicr 15/27] âyetini delil gösterirler. Ayrıca şeytanın secdeden kaçınıp kibirlenmiş olması, isyan edip inkârcı olması, buna karşılık meleklerin nitelikleri hakkında Allah'ın şunları söylemesi de bu görüşte olanların delillerindendir: "Onlar Allah'ın kendilerine emrettiğine isyan etmezler." [et-Tahrîm 66/6], "O'na kulluk etme konusunda kibre kapılmazlar." [el-A'râf 7/206] Bir de bu görüşte olanlar delil olarak şeytan hakkındaki "Şimdi siz onu ve zürriyetini dost mu edineceksiniz?" [el-Kehf 18/50] âyetini hatırlatmakta ve meleklerin zürriyetlerinin olmadığını ifade etmektedirler.

İlk görüşte olanların delili ise "Hani biz meleklere Âdem'e secde etmelerini emretmiştik." [el-Bakara 2/34] âyetidir. Burada secde emri sadece meleklere yöneliktir ve sonra İblîs bunlardan istisna edilmiştir. İstisna edilen, kendisinden istisna edilenin cinsindendir, asıl kaide budur, aksi bir delil bulunmadıkça asıl kaide geçerlidir. İblîs'in de bu emre muhatap olduğunun delili, "Sana emrettiğimde secde etmekten seni alıkoyan neydi?" [el-A'râf 7/12] âyetidir. "O cinlerdendi." [el-Kehf 18/50] âyetine gelince, bu âyetin anlamının tıpkı "O kâfirlerden oldu." [Sâd 38/74] âyetinde olduğu gibi, "O cinlerden oldu." şeklinde olduğu söylenmiştir.

Abdullah b. Abbas şöyle demiştir: "Cinler melekler içerisinde en gayretli olan grup idiler." İbn İshak şöyle demiştir: Cin meleklerin de ismidir, çünkü melekler de insanların gözlerine görülmezler. Hak Teâlâ "Onunla cinler arasında nesep bağı iddia ettiler." [es-Sâffât 37/158] buyururken melekleri kastetmiştir. Şair A'şâ Benî Sa'lebe Hz. Süleyman hakkında şöyle der:

Cin meleklerden dokuzunu emrine amade kıldı
Huzurunda durur ve karşılıksız olarak ona çalışırlardı.

لَيْسَ عَلَيْكَ عَطَشٌ وَلَا جُوعْ إِلَّا الرُّقَادَ وَالرُّقَادُ مَمْنُوعْ

وفي القرآن: ﴿لَا يَسْمَعُونَ فِيهَا لَغْوًا اِلَّا سَلَامًاۗ﴾ [مريم، ٦٢/١٩]، ﴿اِنَّنِى بَرَآءٌ مِمَّا تَعْبُدُونَۙ اِلَّا الَّذِى فَطَرَنِى﴾ [الزخرف، ٢٦/٤٣-٢٧]. وقالوا أيضًا: إنه قال: ﴿خَلَقْتَنِى مِنْ نَارٍ﴾ [الأعراف، ١٢/٧] كما قال في الجان: ﴿وَالْجَآنَّ خَلَقْنَاهُ مِنْ قَبْلُ مِنْ نَارِ السَّمُومِ﴾ [الحجر، ٢٧/١٥] ولأنه أبى واستكبر وعصى وكفر والله تعالى يقول في صفة الملائكة: ﴿لَا يَعْصُونَ اللهَ مَآ اَمَرَهُمْ﴾ [التحريم، ٦/٦٦] وقال: ﴿لَا يَسْتَكْبِرُونَ عَنْ عِبَادَتِهِ﴾ [الأعراف، ٢٠٦/٧]. قالوا: ولأنه قال: ﴿اَفَتَتَّخِذُونَهُ وَذُرِّيَّتَهُٓ اَوْلِيَآءَ﴾ [الكهف، ٥٠/١٨] ولا نسل للملائكة.

ودليل الأولين قوله تعالى:[1] ﴿وَاِذْ قُلْنَا لِلْمَلٰٓئِكَةِ اسْجُدُوا لِاٰدَمَ﴾ [البقرة، ٣٤/٢] كان الأمر بالسجود مقتصرًا على الملائكة ثم استثنى منهم إبليس، والمستثنى من جنس المستثنى منه في الأصل [١١١ظ] فلا يُصرف عنه إلا بدليل، ودليل دخوله في هذه الأمر قوله: ﴿مَا مَنَعَكَ اَلَّا تَسْجُدَ اِذْ اَمَرْتُكَۜ﴾ [الأعراف، ١٢/٧]، فأما قوله: ﴿كَانَ مِنَ الْجِنِّ﴾ [الكهف، ٥٠/١٨] قيل: أي صار من الجن كما قال: ﴿وَكَانَ مِنَ الْكَافِرِينَ﴾ [ص، ٧٤/٣٨] أي صار.

وقال ابن عباس: الجنّ قوم من الملائكة أشدُّ الملائكة اجتهادًا. وقال ابن إسحاق: الجنّ اسم للملائكة أيضًا لاجتنانهم أي استتارهم عن أعين الناس، قال تعالى: ﴿وَجَعَلُوا بَيْنَهُ وَبَيْنَ الْجِنَّةِ نَسَبًاۚ﴾ [الصافات، ١٥٨/٣٧] وأراد به الملائكة. وقال أعشى بَني ثَعْلبَة في سليمان عليه السلام:

وَسخَّرَ مِنْ جِنِّ المَلَائِكَةِ تِسْعَةً[2] قِيَامًا لَدَيْهِ يَعْمَلُونَ بِلَا أَجْرِ[3]

١ ر – قوله تعالى.
٢ في هامش ح: شيعة.
٣ انظر للبيت: المحكم لابن سيدة، ٢١٦/٧ «الجيم والنون»؛ الزاهر لابن الأنباري، ٣٢٢/٢؛ تفسير الطبري، ٥٣٩/١ (البقرة، ٣٣/٢).

Bir görüşe göre cinler meleklerden bir gruptur ve biz nasıl genel olarak melekleri göremiyorsak melekler de bu grubu göremezler.

Abdullah b. Mes'ûd şöyle demiştir: "O cinlerdendi." [el-Kehf 18/50]âyeti, "O, cennetin bekçisi idi." anlamına gelir.

İblîs'in ateşten yaratıldığını söylemelerine gelince, bu konuda şöyle deriz: Ateşin alevli kısmı ışıktır ki melekler de nûrdan yaratılmışlardır. Ateş, ışığın da ismidir. Hak Teâlâ "Bir ateş/ışık gördüm." [Tâhâ 20/10] buyurmuştur.

"İblîs'in soyu sopu vardır." şeklindeki sözlerine gelince, bu konuda da şöyle deriz: Sûreti değiştirildikten (şeytana dönüştürüldükten) sonra soyu sopu olmuştur. Her ne kadar lânetlenip sûreti değiştirilenin soyu olmaz ise de İblîs Allah'tan mühlet istediği ve kendisine mühlet verildiği için soyu olmuştur. Nitekim sûreti değiştirilen diğer varlıklar üç gün sonra ölmelerine rağmen, İblîs'e mühlet verilmiş olduğu için o kıyamet gününe kadar yaşayacaktır. Nesil konusu da buna benzer.

Meleklerin isyan etmeyen ve kibirlenmeyen varlıklar olarak nitelendirilmeleri ise onlardan isyanın sadır olmasının tasavvur edilebileceğinin delilidir. Eğer isyan etmeleri tasavvur dahi edilemez olsaydı o zaman onlar isyan etmemekle övülmezlerdi. Ancak onlar için itaat tabii, isyan zorlama bir davranıştır. İnsanlar için ise hevâya tâbi olmak tabii, itaat etmek zorlama bir davranıştır. Meleklerin isyanını tasavvur etmek garipsenecek bir husus değildir. Nitekim Hârût ve Mârût hakkında benzer hususlar zikredilmiştir.

"İblîs" kelimesi bir görüşe göre yabancı bir kelime olup herhangi bir kelimeden türemiş değildir. Kur'ân'da Arapça dışında bir kelimenin bulunmasının imkânına dair bahis, Âdem kelimesinin tefsiri esnasında geçmişti. Bir başka görüşe göre bu isim *eblese* (ümidi kesti) fiilinden türemiştir. Hak Teâlâ bu fiili "Bir de bakarsın ki onlar ümidi kesmişlerdir." [el-En'âm 6/44] âyetinde kullanmıştır. *Eblese* fiili "sustu" anlamına da gelir. Şair şöyle der:

Ey dost! Üst üste yığılmış harabeleri bilir misin?
Dedi ki: "Evet, bilirim." ve sustu.

وقيل: الجن صنف من الملائكة لا يراهم الملائكة كما نحن لا نرى عامة الملائكة.

وقال ابن مسعود ﷺ: ﴿كَانَ مِنَ الْجِنِّ﴾ [الكهف، ٥٠/١٨]، أي[١] خازن[٢] الجنة.

وقولهم: إنه خلق من النار، قلنا: المارج من النار هو[٣] اللهبُ وهو النور، والملائكة خلقوا من نور، والنار اسم للنور أيضًا. قال تعالى: ﴿إِنِّي آنَسْتُ نَارًا﴾ [طه، ١٠/٢٠]

وقولهم: له نسلٌ وذريةٌ، قلنا: صار له ذلك بعد ما مُسخ، ثم الممسوخ وإن كان لا يكون له نسل ولكن لما[٤] سأل النَّظِرَةَ وأُنْظِرَ صار له نسل كما أن سائر الممسوخات لا تبقى بعد ثلاثة أيام وبقي هو لإنظاره إلى قيام الساعة، فكذا النسل.

فأما وصف الملائكة بأنهم لا يعصون[٥] ولا يستكبرون[٦] فذلك دليل تصور العصيان منهم. ولولا التصور لما مُدحوا به ولكن[٧] طاعتهم طبعٌ[٨] وعصيانهم تكلفٌ، وطاعة البشر تكلفٌ ومتابعة الهوى منهم طبعٌ، ولا يستنكر من الملائكة تصور العصيان. فقد ذكر من هاروت وماروت ما ذكر.

وقوله: ﴿إِبْلِيس﴾ قيل:[٩] هو اسم أعجمي ولا اشتقاق له. وجواز كون غير العربي في القرآن قد مرّ القول فيه في ذكر آدم. وقيل هو مشتق من أَبْلَسَ،[١٠] أي يَئِسَ. قال تعالى:[١١] ﴿فَإِذَا هُمْ مُبْلِسُونَ﴾ [الأنعام، ٤٤/٦] وأَبْلَسَ أيضًا بمعنى سكت. قال الشاعر:[١٢]

يَا صاحِ هَلْ تَعْرِفُ رَسْماً مُكْرَسا قَالَ: نَعَمْ أَعْرِفُه، وأَبْلَسا

١ ح + كان.
٢ ر: خارج.
٣ م ر – هو.
٤ ر – لما.
٥ ر + الله.
٦ ر: يستكبرون.
٧ ح: لكن.
٨ ط – طبعٌ.
٩ ح – قيل.
١٠ ح + يُبْلِسُ.
١١ ح – قال تعالى.
١٢ البيت للعجاج، انظر: ديوانه، ص. ١٥٦؛ الكامل للمبرد، ١٤١/٢؛ تاج العروس للزبيدي، «بلس».

Ebleset en-nâkatü (Deve sustu) ifadesi şehvetinin azgınlığı nedeniyle böğürmeyi kesen hayvan için kullanılır ve bu durumdaki hayvana *nâkatün miblâsün* (susmuş deve) denilir. İblîs küfrü ve ısrarından dolayı Allah'ın rahmetinden ümidi kestiği ve susan kişinin konuşmadan imtina etmesinde olduğu gibi Âdem'e secde etmekten imtina ettiği, şehveti kabarmış devenin böğürmeye yönelmemesinde olduğu gibi amel etmeye yönelmediği için ümidini kesmiştir.

Âyette İblîs kelimesi, olumlu cümlede istisna olarak kullanıldığı için mansubdur. Tenvinsiz kullanılmasının sebebi ise gayrı munsarıf olmasıdır. Gayrı munsarıf olması da yabancı kelime ve marife olmasından kaynaklanır.

"O imtina etti ve büyüklük tasladı." *el-İbâü* imtina etmek anlamına gelir, *el-übâü* ise bir hastalıktır. İştahı kesilen kimse için *esâbehu el-übâü* (Ona übâ hastalığı isabet etti) derler.

Burada *ebâ* kelimesi "azgınlık yaptı" anlamına, bir görüşe göre "imtina etti" anlamına, bir başka görüşe göre "reddetti" anlamına gelir. *el-İstikbâr* büyüklük taslamaktır. Aynı kökten *el-ikbâr* büyütmek, *et-tekebbür* büyüklenmek, *et-tekbîr* tâzim etmek, *el-kibriyâ* azamet, *el-kübbâr/el-kübâr* ise büyük anlamına gelir.

Âyetteki *istekbere* fiili "Kendini büyük gördü." anlamına gelir. Bir görüşe göre bu fiil "Allah'ın böyle bir emir vermesini yadırgadı." anlamına gelir. Bu iki kelimenin toplamı hakkında da şöyle denilmiştir: *Ebâ* (imtina etti) ifadesi "Secde etmeyi kendisine yediremedi, kerih gördü." anlamına, *istekbere* fiili ise "Bu secdenin Âdem için yapılmasını kabul edemedi." anlamına gelir. Bir başka görüşe göre bu iki fiil, "Fiilden imtina etti ve kendisini emre bağlı kalmayacak kadar büyük gördü." anlamına gelir. Bir diğer görüşe göre *istekbere* fiili, "Kendisini başkasına hizmet etmeyecek kadar büyük gördü." anlamına gelir. Bir görüşe göre bu fiil, "Kendisini böyle bir emre muhatap olmayacak kadar büyük gördü." anlamına gelir, nitekim "Secde edecek değilim." [el-Hicr 15/33] ve "Ben ondan hayırlıyım." [el-A'râf 7/12] demesinin sebebi de budur.

Şöyle demişlerdir: Meleklere secde emri verildiği ve onlar secde ettiği zaman İblîs imtina etmiş, Âdem'e yönelmeyip diğer meleklerin secde süresi olan yüz yıl -bir görüşe göre bu süre beş yüz yıldır- boyunca dimdik durmuş, diğer melekler secdeden kalktıkları zaman o dimdik bir şekilde ve secdeden imtina etmesinden herhangi bir pişmanlık duymaz hâlde dikilmişti.

و«أبلست الناقة» أي لم تَرْغُ من شدة شهوة الفحل، وهي ناقة مِبْلَاسٌ، فإبليس يئس بكفره وإصراره من رحمة الله وامتنع عن السجود لآدم كما يمتنع الساكت عن الكلام ولم يُقبل على العمل كما لا تقبل تلك الناقة على الرغي.

ونصب «إبليس» على الاستثناء في الإثبات، وترك تنوينه لأنه غير منصرف، ومنع صرفه للعجمة والتعريف.

وقوله: ﴿اَبٰى وَاسْتَكْبَرَ﴾ الإباء بكسر الهمزة الامتناع، والأُباء بضمها من الأدواء، يقال: «أصابه أُباء» إذا كان يأبى الطعام.

وتفسير «أبى»: عتا. وقيل: امتنع. وقيل: كره. وقيل: رد. والاستكبار الاستعظام، والإكبار الإعظام، [١١٢أ] والتكبر التعظم،[١] والتكبير التعظيم،[٢] والكبرياء العظمة، والكبير العظيم، والكُبار بضم الكاف وتشديد الباء وتخفيفها العظيم.

وقوله: ﴿وَاسْتَكْبَرَ﴾ أي واستعظم نفسه. وقيل: استعظم أمر الله بذلك إياه وهو كالاستنكار.[٣] وقيل في مجموع الكلمتين: أبى، أي كره السجود في حقه واستعظمه[٤] في حق آدم. وقيل: أي امتنع عن الفعل وعظَّم نفسه عن الالتزام. وقيل: في استكبر،[٥] أي عدَّ نفسه أكبر من أن يخدم غيره. وقيل: أي[٦] عدَّ نفسه أكبر من أن يؤمر[٧] بهذا، ولهذا قال: ﴿لَمْ اَكُنْ لِاَسْجُدَ﴾ [الحجر، ١٥/٣٣] وقال: ﴿اَنَا خَيْرٌ مِنْهُ﴾ [الأعراف، ٧/١٢].

وقالوا: لما أمروا بالسجود وسجد الملائكة وامتنع إبليس ولم يتوجه إلى آدم بل ولَّاهُ ظهرَه وانتصب هكذا إلى أن سجدوا وبقوا في سجودهم مائة سنة، -وقيل: خمسمائة سنة،- ورفعوا رؤوسهم وهو قائم معرض لم يندم من الامتناع ولم يعزم على الاتباع.

١ ح - والتكبر التعظم.
٢ ح + والتكبر التعظم؛ ط - والتكبير التعظيم.
٣ ح: كالاستكبار.
٤ ح: واستعظم.
٥ ح ر: واستكبر.
٦ ح - أي.
٧ ح: يؤمن.

Melekler onun bu mahrum olmuş ve secdeye muvaffak kılınmamış hâlini, kendilerinin ise muvaffak kılınıp secde etmiş olduklarını görünce ikinci kez Allah'a secde etmişlerdir, böylece biri Âdem'e, diğeri Allah'a olmak üzere iki secde yapmışlardır. İblîs ise onların secdelerini görmüş, ama kendisi yapmamıştır. İşte onun imtinası budur, bu yüzden de Allah onun sıfatını, hâlini, sûretini, şeklini ve sesini değiştirmiş, onu en çirkin varlıktan bile daha çirkin yapmıştır. Nitekim Allah şöyle buyurur: "Muhakkak Allah hiçbir topluluğu, onlar kendilerini değiştirmedikleri sürece değiştirmez." [er-Ra'd 13/11]

"Kâfirlerden oldu." *Kâne* (idi/oldu) ve kısımları hakkındaki bahis daha önce geçmiştir. Buradaki mânası "İmtina (yüz çevirmesi) ve büyüklük taslamasından dolayı kâfirlerden oldu." şeklindedir. Bu, emri uygulamayı terk etmek değil, doğrudan emri terk etmektir. Bir görüşe göre bu ifade, "Allah'ın ilminde o, kâfirlerden idi." anlamına gelir. Fakat bu onun Allah'ın ilminde başından beri kâfir olduğu anlamına değil, iman ettikten sonra kâfir olacağının Allah'ın ilminde biliniyor olduğu anlamındadır. Burada birkaç usul meselesi bulunmaktadır:

1. Ehl-i sünnet ve'l-cemâate göre secdenin terki ya da herhangi bir büyük günah küfür değildir. Hâricîler "Büyük günah işleyen kimse kâfir olur ve ebedî olarak cehennemde kalmaya müstahak olur." derler. Mu'tezile, "Büyük günah işleyen kimse imandan çıkar, ama küfre girmez, fakat ebedî olarak cehennemde kalmaya müstahak olur." der. Biz ise şöyle deriz: Kul küçük günahla ya da büyük günahla kâfir olmaz, işlediği günahı helâl görmedikçe, emri reddetmedikçe günahı onu imandan çıkarmaz. Çünkü Allah Teâlâ günah işleyenleri "müminler" olarak isimlendirmiş ve şöyle buyurmuştur: "Ey iman edenler! Sizin için kısas farz kılındı." [el-Bakara 2/278], "Ey iman edenler! Allah'tan korkun ve faizin geri kalanını bırakın." [el-Bakara 2/178], "Eğer müminlerden iki grup birbiri ile savaşırsa…" [el-Hucurât 49/9], "Ey iman edenler! Allah'a ve Resul'e ihanet etmeyin." [el-Enfâl 8/27], "Ey iman edenler! Hep birlikte Allah'a tövbe edin." [en-Nûr 24/31] Velhasıl emrin kabulü iman, emri yerine getirmek itaat, terk etmek mâsiyet (günah), reddetmek ise küfürdür.

فلما رأوه خُذِلَ فلم يسجد وهم وُفِّقُوا[1] فسجدوا سجدوا[2] لِلّهِ تعالى[3] فصار لهم سجدتان: سجدة لآدم وسجدة لِلّهِ تعالى. وإبليس يرى ما فعلوا ولا[4] يفعل،[5] وهذا[6] إباؤه فغيَّر اللهُ صفته وحالته وصورته وهيئته ونغمته وصوته فصار أقبحَ من كل قبيحٍ، قال الله تعالى: ﴿إِنَّ اللهَ لَا يُغَيِّرُ مَا بِقَوْمٍ حَتّٰى يُغَيِّرُوا مَا بِاَنْفُسِهِمْ﴾ [الرعد، ١١/١٣].

٥ وقوله: ﴿وَكَانَ مِنَ الْكَافِرِينَ﴾ قد مرّ القول في «كان» وأقسامه. ومعناه هنا: وصار من الكافرين بإبائه واستكباره، وهو ردّ الأمر لا ترك العمل بالأمر. وقيل: أي كان من الكافرين في علم الله تعالى، أي كان في علم الله أنه يكفر بعد إيمانه، لا أن يكون علم الله كونَه كافرًا أبدًا. وهنا مسائل أصولية:

إحداها: أن ترك السجود لم يكن كفرًا عند أهل السنة والجماعة وكذا كل كبيرة.

١٠ وقالت الخوارج: من ارتكب كبيرة كفر واستحق التخليد في النار. وقالت المعتزلة: من ارتكب كبيرة خرج من الإيمان ولا يدخل في الكفر لكن[7] يستحق التخليدَ في النار. وقلنا: لا يصير العبد بصغيرة ولا كبيرة كافرًا ولا يخرج به عن الإيمان إذا لم يستحلَّه ولم يَرُدَّ الأمر؛ فإن الله تعالى سمّى المذنبين[8] مؤمنين فقال:[9] ﴿يَآ اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِصَاصُ﴾ [البقرة، ١٧٨/٢] ﴿يَآ اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا اتَّقُوا اللهَ وَذَرُوا مَا بَقِيَ

١٥ مِنَ الرِّبٰوا﴾ [البقرة، ٢٧٨/٢] وقال: ﴿وَاِنْ طَآئِفَتَانِ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ اقْتَتَلُوا﴾ [الحجرات، ٩/٤٩] وقال: ﴿يَآ اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا لَا تَخُونُوا اللهَ وَالرَّسُولَ﴾ [الأنفال، ٢٧/٨] وقال: ﴿وَتُوبُوٓا اِلَى اللهِ جَمِيعًا اَيُّهَ الْمُؤْمِنُونَ﴾ [النور، ٣١/٢٤]. والحاصل أن قبول الأمر[10] إيمانٌ، والعمل به طاعةٌ، وتركه معصيةٌ، وردّه كفرٌ.

١ ط + للسجود.
٢ ط – سجدوا.
٣ ح ر + ثانيا.
٤ ط: ولم.
٥ ح ر + هو.
٦ ح: فهذا.
٧ ط: بل.
٨ ر: المؤمنين.
٩ ر – فقال.
١٠ ط – الأمر، صح هامش.

2. Cebriyye şöyle der: "İmanın ve itaatin faydası, küfrün ve günahın da zararı yoktur, çünkü İblîs çokça itaat etmiş olduğu hâlde Allah Teâlâ onu lânetlemiş, Firavun'un sihirbazları nice kötülükler yapmış olmalarına rağmen onlara ikramda bulunmuştur. Önemli olan ezelî inâyettir." Biz ise şöyle deriz: Bu görüş bâtıldır, çünkü Allah Teâlâ İblîs'e küfründen ve emrini reddetmesinden dolayı lânet etmiş, Firavun'un sihirbazlarına da iman etmiş oldukları ve bunu zikrettikleri için ikramda bulunmuştur.

3. Bize göre İblîs başta mümin iken sonradan kâfir olmuştur. Eş'arîler ise onun başından beri kâfir olduğunu söylerler. Bu saadet ve bedbahtlığa dair hükmün değişip değişmeyeceği meselesidir ki bize göre değişir, çünkü bunlar kulların sıfatlarındandır. Saadet bahşetme ve bedbaht kılma ise değişmez, çünkü bunlar yaratıcının sıfatlarındandır ve O'nun sıfatlarında da zâtında da değişim olmaz. Eş'arîler mesut olanın bedbaht, bedbaht olanın ise mesut olamayacağını söylerler. Bu *müvâfât* [yani insanın son nefesindeki durumu] meselesidir. Dinden dönmekle amellerin boşa çıkması ve imanda istisna meselesi de bu ilke üzerine bina edilir. Ehl-i hakkın delili Allah Teâlâ'nın "İmanınızdan sonra küfre mi girdiniz?" [Âl-i İmrân 3/106], "İmanlarından sonra küfrettiler." [Âl-i İmrân 3/90], "İman edip sonra küfre giren ve sonra iman eden…" [en-Nisâ 4/137] âyetleridir ki bu âyetlerde Allah iman ve küfür niteliklerini ardı ardına aynı kimseler için kullanılmıştır. Bu iki nitelikten ilkinin varlığı, var olduğu durumda, ikincisinin var olduğu durum göz önüne alınarak yok sayılamaz. Onlara (Eş'arîlere) göre ise kişinin son nefesi iman ya da küfürden hangisi ile verilmişse o sıfata sahip olur, öncesinde sahip olduğu sıfat onun ismi olmaz. Bu, ayan beyân olan gerçeğin ve hakikatlerin inkârıdır.

"Kâfirlerden oldu." ifadesinin mânası "Kâfirlerden biri hâline geldi." şeklindedir ki [*kâne* fiilinin] bu şekildeki kullanımı "Aralarında dalga girdi ve o boğulanlardan oldu." [Hûd 11/43] âyetinde de vardır. Sonra İblîs küfre düştüğü zaman başka bir kâfir bulunmadığı hâlde onun hakkında "Kâfirlerden oldu." denilmiş olmasının sebebi, kendisinden sonra başka kâfirlerin de olacağının Allah'ın ezelî ilminde biliniyor olmasıdır.

ومنها: أن الجبرية يقولون: لا ينفع إيمان ولا طاعة ولا يضر كفر ولا معصية؛ فإن الله تعالى لعن إبليس مع كثرة الطاعات وأكرم سحرة فرعون مع كثرة الجفوات، إنما [٢١١٢ب] العبرة لسابق العناية. وقلنا: هذا باطل؛ لأن الله إنما لعن إبليس بكفره برد[١] أمره[٢] وأكرم سحرة فرعون بالإيمان به وبذكره.

ومنها: أن إبليس صار كافرًا بعد أن كان مؤمنًا عندنا. وقالت الأشعرية: كان كافرًا أبدًا. وهي مسألة السعادة والشقاوة أنهما يتبدلان ويتغيران عندنا؛ لأنهما من صفات[٣] المخلوق، والإسعاد والإشقاء لا يتبدلان؛ لأنهما من صفات[٤] الخالق، ولا تَغَيُّرَ[٥] على ذاته ولا صفاته.[٦] وقالت الأشعرية: لا يصير السعيد[٧] شقيًّا[٨] ولا الشقي[٩] سعيدًا.[١٠] وهي مسألة الموافاة، وعلى هذا الأصل[١١] مسألة إحباط العمل بالردة، ومسألة الاستثناء في الإيمان. ودليل أهل الحق قول الله تعالى: ﴿اَكَفَرْتُمْ بَعْدَ اِيمَانِكُمْ﴾ [آل عمران، ١٠٦/٣] وقال:[١٢] ﴿كَفَرُوا بَعْدَ اِيمَانِهِمْ﴾ [آل عمران، ٩٠/٣] وقال:[١٣] ﴿اِنَّ الَّذِينَ اٰمَنُوا ثُمَّ كَفَرُوا ثُمَّ اٰمَنُوا﴾ [النساء، ١٣٧/٤] أثبت الصفتين على التعاقب. فلم يجز نفي الأول حال وجوده بوجود الثاني في وقته. وعندهم:[١٤] من ختم له بإيمان أو كفرٍ وُصف بما ختم له به، ولا يسمى بما كان قبله ولا تَحَقّقَ له. وهذا إنكار العيان وإبطال الحقائق.

فأما قوله: ﴿وَكَانَ مِنَ الْكَافِرِينَ﴾ فمعناه: وصار، كما في قوله: ﴿وَحَالَ بَيْنَهُمَا الْمَوْجُ فَكَانَ مِنَ الْمُغْرَقِينَ﴾ [هود، ٤٣/١١]. ثم إنما قال: ﴿وَكَانَ مِنَ الْكَافِرِينَ﴾ ولم يكن حينئذٍ كافر آخر؛ لأنه كان في علم الله تعالى أنه يكون بعده كافرون،

---

١ ح: ورده.
٢ ح: الأمر.
٣ ط ر: صفتا.
٤ ح: صفتا.
٥ ط: يتغير.
٦ ط ر: على صفاته.
٧ ح: الشقي.
٨ ح: سعيدًا.
٩ ح: السعيد.
١٠ ح: شقيًا.
١١ ح - الأصل.
١٢ ح - وقال. ر: وعنده.

Bu yüzden onun kâfirlerden olduğunu, yani kendisinden sonra kâfir olacaklara dâhil olduğunu ifade etmiştir. Bu kullanım tıpkı "Yoksa ikiniz (Âdem ve Havvâ) zalimlerden olursunuz." [el-Bakara 2/35] âyetinde ve Hz. İbrâhim hakkındaki, "Dedi ki: Hayır! Rabbiniz göklerin ve yerin rabbidir. O bunları yaratandır ve ben de buna şahitlik edenlerdenim." [el-Enbiyâ 21/56] âyetindeki kullanım gibidir.

Ebü'l-Hüseyin Muhammed b. Yahyâ el-Büşâgirî şöyle der: İblîs'in Âdem'e isyan edip ilâhî emri reddedeceği Allah'ın ezelî ilminde biliniyordu. Bu yüzden İblîs, bunları içinde gizli tutuyorken de Allah katında kâfirdi, imtina edip büyüklük taslayınca ise Âdem ve melekler nezdinde de kâfir oldu.

35. "Ey Âdem! Sen ve eşin cennette oturun, istediğiniz yerinden rahatça yiyin için ve şu ağaca yaklaşmayın; yoksa zalimlerden olursunuz" dedik. [el-Bakara 2/35]

"Dedik" ifadesi, "Dediğimizde…" [el-Bakara 2/34] âyetine atfedilmiştir. Âyette hazif vardır, yani "Onun için eşini yarattık ve o ikisine böyle dedik." anlamı kastedilmiştir.

"Ey Âdem! Sen ve eşin cennette oturun." Buradaki *üskün* (otur) ifadesi, *sekene, yeskünü, süknâ* kelimesinden türemiş bir emirdir. Nitekim *sekene'd-dâr* denir ki bu da meskende oturma anlamına gelmektedir. Arap dilinde *sekene'l-müteharrikü sükûn*[en] (Hareketli olan sakinleşti, durdu) ve *sekene'l-kalbü'l-muddaribü sekînet*[en] (Istırap çeken kalp sükûn, huzur buldu) şeklinde kullanımlar vardır. *Kef* harfinin fethası ile *es-sekenü* "kendisi ile kalbin sükûn bulduğu şey" anlamına gelmektedir. Adamın karısı, onun *seken*i yani meskeni ve huzur kaynağı gibidir. Bıçağa *es-sikkîn* denmesinin sebebi, kesilen hayvanın hareketini durdurmasından ötürüdür. *Sükkânü's-sefîne* (geminin yolcuları) gemiyi sakinleştirir, *el-miskîn* ise değişip dalgalanmayan, durgun, fakir anlamındadır.

Tefsirine gelince, "Ey Âdem! Orada karar kıl!" denmek istenmiştir. Bir görüşe göre anlam "Orada ikamet et.", bir başka görüşe göre ise "Oraya in, orada konakla!" şeklindedir.

"Sen ve eşin" Buradaki "sen" kelimesi "otur" emrinin öznesi olan muhatap zamiridir. "Sen" zamiri "ve eşin" ifadesinin kendisine atfedilmesini sağlamak amacıyla âyette açıkça zikredilmiştir. Çünkü bir cümlede atfedilmiş bir kelime varsa onun kendisine atfedileceği bir unsur da olmak zorundadır.

فذكر أنه صار من الكافرين، أي من الذين يكفرون بعده، وهذا كما في قوله: ﴿فَتَكُونَا مِنَ الظَّالِمِينَ﴾ [البقرة،٣٥/٢] وقوله خبرًا عن إبراهيم: ﴿قَالَ بَلْ رَبُّكُمْ رَبُّ السَّمٰوَاتِ وَالْأَرْضِ الَّذِى فَطَرَهُنَّ وَاَنَا عَلٰى ذٰلِكُمْ مِنَ الشَّاهِدِينَ﴾ [الأنبياء، ٥٦/٢١].

وقال الإمام أبو الحسين محمد بن يحيى البُشَاغِرِيُّ:[١] كان في علم الله الأزلي أنه يكتم عصيان آدم ويردّ الامر فيصير كافرًا عند الله من وقت الإضمار، ويصير كافرًا عند آدم والملائكة وقت الإباء والاستكبار.

٣٥- وَقُلْنَا يَآ اٰدَمُ اسْكُنْ اَنْتَ وَزَوْجُكَ الْجَنَّةَ وَكُلَا مِنْهَا رَغَداً حَيْثُ شِئْتُمَاۖ وَلَا تَقْرَبَا هٰذِهِ الشَّجَرَةَ فَتَكُونَا مِنَ الظَّالِمِينَ

وقوله تعالى: ﴿وَقُلْنَا﴾ معطوف[٢] على قوله: ﴿وَاِذْ قُلْنَا﴾ [البقرة، ٣٤/٢] وفيه إضمار، أي خلقنا له زوجه[٣] وقلنا لهما كذلك.

وقوله: ﴿يَآ اٰدَمُ اسْكُنْ اَنْتَ وَزَوْجُكَ الْجَنَّةَ﴾ اسْكُنْ أمرٌ من «سَكَنَ الدَّارَ، يَسْكُنُهَا، سُكْنًى» إذ أقام فيها. ويقال: «سكن المتحرك سكونًا» و«سكن القلب المضطرب سكينة»، والسَّكَن بفتح الكاف ما يسكن إليه القلب، وامرأة الرجل سَكَنُهُ، والسِّكين يُسَكِّنُ حركة المذبوح، وسكان السفينة يُسَكِّنُهَا، والمسكين الفقير الساكن عن التقلّب.

وتفسيره: يَآ اٰدَمُ، اِسْتَقِرَّ. وقيل: أي أَقِم. وقيل: أي انزل.

وقوله: ﴿اَنْتَ وَزَوْجُكَ﴾ «أنت» ضمير المخاطب بقوله: ﴿اسْكُنْ﴾[٤] وإنما أظهره ليصح عطف اسم آخر عليه وهو قوله: ﴿وَزَوْجُكَ﴾ لأن المعطوف لا بدَّ له من معطوف عليه.

---

١ هو أبو الحسن محمد بن يحيى البُشَاغِرِي؛ صنف كشف الغوامض في احوال الانبياء. ألفه سنة ٢٢٣هـ/٨٣٨م. انظر: إيضاح المكنون للبغدادي، ٣٦٣/٤؛ هدية العارفين للبغدادي، ١٨٩/٢.
٢ ح ط ر: هو عطف.
٣ ط: زوجة.
٤ ر – اسْكُنْ.

"Ve eşin" ifadesiyle Âdem'in eşi Havvâ kastedilmiştir. Kâ'b, Vehb ve bir grup âlim "Allah onu, cennetin dışında yarattı." demişlerdir. Başka bir grup ise "Âdem, Mekke ile Tâif arasında gidip gelirken Allah, eşini yeryüzünde yarattı. Daha sonra o ikisi, kıymetli taşlarla süslenmiş bir yatağın üzerinde gökyüzüne taşındı." demişlerdir. Başka bir görüşte "Sadece Âdem, gökyüzüne taşındı. Cennetin kapısına geldiğinde yatak konuldu ve uyudu. Havvâ da onun sol kaburga kemiğinden yaratıldı. Daha sonra ikisine cennete girmeleri emredildi." denilmiştir.

Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Mes'ûd ve bir grup âlim, Havvâ hakkında şöyle demişlerdir: Hz. Âdem'in cennete girmesinden sonra Allah, Havvâ'yı da cennette yarattı. Allah, onu Âdem'in en uç sol kaburga kemiğinden yarattı. Âdem ise bu esnada uykuyla uyanıklık arası bir hâldeydi. Eğer tam uyuyor olsaydı Havvâ'nın kendisinden yaratılmış olduğunu bilmez ve ona karşı merhametli olmazdı. Eğer tam uyanık olsaydı bu durumdan acı hisseder ve yine ona karşı merhametli olmazdı. Âdem, uyandığında Havvâ'ya "Kimsin sen?" dedi. Havvâ da ona "Ben senin eşinim. Ben sende, sen de bende huzur bulasın diye Allah beni, senin için yarattı." dedi. Bunun üzerine melekler, Âdem'e seslenerek "Ey Âdem! Bu da kim?" diye sordu. Âdem de "Bu bir kadındır (*imrae*)." dedi. Onların "Peki neden ona kadın (*imrae*) dedin?" şeklindeki sorularına karşılık Âdem, "Çünkü [*imrae, mer'* kelimesinden gelmektedir ve o] insan olarak yaratıldı." dedi. Daha sonra Melekler Âdem'e "Onun adı nedir?" diye sordular. Âdem, "Onun adı Havvâ'dır." dedi. Bunun üzerine "Neden Havvâ olarak isimlendirildi?" diye sordular. Âdem de "Çünkü o canlı olan bir varlıktan [yani benden] yaratıldı." diye cevap verdi. Sonrasında Melekler Âdem'e onu sevip sevmediğini sordular. Âdem de sevdiğini ifade etti. Melekler, aynı soruyu Havvâ'ya da sordular. O ise kalbinde Âdem'in kalbindekinden katbekat fazla sevgi bulunmasına rağmen "Hayır" dedi. Bunun üzerine Melekler "Eğer herhangi bir kadın, kocasına olan sevgisini açığa vurma konusunda doğru konuşacak olsaydı bu kadın Havvâ olurdu. O sevgisini göstermekten hayâ ettiğinden ötürü bu hayâ hâli kızlarına miras olarak kaldı." dediler.

Bir grup âlim şöyle demiştir: "Havvâ'nın Âdem'in kaburga kemiğinden yaratıldığı rivayeti doğru değildir. Çünkü bu durumda Âdem'de bir noksanlık hâli ortaya çıkar ki peygamberlerin noksan olduğunu söylemek doğru değildir." Biz buna cevaben şöyle deriz: Bu noksanlık hâli şekil itibariyledir. Buna karşılık bu durum manevi olarak olgunlaşmasıdır. Çünkü Allah, Havvâ'yı yaratmakla Âdem'e huzur kaynağı oluşturdu ve onunla Âdem'deki yalnızlığı ve hüznü ortadan kaldırdı.

وقوله: ﴿وَزَوْجُكَ﴾ أي زوجتك وهي حواء. قال كعب ووهب وجماعة رضوان الله عليهم: خلقها الله خارج الجنة. ثم عند بعضهم كان خلقها في الأرض وآدم بين مكة والطائف ثم حُملا على سرير مُرَصَّعٍ إلى السماء. وقيل: بل حمل آدم وحده [١١٣أ] إلى السماء، فلما وصل إلى باب الجنة وضع السرير وألقي عليه النعاس، وخلقت حواء من ضلعه اليسرى ثم أمرا بدخول الجنة.

وقال ابن عباس وابن مسعود وجماعة: خلقها الله في الجنة بعد دخول آدم فيها، خلقها الله تعالى[١] من ضلع[٢] آدم[٣] اليسرى القصرى،[٤] وكان بين[٥] النائم[٦] واليقظان، ولو كان في النوم لم يعلم أنها منه فلم يعطف عليها، ولو كان يقظان تألم بذلك فلم يعطف عليها أيضًا. ولما هبَّ من نومه قال لها: من أنت؟ قالت: أنا زوجتك، خلقني الله تعالى لك لتسكُنَ إليَّ وأَسكُنَ إليك. فقالت الملائكة عند ذلك: يا آدم ما هذه؟ قال: امرأة. قالوا: لم؟ قال لأنها خلقت من المرء. قالوا: وما اسمها؟ قال: حواء. قالوا: لم سميت حواء؟ قال: لأنها خلقت من حي. قالوا له: أتحبها؟ قال: نعم. قالوا لحواء: أتحبينه؟ قالت: لا، وفي قلبها[٧] أضعاف ما في قلبه. قالوا: فلو صدقت امرأة[٨] في حبها زوجها لصدقت حواء، ولما استحيت عن إظهاره بقي ذلك ميراثًا بين بناتها.

ومن الناس من قال: لا يجوز أن يقال: خلقت حواء من ضلع آدم؛[٩] لأنه يكون نقصانًا منه، ولا يجوز القول بنقص الأنبياء. قلنا: هذا نقصٌ منه صورةً وتكميلٌ له معنًى؛ لأنه جعلها سَكَنَهُ وأزال بها وحشتَه وحزنَه.

١ ح - خلقها الله تعالى.
٢ ح: ضلعه.
٣ ح - آدم.
٤ ط: القصوى.
٥ ر - بين.
٦ ر: من النائم.
٧ ط - قلبها، صح هامش.
٨ ر - امرأة.
٩ ط - آدم، صح هامش.

Abdullah b. Abbas'ın şöyle dediği rivayet edilir: Allah Teâlâ'nın Âdem'i cennete koyduğu anda aslında onu [hükmen] çıkarmış idi. Çünkü Âdem'e verilen emir cenneti mesken edinmesi idi. Mesken ödünçtür ve ödünç olan şey geri alınmak üzere verilir.

Hz. Âdem'in çıkarıldığı bu cennet, cennetü'l-huld idi. Bize göre bugün bu cennet, yaratılmıştır. Mu'tezile ise cennetü'l-huldün henüz yaratılmadığı görüşündedir. Ancak naslar onların bu söylemini geçersiz kılmaktadır. Mu'tezile, Hz. Âdem'in çıkarıldığı cennet hakkında şöyle dedi: "Bu cennet denilen yer, Fars ile Filistin topraklarındaki Kirmân bölgesi arasında kalan bir bostandı. Buranın cennetü'l-huld olması mümkün değildir. Çünkü Allah, Âdem ve Havvâ'ya burada bir şeyler emredip onları bazı şeylerden nehyetti. Cennetü'l-huldde ise emir ya da nehiy yoktur. Cennetü'l-hulde giren bir daha oradan çıkmayacaktır, ancak o ikisi bu cennetten çıkarıldılar. Ayrıca Âdem ve Havvâ orada bir zelle (günah, hata) işlediler. Cennetü'l-huldde ise günah ya da hata yoktur. Ayrıca şeytan, onlara orada vesvese verdi. Cennetü'l-huldde vesvese yoktur."

Bu iddialara karşı şöyle deriz: Allah Teâlâ, başka bir âyette Hz. Âdem için "Şüphesiz ki senin için orada acıkmak ve çıplak kalmak yoktur. Ve sen orada susuzluk çekmezsin ve güneşte de yanmazsın." [Tâhâ 20/118-119] buyurmuştur. Bu âyetlerde geçenler cennetü'l-huldün nitelikleridir. Başka bir âyette de Allah, "*ihbitû* (inin)" demiştir. İnmek, yukarıdan aşağıya doğru gerçekleşen bir fiildir. Bu özellik, yeryüzünde yaratılmış bir bostanda karşılığını bulmaz. Emir ve nehiy sorumluluk içindir ve bu durum cennet ehli için hâlâ devam etmektedir. Nitekim onlar cennette de, tevhid ve mârifet [yani Allah'ı bir kabul etmek ve onu bilmek] ile sorumlu olmaya devam ederler. Âdem ve Havvâ'nın cennetü'l-huldden çıkarılmalarına gelince, onların oraya girmeleri ödül (karşılık) için değil bir imtihan gereğince idi. Nitekim Hz. Peygamber aleyhisselâm da mi'rac gecesinde oraya girdi ve daha sonra oradan çıktı. Hz. Âdem ve Havvâ'nın cennetü'l-huldde zelle işlemeleri, oranın ödül yeri olmadığı, aksine imtihan yeri olduğu anlamına gelmektedir. Şeytanın vesvese vermesi ise daha sonra açıklayacağımız üzere Hz. Âdem, oradayken gerçekleşmemiştir.

وعن ابن عباس ﷺ أنه قال: إن الله تعالى أخرج آدم من الجنة حين أدخله لأن الأمر كان بالسكنى، والسكنى عارية، والعارية مستردَّة.[1]

ثم هذه الجنة كانت جنةَ الخلدِ وهي مخلوقة اليوم عندنا. وقالت المعتزلة: هي غير مخلوقة. والنصوص تبطل مقالتهم. وقالوا: هذه الجنة كانت بستانًا بين فارس وكرمان من أرض فلسطين. وقالوا: لا يجوز أن يكون هذا جنة الخلد؛ لأن الله تعالى أمرهما ونهاهما[2] فيها، وجنة الخلد لا يكون فيها أمر ولا نهي. ولأنهما أخرجا منه وداخل جنة الخلد لا يخرج منها. ولأنهما زلَّا فيها وجنة الخلد[3] لا يقع الزلل فيها. ولأن الشيطان وسوس إليهما ولا وسوسةَ في جنة الخلد.

وقلنا: قد قال الله تعالى لآدم: ﴿إِنَّ لَكَ أَلَّا تَجُوعَ فِيهَا وَلَا تَعْرَىٰ وَأَنَّكَ لَا تَظْمَؤُا فِيهَا وَلَا تَضْحَىٰ﴾ [طه،٢٠/١١٨-١١٩] وذاك صفة جنة الخلد. وقال: ﴿اهْبِطُوا﴾ [البقرة، ٢/٣٦] والهبوط يكون من علو إلى سفل، ولا يستقيم ذلك في بستان مخلوق[4] على الأرض. فأما الأمر والنهي فذاك تكليف وهو لا يزول عن أهل الجنة؛ فإنهم يُكلَّفون[5] المعرفةَ والتوحيدَ. وأما الإخراج فإن الإدخال كان للابتلاء لا للجزاء، وقد دخلها النبي عليه السلام ليلة المعراج ثم خرج منها. وأما الزلل فلهذا المعنى أنه كان للابتلاء لا للجزاء. وأما وسوسة الشيطان فلم يكن منه وهو[6] فيها[7] على ما نبيّن.

---

١ م - وعن ابن عباس ﷺ أنه قال إن الله تعالى أخرج آدم من الجنة حين أدخله لأن الأمر كان بالسكنى والسكنى عارية والعارية مستردة، صح هامش.
٢ ط - ونهاهما.
٣ ط - لا يخرج منها. ولأنهما زلَّا فيها وجنة الخلد.
٤ ط: المخلوق.
٥ م: مكلفون.
٦ ح: فهو.
٧ ح: منها.

"Yiyin" Hz. Âdem ve Havvâ'ya verilmiş bir emirdir. **"Oradan"** ifadesinden kastın cennet olduğu belirtilmiştir. Bu ifade, daha önce açıkça zikredilmiş "cennet" kelimesine işaret eden bir zamirdir. Bu şekilde kullanım [yani "Cennetten yiyin!" şeklinde bir ifadenin kullanılması] dil açısından geçerlidir; çünkü yenilen şey, cennette bulunan ağaçların meyvesidir. Başka bir görüşe göre "oradan" ifadesinden kastedilen cennet değil, "meyveler"dir. Yani anlam "O meyvelerden yiyin!" şeklindedir. Bu durumda bu ifade, doğrudan "cennet" kelimesine değil, o kelimenin anlamına [yani "cennetin meyveleri" mânasına] işaret eden bir zamir olur.

"Rahatça" Buradaki *rağadᵉⁿ* kelimesinin *rağide 'işuhum rağadᵉⁿ* (Geçimleri bollaştı), *rağîdᵘⁿ, rağdᵘⁿ* (bol, rahat) şeklindeki kullanımları vardır. Kelime "geniş, rahat, güzel" anlamlarına gelir. *erğade'l-kavmü* "Halkın eli bollaştı, mahsulleri verimli oldu." anlamına, *erğade'r-racülü'l-mâşiyete* ifadesi "Adam bineğini otlattı." anlamına, *er-rağīde* ise "suyun üzerinde biriken köpük, sütün üzerinde biriken tereyağı" anlamına gelir.

Tefsirine gelince, Abdullah b. Abbas ve Abdullah b. Mes'ûd'a göre bu kelime "afiyetle" anlamına gelmektedir. Ebû Ubeyde ve Dahhâk'a göre kelimenin anlamı "geniş", Mücâhid'e göre ise "hesabı sorulmayacak olan helâl şey" demektir.

Kelimenin çok, bol anlamına da geldiği söylenmiştir. Zeccâc'a göre *er-rağad*, "bol ve kolayca elde edilir olan" anlamına gelir.[1] Bu kelime, hazfedilmiş olan mastar formundaki bir kelimenin sıfatı konumundadır. Bu yüzden de nasb edilmiştir, takdiri *eklᵉⁿ rağadᵉⁿ* (bolca yiyerek) şeklindedir.

"İstediğiniz yerinden" Yani "cennetin istediğiniz, arzuladığınız, dilediğiniz yerinden." Bir görüşe göre anlam, "cennetin dilediğiniz ürününden" şeklindedir. *Haysü* kelimesi yer zarfıdır ve aslı *havsü* şeklindedir. Bu yüzden de kelimedeki peltek *se* harfi, kendisinden önce bulunan *vâv* harfinin harekesi ile harekelendirilmiştir. Bu ifade, Âdem ve Havvâ'nın yemek için bulunduğu mekân anlamına gelebileceği gibi ürününün kendisi anlamına da gelebilir. Çünkü yeme eyleminin yeri ve konumu ürünün kendisidir ve "istediğiniz" ifadesi ile tanınan serbestliğin kapsayıcılığı, meyvelerin içerisinden dilediklerini yiyebilecek olmaları anlamına gelir.

Âyette geçen bu ifadeyle güzel elbiseler giyilmesini ve lezzetli yemekler yenilmesini yasaklayıp münzevi hayatı benimseyen aşırı züht yanlılarına (mütekaşşife) reddiye vardır. Nitekim Hak Teâlâ şöyle buyurmaktadır: "De ki: Allah'ın kulları için yarattığı süsü, temiz ve iyi rızıkları kim haram kıldı." [el-A'râf 7/32].

1 Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1: 114.

وقوله: ﴿وَكُلَا﴾ هذا أمر لآدم وحواء. وقوله: ﴿مِنْهَا﴾ قيل: أي من الجنة. وهي كناية راجعة إلى الظاهر. وصحت لأن المأكول ثمارها وهي من أشجارها وهي من الجنة. وقيل: أي من الثمار،[1] وهي كناية راجعة إلى المعنى دون المذكور.

وقوله: ﴿رَغَدًا﴾ [٣١١٣] يقال: رَغِدَ عيشهم رَغَدًا، فهو رغيد ورَغِدٌ ورَغْدٌ، أي طيب واسع. وأَرْغَدَ القوم، أي أَخْصَبُوا، وأَرْغَدَ الرجلُ الماشيةَ، أي سَوَّمَهَا، والرغيدة الزُّبْدَةُ.

وأما تفسيره فقد قال ابن عباس وابن مسعود ﷺ: أي هنيئًا. وقال أبو عبيدة والضحاك: أي واسعًا. وقال مجاهد: أي حلالا لا حساب فيه.

وقيل: أي كثيرًا. وقال الزجاج: «الرَّغَد الكثير الذي لا يُعَنِّيكَ طلبه».[2] وهو نعت مصدرٍ محذوف، ولذلك نصب، أي[3] أكْلًا رَغَدًا.

وقوله: ﴿حَيْثُ شِئْتُمَا﴾ أي في أي بقعة شئتما من الجنة. وقيل: يعني من أي ثمارها شئتما. و«حيث» اسم للمكان، وأصله «حَوْثُ» ولذلك ضُمت ثاؤها لواوٍ[4] كانت قبلها، فيجوز أن يكون أراد المكان الذي هما فيه للأكل، ويجوز أن يكون أراد عين الثمر؛ فإنه مكان الأكل ومحله، فكان تعميم المشيئة في ذلك.

والآية ردٌّ على المُتَقَشِّفَة الذين يحرمون تناول الأطعمة الشهية ولبس الثياب السنية والله تعالى يقول: ﴿قُلْ مَنْ حَرَّمَ زِينَةَ اللهِ الَّتِى اَخْرَجَ لِعِبَادِهِ﴾ الآية، [الأعراف، ٣٢/٧].

---

١ ر - أي من الثمار.
٢ انظر: معاني القرآن للزجاج، ١١٤/١ (البقرة، ٣٥/٢).
٣ ح + كل؛ ط + كلا.
٤ ح: بواوٍ.

Öte yandan Allah, Hz. Âdem'i özel olarak seçmiş ve onu hilâfete lâyık görmüş olmasına rağmen ona bunu emretmesinin [yani yeme içme ile meşgul olmasını salık vermesinin] sebebi, Âdem'in en nihayetinde yaratılmış bir varlık olmasıdır ki yaratılmış olana [yani Âdem'e] yaraşan, yaratılmışlığın gereğini yerine getirmesi ve nasibini (rızkını) elde etmek için işe koyulmasıdır.

"Ve şu ağaca yaklaşmayın." *Kāf* harfinin kesresi ile *el-kırbân* kelimesi "bir şeye varma" anlamına, *el-kurbü minhu* ifadesi ise "bir şeye yaklaşma" anlamına gelir. İlkinden [yani el-kırbân kökünden] *'alime* vezninde türetilerek *karibtühu* (Ona geldim), *ekrabuhu* (Ona gelirim), ve *kırbân*^{en} (gelmek) ifadeleri kullanılır ki bu durumda fiil, herhangi bir harf-i cerre ihtiyaç duymadan mef'ulünü doğrudan alıp geçişli olur. Ayrıca *şerüfe* vezninde *karubtü minhu* (Ona yaklaştım), *ekrubü* (Ona yaklaşırım), *kurb*^{en} (yaklaşmak) denir ki bu da lâzım (geçissiz) bir fiil olup *min* harf-i cerriyle mef'ul alarak müteaddî (geçişli) olur.

Tefsirine gelince, bu ifadeyle Hz. Âdem ve Havvâ'ya şöyle denmek istenmiştir: "Bu ağaçtan bir şey yemeyin!" Yasak ağaca yaklaşmakla ilgili olmayıp ondan bir şey yemekle ilgilidir. Yaklaşma kelimesine alıkonulmanın izâfe edilmesi, yaklaşmanın yemeye sebep olmasındandır. Nitekim herhangi bir şey, mecaz olarak, "sebebiyle" isimlendirilir. Yasağın yeme hakkında olduğunun delili ise Âdem ve Havvâ'nın hatalarının yeme ile ilgili olmasıdır ki bundan ötürü Allah Teâla, "O ağaçtan yediler." [Tâhâ 20/121] ve "Ağacın meyvesini tattıklarında" [el-A'râf 7/22] buyurmuştur. *eş-Şecera* (ağaç) kelimesi *el-eşcâr* kelimesinin tekilidir. Ancak *eş-şecerü* kelimesi, hem tekil hem çoğul (cins isim) anlamına gelebilir. *el-Arzu'ş-şecrâ*, "çok ağaç bulunan yer" anlamına gelir. Öte yandan *eş-şeciratü* biçiminde bir kullanım da vardır. *Vâd*^{in} *şecîr*^{in} ifadesi de "çok ağaç bulunan vadi" demektir. Kelimenin aslı, birbirine geçmeyi, karıştırmayı ve iç içe girmeyi ifade eder. Bundan ötürü *şecera mâ beyne'l-kavmi* ifadesi "İnsanlar arasında ihtilâf ortaya çıktı." anlamında kullanılır. Ayrıca *iştecerû* "münakaşa ettiler", *teşâcerû bi'r-rimâh* "mızrakla birbirini yaraladılar", *eş-şecrü* "yeme ve içme gibi şeylerin girdiği yemek borusu", *eş-şicâr* "deve üzerindeki tahtırevan", *eş-şecîr* "kavmin arasına girmiş yabancı kimse" demektir. Ağaca *şecera* denmesinin sebebi ise dallarının iç içe girmesinden ötürüdür.

ثم معنى الأمر بهذا[1] والشغل به[2] مع أنه اختصه واصطفاه وللخلافة أبداه أنه مخلوق والذي يليق بالخلق هو السكون بالخلق والقيام باستجلاب الحظ.

وقوله: ﴿وَلَا تَقْرَبَا هٰذِهِ الشَّجَرَةَ﴾ القِربان بكسر القاف إتيان الشيء، والقرب منه الدُّنُوُّ. يقال من الأول: قَرِبْتُهُ، أَقْرَبُهُ، قِرْبَانًا، مِنْ حَدِّ عَلِمَ، وهو متعد بغير صلة. ويقال: قَرُبْتُ منه، أَقْرُبُ،[3] قُرْبًا،[4] مِنْ حَدِّ شَرُفَ، وهو لازم ويتعدى بـ «من».[5]

وتفسيره: لا تأكلا من هذه الشجرة، فالنهي كان عن الأكل دون الدنو من الشجرة،[6] وإنما أضاف النهي إلى القربان لأنه سبب الأكل. ويسمى الشيء باسم سببه مجازًا. ودليل أن النهي كان عنه أنّ زلتهما كانت بالأكل،[7] قال تعالى: ﴿فَأَكَلَا مِنْهَا﴾ [طه، ١٢١/٢٠] وقال: ﴿فَلَمَّا ذَاقَا الشَّجَرَةَ﴾ [الاعراف، ٢٢/٧]. فالشجرة واحدة الأشجار، والشجر يكون جمعًا وواحدًا، والأرض الشَّجْرَاءُ الكثيرة الشجرِ، وكذلك الشَّجِرَةُ بكسر الجيم، ووَادٍ شَجِيرٌ كثيرُ الشجرِ، وأصل الكلمة من التداخل، يقال: "شجر ما بين القوم" إذا اختلف الأمر بينهم، واشتجروا تنازعوا، وتشاجروا بالرماح، أي تطاعنوا، والشَّجْرُ مَفْرَجُ الفم وهو مدخل الطعام والشراب وغيرهما، والشِجَارُ خشب الهودج المُدْخَلُ فيه، والشجير الغريب الداخل[8] بين قومٍ، فكذلك[9] الشجرة يتداخل أغصانها.

---

١ ح: به.
٢ ح: بهذا.
٣ ح: أقربه.
٤ ط - قُرْبًا.
٥ ح: منها.
٦ ط: به.
٧ ح: الدخيل.
٨ ر: ولذلك.

Âyette zikredilen ağacın mahiyeti hakkında ihtilâf edilmiştir. Abdullah b. Abbas, Muhammed b. Kâ'b el-Kurazî, Hasan-ı Basrî, Atiyye, Katâde, Muhârib b. Disâr ve Mukātil, bunun buğday olduğunu söylemişlerdir. Bazı rivayetlerde bu âlimlerin "Allah'ın Âdem'in çocukları için dünyada rızık kaynağı kıldığı başak." şeklinde bir ifade kullandıkları da kaydedilir.

Süddî, Abdullah b. Mes'ûd, Saîd b. Cübeyr ve Ca'd b. Hübeyra ise bu ağacın üzüm ağacı olduğunu, çünkü âdemoğullarının bununla imtihan edildiklerini söylemişlerdir. İbn Cüreyc, sahâbeden bazı kimselerden rivayetle onun, incir ağacı olduğunu söylemiştir. Hz. Ali bunun kâfûr ağacı olduğunu söylemiştir. Kelbî ve Dîneverî (İbn Kuteybe) ise hayır ve şer ilimlerini ihtiva eden ve meyvelerinden yiyen kimsenin bilmediği şeyleri öğrendiği bilgi ağacı olduğunu söylemişlerdir.

Bir görüşe göre Âdem ve Havvâ, o ağaçtan yedikten sonra avret yerlerinin açıldığını öğrendiler. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: "O ağaçtan yedikten sonra ayıp yerleri kendilerine göründü." [Tâhâ 20/121] Nitekim Âdem ve Havvâ, bu hadiseden önce avret yerlerinin açıldığını bilmiyorlardı. Muhammed b. İshak'a göre bu ağaç, hanzal ağacıdır. Ebû Mâlik bunun hurma ağacı olduğunu söylemiştir. İbn Cüd'ân'a göre meleklerin yediği şeceretü'l-hulddür (ebedilik). Abdullah b. Abbas -bir rivayette nakledildiğine göre- bu ağacın, firdevs ağacı olduğunu, cennetin ortasında yer aldığını, dallarında her türlü (meyve ve) ürünün bulunduğunu, orada bulunan ağaçlar arasında en uzun, en süslü, en güzel ve meyvelerinin de en tatlı ve en lezzetli olduğunu söylemiştir. Rebi' b. Enes'e göre her kim bu ağaçtan yediyse abdesti bozulmuştur ki cennet abdest bozma yeri değildir.

Muhammed b. Ali et-Tirmizî'ye göre bu ağacın aslı başaktır, dallarında her türlü meyve vardı. Meyvesi baldan tatlı, yağdan yumuşak, kardan beyazdı. Her bir tanesi ineğin böbreği gibiydi.

İmam Mâtürîdî şöyle der: Bu ağacın mahiyetine dair açık ve kesin bir nas mevcut değildir. Böyle bir bilgi ancak vahiy ile bilinebilir. Bu ağacın [hangi özelliklere sahip] ne tür bir ağaç olduğunu kesin bir şekilde bilmemize gerek de yoktur. Bilmemiz gereken, Âdem ve Havvâ'nın herhangi bir ağaçtan yemelerinin yasak kılınmış olmasıdır.[1]

1 Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 1: 100.

واختلف في ماهية تلك الشجرة. قال ابن عباس ومحمد بن كعب القرظي والحسن البصري وعطية[1] وقتادة ومحارب بن دثار ومقاتل: هي شجرة البُرِّ، وفي بعض الألفاظ: السنبلة التي جعلها الله رِزْقَ أولاده في الدنيا.

وقال السدي[2] وابن[3] مسعود[4] وسعيد بن جبير وجعد بن هُبَيْرَة: هي الكَرْمَةُ [١١٤أ] لافتتان أولاده بها. وقال ابن جريج وحكاه عن بعض الصحابة: إنها التين. وقال علي ﷺ: هي شجرة الكافور. وقال الكلبي والدينوري: هي شجرة العلم، وهو[5] علم الخير والشر، مَنْ أكلها عَلِمَ أشياء[6] كان لا يعلمها.

وقيل: عَلِمَا بالأكل منها ظهور عورتهما، قال تعالى: ﴿فَبَدَتْ لَهُمَا سَوْاٰتُهُمَا﴾ [طه، ١٢١/٢٠] وما كان يعلمان بذلك قبل ذلك. وقال محمد بن إسحاق: هي شجرة الحنظل. وقال أبو مالك: هي شجرة النخلة. وقال ابن جُدعان: هي شجرة الخلد التي كان يتناول منها الملائكة. وقال ابن عباس في رواية: هي شجرة الفردوس وكانت في وسط الجنة وفيها من الثمار كلها وكانت أرفع الأشجار وأزينها وأجملها وكانت ثمرتها أحلى الثمار وأطيبها. وقال الربيع بن أنس: كانت شجرة[7] من أكلها أحْدَثَ، والجنة لم تكن موضع الحدث.

وقال محمد بن علي الترمذي: كان أصلها السنبلة وعليها من كل لون من الثمار وثمرتها أحلى من العسل وألين من الزبد وأشد بياضًا من الثلج، كل حبة من حنطتها كَكُلْيَةِ البقر.

وقال[8] أبو منصور رحمه الله: «ليس في بيان ماهيتها نص قاطع، ولا يعرف حقيقة ذلك إلا بالوحي، ولا حاجة بنا إلى معرفة ماهيتها على التعيين، وحاجتنا إلى معرفة أنهما نهيا عن الأكل من شجرة».[9]

١ ح + العوفي.
٢ ح – السدي.
٣ ح: ابن.
٤ ح + والسدي.
٥ ر: وهي.
٦ ط: الأشياء.
٧ م – كانت شجرة، صح هامش.
٨ ح + الإمام.
٩ انظر: تأويلات القرآن للماتريدي، ١٠٠/١.

"Olursunuz" ifadesi, nehyin cevabı olarak *fe* harfiyle nasb edilmesi mümkün olduğu gibi önceki nehiy cümlesine atıf yapılmak sûretiyle cezm de olabilir. İlk durumda cümlenin takdiri şöyle olur: "Eğer ağaca yaklaşırsanız o zaman zalimlerden olursunuz." İkinci ihtimalin takdiri ise "Yaklaşmayın ve zalimlerden de olmayın!" şeklinde olur. Tesniye (ikil) formdaki fiillerin sonundaki *nûn* harfi, cezm ve nasb durumlarında düşer. Birinci veche göre "olursunuz" ifadesinin anlamı "dönüşürsünüz" şeklinde, ikinci veche göre ise "olmayın!" şeklindedir.

"Zalimlerden" Zulüm, bir şeyi ait olmadığı yere koymak demektir. Zulüm haksızlık, eksiltme, cana zarar verme gibi anlamlara da gelir. Zor belâ kazılabilen, kazılmaya karşı direnen, kazmaya münasip olmayan sert toprağa *el-arzu'l-mezlûmetü* denilir. Münasip olmayan toprağın kazılması, kazma işinin uygun olmayan yere konulmasıdır, yani zulümdür. Bu anlamda şair şöyle der:

> *(Çadırların etrafındaki) tümsekler (harabe diyarın ıssızlığından dolayı öyle kurumuş ki), yaban arazide çorak ve sert toprağa zorla kazılmış hendek gibi olmuş*

Zamanı (yaşı) gelmeden kendisi ile cinsel temas kurulmuş (bekâreti bozulmuş) cariyeye de *el-mazlûmetü* denilir. Kelimenin tefsirine gelince, bu ifadeyle Âdem ve Havvâ'ya "Onlara biz zulmetmedik; fakat onlar kendilerine zulmettiler." [Hûd 11/101] ve "Onlar bize zulmetmediler; fakat kendilerine zulmediyorlardı." [el-Bakara 2/57] âyetlerinde olduğu gibi "Kendinize zarar verenlerden olursunuz!" denilmiştir.

Başka bir görüşe göre "zalimlerden" kelimesi, "Ondan hiçbir şeyi kısmamıştı." [el-Kehf 18/33] ve "Allah, şüphesiz zerre miktarı haksızlık yapmaz." [en-Nisâ 4/40] âyetlerinde olduğu gibi "Nasiplerini eksiltenlerden olmayın!" anlamına gelmektedir. Diğer bir görüşe göre ise bu ifade "Kendilerini lâyık olmadığı bir yere koyanlardan olmayın!" anlamındadır.

36. Derken, şeytan ayaklarını oradan kaydırdı. Onları içinde bulundukları konumdan çıkardı. Bunun üzerine biz de 'Birbirinize düşman olarak inin. Sizin için yeryüzünde belli bir süre barınak ve yararlanma vardır.' dedik. [el-Bakara 2/36]

وقوله: ﴿فَتَكُونَا﴾ يجوز أن يكون نصبا بالفاء[1] في جواب النهي، ويجوز أن يكون جزمًا لعطفه على النهي الاول. وتقدير الأول: إن قربتما كنتما[2] من الظالمين. وتقدير الثاني: لا تقربا ولا تكونا من الظالمين. والنون تسقط في تثنية الفعل وجمعه في النصب والجزم. وعلى الوجه الأول قوله : ﴿فَتَكُونَا﴾ أي فتصيرا، وعلى الوجه الثاني على حقيقته: ولا تكونا.

وقوله: ﴿مِنَ الظَّالِمِينَ﴾ الظلم وضع الشيء في غير موضعه، والظلم الجور، والظلم النقص، والظلم الضرر بالنفس، والأرض المظلومة التي لا تُمَكِّنُ من الحفر إلا بشدة، فكان الحفر وُضع في غير موضعه. قال الشاعر:[3]

والنُّؤْيُ كالْحَوْضِ بالمظلومةِ الجَلَدِ

والمظلومة الجارية المفترعة[4] قبل الآوان. وأما التفسير فقد قيل: أي من الضارين لأنفسكما كما في قوله تعالى: ﴿وَمَا ظَلَمْنَاهُمْ وَلٰكِنْ ظَلَمُوا اَنْفُسَهُمْ﴾ [هود، ١٠١/١١] وقوله: ﴿وَمَا ظَلَمُونَا وَلٰكِنْ كَانُوا اَنْفُسَهُمْ يَظْلِمُونَ﴾ [البقرة، ٥٧/٢].

وقيل: أي من الناقصين حظوظكما كما في قوله: ﴿وَلَمْ تَظْلِمْ مِنْهُ شَيْـًٔا﴾ [الكهف، ٣٣/١٨] وقال: ﴿اِنَّ اللّٰهَ لَا يَظْلِمُ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ﴾ [النساء، ٤٠/٤]. وقيل: أي من الواضعين أنفسكما في غير موضعها.

٣٦- فَاَزَلَّهُمَا الشَّيْطَانُ عَنْهَا فَاَخْرَجَهُمَا مِمَّا كَانَا فِيهِ وَقُلْنَا اهْبِطُوا بَعْضُكُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ وَلَكُمْ فِي الْاَرْضِ مُسْتَقَرٌّ وَمَتَاعٌ اِلٰى حِينٍ

١ ر: للفاء.
٢ ح + فتكونا.
٣ البيت للنابغة الذبياني. انظر: ديوانه، ص. ١٥؛ إصلاح المنطق لابن السكيت، ص. ٤٢.
٤ في هامش م ح: أي المقتضّة.

"Şeytan ayaklarını oradan kaydırdı." ifadesinde geçen *zelle*, *zelel*[en] ve *zelîl*[en] kaymak, yoldan çıkmak, *ezellehu gayruhu* kaydırmak, *ez-zelzele* hareketlendirme, *ezelle ilâ fülân*[in] *sanîet*[en] bir kimseye bir şey [hayır ya da şer] yapmak, *ez-zülâl* içimi kolay tatlı su, *ez-zelle* istemeden doğru yoldan çıkmak, ayrılmak, hata etmek anlamına gelmektedir.

Bu âyetteki tefsirine gelince, "Şeytan, Âdem ve Havvâ'yı hata yapmaya sevk etti." anlamına gelir. Yani vesvese, kibir ve günaha davet ile onların hata yapmasına sebep oldu. Nitekim Allah şeytanın onun bu fiilini kendi ağzından şöyle haber verir: "Zaten benim size karşı bir gücüm yoktu. Ben, sadece sizi [inkâra] çağırdım, siz de benim davetime hemen koştunuz." [İbrâhîm 14/22] Kıraat imamlarından Hamza, zevâl kökünden hareketle kelimeyi *fe-ezâlehümâ* şeklinde okumuştur ki bu durumda anlam, "Âdem ve Havvâ'nın oradan çıkmalarına sebep oldu." şeklinde olur. Ayrıca şöyle de denilmiştir: Şeytan, Âdem ve Havvâ'yı, bulundukları yerden çıkarmaya mecbur kılacak bir hata yapmaya ve günah işlemeye çağırdı.

"Oradan" Bu kelime, bir görüşe göre cennetten, diğer bir görüşe göre ağaçtan, başka bir görüşe göre ise itaatten çıkma anlamına gelir ki bütün bu anlamlar Hamza'nın kıraatine göre kelimenin zâhir anlamıdır. Çoğunluğu teşkil eden kıraat imamlarının okuyuşuna göre ise *izlâl* (çıkarma, uzaklaştırma) kelimesinin cennetten çıkarmak ya da ağaçtan çıkarmak şeklindeki tamlamalardaki anlamı, Âdem ve Havvâ'nın daha önce zikrettiğimiz üzere, vesvese, çağırma ve benzeri sebeplerle bunlardan (cennetten, ağaçtan vb.) uzaklaştırılması şeklinde; itaatten çıkarılması tamlamasındaki anlamı ise kasıtsız olarak itaatten ayrılması anlamındadır. Buna göre çoğunluğu teşkil eden kıraat imamlarının okuyuşunda bu ifadenin anlamı, "Onlar, şeytanın daveti ile hataya düştüler, yani ağaçtan yediler." şeklindedir.

Bu olayın hikâyesi Kelbî'nin tefsirinde yer verdiğine göre şöyledir: İblîs, Âdem ve Havvâ'nın cennetteki durumlarını gördüğünde onlara karşı haset besledi. O da [onlarla birlikte] yeryüzüne indirilmişti. Derken onları kandırmak için bir hileye başvurdu ve sûretlerine girmek için hayvanlardan izin istedi. Ancak yaratılış itibariyle cennette çok güzel olan yılan dışında hiçbir hayvan bunu kabul etmedi. Yılan cennette iken deveye benzerdi ve dört ayağı üzere yürüyebiliyordu. Cennette ondan güzel hiçbir hayvan yoktu. Üzerinde bütün renklerden vardı. Yılan, şeytanın uzun ısrarlarına dayanamayıp ona itaat etti. Daha sonra şeytan, yılanın sûretine girerek cennetin kapısına gelip

وقوله: ﴿فَأَزَلَّهُمَا الشَّيْطَانُ عَنْهَا﴾ «زلّ عن المكان زللًا وزليلًا»، أي زَلِقَ، و«أزَلَّه غيرُه»، أي أزلقه، والزلزلة التحريك من ذلك، وأزلَّ إلى فلان [١١٤ب] صنيعةً، أي[١] أسداها إليه،[٢] والزُّلال الماء العَذْب الذي يسهل جريانه إلى الحلق، والزَّلَّةُ الخطأ وهي الزوال عن الصواب من غير قصد.

وتفسيره هنا: حملهما على الزلة، أي بطريق التسبيب وهو بالوسوسة وبالغرور وبالدعاء. قال الله تعالى خبرًا عنه: ﴿وَمَا كَانَ لِيَ عَلَيْكُمْ مِنْ سُلْطَانٍ إِلَّآ اَنْ دَعَوْتُكُمْ فَاسْتَجَبْتُمْ لِيۚ﴾ [إبراهيم، ١٤/٢٢]. وقراء حمزة: فأزالهما من الزوال، أي سبّب سبب خروجهما عنها. وقيل: أي دعاهما إلى الزلل وإلى إتيان ما أوجب خروجهما عنها.

وقوله: ﴿عَنْهَا﴾ قيل: عن الجنة. وقيل: عن الشجرة. وقيل: أي عن الطاعة. وذلك كله على قراءة حمزة ظاهر. فأما على قراءة العامة فالإزلال عن الجنة والشجرة يكون تَنْحِيَةً عنهما بالتسبيب الذي قلنا، وعن الطاعة يكون بالزلة وهي التنحي عن الطاعة من غير قصد. فمعناه[٣] أنهما وقعا في زلة بدعوته وهي الأكل من الشجرة.

وقصته ما ذكر الكلبي في تفسيره، قال: لما نظر إبليس إلى ذلك حسدهما وكان أُهبط إلى الأرض فاحتال أن يَفْتِنَهُمَا فعرض نفسه على كل دابة أن يدخل في صورتها فأبت عليه حتى أتى الحية وكانت أحسن دابة في الجنة خلقًا وكانت كهيئة البعير تمشي على أربع قوائم ليس في الجنة دابة أحسن منها، فيها من كل لون، فلم يزل يستدرجها حتى أطاعته فدخل بين لحييها وقام في رأسها ثم أتى باب الجنة

١ ر – أي.
٢ في هامش م: أي أرسلها وأسدى إليه معروفا أي اتخذ عنده.
٣ ح ر: ومعناه.

Âdem ve Havvâ'ya seslendi. Âdem ve Havvâ onun seslenişine karşılık verdikten sonra şeytan onlara şöyle sordu: "Rabbiniz cennette sizden ne yapmanızı ve neyden uzak kalmanızı istedi?" Onlar "Şu tek ağacın dışında Firdevs cennetinin diğer bütün ağaçlarından yememizi emretti." dediler. Şeytan da buna mukabil şöyle dedi: "Rabbiniz, hayır ve şerri bilen ölümsüz iki melek olmamanız için şu ağaçtan yememenizi istedi. Size yemin ederim ki ben sizin iyiliğinizi istiyorum ve ben, sizin için nasihat edenlerdenim. Kim bu ağacın meyvesinden yerse o ölümsüz olur ve kim diğerinden önce yerse o, diğerinden üstün olur." Tabii ki Allah düşmanı bu hususta yalan söylemişti, ancak önce Havvâ, ağaca yaklaştı ve "Âdem, al ye!" dedi. Âdem de ona "Yazık sana! Allah'ın bizi bu ağaçtan menettiğini ve meyvelerinden yememiz hâlinde bizi cezalandıracağını söylediğini bilmiyor musun?" dedi. Havvâ, "Peki sen ey Âdem, Allah'ın rahmetinin ne kadar geniş olduğunu bilmiyor musun?" diye karşılık verdi ve ağacın meyvesinden önce kendisi yedi, sonra Âdem'e yedirdi. Yedikleri, karınlarına ulaştığında nûrdan oluşan elbiseleri bir anda yok oldu. Nitekim bu durum âyette de şöyle belirtilmiştir: "Ağaçtan tattıklarında kendilerine avret yerleri göründü." [el-A'râf 7/22] Elbiseleri yok olunca her biri diğerinin daha önce gizli olan avret yerini gördü.

Her ne kadar Kelbî her biri diğerinin avret yerini gördü dese de doğru olan Âdem ve Havvâ'dan her birinin kendi avret yerlerini gördüğüdür. Nitekim Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: "Avret yerleri kendilerine göründü." [Tâhâ 20/121], "Şeytan, kendilerinden gizlenmiş olan avret yerlerini onlara açmak için kendilerine vesvese verdi." [el-A'râf 7/20] Cümle içerisinde çoğul kelimenin zamirinin çoğul olması tekil kelimenin zamirinin de tekil olmasını gerektirir. Örneğin "İnsanlar elbiselerini giydi." ya da " İnsanlar hayvanlarına bindi" cümlelerinde, "Herkes kendi elbisesini giydi." ve "Herkes kendi hayvanına bindi." anlamı kastedilir.

Kelbî, Ebû Sâlih kanalıyla Abdullah b. Abbas'tan şöyle nakleder: Âdem, cennete girdiğinde hem onun hem Havvâ'nın elbiseleri nûrdandı, üzerlerinde inci ve yakutla kaplı altından bir taç, inci ve yakutla kaplı bir kemer, inci ve yakutla kaplı iki halhal, inci ve yakutla kaplı iki altın bilezik, iki elmas bilezik, inci ve yakutla kaplı pürüzsüz iki taş vardı. O ağaçtan yedikleri vakit üzerlerindeki bu elbise bir anda yok oldu.

فقام عندها فنادى: يا آدم ويا حواء! فأجابته[1] هي فيها[2] وآدم،[3] فقال: ماذا أَمَرَكما ربُّكما وماذا نهاكما عنه في الجنة؟ قالا: أمرنا أن نأكل من شجر[4] الفردوس كلها غير هذه الشجرة الواحدة، فقال: ما نهاكما ربكما عنها إلا أن تكونا ملكين تعلمان الخير والشر أو تكونا من الخالدين لا تموتان، وإني أُقسم لكما إني لكما لمن الناصحين، مَن أكل منها لم يمت، وأيكما أكل قبل صاحبه كان هو المسلِّط على صاحبه، وكذب عدو الله في ذلك وسبقت حواء إلى الشجرة فقالت:[5] يا آدم خذ، فقال: ويحك، أما تعلمين أن الله قد نهانا عنها وأوعدنا[6] العقوبة عليها، فقالت:[7] يا آدم، أما تعلم سعة رحمة الله؟ فأكلت منها وأطعمت آدم، فلما وصل إلى بطونهما تهافت عنهما لباسهما وكان لباسهما النور. قال تعالى: ﴿فَلَمَّا ذَاقَا الشَّجَرَةَ بَدَتْ لَهُمَا سَوْاٰتُهُمَا﴾ [الأعراف، ٢٢/٧] فأبصر كلُّ واحد منهما من صاحبه ما وُورِيَ عنه من عورته قبل ذلك.

كذا ذكر ههنا، لكن الصحيحَ أنَّ كل واحد منهما رأى عورته نفسه لا غير. فقد قال تعالى: ﴿فَبَدَتْ لَهُمَا سَوْاٰتُهُمَا﴾ [طه، ١٢١/٢٠] وقال تعالى: ﴿لِيُبْدِيَ لَهُمَا مَا وُٓرِيَ عَنْهُمَا مِنْ سَوْاٰتِهِمَا﴾ [الأعراف، ٢٠/٧]، ومقابلة الجمع بالجمع تقتضي مقابلة الفرد بالفرد كقولهم: ركب الناسُ[8] دوابهم ولبسوا ثيابهم ونحو ذلك.[9]

قال الكلبي عن أبي صالح عن ابن عباس: دخل آدم الجنة[10] ولباسهما النور وعليه إكليلٌ من ذهب مُكَلَّلٌ بالدر والياقوت ومِنْطَقَةٌ مُكَلَّلَةٌ بالدر والياقوت وخلخالان مكلّلان بالدر والياقوت وسواران من ذهب مكلّلان بالدر والياقوت وسواران من لؤلؤ ودُمْلُوحان مكلّلان بالدر والياقوت.[11] فلما أكلا من[12] الشجرة [١١٥ظ] ذهب عنهما ذلك

١ ط: فأجابا.
٢ ح ر – فيها.
٣ ط – هي فيها وآدم.
٤ ط ر: شجرة.
٥ ر: وقالت.
٦ ح: وأودعنا، صح هامش؛ ر: وأوعد.
٧ ر: قالت.
٨ ط: القوم.
٩ م ح – كذا ذكر ههنا ... ركب الناس دوابهم ولبسوا ثيابهم ونحو ذلك، صح هامش م.
١٠ ح ر + وحواء.
١١ م ط ر – بالدر والياقوت.
١٢ ر + هذه.

Onlar da bu durum karşısında utanıp incir yapraklarıyla avret yerlerini kapatmak için koşuştular. Daha sonra incir yapraklarını bir araya getirerek avret yerlerini kapattılar. Nitekim bu hadise Kur'ân'da şöyle geçmektedir: "Cennet yapraklarıyla üzerlerini örtmeye başladılar." [Tâhâ 20/121]

Kuşeyrî şöyle der: Cennetten daha üstün bir yer yoktur. Âdem'den daha akıllı ve daha zeki bir kimse yoktur. Hiçbir nasihat, Allah'ın nasihati kadar faydalı olamaz. Âdem'in kararlılığı ve azmi hiç kimsede bulunamaz. Fakat bu olanların hepsi kaderdir. Kadere karşı da gelinmez. Hüküm verildiyse itiraz edil(e)mez. (…) Âdem, cennette tek başınayken her türlü nimetin içerisindeydi. Ancak ne zaman ki benzeri (eşi) de geldi işte o zaman fitne ve imtihan kapısı açıldı. Havvâ, kendisine yasak ağaçtan verdiğinde ona uyup o da yedi. Ondan sonra da olanlar oldu. Nitekim bu hususla ilgili olarak şöyle denilmiştir:

İnsanın insan ile eğlenmesi insanoğlunda eski bir hastalıktır.[1]

Burada şeytanın Âdem ve Havvâ'yı nasıl yanlışa sürüklediğinden ve Âdem'in düştüğü hatanın özelliklerinden söz etmek icap eder. Birinci mesele yani şeytanın onları yanlışa sürükleme hadisesine dair öncelikle şöyle söylenmiştir: Şeytan onlara yeryüzünden seslenmiştir. Başka bir görüşe göre şeytan, içeri girmeksizin cennetin kapısından onlara seslenmiştir. Şeytan, cennet ehlinden değildi; çünkü kâfirlerin cennete girmesi yasaklanmıştır. Onun, seslenişini ve "Rabbiniz cennette sizden ne yapmanızı ve neyden uzak kalmanızı istedi?" sorusunu Âdem ve Havvâ'ya ileten Allah'tır. Bu görüşü dile getirenlere göre şeytanın "Bu ağaçtan" sözü, onun cennette, ağacın yanında olduğuna delâlet etmez. Çünkü bu söz, Âdem ve Havvâ'nın zikrettiği ağaca işaret etmektedir. Yani "Sözünü ettiğiniz o ağaçtan" anlamına gelir.

Başka bir grup ise -yukarıda rivayetini naklettiğimiz üzere- şeytanın yılanın kafası sûretinde cennete girdiğini söylemişlerdir. Onlara göre bu, şeytanın cennete girmesi demek değildir, çünkü böylelikle cennete şeytan değil yılan girmiştir. Nitekim kâfirler, Âdem'in sulbündeyken de cennetteydiler. Ancak onlar bu şekilde cennete girmiş sayılmazlar. Bu görüşü dile getirenler şeytanın, Âdem ve Havvâ ile bizzat konuştuğunu, onlara yeminler edip soru sorduğunu söylemekte ve bunu kendi görüşlerine delil olarak göstermektedirler, çünkü bütün bu hâller ancak şeytanın Âdem ve Havvâ'nın yanında olması ile gerçekleşebilir.

1 Kuşeyrî, *Letâifü'l-İşârât*, 1: 38.

فاستحييا وهربا[1] إلى ورق التين يُلْزِقَان بعضه ببعض يُغَطِّيَان عورتهما، فذلك قوله تعالى: ﴿وَطَفِقَا يَخْصِفَانِ عَلَيْهِمَا مِنْ وَرَقِ الْجَنَّةِ﴾ [طه، ١٢١/٢٠].

قال الإمام القشيري رحمه الله: «لا مكان أفضل من الجنة، ولا بشر أكيس من آدم، ولا نصح أبلغ من نصح الله، ولا عزم أشد من عزيمة آدم، لكن القدر[2] لا يُكَابَرُ، والحكم لا يعارض».[3] وقال: ولما كان آدم وحده، كان بكل خير وعافية، فلما جاء الشكل[4] ظهر باب الفتنة وفُتح باب المحنة، وحين ساكن حواء أطاعها فيما أشارت إليه من الأكل فوقع فيما وقع، ولقد قيل:

داءٌ قديمٌ في بني آدم صبوةُ إنسانٍ بإنسانْ

ثم الكلام هنا في كيفية الإزلال من إبليس وفي صفة زلة آدم عليه السلام. أما الأول فقد قيل: ناداهما وهو[6] في الأرض. وقيل: ناداهما وهو على باب الجنة لا فيها؛ فإنه لم يكن من أهل دخول الجنة، لأنها محرمة على الكفار، والله أوصل صوته إليهما وقال لهما: ماذا أمَرَكما[7] إلى أن قال:[8] ما نهاكما[9] ربكما عن هذه الشجرة. وقال هؤلاء: وقول إبليس "عن هذه الشجرة" وهي إشارة[10] لا تدل على أنه كان في الجنة بحضرة[11] الشجرة بل هي إشارة إلى الشجرة[12] التي ذكرا، أي عن هذه الشجرة التي قلتما.

وقال جماعة: دخل في رأس الحية والحية دخلت الجنة، كما روينا، ولا يكون هذا دخولًا منه الجنة، كما أن[13] الكفار كان[14] من ذرية آدم في صلب آدم وهو في الجنة ولم يكن ذلك دخول الكفار الجنة. واحتج هؤلاء أنه خاطبهما وقاسمهما وراجعهما الكلام وذلك[15] لا يكون إلا بالحضرة.

١ ر - وهربا.
٢ م: القدر، صح هامش.
٣ لطائف الإشارات للقشيري، ٣٨/١.
٤ في هامش م: الشكل القيد.
٥ لطائف الإشارات للقشيري، ٣٨/١.
٦ ح: وهما.
٧ ح ط ر + ربكما.
٨ ر - إلى أن قال.
٩ ر: ما ذا نهاكما.
١٠ ط - وقال هؤلاء وقول إبليس عن هذه الشجرة وهي إشارة.
١١ ر: حضرة.
١٢ ح - إلى الشجرة. ط ر: كان.
١٣ ط ر - كان.
١٤ ط ر: وذاك.

Bu husus Ebû'l-Hasen er-Rüstefağnî'ye sorulmuş, o da şöyle cevap vermiştir: Kesin delil bulunmadığı için şeytanın cennete girdiğini söyleyemeyiz. Ancak eğer kesin delil var ise bu durumda onun cennete girmiş olduğunu düşünmek imkânsız değildir. Çünkü şeytanın cennete girmesi onun üzüntü, keder ve hasretini artırır.

Hasan-ı Basrî şöyle demiştir: Şeytan, kendisine sağlanan imkânlarla vesvesesini Âdem ve Havvâ'ya ulaştırmıştır.

Şöyle demişlerdir: Şeytanın Âdem ve Havvâ'ya vesvesesi, bugün yeryüzünde yaşayan bütün insanların kalplerine aynı anda verdiği vesveseye benzer. Eğer şeytan, kişiye sadece huzurunda vesvese verseydi o zaman aynı anda bütün insanların kalplerine vesvese veremezdi. Yani, şeytan aynı zaman diliminde bütün kalplere vesvese verebiliyorsa bu onun tek bir mekânda olmadığına delâlet eder. Yine şöyle demişlerdir: Şeytanın vesvesesi, Azrâil'in insanların canlarını alması gibidir. Nitekim aynı anda ölen insanlar farklı yerlerde oldukları hâlde Azrâil tek bir yerdedir.

Öte yandan şeytanın insanların kalplerine vesvese vermesinin mahiyeti ve keyfiyeti hakkında da ihtilâf edilmiştir. Bir görüşe göre şeytan, rivayet edildiği gibi insanların kan damarlarında dolaşır. Diğer bir görüşe göre şeytan, insanların yanlarında bulunmaksızın ve içlerine girmeksizin Allah'ın dilediği gibi göğüslerinin üzerinde (içlerinde) bulunur. İmam Mâtürîdî şöyle der:

> Şeytanın vesvese verdiği konusunda bize naklî bilgi gelmiş, ancak bu vesvesesinin nasıl olduğu hakkında herhangi bir bilgi gelmemiştir. Bu yüzden biz de onun vesvese verdiğini kabul eder ve vesvesesinden korunup sakınmaya çalışırız, nasıl vesvese verdiğini sorgulayıp incelemez, hakkında delilimiz olmaksızın herhangi bir konu hakkında da kesin hüküm vermeyiz. Hakikati ve keyfiyeti bilinmese de bâtıla çağıran ve doğrudan yüz çevirmeye sebebiyet veren bütün her şey, şeytanın işidir ve bu durumlarda onun şerrinden sakınılmalı ve Allah'a sığınılmalıdır. Nitekim Hak Teâlâ "Eğer şeytandan bir kışkırtma seni dürterse, hemen Allah'a sığın." [el-A'râf 7/200] ve "Takvâya erenler var ya onlara şeytan tarafından bir vesvese dokunduğunda hatırlarlar." [el-A'râf 7/201] buyurmuştur.[1]

1 Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 1: 101.

وسئل أبو الحسن الرُّسْتَفَغْنِيُّ عنه فقال: لا نشهد بدخوله فيها لعدم الدليل القطعي، فإن ثبت لم يبعد؛ إذ دخوله كان يزيد له في التلهف والحسرة.

وقال الحسن البصري رحمه الله: أوصل إليهما الوسوسة من الوجه الذي جعل له.

وقالوا: هذا كوسوسته اليوم في قلوب جميع أهل الدنيا في حالة واحدة، ولو لم يكن ذلك إلا بالحضرة لم يكن في حالة واحدة يقع ذلك في جميع القلوب. وقالوا: هو كقبض عزرائيل الأرواح من بني آدم وهم في مواضع مختلفة وهو في مكان واحد.

واختلف أيضًا في كيفية وسوسته في قلوب الناس. فقيل:[1] يجري منهم مجرى الدم كما روي. قيل: هو واقع في صدورهم منه على ما شاء الله من غير دخول منه أوحضور. والإمام أبو منصور رحمه الله يقول:

> نقل إلينا أنه يوسوس ولم ينقل إلينا كيفيتها. فنقول: يوسوس، ونتحرز[2] ولا نبحث عن كيفيته[3] ولا نقطع[4] القول[5] بشيء بلا دليل. قال:[6] وكل معنى يدعو إلى الباطل ويحجب عن الحق فهو عمل الشيطان يجب التعوذ منه والفزع إلى الله وإن لم يعلم حقيقته[7] وكيفيته،[8] قال الله تعالى:﴿وَاِمَّا يَنْزَغَنَّكَ مِنَ الشَّيْطَانِ نَزْغٌ فَاسْتَعِذْ بِاللّٰهِ﴾ [الأعراف، ٢٠٠/٧] وقال: ﴿اِنَّ الَّذِينَ اتَّقَوْا اِذَا مَسَّهُمْ طَآئِفٌ مِنَ الشَّيْطَانِ تَذَكَّرُوا﴾[الاعراف، ٢٠١/٧].[9]

١ ر: فقد.
٢ ط ر: فنتحرز.
٣ ط: كيفيتها.
٤ ر: يقطع.
٥ ر: العقول.
٦ ح: وقال.
٧ ط ر: حقيقية.
٨ ط ر: كيفيته.
٩ انظر: تأويلات القرآن للماتريدي، ١٠١/١. نقل المصنف كلام الماتريدي ببعض التصرف.

Âdem'in zellesinin mahiyeti hakkında İmam Mâtürîdî şöyle der:

> Hasan-ı Basrî der ki: Âdem, bu fiili bilinçli bir şekilde yaptı. Âyette geçen "Unuttu." [Tâhâ 20/115] ifadesi, hatırlamama anlamındaki unutma değil, ihmal etme mânasında bir unutmadır. Bunun birkaç delili vardır. Öncelikle hatırlamayı terk etme anlamındaki unutmanın affedileceği ve yine bu unutmayı gerçekleştiren kişiye isyankâr (günahkâr) denilmemesi hususunda ezelde Allah tarafından verilmiş bir hüküm vardır. Oysa Âdem, isyan ile muhakeme edilmiş ve "Rabbine isyan etti ve saptı." [Tâhâ 20/121] vasıflarıyla nitelendirilmiştir. Yine daha önce Allah, Âdem ve Havvâ'ya hitap ederken "Zalimlerden olursunuz." [el-Bakara 2/35] diyerek onları zulümle nitelemiştir. Ayrıca eğer unutarak bunu yapmış olduğunu düşünecek olursak, düşmanı şeytan, ona yasak ağaçtan yememe hususunda Rabbinin emrini hatırlatmıştı. Eğer gerçekten unutmuş olsaydı, şeytan, "Rabbiniz sizi bu ağaçtan menetmedi." [el-A'râf 7/20], "Onlara yemin etti." [el-A'râf 7/21] ve "Onları hileyle kandırdı." [el-A'râf 7/22] demezdi. [Bütün bunlar hatırlamamadan kaynaklanan bir unutmanın olamayacağını gösterir.] Eğer hatırlamamadan kaynaklanan bir unutma varsa [Âdem ve Havvâ] yeminle kandırılamazlardı. Dolayısıyla burada Âdem hakkında kullanılan "Unuttu." fiili tıpkı "Onlar Allah'ı unuttular; Allah da onları unuttu." [et-Tevbe 9/67] âyetindeki anlamda kullanılmıştır.[1]
>
> Yine Hasan-ı Basrî "Biz onda [Âdem'de] bir kararlılık bulmadık." [Tâhâ 20/115] âyetini, "Verdiğimiz emri ve yasağı koruma hususunda Âdem'i, kararlı bulmadık." şeklinde tefsir etmiştir.[2]

Bütün bunlar yakışıksız ifadelerdir, Allah'ın peygamberlerini böyle şeylerle nitelemek câiz değildir, çünkü Allah, onları seçmiş ve kendileri hakkında ezelî ilâhî bilgiye sahip olarak onları seçkin kılmıştır. Nitekim bu durum, "Andolsun, onları, bir bilgi üzerine âlemlere üstün kıldık." [ed-Duhân 44/32] ve "Allah, peygamberlik görevini kime vereceğini çok iyi bilir." [el-En'âm 6/124] âyetlerinde de anlatılmıştır. Allah, Âdem hakkında da bazı özellikler, kerametler, dereceler ve makamlar zikretmiştir ki bütün bunlar onun yukarıda bahsi geçen niteliklerden tenzih edilmesini gerektirmektedir.

1 Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 1: 92.
2 Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 9: 241.

وأما صفة زلّة آدم [١١٥ب] عليه السلام، ذكر الإمام أبو منصور رحمه الله:

أن الحسن البصري رحمه الله قال: إنه تعمد ذلك، وقوله: ﴿فَنَسِيَ﴾ [طه، ١١٥/٢٠] كان نسيانَ تضييعٍ لا نسيان ذِكْرٍ لأوجُهٍ: أحدها: ما جرى في حكم الله تعالى من العفو عن النسيان الذي هو ترك الذكر وأن لا يلحق صاحبه اسم العصيان وقد أُخِذَ هو به ووُصِفَ أنه[١] ﴿عَصَىٰ﴾ و﴿غَوَىٰ﴾ [طه، ١٢١/٢٠] وقد تقدم في خطابهما:[٢] ﴿فَتَكُونَا مِنَ الظَّالِمِينَ﴾ [البقرة، ٣٥/٢] ولأن عدوه قد ذكَّرَه لو كان ناسيًا حيث قال: ﴿مَا نَهٰىكُمَا رَبُّكُمَا عَنْ هٰذِهِ الشَّجَرَةِ﴾ [الأعراف، ٢٠/٧] و﴿قَاسَمَهُمَآ﴾ [الأعراف، ٢١/٧] ﴿فَدَلّٰىهُمَا بِغُرُورٍ﴾ [الأعراف، ٢٢/٧] ولوكان نسيان ذكرٍ لما اغترا بالقسم وهو كقوله: ﴿نَسُوا اللهَ فَنَسِيَهُمْ﴾ [التوبة، ٦٧/٩].[٣]

وفسر هو[٤] قوله: ﴿وَلَمْ نَجِدْ لَهُ عَزْمًا﴾ [طه، ١١٥/٢٠] أي لم نجده من أولي العزم والثبات على حفظ الامر والنهي.[٥]

وهذا كله وحش من الكلام لا يجوز أن يوصف بمثله الأنبياء؛ فإن الله اصطفاهم واختارهم على علم بهم، قال: ﴿وَلَقَدِ اخْتَرْنَاهُمْ عَلٰى عِلْمٍ عَلَى الْعَالَمِينَ﴾ [الدخان، ٣٢/٤٤] وقال: ﴿اَللّٰهُ اَعْلَمُ حَيْثُ يَجْعَلُ رِسَالَتَهُۥ﴾ [الأنعام، ١٢٤/٦] وفي حق آدم ذكر خصائص وكرامات ومراتب ومقامات يجب تنزيهه معها عن مثل هذه الصفات.

---

١ ر: بأنه.
٢ ر: من خطابهما.
٣ انظر: تأويلات القرآن للماتريدي، ٩٢/١.
٤ يعني الحسن البصري.
٥ انظر: تأويلات القرآن للماتريدي، ٢٤١/٩.

Unutma (nisyân) kelimesinin gerçek anlamı, hatırlamamaktır, ihmal anlamında ise mecazen kullanılır. Bu kelimenin hatırlamama anlamına geldiğini "Biz Âdem'de herhangi bir kararlılık bulmadık." [Tâhâ 20/115]âyetindeki kullanım da destekler. Zira buradaki "kararlılık" (*azm*) kelimesi dildeki asıl anlamı itibariyle "kasıt, niyet" mânasına gelir. [Dolayısıyla "Biz Âdem'de herhangi bir kararlılık bulmadık." ifadesi "Biz Âdem'de herhangi bir kasıtlılık bulmadık." anlamına gelir.] "Onun düşmanı şeytan, yasak ağaçtan yememe hususunda ona Rabbinin emrini hatırlatmıştı." şeklindeki delil hakkında ise şunları deriz: Âdem ve şeytan arasında öyle çok şey geçti ki Âdem'in kalbi (aklı) hep şeytanı savuşturmakla, ondan ve tuzaklarından kurtulmakla meşgulken düşmanı Âdem'in Allah'a verdiği sözü ona unutturdu. Öte yandan unutkanlık, Âdem'in dışında bir başkası için özür kabul edilirken Âdem için özür kabul edilmemiş ve kendisi unutkanlığının sonucu olarak cezalandırılmıştır. Çünkü Âdem, hatırlaması zor ve çok çeşitli şeylerle değil, sadece söz konusu ağaç ile imtihan edilmiştir. Bundan ötürü onun durumunda olan birisinin özrünün kabul edilmemesi doğaldır. Âdem dışındaki insanların ise pek çok meşgalesi olmasından dolayı [kendilerine tevdi edilen emri veya yasağı] unutmaları ve hatırlamamaları anlaşılabilir ve mazur görülebilir bir durumdur. Bizlerin hâli de farklı değildir. İnsan, ancak sıklıkla hataya düşülen bir konuda mazur görülür. Söz gelimi, kişinin namazda yanlışlıkla selâm vermesi, Allah için kesilen kurbanda besmeleyi unutması ve Ramazan'da yanlışlıkla yeme içmesi mazur görülürken namazda yemek yemesi veya hac esnasında cinsel ilişkide bulunması mazur görülmez.

İkincisi: Sıradan insanlar küçük ve basit işlerden sorumlu tutulmazken Allah'ın kendilerine bahşettiği onca nimetten ötürü insanların en hayırlılarının ve toplumun önde giden insanlarının küçük, basit ve önemsiz bir emirden (veya ihmalden) ötürü uyarılması, hesaba çekilmesi mümkündür. Yine, bu insanların ceza ve azabı da diğer insanlara nazaran kat kat fazla olabilmektedir. Bu durum Hz. Yûnus'un kıssasında müşâhede edilebilir. Nitekim o, kavminin inkârcılığını ve kötülüklerini görünce onlardan uzaklaşmıştır. Onun bu davranışı başkası tarafından yapılmış olsaydı makul karşılanabilirdi. Keza, Hz. Peygamber aleyhisselâm da kâfir topluluğun başındaki insanlara yakınlık duyması, onlar için üzülmesi ve İslâm dinini kabul etmeleri için yoğun çaba sarf etmesinden ötürü uyarılmıştır. Oysa böyle bir davranış, onun dışındaki biri için hayırlı hasletler kabilinden sayılmaktadır.

والنسيان حقيقته[1] زوال الذكر، وللتضييع مجاز. ويقرر[2] هذه الحقيقة قوله: ﴿وَلَمْ نَجِدْ لَهُ عَزْمًا﴾ [طه، ١١٥/٢٠] وهو القصد وضعًا. وما يقول: "إن العدوَّ ذَكَّرَه ذلك" قلنا: لكثرة ما جرى بينه وبين عدوه من التراجع اشتغل قلبه بوجود الدفاع له والفكر في أسباب نجاته والتخلُّص[3] من مكائده حتى أنساه ذلك ذكر العهد. ثم إنما كان النسيان في حق غيره عذرًا وهو عوتب بذلك ولم يعذر به؛ لأن آدم لم يكن امتحن بأنواع مختلفة يتعذر عليه وجه الحفظ في ذلك وإنما امتحن بالانتهاء عن شجرة واحدة بالإشارة إليها، فجائز أن لا يعذر في مثله، وغيره لهم أشغال كثيرة يتعذر عليهم التحفظ فعذروا[4] بها، فكذلك[5] فيما بيننا إنما[6] يعذر الإنسان به فيما يكثر به النوازل، ألا ترى أنه يعذر بالسلام في الصلاة وترك التسمية في الذبيحة والأكل والشرب في الصوم، ولا يعذر في الأكل في الصلاة وفي الجماع في الحج لهذا.

والثاني: أنه جائزٌ أخذُ الأخيار ومعاتبةُ الكبار بالأمر الخفيف اليسير الذي لا يؤاخذ[7] بمثله غيره لكثرة نعم الله عليهم وعظيم منته[8] عندهم[9] كما أوعدوا بتضاعف العذاب على ما كان لغيرهم. وهو كحال يونس[10] عليه السلام فارق قومه لما عاين من المناكير فيهم، وفِعلُه من غيره أحمدُ ما يوصف به. وكذا عوتب نبينا عليه السلام بما خطر بباله من تقريب رؤساء الكفرة إشفاقًا عليهم وحرصًا على إسلامهم، ويُعدُّ ذلك من غيره من خصال الخير.

١ ط ر: حقيقة.
٢ ر: وتقرير.
٣ ر: والتخليص.
٤ ر: فتعذروا.
٥ ر: وكذلك.
٦ ر: فإنما.
٧ ح ط ر: لا يؤخذ.
٨ ح ر: مننه.
٩ ط - عندهم، صح هامش.
١٠ ط + النبي.

Üçüncüsü: Hz. Âdem, imtihanın kendisiyle başlaması mümkün olan bir şeyle kınanmıştır. Kaldı ki insan bu tür imtihanlar için yaratılmıştır. Nitekim bu durum "Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım." [el-Bakara 2/30] âyetinde de belirtilmiştir. Ancak Allah, ihsanını ve cömertliğini belâ ve imtihanına öncelemek sûretiyle kullarını bu imtihana hazırlar. Bu bağlamda Hak Teâlâ şöyle buyurmuştur: "Onları iyiliklerle ve kötülüklerle imtihan ettik." [el-A'râf 7/168]

Daha sonra bu meselede, Âdem dışındakiler için oldukça etkili bir ders ve uyarı söz konusudur. Ayrıca kalplerdeki günahların tehlikesinin büyüklüğüne de işaret edilmiştir. Kendisine hilâfet verilen, melekler tarafından secde edilen ve ilimle müşerref kılınan insan ırkının atası Âdem'in bu ölçekte bir hatadan dolayı azarlanıp cezalandırılması, Allah'ın emrinde bir gevşekliğin, hükmünde herhangi iltimasın olmadığı bilinsin ve idrak edilsin diyedir. Böylelikle kulların günaha karşı sürekli dikkatli, ihtiyatlı olmaları, endişe hissetmeleri, ceza ve kınanmayı gerektiren eylemlerden kaçınmaları gerekir.

Hz. Âdem'in yasağı hatırında tutmuş, ancak bunun haram kılmaya yönelik bir yasak olmadığını düşünmüş olması da muhtemeldir. Bu durumun birkaç izahı olabilir: Her ne kadar bu yasak, ilgili yasağın haram kılma anlamına geldiğine delâlet eden "Zalimlerden olursunuz." ifadesiyle birlikte zikredilmiş olsa da Âdem'in yasağı hatırlaması, fakat ikinci ifadeyi yani "Zalimlerden olursunuz." uyarısını unutmuş olması, böylece zihninin karışmış olması da muhtemeldir. Çünkü [ikinci ifadenin hatırlanmaması hâlinde] bu yasak haram kılmaya yönelik bir yasak olabileceği gibi o ağaçtan yemek helâl olduğu hâlde başka ağaçları tercih etmesi gerektiği anlamında bir ifade de olabilir. Yine bu yasak, ağaçtaki bir hastalıktan kaynaklanıyor da olabilir ki bu durumda yasak haramlık değil, rahmet yasağı olur. Dolayısıyla bütün bu ihtimalleri düşünmüş olan Âdem, umduğu ve istediği bir faydayı elde etmek için, bu zararı göze almış olabilir.

Ayrıca Âdem'in "Zalimlerden olursunuz." ifadesini hatırlamış olması, fakat bunun haddi aşma anlamında zulüm değil de, kusur işleme ve kendilerine zarar vermeleri anlamında bir zulüm olduğunu düşünmüş ve bu anlamdaki zulmü göze almış olması da muhtemeldir. Onun aklında bu ihtimallerin oluşması şeytanın vesveselerindendir. Ancak Âdem şeytanı göremediği için bütün bunların vesvese değil ilham olduğunu düşünmüş olabilir. Bundan dolayı da aslında yasağı unutmamış olsa bile, unutmuş gibi bir konumda bulunmuştur.

والثالث: أنه إنما[1] عوتب بالذي يجوز ابتداء[2] المحنة به، ولمثله خلقه حيث قال: ﴿إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً﴾ [البقرة، ٢/٣٠] لكنه بكرمه عوّد خلقه تقديم[3] إحسانه وإيلائه على محنته وبلائه، قال[4] تعالى: ﴿وَبَلَوْنَاهُمْ بِالْحَسَنَاتِ وَالسَّيِّئَاتِ﴾ [الاعراف، ٧/١٦٨].

ثم في ذلك [١١٦أ] أبلغ زجر لغيره، وفيه تعظيم خطر الذنوب في القلوب؛ فإن أبا البشر والمخصوص بالخلافة وسجدة[5] الملائكة والتخصيص[6] بالعلم عوتب بهذا القدر من الزلة ليعلم أنه ليس في أمر الله هوادة ولا في حكمه محاباة، فيكونون أبدًا على حذر[7] وخيفة ويفزعون إليه بالعصمة عما يوجب المقت والعقوبة.

ويحتمل أن يكون حَفِظَ النهيَ لكن خطر بباله أنه ليس بنهي تحريم؛ فإنه يكون على وجوه، وذلك النهي وإن كان مقرونًا بقوله: ﴿فَتَكُونَا مِنَ الظَّالِمِينَ﴾ وذلك دلالة التحريم[8] لكن يحتمل أن يكون حَفِظَ النهيَ لكن نسي هذا الآخر فاشتبه عليه وجه النهي؛ فإنه قد يكون للتحريم وقد يكون لإيثار غيره عليه مع حله. وقد يكون لداءٍ فيه وضرر عليه، فيكون نهي رحمة لا حرمة، فسبق إلى وهمه ذلك وتحمّل الضرر لنفعٍ رجاه وطلبه.[9]

ويحتمل أنّه حَفِظَ قوله: ﴿فَتَكُونَا مِنَ الظَّالِمِينَ﴾ ولكن وقع عنده أنه ليس بظلم تعدٍ بل هو ظلم نقصان وإضرار بأنفسهما وتحمّل ذلك لما ذكرنا. وإيقاع بعض هذه الوجوه في قلبه كان من وسوسة الشيطان، لكن ظنه إلهامًا لا وسوسة؛ لأنه كان لا يعاينه فصار كالناسي النهيَ وإن كان حافظًا.

١ ر: لأنما.
٢ ر: الابتداء.
٣ ح: بقديم.
٤ ر: فقال.
٥ ط: ومسجود.
٦ ط: والمخصص.
٧ ر: عذر.
٨ م – التحريم، صح هامش.
٩ من قوله: «لكثرة ما جرى بينه وبين عدوه من التراجع» إلى هنا مقتبس من كلام الماتريدي، نقله المصنف ببعض التصرفات. انظر: تأويلات القرآن للماتريدي، ١/٩٣-٩٧.

Bir diğer yorum da şöyledir: Yasak belirli bir ağaç ile ilgili olsa, burada kasıt hem o ağacı hem de o cinsteki bütün ağaçları kapsar. Nitekim Hz. Peygamber aleyhisselâmın elinde ipek ve altın olduğu hâlde ashabının yanına çıktığı ve "Bu ikisi ümmetimin erkeklerine haram, kadınlarına helâl kılınmıştır."[1] buyurduğu nakledilir. [Burada Hz. Peygamber aleyhisselâm sadece elinde tuttuğu altın ve ipeği değil, hem onları hem de bütün altın ve ipek cinslerini kastetmiştir.] Benzer şekilde doktor hastaya "Şu yemeği yeme, senin için zararlıdır." derken sadece o yemeğin bizzat kendisini değil, hem kendisini hem de cinsinin tamamını kasteder. İşte Âdem de yasağın sadece belirli bir ağaç ile ilgili olduğunu, cinsin tamamını kapsamadığını düşünmüştür. Bütün bunlara ilâveten zamanın uzaması, yiyeceğin yenilmek istenmesi, ağacın fazlasıyla güzel ve alımlı olması gibi sebepler de etkili olmuştur. Bunun neticesinde ağaçtan ilk yiyen Havvâ oldu. Ancak herhangi bir değişiklik olmadı. İblîs'in dışında daha önce isyan eden bir kimse görülmemişti. İblîs de isyan ettiği gibi cezalandırıldı. Âdem, buna bakarak yasak hükmünün sadece o ağacın kendisi ilgili bir durum olduğu ya da yasağın kalktığı yönünde bir ictihadda bulundu. Ancak böyle bir ictihadda bulunması câiz değildi, çünkü konu, hakkında nassın bulunduğu bir konuydu, vahiy kesilmiş değildi. İctihad yapma konusunda mazur görüldü, çünkü daha önce böyle bir ictihadda bulunması yasaklanmamıştı. Ağaçtan yeme konusunda ise mazur görülmedi, çünkü bu husus daha önce kendisine yasaklanmıştı.

Semerkant âlimleri, peygamberlerin fiilleri hakkında "zelle (küçük hata)" kelimesini kullanmazlar. Çünkü "zelle", günahın bir çeşididir. Bu yüzden onlar şöyle derler: Peygamberler en faziletli, en iyi (evlâ) olanı yapmış, [bazen de] terk etmişlerdir. Uyarılmalarının, cezalandırılmalarının sebebi de en faziletli olanı terk etmeleridir. Buhara âlimleri ise "Şeytan onların ayağını kaydırdı." [el-Bakara 2/36] ve "Şeytan onların ayağını kaydırmak istemişti." [Âl-i İmrân 3/155] âyetlerindeki kullanımın gereği olarak "zelle" kelimesini peygamberler hakkında kullanırlar ve bu lafzı "ilâhî emre muhalif olan bir fiilinin peygamberler tarafından kasıtsız olarak ve fiil esnasında bunun hata olduğunu bilmeksizin, fiilin ardından da aynı fiilde ısrar etmeksizin yapılması" şeklinde açıklarlar. Buna göre "zelle" tıpkı çamurda yürüyen bir kimsenin durumu gibidir ki bu kimse bilerek ve isteyerek çamura girmez, ama girdikten sonra da iki ayağı üzerinde duramaz. Kuşeyrî şöyle der:

1 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2: 146; İbn Mâce, "Libas", 19; Ebû Dâvûd, "Libas", 12.

ووجه آخر من تأويله أن النهي كان مضافًا إلى شجرة بعينها والمراد هي وأجناسها كما روي أن النبي عليه السلام[1] خرج وفي يده حرير وذهب وقال: «هذان حرام على ذكور أمتي حِلٌ لإناثهم».[2] وكما يقول الطبيب للمريض: لا تأكل من هذا الطعام فإنه يضرك، ويريد به عينه وأمثاله فوقع عنده أن النهي عن عينه لا غير، وانضاف إلى هذا أشياء أخر من طول المدة وميل الطبع إلى المأكول وزيادة زينة ولطافة كانت في الشجرة فكانت داعية إليها، وسبقت حواء إلى الأكل ولم يظهر عليها شيء، ولم ير قبلها عاصيًا إلا إبليس وقد عوقب كما عصى، فاجتهد فوقع اجتهاده على أن حكم النهي مقتصر على عين هذه الشجرة أو أن النهي قد ارتفع. ولم يجز له[3] هذا الاجتهاد؛ لأنه كان في موضع وجود النص؛ فإن الوحي لم يكن منقطعًا، وعذر[4] فيه؛ لأنه لم يكن سبق له النهي عنه ولم يعذر في الأكل، لأن النهي كان سبق عنه.[5]

ثم أئمة سمرقند لا يطلقون اسم الزلة على أفعال الأنبياء؛ لأنها نوع ذنب، فيقولون:[6] فعلوا الفاضل وتركوا الأفضل فعوتبوا عليه. وأئمة بخارى أطلقوا هذه اللفظة لقضية[7] قوله تعالى: ﴿فَأَزَلَّهُمَا الشَّيْطَانُ﴾ [البقرة، ٣٦/٢]، ﴿إِنَّمَا اسْتَزَلَّهُمُ﴾ [آل عمران، ١٥٥/٣] وفسروها بأنها فعلٌ يقع مخالفًا للأمر من غير قصد إلى الخلاف منهم قبل الفعل، ولا علم لهم بأنه خلافٌ حالةَ الفعل، ولا إصرار منهم عليه بعد الفعل، كزلة الماشي في الطين لا يقع عن قصد منه إليها ولا ثبات منه عليها. قال الإمام القشيري رحمه الله:

---

١ ر + أنه.
٢ مسند أحمد، ١٤٦/٢؛ سنن ابن ماجة، اللباس، ١٩؛ سنن أبي داود، اللباس، ١٢.
٣ ر – له.
٤ ر + غيره.
٥ ر + قال.
٦ ح: ويقولون.
٧ أي لإقتضاء.

Âdem, meleklerce övülmüş, herkesçe de kendisine secde edilmiştir. Başında vuslat tacı, belinde kurbet (Allah'a yakınlık) kemeri, boynunda da zülfe (yakınlık) gerdanlığı vardı. Hiç kimse rütbe bakımından ondan üstün değildi, üstünlük açısından da eşi benzeri yoktu. Her an kendisine "Ey Âdem! Ey Âdem" diye seslenilirdi. Ancak çok geçmeden (daha akşam edemeden) güzel elbiseleri üzerinden çıkarıldı, Allah ile arasındaki ünsiyeti kendisinden alındı, konumu değişti, zamanı bozuldu. Şair şöyle der:

Ona güvendim ama o, bana tam da güvendiğim yerden saldı tuzağını
İşte böyledir sevdiklerine güvenenin hâli![1]

"Onları içinde bulundukları konumdan çıkardı." Yani, şeytan onların bulundukları cennet ortamından çıkarılmalarına sebep olan hatanın (zellenin) işlenmesine sebep olan vesveseyi onlara verdi. Benzer kullanım, "Onlar (putlar), insanlardan birçoğunun sapmasına sebep oldular." [İbrâhîm 14/36], "O kadar ki onlar size beni anmayı unutturdu." [el-Mü'minûn 23/110] ve "Kalplerinde hastalık olanların azaplarına azap ilâve eder." [et-Tevbe 9/125] âyetlerinde de vardır.

"İçinde bulundukları konumdan" ifadesi hakkında Muhammed b. Kays şöyle demiştir: Yani, üzerlerindeki elbiselerden mahrum kaldılar ve bunun sonucunda avret bölgeleri kendilerine göründü. Bir görüşe göre burada kastedilen "cennetten çıkarılma"dır ki bu çoğunluğun görüşü olarak kabul edilmiştir. Cennet kelimesi müennes olduğu hâlde âyette müennes (dişi) zamiri olan *fîhâ* yerine müzekker (eril) zamir olan *fîhi* ifadesinin kullanılmasının sebebi, bu zamirin, ifadenin başındaki *mimmâ* (şeyden) kelimesindeki *mâ* harfine işaret ediyor olmasıdır. Diğer bir görüşe göre anlam "İçerisinde bulundukları iyi hâlden, yani nimet ve rahattan belâ ve sıkıntıya" şeklindedir. Başka bir görüşe göre ise anlam "Allah'a itaatten zelleye (hataya)" şeklindedir.

"İnin! dedik", ifadesinde geçen *ihbitû* kelimesi, inme, düşme, düşüş, iniş aşağı gibi anlamlara gelmektedir. Kelime, *he* harfinin fethalı okunmasıyla *el-hebût* şeklinde de okunmuştur. *Hebeta* fiili, lâzım ve müteaddî fiil grubundandır [yani nesnesini hem doğrudan hem de harfi cer ile alır]. Bu kelime, Âdem ve Havvâ'nın cennetü'l-huldde olduklarına ve oradan çıkarıldıklarına, yani yüksek bir yerden alçak bir yere indirildiklerine delâlet etmektedir. Bu yüzden de cennetü'l-huldün yeryüzünde bir bostan olduğu şeklindeki yorum doğru olmaz.

1 Kuşeyrî, *Letâifu'l-İşârât*, 1: 83.

أصبح آدم محمود الملائكة، مسجود الكافة، على رأسه تاج الوصلة، وفي وسطه نطاق القربة، وفي جيده قلادة الزلفة، لا أحد فوقه في الرتبة ولا شخص مثله في الرفعة [٢١١٦ظ] يتوالى عليه النداء في كل لحظة: يا آدم يا آدم.[١] فلم يُمْسِ حتى نُزع عنه لباسه وسُلب استئناسه وتبدل مكانه وتشوش زمانه، قال الشاعر:

وأمنتُهُ فأتاحَ لِي من مأمنِي مكرًا كذا مَنْ يأمَن الأحبابا.[٢]

وقوله تعالى: ﴿فَاَخْرَجَهُمَا مِمَّا كَانَا فِيهِۖ﴾ أي سبّب الشيطان سبب خروجهما وهو الوسوسة التي بها زلَّا فأُمرا[٣] بالخروج وهو كقوله: ﴿اِنَّهُنَّ اَضْلَلْنَ كَثِيرًا مِنَ النَّاسِۚ﴾ [إبراهيم، ٣٦/١٤] وقوله: ﴿حَتّٰٓى اَنْسَوْكُمْ ذِكْرِى﴾ [المؤمنون، ١١٠/٢٣] وقوله: ﴿فَزَادَتْهُمْ رِجْسًا﴾ [التوبة، ١٢٥/٩].

وقوله: ﴿مِمَّا كَانَا فِيهِۖ﴾ قال محمد بن قيس: أي من اللباس الذي كانا فيه حتى بدت لهما سوآتهما. وقيل -وهو قول الأكثر-: أي من الجنة وإنما قال ''فيه'' ولم يقل "فيها" صرفا إلى قوله" ما ". وقيل: أي من الحال الذي كانا فيه، يعني من النعمة والراحة إلى البلاء والشدة. وقيل: أي من الطاعة إلى الزلة.

وقوله: ﴿وَقُلْنَا اهْبِطُوا﴾ الهُبوط الانحدار، والهَبوط بالفتح الحدور، وهبَط لازم ومتعدٍ. ودلت الكلمة أنهما كانا في جنة الخلد حيث أمرا بالانحدار وهو النزول من علو إلى سفل، فلم يستقم تأويله ببستان في الأرض.

١ ط ر- يا آدم.
٢ لطائف الإشارات للقشيري، ٣٨/١.
٣ ط: فأمروا.

Âdem ve Havvâ iki kişi olmalarına rağmen ifadenin çoğul hâlinde gelmesi onlarla beraber başkasını da ihtiva etmesindendir. Bu bağlamda Mücâhid, "Hitap Âdem, Havvâ ve şeytan içindi." demiş; Abdullah b. Abbas ve Süddî de "Hitap, onlara ve yılana idi." demiştir. Abdullah b. Abbas'tan nakledilen bir rivayette "Hitap, beş kişiye idi, beşincileri de tavus kuşuydu. Çünkü tavus kuşu, İblîs'e yılana gitmesini işaret etmişti. Bu yüzden de onlarla birlikte cennetten çıkarıldı." denmiştir.

Cennetten çıkarılma emrine dair kelime, hepsinin beraber çıkarılmasına delâlet etse de bu böyle olmamıştır. Hepsi beraber cennetten çıkarılmış değillerdir. İblîs, "Oradan in!" [el-A'râf 7/13], "Oradan çık!" [el-Hicr 15/34] ve "Allah dedi ki: Yerilmiş ve kovulmuş olarak çık oradan." [el-A'râf 7/18] âyetlerinde de görüldüğü üzere lânetlendiği zaman cennetten çıkarılmıştır. Âdem, Havvâ ve yılan ise ondan çok daha sonra çıkarılmışlardır.

"Siz ikiniz oradan inin." [Taha 20/123] ifadesi, üçüncü bir şahıs için değil sadece Âdem ve Havvâ içindir. Bir görüşe göre "İnin" ifadesinde çoğul bir hitap kullanılmasının sebebi Âdem ve Havvâ'ya hürmettir. Benzer kullanım başka âyetlerde de vardır. Hâk Teâlâ, "Dâvûd ile Süleyman'ı da hatırla. Hani bir ekin tarlası hakkında hüküm veriyorlardı. Çünkü halkın koyunları o ekine girmişti. Biz de hükümlerine şahit olmuştuk." [el-Enbiyâ 21/78] âyetinde Dâvûd ve Süleyman'ın isimlerini zikretmiş ama hem onları hem de zürriyetlerini kastetmiştir. Aynı durum "İkisi de 'İsteyerek geldik.' dediler." [Fussilet 41/11] âyetinde de söz konusudur. [Çünkü burada "geldiler" fiili tesniye (ikil) değil, çoğul kullanılmıştır.] Yani bizimle beraber olan kulların tamamıyla denmek istenmiştir.

Diğer taraftan bu emrin zâhir anlamı, yeryüzüne inmeye yöneliktir. Ancak bir görüşe göre bununla kastedilen şey, işlenilen "zelle" sebebiyle mertebenin düşmesi, konumun alçalmasıdır.

"Birbirinize düşman olarak" Yani İblîs, Âdem ve Havvâ'ya, onlar da İblîs'e düşman olarak. Yılanın da onlar arasında zikredilmesi mümkündür, çünkü neticede yılan insanların düşmanıdır, insanları sokar, insanlar da onu kovarlar. Aynı şekilde İblîs insanları fitneye sürükler, insanlar da ona lânet ederler. Eğer ibarede yer alan *ba'duküm* (kiminiz) lafzıyla Âdem, Havvâ ve soyları kastedilmişse, o zaman kastedilen düşmanlık dünyada birbirini çekememekten, kıskanmaktan ve haset etmekten veya dinde ihtilâf etmekten kaynaklanır. Bu ifade "Düşman olun!" anlamında bir emir değildir. Aksine aralarında bulunan düşmanlık hakkında bir haber (bildirim) cümlesidir.

ثم الأمر بالجمع وهما اثنان في سبق الذكر لما أنه يتناول معهما غيرهما. قال مجاهد:[1] الخطاب لآدم وحواء وإبليس. قال ابن عباس والسدي: الخطاب لهم وللحية. وعن ابن عباس في رواية: هو لخمسة وخامسهم الطاوس، فقد دلَّ إبليسَ على الحية[2] فأُخرج معهم من الجنة.

وهذا الأمر وإن انتظمهم في كلمة فما كان هبوطهم جملة، بل هبط إبليس حين لُعن بدليل قوله: ﴿فَاهْبِطْ مِنْهَا﴾ [الأعراف، ١٣/٧] قال: ﴿فَاخْرُجْ مِنْهَا﴾ [الحجر، ٣٤/١٥] و ﴿قَالَ اخْرُجْ مِنْهَا مَذْءُومًا مَدْحُورًا﴾ [الأعراف، ١٨/٧] وهبوط آدم وحواء والحية كان بعده بكثير.

وأما قوله: ﴿اهْبِطَا مِنْهَا جَمِيعًا﴾ [طه، ١٢٣/٢٠] فهو لآدم وحواء لا غير. وقيل: ﴿اهْبِطُوا﴾ خطاب لهما وإنما جُمع رفعًا لشأنهما كما في قوله: ﴿وَدَاوُدَ وَسُلَيْمٰنَ اِذْ يَحْكُمَانِ فِى الْحَرْثِ﴾ إلى قوله: ﴿وَكُنَّا لِحُكْمِهِمْ شَاهِدِينَ﴾ [الأنبياء، ٧٨/٢١] أو لأرادتهما مع ذريتهما وهو كقوله: ﴿قَالَتَا اَتَيْنَا طَآئِعِينَ﴾ [فصلت، ١١/٤١] أي بمن فينا من الخلق.

ثم ظاهر هذا الأمر بالنزول إلى الارض. وقيل: أراد به انحطاط المرتبة ونقصان المنزلة بسبب الزلة.

وقوله: ﴿بَعْضُكُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ﴾ أي إبليس لهما وهما لإبليس، وإن جمع معهم الحية فهو عدو بني آدم وهم عدوها، هي تلسعهم وهم يدفعونها وإبليس يفتنهم وهم يلعنونه. فإن أريد بالأول آدم وحواء وذريتما فالتعادي من التحاسد في الدنيا أو الاختلاف في الدين، وهذا إخبار عن كونه لا أمرٌ بتحصيله.

---

١ ح + هذا.
٢ ح – وعن ابن عباس في رواية هو لخمسة وخامسهم الطاوس، فقد دلَّ إبليسَ على الحية، صح هامش.

Şöyle demişlerdir: Şeytanla [Âdem ve oğulları arasındaki] düşmanlık dinîdir ve din bâki kaldığı müddetçe de devam edecektir. Yılan ile düşmanlık ise fıtrîdir ve fıtrat bâki kaldığı müddetçe devam edecektir. Öte yandan bu düşmanlık, bizimle onlar arasında kesin bir durumdur, zafer ise Allah'ın kendileriyle beraber olduğu grubun olacaktır.

Bir görüşe göre Allah, "birbirinize düşman olarak" buyurduğunda Âdem, "Elhamdülillah, Allah, 'Ben sizin düşmanınızım.' demedi." diye karşılık vermiştir. Burada kullanılan *el-adüvv* (düşman) kelimesi arkadaşına kötülük etmede haddi aşan ve saldırıda bulunan kimse anlamına gelir ve *te'addî* (haddi aşmak) ifadesinden türer. Bu kelime tekil-çoğul, erkek-kadın fark etmeksizin herkes için kullanılır. Hak Teâlâ "Onlar düşmandır, onlardan sakın!" [el-Münâfikūn 63/4] buyurmuştur. Çünkü bu kelime mastar formundadır.

"Sizin için yeryüzünde belli bir süre barınak vardır." Yani istikrar bulacak ve yerleşecek yer vardır. *Karra, karrara* ve *istekarra* fiilleri yerleşmek, karar kılmak anlamına gelir. Âyette kullanılan *müstekarr* kelimesi de istikrar mekânı demektir. Bir görüşe göre bu kelimeden kastedilen, dünya hayatında yeryüzünde karar kılınan yerdir. Diğer bir görüşe göre ise -ki bu görüşün sahibi Süddî'dir- bu kelimeden kastedilen kabirdir. Kişi için üç farklı müstekarr [barınak, konaklama] vardır: Birincisi ana rahmidir. Bu bağlamda Hak Teâlâ, "O, sizi bir tek candan yaratandır. Sizin bir karar kılma yeriniz, bir de emanet bırakılma yeriniz var." [el-En'âm 6/98] buyurmuştur. Kişi, önce babanın sulbüne konulur, daha sonra anne rahmine yerleştirilir. İkincisi dünyadır. Hak Teâlâ "Sizin için yeryüzünde belli bir süre barınak vardır." [el-Bakara 2/36] buyurmuştur. Üçüncüsü âhirettedir. Bu ya "O gün cennetliklerin kalacakları yer daha hayırlı, dinlenecekleri yer daha güzeldir." [el-Furkān 25/24] ve "O gün varıp durulacak yer, sadece Rabbinin huzurudur." [el-Kıyâme 75/12] âyetlerinde olduğu gibi cennettedir ya da "Şüphesiz, ne kötü bir durak ve ne kötü bir konaktır orası." [el-Furkān 25/66] âyetinde belirtildiği gibi cehennemdedir.

"Yararlanma" Bir görüşe göre bu ifadeden kasıt maişet/geçim, bir başka görüşe göre müddet, bir diğer görüşe göre menfaat ve bir başka görüşe göre ise yeterli olacak şeydir. Başka bir görüşe göre bu kelime yeme, içme, giyim ve barınma gibi hayatın içerisinde yer alan ihtiyaçlardan fayda elde etmek anlamındadır.

وقالوا:[1] العداوة مع إبليس دينيةٌ فلا ترتفع ما بقي الدين، والعداوة مع الحية طبيعية فلا ترتفع ما بقي[2] الطبع. ثم هذه عداوة[3] تأكدت بيننا وبينهم لكنّ حِزبًا يكون الله معهم كان الظفر لهم.

وقيل: لما قال: ﴿بَعْضُكُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ﴾ وقال[4] آدم: "الحمد لله"[5] لم يقل: "أنا لكم عدو"، والعدو هو المجاوز [١١٧أ] حدّه في مكروه صاحبه، مأخوذ من التعدي. ثم هو اسم يصلح للواحد والجمع والذكر والأنثى، قال تعالى: ﴿هُمُ الْعَدُوُّ فَاحْذَرْهُمْ﴾ [المنافقون، ٤/٦٣] وهذا لأنه على بناء بعض المصادر.

وقوله: ﴿وَلَكُمْ فِى الْاَرْضِ مُسْتَقَرٌّ﴾ أي موضع قرار، وقد قرّر واستقرّ، والمُسْتَقَرُّ مكان الاستقرار. وقيل: أراد بالمستقر موضع القرار من الأرض في الحياة. وقيل: أراد به موضع القبور، وهو قول السدي. ثم المستقر ثلاثة: رحم الأم، قال تعالى: ﴿فَمُسْتَقَرٌّ وَمُسْتَوْدَعٌ﴾ [الانعام، ٩٨/٦] أودع في صلب الأب واستُقِرَّ في رحم الأم. والثاني: الدنيا،[6] قال: ﴿وَلَكُمْ فِى الْاَرْضِ مُسْتَقَرٌّ﴾ [البقرة، ٣٦/٢] والثالث في العقبى، إما في الجنة، قال: ﴿اَصْحَابُ الْجَنَّةِ يَوْمَئِذٍ خَيْرٌ مُسْتَقَرًّا﴾ [الفرقان، ٢٤/٢٥] وقال: ﴿اِلٰى رَبِّكَ يَوْمَئِذِ الْمُسْتَقَرُّ﴾ [القيامة، ١٢/٧٥][7] وإما في النار: ﴿اِنَّهَا سَآءَتْ مُسْتَقَرًّا وَمُقَامًا﴾ [الفرقان، ٦٦/٢٥].[8]

وقوله: ﴿وَمَتَاعٌ﴾ قيل: أي معاش. وقيل: أي مدة. وقيل: أي منفعة. وقيل: أي بلاغ. وقيل: المتاع ما يُتمتع به من مرافق العيش من الأكل والشرب واللبس والسكنى وغير ذلك.

---

١ ر: وقد قالوا.
٢ ر: حتى بقي.
٣ ر: العداوة.
٤ ح: قال.
٥ ط ر+ حيث.
٦ ح: في الدنيا.
٧ ر – وقال: ﴿اِلٰى رَبِّكَ يَوْمَئِذِ الْمُسْتَقَرُّ﴾.
٨ ر + وقال: ﴿اِلٰى رَبِّكَ يَوْمَئِذِ الْمُسْتَقَرُّ﴾.

Kelimenin gerçek anlamı, bir şeyden uzun süre istifade etmektir. Nitekim bu bağlamda *metea'n-nehâr* (Gün en üst noktaya yükseldi) denir ki bununla "Gün uzadı." denilmek istenir. Yine, *istemte'a bi'ş-şey'i* "bir şeyden uzun bir müddet istifade etmek" demektir.

"Belli bir süre" ifadesi belli bir noktaya, hedefe kadar demektir. Arapçada *el-hîn* (süre), esas itibariyle meçhul zaman dilimi için kullanılır. Şair şöyle der:

Herkes elbet bir gün tabiatına (mizacına) döner
Bir süre farklı huylar edinmiş olsa da

Hîn (süre) kelimesi, Kur'ân'da farklı zaman dilimlerini ifade etmek için kullanılmıştır:

1. Namaz vakti anlamında kullanılmıştır: "Öyle ise akşama girdiğinizde, sabaha kavuştuğunuzda, Allah'ı tesbih edin." [er-Rûm 30/17]

2. Altı ay anlamında kullanılmıştır: "Bu ağaç, Rabbinin izniyle her mevsim meyvesini verir." [İbrâhîm 14/25] Yani, çıktığı zamandan nemlendiği vakte kadar.

3. Kırk seneyi ifade etme anlamında kullanılmıştır: "İnsan (henüz) anılır bir şey değilken (yaratılmamışken) üzerinden uzunca bir zaman geçti." [el-İnsân 76/1]

4. Bazı müfessirlere göre [tefsirini yaptığımız] bu âyette dünyanın müddeti anlamında kullanılmıştır. Abdullah b. Abbas ve Süddî bu kelimeye, "ölüm" anlamı vermişlerdir.

Mücâhid ve Dahhâk şöyle demişlerdir: Âyette belirtilen belli bir süre, kıyâmet vaktine kadardır. Bu anlamda bütün insanlık için geçerlidir. Abdullah b. Abbas ve Süddî'nin kelimeye yükledikleri anlam ise bireyler hakkındadır. Cennetten çıkarıldıktan sonra Hz. Âdem, Hindistan topraklarında Serendib dağı üzerine düşmüştür. Hz. Âdem'in üzerinde cennet kokusu olduğundan ötürü düştüğü bölgede yer alan ağaçların kokusu da o düştükten sonra güzelleşmiştir. Havvâ ise Cidde'ye düşmüştür ki onunla Âdem arasında yedi yüz fersah uzaklık vardır. Öte yandan tavus Hindistan'ın çayırlarına, yılan Sicistan'a, İblîs ise Ye'cûc ve Me'cûc seddine düşmüştür.

وحقيقته طول الانتفاع بالشيء، يقال: "متع النهار"، أي طال، و"استمتع بالشيء" أي انتفع به طويلًا.

وقوله: ﴿إِلَىٰ حِينٍ﴾ أي إلى غاية.[1] والحين في الأصل اسم للزمان المجهول. قال الشاعر:[2]

كلُّ امرِئٍ راجِعٌ يَومًا لِشيمَتِهِ وإنْ تخَلَّقَ أخلاقًا إلى حِين

وجاء في القرآن لوقت صلاة، قال تعالى: ﴿فَسُبْحَانَ اللَّهِ حِينَ تُمْسُونَ وَحِينَ تُصْبِحُونَ﴾ [الروم، ١٧/٣٠].

وجاء لستة أشهر، قال: ﴿تُؤْتِي أُكُلَهَا كُلَّ حِينٍ﴾ [إبراهيم، ٢٥/١٤] هو من حين يطلع إلى أن تُرطبَ.

وجاء لأربعين سنة، قال تعالى: ﴿هَلْ أَتَىٰ عَلَى الْإِنْسَانِ حِينٌ مِنَ الدَّهْرِ﴾ [الإنسان، ١/٧٦].

وجاء لمدة الدنيا كما في هذه الآية عند بعضهم.[3] قال ابن عباس والسدي: أي الموت.[4]

وقال مجاهد والضحاك: أي إلى قيام الساعة. وهذا في حق الجميع، والأول في حق الأفراد. ولما هَبطوا وقع آدم بأرض الهند على جبل سَرَنْدِيبَ ولذلك طابت رائحة أشجار تلك الولاية لما معه من ريح الجنة. ووقعت حواء بجُدَّة وبينهما سبعمائة فرسخ، وطاوس بمرج الهند، والحية بسجستان، وإبليس بسد يأجوج ومأجوج.

١ ر: غاية.
٢ انظر للبيت: المفضليات للمفضل بن محمد، ص. ١٦٠.
٣ ر + وقد.
٤ ح: إلى الموت.

Başka bir görüşe göre yılan İsfahan'a, tavus Meysân'a düşmüştür ve düştüklerinde olabilecek en iyi durumdadırlar. Âdem, toprağı ekme ve hayatı idame etmeyle sınanırken Havvâ, hayız hâli, hamilelik, talâk, akıl eksikliği ve miras ile sınanmıştır. Allah, yılanın ayaklarını içine doğru yarattı ve yiyeceğini de toprak kıldı. Tavusun ayaklarını çirkinleştirdi. İblîs'i de en çirkin sûrette ve en rezil hâlde yarattı. Âdem ve Havvâ'nın cennette oturma süreleri âhiret günlerine göre öğle vaktinden ikindi vaktine kadardı.

37. Derken, Âdem Rabbinden birtakım kelimeler aldı, onlarla amel edip Rabbine yalvardı. O da bunun üzerine tövbesini kabul etti. Şüphesiz O, tövbeleri çok kabul edendir, çok bağışlayandır. [el-Bakara 2/37]

"Âdem aldı." Bu ifadede geçen *telekkâ* kelimesi, aldı ve ezberledi anlamına gelmektedir. Nitekim [Arap dilinde] şöyle denilir: *Telekkayne'l-hâc* (Hacılarla görüşmek için onları karşıladık). Ayrıca *lekkaytühu'ş-şey fetelekkâhu*, *lekkantühu fetelekkanehu, lekaftühu felekkafehu* kelimeleri aynı anlama gelmektedir.

"Rabbinden birtakım kelimeler" ibaresinde yer alan *el-kelimât,* kelimenin çoğul hâlidir. Kelime ise harflerin bir araya gelmesi demektir. *el-Kelimât*, Kur'ân'da farklı anlamlarda kullanılmıştır: 1. İlim anlamında kullanılmıştır: "De ki: Rabbimin ilmini yazmak için denizler mürekkep olsa…" [el-Kehf 18/109]. 2. Kur'ân anlamında kullanılmıştır: "Rabbinin kelimesi doğruluk ve adâlet bakımından tamdır." [el-En'âm 6/115] 3. Farzlar, emirler anlamında kullanılmıştır: "Bir zaman Rabbi, İbrâhim'i birtakım farzlarla [emirlerle] sınamış…" [el-Bakara 2/124]. 4. Vaad, söz anlamında kullanılmıştır: "Allah'ın sözlerinde hiçbir değişme olmaz!" [Yûnus 10/64]

Bu âyette kelimelerden kastedilen anlam hususunda ihtilâf edilmiştir. Hz. Ali ve Mücâhid'e göre bu kelimeler şöyledir: Ya Rabbi! Senin dışında hiçbir ilâh yoktur. Hamd Sana'dır. Sen eksik sıfatlardan pak ve uzaksın. Allah'ım! Ben bir kötülük işledim, kendime zulmettim. Beni bağışla, şüphesiz Sen, bağışlayanların en hayırlısısın! Ya Rabbi! Senin dışında hiçbir ilâh yoktur. Sen eksik sıfatlardan pak ve uzaksın. Allah'ım! Ben bir kötülük işledim, kendime zulmettim. Sana tövbe ettim, tövbemi kabul eyle. Şüphesiz Sen, tövbeleri kabul eden merhamet sahibisin! Ya Rabbi! Senin dışında hiçbir ilâh yoktur. Sen eksik sıfatlardan pak ve uzaksın. Allah'ım! Ben bir kötülük işledim, kendime zulmettim. Bana merhamet eyle. Şüphesiz Sen merhamet edenlerin en hayırlısısın!

وقيل: وقعت الحية بإصفهان، وطاوس بميسان وكانوا في أحسن حال، فابتلي آدم بالحرث والكسب، وحواء بالحيض والحمل والطَّلْقِ ونقصان العقل والميراث. وجعل الله قوائم الحية في جوفها وجعل قُوتَهَا الترابَ، وقبّح رجلي طاوس وجعل إبليس بأقبح صورة وأفضح حالة. وكان مكث آدم وحواء في الجنة من وقت الظهر إلى وقت العصر من أيام الآخرة.

٣٧- فَتَلَقَّىٰٓ اٰدَمُ مِنْ رَبِّهٖ كَلِمَاتٍ فَتَابَ عَلَيْهِۚ اِنَّهٗ هُوَ التَّوَّابُ الرَّحِيمُ

وقوله: ﴿فَتَلَقَّىٰٓ اٰدَمُ﴾ أي أخذ وحفظ. ويقال: "تلقينا الحاج" أي استقبلناهم للقائهم، [٢١١٧ب] ويقال: "لَقَّيته الشيء فتلقاه" و"لَقَّنْتُهُ فتَلَقَّنَهُ" و"لَقَفْتُهُ فلقَّفَه" بمعنى.

وقوله: ﴿مِنْ رَبِّهٖ كَلِمَاتٍ﴾ "الكلمات" جمع كلمة، وهي مجموع حروف. و"الكلمات" في القرآن لمعان: للعلم كما في قوله: ﴿قُلْ لَوْ كَانَ الْبَحْرُ مِدَادًا لِكَلِمَاتِ رَبِّى﴾ [الكهف، ١٠٩/١٨]. وللقرآن كما في قوله: ﴿وَتَمَّتْ كَلِمَتُ رَبِّكَ﴾ [الأنعام، ١١٥/٦]. وللفرائض كما في قوله: ﴿وَاِذِ ابْتَلٰٓى اِبْرٰهِيمَ رَبُّهٗ بِكَلِمَاتٍ﴾ [البقرة، ١٢٤/٢]. وللوعد كما في قوله: ﴿لَا تَبْدِيلَ لِكَلِمَاتِ اللّٰهِ﴾ [يونس، ٦٤/١٠].

واختلفوا في المراد بهذه الكلمات، قال علي ومجاهد: هي[١] قوله: لا إله إلا أنت سبحانك وبحمدك، رب عملت سوءًا وظلمت نفسي فاغفر لي فأنت خير الغافرين، لا إله إلا أنت سبحانك وبحمدك، رب عملت سوءًا وظلمت نفسي فتب عليّ فإنك أنت التواب الرحيم، لا إله إلا انت سبحانك وبحمدك، رب عملت سوءًا وظلمت نفسي فارحمني فأنت خير الراحمين.

١ ر: معنى.

Hz. Ali şöyle demiştir: Kim bunu söylerse, günahları denizin köpükleri ve kum taneleri kadar da olsa bağışlanır.

Abdullah b. Abbas'a göre *el-kelimât* (kelimeler) Allah'a hamd ü senâ etmek, ondan bağışlanma dilemek ve hac ibadetlerini hakkıyla îfâ etmektir. Yani Allah Âdem'e, hac görevini yerine getirmesini ve bu esnada istiğfar anlamındaki bu duayı okumasını emretmiştir.

Başka bir görüşe göre şöyle denilmiştir: Bu ibare, Hz. Muhammed aleyhisselâma salavat getirmek ve ondan şefaat dilemektir. Hz. Ömer, Hz. Peygamber aleyhisselâmdan şöyle nakletmiştir: Âdem, Allah'a "Muhammed'in hakkı için beni affet." demiş, Allah da ona "Muhammed'i nereden biliyorsun?" diye sormuş, Âdem şöyle cevap vermiştir: "Beni yarattığında ve bana ruhtan üflediğinde gözlerimi açtım ve arşta 'Allah'tan başka ilâh yoktur. Muhammed onun resulüdür.' ibaresinin yazılı olduğunu gördüm. O zaman, Muhammed'in Senin yanındaki kıymetini, onun mahlûkatın en değerlisi olduğunu anladım. İsmini kendi isminle zikredeceğin kadar kıymetli olduğunu anladım." Allah da buna karşı "Evet" demiş ve Hz. Muhammed aleyhisselâmın şefaatiyle Hz. Âdem'i bağışlamıştır.

Süfyân şöyle demiştir: Âdem, cennetten çıkarıldıktan sonra Allah'a şöyle demiştir: "Ya Rabbi! Hiç kimsenin Senin meşîetin ve kaderin dışında bir şey yapamayacağını biliyor olmam hatırına beni bağışla." Bunun üzerine Allah da onu bağışlamıştır.

Bir görüşe göre şöyle denilmiştir: Hz. Âdem "Ya Rabbi! Sadece Seninle aldatıldım." demiş, Allah da "Doğru söyledin." deyip onun tövbesini kabul etmiştir.

Başka bir görüşe göre *el-kelimât* (kelimeler) şu duadır: Allah'ım! Sen açık gizli her şeyimi bilirsin. Özrümü kabul eyle. Ne istediğimi biliyorsun bana istediğimi ver. Nefsimde olanı biliyorsun günahlarımı affeyle! Allah'ım! Senden kalbime huzur veren bir iman, başıma gelen her şeyin Senin yazdığın kaderle geldiğini belleten kesin bir bilgi ve bana taksim ettiğin şeye rızâ istiyorum. Âdem böyle dua edince Allah da "Kim bu sözlerle Bana dua ederse onun günahları bağışlanır." demiştir.

قال علي ﷺ: من قالها غفرت ذنوبه وإن كانت مثل رمل عالجٍ ومثل زبد البحر.

وقال ابن عباس: هي التحميد والتسبيح والاستغفار والمناسك، يعني أُمر حتى حجَّ البيت وتكلم بها.

وقيل: هي الصلوات على النبي محمد عليه السلام والاستشفاع به. وقد روى[1] عمر[2] عن النبي عليه السلام أن آدم قال: «بحق محمد أن تغفر لي»، قال تعالى: «كيف عرفت محمدًا؟» قال: «لما خلقتني ونفخت فيّ الروح فتحت عيني[3] فرأيت على ساق العرش مكتوبًا لا إله إلا الله محمد رسول الله فعلمت أنه أكرم الخلق عليك حتى[4] قرنت اسمه باسمك». قال: «نعم»، وغفر له بشفاعته.

وقال سفيان رحمه الله: قال آدم: «يارب، بمعرفتي أنه لا يسعى ساع إلا بمشيئتك وقدرك[5] أن تغفر لي»، فغفر له.

وقيل: قال: يارب، ما خدعت إلا بك. فقال: صدقت، وتاب عليه.

وقيل: هي هذا الدعاء: اللهم إنك تعلم سري وعلانيتي فاقبل معذرتي، وتعلم حاجتي فاعطني سؤلي، وتعلم ما في نفسي فاغفر لي ذنوبي، اللهم إني أسألك إيمانًا يباشر قلبي ويقينًا صادقًا حتى أعلم أنه لن يصيبني إلا ما كتبت لي، ورضًا بما قسمت لي، قال الله تعالى: من قال من ذريتك هذا غفرت له ذنوبه.

---

١ ر: روي.
٢ ر – عمر.
٣ ط – فتحت عيني، صح هامش.
٤ ر: حين.
٥ ح: وقدرتك.

Denilmiştir ki: Allah Teâlâ Âdem'e "Kim küçük ya da büyük günah işleyip, işlediği dolayısıyla da pişmanlık duyar ve bir daha o günaha dönmemeye azmederse Ben onun tövbesini kabul ederim." diye vahyetmiştir. Hz. Âdem de bunu Rabbinden alarak kabul edip ona göre amel etmiştir. Allah da buna karşılık onun tövbesini kabul etmiştir.

Denilmiştir ki: *el-Kelimât* (kelimeler), emir ve nehiylerdir. Âdem, bunları kabul etmiş, kendisine verilen emir ve yasaklara harfiyen uymuştur. Allah da neticede onun tövbesini kabul etmiştir. Bunun delili "Bir zaman Rabbi İbrâhim'i birtakım kelimelerle sınamıştı…" [el-Bakara 2/124] âyetidir.

Başka bir görüşe göre ise *el-kelimât* (kelimeler), Âdem ve Havvâ'nın şu sözüdür: "Dediler ki: Rabbimiz! Biz kendimize zulmettik. Eğer bizi bağışlamaz ve bize acımazsan mutlaka ziyan edenlerden oluruz." [el-A'râf 7/23] Bu görüş, Mücâhid, Saîd b. Müseyyeb, Hasan-ı Basrî ve Rebî' b. Enes'in görüşüdür.

Abdullah b. Abbas ve Süddî şöyle demişlerdir: Hz. Âdem "Rabbim! Beni ellerinle yarattın ve bana ruhundan üfledin. Rahmetin, öfkeni ve gazabını geçmiştir. Eğer Sana tövbe eder ve durumumu düzeltirsem beni tekrar cennete döndürür müsün?" dedi. Allah'ın "Evet" cevabı karşısında Âdem, "Eğer tövbe edersem tövbemi kabul eder misin?" diye sordu. Allah da yine "Evet" dedi. Bunun üzerine Âdem tövbe etti, Allah da onun tövbesini kabul etti.

Ubeyd b. Umeyr şöyle demiştir: Hz. Âdem "Ya Rabbi! Başıma gelen şey nefsimden ötürü müdür yoksa bu, beni yaratmadan önce Senin takdir ettiğin bir şey midir?" diye sordu. Allah, "Seni yaratmadan önce takdir ettiğim bir şeydir." diye cevap verince Âdem, "Ya Rabbi! Takdir ettiğin gibi beni bağışla!" diye dua etti, Allah da onu bağışladı.

Abdullah b. Mes'ûd şöyle demiştir: Hiç şüphesiz Allah'a en sevimli gelen söz, babamız Âdem'in hatasını itiraf ettiği ve bağışlanma dilediği şu duasıdır: Allah'ım! Sen eksik sıfatlardan pak ve uzaksın. Seni daima böyle tenzih eder ve överim. Senin ismin mübarektir. Şanın her şeyden üstündür. Senden başka ilâh yoktur. Kendime zulmettim, beni bağışla, Senden başka günahları bağışlayan yoktur.

وقيل: أوحى الله تعالى إليه أن من أذنب صغيرًا أو كبيرًا ثم ندم واعتذر وعزم أن لا يعود فإني أتوب عليه، فتلقى آدم هذا من ربه فقبله وعمل به فتاب عليه.

وقيل: هي الأوامر [١١٨أ] والنواهي قَبِلَها وائتمر بما أمر بها وانتهى عما نهى، فغفر له، ودليله[١] قوله: ﴿وَاِذِ ابْتَلٰٓى اِبْرٰهِيمَ رَبُّهُ بِكَلِمَاتٍ﴾ [البقرة، ١٢٤/٢].

وقيل: هي قولهما: ﴿قَالَا رَبَّنَا ظَلَمْنَآ اَنْفُسَنَا وَاِنْ لَمْ تَغْفِرْ لَنَا وَتَرْحَمْنَا لَنَكُونَنَّ مِنَ الْخَاسِرِينَ﴾ [الأعراف، ٢٣/٧] وهو قول مجاهد وسعيد بن المسيب والحسن والربيع بن أنس.

وقال ابن عباس والسدي قال: رب خلقتني بيدك ونفخت فيّ من روحك وسبقت رحمتك غضبك، أرأيت إن تبت وأصلحت فهل أنت راجعي إلى الجنة؟ قال: نعم. قال: وتتوب عليّ إن تبت؟ قال: نعم، فتاب آدمُ، فتاب اللهُ عليه.

وقال عبيد بن عمير: قال: يارب، ما أتيته أشيءٌ ابتدعته من تلقاء نفسي أو شيءٌ قدَّرْتَهُ عليّ قبل أن تخلقني؟ قال: بل شيء قدرته عليك قبل أن أخلقك. قال: يارب، فكما قدرته فاغفر لي. فغفرله.

وقال عبدالله بن مسعود ﷺ: إن أحب الكلام إلى الله تعالى ما قال أبونا حين اقترف الخطيئة: سبحانك اللهم وبحمدك، وتبارك اسمك، وتعالى جدك، لا إله إلا أنت، ظلمت نفسي فاغفر لي، إنه لا يغفر الذنوب إلا أنت.

---

١ ح: ودليل، صح هامش.

Kuşeyrî ise şöyle der:

> Âdem'in dilinden Hak ile birlikte kelimeler döküldü. Hak Teâlâ, Âdem'e bir takım kelimeler (sözler) işittirdi. Hak Teâlâ *kelimât* lafzını, kıssa kapalı kalsın veya ihtimal ve varsayım barındırsın ve bu kıssa konusunda te'vile yer kalsın diye icmalen vermiştir. Âdem'in sarfettiği sözler, özür ve kurtulma kabilinden, Hak Teâlâ'nın sözleri ise Âdem'in tövbesini kabul etmeye ve ona lutufta bulunmaya yönelik sözler olabilir. Denilir ki: Allah, Âdem'e cennetten çıkmasını emredince ona duyurduğu kıymetli hitabını kendisine bir hatırlatma ve hazırlık olsun diye bir azık kılmıştır. Şair şöyle der:
>
> *Koruması altında bulunduğum yurdumdan ayrıldığım günleri hatırladıkça*
> *Parçalanmasından korktuğum ciğerimi tutuyorum*
>
> Dostların birbirlerine hitabı, açıklama gerektirmediği gibi yabancılar da bu hitabın mahiyetini kavrayamazlar.[1]

İbn Kesîr, *fe-telekkā Âdemü* (Âdem aldı) ifadesinde *Âdem* lafzını mansub olarak *Âdeme* şeklinde; *min Rabbihi kelimâtin* (Rabbinden kelimeler) ibaresindeki *kelimât*ı da merfû olarak *kelimâtün* şeklinde okumuştur. Böylelikle anlam, "Kelimeler Âdem'e geldi, verildi." olur. Benzer kullanım "Zeyd'i gördüm, o da beni gördü." sözünde de vardır.

"O da bunun üzerine tövbesini kabul etti." ifadesinde geçen tövbe, dönmek demektir. *Tâbe ileyhi*, *tâbe*, *nâbe*, *âbe* ve *enâbe* şeklinde kullanımları vardır. *Tâbe'l-'abdü ilâ Rabbihi* ifadesi "Kul, günahlarından Rabbine döndü." anlamına, *Tâbe Allahu aleyhi* ifadesi de, "Allah, kulunu tövbeye muvaffak kıldı ve tövbesini kabul etti." anlamına gelir. Bu bağlamda Allah, "Sonra Allah onları tövbekâr olmaya muvaffak kılıp tövbelerini kabul etti." [et-Tevbe 9/118] buyurmuştur. Allah'ın kulunu muvaffak kılması, tövbe içindir. Allah, başka bir âyette, "Her kim de işlediği zulmünün arkasından tövbe edip durumunu düzeltirse kuşkusuz, Allah onun tövbesini kabul eder." [el-Mâide 5/39] buyurmaktadır ki bu da tövbenin kabul edilmesi içindir. Bu âyet, hem Âdem hem de Havvâ için geçerlidir.

1 Kuşeyrî, *Letâifü'l-İşârât*, 1: 39-40.

وقال الإمام القشيري رحمه الله:

جرى على لسان آدم مع الحق سبحانه كلماتٌ، وأسمع الحق سبحانه آدم كلماتٍ، وأجمل الحق سبحانه القول في ذلك إجمالا إما لتبقى القصة مستورة أو ليكون للاحتمال والظنون[1] مساغ ولِمَا يحتمله الحال من التأويل مطرحٌ. ويحتمل أن يكون كلمات آدم عليه السلام اعتذارًا وتَنَصُّلًا، وكلمات الحق سبحانه قبولًا وتفضلًا. ويقال حين أمره بخروجه من الجنة جعل ما أسمعه إياه من عزيز خطابه له زادًا ليكون تذكرة وعتادًا. قال قائلهم:[2]

وأَذْكُرُ أيّامَ الحِمى ثمَّ أَنْثَني على كَبِدي مِن خَشْيَةٍ أنْ تَقطَّعا

ومخاطبات الأحباب لا يحتمل الشرح ولا يحيط بها للأجانب علم.[3]

وقرأ ابن كثير: ﴿فَتَلَقَّىٰٓ اٰدَمَ﴾ بالنصب ﴿مِنْ رَبِّهٖ كَلِمَاتٌ﴾ بالرفع، ومعناه: جاءت الكلماتُ آدمَ، وهو كقولك: "تلقَّيتُ زيدًا وتلقَّاني".

وقوله: ﴿فَتَابَ عَلَيْهِۗ﴾ التوبة الرجوع. يقال: "تاب إليه"، وتاب وناب[4] وآب وأناب. وقد "تاب[5] العبد إلى ربه"، أي رجع إليه من ذنبه، و" تاب الله عليه"، أي وفَّقَهُ للتوبة وقَبِلَهَا منه، قال تعالى: ﴿ثُمَّ تَابَ عَلَيْهِمْ لِيَتُوبُواْ﴾ [التوبة، ١١٨/٩] هذا التوفيق[6] للتوبة،[7] وقال: ﴿فَمَنْ تَابَ مِنْ بَعْدِ ظُلْمِهٖ وَاَصْلَحَ فَاِنَّ اللّٰهَ يَتُوبُ عَلَيْهِ﴾ [المائدة، ٣٩/٥] هذا لقبول التوبة. وفي هذه الآية تصلح لهما.

---

١ ط: في الظنون.
٢ البيت ينسب إلى الصَمّة القشيريّ. انظر: شرح ديوان الحماسة للمرزوقي، ص. ٨٥٣.
٣ لطائف الإشارات للقشيري، ٣٩/١-٤٠.
٤ ر - وناب.
٥ ط - وأناب وقد تاب، صح هامش.
٦ ر: للتوفيق.
٧ ر: على التوبة.

Tam mânada bir tövbe için kulun, yaptığından pişman olması, o an günahı terk etmesi ve sonraki zamanlarda bir daha o günahı işlememeye azmetmesi gerekir. Kul haklarında da zikredilen bu durumlara riayet etmek ve hasmın hakkını elle vererek ve ondan dille özür dileyerek onu hoşnut ve razı etmek icap eder.

"Şüphesiz O, tövbeleri çok kabul edendir." Yani, Allah tövbeleri çokça kabul edendir. Bu, Allah'ın kuluna vaadidir: Kul, eğer günah işledikten sonra tövbe eder, ardından bir daha günaha düşer ve bir daha tövbe eder ve bu durum böyle tekrar ederse tövbesi her defasında doğru ve sahih olmak şartıyla Allah, tövbesini kabul eder.

"Çok bağışlayandır." Bu ifadenin tefsiri daha önce Besmele bahsinde geçmişti. Buradaki anlamı şudur: Allah, tövbekâra merhamet eder, günahını bağışlar ve tövbesini kabul eder. Denildiğine göre *el-kelimât* (kelimeler), üç şeydir: Hayâ, ağlama ve dua. Şehr b. Havşeb, şöyle der: Âdem, yeryüzünde, hayâsından ötürü kafasını kaldırmadan üç yüz sene boyunca kaldı.

Abdullah b. Abbas şöyle der: Âdem ve Havvâ, iki yüz sene boyunca ağladılar. Kırk gün boyunca ne bir şey içtiler ne de bir şey yediler. Âdem, yüz sene boyunca eşi Havvâ'ya (cinsel anlamda) yaklaşmadı.

Eğer, "Önceki ibarede Âdem ve Havvâ'nın ikisinin de zikri geçmesine rağmen burada neden 'Onların tövbesini kabul etti.' demedi de 'Onun tövbesini kabul etti.' dedi?" derlerse şöyle deriz: Çünkü Allah, önce sadece Âdem'in kelimeleri aldığını söyledi. Tövbenin kabulünü de bu kullanıma uygun olarak zikretti. Çünkü kadınlar söz konusu olduğunda asıl olan onların gizliliği ve zikredilmemesidir, ayrıca dünyada kalbi duaya hasretmek sadece peygamberlere özgü bir durumdur. Yine Havvâ Âdem'e tâbiydi, bundan ötürü onun hükmü, tâbi olduğuna bağlı idi. Öte yandan iki kişinin fiillerinin anlamı aynı ise birinin zikredilmesi diğerinin de zikredilmesi yerine geçer. Benzer kullanım şu âyetlerde de vardır: "Onlar bir ticaret veya bir oyun eğlence gördükleri zaman hemen dağılıp ona koşarlar." [el-Cum'a 62/11], "Altın ve gümüşü biriktirip onları Allah yolunda harcamayanları elem dolu bir azapla müjdele." [et-Tevbe 9/34]

وتمام التوبة من العبد بالندم على ما كان وبترك الذنب الآن وبالعزم على أن لا يعود إليه في مستأنف الزمان، وفي مظالم العباد بهذه الأشياء وبإرضاء الخصم بإيصال حقه إليه باليد والاعتذار منه باللسان.

وقوله: ﴿إِنَّهُ هُوَ التَّوَّابُ﴾ أي الكثير القبول للتوبة، وهذا وعد منه [٢١١٨ظ] أن العبد إذا أذنب وتاب ثم وقع في الذنب ثم تاب وتكرَّر ذلك منه قَبِلَ الله تعالى منه كلّ ذلك[١] إذا كانت التوبة في كل مرّة صحيحة.

وقوله: ﴿الرَّحِيمُ﴾ مرّ تفسيره في التسمية. ومعناه هنا: أنه يرحم التائب فيغفر حوبته ويقبل توبته. وقيل: الكلمات ثلاثة أشياء: الحياء والبكاء والدعاء. وقال شهر بن حوشب: مكث آدم ثلاثمائة سنة لا يرفع رأسه حياء.

وقال ابن عباس ﷺ: بكى آدم وحواء مائتي سنة ولم يأكلا ولم يشربا أربعين يومًا ولم يقرب آدم حواء مائة سنة.

فإن قالوا: لمَ قال: "فتاب عليه" ولمْ يقل: فتاب عليهما، وقد سبق ذكر آدم وحواء؟ قلنا: لأنه ذكر التلقي من آدم وحده فذكر قبول التوبة كذلك، ولأن مبنى حال النساء على سترهن والسكوت عن ذكرهن، ولأن تفريغ القلب في الدنيا للأنبياء على الخصوص، ولأنها كانت تبعًا لآدم فثبت حكمها بذكر المتبوع، ولأن الاثنين إذا كان معنى فعلهما واحدًا فذكر أحدهما ذكرهما، قال تعالى: ﴿وَإِذَا رَأَوْا تِجَارَةً أَوْ لَهْوًا انْفَضُّوا إِلَيْهَا﴾ [الجمعة، ٦٢/١١] وقال: ﴿وَالَّذِينَ يَكْنِزُونَ الذَّهَبَ وَالْفِضَّةَ وَلَا يُنْفِقُونَهَا فِي سَبِيلِ اللَّهِ﴾ [التوبة، ٩/٣٤].

---

١ م + منه.

Bu âyet, günahın imanı ortadan kaldırmayacağına delâlet eder ve Hâricîlere reddiye mahiyetindedir. Ayrıca âyet, Mu'tezile'nin "Küçük günah, affedilmiştir. Küçük günahtan ötürü ceza vermek doğru olmadığı gibi ona tövbe etmek de gerekmez" şeklindeki düşüncesine de reddiyedir, çünkü Âdem'in işlediği zelle/hata küçük günahtan bile küçük iken bu zelle karşılığında cezalandırılmış ve tövbe etmesi emredilmiştir.

İmam Mâtürîdî, Âdem'in bu fiille sınanmasının bazı hikmetlerini sıralamaktadır. Birincisi: Âdem'in sulbünde cennet ehlinden olmayan kâfirler bulunmaktaydı. İkincisi: Her günahla ümitsizliğe düşüp Allah ile olan velâyet bağlarını bütünüyle koparmamaları için Allah kullarına rahmet eylemiştir. Üçüncüsü: Burada insanlara bir ibret sunulmaktadır ki hiç kimse kendi nefsi ile baş başa bırakıldığı zaman, kınanmasına neden olacak şeyler yapmayacağını taahhüt etmesin. Yani zamanında bu durum onların, her türlü şer durumunda nefislerine bakmayı bırakıp kendilerini koruması için Allah'a boyun eğmelerine sebep olacaktır. Nitekim Yûsuf peygamber şöyle demiştir: "Ben nefsimi temize çıkarmam, çünkü Rabbimin merhamet etmesi hariç, nefis aşırı derecede kötülüğü emreder." [Yûsuf 12/53].

38. "Dedik ki: İnin oradan hepiniz. Tarafımdan size bir yol gösterici geldiği zaman kim ona uyarsa, onlar için herhangi bir korku yoktur, onlar üzülmeyeceklerdir." [el-Bakara 2/38]

"Dedik ki: İnin oradan hepiniz." ifadesinde yer alan (daha önce 36. âyette geçmiş olan) *ihbitû* (inin) lafzının, burada tekrar edilmesinin sebebi, bu kelime ile her iki âyette farklı bir anlamın kastedilmiş olmasıdır. Önceki âyette geçen "inin" lafzının anlamı, "Birbirinize düşman olarak ve yeryüzünde belli bir süre konaklamak üzere inin." şeklinde iken bu âyette, aynı lafzın burada bir daha zikredilmesinin sebebi, devamındaki **"Tarafımdan size bir yol gösterici gelir."** ifadesi ile dile getirilen ibadetlerle ilgili imtihanın zikredilmiş olmasıdır. Haddizatında "inin" lafzı bir defa zikredilerek bu iki anlam arasındaki ilişki kurulabilecekken ikisi arasına bir ara cümle gelmiştir ki bu da Âdem'in kelimeleri/sözleri alması ve (onlarla) tövbeye nâil olması ile ilgili ifadedir. Lafız, yani ibadetlerle sınanma, itaat etmeye karşılık sevap ve günah işlemeye karşılık ceza anlamı pekişsin diye burada ikinci kez tekrar edilmiştir.

ودلت الآية أن العصيان لا يزيل الإيمانَ، وهو رد على الخوارج. ودلت الآية أيضًا على بطلان قول المعتزلة أن الصغيرة مغفورة لا يجوز العتاب عليها ولا يجب التوبة منها. وما كان من آدم كان زلةً وهي دون الصغيرة وقد عوتب عليها وأمر بالتوبة عنها.

ثم الحكمة في ابتلاء آدم بذلك من وجوه ذكرها الإمام أبو منصور رحمه الله: أحدها: ما كان في صلبه من الكفرة وهم ليسوا من أهل الجنة. والثاني: رحمة الله[1] للخلق لئلا ييأسوا ولا يُزيلوا الولايةَ بكل ذنب. والثالث: لينتبه الخلق لئلا أحد يقوم بتعهد نفسه عما يذم عليه إذا وكل نفسه إليه فيكون ذلك سببًا لزجر الخلق عن النظر إلى أنفسهم وداعيًا إلى التضرع إلى الله ليعصمهم عن كل شر، وقال يوسف عليه السلام: ﴿وَمَآ أُبَرِّئُ نَفْسِيٓ ۚ إِنَّ النَّفْسَ لَأَمَّارَةٌۢ بِالسُّوٓءِ إِلَّا مَا رَحِمَ رَبِّيٓ ۚ﴾ [يوسف، ٥٣/١٢].

٣٨- قُلْنَا اهْبِطُوا مِنْهَا جَمِيعاً فَإِمَّا يَأْتِيَنَّكُمْ مِنِّي هُدًى فَمَنْ تَبِعَ هُدَايَ فَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ

وقوله: ﴿قُلْنَا اهْبِطُوا مِنْهَا جَمِيعًا ۖ﴾ إنما كرر الأمر بالهبوط لأنه يتصل بكل واحد منهما معنى آخر؛ فالأول معناه: اهبطوا على عداوة بعضكم لبعض وعلى سكناكم في الأرض إلى حين. ثم ذكر أمرهم بالهبوط ثانيًا للابتلاء بالعبادة بقوله: ﴿فَإِمَّا يَأْتِيَنَّكُمْ مِنِّى هُدًى﴾ [البقرة، ٣٨/٢] وكان يصح لو قرن المعنيان بذكر الهبوط مرة، لكن اعتُرِض بينهما كلام وهو تلقيه الكلمات ونيلُه قبول التوبة، فأعاد الأول ليتصل المعنى الثاني به وهو الابتلاء بالعبادة والثواب على الطاعة، والعقاب [١١٩أ] على المعصية.

---

١ ط - الله.

"(Size) geldiği zaman" ifadesinde yer alan *fe* edatı, takip ifade eder. *Ve immâ* (… zaman) şart harfi olan *in* ile zâit olan *mâ* harfinden oluşmuştur. **"Geldiği"** buradaki *ye'ti* fiili şarttır, *ye'tiyenneküm* fiilindeki *nûn* harfi pekiştirme içindir. *Ye'ti* fiilinin [şart olduğu için] sonundan hazfedilen *ye* harfi, tekit için geri gelmiştir. İmam Mâtürîdî'ye göre bu ifadenin anlamı "Size gelmesi için" şeklindedir. Çünkü dilde böyle bir kullanım câizdir. Abdullah b. Abbas da şöyle demiştir: Görünüşte şart gibi görülse de bu şart ifade eden bir cümle değildir. Nitekim bu şartın cevabı yoktur.

{Necmeddîn en-Nesefî şöyle der:} Bu iki sözün, Arapça dilbilgisine uygun bir şekilde doğrulanmasının yolu şudur: Bu edat, şart anlamındadır. Şart koşulan şey ise bazen zikredilir, bazen de zikredilmez. Hidâyetin gelmesi mutlaka olacak şeylerdendir [yani bu noktada şart koşulan şeyin ihtimalli olma durumu, şart edatını şart olmaktan çıkarmadığı gibi kesin olmaktan da çıkarmaz]. Ancak kelâmın bu şekilde kurulması başka bir şart cümlesinin bunun üzerine bina edilmesi ve her ikisinin cevabının bunların akabinde getirilmesi sebebiyledir. İkinci şart koşulan şey ise bazı kimseler için gerçekleşip bazıları için gerçekleşmeyecek şeylerdendir. Bu nedenle şartın gerektirdiği anlam bu nokta içindir, yoksa ilk şart koşulan [hidâyetin gelmesi anlamı] için değildir. İlki gerçekleşmiş, ikincisi ise şarta bağlanmıştır. Bu durumda âyette ifade edilen meramın takdiri şöyledir: Benden size hidâyet rehberi bir kitap, bir peygamber gelecektir. O geldiğinde her kim bunlara uyarsa ona ne bir korku ne de bir üzüntü vardır. Âyette geçen "kim ona uyarsa" sözü, "(size) geldiği zaman" ibaresinin cevabıdır. Bu, "kim ona uyarsa" sözü, cevap gerektiren başka bir şarttır. Bunun cevabı da "korku yoktur" ifadesidir. Ayrıca şartıyla beraber bu cevap (şart koşulan şey), birinci şartın, yani "(size) geldiği zaman" ibaresinin cevabıdır.

Başka bir görüşe göre de sondaki ceza, iki şartın cevabıdır. Nitekim Kur'ân'da "Allah'ın size lutfu ve merhameti olmasaydı ve Allah tövbeleri kabul eden, hüküm ve hikmet sahibi olmasaydı." [en-Nûr 24/10] buyurulmuş; fakat cevabı zikredilmemiştir. Keza, "Allah'ın lutfu ve rahmeti sizin üzerinize olmasaydı ve Allah çok esirgeyici ve çok merhametli olmasaydı." [en-Nûr 24/20] buyurulmuş, ancak yine cevabı zikredilmemiştir. Ardından "Eğer Allah'ın size lutfu ve merhameti olmasaydı, sizden hiçbiriniz asla temize çıkamazdı." [en-Nûr 24/21] buyurularak her ikisinin cevabı ifade edilmiştir.

وقوله: ﴿فَإِمَّا يَأْتِيَنَّكُمْ﴾ الفاء للتعقيب و"إما" كلمتان وهو "إن" -وهو[1] كلمة شرط- و"ما" وهو[2] للصلة. و"يأت" شرطٌ، والنون للتأكيد، فعادت الياء المحذوفة بالشرط. وقال الإمام أبو منصور رحمه الله: معناه ليأتينكم. قال: وهذا جائز في اللغة. وقال ابن عباس: ليس هذا بشرط، وإن كان ظاهره شرطًا، ألا ترى أنه لا جواب له.

{وقال الشيخ الإمام الأستاذ[3] نجم الدين ﷺ:} ووجه تصحيح هذين الكلامين مع تقرير[4] العربية على وجهها وحقيقتها أنه شرط والمشروط قد يكون وقد لا يكون، وإتيان الهدى كان مما يكون لا محالة، لكن أسّس هذا لبناء شرط آخر عليه، وإيراد جواب بعدهما، والمشروط الثاني مما يكون من بعضهم ولا يكون من بعضهم فكان مقتضى الشرط في ذلك لا في هذا فتقرر الأول وتعلق الثاني بالشرط. وتقديره: سيأتيكم مني كتاب هادٍ ورسول هادٍ ومتى يأتكم ذلك فمن تبعه فلا خوف عليه ولا حزن، فكان قوله: ﴿فَمَنْ تَبِعَ﴾[5] جوابًا لقوله: ﴿فَإِمَّا يَأْتِيَنَّكُمْ﴾ وهو شرط آخر يقتضي الجواب فجعل جوابه: ﴿فَلَا خَوْفٌ﴾. ثم هذا الجزاء مع شرطه جواب للشرط الأول.

وقيل: الجزاء الأخير جواب للشرطين جميعًا كما في قوله: ﴿وَلَوْلَا فَضْلُ اللهِ عَلَيْكُمْ وَرَحْمَتُهُ وَاَنَّ اللهَ تَوَّابٌ حَكِيمٌ﴾ [النور، ١٠/٢٤] لم يجئ له جواب ثم قال: ﴿وَلَوْلَا فَضْلُ اللهِ عَلَيْكُمْ وَرَحْمَتُهُ وَاَنَّ اللهَ رَؤُفٌ رَحِيمٌ﴾ [النور، ٢٠/٢٤] ولم يجئ له جواب ثم قال: ﴿وَلَوْلَا فَضْلُ اللهِ عَلَيْكُمْ وَرَحْمَتُهُ مَا زَكٰى مِنْكُمْ مِنْ اَحَدٍ اَبَدًا﴾ [النور، ٢١/٢٤] فكان هذا جوابًا للكل.

---

١ ح: وهي.
٢ ح: وهي.
٣ ط: الحجاج.
٤ ط: تقدير.
٥ ط - فلا خوف عليه ولا حزن فكان قوله فَمَنْ تَبِعَ، صح هامش.

"Tarafımdan bir yol gösterici" ifadesinde yer alan *hüd*[en] mastarından kastedilen hidâyet verenin, yol gösterenin özelliğidir. Burada nitelenen kelime hazfedilmiştir. Bu ise kitap ve peygamberdir. Her ikisinin tek bir lafızla ifade edilmesinin ise iki sebebi olabilir: Ya bu ikisinden biri kastedilmiştir veya ikisinden biri zikredildiğinde diğeri zaten anlaşılacaktır. Nitekim peygamber bir kitapla gelir, kitap da bir peygambere iner. *Hüd*[en] kelimesi de *ityân* fiiliyle merfû olmuştur.

Abdullah b. Abbas, **"(size) geldiği zaman"** sözüyle âdemoğullarının zürriyetine hitap edildiğini söylemiştir. Çünkü İblîs ve zürriyetine ne kitap ne de peygamber gelir. Ayrıca onlara tâbi olan kimse de yoktur. Mukātil b. Hayyân şöyle demiştir: *Hüd*[en] (bir yol gösterici) kelimesiyle kastedilen Muhammed aleyhisselâmdır. Kim ona uyarsa ve onun yolunu takip ederse ona ne bir korku ne de bir üzüntü vardır.

"Kim ona (yol göstericiye) uyarsa" ifadesinde geçen *tebi'a* ve şeddeli hâliyle *ve'ttebe'a* izlemek, *etbe'ahu* ise peşi sıra gitmek, arkasından gelmek anlamına gelmektedir. Bu bağlamda Allah Teâlâ, "Bunun üzerine Firavun askerleriyle birlikte onların peşine düştü." [Tâhâ 20/78] buyurmaktadır. Tefsiri ise şöyledir: Her kim kitaba göre amel edip ona muhalefet etmez ve Peygamber'e uyup ondan ayrılmazsa [o kimse hidâyet bulmuştur].

"Onlar için herhangi bir korku yoktur." Yani âhirette karşılaşacakları şey konusunda onlara bir korku yoktur. **"Onlar üzülmeyeceklerdir."** Yani onlar dünyadayken elde edemedikleri şeye ihtimam göstermezler. Bir görüşe göre anlam şöyledir: Cezadan ötürü onlara bir korku ve sevabın elden kaçmasından ötürü de bir üzüntü yoktur. Yine bir diğer görüşe göre korku, istenilen bir şeyin kaybedilmesi sonucunda duyulan his iken hüzün, sevilen bir şeyin yitirilmesinden duyulan histir. Nitekim Allah, Hz. Ya'kūb'dan bahsederken, "Babaları dedi ki: Doğrusu onu götürmeniz beni üzer, siz ondan habersiz iken onu kurt yer, diye korkuyorum." [Yûsuf 12/13] buyurmaktadır.

Başka bir görüşe göre anlam şöyledir: Dünya hayatında dalâletten ötürü onlara bir korku, âhirette de sıkıntı çekme üzüntüsü yoktur. Bu bağlamda "Kim benim yol göstericime uyarsa artık o, ne sapar ne de sıkıntı çeker." [Tâhâ 20/123] buyrulmuştur. Allah, bu âyette şartı tekil olarak ifade etmiş, şartın cevabını ise çoğul olarak zikretmiştir ki bunun sebebi daha önce "Allah ışıklarını yok ediverir." [el-Bakara 2/17] âyetinin tefsirinde izah edilmişti.

وقوله: ﴿مِنّى هُدًى﴾ هذا مصدر أريد به النعت وهو الهادي، وهو نعت منعوت مضمر وهو الكتاب أو الرسول، وإنما وُحّد لأن المراد أحدهما أو بذكر أحدهما يصير الآخر مذكورًا؛ فإن الرسول يأتي بالكتاب والكتاب ينزل على الرسول. و"هدى" مرفوع بفعله وهو الإتيان.

وقال ابن عباس قوله: ﴿فَإِمَّا يَأْتِيَنَّكُمْ﴾ خطاب لذرية بني آدم؛ لأن إبليس وذريته لا يأتيهم كتاب ولا رسول ولا يكون منهم أتباع. وقال مقاتل بن حيان: ﴿هُدًى﴾ هو محمد، فمن تبعه وأطاعه فلا خوف عليه ولا حزن.

وقوله: ﴿فَمَنْ تَبِعَ هُدَايَ﴾ يقال: "تبِعَه واتَّبعَه" بالتشديد، أي تلاه، و"أتبعه" أي لحقه، قال تعالى: ﴿فَأَتْبَعَهُمْ فِرْعَوْنُ بِجُنُودِهِ﴾ [طه، ٧٨/٢٠]. وتفسيره: فمن عمل بالكتاب فلم يخالفه وأطاع الرسول فلم يفارقه.

وقوله: ﴿فَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ﴾ أي فليس عليهم خوف فيما بين أيديهم من الآخرة.[1] ﴿وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ﴾ أي لا يهتمون على ما فاتهم من الدنيا. وقيل: أي فلاخوف عليهم من عقاب ولا حزن بفوات ثواب؛ فقيل:[2] الخوف استشعار غم لفقد مطلوب، والحزن استشعار غم لفوت محبوب، قال تعالى خبرًا عن يعقوب عليه السلام: ﴿إِنِّى لَيَحْزُنُنِىٓ أَنْ تَذْهَبُوا بِهِۦ وَأَخَافُ أَنْ يَأْكُلَهُ الذِّئْبُ﴾ [يوسف، ١٣/١٢].

وقيل: فلا خوف عليهم من الضلالة في الدنيا ولا حزن [١١٩ب] الشقاوة في العقبى قال: ﴿فَمَنِ اتَّبَعَ هُدَايَ فَلَا يَضِلُّ وَلَا يَشْقَىٰ﴾ [طه، ١٢٣/٢٠] ثم وَحّد الشرط هنا وجمع الجزاء لما مرّ في قوله: ﴿ذَهَبَ اللَّهُ بِنُورِهِمْ﴾ [البقرة، ١٧/٢].

١ ط + وقوله تعالى.
٢ ط: وقيل.

39. İnkâr edenler ve âyetlerimizi yalanlayanlara gelince, işte bunlar cehennemliktir. Onlar orada ebedî kalacaklardır. [el-Bakara 2/39]

"İnkâr edenler ve âyetlerimizi yalanlayanlara gelince" ifadesinde Allah, (kâfirlerin) rezilliklerini bildirmek ve utanç durumlarını tekrar etmek için aynı mânayı iki farklı kelimeyle ifade etmiştir. Benzer durum başka bir âyette "Firavun, halkını saptırdı, onlara doğru yolu göstermedi." [Tâhâ 20/79] şeklinde ifade edilmiştir. Bir görüşe göre bu âyette geçen küfür kelimesi, Allah'a ait olan övülmüş güzel sıfatların nefyedilmesi; tekzîb (yalanlama) kelimesi ise Allah'ın şanına yakışmayan, yerilmiş çirkin sıfatların O'na isnat edilmesidir. **[Âyetler]** kelimesi Allah Teâlâ'nın birliğine delâlet eden indirilmiş kitaplar ve diğer deliller anlamına gelir.

"İşte bunlar cehennemliktir." Yani, onlar cehennemin sakinleridir. Bu ifadede geçen *ashâb*, kelimesi *sahb* kelimesinin, o da *sâhib* (dost) kelimesinin çoğuludur. Yani bu kelime çoğulun çoğuludur. Benzer durum *el-eşhâd* (tanıklar) ve *el-ensâr* (yardımcılar) kelimelerinde de vardır. Burada *suhbet*, bağlantı anlamına gelmektedir. Nitekim âyette, cehennem sakinlerinin oranın ashâbı olarak isimlendirilmelerinin sebebi, cehennemle bağlantılı olmaları ve orada devamlı kalmalarından ötürüdür.

"Onlar orada ebedî kalacaklardır." Yani, orada devamlı kalacaklar, ölmeyecek ve oradan çıkarılmayacaklardır. Bu âyet, hak yola tâbi olmayanlara tehdit (vaîd), önceki âyet ise tâbi olanlara müjdedir (va'd). İmam Mâtürîdî şöyle der:

> "Kim benim, yol göstericime uyarsa." [el-Bakara 2/38] ibaresi, "Kim ölünceye kadar ona tâbi olursa" anlamına gelmektedir. Aynı durum tehdit (vaîd) içeren âyet için de geçerlidir. Her iki âyette, Cehmiyye'nin "Cennet ve cehennem, (bir gün) içerisinde bulunan her şeyle birlikte yok olacaktır." şeklindeki iddiasına ret mahiyetindedir. Çünkü Allah, onların korku ve hüzün duymayacağını ifade etmiştir. Şayet, cennet ve cehennem yok olacak olsalardı cennet ehlinin korkusu ve hüznü daha şiddetli olurdu. Cehennem ehlinin azabının da elem verici ve şiddetli olduğu ifade edilmiştir. Şayet cehennemin yok olması söz konusu olsa ve içerisinde bulunanlar onun yok olması ümidine sahip olsalar, o zaman cehennem azabı kendileri için hafiflerdi ve hatta cennet ehlinden daha mutlu olurlardı.

٣٩- وَالَّذِينَ كَفَرُوا وَكَذَّبُوا بِاٰيَاتِنَآ اُولٰٓئِكَ اَصْحَابُ النَّارِۚ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَۚ

وقوله: ﴿وَالَّذِينَ كَفَرُوا وَكَذَّبُوا بِاٰيَاتِنَآ﴾ وإنما ذكر الكلمتين ومعناهما واحد تقريرًا[١] لقبائحهم وتكريرًا لفضائحهم كما قال: ﴿وَاَضَلَّ فِرْعَوْنُ قَوْمَهُ وَمَا هَدٰى﴾ [طه، ٢٠/٧٩]. وقيل: الكفر نفي ما لله تعالى من الصفات الحميدة، والتكذيب إثبات ما لا يليق بالله من الصفات الذميمة. والآيات العلامات الدالة على وحدانية الله من الكتب المنزلة وغير ذلك.

وقوله: ﴿اُولٰٓئِكَ اَصْحَابُ النَّارِۚ﴾ أي سكان جهنم. جمع "صَحْب" و"صَحْب" جمع "صاحب" فهو جمع الجمع ونظيره: الأشهاد والأنصار. والصحبة في معنى الوصلة، فسموا أصحابها لاتصالهم بها وبقائهم فيها.

وقوله: ﴿هُمْ فِيهَا خَالِدُونَۚ﴾ أي دائمون[٢] لا يموتون فيها ولا يخرجون منها. هذه الآية في وعيد من لم يتبع، والآية الأولى في وعد من تبع. وقال الإمام أبو منصور رحمه الله:

> قوله:[٣] ﴿فَمَنْ تَبِعَ هُدَايَ﴾ [البقرة، ٢/٣٨] أي تبعه ودام عليه حتى مات وكذا في آية الوعيد. قال: وفي الآيتين نقض قول الجهمية إن الجنة والنار تفنيان وينقطع ما فيهما؛ فإن الله تعالى نفى الخوف والحزن عنهم. ولو كانتا تفنيان لكان لأهل الجنة أشد الخوف والحزن، وذكر في عذاب أهل النار أنه شديد أليم، ولو كان لها فناء ورَجَوْا فناءها لهان ذلك عليهم وكانوا أسعد حالًا من أهل الجنة؛

١ ط: تقديرًا.
٢ ط - دائمون، صح هامش.
٣ ح - قوله.

> Çünkü bu durumda cennet ehli de içerisinde bulundukları nimetin yok olması korkusunu yaşayacaktı ki bu onlar için olabilecek en büyük sıkıntıdır. Buna karşılık cehennem ehli cezalarının sona ereceğini umacaklardı ki bu da onlar için büyük bir nimettir.[1]

40. Ey İsrâiloğulları! Size verdiğim nimeti hatırlayın. Bana verdiğiniz sözü yerine getirin ki ben de size verdiğim sözü yerine getireyim. Yalnız benden korkun. [el-Bakara 2/40]

"Ey İsrâiloğulları!" Bu âyetin Âdem kıssasının sonu ile münasebeti şöyledir: Âdem kıssasının sonu hidâyete tâbi olanın cennetle müjdelenmesi, hidâyete karşı gelenin de ceza ile tehdit edilmesini içeriyordu; bu âyette ise Allah Teâlâ kendilerini cennete sokma müjdesini yerine getirmesi için kulların da kendi sözlerine, yani Allah'a iman ve itaat sözüne sadâkat göstermesi konusunda onları teşvik etmekte ve "Bana verdiğiniz sözü yerine getirin ki ben de size verdiğim sözü yerine getireyim." buyurmaktadır. Nitekim başka bir âyette önce "Şüphesiz Allah, müminlerden canlarını ve mallarını cennet karşılığında satın almıştır." [et-Tevbe 9/111], ardından da "Kimdir sözünü Allah'tan daha iyi yerine getiren?" [et-Tevbe 9/111] buyurmuştur.

Bu âyetin Âdem kıssasının tamamı ile münasebeti ise şöyledir: Allah, daha önce atamız Âdem'e bahşettiği nimetleri sıraladığı gibi şimdi de İsrâiloğulları'na, onların atalarına bahşettiği nimetleri sıralamaktadır. Âyetin Âdem kıssasının öncesiyle münasebeti ise ahde vefa, sözünde durma hususuyla ilgilidir. Bu bağlamda daha önce "Onlar, Allah'a verdikleri sözü bozarlar." [el-Bakara 2/27] buyurulmuş, şimdi de burada Allah'a verilen söze vefa emredilmiştir.

"Ey İsrâiloğulları!" Yani ey Ya'kūb'un oğulları! İfadede geçen *benî* kelimesinin aslı *benîn*dir. O da *ibn* (oğul) kelimesinin çoğul hâlidir. *Benîn* kelimesinin sonundaki *nûn* harfi, izâfetten dolayı düşmüştür. Arap dilinde kadın ve erkek bir arada bulunduğu zaman o topluluğa erillik sıfatı verildiği gibi *el-benûn* kelimesi de bir arada bulunan kız ve erkek çocukları için kullanılan bir isimdir. İsrâil ise Ya'kūb'un adıdır. İsrâîl'in anlamı hakkında Abdullah b. Abbas şöyle der: İbrânîcede *İsrâ* kul, *Îl* ise Allah demektir. Böylelikle İsrâil kelimesi, Abdullah yani Allah'ın kulu anlamına gelmektedir. Bu hususla ilgili başka görüşler de serdedilmiştir, ancak onlara itimat edilmemektedir.

1 Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 1: 108.

فإن اهل الجنة يخافون زوال تلك النعمة وهو أجلُّ محنة، وهؤلاء يرجون زوال العقوبة وهو أجل نعمة.[1]

٤٠- يَا بَنِي إِسْرَائِيلَ اذْكُرُوا نِعْمَتِيَ الَّتِي أَنْعَمْتُ عَلَيْكُمْ وَأَوْفُوا بِعَهْدِي أُوفِ بِعَهْدِكُمْ وَإِيَّايَ فَارْهَبُونِ

وقوله تعالى: ﴿يَا بَنِي إِسْرَائِيلَ﴾ انتظامه بختم قصة آدم أنه وعدُ مُتَّبع الهدى بالجنة ومُخَالِفِهِ بالعقوبة، وحثهم في هذه الآية على الوفاء بعهده وهو الإيمان به والطاعة لِيُوَفَّى بعهدهم وهو إدخال الجنة فقال: ﴿أَوْفُوا بِعَهْدِي أُوفِ بِعَهْدِكُمْ﴾ وقد قال: ﴿وَمَنْ أَوْفَى بِعَهْدِهِ مِنَ اللَّهِ﴾ [التوبة، ١١١/٩] بعد قوله: ﴿بِأَنَّ لَهُمُ الْجَنَّةَ﴾ [التوبة، ١١١/٩].

وانتظامه بتمام قصة آدم أن الله عدّد علينا نِعَمَه على أبينا آدم وعدّد على بني إسرائيل نعمه على آبائهم. وانتظامه بما قبل قصة آدم أنه قال: ﴿الَّذِينَ يَنْقُضُونَ عَهْدَ اللَّهِ﴾ [البقرة،٢٧/٢] ثم أمر هنا بالوفاء بعهد الله.

وقوله: ﴿يَا بَنِي إِسْرَائِيلَ﴾ أي يا أولاد يعقوب. وأصله بنين، وهو جمع ابن، وسقطت النون للإضافة. والبنون اسم للذكور والإناث من الأولاد إذا اجتمعوا كنعت الرجال يشمل الذكور والإناث إذا اجتمعوا. و"إسرائيل" اسم يعقوب. قال ابن عباس ﷺ: "إسرا" بالعبرانية عبد، و"إيل" هو الله، ومعناه: عبدالله. وفيه أقاويل أخر لا يعتمد عليها.

١ تأويلات القرآن للماتريدي، ١٠٨/١.

"Size verdiğim nimeti hatırlayın." ifadesindeki hatırlama emri, özellikle kalple yapılan unutmanın karşıtı hatırlama anlamında *ez-zükr* yani *zal* harfinin ötresi ile okunabileceği gibi kalp ve dil ile ikrar anlamında *ez-zikr* yani *zal* harfinin esresi ile de okunabilir. İkinci hâliyle okunduğunda âyetteki ifade, bahşedilen nimetlere dil ile şükür ve kalp ile muhafaza emri olur. Hâl böyle olunca insanın gaflet ve nisyanla o nimetin hakkını vermekten geri durmaması gerekir.

Âyette geçen nimet, cins isim olup her şeyi kapsar. Bunun örneği "Eğer Allah'ın nimetlerini saymaya kalkışsanız sayamazsınız." [İbrâhîm 14/34] âyetidir.

Bu âyette geçen nimet ile neyin kastedildiği konusunda ihtilâf edilmiştir. Bir görüşe göre buradaki nimet, Allah'ın bütün kullarına bahşettiği nimetlerin tamamıdır. Zira hepsi, Hak Teâlâ'ya verilen ahde vefa göstermeyi gerektirir.

Diğer bir görüşe göre âyette bahşedilen nimet, tehlikeden kurtarma, peygamberler gönderme, sıcağa karşı bulutları gölge yapma, yemek için gökyüzünden kudret helvası ile bıldırcın indirme, su için taştan pınar fışkırma ve benzeri deliller gibi İsrâiloğulları'nın atalarına bahşedilen nimetlerdir. Bunların hepsi, atalarının yolu üzere oldukları ve onlara verilen onur ile şeref duydukları için [Hz. Peygamber aleyhisselâm dönemindeki] İsrâiloğulları'na da verilen nimetlerdir. Bu görüş Hasan-ı Basrî'ye aittir.

Abdullah b. Abbas'a göre, bu nimet, içerisinde peygamber olarak gönderilecek elçinin bazı özelliklerinin bulunduğu Tevrat'ın İsrâiloğulları'na verilmesidir. Başka bir görüşe göre âyette zikredilen nimet, Hz. Muhammed aleyhisselâmın kendisidir. Çünkü İsrâiloğulları, kâfirlere karşı onunla övünüyorlar, onun gelişi ile muzaffer olacaklarını söylüyorlardı. Allah, bu âyetle onlara âdeta "Ey İsrâiloğulları! Muhammed'in hakkını koruyun, ona iman edin, onun hakkındaki ahdime vefa gösterin!" demek istemiştir. Hz. Muhammed aleyhisselâmın peygamber olarak gönderilmesi onlar için bir nimettir, çünkü Allah, İsrâiloğulları'nın ihtilâf ettiği, kutsal kitabı değiştirdikleri ve peygamberlerin gönderilmediği bir zaman diliminde (fetret döneminde) Hz. Muhammed aleyhisselâmı onlara nimet olarak göndermiştir ve onların Hz. Muhammed aleyhisselâma itaat etmeleri, kurtulmaları anlamına gelmekteydi.

وقوله: ﴿اذْكُرُوا نِعْمَتِيَ الَّتِي اَنْعَمْتُ عَلَيْكُمْ﴾ يجوز أن يكون أمرًا بالذُّكر الذي هو مضموم الذال وهو بالقلب خاصة وهو الحفظ الذي يضاد النسيان، ويجوز أن يكون أمرًا بالذِّكر الذي هو مكسور الذال وهو يقع [١٢٠ظ] على الذكر باللسان والذكر بالقلب ويكون أمرًا بشكر نعمه باللسان وحفظها بالجنان، فلا يكف عن قضاء حقها بالغفلة والنسيان.

والنعمة اسم جنس فيقع على الكل، في مثل هذا قال: ﴿وَاِنْ تَعُدُّوا نِعْمَتَ اللّٰهِ لَا تُحْصُوهَاۗ﴾ [إبراهيم، ١٤/٣٤].

واختلف بالمراد بها هنا، قيل: هي كل النعم التي أنعم الله بها على كل خلقه وهي كلها تقتضى الوفاء بعهده.

وقيل: هي النعم التي كانت على سلفهم من الإنجاء وبعث الأنبياء وتظليل الغمام وإنزال المن والسلوى للطعام وتفجير العيون من الحجر للشراب وسائر ما عدَّدَها في هذه الآيات، وهذا كله إنعام على الأبناء لأنهم يشرَّفون بتشريف الآباء، وهذا قول الحسن البصري رحمه الله.

وقال ابن عباس ﷺ: هي ما استودعهم من التوراة التي فيها صفة رسوله وبعثه نبيًا. وقيل: النعمة هي محمد عليه السلام وكانوا يستفتحون به على الذين كفروا فكأنه قال: احفظوا حقه وآمنوا به وأوفوا بعهدي فيه. وكان بعثه نعمة لهم، لأنه بعث في وقت اختلافهم وتغييرهم الكتاب وفي وقت فترة الرسل، وكان في طاعته نجاتهم.

Bu âyetin bir benzeri "Allah'ın nimetlerine nankörlük ettiler." [en-Nahl 16/112] âyetidir. Burada da kastedilen Hz. Muhammed aleyhisselâmdır. Âyette "nimetler" kelimesinin çoğul olarak zikredilmesinin sebebi ise tıpkı Hz. İbrâhim'in ümmetlerin vasıflarını taşımasından ötürü tek başına bir ümmet olarak isimlendirilmesi gibi bu nimetin [yani Hz. Peygamber'in gönderilmesinin] de pek çok nimeti barındırmasıdır.

"Bana verdiğiniz sözü yerine getirin." Bu ifadenin anlamı hakkında şöyle denilmiştir: Bu, Allah'ın ona iman etmeye ve emirlerine uymaya dair Âdem'in zürriyetinden aldığı mîsâka (ahde) sadık kalma emridir. Bu bağlamda Allah, "Siz Allah'tan söz mü aldınız?" [el-Bakara 2/80] buyurmuştur ki bu örnek âyette kastedilen anlam "Lâilâhe illallah (Allah'tan başka ilâh yoktur) cümlesini mi söylediniz?" şeklindedir.

Başka bir görüşe göre ise bu söz, Allah'ın, peygamberimiz Hz. Muhammed aleyhisselâma iman etmeye dair kendilerine kitap verilenlerden aldığı sözdür. Nitekim "Allah, kendilerine kitap verilenlerden, onu mutlaka insanlara açıklayacaksınız, onu gizlemeyeceksiniz diye sağlam söz almıştı." [Âl-i İmrân 3/187] buyurulmuştur.

Abdullah b. Abbas ve Rebî' bu ifadenin anlamı hakkında şöyle demişlerdir: Yani, size emrettiğime sadık kalın, Ben de size vadettiğime sadık kalayım.

Âyette geçen ahit, emir mânasına gelmektedir. Nitekim bu kelime Kur'ân'ın muhtelif yerlerinde bu anlamda kullanılmıştır: "Biz Âdem'e (…) ahit verdik/emrettik." [Tâhâ 20/115], "Size aht etmedim mi/emretmedim mi?" [Yâsîn 36/60], "İbrâhim ve İsmail'e ahit vermiştik/emretmiştik." [el-Bakara 2/125]. Dolayısıyla burada da "Bana verdiğiniz sözü yerine getirin." âyetinin anlamı "Emrimi yerine getirin." [el-Bakara 2/40] şeklinde olur.

"Ben de size verdiğim sözü yerine getireyim." Yani, size [verdiğim] vaadimi [yerine getireyim] demektir. Buna göre âyette geçen ahit, vaad mânasına gelir. Kelimenin bu anlamına dair Kur'ân'da şöyle buyurulmuştur: "Kimdir vaadini Allah'tan daha iyi yerine getiren?" [et-Tevbe 9/111], "Allah'ın vaadi haktır." [en-Nisâ 4/122], "Onların içinde Allah'a söz verenler vardı." [et-Tevbe 9/75] Bu âyetlerde geçen ahit, vaad anlamına gelmektedir. Başka bir âyette "Allah'a verdikleri sözü tutmadıkları için..." [et-Tevbe 9/77] buyurulmaktadır ki burada da bu vaad kelimesi, ahit anlamına gelmektedir.

ونظيره قوله: ﴿فَكَفَرَتْ بِاَنْعُمِ اللّٰهِ﴾ [النحل، ١١٢/١٦] هي محمد عليه السلام، وإنما ذكره باسم الجمع لكثرة ما فيه من النعم كما سُمّي إبراهيم أمّة لقيامه بمعاني الأمم.

وقوله: ﴿اَوْفُوا بِعَهْدِىٓ﴾ قيل: هو الأمر بالوفاء بالميثاق الذي أخذ الله على ذرية آدم عليه السلام من الإيمان به والايتمار بأمره. و" العهد" اسم للإيمان، قال الله تعالى: ﴿قُلْ اَتَّخَذْتُمْ عِنْدَ اللّٰهِ عَهْدًا﴾ [البقرة، ٨٠/٢] أي هل قلتم: لا إله إلا الله.

وقيل: هو ما أخذ عليهم من العهد في كتابهم بالإيمان برسولنا محمد عليه السلام، قال تعالى: ﴿وَاِذْ اَخَذَ اللّٰهُ مِيثَاقَ الَّذِينَ اُوتُوا الْكِتَابَ لَتُبَيِّنُنَّهُ لِلنَّاسِ وَلَا تَكْتُمُونَهُۥ﴾ [آل عمران، ١٨٧/٣].

وقال ابن عباس والربيع: أي أوفوا بما أمرتكم به أوف بما وعدتكم به.

والعهد يكون بمعنى الأمر، قال تعالى: ﴿وَلَقَدْ عَهِدْنَآ اِلَىٰٓ اٰدَمَ﴾ [طه، ١١٥/٢٠] وقال: ﴿اَلَمْ اَعْهَدْ اِلَيْكُمْ﴾ [يس، ٦٠/٣٦] وقال: ﴿وَعَهِدْنَآ اِلَىٰٓ اِبْرٰهِيمَ﴾ [البقرة، ١٢٥/٢]، فكان قوله: ﴿اَوْفُوا بِعَهْدِىٓ﴾ [البقرة، ٤٠/٢] بمعنى أمري.

وقوله: ﴿اُوفِ بِعَهْدِكُمْ﴾ أي بوعدكم. ويكون العهد بمعنى الوعد، قال تعالى: ﴿وَمَنْ اَوْفٰى بِعَهْدِهِۦ مِنَ اللّٰهِ﴾ [التوبة، ١١١/٩] أي بوعده، فقد قال: ﴿وَعْدَ اللّٰهِ حَقًّا﴾ [النساء، ١٢٢/٤] وقال: ﴿وَمِنْهُمْ مَنْ عَاهَدَ اللّٰهَ﴾ [التوبة، ٧٥/٩] أي وعد، فقد قال: ﴿بِمَآ اَخْلَفُوا اللّٰهَ مَا وَعَدُوهُ﴾ [التوبة، ٧٧/٩].

[Bu ifadenin anlamı hakkında farklı görüşler serdedilmiştir.] Bir görüşe göre ifadenin anlamı şudur: Farzları yerine getirme hususunda bana verdiğiniz sözü tutun ki Ben de buna karşılık size verdiğim sözü yerine getireyim ve sizi ödüllendireyim.

Abdullah b. Abbas şöyle demiştir: İsrâiloğulları'na verilen ahit, Hz. Mûsâ vasıtasıyla gerçekleşmiştir. Buna göre Allah, Hz. Mûsâ'nın ağzıyla "Ben, İsmâiloğulları'ndan ümmî bir peygamber göndereceğim. Kim ona uyar, getirdiği nûru tasdik ederse onun günahlarını bağışlar, cennete koyar ve ona iki kat sevap veririm." demiştir. Allah, onlara bu emri, bu âyetle hatırlatmıştır.

Başka bir görüşe göre ifadenin anlamı, "Nefsinizle mücadelede bana verdiğiniz sözü yerine getirin ki ben de onunla mücadelede size yardım edeyim." şeklinde, bir görüşe göre, "Dünyanızı ıslah ve imar etme hususunda Bana verdiğiniz sözü yerine getirin ki Ben de âhiretinizin ıslahına dair size verdiğim sözü yerine getireyim." şeklinde, bir görüşe göre, "Gizli hâllerinizde ihlâsınızı koruyup muhafaza etme hususunda sözünüzü tutun ki Ben de zâhir hâllerinizin ıslahında size verdiğim sözü yerine getireyim." şeklinde, diğer bir görüşe göre ise "Size söylediğim 'Şunu yapın!' veya 'Bundan sakının!" türündeki emirlerime karşılık verin ki Ben de sizin 'Ya Rabbi! Bunu yap!' veya 'Ya Rabbi! Bunu yapma!' türündeki dualarınıza karşılık vereyim." şeklindedir. Zira Allah Teâlâ, "Bana dua edince, dua edenin duasına cevap veririm. O hâlde, doğru yolu bulmaları için benim davetime uysunlar." [el-Bakara 2/186] buyurmaktadır. Bu görüş, Süfyân-ı Sevrî'ye aittir. İmam Mâtürîdî şöyle der:

> Allah'ın kullarına ahdi iki türlüdür. Bunlardan ilki, hilkat (yaratılış) ahdidir. Yani Allah, yarattığı her bir kulun fıtratına onu mârifet (tanıma), tevhid (birleme), kulun boş yere yaratılmadığı ve başıboş da bırakılmayacağı bilgisini yerleştirmiştir. Diğeri ise peygamberlerin diliyle bildirilen risâlet şeklindeki ahittir. Nitekim âyette, "Allah, şöyle demişti: Ben sizinle beraberim. Andolsun eğer namazı kılar, zekâtı verir ve elçilerime inanır, onları destekler, Allah'a güzel bir borç verirseniz, elbette sizin kötülüklerinizi örterim!" [el-Mâide 5/12] buyurulmaktadır. Allah'ın "Ben de size verdiğim sözü yerine getireyim." ifadesi, "Sizin kötülüklerinizi örterim ve sizi, içinden ırmaklar akan cennetlere koyarım." [el-Mâide 5/12] demektir.[1]

1 Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 1: 110.

وقيل: أي أوفوا بعهدي في أداء الفرائض أُوفِ بعهدكم بالقبول والجزاء عليها.

وقال ابن عباس ﷺ: كان عهد إلى بني إسرائيل على لسان موسى: إني باعث من بني إسماعيل نبيًا أميًّا، فمن تبعه وصدّق بالنور الذي يأتي به غفرتُ له ذنبَه وأدخلته الجنةَ وجعلت له أجرين اثنين، فَذَكَّرهُم ذلك بهذه الآية.

وقيل: أوفوا بعهدي في مجاهدة أنفسكم، أوف بهعدكم في معونتكم عليها. وقيل: أوفوا بعهدي في إصلاح دنياكم، [١٢٠ب] أوف بعهدكم في إصلاح عقباكم. وقيل: أوفوا بعهدي في إخلاص سرائركم، أوف بعهدكم في إصلاح ظواهركم. وقيل: أوفوا بعهدي، أجيبوني فيما قلت لكم: "افعلوا" و"لا تفعلوا"، أوف بعهدكم، أجبكم فيما قلتم لي: "افعل" و"لا تفعل"، قال تعالى: ﴿أُجِيبُ دَعْوَةَ الدَّاعِ إِذَا دَعَانِۖ فَلْيَسْتَجِيبُوا لِى﴾ [البقرة، ١٨٦/٢] وهو قول سفيان الثوري. وقال الإمام أبو منصور رحمه الله:

> عهدُ الله على خلقه على وجهين: عهد خِلْقَةٍ لما جعل في خلقة كل واحد[١] دلائل تدل على معرفته وتوحيده وأنه لم يخلقه للعبث ولا يتركه سدى، وعهدُ رسالةٍ على ألسنة الرسل، قال تعالى: ﴿وَقَالَ اللهُ اِنِّى مَعَكُمْۖ لَئِنْ اَقَمْتُمُ الصَّلٰوةَ وَاٰتَيْتُمُ الزَّكٰوةَ وَاٰمَنْتُمْ بِرُسُلِى وَعَزَّرْتُمُوهُمْ وَاَقْرَضْتُمُ اللهَ قَرْضًا حَسَنًا﴾ [المائدة، ١٢/٥]. وقوله: ﴿أُوفِ بِعَهْدِكُمْ﴾ هو قوله: ﴿لَاُكَفِّرَنَّ عَنْكُمْ سَيِّـَٔاتِكُمْ وَلَاُدْخِلَنَّكُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِى مِنْ تَحْتِهَا الْاَنْهَارُۚ﴾ [المائدة، ١٢/٥]. [٢]

١ ح ط: احد.
٢ تأويلات القرآن للماتريدي، ١١٠/١.

Kuşeyrî ise şöyle der:

> Nimet, sana nimet vereni gösteren veya O'nu hatırlatan ya da seni nimet verene ulaştıran veya seni nimet verenden perdelemeyen şeydir. (…) Allah, İsrâiloğulları'na nimetlerin hatırlanmasını emrettiği gibi Ahmed'in ümmetine de nimet vereni hatırlamalarını emretmiştir. Nitekim Allah, ümmet-i Muhammed'e "Öyleyse yalnız Beni anın ki Ben de sizi anayım." [el-Bakara 2/152] buyurmuş, İsrâiloğulları'na ise "Bana verdiğiniz sözü yerine getirin ki Ben de size verdiğim sözü yerine getireyim." [el-Bakara 2/40] buyurmuştur. Yani, söz verme (mîsâk) gününde Bana verdiğiniz sözü yerine getirin ki âhirette karşılaşma gününde sizin için güvence kıldığım sözü yerine getireyim. Başkasını Bana tercih etmeme hususunda verdiğiniz sözü yerine getirin ki Ben de sizden hayrı eksik etmeyeyim! Beni tanımaya dair verdiğiniz sözde sabit kalın ki Ben de ihsanımı sürdürmede size verdiğim sözü yerine getireyim. Bana hizmet etmede verdiğiniz sözü yerine getirin ki Ben de onu sizden minnetimle kabul etmede verdiğim sözü yerine getireyim. Mücadele ve mücahede etmede Bana verdiğiniz sözü yerine getirin ki Ben de şahit olmada size verdiğim sözü yerine getireyim. Sevgi ve muhabbetinizin doğruluğunda Bana verdiğiniz sözü yerine getirin ki Ben de size yakın olmada verdiğim sözü yerine getireyim. Sadece Benimle yetinme ve sadece Bana itimat etme hususunda Bana verdiğiniz sözü yerine getirin ki Ben de sizden razı olmaya dair verdiğim sözü yerine getireyim. Zorlukların diyarında güç ve takatiniz yettiğince Bana itaat ve hizmet etmede verdiğiniz sözü yerine getirin ki Ben de ferahlık ve yakınlık diyarında ülfetin ve muhabbetin devamlılığı hususunda size verdiğim sözü yerine getireyim. Ahdinize sadık kalma hususunda Bana verdiğiniz sözü yerine getirin ki Ben de size mutluluğun devamına dair verdiğim sözü yerine getireyim. Her daim "Rabbim! Rabbim!" demede Bana verdiğiniz sözü yerine getirin ki Ben de her zaman "Kulum! Kulum!" diye karşılık vermede size verdiğim sözü yerine getireyim.[1]

"Yalnız benden korkun." Kuşeyrî bu ifadenin anlamı hakkında şöyle der: Mutlak kudrette tek olduğumdan ötürü korkuyu sadece Bana tahsis edin, yani sadece Benden korkun.[2]

1 Kuşeyrî, *Letâifü'l-İşârât*, 1: 40-41.
2 Kuşeyrî, *Letâifü'l-İşârât*, 1: 41

وقال الإمام القشيري رحمه الله:

«النعمة ما أشهدك المُنعِم أو ما ذكّرك المُنعِم أو ما أوصلك إلى المُنعِم أو ما لم[1] يحجبك عن المُنعِم.»[2] وقال: إنه سبحانه أمر بني إسرائيل بذكر النعم وأمر أمة أحمد بذكر المُنْعِم فقال: ﴿فَاذْكُرُونِّى أَذْكُرْكُمْ﴾ [البقرة، ١٥٢/٢]. وقال في قوله: ﴿أَوْفُوا بِعَهْدِى أُوفِ بِعَهْدِكُمْ﴾ [البقرة، ٤٠/٢] أوفوا بعهدي الذي قبلتم يوم الميثاق أوف بعهدكم الذي ضمنت لكم يوم التلاق، وأوفوا بعهدي في أن لا تؤثروا عليّ غيري أوف بعهدكم في أن لا أمنع منكم خيري، أوفوا بعهدي في استدامة عرفاني أوف بعهدكم في إدامة إحساني، أوفوا بعهدي في القيام بخدمتي أوف بعهدكم بقبولها منكم بمنتي، أوفوا بعهدي بحسن المجاهدة أوف بعهدكم بدوام المشاهدة، أوفوا بعهدي بصدق المحبة أوف بعهدكم بكمال القربة، أوفوا بعهدي اكتفوا مني بي أوف بعهدكم أرض عنكم بكم، أوفوا بعهدي في دار الحجبة على بساط الخدمة بشد نطاق الطاعة وبذل الوسع والاستطاعة أوف بعهدكم في دار القربة على بساط الوصلة بإدامة الأنس والرؤية، أوفوا بعهدي بحفظ الوفاء أوف بعهدكم بإدامة الصفاء، أوفوا بعهدي بقولكم أبدًا ربي ربي أوف بعهدكم بجوابكم أبدًا عبدي عبدي.[3]

وقوله: ﴿وَإِيَّاىَ فَارْهَبُونِ﴾ قال الإمام القشيري رحمه الله: أي أفردوني بالرهبة لانفرادي بالقدرة.[4]

---

١ ط - لم.
٢ لطائف الإشارات للقشيري، ٤٠/١.
٣ لطائف الإشارات للقشيري، ٤١/١.
٤ لطائف الإشارات للقشيري، ٤١/١.

İmam Mâtürîdî şöyle der:

> Yani, Benim saltanatımdan ve kudretimden korkun. Bir görüşe göre "Azabımdan ve öfkemden korkun, sakının!", bir başka görüşe göre ise "Bana verdiğiniz sözü bozmaktan ve peygamberin (Muhammed aleyhisselâm) sıfatlarını gizlemekten korkun." anlamına gelir.[1]

Abdullah b. Abbas'a göre ise "Yalnız benden korkun" ifadesi, "Aksi takdirde sizden önceki milletlere indirdiğim gibi size de sert bir azap indiririm." demektir. "Yalnız sana kulluk ederiz." [el-Fâtiha 1/5] âyetinin tefsirinde açıkladığımız gibi *iyyâ* ifadesinin öne geçirilmesi cümleye "sadece" anlamını katar ve bu durumda anlam, "Başkasından değil, sadece Benden korkun!" şeklinde olur. Bunun benzeri "Şu hâlde, siz de insanlardan korkmayın, Benden korkun." [el-Mâide 5/44] âyetinde zikredilmiştir.

"Korkun." Yani *ferhebûn* kelimesinin aslı izâfet harfi olan *yâ* ile birlikte *ferhebûnî* şeklindedir; ancak diğer âyetlerin sonları ile uyumlu olması için *yâ* harfi hazfedilmiştir. Bu fiilin nesnesi, kelimenin sonunda zikredilmiş olan zamirdir. *İyyâ* kelimesi, mef'ul olduğundan ötürü mansubdur. Bu kelime, korkma fiilinin mef'ulüdür. Burada bir fiilin biri açık, diğeri zamir şeklinde olmak üzere iki mef'ul (nesne) almış olması, fiilin [başlangıçta] atıf harfi olan *vâv*dan gizli bir şekilde gelmiş olmasıdır. Eğer atıf harfi *vâv* olmasaydı öncesinde açık bir ifade varken sonrasında zamir kullanılmazdı. Örneğin *Zeyd*[en] *darabtü* (Zeyd'i dövdüm) dediğinde eğer daha önceden zikredilmiş bir ifadenin ardından bu cümleyi söyleseydin Zeyd kelimesinin başında atıf harfi *vâv* getirirdin ve bu durumda yine Zeyd kelimesini nasb eder, sonuna da *he* zamirini getirirdin [yani cümleyi *ve Zeyd*[en] *darabtühu* (Ve Zeyd'i dövdüm) şeklinde kullanırdın]. Bunun benzeri *ve'l-kamere kaddernâhu* (Ay için de […] takdir ettik.) [Yâsîn 36/39] âyetinde vardır [yani *kamer* kelimesi nasb edilmiş, fiilin sonunda da *hu* zamiri gelmiştir]. "Yalnız sana kulluk ederiz." [el-Fâtiha 1/5] ve "Hepsini hidâyete erdirdik." [el-En'âm 6/84] örneklerinde olduğu gibi bazı yerlerde başına atıf harfi *vâv* getirilmeden ve sonuna zamir eklenmeden yapılan kullanımın sebebi ise *vâv* harfinin atıf için kullanılıyor olması ve bu atfın kendisi üzerine gerçekleşeceği bir fiili gerektirmesidir.

1 Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 1: 111.

وقال الإمام أبو منصور رحمه الله:

«أي اخشوا سلطاني وقدرتي. قال: وقيل: اخشوا عذابي ونقمتي.

قال: وقيل: أي اخشوا نقض عهدي وكتمان نعت نبيي[1] عليه السلام.»[2]

وقال ابن عباس ﷺ: ﴿وَإِيَّايَ فَارْهَبُونِ﴾ أي أنزل عليكم من العذاب ما أنزلت على من قبلكم. وقد بيّنا في قوله: [١٢١أ] ﴿إِيَّاكَ نَعْبُدُ﴾ [الفاتحة، ١/٥] أن تقديم "إيا" يقتضي الإفراد، معناه: اخشوني ولا تخشوا غيري كما قال: ﴿فَلَا تَخْشَوُا النَّاسَ وَاخْشَوْنِ﴾ [المائدة، ٥/٤٤].

وأصل ﴿فَارْهَبُونِ﴾ "فارهبوني" بياء الإضافة[3] وحذفت[4] تخفيفًا[5] لموافقة رؤوس الآي. والفعل واقع على الكناية[6] المذكورة[7] في آخر الكلمة. وكلمة "إيَّا" منصوبة؛ فإنه مفعول والفعل واقع عليها، وإنما وقع الفعل الواحد على مفعولين صريح وكناية لإضمار هذا الفعل بعد واو العطف، ولولا واو العطف لم يذكر الكناية في آخرها مع وجود الصريح قبلها كقولك: "زيدًا ضربت"، وإذا دخلت واو العطف على "زيد" بعد ذكر شيء آخر نُصب وذكرت الهاء العائدة بعدها كما في قوله: ﴿وَالْقَمَرَ قَدَّرْنَاهُ﴾ [يس، ٣٦/٣٩] وفي المواضع الذي لم تدخله الواو ويذكر بلا كناية قال تعالى: ﴿إِيَّاكَ نَعْبُدُ﴾ [الفاتحة، ١/٥] وهو كقوله: ﴿كُلًّا هَدَيْنَا﴾ [الأنعام، ٦/٨٤] وذلك لأن الواو للعطف فيقتضي الفعل الذي يقع عليه.[8]

---

١ ط + محمد.
٢ تأويلات القرآن للماتريدي، ١/١١١.
٣ ط ر + وبه قرأ بعض القراء.
٤ ر: فحذفت الياء.
٥ م: تحقيقا، صح هامش.
٦ ر: الكتابة.
٧ ح: المذكور.
٨ ط – والفعل واقع على الكناية المذكورة في آخر الكلمة ... وذلك لأن الواو للعطف فيقتضي الفعل الذي يقع عليه.

41. Elinizdeki Tevrat'ı tasdik edici olarak indirdiğimize iman edin. Onu inkâr edenlerin ilki olmayın. Âyetlerimi az bir karşılığa değişmeyin ve bana karşı gelmekten sakının. [el-Bakara 2/41]

"Elinizdeki Tevrat'ı tasdik edici olarak indirdiğimize iman edin." Bu ifade, daha önce bahsi geçen ahdin tefsiridir. Yani, ey Yahudi topluluğu! Muhammed'e inen Kur'ân'a iman edin.

"Tasdik edici" *Musaddik*^{an} kelimesi kat' kaidesi[1] gereği mansuptur. İkinci mef'ul olması da mümkündür ki bu durumda anlam, "Tevhid, geçmiş ve gelecek olaylara dair haberler, Muhammed'in peygamber olarak gönderileceği ve Kur'ân'ın da ona ineceği bilgisi gibi hususlarda elinizdeki Tevrat'ı tasdik eden, yani ona uygun olarak indirdiğim Kur'ân'a iman edin." şeklinde olur. Şeriatlarda ve ahkâmda ihtilâf edilmesinde ise çelişki ve tutarsızlık yoktur. Çünkü bu nesh (hükmü ilga) sayılır. Aynı kitabın içerisinde bazı bölümler diğer bölümleri nesh edebilir. Hâl böyle iken iki farklı kitap arasında neshin söz konusu olması hayli hayli mümkündür. Nesh, bedâ (sonradan fark etme) olmayıp birinci hükmün müddetini beyân etme olduğundan ötürü câizdir.

"Onu inkâr edenlerin ilki olmayın." ifadesinde geçen *bihi* (onu) kelimesinin anlamı hakkında farklı görüşler serdedilmiştir. Bir görüşe göre *bihi* (onu) kelimesiyle Kur'ân, başka bir görüşe göre ise Hz. Muhammed aleyhisselâm kastedilmiştir. Kur'ân, Hz. Muhammed aleyhisselâma indiğinden ötürü ikisi beraber zikredilmiştir. Bu yüzden buradaki *bihi* (onu) ifadesinin Hz. Muhammed aleyhisselâma işaret etmesi mümkündür. Diğer bir görüşe göre ise anlam "Sizin elinizde olanı, yani Tevrat'ı inkâr etmeyin, çünkü Tevrat'ın içerisinde Muhammed aleyhisselâmın bazı özellikleri yer alır." şeklindedir. *Bihi* (onu) ifadesinin Kur'ân'a işaret ettiği görüşü İbn Cüreyc'e, Hz. Muhammed aleyhisselâma işaret ettiği görüşü Ebü'l-Âliye'ye, Tevrat'a işaret ettiği görüşü ise Zeccâc'a aittir.

Öte yandan Allah, âyette "kâfir(lerin) ilki" derken kâfir kelimesini çoğul olarak ifade etmemiştir, çünkü kâfir kelimesi, "inkâr eden kişi" şeklinde fiilden türemiş bir isimdir. Hakiki anlamı üzere çoğul forma sokulması mümkün olsa da, tekil formu da çoğul anlamını zaten karşılamaktadır. Bu noktada şair şöyle der:

Karınları doyduğunda en mülâyim tok kimseler olurlar
Acıktıklarında ise en beter/şerli aç karınlı kimseler oluverirler

1 Nahiv açısından bir başka kelimeye tâbi (sıfat, bedel, vs.) olan bir kelimenin kendisine tâbi olduğu kelimeye i'rab açısından tâbiliğinin kopması.

٤١- وَاٰمِنُوا بِمَآ اَنْزَلْتُ مُصَدِّقاً لِمَا مَعَكُمْ وَلَا تَكُونُٓوا اَوَّلَ كَافِرٍ بِهٖ وَلَا تَشْتَرُوا بِاٰيَاتِي ثَمَناً قَلِيلاً وَاِيَّايَ فَاتَّقُونِ

وقوله: ﴿وَاٰمِنُوا بِمَآ اَنْزَلْتُ مُصَدِّقاً لِمَا مَعَكُمْ﴾ وهو تفسير العهد الذي مر، أي: آمنوا أيها اليهود بالقرآن الذي أنزل على محمد.

﴿مُصَدِّقاً﴾ نصب على القطع، ويجوز أن يكون مفعولًا ثانيًا أي بالقرآن الذي أنزلته مصدقًا لما معكم، أي موافقًا للتوراة التي معكم في التوحيد والإخبار عن الأمور الماضية والمستقبلة وفيها ذكر بعثه وإنزال القرآن عليه. فأما[١] الاختلاف في الشرائع والأحكام فلا يوجب التناقض؛ لأنه نسخ، ويجوز نسخ بعض ما في كتاب ببعضه، فكيف بكتابين. والنسخ بيان مدة الحكم الأول لا بداءٌ، فجاز.

وقوله: ﴿وَلَا تَكُونُٓوا اَوَّلَ كَافِرٍ بِهٖ﴾ قيل بالقرآن. وقيل: بمحمد. وقد ثبت ذكره بذكر الإنزال لأنه أنزل عليه فجاز صرف[٢] الكناية إليه. وقيل: أي بما[٣] معكم وهو التوارة؛ فإن فيه نعت محمد عليه السلام. والصرف[٤] إلى القرآن قول ابن جريج، والصرف[٥] إلى محمد قول أبي العالية، والصرف[٦] إلى التوارة قول الزجاج.

ثم لم يقل: "أول كافرين" على الجمع؛ لأن الكافر اسم مشتق من فعل فيكون بمعنى "من فعل" فيدل على الجمع، ويجوز جمعه على الحقيقة، قال الشاعر:[٧]

فإذا هُمُ طَعِمُوا فَألأَمُ طاعِمٍ ... فإذا هُمُ جاعُوا فَشَرُّ جِياعِ

---

١ ط: وأما.
٢ ط: صدق.
٣ ط: لما.
٤ ط: والصدق.
٥ ط: والصدق.
٦ ط: والصدق.
٧ انظر للبيت: تفسير الطبري، ٦٠١/١ (البقرة، ٤١/٢)؛ تفسير ابن عطية ،١٣٤/١ (البقرة، ٤١/٢).

Şair burada ilk kelimeyi [*tâ'im* (tok) kelimesini] tekil olarak kullanırken ikincisini [*ciyâ'* (karnı aç kimseler) kelimesini] çoğul formda kullanmıştır. Benzer şekilde Araplar arasında da *el-ceyşü mukbil* (Ordu harekete geçti) ve *el-cündü münhezim* (Asker yenildi) denilir [ordu kelimesi anlam olarak çoğul olduğu hâlde, yüklemi tekil kullanılır]. Ancak bu kullanım, yüklemin fiilden türemediği durumlarda söz konusu olmaz, örneğin "Ordu bir adamdır." ya da "Asker bir delikanlıdır." denilmez. Bunun yerine "Ordu adamlardan oluşur." ve "Asker, delikanlılardan oluşur." denilir.

Ahfeş şöyle demiştir: "Onu inkâr edenlerin ilki olmayın." ifadesinde hazif vardır. Yani, "Onu inkâr eden (grupların) ilki olmayın." denmek istenmiştir. Dolayısıyla Allah burada kâfir kelimesini anlam olarak değil, sadece lafzen tekil kullanmıştır.

Anlamına gelince, "Onu inkâr edenlerin ilki olmayın." ibaresi, "Dönemin ilk inkâr edeni olmayın." demektir. Zira İsrâiloğulları'ndan önce inkâr edenler zaten vardı. İlk kâfir olmaktan -küfür önce de sonra da haramdır- sakındırmasının mânası, küfrün ziyadesiyle çirkin ve büyük bir vebal olmasından ötürüdür. Diğer bir ifadeyle "Sakın onu inkâr edenlerin ilki olmayın, çünkü başkaları da size tâbi olur ki böylelikle hem kendinizin hem de onların günahlarını yüklenmiş olursunuz." denmek istenmiştir. Bu bağlamda Hz. Peygamber aleyhisselâm, "Kim iyi bir çığır açarsa, kendi sevabının yanı sıra, kıyamet gününe kadar o çığırdan yürüyenlerin sevabı kadar da sevap alır. Kim de kötü bir çığır açarsa, kendi günahı yanı sıra kıyamet gününe kadar o çığırdan yürüyenlerin günahı kadar günah yüklenir."[1] buyurmuştur. Çünkü Hz. Peygamber aleyhisselâm Medine'ye geldikten sonra onu ilk Medine Yahudileri yalanlamıştır. Daha sonra sırasıyla Kurayzaoğulları, Nadîroğulları, Hayber ve Fedek Yahudileri onu yalanlamıştır. Daha sonra da diğer Yahudi kabileleri bu yolu takip etmişlerdir.

"Âyetlerimi az bir karşılığa değişmeyin." ifadesinde geçen *el-iştirâ* (satın alma, değiştirme) kelimesinin anlamına daha önce "İşte onlar, hidâyete karşılık sapıklığı satın almış kimselerdir." [el-Bakara 2/16] âyetinin tefsirinde değinmiştik. Buradaki anlamı ise "İnsanlara kitabı öğretmede herhangi bir ücret almayın." şeklindedir. Bu, Ebü'l-Âliye'nin görüşüdür. Daha önce yanlarında bulunan ilk kitapta "Ey Âdemoğlu! Sana bedava öğretildiği gibi sen de bedava öğret." emri yazılıydı.

1 Müslim, "İlim," 15; İbn Mâce, "Mukaddime", 14.

وَحَّدَ في الأول وجمع في الثاني. ويقال: "الجيش مُقبِل والجند منهزم"، ولا يجوز هذا في الاسم الذي ليس مأخوذا من الفعل، لا يجوز أن يقال:[1] "الجيش رجل" ولا "الجند غلام" بل يقال: "الجيش رجال والجند غلمان".

وقال الأخفش: فيه إضمار، أي أول فريق كافر به، فوحد على اللفظ دون المعنى.

ثم معناه: أول كافر من أهل العصر؛ فقد كان قبلهم أهل الكفر، ومعنى النهي عن الكفر أولًا -والكفر أولا وآخرًا حرام- أن فيه زيادة قبح ووبال، أي لا تكونوا أول من يكفر به فيقتدي بكم غيركم فيكون لكم وزركم ووزر من اقتدى بكم. قال النبي عليه السلام: «من سنَّ سنة حسنة فله أجرها وأجر من عمل بها إلى يوم القيامة، ومن سن سنّة سيئة فعليه وزرها ووزر من عمل بها إلى يوم القيامة».[2] وذلك أنه عليه السلام قدم المدينة [١٢١ب] فكذّبه يهود المدينة ثم بنو قريظة وبنو النضير ثم خيبر ثم فدك ثم تتابعت على ذلك سائر اليهود.

وقوله: ﴿وَلَا تَشْتَرُوا بِاٰيَاتِى ثَمَنًا قَلِيلًا﴾ قد فسرنا الاشتراء في تفسير قوله: ﴿أُولَٰئِكَ الَّذِينَ اشْتَرَوُا الضَّلَالَةَ بِالْهُدَىٰ﴾ [البقرة، ١٦/٢] ومعناه[3] هنا:[4] لا تأخذوا على تعليم الكتاب أجرًا. وهذا قول أبي العالية. وكان مكتوبًا عندهم في الكتاب الأول: يا بن آدم عَلِّم مَجَّانًا كما عُلِّمْتَ مجانًا.

---

١ ح: قوله.
٢ صحيح مسلم، العلم، ١٥؛ سنن ابن ماجة، المقدمة، ١٤.
٣ ر: معناه.
٤ ر - هنا.

Hasan-ı Basrî'ye göre bu, "Kitabınızı değiştirme/tahrif etme karşılığında bedel almayın." demektir. Süddî'ye göre ise "Kitabınızda yer alan Muhammed'e ve Kur'ân'ı tasdike dair ifadeleri gizlemeye karşılık bir eder, kıymet almayın." anlamına gelmektedir.

Âyetin sebeb-i nüzûlüne gelince, Kâ'b b. Eşref -Allah'ın lâneti üzerine olsun- Yahudilerin din adamlarına "Muhammed hakkında ne dersiniz?" diye sordu. Onlar, "O bir peygamberdir." deyince "Eğer bu dediğinizin dışında bir şey söylerseniz bende sizin için bazı ikram ve hediyeler var." dedi. Onlar da "Biz senin soruna düşünmeden cevap verdik. Bize biraz vakit ver ki Tevrat'a bakalım." dediler. Ardından çıktılar ve Muhammed Mustafa aleyhisselâmın sıfatlarını Deccâl'in sıfatlarıyla değiştirdiler. Daha sonra da Kâ'b'in yanına gelip, ona bunu söylediler. O da her birisine birer ölçek arpa ve dört arşın beyaz pamuklu kumaştan verdi. Bu, Allah'ın âyette zikrettiği "az bir karşılık" ifadesinin anlamıdır.

Denilmiştir ki: Âyette karşılığın "az bir karşılık" olarak isimlendirilmesinin sebebi, dünyanın bizatihi değerinin az olması, hele de karşılığında vazgeçilen şeylerle ve âhiret ile mukayese edildiğinde hiçbir kıymet-i harbiyesinin bulunmamasıdır. Diğer taraftan onların aldıkları karşılık aslında bir ücret değildir, fakat terk ettikleri şeye karşılık onu aldıkları için, sanki alışveriş ücreti gibi olmuştur. Şair şöyle der:

Dünya ile uğraşıp onu elde etsen de
Haccı terk etmekle hiçbir kâr edinemezsin

"Bana karşı gelmekten sakının." Bu ifade, tıpkı "Yalnız Benden korkun." [el-Bakara 2/40] âyetinde olduğu gibi "Benden korkun." anlamına gelmektedir. Önceki âyette zikredilmesine rağmen burada tekrar etmiştir. Çünkü önceki âyette, "ahdi bozma hususunda duyulan korku" anlamına gelirken burada "Muhammed aleyhisselâmın sıfatlarını gizleme ve bu âyette zikredilen hususlara dair duyulan korku" anlamındadır. Allah'ın emirlerine uymak ve yasaklarından sakınmak ancak Allah'tan korkan ve O'nu yücelten bir kimse için kolaydır. Bu itibarla Allah Teâlâ önceki âyette, emirlerine uyulması hususunda kolaylık sağlamak için kendisinden korkulmasını ve çekinilmesini emretmiş, bu âyette ise yasaklarından sakınılması hususunda kolaylık sağlamak için kendisinden korkulmasını tekrar emretmiştir.

وقال الحسن: أي لا تأخذوا على تغيير كتابكم وتبديله ثمنًا. وقال السدي: أي لا تأخذوا طعمًا[1] على كتمان ما فيه من ذكر محمد وتصديق القرآن.

وقصة نزوله أن كعب بن الأشرف لعنه الله قال لأحبار اليهود: ما تقولون في محمد؟ فقالوا: إنه نبي. فقال لهم: كان لكم عندي صلة وعطية لو قلتم غير هذا. فقالوا: أجبناك من غير تفكر، فأَمْهِلْنَا حتى نتفكر وننظر في التوارة، وخرجوا وبدلوا نعت المصطفى بنعت الدجال ثم رجعوا وقالوا ذلك، فأعطى كل واحد منهم صاعًا من شعير وأربعة أذرع من كِرباس، فهو القليل الذي ذكره الله تعالى في هذه الآية.

وقيل: إنما سماه قليلًا لأن الدنيا كلها قليلة في نفسها لا سيما إذا قوبلت بالآخرة وبما يترك بها، ثم ما أخذوه لم يكن ثمنًا حقيقة لكن أخذوه عوضًا عما تركوه فكان في صورة ثمن المبيع.[2] قال الشاعر:[3]

إنْ كُنْتَ حَاوَلتَ دُنيًا أو ظَفِرْتَ بِها فمَا أَصَبْتَ بتَرْكِ الحَجِّ مِن ثَمَنِ

وقوله: ﴿وَإِيَّايَ فَاتَّقُونِ﴾ أي اخشون كما قال: ﴿وَإِيَّايَ فَارْهَبُونِ﴾ [البقرة، ٢/٤٠] وإنما أعاده؛ لأن الأول معناه: اخشون في نقض العهد، وهذا معناه: اخشون في كتمان نعت محمد عليه السلام وما ذكر في هذه الآية. وإنما يسهل الائتمار بالأمر والانتهاء بالنهي لمن خشي الله فأمرهم هناك بخشيته ليسهل عليهم الائتمار بما أمر به في تلك الآية وأعاد الأمر بها هنا ليسهل عليهم الانتهاء عما[4] نهي عنه في هذه الآية.

---

١ ر: طمعا.
٢ ط + وقد.
٣ انظر للبيت: البحر المحيط لأبي حيان، ٢٧٩/١ (البقرة، ٤١/٢)؛ الأغاني للإصبهاني، ١١٠/١.
٤ ح: بما.

42. "Hakkı bâtılla karıştırmayın, gerçeği bildiğiniz hâlde hakkı gizlemeyin." [el-Bakara 2/42]

"Hakkı bâtılla karıştırmayın." âyetinde yer alan *lâ telbisû* ifadesinin kökünde yer alan *el-lebs* kelimesi *darabe* vezninde olup "karıştırmak" anlamına gelir. *el-Lübs* kelimesi ise '*alime* vezninde olup "giyinmek" anlamına gelir. Abdullah b. Abbas şöyle demiştir: "Âyetin mânası, doğruluğu yalanla karıştırmayın! Yani Muhammed aleyhisselâmın niteliklerini deccâlinkilerle karıştırmayın." şeklindedir. Mücâhid şöyle demiştir: "Yani, Yahudilik ve Hıristiyanlığı İslâm dini ile karıştırmayın!" Bir görüşe göre anlam: "İndirilen Tevrat'ı elinizle yazdıklarınızla karıştırmayın!" şeklinde, bir başka görüşe göre ise "Emaneti hıyanetle karıştırmayın!" şeklindedir. Çünkü onlar, Tevrat'ta yazılı olanı ızhar edip hiçbir şeyi gizlemeyeceklerini temin etmişlerdi; fakat gizlemek ve değiştirmek sûretiyle ihanet ettiler.

"Hakkı gizlemeyin." ifadesi, kendinden önceki fiilde yer alan nehiy ifadesine matuftur. Yani "Hakkı, Muhammed aleyhisselâm ile ilgili gerçeği gizlemeyin!" anlamındadır. Fakat buradaki hak (gerçek) ifadesinden maksadın "Kur'ân" yahut "iman" olduğu da söylenmiştir.

"Gerçeği bildiğiniz hâlde" ifadesi ise "Onun hak olduğunu biliyorsunuz, fakat yine de üstünlük taslıyorsunuz." anlamındadır. "Hakkı bâtılla karıştırmayın!" ifadesi değiştirme eylemini, "Hakkı gizlemeyin!" ifadesi ise gizlemeyi yasaklar. Her iki cümle de yasaklanan bir hususu bildirmektedir. İkinci fiilde nehiy edatı olan *lâ* harfinin hazfedilmesi, "Ey iman edenler! Allah'a ve Peygamber'e hainlik etmeyin, kendi (aranızdaki) emanetlerinize de hainlik etmeyin." [el-Enfâl 8/27] âyetindeki ikinci fiilin başında *lâ* harfi bulunmasa bile fiilin "Emanetlerinize de hainlik etmeyin." anlamını ifade etmesi gibidir.

Şöyle denilmiştir: Bu âyet müşriklere hitap etmektedir; çünkü onlar telbiye getirirken şöyle derlerdi: "Buyur Allah'ım buyur! Emrindeyim buyur! Senin kendisine ve elindekilere sahip olduğun dışında hiçbir ortağın yoktur." Şöyle de denilmiştir: Âyet, münafıklara hitap etmektedir. Anlamı, "İhlâsı nifakla karıştırmayın!" şeklindedir. Âyeti Müslümanlara ve Müslüman toplumlardaki her sınıf insana tevcih etmek de mümkündür. Bu durumda âyetin anlamı "Ey sultanlar! Adâleti zulümle karıştırmayın!", "Ey hâkimler! Verdiğiniz hükümlere rüşvet karıştırmayın!" şeklinde her tabakaya mesaj vermektedir.

٤٢- وَلَا تَلْبِسُوا الْحَقَّ بِالْبَاطِلِ وَتَكْتُمُوا الْحَقَّ وَأَنْتُمْ تَعْلَمُونَ

وقوله: ﴿وَلَا تَلْبِسُوا الْحَقَّ بِالْبَاطِلِ﴾ اللَّبس بفتح اللام الخلط من باب ضرب، واللُّبس بضم اللام[١] الاكتساء من باب علِم. وقال ابن عباس: معناه لا تخلطوا الصدق بالكذب، أي نعت محمد عليه السلام بنعت الدجال. وقال مجاهد: أي اليهودية والنصرانية بالإسلام.وقيل: أي التوارة المنزلة بما كتبتم بأيديكم. وقيل: أي الأمانة بالخيانة؛ لأنهم[٢] اؤتمنوا على ما في التوارة أن يبدوه فلا يكتموه فخانوا فيه من وجهين: بكتمانه وتبديله.

وقوله: ﴿وَتَكْتُمُوا الْحَقَّ﴾ عطف عل النهي الأول، أي ولا تكتموا الحق، وهو أمر محمد عليه السلام. وقيل: القرآن. وقيل: الإيمان.

وقوله: ﴿وَأَنْتُمْ تَعْلَمُونَ﴾ أنه حق ولكن تكابرون، فقوله: ﴿وَلَا تَلْبِسُوا الْحَقَّ بِالْبَاطِلِ﴾ هو نهي عن التغيير، وقوله: ﴿وَتَكْتُمُوا الْحَقَّ﴾ هو نهي عن الكتمان، وكلاهما منهيان، وإضمار "لا" هنا كإضماره في قوله: [١٢٢أ] ﴿لَا تَخُونُوا اللهَ وَالرَّسُولَ وَتَخُونُوٓا أَمَانَاتِكُمْ﴾ [الأنفال، ٢٧/٨] أي ولا تخونوا أماناتكم.[٣]

وقيل: هذا خطاب المشركين وكانوا يقولون في تلبيتهم: لبيك اللهم لبيك، لبيك[٤] لا شريك لك، إلا شريك هو لك تملكه وما ملك. وقيل: هو خطاب للمنافقين، ومعناه: لا تخلطوا الإخلاص بالنفاق. ويجوز صرفه إلى المسلمين وإلى كل صنف منهم. وبيانه: أيها السلاطين! لا تخلطوا العدل بالجور، وأيها القضاة! لا تخلطوا الحكم بالرشوة، وكذا كل فريق.

١ ط - بضم اللام، صح هامش.
٢ م: لأنه.
٣ ح - أي ولا تخونوا أماناتكم، صح هامش.
٤ ط - لبيك.

Kuşeyrî şöyle demiştir:

> "Âyetlerimi az bir karşılığa değişmeyin!" Yani, "Dünyada alacağınız basit nasiplerinizi benim yüce hakkıma tercih etmeyin!" demektir. "Bana karşı gelmekten sakının!" zira cezasından korkulan çoktur, ama görülmesi dahi heybet saçan varlık nadirdir. "Hakkı bâtılla karıştırmayın!" Yani, iki zıddın birleşmesinin size fayda sağlayacağını sanmayın! Kâinat, ya hakka dayalı ya da kısmete bağlı olmak üzere iki hâlden birindedir. "Hakkı karıştırmayın!" ifadesi ile hile yapmak (tedlis), "Hakkı gizlemeyin!" ifadesi ile kafa karıştırmak (telbis) yasaklanmıştır, "Bildiğiniz hâlde" ifadesi ise Hakk'ın hakkının en yüce olmasıdır (takdis).[1]

43. Namazı kılın, zekâtı verin. Rükû edenlerle birlikte siz de rükû edin! [el-Bakara 2/43]

"Namazı kılın." Yani onu kabul ve eda edin. **"Zekâtı verin."** Bu da önceki gibi, kabul ve eda edin anlamına gelir. Bir görüşe göre anlam, "Hamd ve senâyı dillerinizle Allah için yapın! Zekâtı verin. İnkâr ve isyandan kendinizi Allah için arındırın!" şeklindedir. Bu bağlamda Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: "Ona de ki: İster misin (küfür ve isyanından) temizlenesin?" [en-Nâziât 79/18] Yani [buradaki *tezekkâ* kelimesi] arınmak, temizlenmek anlamındadır. Yine başka bir âyette şöyle buyrulmaktadır: "Suçsuz birini mi öldürdün?" [el-Kehf 18/74] Bu âyetteki *zâkiyyetⁿ* ifadesi başka bir kıraatte *zekiyyetⁿ* şeklinde okunmakta ve "temiz" anlamına gelmektedir.

Malın zekâtının bu şekilde isimlendirilmesinin iki sebebi vardır. Biri, daha önce bahsettiğimiz gibi "temizlik, arınma" anlamıdır. Diğeri ise "artma, nemâ" anlamıdır. Ekinler büyüyüp geliştiği zaman *zekâ ez-zer'u* denilir. Zekât ise malı fazlasıyla geliştirip büyüttüğü ve zekât vereni temizleyip mağfirete erdirdiği için böyle isimlendirilmiştir.

"Rükû edenlerle birlikte siz de rükû edin!" Rükû sözlükte başını aşağı eğmek, saygıyla eğilip bükülmek anlamındadır. Lebîd b. Rebîa bir şiirinde şöyle demiştir:

> *Geçmiş dönemlerden haberdar ediliyorum*
> *Kendime çekidüzen verip hürmetle eğiliyorum*

1 Kuşeyrî, *Letâifu'l-İşârât*, 1: 42.

وقال الإمام القشيري رحمه الله:

﴿وَلَا تَشْتَرُوا بِاٰيَاتِى ثَمَنًا قَلِيلًا﴾، أي لا تؤثروا على عظيم حقي خسيس حظكم، ﴿وَاِيَّاىَ فَاتَّقُونِ﴾، فكثير من يُتَّقَى عقوبتُه وعزيزٌ من يهابُ رؤيتُه، ﴿وَلَا تَلْبِسُوا الْحَقَّ بِالْبَاطِلِ﴾، أي لا تتوهموا أن يلتئم لكم جمع الضدين. والكون في حالة واحدة في محلين: فإما مبسوط[1] بحق وإما مربوط بحظ. ولا تلبِسوا الحق تدليسٌ، ولا تكتموا الحق تلبيسٌ، وأنتم تعلمون أن حق الحق تقديسٌ.[2]

٤٣- وَاَقِيمُوا الصَّلٰوةَ وَاٰتُوا الزَّكٰوةَ وَارْكَعُوا مَعَ الرَّاكِعِينَ

وقوله: ﴿وَاَقِيمُوا الصَّلٰوةَ﴾ أي اقبلوها وأدّوها. ﴿وَاٰتُوا الزَّكٰوةَ﴾ كذلك. وقيل: أي أقيموا الحمد والثناء لله تعالى بألسنتكم ﴿وَاٰتُوا الزَّكٰوةَ﴾ أي طهروا له أنفسكم عن الكفر والمعاصي، قال تعالى: ﴿فَقُلْ هَلْ لَكَ اِلٰٓى اَنْ تَزَكّٰى﴾ [النازعات، ١٨/٧٩] أي تطهر، وقال: ﴿اَقَتَلْتَ نَفْسًا زَاكِيَةً﴾ [الكهف، ٧٤/١٨] وقرئ:[3] زَكِيَّةً، أي طاهرة.

وزكاة المال سُميت بها لمعنيين: للطهارة كما ذكرنا، وللنماء، يقال: "زكا الزرع" إذا نما. وسميت بها لِنماء المال بها بالزيادة ولِطهارة مؤديها بالمغفرة.

وقوله: ﴿وَارْكَعُوا مَعَ الرَّاكِعِينَ﴾ الركوع في اللغة هو[4] التطامن[5] والانحناء. قال لبيد بن ربيعة:[6]

أُخَبِّرُ أخبَارَ القُرُونِ التي مَضَتْ أدِبُّ كأنّي كُلمَا قُمْتُ رَاكِعُ

---

١ م: منوط، صح هامش.
٢ لطائف الإشارات للقشيري، ٤٢/١.
٣ ح - زَاكِيَةٌ وقرئ.
٤ ح - هو.
٥ ح: التطأطؤ.
٦ ط + العامري | انظر للبيت: ديوانه، ص. ٥٧؛ الزاهر لابن الأنباري، ٤٦/١.

Şeriatta ise rükû, kıyam ile secde arasında özel bir rükündür. Bu durumda âyetin mânası şöyledir: "Namazda Müslümanlar gibi rükû yapın." Zira Yahudilerin ibadetlerinde rükû yoktur. Yani "İslâm dinine intisap edenlere yaraşır şekilde İslâm'a girin ve öyle amel edin!" Bu sebeple Cenab-ı Allah âyette "Rükû edenlerle birlikte" ifadesini kullanmış ve bununla namazlarında rükû eden Müslümanlarla birlikte rükû etmeyi kastetmiştir.

Şöyle denilmiştir: Rükû burada namazın tamamını kapsayan bir isim olarak kullanılmıştır. "Bu kitap, hiç şüphe yok, sakınanlar için bir rehberdir. (Onlar) gayba iman ederler, namazı kılarlar… [el-Bakara 2/2-3] âyetinde geçen salât kelimesinin başka isimleri de vardır ki rükû bunlardan sadece bir tanesidir. Durum böyle olunca âyetin mânası, "Namaz kılanlarla birlikte namaz kılın." şeklindedir. O hâlde âyetin iki anlamı vardır:

Birincisi: Ümmet-i Muhammed'in namazı ile birlikte, onlar gibi namaz kılın. Yani onların dinlerine ve uygulamalarına tâbi olup bütün rükünleriyle birlikte onların namazı gibi namaz kılın ve namazda tıpkı onlar gibi Kâbe'ye yönelin. Rükû edenler kelimesi, Muhammed ümmetine verilmiş isimdir. Kur'ân'da Müslümanlara (bunun gibi) daha pek çok isim verilmiştir.

İkincisi: Namaz kılanlarla birlikte namaz kılın. Bu ifade namazın tek başına değil cemaatle kılınmasına dair bir emirdir.

Bu takdirde âyetin son kısmındaki bu ifade, âyetin baş tarafındaki "Namazı kılın." emrini tekrar mahiyetinde değildir. Çünkü baş taraftaki ifade namaz ibadetinin kabulü ve aslı üzere eda edilmesini emrederken son kısmı ise namazı rükû erkânı ile yerine getirmek ve namazı cemaatle eda etmeyi emretmektedir.

44. Sizler kitabı okuduğunuz hâlde insanlara iyiliği emrediyor, kendinizi unutuyor musunuz? Aklınızı kullanmıyor musunuz? [el-Bakara 2/44]

"İnsanlara iyiliği emrediyorsunuz." cümlesindeki *el-birr* (iyilik) kelimesi sözlükte doğruluk, sözünde durma, anne-babanın hakkına riayet etme, onlara itaat ve lutufta bulunma gibi birkaç anlama gelir. Sarf açısından kelime, *'alime* fiili gibi sülâsî veznindedir. İyi anlamında sıfat hâli fethalı olarak *el-berr* ve *el-bârr* şeklinde kullanılır. Süddî'ye göre bu âyetteki anlamı "Kendiniz isyan ettiğiniz hâlde insanlara Allah'a itaat etmeyi mi emrediyorsunuz?" şeklindedir.

وفي الشرع هو ركن مخصوص في الصلاة بين القيام والسجود. ومعنى الآية: اركعوا في الصلاة ركوع أهل الإسلام، ولم يكن لصلاة اليهود ركوع، أي أسلموا واعملوا عمل أهل الإسلام. ولذلك قال: ﴿مَعَ الرَّاكِعِينَ﴾ أي مع المسلمين الذين يركعون في صلواتهم.

وقيل: الركوع هنا اسم لكل الصلاة. وقد مر في قوله: ﴿هُدًى لِلْمُتَّقِينَ ۙ الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ وَيُقِيمُونَ الصَّلٰوةَ﴾ [البقرة، ٢/٢-٣] أن الصلاة لها أسامٍ منها الركوع، ومعناه: صلوا مع المصلين، وله معنيان:

أحدهما: صلوا مع أمة محمد عليه السلام صلواتهم، أي اشرعوا في دينهم وأعمالهم وصلُّوا صلواتهم المشتملة على كل أركانها واستقبلوا بها الكعبة كاستقبالهم. والراكعون اسم أمة محمد عليه السلام ولهم أسامٍ كثيرة في القرآن.

والثاني: صلّوا مع المصلين وهو أمر بإقامة الجماعة فيها دون الانفراد بها.

ثم هذا ليس بتكرار لقوله: ﴿وَاَقِيمُوا الصَّلٰوةَ﴾ لأن ذاك أمر بقبولها وأداء أصلها، وهذا أمر بإتمامها بالركوع فيها وإقامتها بالجماعة مع أهلها.

٤٤- اَتَأْمُرُونَ النَّاسَ بِالْبِرِّ وَتَنْسَوْنَ اَنْفُسَكُمْ وَاَنْتُمْ تَتْلُونَ الْكِتَابَ اَفَلَا تَعْقِلُونَ

وقوله: ﴿اَتَأْمُرُونَ النَّاسَ بِالْبِرِّ﴾ البر في اللغة لأشياء: [١٢٢ب] للصدق ولحفظ اليمين ولمراعاة حق الوالدين وللطاعة وللطف. والصرف[١] مِنْ حَدِّ عَلِمَ، والنعت البَرُّ بالفتح والبَارُّ. ومعناه ههنا عند السدي: أتأمرون الناس بطاعة الله وأنتم تعصونه.

١ ر: وللصرف.

Abdullah b. Abbas demiştir ki: İçerisinde Muhammed aleyhisselâmın nübüvveti yer alan kitabınızı kendiniz inkâr edip terk ettiğiniz hâlde insanlara ona itaat etmeyi mi emrediyorsunuz?

Bir görüşe göre anlam "Kendiniz yalanladığınız hâlde insanlara onu tasdik etmeyi mi emrediyorsunuz?" şeklinde, bir görüşe göre "Kendiniz geri durduğunuz hâlde insanlara onu tasdik etmeyi mi emrediyorsunuz?" şeklinde, bir başka görüşe göre ise "Kendiniz karşı çıktığınız hâlde insanlara Muhammed aleyhisselâmı ve ona tâbi olanları tasdik edip ona uymayı mı emrediyorsunuz?" şeklindedir. Sonuncusu en yaygın ve güçlü görüştür.

Âyet Yahudi âlimleri hakkında inmiştir, çünkü onlardan her biri eşinin yakınları, kendi akrabaları ve süt hısımlarından Müslüman olanlara gizlice, "Bu adamın (Hz. Muhammed'in) dinine sıkıca sarılın; çünkü onun söyledikleri haktır." der, fakat almakta olduğu rüşvetten ve liderlik konumundan mahrum olmamak için kendisi bu dediklerini yapmazdı. Bunun üzerine âyet nazil oldu.

Bir görüşe göre onlar kendilerinden herhangi bir beklenti içinde olmadıkları fakirlere gizlice, "Muhammed'e iman edin; çünkü o haktır." diyorlardı. Menfaatleri devam etmesi için zenginlere de "Evet, onda âhir zaman peygamberinin bazı emarelerini görüyoruz, ama hepsini değil, bu yüzden durup bekleyin bakalım!" diyorlardı.

"Emrediyor musunuz?" ifadesi, kınama ve tehdit anlamında bir soru cümlesidir. **"Kendinizi unutuyorsunuz."** cümlesindeki unutmak, hatırlama kelimesinin zıddıdır. Unutmak kelimesi, aynı zamanda terk etmek ve ertelemek anlamına da gelir. *Nesî'*, göç edenlerin konak yerinde bıraktıkları değersiz ufak tefek eşyadır. Nitekim kervan harekete geçtiği zaman "Ufak tefek eşyalarınıza dikkat edin, geride unutmayın!" diye seslenilir. Şair şöyle der:

Sanki orada (o bölgede) bir şey unutmuş da onu arıyor

Söz konusu kelime, "Eğer unutur veya hata edersek…" [el-Bakara 2/286] âyetinde birinci, "Onlar Allah'ı umursamadılar, O da onları kendi hâllerine bıraktı." [et-Tevbe 9/67] âyetinde de "Allah onları kendi rezil hâllerine terk etti." anlamında ikinci anlamdadır. "Benim işimi diğer işlerin gerisine aldın." anlamında adamın birisine "İşimi erteledin." demesi de üçüncü anlamdır. Âyetin buradaki mânası ise şöyledir: Siz kendiniz yapmıyor,

وقال ابن عباس: أتأمرون الناس بالتمسك بكتابكم وتتركونه أنتم بجحد ما فيه من نبوة محمد عليه السلام.

قيل: أتأمرون الناس بالصدق وأنتم تكذبون.[1] وقيل: أتأمرون الناس بالصدقة وأنتم تَضِنُّون. وقيل -وهو الأظهر والأشهر-: أتأمرون الناس بتصديق محمد وأتباعه وأنتم تخالفونه.

ونزول الآية في علماء اليهود؛ فإن الرجل منهم كان يقول لصهره ولقريبه ولرضيعه من المسلمين في السر: الزموا دين هذا الرجل، فإن ما يقوله حق، وكانوا لا يفعلون ما يأمرونه به كي لا تفوتهم الرشوة والرياسة فنزلت الآية.

وقيل: كانوا يقولون لفقرائهم الذين لا مطمع لهم في السر: "آمنوا بمحمد فإنه حق". وكانوا يقولون للأغنياء: "نرى فيه بعض علامات نبي آخر الزمان دون بعض، فانتظروا" استبقاءً لما ينالون منهم.

وقوله: ﴿اَتَأْمُرُونَ﴾ هذا استفهام بمعنى التوبيخ والتهديد. وقوله: ﴿وَتَنْسَوْنَ اَنْفُسَكُمْ﴾ النسيان في اللغة نقيض الذكر، والنسيان الترك أيضًا، والنسيان التأخير أيضًا، والنسيء ما سقط[2] في منازل المرتحلين من رُذال أمتعتهم، فيقولون: "تتبعوا أنساءكم"، هو جمع ذلك. قال الشاعر:[3]

كأنَّ لَهَا فِي الأرْضِ نِسْيًا تَقُصُّهُ

ومن الأول قوله: ﴿اِنْ نَسِينَآ اَوْ اَخْطَأْنَاۚ﴾ [البقرة، ٢/٢٨٦]. ومن الثاني قوله: ﴿نَسُوا اللّٰهَ فَنَسِيَهُمْۗ﴾ [التوبة، ٩/٦٧] أي تركوا أمر الله فتركهم مخذولين. ومن الثالث قول الرجل لآخر: "نسيتَ أمري"، أي أخّرته عن سائر الأمور. ومعنى الآية ههنا: ولا تفعلون أنتم

١ ط - قيل أتأمرون الناس بالصدق وأنتم تكذبون، صح هامش.
٢ ط: يسقط.
٣ البيت للشنفري الأزدي. انظر: المفضليات للمفضل الضبي، ص. ١٠٨؛ الكامل للمبرد، ٣/٨٥.

âdeta unutmuş gibi davranıyorsunuz ve kendinizi geri planda tutuyorsunuz. Bu yüzden de iman edip gereklerini yapmak sûretiyle kendinizi azaptan kurtarmıyorsunuz. Veyahut da kendinizi dâhil etmeden içinde bulunduğunuz durumu, zenginlere yakınlığınızın kesintiye uğramaması için erteliyorsunuz. Üstelik bir gün peygambere uyma niyetiniz olmasına rağmen içinde bulunduğunuz kötü hâlde ısrar etmeniz, ömrünüz bitene kadar küfürde kalmayı tercih etmenize sebep oluyor. Aynı şekilde isyan ve kusurların peşinde koşanların durumları da böyledir. Böyle bir kimse şunu demiş olur: İyice ihtiyarlayıp elden ayaktan kesilince tövbe ederim. Hâlbuki belki de ölüm ansızın gelip çatacak ve geriye sadece pişmanlıkları kalacak.

"Sizler kitabı okuduğunuz hâlde" ifadesinden maksat Tevrat'tır. Bu kısım, "(Muhammed) Mustafa'nın hak olduğunu ve getirdiği kitabın dosdoğru olduğunu biliyorsunuz ama yine de bildiğiniz şeylere aykırı davranıyorsunuz." anlamındadır.

"Aklınızı kullanmıyor musunuz?" ifadesi ise "Kendinizi ıslah etmenin, kendiniz dururken başkalarıyla meşgul olmanın ve bildiğiniz şeylere de muhalif davranmanın sizin için çok çirkin bir davranış olduğunu bilecek kadar aklınız yok mu?" anlamındadır.

Bir görüşe göre anlam şöyledir: Kitabınızda bir kimsenin başkasına tavsiye edip de kendisinin yapmamasının değil, aksine bildiğiyle amel edip sonra başkasına tavsiye etmesinin övüldüğünü okuyorsunuz. Nitekim bizim kitabımızda Allah Teâlâ, "Bunlar Allah'a ve âhiret gününe inanırlar, iyiliği emrederler, kötülükten menederler ve hayırlarda yarışırlar." [Âl-i İmrân 3/114] buyurarak bu hususa işaret etmiş ve böyle kimseleri "İşte bunlar sâlih kimselerdendir." [Âl-i İmrân 3/114] diye nitelemiştir.

İbrâhim en-Nehaî şöyle demiştir: Üç âyet beni avam ile oturup kalkmaktan alıkoydu ki bu üç âyet vaizlerin kulağına küpedir, denir. Bunlar: (1) Allah Teâlâ'nın Şuayb Peygamber'den bahsettiği "Size yasakladığımı kendim yapmak niyetinde değilim." [Hûd 11/88] sözü, (2) "Ey iman edenler! Niçin yapmayacağınız şeyleri söylüyorsunuz?" [es-Saff 61/2] âyeti ve (3) "Sizler kitabı okuduğunuz hâlde insanlara iyiliği emredip kendinizi unutuyor musunuz? Aklınızı kullanmıyor musunuz?" [el-Bakara 2/44] âyetidir.

كأنكم نسيتم أنفسكم أو تتركون أنفسكم فلا تنجونها عن المعاقبة[1] بالإيمان به ومتابعته أوتؤخرون أمور أنفسكم فلا تتبعونه للحال لئلا ينقطع مرافق أغنيائكم عنكم، ومن عزمكم أن تتبعوه يومًا وشؤم إصراركم وتأخيركم باختياركم يبقيكم على الكفر إلى آخر العمر وكذا حال من تمادى في العصيان والعيب[2] وهو يقول : أتوب[3] عند الكبر والشيب وربما يفجأه الموت فيبقى في حسرة الفوت.

وقوله: ﴿وَاَنْتُمْ تَتْلُونَ الْكِتَابَ﴾ أي التوراة وتعرفون أن المصطفى حق وكتابه صدق ثم تخالفون علمكم.

وقوله: ﴿اَفَلَا تَعْقِلُونَ﴾ أليس لكم عقل تعرفون به أنه قبيح منكم ترك إصلاح أنفسكم والاشتغال بغيركم وقبيح أيضًا مخالفة ما تعلمون.

وقيل: أي تتلون في كتابكم أن المحمود مَنْ عَمِلَ بما علم[4] ثم أمر غيره به لا من أمر غيره وترك نفسه، وفي كتابنا ذلك أيضًا، قال تعالى: ﴿يَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَيُسَارِعُونَ فِى الْخَيْرَاتِ﴾ [آل عمران، ١١٤/٣] [١٢٣أ] ثم سماهم فقال: ﴿وَاُولٰٓئِكَ مِنَ الصَّالِحِينَ﴾ [آل عمران، ١١٤/٣].

وقال إبراهيم النخعي رحمه الله: منعني عن الجلوس للعامة ثلاث آيات -وقالوا:[5] هي دامغة الواعظين-: قول[6] الله تعالى خبرًا عن شعيب النبي عليه السلام: ﴿وَمَآ اُرِيدُ اَنْ اُخَالِفَكُمْ اِلٰى مَآ اَنْهٰيكُمْ عَنْهُ﴾ [هود، ٨٨/١١] وقوله: ﴿يٰٓاَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا لِمَ تَقُولُونَ مَا لَا تَفْعَلُونَ﴾ [الصف، ٢/٦١] وقوله: ﴿اَتَأْمُرُونَ النَّاسَ بِالْبِرِّ﴾ الآية، [البقرة، ٤٤/٢].

---

١ ح ط ر: العقوبة.
٢ ط: والعبث.
٣ ر: يا حسرتا.
٤ ر: بالعلم.
٥ ر: فقالوا.
٦ ر: قال.

Denilmiştir ki: Başka bir âyet de bu anlamdadır: "De ki: Ey Ehl-i kitap! Siz Tevrat'ı, İncil'i ve Rabbinizden size indirileni (Kur'ân'ı) doğru dürüst uygulamadıkça tuttuğunuz yol, yol değildir." [el-Mâide 5/68] Diğer taraftan bu âyetteki kınama, insanların iyiliği tavsiye etmesine yönelik değil, tam aksine tavsiye edenin bizatihi amelden geri durmasına yöneliktir. O nedenle "Bu âyetten dolayı amel etmeyen birinin iyiliği tavsiye etmesi câiz değildir." diyen bir kimsenin sözü doğru değildir. Aksine hem amel etmesi hem de tavsiye etmesi gereklidir. Bu konuda Peygamber aleyhisselâm "Amel etmeseniz de iyiliği tavsiye edin, kendiniz kötülükten uzak durmuyor olsanız da insanlara kötülükten uzak durmalarını öğütleyin."[1] buyurmaktadır. Böyledir, zira amel etmeyen kimse iyiliği tavsiye ettiği zaman, kendisi amel etmemesi ile sadece bir farzı yerine getirmemiştir; ancak hem amel etmez hem de iyiliği tavsiye etmezse iki farzı birden ihmal etmiş olur.

45. Sabrederek ve namaz kılarak Allah'tan yardım dileyin. Şüphesiz namaz, huşû sahiplerinden başkasına ağır gelir. [el-Bakara 2/45]

"Sabrederek ve namaz kılarak yardım dileyin." Yani ibadetlere, kötülükleri terk etmeye, sıkıntı ve zorluklara katlanmaya, savaş meydanlarında düşmanla savaşmaya sabrederek kötülüklerin kefâretini ödemek ve ihtiyaçları da gidermek için namaz kılarak yardım isteyin. Nitekim sabretmek insanın kendisini alıkoyması demektir. Bu ise meşakkatlerine rağmen ibadetleri yerine getirmek, çekiciliğine rağmen de günahları terk etmektir.

Âyetteki *bi* (ile) harfi cerri yardım dilemenin vesilesini, aracını ifade eder. Ne için yardım dileneceği âyette belirtilmemiştir. Bu, günahların kefâretidir. Nitekim Allah Teâlâ "Sabreden erkekler ve sabreden kadınlar… Allah onlar için bağışlanma hazırlamıştır." [el-Ahzâb 33/35] demiştir. Namaz da böyledir. Allah, "Elbette iyilikler kötülükleri giderir." [Hûd 11/114] buyurmuştur. Kimilerine göre âyette belirtilmemişse de aynı şekilde namaz ve sabırla ihtiyaçların giderilmesi konusunda da yardım dilenilmiş olur. Çünkü sabır ferahlığın anahtarıdır, namaz ise kendisi ile ihtiyaçların da giderildiği bir ibadettir. Nitekim Allah "Zekeriyyâ mabette namaz kılarken melekler ona şöyle seslendiler: Allah sana, kendisinden gelen bir kelimeyi doğrulayıcı, efendi, nefsine hâkim ve sâlihlerden bir peygamber olarak Yahyâ'yı müjdeler." [Âl-i İmrân 3/39] buyurmuştur.

1 Taberânî, *el-Mu'cemü's-Sağîr*, 2: 175; Beyhakī, *Şu'abü'l-İmân*, 10: 61.

وقيل في معناها آية آخرى: ﴿قُلْ يَآ اَهْلَ الْكِتَابِ لَسْتُمْ عَلٰى شَىْءٍ حَتّٰى تُقِيمُوا التَّوْرٰيةَ وَالْاِنْجِيلَ﴾ [المائدة، ٦٨/٥] ثم هذا التوبيخ ليس على أمر الناس بالبر بل لترك العمل به، ولا يستقيم قول من يقول: "لا يجوز الأمر بالمعروف لمن لا يعمل به لهذه الآية"، بل يجب العمل به ويجب الأمر به، فقد قال عليه السلام: «مروا بالمعروف وإن لم تعملوا به وانهوا عن المنكر وإن لم تنتهوا عنه.»[1] وهذا لأنه إذا أمر به مع انه لا يعمل به فقد ترك واجبًا وإذا لم يأمر به فقد ترك واجبين.

٤٥- وَاسْتَعِينُوا بِالصَّبْرِ وَالصَّلٰوةِ وَاِنَّهَا لَكَبِيرَةٌ اِلَّا عَلَى الْخَاشِعِينَ

وقوله: ﴿وَاسْتَعِينُوا بِالصَّبْرِ وَالصَّلٰوةِ﴾ أي بالصبر على الطاعات وترك السيئات وتحمل الأذى والمصيبات وجهاد الأعداء بالمحاربات وبالصلاة على تكفير السيئات وقضاء الحاجات؛ فإن الصبر حبس النفس وهو يكون على أداء الطاعة مع مشقتها وعلى ترك المعاصي مع شهوتها.

والباء للأداة والآلة، وما يستعان به عليه مضمر وهو تكفير السيئات، فإن الله تعالى قال: ﴿وَالصَّابِرِينَ وَالصَّابِرَاتِ﴾ [الأحزاب، ٣٥/٣٣] إلى أن قال: ﴿اَعَدَّ اللّٰهُ لَهُمْ مَغْفِرَةً﴾ [الأحزاب، ٣٥/٣٣]، والصلاة كذلك، قال تعالى: ﴿اِنَّ الْحَسَنَاتِ يُذْهِبْنَ السَّيِّـَٔاتِ﴾ [هود، ١١٤/١١] ويستعان بهما على قضاء الحاجات أيضًا، وهو المضمر عند بعضهم؛ فإن الصبر مفتاح الفرج والصلاة ينال بها الحاجة أيضًا قال تعالى: ﴿فَنَادَتْهُ الْمَلٰٓئِكَةُ وَهُوَ قَآئِمٌ يُصَلِّى فِى الْمِحْرَابِ اَنَّ اللّٰهَ يُبَشِّرُكَ بِيَحْيٰى مُصَدِّقًا بِكَلِمَةٍ﴾ [آل عمران، ٣٩/٣].

١ انظر: المعجم الصغير للطبراني، ١٧٥/٢؛ شعب الإيمان للبيهقي، ٦١/١٠.

Bir görüşe göre âyetteki sabır oruç anlamındadır. Ramazan ayı oruç ayı olduğu için sabır ayı diye isimlendirilmiştir. Aynı şekilde oruçla ve namazla günahların bağışlanması ve ihtiyaçların karşılanması için yardım dilenilir. Namaz ile bunun nasıl istendiğini açıklamıştık. Oruca gelince, oruç ayı mağfiret ve dualara icâbet ayıdır.

Bir görüşe göre âyetin anlamı "Oruç ve namazla diğer ibadetler için yardım isteyin." şeklindedir. Nitekim "Namaz ibadetlerin toplamıdır." [Onda her bir ibadetten bir parça vardır] denildiği gibi oruç da ibadetlerin kapısıdır. Bir görüşe göre âyetin anlamı "Savaşlarda peygambere yardım ve onu takip etme konusunda sabırla yardım isteyin. Allah için sâlih ameller işlemek konusunda da namazla yardım dileyin." şeklindedir. Bir görüşe göre de anlam "Sabır ve namazla âhireti talep etme konusunda yardım isteyin." şeklindedir.

Muhammed b. Ali et-Tirmizî şöyle demiştir: Sabırla -ki burada sabır oruçtur- nefsin terbiyesi konusunda, namazla da kalplerin aydınlanması konusunda yardım dileyin. Çünkü kişi oruç tutup karnı acıktığında günahlara karşı karnı tok olur. Namaz kıldığında ise namazda Allah'a münacat ve göz aydınlığı vardır.

Bir görüşe göre âyetin anlamı şöyledir: "Namaz ve oruç konusunda Allahtan yardım dileyin." Buna göre âyette açıkça zikredilmese de kendisinden yardım dilenilen Allah'tır. Âyetteki sabır ve namaz kelimelerinin başındaki *bi* (ile) harf-i cerri *alâ* (konusunda) anlamındadır. Nitekim "Dağı üzerlerine düşecek sanmışlardı." [el-A'râf 7/171] âyetinde olduğu üzere *bi* harfinin *alâ* mânasında kullanımı mümkündür.

Bir görüşe göre de anlam "Liderliğin ve kazancın elinizden gitmesine sabretmek için ve Kâbe'ye yönelerek namaz kılma konusunda Allah'tan yardım dileyin." şeklindedir. Çünkü bu iki şey Ehl-i kitaba ağır geliyordu. Bunun delili "O ağır gelir." [el-Bakara 2/45] âyetidir. Benzer bir kullanım "Senin kendilerini çağırdığın şey Allah'a ortak koşanlara ağır geldi." [eş-Şûrâ 42/ 13] âyetinde de vardır. Buradaki *kebîr* (ağır) kelimesinin asıl anlamı azamettir. Bir şey kıymet olarak bizatihi büyük olabilir, bu şey bir fiil ise o fiili yapmak üzere olan kimsenin gözünde azametli (ağır) olur.

وقيل: الصبر هو الصوم، وسمي شهر رمضان شهر الصبر لأنه شهر الصوم، وبالصوم[1] والصلاة يستعان على الكفارات والحاجات أيضًا. أما الصلاة فقد بينا فيها ذلك، وأما الصوم فلأن شهر الصوم هو شهر المغفرة وشهر إجابة الدعوة.

وقيل: استعينوا بالصوم والصلاة على سائر الطاعات؛ فإن الصوم باب العبادة كما روي: «والصلاة جامعة العبادات.» كما حكي. وقيل: معناه استعينوا بالصبر في الحروب على معونة النبي عليه السلام ومتابعته وبالصلاة على حسن العمل لله وخدمته. وقيل: استعينوا بهما على طلب الآخرة.

وقال محمد بن علي الترمذي رحمه الله: واستعينوا بالصبر وهو الصوم على رياضة النفوس وبالصلاة على تنوير القلوب؛ فإنه إذا صام وجاعت نفسه عن الطعام شبعت عن الذنوب، وإذا صلى ففيها مناجاة الله وقرّة العيون.

وقيل: معناه استعينوا الله على الصوم والصلاة. فالمستعان هو الله وإن لم يذكر في هذه الآية. و"الباء" في الصبر والصلاة بمعنى "على" كما في قوله: ﴿وَظَنُّوا اَنَّهُ وَاقِعٌۢ بِهِمْ﴾ [الأعراف، ١٧١/٧]، أي عليهم.

وقيل: معناه [١٢٣ب] استعينوا بالله على الصبر على زوال الرياسة والمأكلة، وعلى الصلاة إلى الكعبة، فإنهما كانا يشقّان على أهل الكتاب، ودليله قوله تعالى: ﴿وَاِنَّهَا لَكَبِيرَةٌ﴾ [البقرة، ٤٥/٢]، أي ثقيلة كما في قوله: ﴿كَبُرَ عَلَى الْمُشْرِكِينَ مَا تَدْعُوهُمْ اِلَيْهِ﴾ [الشورى، ١٣/٤٢] وأصله العظمة، والشيء قد يعظم في نفسه قدرًا، وقد يكون عملًا فيعظم على مُبَاشِرِهِ[2] فعلًا.

١ ط - الصبر هو الصوم وسمي شهر رمضان شهر الصبر لأنه شهر الصوم وبالصوم، صح هامش.
٢ ط: مباشرة؛ ر: مباشرته.

"O ağır gelir." Buradaki "o" zamiri Allah'ın "Yardım dileyin." ifadesinin gereğince sabit olan "yardım dileme"ye işaret eder. Bu ikisi ile yani bu ikisini elde ederek, âyette açıkça zikredilmediğini söylediğimiz hususlarda yardım dilemek onlara zor geliyordu.

Bir görüşe göre "O ağır gelir." ifadesindeki "o" zamiri namaza işaret eder. İki şey zikredildiğinde ve onların ardından bir zamir geldiğinde, asıl olan zamirin her ikisine de işaret etmesidir. Ama ihtisar mantığı ile sadece birine işaret ettiğini düşünmek de [zamiri böyle yorumlamak da] mümkündür. Bu durumda öncelikli tercih, zamirin, daha yakın olması dolayısıyla ikinciye işaret ettiğini düşünmektir. Nitekim "Kim bir günah işler ve hata yapar da onu suçsuz bir kimsenin üstüne atarsa…" [en-Nisâ 4/112] ve "Altın ve gümüşü biriktirip de Allah yolunda harcamayanlar…" [et-Tevbe 9/34] âyetlerinde zamir ikinci kelimeye işaret eder. "Onlar bir ticaret veya bir oyun ve eğlence gördükleri zaman hemen dağılıp ona koştular…" [el-Cum'a 62/11] âyetinde ise zamir birinci kelimeye yani ticarete işaret eder, çünkü oyun-eğlence ticarete tâbidir. Zamirin tâbi olan kelimeye değil de asıl kelimeye işaret etmesi daha iyi olsa da her ikisine işaret etmesi de mümkündür. Çünkü bu âyette her iki unsur da zamirin öncesinde zikredilmiştir. Bundan dolayı "Sonra Allah o kederin ardından üzerinizi kaplayan bir güven ve uyku indirdi." [Âl-i İmrân 3/154] âyetindeki *yeğşâ* (kaplayan), *teğşâ* şeklinde de okunmuştur ki ilk okunuşta uykunun (*nü'âs*^{en}) onların üzerini kapladığı, ikincisinde ise güvenin (*emenet*^{en}) kapladığı kastedilmiş olur. Yani zamir her iki kelimeye de işaret edebilir. Aynı şekilde "Şüphesiz zakkum ağacı günahkârların yemeğidir. O maden eriyiği gibidir. Kaynar suyun kaynaması gibi karınlarda kaynar." [ed-Duhân 44/43-45] âyetinde de *yağlî* (kaynar) fiili hem müzekker hem müennes olarak okunmuştur, çünkü öncesinde hem müzekker bir kelime hem de müennes bir kelime geçmiştir.

"Huşû sahiplerinden başkasına" Yani ümmet-i Muhammed'den başkasına. Daha önce "rükû edenler" ifadesinde dediğimiz gibi bu da müminlerin isimlerindendir. Huşû kelimesinin lugat anlamı korku sebebiyle alçalmak, boyun bükmektir. *Haşe'a* "boynu eğmek" anlamındadır. Birisi gözlerini kıstığı zaman *haşe'a bi-basarihi* (Gözlerini kıstı) denilir. Abdullah b. Abbas şöyle demiştir: Onlar, Allah'a ve Allah'ın indirdiğine iman etmelerinden ötürü alçak gönüllülükle itaat edenlerdir.

والهاء في ﴿وَاِنَّهَا﴾ راجعة على ''الاستعانة'' التي تثبت مقتضى قوله: ﴿وَاسْتَعِينُوا﴾. والاستعانة بهما، أي بتحصيلهما على الأشياء التي ذكرنا إضمارها[1] كانت[2] يشق عليهم.

وقيل: ﴿وَاِنَّهَا﴾ راجعة إلى الصلاة، وإذا ذكر شيئان وذكرت كناية بعدهما فالأصل صرف الكناية على التثنية إليهما، ويجوز الصرف إلى أحدهما اختصارًا، والأولى الصرف إلى آخرهما[3] لأنه أقرب إلى ذلك، قال تعالى: ﴿وَمَنْ يَكْسِبْ خَطِيٓـَٔةً اَوْ اِثْمًا ثُمَّ يَرْمِ بِهٖ بَرِيٓـًٔا﴾ [النساء، ١١٢/٤] وقال: ﴿وَالَّذِينَ يَكْنِزُونَ الذَّهَبَ وَالْفِضَّةَ وَلَا يُنْفِقُونَهَا﴾ [التوبة، ٣٤/٩]. فأما في قوله: ﴿وَاِذَا رَاَوْا تِجَارَةً اَوْ لَهْوًا انْفَضُّوٓا اِلَيْهَا﴾ [الجمعة، ١١/٦٢] فإنما صرف الكناية إلى الأولى وهي التجارة لأن اللهو تبع للتجارة، وكان صرف الكناية إلى المتبوع أولى على أن كل واحد منهما جائز؛ فإن كل واحد منهما سبق ذكره ولذلك قرئ في قوله: ﴿اَمَنَةً نُعَاسًا يَغْشٰى﴾ [آل عمران، ١٥٤/٣] بالتاء والياء جميعًا وكذا في قوله: ﴿اِنَّ شَجَرَتَ الزَّقُّومِ طَعَامُ الْاَثِيمِ كَالْمُهْلِ يَغْلِى﴾ [الدخان، ٤٣/٤٤-٤٥] بالتاء والياء لسبق ذكر المذكور والمؤنث جميعًا.

وقوله: ﴿اِلَّا عَلَى الْخَاشِعِينَ﴾ أي على أمة محمد؛ فهذا من أسمائهم كـ"الراكعين" على ما قلنا. والخشوع في اللغة التذليل عن خشية،[4] و''خشع'' أي تطامن، و''خشع ببصره'' إذا غضّه. وقال ابن عباس ﷺ: هم الذين خشعت قلوبهم بالتذلل بالإيمان لله بما أنزل.

١ ح + أنها.
٢ ر: كان.
٣ ط: أحدهما.
٤ ط + الله تعالى.

Dahhâk ve Rebî‘ bu kelimenin “korkanlar” anlamına geldiğini söylemiştir. Buna göre âyet şöyle demektedir: Liderliği bırakmak ve âdetleri üzere Beytülmakdis’e yönelerek namaz kılmayı bırakarak Müslümanlarla beraber Kâbe’ye yönelmek, teslim olup Allaha itaat eden ve Müslüman olan kimseler haricindekilere zor gelir.

46. Onlar, Rablerine kavuşacaklarını ve gerçekten O’na döneceklerini çok iyi bilirler. [el-Bakara 2/46]

“Çok iyi bilirler.” *Yezunnûne* fiili her ne kadar “Zannederler” anlamına gelse de burada “Kesin olarak bilirler, emin olurlar.” demektir. Mücâhid, İbn Cüreyc, Şa‘bî ve Rebî‘ bu kanaattedirler. Abdullah b. Abbas ise bu ifadenin “Bilirler.” mânasında olduğunu söylemiştir. İlmin zan ile ifade edilmesinin mümkün olmasının sebebi, zanda hem yakîn (kesin bilginin) hem de ilmin bulunuyor olmasıdır. Eğer ilim yoksa o zaman zan kelimesinin karşılığı cehalet olur. Şu âyetlerdeki kullanım buna örnektir: “Allah’ın koyduğu ölçüleri gözetebileceklerine inanıyorlarsa…” [el-Bakara 2/230], “Çünkü ben hesabımla karşılaşacağımı zaten biliyorum.” [el-Hâkka 69/20]

“Rablerine kavuşacaklar.” Yani Rablerini bizzat göreceklerdir. Bu ifade, kıyamet günü amellerin sunulacağı ve insanların hesaba çekileceği güne şahit olmaktan kinayedir. Nitekim “Bir kimse Allah ile o, kendisine kızdığı hâlde karşılaşır.”[1] şeklindeki rivayette ve benzerlerinde geçen “Allah ile karşılaşma” ifadesinin doğru yorumu budur.

Bir görüşe göre bu ifade “Öleceklerini bilirler.” anlamına gelir. Hz. Peygamber aleyhisselâm şöyle demiştir: “Kim Allah’a kavuşmayı isterse Allah da ona kavuşmayı ister. Kim de Allah’a kavuşmaktan hoşlanmazsa Allah da ona kavuşmaktan hoşlanmaz.”[2] Burada Hz. Peygamber aleyhisselâm ölümü kastetmiştir. Allah’a kavuşmaktan kasıt onu görmektir. Rü’yetullah, Ehl-i sünnet ve-l cemâate göre sabittir, gerçekleşecektir. Fakat bu gibi yerlerde bu ifade, hesap gününü görmek anlamında istiare olarak kullanılır. Örneğin “Falan kimse sultanın huzuruna çıkartıldı, sultan da cezalandırılmasını, kınanmasını veya ödüllendirilmesini emretti.” denildiğinde, doğrudan sultanın huzuruna değil, yargılamaya çıkarıldığı kastedilir.

1 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 6: 8; Buhârî, “Mesâkāt”, 5.
2 Buhârî, “Rikāk”, 41; Müslim, “Zikir ve Dua”, 14.

وقال الضحاك والربيع: الخاشعين الخائفين. يقول: إن ترك الرياسة والصلاة مع المسلمين إلى الكعبة مع عادتهم[1] الصلاة إلى بيت المقدس شاقة إلا على من خشع لِلّه بالإسلام والاستسلام.

٤٦- اَلَّذِينَ يَظُنُّونَ اَنَّهُمْ مُلَاقُوا رَبِّهِمْ وَاَنَّهُمْ اِلَيْهِ رَاجِعُونَ

٥ وقوله تعالى: ﴿اَلَّذِينَ يَظُنُّونَ﴾ أي يوقنون، قاله[2] مجاهد وابن جريج والشعبي والربيع. وقال ابن عباس ﷺ: أي يعلمون. وإنما جازت تسمية[3] العلم ظنًا لأن في الظن طرفًا من العلم واليقين، ولولاه لكان جهلًا فهذا كقوله: ﴿اِنْ ظَنَّآ اَنْ يُقِيمَا حُدُودَ اللّٰهِ﴾ [البقرة، ٢/٢٣٠] وقوله: ﴿اِنِّى ظَنَنْتُ اَنِّى مُلَاقٍ حِسَابِيَهْۚ﴾ [الحاقة، ٦٩/٢٠].

١٠ وقوله: ﴿اَنَّهُمْ مُلَاقُوا رَبِّهِمْ﴾ أي معاينوه. وهو كناية عن شهود مشهد العرض والسؤال يوم القيامة. وهو الوجه فيما يروى في الأخبار: «لقي الله تعالى وهو عليه غضبان.»[4] وما يجري مجراه.

وقيل: أي[5] يعلمون أنهم يموتون. قال النبي ﷺ: «من أحب لقاء الله أحب الله لقاءه، ومن كره لقاء الله كره الله لقاءه.»[6] وأراد به الموت، ولقاء الله -وهو رؤيته- ١٥ ثابت عند أهل السنة والجماعة لكن في مثل هذا الموضع [١٢٤أ] يستعار لإشهاد مشهد الجزاء كما يقال: قُدِّم فلان إلى السلطان فأمر بعقوبته أو بمعاتبته أو بكرامته.

١ ط: عبادتهم.
٢ ر: قال.
٣ ح: تسميته.
٤ مسند أحمد، ٦/٤٨؛ صحيح البخاري، المساقات، ٥.
٥ ح - أي.
٦ صحيح البخاري، الرقاق، ٤١؛ صحيح مسلم، الذكر والدعاء، ١٤.

"O da kalplerine, kendisiyle karşılaşacakları güne kadar sürecek bir nifak soktu." [et-Tevbe 9/77] âyetinde de Allah ile karşılaşma ifadesinin bir ikram (saygınlık bahşetme) olan Allah'ı görme mânasına hamledilmesi mümkün değildir. Aksine buradaki karşılaşma, hesap gününü görmek anlamındadır. Bu gibi yerlerde de durum böyledir.

"Ona döneceklerini (bilirler)." Kıyamet gününde Allah'a rücû edeceklerini, yani yaptıklarının karşılığını onlara vereceğini bilirler. Bir görüşe göre anlam "Her işte nihayetinde Allah'a dönülecektir." şeklindedir. Yani denilmek istenen şudur: Öleceğini ve yaptıklarının karşılığını almak için Allah'a döneceğini, hiçbir istisna olmaksızın bütün mahlûkatın dönüşünün yalnızca O'na olacağını ve Allah'ın yargılamasından kaçış olmayacağını bilen kimseler hariç her şeyin Allah'a döneceğinin bilgisi insanlara zor gelir.

Namazın Yahudiler için ağırlıkla nitelendirilmesi onlar adına bir kınamadır. Çünkü bu inancın kötülüğü anlamına gelir ki bunun benzeri münafıkların niteliği hakkındaki "Verdiklerini de ancak istemeyerek veriyorlar." [et-Tevbe 9/54] âyetinde vardır. Müminlerin niteliği konusunda ise "Hoşunuza gitmediği hâlde savaş size farz kılındı." [el-Bakara 2/216] denilmiş, benzer şekilde Bedir Gazvesi'ne katılan sahâbe hakkında "Müminlerden bir grup ise bu konuda kesinlikle isteksizlerdi." [el-Enfâl 8/5] denilmiştir. Ancak bu bir kınama değildir. Çünkü savaşa gitmekteki isteksizlik insan tabiatından kaynaklanır, ancak Allah'ın emrine uyarak, hoşlarına gitmediği hâlde buna tahammül eden mümin kimse övülür ve kendisine zor gelen bir şeye tahammül ettiği için sevabı da bol verilir.

47. Ey İsrâiloğulları! Size verdiğim nimetimi ve sizi âlemlere üstün kıldığımı hatırlayın. [el-Bakara 2/47]

"Ey İsrâiloğulları! Size verdiğim nimetimi hatırlayın." Bu ibare daha önce bir kez daha geçmişti. Buradaki tekrar tekit içindir. Birinci nimet Yahudilerin kendileri içindi. Buradaki ikinci nimet ise ataları içindir. Daha sonra Allah, Yahudilerin atalarını kendi zamanlarında âlemlere üstün kıldığını ve onlara daha sonraki âyetlerde sayacağı nimetlerini dile getirmektedir. Atalarına verilen nimetin zikredilmesi çocuklarına şükrü gerekli kılmak içindir. Çünkü onlar atalarının üstünlüğü ile üstünlük (şeref) sahibi olurlar. Bu yüzden Allah "Sizi üstün kıldım." demiş, "Atalarınızı üstün kıldım." dememiştir, çünkü babalarının üstünlüğü aynı zamanda kendi üstünlükleridir.

وفي قوله: ﴿فَاَعْقَبَهُمْ نِفَاقًا فِى قُلُوبِهِمْ اِلٰى يَوْمِ يَلْقَوْنَهُ﴾ [التوبة، ٧٧/٩] لا يمكن حمله على الرؤية التي هي كرامة بل هو على إشهاد مشهد الجزاء فكذا ما هو مثله.

وقوله: ﴿وَاَنَّهُمْ اِلَيْهِ رَاجِعُونَ﴾ أي ويعلمون أنهم راجعون[١] يوم القيامة إلى الله، أي إلى جزائه إياهم على أعمالهم. وقيل: أراد به الرجوع إلى الله تعالى في كل الأمور، ومعناه أنها تشق إلا على العالمين أنهم يموتون ويرجعون إلى جزائه ويوقنون أن مرجع الخلق كلهم إليه لا استغناء عنه ولا مخلص عن أخذه.

ثم وصف الصلاة بالثقل على اليهود ذمّ لهم لأنها كراهة اعتقاد هي كقوله في صفة المنافقين: ﴿وَلَا يُنْفِقُونَ اِلَّا وَهُمْ كَارِهُونَ﴾ [التوبة، ٥٤/٩]. فأما ما ذكر في صفة المؤمنين: ﴿كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِتَالُ وَهُوَ كُرْهٌ لَكُمْ﴾ [البقرة، ٢١٦/٢] وقوله في أهل بدر: ﴿وَاِنَّ فَرِيقًا مِنَ الْمُؤْمِنِينَ لَكَارِهُونَ﴾ [الأنفال، ٥/٨] فذاك ليس بذم لأنها كراهة طبع. ويمدح المؤمن بتحمله ذلك مع كراهة طبعه إتباعًا لشرعه ويثاب زيادة ثواب على احتماله ما يشق على نفسه.

٤٧- يَا بَنِي اِسْرَائِيلَ اذْكُرُوا نِعْمَتِيَ الَّتِي اَنْعَمْتُ عَلَيْكُمْ وَاَنِّي فَضَّلْتُكُمْ عَلَى الْعَالَمِينَ

وقوله: ﴿يَا بَنِى اِسْرَآئِيلَ اذْكُرُوا نِعْمَتِيَ الَّتِى اَنْعَمْتُ عَلَيْكُمْ﴾ قد سبق ذكره مرة. والتكرير للتأكيد والتقرير ولأن الأول في إنعامه[٢] عليهم وهذا الثاني في إنعامه على آبائهم، فقد عدَّدَ بعده ما كان على الأسلاف من التفضيل على عالمي زمانهم وسائر ما ذكره فيما بعده من الآيات. وذكرُ النعم على الآباء إلزامُ الشكر على الأبناء؛ فإنهم[٣] يشرفون بشرفهم ولذلك خاطبهم فقال: ﴿فَضَّلْتُكُمْ﴾ ولم يقل: "فضلت آباءكم" لأن في فضل آبائهم فضلهم.

١ ح - راجعون، صح هامش.
٢ ط: العامة.
٣ ر: فهم.

"Sizi cümle âlemlere üstün kıldığımı hatırlayın." *Fazl* fazlalık, *tafdîl* fazlalığın sürekli sağlanması, *ifdâl* ve *tefaddul* da nimet verme demektir. *Fâzıl* ise erdem sahibi olana denir. Ebü'l-Âliye'ye göre âyetin mânası, "Hatırlayın ki Ben size idare hakkı ve maddi imkân vererek sizi kendi zamanınızdakilere üstün kılmıştım." şeklindedir.

Mücâhid ve Katâde'ye göre ise cümlenin anlamı "Ben sizi aralarında bulunduğunuz kimselere üstün kıldım." şeklindedir. Nitekim İsrâiloğulları peygamber çocukları iken diğerleri böyle değildi. Onların bu üstünlüğü Hz. Muhammed aleyhisselâmın ümmetine üstünlük sayılmaz, çünkü Allah "Siz, insanlar için çıkarılmış en hayırlı bir ümmetsiniz." [Âl-i İmrân 3/110] buyurmuştur ki bu, hususi bir üstünlüktür. Bunun benzeri Hz. Meryem hakkında inen "Seni dünya kadınlarına üstün kıldı." [Âl-i İmrân 3/42] âyetidir ve burada "Kendi zamanındaki kadınlara üstün kıldı." anlamındadır. Çünkü Hz. Hatice, Hz. Âişe ve Hz. Fâtıma -Allah onlardan razı olsun- Hz. Meryem'den daha üstündürler.

Bir görüşe göre "Sizi cümle âlemlere üstün kıldığımı hatırlayın." âyetinde ifade edilen üstünlük umumidir ve kastedilen şey onların bulutlarla gölgelendirilmeleri, kendilerine bıldırcın eti ve helva ikram edilmesi, kayadan suyun fışkırması gibi onlara mahsus nimetlerdir. Aynı şey Hz. Meryem için de geçerlidir. Ancak Hz. Meryem'in üstün kılınmasıyla kastedilen şey babası olmadan bir çocuk dünyaya getirmesi ise bu genel anlamda bir üstün kılmadır.

Kuşeyrî şöyle der:

> Allah "Sizi cümle âlemlere üstün kıldığımı hatırlayın." diyerek İsrâiloğulları'nı kendi üstünlüklerine şahit tuttu. Muhammed aleyhisselâmın ümmetini ise "De ki Allah'ın lutuf ve rahmetiyle [yalnız bunlarla sevinsinler.]" [Yûnus 10/58] diyerek kendi üstünlüğüne şahit tuttu. Kişinin üstünlüğüne kendisinin şahit olması ile Rabbinin şahit olması arasında çok büyük fark vardır. Nitekim kulun kendi üstünlüğüne şahitlik etmesi, kendisini beğenme tehlikesine yol açar. Oysa kulun Rabbinin lutfuna şahitlik etmesi, (üstünlüğünün) kabulüne vesile olur.[1]

1 Kuşeyrî, *Letâifu'l-İşârat*, 1: 44.

وقوله: ﴿وَأَنِّي فَضَّلْتُكُمْ عَلَى الْعَالَمِينَ﴾ الفضل الزيادة والتفضيل إثباتها، والإفضال الإنعام، والتفضل[1] كذلك، والفاضل من له الفضل. ومعناه: واذكروا أيضا أني جعلت لكم فضلا على أهل زمانكم بإعطاء الرياسة والمال. قاله[2] أبو العالية.

وقال مجاهد وقتادة: فضلتكم على من بين ظهرانيكم؛ فإنهم كانوا أولاد الأنبياء وغير بني إسرائيل لم يكونوا كذلك. ثم لم يكن لهم بهذا فضل على أمة محمد عليه السلام؛ فإن الله تعالى قال لهم: ﴿كُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ﴾ [آل عمران، ١١٠/٣]. فكان هذا على الخصوص[3] دون العموم كما في قوله في حق مريم: ﴿وَاصْطَفَيكِ عَلَى نِسَآءِ الْعَالَمِينَ﴾ [آل عمران، ٤٢/٣] أي نساء زمانك؛ فإن خديجة وعائشة وفاطمة رضي الله عنهن أفضل منها.

وقيل: هو[4] على العموم وهو في حق تظليل الغمام عليهم وإنزال المنّ والسلوى وتفجير الماء من الحجر، فإنهم خُصّوا به وكذا في حق مريم إن أريد[5] فضلها بالولد بغير أب فهو على العموم.

وقال الإمام القشيري رحمه الله:

«أشهد الله بني أسرائيل فضل أنفسهم فقال: ﴿فَضَّلْتُكُمْ عَلَى الْعَالَمِينَ﴾ وأشهد [١٢٤ب] أمة[6] محمد[7] فضل نفسه فقال: ﴿قُلْ بِفَضْلِ اللهِ وَبِرَحْمَتِهِ﴾ [يونس، ٥٨/١٠] وشتان بين من مشهودُه فضل نفسه، وبين من مشهوده فضل ربه، وشهوده فضلَ نفسه قد يورث الإعجاب وشهوده فضلَ ربه يوجب الإيجاب».[8]

١ ط ر: والتفضيل.
٢ ر: قال.
٣ ط: خصوص.
٤ ح – هو.
٥ ح + به.
٦ ط – أمة.
٧ ط: محمدًا.
٨ في هامش م: أي يوجب إيجاب الكرامات | لطائف الإشارات للقشيري، ٤٤/١.

48. Öyle bir günden sakının ki o gün hiç kimse bir başkası adına bir şey ödeyemez. Hiçbir kimseden herhangi bir şefaat kabul edilmez, fidye alınmaz. Onlara yardım da edilmez. [el-Bakara 2/48]

"Öyle bir günden sakının ki o gün hiç kimse bir başkası adına bir şey ödeyemez." Allah, onları peygamber nesli kılmakla üstün kıldığını söyleyince onlar "Kıyamet gününde babalarımız bizi kurtarır." dediler. Ardından Allah "Öyle bir günden sakının ki o gün hiç kimse bir başkası adına bir şey ödeyemez." dedi. Buradaki *lâ teczî* (ödeyemez) ifadesiyle ilgili olarak fayda vermez, yeterli olmaz, vekâlet edemez, ödeyemez şeklinde anlamlar dile getirilmiştir. Son söylenen "ödeyemez" anlamı lugat açısından uygundur. Nitekim *ceza ed-deyn* (Borcunu ödedi) şeklinde bir kullanım vardır. Benzer şekilde *tecâzâhu* (Dava açtı) ve *cezâhu bi-'amelihi* (Hakkını verdi) ifadelerinde de aynı kelime bu anlamda kullanılır.

Hz. Peygamber aleyhisselâmın "Senden sonra hiç kimsenin kefâreti olmaz, ama senin kefâretin geçerli olsun." şeklindeki sözünde bu kelime "Kurbanının ve kefâretinin yerine geçer." anlamında kullanılmıştır. *Cezâ 'an fulân*^{in} "Onun adına ödedi, onun yerini aldı, ona niyabet etti, onun durumunu kurtardı." denilir.

"Hiç kimse" Yani hiçbir mümin. **"Bir başkası yerine."** Yani kâfir bir kişi yerine. Aynı durum "Hiçbir baba çocuğuna hiçbir yarar sağlayamaz." [Lokmân 31/33] âyetinde de vardır. Yine Allah Teâlâ "Yakınlarınız ve çocuklarınız size asla fayda vermez." [el-Mümtehine 60/3] buyurmuştur. Nasıl fayda verebilir, çünkü Allah Teâlâ o gün hakkında, "O gün kişi kardeşinden kaçar." [Abese 80/34] buyurmuştur. Yalnız bu durum kâfir kimse içindir, mümini ise Allah bundan istisna etmiş ve "O gün ki ne mal fayda verir ne oğullar. Ancak Allah'a selim bir kalple -yani şirkten uzak olarak- gelenler başka." [eş-Şuarâ 26/88-89] buyurmuştur. Yine Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: "Ne mallarınız ne de çocuklarınız, sizi bizim katımıza daha çok yaklaştıran şeylerdir. Ancak iman edip sâlih amel işleyenler başka." [es-Sebe' 34/37]

Âyette gizli bir ifadenin bulunduğu da söylenmiştir. Buna göre cümle *Vettekū yevm*^{en} *lâ teczî fîhi nefs*^{ün} *an nefs*^{in} *şey*$^{'en}$ şeklindedir. Burada *fî* harf-i cerri zarf olduğu için düşürülmüştür. Zarf durumundayken *fî* harf-i cerrinin düşürülmesi câizdir. Nitekim *fî* harf-i cerrini kullanmaksızın *eteytüke elyevme* (Sana bugün geldim) diyebileceğin gibi *fî* harf-i cerrini kullanarak *eteytüke fi'l-yevmi* (Sana bugün geldim) de diyebilirsin. Şair şöyle der:

٤٨- وَاتَّقُوا يَوْماً لَا تَجْزِي نَفْسٌ عَنْ نَفْسٍ شَيْئاً وَلَا يُقْبَلُ مِنْهَا شَفَاعَةٌ وَلَا يُؤْخَذُ مِنْهَا عَدْلٌ وَلَا هُمْ يُنْصَرُونَ

وقوله تعالى: ﴿وَاتَّقُوا يَوْمًا لَا تَجْزِى نَفْسٌ عَنْ نَفْسٍ شَيْـًٔا﴾ ولما ذكر أنه فضّلهم بأن جعلهم أولاد الأنبياء قالوا: إن آباءنا يُخَلِّصُونَنَا يوم القيامة فقال: ﴿وَاتَّقُوا يَوْمًا لَا تَجْزِى نَفْسٌ عَنْ نَفْسٍ شَيْـًٔا﴾ قيل: أي لا تغني. وقيل: أي لا تكفي. وقيل: أي لا تنوب. وقيل: أي لا تقضى. وهذا هو الموافق لأصل اللغة. يقال: جزى الدَّيْنَ، أي قضاه، وتجازاه أي تقاضاه، وجزاه بعمله[١] أي قضاه حقه.

وقوله عليه السلام: «يجزيك ولا يجزي أحدًا بعدك» أي يقضي عن أضحيتك وعن كفارتك. وجزى عن فلان، أي قضى عنه، أي قام[٢] مقامه وناب عنه وكفاه أمره.

وقوله: ﴿نَفْسٌ﴾ أي نفس مؤمنة ﴿عَنْ نَفْسٍ﴾ أي عن نفس كافرة وهو كقوله: ﴿لَا يَجْزِى وَالِدٌ عَنْ وَلَدِهِۦ﴾ [لقمان، ٣٣/٣١] وقال:[٣] ﴿لَنْ تَنْفَعَكُمْ اَرْحَامُكُمْ وَلَآ اَوْلَادُكُمْ﴾ [الممتحنة، ٣/٦٠] وكيف ينفع وقد قال: ﴿يَوْمَ يَفِرُّ الْمَرْءُ مِنْ اَخِيهِ﴾ الآية، [عبس، ٣٤/٨٠]. ثم هذا في حق الكافر فأما المؤمن فقد استثناه فقال: ﴿يَوْمَ لَا يَنْفَعُ مَالٌ وَلَا بَنُونَ اِلَّا مَنْ اَتَى اللهَ بِقَلْبٍ سَلِيمٍ﴾ [الشعراء، ٨٨/٢٦-٨٩] أي خال عن الشرك، وقال: ﴿وَمَآ اَمْوَالُكُمْ وَلَآ اَوْلَادُكُمْ بِالَّتِى تُقَرِّبُكُمْ عِنْدَنَا زُلْفَى اِلَّا مَنْ اٰمَنَ وَعَمِلَ صَالِحًا﴾ [سبأ، ٣٧/٣٤]

ثم قيل: ''فيه'' مضمر، ''واتقوا يومًا لا تجزى فيه نفس عن نفس شيئًا'' وإنما حُذف لأنه ظرف ويجوز حذف "في" مع الظرف، تقول: أتيتك اليوم، وأتيتك في اليوم. وقال[٤] الشاعر:

---

١ ط: بعلمه.
٢ ح: أقام.
٣ ح: وقوله.
٤ ح: قال.

Bir gün ki pek göremedik Süleym ve Âmir kabilelerinin bir ganimet aldıklarını

Ucu kan damlayan mızraklarımızın darbeleri dışında

Burada şair *şehidnâhu* (Onu gördük) ifadesini kullanırken *şehidnâ fîhi* (Onda gördük) demek istemiş, *fî* harf-i cerrini hazfetmiştir. Âyetteki bir diğer gizli ifade ise "Öyle bir günden sakının ki" sözündedir. Yani bu, "Öyle bir günün azabından sakının." demektir. Çünkü günün kendisinden sakınılmaz. Aynı şekilde "Gün korkutucudur." denilebilir, çünkü korkutan şeyler o günün içerisindedir. Diğer taraftan Allah Teâlâ bir âyette "Ateşten sakının." [Âl-i İmrân 3/131] demiştir ki bu avama yöneliktir, buradaki âyette geçen "Öyle bir günden sakının ki" ifadesi havâssa (seçkinlere), başka bir âyette geçen "Benden sakının." [el-Bakara 2/197] ifadesi ise havâssü'l-havâssa (seçkinlerin de seçkinlerine) yöneliktir.

"Hiçbir kimseden şefaat kabul edilmez." Buradaki *la yukbelü* (kabul edilmez) fiili *te* ve *ye* harfleri ile [*tukbelü* ve *yukbelü* şeklinde] okunmuştur. Müennes, yani *te* harfi ile okuyan, şefaat kelimesi lafzen müennes olduğu için böyle okumuştur. Müzekker, yani *ye* harfi ile okuyan ise canlı olmayan şeylerin müennesliği gayr-i hakikî müenneslik olduğu için öyle okumuştur. Ayrıca fiil burada isimden önce gelmiştir ve aralarında bir fasıla bulunmaktadır. Kur'ân'daki şu kullanımlar buna örnektir: "Zulmedenleri çığlık yakalayıverdi." [Hûd 11/67, 94], "Sizin için güzel bir örnek vardır." [el-Mümtehine 60/21], "Allah'ın elçisinde sizin için örnek vardır." [el-Ahzâb 33/21], "Size delil gelmiştir." [el-En'âm 6/157], "Eğer içinizden bir grup…" [el-A'râf 7/87] Netice olarak hakiki müennes olmayan kelimenin fiilini müzekker okumak da müennes okumak da câizdir. İsim önce gelse de [yani mübtedâ olsa] sonra gelse de [yani fâil olsa]; aralarında bir fasıla bulunsa da bulunmasa da (her durumda) câizdir. Hakiki müenneste ise fiilin müennes okunması behemehâl câizdir. Müzekker okunması ise fiil öne geçtiğinde ve aralarında bir fasıla bulunduğunda câizdir. Fasıla olmaksızın müzekker okunması iyi değildir.

Âyette *minhâ* kelimesindeki zamir ilk önce zikredilen nefse, mümin nefse işaret eder. Yani "Mümin kimsenin kâfire yapacağı şefaat kabul görmez." *Şefâat, şâfi'* ve *şefi'* kelimelerinin mastarıdır. Bu kelimeler de "Kendi dışında birinin ihtiyacını gidermek isteyen kimse" anlamına gelir.

ويومًا شَهِدْنَاهُ سُلَيْمًا وعَامِرًا قَلِيلًا سِوَى الطَّعْنِ النِّهَالِ نَوَافِلُه

أي شهدنا فيه. وفيه إضمار آخر عند قوله: ﴿وَاتَّقُوا يَوْمًا﴾ أي عذاب يوم لأن نفس اليوم لا يتقى، ويجوز أن يقال: إن اليوم مخوف أيضًا لأن المخاوف فيه، ثم أنَّ الله تعالى قال: ﴿وَاتَّقُوا النَّارَ﴾ [آل عمران، ١٣١/٣] وهذا[١] للعامة وقال: ﴿وَاتَّقُوا يَوْمًا﴾ وهذا للخاصة،[٢] وقال: ﴿وَاتَّقُونِ﴾ [البقرة، ١٩٧/٢] وهذا لخاص الخاص.[٣]

وقوله تعالى: ﴿وَلَا يُقْبَلُ مِنْهَا شَفَاعَةٌ﴾ يقرأ بالتاء والياء، فمن أنّث فلأن الشفاعة مؤنثة لفظًا، وأمّا التذكير فلأن تأنيث ما ليس بذي روح غير حقيقي، ولأن الفعل مقدَّم على الاسم، ولأن بينهما حائلًا، وفي القرآن: ﴿وَاَخَذَ الَّذِينَ ظَلَمُوا الصَّيْحَةُ﴾ [هود، ٦٧/١١] ﴿وَاَخَذَتِ الَّذِينَ ظَلَمُوا الصَّيْحَةُ﴾ [هود، ٩٤/١١] ﴿قَدْ كَانَتْ لَكُمْ اُسْوَةٌ حَسَنَةٌ﴾ [الممتحنة، ٢١/٦٠] ﴿لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِى رَسُولِ اللهِ اُسْوَةٌ﴾ [الأحزاب، ٢١/٣٣]، قال: ﴿فَقَدْ جَاءَكُمْ بَيِّنَةٌ﴾ [الأنعام، ١٥٧/٦] قال: ﴿وَاِنْ كَانَ طَآئِفَةٌ مِنْكُمْ﴾ [الأعراف، ٨٧/٧]. والحاصل أن ما تأنيثه ليس بحقيقي فتأنيثه وتذكيره جائز إن تقدم أو تأخر وكان بينهما حائل أو لم يكن. وفي الحقيقة يجوز تأنيثها بكل حال وتذكيرها إذا تقدم الفعل وبينهما حائل ولا يحسن بغير حائل.

وقوله: ﴿مِنْهَا﴾ راجعة على النفس التي ذكرت أولًا وهي النفس المؤمنة، أي لا تقبل [١٢٥ظ] شفاعتها في الكافرة. و"الشفاعة" مصدر الشافع والشفيع. وهو طالب قضاء حاجة غيره،

١ ط: وهو.
٢ ط - وقال وَاتَّقُوا يَوْمًا وهذا للخاصة، صح هامش.
٣ ر: لخاصة الخاصة.

Bu kelime, *eş-şef'* (çift yapmak) kelimesinden türemiştir. Çünkü o, aracı olduğu kimsenin talebi için kendisini çift kılar, ona eşlik eder. *Şüf'a* kelimesi de aynı kökten gelir ki bu da başkasının malını kendi mülküne dâhil etmek demektir. Kâfir için şefaat yoktur. Allah Teâlâ şöyle demiştir: "Zalimlerin ne sıcak bir dostu ne de sözü dinlenir bir şefaatçisi vardır." [el-Mü'min 40/18], "İşte bu yüzden bizim şefaatçilerimiz yok. Candan bir dostumuz da yok." [eş-Şuarâ 26/100-101] Kâfirler bu sözlerini, müminler için şefaatçilerin şefaatini ve dostlarının yardımını gördüklerinde söyleyeceklerdir.

Hz. Peygamber aleyhisselâm, "Benim şefaatim ümmetimin büyük günah işleyenleri içindir. Kim bunu yalanlarsa o, bu şefaate nâil olamaz."[1] buyurmuştur. Allah Teâlâ da "İzni olmaksızın onun katında şefaatte bulunacak kimdir?" [el-Bakara 2/255] demiştir. Bu âyet kendisine şefaat konusunda izin verilen kimsenin şefaatinin ispatıdır. Kuşeyrî şöyle der:

> Naslarda yer almadığı için Allah hakkında şefaatçi sıfatı kullanılmasa da gerçekte en büyük şefaatçi O'dur. Bu mânada şöyle denilmiştir.
>
> *Şükür ile hamd Allah'adır, zira her hayır O'nun katındadır*
> *Dost beni O'na götürecek şefaatçiye beni ulaştıran şefaatçim oldu*[2]

"Hiç kimseden fidye alınmaz." Allah Teâlâ şöyle demiştir. "O, her türlü fidyeyi verse de ondan kabul edilmez." [el-En'âm 6/70]. Fidyenin âyette *'adl* olarak isimlendirilmesinin sebebi, fidye karşılığında kurtarılan kimseye denk, yani ona benzer olmasıdır. Allah Teâlâ "Yahut onun dengi oruç tutmaktır." [el-Mâide 5/95] demiştir.

Fetha ile okunan *el-'adl* kelimesi bir şeyin farklı cinsten benzeri, kesre ile okunan *el-'idl* kelimesi ise bir şeyin aynı cinsten benzeri demektir. Mânasına gelince, kâfirden kendisini ateşten kurtaracak bir fidye alınmaz; o, fidye olarak verecek bir şey de bulamaz demektir. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: "Eğer yeryüzünde bulunan her şey tümüyle ve onlarla beraber bir o kadarı da zulmedenlerin olsa, kıyamet günü kötü azaptan kurtulmak için elbette onları verirler." [ez-Zümer 39/47] "Kıyamet gününün azabından kurtulmak için fidye verecek olsalar kendilerinden kabul edilmez." [el-Mâide 5/36] "Âyetlerimizi inkâr etmiş ve kâfir olarak ölmüşlere gelince." [el-Bakara 2/161] "O günün azabına karşılık olmak üzere oğullarını fidye olarak vermek ister." [el-Meâric 70/11]

1 Ebû Dâvûd, "Sünnet", 23; Tirmizî, "Sıfatü'l-kıyâme", 11.
2 Kuşeyrî, *Letâifü'l-İşârât*, 1: 44.

مأخوذ من الشفع لأنه يشفع نفسه بمن يشفع له في طلب مراده، والشُّفعة منها وهي ضم مِلك غيره إلى ملك نفسه. ولا شفاعة في حق الكفار، قال تعالى: ﴿مَا لِلظّٰلِمِينَ مِنْ حَمِيمٍ وَلَا شَفِيعٍ يُطَاعُ﴾ [المؤمن، ١٨/٤٠] وقال: ﴿فَمَا لَنَا مِنْ شَافِعِينَ وَلَا صَدِيقٍ حَمِيمٍ﴾ [الشعراء، ١٠٠/٢٦-١٠١] والكفار يقولون ذلك حين يرون للمؤمنين شفاعة الشفعاء ومعونة الاصدقاء.

وقال النبي عليه السلام: «شفاعتي لأهل الكبائر من أمتي، من كذّب بها لم ينلها.»[1] وقال تعالى: ﴿مَنْ ذَا الَّذِى يَشْفَعُ عِنْدَهُۥٓ اِلَّا بِاِذْنِهِۦ﴾ [البقرة، ٢٥٥/٢] وهو إثبات الشفاعة لمن أُذن له بها. وقال الإمام القشيري رحمه الله:

فالله تعالى هو الشفيع الأكبر على التحقيق وإن كان لا يطلق عليه اسم الشفيع لعدم التوقيف. وقد قيل في معناه:

الحمدُ لِلَّه شُكْرًا فَكُلُّ خَيْرٍ لديه

صارَ الحَبِيبُ شَفِيعِي إلى شَفِيعي[2] إلَيْه[3]

وقوله: ﴿وَلَا يُؤْخَذُ مِنْهَا عَدْلٌ﴾ أي فدية. قال تعالى: ﴿وَاِنْ تَعْدِلْ كُلَّ عَدْلٍ لَا يُؤْخَذْ مِنْهَا﴾ [الأنعام، ٧٠/٦] سميت الفدية عدلًا لأنها تعادل المَفْدِيَّ، أي تماثله، قال تعالى: ﴿اَوْ عَدْلُ ذٰلِكَ صِيَامًا﴾ [المائدة، ٩٥/٥].

و"العدل" بالفتح مثل الشيء من خلاف جنسه وبالكسر مثله من جنسه. ثم معناه: لا يؤخذ من الكافر فدية ينجو بها من النار ولا يجد ذلك ليفتدي به، قال تعالى: ﴿وَلَوْ اَنَّ لِلَّذِينَ ظَلَمُوا مَا فِى الْاَرْضِ جَمِيعًا وَمِثْلَهُ مَعَهُ لَافْتَدَوْا بِهِ مِنْ سُوٓءِ الْعَذَابِ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ﴾ [الزمر، ٤٧/٣٩] وقال: ﴿لِيَفْتَدُوا بِهِ مِنْ عَذَابِ يَوْمِ الْقِيٰمَةِ مَا تُقُبِّلَ مِنْهُمْ﴾ [المائدة، ٣٦/٥] وقال: ﴿اِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَمَاتُوا وَهُمْ كُفَّارٌ﴾ الآية، [البقرة، ١٦١/٢] وقال: ﴿لَوْ يَفْتَدِى مِنْ عَذَابِ يَوْمِئِذٍ بِبَنِيهِ﴾ الآية، [المعارج، ١١/٧٠].

١ سنن أبي داود، السنة، ٢٣؛ سنن الترمذي، صفة القيامة، ١١.
٢ ر: شَفِيع.
٣ لطائف الإشارات للقشيري، ٤٤/١.

Müslümanlar hakkında ise her bir Müslümana bir Yahudi ve bir Hıristiyan verileceği ve ona, "İşte bu, senin ateşten kurtuluş fidyendir." denileceği rivayet edilmiştir.

"Onlara yardım da edilmez." *Nusra* yardım demektir. Aynı zamanda engellemek demektir. Yani, "Onlara yardım edilmez ve azap edenlerin ellerinden de kurtarılmazlar." Bu durum kâfirler içindir. Müslümanlara gelince Allah onlar hakkında "Şüphesiz ki peygamberlerimize ve iman edenlere dünya hayatında ve şahitlerin şahitlik edecekleri günde yardım ederiz." [el-Mümin 40/51] buyurmuştur. Sonra Allah *yünsarûn* kelimesini, kendinden önceki kelimeler tekil olmasına rağmen çoğul olarak zikretmiştir. Çünkü önceki kelimeler olumsuzluk bildiren edatlardan sonra gelmişlerdir. Bu da onların umum ifade ettiğini, bütün kâfirleri kapsadığını gösterir. Bu yüzden mâna yoluyla, âyetin çoğul bir kelime ile bitmesi câizdir.

Bu âyet belâgat (söz sanatı) bakımından zirvedir, çünkü insanların dünya hayatında başlarına gelecek musibetlerden nasıl kurtulacaklarına dair hususları ihtiva etmektedir. Bunlar ise dörttür: Çektiği sıkıntıların başka birisi tarafından üstlenilmesi, birinin mal ile fidye verip onu kurtarması, kendisi adına birinin aracı olması ve ona ikramda bulunulması, [son olarak] bir yardımseverin ona yardım etmesi. Allah bunların hiçbirini âhirette geçerli kılmamıştır.

49. Hani, sizi azabın en fenâsına uğratan, kadınlarınızı sağ bırakıp oğullarınızı boğazlayan Firavun ailesinden kurtarmıştık. Bunda, size Rabbinizden gelen büyük bir imtihan vardır. [el-Bakara 2/49]

"Hani, sizi kurtarmıştık." Yani, hatırlayın, sizi kurtarmıştık. Bu fiil *necâ* (kurtardı), *yencû* (kurtarır), *necâtⁿ* (kurtuluş) ve *encâhu'llahu incâⁿ* (Allah onu kurtardı) ve *neccâhu tenciyetⁿ* (Onu kurtardı) şeklinde kullanılır. *Encâhu* "Onu tehlikeye düşmeden önce kurtardı." anlamına, *neccâhu* ise "Tehlikeye düştükten sonra onu kurtardı." anlamına gelir. Nitekim Allah "Hani, sizin için denizi yarmış ve sizi kurtarmıştı." [el-Bakara 2/50] demiştir ve bu, olay vuku bulmadan önce olmuştur. Konumuz olan âyette ise *neccâküm* demiştir yani olay vuku bulduktan sonra [sizi kurtarmıştık]. Yalnız bu zayıf bir görüştür. Çünkü Allah Teâlâ "Hûd'u ve onunla birlikte iman edenleri kurtardı." [Hûd 11/58] âyetinde *neccâ* fiilini kullanmıştır. Bu ve benzeri âyetlerdeki kurtarma, olay vuku bulduktan sonra olmamıştır. Doğru olan bu iki kelimenin aynı olduğudur.

وأما في حق المؤمنين فقد روي أنه يعطي كل مؤمن يهوديًا أو نصرانيًا فيقال له: هذا فداؤك من النار.

وقوله: ﴿وَلَا هُمْ يُنْصَرُونَ﴾ النصرة العون، والنصرة المنع أيضًا، أي لا يعانون ولا يمنعون عن أيدي المعذبين وهذا للكافرين. وأما المؤمنون فقد قال في حقهم: ﴿إِنَّا لَنَنْصُرُ رُسُلَنَا وَالَّذِينَ اٰمَنُوا فِى الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا وَيَوْمَ يَقُومُ الْاَشْهَادُ﴾ [المؤمن، ٥١/٤٠]. ثم إنما جمع هذا مع أن الذين سبقه مُوَحَّد لأن ذلك نكرة في موضع النفي فكان للعموم وتناول جميع الكفار فجاز ختم الآية بالجمع على المعنى.

ثم هذه الآية في نهاية البلاغة؛ فإنها جمعت ذكر الوجوه التي بها يتخلص المرء عن النكبة التي أصابته في الدنيا وهي أربع ينوب عنه غيره في تحمل ما عليه أو يفتدى[1] بمال فيتخلص منها أو يشفع له شفيع فيوهب له أو ينصره ناصر فيمنعه فقطع الله عنهم جميعها.

٤٩- وَاِذْ نَجَّيْنَاكُمْ مِنْ اٰلِ فِرْعَوْنَ يَسُومُونَكُمْ سُوءَ الْعَذَابِ يُذَبِّحُونَ اَبْنَآءَكُمْ وَيَسْتَحْيُونَ نِسَآءَكُمْ وَفِي ذٰلِكُمْ بَلَآءٌ مِنْ رَبِّكُمْ عَظِيمٌ

وقوله تعالى: ﴿وَاِذْ نَجَّيْنَاكُمْ﴾ أي واذكروا أيضًا إذ خلصناكم. وقد نجا ينجو نجاةً، وأنجاه الله إنجاءً ونجّاه تنجية. وقيل: أنجاه أي خلّصه قبل وقوعه في المهلكة، ونجّاه بعد [١٢٥ظ] وقوعه فيها، قال: ﴿وَاِذْ فَرَقْنَا بِكُمُ الْبَحْرَ فَاَنْجَيْنَاكُمْ﴾ [البقرة، ٥٠/٢] فهو قبل الوقوع، وقال هنا: ﴿نَجَّيْنَاكُمْ﴾ وهو بعد الوقوع.[2] وهذا ضعيف؛ فإنه قال: ﴿نَجَّيْنَا هُودًا[3] وَالَّذِينَ اٰمَنُوا مَعَهُ﴾ [هود، ٥٨/١١] ونحوه ولم يكن ذلك بعد الوقوع، والصحيح أنهما سيّان.

١ ح: ويفتدى.
٢ ط - وقال هنا نَجَّيْنَاكُمْ وهو بعد الوقوع، صح هامش.
٣ في م: نوحا، وهو تصحيف.

Necve "yüksek arazi" demektir. Çünkü kim oraya ulaşırsa kurtulur. Âyetin mânası "Babalarınızı kurtardık." şeklindedir. Babalarının kurtarılması onlar adına bir nimet gibi zikredilmiştir, çünkü babalarının kurtarılması, kendilerinin kurtarılmasıdır. Bu, Arapların âdetlerindendir. Onlar "Ukaz günü sizleri öldürdük." derler yani "Babalarımız o gün babalarınızı öldürdü." demek isterler.

"Firavun ailesinden" Ebû Ubeyde "Onun ailesinden kasıt ev halkıdır." demiştir. Onun ailesi ifadesiyle kimileri kendisine uyan kavminin, kimileri de taraftarlarının kastedildiğini söylemiştir. Burada kullanılan *âl* kelimesi aslında nesep veya arkadaşlık bağı ile kişinin kendilerine bağlı olduğu kimseler anlamına gelir.

Firavun kelimesi bir görüşe göre o zamanlar kral olan Velîd b. Mus'ab'ın veya Velîd b. Reyyân'ın özel adıdır. Bir başka görüşe göre ise Firavun, Mısır'a hükümdarlık eden kimseye verilen isimdir. Rumların yöneticilerine Kayser, İranlıların yöneticilerine Kisrâ, Türklerin yöneticilerine Hakan, Yemenlilerin yöneticilerine Tübba' denildiği gibi Mısırlıların yöneticilerine de Firavun denilir.

"Sizi azabın en fenâsına uğratan" Yani size azabı tattıran. Şair Amr b. Külsûm şöyle demiştir:

Kral, insanlara zilleti tattırınca
Zilletin içimizde yerleşmesini kabul etmedik

Şairin bu beyitte kullandığı *hasef* kelimesi zillet anlamına gelir. Bir görüşe göre "Sizi azabın en fenâsına uğratan" ifadesi "Sizi zor işlerle mükellef kılan" anlamındadır. Mufaddal şöyle demiştir: Yani "Sizin için bunu isteyen" anlamındadır ve buradaki *yesûmûneküm* fiili, alıcı ve satıcıdan her birinin farklı fiyat istemeleri anlamına gelen "alışverişte müsâveme" ifadesinden türemiş olup "istemek" anlamındadır. Bir görüşe göre anlam "Bunu sizin üzerinizde yapmaya devam ettiren" şeklindedir, nitekim *sâme ibilehu* ifadesi "Deve su içtikten sonra onu su içmeye devam etmeye zorladı." anlamına gelir.

"Azabın en fenâsına" Yani azabın en zoru ve en şiddetlisine. Anlam "Son derece eziyetli şeyleri sizin üzerinize yüklüyor." şeklindedir. Azap denilen şey yalnızca kötülüktür [iyi azap yoktur]. Yalnız azabın bir kısmı hafiftir, bir kısmı ise şiddetlidir. Dolayısıyla buradaki *sûu'l-azâb* ifadesi, azabın kötüsü demek değil, azabın şiddetlisi demektir.

والنجوَة المكان العالي؛ لأن من صار إليها تخلّص. ومعناه: خلّصنا آباءكم، وجُعل ذلك نعمة عليهم لأنهم نجوا بنجاتهم، ومن عادة العرب هذا، يقولون: قتلناكم يوم عكاظ، أي قتل آباؤنا أباءكم.

وقوله: ﴿مِنْ اٰلِ فِرْعَوْنَ﴾ قال أبو عبيدة: آله أهل بيته. وقال بعضهم: آله قومه المناسبون له. وقيل: هم أتباعه. وحقيقة الآل هم الذين تؤل أمورهم إليه في نسبة أو صحبة.

و"فرعون" قيل: هو اسم الملك الذي كان لهم في ذلك الوقت خاصة واسمه الوليد بن مصعب. وقيل: الوليد بن ريّان. وقيل: إنه[1] اسمٌ لكل من كان مَلَكَ مصرَ كقيصر للروم وكسرى للفرس والخاقان للترك وتبّع لأهل اليمن.

وقوله: ﴿يَسُومُونَكُمْ سُۤوءَ الْعَذَابِ﴾ قيل: أي يذيقونكم. قال عمرو بن كلثوم:

إذَا مَا المَلكُ سامَ النَّاسَ خَسْفًا أبَيْنَا أن نُقِرَّ الذُّلَّ[2] فِينا

والخسف الذل. وقيل: أي يكلفونكم الأعمال الشاقة. وقال المفضل: أي يريدونكم على ذلك ويريدون بكم ذلك من المساومة في البيع وهو إرادة كل واحد من البائع والمشتري ثمنًا غير ما يريده الآخر. وقيل: أي يديمون عليكم ذلك. و"قد سام إبله" أي أكرهها على العَلَل بعد النَّهَل وداوم عليها.

وقوله: ﴿سُۤوءَ الْعَذَابِ﴾ أي أشدَّه وأشقَّه. ومعناه: يحملونكم على ما فيه غاية الأذى. ولا يكون العذاب إلا سيئًا لكن بعضه يخفّ وبعضه يشتدّ، وسوء[3] العذاب ما اشتدَّ منه.

---

١ ر: بأنه.
٢ ح ط ر: الخسف.
٣ ط: فسوء.

"Sizi azabın en fenâsına uğratan" ifadesi Allah'ın onları kendisinden kurtardığı şeyin açıklamasıdır. **"Oğullarınızı kesiyor."** ifadesinin de "Sizi azabın en fenâsına uğratan" ifadesinin tefsiri olduğu söylenebilir. Çünkü ikisi arasında bir atıf yoktur. Onun dışında farklı bir durumun olduğu da söylenebilir. Zira başka bir âyette Allah "Onlar sizi işkencenin en ağırına uğratıyorlar, oğullarınızı boğazlıyorlar…" [İbrâhîm 14/6] demiş, bu iki ifade arasında atıf harfi olan *vâv* harfini kullanmıştır. Bu da ikisinin farklı şeyler olduğunun delilidir. Önceki âyette *vâv* harfinin kullanılmaması "Sana ikramda bulundum, sana bağışta bulundum, sana arkadaşlık ettim." cümlesinde bu harfi kullanmamana benzer.

Zebh (kesmek) boğazı ve şahdamarını kesmek demektir. Kelimenin aslı ortadan ikiye ayırmak demektir. *Zebehtü'l-miske* yani "Kokuyu şişesinden çıkardım." denilir. Âyette *yüzebbihûne* şeklinde şeddeli olarak kullanılması, çokluk içindir. Nitekim bir kapıyı açtığın zaman *fetahtü'l-bâbe* (Kapıyı açtım) derken çok kapıyı açtığını ifade etmek için *fettahtü'l-ebvâb* (Kapıları açtım) dersin.

Ebnâ kelimesi *ibn* (oğul) kelimesinin çoğuludur. *İbn* kelimesinin aslı da *ye* harfi ile birlikte *el-binyü*dür. Bir görüşe göre de *vâv* harflidir çünkü masdarı *el-bünüvv* olarak gelir. Fakat bu, *vâv*lı olacağına delâlet etmez. Benzer durum *fütüvve* kelimesinde de vardır, zira bu kelime *vâv*lıdır ama *el-fetâ* kelimesi *vâv* harfi ile değil, *ye* harfi ile gelir. Bu yüzden çoğulu *fityet*^{iin} ve *fityân*^{iin} şeklindedir. Güçlü olan seçenek, kelimenin aslında *ye* harfinin bulunduğu görüşüdür. Çünkü mânasının "Babasının attığı temel üzerinde bina yapan, iş yapan kimse" olduğu söylenmiştir. Her ne kadar bu isim [yani *ebnâ*, *ibn* kelimesi], "Ey âdemoğulları!" [Yâsîn 36/60] ve "Ey İsrâiloğulları!" [es-Saff 61/6] gibi âyetlerde de olduğu üzere başka yerlerde hem erkek hem kız çocukları için kullanılsa da burada özellikle erkek çocukları kastedilmiştir. Çünkü onlar kızları değil sadece erkek çocuklarını boğazlıyorlardı. Aynı şekilde kastedilen sadece küçük çocuklardır, büyükler değildir, çünkü onlar küçükleri boğazlıyorlardı.

"Kadınlarınızı sağ bırakıp" Yani kızlarınızı canlı olarak bırakıyorlardı. *İstihyâ*, *hayat* kelimesinden gelip *istif'âl* babındandır. Bu kelime aynı zamanda "köle edinmek" demektir. Onlar, kadınları köle ediniyorlardı ki bu da (köle edinme) onları hayatta bırakmak demektir. Bir görüşe göre de onlar, kadınların hamile olup olmadıklarını görmek için rahimlerini kontrol ediyorlardı. *İstihyâ* kelimesinin kökünde yer alan *hayâ* kelimesi, ferc (rahim) demektir. Kişi, fercinin açığa çıkmasından hayâ ettiği için bu şekilde isimlendirilmiştir.

ثم قوله: ﴿يَسُومُونَكُمْ﴾ هذا بيان ما نجاهم منه وقوله: ﴿يُذَبِّحُونَ اَبْنَاءَكُمْ﴾ يجوز أن يكون تفسيرًا لقوله: ﴿يَسُومُونَكُمْ﴾ إذ لا عاطف بينهما، ويجوز أن يكون أمرًا آخر سواه؛ فقد قال في آية أخرى: ﴿يَسُومُونَكُمْ سُوٓءَ الْعَذَابِ وَيُذَبِّحُونَ اَبْنَآءَكُمْ﴾ [إبراهيم، ٦/١٤] بالواو وذاك دليل المغايرة، وحذف الواو ههنا كحذفها[١] من قولك: أَكْرَمْتُكَ وَهَبْتُ لك وَلَّيْتُكَ.

والذبح قطع الحلقوم والأوداج، وأصله الشق. يقال : ذبحت المسك، أي فتقت عنه، والتشديد للتكثير كما يقال: فتحت الباب وفتّحت الأبواب.

والأبناء جمع الابن، وأصل الابن البِنْيُ بالياء. وقيل: بالواو؛ فإنه يقال في المصدر: البُنُوَّة، لكن هذا لا يدل[٢] على ذلك كالفتوة هي بالواو والفتى يائي ولذلك يجمع فِتيةً وفِتيانًا، والأظهر أنه من الياء لأنه قيل: معناه أنه يبنى على ما بنى أبوه، والمراد من الأبناء هم الذكورُ [١٢٦أ] خاصةً وإن كان[٣] الاسم في غير هذا الموضع قد يقع على الذكور والإناث كالبنين. قال تعالى: ﴿يَا بَنِىٓ اٰدَمَ﴾ [يس، ٦٠/٣٦] وقال: ﴿يَا بَنِىٓ اِسْرَآئِيلَ﴾ [الصف، ٦/٦١] لكن هنا المراد هم الذكور؛ فإنهم كانوا يذبحون الغلمانَ لا غير. وكذا أريد به الصغار دون الكبار لأنهم كانوا يذبحون الصغار.

وقوله: ﴿وَيَسْتَحْيُونَ نِسَآءَكُمْ﴾ أي يستبقون بناتكم ويتركونهن حيّات. والاستحياء[٤] استفعال من الحياة، والاستحياء الاسترقاق أيضًا، وكانوا يسترقونهن وهو من إبقاء الحياة أيضًا فيهن. وقيل: أي يفتشون في حياء النساء ينظرون هل بهن حمل. والحياء الفرج، وسمّي به لأنه يستحيى من كشفه.

١ ط ر: لحذفها.
٢ ر: يدل.
٣ ط + هذا.
٤ ط: فالاستحياء.

Nisâ kelimesi *mer'et*[ün] (kadın) kelimesinin çoğuludur ve kendi lafzından tekili yoktur. Aslında bu kelime baliğ olmuş kimseler içindir, küçükler için değildir. Onlar sadece küçük çocuklara bunu (yaşatma işini) yapsalar da burada birkaç sebepten ötürü *nisâ* (kadınlar) kelimesi zikredilmiştir. Birincisi Allah onları [yani hayatta bırakılan kız çocuklarını] sonuçta olacakları hâl ile [kadın olarak] isimlendirmiştir. Çünkü onlar, kızları hayatta bıraktıklarında buluğdan sonra o kızlar kadın olacaklar. Benzer kullanım şu âyetlerde de vardır: "Sadece ahlâksız ve kâfir kimseler doğururlar." [Nûh 71/27], "Şarap sıktığımı (gördüm)." [Yûsuf 12/36], "Sen de ölüsün, onlar da ölüler." [ez-Zümer 39/30] Ayrıca onlar kız çocuklarını anneleri ile birlikte hayatta bırakıyorlardı. Bir isim ihtilât hâlinde küçükler için de büyükler için de kullanılabilir. Nitekim çocuklarla yetişkinler birlikte geldiğinde "Adamlar geldi.", küçük çocuklarla yetişkin kadınlar birlikte geldiğinde de "Kadınlar geldi." denilir. Ancak buradaki *istihyâ* kelimesini "kadınların rahimlerini kontrol etmek" anlamına hamleden kimse, bu son yorumlara ihtiyaç duymaz.

Eğer, "Erkek çocukların boğazlanması şiddetli bir azaptır fakat kız çocuklarının hayatta bırakılması öyle değildir, aksine selâmet ve nimettir. [Böyleyken neden o da bir azapmış gibi ifade edilmiştir?]" diye sorulursa deriz ki: Onlar kadınları köle edinmek, alay etmek ve zor işler yüklemek için hayatta bırakıyorlardı. Ayrıca kız çocuklarının hayatta bırakılması, özellikle erkek çocuklarının boğazlanmasından sonra babalar için ağır şeylerdendir.

Kaffâl şöyle der: Boğazlama ve hayatta bırakma, "sizi azabın en fenâsına uğratan" âyetindeki tüm azapları ifade ediyor olabileceği gibi bu iki azap tüm azapların bir kısmı da olabilir. Rivayet edildiğine göre Firavun, onlardan cizye ve haraç alıyordu. Ayrıca kerpiç kalıpları dökme işini ve kötü işleri onlara yüklüyordu. Âyette "İsrâiloğulları'nı köle kılmandan dolayıdır." [eş-Şuarâ 26/22] ifadesi kullanılır. Yine rivayet edildiğine göre Firavun, onları hizmetçi yapmıştı. Bir grup onun için inşaat, bir grup da ziraat yapıyordu. Herhangi bir mesleği olmayandan ise cizye alınıyordu. Küçük çocukları boğazlamalarının nedeni ise kâhinlerinin ve müneccimlerinin onları korkutması ve saltanatlarının yıkılışının İsrâiloğulları'nın eliyle olacağını söylemesidir.

والنساء: جمع المرأة لا واحدَ[1] لها من لفظها، وهي في الأصل اسم للبالغات دون الصغائر، وإنما ذكر النساء هنا وإن كانوا يفعلون ذلك بالصغائر لوجوه: أحدها: أنه سماهن باسم المآل لأنهم إذا استبقوهن صرن نساء بعد البلوغ، وهذا كقوله: ﴿وَلَا يَلِدُوٓا اِلَّا فَاجِرًا كَفَّارًا﴾ [نوح، ٧١/٢٧] وقوله: ﴿اَعْصِرُ خَمْرًاۚ﴾ [يوسف، ١٢/٣٦] وقوله: ﴿اِنَّكَ مَيِّتٌ وَاِنَّهُمْ مَيِّتُونَۙ﴾ [الزمر، ٣٩/٣٠] ولأنهم كانوا يستبقون البنات مع أمهاتهن. والاسم يقع على الكبيرات والصغيرات عند الاختلاط كما يقال: أقبل الرجال إذا أقبل البالغون ومعهم الصغار، وأقبل النساء، أي أقبلت البالغات ومعهن الصغائر. ومن فسره بتفتيش فروج البالغات فلا حاجة له إلى هذا التأويل.

فإن قالوا: إن كان ذبح البنين من سوء العذاب فاستبقاء البنات لم جعل من سوء العذاب فإنه سلامة ونعمة؟ قلنا: لأنهم كانوا يستبقونهن للاسترقاق والاستسخار[2] وتحميل المشاق الكبار ولأن بقاء البنات مما يشق على الآباء، ولا سيما بعد ذبح البنين.

وقال القفال: ويجوز أن يكون الذبح والاستحياء جميع ما ذكر في قوله: ﴿يَسُومُونَكُمْ سُۤوءَ الْعَذَابِ﴾ ويحتمل أن يكون بعض ذلك فقد روي أنه كان يؤخذ منهم الجزية والخراج ويكلفون ضرب اللبن والأعمال القذرة، وقال تعالى: ﴿اَنْ عَبَّدْتَ بَنِۤى اِسْرَآئِيلَۗ﴾ [الشورى، ٢٦/٢٢]. وروي أنه كان جعلهم خدمًا فصنف يبنون له وصنف يزرعون له ومن لم يكن له صنعة فعليه الجزية. وكان سبب ذبحهم الذكران من الصغار أن كهنتهم ومنجميهم كانوا يخيفونهم ويخبرونهم أن زوال ملكهم على أيدي بني أسرائيل.

---

١ ط ر: ولا واحد.
٢ ح: والاستشخاد.

Bir rivayete göre de İsrâiloğulları, Firavun ailesine hâkim olacaklarına ve onların saltanatını yok edeceklerine dair sözleri kendi aralarında konuşuyorlardı ve bunları peygamberlerinden aktarıyorlardı. Firavun'un yandaşları da bu sözleri doğru çıkmasın diye onları öldürüyordu. Bir görüşe göre de kâhinler ve müneccimler belli bir dönemde doğan çocukların bu söylenen kehanete konu olacağını söylüyorlardı. Bu yüzden de Firavun, İsrâiloğulları'nın erkek çocuklarının boğazlanmasını emretmişti.

Süddî şöyle demiştir: Firavun, rüyasında Beytülmakdis tarafından gelen, İsrâiloğulları'nın evleri hariç Mısır'daki evlerin hepsini kaplayan, Kıptîler'i ve evlerini yakan bir ateş gördü. Ardından kâhinleri, sihirbazları ve müneccimleri çağırdı ve onlara bu durumu sordu. Onlar da Beytülmakdis'ten bir adamın çıkacağını ve Mısır'ın helâkinin bu adamın elinden olacağını söylediler. Bunun üzerine Firavun, İsrâiloğulları'ndan dünyaya gelen her çocuğun boğazlanmasını emretti ve Kıptîler'e de onları en kötü işlerde çalıştırmalarını söyledi. "Şüphe yok ki Firavun yeryüzünde (ülkesinde) üstünlük kurmuş ve oranın halkını sınıflara ayırmıştı." [el-Kasas 28/4] âyeti de buna işaret etmektedir. Firavun, İsrâiloğulları'ndan doğan her çocuğu öldürtüyordu, böylece [hüzün ve benzerleri sebeplerden dolayı] onların yaşlıları arasında da ölüm yaygınlaştı. Bunun üzerine Kıptîler'in önde gelenleri Firavun'a gelerek ölümün İsrâiloğulları arasında çok arttığını, böyle giderse kölelerin yaptıkları işleri yakında kendi çocuklarının yapması gerekeceğini söylediler. Bunun üzerine Firavun [doğan çocukların] bir sene öldürülüp diğer sene sağ bırakılmasını emretti. Çocukların öldürülmediği sene Hz. Hârûn doğdu ve öldürülmeden bırakıldı. Çocukların öldürüldüğü sene de annesi Hz. Mûsâ'ya hamile kaldı. Anlatıldığına göre İsrâiloğulları Firavun'un hükmü altında öylesine ağır şartlarda çalışıyorlardı ki karınları tamamen aç hâlde çalışarak onun için yedi büyük sur yapmışlardı ve soylarından on iki bin çocuk öldürülmüştü.

"Bunda, size Rabbinizden gelen büyük bir imtihan vardır." *Belâ*, "Müminleri güzel bir imtihana tâbi tutmak için bunu yaptı." [el-Enfâl 8/17] âyetinde de olduğu gibi nimet anlamına gelmektedir. *Belâ*, aynı zamanda sıkıntı, zorluk anlamına da gelmektedir. Çoğunlukla kullanıldığı mâna, kelimenin asıl anlamı olan deneme, sınamadır. Allah, kulunun şükrünü denemek için nimetlerle, sabrını denemek için zorluklarla imtihan eder. Allah Teâlâ şöyle demiştir "Sizi bir imtihan olarak hayır ile de şer ile de deniyoruz." [el-Enbiyâ 21/35], "Belki dönüş yaparlar diye onları kâh güzelliklerle kâh kötülüklerle sınadık." [el-A'râf 7/168] *Eblâ-yüblî* fiili hayırda kullanılır. *Belâ-yeblû* ise hem hayır hem de şerde kullanılır. Şair şöyle der:

وقيل: كان بنو إسرائيل[1] يتحادثون أنهم يسلطون على آل فرعون ويزيلون ملكهم ويَرُوون ذلك عن أنبيائهم فكان آل فرعون يقتلونهم إرادة تكذيبهم. وقيل: إن الكهنة والمنجمين قالوا ذلك فيمن يولد في وقت كذا، فأمر بذبح ذكرانهم.

وقال السدي: رأى فرعون في منامه [١٢٦ظ] أن نارًا أقبلت من بيت المقدس فاشتملت على بيوت مصر فأحرقت القبط وبيوتهم وترك بني إسرائيل فدعا الكهنة والسحرة والقافة فسألهم فقالوا: يخرج من بيت المقدس رجل يكون على يده هلاك مصر. فأمر أن لا يولد لبني إسرائيل غلامًا إلا ذبحوه. وقال للقبط: كلفوا بني إسرائيل الأعمال القذرة، فذلك قوله: ﴿اِنَّ فِرْعَوْنَ عَلَا فِى الْاَرْضِ وَجَعَلَ اَهْلَهَا شِيَعًا﴾ الآية، [القصص، ٤/٢٨]. فجعل لا يولد ولد لبني إسرائيل ابن إلا ذبح وأسرع الموت في المشيخة فدخل رؤوس القبط على فرعون وقالوا: إن الموت قد وقع فيهم ويوشك أن يقع العمل على غلماننا فأمر أن يذبحوا سنة ويتركوا سنة فلما كانت السنة التي لا يذبحون فيها ولد هارون عليه السلام فتُرك ولما كان في السنة التي يذبحون فيها حملت أم موسى بموسى، القصةَ. وحكي أنهم بنوا له سبع حوائط جائعة أكبادهم وذبح من أبناءهم اثنا عشر ألف صبي.

وقوله: ﴿وَفِى ذٰلِكُمْ بَلَآءٌ مِنْ رَبِّكُمْ عَظِيمٌ﴾ البلاء النعمة كما في قوله: ﴿وَلِيُبْلِىَ الْمُؤْمِنِينَ مِنْهُ بَلَآءً حَسَنًا﴾ [الأنفال، ١٧/٨]/ والبلاء المحنة أيضًا، وغالب الاستعمال فيها، وأصله الاختبار، والله تعالى يبلو عبده بالنعم ليمتحن[2] شكره، وبالمحن ليمتحن صبره، قال تعالى: ﴿وَنَبْلُوكُمْ بِالشَّرِّ وَالْخَيْرِ فِتْنَةً﴾ [الأنبياء، ٣٥/٢١] قال: ﴿وَبَلَوْنَاهُمْ بِالْحَسَنَاتِ وَالسَّيِّـَٔاتِ﴾ [الأعراف، ١٦٨/٧] و"أبلى، يُبلي" يستعمل في الخير، و"بلا، يبلو" يستعمل في الخير والشر جميعًا. قال الشاعر:[3]

١ ح – وقيل كان بنو إسرائيل، صح هامش.
٢ ط – ليمتحن، صح هامش.
٣ البيت لزهير بن أبي سلمى، انظر: ديوانه، ص، ٨٦؛ الزاهر لابن الأنباري، ٢٤٦/١.

Allah o ikisinin size yaptıklarına iyilikle karşılık verdi
Onları, sınanabilecek en güzel şekilde sınadı

Şair burada sınama (*belâ*) kelimesinin iki anlamını da hayır ile sınama şeklinde kullanmıştır. Allah Teâlâ şöyle buyurur: "Müminleri güzel bir imtihana tâbi tutmak için bunu yaptı." [el-Enfâl 8/17], "Sizi bir imtihan olarak hayır ile de şer ile de deniyoruz." [el-Enbiyâ 21/35]. Âyetteki bu ifadenin buradaki anlamı ise "Bu kurtarmada Rabbinizden sizin için büyük bir nimet vardır." şeklindedir. Bir görüşe göre anlam "Onların, çocuklarınızı öldürmek, kızlarınızı hayatta bırakmak gibi size yaptıkları azaplarda büyük zorluklar vardır." şeklindedir. Çocukları öldürme ve kızları hayatta bırakma ifadeleri daha önce zikredildiği için, buradaki zamirin onlardan her birine işaret etmesi mümkündür. Daha önce ifade edildiği şekilde, Hz. Peygamber aleyhisselâmın bunu haber vermesi de onun risâlet davasında doğru olduğunu gösterir. Ayrıca bu âyet sabrın faydasına delâlet etmektedir.

50. Bir zamanlar sizin için denizi yardık, sizi kurtardık, Firavun'un taraftarlarını da siz bakıp dururken denizde boğduk. [el-Bakara 2/50]

"Sizin için denizi yardık." *el-Fark*, tafsil etmek, *et-tefrîk* ise ayırmak demektir. Yani, Nil denizini on iki gruba ayırmakla size olan iyiliğimi hatırlayın. Allah Teâlâ "Her parçası kocaman bir dağ gibi oldu." [eş-Şuarâ 26/63] demiştir.

"Sizin için" Buradaki *bikum* kelimesinin başında bulunan *be* harfi iki şekilde yorumlanır. İlkine göre bu harf *li* (için) anlamındadır. Bu harf *li* anlamına gelebilir. Nitekim "Bu, böyledir. Çünkü Allah gerçeğin ta kendisidir." [Lokmân 31/30], âyetinde *bi-ennellah* ifadesi *li-ennallah* "Çünkü Allah…" anlamındadır. İkincisi ise buradaki *be* harfi "ile" anlamındadır ve mâna "girmenizle" şeklindedir. Bu durumda *be* harfi gerçek mânasında olmuş olur. Deniz, büyüklüğü ve genişliğinden dolayı *bahr* olarak isimlendirilmiştir.

"Sizi kurtardık." Yani sizi sağ salim kurtardık. Bu, olay meydana gelmeden önce yapılmış bir kurtarmadır. **"Firavun'un taraftarlarını boğduk."** *Garika* (suda boğulma) fili, *'alime* babındandır. Yani denizde battı. Suya batan kişi henüz ölmediyse ona *garik*, öldüyse *garîk* denilir. Bu kelimenin çoğulu *el-garkā* şeklindedir ve *el-merdâ* (hastalar) ve *el-cerhâ* (yaralılar) kelimeleri ile aynı kalıptadır.

جَزَى اللهُ بِالإِحْسَانِ مَا فَعَلَا بِكُمْ وأبلاهُمَا خَيْرَ البَلاءِ الّذي يَبْلو

فجمع بين الوجهين في الخير، قال[1] تعالى: ﴿وَلِيُبْلِيَ الْمُؤْمِنِينَ مِنْهُ بَلَآءً حَسَنًا﴾ [الأنفال، ١٧/٨] وقال: ﴿وَنَبْلُوكُمْ بِالشَّرِّ وَالْخَيْرِ فِتْنَةً﴾ [الأنبياء، ٣٥/٢١]. ثم تفسيره ههنا: ﴿وَفِى ذَٰلِكُمْ﴾ أي في ذلك الإنجاء نعمة عظيمة من ربكم. وقيل: أي في ذلك التعذيب منهم من التذبيح والاستحياء محنة عظيمة. وقد سبق ذكرهما فصحّ صرف الكناية إلى كل واحد منهما. وفي إخبار النبي عليه السلام عن ذلك[2] صدق دعواه الرسالة من الوجه الذي مرّ. ودلت الآية على فائدة الصبر.

٥٠- وَإِذْ فَرَقْنَا بِكُمُ الْبَحْرَ فَأَنْجَيْنَاكُمْ وَأَغْرَقْنَآ اٰلَ فِرْعَوْنَ وَأَنْتُمْ تَنْظُرُونَ

وقوله تعالى: ﴿وَإِذْ فَرَقْنَا بِكُمُ الْبَحْرَ﴾ الفرق الفصل، والتفريق التمييز. أي اذكروا[3] أيضًا منتي عليكم بأن جعلت بحر النيل أفراقًا، أي اثني عشر فرقًا. قال تعالى: ﴿فَكَانَ كُلُّ فِرْقٍ كَالطَّوْدِ الْعَظِيمِ﴾ [الشعراء، ٦٣/٢٦]

و﴿بِكُمُ﴾ للباء وجهان، أحدهما: لكم. والباء قد يجيء بمعنى اللام، قال[4] تعالى: ﴿ذَٰلِكَ بِأَنَّ اللهَ هُوَ الْحَقُّ﴾ [لقمان، ٣٠/٣١] أي لأن الله. والثاني: أي بدخولكم، فيكون الباء على حقيقتها. والبحر سمي به لاستبحاره، أي اتساعه وانبساطه.

وقوله: ﴿فَأَنْجَيْنَاكُمْ﴾ أي سلّمناكم وهو إنجاء قبل الوقوع. وقوله: ﴿وَأَغْرَقْنَآ اٰلَ فِرْعَوْنَ﴾ [١٢٧أ] غرق في الماء مِنْ حَدِّ عَلِمَ، أي رسب فيه فهو غَرِقٌ إذا كان لم يمت بعدُ، فإذا مات فهو غريق. وجمعه الغَرْقَى وهو كالمرضى والجرحى،

١ ر: وقال الله.
٢ ر: من ذلك.
٣ ط: واذكروا.
٤ ر + الله.

Âfetlerin bütün sıfat isimleri bu kalıptandır. *İğrâk*, suda helâk etmek demektir. Âyette kullanılan "Firavun ailesi" tabiri, onun taraftarları demektir. Firavun da [boğulma anında] onların arasında idi. Çünkü onların arasına girdiği bilinmektedir.

"Siz bakıp dururken" Buradaki *nazara* (bakmak) fiili *ilâ* harf-i cerri ile kullanılınca *nazara ileyhi bi 'aynihi fe-reâhu* (Ona gözleriyle baktı ve onu gördü) ifadesinde olduğu gibi görme anlamına, *fî* harf-i cerri ile kullanıldığında *nazara fîhi bi-kalbihi fe-derâhu* (O konuda kalbi, aklı ile düşündü ve bildi.) ifadesinde olduğu gibi düşünmek anlamına gelir. Tefsire gelince, bir görüşe göre anlam "Deniz yoluna girdiğinizde sizin için denizin yarıldığını, siz oradan sağ salim geçtikten sonra denizin, Firavun'un yandaşları üzerine kapandığını ve onların boğulduklarını gözlerinizle gördünüz." şeklindedir. Kelbî ise şöyle demiştir: Firavun ve yandaşları boğulurken onlar bakmadılar, daha sonra onlar tekrar çıkartıldı ve İsrâiloğulları da onları seyrettiler. Çünkü Hz. Mûsâ Rabbinden onları, kendilerine göstermesini istedi. Deniz de onları dışarı attı, böylece onlar da görmüş oldular.

Bir görüşe göre onlar kendileri için kuru bir yol hâline getirilen yerde Firavun'un yandaşlarına deniz dalgalarının çarpmasını seyrediyorlardı. Bu da bizzat gözleri ile görgü tanıklığıdır. Ferrâ şöyle demiştir: Uzak olmalarından ötürü siz, onları gözlerinizle görmeseniz de onlarla karşılaştınız, bir araya geldiniz. Bu Arap'ın *devru fülân*^{in} *tetenâzaru* (Falan kimsenin sırası yaklaşıyor) ifadesindeki kullanıma benzer.

Bu olayın hikâyesi şöyledir. Firavun'un yanındakiler ona "Mûsâ ve yanındakileri bu topraklarda bozgunculuk yapsınlar diye mi serbest bırakacaksın?" [el-A'râf 7/127] dediler. Ardından Allah Teâlâ Hz. Mûsâ'ya İsrâiloğulları'nı [Mısır'dan] çıkarmasını emretti. Hz. Mûsâ da onlara, Kıptîler'den değerli süs eşyaları ödünç alıp evlerinden çıkmalarını, çıkmadan önce sabaha kadar ışıklarını açık tutmalarını ve gideceklerini kimseye söylememelerini emretti. Ayrıca Hz. Mûsâ evden çıkan kimselerin çıktığı bilinsin diye kapısına bir avuç kan sürmesini emretti. Gece vakti olunca Kıptîler'in haberi olmadan İsrâiloğulları evlerinden çıktılar. O sıra Kıptîler'den biri ölmüştü ve onlar sabaha kadar defin işi ile meşgul oldukları için İsrâiloğulları'nı takip etmeye fırsat bulamadılar. Bundan dolayı Allah Teâlâ "Firavun ve adamları gün doğarken onları takibe koyuldular." [eş-Şuarâ 26/60] demiştir.

وكلّ ما كان من نعوت الآفات فهو كذلك. والإغراق الإهلاك في الماء، وآل فرعون قومه وهو فيهم لأنه عُلم دخوله فيهم.

وقوله: ﴿وَاَنْتُمْ تَنْظُرُونَ﴾ نظر إليه بعينيه فرآه، ونظر فيه بقلبه فدراه. وأما التفسير فقد قيل: أي تنظرون بأبصاركم إلى انفراق البحر لكم حين سلكتم فيه وانطباقه على آل فرعون حين غرقوا فيه[1] بعد سلامتكم منه. وقيل: لم ينظروا إليهم حين غرقوا ولكنهم أُخرجوا إليهم بعدُ فنظروا إليهم، إذ سأل موسى ربه أن يريهم إياهم فلفظهم البحر فنظروا إليهم. قاله الكلبيّ.

وقيل: كانوا ينظرون إلى ذلك بالتطام[2] أمواج[3] البحر بآل فرعون في الموضع الذي صُيِّر لهم منه طريقًا يَبَسًا وذلك نظرُ عيان. وقيل: تنظرون أي أنتم بالقرب منهم تواجهونهم وتقابلونهم وإن كنتم لا ترونهم بأبصاركم لبعدهم، قاله الفراء. وهو كقول العرب: "دور فلان تتناظر"، أي تتقارب وتتقابل.

وقصته أن قوم فرعون قالوا له: ﴿اَتَذَرُ مُوسٰى وَقَوْمَهُ لِيُفْسِدُوا فِى الْاَرْضِ﴾ الآية، [الأعراف، ١٢٧/٧]، فأمر الله موسى أن يخرج ببني إسرائيل فأمرهم أن يخرجوا وأن يستعيروا الحُليّ من القبط وأمر أن لا ينادي أحد منهم صاحبه وأن يسرجوا في بيوتهم حتى الصبح ومن خرج لطخ بابه بكف من دم ليعلم أنه قد خرج، فخرجوا ليلًا والقبط لا يعلمون. ووقع في القبط موت فجعلوا يدفنونهم وشغلوا عن طلبهم حتى طلعت الشمس. قال تعالى: ﴿فَاَتْبَعُوهُمْ مُشْرِقِينَ﴾ [الشورى، ٦٠/٢٦]

---

١ ر – فيه.
٢ التطام البحر، اضطرابه.
٣ ط – أمواج، صح هامش.

Bu yolculuklarında Hz. Mûsâ onların liderleri idi. Hz. Hârûn da en önde onlara rehberlik ediyordu. Hz. Mûsâ bu yolculuğa altı yüz yirmi bin savaşçı ile çıkmıştı ki buna, çocuk oldukları için yirmi yaşının altındakiler ve yaşlı oldukları için altmış yaşının üstündekiler dâhil değildi. Firavun ise Hâmân'ın önderliğinde bir milyon yedi yüz bin atlı ile -ki bu atların hepsi güçlü kuvvetli idi, aralarında bir tane bile kısrak yoktu- onları takibe koyuldu. Bu atlıların her birinin başında miğfer, elinde de mızrak vardı. Bir süre sonra Firavun onlara yaklaştı ve Hz. Mûsâ'nın yanındakileri görüp "Bunlar pek az ve önemsiz bir topluluktur." [eş-Şuarâ 26/54] dedi. Hz. Mûsâ'nın beraberindekiler de "Eyvah! Yakalandık!" [eş-Şuarâ 26/61], "Ey Mûsâ! Sen bize gelmeden önce de çok eziyet çektik, geldikten sonra da!" [el-A'râf 7/129] dediler. Yine, "Deniz önümüzde, Firavun arkamızda işte bugün yok olacağız!" dediler. Hz. Mûsâ ise onlara "Hayır, şüphesiz Rabbim benimledir, bana yol gösterecektir." [eş-Şuarâ 26/62] dedi. Bunun ardından Allah, Mûsâ'ya "Asan ile denize vur." [eş-Şuarâ 26/63] diye vahyetti. Hz. Mûsâ da denize vurdu ve denizde on iki farklı yol oluştu. Bu yollardan her biri büyük bir dağ kadardı. Her bir kabile bir yola girdi. Herkes kendi yoluna girince kimileri "Neden arkadaşlarımızı (diğer kabileleri) göremiyoruz?" dediler. Onlara, "Yürümeye devam edin, herkes sizin gibi kendi yolunda yürüyor." denildi. Fakat onlar "Arkadaşlarımızı görünceye kadar buna razı olmayız!" dediler. Bunun üzerine Hz. Mûsâ "Allah'ım, şunların kötü ahlâkına karşı bana yardım et." dedi. Allah Teâlâ Hz. Mûsâ'ya asasını sağa ve sola sallamasını vahyetti. Hz. Mûsâ böyle yapınca denizde gedikler oluştu ve onlar birbirlerini gördüler. Böylece, yürümeye devam ettiler ve denizden çıktılar. Hz. Mûsâ'nın beraberindekilerden son grup da denizden geçince Firavun, güzel ve siyah atının üzerinde denize atıldı. Lâkin at, denize yaklaşınca dalmaktan korktu. O sırada Cebrâil dişi bir atın üzerinde ona göründü. Firavun'un atı, Cebrâil'in atını görünce onun arkasından denize daldı. Firavun'un beraberindekilerden son grup denize daldığında ve Hz. Mûsâ'nın kavminden son grup denizden çıktığında deniz, Firavun ve yanındakilerin üzerine kapatılıverdi. Böylece onlar boğuldular. O sırada Firavun "İsrâiloğulları'nın kendisine inandığı ilâhtan başka ilâh olmadığına inandım." [Yûnus 10/90] dedi. Kıssa bu şekilde devam etmektedir.

فكان هارون أمام بني إسرائيل يقودهم وموسى على ساقتهم[1] وخرج موسى في ست مائة وعشرين ألف مقاتل لا يعدون فيهم ابن العشرين لصغره ولا ابن الستين لكبره وتبعهم فرعون على مقدمته هامان في ألف ألفٍ وسبعمائة ألف جوادٍ ذكرٍ[2] ليس فيها رَمَكَةٌ،[3] على رأس كل واحد منهم بيضة وفي يده حربة، فنظر فرعون إلى قوم موسى فقال: ﴿اِنَّ هٰٓؤُلَآءِ لَشِرْذِمَةٌ قَلِيلُونَۙ﴾ [الشعراء، ٥٤/٢٦] وقال قوم موسى: ﴿اِنَّا لَمُدْرَكُونَۚ﴾ [الشعراء، ٦١/٢٦] يا موسى ﴿اُوذِينَا مِنْ قَبْلِ اَنْ تَأْتِيَنَا وَمِنْ بَعْدِ مَا جِئْتَنَاؕ﴾ [الأعراف، ١٢٩/٧] اليوم نهلك؛ فإن البحر أمامنا وفرعون خلفنا، ﴿قَالَ كَلَّاۚ اِنَّ مَعِيَ رَبِّي سَيَهْدِينِ﴾ [الشعراء، ٦٢/٢٦] وأوحى الله تعالى إلى موسى: ﴿اَنِ اضْرِبْ بِعَصَاكَ الْبَحْرَؕ﴾ [الشعراء، /٦٣/٢٦] فضرب فانفلق فصار فيه اثنا عشر طريقًا كل طريق كالجبل العظيم، فكان لكل سبط طريق يأخذون فيه. فلما أخذوا فيه قال بعضهم: ما لنا لا نرى أصحابنا؟ قال: سيروا فإنهم على طريق مثل طريقكم. قالوا: لا نرضى حتى نراهم. فقال موسى: اللهم أعني على أخلاقهم السيئة. [١٢٧ب] فأوحى الله إليه أن قل بعصاك هكذا وهكذا يمينًا وشمالًا فصار فيها كِوًى ينظر بعضهم إلى بعض فساروا حتى خرجوا من البحر. فلما جاز آخر قوم موسى هجم فرعون على البحر وهو على فرس أدهم فلما بلغ هاب الفرس أن يتقحم فتمثل له جبريل عليه السلام على فرس أنثى وديق، فلما رآها فرس فرعون تقحم خلفها فلما[4] دخل آخر قوم فرعون وجاز آخرقوم موسى أُطبق البحر على فرعون وقومه فأُغرقوا فنادى فرعون فقال: ﴿لَآ اِلٰهَ اِلَّا الَّذِٓي اٰمَنَتْ بِهٖ بَنُٓوا اِسْرَآئِيلَ﴾ [يونس، ٩٠/١٠] القصة.

---

١ م: ساقهم، صح هامش.
٢ ر – ذكر.
٣ الرَّمَكَة: الْفَرَسُ والبِرْذَوْنَةُ التي تُتَّخَذ للنَّسل، مُعَرَّبٌ، والجمْع رَمَكٌ، وأَرْماك جمعُ الجمعِ. انظر: لسان العرب لابن منظور، ٤٣٤/١٠ «فَصل الراء».
٤ ط – فلما.

Bu esnada İsrâiloğulları "Firavun ölmedi, şimdi bize yetişecek ve bizi öldürecek." dedi. Ancak deniz Firavun'un ordusundan altı yüz yirmi bin kişiyi zırhları ile birlikte su yüzüne çıkardı, kıyıya vurdu. "İşte senin bugün bedenini kurtaracağız." [Yûnus 10/92] âyetinde ifade edilen husus budur. O günden sonra deniz kimi yuttuysa suyun yüzeyine çıkarmıştır. Hz. Mûsâ İsrâiloğulları'nı aşure gününde denizden geçirmişti.

Kuşeyrî şöyle demiştir:

> İsrâiloğulları'nın basiretleri yetersiz kalınca Allah onlara açık mûcizeler göstermiştir. Bu ümmetin ise basireti keskin olduğu için Allah âyetleriyle onlara keşfi gizli verdi. Onlar, denizin yarılması, Firavun ve taraftarlarının boğulması şeklindeki bu mûcizelerin zâhirini görünce içlerine bir şüphe girdi ve "Firavun boğulmadı." dediler. Bu şüphe, deniz Firavun ve taraftarlarını kıyıya vurup İsrâiloğulları onları boğulmuş hâlde görünceye kadar devam etti. Muhammed ümmetinin ise peygamberi tasdikte aşırılığı ve basiretlerinin gücü o kadar sağlamdır ki nitekim onların içinden birisi [Ümmü Hârise] şöyle demiştir: "Cennet ehlinin ziyaretleştiğini, cehennem ehlinin ise bağrışıp çağrıştıklarını görür gibiyim. Rabbimin arşını da apaçık bir şekilde görür gibiyim." İman noktasında mûcizeleri açıkça gördüğü hâlde şüphe eden ile sadece duymakla yetinerek görmüş gibi iman eden kimse arasında ise çok büyük fark bulunmaktadır.[1]

51. Hani, biz Mûsâ ile kırk gece için sözleşmiştik. Sizler ise onun ardından (kendinize) zulmederek bir buzağıyı tanrı edinmiştiniz. [el-Bakara 2/51]

"Hani, biz Mûsâ ile kırk gece için sözleşmiştik." Onlar, Allah'ın yaptığı birinci iyiliğe cahillikle ve ahmaklıkla tâbi olmuşken Allah onlara diğer bir iyiliği hatırlattı. Yani şöyle dedi: Hatırlayın ki Mûsâ'ya, Tûr dağına gelmesini söyleyip ona, içerisinde ihtiyacınız olan her şeyin açıklaması bulunan Tevrat'ı vermeyi vaad ettim. O da oraya geldi ve Ben vaad ettiğim şeyi yerine getirdim. Ama Mûsâ'nın geri dönmesi geciktiğinde atalarınız Beni inkâr edip buzağıyı ilâh edindi, ardından onlara bir nimet olarak kendilerini affettim.

1 Kuşeyrî, *Letâifü'l-İşârât*, 1: 45.

وقالت بنو إسرائيل: لَمْ يُغرق فرعون والآن يدركنا فيقتلنا فلفظهم البحر في ستمائة وعشرين ألفًا عليهم الحديد، فذلك قوله: ﴿فَالْيَوْمَ نُنَجِّيكَ بِبَدَنِكَ﴾ [يونس، ٩٢/١٠]. فلم يقبل البحر بعد ذلك غريقًا إلا لفظه على وجه الماء. وقطع بهم موسى البحر وذلك يوم عاشورا.

وقال الإمام القشيري رحمه الله:

تقاصرت بصائر بني إسرائيل فأتتهم المعجزات عيانًا، ونفذت بصائر هذه الأمة فكاشفهم الله بآياته سرًا، وحين شاهدوا ظاهر تلك الآيات من فلْق[1] البحر وإغراق العدو داخلهم ريب فقالوا: "إنه لم يغرق"، فقذفهم البحر فنظروا إليهم وهم مغرقون، وهذه الأمة لفرط تصديقهم الرسول وقوة بصائرهم قال واحد من عُرض الناس:[2] كأني بأهل الجنة يتزاورون وكأني بأهل النار يتعاوَوْن وكأني بعرش ربي بارزًا. فشتّان بين من يعاين فيرتاب مع عيانه وبين من يسمع وكالعيان حاله من قوة إيمانه.[3]

٥١- وَإِذْ وٰعَدْنَا مُوسَىٰٓ أَرْبَعِينَ لَيْلَةً ثُمَّ اتَّخَذْتُمُ الْعِجْلَ مِنْ بَعْدِهِۦ وَأَنْتُمْ ظَالِمُونَ

وقوله: ﴿وَإِذْ وٰعَدْنَا مُوسَىٰٓ أَرْبَعِينَ لَيْلَةً﴾ ذكّرهم منّة أخرى فيما اتبعوا المنة الأولى بالجهل والبلادة، أي واذكروا نعمتي على آبائكم بما وعدت موسى أن يأتي الطور، فأنزل عليه التوراة التي فيها بيان ما تحتاجون إليه ففعل وأنجزته ما وعدته، ولما تأخر رجوعه كفر أباؤكم بي واتخذوا العجل إلهًا فعفوت عنهم إنعامًا عليهم.

---

١ ط: فرق.
٢ في هامش م: أي من سفهاء الناس لا من صميمهم، الصميم الأصل.
٣ لطائف الإشارات للقشيري، ٤٥/١.

Ebû Amr buradaki *vâednâ* (sözleşmiştik) kelimesini *elif* harfi olmaksızın *vaednâ* (vaad etmiştik) şeklinde okumuştur. Çünkü Allah vaad etmede yalnızdır [kimse O'na vaadde bulunamaz ki karşılıklı vaad söz konusu olsun]. Vaad ise karşı tarafa hayır ümidi vermektir. Buna karşılık sözleşme, karşılıklı vaadleşme iki taraf arasında olur. Diğerleri bu âyeti *elif* harfi ile *müfâ'ale* babından "*vâednâ*" şeklinde okumuştur. Buna göre Hz. Mûsâ ile Allah arasındaki sözleşme, karşılıklı vaadleşme, Allah tarafından söz verme ve Hz. Mûsâ tarafından kabul görme şeklinde gerçekleşmiştir.

"Kırk gece için" Ahfeş ve diğer bazı âlimler şöyle demişlerdir: Bu ifade "kırk gecenin bitimi ya da tamamlanması" anlamına gelir. Çünkü kitab indirme vaadi bu sürenin bitimi içindi. Nitekim bu şekilde "tamamlanması, bitimi" gibi bir kelimenin hazf edilmesiyle yapılan bu kısaltma dilde bilinen bir kullanımdır. Mesela, "Bugün falan kimsenin çıkışının kırkıdır." derler ve "Onun çıkışından sonra kırk gün tamamlandı." anlamını kast ederler.

"Kırk gece için" Yani gündüzleriyle beraber [kırk gece]. Günler kelimesinin çoğul olarak zikredilmesi gecelerin de onun içine dâhil olmasını gerektirir. Tersi de bu şekildedir [Yani gecelerin çoğul olarak zikredilmesi gündüzleri de dâhil etmeyi gerektirir]. Bunun delili aynı olaydan bahseden iki âyetin ilkinde "Üç gece insanlarla konuşmamandır." [Meryem 19/10] denilirken ikincisinde "Üç gün sadece işaretleşebilmendir." [Âl-i İmrân 3/41] denilmiş olmasıdır. Bu kırk günün otuz günü zilkâde ayı, on günü ise zilhicce ayının on günüdür. Diğer bir görüşe göre otuz gün zilhicceden, on gün muharrem ayındandır. Birinci görüş daha meşhur ve daha doğrudur. Bu kırk gün şu âyette zikredilen kırk gündür: "Mûsâ'ya otuz gece süre belirledik, buna on gece daha kattık. Böylece Rabbinin belirlediği vakit kırk geceye tamamlandı." [el-A'râf 7/142]

Kelbî şöyle demiştir: Hz. Mûsâ, onlara kırk gün sonra kitap (Tevrat) ile geleceğini vaad etti. Halkı da (onun ardından) yirmi gece ve yirmi gündüz saydı. Daha sonra "Mûsâ bize vaad ettiği şeyi getirmedi." deyip buzağıya taptılar.

"Buzağıyı tanrı edinmiştiniz." Yani, buzağıyı ilâh veya mâbut edindiniz. Allah Teâlâ "Sen mi insanlara, Allah'ı bırakarak beni ve annemi iki ilâh edinin, dedin?" [el-Mâide 5/116] demiştir. Buradaki *ittehaze* (edindi) fiili *el-ahz* (almak) kökünden olup *ifti'al* babında türetilmiş olup aslı *i'tehaze* şeklindedir, ancak ikinci hemze yumuşatılıp *te* harfine dönüştürülmüştür. Ardından da ikinci *te* harfine idgām edilmiştir.

ثم قراءة أبي عمرو: "وعدنا" بغير ألف لأن الله تعالى متفرد بالوعد وهو الترجية بالخير، والمواعدة يكون بين اثنين. وغيره قرؤوا: "واعدنا" بالألف، والمواعدة يكون وعدًا من الله وقبولًا من موسى، فاستقام على المفاعلة.

وقوله: ﴿اَرْبَعِينَ لَيْلَة﴾ قال الأخفش وغيره: أي انقضاء أربعين ليلة أو تمام[1] أربعين ليلة، لأن وعد إنزال الكتاب كان بعد انقضاء هذه المدة وهذا الاختصار معهود، يقال: اليوم أربعون يومًا منذ خرج فلان، أي تمام أربعين يومًا.

وقوله: ﴿اَرْبَعِينَ لَيْلَة﴾ أي بأيامها؛ فإن ذكر الأيام جمعًا يقتضي دخول ما بإزائها من الليالي، وعلى القلب كذلك بدليل قوله: ﴿ثَلٰثَ لَيَالٍ سَوِيًّا﴾ [مريم، ١٠/١٩] وقوله: ﴿ثَلٰثَةَ اَيَّامٍ اِلَّا رَمْزًا﴾ [آل عمران، ٤١/٣] والقصة واحدة فكانت المدتان واحدة. ثم هي ذو القعدة وعشر ذي الحجة. [١٢٨أ] وقيل: ذو الحجة وعشر المحرم. والأول أشهر وأظهر. وهذه الأربعون هي التي ذكرت في قوله: ﴿وَوٰعَدْنَا مُوسٰى ثَلٰثِينَ لَيْلَةً وَاَتْمَمْنَاهَا بِعَشْرٍ فَتَمَّ مِيقَاتُ رَبِّهٖٓ اَرْبَعِينَ لَيْلَةً﴾ [الأعراف، ١٤٢/٧].

قال الكلبي: وعدهم أن يأتي بالكتاب بعد أربعين يومًا فعدَّ قومُه عشرين ليلةً وعشرين يومًا، وقالوا: لم يأتنا بما وعد فعبدوا العجل.

وقوله: ﴿ثُمَّ اتَّخَذْتُمُ الْعِجْلَ﴾ أي اتخذتم العجل إلهًا أو معبودًا،[2] قال الله تعالى: ﴿ءَاَنْتَ قُلْتَ لِلنَّاسِ اتَّخِذُونِى وَاُمِّىَ اِلٰهَيْنِ مِنْ دُونِ اللّٰهِ﴾ [المائدة، ١١٦/٥]. و"اتخذ" افتعل من الأخذ، وأصله "أئتخذ" لُيِّنَت الهمزة الثانية ثم جعلت تاء فأدغمت في التاء التي بعدها.

---

١ ط: وتمام.
٢ ط: ومعبودًا.

Buzağı, ineğin yavrusuna denir. Buzağının *el-ʿıcl* olarak isimlendirilmesinin sebebi *el-ʿıcl* (acele) kelimesinin sürat anlamına gelmesi ve buzağının daha büyümemiş, az süre yaşamış olmasının da sürat gibi değerlendirilmesidir. Âyette ilâh veya mâbut kelimeleri mânanın açıklığından dolayı açıkça zikredilmemiştir.

"Onun ardından" Yani, sizi boğulmaktan kurtarmamızın ardından. Bir görüşe göre de anlam "Mûsâ'nın Tûr dağına gitmek için yola çıkmasının ardından." şeklindedir.

"Kendinize zulmederek" Yani, kâfirler olarak. Bir görüşe göre anlam "Kendinize zarar vererek" şeklinde, bir görüşe göre de "İbadeti yapılması gereken kimseye yapmayarak" şeklindedir.

Saîd b. Cübeyr şöyle demiştir: Hz. Mûsâ otuz gün sonra -ki bu ilk buluşmadır- kendilerine kitabı getirmeyi vaad etmişti. Bu otuz günlük süreye on gün daha ilâve edilince ve otuz gün geçtikten sonra Hz. Mûsâ kitabı getirmeyince, ilâve on günlük süre boyunca buzağıya taptılar.

Abdullah b. Abbas şöyle demiştir: Yirmi gece ve yirmi gündüz saydıktan sonra (kalan) yirmi günde [buzağıya] taptılar.

Mukātil b. Süleyman şöyle demiştir: Buzağıya sadece bir gün taptılar.[1]

Kuşeyrî şöyle demiştir: Peygamberlerinin kendilerinden kırk gün ayrılması ile hemen buzağıya tapınan ve onu ilâh edinen kavim ile peygamberlerinin gidişinden yaklaşık beş yüz yıl geçmesine rağmen tevhid üzere kalan kavim arasında ne kadar da büyük fark vardır![2]

Abdullah b. Abbas bunun sebebini şu şekilde anlatmıştır: Sâmirî, ineğe tapan bir topluluktan gelmekteydi. Müslüman olduktan sonra dahi ineğe tapma sevgisi onda devam etti. Sâmirî, Cebrâil'i tanıyan birisiydi. Çünkü annesi, öldürülmesinden korktuğu için onu (küçükken) ormana bırakmıştı. Cebrâil de ona gelip parmakları ile onu besliyordu. Sâmirî, onun sağ başparmağından bal, sol başparmağından da yağ emiyordu. Denizden geçerken Cebrâil'i gördü ve onu tanıdı. Cebrâil'in atının ayaklarının altındaki topraktan bir avuç toprak aldı ve onu Hz. Mûsâ Tûr dağına çıkıncaya kadar sakladı.

1 Mukātil b. Süleyman, İsrailoğulları'nın buzağıya taptığı süre hakkında şöyle der: "Ateş bize sayılı günlerde dokunacak." ifadesi, "Atalarımızın buzağıya taptığı kırk gün kadar." anlamındadır." bkz. Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, 1: 269.

2 Kuşeyrî, *Letâifü'l-İşârât*, 1: 46.

والعجل ولد البقرة إلى أن يكبر، سمي به لأن العجلة هي السرعة وقصر المدة كالسرعة، وإضمار قوله: معبودًا أو إلهًا لوضوح معناه.

وقوله: ﴿مِنْ بَعْدِهِۦ﴾ أي من بعد إنجائكم من الغرق. وقيل: أي من بعد انطلاق موسى إلى الطور.

وقوله: ﴿وَأَنتُمْ ظَٰلِمُونَ﴾ أي كافرون. وقيل: أي ضارُّون أنفسكم. وقيل: أي واضعون العبادة غير موضعها.

وقال سعيد بن جبير ﷺ: كان وعدهم أن يأتي بالكتاب بعد ثلاثين وهو الميقات الأول. فلما زيدت عشرة ولم يأت به بعد الثلاثين عبدوا العجل في هذه العشرة الزائدة.

وقال ابن عباس ﷺ: عبدوا في عشرين بعد عدّهم عشرين ليلة وعشرين يومًا.

وقال مقاتل بن سليمان: «عبدوا العجل يومًا واحدًا».[1]

وقال الإمام القشيري رحمه الله: «شتان بين قوم عبدوا العجل واتخذوه إلهًا بغيبة نبيهم أربعين ليلة وبين قوم ثبتوا على توحيدهم بعد ذهاب نبيهم بقريب من خمسمائة سنة».[2]

وسبب ذلك ما ذكر ابن عباس ﷺ: أن السامري كان من قوم يعبدون البقر وكان حب ذلك في نفسه بعد أن أظهر الإسلام وكان عرف جبريل، لأن أمه حين خافت عليه أن يذبح خلّفته في غابة فكان جبريل يأتيه فيغذوه بأصابعه. فكان السامري يمصّ من إبهام يمينه عسلًا ومن إبهام شماله سمنًا فلما رآه حين عبر البحر عرفه فقبض قبضة من أثر فرسه فلم تزل القبضة في يده حتى انطلق موسى إلى الطور،

١ قال مقاتل بن سليمان في المدة التي عبد بنوا إسرائيل فيها العجلَ ما نصُّه: «﴿إِلَّآ أَيَّامًا مَّعْدُودَٰتٍ﴾ يعني الأربعين يومًا التي عبد آباؤهم فيها العجل». انظر: تفسير مقاتل بن سليمان، ٢٦٩/١ (آل عمران، ٢٤/٣).

٢ انظر: لطائف الإشارات للقشيري، ٤٦/١.

İsrâiloğulları denizden çıkıp kurtulunca "Kendilerine ait putlara tapan bir kavme rastladılar." [el-A'râf 7/138] Sâmirî onların "Ey Mûsâ! Onların kendilerine ait ilâhları olduğu gibi sen de bize ait bir ilâh yapsana." [el-A'râf 7/138] dediklerini duydu. Bunun üzerine Sâmirî'nin içine onları buradan kandırma fikri düştü. Derken Hz. Mûsâ Hz. Hârûn'u geride bırakarak Tûr dağına gitti. Hz. Hârûn onlara "Siz, Kıptîler'in eşyalarını alarak günah yüklenmiş oldunuz. Şimdi onlardan kurtulun, çünkü onlar pistir." dedi. Ardından, Hz. Hârûn bir ateş yaktı ve ellerindekileri bu ateşe atmalarını emretti, onlar da bu emri yerine getirdiler. Sâmirî ise ateşe yöneldi ve "Ey Allah'ın elçisi! Elimdeki şeyi atayım mı?" dedi. Hz. Hârûn onun elinde de Kıptîler'den kalma bir süs eşyası olduğunu zannettiği için "Evet, at." dedi. Sâmirî, "Böğürmesi olan bir buzağı bedeni ol!" dedi ve elindekini ateşe attı. Dediği şey de oldu.

Bir görüşe göre şöyle denilmiştir: Sâmirî kuyumcu idi. Altından bir buzağı yaptı. Ardından elindeki toprağı bu buzağının ağzından ve arkasından üfürdü. Böylelikle eti, kanı, saçı, böğürmesi olan bir buzağı bedeni meydana geldi. Sâmirî onları bu şekilde fitneye düşürdü ve İsrâiloğulları'nı bu şeye ibadet etmeye davet etti. Onlar da buna ibadet ettiler. Ardından Hz. Hârûn onlara dediği şeyleri söyledi.

52. Sonra bunun ardından şükredesiniz diye sizi affetmiştik. [el-Bakara 2/52]

"Sonra sizi affetmiştik." *'Afv* kelimesinin aslı, izleri, eseri silmek demektir. *Kad 'afet'id-diyâru* ifadesi "Beldenin izleri kayboldu" anlamına gelir, burada lâzım (geçişsiz) olarak kullanılmış olan bu fiil, *'afetha er-rîhu* (Rüzgâr onun izlerini sildi) ifadesinde de müteaddî olarak kullanılır.

"Bunun ardından" Yani siz buzağıyı ilâh edindikten sonra biz, sizi hemen helâk etmeyip Mûsâ gelinceye kadar size mühlet verdik. O gelip sizi uyardı ve size günahlarınızın kefâretini nasıl ödeyeceğinizi haber verdi. Bir görüşe göre bunun anlamı "Öldürmeden ve tövbeden sonra" şeklindedir. Böylece birinci yoruma göre affetmek, yargılamanın geciktirilmesi demektir, ikinci yoruma göre ise aslında yargılamamak demektir.

وكان السامري سمعهم[1] حين خرجوا من البحر ﴿فَاَتَوْا عَلٰى قَوْمٍ يَعْكُفُونَ عَلٰٓى اَصْنَامٍ لَهُمْۚ﴾ [الأعراف، ١٣٨/٧] وقالوا: ﴿اجْعَلْ لَنَآ اِلٰهًا كَمَا لَهُمْ اٰلِهَةٌۗ﴾ [الأعراف، ١٣٨/٧] فوقع في نفسه أن يفتنهم من هذا الوجه. وكان موسى خلّف هارون في بني إسرائيل فقال لهم هارون: قد تحمّلتم أوزارًا من زينة القوم أي حليّهم فتطهروا منها فإنها نجس. فأوقد لهم نارًا وأمرهم بقذف ما كان معهم ففعلوا. فأقبل السامري إلى النار وقال: يا نبي الله، ألقي ما في يدي؟ قال: نعم، وهو يظن أنه حليّ فقذفه فيها. فقال: كن عجلًا جسدًا له خوار، فصار كذلك.

وقيل: كان السامري صائغًا فاتخذ من الذهب عجلًا ونفخ ذلك التراب في فمه ودبره فصار عجلًا جسدًا لحمًا ودمًا وشعرًا له خوار فافتتنوا به ودعاهم إلى عبادته فعبدوه. وقال لهم هارون ما قال، القصةَ. [٢١٢٨]

٥٢- ثُمَّ عَفَوْنَا عَنْكُمْ مِنْ بَعْدِ ذٰلِكَ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ

وقوله: ﴿ثُمَّ عَفَوْنَا عَنْكُمْ﴾ أي تجاوزنا. وأصله محو الأثر، وقد عفت الديار، أي أمحت آثارها وعفتها الريح، لازم ومتعدي.

وقوله: ﴿مِنْ بَعْدِ ذٰلِكَ﴾ أي من بعد اتخاذكم العجل فلم نعاجلكم بإهلاك بل أمهلناكم إلى مجيء موسى فنبهكم وأخبركم بكفارة ذنوبكم. وقيل: أي من بعد التوبة والقتل، فعلى هذا يكون العفو على التأويل الأول تأخير المؤاخذة، وعلى التأويل الثاني يكون ترك المؤاخذة أصلًا.

---

١ ط: عرفهم، صح هامش.

"Şükredesiniz diye" Yani bu nimetlere şükredesiniz diye. Çünkü nimet vermek şükrü gerektirir. Bir görüşe göre de mânası, "İman edip Allah'ı birleyesiniz diye" şeklindedir. Nitekim şükür, imanın bir ismidir. Allah Teâlâ şöyle demiştir. "O, kullarının inkâra sapmasına razı olmaz. Eğer şükrederseniz (iman ederseniz), bundan hoşnut olur." [ez-Zümer 39/7]

Âyette kullanılmış olan *le'alle* (umulur ki) ifadesi bu gibi yerlerde [Allah tarafından kullanıldığında] şüphe bildirmez, teşvik ifade eder.

53. Hani, doğru yolu tutasınız diye Mûsâ'ya kitabı ve Furkân'ı vermiştik. [el-Bakara 2/53]

"Mûsâ'ya kitabı ve Furkân'ı verdik." *Âteynâ* fiili "verdik" anlamına gelir. Kitaptan kasıt Tevrat'tır. Furkân hakkında ise farklı görüşler söylenmiştir. Bir görüşe göre -bu, Ferrâ'nın görüşüdür- o Tevrat'tır. Burada kitap ve Furkân aynı anlama gelse de lafızları farklı olduğu için Allah kitabı bu iki isimle isimlendirmiştir. Benzer kullanım her ikisi de aynı anlama gelen *suhkan ve bu'dan* (Uzak olsun, lânet olsun) kelimelerinin birlikte zikredilmesinde de vardır.

Furkân kelimesinin Tevrat'ın ismi olduğunun delili ise "Andolsun, biz Mûsâ'ya ve Hârûn'a Furkân'ı verdik." [el-Enbiyâ 21/48] âyetidir. Her ikisi de aynı şeyin ismi olsa da mânaları farklıdır. Kitap, bir araya getirilmiş yazılardır. Furkân, hak ile bâtılın arasını ayırandır. Mânaları farklı olduğu için aralarına gelen *vâv* harfi ile birbirlerine atıf yapılarak kullanılması mümkündür. Benzer kullanım Kur'ân hakkında şu âyetlerde söz konusudur: "Andolsun, biz sana tekrarlanan yedi âyeti ve yüce Kur'ân'ı verdik." [el-Hicr 15/87], "Yâsîn hikmet dolu Kur'ân'a yemin olsun ki…" [Yâsîn 36/1-2], "İşte size Allahtan bir nûr ve apaçık bir kitap gelmiştir." [el-Mâide 5/15]

Bir görüşe göre Furkân, Tevrat'ın mânalarının açıklamasıdır. Bir görüşe göre de düşmanlara karşı yardımdır. Allah, onunla Hz. Mûsâ ve kavmi ile ve Firavun ve kavminin arasını ayırmış, birincileri kurtarmış, ikincileri ise helâk etmiştir. Nitekim Allah Teâlâ "Furkân günü kulumuza indirdiğimiz…" [el-Enfâl 8/41] âyetinde Furkân ile yardım ve zaferi kastetmiştir ki bu da Bedir günüdür. Kaffâl şöyle demiştir: Âyetin anlamı şöyle olabilir: "Yardım geldiği zaman hak ehli, bâtıl ehli karşısında zafer kazanmıştır. Ardından her iki grup bir diğerinden ayırt edilmiş böylece onların haklı, diğerlerinin ise yalancı olduğu bilinmiştir."

وقوله: ﴿لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ﴾ أي لتشكروا هذه النعمة؛ فإن الإنعام يوجب الشكر. وقيل: معناه لتؤمنوا وتوحدوا؛ فإن الشكر اسم للإيمان، قال تعالى: ﴿وَلَا يَرْضَىٰ لِعِبَادِهِ الْكُفْرَ ۖ وَإِنْ تَشْكُرُوا يَرْضَهُ لَكُمْ﴾ [الزمر، ٧/٣٩]

و"لعل" في مثل هذا لا يكون شكّا بل تحريكًا على الفعل.

٥٣- وَإِذْ آتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ وَالْفُرْقَانَ لَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ

وقوله: ﴿وَإِذْ آتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ وَالْفُرْقَانَ﴾ آتينا، أي أعطينا.[١] الكتاب التوراة. والفرقان فيه أقاويل. قيل: هو التوارة أيضًا، قاله الفراء، وسماه باسمين متفقين معنى لاختلافهما لفظًا كما يقال: سُحقًا له وبُعدًا.

والدليل على أنه اسم التوراة أيضًا قوله: ﴿وَلَقَدْ آتَيْنَا مُوسَىٰ وَهَارُونَ الْفُرْقَانَ﴾ [الأنبياء، ٤٨/٢١] على أنهما وإن كانا اسمين لشيء واحد فمعناهما مختلف؛ فإن الكتاب هو المكتوب المجموع والفرقان هو الفارق بين الحق والباطل، فصح الجمع بالواو لتغاير المعنيين. وهو كقوله في حق القرآن: ﴿وَلَقَدْ آتَيْنَاكَ سَبْعًا مِنَ الْمَثَانِي وَالْقُرْآنَ الْعَظِيمَ﴾ [الحجر، ٨٧/١٥] وقوله: ﴿يٰسٓ وَالْقُرْآنِ الْحَكِيمِ﴾ [يس، ١/٣٦-٢] وقوله: ﴿قَدْ جَاءَكُمْ مِنَ اللَّهِ نُورٌ وَكِتَابٌ مُبِينٌ﴾ [المائدة، ١٥/٥].

وقيل:[٢] الفرقان هو بيان معاني التوراة. وقيل: الفرقان النصر على الأعداء فَرَّق به بين موسى وقومه وبين فرعون وقومه فأنجى هؤلاء وأهلك هؤلاء، قال الله تعالى: ﴿وَمَا أَنْزَلْنَا عَلَىٰ عَبْدِنَا يَوْمَ الْفُرْقَانِ﴾ [الأنفال، ٤١/٨] هو يوم النصرة وهو يوم بدر. قال القفال:[٣] ولعل معناه: أن النصر إذا جاء ظفر أهل الحق بأهل الباطل فانفرق أحد الفريقين من الآخر فعرف أن هؤلاء محقّون وهؤلاء مبطلون.

١ ط ر + الكتاب والفرقان.
٢ ط: قيل.
٣ م - قال القفال، صح هامش.

Bir görüşe göre Furkān, sıkıntıdan kurtulma demektir. Çünkü onlar köleleştirilmişlerdi. Allah, "Size Furkān'ı verir." [el-Enfâl 8/29] demiştir. Yani bir rahatlama ve bir çıkış verir demektir. Bir görüşe de Furkān, daha önce açıkladığımız gibi, İsrâiloğulları'nın karşıdan karşıya geçebilmeleri için denizin yarılması demektir. Bir görüşe göre Furkān Kur'ân'ın bir ismidir ve âyetin mânası şudur. "Mûsâ'ya Tevrat'ı verdik ve ona, Muhammed aleyhisselâma Kur'ân'ın ineceğini hatırlattık." Bir diğer görüşe göre Furkān Kur'ân'ın ismidir ve âyetin mânası "Mûsâ'ya Tevrat'ı, Muhammed aleyhisselâma ise Furkān'ı yani Kur'ân'ı verdik." şeklindedir. Allah Teâlâ şöyle demiştir. "Kuluna Furkān'ı indiren Allah'ın şanı yücedir." [el-Furkān 25/1] Bu durumda burada yani "Mûsâ'ya kitabı ve Furkān'ı verdik." âyetinde bir kelime, Muhammed kelimesi hazfedilmiştir. Bunun benzeri "Allah, onların kalplerini ve kulaklarını mühürlemiştir." [el-Bakara 2/7] ifadesinin ardından "Gözleri üzerinde perde vardır." [el-Bakara 2/7] demiş olmasıdır. Bir kıraatte *gışâve* kelimesi mansub olarak *gışâvet*^{en} şeklinde okunur ki bu durumda önceki cümlenin devamı olur ve *ceale* [kıldı] kelimesi muzmer [gizli] olmuş olur. Benzer örnek "Artık sizde işinizi kararlaştırın ve ortaklarınızı [çağırın]" [Yûnus 10/71] âyetinde de vardır. Yani, "Ortaklarınızı çağırın." demektir [ve "çağırın" ifadesi gizlidir]. Şair şöyle demiştir:

Onu, sanki Allah onun burnunu kesmiş

Ve de gözünü (oymuş) da mevlâsı ona bunları geri vermiş gibi görürsün

Burada da "gözünü" ifadesinin beraberinde "oymuş" kelimesi zikredilmemiş, gizlenmiştir. Bir görüşe göre Furkān, Tevrat'tan önce Hz. Mûsâ'ya indirilen sahifelerdir.

"Doğru yolu tutasınız diye." Yani, kitapla hidâyet bulasınız diye. Bu, illetin değil, hikmetin beyânıdır. Yani denilmek istenen şudur: Kitabın indirilmesindeki hikmet, içindekileri düşünmeniz ve Allah'ın bu kitabı sırf Muhammed aleyhisselâmın nübüvvetinin sıhhatine delil olsun da bu sayede sizler doğru yola tâbi olma gayreti gösteresiniz diye yapmış olduğunu anlamanızdır. Bunu anladığınız zaman Muhammed aleyhisselâma iman edersiniz. Çünkü düşündüğünüz zaman göreceksiniz ki o, size nübüvvet iddiasının doğruluğuna delâlet eden mûcizeler getirmiştir.

وقيل: الفرقان الفرج من الكرب لأنهم كانوا مستعبدين،[1] وقال تعالى: ﴿يَجْعَلْ لَكُمْ فُرْقَانًا﴾ [الانفال، ٢٩/٨] أي فرجًا ومخرجًا. وقيل: الفرقان انفراق[2] البحر لبني إسرائيل حتى عبروا عنه على ما شرحنا. وقيل: هو اسم للقرآن ومعناه: آتينا موسى التوراة وذكرنا له نزول القرآن على محمد. وقيل: أي آتينا موسى التوراة ومحمدا الفرقان، أي القرآن، قال تعالى: ﴿تَبَارَكَ الَّذِي نَزَّلَ الْفُرْقَانَ عَلَى عَبْدِهِ﴾ [الفرقان، ١/٢٥] فأضمر[3] كلمةً يعني[4] محمدا،[5] وهذا كقوله: ﴿خَتَمَ اللهُ عَلَى قُلُوبِهِمْ وَعَلَى سَمْعِهِمْ﴾ [البقرة، ٧/٢] ثم قال: ﴿وَعَلَى أَبْصَارِهِمْ غِشَاوَةٌ﴾ [البقرة، ٧/٢] وفي قراءة بعضهم: "غشاوةً" بالنصب وعلى هذه القراءة يكون "وجعل" مضمرًا، وقال: ﴿فَأَجْمِعُوا أَمْرَكُمْ وَشُرَكَاءَكُمْ﴾ [يونس، ٧١/١٠] أي وادعوا شركاءكم. وقال الشاعر:[6]

تَراهُ كَأَنَّ اللهَ يَجدَعُ أَنفَهُ وَعَينَيهِ إِن مَولاهُ ثابَ لَهُ وَفرُ

أي ويفقأ عينيه. وقيل: الفرقان صحفٌ أنزلت على موسى قبل التوراة.

وقوله: [١٢٩أ] ﴿لَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ﴾ أي لتهتدوا بالكتاب. وهذا بيان الحكمة دون العلة، أي الحكمة في إنزاله أن تتدبروا فيه فتعلموا أن الله لم يفعل ذلك به إلا دلالةً على صحة نبوته فتجتهدوا بذلك على اتباع الرشد، وإذا فعلتم ذلك آمنتم بمحمد عليه السلام، لأنه قد أتى من المعجزات بما يدلكم إذا تدبرتم على صحة دعواه النبوة.

---

١ م: مُسْتَعْتِبِينَ، صح هامش.
٢ ط: انفلاقَ.
٣ ط: فأضمره.
٤ ح ط ر- يعني.
٥ ح: هو؛ ر - محمدا.
٦ انظر للبيت: المحكم لابن سيده، «جدع»؛ تاج العروس للزبيدي، «جدع».

54. Mûsâ, kavmine dedi ki: Ey kavmim! Sizler, buzağıyı ilâh edinmekle kendinize yazık ettiniz. Gelin yaratıcınıza tövbe edin de kendinizi öldürün. Bu, Yaratıcınız katında sizin için daha iyidir. Böylece Allah da onların tövbesini kabul etti. Çünkü O, tövbeleri çok kabul edendir, çok merhametlidir. [el-Bakara 2/54]

"Mûsâ, kavmine dedi ki: "Ey kavmim!" Buradaki *kavmi* (Ey kavmim!) ifadesinin sonunda aslında *ye* harfi vardır ve kelime *yâ kavmî* şeklindedir. Nida ifadelerinde çokça kullanıldığı için tahfif (telaffuz kolaylığı) amacıyla düşürülmüştür.

"Kendinize yazık ettiniz." Yani, azabı nefislerinize zorunlu kılmakla kendinize zulmettiniz demektir. Bir görüşe göre anlam, "Mûsâ ile beraber olma sevabını kendiniz için eksilttiniz." şeklindedir. Nitekim daha önce geçtiği gibi zulüm, zarar ve eksiklik demektir.

"Buzağıyı ilâh edinmekle" Yani, buzağıyı ilâh edinip ona ibadet etmek sûretiyle [kendinize yazık ettiniz]. **"Yaratıcınıza tövbe edin."** Buradaki *Bâri* kelimesi yaratıcı anlamına gelir. *Be* harfinin fethası ile *berae-ber'ın* (yarattı) fiili *sanaa* babındandır. *el-Beriyyetü*, yaratılmışlar demektir. *Berae-bür'ın* ise "Hastalığından iyileşti." demektir. *'Alime* babından, *berie-berâet'en* ise "Borç ve benzeri şeylerden beraat etti." demektir. *Berie anhu*, "Ondan uzaklaştı." demektir.

"Kendinizi öldürün." Öldürmek, canı almak demektir. *Enfüs*, nefs kelimesinin çoğuludur. Burada insan bedeni anlamında kullanılmıştır. Abdullah b. Abbas, Saîd b. Cübeyr, Ebü'l-Âliye, Katâde, Zührî, Süddî bunun, tövbenin keyfiyetinin açıklaması olduğunu söylemişlerdir. Bir görüşe göre öldürme fiili tövbe fiiline atıftır. Yani anlam "İman ederek Allah'a geri dönün. Sizler buzağıya tapmakla küfrederek Allah'tan yüz çevirdiniz, bu tövbeden sonra kendinizi öldürünüz." şeklindedir. "Kendinizi öldürün." sözünün mânası ise "Birbirinizi öldürün." şeklindedir. Çünkü inananlar kardeştir ve bir kimsenin kardeşi kendi gibidir. Benzer kullanım [yani nefs kelimesinin birbiriniz anlamında kullanımı] şu âyetlerde de vardır: "Birbirinizi öldürmeyin." [en-Nisâ 4/29], "Birbirinizi karalamayın." [el-Hucurât 49/11], "İman eden erkek ve kadınlar, kendi din kardeşleri hakkında iyi zan besleselerdi." [en-Nûr 24/12], "Birbirinize selâm verin." [en-Nûr 24/61]

٥٤- وَاِذْ قَالَ مُوسٰى لِقَوْمِهٖ يٰا قَوْمِ اِنَّكُمْ ظَلَمْتُمْ اَنْفُسَكُمْ بِاتِّخَاذِكُمُ الْعِجْلَ فَتُوبُوٓا اِلٰى بَارِئِكُمْ فَاقْتُلُوٓا اَنْفُسَكُمْ ذٰلِكُمْ خَيْرٌ لَكُمْ عِنْدَ بَارِئِكُمْ فَتَابَ عَلَيْكُمْ اِنَّهٗ هُوَ التَّوَّابُ الرَّحِيمُ

وقوله: ﴿وَاِذْ قَالَ مُوسٰى لِقَوْمِهٖ يٰا قَوْمِ﴾ أصله يا قومي بالياء، حذفت الياء تخفيفًا لكثرة الاستعمال في النداء.

وقوله: ﴿اِنَّكُمْ ظَلَمْتُمْ اَنْفُسَكُمْ﴾ أي ضررتم أنفسكم بإيجاب العقوبة عليها. وقيل: أي نقصتموها ثواب الإقامة على عهد موسى؛ فإن الظلم يكون ضررًا، ويكون نقصانًا على ما مرّ.

وقوله: ﴿بِاتِّخَاذِكُمُ الْعِجْلَ﴾ أي باتخاذه إلهًا وعبادته. وقوله: ﴿فَتُوبُوٓا اِلٰى بَارِئِكُمْ﴾ أي خالقكم. وقد بَرَأَ بَرْأً من حَدِّ صَنَعَ بفتح باء المصدر أي خلق. والبَرِيَّةُ الخَلْقُ، وبَرَأَ بُرْءًا بضم باء المصدر أي صَحَّ من مرضه، وبَرِئَ بَرَاءَةً من حَدِّ عَلِم أي وقعت له البراءة من الدَّيْن ونحوه. وبَرِئَ عنه بمعنى تَبَرَّأَ.

وقوله: ﴿فَاقْتُلُوٓا اَنْفُسَكُمْ﴾ القتل إزهاق الروح. و"الأنفس" جمع النفس وهي هذه البنية الإنسانية هنا. وهو بيان كيفية التوبة، وهو قول ابن عباس وسعيد بن جبير و أبي العالية وقتادة والزهري والسدي ﷺ. وقيل: القتل معطوف على التوبة، أي ارجعوا إلى الله بالإيمان، قد أعرضتم[1] عنه بالكفر بعبادة العجل واقتلوا أنفسكم بعد هذه التوبة. ومعناه: فليقتل بعضكم بعضًا؛ لأن المؤمنين إخوة، وأخ الرجل كأنه نفسه، وهو كقوله: ﴿لَا تَقْتُلُوٓا اَنْفُسَكُمْ﴾ [النساء، ٢٩/٤] ﴿وَلَا تَلْمِزُوٓا اَنْفُسَكُمْ﴾ [الحجرات، ١١/٤٩] وقوله: ﴿ظَنَّ الْمُؤْمِنُونَ وَالْمُؤْمِنَاتُ بِاَنْفُسِهِمْ خَيْرًا﴾ [النور، ١٢/٢٤] وقوله: ﴿فَسَلِّمُوا عَلٰٓى اَنْفُسِكُمْ﴾ [النور، ٦١/٢٤].

---

١ ح ط ر: فقد أعرضتم.

Bir görüşe göre bunun mânası şudur: Ölüme boyun eğin ve sizden olup sizi öldürecek olan kimseye karşı koymayın. Bu da zaten kendini öldürmekle aynı şeydir. Bu, Muhammed b. İshak'ın görüşüdür.

Hasan-ı Basrî'ye göre bu öldürmenin keyfiyeti şu şekildedir. İki gruba ayrıldılar ve sabahtan akşama kadar birbirlerine vurdular. Biri "Neden buzağıya taptın?" diyor; diğeri de "Neden beni alıkoymadın?" diyordu.

Bir görüşe göre Hz. Mûsâ'nın seçtiği yetmiş kişi buzağıya tapanları öldürdü ve ölülerin sayısı yetmiş bine ulaştı. Onlar kalçaları üzerlerine oturup bacaklarını karınlarına doğru çektiler ve hiçbiri bu oturuşu bozmadı. Bu şekilde üç gün boyunca öldürüldüler. Bir başka görüşe göre Tûr dağında Hz. Mûsâ ile çıkan yetmiş kişi de [Tûr dağında Mûsâ'ya] söyledikleri şey yüzünden irtidat edenlerden idiler ve bu işi yapmaya diğerlerinden daha öncelikli değildiler. Fakat bu görüş doğru değildir.

Abdullah b. Abbas şöyle demiştir: Hz. Mûsâ İsrâiloğulları'ndan öldürülmelerine karşı sabretme sözü almıştı. Bunun üzerine her bir kabile ayrı ayrı evlerinin avlusunda sabahladılar. Hz. Hârûn onlara, buzağıya tapmamış ve ellerinde kılıç olan on iki bin kişi getirdi. Bunlar toplamda iki buçuk kabile etmekteydiler. Karargahın/konaklama yerinin olduğu yere yürüdüler ve karşılarına çıkanları öldürdüler. Bir kimse evlerinin avlusunda oturanlara yaklaşıyor ve "Bunlar sizin kardeşlerinizdir. Kılıçlarını çekmiş olarak size geliyorlar. Allah'tan korkun ve buna sabredin. Allah, oturuşunu bozana, yerinden kalkana, onlara yan gözle bakana, elleriyle veya ayaklarıyla onlardan korunmaya çalışana lânet etsin." diyordu. Onlar da "Âmin." dediler. Bu şekilde onları akşama kadar öldürdüler.

Mukātil şöyle demiştir: Hz. Mûsâ öne çıkıp "Bunlar sizin kardeşlerinizdir, kılıçlarını çekmiş olarak size geldiler." dedi. Sonra, gelenler kuşluk vaktine kadar onları öldürdü. Ta ki ölülerin sayısı yetmiş bine ulaştı.

Kelbî şöyle dedi: Hz. Mûsâ çok fazla kişinin öldüğünü görüp çığlıkların arttığını duyunca Rabbine dua etti, ardından onlar affedildi ve Mûsâ'ya şöyle denildi: "Daha başka kimseyi öldürme. Ben, onlardan öldürülenlerin de öldürülmeyenlerin de tövbesini kabul ettim, geride kalanları affettim. Öldürülmeyi onlar için şehâdet saydım, geride kalanları da bağışladım." Ardından Hz. Mûsâ'ya vahyedilen bu sözler herkese duyuruldu ve diğerleri bırakıldılar.

وقيل: معناه استسلموا للقتل ومَكِّنُوا القاتل من أنفسكم. وهو في معنى فعله بنفسه، وهذا قول محمد بن إسحاق.

ثم كيفية هذا القتل ما قال الحسن رحمه الله : برزوا صَفَّيْن فضرب بعضهم بعضًا يومًا إلى الليل، هذا يقول: لم عبدت؟ وذاك يقول: لمَ لَمْ تَنْهَني؟

وقيل: إن السبعين الذين اختارهم موسى هم قتلوا عبدة العجل وبلغ المقتولين سبعين ألفًا. وقد احْتَبَوْا فما حَلّوا حُبْوَةً حتى قتلوا ثلاثة أيام. وقيل: إن السبعين قد ارتدوا بما قالوا فلم يكونوا بهذا الأمر أولى من غيرهم فلم يصحّ هذا القول.

وقال ابن عباس: أخذ موسى على بني إسرائيل المواثيق: لتصبرن[١] على القتل، فأصبحوا غدًا بأفنية البيوت كل[٢] بني أبٍ على حدة، وأتاهم هارون عليه السلام والاثنا عشر ألفًا الذين[٣] لم يعبدوا العجل[٤] وهم سبطان[٥] ونصف سبط بإيديهم السيوف فمشوا في العسكر فقتلوا من لقوا فكان الرجل يجيء إلى قومه وهم [١٢٩ب] جلوس بأفنية بيوتهم ويقول: إن هؤلاء إخوانكم قد أتوكم شاهرين سيوفهم فاتقوا واصبروا، فلعن الله رجلًا حلّ حبوته أو قام من مجلسه أو مدّ طرْفه إليهم أو اتقاهم بيد أو رجل. فقالوا: آمين. فجعلوا يقتلونهم إلى المساء.

وقال مقاتل: كان موسى يتقدم ويقول: هؤلاء إخوانكم أتوكم شاهرين السيوف كما مرَّ وقتلوهم إلى الضحوة حتى بلغ القتلى سبعين ألفًا.

وقال الكلبي: وقام موسى يدعو ربه لَمّا رأى من كثرة الدماء وشدة الأصوات حتى نزلت التوبة وقيل لموسى: ارفع السيف؛ فإني قبلت التوبة منهم جميعًا من قُتل منهم ومن لم يُقتل، وجعلت القتل لهم شهادةً وغفرت لمن بقي منهم، فنودي بذلك فتركوا.

---

١ ح ط: ليصبرن؛ ر: ليصبروا.
٢ ر: على كل.
٣ ط: من الذين.
٤ ط - العجل، صح هامش.
٥ ر: سلطان.

"Bu, Yaratıcınız katında sizin için daha hayırlıdır." Yani, bu öldürülme ve tövbe veya kendisi tövbe olan öldürülme sizin için, sizi azaba götürecek olan ısrarlı bir şekilde (ölümden) kaçınmadan daha faydalıdır.

"Böylece Allah da onların tövbesini kabul etti." Yani, siz bunu yaptınız ama o sizin tövbenizi kabul etti. **"O tövbeleri çokça kabul edendir."** Tevvâb, tövbeleri kabul eden demektir. **"Çok merhametlidir (rahîm)."** Yani, Allah size acıdı, tövbe kapısını açtı ve tövbenizi kabul etti. Bir görüşe göre anlam "Allah, öldürülmemiş olan kimselerin tövbesini çokça kabul edendir, öldürülen kimseye de merhamet edendir." şeklindedir. Bir görüşe göre anlam "Allah, buzağıya tapan kimse için tevvâb, buzağıya tapmayan içinse rahîmdir." şeklindedir. Bir görüşe göre ise anlam "O tevvâbdır, tekrar tekrar bağışlar; rahîmdir, hemen cezalandırmayıp mühlet verir." şeklindedir. Bir görüşe göre öldürülme emri onların üzerindeki ağır yükümlülüklerden biri idi, fakat Allah, bu ümmet için bunu hafifletti ve pişmanlığı tövbe yerine saydı. Bu, Allah'ın bir lutfudur dilediğine verir.

Kaffâl şöyle demiştir: Allah, maslahatın birbirlerini öldürmede olduğunu bildiği için onların kefâreti olarak bunu belirlemiştir. Allah'ın, kulların maslahatı doğrultusundaki bilgisine göre kefâretler ve cezalar farklı derecelerde tayin edilmiştir. Kimisi öldürülmedir, kimisi celde (sopa) cezasıdır, kimisi de para vermektir.

İmam Mâtürîdî şöyle demiştir:

> Tefsir ve te'vil ehli, onların kendilerini öldürmelerinin hakiki mânada olduğu konusunda icma etmeseydi, verilen emrin bu şekilde yorumlanması mümkün değildi. Çünkü bu emir, onların tövbe etmesinden ve Allah'a yönelmelerinden sonradır. Bunun delili Allah Teâlâ'nın şöyle demesidir: "İsrâiloğulları yaptıklarına pişman olup, gerçekten sapmış olduklarını görünce dediler ki: Eğer Rabbimiz bize acımazsa mutlaka ziyan edenlerden oluruz." [el-A'râf 7/149]; "Mûsâ, kavmine kızgın ve üzgün olarak döndüğünde…" [el-A'râf 7/150]. Allah, peygamberleri vasıtasıyla, Müslüman oluncaya kadar kâfirlerin öldürülmesini meşrulaştırmıştır. Çünkü öldürme, küfrün cezasıdır, Müslüman olmanın cezası/karşılığı değildir. Dolayısıyla eğer icma olmasaydı bu emrin, Allah'a isyanda aşırı gitmeleri sebebiyle kendilerini ibadetle,

وقوله: ﴿ذٰلِكُمْ خَيْرٌ لَكُمْ عِنْدَ بَارِئِكُمْ﴾ أي ذلك القتل والتوبة أو القتل[١] الذي هو توبة أنفع لكم عند الله من الامتناع الذي هو إصرار وفيه عذاب النار.

وقوله: ﴿فَتَابَ عَلَيْكُمْ﴾ أي فعلتم[٢] ذلك فقبل[٣] توبتكم. وقوله: ﴿اِنَّهُ هُوَ التَّوَّابُ﴾ أي كثير قبول التوبة. وقوله: ﴿الرَّحِيمُ﴾ أي رحمكم فقبل توبتكم ففتح باب التوبة وقبلها. وقيل: التواب لمن لم يُقتل، والرحيم بمن قُتل. وقيل: التواب لمن عبد العجل، والرحيم لمن لم يعبد. وقيل: التواب يقبل التوبة مرة بعد مرة، الرحيم يمهل ولا يعاجل بالعقوبة. وقيل: كان الأمر بالقتل[٤] من الأغلال التي كانت عليهم وخفف الله على هذه[٥] الأمة فجعل الندم توبة، وذلك فضل الله يؤتيه من يشاء.

وقال[٦] الشيخ الإمام[٧] القفال رحمه الله: جعل ذلك كفارة لهم إذ علم أن المصلحة في هذا النوع، وقد جُعل الكفارات والعقوبات على مراتب؛ بعضها قتل وبعضها جلد وبعضها إخراج مال على ما علم الله من مصلحة عباده. وقال الإمام أبو منصور رحمه الله:

> لولا إجماع أهل التفسير والتأويل على أن قتل أنفسهم كان على الحقيقة لم يمكن صرف الأمر إلى ذلك؛[٨] لأن هذا الأمر كان بعد توبتهم ورجوعهم إلى الله تعالى، قال تعالى: ﴿وَلَمَّا سُقِطَ فِى اَيْدِيهِمْ وَرَاَوْا اَنَّهُمْ قَدْ ضَلُّوا قَالُوا لَئِنْ لَمْ يَرْحَمْنَا رَبُّنَا﴾ الآية، [الأعراف، ١٤٩/٧][٩] قال: ﴿وَلَمَّا رَجَعَ مُوسٰى اِلٰى قَوْمِهِ غَضْبَانَ اَسِفًا﴾ [الأعراف، ١٥٠/٧]. وقد شرع الله على ألسن الرسل قتل الكفرة حتى يسلموا، لأن القتل عقوبة الكفر لا عقوبة الإسلام، فكان ينبغي أن يصرف هذا الأمر إلى إجهاد

١ ح: أي القتل.
٢ ر: إن فعلتم.
٣ ر: تقبل.
٤ ح: القتال.
٥ ح ر: عن هذه.
٦ ح: قال.
٧ ط ر – الإمام.
٨ ح: على ذلك.
٩ ح ط ر + ثم.

itaatle yormalarına ve zorluklara katlanmalarına hamledilmesi gerekirdi. Çünkü "Falan kimse falan konuda kendisini öldürüyor." denebilir. Bu sözle o kişinin gerçekten kendisini öldürdüğü kastedilmez, fakat kendisini o konuda çok yorduğu kastedilir.

Öldürme emri başlangıçta, onlar için günahlarının cezası olarak değil de Allah'tan bir sınama olarak hakiki mânaya hamledilebilir. Başlangıçta Allah'ın, kullarını kendilerini öldürmeleri ile sınaması mümkündür. Allah "Eğer biz onlara hayatlarınızı feda edin diye yazmış olsaydık…" [en-Nisâ 4/66] demiştir. Aynı şekilde bu emrin, kendilerinin yok olma ihtimali olsa da düşmanlarla savaşmaya hamledilmesi de mümkündür. Allah Teâlâ "Şüphesiz Allah, müminlerden canlarını satın almıştır. Onlar Allah yolunda öldürür ve öldürülürler." [et-Tevbe 9/111] buyurmuştur.[1]

55. Bir zaman da 'Ey Mûsâ! Biz Allah'ı açıkça görmedikçe sana asla inanmayız!' dediniz. Bunun üzerine derhal sizi yıldırım çarptı, siz de bakakaldınız. [el-Bakara 2/55]

"Bir zaman da 'Ey Mûsâ!' dediniz." Yani Ey Mûsâ, dediğiniz (günleri) hatırlayın. Çünkü sizin atalarınızdan Hz. Mûsâ'nın seçtiği, onunla beraber Tûr'a giden yetmiş kişi böyle demişti.

"Sana asla inanmayız." Yani, seni tasdik etmeyiz. Bu kelime "Sen bize inanmazsın." [Yûsuf 12/17] âyetinde de bu anlamda kullanılmıştır. Yani "Bunun Allah'ın kitabı olduğunu, senin de Allah'ın kelamını işittiğini, Allah'ın bize o kitabı kabul etmemizi ve içindekilerle amel etmemizi emrettiğini doğrulamayız." Bir görüşe göre kastedilen anlam, "Senin peygamberliğini tasdik etmeyiz." şeklindedir.

"Allah'ı açıkça görmedikçe." Yani, ayan beyân Allah'ı görmedikçe [sana asla inanmayız]. Bu, Katâde'nin görüşüdür. Abdullah b. Abbas ise "aleni olarak görmedikçe" demiştir. Bu ikisi arasında fark vardır. Birincisi görmenin sıfatıdır; ikincisi, görünen şeyin sıfatıdır.

1 Mâturîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 1/127-128.

أنفسهم بالعبادة لله تعالى والطاعة له واحتمال الشدائد لإفراطهم في عصيان ربهم، وذلك جائز أن يقال: فلان يقتل نفسه في كذا، لا يعنون حقيقة القتل ولكن يعنون إتعابه إياها.

ويجوز أن يكون الأمر بحقيقة القتل ابتداءً محنة من الله لهم بالقتل لا عقوبةً للذنب، ولله أن يمتحن عباده بقتل أنفسهم ابتداءً، قال تعالى: [١٣٠أ] ﴿وَلَوْ اَنَّا كَتَبْنَا عَلَيْهِمْ اَنِ اقْتُلُوٓا اَنْفُسَكُمْ﴾ [النساء، ٦٦/٤] ويجوز أيضًا أن يكون الأمر بقتل أنفسهم الأمر[١] بمجاهدة الأعداء وإن كان فيها تلفهم. قال تعالى: ﴿اِنَّ اللّٰهَ اشْتَرٰى مِنَ الْمُؤْمِنِينَ اَنْفُسَهُمْ﴾ [التوبة، ١١١/٩] إلى قوله: ﴿فَيَقْتُلُونَ وَيُقْتَلُونَ﴾ [التوبة، ١١١/٩].[٢]

٥٥- وَاِذْ قُلْتُمْ يَا مُوسٰى لَنْ نُؤْمِنَ لَكَ حَتّٰى نَرَى اللّٰهَ جَهْرَةً فَاَخَذَتْكُمُ الصَّاعِقَةُ وَاَنْتُمْ تَنْظُرُونَ

وقوله: ﴿وَاِذْ قُلْتُمْ يَا مُوسٰى﴾ أي واذكروا أيضًا إذ قلتم يا موسى! أي إذ قال السبعون من أسلافكم الذين اختارهم موسى حتى ذهبوا معه[٣] إلى الطور.

وقوله: ﴿لَنْ نُؤْمِنَ لَكَ﴾ أي لن نصدقك كما في قوله: ﴿وَمَآ اَنْتَ بِمُؤْمِنٍ لَنَا﴾ [يوسف، ١٧/١٢] أي لن نصدقك على أن هذا كتاب الله وأنك سمعت كلام الله وأن الله أمرنا بقبوله والعمل به. وقيل: أي برسالتك.

وقوله: ﴿حَتّٰى نَرَى اللّٰهَ جَهْرَةً﴾ أي نرى الله عيانًا، وهو قول قتادة. وقال ابن عباس رضي الله عنهما: علانية. وبينهما فرقٌ: العيان صفة الرأي، والعلانية صفة المرئي.

---

١ ح: أمرًا.
٢ تأويلات القرآن للماتريدي، ١/١٢٧-١٢٨.
٣ م: به، صح هامش.

Abdullah b. Abbas'tan aktarılan bir rivayete göre âyette takdim-tehir vardır ve mâna şudur: "Siz apaçık böyle söylediniz." Bu durumda "açıklık" görmenin değil, söylemenin sıfatıdır. Bu, sesli bir şekilde okumak yani cehri kıraat ve günahları açıkça yapma gibidir. Birinci görüşe göre ise "açıklık" görmenin sıfatı olmakta; arada engel olmadan, açıkça, uyku ve benzeri şekilde olmaksızın görme isteği anlamına gelmektedir. *Cehertü'ş-şey'e*, bir şeyi görünür kıldım, yani onu açığa çıkardım, izhar ettim denilir. Kuyunun suyu çamur ile kaplandıysa ve sen onu temizleyip suyunu ortaya çıkardıysan *cehertü'l-bi're* (Kuyuyu görünür kıldım) dersin. Aynı şekilde bir adamın sesi bariz yüksek ise *savtün cehîr* veya *racülün cehveriyyün* denilir. *Vechun cehîr*, "Apaçık görünen parlak yüz" demektir. Bir adama arada herhangi bir engel olmadan baktığında *cehertü'r-racüle* dersin. Şair Ahtal şöyle demiştir:

Gün olur, istediğin zaman (vermekte) ondan daha cömerdini (görmedim)
Meydan okunduğunda ondan daha açıkça ortaya çıkanı da (görmedim)

"Bunun üzerine derhal sizi yıldırım çarptı." Buradaki *es-sâ'ikatü* kelimesi ses, ateş, vb. korkunç, ölümcül ya da aklı başından alan her şey anlamına gelir. Âyette bu kelime ile neyin kastedildiği konusunda ihtilâf edilmiştir. Süddî, "Gökten inip onları yakan bir ateştir." demiş, Katâde ve Rebî' "Ölümdür." demiştir. Bir görüşe göre bu öldürücü ses, başka bir görüşe göre ise "Onları sarsıntı yakalayınca bayıldılar." [el-A'râf 7/155] âyetinde zikredilen zelzeledir. Bunun da aslı titremek/sarsıntıdır.

"Siz de bakakaldınız." Yani, siz yıldırıma bakıp dururken. Eğer *es-sâ'ikatü* kelimesi ile kastedilen şey ateşse, onu görmüşlerdir. Eğer ölümcül bir ses/çığlık ise ilk başta bir kısmını öldürmüş, kalanlar da onların öldüklerini görmüşlerdir ki burada "ölümü görmek" mecazi bir ifadedir. Benzer kullanım "Andolsun, siz ölümle karşılaşmadan önce onu temenni ediyordunuz. İşte onu gördünüz, ama bakıp duruyorsunuz." [Âl-i İmrân 3/143] âyetinde de vardır.

Bir görüşe göre "Siz de bakakaldınız." sözü Hz. Muhammed aleyhisselâm dönemindekilere hitaptır. Yani, "O, size öncekilerin haberini veriyor, siz de bu haber verdiği şeyleri biliyorsunuz ama sadece ona bakıyorsunuz, iman etmiyorsunuz." demektir.

وعن ابن عباس في رواية أن معناه: وإذ قلتم جهرة، على التقديم والتأخير. والجهرة ترجع إلى القول وهو كالجهر بالقراءة وهو إظهارها، والمجاهرة بالمعاصي كذلك. والأول يرجع إلى سؤال الرؤية بلا حجاب ظاهرًا لا في النوم ونحوه، يقال: "جَهَرتُ الشيء"[1] كشفته وأظهرته، و"جَهَرتُ البئرَ" إذا كان ماؤها قد يغطّى بالطين فنقيّته حتى ظهر ماؤها وصفا، وصوتٌ جهيرٌ، ورجل جهوريّ الصوتِ إذا كان صوته عاليًا ظاهرًا، ووجه جهير أي ظاهر الوضاءة، وجَهَرتُ الرجل واجتهرته إذا نظرتَ إليه من غير حجاب. قال الأخطل:[2]

يومًا بأجْودَ منْهُ حِينَ تَسْألُهُ ولا بِأَجْهَرَ مِنْهُ حِينَ يُجْتَهَرُ[3]

وقوله: ﴿فَاَخَذَتْكُمُ الصَّاعِقَةُ﴾ هي كل أمر هائل مميت أو مزيل للعقل والفهم ويكون صوتًا ويكون نارًا ويكون غير ذلك. واختلف فيها ههنا. قال السدي: كانت نارًا نزلت من السماء فأحرقتهم. وقال قتادة والربيع: هي الموت. وقيل: الصوت، وماتوا به وهي الرجفة التي ذكرت في سورة الأعراف: ﴿فَلَمَّا اَخَذَتْهُمُ الرَّجْفَةُ﴾ [الأعراف، ١٥٥/٧] وأصلها الاضطراب.

وقوله: ﴿وَاَنْتُمْ تَنْظُرُونَ﴾ أي إلى الصاعقة فإن كانت نارًا فقد عاينوها، وإن كانت صوتًا هائلًا فقد مات به بعضهم أولًا ورأى الباقون أنهم ماتوا. ويسمى هذا رؤية الموت مجازًا. قال تعالى: ﴿وَلَقَدْ كُنْتُمْ تَمَنَّوْنَ الْمَوْتَ مِنْ قَبْلِ اَنْ تَلْقَوْهُ فَقَدْ رَاَيْتُمُوهُ وَاَنْتُمْ تَنْظُرُونَ﴾ [آل عمران، ١٤٣/٣] .

وقيل: ﴿وَاَنْتُمْ تَنْظُرُونَ﴾ خطاب لأهل عصر المصطفى عليه السلام، أي يخبركم رسول الله بما كان من أسلافكم وتعلمون أنه صادق وتنظرون إليه فلا تؤمنون.

١ ح + أي.

٢ هو أبو مالك غياث بن غوث بن الصلت بن طارقة ابن عمرو الأخطل، (ت.٩٠ هـ / ٧٠٨ م): شاعر من بني تغلب، اشتهر في عهد بني أمية بالشام، وأكثر من مدح ملوكهم، وهو أحد الثلاثة المتفق على أنهم أشعر أهل عصرهم: جرير، والفرزدق، والأخطل. نشأ على المسيحية، في أطراف الحيرة (بالعراق) واتصل بالأمويين فكان شاعرهم، وتهاجى مع جرير والفرزدق، فتناقل الرواة شعره. له ديوان شعر. انظر: طبقات فحول الشعراء للجمحي، ٤٥١/٢؛ الأعلام للزركلي، ١٢٣/٥.

٣ انظر: ديوانه، ص. ١٠٤؛ الأغاني للإصبهاني، ٤٥/١١.

Bir görüşe göre ise "Siz de bakakaldınız." ifadesi "Muhammed aleyhisselâmı yalanlamanızdan ötürü onlara indirilen şeyin size de indirilmesini bekliyorsunuz." demektir. Buna benzer kullanım "Bize bakın ki sizin ışığınızdan biz de yararlanalım." [el-Hadîd 57/13] âyetinde mevcuttur.

Bu âyetin kıssası şu şekildedir. Tûr dağına çıkmak için Hz. Mûsâ'nın seçtiği yetmiş kişi, Allah, Hz. Mûsâ ile konuştuktan ve ona levhaları verdikten sonra Hz. Mûsâ'ya "Bizim senin üzerinde hakkımız var. Bizler senin yakın dostların ve seçilmiş kişileriz. Seninle beraber dağa çıktık ve kavmimizin yaptığı şeyi yapmadık [puta tapmadık]. Dolayısıyla Allah'ı bize açıkça göster de senin onu gördüğün gibi biz de görelim." dediler. Hz. Mûsâ onlara "Ben Allah'ı görmedim. Onu görmeyi istedim, ama Allah bunu reddetti, ardından dağa tecelli etti ve onu yok etti, ben de düşüp bayıldım. Ayıldığım zaman Allah'a tövbe ettim ve anladım ki o, dünyada görülmezmiş." dedi. Onlar "Allah'ı açıkça görmedikçe senin peygamberliğini onaylamayacağız." dediler. Ardından bir yıldırım onları çarpıverdi. Hz. Mûsâ "Ey Rabbim! Eğer isteseydin onları buzağıya tapanlarla birlikte bugünden önce de helâk ederdin." dedi. Sonra Allah Hz. Mûsâ'nın duasıyla öldükleri gün onları tekrar diriltti ve onlar ecelleri gelinceye kadar yaşadılar.

İmam Mâtürîdî şöyle demiştir:

> Mu'tezile, rü'yetullahı red konusunda bu âyetin zâhirine tutunur. Bize göre burada Allah'ın görülemeyeceğinin değil, aksine görülebileceğinin delili vardır. Çünkü o yetmiş kişi Hz. Mûsâ'dan Allah'ı görmeyi istediklerinde Hz. Mûsâ, onlara böyle bir istekte bulunmayı yasaklamadı. Aynı şekilde Hz. Mûsâ Allah'tan bunu istediğinde Allah da ona bu konuda yasak getirmedi, aksine "Eğer dağ yerinde durursa sen de Beni görebilirsin." dedi ki bu, rü'yetullahın gerçekleşmesinin tasavvur edilebilecek şarta (dağın yerinde durmasına) bağlanmasıdır. Aynı şekilde sahâbe de Hz. Peygamber aleyhisselâma "Rabbimizi görecek miyiz?"[1] diye sorduklarında o, sahâbeye bu şekilde soru sormayı yasaklamadı. Âyette bahsi geçen İsrâiloğulları'nı yıldırımın çarpma sebebi, onların bu soruyu doğruyu bulmak için değil, inat ve zorluk çıkarmak için sormalarıdır. Bir görüşe göre onlar, "Asla iman etmeyeceğiz." sözleri sebebiyle cezalandırılmışlardır.[2]

1 Bkz. Buhârî, "Evkâtu's-salât", 15; Müslim, "İman", 299-303.

2 Mâturîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 1: 132,133.

وقيل: [١٣٠ب] معناه وأنتم تنظرون، أي تنتظرون مثل ما نزل بهم أن ينزل بكم لتكذيبكم محمدًا عليه السلام وهو كقوله: ﴿انْظُرُونَا نَقْتَبِسْ مِنْ نُورِكُمْ﴾ [الحديد، ٥٧/١٣].

وقصته: أن السبعين الذين اختارهم موسى للانطلاق إلى الجبل قالوا لموسى بعد ما كلمه الله وأعطاه الألواح: «إن لنا عليك حقًا؛ فإنا أصحابك وخِيَرَتُك، انطَلَقْنَا معك إلى الجبل ولم نصنع ما صنع قومنا فأرِنا الله جهرة ننظر إليه كما رأيته». فقال موسى: «ما رأيته ولقد سألته الرؤية فأبى علي وتجلى للجبل فجعله دكّا وخررتُ مغشيًا عليّ. فلما أفقت تبتُ إلى الله من مسألتي وأيقنت أنه لا يرى في الدنيا». فقالوا : «والله لا نصدقك بالرسالة حتى نرى الله جهرة» فأخذتهم الصاعقة فاحترقوا. فقال موسى: يا رب لو شئت أهلكتهم من قبل هذا اليوم مع أصحاب العجل، ثم بعثهم الله يوم ماتوا بدعاء موسى عليه السلام فعاشوا إلى وقت آجالهم.

وقال الإمام أبو منصور رحمه الله:

> تعلقت المعتزلة بظاهر الآية على نفي رؤية الله، وعندنا ليس فيها دليل على نفي الرؤية بل فيها إثباتها، وذلك لأن موسى عليه السلام لما سأله السبعون الرؤية لم ينههم عن ذلك. وكذلك سأل[١] ربه عز وجل الرؤية فلم ينهه عن ذلك بل قال: ﴿فَإِنِ اسْتَقَرَّ مَكَانَهُ فَسَوْفَ تَرٰىنِى﴾ [الأعراف، ٧/١٤٣] وهذا تعليقٌ بما يُتصور وكذلك سألت الصحابةُ رسولَ الله عليه السلام فقالوا: «أَنَرَى[٢] ربَّنَا؟» فلم ينههم عن ذلك.[٣] وإنما أخذ هؤلاء الصاعقة لأنهم لم يسألوا سؤال استرشاد وإنما سألوا سؤال تعنت. وقيل: إنما عوقبوا بقولهم:[٤] "لن نؤمن"».[٥]

١ ط ر + هو.
٢ ر: ارني.
٣ انظر للحديث: صحيح البحاري، مواقيت الصلاة، ١٥؛ صحيح مسلم، الإيمان، ٢٩٩-٣٠٣.
٤ ح: بقوله.
٥ انظر: تأويلات القرآن للماتريدي، ١/١٣٢-١٣٣.

Bu [yani "Asla iman etmeyeceğiz." şeklindeki sözleri] onlardan sadır olmuş açık bir küfürdür. Ayrıca bu âyet, Hz. Peygamber aleyhisselâmın nübüvvet davasında doğru olduğunun da delilidir. Çünkü Hz. Peygamber aleyhisselâm onlara kendilerinin bilmediği, ancak Allah'ın bildirmesi ile bilinebilecek şeyleri haber vermiştir. Yine bu âyette yeniden dirilişi inkâr eden Arap müşriklerine karşı da bağlayıcı delil bulunmaktadır.

56. Sonra, şükredesiniz diye ölümünüzün ardından sizi tekrar dirilttik. [el-Bakara 2/56]

"Ölümünüzün ardından sizi tekrar dirilttik." Yani, Hz. Mûsâ'nın duasıyla size tekrar hayat verdik. *Ba's* kelimesi Kur'ân'da çeşitli anlamlarda kullanılmıştır: 1. Yeniden diriltme anlamında kullanılmıştır: "Yeniden dirilme gününe kadar…" [er-Rûm 30/56]. 2. Haber verme anlamında kullanılmıştır: "Böylece aralarında bir sorgulama yapsınlar diye onları dirilttik." [el-Kehf 18/19] 3. Gönderme anlamında kullanılmıştır: "Andolsun, biz her ümmete elçi gönderdik." [en-Nahl 16/36]

"Şükredesiniz diye" Yani, tevhid ve ibadetle geçecek olan hayat nimetine şükredesiniz diye. Bir görüşe göre, "Bağışlanmanıza şükredesiniz diye" denilmiştir.

Bu âyetteki hem bu "Şükredesiniz diye/umulur ki şükredersiniz." âyetinde hem daha önceki âyetlerde geçen "Doğru yolu tutasınız diye/umulur ki doğru yolu tutarsınız." [el-Bakara 2/53] ifadesinde anlamın "şükredesiniz diye" ve "hidâyete eresiniz diye" olduğu söylenmiştir. Mu'tezile hem bu âyetlere hem de "Ben cinleri ve insanları ancak bana kulluk etsinler diye yarattım." [ez-Zâriyât 51/56] âyetine dayanarak Allah'ın küfür ve günahı değil de bunları [yani hidâyeti, şükrü, ibadeti] irade ettiğini söyler. Fakat biz bu ifadelerin mânasının "Bana şükretmeye, bana ibadet etmeye ve benim dinime girmeye sizi sevk etsin, ilzam etsin diye" şeklinde olduğunu söylüyoruz. Eğer Allah onlardan, bunları istemiş olsaydı, onlar kesinlikle bunu yaparlardı. Eğer Allah bunu irade ettiği hâlde bu olmasaydı o zaman Allah sadece temenni etmiş [ve bu temennisi gerçekleşmemiş] olurdu ki Allah bundan münezzehtir, O, yüce ve uludur.

وهذا كفر منهم. ودلّت الآية على صدق النبي عليه السلام في دعوى الرسالة؛ فقد أخبر عما لم يكن عندهم علمه ولا يُعلم إلا بإخبار من الله تعالى. وفيها إلزام الحجة على منكري البعث بعد الموت وهم مشركوا العرب.

٥٦- ثُمَّ بَعَثْنَاكُمْ مِنْ بَعْدِ مَوْتِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ

٥ وقوله: ﴿ثُمَّ بَعَثْنَاكُمْ مِنْ بَعْدِ مَوْتِكُمْ﴾ أي أحييناكم بدعاء موسى عليه السلام. والبعث في القرآن لمعان: للإحياء قال تعالى: ﴿اِلٰى يَوْمِ الْبَعْثِۗ﴾ [الروم، ٥٦/٣٠]. وللإنباء،[١] قال تعالى: ﴿وَكَذٰلِكَ بَعَثْنَاهُمْ لِيَتَسَآءَلُوا بَيْنَهُمْۗ﴾ [الكهف، ١٩/١٨]. وللإرسال، قال: ﴿وَلَقَدْ بَعَثْنَا فِى كُلِّ اُمَّةٍ رَسُولًا﴾ [النحل، ٣٦/١٦].

وقوله: ﴿لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ﴾ أي لتشكروا نعمة الحياة بالتوحيد والطاعة. وقيل:
١٠ لتشكروا العفو عنكم.

ثم قوله: ﴿لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ﴾ في هذه الآية وفي الآية التي قبلها بآيات وقوله: ﴿لَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ﴾ [البقرة، ٥٣/٢] وقد ورد التفسير بأن معناه: لتشكروا ولتهتدوا. تعلّق[٢] به المعتزلة وبقوله تعالى: ﴿وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْاِنْسَ اِلَّا لِيَعْبُدُونِ﴾ [الذاريات، ٥٦/٥١] أن الله أراد ذلك دون المعصية والكفر. لكن نقول: معناه: ليلزمكم شكري وعبادتي
١٥ والاهتداء إلى ديني، إذ[٣] [١٣١أ] لو[٤] أراد منهم ذلك لفعلوا،[٥] فإنه لو أراد ذلك منهم ولم يكن كان متمنيًا والله تعالى[٦] عن ذلك علوًّا كبيرًا.[٧]

---

١ م: وللإنباه، صح هامش.
٢ ح: وتعلّق.
٣ ر – أن الله أراد ذلك دون المعصية والكفر لكن نقول معناه ليلزمكم شكري وعبادتي واهتداء إلى ديني إذ.
٤ ر: قلنا إن الله تعالى إن.
٥ ر + ذلك.
٦ ح: يتعالى.
٧ ط – ثم قوله ﴿لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ﴾ في هذه الآية وفي الآية التي قبلها بآيات ... والله تعالى عن ذلك علوًّا كبيرًا.

Kuşeyrî şöyle demiştir:

> Arada ilâhî heybet niteliği olmaksızın Allah'ın zâtını görmeye yeltenmek hürmeti terk etmenin açık ifadesi olur. Bu da Allah'ın yardımından uzak kalmanın ve kısmetsizliğin belirtilerindendir. Kurbetin incelikleri ile birlikte azîz olan Allah'ın keşiflerine sahip olmak vuslatın belirtilerinden ve mutluluğun alâmetlerindendir. Hiç şüphesiz onlar, edebi terk ederek cahilce şeyler söyleyince onları bir sarsıntı ve titreme tutuverdi.[1]

Aynı şekilde Kuşeyrî önceki âyet hakkında şöyle demiştir:

> Kendini öldürerek tövbe etmek bu ümmet için mensuh değildir. Fakat İsrâiloğulları'nın (tövbe olarak) kendini öldürmesi açıkça idi, bu ümmetin tövbesi kendilerini, kendilerinde gizlice öldürmesidir. Allah'a yönelmede ki ilk adım Allah için nefisten sıyrılmaktır. [2]

Yine o şöyle demiştir: İnsanlar İsrâiloğulları'nın tövbelerinin (kendilerini öldürmelerinin) en zor şey olduğunu zannediyorlar. Oysa durum onların zannettiği gibi değildir. Çünkü onların kendilerini öldürmeleri tek sefere mahsus bir şeydi. Bu ümmetin seçkinlerinin kendini öldürmesi her an devam etmektedir. Nitekim şöyle denilmiştir:

Ölüp de rahata kavuşan kimse ölü değildir
Asıl ölü yaşayanların ölüsüdür

Bir başkası şöyle demiştir:

Mahlûkatın kabirleri toprak altındadır
Hevâsına uyan kişilerin kabirleri ise elbiseleri altındadır[3]

57. Bulutu üstünüze gölge yaptık. Size, kudret helvası ve bıldırcın indirdik. 'Verdiğimiz rızıkların iyi ve güzel olanlarından yiyin.' dedik. Onlar bize zulmetmediler, fakat kendilerine zulmediyorlardı. [el-Bakara 2/57]

1 Kuşeyrî, *Letâifü'l-İşârât*, 1: 47-48.
2 Kuşeyrî, *Letâifü'l-İşârât*, 1: 47.
3 Kuşeyrî, *Letâifü'l-İşârât*, 1: 47.

وقال الإمام القشيري رحمه الله:

«التعرض لمطالعة الذات على غير نعت الهيبة افتضاح بترك الحرمة، وذلك من أمارات البعد والشقوة. والتولي بمكاشفات العزّة مقرونا بملاطفات القربة من علامات الوصلة ودلالات السعادة فلا جرم لما أطلقوا لسان الجهل بمعونة ترك الحشمة أخذتهم الرجفة والصعقة».[١]

وقال أيضا في الآية الأولى:

«التوبة بقتل النفوس غير منسوخة في هذه الأمة إلا أنّ بني إسرائيل كان لهم قتل أنفسهم جهرا وهذه الأمة توبتهم بقتل أنفسهم في أنفسهم سرًا، وأوّل قدَمٍ في القصد إلى الله الخروج[٢] من النفس لله».[٣]

قال: ولقد توهّم الناس أن توبة بني إسرائيل كانت أشقَّ وليس كما توهّموا؛ فإنّ ذلك كان مرة واحدة، وأهل الخصوص من هذه الأمة قتلهم أنفسهم في كل لحظة. وقد قيل:[٤]

ليسَ مَن ماتَ فاستَرَاحَ بمَيْتٍ إنمَا المَيْتُ مَيّتُ الأَحْياءِ[٥]

وأنشد غيره:[٦]

قُبُورُ الوَرَى تَحْتَ التُّرَابِ وَلِلْهَوَى[٧] رِجَالٌ لَهُمْ تَحْتَ الثِّيَابِ قُبُورٌ

٥٧- وَظَلَّلْنَا عَلَيْكُمُ الْغَمَامَ وَاَنْزَلْنَا عَلَيْكُمُ الْمَنَّ وَالسَّلْوٰىۜ كُلُوا مِنْ طَيِّبَاتِ مَا رَزَقْنَاكُمْۜ وَمَا ظَلَمُونَا وَلٰكِنْ كَانُوا اَنْفُسَهُمْ يَظْلِمُونَ

١ لطائف الإشارات للقشيري، ١/ ٤٧-٤٨.
٢ ح: والخروج.
٣ لطائف الإشارات للقشيري، ١/ ٤٧.
٤ البيت لعدي بن الرعلاء الغساني. انظر: تهذيب اللغة للأزهري، «باب التاء والميم»؛ المحكم والمحيط الأعظم لابن سيده، «ع-ش-ث».
٥ لطائف الإشارات للقشيري، ١/ ٤٧.
٦ هذا البيت ينسب إلى الشبلي رحمه الله. انظر: حلية الأولياء للأصبهاني، ١٠/٣٧٠؛ الشعر وطوابعه الشعبية على مر العصور لشوقي ضيف، ص. ١٢٧.
٧ ر: والجندل.

"Bulutu üstünüze gölge yaptık." Yani, bulutu sizin için gölgelik yaptık, onu sizi gölgeler hâle getirdik. *ez-Zulletü* güneşlik örtü demektir. *ez-Zıllu'l-zalîl*, sürekli gölge demektir. Sultan, başına güneş vurmuş kimsenin sığındığı gölgelik gibi zıllullahtır [Allah'ın ihsan ettiği gölgeliktir]. Yani, Allah katından kullar için bir sığınaktır.

Abdullah b. Abbas'a göre *gamâm*, bulut demektir. Süddî'ye göre ise beyaz buluttur. Semayı örttüğü için o, bu şekilde isimlendirilmiştir. *Gumme*, kapalı şey demektir. Gam ise kalbi örten hüzün demektir. *Gamem*, saçın kafayı ve alnı örtmesi demektir. *Racülün agamm* (gür saçlı adam), *imraetün gammâ* (gür saçlı kadın) sözü buradan gelir. Kapalı gecede hilal görünmediğinde, onu bir şey örttüğünde *gumme'l-hilalü* denilir. *Tegamgum* açık olmayan bir şekilde konuşmak demektir. Âyetteki anlam "Tîh çölünde sizin için böyle yaptık, bulutu üstünüze gölgeledik." şeklindedir.

"Size kudret helvası indirdik." Abdullah b. Abbas, "O, ağaç üzerine düşen ve bulunan ve insanların yediği bir şeydir." demiştir. Rebî' b. Enes, "O, kendilerine indirilen bir içecekti, onlar bunu su ile karıştırıp içiyorlardı." demiştir. Vehb, "O, lavaş ekmeğidir." demiştir. Süddî, "O, zencefildir." demiştir. Katâde, "O, kudret helvasıdır. Fecrin doğuşundan, güneşin doğuşuna kadar kar şeklinde iniyordu." demiştir. Bu görüş en meşhur ve en açık olandır.

Şöyle denilir: Bu, Allah'ın kullarına, onlar tarafından herhangi bir yorulma olmadan, bir tek tohum dahi ekmeden verdiği hediyesidir. Hz. Peygamber aleyhisselâmın "Mantar, kudret helvası cinsindendir. Suyu göze şifadır."[1] sözü de bu bağlamdadır. Yani o, Allah'ın kullarına ekme ve sulama olmaksızın ikramıdır. İkrime, "O, yoğun (katı) meyve suyu gibi idi." demiştir.

"Ve bıldırcın" Bir görüşe göre buradaki *es-selvâ* bıldırcındır. Abdullah b. Abbas, "Bıldırcına benzeyen, beyaz bir kuştur. Güney rüzgârları onların üzerine bu kuşları topluyordu." demiştir. Şöyle de demişlerdir. "Rüzgâr, o kuşun kafasını kesiyor, karnını yarıyor ve tüylerini yoluyor, güneş de onu pişiriyordu. Onlar da kudret helvası ile birlikte bunu yiyorlardı." Bir görüşe göre bu, rengi kırmızıya çalan, güvercin gibi semiz bir kuştur ve daha ziyade Yemen taraflarında yaşar.

1 Buhârî, "Tefsîr", 2/4; Müslim, "Eşribe" 157-158.

وقوله: ﴿وَظَلَّلْنَا عَلَيْكُمُ الْغَمَامَ﴾ أي جعلناه مظلًّا لكم، أي ملقيًا الظلّ، وهو معروف، والظُّلة السترة المُظِلَّةُ، والظِّلُّ الظليلُ هو الدائم، والسلطان ظل الله أي مأوًى للخلق من عند الله كالظل الذي يأوي إليه مَن أصابه الحَرُّ.

والغمام السحاب عند ابن عباس، وهو السحاب الأبيض عند السدي. سمي به لأنّه يَغُمُّ السماء أي يسترها، والغُمَّة الأمر المستور، والغَمُّ حزنٌ يستر القلب، والغَمَمُ أن يستر الشَعر القفا والجبهة، ورجل أغَمُّ وامرأة غَمَّاء من ذلك، و"غُمَّ الهلالُ" إذا لم يُرَ وستره شيءٌ وهو[1] ليلة الغُمَّي، والتغمغم التكلم بكلام لا يبين. أي فعلنا[2] ذلك بكم في التيه.

وقوله ﴿وَأَنْزَلْنَا عَلَيْكُمُ الْمَنَّ﴾ قال ابن عباس: هو ما يسقط على الشجر فيأكله الناس. وقال الربيع بن أنس: هو شراب كان ينزل عليهم فكانوا يمزجونه بالماء فيشربونه. وقال وهب: هو الخبز الرقاق. وقال السدي: هو الزنجبيل. وقال قتادة: هو الترنجبين وكان ينزل كهيئة الثلج من طلوع الفجر إلى طلوع الشمس، وهو الأشهر والأظهر.

ويقال: هو ما منّ الله تعالى به على عباده من غير تعب ولا زرع. ومنه قوله عليه السلام: « الْكَمْأَةُ مِنَ المَنِّ، وَمَاؤُهَا شِفَاءٌ لِلعَيْنِ».[3] أي وهو ما منّ الله به على خلقه من غير حرث [١٣١ظ] ولا سقيٍ. وقال عكرمة: كان كالرُّبّ الغليظ.

وقوله: ﴿وَالسَّلْوَىٰ﴾ قيل: هي السُّمَانِي.[4] وقال ابن عباس: طائر أبيض يشبه السُّمَانِي كانت[5] تحشره عليهم ريح الجنوب. وقالوا: كانت الريح تقطع حُلوقها وتشق بطونها وتُمَعِّط شُعورها وكانت الشمس تُنضجها وكانوا يأكلونها مع المن. وقيل: هي طير سِمانٌ كالحمام تضرب إلى الحمرة، تكون بناحية اليمن.

---

١ ط ر: وهي.
٢ ر: فعلت.
٣ صحيح البخاري، تفسير القرآن، ٤/٢؛ صحيح مسلم، الأشربة، ١٥٧-١٥٨.
٤ السُّمَانِي طائِرٌ واحدتُهُ سُمَانَاةٌ وقد يكون السُّمانِي واحدًا. انظر: المحكم لابن سيده، ٥٣٣/٨ «مقلوبه س م ن».
٥ ر: كان.

Ahfeş, "Bu kelimenin tekili *selvât*[in] şeklindedir." demiştir. Bir görüşe göre bu kelimenin tekili de çoğulu da aynıdır. Kutrub bazı Arapların *selvâ* kelimesini "güzel şey" anlamında kullandıklarını söyler. Bir görüşe göre o, baldır ve kelimenin kökeni *es-sülüvvü*den gelir. Sanki *selvâ* denilen şey kederli kalbi eğlendirip teselli edermişçesine ona bu isim verilmiştir.

İbn Cüreyc, "Onlardan biri, bir günlük yemekten fazla kudret helvası ve bıldırcın eti alsaydı aldığı bozuluyordu. Ancak cuma günleri böyle olmuyordu. Cumartesi günleri yemek indirilmediği için onlar cuma günü iki günlük yemek alıyorlardı." demiştir.

"Verdiğimiz rızıkların iyi ve güzel olanlarından yiyin." Burada gizli bir öge vardır. Cümlenin takdiri şöyledir: Onlara dedik ki yiyin… **"İyi ve güzel olanlar"** ifadesi burada üç anlama gelebilir. Helâlleri, lezzetli şeyleri ve hastalıktan ve zararlardan arındırılmış olanları.

Olayın kıssası şu şekildedir: İsrâiloğulları Mısır'dan çıkıp denizi geçtikten sonra içerisinde hiçbir yapı bulunmayan ıssız bir çöle düştüler. Ardından Allah onlara, gündüz kendilerini güneşten koruyan, gece de onları aydınlatan bir bulut ihsan etti. Bir görüşe göre bu bulut, kubbe, çadır, bina gibi onların üzerine alçalıyordu. Bir görüşe göre geceleyin aydınlatıcı, nûrdan bir direk önlerinden gidiyordu. Allah, onlara kudret helvası ve bıldırcın indirmişti. Kudret helvası ekmek gibi, bıldırcında et gibidir.

Kelbî şöyle demiştir: Bir müddet onlara kudret helvası iniyordu, ardından onlar "Ey Mûsâ, bu helva tatlılığıyla bizi perişan etti." dediler. Hz. Mûsâ dua etti ve Allah bıldırcın eti indirdi, ikisini karıştırıp yediler. Bu, çoğunluğa göre Tîh çölünden önce idi." Kaffâl da "Tevrat'ın tercümesinde de bu böyledir." demiştir.

Sonra Allah onlara, Erîhâ ve Ezriâ' -bir görüşe göre Belkā- köylerinin ahalisi ile savaşmalarını emretti. Burası Beytülmakdis yakınlarında Amâlika kabilesinin beldesidir. Onlar emri kabul ettiler. Köye yaklaştıkları sırada buranın ahalisinin cüsseli ve kuvvetli olduklarını, her birinin boyunun aşağı yukarı yedi yüz arşın civarında olduğunu duydular ve "Sen ve Rabbin gidin, onlarla savaşın. Biz burada oturacağız." [el-Mâide 5/24] dediler. Allah Teâlâ da "O hâlde, o kutsal yer onlara kırk yıl haram kılınmıştır. Bu süre içerisinde yeryüzünde şaşkın şaşkın dolaşacaklar." [el-Mâide 5/26] buyurdu.

وقال الأخفش: واحدتها سلواة. وقيل: الجمع والواحد فيه سواء. وقال قطرب: قال بعض العرب: السلوى الشيء الطيب. وقيل: هو العسل واشتقاقه من السُّلُوّ، كأنه يُسَلِّي القلب المهموم أو يُسَلِّي عن غيره.[١]

وقال ابن جريج: كان الرجل منهم[٢] إن أخذ من المن والسلوى زيادة على طعام يوم واحد فسد إلا يوم الجمعة؛ فإنهم كانوا يأخذون فيه طعام يومين، لأنّه كان لا ينزل يوم السبت.

وقوله: ﴿كُلُوا مِنْ طَيِّبَاتِ مَا رَزَقْنَاكُمْ﴾ فيه مضمر، أي قلنا لهم: كلوا. والطيبات ههنا تحتمل ثلاثة أوجه: الحلالات والشهيات[٣] والخاليات عن الأدواء[٤] والمضرات.

وقصته: أنهم لما خرجوا من مصر وجاوزوا البحر وقعوا في صحراء لا أبنية فيها، فأنزل الله السحاب فسترهم عن الشمس بالنهار، وكان يضيء لهم بالليل. وقيل: كان السحاب يتدلى عليهم كالقباب والفساطيط والأبنية. وقيل: كان يمشي أمامهم عمود من نور يضيء بالليل، وأنزل الله عليهم المن والسلوى، المن كالخبز والسلوى كاللحم.

وقال الكلبي: كان المن ينزل عليهم مدة فقالوا: «يا موسى، قَتَلَنَا هذا المنُّ بحلاوته» فدعا فأنزل الله السلوى فخلطوا فكان هذا قبل التيه عند أكثرهم، وكذا هو في ترجمة التوراة، قاله[٥] القفال.

ثم إن الله أمرهم أن يحاربوا أهل قرية أريحا وأذرعاء -وقيل بلقاء- وهي قرية العمالقة بقرب بيت المقدس، فقبلوا، فلما قربوا منها سمعوا بأنّ أهلها جبارون أشداء قامة أحدهم سبع مائة ذراع ونحوه[٦] فقالوا: ﴿فَاذْهَبْ اَنْتَ وَرَبُّكَ فَقَاتِلَآ اِنَّا هٰهُنَا قَاعِدُونَ﴾ [المائدة، ٢٤/٥] إلى أن قال: ﴿فَاِنَّهَا مُحَرَّمَةٌ عَلَيْهِمْ اَرْبَعِينَ سَنَةً يَتِيهُونَ فِى الْاَرْضِ﴾ [المائدة، ٢٦/٥]

---

١ ر: من غيره.
٢ ح - منهم.
٣ ر: والشبهيات.
٤ ر: الأداء.
٥ ر: قال.
٦ ط: ونحوها.

Burası da on ikiye on iki fersah ölçüsünde bir yer idi. Gün boyu yürüyorlar, akşam olduğunda, sabah yürümeye başladıkları yerde kendilerini buluyorlardı. Kendilerine ihsan edilen nimetlerden de mahrum kalmış oldular. Bu yüzden Allah Teâlâ **"Onlar, bize zulmetmediler, fakat kendilerine zulmediyorlardı."** demiştir. Yani, onlar bize zarar vermiyorlardı, fakat o nimetleri kendilerine haram kılarak kendilerine zarar veriyorlardı.

Şöyle de denilmiştir: Allah, onlara bunu Tîh çölünde vermişti. Onlar böyle cezalandırılınca pişman oldular ve tövbe ettiler. Ardından Allah da lutufta bulundu ve onlara bunu hazırladı. Bu yoruma göre Allah'ın **"Onlar, bize zulmetmediler, fakat kendilerine zulmediyorlardı."** sözü şu mânaya gelir: "Biz, onlara rızık verdiğimiz şeylerin iyi ve güzel olanlarını yemelerini, şükretmelerini ve verilenleri depolayarak haddi aşmamalarını emretmiştik. Onlar, kuralı ihlal ettiler ve (ürünleri) depolayarak çürüttüler, bozdular. Ardından, (bu nimet de) kesildi. Bu, onların kendilerine zararıdır. Bize, muhalefet edenin muhalefeti yüzünden ne zarar ne de eksiklik dokunur."

Bir görüşte şöyle denilmiştir. Cihat etmekten çekindiler ve cihadın sevabını kaçırarak kendilerine zarar verdiler. Bizden herhangi bir şey eksilmedi. Aynı şekilde onlar arz-ı mukaddese girmekten çekinerek kendilerine zarar verdiler. Kuşeyrî şöyle der:

> Allah, onları gurbetin ıssız yerlerine savurduğu zaman kendilerini gölgelendirdi, yetecek kadar elbise ile giydirdi, kazanç elde etmenin zorluğundan müstağni kıldı, ihsanı (güzel fiili) sebebiyle onları ihtiyaç duydukları şeye sahip kıldı. Ne saçları uzuyor ne tırnakları büyüyor ne elbiseleri kirleniyor ne de güneşin ışığı tepelerine yükseliyordu. Kendisi ile seçimleri arasına girdiği kimse için Allah'ın sünneti işte budur. Allah'ın onun için seçtiği şey kulun kendisi için seçtiğinden daha hayırlıdır.[1]

58. Hani, 'Şu memlekete girin. Orada dilediğiniz gibi, bol bol yiyin. Kapısından eğilerek tevazu ile girin ve Hıtta! (Ya Rabbi, bizi affet) deyin ki biz de sizin hatalarınızı bağışlayalım. İyilik edenlere ise daha da fazlasını vereceğiz.' demiştik. [el-Bakara 2/58]

1 Kuşeyrî, *Letâifü'l-İşârât*, 1: 48.

وكانت اثنى عشر فرسخًا في مثلها فكانوا يصبحون ويسيرون النهار كله فإذا أمسوْا كانوا حيث أصبحوا، وحرموا ما كان لهم في تلك البرية. وهو قوله: ﴿وَمَا ظَلَمُونَا وَلَٰكِنْ كَانُوٓا اَنْفُسَهُمْ يَظْلِمُونَ﴾ أي ما ضرُّونا ولكن ضروا أنفسهم حيث حرموا أنفسهم تلك النعم.

وقيل: بل أعطاهم الله ذلك في التيه؛ فإنهم لما عوقبوا بذلك ندموا وتابوا فلطف الله بهم وهيأ لهم ذلك. وعلى هذا [١٣٢أ] التأويل قوله: ﴿وَمَا ظَلَمُونَا وَلَٰكِنْ كَانُوٓا اَنْفُسَهُمْ يَظْلِمُونَ﴾ أي أمرناهم أن يأكلوا طيبات ما رزقناهم فيشكروا[١] لنا ولا يطغوا فيه بالادخار فخالفوا وخنز[٢] ذلك بالادخار وفسد وانقطع، فكان هذا إضرار منهم بأنفسهم ولا يلحقنا ضرر ولا نقصان من خلاف من يخالفنا.

وقيل: ضروا أنفسهم بالامتناع عن الجهاد بفوت ثواب الجهاد، وما نقصونا شيئا، وضروا أنفسهم أيضا حيث حجبوا عن دخول الأرض المقدسة. وقال الإمام القشيري رحمه الله:

> لمّا طوحهم الله تعالى في متاهات الغربة لم يرض إلا بأن ظلّلهم، وبلبسة الكفايات جلّلهم، وعن تكلف التكسب أغناهم، وبجميل صنعه فيما احتاجوا إليه تولاهم، فلا شعورهم كانت تطول، ولا أظفارهم كانت تنبت، ولا ثيابهم كانت تَتَّسِخُ، ولا شعاع الشمس كانت تنبسط، وكذلك سنته بمن حال بينه وبين اختياره، يكون ما يختاره له خيرا له مما يختاره العبد بنفسه.[٣]

٥٨- وَاِذْ قُلْنَا ادْخُلُوا هٰذِهِ الْقَرْيَةَ فَكُلُوا مِنْهَا حَيْثُ شِئْتُمْ رَغَداً وَادْخُلُوا الْبَابَ سُجَّداً وَقُولُوا حِطَّةٌ نَغْفِرْ لَكُمْ خَطَايَاكُمْ وَسَنَزِيدُ الْمُحْسِنِينَ

١ ح: ويشكروا.
٢ خَنِزَ اللحم بالكسر يَخْنَزُ خَنَزًا، أي أَنْتَنَ، مثل خَزِنَ على القلب. انظر: الصحاح للجوهري، «خنز».
٣ لطائف الإشارات للقشيري، ١/ ٤٨.

"Şu memlekete girin demiştik." Katâde, Dahhâk, Rebî' b. Enes, bununla Beytülmakdis'in kastedildiğini; Süddî, Mücâhid ve Mukātil, Beytülmakdis'in de içerisinde bulunduğu Îliyâ'nın kastedildiğini,[1] Ebû Zeyd, Beytülmakdis yakınlarındaki Erîhâ'nın kastedildiğini söylemiştir.

Girmek, açık alandan daha korunaklı yere taşınmak mânasındadır. Zıttı, çıkmaktır. Karye ise içinde insan topluluğun bulunduğu binalar, yapılardır. *Karaytü'l-mâe fi'l-havzi* (Suyu havuzda topladım) sözündeki kullanımdan türemiştir. *Mikrât* misafir yemeklerinin konulduğu kap, çanak demektir. *Karaytü'd-dayfe kır*^{an} (Misafir ağırladım) sözündeki kelime de aynı köktendir. *Karâ el-ba'îru cirratehu* (Deve geviş getirdiği şeyi ağzında, avurdunda topladı.) ifadesinde de bu kelime toplama anlamındadır. *el-Kara* da sırt, gövde anlamına da gelir, orası tüm gücün toplandığı yerdir. Âyetin mânası şudur: "Hani babalarınıza sükûnet bulmak için bu memlekete girin demiştik." Benzer şekilde Allah Teâlâ "Onlara bu şehirde oturun denilmişti." [el-A'râf 7/161] buyurmuştur.

"Dilediğiniz gibi bol bol yiyin." Yani, sizin için onları mubah kıldık, bol bol verdik. Herhangi bir baskı ve engelleme olmadan orada nerede isterseniz yaşayın. Bu, ganimet yoluyla onlara mülk vermedir. Burada (hususiyetle) yemenin zikredilmesi kastın çoğunluğunun o olması sebebiyledir.

"Kapısından eğilerek, tevazu ile girin." Bir görüşe göre o, belirli bir kapıdır. Süddî ve Mücâhid bunun Beytülmakdis'in sekizinci kapısı olan hıtta kapısı olduğunu söylemişlerdir. Bir görüşe göre o, Hz. Mûsâ ve Hârûn'un ibadet ettiği kubbe kapısıdır. Bir görüşe göre o, beldenin en büyük kapısıdır. Bir görüşe göre o, beldenin (giriş) yönlerinden bir yöndür. Sanki Allah onlara bu taraftan girin demiştir.

Abdullah b. Abbas "Tevazu ile girin." ifadesinin "Eğilerek (rükû hâlinde) girin." anlamına geldiğini söylemiştir. Bir görüşe göre bu ifade, "O zorba kimselerin öldürülmesi ve beldenin fethedilmesi sebebiyle oraya girmeden önce şükür secdesi ederek girin." anlamındadır. Bir görüşe göre, "Başlarınızı eğerek, mütevazı ve alçak gönüllü olarak girin." anlamındadır. Bir görüşe göre de "Girmeden önce namaz kılıp öyle girin." anlamındadır.

1 Mukātil b. Süleymân, *Tefsîr*, 1: 109.

وقوله: ﴿وَإِذْ قُلْنَا ادْخُلُوا هٰذِهِ الْقَرْيَةَ﴾ قال قتادة والضحاك والربيع بن أنس: أي بيت المقدس. وقال السدي ومجاهد ومقاتل: أي البلدة التي فيها بيت المقدس وهي إيليا.[1] وقال أبو زيد:[2] أي أريحا وهي بقرب بيت المقدس.

والدخول الانتقال من العورة إلى الحصن، ونقيضه الخروج. والقرية الأبنية التي هي مجتمع الناس من قولك: ''قَرَيْتُ الماء في الحوض'' أي جمعته قَرْيًا، والمقراة الحوض والجفنة الكبيرة التي يجعل فيها طعام الأضياف، و''قَرَيْتُ الضيف قِرًى'' من ذلك، و''قَرَى البعيرُ جِرَّتَه'' أي جمعها في شدقه، والقَرَى الظَهْرُ وهو مجتمع القُوى. ومعناه: واذكروا أيضا إذ قلنا لأسلافكم ادخلوا[3] هذه القرية لتسكنوها، فقد قال في سورة الأعراف: ﴿وَإِذْ قِيلَ لَهُمُ اسْكُنُوا هٰذِهِ الْقَرْيَةَ﴾ [الأعراف، ١٦١/٧].

وقوله: ﴿فَكُلُوا مِنْهَا حَيْثُ شِئْتُمْ رَغَدًا﴾ أي أبحناها لكم ووسعناها عليكم فتعيشوا فيها أين شئتم بلا تضييق ولا منع، وهو تمليك لهم بطريق الغنيمة. وذكر الأكل لأنّه معظم المقصود.

وقوله: ﴿وَادْخُلُوا الْبَابَ سُجَّدًا﴾ قيل: هو بابٌ بعينه. قال مجاهد والسدي: هو باب حِطَّةٍ وهو الباب الثامن من بيت المقدس. وقيل: هو باب القبة التي كان يتعبد فيها موسى وهارون. وقيل: هو الباب الأعظم للقرية. وقيل: الباب وجه من وجوه القرية عُيِّن لهم، كأنه قال: ادخلوا من هذا الوجه.

قال ابن عباس: أي ركعا. وقيل: ساجدين [١٣٢ب] قبل الدخول سجدة الشكر على قتل الجبارين أو فتح القرية. وقيل: أي مطأطئين رؤسكم خاضعين خاشعين.[4] وقيل: مصلين صلاة قبل الدخول.

١ انظر: تفسير مقاتل بن سليمان، ١٠٩/١.

٢ هو أَبُو زَيْد سعيد بن أوس بن ثابت الأنصاري (٢١٥ هـ / ٨٣٠ م) أحد أئمة الأدب واللغة، من أهل البصرة، ووفاته بها. كان يرى رأي القدرية. وهو من ثقات اللغويين، قال ابن الأنباري: كان سيبويه إذا قال (سمعت الثقة) عنى أبا زيد. من تصانيفه: كتاب النوادر في اللغة ولغات القرآن والفرق وغريب الأسماء. انظر: وفيات الأعيان لابن خلكان، ٣٧٩/٢؛ الأعلام للزركلي، ٩٢/٣.

٣ ح: ادخلوها.

٤ ح – خاشعين.

"Ve 'Hıtta!' deyin." İkrime bunun anlamının, "Allah'tan başka ilâh yoktur diyerek." şeklinde olduğunu söylemiştir ki bu Ahfeş'in tercih ettiği yorumdur. Hz. Ali'nin bu ifadenin anlamının "Bismillahirrahmânirrahîm (Rahmân ve rahîm olan Allah'ın adıyla)" olduğunu söylediği rivayet edilir. Abdullah b. Abbas'ın ise bu ifadenin anlamının "Estağfirullah (Allah'tan bağışlanma dilerim)" olduğunu söylediği rivayet edilir. Rivayete göre Hasan-ı Basrî bu ifadenin "Günahlarımızı küçült (affet), biz senin gözünden düştük." anlamına geldiğini söylemiştir. Dahhâk'a göre anlam, "Ya Rabbi! Biz hata ettik ve hatalarımızı itiraf ediyoruz, bizi bağışla deyin." şeklindedir. İbn Kuteybe anlamın, "Hatalarınızı hafifletecek bir söz söyleyin." şeklinde olduğunu söylemiştir.[1] Zeccâc'a göre anlam, "İsteğimiz affedilmektir deyin." şeklindedir.[2] Bir görüşe göre anlam, "Girerken ki secdemiz günahlarımıza mağfirettir." şeklindedir. Bir başka görüşe göre bunun mânası şudur: "Bizler senin hükmün altındayız, emrine tâbiyiz." *Hatt* kelimesinin aslı bir şeyin yukarıdan aşağıya inmesidir." Semeri, eyeri veya benzeri şeyi indirdim." denilirken bu fiil kullanılır. *Hattü'z-zenb* günahı düşürmek, suçu affetmek demektir ve sırttan veya baştan yükü atmak gibidir. *Hatt*^{an} mastarından olan *hatta* fiili geçişlidir. *Hutut*^{an} mastarından olan *hatta* fiili ise geçişsizdir.

Bir görüşe göre onlara günahlarının affedilmesi için ibadet maksadıyla sadece bu kelimeyi kullanmaları emredilmişti, fakat İsrâiloğulları bu kelimeyi değiştirdiler ve *hıntat*^{in} (buğday) dediler. İbn Kuteybe de bu görüştedir.[3]

Allah'ın onları bir şeyle mükellef kılmadan önce kendileri için sebepleri kolaylaştırması ve nimet kapılarını sonuna kadar açması lutfunun yüceliğindendir. Sonra Allah, onlara iki şey emretmiştir: kolay bir iş ve kısa bir söz. Yapacakları iş giriş esnasında eğilmek; söyleyecekleri söz de nakledilen şeyi söylemekti. Sonra Allah o iki şey karşılığında günahlarının affını, sevaplarının artmasını vaad etmişti. Bu, Allah'ın "Biz de sizin hatalarınızı bağışlayalım." sözünde geçmektedir. *el-Gafru, el-gufrânu* ve *el-mağfiretü* günahları örtmek demektir. *el-Gifâre* (başörtüsü), *el-miğfer* (miğfer) ve *gafrü's-sevbi* (Kumaşı örten tüy) de bu kökten gelmektedir. *el-Cemmü'l-gafîr*, her tarafı kaplayacak kadar büyük kalabalık demektir.

1 İbn Kuteybe, *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân*, s. 50.
2 Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1: 139.
3 Bkz. İbn Kuteybe, *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân*, s. 50.

وقوله: ﴿وَقُولُوا حِطَّةٌ﴾ قال عكرمة -وهو قول اختاره الأخفش-: قولوا لا إله إلا الله. وعن علي ﷺ: هو بسم الله الرحمن الرحيم. وعن ابن عباس: هو أستغفر الله. وعن الحسن: هو أن يقال: حُطَّ عنا ذنوبنا؛ فإنا انحططنا لوجهك. وقال الضحاك: أي قولوا أخطأنا واعترفنا بخطايانا[١] يا[٢] رب،[٣] فاغفر[٤] لنا. وقال القتبي: «أي قولوا مقالة هي حطة لخطاياكم».[٥] وقال الزجاج: «قولوا مسألتنا حطة».[٦] وقيل: أي سجودنا عند الدخول حطة لذنوبنا. وقيل: معناه نحن نُزُولٌ تحت حكمك، مسلمون لأمرك. وأصل الحط إنزال الشيء من علو. وقد حططت السَّرْجَ[٧] والرَّحْلَ[٨] ونحوه،[٩] وحَطُّ الذنبِ[١٠] إسقاطه، وهو كإلقاء الحمل عن الرأس والظهر، وحَطَّ حَطًّا متعدٍ، وحَطَّ حُطُوطًا لازمٌ.

وقيل: أمروا أن يتكلموا بهذه الكلمة وحدها تعبدا لتحط بها أوزارهم، فغيّرها بنو إسرائيل وقالوا: حنطة. كذا قاله[١١] ابن قتيبة.[١٢]

ثم من عظيم فضل الله تعالى أن هيّأ لهم الأسباب وفتح عليهم من النعم الكثيرة الأبواب قبل أن يكلفهم شيئا بالخطاب ثم أمرهم بشيئين بعمل يسير وقول قصير، والعمل[١٣] الانحناء عند الدخول، والقول التكلم بالكلام المنقول. ثم وعد عليهما غفران السيئات والزيادة في الحسنات وذلك قوله: ﴿نَغْفِرْ لَكُمْ خَطَايَاكُمْ﴾ الغَفْرُ والغُفْرَانُ والمغفرة ستر الذنوب، والغِفَارَة والمِغْفَرُ مأخوذان من ذلك، وكذا غَفْرُ الثوب وهو زِئْبِرُهُ الذي يستر نسجه، والجم الغفير الجمع الكثير الساتر المكان.

١ ط ر - بخطايانا.
٢ ح - يا.
٣ ح ط ر: ربنا؛ ط + بخطايانا.
٤ ط ر: فاغفرها.
٥ انظر: تفسير غريب القرآن لابن قتيبة، ص. ٥٠.
٦ معاني القرآن للزجاج، ١٣٩/١.
٧ ط ر - السَّرْجَ.
٨ ط ر + والسَّرْجَ.
٩ ط ر: ونحو ذلك.
١٠ ط: الدين، صح هامش.
١١ ح ط ر: قال.
١٢ انظر: تفسير غريب القرآن لابن قتيبة، ص. ٥٠.
١٣ ط ر: فالعمل.

Hatâyâ kelimesi, tıpkı *beliyye* (belâ) kelimesinin çoğulunun *belâyâ* olması gibi, *hatîet*^{in} (hata) kelimesinin çoğuludur. Bu, doğrunun zıddıdır. *Hı* harfinin kesresi ile *el-hıt'u* ve *hatîetü* ise günah demektir. *Hatie* fiili "Bilerek günah işledi." demektir. Bir şeyi kasten yapmadığında ise *ehtaa* denilir. *Hatîât*, *hatîe* kelimesinin düzenli çoğuludur. Burada Allah Teâlâ yapılmasını istediğini amelleri en sınırlı sayı ile sınırlamış, ancak affedeceği günahları herhangi bir sayı ile sınırlamayıp bütün günahları affedeceğini vaad etmiştir.

"İyilik edenlere ise daha da fazlasını vereceğiz." Yani, sizden bu emrimize itaat eden muhsin kimselere daha önceki lutuflarımıza ek olarak yukarıda zikri geçen lutufları da bahşedeceğiz. Böylece onlara hem dünya lutfu hem âhiret mükâfatı olarak fazlasını vermiş olacağız. Bir görüşe göre "İyilik edenlere ise daha da fazlasını vereceğiz." ifadesi, "Sizden iyilikte bulunanları affettiğimiz gibi daha sonra âhiret sevabını da arttıracağız." anlamına gelir. Bir görüşe göre "İyilik edenlere ise daha da fazlasını vereceğiz." ifadesinin anlamı "Bundan önce Müslüman olan muhsinlere daha fazlasını vereceğiz." şeklindedir. Bir görüşe göre muhsinler (iyilik edenler) ifadesinden kasıt "Bir sonraki gün için kudret helvası ve bıldırcın eti depolamayanlar" şeklindedir. Bir görüşe göre bu ifade karşıt iki tarafa da fazlasının verileceğini söyler, yani anlam "Kim hata etmişse onun hatalarını affederiz, kim iyilik yapmışsa onun da mükâfatını arttırırız." şeklindedir.

59. Fakat zalimler, kendilerine söylenenleri başka sözlerle değiştirdi. Bunun üzerine biz, yapmakta oldukları kötülükler sebebiyle zalimlerin üzerine gökten acı bir azap indirdik. [el-Bakara 2/59]

"Fakat zalimler, kendilerine söylenenleri başka sözlerle değiştirdi." Yani, değiştirdiler ve *hıttat*^{in} demeyip *hıntat*^{in} (buğday) dediler. Bir görüşe göre onlar alay ederek kendi dillerinde kırmızı buğday anlamına gelen *hint*^{an} *simkās*^{en} demişlerdir. Yalnız, onlardan bir kısmı böyle yapmıştır. İhsan sahibi olanlar ise kendilerine emredileni yerine getirdiler. Bu yüzden Allah, "Değiştirdiler." demeyip, "Zalimler değiştirdi." demiştir. Kimilerine göre âyetin zâhiri, fiilde herhangi bir değişiklik yapmaksızın sadece sözü değiştirdiklerine delâlet etmektedir. Kimilerine göre ise fiilde de sözde de değişiklik yaptılar. Allah'ın "Kendilerine söylenenleri başka sözlerle değiştirdiler." sözünün mânası "Kendilerine emredileni emredildiği gibi yapmadılar." şeklindedir. Çünkü Allah'ın emri bir sözdür, bu da kendilerine emredilen şeyin tamamını değiştirmek demektir.

والخطايا جمع الخطيئة كالبلايا جمع البلية، والخطأ ضد الصواب، والخطء بكسر الخاء والخطيئة الإثم، وخطئ أي أثم متعمدا،[1] وأخطأ إذا لم يتعمده. والخطيئات جمع سلامة للخطيئة. وعد غفران كل الخطيئات من غير قصر على عدد، وقصر العمل على أقصر العدد.

وقوله: ﴿وَسَنَزِيدُ الْمُحْسِنِينَ﴾ أي سنزيد المحسنين منكم بطاعته في أمرنا هذا إحسانا آنفا إلى سالف إحساننا عنده فسنزيده في سعة دنياه وثواب عقباه. وقيل: ﴿وَسَنَزِيدُ الْمُحْسِنِينَ﴾ منكم فيما بعدُ على المغفرة ثواب الآخرة. وقيل: ﴿وَسَنَزِيدُ الْمُحْسِنِينَ﴾ الذين كانوا أسلموا قبل ذلك. وقيل: أي الذين لم يدخروا المن [١٣٣أ] والسلوى لغدٍ. وقيل: هو على التفصيل: من كان خاطئا غفرنا له خطاياه ومن كان محسنا زدنا في عطاياه.[2]

٥٩- فَبَدَّلَ الَّذِينَ ظَلَمُوا قَوْلاً غَيْرَ الَّذِي قِيلَ لَهُمْ فَأَنْزَلْنَا عَلَى الَّذِينَ ظَلَمُوا رِجْزاً مِنَ السَّمَاءِ بِمَا كَانُوا يَفْسُقُونَ

وقوله: ﴿فَبَدَّلَ الَّذِينَ ظَلَمُوا قَوْلًا غَيْرَ الَّذِى قِيلَ لَهُمْ﴾ أي غيّروا فلم يقولوا: ''حطة''، بل قالوا: ''حنطة''. وقيل: قالوا ''هِنْطًا[3] سِمْقَاثًا''، وهي بلسانهم حنطة حمراء، استهزاءً، وكان هذا[4] من بعضهم، وفعل المحسنون ما أمروا به ولهذا لم يقل: ''فبدلوا'' بل قال: ﴿فَبَدَّلَ الَّذِينَ ظَلَمُوا﴾ وظاهره يدل على أنهم بدلوا القول وحده دون العمل، وبه قال جماعة. وقيل: بل بدلوا العمل والقول جميعا ومعنى قوله: ﴿قَوْلًا غَيْرَ الَّذِى قِيلَ لَهُمْ﴾ أي أمرا دون الذي أمروا به؛ فإن أمر الله قول، وهو تغيير جميع ما أمروا به،

١ ط: متعدٍ.
٢ ر: عطاه.
٣ في هامش م: حنطا.
٤ ط ر: وهذا كان.

Ebû Hüreyre Hz. Peygamber aleyhisselâmdan onların, kapıdan içeri sürünerek girdiklerine ilişkin bir rivayet nakletmiştir. Abdullah b. Abbas onların kafaları üzerine uzanarak girdiklerini söylemiştir. Bir görüşe göre yüzlerinin yanı üzere eğilerek girmişlerdir. Başka bir görüşe göre ise kalçaları üzerinde girmişlerdir.

Secde etmekten ve kendilerine emredilen şeyi söylemekten imtina ettiklerinde Allah dağa, tepelerine dikilmesini emretti. Onlar dağı üzerlerinde görünce yüzlerinin yanı üzere yere kapanıp diğer yanı ile dağa baktılar. Allah da onlara merhamet edip dağı üzerlerinden çekti. Bunun üzerine onlar "Allah'ın en çok hoşuna giden secde bu secdedir. Onun sayesinde Allah bizden azabı kaldırmıştır." dediler. Bu yüzden bu şekilde secde etmektedirler.

"Zalimlerin üzerine indirdik." Yani, sözü değiştirenlerin üzerine indirdik. **"Gökten acı bir azap"** *Ricz*[en] kelimesi azap anlamındadır. Bir görüşe göre *ricz* her azaba isim olarak verilir, nitekim "Biz de, üzerlerine tufan, çekirge, haşerat, kurbağalar ve kan gönderdik." [el-A'râf 7/133]. Bunun üzerine onlar "Ey Mûsâ! Rabbinin sana verdiği söz uyarınca bizim için dua et. Eğer azabı üzerimizden kaldırırsa mutlaka sana inanacağız." [el-A'râf 7/134] dediler. Sonra da Allah "Biz onlardan azabı kaldırınca..." [el-A'râf 7/135] demiştir. Bütün bunlar *ricz* olarak isimlendirilmiştir. Ebû Saîd ed-Darîr, "O, hayatı ifsat eden bir azaptır" demiştir. Bir görüşe göre *ricz*, sarsıcı bir azaptır.

Onlara indirilen azap konusunda ihtilâf edilmiştir. Kimileri bunun onları yakan bir ateş olduğunu, kimileri veba olduğunu ve bu salgın yüzünden bir saatte yirmi dört bin kişinin öldüğünü, daha sonra salgının devam ettiğini ve ölülerin sayısının yetmiş bine ulaştığını söylemiştir.

"Yapmakta oldukları kötülükler sebebiyle" Yani, bize itaat etmekten vazgeçince bununla cezalandırdık. Allah burada bu ifadenin devamında "Onları cezalandırdık." dememiş, belli kişileri kastederek "zalimleri" demiştir. Daha önce "zalimleri" ifadesi ve "muhsinleri" [el-Bakara 2/58] ifadesi geçmişti. Eğer Allah "onları" deseydi hepsinin buna dâhil olması mümkün olabilirdi.

وقد روى أبو هريرة ﷺ عن النبيّ عليه السلام أنهم دخلوا الباب يزحفون. وقال ابن عباس ﷺ: مستلقين على أقفيتهم. وقيل: منحرفين على شق وجوههم. وقيل: على أستاههم.

ولما امتنعوا عن السجود وأن يقولوا ما أمروا به أمر الله الجبل أن يقع عليهم فرأوه فسقطوا على شق وجوههم ينظرون إليه بالشق الآخر فرحمهم الله ورده عنهم، فقالوا: «ما سجدة أحبَّ إلى الله من هذه[1] السجدة،[2] كشف بها[3] عنا[4] العذاب»؛ فلذلك يسجدون كذلك.

وقوله: ﴿فَأَنْزَلْنَا عَلَى الَّذِينَ ظَلَمُوا﴾ أي الذين بدلوا. وقوله: ﴿رِجْزًا مِنَ السَّمَاءِ﴾ أي عذابا. وقيل: هي[5] تقع[6] على كل عذاب لقول الله تعالى في سورة الأعراف: ﴿فَأَرْسَلْنَا عَلَيْهِمُ الطُّوفَانَ وَالْجَرَادَ وَالْقُمَّلَ وَالضَّفَادِعَ وَالدَّمَ﴾ [الأعراف، ١٣٣/٧] فقالوا: ﴿يَا مُوسَى ادْعُ لَنَا رَبَّكَ بِمَا عَهِدَ عِنْدَكَ لَئِنْ كَشَفْتَ عَنَّا الرِّجْزَ لَنُؤْمِنَنَّ لَكَ﴾ [الأعراف، ١٣٤/٧] ثم قال: ﴿فَلَمَّا كَشَفْنَا عَنْهُمُ الرِّجْزَ﴾ [الأعراف، ١٣٥/٧] سمي ذلك كله رجزا. وقال أبو سعيد الضرير:[7] هو العذاب المفسد للمعاش. وقيل: هو العذاب المزلزل. وقد ارتجز أي ارتعش.

واختلف في هذا الرجز الذي أنزل عليهم، قيل: كان ذلك نارا فأحرقتهم. وقيل: كان طاعونا فمات به في ساعة واحدة أربعة وعشرون ألف إنسان ودام فيهم حتى بلغوا سبعين ألفا.

وقوله: ﴿بِمَا كَانُوا يَفْسُقُونَ﴾ أي عذبناهم بهذا بخروجهم عن طاعتنا ثم قال: ﴿عَلَى الَّذِينَ ظَلَمُوا﴾ ولم يقل: ''عليهم'' على الاختصار وقد سبق ذكر ﴿الَّذِينَ ظَلَمُوا﴾ لأنه سبق ذكر ﴿الْمُحْسِنِينَ﴾ [البقرة، ٥٨/٢] أيضا، فلو أطلق لوقع احتمال دخول الكل فيه.

١ ر – هذه.
٢ ح – السجدة؛ ر: سجدة.
٣ ط – بها.
٤ ط + بها.
٥ ح ط ر: هو.
٦ ح ط ر: يقع.
٧ هو أبو سعيد أحمد بن خالد الضَّرير البغداديّ اللّغويّ، كان عالما باللغة، استقدمه طَاهِر بن عبد الله من بَغْدَاد إلى خُرَاسَان. وأقام بنيسابور، وأملى بها المعاني والنوادر. تأدب بالأعراب الذين أقدمهم بن طَاهِر كأبي العميثل وعوسجة، حتّى صار إمامًا في الأدب وصنف الرَّد على أبي عبيد في غريب الحديث وكتاب الأبيات وغير ذَلِك .انظر: معجم الأدباء لياقوت الحموي، ٢٥٣/١؛ الوافي بالوفيات للصفدي، ٢٢٨/٦؛ بغية الوعاة للسيوطي، ٣٠٥/١.

Başka bir âyette "Onların üzerine indirdik." [el-A'râf 7/162] demiş, ardından da belirli kişilerin diğerlerinden ayırt edilmesi için "Zulmetmelerinden ötürü." [el-A'râf 7/162] demiştir. Nitekim zamirin daha önce açıkça ya da zamir olarak zikredilmiş bir şeye işaret etmesi dilde mümkün ve yaygındır. Nitekim Allah Teâlâ "Her kim Allah'a düşmanlık ederse..." [el-Bakara 2/98] demiş, ardından da "Allah da inkâr edenlerin düşmanıdır." [el-Bakara 2/98] demiştir. Adî b. Zeyd şöyle demiştir.

Görmedik mi ölümün önüne geçebilen bir şey olsun!
Ölüm, zengini de fakiri de üzer

Şöyle demişlerdir: Allah Teâlâ bu âyette *hatâyâküm* (hatalarınız) ifadesini kullanmış, diğer bir sûrede *hatîâtiküm* (hatalarınız) [el-A'râf 7/161] demiş, burada *üdhulû* (Girin) derken orada *üskünû* (Yerleşin) [el-A'râf 7/161] demiş, burada *fe-enzelnâ* (Biz de indirdik) derken orada *fe-erselnâ* (Biz de gönderdik) [el-A'râf 7/162] demiş, burada *bimâ kânû yefsükūn* (fasıklıklarından dolayı) demiş, orada "Zulüm işlemelerinden dolayı." [el-A'râf 7/162] demiştir, bütün bu farklılıkların sebebi, her iki yerde anlam uyumunun gözetildiğinin ve lafız farklılığı ile bu uyumu değiştirmeyeceğinin bilinmesini sağlamaktır.

60. Hani, Mûsâ kavmi için su dilemişti. Biz de 'Asanı kayaya vur.' demiştik, böylece kayadan on iki pınar fışkırmış, her boy kendi su alacağı pınarı bilmişti. 'Allah'ın rızkından yiyin, için. Yalnız, yeryüzünde bozgunculuk yaparak fesat çıkarmayın.' demiştik. (el-Bakara 2/60)

"Hani, su dilemişti." Yani, Bizden su dilemişti. *İstiskā* su istemek demektir. Burada su için dua etmek (yağmur duası) mânasındadır. *Sîn* harfinin fethası ile *ve kad sekaytuhû sakyen* (Ona içeceği şeyi verdim.) şeklinde kullanılır. *Sekaytü'l-arda* (Toprağı vb. suladım) denildiğinde hakiki sulama (bir kimsenin bir yeri fiilen sulaması) kastedilir, *eskaytü fülânen* denildiğinde ise "İçmesi ve ekinini sulaması için ona su temin ettim." denilmek istenir. *Divânü'l-Edeb*'de, *sekāhullâhu* (Allah onu sulasın, ona su bahşetsin) ile *eskāhu* ifadesinin aynı mânada olduğu söylenir. Şair Lebîd her ikisini birlikte şöyle kullanır:

ولما قال في سورة الأعراف: ﴿فَأَرْسَلْنَا عَلَيْهِمُ﴾ قال: ﴿بِمَا كَانُوا يَظْلِمُونَ﴾ [الأعراف، ١٦٢/٧] ليتميّز هؤلاء عن غيرهم على أن إعادة المكنيّ صريحا وكناية سائغة،[١] قال تعالى: ﴿مَنْ كَانَ عَدُوًّا لِلّٰهِ﴾ ثم قال: ﴿فَإِنَّ اللّٰهَ عَدُوٌّ لِلْكَافِرِينَ﴾ [البقرة، ٩٨/٢] وقال [١٣٣ب] عدي بن زيد:[٢]

لَا أَرَى المَوْتَ يَسبِقُ المَوْتَ شَيْءٌ نَغَّصَ المَوْتُ ذَا الغِنَى والفَقِيرا[٣]

وقالوا: ذكر ههنا: ﴿خَطَايَاكُمْ﴾ وقال في الأعراف: ﴿خَطِيئَاتِكُمْ﴾ [الأعراف، ١٦١/٧] وقال ههنا: ﴿ادْخُلُوا﴾ وقال هناك: ﴿اسْكُنُوا﴾ [الأعراف، ١٦١/٧] وقال ههنا: ﴿فَأَنْزَلْنَا﴾ وقال هناك: ﴿فَأَرْسَلْنَا﴾ [الأعراف، ١٦٢/٧] وقال ههنا: ﴿بِمَا كَانُوا يَفْسُقُونَ﴾ وقال هناك: ﴿يَظْلِمُونَ﴾ [الأعراف، ١٦٢/٧] ليُعلم أن المراعَى اتفاق المعاني وأنّها لا تتغير باختلاف الكلمات.

٦٠- وَإِذِ اسْتَسْقٰى مُوسٰى لِقَوْمِهِ فَقُلْنَا اضْرِبْ بِعَصَاكَ الْحَجَرَ فَانْفَجَرَتْ مِنْهُ اثْنَتَا عَشْرَةَ عَيْناً قَدْ عَلِمَ كُلُّ اُنَاسٍ مَشْرَبَهُمْ كُلُوا وَاشْرَبُوا مِنْ رِزْقِ اللّٰهِ وَلَا تَعْثَوْا فِي الْاَرْضِ مُفْسِدِينَ

وقوله: ﴿وَإِذِ اسْتَسْقٰى﴾ وتقديره: وإذ استسقانا. والاستسقاء طلب السقي وسؤاله وهو بالدعاء ههنا. ”وقد سقيتُه سَقْيًا“ بفتح السين، أي أعطيته ما يشربه، و”سقيت الأرض“ ونحوها بفعلِي، و”أسقيت فلانا“ أي جلعت له سقيا يشرب منه، ويَسقي به الزرعَ. وقال في ديوان الأدب: سقاه الله تعالى وأسقاه بمعنًى، وقد جمعهما لبيد فقال:[٤]

---

١ ط: سابقة.

٢ هو عَدِيّ بن زَيْد العبادي التميمي (نحو ٣٥ ق هـ / نحو ٥٩٠ م) شاعر من دهاة الجاهليين. من أهل الحيرة، فصيحا، يحسن العربية والفارسية. وهو أول من كتب بالعربية في ديوان كسرى، اتخذ في خاصته وجعله ترجمانا بينه وبين العرب. فسكن المدائن، فزار بلاد الشام، تزوج هندا بنت النعمان بن المنذر ووشى به أعداء له إلى النعمان بما أوغر صدره فسجنه وقتله في سجنه بالحيرة. وعلماء العربية لا يرون شعره حجة. وجمع ما بقي من شعره في ديوان. انظر: معجم الشعراء للمرزباني، ص. ٢٤٩؛ الأعلام للزركلي، ٢٢٠/٤.

٣ ديوانه، ص. ٦٥؛ الصحاح للجوهري، «نغص»؛ تاج العروس للزبيدي، «نغص». وفي الديوان: لَا أَرَى المَوْتَ يَسبِقُ المَوْتَ شَيئًا ... نَغَّصَ المَوْتُ ذَا الغِنَى والفَقِيرا.

٤ ح - فقال؛ ر: قال.

Kavmim Mecdoğulları'na da su temin etti
Nümeyr'e (Nemircik'e) ve Hilaloğulları'nın diğer kabilelerine de!

Doğrudan bir kimseye su verince *sekaytühu*, hayvanlarına ve toprağına su verince ise *istekaytuhu* fiili kullanılır ki bu ikinci fiil "Onun için suyu getirdim, istedim." gibi bir anlama gelir. Şair Zürrumme şöyle der:

Sevgilinin öldüğü toprağı (gözyaşlarımla) suladım, öylesine hüznümü döktüm ki
Taşları ve oyun oynadığı yer bile bana konuşur oldu

İskınî ihâbek "Kırbandan bana su ver, su kırbanı benim için su alma yeri kıl." denilir. *Sin* harfinin kesresi ile *es-sikyu* "sulama sırası, payı", *es-sikāu* "su, süt tulumu" demektir. *Sikāye*, hac mevsimlerinde veya diğer zamanlarda su temin edilen yer demektir. Yûsuf sûresindeki *sikāye* ise hükümdarın içtiği su kabı demektir. *el-Miskātü*, çekici bir şeye iliştirilen sulama aracı demektir. *el-İstikāu mine'l-bi'ri* kuyu ve benzeri bir yerden su almak demektir.

"Mûsâ, kavmi için" Onlar İsrâiloğulları'dır. Anlam, "Mûsâ'nın onlar için Tîh çölünden önce kırsal yerde su istediğini hatırlayın." şeklindedir. Bir görüşe göre bu, Tîh çölündedir.

"Asanı kayaya vur demiştik." Onun asası cennetin mersin ağacındandı. Kendi arşını ile on arşın kadardı. Bu, Hz. Mûsâ'nın mûcizesi ve yılana dönüşen asaydı. Kaya hakkında ise bir görüşte şöyle denilmiştir. "Allah Teâlâ ona, insan başı kadar hafif olan bir taşı alıp heybenin içine koymasını emretti." Bir görüşe göre bu kaya kedi başı kadar, bir başka görüşe göre öküz başı kadardı.

Mukātil b. Süleymân bunun kare bir taş olduğunu söylemiştir.[1] Dahhâk ve Süddî, bunun kenar ölçüleri bir arşın olan kare şeklinde bir taş olduğunu söylemişlerdir. Kelbî şöyle demiştir: Bu taş insan kafası gibi yuvarlaktı, üzerinde kadın göğsü gibi on iki tane göğüs vardı, Hz. Mûsâ onu Tûr dağından almıştı.

Saîd b. Cübeyr şöyle söylemiştir: O taş, kavmi Hz. Mûsâ'nın hadım edilmiş olduğunu söylediği zaman böyle olmadığını göstermek için onun elbiselerini alıp götüren taştır. Daha sonra Hz. Mûsâ'ya o taşı taşıması emredilmiştir.

1 Mukātil b. Süleymân, *Tefsîr*, 1: 110.

سَقَى قَوْمِي بَنِي مَجْدٍ، وَأَسْقَى ... نُمَيْرًا وَالْقَبَائِلَ مِنْ هِلَالِ[1]

ويقال: سقيته لشَفَتِهِ، واستقيته لماشيته وأرضه، وأسقيته أي دعوت له بالسُقْيَا. قال ذو الرمة:[2]

وأُسْقِيه حَتَّى كادَ ممَّا أَبُثُّه تُكَلِّمُني أَحْجارُهُ ومَلاعِبُهْ[3]

٥ و"اسقني إهابك" أي اجعله لي سِقَاءً، والسِّقْيُ بكسر السين الحظ من الشرب، والسقاء القربة للماء واللبن، والسقاية الموضع الذي يتخذ فيه الشراب في المواسم وغيرها، والسقاية في سورة يوسف الصواع الذي كان يشرب منه الملك، والمِسْقَاةُ ما يتخذ للجرار تُعَلَّقُ عليه، والاستقاء من البئر ونحوها الأخذُ منها.

وقوله: ﴿مُوسٰى لِقَوْمِهِ﴾ وهم بنو إسرائيل، ومعناه: اذكروا أيضا إذ سأل موسى ربه
١٠ أن يسقيهم في البرية قبل التيه. وقيل: في التيه.

وقوله: ﴿فَقُلْنَا اضْرِبْ بِعَصَاكَ الْحَجَرَ﴾ وكان عصاه من آس الجنة، وكان عشر أذرع بذراع موسى وهي التي كانت معجزته، وهي التي كانت تتقلب حية. وأما الحجر فقد قيل: أمره الله تعالى أن يأخذ حجرا خفيفًا مثل رأس الإنسان فيضعه في المِخْلَاةِ. وقيل: مثل رأس الهرة. وقيل: مثل رأس الثور.

١٥ وقال مقاتل: كان حجرا مربعا.[4] وقال الضحاك والسدي: كان ذراعًا في ذراع. وقال الكلبي: كان مدورًا مثل رأس الإنسان، عليه اثنا عشر ثديا مثل ثدي المرأة، وكان موسى رفعه من الطور.

وقال سعيد بن جبير: هو الحجر الذي ذهب بثياب موسى لما قال قومه: إنه آدر، فأمر موسى أن يحمله.

---

١ ديوانه، ص. ١١٠؛ الصحاح للجوهري، «سقى».

٢ هو أبو الحارث غيلان بن عقبة بن نهيس بن مسعود العدوي ذو الرمة (ت. ١١٧ هـ / ٧٣٥ م) شاعر من فحول الطبقة الثانية في عصره، أكثر شعره تشبيب وبكاء أطلال، يذهب في ذلك مذهب الجاهليين، وكان مقيما بالبادية، يحضر إلى اليمامة والبصرة كثيرا، وامتاز بإجادة التشبيه. له ديوان شعر في مجلد ضخم، توفي بأصبهان. انظر :وفيات الأعيان لابن خلكان، ١١/٤؛ الأعلام للزركلي، ١٢٤/٥.

٣ ديوانه، ٨٢١/٢؛ تاج العروس للزبيدي، «سقى».

٤ تفسير مقاتل بن سليمان، ١١٠/١.

Bir görüşe göre bu belirli bir taş değildir ve Hz. Mûsâ bulduğu herhangi bir taşa vurmuştur. Yalnız doğru olan onun belirli bir taş olduğudur. Çünkü Allah onu elif-lâm takısı ile kullanmış, böylece belirli bir taş olduğunu bildirmiştir.

"Böylece ondan (pınarlar) fışkırmıştı." Kaffâl şöyle demiştir: Bu, Hz. Mûsâ'nın vurmasına delâlet etmektedir, yani "Vurmasından pınarlar fışkırmıştır." demiştir. Bir görüşe göre burada gizli bir fiil vardır ve cümlenin takdiri "O vurdu ve ondan on iki pınar fışkırdı." şeklindedir. Cümleden bir ögeyi düşürmek, şu âyette de olduğu gibi mümkündür: "Sizden her kim hasta veya yolcu ise…" Yani orucunu bozsun. "Tutamadığı günler sayısınca başka günlerde tutsun." [el-Bakara 2/184] Buradaki *minhu* (ondan) zamiri de kayaya işaret eder, yani "kayadan" anlamına gelir. Burada bu kelime, Hz. Mûsâ'nın emre muhalefet etmeyeceğini bildiğimizden ve zâhirinde buna işaret ettiğinden dolayı hazfedilmiştir. Benzer kullanım, "Ona ticaret yapmasını söyledim, o da para kazandı." ifadesinde de vardır.

İnficâr (fışkırma) geniş bir şekilde yarılma demektir. *İnbicâs* ise dar bir şekilde yarılma demektir. Bir görüşe göre *inficâr* çokça çıkma, *inbicâs* az az çıkmadır. Bir görüşe göre *inficâr* yumuşak bir şeyden çıkma, *inbicâs* da sert bir şeyden çıkmadır. Ahfeş'e göre, her ikisi de aynı şeydir. Bir görüşe göre *inbicâs* akma, *inficâr* da fışkırma, kaynamadır. Bir görüşe göre *inficâr* kelimesi fecrin doğmasından (*inficâr*) türetilmiştir ki bu da karanlığın aydınlıktan ayrışması demektir. Bu kelimenin asıl anlamının mufâraka (ayrılma) olduğu da söylenmiştir. Nitekim *fücûr*, iyilikten ayrılmaktır. Kutrub böyle söylemiştir: Bu âyette *fe'n-fecerat* denilmiş; A'râf sûresinde ise *fe'n-beceset* [el-A'râf 7/160] denilmiştir. Aslında her iki kıssa aynıdır. Dolayısıyla bu iki kelimenin (*infecere* ile *inbecese* kelimelerinin) aynı olduğunu söylerse, sözü doğru olur. Kim de "O taş belirli bir taş değildi, aksine işine yarayan herhangi bir taşı alıp ona vurdu." görüşünde ise şunu demiş olur: "Eğer küçük bir taş alıp ona vurduysa ondan su azar azar akmıştır (*inbecese*), yok eğer büyük bir taşı alıp ona vurduysa ondan su fışkırarak akmıştır (*infecera*)." Kim de "O taş, heybesinde taşıdığı -bir görüşe göre de eşeğin üzerinde taşıdığı- bir taştı." derse "*İnbicâs* (az az akma) taştan suyun çıktığı ilk andaki akmadır; *inficâr* (fışkırarak akma) ise akmaya başladıktan sonraki aşamadır." demiş olur.

وقيل: لم يكن حجرا معينا، فكان يضرب أي حجر وجد. والصحيح أنه كان معينا؛ فقد عرّفه بالألف واللام.

وقوله تعالى: ﴿فَانْفَجَرَتْ مِنْهُ﴾ قال القفال: أي من الضرب فدل ذلك على الضرب وبه انفجرت العيون. وقيل: ههنا مضمر، أي فضرب فانفجرت [١٣٤أ] منه اثنتا عشرة عينا. والإضمار جائز كما قال تعالى: ﴿فَمَنْ كَانَ مِنْكُمْ مَرِيضًا اَوْ عَلٰى سَفَرٍ فَعِدَّةٌ﴾ أي فأفطر ﴿فَعِدَّةٌ مِنْ اَيَّامٍ اُخَرَ﴾ [البقرة، ١٨٤/٢]، وقوله: ﴿مِنْهُ﴾ على هذا يكون كناية عن الحجر، أي ''من الحجر''، وحذف لعلمنا أن موسى لا يخالف الأمر ولأن الظاهر يدل عليه وهو كقوله: ''أمرته بالتجارة فاكتسب الأموال''.

والانفجار الانشقاق الواسع، والانبجاس الانشقاق الضيق. وقيل: الانفجار الخروج بكثرة، والانبجاس قليلا قليلا. وقيل: الانفجار الخروج من اللين، والانبجاس من الصلب. وقيل: هما واحد، وهو قول الأخفش. وقيل: الانبجاس الانصباب، والانفجار النبوع. وقيل: أخذ الانفجار من انفجار الفجر وهو انشقاقه،[١] وهو انشقاق الظلمة عن الضياء. وقيل: أصله المفارقة، والفجور هو مفارقة البر، قاله قطرب. وقد ذكر في هذه الآية: ﴿فَانْفَجَرَتْ﴾ وفي الأعراف: ﴿ فَانْبَجَسَتْ﴾ [الأعراف، ١٦٠/٧] والقصة واحدة فمن سوى بينهما استمر[٢] قوله، ومن قال: ''لم يكن الحجر معينا بل كان يضرب أي حجر وجد عن الحاجة'' فإنّه يقول:[٣] كان إذا أخذ حجرا صغيرا فضربه انبجس وإن أخذ حجرا كبيرا فضربه انفجر، ومن قال: كان حجرا صغيرا واحدا يحمل في المخلاة -وقيل: كان يحمل على حمار- فالانبجاس أول خروجه من الحجر، والانفجار بعد سيلانه.

١ ح ر - وهو انشقاقه.
٢ أي ثبت.
٣ ط - يقول، صح هامش.

Bir görüşe göre, ilk başta azar azar akmış, sonra artarak akmaya devam etmiş ve sonra fışkırarak akmıştır. Bir görüşe göre de ihtiyacın az olduğu zamanlarda azar azar, ihtiyaç arttığında ise fışkırarak (bolca) akıyordu.

"On iki pınar" *İsnetâ* kelimesinde ki *te* harfi, sayının müennes olduğunu göstermek için gelmiştir. Onun üzerindeki müennes sayılarda on sayısının, biri peltek *se* harfinin sükûnu ile diğeri de kesresi ile olmak üzere iki türlü okunuşu vardır. *Ayn* pınar demektir. Bu kelime semaî müennestir, temyiz olarak nasb edilmiştir. Ayrıca bu kelime görme aleti olan gözden türemiştir. Çünkü göz, baştaki en şerefli şeydir, pınar da yeryüzündeki en şerefli şeydir. Ayrıca gözyaşı gözden çıktığı gibi su da pınardan çıkar. İsrâiloğulları on iki boy (kabile) oldukları ve birbirleri ile anlaşamadıkları için kendilerine on iki pınar verilmiştir. Birbirleri ile çekişmesinler diye her bir kabile için ayrı ayrı su kaynağı verilmiştir.

"Her boy kendi su alacağı pınarı bilmişti." Yani su kaynağını bilmişti. Katâde şöyle demiştir: Her boy kendi pınarını biliyordu ve gidip ihtiyacı kadar su alıyordu, sonra da su kesiliyordu. Bir görüşe göre, su, onlar (orada) konaklıyorken akıyordu, göç edeceklerinde taşın suyu kesiliyordu ve taşı çuvala koyup taşıyorlardı.

Ebû Ravk şöyle demiştir: O taşta on iki oyuk vardı, bir yerde konakladıklarında taşı koyuyorlardı, her bir boy kendi oyuğuna gelip kanal kazıyordu (açıyordu), sonra da diledikleri kadar içiyorlardı. Onu taşımak istediklerinde Hz. Mûsâ taşa vuruyordu ve suyu kesiliyordu. Ayrıca bu taştan altı yüz binden fazla kişi su alıyordu. Bir görüşe göre bu taş mermerdendi, bir başka görüşe göre ise koyun başı kadardı.

"Allah'ın rızkından yiyin, için." Burada zikredilmemiş gizli bir öge vardır. Cümlenin takdiri, "Onlara 'Kudret helvasından ve bıldırcın etinden yiyin; taşın pınarlarından için, bu iki nimette Allah'ın sizi rızıklandırdığı yani size verdiği şeylerdir.' dedik." şeklindedir.

"Yalnız, bozgunculuk yapmayın." Buradaki *te'sav* fiilinin masdarı olan *el-'asy* kelimesi, fesadın zirvesi anlamına gelir. Bir görüşe göre, fesatta aşırılıktır. Bu kelime *'alime* babından olup *'asiye-ya'sâ* fiil kökündendir. Bu kelime başka iki kalıptan da gelir. *Dehale* babından *'asâ-ya'sû* ve *fe'ile-yef'ilü* babından aslı *'ayise-ya'yisu* olan *'âse-ye'îsu* şeklindedir.

وقيل: كان ينبجس[1] ثم يجري ويدوم فيكثر فيكون انفجارا. وقيل: كان ينبجس عند قلة الحاجة وينفجر عند الحاجة إلى الكثير.

وقوله: ﴿اثْنَتَا عَشْرَةَ عَيْنًا﴾ التاء لعدد[2] المؤنث. والعشرة فيها لغتان في عدد المؤنث بعد ما زاد على العشرة تسكين السين وكسرها. والعين الينبوع، وهي مؤنثة سماعا، ونصب على التفسير، وهي مشتقة من العين الباصرة؛ لأنه أشرف ما في الرأس وهذه أشرف ما في الأرض، ولأن الماء يخرج من هذه كالدمع يخرج من تلك. وإنما جعلت على هذا العدد لأن بني إسرائيل كانوا اثني عشر سبطا فكانوا[3] لا يأتلفون، فجُعل لكل سبط مشربٌ على حدة من عين على حدة لئلا يتنازعوا.

وقوله: ﴿قَدْ عَلِمَ كُلُّ أُنَاسٍ مَشْرَبَهُمْ﴾ أي موضع شربهم. قال قتادة: كان كل سبط يعرف عين نفسه فيجيء فيأخذ مقدار حاجته ثم ينقطع الماء. وقيل: كان يسيل وهم نازلون فإذا ارتحلوا انقطع ماؤها وحمل الحجر في الجوالق.

وقال أبو روق: كان فيه اثنتا عشرة حفرة، فكانوا إذا نزلوا وضعوا الحجر وجاء كل سبط إلى حفرتهم فحفروا الجداول إلى أهلها فشربوا ما شاؤوا، فإذا أرادوا أن يحملوه ضربه موسى [١٣٤ب] فذهب الماء، وكان يستقي منه ستمائة ألف وزيادة. وقيل: كان الحجر رخاما. وقيل: كان كرأس شاة.

وقوله: ﴿كُلُوا وَاشْرَبُوا مِنْ رِزْقِ اللهِ﴾ وههنا مضمر، أي قلنا لهم كلوا من المن والسلوى واشربوا من عيون الحجر وهما مما رزقكم الله تعالى أي أعطاكم.

وقوله: ﴿وَلَا تَعْثَوْا﴾ العَثْيُ أشد الفساد. وقيل: المبالغة في الإفساد. وهذا من "عَثِيَ، يَعْثَي" من باب عَلِمَ. وفيه لغتان أخريان: "عثا يعثو" من حد دخل،[4] و"عاث يعيث"،[5] من "فعل يفعل"، من "عَيِثَ يَعْيِثُ".[6]

١ ح – وقيل كان ينبجس.
٢ ط: لعدم.
٣ ح : وكانوا.
٤ ح: كتب.
٥ ر + من حد ضرب يضرب.
٦ ط ر– من فعل يفعل من عَيِثَ يَعْيِثُ.

"Yeryüzünde" Yani, Tîh çölünde. Bir görüşe göre bu ifade "Dünyada" anlamına gelir. Yeryüzünde **"Fesat çıkararak"** *Müfsidîn* kelimesi hâl üzere mansub kılınmıştır. Yani, bozgunculukta aşırıya kaçmayın. Bir diğer ihtimal ise bu iki ifadenin aynı anlama gelmesidir ki bu durumda âyette tekrarın olması [yani "Bozgunculuk yapmayın." denildikten sonra "fesatçılar olarak" denilmesi] mübalağa içindir. Bunun benzeri "Gaddar olarak Zeyd'e zulmetme!" ifadesinde vardır. Gaddarlık zaten zulüm demektir. Aynı şekilde bozgunculuk zaten ifsat demektir. Yalnız, birincisi daha uygun bir seçenektir, çünkü [aynı anlamın tekrarı yerine] daha fazla anlam içermektedir.

Âyetin mânası, "Size verdiğimiz rızıklardan yiyin, için fakat mallarını gaspetmekle veya benzeri şeylerle insanlara zulmederek yeryüzünde bozgunculuk yapmayın." şeklindedir. Bir görüşe göre anlam, "Şükrederek nimetlerimizi kabul edin, nankör olmayın, sizden başkalarını küfre davet etmeyin, çünkü o yeryüzündeki en büyük bozgunculuktur." şeklindedir. Bir görüşe göre "Yiyin, için" bedenin iyiliği, "Bozgunculuk yapmayın!" da dinin ıslahıdır. Böylece Allah önce sebepleri hazır etmiş, sonra hitabını yöneltip mükellef kılmıştır. Kuşeyrî şöyle der:

> Hak Teâlâ her toplumun diğerlerini rahatsız etmeden kendi sınırlarına sadık kalmasını irade etmişti. Bu amaçla her bir kabileye kendisi ile su kaynaklarını bilecekleri bir alâmet vermişti. Böylece gruplardan biri, diğerinin suyuna dokunmamış oldu. Ayrıca onlara, istedikleri şeyi verince şükretmelerini, emrine itaat etmelerini ve günah işlemeyi terk etmelerini emretti. Su kaynakları değişik ve su içilen yerler farklıdır, her grup kendi suyunun başına varır. Kimi tatlı ve kolay içimli, kimi acı ve buruk, kimi dupduru, kimi de damla damla akacak kadar azdır. Her kavmin yöneticisi onları idare eder, her grubun lideri onları sevk eder. Nefisler arzu ve şehvetlerin, kalpler takvâ ve itaatin, ruhlar keşif ve müşâhedelerin kaynaklarına yönelirken, sırlar da sıfatlardan fenâ bularak hakikatlerin menbaına inerler.[1]

1 Kuşeyrî, *Letâifü'l-İşârât*, 1: 49.

وقوله: ﴿فِى الْأَرْضِ﴾ أي في التيه. وقيل: في الدنيا. وقوله: ﴿مُفْسِدِينَ﴾ في الأرض،[1] نصب على الحال، أي لا تبالغوا في الإفساد حالة الإفساد. ويحتمل التكرير للمبالغة كما يقال: ''لا تظلم زيدا جائرا عليه''، والجور هو الظلم، وكذا العثي هو الإفساد، والأول أوجه؛ لأنه أكثر معنى.

ثم معناه: كلوا واشربوا من رزقنا ولا تفسدوا في الأرض بظلم الناس بغصب أموالهم ونحو ذلك. وقيل: أي قابلوا نعمنا[2] بالشكر ولا تكفروا ولا تدعوا غيركم إلى الكفر؛ فإنه أبلغ فساد في الأرض. وقيل: ﴿كُلُوا وَاشْرَبُوا﴾ وهو صلاح البدن ﴿وَلَا تَعْثَوْا﴾ وهو صلاح الدين، هيأ الأسباب ثم وجّهَ الخطاب. وقال الإمام القشيري رحمه الله:

> أراد الحق جل جلاله أن يكون كل قوم ملازما لحده، غير مزاحم لصاحبه، فأفرد لكل سبط علامة يعرفون بها مشربهم، فهؤلاء لا يردون مشرب الآخرين، والآخرون لا يردون مشرب الأولين. وحين كفاهم ما طلبوه أمرهم بالشكر وحفظ الأمر وترك احتقاب[3] الوزر. والمناهل مختلفة، والمشارب متفارقة، فكل يرد مشربه، فمشرب عذب فراتٌ، ومشرب ملح أجاجٌ، ومشرف صاف زلالٌ، ومشرب رتق أوشالٌ، وسائق كل قوم يقودهم، ورائد كل طائفة يسوقهم. فالنفوس ترد مناهل المنى، والشهوات والقلوب ترد مشارب التقى، والطاعات والأرواح ترد مناهل الكشف والمشاهدات، والسرائر ترد مناهل الحقائق بفناء الصفات.[4]

---

١ ح ط ر- في الأرض.
٢ ح ر: نعمتنا.
٣ «احتقب الإثم» أي ارتكبه. قال ابن دريد: وكل شيء شددته في مؤخرة رحلك أو قتبك فقد احتقبته. وكثر ذلك حتى قالوا: احتقب فلانٌ خيرًا أو شرا إذا ادخره. انظر: جمهرة اللغة لابن دريد، «ب ح ق».
٤ لطائف الإشارات للقشيري، ١/ ٤٩.

Bu âyet yağmur duasına çıkmanın mubah olduğunu ifade etmekte, ayrıca Hz. Muhammed aleyhisselâm ümmetinin faziletine de işarette bulunmaktadır. Çünkü İsrâiloğulları suya ihtiyaç duyunca Allah'tan istemesi için Hz. Mûsâ'ya müracaat ettiler; baklaya, sebzeye ve diğer yiyeceklere ihtiyaç duyduklarında da aynı şeyi yaptılar. Bu ümmete ise her ne zaman ihtiyaç duyarlarsa Allah'tan istemeleri salık verildi. Allah Teâlâ "Allah'tan lutfunu isteyin." [en-Nisâ 4/32] ve "Dua edin, duanıza icâbet edeyim." [el-Mü'min 40/60] buyurmuştur. Burada büyük bir müjde vardır. Hz. Mûsâ, onların sözüyle Allah'tan kavmi için su talep etmiştir. Hz. Îsâ onların sözüyle kavmi için yemek talebinde bulunmuştur. Peygamberimiz Hz. Muhammed aleyhisselâm ise Allah'ın emri ile bizim için mağfiret talebinde bulunmuştur. Allah Teâlâ "Hem kendi günahın hem de mümin erkekler ve mümin kadınlar için mağfiret dile." [Muhammed 47/19] buyurmuştur. Allah, kavimlerinin istemesi neticesinde her iki peygamberin de duasına icâbet etmiş olduğuna göre bizzat kendi emri ile Peygamberimizin bizim için ettiği duaya icâbet buyurması daha evlâdır.

61. Hani, 'Ey Mûsâ! Biz bir çeşit yemeğe asla katlanamayız. O hâlde, bizim için Rabbine yalvar da o bize yerden biten sebze, salatalık, sarımsak, mercimek, soğan versin.' demiştiniz. O da size, 'İyi olanı düşük olanla değiştirmek mi istiyorsunuz? Öyle ise inin şehre! İstedikleriniz orada var.' demişti. Böylece zillete ve yoksulluğa duçar oldular. Allah'ın gazabına uğradılar. Bunun sebebi, onların Allah'ın âyetlerini inkâr ediyor, peygamberleri de haksız yere öldürüyor olmaları idi. Bütün bunların sebebi ise isyan etmek ve aşırı gitmekte oluşlarıydı. [el-Bakara 2/61]

"Ey Mûsâ dediğinizde." Yani, aynı şekilde bunu da hatırlayın demektir.

"Biz bir çeşit yemeğe asla katlanamayız." Yani, biz sadece kudret helvası ve bıldırcın eti yemeyle kendimizi sınırlandıramayız dediler. Kendilerine iki çeşit nimet verildiği hâlde onların "bir çeşit yemeğe" demelerinin sebebi, etle ekmeğin beraber yendiği gibi birini diğeri ile birlikte yemeleri idi. Bir görüşe göre şöyle denilmiştir: Onlara, önce sadece kudret helvası veriliyordu, sonra onlar bundan bıktılar ve ardından onlara bıldırcın eti de gönderildi. Dolayısıyla onlar, bıldırcın eti verilmeden önce "Biz bundan bıktık, artık bunu yemek istemiyoruz." demiş olabilirler.

وأفادت[1] الآية إباحة الخروج إلى الاستسقاء ودلت على فضيلة أمة محمد عليه السلام؛ فإن بني إسرائيل احتاجوا إلى الماء فرجعوا إلى موسى ليسأل، واحتاجوا إلى البقل والقثاء وسائر المأكولات ففعلوا كذلك، وهذه الأمة أطلق لهم أن يسألوا الله كلما احتاجوا إليه. قال تعالى: ﴿وَسْـَٔلُوا اللَّهَ مِنْ فَضْلِهِۦ﴾ [النساء، ٣٢/٤]، وقال: ﴿ٱدْعُونِىٓ أَسْتَجِبْ لَكُمْ﴾ [المؤمن، ٦٠/٤٠] وفيها بشارة عظيمة: سأل موسى ربه الماء لقومه بقولهم، وسأل عيسى ربه المائدة لقومه بقولهم، وسأل نبينا المصطفى صلى عليه السلام المغفرة لنا بأمر الله قال: ﴿وَٱسْتَغْفِرْ لِذَنۢبِكَ وَلِلْمُؤْمِنِينَ وَٱلْمُؤْمِنَٰتِ﴾ [محمد، ١٩/٤٧]، [١٣٥أ] فلما أجاب الله لهما فيما سألاه بطلب القوم فلأن يجيب لنبينا فيما سأله لنا بأمره أولى.

٦١- وَإِذْ قُلْتُمْ يَا مُوسٰى لَنْ نَصْبِرَ عَلٰى طَعَامٍ وَاحِدٍ فَادْعُ لَنَا رَبَّكَ يُخْرِجْ لَنَا مِمَّا تُنْبِتُ الْاَرْضُ مِنْ بَقْلِهَا وَقِثَّائِهَا وَفُومِهَا وَعَدَسِهَا وَبَصَلِهَاۜ قَالَ اَتَسْتَبْدِلُونَ الَّذِي هُوَ اَدْنٰى بِالَّذِي هُوَ خَيْرٌۜ اِهْبِطُوا مِصْراً فَاِنَّ لَكُمْ مَا سَاَلْتُمْۜ وَضُرِبَتْ عَلَيْهِمُ الذِّلَّةُ وَالْمَسْكَنَةُ وَبَاۤؤُ بِغَضَبٍ مِنَ اللّٰهِۜ ذٰلِكَ بِاَنَّهُمْ كَانُوا يَكْفُرُونَ بِاٰيَاتِ اللّٰهِ وَيَقْتُلُونَ النَّبِيّٖنَ بِغَيْرِ الْحَقِّۜ ذٰلِكَ بِمَا عَصَوْا وَكَانُوا يَعْتَدُونَ

وقوله: ﴿وَإِذْ قُلْتُمْ يَا مُوسٰى﴾ أي واذكروا أيضا ﴿إِذْ قُلْتُمْ يَا مُوسٰى لَنْ نَصْبِرَ عَلٰى طَعَامٍ وَاحِدٍ﴾ أي لن نقدر على حبس أنفسنا على نوع واحد من الطعام وهو المن والسلوى. وإنما قالوا: ﴿عَلٰى طَعَامٍ وَاحِدٍ﴾ وهما اثنان لأنهم كانوا يأكلون أحدهما بالآخر كما يؤكل الخبز باللحم. وقيل: كان ينزل عليهم المن وحده أولا ثم ملّوه فأرسلت عليهم السلوى، فيجوز أن يكون هذا الكلام منهم قبل نزول السلوى، يقولون: قد مللنا هذا وعزفت عنه نفوسنا.

---

١ ط ر: وإفادة.

"Bizim için Rabbine yalvar." Yani, ondan iste. **"Rabbine yalvar da o bize yerden biten sebze (…) versin."** Âyette *mimmâ* kelimesindeki *min* Ahfeş'e göre zâit harf-i cerdir. Yalnız, kısmilik için de olabilir. *Min baklihâ* ifadesindeki *min* ise cins içindir. Aynı şekilde o da "bazı çeşitlerinden" demektir.

"Çıkarsın" Buradaki *yuhric* fiilinin cezimli olmasının iki nedeni olabilir. Birincisi cevap cümlesi takdirinde olmasıdır. Yani mânası, "Bizim için Rabbine dua et, eğer sen dua edersen o da çıkartır." şeklindedir. İkincisine göre ise anlam "Bizim için Rabbine dua et ve ona 'Çıkar' de ki o da çıkarsın." şeklinde olabilir. Bunun benzeri "Kullarıma söyle en güzel sözü söylesinler." [el-İsrâ 17/53] ve "İnanan kullarıma söyle namazı dosdoğru kılsınlar." [İbrâhîm 14/31] âyetlerinde vardır.

"Sebze" *Bakl*, yemekle birlikte yenilen her türlü yeşillik demektir. Kelime aslında yerden biten her şey için kullanılır. Şair şöyle der:

Bir kavim ki ilkbahar kendileri için bitkileri yeşerttiği vakit
Otlarla (bakl) birlikte onların düşmanlıkları da yeşerir

"Salatalık" *Kissâ* salatalık demektir. *Kāf* harfinin ötresi ile *kussâ* şeklinde telaffuzu da bir lehçedir ve Yahyâ b. Vessâb, Talha b. Musarrıf ve Eşheb'in kıraati bu şekildedir.

"Sarımsak" Abdullah b. Abbas, Katâde ve Süddî buradaki *fûm* kelimesinin buğday olduğunu söylemişlerdir. Uhayha b. Cülâh şöyle söylemiştir:

Tek başıma insanların en zenginiydim
Medine'de buğday üretiminden dolayı

Atâ, Mücâhid ve İbn Zeyd bunun ekmek olduğunu söylemiştir. Kutrub ise şöyle demiştir: Her soğan demetine, bir parça ete ve her büyük lokmaya *fûm* denilir demiştir. *Fevvemtü eş-şey'e* ifadesi bir şeyin büyük ve yuvarlak yapılması anlamına gelir.

Ferrâ şöyle demiştir: *Fûmû lenâ* ifadesi "Bize ekmek pişirin." anlamına gelir. Rebî' b. Enes ve Kisâî şöyle demiştir: O, sarımsaktır. Babamın ve Abdullah b. Mes'ûd'un kıraatinde peltek *se* harfi ile okunmuştur. Ümeyye b. Ebi's-Salt şöyle demiştir:

وقوله: ﴿فَادْعُ لَنَا رَبَّكَ﴾ أي سله. وقوله: ﴿رَبَّكَ يُخْرِجْ لَنَا مِمَّا تُنْبِتُ الْأَرْضُ مِنْ بَقْلِهَا﴾ كلمة ''من'' من قوله: ﴿مِمَّا﴾ صلة عن الأخفش، ويجوز أن يكون للتبعيض. و''من'' في قوله: ﴿مِنْ بَقْلِهَا﴾ هو للتجنيس وهو بعض الأجناس أيضا.

ثم جَزْمُ قوله: ﴿يُخْرِجْ﴾ لوجهين: أحدهما على تقدير الجزاء، ومعناه: ادع لنا ربك؛ فإنك إن تدع يخرج، والثاني: ادع لنا ربك وقل له أخرج يخرج، وهو كقوله: ﴿وَقُلْ لِعِبَادِي يَقُولُوا الَّتِي هِيَ أَحْسَنُ﴾ [الإسراء، ٥٣/١٧] وقوله: ﴿قُلْ لِعِبَادِيَ الَّذِينَ آمَنُوا يُقِيمُوا الصَّلَاةَ﴾ [إبراهيم، ٣١/١٤].

وقوله: ﴿مِنْ بَقْلِهَا﴾ البقل كل ما يؤكل مع الطعام من الخضر. وهو في الأصل كل نبت اخضرت به الأرض قال الشاعر:[١]

قومٌ إذا نَبَتَ الربيعُ لهم نَبَتَتْ عَداوَتُهُمْ مع البَقْلِ

وقوله: ﴿وَقِثَّائِهَا﴾ هو الخيار، وبضم القاف لغة، وهو قراءة يحيى بن وثاب وطلحة والأشهب.[٢]

وقوله: ﴿وَفُومِهَا﴾ قال ابن عباس وقتادة والسدي ﷺ: هو الحنطة، قال أُحَيْحَةُ بن الجُلَاحِ:[٣]

قَدْ كُنْتُ أَغْنَى النَّاسِ شَخْصًا وَاحِدًا وَرَدَ الْمَدِينَةَ عَنْ زِرَاعَةِ فُومِ[٤]

وقال عطاء ومجاهد وابن زيد: هو الخبز. وقال قطرب: الفوم كل عقدة من بصل وقطعة من اللحم وكل لقمة كبيرة، ويقال: ''فومت الشيء''، جعلته كذلك.

وقال الفراء: يقال: ''فوموا لنا'' أي اختبزوا.[٥] وقال الربيع بن أنس والكسائي: هو الثوم. وفي قراءة أبي وابن مسعود ﷺ بالثاء. وقال أمية بن أبي الصلت:[٦]

١ انظر للبيت: الصحاح للجوهري، «بقل»؛ مجمل اللغة لابن فارس، ١٣٠/١ «باب الباء والقاف وما يماثلها».
٢ م – وقوله وَقِثَّائِهَا هو الخيار وبضم القاف لغة وهو قراءة يحيى بن وثاب وطلحة والأشهب، صح هامش.
٣ هو أبو عمرو أُحَيْحَة بن الْجُلَاح بن الحريش الأوسي، (نحو ١٣٠ ق هـ /نحو ٤٩٧ م) شاعر جاهلي من دهاة العرب وشجعانهم. قال الميداني: كان سيد يثرب وكان له مال وفير. وقال البغدادي: كان سيّد الأوس في الجاهلية. وكان مرابيا كثير المال. أما شعره فالباقي منه قليل جيد. انظر: الأعلام للزركلي، ٢٧٧/١.
٤ انظر للبيت: تفسير الطبري، ١٧/٢ (البقرة ٦١/٢)؛ : تفسير الماوردي، ١٢٨/١ (البقرة ٦١/٢).
٥ انظر: معاني القرآن للفراء، ٤١/١.
٦ انظر للبيت: تفسير الطبري، ٤٣١/١٥ (الكهف ١٠٨/١٨)؛ تفسير القرطبي، ٤٢٥/١ (البقرة ٦١/٢).

O zamanlar onların evi aşikârdı
Orada firdevs bahçeleri, soğan ve sarımsak vardı

Fûm kelimesinin sarımsak anlamına geldiği görüşünde olanlar âyette soğanın zikredilmesinin bu kelime ile kastedilenin sarımsak olduğuna delâlet ettiğini, çünkü bu ikisinin aynı cinsten olduğunu söylerler. Onun ekmek veya buğday mânasında olduğunu söyleyenler âyette mercimeğin zikredilmesinin burada kastedilenin ekmek veya buğday olduğuna delâlet ettiğini, çünkü ekmek veya buğday ile mercimeğin aynı cinsten olduğunu söylerler.

"Ve mercimeğinden" O, bilindik tanedir. **"Ve soğanından"** Bu da mâlûmdur. **"O da size, 'İyi olanı düşük olanla değiştirmek mi istiyorsunuz?' dedi."** Bu, yadırgama mânasında bir sorudur. Yani, "Daha iyisi yerine daha değersizini mi istiyorsunuz?" demektir. *Ednâ* (düşük olan) ifadesi yakın olmak anlamındaki *denâ-yednû* fiilinden türemiştir. *Sevbün mukârib* "değersiz elbise" demektir. Mânası şöyledir: Bedeli arttığı zaman değeri yükselir, azaldığı zaman da düşer. Bu kökten türeyen *denâetün* kelimesi bayağılık, *denîün* ise âdi, değersiz anlamına gelir. *Fûm* kelimesinin sarımsak anlamına geldiğini söyleyenler bunu delil gösterir ve burada *fûm* kelimesinin daha bayağı ve değersiz olmakla nitelendirildiğini, oysa buğdayın öyle olmadığını söylerler. Diğerleri ise buğdayın helva ve bıldırcın eti karşısında seviye olarak daha düşük ve daha değersiz olduğunu söyleyerek cevap vermişlerdir.

Ednâ kelimesinin mânası hakkında bir diğer yaklaşım da onun bulunabilirlik açısından daha kolay ve daha yakın olduğudur. O, insanların çoğu tarafından rahatlıkla bulunabilir. Onlar bununla, kendilerine has kılınan ve bulunması daha zor olan, değerli ve önemli şeyi değiştiriyorlar denilmiştir. Bu, Kutrub'un görüşüdür.

"Öyle ise inin şehre!" *el-Mısr*, içerisinde ceza hukukunun uygulandığı, ihtiyaçların giderildiği, halifenin fesat tertibi (haksız dağıtımı) olmaksızın[1] savaş ve zekât gelirlerinin paylaştırıldığı her yerleşim yerinin adıdır.

Bir görüşe göre bu kelime kesmekten türemiştir denilmiştir. *Masara eşşey'e* (Bir şeyi kesti) *yemsuruhû* (Onu keser) şeklinde kullanılır. Şehir, binalarla boş çevreden ayrıldığı için bu şekilde isimlendirilmiştir.

1 Metinde geçen "min gayri muâmereti'l-halîfe" ifadesi, "Halifeye karşı herhangi bir tezgâh/komplo kurulmaksızın" şeklinde de tercüme edilebilir. (Çev.)

كَانَتْ مَنَازِلُهُمْ إِذْ ذَاكَ ظَاهِرَةً فِيهَا الْفَرَادِيسُ وَالْفُومَانُ وَالْبَصَلُ

فمن قال: ''هو الثوم'' قال: ذكر البصل في الآية يدل على أنه هو المراد؛ فإنه من جنسه. ومن جعله بمعنى الخبز أو الحنطة قال: ذكر العدس يدل على أنه هو المراد؛ لأنه من جنسه.

وقوله: ﴿وَعَدَسِهَا﴾ هو حب معروف. وقوله: ﴿وَبَصَلِهَا﴾ هو معروف أيضا. وقوله: ﴿قَالَ اَتَسْتَبْدِلُونَ الَّذِى هُوَ اَدْنٰى بِالَّذِى هُوَ خَيْرٌ﴾ هذا استفهام بمعنى الإنكار، أي أتسألون الأردى [١٣٥ب] بدلا عن الأعلى من ''دنا، يدنو'' أي قرب، أي هو أقل قيمة، يقال: ثوب مقارب، أي قليل القيمة، ومعناه: أنه إذا كثر ثمنه ارتفع وإذا قل اتضع. والدناءة أي[1] الرداءة، وهو دنيء أي رديء خسيس، وبه يستدل من حمل الفوم على الثوم أنه وصف بأنه دونه[2] والحنطة ليست كذلك، وكذا وُصف بقلّة القيمة وليست الحنطة كذلك. وأجاب الآخرون أن الحنطة بمقابلة المن والسلوى أوضعُ رتبة وأقل قيمة.

ووجه آخر أن يكون معنى ''أدنى'' أي أقرب وأسهل وجودا، وهو مما يشارككم في وجدانه أكثر الناس فيستبدلون هذا بالرفيع الجليل الذي يعز وجوده وهو ما[3] يختصون به، وهو معنى ما قاله قطرب.

وقوله: ﴿اِهْبِطُوا مِصْرًا﴾ المصر كل كورة تقام فيها الحدود ويغزى عنها[4] الثغور ويقسم فيها[5] الفيء والصدقات من غير مؤامرة الخليفة.

وقيل: هو مشتق من القطع، يقال: مَصَرَ الشَّيْءَ يَمْصُرُهُ، أي قطعه، سمي به لانقطاعه عن الفضاء بالعمارة.

---

١ ط ر – أي.
٢ ط ر: دون.
٣ ط: مما.
٤ ط ر: فيها.
٥ ط ر + الأموال من.

Bu kelimenin burada belli bir şehir anlamında mı yoksa herhangi bir şehir anlamında mı kullanıldığı konusunda ihtilâf edilmiştir. Hasan-ı Basrî, Ebü'l-Âliye ve Rebî', "Orası İsrâiloğulları'nın çıktığı, Firavun'un şehridir." demişlerdir. Allah Teâlâ "Onlar geride nice bahçeler, nice pınarlar bıraktılar... Onları başka bir topluma miras bıraktık." [ed-Duhân 44/25-28] ve "Onlara İsrâiloğulları'nı mirasçı kıldık." [eş-Şuarâ 26/59] demiştir.

Burayla Beytülmakdis'in kastedildiği de söylenmiştir. Allah Teâlâ "Ey kavmim! Allah'ın size yazdığı kutsal toprağa girin." [el-Mâide 5/21] demiştir. Buna göre Allah burada müzekker olarak belde kelimesini kastettiği için bu kelimeyi tenvinli olarak getirmiştir. "Mısır'a girin!" [Yûsuf 12/99] sözünde ise müennes olarak *el-beldete* kelimesini kastettiği için tenvinli olarak getirmemiştir. Marifelik ve müenneslik bir araya geldiğinde gayr-ı munsarıflık oluşur. Birincisinde ise marifelik ve müenneslik bir araya gelmemiştir.

Bir görüşe göre burada şehirlerden herhangi bir şehri kastetmiştir. Çünkü sebze vb. istedikleri şeyler sadece şehirde bulunan şeylerdir. Bu, Katâde, Süddî, Mücâhid ve İbn Zeyd'in görüşüdür.

Kimilerine göre anlam şöyledir: Eğer bu şeyleri istiyorsanız bir şehre girin. Çünkü siz çöldesiniz ve çölde istediğiniz şeyler bulunmaz, sadece şehirde bulunur.

Bir başka görüşe göre anlam "Eğer bir şehre inerseniz orada istediklerinizi bulursunuz." şeklinde olup bu ifade o an onlara verilmiş bir emir değildi. Çünkü onlar Tîh çölünde belli bir süreliğine cezalandırılmışlardı. Bu görüşte olan kimse [görüşü ile tutarlı olarak] "Onlar Tîh çölünden çıkmadılar." der.

Bir görüşe göre bu, âciz bırakma, muhatabın ilgili şeyi yapamayacağını gösterme anlamında bir emirdir. Yani anlam "Gücünüz yetiyorsa bir şehre inin de orada istediklerinizi bulun." şeklindedir. Bu kullanımın benzeri "De ki: İster taş olun ister demir." [el-İsrâ 17/50] ve "Haydi onun benzeri bir sûre getirin." [el-Bakara 2/23] âyetlerinde de vardır.

Kaffâl bu görüşleri zikreder ve ardından şöyle der: İsrâiloğulları Tîh çölünden geçerken orada kendilerine vaad edilmiş olan belde dışında ve girmeleri yasaklanmamış şehirlerin bulunması ve âyette geçen "şehre" ifadesi ile bu beldeye işaret edilmiş olması mümkündür. Kolaylık olsun diye veya her iki isim de insanların ve evlerin bir arada olduğu yer anlamına geldiği için şehir köy, köy de şehir olarak isimlendirilebilir.

ثم اختلف أنه بلد بعينه أو بلد من البلاد. وقال الحسن وأبو العالية والربيع: هو مصر فرعون الذي خرجوا منه، قال تعالى: ﴿كَمْ تَرَكُوا مِنْ جَنَّاتٍ وَعُيُونٍ﴾ [الدخان، ٢٥/٤٤] إلى قوله: ﴿وَأَوْرَثْنَاهَا قَوْمًا آخَرِينَ﴾ [الدخان، ٢٨/٤٤] وقال: ﴿وَأَوْرَثْنَاهَا بَنِي إِسْرَائِيلَ﴾ [الشعراء، ٥٩/٢٦].

وقيل: أراد به بيت المقدس، قال تعالى: ﴿يَا قَوْمِ ادْخُلُوا الْأَرْضَ الْمُقَدَّسَةَ الَّتِي كَتَبَ اللهُ لَكُمْ﴾ [المائدة، ٢١/٥]، وعلى هذا إنما نوّنه ههنا لأنه أراد به البلد وهو مذكر ولم ينونه في قوله: ﴿ادْخُلُوا مِصْرَ﴾ [يوسف، ٩٩/١٢] لأنه أراد به البلدة وهي مؤنثة؛ فلما اجتمع التعريف والتأنيث امتنع الصرف، وفي الأول لم يجتمعا.

وقيل: أراد به مصرا من الأمصار غير عين؛ لأن ما سألوه من البقل ونحوه لا يكون إلا في الأمصار. وهذا قول[1] قتادة والسدي ومجاهد وابن زيد.

ثم معناه عند بعضهم: انزلوا بعض الأمصار إن كنتم تريدون هذه الأشياء؛ لأنكم في البرية فلا يوجد فيها ما تطلبون، وإنما يوجد ذلك في الأمصار.

وقيل: معناه إذا نزلتم في بعض الأمصار وجدتم هذه الأشياء، ولم يكن أمرا بذلك في الحال؛ لأنهم كانوا في التيه وقد كانت ضربت عليهم مدة عقوبة لهم. وقال القائل بهذا القول: إنهم لم يخرجوا من التيه.

وقيل: هذا أمر تعجيز، أي إن قدرتم فانزلوا مصرا تجدوا فيه هذه الأشياء، وهو كقوله: ﴿قُلْ كُونُوا حِجَارَةً أَوْ حَدِيدًا﴾ [الإسراء، ٥٠/١٧] وقوله: ﴿فَأْتُوا بِسُورَةٍ مِنْ مِثْلِهِ﴾ [البقرة، ٢٣/٢].

وذكر[2] القفال هذه الأقاويل ثم قال: ويجوز أن يكون في مسيرهم في تلك المفازة قرى غير القرى التي كانوا وعدوها لم ينهوا عنها فكان قوله: ﴿مِصْرًا﴾ إشارة إلى ذلك. [١٣٦ظ] وقد تسمى القرية مصر كما يسمى المصر قرية توسعا أو لأن الاسمين لمجتمع الناس من البنيان.[3]

---

١ م - قول.
٢ ط ر: ذكر.
٣ ر: البيان.

Kelbî şöyle demiştir: "Öyleyse inin şehre!" Yani, Firavun'un hüküm sürdüğü, çıktığınız Mısır'a [inin]. İstediğiniz şeyler orada vardır, oraya tekrar dönün. Yalnız onlar, bundan hoşlanmadılar, böylelikle zillete ve yoksulluğa duçar oldular. Âyetin zâhir anlamı, onlara Firavun'un Mısır'ına gitmelerinin emredilmemiş olmasıdır. Çünkü Hz. Mûsâ "Ey kavmim! Allah'ın size yazdığı kutsal toprağa girin. Sakın arkanıza dönmeyin." [el-Mâide 5/21]demiştir. Onlar için Firavun'un Mısır'ına dönme gibi bir durum da söz konusu değildir ki bu yüzden "İşte böyle yaptık ve onlara, İsrâiloğulları'nı mirasçı kıldık." [eş-Şuarâ 26/59] âyetinin mânası, "Firavun ve ahalisinin helâkinden sonra oranın sahibini İsrâiloğulları yaptık." şeklindedir. Yoksa bu son âyetin mânası, "Onlar oraya yerleştiler." şeklinde değildir. Dolayısıyla bu emir, onların kutsal topraklardaki şehirlerinden birine inmeleri ile ilgilidir.

Bir görüşe göre Hz. Mûsâ Allah'tan bunu istemiş, Allah da duasını kabul etmiştir. Bu durumda "Şehre inin!" ifadesi bir emir ifadesi olur. Bir görüşe göre Hz. Mûsâ böyle bir şey istememiştir aksine "… değiştirmek mi istiyorsunuz?" diyerek onların taleplerini reddetmiş ve bizzat kendisi onlara "Şehre inin!" demiştir. Bir görüşe göre "Şehre inin!" emri Hz. Mûsâ'nın ve Hz. Hârûn'un vefatından ve Tîh çölünde kalma zorunluluğu bittikten sonra verilmiştir. Âyetteki *hubût* inmek demektir. Binaenaleyh Tîh'in yüksek bir yerde, şehrin ise alçak bir yerde olması mümkündür. Diğer taraftan *hubût* kelimesinin mutlak mânada inmek, konaklamak, yerleşmek anlamında olması da muhtemeldir.

"Böylece zillete ve yoksulluğa duçar oldular." Zillet, izzetin zıddıdır. Meskenet ise fakirlik demektir. Bir görüşe göre bu ifade "İstedikleriniz orada var." ifadesi ile bağlantılıdır, onlara, istedikleri şeyleri elde etmek için şehre inmelerini emretmiştir. Sonra da çiftçilik gibi, dışkı taşımak gibi düşük işlerde çalışıp kendilerini küçük düşürerek, "zillete ve yoksulluğa duçar oldular." Hâlbuki ilk başta onlara herhangi bir çalışma veya çabalama olmadan rızıkları geliyordu. Allah Teâlâ "Eğer, o memleketlerin halkları iman etseler ve Allah'a karşı gelmekten sakınsalardı, elbette onların üstüne gökten ve yerden nice bereketlerin kapılarını açardık." [el-A'râf 7/96] demiştir. Yalnız onlar, bundan mahrum kaldılar ve itaatsizlikleri yüzünden bu şekilde imtihan edildiler.

وقال الكلبي: ﴿اِهْبِطُوا مِصْرًا﴾ أي مصر فرعون التي خرجتم منها؛ فإن فيها هذا، فارجعوا إليها! فكرهوا ذلك فضربت عليهم الذلة والمسكنة. والأظهر أنهم لم يؤمروا بهبوط مصر فرعون؛ فإنه قال: ﴿يَا قَوْمِ ادْخُلُوا الْاَرْضَ الْمُقَدَّسَةَ الَّتِى كَتَبَ اللهُ لَكُمْ وَلَا تَرْتَدُّوا عَلٰى اَدْبَارِكُمْ﴾ [المائدة، ٢١/٥] فلم يكن لهم الرجوع إلى مصر فرعون ويكون معنى قوله: ﴿كَذٰلِكَ وَاَوْرَثْنَاهَا بَنِى اِسْرَآئِيلَ﴾ [الشعراء، ٥٩/٢٦] أي ملكناها بني إسرائيل بعد هلاك فرعون وآله، لا أن يكونوا سكنوها ويكون هذا أمرا بهبوط مصرٍ من أمصار الأرض المقدسة.

وقد قيل: إن موسى صلوات الله عليه سأل الله ذلك فأجيب بهذا وكان قوله: ﴿اِهْبِطُوا مِصْرًا﴾ أمرا من الله تعالى. وقيل: لم يسأل ذلك بل ردهم بقوله: ﴿اَتَسْتَبْدِلُونَ﴾ ثم قال هو بنفسه: ﴿اِهْبِطُوا مِصْرًا﴾. وقيل: هذا الأمر وهو قوله: ﴿اِهْبِطُوا مِصْرًا﴾ كان بعد موت موسى وهارون وانقضاء مدة التيه، والهبوط النزول؛ فيحتمل أن التيه كان في صعود والمصر في هبوط، ويحتمل أن يكون الهبوط مطلق النزول.

وقوله: ﴿وَضُرِبَتْ عَلَيْهِمُ الذِّلَّةُ وَالْمَسْكَنَةُ﴾ الذلة نقيض العزة، والمسكنة الفقر. وقيل: هذا موصول بقوله: ﴿فَاِنَّ لَكُمْ مَا سَاَلْتُمْ﴾ أمرهم بدخول القرى لطلب الأشياء التي سألوها ﴿وَضُرِبَتْ عَلَيْهِمُ الذِّلَّةُ﴾ أي تذليل الأنفس في الأعمال المهينة كالحراثة ونقل العَذِرَة وذُلِّ الكسب، والأول كان يأتيهم من غير كسب، وقد قال الله تعالى: ﴿وَلَوْ اَنَّ اَهْلَ الْقُرٰى اٰمَنُوا وَاتَّقَوْا لَفَتَحْنَا عَلَيْهِمْ بَرَكَاتٍ مِنَ السَّمَآءِ وَالْاَرْضِ﴾ الآية، [الأعراف، ٩٦/٧] فحرم هؤلاء ذلك وامتحنوا بهذا لعصيانهم.

Bu görüşe göre **"Onlar, Allah'ın gazabına uğradılar."** cümlesi mübtedâdır. Yani anlam, "Peygamberleri öldürmeleri, ardından isyan ve düşmanlık etmeleri sebebiyle Allah'ın gazabına müstahak oldular." şeklindedir. Bir görüşe göre bu cümlenin başı (mübtedâsı), "Zillete ve yoksulluğa duçar oldular." sözüdür. Bu cümlenin önceki cümle ile münasebeti ise şöyledir: Onlar Allah'ın kendileri için seçtiği şeyi reddedince Hz. Mûsâ, Allah'tan onlar için bunu [yeryüzünün bitirdiği soğan, sarımsak vs.] istedi. Allah da onlara, dünyevi isteklerini verdi. Benzer bir durum "Kim öteki dünyada kazanç elde etmeyi isterse onun kazancında bir artış sağlarız." [eş-Şûrâ 42/20] âyetinde ifade edilmiştir. Sonra bunların çocukları Allah'ın kendilerine vaad ettiği mukaddes şehre girdiler, ancak orada sürekli olarak bozgunculuk, asilik, taşkınlık yaptılar, peygamberleri öldürdüler. Nihayet Allah onlara ilk defasında Buhtunnasr'ı, ardından da Romalı Tatvas b. İsbinyânûs'u (Titus Flavius Vespasianus) musallat ederek kendilerini cezalandırdı. Buhtunnasr, Beytülmakdis'i harap etti, orada yaşayanları esir aldı; onların da düzenleri bozuldu. Kendilerini toplayıp birleştirecek bir kralları ya da liderleri olmaksızın yeryüzüne dağıldılar. Böylelikle onlar zillete ve fakirliğe duçar oldular. Mısır ve Şam topraklarına ve zorbaların (Firavunların) şehrine varis olan krallar iken birden zayıf, hakir ve fakir kimseler hâline geldiler.

"Duçar oldular." Yani, onların üzerine (zillet ve fakirlik) bir damga gibi vuruldu, bu şeylere mecbur bırakıldılar ve kendilerine bu şeyler yaklaştırıldı. Sürekli olan bir şey için "Bu kaçınılmaz ve gerekli olandır." denilir. "Onlara yorgunluk vuruldu." ifadesi, "Yorulmaya mecbur bırakıldılar, buna zorlandılar." anlamına gelir. Katâde ve Hasan-ı Basrî'ye göre zillet, onlara cizye vergisinin şart koşulmasıdır. Meskenet ise Ebü'l-Âliye'ye göre fakirlik, Süddî'ye göre gönül fakirliği demektir.

Bir görüşe göre bu, istedikleri şeyleri elde etmede ki meşakkat ve zahmet demektir. Bir görüşe göre zillet, cimrilik; meskenet de hırs demektir. Bir görüşe göre bu, Allah'ın "İşte o zaman Rabbin, onlara en kötü azabı yapacak kimse(leri) kıyamet gününe kadar üzerlerine göndereceğini bildirdi." [el-A'râf 7/167] sözündeki onlara yaptığı tehdittir ki bu kişi peygamberimiz Hz. Muhammed aleyhisselâmdır. Nitekim o Nadîroğulları'nı sürgün etmiş, Kurayzaoğulları'nı öldürmüştür. Daha sonra onlar Şam'a yerleşmişler ve onlara cizye şart koşulmuştur.

ثم قوله تعالى: ﴿وَبَآؤُ بِغَضَبٍ مِنَ اللّٰهِ﴾ هذا مبتدأ على هذا القول، أي استحقوا غضب الله بقتل الأنبياء بعد ذلك وعصيانهم وعدوانهم. وقيل: ابتداء الكلام الآخر من قوله: ﴿وَضُرِبَتْ عَلَيْهِمُ الذِّلَّةُ وَالْمَسْكَنَةُ﴾ وانتظامه بما قبله أن موسى سأل الله لهم ذلك لما أبوا ما اختاره الله لهم فأعطاهم الله[1] عاجل ما سألوا، كما قال: ﴿مَنْ كَانَ يُرِيدُ حَرْثَ الْاٰخِرَةِ نَزِدْ لَهُ فِى حَرْثِهٖ﴾ الآية [الشورى، ٢٠/٤٢] ثم نزل أولاد هؤلاء البلاد المقدسة التي كتب الله لهم فلم يزل يفسدون في الأرض ويعصون ويعتدون ويقتلون النبيين حتى عاقبهم الله تعالى بتسليط طَطْوَسَ بن اِسْبِسْيَانُوسَ الرومي بعدما سلط عليهم في الكرة الأولى بُخْتَ نَصَّرَ حتى خرب بيت المقدس وسبى أهله وتبدد نظامهم وتشتتوا[2] في البلاد ليس لهم مَلِكٌ يضمهم ولا رئيسٌ يجمعهم، فضُربت عليهم الذلة والمسكنة فصاروا مستضعفين محتقرين مساكين بعدما كانوا ملوكا ورثوا أرض مصر والشام وبلاد الجبابرة.

ثم قوله: [١٣٦ب] ﴿وَضُرِبَتْ عَلَيْهِمُ﴾[3] أي ألصقت بهم وألزموها وأُدْنِيَتْ[4] لهم. يقال للشيء الدائم: ''هذا ضربة لازم ولازب''، و''ضربت عليهم التعب''[5] أي ألزموه وفرض عليهم. والذلة فرض[6] الجزية[7] عليهم في قول الحسن وقتادة. والمسكنة الفاقة في قول أبي العالية، وفقر النفس في قول السدي.

وقيل: هي التعب والمشقة في تحصيل هذه الأشياء.[8] وقيل: الذلة الشح، والمسكنة الحرص. وقيل: هذا ما أوعدهم الله به في قوله: ﴿لَيَبْعَثَنَّ عَلَيْهِمْ اِلٰى يَوْمِ الْقِيٰمَةِ مَنْ يَسُومُهُمْ سُٓوءَ الْعَذَابِ﴾ [الأعراف، ١٦٧/٧] وهو نبينا المصطفى عليه السلام، فأجلى بني النضير، وقتل بني قريظة، ووقعوا في الشام[9] فضربت عليهم الجزية.

١ ح ط ر- الله.
٢ ر: واستنوا.
٣ ر + البعث.
٤ ط: أديمت.
٥ ط ر: البعث.
٦ ر - فرض.
٧ ر: من الجزية.
٨ ط ر + التي سألوها.
٩ ح ط ر: بالشام.

Meskenet kelimesi *sükûn* kökünden ve *mef'alet*[iin] kalıbındandır. *Meskenet*, insanı harcamalarındaki hareketlerden alıkoyan bir fakirliktir. Aynı kelimenin *tederra'a* ve *temedra'a* (Zırh kuşandı) kalıbına aynı anlamda sokulması örneğinde olduğu gibi bu kelime de *tesekkene* ve *temeskene* kalıplarında ifade edilebilir. *Hâzâ eskenü min fülan*[in] (Bu, falan kimseden daha fakirdir) denilir. Buradaki (yani *meskenet* kelimesindeki ya da *mef'aletün* formundaki) *mim* harf zâittir. *Ef'alü* vezninde gelmesi de câizdir.

Bir görüşe göre meskenet, gönül fakirliği demektir ve maddi olarak zengin de olsa fakir de olsa, gönlünün fakirliğini, miskinliğini ve düşkünlüğünü gösterecek emarelerden uzak ve gönlü zengin hiçbir Yahudi yoktur.

"Onlar Allah'ın gazabına uğradılar." Buradaki *bâû* fiili bir görüşe göre "Onu yüklendiler.", bir başka görüşe göre "Onu üstlendiler.", bir diğer görüşe göre "Onu hak ettiler.", bir başka görüşe göre "Onu kabul ettiler.", bir görüşe göre de "Onu kendilerine zorunlu kıldılar." anlamına gelir. Tercihe şayan olanı da bu son görüştür. Nitekim *bevve'etühü menzil*[en] *fe-tebevve'e* (Onu bir eve yerleştirdim o da oraya yerleşti) ifadesinde fiil bu anlamda, yani, "Onu mecbur ettim, o da kabul etti." anlamında kullanılır.

"Bunun sebebi, onların, Allah'ın âyetlerini inkâr ediyor olmalarıdır." Yani, zillete ve yoksulluğa duçar ve azaba müstahak olmalarının nedeni Allah'ın kitabı olan Tevrat'ı inkâr etmeleri ve onun içindeki haramları helâl kılmalarıdır.

"Peygamberleri öldürmeleridir." Hz. Zekeriyyâ, Hz. Yahyâ ve diğer peygamberler. **"Haksız yere"** öldürme fiilinin bu vasıfla kayıtlanmasının amacı tekittir. Benzer kullanım şu âyetlerde de vardır. "Allah, iki ilâh edinmeyin dedi." [en-Nahl 16/51], "Gökte iki kanadıyla uçan her tür kuş..." [el-En'âm 6/38], "Çünkü gerçekte gözler değil, göğüslerdeki kalpler kör olur." [el-Hacc 22/46], "Ağızlarıyla söylüyorlardı." [Âl-i İmrân 3/167]. Burada pekiştirdiği şey şudur: Peygamberleri öldürüyorlardı. Hâlbuki peygamberlerin öldürülmesi her hâlükârda haksız bir öldürmedir.

Kaffâl şöyle demiştir: "Allah'ın âyetlerini inkâr ediyorlardı." Yani, peygamberlerin ellerinde gerçekleşen mûcizeleri inkâr ediyorlar ve "peygamberleri öldürüyorlardı." Şöyle diyorlardı: "Bunlar aldatıcı şeylerdir, yoksa Allah katından değildir, bu adamlar yalancıdır bu yüzden onları öldürüyoruz." Oysa peygamberlerin yalan söylediklerine dair delil de getirmiyorlardı. Kaffâl'in bu yorumu güzel bir yorumdur.

والمسكنة مَفْعَلَةٌ من السكون، والمسكنة هي الفقر الذي يُسَكِّنه عن الحركات في التصرفات، ويقال: تَسَكَّنَ وتَمَسْكَنَ، كما يقال: تَدَرَّعَ وتَمَدْرَعَ. و''هذا أسكن من فلان'' أي أشد مسكنة، لأن الميم زائدة فيجوز إسقاطها في الأَفْعَلِ.

وقيل: المسكنة فقر النفس، ولا يوجد يهودي موسرٌ أو معسرٌ غنيَّ النفسي[1] تاركا لما[2] يدل على مسكنته وخشوعه وفقر نفسه.

وقوله: ﴿وَبَآؤُ بِغَضَبٍ﴾ قيل: أي احتملوه. وقيل: انصرفوا به. وقيل: استحقوه. وقيل: أي أقروا به. وقيل: لازموه وهو الأوجه؟ يقال: ''بوأته منزلا فتبوأه'' أي ألزمته إياه فلزمه.

وقوله: ﴿ذٰلِكَ بِاَنَّهُمْ كَانُوا يَكْفُرُونَ بِاٰيَاتِ اللّٰهِ﴾ أي ضرب الذلة والمسكنة واستحقاق الغضب بسبب كفرهم بكتاب الله تعالى وهو التوراة لاستحلالهم ما حرم الله فيه.

وقوله: ﴿وَيَقْتُلُونَ النَّبِيّٖنَ﴾ زكريا ويحيى وغيرهما. وقوله: ﴿بِغَيْرِ الْحَقِّ﴾ قيّده بهذا الوصف تأكيدا كما في قوله: ﴿لَا تَتَّخِذُوٓا اِلٰهَيْنِ اثْنَيْنِۚ﴾ [النحل، ٥١/١٦] وقوله: ﴿وَلَا طٰٓئِرٍ يَطِيرُ بِجَنَاحَيْهِ﴾ [الأنعام، ٣٨/٦] وقوله: ﴿وَلٰكِنْ تَعْمَى الْقُلُوبُ الَّتِى فِى الصُّدُورِ﴾ [الحج، ٤٦/٢٢] وقوله: ﴿يَقُولُونَ بِاَفْوَاهِهِمْ﴾ [آل عمران، ١٦٧/٣]، وتحقيقه: كانوا يقتلون الأنبياء، وقتلُ الأنبياء قتلٌ يكون بغير حقٍّ بكل حال.

وقال القفال: ﴿يَكْفُرُونَ بِاٰيَاتِ اللّٰهِ﴾ أي بالمعجزات التي أجراها على أيدي الأنبياء ﴿وَيَقْتُلُونَ النَّبِيّٖنَ﴾ وكانوا يقولون: ''هذه تمويهات وليست من الله، وهؤلاء كاذبون، ونقتلهم بهذا السبب''، من غير أن يقيموا حجة على كذبهم وأنهم يقتلونهم لذلك». وهذا وجه حسن.

---

١ ح + بل يكون به ما.
٢ ح - تاركا لما.

"Bütün bunların sebebi ise isyan etmek" Yani, bu inkârları meş'um isyanları sebebiyledir. **"Ve aşırı gitmekte oluşlarıydı."** Yani, sınırı aşmalarıdır. Haddi aşma her türlü karşı çıkma, muhalefet durumunda söz konusu olur. Benzer şekilde Allah Teâlâ "İçinizden cumartesi yasağını çiğneyenler." [el-Bakara 2/65] demiştir ki buradaki haddi aşma yasak günde avlanmadır. Şu âyetlerde de geçtiği gibi onların isyanı hem âlimlerin hem de halkın isyanı şeklindeydi: "İnsanların mallarını haksız yollarla yiyorlar." [et-Tevbe 9/34], "Bunları, din adamları ve bilginler günah söz söylemekten ve haram yemekten sakındırsalardı ya!" [el-Mâide 5/63], "Onlardan çoğunun günahta, düşmanlıkta, haram yemede birbirleriyle yarıştıklarını görürsün." [el-Mâide 5/62], "Onlardan sonra namazı zayi eden, şehvet ve dünyevi tutkularının peşine düşen bir nesil geldi." [Meryem 19/59]

Kuşeyrî şöyle der:

> İsrâiloğulları, Allah'ın kendileri için güzel seçimine razı olmadılar, kendilerine yetecek kadar elbise ve yiyecek sağlamayı Allah'ın üstlenmesine sabretmediler. Âdetleri olduğu üzere değersiz yemekleri yeme ve şimdikinden daha düşük şeylere razı olma konusunda da şüpheye düştüler. Böylece Allah da onları rezil şeylere katlandıkları (eski günlere) döndürdü ve perişanlığa mahkûm etti. Nihayet peygamberlerin kanlarını akıttılar, utanmazlık ve sorumsuzluk yaparak emrin saygınlığını çiğnediler. Allah da çirkin fiilleri sebebiyle onları cezalandırdı ve tercih ettikleri değersiz mallara onları döndürdü. Nasihat sonuç vermeyince musibete ve rezalete duçar oldular. İsrâiloğulları'nın amaçları ve hedefleri farklı idi. Tek bir yemeğe razı olmadılar. Dinlerinde tek bir ilâha ibadet etmekle yetinmediler de puta tapan bir kavim gördüklerinde "Ey Mûsâ! Onların kendilerine ait ilâhları (putları) olduğu gibi sen de bize ait bir ilâh yapsana!" [el-A'râf 7/138] dediler. İşte, tefrikaya düşen kimselerin özellikleri böyledir. Bir olan Allah inancına sabretmek herkesin yapabileceği bir iş değildir. Allah Teâlâ şöyle buyurur: "Kur'ân'da (ibadete lâyık ilâh olarak) sadece Rabbini andığın zaman arkalarını dönüp kaçarlar." [el-İsrâ 17/46][1]

Allah bu âyetin sonunda küfür ve isyandan söz etmiş, hemen ardından gelen şu âyete ise iman ve itaatten söz ederek başlamıştır:

1 Kuşeyrî, *Letâifü'l-İşârât*, 1: 50.

وقوله: ﴿ذٰلِكَ بِمَا عَصَوْا﴾ أي ذلك الكفر بشؤم عصيانهم. وقوله: ﴿وَكَانُوا يَعْتَدُونَ﴾ أي بمجاوزتهم الحد، وذلك يكون في كل خلاف، وقد قال أيضا: ﴿اعْتَدَوْا مِنْكُمْ فِى السَّبْتِ﴾ [البقرة، ٦٥/٢] وذاك بأخذ الصيد في يوم النهي. وعصيانهم كان من العلماء والعامة بما قال: ﴿لَيَأْكُلُونَ اَمْوَالَ النَّاسِ بِالْبَاطِلِ﴾ [التوبة، ٣٤/٩] وقال: ﴿لَوْلَا يَنْهٰيهُمُ الرَّبَّانِيُّونَ وَالْاَحْبَارُ عَنْ قَوْلِهِمُ الْاِثْمَ وَاَكْلِهِمُ السُّحْتَ﴾ [المائدة، ٦٣/٥] وقال: ﴿وَتَرٰى كَثِيراً مِنْهُمْ يُسَارِعُونَ فِى الْاِثْمِ وَالْعُدْوَانِ وَاَكْلِهِمُ السُّحْتَ﴾ [المائدة، ٦٢/٥][1] وقال: ﴿فَخَلَفَ مِنْ بَعْدِهِمْ خَلْفٌ اَضَاعُوا الصَّلٰوةَ وَاتَّبَعُوا الشَّهَوَاتِ﴾ الآية، [مريم، ٦٩/١٩].

قال[2] الإمام[3] القشيري رحمه الله: [١٣٧]

> إنّ بني إسرائيل لم يرضوْا بِحُسن اختيار الله لهم ولم يصبروا على قيامه بتولي ما كان يهمهم من كفاية مأكولهم وملبوسهم، فنزلوا في التحير إلى ما جرت عليه عاداتهم من أكل الخسيس من الطعام والرضا بالدون من الحال، فردهم إلى مقاساة الهوان، وربطهم بإقامة الخذلان، حتى سفكوا دماء الأنبياء، وهتكوا حرمة الأمر بقلة الاستحياء وترك الارعواء، فعاقبهم على قبيح أفعالهم، وردهم إلى ما اختاروا لأنفسهم من خسائس أموالهم. وحين لم تنجح فيهم النصيحة أدركتهم النقمة والفضيحة. وكان بنو إسرائيل متفرقي الهموم، متشتتي القصود، لم يرضوا لأنفسهم بطعام واحد، ولم يكتفوا في دينهم بمعبود واحد، حتى قالوا حين رأوا قومًا يعبدون الصنم: ﴿يَا مُوسَى اجْعَلْ لَنَا اِلٰهًا كَمَا لَهُمْ اٰلِهَةٌ﴾ [الأعراف، ١٣٨/٧] وهكذا صفة أرباب التفرقة. والصبر مع الواحد الأحد ليس أمر كل أحد، قال تعالى: ﴿وَاِذَا ذَكَرْتَ رَبَّكَ فِى الْقُرْاٰنِ وَحْدَهُ وَلَّوْا عَلٰى اَدْبَارِهِمْ نُفُوراً﴾ [الإسراء، ٤٦/١٧].[4]

ثم ختم هذه الآية بذكر الكفر والمعصية، وذكر بعدها آية فيها ذكر الإيمان والطاعة، وهي قوله:

---

١ ط - يُسَارِعُونَ فِى الْاِثْمِ وَالْعُدْوَانِ وَاَكْلِهِمُ السُّحْتَ، صح هامش.
٢ ط ر: وقالَ.
٣ ط ر - الإمام.
٤ لطائف الإشارات للقشيري، ١/ ٥٠.

62. Şüphesiz, iman edenler ile Yahudiler, Hristiyanlar ve Sâbiîler'den Allah'a ve âhiret gününe inanan ve sâlih amel işleyenler için Rableri katında mükâfat vardır; onlar için bir korku yoktur, onlar mahzun da olmayacaklardır. [el-Bakara 2/62]

"İman edenler ile Yahudiler" *Hâdû* ile Yahudiler kastedilmektedir. Onlar haktan saptıkları için bu şekilde isimlendirilmişlerdir. Bir görüşe göre bu şekilde isimlendirilmelerinin sebebi "Biz, sana varan doğru yola yöneldik." [el-A'râf 7/156] demeleridir. Bir görüşe göre de Yahudiler Hz. Ya'kūb'un en büyük oğlu Yahuza'nın neslinden oldukları için Yahudiler olarak isimlendirilmişlerdir. Yahuza kelimesinde ki *zal* harfi İbrânîceden Arapçaya geçerken *dal* harfine dönüşmüştür.

"Hıristiyanlar" Âyetteki *nasârâ* kelimesinin tekili *nasrânî* şeklindedir. Bunlar dinlerini hâkim kılmak için kendi aralarında yardımlaştıkları için bu şekilde isimlendirilmişlerdir [Çünkü bu kelimenin kökü, yardım etmek anlamındaki *nasara* fiilidir]. Bir görüşe göre Hz. Îsâ'ya yardımcı oldukları için bu şekilde adlandırılmışlardır. Nitekim Hz. Îsâ "Allah'a giden yolda benim yardımcılarım kimlerdir dediğinde havâriler dediler ki: Allah'ın yardımcıları bizleriz." [es-Saff 61/14]

İbn Cüreyc ve Katâde şöyle demiştir: Hz. Îsâ'nın doğum yeri Nâsıra olduğu için bu şekilde adlandırılmışlardır.

Sîbeveyhi'ye göre *neşvân* (sarhoş, meyhoş) kelimesinin çoğulu *neşâvâ* olduğu gibi, kıyasa göre *nasrân* kelimesinin çoğulu da *nasârâ* olur. Tedavülde olan kullanım ise nisbet harfi *yâ* eklenmiş olan *nasrânî* şeklidir. Asıl olan birincisidir. Nitekim şair şöyle demiştir:

Akşam olduğunda onu hanîf-mümin olarak görürsün
Sabah vakti ise bir de bakmışın hıristiyan olmuş

Başka bir şair şöyle demiştir:

Her ikisi de yere kapandılar ve başı secde etti
Tıpkı hanîf olarak kalmamış bir hıristiyan gibi

Halîl b. Ahmed'e göre *mehârâ* nasıl *mehriyyun* [Mehra b. Haydân kabilesine mensup] kelimesinin çoğulu ise *nasârâ* da *nasriyyun* kelimesinin çoğuludur.

٦٢- اِنَّ الَّذِينَ اٰمَنُوا وَالَّذِينَ هَادُوا وَالنَّصَارٰى وَالصَّابِئِينَ مَنْ اٰمَنَ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ وَعَمِلَ صَالِحاً فَلَهُمْ اَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ

﴿اِنَّ الَّذِينَ اٰمَنُوا وَالَّذِينَ هَادُوا﴾ هم اليهود، وسموا به لأنهم هادوا عن الحق أي مالوا. وقيل: [سموا به] لقولهم: ﴿هُدْنَآ اِلَيْكَ﴾ [الأعراف، ١٥٦/٧]. وقيل: لأنهم ولد يهوذا وهو أكبر أولاد يعقوب. وتحولت[١] الذال دالا لتغييرها من العبرانية إلى العربية.

وقوله: ﴿وَالنَّصَارٰى﴾ واحدهم نصراني. وسموها به لتناصرهم وتعاونهم فيما بينهم على إقامة ملتهم. وقيل: لنصرهم عيسى، قال تعالى: ﴿مَنْ اَنْصَارِۤى اِلَى اللّٰهِ قَالَ الْحَوَارِيُّونَ نَحْنُ اَنْصَارُ اللّٰهِ﴾ [الصف، ١٤/٦١].

وقال ابن جريج وقتادة: سموا به من قرية تُسمى ناصرةً كان ينزلها عيسى عليه السلام.

والنصارى في القياس جمع نصران، كالنشاوى جمع نشوان،[٢] وهو قول سيبويه. والمستعمل هو النصراني بزيادة ياء النسبة،[٣] والأصل الأول، قال الشاعر:[٤]

تَرَاهُ إِذَا دَارَ العشِيُّ مُحَنِّفًا وَيُضْحِي لَدَيْهِ وهو نَصْرَانُ شَامِسُ

وقال آخر:[٥]

فكِلْتَاهُمَا خَرَّتْ وأَسْجَدَ رَأْسُهَا كَمَا سَجَدَتْ نَصْرَانَةٌ لَمْ تَحَنَّفِ

وقيل: النصارى جمع نَصْرِيٌّ كالمَهَارَى جمع مَهْرِيٌّ، قاله الخليل.

---

١ ط ر: وحولت.
٢ ط ر + والندامى جمع ندمان.
٣ ط: للنسبة.
٤ انظر للبيت: الزاهر لابن الأنباري، ٢١٤/٢؛ شمس العلوم لنشوان بن سعيد، ٦٦١٩/١٠.
٥ البيت لأبي الأخزر الحماني. انظر: الزاهر لابن الأنباري، ٢١٤/٢؛ تهذيب اللغة للأزهري، «ص ر».

"Sâbiîler" Bir kimse bir dinden çıkıp başka bir dine girdiğinde *sabee-yesbeu-subû'en* denilir. Sâbiîler de Yahudilik ve Hıristiyanlığa muhalefet edip bu dinlerden çıktıkları için böyle adlandırılmışlardır. Yörüngesinden saptığı zaman yıldız için *sabee'n-necmü*, devenin dişi çıktığı zaman da *sabee nâbu'l-be'îr* denilir. Kelimeyi hemzesiz okuyanlar, kelimenin meyletmek mânasına gelen *sabâ-yesbû-sabvet'en* kökünden türediğini söylemişlerdir.

Bir görüşe göre bunlar Harran ahalisinden olup Allah'ı, âhireti, kimi peygamberleri kabul etmekle birlikte yıldızlara taparlar. Bir başka görüşe göre bunlar Maniheistler'dendir. Katâde, Sâbiîlerin meleklere tapınan, Kâbe'yi ziyaret eden, Zebûr okuyan bir topluluk olduğunu söylemiştir. Süddî onların Ehl-i kitaptan bir grup olduğunu söylemiştir. Mücâhid, "Sâbiîler, Mecûsîler ile yahudiler arası bir topluluktur, kestikleri yenmez, kadınları da nikâhlanmaz." dediğini nakleder. Bu Hasan-ı Basrî'nin görüşü olup Ebû Yûsuf ve Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî de bu görüştedir. Bunlar Sâbiîlerin putperestler gibi yıldızlara taptıklarını söylemişlerdir.

Ebû Hanîfe şöyle demiştir: Kestiklerinin yenmesi ve kadınlarının nikâhlanması konusunda Ehl-i kitap gibidirler. Çünkü onlar Zebûr okurlar ve namazlarında kıble olarak yıldızlara yönelir, onları bu şekilde tâzim ederler.

"Kim Allah'a ve âhiret gününe iman ederse" Yani yahudilerden, hıristiyanlardan ve Sâbiîlerden kim Allah'a iman ederse.

"İman edenler" Yani müşrik Araplardan, diğerlerinden ve bu üç fırkadan Allah'a ve âhiret gününe yani kıyametin varlığının doğruluğuna inananlar.

"Sâlih amel işleyenler" ifadesinin tefsiri daha önce geçmişti.

"Onların ecirleri Allah katındadır." Yani imanlarının ve sâlih amellerinin sevabı Allah katındadır. Bu mükâfatı ecir olarak adlandırmasının sebebi, bunun Allah'ın lutfu ve hak vaadi ile kulların amellerinin karşılığı olmasıdır. Bir işçi işi karşılığında nasıl ücretini hak ediyorsa Allah da ecrinin varlığı ile kullarının kalbini teskin etmiştir. Yalnız kul amelinin ecrine hak etmesi ile değil Allah'ın vaadi ile ulaşır. Allah bunların iman edip sâlih amel işlediklerinde önceki yaptıklarıyla, atalarının yaptıklarıyla yargılanmayacağını ve sevaplarından hiçbir şey eksiltilmeyeceğini belirtmiştir.

وقوله: ﴿وَالصَّابِـِٔـينَ﴾ يقال: ''صَبَأَ، يَصْبَؤُ،[1] صُبُوءًا'' إذا خرج من دين إلى دين. سموا به لأنهم خرجوا من اليهودية والنصرانية وخالفوهما. ''وقد صبأ النجم'' إذا مال عن جهته، و''صبأ نابُ البعير'' إذا خرج. ومن ترك الهمزة[2] فهو من ''صَبَا، يَصْبُو، صَبْوَةً'' إذا مال.

وقيل: هم قوم كانوا[3] بِحَرَّانَ[4] يعبدون النجوم ويقرون بالصانع والمعاد وببعض الأنبياء. وقيل: هم من المانوية. وقال قتادة: الصابئون فرقة يعبدون [١٣٧ب] الملائكة ويصلون إلى الكعبة ويقرؤون الزبور. وقال السدي: هم طائفة من أهل الكتاب. وقال مجاهد رحمه الله: الصابئون بين المجوس واليهود، لا تؤكل ذبائحهم، ولا تنكح نساؤهم، هو قول الحسن البصري رحمه الله وبه أخذ أبو يوسف ومحمد رحمهما الله وقالوا: هم يعبدون الكواكب وكانوا[5] كعبدة الأصنام.

وقال أبو حنيفة رحمه الله: هم كأهل الكتاب في حل ذبائحهم ونكاح بناتهم؛ لأنهم يقرؤون[6] الزبور،[7] ويُعَظِّمُون الكواكب تعظيمَ القبلةِ لتوجههم إليها في صلواتهم.

وقوله: ﴿مَنْ اٰمَنَ بِاللهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ﴾ من آمن منهم أي من اليهود والنصارى والصابئين.

وقوله: ﴿اِنَّ الَّذِينَ اٰمَنُوا﴾ أي من مشركي العرب وغيرهم ومن آمن من هؤلاء الفرق الثلاث بالله[8] واليوم الآخر[9] أي بالقيامة[10] أي صدق بكونها.

وقوله: ﴿وَعَمِلَ صَالِحًا﴾ مر تفسيره.

وقوله: ﴿فَلَهُمْ اَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ﴾ أي ثواب إيمانهم وعملهم الصالح. سماه أجرا لأنه جزاء عملهم بوعده الحق فضلا منه، فسكّن قلوبهم بوجوده[11] لا محالة كما يجد الأجير أجره لاستحقاقه ذلك بعمله، فهذا يناله بعمله بوعد الله لا باستحقاقه. أخبر أن هؤلاء إذا آمنوا وعملوا الصالحات لم يؤاخذوا بمتقدم فعلهم ولا بفعل آبائهم ولا ينقصون من ثوابهم.

---

١ ح – يصبؤ.
٢ ط: همزة.
٣ ط ر – كانوا.
٤ ط ر: نجران.
٥ ط ر: فكانوا.
٦ ر: يقرون.
٧ ر: الكتاب.
٨ ط ر + وبالقيامة.
٩ ط ر – واليوم الآخر.
١٠ ط ر – أي بالقيامة.
١١ ط: لوجوده.

"Onlar için bir korku yoktur." Yani onlar için yaptıkları iyiliklerin iptal edileceği korkusu yoktur. **"Onlar mahzun da olmayacaklardır."** Onlar sevaplarının elden gitmesi ile hüzünlenmeyeceklerdir.

Bir görüşe göre "İman edenler" ifadesi ile Hz. Peygamber aleyhisselâmın çağındakiler, "yahudiler" ifadesi ile kendi döneminde Hz. Mûsâ'ya iman edip din değiştirmeden o hâl üzere ölenler, "hıristiyanlar" ifadesi ile Hz. Îsâ'nın dinine iman edip değiştirmeksizin o din üzere ölenler, "Sâbiîler" ifadesi ile Yahudilik ve Hıristiyanlık harici hak bir dine inanan ve o dinin kitabına ve peygamberine tâbi olan kimseler kastedilmiştir. Bu kimselerden iman edenler, yani imanı üzere sabit kalıp, imanına uygun bir şekilde sâlih amel işleyenlere imanlarının ve sâlih amellerinin ecri verilecektir. Onların cezalandırılma korkusu ve cenneti kaçırma üzüntüsü olmayacaktır.

İbn Kuteybe şöyle demiştir: "İman edenler" ifadesi, dilleri ile iman edip kalpleriyle yalanlayan münafıklar, yahudiler, hıristiyanlar ve Sâbiîler'dir. "Bunlardan kim iman ederse" yani doğru bir şekilde iman ederse onlar için bir mükafat vardır, korku ve hüzün yoktur.

"Kim iman ederse ve sâlih amel işlerse" âyetinde "ederse" ve "işlerse" fiilleri *men* (kim) kelimesinin lafız olarak tekil olmasından dolayı tekil formda ifade edilmiştir. Ancak "Onlar için bir korku yoktur. Onlar mahzun da olmayacaklardır." ifadesinde zamirler çoğul olarak zikredilmiştir. Bunun sebebi, *men* kelimesinin, lafzen tekil olsa da anlam olarak çoğul olmasıdır, çünkü bu kelime tekil için de çoğul için de kullanılabilir.

63. Hani sizden sağlam bir söz almış, Tûr'u da tepenize dikmiş ve 'Sakınasınız diye, size verdiğimiz kitaba sımsıkı tutunun, onun içindekileri düşünün.' demiştik. [el-Bakara 2/63]

"Hani sizden bir söz almıştık." Yani, hatırlayın! Sizden, getirdiği şeyler konusunda Mûsâ'ya itaat etmeniz hususunda bir söz almıştık, siz de bunu kabul etmiştiniz ve onunla birlikte Mısır'dan ayrılmıştınız. Sonra biz Mûsâ'yı, münâcât için kendimize yaklaştırdık ve ona içerisinde Tevrat olan levhaları verdik. Ardından Mûsâ size bunları getirdi ve siz de "Bunun içerisindekiler çok ağır, biz bunlara güç yetiremeyiz." diyerek kabul etmemiştiniz. Biz de dağı sizin üzerinize kaldırıvermiştik. Bu husus **"Tûr'u da tepenize dikmiştik."** âyetinde ifade edilir ki aynı husus "Hani dağı onların üstüne kaldırmıştık." [el-A'râf 7/171] âyetiyle de belirtmiştir.

وقوله: ﴿وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ﴾ أي لا يخافون أن تبطل لهم حسنة. وقوله: ﴿وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ﴾ أي يفوت ثوابهم.[1]

وقيل: ﴿إِنَّ الَّذِينَ اٰمَنُوا﴾ في عصر الرسول ﴿وَالَّذِينَ هَادُوا﴾ كانوا على دين موسى في زمانه[2] وماتوا على ذلك ولم يبدلوا، ﴿وَالنَّصَارٰى﴾ الذين كانوا على دين عيسى وماتوا ولم يبدلوا، ﴿وَالصَّابِئِينَ﴾ على هذا التأويل قوم كان لهم دين حق سوى اليهودية والنصرانية بأن كانوا على اتباع رسول وكتاب. من آمن منهم، أي ثبت على إيمانه وعمل صالحا على موافقة إيمانه فلهم أجر إيمانهم وعملهم الصالح، ولا خوف عليهم من العقوبة ولا هم يحزنون بفوت الجنة.

وقال القتبي: ﴿إِنَّ الَّذِينَ اٰمَنُوا﴾ أي بألسنتهم دون قلوبهم وهم المنافقون واليهود والنصارى والصابئين. ﴿مَنْ اٰمَنَ﴾ أي من أخلص منهم وآمن بشرائط الصحة فله الأجر وزوال الخوف والحزن.

وقوله: ﴿مَنْ اٰمَنَ﴾ و﴿وَعَمِلَ صَالِحًا﴾ ذكر على الوحدان لظاهر كلمة "من"، وقال: ﴿وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ﴾ على الجمع؛ لأن معناه معنى الجمع؛ فإنه اسم صالح للواحد والجماعة.

٦٣- وَإِذْ اَخَذْنَا مِيثَاقَكُمْ وَرَفَعْنَا فَوْقَكُمُ الطُّورَ خُذُوا مَا اٰتَيْنَاكُمْ بِقُوَّةٍ وَاذْكُرُوا مَا فِيهِ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ

وقوله: ﴿وَإِذْ اَخَذْنَا مِيثَاقَكُمْ﴾ أي واذكروا أيضا إذ أخذنا ميثاقكم أي العهد بالانقياد لموسى فيما يخبركم به وقبلتموه وخرجتم معه من مصر فقربناه نجيا وأعطيناه الألواح فيها التوارة فأتاكم بها فلم تقبلوها وقلتم هي شديدة لا نطيقها[3] فرفعنا فوقكم الجبل، وهو قوله: ﴿وَرَفَعْنَا فَوْقَكُمُ الطُّورَ﴾ وهو الذي ذكره في قوله: ﴿وَإِذْ نَتَقْنَا الْجَبَلَ﴾ الآية، [الأعراف، ١٧١/٧].

١ ح: ثوابها.
٢ ط: وفي زمانه.
٣ في الأصل: لا نطيقوها.

"Tûr" kelimesi dağ anlamına gelir. Bir görüşe göre her dağa Tûr ismi verilir. Rivayet edildiğine göre Abdullah b. Abbas bunun mümbit dağ anlamına geldiğini söylemiştir. Yine bir görüşe göre Tûr, ağaçların bulunduğu her dağdır. Bir başka görüşe göre Tûr, Filistin dağlarından bir dağdır. Bu dağ kökünden sökülüp bir gölgelik gibi İsrâiloğulları'nın tepesine dikilmiştir. Bu esnada İsrâiloğulları'nın bulunduğu yer kenarı bir fersah olan kare şeklinde bir yerdi. Dağın ölçüsü de bu ebatlardaydı. Bir görüşe göre kenarı beş fersah olan kare şeklinde idi. Allah Hz. Mûsâ'ya, Tevrat'ı kabul etmezlerse dağı üzerlerine bırakacağını ve onları un ufak edeceğini vahyetti. İsrâiloğulları bu durumdan kaçış olmadığını fark ettiklerinde Tevrat'taki hükümleri kabul ettiler ve korkudan ötürü yanakları üzerine secdeye kapandılar. Çünkü secde ederken bir taraftan da dağa bakıyorlardı. Bundan dolayı yahudiler bu şekilde secde ederler.

"Size verdiğimiz kitaba sımsıkı tutunun." Yani kitaba ciddiyet ve devamlılıkla tutunun. Burada kullanılan "alın, tutunun" ifadesinden maksat "kabul edin" anlamıdır. Bir görüşe göre anlam "Kuvvetle, gayretle size farz kılınanları yerine getirmek için uğraşın." şeklindedir. Bir başka görüşe göre ise anlam "Size bu kuvveti verdik ki bu da uzuvlarınızın sağlam olmasıdır. İşte siz de bu kuvvet ile onu tutun." şeklindedir.

"Onun içindekileri düşünün." Bir görüşe göre anlam "Kalplerinizin katılığı gitsin ve bu sayede va'd ve vaîdi düşünebilesiniz diye." şeklindedir. Burada "Kitabı ezberleyin, onu unutmayın!" anlamının kastedilmiş olması da mümkündür. Ayrıca her iki mânanın kastedilmiş olması da mümkündür.

"Sakınasınız diye." Yani müttaki kimseler olasınız ve ateşten korunasınız diye.

"Tutunun" ifadesinin öncesinde gizli bir ifade vardır ve cümlenin takdiri, "Onlara "Tutunun!" dedik." şeklindedir. Cümlenin akışı (siyakı) burada böyle bir gizli ifadenin bulunduğuna delâlet eder, ayrıca mîsâktan söz edilmiş olması da bunu gerektirmektedir. Yani sanki "Sizinle bu kitabı sımsıkı tutacağınıza dair mîsâk yaptık." demiştir.

"Sizden bir söz" ifadesinde söz (mîsâk) kelimesi, çoğul zamire izâfe edildiği hâlde tekil kullanılmış, "sözleriniz" denilmemiştir, çünkü burada her bir kimseden söz alma kastedilmektedir. "Sonra sizi çocuk olarak dünyaya getiririz." [el-Hacc 22/5] âyetinde durum olduğu gibi burada da "Her birinizi çocuk olarak dünyaya getiririz." denilmiştir.

والطور الجبل. وقيل: [١٣٨ا] هو يقع على كل جبل. وعن ابن عباس ﷺ أنه[١] الجبل المنبت. وقيل: هو كل جبل فيه أشجار.[٢] وقيل: هو جبل من جبال فلسطين انقلع من أصله وقام على رؤوسهم مثل الظلة، وكان العسكر فرسخا في فرسخ والجبل كذلك، وقيل: خمسة فراسخ في خمسة فراسخ، وأوحى الله إلى موسى أنهم إن قبلوا التوارة وإلا رميتهم بهذا الجبل فرضختهم به. فلما رأوا أن لا مهرب لهم قبلوا ما فيها وسجدوا من المهابة على أنصاف وجوههم، لأنهم كانوا يلاحظون الجبل، ولذلك[٣] يسجد اليهود كذلك.[٤]

وقوله: ﴿خُذُوا مَآ اٰتَيْنَاكُمْ بِقُوَّةٍ﴾ أي جدّ[٥] ومواظبة. وخذوا بمعنى اقبلوا. وقيل: بقوة أي باقتدار ونشاط وأداء لما فرض عليكم. وقيل: أي أعطيناكم قوة ذلك وهو سلامة الآلات، فخذوه بتلك القوة.

وقوله ﴿وَاذْكُرُوا مَا فِيهِ﴾ قيل: أي ادرسوه لترق قلوبكم ولتتذكروا به الوعد والوعيد. ويحتمل: واذكروا ما فيه أي احفظوه ولا تنسوه. ويجوز إرادة المعنيين جميعا.

وقوله: ﴿لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ﴾ أي لتصيروا متقين وعن النار متوقين.

ثم قوله: ﴿خُذُوا﴾ فيه مضمر، أي وقلنا لهم خذوا. وهذا اختصار يدل عليه سياق الآية، ولأن ذكر الميثاق يقتضيه، كأنه قال: واثقناكم أن خذوا.

ثم قوله: ﴿مِيثَاقَكُمْ﴾ وُحِّدَ وإن أضيف إلى الجمع ولم يقل: مواثيقكم؛ لأن المراد ميثاق كل واحد، أي أخذنا من كل واحد منكم ميثاقه كما قال: ﴿ثُمَّ نُخْرِجُكُمْ طِفْلًا﴾ [الحج، ٥/٢٢] أي كل واحد.

---

١ ط: أن الطور هو.
٢ ط ر + وقيل هو جبل بعينه واختلف في ذلك العين قيل هو جبل كان موسى عليه حين كلمه الله تعالى وأنزل عليه الألواح.
٣ ط ر: وكذلك.
٤ ط ر: لذلك.
٥ ط: خذوا، صح هامش.

Bir görüşe göre şöyle denilmiştir: Herkesten ayrı bir söz alınmıştır. Yani, onlardan birinin sözü diğerinin sözünden başkadır.

Kaffâl şöyle der: Tûr'un üzerlerine kaldırılması ile onlardan söz alınması aynı anda olabilir ve bu iki ifade arasındaki *vâv* harfi, ikisini birleştirme anlamında olabilir. Ayrıca sözün önceden alınıp sözlerini tutmadıklarında dağın üzerlerine kaldırılmış olması da mümkündür. Birinci yorumun delili söz vermeleri üzerine "Tûr'u da tepenize dikmiştik." âyetidir. İkinci yorumun delili ise mânanın, "Sözlerini ihlal etmeleri sebebiyle dağı tepelerine diktik." şeklinde olabilmesidir.

Bu olay Tîh çölünden ve Erîha şehrine girme emrinden önce vuku bulmuştur. Yalnız, kıssa bir olduğu için Kur'ân'da bu ikisinden sonra zikredilmiştir. Bu durum, Allah'ın İsrâiloğulları'nın atalarına iyiliklerini anlatma babında zikredilmiştir. Dolayısıyla burada olayların sırası ile anlatılmış olması mümkün olduğu gibi sırayı bozarak anlatılmış olması da mümkündür. Maksat onlara önceleri olan şeyleri hatırlatmaktır. Bu da her nasıl anlatılırsa anlatılsın, maksat hâsıl olmaktadır.

Dağın İsrâiloğulları'nın tepesinde dikilmesi, onları iman etmeleri için cebr (mecbur kılma) anlamına gelmez, çünkü cebr, ihtiyarı ortadan kaldırır ve bununla birlikte iman olmaz. Bu, kâfirlerle iman etsinler diye savaşmak gibidir. İhtiyarı ortadan kaldırma kabilinden bir zorlama değildir. Allah'ın "Dinde zorlama yoktur." [el-Bakara 2/256] ve "İnsanları mümin olsunlar diye mi zorlayacaksın!" [Yûnus 10/99] âyetleri savaş emrinden önce inmişti, sonra bu âyetler savaş emri ile neshedildi.

64. Sonra onun arkasından yine yüz çevirdiniz. Eğer üzerinizde Allah'ın lutuf ve rahmeti olmasaydı her hâlde zarara uğrayanlardan olurdunuz. [el-Bakara 2/64]

"Sonra onun arkasından yine yüz çevirdiniz." Yani, Tevrat'ı kabul ettikten sonra hükümlerini uygulamaya devam etmekten yüz çevirdiniz. Anlamın "Dağ üzerinizden çekildikten sonra yüz çevirdiniz." şeklinde olduğu söylendiği gibi "Söz aldıktan ve dağı üzerinize diktikten sonra yüz çevirdiniz." şeklinde olduğu da söylenmiştir. "Onun" kelimesi kendinden önce iki şey zikredildiği hâlde -o iki şey Tevrat'ı kabul etmeleri ve dağın üzerlerinden çekilmesidir- tekil olarak getirilmiştir.

وقيل: أخذ على الكل ميثاقا واحدا، أي كان ميثاق كل واحد ما كان ميثاق الآخرين.

وقال القفال: ويحتمل أن يكون أخذ الميثاق مع رفع الطور معا، والواو للجمع. ويحتمل أن يكون أخذ الميثاق متقدما، ولما نقضوه رفع الطور فوقهم. ودليل الأول قوله: ﴿وَرَفَعْنَا فَوْقَكُمُ الطُّورَ﴾ بميثاقهم، ودليل الثاني أنه يجوز أن يكون معناه: بميثاقهم أي بميثاقهم الذي نقضوه، أي بسبب ذلك رفعنا فوقهم الطور.

ثم هذه الحادثة كانت قبل التيه والأمر بدخول قرية أريحا وإنما ذكرت بعدهما لأن القصة واحدة. وهذا تعداد منن كانت لله تعالى على أسلافهم، ويجوز ذلك على الترتيب وغير الترتيب لأن المراد تذكيرهم بما كان منها وهو حاصل كيفما ذكر.[1]

ثم رفعُ الجبل ليقبلوا التوارة لم يكن جبرا على الإسلام؛ لأن الجبر مما يسلب الاختيار ولا يصح معه الإسلام، بل كان إكراها وهو لا يسلب الاختيار وهو جائز كالمحاربة مع الكفار، وأما قول الله تعالى: ﴿لَآ إِكْرَاهَ فِى الدِّينِ﴾ [البقرة، ٢٥٦/٢] وقوله ﴿أَفَأَنْتَ تُكْرِهُ النَّاسَ حَتَّىٰ يَكُونُوا مُؤْمِنِينَ﴾ [يونس، ٩٩/١٠] فقد كان ذلك قبل الأمر بالقتال ثم نسخ به.

٦٤- ثُمَّ تَوَلَّيْتُمْ مِنْ بَعْدِ ذٰلِكَ فَلَوْلَا فَضْلُ اللهِ عَلَيْكُمْ وَرَحْمَتُهُ لَكُنْتُمْ مِنَ الْخَاسِرِينَ

وقوله: ﴿ثُمَّ تَوَلَّيْتُمْ مِنْ بَعْدِ ذٰلِكَ﴾ أي أعرضتم عن الدوام عليه من بعد القبول. [١٣٨ب] وقيل: من بعد رد الجبل. وقيل: من بعد أخذ الميثاق ورفع الطور. وإنما وحد ذلك والمذكور قبله شيئان والمدلول عليه أكثر من ذلك وهو قبولهم التوراة ورد الجبل؛

---

١ ط: ذكره.

Çünkü Allah bu ifade ile "zikrettiğimiz şeyden sonra" mânasını kastetmiştir. Buradaki *mâ* harfi tekil olduğu için *zâlike* de tekil kullanılmıştır. *Zâlike* (onun) sözü -sonundaki *kef* zamirinin muhatap ve tekil formda olmasından dolayı- sadece Hz. Peygamber aleyhisselâma hitaptır. Şayet *zâlikům* deseydi onların hepsine hitap olurdu.

"Eğer üzerinizde Allah'ın lutuf ve rahmeti olmasaydı" Allah'ın lutfu nimetlerin fazlalığıdır, rahmeti ise şefkatidir. Yani Allah'ın, dağ üzerinizde iken size tövbe edecek kadar vakit verme ve dağı üzerinizden çekme rahmeti ve lutfu olmasa idi kâfirler olarak ölecektiniz. Bu, yüz çevirdikten sonra tövbe eden kimseler hakkındadır.

Bir görüşe göre "Allah'ın lutfu olmasaydı" ifadesinden maksat Tevrat'ı vermesi, rahmetinden maksat ise yüz çevirmelerinden sonra tövbelerini kabul etmesidir denilmiştir. Bir görüşe göre anlam şöyledir: Allah'ın lutfu ile Allah'a iman etmiş olmasaydınız ve size kitap vererek rahmet etmiş olmasaydı. Bir başka görüşe göre "Sonra onun arkasından yine yüz çevirdiniz." sözü ile cümle tamamlanmıştır. Sonra birinci cümleye bağlı yeni bir cümle başlamış ve onlara şöyle demiştir: "Allah'ın lutfu olmasaydı" yani "Dağı üzerinize dikmekle gösterdiği lutfu olmasaydı kitabı inkâr etmeye ve onu reddetmeye devam ederdiniz." "Zarara uğrayanlardan olurdunuz**.**" Fakat Allah dağı üzerinize dikerek size lutufta bulundu ve rahmet etti, sonra siz de tövbe ettiniz. Ardından dağı üzerinizden geri indirdi. Bu böyle olmasaydı dağ üzerinize düşecekti ve siz zarara uğrayanlardan olacaktınız.

Bir yoruma göre de Allah'ın lutfu Tevrat'ı vermesidir, rahmeti de onu kabule muvaffak kılmasıdır. Bir görüşe göre anlam şöyledir: Babalarınızı azaptan kurtararak ve dağı üzerinizden çekerek size lutfetmeseydi sizler üreyip çoğalamazdınız.

"Zarara uğrayanlardan olurdunuz." Hüsran aslında ana paranın zayi olması demektir. Buradaki kasıt nefsin helâk olmasıdır. Çünkü nefis de asıldır. Bir görüşe göre anlam şöyledir: Sevaptan mahrum kalarak ve azaba düşerek kaybedenlerden olurdunuz.

65. Şüphesiz siz, içinizden cumartesi yasağını çiğneyenleri bilirsiniz. Biz onlara, 'Aşağılık maymunlar olun!' demiştik. [el-Bakara 2/65]

لأنه أراد ''من بعدما ذكرنا'' فوحد لتوحد[1] ''ما''.[2] وقوله: ﴿ذٰلِكَ﴾ خطاب للنبي عليه السلام وحده بالكاف، ولو قال: ''ذلكم'' كان خطابا لهم جميعا.

وقوله: ﴿فَلَوْلَا فَضْلُ اللهِ عَلَيْكُمْ وَرَحْمَتُهُ﴾ هو زيادة الإنعام، ورحمته هي عطفه، أي ولولا[3] فضله ورحمته بِرَدّ الجبل عنكم وإمهالكم إلى أن تبتم بعدما توليتم لوقع الجبل عليكم فمتم كافرين. وهذا في حق الذين تابوا بعدما تولوا.

وقيل: ولولا[4] فضله بإعطاء التوارة ورحمته بقبول التوبة بعد التولي. وقيل: ولولا[5] إيمانكم بالله الذي هو فضل من الله ورحمته عليكم بالكتاب. وقيل: تم الكلام عند قوله: ﴿ثُمَّ تَوَلَّيْتُمْ مِنْ بَعْدِ ذٰلِكَ﴾ ثم ابتدأ كلاما يرجع إلى الأول فقال: ﴿فَلَوْلَا فَضْلُ اللهِ عَلَيْكُمْ وَرَحْمَتُهُ﴾ برفع الجبل فوقكم لدمتم على إنكار الكتاب ورده، ﴿لَكُنْتُمْ مِنَ الْخَاسِرِينَ﴾ ولكن تفضل عليكم ورحمكم حيث رفع الطور فوقكم حتى تبتم، فزال الجبل عنكم، ولولا ذلك لسقط الجبل عليكم وكنتم من الخاسرين.

وقيل: أي ولولا فضله بإعطاء التواراة ورحمته بتوفيق القبول. وقيل: أي ولولا فضل الله عليكم بإنجاء آبائكم من العذاب ورد الطور عنكم لما توالدتم أنتم.

وقوله: ﴿لَكُنْتُمْ مِنَ الْخَاسِرِينَ﴾ الخسران في الأصل ذهاب رأس المال، وهو ههنا هلاك النفس لأنها هي الأصل. وقيل: أي من المغبونين بالوقوع في العذاب وحرمان الثواب.[6]

٦٥- وَلَقَدْ عَلِمْتُمُ الَّذِينَ اعْتَدَوْا مِنْكُمْ فِي السَّبْتِ فَقُلْنَا لَهُمْ كُونُوا قِرَدَةً خَاسِئِينَ

١ ط: لتوحدها؛ ر + كلمة.
٢ ط - ما.
٣ ط ر: فلولا.
٤ ر: فلولا.
٥ ر: لولا.
٦ ر - وحرمان الثواب، صح هامش.

"Siz o kimseleri bilirsiniz." Bu, Hz. Peygamber aleyhisselâm dönemindekilere bir hitaptır ve şöyle demektedir: Cumartesi günü avlanarak haddi aşan kimselerin sûretlerini ibret olsun diye değiştirdiğimizi biliyorsunuz. Sizden öncekileri (atalarınızı), isyanları ve sözlerini bozmaları sebebiyle derhal cezalandırmamış, cezayı tehir etmiş olmamız âcizliğimizden değil, aksine lutfumuz ve rahmetimizden dolayıdır. Eğer isteseydik cumartesi yasağını ihlal edenleri hemen cezalandırdığımız gibi onları da cezalandırırdık. Sizin Muhammed aleyhisselâma isyankârlığınız için de aynı şey geçerlidir. İstersek onlara yaptığımız şeyi size de yaparız.

"Cumartesi yasağını çiğneyenleri" Yani, seleflerinizden cumartesi günü avlanma yasağını çiğneyenleri [bilirsiniz].

Cumartesi (*sebt*), haftanın son günüdür. O gün, her şeyin yaratılma işi bittiği ve tamamlandığı için *sebt* olarak isimlendirilmiştir. *Sebt* kelimesi aslında kesmek, bitirmek demektir. *Sübât*, uyku demektir, çünkü uyku ihtiyari fiilleri bitirir. Yahudiler de o gün istirahat ediyorlardı, yani işi bırakıyorlardı.

Abdullah b. Abbas'tan rivayet edildiğine göre olayın kıssası şu şekildedir. Bu olay, Dâvûd peygamber zamanında Medine ve Şam arasında bulunan, Kızıldeniz sahilinde Eyle adında bir yerde vuku buldu. Her sene bir ay, civarın bütün balıkları sanki bir bayramda toplanırmış gibi oraya toplanıyordu. Balıklar bu ayda o kadar çok geliyordu ki neredeyse su görünmüyordu. Ayrıca balıklar bu ayın dışında her cumartesi günü bu ayda geldiği gibi çok geliyordu. Fakat cumartesi günü geçtiğinde şehir halkı denizde balık namına hiçbir şey bulamıyordu. Cumartesi günü avlanmak ise onlara haram kılınmıştı.

Bir görüşe göre bu hadisenin (balıkların bolca gelmesinin) özellikle bugüne mahsus kılınmasının sebebi şöyledir: Hz. Mûsâ sadece Allah'a ibadetle meşgul olacağı bir gün tahsis etmek istemiş ve bunun için cuma gününü seçmişti. Ancak yahudiler buna muhalefet ettiler ve "Bu günü cumartesi günü olarak belirleyelim, çünkü Allah o gün hiçbir şey yaratmadı." dediler. İbadet haricinde diğer bütün işleri bırakmak için bu günü seçtiklerinde o gün içerisinde avlanmaları da yasaklandı ve bu seçimleri onlar için bir vebal oldu.

وقوله: ﴿وَلَقَدْ عَلِمْتُمُ الَّذِينَ﴾ خطاب أهل عصر النبي عليه السلام. يقول: لقد عرفتم أصحاب السبت وما أحللنا بهم من النكال بالمسخ حينما اعتدوا بالاصطياد يوم السبت فلم يكن تأخيرنا العقوبة عن أسلافكم الذين كانوا قبلكم[١] على عصيانهم ونقضهم ميثاقهم للعجز عن تعجيل ذلك بل فضلا ورحمة، ولو شئنا لعاجلناهم بما عاجلنا به أصحاب السبت، وكذا أنتم في تمردكم على محمد، لو شئنا لأنزلنا بكم ما أنزلنا بهم.

وقوله: ﴿الَّذِينَ اعْتَدَوْا مِنْكُمْ فِي السَّبْتِ﴾ أي الذين جاوزوا الحد الذي حُدَّ لهم من ترك الصيد يوم السبت من أسلافكم.

والسبت آخر أيام الأسبوع، سمي به لأنه سُبِتَ فيه خلقُ كل شيء أي قطع وتمم. وأصل السبت القطع، والسبات النوم لأنه يقطع الحركات الاختيارية، واليهود يسبتون فيه أي يقطعون الأعمال فيه.

وقصته ما روي عن ابن عباس ﷺ كان هذا في زمن داود عليه السلام في أرض يقال له أيلة بين المدينة والشام على ساحل بحر قلزم،[٢] وكان مكانا تجتمع فيها حيتان كل أرض من السنة في شهر كهيئة العيد، تأتيهم الحيتان حتى لا يرى الماء وتأتيهم في غير ذلك الشهر [١٣٩أ] في كل سبت كما كانت تأتيهم في ذلك الشهر، فإذا ذهب السبت لم يحسوا[٣] منه[٤] شيئا[٥] وحرم عليهم الصيد في يوم السبت.

وقيل: إنما خص به ذلك اليوم لأن موسى عليه السلام أراد أن يجعل يوما لله تعالى خالصا لطاعته وهو يوم الجمعة فخالفه اليهود وقالوا: "نجعل ذلك[٦] يوم السبت؛ لأن الله تعالى لم يخلق فيه شيئا"، فلما اختاروه لترك سائر الأعمال نهوا فيه عن الاصطياد أيضا وصار اختيارهم وبالا عليهم،

---

١ م ح: قبلهم، صح هامش م.
٢ ط ر: قرزم.
٣ ط: لم يحس.
٤ ط – منه.
٥ ط + منه.
٦ ط ر + اليوم.

Bir süre sonra köyün ahalisinden bazıları cuma akşamından gidip ağ atmaya başladılar. Balıklar, ağın içerisine giriyordu, onlar da balıkları hapsedip pazar gecesi veya pazar günü topluyorlar, sonra bu balıkları kâh yiyor, kâh tuzlayıp satıyorlardı. Bir süre böyle yapmaya devam ettiler ve o süre zarfında çok para kazandılar. Bir görüşe göre kırk yıl, bir görüşe göre de yetmiş yıl bunu yapmaya devam ettiler ve bu süre zarfında onlara herhangi bir azap inmedi. Yalnız onlar bir taraftan da üzerlerine azabın inmesinden korkuyorlardı. Fakat cezalandırılmadıklarını görünce seviniyorlar ve "Demek ki cumartesi günü bize helâl kılındı." diyorlardı. Sonra çocukları da babalarının yaptığı şeyi âdet edindiler. Eğer onlar bunu bir veya birkaç kez yapsalardı bu onlara zarar vermezdi. Daha sonra şehir halkından cumartesi günü avlanmayı hoş görmeyen yaklaşık olarak on iki bin kişi -ki şehrin nüfusu toplamda yetmiş bin kişi kadardı- avlanan kimseleri bunu yapmaktan menetmek için geldiler ve şöyle dediler: "Ey kavmimiz! Sizler Rabbinize isyan, peygamberinizin sünnetine muhalefet ettiniz, üzerinize azap inmeden önce bu işi yapmaktan vazgeçin." Fakat onlar söz dinlemediler [ve avlanmaya devam ettiler]. Allah Teâlâ da şöyle dedi: "Yasaklandıkları şeylerden vazgeçmeye yanaşmayınca onlara 'Aşağılık maymunlar olun!' dedik." [el-A'râf 7/166]. Yani, "Avlanmayı helâl görmekten vazgeçmediler. Biz de kötülükten alıkoyanları kurtardık, avlanmayı helâl görenler ise aşağılık maymunlar oldular." Bu hâle girenler üç gün yaşadılar ve insanlar onları seyrettiler, sonra öldüler. Onlar üreyip çoğalmadılar ve maymuna dönüşmüş hâlde yaşamları üç günden uzun sürmedi.

"Onlara 'Aşağılık maymunlar olun!' dedik." Onlara, yani haddi aşanlara. Öncesinde Allah "sizden" (haddi aşanlar) demişti. Bu, Hz. Peygamber aleyhisselâm döneminde yaşayanlara yapılmış bir hitaptır. Buradaki "Onlara 'Aşağılık maymunlar olun!' dedik." ifadesi "Onları maymuna dönüştürdük." anlamına gelir. Cümledeki "Olun!" ifadesi bilindik anlamda emir değil, ilâhî hükme ve kudrete boyun eğmek zorunda olmaları anlamındadır ki bu da "Biz bir şeyin olmasını istediğimiz zaman sözümüz sadece, ona, ol demekten ibarettir. O da hemen oluverir" [en-Nahl 16/40] âyetine işaret kabilindendir. Yani anlam şöyledir: "Biz onların maymun olmasını istediğimizde herhangi bir engel ve gecikme olmaksızın hemen istediğimiz şekle girdiler." Bu kullanım, Allah'ın "Cumartesi yasağını çiğneyenleri lânetlediğimiz gibi… Allah'ın emri yerine gelecektir" [en-Nisâ 4/47] ve "Ey ateş! İbrâhim'e karşı serin ve esenlik ol dedik." [el-Enbiyâ 21/69] âyetlerinde de vardır.

فعمد رجال من تلك القرية فحظروا عشية الجمعة حظيرة حيث يدخل عليهم السمك فحبسوا السمك فيها وأخذوا منه ليلة الأحد ويوم الأحد، فأكلوا وملحوا وباعوا، فكثرت أموالهم فعملوا بذلك زمانا، في رواية أربعين سنة، وفي رواية سبعين سنة، لم تنزل فيهم عقوبة، وكانوا يتخوفون العقوبة فلما لم يعاقبوا استبشروا وقالوا إنا لنرى السبت قد أحل لنا ثم استن الأبناء بسنة الآباء، فلو أنهم فعلوا ذلك مرة أو مرتين لم يضرهم، فمشى إليهم طائفة من أهل المدينة نحو من اثني عشر ألفا من الذين كرهوا الصيد في يوم السبت وأهل القرية كانوا نحوا من سبعين ألفا فنهوهم عن ذلك وقالوا: ''يا قوم، إنكم عصيتم ربكم وخالفتم سنة نبيكم فانتهوا عن هذا العمل قبل أن ينزل بكم العذاب''، فلم يتعظوا، فقال تعالى: ﴿فَلَمَّا عَتَوْا عَنْ مَا نُهُوا عَنْهُ﴾ [الأعراف، ١٦٦/٧] أي أبوا أن يرجعوا عن استحلال الصيد أنجينا الذين ينهون السوء فأصبح الذين استحلوا الصيد قردة خاسئين، فمكثوا بعد ذلك ثلاثة أيام ينظر إليهم الناس ثم هلكوا، ولم[1] يتوالدوا ولم يمكث مسخ فوق ثلاثة أيام.

وقوله: ﴿فَقُلْنَا لَهُمْ كُونُوا قِرَدَةً خَاسِئِينَ﴾ ''لهم'' أي للذين اعتدوا. وقال قبله: ﴿مِنْكُمْ﴾ فهو خطاب أهل عصر النبي عليه الصلاة والسلام. فقوله: ﴿فَقُلْنَا لَهُمْ كُونُوا قِرَدَةً خَاسِئِينَ﴾ أي مسخناهم قرودا فـ﴿كُونُوا﴾ أمر تسخير وهو إشارة إلى قوله: ﴿إِنَّمَا قَوْلُنَا لِشَيْءٍ إِذَا أَرَدْنَاهُ أَنْ نَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ﴾ [النحل، ٤٠/١٦] أي لما أردنا ذلك صاروا كما أردنا من غير امتناع ولا لبث، وهو كقوله: ﴿كَمَا لَعَنَّا أَصْحَابَ السَّبْتِ وَكَانَ أَمْرُ اللهِ مَفْعُولًا﴾ [النساء، ٤٧/٤] وهو كقوله: ﴿قُلْنَا يَا نَارُ كُونِي بَرْدًا وَسَلَامًا عَلَى إِبْرَاهِيمَ﴾ [الأنبياء، ٦٩/٢١]

---

١ ط ر: لم.

Aynı şekilde bu, emrinin ve isteğinin yerine geldiğini ve zâtının büyüklüğünü göstermek için birinin "Şöyle olmasını emrettim, emrettiğim gibi de oldu." demesi gibidir. Cümledeki "Olun!" ifadesinin yaratma mânasına geldiğinin delili Allah'ın, "Biz onu ibret kıldık." [el-Bakara 2/66] sözüdür.

"Maymunlar" *el-Kiradetü* (maymunlar) kelimesi *kırd*[in] kelimesinin çoğuludur. Benzer form *el-fiyeletü* (filler) kelimesinin *el-fîl*, *ed-diyeketü* (horozlar) kelimesinin *ed-dîk*, *ed-dirasatü* (fare yavruları) kelimesinin *ed-dirs*in çoğulu olmasında da söz konusudur.

"Aşağılık" Yani insana yaklaşan bir köpeğe "defol" denildiği gibi siz de hakir, kovulmuş ve itilmiş olarak [maymunlar olun] demektir. "Sonra tekrar tekrar bak; bakışların âciz ve bitkin hâlde (*hâsi*[en]) sana dönecektir." [el-Mülk 67/4] âyetinde de bu kelime "hakir bir şekilde, tekrar bakmaktan imtina ederek" anlamında kullanılmıştır. Bu *hasie* kelimesi *hase'tü'l-kelbe* (Köpeği defettim) *fe-hasee* (O da defoldu) kullanımlarında olduğu üzere lâzım olarak da müteaddî olarak da kullanılabilir.

Bir görüşe göre bu kelime "suskun bir şekilde yani konuşmadan" anlamına gelir ki kelimenin bu anlamda kullanımının benzeri "Kesin sesinizi, sakın bir şey söylemeyin." [el-Mü'minûn 23/108] âyetinde vardır.

Mücâhid şöyle demiştir: Bu, bedenlerin dönüştürülmesi değildir, kalplerin dönüştürülmesi demektir. Bir rivayette de şöyle demiştir: Onlar maymunlara dönüştürülmediler, aksine "Ciltlerle kitap taşıyan eşek misali..." [el-Cum'a 62/5] âyetinde olduğu gibi bu da bir darb-ı meseldir.

Kaffâl şöyle demiştir: Bu görüşte olan kimse bu ifadeyi mecaza hamletmiş ve tıpkı bir kimsenin başka birine "İlim üzerinde kafa yorma, ilim adamları ile arkadaşlık etme de git eşek ol." [yani eşek gibi ol] deyişindeki kullanıma benzetmiş olur. Bu kullanım şairin şu beytinde de vardır:

Eğer sen âşık olmadıysan ve de sevgi nedir bilmiyorsan
Sert ve katı bir kaya gibi taş ol

Fakat bu görüş âyetin zâhiriyle de nakledilen rivayetlerle de çelişmektedir. Bu kimselerin bedenen maymuna dönüştürüldükleri meşhurdur, yaygın olarak bilinmektedir. İnsanlar yahudilere hakaret etmek istedikleri zaman onlara "Bre maymun ve domuzların kardeşleri!" derler ki Hz. Peygamber aleyhisselâm döneminde de onlara bu şekilde hitap ediliyordu.

وهو من القائل منا: ''ما أمرت بكذا فكان كما أمرت به'' إظهارا منه لعظمته ونفاد أمره ومشيئته. والدليل على أنه تكوين أنه قال: ﴿فَجَعَلْنَاهَا نَكَالاً﴾ [البقرة، ٦٦/٢] وهو ذلك الأول.

والقردة جمع قرد، كالفيلة جمع فيل، والديكة جمع ديك، والدِّرَصَة جمع دِرْصٍ، وهو ولد الفأرة.

وقوله: ﴿خَاسِئِينَ﴾ أي صاغرين مبعدين مطرودين كالكلب إذا دنا من الناس قيل له: ''اخسأ'' أي تباعد وانطرد صاغرا. وقوله: ﴿يَنْقَلِبْ إِلَيْكَ الْبَصَرُ خَاسِئًا﴾ [الملك، ٤/٦٧] أي صاغرا ممنوعا عن معاودة النظر، وقد خسأت الكلب فخسأ، لازم ومتعد. [ب١٣٩]

وقيل: أي ساكتين لا يتكلمون كما في قوله: ﴿اخْسَؤُا فِيهَا وَلَا تُكَلِّمُونِ﴾ [المؤمنون، ١٠٨/٢٣].

وقال مجاهد رحمه الله: لم يكن هذا مسخ الأبدان، بل كان مسخ القلوب. وفي رواية قال: لم يمسخوا قردة، وإنما هذا مثل ضربه لهم كما قال: ﴿كَمَثَلِ الْحِمَارِ يَحْمِلُ أَسْفَارًا﴾ [الجمعة، ٥/٦٢] .

وقال القفال: فمن قال بهذا جعله كقول الرجل لرجل: ''لا تنظر في العلم ولا تجالس أهله،[١] اذهب فكن حمارا'' أي شبيه حمار، وقال الشاعر:[٢]

إِذَا أَنْتَ لَمْ تَعْشَقْ وَلَمْ تَدرِ مَا الْهَوَى فَكُنْ حَجَرًا مِنْ يَابِسِ الصَّخْرِ جَلْمَدَا

ولكن هذا خلاف ظاهر الكلام وخلاف الآثار، ومسخ هؤلاء مشهور، وكان اليهود إذا سُبوا قيل لهم: يا إخوة القردة والخنازير! ويخاطبون به في عصر النبي ﷺ،

١ ر: أهل العلم.
٢ انظر للبيت: أساس البلاغة للزمخشري، «فنق»؛ زاد المسير لابن الجوزي، ٣٠/٣ (الإسراء، ٥٣/١٧).

Hem sûretin dönüştürülmesi ilk defa yaratmaktan daha zor değildir. Cevherlerin yoktan var edildiğine inanan bir kimse sûretlerin değiştirilmesine neden inanmasın ki?

Diğer taraftan bir görüşe göre onlar, maymuna dönüştürülmüşlerdi ve dış görünüşünde de içlerinde de insanlığa dair bir şey kalmamıştı. Bir başka görüşe göre onlar maymuna dönüşseler de akılları ve idrakleri hâlâ vardı. Rivayet edildiğine göre onlar geceleyin maymuna dönüştürüldüklerinde sağ salim sabahlayanlar [maymuna dönüşmeyenler] bu kimselerin kapısına geldiler. Bir de baktılar ki kapıları kilitli. Ne bir ses duyuluyor ne de bacalarından duman tütüyor. Ardından duvardan atlayıp içeriye girdiler ve onları maymuna dönüşmüş olarak gördüler. İçeri girenler, onlardan her birini, akrabaları veya arkadaşları olmaları hasebiyle tanıyorlardı ve onlara "Biz sizi uyarmamış mıydık?" deyince onlar da başları ile işaret ederek, gözü yaşlı bir şekilde "Evet." dediler. Bu, onların akıl ve idraklerini kaybetmediklerinin delilidir. Sonra [şunu da belirtelim ki] maymun cinsinin başlangıcı onlarla olmamıştır. Onlardan önce maymunlar zaten vardı. Bu kimseler yaptıkları çirkin işlerin cezası olsun diye çirkin sûretli maymuna dönüştürüldüler. Ardından üç gün sonra da öldüler. Dünyadaki maymunlar, dönüşüme uğrayan kimselerden önceki maymunların neslindendir.

İmam Mâtürîdî şöyle der: Burada Mu'tezile'nin görüşü nakzedilmiştir. Çünkü onlar, Allah'ın yarattığında çirkin olmaz derler. Eğer Allah'ın yarattığında çirkin olmasa idi, o zaman bu kimselerin insan sûretinden maymun sûretine dönüştürülmelerinin [cezalandırma kabilinden] bir anlamı olmazdı.[1]

66. Biz bunu hem önündekine hem de sonra ardındakine bir ibret ve Allah'a karşı gelmekten sakınanlara da bir öğüt kıldık. [el-Bakara 2/66]

"Biz onu kıldık." Yani, bu cezayı bir öğüt kıldık. Buradaki *hâ* (onu) zamiri daha önce açıkça zikredilmiş bir lafız bulunmasa da önceki ifadelerden anlaşılan mânaya işaret eder. Bir görüşe göre cümlenin takdiri, "Bu maymuna dönüştürme işini (öğüt) kıldık." şeklindedir. Bir başka görüşe göre takdiri, "Haddi aşan şehir halkını (öğüt) kıldık." şeklindedir, çünkü başka sûrede şehir zikredilmiştir. Yine burada öğüt kılınan şeyin takdiri konusunda "Bu ümmet", "Bu belde", "Bu fiil", "Maymunlar", "Bu topluluk" gibi farklı tercihler dile getirilmiştir ki söylenenlerin hepsi birbirine yakındır.

1 Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 1: 151.

وليس تحويل الصورة بأعظم من إنشاء العنصر، فمن آمن بابتداع الجواهر فماذا عليه أن يؤمن بانقلاب الصور؟

ثم قيل: مسخوا قردة فلم يبق في ظاهرهم وباطنهم معنى الإنسانية. وقيل: بقي فيهم الفهم والعقل، وقد[1] روي أنهم لما مسخوا ليلا فلما أصبح الناس الخارجون منها وأتوا أبوابها فإذا هي مغلقة لا يسمع منها صوت ولا يعلوا منها دخان فتسوروا الحيطان فدخلوها فرأوهم قد صاروا قردة، وكانوا يعرفون كل واحد بسبق معرفة لقرابة[2] أو صحبة فكانوا يقولون: ألم ننهكم عن ذلك، وكانوا[3] يشيرون برؤوسهم أي نعم والدموع تفيض من أعينهم، وذلك دلالة الفهم والمعرفة. ثم لم يكن ابتداء القردة من هؤلاء، بل كانت قبلهم قردة، وهؤلاء حولوا إلى صورتها لقبحها جزاء على قبح أفعالهم، وماتوا بعد ثلاثة أيام، والقردة التي في الدنيا هي نسل قردة كانت قبلهم.

وقال[4] الإمام أبو منصور رحمه الله: «وفيه نقض قول المعتزلة؛ لأنهم يقولون: ليس في خلق الله قبيح، ولو لم يكن في خلق الله قبيح لم يكن لتحويل صورهم من صورة الإنسانية إلى صورة القردة معنى».[5]

٦٦- فَجَعَلْنَاهَا نَكَالاً لِمَا بَيْنَ يَدَيْهَا وَمَا خَلْفَهَا وَمَوْعِظَةً لِلْمُتَّقِينَ

وقوله: ﴿فَجَعَلْنَاهَا﴾ أي جعلنا هذه العقوبة رجعت إلى المعنى دون المذكور. وقيل: أي جعلنا المسخة. وقيل: أي جعلنا هذه القرية التي اعتدى أهلها؛ فقد ذكر القرية في سورة أخرى. وقيل: جعلنا هذه الأمة. وقيل: هذه القرية. وقيل: هذه الفعلة. وقيل: القردة. وقيل: هذه الجماعة. وهذه[6] أقاويل متقاربة.

---

١ ط ر: فقد.
٢ ح: بقرابة.
٣ ح ط: فكانوا.
٤ ط: قال.
٥ تأويلات القرآن للماتريدي، ١/١٥١.
٦ م: وهذا.

"İbret" e*n-Nekâlü*, açıktan yapılan küçük düşürücü fiil demektir. Bir görüşe göre bu, insanlar benzeri suçlara yönelmesin diye verilen ibretlik cezadır. *Nekele 'ani'l-emri nükûl*[en] (İşten geri durdu) denilir. *Nikl*, zincir demektir. Çoğulu ise *enkâl* şeklinde gelir. Nitekim zincir, bağladığı kimseyi gitmekten engeller. Burada Allah Teâlâ, "Biz bunu kulları fesattan engellemek için yaptık. Yoksa insanların yaptığı gibi intikam almak için veya benzeri bir şey için yapmadık." demiştir.

"Hem önündekine" Bir görüşe göre bu âhiret cezası anlamına, **"hem ardındakine"** ifadesi ise kıyamete kadar kendilerini rezil rüsva edecek olan dünya cezası anlamına gelir. Bir görüşe göre "hem önündekine" balık avlama günahlarından önceki diğer suçları anlamına, "hem ardındakine" ise balık avlamadan sonraki suçları anlamına gelir. Bir görüşe göre bu iki şey, önceki ve sonraki kendilerini kuşatan günahlarının çokluğundan ibarettir. Bir görüşe göre "hem önündekine" kendi zamanları için "hem ardındakine" kıyamete kadar gelecek olanlar için anlamındadır.

Ebü'l-Âliye şöyle demiştir: Önceden işledikleri günahları için ceza, kendilerinden sonra gelecekler için ise ibret kıldık. Bir görüşe göre "'hem önündekine' yani bu olaya şahit olanlara, 'hem ardındakine' yani bu olayı duyanlara ibret kıldık." anlamındadır. Bir görüşe göre bu ifade "Önlerindeki ve arkalarındaki şehirlere ibret kıldık." anlamındadır.

Kimilerine göre "hem önündekine" ifadesi "kendilerinden sonra gelenler için" anlamındadır. Bu anlamda *ed-dayfü beyne yedeyk* (Misafir önündedir, eli kulağındadır, gelmek üzeredir) denilir.

Sahâbeden Üsâme, Arafat'tan inerken [akşam namazını hatırlatmak için] "Namaz ya Resûlullah" demiş, Hz. Peygamber aleyhisselâm da "Namaz önündedir."[1] buyurmuştur, yani "Namazı biraz sonra [Müzdelife'de] kılacaksın." demek istemiştir. Binaenaleyh Allah'ın "hem önündekine" sözü "kendilerinden sonra gelenler için" anlamına "hem ardındakine" ise "kendilerinden öncekiler için" anlamına gelir. "Bu şey arkamda kaldı." dediğin zaman "Onu geride bıraktım, geçtim." demek istersin. Burada Allah Teâlâ sanki "Geçmiş ve gelecek herkese ibret olsun diye" demiştir.

1 Buhârî, "Abdest", 6; Müslim, "Hac", 266.

وقوله: ﴿نَكَالًا﴾ النكال الفضيحة الشاهرة الزاجرة. وقيل: العقوبة التي ينكل بها عن الإقدام على مثل تلك الجناية، يقال: ''نكل عن الأمر نُكُولا'' أي امتنع، والنكل القيد، وجمعه الأنكال؛ لأن فيه منع المقيد عن الذهاب. يقول: فعلنا ذلك لمنع العباد عن الفساد، لا كما يفعله البشر للتشفي ونحوه.

وقوله: ﴿لِمَا بَيْنَ يَدَيْهَا﴾ قيل: من عقوبة [١٤٠أ] الآخرة، ﴿وَمَا خَلْفَهَا﴾ من فضيحة الدنيا، فيذكرون بها إلى قيام الساعة. وقيل: ﴿لِمَا بَيْنَ يَدَيْهَا﴾ لما تقدم من سائر الذنوب قبل أخذ السمك، ﴿وَمَا خَلْفَهَا﴾ ما بعدها من أخذه. وقيل: هما عبارة عن كثرة ذنوبهم المحيطة بهم أولا وآخرا. وقيل: ﴿لِمَا بَيْنَ يَدَيْهَا﴾ أهل زمانهم ﴿وَمَا خَلْفَهَا﴾ إلى يوم القيامة.

وقال أبو العالية: فجعلناها عقوبة لما مضى من ذنوبهم وعبرة لمن بعدهم. وقيل: ﴿لِمَا بَيْنَ يَدَيْهَا﴾ من يشاهدها ﴿وَمَا خَلْفَهَا﴾ من يسمع بذكرها. وقيل: لما بين يديها وما خلفها من القرى.

وقال بعضهم: ﴿لِمَا بَيْنَ يَدَيْهَا﴾ لمن يأتي بعدهم كما يقال: ''الضيف بين يديك'' أي يأتيك.

وقال أسامة ﷺ للنبيّ عليه السلام في مسيره من عرفات: الصلاة يا رسول الله، فقال: «الصَّلاَةُ أَمَامَكَ»،[1] أي تفعلها بعد هذا الوقت، فعلى هذا يكون قوله: ﴿لِمَا بَيْنَ يَدَيْهَا﴾ أي لمن يأتي بعدها ﴿وَمَا خَلْفَهَا﴾ لمن يقدمها. تقول: ''هذا الشيء صار خلفنا'' أي خلفناه وتجاوزناه وكأنه قال: نكالا للآتين والماضين.

١ صحيح البخاري، الوضوء، ٦؛ صحيح مسلم، الحج، ٢٦٦.

"Allah'a karşı gelmekten sakınanlara bir öğüt kıldık." Yani, Allah'ın cezasından sakınan müminlerin hepsine bir ibret kıldık. Bir görüşe göre anlam "Müttaki kimseler birbirlerine onunla öğütte bulunur." şeklinde, bir görüşe göre "Bu, her ne kadar bütün insanlara bir öğüt olsa da sadece müttakilerin istifade ettiği bir öğüttür." şeklindedir. Nitekim bu görüşe "Müttakiler için hidâyettir." [el-Bakara 2/2] âyetinin tefsirinde yer vermiştik. Bir görüşe göre âyette "müttakiler" bu ümmetin ismi olarak kullanılmıştır. Yani anlam, "Muhammed aleyhisselâm ümmetine öğüt olsun diye" şeklindedir. Allah burada onları, şirkten korundukları için ve kendisi de onları ateşten koruduğu için müttakiler [yani korunanlar, sakınanlar] olarak isimlendirmiştir.

67. Hani, Mûsâ kavmine 'Allah, size bir sığır kesmenizi emrediyor.' demişti. Onlar da 'Sen bizimle eğleniyor musun?' demişlerdi. Mûsâ, 'Kendini bilmez cahillerden olmaktan Allah'a sığınırım.' demişti. [el-Bakara 2/67]

"Hani Mûsâ kavmine şöyle demişti" Yani, yine hatırlayın ki Hz. Mûsâ kavmine, yani sizin atalarınız olan İsrâiloğulları'na demişti. Allah bu kıssa ile atalarının cehaletine, onların kendilerine nasıl zulmettiklerine ve peygamberlerine nasıl karşı geldiklerine işaret etmiştir.

"Allah size bir sığır kesmenizi emrediyor." Kendi içlerinde vuku bulan öldürme olayında maktulün durumunu onlara göstermek için [bunu emrediyor].

"Onlar da 'Sen bizimle eğleniyor musun?' dediler." Buradaki (soru harfi olan) *elif*, ağırlıklı olarak bilgi almak maksadıyla soru sormayı ifade etse de, yadırgama için kullanılmıştır. *Hüzüv*[en] ifadesi "alay" anlamına gelir ki kelime mastardır, fakat burada kendisi ile mef'ul anlamı kastedilmiştir. Mastar kullanıp mef'ul kastedilmesi şu örneklerde de vardır: "Bu Allah'ın bildiklerindendir." demek için "Bu, Allah'ın bilgisidir." denilir. "Arzuladığımız şey Allah'tır." demek için "Arzumuz Allah'tır." denilir.

Onlar Hz. Mûsâ'nın kendileri ile dalga geçtiğini, şaka yaptığını zannetmişlerdi. "Biz sana bizden bir adam öldürüldü diyoruz, sen bize bir inek kesin diyorsun öyle mi?" dediler. Muhtemelen Hz. Mûsâ onlara, muradını ve bu işin sonunda ne olacağını açıklamadan sadece bir inek kesmelerini emretmişti. Bu yüzden onlardan "Sen bizimle eğleniyor musun?" gibi bir tepki ile karşılaştı. Veya onlara şöyle demiş olabilir:

وقوله: ﴿وَمَوْعِظَةً لِلْمُتَّقِينَ﴾ أي وعظا لجميع المؤمنين الذين يتقون عقاب الله. وقيل: أي يعظ المتقون بعضهم بعضا به. وقيل: هذا وعظ ينتفع به المتقون وإن وعُظ به الناس أجمعون، كما قلنا في قوله: ﴿هُدًى لِلْمُتَّقِينَ﴾ [البقرة، ٢/٢]. وقيل: المتقون في هذه الآية اسم لهذه الأمة، أي موعظة لأمة محمد عليه السلام. سماهم متقين لاتقائهم الشرك ولأن الله يقيهم النار.

٦٧- وَاِذْ قَالَ مُوسٰى لِقَوْمِهٖٓ اِنَّ اللّٰهَ يَأْمُرُكُمْ اَنْ تَذْبَحُوا بَقَرَةً قَالُوٓا اَتَتَّخِذُنَا هُزُوًا قَالَ اَعُوذُ بِاللّٰهِ اَنْ اَكُونَ مِنَ الْجَاهِلِينَ

وقوله: ﴿وَاِذْ قَالَ مُوسٰى لِقَوْمِهٖ﴾ أي اذكروا أيضا إذ قال موسى لقومه، وهم أسلافكم من بني إسرائيل. دلهم بذكر هذه القصة على جهل أوائلهم وتشديدهم على أنفسهم واعتراضهم على نبيهم

وقوله: ﴿اِنَّ اللّٰهَ يَأْمُرُكُمْ اَنْ تَذْبَحُوا بَقَرَةً﴾ ليتبين لها أمر القتيل الذي كان وقع فيهم.

وقوله: ﴿قَالُوٓا اَتَتَّخِذُنَا هُزُوًا﴾ الألف ظاهره للاستخبار وهو ههنا للاستنكار، و ﴿هُزُوًا﴾ أي سخرية، وهو مصدر ههنا أريد به المفعول به كما يقال: "هذا علم الله"، أي معلومه، و"الله رجاؤنا"، أي مرجونا.

ظنوا أن موسى يستهزئ بهم ويداعبهم قالوا: "نخبرك أن رجلا منا قتل فتقول لنا اذبحوا بقرة؟!". فيحتمل أن موسى أمرهم بذبحها ولم يبين المراد والثمرة بها، فلذلك وقع هذا القول منهم موقع الهزء، ويحتمل أن يكون قال لهم:

"Bir inek kesin, bu ineğin bir parçası ile ona vurun böylelikle maktule ne olduğu ortaya çıkmış olur." Onlar da maktule ne olduğunun bu şekilde ortaya çıkacağına şaşırıp "Sen bizimle dalga mı geçiyorsun?" demiş olabilirler.

Kimi âlimler şöyle demişlerdir: Onlar böyle söylemekle Peygamberlerinin sözünde şüpheye düştükleri için veya Allah'ın ineğin bir parçası ile ölüyü diriltecek kudrete sahip olmasından şüphe ettikleri için küfre girmişlerdir.

Kimileri de bunun bir cehalet ve kusur olduğunu, nitekim onların işin sonunda ineği keserek ilâhî emre itaat ettiklerini söylemişlerdir. İmam Mâtürîdî şöyle der:

> Burada, onların kullandıkları kelimenin aynını kullanma (mücâzât, müşâkele) sanatı vardır. Nitekim onlar söz konusu emrin Allah katından olduğunu bilmedikleri için Hz. Mûsâ'ya, "Böyle söyleyerek daha önceleri sana olan itaatsizliğimizin ve muhalefetimizin karşılığını mı veriyorsun?" demişlerdir, Daha önce alay, aldatma ve tuzak kurma konusunda söylediğimiz gibi bu şekilde mücâzât/müşâkele [yani muhataba kendisinin kullandığı ifade] ile cevap vermek mümkündür. Bunun benzeri Hz. Nûh'un şu ifadesinde de vardır: "Bizimle alay ettiğiniz gibi biz de sizinle alay edeceğiz." [Hûd 11/38][1]

"'Cahillerden olmaktan Allah'a sığınırım.' demişti." Bu ifade ile Hz. Mûsâ onlara, din konusunda alay etmenin büyük günah ve bir cahillik çeşidi olduğunu beyân etmiştir.

68. 'Bizim için Rabbine dua et de onun nasıl bir sığır olduğunu bize açıklasın.' dediler. Mûsâ şöyle dedi: 'Rabbim diyor ki: O ne yaşlı ne körpe, ikisi arası bir sığırdır.' Haydi, size emredileni yapın. [el-Bakara 2/68]

"Bizim için Rabbine dua et." Yani, bizim için Rabbine sor. **"Bize açıklasın."** Yani, O'na de ki: "Bize açıkla." Burada *yübeyyin* (açıklasın) fiili, emir fiilinin cevabı olduğu için meczum olarak gelmiştir.

"Onun (sığırın) ne olduğunu" Yani, hangi sığır olacağını. Buradaki soru cinsi tayin etmek için sorulmuş bir soru değildir. Çünkü Allah, kesilecek şeyin sığır olduğunu zaten söylemişti. Fakat bu soru sığırın yaşını öğrenmek için sorulmuş bir sorudur. Bu yorum cevaptan anlaşılmaktadır. Benzer bir durum "Bir de sana yetimleri soruyorlar… Eğer onlara karışıp birlikte yaşarsanız…" [el-Bakara 2/220] âyetinde söz konusudur.

1 Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 1: 153.

"اذبحوا بقرة، فإن أمر القتيل يتبين لكم بأن تضربوه ببعضها" فقالوا: "أتتخذنا هزوا؟" تعجبوا أن يتبين أمر القتيل بذلك.

وقال بعض العلماء: كفروا بهذا القول إذ شكوا في خبر نبيهم أو شكوا في قدرة ربهم على إحياء الميت ببعض البقرة.

وقال بعضهم: كان ذلك هفوة وجهالة، فقد انقادوا بالطاعة لذبحها. [١٤٠ب] وقال الإمام أبو منصور رحمه الله:

> هذا على المجازاة كأنهم قالوا: "أتجازينا بهذا لما مضى[١] منا من عصيانك وخلافك؟" إذ لم يعلموا أنه من عند الله يأمر به، وهذا على المجازاة جائز، كما قلنا في الاستهزاء والمخادعة والمكر، وهو كقول نوح عليه السلام: ﴿فَإِنَّا نَسْخَرُ مِنْكُمْ كَمَا تَسْخَرُونَ﴾ [هود، ٣٨/١١].[٢]

وقوله: ﴿قَالَ أَعُوذُ بِاللهِ أَنْ أَكُونَ مِنَ الْجَاهِلِينَ﴾ بين أن الاستهزاء بأمر الدين كبيرة وأنه ضرب من الجهالة.

٦٨- قَالُوا ادْعُ لَنَا رَبَّكَ يُبَيِّنْ لَنَا مَا هِيَ قَالَ إِنَّهُ يَقُولُ إِنَّهَا بَقَرَةٌ لَا فَارِضٌ وَلَا بِكْرٌ عَوَانٌ بَيْنَ ذٰلِكَ فَافْعَلُوا مَا تُؤْمَرُونَ

وقوله: ﴿قَالُوا ادْعُ لَنَا رَبَّكَ﴾ أي سل لأجلنا ربك. وقوله: ﴿يُبَيِّنْ لَنَا﴾ أي وقل له: "بين لنا" يبين،[٣] وهو جزمٌ على جواب الأمر.

وقوله: ﴿مَا هِيَ﴾ أي أيُّ بقرةٍ هي؟ ليس بسؤال جنس؛ لأنه قد بين لهم أنها بقرة، لكنه سؤال عن سنها. وهذا التأويل إنما فهم من الجواب كما في قوله تعالى: ﴿وَيَسْـَٔلُونَكَ عَنِ الْيَتَامٰى﴾ إلى قوله: ﴿وَإِنْ تُخَالِطُوهُمْ﴾ [البقرة، ٢٢٠/٢].[٤]

---

١ ط ر: الماضي.
٢ تأويلات القرآن للماتريدي، ١٥٣/١.
٣ ح + لنا.
٤ م ح ط - وهذا التأويل إنما فهم من الجواب كما في قوله تعالى: ﴿وَيَسْـَٔلُونَكَ عَنِ الْيَتَامٰى﴾ إلى قوله: ﴿وَإِنْ تُخَالِطُوهُمْ﴾.

"Dedi ki" Yani, Mûsâ dedi… **"O diyor ki"** Yani, Allah Teâlâ diyor ki "**O ne yaşlı bir sığır olacak"** Bir görüşe göre buradaki *lâ fârizun* ifadesi "ne yaşlıdır" anlamına, bir görüşe göre "ne ihtiyardır" anlamına, bir görüşe göre "ne kocamıştır" anlamına gelir ki bunların hepsi zaten aynı mânadadır. **"Ne de körpe"** Yani genç, henüz doğurmamış. Bir görüşe göre bu ifade "küçük" anlamına, bir görüşe göre "genç" anlamına, bir görüşe göre de "bir kez doğurmuş olan hayvan" anlamına gelir.

"İkisi arası" Bir görüşe göre bu, körpeden büyük, ama yaşlı da olmayan hayvandır. *el-'Avânü lâ ta'lemü'l-himrate* (Orta yaşlı kadınlar nasıl [güzel] örtünüleceğini bilmezler.) denilir. Yine *Harbün 'avânün* (İlk olmayan, ikinci veya üçüncü kez yapılan savaş) ifadesi de bu kelimenin bu anlamda kullanımına örnektir. *el-'Avânü* kelimesi kadın için kullanıldığında evli veya dul [yani genç olmayan] kadın anlamına gelir. *Fâriz* (yaşlı) kelimesinin fiili, *ferazat-tefrizu-fürûzan* şeklinde gelir. *'Avân* (İkisi arası) kelimesinin fiili de *'avvenet-tü'avvinu-ta'vinen* şeklinde gelir. *Bikr* (körpe) kelimesinin ise fiili duyulmamıştır. Bu sıfatların sonlarında müenneslik alâmetinin bulunmamasının sebebi bunların zaten dişilere özgü sıfatlar olmasıdır. Bu yüzden de tıpkı *tâlik* (boşanmış kadın) ve *hâiz* (âdetli kadın) kelimeleri gibi, sonunda müenneslik alâmeti olmaksızın kullanılır. Ahfeş'e göre bu sıfatların merfû olmasının sebebi, daha önce geçmiş olan "sığır" kelimesinin sıfatı olmaları, Zeccâc'a göre ise başlarında gizli bir *hiye* (o) zamirinin bulunmasıdır.

"İkisi arası" Yani körpe ile yaşlı arası. *Beyne* (arası) kelimesi iki şeyi gerektirdiği hâlde Allah Teâlâ âyette müsenna (ikili) ismi işaret kullanıp da *beyne zeynike* dememiştir, bunun sebebi, buradaki ifadenin, "bu söylediklerimiz arası" anlamında olmasıdır ki bu durumda tesniye (ikili) değil, tekil işaret isminin kullanılması buna uygun olmaktadır. Benzer bir kullanımı şair şöyle yapar:

> *Zavallı evlatlarım! Su bulmaya giden anneleri geç kalmış kayakuşu yavruları gibi*
> *Uçmaktan âciz, daha tüyleri bitmemiş, gövdeleri kıpkızıl (öylesine çaresizler)*

Şair bu beytin sonunda *humrin havâsiluhâ* (o kuşların gövdeleri kıpkızıl) demek yerine *havâsiluhu* demiş, müzekker zamir kullanmış, böylece "bahsi geçenlerin gövdeleri" anlamını kastetmiştir. Böyle olmasaydı ifadeyi *humrin havâsiluhâ* şeklinde kullanırdı. Ebû Ubeyde şöyle der: "Şair Ru'be b. Accâc'a:

وقوله: ﴿قَالَ﴾ يعني موسى عليه السلام. وقوله: ﴿إِنَّهُ يَقُولُ﴾ أي الله تعالى يقول: ﴿إِنَّهَا بَقَرَةٌ لَا فَارِضٌ﴾ قيل: لا كبيرة. وقيل: لا هرمة. وقيل: لا مسنة. ومعناها واحد. وقوله: ﴿وَلَا بِكْرٌ﴾ أي فتية لم تلد. وقيل: صغيرة. وقيل: شابة. وقيل: وهي[1] التي ولدت مرة.

وقوله: ﴿عَوَانٌ بَيْنَ ذٰلِكَ﴾ أي نَصَفٌ. وقيل: أي فوق البكر دون[2] المسنة. ويقال: "العوان لا تعلم الخمرة"، أي النَّصَفُ من النساء لا تعلم الاختمار؛ فإنها قد علمته، و"حربٌ عوانٌ" ليست بأولى بل هي ثانية أو ثالثة. والعوان من النساء الثيب. والفعل من الفارض: "فَرَضَتْ، تَفرِضُ، فُرُوضًا"، ومن العوان: "عوَّنت،[3] تُعَوِّنُ، تَعْوِينًا"، ولم يسمع من البكر فعلٌ. وإنما لم تدخل الهاء في هذه الصفات للتأنيث؛ لأنها من خصائص أوصاف الإناث، فصارت كالطالق والحائض. ورفعُ هذه الصفات عند الأخفش لكونها صفة البقرة، وعند الزجاج بإضمار "هي" في أوائلها.

وقوله: ﴿بَيْنَ ذٰلِكَ﴾ أي بين البكر والفارض. ولم يقل: "بين ذينك" على التثنية وبين يقتضي شيئين؛ لأن معناه: "بين ما ذكرنا" فينتظمهما، قال الشاعر:[4]

لِزُغْبٍ كأَوْلَادِ القَطا رَاثَ خَلْفها على عاجِزَات النَّهْضِ حُمْرٍ حَواصِلُهْ

أي حواصل ما ذكرنا، ولولاه لقال حواصلها. وقال أبو عبيدة: «قلت لرؤبة في قوله:[5]

---

١ ح: هي.
٢ ط: ودون.
٣ م - والعوان من النساء الثيب والفعل من الفارض فَرَضَتْ تَفرِضُ فُرُوضًا ومن العوان عوَّنت، صح هامش.
٤ البيت للحطيئة. انظر: ديوانه، ص. ١١٢؛ المخصص لابن سيده، ٤٦٢/٢.
٥ انظر للبيت: مجاز القرآن لأبي عبيدة، ٤٤/١؛ جمهرة اللغة لابن دريد، «بكل».

Develerin üzerinde siyah ve beyaz çizgiler
Sanki derilerinde alaca hastalığı var

şeklindeki beytini okudum ve şöyle sordum: Eğer burada *keennehu* (sanki o) ifadesindeki zamir ile çizgileri kastediyorsan [çizgiler kelimesi gayr-i âkıl çoğul olduğu için müennes (dişil) zamir kullanmalı ve] *keennehâ* demeliydin, yok eğer karalığı ve beyazlığı kastediyorsan o zaman [tesniye (ikili) zamir kullanıp] *keennehümâ* (sanki o ikisi) demeliydin! O da bana şöyle dedi: Ben burada *keenne zâlike'l-mezkûr* (Sanki bu bahsi geçen şey) demek istedim."[1]

"Haydi, size emredileni yapın." Yani, [haydi artık] kesmeniz emredilen sığırı kesin. Bu emir, yalnızca gelecek zaman anlamı değil, şimdiki zaman anlamı da içerir, çünkü onlara bu işi hemen, o an yapmaları emredilmiştir.

69. Onlar, 'Bizim için Rabbine dua et de rengini açıklasın.' dediler. Mûsâ şöyle dedi: 'Rabbim diyor ki o sapsarı, rengi bakanların içini açan bir sığırdır.' dedi. [el-Bakara 2/69]

"Bizim için Rabbine dua et dediler." Yani, O'na sor. **"Rengini açıklasın."** Daha fazla soru sorarak -ki o soru renginin ne olduğudur- belirsizliği gidermeye çalıştılar. **"Mûsâ şöyle dedi: Rabbim diyor ki o sapsarı bir sığırdır."** Sarı, beyaz ile kırmızı arasındaki o bilindik renktir. Abdullah b. Abbas ve Saîd b. Cübeyr şöyle dediler: Bu buzağı, boynuz ve toynakları dâhil olmak üzere bütünüyle sarı idi.

Mücâhid şöyle demiştir: Toynakları ve boynuzları altındandı, yani güzelliği ve renginin saflığı nedeniyle sanki altındanmış gibi görünürdü.

Hasan-ı Basrî şöyle demiştir: Simsiyah olmasını kastetmiştir. Arap siyahı, sarı olarak isimlendirir. Şair A'şâ şöyle der:

İşte şu atlarım, onun [Kays b. Ma'di Kerb'in] ihsanıdır ve işte binek develerim

Hepsi simsiyah, yavruları da üzüm karası renginde

Aynı şekilde Allah Teâlâ "*keennehû cimâlâtʲⁱⁿ sufr* (sanki sapsarı develer)" [el-Mürselât 77/33] buyurmuş ve bu ifade ile "kapkara develer" anlamını kastetmiştir. Yalnız doğru olan görüş birincisi, yani bu kelimenin burada sarı renk anlamında kullanılmış olmasıdır,

1 Ebû Ubeyde, *Mecâzu'l-Kur'ân*, 1: 44.

فِيهَا خُطُوطٌ مِنْ سَوَادٍ وَبَلَقِ كَأَنَّهُ فِي الْجِلْدِ تَوْلِيعُ الْبَهْقِ

إن أردت الخطوط فقل: "كأنها"، وإن أردت السواد والبلق فقل: "كأنهما"، فقال: أردت كان ذلك المذكور».[1]

وقوله: ﴿فَافْعَلُوا مَا تُؤْمَرُونَ﴾ أي فاذبحوا البقرة التي تؤمرون بذبحها. وهو للحال دون محض الاستقبال؛ فإنهم كانوا أمروا بها وهو قائم للحال.[2]

٦٩- قَالُوا ادْعُ لَنَا رَبَّكَ يُبَيِّنْ لَنَا مَا لَوْنُهَا قَالَ إِنَّهُ يَقُولُ إِنَّهَا بَقَرَةٌ صَفْرَاءُ فَاقِعٌ لَوْنُهَا تَسُرُّ النَّاظِرِينَ

وقوله: ﴿قَالُوا ادْعُ لَنَا رَبَّكَ﴾ أي سله ﴿يُبَيِّنْ لَنَا مَا لَوْنُهَا﴾ استكشفوا المبهم بزيادة السؤال وهو سؤال اللون، فقال: ﴿إِنَّهُ يَقُولُ إِنَّهَا بَقَرَةٌ صَفْرَاءُ﴾ هي الصفرة المعروفة التي هي بين البياض والحمرة. وقال ابن عباس وسعيد بن جبير: كانت صفراء[3] الكل حتى القرن والظلف.

وقال مجاهد: كانت أظلافها وقرناها من ذهب أي كأنها ذهب [١٤١أ] من حسنها وصفاء لونها.

وقال الحسن رحمه الله: تعالى كانت سوداء شديدة السواد، والعرب قد تسمي السواد صفرة، قال الأعشى:[4]

تِلْكَ خَيلي مِنْهُ وَتلك رِكابي هن صفرَ أَوْلَادهَا كالزَّبيبِ

وكذا قال تعالى: ﴿كَأَنَّهُ جِمَالَتٌ صُفْرٌ﴾ [المرسلات، ٣٣/٧٧][5] أي سود. والصحيح هو الأول؛

١ انظر: مجاز القرآن لأبي عبيدة، ٤٤/١.
٢ ط + دون محض الاستقبال.
٣ ر: الصفراء.
٤ انظر للبيت: ديوانه، ص. ٢٣٥؛ جمهرة اللغة لابن دريد، «رصف».
٥ قراءة حفص عن عاصم: كَأَنَّهُ جِمَالَتٌ صُفْرٌ، أما التي أوردها المصنف هي قراءة ابن كثير ونافع وابن عامر وأبو بكر عن عاصم وأبو عمر. انظر: معجم القراءات لعبد اللطيف الخطيب، ٢٤٩/١٠-٢٥٠.

çünkü Allah Teâlâ "*fâkı'un levnühâ* (şiddetli sarı/sapsarı)" ifadesini kullanmıştır ki bu, hususi olarak sarı renginin sıfatıdır. Siyah rengi abartılı söylemek için *esved ğırbîb* veya *esved hâlik* gibi ifadeler kullanılır. Kıpkırmızı anlamı için *ahmer kāni*, bembeyaz anlamı için *ebyed yekak*, yemyeşil anlamı için *ahdar nâdir* ve sapsarı anlamı için *asfer fâkı'* denilir. Ayrıca *asfer* (sarı) niteliğinin "siyah" mânasında kullanılması özellikle develer söz konusu olduğunda geçerlidir. Çünkü sığırların aksine develerde siyah renk, sarıya çalar.

"*Fâkı'un levnühâ*" ifadesi (sapsarı) demektir. Bu kelimenin fiili *sana'a* babından *feka'a-yefka'u-fukū'an* şeklindedir.

"Bakanların içini açan" Yani, bu inek yaratılışının mükemmelliği, renginin parlaklığı, boynuzlarının ve tırnaklarının zarafeti ile kendisine bakanlara güzel görünecek, hoşuna gidecek ve içini rahatlatacaktır. Âyette kullanılan *tesürrü* (içini açar) fiilinin mastarı olan *el-meserretü,* fayda umulan bir anda kalpte meydana gelen lezzet demektir.

70. 'Bizim için Rabbine dua et de onun nasıl bir sığır olduğunu bize açıklasın. Çünkü sığırlar, bizce, birbirlerine benzemektedir. Ama Allah dilerse elbet buluruz.' dediler. [el-Bakara 2/70]

"Bizim için Rabbine dua et de onun nasıl bir sığır olduğunu bize açıklasın." Yaşı ve rengi hakkında soru sorduktan sonra diğer özelliğinin de açıklanmasını isteyerek hayvanın tam olarak ne olduğunu bulmak istediler.

"Çünkü sığırlar bizce birbirlerine benzemektedir." *Şecer* kelimesi *şecerat'in* (ağaç) kelimesinin çoğulu olduğu gibi *bakar* kelimesi de *bakarat'in* (inek) kelimesinin çoğuludur. Burada kelimenin sonundaki *te* harfi tekillik için eklenmiştir. Âyette kelimenin sonundaki bu harfin kaldırılmış olması, kelimenin çoğul ve cins isim anlamında olduğuna delâlet eder. *Teşâbehe* fiili karışmak, kapalı gelmek mânasındadır. Fiil burada müzekker kullanılmış olsa da bununla müennes formdaki *iştebehet* (karıştı, birbirine benzedi) ve *hufiyet* (kapalı geldi) anlamı kastedilmiştir. Çünkü *bakar* kelimesi çoğul olsa da, ona taalluk eden *teşâbehe* fiili, *bakar* kelimesinin lafız yapısına uygun bir şekilde müzekker ve tekil yapılmıştır. Kur'ân dışında kullanıldığı zaman, anlamı esas alınarak bu kelime müennes yapılabilir, ancak Kur'ân metninde böyle bir değişiklik yapılması söz konusu değildir. Bir görüşe göre bu ifadenin anlamı "Sığır cinsi bize kapalı geldi." şeklindedir.

لأنه قال: ﴿فَاقِعٌ لَوْنُهَا﴾ وهي صفة الأصفر على الخلوص.[1] فأما الأسود فإنه يقال في مبالغته: ''أسود حالك وغربيب''، ويقال: أحمر قانئٌ، وأبيض يَقَقٌ، وأخضر ناضرٌ،[2] وأصفر فاقع، ولأن الأصفر بمعنى الأسود يكون في الإبل خاصة؛ لأن سوادها تعلوه[3] صفرة بخلاف البقرة.

وقوله: ﴿فَاقِعٌ لَوْنُهَا﴾ أي شديدة صفرتها. وقد ''فقع فقوعا'' من حَدِّ صَنَعَ.

وقوله: ﴿تَسُرُّ النَّاظِرِينَ﴾ أي تروق هذه البقرة من نظر إليها وتُعَجِّبُهُ وتفرج قلبه لتمام خلقها ونصوع لونها ولطافة قرونها وأظلافها. والمسرة لذة في القلب عند توقع النفع.

٧٠- قَالُوا ادْعُ لَنَا رَبَّكَ يُبَيِّنْ لَنَا مَا هِيَ إِنَّ الْبَقَرَ تَشَابَهَ عَلَيْنَا وَإِنَّا إِنْ شَاءَ اللَّهُ لَمُهْتَدُونَ

وقوله: ﴿قَالُوا ادْعُ لَنَا رَبَّكَ يُبَيِّنْ لَنَا مَا هِيَ﴾ طلبوا[4] تمام الكشف ببيان الوصف بعد السؤال عن السن واللون.

وقوله: ﴿إِنَّ الْبَقَرَ تَشَابَهَ عَلَيْنَا﴾ فالبقر جمع بقرة كالشجر جمع شجرة. والهاء للتوحيد، والحذف دلالة الجمع باسم الجنس. و﴿تَشَابَهَ﴾ بمعنى اشتبه وخفي، وأراد به اشتبهت وخفيت، لأنها جمعٌ ذُكّر[5] ووُحّد على ظاهر اللفظ، ويجوز التأنيث على المعنى في غير القرآن، فأما في الآية فلا وجه للتغيير. وقيل: معناه: إن جنس البقرة تشابه علينا.

---

١ ر: الخصوص.
٢ ر: ناظرٌ.
٣ ر: تعلو.
٤ ط: ظنوا.
٥ ح ط ر: وذُكّر.

Bu kelime muzari olarak, son harfin harekesinin ref'i ile *teşâbehu* (karıştılar) şeklinde de okunmuştur. Bu hâliyle "Neredeyse cehennem öfkesinden patlayacaktır." [el-Mülk 67/8] âyetinde de olduğu gibi hafifletme adına iki *te* harfinden biri düşürülmüştür. [Çünkü bu durumda fiilin aslı *teteşâbehu* şeklindedir.] Bir başka kıraatte ise iki *te* harfinden biri sonraki harfe katılarak ve *şin* harfinin şeddesi ile *teşşâbehe* şeklinde okunmuştur.

"Ama Allah dilerse elbet buluruz dediler." Bir görüşe göre anlam, "Diğerlerinden ayırt edici özellikleri bize verildiğinde, kesmemiz emredilen sığırı Allah'ın izni ile bulacağız." şeklindedir. Bir görüşe göre anlam şöyledir: "Sığırın özelliklerini araştırma konusunda Allah'ın izni ile bizler doğru yol üzereyiz. Yani, araştırma ve soruşturma yaparak dalâlet üzere olmadığımızı ümit ediyoruz." Bir başka görüşe göre anlam şöyledir: Bizler, vasıfları bize verilen sığırı keserek emre itaat ettiğimizde Allah'ın izni ile katilin kim olduğunu bulacağız.

Hz. Peygamber'den şöyle rivayet edilmiştir: "Eğer onlar istisna etmeselerdi [inşâallah demeselerdi] katili bulamazlardı."[1]

71. Mûsâ şöyle dedi: 'Rabbim diyor ki; o, çift sürmek, ekin sulamak için boyunduruğa vurulmamış, kusursuz, hiç alacası olmayan bir sığırdır.' Dediler ki: 'İşte şimdi tam doğrusunu bildirdin.' Ve nihayet o sığırı kestiler ki neredeyse yapmayacaklardı. [el-Bakara 2/71]

"Mûsâ şöyle dedi: Rabbim diyor ki; o, boyunduruğa vurulmamış bir sığır olacak." Yani, Hz. Mûsâ şöyle dedi: Allah Teâlâ diyor ki "Bu sığır, işine koşulup bitkin düşmüş ve horlanmış bir sığır olmayacak." *Dâbbet*^{iin} *zelûl*^{iin} (uysal hayvan), uysallığı, zilleti belli olan anlamına gelir ki bu, zorluğun, güçlüğün zıttı demektir. *Racül*^{iin} *zelil*^{iin} (hakir adam) ise alçaklığı, züllü belli olan kimse anlamına gelir. Hakir ve âciz olmak, izzetin zıddıdır. *Zellelehu* ifadesi "Onu yumuşattı." anlamına gelir.

"Çift sürmek" Yani, toprağı bellememiş, çift sürmemiş bir sığır. Bu fiilin çekimi *esâra* (çift sürdü), *yüsîru* (çift sürer), *isârat*^{en} (çift sürmek) şeklindedir. Lâzım fiil olarak *sâra-yesûru-sevrân*^{en} şeklinde gelir. Bu iş esnasında toprak hareketlendiği/havaya kalktığı için toprağı bellemek *isâratü'l-arz* diye isimlendirilmiştir. Dumanın çıkması, tozun ve toprağın yükselmesi, kaya kuşunun kalkması, yüze kanın çıkması, şafağın yükselmesi gibi ifadelerde hep bu *sâre* fiili kullanılır.

1 Suyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, 1: 189.

وقرئ: تَشَابَهُ برفع الآخر على الاستقبال وقد سقطت إحدى التائين تخفيفا كما في قوله: ﴿تَكَادُ تَمَيَّزُ مِنَ الْغَيْظِ﴾ [الملك، ٨/٦٧]، وقرئ: تَشَّابَهَ بتشديد الشين لإدغام إحدى التائين في الأخرى.

وقوله: ﴿وَإِنَّآ إِنْ شَآءَ اللهُ لَمُهْتَدُونَ﴾ قيل أي إنا بمشيئة الله نهتدي للبقرة التي أمرنا بذبحها إذا جمعت لنا أوصافها التي تتميز بها عن غيرها. وقيل: وإنا إن شاء الله على هدى في استقصائنا في المسألة عن أوصاف البقرة، أي نرجوا أنا لسنا على ضلالة[١] فيما نفعله من البحث والاستقصاء. وقيل: أي وإنا[٢] بمشيئة الله نهتدي للقاتل إذا امتثلنا الأمر بذبح البقرة التي تصفها لنا.

وروي عن النبي عليه السلام أنه قال: «لولا أنهم استثنوا ما اطلعوا على قاتله».[٣]

٧١- قَالَ إِنَّهُ يَقُولُ إِنَّهَا بَقَرَةٌ لَا ذَلُولٌ تُثِيرُ الْأَرْضَ وَلَا تَسْقِي الْحَرْثَ مُسَلَّمَةٌ لَا شِيَةَ فِيهَا قَالُوا الْآنَ جِئْتَ بِالْحَقِّ فَذَبَحُوهَا وَمَا كَادُوا يَفْعَلُونَ

وقوله: ﴿قَالَ إِنَّهُ يَقُولُ إِنَّهَا بَقَرَةٌ لَا ذَلُولٌ﴾ أي قال موسى: يقول الله تعالى: هذه البقرة ليست بمذللة ذللّها العمل. و"دابةٌ ذلول" بينةُ الذِّل بكسر الذال، وهو خلاف الصعوبة، و"رجل [١٤١ظ] ذليل" بين الذُّل بضم الذال، والمذلة والذلة وهو خلاف العزيز وذلّله أي لينه.

وقوله: ﴿تُثِيرُ الْأَرْضَ﴾ أي تكربها وتقلبها، و"قد أثارها إثارة". ولازمه "ثار، يثور، ثورانا". وإثارة الأرض سميت بها لثوران ترابها بها.[٤] ويقال: ثار الدخان والغبار والتراب، و"ثار القطا"[٥] أي نهض، و"ثار الدم في وجهه" أي ظهر، و"ثار الشفق".

---

١ ر: ضلال.
٢ ح: إنا.
٣ انظر: التفسير من سنن سعيد بن منصور، ٥٦٥/٢؛ الدر المنثور للسيوطي، ١٨٩/١.
٤ ح – بها.
٥ القطا طيرٌ، والواحدة قَطاةٌ. انظر: تهذيب اللغة للأزهري، ١٨٨/٩.

"Ekin sulamak" Yani ekin sulamamış. Ekin sulamak ve toprağı bellemek, çift sürmek için boyunduruğa vurulmamış demektir. **"Kusursuz"** Yani, bütün eksikliklerden salim olan demektir. Bir görüşe göre bu kelime ile söz konusu hayvanın, ehil olmadığı için herhangi bir işte çalıştırılmamış olması kastedilmiştir. Çalıştırılmış hayvan muhakkak kusurlu olur, dolayısıyla çalıştırılmamış olması kusurlardan hâlî olması demektir.

"Hiç alacası olmayan" Yani, bütün bedeninin rengine muhalif bir rengi olmayan. Bu kelime *veşiye's-sevbü* ifadesinden türer ki bu da dokuma esnasında bütün renkleri kullanmak demektir.

Sehl b. Abdullah et-Tüsterî şöyle demiştir: "Yani, onda kendisine halel getirecek herhangi bir belirti yoktur." Bu kelime (*şiyete*), *fi'let*[ün] kalıbındandır. *es-Sıfatü* (sıfat), *ez-zinetü* (ölçü), *el-'ıdetü* (hazırlık) kelimelerinin aslının *vısfet*[ün], *viznet*[ün] ve *vi'det*[ün] olması gibi bu kelimenin aslı da *vişyet*[ün] şeklindedir. İmam Mâtürîdî şöyle der:

> Âyet, bahsi geçen hayvanın erkek (öküz) olduğuna işaret etmektedir. Çünkü çift sürmek ve ekin sulamak öküzün yapacağı işlerdendir. Bu da bizim mezhep büyüklerimizin, "İnek eti yemeyeceğim." diye yemin edip öküz eti yiyen kimsenin yeminini bozmuş olacağı görüşüne delildir. Çünkü Allah Teâlâ bu âyette boğayı inek olarak isimlendirmiştir. Dediğimiz gibi örfe göre çift sürmek ve ekin sulamak boğanın özelliklerindendir. Cümledeki müennes (dişil) zamirler lafza işaret ederler [çünkü hayvanın kendisi erkek olsa da, kullanılan lafız dişildir]. Benzer bir kullanım "Hani bir taife demişti ki…" [Âl-i İmrân 3/72] ve "Hani bir topluluk (ümmet) demişti ki…" [el-A'râf 7/164] âyetlerinde de vardır. [Bu âyetlerde de *tâife* ve *ümmet* kelimeleri, anlam olarak değilse de lafız olarak müennestir, bu yüzden âyetlerde fiiller müennes formda kullanılmıştır.][1]
>
> Ebû Yûsuf şöyle demiştir: Yemin eden kimse *bakarat*[ün] kelimesini kullanırsa, bu sadece dişi hayvana işaret eder, ancak *bakar* kelimesini kullanırsa bu hem erkek hem dişi hayvana işaret eder. Benzer durum *hımar* (erkek veya dişi eşek) ve *hımarat*[ün] (dişi eşek) kelimelerinde de vardır.

1 Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 1: 158. (Müfessir burada İmam Mâtürîdî'nin sözlerini mâna olarak özetlemektedir.)

وقوله: ﴿وَلَا تَسْقِى الْحَرْثَ﴾ أي الزرع، أي لا يستقى عليها للحرث بالسواني[1] ولم تلين بإثارة الأرض وتقليبها للزراعة. وقوله: ﴿مُسَلَّمَةٌ﴾ أي سالمة من العيوب كلها. وقيل: أي مسلمة عن العمل لأنها وحشية، ولو عمل عليها لم تخل عن عيب بها، يعني[2] لبرائتها من العمل هي[3] بريئة من العيوب.

وقوله: ﴿لَا شِيَةَ فِيهَا﴾ أي لا لون فيها يخالف لون جميع جلدها. واشتاقها من "وَشِيَ الثَّوْب" وهو استعمال ألوان الغزل في نسجه.

وقال سهل بن عبد الله التستري رحمه الله: أي لا علامة فيها تشينها. وتقديرها فِعْلَةٌ، وأصلها وِشْيَةٌ كالصفة والزنة والعدة، أصلها وِصْفَةٌ ووِزْنَةٌ ووِعْدَةٌ. وقال الإمام أبو منصور رحمه الله:

> دلت الآية أن البقرة كانت ذكرا؛ لأن إثارة الأرض وسقي الحرث من عمل الثيران. وهي حجة لأصحابنا فيمن حلف لا يأكل لحم بقر أو بقرة أنه يحنث بأكل الثور، لأن الله تعالى سمى الثور في هذه الآية بقرة لما قلنا إنه وصفه بالإثارة والسقي وهما من عمل الثيران عرفا»،[4] فأما الكنايات الراجعة إليها على التأنيث فللفظها كما في قوله: ﴿وَقَالَتْ طَّآئِفَةٌ﴾ [آل عمران، ٧٢/٣]، ﴿وَإِذْ قَالَتْ أُمَّةٌ﴾ [الأعراف، ١٦٤/٧].

وقال أبو يوسف رحمه الله: «إذا قال: بقرة فهي للأنثي خاصة، وإذا قال: بقر صلح للذكر والأنثى، كما في الحمار والحمارة»،

---

١ السواني: جمع سانية وهى الناقة التي يستقى عليها.
٢ ط - يعني، صح هامش.
٣ ح: وهي.
٤ انظر: تأويلات القرآن للماتريدي، ١٥٨/١. ينقل المفسر هنا كلام الماتريدي بالمعنى.

Ebu Hanife ise buradaki kelimenin sonuna gelen te harfinin tıpkı *hammâm* (güvercin) ve *hamâmet*[in] (güvercin) kelimelerinde olduğu gibi erkeklik-dişilik ayrımına değil, tekilliğe delâlet ettiğini söyler. Ancak o dönemin insanları -zamanımızdakilerin öküzle çift sürmelerine mukabil- inekle çift sürüyor idiyse o zaman bu âyet, söz konusu meselede delil teşkil etmez.[1]

"Dediler ki: İşte şimdi tam doğrusunu bildirdin." Yani, şimdi bize doğrusunu istediğimiz vasıfları açıkladın dediler. Bir görüşe göre anlam şöyledir: İşte şimdi biz hayvanın yaşı, rengi ve görünüşüne dair özellikleri konusunda emin olduk. Biz böyle bir hayvanı biliyoruz, ona falanca kişi sahiptir. Gidip ondan bu hayvanı satın alalım ve Allah'ın emrine itaat ederek onu keselim.Bir görüşe göre anlam şöyledir: Senin alaycı bir kimse olmadığını, bize hakikatle ve ciddiyetle geldiğini şimdi anladık. O kimselerin Hz. Mûsâ'ya dalga geçmeyi isnat ederek küfre düştükleri görüşünde olan kimse [bilmelidir ki] bu kimseler [işte bu son sözlerinden anlaşılan] itaatle, kabulle ve inançla iman etmiş olmaktadırlar.

"Ve nihayet o sığırı kestiler ki neredeyse yapamayacaklardı." Yani, onu satın aldılar ve kestiler. "Neredeyse bunu yapamayacaklardı". Yani, bunu uzun bir sorgulamadan sonra yerine getirdiler. Neredeyse bu işi yapamayacaklardı. Bir görüşe göre anlam şöyledir: Katilin kim olduğunun ortaya çıkmasından kendileri adına korktukları için neredeyse bunu yapamayacaklardı. Bir görüşe göre anlam şöyledir: Sığırın ücretinin çok yüksek olmasından dolayı neredeyse bunu yapamayacaklardı.

Bir görüşe göre anlam şöyledir: Kesmeleri gereken hayvanın özellikleri hakkında çok soruşturmada bulundular, keyfiyeti hakkında çok soru sordular. Bir şey hakkında fazla soru sormak direnç göstermek için de olabilir. Ayrıca bilinen tefsirlerde, eğer onlar herhangi bir ineği kesmiş olsalardı bu konuda kendileri için yeterli olurdu denilmiştir. Sığırın özellikleri hakkında araştırma yaptıkça, bu konuda defalarca kez soru sordukça sorgulamaları yüzünden bu iş kendilerine ağırlaştırılıyordu. Hatta o dereceye vardı ki kesecekleri sığırın ücreti çok yüksek meblağlara ulaştı. Sonunda onlar derisi dolusunca altın vererek bir hayvan satın aldılar. Neredeyse emredildikleri şeyi yerine getiremeyeceklerdi. Yine, onlar kendileri için zorlaştırdıkça Allah da onlara zorlaştırdı diye rivayet edilmiştir.

1 Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 1: 158.

وأبو حنيفة رحمه الله يقول: «إنها للتوحيد لا للتأنيث كما في الحمام والحمامة». وقال الإمام أبو منصور رحمه الله: «إلا أن يكون أهل ذلك الزمان يحرثون بالأنثى كما يحرث أهل هذا الزمان بالذكر فحينئذ لا يكون فيه دليل لما ذكرنا.[1]

٥ وقوله: ﴿قَالُوا الْـٰٔنَ جِئْتَ بِالْحَقِّ﴾ أي الآن بينت لنا الصفة التي كنا نطلب بالصدق. وقيل: الآن تحقق لنا وصف هذه البقرة في سنها ولونها وصفتها وهي عند فلان عرفناها[2] فنشتريها منه ونذبحها ائتمارا بأمر الله تعالى. وقيل: أي الآن تبين لنا أنك جئت بالحق والجد وما كنت هازلا. ومن قال كفروا بنسبته إلى الهزء فقد آمنوا بهذا الانقياد والقبول والاعتقاد.

١٠ وقوله: ﴿فَذَبَحُوهَا وَمَا كَادُوا يَفْعَلُونَ﴾ أي اشتروها [١٤٢] وذبحوها ﴿وَمَا كَادُوا يَفْعَلُونَ﴾ أي فعلوا ذلك بعد الاستقصاء حتى كاد يقع اليأس عن ذلك. وقيل: وما كادوا يفعلون خوفا على أنفسهم أن يفتضحوا بظهور القاتل. وقيل: وما كادوا يفعلون لغلاء ثمنها.

وقيل: استقصوا في صفة تلك البقرة والسؤال عن أحوالها والاستقصاء في الشيء ١٥ ربما يكون للمدافعة. ثم ذكروا في التفاسير المعروفة أنهم لو ذبحوا بقرة أي بقرة كانت جاز لهم ذلك، فلما بحثوا عنها وسألوا مرارا كان استقصاؤهم سببا لتغليظ الأمر عليهم إلى أن انتهى الأمر إلى بقرة بلغت الثمن الكثير؛ فإنهم اشتروها بملء مسكها ذهبا وكاد يخرج إلى أن لا يأتمروا. وهكذا روي أنهم شددوا على أنفسهم فشدد الله عليهم.

---

١ تأويلات القرآن للماتريدي، ١/١٥٨.
٢ ط – عرفناها، صح هامش.

Şöyle demişlerdir: Bu âyette, şer'î naslardaki umumi hitapların umumi olarak bırakılması (tahsis edilmemesi), hükmün, o hükme konu olan şeyin isminin kapsamına dâhil olan en küçük parçaya (dahi) taalluk edeceği[1] ve nasların zâhir anlamları ile amel edilmesi gerektiği konusunda delil vardır. Nitekim Allah Teâlâ onlara "Size emredileni yapın." [el-Bakara 2/68] ifadesi ile aynı emri tekrarlamış, yani "İşi daha fazla kurcalamayın, ne deniliyorsa onu yapın!" demiştir. Fakat İmam Mâtürîdî şöyle der:

> Kimileri bu âyeti, hitabın, işitildiği zaman umum ifade ettiğine delil olarak göstermişlerdir. Çünkü Allah, hitap vaktinde onlara keyfiyetini açıklamaksızın sadece sığır kesmelerini emretmiştir. Rivayette bildirildiğine göre eğer onlar sığır sayılabilecek en düşük (değerdeki ve özellikteki) hayvanı bile kesselerdi emri yerine getirmiş olurlardı. Fakat onlar kendileri için işi zorlaştırınca, Allah da onlar için zorlaştırdı. Lâkin bu görüşler doğru değildir. Çünkü bu görüşlerde Allah'ın emrinde yeni şeylerin meydana geldiği ve hükmünde bedâ (bir şeyi sonradan fark etme) olduğu iddiası vardır. Bu ise küfürdür, değil bir peygamberin, ortalama bir Müslümanın dahi ağzına alacağı bir söz değildir. Zira âyette Mûsâ aleyhisselâm [Allah emrediyor/söylüyor.] yani "Allah şöyle şöyle yapmanız gerektiğini söylüyor." demektedir. Eğer ilk söylenen şey ikinci söylenenden başka idiyse, o zaman Allah Teâlâ sanki ilk olarak umumi bir şekilde söylediği şeye dair yeni bir şey fark etti ve daha önce irade etmediği bir şekilde sözünü açıklamış oldu demektir. İşte bedânın, hatta ilk sözü ile kastettiği şeyden vaz geçip onu başka şekilde izah etmenin mânası budur. Bu ise işin sonuçlarını göremeyen kimselerin fiili olup Allah bundan münezzehtir.[2]

> Diğer taraftan onların Hz. Mûsâ'dan, emrini beyân etmesi için Rabbine dua etmesini istemeleri, bunun onlar için bir mûcize olarak gösterilmiş olması anlamına gelir. Nitekim onlar sıradan herhangi bir ineğin bu tür mûcizeler için uygun olmayacağını düşünmüşler, bu yüzden de bu ineğin nasıl özelliklere sahip olduğuna dair izahı Hz. Mûsâ'dan değil, doğrudan Allah'tan istemişlerdir. Çünkü mûcizeleri bilen Allah'tır.

1 Burada buzağı kesme emrinin, kendisine buzağı isminin verilebileceği en küçük bir hayvanın kesilmesi ile dahi yerine getirilmiş olacağı kastedilmektedir.

2 Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 1: 155.

قالوا: وفيه دليل على إمضاء الخطاب على العموم وعلى أن الحكم يتعلق بأقل ما ينطلق عليه الاسم وعلى وجوب العمل بالظاهر، وقد كرر عليهم قوله:[1] ﴿فَافْعَلُوا مَا تُؤْمَرُونَ﴾ أي دعوا البحث والتفتيش. لكن الإمام أبا منصور رحمه الله قال:

استدل قوم بها على عموم الخطاب وقت السماع لأنه أمر بذبح بقرة لم يبين لهم كيفيتها وقت الخطاب، وروي لو عمدوا إلى أدنى بقرة لأجزأتهم ولكن شددوا على أنفسهم فشدد الله عليهم، لكن هذ لا يصح؛ لأنه دعوى على الله تعالى حدوث شيء في أمره وبداء في حكمه، وذلك كفر لا يقوله مسلم فضلا أن يقوله رسول؛ فإنه قال: ﴿إِنَّهُ يَقُولُ﴾ إنها كذا، فلو كان الأول على غير ذلك لكان قد بدا له فيما عم وفسر بما لم يكن أراد وذلك بمعنى البداء بل بمعنى الرجوع عن الأول فيما أراد، والتفسير له بغيره، وذلك فعل من يجهل العواقب، تعالى الله[2] عن ذلك.[3]

ثم معنى سؤالهم موسى أن يدعو ربه ليبين ما أراد بذلك أنه جعل ذلك آية لهم فوقع عندهم أن ليس كل بقرة تصلح للآيات، ولذلك لم يسألوا موسى عن تفسيرها، إذ الله تعالى هو الذي يعلم الآيات.

١ م: وقوله، لعله سهو من المستنسخ.
٢ م – الله.
٣ انظر: تأويلات القرآن للماتريدي، ١/١٥٣-١٥٤. ينقل المفسر هنا كلام الماتريدي بالمعنى.

Dolayısıyla daha ilk başta verilmiş olan inek kesme emri ne ise işin sonunda gerçekleşen şey de o idi. Ancak onlar ilk emirden neyin kastedildiğine ulaşabilmek için Hz. Mûsâ'nın bunu Rabbine sormasını istediler. Yoksa Allah onların soruları neticesinde, ilk verdiği hükmü yenilemiş (değiştirmiş, ağırlaştırmış) değildir. [1]

Öte yandan diğer hayvanlardan herhangi birinin değil de ineğin bir mûcize olarak seçilmesinin iki hikmeti söz konusudur. Birincisi: Rivayete göre ebeveynine karşı çok iyi ve müşfik bir kimsenin tam da bu niteliklere sahip bir ineği vardı ve Allah Teâlâ da -o ineğin çok yüksek bir bedelle satılması sûretiyle- bu kimsenin amellerinin karşılığını bu dünyada vermeyi diledi. İkincisi: Bu insanlar geçmişte ineklere ve buzağılara tapınıyorlardı, "Kalplerine buzağı sevgisi içirildi." [el-Bakara 2/93] âyetinde ifade edildiği üzere bu iş kendilerine sevdirilmişti. Ancak onlar sonra tövbe edip Allah'a kulluk etmeye, O'na itaate başladılar, Allah da kendilerini, sevdikleri bir hayvanı kurban ettirerek imtihan etmek istedi ki tövbelerinin hakiki olup olmadığı ortaya çıksın ve kalplerinden bu tür şeyler bütünüyle sökülüp atılsın.[2]

Bir görüşte şöyle denilmiştir: O zaman için onların en iyi kurbanı sığırdı. Sahip oldukları en iyi şey ile Allah'a yaklaşmaları için sığırı kesmeleri emredildi. Sonra Allah Teâlâ bir sonraki âyette, kendilerine sığır kesme emrinin verilmesinin sebebini şöyle açıklamaktadır:

72. Hani, bir kimseyi öldürmüştünüz de bu konudaki suçu birbirinizin üstüne atmıştınız. Hâlbuki Allah, gizlemekte olduğunuzu ortaya çıkaracaktı. [el-Bakara 2/72]

"Hani, bir kimseyi öldürmüştünüz." Yani, aynı şekilde hatırlayın ki seleflerinizden biri öldürülmüştü. Öldürme işi, buna razı oldukları için onlara [Hz. Peygamber aleyhisselâm dönemindeki yahudilere] izâfe edilmiştir. "Bir kimseyi", bu kimse Âmil b. Şerâhîl'dir. **"Suçu birbirinizin üstüne atmıştınız."** Yani, ayrılığa düştünüz ve birbirinizle didiştiniz. Sonra herkes bu işi kendinden defedip başkasının üzerine attı. *Derae-yedrau-der'en* fiili defetmek demektir. "…kadından cezayı uzaklaştırır." [en-Nûr 24/8] âyetinde bu fiil bu anlamda kullanılmıştır.

1 Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 1: 155.
2 Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 1: 156.

فكان الأمر بالذبح في الابتداء على ما آل إليه أمرها وظهر، لكنهم أمروا بالسؤال عنها ليصلوا إلى المراد فيه، لا أنه أحدث لهم ذلك بالسؤال.[1]

قال: ثم وجه حكمة جعل البقرة آية دون غيرها من البهائم شيئان:

أحدهما: ما روي أن رجلا كان بارا بوالديه محسنا إليهما وكانت له بقرة على تلك الصفة والشية فأراد الله تعالى أن يوصل إليه في الدنيا جزاء ما كان منه. والثاني: أنهم قبل ذلك كانوا يعبدون البقر والعجاجيل، وحبب ذلك إليهم كما قال: ﴿وَأُشْرِبُوا فِى قُلُوبِهِمُ الْعِجْلَ بِكُفْرِهِمْ﴾ [البقرة، ٩٣/٢] ثم تابوا وعادوا إلى عبادة الله وطاعته فأراد الله أن يمتحنهم بذبح ما حبب إليهم ليظهر منهم حقيقة التوبة وانقلاع ما كان منهم من [١٤٢ب] قلوبهم.[2]

وقيل: كان أفضل قرابينهم حينئذ منه البقر، فأمروا بذبح البقرة ليجعل التقرب لهم بما هو أفضل عندهم. ثم بين الله السبب الذي أمروا به بذبح البقرة بالآية التي بعدها وهي:

٧٢- وَإِذْ قَتَلْتُمْ نَفْساً فَادّٰرَءْتُمْ فِيهَاۖ وَاللّٰهُ مُخْرِجٌ مَا كُنْتُمْ تَكْتُمُونَۚ

قوله: ﴿وَإِذْ قَتَلْتُمْ نَفْسًا﴾ أي واذكروا أيضا إذ قتل بعض أسلافكم. وأضيف الفعل إليهم لرضاهم بفعل أولئك ﴿نَفْسًا﴾ هي عاميل بن شراحيل. وقوله: ﴿فَادّٰرَءْتُمْ فِيهَاۖ﴾ أي تدافعتم واختلفتم فدفع كل واحد منكم القتل عن نفسه وأحال على غيره. وقد "درأ، يدرأ، درءا" أي دفع. قال الله تعالى: ﴿وَيَدْرَؤُا عَنْهَا الْعَذَابَ﴾ [النور، ٨/٢٤]

١ انظر: تأويلات القرآن للماتريدي، ١٥٥/١. ينقل المفسر هنا كلام الماتريدي بالمعنى.
٢ انظر: تأويلات القرآن للماتريدي، ١٥٦/١.

Dâraehû "Onu savundu.", *tedârae el-kavmü* "Topluluk birbirleri ile dövüştü." demektir. *İddâraû* da aynı mânaya gelmektedir. *İddârae* fiilinin aslı *tedârae* şeklindedir. Baştaki *tâ* harfi *dal* harfine katılmıştır. Çünkü *ta* harfi ile *dal* harfinin mahreçleri aynıdır. Bu iki harfin birleşmesinden sonra *dal* harfi sâkin (harekesiz) kılınmıştır, sâkin bir harfle kelimeye başlanılmayacağı için de başına bir vasıl hemzesi getirilmiştir.

"Allah, gizlemekte olduğunuzu ortaya çıkaracaktı." Yani, Allah doğrulukla ve haklılıkla katilin durumunu ortaya çıkarandır. Daha önce "çıkma (hurûc)" ile "çıkarma (ihrâc)" kelimelerinin vecihlerini açıklamıştık.

Bir görüşe göre, bu âyet mâna bakımından, ilgili kıssanın başında gelir, yani anlam şöyledir "Bu olayın sizin aranızda vuku bulduğunu, sonra sizin Mûsâ'dan bu durumun açıklığa kavuşmasını istediğinizi, onun da "Allah, bir sığır kesmenizi, onun bir parçasıyla ölüye vurmanızı emrediyor. Ardından Allah onu diriltecek ve o, size kendisini kimin öldürdüğünü haber verecek." dediğini hatırlayın. Nitekim onu siz öldürdüğünüz hâlde Mûsâ'ya, "Bizimle alay mı ediyorsun?" diyorsunuz. Noksanlığa ve çelişkiye mahal vermedikten sonra haber cümlelerinde ve tilâvette takdim ve tehir yapılabilir. Örneğin dört ay on günlük iddet süresi, "kadının evden çıkarılmaksızın bir yıla kadar geçiminin sağlanması" ile ilgili âyeti neshetmiştir. Diğer taraftan tilâvet (mushaftaki yeri) itibariyle nâsih olan âyet önce, mensuh olan ise sonra gelmektedir.

Bir başka görüşe göre bu âyet ve öncesindeki âyetler iki farklı zamanda nazil oldular. Allah Teâlâ Hz. Peygamber aleyhisselâmı teselli etmek için buzağı kesme emrini anlattı. Çünkü bu kıssada Mûsâ'nın kavmi ona alaycılığı izâfe ediyordu ve onun verdiği emri sorguluyordu. Sonra sahâbe, Hz. Peygambere İsrâiloğulları'na neden buzağı kesme emrinin verildiğini sordu, bunun üzerine Allah bu âyeti indirdi. Bunun delili, birinci âyetin ["Allah size bir sığır kesmenizi emrediyor…" [el-Bakara 2/67] Hz. Mûsâ'nın, kavmine hitap olmasına karşılık ikinci âyetin ["Hani bir kimseyi öldürmüştünüz…" [el-Bakara 2/72] ilk âyette sözü edilen katillerin çocuklarına [Hz. Peygamber aleyhisselâm dönemindeki İsrâiloğulları'na] yönelik hitap olmasıdır.

İkinci âyetin kime hitap olduğu konusunda ihtilâf edilmiştir. Bir görüşe göre bu hitap, Hz. Mûsâ zamanında yaşayan İsrâiloğulları'nadır. Buna göre "Allah, gizlemekte olduğunuzu ortaya çıkaracaktı." ifadesinin mânası şöyledir:

ودارأه أي دافعه، وتدارأ القوم أي تدافعوا، وادّارؤوا كذلك. وأصله: فتدارأتم، ثم أدغمت التاء في الدال؛ لأنها من مخرجها، فسكنت وأدخلت ألف الوصل؛ لأنه لا يبتدأ[1] بساكن.

وقوله: ﴿وَاللَّهُ مُخْرِجٌ مَا كُنْتُمْ تَكْتُمُونَ﴾ أي مظهر أمر القتيل بحقه وصدقه. وقد بينا وجوه الخروج والإخراج فيما مر.

وقيل: هذه الآية مقدمة في المعنى، أي واذكروا إذ وقعت هذه الحادثة فيكم فسألتم موسى بيان أمرها فقال: ''إن الله يأمركم أن تذبحوا بقرة وتضربوه ببعضها فيحيى فيخبركم عمن قتله'' فقلتم له: ''أتتخذنا هزوا'' إلى آخرها. والتقديم[2] والتأخير في الأخبار والتلاوة إذا لم توقع الخلل والتناقض جائز، ألا ترى أن العدة بأربعة أشهر وعشر ناسخة للعدة سنة متاعا إلى الحول غير إخراج، ثم الناسخ مقدم في التلاوة والمنسوخ متأخر.

وقيل: كان هذا في وقتين، ذكر الله تعالى أمر البقرة تسلية لقلب النبي عليه السلام أن قوم موسى نسبوا موسى إلى الهزء واستقصوا في السؤال فسألت الصحابة رسول الله[3] عليه السلام لِمَ[4] كانوا مأمورين بذبح البقرة فأنزل الله هذه الآية. ودليل هذا أن الأول خطاب موسى قومه، والثاني خطاب الله أولاد القاتلين.

ثم اختلف في الآية الثانية أن الخطاب لأي قوم. قيل: هو لبني إسرائيل الذين في عصر موسى عليه السلام، ومعنى قوله: ﴿وَاللَّهُ مُخْرِجٌ مَا كُنْتُمْ تَكْتُمُونَ﴾

١ ط - يبتدأ، صح هامش.
٢ ط - والتقديم، صح هامش.
٣ م - الله.
٤ ر: عمن.

Katilin kim olduğunu ortaya çıkaracak, böylece suçlu ile suçsuzu ayırt edecektir, oysa onlar, suçu birbirlerine attılar ve bu işin böylece gizli kalacağını zannettiler. Fakat Allah, bir sığır kesip onun bir parçasıyla maktule vurulmasını emrederek gerçeği ortaya çıkardı.

Diğer bir görüşe göre ise bu, Hz. Peygamber aleyhisselâm döneminde yaşayanlara yapılmış bir hitaptır. Onlar, içerisinde çirkinlik, inatçılık ve Hz. Mûsâ'ya alaycılığı izâfe etme cürümleri olduğu için bu kıssayı gizliyorlardı. Fakat Allah Teâlâ bu âyeti indirerek bunu ortaya çıkarmıştır. Nitekim âyette "inkâr ettiğiniz şeyi" denilmeyip de "gizlemekte olduğunuz şeyi" denilmiş olması, bunun delilidir.

73. 'Sığırın bir parçası ile maktule vurun.' dedik. İşte, Allah ölüleri böyle diriltir, düşünesiniz diye mûcizelerini de size böyle gösterir. Umulur ki akledersiniz. [el-Bakara 2/73]

"Sığırın bir parçası ile maktule vurun dedik." Yani, öldürülene vurun. Daha önce *nefs* kelimesi geçse de [ki nefs kelimesi müennestir] mânaya itibar edildiği için burada zamir müzekker kullanılmış ve *idribûhu* (ona vurun) denilmiştir. Nitekim bu maktul erkek idi. Fakat Allah "Bu konudaki suçu birbirinizin üstüne atmıştınız." [el-Bakara 2/72] âyetinde *fîhâ* zamiri müennes olarak kullanılarak *nefs* kelimesine işaret etmiştir. Çünkü *nefs* kelimesi semâî müennestir. Allah burada iki zamirden biri ile lafza, diğeri ile de mânaya işaret etmiştir. "Seni yurdundan kovan bu toplumdan daha güçlü nice toplumları yok ettik." [Muhammed 47/13] âyetinde de aynı kullanım söz konusudur. Bir görüşe göre "Bu konudaki suçu birbirinizin üstüne atmıştınız." [el-Bakara 2/72] âyetindeki *fîhâ* zamiri, "Hani bir kimseyi öldürmüştünüz de" [el-Bakara 2/71] ifadesinden anlaşılan "cinayet"e (*el-katle*) işaret eder.

"Sığırın bir parçası ile" Yani, kesilen ineğin bir kısmı ile. Bu bir kısmın neresi olduğu konusunda ihtilâf edilmiştir. Abdullah b. Abbas ve İkrime "Bu, butudur." demişlerdir. Ferrâ, bu parçanın sağ but olduğunu, Süddî, hayvanın iki omzu arasından bir parça olduğunu, Ebü'l-Âliye ve Rebî' b. Enes bunun bir kemik parçası olduğunu söylemişlerdir. Kimine göre bu uzuv "kuyruk", kimine göre "Acbü'z-zeneb denilen omurganın en altındaki kemik"tir. Muâz b. Cebel bu görüştedir. Kişi, bu kemikten yaratılmaya başlar. Kıyamet günü yeniden diriltilirken de kişi bu kemiğinden başlanarak diriltilir. Bir kimsede yaratılan ilk şey bu kemik olduğu gibi en son çürüyen şey de budur. Kimine göre ise bu "dil"dir.

أي من أمر القاتل ليظهر البريء من المجرم، وقد ادارؤوا فيها وظنوا أنه ينكتم فأظهره الله بالامر بذبح البقرة وضربه ببعضها.

وقيل: هو خطاب أهل عصر النبي عليه السلام وكانوا يكتمون هذه القصة لما فيها من الشنعة والتعنت ووصف موسى بالهزء والله تعالى أظهرها بإنزال هذه الآيات. يدل عليه أنه قال: ﴿مَا كُنْتُمْ تَكْتُمُونَۚ﴾ ولم يقل:[1] "تجحدون".

٧٣- فَقُلْنَا اضْرِبُوهُ بِبَعْضِهَاۚ كَذٰلِكَ يُحْيِ اللّٰهُ الْمَوْتٰى وَيُرِيكُمْ اٰيَاتِهٖ لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ

وقوله: ﴿فَقُلْنَا اضْرِبُوهُ بِبَعْضِهَاۚ﴾ اي اضربوا المقتول، وإنما قال: "اضربوه" على التذكير وإن تقدم ذكر النفس لاعتبار المعنى؛ فإنه كان رجلا، وأنث في قوله: ﴿فَادّٰرَءْتُمْ فِيهَاۚ﴾ لأنه صرفَ الكنايةَ [١٤٣ظ] إلى النفس وهي مؤنثة سماعا فصرف إحدى الكنايتين إلى اللفظ والأخرى إلى المعنى كما في قوله: ﴿مِنْ قَرْيَتِكَ الَّتِيٓ اَخْرَجَتْكَۚ اَهْلَكْنَاهُمْ﴾ [محمد، ١٣/٤٧]. وقيل قوله: ﴿فَادّٰرَءْتُمْ فِيهَاۚ﴾ يرجع إلى القتلة[2] التي تقتضيها قوله: ﴿وَاِذْ قَتَلْتُمْ﴾.

وقوله: ﴿بِبَعْضِهَاۚ﴾ أي شيء من البقرة المذبوحة. واختلفوا في ذلك البعض، قال ابن عباس وعكرمة رضي الله عنهما: هو الفخذ.[3] وقال الفراء: فخذها الأيمن. وقال السدي: هو البضعة التي تكون بين الكتفين. وقال أبو العالية والربيع بن أنس: هو عظم منها. وقيل: هو الذنب. وقيل: عجب الذنب، ومنه يركب الخلق ومنه يبدأ يوم القيامة، قاله معاذ بن جبل رضي الله عنه، وهو أول ما يخلق منه وآخر ما يبلى. وقيل: اللسان.

---

١ ر - يقل.
٢ ر: القتيلة.
٣ ر: العجز.

İmam Mâtürîdî ise "Bu, ancak Allah'tan gelen bir haberle bilinebilir. Biz sadece kitapta olduğu kadarıyla hareket eder. 'Bir kısmı ile vurdu.' deriz." demiştir.[1]

Sonra, bu âyette gizli bir öge vardır. Yani cümle, "Ona bir parçası ile vurun dedik, ardından o ölüyü dirilttik." şeklindedir. Ayrıca Mûsâ ölüye kendisi vurmayıp, onlara vurmalarını emretmiştir. Daha önce asayı yılana dönüştürdüğünde kendisini sihirbazlıkla suçladıkları gibi şimdi de yaptığı şeyi sihir ve hileye hamlederek kendisini töhmet altında bırakmasınlar diye böyle yapmıştır. Nitekim Firavun "Mutlaka size sihirbazlığı öğreten ustanız o olmalı!" [Tâhâ 20/71] demişti. Diğerleri de "İki sihirbaz birbirlerine destek oluyorlar." [el-Kasas 28/48] demişlerdi.

"İşte, Allah ölüleri böyle diriltir." Yani, bu ölüyü dirilttiği gibi kıyamet gününde de ölüleri diriltir demektir. Yine bu sûrede yer alan "Yahut altı üstüne gelmiş bir şehre uğrayan kimseyi görmedin mi?" [el-Bakara 2/259] âyeti de bu âyete atıftır. Her ne kadar araları uzak olsa da atıf yapmak câizdir. Çünkü Kur'ân'ın tamamı tek bir kitaptır, birbiri ile irtibatlıdır. Her ne kadar âyetler birbirine uzak olsa da mâna bunları birbirine bağlar. Bu durum şu âyetlerde de söz konusudur. "Bu ne biçim peygamber ki yemek yer!" [el-Furkān 25/7] âyetinin cevabı "Senden önce gönderdiğimiz bütün peygamberler de şüphesiz yemek yerlerdi." [el-Furkān 25/20] âyetidir. "Sâd. O, şanlı Kur'ân'a yemin olsun ki…" [Sâd 38/1] âyetinin cevabı "Şüphesiz bu, kesin bir gerçektir." [Sâd 38/64] âyetidir. "Tan yerinin ağarmasına, on geceye yemin olsun…" [el-Fecr 89/1-2] âyetinin cevabı "Şüphesiz Rabbin gözetlemededir." [el-Fecr 89/14] âyetidir.

Eğer, "İsrâiloğulları yeniden dirilişe inanıyordu, onların "İşte Allah ölüleri böyle diriltir." âyeti ile ilzam edilmelerinin mânası nedir?" denilirse şöyle deriz: Onlar buna sadece sözde ve taklit yoluyla inanıyorlardı. Allah ise açıkça ve kesin olarak bu konuya dikkatlerini çekti. Bu durum Hz. İbrâhim'in "Hayır inandım ancak kalbimin tatmin olması için…" [el-Bakara 2/260] demesi gibidir.

Ebû Sehl et-Tâlekānî şöyle demiştir: Bu âyette nefislerin diriltilmesi kastedilmemiştir. Bilakis Hz. Peygamber aleyhisselâmın vasıflarını gizlemelerinin, recim ve benzeri hükümleri yok etmelerinin diriltilmesi (açıklanması) kastedilmektedir. Yani, "Nasıl onları açığa çıkardıysa bunu da açığa çıkarıyor." denilmiştir.

1 Mâturîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 1: 159.

وقال الإمام أبو منصور رحمه الله: «لا يعلم ذلك إلا بالخبر من الله تعالى لكن نقول ببعضها بقدر ما في الكتاب».[1]

ثم ههنا مضمر، أي فضربوه ببعضها فأحياه الله. ثم إن موسى أمرهم بضربها وما ضربه بنفسه نفيا للتهمة كيلا ينسب إلى السحر أو الحيلة كما اتهموه عند إحياء العصا حتى قال فرعون: ﴿إِنَّهُ لَكَبِيرُكُمُ الَّذِي عَلَّمَكُمُ السِّحْرَ﴾ [طه، ٧١/٢٠] وقالوا:[2] ﴿سِحْرَانِ تَظَاهَرَا﴾ [القصص، ٤٨/٢٨].

وقوله: ﴿كَذٰلِكَ يُحْيِ اللّٰهُ الْمَوْتٰى﴾ أي كما أحيى هذا المقتول يحيى الموتى يوم القيامة. وقوله في هذه السورة: ﴿اَوْ كَالَّذِي مَرَّ عَلٰى قَرْيَةٍ﴾ [البقرة، ٢٥٩/٢] معطوف على هذا، وإنما جاز العطف وإن بعُد؛ لأن القرآن كله كتاب واحد متصل بعضه ببعض فيتصل المعاني مع تباعد الآيات، وهو كقوله: ﴿مَالِ هٰذَا الرَّسُولِ يَأْكُلُ الطَّعَامَ﴾ [الفرقان، ٧/٢٥] وجوابه: ﴿وَمَآ اَرْسَلْنَا قَبْلَكَ مِنَ الْمُرْسَلِينَ اِلَّآ اِنَّهُمْ لَيَأْكُلُونَ الطَّعَامَ﴾ [الفرقان، ٢٠/٢٥]، وقوله: ﴿صٓ وَالْقُرْاٰنِ ذِي الذِّكْرِ﴾ [ص، ١/٣٨] وجوابه: ﴿اِنَّ ذٰلِكَ لَحَقٌّ﴾ [ص، ٦٤/٣٨]، وقوله: ﴿وَالْفَجْرِ وَلَيَالٍ عَشْرٍ﴾ [الفجر، ١/٨٩-٢] وجوابه: ﴿اِنَّ رَبَّكَ لَبِالْمِرْصَادِ﴾ [الفجر، ١٤/٨٩]

فإن قالوا: إن بني إسرائيل كانوا مقرين بالبعث فما معنى إلزامهم[3] بقوله: ﴿كَذٰلِكَ يُحْيِ اللّٰهُ الْمَوْتٰى﴾ قلنا: كانوا مقرين قولا وتقليدا فنبههم عليه عيانا وإيقانا، وهو كقول إبراهيم: ﴿بَلٰى وَلٰكِنْ لِيَطْمَئِنَّ قَلْبِي﴾ [البقرة، ٢٦٠/٢].

وقال أبو سهل الطالقاني: لم يرد به إحياء النفوس في هذه الآية، بل أراد إحياء ما أماتوا وكتموا من نعت النبي عليه السلام والأحكام كالرجم ونحوه. أي يظهر هذه[4] كما أظهر تلك.

---

١ تأويلات القرآن للماتريدي، ١٥٩/١.
٢ ح: فقالوا.
٣ ح - إلزامهم، صح هامش.
٤ م - الآية بل أراد إحياء ما أماتوا وكتموا من نعت النبي عليه السلام والأحكام كالرجم ونحوه أي يظهر هذه، صح هامش.

"Mûcizelerini size böyle gösterir." Yani, diğer mûcizelerini size gösteriyor. Yoksa bu âyetin gösterdiği mûcizeye hasredilmiş değildir.

"Umulur ki akledersiniz." Burada, akıl sahibi kimseler olmaları kastedilmemektedir, çünkü zaten onlar akıl sahibi kimselerdi. Ancak anlam şöyledir: Ölünün diriltilmesi ve benzeri mûcizeleri gördükten sonra dininiz konusunda yükümlü olduğunuz şeyleri düşünün!

Kaffâl şöyle demiştir: Bu, başlangıç cümlesidir. Yani anlam şöyledir: "Ey Arap topluluğu! Allah, Hz. Muhammed aleyhisselâm konusunda size mûcizelerini gösteriyor. Onun aracılığı ile size, ancak kendisi haber verdiği zaman bilinebilecek gayb bilgilerini haber veriyor. Bunu da siz aklınızı başınıza alın ve onun sizi davet ettiği şeyi kabul edin diye yapıyor." Burada akletme ifadesi, "Bunu aklet!" cümlesinin "Bunu iyi anla/belle!" anlamında kullanılmasına benzer şekilde kullanılmıştır.

Daha öncesine matuf olabileceği de söylenmiştir. Yani, ölüyü dirilttiği gibi size başka mûcizeleri de gösteriyor demektir. Âyetin mânası şöyle de olabilir: Hz. Mûsâ'nın gelişinden itibaren sonuna kadar size bütün mûcizelerini göstermektedir. Beyaz el, asa, tufan, çekirgeler, ürün güvesi (haşerat), kurbağalar, kan, denizin yarılması, boğulmaktan kurtulmaları, Firavun ve yanındakilerin boğulması, Tîh çölünde iken onlara bıldırcın eti ve kudret helvasının bahşedilmesi, yetmiş kişinin öldürüldükten sonra yeniden diriltilmesi bu mûcizelerdendir.

Kelbî'nin rivayetine göre olayın hikâyesi şöyledir: İsrâiloğulları'na Tevrat'ta şöyle denildi: Allah'ın size yazdığı ve size babanız İbrâhim'den miras kalan mukaddes beldeye -Dımaşk, Ürdün, Filistin- yerleştikten sonra orada yaşadığınız müddetçe iki belde arasında katili bilinmeyen bir ölü bulunursa bu olayı iyice araştırın. Eğer bulamazsanız onu en yakın belde(den birinin) yapmış olabileceğini kabul edin. Sonra, bu beldede ki bütün herkesi maktulün yanına götürsünler. Eğer katilin kim olduğunu bilirlerse onu öldürsünler. Eğer katilin kim olduğunu bulamazlarsa o belde sakinlerinden elli yaşlıyı seçsinler. Sonra bir yaşında kırmızı bir sığırı alıp bir vadiye götürüp onu orada kessinler. Ardından seçilen elli yaşlı, ellerini bu hayvanın üzerine koyup İsrâiloğulları'nın ilâhı, güçlü ve semanın Rabbi olan Allah adına onu öldürmediklerine ve onu kimin öldürdüğünü bilmediklerine dair yemin etsinler. Eğer yemin ederlerse bu suçtan berî olurlar ve maktulün diyetini alırlar.

وقوله: ﴿وَيُرِيكُمْ اٰيَاتِهٖ﴾ أي دلائله الأخرى ولا يتقصر على إراءة[1] هذه الآية.

وقوله: ﴿لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ﴾ لم يرد به لتصيروا عقلاء، فقد كانوا كذلك، ولكن معناه: لتعقلوا ما يجب عليكم من أمر دينكم إذا رأيتم آيات الله في إحياء الموتى ونحوه.

وقال القفال رحمه الله: هذا كلام مبتدأ، أي ويريكم آياته يا معشر العرب في محمد عليه السلام بما يخبركم به من علم الغيب الذي لا يجوز أن يعرف إلا بخبر عن الله تعالى لكي تنبهوا وتقبلوا ما يدعوكم إليه، كقوله:[2] "اعقل هذا"، [٢١٤٣] أي افهمه.

وقيل: يجوز أن يكون معطوفا على ما سبق، أي ويريكم آياته كما أراكم إحياء القتيل. ويجوز أن يكون معناه: ويريكم جميع آياته من أول مبعث موسى إلى آخره؛ من اليد البيضاء والعصا والطوفان والجراد والقمل والضفادع والدم وفلق البحر ونجاتهم من الغرق وإغراق فرعون وقومه وكونهم في التيه ونزول المنّ والسلوى وإحياء السبعين بعد إحراقهم.

وقصته ما قال الكلبي: أن بني إسرائيل قيل لهم في التوراة: إذا هبطتم أرض ميراثكم المقدسة التي كتب الله لكم ميراثا من أبيكم إبراهيم دمشق والأردن وفلسطين فما دمتم في مسيركم هذا فانظروا أيما قتيل وُجد بين قريتين لا يدرى من قتله فليقس إلى أقربهما فليأخذوا أهل تلك القرية جميعا به، فإن علموا قاتله قتلوه، وإن لم يعلموا قاتله أخذوا خمسين شيخا من شيوخ أهل القرية ثم يأخذون بقرة حمراء حولية فينطلقون إلى واد فيذبحون فيها، ثم ليضع الشيوخ الخمسون أيديهم عليها فيحلفون بالله رب السماء القوي إله بني إسرائيل ما قتلناه وما علمنا له قاتلا، فإن حلفوا برؤوا من دمه وأخذوا بديته.

١ ر: إرادة.
٢ ح ط ر: كقولك.

Derken İsrâiloğulları'ndan iki erkek kardeş, malına varis olmak için Amîl adındaki amcaoğullarını öldürdüler. Bu iki adamın bir de genç ve güzel olan amcakızları vardı. Bu kız İsrâiloğulları arasında parmakla gösterilecek kadar güzeldi. Amcaoğullarının bu kızla evlenmesinden korktukları için onu öldürüp onu bir beldenin dışına götürüp attılar. Bu beldenin insanları sabahleyin bölgelerinde ölü bir kimse olduğunu gördüler, ancak onu kimin öldürdüğünü bilmiyorlardı. Daha sonra bu insanlar, nereden geldiğini, kimin öldürdüğünü bilmedikleri bu cesedi alıp Mûsâ'ya gittiler, katilin kim olduğunu bildirmesi için Allah'a dua etmesini söylediler. Mûsâ da Allah'a dua etti. Ardından Mûsâ'ya gelip "Ey Mûsâ! Rabbin ne cevap verdi?" dediler. Mûsâ şöyle dedi: "Allah bir inek kesmenizi ve onun bir parçası ile ölüye vurmanızı emrediyor. Böylece o dirilecek ve size katilin kim olduğunu haber verecek." Onlar, Mûsâ'nın kendileri ile dalga geçtiğini zannettiler ve "Sen bizimle alay mı ediyorsun?" dediler. Sordukları sorular ve onlara verilen cevaplar daha önce bu âyetin tefsirinde geçmişti. Daha sonra Kelbî şöyle devam etti: Zikredilen vasıflardaki sığırı araştırmaya başladılar. Sonun da onu, babalarının sahip olduğu sığırlardan kendisine sadece bir sığır kalmış olan ve kendisinin bu sığırdan başka bir şeyi olmayan bir adamın yanında buldular. Bu adam, bu sığırla çocuğu gibi ilgileniyordu. İsrâiloğulları onu kendilerine satmasını istediler. (Kendilerine satsın diye sürekli) fiyat da yükselttiler. Sonunda hayvanın derisi dolusunca altın verdiler de o da hayvanı onlara sattı. Hayvanı kestikten sonra onun bir parçası ile maktule vurmaları emredilmişti. Denileni yaptılar ve ölü dirilip boynundan kanlar akar vaziyette oturdu "Beni amcamın iki oğlu öldürdü." dedi. Ardından o ikisi yakalanıp öldürüldüler ve mirastan da bir şey alamadılar.

Bir rivayete göre bu olaydan sonra katil kimsenin varis olmadığı söylenir.

Abdullah b. Abbas şöyle demiştir: İsrâiloğulları arasında bir oğlu ve bir buzağısı olan sâlih bir adam vardı. Adam bu hayvanı bir ormana getirip "Allah'ım! Bu buzağıyı oğlum büyüyünceye kadar sana emanet ediyorum." dedi ve onu bıraktı. Bir süre sonra adam öldü, buzağı da ormanda kalmaya devam etti. Nihayet çocuk da buzağı da büyüdü. Hayvan ormanda kaldığı müddetçe kendisini avlamaya çalışan kimselerden kaçmıştı. Çocuk büyüyünce elinde bir iple hayvanın yanına geldi. Buzağı kendiliğinden gence teslim oldu ve kendisini almasına izin verdi. Buzağı çok güzel ve besili idi. Daha sonra genç, onu annesinin yanına getirdi. Mûsâ aleyhisselâm kavmine "Allah size bir inek kesmenizi emrediyor." dedi.

فعمد رجلان أخوان من بني إسرائيل إلى ابن عم لهما اسمه عاميل فقتلاه لكي يرثا ماله وكانت بنت عم لهما شابة جميلة مثلا في بني إسرائيل فخافا أن ينكحها ابن عمها، فلذلك قتلاه ثم حملاه فألقياه إلى جانب قرية، فأصبح أهل القرية والقتيل بينهم لا يدرون من قتله، فأخذ أهل القرية به. فلما عمي عليهم شأنه ومن قتله قالوا: ''يا موسى، ادع الله أن يطلعنا على قاتله''، فدعا موسى، فلما رجعوا إلى موسى قالوا: ''يا موسى، ماذا أجابك ربك؟'' قال لهم: ''إن الله يأمركم أن تذبحوا بقرة فتضربوا الميت ببعضها فيعيش فيخبركم عن قتله''، فظنوا أن موسى عليه السلام يستهزئ بهم فقالوا:[1] ''أتتخذنا هزوا؟''. وذكر سؤالاتهم وجوابه لهم على مر في تفسير هذه الآيات إلى أن قال: فطلبوا بقرة على هذه الصفة حتى وجدوها عند رجل ليست عنده غيرها بقية بقر كنّ لآبائه فهو يربيها كولده لما سألوه أن يبيعها إياهم رفعوا له في الثمن حتى أعطوا ملأ مسكها ذهبا فباعها منهم، وكانوا أمروا أن يضربوه ببعضها بعد أن يذبحوها ففعلوا فحيي فجلس وأوداجه تسيل دما وقال: ''قتلني ابنا عم''، فأخذا وقتلا ولم يعطيا من ميراثه شيئا.

وفي الخبر: لم يورث قاتل بعد صاحب البقرة.

وقال ابن عباس: كان في بني إسرائيل رجل [١٤٤أ] صالح له ابن وله عجل، فأتى العجل إلى غيضته فقال: ''اللهم إني أستودعك هذه العجلة لابني حتى يكبر''، ومات الرجل فلبث العجل في الغيضة حتى كبر الصبي وكبرت العجلة فصارت عوانا وكانت تهرب من كل من رامها. فلما كبر الصبي أتاها ومعه حبل فأذعنت له ومكنته من نفسها، وكانت أحسن البقر وأسمنها، فأتى بها أمه فلما قال لهم موسى: ''إن الله يأمركم أن تذبحوا بقرة''

---

١ ط ر: قالوا.

Ardından Kelbî âyetin tertibine göre kıssayı anlatmaya devam etti. Sonra şöyle dedi: Onlar, bu hayvanın yetim bir gence ait olduğunu öğrendiler. Ardından, Mûsâ'ya "İşte şimdi doğrusunu bildirdin dediler." Hayvanı almak için genç ile pazarlık ettiler. Bu arada annesi gence "Bana danışmadan onu satma!" demişti. Derken pazarlık başladı ve sürekli fiyatı yükselttiler. Sonunda o hayvanı derisi dolusunca altın karşılığında almayı kabul ettiler.

Süddî şöyle demiştir: [Kesmeleri gereken] ineği araştırdılar ve onu İsrâiloğulları'ndan bir gencin yanında buldular. Bu genç son derece takvâ sahibiydi. Hatta kendisine birisi çok değerli inci getirmişti ve o da bu inciyi elli bin dirheme satın almıştı. Ancak adama "Babam şu an uyuyor ve sandığın anahtarı da onda, biraz bekle, o uyansın, sonra sana paranı vereyim." dedi. Adam ona "Babanı uyandır ve paramı ver!" dedi. Genç "Bunu yapamam ama babam uyanana kadar beni bekle, sana on bin dirhem daha fazla vereyim." dedi. Adam, gence "Sen babanı uyandır, ben fiyattan on bin dirhem daha düşeyim." dedi. Genç, "Beni beklemen karşılığında sana yirmi bin dirhem vereyim." dedi. Bu şekilde genç fiyatı arttırmaya, adam da fiyatı düşürmeye devam etti. Fakat genç babasını uyandırmadı. Allah da o gence, babasına olan iyiliğine karşılık mükâfat bahşetti ve İsrâiloğulları'nın aradıkları sığırın tam da o gencin sahip olduğu sığır olmasını takdir buyurdu. İsrâiloğulları ona gelip "İneği bize sat." dediler. O da "Hayır." dedi. İsrâiloğulları bu inek karşılığında ona iki inek vermeyi teklif ettiler. Yine reddetti. Nihayet onlar yedi ineğe kadar çıktılar. Ama o yine de kabul etmedi. Onlar da Mûsâ'ya gelip "İsrâiloğulları'ndan bir gençte bu özelliklere sahip bir inek bulduk." dediler. Hz. Mûsâ ona birini gönderip ineği satmasını söyledi. Genç "Benden onu zorla mı alacaksın Ey Mûsâ!" dedi. Hz. Mûsâ da "Hayır." dedi. Genç, "O benim malım, istediğim fiyata satarım." dedi. Bunun üzerine Mûsâ "Genç doğru söylüyor, onu ikna edin." dedi. Ardından ona ne kadar istediğini sordu. Genç, "Onu ancak derisi dolusunca altına satarım." dedi. Başka yol bulamadıkları için istediği parayı verdiler ve ineği alıp Mûsâ'ya götürüp kestiler.

Saîd b. Cübeyr onların kırk yıl boyunca ineği istediğini söylemiştir. İkrime şöyle demiştir: Aradıkları ineği "Onu yüz dirheme satarım." diyen bir adamda buldular. Bu fiyatı kabul etmeyip Mûsâ'ya müracaat ettiler. Mûsâ da "O daha iyi bilir, isterse satar, isterse satmaz." dedi. Adama geri dönüp yüz dinara alacaklarını söylediler. Bu sefer adam "İki yüz dirhemden aşağı satmam." dedi. Bu şekilde Mûsâ ile adam arasında gidip geldiler. Her seferinde fiyat arttı. En sonunda adam "Onu ancak derisi dolusunca altına satarım." dedi. Onlar da bu fiyata satın aldılar.

وذكر القصة على ترتيب هذه الآيات وقال: فعرفوا أنها بقرة اليتيم قالوا: ''الآن جئت بالحق''، فساوموا بها اليتيم، فقالت له أمه: ''لا تبعها حتى تشاورني''، فلم يزالوا يزيدونه حتى رضوا بأن يشتروها بملء مسكها ذهبا.

وقال السدي: طلبوا البقرة فلم يجدوها إلا عند غلام من غلمان بني إسرائيل كان بارا بالله وكان من بره أن إنسانا أتاه بلؤلؤ فابتاعه الغلام بخمسين ألفا وكان في اللؤلؤ فضل، فقال له الغلام: ''إن أبي نائم ومفتاح الصندوق معه، فانتظر حتى يستيقظ فأعطيك الثمن''، قال: ''فأيقظ أباك فأعطني المال''، فقال: ''ما كنت لأفعل، ولكن أزيدك عشرة آلاف فانتظرني حتى ينتبه أبي''، فقال الرجل: ''وأنا أحط عنك عشرة آلاف على أن توقظ أباك''، قال الغلام: ''وأنا أزيدك عشرين ألفا على أن تنتظر''، فلم يزالا يزيد الغلام ويحط صاحب اللؤلؤ فلم يوقظ الغلام أباه، فأعقبه الله ببره أن جعل تلك البقرة عنده فأتوه فقالوا: ''بعناها''، فقال: ''لا''، فأعطوه بها بقرتين فأبى حتى أعطوه سبع بقرات فأبى، فأتوا موسى فقالوا: ''وجدنا صفة هذه البقرة عند غلام من بني إسرائيل''، فبعث إليه موسى فقال: ''بعهم''، فقال الغلام: ''أتأخذها يا موسى غصبا'' قال: ''لا''، فقال'' فهي مالي أبيعها بما شئت''، قال موسى: ''صدق، فأرضوه''، ثم قال له: ''فماذا تسأل؟'' فقال: ''لا أبيعها إلا بملء مسكها ذهبا''، فلم يجدوا بدا فأعطوه فأخذوا البقرة فجاؤوا بها إلى موسى فذبحوها.

وقال سعيد بن جبير: إن أصحاب البقرة طلبوها أربعين سنة. وقال عكرمة: وجدوها عند رجل قال: ''أبيعها بمائة دينار'' فأبوا ورجعوا إلى موسى فقال: ''هو أعلم إن شاء باعها وإن شاء لم يبعها''، فعادوا إلى الرجل فقالوا: ''قد أخذناها بمائة دينار''، فقال: ''لا أنقصها من مائتي دينار''، فلم يزالوا يعودون إلى موسى وإلى صاحب البقرة فيضعف عليهم الثمن حتى قال: ''لست أبيعها إلا بملء مسكها ذهبا'' فأخذوها به.

Süddî şöyle demiştir: İsrâiloğulları arasında amcasının yanında yaşayan yetim bir çocuk vardı. Çocuk buluğ çağına erdiği zaman amcasına "Amcacığım, beni kızınla evlendirsene!" dedi. Amcası bunu kabul etmedi. Bunun üzerine genç "Vallahi amcamı öldüreceğim. Malına mirasçı olacağım, kızı ile evleneceğim ve diyetini de alacağım." dedi. Sonra bir gece amcasına "Benim İsrâiloğulları kabilelerinden biri ile bir işim var, bana yardım eder misin?" dedi. Böylelikle amcasını yanında götürdü. Ardından yolda amcasının üzerine atıldı. Daha önceden onu öldürmek için hazırladığı hançeri ona sapladı ve amcasını öldürdü. Sabah olunca da amcasının ölüsüne ağlamaya başladı ve bilerek amcasının kabilesi hariç diğer kabilelerin hepsini gezdi. Onlara "Amcamı siz öldürdünüz!" dedi. Ardından hepsini toplayıp Mûsâ'ya götürdü ve diyet talebinde bulundu. Onlar da kendilerinin öldürmediğini söyleyerek suçu birbirlerinin üzerine attılar. Sonra Allah Teâlâ Mûsâ'ya vahyetti ve bir inek kesmelerini emretti.

İbn Sîrîn'den şöyle rivayet edilmiştir: Adamın biri, malına varis olmak için bir akrabasını öldürdü. Sonra onu başka bir kabilenin kapısının önüne götürüp attı. Ardından akrabasının kan parasını onlardan talep etti. Onlar da bu kişiyi öldürmeye meylettiler. Böylece iki taraf kılıçlarını kuşandı. O sırada adamın biri "Aranızda Allah'ın peygamberi Mûsâ varken birbirinizle mi savaşacaksınız." dedi. Bunun üzerine birbirlerinden el çektiler. Sonra Hz. Mûsâ'ya gidip olanları anlattılar. Bunun devamında İbn Sîrîn, âyette anlatılan kıssayı zikretmiştir.

Kuşeyrî "Ne yaşlı ne körpe, ikisi arası bir hayvan" [el-Bakara 2/68] âyeti hakkında şöyle demiştir: Burada şuna işaret vardır. Bu tarikata uygun olan insan, gençliğin cazibesi ve sarhoşluğuna kapılmayan, ihtiyarlığın âcizlik ve zaafı ile atıl hâle gelmeyen, aksine sarhoşluğundan ayılıp kendinde olan ve sonrasında ömründen kendisi için zindelik kalan kimsedir.[1]

Mârifet ehlinden kimileri "Hiç alacası olmayan" [el-Bakara 2/71] âyeti hakkında şöyle demiştir: Bu âyette şuna dikkat çekilmiştir. Kulun hâllerinden en çok övüleni, dünyanın meşgaleleri kendisini dağıtmaksızın tek bir hâl üzere Allah ile beraber olmasıdır.

1 Kuşeyrî, *Letâfîü'l-İşârât*, 1: 51.

وقال السدي: كان في بني إسرائيل فتى يتيم في حجر عمه، فلما بلغ الفتى قال: ''يا عم، أنكحني ابنتك'' فأبى عليه فقال الفتى: ''والله لأقتلن عمي ولأرثن ماله ولأنكحن ابنته ولآخذن ديته''، فقال لعمه ليلة: ''إن لي حاجة في سبط من أسباط من بني إسرائيل'' فانطلق بعمه حتى إذا دخل به[1] وَجَأَهُ[2] بخنجر كان أعدّه [١٤٤ب] لقتله فقتله، فلما أصبح جعل يبكي على عمه فطاف بالأسباط التي ليس فيها عمه عمدا وقال: ''إنكم قتلتموه''، فذهب بهم إلى موسى فعرض عليهم الدية فتدافعوا فيه أنهم لم يقتلوه فأوحى الله تعالى إليه أن مرهم أن يذبحوا بقرة.

عن ابن سيرين: أن رجلا كان له ذو قرابة هو وراثه فقتله ليرثه ثم ذهب به فألقاه على باب قوم آخرين وأصبح يطلب بدمه فهموا أن يقتلوه حتى لبس الفريقان السلاح فقال رجل لهم: ''أتقتتلون وفيكم نبي الله موسى؟'' فكف بعضهم عن بعض ثم انطلقوا إلى موسى فذكروا له ذلك، وذكر القصة.

وقال الإمام القشيري رحمه الله في قوله: ﴿لَا فَارِضٌ وَلَا بِكْرٌ عَوَانٌ بَيْنَ ذَٰلِكَ﴾ [البقرة، ٦٨/٢]: «إشارة أن الذي يصلح لهذه الطريقة من لم يستهوه نَزَقُ الشباب وسكره، ولم يعطله عجز المشيب وضعفه، بل هو صاح استفاق من سكره وبقي له بعدُ نضارة[3] من عمره».[4]

وقال بعض أهل المعرفة في قوله: ﴿لَا شِيَةَ فِيهَا﴾ [البقرة، ٧١/٢]: هذا تنبيه على أن أمدح الأحوال للعبد أن يكون مع الله على لون واحد لا يتشتت عليه هموم الدنيا.

---

١ ر + المفازة.
٢ ح ط: وجاه؛ ر: وجائه.
٣ ر: فضادة.
٤ لطائف الإشارات للقشيري، ٥١/١.

Hz. Peygamber aleyhisselâm şöyle demiştir: "Kimin dünyalık dertleri dallanıp budaklanırsa (çoğalırsa) Allah, o kimsenin hangi vadide helâk olacağına aldırış etmez."[1]

Sûfîlerden (fukarâ) biri, bir kişinin "Her gün hâlden hâle giriyorsun, oysa şu anki hâlin daha güzel!" dediğini işitmiş ve onu dinledikçe "İşte benim Allah ile olan hâlim de aynen böyledir." demiş, ardından bir taraftan böyle söyleyip diğer taraftan feryat ederek çığlık atıp ruhunu teslim etmiş.

Mârifet ehli şöyle der: "Ona sığırın bir parçası ile vurun. İşte Allah ölüleri böyle diriltir." Allah'ın ölüyü ineğin kesilmesi ile diriltmiş olmasının sebebi kullarının dikkatini şu hususa çekmektir: Kalbinin dirilmesini isteyen kimse buna ancak nefsini öldürerek ulaşabilir. Kim riyazet çeşitleri ile nefsini öldürürse Allah, müşâhede nûrları ile o kimsenin kalbini diriltir.

74. Sonra bunun ardından kalpleriniz yine katılaştı; taş gibi, hatta daha katı oldu. Çünkü taş vardır ki içinden ırmaklar fışkırır. Taş vardır ki yarılır da içinden sular çıkar. Taş da vardır ki Allah korkusuyla (yerinden kopup) düşer. Allah, yaptıklarınızdan hiçbir zaman habersiz değildir. [el-Bakara 2/74]

"Kalpleriniz yine katılaştı." Yani sertleşti ve katılaştı. Bu kelime *kasâ* (katılaştı), *yeksû* (katılaşır), *kāsvet*^{en}, *kās*^{in} *ve kāsiyy*^{iin} (katı) şeklinde gelir. Allah Teâlâ "Kalplerini katılaştırdık." [el-Mâide 5/13] demiştir. Bu âyette bu kelime *kasiyyet*^{en} şeklinde de okunmuştur. *Hacer*^{un} *kās*^{in} "sert taş", *el-kasiyye* "soğuk gece", *el-mukāsât* ise bir işi zorlukla düzeltmek demektir.

"Bunun ardından" Abdullah b. Abbas ve Katâde şöyle demiştir: Yani öldürülenin diriltilmesinden sonra. Bu âyet, iki katile hitaptır. Yani, maktul diriltildi ve amcasının iki oğlunun kendisini öldürdüğünü söyledi. Fakat onlar bu büyük âyete rağmen bunu reddettiler.

Bir görüşe göre âyetin mânası, "Ölü diriltildikten sonra bile hakikate boyun eğme konusunda kalpleriniz yine katıydı." şeklindedir. Çünkü onlar bu olaydan sonra bile hâlâ söz dinlemiyorlardı ve peygamberlere karşı inatçı ve hasetçi idiler.

1 Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdiru'l-Usûl*, 2: 309.

قال النبي عليه السلام:[1] «من تشعبت به الهموم لم يبال الله في أي أوديته[2] هلك».[3]

وسمع بعض الفقراء قائلة تقول: "كل يوم تتلون، غير هذا بك أحسن" فوقف يستمع[4] إليها ويشهق وهو يقول: هذه حالتي مع الله فلم يزل هكذا حتى شهق شهقة كان حتفه فيها.

وقال[5] أهل المعرفة: ﴿فَقُلْنَا اضْرِبُوهُ بِبَعْضِهَا كَذٰلِكَ يُحْيِي اللهُ الْمَوْتٰى﴾ إنما جعل الله إحياء المقتول في ذبح البقرة تنبيها لعبيده أن من أراد منهم إحياء قلبه لم يتأت له إلا بإماتة نفسه. فمن أماتها بأنواع الرياضات أحيى الله قلبه بأنوار المشاهدات.

٧٤- ثُمَّ قَسَتْ قُلُوبُكُمْ مِنْ بَعْدِ ذٰلِكَ فَهِيَ كَالْحِجَارَةِ اَوْ اَشَدُّ قَسْوَةً وَاِنَّ مِنَ الْحِجَارَةِ لَمَا يَتَفَجَّرُ مِنْهُ الْاَنْهَارُ وَاِنَّ مِنْهَا لَمَا يَشَّقَّقُ فَيَخْرُجُ مِنْهُ الْمَآءُ وَاِنَّ مِنْهَا لَمَا يَهْبِطُ مِنْ خَشْيَةِ اللّٰهِ وَمَا اللّٰهُ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ

وقوله: ﴿ثُمَّ قَسَتْ قُلُوبُكُمْ﴾ أي غلظت واشتدت وقد قَسا، يَقْسُو، قَسْوَةً، فهو قَاسٍ، وقَسِيٌّ، قال تعالى: ﴿قُلُوبَهُمْ قَاسِيَةً﴾ [المائدة، ١٣/٥] وقرئ قَسِيَّةً، و"حجر قاس" أي صلب، والقسية الليلة الباردة، والمقاساة معالجة الأمر بشدة.

وقوله: ﴿مِنْ بَعْدِ ذٰلِكَ﴾ قال ابن عباس وقتادة: أي من بعد إحياء القتيل وهو خطاب لقاتليه، أي حي القتيل فأخبر أن ابني عمه قتلاه فأنكرا مع ظهور هذه الآية العظيمة.

وقيل: بل معناه ثم قست قلوبكم بعد إحياء الميت عن الانقياد للحق ولم يزالوا بعده أهل حسد وعناد للأنبياء لا يقبلون وعظا.

---

١ ط ر+ من جعل همومه هما واحدا وهو هم المعاد كفاه الله جميع همومه.
٢ ط ر: واد.
٣ نوادر الأصول للحكيم الترمذي، ٣٠٩/٢.
٤ ط: يسمع.
٥ ح ط ر + بعض.

Bir görüşe göre âyetin mânası, "Maktulün diriltilmesinden ve diğer mûcizelerden sonra kalpleriniz yine katılaştı. Tîh çölünde ve diğer yerlerde Mûsâ'ya karşı gelmekten ve inat etmekten geri durmadınız." şeklindedir. Tüm bunların hepsi İsrâiloğulları'nın selefleri ile ilgilidir.

Bir görüşe göre bu, Hz. Peygamber aleyhisselâm dönemindeki yahudi din adamlarına hitaptır. Yani anlam, "Seleflerinize verilen mûcizelerden, yaptıkları cürümlere verilen cezalardan, onlardan alınan sözden sonra; tüm bu âyetlerin bilgisinden sonra -ki bu âyetler insanın kalbini yumuşatır- siz yine azgınlık ettiniz." şeklindedir. Bu konuda mümin kimsenin özelliğinin ne olduğu daha önce geçmişti. Allah Teâlâ, "Rablerinden korkanların derileri ondan dolayı gerginleşir. Sonra derileri de kalpleri de Allah'ın zikrine karşı yumuşar." [ez-Zümer 39/23] buyurur.

"Taş gibi (katılaştı)" Yani, bu kalpler sertlikte ve katılıkta taş gibi oldu demektir. *Hicârat*[in] kelimesi, *hacer* (taş) kelimesinin çoğuludur.

"Hatta [taştan] daha katı oldu." "Yahut onların durumu, yağmura tutulmuş kimselerin durumu gibidir." [el-Bakara 2/19] âyetinin tefsirinde "*ev*" (ya da) atıf harfinin pek çok mânasının olduğunu belirtmiştik. Burada da "*ev*" (atıf harfi) pek çok mânaya hamledilebilir. Bunlardan birincisi *vâv* (ve) mânasında olmasıdır. Bir diğeri *bel* (bilakis) mânasında olmasıdır. Bir diğeri *tahyîr* (seçenek sunma) mânasında olmasıdır. Yani, "İsterseniz o kalpleri taş gibi farz edin, o kalpler aynı onun gibidir. İsterseniz onları taştan daha katı farz edin, o kalpler aynı onun gibidir." demektir. Nitekim "İster Hasan ile otur ister İbn Sîrîn ile" denilir. Burada da "*ev*" tahyîr (seçenek sunma) mânasındadır. Veya her ne kadar Allah bilse de bu durumu kullara müphem bırakmak için burada "*ev*" edatı kullanılmış olabilir. Bu, birinin diğerine "Ekmek veya et yerim." demesi gibidir. Nitekim eğer muhatabına sadece bu iki şeyden birini yediğini, üçüncü bir şey yemediğini bildirmek istersen ve ihtiyaç olmadığı için veya tam olarak ne yediğini belirtmek istemediğin için ona bu ikisinden hangisini yediğine dair bilgi vermeden bu noktayı müphem bırakırsan böyle söylersin. Şu sözün de bunun gibidir. "Sadece tatlı veya ekşi yedi." Yani, bu ikisi haricinde bir şey yemedi, ama hangisi olduğu konusunda tereddüt vardır. O zaman âyetin mânası şöyledir: "Sizin topluluğunuzda ki insanların kalpleri ya taş gibidir ya da ondan daha katıdır. Bu ikisi haricinde bir şey değildir, yani taştan daha yumuşak olamaz."

وقيل: بل معناه قست قلوبكم بعد إحياء هذه القتيل وغيره من الآيات فلم تخلوا عن عناد واعتراض على موسى في التيه وغير ذلك، وهذا كله راجع على أسلافهم. [١٤٥]

وقيل: هو خطاب أهل عصر النبي عليه السلام من الأحبار، أي غلظت قلوبكم بعدما جاء أوائلكم من الآيات والعقوبات على الجنايات والمواثيق المأخوذة عليهم فطغيتم مع ما عندكم من العلم بالآيات التي تلين عندها القلوب. ومر وصف المؤمنين ذلك، قال: ﴿تَقْشَعِرُّ مِنْهُ جُلُودُ الَّذِينَ يَخْشَوْنَ رَبَّهُمْ ثُمَّ تَلِينُ جُلُودُهُمْ وَقُلُوبُهُمْ إِلَى ذِكْرِ اللَّهِ﴾ [الزمر، ٢٣/٣٩]

وقوله: ﴿فَهِيَ كَالْحِجَارَةِ﴾ أي فهذه القلوب مثل الحجارة، وهي جمع الحجر، في الشدة والغلظ.

وقوله: ﴿أَوْ أَشَدُّ قَسْوَةً﴾ ذكرنا عند تفسير قوله: ﴿أَوْ كَصَيِّبٍ مِنَ السَّمَاءِ﴾ [البقرة، ١٩/٢] أن "أو" على وجوه كثيرة ويستقيم حملها ههنا على عدة منها، أحدها بمعنى الواو، ومنها أنها بمعنى بل، ومنها أنها للتخيير، أي إن شئتم فاجعلوها كالحجارة فهي مثلها وإن شئتم فاجعلوها أشد منها فإنها كذلك، كما يقال: "جالس الحسن أو ابن سيرين" أنه للتخيير، ومنها أنها على إبهام الأمر على العباد وإن كان الله جل جلاله عالما بذلك، كقول الرجل لآخر: "أكلت خبزا أو لحما" إذا أردت أن تخبره أنك إنما أكلت أحد هذين الشيئين لا ثالثا غيرهما وأبهمت الخبر عليه إذا لم يكن بك حاجة إلى التعيين أو لم ترد تعيينه له، ومنها أنه كقولك: "ما آكل إلا حلوا أو حامضا"، أي طعامي لا يخرج عن هذين بل يتردد عليهما، ومعناه: أن قلوب جماعتكم إما كالحجارة وإما أشد قسوة منها وليس فيها ما يخرج عن هذين فتكون ألين من الحجارة.

İşin aslı şudur: Aranızdan bu kimseleri bilenler nezdinde onların durumu ya taş gibi ya da ondan daha katıdır. Fakat Allah katında onlar, bu iki şeyden sadece biri gibidirler, bunda şüphe yoktur. Siz, her iki duruma da yakın olduğunuz için şüpheye düşüyorsunuz. Benzer kullanım "Biz onu yüz bin yahut daha fazla insana peygamber olarak gönderdik." [es-Sâffât 37/147], "O kadar ki aralarında iki yay boyu veya daha az kaldı." [en-Necm 53/9] âyetlerinde de vardır.

Bir görüşe göre bu söz iki grup hakkındadır, yani anlam "Bir kısmınızın kalbi taş gibi, bir kısmınızın ise ondan daha katı" şeklindedir. Bir görüşe göre bu ifade, kalpleri pekiştirmeye yöneliktir. Bu meyanda Allah önce, bildikleri, sertliğin son noktasındaki şeyle benzetmeye başlamış ve onların kalbini taşa benzetmiş, ardından kalplerinin tamamen katılaştığını açıklamak üzere o kalplerin taştan daha sert olduğunu ifade etmiştir. Bildirim cümlelerinde önce düşük olandan başlanıp sonra yüksek olana geçilebilir ki bu kullanım, dinleyicinin kalbinde daha çok etki bırakır. Benzer şekilde Allah Teâlâ önce "Hani sen müminlere 'Rabbinizin, indirilmiş üç bin melek ile yardım etmesi size yetmez mi?' diyordun." [Âl-i İmrân 3/124] demiş, ardından da "Rabbiniz size beş bin nişanlı melekle yardım eder." [Âl-i İmrân 3/125] demiştir. Hz. Peygamber aleyhisselâm da sahâbeye "Ben sizin cennet ehlinin üçte birini oluşturmanızı temenni ediyorum." buyurmuş, sahâbenin sevinçle tekbir getirmesinin ardında da "Sizin cennet ehlinin yarısını oluşturmanızı temenni ediyorum." demiştir. Sahâbe yine sevinç tekbiri getirince "Ben sizin cennet ehlinin üçte ikisini oluşturmanızı temenni ediyorum." buyurmuştur.[1]

"Hatta daha katı" Buradaki *eşeddü* (daha katı) ifadesi *ke'l-hicârati* (taş gibi) ifadesindeki *kef* (gibi) harfinin anlamına atfedilmiş olmasından dolayı merfûdur. *Kasvet*^{en} (katılık itibariyle) kelimesi temyiz olduğu için mansubdur. Bu kullanımın benzeri "O, ahlâk açısından insanların en iyisi ve şefkat bakımından en kâmilidir." şeklindeki cümlede geçen *huluk*^{an} (ahlâk açısından) ve *rifk*^{an} (şefkatli olmak bakımından) kelimelerinde de vardır.

İmam Mâtürîdî şöyle der:

1 Buhârî, "Ehâdisü'l-Enbiya", 9.

وحقيقته أن هؤلاء عند من عرف شأنهم منكم على هذه الصورة أو أشد منها فأما عند الله فهو كأحدهما بعينه لا شك فيه، وأنتم لتقارب الأمرين تشكون فيه. وكذا قوله: ﴿اِلٰى مِائَةِ اَلْفٍ اَوْ يَزِيدُونَ۟﴾ [الصافات، ١٤٧/٣٧] وقوله: ﴿فَكَانَ قَابَ قَوْسَيْنِ اَوْ اَدْنٰى۟﴾ [النجم، ٩/٥٣].

وقيل هذا في فريقين، أي بعضكم كذا وبعضكم كذا. وقيل: هذا[1] تأسيس للتقرير في القلوب فبدأ بما يعرفونه في نهاية الشدة فشبهها بالحجارة ثم بين كمال قسوتها أنها أقسى منها، وقد يبدأ في الأخبار بالأدنى ثم بالأعلى وهو أوقع في القلب، قال تعالى: ﴿اَلَنْ يَكْفِيَكُمْ اَنْ يُمِدَّكُمْ رَبُّكُمْ بِثَلٰثَةِ اٰلَافٍ مِنَ الْمَلٰٓئِكَةِ﴾ [آل عمران، ١٢٤/٣] ثم قال: ﴿يُمْدِدْكُمْ رَبُّكُمْ بِخَمْسَةِ اٰلَافٍ﴾ [آل عمران، ١٢٥/٣] وقال النبي عليه السلام للصحابة: «إِنِّي لَأَرْجُو أَنْ تَكُونُوا ثُلُثَ أَهْلِ الْجَنَّةِ» فَكَبَّرُوا، ثم قال: «إِنِّي لَأَرْجُو أَنْ تَكُونُوا نِصْفَ أَهْلِ الْجَنَّةِ» فَكَبَّرُوا، ثم قال: «إِنِّي لَأَرْجُو أَنْ تَكُونُوا ثُلُثَيْ أَهْلِ الْجَنَّةِ».[2]

وقوله: ﴿اَوْ اَشَدُّ﴾ مرفوع لأنه معطوف على معنى الكاف في قوله: ﴿كَالْحِجَارَةِ﴾ فإن معناه: ''مثل الحجارة''. وقوله: ﴿قَسْوَةً﴾ نصبت على التفسير، كقولك: ''هو أحسن الناس خلقا وأتمهم رفقا''.

وقال الإمام أبو منصور رحمه الله: [١٤٥ب]

١ ح – هذا.
٢ مسند الحميدي، ٨٠/٢؛ صحيح البخاري، أحاديث الأنبياء، ٩.

Allah Teâlâ kalpleri hakkında bir benzetme yaparak onları sertliğinden ve katılığından ötürü taşa benzetmiştir. Hatta taştan daha katı olduğunu belirtmiştir. Çünkü sertliğine, katılığına, akıl ve kavrama yeteneğinin bulunmayışına, dinde mükellef kılınmamasına rağmen taş, Allah'ın emrine itaat eder ve yarılır. Allah Teâlâ "Bu Kur'ân'ı bir dağa indirmiş olsaydık, dağın ezilip büzülerek Allah korkusuyla paramparça olduğunu görürdün." [el-Haşr 59/21], "Rabbi dağa tecelli edince onu darmadağın ediverdi." [el-A'râf 7/143] buyurmuştur. Kâfir kimsenin kalbi, aklının ve kabul yeteneğinin varlığına rağmen itaat etmez ve yumuşamaz. Aynı şekilde Allah, kıyamet gününün korkunçluğundan ötürü dağların yumuşadığını ve itaat ettiğini haber vermiştir. "Dağlar da atılmış renkli yünler gibi olacaktır." [el-Kāria 101/5] Kâfir kimsenin kalbi ise asla yumuşamaz. Veya şöyle de denilir: Allah Teâlâ, sertliğine ve katılığına rağmen dağlardan mahlûkat için faydalı şeyler kılmıştır. Nitekim dağlardan sular ve nehirler fışkırmaktadır. Kâfir kişinin kalbi ise imkân sahibi olmasına rağmen hiçbir kimseye fayda sağlamaz. Kalplerinin demir, alaşım (tunç) gibi diğer sert şeylere benzetilmeyip de taşa benzetilerek darb-ı mesel yapılmasının hikmeti ise -Allahu a'lem- şudur: Demiri ve alaşım madenini (tunç) ateş yumuşatır, hatta onlardan kap kacak yapılır. Taşı ise ne ateş eritebilir ne de başka bir şey. Bundan dolayı kâfirin kalbi taşa benzetilmiştir… Bu, -Allahu a'lem- Allah'ın, iman etmeyeceğini bildiği topluluklar hakkındadır.[1]

"Çünkü taş vardır ki içinden ırmaklar fışkırır." Buradaki *Lemâ* ifadesindeki *lam* harfi tekit içindir, *mâ* harfi ise cümlenin başındaki *inne* edatının haberidir ve merfûdur. Anlam "Öyle bir taş ki kendisinden su fışkırır." şeklindedir. *Minhu* kelimesindeki *hû* zamiri *hicârati* kelimesine [herhangi bir taşa] değil, *mâ* harfine [yani kimi taşa] işaret eder. Bir görüşe göre *hû* zamiri *mine'l-hicarati* (taştan bazıları) ifadesindeki *min* (bazıları) ifadesine işaret eder. Bu durumda *mâ* harfi anlama katkısı olmayan sıla harfi olur ki bunun benzeri "Allah'ın rahmeti sayesinde…" [Âl-i İmrân 3/159], "Yakın zamanda mutlaka pişman olacaklar." [el-Mü'minûn 23/40],

1 Mâturîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 1: 160-161.

ضرب الله مثلا لقلوبهم فشبهها بالحجارة لقساوتها وشدتها وأنها أشد قسوة[1] من الحجارة؛ وذلك أن من الحجارة مع صلابتها وشدتها مع فقد أسباب الفهم والعقل عنها وزوال الخطاب منها يخضع[2] له ويتصدع. قال الله تعالى: ﴿لَوْ اَنْزَلْنَا هٰذَا الْقُرْاٰنَ عَلٰى جَبَلٍ لَرَاَيْتَهٗ خَاشِعًا مُتَصَدِّعًا مِنْ خَشْيَةِ اللّٰهِ﴾ [الحشر، ٢١/٥٩] وقال تعالى: ﴿فَلَمَّا تَجَلّٰى رَبُّهٗ لِلْجَبَلِ جَعَلَهٗ دَكًّا﴾ [الأعراف، ١٤٣/٧] وقلب الكافر مع وجود أسباب الفهم وسعة هيئة القبول لا يخضع ولا يلين، وكذلك أخبر الله عن الجبال أنها تلين وتخضع لهول ذلك اليوم بقوله: ﴿وَتَكُونُ الْجِبَالُ كَالْعِهْنِ الْمَنْفُوشِ﴾ [القارعة، ٥/١٠١] وقلب الكافر لا يلين أبدا. أو يقال: إن الله جعل من الجبال منافع للخلق مع صلابتها وشدتها حتى ينفجر منها الأنهار والمياه، وقلب الكافر مع احتمال ذلك وإمكانه لا منفعة منه لأحد. ثم وجه حكمة ضرب قلوبهم مثلا بالحجارة وتشبيها بها دون غيرها من الأشياء الصلبة من الحديد والصفر وغيرهما وذلك -والله أعلم- أن الحديد تُلينه النارُ وكذا الصفر حتى تضرب منها الأواني، والحجر لا تلينه النار ولا شيء، فلذلك شبه قلب الكافر بها. قال: وهذا -والله أعلم- في قوم علمَ اللهُ[3] أنهم لا يومنون بها.[4]

[وقوله:] ﴿وَاِنَّ مِنَ الْحِجَارَةِ لَمَا يَتَفَجَّرُ مِنْهُ الْاَنْهٰرُ﴾ اللام في ﴿لَمَا﴾ للتأكيد. و"ما" خبر "إن" وهو مرفوع، ومعناه: الذي، أي الحجر الذي ينفجر منه. والهاء يرجع إلى "ما"، لا إلى الحجارة. وقيل: يرجع إلى "من" في قوله: ﴿مِنَ الْحِجَارَةِ﴾ فإنه للتبعيض ومعناه: أن بعض الحجارة، وعلى هذا يكون "ما" صلة زائدة كما في قوله: ﴿فَبِمَا رَحْمَةٍ مِنَ اللّٰهِ﴾ [آل عمران، ١٥٩/٣] و﴿عَمَّا قَلِيلٍ﴾ [المؤمنون، ٤٠/٢٣]

١ م - وأنها أشد قسوة، صح هامش.
٢ م ح: يخشع، صح هامش.
٣ م - علم الله.
٤ تأويلات القرآن للماتريدي، ١٦٠/١-١٦١.

"Verdikleri sözü bozmalarından dolayı…" [en-Nisâ 4/155] âyetlerinde vardır. Böyle kabul edersek âyetin anlamı "Bazı taşlar vardır ki içlerinden ırmaklar fışkırır." şeklinde olur.

"Fışkırır" Yani, bolca ve genişçe akar demektir. *Enhâr*, nehir kelimesinin çoğuludur ki anlamı bilinmektedir. Su kanallarından geniş olanına nehir denilir. Bir görüşe göre bu ifade, içerisinden nehirler ve dereler çıkan bütün büyük taşları kapsar. Bir görüşe göre ise bu lafız hususidir ve Hz. Mûsâ'nın asası ile vurup on iki kabile için kendisinden on iki göz suyun çıktığı taştır.

"Taş vardır ki yarılır da içinden sular çıkar." Yani, ikiye ayrılır da içerisinden az su çıkar. Buradaki *yeşşakkaku* (yarılır) fiilinin aslı *yeteşekkaku* şeklindedir ve *te* harfi *şin* harfine birleştirilmiştir. "*el-Müzzemmil* (örtünüp bürünen)" [el-Müzzemmil 73/1], "*el-Müddessir* (örtüsüne bürünen)" [el-Müddessir 74/1], "*Yezzekkeru* (öğüt alır)" [Abese 80/4], "*Yessadde'ûn* (bölük bölük ayrılırlar)" [er-Rûm 30/43] âyetlerindeki isim ve fiillerde de aynı durum söz konusudur. Bu ifadenin daha önce geçtiği yerde olduğu gibi burada da iki görüş vardır. Birincisine göre *mâ* harfi *ellezî* (o şey) mânasındadır ve *minhû* (ondan) ifadesindeki zamir bu *mâ* harfine işaret eder. İkincisine göre ise *min* harfi kısmilik anlamı verir ve *mâ* harfi zâittir.

Bir görüşe göre bu lafız umumidir ve yarılıp da içerisinden nehirden daha az miktarda su akan bütün taşları kapsar. Bir görüşe göre ise bu ifade hususidir ve Dâvûd kıssasındaki dağları kastetmektedir: "Ey dağlar! Kuşların eşliğinde onunla birlikte tesbih edin." [es-Sebe' 34/10]

"Taş da vardır ki Allah korkusuyla (yerinden kopup) düşer." Daha önce geçtiği gibi burada da *min* ve *mâ* hakkında iki görüş vardır. *Hubût*, düşmek, inmek demektir. Haşyet ise ilimden kaynaklanan korku demektir. Kimilerine göre bu lafız burada umumidir ve bütün taşları kapsamaktadır. Bu, Allah korkusu ile dağın tepesinden aşağı yuvarlanan taşlardır. Bir görüşe göre ise bu lafız hususidir ve Hz. Mûsâ kıssasında anlatılan, Allah'ın kendisine tecellide bulunduğu ve paramparça ettiği dağdır. Böylelikle Allah şu hususu açıkça ortaya koymuştur: Kâfirin kalbi, kendisinde bütün bu izler bulunan taştan bile daha katıdır.

﴿فَبِمَا نَقْضِهِمْ﴾ [النساء، ١٥٥/٤]، تقديره وإن بعض الحجارة لتتفجر منه الأنهار.

و﴿يَتَفَجَّرُ﴾ أي يسيل واسعا كثيرا، والأنهار جمع نهر وهو معروف، ومعناه المجرى الواسع من مجاري الماء. وقيل: هذا على العموم في جميع الأحجار العظام التي تخرج منها الأنهار والأودية. وقيل: هو على الخصوص وهو حجر موسى عليه السلام الذي كان يضربه بعصاه فينفجر منه اثنتا عشرة عينا لاثني عشر سبطا.

وقوله: ﴿وَاِنَّ مِنْهَا لَمَا يَشَّقَّقُ فَيَخْرُجُ مِنْهُ الْمَآءُ﴾ أي يتصدع فيخرج منه الماء القليل. ويَشَّقَّقُ، أصله ''يتشقق''، أدغمت التاء في الشين كما في قوله: ﴿الْمُزَّمِّلُ﴾ [المزمل، ١/٧٣] و﴿الْمُدَّثِّرُ﴾ [المدثر، ١/٧٤] و﴿يَذَّكَّرُ﴾ [عبس، ٤/٨٠] و﴿يَصَّدَّعُونَ﴾ [الروم، ٤٣/٣٠]، ولهذا وجهان كما في الأول: ''ما'' بمعنى الذي، و﴿مِنْهُ﴾ يرجع إليه، و''من'' بمعنى بعض، و''ما'' زائدة.

وقيل: هذا على العموم في كل حجر يتشقق فيخرج منه ماء دون النهر. وقيل: هو على الخصوص في قصة داود: ﴿يَا جِبَالُ اَوِّبِى مَعَهُ﴾ [سبأ، ١٠/٣٤].

وقوله: ﴿وَاِنَّ مِنْهَا لَمَا يَهْبِطُ مِنْ خَشْيَةِ اللّٰهِ﴾ في ''من'' و''ما'' وجهان كما مر. والهبوط النزول، والخشية [١٤٦أ] الخوف عن العلم، وهذا على العموم في كل الأحجار عند بعضهم، وهي الأحجار التي تنحط من رؤوس الجبال من خوف ذي الجلال. وقيل: هذا على الخصوص في جبل موسى الذي تجلى له الرب جل جلاله فجعله دكا. فقرر بذلك أن قلب الكافر أقسى من الحجارة التي لها هذه الآثار.

Eğer, "Korkmak sadece aklı başında ve mümeyyiz varlıklarda bulunduğu hâlde nasıl olur da Allah Teâlâ taşı korkmakla nitelendirir?" diyecek olurlarsa buna şöyle deriz: Bu konuda birkaç cevap vardır. Birincisine göre, bunun mânası -Allahu a'lem- şöyledir: "Öyle taşlar vardır ki Allah'ın hükmüne boyun eğerek yüksekten aşağı düşer. Oysa bu kimseler inatlarında ısrarcılar ve boyun eğmiyorlar." Bu durumda Allah Teâlâ, taşın düşüşünü itaate benzetmiştir ki bu kullanım "Falancanın hükmüne indim, konakladım, itaat ettim." şeklindeki kullanıma benzer. "Allah korkusundan" ifadesi ise "Allah onu neye hizmet etsin diye yarattı ise ona boyun eğdi." demektir. Bu durumda taşın hâli Allah'tan korkan kimsenin fiiline benzetilmiş, "Taşın hâli akıllı ve seçme hürriyetine sahip kimsede olsaydı o kimse de Allah'tan korkardı." denilmiştir. Bunun benzeri, "Derken orada yıkılmak isteyen bir duvar gördüler." [el-Kehf 18/77] âyetinde vardır ki burada da duvarda düşme emarelerinin ortaya çıktığı, bu emarelerin canlı ve irade sahibi bir varlıkta bulunması hâlinde o varlığın "düşmek istediğinin" söyleneceği anlamı kastedilmiştir.

İkincisine göre bununla zelzeleler ve mûcizeler neticesinde ortaya çıkan ve Allah'tan korkulmasına sebep olan durumlar kastedilmektedir. Yani anlam, "Allah, kendisine dönsünler diye kullarını korkutmak istediğinde taşlardan bazıları birbirlerinden koparak düşerler." şeklindedir.

Üçüncüsüne göre eğer bununla hakiki mânada korkmak kastedilmişse o zaman Allah, [taşlarda] hayat ve ayırt etme gücü yarattı demektir. Ehl-i sünnet ve'l-cemâate göre ise hayatın ve ayırt etme yeteneğinin yaratılması için hususi bir bünye ve cisim şart değildir. Nitekim "Eğer biz, bu Kur'ân'ı bir dağa indirmiş olsaydık dağın ezilip büzülerek Allah korkusuyla paramparça olduğunu görürdün." [el-Haşr 59/21] âyeti bu kabildendir. Aynı şekilde kıyamet gününde kâfirlerin derilerinin konuşturulması, hurma kütüğünün inlemesi, taşların Hz. Peygamber aleyhisselâma selâm vermesi, Hz. Peygamber aleyhisselâmın elindeki çakılların tesbih etmesi, zehirlenmiş koyun (etinin) konuşması, iki ağacın Hz. Peygamber aleyhisselâm hacetini gidersin diye onu kapatmak için kalkıp gelmesi ve sonra yerine dönmesi, Allah'ın "İşte o gün arz kendi haberlerini anlatır."[ez-Zilzâl 99/4] sözü ve buna benzer ifadeler bu kabildendir.

فإن قالوا: ''وصف الله تعالى الحجارة بالخشية وهي لا توجد إلا من عاقل مميز''، قلنا: عنه أجوبة، أحدها: أن معناه: -والله أعلم- وإن من الحجارة لما يتردى من العلو إلى السفل منقادا لحكم الله، وهؤلاء مصرون على العناد وتركِ الانقياد،[1] فجعل الهبوط مثلا للانقياد، كما يقال: ''نزلتُ على حكم فلان''. وقوله: ﴿مِنْ خَشْيَةِ اللّٰهِ﴾ أي الانقياد لأمر الله والكونِ على ما سخَّرَه وهو شبيهٌ[2] بما يفعله[3] من يخشى اللهَ على معنى أنه لو وجد مثلُه من العاقل المختار كان به خاشيا لله تعالى، وهو كقوله: ﴿جِدَارًا يُرِيدُ اَنْ يَنْقَضَّ﴾ [الكهف، ٧٧/١٨] أي ظهر فيه من الميلان للسقوط ما لو ظهر مثلُه في حيٍّ مختارٍ كان مريدًا.

والثاني: أن المراد به الأحوال التي تحدث من الزلازل والآيات التي يخشى الله عندها، أي ومن الحجارة ما ينزل ويتزاءل بعضه من بعض من أجل ما يريد الله به من خشية عباده له ورجوعهم إليه.

والثالث: إنه لو أريد به حقيقة الخشية منها فهو على أن يخلق الله فيها الحياة والتمييز، وليس شرط خلق الحياة والتمييز في الجسم أن يكون على بنية[4] مخصوصة عند أهل السنة والجماعة، وعلى هذا قوله: ﴿لَوْ اَنْزَلْنَا هٰذَا الْقُرْاٰنَ عَلٰى جَبَلٍ لَرَاَيْتَهُ خَاشِعًا مُتَصَدِّعًا مِنْ خَشْيَةِ اللّٰهِ﴾ [الحشر، ٢١/٥٩]، وعلى هذا إنطاق جلود الكفار يوم القيامة، وحنين الجِذع، وتسليم الأحجار على رسول الله عليه السلام، وتسبيح الحصى في كفه، وكلام الشاة المسمومة، ومجيء الشجرتين إلى النبي عليه السلام حتى تستّر بهما وقضى حاجته ثم رجوعهما إلى مكانهما. وقوله: ﴿يَوْمَئِذٍ تُحَدِّثُ اَخْبَارَهَا﴾ [الزلزال، ٤/٩٩] ونحو ذلك.[5]

---

١ ط: انقياد.
٢ في هامش ط: سلبية، صح.
٣ ط: نعقله.
٤ ر: بينة.
٥ م ح - ونحو ذلك.

"Allah yaptıklarınızdan habersiz değildir." İbn Kesîr, buradaki *ta'melûn* (yaptıklarınızdan) ifadesini muhatap formundaki cümle yapısından üçüncü şahıs (gāib) formuna dönerek *ya'melûn* (yaptıklarından) şeklinde okumuştur. Buna benzer kullanım "Gemilerle denize açıldığınızda ve onlar sizi yüzdürürken…" [Yûnus 10/22] âyetinde vardır. Diğerleri ise âyetin başında olduğu gibi burayı da muhatap formunda, *ta'melûn* (yaptıklarınız) şeklinde okumuştur. Bu hitap, çok etkili bir tehdittir. Yani anlam "Kulların yaptıkları hiçbir şey Allah'a gizli kalmaz ve o size amellere göre karşılık verir." şeklindedir.

75. Şimdi, bunların size inanacaklarını mı umuyorsunuz? Oysa içlerinden bir grup, Allah'ın kelâmını dinler, iyice anladıktan sonra, onu bile bile tahrif ederlerdi. [el-Bakara 2/75]

"Şimdi, bunların size inanacaklarını mı umuyorsunuz?" Bu âyetin öncesi ile münasebeti şöyledir: Hz. Peygamber ve ashabı, Yahudilere hitap eden bu âyetleri işittikleri zaman âyetlerin onların kalplerine tesir etmesini ve iman etmelerini umdular. Bunun üzerine Allah Teâlâ "Umuyor musunuz?" buyurdu. Aslında bu, nehyetme anlamında bir sorudur. Bu hitap Hz. Peygamber ve ashabına yönelik olup kalpleri katılaşmış kimselerin iman etmelerini ummamalarına dairdir. Yani "Onların sizi tasdik etmelerini ummayın." demektir. *Âmene lehu* ifadesi "Onu tasdik etti." anlamına gelir. "Ve Lût ona iman etti." [el-Ankebût 29/26] ve "Sen bize inanacak değilsin." [Yûsuf 12/17] âyetlerinde bu anlamda kullanılmıştır. Yani burada "Onların Muhammed aleyhisselâmın getirdiği vahiy konusunda sizi tasdik etmelerini ummayın!" demektedir.

Bir görüşe göre bu ifade, her ne kadar çoğul kipinde kullanılmış ise de hususi olarak Hz. Peygamber'e hitaptır, çoğul kipinde kullanılması ise onu tâzim içindir. Bunun bir benzeri "Muhakkak Kārûn, Mûsâ'nın kavmindendi ama onlara karşı azgınlık yaptı." [el-Kasas 28/76] âyetinde vardır. Bir görüşe göre burada da anlam "Ona [yani Mûsâ'ya] karşı azgınlık yaptı." şeklindedir. Ancak tâzim için çoğul kip kullanılmıştır. Sonra bu ifade, onların imanlarından ümit kesme anlamına gelir ki onlar tıpkı "Sen onları uyarsan da uyarmasan da birdir, iman etmezler." [el-Bakara 2/6] âyetinde olduğu gibi belli bazı kimselerdir. Ardından Allah Teâlâ, o kimselerin imanından ümit kesmeyi şöyle beyân etmiştir:

وقوله: ﴿وَمَا اللهُ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ﴾ قرأ ابن كثير بالياء على المغايبة رجوعا إليها من المخاطبة كما في قوله: ﴿حَتّٰى اِذَا كُنْتُمْ فِى الْفُلْكِۚ وَجَرَيْنَ بِهِمْ﴾ [يونس، ٢٢/١٠]، وقرأ الباقون بالتاء على المخاطبة كما في أول الآية، وهذا أبلغ وعيد، أي لا يخفى على الله شيء من أعمالهم فيجازيكم بها.

٧٥- اَفَتَطْمَعُونَ اَنْ يُؤْمِنُوا لَكُمْ وَقَدْ كَانَ فَرِيقٌ مِنْهُمْ يَسْمَعُونَ كَلَامَ اللهِ ثُمَّ يُحَرِّفُونَهُ مِنْ بَعْدِ مَا عَقَلُوهُ وَهُمْ يَعْلَمُونَ

وقوله: ﴿اَفَتَطْمَعُونَ اَنْ يُؤْمِنُوا لَكُمْ﴾ وانتظامه بما قبله أن النبي عليه السلام والصحابة لما سمعوا هذه الآيات وهي في مخاطبة اليهود طمعوا أن يؤثر ذلك في قلوبهم فيؤمنوا فقال الله تعالى: "أفترجون؟"، وهذا استفهام بمعنى النهي، أي لا ترجوا، وهو خطاب للنبي عليه السلام وأصحابه من هؤلاء القاسية قلوبهم[١] أن يصدقوكم. و"آمن له"، أي صدقه، قال تعالى: ﴿فَاٰمَنَ لَهُ لُوطٌ﴾ [العنكبوت، ٢٦/٢٩] وقال: ﴿وَمَآ اَنْتَ بِمُؤْمِنٍ لَنَا﴾ [يوسف، ١٧/١٢]، يقول: لا تطمعوا منهم أن يصدقوكم بما جاء به [٢١٤٦] محمد عليه السلام.

وقيل: هو خطاب للنبي عليه السلام على الخلوص[٢] بكلمة الجمع تعظيما له كما قال: ﴿اِنَّ قَارُونَ كَانَ مِنْ قَوْمِ مُوسٰى فَبَغٰى عَلَيْهِمْۖ﴾ [القصص، ٧٦/٢٨] قيل: أي عليه، وإنما جمع للتعظيم، ثم هذا تأييسٌ من إيمانهم وهم قوم بأعيانهم كما في قوله: ﴿ءَاَنْذَرْتَهُمْ اَمْ لَمْ تُنْذِرْهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ﴾ [البقرة، ٦/٢].

ثم بَيَّنَ معنى بُعدِ الطمع عن ذلك بما بعده وهو قوله:

١ م ر - قلوبهم.
٢ م: الجلوس، صح هامش؛ ح ط ر: الخصوص.

"Oysa içlerinden bir grup, Allah'ın kelâmını dinler." Yani o kimseler Hz. Mûsâ'nın Rabbi ile mülâkatına giderken seçtiği ve Allah'ın kelâmını işitmiş olan yetmiş kişilik grubun evlâtlarıdır. Kelbî'nin anlattığına göre bu grup Hz. Mûsâ'dan kendilerine Allah'ın kelâmını işittirmesini talep etmişler, o da "Gusledin ve temiz elbiseler giyinin." demiştir. Onlar bunu yaptıktan sonra Allah Teâlâ kendilerine kelâmını işittirmiş ve "Ben, elbette Ben sizin Rabbinizim, Benden başka ilâh yoktur. Ben hay ve kayyûmum." duyurmuştur. Dahhâk buna ilâveten Allah Teâlâ'nın onlara şöyle buyurduğunu ifade eder: "Size ana-babaya iyiliği, hırsızlık yapmamanızı, zina etmemenizi, birbirinize zulmetmemenizi, yol kesmemenizi, birbiriniz aleyhine yalancı şahitlik yapmamanızı emrediyorum." Ancak doğru olan, onların Allah kelâmını aracısız bir şekilde işitmemiş olduklarıdır, çünkü bu sadece Hz. Mûsâ'ya mahsus bir durum idi ve bu dünyada, bu özellikte hiç kimse ona ortak değildi. Dolayısıyla "Oysa içlerinden bir grup, Allah'ın kelâmını dinler." ifadesinin anlamı, onların Tevrat'ı Hz. Mûsâ'nın okuması sayesinde dinlemiş olduklarıdır. Bunun bir benzeri "Eğer müşriklerden biri senden izin isterse kendisine Allah'ın kelâmını dinlemesi için izin ver." [et-Tevbe 9/6] âyetinde de vardır.

"İyice anladıktan sonra, onu bile bile tahrif ederlerdi." *et-Tahrîf* değiştirmek demektir, *el-inhirâf* meyletmektir, *et-taharruf* da bu anlamdadır. Âyette "Savaş için çekilirse" [el-Enfâl 8/16] şeklinde kullanılır. *Kalem*^{un} *müteharrif*^{un} ifadesi, başı eğilmiş kalem anlamına gelir. Sözün tahrifi onun başka bir yöne çevrilmesidir.

Tefsirine gelince, Mücâhid ve Süddî şöyle demişlerdir: Yani onlar Tevrat'ı tahrif ederler.

Muhammed b. İshak ve Rebî' şöyle demişlerdir: Yani onlar Hz. Mûsâ'dan vahyi işitip onun anlamını ve tev'ilini öğrendikten sonra onu tahrif ederler.

Bir görüşe göre bu, kitabın hükümlerinin tahrif edilmesidir. Çünkü onlar kendilerine fetva soran fakirlere kitapta olduğu şekliyle fetva verirler, fakat zengin biri fetva sorduğu zaman rüşvet alır ve kitabın hükümlerini zenginin isteğine göre değiştirirlerdi. Mesela rüşvet aldıkları için recm hükmünü, zenginlere karşı hafifletmek üzere değiştirmişlerdi. Allah Teâlâ burada, "Bu kimseler atalarını taklit ediyorlar iken nasıl iman etmiş olabilirler ki?" buyurmaktadır.

﴿وَقَدْ كَانَ فَرِيقٌ مِنْهُمْ يَسْمَعُونَ كَلَامَ اللهِ﴾ أي وهؤلاء أولاد قوم سمعوا كلام الله وهم السبعون الذين اختارهم موسى للميقات. وقد ذكر الكلبي أنهم سألوا موسى أن يسأل الله أن يسمعهم كلامه فقال لهم: ''اغتسلوا والبسوا الثياب النظيفة''، ففعلوا فأسمعهم الله كلامه فقال: ''إني أنا ربكم لا إله إلا أنا الحي القيوم''. وزاد الضحاك في هذا أنه قال: ''وأوصيكم ببر الوالدين وأن لا تسرقوا وأن لا تزنوا ولا يظلم بعضكم بعضا ولا تقطعوا السُّبل ولا يشهد بعضكم على بعض زورا''. لكن الصحيح أنهم لم يسمعوا كلام الله بلا واسطة؛ فإن ذلك كان لموسى عليه السلام على الخصوص لم يشركه فيه غيره في الدنيا. ومعنى ﴿يَسْمَعُونَ كَلَامَ اللهِ﴾ أي التوراة من موسى بقراءته كما في قوله: ﴿وَإِنْ اَحَدٌ مِنَ الْمُشْرِكِينَ اسْتَجَارَكَ فَاَجِرْهُ حَتّٰى يَسْمَعَ كَلَامَ اللهِ﴾ [التوبة، ٦/٩].

وقوله: ﴿ثُمَّ يُحَرِّفُونَهُ مِنْ بَعْدِ مَا عَقَلُوهُ وَهُمْ يَعْلَمُونَ﴾ التحريف التغيير، والانحراف الميل، والتَحَرُّفُ كذلك، قال: ﴿مُتَحَرِّفًا لِقِتَالٍ﴾ [الأنفال، ١٦/٨]، و ''قلمٌ مُحَرَّف'' مائل الرأس، و ''تحريف[1] الكلام'' إمالته عن وجهه إلى غير وجهه.

فأما[2] التفسير فقد قال مجاهد والسدي: أي يحرفون التوراة.

وقال محمد بن إسحاق والربيع: أي الوحي الذي يسمعونه من موسى من بعد ما علموا تأويله وعرفوه وفهموه.

وقيل: هو تحريف أحكام الكتاب؛ فإنهم كانوا يفتون[3] المستفتين من الفقراء بما في الكتاب، وإذا استفتاهم الغني أخذوا الرشوة وغيروا حكم الكتاب على وفق[4] هوى الغني كما غيروا آية الرجم تخفيفا على الأغنياء بأخذ الرشوة. يقول: كيف يؤمن هؤلاء وهم يقلدون أولئك الآباء.

١ ط ر: فتحريف.
٢ ر: وأما.
٣ ط: يستفتون، صح هامش.
٤ م: وقف، صح هامش.

İmam Mâtürîdî şöyle demiştir: "İyice anladıktan sonra" Bu vahyin Allah katından olduğunu ve Hz. Mûsâ'nın Allah'ın resulü olduğunu, hak olduğunu anladıktan sonra demektir. [1]

Yine İmam Mâtürîdî şöyle demiştir: Âyetin mânası, "Onlar Hz. Mûsâ zamanında çokça mûcizeler (âyetler) görmüş, pek çok harikulade hadiseye şahitlik etmiş olmalarına karşılık Hz. Mûsâ yine de onların iman etmelerini ummamıştı. Hâl böyleyken ve onlar atalarının izinden gidiyor iken sizler onların iman edeceklerini nasıl umarsınız?" şeklindedir.[2]

Bir görüşe göre âyetin mânası şöyledir: Onlardan bir grup Kur'ân'ı Hz. Peygamber aleyhisselâmdan işitip anlamını öğrendikten sonra onun tev'ilini tahrif etmişken siz onların iman etmelerini nasıl umarsınız?

Kaffâl şöyle demiştir: "Onu tahrif ederlerdi." Yani onun doğru anlamını Allah'tan öğrendikleri hâlde yine de olmadık şekilde te'vil edip doğru anlamdan başka anlamlara hamlederlerdi. Üstelik bu tahriflerinin bâtıl olduğunu bilir; bunu, haset ve azgınlıklarından dolayı kasıtlı olarak yaparlardı ya da bu yaptıklarının günah ve ceza gerektirdiğini bilirlerdi. Dolayısıyla âyetin sonundaki "iyice anladıktan sonra" ifadesi ile "bile bile" ifadesi aynı şey değildir.

Kuşeyrî şöyle demiştir: Allah onların imanından müminlerin ümidini kesmiş, Allah'ın hitabını Allah'tan işittikten, onu akledip bildikten sonra onu tahrif ettiklerini zikretmiş ve "Sizden vahyi risâlet vasıtasıyla dinlerken nasıl iman edebilirler ki?" buyurmuştur. Açıkça gördükten sonra bile iman üzere kalmayan kimse delil (burhan) ile nasıl iman edebilir ki? Hak uğruna ıslah olmayan sizin için de ıslah olmaz. Allah'tan utanmayan sizden nasıl utansın![3]

76. Onlar iman edenlerle karşılaşınca 'İman ettik.' derler. Birbirleriyle baş başa kaldıklarında da şöyle derler: 'Rabbinizin katında delil olarak kullanıp sizi sustursunlar diye mi, Allah'ın size bildirdiklerini onlara söylüyorsunuz? Akıl erdiremiyor musunuz?' [el-Bakara 2/76]

"Onlar iman edenlerle karşılaşınca 'İman ettik.' derler." Yani öldürülme ve esir alınma korkusundan dolayı dilleri ile iman ettiklerini söyleyen, ama içlerinde küfrü saklayan Ehl-i kitaba mensup bu münafıklar Hz. Peygamber aleyhisselâmın ihlâs sahibi samimi ashabı olan müminler ile karşılaştıkları zaman "İman ettik." yani "Biz de sizin gibi ihlâs sahibi müminleriz." derler.

---

1 Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 1: 162.
2 Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 1: 162.
3 Kuşeyrî, *Letâifu'l-İşârât*, 1: 53.

وقال الإمام أبو منصور رحمه الله: «﴿مِنْ بَعْدِ مَا عَقَلُوهُ﴾ أنه من عند الله ويعلمون أنه رسول الله وأنه حق».[1]

وقال: «معنى الآية أنهم مع كثرة ما عاينوا من الآيات وشاهدوا من العجائب في عهد موسى لم يطمع هو في إيمانهم فكيف طمعتم أنتم في إيمان هؤلاء وهم أتباعهم».[2]

وقيل: معناه كيف ترجون إيمان هؤلاء وفريق من هؤلاء سمعوا القرآن من النبي عليه السلام ثم حرفوا تأويله من بعد ما علموه.

وقال القفال: ﴿ثُمَّ يُحَرِّفُونَهُ﴾ أي يتأولونه على غير تأويله ويعدلون به عن جهته من بعد ما عقلوا تأويله عن الله وهم يعلمون أنهم يحرفونه باطلا ويتعمدونه حسدا وبغيا، أو يعلمون أنه يورث الوزر والعقوبة. [١٤٧أ] وليس قوله: ﴿عَقَلُوهُ﴾ وقوله: ﴿يَعْلَمُونَ﴾ شيئا واحدا.

وقال الإمام القشيري رحمه الله: «آيسهم عن إيمانهم وذكر أنهم بعد سماع الخطاب من الله تعالى حرفوه وقد عقلوه وعرفوه، فكيف يؤمنون لكم وإنما يسمعون بواسطة الرسالة؟، ومن لم يبق على الإيمان بعد العيان فكيف يؤمن بالبرهان؟ والذي لم يصلح للحق لا يصلح لكم، ومن لم يحتشم من الله كيف يحتشم منكم؟»[3]

٧٦-وَاِذَا لَقُوا الَّذِينَ اٰمَنُوا قَالُٓوا اٰمَنَّاۚ وَاِذَا خَلَا بَعْضُهُمْ اِلٰى بَعْضٍ قَالُٓوا اَتُحَدِّثُونَهُمْ بِمَا فَتَحَ اللّٰهُ عَلَيْكُمْ لِيُحَاۤجُّوكُمْ بِهٖ عِنْدَ رَبِّكُمْۜ اَفَلَا تَعْقِلُونَ

وقوله: ﴿وَاِذَا لَقُوا الَّذِينَ اٰمَنُوا قَالُٓوا اٰمَنَّاۚ﴾ أي وإذا لقي المنافقون وهم الذين كانوا من أهل الكتاب وآمنوا بلسانهم خوفا من القتل والسبي وهم يضمرون الكفر إذا لقوا المؤمنين المخلصين من أصحاب رسول الله عليه السلام قالوا: آمنا، أي نحن مؤمنون مثلكم مخلصون.

١ تأويلات القرآن للماتريدي، ١/١٦٢.
٢ تأويلات القرآن للماتريدي، ١/١٦٢.
٣ لطائف الإشارات للقشيري، ١/٥٣.

"Birbirleriyle baş başa kaldıklarında da" Yani Kâ'b b. Eşref, Kâ'b b. Üseyd ve Vehb b. Yehûdâ -Allah hepsine lânet etsin- gibi liderleri ile yalnız kaldıkları zaman.

"Allah'ın size bildirdiklerini onlara söylüyorsunuz?" Yani bu Yahudi liderleri o münafıklara derler ki: "Söylüyor musunuz?" Bu, yasaklama anlamında bir sorudur. Anlam ise "Allah'ın size bildirdiklerini, yani Tevrat'ta Muhammed aleyhisselâmın özelliklerine, onun risâletinin hak olduğuna, dinine ve kitabına dair indirdiklerini Araplara söylemeyin." şeklindedir. Buradaki "açma, bildirme" kelimesi "indirme" anlamındadır ve "Eğer o beldelerin halkları iman edip sakınmış olsalardı biz onlara gökten ve yerden bereketler açardık, indirirdik." [el-A'râf 7/96] âyetinde de bu fiil "indirme" anlamında kullanılmıştır.

Abdullah b. Abbas, Ebü'l-Âliye, Hasan-ı Basrî ve Katâde şöyle demişlerdir: Müjdelenen peygamberin niteliklerine dair "Allah'ın sizlere açtığı" ilim kapısı.

Bir görüşe göre anlam şöyledir: Allah'ın bu konuda size bildirdikleri. Bu durumda kelime *isteftahtühu fe-feteha aleyye* (Ben ona sordum, o da bana bilgi verdi) şeklindeki kullanıma benzer. Benzer şekilde *iftah aleyye fî emrî* (Bana işim konusunda yol göster) kullanımı da vardır.

Bir görüşe göre anlam şöyledir: "Allah'ın size bildirdiklerini" Yani üzerine vacip kıldığı ve kitabınızda "Sonra size beraberinizdekini tasdik eden bir elçi geldiğinde ona kesinlikle iman edecek ve kendisini destekleyeceksiniz." [Âl-i İmrân 3/81] şeklinde söz aldığı hükmü. Bu durumda bu kelime, Arapların hâkime "fettâh (karara bağlayıcı)" demelerine benzer. Allah Teâlâ da "Rabbimiz! Bizimle kavmimiz arasında hak ile hüküm ver (aramızı fetheyle)." [el-A'râf 7/89] âyetinde fethetmek kelimesini "hüküm vermek" anlamında kullanmıştır.

Mücâhid şöyle demiştir: Yani sizi maymun ve domuzlara çevirerek hakkınızda verdiği hükmü sakın onların yanında onaylamayın, yoksa bu sayede sizin ve atalarınızın inadını öğrenirler.

Bir görüşe göre "Allah'ın size bildirdiklerini" ifadesi "Savaşlarınızda ahir zaman peygamberinin gelmesini istediğinizde size yardım ettiğini" anlamına gelir.

وقوله: ﴿وَاِذَا خَلَا بَعْضُهُمْ اِلٰى بَعْضٍ﴾ أي صاروا إلى الخلوة[1] مع رؤسائهم كعب بن الأشرف وكعب بن أسيد ووهب بن يهوذا لعنهم الله.

وقوله: ﴿قَالُوٓا اَتُحَدِّثُونَهُمْ بِمَا فَتَحَ اللّٰهُ عَلَيْكُمْ﴾ أي قال هؤلاء الرؤساء من اليهود لهؤلاء المنافقين: ''أتحدثونهم؟''، هو استفهام بمعنى النهي، أي لا تحدثوا العرب بالذي فتح الله عليكم، أي أنزل الله عليكم، وهو ما في التوراة من نعت محمد عليه السلام وحقيقة رسالته ودينه وكتابه، وهذا كما في قوله: ﴿وَلَوْ اَنَّ اَهْلَ الْقُرٰٓى اٰمَنُوا وَاتَّقَوْا لَفَتَحْنَا عَلَيْهِمْ بَرَكَاتٍ مِنَ السَّمَآءِ وَالْاَرْضِ﴾ [الأعراف، ٩٦/٧] أي لأنزلنا.

وقال ابن عباس وأبو العالية والحسن وقتادة: ﴿بِمَا فَتَحَ اللّٰهُ عَلَيْكُمْ﴾ من باب العلم بصفة النبي المبشر به عليه السلام.

وقيل: أي بما أعلمكم الله من ذلك وهو من قولك: ''استفتحته، ففتح علي'' أي سألته فعلمني، ويقال: ''اِفْتَحْ عليَّ في أمري'' أي عرفني وجهَهُ وطريقه.

وقيل: ﴿بِمَا فَتَحَ اللّٰهُ عَلَيْكُمْ﴾ أي أوجب عليكم وحكم عليكم من أخذ الميثاق في كتبكم ﴿ثُمَّ جَآءَكُمْ رَسُولٌ مُصَدِّقٌ لِمَا مَعَكُمْ لَتُؤْمِنُنَّ بِهٖ وَلَتَنْصُرُنَّهٗ﴾ [آل عمران، ٨١/٣] وهو من قولهم للحاكم ''فَتَّاحٌ''، وقال تعالى خبرا: ﴿رَبَّنَا افْتَحْ بَيْنَنَا وَبَيْنَ قَوْمِنَا بِالْحَقِّ﴾ [الأعراف، ٨٩/٧] أي احكم.

وقال مجاهد: أي بما حكم عليكم بما جعل منكم القردة والخنازير فلا تقروا به عندهم فيعرفوا به[2] عنادكم وعناد آبائكم.

وقيل: ﴿بِمَا فَتَحَ اللّٰهُ عَلَيْكُمْ﴾ أي نصركم حين استفتحتم برسول آخر الزمان في مغازيكم، أي استنصرتم به.

---

١ ح ط ر: على الخلوة.
٢ ر + أنه.

"Rabbinizin katında delil olarak kullanıp sizi sustursunlar diye mi?" Abdullah b. Abbas şöyle demiştir: Münafıklar uğramış oldukları azapları Araplara anlatıyorlardı, liderleri de onlara, "Gördüğünüz azapları onlara, Allah katında size karşı delil olarak kullansınlar ve 'Biz Allah katında sizden daha değerliyiz, O'na sizden daha sevimliyiz.' desinler diye mi anlatıyorsunuz?" dediler.

Mukātil b. Süleymân şöyle demiştir:

> Âyet Yahudiler hakkında inmiştir. Şöyle ki: Müslüman kimse Yahudiler arasında kendisinin sütkardeşi ya da dostu olan birini gördüğü zaman ona "Sizin kitabınızda Muhammed'den söz ediliyor mu?" diye sorardı, o da "Evet, o haktır, biz onu biliyoruz." derdi. Kâ'b b. Eşref, Mâlik b. Dayf -Allah onlara lânet etsin- ve arkadaşları bunu duyunca Yahudilere gizlice dediler ki: "Onun nebî olduğunu itiraf edip sonra kendisine tâbi olmamanız nedeniyle Rabbinizin katında size karşı delil olarak kullansınlar diye mi Muhammed'in niteliklerine dair Allah'ın size bildirdiklerini onun ashabına anlatıyorsunuz?"[1]

"Rabbinizin katında" yani kıyamette. Bunun bir benzeri "Sonra sizler kıyamet günü Rabbinizin katında hasımlaşırsınız." [ez-Zümer 39/31] âyetinde vardır. Bir görüşe göre anlam şöyledir: Dünyada ve âhirette Allah katında onların sizin aleyhinize delilleri olur.

Hasan-ı Basrî şöyle demiştir: "Rabbinizin katında" ifadesi "Rabbiniz hakkında" anlamına gelir, yani "Eğer sizin aleyhinize delilleri sağlam olursa onlar Rabbiniz nezdinde sizden daha evlâ olurlar."

Bir görüşe göre "Rabbinizin katında" ifadesi "Rabbinizin hükmünde" anlamına gelir ki bunun bir benzeri "İşte onlar Allah katında kâfirlerin ta kendileridir." [en-Nûr 24/13] ve "Muhakkak Allah katında ayların sayısı on ikidir." [et-Tevbe 9/36] âyetlerinde vardır. Yani anlam, "Allah'ın sizden aldığı söz ile hakkınızda hüküm vermiş olduğunu ikrar etmeniz nedeniyle size karşı delil sahibi olurlar." şeklindedir ki bu mîsâk da "Sonra size beraberinizdekini tasdik eden bir elçi geldiğinde ona kesinlikle iman edecek ve kendisini destekleyeceksiniz." [Âl-i İmrân 3/81] âyetinde beyân edilmiştir.

1 Mukātil b. Süleymân, *Tefsîr*, 1: 117-118.

وقوله: ﴿لِيُحَآجُّوكُمْ بِهِۦ عِنْدَ رَبِّكُمْۗ﴾ قال ابن عباس ﷺ: كان المنافقون يحدثون العرب بما عذبوا به فتقول لهم رؤساؤهم: أتحدثونهم بما فتح الله عليكم من العذاب ليحاجوكم به عند ربكم ليقولوا نحن أكرم على الله منكم وأحب إليه منكم.

وقال مقاتل بن سليمان:

الآية نزلت في اليهود وذلك أن الرجل المسلم كان يرى من اليهود رضيعه أو حليفه فيسأله: ''أتجدون محمدا في كتابكم؟" فيقولون: ''نعم هو حق نعرفه''، فسمع كعب بن [١٤٧ب] الأشرف ومالك بن الضيف وأصحابهما لعنهما الله وقالوا لليهود في السر: أتحدثون أصحاب محمد بما فتح الله عليكم من نعت محمد ليحاجوكم به عند ربكم باعترافكم بأنه نبي ثم لا تتابعونه.[١]

ثم قوله: ﴿عِنْدَ رَبِّكُمْۗ﴾ قيل أي في القيامة، وهو كقوله: ﴿ثُمَّ اِنَّكُمْ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ عِنْدَ رَبِّكُمْ تَخْتَصِمُونَۗ﴾ [الزمر، ٣١/٣٩]. وقيل: أي يكون لهم عليكم حجة عند الله في الدنيا والآخرة.

وقال الحسن: ﴿عِنْدَ رَبِّكُمْۗ﴾ أي في ربكم، أي فيكونوا هم أولى به منكم إذا قامت حجتهم عليكم.

وقيل: ﴿عِنْدَ رَبِّكُمْۗ﴾ أي في حكم ربكم وهو كقوله: ﴿فَاُولٰٓئِكَ عِنْدَ اللّٰهِ هُمُ الْكَاذِبُونَ﴾ [النور، ١٣/٢٤] وقوله: ﴿اِنَّ عِدَّةَ الشُّهُورِ عِنْدَ اللّٰهِ اثْنَا عَشَرَ شَهْرًا﴾ [التوبة، ٣٦/٩] أي ليحتجوا عليكم بإقراركم أن الله حكم عليكم فيما أخذ عليكم من الميثاق الذي بينا في قوله:[٢] ﴿لَتُؤْمِنُنَّ بِهِۦ وَلَتَنْصُرُنَّهُۥ﴾ [آل عمران، ٨١/٣].

١ انظر: تفسير مقاتل بن سليمان، ١١٧/١-١١٨.
٢ م ح ط - في قوله.

Bir görüşe göre bu âyette takdim-tehir vardır ve cümle "Size karşı delil olarak kullansınlar diye Rabbiniz katından size indirileni kendilerine mi söylüyorsunuz?" şeklindedir.

"Akıl erdiremiyor musunuz?" Bu ifade de onların sözünün devamıdır. Yani "Böyle yaptığınız takdirde delilin aleyhinize döneceğini ve bunun hem sizin hem de atalarınızın ayıbı olduğunu akıl edemiyor musunuz?"

Hasan-ı Basrî şöyle demiştir: Bu ifade "Umuyor musunuz?" ifadesi ile bağlantılıdır. Yani anlam, "Nitelikleri bu şekilde olan kimsenin iman edeceğini mi umuyorsunuz? Bunun olmayacağına akıl erdiremiyor musunuz?" şeklindedir.

77. Onlar bilmezler mi ki gizlediklerini de açığa vurduklarını da Allah bilmektedir. [el-Bakara 2/77]

"Onlar bilmezler mi" Yani bu münafıklar ya da bu Yahudiler.

"Gizlediklerini de açığa vurduklarını da Allah bilmektedir." Yani söz ve fiil olarak gizlediklerini de açığa vurduklarını da. Bir görüşe göre anlam "Gizledikleri inançlarını ve açığa vurdukları ikrarlarını" şeklinde, bir başka görüşe göre "Gizledikleri gerçeği, yani Muhammed aleyhisselâmın sıfatını ve açığa vurdukları yalan ve bâtılı" şeklinde, bir diğer görüşe göre "Gizledikleri nifakı ve açığa vurdukları dil ile kelime-i şehâdet getirmeyi" şeklindedir. Bir başka görüşe göre anlam şöyledir: "Allah'ın size bildirdiğini onlara mı anlatıyorsunuz?" [el-Bakara 2/76] şeklindeki sözlerini gizlemelerini ve "O nebîdir, haktır, kitabımızda zikredilmektedir." şeklinde açıkça ifade ettikleriniz Allah bilmektedir.

"*E-ve-lâ* (mi ki?)" Bu takrir (onaylama) anlamında bir sorudur ve sahâbenin o kimseler hakkında hayretini celbetmek için kullanılmıştır. Anlam, "Allah kendilerinin gizlediklerini de açığa vurduklarını da bildiği hâlde onların kendi kitaplarında Muhammed'in sıfatlarına dair ifadeleri inkâr etmeleri ve inatçılık yapmalarına şaşırmaz mısınız?" şeklindedir.

Onların bunu bilmiyor olmaları ve "Bilmezler mi ki" ifadesinin onlara bilgi sağlayacak şeyi öğrenmeleri için kendilerine yönelik bir teşvik olması da mümkündür. Bunun benzeri herhangi bir şeyi yapmayan ve senin kendisini teşvik etmek istediğin kimseye söyleyeceğin "Şöyle yapmaz mısın?" sözünde de vardır.

وقيل: في الآية تقديم وتأخير، وتقديره: أي تحدثونهم بما فتح الله عليكم، أي بما نزل عليكم من عند ربكم ليحاجوكم به.

وقوله: ﴿اَفَلَا تَعْقِلُونَ﴾ هو[1] متصل بكلامهم أيضا، أي أفلا تعقلون أنكم إن فعلتم ذلك عادت الحجة عليكم وفيه عيبكم وعيب سلفكم.

وقال الحسن: هذا متصل بقوله: ﴿اَفَتَطْمَعُونَ﴾ في إيمان من هذا صفته، ﴿اَفَلَا تَعْقِلُونَ﴾ أنه لا يكون.

٧٧- اَوَلَا يَعْلَمُونَ اَنَّ اللّٰهَ يَعْلَمُ مَا يُسِرُّونَ وَمَا يُعْلِنُونَ

وقوله: ﴿اَوَلَا يَعْلَمُونَ﴾ أي هؤلاء المنافقون أو هؤلاء اليهود.

وقوله: ﴿اَنَّ اللّٰهَ يَعْلَمُ مَا يُسِرُّونَ وَمَا يُعْلِنُونَ﴾ أي ما يخفون وما يظهرون من القول والعمل. وقيل: ما يسرّون من الاعتقاد وما يعلنون من الإقرار. وقيل: ما يسرّون من الحق وهو نعت محمد عليه السلام، وما يعلنون من الكذب والباطل. وقيل: ما يسرّون من النفاق وما يعلنون من الشهادة باللسان. وقيل: ما يسرّون من قولهم: ﴿اَتُحَدِّثُونَهُمْ بِمَا فَتَحَ اللّٰهُ عَلَيْكُمْ﴾[البقرة، ٢/٧٦]،[2] وما يعلنون من قولهم: ''هو نبي حق وهو في كتابنا مذكور''.

وقوله: ﴿اَوَلَا﴾ استفهام بمعنى التقرير وهو تعجيب للصحابة منهم، أي ألا تتعجبون من عنودهم وإنكارهم نعت محمد في كتبهم ويعلمون أن الله يعلم ما يسرون وما يعلنون.

ويجوز أن يكونوا لا يعلمون ذلك، ويكون قوله: ﴿اَوَلَا يَعْلَمُونَ﴾ تحريضا على تعرف ما يفيدهم العلم، كقولك للرجل: ''ألا تفعل كذا'' وهو لا يفعله، تحرضه على أن يفعله.

---

١ ط: وهو.
٢ م - وما يعلنون من الشهادة باللسان وقيل ما يسرون من قولهم أتحدثونهم بما فتح الله عليكم، صح هامش.

el-İsrâr gizlemek, *el-istisrâr* gizlenmek demektir. *el-İ'lân* açığa vurmak, *el-'ulvân*, *el-'alâniyye* ve *el-isti'lân* ise açığa çıkmak demektir. *el-'Alen* ise sır ve gizli olanın zıddıdır.

78. İçlerinde bir takım ümmîler vardır ki kitabı bilmezler. Bütün bildikleri kulaktan dolma şeylerdir. Onlar sadece zan ve tahminde bulunuyorlar. [el-Bakara 2/78]

"İçlerinde bir takım ümmîler vardır." Yani Yahudiler içinde ümmîler, yani kitap okuyamayan ve yazamayan kimseler vardır. Okuma yazma bilmeyene ümmî isminin verilmesinin sebebi, bu kimsenin okuma yazma bilmeme konusunda anasından doğduğu hâl üzere bulunuyor olmasıdır.

Bir görüşe göre ümmî kelimesi ümm (anne) kelimesine nispet edilir. Anne ise kadındır ve kadınlar çoğunlukla okuma yazma bilmezler.

Bir görüşe göre ümmî "asıl" anlamındaki ümm kelimesine nispet edilir. Çünkü aslolan okuma yazma bilmeme hâlidir, yazmak yaratılıştan gelen bir özellik değildir, sonradan öğrenilerek kazanılır.

Bir görüşe göre ümmî "çoğunluk" anlamına gelen ümmet kelimesine nispet edilir. Çoğunluğun da asıl hâli okuma yazma bilmemektir. Arapların ümmî olarak nitelendirilmesinin sebebi onların çoğunun okuma yazma bilmemesi, aralarında yazma bilenin çok nadir bulunmasıdır. Yine onlar Ümmülkurâ (şehirlerin anası) olan Mekke'den oldukları için onlara bu isim verilmiştir. Hz. Peygamber aleyhisselâm da hem Araplardan ve Ümmülkurâ'dan olduğu hem de herhangi bir kitabı okuyup yazmadığı için kendisine ümmî denilmiştir. Ümmî sıfatının bizzat kendisi herhangi bir övgü ya da yergi içermez. Ancak Hz. Peygamber aleyhisselâm için kullanıldığında onun davasının sahihliğine delâlet eder. Nitekim Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: "O zaman bâtıl ehli şüpheye düşerdi." [el-Ankebût 29/48] Yani [bâtıl ehli] onu yazdığı bir kitaptan aldığını zannederlerdi. Bu âyetteki "İçlerinde bir takım ümmîler vardır." ifadesi, bu kimselerin bilgisiz olmaları ve bâtıl konusunda liderlerini taklit etmeleri nedeniyle, onlar hakkında bir kınamadır.

"Kitabı bilmezler. Bütün bildikleri kulaktan dolma şeylerdir." *Esâfiyyü* kelimesinin *üsfiyye* (üç ayaklı taş ocak) kelimesinin çoğulu olması gibi *emâniyyü* kelimesi de *ümniyye* kelimesinin çoğuludur. *Emânî* kelimesinin üç şekilde tefsiri yapılmıştır:

والإسرار الإخفاء، والاستسرار الاختفاء، والإعلان الإظهار، والعُلوان والعلانية والاستعلان الظهور، والعَلَن نقيض الستر.

٧٨- وَمِنْهُمْ اُمِّيُّونَ لَا يَعْلَمُونَ الْكِتَابَ اِلَّآ اَمَانِيَّ وَاِنْ هُمْ اِلَّا يَظُنُّونَ

وقوله: ﴿وَمِنْهُمْ اُمِّيُّونَ﴾ أي ومن اليهود أميون أي قوم لا يكتبون ولا يقرؤون من كتاب. سمي الأمي به لأنه على الخلقة التي ولدته الأم عليها، وهي عدم القرائة والكتابة.

وقيل: هو منسوب إلى الأم، والأم من النساء والغالب فيهن عدم الكتابة والقراءة منها.

وقيل: منسوب إلى الأم الذي هو الأصل والأصل هذا أيضا فإن الكتابة تكون بالتعليم لا بالخلقة.[1]

وقيل: هو منسوب [١٤٨ظ] إلى الأمة وهي جمهور العامة، والأصل فيهم هذا أيضا، فأما تسمية العرب أميين فلأن الأصل فيهم عدم الكتابة وهي في بعضهم نادرة، ولأنهم من أم القرى وهي مكة، والنبي عليه السلام سمي أميا لأنه من العرب، ولأنه من أم القرى، ولأنه كان لا يكتب ولا يقرأ من كتاب. وعين[2] هذه الصفة ليست بمدح ولا ذم وهي في حقه عليه السلام كانت دلالة صحة دعواه كما قال الله تعالى في هذه الآية: ﴿اِذًا لَارْتَابَ الْمُبْطِلُونَ﴾ [العنكبوت، ٤٨/٢٩] أي ظنوا أنه يأخذها من كتاب يكتبه، وفي هذه الآية: ﴿وَمِنْهُمْ اُمِّيُّونَ﴾ وهذا ذم لهم لعدم العلم وتقليدهم رؤسائهم في الباطل.

وقوله: ﴿لَا يَعْلَمُونَ الْكِتَابَ اِلَّآ اَمَانِيَّ﴾ هي جمع أمنية كالأثافي جمع أثفية. وللأماني ثلاثة تفاسير:

---

١ م - وقيل منسوب إلى الأم الذي هو الأصل والأصل هذا أيضا فإن الكتابة تكون بالتعليم لا بالخلقة، صح هامش.
٢ ط: وغير.

Bir: Yalanlar. Hz. Osman şöyle demiştir: "Müslüman olduğumdan beri yalan söylemedim. Hz. Peygamber aleyhisselâma biat ettiğimden beri elim avret yerime dokunmadı. Kur'ân okuduğum zamandan beri pırasa ve benzeri şeyler yemedim." Abdullah b. Abbas ve Mücâhid de *emâniyye*nin bu kimselerin taklit yoluyla kendi bilginlerinden öğrendikleri uydurma sözler olduğunu söylemişlerdir. Nitekim bu husus "Ehl-i kitaptan bir grup, okuduklarını kitaptan sanasınız diye kitabı okurken dillerini eğip bükerler." [Âl-i İmrân 3/78] âyetinde de ifade edilmiştir.

İki: Kıraatler (okunan şeyler). Allah Teâlâ "Ancak okuduğu zaman şeytan okumasına bir şeyler karıştırır." [el-Hacc 22/52] âyetinde bu kelimeyi, okunan şeyler anlamında kullanmıştır. Hassân b. Sâbit Hz. Osman'a mersiye olarak şöyle demiştir:

Gecenin başında Allah'ın kitabını okur
Ve de sonunda mukadder ölüme kavuşur

Yani bu sefiller indirilen kitabın aslını bilmezler, sadece din adamlarından aldıkları bazı şeyleri okurlar. Bu anlama göre onların okuyor olmaları kendilerine "ümmî" denilmesine engel değildir, çünkü ümmî hiç [ezberden dahi olsa] okuyamayan değil, yazılı bir şeyi okuyamayan kimsedir.

Üç: Şehvetler. Hak Teâlâ şu âyetlerde kelimeyi bu anlamda kullanmıştır: "Onlara vaadlerde bulunur, onları heveslendirir." [en-Nisâ 4/120], "Yoksa insan arzu ettiğine erişecek midir?" [en-Necm 53/24], "Sizin kuruntunuz değil…" [en-Nisâ 4/123], "İstemeyin…" [en-Nisâ 4/32]. Yani onlar kitaptan herhangi bir şey bilmezler, bildikleri şey sadece büyüklerinin ve âlimlerinin, onların dinlerini sürdürdükleri müddetçe cennete gireceklerine dair kendilerine verdiği ümitler ve heveslerdir.

Ahfeş şöyle demiştir: Burada *illâ emâniyye* (Bütün bildikleri kulaktan dolma şeylerdir) ifadesi münkatı' istisnadır, çünkü kendisinden istisna edilen şey ile aynı cinsten değildir. *İllâ* edatı yerine *lâkin* (fakat) edatının kullanılabileceği her istisna, münkatı' istisnadır. Burada da cümlede "Kitabı bilmezler, fakat kulaktan dolma şeylere tâbi olurlar." şeklinde takdir yapmak uygundur. Bu tıpkı "Onların herhangi bir ilmi yoktur, fakat sadece zanna tâbi olurlar." [en-Nisâ 4/157] âyetindeki kullanım gibidir.[1]

1 Ahfeş, *Meâni'l-Kur'ân*, 1: 123.

أحدها: أنها الأكاذيب. قال عثمان ﷺ: «ما تمنيت منذ أسلمت وما مسست فرجي بيميني منذ بايعت النبي عليه السلام ولا أكلت الكراث ونحوه منذ قرأت القرآن».[1] وبه قال ابن عباس[2] ومجاهد[3] ﷺ إنها الأحاديث المختلقة، أي أخذوها من علمائهم تقليدا، وهو كقوله: ﴿وَاِنَّ مِنْهُمْ لَفَرِيقًا يَلْوٗنَ اَلْسِنَتَهُمْ بِالْكِتَابِ لِتَحْسَبُوهُ مِنَ الْكِتَابِ﴾ الآية، [آل عمران، ٧٨/٣].

والثاني: أنها القراءات، وقال تعالى: ﴿اِلَّآ اِذَا تَمَنّٰى اَلْقَى الشَّيْطَانُ فِى اُمْنِيَّتِهٖ﴾ [الحج، ٥٢/٢٢]. وقال حسان يرثي في عثمان ﷺ:[4]

تَمَنَّى كتابَ اللهِ أوَّل ليلهِ وآخِرَهُ لاقى حِمامَ المَقَادِرِ

أي ما يعلم هؤلاء السفلة حقيقة المُنزَل وإنما يقرؤون أشياء أخذوها من أحبارهم. وقراءتهم على هذا[5] الوجه لا ينفي اسم الأميين عنهم؛ لأن الأمي من لا يكتب ولا يقرأ عن كتاب لا من لا يقرأ أصلا.

والثالث: أنها الشهوات، قال تعالى: ﴿يَعِدُهُمْ وَيُمَنِّيهِمْ﴾ [النساء، ١٢٠/٤] وقال: ﴿اَمْ لِلْاِنْسَانِ مَا تَمَنّٰى﴾ [النجم، ٢٤/٥٣] وقال: ﴿لَيْسَ بِاَمَانِيِّكُمْ﴾ [النساء، ١٢٣/٤] وقال: ﴿وَلَا تَتَمَنَّوْا﴾ [النساء، ٣٢/٤] أي لا يعلمون الكتاب شيئا إلا ما يمنيهم كبراؤهم وعلماؤهم من دخولهم الجنة بإقامتهم على دينهم.

وقال الأخفش: ﴿اِلَّآ اَمَانِىَّ﴾ استثناء منقطع، لأنه ليس المستثنى من جنس المستثنى منه، وكل موضع يحسن فيه مكان "إلا" "لكن" فهو استثناء منقطع، وههنا يحسن وتقديره: لا يعلمون الكتاب لكن يتبعون الأماني، وهو كقوله: ﴿مَا لَهُمْ بِهٖ مِنْ عِلْمٍ اِلَّا اتِّبَاعَ الظَّنِّ﴾ [النساء، ١٥٧/٤].[6]

---

١ انظر: سنن ابن ماجة، الطهارة، ١٥؛ المعجم الكبير للطبراني، ١٩٢/٥.
٢ ر + وقال.
٣ ر: مجاهد.
٤ الزاهر لابن الأنباري، ١٥٠/٢؛ مقاييس اللغة لابن فارس، «مني».
٥ ح – هذا.
٦ انظر: معاني القرآن للأخفش، ١٢٣/١.

"Onlar sadece zan ve tahminde bulunuyorlar." Yani "Onlar zan sahibi kimselerden başkası değillerdir." *İn* harfinin olumsuz edat olan *mâ* harfi yerine bu şekilde kullanımı "Kâfirler ancak bir aldanma içindedirler." [el-Mülk 67/20] âyetinde de vardır. Burada da *ini'l-kâfirûne* ifadesi *me'l-kâfirûne* "Kâfirler değildir…" anlamındadır.

İlk âyette din adamlarının kitabı tahrif etmeleri, bu âyette de avamın taklidi anlatılmıştır. Bu ikisinin önceki âyetlerle bağlantısı şöyledir: Allah Teâlâ o kimseleri kitabı bilmeyenler olarak nitelemiş ve onların liderlerinin uydurdukları şeylere bağlı kalmalarının aslı olmayan bir yalan olduğunu ifade etmiş, bu sebeple onların imanından müminlerin ümit kesmesini sağlamıştır. Yani "Bu kimseler cahil ve taklitçi, taklit ettikleri kimseler de inatçı oldukları hâlde siz onların iman edeceğini mi umuyorsunuz?" buyurmuştur.

79. Vay o kimselere ki elleriyle kitabı yazarlar, sonra da onu az bir karşılığa değişmek için 'Bu, Allah'ın katındandır.' derler. Vay ellerinin yazdıklarından ötürü onların hâline! Vay kazandıklarından dolayı onların hâline! [el-Bakara 2/79]

"Vay o kimselere ki elleriyle kitabı yazarlar." Abdullah b. Abbas şöyle demiştir: *Veyl* (vay) azap demektir. Kelbî kelimenin şiddetli azap mânasında olduğunu, Asmaî ise onların fiillerinin Allah tarafından çirkin olarak nitelendirilmesi anlamına geldiğini söylemiştir. Nitekim Cenâb-ı Hak başka bir âyette "Nitelemenizden dolayı yazıklar olsun (veyl) size!" [el-Enbiyâ 21/18] buyurmuştur. Bir görüşe *veyl* kelimesi hasret ve feryat anlamına gelir. Hak Teâlâ "Vay başımıza gelenlere!" [el-Kehf 18/49] şeklinde kullanmıştır.

Hz. Osman, Hz. Peygamber aleyhisselâmın, "Veyl, cehennemde bir dağdır." buyurduğunu nakletmiştir.[1] Ebû Saîd el-Hudrî de Hz. Peygamber aleyhisselâmın "Veyl, cehennemde bir vadidir. Kâfir oradan aşağıya kırk bahar boyunca yuvarlanır da dibine varamaz." buyurduğunu nakletmiştir.[2]

Ebû İyâz şöyle demiştir: O, cehennemin dibinde bir cerahat vadisidir.

Bir görüşe göre bu kelime dilde helâk mânasına, bir başka görüşe göre rezillik mânasına, bir diğer görüşe göre de şerrin bulaşması, yerleşmesi mânasına gelir.

"Elleriyle kitabı yazarlar." Yani değiştirilmiş olarak Tevrat'ı yazarlar.

1 Bkz. Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 2: 124.
2 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 18: 240; Tirmizî, "Tefsir", 22.

وقوله: ﴿وَاِنْ هُمْ اِلَّا يَظُنُّونَ﴾ أي وما هم إلا ظانين، وهو كقوله: ﴿اِنِ الْكَافِرُونَ اِلَّا فِى غُرُورٍ﴾ [الملك، ٢٠/٦٧] يعني ما الكافرون.

وصف في الآية الأولى تحريف الأحبار وفي هذه الآية تقليد العوام واتصال هذه وتلك بما قبلها أنه تعالى وصف هؤلاء القوم أنهم غير عالمين بالكتاب وتشبثُهم بمخترعات رؤسائهم كذبا لا حقيقة لها، فبَعَّدَ الطمعَ في إيمان هؤلاء بهذا السبب، أي أفتطمعون في إيمان هؤلاء وهم جاهلون مقلدون وأولئك معاندون.

٧٩- فَوَيْلٌ لِلَّذِينَ يَكْتُبُونَ الْكِتَابَ بِاَيْدِيهِمْ ثُمَّ يَقُولُونَ هٰذَا مِنْ عِنْدِ اللهِ لِيَشْتَرُوا بِهِ ثَمَناً قَلِيلاً فَوَيْلٌ لَهُمْ مِمَّا كَتَبَتْ اَيْدِيهِمْ وَوَيْلٌ لَهُمْ مِمَّا يَكْسِبُونَ

وقوله: [٧٩ب] ﴿فَوَيْلٌ لِلَّذِينَ يَكْتُبُونَ الْكِتَابَ بِاَيْدِيهِمْ﴾ قال ابن عباس ﷺ: الويل العذاب. وقال الكلبي: هو الشديد من العذاب. وقال الأصمعي: هو تقبيح من الله فعلهم، قال تعالى: ﴿وَلَكُمُ الْوَيْلُ مِمَّا تَصِفُونَ﴾ [الأنبياء، ١٨/٢١]. وقيل: هي كلمة تحسُّر وتفجُّع، قال تعالى: ﴿يَا وَيْلَتَنَا﴾ [الكهف، ٤٩/١٨].

وروي عثمان [ﷺ] عن النبي عليه السلام: «الويل جبل في النار».[١] وروى أبو سعيد الخدري [ﷺ] عن النبي عليه السلام: «الويل واد في جهنم، يهوي فيه الكافر أربعين خريفا قبل أن يبلغ قعره».[٢]

وقال أبو عياض: هو واد من صديد في أصل جهنم.

وقيل: هو في اللغة الهلاك. وقيل الفضيحة. وقيل: حلول الشر.

وقوله ﴿لِلَّذِينَ يَكْتُبُونَ الْكِتَابَ﴾ أي التوراة مغيَّرا مبدَّلا.

١ انظر: تفسير الطبري، ١٢٤/٢ (البقرة، ٧٩/٢).
٢ مسند أحمد، ٢٤٠/١٨؛ سنن الترمذي، تفسير القرآن، ٢٢.

"Elleriyle" bir görüşe göre bu ifade, fiilin o fiile mahsus uzuvla yapıldığının söylenmesi yoluyla tekit edilmesidir. Bunun benzeri "Ağızlarıyla söylerler." [Âl-i İmrân 3/167] ve "Kanatları ile uçar." [el-En'âm 6/38] âyetlerinde vardır. Bir görüşe göre bu, kelimenin mecaz değil, hakiki anlamda kullanıldığına delâlet eder, yani bizzat kendileri elleri ile yazarlar. Nitekim insan başkasına bir mektup yazdırdığı zaman da "Falana yazdım." diyebilir. Ancak "Kendim yazdım." veya "Elimle yazdım." dediği zaman doğrudan kendisinin yazdığını bildirmiş olur.

"Bu, Allah'ın katındandır, derler." Yani yazdıkları -değiştirilmiş- şeye işaret ederler ve onun Allah tarafından indirildiğini söylerler.

"Onu az bir karşılığa değişmek için" Yani onu, çok olsa dahi az sayılacak bir karşılık almak için yazarlar. Çünkü bu karşılık kalıcı değil, geçicidir. Zira yenilecek şey tükenir, giyilecek şey yıpranır, liderlik de ölümle sona erer.

"Vay ellerinin yazdıklarından ötürü onların hâline!" Yani değiştirilmiş olarak yazdıklarından ötürü [vay onların hâline].

"Vay kazandıklarından dolayı onların hâline!" Yani onlar bu fiili işlemek sûretiyle kendileri için dünyalık elde ederler. Buradaki fiil *kesebe kesb*^{en}, *iktesebe iktisâb*^{en} (kazandı, edindi) şeklinde kullanılır. Bir görüşe göre *iktisâb*, insanın sebepler yoluyla kendisi için hazır hâle gelmiş olan nasibini almasıdır.

Onların değiştirdikleri şey Hz. Peygamber aleyhisselâmın sıfatları idi, çünkü Tevrat'ta Hz. Peygamber esmer ve orta boylu olarak nitelenirdi. Onlar ise bu nitelemeyi beyaz, uzun boylu ve tek gözlü olarak değiştirdiler. Oysa bu vasıflar Deccâl'in sıfatlarından idi. Kazançları ise yazdıkları şeyi parayla satmak ve zenginlerden rüşvet almak şeklindeydi.

Bu âyette *veyl* kelimesinin üç kez zikredilmesinin birkaç izahı vardır. Bir: Âyetteki ifade Allah'ın seçkin elçisi olan Hz. Peygamber'in hakkını gasp etmek, onun sıfatını değiştirmek şeklindeki fiillere karşı bir tehdittir. Allah Teâlâ sevdiği kullarının haklarını ihlal edenlere karşı, kendi haklarını ihlal edenlere yaptığından daha ağır tehditte bulunur. Nitekim kendi hakkını ihlal eden için bir kez tehditte bulunup "Vay o namaz kılanların hâline ki onlar namazlarından gafildirler." [el-Mâûn 107/4-5] buyurmuş,

وقوله: ﴿بِأَيْدِيهِمْ﴾ قيل: هو توكيد للفعل بحصوله بما هو مختص به، وهو كقوله: ﴿يَقُولُونَ بِأَفْوَاهِهِمْ﴾ [آل عمران، ١٦٧/٣] وقوله: ﴿يَطِيرُ بِجَنَاحَيْهِ﴾ [الأنعام، ٣٨/٦]. وقيل: هو تحقيقٌ ونفيٌ للمجاز، أي يَتَوَلَّوْنَه بأنفسهم وقد[١] يقول الإنسان: ''كتبت إلى فلان'' إذا أمر غيره بأن يكتب عنه إليه، وإذا قال: ''كتبت بنفسي أو بيدي'' فقد أخبرنا أنه باشره بنفسه.

وقوله: ﴿ثُمَّ يَقُولُونَ هٰذَا مِنْ عِنْدِ اللهِ﴾ أي يشيرون إلى الذي كتبوه وهو مغيَّر أنه منزل من الله.

وقوله: ﴿لِيَشْتَرُوا بِهِ ثَمَنًا قَلِيلًا﴾ أي يكتبون ذلك ليأخذوا به ما الكثيرُ[٢] منه قليلٌ لأنه فان غير باق؛ فإن المأكول يذهب والملبوس يبلى والرئاسة تزول بالموت.

وقوله: ﴿فَوَيْلٌ لَهُمْ مِمَّا كَتَبَتْ أَيْدِيهِمْ﴾ أي مغيرا.

وقوله: ﴿وَوَيْلٌ لَهُمْ مِمَّا يَكْسِبُونَ﴾ أي يحصلون[٣] لأنفسهم من حطام الدنيا بهذا الفعل. وقد كسب كسبا واكتسب اكتسابا. وقيل: إن الاكتساب هو اجتلاب الحظ بما هُيِّئ له من الأسباب.

وتبديلهم كان بتغيير نعت النبي عليه السلام، فقد كان في التوارة أنه أَسْمَرُ رَبْعَةٌ، فبدلوه أنه أبيض طويل أعور، وهي[٤] من صفات الدجال. واكتسابهم كان ببيع المكتوب بالثمن وبأخذ الرشوة من الأغنياء.

ثم إن الله تعالى ذكر الويل في هذه الآية ثلاث مرات[٥] وله وجوه؛ أحدها: أنه في حق تضييع حق رسوله المصطفى عليه السلام وتبديل نعته والله تعالى يبالغ في وعيد مضيع حق أحبائه ما لا يبالغ في وعيد مضيع حقه، قال: ﴿فَوَيْلٌ لِلْمُصَلِّينَ ۙ اَلَّذِينَ هُمْ عَنْ صَلَاتِهِمْ سَاهُونَ ۙ﴾ [الماعون، ٤/١٠٧-٥] وهذا[٦] في حق نفسه وهو مرة،[٧]

١ ر: فقد.
٢ ح: مال الكثير.
٣ م: يحطون، صح هامش.
٤ ح: وهو.
٥ ط - مرات، صح هامش.
٦ م: وهو.
٧ م - وهو مرة.

burada ise nebîsinin hakkını ihlal edenler hakkında üç kez "Vay!" diyerek tehdit etmiştir. Bu tıpkı Allah Teâlâ'yı fakirlikle niteleyenler hakkında tek sefer "Söylediklerinden dolayı lânetlendiler." [el-Mâide 5/64] demesine karşılık Hz. Aişe'nin hakkında ayıp işleyenlere ilişkin "Dünyada ve âhirette lânetlendiler." [en-Nûr 24/23] buyurması gibidir.

İki: Bu âyetteki ilk *veyl* ifadesi dünyada onlardan cizye alınması ve kendilerinin zillete düşmeleri, ikinci *veyl* ifadesi kabir azabı, üçüncüsü de cehennem azabı anlamına gelir. Bunun benzeri "Lâyıktır sana lâyık, sonra lâyıktır sana lâyık!" [el-Kıyâme 75/34] âyetinde vardır, yani "Bu azap sana dünyada, kabirde, mahşerde ve cehennemde lâyıktır." Bir görüşe göre ilk *veyl* ifadesi onların "Bu Allah katındandır." demelerine karşılık, ikincisi tahriflerine karşılık, üçüncüsü de bunun ücreti olarak dünyalık mal almalarına karşılıktır.

80. Dediler ki: 'Bize ateş, sayılı birkaç günden başka asla dokunmayacaktır.' De ki: 'Bunun için Allah'tan söz mü aldınız? Eğer böyle ise Allah verdiği sözden dönmez. Yoksa siz Allah'a karşı bilemeyeceğiniz şeyleri mi söylüyorsunuz?' [el-Bakara 2/80]

"Dediler ki: Bize ateş, sayılı birkaç günden başka asla dokunmayacaktır." Onlar tahrif ve kötü kazançlarından dolayı kendilerine bu uyarı yapılınca şöyle dediler: Biz nebîlerin evlâtlarıyız ve kıyamet gününde ancak kısa bir süre azap görürüz.

Abdullah b. Abbas, Dahhâk, İkrime, Katâde ve Süddî şöyle demişlerdir: [Onların sayılı birkaç gün ile kastettikleri süre] Hz. Mûsâ'nın kendilerinden ayrı kaldığı ve buzağıya tapındıkları kırk günlük süredir.

Bir başka rivayette Abdullah b. Abbas'ın "O kırk senedir ki onların çölde yollarını kaybettikleri süredir." dediği nakledilmiştir.

Mücâhid ve Hasan-ı Basrî şöyle demişlerdir: Bu süre yedi gündür. Çünkü âyetin nüzûl sebebi şöyledir: Hz. Peygamber aleyhisselâm Medine'ye hicret ettiğinde Yahudilerin, "Dünyanın günleri yedi bin senedir, biz de her bin seneye karşılık bir gün azap görürüz." dediklerini duydu, bu âyet de onlara cevap olarak indi.

İmam Mâtürîdî şöyle demiştir:

وقال ههنا في حق مضيع حق نبيه ثلاثا، وهو كقوله في حق من وصف الله تعالى بالفقر: ﴿وَلُعِنُوا بِمَا قَالُوا﴾ [المائدة، ٦٤/٥] وهذا[1] مرة[2] وقال في حق من عاب عائشة ﵂: ﴿لُعِنُوا فِى الدُّنْيَا وَالْاٰخِرَةِ﴾ [النور، ٢٣/٢٤].

والثاني: [١٤٩ظ] أن الأول هو أخذ الجزية والمذلة في الدنيا والثاني هو عذاب القبر والثالث هو عذاب النار وهو كقوله: ﴿اَوْلٰى لَكَ فَاَوْلٰىۙ﴾ [القيامة، ٣٤/٧٥] أي في الدنيا والقبر والموقف والجحيم. وقيل الويل الأول بقولهم: "هذا من عند الله"، والثاني بالتحريف، والثالث في اجتلاب حطام الدنيا به.

٨٠- وَقَالُوا لَنْ تَمَسَّنَا النَّارُ اِلَّا اَيَّاماً مَعْدُودَةً قُلْ اَتَّخَذْتُمْ عِنْدَ اللهِ عَهْداً فَلَنْ يُخْلِفَ اللهُ عَهْدَهٗ اَمْ تَقُولُونَ عَلَى اللهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ

وقوله: ﴿وَقَالُوا لَنْ تَمَسَّنَا النَّارُ اِلَّآ اَيَّامًا مَعْدُودَةً﴾ أي وقال هؤلاء حين أوعدوا على التحريف والكسب الخبيث: نحن أولاد الأنبياء ولن نعذب يوم القيامة إلا مدة يسيرة.

قال ابن عباس والضحاك وعكرمة وقتادة والسدي ﵃: أربعون يوما وهي مدة غيبة موسى عنهم وعبادتهم العجل فيها.

وعن ابن عباس في رواية: هي أربعون سنة، وهي المدة التي حبسوا فيها في التيه.

وقال مجاهد والحسن رحمهما الله: هي سبعة أيام وهي قصة نزول الآية فإن النبي عليه السلام دخل المدينة فوجد اليهود يقولون: إن أيام الدنيا سبعة آلاف سنة، فنعذب مكان كل ألف سنة يوما، فنزلت الآية ردا عليهم.

وقال الإمام أبو منصور رحمه الله:

---

١ ط: وهو.

٢ ح - وقال ههنا في حق مضيع حق نبيه ثلاثا وهو كقوله في حق من وصف الله تعالى بالفقر ﴿وَلُعِنُوا بِمَا قَالُوا﴾ وهذا مرة، صح هامش.

Bu günlerin buzağıya tapınma günlerine hamledilmesinin bir mânası yoktur, çünkü buzağıya tapanlar bunlar değil, ataları idi. Kaldı ki bu ifadenin onların buzağıya tapan ataları hakkında olduğu düşünüldüğü zaman da bu anlam mümkün değildir, çünkü buzağıya tapan ataları ondan tövbe etmişlerdi. Allah Teâlâ "İnkâr edenlere söyle: Eğer tövbe ederlerse geçmişte yaptıkları onlar için bağışlanır." [el-Enfâl 8/38] buyurmuştur. Sayılı günler ifadesi onların ömürlerinde isyan ettikleri süreye hamledilir, çünkü onlar azabın ebedî değil, sadece isyanın süresi kadar olacağını düşünürlerdi. Onlara göre azap ebedî olamazdı. Ya da onlar "Biz Allah'ın evlâtları ve sevgili kullarıyız, bu yüzden de ebedî azaba değil, ancak babanın evlâdına, sevenin sevdiğine kısa bir süre azap edip sonra ondan razı olması gibi azaba uğrarız." demişlerdir. Bu bâtıl bir görüştür, çünkü küfrün cezası da imanın sevabı da ebedîdir. Zira bir dine inanan kimse ona ebedî inanmak üzere bağlanır, alacağı karşılık da buna göre ebedî olur. Müslümanlar arasında şehvetine yenik düşüp de bir günah işleyen, sonra da o günahı terk eden kimse ise azaba uğratıldığı zaman sadece günah işlediği ölçüde azaba uğratılır, çünkü bu günahı ebediyen sürdürmek üzere işlememiştir, öyle olduğu için de o günahı bir süre sonra terk etmiştir.[1]

"Sayılı" kelimesi azlık ifade eder, çünkü sayılabilir olan çabucak tükenir. Hak Teâlâ "Onu az bir pahaya, sayılı birkaç dirheme sattılar." [Yûsuf 12/20] ve "Bu onların 'Ateş bize sayılı birkaç gün haricinde asla dokunmaz.' demelerinden ötürüdür." [Âl-i İmrân 3/24] buyurmuştur. *el-Yevm* (gün) kelimesi müzekkerdir, çoğul yapılınca müennes (dişil) olur ve bu yüzden de "sayılı" kelimesi ona sıfat yapılırken *ma'dûdet*^{ün} denilir. Sonra bu çoğul kelime bir daha çoğul yapılır ve (âyette kullanıldığı hâliyle) *ma'dûdât*^{ün} şeklini alır. Aynı durum "Onun takipçileri vardır." [er-Ra'd 13/11] âyetinde meleklerin sıfatı olarak kullanılan *muakkibât*^{ün} kelimesi için de geçerlidir. Tekil kullanılınca *melek*^{ün} *muakkib*^{ün}, çoğul kullanılınca *melâiket*^{ün} *muakkibet*^{ün}, çoğulu, çoğulun çoğulu olarak da *muakkibât*^{ün} denilir.

1 Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 1: 165-166.

لا معنى لصرف هذه الأيام إلى أيام عبادة العجل، لأن هؤلاء لم يعبدوا العجل وإنما عبد أباؤهم، ولو صرف ذلك إلى آبائهم الذين عبدوا العجل لم يحتمل أيضا؛ لأنهم قد تابوا عن ذلك، قال الله تعالى: ﴿قُلْ لِلَّذِينَ كَفَرُوٓا اِنْ يَنْتَهُوا يُغْفَرْ لَهُمْ مَا قَدْ سَلَفَۚ﴾ [الأنفال، ٣٨/٨].

وتصرف الأيام المعدودة إلى العمر الذي عصوا فيه، وهم لم يروا التعذيب إلا على قدر وقت العصيان، وكانوا[١] لا يرون التخليد في النار أو لأنهم كانوا يقولون: ''نحن أبناء الله وأحباؤه فلا نعذب أبدا بل يعذّب الأب ابنه أو الحبيب حبيبه في وقت قليل ثم يرضى''، وهذا أمر باطل وعقوبة الكفر أبدا[٢] وثواب الإيمان كذلك، لأن من اعتقد دينا إنما يعتقده للأبد فعلى ذلك جزاؤه للأبد، فأما من ارتكب ذنبا من المسلمين لشهوة تغلبه فيرتكبه ثم يتركه فإنما يعاقب إذا عوقب على قدر ما ارتكب في وقت؛ لأنه لم يرتكبه الأبد، لذلك افترقا.[٣]

وقوله: ﴿مَعْدُودَةٌ﴾[٤] هذه للتقليل لأن ما دخل في العدد فسريعا ينفد، قال تعالى: ﴿وَشَرَوْهُ بِثَمَنٍ بَخْسٍ دَرَاهِمَ مَعْدُودَةٍۚ﴾ [يوسف، ٢٠/١٢] وفي سورة آل عمران: ﴿ذٰلِكَ بِاَنَّهُمْ قَالُوا لَنْ تَمَسَّنَا النَّارُ اِلَّآ اَيَّامًا مَعْدُودَاتٍۚ﴾ [آل عمران، ٢٤/٣]. واليوم مذكر، فإذا جُمع صار مؤنثا فيقال: معدودة، ثم يجمع الجمع على ''معدودات'' وهو كقوله: ﴿لَهُ مُعَقِّبَاتٌ﴾ [الرعد، ١١/١٣] وهذا من صفات الملائكة، ملكٌ معقبٌ، وملائكةٌ معقبةٌ للجمع بالهاء، ثم ''معقبات'' جمع الجمع.

---

١ ح: أو كانوا.
٢ م - بل يعذّب الأب ابنه أو الحبيب حبيبه في وقت قليل ثم يرضى''، وهذا أمر باطل وعقوبة الكفر أبدا، صح هامش.
٣ ط - قدر ما ارتكب في وقت لأنه لم يرتكبه الأبد لذلك افترقا ، صح هامش| انظر: تأويلات القرآن للماتريدي، ١٦٥/١-١٦٦.
٤ ط - وقوله: مَعْدُودَةٌ.

"De ki: Bunun için Allah'tan söz mü aldınız? Eğer böyle ise Allah verdiği sözden dönmez." Yani "Ey Muhammed! Onlara de ki: Söz mü aldınız?" Buradaki soru ifadesi kınama anlamına gelir. *ettehaztüm* kelimesinin başındaki muzâri fiil *elif*i, soru *elif*inin fiile bitişmesinden dolayı düşmüştür, bu hâliyle fiilin başındaki *elif*, soru anlamı katan *elif* harfidir. Aynı kullanım "Yoksa kızları oğlanlara tercih mi etti?" [es-Sâffât 37/153] âyetindeki *estefâ* fiilinde de vardır. Buradaki anlam, "Yoksa bu süreden daha fazla size azap etmeyeceğine dair Allah'tan herhangi bir vesika mı aldınız? Eğer öyleyse Allah asla verdiği sözden dönmez." şeklindedir. Bu Katâde'nin görüşüdür.

Bir görüşe göre anlam, "Siz 'Allah'tan başka ilâh yoktur.' mu dediniz? Çünkü Allah, bu sözü söyleyen kimseye vaad ettiğinden dönmez." şeklindedir. Bu durumda buradaki söz (ahit) kelimesi vaad anlamına gelir. Hak Teâlâ "Onlardan kimi Allah'a ahit vermiştir." [et-Tevbe 9/75] buyurmuş, ardından da "Allah'a verdikleri vaadi bozmalarından dolayı…" [et-Tevbe 9/77] buyurmuştur.

Abdullah b. Abbas ve Dahhâk bunun mânasının, "Allah'a iman mı ettiniz?" şeklinde olduğunu söylemişlerdir. Biz daha önce "Allah'a verdikleri sözü, pekiştirilmesinden sonra bozan…" [el-Bakara 2/27] âyetinin tefsirinde ahit kelimesinin dildeki ve şeriattaki mânalarını vermiştik.

İmam Mâtürîdî şöyle der:

> Bunun iki anlamı vardır. Birincisi: "Allah'ın size sayılı günler dışında asla azap etmeyeceğine dair O'ndan aldığınız bir haber mi var? Eğer elinizde böyle bir haber varsa biliniz ki O vaadinden dönmez." İkincisi: "Sizin Allah katında, size cenneti vaad etmesine vesile olacak sâlih amelleriniz mi var? Eğer öyleyse O, vaadinden dönmez."[1]

"Yoksa siz Allah'a karşı bilemeyeceğiniz şeyleri mi söylüyorsunuz?" Yani, "Aksine siz bilmediğiniz şeyleri, yalan bir şekilde Allah hakkında söylüyorsunuz." İkrime şöyle demiştir: Yahudiler Hz. Peygamber aleyhisselâm ile tartıştılar ve şöyle dediler: "Biz cehenneme kırk gecelik bir süreden başka girmeyeceğiz. Biz oradan çıktıktan sonra da bizim yerimize başka bir topluluk girecek." Bu sözleri ile Yahudiler Hz. Peygamber'i ve ashabını kastediyorlardı. Hz. Peygamber aleyhisselâm da onlara "Aksine sizler orada ebedî olarak kalacaksınız ve oraya sizden sonra giren olmayacak." buyurdu. Bunun üzerine Allah Teâlâ bu âyeti indirdi.

1 Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 1: 167.

وقوله: ﴿قُلْ اَتَّخَذْتُمْ عِنْدَ اللهِ عَهْدًا فَلَنْ يُخْلِفَ اللهُ عَهْدَهٗٓ﴾ أي ''قل يا محمد لهم: أتخذتم؟'' هذا ألف الاستفهام بمعنى التوبيخ، والألف المجتلبة ذهبت بالإدراج، وهذه الألف المقطوعة ألف الاستفهام، وهو كقوله: ﴿اَصْطَفَى الْبَنَاتِ عَلَى الْبَنِيْنَۙ﴾ [الصافات، ١٥٣/٣٧] ومعناه: أأخذتم من الله وثيقة لكم أنه لا يعذبكم أكثر من هذه المدة؟ فلن يخلف [١٤٩ب] الله وعده. وهذا قول قتادة.

وقيل: معناه هل قلتم لا إله إلا الله فلن يخلف الله وعده في حق من قال ذلك. فالعهد[١] بمعنى الوعد، قال تعالى: ﴿وَمِنْهُمْ مَنْ عَاهَدَ اللّٰهَ﴾ [التوبة، ٧٥/٩] ثم قال:[٢] ﴿بِمَآ اَخْلَفُوا اللّٰهَ مَا وَعَدُوْهُ﴾ [التوبة، ٧٧/٩].

وقال ابن عباس والضحاك: معناه: هل آمنتم بالله. وقدمنا وجوه العهد لغةً وشرعًا في قوله:[٣] ﴿اَلَّذِيْنَ يَنْقُضُوْنَ عَهْدَ اللهِ مِنْ بَعْدِ مِيْثَاقِهٖۚ﴾ [البقرة، ٢٧/٢].

وقال الإمام أبو منصور رحمه الله:

> «لهذا وجهان؛ أحدهما: هل عندكم خبر عن الله أنكم لا تعذبون أبدا لكن أياما معدودة؟ فإن كان لكم هذا فهو لا يخلف وعده. والثاني: أي ألكم عند الله أعمال صالحة وعدكم بها الجنة؟ فهو لا يخلف وعده».[٤]

وقوله: ﴿اَمْ تَقُوْلُوْنَ عَلَى اللهِ مَا لَا تَعْلَمُوْنَ﴾ أي بل تقولون كاذبين على الله ما لا علم لكم به. وقال عكرمة: خاصمت اليهود رسول الله عليه السلام فقالوا: ''لن ندخل النار إلا أربعين ليلة وسيخلفنا إليها قوم آخرون'' يعنون النبي عليه السلام وأصحابه، فقال النبي عليه السلام: «بل أنتم فيها خالدون مخلدون ولا يخلفكم إليها أحد»، فأنزل الله هذه الآية.

---

١ ط ر: والعهد.
٢ ح – قال.
٣ ر: وفي قوله.
٤ تأويلات القرآن للماتريدي، ١٦٧/١.

Rebî‘ b. Enes şöyle demiştir: Yahudiler “Allah bizi bir konuda kınadı ve kırk gece boyunca bize azap edeceğine dair yemin etti.” dediler. Süddî şöyle demiştir: Yahudiler dediler ki: Allah bizi ateşe sokacak ve biz orada kırk gece kalacağız, sonuçta ateş günahlarımızı yiyip temizleyince biri “İsrail’in evlâtlarından sünnet olmuş herkesi çıkarın!” diye nida edecektir. Bu yüzden bize sünnet olmamız emredildi. Dolayısıyla o gün bizden ateşten çıkarılmamış hiç kimse bırakılmayacaktır.

81. Hayır! Kim bir kötülük eder de kötülüğü kendisini çepeçevre kuşatırsa işte o kimseler cehennemliktirler. Onlar orada devamlı kalırlar. [el-Bakara 2/81]

“Hayır! Kim bir kötülük eder de” Ferrâ şöyle demiştir: *Belâ* kelimesinin aslı *bel* şeklindedir, bu da öncesini reddedip sonrasını olumlar ve atıf olarak kullanılır. Nitekim *mâ kāme Zeydün bel Amrun* (Zeyd kalkmadı, aksine Amr kalktı) denilir. Tekil olarak cevap ifadesinde kullanıldığı zaman, telaffuz edilirken kendisinde durulabilmesi (vakıf) için sonuna *ye* harfini eklemişlerdir.

“Kim bir kötülük eder de” *es-Seyyietü* (kötülük) kelimesi *es-seyyiü* kelimesinin müennes hâlidir, bu da *es-sûü* kelimesinin *fe‘îl* formudur. Aslı *seyviün* şeklindedir, hemen öncesinde bir *ye* harfi olduğu için *vâv* harfi de *ye* harfine dönüştürülmüştür. Aynı harf dönüşümü *es-seyyid* (efendi), *el-ceyyid* (iyi) kelimelerinde de vardır. Bu “fasit amel” anlamındadır, bu yüzden de bir önceki âyette bunun mukabili/zıddı olarak “sâlih amel” zikredilmiştir.

Burada “kötülük” ile neyin kastedildiği konusunda ihtilâf edilmiştir. Mücâhid ve bir grup âlim bunun şirk olduğunu söylemişlerdir. Buna göre kelimenin müennes olarak kullanılması “kötü fiil”, “kötü haslet” ve benzeri bir şeyin kastedildiğine delâlet eder.

Hasan-ı Basrî ve Katâde âyette geçen “kötülük”ten Allah’ın karşılık olarak cehennem tehdidinde bulunduğu büyük günahların kastedildiğini söylemişlerdir. Bu iki görüşe göre kelimenin sonundaki *he* harfi (müenneslik *te*si) tekilliğe delâlet eder.

Süddî ise onun Allah’ın karşılık olarak cehennem tehdidinde bulunduğu günahlar anlamına geldiğini söylemiştir. Buna göre kelimenin sonundaki *he* harfi (müenneslik *te*si) çoğulluğa delâlet eder.

وقال الربيع بن أنس: إن اليهود قالوا: ''إن الله تعالى عتب علينا في أمر فأقسم ليعذبنا أربعين ليلة''. وقال السدي: قالت اليهود: ''إن الله يدخلنا النار فنمكث فيها أربعين ليلة حتى إذا أكلت النار خطايانا نادى مناد أن أخرجوا كل مختون من ولد إسرائيل، لذلك أمرنا أن نختتن فلا يدعون في النار أحدا منا إلا أخرجوه منها.''

٨١- بَلَىٰ مَنْ كَسَبَ سَيِّئَةً وَأَحَاطَتْ بِهِ خَطِيٓـَٔتُهُۥ فَأُوْلَٰٓئِكَ أَصْحَابُ ٱلنَّارِ هُمْ فِيهَا خَٰلِدُونَ

وقوله: ﴿بَلَىٰ مَنْ كَسَبَ سَيِّئَةً﴾ قال الفراء: أصله بل، وهو رد لما قبله وإثبات لما بعده ويذكر على وجه العطف، يقال:[1] ما قام زيد بل عمرو، فإذا ذكر في الجواب على وجه الإفراد زادوا عليه الياء ليصلح الوقف عليها.

وقوله تعالى: ﴿مَنْ كَسَبَ سَيِّئَةً﴾ السيئة تأنيث السيء، وهو فيعل من السوء، وأصله: سَيْوِئٌ، وجعلت[2] الواو ياء للياء التي قبلها كما في ''السيد'' و''الجيد''. وهو العمل الفاسد، ولذلك ذُكر في مقابلته العمل الصالح في الآية التي تلتها.

واختلف في المراد بها ههنا، قال مجاهد وجماعة: هي الشرك، وتأنيثها على هذا يكون على قصد إرادة الفعلة أو الخصلة أو نحوها.

وقال الحسن وقتادة: السيئة هي الكبيرة التي أوعد الله عليها النار، والهاء للتوحيد على هذين القولين.

وقال السدي: السيئة الذنوب التي أوعد الله تعالى عليها النار، وعلى هذا يكون الهاء للجمع.

---

١ ح: فيقال.
٢ ر: جعلت.

"Kötülüğü kendisini çepeçevre kuşatırsa" Yani onu her taraftan sararsa. Kaffâl şöyle demiştir: Her günah hatadır, çünkü doğru değildir. Günahın kulu kuşatması ise onun bütün amellerinin sevabını boşa çıkarmasıdır. Bunu yapacak günah ise sadece şirktir.

Mânanın, "Kim şirk koşarsa ve şirk onu kuşatırsa, yani ölünceye kadar müşrik kalırsa" şeklinde olması mümkündür. "Kötülüğü kendisini çepeçevre kuşatırsa" ifadesinin "kötülüğü onu helâk eder, onu çepeçevre sarar ve ondan kurtulamazsa" anlamına gelmesi de mümkündür. Nitekim "Meyvesi kuşatıldı/helâk edildi." [el-Kehf 18/42], "Kendilerinin kuşatıldığını/helâk edildiğini düşündüler." [Yûnus 10/22], "Ve bir de kendilerine güç yetiremediğiniz, fakat Allah tarafından ihata edilmiş olanlar vardır." [el-Feth 48/21] âyetlerinde bu kullanım vardır ki bu sonuncusunda anlam, "Allah onları kuşatmış, sizin için hapsetmiştir, kendilerine hakim olmak için yöneldiğinizde elinizden kurtulamazlar." şeklindedir. "Kötülüğü kendisini çepeçevre kuşatırsa" ifadesinin mânasının, "kötülüğü ona galip gelip hakim olur ve üzerinde kötülükten başka bir şeyin hükmü geçmez olursa" şeklinde olması da mümkündür.

Bu âyetin zâhirine bakarak ve *es-seyyie* kelimesinin kötü amel, *el-hatîe* kelimesinin de günah anlamına geldiğini söyleyerek büyük günah işleyenin ebedî olarak cehennemde kalacağını düşünen Hâricîler ve Muʿtezile için bu âyette herhangi bir delil söz konusu değildir, çünkü biz şöyle deriz: Burada *es-seyyie* (kötülük) kelimesi şirk anlamındadır, Allah Teâlâ "Kim bir kötülük getirirse yüzükoyun ateşe atılırlar." [en-Neml 27/90] buyurur. Abdullah b. Abbas, Kelbî, Mukātil ve bir grup âlimden nakledildiğine göre bunun mânası, "Kim şirk koşar ve hatası kendisini çepeçevre kuşatırsa, yani şirk üzere ölürse" şeklindedir. Kaldı ki âyetin zâhiri bizim görüşümüzün kesin delilidir, çünkü Allah Teâlâ burada "Kötülüğü kendisini çepeçevre kuşatırsa" buyurmaktadır ki bu da insanı kuşatan şeyin sadece kötülük olması, bir başka şey olmaması demektir. Bu ise onun günahtan başka amelinin olmaması anlamına gelir. Mümin olan kimse [iman etmiş olması nedeniyle] en büyük ibadeti yapmış olur, dolayısıyla da günah onu kuşatıcı olamaz. Nâfiʿ bu kelimeyi *hatîâtühu* (kötülükleri) şeklinde okumuş ve "İhata tek bir şey tarafından değil, çok şey tarafından yapılır." demiştir. *es-Seyyie* kelimesini şirk, *el-hatîe* kelimesini ise büyük günah olarak tefsir edenlere gelince, bu durumda da bu kişinin cehennemde ebedî kalmasının sebebi kendisinde şirk ve büyük günahın bir arada bulunması değil, sadece şirktir.

وقوله: ﴿وَاَحَاطَتْ بِهٖ خَطِيۡٓـَٔتُهٗ﴾ أي أطافت به من كل وجه. وقال القفال: كل ذنب خطأ وخطيئة، لأنه ليس بصواب، وإحاطته بالعبد أن يكون ذنبا أحبط ثواب كل أعماله، وليس ذلك إلا الشرك.

ويجوز أن يكون معناه: من كسب شركا وأحاط به ذلك، أي أقام عليه حتى مات. ويجوز أن يكون معنى[١٥٠ظ] ﴿اَحَاطَتْ بِهٖ خَطِيۡٓـَٔتُهٗ﴾ أي أهلكته واشتملت عليه فلا يتخلص منها، من قوله: ﴿وَاُحِيطَ بِثَمَرِهٖ﴾ [الكهف، ٤٢/١٨] وقوله: ﴿وَظَنُّوٓا اَنَّهُمۡ اُحِيطَ بِهِمۡ﴾ [يونس، ٢٢/١٠] وقوله: ﴿وَاُخۡرٰى لَمۡ تَقۡدِرُوا عَلَيۡهَا قَدۡ اَحَاطَ اللّٰهُ بِهَا﴾ [الفتح، ٢١/٤٨] أي قد حصرها لكم واحتبسها عليكم بحيث لا خروج لها[١] عن أيديكم متى قصدتم الاستيلاء عليها. ويجوز أن يكون المعنى: ﴿اَحَاطَتْ بِهٖ خَطِيۡٓـَٔتُهٗ﴾ أي استولت عليه وغلبته فلم يبق لغيرها عليه حكم.

ولا حجة فيها للخوارج والمعتزلة في تخليد صاحب الكبيرة في النار أخذًا بظاهرها؛ فإن السيئة اسم للعمل السيئ، والخطيئةَ اسم للذنب، لأنا قلنا: إن السيئة هي الشرك، قال تعالى ﴿وَمَنۡ جَآءَ بِالسَّيِّئَةِ فَكُبَّتۡ وُجُوهُهُمۡ فِى النَّارِ﴾ [النمل، ٩٠/٢٧]. وعن ابن عباس والكلبي ومقاتل وجماعة ﷺ أن معناه: من كسب شركا وأحاطت به خطيئته، أي مات على شركه، على أن ظاهر الآية هو الحجة القاطعة لنا؛ فإنه قال: ﴿اَحَاطَتْ بِهٖ خَطِيۡٓـَٔتُهٗ﴾ وهو أن يكون المتشمل عليه هو الخطيئة لا غير وهو أن لا يكون له شيء غير الذنب، ومن كان مؤمنا فله أعظم الطاعات، فلا يكون الذنب محيطا به. وقرأه[٢] نافع:[٣] خطيآته، قال: لأن الإحاطة لا تكون لشيء واحد وإنما تكون لأشياء. ومن فسر السيئة بالشرك والخطيئة بالكبائر فليس اجتماعهما شرط التخليد في النار، بل بالشرك وحده يستحق ذلك،

١ ر: بها.
٢ ر: وقرائة.
٣ ط + وأبو جعفر.

Ancak âyet yukarıda nakledilen sözleri söyleyen Yahudilere reddiyedir ve onlara "Hayır! Kim bir kötülük eder de kötülüğü kendisini çepeçevre kuşatırsa" demektedir, yani şöyle buyurmaktadır: Durum sizin "Ateş bize sayılı birkaç gün hariç dokunmaz" şeklinde söylediğiniz gibi değildir, aksine sizin gibi olan kimseler ebediyen cehennemde kalırlar. Bu kimseler hem müşrik idiler hem de büyük günah işlemekteydiler, Allah Teâlâ da bu ikisini birlikte zikretti. Bu ifadeden çıkacak mâna şudur: Küfür tek başına cehennemde ebedî olarak kalmaya yeterken büyük günah işlemek sûretiyle yapılan fasıklık da ona eklenince sonucu varın siz düşünün.

"İşte o kimseler cehennemliktirler. Onlar orada devamlı kalırlar." Burada çoğul kip kullanılmıştır ki bu da "Kim bir kötülük eder de" ifadesine işaret eder. "Kim bir kötülük eder de" ifadesi lafzen tekil olmakla beraber anlam olarak çoğuldur.

82. İman edip sâlih ameller işleyenler ise cennetliklerdir. Onlar orada ebedî kalacaklardır. [el-Bakara 2/82]

Kâfirlere cehennem uyarısında bulunduktan sonra şimdi de müminlere cennet vaadinde bulunmaktadır.

83. Hani, biz İsrâiloğulları'ndan 'Allah'tan başkasına ibadet etmeyeceksiniz, anne babaya, yakınlara, yetimlere, yoksullara iyilik edeceksiniz, insanlara güzel sözler söyleyeceksiniz, namazı kılacaksınız, zekâtı vereceksiniz.' diye söz almıştık. Sonra pek azınız hariç, yüz çevirerek sözünüzden döndünüz. [el-Bakara 2/83]

"Hani, biz İsrâiloğulları'ndan (…) söz almıştık." Yani "İsrâiloğulları'ndan söz aldığımızı da zikredin, söyleyin." Bu söz, daha önceki âyetlerde zikredilen iman ve sâlih ameli de ihtiva eder. Bu ise, bu âyet ile öncekiler arasındaki münasebeti sağlar. Ayrıca bu âyet ile Allah Teâlâ Yahudilerin "Ateş bize sayılı birkaç gün dışında asla dokunmayacaktır." [el-Bakara 2/80] şeklindeki sözlerini reddetmekte ve onların Allah'a ortak koşmadan kulluk etmek, Hz. Peygamber aleyhisselâm hakkında güzel sözler söylemek, onun sıfatlarını gizlememek gibi konularda kendilerinden alınan sözü bozmaları, yüz çevirip dönmeleri nedeniyle ateşte ebedî olarak kalmaya, dünyada rüsva olup âhirette cehenneme girmeye müstahak olduklarını ifade etmektedir.

لكن الآية رد لليهود الذين قالوا ما قالوا فقال الله: ﴿بَلٰى مَنْ كَسَبَ سَيِّئَةً اَحَاطَتْ بِهٖ خَطِيۤـَٔتُهٗ﴾ أي ليس كما قلتم لن تمسنا النار إلا أياما معدودة، بل من كان مثلكم[1] خُلِّد في النار. وكانوا مشركين مرتكبي كبائر، فذكرهما، ومقتضاه: أن الكفر وحده مما يوجب الخلود في النار، فكيف إذا اجتمع إليه الفسق بارتكاب الكبائر؟

وقوله: ﴿فَاُولٰٓئِكَ اَصْحَابُ النَّارِ ۚ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ﴾ جمع هذا وهو راجع إلى قوله: ﴿مَنْ كَسَبَ﴾ وهو واحد لفظا ومعناه[2] الجمع.

٨٢- وَالَّذِينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ اُولٰٓئِكَ اَصْحَابُ الْجَنَّةِ ۚ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ

وقوله: ﴿وَالَّذِينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ اُولٰٓئِكَ اَصْحَابُ الْجَنَّةِ ۚ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ﴾ لما أوعد الكفار بالنار وعد المؤمنين بالجنة.

٨٣- وَاِذْ اَخَذْنَا مِيثَاقَ بَنِي اِسْرَآئِيلَ لَا تَعْبُدُونَ اِلَّا اللّٰهَ وَبِالْوَالِدَيْنِ اِحْسَاناً وَذِي الْقُرْبٰى وَالْيَتَامٰى وَالْمَسَاكِينِ وَقُولُوا لِلنَّاسِ حُسْناً وَاَقِيمُوا الصَّلٰوةَ وَاٰتُوا الزَّكٰوةَ ثُمَّ تَوَلَّيْتُمْ اِلَّا قَلِيلاً مِنْكُمْ وَاَنْتُمْ مُعْرِضُونَ

وقوله ﴿وَاِذْ اَخَذْنَا مِيثَاقَ بَنِٓي اِسْرَآئِيلَ﴾ أي واذكروا أيضا إذ[3] أخذنا ميثاق بني إسرائيل. وهذا الميثاق يشتمل على الإيمان والعمل الصالح المذكورين قبله وبه يقع الانتظام، ولأنه ردَّ قولَهم: ﴿لَنْ تَمَسَّنَا النَّارُ اِلَّآ اَيَّامًا مَعْدُودَةً﴾ [البقرة، ٢/٨٠] وأثبت استحقاقهم التخليد في النار بنقضهم الميثاق الذي أخذ عليهم أن يبعدوا الله ولا يشركوا به ويقولوا في النبي عليه السلام حسنا ولا يكتموا نعته فنقضوا وتولوا وأعرضوا فاستحقوا الخزي في الدنيا والنار في العقبى.

---

١ ر: منكم.
٢ ط ر: لأن معناه.
٣ ط - إذ.

"Allah'tan başkasına ibadet etmeyeceksiniz." Hamza, Kisâî ve İbn Kesîr buradaki *lâ ta'büdûne* (İbadet etmeyeceksiniz) ifadesini *lâ ya'büdûne* (İbadet etmeyecekler) şeklinde gâib sîgası ile okumuşlardır ki bu durumda ifade İsrâiloğulları'na işaret eder. Diğer kıraat imamları bu ifadeyi doğrudan onlara hitap formu olarak *lâ ta'büdûne* (İbadet etmeyeceksiniz) şeklinde okumuşlardır. Araplar "Zeyd'e 'gitmeyeceksin' de!" şeklinde ifade kullandıkları gibi "Zeyd'e 'gitmeyesin' de!" şeklinde de kullanırlar.

"Allah'tan başkasına ibadet etmeyeceksiniz." ifadesinin anlamı, onların Allah'tan başkasını Rab olarak bilmemeleri gerektiği şeklindedir. Mîsâk iki türlüdür: Yaratılış ve fıtrattan gelen ahit ve risâlet ve nübüvvet ile gelen ahit. Bunun açıklaması daha önce defalarca geçmişti.

İmam Mâtürîdî şöyle demiştir: "Allah'tan başkasına ibadet etmeyeceksiniz." Yani ulûhiyeti Allah'tan başkasına nispet etmeyeceksiniz. Bu ifade doğrudan kulluğun kendisi anlamına da gelebilir, yani Allah dışında, putlara ve diğer şeylere ibadet etmeyeceksiniz.[1]

"Allah'tan başkasına ibadet etmeyeceksiniz." ifadesinde yer alan *ta'büdûne* fiilinin [nehy (yasaklama) fiili olmasına rağmen] sonunda, merfû konumda iken alacağı *nûn* harfi bulunmaktadır. Bunun birkaç sebebi vardır. İlki Kisâi'nin öne sürdüğü sebeptir. Buna göre ifadenin takdiri: "İsrâiloğulları'ndan Allah'tan başkasına ibadet etmeyeceklerine dair söz aldık." şeklinde olup bu takdirdeki *en* harfi düşünce, fiili nasb eden bir edat kalmadığı için fiil merfû olmuştur. Bunun benzeri "De ki: Allah'tan başkasına ibadet etmemi mi söylüyorsunuz bana?" [ez-Zümer 39/64] âyetinde de vardır. Şair Tarafe şöyle der:

> *Behey beni kınayan kimse! Savaş feryatlarının ortasına gelmemden*
> *Ve lezzetleri görmemden dolayı! [Sanki savaşlardan geri dursam] beni ebedî mi kılacaksın?*

Bu şiirde *ahduru* (geldim/hazır bulundum) fiili *en ahdure* (gelmem/hazır bulunmam) şeklinde rivayet edilir ki anlam, "savaş feryatlarının ortasına gelmem" şeklindedir. Bu nedenle *en eşhede* (görmem) fiili ona atfedilmiştir. Ahfeş, Ferrâ, Kutrub ve Zeccâc da böyle söylemişlerdir.

İkincisi -ki Ahfeş'in iki görüşünden biridir ve Kisâî, Ferrâ ve Zeccâc da bunu mümkün görürler- bu ifadenin merfûluğunun yeminin cevabı olmasından kaynaklandığı şeklindedir. Bu tıpkı anlamın hikâye yoluyla aktarımı şeklinde kullanılan "Ona yemin ettim ayağa kalkmasın diye" cümlesi gibidir.

1 Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 1: 168.

وقوله: ﴿لَا تَعْبُدُونَ اِلَّا اللّٰهَ﴾ قرأ حمزة والكسائي وابن كثير بالياء على المغايبة، ويرجع إلى بني إسرائيل. وقرأ الباقون بالتاء [٢١٥٠ظ] على خطابهم به. والعرب تقول: ''قل لزيد لا تذهب''، و''قل لزيد لا يذهب'' .

ومعنى قوله: ﴿لَا تَعْبُدُونَ اِلَّا اللّٰهَ﴾ أي لا يعرفون بالربوبية إلا الله. والميثاق على وجهين: عهدُ خِلْقَةٍ وفطرةٍ، وعهدُ رسالةٍ ونبوةٍ. وقد مرّ شرحه غير مرة.

وقال الإمام أبو منصور رحمه الله: «﴿لَا تَعْبُدُونَ اِلَّا اللّٰهَ﴾ أي لا تجعلون الألوهية إلا لله، ويحتمل نفس العبادة، أي لا تعبدون غير الله من الأصنام وغيرها».[١]

ثم قوله: ﴿لَا تَعْبُدُونَ اِلَّا اللّٰهَ﴾ بالنون وهي للرفع، لوجوه؛ أحدها ما قال الكسائي: تقديره: أخذنا ميثاق بني إسرائيل بأن لا يعبدوا إلا الله، فلما أسقط ''أن''، رفع الفعل لزوال الناصب. قال تعالى: ﴿قُلْ اَفَغَيْرَ اللّٰهِ تَأْمُرُوٓنِّى اَعْبُدُ﴾ [الزمر، ٦٤/٣٩]، قال طرفة:[٢]

أَلاَ أَيُّهذَا الزَّاجِرِي أَحْضُرُ الوَغَى وأَن أَشْهَدَ اللَّذَّاتِ، هَلْ أَنتَ مُخْلدي؟

يُروى: أَحْضُرَ بالنصب، أي أن أحضر الوغى، ولذلك عطف عليه وأن أشهد، وكذا قال الأخفش والفراء وقطرب والزجاج.

والثاني وهو أحد قولي الأخفش وأجازه الكسائي والفراء والزجاج: أن رفعه لأنه جواب القسم وهو كقوله: ''حلفته لا يقوم''، وهو حكاية على المعنى.

---

١ تأويلات القرآن للماتريدي، ١٦٨/١.

٢ ديوانه، ٢٥. الصحاح للجوهري، «أنن». البيت وردت في الديوان هكذا: أَلاَ أَيُّهذَا اللَّائِمِي أَحْضُرَ الوَغَى وأَن أَشْهَدَ اللَّذَّاتِ، هَلْ أَنتَ مُخْلدي؟

Üçüncüsü Kutrub'un görüşüdür. Buna göre bu ifade fiil formunda hâl konumunda bulunduğu için merfûdur. Konumu ise isim olarak mansubluktur. Nitekim *dehale aleyhi yebtesimü* "Onun yanına girdi gülerek." şeklindeki kullanım, *dehale aleyhi mübtesim*[en] "Onun yanına gülerek girdi." anlamındadır. Buna göre bu âyetin anlamı/takdiri şöyledir: Onlardan, Allah'tan başkasına kulluk etmezlerken ahit aldık.

Dördüncüsü Ferrâ'nın görüşüdür. Buna göre, bu ifade haber lafzı ile söylenilmiş olup nehy (yasaklama) anlamı taşıyan bir muzâri fiildir. Bunun Kur'ân'daki benzer kullanımı "Anne evlâdından ötürü zarar görmesin." [el-Bakara 2/233] âyetindeki *lâ tudârre* (zarar görmezsin) fiilinin merfû olarak *lâ tudârru* (zarar görmez) şeklinde okunuşudur. Rivayette "Kadın halası ya da teyzesinin kuması olarak nikâhlanamaz."[1] buyurulur [buradaki *lâ tünkehu* (nikahlanmaz/nikahlanmasın) ifadesi de aynı kullanıma örnektir].

"Anne babaya iyilik edeceksiniz." Bir görüşe göre -ki bu Zeccâc'ın görüşüdür- bu ifadenin başında *ve yühsinûne* (ve iyilik edecekler) şeklinde bir ifade gizlidir, sonunda aynı fiilin mastar olarak zikredilmesi buna delâlet eder ve bu fiili gerektirir. *Bi'l-vâlideyn* (ana baba ile) ifadesi *ile'l-vâlideyn* (ana babaya) anlamındadır ki bunun benzeri *kad ahsene bî* (Bana iyilik etti) ifadesindeki *bi* harfinin *ilâ* anlamında kullanılmasıdır. *Ahsene* (iyilik etmek) fiili *bihi* ve *aleyhi* harfi cerleri ile kullanılırken *esâe* (kötülük etti) fiili *bihi* ve *ileyhi* harf cerleri ile kullanılır. Şair Küseyyir şöyle der:

İster kötülük et bize ister iyilik, kınama yok
Bizim nezdimizde, nefret de yok eğer sen nefret edersen

Bir görüşe göre burada gizli olan ifade "Biz onlara vasiyet ettik/emrettik." ifadesidir ve bu da "söz aldık" fiiline atıftır. Bu görüşün daha uygun olduğunu söylemişlerdir, çünkü bu durumda *bi'l-vâlideyni* (ana babaya) ifadesinin başındaki *be* harfi vasiyet fiilinin harf-i cerri olacak ve bu be harf-i cerrinin ihsan kelimesinin harf-i cerri olan ilâ (-e, -a) harfine dönüştürülmesine [o anlama gelecek şekilde yorumlanmasına] gerek kalmayacaktır.

Allah Teâlâ bu âyette ve şu âyetlerde ana babanın hakkı ile kendi hakkını birlikte zikretmek sûretiyle ana babanın hakkını tâzim etmiştir: "Allah'a kulluk edin ve O'na hiçbir şeyi ortak koşmayın ve ana babaya iyi davranın." [en-Nisâ 4/36], "Rabbin sadece kendisine kulluk etmenizi ve ana babaya iyiliği hükmetti." [el-İsrâ 17/23], "Bana ve ana babana şükret." [Lokmân 31/14]

1 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2: 18; Buhârî, "Nikâh", 28.

والثالث قول قطرب: أنه رفع في موضع الحال في صيغة الفعل، وموضعه نصب في الاسم، يقول: دخل عليه يتبسم أي مبتسما، وتقدير هذه الآية: أخذنا ميثاقهم غير عابدين إلا الله.

والرابع قول الفراء: إنه مضارع في معنى النهي جاء على لفظة الخبر، ومثله في القرآن: ﴿لَا تُضَآرَّ وَالِدَةٌۢ بِوَلَدِهَا﴾ الآية [البقرة، ٢/٢٣٣] على قراءة من يرفع، وفي الخبر: « لَا تُنْكَحُ الْمَرْأَةُ على عَمَّتِهَا ولا على خَالَتِهَا ».[١]

وقوله: ﴿وَبِالْوَالِدَيْنِ اِحْسَانًا﴾ قيل -وهو قول الزجاج-: أضمر فيه ''ويحسنون'' بالوالدين إحسانا، ودل على إضمار هذا الفعل إظهار هذا المصدر وهو يقتضي الفعل. ومعنى ﴿وَبِالْوَالِدَيْنِ﴾ أي إلى الوالدين، وهذا كقوله: ''وقد أحسن بي'' أي إليّ، ويقال: ''أحسن به وعليه''، ''وأساء به وإليه''. قال كُثَيِّر:[٢]

أَسِيئِي بِنا أَوْ أَحْسِنِي لا مَلُومَةً لَدَيْنا وَلا مَقْلِيَّةً أَنْ تَقَلَّتِ

وقيل: المضمر ''وأوصيناهم'' عطفا على ﴿وَاِذْ اَخَذْنَا﴾ وقالوا: هذا أوجَهُ؛ لأنه تقرير الباء التي هي صلة الوصية من غير تغيير له إلى معنى كلمة ''إلى'' التي صلة الإحسان.

وقد عظم الله حق الوالدين حيث[٣] قرن حقه بحقهما في هذه الآية وفي آيات من كتابه: ﴿وَاعْبُدُوا اللّٰهَ وَلَا تُشْرِكُوا بِهٖ شَيْـًٔا وَبِالْوَالِدَيْنِ اِحْسَانًا﴾ [النساء، ٤/٣٦]، ﴿وَقَضٰى رَبُّكَ اَلَّا تَعْبُدُوْٓا اِلَّآ اِيَّاهُ وَبِالْوَالِدَيْنِ اِحْسَانًاۗ﴾ [الإسراء، ١٧/٢٣]، ﴿اَنِ اشْكُرْ لِيْ وَلِوَالِدَيْكَۗ﴾ [لقمان، ٣١/١٤].

١ مسند أحمد، ٢/١٨؛ صحيح البخاري، النكاح، ٢٨.
٢ الصحاح للجوهري، «قلا»؛ تفسير الطبري، ٢/١٨٣ (البقرة، ٢/٨٣).
٣ ط: حين، صح هامش.

"Yakınlara" Yani akrabalara. Bu "ana babaya" kelimesine atıftır, yani anlam "yakınlara da iyilik edecekler" şeklindedir. Âyetteki *zi'l-kurbâ* (yakınlık sahibi, yakın) kelimesi çoğul anlamı taşıyan tekil kelimedir, çünkü cins isimdir.

"Yetimlere" Bu da "ana babaya" kelimesine atıftır ve onlara iyilik emrinin kapsamına dâhildir. *Yetâmâ* kelimesi *yetîm* kelimesinin çoğuludur. Yetim, babası ölmüş küçük çocuk demektir. Hayvanlarda ise annesi ölmüş yavruya yetim denilir. Hz. Peygamber aleyhisselâm "Ergenlik çağından sonra yetimlik olmaz."[1] buyurmuştur. Fiil *'alime* babında *yetime, yeytemü, yütm*^{en} şeklinde gelir. *el-Yetîm* kelimesi *el-eytâm* ve *el-yetâmâ* şeklinde çoğul yapılır.

"Yoksullara" Bu da aynı şekilde "ana babaya" kelimesine atıftır. *el-Mesâkîn* kelimesi *miskîn* kelimesinin çoğuludur, bu ise ihtiyaçtan dolayı kıpırdayamayan kimsedir.

"İnsanlara güzel söz söyleyeceksiniz." Yani onlardan daha önce zikredilen sözleri almış ve kendilerine "insanlara güzel söz söyleyeceksiniz" demiştik.

Hamza, Kisâî ve -Mufaddal rivayetine göre- Âsım bu kelimeyi *hasen*^{en} şeklinde, sözün sıfatı olarak okumuşlardır. Bu durumda anlam, "onlara güzel söz söyleyin" şeklinde olur. Diğerleri ise *hüsn*^{en} şeklinde okumuşlardır, bu da mastar ismidir.

Ahfeş şöyle demiştir: *el-Hüsn* bütün güzellik sıfatları için kullanılan umumi bir kelimedir. Allah Teâlâ "Biz insana ana babasına iyiliği emrettik." [el-Ankebût 29/8] âyetinde bu kelimeyi kullanmıştır.

Mukātil şöyle demiştir: Âyetin mânası şöyledir: Ey Ehl-i kitap! Muhammed aleyhisselâm hakkında doğru ve hak olanı konuşun, onun kitabınızda hak resul olarak zikredildiğini bildirin.[2]

1 Tahâvî, *Şerhu Müşkili'l-Âsâr*, 14: 421.
2 Mukātil b. Süleymân, *Tefsîr*, 1: 119.

وقوله: ﴿وَذِى الْقُرْبٰى﴾ أي ذي القرابة وهو عطف على [١٥١] ''الوالدين'' أي ويحسنون إلى القريب أيضا، وهو واحد بمعنى الجمع لأنه اسم جنس.

وقوله: ﴿وَالْيَتَامٰى﴾ هو عطف على الوالدين في الأمر بالإحسان إليهم، وهو جمع يتيم، وهو الصغير الذي مات أبوه، ومن الحيوانات الصغير الذي ماتت أمه. وقد قال عليه السلام: «لَا يُتْمَ بَعْدَ الْحُلُمِ»،[١] وقد ''يَتِمَ، يَيْتَمُ، يُتْمًا'' مِنْ حدِّ عَلِمَ، ويجمع اليتيم على الأيتام واليتامى.

وقوله: ﴿وَالْمَسَاكِينِ﴾ عطف على الوالدين أيضا في ذلك وهو جمع مسكين، وهو الذي أسكنته الحاجة

وقوله: ﴿وَقُولُوا لِلنَّاسِ حُسْنًا﴾ أي أخذنا عليهم الميثاق بما سبق وقلنا لهم في هذا الميثاق: ﴿وَقُولُوا لِلنَّاسِ حُسْنًا﴾

قرأ حمزة والكسائي[٢] وعاصم في رواية المفضل عنه ''حَسَنًا'' بفتح الحاء والسين على صيغة النعت وهو نعت القول، أي ''قولوا[٣] قولا حسنا''، وقرأ الباقون: حُسْنًا بضم الحاء وهو اسم مصدر.

وقال الأخفش: الحسن بالضم عام يقع على جميع معاني الحسن، قال تعالى ﴿وَوَصَّيْنَا الْاِنْسَانَ بِوَالِدَيْهِ حُسْنًا﴾ [العنكبوت، ٨/٢٩].

وقال مقاتل: معناه قولوا يا أهل الكتاب حقا[٤] وصدقا في حق محمد عليه السلام وأخبروا بأنه مذكور في كتابكم في أنه[٥] رسول حق.[٦]

١ مسند الحارث، ٤٣٩/١؛ شرح مشكل الآثار للطحاوي، ٤٢١/١٤.
٢ ط + وخلف ويعقوب.
٣ ر - قولوا.
٤ ر + وعدلا.
٥ ط ر: أنه.
٦ تفسير مقاتل بن سليمان، ١١٩/١.

"İnsanlara" Bu isim, bu âyette hususi olarak Hz. Peygamber aleyhisselâma işaret eder. Bir görüşe göre sahâbe de buna dâhildir. Yani anlam, "Onlara güzel söz söyleyin ve söylediklerinde onları tasdik edin." şeklindedir. Selman şöyle demiştir: Bununla selâmı yaymayı kastetmiştir. Bir görüşe göre burada bütün insanlara karşı konuşurken nezaket sahibi olmayı kastetmiştir. Nitekim mal ile iyiliği yani ana baba, akrabalar, yetimler ve yoksullar gibi hususi bazı kimseler hakkında emretmiş, fakat mal herkesi kapsamadığı (herkes mal sahibi olmadığı) için bütün insanlara karşı, aklı başında hiç kimsenin âciz kalmayacağı bir şey olan güzel söz ile muameleyi emretmiştir. Bir görüşe göre bu, insanları kelime-i şehâdete çağırma emridir. Bir görüşe göre bu, başlangıçta müşriklere karşı yumuşak söz söyleme emri idi, sonra seyf [yani Tevbe sûresinin beşinci] âyeti ile neshedildi. Bu Katâde'nin görüşüdür. Bir görüşe göre ise bu emir bi'l-ma'rûf ve nehiy ani'l-münkerdir.

"Namazı kılacaksınız, zekâtı vereceksiniz." Bu ifade "söyleyeceksiniz" fiiline atıftır. Namaz ve zekât hakkında söylenecekler daha önce söylenmişti. Özet olarak burada namaz ve zekâtın kabulünü ve şartlarına uygun bir şekilde eda edilmesini emretmiştir. Bu iki fiilin -âyetin başında geçen ibadet kapsamına girdiği hâlde- burada tekrar hususi olarak zikredilmelerinin sebebi, öncelik ve hususiyetlerini vurgulamaktır ki aynı durum şu âyetlerde de vardır: "Hani biz nebîlerden, senden ve Nûh'tan söz almıştık." [el-Ahzâb 33/7], "Meleklerine ve resullerine ve Cebrâil ve Mîkâil'e…" [el-Bakara 2/98].

"Sonra sözünüzden döndünüz." yani yüz çevirdiniz, **"pek azınız hariç"** yani pek azı yüz çevirmedi. **"Yüz çevirerek"** yani söze vefa göstermekten yüz çevirerek. Bunun üç izahı vardır. İlkine göre ifade, "Atalarınız ahde vefa göstermekten yüz çevirerek döndüler." anlamına gelir. Bu durumda "yüz çevirerek" ifadesi hâldir ki bunun benzeri *merre Zeyd*^{ün} *ve hüve râkib*^{ün} (Zeyd, binici olarak geçti) cümlesindeki ve *hüve râkib*^{ün} ifadesinin *râkib*^{en} (binici olarak) anlamında hâl olmasına benzer. Âyette hitap zamiri olan *entüm* (sizler) ifadesinin kullanılmasının sebebi "döndünüz" fiilinin muhatap formunda olmasıdır. Bu ifadenin zâhiri Hz. Peygamber aleyhisselâmın döneminde yaşayanlara hitap formunda olup anlamı, yaptıkları yüzünden atalarına yönelik bir hitaptır. Bunun izahı daha önce geçmişti.

İkincisine göre ifadenin anlamı, "Ey Peygamber aleyhisselâmın çağının insanları! Tıpkı sizin yüz çevirmeniz gibi atalarınız da yüz çevirdi ki bu söz onları bağladığı gibi sizi de bağlamaktadır." şeklindedir.

وقوله: ﴿لِلنَّاسِ﴾ هذا الاسم للنبي عليه السلام في هذه الآية على الخصوص. وقيل: أراد به الصحابة معه أي قولوا لهم حسنا وصدقوهم بما يقولون. وقال سلمان: أراد به إفشاء السلام. وقيل: أراد به ملاطفة كل الناس في الكلام فأمر بالإحسان بالمال في حق أقوام مخصوصين وهم الوالدان والأقرباء واليتامى والمساكين، ولما كان المال لا يسع الكل أمر بمعاملة كل الناس بالقول الجميل الذي لا يعجز عنه العاقل. وقيل: هو أمر بدعاء الناس إلى شهادة أن لا إله إلا الله. وقيل: كان هذا أمرا بملاينة أهل الشرك في القول في الابتداء، ثم نسختها آية السيف، قاله قتادة. وقيل: هو الأمر بالمعروف والنهي عن المنكر.

وقوله: ﴿وَاَقِيمُوا الصَّلٰوةَ وَاٰتُوا الزَّكٰوةَ﴾ عطف على قوله ﴿قُولُوا﴾ وقد مر الكلام فيهما، وحاصله أنه أمر بقبولها وأدائها على شرائطها. وإنما ذكرهما تنصيصا مع دخولهما في العبادة المذكورة في أول الآية تقديما لهما وتخصيصا كما في قوله: ﴿وَاِذْ اَخَذْنَا مِنَ النَّبِيّٖنَ مِيثَاقَهُمْ وَمِنْكَ وَمِنْ نُوحٍ﴾ [الأحزاب، ٧/٣٣] وقوله: ﴿وَمَلٰٓئِكَتِهٖ وَرُسُلِهٖ وَجِبْرِيلَ وَمِيكَالَ﴾ [البقرة، ٩٨/٢].

وقوله: ﴿ثُمَّ تَوَلَّيْتُمْ﴾ أي أعرضتم. وقوله: ﴿اِلَّا قَلِيلاً مِنْكُمْ﴾ أي لم يتولوا. وقوله: ﴿وَاَنْتُمْ مُعْرِضُونَ﴾ أي عن الوفاء بالميثاق، وله ثلاثة أوجه: أي تولى أسلافكم عن الوفاء بالعهد معرضين، فقوله: ﴿مُعْرِضُونَ﴾ هو على الحال كما يقال: ''مر زيد وهو راكب'' أي راكبا، وإنما قال: ﴿اَنْتُمْ﴾ على الخطاب لأن قوله: ﴿ثُمَّ تَوَلَّيْتُمْ﴾ على الخطاب، وظاهره خطاب أهل عصر النبي عليه السلام، [١٥١ب] ومعناه خطاب أسلافهم بما فعلوا، وقد مر بيان وجهه.

والثاني: ثم تولى أسلافكم وأنتم يا أهل عصر النبي عليه السلام معرضون كإعراضهم، وقد كان لزمكم بهذا الميثاق ما لزمهم.

Üçüncüsüne göre ifadenin anlamı, "Ey Peygamber aleyhisselâmın çağının insanları! Atalarınız için geçerli olan bu söz sizin için de geçerli olduğu hâlde siz de yüz çevirdiniz." şeklindedir.

"Pek azınız hariç" ifadesi geçmişte sözüne sadık kalıp yüz çevirmeyenleri istisna eder. Bunlar buzağıya tapmayan iki buçuk kabile ve mîkāt için seçilmiş yetmiş kişiden ibaretti. Ya da bu ifade Hz. Peygamber aleyhisselâm döneminde Müslüman olan Abdullah b. Selâm ve arkadaşları gibi kimseleri istisna eder.

"Sonra" ifadesi iki şey arasında bir süre ile birlikte ardışıklık ifade eder. Yani anlam, "Bir süre geçtikten sonra yüz çevirdiniz." şeklindedir. Ancak bu ifadenin tıpkı "Sonra inkâr edenler Rablerine ortak koşuyorlar." [el-En'âm 6/1] âyetinde olduğu gibi hayret bildirme anlamına gelmesi de mümkündür. Bu durumda anlam, "Kendilerinden kuvvetle söz almış olmamıza rağmen yüz çevirmelerine hayret ediniz!" şeklinde olur.

84. Hani, 'Birbirinizin kanını dökmeyeceksiniz, birbirinizi yurtlarınızdan çıkarmayacaksınız.' diye de sizden kesin söz almıştık. Sonra bunu böylece kabul etmiştiniz. Kendiniz de buna hâlâ şahitlik etmektesiniz. [el-Bakara 2/84]

"Hani sizden (…) söz almıştık." Yani, sizden söz almış olduğumuzu da zikredin, hatırlayın. **"Birbirinizin kanını dökmeyeceksiniz."** Yani, aranızdan kimse diğerinin kanını dökmeyecek, akıtmayacak. **"Birbirinizi yurtlarınızdan çıkarmayacaksınız."** Yani, kiminiz diğerini evinden, yurdundan çıkarıp onun yurdunu gasbetmeyecek. Buradaki *enfüseküm* (kendiniz) ifadesi tıpkı "Kendinizi, birbirinizi öldürmeyin." [en-Nisâ 4/29] ve "Kendinize, birbirinize selâm verin." [en-Nûr 24/61] âyetlerindeki kullanım gibidir. *Kitâbü'l-ayn*'da şöyle denilir: "*Dâr* (yurt) kelimesi arsa, yapı ve mahallin ortak adıdır."[1] Bir topluluğun yerleştiği her bölge *dâr* (yurt) kabul edilir. Çoğulu *diyâr*dır, âyette "Diyarlarında diz üstü çöküp kaldılar." [Hûd 11/94] şeklinde kullanılmıştır.

Kaffâl şöyle demiştir: "Birbirinizin kanını dökmeyeceksiniz." ifadesinin kapsamına esirler için fidye vermek de dâhildir, çünkü esirleri düşmanın eline terk edip öldürülmelerine izin vermek, onların kanını dökmek sayılır.

1 Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, 8: 58.

والثالث: ثم توليتم أنتم يا هؤلاء معرضين عن ذلك أيضا مع أنه لزمكم أيضا.

وقوله: ﴿اِلَّا قَلِيلًا﴾ استثناء من ثبت على الحق من السلف فلم يتول، وهم السِّبْطَان والنصف الذين لم يعبدوا العجل والسبعون المختارون للميقات، أو استثناء من أسلم في عصر النبي عليه السلام من عبد الله بن سلام وأصحابه.

وقوله: ﴿ثُمَّ﴾ قد يكون للترتيب مع التراخي، أي بعد مدة توليتم، ويحتمل أن يكون للتعجيب كما في قوله: ﴿ثُمَّ الَّذِينَ كَفَرُوا بِرَبِّهِمْ يَعْدِلُونَ﴾ [الأنعام، ١/٦] أي تعجبوا منهم أنهم مع تأكيدنا الميثاق عليهم تولوا.

٨٤- وَاِذْ اَخَذْنَا مِيثَاقَكُمْ لَا تَسْفِكُونَ دِمَآءَكُمْ وَلَا تُخْرِجُونَ اَنْفُسَكُمْ مِنْ دِيَارِكُمْ ثُمَّ اَقْرَرْتُمْ وَاَنْتُمْ تَشْهَدُونَ

وقوله: ﴿وَاِذْ اَخَذْنَا مِيثَاقَكُمْ﴾ أي واذكروا أيضا إذ أخذنا ميثاقكم. وقوله: ﴿لَا تَسْفِكُونَ دِمَآءَكُمْ﴾ أي لا يسفك بعضكم دم بعض أي لا يَصُبّ. وقوله: ﴿وَلَا تُخْرِجُونَ اَنْفُسَكُمْ مِنْ دِيَارِكُمْ﴾ أي لا يخرج بعضكم بعضا من داره فيغصبها وهو كقوله: ﴿وَلَا تَقْتُلُوٓا اَنْفُسَكُمْ﴾ [النساء، ٢٩/٤] وقوله: ﴿فَسَلِّمُوا عَلٰٓى اَنْفُسِكُمْ﴾ [النور، ٦١/٢٤]. وفي كتاب العين: «الدار اسم جامع للعرصة والبناء والمحلة»[1] وكل موضع حل به قوم فهو دار، وجمعها ديار. قال تعالى: ﴿فَاَصْبَحُوا فِى دِيَارِهِمْ جَاثِمِينَ﴾ [هود، ٩٤/١١].

وقال القفال: قوله: ﴿لَا تَسْفِكُونَ دِمَآءَكُمْ﴾ يدخل فيه الأمر بفداء الأسارى؛ فإن تركهم في أيدي العدو سبب قتلهم وسفك دمائهم.

---

١ كتاب العين لخليل بن أحمد، ٥٨/٨ «باب الدال والراء ومعهما د».

"Dökmeyeceksiniz" ve **"çıkarmayacaksınız"** fiilleri sonlarına *nûn* harfi almışlardır ve merfû konumundadırlar. Bunların izahı daha önceki âyette geçen "Allah'tan başkasına ibadet etmeyeceksiniz." fiilinin [sonuna *nûn* harfi alarak] merfû olmasının açıklaması sadedinde yaptığımız dört izah ile aynıdır. Ancak bunların devamında "kanınız" ve "birbiriniz" kelimelerinde muhatap ifade eden zamir kullanılmış olduğu için, bu fiillerin gāib formunda okunması söz konusu değildir.

Birbirlerini öldürmeleri ya da yurtlarından çıkarmaları gibi fiilleri "kendinizi öldürmek" ve "kendinizi yurtlarınızdan çıkarmak" şeklinde ifade etmesinin sebebi, tek bir din etrafında toplanan insanların tıpkı tek bir kişi (nefis) gibi olmalarıdır. Hak Teâlâ "Mümin erkekler ve mümin kadınların birbirlerinin dostlarıdır." [et-Tevbe 9/71] ve "Münafık erkekler ve münafık kadınlar birbirlerindendir." [et-Tevbe 9/67] buyurmuştur. Hz. Peygamber aleyhisselâm da "Müminlerin birbirlerine karşı merhameti tıpkı bir beden gibidir, bedenin organlarından biri rahatsız olduğu zaman diğerleri de uykusuzluk çekip ateşlenerek ona katılırlar."[1] buyurmuştur. Ayrıca bir başkasını öldüren kimse kısas olarak öldürülür. [Bu yüzden onu öldürmesi kendisini öldürmesi sayılır.] Aynı durum yurttan çıkarma için de geçerlidir.

"Sonra bunu böylece kabul etmiştiniz." Yani, verdiğinizin sözün gerçekliğini itiraf edip üstlenmiştiniz. **"Kendiniz de buna hâlâ şahitlik etmektesiniz."** Yani, kabul edip yerine getirmeyi tazmin ettiğiniz konusunda kendi aleyhinize şahitlik etmektesiniz. Şahitlik bir şeyin doğruluğunu tekit edip onu kesinleştirmektir. Bir kimse "Şahitlik ederim ki bu doğrudur." dediği zaman "Ben bunu biliyorum, bu konuda hiç şüphem yok, bu şey benden başkasının olsaydı ona da şahitlik ederdim." demiş olur.

Burada bu ifadelerle kimlerin kastedilmiş olduğu konusunda ihtilâf edilmiştir. Bir görüşe göre kabul ve şahitlik ifadeleri atalara yöneliktir, bir başka görüşe göre bu ikisi de hem Hz. Peygamber döneminde yaşayanlara hem de onların atalarına yönelik hitaptır, çünkü Hz. Peygamber döneminde yaşayanlar da tıpkı ataları gibi aynı şeyi ikrar edip ona şahitlik yapmışlardır. Bir görüşe göre ilki atalara, ikincisi şimdikilere yöneliktir. Yani ataları kabul ettiler, bunlar da onların kabul ettiğine dair şahitlik edip sonra yüz çevirdiler. Bir görüşe göre anlam, "Onlar bunun Tevrat'ta olduğuna şahitlik ettiler." şeklinde, bir başka görüşe göre ise "Kıyamet günü ataları aleyhine şahitlik ederler." şeklindedir.

1 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 30: 323; Buhârî, "Edeb", 27.

ورفع ﴿لَا تَسْفِكُونَ﴾ و﴿لَا تُخْرِجُونَ﴾ بإثبات النون فيهما في الوجوه الأربعة التي ذكرناها في قوله: ﴿لَا تَعْبُدُونَ اِلَّا اللّٰهَ﴾ من الآية المتقدمة على هذه، ولا يقرأ هذا بياء المغايبة لما بعدها من كاف المخاطبة، وهو قوله: ﴿دِمَّاءَكُمْ﴾ و﴿اَنْفُسَكُمْ﴾.

ثم إنما جعل قتل بعضهم بعضا وإخراج بعضهم بعضا من الديار قتل أنفسهم وإخراج أنفسهم، لأن المجتمعين على دين واحد كالنفس الواحدة، قال تعالى: ﴿وَالْمُؤْمِنُونَ وَالْمُؤْمِنَاتُ بَعْضُهُمْ اَوْلِيَآءُ بَعْضٍ﴾ [التوبة، ٧١/٩] وقال: ﴿اَلْمُنَافِقُونَ وَالْمُنَافِقَاتُ بَعْضُهُمْ مِنْ بَعْضٍ﴾ [التوبة، ٦٧/٩]، وقال النبي عليه السلام: «مثل المؤمنين في تراحمهم مثل الجسد، إذا اشتكى بعضه تداعى له سائره بالحمّى والسهر»،[1] ولأن من قتل غيره قُتل به قصاصا، وكذا في الإخراج.

وقوله: ﴿ثُمَّ اَقْرَرْتُمْ وَاَنْتُمْ تَشْهَدُونَ﴾ أي اعترفتم بحقية الميثاق والتزمتموه. وقوله: ﴿وَاَنْتُمْ تَشْهَدُونَ﴾ أي على أنفسكم بقبوله وضمان الوفاء به. والشهادة تأكيد وقطع بصحة الشيء. يقول الرجل: ''أشهد أن هذا حق'' أي أنا عالم به لا أشك فيه، ولو كان هذا على غيري أشهد عليه به.

واختلف في المرادين بهما، قيل: الخطاب بالإقرار والشهادة للأسلاف. وقيل: [١٥٢أ] هما جميعا للأسلاف والأخلاف جميعا؛ لأن هؤلاء أقروا بذلك وشهدوا به أيضا كأولئك. وقيل: الأول للأسلاف والثاني للأخلاف، أي أولئك قبلوا وهؤلاء شهدوا على أولئك أنهم قبلوا ثم نقضوا. وقيل: شهد هؤلاء أنه في التوارة. وقيل: يشهدون به على أولئك يوم القيامة.

١ مسند أحمد، ٣٢٣/٣٠؛ صحيح البخاري، الأدب، ٢٧.

Ebü'l-Âliye ve Rebî' şöyle demişlerdir: Bu iki ifade de Hz. Peygamber döneminde yaşayanlara hitaptır. Yani anlam şöyledir: Sizler bu ahdin atalarınızdan alınmış olduğunu kabul ediyor ve onun hak olduğunu itiraf ediyor, sonra da bunu bozuyorsunuz.

85. Ama işte siz, birbirinizi öldüren, içinizden bir kesime karşı kötülük ve zulümde yardımlaşarak; size haram olduğu hâlde onları yurtlarından çıkaran, size esir olarak geldiklerinde ise fidye verip kendilerini kurtaran kimselersiniz. Yoksa siz kitabın bir kısmına inanıp, bir kısmını inkâr mı ediyorsunuz? Artık sizden bunu yapanın cezası, dünya hayatında rezil olmaktan başka bir şey değildir. Kıyamet gününde ise onlar azabın en şiddetlisine uğratılırlar. Çünkü Allah yaptıklarınızdan habersiz değildir. [el-Bakara 2/85]

"Ama işte siz birbirinizi öldürenlersiniz." Buradaki *hâülâi* (onlar) zamiri ism-i mevsûl (o ki) anlamındadır. Bunun benzeri "O elindeki nedir?" [Tâhâ 20/17] âyetinde *tilke* (o) şeklindeki işaret isminin *elletî* (o ki) anlamında ism-i mevsûl yerine kullanılmış olmasıdır. Bir görüşe göre anlam "Ey şunlar!" şeklinde olup nida edatı hazfedilmiştir. Bunun benzeri "Yûsuf! Sen bundan vazgeç." [Yûsuf 12/29] âyetinde vardır. Bir diğer görüşe göre *hâülâi* (onlar) zamiri *entüm* (siz) zamirine tâbidir, onun sıfatı ve tekidi gibidir.

"Birbirinizi öldürenlersiniz." Yani sizler dindaşlarınızı öldürüyorsunuz. **"İçinizden bir kesime karşı kötülük ve zulümde yardımlaşarak; size haram olduğu hâlde onları yurtlarından çıkaran"** yani, ahdi bozan kimselersiniz. Buradaki *tezâherûne* ifadesi "yardımlaşarak" anlamına gelir. *ez-Zahîr* yardımcı, *el-müzâhare* yardım, *et-tezâhür* yardımlaşma anlamına gelir. Aslı *ez-zahr* (sırt) kelimesidir ki bu da kendisine dayanılan, yaslanılan şeydir.

Kûfeliler bu fiili *tezâherûne* şeklinde okumuşlardır ki bu durumda fiilin aslı *tetezâherûne* şeklinde olup telaffuz kolaylığı için *te* harflerinden biri hazfedilmiştir. Geri kalan kıraat imamları *tezzâherûne* şeklinde okumuşlardır ki bu da *te* harfinin *zı* harfine idgamı ile okumaktır. Bunun benzeri "Aralarında barış sağlamaları…" [en-Nisâ 4/128] âyetinde geçen *en yessâlehâ* fiilidir. Bu fiil hâl anlamına kullanılmış muzâri fiildir, yani "onlara karşı yardımlaşır vaziyette" anlamındadır.

وقال أبو العالية والربيع: هما جميعا للأخلاف، أي أنتم تقرّون أن هذا العهد كان مع أسلافكم وتشهدون أنه حق وأنهم[1] نقضوه.

٨٥- ثُمَّ اَنْتُمْ هٰٓؤُلَآءِ تَقْتُلُونَ اَنْفُسَكُمْ وَتُخْرِجُونَ فَرِيقاً مِنْكُمْ مِنْ دِيَارِهِمْ تَظَاهَرُونَ عَلَيْهِمْ بِالْاِثْمِ وَالْعُدْوَانِ وَاِنْ يَأْتُوكُمْ اُسَارٰى تُفَادُوهُمْ وَهُوَ مُحَرَّمٌ عَلَيْكُمْ اِخْرَاجُهُمْ اَفَتُؤْمِنُونَ بِبَعْضِ الْكِتَابِ وَتَكْفُرُونَ بِبَعْضٍ فَمَا جَزَآءُ مَنْ يَفْعَلُ ذٰلِكَ مِنْكُمْ اِلَّا خِزْيٌ فِي الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا وَيَوْمَ الْقِيٰمَةِ يُرَدُّونَ اِلٰى اَشَدِّ الْعَذَابِ وَمَا اللّٰهُ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ

وقوله: ﴿ثُمَّ اَنْتُمْ هٰٓؤُلَآءِ تَقْتُلُونَ اَنْفُسَكُمْ﴾ "هؤلاء" بمعنى "الذي" كقوله: ﴿وَمَا تِلْكَ بِيَمِينِكَ﴾ [طه، ١٧/٢٠] أي "وما التي"؟ وقيل: معناه يا هؤلاء، حذف النداء كما في قوله: ﴿يُوسُفُ اَعْرِضْ عَنْ هٰذَا﴾ [يوسف، ٢٩/١٢]. وقيل: "هؤلاء" تابع لـ"أنتم" كالنعت والتأكيد له.

وقوله: ﴿تَقْتُلُونَ اَنْفُسَكُمْ﴾ أي أهل ملتكم. وقوله: ﴿وَتُخْرِجُونَ فَرِيقاً مِنْكُمْ مِنْ دِيَارِهِمْ﴾ أي نقضا للعهد. وقوله: ﴿تَظَاهَرُونَ عَلَيْهِمْ بِالْاِثْمِ وَالْعُدْوَانِ﴾ أي تعاونون، والظهير المعين، والمظاهرة المعاونة، والتظاهر التعاون، وأصله الظهر، وبه يقع الاستناد[2] والاعتماد.

وقرأ أهل الكوفة: تَظَاهَرُونَ، خفيفةً وأصله تتظاهرون بتائين حذفت إحدهما تخفيفا، وقرأ الباقون بالتشديد وهو إدغام التاء في الظاء كما في قوله: ﴿اَنْ يُصْلِحَا بَيْنَهُمَا صُلْحاً﴾ [النساء، ١٢٨/٤][3] وهذا مضارع بمعنى الحال، أي متظاهرون عليهم.

---

١ ط - وأنهم، صح هامش.
٢ ط: الاستقبال، صح هامش.
٣ قرائة عاصم وحمزة والكسائي وخلف والأعمش: اَنْ يُصْلِحَا بَيْنَهُمَا صُلْحاً، والذي أورده المصنف هو قرائة ابن كثير ونافع وابن عامر وأبو عمر وأبو جعفر. انظر: معجم القراءات لعبد اللطيف الحميد، ١٦٧/٢-١٦٨.

Abdullah b. Abbas ve Süddî şöyle demişlerdir: Kurayza ve Nadîr kardeş idiler, sonra bunların evlâtları ayrıştılar ve birbirleri ile savaştılar. Birbirlerini öldürüyor ve yurtlarından çıkarıyorlardı. Kurayzaoğulları öldürüyor, Nadîroğulları ise rakiplerini yurtlarından çıkarıyordu. Allah da onları bundan nehyetti ve bu konuda kendilerinden söz aldı, fakat onlar bu sözü bozdular.

"Size esir olarak geldiklerinde" ifâdesi esir edilmiş bir hâlde karşınıza çıkarılıp size bu şekilde göründüklerinde anlamındadır. Yoksa burada onların kendi istekleri ile esir olarak geldikleri kastedilmemiştir.

İbn Kesîr, Ebû Amr ve İbn Âmir bunu *üsârâ tefdûhum* şeklinde, Nâfi', Âsım ve Kisâi *üsârâ tüfâdûhum* şeklinde, Hamza ise *esrâ tefdûhum* şeklinde okumuştur. *el-Esrâ* kelimesi *esîr* kelimesinin çoğuludur, benzeri *el-cerhâ* (yaralılar) kelimesinin *cerîh* kelimesinin çoğulu ve *el-merdâ* (hastalar) kelimesinin *merîd* kelimesinin çoğulu olmasıdır. *el-Üsârâ* ise *el-esrâ* kelimesinin çoğuludur. Bunun benzeri de *es-sükârâ* (sarhoşlar) kelimesinin *es-sekrâ* kelimesinin çoğulu olmasıdır. *el-Esîr*, zorla esir alınmış kimse demektir. *el-Esr* kelimesi aslında sıkıca bağlamak anlamına gelir. Zorla esir alınan kimse çoğunlukla sıkıca bağlanır, bu yüzden de, sıkıca bağlanmamış olsa bile, zorla alınan kimseye esir ismi verilir. *el-İsâr* ise esirin bağlandığı şeydir. Ebû Amr şöyle demiştir: *el-Üsârâ* zincire vurulmuş esirler anlamına, *esrâ* ise zincire vurulmamış olsa bile elde bulunan esirlere denilir.

"Fidye verip kendilerini kurtaran kimselersiniz." Yani onları kurtarmak için fidyelerini verip kendilerini satın alıyorsunuz. *el-Müfâda* kelimesi bu kökten *müfâ'ale* babıdır. *el-Fidâ* esir ile fidyeyi veren arasında olan işlem, *el-müfâdâ* ise fidyeyi veren ile fidyeyi alan arasındaki işlemdir. Ebû Muâz şöyle demiştir: *el-Müfâdâ* kelimesi, fidye konusunda taraflar arasındaki pazarlık demektir.

"Onları çıkarmak size haram olduğu hâlde" Burada üç yorum vardır. İlkine göre *hüve* (o) zamiri, *ihrâc* (çıkarma) kelimesine işaret eder ki cümlenin sonunda doğrudan kelimenin kendisi, tekit maksadıyla açık bir şekilde zikredilmiştir.

İkinci yoruma göre *hüve* (o) zamiri, *ihrâc* (çıkarma) kelimesine işaret eder, ancak daha önce çıkarma, öldürme, dayanışma, günah, düşmanlık gibi fiiller zikredilmiş olduğu için bu zamirin bunlardan herhangi birine işaret etme ihtimali bulunur. Bu yüzden maksadı beyân etmek ve zamirin kendisine işaret ettiğini tayin etmek için *ihrâc* (çıkarma) kelimesi tekrar zikredilmiştir.

وقال ابن عباس والسدي رحمهما الله: إن قريظة والنضير كانا[1] أخوين وأولادهما تفرقوا واقتتلوا، فكان بعضهم يقتل بعضا ويخرج بعضهم بعضا، وكانت عادة بني قريظة القتلَ وعادة بني النضير الإخراجَ، فنهاهم الله تعالى عن ذلك وأخذ عليهم الميثاق بذلك فنقضوه.

وقوله: ﴿وَاِنْ يَّأْتُوكُمْ اُسٰرٰى﴾ أي جاؤوكم مأسورين، أي ظهروا لكم على هذه الحالة. ولم يُرِدْ به الإتيان الاختياريَّ.

وقرأ ابن كثير وأبو عمرو وابن عامر: اُسٰرٰى تَفْدُوهُمْ، وقرأ نافع وعاصم والكسائي: اُسٰرٰى تُفَادُوهُمْ بالألف فيهما، وقرأ حمزة: أَسْرَى تَفْدُوهُمْ بغير ألف فيهما. والأسرى جمع أسير كالجرحى جمع جريح والمرضى جمع مريض، والأسارى جمع الأسرى كالسكارى جمع السكرى. والأسير هو المأخوذ قهرا. وأصل الأسر الشد، ومن أُخذ قهرا يُشَدُّ[2] غالبًا فسمي المأخوذ أسيرًا وإن لم يشد، والإِسَارُ ما يُشَدُّ به الأسير. وقال أبو عمرو: والأسارى الذين هم في الوَثاق، الأسرى الذين هم في اليد وإن لم يكونوا في الوثاق.

وقوله: ﴿تُفَادُوهُمْ﴾ أي تعطوا فداهم وتشتروهم به للتخليص. والمفاداة مفاعلة منه. والفداء يقع بين الفادي والأسير، والمفاداة تجري بين الفادي وبين قابل الفداء. وقال أبو معاذ: المفاداة المماكسة في الفداء بينهما. [١٥٢ب]

وقوله: ﴿وَهُوَ مُحَرَّمٌ عَلَيْكُمْ اِخْرَاجُهُمْ﴾ فيه ثلاثة أوجه؛ أحدها: أن قوله: ﴿وَهُوَ﴾ إشارة إلى الإخراج، ثم أعيد ذكرُه صريحًا توكيدًا.

والثاني: أن قوله: ﴿وَهُوَ﴾ إشارة إلى الإخراج، لكن لما كان إشارة إلى ما سبق وقد مر ذكر الإخراجِ والقتلِ والتظاهرِ والإثمِ والعدوانِ احتمل الوجوهُ، فَبَيَّنَ المقصدَ وعيَّنَ الإخراجَ ليُعلم أن الكناية راجعة إليه.

---

١ م: كان.
٢ ط: شد.

Üçüncü yoruma göre *hüve* (o) zamiri söz ve habere işaret eder, sanki "Haber şu ki (bilesiniz ki) onları çıkarmak size haramdır." demiş olur. Bunun benzeri "De ki: Allah birdir." [el-İhlâs 112/1] âyetinde mevcuttur.

Kaffâl şöyle demiştir: "Size esir olarak geldiklerinde ise fidye verip kendilerini kurtaran kimselersiniz." ifadesinin mânasının "Einize esir olarak düştüklerinde onları doğrudan özgür bırakmıyor, aksine özgür bırakmak için fidye alıyorsunuz." şeklinde olduğu söylenmiştir. Fidyeleşmek iki taraftan da olabilir. Âyetteki bu ifade kınama sadedinde zikredilmiştir, oysa esiri kurtarmak için fidye vermek kınanacak bir şey değildir. Dolayısıyla açıktır ki burada kastedilen diğer anlamdır. [Kaffâl şöyle demiştir] Doğru olan, bu ifadeyi, esiri kurtarmak için fidye vermek şeklinde anlamaktır ki rivayet de bu istikamette nakledilmiştir. Muhammed b. İshak şöyle demiştir:

> Tevrat'ta onlara, kanlarını akıtmak haram ve esirler için fidye ödemek farz kılınmıştı. Onlar da iki grup idiler. Bir grup Kaynukaoğulları idi ve bunlar Hazrec kabilesinin müttefiki idiler. Diğer ise Nadîroğulları idi ve bunlar da Evs kabilesinin müttefiki idiler. Evs ve Hazrec arasında savaş olduğu zaman Kaynukaoğulları Hazreç'in yanında, Nadîroğulları ve Kurayzaoğulları ise Evs'in yanında savaşa katılırdı, her grup kendi müttefikine yardım edip karşı tarafa yardım eden din kardeşi ile savaşırdı ve neticede birbirlerinin kanını dökerlerdi. Bu esnada ellerinde Tevrat vardı ve orada hak ve yükümlülüklerine dair nelerin yazıldığını biliyorlardı. Evs ve Hazrec kabileleri putlara tapan müşrikler idiler, kıyamet, cennet, cehennem, haram, helâl bilmezlerdi. Harp sona erdiği zaman Tevrat'taki hükmü doğrulamak üzere esirler için fidye öderlerdi. Kaynukaoğulları Evs kabilesinin elinde bulunan esirleri için, Nadîroğulları ve Kurayzaoğulları da Hazreç kabilesinin elinde bulunan esirleri için fidye ödediler. Fakat kan dökme yasağını geçersiz saydılar. Araplar bu yüzden onları kınıyor ve "Nasıl oluyor da hem onlarla savaşıyor hem de kurtulmaları için fidye veriyorsunuz?" diyorlardı. Onlar ise "Bize onların fidyelerini ödememiz emredildi, savaşmamız da yasaklandı." diyorlardı. Bunun üzerine Araplar, "O hâlde neden onlarla savaşıyorsunuz?" dedikleri zaman da "Müttefiklerimizin zillete düşmesinden hayâ ediyoruz." diye cevap veriyorlardı.[1]

1 İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 1: 540.

والثالث: أنه إشارة إلى الحديث والخبر، كأنه قال: والخبر أنه محرم عليكم إخراجهم، ومثله[1] قوله: ﴿قُلْ هُوَ اللهُ اَحَدٌ﴾ [الإخلاص، ١/١١٢].

وقال القفال: وقد قيل إن قوله: ﴿وَاِنْ يَّأْتُوكُمْ اُسَارٰى تُفَادُوهُمْ﴾ معناه أن صار في أيديكم أسارى لم تطلقوهم لكن أخذتم فداءهم للإطلاق. والمفاداة والفداء يكون من الجانبين، وقال: وهذا موضع توبيخ، وإعطاء الفداء لإطلاق الأسير[2] لا يقع عليه توبيخ، فالظاهر أن المراد هذا. قال القفال: والصواب هو الحمل على إعطاء الفداء لإنقاذ الأسير، وبه جاءت الرواية. وقال محمد بن إسحاق:

> حرم عليهم في التوراة سفك دمائهم، وافترض عليهم فيها فداء أسراهم، فكانوا فريقين: طائفة منهم بنو قينقاع وهم حلفاء الخزرج، والأخرى النضير وقريظة وهم حلفاء الأوس، فكانوا إذا كانت بين الأوس والخزرج حرب خرجت بنو قينقاع مع الخزرج وخرجت بنو النضير وقريظة مع الأوس، يظاهر كل فريق من حلفائه على إخوانه حتى يتسافكوا الدماء، وبأيديهم التوارة يعرفون فيها ما عليهم وما لهم، والأوس والخزرج أهل شرك يعبدون الأوثان لا يعرفون القيامة والجنة والنار والحرام والحلال، فإذا وضعت الحرب أوزارها افتدوا أسراهم تصديقا لما في التوارة، افتدى بنو قينقاع ما كان من أسراهم في أيدي الأوس منهم، وافتدى بنو النضير وقريظة من كان في أيدي الخزرج منهم، ويبطلون الدماء، وكانت العرب تعيّرهم بذلك ويقولون: ''كيف تقاتلونهم وتفدوهم؟'' فقالوا: ''إنا أمرنا أن نفديهم وحرم علينا قتالهم''، قالوا: ''فلم تقاتلونهم؟'' فقالوا: ''إنا نستحي أن يستذلّ حلفاؤنا''.[3]

١ ر: وهو مثل.
٢ ر: الآيتين.
٣ انظر: السيرة النبوية لابن هشام، ١/٥٤٠.

Abdullah b. Abbas şöyle demiştir: Allah Teâlâ Tevrat'ta İsrâiloğulları'ndan birbirlerini öldürmeyeceklerine dair söz aldı ve onlara, "İsrâiloğulları'ndan herhangi bir erkek ya da kadının esir olduğunu gördüğünüzde onu bedelini ödeyerek satın alıp özgürleştiriniz." diye emretti.

Bir görüşe göre bu âyette takdim-tehir vardır ve cümle şöyledir: "Kanınızı dökmeyeceğinize ve birbirinizi yurtlarınızdan çıkarmayacağınıza dair sizden söz almıştık ki bu, yani birbirinizi yurtlarınızdan çıkarmanız size haramdır. Yine size esir olarak geldiklerinde fidyelerini ödeyeceğinize dair de söz almıştık." Böylece alınan söz şu üç şeyi kapsıyordu: Öldürmemek, yurttan çıkarmamak ve esirlerin fidyelerini ödemek. Ancak onlar öldürdüler ve yurttan çıkardılar ki bu ikisi, verdiklerin sözün aksineydi. Bir de esirlerin fidyelerini ödediler ki bu, verdikleri söze uyuyordu. Bu yüzden onlar sözün kapsamına giren her üç hususta dolayı değil, sözü bozdukları hususlardan dolayı kınandılar.

Bir görüşe göre her bir grup sadece kendi aşiretinden olanların fidyesini ödüyor, diğer aşiretlerden olanların fidyesini ödemiyordu, oysa onlara bütün esirlerin fidyelerini ödemeleri emredilmişti.

"Yoksa siz kitabın bir kısmına inanıp, bir kısmını inkâr mı ediyorsunuz?" Bu, inkâr, kınama ve tehdit anlamları taşıyan bir sorudur. Yani anlam, "Demek sadece kendi esirlerinizin fidyelerini ödüyor, başkalarının esirlerinin fidyelerini ödemiyorsunuz?" şeklindedir.

Bir görüşe göre onlar tam aksine bütün esirlerin fidyelerini ödüyorlardı, ancak öldürmeme ve yurttan çıkarmama emrini ihlal etmişlerdi, bu yüzden kendilerine tehdit yöneltildi. Nitekim âyette **"Ama işte siz birbirinizi öldürenlersiniz."** ve **"çıkarıyorsunuz"** buyurdu da "fidye vermiyorsunuz" buyrulmadı. Dolayısıyla onlara yönelik kınama Allah'ın hükümleri arasında ayrım yapmalarından dolayı idi. Bu ayrım Allah ile elçileri arasında ayrım yapmaya benzer ki onlar böyle yaparak sadece bazı elçilere inanmış olmaktadırlar. Ne var ki diğer elçileri inkâr etmelerinden dolayı, inandıkları elçilere yönelik imanları da geçersiz idi, bu nedenle kendilerine yöneltilen kınama gayet doğrudur.

وقال ابن عباس ﷺ: إن الله تعالى أخذ على بني إسرائيل في التوارة أن لايقتل بعضهم بعضا، وأيُّما عبدٍ أو أمةٍ وجدتموه من بني إسرائيل فاشتَرُوه بما قام ثمنُه فأعتِقوه.

وقيل: في الآية تقديم وتأخير، وتقديرها: وإذ أخذنا ميثاقكم أن لا تسفكوا دماءكم ولا تخرجوا أنفسكم من دياركم، وذلك محرم عليكم، أي الإخراج، وإن يأتوكم أسارى تفادوهم. كان العهد بهذه[١] الأشياء الثلاثة: ترك القتل، وترك الإخراج، ومفاداة الأسارى. فقتلوا وأخرجوا وهما بخلاف العهد، وَفَدَوا[٢] الأسارى[٣] وهو من العهد، فوبخوا بما هو خلاف العهد لا بها كلها.

وقيل: كان كل فريق يفدي أسيرًا [١٥٣أ] كان من عشريته ولا يفدي أسير غير عشيرته، وكانوا أمروا بفداء كل أسير.

وقوله: ﴿اَفَتُؤْمِنُونَ بِبَعْضِ الْكِتَابِ وَتَكْفُرُونَ بِبَعْضٍۚ﴾ استفهام بمعنى الإنكار والتوبيخ والتهديد، أي تفدون أساراكم دون أسارى غيركم.

وقيل: بل كانوا يفدون كل الأسارى، لكن كانوا يتركون القتل والإخراج، فهُدِّدُوا لذلك، ويدل عليه أنه قال في الآية: ﴿ثُمَّ اَنْتُمْ هٰٓؤُلَآءِ تَقْتُلُونَ اَنْفُسَكُمْ﴾ وقال: ﴿وَتُخْرِجُونَ﴾ ولم[٤] يقل: ''ولا تفدون''، فكان توبيخهم على التفريق بين أحكام الله، وهذا كالتفريق بين رسل[٥] الله[٦] وهم وبذلك يؤمنون ببعضهم،[٧] إلا أنه لما كان إيمانهم بهم باطلا بتكذيبهم غيرهم، صح التوبيخ عليه.[٨]

---

١ ر: فهذه.
٢ ر: فداء.
٣ ح – فقتلوا وأخرجوا وهما بخلاف العهد وَفَدَوا الأسارى، صح هامش.
٤ ر: ولا.
٥ م: رسول.
٦ م – الله.
٧ ح: بعضهم.
٨ ر – عليه.

"Artık sizden bunu yapanın cezası, dünya hayatında rezil olmaktan başka bir şey değildir. Kıyamet gününde ise onlar azabın en şiddetlisine uğratılırlar." Burada kullanılan *el-hızyü* kelimesi rezillik demektir. *Haziye* [fiil], *hazy*^{en} [mastar], *haziy*^{ün} [ism-i fâil] şeklinde gelir. *el-Hazâyetü* utanmak demektir. Yine *haziye* [fiil], *hazâyet*^{en} [mastar], *hazy*^{ân} [ism-i fâil] şeklinde de gelir. Anlam şöyledir: Bunu yapan kimsenin cezası dünyada rezil olmaktan başka bir şey değildir. Yaptığından dolayı utanç duyar, sonra âhirette de azabın en şiddetlisine uğratılır ki o da cehennem azabı olup dünyadaki rezillikten ve öncesindeki bütün azaplardan daha şiddetlidir. Çünkü diğer azaplar bitip tükenirken cehennem azabı bitmez.

"Rezillik" (*el-hızyü*) ile burada neyin kastedildiği konusunda ihtilâf edilmiştir. Bir görüşe göre bu Nadîroğulları'nın ilk sürgün gününde -tıpkı onların başkalarına yaptığı gibi- yurtlarından çıkarılıp Medine'den gönderilmeleri ve Kurayzaoğulları'nın -tıpkı onların başkalarına yaptığı gibi- erkeklerinin öldürülüp kadınlarının esir edilmesidir.

Bir görüşe göre "rezillik" onlardan küçük düşürülmüş hâlde cizye alınmasıdır. Bunun yanı sıra yine kendilerine verilecek âhiret azabı bâkidir.

İmam Mâtürîdî şöyle der:

> Onların cezası dünyada rezilliktir. Ancak dünyada cezaya çarpıtılmaya müstahak olsalar da kendilerine ceza verilmez, aksine âhirette en şiddetli azaba uğratılırlar. Bu tıpkı "Onları sadece, gözlerin yerlerinden fırlayacağı gün için erteliyoruz." [İbrâhîm 14/42] ve "Aksine kıyamet onlar için belirlenen gündür ve kıyamet çok daha acı ve dehşet vericidir." [el-Kamer 54/46] âyetlerinde ifade edilen hususa benzer.[1]

"Çünkü Allah yaptıklarınızdan habersiz değildir." Bu ifadenin tefsiri daha önce geçmiş idi. İbn Kesîr, Nâfi' ve -Ebû Bekr rivayetine göre- Âsım buradaki *'ammâ ta'melûne* (yaptıklarınızdan) ifadesini *yüraddûne* (döndürülürler) fiiline atıf olarak gāib formda *'ammâ ya'melûne* (yaptıklarından) şeklinde okumuşlardır. Diğerleri ise **"Ama işte siz birinizi öldürenlersiniz."** ifadesine bağlayarak hitap formunda okumuşlardır.

1 Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 1: 171.

وقوله: ﴿فَمَا جَزَآءُ مَنْ يَفْعَلُ ذٰلِكَ مِنْكُمْ اِلَّا خِزْيٌ فِى الْحَيٰوةِ الدُّنْيَاۚ وَيَوْمَ الْقِيٰمَةِ يُرَدُّونَ اِلٰٓى اَشَدِّ الْعَذَابِۗ﴾ الخزي الفضيحة، وقد "خَزِيَ، خَزْيًا" فهو خزي، والخَزَايَةُ الاستحياء، وقد "خزي، خَزَايَةً" فهو خَزْيَانُ. أي ليس جزاء من يفعل ذلك إلا ما يفتضح به في الدنيا فيستحي من ذلك ثم يرجع في الآخرة إلى أشد العذاب، وهو التعذيب في جهنم، وهو أشد من خزيهم في الدنيا وأشد من كل عذاب كان قبله؛ فإنه كان ينقطع وهذا لا ينقطع.

واختلف في المراد بالخزي هنا، قيل: هو إجلاء بني النضير من ديارهم لأول الحشر كما[1] كانت عادتهم[2] وقتلُ بني قريظة وسبيُ ذراريهم كما كانت عادتهم.

وقيل: هو أخذ الجزية عن صغار، ومع ما كان لهم هذا فعذاب الآخرة باق.

وقال الإمام أبو منصور رحمه الله:

«جزاؤهم الخزي في الدنيا، لكن لا يعاقبون في الدنيا وإن استوجبوا ذلك، بل يردون إلى أشد العذاب في الآخرة، وهذا كقوله: ﴿اِنَّمَا يُؤَخِّرُهُمْ لِيَوْمٍ تَشْخَصُ فِيهِ الْاَبْصَارُۙ﴾ [إبراهيم، ١٤/٤٢] وقوله: ﴿بَلِ السَّاعَةُ مَوْعِدُهُمْ وَالسَّاعَةُ اَدْهٰى وَاَمَرُّ﴾ [القمر، ٥٤/٤٦]».[3]

وقوله: ﴿وَمَا اللّٰهُ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ﴾ مر تفسيره مرة. وقد قرأ ابن كثير ونافع وعاصم في رواية أبي بكر بالياء على المغايبة بناء على قوله: ﴿يُرَدُّونَ﴾، وقرأ الباقون بالتاء على المخاطبة بناء على قوله: ﴿ثُمَّ اَنْتُمْ هٰٓؤُلَآءِ تَقْتُلُونَ اَنْفُسَكُمْ﴾.

---

١ ر - كما.
٢ ر: عبادتهم.
٣ انظر: تأويلات القرآن للماتريدي، ١/١٧١.

86. Onlar, âhireti verip dünya hayatını satın alan kimselerdir. Artık bunlardan azap hiç hafifletilmez. Onlara yardım da edilmez. [el-Bakara 2/86]

"Onlar, âhireti verip dünya hayatını satın alan kimselerdir." Yani, "âhireti" kelimesi "âhiret hayatı ile" anlamına gelmektedir. Bu ifadenin tefsiri daha önce "Hidâyete karşılık dalâleti satın alırlar." [el-Bakara 2/16]ve "Benim âyetlerimi az bir bedel karşılığında satmayın." [el-Bakara 2/41] âyetlerinin tefsirinde geçmişti. Buradaki mânası şöyledir: Âhiretteki çok şeye karşılık dünyanın az şeyini aldılar.

"Artık bunlardan azap hiç hafifletilmez." Yani, onlardan [azap] kolaylaştırılmaz. **"Onlara yardım da edilmez."** Yani o gün onların imdadına da yetişilmez. Bir görüşe göre bu ifade "Onlar azaptan kurtarılmazlar." anlamına gelir. Bir başka görüşe göre ise "Dünyada onlara zafer yoktur." anlamına gelir. Çünkü bâtıl taraftarı olan kimse görünüşte galip olsa da hakikatte mağluptur.

87. Andolsun biz Mûsâ'ya kitabı verdik. Ondan sonra ardarda peygamberler gönderdik. Meryem oğlu Îsâ'ya da deliller verdik. Ve onu, Rûhulkudüs ile destekledik. Ama ne zaman bir peygamber size nefislerinizin hoşlanmadığı bir şey getirdiyse büyüklük taslayarak kimini yalanladığınız kimini de öldürdüğünüz doğru değil mi! [el-Bakara 2/87]

"Andolsun biz Mûsâ'ya kitabı verdik." Bu âyetin öncesi ile münasebeti şöyledir: Allah Teâlâ İsrâiloğulları'na iki şey, kitap ve resuller verdiğini bildirmiş, sonra onların kitaba karşı muamelelerini beyân etmek üzere "Yoksa siz kitabın bir kısmına inanıp, bir kısmını inkâr mı ediyorsunuz?" [el-Bakara 2/85] buyurmuş, ardından resullere karşı muamelelerini beyân etmek üzere **"Kimini yalanladığınız kimini de öldürdüğünüz doğru değil mi!"** buyurmuştur.

Bir diğer ilgi yönü şöyledir: Önce onların verdikleri sözü bozmalarını anlatmış, sonra da bunun onların bilgisizliklerinden kaynaklanmadığını beyân ederek "Ben onlara elçiler gönderdim ve elçiler onlara beyânda bulundular." demiştir. "Andolsun biz Mûsâ'ya kitabı verdik." ifadesi "Biz Mûsâ'ya Tevrat'ı verdik." anlamına gelir.

٨٦- أُولَٰئِكَ الَّذِينَ اشْتَرَوُا الْحَيٰوةَ الدُّنْيَا بِالْاٰخِرَةِ فَلَا يُخَفَّفُ عَنْهُمُ الْعَذَابُ وَلَا هُمْ يُنْصَرُونَ

وقوله: ﴿أُولَٰئِكَ الَّذِينَ اشْتَرَوُا الْحَيٰوةَ الدُّنْيَا بِالْاٰخِرَةِ﴾ أي بالحياةِ الآخرةِ، وقد مرّ تفسيره في قوله: ﴿اشْتَرَوُا الضَّلَالَةَ بِالْهُدٰى﴾ [البقرة، ١٦/٢] وقوله: ﴿وَلَا تَشْتَرُوا بِاٰيَاتِى ثَمَنًا قَلِيلًا﴾ [البقرة، ٤١/٢] ومعناه ههنا: أخذوا قليل الدنيا بدلًا عن كثير الآخرة.

وقوله: ﴿فَلَا يُخَفَّفُ عَنْهُمُ الْعَذَابُ﴾ أي لا يُهَوَّن. وقوله: ﴿وَلَا هُمْ يُنْصَرُونَ﴾ أي لا يغاثون يومئذ. وقيل: أي لا يمنعون من العذاب.[١] وقيل: أي ولا يكون لهم نصرة في الدنيا؛ لأن المبطل وإن غلب صورة فهو مخذول حقيقة.

٨٧- وَلَقَدْ اٰتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ وَقَفَّيْنَا مِنْ بَعْدِهِ بِالرُّسُلِ وَاٰتَيْنَا عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ الْبَيِّنَاتِ وَاَيَّدْنَاهُ بِرُوحِ الْقُدُسِ اَفَكُلَّمَا جَاءَكُمْ رَسُولٌ بِمَا لَا تَهْوٰى اَنْفُسُكُمُ اسْتَكْبَرْتُمْ فَفَرِيقًا كَذَّبْتُمْ وَفَرِيقًا تَقْتُلُونَ

وقوله: ﴿وَلَقَدْ اٰتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ﴾ انتظامها بما قبلها أن الله تعالى أخبر أنه أعطى بني إسرائيل شيئين: الكتاب والرسل، ثم بين[٢] معاملتهم في حق الكتاب فقال: ﴿اَفَتُؤْمِنُونَ بِبَعْضِ الْكِتَابِ وَتَكْفُرُونَ بِبَعْضٍ﴾ [البقرة، ٨٥/٢] [١٥٣ب] وبين معاملتهم في حق الرسل فقال: ﴿فَفَرِيقًا كَذَّبْتُمْ وَفَرِيقًا تَقْتُلُونَ﴾.

ووجه آخر: أنه ذكر نقضهم الميثاق ثم بين أن ذلك لم يكن لعدم العلم، فقد كنتُ بعثت الرسل وبينوا لهم. وقوله: ﴿وَلَقَدْ اٰتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ﴾ أي ولقد أعطينا موسى التوارة.

١ م - وقيل أي لا يمنعون من العذاب.
٢ م - بين؛ صح هامش.

"Ondan sonra ardarda peygamberler gönderdik." Yani onu müteakiben [peygamberler] gönderdik. *Kafâhu* (mazi fiil), *yakfûhu* (muzâri fiil), *kafv*[en] (mastar) "Ona tâbi oldu, ardından gitti." anlamına gelir. *Kaffâhu gayrahu (*mazi fiil), *yukaffîhi* (muzâri fiil), *takfiyet*[en] (mastar) ifadesi ise "Onun ardından gitti, onu takip etti." anlamına gelir. *Kad kafevtü eserehu* "Onun izini takip ettim." demektir. Âyette bu kelime "Bilmediğin şeyin ardına düşme (*ve lâ takfu*)." [el-İsrâ 17/36] şeklinde kullanılmıştır. *el-Kafâ* (ense, kafanın arka kısmı) ve *el-kāfiye* (kafiye, dizenin sonu) kelimeleri de buradan türer. *el-Mukaffî* [yani son nebî, öncekilere tâbi olan mânasına] Hz. Peygamber aleyhisselâmın isimlerinden biridir. Anlam, "Onun ardından resulleri gönderdik." şeklindedir. Rivayet edildiğine göre Allah Teâlâ Hz. Mûsâ'dan sonra Hz. Îsâ dönemine kadar dört bin peygamber göndermiştir. Bir görüşe göre bunların sayısı yetmiş bindir.

"Meryem oğlu Îsâ'ya da deliller verdik." Mûsâ, Îsâ ve Meryem Arapça olmayan isimlerdir. Bu yüzden, hem yabancı hem de özel isim olmak özellikleri kendilerinden birleşince gayr-ı munsarıf olurlar [yani i'raba tâbi değillerdir]. Mûsâ kelimesinin "Mû" harfi onların dilinde "su" anlamına, "Şâ" ise ağaç anlamına gelir. İsrâiloğulları *Mûşâ* derler ki bunun mânası da su ve ağaç arasından, yani içine konulmuş olduğu sandıktan çıkarılmış kimsedir. Nitekim Hz. Mûsâ annesi tarafından konulduğu sandıktan çıkarılarak Firavun'un sarayında büyütülmüştür. Sonra isim Arapçaya intikal ederken "ş" harfi "s" harfine dönmüştür.

Îsâ kelimesi ise onların dilinde *Îşâ* şeklinde, "ş" harfi iledir. Bu da hayat anlamına gelen *ıyş* kelimesinden gelir. Hz. Îsâ'nın duası ile Allah Teâlâ ölüleri diriltirdi. Bu isimdeki "ş" harfi, Arapçaya intikal edince "s" harfine dönüşmüştür. Kelimesinin aslında "s" harfinin bulunduğu düşünülürse, o zaman isim, beyaz anlamına gelen "*ıys*" kökünden türemiş olur.

Meryem isminin Süryanicede hizmetçi anlamına geldiği söylenmiştir. Nitekim annesi Hz. Meryem'i, mescidin hizmetine adamıştır.

"Deliller" apaçık kanıtlar, mûcizeler anlamına gelir ve *el-beyyinât* (deliller) kelimesi *bâne* (ortaya çıktı) ve *ebâne* (beyân etti) fiilinden türer. *Ebâne* fiili "ortaya çıkardı, ızhar etti" anlamına da gelir. Burada "deliller" ile neyin kastedildiği konusunda ihtilâf edilmiştir. Bir görüşe göre İncil kastedilmiştir.

وقوله: ﴿وَقَفَّيْنَا مِنْ بَعْدِهِ بِالرُّسُلِ﴾ أي أتبعنا وأردفنا، يقال: ''قفاه، يقفوه، قَفْوًا'' أي تبعه، و''قفَّاه غيره، يُقَفِّيه، تقفية'' أي أتبعه، و''قد قفوت أثره''، قال تعالى: ﴿وَلَا تَقْفُ مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ﴾ [الإسراء، ٣٦/١٧] ومنه القفا والقافية. والمُقَفِّي من أسماء النبي عليه السلام. أي وآثرنا[١] الرسل من بعده. فقد روي أن الله تعالى بعث بعد موسى إلى عصر عيسى أربعة آلاف نبي. وقيل: سبعين ألف نبي.

وقوله: ﴿وَاٰتَيْنَا عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ الْبَيِّنَاتِ﴾ موسى وعيسى ومريم أسماء أعجمية، ولذلك لا تنصرف حين اجتمعت العجمة والتعريف. ومعنى موسى أن ''مو'' في لسانهم الماء، و''شى'' الشجرة، وهم يقولون: موشى ومعناه أنه أخذ من بين الماء والشجر، أي من تابوت جعل هو فيه، ثم جعل التابوت في الماء فأخذ في دار فرعون، ونقلت الشين إلى السين في العربية.

وعيسى في لسانهم عيشى بالشين من العيش الذي هو الحياة، وكان يحيي الله بدعائه[٢] الموتى. ونقلت الشين إلى السين في العربية. وإن جعلت في الأصل بالسين فهو من العيس الذي هو البياض.

ومريم قيل: معناها بالسريانية الخادم، وقد جعلتها أمها محررة لخدمة المسجد.

والبينات الآيات الظاهرات، من قولك: ''بان'' أي ظهر، وأبان كذلك، ويكون أبان بمعنى أظهر أيضا. واختلف في المراد بها ههنا، قيل: هي الإنجيل.

---

١ ر: وافرنا.
٢ ر: بإذن الله.

Abdullah b. Abbas, "deliller"in mûcizeler olduğunu söylemiştir ki bunlar da alaca hastalığının giderilmesi, doğuştan kör olanların iyileştirilmesi, ölülerin diriltilmesi, insanların evlerinde yediklerinin ve sakladıklarının bildirilmesi ve hastaların iyileştirilmesidir.

"Onu destekledik." Yani onu takviye ettik. Burada kullanılan *el-eyd* kuvvet anlamına gelir, *et-te'yîd* ise takviye demektir.

"Rûhulkudüs ile" Bir görüşe göre Rûhulkudüs Cebrâil'dir. Hak Teâlâ "Onu Rûhulemin indirdi." [eş-Şuarâ 26/193] buyurmuştur, Ruhûlemin Cebrâil'dir. Yine "De ki: Onu Rûhulkudüs indirdi." [en-Nahl 16/102] buyurmuştur. Bu görüş Dahhâk, Rebî' ve Katâde tarafından savunulmuştur.

el-Kuds temizlik demektir, Ruh temiz olduğu için ona izâfe edilmiştir ki bu, bir şeyin sıfat ile zikredilmesi kabilindendir. Rûhulkudüs, "Tertemiz (tahir) Cebrâil" anlamına gelir. *el-Kuds* aynı zamanda bereket anlamına da gelir. Bu durumda anlam, ilk seçenekte olduğu şekliye, "mübarek Cebrâil" şeklindedir. Hz. Îsâ'nın onunla takviye edilmesinin mânası, onun kendisini ilk günden büyüyünceye kadar korumasıdır ki doğum esnasında şeytan ona yaklaşamamış ve Yahudiler kendisini öldürmeye yeltendiklerinde de onu göğe yükseltmiştir.

Abdurrahman b. Zeyd şöyle der: Rûhulkudüs, İncil'dir. "İşte böylece biz sana kendi emrimizden bir ruh vahyettik." [eş-Şûrâ 42/52] âyetinde Kur'ân'a ruh ismi verildiği gibi İncil'e de bu isim verilmiştir. Ruh nasıl bedenlere hayat veriyorsa kitap da kalplere hayat verir, bu nedenle ona ruh adı verilir. Cebrâil'e ruh isminin verilmesi ise insanların hayatının din ve Kur'ân ile kāim olması, dinin beyânının ve Kur'ân'ın indirilmesinin de Cebrâil aracılığıyla gerçekleşmiş olmasıdır. Hak Teâlâ şöyle buyurur: "Sizi, size hayat verecek olan şeye çağırdığı zaman Allah'a ve resulüne icâbet edin." [el-Enfâl 8/24]

Abdullah b. Abbas şöyle demiştir: Ruh Allah'ın kendisi ile ölüleri diriltiği ve hastaları iyileştirdiği ism-i a'zam'ıdır.

Bir görüşe göre Rûhulkudüs'ten kasıt bedenlere hayat veren ruhtur. Hususen Hz. Îsâ'nın Rûhulkudüs olarak nitelendirilmesi ise ruhunun ne bir erkeğin sulbünde ne de bir erkekle münasebete girmiş kadının rahminde yer almamış olmasıdır.

وقال ابن عباس ﷺ: هي المعجزات، وهي إذهاب البرص وإبراء الأكمه وإحياء الموتى والإخبار بما يأكلون وما يدّخرون في بيوتهم وشفاء المرضى.

وقوله: ﴿وَاَيَّدْنَاهُ﴾ أي قويناه، والأيد القوة، والتأييد التقوية.

وقوله: ﴿بِرُوحِ الْقُدُسِؕ﴾ قيل: هو[1] جبريل، قال تعالى: ﴿نَزَلَ بِهِ الرُّوحُ الْاَمِيْنُۙ﴾ [الشعراء، ١٩٣/٢٦] وهو جبريل، وقال: ﴿قُلْ نَزَّلَهُ رُوحُ الْقُدُسِ﴾ [النحل، ١٠٢/١٦] وبه قال الضحاك والربيع وقتادة.

والقُدْسُ الطُّهْرُ، أضيف الروح إلى صفته، وهو كذكر نعته، ومعناه أي جبريل الطاهر. والقدس البركة أيضا، ومعناه جبريل المبارك بالطريق الأول. ومعنى تقويته به أنه عصمه به من أول حاله إلى كبره، فلم يدن منه شيطان عند الولادة، ورَفَعَهُ[2] إلى السماء حين قصد اليهود قتله.

وقال عبد الرحمن بن زيد: هو الإنجيل، سمي الإنجيل روحا كما سمي القرآن روحا في قوله: ﴿وَكَذٰلِكَ اَوْحَيْنَآ اِلَيْكَ رُوحًا مِنْ اَمْرِنَاؕ﴾ [الشورى، ٥٢/٤٢] فسمي[3] الكتاب روحا لأنه سبب لحياة القلوب كالروح به حياة الأبدان، وسمي جبريل روحا لأن [١٥٤أ] حياة الخلق بالقرآن والدين، وإنزال القرآن وبيان الدين كان منه، قال تعالى: ﴿اسْتَجِيبُوا لِلّٰهِ وَلِلرَّسُولِ اِذَا دَعَاكُمْ لِمَا يُحْيِيكُمْۚ﴾ [الأنفال، ٢٤/٨].

وقال ابن عباس ﷺ: الروح اسم الله الأعظم الذي به كان يحيي الموتى ويبرئ المرضى.

وقيل: هو الروح الذي به حياة البدن، وخص روحه بوصفه بالقدس وهو الطهارة لأنه لم تتضمنه أصلاب الفحول ولا اشتملت عليه أرحام الطوامث.

---

١ م – هو.
٢ ح + هو.
٣ ح: وسمي.

"Ama ne zaman size bir peygamber nefislerinizin hoşlanmadığı bir şey getirdiyse" Yani istemediğiniz bir şeyi. Buradaki *heviye* (mazi), *hev*^{en} (mastar) kelimesi *'alime* babından olup "sevdi, istedi" anlamına gelir. Fiilin sonunda aslında bir *hu* zamiri vardır, zamir hazfedilince fiil *mâ* harfi ile mastar hâline gelir. Yani, her ne zaman herhangi bir elçi size hevânıza uymayan bir şey getirse, demektir. *Bimâ* ifadesindeki *be* harfi, geçişsiz fiili geçişli yapmak içindir.

"Büyüklük taslayarak" Yani, kendinizi büyük görüp onu kabul etmeyerek ve onu uygulamayarak. **"Kimini yalanladığınız"** Yani, elçilerden bir grubunu yalanladınız ki bunlar Îsâ ve benzeri gibi, öldüremediklerinizdir.

"Kimini de öldürdüğünüz" Yani, Zekeriyyâ ve Yahyâ gibi öldürebildikleriniz.

"Doğru değil mi!" Buradaki *elif* harfi soru harfidir, yadırgama (istinkâr) mânasındadır.[1]

Rivayet edildiğine göre onlar bir gün içinde üç yüz peygamber öldürmüşler, akşam olunca da hiçbir şey olmamış gibi bakliyat pazarını kurmuş ve hayatlarına devam etmişlerdir. Bu ifade kâfirlerin peygamberleri öldürmeye güçlerinin yetmeyeceğini, çünkü Allah Teâlâ'nın "Biz elbet elçilerimize yardım ederiz." [el-Mümin 40/51], "Andolsun ki peygamber kullarımıza sözümüz önceden verilmiştir: Onlar mutlaka zafere ulaşacaklardır." [es-Sâffât 37/171] âyetlerinde peygamberlere yardım (zafer) verdiğini söyleyenlerin görüşüne reddiyedir. Çünkü biz bu görüşte olanların delillerine karşı deriz ki Allah Teâlâ bu âyetlerde zafer ve yardım derken hakkı beyân edip delil ile yardım etmeyi kastetmiştir. Nitekim "Biz elbet elçilerimize yardım ederiz." [el-Mümin 40/51] âyetinin hemen devamında "ve iman edenlere." [el-Mümin 40/51] denilmektedir. Oysa iman edenler [kâfirler tarafından] öldürülebilirler. Ancak burada kastedilen, delil ile yardım etmektir. Nitekim bu âyette kâfirlerin peygamberleri öldürdüğü açıkça ifade edilmiştir. Âyetin başında **"**Ama ne zaman size bir peygamber gelse" ifadesi geçmektedir. Başka bir âyette de "Doğrusu Allah bize, ateşin yiyeceği bir kurban getirmedikçe hiçbir peygambere inanmamamızı emretti, diyenlere şöyle de: Size, benden önce mûcizelerle ve de dediğiniz mûcize ile nice peygamberler geldi. Eğer doğru insanlar iseniz, ya onları niçin öldürdünüz?" [Âl-i İmrân 3/183] buyrulmaktadır.

1 Bu cümlenin çevirisi Arapça metin ifade sıralamasına uymamaktadır, çünkü âyetin kendisinde soru ifadesi başta, çevirisinde ise sonda yer almaktadır. (Çev.)

وقوله: ﴿اَفَكُلَّمَا جَآءَكُمْ رَسُولٌ﴾ الألف للاستفهام، ومعناه الاستنكار. وقوله: ﴿بِمَا لَا تَهْوٰٓى اَنْفُسُكُمُ﴾ أي بما لا تحب، وقد ''هَوِيَ، هَوًى''[1] من حد علم، أي أحب، ومعناه بما لا تهواه، ولما حذفت الهاء كان الفعل واقعا على ''ما''، وهو بمعنى ''الذي''، أي كل وقت، -وهو نصب على الظرف- جاء رسول بشيء لا يوافق أهواءكم.[2] والباء في ﴿بِمَا﴾ لتعدية فعل المجيء الذي هو لازم.

وقوله: ﴿اسْتَكْبَرْتُمْ﴾ أي استعظمتم فلم تقبلوه ولم تعملوا به. وقوله: ﴿فَفَرِيقًا كَذَّبْتُمْ﴾ أي كذبتم طائفة من الرسل وهم الذين لم تقدروا على قتلهم كعيسى ونحوه.

وقوله: ﴿وَفَرِيقًا تَقْتُلُونَ﴾ أي قتلتم طائفة وهم من قدرتم على قتلهم كزكريا ويحيى[3] ونحوهما.

وروي أنهم قتلوا في يوم واحد ثلاثمائة نبي، ولما كانت العشية قامت لهم سُوقُ بَقْلِهِمْ أي لم يهتموا لذلك. وهذا رد على من قال: إن الكفار لا يثبت لهم على قتل الرسل قدرة، لأن الله تعالى وعدهم بالنصرة: ﴿اِنَّا لَنَنْصُرُ رُسُلَنَا﴾ [المؤمن، ٥١/٤٠] وقال: ﴿وَلَقَدْ سَبَقَتْ كَلِمَتُنَا لِعِبَادِنَا الْمُرْسَلِينَ اِنَّهُمْ لَهُمُ الْمَنْصُورُونَ﴾ [الصافات، ١٧١/٣٧-١٧٢] لكننا نقول: أراد به النصرة بالحجة وبيان الحق، بدليل أنه عطف عليه: ﴿وَالَّذِينَ اٰمَنُوا﴾ [المؤمن، ٥١/٤٠] وقد يُقْتَلُون، لكن المراد به النصرة بالحجة، وقد نص هنا على قتلهم الرسل، وقد قال في صدر الآية: ﴿اَفَكُلَّمَا جَآءَكُمْ رَسُولٌ﴾ وقال تعالى: ﴿اَلَّذِينَ قَالُوٓا اِنَّ اللّٰهَ عَهِدَ اِلَيْنَآ اَلَّا نُؤْمِنَ لِرَسُولٍ﴾ إلى أن قال: ﴿فَلِمَ قَتَلْتُمُوهُمْ﴾ [آل عمران، ١٨٣/٣].

١ ح ط ر: يهوى.
٢ ط: هواكم.
٣ ط - ويحيى، صح هامش.

Âyette *taktülûn* (öldürdünüz) fiili geçmiş zaman ya da geçmişteki durum anlamında olduğu hâlde şimdiki zaman formunda ifade edilmiştir. Bu ifadeyle Hz. Peygamber aleyhisselâmın çağındaki Yahudilere hitap etmektedir, oysa bu fiili yapan onların atalarıdır. Buna rağmen onlara böyle hitap etmesinin sebebi, onların atalarının fiillerini üstlenmeleri ve ona rızâ göstermeleridir.

88. 'Kalplerimiz perdelidir.' dediler. Aksine küfür ve isyanları sebebiyle Allah onlara lânet etmiştir. O yüzden çok az inanırlar. [el-Bakara 2/88]

"Kalplerimiz perdelidir, dediler." Kıraat imamlarının çoğunluğu buradaki *gulf* kelimesini *lâm* harfinin sükûnu ile (*gulf* şeklinde) okumuş, İbn Muhaysın ise *gulûf* şeklinde okumuştur. *Gulf, agluf* kelimesinin çoğuludur, bu da kapak olarak örtülen şey demektedir. Sünnet olmamış çocuğa *gulâmun aglef* (ya da *aklef*) "Örtülü çocuk" denilir. Bu form *el-ahmer* (kızıl) ve *el-humr* kelimelerinin formuna benzeri. *Gulûf* kelimesi ise kap, kapak anlamındaki *gilâf* kelimesinin çoğulu olup formu *şihâb* (parlak ışık) ve *şühûb* kelimelerinin formuna benzer. *Gulf* şeklindeki okunuşa göre ifadenin anlamı, "Kalplerimiz kapalı, perdelidir." şeklindedir. Hz. Peygamber aleyhisselâm onlara "Ama ne zaman size bir peygamber nefislerinizin hoşlanmadığı bir şey getirdiyse büyüklük taslayarak kimini yalanladığınız kimini de öldürdüğünüz doğru değil mi?" âyetini okuduğu zaman susup kaldılar, yalanlayamadılar ve "Kalplerimiz perdeli" dediler. Bu onların "Kalplerimiz bizi çağırdığın şeye kapalıdır." [Fussilet 41/5] sözlerine benzemektedir. Yani "Söylediğini anlamıyoruz, konuştuklarına akıl erdiremiyoruz." dediler, böylece işittikleri şeyler hoşlarına gitmediği için sanki kendilerine hitap edilmemiş gibi davrandılar. Allah da onları yalancı çıkarıp şöyle buyurdu: **"Aksine küfür ve isyanları sebebiyle Allah onlara lânet etmiştir."** Yani onları, kalpleri -iddia ettikleri üzere- kalplerinin anlama mahalli olmamasından dolayı değil, aksine Hz. Peygamber aleyhisselâma karşı inat, azgınlık ve küfürlerinden, kalpleri ile tefekkür ve tedebbür etmeyi terk etmiş olmalarından ötürü lânetledi.

Gulûf şeklindeki okuyuşa göre anlam, "Kalplerimiz ilim kabıdır, kendisine söyleneni anlayıp kavrar, ama yine de senin söylediklerini anlamıyor. Eğer senin söylediklerin doğru ve hak olsa idi kalplerimiz onu da anlardı." şeklindedir. Bu durumda onlar böyle söylemekle Hz. Peygamber aleyhisselâmın söylediklerinin geçersiz olduğunu iddia etmektedirler ki bu tıpkı inkârcıların Hz. Şuayb'a "Senin söylediklerinden çoğunu anlamıyoruz." [Hûd 11/91] demelerine benzer. Bunlar, İmam Mâtürîdî'nin ifadeleridir.[1]

1 Bkz. Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 1: 174-175.

وقوله: ﴿تَقْتُلُونَ﴾ مستقبل بمعنى الماضي أو الحال في الماضي، وخاطب أهل عصر النبي عليه السلام بهذا وقد فعله أسلافهم؛ لأنهم يتولونهم ويرضون بفعلهم.

٨٨- وَقَالُوا قُلُوبُنَا غُلْفٌ بَلْ لَعَنَهُمُ اللهُ بِكُفْرِهِمْ فَقَلِيلاً مَا يُؤْمِنُونَ

وقوله: ﴿وَقَالُوا قُلُوبُنَا غُلْفٌ﴾ قرأ عامة القراء بتسكين اللام، وقرأ ابن محيصن بالتثقيل. والتخفيف[١] جمع أَغْلَفُ وهو الذي غُشِّيَ غِلَافًا، و"غلامٌ أَغْلَفُ وأَقْلَفُ" إذا لم يختتن، فذلك[٢] منه في غلاف، وهو كالأحمر والحمر. وقراءة الضم جمع غلاف وهو الغشاء والوعاء، وهو كالشهاب والشهب. فمعنى التسكين: أن قلوبنا في غشاء وغطاء، فلما خاطبهم النبي عليه السلام بقوله: ﴿وَفَرِيقًا تَقْتُلُونَ﴾ سكتوا ولم يمكنهم التكذيب فقالوا: ﴿قُلُوبُنَا غُلْفٌ﴾ أي في غلاف كما قالوا: ﴿قُلُوبُنَا فِي أَكِنَّةٍ مِمَّا تَدْعُونَآ إِلَيْهِ﴾ [فصلت، ٤١/٥] فلا نفهم ما تقول ولا نفقه ما تُحَدِّثُ، يَدَّعُونَ زوال [١٥٤ب] الخطاب عنهم كراهيةً لما سمعوا فكذّبهم الله فقال: ﴿بَلْ لَعَنَهُمُ اللهُ بِكُفْرِهِمْ﴾ أي طَرَدَهم بكفرهم وعتوّهم وعنادهم رسولَ الله عليه السلام، لا أنّ قلوبهم بمحلٍّ لا يفقهون ذلك كما يزعمون، ولكن ذلك لترك التفكر والتدبر فيها.

وعلى قراءة الضم معناه: قلوبنا أوعية العلم تفهم وتعي ما يقال ويخاطب به، لكن لا تفهم ما تقول ولا تفقه ما تحدث، فلو كان صدقا وحقا لفهمت وفقهت. يَدَّعُون عليه إبطال ما يقول، وذلك نحو ما قالوا لشعيب عليه السلام: ﴿مَا نَفْقَهُ كَثِيرًا مِمَّا تَقُولُ﴾ [هود، ١١/٩١] هذه كلمات الإمام أبو منصور رحمه الله.[٣]

---

١ ح: فالتخفيف.
٢ ح: فذاك.
٣ انظر: تأويلات القرآن للماتريدي، ١/١٧٤-١٧٥.

İlki ise Hasan-ı Basrî, Ebü'l-Âliye, Mücâhid, Katâde ve Süddî'nin görüşüdür. Onlar bu ifadenin mânasının "Kalplerimiz bir kılıf içindedir." şeklinde olduğunu söylemişlerdir. İkincisi de Abdullah b. Abbas, Saîd b. Cübeyr ve Zeyd b. Eslem'in kıraat ve tefsiridir. İlk kıraate göre ifade "Kalplerimiz bir kılıf içinde" şeklinde, ikincisine göre ise "Kalplerimiz ilim kabıdır, dolayısıyla senin ilmine ihtiyacımız yoktur." şeklindedir. Öncesinde zikrettiğimiz anlam, onların Hz. Peygamber aleyhisselâmın sözünü kusurlu bulup ayıplamaları sayılır, çünkü onun sözleri onların arzu ve isteklerine uymamaktadır. Zira onlar rüşvet ve haksız kazanç istemektedirler. Bu yüzden de "Bize bundan başka bir Kur'ân getir ya da bunu değiştir." [Yûnus 10/15] demişler, Allah da Hz. Peygamber aleyhisselâma "Benim onu kendiliğimden değiştirmem söz konusu değildir. Ben ancak bana vahyedilene tâbi olurum." [Yûnus 10/15] demesini emretmiştir. Başlangıçta zikrettiğimiz görüş ise sanki onların Cebriyye mezhebine sarılmaları gibidir, yani "Kalplerimiz kılıflıdır, anlamaktan zorla menedilmiş hâldedir." demişlerdir. Nitekim onlar "Eğer rahmân dileseydi biz bu putlara ibadet etmezdik." [ez-Zuhruf 43/20] demişlerdir ki bu cebriye mezhebine tutunmaktır. Onlarda bu özellik mevcuttur ve Allah da onları bu üç açıdan reddetmekte, "Aksine küfür ve isyanları sebebiyle Allah onlara lânet etmiştir." buyurmaktadır. Yani "Onlar söyledikleri gibi mecbur ve mazur değillerdir, aksine küfürlerine ceza olarak Allah onları bunu anlamaktan uzaklaştırmıştır."

Lânet dilde uzaklaştırmak anlamına gelir. Burada Allah lânet (uzaklaştırma) fiilini kendisine, küfür fiilini ise onlara nispet etmiştir. Bu tam da Ehl-i sünnet ve'l-cemâat'in görüşüdür. Bu ifade aynı zamanda onların "Kalplerimiz ilim kabıdır. Eğer senin söylediklerin doğru ve hak olsa idi onu anlardık." şeklindeki sözlerine de cevap mahiyetinde olup onlara "Aksine sizler küfrünüz nedeniyle lânetli (uzaklaştırılmış) durumdasınız. Siz âlim değilsiniz, öyle olsaydınız bunu da bilir ve kabul eder, uygulardınız." demektedir. Yine bu, onların "Kalplerimiz ilim kabıdır. Dolayısıyla senin ilmine ihtiyacımız yoktur." şeklindeki sözlerine de cevap mahiyetindedir ve onlara, "Siz âlim ve bu bilgiden müstağni kimseler değilsiniz, aksine küfrünüzün uğursuzluğu nedeniyle lânetli ve uzaklaştırılmış durumdasınız." demektedir.

والأول قول الحسن وأبي العالية ومجاهد وقتادة والسدي ﷺ، فإنهم قالوا: معناه قلوبنا في أكنة. والثاني قراءة ابن عباس وسعيد بن جبير وزيد بن أسلم وتفسيرهم. فتقدير القراءة الأولى: قلوبنا في أوعية. وتقدير القراءة الثانية معناه: قلوبنا أوعية للعلوم فلا حاجة لنا إلى علمك. والذي ذكرناه قبله كان تَعْيِيبًا لكلامه؛[1] فإنه كان لا يوافق أهواءهم؛ فإنهم كانوا يحبون النَّهْبَ والإِرْتِشَاءَ ولذلك قالوا: ﴿ائْتِ بِقُرْاٰنٍ غَيْرِ هٰذَآ اَوْ بَدِّلْهُۜ﴾ [يونس، ١٠/١٥] فأمر أن يقول: ﴿مَا يَكُونُ لِّيٓ اَنْ اُبَدِّلَهُ مِنْ تِلْقَآئِ نَفْسِيۚ اِنْ اَتَّبِعُ اِلَّا مَا يُوحٰٓى اِلَيَّۚ﴾ [يونس، ١٠/١٥] والذي ذكرناه بدئا كأنه تَعَلُّقٌ منهم بمذهب الجبر، أي قلوبنا في غلاف وهي ممنوعة عن الفهم جبرا، وكذلك كانوا يقولون: ﴿لَوْ شَآءَ الرَّحْمٰنُ مَا عَبَدْنَاهُمْۜ﴾ [الزخرف، ٤٣/٢٠] وهو تَعَلُّقٌ بمذهب الجبرية وفيهم ذلك، فكذّبهم الله تعالى في الوجوه الثلاثة، وذلك قوله: ﴿بَلْ لَعَنَهُمُ اللّٰهُ بِكُفْرِهِمْ﴾، أي ليس كما قالوا إنهم مجبورون، معذورون، بل بَعَّدَهُم الله عن تفهمها جزاءً لهم على كفرهم.[2]

واللعن الطرد والإبعاد لغةً، فقد أثبت اللعنَ من نفسه والكفرَ منهم، وهو مذهب أهل السنة والجماعة، وهو جواب كلامهم أيضا على القول الثاني: "إن قلوبنا أوعية، فلو كان كلامك حقا وصدقا لفهمناه"، قال: "بل أنتم ملعونون بكفركم، لستم بعلماء، ولو كنتم كذلك لقبلتم هذا وعلمتم[3] وعملتم[4] به"، وهو جواب كلامهم أيضا على القول الثالث: "إن قلوبنا أوعية للعلوم، فلا حاجة لنا إلى علمك"، قال: "لستم بعلماء مستغنين عن هذا، بل أنتم ملعونون مطرودون عنه بشؤم كفركم".

---

١ ر: لكلام.
٢ م - أي ليس كما قالوا إنهم مجبورون معذورون بل بَعَّدَهُم الله عن تفهمها جزاءً لهم على كفرهم، صح هامش
٣ م ط- وعلمتم.
٤ ر - وعملتم.

"O yüzden çok az inanırlar." Bu ifadenin beş yorumu vardır. Birinci yorum: "Kitabınızda olanın çok azına iman edersiniz." Bu durumda *kalîl*[en] (çok az) ifadesi, başındaki *be* harf-i cerrinin hazfedilmiş olmasından dolayı mansubdur. *Mâ* harfi ise "inanırlar" fiili ile beraber mastar olur, yani "İmanları azdır." anlamına gelir. Bu, Kelbî'nin görüşüdür. Buna göre anlam, "Ellerindeki kitabın çok azına iman eder, geri kalanını inkâr ederler." şeklindedir.

İkinci yorum: Ma'mer'in görüşüne göre ifade, "Çok az iman edersiniz." anlamında olup onların imanından söz eden fiilin mef'ulünün (nesnesinin) sıfatıdır. Neticede *kalîl*[en] (çok az) ifadesi mastardır. Bu, yani onların az iman etmeleri "Eğer onlara kendilerini kim yarattı diye soracak olsa, elbette 'Allah' diye cevap verirler." [ez-Zuhruf 43/87] âyetinde ifade edilen hususdur. Yani onlar bu kadarına iman ederler, ama bunun dışında müşriktirler. Bu görüşe göre âyetteki *mâ* harfi, tıpkı "Allah'tan bir rahmet ile…" [Âl-i İmrân 3/159], "Sözlerinden dönmelerinden dolayı…" [en-Nisâ 4/155] ve "Yakında…" [el-Müminûn 23/40] âyetlerinde olduğu gibi sıla olup anlam itibariyle zâittir.

Üçüncü yorum: "Çok az bir süre inanırlar." Bu durumda *kalîl*[en] (çok az) ifadesinin mansub olması zarf olmasından kaynaklanır ve ifadenin anlamı "Ehl-i kitaptan bir grup şöyle dedi: Müminlere indirilmiş olana sabahleyin inanın, akşamleyin ise onu inkâr edin. Belki onlar böylece dinlerinden dönerler." [Âl-i İmrân 3/72] âyetinde ifade edilen ile aynıdır.

Dördüncü yorum: Katâde'nin görüşüne göre ifade "Onlar içinde ancak çok az kimse inanır." anlamındadır ki bu "çok az kimse" de Abdullah b. Selâm ve arkadaşlarıdır. Buna göre âyetteki *mâ* harfi *men* (kimse) anlamında olup çoğul için kullanılmıştır. *Mâ* harfinin *men* harfi yerine kullanımı hem dilde vardır hem de Kur'ân'da bulunur. Örneğin "Benden sonra neye ibadet edeceksiniz." [el-Bakara 2/133] âyetinde "Kime ibadet edeceksiniz?" anlamı kastedilmiştir. Bu görüşe göre *kalîl*[en] (çok az) ifadesi ismin önüne geçmiş sıfattır, kat' kaidesi[1] gereği mansubdur.

Beşinci yorum: "Azına da çoğuna da inanmazlar." Bu durumda *mâ* harfi olumsuzlama (cahd) anlamındadır. Az iman olumsuzlanınca çok iman da olumsuzlanmış olur. Nitekim âyetin sonunda onların iman etmekten imtina ettiklerini zikretmiş, bir sonraki âyette ise imandan sonra küfre girdiklerini ifade etmiştir:

1 Nahiv açısından bir başka kelimeye (sıfat, bedel, vs.) tâbi olan bir kelimenin, kendisine tâbi olduğu kelimeye i'rab açısından tâbiliğinin kopması. (Çev.)

وقوله: ﴿فَقَلِيلًا مَا يُؤْمِنُونَ﴾ له خمسة أوجه؛ أحدها: فبقليل مما[1] في كتابكم[2] تؤمنون،[3] ونصب ''قليلا'' بنزع الخافض وهو[4] الباء. و''ما'' مع ''يؤمنون'' مصدر، أي إيمانهم بقليل، وهو معنى قول الكلبي: لا يؤمنون إلا بقليل مما في أيديهم ويكفرون بما وراءه.

والثاني قول معمر: فإيمانا قليلا تؤمنون، هو نعتُ مفعولٍ يقع عليه فعلُ إيمانِهم، وهو المصدر في الحاصل، وهو يرجع إلى قوله: ﴿وَلَئِنْ سَأَلْتَهُمْ مَنْ خَلَقَهُمْ لَيَقُولُنَّ اللَّهُ﴾ [الزخرف، ٨٧/٤٣] وهذا إيمان منهم بهذا وهم مشركون في غير ذلك. و''ما'' صلة [١٥٥أ] زائدة[5] على هذا القول كما في قوله: ﴿فَبِمَا رَحْمَةٍ مِنَ اللَّهِ﴾ [آل عمران، ١٥٩/٣]، ﴿فَبِمَا نَقْضِهِمْ﴾ [النساء، ١٥٥/٤]، ﴿عَمَّا قَلِيلٍ﴾ [المؤمنون، ٤٠/٢٣]،

والثالث: فقليل مدة يؤمنون، نصبه على الظرف وهو يرجع إلى قوله: ﴿وَقَالَتْ طَائِفَةٌ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ آمِنُوا بِالَّذِي أُنْزِلَ عَلَى الَّذِينَ آمَنُوا وَجْهَ النَّهَارِ وَاكْفُرُوا آخِرَهُ﴾ [آل عمران، ٧٢/٣].

والرابع قول قتادة: لا يؤمن منهم إلا قليل وهو عبد الله بن سلام وأصحابه. و''ما'' في هذا[6] بمعنى ''من''[7] وهو للجميع. و''ما'' بمعنى ''من'' وارد في اللغة ومذكور في القرآن، قال تعالى: ﴿مَا تَعْبُدُونَ مِنْ بَعْدِي﴾ [البقرة، ١٣٣/٢] أي من تعبدون. و''قليلا'' نعت مقدم على الاسم، ونصبه[8] على القطع.[9]

والخامس: ''فلا يؤمنون قليلا ولا كثيرا''، و''ما'' للجحد ههنا، وإذا نفي القليل فقد نفي الكثير، فذكر في آخر هذه الآية منهم الامتناعُ عن الإيمان، وفي الآية[10] التي تليها الكفرُ بعد الإيمان، وذلك قوله:

---

١ ح: بما.
٢ ح ط ر: كتابهم.
٣ ح ط ر: يؤمنون.
٤ ط ر – الخافض وهو.
٥ ط – زائدة، صح هامش.
٦ ر – في هذا.
٧ ر + في هذا.
٨ ح: ونُصب؛ ط ر: فنُصب.
٩ ر: الحال.
١٠ م: في الآية.

89. Kendilerine ellerindekini tasdik eden bir kitap gelince onu inkâr ettiler. Oysa daha önce inkârcılara karşı yardım istiyorlardı. Tanıyıp bildikleri kendilerine gelince ise onu inkâr ettiler. Allah'ın lâneti inkârcıların üzerine olsun. [el-Bakara 2/89]

"Kendilerine ellerindekini tasdik eden bir kitap gelince" Bu Kur'ân'dır ve tevhid, itaat ve haber gibi konularda onların ellerindekine, yani Tevrat'a muvafıktır. Rivayet edildiğine göre âyetin sebeb-i nüzûlü şöyledir: Muâz b. Cebel, Ehl-i kitaba "Siz eskinden düşmanlarınıza karşı bizim peygamberimiz Hz. Muhammed aleyhisselâmın gelişini bekliyordunuz. Peki neden ona kavuştuğunuz hâlde kendisine iman etmiyorsunuz?" deyince onlar da "Bu, o nebî değil!" karşlığını vermişler, bunun üzerine bu âyet indirilmiştir.

"Oysa daha önce inkârcılara karşı yardım istiyorlardı." Abdullah b. Abbas ve Ebü'l-Âliye şöyle demişlerdir. "Buradaki *yesteftihûne* kelimesi 'Yardım istiyorlardı.' anlamına gelir. Nitekim *isteftehallâhe fe-fetaha* aleyhi ifadesi "Allah'tan yardım istedi, Allah da ona yardım etti." anlamına gelir. Allah Teâlâ "Eğer yardım istiyorsanız işte size yardım (fetih) gelmiştir." [el-Enfâl 8/19] âyetinde kelimeyi, bu mânada kullanmıştır.

Katâde, Ebü'l-Âliye ve Süddî şöyle demişlerdir: Yahudiler ile müşrik Araplar arasında savaş kızıştığı zaman Tevrat'ı çıkarıp ellerini orada Hz. Peygamber aleyhisselâmın zikredildiği yere koyarak "Allah'ım! Senden bize ahir zamanda göndermeyi vaad ettiğin peygamberinin hakkı için bugün düşmana karşı bize yardım etmeni niyaz ediyoruz!" diye dua ederlerdi ve kendilerine yardım edilirdi.

Kelbî şöyle demiştir: Yahudilerin yardım istemeleri şöyle idi. Yahudiler ile Cüheyne, Gatafân, Benî Esed ve Uzre kabileleri arasında düşmanlık ve savaşlar vardı ve onlar düşmanlarına karşı şöyle diyorlardı: "Bir peygamber gönderilecek ve onun bir kitabı olacak. Biz kitap ehliyiz, ona iman edeceğiz ve dağılmış gruplarımızı tek bir kuvvet hâline getirecek, böylece size galip geleceğiz." Böylece düşmanlarını korkutuyorlardı.

Mücâhid, Saîd b. Cübeyr ve Katâde şöyle demişlerdir: *Yesteftihûne* kelimesi Yahudilerin müşriklere "Sizin içinizde şu, şu niteliklere sahip bir çocuk doğdu mu? Çünkü bu niteliklere sahip çocuk ahir zaman peygamberi ve bütün peygamberlerin efendisi olacaktır." diye sormaları anlamına gelir.

٨٩- وَلَمَّا جَآءَهُمْ كِتَابٌ مِنْ عِنْدِ اللهِ مُصَدِّقٌ لِمَا مَعَهُمْ وَكَانُوا مِنْ قَبْلُ يَسْتَفْتِحُونَ عَلَى الَّذِينَ كَفَرُواْ فَلَمَّا جَآءَهُمْ مَا عَرَفُوا كَفَرُوا بِهِۦ فَلَعْنَةُ اللهِ عَلَى الْكَافِرِينَ

﴿وَلَمَّا جَآءَهُمْ كِتَابٌ مِنْ عِنْدِ اللهِ مُصَدِّقٌ لِمَا مَعَهُمْ﴾ هو القرآن وهو موافق للكتاب الذي معهم وهو التوراة في التوحيد والطاعة والأخبار. وسبب نزوله ما روي أن معاذ بن جبل ﷺ قال لأهل الكتاب: "إنكم فيما سلف كنتم تستنصرون برسولنا محمد عليه السلام على أعدائكم، فما لكم أدركتموه فلم تؤمنوا به؟" فقالوا: "ليس هذا بذلك النبي"، فنزلت الآية.

وقوله: ﴿وَكَانُوا مِنْ قَبْلُ يَسْتَفْتِحُونَ عَلَى الَّذِينَ كَفَرُواْ﴾ قال ابن عباس وأبو العالية: أي يستنصرون، يقال: "استفتح الله" أي استنصره ففتح عليه أي نصره، قال تعالى: ﴿إِنْ تَسْتَفْتِحُوا فَقَدْ جَآءَكُمُ الْفَتْحُ﴾ [الأنفال، ١٩/٨].

وذكر قتادة وأبو العالية والسدي ﷺ: أنه كان إذا اشتدت الحرب بينهم وبين مشركي العرب أخرجوا التوراة ووضعوا أيديهم على موضع ذكر النبي عليه السلام وقالوا: "اللهم إنا نسألك بحق نبيك الذي وعدتنا أن تبعثه[1] في آخر الزمان أن تنصرنا اليوم على عدونا" فكانوا ينصرون.

وقال الكلبي: الاستفتاح منهم أنه كان بينهم وبين جهينة وغطفان وبني أسد وعُذْرَة عداوة ومحاربات فكانوا يقولون لهم: "يبعث نبي له كتاب ونحن كتابيون نؤمن به ونجعل الأيدي يدا واحدة فنقهركم"، وكانوا يخوفونهم بهذا.

وقال مجاهد وسعيد بن جبير وقتادة: ﴿يَسْتَفْتِحُونَ﴾ أي يستخبرون من المشركين: "هل ولد فيكم ولدٌ صفته كذا وكذا؛ فإنه نبي آخر الزمان وسيد الأنبياء عليهم السلام؟"،

١ ط: أن تخرجه، صح هامش.

Bir bilgiyi öğrenmek isteyen kimse, o konuda haber peşinde olduğu için *müsteftih* (açan) diye isimlendirilir. Nitekim *istefteha el-imâm, fe-feteha aleyhi'l-kavmü* (İmam namazda okuyacağı yeri unutup kendisine hatırlatılmasını istedi, insanlar da ona hatırlattı) denilir.

Bir görüşe göre onların Allah'tan *feth* istemeleri, ahir zaman peygamberini göndererek aralarında hükmetmesini istemeleri anlamına gelmektedir. Nitekim *el-fettâh* hakim demektir. *Feteha* fiili hükmetti anlamına, *istefteha* fiili de "hüküm istedi" anlamına gelir. Hak Teâlâ "Rabbimiz! Bizimle toplumumuz arasında hak ile hükmet." [el-A'râf 7/89] âyetinde kelimeyi bu anlamda kullanmıştır.

"Tanıyıp bildikleri kendilerine gelince ise" Yani kitaplarında gayet iyi bildikleri şey kendilerine gelince. Bir görüşe göre burada *mâ* harfi, bir önceki âyette geçtiği üzere, *men* (kimse) anlamındadır, bu durumda anlam, "Bildikleri peygamber onlara gelince" şeklindedir.

"Onu inkâr ettiler." Yani bile bile onu inkâr edip yalanladılar. Bu ifade "Tanıyıp bildikleri kendilerine gelince ise" ifadesinin [gramer bakımından] cevabıdır, "Kendilerine ellerindekini tasdik eden bir kitap gelince" ifadesinin cevabı ise Ahfeş'in görüşüne göre gizlenmiştir ki o da birkaç âyet sonra ifade edileceği üzere "ardlarına attılar" ifadesidir.

Zeccâc şöyle der:

> İlkinin cevabı "inkâr ettiler" ifadesidir. Ancak "Kendilerine ellerindekini tasdik eden bir kitap gelince" dedikten sonra, bunun cevap cümlesini zikretmeden önce ara cümle olarak tam bir cümle zikretmiştir. Bu ara cümle "Oysa daha önce inkârcılara karşı yardım istiyorlardı." cümlesidir. Bunun ardından cümlenin başını tekrar yenileyip "Tanıyıp bildikleri kendilerine gelince ise onu inkâr ettiler." buyurmuş, yani "Bu kitap gelince onu inkâr ettiler." demiştir. Burada cümlenin başını tekrar yenilemesinin sebebi, ardındaki ifadenin bu yenilenen cümlenin [dolayısıyla ilk cümlenin başının] cevabı olduğunun bilinmesini sağlamaktır. Bunun benzeri "O, öldüğünüz, toprak ve kemik hâline geldiğiniz zaman sizin tekrar mutlaka çıkarılacağınızı mı vaad ediyor?" [el-Müminûn 23/35]

والمتعلم يسمى مستفتحا لاستخباره من العلم، ومنه: ''استفتح الإمام ففتح عليه القوم''.

وقيل: وكانوا يستفتحون الله أي يسألونه الحكم والقضاء ببعث نبي آخر الزمان. والفتاح الحاكم، و''قد فتح'' أي حكم، ''فاستفتح'' أي سأل الحكم، قال تعالى: ﴿رَبَّنَا افْتَحْ بَيْنَنَا وَبَيْنَ قَوْمِنَا بِالْحَقِّ﴾ [الأعراف، ٨٩/٧].

وقوله: ﴿فَلَمَّا جَاءَهُمْ مَا عَرَفُوا﴾ أي الأمر الذي عرفوه حقا في كتابهم. وقيل: [١٥٥ظ] ''ما'' بمعنى ''من'' كما مر في الآية التي قبلها، أي جاءهم الرسول الذي عرفوه.

وقوله: ﴿كَفَرُوا بِهِۦ﴾ أي جحدوه وكذبوه، وهذا جواب ﴿فَلَمَّا جَاءَهُمْ مَا عَرَفُوا﴾ فأما جواب قوله: ﴿وَلَمَّا جَاءَهُمْ كِتَابٌ مِنْ عِنْدِ اللهِ﴾ فقد قال الأخفش: هو مضمر، وهو ''نبذوه'' كما ذكر بعد هذا بآيات.

وقال الزجاج:

> جواب الأول ﴿كَفَرُوا﴾ ولكن لما قال: ﴿وَلَمَّا جَاءَهُمْ كِتَابٌ مِنْ عِنْدِ اللهِ مُصَدِّقٌ لِمَا مَعَهُمْ﴾ وقبل ذكر جوابه اعترض كلام آخر تام وهو قوله: ﴿وَكَانُوا مِنْ قَبْلُ يَسْتَفْتِحُونَ عَلَى الَّذِينَ كَفَرُوا﴾ أعاد صدر الكلام وقال: ﴿فَلَمَّا جَاءَهُمْ مَا عَرَفُوا كَفَرُوا بِهِۦ﴾ أي هذا الكتاب كفروا به، وإنما أعاد ليعرف أنه جواب ذلك، وهو كقوله: ﴿أَيَعِدُكُمْ أَنَّكُمْ إِذَا مِتُّمْ وَكُنْتُمْ تُرَابًا وَعِظَامًا﴾ [المؤمنون، ٣٥/٢٣]

> âyetinde cevap ile ilk cümlenin arasında başka ifadeler geldiği için ilk ifadenin "sizin" şeklinde tekrar zikredilmesi, ardından "tekrar mutlaka çıkarılacağınızı" [el-Müminûn 23/35] denilmesidir. Bu kullanımın bir başka benzeri de "Sakın sanmayasın ki ettiklerine sevinen ve yapmadıkları şeylerle övülmeyi seven kimselerin… Onların azaptan kurtulacaklarını sakın sanmayasın." [Âl-i İmrân 3/188] âyetinde mevcuttur.[1]

Ferrâ şöyle der: Cümlenin başının cevabı "Tanıyıp bildikleri kendilerine gelince ise" ifadesidir, "Tanıyıp bildikleri kendilerine gelince ise" ifadesinin cevabı ise "onu inkâr ettiler" ifadesidir.[2]

Bir görüşe göre "onu inkâr ettiler." ifadesi her ikisinin de cevabıdır.

"Allah'ın lâneti inkârcıların üzerine olsun." Burada Cenâb-ı Hak, inkâr edince onların Allah'ın lânetine müstahak olduklarını haber vermektedir. Lânet kâfirler için kullanıldığı zaman mutlak olarak rahmetten, cennetten ve saygınlıktan uzaklaştırılmak anlamına gelir. Müminler içinden günah işleyenler hakkında kullanıldığı zaman o günahı işlemeyen kimselere vaad edilmiş olan saygınlık ve ikramdan uzak olacağı anlamına gelir.

90. Karşılığında nefislerini sattıkları şey, hasetleri sebebiyle Allah'ın kullarından dilediğine lutfuyla indirdiği vahyi inkâr etmeleri ne kötüdür! Bu yüzden gazap üstüne gazaba uğradılar. İnkâr edenlere alçaltıcı bir azap vardır. [el-Bakara 2/90]

"Karşılığında nefislerini sattıkları şey ne kötüdür!" *Bi'se* (ne kötü) kelimesi *ni'me* (ne güzel) kelimesinin zıddıdır. Bu iki kelime aslında *'alime* formunda mazi fiildir. Kınama ve övgü için kullanılır, bu yüzden de fiillerin tâbi oldukları sarf kurallarından muaftırlar.

1 Bkz. Zeccâc, *Meâni'l-Kur'ân*, 4: 349.
2 Bkz. Ferrâ, *Meâni'l-Kur'ân*, 1: 59.

لما تراخى جواب ﴿اَنَّكُمْ﴾ وطال الكلام أعاد ﴿اَنَّكُمْ﴾ ثم قال: ﴿مُخْرَجُونَ﴾ [المؤمنون، ٣٥/٢٣]، ونظيره: ﴿لَا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ يَفْرَحُونَ بِمَا اَتَوْا﴾ [آل عمران، ١٨٨/٣] إلى قوله: ﴿فَلَا تَحْسَبَنَّهُمْ بِمَفَازَةٍ مِنَ الْعَذَابِ﴾ [آل عمران، ١٨٨/٣].[١]

٥ وقال الفراء: جواب صدر الكلام قوله: ﴿فَلَمَّا جَاءَهُمْ مَا عَرَفُوا﴾ وجواب قوله: ﴿فَلَمَّا جَاءَهُمْ مَا عَرَفُوا﴾، ﴿كَفَرُوا بِهٖ﴾.[٢]

وقيل: ﴿كَفَرُوا بِهٖ﴾ جوابهما جميعا.

وقوله: ﴿فَلَعْنَةُ اللّٰهِ عَلَى الْكَافِرِينَ﴾ أخبر أنهم لما كفروا استحقوُّا اللعنة من الله، وهي الطرد والإبعاد من الرحمة والجنة والكرامة على الإطلاق في حق الكفار، وإذا ١٠ ذكرت اللعنة في حق مذنب من المؤمنين فهي الطرد والإبعاد على الكرامة التي وعد بها من لا يكون في ذلك الذنب.

٩٠- بِئْسَمَا اشْتَرَوْا بِهٖٓ اَنْفُسَهُمْ اَنْ يَكْفُرُوا بِمَا اَنْزَلَ اللّٰهُ بَغْيًا اَنْ يُنَزِّلَ اللّٰهُ مِنْ فَضْلِهٖ عَلٰى مَنْ يَشَّاءُ مِنْ عِبَادِهٖ فَبَٓاؤُ بِغَضَبٍ عَلٰى غَضَبٍ وَلِلْكَافِرِينَ عَذَابٌ مُهِينٌ

وقوله: ﴿بِئْسَمَا اشْتَرَوْا بِهٖٓ اَنْفُسَهُمْ﴾ "بئس" نقيض "نعم"، وهما في الأصل ١٥ فعلان ماضيان على وزن عَلِمَ، جُعلا للمدح والذم فَمُنِعَا تصرفَ[٣] الأفعال

١ قال الزجاج: وجوابُ ﴿وَلَمَّا جَاءَهُمْ كِتَابٌ﴾ محذوف لأن معناه معروف دلَّ عليه ﴿فَلَمَّا جَاءَهُمْ مَا عَرَفُوا كَفَرُوا بِهٖ﴾. انظر: معاني القرآن للزجاج، ١٧١/١. وقال في موضع آخر: ﴿أَفَأَنْتَ تُنْقِذُ مَنْ فِي النَّارِ﴾ [الزمر، ١٩/٣٩] جاءت مُؤَكِّدةً مُعَادَةً لمَّا طال الكلام، لأنه لا يصلح في العربية أن تأتي بألف الاستفهام في الاسْمِ وألف أُخْرَى في الخبر. والمعنى: أفمن حق عليه كلمة العذاب أفانت تنقذه. وَمِثْلُه: ﴿أَيَعِدُكُمْ أَنَّكُمْ إِذَا مِتُّمْ وَكُنْتُمْ تُرَابًا وَعِظَامًا أَنَّكُمْ مُخْرَجُونَ﴾ [المؤمنون، ٣٥/٢٣]. أعادَ ﴿أَنَّكُمْ﴾ ثانية، والمعنى: أيَعِدُكُمْ أَنَّكُمْ إِذَا مِتُّمْ وَكُنْتُمْ تُرَابًا وَعِظَامًا مُخْرَجونَ. انظر: معاني القرآن للزجاج، ٣٤٩/٤.

٢ قال الفراء: وقوله: ﴿فَلَمَّا جاءَهُمْ مَا عَرَفُوا كَفَرُوا بِهِ﴾ [البقرة، ٨٩/٢] وقبلها ﴿وَلَمَّا﴾ وليس للأولى جوابٌ، فإن الأولى صار جوابها كأنه في الفاء التي في الثانية، وصارت ﴿كَفَرُوا بِهِ﴾ كافية من جوابهما جميعا. ومثله في الكلام: «ما هُوَ إلا أن أتاني عَبْد اللَّه فلما قعد أوسعت له وأكرمته». ومثله قوله: ﴿فَإِمَّا يَأْتِيَنَّكُمْ مِنِّي هُدىً فَمَنْ تَبِعَ هُدايَ﴾ [البقرة، ٣٨/٢]، ﴿فَمَنِ اتَّبَعَ هُدايَ﴾ [طه، ١٢٣/٢٠] اكتفى بجوابٍ واحد لهما جميعا: ﴿فَلا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ﴾ [البقرة، ٣٨/٢]، ﴿فَلا يَضِلُّ وَلا يَشْقى﴾ [طه، ١٢٣/٢٠]. وصارت الفاء في قوله: ﴿فَمَنْ تَبِعَ﴾ كأنها جواب لـ﴿فإما﴾، ألا ترى أن الواو لا تصلحُ في موضع الفاء، فذلك دليل على أن الفاء جواب وليست بنَسَقٍ. انظر: معاني القرآن للفراء، ٥٩/١.

٣ ر: عن تصرف.

Bu kelimeler [ni'met ve bi'set ifadelerinde olduğu gibi sonlarına gelen] zâit harfin sâkin okunuşuyla form değiştirirler. Ayrıca özel ismin peşine kullanılmazlar, ancak cins anlamına delâlet eden nekre ismin ya da cins anlamına delâlet eden elif-lâm takılı ismin başına gelirler, çünkü bütün övgü ve kınamayı kapsama anlamı ifade ederler. Örneğin *ni'me'r-racülü Zeydün* (Zeyd ne iyi adamdır) dediğin zaman onun kendi cinsi içerisinde bütün övgüleri kapsadığını bildirmiş olursun. *Bi'se* de bunun aksidir. Bu cümlede *er-racülü* kelimesi *ni'me* fiili ile merfûdur. *Bi'se racülen Zeydün* (Zeyd adam olarak ne kötüdür) ya da *ni'me racülen Zeydün* (Zeyd adam olarak ne iyidir) dediğin zaman ismi, temyiz olarak nasb etmiş olursun. *Ni'me* kelimesinde tefsir edilmek üzere gizlenmiş bir isim saklıdır, *Zeydün* kelimesi de bu övülen isimden temyizdir. *Bi'se mâ* dediğin zaman da buradaki *mâ* harfi nekredir ve anlam, "Karşılığında nefislerini sattıkları şey ne kötüdür!" şeklindedir.

"İnkâr etmeleri" Buradaki *en* harfi fiille birlikte mastardır, anlam "inkârları" şeklindedir. Cümlenin açılımı, "İnkârları, nefislerine karşılık aldıkları bedel olarak ne kötü bir bedeldir!" şeklindedir.

"Sattıkları" Burada kullanılan ve aslında "satın almak" anlamına gelen *işterav* fiilinin "satmak" anlamına geldiği söylenmiştir. Ebû Muâz şöyle demiştir: Almak ve satmak kelimelerinin her ikisi hem sadece almak anlamında hem de satmak anlamında kullanılabilir.

Mücâhid ve Süddî ise kelimenin anlamının "satmak" olduğunu söylemişlerdir. Bu durumda bu ifadenin iki anlamı vardır. İlkine göre anlam, "Bu bedel karşılığında nefislerini harcadılar, böylece nefisleri cehennemlik oldu." şeklindedir ki bu, "Kendilerine yazık ettiler/nefislerini hüsrana uğrattılar." [el-A'râf 7/9] âyetinin mânasıdır.

İkincisine göre anlam, "Kurtuluş ve saygınlıktan kendilerine düşen payı sattıkları bedel, yani helâk ve alçalma ne kötü bir bedeldir." şeklindedir. Bu durumda burada bir gizli ifade vardır ve "nefislerini" ifadesi "nefislerinin payı" anlamına gelir. Bu "Köye sor." [Yûsuf 12/82] ifadesinin "Köy halkına sor." anlamına gelmesine benzer.

Kaffâl şöyle demiştir: Bu kelimenin mülk edinme anlamındaki satın alma anlamında olması mümkündür. Zira nefisler amellerine bağlıdır. Hak Teâlâ "Herkes kendi kazandığının rehinidir." [el-Müddessir 74/38] buyurur. Rehinlikten ayrılıp kurtulması ise onun satın alınması iledir.

وغُيِّرَا بتسكين الحشو، ولا يليان اسمَ عَلَمٍ، وإنما يدخلان في اسم نكرة دالٍّ على الجنس أو اسم معرف بالألف واللام يدل على الجنس؛ لأنهما يقتضيان استيفاء جميع الحمد[1] والذم؛ فإذا قلت: ''نعم الرجل زيد'' أخبرت أنه مستوفٍ جميع الحمد[2] في جنسه، و"بئس'' على خلافه، وكان[3] ''الرجل'' مرفوعا بفعله، وإذا قلت: ''بئس رجلا زيد''، أو''نعم رجلا زيد'' نصبت ''رجلا'' على التمييز. وفي ''نعم'' اسم مضمر على شريطة التفسير، و''زيدٌ" مميز من هذا الممدوح، فإذا قلت: ''بئسما'' فـ"ما'' نكرة وتقديره: بئس شيئا اشتروا به أنفسهم.

وقوله: ﴿اَنْ يَكْفُرُوا﴾ ''أن'' مع الفعل مصدر، وتقديره: كُفْرُهُمْ. وبسطُه: بئس العوضُ الذي أخذوه عن أنفسهم كفرهم.

و﴿اشْتَرَوْا﴾، قيل: باعوا، فقد قال أبو معاذ: البيع والشراء والابتياع والاشتراء كلها تقع على البيع وحده وعلى الشراء وحده.[4]

ومجاهد[5] والسدي رحمها الله قالا:[6] معناه باعوا. وله معنيان: بذلوا أنفسهم بهذا[7] الثمن فصارت للنار، وهو معنى قوله تعالى: ﴿خَسِرُوٓا اَنْفُسَهُمْ﴾ [الأعراف، ٩/٧].

والثاني: بئسما باعوا به حَظَّ أنفسهم من النجاة والكرامة بالثمن الذي هو للهلاك والإهانة، فيكون فيه مضمر، ويكون [١٥٦ا] معنى قوله: ﴿اَنْفُسَهُمْ﴾ حَظَّ أنفسهم، كما في قوله: ﴿وَسْـَٔلِ الْقَرْيَةَ﴾ [يوسف، ٨٢/١٢] أي أهل القرية.

وقال القفال: يجوز أن يحمل على الاشتراء الذي هو التملك؛ فإن النفس مرهونة بعملها، قال تعالى: ﴿كُلُّ نَفْسٍۢ بِمَا كَسَبَتْ رَهِينَةٌ﴾ [المدثر، ٣٨/٧٤] وافتكاكها بمنزلة اشترائها،

---

١ ط: المدح.
٢ ط: المدح.
٣ ط: فكان.
٤ ر - وعلى الشراء وحده، صح هامش.
٥ ح: وقال مجاهد.
٦ ح - قالا.
٧ ح: لهذا.

Ancak bu durumda onun sâlih amel ile satın alınması gerekir. Eğer insan inkâr ederse, nefsini inkâr ile satın almayı dilemiş demektir ki bu durumda kendisi ile nefsini satın aldığı şey ne kötüdür!

Bir görüşe göre satmak ve almak değiş tokuştur. Alışverişin iki tarafına da *el-beyyi'ân* (iki satıcı) ve *el-mütebâyiân* (iki alışverişçi) denilir, böylelikle isim her iki fiile de müstakil olarak verilmiş olur. Bu durumda anlam, "Yaptıkları alışveriş ne kötüdür!" şeklinde olur.

Bir görüşe göre *el-iştirâ* (satın almak) seçmek demektir, bu durumda cümle "Kendileri için seçtikleri şey ne kötüdür!" anlamına gelir. *Bihi* ifadesindeki *be* harfi fiilin geçişliliğini sağlayan zâit bir harftir. *Enfüsehüm* (kendileri) ifadesi ise lâm-ı ta'lîl ile nasb edilmiştir. Bir görüşe göre "inkâr etmeleri" ifadesi *bihi* ifadesindeki *hi* zamirine atıf olduğu için cer konumundadır, yani anlam, "Kendilerini küfürle sattılar" şeklindedir.

"Allah'ın indirdiği" yani Kur'ân.

"Hasetleri sebebiyle" Lihyânî şöyle demiştir: *el-Bağy* kelimesinin aslı hasettir. *Bâgî*, hasedi nedeniyle haksızlık yapan zalim demektir. *Bağiye* (mazi), *bağy*^{en} (mastar) şeklindeki fiil "Haset etti ve zulmetti." anlamlarına, *Beğā* (mâzi), *büğā*^{en} (mastar) şeklindeki fiil ise "İstedi" anlamına gelir. *Bağati'l-emetü biğā*^{en} (Cariye fuhuş yaptı) ifadesindeki *biğā*^{en} kelimesi, "Günah işledi." anlamına gelir.

"Allah'ın kullarından dilediğine lutfuyla indirdiği vahyi" Yani haset nedeniyle, Allah'ın Hz. Muhammed aleyhisselâma indirdiği Kur'ân'ı inkâr ettiler. Aslında kendileri ahir zaman peygamberini bekliyorlar, ortaya çıkmasını temenni ediyorlardı, fakat bu peygamberin İshak soyundan olacağını zannediyorlardı. Peygamber İsmâil soyundan çıkınca haset ettiler ve bu işin İsrâiloğulları'nın elinden çıkıp başkalarında olmasından hoşlanmadılar. Buradaki "lutuf" kitap ve risâlettir. *Bağy* ise bir görüşe göre onların böyle yaparak kendilerine zulmetmiş olmalarıdır.

"Bu yüzden gazap üstüne gazaba uğradılar." *Bâe* (uğramak) kelimesinin tefsiri "Allah'tan bir gazaba uğradılar." [el-Bakara 2/61] âyetinin tefsirinde geçmişti.

Abdullah b. Abbas şöyle der: İlk gazap Tevrat'ı değiştirmelerinden, ikincisi ise Muhammed aleyhisselâmı inkâr etmelerinden dolayıdır.

وإنما يجب أن يشتريها بالعمل الصالح، فإذا كفر فقد أراد افتكاكها به، وبسئما افتكَّهَا به.

وقيل: البيع والشراء معاوضةٌ، وهما بيعان ومتبايعان، فيقع الاسم على كل واحد منهما على الانفراد، ويكون معناه: بئسما عاوضوا به.

وقيل: الاشتراء الاختيار، وتقديره: بئسما اختاروه لأنفسهم. والباء في ﴿ بِهِۦٓ ﴾ صلة زائدة، ونصبُ ﴿اَنْفُسَهُمْ﴾ بإضمار اللام. وقيل: ﴿اَنْ يَكْفُرُوا﴾ في موضع خفض ردًّا على ''الهاء'' التي في ﴿ بِهِۦٓ ﴾، أي اشتروا أنفسهم بالكفر.

وقوله: ﴿بِمَآ اَنْزَلَ اللّٰهُ﴾ أي بالقرآن.

وقوله: ﴿بَغْيًا﴾ أي حسدا، قال اللِّحْيَانِيّ:[1] أصل البغي الحسد، والباغي هو الظالم الذي يفعل ذلك عن حسد، وقد ''بَغِي، بَغْيًا'' أي حسد وظلم، و"بَغَى، بُغَاءً" بضم الباء أي طلب، و''بَغَتْ الأَمَةُ بِغَاءً'' بالكسر، أي فجرت.

وقوله: ﴿اَنْ يُنَزِّلَ اللّٰهُ مِنْ فَضْلِهٖ عَلٰى مَنْ يَّشَآءُ مِنْ عِبَادِهٖ﴾ أي كفروا للحسد بإنزال الله تعالى القرآن على محمد؛ فإنهم كانوا يعتقدون نبيَّ آخر الزمان ويتمنون خروجه وهم يظنون أنه من ولد إسحاق، فلما ظهر أنه من ولد إسماعيل حسدوه وكرهوا أن يُخرَج الأمر من بني إسرائيل فيكون لغيرهم،[2] و''الفضل'' هو الكتاب والرسالة. والبغي، قيل: هو ظلمهم أنفسهم بذلك.

وقوله: ﴿فَبَآؤُ بِغَضَبٍ عَلٰى غَضَبٍ﴾ قد مر تفسير ''باء'' في قوله: ﴿وَبَآؤُ بِغَضَبٍ مِنَ اللّٰهِ﴾ [البقرة، ٦١/٢].

قال ابن عباس ﷺ: الغضب الأول بتغيير التوارة، والثاني بتكذيب محمد عليه السلام.

---

١ هو أبو الحسن علي بن حازم الختلي اللحياني (بعد ٢٠٧ هـ/٨٢٢ م) كان من أكابر أهل اللغة، عاصر الفراء، وتصدر في ايامه، أخذ عن أبي عمرو الشيباني وأبي عبيدة والأصمعي وعمدته علي الكسائي، وأخذ عنه أبو عبيد القاسم بن سلام، وله «كتاب النوادر». انظر: بغية الوعاة للسيوطي، ١٨٥/٢؛ معجم الأدباء لياقوت الحموي، ١٨٤٤/٤؛ معجم المؤلفين لكحالة، ٥٦/٧.

٢ م + والفضل.

Bir görüşe göre ilk gazap Hz. Îsâ'yı inkâr etmelerinden, bir başka görüşe göre "Üzeyir Allah'ın oğludur." [et-Tevbe 9/30] ve "Allah'ın eli bağlıdır." [el-Mâide 5/64] demelerinden, ikincisi ise yukarıda zikredilen sebeptendir. Bu konuda söylenmiş en güzel görüş şudur: Bu ifadenin mânası, onların ardı ardına gelen ve kesintisiz gazaba maruz kaldıkları şeklindedir. Nitekim "Falan kimse bana iyilik üstüne iyilik yaptı." denildiğinde, onun ardı ardına iyilikler yapmış olduğu kastedilir.

"İnkâr edenlere alçaltıcı bir azap vardır." Yani dünyadaki izzetlerinin ardından zillete düşürücü bir azap vardır. Bir görüşe göre azap ile alçaltıcı olan Allah'tır, ancak alçaltıcılık niteliği mecaz mânada "azap" kelimesine izâfe edilmiştir, çünkü alçaltma onunla gerçekleşir. Bu da müminlere yönelik azabın onları temizleme ve tedib şeklinde olmasına karşılık kâfirlere yönelik azabın şiddetli ve alçaltıcı olduğuna delâlet eder. Nitekim Allah Teâlâ şöyle buyurur: "Kalın orada aşağılık içinde ve benimle konuşmayın!" [el-Müminûn 23/108], "Tat bakalım! Sensin izzetli ve değerli olan!" [ed-Duhân 44/49], "Ateşte yüz üstü sürüklenirler." [el-Kamer 54/48] Bir görüşe göre kâfirler için dünyada alçaltıcı bir azap vardır, müminlerin dünyada çektikleri ise sınama ve kefâret kabilindendir.

91. Kendilerine 'Allah'ın indirdiğine iman edin.' denilince, 'Biz sadece bize indirilene inanırız.' derler ve ondan başkasını inkâr ederler. Hâlbuki o, kendi ellerinde bulunanı doğrulayıcı olarak gelmiş hak kitaptır. De ki: 'Şayet siz gerçekten inanıyor idiyseniz daha önce Allah'ın peygamberlerini neden öldürüyordunuz?' [el-Bakara 2/91]

"Kendilerine 'Allah'ın indirdiğine iman edin.' denilince" Yani Peygamber'in ashabı Kur'ân'ı inkâr eden bu Yahudilere "Kur'ân'a ve İncil'e iman edin." dedikleri zaman.

"Biz sadece bize indirilene inanırız, derler." Yani biz peygamberimiz Mûsâ'ya indirilmiş olan kitabımız Tevrat'a [inanırız, derler]. Bir peygambere indirilmiş olan, mâna olarak onun ümmetine indirilmiş sayılır, çünkü onlar için bağlayıcıdır.

"Ve ondan başkasını inkâr ederler." Yani diğerlerini [inkâr ederler]. Burada zamirin müzekker olmasının sebebi, "indirilen" ifadesine işaret ediyor olmasıdır.

وقيل: الأول بكفرهم بعيسى. وقيل: الأول بقولهم: ﴿عُزَيْرٌ ابْنُ اللهِ﴾ [التوبة، ٣٠/٩] وقولهم: ﴿يَدُ اللهِ مَغْلُولَةٌ﴾ [المائدة، ٦٤/٥]، والآخر بما ذكرنا. وأحسن ما قيل فيه: أن معناه استحقوا غضبا متتابعا لا ينقطع، كما يقال: "فلان يحسن إلي إحسانا على إحسان" أي[١] على التتابع.

٥ وقوله: ﴿وَلِلْكَافِرِينَ عَذَابٌ مُهِينٌ﴾ أي مذل بعد عزّهم في الدنيا. وقيل: المهين هو الله بالعذاب، وأضيف إلى العذاب توسعا، لأنه به يقع. ودل[٢] على أن عذاب[٣] المؤمنين تأديبٌ وتطهيرٌ وعذابَ الكافرين إهانةٌ وتشديدٌ، قال تعالى: ﴿اخْسَؤُا فِيهَا وَلَا تُكَلِّمُونِ﴾ [المؤمنون، ١٠٨/٢٣] وقال: ﴿ذُقْ إِنَّكَ أَنْتَ الْعَزِيزُ الْكَرِيمُ﴾ [الدخان، ٤٩/٤٤] وقال: ﴿يُسْحَبُونَ فِي النَّارِ عَلَى وُجُوهِهِمْ﴾ [القمر، ٤٨/٥٤]. وقيل: للكافرين عذاب مُهين ١٠ في الدنيا،[٤] وما كان للمؤمنين فيها فهو تمحيص وتكفير.

٩١- وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ آمِنُوا بِمَا أَنْزَلَ اللهُ قَالُوا نُؤْمِنُ بِمَا أُنْزِلَ عَلَيْنَا وَيَكْفُرُونَ بِمَا وَرَاءَهُ وَهُوَ الْحَقُّ مُصَدِّقاً لِمَا مَعَهُمْ قُلْ فَلِمَ تَقْتُلُونَ أَنْبِيَاءَ اللهِ مِنْ قَبْلُ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ

﴿وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ آمِنُوا بِمَا أَنْزَلَ اللهُ﴾ أي وإذا قال أصحاب الرسول لهؤلاء اليهود الذين يكفرون بالقرآن: آمنوا بالقرآن والإنجيل.

١٥ وقوله: ﴿قَالُوا نُؤْمِنُ بِمَا أُنْزِلَ عَلَيْنَا﴾ أي بالتوراة التي هي كتابنا أُنزل [١٥٦ظ] على نبينا موسى. والمُنزلُ على النبي منزلٌ على أمته معنًى، لأنه يلزمهم.

وقوله: ﴿وَيَكْفُرُونَ بِمَا وَرَاءَهُ﴾ أي سواه، والتذكير لرجوع الهاء إلى ﴿مَا أُنْزِلَ﴾.

---

١ ط- أي.
٢ ح: فدل.
٣ ط ر: أن عذاب.
٤ ط ر + أيضا.

Ebû Ubeyde şöyle demiştir: Bu ifade, "Onun sonrasını inkâr ederler." anlamına gelir. Şair Nâbiga şöyle der:

Yemin ettim ve sana hiçbir şüphe bırakmadım ki
İnsan için Allah'tan öte gidecek yer (yol) yoktur

Yani "Allah'tan sonra." *Verâe* kelimesi çoğu kullanımda "art" anlamına gelen bir zarftır. Ezherî şöyle der: "*Verâe* ön anlamına da arka anlamına da gelebilir, çünkü asıl anlamı senden gizli, örtülü olan şeydir ki bu anlam hem önde hem arkada mevcuttur."[1] Yani şöyle derler: "Biz kendi kitabımıza inanırız, ötesine geçmeyiz." Allah da "Ötesini inkâr ediyorlar." demek sûretiyle, "Onlar böyle söyleyerek Tevrat'ın sonrasını inkâr ediyorlar." buyurmuş olmaktadır.

Bu ifadenin kâfirlerin sözünün aktarımı olması da mümkündür ki buna göre onlar "Biz kendi kitabımıza inanırız." demişler ve ondan ötesine inanmayacaklarını bildirmişlerdir. Burada "İman ederiz." ifadesinin *nü'minü* şeklinde -yani onların ağzından aktarım olarak- nakledilmesi, "İnkâr ederler." ifadesinin ise onların kendileri hakkındaki haberi olarak gâib formda *yekfürûne* şeklinde ifade edilmesi mümkündür. Bunun benzeri Arapların "Abdullah'a, 'kalkacağım' diye yemin ettirdim.", "Abdullah'a, 'kalkacaksın' diye yemin ettirdim." ve "Abdullah'a, kalkacağına dair yemin ettirdim." şeklindeki ifadelerine benzer ki bunların ilki, yemin eden kişinin "yapacağım" şeklindeki sözü söylemesinin aktarımı (hikâyesi), ikincisi yemin ettirenin ona bu sözü söylediğine dair haber, üçüncüsü ise üçüncü şahıs formunda haberdir. Nitekim cümlenin başı da üçüncü bir şahıstan söz etmektedir.

"Ve ondan başkasını" Yani Tevrat'tan sonrasını ki bu, İncil ve Kur'ân'dır. *Mâ* harfi tıpkı "Sizler ve Allah'tan gayrı taptıklarınız." [el-Enbiyâ 21/98] âyetinde olduğu üzere *men* anlamındadır. Anlam, "Mûsâ'dan sonra gelen Îsâ ve Muhammed aleyhisselâmı" şeklindedir.

"Hâlbuki o haktır." Buradaki "o" zamiri, "Ondan başkası" ifadesine işarettir, işaret edilen kelime lafız olarak tekil olduğu için bu da tekildir.

"Kendi ellerinde bulunanı doğrulayıcı olarak" Yani İncil, Tevrat'a uygundur, Kur'ân da böyledir. Hz. Îsâ, Hz. Mûsâ'yı tasdik eder, Hz. Muhammed de öyledir. Böylece onların Tevrat'a ve Hz. Mûsâ'ya imanları geçersiz olur,

1 Bkz. Ezherî, *Tehzîbü'l-Lüga*, 15: 219.

وقال أبو عبيدة: «أي بما بعده»،[1] قال النابغة:[2]

حَلَفْتُ فلم أَتْرُكْ لنفسِكَ ريبةً وليسَ وراءَ اللهِ للمرءِ مَذْهَبُ

أي بعد الله، و''وراء'' في غالب الاستعمال ظرف في معنى خلفُ، وقال الأزهري: «وراء يصلح لما قبله ولما بعده، لأن معناه: ما توارى عنك أي استتر وهو موجود فيهما»،[3] أي يقولون: نؤمن بكتابنا ولا نتجاوزه إلى غيره، فقال الله تعالى: ﴿وَيَكْفُرُونَ بِمَا وَرَآءَهُ﴾ أي هم بهذا القول يكفرون بما وراء التوراة.

ويجوز أن يكون هذا خبرا عن الكفار أنهم قالوا: ''نؤمن بكتابنا'' وأخبروا أنهم يكفرون بما سواه، فجاز ''نؤمن'' بالنون حكاية عنهم أنهم قالوا ذلك، وجاز ''يكفرون'' بالياء على المغايبة إخبارا أنهم أخبروا بذلك، ومثل هذا قول العرب: ''استَحْلَفْتُ عبدَ الله لَأَقُومَنَّ، ولَتَقُومَنَّ، ولَيَقُومَنَّ''،[4] الألف حاكية عنه أنه حلف فقال ذلك، والتاء أني[5] ''خاطبته بذلك''، والياء إخبار عنه على المغايبة، فقد قلت[6] في الصدر: ''استخلفت عبد الله'' وهي مغايبة.

وقوله: ﴿بِمَا وَرَآءَهُ﴾ أي وراء التوراة وهو الإنجيل والقرآن.[7] ''ما'' بمعنى ''من'' كما في قوله: ﴿إِنَّكُمْ وَمَا تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللهِ﴾ [الأنبياء، ٢١/٩٨]، ومعناه: بمن وراء موسى وهو عيسى ومحمد عليهم السلام.

وقوله: ﴿وَهُوَ الْحَقُّ﴾ إشارة إلى ما وراءه، ووَحَّدَ لتَوَحُّدِ اللفظ.

وقوله: ﴿مُصَدِّقًا لِمَا مَعَهُمْ﴾ أي الإنجيل موافق للتوراة والقرآن كذلك، وعيسى مصدّق لموسى ومحمد كذلك،[8] وبه يبطل إيمانهم بالتوراة وبموسى؛

١ مجاز القرآن لأبي عبيدة، ١/٤٧.
٢ ديوانه، ص. ٧٢؛ الزاهر لابن الأنباري، ٢/٢٩٧.
٣ انظر: تهذيب اللغة للأزهري، ١٥/٢١٩.
٤ ر – وليَقُومَنَّ.
٥ ح: أي.
٦ ر: قال.
٧ ط ر + وقيل.
٨ ط: فلذلك.

çünkü Tevrat'ta İncil'e, Kur'ân'a, Hz. Îsâ'ya ve Hz. Muhammed'e iman emredilir, Hz. Mûsâ da bunu emretmiştir. Kendi kitabına ve peygamberine uyan şeyi inkâr eden kimse aslında kendi kitabını ve peygamberini inkâr etmiş olur.

"De ki: Şayet siz gerçekten inanıyor idiyseniz daha önce Allah'ın peygamberlerini neden öldürüyordunuz?" *Lime* (neden) kelimesinin aslı *limâ* şeklindedir, soru ifade eden *mâ* harfinin başına lâm-ı ta'lîl (sebep ifade eden *lâm* harfi) gelmiştir. Böylece *mâ* harfinin elifi, sık kullanıldığı için, telaffuz kolaylığı sağlamak maksadıyla hazfedilmiştir. Aynı durum *bime* (-ile), '*amme* (-den) ve *fîme* (-de) kelimelerinde de geçerlidir.

"Öldürüyordunuz." Burada kullanılan fiil şimdiki zaman formunda olsa da geçmiş zaman anlamındadır. Bu kullanımın benzeri "Şeytanların okuduklarına tâbi oldular." [el-Bakara 2/102] âyetinde "okumuş olduklarına" anlamında kullanılmasında mevcuttur. Yine aynı kullanım "Müminler sana indirilene iman ederler." [en-Nisâ 4/162], "Onlar müminlere yaptıklarını seyrediyorlardı." [el-Burûc 85/7] âyetlerinde de mevcuttur. Bu ifadeler geçmişteki hâl anlamındadır. Bunlarda "idiniz" ifadesi gizlidir, yani "Neden Allah'ın peygamberlerini öldürüyor idiniz." denilmektedir. Bu nedenle "Daha önce" ifadesi zikredilmiştir ki bu da bu ifadenin şimdiki ya da gelecek zaman anlamında olmadığına delâlet eder.

Burada hitap Hz. Peygamber aleyhisselâmın çağdaşı olan Yahudileredir ve onlar doğrudan peygamber öldürmedikleri hâlde Allah Teâlâ onları bu fiil ile kınamaktadır. Çünkü onlar bu fiilleri işleyenlerin soyundandırlar ve atalarının yaptıklarını benimsemekte, o fiillerden memnuniyet duymaktadırlar. Bu yönüyle onlar bu fiillere iştirak etmiş olmaktadırlar. Ataları ise Hz. Zekeriyyâ, Hz. Yahyâ ve diğer peygamberleri öldürmüşler, Hz. Îsâ'yı da öldürmeye teşebbüs etmişlerdir.

Bir görüşe göre "Allah'ın peygamberlerini neden öldürüyordunuz?" ifadesi Hz. Peygamber aleyhisselâmın çağdaşlarına hitaptır, çünkü onlar defalarca Hz. Peygamber aleyhisselâmı öldürmeye teşebbüs etmişlerdir. Nitekim bu husus "Ey iman edenler! Allah'ın size olan nimetini unutmayın; hani bir topluluk size el uzatmaya yeltenmişti de Allah, onların ellerini sizden çekmişti. Allah'tan korkun ve müminler yalnızca Allah'a güvensinler." [el-Mâide 5/11] âyetinde ifade edilmiştir.

لأن في التوراة الأمر بالإيمان بالإنجيل وبالقرآن وبعيسى ومحمد، وموسى كان يأمر بذلك، ومن كفر بما وافق كتابه ورسوله فقد كفر بكتابه ورسوله.

وقوله: ﴿قُلْ فَلِمَ تَقْتُلُونَ اَنْبِيَآءَ اللهِ مِنْ قَبْلُ﴾ "لم" أصله "لِمَا"، لام التعليل دخلت في "ما" التي هي للاستفهام وسقطت الألف تخفيفا لكثرة الاستعمال في الاستفهام. وهو كقولهم: بم وعمّ وفيم.

و﴿تَقْتُلُونَ﴾ مستقبل[1] في معنى الماضي كما قوله: ﴿وَاتَّبَعُوا مَا تَتْلُوا الشَّيَاطِينُ﴾ [البقرة، ١٠٢/٢] أي ما تلت وقال: ﴿وَالْمُؤْمِنُونَ يُؤْمِنُونَ بِمَآ اُنْزِلَ اِلَيْكَ﴾ [النساء، ١٦٢/٤] وقال: ﴿وَهُمْ عَلٰى مَا يَفْعَلُونَ بِالْمُؤْمِنِينَ شُهُودٌ﴾ [البروج، ٧/٨٥] أو هو للحال في الماضي. و﴿كُنْتُمْ﴾ فيه مضمر، أي فلِمَ كنتم تقتلون أنبياء الله، ولذلك قال: ﴿مِنْ قَبْلُ﴾ فدلّ أنه ليس لمحض الحال ولا للاستقبال.

وإنما وَبَّخَهم بقتل الأنبياء والخطاب لأهل عصر النبي عليه السلام وهم لم يباشروا ذلك، لأنهم أولاد أولئك الذين فعلوا ذلك وهم يوالونهم ويرضون بما فعلوا فشاركوهم فيه، وأولئك قتلوا زكريا ويحيى وغيرهما وقصدوا [١٥٧ظ] قتل عيسى عليه السلام.

وقيل: ﴿قُلْ فَلِمَ تَقْتُلُونَ اَنْبِيَآءَ اللهِ﴾ هو خطاب هؤلاء لقصدهم قتل النبي عليه السلام مرارا، وذلك في قول الله تعالى: ﴿يَآ اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا اذْكُرُوا نِعْمَتَ اللهِ عَلَيْكُمْ اِذْ هَمَّ قَوْمٌ اَنْ يَبْسُطُوٓا اِلَيْكُمْ اَيْدِيَهُمْ فَكَفَّ اَيْدِيَهُمْ عَنْكُمْ﴾ [المائدة، ١١/٥]

١ ر: مستقبلة.

Burada "Allah'ın peygamberleri" ifadesi çoğul formda kullanılmış olsa da maksat Hz. Peygamber aleyhisselâmdır. İfadenin çoğul kullanılmasının sebebi ise tıpkı yine Hz. Peygamber aleyhisselâma hitap eden "Ey Resuller!" [el-Müminûn 23/51] âyetinde olduğu gibi, ona yönelik tâzimdir.

"Şayet siz gerçekten inanıyor idiyseniz." Yani size indirilene gerçekten inanıyor idiyseniz o zaman neden Allah'ın peygamberlerini öldürdünüz? Burada peygamberlerin (herhangi bir durumda) öldürülmelerinin mubah olduğuna dair herhangi bir işaret söz konusu değildir, aksine burada onların öldürülmesinin mutlak olarak haram olduğuna, başkalarının öldürülmesinin ise ancak haklı gerekçeyle mümkün olduğuna işaret bulunmaktadır. Burada her ne kadar hitap Hz. Peygamber aleyhisselâmın çağdaşlarına yönelik olsa da anlam, "Peygamber öldürmek sizin kitabınızda da haram olduğu hâlde, neden bu işi yapan atalarınızı benimsediniz?" şeklindedir.

İmam Mâtürîdî şöyle der:

> Hz. Peygamber aleyhisselâm Yahudileri kendisine indirilmiş olana ve kendi peygamberliğine iman etmeye davet etti, onlar ise "Dediler ki: Allah bize, ateşin yiyeceği bir kurban getirmedikçe hiçbir peygambere inanmamamızı emretti." [Âl-i İmrân 3/183] dediler. Hz. Peygamber aleyhisselâm da onlara Allah'ın emri ile şöyle dedi: Benden önce peygamberler kavimlerine -ki onlar sizin atalarınız idi- bu istediklerinizi getirmişti, o hâlde eğer Allah'ın Tevrat'ta size bu şeyleri emrettiği konusunda doğru söylüyorsanız, onları getiren peygamberleri atalarınız neden öldürdü?[1]

92. Andolsun, Mûsâ size açık mûcizeler getirmişti de, arkasından sizler nefislerinize zulüm ederek buzağıyı ilâh edinmiştiniz. [el-Bakara 2/92]

"Andolsun, Mûsâ size açık mûcizeler getirmişti." Yani *beyyinât* (mûcizeler, deliller) kelimesi apaçık mûcizeler anlamındadır. Bir görüşe göre bu, dokuz mûcizedir: Tûfan, çekirge, bit, kurbağa, kan, asa, beyaz el, denizin yarılması ve kayadan su çıkması.

"Ardından sizler buzağıyı ilâh edinmiştiniz." Yani sizler ondan sonra, Hz. Mûsâ'nın dağa gitmesinin ardından [buzağıyı] mâbut olarak edinmiştiniz.

1 Bkz. Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 1: 177-178.

وذكر ههنا ﴿اَنْبِيَآءَ اللهِ﴾ على الجمع والمراد به نبينا عليه السلام وحده تعظيما له، كما قيل في قوله: ﴿يَآ اَيُّهَا الرُّسُلُ﴾ [المؤمنون، ٢٣/٥١] هو خطاب له وحده.

وقوله: ﴿اِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ﴾ أي بما أنزل عليكم فلم قتلتم أنبياء الله. وليس فيه إباحة قتلهم، بل فيه تحريم قتلهم مطلقا، وقتل غيرهم إلا بحق. وإن كان الخطاب لأهل عصر النبي عليه السلام فمعناه: لم تتولونهم وذلك حرام في كتابكم.

وقال الإمام أبو منصور رحمه الله:

«إن النبي عليه السلام دعا اليهود إلى الإيمان به وبما أنزل عليه فقالوا: ﴿اِنَّ اللهَ عَهِدَ اِلَيْنَآ اَلَّا نُؤْمِنَ لِرَسُولٍ حَتّٰى يَأْتِيَنَا بِقُرْبَانٍ تَأْكُلُهُ النَّارُ﴾ [آل عمران، ٣/١٨٣] فقال لهم بأمر الله: قد كانت الأنبياء قبلي[١] يأتون بها قومهم وهم آباؤكم فلم قتلهم أباؤكم إن كنتم صادقين أن الله تعالى عهد إلينا في التوراة بذلك».[٢]

٩٢- وَلَقَدْ جَآءَكُمْ مُوسٰى بِالْبَيِّنَاتِ ثُمَّ اتَّخَذْتُمُ الْعِجْلَ مِنْ بَعْدِهٖ وَاَنْتُمْ ظَالِمُونَ

وقوله: ﴿وَلَقَدْ جَآءَكُمْ مُوسٰى بِالْبَيِّنَاتِ﴾ أي المعجزات الظاهرات. وقيل: هي الآيات التسع، وهي الطوفان والجراد والقمل والضفادع والدم والعصا واليد البيضاء وفلق البحر وتفجير الماء من الحجر.

وقوله: ﴿ثُمَّ اتَّخَذْتُمُ الْعِجْلَ مِنْ بَعْدِهٖ﴾ أي معبودا من بعده، أي بعد انطلاقه إلى الجبل.

---

١ ح: من قبلي.
٢ انظر: تأويلات القرآن للماتريدي، ١/١٧٧-١٧٨.

"Nefislerinize zulüm ederek" Yani ibadeti hakkı olmayan yere konumlandırarak [nefislerinize zulmettiniz]. Daha önce biz zulüm kelimesini etraflıca açıklamıştık. Bu ifade ile onların daha önce nakledilen "Bize indirilene iman ederiz." [el-Bakara 2/91] şeklindeki sözleri reddedilmekte, yani onlara, "Siz bu iddianızda bâtıl üzeresiniz." denilmektedir.

93. Hani, Tûr'u tepenize dikerek sizden söz almıştık, 'Size verdiğimize sımsıkı sarılın, ona kulak verin.' demiştik. Onlar, 'İşittik, isyan ettik.' demişlerdi. İnkârları yüzünden buzağı sevgisi onların kalplerine sindirilmişti. De ki: 'İmanınızın size emrettiği şey ne kötüdür, eğer inanan kimselerseniz!' [el-Bakara 2/93]

"Hani, Tûr'u tepenize dikerek sizden söz almıştık. Size verdiğimize sımsıkı sarılın." Bu ifadelerin açıklaması daha önce geçmişti. Burada onların daha önceki âyetlerde ifade edilen buzağıya tapmalarının tekrarlanması ve kendilerinden söz alınması ile Tûr'un üzerlerine yükseltilmesinin zikredilmesi aynı kıssa olmasına ve bütün bu âyetler aynı sûrede yer alıyor olmasına rağmen bir kısmının önceki âyetlerde, bir kısmının da tekraren bu âyette zikredilmesinin sebebi, bunların anlatılmasında nimetlerin sayılıp dökülmesinin söz konusu olmasıdır. Nitekim ardından "Sonra sizi affettik." [el-Bakara 2/52] buyurmuş ve Tûr'un yükseltilmesi bahsinde de "Eğer Allah'ın sizin üzerinizde lutuf ve rahmeti olmasaydı…" [el-Bakara 2/64] denilmiş idi. Burada bu iki husus onların buzağıya tapmış ve verdikleri sözü bozmuş oldukları hâlde yine de kendilerine indirilene iman etme iddiasında bulunuyor olmalarından dolayı kendilerine yönelik bir kınama olarak zikredilmiş ve akabinde herhangi bir af veya kurtuluş zikredilmemiştir.

"Ona kulak verin." Yani kabul ederek ve itaat ederek kulak verin. Bu mânada Hak Teâlâ şöyle buyurur: "Kulak verin ve itaat edin." [et-Tegābün 64/16], "İşitmedikleri hâlde işittik diyenler gibi olmayın." [el-Enfâl 8/21]yani kabul etmeyen ve uygulamayanlar gibi olmayın.

"Onlar, 'İşittik, isyan ettik.' demişlerdi." Bir görüşe göre onlar şöyle demişlerdir: Sözünü işittik, emrine isyan ettik. İmam Mâtürîdî şöyle der: Onların "isyan ettik" şeklindeki sözleri "işittik" şeklindeki sözlerinin hemen akabinde söylenmiş değildir. Aksine ondan bir süre sonra söylenmiştir, çünkü onlar, içerisinde ağır hükümler bulunduğu için Tevrat'ı kabul etmeyince Allah Tûr dağını üzerlerine kaldırmış, onlar da korkudan kabul etmiş ve "İşittik ve itaat ettik." [el-Mâide 5/7] demişlerdi.

وقوله: ﴿وَأَنْتُمْ ظَالِمُونَ﴾ أي واضعون العبادة في غير موضعها، وقد شرحناه بأبلغ من هذا فيما تقدم. يَرُدُّ بهذا قولهم في الآية التي قبلها: ﴿قَالُوا نُؤْمِنُ بِمَا أُنْزِلَ عَلَيْنَا﴾ أي أنتم مبطلون في هذه الدعوى.

٩٣- وَإِذْ أَخَذْنَا مِيثَاقَكُمْ وَرَفَعْنَا فَوْقَكُمُ الطُّورَ خُذُوا مَا آتَيْنَاكُمْ بِقُوَّةٍ وَاسْمَعُوا قَالُوا سَمِعْنَا وَعَصَيْنَا وَأُشْرِبُوا فِي قُلُوبِهِمُ الْعِجْلَ بِكُفْرِهِمْ قُلْ بِئْسَمَا يَأْمُرُكُمْ بِهِ إِيمَانُكُمْ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ

وقوله: ﴿وَإِذْ أَخَذْنَا مِيثَاقَكُمْ وَرَفَعْنَا فَوْقَكُمُ الطُّورَ خُذُوا مَا آتَيْنَاكُمْ بِقُوَّةٍ﴾ قد مر تفسير هذه الكلمات. ثم إنما أعاد حديث عبادتهم العجل في الآية المتقدمة وحديث أخذ الميثاق ورفع الطور في هذه الآية مع أن القصة واحدة والسورة واحدة وقد ذكرهما مرة؛ لأن ذكرهما فيما تقدم كان من تعداد النعم؛ فإنه قال:[1] ﴿ثُمَّ عَفَوْنَا عَنْكُمْ﴾ [البقرة، ٥٢/٢] وقال في رفع الطور: ﴿فَلَوْلَا فَضْلُ اللهِ عَلَيْكُمْ وَرَحْمَتُهُ﴾ [البقرة، ٦٤/٢] وذكرهما ههنا توبيخا لهم في دعواهم الإيمان بما أنزل عليهم وهم قد عبدوا العجل وردوا الميثاق، ولم يذكر بعدهما عفوا ولا نجاة.

وقوله: ﴿وَاسْمَعُوا﴾ أي سماع قبول وطاعة، قال تعالى: ﴿وَاسْمَعُوا وَأَطِيعُوا﴾ [التغابن، ١٦/٦٤] وقال: ﴿وَلَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ قَالُوا سَمِعْنَا وَهُمْ لَا يَسْمَعُونَ﴾ [الأنفال، ٢١/٨] أي لا يقبلون ولا يعملون به.

وقوله: ﴿قَالُوا سَمِعْنَا وَعَصَيْنَا﴾ قيل: قالوا: سمعنا قولك وعصينا أمرك. وقال الإمام أبو منصور رحمه الله: «قولهم ﴿وَعَصَيْنَا﴾ لم يكن على إثر قولهم: ﴿سَمِعْنَا﴾ لكن بعده بأوقات؛ لأنهم لما أبوا قبول التوراة لما فيها من الشدائد رفع الله [١٥٧ظ] الجبل فوقهم فقبلوها خوفا وقالوا: ﴿سَمِعْنَا وَأَطَعْنَا﴾ [المائدة، ٧/٥]،

---

١ ط + ثمة.

Dağ yerine konulup onlar iman ettikten sonra da "İsyan ettik." dediler. Bu tıpkı "Sonra yüz çevirdiniz." [el-Bakara 2/62] ifadesi gibidir, zira yüz çevirmeleri bir süre sonra gerçekleşmiştir.[1]

Bir görüşe göre "işittik" ifade, "isyan ettik" ise muameledir. Bu tıpkı "Müşriklerin kendi kâfirlikleri konusunda kendileri aleyhinde şahitlik ederken Allah'ın mescitlerini imar etmeleri söz konusu değildir." [et-Tevbe 9/17] âyetindeki ifade gibidir, buradaki şahitlik sözlü değil, fiili bir şahitliktir.

Bir görüşe göre ataları "işittik" demiş, evlâtları ise "isyan ettik" demiştir. İsyanlarının uğursuzluğundan dolayı da o buzağının sevgisi kalplerine yerleşmiş ve orada öylece kalmıştır. Bu, **"buzağı sevgisi onların kalplerine sindirilmişti."** ifadesidir. Burada kullanılan *üşribe* (içirildi) fiili *üşribe's-sıbgu fi's-sevbi* ve *şürribe fîhi* (Boya kumaşa yedirildi) ifadelerinde olduğu üzere, bir şeye iyice yerleşmek, onda yer tutmak anlamında kullanılır. Yine burada bir gizli ifade de vardır ki o da "sevgi" kelimesidir. Aynı kullanım "İçinde bulunduğumuz köye ve geldiğimiz kervana sor." [Yûsuf 12/82] âyetinde de vardır. Âyet başkalarının onlara buzağıyı sevdirdiğini değil, buzağı sevgisinin onların kalplerine kendi fiilleri sonucunda yerleşmiş olduğunu ifade eder. Bu tıpkı "Düşünce beni türlü yerlere götürüyor." ifadesi gibidir. Benzer şekilde Allah Teâlâ da "Mallarınız sizi oyalamasın." [el-Münâfikūn 63/9] ve "Dünya hayatı sizi aldattı." [el-Câsiye 45/35] buyurmuştur.

Burada Allah'ın bunu onların kalplerine yerleştirdiğini söylemek de mümkündür ki bu, yaratmanın Allah'tan olduğunu ifade etmek anlamına gelir. **"İnkârları yüzünden"** ifadesi ise onlara ait fiil ve seçimlerin bulunduğunu onaylamaktır. Bu da Ehl-i sünnet ve'l-cemâat mezhebinin delilidir.

"De ki: İmanınızın size emrettiği şey ne kötüdür, eğer inanan kimselerseniz!" Bu ifade, bu kimselerin Tevrat'a iman ettiklerine dair iddialarının reddidir ve "Eğer iddia ettiğiniz gibi müminseniz ve imanınız size peygamberleri öldürmeyi, buzağıya tapınmayı, sözü bozmayı ve Muhammed aleyhisselâmı yalanlamayı emrediyorsa, o zaman imanınızın size emrettiği şey ne kötüdür!"

1 Bkz. Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 1: 179-180.

فلما زايل الجبل وآمنوا قالوا: ﴿وَعَصَيْنَا﴾ وهو كقوله: ﴿ثُمَّ تَوَلَّيْتُمْ﴾ [البقرة، ٦٢/٢] وكان التولي بعد ذلك بأوقات».[١]

وقيل: ﴿قَالُوا سَمِعْنَا﴾ عبارة و﴿وعَصَيْنَا﴾ معاملة، وهو كقوله: ﴿مَا كَانَ لِلْمُشْرِكِينَ اَنْ يَعْمُرُوا مَسَاجِدَ اللهِ شَاهِدِينَ عَلٰٓى اَنْفُسِهِمْ بِالْكُفْرِ﴾ [التوبة، ١٧/٩] وهي شهادة فعل لا شهادة قول.

وقيل: قال آباؤهم سمعنا وقال أبناؤهم عصينا، وبشؤم عصيانهم تمكن حب ذلك العجل في قلوبهم فلم يزل، وهو قوله: ﴿وَاُشْرِبُوا فِى قُلُوبِهِمُ الْعِجْلَ﴾ يقال: ''أُشْرِبَ الصِّبْغُ في الثوب، وشُرِّبَ فيه'' أي تمكن. وههنا مضمر، وهو حب العجل كما في قوله:[٢] ﴿وَسْـَٔلِ الْقَرْيَةَ الَّتِى كُنَّا فِيهَا وَالْعِيرَ الَّتِٓى اَقْبَلْنَا﴾ [يوسف، ٨٢/١٢]. يقول: رسخ حبُّ العجل في قلوبهم بفعلهم؛ لا أن غيرهم فعل ذلك بهم. وهذا كما يقال: ''يذهب بي[٣] الفكرُ[٤] كل مذهب''. وقال تعالى: ﴿لَا تُلْهِكُمْ اَمْوَالُكُمْ﴾ [المنافقون، ٩/٦٣] وقال تعالى: ﴿وَغَرَّتْكُمُ الْحَيٰوةُ الدُّنْيَا﴾ [الجاثية، ٣٥/٤٥].

ويجوز أن يقال: اللهُ تعالى أشرب في قلوبهم ذلك، وهو إثبات التخليق من الله تعالى، وقوله: ﴿بِكُفْرِهِمْ﴾ هو إثبات فعلهم واختيارهم، وهو دليل مذهب[٥] السنة والجماعة.

وقوله: ﴿قُلْ بِئْسَمَا يَأْمُرُكُمْ بِهٖٓ اِيمَانُكُمْ اِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ﴾ وهو رد على هؤلاء ما ادعوه أنهم مؤمنون بالتوراة، معناه:[٦] إن كنتم مؤمنين كما تزعمون وإيمانكم يأمركم بقتل الأنبياء وعبادة العجل ونقض الميثاق وتكذيب محمد عليه السلام، فبئسما يأمركم به إيمانكم.

١ انظر: تأويلات القرآن للماتريدي، ١/١٧٩-١٨٠.
٢ م - ﴿وَاُشْرِبُوا فِى قُلُوبِهِمُ الْعِجْلَ﴾ يقال أشرب الصبغ في الثوب وشرب فيه أي تمكن وههنا مضمر وهو حب العجل كما في قوله، صح هامش.
٣ ح - بي.
٤ ح: في الفكر؛ ر: العسكر.
٥ ر + أهل.
٦ ح: ومعناه.

Mukātil şöyle demiştir: "Yani eğer buzağıya tapınma sevgisi yaratıcınıza olan sevginize denk ise o zaman kula inkârı emreden bir iman ne kötü bir imandır!"[1] Hakikatte bu iman değildir, çünkü iman insana inkârı değil, aksine iyilik ve itaati emreder. Sonra emretme fiilinin imana atfedilmesi mecazdır ve mânası da sebep olmak yoluyla irşad ve delâlettir. Bunun benzeri "Muhakkak namaz kötülükten ve fuhşiyattan alıkoyar." [el-Ankebût 29/45] âyetinde vardır, çünkü burada namazın kötülük ve fuhşiyata son vermeye sebep olduğu kastedilmektedir.

Süddî ve İbn Cüreyc şöyle demişlerdir: Hz. Mûsâ kavmine döndüğü zaman buzağıyı aldı ve onu bir törpü (soğuk demir) ile parçaladı, sonra da denize saçtı. O günden beri ondan bir parça taşımayan bir nehir kalmamıştır. Sonra onlara "Bu nehirden için." dedi, onlar da içtiler. Buzağıyı sevenlerin bıyıklarından altın çıktı. İşte bunlar ağızları ile kendilerine su içirilen, kalplerine ise buzağı sevgisi içirilen kimselerdi.

Hasan-ı Basrî şöyle demiştir: Onlardan buzağıya tapınmaktan tövbe etmeyen ve Allah'tan gelen Tevrat'ı kabul etmeyen bir grup kalmıştı, işte kalplerinde buzağı sevgisi kalanlar bunlardı ve Allah Teâlâ'nın "Buzağıyı ilâh edinenlere muhakkak Rablerinden bir gazap erişecektir." [el-A'râf 7/152] âyetinde kastettiği kimseler de bunlardı. Allah Teâlâ bu âyetlerde onların fasit fiil ve sözlerini ortaya çıkarmış, sonrasında ise onların fasit arzularını, emellerini reddetmiştir. Nitekim onlar "Yahudi ya da Hıristiyan olandan başkası asla cennete girmeyecektir." [el-Bakara 2/111] ve "Bizler Allah'ın oğulları ve sevgili kullarıyız." [el-Mâide 5/18] demişlerdir. Bunun reddi, ardındakilerinden de reddini içerir ki bu da şu âyette zikredilir:

94. De ki: Şayet âhiret yurdu Allah katında diğer insanlara değil de yalnızca size aitse ve bu iddianızda doğru iseniz haydi ölümü temenni edin! [el-Bakara 2/94]

1 Bkz. Mukātil b. Süleymân, *Tefsîr*, 1: 124.

وقال مقاتل: «أي إن كان[1] حب عبادة العجل يعدل حب خالقكم فبئس الإيمان إيمانٌ يأمر العبد بالكفر»،[2] وحقيقته أن هذا ليس بإيمان؛ فإن الإيمان لا يأمر بالكفر، وإنما يأمر بالخير والطاعة. ثم إضافة الأمر إلى الإيمان مجاز، ومعناه الدلالة والإرشاد بطريق التسبيب، وهو كقوله: ﴿إِنَّ الصَّلٰوةَ تَنْهٰى عَنِ الْفَحْشَآءِ وَالْمُنْكَرِ﴾ [العنكبوت، ٤٥/٢٩] أي هي سبب للانتهاء[3] عنهما.

وقال السدي وابن جريج: لما رجع موسى إلى قومه أخذ العجل فخرّقه بالمبرد، ثم ذرَّاه في اليم، فلم يبق نهر يجري يومئذ إلا وقع فيه منه شيء، ثم قال لهم: اشربوا، فشربوا منه، فمن كان يحبه خرج عن شاربه[4] الذهب، فهؤلاء شربوا الماء بأفواههم وأُشرب حبُّ العجل في قلوبهم.

وقال الحسن: كان بقي منهم طائفة لم يتوبوا من عبادتهم العجل ولم يقبلوا ما جاء عن الله من التوراة،[5] فهم الذين بقي حب العجل في قلوبهم، وهم الذين قال تعالى: ﴿إِنَّ الَّذِينَ اتَّخَذُوا الْعِجْلَ سَيَنَالُهُمْ غَضَبٌ مِنْ رَبِّهِمْ﴾ الآية، [الأعراف، ١٥٢/٧] أظهر الله في هذه الآيات فعالهم وأقوالهم الفاسدة ثم رد فيما بعده[6] ما كان لهم[7] من الأطماع الفاسدة؛ فإنهم قالوا: ﴿لَنْ يَدْخُلَ الْجَنَّةَ اِلَّا مَنْ كَانَ هُودًا اَوْ نَصَارٰى﴾ [البقرة، ١١١/٢] وقالوا: ﴿نَحْنُ اَبْنٰٓاءُ اللّٰهِ وَاَحِبَّآؤُهٗ﴾ [المائدة، ١٨/٥] وفي رد هذا ردُّ ما بعده، وهو قوله تعالى:

٩٤- قُلْ اِنْ كَانَتْ لَكُمُ الدَّارُ الْاٰخِرَةُ عِنْدَ اللّٰهِ خَالِصَةً مِنْ دُونِ النَّاسِ فَتَمَنَّوُا الْمَوْتَ اِنْ كُنْتُمْ صٰدِقِينَ

١ ر: كانت.
٢ انظر: تفسير مقاتل بن سليمان، ١٢٤/١.
٣ ط: الانتهاء.
٤ ح: على شاربه.
٥ في هامش ط: من التوبة، صح.
٦ ط ر: بعد.
٧ ح ر + مع ذلك؛ ط: مع علم ذلك.

"De ki: Şayet âhiret yurdu Allah katında diğer insanlara değil de yalnızca size aitse" Yani Ey Muhammed! Onlara de ki: Eğer Allah katında âhiret diyarı, yani cennet sadece size mahsus ise... Burada *hâliset*^{en} kelimesi "mahsus" anlamına gelir. *Hulûs* saflık demek olup *dehale* babından türer. İhlâs gönlün, sözün ve amelin Allah için saf hâle getirilmesidir. Bir şeyi *istihlâs* etmek demek, kişinin onu kendisi için seçip alması demektir. *Tehlîsu'l-mümtehan* "darda kalanı darlıktan kurtarıp arındırmak" demektir.

Hâliset^{en} kelimesi *kânet* (idi) fiilinin haberi olduğu için mansubdur. *Leküm* (sizin için) ifadesinin haber, *dâr* (yurt) kelimesinin isim, *hâliset*^{en} kelimesinin de kat' kaidesi gereği mansub olması da mümkündür. Ayrıca *hâliset*^{en} kelimesinin *el-âfiye, el-hâibe, el-bâkiye* kelimeleri gibi mastar olması da mümkündür, bu durumda anlamı "safça" şeklinde olur.

"**Diğer insanlara değil de**" Yani "Muhammed aleyhisselâm ve ashabında değil de" demektir. Buradaki *dûne* kelimesi ihtisas için kullanılır, örneğin *hâzâ lî dûne'n-nâs* (Bu şey başka insanların değil, benimdir) denilir ki bu durumda "Bana özeldir." mânası kastedilir.

"Haydi, ölümü temenni edin!" Yani isteyin. Abdullah b. Abbas bunun "Ölümü isteyin." mânasında olduğunu söylemiştir. Bir diğer rivayette ise onun, "Hangi grup yalancı ise onun ölümü için dua edin." mânasında olduğunu söylediği nakledilir.

Katâde, Ebü'l-Âliye ve Rebî' şöyle demişlerdir: Kendiniz için ölümü temenni edin.

"Bu iddianızda doğru iseniz" Allah'ın oğlu, onun sevgili kulları ve cennetin kendilerine tahsis edilmiş olduğu kimseler olduğunuz konusunda doğru söylüyorsanız… İlim ehlinin çoğunluğu ifadenin bu mânaya geldiği görüşündedir. Bunun izahı şöyledir: Eğer Allah katında bu konuma sahipseniz ve sizden başkası cennete giremeyecekse o zaman o cennete ulaşmak için ölümü dileyin, çünkü bu niteliklere sahip olan kimse Allah'a kavuşmaktan çekinmez, aksine bir an önce ilâhî ikramlara ulaşmak için acele eder.

﴿قُلْ اِنْ كَانَتْ لَكُمُ الدَّارُ الْاٰخِرَةُ عِنْدَ اللّٰهِ خَالِصَةً مِنْ دُونِ النَّاسِ﴾ أي قل لهم يا محمد، إن كانت الدار الآخرة وهي الجنة عند الله خالصة لكم، أي صافية. والخلوص [١٥٨أ] الصفوة من حدّ دَخَلَ. والإخلاص تصفية السر والقول والعمل لله، واستخلاص الشيء استصفاؤه لنفسه، وتخليص الممتحن تصفيته عن المحنة.

٥ و﴿خَالِصَةً﴾ نصبٌ؛ لأنه خبر ﴿كَانَتْ﴾،[١] ويجوز أن يكون قوله: ﴿لَكُمُ﴾ خبرا و﴿الدَّارُ﴾ اسما و﴿خَالِصَةً﴾ نصبا على القطع، ويجوز أن يكون ﴿خَالِصَةً﴾ مصدرا[٢] كالعافية والخائبة[٣] والباقية، ومعناه: خلوصا[٤] أي على الخلوص.

وقوله: ﴿مِنْ دُونِ النَّاسِ﴾ اي من دون محمد وأصحابه. وتستعمل هذه اللفظة للاختصاص، يقال: ''هذا لي من دون الناس'' أي أنا مختص به.[٥]

١٠ وقوله: ﴿فَتَمَنَّوُا الْمَوْتَ﴾ أي تشهوه، قال ابن عباس ﷺ: أي فاسألوا الموت. وفي رواية قال: فادعوا بالموت لأي الفريقين كان أكذب.

وقال قتادة وأبو العالية والربيع ﷺ: فتمنوا الموت لأنفسكم.

وقوله: ﴿اِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ﴾ في دعوى البُنُوَّةِ والمحبة والاختصاص بالجنة. وأكثر أهل العلم على هذا. ووجهه: إن كانت لكم عند الله هذه المنزلة ولا يدخل غيركم ١٥ الجنة، فتمنوا الموت لتصيروا إليها؛ لأن من كان على هذه الصفة لا يكره لقاء الله تعالى بل يحرص[٦] على التعجل إلى كرامته.

---

١ ح: كان.
٢ م: مصدر.
٣ ح ط ر: والخائنة.
٤ ر: خلق صافيا.
٥ ر – به.
٦ ر: تحريض.

Eğer, "Bütün müminler, cennetin sadece müminler için olduğu ve başkasının cennete giremeyeceği konusunda görüş birliği içindedir, ama yine de onlardan hiçbiri, kendisine 'Haydi, ölümü temenni et!' denilecek olsa bunu temenni etmez. O hâlde aynı şey nasıl olur da Yahudilere karşı delil olarak kullanılabilir?" derlerse şöyle deriz: Müminler Allah katında Yahudilerin kendileri için iddia ettikleri mertebe ve üstünlük sahibi olduklarını iddia etmezler. Çünkü Yahudiler kendilerinin Allah'ın oğulları ve sevgili kulları olduklarını ve cennetin sadece kendilerine mahsus olduğunu iddia etmişlerdir. İnsan babasına veya sevdiğine gitmeyi kötü karşılamaz, ona vardığında kendisini cezalandıracağından, intikam alacağından korkmaz, aksine sevdiğine ulaşmayı arzular. Böyle olduğu için de bu iddiaya sahip olanlara "Bunu temenni edin!" denilir, temenni edemedikleri zaman iddialarında yalancı oldukları ortaya çıkar.[1] Ayrıca Hz. Peygamber aleyhisselâm "İçinizden hiçbiri başına gelen bir musibetten dolayı ölümü temenni etmesin, fakat 'Allah'ım! Hayat benim için hayırlı olduğu sürece beni yaşat, ölüm benim için hayırlı olduğunda da canımı al' desin."[2] buyurarak ölümü temenni etmeyi yasaklamıştır.

Habbâb b. Eret şöyle demiştir: Eğer Allah'ın peygamberi bizim ölüm için dua etmemizi yasaklamamış olsaydı ölüm için dua ederdim.

Şair şöyle der:

Kızlarım ve günahlarım olmasaydı
Ölüm arzusu ile yanıp kavrulurdum

Bu nedenle Yahudilere karşı bağlayıcı olan bu delil müminlere karşı kullanılamaz. İmam Mâtürîdî şöyle der:

> Eğer, "Yahudiler ölümü temenni edecek olsalar bu durumda kendileri için tayin edilmiş olan ecelden önce yaşamları sona ermiş olmaz mı? Allah Teâlâ "Ne bir an geri kalırlar ne de bir an ileri gidebilirler." [el-A'râf 7/34] buyurduğu hâlde bu durumda onların ölümleri ecellerinden önce gerçekleşmiş olmaz mı?" diyecek olurlarsa kendilerine şöyle denilir: Allah Teâlâ ezelî ilminde onların ölümü temenni etmeyeceklerini bildiği için, ecellerini mevcut ecelleri olarak tayin etmiştir.

1 Bkz. Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 1: 180.
2 Buhârî, "Merdâ", 19; Müslim, "Zikir", 10.

فإن قالوا: ''إن المؤمنين أجمعوا على أن الجنة للمؤمنين دون غيرهم، ثم ليس أحد منهم يتمنى[1] الموت إذا قيل له: تَمَنَّ الموت، فكيف وجه الاحتجاج على اليهود بذلك؟''، قلنا: ''إن المؤمنين لم يجعلوا لأنفسهم من الفضل والمرتبة عند الله ما جعلت اليهود ذلك لأنفسهم، لأنهم ادعوا أنهم أبناء الله وأحباؤه وأن الجنة خالصة لهم، والإنسان لا يكره القدوم على أبيه وحبيبه ولا يخاف انتقامه[2] بالمصير إليه، بل يرجوا وصوله إلى المحبوب،[3] وقيل لهم: تمنوا ذلك، فلما لم يتمنوه ظهر كذبهم في دعاويهم،[4] ولأن النبي عليه السلام نهى عن تمني الموت قال: «لا يتمنين أحدكم الموت لضرٍّ نزل به، ولكن ليقل: اللهم أحيني ما كانت الحياة خيرا لي، وتوفني إذا كانت الوفاة خيرا لي.''[5]

وقال خباب بن الأرت ﷺ: لولا أن رسول الله عليه السلام نهانا أن ندعوا بالموت لدعوت به.

وقال القائل:[6]

لَوْلَا بَنَاتِي وَسَيِّئَاتِي لَذُبْتُ شَوْقًا إِلَى المَمَاتِ

فلا يلزمهم ما يلزم اليهود. وقال الإمام أبو منصور رحمه الله:

فإن قالوا: لو تمنوا أليس قد كان انقضاء عمرهم دون الأجل الذي جعل لهم؟ وفي ذلك تقديم الآجال عن الوقت الذي كان أجلا وقد قال تعالى: ﴿لَا يَسْتَأْخِرُونَ سَاعَةً وَلَا يَسْتَقْدِمُونَ﴾ [الأعراف، ٣٤/٧]، قيل لهم: إذ علم الله تعالى منهم في سابق علمه وأزليته أنهم لا يتمنون جَعَلَ أجلهم لك،

---

١ م: تمنوا.
٢ ر: انتقاله.
٣ ح ط ر: محابه.
٤ انظر: تأويلات القرآن للماتريدي، ١٨٠/١.
٥ مسند أحمد، ٤١/١٩؛ صحيح البخاري، المرضى، ١٩؛ صحيح مسلم، الذكر والدعاء والتوبة والاستغفار، ١٠.
٦ عزاه الحموي إلى منصور بن إسماعيل بن عمر (ت. ٩١٨/٣٠٦). انظر: معجم الأدباء لياقوت الحموي، ٢٧٢٤/٦.

Eğer onların ölümü temenni edecekleri şeklindeki bilgi Allah'ın ezelî ilminde olsaydı o zaman baştan beri ecelleri bu şekilde tayin edilmiş olurdu. Aynı durum sıla-i rahmin ömrü uzattığı şeklindeki rivayet açısından da böyledir. Orada da sıla-i rahim yapacağı ezelde bilinen kimsenin eceli ezelde uzatılmış olur. Yoksa başta eceli belirlenmiş, fakat kul hayatta iken sıla-i rahim yaptığında ecele ilâve yapılmış yahut ölümü temenni ettiği için bu önceden belirlenmiş ecel kısaltılmış değildir.[1]

95. Onlar, kendi elleriyle önceden yaptıkları sebebiyle hiçbir zaman ölümü temenni etmeyeceklerdir. Allah zalimleri iyi bilir. [el-Bakara 2/95]

"Onlar, kendi elleriyle önceden yaptıkları sebebiyle hiçbir zaman ölümü temenni etmeyeceklerdir." Yani onlar asla ölümü arzulamayacaklar, onu asla istemeyeceklerdir. Burada Hz. Muhammed aleyhisselâmın risâletinin ispatı söz konusudur, çünkü onların ölümü asla istemeyeceklerini haber vermiş ve vakıa onun haber verdiği şekilde gerçekleşmiştir. Bu da Hz. Muhammed'in Allah katından bir peygamber olduğuna delâlet eder.

Abdullah b. Abbas şöyle demiştir: Allah Teâlâ âdeta İsrâiloğulları içinden Tevrat'ı okuyan ve onda Hz. Muhammed aleyhisselâmın Allah katından gönderilmiş bir peygamber olduğuna dair bilgilere tanıklık eden, sonra da onu inkâr eden herkesin, ölümü temenni etmeleri hâlinde derhal öleceğine kesin olarak hükmetmiştir. Bir rivayette Abdullah b. Abbas'ın şöyle dediği nakledilir: Eğer onlar ölümü temenni edecek olsalardı ölüm hemen boğazlarına dolanırdı ve topluca ölürlerdi.

Kaffâl şöyle demiştir: Bu durum sadece iki ihtimal içerir: Ya Hz. Peygamber aleyhisselâmın doğru söylediğini ve ölümü temenni ettikleri takdirde öleceklerini biliyorlardı ki bu durum onların Hz. Peygamber'in nübüvvetini bildikleri, fakat inat ettikleri anlamına gelen bir delil teşkil eder, ya da bunu bilmiyorlardı da Allah onları böyle bir temennide bulunmaktan menetti, böyle bir temenniyi kalplerinden izale edecek şeyi onlarda yarattı ki bunda da yine Hz. Peygamber aleyhisselâmın doğruluğu beyân edilmektedir. Çünkü böyle bir şey âdetin dışındadır (mûcizedir), Allah bunu ancak bir nebînin nübüvvetine delâlet eden bir mûcize olarak yapar.

1 Bkz. Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 1: 181.

ولو علم منهم أنهم يتمنون الموت لكان يجعل أجلهم ذلك في الابتداء، وكذا هذا[1] فيما روي أن صلة الرحم تزيد في العمر أنه كذلك يفعل في الابتداء، لا أن يجعل أجله إلى وقت ثم إذا وصل رَحِمَه يزيد على ذلك الأجل أو ينقص بتمنى الموت عن الأجل المضروب له.[2]

٩٥- وَلَنْ يَتَمَنَّوْهُ اَبَداً بِمَا قَدَّمَتْ اَيْدِيهِمْ وَاللهُ عَلِيمٌ بِالظَّالِمِينَ

وقوله: [١٥٨ب] ﴿وَلَنْ يَتَمَنَّوْهُ اَبَدًا بِمَا قَدَّمَتْ﴾ أي لن يتشهوا[3] الموت أبدا ولن يسألوه. وفيه[4] إثبات رسالة محمد رسول الله عليهم السلام أنه أخبر أنهم لن يتمنوه أبدا، فكان كما قال، فدل أنه من عند الله.

قال ابن عباس ﷺ: كأن الله حتم أنه لا يتمنى أحد من بني إسرائيل ممن قرأ التوراة وشهد بما فيها وأنها من عند الله ثم كفر بما فيها إلا مات من ساعته. وفي رواية قال: لو تمنوا الموت لَشَرِقُوا به وماتوا جميعا.

وقال القفال: لم يخل ذلك من أحد أمرين: إما أن علموا صدقه وأنهم لو تمنوه لم يمهلوا وماتوا، وفي ذلك دليل أنهم عرفوا نبوته فعاندوه، وإما أن لم يعلموا ذلك ومنعهم الله عن هذه التمني وصرفهم عنه وأحدث فيهم ما أزال تمنيه عن قلوبهم، وفي ذلك بيان صدقه؛ لأن هذا أمر خارج عن العادات، لا يفعله الله إلا لإيراد معجزة تدل على نبوة نبي.

---

١ ر: قال صلى الله عليه وسلم.
٢ تأويلات القرآن للماتريدي، ١/١٨١.
٣ ر: يشتهوا.
٤ ر: فيه.

[Abdullah b. Ömer'in azatlı kölesi] Nâfi'nin şöyle dediği nakledilir: Bir gün bir Yahudi bizim yanımıza oturdu ve bizimle tartışmaya girdi, bize, "Sizin kitabınızda 'Haydi, ölümü temenni edin!' [el-Bakara 2/94] deniliyor. İşte ben ölümü temenni ediyorum, pekiyi neden ölmüyorum?" dedi. Abdullah b. Ömer bunu duydu ve derhal evine girdi, kılıcı alıp dışarı çıktı. Yahudi onu görür görmez kaçıverdi. Abdullah b. Ömer ise şöyle dedi: Allah'a yemin olsun ki yakalasaydım boynunu vuracaktım. Bu adam, bu âyetin bütün zamanlardaki Yahudiler için olduğunu vehmediyor, oysa bu âyet Hz. Peygamber aleyhisselâmın nübüvvetini bilip anladıktan sonra bile bile onu inkâr eden ve inatlarını sürdüren kimselerden söz etmektedir.

Eğer, "Temenni kalp ile olur ve onların temenni edip etmedikleri bizim için görünür değildir?" derlerse şöyle deriz: Bu söz onlara karşı bir delil olarak zikredilmiş ve kendilerinden ölüm temennisini dilleri ile açığa vurmaları istenmiştir. Örneğin bir kimse karısına "Boşanmayı istemen ya da dilemen hâlinde sen boşsun." diyecek olsa, boşanmayı gizli düşünceye değil, açık bildirime bağlamış olur. Âyette geçen *len* (hiçbir zaman) ifadesi devamlılık bildirir. Sonra onların ateşe girdikleri zaman ölümü temenni edeceklerini ve "Ey Mâlik! Artık Rabbin canımızı alsın." [ez-Zuhruf 43/77], "Ah keşke bitirici olsaydı." [el-Hâkka 69/27] -yani ölüm gerçekleşseydi- diyeceklerini haber vermektedir. Fakat biz bu âyette geçen *len* (hiçbir zaman) ifadesinin sadece dünyada devamlılık anlamına geldiğini söyleriz ki aynı ifadenin benzer kullanımı "Beni asla göremezsin." [el-A'râf 7/143] âyetinde bulunmaktadır.

"Kendi elleriyle önceden yaptıkları sebebiyle" Yani kendi yaptıkları sebebiyle. Araplar insanların yaptığı fiilleri, bu fiiller çoğunlukla iki el ile yapıldığı için el uzvuna nispet ederler. Kur'ân da onların dil kullanımları esas alınarak indirilmiştir. Hak Teâlâ "İşte bu, senin ellerinin yaptığından dolayıdır." [el-Hacc 22/10], "İşte bu, sizin ellerinizin yaptığından dolayıdır." [el-Enfâl 8/51] buyurur. Arap deyişlerinden biri *yedâke evketâ ve fûke nefeha* "Ağzın üfledi, ellerin bağladı [yani tüm kabahat sende!]"[1] şeklindedir.

1 Anlatıldığına göre adamın biri bir nehri geçmek için bir tulumu şişirir ve ağzını çok sıkı bağlamadan üzerine binip onunla nehri geçmek ister. Nehrin ortasına geldiğinde tulumun bağı çözülür ve havası iner. Adam ölmek üzereyken kıyıdaki birinden yardım ister, fakat kıyıdaki kendin ettin kendin buldun anlamında "Ağzın üfledi, ellerin bağladı." der. Bkz. Zemahşerî, *el-Müstaksâ fî Emsâli'l-Arab*, 2: 410.

وعن نافع ﷺ قال: جلس إلينا يهودي تخاصمنا فقال: ''إن في كتابكم ﴿فَتَمَنَّوُا الْمَوْتَ﴾ [البقرة، ٩٤/٢] وأنا ذا أتمنى الموت، فمالي لا أموت؟''، فسمع ذلك ابن عمر ﷺ فدخل بيته فأخذ السيف ثم خرج، ففر اليهودي حين رآه، فقال ابن عمر ﷺ: ''أما والله لو أدركته لضربت عنقه. توهم هذا الجاهل أن هذا لليهود في كل وقت، إنما هو[١] لأولئك الذين كانوا يعاندونه ويجحدون نبوته بعد أن عرفوه''.

فإن قالوا: ''التمني يكون بالقلب، لا يظهر ذلك لنا أنهم تمنوه أو لم يتمنوه''، قلنا: ذكر هذا على وجه المحاجة فيطلب منهم إظهار التمني باللسان، كما إذا قال الرجل لامرأته: ''أنت طالق إن شئت أو أحببت'' فإنه يتعلق بالإخبار دون الإضمار، وقوله: ﴿وَلَنْ﴾ هذا للتأبيد، ثم ذكر أنهم يتمنون في النار فيقولون: ﴿يَا مَالِكُ لِيَقْضِ عَلَيْنَا رَبُّكَ﴾ [الزخرف، ٧٧/٤٣] ويقولون: ﴿يَا لَيْتَهَا كَانَتِ الْقَاضِيَةَ﴾ [الحاقة، ٢٧/٦٩] أي الموت، ولكنا[٢] نقول:[٣] هذا للتأبيد في الدنيا، كما في قوله: ﴿لَنْ تَرٰينِى﴾ [الأعراف، ١٤٣/٧].

وقوله: ﴿بِمَا قَدَّمَتْ اَيْدِيهِمْ﴾ أي بما عملوا بأنفسهم. والعرب تُضيف فعل كل النفس إلى اليد لحصول الفعل من اليدين في الغالب، وعلى متعارَفهم نزل القرآن، قال تعالى: ﴿ذٰلِكَ بِمَا قَدَّمَتْ يَدَاكَ﴾ [الحج، ١٠/٢٢]، ﴿ذٰلِكَ بِمَا قَدَّمَتْ اَيْدِيكُمْ﴾ [الأنفال، ٥١/٨] وفي أمثال[٤] العرب: ''يَدَاكَ أَوْكَتَا وَفُوكَ نَفَخَ''.[٥]

١ ط: هؤلاء.
٢ ط ر: ولكن.
٣ م - ولكنا نقول، صح هامش.
٤ ط: مثال.
٥ يقال أَصله أَن رجلا نفخ فى زق ولم يوثق وكاءه فَرَكبهُ ليعبر نَهرا، فلما توَسط انحل الوكاء وخرجت الرّيح فغرق، وحين غشيه الموت استغاث برجل فقال له: يداك أوكتا وفوك نفخ. انظر: أمثال العرب للمفضل الضبي، ص. ١١٧؛ المستقصى للزمخشري، ٤١٠/٢.

Bir görüşe göre "kendi elleriyle önceden yaptıkları sebebiyle" ifadesi, "peygamberleri öldürmeleri sebebiyle" anlamına gelir. Abdullah b. Abbas ve İbn Cüreyc şöyle demişlerdir: Yani Hz. Peygamber aleyhisselâmın Tevrat'taki sıfatlarını değiştirmeleri, onu yalanlamaları ve Allah'ın nûrunu ağızlarıyla söndürmeye yeltenmeleri sebebiyle.

"Allah zalimleri iyi bilir." Yani Allah onların cezasını iyi bilir ki onlar bu fiiller nedeniyle zalimdirler. Allah Teâlâ onları da başkalarını da biliyor olduğu hâlde burada hususen onları bildiğini ifade etmesinin sebebi, tehdit maksadıdır. Bu şekilde söylemek en etkili tehdittir. Hak Teâlâ "Sakın Allah'ın zalimlerin yaptıklarından gafil olduğunu sanmayasın!" [İbrâhîm 14/42] buyurmuştur. Bir görüşe göre "Allah zalimleri iyi bilir." ifadesi "Onların yalan iddialarını doğru delillerle rezil rüsva eder, çünkü ne yaptıklarını bilmektedir, hâllerinden gafil değildir." anlamına gelir. Bir başka görüşe göre bu ifade, "Onların, iddiaları geçersiz olduğu için ölümü temenni edemeyeceklerini bilir." anlamına gelir. Bir görüşe göre ise onlar hayata yönelik hırsları nedeniyle ölümü temenni edememişlerdir. Bu nedenle, bu âyetin hemen devamında onların dünya hayatına yönelik hırslarını ifade eden şu âyet gelmiştir:

96. Andolsun, sen onların, yaşamaya, bütün insanlardan hatta Allah'a ortak koşanlardan bile daha düşkün olduklarını görürsün. Onların her biri kendisine bin yıl ömür verilsin ister. Hâlbuki uzun yaşamak onları azaptan kurtaracak değildir. Allah onların yaptıklarını görür. [el-Bakara 2/96]

"Andolsun, sen onların, yaşamaya en düşkün kimseler olduklarını görürsün." Buradaki *letecidenne* fiilinin başında bulunan *lâm* harfi ve sonundaki şeddeli *nûn* harfi tekit ifade eder. Yani "Ey Muhammed! Bu Yahudilerin ölümü temenni etmediklerini göreceksin, çünkü onlar insanlar içerisinde yaşamaya düşkünlük konusunda en katı kimseler olduklarını görürsün." anlamındadır. Bu fiil *harasa* (hırslandı), *yahrisu* (hırslanır), *hırs*^{an} (hırs), *harîs* (hırslı) ve *harrâs* (hırslılar) şeklinde gelir.

"Hatta Allah'a ortak koşanlardan bile" Yani Allah'a ortak koşanlardan bile daha yaşamaya düşkündürler. Abdullah b. Abbas, Ebü'l-Âliye, Kelbî ve Rebî' burada kastedilen müşriklerin Mecûsîler olduğunu söylerken, Hasan-ı Basrî ve Mukātil ise müşrik Araplar olduğunu söylemişlerdir.

ومعنى قوله: ﴿بِمَا قَدَّمَتْ اَيْدِيهِمْ﴾ قيل: أي[1] بقتلهم الأنبياء. وقال ابن عباس وابن جريج: أي بتغييرهم نعت النبي عليه السلام وبتكذيبه وقصدهم إطفاء نور الله بأفواههم.

وقوله: ﴿وَاللهُ عَلِيمٌ بِالظَّالِمِينَ﴾ أي بعقوبة هؤلاء، وهم ظالمون بهذه الأفعال. وخصهم بذلك وإن كان الله تعالى عالما بهم وبغيرهم؛ لأنه أراد به تخصيصهم بالتهديد، وهو أبلغ[2] وعيد، وقال[3] الله تعالى: ﴿وَلَا تَحْسَبَنَّ اللهَ غَافِلًا عَمَّا يَعْمَلُ الظَّالِمُونَ﴾ [إبراهيم، ١٤/٤٢] . قيل:[4] [١٥٩أ] ﴿عَلِيمٌ بِالظَّالِمِينَ﴾ يفضحهم برد دعواهم الكاذبة بالحجج الصادقة؛ فإنه عالم بأفعالهم، غير غافل عن أحوالهم. وقيل: عليم أنهم لا يتمنون لإبطالهم فيما ادعوا. وقيل: لا يتمنون لحرصهم على الحياة، ولذلك وصل بهذه الآية ما فيه بيان شدة حرصهم عليها وهو:

٩٦- وَلَتَجِدَنَّهُمْ اَحْرَصَ النَّاسِ عَلٰى حَيٰوةٍ وَمِنَ الَّذِينَ اَشْرَكُوا يَوَدُّ اَحَدُهُمْ لَوْ يُعَمَّرُ اَلْفَ سَنَةٍ وَمَا هُوَ بِمُزَحْزِحِهِ مِنَ الْعَذَابِ اَنْ يُعَمَّرَ وَاللهُ بَصِيرٌ بِمَا يَعْمَلُونَ

قوله: ﴿وَلَتَجِدَنَّهُمْ اَحْرَصَ النَّاسِ عَلٰى حَيٰوةٍ﴾ اللام للتأكيد، وكذلك النون المشددة في آخره. أي يا محمد، ستجد هؤلاء اليهود لا يتمنون الموت؛ لأنهم أشد الناس حرصا على الحياة، أي وُلُوعًا بها. و"قد حرص، يحرص، حرصا، فهو حريص والجمع حراص."

وقوله: ﴿وَمِنَ الَّذِينَ اَشْرَكُوا﴾ أي وأحرص[5] من الذين أشركوا بالله. وقال[6] ابن عباس وأبو العالية والكلبي والربيع: هم المجوس. وقال الحسن ومقاتل: هم مشركو العرب.

١ ح ط- أي.
٢ ر + تهديد.
٣ ح: قال.
٤ ح ر: وقيل.
٥ ح: أحرص.
٦ ط: قال.

Abdullah b. Abbas'ın ifade ettiğine göre Yahudiler kıyamete inandıkları hâlde yeninden dirilişi inkâr eden Mecûsîler ve müşriklere göre hayata daha düşkün olmalarının sebebi onların, işledikleri zulüm ve zayi ettikleri bilgi nedeniyle âhirette karşılaşacakları rüsvalığı ve kötü sonu bilmeleridir.

"Onlardan her biri ister ki" Yani bu müşriklerden her biri ister ki. Burada kullanılan *vedde* (istedi) fiili *vedde* (istedi), *yeveddü* (istiyor), *vüdd*[en] (istemek), *meveddet*[ün] (istemek) ve *vedâd*[ün] (istemek) şeklinde, *'alime* babından gelir. Fiilin buradaki anlamı temenni etmektir. Bu nedenle devamında "keşke kendisine bin yıl ömür verilsin" denilmiştir ki buradaki ifadenin başında kullanılan *lev* (keşke) edatı temenni ifade eder. Nitekim "Keşke bir şansım daha olsaydı." [ez-Zümer 39/58] âyetinde böyle kullanılmıştır.

"Keşke kendisine bin yıl ömür verilsin." Yani bin yıl boyunca kendisine hayatta kalıcılık verilsin. Bu sayının özellikle seçilmesinin nedeni, bunun Yahudilerin "Bin yıl yaşayasın." şeklindeki deyişlerinde kullanılıyor olmasıdır.

"Hâlbuki uzun yaşamak onları azaptan kurtaracak değildir." Burada kullanılan *zehzeha* kelimesi uzaklaştırmak anlamına gelir. *et-Tezehzüh* uzaklaşmak demektir. Harflerinin yeri değiştirilerek oluşturulan *et-tehazhüz* de aynı anlamdadır. Bu kelime tıpkı *kebkeb* kelimesinin *kebbe* fiilinin tekrarı ile oluşturulmuş olması gibi *zehha* (uzaklaştırdı), *yezihhu* (uzaklaştırır), *zehh*[an] (uzaklaştırmak) fiilinin tekrarı ile oluşturulmuştur. Bir görüşe göre *zâhe* (uzaklaştı), *yezûhu* (uzaklaşır) ve *ezâhe* (uzaklaştırdı), *yüzîhu* (uzaklaştırır) fiilinden türemiştir. *Hâde* fiilinden tekrar yoluyla *hadhade* fiili üretildiği gibi bu fiilden de *zehzeha* fiili üretilmiştir. Abdullah b. Mes'ûd'un mushafında bu kelime *ve mâ hüve bi-münzihihi* şeklinde yazılmıştır ki bu da *nezehe* (uzaklaştı), *nüzûh*[an] (uzaklaşmak) fiilinden gelir.

"Değildir" Bu ifade üç türlü yorumlanabilir. İlkine göre anlam, "Onlardan hiçbiri değildir." Şeklindedir. Nitekim âyette daha önce "Onlardan her biri ister." ifadesi geçmişti ki bu durumda ifade bir görüşe göre Yahudilere, bir görüşe göre ise müşriklere işaret eder. Müşriklerden kasıt ise Mecûsîler'dir. Bu görüş diğerine göre daha güçlüdür. Yani anlam, "Kendisine uzun ömür verilmesi, onlardan hiçbirini azaptan kurtaracak değildir." şeklindedir. Buradaki *en yüammer* (ömür verilmesi) ifadesindeki *en* harfi, fiil ile birleştiğinde mastar anlamı verir.

وإنما كان اليهود أحرص على الحياة مع أنهم مقرون بالقيامة من المجوس والمشركين وهم ينكرون البعث لِمَا قال ابن عباس ﷺ: أن اليهود عرفوا مآلهم في الآخرة من الخزي بما صنعوا من الظلم وضيعوا من العلم.

وقوله: ﴿يَوَدُّ اَحَدُهُمْ﴾ أي يحب أحد هؤلاء المشركين وقد "وَدَّ، يَوَدُّ، وُدًّا[1] ومَوَدَّةً، ووِدَادًا" من حد علم. ومعنى الود ههنا التمني، ولذا قال بعده: ﴿لَوْ يُعَمَّرُ اَلْفَ سَنَةٍۚ﴾ و"لو" كلمة تمنٍّ، قال: ﴿لَوْ اَنَّ لِی كَرَّةً﴾ [الزمر، ٥٨/٣٩].

وقوله: ﴿لَوْ يُعَمَّرُ اَلْفَ سَنَةٍۚ﴾ أي يتمنى أن يعطي العمر والبقاء ألف سنة، وإنما خص هذا العدد؛ لأن من تحيتهم: بزي[2] هزار سال.[3]

وقوله: ﴿وَمَا هُوَ بِمُزَحْزِحِهٖ مِنَ الْعَذَابِ اَنْ يُعَمَّرُۗ﴾ الزحزحة التبعيد، والتزحزح التباعد، والتحزحز كذلك على القلب، وهو مُكَرَّرُ "زَحَّ، يَزِحُّ، زَحًّا،" أي دفع، كقولك: "كَبْكَبَ" من كَبَّ. وقيل: من "زاح يزوح" أي بعد، و "أزاح، يزيح،" أي أبعد، وكُرِّرَ على هذا الوجه كما فعلوا ذلك كقولهم:[4] خاض وخَضْخَضَ. وفي مصحف عبد الله بن مسعود ﷺ: وما هو بمنزحه، فهو[5] كذلك من قولهم: "نزح، نزوحا" إذ بَعُدَ.

وقوله: ﴿وَمَا هُوَ﴾ له ثلاثة أوجه: أحدها: وما أحدهم، فقد ذكر قبله: ﴿يَوَدُّ اَحَدُهُمْ﴾ وذلك راجع إلى اليهود في قولٍ، وفي قولٍ إلى الذين أشركوا، وهم المجوس. وهذا أظهر، أي وما أحدهم بمنجيه من العذاب تعميرُه. و "أنْ" مع الفعل بمنزلة المصدر.

---

١ ط - وُدًّا.
٢ ر: زه.
٣ أي: عش ألف سنة.
٤ ح ط ر: بقولهم.
٥ م - فهو؛ ر: وهو.

"Değildir" Buradaki zamir "uzun yaşamak" ifadesine işaret eder. Sonra, izah maksadıyla aynı ifade [uzun yaşama ifadesi] cümlenin [âyetin Arapçasının] sonunda tekrar edilmiştir. Bir görüşe göre bu zamir imâd (ayırma) zamiridir, çünkü *vâv* harfi ismi gerektirir, ismin zikri hemen yapılmadığı için araya imâd olarak *hüve* (o) zamiri girmiştir. Sonra da bu, [uzun yaşamak] ifadesi ile cümlenin sonunda izah edilmiştir. Bu izah ifadesi, mastar olarak takdir edilir. *Yu'ammer* (ömür verilmek, yaşamak) ifadesi iki yolla merfûdur. İlki bunun "uzaklaştırma" fiilinin fâili olmasıdır, yani "ona ömür verilmesi kendisini ateşten uzaklaştırmaz." anlamındadır. Bu durumda "Ömür verilmesi, (…) değildir." denilmiş olur. İkincisi ise bunun yeni bir cümle başlangıcı olmasıdır, yani anlam, "Ona uzun ömür verilmesi, onu uzaklaştırıcı değildir." şeklindedir.

"Andolsun onları görürsün" ifadesi "Onları bilirsin" anlamındadır ki bunun benzeri "Falan kimseyi fakih olarak buldum." ifadesinin "fakih olarak gördüm, öyle olduğunu öğrendim." anlamında olmasıdır.

"Hatta Allah'a ortak koşanlardan bile" ifadesinin yukarıda zikrettiğimiz anlamlardan başka iki anlamı (yorumu) daha olduğu söylenmiştir. İlkine göre bu ifade "Andolsun onları görürsün" ifadesi ile bağlantılıdır, yani "Bu Yahudileri görürsün, aynı şekilde müşriklerden bazı kimseleri de böyle görürsün." anlamındadır. Çünkü *min* (-den) harfi kısmîlik bildirir. Bu durumda bu ifade Yahudiler ile müşriklerin dünya hayatına düşkünlük konusunda eşit oldukları anlamına gelir. Bu onlar için bir kınamadır, çünkü burada âhirete inanan ile inanmayanı böylesine kınanacak nitelikte bir tutmak söz konusudur.

İkinciye göre bu ifade yeni bir cümle başı olarak mübtedâdır ve cevabı (haberi) "Onlardan her biri ister ki" ifadesidir. Burada gizli bir *min* (-den) harfi bulunduğu düşünülür ki bunun benzeri "Yahudilerden (kimi vardır ki) sözü tahrif ederler." [en-Nisâ 4/46] âyetinde ve "Ehl-i kitaptan (kimi vardır ki) muhakkak ona iman edecektir." [en-Nisâ 4/159] âyetlerinde vardır. Şair şöyle der:

Beklediler… Kimi gözyaşlarına hâkim olamıyor
Kimiyse usulca siliyor göz yaşlarını

Şair burada *ve minhüm dem'uhu sâbik*[un] *lehu* (onlardan, gözyaşı kendisine galip) ifadesi ile "Onlardan kiminin gözyaşı kendisine galip" mânasını kastetmiştir.

وقيل: ﴿وَمَا هُوَ﴾ يرجع إلى التعمير المذكور قبله: ﴿لَوْ يُعَمَّرُ﴾، ثم أعيد ﴿اَنْ يُعَمَّرُ﴾ في آخره إيضاحا. وقيل: هو عماد؛ لأن الواو[1] يطلب الاسم، فلما تأخر الاسم دخل هو عمادا، ثم فُسِّر هذا بقوله: ﴿اَنْ يُعَمَّرُ﴾ في آخره، وهو مصدر على التقدير، ورفع تعميره بطريقين: أحدهما: كونه فاعلا بفعل الزحزحة، أي لا يزحزحه من النار تعميره، يعني وما التعمير. والثاني: الابتداء، أي وما تعميره بمزحزحه.

وقيل: قوله: ﴿وَلَتَجِدَنَّهُمْ﴾ مجاز عن قوله: لتعرفنهم، وهو كقول[2] الرجل: وجدت فلانا فقيها، أي عرفته.

وقيل: في قوله: [١٥٩ب] ﴿وَمِنَ الَّذِينَ اَشْرَكُوا﴾ وجهان آخران سوى ما ذكرنا بدءا؛ أحدهما: أن قوله: ﴿وَمِنَ الَّذِينَ اَشْرَكُوا﴾ موصول بقوله: ﴿وَلَتَجِدَنَّهُمْ﴾ أي ستجد هؤلاء اليهود وتجد أيضا من الذين أشركوا، أي بعض المشركين؛ فإن "من" كلمة تبعيض، وهو تسوية بينهم وبين المشركين في حرص الحياة، وهو ذم لهم وتسوية بين من يقر بالبعث وبين من لا يقر به في هذه الصفة المذمومة.

والثاني: ﴿وَمِنَ الَّذِينَ اَشْرَكُوا﴾ مبتدأ، وجوابه ﴿يَوَدُّ اَحَدُهُمْ﴾ أي من يود، فكلمة "من" مضمرة كما في قوله:[3] ﴿مِنَ الَّذِينَ هَادُوا يُحَرِّفُونَ الْكَلِمَ﴾ [النساء، ٤/٤٦] أي مَنْ يحرفون، وقوله: ﴿وَاِنْ مِنْ اَهْلِ الْكِتَابِ اِلَّا لَيُؤْمِنَنَّ بِهٖ﴾ [النساء، ٤/١٥٩] أي[4] من ليؤمنن به،[5] قال[6] الشاعر:[7]

فَظَلُّوا وَمِنْهُمْ دَمْعُهُ سَابِقٌ لَهُ وآخَرُ يَجري دَمْعَة العَيْنِ بالمَهْلِ

أي ومنهم من دمعه.

---

١ ط: العماد، صح هامش؛ ر: الوداد.
٢ ر: كقولك.
٣ ح – قوله.
٤ ح + إلا.
٥ م – أي من ليؤمنن به، صح هامش.
٦ ر: وقول.
٧ البيت لذي الرمة، انظر: ديوانه، ص. ١٤١؛ تفسير الطبري، ١٠٢/٧، (النساء، ٦٤/٤). وفي الديوان: فَظَلُّوا وَمِنْهُمْ دَمْعُهُ غَالبٌ لَهُ وآخَرُ يَثْني عَبْرَة العَيْنِ بالمَهْلِ.

"Allah onların yaptıklarını görür." Yani küfür ve günah türünden amellerini görür, hiçbir şey O'na gizli kalmaz ve onlara dünyada rezillik ve zilletle, âhirette de ceza ile karşılık verir. Kıraat imamlarının çoğu bu fiili üçüncü şahıs formunda [*ya'melûn* (yaptıklarını) şeklinde] okurken Ya'kūb muhatap formunda [*ta'melûn* (yaptıklarınızı) şeklinde] okumuştur.

97. De ki: Her kim Cebrâil'e düşman olursa, bilsin ki o, Allah'ın izni ile onu; önündekini doğrulayıcı, müminler için de bir hidâyet rehberi ve müjde verici olarak senin kalbine indirmiştir. [el-Bakara 2/97]

"De ki: Her kim Cebrâil'e düşman olursa" *Cibrîl* (Cebrâil) kelimesinin okunuşunda yedi lehçe vardır. Bunların dördü kıraat imamları tarafından okunmuştur. 1. Hemze ve uzatma ile ve *cîm* ve *râ* harflerinin fethası ile *Cebreîl* şeklinde okunmuştur. Bu, Hamza ve Kisâî'nin okuyuşudur. 2. Hemzesiz olarak ve *cîm* harfinin fethası ile *Cebrîl* şeklinde okunmuştur. Bu İbn Kesîr'in okuyuşudur. 3. *Cebreil* şeklinde okunmuştur. Bu, Âsım'ın ravisi Ebû Bekir'in okuyuşudur. 4. Hemzesiz olarak ve *cîm* ve *râ* harflerinin kesresi ile Cibrîl şeklinde okunmuştur. Bu, geri kalan kıraat imamlarının okuyuşudur. 5. Med ve hemzeli olarak ve yazımda iki *ye* ile *Cebrâîl* şeklinde okunmuştur. 6. Hemzeli olarak, *lâm* harfinin şeddesi ile ve yazımda tek *ye* harfi ile *Cebreillü* şeklinde okunmuştur. 7. *Lâm* yerine *nûn* harfi kullanılarak *Cebrîn* şeklinde okunmuştur.

Cibrîl ismi Arapça değildir. Ancak Araplar zikredilen vecihlere göre bu kelimeyi Arapçalaştırmışlardır. Allah'ın kulu anlamındadır. Çünkü *cebr* kul, *Îl* ise Allah anlamına gelir. Bu Abdullah b. Abbas tarafından söylenmiştir.

Âyet yine Yahudiler, onların kınanması ve sözlerinin reddi hakkındadır. Sebeb-i nüzûlü ise Ebû Sâlih'in Abdullah b. Abbas'tan naklettiğine göre şöyledir: Hz. Peygamber aleyhisselâm Medine'ye geldiği zaman Fedek bölgesinde yaşayan Yahudilerden İbnü's-Sûriyâ onun yanına gelir ve "Senin uykun nasıldır? Çünkü bize ahir zamanda gelecek olan peygamberin uykusunun nasıl olacağı bildirilmiştir." der. Hz. Peygamber de "Gözlerim uyur, ama kalbim uyanıktır." buyurur. Adam, "Doğru söyledin Ey Muhammed! Bana çocuk hakkında bilgi ver; erkekten mi olur yoksa kadından mı?" der. Hz. Peygamber aleyhisselâm "Kemik, damar ve sinir erkekten, et, kan, tırnak ve saç ise kadından gelir." buyurur.

وقوله: ﴿وَاللَّهُ بَصِيرٌ بِمَا يَعْمَلُونَ﴾ أي يرى أعمالهم من الكفر والمعاصي ولا يخفى عليه شيء فيجازيهم بالخزي والذل في الدنيا والعقوبة في العقبى. وقراءة العامة بياء المغايبة، وقرأ يعقوب بتاء المخطابة.

٩٧- قُلْ مَنْ كَانَ عَدُوًّا لِجِبْرِيلَ فَإِنَّهُ نَزَّلَهُ عَلَى قَلْبِكَ بِإِذْنِ اللَّهِ مُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ وَهُدًى وَبُشْرَى لِلْمُؤْمِنِينَ

وقوله: ﴿قُلْ مَنْ كَانَ عَدُوًّا لِجِبْرِيلَ﴾ في جبريل سبع لغات، قرئ بأربع منها. جَبْرَئِيل: بفتح الجيم والراء مهموزا ممدودا وهو في قراءة حمزة والكسائي.[١] جَبْرِيل: بفتح الجيم خفيفا بغير همز وهو قراءة[٢] ابن كثير. وجَبْرَئِل: على وزن جبرعل وهو رواية[٣] أبي بكر عن عاصم. وجِبْرِيل: بكسر الجيم والراء بلا همز وهو قراءة[٤] الباقين. وجَبْرَائِيل: بالمد والهمز وبيائين في الكتابة. وجبرَئِلُّ: بالهمز وتشديد اللام وياء واحدة في الكتابة. وجَبْرِينُ: بالنون مكان اللام.

ثم هو اسم ليس بعربي عرَّبته العرب على هذه الوجوه، ومعناه عبد الله، فإن "جبر" هو العبد، و "إيل" هو الله. قاله ابن عباس ﷺ.

والآية في شأن اليهود أيضا وذمهم ورد مقالاتهم. وقصة نزوله ما روى أبو صالح عن ابن عباس ﷺ قال: لما قدم النبي عليه السلام المدينة أتاه ابن الصوريا[٥] وهو رجل من اليهود يسكن فدك فقال: "يا محمد، كيف نومك؟ فإنا أُخبرنا عن نوم النبي الذي يجيء في آخر الزمان"، فقال النبي عليه السلام: «تنام عيناي وقلبي يقظان»، قال: "صدقت يا محمد،[٦] فأخبرني[٧] عن الولد، أمن الرجل يكون أم من المرأة؟»، قال: «أما العَظم والعَصَب والعُروق فمن الرجل، وأما اللحم والدم والظُّفر والشَّعر فمن المرأة»،

١ ط + وخلف وعاصم غير حفص ويحيى عن أبي بكر.
٢ ط: في قراءة.
٣ ر + يحيى عن.
٤ ط: في قراءة.
٥ ر: صوريا.
٦ ط - يا محمد.
٧ ط + يا محمد.

Adam, "Doğru söyledin Ey Muhammed! Peki, çocuk neden bazen bütünüyle amcalarına benzeyip dayılarına hiç benzemez ya da tamamen dayılarına benzeyip hiç amcalarına benzemez?" diye sorar. Hz. Peygamber aleyhisselâm, "Hangisinin suyu baskın çıkarsa çocuk onun tarafına benzer." buyurur. Adam, "Doğru söyledin Ey Muhammed!" der ve ona Hz. Ya'kūb'un (İsrâil) kendisi için haram kıldığı yiyeceği sorar, Hz. Peygamber aleyhisselâm, "Ya'kūb şiddetli bir hastalık geçirdi ve eğer Allah kendisine şifa verirse en sevdiği yiyeceği ve içeceği kendisine haram kılacağına dair adak adadı. En sevdiği yiyecek deve eti, içecek ise deve sütü idi, o da bu ikisini kendisine haram kıldı." buyurur. Adam ona cennet ehlinin ilk yiyeceği şeyi sorar, o da "Balık ve öküz eti." buyurur. Adam, "Doğru söyledin Ey Muhammed!" der ve "Geriye bir soru kaldı, onu da söylersen sana iman eder ve tâbi olurum. Allah'tan geldiğini söylediğin şeyleri sana hangi melek getiriyor?" diye sorar. Hz. Peygamber aleyhisselâm "Cebrâil" deyince, "O bizim düşmanımızdır, hep savaş ve ağır hükümler indirir. Bizim elçimiz Mîkâil'dir ve kolaylıklar ve refah indirir. Eğer Mîkâil olsaydı sana inanır ve seni tasdik ederdik." der. Bunun üzerine Hz. Ömer, "Sizin ona düşmanlığınızın başı nedir?" diye sorar, o da şöyle anlatır: "Bize defalarca düşmanlık etti. En şiddetli düşmanlığı ise şu idi: Allah Teâlâ bizim peygamberimiz Hz. Mûsâ'ya, Beytülmakdis'in adı Buhtunnasr olan bir adam zamanında harap edileceğini bildirmişti ve harap edileceği zamanı da bize haber verilmişti. O zaman gelince İsrâiloğulları'nın en güçlülerinden birini bu adamı bulup öldürmesi için gönderdik, adamımız onu aramaya gitti ve kendisini Babil'de fakir, güçsüz bir çocuk olarak buldu. Öldürmek üzere onu yakaladı, ama Cebrâil onu savundu ve adamımıza, 'Eğer Rabbiniz ona sizi helâk etmesini emretmiş ise ona güç yetiremezsiniz, yok eğer böyle bir şey yok ise o zaman ne hakla onu öldüreceksin?' dedi, adamımız da Cebrâil'e inandı ve onu bıraktı. Derken Buhtunnasr büyüdü, kuvvetlendi, kral oldu. Sonra da üzerimize sefere çıkıp Beytülmakdis'i harap etti, bizi öldürdü. İşte bu nedenle biz de Cebrâil'i düşman belledik. Mikâîl ise Cebrâil'in düşmanıdır." Hz. Ömer "Böyle söyleme, ben şahitlik ederim ki kim Cebrâil'e düşman ise Mikâîl'e de düşmandır, kim Mikâîl'e düşman ise Cebrâil'e de düşmandır." dedi. O da, "Ey Ömer! Böyle söyleme!" diye karşılık verdi ve ardından âyet, tıpkı Hz. Ömer'in kullandığı ifadelerle indi.

قال: ''صدقت يا محمد''، قال: ''فما بال الولد يشبه أعمامه ليس من شبه أخواله فيه شيء، أو يشبه أخواله ليس فيه من شبه أعمامه شيء؟»، فقال: «أيهما علا ماؤه ماء صاحبه كان الشبه له»، قال: ''صدقت يا محمد''، وسأله عن الطعام الذي حرم إسرائيل على نفسه، قال: «إن يعقوب مرض مرضا شديدا فنذر إن شفاه الله حرّم [١٦٠أ] على نفسه أحب الطعام وأحب الشراب إليه، وكان أحب الطعام [إليه] لحم الإبل وأحب الشراب إليه ألبانها فحرمهما على نفسه». وسأله عن أول نُزل أهل الجنة، قال: «الحوت والثور»، قال: ''صدقت يا محمد''، ثم قال: ''بقيت خصلة إن قلتها آمنت بك واتبعتك، أيُّ ملك يأتيك[١] بما تقول من الله؟»، قال: «جبريل»، قال: ''ذلك عدونا ينزل بالقتال والشدة، ورسولنا ميكائل يأتي باليسر والرخاء، فلو كان ميكائل لآمنا بك وصدقناك»،[٢] فقال له عمر ﷺ: ''ما بدء عداوته لكم؟»، قال: ''عادانا مرارا كثيرة، وكان من أشد عدواته لنا أن الله تعالى أنزل على نبينا موسى عليه السلام أن بيت المقدس سيخرب في زمان رجل يقال له[٣] بخت نصر وأُخبرنا بالحين الذي يخرب فيه، فلما بلغ الحين الذي يكون فيه هلاك بيت المقدس بعثنا رجلا من أقوياء بني إسرائيل في طلبه ليقتله، فانطلق في طلبه حتى لقيه ببابل غلامًا مسكينًا ليست له قوةٌ، فأخذه ليقتله، فدفع عنه جبريل وقال لصاحبنا: إن ربكم إن هو أمره بإهلاككم لا تسلط عليه، وإن لم يكن هذا فعلى أيِّ حقٍّ تقتله؟» فصدّقه صاحبُنا فتركه، وكبر بُخْتَ نَصَّر وقوي، فملك ثم غزانا فخرب بيت المقدس وقتلنا، فلهذا نتخذه عدوا. وميكائل فإنه[٤] عدو لجبريل''، فقال عمر ﷺ: ''لا تقولن هذا؛[٥] فإني أشهد أنه من كان عدوا لجبريل فإنه عدوٌّ لميكائيل ومن كان لميكائيل فإنه عدوٌّ لجبريل''[٦] فقال: «يا[٧] عمر، لا تقولن هذا»[٨] فنزلت الآية كما قال عمر ﷺ.

١ ط - يأتيك، صح هامش.
٢ م - وصدقناك، صح هامش.
٣ ط - يقال له.
٤ ط ر- فإنه.
٥ ح ط ر- لا تقولن هذا.
٦ م - فإني أشهد أنه من كان عدوا لجبريل فإنه عدو لميكائيل ومن كان لميكائيل فإنه عدو لجبيرل، صح هامشظ.
٧ ر - يا.
٨ م - فقال يا عمر، لا تقولن هذا.

"Bilsin ki o, Allah'ın izni ile onu senin kalbine indirmiştir." Yani Kur'ân'ı indiren Cebrâil'dir. Bu Abdullah b. Abbas ve tefsircilerin umumunun görüşüdür. Nitekim daha önce "Ötesini inkâr ederler." [el-Bakara 2/91] âyetinde Kur'ân'dan söz edilmiştir, bu yüzden de **"Onu senin kalbine indirmiştir."** ifadesindeki zamirin Kur'ân'a işaret etmesi uygundur.

"Senin kalbine" Yani sana onu vahyetmiş, kalbine koymuştur. Bir görüşe göre anlam, "Onu kalbinle muhafaza edesin diye" şeklinde, bir başka görüşe göre ise "Kalbini sabit kılmak üzere" şeklindedir.

"Allah'ın izni ile" yani Allah'ın emri ile. Kaffâl şöyle demiştir: "Onu senin kalbine indirdi." ifadesi, "Onlara Kur'ân'ı senin kalbine Cebrâil'in indirdiğini haber vermiştir." anlamına gelir. Eğer burada "Kalbime" ifadesi kullanılmış olsaydı bu durumda bu ifadenin Hz. Peygamber aleyhisselâmın onlara söylediği sözün aktarımı olması mümkün olurdu. Örneğin "Falancaya söyle, bendeki haber şöyle." ifadesi "Falancaya, sendeki haberin şöyle olduğunu söyle." şeklinde de ifade edilebilir. İmam Mâtürîdî şöyle der:

> Bâtınîler -Allah kendilerini rezil rüsva eylesin- derler ki: "Kur'ân Allah'ın peygamberinin kalbine bizim okuduğumuz harfler ile inmiş değildir, aksine o, onun kalbine inmiş bir ilhamdır, sonra peygamber bu ilhamı harflere dönüştürmüştür." Bu görüş bâtıldır, çünkü eğer böyle olsaydı o zaman Allah Teâlâ'nın "Andolsun biz onların, 'Kur'ân'ı ona bir insan öğretiyor.' dediklerini biliyoruz. İma ettikleri kimsenin dili yabancıdır. Bu Kur'ân ise gayet açık bir Arapçadır." [en-Nahl 16/103] âyeti ile onlara delil getirmesi yersiz olurdu. Çünkü bu durumda onlar Kur'ân'ın Arapça olmayan bir dille indirilmiş olduğunu, fakat peygamberin onu Arapçaya dönüştürdüğünü söyleyebilirlerdi. Allah Teâlâ şöyle buyurur: "Onu çabucak almak için dilini hareket ettirme." [el-Kıyâme 75/16] yani unutma korkusu ile böyle yapma. Yine şöyle buyurur: "Gerçek hükümdar olan Allah yücedir. Sana vahyedilmesi tamamlanmadan önce Kur'ân'ı okumakta acele etme ve de ki: Rabbim! İlmimi arttır." [Tâhâ 20/114] Bu âyetler onların görüşlerinin ve mezheplerinin bâtıl ve fasit olduğuna ve kendilerinin Allah'ın dosdoğru dininden uzaklığına delâlet etmektedir.[1]

1 Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 1: 185.

وقوله: ﴿فَإِنَّهُ نَزَّلَهُ عَلٰى قَلْبِكَ﴾ أي فإن جبريل نزل القرآن، وهو قول ابن عباس وعامة أهل التفسير والتأويل. وقد تقدم ذكر القرآن في قوله: ﴿وَيَكْفُرُونَ بِمَا وَرَآءَهُ﴾ [البقرة، ٩١/٢] فصلح صرف قوله: ﴿فَإِنَّهُ نَزَّلَهُ﴾ إليه.

وقوله: ﴿عَلٰى قَلْبِكَ﴾ أي أوحاه إليك وقذفه في قلبك. وقيل: أي عليك لتحفظه بقلبك. وقيل: أي تثبيتا لقلبك.

وقوله: ﴿بِإِذْنِ اللهِ﴾ أي بأمر الله. وقال القفال: قوله: ﴿نَزَّلَهُ عَلٰى قَلْبِكَ﴾ أي أخبرهم أنه نزل على قلبك، ولو قال: ''على قلبي'' جاز على حكاية اللفظ الذي يقول لهم، وهو كقولك: ''قل لفلان إن الخبر عندي كذا'' ويجوز: ''عندك كذا''. وقال الإمام أبو منصور رحمه الله:

> تقول الباطنية خذلهم الله: ''إن القرآن لم ينزل على رسول الله بالأحرف التي نقرأها، لكنه إلهام نزل على قلبه ثم هو[1] صوّره بهذه الأحرف''، وهذا باطل؛ لأنه لو كان كذلك لزال موضع الاحتجاج عليهم بقوله: ﴿وَلَقَدْ نَعْلَمُ اَنَّهُمْ يَقُولُونَ اِنَّمَا يُعَلِّمُهُ بَشَرٌ لِسَانُ الَّذِى يُلْحِدُونَ اِلَيْهِ اَعْجَمِىٌّ وَهٰذَا لِسَانٌ عَرَبِىٌّ مُبِينٌ﴾ [النحل، ١٠٣/١٦] إذ كان لهم يقولوا: ''أنزل على لسان العجم، لكنه غيّر ذلك بلسانه''، وقال تعالى: ﴿لَا تُحَرِّكْ بِهِ لِسَانَكَ لِتَعْجَلَ بِهٖٓ﴾ [القيامة، ١٦/٧٥] أي مخافة النسيان والذهاب، وقال: ﴿فَتَعَالَى اللهُ الْمَلِكُ الْحَقُّ وَلَا تَعْجَلْ بِالْقُرْاٰنِ مِنْ قَبْلِ اَنْ يُقْضٰٓى اِلَيْكَ وَحْيُهُ﴾ [طه، ١١٤/٢٠] فدلت هذه الآيات على بطلان قولهم وفساد مذهبهم وبعدهم عن دين الله المستقيم.[2]

---

١ ر – هو.
٢ تأويلات القرآن للماتريدي، ١٨٥/١.

"Önündekini doğrulayıcı" Yani kendisinden önceki peygamberlerin kitapları ile muvafık, uyumlu. Bunu Abdullah b. Abbas söylemiştir.

"Hidâyet olarak" Yani müminleri hidâyete erdirici olarak. Yani faydası müminleredir. Nitekim aynı durum "Muttakiler için hidâyettir." [el-Bakara 2/2] âyetinde de söz konusudur. Bir görüşe göre burada hidâyet sadece müminler için değil, bütün müminler içindir ve onlara yol gösterme, irşat mânasındadır.

"Ve müminlere müjde olarak" Yani hususi olarak müminleri müjdeleyici olarak. *Hüden* (hidâyet) ve *büşrâ* (müjde) kelimeleri mastar olmakla beraber fâil anlamında kullanılmışlardır. Her ikisi de *musaddikan* (doğrulayıcı) ifadesine atıf olarak mansubdur, çünkü *musaddikan* ifadesi *nezzelehu* (Onu indirdi) fiilinin hâli ya da ikinci mef'ulüdür.

Bir görüşe göre Yahudilerin Cebrâil'e öfke duymalarının sebebi, [onlara göre] Cebrâil'e vahyi İsrâiloğulları'na indirmesi emredilmişken onun İsmâiloğulları'na indirmiş olmasıdır.

Abdullah b. Abbas, Şehr b. Havşeb, Şa'bî ve Katâde'ye göre Yahudiler şöyle demişlerdir: "Cebrâil asla herhangi bir hayır indirmez. Aksine o azap meleğidir; azap, harap, gemilerin tahribi ve ağır hükümler indirir, bu yüzden biz onu sevmeyiz. Mikâîl ise yağmur ve rahmet indirir ve biz de bu yüzden onu severiz." Buna göre Cebrâil'i sevmemelerinin sebebi olarak onlar üç şey zikretmişlerdir: Hayır indirmemesi, vahyi emredildiği kimseden başkasına indirmesi, Buhtunnasr'ı öldürmek isteyen kimseye engel olması. Allah Teâlâ bu âyet ile onların tüm iddialarını reddetmiştir. Çünkü burada vahyi Hz. Muhammed aleyhisselâma doğrudan Allah'ın emri ile indirdiğini ifade etmiştir ki bu, her hayrın başıdır, çünkü vahyi, ulaştırılması emredilen kimseye ulaştırmaktır. Yine Cebrâil herhangi bir kimseyi ilâhî bir emir olmaksızın engellemiş de değildir, çünkü o sadece kendisine emredilen şeyi yapar, başka şey yapmaz.

Buna binaen âyette geçen **"Hidâyet ve müjde olarak"** ifadesinin Kur'ân'ın değil, Cebrâil'in sıfatı olduğu söylenmiştir. Yani anlam şöyledir: Onlar Cebrâil'in ağır hükümler indirdiğini söylüyorlar, sen de de ki: O bunları Allah'ın emri ile indirmiştir ve bu hükümlerde müminler için hidâyet vardır. Çünkü onlar bu hükümlerin Allah'tan olduğuna iman ederler. Yine bu hükümlerde müminler için müjde de vardır. Çünkü onlar bu hükümlere sabretmek ve onları uygulamak sûretiyle dünyada zafere, âhirette ise sevaba nâil olurlar.

وقوله: ﴿مُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ﴾ أي موافقا لما قبله من كتب الأنبياء، قاله ابن عباس رضي الله عنهما. [١٦٠ب]

وقوله: ﴿وَهُدًى﴾ أي هاديا للمؤمنين، على معنى أن النفع يقع لهم، كما قال: ﴿هُدًى لِلْمُتَّقِينَ﴾ [البقرة، ٢/٢]. وقيل: أي للكل على العموم، ومعناه أنه دالٌّ مرشدٌ لهم.

وقوله: ﴿وَبُشْرَىٰ لِلْمُؤْمِنِينَ﴾ أي مبشرا للمؤمنين على الخصوص. وهما مصدران بمعنى الفاعل، وإعرابهما النصب عطفًا على قوله: ﴿مُصَدِّقًا﴾ وكله نصب؛ لأنه حال أو مفعول ثان لقوله: ﴿نَزَّلَهُ﴾.

وقيل: ذكر اليهود أنهم يبغضون جبريل؛ لأنه كان مأمورا بإنزال الوحي على أولاد إسرائيل،[١] فأنزله في أولاد إسماعيل.

وقال ابن عباس وشهر بن حَوْشَبْ والشعبي وقتادة: إنهم قالوا: إن جبريل لا ينزل بخير قط، بل هو ملك العذاب ينزل بالعذاب والحرب وكسر السفن والشدائد؛ فلذلك نبغضه، فأما ميكائل فإنه ينزل بالغيث والرحمة؛ فلذلك نحبه. فقد ذكروا أنهم يبغضونه لثلاثة معان: لأنه لا يأتي بخير، ولأنه نقل الوحي إلى غير ما أمر به، ولأنه دفع من أراد قتل بخت نصّر، فرد الله تعالى عليهم كل ذلك بهذه الآية؛ فإنه قال: نزل بالوحي على محمد بأمرنا وهو رأس كل خير، وهو تبليغ الوحي[٢] إلى من كان له به للأمر، وهو أيضا لا يدفع عن أحد إلا بأمرٍ؛ فإنه عبد مطيع لا يعمل إلا ما أمر به.[٣]

وقيل على هذا: إن قوله: ﴿هُدًى وَبُشْرَىٰ﴾ صفة لجبريل لا للقرآن، أي يقولون إنه ينزل بالشدائد، فقل: إنه ينزل بها بأمر الله، وفي ذلك هدي للمؤمنين لإيمانهم بأنه من عند الله، وهو بشرى لهم لأنهم بالصبر عليه والعمل به ينالون الثواب في العقبى والنصر في الدنيا.

١ م: إسحاق، صح هامش.
٢ م ط- الوحي، صح هامش م.
٣ في هامش ح: بما أمر به، صح.

98. Her kim Allah'a, meleklerine, peygamberlerine, Cebrâil'e ve Mîkâil'e düşman olursa bilsin ki Allah da inkâr edenlerin düşmanıdır. [el-Bakara 2/98]

"Her kim Allah'a, meleklerine, peygamberlerine, Cebrâil'e ve Mîkâil'e düşman olursa" *Mikâîl* ismi beş şekilde okunmuştur: Ebû Amr ve Âsım'ın ravisi Hafs *Mîkâl*, Nâfi' hemzeli ve *ye* harfi olmaksızın *Mîkâil* şeklinde, geri kalanlar ise hemze ve ardından *ye* harfi ile *Mîkâîl* şeklinde okurlar. A'rec'in *Miykel*, A'meş'in *Mîkeîl* şeklinde okuduğu nakledilmiştir. Mîkâil Allah'ın kulu mânasına gelmektedir ve Cebrâil ismi gibi Araplar tarafından Arapçaya sokulmuş ve çeşitli şekillerde telaffuz edilmiştir.

Âyetin anlamı şöyledir: Kim Allah'a düşman ise yani O'ndan geleni inkâr ederse. Bir görüşe göre buradaki "Allah'a" ifadesi meleklerden herhangi birine düşmanlığın ne kadar büyük/ağır bir iş olduğunu vurgulamak üzere tâzim için kullanılmıştır. Bunun benzeri, "Allah'a ve resulüne savaş açanların cezası..." [el-Mâide 5/33] ve "Biliniz ki ganimet olarak aldığınız her şeyin beşte biri Allah'a ve …. aittir." [el-Enfâl 8/41] âyetlerinde de vardır.

"Allah'a, meleklerine, peygamberlerine, Cebrâil'e ve Mîkâil'e" Buradaki *vâv* (ve bağlacı) *ev* (ya da) anlamındadır, çünkü bir kimsenin Allah'ın düşmanlığını hak etmesi için meleklerin hepsine düşman olması gerekmez. [Herhangi birine düşman olması kâfidir.] Bu açıdan bu ifade "Her kim Allah'ı, meleklerini, kitaplarını, resullerini ve âhiret gününü inkâr ederse apaçık bir şekilde sapmış olur." [en-Nisâ 4/136] âyetinde mevcuttur. Burada "melekler" ifadesinden sonra, zaten bu ifadenin kapsamına dâhil olan Cebrâil ve Mîkâil'in tekrar zikredilmesinin sebebi en ufak bir şüpheye ya da farklı yoruma yer bırakmamak, herhangi birinin "Bu ikisi ya da ikisinden herhangi biri melekler zümresine dâhil değildir." deme ihtimalinin önüne geçmek ya da bu iki meleği ilâve bir teşrif ifadesi ile anmak, özellikle ikisinin adını öne çıkarmaktır. Bunun benzeri "Peygamberlerden…" [el-Ahzâb 33/7] ifadesinin ardından "Senden ve Nûh'tan…" [el-Ahzâb 33/7] ifadesinin zikredilmiş olmasıdır.

"Allah da inkâr edenlerin düşmanıdır." Burada aslında "Allah" ismi daha önce açıkça bir kez zikredilmiş olduğu için bu isme zamir ile işaret edip "O da" demek yerine açıkça **"Allah da"** denilmiş olmasının sebebi, sözün başka türlü yorumlanmasının önüne geçmektir. Çünkü "O da" denilmiş olsaydı bu durumda "o" zamirinin Cebrâil ve Mîkâil'e işaret etmesi de mümkün olurdu, çünkü bu zamirin öncesinde bunların da isimleri zikredilmiştir.

٩٨- مَنْ كَانَ عَدُواً لِلّٰهِ وَمَلٰٓئِكَتِهٖ وَرُسُلِهٖ وَجِبْرِيلَ وَمِيكَالَ فَإِنَّ اللّٰهَ عَدُوٌّ لِلْكَافِرِينَ

وقوله: ﴿مَنْ كَانَ عَدُوًّا لِلّٰهِ وَمَلٰٓئِكَتِهٖ وَرُسُلِهٖ وَجِبْرِيلَ وَمِيكَالَ﴾ قرئ ميكائل على خمسة أوجه: قرأ أبو عمرو وعاصم في رواية حفص ميكال على وزن ميعاد، وقرأ نافع ميكائل على وزن ميكاعل مهموزا بغير ياء، والباقون ميكائيل مع الهمزة والياء بعدها. وعن الأعرج ميكال[١] على وزن ميكَعْل، وعن الأعمش ميكائيل[٢] على وزن ميكعِيل.[٣] ومعناه: عبد الله، وهو كجبريل في أن العرب عرّبته وتكلمت به على وجوه.

ومعنى الآية: من كان معاديا لله أي كافرا بما جاء منه. وقيل: ﴿لِلّٰهِ﴾ ذكر تعظيما للأمر على من يعادي أحدا من ملائكته، كقوله: ﴿إِنَّمَا جَزٰٓؤُا الَّذِينَ يُحَارِبُونَ اللّٰهَ وَرَسُولَهُ﴾ [المائدة، ٣٣/٥] وكقوله: ﴿وَاعْلَمُوٓا أَنَّمَا غَنِمْتُمْ مِنْ شَيْءٍ فَأَنَّ لِلّٰهِ خُمُسَهُ﴾ [الأنفال، ٤١/٨]

وقوله: ﴿لِلّٰهِ وَمَلٰٓئِكَتِهٖ وَرُسُلِهٖ وَجِبْرِيلَ وَمِيكَالَ﴾ الواو في هذا بمعنى "أو"؛ إذ استحقاق العداوة غير موقوف على عداوة جميعهم، وهو كقوله: ﴿وَمَنْ يَكْفُرْ بِاللّٰهِ وَمَلٰٓئِكَتِهٖ وَكُتُبِهٖ وَرُسُلِهٖ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ فَقَدْ ضَلَّ ضَلَالاً بَعِيداً﴾ [النساء، ١٣٦/٤]، وإنما أعاد ذكر جبريل وميكائل مع ذكر الملائكة [١٦١أ] وهما داخلان فيهم ليكون أنفى للشبهة وأبعدَ من التأويل؛ كيلا يقول اليهود: "إنهما غير داخلين أو أحدهما في جملة الملائكة"، أو هو زيادة تشريف لهما، وتقديم ذكرهما[٤] على وجه التخصيص، كما قال: ﴿وَمِنْكَ وَمِنْ نُوحٍ﴾ [الأحزاب، ٧/٣٣] بعد ذكر ﴿النَّبِيّٖنَ﴾ [الأحزاب، ٧/٣٣].

وقوله: ﴿فَإِنَّ اللّٰهَ عَدُوٌّ لِلْكَافِرِينَ﴾ ولم يقل: "فإنه" مع سبق ذكر "الله" صريحا مرة؛ إخراجًا للكلام عن احتمال التاويل؛ إذ لو قيل: "فإنه" احتمل أن يعود على جبريل وميكائل لتقدم ذكرهما.

---

١ ط: ميكل.
٢ م: ميكائل؛ ح: ميكئل.
٣ انظر لتفاصيل هذه القراءات: معجم القراءات لعبد اللطيف الخطيب، ١٥٩/١-١٦٠.
٤ ح: بذكرهما؛ ط: كذكرهما؛ ر: لذكرهما.

"Düşmanıdır" Allah Teâlâ'nın düşmanlığı ceza, menetme ve hayırdan uzaklaştırma iradesidir. Yine burada "onların" demek yerine "inkâr edenlerin" ifadesinin kullanılmasının nedeni onların Allah'ın düşmanlığına müstahak olmanın yanı sıra, Allah dostlarına düşmanlıklarından dolayı kâfir de olduklarını vurgulamaktır.

Bir görüşe göre bu iki âyetin takdiri (anlamı) şöyledir: "De ki: Kim Cebrâil'e düşman ise kâfirdir ve de Allah kâfirlerin düşmanıdır." Ancak bu cümlenin arasında Cebrâil ile ilgili bir ara cümle girmiştir ki o da "O, Allah'ın izni ile onu senin kalbine indirmiştir." [el-Bakara 2/97] cümlesidir. Araya bu cümle girdiği için "Her kim Allah'a, meleklerine, peygamberlerine, Cebrâil'e ve Mîkâil'e düşman olursa" ifadesi ile düşmanlık hususu tekrar zikredilmiştir. Burada ilâveten peygamberlerden de söz edilmiş olmasının sebebi, meleklerin ve peygamberlerin insanları Allah'a çağıran davetçiler olma sıfatında ortak olmaları ve bu ortaklık nedeniyle, onlardan herhangi birine düşman olanın diğerine de düşman sayılmasıdır. Aynı durum sadece bir peygamberi inkâr emiş olan Nûh kavmi hakkında "Nûh kavmi peygamberleri inkâr etti." [eş-Şuarâ 26/105] denilmiş olmasında da söz konusudur. Cebrâil'in yanında Mîkâil'in de zikredilmiş olmasının sebebi ise Yahudilerin Mîkâil'i sevdiklerini iddia etmeleridir. Bu itibarla Allah onlara, Cebrâil'e düşman olan kimsenin Mîkâil'e de düşman olduğunu bildirmiştir.

99. Andolsun, biz sana apaçık âyetler indirdik. Bunları ancak fasıklar inkâr eder. [el-Bakara 2/99]

"Andolsun, biz sana apaçık âyetler indirdik." Apaçık âyetler, ifadesiyle Kur'ân kastedilmektedir. Nitekim Hak Teâlâ "Hayır, o Kur'ân, kendilerine ilim verilenlerin sînelerinde yer eden apaçık âyetlerdir." [el-Ankebût 29/49] buyurmuştur. Abdullah b. Abbas şöyle demiştir: Apaçık âyetler, onlara kendi din adamları tarafından da bilinmeyen kıssalarını ve haberlerini bildiren âyetlerdir. Onlar, bu sûrede bu âyetin öncesinde zikredilen hususlardır.

Kaffâl şöyle demiştir: Apaçık âyetler, Hz. Peygamber aleyhisselâmın nübüvvetine delâlet eden ve açıklığı herkes tarafından görülebilen apaçık delillerdir.

وقوله: ﴿عَدُوٌّ﴾ أي معاد، وعداوة[1] الله تعالى هي إرادة العقوبة والطرد والتبعيد عن الخير. وقال: ﴿لِلْكَافِرِينَ﴾ ولم يقل: "لهم"؛ إظهارًا أنهم[2] مع استحقاقهم بعداوة[3] الله كفارٌ[4] بمعاداتهم[5] أولياء الله.

وقيل: تقدير الآيتين: قل من كان عدوا لجبريل فهو كافر؛ فإن[6] الله عدو للكافرين. واعترض ذكر جبريل وهو قوله: ﴿فَإِنَّهُ نَزَّلَهُ عَلَى قَلْبِكَ﴾ [البقرة، ٢/٩٧] قبل[7] جوابه، فأعاد ذكر هذه العداوة: ﴿مَنْ كَانَ عَدُوًّا لِلَّهِ وَمَلَائِكَتِهِ وَرُسُلِهِ﴾ وإنما ذكر الرسلَ معهم؛ لأن الملائكة والرسل دعاة الخلق إلى الله، فهم متفقون، ومعادة[8] أحدهم معاداتهم، وهو كقوله: ﴿كَذَّبَتْ قَوْمُ نُوحٍ الْمُرْسَلِينَ﴾ [الشعراء، ٢٦/١٠٥] وهم ما أدركوا إلا رسولا واحدا. وإنما قرن ميكائل بجبريل؛ لأنهم كانوا يدَّعون أنه حبيبهم، فأخبر أن عدو جبريل عدو ميكائل.

٩٩- وَلَقَدْ اَنْزَلْنَآ اِلَيْكَ اٰيَاتٍ بَيِّنَاتٍ ۚ وَمَا يَكْفُرُ بِهَآ اِلَّا الْفَاسِقُونَ

وقوله: ﴿وَلَقَدْ اَنْزَلْنَآ اِلَيْكَ اٰيَاتٍ بَيِّنَاتٍ ۚ﴾ بينات أي القرآن، قال تعالى: ﴿بَلْ هُوَ اٰيَاتٌ بَيِّنَاتٌ فِى صُدُورِ الَّذِينَ اُوتُوا الْعِلْمَ ۚ﴾ [العنكبوت، ٢٩/٤٩]. وقال ابن عباس ﷺ: الآيات البينات ما يخبرهم عن قصصهم وأخبارهم التي لا معرفة لها إلا عند أحبارهم، وهي ما سبق ذكره في هذه السورة إلى هذه الآية.

وقال القفال: هي العلامات الواضحات على صدق نبوته التي لا تخفى حجتها[9] على أحد.

---

١ ر: عداوة.
٢ ر: بأنهم.
٣ ر: لعداوة.
٤ ط - كفارٌ.
٥ ر: لمعاداتهم.
٦ ر: وإن.
٧ ر - قبل.
٨ ح ط ر: ومعاداة.
٩ ر: صحتها.

Bir görüşe göre "apaçık âyetler" daha önceki âyetin tefsirinde sözü edilen İbnü's-Sûriyâ isimli Yahudinin sorularının cevaplarıdır. Bir başka görüşe göre ise Yahudiler Hz. Peygamber aleyhisselâma "Sen bize bildiğimiz ya da tâbi olacağımız herhangi bir şey getirmedin." demişler, bunun üzerine bu âyet inmiştir.

"Bunları ancak fasıklar inkâr eder." Yani bu âyetleri Allah'ın emrinden çıkmış kimselerden başkası inkâr etmez. Bir görüşe göre burada sözü edilen fasıklar, görünüşte dinlere bağlı olduğunu ızhar etseler de hakikatte dinlerden çıkmış kimselerdir. Çünkü Yahudiler Hz. Muhammed aleyhisselâmı yalanlamak sûretiyle Hz. Mûsâ'nın şeriatından da çıkmışlardır. Bir başka görüşe göre fasıklar ifadesi Yahudiler içerisindeki inatçı kimseler anlamına gelir, Abdullah b. Selâm ve arkadaşları gibi insaf sahibi kimseler ise zaten iman etmişlerdir.

Bu inkâr onların sözlerini bozmuş oldukları anlamına da gelmektedir. Bu yüzden de bir sonraki âyette bunun onların ilk söz bozmaları olmadığını bildirmektedir:

100. Onlar ne zaman bir antlaşma yaptılarsa içlerinden bir takımı o antlaşmayı bozmadı mı? Zaten onların çoğu iman etmez. [el-Bakara 2/100]

"Onlar ne zaman bir antlaşma yaptılarsa içlerinden bir takımı o antlaşmayı bozmadı mı?" Buradaki soru harfi olan ve atıf *vâv*ının başında kullanılmış olan *elif* harfi, aslında kınama anlamı taşır ve öncesindeki "Ama ne zaman size bir peygamber nefislerinizin hoşlanmadığı bir şey getirdiyse büyüklük taslayarak kimini yalanladığınız kimini de öldürdüğünüz doğru değil mi!" [el-Bakara 2/87] âyetindeki ifade ile irtibatlıdır.

"Bozmadı mı?" Katâde ve İbn Cüreyc burada geçen *nebeze* fiilinin bozmak anlamına geldiğini söylemişlerdir. Bu fiilin asıl anlamı atmak, fırlatmaktır. Nitekim "Onu atıverdim." [Tâhâ 20/96] âyetinde Sâmirî'nin bir avuç toprağı buzağıya attığını ifade etmek üzere kullanılmıştır. *el-Menbûz* "buluntu" demektir, çünkü bulunan şey atılmıştır. "Karnındaki çocukla uzak bir yere çekildi." [Meryem 19/22] âyetinde bu fiilden türeyen *intebeze* fiili "uzaklaşmak" anlamında kullanılmıştır. Bu fiilin zâhir anlamı sözün arkaya atılması, asıl mânası ise sözün bozulmasıdır.

وقيل: هي جوابات سؤالات ابن صوريا التي مرت في الآية الأولى. وقيل: إن اليهود قالوا للنبي عليه السلام: "ما جئتنا بشيء نعرفه ولا ببينة نتبعها"، فنزلت هذه الآية.

وقوله: ﴿وَمَا يَكْفُرُ بِهَآ اِلَّا الْفَاسِقُونَ﴾ أي لا ينكرها إلا الخارجون عن أمر الله. وقيل: أي الخارجون عن الأديان وإن أظهروا أنهم متمسكون بها؛ فإن اليهود خرجوا بتكذيب محمد عن شريعة[1] موسى. وقيل: أي إلا المتمردون من اليهود، فأما أهل الإنصاف منهم فقد آمنوا مثل عبد الله بن سلام وأصحابه.

ثم هذا الإنكار نقض منهم للعهد، وأخبر بالآية التي بعدها أنه ليس بأول نقض منهم، وهو:[2]

١٠٠- اَوَكُلَّمَا عَاهَدُوا عَهْداً نَبَذَهُ فَرِيقٌ مِنْهُمْ بَلْ اَكْثَرُهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ

قوله: ﴿اَوَكُلَّمَا عَاهَدُوا عَهْدًا نَبَذَهُ فَرِيقٌ مِنْهُمْ﴾ الألف ألف الاستفهام بمعنى التوبيخ دخلت على واو العطف، وهو متصل بما قبله: ﴿اَفَكُلَّمَا جَاءَكُمْ رَسُولٌ﴾ الآية، [البقرة، ٨٧/٢].

وقوله: ﴿نَبَذَهُ﴾ قال قتادة وابن جريج رحمهما الله: أي نقضه، وأصله الطرح والرمي، ومنه قوله: ﴿فَنَبَذْتُهَا﴾ [طه، ٩٦/٢٠] أي ألقيتها في العجل، والمنبوذ الملقوط، لأنه نبذ، [١٦١ظ] وقوله:[3] ﴿فَانْتَبَذَتْ بِهِ مَكَانًا قَصِيًّا﴾ [مريم، ٢٢/١٩] أي تباعدت، هو من الأول، وظاهره نبذ العهد وراء الظهر معناه النقض.

---

١ ر: من شريعة.
٢ ط ر - وهو.
٣ ط - وقوله.

Âyette kullanılan *el-ferîk* kelimesi grup anlamında olup sayıca az ya da çok olan gruplar için kullanılır. Devamındaki **"Zaten onların çoğu iman etmez."** ifadesinden bu kelimenin çok sayıda insandan oluşan bir grup anlamında kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bir görüşe göre anlam, "Onların bir grubu sözü inatları yüzünden bozdu, çoğunluğu ise cahillikleri yüzünden bozdular, ama hepsi kâfirdir: Kimi sözü bozmaktan dolayı, kimi de hakkı bile bile inkâr etmekten dolayı." şeklindedir.

Abdullah b. Abbas şöyle demiştir: Kitabı attılar ve sanki onu ve Tevrat'ta kendilerinden alınan sözü ve diğer hususları hiç bilmiyormuş gibi ona muhalefet ettiler.

Şa'bî şöyle demiştir: Onlar kitap ile amel etmeyi bıraktıkları için Allah da kendilerini kitabı bırakmış kimseler olarak nitelemiştir.

Yahudilerin kendilerinden alınmış sıkı sözü defalarca bozmuş olmaları kapsamında şunlar yer alır: Hz. Muhammed aleyhisselâm geldiği zaman ona iman edip kendisini destekleyeceklerine dair söz alınmış, ancak onlar bu sözü yerine getirmemişlerdir. Hz. Peygamber aleyhisselâmın gönderilmesi ile zafere ulaşacaklarını söylemişler, ama geldiği zaman onu inkâr etmişlerdir. Hz. Peygamber aleyhisselâm ile anlaşma yaptıkları hâlde Hendek Gazvesi'nde ona ihanet etmiş ve Kureyşli kâfirler ile ittifak yapmışlardır ki bunun sonucunda Kurayzaoğulları'nın ve Nadîroğulları'nın başına gelen hadiseler yaşanmıştır. Hz. Peygamber aleyhisselâma, sordukları sorulara cevap verebilmesi hâlinde iman edeceklerine dair söz vermişler, kendilerine cevap verdiği hâlde ona inanmamışlardır.

101. Onlara, Allah katından ellerinde bulunan kitabı doğrulayıcı bir peygamber gelince, kendilerine kitap verilenlerden bir kısmı, sanki bilmiyorlarmış gibi Allah'ın kitabını arkalarına attılar. [el-Bakara 2/101]

"Onlara, Allah katından ellerinde bulunan kitabı doğrulayıcı bir peygamber gelince" Kitabı doğrulayıcı peygamber, Hz. Muhammed aleyhisselâmdır. Bir görüşe göre resul (elçi) kelimesi risâlet (elçilik) mânasındadır. Şair şöyle der:

Gammazlar yalan söylüyor! Onların yanında ne açıkça dillendirdim Leylâ'yı
Ne de kendilerine herhangi bir elçi/mesaj gönderdim

والفريق الطائفة، ويكون للقليل والكثير، وظهر بما بعده أنه أراد به الكثير، وهو قوله: ﴿بَلْ أَكْثَرُهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ﴾، وقيل: أي نَقَضَهُ فريق منهم عنادا وأكثرهم نقضه جهلا، فكلهم كفار: بعضهم بنقض العهد وأكثرهم بجحود الحق.

وقال ابن عباس ﷺ: نبذوا الكتاب وخالفوه كأنهم جهلة به وبالعهد الذي عليهم في التوراة وغيرها.

وقال الشعبي: وصفهم أنهم نبذوا ذلك لنبذهم العمل به.

ثم بيان نقضهم العهود مرارا أنه كان من المواثيق عليهم: أنهم إذا جاءهم محمد آمنوا به ونصروه فلم يفعلوا، ومنها أنهم كانوا يستفتحون به فلما جاءهم كفروا به، ومنها أنهم كانوا هادنوا النبي عليه السلام فنقضوه يوم الخندق وطابقوا كفار قريش عليه حتى[1] جرى على بني قريظة ما جرى، وكذا على بني النضير، ومنها أنهم عاهدوه أنه لو أجابهم عما سألوه آمنوا به، فأجابهم فلم يؤمنوا به.

١٠١- وَلَمَّا جَاءَهُمْ رَسُولٌ مِنْ عِنْدِ اللهِ مُصَدِّقٌ لِمَا مَعَهُمْ نَبَذَ فَرِيقٌ مِنَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ كِتَابَ اللهِ وَرَاءَ ظُهُورِهِمْ كَأَنَّهُمْ لَا يَعْلَمُونَ

وقوله: ﴿وَلَمَّا جَاءَهُمْ رَسُولٌ مِنْ عِنْدِ اللهِ مُصَدِّقٌ لِمَا مَعَهُمْ﴾ هو محمد عليه السلام.

وقيل: الرسول بمعنى الرسالة، قال الشاعر:[2]

لقد كَذَب الواشونَ ما بُحتُ عندَهُمْ بِليلى، ولا أرْسَلْتُهُمْ برَسولِ

---

١ ط - حتى.

٢ الشاعر هو كثير عزّة. انظر للبيت: ديوانه، ص. ١١٠؛ الزاهر لابن الأنباري، ٣٥/١. والبيت في الديوان: لقد كَذَب الواشونَ ما بُحتُ عندَهُمْ ... بِليلي، ولا أرْسَلْتُهُمْ برَسيلِ.

Şair burada resul (elçi) kelimesini mesaj anlamında kullanmıştır. Buna göre âyetteki ifadenin mânası "Kendilerine kitap gelince" şeklinde olur.

"Kendilerine kitap verilenlerden bir kısmı arkalarına attı." Yani kendilerine kitap bilgisi verilenler. Bunlar onların din adamlarıdır. *el-Kitâbe* (kitap) kelimesi bu cümlede mansubdur, çünkü meçhul fiilin haberidir.

"Allah'ın kitabı" ifadesi **"arkalarına attı."** fiilinin mef'ulüdür. **"Bir kısmı arkalarına attı."** ifadesi ise "Ona muhalefet ettiler." anlamına gelir.

"Arkalarına" Şa'bî şöyle demiştir: Kitabı arkalarına attılar. Aslında kitap önlerinde idi ve onu okuyorlardı, fakat onunla amel etmeyi terk ettiler.

Süfyân b. Uyeyne şöyle demiştir: Kitabı pamuk ve ipeklere sardılar, altın ve gümüşlerle süslediler, ama helâlini helâl, haramını haram bellemediler. İşte arkalarına atmaları bu idi. Bir görüşe göre burada "Allah'ın kitabı" ifadesi Tevrat anlamına gelir. Bir başka görüşe göre ise Kur'ân anlamına gelir ki onların muhalefeti bu iki kitaba da yönelik idi.

"Sanki bilmiyorlarmış gibi" Yani kitapta olanlardan haberleri yokmuş gibi. Yani bildikleri hâlde kasıtlı olarak muhalefet ettiler, bu yüzden de cahiller zümresine dâhil edildiler. Bir görüşe göre bu ifade, "Sanki senin sıfatlarını bilmiyorlarmış gibi" anlamına gelir.

102. Süleyman'ın hükümranlığı hakkında onlar, şeytanların uydurup söylediklerine tâbi oldular. Hâlbuki Süleyman kâfir olmadı. Lâkin şeytanlar kâfir oldular. Çünkü insanlara sihri ve Babil'de Hârût ile Mârût isimli iki meleğe indirileni öğretiyorlardı. Hâlbuki o iki melek, herkese 'Biz ancak imtihan için gönderildik, sakın yanlış inanıp da kâfir olmayasınız.' der ve hiç kimseye öğretmezlerdi. Onlar, o ikisinden karı ile koca arasını açacak şeyleri öğreniyorlardı. Oysa Allah'ın izni olmadan hiç kimseye zarar veremezler. Onlar, kendilerine fayda vereni değil de zarar vereni öğrenirler. Sihri satın alanların âhiretten nasibi olmadığını çok iyi bilmektedirler. Karşılığında kendilerini sattıkları şey ne kötüdür! Keşke bunu bilselerdi! [el-Bakara 2/102]

"Süleyman'ın hükümranlığı hakkında onlar, şeytanların uydurup söylediklerine tâbi oldular." Yani Allah'ın kitabını arkalarına attılar ve sihre tâbi oldular ve dünyalık kazanmak maksadıyla bunu kendilerini taklit eden takipçilerine öğrettiler

أي برسالة، فمعناه على هذا: ولما جاءهم كتاب.

وقوله: ﴿نَبَذَ فَرِيقٌ مِنَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ﴾ أي أعطوا علم الكتاب، وهم أحبارهم. والكتاب نصب؛ لأنه خبر ما لم يسم فاعله.

وقوله: ﴿كِتَابَ اللهِ﴾ مفعول لقوله: ﴿نَبَذَ﴾. ومعنى ﴿نَبَذَ فَرِيقٌ﴾: أي خالفوه.

وقوله: ﴿وَرَآءَ ظُهُورِهِمْ﴾ قال الشعبي: نبذوه وراء ظهورهم وهو بين أيديهم يقرؤونه، لكن نبذوا العمل به.[1]

وقال سفيان بن عيينة: أدرجوه في الحرير[2] والديباج وحلّوه بالذهب والفضة ولم يُحِلُّوا حلاله ولم يُحرّموا حرامه، فذلك النبذ. وقيل: ﴿كِتَابَ اللهِ﴾ هو التوراة ههنا. وقيل: هو القرآن، وخلافهم كان لهما.

وقوله: ﴿كَأَنَّهُمْ لَا يَعْلَمُونَ﴾ أي لا يقفون[3] على ما في الكتاب، أي تعمدوا الخلاف مع علمهم فالتحقوا بالجُهال. وقيل: كأنهم لا يعلمون نعتك.

١٠٢- وَاتَّبَعُوا مَا تَتْلُوا الشَّيَاطِينُ عَلَى مُلْكِ سُلَيْمٰنَ ۚ وَمَا كَفَرَ سُلَيْمٰنُ وَلٰكِنَّ الشَّيَاطِينَ كَفَرُوا يُعَلِّمُونَ النَّاسَ السِّحْرَ ۚ وَمَآ أُنْزِلَ عَلَى الْمَلَكَيْنِ بِبَابِلَ هَارُوتَ وَمَارُوتَ ۚ وَمَا يُعَلِّمَانِ مِنْ أَحَدٍ حَتّٰى يَقُولَآ إِنَّمَا نَحْنُ فِتْنَةٌ فَلَا تَكْفُرْ ۖ فَيَتَعَلَّمُونَ مِنْهُمَا مَا يُفَرِّقُونَ بِهِ بَيْنَ الْمَرْءِ وَزَوْجِهِ ۚ وَمَا هُمْ بِضَآرِّينَ بِهِ مِنْ أَحَدٍ إِلَّا بِإِذْنِ اللهِ ۗ وَيَتَعَلَّمُونَ مَا يَضُرُّهُمْ وَلَا يَنْفَعُهُمْ ۚ وَلَقَدْ عَلِمُوا لَمَنِ اشْتَرٰيهُ مَا لَهُ فِي الْآخِرَةِ مِنْ خَلَاقٍ ۚ وَلَبِئْسَ مَا شَرَوْا بِهِ أَنْفُسَهُمْ ۚ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ

وقوله: ﴿وَاتَّبَعُوا مَا تَتْلُوا الشَّيَاطِينُ عَلَى مُلْكِ سُلَيْمٰنَ﴾ أي نبذوا كتاب الله واتبعوا السحر وعَلَّمُوا ذلك أتباعهم المقلدين ليكتسبوا به الدنيا

١ ر - به.
٢ ر: الحرير.
٣ ط: لا يفقهون، صح هامش.

ve "Süleyman'ın mülkü her ne kadar muazzam olsa da kendisi ile kāimdir." dediler. Haram yediler, haram konuştular, Allah da bu nedenle onları kınadı ve Hz. Süleyman'ı bütün bunlardan temize çıkardı, bunların Hz. Süleyman'dan değil, şeytanlardan sadır olduğunu ortaya koydu. Burada sihrin bâtıl olduğu ve sihir yapmanın câiz olmadığı konusunda hem Hz. Peygamber aleyhisselâm döneminde yaşayanlara hem de sonrakilere yönelik bir uyarı da söz konusudur.

Süddî şöyle demiştir: "Kendilerine ellerindekini tasdik eden bir kitap gelince onu inkâr ettiler." [el-Bakara 2/89] âyeti inince bunu Tevrat ile karşılaştırdılar ve ikisinin uyuştuğunu gördüler. Bunun üzerine Tevrat'ı arkalarına attılar ve şeytanın kitabını aldılar. Hârût ve Mârût'un sihri de Kur'ân'a uymuyordu, bu yüzden ona da bağlandılar. İşte "Onlara, Allah katından ellerinde bulunan kitabı doğrulayıcı bir peygamber gelince, kendilerine kitap verilenlerden bir kısmı, sanki bilmiyorlarmış gibi Allah'ın kitabını arkalarına attılar." [el-Bakara 2/101] âyeti bunu ifade eder. Nihayet bu âyetteki **"tâbi oldular"** ifadesi onların Hz. Peygamber aleyhisselâm ile tartışmalarında kendilerini destekleyecek olan sihir kitabına tâbi oldukları anlamına gelir. Allah Teâlâ da kullarına bunun sihir, küfür ve bâtıl olduğunu, kendisine bağlanmanın câiz olmadığını bildirmiş, aksine din meselesinde şeytanın ortaya koyduğu sihir kitaplarına değil, Allah'ın kitaplarına bakılacağını, Allah'ın kitabını ardına atıp da şeytanın kitaplarına bel bağlayanların cehalet ve perişanlığın son noktasında olduğunu ortaya koymuştur.

Muhammed b. İshak şöyle demiştir: Hz. Peygamber aleyhisselâm Dâvûd b. Süleyman'ı peygamberler arasında zikredince bazı Yahudi din adamları "Şu Muhammed'e şaşırmaz mısınız? Dâvûd'un oğlunun nebî olduğunu iddia ediyor! Vallahi o bir sihirbazdan başka bir şey değildi." dediler. Bunun üzerine de Allah Teâlâ **"Hâlbuki Süleyman kâfir olmadı. Lâkin şeytanlar kâfir oldular."** âyetini indirdi, yani şeytanlar sihre tâbi olmak ve onu uygulamakla kâfir oldular.

Rebî' b. Enes şöyle demiştir: Yahudiler Hz. Peygamber aleyhisselâma bir süre Tevrat ile ilgili sorular sordular. Onların sordukları her soruya Allah Teâlâ cevabını indirdi ve Hz. Peygamber bu cevaplarla onlarla tartıştı. Onlar bunu görünce "O bize indirileni bizden daha iyi biliyor." dediler ve ona sihri sordular ve bu konuda onunla tartıştılar.

وقالوا: ''إن ملك سليمان مع عظمه كان قائما به''، ويأخذون السحت به ويكذبون، فَذَمَّهُم الله تعالى بذلك وبرَّأَ سليمان من ذلك عليه السلام وكشف عن حقيقته أنه كان من الشياطين لا من سليمان. وفيه تنبيه لأهل عصر النبي عليه السلام ولمن بعدهم على بطلان السحر وأنه لا يجوز العمل به.

وقال السديّ: ولما نزل قوله تعالى: ﴿وَلَمَّا جَاءَهُمْ كِتَابٌ مِنْ عِنْدِ اللهِ مُصَدِّقٌ لِمَا مَعَهُمْ﴾ [البقرة، ٨٩/٢] عارضوه بالتوراة فاتفقا، فنبذوا التوراة وأخذوا بكتاب الشيطان [١٦٢أ] وسحر هاروت وماروت فلم يوافق القرآن فتعلقوا بها، فذلك[١] قوله: ﴿وَلَمَّا جَاءَهُمْ رَسُولٌ مِنْ عِنْدِ اللهِ﴾ [البقرة، ١٠١/٢] إلى قوله: ﴿وَاتَّبَعُوا﴾ أي كتاب السحر الذي كان فيه تقوية لهم فيما يخاصمون النبي عليه السلام، فأظهر[٢] الله لعباده أن ذلك كان سحرا وكفرا وباطلا لا يجوز التعلق به، وإنما يناظَر في الدين بكتب الله لا بكتب السحر التي وضعها الشيطان، فمن نبذ كتاب الله وتعلق بكتب الشيطان فهو في نهاية الجهل والخذلان.

وقال محمد بن إسحاق: لما ذكر النبيّ عليه السلام سليمان بن داود في المرسلين قال بعض أحبارهم: ''ألا تعجبون من محمد عليه السلام يزعم أن ابن داود عليه السلام كان نبيا، والله ما كان إلا ساحرا''،[٣] فأنزل الله تعالى هذه الآية: ﴿وَمَا كَفَرَ سُلَيْمٰنُ[٤] وَلٰكِنَّ الشَّيَاطِينَ كَفَرُوا﴾ أي باتباعهم السحر وعملهم به.

وقال الربيع بن أنس: إن اليهود سألوا محمدا عليه السلام زمانا عن أمور من التوراة، لا يسألون عن شيء من ذلك إلا أنزل الله ما سألوا عنه[٥] فيَخْصِمُهُم،[٦] فلما رأوا ذلك قالوا: ''هو أعلم منا بما أنزل إلينا''، فسألوه عن السحر وخاصموه به،

١ ح ط: وذلك.
٢ ر: فأظهره.
٣ ر + أي سليمان.
٤ ر + أي وما سحر سليمان.
٥ ر + فيخاصمهم.
٦ ط: فخاصمهم؛ ر + فيخصهم.

Bunun üzerine Allah Teâlâ "Süleyman'ın hükümranlığı hakkında onlar, şeytanların uydurup söylediklerine tâbi oldular." âyetini indirdi. Yani şeytanlar sihir ve kehanetler yazdılar ve bu kitabı Hz. Süleyman'ın oturduğu yerin altına gömdüler. Hz. Süleyman gaybı bilmezdi. Vefat ettiği zaman bu kitabı çıkardılar ve insanları aldatıp "İşte Süleyman'ın bilgisi bu idi, bunu gizledi, insanlardan kıskandı." dediler. Hz. Peygamber işte onlara bu olayı bildirdi. Onlar da Allah tarafından perişan edilmiş, delilleri çürütülmüş hâlde geri döndüler. Böylece hem küfür hem de pek çok büyük günahı kendilerinde toplamış oldular. Bu günahlar arasında Allah'ın kitabını ardlarına atmak, sihri tasvip etmek ve sihri Allah'ın kitabına tercih etmek, haram yemek, insanları saptırmak ve imandan alıkoymak, peygamberlerin mûcizelerinin asılsız ve sihir cinsinden olduğu şeklinde vehimler yaymak yer alıyordu.

"Uydurup söylediklerine" Buradaki *tetlû* fiilinin sonunda bir *hu* (onu) zamiri gizlidir. Bir görüşe göre bu *tetlû* fiili takip etmek, tâbi olmak anlamına gelir. Bu Abdullah b. Abbas ve İbn Rezîn'in görüşü olup "Aya ve onu takip edene!" [eş-Şems 91/2] âyetindeki kullanıma benzer. Bir diğer görüşe göre bu fiil "okudu" anlamına gelir ki bu da Mücâhid ve Atâ'nın görüşü olup "Zikir okuyanlara!" [es-Sâffât 37/3] âyetindeki kullanıma benzer. Ebû Ubeyde şöyle demiştir: Bu fiil konuştuğu şey anlamına gelir." Bir görüşe göre anlamı, geçmiş zaman fiili formunda *telet* (okudu) şeklindedir. Şair şöyle der:

> *İşi gücü kınamak olana uğradım, sövüyordu bana*
> *Geçip gittim yanından ve dedim ki: Beni kastetmiyor*

Burada şair *emürrü* (uğrarım) fiilini *merartü* (uğradım) anlamında kullanılmıştır. Kur'ân'da da şu âyetlerde bu kullanım vardır: "İnkâr eden ve Allah yolundan alıkoyanlar." [el-Hacc 22/25], "Gemiyi yapıyordu/yaptı" [Hûd 11/38], "Âyetlerimi size okurlar/okudular." [el-A'râf 7/35], "Onlardan peygambere eziyet eden de vardır." [et-Tevbe 9/61], "Onlar ancak atalarının kulluk ettiği gibi kulluk ediyorlar." [Hûd 11/109] Bütün bu âyetlerde mazi (geçmiş zaman) anlam, muzâri (şimdiki, gelecek) zaman formunda ifade edilmiştir. Ancak bu ifadenin başka yorumları da vardır. Bunlardan birine göre burada *kâne* (idi) fiili gizlidir. Bu durumda da anlam geçmişin hâli olur ki bunun benzeri "Öylesine sarsıldılar ki neticede peygamber dedi ki…" [el-Bakara 2/214] âyetinde "derdi" fiilinin merfû okunduğu kıraat de vardır,

فأنزل الله تعالى: ﴿وَاتَّبَعُوا مَا تَتْلُوا الشَّيَاطِينُ﴾ وإن الشياطين عمدوا إلى كتاب فكتبوا فيه السحر والكهانة، فدفنوه تحت مجلس سليمان، وكان سليمان لا يعلم الغيب، فلما فارق سليمان الدنيا استخرجوا ذلك السحر وخدعوا به الناس وقالوا: ''هذا علم كان سليمان يكتمه ويحسد الناس عليه'' فأخبرهم النبي عليه السلام بهذا الحديث فرجعوا من عنده وقد[1] أخزاهم الله وأدحض حجتهم. واجتمع لهم بذلك وجوه كفر وكبائر: نبذ كتاب الله، وتصويب السحر، وإيثاره على كتاب الله، والاستئكال[2] بالحرام، وإضلال الناس وصدهم عن الإيمان، وتوهيمهم أن معجزات الأنبياء لا حقيقة لها وأنها من جنس السحر.

وقوله: ﴿مَا تَتْلُوا﴾ أي ما تتلوه، فالهاء مضمرة، و﴿تَتْلُوا﴾ قيل: تَتْبَعْ وهو قول ابن عباس وابن رزين كما في قوله: ﴿وَالْقَمَرِ اِذَا تَلٰيهَاۗ﴾ [الشمس، ٢/٩١]. وقيل: أي تقرأ، وهو قول مجاهد وعطاء، من قوله: ﴿فَالتّٰلِيَاتِ ذِكْرًاۙ﴾ [الصافات، ٣/٣٧]، وقال أبو عبيدة: «أي ما يتكلم. وتقول: تتلو».[3] قيل: معناه تلت، على الماضي، وهو كقول الشاعر:[4]

ولقد أمُرُّ على اللَّئِيم يَسُبُّني فَمَضيْتُ ثمة وقلتُ لا يَعْنِينِي

أي ولقد مررت. وفي القرآن: ﴿اِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَيَصُدُّونَ عَنْ سَبِيلِ اللّٰهِ﴾ [الحج، ٢٢/٢٥] أي وصدوا، ﴿وَيَصْنَعُ الْفُلْكَ﴾ [هود، ١١/٣٨]، ﴿يَقُصُّونَ عَلَيْكُمْ اٰيَاتِىۙ﴾ [الأعراف، ٧/٣٥]، ﴿وَمِنْهُمُ الَّذِينَ يُؤْذُونَ النَّبِىَّ﴾ [التوبة، ٩/٦١]، ﴿مَا يَعْبُدُونَ اِلَّا كَمَا يَعْبُدُ اٰبَآؤُهُمْ﴾ [هود، ١١/١٠٩] هذه كلها أمور ماضية وردت بصيغة المستقبل. وله وجوه أخر: وهو أن يكون ''كان'' مضمرا في ذلك، فيكون بمعنى الحال في الماضي، وهو كقوله: ﴿وَزُلْزِلُوا حَتّٰى يَقُولَ الرَّسُولُ﴾ [البقرة، ٢/٢١٤] على قراءة الرفع،

---

١ م ح: فقد.
٢ ر: والاستكساب.
٣ ر – تتلو | مجاز القرآن لأبي عبيدة، ١/٤٨.
٤ هو شمير بن عمرو الحنفي، جاهلي. انظر للبيت: الصحاح للجوهري، «خثم»؛ المخصص لابن سيده، ٥/٨٠ « باب التاء التي تَلحَق الحروفَ وأسماءَ الأفعال».

bu durumda anlam "der idi" (*kâne yekūlu*) şeklinde olur. Bir diğer örnek ise "Onların atalarının kulluk ettiği gibi" [Hûd 11/109] âyetidir. Bir diğer yorum bu fiilin hâl olarak değerlendirilmesidir ki bu durumda fiil "uydurma" eyleminin geçmişte var ve şimdiki zamanda bâki olduğuna delâlet eder. Bu yorumda fiilin yapısını değiştirmeye de ilâve kelime eklemeye de gerek olmaz. Aynı durum "İnsanları Allah yolundan alıkoyarlar." [el-Hacc 22/25] ve "Peygambere eziyet ederler." [et-Tevbe 9/61]âyetleri için de söz konusudur.

"Süleyman'ın mülkü hakkında" Zeccâc bu ifadenin "Onun mülk ve saltanat günlerinde" anlamına geldiğini söylemiştir.[1] Şair Ebü'n-Necm şöyle der:

O (güneş) ufukta tıpkı şaşının gözü gibi

Şair burada "ufuk üzerinde" ifadesini "ufukta" anlamında [yani *alâ* harf-i cerrini *fî* anlamında] kullanmıştır. Bir görüşe göre anlam "Onun döneminde" şeklindedir ki bu harfi cer, dönem bildirmek için kullanılır, burada da bu anlamdadır. Bir görüşe göre bu harf *mâ* anlamındadır, bu durumda ifade, "Şeytanların Süleyman'ın mülkünü ortadan kaldırmak maksadıyla yaptıkları" anlamına gelir. *'Alâ* harf-i cerri bu anlamda kullanılır. Bir görüşe göre anlam, "Süleyman'ın mülkünün bitmesini takiben" şeklindedir, yani "Onlar bunu, onun ölümünden sonra yaptılar." Bir diğer görüşe göre anlam, "Şeytanların Süleyman'ın mülkü konusundaki yalan ve iftiraları" şeklindedir. *'Alâ* harf-i cerri *el-kavl* (söz/söylemek) kelimesi ile birleşince yalan/iftira anlamına gelir, örneğin "Allah'a yalan isnat ediyorlar." [Âl-i İmrân 3/75] ve "Allah hakkında bilmediğiniz şeyleri uydurmanız…" [el-Bakara 2/169] âyetlerinde böyle kullanılmıştır. *Telâ 'anhu* (Onun hakkında konuştu) ifadesi lehte konuşma ve tasdik etme anlamında, *telâ 'aleyhi* (Onun aleyhine konuştu) ifadesi ise aleyhte ve yalan konuşma anlamında kullanılır.

"Hâlbuki Süleyman kâfir olmadı." Yani Süleyman sihir yapmadı. Bu olumsuzlama ifadesidir. Yani o kâfir olmadı, çünkü sihir yapmadı.

1 Zeccâc, *Meâni'l-Kur'ân*, 1: 183.

أي حتى كان يقولَ، وكذا في قوله: ﴿كَمَا يَعْبُدُ اٰبَآؤُهُمْ﴾ [هود، ١١/١٠٩]. وله وجه آخر، وهو أن يحمل على الحال فيدل على وجوده في الماضي وبقائه للحال، وهذا وجه لا تحتاج فيه [١٦٢ب] إلى تغيير بنية ولا إلى إدراج زيادة، وكذا يكون قوله: ﴿وَيَصُدُّونَ عَنْ سَبِيلِ اللهِ﴾ [الحج، ٢٢/٢٥] وقوله: ﴿يُؤْذُونَ النَّبِيَّ﴾ [التوبة، ٩/٦١].

وقوله: ﴿عَلٰى مُلْكِ سُلَيْمٰنَ﴾ قال الزجاج: «أي في ملكه وسلطانه، أي في أيامه»،[١] قال أبو النجم:[٢]

فهي على الأُفْقِ كَعَيْنِ الأَحْولِ[٣]

أي في الأفق. وقيل: أي على عهده، ومعناه:[٤] في أيامه، وهو مستعمل في العهد وهذه الكلمة في معناه. وقيل: أي ''ما''، أي ما عملته الشياطين على قصد إزالة ملك سليمان. و''على'' تستعمل لذلك. وقيل: أي[٥] على أثر ذهاب ملك سليمان، أي فعلوا ذلك بعد موته.[٦] وقيل: أي ما كذبت الشياطين على سليمان. و''على'' إذا وُصلت بـ''القول'' يراد به الكذب، قال: ﴿وَيَقُولُونَ عَلَى اللهِ الْكَذِبَ﴾ [آل عمران، ٣/٧٥] ﴿وَاَنْ تَقُولُوا عَلَى اللهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ﴾ [البقرة، ٢/١٦٩] فإذا قيل: ''تلا عنه'' فهو للصدق، وإذا قيل: ''تلا عليه'' فهو للكذب.

وقوله: ﴿وَمَا كَفَرَ سُلَيْمٰنُ﴾ أي ما سحر سليمان، وهو نفيٌ، أي لم يكفر، لأنه لم يسحر.

١ معاني القرآن للزجاج، ١/١٨٣.
٢ هو أبو النجم الفضل بن قدامة العجليّ، (١٣٠ هـ / ٧٤٧ م) من بني بكر بن وائل، من أكابر الرجّاز ومن أحسن الناس إنشادا للشعر. نبغ في العصر الأمويّ، وكان يحضر مجالس عبد الملك بن مروان وولده هشام. قال أبو عَمْرو بن العلاء: كان ينزل سواد الكوفة، وهو أبلغ من العجاج في النعت. انظر: معجم الشعراء للمرزباني، ص. ٣١٠؛ الوافي بالوفيات للصفدي، ٢٤/٤٣؛ الأعلام للزركلي، ٥/١٥١.
٣ انظر للبيت: الشعر والشعراء لابن قتيبة، ٢/٥٨٩؛ مقاييس اللغة لابن فارس، «أفق».
٤ ر – قال أبو النجم فهي على الأُفْقِ كعين الأَحْولِ أي في الأفق وقيل أي على عهده ومعناه.
٥ ح – أي.
٦ ر – وقيل أي ''ما'' أي ما عملته الشياطين على قصد إزالة ملك سليمان و''على'' تستعمل لذلك وقيل أي على أثر ذهاب ملك سليمان أي فعلوا ذلك بعد موته.

"Lâkin şeytanlar kâfir oldular." Yani şeytanlar sihir yaptılar, bu yüzden de kâfir oldular. İmam Mâtürîdî şöyle der:

> Mutlak olarak sihrin küfür olduğunu savunmak yanlıştır, işin hakikatini incelemek gerekir. Eğer yapılan sihir imanın şartlarından birinin reddini içeriyorsa o zaman küfürdür, aksi takdirde değildir. Küfür sayılan sihri yapan erkek öldürülür, ancak kadın öldürülmez. Küfür sayılmayan sihir de nefislerin helâkine yol açar, bundan dolayı onlara, yol kesicilere uygulanan hüküm uygulanır ve bu konuda erkek-kadın ayrımı yapılmaz. Bu nedenle Ebû Hanîfe'nin sihirbaz kadın hakkında farklı görüşleri vardır. Sihirbaz kadın küfür sayılan sihir yüzünden öldürülmez, ancak yaptığı sihir öldürücü ise o zaman yeryüzünde fesat çıkarmaya çalışma suçundan öldürülür. Hz. Peygamber aleyhisselâmın "Sihirbazın cezası kılıçla (boynunun) vurulmasıdır."[1] buyurduğu rivayet edilir. Sihirbaz tövbe ettiği zaman tövbesi kabul edilir, çünkü Firavun'un sihirbazları iman etmişler ve imanları geçerli olmuştur. Dolayısıyla kim, "Sihirbazın tövbesi kabul edilmez." derse hata içindedir. Aksine tövbesi kabule en şayan olan kimse sihirbazdır, çünkü delil olan ile olmayanı birbirinden ayırt etme gücü en yüksek olan kimse odur.[2]

Abdullah b. Abbas, Mücâhid, Katâde ve Atıyye el-Avfî şöyle demişlerdir: Hz. Îsâ'nın çağından önce şeytanların göğe yükselmeleri yasak değildi, Hz. Îsâ göğe yükseltildikten sonra onların beş, altı ve yedinci semaya çıkmaları yasaklandı. Peygamberimizin gönderilmesinden sonra ise hepsine çıkışları yasaklandı. Onlar (önceden) göğe yönelirler, oradan kulak hırsızlığı yaparlar, sonra aşağıya inip duyduklarını anlatırlardı. İnsanlar da bunları yazardı ve bu da sihir olurdu. Hz. Süleyman bunları duydu ve bu kitapları aldı, geride kalan kitapları da bulmak için o zamana kadar bulduklarını tahtının altına gömdü. Kendisi vefat ettikten ve bu durumu bilen âlimlerin hepsi öldükten sonra gelen nesiller döneminde şeytanlar bu kitapları çıkardılar ve "Süleyman insanları, cinleri ve kuşları bununla zaptediyordu." dediler, sonra da "İşte bu Allah'ın Süleyman'a indirdiği kitabıdır ki Süleyman onu sizden gizledi ve bu yüzden kâfir oldu." diye eklediler. Allah Teâlâ da "Hâlbuki Süleyman kâfir olmadı." âyeti ile onları yalanladı.

1 Tirmizî, "Hudûd", 27; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-Kebîr*, 2: 161; Hâkim, *el-Müstedrek*, 4: 401.
2 Bkz. Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 1: 193-194.

وقوله: ﴿وَلٰكِنَّ الشَّيَاطِينَ كَفَرُوا﴾ أي سحروا فكفروا به. وقال الإمام أبو منصور رحمه الله:

> القول بأن السحر كفر على الإطلاق خطأ، ويجب البحث عن حقيقته، فإن كان في ذلك ردّ ما لزم في شرط الإيمان فهو كفر، وإلا فلا. ثم السحر الذي هو كفر يقتل عليه الذكور لا الإناث، والذي ليس بكفر وفيه إهلاك النفس ففيه حكم قطاع الطريق، ويستوي فيه الذكور والإناث، ولهذه اختلف قول أبي حنيفة رحمه الله في الساحرة، فلا تقتل بسحر الكفر وتقتل بسحر السعي في الأرض بالفساد إذا كان سحرها قاتلا. وعن النبي عليه السلام أنه قال: «حد الساحر الضرب بالسيف»،[1] ويقبل توبته إذا تاب؛ فإن سحرة فرعون آمنوا فصح إيمانهم، ومن قال: ''لا تقبل'' فهو غلطٌ، وأحق ما يُقبل توبةُ الساحر؛ إذ هو أبلغ في تمييز ما هو حجة منه مما ليس بحجة.[2]

وقال ابن عباس ومجاهد وقتادة وعطية العوفي: كان الشياطين قبل عصر عيسى عليه السلام غير ممنوعين عن صعود السماء، وإنما منعوا بعد رفعه إلى السماء عن السماء الخامسة والسادسة والسابعة وبعد خروج نبينا عليه السلام عن الكل. فكانوا يقصدون ويسترقون السمع ثم يهبطون فيُحَدّثون بما سمعوا، وكان الناس يكتبون ذلك وكان ذلك سحرا، فسمع به سليمان عليه السلام فأخذ الكتب فدفنها تحت كرسيه ليطلبَ الباقيَ، فتُوفي سليمان عليه السلام وذهب العلماء الذين كانوا يعرفون ذلك، فخلف من بعدهم خلف[3] فأخرجها الشياطين لهم وقالوا: ''إن سليمان كان يضبط الجن والإنس والطير بهذا''. وقالوا: ''هذا كتاب الله نزل على سليمان فكتم عنكم فكفر سليمان بذلك'' فأكذبهم الله تعالى فقال: ﴿وَمَا كَفَرَ سُلَيْمٰنُ﴾.

---

١ سنن الترمذي، الحدود، ٢٧؛ المعجم الكبير للطبراني، ١٦١/٢؛ المستدرك للحاكم، ٤٠١/٤.
٢ انظر: تأويلات القرآن للماتريدي، ١٩٣/١-١٩٤. (المصنف لخص هنا كلام الماتريدي بالمعنى).
٣ م - خلف، صح هامش.

Bazı tefsirlerde ve kıssa kitaplarında "Andolsun biz Süleyman'ı imtihan ettik. Tahtının üstüne bir ceset bırakıverdik, sonra o, yine eski hâline döndü." [Sâd 38/34] âyetinin tefsiri sadedinde, tahtına kırk gün boyunca bir şeytanın oturduğu ve bu süre boyunca Süleyman'ın mülkünün yok olduğu, bu şeytanın sihir kitaplarını çoğaltıp diğer şeytanlarla birlikte Hz. Süleyman'ın tahtının altına gömdüğü, bunun ardından Hz. Süleyman'ın tahtına döndüğü, vefatından sonra da şeytanların bu kitabı çıkarıp Hz. Süleyman'a isnat ettikleri şeklinde ifadeler yer alır. Bütün bunlar bâtıldır, çünkü Hz. Süleyman Allah'ın seçkin, halis kullarındandır ve şeytanların onun üzerinde bir etkileri söz konusu değildir. Bu konuda usule en uygun ve en sağlam yorum, yukarıda bizim zikretmiş olduğumuzdur.

Bir görüşe göre "Hâlbuki Süleyman kâfir olmadı. Lâkin şeytanlar kâfir oldular." âyeti "Süleyman o kitapları tahtının altına gömmedi, aksine şeytanlar gömdüler." yani "çıkarılan şey Süleyman'ın gömüsü değil, şeytanların gömüsü idi." anlamındadır. *Küfür* kelimesi dilde örtmek, tesettür anlamına gelir ki biz bunu "İnkâr edenler…" [el-Bakara 2/6] âyetinin tefsirinde açıklamıştık.

Pek çok tefsirde sihir, insanlar arasında âfetlere sebep olacak süslü sözlerle aldatma, yanıltma olarak yorumlanır ve sevgi, düşmanlık, hastalık, çarpılma gibi herhangi bir etkisinin olmadığı ifade edilir. Bu konuda da Firavun kıssasında sadece bir göz boyama olduğu ifade edilen sihir meselesini esas alırlar, fakat Lebîd b. A'sam isimli Yahudinin Hz. Peygamber aleyhisselâma sihir yaptığına ve Allah'ın muavvizeteyen (Felâk ve Nâs) sûrelerini indirerek onu bu sihirden koruduğuna dair rivayetleri unuturlar. Hatta bir rivayete göre Hz. Peygamber aleyhisselâm bu sûreleri okur okumaz sanki kendisini sıkıca bağlayan bir bağdan kurtulan devenin kalkması gibi sihirden derhal kurtulmuş ve hızlıca doğrulup ayağa kalkmıştır. Ancak sihri göz boyaması olarak değerlendiren bu görüş Mu'tezile'nin görüşüdür. Onlar kulun herhangi bir fiilinin onun organları ile ilişkisi olmaksızın ortaya çıkmasını kabul etmezler. Bu [Kelâm ilmindeki] mütevellid fiiller meselesidir. Ehl-i sünnet ve'l-cemâat'e göre ise fiillerin tesirleri Allah'ın yaratmasıdır, kulun fiili değildir. Kulun fiili ise onun kudret alanını geçmez. Eğer Allah fiillerin eserlerini o fiillerin hemen ardından yaratma şeklindeki âdetini sürdürmüşse, bu durumda tazmin, günah ve benzeri meselelerde eserler (fiillerin sonuçları) kula izâfe edilir. Sonuçlarının ortaya çıkması itibariyle sihrin de bir hakikati vardır. Onların söz ettikleri ise mecazi olarak sihir diye isimlendirilir.

وما ذكر في بعض القصص والتفاسير في قوله: ﴿وَلَقَدْ فَتَنَّا سُلَيْمٰنَ وَاَلْقَيْنَا عَلٰى كُرْسِيِّهٖ جَسَدًا﴾ [ص، ٣٤/٣٨] أنه شيطانٌ قعد على كرسيه أربعين يوما وزال ملك سليمان هذه المدة وذلك الشيطان [١٦٣ظ] نسخ كتبَ السحر ودفنها تحت سريره مع الشياطين، وبعد عود الملك إلى سليمان وبعد وفاته استخرجها الشياطين ونسبوها إلى سليمان عليه السلام، وذلك[١] كله باطل مردود؛ لأنه من المخلصين لا ولاية لهم عليه.[٢] والوجه الأسلمُ الأوفقُ للأصول ما ذكرنا.

وقيل :معنى قوله: ﴿وَمَا كَفَرَ سُلَيْمٰنُ وَلٰكِنَّ الشَّيٰطِينَ كَفَرُوا﴾ أي ما غطَّى[٣] وما دفن وما كتم سليمان، أي لم يكن المستخرج من موضوعه بل[٤] كان من موضوع[٥] الشياطين. والكفر في اللغة هو التستر والتغطية على ما أوضحناه عند قوله: ﴿اِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا﴾ [البقرة، ٦/٢].

ثم في كثير من التفاسير يُفسر السحر بالتخييل والتمويه وبالكلام المزخرف الذي يقع به الآفات بين الناس بدون تحقيق أثرٍ له في محبةٍ أو عداوةٍ أو علة أو تأخيذٍ تعلقًا بالسحر المذكور في قصة فرعون أنه كان تخييلا لا غيرُ، وينسون ما ذكروا أن لبيد بن أعصم[٦] اليهودي سحر رسول الله عليه السلام، فأعاذه الله تعالى بما أنزل من المعوذتين، حتى روي أنه قام كأنما أنشط من عِقَالٍ. وهذا مقالة المتعزلة، وهي[٧] إنكارهم ظهور أثرٍ بفعل العبد لا يتصل بآلة فعله، وهي مسألة المتولّدات. وعند أهل السنة والجماعة الآثار من صنع الله وتخليقِه وليس ذلك من فعل[٨] العبد، وفعلُه لا يعدو محلَّ قدرته، ويضاف الأثر إلى العبد إذا أجرى الله العادة بتخليق تلك الآثار عقيبَ تلك الأفعال في الضمان والوزر ونحو ذلك. وللسحر حقيقةٌ بظهور آثاره، وما ذكروه فهو يسمى سحرا مجازا.

١ ح ر: فذلك.
٢ م ط ر- لأنه من المخلصين لا ولاية لهم عليه، صح هامش م ط.
٣ ر + سليمان.
٤ ط - بل.
٥ ط: موضوع.
٦ ط: الأعصم.
٧ ح ط: وهو.
٨ ر: في فعل.

"Ve Babil'de Hârût ile Mârût isimli iki meleğe indirileni öğretiyorlardı." Bu ifadenin iki yorumu vardır. İlkine göre buradaki *mâ* harfi olumsuzluk bildirir ve anlamı "O iki meleğe herhangi bir şey indirilmedi." şeklindedir. Bu Abdullah b. Abbas, Enes, Katâde ve Ṣa'bî'nin görüşüdür. Bu durumda ifade "Süleyman kâfir olmadı." ifadesine atıftır. Yani ifade şöyledir: "Süleyman kâfir olmadı, Allah da o iki meleğe sihir indirmedi." Çünkü sihirbazlar ve Yahudiler sihri Hz. Süleyman'a ve bu iki meleğe atfediyorlardı. Allah da onları, bundan temize çıkardı.

"Hâlbuki o iki melek, herkese 'Biz ancak imtihanız, sakın kâfir olmayasınız.' der ve hiç kimseye öğretmezlerdi." Buradaki *min ahad*[in] (hiç kimseye) ifadesindeki *min* harfi tekit için kullanılmıştır. Bunun benzeri "Sizden hiçbiriniz buna mani de olamazdınız." [el-Hâkka 69/47] âyetinde vardır. Yani bu iki melek hiç kimseye sihir öğretmediler, aksine sihri yasaklamak için bütün gayretlerini gösterdiler ve "Biz ancak imtihanız" dediler, yani senin için bir imtihanız, seni sihirden nehyediyoruz, eğer nehyimizi kabul edersen kurtulursun, kabul etmezsen hüsrana uğrarsın.

"Sakın kâfir olmayasınız." Yani sakın sihir yapma, çünkü sihir küfürdür. *Fitne* (imtihan) kendisi ile insanın hayır ve şer hâllerinin ortaya çıktığı şeydir. Mesela insan altının saf mı yoksa karıştırılmış mı olduğunu anlamak maksadıyla onu deneye tâbi tuttuğun zaman "Altını ateşle sınadım." der. Bu kökten türeyen *el-fettâne* kelimesi altın ve gümüşün kendisi ile denendiği taşın ismidir.

"Fakat şeytanlar kâfir oldular ve insanlara sihri öğretiyorlardı." Bu cümlede, o iki meleğin herhangi bir kimseye sihir öğretmediğini, aksine şeytanlarını insanlara bunu öğrettiğini haber vermektedir.

"Onlar, o ikisinden, karı ile koca arasını açacak şeyleri öğreniyorlardı." Buradaki "o ikisinden" ifadesi iki meleğe işaret etmez, çünkü bu yoruma göre o ikisinden sihir öğrenme ihtimali olumsuzlanmıştır. Aksine bu zamir küfür ve sihre işaret eder ki bu ikisi de "kâfir oldular ve insanlara sihri öğretiyorlardı." ifadesinden zikredilmiştir. Yani anlam, "Yahudiler küfür ve şeytanların sihrinden karı koca arasında nefret sokacak ve onları ayıracak şeyleri öğreniyorlardı." şeklindedir. Çünkü karı kocadan birinin kâfir olması ya da sihirbazlık yapması, boşanma sebebidir.

وقوله: ﴿وَمَآ أُنْزِلَ عَلَى الْمَلَكَيْنِ بِبَابِلَ هَارُوتَ وَمَارُوتَ﴾ له تأويلان: أحدهما: أن ''ما'' كلمة نفي ومعناه: ولم يُنزل على المَلَكين، وهو قول ابن عباس وأنس وقتادة والشعبي رحمهم الله، وهو معطوف على قوله: ﴿وَمَا كَفَرَ سُلَيْمٰنُ﴾ أي لم يكفر هو ولم ينزل الله السحر على الملكين؛ وذلك أن السحرة واليهود كانوا يضيفون السحر إلى سليمان وإلى الملكين، فبرأهم الله عن ذلك.

وقوله: ﴿وَمَا يُعَلِّمَانِ مِنْ اَحَدٍ حَتّٰى يَقُولَآ﴾ أي أحدا. و''من'' للتأكيد، كما قال: ﴿فَمَا مِنْكُمْ مِنْ اَحَدٍ عَنْهُ حَاجِزِينَ﴾ [الحاقة، ٤٧/٦٩] أي ولا يُعَلِّم المَلَكَانِ أحدا السحر، بل يبالغان في نهيه ويقولان:[١] ﴿اِنَّمَا نَحْنُ فِتْنَةٌ﴾ أي امتحان واختبارٌ لك، ننهاك عن السحر، فإن قبلت نهْيَنا نجوتَ، وإن لم تقبل خسرتَ.

وقوله: ﴿فَلَا تَكْفُرْ﴾ أي فلا تسحر، فإنه كفر. والفتنة ما يتبين به[٢] حالُ الإنسان من الخير والشر، يقال: ''فَتَنْتُ الذَّهَبَ بالنار'' إذا جَرَّبْتَهُ بها لتعلم أنه خالص أو مَشُوبٌ، ومنه الفَتَّانَةُ وهي الحَجَر الذي يُجرَّبُ به الذّهب والفضّةُ.

وقوله: ﴿وَلٰكِنَّ الشَّيَاطِينَ كَفَرُوا يُعَلِّمُونَ النَّاسَ السِّحْرَ﴾ أخبر أن الملكين لا يعلمان[٣] السحر أحدا، وإنما يعلم الشياطين ذلك الناسَ.[٤]

وقوله: ﴿فَيَتَعَلَّمُونَ مِنْهُمَا مَا يُفَرِّقُونَ بِهٖ بَيْنَ الْمَرْءِ وَزَوْجِهٖ﴾ وقوله ﴿مِنْهُمَا﴾ لا يرجع إلى المليكن. فقد[٥] نفى التعليم منهما على هذا التأويل، بل التثنية راجعة إلى الكفر والسحر، فقد ذُكرا جميعا[٦] في قوله: ﴿كَفَرُوا يُعَلِّمُونَ النَّاسَ السِّحْرَ﴾ أي فيتعلمَ اليهود من الكفر والسحر من الشياطين [١٦٣ب] ما يقع به البُغْضُ بين الزوجين فيتفرقان؛ لأن الكفر من أحدهما سبب التفرقة، كالسحر تقع به الفرقة.

١ ط - ويقولان، صح هامش.
٢ ط: لها.
٣ ر + الناس.
٤ ط - وقوله وَلٰكِنَّ الشَّيَاطِينَ كَفَرُوا يُعَلِّمُونَ النَّاسَ السِّحْرَ أخبر أن الملكين لا يعلمان السحر أحدا وإنما يعلم الشياطين ذلك الناسَ.
٥ م: فقد.
٦ ط ر + قبله.

"Oysa Allah'ın izni olmadan hiç kimseye zarar veremezler." Yani Yahudiler ve sihirbazlar Allah'ın bilgisi olmaksızın, sihir yoluyla hiç kimseye zarar veremezler. Buradaki izin kelimesinin mutlak mânada emir anlamına hamledilmesi mümkün değildir, çünkü Allah küfrü ve zarar vermeyi zaten emretmez.

Katâde ve Zührî'nin görüşü olan diğer yorum şöyledir: *Mâ ünzile* ifadesi "indirilmedi" anlamına değil, "indirilen" anlamına gelir. Yani ifade, "Şeytanların Süleyman'ın mülkünde okuduklarına ve iki meleğe indirilmiş olan şeye tâbi oldular." şeklindedir ve olumlama cümlesidir. Bu durumda anlam, "Onlar bu iki meleğe sihrin bâtıl oluşu hakkında indirilene de tâbi oldular." şeklindedir. Şöyle demişlerdir: O dönemde sihir çok yaygınlık kazanmış, insanlar da sihrin tıpkı peygamberlerin mûcizeleri gibi hak olduğu zannına kapılmaya başlamışlardı. Bu yüzden Allah Teâlâ o iki meleğe sihrin nasıl yapıldığı ve çeşitlerine dair bilgiyi indirdi ki onlar da yeryüzünde insanlara sihrin geçersizliğini ve zararlarını beyân etsinler, böylece hiç kimsenin sihir öğrenmeye yanaşmamasını ve ona bulaşmamasını sağlasınlar. Bu iki melek bölgede hâkim idiler ve insanları sihirden alıkoyuyorlardı.

Allah Teâlâ'nın sihri bir peygambere indirmesi, sonra da peygamberin o iki meleğe sihri bildirmesi sûretiyle indirmiş olması da mümkündür ki bundan maksat o iki meleğin sihrin çeşitlerini kendi toplumlarına anlatmaları ve onları sihir kullanmaktan menetmeleridir. Böyle bir şey, her ne kadar bir peygamber aracılığı ile gerçekleşmiş de olsa, indirme diye ifade edilir. Bunun benzeri "Biz sana kitabı indirdik." [en-Nahl 16/89] âyetinde Kur'ân'ın Hz. Peygamber aleyhisselâma indirildiğinin bildirilmesinin ardından "Deyiniz ki: Biz Allah'a ve bize indirilene iman ettik." [el-Bakara 2/136] âyetinde bize indirildiğinin söylenmesi örneğinde de vardır. Burada aslında peygamberler sihrin kötülüğünü herkese anlatmış olmalarına rağmen özellikle o ikisinin zikredilmesinin sebebi, insanların onlara tâbi olmasıdır. Bu kullanımın benzeri Firavun ve halkına gönderilmiş olan Mûsâ ve Hârûn aleyhisselâma "Firavuna gidin." [Tâhâ 20/43] denilmiş olmasıdır. Bu iki peygamber her ne kadar bütün topluma gönderilmiş olsalar da toplumunu imana çağırma konusunda en etkili kimse Firavun olduğu için, özellikle zikredilmiştir. Çünkü halk, liderin takipçisidir.

وقوله: ﴿وَمَا هُمْ بِضَآرِّينَ بِهِۦ مِنْ اَحَدٍ اِلَّا بِاِذْنِ اللّٰهِ﴾ أي وليس[1] اليهود والسحرة ضارين بالسحر أحدا إلا بعلم الله. ولا يجوز حمل الإذن ههنا على الأمر والإطلاق؛ لأن الله لا يأمر بالكفر والإضرار.

والتأويل الآخر ما قاله قتادة والزهري: إن قوله: ﴿وَمَآ اُنْزِلَ﴾ هذا بمعنى ٥ ''الذي''، أي واتبعوا الذي تتلوا الشياطين على ملك سليمان والذي أنزل على الملكين، وهو إثباتٌ، أي واتبعوا أيضا الذي أنزل على الملكين من بيان السحر وبطلانه، وقالوا: ''إن السحر كان[2] كثُرَ في ذلك الزمان وكان الناس[3] يتوهمون[4] أنه حقٌ مثلُ آيات الأنبياء، فأنزل الله عليهما ببيان كيفيته ووجوهه ليُبَيِّنَا للناس في الأرض بطلانَ السحر وضررَه كيلا يعتريه أحد ولا يتعلمه، وكانا[5] يحكمان في ١٠ الأرض، وكانا ينهيان عن السحر''.

ويجوز أن يكون الله[6] أنزل بيان السحر عليهما بإنزاله على نبي، ثم أبلغ النبي إليهما ذلك ليَصِفَا وجوهَ ذلك لقومهما وينهياهم عن استعماله، ويسمى ذلك إنزالا عليهما وإن كان بواسطة نبي، كقوله تعالى: ﴿وَنَزَّلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ﴾ [النحل، ٨٩/١٦] ثم قال في حقنا: ﴿قُولُوٓا اٰمَنَّا بِاللّٰهِ وَمَآ اُنْزِلَ اِلَيْنَا﴾ [البقرة، ١٣٦/٢] وإنما خصهما ١٥ بالذكر وإن كان الأمر به للعامة؛ لأنهم كانوا تبعا لهما، وهذا كما قال تعالى لموسى وهارون: ﴿اِذْهَبَآ اِلٰى فِرْعَوْنَ﴾ [طه، ٤٣/٢٠] وكانا أرسلا إلى فرعون ورعاياه ولكن خص فروعون بالذكر لأنه أبلغ في استدعائه واستدعاء رعيته إلى الإيمان، إذ الرعية أتباع للراعي.

١ ر: ليس.
٢ ر – كان.
٣ ط – الناس.
٤ ط + منه.
٥ ط ر: فكانا.
٦ ر + أنه.

İmam Mâtürîdî şöyle der: Hârût ve Mârût hakkında ihtilâf edilmiştir. Hasan-ı Basrî onların melek değil, fasık ve isyankâr iki insan olduklarını söylemiştir. Çünkü Allah'ın melekleri "Kendilerine emrettiği şey hususunda Allah'a isyan etmezler." [et-Tahrîm 66/6] ve "Onun sözünden önce konuşmazlar ve O'nun emri ile amel ederler." [el-Enbiyâ 21/27] şeklinde nitelemiştir."[1] Hasan-ı Basrî, İblîs'in meleklerden olmadığını söylemiştir ki İblîs hakkında söylenecekler Âdem kıssasında geçmişti. Bu yoruma göre âyetteki *melekeyni* (iki melek) kelimesi *melikeyni* (iki mülk sahibi) şeklinde okunur.

Bir görüşe göre bu ikisi melek idiler, ancak Allah kendilerine şehvet özelliği verince, tıpkı İblîs örneğinde olduğu gibi melek olmaktan çıktılar.

Hârût ve Mârût isimleri Arapça değil, yabancı kelimedirler, bu yüzden de türeyişleri (iştikakları) yoktur. Kıssaları ise rivayetlere göre özetle şöyledir: Semada melekler âdemoğluna ve onların günahlarına bakıp "Ey Rabbimiz! Beşeri ve onların rızıklarını yarattın, ama onlar sana isyan ediyorlar, biz onların yerinde olsaydık isyan etmezdik." dediler. Allah da onlara," Aranızdan iki melek seçin." dedi. Onlar Cebrâil ve Mîkâil'i seçtiler, ancak bu iki melek Allah'a yalvardılar kendilerinin bu görevden muaf tutulmasını istediler, bu yüzden muaf tutuldular. Onlardan sonra melekler diğer iki meleği, Hârût ve Mârût'u seçtiler. Allah da onlara yeme, içme ve cinsel arzuyu yerleştirdi ve onlar insanlar arasında hükmetmeleri, hiçbir günah işlememeleri şartıyla dünyaya gönderdi. Onlar dünyaya indiler ve bir süre böyle yaptılar. Geceleyin semaya yükselip gündüz dünyaya iniyorlardı. Nihayet bir gün ismi Arapça da Zühre, Nabatçada Biyzuht -bir rivayete göre Nâhîd- olan güzel bir kadın, saçlarını açmış, örgülerini salıvermiş, üzerine ipek bir gömlek giymiş hâlde bunların yanına geldi ve eşinden şikâyetçi oldu. Melekler bu kadına baktılar ve ikisinin kalbine kadının sevgisi yerleşti. Ancak ikisi de duygularını gizli tuttular, birbirlerinden utandıkları için bir şey demediler. Sonunda sabırları taştı ve kadından murat almak istediler. Kadın onların isteklerine ancak kendilerini göğe yükselten ism-i aʿzamı öğretmeleri şartıyla cevap vereceğini söyledi, onlar da kadına Allah'ın ism-i aʿzamını öğrettiler. Derken kadın bir eve girdi, temizlendi ve Allah'ın ism-i aʿzamı ile dua etti, Allah da onu bir yıldıza dönüştürdü ve bir yıldız olarak göğe yükseldi.

1 Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 1: 191.

وقال الإمام أبو منصور رحمه الله: «اختلف في هاروت وماروت، وقال الحسن البصري: لم يكونا ملكين ولكنهما كانا فاسقين متمردين من الإنس؛ لأن الله وصف ملائكته بالطاعة له والائتمار بأمره بقوله: ﴿لَا يَعْصُونَ اللهَ مَآ اَمَرَهُمْ﴾ [التحريم، ٦٦/٦] وبقوله: ﴿لَا يَسْبِقُونَهُ بِالْقَوْلِ وَهُمْ بِاَمْرِهٖ يَعْمَلُونَ﴾ [الأنبياء، ٢١/٢٧]»[١] وكذلك يقول هو في إبليس إنه لم يكن من الملائكة، وقد مر الكلام في ذلك في قصة آدم. وعلى هذا[٢] التأويل قُرئ: عَلَى الْمَلِكَيْنِ بكسر اللام.

وقيل: كانا ملكين من الملائكة، فلما ركب الله فيهما الشهوة خرجا من أن يكونا ملكين كما في حق إبليس.

وهما اسمان أعجميان ولا اشتقاق لهما، إذ لم يكونا من العربية. وقصتهما على الاختصار ما روي: أن الملائكة في السماء نظروا إلى بني آدم ومعاصيهم فقالوا: ''ياربنا، جعلت البشر ورزقتهم وهم يعصونك، ولو[٣] كنا مكانهم ما عصينا''، فقال الله لهم: ''اختاروا ملكين منكم''، فاختاروا جبريل وميكائيل فتضرعا إلى الله واستعفيا فعُفيَ عنهما، واختاروا بعدهما آخرين وهما هاروت وماروت، فركَّب الله فيهما شهوة الأكل والشرب والنساء وأرسلهما إلى الدنيا ليحكما بين الناس ولا يفعلا شيئا من المعاصي، فنزلا وفعلا كذلك مدة، وكانا [١٦٤ظ] يصعدان بالليل إلى السماء[٤] ثم ينزلان بالنهار حتى جاءت امرأة ذات جمال وحسن يوما اسمها زهرة بالعربية وبِيذُخْتُ بالنبطية، -وقيل: ناهيد- ناشرةً شعرها قد أرخت ذوائبها،[٥] عليها قميص حرير وهي[٦] تخاصم زوجها، فلما نظرا إليها وقع حبها في قلوبهما، فكتما ذلك ولم يظهر كل واحد منهما ذلك لصاحبه حياء منه، حتى عيل صبرهما فراوداها عن نفسها فأبت حتى يُعَلِّماها اسم الله الأعظم الذي به كانا يصعدان إلى السماء، فعلماها، فدخلت بيتا وتطهرت ودعت الله باسمه الأعظم، فمسخها الله كوكبا فصعدت إلى السماء.

١ انظر: تأويلات القرآن للماتريدي، ١٩١/١.
٢ م: على هذا.
٣ ح: فلو.
٤ م - إلى السماء، صح هامش.
٥ م: ذؤابتها.
٦ ر - وهي.

Şöyle demişlerdir: Kadının yıldıza dönüşmesi inkâr edilecek bir şey değildir, çünkü Allah Teâlâ kimi toplulukları başka şeylere dönüştürmüştür. Ancak bu kadının gökteki meşhur Zühre yıldızı olması zayıf bir ihtimaldir, çünkü Zühre yıldızı, Allah'ın göğü ve ondaki yıldızları yarattığı günden beri oradadır. Dolayısıyla bunun ona benzeyen bir başka yıldız olması mümkündür. Bir görüşe göre bu kadın gökte azap görmektedir, bir başka görüşe göre ise diğer dönüştürülenler gibi o da cehenneme gitmiştir.

Sonra Allah bir melek gönderdi -bir görüşe göre Cebrâil de bu melekle birlikteydi- ve Hârût ve Mârût'ûn göğe yükselmelerine engel oldu. Bunun sebebi ise onların isyanları, yani Zühre isimli kadından murat almak istemeleriydi. Ancak her ne kadar bazı rivayetlerde zikredilse de, bu iki meleğin zina ettikleri ya da içki içip adam öldürdükleri sabit değildir. Cebrâil bu ikisine "Allah size seçim sunuyor: Ya dünyada azap çeker ve âhirette Allah'ın dileğine kalırsınız, dilerse size azap eder, dilerse bağışlar, ya da azabınız âhirete ertelenir." dedi. Onlar da Cebrâil'den kendilerine akıl vermesini istediler, Cebrâil onlara dünya azabını seçmelerini önerdi. Bu yüzden onlar Babil'de bağlı olarak azap çekmektedirler. Bir görüşe göre bu kıssada sözü edilen Babil, Kûfe yakınlarındaki Babil'dir. Bir görüşe göre Kûfe yakınındaki Babil değil, Demâvend şehridir. Babil kelimesi gayr-ı munsarıftır, çünkü hem yabancı kelimedir hem de marifedir.

"Hâlbuki o iki melek, herkese 'Biz ancak imtihanız, sakın kâfir olmayasınız.' der ve hiç kimseye öğretmezlerdi." ifadesinin ikinci yoruma göre anlamı şöyledir: Onlar hiç kimseye "Biz bir imtihanız, sakın küfre düşme, sihri öğrenip da onunla amel etme, çünkü bu küfürdür." demeden sihir öğretmiyorlardı." şeklindedir. Sonra onlar sihrin nasıl yapıldığını öğretiyorlar ve "Sihir işte böyle yapılır, şöyle etki eder, Allah'tan kork ve sakın bunu uygulama!" diyorlardı. Dolayısıyla onların bu öğretmeleri kendileri için bir tür sakındırma, öğrenenler için ise öğrenme olarak gerçekleşiyordu. Örneğin bir fakih bir diğerine "Kim bir dirhem karşılığında iki dirhem alırsa faiz yemiş olur. Kim başkasının hanımı ile cinsel temas kurarsa zina etmiş olur." dediği zaman fakih açısından bu söz uyarma kabilinden, dinleyen açısından ise öğrenme kabilinden sayılır. Sihrin öğretilmesinin câiz olmasının sebebi, ondan kaçınmanın ancak onu bilmekle mümkün olmasıdır. Şair şöyle der:

قالوا: أما مسخها كوكبا فغير مستنكر؛ لأن الله تعالى مسخ أقواما، ولكن صيرورتها زهرة المشهورة في السماء ضعيف؛ لأن زهرة في السماء مذ خلقها الله تعالى وخلق فيها الكوكب، فيجوز أن يكون كوكبا آخر يشبهها. وقيل: هي تعذب في السماء. وقيل: بل صارت إلى النار كسائر ما مسخ.

ثم بعث الله ملكا -وقيل: كان معه جبريل- ومنع هاروت وماروت الصعود إلى السماء بعصيانهما وهو مراودتهما زهرة، ولايثبت الزنا بها منهما[1] ولاشرب خمر ولا قتل نفس، وإن ذُكر في بعض الروايات، فقال جبريل لهما: ''إن الله يخيركما بين عذاب الدنيا وتكونان في الآخرة في المشيئة إن شاء عذبكما وإن شاء رحمكما وبين أن يؤخر عنكما العذاب'' فاستشارا جبريلَ فأشار إليهما أن يختارا عذاب الدنيا، فهما يعذبان ببابل معلقين هناك.[2] وقيل: بابل هو الذي يعرف بقرب الكوفة. وقيل:[3] بدَمَاوَنْد دون بابل الكوفة. و''بابل'' لا ينصرف؛ لأنه أعجمي وهو معرفة.

وقوله: ﴿وَمَا يُعَلِّمَانِ مِنْ اَحَدٍ حَتّٰى يَقُولَآ اِنَّمَا نَحْنُ فِتْنَةٌ﴾ ومعناه[4] على التأويل الثاني: ولا يعلمان[5] أحدا كيفية السحر إلا بعد أن يقولا: ﴿اِنَّمَا نَحْنُ فِتْنَةٌ﴾، أي اختبار لكم ﴿فَلَا تَكْفُرْ﴾، أي لا تتعلم السحر فلا تعمل به؛ فإنه كفر''، ثم يبينان وجه السحر ويقولان: ''إن السحر يكون كذا، وينفذ من جهة كذا، فاتق الله ولا تستعمله''، فيقع هذا الإعلام منهما على وجه التحذير، ويقع عند المستمع على وجه التعليم، كالفقيه يقول لآخر: ''من أخذ درهما بدرهيمن فقد أربى، ومن وطئ امرأة الغير فقد زنى''، ويقع ذلك منه على وجه التحذير ومن المستمع على وجه التعليم. وإنما جاز بيان السحر، لأنه لا يتوصل إلى اجتنابه إلا بعد معرفته، وقد قيل:[6]

---

١ ح - منهما.
٢ ر + وقيل: بابل معلقان هناك.
٣ ر + هو مصر.
٤ ط: فمعناه.
٥ ر: وما يعلمان.
٦ القائل هو أبو فراس الحمداني. انظر: ديوانه، ص. ٣٥٢؛ الكشاف للزمخشري، ١٧٢/١ (البقرة، ١٠٢/٢).

Şerri öğrendim, ama şer için değil, [ondan] korunmak için
İnsanlar içinde kim şerri bilmezse ona düşüverir

Öğretmek bildirmek anlamındadır. Biri diğerine zina hakkında soru sorduğu ve sorulan kimse açıklama yaptığı zaman bu bildirme sayılır ve haram değildir. Bu, bir şeyi telkin etmek ve insanları ona sevk etmek anlamındaki talim değildir. Allah Teâlâ "De ki: Dininizi Allah'a mı öğretiyorsunuz?" [el-Hucurât 49/56] buyurur ki buradaki öğretme bildirme anlamındadır. İşte bu âyette de anlam böyledir.

"Onlar, o ikisinden" Yani Hârût ve Mârût'tan, **"karı ile koca arasını açacak şeyleri öğreniyorlardı."** kin/buğz ve benzeri şeylerle ayrılmaya sebep olacak şeyleri öğreniyorlardı.

"Oysa Allah'ın izni olmadan hiç kimseye zarar veremezler." Yani sihri öğrenenler sihir ile hiç kimseye zarar veremezler. "Allah'ın izni olmadan" ifadesi Allah'ın bilgisi dışında demektir.

"Onlar, kendilerine fayda vereni değil de zarar vereni öğrenirler." Yani fayda görmek için öğrenirler, fakat kendilerine fayda değil zarar getirir. Bir görüşe göre anlam: "Onlara dünyada zarar verir, âhirette ise fayda sağlamaz." şeklindedir.

"Sihri satın alanların âhiretten nasibi olmadığını çok iyi bilmektedirler." Yani kitabı arkalarına atıp sihre tâbi olan kitap ehli kimseler, Allah'ın kitabına karşılık sihri tercih edenlerin âhirette hiçbir paylarının, nasiplerinin olmadığını bilmektedirler.

Burada *ve lekad* ifadesindeki *lâm* tekit ifade eder ve yemin mânasındadır. Cevabı ise *mâ lehu* (olmadığını) ifadesidir. Aslında tekit lâmının bu ifadenin başında olması gerekirdi, ancak *le-men işterâhu* (Sihri satın alanlar) ifadesinin başına geldi, bunun sebebi ise ilk ifadenin yani *ve lekad* ifadesinin başta gelmesinden dolayı yemine benzemesi, bu yüzden de yeminin cevabı şeklinde cevap cümlesi kullanılmasıdır.

عَرَفْتُ الشَّرَّ لَا لِلشَّرِّ لكِنْ لِتَوَقِّيهِ ومَنْ لَا يَعرِفِ الشَّرَّ مِنْ النَّاسِ يقَعْ فيهِ

والتعليم بمعنى الإعلام، ومن سأل آخرَ عن الزنا فبيَّن كان إعلاما، ولم يكن حراما. وليس هذا على التعليم الذي هو تلقين الشيء والحَملُ عليه، وقال تعالى: ﴿قُلْ اَتُعَلِّمُونَ اللّٰهَ بِدِينِكُمْ﴾ [الحجرات، ٤٩/٥٦] هذا في معنى الإعلام، فكذا هذا.

٥ وقوله: ﴿فَيَتَعَلَّمُونَ مِنْهُمَا﴾ أي من هاروت وماروت ﴿مَا يُفَرِّقُونَ بِهٖ بَيْنَ الْمَرْءِ وَزَوْجِهٖ﴾ أي العُوذَةَ التي تقع بها الفرقة بالبغض ونحوه.

وقوله ﴿وَمَا هُمْ بِضَآرِّينَ بِهٖ مِنْ اَحَدٍ﴾ [١٦٤ب] أي المتعلمون[١] السحر لا يضرون أحدا بالسحر.

وقوله: ﴿اِلَّا بِاِذْنِ اللّٰهِ﴾[٢] إلا بعلم الله وقوله: ﴿وَيَتَعَلَّمُونَ مَا يَضُرُّهُمْ وَلَا يَنْفَعُهُمْ﴾

١٠ أي يتعلمون لنفعهم فيضرهم ولا ينفعهم. وقيل: أي ما يضرهم في الدنيا ولا ينفعهم في الآخرة.

وقوله: ﴿وَلَقَدْ عَلِمُوا﴾ أي أهل الكتاب الذين نبذوا[٣] الكتاب واتبعوا السحر. وقوله: ﴿لَمَنِ اشْتَرٰيهُ﴾ أي أنّ من اختار السحر على كتاب الله. وقوله: ﴿مَا لَهٗ فِى الْاٰخِرَةِ مِنْ خَلَاقٍ﴾ أي نصيب خير.

١٥ وقوله: ﴿وَلَقَدْ﴾ اللام للتأكيد وهو في معنى القسم، وجواب القسم: ﴿مَا لَهٗ﴾ فكان ينبغي أن يكون اللام في ذلك الموضع، أي «لَمَا لَهُ»،[٤] ومع ذلك دخل في قوله: ﴿لَمَنِ اشْتَرٰيهُ﴾ وإنما كان كذلك؛ لأن الأول -وهو في قوله: ﴿وَلَقَدْ﴾- لما[٥] دخل في الصدر اشتبه القسم فأجيب بجوابه.

---

١ ط: المتعلمين.
٢ ر - وقوله اِلَّا بِاِذْنِ اللّٰهِ.
٣ ط - نبذوا، صح هامش.
٤ جميع النسخ - أي لَمَا لَهُ، صح هامش م.
٥ ط: ولما.

Zeccâc şöyle der: İlk ifadenin başına gelen *lâm* harfi, cümlenin tamamının yemin olduğunu bildirmek için kullanılmıştır, çünkü cevap cümlesi yemin ifadesinin cevabı da olsa, şart anlamı taşıma ihtimali vardır, bu yüzden başına *lâm* harfi gelir.[1] Bir görüşe göre *lekad* ifadesinin başındaki *lâm* harfi onların Tevrat'ta bu hususu bildiklerini tekit eder, *le-men işterâhu* (Sihri satın alanlar) ifadesinin başındaki *lâm* harfi ise şart ve cevabını tekit eder. Bir görüşe göre *lâm*ın yeri şart ifadesidir, ancak daha önce zikri geçtiği için burada yerinde tekrar edilmiştir. Bunun benzeri "Kitap ehli güç yetiremeyeceğini bilsin diye." [el-Hadîd 57/29]âyetindeki *li-en-lâ* (bilmesin diye) ifadesinin içinde kullanılan olumsuzluk bildiren *lâ* harfidir, bu harf "güç yetirme" fiilinin başında zikredildiği için, buradaki yerinde de zikredilmiştir. Yine "Size, öldüğünüz, toprak ve kemik yığını hâline geldiğinizde, mutlak sûrette sizin çıkarılacağınızı mı vaad ediyor?" [el-Müminûn 23/35] âyetinde de "size" ifadesi daha önce geçmiş, yeri geldiğinde de "sizin" şeklinde tekrarlanmıştır.

"Nasibi" Buradaki *min halâk* ifadesinin başındaki *min* harfi tekit bildirir. *Halâk* kelimesi halk/yaratma, takdir etme kelimesinden gelir, yani kendisi için takdir edilen bir nasibi yoktur.

"Karşılığında kendilerini sattıkları şey ne kötüdür!" Buradaki "Ne kötüdür?" ifadesinin izahını "Karşılığında kendilerini sattıkları şey ne kötüdür!" [el-Bakara 2/90] âyetinin tefsirinde izah etmiştik. Buradaki *bihi* (karşılığında) ifadesi sihir ve şeytanın kitabına işaret eder.

"Keşke bunu bilselerdi!" Yani "Keşke bildikleri ile amel etselerdi!" Çünkü **"Bilmektedirler"** ifadesi ile onların bilgi sahibi olduğu ifade edilmişti. Bu yüzden, buradaki ifade onların bilgisizliği anlamında değil, aksine bilgiden faydalanmadıkları anlamındadır. Bir görüşe göre anlam, "Keşke âhiretteki vebalini bilselerdi!" şeklinde, bir başka görüşe göre ise "Keşke bunun kendilerine fayda sağlamayıp zarar vereceğini bilselerdi!" şeklindedir.

1 Zeccâc, *Meâni'l-Kur'ân*, 1: 186-187.

وقال الزجاج: «الأول دخل إعلاما أن الجملة بكمالها معقودة بالقسم؛ لأن الجزاء وإن كان للمقسم عليه فقد صار للشرط فيه حظ، لذلك[1] دخله».[2] وقيل: لام ﴿لَقَدْ﴾ تؤكد علمهم بذلك في التوراة، ولام ﴿لَمَنِ﴾ تؤكد الشرط والجزاء. وقيل: موضع اللام في الشرط، إلا أنه سبق ذكره فأعيد في موضعه، كما في قوله: ﴿لِئَلَّا يَعْلَمَ اَهْلُ الْكِتَابِ اَلَّا يَقْدِرُونَ﴾ [الحديد، ٢٩/٥٧] أي ليعلم،[3] فلما سبق ذكر ''لا'' الذي موضعه ﴿يَقْدِرُونَ﴾ أعيد في موضعه، وكقوله: ﴿اَيَعِدُكُمْ اَنَّكُمْ اِذَا مِتُّمْ وَكُنْتُمْ تُرَابًا وَعِظَامًا اَنَّكُمْ مُخْرَجُونَ﴾ [المؤمنون، ٣٥/٢٣] سبق ذكر ﴿اَنَّكُمْ﴾ فأعيد في موضعه.

وقوله: ﴿مِنْ خَلَاقٍ﴾ ''من'' للتأكيد، والخلاق من الخلق، وهو التقدير، أي نصيب قدر له.

وقوله: ﴿وَلَبِئْسَ مَا شَرَوْا بِهٖٓ اَنْفُسَهُمْ﴾ ذكرنا حقيقة هذه الكلمة في قوله: ﴿بِئْسَمَا اشْتَرَوْا بِهٖٓ اَنْفُسَهُمْ﴾ [البقرة، ٩٠/٢]. وقوله: ﴿بِهٖٓ﴾ يرجع إلى السحر وكتاب الشيطان.

وقوله: ﴿لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ﴾ أي لو عملوا بما علموا، فقد أثبت علمَهم بقوله: ﴿وَلَقَدْ عَلِمُوا﴾ فلم يكن هذا نفيَ العلم، بل كان نفي الانتفاع بالعلم. وقيل: أي لو كانوا يعلمون وباله في الآخرة.[4] وقيل: أي لو كانوا يعلمون أنه يضرهم ولاينفعهم.

---

١ ح ط: فلذلك.
٢ معاني القرآن للزجاج، ١٨٦/١-١٨٧.
٣ ر - أي ليعلم، صح هامش.
٤ ر - وقيل أي لو كانوا يعلمون وباله في الآخرة.

103. Eğer onlar iman edip sakınmış olsalardı, Allah katında kazanacakları sevap kendileri için daha hayırlı olacaktı. Keşke bilselerdi. [el-Bakara 2/103]

"Eğer onlar iman edip sakınmış olsalardı" Yani eğer Ehl-i kitap ve sihirbazlar peygambere ve Kur'ân'a iman edip şirkten ve sihirden sakınmış olsalardı.

"Allah katında kazanacakları sevap kendileri için daha hayırlı olacaktı." Yani iman ve takvâlarına karşılık Allah'ın kendilerine vereceği sevap küfür ve sihirlerinden daha hayırlı olacaktı. Burada *lemesûbet*[ün] (sevap) kelimesinin başındaki lâm harfi *lev* (eğer) kelimesinin cevabıdır. *Mesûbe* kelimesi *sevâb* kökünden *mef'ule* formunda türetilmiştir. *Sâbe* (döndü), *Yesûbu* (döner) şeklinde türer. Sevabın bu kelime ile isimlendirilmesinin sebebi, onun kişinin kendi amelinin karşılığı olarak kendisine dönmesidir. **"Keşke bunu bilselerdi!"** Yani keşke bildikleri ile amel etselerdi!

١٠٣- وَلَوْ اَنَّهُمْ اٰمَنُوا وَاتَّقَوْا لَمَثُوبَةٌ مِنْ عِنْدِ اللّٰهِ خَيْرٌ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ

وقوله: ﴿وَلَوْ اَنَّهُمْ اٰمَنُوا وَاتَّقَوْا﴾ أي ولو أن أهل الكتاب والسحرة آمنوا بالنبي والقرآن واتقوا الشرك والسحر.

وقوله: ﴿لَمَثُوبَةٌ مِنْ عِنْدِ اللّٰهِ خَيْرٌ﴾ أي لثواب الله لهم على إيمانهم وتقواهم خير لهم من كفرهم وسحرهم. واللام في ﴿لَمَثُوبَةٌ﴾ جواب "لو"، و"مثوبة" مَفْعُلَةٌ[1] من الثواب. و"ثاب، يثوب" أي رجع، سمي ثوابا؛ لأنه عِوَضُ عمله يرجع إليه. وقوله: ﴿لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ﴾ أي يعملون بعلمهم.

١ م: مفعولة

فهرس المراجع والمصادر

- **الإتقان في علوم القرآن؛**

جلال الدين عبد الرحمن بن أبي بكر السيوطي (ت. ٩١١ هـ/ ١٥٠٥م).

تحقيق: محمد أبو الفضل إبراهيم، الهيئة المصرية العامة للكتاب، القاهرة ١٣٩٤هـ/ ١٩٧٤ م.

- **الإنصاف في مسائل الخلاف بين النحويين: البصريين والكوفيين؛**

عبد الرحمن بن محمد بن عبيد الله الأنصاري، أبو البركات، كمال الدين الأنباري (المتوفى: ٥٧٧هـ)

الناشر: المكتبة العصرية، الطبعة: الأولى ١٤٢٤هـ- ٢٠٠٣م

- **التنوير في إسقاط التدبير؛**

أبو الفضل تاج الدين أحمد بن محمد بن عبد الكريم بن عَطَاء الله الإسكندري (ت. ٧٠٩ هـ- ١٣٠٩ م).

تحقيق: محمد عبد الرحمن الشاغول، المكتبة الأزهرية للتراث، القاهرة، ٢٠٠٧م.

- **إثبات عذاب القبر وسؤال الملكين؛**

أبو بكر أحمد بن الحسين البيهقي (ت. ٤٥٨هـ/١٠٦٦م).

تحقيق: د. شرف محمود القضاة، دار الفرقان، عمان، ١٤٠٥.

- **أخبار النحويين البصريين؛**

أبو سعيد الحسن بن عبد الله السيرافي (ت. ٣٦٨هـ/٩٧٩م).

تحقيق: طه محمد الزيني، ومحمد عبد المنعم خفاجي، مصطفى البابي الحلبي، القاهرة ١٣٧٣هـ/ ١٩٦٦م.

- **الأدب المفرد؛**

أبو عبدالله محمد بن إسماعيل البخاري (ت. ٢٥٦هـ / ٨٧٠م).

تحقيق:سمير بن أمين الزهيري، مكتبة المعارف للنشر والتوزيع، الرياض ١٤١٩ هـ / ١٩٩٨ م.

- **آداب الصحبة؛**

أبو عبد الرحمن محمد بن الحسين بن محمد النيسابوري السلمي (ت. ٤١٢هـ/١٠٢١م).

تحقيق: مجدي فتحي السيد، دار الصحابة للتراث، طنطا، ١٤١٠هـ/ ١٩٩٠م.

• **أسد الغابة؛**

ابن الأثير أبو الحسن عز الدين علي بن أبي الكرم الشيباني (ت. ٦٣٠هـ/١٢٣٣م).

دار الفكر، بيروت ١٤٠٩هـ/ ١٩٨٩م.

• **أساس البلاغة؛**

أبو القاسم جار الله محمود بن عمر الزمخشري (ت. ٥٣٨هـ /١١٤٣م).

تحقيق: محمد باسل عيون السود، دار الكتب العلمية، بيروت ١٤١٩ هـ/ ١٩٩٨م.

• **إصلاح المنطق؛**

أبو يوسف يعقوب بن إسحاق بن السكيت (ت. ٢٤٤هـ/٨٥٨م).

تحقيق: محمد مرعب، دار إحياء التراث العربي، بيروت، ١٤٢٣ هـ/ ٢٠٠٢م.

• **اعتقادات فرق المسلمين والمشركين؛**

أبو عبد الله فخر الدين محمد بن عمر الرازي (ت. ٦٠٦هـ/١٢١٠م).

تحقيق: علي سامي النشار، دار الكتب العلمية، بيروت د. ت.

• **الأعلام (المسمى قاموس تراجم لأشهرالرجال والنساء من العرب والمستعربين والمستشرقين)؛**

خير الدين بن محمود بن محمد الزركلي (ت.١٣٩٦هـ / ١٩٧٦م).

دار العلم للملايين، بيروت ٢٠٠٢م.

• **الأغاني؛**

أبو الفرج علي بن الحسين بن محمد الأصبهاني (ت. ٣٥٦هـ/٩٦٧م).

تحقيق: إحسان عباس- إبراهيم السعافين- بكر عباس، دار صادر، بيروت ١٤٢٩هـ/٢٠٠٨م.

• **أمثال العرب؛**

المفضل بن محمد بن يعلى بن سالم الضبي (ت. نحو ١٦٨هـ/٧٨٤م)

تحقيق: إحسان عباس، دار الرائد العربي، بيروت، ١٤٠٣هـ / ١٩٨٣م.

• **إنباه الرواة على أنباه النحاة؛**

أبو الحسن جمال الدين علي بن يوسف القفطي (ت. ٦٤٦هـ / ١٢٤٨م).

المكتبة العنصرية، بيروت، ١٤٢٤هـ /٢٠٠٤م.

• **إيضاح المكنون في الذيل على كشف الظنون؛**

إسماعيل بن محمد أمين بن مير سليم الباباني البغدادي (ت. ١٣٣٩هـ/١٩٢٠).

عنى بتصحيحه وطبعه على نسخة المؤلف: محمد شرف الدين بالتقايا ورفعت بيلكه الكليسى

دار إحياء التراث العربي، بيروت، د.ت.

• **بحر الفوائد المشهور بمعاني الأخبار؛**

أبو بكر محمد بن أبي إسحاق بن إبراهيم الكلاباذي البخاري (ت. ٣٨٠هـ/٩٩٠م).

تحقيق: محمد حسن إسماعيل، أحمد فريد المزيدي، دار الكتب العلمية، بيروت، ١٤٢٠هـ/ ١٩٩٩م

• **البداية والنهاية؛**

أبو الفداء إسماعيل بن عمر بن كثير (ت. ٧٧٤هـ/١٣٧٢م).

تحقيق: عبد الله بن عبد المحسن التركي، دار هجر، القاهرة، ١٤١٨ هـ/ ١٩٩٧ م.

• **البديع في نقد الشعر؛**

أبو المظفر مجد الدين أسامة بن بن منقذ الشيزري (ت. ٥٨٤هـ/١١٨٨م).

تحقيق: أحمد بدوي، حامد عبد المجيد، الجمهورية العربية المتحدة وزارة الثقافة والإرشاد القومي، د.ت.

•**البصائر والذخائر؛**

أبو حيان التوحيدي، علي بن محمد بن العباس (ت. نحو ٤٠٠هـ/١٠١٠م).

تحقيق: وداد القاضي، دار صادر، بيروت، ١٤٠٨ هـ/ ١٩٨٨ م.

• **بغية الطلب في تاريخ حلب؛**

ابن العديم كمال الدين عمر بن أحمد بن هبة العقيلي (ت. ٦٦٠هـ/١٢٦٢م).

تحقيق: د. سهيل زكار، دار الفكر، بيروت د.ت.

• **بغية الوعاة في طبقات اللغويين والنحاة؛**

جلال الدين عبد الرحمن بن أبي بكر السيوطي (ت. ٩١١ هـ/ ١٥٠٥م).

تحقيق: محمد أبو الفضل إبراهيم، دار الفكر، بيروت، ١٣٩٩هـ/١٩٧٩م.

• **تأويل مشكل القرآن؛**

أبو محمد عبد الله بن مسلم بن قتيبة الدينوري (ت. ٢٧٦هـ/٨٨٩م).

تحقيق: السيد أحمد صقر، مكتبة دار التراث، القاهرة، ١٣٩٣هـ/١٩٧٣م.

• **تأويل مختلف الحديث؛**

أبو محمد عبد الله بن مسلم بن قتيبة الدينوري (ت. ٢٧٦هـ/٨٨٩م).

المكتب الاسلامي، مؤسسة الإشراق، الطبعة الثانية، مزيده ومنقحة، د.م. ١٤١٩هـ - ١٩٩٩م.

• **تأويلات القرآن؛**

أبو منصور محمد بن محمد الماتريدي السمرقندي (ت. ٣٣٣ هـ/٩٤٤م).

تحقيق: أحمد وانلى اوغلى، مراجعة: بكر طوپال اغلى، دار الميزان، استانبول ٢٠٠٥م.

• **تاج التراجم؛**

أبو الفداء زين الدين قاسم بن قُطلُوبغا الحنفي (ت. ٨٧٩هـ/١٤٧٤م).

تحقيق: محمد خير رمضان يوسف، دار القلم، دمشق، ١٤١٣ هـ/١٩٩٢م.

• **التفسير من سنن سعيد بن منصور؛**

أبو عثمان سعيد بن منصور الخراساني (ت. ٢٢٧ هـ / ٨٤٢ م).

تحقيق: سعد بن عبد الله بن عبد العزيز آل حميد، دار الصميعي للنشر والتوزيع، د.م.، ١٤١٧ هـ/ ١٩٩٧م.

• **تاج العروس من جواهر القاموس؛**

أبو الفيض محمّد بن محمّد الملقّب بمرتضى الزَّبيدي (ت. ١٢٠٥هـ/٧٩٠م).

تحقيق: مجموعة من المحققين، دار الهداية، د.م.، د. ت.

• **التاريخ الأوسط؛**

أبو عبدالله محمد بن إسماعيل البخاري (ت. ٢٥٦هـ / ٨٧٠م).

تحقيق: محمود إبراهيم زايد، دار الوعي- مكتبة دار التراث، حلب/القاهرة، ١٣٩٧ هـ/ ١٩٧٧م.

• **التاريخ الكبير؛**

أبو عبدالله محمد بن إسماعيل البخاري (ت. ٢٥٦هـ / ٨٧٠م).

دائرة المعارف العثمانية، حيدر آباد - الدكن، د. ت.

• **تاريخ الإسلام ووفيات المشاهير والأعلام؛**

أبو عبد الله شمس الدين محمد بن أحمد بن عثمان الذهبي (ت. ٧٤٨هـ/ ١٣٤٧م).

تحقيق: عمر عبد السلام التدمري، دار الكتاب العربي، بيروت، ١٤١٣ هـ/ ١٩٩٣م.

• **تاريخ بغداد؛**

أبو بكر أحمد بن علي بن ثابت الخطيب البغدادي (ت. ٤٦٣هـ/١٠٧٢م).

تحقق: بشار عواد معروف، دار الغرب الإسلامي، بيروت، ١٤٢٢هـ/ ٢٠٠٢م.

• **تاريخ دمشق؛**

أبو القاسم علي بن الحسن بن هبة الله المعروف بابن عساكر (ت. ٥٧١هـ/١١٦٦م).

تحقيق: عمرو بن غرامة العمروي، دار الفكر للطباعة والنشر والتوزيع، د.م.، ١٤١٥ هـ/ ١٩٩٥م.

• **تاريخ العلماء النحويين من البصريين والكوفيين وغيرهم؛**

أبو المحاسن المفضل بن محمد بن مسعر التنوخي المعري (ت. ٤٤٢هـ/١٠٥٠م).

تحقيق: عبد الفتاح محمد الحلو، هجر للطباعة والنشر والتوزيع والإعلان، القاهرة، ١٤١٢هـ/ ١٩٩٢م.

• **تحفة الأحوذي بشرح جامع الترمذي؛**

أبو العلا محمد عبد الرحمن بن عبد الرحيم المباركفورى (ت. ١٣٥٣هـ/١٩٣٤م).

دار الكتب العلمية، بيروت، د.ت.

• **تخريج الأحاديث والآثار الواقعة في تفسير الكشاف للزمخشري؛**

جمال الدين أبو محمد عبد الله بن يوسف الزيلعي (ت. ٧٦٢هـ/١٣٦٠م).

تحقيق: عبد الله بن عبد الرحمن السعد، دار ابن خزيمة، الرياض، ١٤١٤هـ.

• **التذكرة الحمدونية؛**

أبو المعالي بهاء الدين محمد بن الحسن بن محمد البغدادي (ت. ٥٦٢هـ/١١٦٧م).

دار صادر، بيروت، ١٤١٧ هـ.

• **تفسير ابن عطية (المسمى المحرر الوجيز في تفسير الكتاب العزيز)؛**

أبو محمد عبد الحق بن غالب بن عطية الأندلسي (ت. ٥٤٢هـ/١١٤٨م).

تحقيق: عبد السلام عبد الشافي محمد، دار الكتب العلمية، بيروت، ١٤٢٢ هـ.

• **تفسير ابن كثير (المسمى تفسير القرآن العظيم)؛**

أبو الفداء إسماعيل بن عمر بن كثير (ت. ٧٧٤هـ/١٣٧٢م).

تحقيق: سامي بن محمد سلامة، دار طيبة للنشر والتوزيع، د. م.، ١٤٢٠هـ/ ١٩٩٩م.

• **تفسير أبي حيان (المسمى البحر المحيط في التفسير)؛**

أبو حيان محمد بن يوسف بن علي بن يوسف بن حيان (ت. ٧٤٥هـ/١٣٤٤م).

تحقيق: صدقي محمد جميل، دار الفكر، بيروت، ١٤٢٠هـ

• **تفسير الثعلبي (المسمى الكشف والبيان عن تفسير القرآن)؛**

أبو إسحاق أحمد بن محمد بن إبراهيم الثعلبي (ت. ٤٢٧هـ/١٠٣٥م).

تحقيق: أبو محمد بن عاشور، دار إحياء التراث العربي، بيروت، ١٤٢٢ هـ / ٢٠٠٢ م.

• **تفسير الراغب الأصفهاني (المقدمة وتفسير الفاتحة والبقرة)؛**

أبو القاسم الحسين بن محمد المعروف بالراغب الأصفهانى (ت. ٥٠٢هـ/١١٠٨م).

تحقيق: د. محمد عبد العزيز بسيوني، كلية الآداب، جامعة طنطا، ١٤٢٠ هـ/ ١٩٩٩م.

• **تفسير حدائق الروح والريحان في روابي علوم القرآن؛**

محمد الأمين بن عبد الله الأرمي العلوي الهرري الشافعي

تحقيق: هاشم محمد علي بن حسين مهدي، دار طوق النجاة، بيروت، ١٤٢١ هـ - ٢٠٠١ م.

• **تفسير روح البيان؛**

أبو الفداء إسماعيل حقي بن مصطفى البرسوي (ت. ١١٢٧هـ/١٧١٥م).

دار الفكر، بيروت، د. ت.

• **تفسير السمعاني (المسمى تفسير القرآن)؛**

أبو المظفر منصور بن محمد بن عبد الجبار المروزى السمعاني (ت. ٤٨٩هـ/١٠٩٦م).

تحقيق: ياسر بن إبراهيم وغنيم بن عباس بن غنيم، دار الوطن، الرياض، ١٤١٨هـ/١٩٩٧م.

• **تفسير الطبري (المسمى جامع البيان عن تأويل آي القرآن)؛**

أبو جعفر محمد بن جرير الطبري (ت. ٣١٠هـ/٩٢٣م).

تحقيق: الدكتور عبد الله بن عبد المحسن التركي، دار هجر، القاهرة، ١٤٢٢ هـ/ ٢٠٠١م.

• **تفسير غريب القرآن؛**

أبو محمد عبد الله بن مسلم بن قتيبة (ت. ٢٧٦هـ/٨٨٩م).

تحقيق: السيد أحمد صقر، دار الكتب العلمية، بيروت، ١٣٩٨هـ/١٩٧٨م.

• **تفسير الفخر الرازي (المسمى مفاتيح الغيب/ التفسير الكبير)؛**

أبو عبد الله فخر الدين محمد بن عمر الرازي (ت. ٦٠٦هـ/١٢١٠م).

دار إحياء التراث العربي، بيروت، ١٤٢٠ هـ.

• **تفسير القرطبي (المسمى الجامع لأحكام القرآن)؛**

أبو عبد الله شمس الدين محمد بن أحمد القرطبي (ت. ٦٧١هـ/١٢٧٣م).

تحقيق: أحمد البردوني وإبراهيم أطفيش، دار الكتب المصرية، القاهرة، ١٣٨٤هـ/ ١٩٦٤م.

• **تفسير مقاتل بن سليمان؛**

أبو الحسن مقاتل بن سليمان بن بشير الأزدي البلخى (ت. ١٥٠هـ/٧٦٧م).

تحقيق: عبد الله محمود شحاته، مؤسسة التاريخ العربي، بيروت، ١٤٢٣هـ/٢٠٠٢م.

• **تفسير الماوردي (المسمى النكت والعيون)؛**

أبو الحسن علي بن محمد بن محمد الشهير بالماوردي (ت. ٤٥٠هـ/١٠٥٨م).

تحقيق: السيد ابن عبد المقصود بن عبد الرحيم، دار الكتب العلمية، بيروت، د.ت.

• **التمثيل والمحاضرة؛**

أبو منصور عبد الملك بن محمد بن إسماعيل الثعالبي (ت. ٤٢٩هـ/١٠٣٨).

تحقيق: عبد الفتاح محمد الحلو، الدار العربية للكتاب، د.م.، ١٤٠١ هـ - ١٩٨١ م

• **تنبيه الغافلين بأحاديث سيد الأنبياء والمرسلين؛**

أبو الليث نصر بن محمد بن أحمد السمرقندي (ت. ٣٧٣هـ/٩٨٥م).

تحقيق: يوسف علي بديوي، دار ابن كثير، دمشق/ بيروت، ١٤٢١ هـ/ ٢٠٠٠ م.

• **تهذيب التهذيب؛**

أبو الفضل أحمد بن علي بن محمد بن حجر العسقلاني (ت. ٨٥٢هـ/ ١٤٤٨م).

مطبعة دائرة المعارف النظامية، الهند، ١٣٢٦هـ.

• **تهذيب الكمال في أسماء الرجال؛**

أبو الحجاج جمال الدين يوسف بن عبد الرحمن بن يوسف المزي (ت. ٧٤٢هـ/١٣٤١م).

تحقيق: د. بشار عواد معروف، مؤسسة الرسالة، بيروت، ١٤٠٠هـ/ ١٩٨٠م.

• **تهذيب اللغة؛**

أبو منصور محمد بن أحمد بن الأزهري الهروي (ت. ٣٧٠هـ/٩٨١م).

تحقيق: محمد عوض مرعب، دار إحياء التراث العربي، بيروت ٢٠٠١م.

• **جامع الأصول في أحاديث الرسول؛**

أبو السعادات مجد الدين بن محمد ابن الأثير (ت. ٦٠٦هـ/١٢١٠م).

تحقيق: عبد القادر الأرنؤوط- التتمة تحقيق بشير عيون، مكتبة الحلواني- مطبعة الملاح- مكتبة دار البيان، ١٣٨٩ هـ/١٩٦٩م - ١٣٩٢ هـ/ ١٩٧٢م

• **جمهرة اللغة؛**

أبو بكر محمد بن الحسن بن دريد الأزدي (ت. ٣٢١هـ/٩٣٣م).

تحقيق: رمزي منير بعلبكي، دار العلم للملايين، بيروت، ١٩٨٧م.

• **الجواهر المضية في طبقات الحنفية؛**

محيى الدين مجمد عبد القادر بن محمد بن أبي الوفاء الحنفي (٧٧٥هـ/١٣٧٣).

تحقيق: عبد الفتاح محمد الحلو، دار هجر، القاهرة، د. ت.

• **الجيم؛**

أبو عمرو إسحاق بن مرّار الشيباني (ت. ٢٠٦هـ/ ٨٢١م).

تحقيق: إبراهيم الأبياري، الهيئة العامة لشئون المطابع الأميرية، القاهرة، ١٣٩٤ هـ/ ١٩٧٤م.

• **حلية الأولياء وطبقات الأصفياء؛**

أبو نعيم أحمد بن عبد الله بن أحمد الأصبهاني (ت. ٤٣٠هـ/١٠٣٨م).

مطبعة السعادة، مصر، ١٣٩٤هـ/ ١٩٧٤م.

• **الحيوان؛**

أبو عثمان عمرو بن بحر الشهير بالجاحظ (ت. ٢٥٥هـ/٨٦٩م).

دار الكتب العلمية، بيروت، ١٤٢٤هـ.

• **خزانة الأدب ولب لباب لسان العرب؛**

عبد القادر بن عمر البغدادي (ت. ١٠٩٣هـ/١٦٨٢م).

تحقيق وشرح: عبد السلام محمد هارون، مكتبة الخانجي، القاهرة، ١٤١٨ هـ/ ١٩٩٧ م.

• **الدر المصون في علوم الكتاب المكنون؛**

أبو العباس شهاب الدين أحمد بن يوسف المعروف بالسمين الحلبي (ت. ٧٥٦هـ/١٣٥٥م).

تحقيق: الدكتور أحمد محمد الخراط، دار القلم، دمشق، د. ت.

• **الدر المنثور في التفسير بالمأثور؛**

جلال الدين عبد الرحمن بن أبي بكر السيوطي (ت. ٩١١هـ/١٥٠٥م).

دار الفكر، بيروت، د. ت.

• **درة الغواص في أوهام الخواص؛**

أبو محمد القاسم بن علي بن محمد الحريري البصري (ت. ٥١٦هـ/١١٢٢م).

تحقيق: عرفات مطرجي، مؤسسة الكتب الثقافية، بيروت، ١٤١٨ هـ /١٩٩٨م.

• **الدعاء؛**

أبو القاسم سليمان بن أحمد بن أيوب الطبراني (ت. ٣٦٠هـ/٩٧١م).

تحقيق: مصطفى عبد القادر عطا، دار الكتب العلمية، بيروت، ١٤١٣هـ.

• **الدلائل في غريب الحديث؛**

أبو محمد قاسم بن ثابت بن حزم العوفي السرقسطي (ت. ٣٠٢هـ/٩١٥م).

تحقيق: محمد بن عبد الله القناص، مكتبة العبيكان، الرياض، ١٤٢٢ هـ /٢٠٠١م.

• **ديوان أبي فراس الحمداني؛**

الحارث بن أبي العلاء سعيد بن حمدان بن حمدون أبو فراس الحمداني (ت. ٣٥٧هـ/٩٦٨م).

تحقيق: خليل الدويهي، دار الكتاب العربي، بيروت، ١٤١٤ه - ١٩٩٤م.

• **ديوان الأعشى الكبير؛**

ميمون بن قيس بن جندل بن شراحيل بن عوف بن سعد (ت. ٧ هـ/٦٢٩ -٥٧٠ م)

تحقيق: م. محمد حسين، مكتبة الآداب المطبعة النموذجية، القاهرة، د.ت.

• **ديوان الحطيئة؛**

أبو ملكية الحطيئة جرول بن أوس بن مالك العبسيّ (ت. نحو ٤٥ هـ / نحو ٦٦٥ م).

نشر: حمدو طمّاس، دار المعرفة، بيروت، ١٤٢٦هـ/٢٠٠٥م.

• **ديوان العجاج؛**

عبد الله بن رؤبة بن لبيد (ت. ٩٧ هـ / ٧١٥ م).

رواية عبد الملك ابن قريب الأصمعي.

تحقيق: عزت حسن، دار الشرق العربي، بيروت، ١٤١٦هـ/١٩٩٥م.

• **ديوان ذي الرمة، شرح أبي نصر الباهلي، رواية ثعلب؛**

أبو الحارث غيلان بن عقبة بن نهيس بن مسعود العدوي ذو الرمة (ت. ١١٧ هـ / ٧٣٥ م).

تحقيق: عبد القدوس أبو صالح، مؤسسة الرسالة، بيروت، ١٤١٤هـ/١٩٩٣م.

• **ديوان رؤبة بن العجاج؛**

عبد الله بن روبة بن أسد ابن صخر العجاج التيمي البصري (ت. ٩٠هـ/٧٠٨ م).

تصحيح وترتيب: وليم بن الورد، دار ابن قتيبة، النقرة–الكويت، د.ت.

• **ديوان زهير ابن أبي سلمى؛**

زهير بن أبي سلمى ربيعة بن رياح المزني (١٣ت. ق هـ – ٦٠٩ م).

شرح وتقديم: علي حسن فاعور، دار الكتب العلمية، بيروت، ١٩٨٨م.

•**ديوان شعر المثقب العبدي؛**

العائذ بن محصن بن ثعلبة المثقب العبدي (ت. نحو ٣٥ ق هـ /نحو ٥٨٨ م).

تحقيق: حسن كامل الصيرفي، جامعة الدول العربية معهد المخطوطات العربية، د.م.، ١٣٩١ هـ /١٩٧١م.

• **ديوان طرفة بن العبد؛**

أبو عمرو طَرَفَة بن العَبْد بن سفيان بن سعد البكريّ الوائليّ (ت. ٥٦٤ م)

تحقيق: مهدي محمد ناصر الدين، دار الكتب العلمية، بيروت، ١٤٢٣ هـ/ ٢٠٠٢ م.

• **ديوان عبيد بن الأبرص؛**

أبو زياد عبيد بن الأبرص بن عوف بن جشم الأسديّ (ت. نحو ٢٥ ق هـ/نحو ٦٠٠ م).

شرح: أشرف أحمد عدرة، دار الكتاب العربي، بيروت، ١٤١٤هـ/١٩٩٤م.

•**ديوان عدي بن زيد العبادي؛**

عدي بن زيد بن حمار بن زيد بن أيوب العبادي (نحو ٣٥ ق هـ / نحو ٥٩٠ م).

تحقيق: محمد جبار المعيبد، منشورات وزارة الثقافة والارشاد ، بغداد، ١٣٨٥ هـ / ١٩٦٥ م.

• **ديوان عمر بن كلثوم؛**

أبو الأسود عمر بن كلثوم بن مالك التغلبي (ت. نحو ٤٠ ق هـ – نحو ٥٨٤ م).

تحقيق: أميل بديع يعقوب، دار الكتاب العربي، بيروت، ١٤١١هـ/١٩٩١م.

• **ديوان الفرزدق؛**

أبو فراس همام بن غالب بن صعصعة الفرزدق (ت. ١١٤هـ/٧٣٣م).

شرح وضبط: على فاعور، دار الكتب العلمية، بيروت، ١٤٠٧هـ/١٩٨٧م.

• **ديوان قيس بن المُلَوَّح؛**

قيس بن الملوح مجنون ليلى (٦٨هـ/٦٨٨م).

دراسة وتعليق يسري عبد الغني، دار النتب العلمية، بيروت، ١٤٢٠هـ/١٩٩٩م.

• **ديوان كثير عزة؛**

جمع و شرح: إحسان عباس، دار الثقافة، بيروت، ١٣٩١هـ / ١٩٧١م.

• **ديوان كميت بن يزيد الأسدي؛**

الكميت بن زيد بن بن خنيس بن مجالد بن وهيب بن عمرو بن سبيع الأسدي (ت. ١٢٦هـ/٧٤٤م).

جمع وشرح وتحقيق: محمد نبيل طريفي، دار صادر، بيروت، ٢٠٠٠م.

• **ديوان لبيد بن ربيعة؛**

أبو عقيل لبِيد بن ربيعة بن مالك العامريّ (ت. ٤١ هـ / ٦٦١م).

نشر: حمدو طماس، دار المعرفة، بيروت، ١٤٢٤هـ/ ٢٠٠٤م.

• **ديوان المتنبي؛**

أحمد بن الحسين بن مرّة بن عبد الجبّار الجعفيّ المتنبي (ت.٣٥٤ هـ / ٩٦٥ م).

دار بيروت، بيروت، ١٤٠٣اهـ/١٩٨٣م.

• **ديوان النابغة الذبياني؛**

أبو أمامة زياد بن معاوية بن ضباب الذبيانيّ (ت. نحو ١٨ ق هـ/نحو ٦٠٤ م)

تحقيق: جمدو طماس، دار المعرفة، بيروت، ١٤٢٦هـ/ ٢٠٠٥م.

• **ديوان نابغة بني شيبان؛**

النابغة الشيباني، عبد الله المخارق (ت.١٢٥هـ/ ٧٤٣م).

دار الكتب المصرية، القاهرة، ٢٠٠٠م.

• **ديوان الهذليين؛**

دار الكتب المصرية، القاهرة، ١٩٩٥م.

• **الزاهر في معاني كلمات الناس؛**

أبو بكر محمد بن القاسم بن محمد بن بشار الأنباري (ت. ٣٢٨هـ/٩٤٠م).

تحقيق: حاتم صالح الضامن، مؤسسة الرسالة، بيروت، ١٤١٢هـ/١٩٩٢م.

• **الزهد والرقائق لابن المبارك؛**

أبو عبد الرحمن عبد الله بن المبارك بن واضح الحنظلي (ت. ١٨١هـ/٧٩٧م).

تحقيق: حبيب الرحمن الأعظمي، دار الكتب العلمية، بيروت، د. ت.

•**زهر الأكم في الأمثال والحكم؛**

أبو علي الحسن بن مسعود بن محمد نور الدين اليوسي (ت. ١١٠٢هـ)

تحقيق:محمد حجي، د محمد الأخضر، دار الثقافة، الدار البيضاء، ١٤٠١ هـ/١٩٨١ م.

• **سر صناعة الإعراب؛**

أبو الفتح عثمان بن جني الموصلي (ت. ٣٩٢هـ/١٠٠٢م).

دار الكتب العلمية بيروت، ١٤٢١هـ/ ٢٠٠٠م.

• **سنن ابن ماجه؛**

أبو عبد الله ابن ماجة محمد بن يزيد القزويني (ت. ٢٧٣هـ/ ٨٨٧ م).

تحقيق: محمد فؤاد عبد الباقي، دار إحياء الكتب العربية، د. م.، د. ت.

• **سنن أبي داود؛**

أبو داود سليمان بن الأشعث بن إسحاق بن بشير السِّجِسْتاني (ت. ٢٧٥هـ/٨٨٩م).

تحقيق: محمد محيي الدين عبد الحميد، المكتبة العصرية، بيروت، د. ت.

• **سنن الترمذي (المسمى الجامع الكبير)؛**

أبو عيسى محمد بن عيسى بن سَوْرة الترمذي (ت. ٢٧٩هـ/٨٩٢م).

تحقيق: بشار عواد معروف، دار الغرب الإسلامي، بيروت، ١٩٩٨ م

• **سنن الدارقطني؛**

أبو الحسن علي بن عمر بن أحمد بن البغدادي الدارقطني (ت. ٣٨٥هـ/ ٩٩٥م).

تحقيق: شعيب الارنؤوط، حسن عبد المنعم شلبي، عبد اللطيف حرز الله، أحمد برهوم، مؤسسة الرسالة، بيروت، ١٤٢٤ هـ / ٢٠٠٤م.

• **مسند الدارمي (المسمى بسنن الدارمي)؛**

أبو محمد عبد الله بن عبد الرحمن بن الفضل الدارمي (ت ٢٥٥هـ/٨٦٩م).

تحقيق: حسين سليم أسد الداراني، دار المغني للنشر والتوزيع، الرياض، ١٤١٢ هـ - ٢٠٠٠ م

• **سنن النسائي (المسمى المجتبى من السنن، السنن الصغرى)؛**

أبو عبد الرحمن أحمد بن شعيب بن علي النسائي (ت.٣٠٣ هـ/٩١٥م).

تحقيق: عبد الفتاح أبو غدة، مكتب المطبوعات الإسلامية، حلب، ١٤٠٦هـ/ ١٩٨٦م.

• **السنن الكبرى؛**

أبو عبد الرحمن أحمد بن شعيب بن علي الخراساني، النسائي (ت.٣٠٣ هـ/٩١٥م).

تحقيق: حسن عبد المنعم شلبي، مؤسسة الرسالة، بيروت، ١٤٢١ هـ/ ٢٠٠١ م.

• **سير أعلام النبلاء؛**

أبو عبد الله شمس الدين محمد بن أحمد بن عثمان الذهبي (ت. ٧٤٨هـ/١٣٤٧م).

تحقيق: مجموعة من المحققين بإشراف شعيب الأرناؤوط، مؤسسة الرسالة،

بيروت، ١٤٠٥ هـ / ١٩٨٥م.

• **السيرة النبوية لابن هشام؛**

أبو محمد، جمال الدين عبد الملك بن هشام (ت: ٢١٣هـ/٨٢٨م).

تحقيق: مصطفى السقا-إبراهيم الأبياري-عبد الحفيظ الشلبي، مطبعة مصطفى البابي الحلبي، القاهرة، ١٣٧٥هـ/ ١٩٥٥م.

• **شرح ديوان الحماسة؛**

أبو على أحمد بن محمد بن الحسن المرزوقي الأصفهاني (ت. ٤٢١ هـ/١٠٣٠م).

تحقيق: غريد الشيخ، دار الكتب العلمية، بيروت، ١٤٢٤ هـ - ٢٠٠٣ م

• **شعب الإيمان؛**

أبو بكر أحمد بن الحسين بن علي بن موسى البيهقي (ت. ٤٥٨ هـ /١٠٦٦م).

تحقيق: عبد العلي عبد الحميد حامد، مكتبة الرشد للنشر والتوزيع، الرياض، ١٤٢٣ هـ /٢٠٠٣م.

• **الشعر والشعراء؛**

أبو محمد عبد الله بن مسلم بن قتيبة الدينوري (ت. ٢٧٦هـ/٨٨٩م).

دار الحديث، القاهرة، ١٤٢٣ هـ.

• **الشعر وطوابعه الشعبية على مر العصور؛**

أحمد شوقي عبد السلام ضيف

دار المعارف، القاهرة، الطبعة الثانية، د.ت.

• **شمس العلوم ودواء كلام العرب من الكلوم؛**

نشوان بن سعيد الحميرىّ اليمنيّ (ت. ٥٧٣هـ/١١٧٨م).

تحقيق:حسين بن عبد الله العمري - مطهر بن علي الإرياني - د يوسف محمد عبد الله، دار الفكر المعاصر- بيروت، دار الفكر، دمشق، ١٤٢٠ هـ/١٩٩٩م.

• **الصاحبي في فقه اللغة العربية ومسائلها وسنن العرب في كلامها؛**

أبو الحسين أحمد بن فارس بن زكرياء القزويني الرازي (ت. ٣٩٥هـ / ١٠٠٤م).

الناشر: محمد علي بيضون، د. م. ١٤١٨هـ-١٩٩٧م.

• **صبح الأعشى في صناعة الإنشاء؛**

أحمد بن علي بن أحمد الفزاري القلقشندي (ت. ٨٢١هـ/١٤١٨م).

دار الكتب العلمية، بيروت، د. ت.

• **الصحاح تاج اللغة وصحاح العربية؛**

أبو نصر إسماعيل بن حماد الجوهري الفارابي (المتوفى: ٣٩٣هـ/١٠٠٣م).

تحقيق: أحمد عبد الغفور عطار، دار العلم للملايين، بيروت، ١٤٠٧ هـ/ ١٩٨٧م.

• **صحيح ابن حبان (المسمى الإحسان في تقريب صحيح ابن حبان)؛**

أبو حاتم محمد بن حبان بن أحمد بن حبان التميمي (ت. ٣٥٤هـ/٩٦٥م).

ترتيب: الأمير علاء الدين علي بن بلبان الفارسي (ت. ٧٣٩ هـ).

تحقيق: شعيب الأرنؤوط، مؤسسة الرسالة، بيروت، ١٤٠٨ هـ/١٩٨٨ م.

• **صحيح البخاري؛**

أبو عبدالله محمد بن إسماعيل البخاري الجعفي (ت. ٢٥٦هـ / ٨٧٠م).

تحقيق: محمد زهير بن ناصر الناصر، دار طوق النجاة، د.م.، ١٤٢٢هـ

• **صحيح مسلم؛**

أبو الحسن مسلم بن الحجاج القشيري النيسابوري (ت. ٢٦١هـ/٨٧٥م).

تحقيق: محمد فؤاد عبد الباقي، دار إحياء التراث العربي، بيروت، د. ت.

• **الصناعتين؛**

أبو هلال الحسن بن عبد الله بن سهل بن سعيد العسكري (ت. نحو ٣٩٥هـ/١٠٠٥م).

تحقيق: علي محمد البجاوي ومحمد أبو الفضل إبراهيم، المكتبة العنصرية، بيروت، ١٤١٩ هـ.

• **الضعفاء والمتروكون؛**

أبو الحسن علي بن عمر بن أحمد بن مهدي الدارقطني (ت. ٣٨٥هـ/٩٩٥م).

تحقيق: د. عبد الرحيم محمد القشقري، مجلة الجامعة الإسلامية بالمدينة المنورة،

١٤٠٣ هـ- ١٤٠٤ هـ.

• **الضعفاء والمتروكون؛**

جمال الدين أبو الفرج عبد الرحمن بن علي بن محمد الجوزي (ت. ٥٩٧هـ/١٢٠١م).

تحقيق: عبد الله القاضي، دار الكتب العلمية، بيروت، ١٤٠٦هـ.

• **الطبقات الكبرى؛**

أبو عبد الله محمد بن سعد بن منيع البغدادي المعروف بابن سعد (ت. ٢٣٠هـ/٧٨٥م).

تحقيق: إحسان عباس، دار صادر، بيروت، ١٩٦٨م.

• **طبقات الأولياء؛**

ابن الملقن سراج الدين أبو حفص عمر بن علي بن أحمد الشافعي المصري (ت. ٨٠٤هـ/١٤٠١م).

تحقيق: نور الدين شريبه، مكتبة الخانجي، القاهرة، ١٤١٥ هـ/ ١٩٩٤م.

• **طبقات خليفة بن خياط؛**

أبو عمرو خليفة بن خياط بن خليفة الشيباني (ت. ٢٤٠هـ/٨٥٤م).

تحقيق: د سهيل زكار، دار الفكر للطباعة والنشر والتوزيع، بيروت، ١٤١٤ هـ / ١٩٩٣ م.

• **طبقات الشعراء؛**

أبو العباس عبد الله بن محمد ابن المعتز العباسي (ت. ٢٩٦هـ/٩٠٩م).

تحقق: عبد الستار أحمد فراج، دار المعارف، القاهرة، الطبعة الثالثة، د.ت.

• **طبقات الشافعية الكبرى؛**

تاج الدين عبد الوهاب بن تقي الدين السبكي (ت. ٧٧١هـ/١٣٧٠م).

المحقق: محمود محمد الطناحي عبد الفتاح محمد الحلو، الناشر: هجر للطباعة والنشر والتوزيع، القاهرة، ١٤١٣هـ.

• **طبقات الشافعيين؛**

أبو الفداء إسماعيل بن عمر بن كثير (ت. ٧٧٤هـ/١٣٧٢م).

تحقيق: د أحمد عمر هاشم، د محمد زينهم محمد عزب، مكتبة الثقافة الدينية، د. م.، ١٤١٣ هـ/ ١٩٩٣ م.

• **طبقات الصوفية؛**

أبو عبد الرحمن محمد بن الحسين بن محمد النيسابوري السلمي (ت. ٤١٢هـ/١٠٢١م).

تحقيق: مصطفى عبد القادر عطا، دار الكتب العلمية، بيروت، ١٤١٩هـ/ ١٩٩٨م.

• **طبقات فحول الشعراء؛**

أبو عبد الله محمد بن سلّام بن عبيد الله الجمحي (ت. ٢٣٢هـ/٨٤٦م).

تحقيق: محمود محمد شاكر، دار المدني، جدة، د. ت.

• **طبقات المحدثين بأصبهان والواردين عليها؛**

أبو محمد عبد الله بن محمد بن جعفر الأنصاري المعروف بأبِي الشيخ الأصبهاني (ت. ٣٦٩هـ/٩٧٩م).

تحقيق: عبد الغفور عبد الحق حسين البلوشي، مؤسسة الرسالة، بيروت، ١٤١٢ هـ/١٩٩٢م.

• **طبقات المعتزلة؛**

أحمد بن يحيى بن المرتضى (ت: ٨٤٠ هـ/١٤٣٦م).

تحقيق: سُوسَنّة دِيفَلْد – فِلْزَر، دار مكتبة الحياة، بيروت، ١٣٨٠هـ /١٩٦١م.

• **طبقات المفسرين؛**

جلال الدين عبد الرحمن بن أبي بكر السيوطي (ت. ٩١١هـ/١٥٠٥م).

تحقيق: علي محمد عمر، مكتبة وهبة، القاهرة، ١٣٩٦هـ.

• **طبقات المفسرين؛**

شمس الدين محمد بن علي بن أحمد الداوودي المالكي (ت. ٩٤٥ هـ /١٥٣٨ م)

دار الكتب العلمية، بيروت، د.ت.

• **فيض القدير شرح الجامع الصغير؛**

زين الدين محمد بن تاج العارفين بن علي بن زين العابدين المناوي (ت. ١٠٣١هـ/١٦٢٢م).

المكتبة التجارية الكبرى، مصر، ١٣٥٦هـ.

• **العشرات في غريب اللغة؛**

محمد بن عبد الواحد بن أبي هاشم، أبو عمر المعروف بغلام ثعلب (ت. ٣٤٥هـ/٩٥٧م).

تحقيق: يحيى عبد الرؤوف جبر، المطبعة الوطنية، عمان، د.ت.

• **عمدة القاري شرح صحيح البخاري؛**

أبو محمد محمود بن أحمد بن موسى الحنفى بدر الدين العينى (ت. ٨٥٥هـ/١٤٥١م).

دار إحياء التراث العربي، بيروت، د. ت.

• **غاية النهاية في طبقات القراء؛**

شمس الدين أبو الخير ابن الجزري، محمد بن محمد بن يوسف (ت. ٨٣٣هـ/١٤٢٩م).

تحقيق ج. برجستراسر، دار الكتب العلمية، بيروت، ١٤٢٧هـ /٢٠٠٦م.

• **غرائب التفسير وعجائب التأويل؛**

أبو القاسم بتاج القراء برهان الدين محمود بن حمزة الكرماني (ت. نحو ٥٠٥هـ/١١١٠م).

دار القبلة للثقافة الإسلامية، جدة، مؤسسة علوم القرآن، بيروت، د. ت.

• **الفرق بين الفرق وبيان الفرقة الناجية؛**

أبو منصور عبد القاهر بن طاهر بن محمد بن عبد الله البغدادي (ت. ٤٢٩هـ/١٠٣٧م).

دار الآفاق الجديدة، بيروت، ١٩٧٧م.

• **الكاشف في معرفة من له رواية في الكتب الستة؛**

أبو عبد الله شمس الدين محمد بن أحمد بن عثمان الذهبي (ت. ٧٤٨هـ/١٣٤٧م).

تحقيق: محمد عوامة أحمد محمد نمر الخطيب، دار القبلة للثقافة الإسلامية، جدة، ١٤١٣ هـ/١٩٩٢م.

• **كشف الخفاء ومزيل الإلباس؛**

أبو الفداء إسماعيل بن محمد بن عبد الهادي الجراحي العجلوني (ت. ١١٦٢هـ/١٧٤٩م).

تحقيق: عبد الحميد بن أحمد بن يوسف بن هنداوي، المكتبة العصرية، د. م.، ١٤٢٠هـ / ٢٠٠٠م.

• **الكامل في ضعفاء الرجال؛**

أبو أحمد بن عدي الجرجاني (ت. ٣٦٥هـ/٩٧٦م).

تحقيق: عادل أحمد عبد الموجود، علي محمد معوض، دار الكتب العلمية، بيروت، ١٤١٨هـ/١٩٩٧م.

• **الكامل في اللغة والأدب؛**

أبو العباس محمد بن يزيد المبرد (ت. ٢٨٦ هـ /٨٩٩ م).

تحقيق: محمد أبو الفضل إبراهيم، دار الفكر العربي، القاهرة، ١٤١٧هـ /١٩٩٧م.

• **الكتاب؛**

عمرو بن عثمان بن قنبر الحارثي بالولاء، أبو بشر، الملقب سيبويه (ت. ١٨٠هـ/٧٩٦م).

تحقيق: عبد السلام محمد هارون، مكتبة الخانجي، القاهرة، ١٤٠٨ هـ - ١٩٨٨ م.

• **كتاب أدب الإملاء والاستملاء؛**

أبو سعيد عبد الكريم بن محمد السمعاني (ت.٥٦٢ هـ/١١٦٦م).

تحقيق: أحمد محمد عبد الرحمن محمد محمود، مطبعة المحمودية، جدة، ١٤١٤ هـ/١٩٩٣م.

• **كتاب الأفعال؛**

أبو القاسم علي بن جعفر بن علي السعدي المعروف بابن القَطَّاع (ت. ٥١٥ هـ / ١١٢١م).

عالم الكتب، بيروت، ١٤٠٣هـ /١٩٨٣م.

• **كتاب العين؛**

الخليل بن أحمد بن عمرو الفراهيدي (ت. ١٧٠هـ/٧٦٨م).

تحقيق: د مهدي المخزومي، د إبراهيم السامرائي

دار ومكتبة الهلال، بيروت، د.ت.

• **الكشاف عن حقائق غوامض التنزيل وعيون الأقاويل في وجوه التأويل؛**

أبو القاسم جار الله محمود بن عمر الزمخشري (ت. ٥٣٨هـ/١١٤٣م).

دار الكتاب العربي، بيروت، ١٤٠٧هـ.

• **كنز العمال في سنن الأقوال والأفعال؛**

علاء الدين علي بن حسام الدين ابن قاضي خان الشهير بالمتقي الهندي (ت. ٩٧٥هـ/١٥٦٧م).

تحقيق: بكري حياني – صفوة السقا، مؤسسة الرسالة، بيروت، ١٤٠١هـ/١٩٨١م.

• **اللباب في علوم الكتاب؛**

أبو حفص سراج الدين عمر بن علي بن عادل الحنبلي (ت. ٧٧٥هـ/١٣٧٣م).

تحقيق: عادل أحمد عبد الموجود، علي محمد معوض، دار الكتب العلمية، بيروت، ١٤١٩ هـ/١٩٩٨م.

• **اللباب في قواعد اللغة وآلات الأدب النحو والصرف والبلاغة والعروض واللغة والمثل؛**

محمد علي السَّراج

دار الفكر، دمشق، ١٤٠٣ هـ – ١٩٨٣ م.

• **لباب الآداب؛**

أبو المظفر أسامة بن مرشد بن علي بن مقلد الشيزري (ت. ٥٨٤هـ/١١٨٨م).

تحقيق: أحمد محمد شاكر، مكتبة السنة، القاهرة، ١٤٠٧ هـ/ ١٩٨٧ م.

• **لباب النقول في أسباب النزول؛**

جلال الدين عبد الرحمن بن أبي بكر السيوطي (ت. ٩١١ هـ/ ١٥٠٥م).

نشر: أحمد عبد الشافي، دار الكتب العلمية بيروت، د. ت.

• **لسان العرب؛**

أبو الفضل محمد بن مكرم بن على، جمال الدين ابن منظور (ت. ٧١١هـ/١٣١١م).

دار صادر، بيروت، ١٤١٤ هـ.

• **لسان الميزان؛**

أبو الفضل أحمد بن علي بن محمد بن أحمد بن حجر العسقلاني (ت. ٨٥٢هـ/ ١٤٤٨م).

تحقيق: دائرة المعرف النظامية، مؤسسة الأعلمي للمطبوعات، بيروت، ١٣٩٠هـ /١٩٧١م.

• **المؤتَلِف والمختَلِف؛**

أبو الحسن علي بن عمر بن أحمد بن مهدي الدارقطني (ت. ٣٨٥هـ/٩٩٥م).

تحقيق: موفق بن عبد الله بن عبد القادر، دار الغرب الإسلامي، بيروت، ١٤٠٦هـ/ ١٩٨٦م.

• **ما يجوز للشاعر في الضرورة؛**

أبو عبد الله محمد بن جعفر القزاز القيرواني التميمي (ت. ٤١٢هـ/١٠٢١م).

تحقيق: رمضان عبد التواب، الدكتور صلاح الدين الهادي، دار العروبة، الكويت، د. ت.

• **مجمع الزوائد ومنبع الفوائد؛**

أبو الحسن نور الدين علي بن أبي بكر بن سليمان الهيثمي (ت. ٨٠٧هـ/١٤٠٥م.

تحقيق: حسام الدين القدسي، مكتبة القدسي، القاهرة، ١٤١٤ هـ/ ١٩٩٤م.

• **مجمع الأمثال؛**

أبو الفضل أحمد بن محمد بن إبراهيم الميداني النيسابوري (ت. ٥١٨ هـ / ١١٢٤ م).

تحقيق: محمد محيى الدين عبد الحميد، دار المعرفة، بيروت، د.ت.

• **مجمل اللغة؛**

أبو الحسين أحمد بن فارس بن زكرياء القزويني الرازي (ت. ٣٩٥هـ / ١٠٠٤م).

تحقيق: زهير عبد المحسن سلطان، مؤسسة الرسالة، بيروت، ١٤٠٦هـ / ١٩٨٦م.

•**المجيد في إعراب القرآن المجيد؛**

أبو إسحاق برهان الدين إبراهيم بن محمد بن إبراهيم القيسي السَّفَاقُسِي (ت. ٧٤٢هـ/١٣٤٢م).

تحقيق: حاتم صالح الضامن، دار ابن الجوزي للنشر والتوزيع، الرياض، ١٤٣٠هـ

• **محاضرات الأدباء ومحاورات الشعراء والبلغاء؛**

أبو القاسم الحسين بن محمد المعروف بالراغب الأصفهانى (ت.: ٥٠٢هـ/١١٠٨م).

شركة دار الأرقم بن أبي الأرقم، بيروت، ١٤٢٠هـ

• **المحكم والمحيط الأعظم؛**

أبو الحسن علي بن إسماعيل بن سيده المرسي (ت: ٤٥٨هـ/١٠٦٦م).

تحقيق: عبد الحميد هنداوي، دار الكتب العلمية، بيروت، ١٤٢١ هـ/ ٢٠٠٠ م.

• **مختصر قيام الليل وقيام رمضان وكتاب الوتر؛**

أبو عبد الله محمد بن نصر بن الحجاج المَرْوَزِي (ت. ٢٩٤ هـ / ٩٠٦ م).

اختصرها: العلامة أحمد بن علي المقريزي، حديث أكادمي، فيصل اباد، ١٤٠٨ هـ /١٩٨٨م.

• **المخصص؛**

أبو الحسن علي بن إسماعيل بن سيده المرسي (ت. ٤٥٨هـ/١٠٦٦م).

تحقيق: خليل إبراهم جفال، دار إحياء التراث العربي، بيروت، ١٤١٧هـ ١٩٩٦م.

• **مرقاة المفاتيح شرح مشكاة المصابيح؛**

أبو الحسن علي بن (سلطان) محمد نور الدين الملا الهروي القاري (ت. ١٠١٤ه/ ١٦٠٦م).

دار الفكر، بيروت، ١٤٢٢هـ / ٢٠٠٢م.

• **المزهر في علوم اللغة وأنواعها؛**

جلال الدين عبد الرحمن بن أبي بكر السيوطي (ت. ٩١١هـ/١٥٠٥م).

تحقيق: فؤاد علي منصور، دار الكتب العلمية، بيروت، ١٤١٨هـ ١٩٩٨م.

• **المستدرك على الصحيحين؛**

أبو عبد الله الحاكم محمد بن عبد الله بن محمد النيسابوري (ت. ٤٠٥هـ/١٠١٥م).

تحقيق: مصطفى عبد القادر عطا، دار الكتب العلمية، بيروت، ١٤١١هـ/ ١٩٩٠م.

• **المستطرف في كل فن مستطرف؛**

أبو الفتح شهاب الدين محمد بن أحمد الأبشيهي (ت. ٨٥٢هـ/١٤٤٨م).

عالم الكتب، بيروت، ١٤١٩ هـ

• **المستقصى في أمثال العرب؛**

أبو القاسم جار الله محمود بن عمر الزمخشري (ت. ٥٣٨هـ /١١٤٣م).

دار الكتب العلمية، بيروت، ١٩٨٧م.

• **مسند أبي داود الطيالسي؛**

أبو داود سليمان بن داود بن الجارود الطيالسي البصرى (ت. ٢٠٤هـ/٨١٩م).

تحقيق: محمد بن عبد المحسن التركي، دار هجر، القاهرة، ١٤١٩ هـ/ ١٩٩٩م.

• **مسند الإمام أحمد بن حنبل؛**

أبو عبد الله أحمد بن محمد بن حنبل بن هلال بن أسد الشيباني (ت. ٢٤١هـ/٨٥٥م).

تحقيق: شعيب الأرنؤوط، عادل مرشد وآخرون، مؤسسة الرسالة، د. م.، ١٤٢١ هـ / ٢٠٠١م.

• **مسند الحارث (بغية الباحث عن زوائد مسند الحارث)؛**

أبو محمد الحارث بن محمد بن داهر التميمي البغدادي (ت: ٢٨٢هـ/٨٩٦م).

تحقيق: د. حسين أحمد صالح، مركز خدمة السنة والسيرة النبوية، المدينة، ١٤١٣ هـ- ١٩٩٢م.

• **مسند الإمام الشافعي (ترتيب سنجر)؛**

أبو عبد الله محمد بن إدريس الشافعي (ت. ٢٠٤هـ/٨٢٠م).

رتَّبَهُ: سنجر بن عبد الله الجاولي، أبو سعيد، علم الدين (ت. ٧٤٥هـ)

تحقيق: ماهر ياسين فحل، شركة غراس للنشر والتوزيع، الكويت، ١٤٢٥ هـ/٢٠٠٤ م

• **مسند الشاميين؛**

أبو القاسم سليمان بن أحمد بن أيوب بن مطير اللخمي الطبراني (ت. ٣٦٠هـ/٩٧١م).

تحقيق: حمدي بن عبدالمجيد، مؤسسة الرسالة، بيروت، ١٤٠٥هـ/١٩٨٤م.

• **مسند الشهاب؛**

أبو عبد الله محمد بن سلامة بن جعفر بن علي بن حكمون القضاعي المصري (ت. ٤٥٤هـ/١٠٦٢م).

تحقيق: حمدي بن عبد المجيد السلفي، مؤسسة الرسالة، بيروت، ١٤٠٧هـ/ ١٩٨٦م.

• **مشاهير علماء الأمصار وأعلام فقهاء الأقطار؛**

أبو حاتم محمد بن حبان بن أحمد بن حبان التميمي (ت. ٣٥٤هـ/٩٦٥م).

تحقيق: مرزوق على ابراهيم، دار الوفاء للطباعة والنشر والتوزيع، المنصورة، ١٤١١ هـ/١٩٩١م.

• **المصنف؛**

أبو بكر عبد الرزاق بن همام بن نافع الحميري اليماني الصنعاني (ت. ٢١١هـ/٨٢٧م).

تحقيق: حبيب الرحمن الأعظمي، المجلس العلمي، الهند -المكتب الإسلامي، بيروت، ١٤٠٣هـ.

• **مصنف ابن أبي شيبة (المسمى الكتاب المصنف في الأحاديث والآثار)؛**

أبو بكر بن أبي شيبة، عبد الله بن محمد بن إبراهيم بن عثمان العبسي (ت. ٢٣٥هـ /٨٥٠م).

تحقيق: كمال يوسف الحوت، مكتبة الرشد، الرياض، ١٤٠٩هـ.

• **المعجم الأوسط؛**

أبو القاسم سليمان بن أحمد بن أيوب بن مطير اللخمي الطبراني (ت. ٣٦٠هـ/٩٧١م).

تحقيق:طارق بن عوض الله بن محمد , عبد المحسن بن إبراهيم الحسيني، دار الحرمين، القاهرة، د. ت.

• **المعجم الكبير؛**

أبو القاسم سليمان بن أحمد بن أيوب بن مطير اللخمي الطبراني (ت. ٣٦٠هـ/٩٧١م).

تحقيق: حمدي بن عبد المجيد السلفي، مكتبة ابن تيمية، القاهرة، الطبعة الثانية، د.ت.

• **معجم الأدباء (المسمى إرشاد الأريب إلى معرفة الأديب)؛**

أبو عبد الله شهاب الدين ياقوت بن عبد الله الرومي الحموي (ت. ٦٢٦هـ / ١٢٢٩م).

تحقيق: إحسان عباس، دار الغرب الإسلامي، بيروت، ١٤١٤هـ / ١٩٩٣م.

• **معجم ديوان الأدب؛**

أبو إبراهيم إسحاق بن إبراهيم بن الحسين الفارابي، (ت. ٣٥٠هـ/٩٦١م).

تحقيق: دكتور أحمد مختار عمر، مؤسسة دار الشعب، القاهرة، ١٤٢٤ هـ / ٢٠٠٣ م.

• **معجم الشعراء؛**

أبو عبيد الله محمد بن عمران المرزباني (ت. ٣٨٤ هـ/٩٩٤م).

تصحيح وتعليق: ف. كرنكو، مكتبة القدسي، دار الكتب العلمية، بيروت، ١٤٠٢ هـ / ١٩٨٢م.

• **معجم القراءات؛**

عبد اللطيف الخطيب

دار سعد الدسن، دمشق، ١٤٢٢هـ/٢٠٠٢م.

• **معجم المؤلفين؛**

عمر بن رضا بن محمد راغب بن عبد الغني كحالة الدمشق (ت. ١٤٠٨هـ/١٩٨٧م).

مكتبة المثنى- دار إحياء التراث العربي، بيروت، د. ت.

• **معانى القرآن؛**

أبو الحسن المجاشعي البلخي المعروف بالأخفش الأوسط (ت. ٢١٥هـ/٨٣٠م).

تحقيق: الدكتورة هدى محمود قراعة، مكتبة الخانجي، القاهرة، ١٤١١ هـ - ١٩٩٠ م.

• **معاني القرآن؛**

أبو زكريا يحيى بن زياد الفراء (ت. ٢٠٧هـ/٨٢٢م).

تحقيق: أحمد يوسف النجاتي/محمد علي النجار/عبد الفتاح الشلبي، دار المصرية للتأليف والترجمة، مصر، د.ت.

• **معاني القرآن وإعرابه؛**

أبو إسحاق إبراهيم بن السري بن سهل الزجاج (ت. ٣١١هـ/٩٢٣م).

تحقيق: عبد الجليل عبده شلبي، عالم الكتب، بيروت، ١٤٠٨ هـ/ ١٩٨٨م.

• **معاهد التنصيص على شواهد التلخيص؛**

أبو الفتح عبد الرحيم بن عبد الرحمن بن أحمد العباسي (ت. ٩٦٣هـ/١٥٥٦م).

تحقيق: محمد محيي الدين عبد الحميد، عالم الكتب، بيروت، دت.

• **المغرب في ترتيب المعرب؛**

أبو الفتح ناصر بن عبد السيد أبى المكارم ابن على برهان الدين الخوارزمي المُطَرِّزِىّ (ت. ٦١٠هـ/١٢١٣م).

دار الكتاب العربي، د. م.، د. ت.

• **المفضليات؛**

المفضل بن محمد بن يعلى بن سالم الضبي (ت. نحو ١٦٨هـ/٧٤٨م).

تحقيق وشرح: أحمد محمد شاكر و عبد السلام محمد هارون، دار المعارف، القاهرة، د.ت.

• **المقاصد الحسنة في بيان كثير من الأحاديث المشتهرة على الألسنة؛**

أبو الخير شمس الدين محمد بن عبد الرحمن السخاوي (ت. ٩٠٢هـ/١٤٩٧م).

تحقيق: محمد عثمان الخشت، دار الكتاب العربي، بيروت،١٤٠٥ هـ / ١٩٨٥م.

• **مقالات الإسلاميين واختلاف المصلين؛**

أبو الحسن علي بن إسماعيل بن إسحاق الأشعري (ت. ٣٢٤هـ/٩٣٦م).

تحقيق: هلموت ريتر، (Helmut Ritter) دار فرانز شتايز، بمدينة فيسبادن (ألمانيا)، ١٤٠٠ هـ/ ١٩٨٠ م,

• **المنتحل؛**

أبو منصور عبد الملك بن محمد بن إسماعيل الثعالبي (ت. ٤٢٩هـ/١٠٣٨م).

تحقيق: الشيخ أحمد أبو علي، المطبعة التجارية، الإسكندرية، ١٣١٩ هـ/ ١٩٠١ م.

• **الموشى (المسمى الظرف والظرفاء)؛**

أبو الطيب محمد بن أحمد بن إسحاق بن يحيى الوشاء (ت. ٣٢٥هـ/٩٣٧م).

تحقيق: كمال مصطفى، مكتبة الخانجي، القاهرة، ١٣٧١ هـ/ ١٩٥٣م.

• **موطأ الإمام مالك؛**

مالك بن أنس بن مالك بن عامر الأصبحي المدني (ت. ١٧٩هـ/ ٧٩٥م).

تحقيق: محمد فؤاد عبد الباقي، دار إحياء التراث العربي، بيروت، ١٤٠٦ هـ / ١٩٨٥م.

• **ميزان الاعتدال في نقد الرجال؛**

أبو عبد الله شمس الدين محمد بن أحمد بن عثمان بن قَايْماز الذهبي (ت. ٧٤٨هـ/ ١٣٤٧م).

تحقيق: علي محمد البجاوي، دار المعرفة للطباعة والنشر، بيروت، ١٣٨٢ هـ/١٩٦٣ م.

• **نزهة الألباء في طبقات الأدباء؛**

أبو البركات كمال الدين عبد الرحمن بن محمد بن عبيد الله الأنباري (ت. ٥٧٧هـ/١١٨١م).

تحقيق: إبراهيم السامرائي، مكتبة المنار، الزرقاء، ١٤٠٥هـ / ١٩٨٥م.

• **نشوة الطرب في تاريخ جاهلية العرب؛**

أبو الحسن علي بن موسى بن محمد بن عبد الملك بن سعيد، العنسي الأندلسي (ت. ٦٨٥ هـ/- ١٢٨٦ م).

تحقيق: الدكتور نصرت عبد الرحمن، مكتبة الأقصى، عمان، د. ت.

• **نصب الراية لأحاديث الهداية؛**

جمال الدين عبد الله بن يوسف بن محمد الزيلعي (ت. ٧٦٢هـ/١٣٦٠م).

تحقيق: محمد عوامة، مؤسسة الريان للطباعة والنشر، بيروت/ دار القبلة للثقافة الإسلامية، جدة، ١٤١٨هـ/١٩٩٧م.

• **نفح الطيب من غصن الأندلس الرطيب؛**

شهاب الدين أحمد بن محمد المقري التلمساني (ت. ١٠٤١هـ/١٦٣١م).

تحقيق: إحسان عباس، دار صادر، بيروت، ١٩٠٠-١٩٩٧.

• **نهاية الأرب في فنون الأدب؛**

أحمد بن عبد الوهاب بن محمد بن عبد الدائم، شهاب الدين النويري (تز ٧٣٣هـ/١٣٣٣م).

دار الكتب والوثائق القومية، القاهرة، ١٤٢٣ هـ

• **نوادر الأصول في أحاديث الرسول؛**

أبو عبد الله محمد بن علي بن الحسن الحكيم الترمذي (ت: نحو ٣٢٠هـ/٩٣٢م).

تحقيق: عبد الرحمن عميرة، دار الجيل، بيروت، د.ت.

• **الوحشيّات (المسمى الحماسة الصّغرى)؛**

أبو تمام حبيب بن أوس بن الحارث الطائي (المتوفى: ٢٣١هـ/٨٤٦م).

تحقيق: عبد العزيز الميمني الراجكوتي، دار المعارف، القاهرة، د.ت.

• **الوافي بالوفيات؛**

صلاح الدين خليل بن أيبك بن عبد الله الصفدي (ت. ٧٦٤ هـ / ١٣٦٣ م).

تحقيق: أحمد الأرناؤوط وتركي مصطفى، دار إحياء التراث، بيروت، ١٤٢٠هـ/ ٢٠٠٠م.

•**الوسيط في تفسير القرآن المجيد؛**

أبو الحسن علي بن أحمد الواحدي النيسابوري (ت. ٤٦٨ هـ/١٠٧٦ م).

تحقيق: عادل أحمد عبد الموجود، علي محمد معوض، أحمد محمد صيرة، أحمد عبد الغني الجمل، دار الكتب العلمية، بيروت، ١٤١٥هـ/١٩٩٤م.

• **وفيات الأعيان وأنباء أبناء الزمان؛**

أبو العباس شمس الدين أحمد بن محمد بن إبراهيم ابن خلكان البرمكي (ت. ٦٨١هـ /١٢٨٢م).

تحقيق: إحسان عباس، دار صادر، بيروت، د.ت.

• **هاشميات الكميت؛**

الكميت بن زيد بن بن خنيس بن مجالد بن وهيب بن عمرو بن سبيع الأسدي (ت. ١٢٦هـ/٧٤٤م).

تحقيق: جوزيف هوروفيتس، بريل، ليدن، ١٩٠٤م. (Edited by Josef Horovitz, E. J. Brill, Leiden, 1904)

• **هدية العارفين أسماء المؤلفين وآثار المصنفين؛**

إسماعيل بن محمد أمين بن مير سليم الباباني البغدادي (المتوفى: ١٣٣٩هـ/١٩٢٠).

الناشر: طبع بعناية وكالة المعارف الجليلة في مطبعتها البهية، استانبول، ١٩٥١

أعادت طبعه بالأوفست: دار إحياء التراث العربي بيروت، د.ت.

DİZİN

A

Abdullah b. Abbas 22, 24, 25, 29, 66, 70, 104, 106, 120, 124, 144, 152, 160, 164, 178, 182, 184, 204, 216, 224, 234, 244, 252, 258, 260, 276, 292, 302, 306, 310, 346, 352, 366, 390, 396, 402, 408, 418, 450, 458, 462, 470, 474, 478, 482, 490, 496, 498, 508, 514, 528, 530, 532, 534, 548, 552, 588, 590, 602, 608, 616, 624, 626, 638, 640, 674, 696, 706, 708, 718, 722, 728, 734, 744, 746, 748, 758, 760, 764, 774, 776, 788, 790, 792, 796, 802, 818, 822, 826, 828, 832, 836, 838, 842, 844, 846, 848, 852, 860, 866, 874, 876, 908, 916, 918, 922, 924, 932, 938, 940, 944, 958, 978, 984, 1000, 1016, 1022, 1028, 1046, 1048, 1054, 1056, 1060, 1064, 1068, 1086, 1090, 1098, 1104, 1108, 1116, 1132, 1136, 1140, 1142, 1146, 1150, 1152, 1156, 1160, 1166, 1170, 1174

Abdullah b. Cerrâh 120

Abdullah b. Mes'ûd 21, 68, 102, 106, 366, 430, 450, 458, 472, 474, 482, 498, 508, 518, 528, 616, 638, 640, 642, 718, 722, 728, 734, 750, 758, 764, 774, 778, 788, 792, 796, 828, 958, 1142

Abdullah b. Mübârek 122

Abdullah b. Ömer 530, 1138

Abdullah b. Selâm 128, 304, 470, 472, 746, 1080, 1106, 1158

Abdullah b. Sevdâ 482

Abdullah b. Übey 436, 480

Abdullah es-Selcî 198

Abdurrahman b. Zeyd 250, 292, 1098

Abdurrahman b. Zeyd b. Eslem 292

Abdüddâr 482

Abdülaziz b. Yahyâ 294

Abdülhak b. Bahaüddîn 15

Abdülkerîm b. Hevâzin el-Kuşeyrî 23

Abdülmelik b. Mervân 430

Abdülmün'im 11, 34

Abdülvâris b. Saîd 198

Abdürrezzâk es-San'ânî 20

Abese 68, 162, 320, 420, 434, 586, 656, 882, 1036

Abîd b. Ebras 396

Âdem 23, 104, 132, 160, 194, 284, 288, 294, 436, 478, 566, 586, 674, 710, 714, 718, 720, 732, 734, 736, 738, 740, 742, 744, 746, 748, 750, 752, 754, 756, 760, 762, 764, 766, 768, 770, 772, 774, 776, 778, 780, 782, 786, 788, 790, 792, 794, 796, 798, 800, 802, 804, 806, 808, 810, 812, 814, 816, 818, 820, 822, 824, 826, 828, 830, 832, 834, 842, 846, 1178

Adî b. Hâtim et-Tâî 260

Adî b. Zeyd 946

adn cenneti 626

ahde vefa 220, 624, 842, 844, 1078

Ahfeş 23, 116, 200, 250, 306, 482, 494, 508, 562, 856, 906, 934, 940, 950, 958, 998, 1054, 1072, 1076, 1110

âhiret 120, 156, 180, 242, 264, 282, 326, 376, 378, 380, 420, 434, 436, 456, 506, 646, 694, 824, 858, 868, 942, 972, 974, 992, 1092, 1094, 1130, 1132, 1154

ahit 674, 676, 678, 684, 846, 848, 1064, 1072, 1074
Ahmed b. el-Hasen el-Hâdimî en-Nesefî 9
Ahmed b. Mûsâ el-Keşşenî 9
Ahmet Balaban 14, 34
Ahnes b. Şerîk 74
Ahsen 322
Ahtab 302
Ahtal 924
Ahzâb 25, 116, 124, 138, 162, 170, 180, 232, 268, 316, 320, 342, 356, 358, 384, 402, 418, 430, 432, 444, 450, 456, 512, 516, 556, 636, 640, 650, 726, 870, 884, 1078, 1154
Akāidü'n-Nesefî 10, 39
akıl 4
Alâeddin el-Üsmendî 11
Alak 110, 250, 606
âlem 4
Ali b. Ebû Talha 548
Ali b. Hasen el-Mâtürîdî 9
Ali b. Hüseyin b. Vâkıd 146
Ali Ekber Ziyâî 12, 38
Âl-i İmrân 34, 66, 82, 98, 134, 136, 138, 170, 182, 190, 236, 242, 246, 252, 266, 272, 304, 308, 318, 320, 322, 326, 334, 336, 350, 352, 358, 368, 374, 378, 384, 386, 388, 400, 402, 412, 438, 444, 448, 470, 478, 480, 482, 506, 522, 524, 558, 560, 584, 590, 594, 598, 618, 656, 658, 664, 672, 676, 690, 706, 712, 714, 762, 784, 814, 846, 868, 870, 874, 880, 884, 906, 924, 968, 1006, 1032, 1034, 1046, 1048, 1054, 1058, 1062, 1100, 1106, 1112, 1124, 1168
Alkame b. Abde 428
Allah Teâlâ 21, 22, 25, 26, 66, 68, 70, 74, 76, 78, 80, 82, 84, 90, 92, 94, 96, 104, 106, 108, 114, 116, 118, 124, 128, 130, 132, 134, 136, 138, 142, 144, 146, 152, 156, 158, 160, 162, 166, 168, 170, 172, 174, 176, 180, 184, 188, 194, 200, 202, 204, 206, 208, 214, 218, 222, 230, 232, 234, 236, 240, 242, 244, 246, 248, 252, 256, 264, 266, 268, 272, 274, 282, 284, 292, 294, 296, 298, 300, 304, 306, 312, 314, 316, 318, 320, 322, 330, 334, 346, 348, 350, 352, 354, 358, 360, 362, 364, 366, 368, 370, 372, 374, 378, 382, 384, 386, 390, 404, 410, 414, 416, 418, 426, 428, 432, 434, 436, 438, 440, 442, 444, 446, 448, 450, 452, 454, 460, 464, 466, 470, 472, 474, 476, 478, 484, 490, 492, 494, 496, 498, 500, 506, 512, 522, 530, 532, 534, 536, 540, 542, 546, 548, 550, 556, 558, 560, 562, 570, 572, 574, 578, 584, 586, 588, 590, 594, 596, 606, 608, 616, 618, 620, 622, 624, 626, 634, 644, 646, 648, 650, 652, 654, 660, 664, 668, 670, 672, 674, 676, 678, 680, 682, 684, 694, 696, 698, 704, 708, 710, 712, 718, 720, 722, 726, 732, 734, 738, 740, 742, 744, 748, 750, 754, 758, 766, 770, 772, 782, 784, 790, 796, 802, 828, 838, 840, 842, 848, 858, 862, 868, 870, 882, 884, 886, 888, 896, 898, 900, 902, 906, 912, 914, 920, 922, 934, 936, 938, 942, 946,

948, 956, 962, 964, 970, 986, 992, 998, 1002, 1004, 1006, 1010, 1012, 1014, 1016, 1026, 1028, 1030, 1032, 1034, 1038, 1040, 1042, 1046, 1052, 1054, 1056, 1058, 1060, 1062, 1064, 1068, 1070, 1074, 1076, 1090, 1094, 1096, 1100, 1108, 1118, 1122, 1128, 1130, 1134, 1136, 1140, 1148, 1150, 1152, 1156, 1164, 1166, 1170, 1176, 1180, 1182
Âlûsî 32, 37
Amâlika 934
amel 68, 70, 80, 118, 150, 154, 174, 240, 310, 312, 354, 360, 380, 382, 384, 392, 404, 446, 448, 470, 492, 564, 596, 622, 624, 638, 660, 694, 732, 736, 780, 824, 828, 838, 864, 868, 870, 882, 922, 972, 974, 976, 1010, 1066, 1068, 1116, 1160, 1162, 1178, 1180, 1184, 1186
A'meş 196, 198, 260, 406, 1154
Amîl 1022
Âmir 11, 198, 342, 482, 884, 1086
Ammâr 102
Amr b. Fâid 210, 260
Amr b. Şürahbîl 146
Anadolu 15, 16
Ansiklopedik 12
Arafat 992
Arap 2, 19, 29, 31, 33, 34, 35, 210, 230, 262, 364, 366, 376, 424, 744, 746, 786, 824, 842, 900, 928, 1000, 1020, 1138
Arap dili 364, 376, 744
Arap şiiri 19
Arapça 2
arasât 634
arş 660
A'rec 1154
Âsım 102, 196, 202, 342, 408, 1076, 1086, 1092, 1146, 1154
Âsım b. Behdele 102
Âsım el-Cahderî 202
Asmaî 200, 1056
A'şâ 94, 208, 776, 1000
A'şâ Benî Sa'lebe 776
Atâ 12, 20, 166, 186, 254, 262, 306, 508, 548, 686, 698, 958, 1166
Atâ b. Ebû Rebâh 20, 186
Atâ b. Sâib 306
Âtâ Horâsânî 146
Atıyye el-Avfî 1170
Atiyye 796
Avam 324, 334
Avf b. Âmir 482
a'yân 700, 702, 706
âyet 27, 28, 66, 68, 138, 140, 142, 146, 152, 170, 204, 228, 230, 234, 252, 258, 282, 290, 310, 312, 314, 328, 398, 408, 410, 414, 422, 436, 438, 452, 458, 460, 464, 468, 478, 480, 492, 498, 500, 502, 508, 570, 586, 592, 598, 614, 618, 620, 624, 652, 668, 688, 690, 692, 694, 700, 706, 710, 752, 758, 830, 834, 840, 860, 866, 868, 870, 876, 886, 888, 898, 928, 930, 956, 1008, 1014, 1028, 1060, 1070, 1108, 1110, 1138, 1140, 1148, 1152, 1158
ayne'l-yakîn 382
azamet 90, 154, 168, 780
azap 136, 188, 216, 258, 264, 320, 350, 416, 418, 430, 434, 446, 448, 454, 470, 490, 514, 538, 560, 618, 620, 626, 654, 664, 688, 690, 816, 852, 888, 890, 894, 942, 944, 986, 1056, 1060,

1062, 1064, 1066, 1094, 1112, 1118, 1152, 1180
Azâzîl 774
Azîm 32, 37, 110, 146, 156, 316, 434
Azîz 316
Azîzullah Cüveynî 12, 38
Azrâîl 772
Azze Ahmed Abdurrahman 11

B

Ba'l 722
Ba'sü'r-Regāib li-Bahsi'l-Garâib 13
Babil 1148, 1162, 1174, 1180
Bağdatlı İsmâil Paşa 10
Bakara sûresi 34, 290
bâki 116, 192, 272, 396, 398, 422, 512, 546, 598, 646, 722, 820, 1168
Basra 234, 260
batı 628
bâtıl 96, 416, 422, 442, 458, 614, 912, 1044, 1052, 1062, 1094, 1126, 1150, 1164, 1176
bâtın 166, 176, 284, 356, 434, 624, 686
Bâtınîler 1150
Bayezid Halife b. Abdullah el-Edirnevî 31
Bedir Gazvesi 878
Bekir b. Abdullah el-Müzenî 120, 246
Bel'am 242
belâgat 18, 198, 604, 606, 888
Belkā 934
Benî Adiyy b. Kâ'b b. Mürre 480
Benî Esed 1108
Benî Haşim 480
Benî Kays 244
Benî Temîm b. Mürre 480
Benî Uzre 244
Bersîsâ 242
Besmele 106, 118, 128, 138, 142, 832
Bessâm b. Abdullah el-Irâkī 122
beyân 60, 62, 64, 68, 74, 108, 116, 120, 122, 124, 154, 158, 194, 222, 238, 250, 256, 266, 284, 286, 314, 316, 330, 348, 370, 372, 390, 392, 398, 434, 442, 462, 510, 550, 560, 604, 606, 634, 648, 650, 654, 656, 670, 718, 720, 734, 736, 770, 772, 784, 854, 922, 996, 1010, 1040, 1048, 1086, 1094, 1096, 1100, 1136, 1176
Beytülmakdis 28, 876, 896, 934, 938, 962, 966, 1148
Beyzâvî 32, 37
bid'at 148, 188, 248, 268, 324
Bina 576, 578, 698
Biyzuht 1178
Brockelmann 10, 13, 37
Buhtunnasr 966, 1148, 1152
buluğ 1026
Burhâneddin en-Nesefî 10
Burhâneddin Muhammed b. Hasan el-Kâsânî 9
Ca'd b. Hübeyra 796
Ca'fer-i Sâdık 20
Ca'fer-i Tayyâr 472
Câbir 106, 244
Câbir b. Abdullah 106
Cahderî 202, 430
câiz 17, 66, 68, 70, 126, 136, 230, 270, 290, 452, 536, 548, 684, 694, 702, 704, 722, 732, 744, 752, 770, 808, 814, 870, 1164, 1180
Câmiu't-Tefsîr 17

C-Ç

Cebrâil 102, 216, 266, 276, 292, 372, 534, 714, 738, 740, 772, 902, 908, 1078, 1098, 1146, 1148, 1150, 1152, 1154, 1156, 1178,

1180
Cebriyye 154, 228, 386, 420, 498, 670, 784, 1104
cehennem 142, 150, 186, 236, 246, 552, 610, 616, 618, 620, 646, 648, 698, 840, 842, 904, 1004, 1060, 1066, 1070, 1088, 1092
Cehm b. Safvân 340, 646
Cehmiyye 840
celâl 174, 192, 240, 384, 626
Cennet 362, 372, 380, 528, 578, 618, 626, 630, 638, 640, 646, 674, 804, 816, 840, 904
Cerîr 20, 94, 730
cevâmiu'l-kelim 300, 312, 604
Cidde 822
cin 150
Cüdey 302, 408
Cüdey b. Ehtab 408
Cüheyne 1108

D

Dâ'î 320
Dahhâk 20, 122, 144, 186, 206, 216, 244, 252, 262, 292, 310, 366, 482, 508, 514, 532, 548, 552, 746, 748, 792, 822, 876, 938, 940, 948, 1042, 1060, 1064, 1098
dalâlet 148, 154, 188, 262, 264, 500, 524, 556, 560, 1004
dârü'l-karâr 626
dârü's-selâm 626
Dâvûd 16, 34, 68, 92, 160, 162, 174, 264, 288, 314, 372, 614, 770, 814, 818, 886, 984, 1036, 1164
Dâvûd b. Mevlânâ İbrâhim 16
Dâvud et-Tâî 344
De'avâtu'l-Müsteğfirîn 13
delâlet 92, 110, 124, 128, 146, 154, 156, 170, 192, 200, 204, 228, 234, 236, 274, 310, 352, 376, 410, 428, 438, 458, 464, 478, 492, 498, 502, 536, 568, 586, 588, 594, 608, 622, 624, 628, 644, 660, 684, 688, 690, 692, 694, 698, 706, 714, 716, 718, 722, 724, 746, 750, 752, 754, 756, 772, 804, 806, 812, 816, 818, 834, 840, 892, 898, 914, 942, 950, 960, 978, 1002, 1008, 1052, 1058, 1066, 1074, 1114, 1118, 1122, 1136, 1150, 1156, 1168
Demâvend 1180
Dımaşk 9, 12, 38, 1020
Dil 210, 258, 430, 444, 710
dilbilim 606
Dîneverî 796
dinî ilimler 12, 19
doğu 26, 184, 628
dünya 25, 74, 90, 156, 180, 186, 242, 274, 282, 284, 356, 378, 380, 396, 432, 506, 516, 528, 530, 552, 576, 640, 642, 644, 658, 666, 676, 688, 694, 732, 820, 880, 888, 942, 992, 1084, 1092, 1094, 1140, 1144, 1180

E

ebedî 138, 164, 172, 334, 362, 368, 398, 406, 434, 620, 622, 626, 644, 646, 694, 704, 782, 840, 1062, 1064, 1068, 1070, 1072
Ebû Alî Hasan b. Yahyâ b. Nasr el-Cürcânî 406
Ebû Amr 198, 202, 260, 328, 342, 406, 444, 768, 906, 1086, 1154
Ebû Amr b. el-'Alâ 342
Ebû Bekir Ahmed b. Ali el-Belhî ez-Zâhîr 9
Ebû Bekir el-Iyyâzî 760

Ebû Bekir el-Vâsıtî 754
Ebû Bekir er-Râzî 700
Ebû Bekir Nakkāş 774
Ebû Bekir Şiblî 354
Ebû Bekir Verrâk 108, 120, 122, 226
Ebû Bekr 1092
Ebû Bürde 482
Ebû Ca'fer 406
Ebû Cehil 156, 360, 410
Ebû Hafs 2, 9
Ebû Hafs Ömer b. Muhammed b. Ömer el-Âkilî 9
Ebu Hanife 1008
Ebû Hâtim 200, 328
Ebû Hayve 198
Ebû Huzeyfe 186, 286
Ebû Hüreyre 144, 188, 198, 344, 424, 944
Ebû Leheb 452, 466
Ebû Lübâb 302
Ebû Lübabe 408
Ebû Mansûr el-Mâtürîdî 9
Ebû Meysere 146
Ebû Muâz 1086, 1114
Ebû Muhammed İsmâîl b. Muhammed en-Nûhî en-Nesefî 132
Ebû Mûsâ 748
Ebû Osman el-Hîrî 254
Ebû Ravk 250, 952
Ebû Saîd ed-Darîr 944
Ebû Saîd el-Hudrî 120, 160, 692, 1056
Ebû Sâlih 124, 302, 470, 802, 1146
Ebû Sehl et-Tâlekānî 478, 1018
Ebû Süleymân ed-Dârânî 246
Ebû Tâlib 206
Ebû Ubeyde 114, 126, 166, 200, 244, 300, 306, 396, 604, 638, 662, 712, 792, 890, 998, 1000, 1120, 1166
Ebû Ümâme el-Bâhilî 218
Ebû Yâsir b. Ehtab 408
Ebû Yûsuf 11, 760, 974, 1006
Ebû Zer 102
Ebû Zeyd el-Eşcaî 640
Ebû'l-Hasen er-Rüstefağnî 806
Ebu'l-Kāsım 2
Ebü'd-Derdâ 25, 182, 196
Ebü'l-Abbas b. Atâ 254
Ebü'l-Âliye 20, 144, 246, 292, 296, 748, 854, 856, 880, 916, 962, 966, 992, 1016, 1046, 1084, 1104, 1108, 1132, 1140
Ebü'l-Âliye er-Riyâhî 246
Ebü'l-Berekât en-Nesefî 11
Ebü'l-Fazl Muhammed b. Abdülcelîl es-Semerkandî 9
Ebü'l-Hasan el-Kannâd 226
Ebü'l-Hasan el-Kerhî 12
Ebü'l-Hasan Necmeddin Atâ b. Hamza es-Suğdî 12
Ebü'l-Hasen Ali b. Abdülmelik b. Ebü'n-Nasr es-Semerkandî 15
Ebü'l-Hasen el-Kerhî 700
Ebü'l-Hüseyin Muhammed b. Yahyâ el-Büşâgirî 786
Ebü'l-Leys Ahmed b. Ömer en-Nesefî 9
Ebü'l-Velîd İbnü'ş-Şıhne 11
Ebü'l-Yüsr el-Pezdevî 9, 24
Ebü'n-Necm 300, 1168
ecel 1136
ed-Duhâ 378, 664
ed-Duhân 82, 322, 490, 636, 642, 646, 808, 874, 962, 1118
edebiyat 12, 606, 612
ehl-i hadîs 340, 344
Ehl-i hak 340, 702, 704
Ehl-i Sünnet 10
Ehl-i sünnet ve'l-cemâat 228, 386, 420, 498, 514, 702, 730, 1104, 1128, 1172
el-A'râf 26, 60, 80, 98, 100, 104, 114, 116, 124, 132, 136, 158, 182,

212, 218, 222, 242, 244, 268, 302, 304, 316, 318, 322, 328, 350, 374, 388, 404, 406, 430, 432, 478, 486, 496, 522, 526, 542, 582, 606, 614, 624, 630, 636, 654, 672, 674, 678, 680, 682, 690, 692, 694, 696, 716, 724, 758, 776, 780, 792, 794, 802, 806, 808, 812, 818, 828, 872, 884, 896, 900, 902, 906, 910, 920, 924, 938, 944, 946, 950, 964, 966, 970, 972, 976, 986, 1006, 1034, 1046, 1110, 1114, 1130, 1134, 1138, 1166
el-Ahzâb 25, 116, 124, 138, 162, 170, 180, 232, 268, 316, 320, 342, 356, 358, 384, 418, 430, 432, 444, 450, 456, 512, 516, 556, 636, 640, 650, 726, 870, 884, 1078, 1154
el-Ankebût 138, 220, 222, 236, 378, 380, 400, 432, 446, 522, 590, 646, 648, 1040, 1052, 1076, 1130, 1156
el-Arz 574
el-Bakara 14, 26, 27, 29, 34, 37, 60, 74, 92, 98, 100, 124, 136, 138, 170, 182, 190, 222, 234, 238, 240, 242, 248, 252, 256, 258, 260, 262, 264, 266, 268, 272, 282, 284, 286, 288, 290, 302, 304, 308, 310, 312, 314, 316, 318, 320, 326, 328, 330, 334, 336, 338, 342, 348, 350, 356, 358, 360, 364, 366, 368, 370, 372, 374, 376, 378, 382, 384, 386, 388, 390, 392, 398, 400, 404, 406, 408, 410, 412, 418, 422, 428, 432, 434, 438, 440, 442, 444, 446, 448, 450, 456, 458, 460, 462, 466, 470, 478, 486, 488, 490, 492, 496, 498, 500, 504, 506, 508, 510, 514, 516, 522, 524, 526, 528, 538, 542, 546, 548, 550, 552, 554, 556, 558, 560, 562, 572, 576, 578, 580, 582, 584, 586, 588, 592, 594, 598, 600, 604, 610, 614, 616, 622, 626, 634, 640, 646, 648, 652, 656, 668, 672, 674, 676, 680, 682, 686, 692, 694, 700, 704, 706, 710, 712, 714, 716, 718, 722, 724, 736, 742, 744, 748, 752, 754, 756, 758, 762, 764, 766, 770, 774, 776, 782, 786, 798, 808, 812, 814, 820, 824, 828, 834, 838, 840, 842, 846, 848, 850, 854, 856, 858, 860, 862, 864, 866, 868, 870, 872, 876, 878, 882, 884, 886, 888, 898, 904, 910, 912, 914, 916, 922, 928, 930, 936, 942, 944, 946, 950, 956, 962, 970, 972, 976, 980, 982, 988, 990, 994, 996, 1000, 1002, 1004, 1010, 1012, 1014, 1016, 1018, 1026, 1028, 1030, 1040, 1044, 1050, 1052, 1056, 1060, 1064, 1066, 1070, 1074, 1078, 1080, 1084, 1094, 1102, 1106, 1108, 1112, 1116, 1118, 1122, 1124, 1126, 1128, 1130, 1136, 1138, 1140, 1146, 1150, 1152, 1154, 1156, 1158, 1160, 1162, 1164, 1166, 1168, 1172, 1176, 1184, 1186
el-Berk 532, 534
el-Burûc 540, 668, 1122
el-Câmi'u li-Ahkâmi'l-Kur'ân 32, 38
el-Câsiye 158, 362, 380, 406, 588, 590, 664, 690, 1128
el-Cümelü'l-Me'sûre 13

el-Ekmelü'l-Atvel 11
el-En'âm 100, 118, 138, 158, 176, 186, 208, 212, 266, 272, 304, 306, 310, 346, 348, 350, 362, 372, 378, 390, 406, 410, 422, 440, 444, 490, 498, 566, 570, 572, 582, 584, 606, 664, 672, 692, 716, 778, 808, 820, 824, 852, 884, 886, 968, 1058, 1080
el-Enbiyâ 26, 134, 138, 182, 190, 216, 218, 222, 256, 280, 310, 318, 322, 348, 364, 394, 404, 412, 438, 462, 484, 512, 534, 536, 566, 568, 574, 578, 590, 614, 616, 664, 722, 724, 726, 732, 742, 786, 818, 896, 898, 912, 986, 1056, 1120, 1178
el-Enfâl 100, 314, 370, 384, 416, 444, 488, 490, 582, 602, 604, 654, 672, 782, 860, 878, 896, 898, 912, 914, 1042, 1062, 1098, 1108, 1126, 1138, 1154
el-Esâs 23, 160
el-Fâtiha 26, 148, 158, 164, 170, 184, 190, 194, 196, 208, 222, 234, 236, 238, 246, 250, 256, 272, 328, 386, 852
el-Fecr 104, 306, 502, 522, 1018
el-Fetâvâ en-Nesefiyye 13
el-Feth 74, 126, 246, 280, 316, 320, 364, 388, 408, 442, 444, 448, 504, 604, 702, 1068
el-Hacc 118, 202, 542, 550, 568, 570, 598, 642, 648, 664, 672, 968, 978, 1054, 1138, 1166, 1168
el-Hadîd 136, 206, 350, 370, 372, 490, 526, 544, 656, 720, 926, 1184
el-Hâkka 110, 316, 332, 438, 500, 526, 876, 1138, 1174
el-Hasâil fi'l-Furû' 13
el-Hasâil fi'l-Mesâil 13
el-Haşr 202, 444, 460, 506, 562, 646, 1034, 1038
el-Hicr 27, 60, 98, 138, 146, 156, 184, 190, 210, 222, 292, 308, 316, 380, 426, 460, 462, 576, 578, 584, 596, 604, 708, 766, 768, 772, 776, 780, 818, 912
el-Hidâye 9
el-Hucurât 74, 230, 252, 256, 388, 390, 392, 436, 444, 468, 470, 492, 706, 742, 782, 916, 1182
el-İhlâs 170, 336, 412, 1088
el-İnsân 116, 118, 134, 232, 388, 474, 524, 630, 634, 636, 662, 822
el-İsrâ 98, 100, 128, 134, 162, 212, 220, 238, 256, 268, 310, 316, 318, 356, 358, 366, 380, 428, 432, 444, 446, 520, 522, 542, 544, 564, 572, 592, 596, 598, 600, 614, 712, 724, 958, 962, 970, 1074, 1096
el-İş'âr bi'l-Muhtâr mine'l-Eş'âr 13
el-Kamer 318, 410, 526, 604, 630, 1092, 1118
el-Kand fî Zikri Ulemâi Semerkand 11
el-Kāria 526, 1034
el-Kasas 26, 98, 134, 182, 238, 330, 378, 380, 402, 432, 462, 464, 566, 702, 736, 896, 1018, 1040
el-Kehf 96, 98, 134, 136, 138, 158, 200, 238, 286, 318, 320, 350, 362, 372, 390, 422, 522, 526, 540, 546, 572, 578, 618, 624, 654, 664, 680, 716, 724, 774, 776, 778, 798, 824, 862, 928, 1038, 1056, 1068
el-Kelbî 184
el-Keşf ve'l-Beyân 21, 22, 23, 39
el-Keşşâf 17, 33
el-Kıyâme 74, 180, 360, 412, 428, 820, 1060, 1150

el-Mâide 26, 78, 92, 100, 116, 182, 260, 264, 266, 270, 272, 274, 316, 318, 350, 354, 370, 384, 426, 436, 444, 482, 492, 508, 512, 522, 542, 560, 564, 598, 656, 672, 702, 712, 724, 726, 752, 830, 848, 852, 870, 886, 906, 912, 934, 962, 964, 970, 1028, 1060, 1118, 1122, 1126, 1130, 1154
el-Manzûmetü'n-Nesefiyye 11, 38
el-Mâûn 360, 1058
el-Mufaddal 430
el-Muharraru'l-Vecîz 17
el-Mutaffifîn 306, 310, 418, 492, 672
el-Mü'min 27, 60, 162, 172, 184, 192, 202, 206, 238, 264, 576, 582, 636, 656, 690, 886, 956
el-Müddessir 188, 216, 360, 364, 574, 622, 652, 654, 656, 1036, 1114
el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân 19
el-Münebbihât 13
el-Müzzemmil 116, 362, 486, 654, 1036
el-Usûl 12
el-Vâkıa 206, 316, 378, 574, 594, 636, 642, 646
el-Yevâkīt fi'l-Mevâkīt 13
emir 25, 60, 70, 78, 82, 92, 106, 112, 114, 152, 168, 172, 178, 180, 208, 216, 218, 228, 278, 334, 348, 404, 598, 606, 630, 664, 696, 720, 740, 754, 780, 790, 818, 828, 846, 920, 962, 964, 986, 996, 1000, 1078, 1152, 1176
en 4, 5
Enes 144, 292, 402, 410, 552, 640, 658, 748, 796, 828, 932, 938, 958, 1016, 1066, 1164, 1174
en-Nahl 68, 76, 78, 166, 170, 222, 240, 264, 272, 316, 320, 334, 384, 390, 400, 438, 454, 486, 488, 504, 524, 568, 570, 614, 656, 672, 674, 690, 720, 846, 928, 968, 986, 1098, 1150, 1176
en-Nâziât 200, 248, 330, 378, 404, 434, 540, 570, 576, 578, 604, 706, 862
en-Necâh fî Şerhi Ahbâri Kitâbi's-Sıhâh 13
en-Necm 220, 238, 280, 318, 372, 378, 384, 596, 1032, 1054
en-Neml 26, 60, 134, 170, 174, 182, 268, 310, 320, 328, 350, 388, 426, 446, 454, 486, 518, 574, 612, 632, 724, 752, 1068
en-Nisâ 68, 98, 100, 134, 136, 180, 222, 234, 252, 264, 308, 318, 320, 322, 328, 348, 360, 362, 364, 366, 374, 378, 380, 384, 388, 402, 412, 416, 420, 422, 442, 444, 446, 448, 452, 454, 460, 470, 472, 486, 488, 496, 516, 524, 542, 556, 566, 612, 614, 646, 652, 654, 670, 680, 684, 722, 726, 732, 784, 798, 846, 874, 916, 922, 956, 986, 1036, 1054, 1074, 1080, 1084, 1106, 1122, 1144, 1154
en-Nûr 108, 114, 116, 118, 136, 206, 236, 238, 308, 314, 316, 320, 322, 358, 406, 478, 484, 512, 526, 530, 534, 542, 544, 568, 656, 736, 782, 836, 916, 1012, 1048, 1060, 1080
Envârü't-Tenzîl 32
Erîhâ 934, 938
er-Ra'd 60, 90, 170, 238, 304, 308, 318, 362, 388, 450, 530, 532, 534, 538, 656, 670, 782, 1062

er-Rahmân 26, 110, 114, 116, 118, 120, 128, 130, 148, 184, 322, 372, 376, 388, 492, 526, 566, 578, 632, 636, 682
er-Rûm 134, 204, 358, 364, 384, 386, 402, 546, 566, 568, 578, 582, 724, 822, 928, 1036
Esâsü'l-Kur'ân 22, 148, 160
Esed b. Kâ'b 304
es-Sâffât 94, 98, 170, 190, 220, 236, 246, 308, 402, 408, 438, 450, 526, 566, 568, 578, 636, 642, 652, 654, 692, 722, 728, 776, 1032, 1064, 1100, 1166
es-Seb'u'l-mesânî 148, 152, 156
es-Sebe' 158, 174, 206, 212, 238, 580, 582, 882, 1036
es-Semerât 584, 586
es-Semerkandî 2, 9, 15
Eş'arî 29, 30, 340, 646
Eş'arîler 33, 700, 784
Eşheb 958
eş-Şems 576, 578, 656, 1166
eş-Şuarâ 26, 180, 184, 200, 206, 212, 214, 220, 264, 342, 372, 402, 404, 406, 450, 470, 564, 578, 882, 886, 894, 898, 900, 902, 962, 964, 1098, 1156
eş-Şûrâ 60, 202, 250, 268, 272, 280, 330, 386, 390, 422, 488, 526, 574, 608, 680, 704, 706, 708, 872, 966, 1098
etimoloji 20
et-Tahrîm 220, 536, 578, 732, 752, 776, 1178
et-Talâk 78, 318, 366, 540, 584, 636, 716
et-Tefsîrü'l-Vasît 23
et-Tegābün 202, 442, 566, 604, 1126
et-Tevbe 76, 116, 126, 136, 138, 162, 212, 220, 280, 316, 320, 322, 356, 364, 366, 378, 384, 386, 390, 408, 426, 444, 452, 458, 460, 490, 516, 542, 556, 578, 614, 618, 628, 674, 684, 690, 808, 816, 830, 832, 842, 846, 866, 874, 878, 922, 970, 1042, 1048, 1064, 1082, 1118, 1128, 1166, 1168
et-Teysîr fi't-Tefsîr 2, 7, 14, 16, 17, 18, 35
et-Tîn 322, 438, 568, 762
et-Tûr 404, 524, 526, 578, 600, 690
Evs 74, 1088
Evzâî 24, 340
Eyle 984
Eyyûb es-Sahtiyânî 198
ezelî 88, 102, 168, 172, 270, 272, 278, 380, 668, 704, 706, 764, 784, 786, 808, 1134, 1136
Ezriâ' 934
ez-Zâriyât 26, 184, 222, 258, 432, 566, 574, 578, 590, 642, 928
ez-Zilzâl 648, 1038
ez-Zuhruf 128, 134, 214, 240, 244, 268, 308, 314, 316, 318, 380, 388, 412, 500, 504, 506, 572, 574, 630, 654, 702, 776, 1104, 1106, 1138
ez-Zümer 134, 136, 158, 176, 206, 218, 222, 280, 316, 320, 322, 350, 364, 370, 380, 384, 390, 448, 504, 514, 528, 546, 566, 596, 608, 672, 716, 726, 886, 894, 912, 1030, 1048, 1072, 1142

F

Fahreddin er-Râzî 27, 28, 29
Fahreddin Râzî 27
fakîh 608
Fâris 17, 24, 35, 64, 344, 612, 686

Fars 790
Farsça 12, 164, 276, 692
Farsça Kur'ân meâli 12
Farslar 74
farz 72, 138, 308, 340, 358, 360, 364, 366, 522, 624, 722, 782, 878, 978, 1030, 1088
fasık 672, 1178
Fâtır 98, 100, 134, 158, 272, 320, 384, 388, 408, 412, 444, 446, 452, 464, 490, 504, 578, 606, 656, 674, 692, 712, 716
Fâtiha sûresi 19, 32, 142, 146, 148, 152, 162, 282, 284, 288, 730
Fâtihatü'l-Kitâb 21, 22, 70, 160
Fazl er-Rukâşî 210
Fedek 206, 856, 1146
fenâ 156, 172, 192, 254, 280, 688, 954
ferâğ kaydı 15, 45
Fermân İsmâil ed-Deylemî 12
Ferrâ 23, 208, 212, 250, 306, 494, 608, 748, 900, 912, 958, 1016, 1066, 1072, 1074, 1112
fesahat 510, 604
fesat 406, 456, 458, 464, 468, 470, 680, 682, 718, 720, 722, 724, 726, 734, 758, 764, 766, 946, 960, 1170
Fetâvâ Necmiddîn 12
fezâil 20, 24
fıkıh 9, 11, 24, 29, 30, 72, 86, 606
fıtrat 124, 820
fidye 882, 886, 888, 1080, 1084, 1086, 1088, 1090
Filistin 790, 978, 1020
filolojik 24, 31
Firavun 268, 330, 378, 438, 464, 570, 572, 630, 670, 690, 784, 838, 840, 888, 890, 894, 896, 898, 900, 902, 904, 912, 962, 964, 1018, 1020, 1096, 1170, 1172, 1176
Firdevs 362, 372, 802
firdevs cenneti 628
fukahâ 608
Furkān 17, 21, 70, 98, 128, 184, 188, 220, 266, 358, 426, 454, 500, 512, 594, 596, 820, 912, 914, 1018
Fussilet 138, 238, 292, 294, 316, 320, 408, 440, 444, 446, 500, 538, 566, 578, 598, 602, 622, 698, 704, 706, 714, 736, 818, 1102

G

Garîbü'l-Kur'ân 11, 19, 20, 31
Gatafân 1108
Gazâle 352
Gök 530, 548, 550, 576, 708, 762
Gök gürültüsü 530, 548, 550

H

Habbâb b. Eret 1134
Habeşçe 746
Habîb b. Ali 32
Hâbil 764
hac 150, 220, 284, 326, 346, 446, 488, 624, 810, 826, 948
Hâdî 236, 318
hadîs-i şerif 290
Hafs 2, 9, 12, 14, 34, 37, 38, 1154
Hak 25, 60, 62, 66, 68, 86, 96, 98, 124, 126, 128, 142, 144, 164, 166, 180, 186, 188, 192, 218, 222, 232, 246, 248, 256, 258, 264, 268, 276, 280, 314, 328, 332, 336, 352, 354, 356, 358, 366, 368, 388, 390, 394, 398, 404, 420, 422, 432, 452, 458, 468, 484, 486, 490, 498, 500, 516, 518, 520, 522, 566, 580, 592, 606, 630, 636, 642, 662,

664, 666, 670, 750, 766, 776, 778, 792, 806, 812, 820, 830, 844, 954, 1044, 1054, 1056, 1062, 1064, 1082, 1098, 1110, 1112, 1114, 1126, 1138, 1140, 1156
Hakāiku'l-Kur'ân 534
Hakan 890
Hakân Türkleri 188
Hâkim 318, 572, 586, 650, 692, 1170
Hakk 66, 300, 336, 348, 416, 520, 522, 660, 664, 666, 862
hakka'l-yakîn 382
Halaç Türkleri 188
Halîl b. Ahmed 24, 86, 212, 250, 258, 482, 494, 562, 758, 972, 1080
Hâmân 576, 902
Hamd 142, 144, 146, 148, 154, 156, 158, 164, 166, 168, 170, 172, 174, 176, 190, 278, 280, 286, 288, 728, 730, 732, 742, 824, 862
Hamza 12, 198, 244, 342, 408, 800, 1072, 1076, 1086, 1146
Hamza b. ez-Zeyyât 244, 342
Hanefî fakihleri 9
haram 70, 118, 312, 354, 364, 574, 678, 694, 696, 700, 702, 792, 812, 814, 934, 936, 970, 984, 1084, 1086, 1088, 1124, 1148, 1162, 1164, 1166, 1182
Harhîz Türkleri 188
Hârice b. Musʿab 122
Hâricîler 782, 1068
Hâris b. Esed el-Muhâsibî 120
Hâris b. Hâlid b. Âs 430
Haris el-Muhâsibî 24
Harran 974
Hârûn b. Mûsâ 178, 638
Hârût 460, 778, 1162, 1164, 1174, 1178, 1180, 1182
Hatice Ali Hasen Ebü's-Suud 11
Hatice Turhan Vâlide Sultan 16
Hâtim [et-Tâî] 214
Havas 334
Havvâ 132, 566, 746, 764, 786, 788, 790, 792, 794, 796, 798, 800, 802, 804, 806, 808, 814, 816, 818, 822, 824, 828, 830, 832
hayâ 346, 648, 650, 654, 788, 892, 1088
Hayber 856
Hayır 26, 68, 184, 280, 310, 322, 394, 412, 570, 598, 786, 788, 902, 1018, 1024, 1066, 1070, 1152, 1156
hayız 284, 506, 644, 662, 824
Hazar Türkleri 188
Hazrec 74, 1088
helâk 84, 94, 96, 142, 308, 366, 414, 416, 426, 540, 554, 558, 560, 614, 660, 682, 740, 752, 900, 910, 912, 926, 982, 1028, 1056, 1068, 1114, 1148
Hendek Gazvesi 1160
Hezekiel 288
Hıristiyan 888, 1130
Hızır 25, 26, 182
hidâyet 60, 62, 106, 150, 154, 158, 164, 172, 220, 226, 230, 234, 236, 238, 240, 242, 246, 252, 254, 256, 268, 270, 272, 280, 286, 318, 324, 328, 330, 332, 364, 376, 380, 386, 388, 390, 392, 398, 402, 410, 446, 500, 502, 504, 512, 524, 550, 552, 668, 670, 672, 836, 838, 914, 1146, 1152
hikmet 60, 104, 136, 168, 312, 318, 560, 618, 660, 668, 700, 720, 756, 760, 762, 770, 836, 912, 914

hilâfet 33, 812
Hilaloğulları 948
Hindistan 15, 822
Hindiyye Ahmed Muhammed Âmir 11
Hint 188
Hûd 82, 96, 132, 134, 136, 222, 298, 302, 308, 316, 328, 358, 362, 364, 404, 414, 426, 430, 440, 456, 468, 478, 504, 528, 546, 594, 600, 664, 672, 682, 702, 724, 784, 798, 868, 870, 884, 888, 996, 1080, 1102, 1166, 1168
Humeyd eş-Şâmî 750
hurûf-ı teheccî 292
huşû 76, 150, 284, 354, 356, 360, 362, 870
hutbe 604
Huyey 302, 304, 408
Huyey b. Ehtab 408
Hüseyin b. Ali el-Kâşgarî 9
Hüseyin b. Fazl el-Becelî 70, 86, 124, 180, 184, 206, 274, 294, 490
Hüseyin el-Cu'fî 142
hüsran 332, 682
Hz. Âdem 23, 104, 132, 160, 194, 284, 294, 436, 566, 710, 718, 720, 732, 738, 746, 748, 750, 754, 756, 762, 766, 768, 770, 774, 788, 790, 792, 794, 812, 822, 826, 828
Hz. Âişe 880
Hz. Ali 68, 102, 118, 132, 144, 196, 234, 244, 292, 312, 370, 480, 532, 624, 774, 796, 824, 826, 940
Hz. Ebû Bekir 68, 100, 246, 292, 370, 480
Hz. Fâtıma 880
Hz. Hârûn 132, 276, 570, 572, 896, 902, 910, 918, 964
Hz. Hasan 102
Hz. Hatice 880
Hz. Hüseyin 102
Hz. İbrâhim 82, 234, 266, 284, 752, 786, 846, 1018
Hz. Îsâ 120, 222, 262, 266, 378, 956, 972, 976, 1096, 1098, 1118, 1120, 1122, 1170
Hz. İshak 680
Hz. İsmâil 234, 262, 680
Hz. Meryem 82, 880, 1096
Hz. Muhammed 60, 62, 82, 126, 220, 222, 244, 262, 266, 280, 284, 314, 360, 362, 374, 408, 416, 458, 488, 498, 508, 552, 560, 596, 598, 676, 680, 726, 826, 844, 846, 854, 866, 880, 924, 956, 966, 1020, 1108, 1116, 1120, 1122, 1136, 1152, 1158, 1160
Hz. Mûsâ 82, 84, 132, 190, 212, 222, 242, 252, 266, 268, 276, 314, 328, 348, 464, 570, 572, 758, 848, 896, 900, 902, 904, 906, 908, 910, 912, 914, 918, 922, 926, 928, 934, 938, 948, 950, 952, 956, 964, 966, 976, 978, 984, 994, 996, 1004, 1008, 1010, 1012, 1014, 1016, 1020, 1024, 1026, 1036, 1042, 1044, 1060, 1096, 1120, 1122, 1124, 1130, 1148, 1158
Hz. Nûh 23, 82, 132, 160, 190, 414, 726, 996
Hz. Osman 102, 196, 358, 370, 624, 1054, 1056
Hz. Ömer 102, 236, 246, 292, 302, 370, 480, 826, 1148
Hz. Peygamber 24, 29, 66, 68, 70, 72, 76, 78, 80, 100, 102, 104, 106, 110, 116, 124, 128, 134, 138,

142, 144, 146, 148, 156, 160, 162, 168, 170, 178, 180, 194, 196, 198, 200, 206, 212, 216, 218, 220, 222, 230, 232, 238, 242, 246, 260, 276, 284, 290, 298, 300, 302, 304, 310, 312, 330, 334, 336, 342, 344, 348, 354, 356, 362, 372, 378, 400, 408, 410, 414, 416, 418, 424, 438, 450, 458, 460, 466, 472, 474, 480, 484, 490, 492, 502, 508, 512, 534, 536, 548, 552, 556, 558, 560, 574, 576, 586, 590, 596, 598, 602, 604, 614, 622, 630, 632, 636, 650, 652, 664, 692, 712, 746, 770, 790, 810, 814, 826, 844, 846, 856, 876, 882, 886, 898, 926, 928, 932, 944, 976, 982, 984, 986, 988, 992, 1004, 1012, 1014, 1016, 1018, 1028, 1030, 1032, 1038, 1040, 1044, 1052, 1054, 1056, 1058, 1060, 1064, 1070, 1076, 1078, 1080, 1082, 1084, 1096, 1102, 1104, 1108, 1122, 1124, 1134, 1136, 1138, 1140, 1146, 1148, 1150, 1156, 1158, 1160, 1164, 1166, 1170, 1172, 1176

Hz. Süleyman 96, 310, 776, 1164, 1166, 1170, 1172, 1174

Hz. Ya'kūb 23, 160, 838, 972, 1148

Hz. Yahyâ 968, 1122

Hz. Yûnus 438, 810

Hz. Yûsuf 82, 220, 240, 264, 390, 484

I-İ

Irak 700, 704, 760

Islah 178, 238, 316, 462

i'mâl 622

İ'rab 10, 212

ibâhî 696

İblis 92, 98, 186, 242, 244, 264, 272, 286

İbn Abbas 20, 27

İbn Âmir 198, 342, 1086

İbn Atâ 686, 698

İbn Âtıyye 17

İbn Cerîr et-Taberî 20

İbn Cüd'ân 796

İbn Cüreyc 20, 244, 252, 262, 306, 346, 552, 556, 616, 640, 662, 722, 774, 796, 854, 876, 934, 972, 1130, 1140, 1158

İbn Düreyd 17, 24, 64

İbn Ebî Hâtim 20

İbn Fâris 17, 24, 64, 612

İbn İshak 23, 776

İbn Kesîr 198, 258, 260, 342, 444, 830, 1040, 1072, 1086, 1092, 1146

İbn Keysân 250, 262, 306, 354, 396, 494, 602

İbn Kuteybe 24, 110, 296, 396, 418, 508, 796, 940, 976

İbn Mes'ûd 20, 102, 204, 244, 292, 410, 494

İbn Muhaysın 1102

İbn Mücâhid 210

İbn Ömer 196, 276

İbn Rezîn 1166

İbn Sîrîn 1026, 1030

İbn Uyeyne 224

İbn Zeyd 774, 958, 962

İbnü'l-Enbârî 166, 450

İbnü's-Sûriyâ 1146, 1158

İbnü'z-Zencânî 534

İbrâhim 11, 16, 20, 34, 82, 170, 234, 256, 266, 268, 284, 288, 314, 392, 690, 752, 786, 824, 828, 846, 868, 986, 1018, 1020

İbrâhim b. Ca'fer 690

İbrâhîm b. Ebî Able eş-Şâmî 178
İbrâhim en-Nehaî 20, 868
İbrânîce 744
İdrîs 314
ihlâs 148, 164, 344, 346, 354, 356, 382, 392, 474, 476, 564, 624, 1044
İkrime 20, 216, 296, 310, 588, 932, 940, 1016, 1024, 1060, 1064
ilâh 86, 88, 90, 146, 170, 222, 266, 284, 288, 302, 378, 422, 460, 568, 572, 580, 590, 596, 646, 648, 714, 824, 826, 828, 846, 902, 904, 906, 908, 910, 916, 940, 968, 970, 1042, 1064, 1124, 1130
ilim 5, 33, 35, 60, 62, 68, 70, 380, 384, 400, 448, 470, 476, 540, 590, 614, 686, 710, 736, 742, 762, 766, 876, 988, 1046, 1102, 1104, 1156
Îliyâ 938
ilme'l-yakîn 382
imâle 236
İmam Mâlik 138
İmam Mâtürîdî 17, 23, 25, 74, 168, 174, 180, 204, 228, 232, 240, 248, 256, 340, 348, 352, 450, 452, 468, 502, 512, 516, 560, 564, 586, 590, 602, 620, 630, 658, 668, 736, 756, 770, 796, 806, 808, 834, 836, 840, 848, 852, 920, 926, 990, 996, 1006, 1010, 1018, 1032, 1044, 1060, 1064, 1072, 1092, 1102, 1124, 1126, 1134, 1150, 1170, 1178
İmam Şâfiî 138, 622
İmâmiyye 700
İman 334, 338, 340, 342, 344, 346, 348, 388, 392, 414, 416, 436, 456, 478, 480, 620, 622, 624, 638, 646, 664, 784, 904, 912, 916, 926, 972, 974, 976, 1044, 1070, 1120
İncil 21, 70, 130, 156, 162, 266, 268, 306, 308, 310, 312, 314, 392, 870, 1096, 1098, 1118, 1120, 1122
inkâr 122, 124, 190, 258, 262, 264, 266, 268, 284, 314, 326, 334, 374, 400, 402, 410, 418, 452, 462, 464, 480, 500, 508, 550, 552, 554, 558, 566, 598, 656, 666, 674, 680, 682, 684, 686, 694, 710, 724, 736, 854, 856, 866, 886, 904, 928, 946, 956, 968, 982, 1016, 1050, 1080, 1084, 1090, 1094, 1106, 1108, 1110, 1112, 1116, 1118, 1120, 1122, 1136, 1138, 1142, 1150, 1154, 1156, 1158, 1160, 1164, 1180
inkârcı 80, 400, 414, 776
İnsan 4, 162, 364, 384, 532, 742, 810, 822, 1120, 1134
İran 12, 38
Îsâ 104, 120, 162, 222, 260, 262, 264, 266, 288, 314, 378, 392, 712, 956, 972, 976, 1094, 1096, 1098, 1100, 1118, 1120, 1122, 1170
İshâk b. Muhammed en-Nevhî 9
İslâm 2
İsmâil 9, 10, 12, 32, 37, 170, 234, 262, 288, 392, 680, 1116
İsmâil Hakkı Bursevî 32
ism-i a'zam 84, 292, 1098
İsrâfil 102, 722, 772
İsrâil 842, 1148
İsrâiloğulları 23, 160, 162, 190, 214, 222, 252, 258, 264, 348, 484, 506, 538, 542, 676, 710, 842,

844, 848, 850, 856, 878, 880, 892, 894, 896, 900, 902, 904, 910, 914, 918, 920, 926, 930, 934, 940, 948, 952, 956, 962, 964, 970, 978, 980, 994, 1014, 1018, 1020, 1022, 1024, 1026, 1030, 1070, 1072, 1090, 1094, 1096, 1116, 1136, 1148, 1152
İsti'âze 7, 76, 102, 104
isti'mâl 622
İstircâ 240
işmâm 198, 244
itaat 25, 82, 122, 136, 150, 168, 180, 206, 216, 218, 252, 268, 270, 278, 336, 348, 370, 394, 424, 442, 452, 524, 560, 564, 570, 580, 586, 678, 698, 734, 738, 740, 770, 772, 778, 782, 784, 800, 834, 842, 844, 850, 864, 866, 874, 876, 942, 944, 954, 976, 996, 1004, 1008, 1034, 1038, 1108, 1126

K

Kâ'b b. Eşref 302, 408, 410, 460, 482, 858, 1046, 1048
Kâ'b b. Üseyd 302, 1046
Kâ'b el-Ahbâr 188
Kâbe 170, 864, 872, 876, 974
Kābil 764
kabir 382, 400, 626, 690, 692, 1060
Kaderiyye 154, 498
kadîm 88, 90, 168, 278, 646
kādir 66, 84, 126, 192, 452, 548, 556, 558, 580, 590
Kaffâl 718, 894, 912, 920, 934, 950, 962, 968, 980, 988, 1020, 1044, 1068, 1080, 1088, 1114, 1136, 1150, 1156
Kâfir 390, 398, 400, 886, 1034, 1056
kâhin 482
Kahire Hidîviyye Kütüphanesi 11
Kāim 320
Kalâ'idü'l-Ferâid fî Şerhi Kaydi'l-Evâbid 13
Kanûnî Sultan Süleyman 15
Karahanlılar 9
karanlık 144, 164, 398, 430, 450, 512, 514, 542, 546, 552, 554, 566, 740
Kārûn 1040
Kasr 272
Katâde 20, 144, 176, 184, 206, 292, 310, 396, 450, 474, 490, 498, 508, 514, 518, 532, 556, 602, 638, 640, 652, 662, 706, 734, 748, 754, 764, 768, 774, 796, 880, 916, 922, 924, 932, 938, 952, 958, 962, 966, 972, 974, 1028, 1046, 1060, 1064, 1066, 1078, 1098, 1104, 1106, 1108, 1132, 1152, 1158, 1170, 1174, 1176
Kâtib Çelebi 10, 11, 12, 13, 38
Kaynukaoğulları 1088
Kays b. Ma'di Kerb 1000
kelâm 9, 10, 18, 24, 29, 30, 60, 278, 294, 340, 502, 606, 702
Kelbî 20, 124, 184, 308, 360, 408, 470, 492, 548, 552, 796, 800, 802, 900, 906, 918, 934, 948, 964, 1020, 1022, 1024, 1042, 1056, 1068, 1106, 1108, 1140
kelime-i şehâdet 140, 508, 1050
kelime-i tevhîd 164
Kerîm 2, 14, 37, 316
Kerrâmîler 340
keşf 634
kıraat 18, 20, 102, 194, 196, 208, 210, 244, 260, 274, 342, 444, 692, 800, 924, 1072, 1084, 1104, 1146, 1166

kısas 284, 364, 726, 782, 1082
Kıyamet 102, 138, 204, 208, 310, 380, 400, 410, 434, 690, 694, 752, 878, 882, 886, 1016, 1082, 1084, 1092
Kızıldeniz 984
Kirmân 790
Kisâî 96, 196, 250, 258, 306, 342, 408, 958, 1072, 1076, 1146
Kisrâ 890
Kitâb fî Ecnâsi'l-Fıkh 13
Kitâbu'l-Beyân an Garîbi'l-Kur'ân 13, 20
Kör 656
Kûfe 260, 1180
kul 84, 118, 130, 154, 168, 174, 218, 220, 230, 232, 246, 384, 420, 596, 624, 720, 724, 726, 748, 842, 974, 1136, 1146
Kur'ân 2, 11, 12, 13, 14, 17, 19, 20, 21, 22, 23, 25, 27, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 38, 39, 60, 62, 66, 68, 70, 72, 74, 76, 78, 80, 98, 104, 108, 116, 130, 134, 138, 140, 146, 148, 150, 152, 156, 158, 160, 162, 168, 174, 180, 188, 198, 200, 202, 204, 212, 216, 230, 236, 238, 240, 244, 248, 256, 262, 264, 278, 290, 292, 294, 296, 298, 304, 306, 308, 310, 312, 314, 316, 318, 326, 328, 330, 332, 334, 342, 346, 348, 352, 356, 358, 364, 368, 372, 374, 376, 378, 380, 392, 396, 400, 402, 406, 408, 412, 416, 418, 422, 426, 448, 450, 454, 468, 482, 484, 488, 494, 496, 500, 504, 506, 516, 522, 526, 528, 534, 536, 538, 542, 544, 548, 550, 560, 562, 564, 566, 570, 572, 574, 578, 582, 588, 590, 594, 596, 598, 600, 602, 604, 606, 608, 610, 616, 620, 630, 640, 654, 660, 666, 668, 674, 688, 690, 702, 712, 724, 736, 744, 746, 752, 756, 770, 772, 776, 778, 792, 796, 804, 806, 808, 822, 824, 836, 842, 846, 848, 852, 854, 858, 860, 864, 870, 884, 912, 914, 922, 926, 928, 940, 970, 980, 990, 996, 1000, 1002, 1006, 1008, 1010, 1012, 1018, 1034, 1038, 1044, 1054, 1062, 1064, 1072, 1074, 1092, 1098, 1102, 1104, 1106, 1108, 1112, 1116, 1118, 1120, 1122, 1124, 1128, 1134, 1136, 1138, 1150, 1152, 1156, 1162, 1164, 1166, 1168, 1170, 1176, 1178, 1184, 1186
Kurayza 1086
Kurayzaoğulları 856, 966, 1086, 1088, 1092, 1160
Kureyş 26, 184, 244, 250
Kurtubî 32, 38
Kuşeyrî 23, 24, 30, 196, 240, 248, 252, 256, 354, 416, 660, 666, 682, 688, 700, 750, 764, 772, 804, 814, 816, 830, 850, 862, 880, 886, 904, 908, 930, 936, 954, 970, 1026, 1044
Kuteybe [b. Mihrân] 198
Kutrub 24, 116, 200, 296, 934, 950, 958, 960, 1072, 1074
küfür 164, 264, 420, 452, 460, 496, 500, 514, 674, 680, 686, 724, 782, 784, 840, 856, 862, 928, 970, 1102, 1104, 1146, 1164, 1166, 1170, 1174, 1186
Küseyyir 1074

L

lânet 260, 262, 302, 408, 436, 452, 466, 480, 646, 772, 784, 818, 912, 918, 1046, 1048, 1102, 1104
Lebîd 114, 394, 396, 398, 712, 862, 946, 1172
Lebîd b. A'sam 1172
Lebîd b. Rebîa 862
lehçe 112, 210, 272, 462, 484, 536, 1146
Letâifü'l-İşârât 23, 24, 196, 240, 248, 252, 256, 416, 660, 666, 682, 688, 700, 750, 772, 804, 816, 830, 850, 862, 886, 904, 908, 930, 936, 954, 970, 1044
Lihyânî 1116
Lokmân 9, 34, 510, 564, 566, 882, 898, 1074
Lût 190, 1040

M

Ma'mer 530, 1106
Mağrib 188
Mahmud Paşa 16
Mahmutpaşa 14, 15, 16, 46, 47, 48, 49, 50, 51
maişet 820
Mâlik 11, 24, 138, 148, 196, 200, 292, 302, 340, 408, 410, 796, 1048, 1138
Mâlik b. Dayf 302, 408, 1048
Mâna 170, 212
Manisa İl Halk Kütüphanesi 14
mârifet 130, 150, 242, 254, 382, 512, 606, 634, 696, 754, 790, 848
Mârifet ehli 76, 218, 634, 1028
Mârût 778, 1162, 1164, 1174, 1178, 1180, 1182
Matar el-Verrâk 122
Matla'u'n-nücûm 11
Matla'u'n-Nücûm ve Mecma'u'l-Ulûm 12
Mâtüridî kelâmcıları 9
Mâverâünnehir 9, 11
mecaz 124, 202, 502, 536, 606, 654, 794, 1058, 1118
Mecdoğulları 948
Mecma'u'l-Beyân 17, 30
Mecûsîler 150, 974, 1140, 1142
Medine 5, 15, 34, 146, 154, 234, 260, 282, 290, 402, 458, 460, 472, 548, 652, 856, 958, 984, 1060, 1092, 1146
Mehra b. Haydân 972
Mekhûl 110
Mekke 10, 22, 146, 148, 152, 154, 160, 282, 290, 652, 740, 788, 1052
Melek 712
Meryem 11, 26, 60, 82, 86, 98, 182, 220, 222, 232, 250, 264, 266, 308, 342, 348, 350, 358, 360, 384, 388, 394, 454, 456, 494, 498, 542, 622, 636, 656, 706, 712, 776, 880, 906, 970, 1094, 1096, 1158
Meryem Abdülhamîd Muhammed 11
Mesânî sûreleri 312
Mescid-i Harâm 25, 182
mesel 60, 152, 290, 312, 502, 504, 506, 548, 638, 656, 666, 668, 1034
Mesih 266
Meşâri'u'ş-Şârî 13
Meysân 824
Mısır 890, 896, 900, 934, 962, 964, 966, 976
Mi'rac 358
Miftâhü'l-Fâtiha 32
Mikâil 740, 772
Minhâcü'd-Dirâye fi'l-Fürû' 13

mîsâk 306, 674, 676, 678, 850, 978, 1048
Miûn sûreleri 312
Mu'tezile 29, 30, 74, 228, 230, 240, 256, 364, 386, 420, 452, 514, 618, 620, 668, 670, 700, 782, 790, 834, 926, 928, 990, 1068, 1172
Muâviye b. Ebû Süfyân 110
Muavvizeteyen 104
Muâz b. Cebel 624, 1016, 1108
mucize 266
Mufaddal 430, 626, 730, 890, 1076
Mufaddal b. Seleme 626
Mufassal sûreler 312
Muğlalı Vefâî Muhyiddin Efendî 32
Muhammed 2, 3, 9, 10, 11, 12, 14, 16, 20, 21, 24, 29, 32, 34, 37, 38, 39, 60, 62, 82, 86, 100, 102, 120, 126, 132, 138, 144, 146, 152, 206, 216, 220, 222, 226, 236, 244, 248, 252, 254, 262, 264, 266, 280, 284, 292, 294, 298, 304, 314, 328, 360, 362, 374, 408, 410, 416, 442, 444, 452, 458, 466, 472, 484, 486, 488, 492, 498, 502, 508, 516, 532, 548, 552, 560, 592, 596, 598, 602, 610, 612, 616, 632, 654, 658, 670, 674, 676, 680, 684, 712, 722, 726, 752, 758, 786, 796, 816, 826, 838, 844, 846, 850, 852, 854, 858, 860, 864, 866, 868, 872, 874, 880, 904, 914, 918, 924, 926, 956, 966, 974, 984, 994, 1016, 1020, 1040, 1042, 1046, 1048, 1050, 1064, 1076, 1088, 1108, 1116, 1120, 1122, 1128, 1132, 1136, 1140, 1146, 1148, 1152, 1158, 1160, 1164
Muhammed Abdülmün'im Harîbe 11
Muhammed aleyhisselâm 82, 126, 262, 280, 416, 488, 508, 560, 680, 852, 854, 860, 924, 956, 994, 1020, 1076, 1132, 1160
Muhammed b. Ali et-Tirmizî 24, 120, 252, 254, 796, 872
Muhammed b. Fazl 254
Muhammed b. Hanefiyye 102, 144
Muhammed b. Hasan 9, 11, 24, 86, 138, 974
Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî 24, 974
Muhammed b. Muhammed el-Bemhâv 16
Muhammed b. Ziyâd İbnü'l-Arabî 612
Muhammed İbrâhim eş-Şâfiî 11
Muhârib b. Disâr 796
Mukātil 23, 122, 124, 144, 186, 204, 224, 234, 244, 252, 262, 306, 410, 422, 436, 440, 450, 458, 478, 508, 514, 548, 748, 774, 796, 838, 908, 918, 938, 948, 1048, 1068, 1076, 1130, 1140
Mukātil b. Hayyân 186, 306, 838
Mukātil b. Süleyman 122, 186, 908
Mukattaa harfleri 292, 294, 296
Musakkib el-Abdî 208
musibet 344
Muvaffakuddin Ahmed b. Muhammed el-Hârizmî 9
Mü'minûn 34, 82, 100, 116, 158, 184, 244, 320, 322, 354, 360, 362, 372, 432, 494, 498, 566, 568, 578, 612, 642, 702, 764, 816, 988, 1034
Mübârek 122, 322
Müberred 112, 298
Mübîn 316

Mücâhid 20, 120, 146, 166, 206, 210, 250, 276, 292, 306, 418, 436, 474, 478, 494, 496, 532, 552, 588, 602, 608, 638, 640, 706, 730, 734, 792, 818, 822, 824, 828, 860, 876, 880, 938, 958, 962, 974, 988, 1000, 1042, 1046, 1054, 1060, 1066, 1104, 1108, 1114, 1166, 1170
Mücmelü'l-Luga 612
Müdâyene 290
Müfti's-sekaleyn 9
mükellef 122, 216, 230, 696, 700, 752, 890, 940, 954, 1034
mümin 124, 138, 150, 206, 220, 232, 242, 276, 342, 362, 390, 434, 438, 446, 514, 534, 556, 620, 626, 738, 784, 878, 882, 884, 956, 972, 980, 1030, 1082
Mümin 138, 206, 242, 342, 400, 424, 612, 636, 884, 888, 1068, 1082, 1100
münacat 242, 254, 256, 352, 370, 872
Münafık 446, 450, 490, 1082
Münâsebâtü'l-Kur'ân 27
Münzir 320
Müslüman 116, 128, 162, 220, 230, 234, 242, 266, 388, 470, 472, 548, 554, 570, 678, 860, 866, 876, 908, 920, 942, 1048, 1054, 1080
müşahede 220, 240, 254, 256, 298, 348, 356, 368, 416, 634, 682
Müşebbihe 704
müşrik 128, 208, 400, 652, 674, 974, 1068, 1070, 1108, 1140
Müteahhirûn 198
müteşâbih 60, 304, 312, 550, 638, 704
Müzdelife 992

N

Nadîr 1086
Nadr b. Şümeyl 17, 66, 482, 746
Nâfi 198, 244, 406, 1068, 1092, 1138, 1154
Nâhîd 1178
namaz 26, 116, 146, 150, 154, 162, 168, 182, 216, 220, 284, 288, 320, 336, 338, 346, 354, 356, 358, 360, 362, 366, 368, 374, 412, 484, 624, 728, 730, 768, 864, 870, 872, 876, 938, 1058, 1078, 1130
Nâsıra 972
nazım 510, 604
Nazmü'l-Câmi'i's-Sagīr 13
Nazmü'l-Kur'ân 406
Nebî 162, 356, 658
nebî 76, 560, 720, 734, 1048, 1096, 1108, 1164
Necâşî 470, 472
Necmeddîn en-Nesefî 76, 692, 836
Necmeddin Nesefî 10, 11, 37, 62, 74, 102, 132, 210, 248, 566
Necmeddin Ömer en-Nesefî 1, 2
Necmüddîn 2, 9
nehiy 60, 152, 696, 790, 798, 860, 1078
Nesef 9
nesir 604
Nida 562, 916
nifak 448, 450, 458, 462, 488, 514, 878
Nil 898
nimet 60, 102, 132, 142, 144, 150, 152, 154, 166, 168, 170, 172, 174, 176, 192, 250, 252, 254, 256, 258, 262, 264, 270, 272, 278, 280, 288, 292, 344, 346,

390, 490, 698, 738, 816, 844, 850, 878, 880, 890, 896, 898, 904, 912, 936, 940, 956
niyet 234, 472, 624, 810
Nûh 23, 26, 82, 132, 160, 182, 190, 364, 414, 416, 454, 572, 574, 716, 726, 894, 996, 1078, 1154, 1156
Nûr 17, 60, 108, 114, 116, 118, 122, 136, 206, 236, 238, 240, 308, 314, 316, 320, 322, 328, 344, 358, 406, 410, 428, 478, 484, 508, 510, 512, 526, 530, 534, 542, 544, 560, 568, 656, 736, 782, 836, 912, 916, 1012, 1048, 1060, 1080
Nümeyr 948
Nüsha 16
nüzûl dönemi 18, 24
Nüzûl sebebi 18

O-Ö

oruç 150, 220, 284, 346, 364, 624, 872, 886
Osmanlı 4, 16, 31
Osmanlı dönemi 31
ölüm 222, 350, 380, 382, 404, 406, 430, 432, 450, 470, 508, 516, 522, 554, 556, 568, 686, 690, 722, 740, 822, 868, 896, 1134, 1136, 1138
Ömer b. Abdülazîz 198
Ömer b. Muhammed b. Ahmed b. İsmâîl b. Muhammed b. Ali b. Lokmân 9
Ömer Nesefî 1, 2, 3, 7, 9, 10, 13, 14, 17, 19, 20, 21, 22, 23, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 35

P

P. G. Bulgakov 13

R

Rab 24, 25, 26, 132, 148, 154, 166, 174, 180, 182, 184, 192, 204, 586, 592, 636, 1072
Râgıb el-İsfahânî 17, 19, 20, 31
Rahmet 138, 142, 154, 310, 318
Ramazan 9, 38, 810, 872
Re'y 72
Rebî' 144, 292, 402, 410, 450, 474, 496, 552, 640, 658, 828, 846, 876, 924, 932, 938, 958, 962, 1016, 1042, 1066, 1084, 1098, 1132, 1140, 1164
Rebî' b. Enes 144, 292, 402, 410, 552, 640, 658, 828, 932, 938, 958, 1016, 1066, 1164
Recez 400
Rekkāşî 340
resul 222, 314, 316, 1076, 1160, 1162
rızâ 62, 166, 168, 218, 220, 254, 272, 278, 328, 344, 346, 626, 678, 826, 1102
Rızık 348, 362, 364, 636
risale 604
rivayet 20, 21, 22, 23, 24, 25, 27, 30, 66, 70, 76, 78, 92, 100, 102, 106, 120, 124, 132, 138, 144, 180, 182, 184, 188, 196, 198, 216, 218, 258, 264, 266, 274, 276, 292, 302, 312, 328, 340, 344, 424, 470, 480, 530, 552, 632, 692, 716, 790, 806, 888, 894, 940, 944, 984, 1004, 1008, 1026, 1072, 1088, 1136, 1170
Ru'be b. Accâc 998
Rûhu'l-Beyân 32, 37
Rûhu'l-Me'ânî 32, 37
Rûhulkudüs 1094, 1098

Rum 188
Rükû 358, 360, 862, 864
Rüveym 344

S-Ş

Sa'leb 17, 24, 64, 126, 128
Sa'lebî 21, 22, 23, 29, 30, 39, 730
Sa'ye b. Amr 408
Sabâh Tantâvî Abdülhamîd 11
sabır 218, 220, 224, 252, 284, 344, 346, 422, 624, 626, 870, 872
Sâbiîler 150, 972, 974, 976
Sabra el-Hüseynî 11
Sâd 26, 60, 98, 100, 108, 182, 220, 244, 308, 378, 564, 566, 578, 636, 654, 664, 716, 752, 776, 1018, 1172
Sâdık 20, 80, 92, 108, 126, 186, 254, 274, 320, 548
sahâbe 20, 72, 196, 200, 234, 246, 878, 926, 1014, 1078
Sâhibü'l-akāid 9
Saîd b. Cübeyr 20, 124, 184, 186, 292, 310, 346, 508, 748, 764, 796, 908, 916, 948, 1000, 1024, 1104, 1108
Saîd b. Müseyyeb 252, 292, 774, 828
salâh 402, 464
Salât 144, 148, 156, 160, 162, 356, 358
Sâmirî 84, 428, 908, 910, 1158
Samuel 288
sebeb-i nüzûl 20
Secencelü'l-Ervâh 32, 37
seci 212, 604
sefih 476, 478, 480, 648
Sehl b. Abdullah et-Tüsterî 252, 268, 344, 624, 1006
Selâm b. Mişkem 304
Selâme b. Cendel 766
Selmân 708, 770
Selmân-ı Fârisî 770
Sema 578, 580
semâ' 66, 426
semantik 19, 31
Semerkant 5, 9, 10, 15, 814
Semûd 238, 538
Serendib dağı 822
Serî b. Mugallis 120, 122
Seyyit Ekber Muhammadaminov 12, 13
sıdk 254, 336, 346, 390, 610
sıla-i rahim 346, 624, 680, 1136
Sîbeveyhi 24, 112, 296, 428, 490, 562, 972
Sicistan 822
sözlük 24
Su 34, 500, 508, 526, 582, 954, 998, 1036
Suheyb 74
Sultan II. Bayezid 15
Sultan IV. Mehmed 16
sûre 13, 18, 19, 27, 66, 108, 144, 146, 148, 152, 154, 156, 162, 234, 272, 288, 290, 298, 306, 310, 312, 452, 592, 596, 598, 600, 606, 612, 730, 752, 962
Sûretü'l-Hamd 148, 158
Sûretü's-Salât 148, 160
Süddî 20, 204, 224, 234, 246, 252, 262, 450, 474, 496, 508, 514, 688, 706, 718, 796, 818, 820, 822, 828, 858, 864, 896, 916, 924, 932, 938, 948, 958, 962, 966, 974, 1016, 1024, 1026, 1042, 1060, 1066, 1086, 1104, 1108, 1114, 1130, 1164
Süfyân 110, 216, 228, 826, 848, 1162
Süfyân b. Uyeyne 216, 1162
Süfyân-ı Sevrî 848
Süleym 884
Süleyman 12, 15, 38, 96, 122, 186,

288, 310, 350, 614, 776, 818, 908, 1162, 1164, 1166, 1168, 1170, 1172, 1174, 1176
Süleyman Uludağ 12, 38
Süleymaniye Kütüphanesi 12, 13, 15, 16, 32, 37, 39
Sümeyye Sâbit Ahmed Mehrân 11
sünnet 136, 150, 188, 228, 278, 344, 354, 386, 420, 498, 514, 702, 730, 732, 770, 782, 876, 1038, 1066, 1104, 1128, 1172
Süryanice 746
Şa'bî 22, 160, 760, 876, 1152, 1160, 1162, 1174
Şâfiî 11, 24, 29, 30, 34, 86, 138, 142, 340, 622
Şakîk b. Seleme 194, 204
Şakīk-ı Belhî 220
Şam 5, 156, 198, 260, 482, 760, 966, 984
Şebîb el-Hâricî 352
şefaat 82, 242, 826, 882, 884, 886
şehâdet 140, 146, 170, 172, 368, 508, 918, 1050
Şehîd 316
Şehr b. Havşeb 20, 532, 774, 832, 1152
Şemsüleimme Abdülazîz b. Ahmed 274
Şemsüleimme Abdülazîz b. Ahmed el-Halvânî 274
şerh 10, 11, 33
Şerhu Medâri'l-Usûl 12
Şeriat 372, 390
Şeybe 354, 362, 406, 410, 484
şeytan 32, 76, 80, 84, 92, 94, 96, 98, 100, 224, 272, 396, 452, 476, 482, 484, 774, 776, 790, 798, 800, 802, 804, 806, 808, 810, 816, 818, 1054, 1098
Şeytan 78, 84, 92, 94, 96, 100, 544, 670, 800, 802, 804, 806, 814
Şihâbüddîn el-Hafâcî 32
şiir 296, 300, 446, 604
şimşek 528, 532, 534, 548, 550, 552, 554, 556, 558
Şirk 456
şirk 652, 1066, 1068
Şît 314
Şu'ayb 134
şühedâ 608
şükür 148, 164, 166, 168, 170, 174, 176, 252, 278, 284, 344, 346, 710, 844, 912, 938
şüphe 230, 268, 282, 302, 304, 318, 322, 324, 326, 330, 334, 350, 380, 430, 432, 450, 522, 550, 594, 602, 686, 864, 904, 912, 996, 1032, 1120
Şürayh b. Yezîd 198

T

Ta'dâdü Şüyûhi Ömer 13
Tabersî 17, 30
tâbiîn 20, 23, 72
Tâhâ 26, 34, 182, 202, 208, 222, 240, 318, 320, 328, 330, 362, 372, 388, 412, 416, 428, 430, 434, 436, 524, 570, 572, 574, 578, 584, 598, 602, 656, 670, 674, 692, 756, 778, 790, 794, 796, 802, 804, 808, 810, 838, 840, 846, 1018, 1084, 1150, 1158, 1176
Tâhir 320
tahkik 11, 20, 34, 35, 196, 228, 248, 356, 380, 406, 408, 522, 594, 660, 684
Tâif 788
Takvâ 136, 284, 304, 328, 330, 332, 334, 336, 344, 370, 388, 392, 616, 618, 672
Talha b. Musarrıf 958

Tarafe 214, 1072
tarih 4, 12
Târîhu Buhârâ 13
Taşkent Devlet Şark Çalışmaları 13
Tatvas b. İsbinyânûs 966
Tatvîlü'l-Esfâr li-Tahsîli'l-Ahbâr 12
Tayyib 320
te'âmül 624
Te'vîlâtü'l-Kur'ân 2, 19, 23, 25, 30, 33, 74, 168, 174, 180, 204, 230, 240, 248, 256, 348, 352, 450, 468, 516, 560, 564, 588, 590, 602, 620, 630, 660, 668, 736, 756, 770, 796, 806, 808, 842, 848, 852, 922, 926, 990, 996, 1006, 1008, 1010, 1012, 1018, 1034, 1044, 1062, 1064, 1072, 1092, 1102, 1124, 1128, 1134, 1136, 1150, 1170, 1178
tedebbür 68, 356, 590, 690, 1102
tefekkür 70, 354, 356, 378, 554, 558, 590, 666, 700, 1102
Tefsir 2, 7, 14, 29, 31, 34, 37, 64, 66, 70, 74, 156, 352, 920, 1056
Tefsîr-i Nesefî 12, 38
Teftâzânî 10
tenâfür-i hurûf 332
Tenvîrü'd-Duhâ 32, 39
tevakkuf 700, 702
tevekkül 164, 222, 344, 590, 626
tevil 17, 64, 66, 74
Tevrat 21, 70, 130, 156, 162, 238, 266, 268, 306, 308, 310, 312, 314, 392, 408, 472, 504, 512, 558, 598, 610, 844, 854, 858, 860, 868, 870, 904, 906, 912, 914, 934, 968, 976, 978, 980, 982, 1020, 1042, 1046, 1056, 1058, 1082, 1088, 1090, 1094, 1108, 1116, 1118, 1120, 1122, 1124, 1126, 1128, 1130, 1136, 1140, 1160, 1162, 1164, 1184
Tılbetü't-Talebe 12
tövbe 122, 136, 240, 342, 346, 360, 424, 470, 492, 612, 624, 672, 748, 758, 782, 824, 828, 830, 832, 834, 868, 916, 920, 926, 930, 936, 982, 1012, 1062, 1130, 1170
Tuğyân 494
Tuhfetü'l-Mülûk 12
Turhan Vâlide 14, 16, 52, 53, 54, 55, 56, 57
Tübba' 890
Türk 4
Türkçe 2
Türkiye 2, 5, 10, 11, 33, 37, 38, 39
Tüsterî 24, 252, 268, 344, 624, 1006

U-Ü

Ubeyd b. Umeyr 210, 828
Ucâletü'l-Hasbî bi-Sıfati'l-Mağribî 13
Ukaz 890
usûl 9
Uzre 244, 1108
Übey b. Kâ'b 18, 20, 68, 144, 156, 166, 234, 750
Ümeyye b. Ebi's-Salt 958
Ümmet 130, 484, 864
Ümmet-i Muhammed 484, 864
ümmî 604, 848, 1052, 1054
Ümmü Hârise 904
Ümmü'l-kitâb 148
ümmü'l-kurâ 148
Ümmülkurâ 1052
Ürdün 1020
Üsâme 102, 992
Üseyd b. Zeyd 304
Üzeyir 288, 1118

V

vaad 80, 90, 136, 156, 172, 182, 204, 306, 314, 324, 350, 412, 604, 638, 642, 696, 846, 904, 906, 908, 940, 942, 962, 966, 1064, 1108, 1110, 1112, 1184
Vâhidî 21, 23, 29, 30, 146
Vahiy 158, 350, 372
Varaka b. Nevfel 146
Vâsıtî 344, 686, 754
Vehb 186, 530, 738, 762, 772, 788, 932, 1046
Vehb b. Münebbih 186, 530, 738
Vehb b. Yehûdâ 1046
Vekî‘ 124, 252
Vekî‘ b. Cerrâh 124
Velîd b. Mugīre 410, 466
Velîd b. Mus‘ab 890
Velîd b. Reyyân 890
vesvese 80, 82, 98, 670, 790, 800, 802, 806, 812
vücub 702

W

Wensinck 10

Y

Ya’kūb 1146
yağmur 134, 522, 524, 526, 528, 530, 534, 536, 548, 550, 552, 558, 560, 576, 580, 582, 586, 596, 648, 696, 946, 956, 1152
Yahudi 29, 258, 288, 302, 552, 674, 854, 856, 866, 888, 968, 1046, 1130, 1138, 1164
Yahyâ b. Ali b. Muhammed Fakîhî 34
Yahyâ b. Ebû Kesîr 638
Yahya b. Muâz 120
Yahyâ b. Saîd 640
Yahyâ b. Vessâb 20, 958
Yahyâ b. Ya‘mer 198
Yakîn 238, 380
Yâsîn 138, 330, 350, 394, 420, 424, 432, 500, 564, 566, 626, 642, 656, 674, 692, 846, 852, 892, 912
Yavuz Sultan Selim 32
Ye’cûc ve Me’cûc 134, 188, 680, 724, 822
Yemân b. Riâb 208, 306, 508, 644
Yemen 932
Yemence 746
Yer 580
Yıldırım 538
Yûnus 158, 190, 232, 248, 276, 298, 314, 320, 322, 350, 378, 384, 390, 392, 404, 428, 438, 444, 464, 492, 494, 496, 506, 574, 600, 672, 692, 704, 724, 810, 824, 880, 902, 904, 914, 980, 1040, 1068, 1104

Z

zâhir 64, 72, 138, 166, 176, 274, 284, 298, 328, 336, 354, 356, 434, 658, 686, 800, 818, 848, 964, 1010, 1158
Zâhirîler 340
Zebûr 21, 70, 130, 162, 310, 312, 314, 974
Zeccâc 24, 86, 202, 296, 322, 324, 562, 666, 792, 854, 940, 998, 1072, 1074, 1110, 1112, 1168, 1184
zekât 150, 218, 284, 346, 358, 366, 612, 624, 862, 960, 1078

Zekât 862
Zekeriyyâ 870, 968, 1100, 1122
zelle 790, 800, 814, 818, 834
Zelletü'l-Kārî 12, 37
Zemahşerî 10, 17, 1138
Zeyd b. Ali 19, 194, 204
Zeyd b. Eslem 276, 292, 1104
Zeyd b. Sâbit 196
Zıtt 188
Zir b. Hubeyş 102
Zü'l-ulâ 318
Züfer b. Hüzeyl 11
Züheyr 206, 564
Zühre 1178, 1180
Zührî 20, 326, 530, 916, 1176
Zürrumme 948